

พระไตรปิฎก

ฉบับสำหรับประชาชน

แปลจากพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ๔๕ เล่ม

พิมพ์รวมเล่มพิเศษฉบับที่ ๑๖/๒๕๓๕

มณฑลกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์จำหน่าย

ในราคาแผ่นแม่พระพุทธศาสนา

คำนำ

ในการพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวจบครั้งแรก

พ.ศ. ๒๕๒๒

การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน ซึ่งเดิมมี ๕ เล่ม ให้รวมเป็นเล่มเดียวจบครั้งนี้ ในด้านทุนทรัพย์ ท่านผู้หนึ่งผู้สำเร็จการศึกษาจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และประกอบอาชีพอิสระส่วนตัว แต่ไม่ประสงค์ออกนาม เป็นผู้บริจาค เพื่อพิมพ์แจกเป็นการกุศล พร้อมทั้งได้มีส่วนในการช่วยตรวจใบพิสูจน์ และช่วยขยายสารบาญเรื่อง สารบาญค้นคำ ให้พิสดารกว่าเดิม อันนับเป็นกุศลเจตนาอย่างสูง ที่มุ่งจะให้มีการ แจกจ่ายพระไตรปิฎก แบบย่อความ ให้แพร่หลายไปตามห้องสมุดและสถาบันต่าง ๆ เท่าที่จะแจกจ่ายไปได้ การเสียสละของท่านที่กล่าวมาแล้ว จึงมิใช่เพียงการเงิน แต่รวมถึงกำลังกาย กำลังความคิด และการออกแบบปก ออกแบบแผนผังหรือแผนภูมิ เพื่อให้เกิดประโยชน์ยิ่งขึ้น

นอกจากนั้นท่านผู้จัดการโรงพิมพ์กรุงเทพการพิมพ์ ก็ยังได้เอื้อเฟื้อร่วมมือในการช่วยอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นอย่างดี ด้วยมุ่งให้หนังสือนี้สำเร็จเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านโดยทั่วไป การจัดพิมพ์ด้วยตัวอักษรขนาดเล็กเพื่อมิให้ใช้น้ำกระดาษมากเกินไปนั้น เป็นภาระมาก แต่ท่านก็มิได้เห็น แต่เพียงด้านการค้า และความสะดวกของทางโรงพิมพ์เท่านั้น จึงได้ยอมรับจัดพิมพ์ด้วยมุ่งการกุศลเป็นใหญ่ งานจัดพิมพ์จึงลุล่วงไปด้วยดีจนเป็นเล่มสมบูรณ์

ยังมีอีกท่านผู้หนึ่งผู้ไม่ประสงค์ออกนามเช่นเดียวกันได้มีส่วนช่วยในด้านธุรการเกี่ยวกับการพิมพ์ เช่น การรับส่งใบพิสูจน์และอื่น ๆ อันนับเป็นกุศลเจตนาอย่างสูง

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้มีโอกาสตรวจแก้ต้นฉบับเดิมที่ตกหล่นผิดพลาดได้หลายแห่ง แต่เมื่อพิมพ์ไปแล้วได้พบว่ายังมีที่พิมพ์ผิดพลาดหลงคาไปบ้าง ซึ่งก็ได้บอกแก้คำผิดไว้เท่าที่จะตรวจพบ

หนังสือนี้เริ่มพิมพ์ เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๑ ส่วนสำคัญพิมพ์จบภายในปี ๒๕๒๒ มีเพียงสารบาญและคำนำเล็กน้อยที่พิมพ์เสร็จในต้นปี ๒๕๒๓ ซึ่งก็ต้องนับว่าเป็นฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๒

ข้าพเจ้าปรารถนาความเสียสละ ความร่วมมือ และการช่วยหนุนช่วยในการจัดพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ของท่านที่กล่าวถึงนั้น ๆ จึงตั้งชื่อว่าคณะเกิดทุนธรรม นอกจากนั้นในการออกแบบปก ท่านผู้บริจาคทรัพย์ ก็พยายามที่จะให้มีลักษณะในทางรักษาสมบัติทางวัฒนธรรมของไทยไว้ ท่านได้ฟังความคิดเห็นหลาย ๆ ฝ่าย แล้วดำเนินการจนเป็นที่เรียบร้อยดังที่ปรากฏแก่ท่านผู้อ่านอยู่ที่นี่ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาและคารวะในการกุศลเจตนาอันสูงส่งนี้ด้วยความจริงใจ ขอให้ท่านผู้บริจาคทรัพย์จัดพิมพ์ และท่านผู้ร่วมให้ความช่วยทุกท่าน จงประสบแต่สิ่งอันพึงประสงค์ ได้เห็นธรรมและพ้นจากทุกข์ ภยันตรายทั้งปวง

(๒)

กล่าวโดยประวัติ การพิมพ์รวมเล่มเดียวจบครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๒๒ นี้ นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓ ที่พิมพ์จบทั้งชุด แต่ถ้ากล่าวถึงการพิมพ์แยกเป็น ๕ เล่ม เล่มที่ ๑ พิมพ์มาแล้ว ๔ ครั้ง เล่มที่ ๒ ถึง ๕ พิมพ์มาแล้ว ๒ ครั้ง โปรดอ่านคำนำและคำชี้แจงประจำเล่มที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ และ ๒๕๑๕ ที่พิมพ์ถัดจากคำนำนี้ประกอบด้วย เพื่อจะได้ทราบความมุ่งหมายและวิธีการจัดทำ ตลอดจนความเป็นมาแต่ต้น

ขอกุศลเจริยาในการจัดพิมพ์รวมเล่มเป็นครั้งแรกเพื่อแจกเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งนี้ จงเป็นไปเพื่อความร่วมมือเป็นสุขแก่มนุษยชาติ โดยไม่เลือกชั้น, วรณะ, ประเทศ, ชาติและศาสนา กับทั้ง จงเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์แก่สรรพสัตว์โดยทั่วกัน เทอญ.

สุชีพ ปุญญานุภาพ

๒๗๘ ซอยรัชพฤกษ์

ถนนสุขุมวิท กรุงเทพฯ ฯ

๒๐ ธันวาคม ๒๕๒๒

ความรู้เรื่องพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกคืออะไร ?

ศาสนาทุกศาสนา ย่อมมีคัมภีร์หรือตำราทางศาสนาเป็นหลักในการสั่งสอน แม้เดิมจะมีได้ขีดเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร แต่เมื่อมนุษย์รู้จักใช้ตัวหนังสือ ก็ได้มีการเขียน การจารึกคำสอนในศาสนานั้น ๆ ไว้ เมื่อโลกเจริญขึ้นถึงกับมีการพิมพ์หนังสือเป็นเล่ม ๆ ได้ คัมภีร์ศาสนาเหล่านั้นก็มีผู้พิมพ์เป็นเล่มขึ้นโดยลำดับ

พระไตรปิฎก หรือที่เรียกในภาษาบาลีว่า ตปิฎกหรือเตปิฎกนั้น เป็นคัมภีร์หรือตำราทางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับไตรเวท เป็นคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์ ไบเบิลของศาสนาคริสต์ อัล กุรอาน ของศาสนาอิสลาม

กล่าวโดยสรุปศัพท์ คำว่า พระไตรปิฎก แปลว่า ๓ คัมภีร์ เมื่อแยกเป็นคำ ๆ ว่า พระ+ไตร+ปิฎก คำว่า พระ เป็นคำแสดงความเคารพหรือยกย่อง คำว่า ไตร แปลว่า ๓ คำว่า ปิฎก แปลได้ ๒ อย่าง คือแปลว่า คัมภีร์หรือตำราอย่างหนึ่ง แปลว่า กระจาดหรือตะกร้าอย่างหนึ่ง ที่แปลว่ากระจาดหรือตะกร้า หมายความว่า เป็นที่รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่ ไม่ให้กระจัดกระจาย คล้ายกระจาดหรือตะกร้าอันเป็นภาชนะใส่ของฉะนั้น

พระไตรปิฎกแบ่งออกเป็นอะไรบ้าง ?

เมื่อทราบแล้วว่า คำว่า พระไตรปิฎก แปลว่า ๓ คัมภีร์ หรือ ๓ ปิฎก จึงควรทราบต่อไปว่า ๓ ปิฎก นั้นมีอะไรบ้าง และแต่ละปิฎกนั้น มีความหมายหรือใจความอย่างไร

ปิฎก ๓ นั้นแบ่งออกดังนี้:-

๑. วินัยปิฎก ว่าด้วยวินัยหรือศีลของภิกษุ ภิกษุณี

๒. สุตตันตปิฎก ว่าด้วยพระธรรมเทศนาทั่ว ๆ ไป

๓. อภิธรรมปิฎก ว่าด้วยธรรมะล้วน ๆ หรือธรรมะที่สำคัญ

เพื่อความเข้าใจชัด ได้ทำเป็นแผนที่พิมพ์กำกับไว้ในหนังสือเล่มนี้แล้ว ให้เห็นส่วนต่าง ๆ และความหมายของส่วนนั้น ๆ ในพระไตรปิฎกโดยชัดเจน

ในที่นี้จะยังไม่กล่าวถึงรายการละเอียดว่า วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก แบ่งส่วนออกไปเป็นอะไรบ้าง เพราะต้องการให้ท่านผู้อ่านได้ทราบข้อความอื่น ๆ เกี่ยวกับพระไตรปิฎก เช่น ประวัติความเป็นมา เป็นต้น แล้วจึงจะกล่าวถึงส่วนต่าง ๆ ของแต่ละปิฎกในภายหลัง

ความเป็นมาของพระไตรปิฎก

การกล่าวถึงความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก จำเป็นต้องกล่าวถึงเหตุการณ์ตั้งแต่ยังมีได้จดจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร รวมทั้งหลักฐานเรื่องการท่องจำ และข้อความที่กระจัดกระจายยังมิได้จัดเป็นหมวดหมู่ จนถึงมีการสังคายนา คือจัดระเบียบหมวดหมู่ การจารึกเป็นตัวหนังสือและการพิมพ์เป็นเล่ม

ในเบื้องต้นเห็นควรกล่าวถึงพระสาวก ๔ รูป ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก คือ:-

๑. พระอานนท์ ผู้เป็นพระอนุชา (ลูกพี่ผู้พี่น้อง) และเป็นผู้อุปฐากรับใช้ใกล้ชิดของพระพุทธเจ้า ในฐานะที่ทรงจำพระพุทธรวจนะไว้ได้มาก
๒. พระอุบาลี ผู้เชี่ยวชาญทางวินัย ในฐานะที่ทรงจำวินัยปิฎก
๓. พระโสณกุฏิกนณะ ผู้เคยท่องจำบางส่วนแห่งพระสุตตันตปิฎก และกล่าวข้อความนั้นปากเปล่าในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ได้รับสรรเสริญว่าทรงจำได้ดีมาก ทั้งสำเนียงที่กล่าวข้อความออกมาก็ชัดเจนแจ่มใส เป็นตัวอย่างแห่งการท่องจำในสมัยที่ยังไม่มีการจารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวหนังสือ
๔. พระมหากัสสป ในฐานะเป็นผู้ริเริ่มให้มีการสังคายนา จัดระเบียบพระพุทธรวจนะให้เป็นหมวดหมู่ในข้อนี้ย่อมเกี่ยวโยงไปถึงพระพุทธเจ้า พระสาริบุตร และพระจุนทะ น้องชายพระสาริบุตร ซึ่งเคยเสนอให้เห็นความสำคัญของการทำสังคายนา คือจัดระเบียบคำสอนให้เป็นหมวดหมู่ดังจะกล่าวต่อไป

พระอานนท์เกี่ยวกับพระไตรปิฎกอย่างไร ?

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกบรรพชา และได้ตรัสรู้แล้วแสดงธรรมโปรดเจ้าลัทธิตกกับทั้งพระราชาและมหาชนในแคว้นต่าง ๆ ในหลายปีแรกที่ตรัสรู้นั้นเอง พระพุทธบิดาก็ทรงส่งทูตไปเชิญเสด็จพระศาสดาให้ไปแสดงธรรมโปรด ณ กรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปถึงกรุงกบิลพัสดุ์แสดงธรรมโปรดพระพุทธรบิดาและพระประยูรญาติแล้ว พระประยูรญาติต่างพากันเลื่อมใสให้อโธสของตนออกบวชในสำนักของพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก

พระอานนท์เป็นโอรสของเจ้าชายสุกโกทนศกายะ ผู้เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา เมื่อนับโดยเชื้อสายจึงนับเป็นพระอนุชาหรือลูกพี่น้องของพระพุทธเจ้า ท่านออกบวชพร้อมกับราชกุมารอื่น ๆ อีก คือ ๑. อนุรุทธะ ๒. ภคค ๓. กิมฬิสะ ๔. ภัททิยะ รวมเป็น ๕ ท่านในฝ่ายศากยวงศ์ เมื่อรวมกับเทวทัตซึ่งเป็นราชกุมารในโกศลยวงศ์ ๑ กับอุบาลี ซึ่งเป็นพนักงานภาษามาลา มีหน้าที่เป็นช่างกลบอีก ๑ จึงรวมเป็น ๗ ท่านด้วยกัน ใน ๗ ท่านนี้เมื่อออกบวชแล้วก็มีชื่อเสียงมากอยู่ ๔ ท่าน คือพระอานนท์ เป็นพุทธอุปัฏฐาก ทรงจำพระพุทธรวจนะได้มาก พระอนุรุทธ ชำนาญในทิพยจักขุ พระอุบาลี ทรงจำและชำนาญในทางพระวินัย กับพระเทวทัต มีชื่อเสียงในทางก่อเรื่องยุ่งยากในสังฆมณฑล จะขอปกครองคณะสงฆ์แทนพระพุทธเจ้า

กล่าวเฉพาะพระอานนท์ เป็นผู้ที่มีสงฆ์เลือกให้ทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐาก คือ ผู้รับใช้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า ก่อนที่จะรับหน้าที่นี้ ท่านได้ขอพรหรือนัยหนึ่งเงื่อนไข ๘ ประการจากพระพุทธเจ้า เป็นเงื่อนไขฝ่ายปฏิเสธ ๔ ข้อ เงื่อนไขฝ่ายขอร้อง ๔ ข้อ คือ :-

เงื่อนไขฝ่ายปฏิเสธ

๑. ถ้าพระผู้มีพระภาคจักไม่ประทานจีวรอันประณีตที่ได้แล้วแก่ข้าพระองค์
๒. ถ้าพระผู้มีพระภาคจักไม่ประทานบิณฑบาต (คืออาหาร) อันประณีตที่ได้แล้วแก่ข้าพระองค์
๓. ถ้าพระผู้มีพระภาคจักไม่โปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในที่ประทับของพระองค์
๔. ถ้าพระผู้มีพระภาคจักไม่ทรงพาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์

เงื่อนไขฝ่ายขอร้อง

๕. ถ้าพระองค์จัดเสด็จไปสู่ที่นิมนต์ ที่ข้าพระองค์รับไว้
๖. ถ้าข้าพระองค์จักนำบริษัทซึ่งมาเฝ้าพระองค์แต่ที่ไกล ให้เข้าเฝ้าได้ในขณะที่มาแล้ว
๗. ถ้าความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้นเมื่อใด ขอให้ได้เข้าเฝ้าทูลถามเมื่อนั้น และ
๘. ถ้าพระองค์ทรงแสดงข้อความอันใดในที่ลับหลังข้าพระองค์ ครั้นเสด็จมาแล้วจักตรัสบอกข้อความอันนั้นแก่ข้าพระองค์

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า ที่ขอเงื่อนไขฝ่ายปฏิสนธินั้นเพื่ออะไร พระอานนท์กราบทูลว่า เพื่อป้องกันผู้กล่าวหาว่าท่านอุปฐากพระพุทธเจ้าเพราะเห็นแก่ลาภสักการะ ส่วนเงื่อนไขฝ่ายขอร้อง ๔ ข้อนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถาม ท่านก็กราบทูลว่า ๓ ข้อต้น เพื่อป้องกันผู้กล่าวหาว่า พระอานนท์จะอุปฐากพระพุทธเจ้าทำไมในเมื่อพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุเคราะห์แม้ด้วยเรื่องเพียงเท่านั้น ส่วนเงื่อนไขข้อสุดท้ายก็เพื่อว่าถ้ามีใครถามท่านในที่ลับหลังพระพุทธเจ้าว่า คาถานี้ สูตรนี้ ชาดกนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงในที่ไหน ถ้าพระอานนท์ตอบไม่ได้ ก็จะมีผู้กล่าวว่า พระอานนท์ตามเสด็จพระศาสดาไปดองเงาตามตัว แม้เรื่องเพียงเท่านี้ก็ไม่รู้ เมื่อพระอานนท์กราบทูลชี้แจงดังนั้นแล้ว พระศาสดาก็ทรงตกลงประทานพรหรือเงื่อนไขทั้งแปดข้อ

เฉพาะพรข้อที่ ๘ เป็นอุปการะแก่การที่จะรวบรวมพระพุทธวจนะเป็นหมวดหมู่อย่างยิ่ง เพราะเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระอานนท์ได้รับหน้าที่ตอบคำถามเกี่ยวกับพระธรรม (พระอุบาลี วินัย) เพื่อจัดระเบียบคำสอนให้เป็นหมวดหมู่ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ ซึ่งกระทำภายหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน

ในสมัยที่วิชาหนังสือยังไม่เจริญพอที่จะใช้บันทึกเรื่องราวได้ดังในปัจจุบัน อันเป็นสมัยที่ไม่มีการจด มนุษย์ก็ต้องอาศัยความจำเป็นเครื่องมือสำคัญในการบันทึกเรื่องราวนั้น ๆ ไว้ แล้วบอกเล่าต่อ ๆ กันมา การทรงจำและบอกกันด้วยปากต่อ ๆ กันมานี้ เรียกในภาษาบาลีว่า มุขปาฐะ

พระอานนท์เป็นผู้ได้รับการยกย่องจากพระบรมศาสดาว่ามีความทรงจำดี สดับตรับฟังมาก นับว่าท่านได้มีส่วนสำคัญในการรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แล้วจัดเป็นหมวดหมู่ต่าง ๆ สืบมาจนทุกวันนี้

พระอุบาลีเกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกอย่างไร ?

เรื่องของพระอุบาลี ผู้เคยเป็นพนักงานภาษามาลาอยู่ในราชสำนักแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ก็น่าสนใจอยู่ไม่น้อย ท่านออกบวชพร้อมกับพระอานนท์และราชกุมารอื่น ๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น และในฐานะที่ท่านเป็นคนรับใช้มาเดิมก็ควรจะเป็นผู้บวชคนสุดท้าย แต่เจ้าชายเหล่านั้นตกลงกันว่าควรให้อุบาลีบวชก่อน ตนจะได้กราบไหว้อุบาลีตามพระสาอายุ เป็นการแก้กฎฐิมานะตั้งแต่เริ่มแรกในการออกบวช แต่ท่านก็มีความสามารถสมกับเกียรติที่ได้รับจากราชกุมารเหล่านั้น คือเมื่อบวชแล้วท่านมีความสนใจกำหนดจดจำทางพระวินัยเป็นพิเศษ มีเรื่องเล่าในพระวินัยปิฎก (เล่มที่ ๗ หน้า ๑๒๔) ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องวินัยแก่ภิกษุทั้งหลายแล้วทรงสรรเสริญวินัย กับสรรเสริญท่านพระอุบาลีเป็นอันมาก ภิกษุทั้งหลายจึงพากันไปเรียนวินัยจากพระอุบาลี นอกจากนั้น ในวินัยปิฎก (เล่มที่ ๘ หน้า ๔๔๓) มีพระพุทธภาษิตได้ตอบกับพระอุบาลีในข้อปัญหาทางพระวินัยมากมาย เป็นการเฉลยคำถามของพระเถระ เรียกชื่อหมวดนี้ว่า อุบาลีปัญจกะ มีหัวข้อสำคัญถึง ๑๔ เรื่อง ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ ท่านพระอุบาลีได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ตอบคำถามเกี่ยวกับวินัยปิฎก จึงนับว่าท่านเป็นผู้มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงในการช่วยรวบรวมข้อพระวินัยต่าง ๆ ทั้งของภิกษุและภิกษุณีให้เป็นหมวดหมู่หลักฐานมาจนทุกวันนี้

พระโสณกุฎิกัณณะเกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกอย่างไร ?

ความจริงท่านผู้นี้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับพระไตรปิฎก แต่ประวัติของท่านมีส่วนเป็นหลักฐานในการท่องจำพระไตรปิฎก อันช่วยให้เกิดความเข้าใจในเรื่องความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก จึงได้นำเรื่องของท่านมากล่าวไว้ในที่นี้ด้วย เรื่องของท่านผู้นี้ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎกเล่ม ๒๕ หน้า ๑๖๐ อุทาน มีใจความว่าเดิมท่านเป็นอุบาสก เป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดของพระมหากัจจानเถระ ท่านก่อกองเพลิงเผาอันทอดเชื่อมเข้าไปในนครชื่อ กุรุชระ ในแคว้นอวันตี ท่านเลื่อมใสในพระกัจจานเถระและเลื่อมใสที่จะบรรพชาอุปสมบท พระเถระกล่าวว่าเป็นการยากที่จะประพาศพรหมจรรย์ ท่านจึงแนะนำให้เป็นคฤหัสถ์ ประพาศิตนแบบอนาคาริกะคือผู้ไม่ครองเรือนไปก่อน แต่อุบาสกโสณกุฎิกัณณะรับบอ่ย ๆ ท่านจึงบรรพชาให้ ต่อมาอีก ๓ ปี จึงรวบรวมพระได้ครบ ๑๐ รูป จัดการอุปสมบทให้ หมายความว่าพระโสณะต้องบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ ๓ ปี จึงได้อุปสมบทเป็นภิกษุ

ต่อมาท่านลาพระมหากัจจานเถระเดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ เขตวนาราม กรุงสาวัตถี เมื่อไปถึงและพระพุทธรเจ้าตรัสถาม ทราบความว่า เดินทางไกลมาจากอวันตีทักขิณาท คืออินเดียภาคใต้ จึงตรัสสั่งพระอานนท์ให้จัดที่พักให้ พระอานนท์พิจารณาว่า พระองค์คงปรารถนาจะสอบถามอะไรกับภิกษุรูปนี้เป็นแน่แท้ จึงจัดที่พักไว้ในวิหารเดียวกันกับพระพุทธรเจ้า

ในคืนวันนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่กลางแจ้งจนตีกจึงเสด็จเข้าสู่วิหาร แม้พระโสณกุฎิกัณณะก็นั่งอยู่กลางแจ้งจนตีกจึงเข้าสู่วิหาร ครั้นเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธรเจ้าจึงตรัสเชิญให้พระโสณะกล่าวธรรม ซึ่งท่านได้กล่าวสูตรถึง ๑๖ สูตร อันปรากฏให้อัฏฐกวัคค์ (สูตรนิบาต พระสูตรตันตปิฎก เล่มที่ ๒๕) จบ เมื่อจบแล้วพระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาสรรเสริญความทรงจำ และทวงทำนองในการกล่าว ว่าไพเราะสละสลวย แล้วตรัสถามเรื่องส่วนตัวอย่างอื่นอีก เช่นว่ามีพรรษาเท่าไร ออกบวชด้วยมีเหตุผลอย่างไร

เรื่องนี้เป็นตัวอย่างอันดีในเรื่องความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก ว่าได้มีการท่องจำกันตั้งแต่ครั้งพระพุทธรเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ใครสามารถหรือพอใจจะท่องจำส่วนไหน ก็ท่องจำส่วนนั้น ถึงกับมีครูอาจารย์กันเป็นสาย ๆ เช่น สายวินัยดังจะกล่าวข้างหน้า

พระมหากัสสปเกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกอย่างไร ?

พระมหากัสสป เป็นผู้บวชเมื่อสูงอายุ ท่านพยายามปฏิบัติตนในทางเคร่งครัด แม้จะลำบากบ้างก็แสดงความพอใจว่าจะได้เป็นตัวอย่างแก่ภิกษุรุ่นหลัง พระศาสดาทรงสรรเสริญท่านว่าเป็นตัวอย่างในการเข้าสู่สกุลชกกายและใจห่าง ประพาศิตนเป็นคนใหม่ ไม่คะนองกายวาจาใจในตระกูล นอกจากนั้นยังทรงสรรเสริญในเรื่องความสามารถในการเข้าฌานสมาบัติ

ท่านเป็นพระผู้ใหญ่ แม้ไม่มีใครสั่งสอนใครมาก แต่ก็สั่งสอนคนในทางปฏิบัติคือทำตัวเป็นแบบอย่าง เมื่อพระศาสดาปรินิพพานแล้ว ท่านได้เป็นหัวหน้าชักชวนพระสงฆ์ให้ทำสังคายนาคือร้อยกรอง หรือจัดระเบียบพระธรรมวินัย นับว่าท่านเป็นผู้มีส่วนสำคัญยิ่งในการทำให้เกิดพระไตรปิฎก อนึ่ง ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ ซึ่งท่านชักชวนให้ทำขึ้นนั้น ท่านเองเป็นผู้ถามทั้งพระวินัยและพระธรรม ท่านพระอุบาลีเป็นผู้ตอบเกี่ยวกับพระวินัย ท่านพระอานนท์เป็นผู้ตอบเกี่ยวกับพระธรรม ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในตอนที่ว่าด้วยสังคายนา

ได้กล่าวไว้แล้วว่า ในการปรารภนามของพระเถระ ๔ รูป ประกอบความรู้เรื่องความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก คือ พระอานนท์ พระอุบาลี พระโสณกุฎิกัณณะ และพระมหากัสสปนั้น ทำให้ความเกี่ยวโยงไปถึงพระพุทธรเจ้า พระสาริบุตร และพระจุนทะ (น้องชายพระสาริบุตร) คือ :-

พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้อัยการองพระธรรมวินัย

สมัยเมื่อนิครนถนาฏบุตร ผู้เป็นอาจารย์เจ้าลัทธิสำคัญคนหนึ่งสิ้นชีพ สวากเกิดแตกกัน พระจุนทเถระผู้เป็นน้องชายพระสารีบุตร เกรงเหตุการณ์เช่นนั้นจะเกิดแก่พระพุทธศาสนา จึงเข้าไปหาพระอานนท์ เล่าความให้ฟัง พระอานนท์จึงชวนไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อกราบทูลแล้วพระองค์ได้ตรัสตอบด้วยข้อความเป็นอันมาก แต่มีอยู่ข้อหนึ่งที่สำคัญยิ่ง (ปาสาทิกสูตร พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ หน้า ๑๒๘ ถึงหน้า ๑๕๖) คือ ในหน้า ๑๓๙ พระผู้มีพระภาคตรัสบอกพระจุนทเถระ แนะนำให้รวบรวมธรรมภาสิตของพระองค์ และทำสังคายนา คือจัดระเบียบทั้งโดยอรรถและพยัญชนะเพื่อให้พรหมจรรย์ตั้งมั่นยังยืนสืบไป

พระพุทธภาสิตที่แนะนำให้รวบรวมพุทธวจนะร้อยกรองจัดระเบียบหมวดหมู่ขึ้น ถือได้ว่าเป็นเริ่มต้นแห่งการแนะนำ เพื่อให้เกิดพระไตรปิฎกดังที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

พระสารีบุตรแนะนำให้ร้อยกรองพระธรรมวินัย

ในสมัยเดียวกันนั้น และปรารภเรื่องเดียวกัน คือเรื่องสวากของนิครนถนาฏบุตรแตกกัน ภายหลังที่อาจารย์สิ้นชีวิต คำว่าหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมจบแล้ว เห็นว่าภิกษุทั้งหลายยังใคร่จะฟังต่อไปอีก จึงมอบหมายให้พระสารีบุตรแสดงธรรมแทน ซึ่งท่านได้แนะนำให้รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัย โดยแสดงตัวอย่างการจัดหมวดหมู่ธรรมะเป็นข้อ ๆ ตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๑๐ ว่ามีธรรมอะไรบ้างอยู่ในหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ จนถึงหมวด ๑๐ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ทรงรับรองว่าข้อคิดและธรรมะที่แสดงนี้ถูกต้อง (สังคีตสูตร พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๑ หน้า ๒๒๒ ถึงหน้า ๒๘๗) หลักฐานในพระไตรปิฎกตอนนี้มีได้แสดงว่า พระสารีบุตรเสนอขึ้นก่อน หรือพระพุทธเจ้าตรัสแก่พระจุนทเถระก่อน แต่รวมความแล้วก็ต้องถือว่า ทั้งพระพุทธเจ้าและพระสารีบุตรได้เห็นความสำคัญของการรวบรวมพระพุทธวจนะร้อยกรองให้เป็นหมวดเป็นหมู่มาแล้ว ตั้งแต่ยังไม่ได้ทำสังคายนาครั้งที่ ๑

พระจุนทเถระผู้ปรารณาคี

เมื่อกล่าวถึงเรื่องความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก และกล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้ทำสังคายนา ก็ดี ถ้าไม่กล่าวถึงพระจุนทเถระ ก็ดูเหมือนจะมองไม่เห็นความริเริ่ม เอาใจใส่ และความปรารณาคีของท่าน ในเมื่อรู้เห็นเหตุการณ์ที่สวากของนิครนถนาฏบุตรแตกกัน เพราะจากข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ท่านได้เข้าพบพระอานนท์ถึง ๒ ครั้ง ครั้งแรกพระอานนท์ชวนเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยกัน พระพุทธเจ้าก็ตรัสแนะนำให้ทำสังคายนาดังกล่าวล่วงแล้วข้างต้น ครั้งหลังเมื่อสวากนิครนถนาฏบุตรแตกกันยิ่งขึ้น ท่านก็เข้าหาพระอานนท์อีก ขอให้กราบทูลพระพุทธเจ้าเพื่อป้องกันมิให้เหตุการณ์ทำนองนั้นเกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าจึงแสดงธรรมแก่พระอานนท์ โดยแสดงไพริบักขัยธรรมอันเป็นหลักของพระพุทธศาสนา แล้วทรงแสดงมูลเหตุแห่งการทะเลาะวิวาท ๖ ประการ อธิกรณ์ ๔ ประการ วิธีระงับอธิกรณ์ ๗ ประการ กับประการสุดท้ายได้ทรงแสดงหลักธรรมสำหรับอยู่ร่วมกันด้วยความผาสุก ๖ ประการ ที่เรียกว่าสาราณียธรรม อันเป็นไปในทางสงเคราะห์อนุเคราะห์และเมตตาต่อกัน มีความประพฤติและความเห็นในทางที่ตรงร่วมกัน เรื่องนี้ปรากฏในสามคามสูตร พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๔ หน้า ๔๙ ซึ่งควรบันทึกไว้ในที่นี้ เพื่อบูชาคุณ คือความปรารณาคีของพระจุนทเถระ ผู้แสดงความห่วงใยในความตั้งมั่นยังยืนแห่งพระพุทธศาสนา

การสังคายนาคือเหตุให้เกิดพระไตรปิฎก

แม้ในตอนต้น จะได้ระบุนามของพระเถระหลายท่าน ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎก แต่พระไตรปิฎกก็เกิดขึ้นภายหลังที่ท่านพระเถระทั้งหลายได้ร่วมกันร้อยกรองจัดระเบียบพระพุทธรวจนะแล้ว ในสมัยของพระพุทธเจ้าเองยังไม่มีการจัดระเบียบหมวดหมู่ ยังไม่มีการจัดเป็นวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก นอกจากมีตัวอย่างการจัดระเบียบวินัยในการสวดปาฏิโมกข์ลำดับสิกขาบททุกกึ่งเดือน ตามพระพุทธรบัตติบัญญัติและการจัดระเบียบธรรมะในสังคิติสูตรและทสฺตรสูตรที่พระสารีบุตรเสนอไว้ กับตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงชี้แจงวิธีจัดระเบียบพระธรรมแก่พระจุนทเถระและพระอาณนทีในปาสาทิกสูตร และสามคามสูตร ดังได้กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้น

พระพุทธเจ้าประทานพระพุทธรโฆวาทไว้มากหลายต่างกาลเวลา ต่างสถานที่กัน การที่พระสาวกซึ่งท่องจำกันได้ และจัดระเบียบหมวดหมู่เป็นปิฎกต่าง ๆ ในเมื่อพระศาสดานิพพานแล้ว พอเทียบได้ดังนี้ พระพุทธเจ้าเท่ากับทรงเป็นเจ้าของสวนผลไม้ เช่น ส้มหรือทุเรียน พระเถระผู้จัดระเบียบหมวดหมู่คำสอน เท่ากับผู้ที่จัดผลไม้เหล่านั้นห่อกระดาษบรรจุลงไม้ เป็นประเภท ๆ บางอย่างก็ใช้ผงดมกั้นกระเทือนใส่แทนห่อกระดาษ ปัญหาเรื่องของภาชนะที่ใส่ผลไม้เช่นลังหรือห่อที่เกิดขึ้น คือในชั้นแรก คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น รวมเรียกว่าพระธรรมพระวินัย เช่น ในสมัยเมื่อใกล้จะปรินิพพาน พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอาณนทีว่า ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น จะเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายเมื่อเราล่วงลับไป

จึงเป็นอันกำหนดลงเป็นหลักฐานได้อย่างหนึ่งว่า ในสมัยของพระพุทธเจ้ายังไม่มีคำว่า พระไตรปิฎก มีแต่คำว่า ธรรมวินัย คำว่า พระไตรปิฎก หรือ ตปิฎก ในภาษาบาลีนั้น มาเกิดขึ้นภายหลังที่ทำสังคายนาแล้ว แต่จะภายหลังสังคายนาครั้งที่เท่าไร จะได้กล่าวต่อไป

อย่างไรก็ตาม แม้คำว่า พระไตรปิฎก จะเกิดขึ้นในสมัยหลังพุทธปรินิพพาน ก็ไม่ทำให้สิ่งที่บรรจุอยู่ในพระไตรปิฎกนั้น คลายความสำคัญลงเลย เพราะคำว่า พระไตรปิฎก เป็นเพียงภาชนะ กระดาษหรือลังสำหรับใส่ผลไม้ ส่วนตัวผลไม้หรือนัยหนึ่งพุทธรวจนะ ก็มีมาแล้วในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระศาสนา

การสวดปาฏิโมกข์ต่างจากการสังคายนาอย่างไร ?

การสวดปาฏิโมกข์ คือการ “ว่าปากเปล่า” หรือการสวดข้อบัญญัติทางพระวินัย ๑๕๐ ข้อ ในเบื้องต้น และ ๒๒๗ ข้อในกาลต่อมาทุก ๆ กึ่งเดือนหรือ ๑๕ วัน เป็นข้อบัญญัติทางพระวินัย ที่ให้พระภิกษุทั้งหลายต้องลงฟังการกล่าวทบทวนข้อบัญญัติทางพระวินัยนี้ทุก ๑๕ วัน ถ้าขาดโดยไม่มีเหตุสมควรต้องปรับอาบัติ การสวดปาฏิโมกข์นี้เป็นตัวอย่างอันหนึ่งของการบังคับให้ท่องจำ ซึ่งข้อบัญญัติทางพระวินัย แต่ไม่ใช่ทุกท่านสวดพร้อมกัน คงมีผู้สวดรูปเดียว รูปที่เหลืออกยดั่งใจฟัง และช่วยทักท้วงเมื่อผิด

ส่วนการสังคายนานั้น แปลตามรูปศัพท์ว่า ร้อยกรอง คือประชุมสงฆ์จัดระเบียบหมวดหมู่พระพุทธรวจนะ แล้วรับทราบทั่วกันในที่ประชุมนั้นว่าตกลงกันอย่างไร แล้วก็มี การท่องจำนำสืบต่อ ๆ มา ในขั้นเดิมการสังคายนารวมเหตุความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา จึงจัดระเบียบหมวดหมู่พระพุทธรวจนะไว้ ในครั้งต่อ ๆ มาปรากฏมีการถกเถียงตีความหมายผิด ก็มีการชำระวินัยจนข้อที่ถกเถียงตีความหมายผิดนั้น ชี้ขาดว่าที่ถูกควรเป็นอย่างไร แล้วก็ทำการสังคายนา โดยการทบทวนระเบียบเดิมบ้าง เพิ่มเติมของใหม่อันเป็นทำนองบันทึกเหตุการณ์บ้าง จัดระเบียบใหม่ในบางข้อบ้าง ในชั้นหลัง ๆ เพียงการจารึกลงในใบลาน การสอบทาน

ข้อผิดในใบลาน ก็เรียกกันว่าสังคายนา ไม่จำเป็นต้องมีเหตุการณ์ถือผิด เข้าใจผิดเกิดขึ้น แต่ความจริงเมื่อพิจารณาอุปสรรคแล้ว การสังคายนา ก็เท่ากับการจัดระเบียบ การปิดกวาดให้สะอาด ทำขึ้นครั้งหนึ่งก็มีประโยชน์ครั้งหนึ่ง เหมือนการทำความสะอาด การจัดระเบียบที่อยู่อาศัย

การสังคายนาจึงต่างจากการสวดปาฏิโมกข์ ในสาระสำคัญที่ว่า การสวดปาฏิโมกข์เป็นการทบทวนความจำของที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เกี่ยวกับข้อปฏิบัติทางพระวินัย ส่วนการสังคายนาไม่มีกำหนดว่าต้องทำเมื่อไร โดยปกติเมื่อรู้สึกว่าการจัดระเบียบชำระข้อถือผิดเข้าใจผิดได้แล้ว ก็ลงมือทำตามโอกาสอันสมควร แม้เมื่อรู้สึกว่าจะไม่มีการถือผิดเข้าใจผิด แต่เห็นสมควรตรวจสอบชำระพระไตรปิฎก แก้วอักขร หรือข้อความที่วิปาสคลดเคลื่อน ก็ถือกันว่าเป็นการสังคายนา ดังจะกล่าวต่อไป

ปัญหาเรื่องการนับครั้งในการทำสังคายนา

ในปัจจุบันนี้ ทางประเทศพม่าถือว่า ตั้งแต่เริ่มแรกมา มีการทำสังคายนา รวม ๖ ครั้ง โดยเฉพาะครั้งที่ ๖ พม่าจัดดำเนินการใหญ่ ในโอกาสใกล้เคียงกับงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ แล้วฉลองพร้อมกันทีเดียว ทั้งการสังคายนาครั้งที่ ๖ และงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ แต่ตามหลักฐานของพระเถระฝ่ายไทย ผู้รจนานหนังสือเรื่องสังคดียวงศ์ หรือประวัติศาสตร์การสังคายนา กล่าวว่า สังคายนามี ๔ ครั้ง รวมทั้งครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงกระทำในรัชสมัยของพระองค์ คือการสอบทานแก้ไขพระไตรปิฎก แล้วจารลงในใบลานเป็นหลักฐาน

โดยเหตุที่ความรู้เรื่องการสังคายนา ย่อมเป็นเรื่องสำคัญในความรู้เรื่องความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก เพราะฉะนั้น จะได้รวบรวมมติของประเทศต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำสังคายนา และปัญหาเรื่องการนับครั้งมารวมเป็นหลักฐานไว้ในที่นี้ รวมเป็น ๕ หัวข้อ คือ:-

๑. การนับครั้งสังคายนาที่รู้จักทั่วไป
๒. การนับครั้งสังคายนาของลังกา
๓. การนับครั้งสังคายนาของพม่า
๔. การนับครั้งสังคายนาของไทย
๕. การสังคายนาของฝ่ายมหายาน

ในการรวบรวมเรื่องนี้ ผู้เขียนได้อาศัยหลักฐานจากวินัยปิฎก เล่มที่ ๗ พร้อมทั้งอรรถกถา, จากหนังสือมหาวงศ์, สังคดียวงศ์ และบทความของท่าน B. Jinananda ในหนังสือ 2500 Years of Buddhism ซึ่งพิมพ์ในโอกาสฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษในอินเดียและหนังสืออื่น ๆ

การนับครั้งสังคายนาที่รู้จักทั่วไป

การนับครั้งสังคายนาที่รู้จักทั่วไปก็คือ สังคายนาครั้งที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ซึ่งทำในอินเดียอันเป็นของฝ่ายเถรวาท กับอีกครั้งหนึ่งในอินเดียภาคเหนือ ซึ่งพระเจ้ากนิษกะทรงอุปถัมภ์ อันเป็นสังคายนาผสมรวมเป็น ๔ ครั้ง แต่ฝ่ายเถรวาทมิได้รับรู้ในการสังคายนาครั้งที่ ๔ นั้น (ดูข้อความในเล่มนี้ หน้า ๑๕) เพราะการสืบสายศาสนาแยกกันคนละทาง ตลอดจนภาษาที่รองรับคัมภีร์ทางศาสนาก็ใช้ต่างกัน คือของเถรวาทหรือศาสนาพุทธแบบที่ไทย พม่า ลังกา เขมร ลาวนับถือ ใช้ภาษาบาลี ส่วนของฝ่ายมหายานหรือศาสนาพุทธแบบที่ญี่ปุ่น จีน ทิเบต ญวน และเกาหลีนับถือ ใช้ภาษาสันสกฤต ในสมัยที่ดำรงภาษาสันสกฤตสาบสูญก็มีเฉพาะคัมภีร์ที่แปลเป็นภาษาจีนและภาษาทิเบตเป็นหลัก แล้วมีผู้แปลสู่ภาษาอื่น ๆ เช่น ญี่ปุ่นอีกต่อหนึ่ง

สังคายนาครั้งที่ ๑

กระทำให้ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างเขาเวภารบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์ ประเทศอินเดีย พระมหากัสสปเถระเป็นประธานและเป็นผู้สอบถาม พระอุบาลีเป็นผู้ตอบข้อซักถามทางวินัย พระอาณนทีเป็นผู้ตอบข้อซักถามทางธรรม มีพระอรหันต์ประชุมกัน ๕๐๐ รูป กระทำอยู่ ๗ เดือนจึงสำเร็จ ในการนี้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ สังคายนาครั้งนี้กระทำภายหลังที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้วได้ ๓ เดือน ข้อปรารภในการสังคายนา คือพระมหากัสสปปรารถนาคำของภิกษุชื่อสุภัททะ ผู้บวชเมื่อแก่ เมื่อรู้ข่าวปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลายร้องไห้เศร้าโศก สุภัทท์ภิกษุก็ห้ามภิกษุเหล่านั้นมิให้เสียใจร้องไห้ เพราะต่อไปนี้จะทำอะไรได้ตามใจแล้ว ไม่ต้องมีใครคอยมาชี้ว่า นี่ผิด นี่ถูก นี่ควร นี่ไม่ควร ต่อไปอีก พระมหากัสสปสลดใจในถ้อยคำของสุภัทท์ภิกษุ จึงนำเรื่องเสนอที่ประชุมสงฆ์ แล้วเสนอชวนให้ทำสังคายนาร้อยกรองจัดระเบียบพระธรรมวินัย ซึ่งก็ได้รับความเห็นชอบ

มีข้อนำสังเกตว่า ประวัติการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๗ จุลลวรรค์ หน้า ๒๘๘ ถึง ๔๒๓ อันแสดงว่าประวัติเรื่องนี้คงเพิ่มเข้ามาในวินัยปิฎก ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ นอกจากนั้น ในครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ แห่งการทำสังคายนา นี้ ไม่มีคำกล่าวถึงปิฎกเลย ใช้คำว่า วินัยวิสัยนา (ตอบเรื่องพระวินัย) และธัมมวิสัยนา (ตอบเรื่องพระธรรม) สำหรับครั้งที่ ๑ และใช้คำว่า ทสวัตถุญจนาวิสัยนา (ถามตอบเรื่องวัตถุ ๑๐) สำหรับครั้งที่ ๒ จึงน่าจะเห็นได้ว่า สังคายนาครั้งแรกและครั้งที่ ๒ ยังไม่ได้แยกเป็น ๓ ปิฎก แต่เรียกว่าธรรมวินัยรวม ๆ ไป โดยรวมสุดตันตปิฎกกับอภิธัมมปิฎกอยู่ในคำว่า ธรรม

แต่ในหนังสือชั้นนอรรถกถา ซึ่งแต่งขึ้นอธิบายพระไตรปิฎก ภายหลังพุทธปรินิพพานเกือบพันปี อธิบายเป็นเชิงว่า สุดแต่จะจัดประเภท จะว่าพุทธวจนะมี ๑ ก็ได้ คือมีความหลุดพ้น เป็นรสเหมือนทะเล แม้จะมีน้ำมากก็มีรสเดียว คือรสเค็ม จะว่ามี ๒ ก็ได้ คือเป็นพระธรรมกับพระวินัย จะว่าเป็น ๓ ก็ได้ คือไตรปิฎก อันแยกออกเป็นวินัยปิฎก สุดตันตปิฎก และอภิธัมมปิฎก จะว่าเป็น ๕ ก็ได้ โดยแบ่งออกเป็น ๕ นิกาย หรือ ๕ หมวด คือ ๑. ทีฆนิกาย (หมวดยาว) ๒. มัชฌิมนิกาย (หมวดปานกลาง) ๓. สังยุตตนิกาย (หมวดประมวลเรื่องเป็นพวก ๆ) ๔. อังคุตตรนิกาย (หมวดเรียงด้วยองค์ คือจัดข้อธรรมเป็นหมวด ๑ หมวด ๒ เป็นต้น) และ ๕. ขุททกนิกาย (หมวดเล็กน้อยหรือหมวดเบ็ดเตล็ด) การจัดอย่างนี้ จัดตามหลักสุดตันตปิฎก แล้วเอาวินัยปิฎกและอภิธัมมปิฎกมาย่อรวมในขุททกนิกาย คือหมวดเบ็ดเตล็ด นอกนั้นยังอธิบายถึงการแบ่งพระพุทธวจนะเป็น ๙ ส่วน เป็น ๘๔,๐๐๐ ส่วน ซึ่งของใดไว้นานมากแล้วในที่นี้

สังคายนาครั้งที่ ๒

กระทำให้วาลิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี ประเทศอินเดีย พระยสสะ กากันหาบุตร เป็นผู้ชักชวน พระเถระที่เป็นผู้ใหญ่ร่วมมือในการนี้ ที่ปรากฏชื่อมี ๘ รูป คือ ๑. พระสัพพกามี ๒. พระสาฬหะ ๓. พระขุชโสภิตะ ๔. พระวาสวกามิกะ ทั้งสี่รูปนี้ เป็นชาวปาจิณกะ (มีสำนักอยู่ทางทิศตะวันออก) ๕. พระเวระตะ ๖. พระลัมภูตะ สาธวาสี ๗. พระยสสะ กากันหาบุตร และ ๘. พระสมณะ ทั้งสี่รูปนี้เป็นชาวเมืองปาฐา ในการนี้พระเวระตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้ตอบปัญหาทางวินัยที่เกิดขึ้น มีพระสงฆ์ประชุมกัน ๗๐๐ รูป กระทำอยู่ ๘ เดือนจึงแล้วเสร็จ สังคายนาครั้งนี้ กระทำภายหลังที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วได้

๑๐๐ ปี ข้อนปรารภในการทำสังคายนาครั้งนี้ก็คือ พระยสสะ กากัณฐกบุตร ปรารภข้อปฏิบัติย่อหย่อน ๑๐ ประการทางพระวินัยของพวกภิกษุวัชชีบุตร เช่น ถือว่าควรเก็บเกลือไว้ในแขนง (เขาสัตว์) เพื่อเอาไว้ฉันได้ ตะวันชายเกินเที่ยงไปแล้ว ๒ นิ้ว ควรฉันอาหารได้ ควรรับเงินทองได้ เป็นต้น พระยสสะ กากัณฐกบุตร จึงชักชวนพระเถระต่าง ๆ ให้ช่วยกันวินิจฉัย แก่ความถือผิดครั้งนี้

รายละเอียดแห่งการสังคายนาครั้งนี้ ปรากฏในวินัยปิฎก เล่ม ๗ หน้า ๓๔๖ เป็นต้นไป แต่ไม่ได้กล่าวถึงการจัดระเบียบพระไตรปิฎก คงกล่าวเฉพาะการชำระข้อถือผิด ๑๐ ประการของภิกษุพวกวัชชีบุตร ทั้งไม่ได้บอกว่าทำสังคายนาอยู่นานเท่าไร ในอรรถกถา^๑ กล่าวว่า ทำอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ

ข้าพเจ้าได้กล่าวเป็นข้อสังเกตไว้ท้ายเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ แล้วว่า หลักฐานในวินัยปิฎก ที่กล่าวถึงสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ ไม่มีกล่าวถึงคำว่า ไตรปิฎกเลย แต่ถ้ากล่าวตามหลักฐานที่ปรากฏในหนังสือสมันต์ปสาทิกา ซึ่งแต่งขึ้นอธิบายวินัยปิฎกเมื่อพุทธปรินิพพานล่วงแล้วเกือบพันปี ท่านได้กล่าวไว้ชัดเจน (ในหน้า ๒๘, ๒๙ และ ๓๓) ว่าการทำสังคายนาจัดประเภทพระพุทธรวณะ เป็นรูปพระไตรปิฎก ได้มีมาแล้วตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๑ แม้ครั้งที่ ๒ ก็ทำซ้ำอีก

เพราะฉะนั้น ถ้าถือตามหลักฐานของอรรถกถา การสังคายนาจัดระเบียบเป็นรูปพระไตรปิฎก ก็มีมาแล้วตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นต้นมา

สังคายนาครั้งที่ ๓

ได้กล่าวแล้วว่า เรื่องสังคายนาที่ปรากฏในวินัยปิฎกมีเพียงครั้งที่ ๑ กับครั้งที่ ๒ ส่วนเรื่องการสังคายนาครั้งที่ ๓ มีปรากฏในชั้นอรรถกถาอันพอเก็บใจความได้ดังนี้ :-

สังคายนาครั้งที่ ๓ กระทำที่โอศการาม กรุงปาตลีบุตร ประเทศอินเดีย พระโมคคลีบุตร ดิสสเถระ เป็นหัวหน้า มีพระสงฆ์ประชุมกัน ๑,๐๐๐ รูป ทำอยู่ ๙ เดือนจึงแล้วเสร็จ สังคายนาครั้งนี้ กระทำภายหลังที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๒๓๔ หรือ ๒๓๕ ปี^๒ ข้อนปรารภในการทำสังคายนาครั้งนี้ คือพวกเดียรธีย์ หรือนักบวชศาสนาอื่นมาปลอมบวช แล้วแสดงลัทธิศาสนาและความเห็นของตนว่าเป็นพระพุทธศาสนา พระโมคคลีบุตร ดิสสเถระ ได้ขอความอุปถัมภ์จากพระเจ้าอโศกมหาราช ชำระสอบสวนกำจัดเดียรธีย์เหล่านั้นจากพระธรรมวินัยได้แล้ว จึงสังคายนาพระธรรมวินัย

มีข้อน่าสังเกตว่า ในการทำสังคายนาครั้งนี้ พระโมคคลีบุตรได้แต่งคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ในอภิธรรมปิฎกเพิ่มขึ้นด้วย ตามประวัติว่าบทตั้งมีอยู่เดิมแล้ว แต่ได้แต่งขยายให้พิสดารออกไป เรื่องกถาวัตถุเป็นเรื่องคำถามคำตอบเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มีคำถาม ๕๐๐ คำตอบ ๕๐๐ และเมื่อทำสังคายนาเสร็จแล้ว ก็ได้ส่งคณะทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ รวมทั้งพระมหินทเถระ ผู้เป็นโอรสพระเจ้าอโศก ได้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในลังกาเป็นครั้งแรก การส่งสมณทูตไปทิศต่าง ๆ ครั้งนั้นถือหลักว่าให้ไปครบ ๕ รูป เพื่อจะได้ให้การอุปสมบทแก่ผู้เลื่อมใสได้ แต่คงไม่ได้ระบุชื่อหมดทั้งห้า โดยมากออกนามเฉพาะท่านผู้เป็นหัวหน้า

๑. คือคำอธิบายวินัยปิฎก มีชื่อว่าสมันต์ปสาทิกา

๒. เป็นเพียงข้อสันนิษฐาน คือพระเจ้าอโศกมหาราชเสวยราชย์ ๒๑๘ ปี หลังพุทธปรินิพพาน ต่อมาอีก ๑๖ ปี (บางฉบับว่า ๑๗ ปี) จึงได้ทำสังคายนา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องนับ ๑ ตั้งแต่ปีเสวยราชย์

การสังคายนาครั้งที่ ๔

การสังคายนาครั้งนี้ผสมกับฝ่ายมหายาน กระทำกันในอินเดียภาคเหนือ ด้วยความอุปถัมภ์ของพระเจ้ากนิษกะ ได้กล่าวแล้วว่า สังคายนาครั้งนี้ ทางฝ่ายเถรวาท คือฝ่ายที่ถือพระพุทธศาสนาแบบที่ไทย ลาว เขมร พม่า ลังกานับถือ มิได้รับรองเข้าอันดับเป็นครั้งที่ ๔ เพราะเป็นการสังคายนาของนิกายสัพพัตถิกาวาท ซึ่งแยกออกไปจากเถรวาททำผสมกับฝ่ายมหายาน และเพราะมีสายแห่งการสืบทอดสั่งสอนอบรมไม่ติดต่อกัน เกี่ยวข้องกัน จึงไม่มีบันทึกหลักฐานเรื่องนี้ทางเถรวาท ทั้งภาษาที่ใช้สำหรับพระไตรปิฎกก็ไม่เหมือนกัน คือฝ่ายมหายานใช้ภาษาสันสกฤต (บางครั้งก็ปนปรากฤต) ฝ่ายเถรวาทใช้ภาษาบาลี

แม้สังคายนาครั้งที่ ๓ ในอินเดีย ซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น ทางฝ่ายจีนและทิเบตก็ไม่มีบันทึกรับรองไว้ เพราะเป็นคนละสายเช่นเดียวกัน

แต่เนื่องจากการสังคายนาครั้งนี้ เป็นที่รู้จักกันไปในวงการของผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา จึงนับว่ามีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ควรนำมากล่าวไว้ด้วย และเมื่อคิดตามลำดับเวลาแล้ว ก็นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๔ ที่ทำในอินเดีย เมื่อประมาณ ค.ศ. ๑๐๐ หรือ พ.ศ. ๖๔๓ เรื่องปีที่ทำสังคายนา นี้นี้หนังสือบางเล่มก็กล่าวต่างออกไป สังคายนาครั้งนี้กระทำ ณ เมืองชาลันธร แต่บางหลักฐานก็ว่าทำที่กาษมีระหรือแคชเมียร์ รายละเอียดบางประการจะได้กล่าวถึงตอนที่ว่าด้วยการสังคายนาของนิกายสัพพัตถิกาวาท

มีข้อนำสังเกต คือหนังสือประวัติศาสตร์ของอินเดียบางเล่ม^๑ กล่าวว่า ใน ค.ศ. ๖๓๔ (พ.ศ. ๑๑๗๗) พระเจ้าศิวาทิตย ได้จัดให้มีมหาสังคายนาขึ้นในอินเดียภาคเหนือ มีกษัตริย์ประเทศราชมาร่วมด้วยถึง ๒๑ พระองค์ ในพิธีนี้มีพระสงฆ์ผู้คงแก่เรียน และพราหมณ์ผู้ทรงความรู้มาประชุมกัน ในวันแรกตั้งพระพุทธรูปบูชาในพิธี ในวันที่ ๒ ตั้งรูปสุริยเทพ ในวันที่ ๓ ตั้งรูปพระศิวะ การสังคายนาครั้งนี้จึงมีลักษณะผสม คือทั้งพุทธ ทั้งพราหมณ์ ภิกษุที่เข้าประชุมก็มีทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน แต่เมื่อสอบดูหนังสือประวัติของภิกษุเสียนจิง^๒ ซึ่งบันทึกเหตุการณ์ตอนนี้อย่างดี กลายเป็นการประชุมเพื่อให้มาโต้แย้งกับภิกษุเสียนจิงผู้แต่งตำรายกย่องพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานไป หาใช่การสังคายนาอย่างไรไม่ ที่บันทึกไว้ในที่นี้ด้วยก็เพื่อให้หมดปัญหาประวัติการสังคายนาในประเทศอินเดีย

การนับสังคายนาของลังกา

ลังกาซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเช่นเดียวกับไทย คงรับรองการสังคายนาทั้งสามครั้งแรกในอินเดีย แต่ไม่รับรองสังคายนาครั้งที่ ๔ ซึ่งเป็นของนิกายสัพพัตถิกาวาทผสมกับฝ่ายมหายาน

หนังสือสมันตปาสาทิกา ซึ่งแต่งอธิบายวินัยปิฎกกล่าวว่า เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จแล้ว พระมหินทเถระผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอโศก พร้อมด้วยพระเถระอื่น ๆ รวมกันครบ ๕ รูป ได้เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา ได้พบกับพระเจ้าเทวานัมปิย ดิสสะ แสดงธรรมให้พระราชาเลื่อมใส และประดิษฐานพระ

-
1. Brief History of the Indian Peoples ของ Sir W.W. Hunter หน้า 81
 2. ในภาษาไทยมีหนังสือชื่อประวัติพระถังซำจั๋ง นางคงเหลียน สิบญูเรื่อง แปลจากภาษาจีน มีข้อความตอนนี้อยู่ หน้า ๒๓๘

พุทธศาสนาได้แล้ว ก็มีการประชุมสงฆ์ ให้พระอริยฐานะผู้เป็นศิษย์ของพระมหินทเถระ สวดพระวินัยเป็นการสังคายนาวินัยปิฎก ส่วนหนังสืออื่น ๆ เช่น สังคีตยวงศ์ กล่าวว่า มีการสังคายนาทั้งสามปิฎก สังคายนาครั้งนี้ กระทำที่อุปาราม เมืองอนุราชปุระ มีพระมหินทเถระเป็นประธาน

การสังคายนาครั้งนี้ ต่อจากสังคายนาครั้งที่ ๓ ในอินเดียไม่กี่ปี คือการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ กระทำใน พ.ศ. ๒๓๕ พอทำสังคายนาเสร็จแล้วไม่นาน (พ.ศ. ๒๓๖) พระมหินทเถระก็เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา และในปี พ.ศ. ๒๓๘ ก็ได้ทำสังคายนาในลังกา เหตุผลที่อ้างในการทำสังคายนาครั้งนี้ ก็คือ เพื่อให้พระศาสนาดั้งเดิม เพราะเหตุที่สังคายนาครั้งนี้ห่างจากครั้งแรกประมาณ ๓-๔ ปี บางมติจึงไม่ยอมรับเป็นสังคายนา เช่น มติของฝ่ายพม่าตั้งจะกล่าวข้างหน้า ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า สังคายนาครั้งนี้ อาจเป็นการวางรากฐานให้ชาวลังกาท่องจำพระพุทธรวณะ จึงต้องประชุมชี้แจงหรือแสดงรูปแห่งพุทธรวณะตามแนวที่ได้จัดระเบียบไว้ใน การสังคายนาครั้งที่ ๓ ในอินเดีย ฉะนั้น จึงนับได้ว่าเป็นสังคายนาครั้งแรกในลังกา

สังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกา กระทำเมื่อประมาณ พ.ศ. ๔๓๓ ในรัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามณียอภัย เรื่องที่ปรากฏเป็นเหตุทำสังคายนาครั้งนี้ คือเห็นกันว่า ถ้าจะใช้วิธีท่องจำพระพุทธรวณะต่อไป ก็อาจมีข้อผิดพลาดได้ง่าย เพราะปัญญาในการท่องจำของกุลบุตรเสื่อมถอยลง จึงตกลงจารึกพระพุทธรวณะลงในใบลาน มีคำกล่าวว่า ได้จารึกอรรถกถาลงในใบลาน สังคายนาครั้งนี้กระทำที่อาโลกเสนสถาน ณ มตเลชนบท ซึ่งไทยเราเรียกว่ามัลลชนบท ประเทศลังกา มีพระรักขิตมหาเถระเป็นประธาน ได้กล่าวแล้วว่า บางมติไม่รับรองการสังคายนาของพระมหินท ว่าเป็นครั้งที่ ๔ ต่อจากอินเดีย แต่สังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกา นี้ ได้รับการรับรองเข้าลำดับโดยทั่วไป บางมติกจัดเข้าเป็นลำดับที่ ๕ บางมติที่ไม่รับรองสังคายนาของพระมหินท (ครั้งแรกในลังกา) ก็จัดสังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกา นี้ว่า เป็นครั้งที่ ๔ ต่อมาจากอินเดีย

สังคายนาครั้งที่ ๓ ในลังกา กระทำเมื่อไม่ถึง ๑๐๐ ปีมานี้เอง คือใน พ.ศ. ๒๔๐๘* (ค.ศ. ๑๘๖๕) ที่รัตนปุระในลังกา พระเถระชื่อทิกขทุเว สิริสมังคละ เป็นหัวหน้า กระทำอยู่ ๕ เดือน การสังคายนาครั้งนี้ น่าจะไม่มีใครรู้กันมากนัก นอกจากเป็นบันทึกของชาวลังกาเอง การโฆษณาก็คงไม่มากมายเหมือนสังคายนาครั้งที่ ๖ ของพม่า

การนับสังคายนาของพม่า

ได้กล่าวแล้วว่า พม่าไม่รับรองสังคายนาครั้งแรกในลังกา คงรับรองเฉพาะสังคายนาครั้งที่ ๒ ของลังกาว่าเป็นครั้งที่ ๔ ต่อจากนั้นก็นับสังคายนาครั้งที่ ๕ และที่ ๖ ซึ่งกระทำในประเทศพม่า

สังคายนาครั้งแรกในพม่า หรือที่พม่านับว่าเป็นครั้งที่ ๕ ต่อจากครั้งจารึกลงในใบลานของลังกา สังคายนาครั้งนี้ มีการจารึกพระไตรปิฎกลงในแผ่นหินอ่อน ๗๒๙ แผ่น ณ เมืองมันดเล ด้วยการอุปถัมภ์ของพระเจ้ามินดง ใน พ.ศ. ๒๔๑๔ (ค.ศ. ๑๘๗๑) พระมหาเถระ ๓ รูป คือ พระชาคราภิวังสะ พระนรินทากิธชะ และพระสมังคละสามิ ได้ผลัดเปลี่ยนกันเป็นประธานโดยลำดับ มีพระสงฆ์และพระอาจารย์ผู้แตกฉานในพระปริยัติธรรมร่วมประชุม ๒,๔๐๐ ท่าน กระทำอยู่ ๕ เดือนจึงสำเร็จ

สังคายนาครั้งที่ ๒ ในพม่า หรือที่พม่านับว่าเป็นครั้งที่ ๖ ที่เรียกว่าฉัฐสังคายนา เริ่มกระทำเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ จนถึงวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นอันปิดงาน ในการปิดงาน

๑. หลักฐานบางแห่งว่า พ.ศ. ๔๔๐

๒. ลังกานับเป็น ๒๔๐๔

ได้กระทำการร่วมกับการฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ (การนับปีของพม่าเร็วกว่าไทย ๑ ปี จึงเท่ากับเริ่ม พ.ศ. ๒๔๙๘ ปิต พ.ศ. ๒๕๐๐ ตามที่พม่านับ) พม่าทำสังคายนาครั้งนี้ มุ่งพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นข้อแรก แล้วจะจัดพิมพ์ อรรถกถา (คำอธิบายพระไตรปิฎก) และคำแปลเป็นภาษาพม่าโดยลำดับ มีการโฆษณาและเชิญชวน พุทธศาสนิกชนหลายประเทศไปร่วมพิธีด้วย โดยเฉพาะประเทศเถรวาท คือ พม่า ลังกา ไทย ลาว เขมร ทั้งห้าประเทศนี้ ถือว่าสำคัญสำหรับการสังคายนาครั้งนี้มาก เพราะใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลีอย่างเดียวกัน จึงได้มีสมัยประชุม ซึ่งประมุขหรือผู้แทนประมุขของทั้งห้าประเทศนี้เป็นหัวหน้า เป็นสมัยของไทยสมัยของ ลังกา เป็นต้น ได้มีการก่อสร้างคูหาจำลอง ทำด้วยคอนกรีต จุคนได้หลายพันคน มีที่นั่งสำหรับพระสงฆ์ ไม่น้อยกว่า ๒,๕๐๐ ที่ บริเวณที่ก่อสร้างประมาณ ๒๐๐ ไร่เศษ เมื่อเสร็จแล้วได้แจกจ่ายพระไตรปิฎกฉบับ อักษรพม่าไปในประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประเทศไทยด้วย

การนับสังคายนาของไทย

ตามหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมของไทยเรายอมรับรองสังคายนาครั้งที่ ๑-๒-๓ ในอินเดีย และครั้งที่ ๑-๒ ในลังกา รวมกัน ๕ ครั้ง ถือว่าเป็นประวัติที่ควรรู้เกี่ยวกับความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงถือว่าสังคายนาในลังกาทั้งสองครั้งเป็นเพียงสังคายนา เฉพาะประเทศ ไม่ควรจัดเป็นสังคายนาทั่วไป จึงทรงบันทึกพระมติไว้ในท้ายหนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๓

แต่ตามหนังสือสังคีตยวงศ์ หรือประวัติแห่งการสังคายนา ซึ่งสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน รัตนารามเป็นภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๑ ตั้งแต่ครั้งเป็นพระพิมพ์ลธรรม ได้ลำดับความเป็นมาแห่งสังคายนาไว้ ๙ ครั้ง ดังต่อไปนี้ :-

สังคายนาครั้งที่ ๑-๒-๓ ทำในประเทศอินเดียตรงกับที่กล่าวไว้ในเบื้องต้น

สังคายนาครั้งที่ ๔-๕ ทำในลังกา คือครั้งที่ ๑ ที่ ๒ ที่ทำในลังกา ดังได้กล่าวแล้วในประวัติ การสังคายนาของลังกา

สังคายนาครั้งที่ ๖ ทำในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ พระพุทธโฆสะได้แปลและเรียบเรียงอรรถกถา คือคำอธิบายพระไตรปิฎก จากภาษาลังกาเป็นภาษาบาลี ในรัชสมัยของพระเจ้ามหายานาม เนื่องจากการแปล อรรถกถาเป็นภาษาบาลีครั้งนี้ มิใช่การสังคายนาพระไตรปิฎก ทางลังกาเองจึงไม่ถือว่าเป็นการสังคายนา ตามแบบแผนที่นิยมกันว่า จะต้องมีการชำระพระไตรปิฎก

สังคายนาครั้งที่ ๗ ทำในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ พระกัสสปเถระได้เป็นประธาน มีพระเถระ ร่วมด้วยกว่า ๑,๐๐๐ รูป ได้รจนาคำอธิบายอรรถกถาพระไตรปิฎก เป็นภาษาบาลี กล่าวคือแต่งตำราอธิบาย คัมภีร์อรรถกถา ซึ่งพระพุทธโฆสะได้ทำเป็นภาษาบาลีไว้ในการสังคายนาครั้งที่ ๖ คำอธิบายอรรถกถานี้กล่าว ตามสำนวนนักศึกษาก็คือ คัมภีร์ฎีกา ตัวพระไตรปิฎก เรียกว่าบาลี คำอธิบายพระไตรปิฎก เรียกว่า อรรถกถา คำอธิบายอรรถกถา เรียกว่าฎีกา การทำสังคายนาครั้งนี้ เนื่องจากมิใช่สังคายนาพระไตรปิฎก แม้ทางลังกาเองก็ไม่รับรองว่าเป็นสังคายนา

อย่างไรก็ตาม ข้อความที่กล่าวไว้ในหนังสือสังคีตยวงศ์ ก็นับว่าได้ประโยชน์ในการรู้ความเป็นมา แห่งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่างดียิ่ง

สังคายนาครั้งที่ ๘ ทำในประเทศไทย ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ ได้อาราธนาพระภิกษุผู้ทรงไตรปิฎกหลายร้อยรูป ให้ช่วยชำระอักษรพระไตรปิฎก ในวัดโพธาราม เป็นเวลา ๑ ปี จึงสำเร็จสังคายนา ครั้งนี้จัดเป็นครั้งที่ ๑ ในประเทศไทย

สังคายนาครั้งที่ ๕ ทำในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงอาราธนาพระสงฆ์ให้ชำระพระไตรปิฎก ในครั้งนี้มีพระสงฆ์ ๒๑๘ รูป กับราชบัณฑิตอาจารย์อุบาสก ๓๒ คน ช่วยกันชำระพระไตรปิฎก แล้วจัดให้มีการจารึกลงในใบลาน สังคายนาครั้งนี้สำเร็จภายใน ๕ เดือน จัดว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๒ ในประเทศไทย

ประวัติการสังคายนา ๙ ครั้งตามที่ปรากฏในหนังสือสังคีตยวงศ์ ซึ่งสมเด็จพระวันรัตรจนาไว้นี้ ภิคุชยานันทะ ศาสตราจารย์ภาษาบาลี และพุทธศาสตร์แห่งสถาบันภาษาบาลีที่นาแลนทาได้นำไปเล่าไว้เป็นภาษาอังกฤษ ในหนังสือ ๒๕๐๐ ปี แห่งพระพุทธศาสนาในอินเดีย ซึ่งพิมพ์ขึ้นในโอกาสฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ในอินเดียด้วย

ความรู้เรื่องการชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศไทย มีความสำคัญสำหรับพุทธศาสนิกชนชาวไทยโดยเฉพาะ ข้าพเจ้าจึงจะกล่าวถึงเรื่องนี้ค่อนข้างละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เมื่อได้กล่าวถึงเรื่องอื่น ๆ เสร็จแล้ว

การสังคายนาของฝ่ายมหายาน

การที่กล่าวถึงสังคายนาฝ่ายมหายาน ซึ่งเป็นคนละสายกับฝ่ายเถรวาทไว้ในที่นี้ด้วย ก็เพื่อเป็นแนวศึกษาและระดับความรู้ เพราะพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท โดยเฉพาะสูตรตันตปิฎก ได้มีคำแปลในภาษาจีน ซึ่งแสดงว่าฝ่ายมหายานได้มีเอกสารของฝ่ายเถรวาทอยู่ด้วย จึงควรจะได้สอบสวนดูว่า ความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกนั้น ทางฝ่ายมหายานได้กล่าวถึงไว้อย่างไร

เมื่อกล่าวตามหนังสือพุทธประวัติ และประวัติสังฆมณฑลสมัยแรกตามฉบับของทิเบต ซึ่งชาวต่างประเทศได้แปลไว้เป็นภาษาอังกฤษ^{*} ได้กล่าวถึงการสังคายนา ๒ ครั้ง คือครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ ในอินเดีย ดังที่รู้กันอยู่ทั่วไป แต่จะเล่าไว้ในที่นี้ เฉพาะข้อที่น่าสังเกตคือ :-

ในสังคายนาครั้งที่ ๑ หลักฐานฝ่ายเถรวาท ว่าสังคายนาพระธรรมกับพระวินัย พระอาณนทเป็นผู้ตอบคำถามเกี่ยวกับพระธรรม จึงหมายถึงว่า พระอาณนทได้วิสัชนาทั้งสูตรตันตปิฎกและอภิธรรมปิฎก แต่ในฉบับของทิเบตกล่าวว่า พระมหากัสสปเป็นผู้วิสัชนาอภิธรรมปิฎก ส่วนพระอาณนทวิสัชนาสูตรตันตปิฎก และพระอุบาลีวิสัชนาวินัยปิฎก กับได้กล่าวพิสดารออกไปอีกว่า สังคายนาสูตรตันตปิฎกก่อน พอพระอาณนทเล่าเรื่องปฐมเทศนาจบ พระอัญญาโกณฑัญญะได้ยืนยันว่าถูกต้องแล้ว เป็นพระสูตรที่ท่านได้สดับมาเอง แม้เมื่อกล่าวสูตรที่ ๒ (อนัตตลักขณสูตร) จบ พระอัญญาโกณฑัญญะก็ให้คำรับรองเช่นกัน รายละเอียดอย่างอื่นที่เห็นว่าพื้นผิว ได้คงไม่น่ามากล่าวในที่นี้ มีข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ ในหนังสือที่อ้างถึงนี้ใช้คำว่า มาติกา (มาตริกา) แทนคำว่า อภิธรรมปิฎก

ในสังคายนาครั้งที่ ๒ ฉบับมหายานของทิเบตได้กล่าวคล้ายคลึงกับหลักฐานของฝ่ายเถรวาทมาก ทั้งได้ลงท้ายว่า ที่ประชุมได้ลงมติ ตัดหนข้อถ้อยคำ ๑๐ ประการของภิกษุชาววัชชี อันแสดงว่าหลักฐานของฝ่ายมหายานกลับรับรองเรื่องนี้ ผู้แปล (คือ Rockhill) อ้างว่าได้สอบสวนฉบับของจีน ซึ่งมีผู้แปลเป็นภาษาอังกฤษแล้ว ก็ไม่ปรากฏว่ากล่าวถึงอะไร นอกจากจบลงด้วยการตัดหนข้อถ้อยคำ ๑๐ ประการนั้น

1. The Life of the Buddha and the Early History of His Order translated by W.W. Rockhill from Tibetan Works In the BKAH-HGYUR and BSTANHGYUR.

ดร. นลินีเกษะ แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา อินเดีย ได้พยายามรวบรวมหลักฐานฝ่ายมหายานเกี่ยวกับสังคายนาครั้งที่ ๒ ไว้อย่างละเอียดเป็น ๓ รุ่น คือรุ่นแรก รุ่นกลางและรุ่นหลัง แม้รายละเอียดปลีกย่อยในหลักฐานนั้น ๆ จะมีต่างกันออกไปก็ตาม แต่ก็เห็นอันตลวงว่า ฝ่ายมหายานได้รับรองการสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ ร่วมกัน*

โดยเหตุที่คัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมักจะมิอะไรต่ออะไรต่างออกไปจากของเถรวาท เมื่อเกิดปัญหาว่า คัมภีร์เหล่านั้นมีมาอย่างไร ก็มักจะมีคำตอบว่า มีการสังคายนาของฝ่ายมหายาน คัมภีร์เหล่านั้นเกิดขึ้นจากผู้ที่ยังคงอยู่ ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิได้รู้ได้ฟังมาคนละสายกับฝ่ายเถรวาท

เมื่อตรวจสอบจากหนังสือของฝ่ายมหายาน แม้จะพบว่าสังคายนาผสมกับฝ่ายมหายานนั้น เกิดเมื่อสมัยพระเจ้ากนิษกะ ประมาณ พ.ศ. ๖๔๓ ก็จริง แต่ข้ออ้างต่าง ๆ มักจะพาดพิงไปถึงสังคายนาครั้งที่ ๑ และที่ ๒ คือมีคณะสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่ง ทำสังคายนาแข่งขันอีกส่วนหนึ่ง คือ :-

๑. สังคายนาครั้งที่พระมหากัสสปเป็นประธานนั้น กระทำที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างเขาเวภารบรรพต กรุงราชคฤห์ มีคำกล่าวของฝ่ายมหายานว่า ภิกษุทั้งหลายผู้มีได้รับเลือกเป็นการกสงฆ์ (คือสงฆ์ผู้กระทำความดี) ในปฐมสังคายนาซึ่งมีพระมหากัสสปเป็นประธาน ได้ประชุมกันทำสังคายนาขึ้นอีกส่วนหนึ่ง เรียกว่าสังคายนานอกถ้ำ และโดยเหตุที่ภิกษุผู้ทำสังคายนานอกถ้ำมีจำนวนมาก จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสังคายนามหาสังฆิกะ คือของสงฆ์หมู่ใหญ่ เรื่องนี้ปรากฏในประวัติของหลวงจีนเหียนจิ่ง ผู้เดินทางไปดูการพระพุทธศาสนาในอินเดีย ที่นายเคงเหลียน สิบญูเรื่อง แปลเป็นภาษาไทย หน้า ๑๖๙ และกล่าวด้วยว่าในการสังคายนาครั้งนี้ แบ่งออกเป็น ๕ ปิฎก คือ พระสูตร, วินัย, อภิธรรม, ปกิณณกะ และธารณี

แต่หลักฐานของการสังคายนา “นอกถ้ำ” ครั้งที่ ๑ นั้นจะเป็นการกล่าวสับสนกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับการสังคายนาครั้งที่ ๒* หรือนัยหนึ่งเอาเหตุการณ์ในสังคายนาครั้งที่ ๒ ไปเป็นครั้งที่ ๑ คือ :-

๒. การสังคายนาของมหาสังฆิกะ มีเรื่องเล่าว่า เมื่อภิกษุวัชชีบุตร ถือวินัยย่อหย่อน ๑๐ ประการ และพระยสะ กากันทกบุตร ได้ชักชวนคณะสงฆ์ในภาคต่าง ๆ มาร่วมกันทำสังคายนา ชำระมลทินโทษแห่งพระศาสนาวินัยจัญชีว่า ข้อถือผิด ๑๐ ประการนั้น มีห้ามไว้ในพระวินัยอย่างไร แล้วได้ทำสังคายนา ในขณะที่เดียวกัน พวกภิกษุวัชชีบุตรซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ก็ได้เรียกประชุมสงฆ์ถึง ๑๐,๐๐๐ รูป ทำสังคายนาของตนอยู่ที่เมืองกุสมปุระ (ปาดลีบุตร) ให้ชื่อว่ามหาสังคีติ คือมหาสังคายนาเป็นเหตุให้เกิดนิยามมหาสังฆิกะ ซึ่งแม้จะยังไม่แน่ว่าเป็นมหายานโดยตรง แต่ก็นับได้ว่าเป็นเบื้องต้นแห่งการแตกแยกจากฝ่ายเถรวาท มาเป็นมหายานในกาลต่อมา การสังคายนาครั้งนี้ ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงของเดิมไปไม่น้อย หลักฐานของฝ่ายมหายานบางเล่มได้กล่าวถึงกำเนิดของนิยามมหาสังฆิกะ โดยไม่กล่าวถึงวัตถุประสงค์ ๑๐ ประการก็มี แต่กล่าวว่า ข้อเสนอ ๕ ประการของมหาเถระเกี่ยวกับพระอรหันต์ว่า ยังมีได้ต่อกิเลสโดยสมบูรณ์ เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิดการสังคายนาครั้งที่ ๒ แล้วพวกมหาสังฆิกะก็แยกออกมาทำสังคายนาของตน

๑. ผู้ต้องการหลักฐานละเอียดโปรดดู หนังสือ Early Monastic Buddhism เล่ม ๒ หน้า ๓๑ ถึง ๔๖

๒. หนังสือประวัติของหลวงจีนเหียนจิ่ง เป็นนิพนธ์ของภิกษุสุยลิสัยย์ของท่าน ส่วนบันทึกเดินทางของหลวงจีนเหียนจิ่งเอง มีอีกเล่มหนึ่งต่างหาก ซึ่งฉบับหลังนี้ ผรุ้งให้เกียรตินำไปอ้างอิงไว้ในหนังสือของตนมากมายด้วยกัน

การสังคายนาของนิกายสหพัตติกาท

ภายหลังคายนาของพระเจ้ากนิษกะ ประมาณในปีพุทธศักราช ๖๔๓ (ค.ศ. ๑๐๐) พระเจ้ากนิษกะผู้มีอำนาจอยู่ในอินเดียภาคเหนือได้สนับสนุนให้มีการสังคายนา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นสังคายนาแบบผสม ณ เมืองชาลันธร หรือบางแห่งกล่าวว่า เมืองกาษมีระ

ในหนังสือจดหมายเหตุของหลวงจีนเหียนจั่ง เล่าว่า พระเจ้ากนิษกะหันมาสนใจพระพุทธศาสนา และดำรับดำราแห่งศาสนานี้ จึงให้อาราธนาพระภิกษุ ๑ รูปไปสอนทุก ๆ วัน และเนื่องจากภิกษุแต่ละรูปที่ไปสอนก็สอนต่าง ๆ กันออกไป บางครั้งก็ถึงกับขัดกัน พระเจ้ากนิษกะทรงสงสัยไม่รู้จะฟังว่าองค์ไหนถูกต้อง จึงปรึกษาข้อความนี้กับพระเถระผู้มีนามว่า ปารสวะ ถามว่า คำสอนที่ถูกต้องนั้นคืออันใดกันแน่ พระเถระแนะนำไปแล้ว พระเจ้ากนิษกะจึงตกลงพระทัยจัดให้มีการสังคายนา ซึ่งมีภิกษุสงฆ์นิกายต่าง ๆ ได้รับอาราธนาให้มาเข้าประชุม พระเจ้ากนิษกะโปรดให้สร้างวัด เป็นที่พักพระสงฆ์ได้ ๕๐๐ รูป ผู้จะฟังเขียนคำอธิบายพระไตรปิฎก คำอธิบายหรืออรรถกถาสุดตันตปิฎก มี ๑๐๐,๐๐๐ โสลก, อรรถกถาวินัยปิฎก ๑๐๐,๐๐๐ โสลก และอรรถกถาอภิธรรมอันมีนามว่า อภิธรรมวิภาสา มีจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ โสลก ก็ได้แต่งขึ้นในสังคายนาครั้งนี้ด้วย เมื่อทำสังคายนาเสร็จแล้ว ก็ได้จารึกลงในแผ่นทองแดง เก็บไว้ในหีบศิลา แล้วบรรจุไว้ในเจดีย์ที่สร้างขึ้นโดยเฉพาะเพื่อการนี้อีกต่อหนึ่ง มีข้อสังเกต คือกำหนดกาลของสังคายนาครั้งนี้ ที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายทิเบตกล่าวว่า กระทำในยุคหลังกว่าที่หลวงจีนเหียนจั่งกล่าวไว้ แต่เรื่อง พ.ศ. ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ในพระพุทธศาสนา ก็มีข้อโต้แย้งผิดเพี้ยนกันอยู่มิใช่แห่งเดียว จึงเป็นข้อที่ควรจะได้พิจารณาสอบสวนในทางที่ควรต่อไป

การสังคายนาครั้งนี้ เป็นของนิกายสหพัตติกาท ซึ่งแยกสาขาออกไปจากเถรวาท แต่ก็มีพระของฝ่ายมหายานร่วมอยู่ด้วย จึงเท่ากับเป็นสังคายนาผสม

สังคายนาออกประวัติศาสตร์

ยังมีสังคายนาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งไม่ปรากฏในประวัติศาสตร์ และไม่ได้การรับรองทางวิชาการจากผู้ศึกษาค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา อาจถือได้ว่าเป็นความเชื่อถือปรัมปราของพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานในจีนและญี่ปุ่น คือสังคายนาของพระโพธิสัตว์มัญชุศรี กับพระโพธิสัตว์ ไมเตรยะ (พระศรีอารย) ทั้งนี้ ปรากฏตามหลักฐาน ในหนังสือประวัติศาสตร์ย่อแห่งพระพุทธศาสนา ๑๒ นิกาย ของ ฌูแปน หน้า ๕๑ ซึ่งไม่ได้บอกกาลเวลา สถานที่ และรายละเอียดไว้ ที่นำมากล่าวไว้ในที่นี้ พอเป็นเครื่องประดับความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกในที่มาต่าง ๆ เท่าที่จะค้นหามาได้

เป็นอันว่าได้กล่าวถึงการสังคายนา ทั้งของฝ่ายเถรวาทและของมหายานไว้ พอเป็นแนวทางให้ทราบความเป็นมาแห่งคำสอนทางพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งได้พยายามรวบรัดกล่าว เพราะไม่เช่นนั้นจะกลายเป็นต้องแต่งประวัติศาสตร์ความเป็นมาแห่งพระพุทธศาสนาขนาดใหญ่ไว้ในที่นี้

ลำดับอาจารย์ผู้ทรงจำพระไตรปิฎก

ได้กล่าวไว้แล้วในสมัยที่ยังมิได้มีการจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลานนั้นใช้วิธีท่องจำ และการท่องจำก็แบ่งหน้าที่กัน ตามแต่ใครจะสมควรเป็นผู้เชี่ยวชาญในส่วนไหนตอนไหนของพระไตรปิฎก เช่น คำว่า ที่มภาคจะ

แปลว่า ผู้สวดคัมภีร์ที่ฆมนิกาย (พระธรรมเทศนาหมวดยาว) มัชฌิมภิกขุ ผู้สวดคัมภีร์มัชฌิมนิกาย (พระธรรมเทศนาขนาดปานกลาง) โดยนัยนี้จึงเป็นการแบ่งงานกันทำในการท่องจำพระไตรปิฎก และมีผู้เชี่ยวชาญในแต่ละสาขา มีศิษย์ของแต่ละสำนักท่องจำตามที่อาจารย์สั่งสอน เป็นทางให้เห็นความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎก ด้วยประการฉะนี้

ในหนังสืออธิบายพระไตรปิฎก หรือที่เรียกว่าอรรถกถา ได้แสดงการสืบสายของอาจารย์ในแต่ละทาง คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก ที่เรียกว่าอาจารย์ปรมปรา สายแห่งพระอาจารย์ ดังนี้ :-

สายวินัยปิฎก*

- | | |
|------------------------|--------------|
| ๑. พระอุบาลี | ๒. พระทาสกะ |
| ๓. พระโสณกะ | ๔. พระลลิตกะ |
| ๕. พระโมคคลีบุตร ดิสสะ | |

สายสุตตันตปิฎก

ไม่ได้มีระบุไว้ในอรรถกถา เป็นแต่ได้กล่าวถึงการมอบหน้าที่ในการท่องจำนำสืบ ๆ กันต่อไป ดังนี้ :-

๑. มอบให้พระอานนท์ท่องจำสั่งสอนที่ฆมนิกาย
๒. มอบให้นิสิตทั้งหลายของพระสารีบุตรท่องจำมัชฌิมนิกาย
๓. มอบให้พระมหากัสสปท่องจำสังยุตตนิกาย
๔. มอบให้พระอนุรุทธ์ท่องจำอังคุตตรนิกาย ส่วนขุททกนิกายไม่ได้กล่าวไว้ว่ามอบเป็นหน้าที่ของใคร

สายอภิธรรมปิฎก*

- | | |
|------------------|-------------------|
| ๑. พระสารีบุตร | ๒. พระภัททชิ |
| ๓. พระโสภิตะ | ๔. พระปิยชาลี |
| ๕. พระปิยปาละ | ๖. พระปิยทัสสี |
| ๗. พระโกสิยปุตตะ | ๘. พระลลิตกะ |
| ๙. พระสันเทหะ | ๑๐. พระโมคคลีบุตร |
| ๑๑. พระติสสทัตตะ | ๑๒. พระธัมมียะ |
| ๑๓. พระทาสกะ | ๑๔. พระโสณกะ |
| ๑๕. พระเรวตะ | |

ตามรายนามนี้ สืบต่อมาเพียงชั่ว ๒๓๕ ปีเท่านั้น ต่อจากนั้นยังมีรายนามอีกมาก ซึ่งนับแต่แผ่ศาสนาไปในลังกาแล้ว

-
๑. สมันตปาสาทิกา ภาค ๑ หน้า ๖๑ ครั้นแล้วได้กล่าวถึงชื่ออาจารย์ในรุ่นหลัง ตอนที่แผ่ศาสนาไปในลังกาแล้ว อีกเกือบ ๑๐๐ รูป
 ๒. สุมังคลวิลาสินี ภาค ๑ หน้า ๑๘
 ๓. อัญญสาสินี หน้า ๔๓

การชำระและจารึกกับการพิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศไทย

ได้กล่าวไว้แล้วว่า ควรจะได้กล่าวเป็นพิเศษถึงการชำระการเขียน การพิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศไทย ให้ค่อนข้างละเอียดสักเล็กน้อย เพื่อเป็นประโยชน์ในการรู้เรื่องความเกี่ยวข้องของประเทศไทยที่มีต่อพระไตรปิฎก ซึ่งในที่นี้จะได้แบ่งเป็น ๔ สมัย ดังนี้ :-

สมัยที่ ๑ ชำระและจารลงในใบลาน กระทำที่เมืองเชียงใหม่ สมัยพระเจ้าติโลกราช ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐

สมัยที่ ๒ ชำระและจารลงในใบลาน กระทำที่กรุงเทพ ฯ สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๓๑

สมัยที่ ๓ ชำระและพิมพ์เป็นเล่ม กระทำที่กรุงเทพ ฯ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖

สมัยที่ ๔ ชำระและพิมพ์เป็นเล่ม กระทำที่กรุงเทพ ฯ สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๖๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๓

สมัยที่ ๑ พระเจ้าติโลกราช เมืองเชียงใหม่

ความจริงสมัยนั้น เมืองเชียงใหม่เป็นอิสระ และถือได้ว่าภูมิภาคแถบนั้นเป็นประเทศลานนาไทย แต่เมื่อรวมกันเป็นประเทศไทยในภายหลัง ก็ควรจะกล่าวถึงการชำระพระไตรปิฎก และการจารลงในใบลาน

พระเจ้าติโลกราชผู้นี้ มีเรื่องกล่าวถึงไว้ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์สัน ๆ ว่าสร้างพระพุทธรูปในจุลศักราช ๘๔๕ ในหนังสือสังคีตยวงศ์เล่าเรื่องสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ตรงกับหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ แต่มีเล่าเรื่องสังคายนาพระไตรปิฎกด้วย พระเจ้าติโลกราชได้อาราธนาพระภิกษุผู้ทรงพระไตรปิฎกหลายร้อยรูป มีพระธรรมทินเถระเป็นประธาน ให้ชำระอักษรพระไตรปิฎกในวัดโพธาราม ๑ ปีจึงสำเร็จ เมื่อทำการฉลองสมโภชแล้ว ก็ได้ให้สร้างมณฑีรในวัดโพธาราม เพื่อประดิษฐานพระไตรปิฎก

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ตัวอักษรที่ใช้ในการจารึกพระไตรปิฎกในครั้งนั้น คงเป็นอักษรแบบไทยลานนา คล้ายอักษรพม่า มีผิดเพี้ยนกันบ้าง และพอเดาออกเป็นบางตัว

สมัยที่ ๒ รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ ฯ

เรื่องสังคายนาพระไตรปิฎกโดยพิสดาร ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และคำประกาศเทวดาครั้งสังคายนาปิฎก สัมฤทธิ์ศก พ.ศ. ๒๓๓๑ รัชกาลที่ ๑ (หนังสือประกาศการพระราชพิธี) ซึ่งเก็บใจความได้ดังนี้ :-

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสละพระราชทรัพย์จ้างช่างจารจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลาน และให้ชำระและแปลฉบับอักษรลาว อักษรรามัญ เป็นอักษรขอม สร้างใส่ตู้ไว้ในหอมนเฑียรธรรม และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ไว้ทุกพระอารามหลวง มีผู้กราบทูลว่า ฉบับพระไตรปิฎก และอรรถกถาฎีกาที่มีอยู่ ผิดเพี้ยนวิปลาสเป็นอันมาก ผู้ที่รู้พระไตรปิฎกก็มีน้อยท่าน ควรจะได้หา

ทางชำระให้ถูกต้องจึงทรงอาราธนาพระสังฆราช พระราชาคณะ ฐานานุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูปมาฉัน ตรัสถามว่า พระไตรปิฎกผิดพลาดมากน้อยเพียงไร สมเด็จพระสังฆราชพร้อมด้วยพระราชาคณะถวายพรให้ทรงทราบว่ามีผิดพลาดมาก แล้วเล่าประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎก ๘ ครั้งที่ผ่านมาแล้ว เมื่อทรงทราบดังนี้ จึงอาราธนาให้พระสงฆ์ดำเนินการสังคายนาชำระพระไตรปิฎก ซึ่งเลือกได้พระสงฆ์ ๒๑๘ รูป ราชบัณฑิตอุปาสก ๓๒ คน (แต่ตามประกาศเทวดาว่า พระสงฆ์ ๒๑๙ รูป ราชบัณฑิตอุปาสก ๓๐ คน) กระทำ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (คือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในปัจจุบัน) แบ่งงานออกเป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่กองชำระสูตรตันตปิฎก พระวันรัตเป็นแม่กองชำระวินัยปิฎก พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระอภิธรรมปิฎก พระพุทธาจารย์เป็นแม่กองชำระสังคหวัตถุ (ตำราไวยากรณ์และอธิบายศัพท์ต่าง ๆ) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระอนุชาเสด็จไป ณ พระอารามทุกวัน ๆ ละ ๒ ครั้ง เวลาเช้าทรงประเคนสัรับอาหาร เวลาเย็นทรงถวายน้ำอัฐบาน (น้ำผลไม้คั้น) และเทียนทุกวัน เป็นอย่างนี้สิ้นเวลา ๕ เดือนจึงเสร็จ แล้วได้จ้างช่างจารจารึกลงในใบลาน ให้ปิดทองแท่งทับทั้งใบปกหน้าหลัง และกรอบทั้งสี่ เรียกว่าฉบับทองห่อด้วยผ้ายก เชือกมัดดักด้วยไหม แพรเบญจพรรณ มีฉลากงาแกะเขียนอักษรด้วยหมึก และฉลากทอเป็นตัวอักษรบอกชื่อพระคัมภีร์ทุกคัมภีร์

เมื่อพิจารณาจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงอุทิศสละ เสด็จพระราชดำเนินไปให้กำลังใจแก่พระเถระและราชบัณฑิตผู้ชำระพระไตรปิฎก ถึงวันละ ๒ เวลาแล้ว ก็ควรจะถือได้ว่าเป็นพระราชจริยาอันดียิ่ง มีคุณค่าในการถนอมรักษาดำรงทางพระพุทธศาสนาไว้ด้วยดี

แต่การสังคายนาครั้งนี้ ผู้ทรงความรู้รุ่นหลัง มักจะพูดลือว่าเป็นการสังคายนา แต่ัมหัตตะ เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงไว้ในพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยาน (เถรวาท) กับมหายาน หน้า ๑๓ โดยเล็งไปถึงว่าไม่ได้ทำอะไรมาก นอกจากแก้ไขตัวหนังสือที่ผิดพลาดว่า แต่ัมหัตตะ หมายความว่า อักษร ค กับอักษร ด เมื่อเขียนด้วยอักษรขอม มีลักษณะใกล้เคียงกัน ถ้าจะให้ชัดเจนเวลาเขียนตัว ด จะต้องมีขมวดหัว การสอบทานเห็นตัวไหนไม่ชัดก็เติมขมวดหัวเสียให้ชัด

แต่ข้าพเจ้าเองมิได้เห็นว่าการชำระพระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๑ เป็นเรื่องเล็กน้อย เพราะมิได้ติดใจถ้อยคำที่ว่า สังคายนา จะต้องเป็นเรื่องปราบเสี้ยนหนามทุกครั้งไป สังคายนาครั้งที่ ๑ ก็ไม่ใช่มีเสี้ยนหนามอะไรมาก เพียงภิกษุสูงอายุรูปหนึ่งพูดไม่ดีเท่านั้น ข้อสำคัญอยู่ที่การจัดระเบียบหรือถนอมรักษาพระพุทธวจนะให้ดำรงอยู่ก็พอแล้ว ข้อปรารภของรัชกาลที่ ๑ ที่ว่า พระไตรปิฎกมีอักษรผิดพลาดตกหล่นมาก จึงควรชำระให้ดีนี้เป็นเหตุผลเพียงพอที่จะดำเนินงานได้ เพราะถ้าไม่ได้พระบรมราชูปถัมภ์งานนี้ก็คงสำเร็จได้โดยยาก จะเรียกว่าสังคายนาหรือไม่ ไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่ได้แก้ไขฉบับพระไตรปิฎกให้ดีขึ้นก็เป็นที่พอใจแล้ว เพราะแม้การสังคายนาครั้งที่ ๑-๒-๓ ถ้าจะถือว่ามี การสังคายนาคนเกี่ยวข้องกับด้วยทุกครั้ง แต่ในที่สุดก็ไม่พ้นสังคายนาพระธรรมวินัย จัดระเบียบพระพุทธวจนะ โดยเฉพาะการสังคายนาครั้งแรกก็เพียงปรารภถ้อยคำของสุภัททภิกษุเท่านั้น มิใช่สังคายนาคนหรือต้องชำระสะสางความผิดของใคร ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงขอบันทึกพระคุณของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ไว้ในที่นี้ด้วยคารวะอย่างยิ่ง

สมัยที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ ๖

หลักฐานเรื่องการพิมพ์พระไตรปิฎก ซึ่งเดิมเขียนเป็นตัวอักษรขอมอยู่ในคัมภีร์ใบลาน ให้เป็นเล่มหนังสือขึ้นนี้ มีในหนังสือชุมนุมกฎหมายในรัชกาลที่ ๕ (หลวงรัตนานุปัติเป็นผู้รวบรวมพิมพ์) หน้า ๘๓๙

ว่าด้วยลักษณะบำรุงพระพุทธศาสนาในหัวข้อว่า การศาสนูปถัมภ์ คือการพิมพ์พระไตรปิฎก ประกาศการสังคายนา และ พระราชดำรัสแก่พระสงฆ์โดยพระองค์ ซึ่งได้พิมพ์ไว้ส่วนหนึ่งในภาคผนวกแล้ว

สาระสำคัญที่ได้กระทำ คือคัดลอกตัวขอมในคัมภีร์ใบลานเป็นตัวไทยแล้วชำระแก้ไข และพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มหนังสือรวม ๓๙ เล่ม (เดิมกะว่าจะถึง ๔๐ เล่ม) มีการประกาศการสังคายนา แต่เพราะเหตุที่ถือกันว่า การสังคายนาควรจะต้องมีการชำระสะสางหรือทำลายเสียหนามพระศาสนา เพียงพิมพ์หนังสือเฉย ๆ คนจึงไม่นิยมถือว่าเป็นการสังคายนา แต่ได้กล่าวไว้แล้วว่า จะเรียกว่าสังคายนาหรือไม่ ไม่สำคัญ ขอให้ได้มีการชำระตรวจสอบ จารึกหรือจัดพิมพ์พระไตรปิฎกให้เป็นเล่มรักษาไว้เป็นหลักฐาน ก็นับว่าเป็นกิจอันควรสรรเสริญอย่างยิ่ง เพราะเป็นการทำให้พระพุทธวจนะดำรงอยู่เป็นหลักแห่งการศึกษาและปฏิบัติตลอดไป

มีข้อนำสังเกตในการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งแรกในประเทศไทย ครั้งนี้ที่ขอเสนอไว้เป็นข้อ ๆ คือ:-

๑. การชำระ และจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ จำนวน ๑,๐๐๐ ชุด นับเป็นครั้งแรกในประเทศไทยที่ได้มีการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มด้วยอักษรไทย เป็นการฉลองการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติมาครบ ๒๕ ปี

๒. เป็นการสละพระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เทียบกับการพิมพ์พระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นการสละพระราชทรัพย์ และทรัพย์ร่วมกันของพระมหากษัตริย์กับประชาชน)

๓. ในการพิมพ์ครั้งแรกนี้ พิมพ์ได้ ๓๙ เล่มชุด ยังขาดหายไปมิได้พิมพ์อีก ๖ เล่ม และได้พิมพ์เพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๑ จนครบ ฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๑ รวม ๔๕ เล่ม จึงนับว่าสมบูรณ์ เป็นการช่วยเพิ่มเติมเล่มที่ขาดหายไปคือ (๑) เล่ม ๒๖ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา (๒) เล่ม ๒๗ ขาดก (๓) เล่ม ๒๘ ขาดก (๔) เล่ม ๓๒ อปทาน (๕) เล่ม ๓๓ อปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก (๖) เล่ม ๔๑ อนุโลมติกปิฎกฐานภาค ๒ และ (๗) ปัจจนียปิฎก อนุโลมปัจจนียปิฎก ปัจจนียอนุโลมปิฎก นอกจากนั้นยังได้เพิ่มเติมท้ายเล่ม ๔๔ ที่ขาดหายไปครั้งหนึ่งคืออนุโลมติกติกปิฎกและอนุโลมทุกทุกปิฎกให้สมบูรณ์ด้วย ตามจำนวนดังกล่าวนี้ เมื่อคิดเป็นเล่มจึงมีหนังสือขาดหายไป ต้องพิมพ์เพิ่มเติมใหม่ถึง ๗ เล่ม แต่เพราะเหตุที่ฉบับพิมพ์ในครั้งรัชกาลที่ ๕ แยกคัมภีร์ยมกแห่งอภิธรรมปิฎกออกเป็น ๓ เล่ม ส่วนในการพิมพ์ครั้งหลังรวมเป็นเพียง ๒ เล่ม จำนวนเล่มที่ขาดหายจึงเป็นเพียง ๖ เล่ม คือฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๕ มี ๓๙ เล่ม ฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๑ มี ๔๕ เล่ม ด้วยประการฉะนี้

อย่างไรก็ดี การพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มหนังสือนี้ แม้ในขั้นแรกจะไม่สมบูรณ์ แต่ก็เป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาสะดวกยิ่งขึ้น เป็นการวางรากฐานอย่างสำคัญแห่งพระพุทธศาสนาในประเทศไทย เป็นพระราชกรณียกิจอันควรสรรเสริญยิ่งแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมัยที่ ๔ รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ ฯ

หลักฐานเรื่องนี้ในหนังสือรายงานการสร้างพระไตรปิฎกสยามรัฐ ซึ่งพิมพ์ขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ แสดงรายละเอียดการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๓

มีข้อที่ฟังกล่าวเกี่ยวกับการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้ คือ :-

๑. ได้ใช้เครื่องหมายและอักษรวิธีตามแบบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงคิดขึ้นใหม่ แม้การจัดพิมพ์จะกระทำในสมัยที่พระองค์ท่านสิ้นพระชนม์แล้ว

๒. พิมพ์ ๑,๕๐๐ จบ พระราชนานในพระราชนาณจักร ๒๐๐ จบ พระราชนานในนานาประเทศ ๔๕๐ จบ เหลืออีก ๘๕๐ จบ พระราชนานแก่ผู้บริจาคทรัพย์ขอรับหนังสือพระไตรปิฎก

๓. การพิมพ์พระไตรปิฎกในครั้งนี้ นับว่าได้เพิ่มเติมส่วนที่ยังขาดอยู่ให้สมบูรณ์ โดยใช้ฉบับลานของหลวง (เข้าใจว่าฉบับนี้สืบเนื่องมาจากรัชกาลที่ ๑) คัดลอกแล้วพิมพ์เพิ่มเติมจากส่วนที่ยังขาดอยู่

๔. ผลของการที่ส่งพระไตรปิฎกไปต่างประเทศ ทำให้มีผู้พยายามอ่านอักษรไทย เพื่อสามารถอ่านพระไตรปิฎกฉบับไทยได้ และได้มีผู้บันทึกสถิติไว้ เช่น พระยานาโณโลกเถระ ชาวเยอรมัน ผู้อุปสมบทประจำอยู่ ณ ประเทศลังกา ได้ชมเชยไว้ในหนังสือ Guide through the Abhidhamma-Pitaka ว่า ฉบับพระไตรปิฎกของไทยสมบูรณ์กว่าฉบับพิมพ์ด้วยอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ในอังกฤษเป็นอันมาก

๕. ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้ทำอนุกรมต่าง ๆ ไว้ท้ายเล่มเพื่อสะดวกในการค้น แม้จะไม่สมบูรณ์ แต่ก็มีประโยชน์มาก และเป็นแนวทางให้ชำระเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ต่อไป

เป็นอันว่าท่านผู้อ่านได้ทราบความเป็นมาแห่งพระไตรปิฎกตั้งแต่ต้นจนถึงพิมพ์เป็นเล่มแล้ว ต่อไปจะได้กล่าวถึงวิธีจัดระเบียบและการจัดประเภทในแต่ละปิฎกเพื่อสะดวกในการกำหนดจดจำ ซึ่งได้มีการริเริ่มมาแต่การสังคายนาครั้งที่ ๑ และได้เพิ่มเติมในการจัดระเบียบในสมัยต่อ ๆ มา

ลักษณะการจัดหมวดหมู่ของแต่ละปิฎก

ได้กล่าวแล้วว่า พระไตรปิฎกนั้น แบ่งออกเป็นวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก โดยลำดับพระโบราณาจารย์ฝ่ายไทยได้ใช้วิธีย่อหัวข้อสำคัญในแต่ละปิฎก เพื่อจำง่ายเป็นอักษรย่อ ในการใช้อักษรย่อนั้น วินัยปิฎกมี ๕ คำ สุตตันตปิฎก ๕ คำ อภิธรรมปิฎก ๗ คำ ดังต่อไปนี้ :-

วินัยปิฎก

อักษรย่อในปิฎกอื่น ๆ ไม่มีปัญหา คงมีปัญหเฉพาะวินัยปิฎก คือ อา, ปา, ม, จ, ป อา = อาภิภัมม (การกระทำที่เป็นต้นบัญญัติ) หมายถึงเฉพาะรายการพระวินัย ตั้งแต่อาบัติปาราชิกลงมาถึงสังฆาภิเสก, ปา = ปาจิตตีย์ เป็นชื่อของอาบัติในปาฏิโมกข์ เฉพาะตั้งแต่ตัดสังฆาภิเสกลงมา ทั้งสองหัวข้อนี้เป็นการย่ออย่างจับความมากกว่าย่อตามชื่อหมวดหมู่ จึงไม่ตรงกับชื่อที่ใช้เป็นทางการในวินัยปิฎก ส่วนอีก ๓ ข้อท้ายตรงตามชื่อหมวดหมู่ ฉะนั้น ถ้าจะจัดตามชื่อ จึงควรเป็นดังนี้ :-

๑. มหาวิภังค์ หรือ ภิกขุวิภังค์ ว่าด้วยศีลของภิกษุที่มาในปาฏิโมกข์ (คำว่า ปาฏิโมกข์ คือศีลที่เป็นใหญ่เป็นสำคัญอันจะต้องสวดทบทวนในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน)

๒. ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยศีลของนางภิกษุณี

๓. ม = มหาวัคค์ แปลว่า วรรคใหญ่ แบ่งออกเป็นชั้นธกะ คือหมวดต่าง ๆ ๑๐ หมวด

๔. จุ = จุลวัคค์ แปลว่า วรรคเล็ก แบ่งออกเป็นชั้นธกะ คือหมวดต่าง ๆ ๑๒ หมวด

๕. ป = ปรีวาร หมายถึงหัวข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เป็นการย่อหัวข้อสรุปเนื้อความ วินิจฉัยปัญหา ใน ๔ เรื่องข้างต้น

แต่ตามความเข้าใจของชาวอังกฤษที่ตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ขึ้นพิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศอังกฤษ เขาแบ่งวินัยปิฎกออกเป็น ๓ ส่วน คือ :-

๑. สุตตวิภังค์ หมายถึงทั้งศีลของภิกษุและภิกษุณี

๒. ชั้นธกะ หมายถึงทั้งมหาวัคค์และจุลวัคค์

๓. ปรีวาร คือหัวข้อเบ็ดเตล็ด

ปัญหาเหล่านี้ ไม่ได้ทำให้เกิดการผิดพลาดหรือบกพร่องในวินัยปิฎกแต่ละประการใด ต้นฉบับก็ตรงกัน เป็นแต่การเรียกชื่อหัวข้อ หรือวิธีแบ่งหัวข้อต่างกันออกไปเท่านั้น

ในหนังสืออรรถกถาวินัย (สมันต์ปสาทิกากาภาค ๑ หน้า ๑๗) พระอรรถกถาจารย์จัดหัวข้อย่อกวินัยปิฎกไว้ว่า ชื่อว่าวินัยปิฎก คือ “ปาฏิโมกข์ ๒ (ภิกขุปาฏิโมกข์ ภิกขุณีปาฏิโมกข์) วิภังค์ ๒ (มหาวิภังค์ หรือภิกขุวิภังค์กับภิกขุณีวิภังค์) ชั้นธกะ ๒๒ (รวมทั้งในมหาวัคค์และจุลวัคค์) และปรีวาร ๑๖” เรื่องเหล่านี้คงเป็นปัญหาในการเรียกชื่อหมวดหมู่ตามเคย ถ้ารู้ความหมายแล้วจะท่องจำหัวข้อย่อ ๆ แบบไทยว่า อา, ปา, ม, จุ, ป ก็คงได้ประโยชน์เท่ากัน อนึ่ง ท่านผู้อ่านจะเข้าใจยิ่งขึ้นเมื่ออ่านถึงภาค ๓ อันว่าด้วยความย่อแห่งพระไตรปิฎก เพราะจะได้เห็นหัวข้อที่แบ่งออกไปเป็นหมวดหมู่รอง ๆ ลงไปจากหมวดใหญ่อย่างชัดเจน

สูตรตันตปิฎก

หัวข้อย่อแห่งสูตรตันตปิฎกมี ๕ คำ คือ ที, ม, สัง, อัง, ขุ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ที = ทิฆมณิกาย แปลว่า หมวดยาว หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรขนาดยาวไว้ส่วนหนึ่ง ไม่ปนกับพระสูตรประเภทอื่น ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น ๓๔ สูตร

๒. ม = มัชฌิมณิกาย แปลว่า หมวดปานกลาง หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรขนาดกลาง ไม่สั้นเกินไป ไม่ยาวเกินไปไว้ส่วนหนึ่ง ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น ๑๕๒ สูตร

๓. สัง = สังยุตตนิกาย แปลว่า หมวดประมวล คือประมวลเรื่องประเภทเดียวกันไว้เป็นหมวดหมู่ เช่น เรื่องพระมหากัสสป เรียกกัสสปสังยุต เรื่องอินทรีย์ (ธรรมะที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) เรียกอินทรีย์สังยุต เรื่องมรรค (ข้อปฏิบัติ) เรียกมคคสังยุต ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น ๗,๗๖๒ สูตร*

๔. อัง = อังคุตตรนิกาย แปลว่า หมวดยี่งด้วยองค์ คือจัดลำดับธรรมะไว้เป็นหมวด ๆ ตามลำดับตัวเลข เช่น หมวดธรรมะข้อเดียว เรียกว่าเอกนิบาต หมวดธรรมะ ๒ ข้อ เรียกทุกนิบาต หมวดธรรมะ ๓ ข้อ เรียกตติยนิบาต ดังนี้ เป็นต้น จนถึงหมวดธรรมะ ๑๐ ข้อ เรียกทศกนิบาต หมวดธรรมะเกิน ๑๐ ข้อ เรียกอติเรกทศกนิบาต ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น ๔,๕๔๗ สูตร*

๑. การนับจำนวนสูตรนี้กล่าวตามหลักฐานของอรรถกถา เพราะในสังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกาย บางแห่งก็บอกชื่อสูตร บางแห่งก็ไม่บอกชื่อ ส่วนใหญ่ไม่บอกชื่อสูตร

๕. ขุ = ขุททกนิกาย แปลว่า หมวดเล็กน้อย รวบรวมข้อธรรมที่ไม่จัดเข้าใน ๔ หมวดข้างต้น มารวมไว้ในหมวดนี้ทั้งหมด เมื่อจะแบ่งโดยหัวข้อใหญ่ก็มี ๑๕ เรื่อง คือ :-

๑. ขุททกปาฐะ แปลว่า บทสวดเล็ก ๆ น้อย ๆ โดยมากเป็นบทสวดสั้น ๆ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา

๒. ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม คือธรรมภาษิตสั้น ๆ ประมาณ ๓๐๐ หัวข้อ (ส่วนเรื่องพิสดาร มีท้องเรื่องประกอบปรากฏในอรรถกถา)

๓. อุทาน แปลว่า คำที่เปล่งออกมา หมายถึงคำอุทานที่เป็นธรรมภาษิต มีท้องเรื่องประกอบเป็น เหตุปรารภในการเปล่งอุทานของพระพุทธเจ้า

๔. อิติวุตตกะ แปลว่า "ข้อความที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้" เป็นการอ้างอิงว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัส ข้อความไว้อย่างนี้ ไม่มีเรื่องประกอบ มีแต่ที่ขึ้นต้นว่า ข้าพเจ้าได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสไว้อย่างนี้

๕. สุตตนิบาต แปลว่า รวมพระสูตร คือรวบรวมพระสูตรเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ไวด้วยกัน มีชื่อสูตร บอกกำกับไว้

๖. วิมกนวัตถุ แปลว่า เรื่องของผู้ได้วิมาน แสดงเหตุที่ดีให้ได้ผลดีตามคำบอกเล่าของผู้ได้ผลดีนั้น ๆ

๗. เปตวัตถุ แปลว่า เรื่องของเปรตหรือผู้ล่วงลับไป ที่ทำกรรมชั่วไว้

๘. เถรคาถา ภาษิตต่าง ๆ ของพระเถระผู้เป็นอรหันตสาวก

๙. เถรีคาถา ภาษิตต่าง ๆ ของพระเถรีผู้เป็นอรหันตสาวิกา

๑๐. ชาดก แสดงภาษิตต่าง ๆ เกี่ยวโยงกับคำสอนประเภทเล่านิทาน (ท้องเรื่องพิสดารมีในอรรถกถา เช่นเดียวกับธรรมบท)

๑๑. นิทเทส แบ่งออกเป็นมหานิทเทสกับจุฬานิทเทส คือมหานิทเทสเป็นคำอธิบายพระพุทธานุภาพ ในสุตตนิบาต (หมายเลข ๕) รวม ๑๖ สูตร ส่วนจุฬานิทเทส เป็นคำอธิบายพระพุทธานุภาพในสุตตนิบาต (หมายเลข ๕) ว่าด้วยปัญหาของมาณพ ๑๖ คน กับ ชักควิสาณสูตร กล่าวกันว่าเป็นภาษิตของพระสาวก-เถระเจ้า

๑๒. ปฏิสัมภิทามคค์ แปลว่า ทางแห่งปัญญาอันแตกฉาน เป็นคำอธิบายหลักธรรมทางพระพุทธ-ศาสนา ซึ่งกล่าวกันว่าพระสาวกเถระเจ้าได้กล่าวไว้

๑๓. อปทาน แปลว่า คำอ้างอิง เป็นประวัติส่วนตัวที่แต่ละท่านเล่าไว้ ซึ่งอาจแบ่งได้ คือเป็นอดีต ประวัติของพระพุทธเจ้า ของพระเถระอรหันตสาวก ของพระเถรีอรหันตสาวิกา ส่วนที่เป็นประวัติการทำ ความดีของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น มีคำอธิบายว่า เป็นพระพุทธานุภาพตรัสเล่าให้พระอานนท์ฟัง

๑๔. พุทธวงศ์ แปลว่า วงศ์ของพระพุทธเจ้า หลักการใหญ่เป็นการแสดงประวัติของพระพุทธเจ้าใน อดีต ๒๔ องค์ รวมทั้งของพระโคตมพุทธเจ้าด้วยจึงเป็น ๒๕ องค์ นอกจากนั้นมีเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกเล็กน้อย

๑๕. จริยาปิฎก แปลว่า คัมภีร์แสดงจริยา คือการบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า ซึ่งแบ่ง หลักใหญ่ออกเป็นทาน (การให้) ศีล (การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย) และเนกขัมมะ (การออกบวช)

ข้อสังเกตท้ายสุดตันตปิฎก

พระสุตตันตปิฎกซึ่งแบ่งออกเป็น ๕ นิกายดังกล่าวมาแล้ว คือที่ฉมนิกายจนถึงขุททกนิกายนั้น บางครั้งพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ๕ นิกายนี้แหละ จะเรียกว่าประมวลได้ครบทั้งสามปิฎกก็ได้ คือถือว่า นอกจากพระพุททวจนะที่อยู่ใน ๔ นิกายข้างต้นแล้ว พระพุททวจนะที่เหลือจัดเข้าในขุททกนิกาย คือหมวด

เบ็ดเตล็ดทั้งหมด คือทั้งวินัยปิฎกและอภิธัมมปิฎก จัดเข้าในขุททกนิกายทั้งสิ้นคำว่า นิกายนี้ ในที่บางแห่งใช้คำว่า อาคม แทนพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทที่ปรากฏแปลในฉบับจีน ชาวจีนใช้คำว่า อาคม หมายถึงแทนพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท

อภิธัมมปิฎก

หัวข้อย่อแห่งอภิธัมมปิฎก มี ๗ คำ คือ สัง, วิ, ธา, ปุ, ก, ย, ป ดังต่อไปนี้ :-

๑. สัง = สังคณี ว่าด้วยการรวมหมู่ธรรมะ คือธรรมะแม้จะมีมากเท่าไร ก็อาจรวมหรือจัดเป็นประเภท ๆ ได้เพียงไม่เกิน ๓ อย่าง

๒. วิ = วิภังค์ ว่าด้วยการแยกธรรมะออกเป็นข้อ ๆ เช่น เป็นชั้น ๕ เป็นต้น ทั้งสังคณีและวิภังค์นี้ เทียบด้วยคำว่า สังเคราะห์ (Synthesis) และวิเคราะห์ (Analysis) ในวิทยาศาสตร์ เป็นแต่เนื้อหาในทางศาสนากับทางวิทยาศาสตร์ มุ่งไปคนละทาง คงลงกันได้หลักการว่า ควรเรียนรู้ทั้งในทางรวมกลุ่มและแยกกลุ่ม เช่น รถคันหนึ่งควรรู้ทั้งการประกอบเข้าเป็นคันรถ และการแยกส่วนต่าง ๆ ออกฉะนั้น

๓. ธา = ธาตุถก ว่าด้วยธาตุ คือธรรมะทุกอย่าง อาจจัดเป็นประเภทได้โดย ธาตุ อย่างไร

๔. ปุ = ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติ ๖ ประการ เช่น บัญญัติขึ้นันท์ บัญญัติอายตนะ จนถึงบัญญัติเรื่องบุคคล พร้อมทั้งแจกรายละเอียดเรื่องบัญญัติบุคคลต่าง ๆ ออกไป

๕. ก = กถาวัตถุ ว่าด้วยคำถาม คำตอบ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา (พระอรธกถาจารย์กล่าวว่า เป็นคำถาม ๕๐๐ คำตอบ ๕๐๐ แต่ตัวเลข ๕๐๐ นี้ อาจหมายถึงหลายร้อย เพราะเท่าที่นับกันดูแล้ว ได้คำถาม คำตอบ อย่างละ ๒๑๙ ข้อ)

๖. ย = ยมก ว่าด้วยธรรมเป็นคู่ ๆ บางทีการจัดคู่ก็มีลักษณะเป็นตรรกวิทยา ซึ่งจะได้กล่าวถึงในภาค ๓ ย่อความแห่งพระไตรปิฎก

๗. ป = ปฏฐาน ว่าด้วยปัจจัย คือสิ่งสนับสนุน ๒๔ ประการ

เป็นอันว่า หัวใจย่อแห่งพระไตรปิฎก คือ อา ปา ม จุ ป ; ที่ ม สัง อัง ขุ ; สัง วิ ธา ปุ ก ย ป มีรายละเอียดดังกล่าวมานี้

ลำดับขั้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

แม้ว่าพระไตรปิฎกจะนับว่าเป็นคัมภีร์สำคัญ และเป็นหลักฐานทางพระพุทธศาสนา แต่ก็มีคัมภีร์อื่นอีกที่เกี่ยวข้องด้วย จึงควรทราบลำดับขั้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไว้ดังต่อไปนี้ :-

๑. พระไตรปิฎก เป็นหลักฐานขั้น ๑ เรียกว่าบาลี

๒. คำอธิบายพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานขั้น ๒ เรียกว่าอรรถกถา หรือวัดณณา

๓. คำอธิบายอรรถกถา เป็นหลักฐานขั้น ๓ เรียกว่าฎีกา

๔. คำอธิบายฎีกา เป็นหลักฐานขั้น ๔ เรียกว่าอนุฎีกา

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ที่แต่งขึ้น ว่าด้วยไวยากรณ์ภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ และอธิบายศัพท์ต่าง ๆ เรียกรวมกันว่า สัททวิเสส เป็นสำนวนที่เรียกกันในวงการนักศึกษายุคฝ่ายไทย ปรากฏในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เมื่อทำการสังคายนา ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๓๑ เพื่อชำระพระไตรปิฎกนั้น ได้มีการชำระคัมภีร์สัททวิเสสต่าง ๆ ด้วย โดยมีพระพุฒาจารย์เป็นแม่กอง

การจัดชั้นของบาลีอรรถกถา ก็เนื่องด้วยกาลเวลานั้นเอง พระไตรปิฎกเป็นของมีมาก่อน ก็จัดเป็นหลักฐานชั้น ๑ คำอธิบายพระไตรปิฎกแต่งขึ้นประมาณ ๔๕๖ ปีภายหลังพุทธปรินิพพาน จึงจัดเป็นชั้น ๒ ส่วนฎีกานั้น แต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๕๘๗ จึงนับเป็นหลักฐานชั้น ๓ อนึ่ง คัมภีร์อนุฎีกานั้น แต่งขึ้นภายหลังฎีกาในยุคต่อ ๆ มา เป็นคำอธิบายฎีกาอีกต่อหนึ่ง จึงนับเป็นหลักฐานชั้น ๔

อย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะเป็นหลักฐานชั้น ๑ เมื่อพิจารณาตามหลักพระพุทธานุญาตในกาลามสูตร ท่านก็ไม่ให้ตัดสินกันไป ดังคำว่า มา ปิฎกสมุปทานเนน อย่าถือโดยอ้างตำรา เพราะอาจมีผิดพลาดตกหล่นหรือบางตอนอาจเพิ่มเติมขึ้น แสดงว่าพระพุทธศาสนาสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล สอบสวนดูให้เห็นประจักษ์แก่ใจของตนเอง เป็นการสอนอย่างมีน้ำใจกว้างขวางและให้เสรีภาพแก่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ นอกจากนั้นยังเป็นการยืนยันให้นำไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อได้ประจักษ์ผลนั้น ๆ ด้วยตนเอง แม้จะมีพระพุทธานุญาตเตือนไว้มิให้ติดตำราจนเกินไป แต่ก็จำเป็นต้องรักษาดำรงไว้ เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษา เพราะถ้าไม่มีตำราเลยจะยิ่งซ้ำร้าย เพราะจะไม่มีแนวทางให้รู้จักพระพุทธศาสนาเลย ฉะนั้น การศึกษาให้รู้และเข้าใจในพระไตรปิฎก จึงเป็นลำดับแรก เรียกว่า ปริยัติ การลงมือกระทำตามโดยควรแก่จิตอัธยาศัย เรียกว่า ปฏิบัติ การได้รับผลแห่งการปฏิบัตินั้น ๆ เรียกว่า ปฏิเวธ

คำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างย่อ ๆ ของพระอรรถกถาจารย์

ท่านผู้อ่านได้ทราบแล้วว่า คำอธิบายพระไตรปิฎก เรียกว่า อรรถกถา จึงควรทราบต่อไปว่า ท่านผู้แต่งตำราอรรถกถานั้น เรียกกันว่า พระอรรถกถาจารย์ เฉพาะคำว่า พระไตรปิฎกนี้ มีคำอธิบายย่อ ๆ ของพระอรรถกถาจารย์ไว้ ดังจะนำมากล่าวต่อไปนี้ :-

๑.

๑. วินัยปิฎก เป็น อาณาเทศนา คือการแสดงธรรมในลักษณะตั้งเป็นข้อบังคับโดยส่วนใหญ่
๒. สุตตันตปิฎก เป็น โวหารเทศนา คือการแสดงธรรมยกย่ายสำนวนให้เหมาะสมแก่จิตอัธยาศัยของผู้ฟัง
๓. อภิธัมมปิฎก เป็น ปรมัตถเทศนา คือการแสดงธรรมเจาะจงเฉพาะประโยชน์อย่างยิ่ง ซึ่งเป็นธรรมะชั้นสูงไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องหรือโวหาร

๒.

๑. วินัยปิฎก เป็น ยถาปารสสาสนะ คือการสอนตามความผิด หรือโทษชนิดต่าง ๆ ที่พึงเว้น
๒. สุตตันตปิฎก เป็น ยถาอนุโลมสาสนะ คือการสอนโดยอนุโลมแก่จิตอัธยาศัยของผู้ฟัง ซึ่งมีต่าง ๆ กัน
๓. อภิธัมมปิฎก เป็น ยถารัมมสาสนะ คือการสอนตามเนื้อหาแท้ ๆ ของธรรมะ

๓.

๑. วินัยปิฎก เป็น สังขราสังวรกถา คือถ้อยคำที่ว่าด้วยความส่ำรวมและไม่ส่ำรวม
๒. สุตตันตปิฎก เป็น ทิฎฐิวินเวฐนกถา คือถ้อยคำที่สอนให้ผ่อนคลาย ทิฎฐิ คือความเห็นผิด
๓. อภิธัมมปิฎก เป็น นามรูปปริจเจตกถา คือถ้อยคำที่สอนให้กำหนดนามแลรูป คือร่างกายจิตใจ

๔.

๑. วินัยปิฎก เป็น อธิศีลสิกขา คือข้อศึกษาเกี่ยวกับอธิศีล คือศีลชั้นสูง ๒. สุตตันตปิฎก เป็น อธิจิตตสิกขา คือข้อศึกษาเกี่ยวกับสมาธิชั้นสูง ๓. อภิธัมมปิฎก เป็น อธิปัญญาสิกขา คือข้อศึกษาเกี่ยวกับปัญญาชั้นสูง

๕.

๑. วินัยปิฎก เป็น วิติกกมปหาน คือเครื่องละกิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล ๒. สุตตันตปิฎก เป็น ปริยฐานปหาน คือเครื่องละกิเลสอย่างกลางอันรัดรั้งจิต ได้แก่นิวรณ์คือกิเลสอันกั้นจิตมิให้เป็นสมาธิ ๓. อภิธัมมปิฎก เป็น อนุสยปหาน คือเครื่องละกิเลสอย่างละเอียด อันได้แก่กิเลสที่นอนอยู่ในสันดาน เหมือนตะกอนนอนกันตุ่ม ไม่มีอะไรมาทวนก็ไม่แสดงตัวออกมา นอกจากนั้นยังได้อธิบายโดยใช้ศัพท์ ปหาน ในรูปอื่นอีก ซึ่งเห็นว่าเท่าที่นำมากล่าวนี้พอแล้ว จึงไม่นำมากล่าวทั้งหมด

ข้าพเจ้าได้นำคำอธิบายย่อ ๆ ของพระอรธกถาจารย์มากล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อเป็นแนวพิจารณาของท่านผู้อ่าน ต่อไปนี้ขอท่านได้โปรดอ่านเอกสารทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการชำระ, การจารึกและการพิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศไทย กับทั้งข้อความนำรู้จากพระไตรปิฎกและความย่อแห่งพระไตรปิฎก อันปรากฏในภาค ๒ ภาค ๓ และภาค ๔ โดยลำดับ

ภาค ๒

ว่าด้วยเอกสารทางประวัติศาสตร์

เกี่ยวกับการชำระ, การจารึกและการพิมพ์

พระไตรปิฎก ในประเทศไทย

ภาค ๒

ว่าด้วยเอกสารทางประวัติศาสตร์

เกี่ยวกับการชำระ, การจารึกและการพิมพ์

พระไตรปิฎก ในประเทศไทย

เอกสารทางประวัติศาสตร์ ที่นำมาพิมพ์ไว้ในภาค ๒ นี้ มี ๓ ส่วน คือ ส่วนที่ ๑ เกี่ยวกับการชำระและจารึกพระไตรปิฎก ในรัชกาลที่ ๑ มี ๒ ชิ้น. ส่วนที่ ๒ เกี่ยวกับการชำระ และการพิมพ์พระไตรปิฎก ในรัชกาลที่ ๕ มี ๓ ชิ้น. ส่วนที่ ๓ เกี่ยวกับการชำระ และการพิมพ์พระไตรปิฎก ในรัชกาลที่ ๗ มี ๑ ชิ้น.

เอกสารเหล่านี้ ได้พยายามพิมพ์รักษาอักขรวิธี
อย่างที่ปรากฏในต้นฉบับเดิมทุกประการ.

ส่วนที่ ๑

เอกสารเกี่ยวกับการชำระและการจารึก

พระไตรปิฎก ในรัชกาลที่ ๑

(จากหนังสือพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา)

ในปีกอกสัมฤทธิ์ทศกัณฐ์นั้น พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระราชดำริถึงพระไตรปิฎกธรรมอันเป็นมูลรากแห่งพระปริยัติศาสนา ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้เป็นค่าจ้างช่างจารจารึกพระไตรปิฎกลงลาน แต่บรรดามีฉบับในที่ใด ๆ ที่เป็นอักษรลาว อักษรรามัญก็ให้ชำระแปลออกเป็นอักษรขอม สร้างขึ้นใส่ตู้ไว้ในหอพระมนเทียรธรรม และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ให้เล่าเรียนทุก ๆ พระอารามหลวงตามความปรารถนา จึงเจ้าหมื่นไวยวรนาถกราบทูลว่า พระไตรปิฎก ซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างขึ้นไว้ทุกวันนี้ อักษรบทพยัญชนะดกวิลาสอยู่แต่ฉบับเดิมมา หากผู้จะทำนุบำรุงตกแต่มีดัดแปลงให้ถูกต้องบริบูรณ์ขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงสดับก็ทรงพระปรารภไปว่า พระบาลีอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ เมื่อและผิดเพี้ยนวิลาสอยู่เป็นอันมากจะนี้เป็นเจ้ามูลพระปฏิบัติศาสนา ปฏิเวธศาสนานั้นมิได้ อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกมีอยู่ทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้ว เห็นว่าพระปริยัติศาสนาและปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา จะเสื่อมศูนย์เป็นอันเร็วนัก สัตว์โลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งบารมีได้ในอนาคตกาลเบื้องหน้า ควรจะทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาไว้ให้ถาวรวัฒนาการเป็นประโยชน์ไปแก่เทพามนุษย์ทั้งปวง จึงจะเป็นทางพระบรมโพธิญาณบารมี ครั้นทรงพระราชดำริดังนี้แล้ว จึงให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นประธาน บนพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ให้อาราธนาสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะฐานานุกรมบาเรียนร้อยรูปมารับพระราชทานฉันทน์ ครั้นเสร็จจึงสมมุติตถกิจแล้ว สมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระพุทธรูปอยู่หัวทั้งสองพระองค์ จึงทรงถวายนมัสการคำรัสเสด็จตาม พระราชาคณะทั้งปวงว่า พระไตรปิฎกธรรมทุกวันนี้ ยังถูกต้องบริบูรณ์อยู่หรือพิรุณผิดเพี้ยนประการใด จึงสมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะทั้งปวงพร้อมกันถวายพระพรว่า พระบาลี และ อรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้พิรุณมากมาช้านานแล้ว หากษัตริย์พระองค์ใดจะทำนุบำรุงเป็นศาสนูปถัมภกมิได้ แต่กำลังอาตมภาพทั้งปวงก็คิดจะใคร่ทำนุบำรุงอยู่เห็นจะไม่สำเร็จ และกาลเมื่อสมเด็จพระสรรเพชญ์พระพุทธรูปองค์ผู้ทรงพระหัตถ์ศอรหาทิดคุณอันประเสริฐ เมื่อพระองค์เสด็จบรรทมเหนือพระมณเฑียรมาจุฬาทาสี เป็นอนุฐานไสยาสน์ ณ หว่างนางวังทั้งคูในศาลาโนทยานแห่งพระยามลราช ไกลกรุงสินารราชธานี มีพระพุทธรูปกาดรัสแก่พระภิกษุทั้งหลายว่า ดูการสงฆ์ทั้งปวง พระธรรมวินัยอันใดทั้งแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ อันพระตถาคตเทศนาสั่งสอนท่าน เมื่อพระตถาคตนิพพานแล้ว พระธรรม

แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์นั้น จะเป็นครูสั่งสอนท่านและสรรพสัตว์ทั้งหลาย ต่างพระตถาคตแปดหมื่นสี่พันพระองค์ ตรัสมอบพระพุทธศาสนาไว้แก่พระปริยัติธรรมนั้นแล้ว ก็เข้าสู่พระปรินิพพาน จำเดิมแต่สมเด็จพระสัมพันธัญญะเจ้าโพนานถวายพระเพลิงแล้วเจ็ดวัน พระมหากัสสปเจ้าระลีกถึงถ้อยคำพระสุภัทระภิกษุแก่ กล่าวติเตียนพระบรมครูเป็นมูลเหตุจึงดำริห์การจะกระทำสังคายนาย เลือกสรรพระสงฆ์ทั้งหลายล้วนพระอรหันต์ทรงพระจตุปฏิสัมภิทาญาณ กับพระอาณนทเป็นเสกขบุคคลพระองค์หนึ่งได้พระอรหันต์ในราตรี รุ่งขึ้นจะทำสังคายนายพอครบห้าร้อยพระองค์ มีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก กระทำสังคายนายพระไตรปิฎกในพระมณฑปแถบถ้ำสัตตบรณคูหา ณ เขาเวภารบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์มหานคร เจ็ดเดือนจึงสำเร็จการปฐมสังคายนาย.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๑๐๐ ปี ภิกษุชาววัชชีคามเป็นอลัชชี สำแดงวัตถุสิบประการ กระทำผิดพระวินัยบัญญัติ และพระมหาเถระชีนาสพแปดองค์ มีพระยศเถระเป็นต้น พระเรวัตเถระเป็นปริโยสาน ชำระทศวัตถุอิทธิร้ายับ ยังพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์แล้วเลือกพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณเจ็ดร้อยพระองค์ มีพระสัพพากามีเถระเจ้าเป็นประธาน กระทำสังคายนายพระไตรปิฎกในวาสุการามวิหาร ใกล้เมืองเวสาลี มีพระเจ้ากาลาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก แปดเดือนจึงสำเร็จการทุติยสังคายนาย.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๑๘ ปี ครั้งนั้นเหล่าเดียรถีย์เข้าปลอมบวชในพระศาสนา จึงพระโมคคัลลบุตรคิสิเถระเจ้ายังพระเจ้าศรีธรรมโศกราชให้เรียนรู้ในพุทธสมัย แล้วชำระสิกเดียรถีย์เสียถึงหกหมื่นยังพระศาสนาให้บริสุทธิ์แล้ว พระโมคคัลลบุตรคิสิเถระ จึงเลือกพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณพันพระองค์ กระทำสังคายนายพระไตรปิฎกในโอโสการามวิหาร ใกล้กรุงปาตลีบุตรมหานคร มีพระเจ้าศรีธรรมโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก เก้าเดือนจึงสำเร็จการตติยสังคายนาย.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๓๘ ปี จึงพระมหินทเถระเจ้าออกไปสู่ลังกาทวีป บวชกุลบุตรให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม คือหยั่งรากพระพุทธศาสนาลงในเกาะลังกาแล้ว พระชีนาสพทั้งสามสิบแปดพระองค์ มีพระมหินทเถระ และพระอริฏฐเถระเป็นประธาน กับพระสงฆ์ซึ่งทรงพระปริยัติธรรมร้อยรูป กระทำสังคายนายพระไตรปิฎก ในมณฑปอุบารามวิหาร ใกล้กรุงอนูราชบุรี มีพระเจ้าเทวานัมปิยติสเป็นศาสนูปถัมภก สิบเดือนจึงสำเร็จการจตุตถสังคายนาย.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๔๓๓ ปี ครั้งนั้นพระอรหันต์ทั้งปวงในลังกาทวีป พิจารณาเห็นว่าพระพุทธศาสนาจะเสื่อมลง เหตุพระสงฆ์ ซึ่งทรงพระไตรปิฎกขึ้นปากเจนใจนั้น เมาบางลงกว่าแต่ก่อน จึงเลือกพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณ และพระสงฆ์ปุณณผู้ทรงพระปริยัติมากกว่าพัน ประชุมกันในอภัยคีรีวิหาร ใกล้เมืองอนูราชบุรี มีพระเจ้าวัฏฏคามนีอภัยเป็นศาสนูปถัมภก กระทำพระมณฑปถวาย ให้กระทำสังคายนายพระไตรปิฎกแล้วจารึกลงลานทั้งพระบาลีและอรรถกถาเป็นสิงหภาษา ปีหนึ่งจึงสำเร็จการปัญจมสังคายนาย.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๕๕๖ ปี จึงพระพุทธโฆษาเถระเจ้าออกไปแต่ชมพูทวีป แปลพระไตรปิฎกอันเป็นสิงหภาษา จารึกลงลานใหม่แปลงเป็นมคธภาษา กระทำในโลหปราสาท ณ เมืองอนูราชบุรี มีพระเจ้ามทานามเป็นศาสนูปถัมภก ปีหนึ่งจึงสำเร็จ นับเนื่องในฉัฐฐสังคายนาย.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๑๕๘๗ ปี ครั้งนั้นพระเจ้าปรัคมพาทุราชได้เสวยราชสมบัติในลังกาทวีป ย้ายพระนครจากอนูราชบุรีมาตั้งอยู่ ณ เมืองจลัตถิมหานคร จึงพระมหากัสสปเถระกับพระสงฆ์ปุณณมากกว่าพัน ประชุมกันชำระพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นสิงหภาษาบ้าง มคธภาษาบ้าง แปลงแปลออกเป็นมคธภาษาทั้งสิ้น จารึกลงในลานใหม่ มีพระเจ้าปรัคมพาทุราชเป็นศาสนูปถัมภก ปีหนึ่งจึงสำเร็จบริบูรณ์ นับเนื่องเข้าใน

สัณณสังคายนาย เบื้องหน้าแต่นั้นมาจึงพระเจ้าธรรมมา ผู้สวैयाราชสมบัติ ณ เมืองอริมะทะนะบุรี คือเมืองพุกาม เสด็จออกไปลोकพระไตรปิฎกในลังกาทวีป เชิญใส่สำเภามายังชมพูทวีปนี้ แต่นั้นมาพระปริยัติธรรมจึงแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศทั้งปวง บรรดาที่เป็นสัมมาทิฏฐิ นับถือพระรัตนตรัยนั้น ได้ลอกต่อ ๆ กันไปเปลี่ยนแปลงอักษรตามประเทศภาษาแห่งตน ๆ ก็ผิดเพี้ยนพิปลาสไปบ้างทุก ๆ พระคัมภีร์ ที่มากบ้างที่น้อยบ้าง.

ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ ๒,๐๒๐ ปี จึงพระธรรมทินเถระเจ้าผู้เป็นมหาเถรอยู่ ณ เมืองนพสิณคร คือเมืองเชียงใหม่ พิจารณาเห็นพระไตรปิฎกพิรุณมาก ทั้งพระบาลี อรรถกถา ฎีกา จึงถวายพระพรแก่พระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิติลกราชราช ผู้สวैयाราชสมบัติ ณ เมืองเชียงใหม่ว่าจะชำระพระปริยัติให้บริบูรณ์ บรมกษัตริย์จึงให้กระทำมณฑปในมหาโพธารามวิหารในพระนคร พระธรรมทินเถระจึงเลือกพระสงฆ์ ซึ่งทรงพระไตรปิฎกมากกว่าร้อยประชุมกันในมณฑปนั้น กระทำชำระพระไตรปิฎก ตกแถมให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ ปีหนึ่งจึงสำเร็จ มีพระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิติลกราชเป็นศาสนูปถัมภก นับเนื่องในอัฐมสังคายนายอีกครั้งหนึ่ง. เบื้องหน้าแต่นั้นมาพระเถรานุเถระในชมพูทวีปได้เล่าเรียนสร้างสืบต่อกันมา และท้าวพระยาเศรษฐีคหบดี ศรัทธาสถาสร้างไว้ในเมืองสัมมาทิฏฐิทั้งปวง คือเมืองไทย, ลาว, เขมร, พม่า, มอญ, เป็นอักษรสาส์มกันอยู่เป็นอันมาก หาท้าวพระยาและสมณะผู้ใดที่จะศรัทธา สามารถอาจะชำระพระไตรปิฎกขึ้นไว้ ให้บูรณะดูจาท่านแต่ก่อนนั้นมิได้มี ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ ๒,๓๐๐ ปีเศษแล้ว บรรดาเมืองสัมมาทิฏฐิทั้งปวง ก็ก่อเกิดการยุทธสงครามแก่กันถึงพินาศฉิบหายด้วยภัยแห่งปัจจามิตร มีผู้ร้ายเหว็ดวาทารามพระไตรปิฎกก็สาบสูญสิ้นไป จนถึงกรุงศรีอยุธยา ก็ถึงกาลพินาศด้วยภัยพม่าข้าศึก พระไตรปิฎก และเจดีย์ฐานทั้งปวงก็เป็นอันตรายสาบสูญ สมณะผู้จะรักษารำเรียนพระไตรปิฎกนั้นก็พลัดพรายล้มตายเป็นอันมาก หาผู้ใดที่จะเป็นที่พำนัก ป้องกันข้าศึกศัตรูมิได้ เหตุฉะนั้นพระไตรปิฎกจึงมิได้บริบูรณ์ เสื่อมสูญล่วงรอยมาจนตราบนานทุกวันนี้.

พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เมื่อได้ทรงสดับพระสงฆ์ราชาคณะถวายพระพรโดยพิสดารดังนั้น จึงดำรัสว่า ครั้นนี้ขออาราธนา พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง จงมีอุตสาหะในฝ่ายพระพุทธจักร ให้พระไตรปิฎกบริบูรณ์ขึ้นจงได้ ฝ่ายอาณาจักรที่จะเป็นศาสนูปถัมภกนั้น เป็นพนักงานโยม โยมจะสูญเสียละชีวิตบูชาพระรัตนตรัย สุดแต่จะให้พระปริยัติบริบูรณ์เป็นมูลที่ตั้งพระพุทธศาสนาให้จงได้ พระราชาคณะทั้งปวงรับสาธุ แล้วถวายพระพรว่า อาตมภาพทั้งปวงมีสติปัญญาน้อยนัก ไม่เหมือนท่านแต่ก่อน แต่จะอุตสาหะชำระพระปริยัติสนองพระเดชพระคุณตามสติปัญญา และสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาครั้งนี้ก็นับได้ชื่อว่า นวมะสังคายนาย คำรบเก้าครั้งจะยังพระปริยัติศาสนา ให้ถาวรวัฒนาถาวรไปในอนาคตสมัยสันกาลช้านาน แล้วถวายพระพรลาออกมาประชุมพร้อมกัน ณ วัดบางว่าใหญ่ จึงสมเด็จพระสังฆราชให้เลือกสรรพระราชาคณะฐานานุกรมบาเรียน และอันดับที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกได้บ้างนั้น จัดให้พระสงฆ์ ๒๑๘ รูป กับราชบัณฑิตอาจารย์อุบาสก สามสิบสองคน จะกระทำการชำระพระไตรปิฎก จึงให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถกราบบังคมทูลพระกรุณา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ จึงมีพระราชดำรัสให้จัดแจงที่จะกระทำการสังคายนาย ณ วัดนิพพานาราม เหตุประดิษฐานอยู่หว่างพระราชวังทั้งสอง และตั้งนั้นจึงพระราชทานนามใหม่ให้ชื่อว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม และทรงพระมหาปริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่าย เกณฑ์พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งพระราชวังหลวง พระราชวังบวร ฯ วังหลัง ให้ทำสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์ซึ่งจะชำระพระไตรปิฎกทั้งเช้าทั้งเพล เพลาละสี่ร้อยสามสิบหกสำรับ ทั้งคาวทั้งหวาน พระราชทานเงินตราเป็นค่าขาทนียโภชนียาหารสำหรับคู่ละบาท มีพระราชกำหนดให้หมื่นดพระสงฆ์ ประชุมพร้อมกัน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม ในวันกติกบรูณมีเพ็ญเดือนสิบสองในปีกอกสัมฤทธิ์ศก พระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๒,๓๓๑ พระวีสสา เป็นพุทธวารศุลบักษัตฤฤพิเลลาบายสามโมง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสอง

พระองค์ ก็เสด็จพระราชดำเนินด้วยมหันตราชอิสริยาภรณ์พร้อมด้วยเครื่องสูงและปีกทองชณะแห่ออกจากพระราชวังไปยังพระอาราม เสด็จเข้าสู่พระอุโบสถ ทรงถวายนมัสการพระรัตนตรัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์แล้ว อาราธนาพระพิมลธรรมให้อ่านคำประกาศเทวดาในท่ามกลางสงฆสมาคม ขออำนาจเทพเจ้าทั้งปวงให้อุปถัมภ์นาการ ให้สำเร็จกิจมหาสังคายนายแล้วให้แบ่งพระสงฆ์ออกเป็นสี่กอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่กองชำระพระสูตรตันตปิฎกกองหนึ่ง พระวันรัตน์เป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎกกองหนึ่ง พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระอภิธรรมปิฎกกองหนึ่ง พระพุทธาจารย์เป็นแม่กองชำระสังคยาภิธานกองหนึ่ง และครั้งนั้นพระธรรมไตรโลกเป็นโทษอยู่มิได้นับเข้าในสังคายนาย พระธรรมไตรโลกจึงมาทูลสมเด็จพระสังฆราช ขอเข้าช่วยชำระพระไตรปิฎกด้วย และพระสงฆ์ทั้งสี่กองนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้นิมนต์แยกกันชำระพระปริยัติอยู่ ณ อุโบสถกองหนึ่ง อยู่ ณ พระวิหารกองหนึ่ง พระมณฑปกองหนึ่ง การเปรียญกองหนึ่ง ทรงถวายปากไก่อ่กะปุกหมึกหรือดาลครบทุกองค์ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ พระอารามทุกวัน ๆ วันละสองเวลาทั้งสองพระองค์ เพลาเข้าทรงประเคนสำหรับปัดโกศนียาหาพระสงฆ์ให้ฉัน ณ พระระเบียงทั้งรอบ เพลาเย็นทรงถวายอัฐบาตรและเทียนเป็นนิจทุกวัน และพระสงฆ์กับทั้งราชบัณฑิตประชุมกันพิจารณาดูพระปริยัติสอบสวนพระบาลีกับอรรถกถา ฎีกา ที่ผิดเพี้ยนพิปลาส ก็ดัดแก้เปลี่ยนแปลงอักษรให้ถูกต้องบริบูรณ์ ทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่่น้อยทั่วทั้งสิ้น และที่ใดสงสัยเคลือบแคลงก็ปรึกษาไต่ถามพระราชคณาผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นมหาเถรให้วิสัชนาตัดสินที่ผิดและชอบ และกระทำการชำระพระไตรปิฎกตั้งแต่วันเพ็ญเดือนสิบสอง จนตราบเท่าถึงวันเพ็ญเดือนห้า ปีระกา เอกศก พอครบห้าเดือนก็สำเร็จการสังคายนาย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จำหน่ายพระราชทรัพย์เป็นมูลค่าจ้างให้ช่างจารคฤหัสถ์ และพระสงฆ์สามเณร จารึกพระไตรปิฎก ซึ่งชำระบริสุทธิแล้วนั้นลงลานใหญ่สำเร็จแล้วให้ปิดทองที่บั้งในปกหน้าหลังและกรอบทั้งสิ้นเรียกว่าฉบับทอง ห่อด้วยผ้ายกเชือกรัดดักด้วยไหมเบญจพรรณมีฉลากงาแกะเขียนอักษรด้วยหมึก และฉลากทองเป็นตัวอักษรบอกชื่อพระคัมภีร์ทุก ๆ คัมภีร์ อนึ่ง เมื่อเสร็จการสังคายนานั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทรงถวายไตรจีวรบริวารภัณฑ์แก่พระสงฆ์ทั้งสองร้อยสิบแปดรูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นอาทิ ล้วนประณีตทุกสิ่งเป็นมหามหะกรรมฉลองพระไตรปิฎก และพระราชทานรางวัลเสื้อผ้าแก่ราชบัณฑิตทั้งสามสิบสองคน มีพระยาธรรมปโรหิต และพระยาพจนานิคมเป็นต้นนั้นด้วย แล้วทรงสุวรรณภิงคารหล่อหลังทักษิณเทกธรา อุตติศแผ่ผลพระราชกุศลสาธุปถัมภ์ภิกขุไปแก่เทพามนุษย์สรรพสัตว์ทั้งหลายทั่วอนันตโลกธาตุ เป็นปัตตานูปทานบุญญกิริยาวัตถุอันยิ่งเพื่อประโยชน์แก่พระบรมโพธิสัตว์พญญุตญาณ ครั้นเมื่อเสร็จการสร้างพระไตรปิฎกฉบับทองแล้ว จึงให้เชิญพระคัมภีร์ทั้งปวงขึ้นพระยานมาศ พระราชยานต่าง ๆ ตั้งกระบวนแห่สมโภชพระไตรปิฎก มีเครื่องเล่นเป็นเอนกนนานุประการ เป็นมหรสพแก่ตาประชาราษฎร์ทั้งปวง และเชิญพระคัมภีร์พระปริยัติธรรมเข้าประดิษฐานไว้ในตู้ประดับมุกด์ตั้งในหอนมเทียรธรรมกลางสระในวัดพระศรีรัตนศาสดารามภายในพระราชวัง.

๒

คำประกาศเทวาคารังสังคายนา

ปีวอกสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๓๓๑

รัชกาลที่ ๑

(จากหนังสือประกาศพระราชพิธี เล่ม ๒ หน้า ๑๐)

● โขนโตเทวสังฆาโย ดุรณทุเทพเจ้าทั้งปวงผู้มีทิพโสธ ทิพจักขุ บรรดาอยู่ในโลกธาตุ จงประกาศบอกกล่าวกันให้ทั่ว มาประชุมชนกันอนุสรณนาการคำสงฆ์ประกาศสารธุรกิจในพระพุทธศาสนา เฌาะพระภิกษุสงฆ์สมเด็จพระบรมสารีริกธาตุเจ้า ด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ๒๑๔ รูป พร้อมกันสมมติให้อาตมภาพประกาศอาราธนาผู้เดียวนี้ ดุจหนึ่งสงฆ์ทั้งปวงประกาศอาราธนาเทพเจ้าทั้งหลายพร้อมกัน ด้วยสมเด็จพระสรเพ็ชญ์พระพุทธองค์ผู้ทรงพระหัตถ์ศรหาธิคุณอันประเสริฐ เมื่อพระองค์แรกได้ตรัสแก่พระปรมาภิเศกสัมโพธิญาณ เสด็จยับยั้งอยู่ในควงไม้พระโพธิมหาสถาน ๗ วัน ทรงพระอาวัชนาการพระพุทธกิจ อันจะโปรดเวไนยสัตว์ให้ถ้วนกำหนดพุทธประเพณีและตั้งพระพุทธศาสนาในมัชฌิมประเทศราชธานีชนบท กำหนดด้วยพระสัพพัญญุตัญญาณเสร็จแล้ว ก็เสด็จไปโปรดพุทธเวไนยสัตว์ทั้งหลายให้ได้มคฺแลผล มีพระอัญญาโกณฑัญญเถระเป็นต้น และพระสุภัททเป็นปริโยสาน แล้วก็เสด็จบรรทมเหนือพระมณเฑียรมาตุลาอาสน์เป็นอนุกานไสยาสน์ ณะหว่างไม้รังทั้งคู่ในพระราชอุทยานแห่งพระเจ้านมราชแทบกรุงกุสินารายราชธานี มีพระพุทธรูปกาดรัสแก่พระภิกษุทั้งหลายว่า ดุรณิกษุทั้งปวง พระธรรมวินัยอันใดทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ อันพระตถาคตตรัสเทศนาสั่งสอนท่าน เมื่อพระตถาคตนิพพานแล้ว พระธรรม ๘๔,๐๐๐ นั้นจะเป็นครูสั่งสอนท่านแลสรรพสัตว์ทั้งปวงต่างพระตถาคต ๘๔,๐๐๐ พระองค์ ตรัสมอบพระศาสนาไว้แก่พระปริยัติไตรปิฎกกรรมฉะนี้แล้วก็เสด็จเข้าสู่พระปรินิพพาน จำเดิมแต่สมเด็จพระมหากรุณาเจ้าเสด็จนิพพานถวายพระเพลิง ๗ วัน พระมหากัสสปเถระเจ้ารุมภักถึงถ้อยคำพระสุภัททภิกษุแก่ แลพระมหากรุณาธิคุณเป็นเหตุจึงดำริห์คิดจะกระทำพระธรรมสังคายนา เลือกพระสงฆ์ทั้งหลาย ๕๐๐ พระองค์ ล้วนแต่พระสงฆ์อรหัตตจตุภูมิสัมภิกาญาน แลสมเด็จพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นสาสนูปถัมภก กระทำในพระมรฎบแทบถ้ำสัตตบดินธุหา ณะกรุงราชคฤหมหานคร ๗ เดือน ก็สำเร็จเป็นปถมสังคายนา ครั้นพระพุทธศักราชล่วงถึง ๑๐๐ ปี ภิกษุชาววัชชีคามเป็นอลัชชีสำแดงวัดฤ ๑๐ ประการ กระทำผิดด้วยพระวินัยบัญญัติ และพระมหาเถระชีนาศพ ๘ พระองค์เป็นประธาน มีพระยศเถระเป็นต้น พระเรวัตตมหาเถระเป็นปริโยสาน ชำระหลักตอในพระศาสนาบริสุทธิ์แล้ว เลือกได้พระชีนาศพพันทรงพระไตรปิฎกแลพระจตุภูมิสัมภิกาญาน ๗๐๐ พระองค์ กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกในวาฬุการามใกล้เมืองไพสาลี สมเด็จพระเจ้ากาลาโสกราชเป็นสาสนูปถัมภก ๘ เดือนสำเร็จ ชื่อทุติยสังคายนา ยังบรรพพระพุทธศาสนาให้วัฒนาการสืบไป.

● ครั้นพระพุทธศักราชล่วงไป ๒๑๘ พระวษา พระเจ้าศรีธรรมมาโสกราชขบพิตรได้เสวยราชสมบัติในเมื่องปาดลีนุตรเลื่อมใสในพระศาสนา ครั้นนั้นเดียรถียทั้งหลายปลอมสงฆ์เข้าบวช และพระชีนาศพเจ้าทั้งหลาย

มีพระโมคคัลลีบุตรติสเถระเป็นประธาน ยังพระเจ้าศรีธรรมโศกราชให้เรียนรู้ในพระพุทธสมัยแล้ว สมเด็จพระมหากระษัตริย์ให้ชุมนุมภิกษุทั้งปวง ตรัสถามโดยลัทธิพุทธศาสนา เดียรถียทั้งปวงว่าตามลัทธิเดียรถียไม่ต้องในพระพุทธศาสนา พระองค์ให้ผ้าขาวสิกเดียรถียเสียหกหมื่น ชำระพระศาสนาให้พระสงฆ์ทั้งปวงกระทำโบสถกรรมแล้ว พระโมคคัลลีบุตรติสเถระเจ้าเลือกพระชีนาศพทรงพระปฏิสัมภิทาญาณได้ ๑,๐๐๐ พระองค์กระทำตติยสังคายนาในโอโสการาม สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมโศกเป็นสาสนูปถัมภก ๙ เดือนสำเร็จ ยังพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองสืบไป.

● ครั้นพระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๒๓๘ พระวษา สมเด็จพระเจ้าเทวานังปิยติศ เสวยราชสมบัติในลังกาทวีปพระชีนาศพเจ้า ๓๘ พระองค์ มีพระมหินทเถระเจ้าแลพระอริฏฐเป็นประธาน ประชุมพระสงฆ์ ๑,๐๐๐ หนึ่ง และยังรากพระศาสนาให้ยังลงในลังกาทวีป คือให้กุลบุตรชาวลังกาเรียนพระปริยัติไตรปิฎก จึงกระทำสังคายนา ดุจดหนึ่งปถมสังคายนา ทุตยสังคายนา ตติยสังคายนาในมรฎูปารามมหาวิหาร สมเด็จพระเจ้าเทวานังปิยติศเป็นสาสนูปถัมภก ยังรากพระศาสนาให้ยังลงในลังกา กระทำจัดตะสังคายนา ๑๐ เดือนจึงสำเร็จ.

● จำเดิมแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า เสด็จเข้าสู่พระนิพพานแล้ว ๔๓๓ พระวษา พระเจ้าวัณคามนีโอไทยเสวยราชสมบัติในลังกาทวีป ครั้นนั้นพระชีนาศพสงฆ์ทั้งปวง อันทรงพระปฏิสัมภิทาภิญาสามบัต สมัยไตรปิฎกธราจารย์เป็นอันมาก เห็นพระศาสนาจะเสื่อมลงไป หากผู้จะทรงพระไตรปิฎกขึ้นปากขึ้นใจมิได้ จึงจัดเลือกพระสงฆ์ชีนาศพไตรวิชาปิฎกธราธรรมมากกว่าพันประชุมกันในมหาวิหาร สมเด็จพระเจ้าวัณคามนีโอไทยเป็นสาสนูปถัมภก แต่งพระมรฎูปบรรจงวิจิตรรจนาให้จากถูกเชิญพระไตรปิฎกลงสู่ใบลานกับทั้งพระอรรถกถา ให้พระศาสนาจีรฐิตกาลสืบไป กระทำประดุจดหนึ่งปัญจะมะสังคายนาตรวจตรากันจากถูกพระไตรปิฎกนั้น ปีหนึ่งจึงสำเร็จ.

● ครั้นพระพุทธศักราชล่วงไปได้ ๔๕๖ พระวษา สมเด็จพระเจ้ามหานามได้เสวยราชสมบัติในลังกา พระพุทธโฆษาจารย์ออกไปแปลพระไตรปิฎก กับทั้งพระอรรถกถาอันตั้งอยู่ด้วยสิงหภาษา เป็นมคธภาษาบาฬี กระทำในโลหะปราสาท พระเจ้ามหานามเป็นสาสนูปถัมภก ปีหนึ่งจึงสำเร็จ เป็นที่ชำระพระศาสนาครั้งหนึ่ง ครั้นเสร็จแล้วจึงเชิญเสด็จพระธรรมมายังชมพูทวีป กุลบุตรได้เล่าเรียนสืบ ๆ กันมา.

● ครั้นพระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๑,๔๘๗ พระวษา สมเด็จพระเจ้าปรักมะพาหุราชบพิตรได้เสวยราชสมบัติในลังกาเป็นเอกราชาธิบดี พระกัสสปะเถระเจ้า กับพระสงฆ์มหานาคมากกว่าพัน ชวนกันอุสาหะแปลลีนารถฎีกาพระไตรปิฎก อันพระชีนาศพไตรปิฎกธเรเจ้าแต่ก่อนกระทำไว้เป็นภาษาสิงหบ้าง ภาษามคธบ้างปนกันอยู่ จึงอุสาหะจัดแจงแปลลงเป็นภาษามคธ ปรากฏประดุจดั่งว่ากระทำการสังคายนาพระธรรมวินัย และสมเด็จพระเจ้าปรักมะพาหุสาสนูปถัมภก ปีหนึ่งจึงสำเร็จการ.

● ครั้นพระพุทธศักราชล่วงมาถึง ๒,๐๐๐ ปีเศษนั้น พระปริยัติศาสนานันเป็นมูลปรนนิบัติมคผล ซึ่งพระโมคคัลลีบุตรติสเถระเจ้าให้พระเถรานุเถระเจ้าทั้งหลายไปตั้งศาสนาในปัจฉิมชนบท แลพระไตรปิฎกอันพระพุทธโฆษาจารย์เจ้าไปแปลมาแต่ลังกา มาไว้ในชมพูทวีป พระเถรานุเถระในชมพูทวีปได้เล่าเรียนสร้างสืบต่อกันมา แลท้าวพระยาเศรษฐี คหบดีศรัทธาสร้างไว้ในกรุงสัมมาทิฏฐิทั้งปวง คือเมืองไทย, ลาว, เขมร, พม่า, มอญ, เป็นอักษรพิรุณสาสมกันอยู่เป็นอันมาก หากท้าวพระยาสมณะผู้ใดที่ศรัทธาสามารถอาจชำระพระไตรปิฎกขึ้นไว้ ให้บริบูรณ์ดุจด่านแต่ก่อนนั้นมิได้มี.

● ครั้นพระพุทธศักราชได้ ๒,๓๐๐ ปีเศษนั้น พม่าก็แต่งยุทธสงครามยกมารบรันทำยยี เมืองสัมมา-
ทัญญูทั้งสี่สาบสูญร่วงโรยไปเพราะภัยเกิดแต่พม่าเป็นต้นเหตุ มีผู้ร้ายเหว็ดวาทารามพระไตรปิฎกสาบสูญสิ้นไป
จนถึงกรุงศรีอยุธยาที่พินาศนิหาย พระไตรปิฎกเจดีย์ฐานก็สาบสูญ สมณพราหมณาจารย์ผู้จะรักษาร่ำเรียน
พระไตรปิฎกนั้นก็พลัดพรายล้มตายเป็นอันมาก หาผู้ใดที่จะเป็นที่พำนักป้องกันด้านทานเข้าศึกษาศัตรุมิได้ แต่
สมเด็จพระมหากษัตริย์ราชเจ้าทั้งสองพระองค์ ผู้ทรงปณิธานปรารถนาพระปรมาภิเศกสัมโพธิญาณ ทรง
พระกรุณาอุสาหะผู้เสียพระชนม์ชีพถวายพระศรีรัตนไตรย คมพลทหารกู้แก่บำรุงบวรพุทธศาสนาและสมณอาณา
ประชาราษฎร์ทั้งปวง ช่วยรับรดานทานอริราชศัตรูหมู่พม่าเข้าศึกษาได้ไชยชนะแล้ว ทรงพระอุสาหะ
จัดแจงพระนครราชธานีนิคมชนบทสมณพราหมณประชาราษฎร์ บวรเจดีย์ฐานอารามบริเวณวาศอันพินาศ
นิหายนั้นและบวชกุลบุตรธำมณาการพระพุทธบาทเจดีย์ฐาน ปรารถนาจะให้รุ่งเรืองขึ้นดุจดั่งหนึ่งกาลแต่ก่อน
ตั้งพระไทยบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ เป็นอันมาก และเอาพระไทยใส่บำรุงบวรพุทธศาสนา เป็นต้นว่านิสสัย-
คิยวัตรอุภิกขุรับเงินรับทองบริโภคพระศาสนานี้เสียมาเป็นช้านาน มหากระษัตริย์องค์ใดจะห้ามปราบลงมิได้
ด้วยเดชพระบารมีทรงบำรุงครั้งนี้ พระสาสนาสิกขานี้ก็คงค้ำรุ่งเรืองขึ้น มีคุณในพระศาสนานี้ แล้วทรง
พระราชรำพึงถึงพระไตรปิฎกอันเป็นมูลรากพระศาสนา ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์เป็น
อันมาก ให้ช่างงาน ๆ จากฤพระไตรปิฎกบรรดามีในทีใดเป็นอักษรภาษาไทย, ภาษามอญ, ภาษาลาว ให้ชำระ
แปลออกเป็นอักษรขอมขึ้นไว้ในตู้หีบห่อพระมณฑิยธรรม อันวิจิตรบรรจงงามพร้อมทุกสิ่งสรรพพระราชกุศล
และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ให้เล่าเรียนทุกอารามตามความปรารถนา จึงจมีนไวยวรรนารถราบทูล
พระกรุณาว่า พระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างไว้ทุกวันนี้ อักษรบทพยัญชนะดกวิปลาศอยู่แต่ฉบับเดิมมา
หาผู้จะทำนุกบำรุงขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงฟังแล้วก็ทรงพระปรารภไปว่า พระอรรถกถาภิภาษาที่พระไตรปิฎกทุกวันนี้
เมื่อผลิตเขียนอยู่เป็นอันมาก จะเป็นคัมภีร์ปฏิบัติปฏิเวธศาสนานี้มิได้ อนึ่ง ท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกทุกวันนี้
ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้ว เห็นพระปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา ปฏิเวธศาสนา จะสาบสูญเป็นอันเร็วนัก
สัตว์โลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ในอนาคตกาล ควรจะทำนุกบำรุงบวรพุทธศาสนาสมเด็จพระมหากษัตริย์ไว้ ให้
เป็นประโยชน์ไปแก่เทวามนุษย์ทั้งปวง จึงจะเป็นทางพระบรมโพธิญาณบารมี ครั้นพระทรงดำริห์ดังนี้แล้ว
จึงให้อารธนาพระสงฆ์ราชาคณะถาษาบาเรียนร้อยรูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานมารับพระราชทาน
ฉันทในพระที่นั่งอัมรินทร์ราภิเศกมหาปราสาท ครั้นเสร็จสงฆ์มาทักแล้วสมเด็จพระบรมพุทธพระมหากษัตริย์ราช
เจ้าทั้งสองพระองค์จึงถวายนมัสการ ตรัสเสด็จถามพระราชคณะทั้งปวงว่า พระไตรปิฎกทุกวันนี้ยังบริบูรณ์
อยู่ฤาพิรุณผิดเพี้ยนประการใด สงฆ์ราชาคณะพร้อมกันถวายพระพรว่า พระบาทที่อรรถกถาพระไตรปิฎกทุกวันนี้
พิรุณมากมาช้านานแล้ว หากกระษัตริย์องค์ใดจะบำรุงเป็นสาสนูปถัมภกมิได้ แต่กำลังอาตมภาพทั้งปวงก็คิดจะ
ใคร่บำรุงอยู่เห็นไม่สำเร็จ จึงตรัสว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง จงมีอุสาหะในฝ่ายพุทธจักรให้พระไตรปิฎกบริบูรณ์
ขึ้นจงได้ ฝ่ายอาณาจักรที่จะเป็นสาสนูปถัมภกนั้นไว้พนักงานโยม ๆ จะสูญเสียชีวิตบูชาพระรัตนไตรย สุดแต่จะให้
พระปริยัติบริบูรณ์เป็นมูลพระศาสนาจงได้ อาตมภาพพระสงฆ์ราชาคณะทั้งปวงก็ถวายสาธุการรับแล้วออกมา
ประชุมพระสงฆ์ทั้งหลายเลือกได้ที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกบ้างนั้นได้สงฆ์ ๒๑๙ รูป กับราชบัณฑิตยอุบาทสก
๓๐ คน แลสงฆ์ ๒๑๙ รูป กับราชบัณฑิตยอุบาทสกทั้งนี้ มีสติปัญญาอันน้อยมิได้ทรงพระไตรปิฎก แต่จะใคร่
บำรุงบวรพุทธศาสนา บำรุงพระราชกุศลศรัทธาสมเด็จพระมหากษัตริย์ราชเจ้าอันปรารถนาพระพุทธภูมิ
ทั้งสองพระองค์ ซึ่งทรงพระราชอุสาหะจะบำรุงบวรพุทธศาสนา แลแต่ก่อนมามีพระชินาศพอันทรงอิทธิฤทธิ์
เป็นอันมาก ครั้นเห็นพระศาสนาเศร้าหมองลงแล้ว ย่อมเสด็จขึ้นไปยังเทวโลก อารธนาเทพเจ้าอันมีกุศล
สมภารบารมี มีสติปัญญา อันมีในเทวโลกดุจดั่งพระดิศมหาพรหม ลงมาเป็นพระโมคคลีบุตรดิศเถร พระโฆ-

เทวบุตรมาเป็นพุทธโฆษา เดชะอำนาจท่านผู้มีพระบารมีชำระพระศาสนาที่เศร้าหมองนั้นก็รุ่งเรืองขึ้นได้ง่ายงาม บัดนี้อาตมภาพสงฆ์ทั้งปวงอนาถาหาอิทธิฤทธิ์สติปัญญาไม่ ปราศจากอาจารย์ท่านผู้เป็นอริยอิทธิฤทธิ์สิทธิสมภาร อันมีญาณ อาจหยั่งไปในพระไตรปิฎกไม่มีแล้ว และชำระพระไตรปิฎกครั้งนี้ดูหนึ่งเข็มในปลายจะงอยปาก ยุ่งอันหยั่งลงในมหาสมุทร ด้วยอาตมภาพทั้งปวงมีสติปัญญาน้อย เดชะผลความสังซึ่งอาราธนา นี้ ของบันดาล ให้เทพยเจ้าทั้งปวง อันมีในหมื่นจักรวาลแลท่านผู้เป็นสัมมาทิฏฐิไตรปิฎกธราจารย์ ญาณสัพพัญญุโพธิสัตว์ อริยบุคคลเป็นต้นว่า ท้าวสุทิวาศพรหมพระศรีอารียเมตตโพธิสัตว์สมเด็จพระอัมรินทร์ราชโฆษาเทวบุตร แลธรรมกถึกเทวบุตรทั้งหลายอันเป็นครุฑุพุทธาธิบายแต่ก่อนนั้น จงเห็นแก่พระพุทธศาสนาช่วยอาตมภาพ ทั้งปวงผู้เป็นศิษย์ให้มีสติปัญญา บันดาลให้เห็นคล่องต้องตามพระไตรปิฎกให้บริบูรณ์ไว้ จะได้เป็นที่พึ่งแก่ เทพามนุษย์ทั้งปวง จงช่วยเกี่ยจกันซึ่งสรรพอันตราย ขออย่าให้มีชนธมารเทวบุตรมาร มาเบียดเบียนด้วย จันนวุติโรคซึ่งวันตราย แลกิเลศมารทั้งหลายอย่าเข้ามาละคนดลสันดานพระสงฆ์ และสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าทั้งสอง สุริวงษานุวงศ์แลราชบัณฑิตยเสนาบดี ราชบริษัทอันกระทำการบำรุงปรนนิบัติปริยัติศาสนา อย่าให้จิตระคิดย่อหย่อนเกียจคร้านในการมหาฤทธอันจะเป็นผลประโยชน์ไปแก่ตนในอนาคตกาล อย่าให้เรศร้าง ค้างได้ ขอให้จิตรเลื่อมใสศรัทธาอุสาหาช่วยกันบำรุงพระปริยัติศาสนาให้บริบูรณ์สำเร็จไว้ เพื่อเป็นประโยชน์ ไปแก่เทพามนุษย์ทั้งปวงให้จิรัฐติกาลไปยวาระบุญจสหัสสวัสสปรินิเทศกำหนด จงสำเร็จโดยดั่งมโนรณปณิธาน ประารธนา ตามอาตมภาพสงฆ์ทั้งปวงประกาศอาราธนามานี้เกิด.

ส่วนที่ ๒

เอกสารเกี่ยวกับการชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎก

ในรัชกาลที่ ๕

จากหนังสือกฎหมายรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘๓๘

หลวงรัตนานุปติ (เปล่ง) อธิบดีกรมอัยการรวบรวม

๒

การสาสนูปถัมภ์การพิมพ์พระไตรปิฎก

ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์จะทรงทูลบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญวัฒนา
ยิ่งขึ้นไปประการใด ท่านทั้งหลายก็คงแลเห็นในการที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสิ่งที่เป็นถาวรวัตถุให้เป็นภาชนะ
รับรองพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง ทั้งเอนกทานบริจาการของประณิตต่าง ๆ ถวายการยกย่องโดยสมณศักดิ์ ซึ่งเป็น
เสบียงกำลังแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ผู้ทรงวิโนยบัญญัติของพระพุทธเจ้าให้ดำรงค้อยู่ และเป็นผู้แนะนำชาวสยาม
ให้ประพฤติการละบาปบำเพ็ญบุญนั้นก็มิเป็นอันมากในปีหนึ่ง ๆ ก็อีกประการหนึ่งที่ทรงบริจาการทั้งสองอย่างนั้น
ปีหนึ่งก็สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เพราะเหตุด้วยทรงเลื่อมใสในคุณพระรัตนไตรยนั้น บัดนี้ทรงพระราช
ดำริห์ถึงพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นพุทธศาสนเป็นที่ยำเรียนศึกษาของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนานั้นด้วยเหตุอย่างใด
คงปรากฏในกระแสพระราชดำรัสแก่พระเถรานุเถร ซึ่งจะมีต่อไปในนาคระดาษนี้แล้ว เพราะฉะนั้นจึงจะโปรด
เกล้าฯ ให้ตีพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรสยาม เย็บเล่มสมุทให้มากแพร่หลายสืบสาสนายกกาลต่อไป จึงโปรดให้
สมเด็จพระสังฆ์เถรานุเถรที่ชำนาญในพระไตรปิฎกอันมีสมณศักดิ์ ๑๑๐ พระองค์ เป็นผู้ตรวจแก้ฉบับพระไตร
ปิฎกที่จะตีพิมพ์ โปรดให้พระบรมวงษานุวงษข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์เป็นกรรมการสัมปาทิกสภา จัดการพิมพ์พระไตร
ปิฎกให้สำเร็จทันในสมัยเมื่อเสด็จดำรงศิริราชสมบัติครบ ๒๕ ปี จะได้มีการมหารมณฉลองพระไตรปิฎกนี้
ในมงคลสมัยนั้น ผู้ซึ่งรับพระบรมราชโองการจัดการพิมพ์พระไตรปิฎกฝ่ายคฤหัสถ์ซึ่งเป็นกรรมการสัมปาทิกสภา
นั้นคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ กรมพระภาณุพันธุวงษวรเดช สภานายก พระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ หม่อมเจ้าประภากร พระยา
ภาสกรวงษที่เกษตราธิบดี พระยาศรีสุนทรโวหาร ครั้น ณ วันที่ ๗ เดือน ๓ แรมค่ำ ๑ ปีชวดสัมฤทธิ์ศก
โปรดให้เชิญเสด็จพระบรมวงษานุวงษที่ทรงพระผนวชได้ดำรงคสมณศักดิ์เป็นประธานสงฆ์ คือกรมพระปวเรศ-

วิทยาลัยการณฺ์ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรกับหม่อมเจ้าที่เป็นราชาคณะ ทั้งปวงนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่มีสมเด็จพระพุทฺธโชษาทั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ที่มีประโยคเป็นผู้ทรง พระไตรปิฎกกับทั้งพระสงฆ์เปรียญประโยคสูงจบเปรียญ ๓ ประโยค ทั้งในกรุงแลหัวเมืองมีจำนวนพระสงฆ์ ๑๑๐ องค์ ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไป ประทับพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ ข้าราชการเฝ้าในที่นั้น เมื่อทรงนมัสการพระรัตนไตรแล้ว ขุนสุวรรณ อักษร กรมพระอาลักษณ์ อ่านประกาศตามกระแสพระบรมราชโองการ อาราธนาพระสงฆ์ให้สอบแก่พระไตรปิฎกซึ่งจะตีพิมพ์ ดังจะได้เห็นต่อไปในน้าหลัง ครั้นเมื่อประกาศจบแล้ว พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่น้า อาสนสงฆ์ ทรงแสดงพระราชดำริห์ด้วยพระองค์เองแก่พระสงฆ์ พระราชดำรินั้นก็เป็นที่ยินดีของพระสงฆ์มาก แล้ว จึงทรงประเคนขวดหมึกกับปากกาแก่พระเถรานุเถระทั้งปวง ได้รับพระราชทานทั่วกัน เพื่อจะได้ใช้ตรวจ แก่ทานฉบับพระไตรปิฎกต่อไป ทรงประเคนเสร็จแล้ว พระสงฆ์ถวายอดิเรก ถวายพระพรลากลับไป พระเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ต่อนี้ไปพระเถรานุเถระผู้ใหญ่จะได้แบ่งเป็นกอง ๆ มีพระราชาคณะ เปรียญผู้น้อย แลพระเปรียญผู้ช่วยเป็นพนักงานดังนี้คือ พระเจ้าบรมวงษเธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานาธิบดีในการที่จะตรวจแบบฉบับพระไตรปิฎกพระองค์หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ๑ สมเด็จพระพุทฺธโชษาจารย์ ๑ เป็นรองอธิบดีจัดการทั้งปวง ๒ พระองค์ มีแม่กองใหญ่ ๘ กอง คือ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นแม่กองตรวจพระวินัยปิฎกกอง ๑ ตรวจพระสุตตันตปิฎก ๕ กอง คือ พระองค์เจ้า พระอรุณนิภาคุณากรแม่กองกอง ๑ พระพรหมมุนีแม่กองกอง ๑ พระธรรมไตรโลกย์แม่กองกอง ๑ พระธรรมราชาแม่กองกอง ๑ พระเทพโมลีแม่กองกอง ๑ ตรวจพระอภิธรรมปิฎก ๒ กอง คือ พระพิมลธรรมแม่กอง กอง ๑ พระธรรมวโรดมแม่กองกอง ๑ กับพระบรมวงษานุวงษ ข้าราชการฝ่ายคฤหรัที่เป็นการกรมสัมปาทิกสภาจะได้จัดการตีพิมพ์พระไตรปิฎกให้สำเร็จ ๑,๐๐๐ ฉบับ ท้นพระบรมราชประสงค์ หนังสือพิมพ์พระไตรปิฎกนี้ ได้ทราบว่าจะหนึ่ง ๔๐ เล่ม จะตีพิมพ์จบก็เป็นหนังสือถึง ๔๐,๐๐๐ เล่ม พระราชทรัพย์หลวงที่จะใช้ในค่าหนังสือนี้คงไม่ต่ำกว่า ๒,๐๐๐ ชั่ง เมื่อจะคิดเทียบกับการที่งานลงใบลานแล้ว ถ้าจะสร้าง ๑,๐๐๐ จบ คงเป็นเงินหลายหมื่นชั่ง ทั้งจะเป็นหนังสือกองโตจนไม่มีที่เก็บไว้ได้ แลข้านับด้วยหลายสิบปีจึงจะแล้วเสร็จ ทั้งจะเคลื่อนคลาดไม่ถูกต้องกันได้สักฉบับเดียวด้วย เมื่อได้ตีพิมพ์เย็บเป็นเล่มสมุทอย่างนี้ ถ้าตรวจฉบับให้ดี ถูกต้องแล้ว ก็จะเป็นการเรียบร้อยเหมือนกันทั้ง ๑,๐๐๐ จบ และการที่จะเก็บรักษาก็ไม่เปลืองที่มาก ถ้าเก็บ ดี ๆ ก็ทนได้ไม่ผิดกับใบลานมากนัก ในเวลาทำการก็ได้เร็วกว่า ราคาที่ต่ำกว่าที่จะจ้างช่างงานทำหลายสิบเท่า แลเป็นที่น่าจะขึ้นชมยินดีของชนทั้งหลาย ที่นับถือพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ด้วยว่าตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้ แพร่หลายมาถึงเมืองเราจนกาลบัดนี้ เหนจะไม่เคยมีพระไตรปิฎก ในหมู่ชาวเราจบมากเท่าครั้งนี้เลย ข้าพเจ้า เชื่อว่าพระไตรปิฎก ๑,๐๐๐ จบอย่างนี้ คงไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินที่นับถือพระพุทธศาสนา ประเทศใด ได้บริจาคพระราชทรัพย์สร้างขึ้นเท่านี้เลย เพราะเหตุนั้น จึงเป็นที่ขึ้นชมสมนัสเป็นอันมาก ขอผลอันดียิ่ง จงมีในพระเจ้าอยู่หัวของเราแลพระราชอาณาจักรสยามยิ่งขึ้นทุกเมื่อเทอญ.

๒

ประกาศสังคายนาย

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาล เป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๓๑ พรรษา บัณฑิตนักปราชญ์ มุสิกะสังฆวัจนะ มาฆมาศกาฬปักข ปฏิปทโสรวารปริจเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ด้วยทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาว่า เป็น นียานิกธรรม ทรงเห็นว่าพระปริยัติไตรปิฎกเป็นมูลรากแห่งพระพุทธศาสนา. เพราะว่าผู้ปฏิบัติเพื่อทางสุดดี และจะทำกองทุกข์ ทั้งปวงให้ดับสิ้นสูญไปให้บังนุพระนฤพาน ก็ย่อมเอาไตรปิฎกธรรมคำสอนซึ่งเป็นบรมพุทโธวาท ชี้แสดงทาง ธรรมปฏิบัติ เนื่องจากอยู่ในพระปริยัติธรรมทั้งสิ้น อนึ่ง ทรงทราบในพระราชหฤทัยว่า แต่ในครั้งพุทธกาล เมื่อ สมเด็จพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่นั้น พระปริยัติธรรมตกแพร่หลายอยู่ในหมู่สาวกมณฑล พระอริยสงฆ์สาวก จำทรงไว้ได้ขึ้นปากขึ้นใจ แดกฉานชำนาญด้วยกันเป็นอันมาก ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคย์เสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าแผ่นดินซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา ทรงพระราชศรัทธาเป็นสาสนูปถัมภกทูลบำรุงให้กำลังแก่พระสงฆ์ พุทธสาวก ได้ทำสังคายนายชำระพระไตรปิฎกปริยัติธรรมสืบอายุพระพุทธศาสนา นี่เป็นชาติยประเพณีสืบ ๆ มา แลเป็นการพระราชกุศลอันใหญ่ด้วย แลการสร้างพระคัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยอักษรขอมจาลลงในใบลาน เหมือนที่สร้างมาแต่โบราณนั้น ก็เป็นของถาวรมั่นคงดีอยู่ แต่ช่างจาลกว่าจะจาลได้แต่ละคัมภีร์ ๆ นั้น ช้านานนัก พระคัมภีร์จึงไม่ค่อยจะมีมากแพร่หลายไปได้ ช่างจาลทุกวันนี้ก็หายากมีอยู่น้อยนัก อนึ่ง อักษรขอม ก็มีผู้อ่านได้น้อยกว่าอักษรไทย แลในการสร้างพระไตรปิฎกนี้ตัวอักษรที่ไม่เป็นประมาณไม่เป็นการสำคัญอะไรนัก ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา คือ ลาว มอญ พม่า ลังกา เป็นต้น ก็สร้างพระไตรปิฎกด้วยอักษรตาม ประเทศ ตามภาษาของตนทุก ๆ ประเทศ ในสยามรัฐมณฑลนี้ แต่เดิมได้ลอกคัดพระคัมภีร์ อักษรเขมร เป็นแบบฉบับมา ชนชาวสยามจึงได้นิยมนับถืออักษรขอมเป็นที่เคารพ ว่าอักษรขอมเป็นของรองรับเนื้อความ พระพุทธศาสนา เมื่อจะกล่าวโดยที่จริงเข้าแล้ว ตัวอักษรไม่เป็นที่ประมาณ อักษรใด ๆ ก็ควรใช้ได้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ถ้าได้ตีพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรสยาม เป็นคัมภีร์เล่มหนึ่งบ้างสองเล่มบ้างจะเป็นประโยชน์ มาก เรียงพิมพ์ขึ้นครั้งหนึ่งจะดีสักหลาย ๆ ร้อยฉบับก็ได้ ผู้ที่จะเล่าเรียนถึงจะไม่รู้จักอักษรขอมก็จะดูได้โดย สดวก และจะหยิบยกไปมาก็ไม่เป็นการลำบาก ท่านผู้ที่จะดูสอบสวนก็เป็นการง่าย เพราะหนังสือคัมภีร์หนึ่ง ก็รวบรวมอยู่ในเล่มเดียวกัน ไม่กระจัดกระจายขาดตกบกพร่อง ถึงแม้ว่ากระดาษจะไม่เป็นของมั่นคงถาวร เหมือนใบลานก็จริงอยู่ แต่ตีพิมพ์ครั้งหนึ่งมากกว่าใบลานหลายสิบเท่า ก็ถ้าเก็บรักษาไว้ดี ๆ แล้ว ก็ทนนานได้เหมือนกัน เมื่อฉบับใดเป็นประโยชน์ที่พระสงฆ์จะเล่าเรียนมาก ก็ตีพิมพ์เพิ่มขึ้นอีกได้มาก ๆ เร็วกว่า ที่จะจาลด้วยใบลาน พระคัมภีร์ปริยัติธรรมก็จะแพร่หลายสมบูรณ์ในสยามรัฐมณฑลสืบไปภายหน้า ทรงพระราช ดำริห์เห็นประโยชน์เช่นนี้จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตีพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นในครั้งนี้ให้แล้วเสร็จทันกำหนดการบำเพ็ญ พระราชกุศลสมโภชศิริราชสมบัติ ในกาลเมื่อบรรจบครบ ๒๕ ปี แล้วจะได้มหการมหารมณฉลองพระไตรปิฎก ที่โปรดเกล้า ฯ ให้ตีพิมพ์ขึ้นนั้น แล้วจะได้จำหน่ายไปตามพระอารามต่าง ๆ เป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์สามเณร

ที่จะได้เล่าเรียนสืบไป แต่ทรงพระราชดำริว่า ฉบับหนังสือที่จะตีพิมพ์ครั้งนี้ จะเป็นของมั่นคงถาวรและแพร่หลายไปมาก ถ้าพิมพ์ตลาดเคลื่อนไปก็หาเป็นการสมควรไม่ จะต้องตรวจแก้ต้นฉบับให้ถูกต้องแล้วจึงส่งไปลงพิมพ์ แล้วต้องตรวจตราแก้ไขตัวพิมพ์ให้ผิดเพี้ยนได้ จึงมีพระบรมราชโองการให้อารามหาพระราชวงษา-นวงษ์ซึ่งทรงผนวช และพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ฐานานุกรมเปรียญ บัณฑิตที่มาสันนิบาตในที่ประชุมนี้ ช่วยการพระพุทธศาสนาเป็นภาระรับชำระฉบับที่จะส่งไปลงพิมพ์และสอบทานตรวจหนังสือที่ตีพิมพ์ขึ้นใหม่ให้ถูกต้อง อย่าให้มีผิดพลาดเคลื่อนได้จงทุก ๆ พระคัมภีร์ ให้เหมือนหนึ่งพระเถรานุเถระแต่ปางก่อน ประชุมกันทำสังคายนาพระไตรปิฎกทุก ๆ ครั้ง ฉะนั้น เพื่อบำรุงพระปริยัติธรรมคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ให้เจริญรุ่งเรืองสืบสาสนาอายุกาลให้ถาวรไปสืบกาลนาน.

๓

พระราชดำรัสแก่พระสงฆ์โดยพระองค์

ขอชี้แจงเพิ่มเติม แต่พระเถรานุเถระ แลพระสงฆ์ทั้งปวง ซึ่งได้ประชุมกันในที่นี้อีกหน่อยหนึ่งว่า การซึ่งมีความประสงค์จะให้ตรวจสอบพระไตรปิฎกลงพิมพ์ไว้ในครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าแต่ก่อนมาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ยังมีอำนาจปกครองบ้านเมืองโดยลำพังตัว พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ได้ทำนุบำรุงอุดหนุนการศาสนาอยู่หลายประเทศด้วยกัน คือ เมืองลังกา เมืองพม่า เมืองลาว เมืองเขมร แลกรุงสยาม เมื่อเกิดวิบัติอันตราย พระไตรปิฎกขาดสูญบกพร่องไปในเมืองใด ก็ได้เอาศิรยหิบบิภิกขุมาลอกคัดลงฉบับบริบูรณ์ถ่ายกันไปกันมาได้ แต่ในกาลทุกวันนี้ ประเทศลังกา แลพม่าตกอยู่ในอำนาจอังกฤษ ผู้ปกครองรักษากันเมืองไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา ก็ทำนุบำรุงแต่อาณาประชาราษฎร์ไพร่บ้านพลเมือง หาได้อุดหนุนการพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ พระสงฆ์ซึ่งปฏิบัติตามพระพุทธศาสนา ก็ต่างคนต่างประพฤติตามลำพังตน คนที่ชั่วมากกว่าดีอยู่เป็นธรรมดาที่ชักพาให้พระปริยัติธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าวิบัติผิดเพี้ยนไปตามอริยาไศรย ส่วนเมืองเขมรนั้นเล่าก็ตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส ไม่มีกำลังที่จะอุดหนุนพระพุทธศาสนาให้เป็นการมั่นคงถาวรไปได้ ส่วนเมืองลาวอยู่ในพระราชอาณาเขต เจ้าชายแลไพร่บ้านพลเมืองก็นับถือพระพุทธศาสนาวิปริตแปรปรวนไป ด้วยเจือปนผีลางเทวดาจะเอาเป็นหลักฐานมั่นคงก็ไม่ได้ ถ้าพระไตรปิฎกวิปริตเคลื่อนคลาดไปในเวลานี้ จะหาที่สอบสวนลอกคัดเหมือนอย่างแต่ก่อนนั้นไม่มีแล้ว การพระพุทธศาสนายังเจริญมั่นคงถาวรอยู่แต่ในประเทศสยามนี้ประเทศเดียว จึงเป็นเวลาสมควรที่จะสอบสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ แล้วสร้างขึ้นไว้ให้มากฉบับแพร่หลาย จะได้เป็นหลักฐานเชื้อสายของสาสนธรรมคำ

สั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้าสืบไปภายหน้า ก็กรรมอันใดที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอน ย่อมเป็นกรรมอันวิเศษสุดมียิ่ง ซึ่งจะทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ภัยโดยแท้จริง เป็นธรรมวิเศษเที่ยงแท้ย่อมจะเป็นที่ปรารถนาของผู้มีปัญญาได้เล่าเรียนไตร่ตรอง แล้วปฏิบัติตามที่ได้รับผลมากน้อยตามประสงค์ ก็คงจะยังมีผู้ซึ่งจะอยากเรียนรู้ เพื่อปฏิบัติตามสืบไปภายหน้าเป็นแท้ จึงเป็นธรรมที่ควรสงวนไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ชนภายหน้า จึงได้จัดการครั้งนี้ เพื่อจะรักษาพระไตรปิฎกไว้มิให้วิบัติผิดผัน เป็นการยกย่องบำรุงพระพุทธศาสนาให้ตั้งมั่นถาวรสืบไป เพราะฉะนั้นจึงขออาราธนาพระเถรานุเถระแลพระสงฆ์ทั้งปวง ให้ปลงใจเห็นแก่พระพุทธศาสนา แลมีความเมตตากรุณาแก่ชนทั้งปวง ช่วยชำระสอบสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่ความตั้งมั่นของคำสอนแห่งพระพุทธเจ้าสืบไปภายหน้า อีกประการหนึ่งการซึ่งจะลงพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้ ได้มีเจตนามุ่งหมายจะใคร่ให้ได้สำเร็จลงทันกำหนด ซึ่งตั้งใจไว้ว่า ถ้าอยู่ในราชสมบัติได้ถึง ๒๕ ปี จะมีการมหกรรมฉลองพระไตรปิฎกนี้ ให้เป็นการกุศลในมงคลสมัย ก็การซึ่งจะอยู่ได้มีได้จนถึงกำหนดที่ว่านั้น ก็เอาเป็นประมาณไม่ได้โดยธรรมดา แต่เห็นว่าการซึ่งคิดปรารภตรวจสอบพระไตรปิฎก แลสร้างขึ้นให้แพร่หลายนี้จะเป็นการมีคุณแห่งชนทั้งปวงทั่วไป นับว่าเป็นกองการกุศลอันใหญ่เป็นไปในทางที่ชอบธรรม จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้ได้สำเร็จดังความปรารถนาเป็นความมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ในส่วนตนอยู่อย่างหนึ่งดังนี้ด้วย ขอให้พระเถรานุเถระแลพระสงฆ์ทั้งปวงจงเห็นแก่ตัวหม่อมฉัน ผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอันยิ่งใหญ่ แลได้ปฏิบัติบำรุงพระเถรานุเถระแลพระสงฆ์ทั้งปวงบันดาซึ่งมาประชุมในที่นี้ โดยความเลื่อมใสอันสุจริต ตั้งใจจัดการทั้งปวงให้เป็นไปตามความประสงค์ที่ตนกำหนด ซึ่งได้ขออาราธนามาแล้วนั้น ด้วยอาไศรยเหตุสองประการนี้ ขอให้พระสงฆ์เถรานุเถระทั้งปวง จงสมักสมิธพร้อมเพรียงกันแบ่งปันหมวดหมู่ เป็นหน้าที่ตรวจสอบพระไตรปิฎกให้ทั่วถึงโดยละเอียดแล้ว จะได้ลงพิมพ์ไว้ให้สืบอายุพระพุทธศาสนาถาวรไปภายหน้าด้วยความมุ่งหมายเห็นแก่พระพุทธศาสนา แลตัวหม่อมฉันดังได้ขออาราธนามานี้ เทอญ.

ส่วนที่ ๓

เกี่ยวกับการชำระและการพิมพ์พระไตรปิฎก

ในรัชกาลที่ ๗

รายงานการสร้างพระไตรปิฎก

(ฉบับสยามรัฐ)

ของพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

จากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔๔ หน้า ๓๔๒๗

กรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๐

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชมติโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดสนองพระเดชพระคุณนั้น ดังต่อไปนี้

๑. เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกใบแจ้งความ ประกาศกระแสพระบรมราชโองการทูลเชิญ พระบรมวงศานุวงศ์ ชักชวนบรรดาข้าราชการทุกกระทรวงทบวงกรม ตลอดจนประชาชนราษฎรให้บริจาคทรัพย์โดยเสด็จในพระราชกุศล สร้างพระไตรปิฎกตามความศรัทธา และเพื่อช่วยเหลือในการอันนี้ ฝ่ายทางอาณาจักร เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้สั่งสมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการจังหวัดนายอำเภอ ให้ช่วยจัดระเบียบวาระประกาศ ฝ่ายทางพุทธจักร สมเด็จพระสังฆราชเจ้ามีรับสั่งให้เจ้าคณะ ตลอดจนพระครู เจ้าอาวาสออกบุญทั่วไป

๒. ในการรับเงิน เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้จัดเจ้าพนักงานและสถานที่รับเงิน ให้เป็นการสะดวกแก่ผู้บริจาคทรัพย์ คือ ในเขตต์มณฑลกรุงเทพฯ ฯ จัดเจ้าพนักงานรับเงินที่กรมพระคลังมหาสมบัติ ในมณฑลต่าง ๆ จัดรับเงินตามที่ว่าการคลังจังหวัด

อนึ่ง ในโอกาสที่ประกาศสถานที่รับเงินนั้น ได้ดำเนินกระแสนพระบรมราชโองการ ซึ่งโปรดเกล้าฯ จักพระราชทานฉบับพระไตรปิฎกแก่ผู้บริจาคทรัพย์ เป็นจำนวนเงิน ๔๕๐ บาทนั้น ให้ทราบทั่วกันด้วย.

๓. การชำระพระไตรปิฎกสำหรับที่จะพิมพ์ครั้งนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงรับเป็นประธานในการชำระ และพระราชทานอีก ๘ รูป ได้แบ่งกันรับหน้าที่ชำระ ตั้งมีนามต่อไปนี้

๑. พระญาณวราภรณ์ (สุจิตต) วัดบวรนิเวศวิหาร
๒. พระสาสนโสภณ (ญาณวร) วัดเทพศิรินทราวาส
๓. พระธรรมปาโมกข์ (จัดดล) วัดมกุฏกษัตริยาราม
๔. พระธรรมดิลก (สุนนาค) วัดอรุณราชวราราม
๕. พระธรรมโกศาจารย์ (อุตตม) วัดราชาธิวาส
๖. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เขมจารี) วัดมหาธาตุ
๗. พระธรรมปิฎก (ติสสทัตต) วัดพระเชตุพน
๘. พระเทพมุนี (กิตติโสภณ) วัดเบญจมบพิตร

๔. ต้นฉบับพระไตรปิฎกสำหรับที่จะพิมพ์นั้น ใช้ฉบับพิมพ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๓๖ นั้นเป็นพื้น มีการแก้ไข คือ เปลี่ยนใช้ พินทุ แทนวิญญูการ และยกเลิกการ จัดวางระยะวรรคตอนหนังสือเสียใหม่ และใช้เครื่องหมายประกอบให้เป็นอย่างเดียว ตามแบบที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทานไว้ในกาพิมพ์อรรถกถาพระไตรปิฎก ส่วนคัมภีร์ที่ขาดไปในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๓๖ ใช้ฉบับลานของหลวงเป็นต้นฉบับและชำระโดยวิธีเดียวกัน แก่คำผิดแต่จำเพาะที่ปรากฏว่าคัดลอกผิด กำหนดการให้ได้พิมพ์แล้วเสร็จในพระพุทธศักราช ๒๔๗๐

อนึ่ง เพราะเหตุที่ได้ทรงเป็นประมุขบริจาคพระราชทรัพย์ในการสร้างพระไตรปิฎกฉบับนี้ และโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทวยราษฎร์ชาวสยามทั้งฝ่ายบรรพชิตและฆราวาสบริจาคทรัพย์โดยเสด็จในพระราชกุศลนั้น ที่ประชุมชำระพระไตรปิฎก จึงขนานนามพระไตรปิฎกนี้ว่า “สยามภุมุจสุตปิฎก” “พระไตรปิฎกสยามรัฐ.”

๕. การชำระต้นฉบับ ได้เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ และการพิมพ์ก็ได้เริ่มพิมพ์ต่อกันไปแต่เวลาที่ผู้ชำระส่งต้นฉบับแก่เจ้าหน้าที่ผู้จัดส่งพิมพ์

ฉบับพระไตรปิฎก ที่กำหนดว่าจะมีจำนวน ๔๕ เล่มนั้น เพียงวันที่ ๓๑ เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้พิมพ์แล้วเสร็จบริบูรณ์ ๒๕ เล่ม (เล่มละ ๑,๕๐๐ ฉบับ รวม ๒๒,๕๐๐ ฉบับ* ที่พิมพ์เสร็จยังแต่จะบอกปทานุกรมและเข้าเล่ม ๕ เล่ม ที่ส่งโรงพิมพ์แล้ว ๑๔ เล่ม ที่ยังชำระอยู่ ๑ เล่ม.

๖. การกำหนดจำนวนเล่ม จำนวนจบ และจำนวนเงินสำหรับใช้จ่ายในการสร้างพระไตรปิฎกสยามรัฐ เดิมกำหนดไว้ว่า จำนวนหนังสือที่จะพิมพ์ จบหนึ่ง เป็นหนังสือ ๔๒ เล่ม และพิมพ์ ๑,๐๐๐ จบ ประมาณค่าพิมพ์เงิน ๑๒๐,๐๐๐ บาท ครั้นเมื่อสำรวจต้นฉบับ ปรากฏว่าพระไตรปิฎก ฉบับ พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น ยังขาดตกอยู่หลายคัมภีร์ คือในพระสูตรตันตปิฎก ยังขาดวิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา อปทาน พุทธวงศ์ จิรายปิฎก กับทั้งในฉบับที่รวบรวมจะพิมพ์ครั้งใหม่นี้ จักเพิ่มคัมภีร์ขาดเข้าอีกคัมภีร์หนึ่งให้บริบูรณ์

๑. สงสัยว่าจะเป็น ๓๗,๕๐๐ ฉบับ แต่ได้คงตัวเลขไว้ตามฉบับเดิม

ตามที่นิยมกัน และในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ปฏิฐานก็บอกพร่องอยู่หลายตอน จักต้องพิมพ์เพิ่มขึ้นให้บริบูรณ์ จึงเป็นการจำเป็นต้องเพิ่มจำนวนเล่มขึ้นอีก ส่วนจำนวนฉบับนั้น ได้มีผู้เลื่อมใสบริจาคทรัพย์ขอรับพระไตรปิฎกรายละเอียด ๔๕๐ บาท มากมาย ทำให้จำนวนที่ได้กำหนดไว้ว่าจะพิมพ์ ๑,๐๐๐ ฉบับนั้น ไม่พอที่จะพระราชทาน จักต้องเพิ่มจำนวนฉบับขึ้นอีก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้รับใส่เกล้า ๆ กำหนดใหม่ คือ จำนวนหนังสือที่พิมพ์ฉบับหนึ่ง ให้เป็นหนังสือ ๔๕ เล่ม จำนวนฉบับให้เป็น ๑,๕๐๐ ฉบับ กำหนดเงินค่าใช้จ่ายรวมค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือที่จักพระราชทานไป ณ ที่ต่าง ๆ ด้วยทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๐๐,๐๐๐ บาท.

๗. จำนวนพระไตรปิฎกสยามรัฐที่พิมพ์ ๑,๕๐๐ ฉบับนี้ ได้กำหนดว่าเป็นจำนวนที่จะได้พระราชทานไปแก่บุคคลผู้ศึกษา และสถานที่ศึกษาพระบาลี ในพระราชอาณาจักร และในนานาประเทศ ประมาณตามจำนวนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยพระราชทานหนังสือวรรณคดี ที่ทรงสร้างขึ้นในงานพระบรมศพสมเด็จพระพันปีหลวง คือ พระราชทาน ในพระราชอาณาจักร ๒๐๐ ฉบับ ในนานาประเทศ ๔๐๐ ฉบับ รวม ๖๐๐ ฉบับ กันในคราวนี้จักพระราชทานแก่ผู้บริจาคทรัพย์ ๔๕๐ บาทต่อ ๑ ฉบับอีก เป็นหนังสือประมาณ ๘๐๐ ฉบับ จึงรวมจำนวนที่พระราชทานทั้งสิ้นประมาณ ๑,๔๐๐ ฉบับ.

๘. สถานที่รับเงินสร้างพระไตรปิฎก ได้เริ่มเปิดรับเงินแต่ วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ และได้รับไว้แล้ว เพียงวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๐ รวมเงิน ๕๖๗,๘๐๘ บาท.

๙. การจ่ายเงินสร้างพระไตรปิฎกที่ได้รับไว้แล้วนี้แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ (๑) จ่ายขาดในการที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานถวายพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ๆ ๕,๗๓๖ บาท (๒) ประมาณจะจ่ายในการสร้างรักษา, และจัดส่งฉบับพระไตรปิฎก ๒๐๓,๘๖๔ บาท (๓) ประมาณจะจ่ายในการฉลองพระไตรปิฎก ๑๐,๔๐๐ บาท จึงรวมเงินทั้ง ๓ ประเภทเป็น ๒๒๐,๐๐๐ บาท

(๑) เงินจ่ายในการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานถวายพระบรมศพนั้น มีกรณีเหตุพึงจ่ายดังนี้ ตามประเพณีที่ได้มีมาในงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และสมเด็จพระพันปีหลวงนั้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทุกกระทรวงทบวงการต่างได้เรียรายเงินแยกย้ายกันบำเพ็ญกุศลถวายในงานพระบรมศพเป็นเงินมากมาย ซึ่งน่าจะน้อมมาจัดเป็นถาวรวัตถุที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณให้คงงามได้ ในงานพระบรมศพครั้งนี้จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้เลิกประเพณีที่แยกย้ายกันบำเพ็ญกุศลถวายพระบรมศพนั้นเสีย และให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริจาคทรัพย์โดยเสด็จในพระราชนุศลสร้างพระไตรปิฎก แต่เพื่อมิให้ขาดการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานสนองพระเดชพระคุณตามประเพณีเดิมนั้น จึงโปรดเกล้า ๆ ให้รวบรวมกันทำการบำเพ็ญกุศลตามหมู่ตามเหล่า และให้ใช้จ่ายเงินจากกองทุนสร้างพระไตรปิฎก อันเป็นส่วนที่ได้เรียรายจากพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการนั้นได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้า ๆ จัดการจ่ายเงินส่วนของพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการไปตั้งนี้ในการบำเพ็ญพระกุศลของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าและฝ่ายในฝ่ายละ ๑,๓๖๘ บาท เงิน ๒,๗๓๖ บาท ในการบำเพ็ญกุศลของเสนามาตย์ราชเสวก เหล่าละ ๑,๐๐๐ บาท เงิน ๓,๐๐๐ บาท รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๕,๗๓๖ บาท

๑. ภายหลังได้แก้ไขเพิ่มเติม คือพระราชทานในนานาประเทศ ๔๕๐ ฉบับ เหลืออีก ๘๕๐ ฉบับ พระราชทานแก่ผู้บริจาคทรัพย์ขอรับพระไตรปิฎก

๒. เงินที่ประมาณจะจ่ายในการสร้างรักษา และส่งฉบับพระไตรปิฎกนั้น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ก. ค่าพิมพ์หนังสือ ๔๕ เล่ม เป็นหนังสือประมาณ ๓,๒๐๐ ยก พิมพ์ ๑,๕๐๐ จบ ค่าพิมพ์ยกละ ๓๕ บาท	เงิน ๑๐๘,๐๐๐.๐๐
ข. ค่ากระดาษสำหรับพิมพ์ประมาณ ๕,๐๐๐ รีม ๆ ละ ๑๐ บาท	เงิน ๕๐,๐๐๐.๐๐
ค. ค่าพิมพ์พระบรมรูปและทำปกกระดาษอ่อนและแข็ง	เงิน ๓๐,๐๐๐.๐๐
ฌ. ค่าใช้จ่ายในการทำที่เก็บและรักษาพระไตรปิฎกกับค่าพิมพ์ใบเสร็จ	เงิน ๓,๘๖๔.๐๐
ง. ค่าจัดส่งพระไตรปิฎกไปพระราชทาน ณ ที่ต่าง ๆ	เงิน ๑๒,๐๐๐.๐๐
	รวม ๒๐๓,๘๖๔.๐๐

๓. เงินที่ประมาณจ่ายในการฉลองพระไตรปิฎกนั้น มีรายละเอียดดังนี้

ก. ค่าเครื่องสักการบูชาพระไตรปิฎก ๙ รูป	เงิน ๗,๒๐๐.๐๐
ข. ค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ในการฉลอง	เงิน ๓,๒๐๐.๐๐
	รวม ๑๐,๔๐๐.๐๐

เงินรายที่ (๒) ที่ (๓) นี้ เป็นแต่รายประมาณเมื่อได้จ่ายไปแล้วจริงเท่าไร เงินที่เหลือก็คงเหลืออยู่ในยอดใหญ่ที่กระทรวงพระการคลัง ฯ ได้รับไว้นั้น.

๑๐. เงินรายรับทั้งหมด เมื่อได้หักเงินที่ประมาณว่าจะจ่าย ๒๒๐,๐๐๐ บาทนี้แล้ว คงมียอดเป็นเงินเหลือ ในวันที่ ๓๑ มกราคม อยู่ ๓๔๗,๘๐๘ บาท เพื่อประโยชน์ที่จะไม่ให้เงินจำนวนนี้กองอยู่เปล่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และอธิบดีกรมบัญชีกลาง จัดซื้อใบกู้เงินต่างประเทศของรัฐบาลสยามปี ค.ศ. ๑๙๐๗ ซึ่งมีดอกเบี้ยร้อยละ ๔ กึ่งต่อปีนั้นไว้ ๓๐๐ ใบ โดยราคา ๙๓ ต่อ ๑๐๐ ปอนด์ เป็นเงิน ๒๗,๙๐๐ ปอนด์ คิดเป็นเงินบาท ๓๐๒,๖๔๔ บาท ๐๗ สตางค์ หรือรวมทั้งค่าใช้จ่ายในการซื้อใบกู้เงินนี้ด้วย ก็เป็น ๓๐๓,๕๐๑ บาท ๖๗ สตางค์ ประโยชน์ที่พึงได้รับจากใบกู้เงิน ๓๐๐ ใบนี้ ก็คือดอกเบี้ยที่จะได้รวมปีหนึ่งประมาณ ๑,๓๕๐ ปอนด์ หรือ ๑๔,๖๒๓ บาท บาท ๔๒ สตางค์ กับเมื่อถึงวาระที่รัฐบาลสยามจะถ่ายใบกู้เงินจะได้รับกำไรที่ซื้อได้ราคาต่ำกว่า ๑๐๐ นั้นอีกร้อยละ ๗ ปอนด์ รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒,๑๐๐ ปอนด์ หรือประมาณ ๒๒,๗๔๙ บาท ส่วนถ้าจะขายกลับเป็นเงินสด ใบกู้เหล่านี้ย่อมเป็นไปประกันเงินอย่างที่ยืมมาได้สะดวกเมื่อประสงค์จะให้กลับเป็นเงินสดในกาลใด ก็อาจขายรับเงินคืนได้เท่ากับที่ได้ลงไป เพราะฉะนั้น ใบกู้ ๓๐๐ ใบนี้ จะนับว่าเท่ากับเงินสด ๓๐๒,๖๔๔ บาท ๐๗ สตางค์ก็นับได้.

๑๑. เงินเหลือจ่ายจากการสร้างพระไตรปิฎกนั้น เดิมได้ทรงพระราชปรารภว่า จะควรจัดสถานใดจึงจะได้ปรากฏชั่วกาลนาน เป็นอนุสาวรีย์เชิดชูพระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บัญหาข้อนี้ พระเถรานุเถระมีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าเป็นอาทิ ได้ลงมติเป็นอันเดียวกันว่า จะจับจ่ายก่อสร้างสิ่งใดอื่นหาควรไม่ เพราะผู้ที่มีศรัทธาบริจาคทรัพย์ได้มีฉันทะจำเพาะเพื่อจะสร้างพระไตรปิฎก ควรสงวนไว้เป็นทุนสำหรับบูรณะฉบับพระไตรปิฎกที่ได้พิมพ์แล้วครั้งนี้ หรือจัดพิมพ์อรรถกถาฎีกา บรรดาที่ยังไม่มีฉบับพิมพ์ หรือหนังสือใด ๆ ที่ใช้เป็นหลักประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรม จึงจะสมกับความปรารถนาเดิมของผู้ที่บริจาคทรัพย์นั้น

เมื่อคำนึงตามมติของพระเถรานุเถระ และระลึกว่าเมืองไทยเป็นเมืองเดียวในโลก ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระบรมพุทธศาสนูปถัมภก การที่จะรวมเงินเหลือจ่ายนี้ตั้งไว้เป็นทุนสำหรับบูรณะฉบับพระ-

ไตรปิฎกและพิมพ์หนังสือที่เป็นหลักเครื่องประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรม ให้ได้มีไว้จำหน่ายโดยไม่ขาดคราว นั้น ก็ควรเป็นอนุสาวรีย์เชิดชูพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ อังคนงามและยั่งยืน และจักเป็นที่ปลื้มใจของประชาราษฎรชาวสยาม ที่ได้มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประมุขปลูกสมานัจฉันท์ ให้บริจจาคทรัพย์ฝังไว้เป็นบุญญานิติในพระบรมพุทธศาสนา.

๑๒. การตั้งทุนพระไตรปิฎกและวางระเบียบการสำหรับจำหน่ายนั้น อาจจัดได้ด้วยประการฉะนี้ บรรดาเงินค่าสร้างพระไตรปิฎกที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้รับไว้แล้วนั้น เมื่อหักรายจ่ายตามรายการที่กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ และบดเศษเป็นจำนวนพองามไปตั้งเป็นทุนสำรองสำหรับพิมพ์พระไตรปิฎกสยามรัฐ เป็นเหตุยุติภาสน์แล้ว จักมีเหลือเป็นจำนวนที่จะตั้งเป็นทุนพระไตรปิฎกในชั้นแรกนี้ ๓๑๐,๐๐๐ บาท เงินจำนวนนี้ควรพระราชทานให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเป็นเจ้าหน้าที่รักษาและกระทำผลประโยชน์ตามระเบียบที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติรับฝากเงินทุนการกุศล ส่วนเงินค่าสร้างพระไตรปิฎกที่จะได้รับภายหลังแต่เวลาที่ได้ตั้งทุนพระไตรปิฎกแล้ว กับทั้งเงินผลประโยชน์ที่จะเกิดแต่ทุนพระไตรปิฎก เช่น ดอกเบี้ย และกำไร และค่าขายหนังสือ หรือทรัพย์สินสมบัติใด ๆ ก็ดี ให้บวกเข้าในทุนสำรองสำหรับพิมพ์ฉบับยุติภาสน์ก่อนจนพอแก่การนั้นแล้ว จึงให้บวกเข้าในทุนพระไตรปิฎกตามวาระที่ได้รับมา

การจ่ายนั้น เมื่อได้พิมพ์ฉบับยุติภาสน์แล้วให้จำกัดจ่ายแต่ในวงกำไรที่ได้รับในปีหนึ่ง ๆ และจ่ายจำเพาะบูรณะพระไตรปิฎกหรือพิมพ์หนังสือที่เป็นหลักประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรม หรือกระทำการที่เกื้อกูลแก่การนั้น ให้กรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ของมหาวิทยาลัย เป็นเจ้าหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องจับจ่ายนี้

การกำหนดว่าจะชำระและพิมพ์หนังสือใดบ้างนั้น ควรเป็นหน้าที่ของเถรสมาคม มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเป็นประธาน ทรงวินิจฉัยทั้งวิธีและระเบียบการชำระและเลือกปันแบ่งปันหน้าที่ผู้ชำระ และสั่งอนุญาตการชำระและพิมพ์ตลอดไป

ในปีหนึ่ง ๆ ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติประกาศบัญชีเงินรับเงินจ่าย และทรัพย์สินสมบัติของทุนพระไตรปิฎก และมหาวิทยาลัยประกาศบัญชีหนังสือที่ได้สร้างขึ้นใหม่ด้วยผลประโยชน์ของทุนนี้

ถ้าได้จัดตั้งทุนพระไตรปิฎก โดยประการที่กราบบังคมทูลพระกรุณานี้ ประเทศสยามจักเป็นคลังพระธรรมของโลก รักษาไว้ซึ่งพระพุทธวจนะสิ้นกาลหาที่สุดมิได้

ตามที่กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ ถ้าชอบด้วยกระแสพระราชดำริ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตนำรายงานนี้พิมพ์ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา.

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า กิตติยากร ขอเดชะ

ภาค ๓

ข้อความนำรู้จากพระไตรปิฎก

๑. อะไรเป็นแก่นสารในพระพุทธศาสนา

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อ ปิงคลโกจะ เข้าไปเฝ้า เมื่อได้กล่าวทักทายปราศรัยพอสมควรแล้ว พราหมณ์นั้น จึงกราบทูลว่า

“พระโคตมผู้เจริญ ! สมณพราหมณ์ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะเป็นคณาจารย์ มีคนรู้จักมาก มีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ อันชนหมู่มากเข้าใจกันว่าเป็นคนดี เช่น ปุณณะ กัสสป, มัคขลิ โคสาล, อชิตะ เกสกะมพล, ปกุธะ กัจจายนะ, สัณฺฑชัย เวลัฏฐบุตร, และ นิครนถนาฏบุตร.” สมณพราหมณ์ทั้งหมดนั้น รู้แจ้งเห็นจริง ตามปฏินุญาของตน หรือว่าไม่รู้แจ้งเห็นจริงเลย หรือบางพวกรู้ บางพวกไม่รู้”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อย่าเลย พราหมณ์ ! ข้อที่สมณพราหมณ์ทั้งหมดนั้น รู้แจ้งเห็นจริงตาม ปฏินุญาของตน หรือไม่รู้แจ้งเห็นจริงเลยเป็นต้นนั้น จงยกไว้ เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน ท่านจงตั้งใจฟังให้ ดีเถิด”

เมื่อพราหมณ์ทูลรับคำแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ดูก่อนพราหมณ์ ! มีข้ออุปมาว่า บุรุษผู้ต้องการ แก่นไม้ แสงหาแก่นไม้ เทียวเสาะหาแก่นไม้อยู่ เมื่อมีต้นไม้ใหญ่มีแก่นยืนต้นอยู่ ละเลยแก่น, กะพี้, เปลือก, และสะเก็ดไม้เสีย ตัดเอากิ่งและใบไม้ไปด้วยสำคัญว่าเป็นแก่น คนที่รู้เรื่องดีเห็นเข้า ก็จะมีพียงกล่าวว่า บุรุษ ผู้เจริญนี้ ไม่รู้จักแก่น ไม่รู้จักกะพี้, เปลือก, สะเก็ด, กิ่งและใบไม้ เมื่อต้องการแก่นไม้ จึงละเลยแก่นเป็นต้น ตัดเอาแต่กิ่งและใบไม้ไปด้วยสำคัญว่าเป็นแก่น ทั้งจะไม่ได้รับประโยชน์จากกิ่งและใบไม้ด้วย”

“มีอุปมาอื่นอีก บุรุษต้องการแก่นไม้ แต่หากสะเก็ดไม้ไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่น หรือหากเปลือกไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่น หรือหากกะพี้ไม้ไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่น ก็จะมีพียงถูกหาว่า ไม่รู้จักแก่นไม้เป็นต้น และไม่ได้รับประโยชน์จากสิ่งที่ถูกไปนั้นเช่นเดียวกัน”

“อีกอุปมาหนึ่ง บุรุษต้องการแก่นไม้ ก็ตัดเอาแต่แก่นไป ด้วยรู้จักแก่นไม้ คนที่รู้เรื่องดีเห็นเข้า ก็จะมีพียงกล่าวว่า บุรุษผู้เจริญนี้ รู้จักแก่น กะพี้ เปลือก สะเก็ด กิ่งและใบไม้ ต้องแก่นไม้ก็ตัดเอาแต่แก่นไป ด้วยรู้จักแก่นไม้ ทั้งจะได้รับประโยชน์จากแก่นไม้นั้นด้วย”

“ดูก่อนพราหมณ์ ! ข้ออุปมาทั้งนี้เหมือนกันนั้นแหละ คือกุลบุตรบางคนในศาสนานี้ มีศรัทธา ออกบวชไม่ครองเรือน ด้วยคิดว่า เราเป็นผู้อันความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ และความคับแค้นใจ เข้าถึง” ตัวแล้ว อันความทุกข์เข้าถึงตัวแล้ว มีความทุกข์ เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ไฉนหนอการที่ที่สุดแห่งทุกข์” ทั้งหมดนี้จะปรากฏ ผู้นั้นออกบวชแล้ว ลากสักการะ และชื่อเสียงเกิดขึ้น ก็อึดใจ เต็มความปรารถนาด้วยลากสักการะและชื่อเสียงนั้น ยกตนเอง ช่มผู้อื่น เพราะลากสักการะและชื่อเสียงนั้น ว่าเราเป็นผู้มีลาภ สักการะ ชื่อเสียง ส่วนภิกษุอื่น ๆ เหล่านี้ไม่มีใครรู้จัก เป็นผู้มัวติดน้อย คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าลาภ สักการะ และชื่อเสียง ก็ไม่ปลุกความพอใจ ไม่พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ เป็นผู้มีความประพฤติด้อย่อนหละหลวม”

๑. พราหมณ์ปิงคลโกจะถามถึงครูทั้งหกซึ่งเป็นเจ้าลัทธิมีชื่อเสียงในครั้งนั้น แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงวิพากษ์วิจารณ์ จึงทรงแสดงธรรมให้ฟังตามที่ทรงเห็นว่าจะจะเป็นประโยชน์กว่าการวิพากษ์วิจารณ์คนอื่น

๒. คำว่า เข้าถึงตัว แปลจากคำว่า โอติณฺโณ ซึ่งโดยพยัญชนะ แปลว่า ก้าวลง

๓. คำว่า การที่ที่สุดแห่งทุกข์ เป็นสำนวนบาลี หมายถึงกำจัดทุกข์ได้หมด สำนวนบาลีนี้พอตรงกับสำนวน ภาษาอังกฤษว่า to put an end to suffering

“ดูก่อนพราหมณ์ ! เรากล่าวบุคคลนี้ ว่าเปรียบเหมือน ผู้ต้องการแก่นไม้ แต่ละเลยแก่น, กะพี้, เปลือก, และสะเก็ดเสีย ดัดเอากิ่งและใบไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่นฉะนั้น”

“อนึ่ง บุคคลบางคนอกบวช มีลาภสักการะชื่อเสียงเกิดขึ้น แต่ก็ไม่อิ่มใจ ไม่เต็มปรารถนาด้วยลาภสักการะชื่อเสียงนั้น ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นเพราะสิ่งนั้น ทั้งยังปลุกความพอใจ พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าลาภสักการะชื่อเสียงนั้น ไม่มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ผู้นั้นได้ความสมบูรณ์ด้วยศีล ก็อึดใจ เต็มปรารถนาด้วยศีลสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยศีล) นั้น ยกตนเอง ข่มผู้อื่นเพราะศีลสัมปทานั้นว่า เราเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ส่วนภิกษุอื่น ๆ เหล่านี้ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมอันเลว คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าศีลสัมปทา ก็ไม่ปลุกความพอใจ ไม่พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ เป็นผู้มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ดูก่อนพราหมณ์ ! เรากล่าวบุคคลนี้ ว่าเปรียบเหมือนผู้ต้องการแก่นไม้ แต่ละเลยแก่น, กะพี้ และเปลือกเสีย หากเอาสะเก็ดไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่นฉะนั้น”

“อนึ่ง บุคคลบางคนอกบวช มีลาภสักการะชื่อเสียงเกิดขึ้น ก็ไม่อิ่มใจ ไม่เต็มปรารถนาด้วยลาภสักการะชื่อเสียงนั้น ประพฤติสมบูรณ์ด้วยศีล ก็อึดใจ แต่ยังไม่เต็มปรารถนาด้วยศีลสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยศีล) นั้น ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นเป็นต้นเพราะศีลสัมปทานั้น คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าศีลสัมปทานั้น ก็ปลุกความพอใจ พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ ไม่มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ผู้นั้นได้ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ (ความตั้งมั่นหรือความสงบแห่งจิต) ก็อึดใจ เต็มปรารถนาด้วยสมาธิสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ) นั้น ยกตนเอง ข่มผู้อื่นเพราะสมาธิสัมปทานั้นว่า เราเป็นผู้ตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ส่วนภิกษุอื่น ๆ เหล่านี้ เป็นผู้ไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิดแล้ว คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าสมาธิสัมปทานั้น ก็ไม่ปลุกความพอใจ ไม่พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ เป็นผู้มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ดูก่อนพราหมณ์ ! เรากล่าวบุคคลนี้ ว่าเปรียบเหมือนผู้ต้องการแก่นไม้ แต่ละเลยแก่น และกะพี้เสีย หากเอาเปลือกไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่นฉะนั้น”

“อนึ่ง บุคคลบางคนอกบวช มีลาภสักการะชื่อเสียงเกิดขึ้น ก็ไม่อิ่มใจ ไม่เต็มปรารถนาด้วยลาภสักการะชื่อเสียงนั้น ได้ความสมบูรณ์ด้วยศีล ก็อึดใจ แต่ไม่เต็มปรารถนาด้วยศีลสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยศีล) นั้น ได้ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ ก็อึดใจ แต่ไม่เต็มปรารถนาด้วยสมาธินั้น ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นเพราะสมาธิสัมปทานั้น คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าสมาธิสัมปทา ก็ปลุกความพอใจ พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ ไม่เป็นผู้มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ผู้นั้นได้ญาณทัตสนะ (ความเห็นด้วยญาณหรือปัญญา) ก็อึดใจ เต็มปรารถนาด้วยญาณทัตสนะ หรือปัญญานั้น ยกตนเอง ข่มผู้อื่นเพราะญาณทัตสนะนั้น ว่าเรายู้อย่างรู้เห็น ส่วนภิกษุอื่น ๆ เหล่านี้ อยู่อย่างไม่รู้ไม่เห็น คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าญาณทัตสนะ ก็ไม่ปลุกความพอใจ ไม่พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ เป็นผู้มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ดูก่อนพราหมณ์ ! เรากล่าวบุคคลนี้ ว่าเปรียบเหมือนผู้ต้องการแก่นไม้ แต่ละเลยแก่นเสีย หากเอากะพี้ไป ด้วยสำคัญว่าเป็นแก่นฉะนั้น”

“อนึ่ง บุคคลบางคนอกบวช มีลาภสักการะชื่อเสียงเกิดขึ้น ก็ไม่อิ่มใจ ไม่เต็มปรารถนาด้วยลาภสักการะชื่อเสียงนั้น ได้ความสมบูรณ์ด้วยศีล ก็อึดใจ แต่ไม่เต็มปรารถนาด้วยศีลสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยศีล) นั้น ได้ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ ก็อึดใจ แต่ไม่เต็มปรารถนาด้วยสมาธิสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ) นั้น ได้ญาณทัตสนะ (หรือปัญญา) ก็อึดใจ แต่ไม่เต็มปรารถนาด้วยญาณทัตสนะนั้น ไม่ยกตน ข่มผู้อื่นเพราะญาณทัตสนะนั้น คุณธรรมอื่น ๆ ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่าญาณทัตสนะ ก็ปลุกความพอใจ พยายามเพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณธรรมนั้น ๆ ไม่มีความประพฤติด้อยหย่อนหละหลวม ดูก่อนพราหมณ์ ! ธรรมอะไรบ้าง ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่า

ญาณทัสสนะ ดูก่อนพราหมณ์ ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เข้าปฐมฌาน* (ฌานที่ ๑) เข้าทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) เข้าตติยฌาน (ฌานที่ ๓) เข้าจตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) เข้าอากาสาณัญญาयตนะ (อรุปฌาน กำหนดอากาśไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์) เข้าวิญญาณัญญาयตนะ (อรุปฌาน กำหนดวิญญาณไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์) เข้าอากิญจัญญาयตนะ (อรุปฌาน กำหนดว่าไม่มีอะไรแม้แต่ดินห่อหุ้ม) เข้าเนวสัญญานาสัญญาयตนะ (อรุปฌาน ที่มีสัญญาความจำได้หมายรู้ ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา ก็ไม่ใช่) เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ (สมาบัติขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา) ซึ่งเมื่อเข้าแล้วทำให้ดับสัญญาความจำได้หมายรู้และเวทนาความเสวยอารมณ์สุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุขได้) อาสวะของภิกษุนั้นสิ้นไปแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา คุณธรรมเหล่านี้แล ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่า ญาณทัสสนะ ดูก่อนพราหมณ์ ! เรากล่าวบุคคลนี้ ว่าเปรียบเหมือนผู้ต้องการแก่นไม้ ก็ตัดเอาแต่แก่นไม้ไป ฉะนั้น”

“ด้วยประการฉะนี้แหละพราหมณ์ ! พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะชื่อเสียงเป็นอันสูงส่ง มิใช่มีความสมบูรณ์ด้วยศีลเป็นอันสูงส่ง มิใช่มีความสมบูรณ์ด้วยสมาธิเป็นอันสูงส่ง มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอันสูงส่ง แต่ความหลุดพ้นแห่งใจอันไม่กลับกำเริบอันใด พรหมจรรย์นี้ มีความหลุดพ้นแห่งใจอันไม่กลับกำเริบนั้นแหละเป็นที่ต้องการ นั้นเป็นแก่นสาร นั้นเป็นที่สุดโดยรอบ”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ บิณฑโกจพราหมณ์กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต.

จุฬาสารัมภสูตร ๑๒/๓๗๔

สรุปความ

๑. ลาภสักการะชื่อเสียง เปรียบเหมือนกิ่งไม้ใบไม้
๒. ความสมบูรณ์ด้วยศีล เปรียบเหมือนสะเก็ดไม้
๓. ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ เปรียบเหมือนเปลือกไม้
๔. ญาณทัสสนะ หรือปัญญา เปรียบเหมือนกะพี้ไม้
๕. ความหลุดพ้นแห่งใจอันไม่กลับกำเริบ ซึ่งใช้คำภาษาบาลี “อภุปลา เจโตวิมุตติ” เปรียบเหมือนแก่นไม้

๒. เกาะข้ายสังฆาฏิพระพุทธเจ้ายังไม่ชื่อว่าอยู่ใกล้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าแม้ว่าภิกษุจับข้ายสังฆาฏิตามหลัง อย่างเท้าตามทุกก้าว แต่เธอมีความละโมภ มีความติดใจแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความด่ารังแกใจอันเป็นโทษ สัมสดี ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหม่นไปผิด ไม่สำรวม” ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ภิกษุนั้น ก็ยังอยู่ไกลเราโดยแท้ และเราก็ออยู่ไกลภิกษุนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุนั้นไม่เห็นธรรม ผู้ไม่เห็นธรรม ย่อมไม่เห็นเรา”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าแม้ว่าภิกษุนั้น อยู่ใกล้ตั้งร้อยโยชน์ แต่เธอไม่มีความละโมภ ไม่มีความติดใจแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตไม่พยาบาท มีความด่ารังแกใจอันไม่เป็นโทษ มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ

๑. ในการแปลตอนนี้ได้แปลลดแต่ใจความของเรื่องว่าเข้าฌานที่ ๑ ที่ ๒ เป็นต้น เพราะรายละเอียดของแต่ละฌานมีแล้วในที่อื่น

๒. คำในภาษาบาลีว่า มีอินทรีย์ปรากฏ หมายความว่า ไม่สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

มีจิตตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว สรรวมอินทรีย์ ภิกษุ นั้นย่อมชื่อว่าอยู่ใกล้เราโดยแท้ และเราก็ตกใกล้ ภิกษุ นั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุ นั้นเห็นธรรม ผู้เห็นธรรม ย่อมเห็นเรา."

อิติวุตตก ๒๕/๓๐๐

๓. ศัตถุภายใน

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มลทินภายใน อมิตรภายใน ศัตถุภายใน ผู้ฆ่าภายใน ข้าศึกภายใน ๓ ประการ ได้แก่ โลภะ ความโลภ โทสะ ความคิดประทุษร้าย โมหะ ความหลง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มลทินภายใน อมิตรภายใน ศัตถุภายใน ผู้ฆ่าภายใน ข้าศึกภายใน ๓ ประการเหล่านี้แล."

อิติวุตตก ๒๕/๒๙๕

๔. อาคามี (ผู้มาเกิด) อนาคามี (ผู้ไม่มาเกิด) อรหัตต์ (ผู้ไม่มีกิเลส)

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้ประกอบด้วยกามโยคะ" ประกอบด้วยภวโยคะ" ย่อมเป็นอาคามี มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ผู้ไม่ประกอบด้วยกามโยคะ แต่ยังประกอบด้วยภวโยคะ ย่อมเป็นอนาคามี ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ผู้ไม่ประกอบด้วยกามโยคะ ไม่ประกอบด้วยภวโยคะ ย่อมเป็นพระอรหัตต์ ผู้สิ้นอาสวะ."

อิติวุตตก ๒๕/๓๐๓

๕. ภิกษุผู้มีกัลยาณศีล กัลยาณธรรม กัลยาณปัญญา

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้มีกัลยาณศีล กัลยาณธรรม กัลยาณปัญญา ย่อมเป็นผู้เสร็จธุระ อยู่จบพรหมจรรย์ในพระธรรมวินัย เราเรียกว่าอุดมบุรุษ

๑. ภิกษุเป็นผู้น้อมกัลยาณศีล คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีศีลสำรวมในปาฏิโมกข์ (ศีลที่สำคัญของภิกษุ) สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร (มารยาทและการไปแต่ในที่ที่สมควร) เห็นภัยในโทษเล็ก ๆ น้อย ๆ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เธอเชื่อว่ามีกัลยาณศีลดังกล่าวมานี้แล

๒. ภิกษุผู้มีกัลยาณศีลดังนี้แล้ว จะเชื่อว่ามีกัลยาณธรรมอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งการอบรมธรรม อันเป็นไปในฝ่ายแห่งการตรัสรู้ ๓๗ ประการ" อยู่ เธอเชื่อว่ามีกัลยาณธรรมดังกล่าวมานี้แล

๓. ภิกษุผู้มีกัลยาณศีล กัลยาณธรรมดังนี้แล้ว จะเชื่อว่ามีกัลยาณปัญญาอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ" อันไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะ ด้วยปัญญาอันยิ่งของตนในปัจจุบันอยู่ เธอเชื่อว่ามีกัลยาณปัญญาอย่างนี้แล

๑. กามโยคะ เครื่องมัตถัสต์วคือกาม ความใคร่

๒. ภวโยคะ เครื่องมัตถัสต์วคือภพ ความพอใจในความมีความเป็น

๓. กัลยาณศีล ศีลอันดีงาม, กัลยาณธรรม ธรรมอันดีงาม, กัลยาณปัญญา ปัญญาอันดีงาม

๔. โพธิปักขิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในฝ่ายแห่งการตรัสรู้ ๓๗ ประการ คือ อิทธิบาท (ธรรมที่ให้ประสบความสำเร็จ) ๔, สติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔, สัมมปชาน (ความเพียรชอบ) ๔, อินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่) ๕, พละ (ธรรมอันเป็นกำลัง) ๕, โพชฌงค์ (ธรรมอันเป็นตัวประกอบแห่งการตรัสรู้) ๗, มรรค (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) ๘

๕. เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ, ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะปัญญา

ภิกษุผู้มีกัลยาณศีล กัลยาณธรรม กัลยาณปัญญาตั้งนี้แล้ว ชื่อว่าเสร็จธุระ อยู่จบพรหมจรรย์ เราเรียกว่าอุตมบุรุษ."

อิติวุตตก ๒๕/๓๐๓

๖. กองกระตุกเท่าภูเข

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลคนหนึ่งที่เคยเ็นวายทองเที่ยวไปตลอดกับปี จะพึงมีกองกระตุกใหญ่เหมือนหนึ่งเขามูลลบรรพตนี้ ถ้ามีผู้คอยรวบรวมไว้ และกองกระตุกที่รวบรวม จะไม่กระจัดกระจายหายเสีย."

อิติวุตตก ๒๕/๒๔๒

๗. ยังพูดทั้ง ๆ ที่รู้ จะไม่ทำความชั่วอย่างอื่นเป็นไปไม่ได้

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลยังไม่ละธรรมข้อหนึ่ง คือการพูดทั้ง ๆ ที่รู้ เราย่อมไม่กล่าวว่า มีบาปกรรมอะไรบ้างที่ผู้นั้นจะทำได้."

อิติวุตตก ๒๕/๒๔๓

๘. มุสราภแห่งอกุศล ๓ อย่าง

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มุสราภแห่งอกุศล ๓ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. โลภะ ความอยากได้ เป็นมุสราภแห่งอกุศล
๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย เป็นมุสราภแห่งอกุศล
๓. โมหะ ความหลง เป็นมุสราภแห่งอกุศล

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มุสราภแห่งอกุศล ๓ อย่างเหล่านี้แล."

อิติวุตตก ๒๕/๒๖๔

๙. พระธรรมเทศนา ๒ อย่าง

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมเทศนาของพระตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ ประการ มีอยู่โดยปริยาย คือ ธรรมเทศนาที่หนึ่งว่า "ท่านทั้งหลาย จงเห็นบาปโดยความเป็นบาปเกิด," ธรรมเทศนาที่สองว่า "ท่านทั้งหลายเห็นบาปโดยความเป็นบาปแล้ว จงเบื่อหน่ายคลายความติดในบาปนั้น จงหลุดพ้นไปเกิด" นี่คือธรรมเทศนา ๒ อย่างของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีอยู่โดยปริยาย."

อิติวุตตก ๒๕/๒๕๕

๑๐. อะไรเป็นหัวหน้าอกุศลธรรมและกุศลธรรม

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อวิชชา" (ความไม่รู้) เป็นหัวหน้าแห่งความพริ้งพร้อมด้วยอกุศลธรรมทั้งหลาย ความไม่ละอายใจ ความไม่เกรงกลัวต่อบาป ย่อมตามหลังมา วิชชา (ความรู้) เป็นหัวหน้าแห่งความพริ้งพร้อมด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย ความละอายใจ ความเกรงกลัวต่อบาป ย่อมตามหลังมา."

อิติวุตตก ๒๕/๒๕๕

๑. มีอยู่โดยปริยาย คือมีอยู่โดยอ้อม ไม่ต้องบอกกันตรง ๆ ก็ชื่อว่ามีอยู่แล้ว

๒. อวิชชา ความไม่รู้ มีคำอธิบายว่า ได้แก่ไม่รู้ทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ แต่ในที่นี้แม้ความไม่รู้ทั่ว ๆ ไป ก็ทำให้เกิดความเสียหายได้

๑๑. อริยปัญญา

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัตว์ที่เสื่อมจากอริยปัญญานั้น ชื่อว่าเสื่อมแท้ เขาย่อมอยู่เป็นทุกข์ มีความติดขัด มีความคับแค้น มีความเดือดร้อนในปัจจุบัน สิ้นชีวิตไปแล้ว ก็มีทุกคติเป็นที่หวังได้ สัตว์ที่ไม่เสื่อมจากอริยปัญญานั้น ชื่อว่าไม่เสื่อม เขาย่อมอยู่เป็นสุข ไม่มีความติดขัด ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเดือดร้อนในปัจจุบัน สิ้นชีวิตไปแล้ว ก็มีสุคติเป็นที่หวังได้.”

อติวุตตก ๒๕/๒๕๖

๑๒. คำอธิบายเรื่อง “ตถาคต”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โลกอันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตปลีกออกได้จากโลก; เหตุให้โลกเกิด อันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตละเหตุที่เกิดโลกได้; ความดับแห่งโลกอันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตทำให้ความดับแห่งโลกแจ่มแจ้งแก่ตนได้; ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกอันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตได้อบรมข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกแล้ว สิ่งใดที่โลกพร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม ที่ประชาพร้อมทั้งสมณพราหมณ์ ทั้งเทวดาและมนุษย์เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ทราบแล้ว” รู้แล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้ว ดรองตามแล้วด้วยใจ เพราะเหตุที่สิ่งนั้น ๆ อันตถาคตตรัสรู้แล้ว จึงเรียกว่าตถาคต ดังนี้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อนึ่ง ตถาคตตรัสรู้บุตรสัมมาสัมโพธิญาณในราตรีใด นิพพานแล้ว ด้วยอนุภาทิสสนิพพานธาตุในราตรีใด ข้อความทั้งหมดที่ตถาคตกล่าว พุด แสดง ระหว่างราตรีนั้น ๆ (คือตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนถึงนิพพาน) ย่อมเป็นอย่างนั้นเทียว ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตถาคตพูดอย่างไร ทำได้อย่างนั้น ทำได้อย่างใด ก็พูดได้อย่างนั้น เพราะเหตุที่พูดได้ตามที่ทำ ทำได้ตามที่พูด ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตถาคตเป็นใหญ่ (โดยคุณธรรม) ไม่มีใครครอบงำได้ (โดยคุณธรรม) รู้เห็นตามที่แท้จริง เป็นผู้มีอำนาจ (โดยคุณธรรม) ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต.”

อติวุตตก ๒๕/๓๒๑

๑๓. ภิกษุ กับ คฤหัสถ์ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! พราหมณ์ คฤหบดีที่อุปฐากท่านทั้งหลาย ด้วยจีวร บิณฑบาต ที่อยู่อาศัย และยากับเครื่องใช้ในการรักษาโรค นับว่าเป็นผู้มีอุปการะมาก แม้ท่านทั้งหลายที่แสดงธรรมอันดีงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิงแก่พราหมณ์ คฤหบดีเหล่านั้น ก็นับว่าเป็นผู้มีอุปการะมาก นี้แหละภิกษุทั้งหลาย ! พราหมณ์จรรยาที่ประพฤติดุโดยอาศัยกันและกัน เพื่อถอนกิเลสอันเปรียบเหมือนห้วงน้ำ เพื่อทำให้ทุกข์สิ้นไปโดยชอบ.”

อติวุตตก ๒๕/๓๑๔

๑๔. สกุลที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำอยู่

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภายในเรือนแห่งตระกูลใด บุตร ๆ บุษามารดาบิดา, ตระกูลนั้น ชื่อว่ามีพระพรหม. ภายในเรือนแห่งตระกูลใด บุตร ๆ บุษามารดาบิดา, ตระกูลนั้น ชื่อว่ามีเทวดาคนแรก. ภายในเรือน

๑. เป็นสำนวนบาลี หมายถึงรู้ด้วยจุมูก ลิ่น ภาย คือข้อความในตอนนี ต้องการจะพูดว่า เห็นด้วยตา ฟังด้วยหู ดมด้วยจุมูก ลิ้มด้วยลิ้น ถูกต้องด้วยกาย รู้ด้วยใจ แต่รวม ๓ เรื่องตอนกลางด้วยคำว่า ทราบ

แห่งตระกูลใด บุตร ๆ งามมารดาบิดา, ตระกูลนั้น ชื่อว่ามีอาจารย์คนแรก. ภายในเรือนแห่งตระกูลใด บุตร ๆ งามมารดาบิดา, ตระกูลนั้น ชื่อว่ามีบุคคลผู้ควรนำของมาบูชา. คำว่า พระพรหม คำว่า บรูพาเทวดา (เทวดาคนแรก) คำว่า บรูพาจารย์ (อาจารย์คนแรก) คำว่า อาหุเนยยะ (ผู้ควรนำของมาบูชา) เป็นชื่อของมารดาบิดา เพราะมารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้คุ้มครองเลี้ยงดูบุตร แสดงโลกนี้แก่บุตร."

อิติวุตตก ๒๕/๓๑๓

๑๕. ผู้กล่าวสู่พระตถาคต

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล ๒ ประเภทเหล่านี้ ย่อมกล่าวสู่ (หาความ) ตถาคต คือบุคคลผู้คิดประทุษร้าย มีโทษในภายใน ๑ ผู้มีศรัทธา กล่าวสู่ ด้วยถือเอาความหมายผิด" ๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ ประเภทเหล่านี้แล ย่อมกล่าวสู่ตถาคต."

ทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๗๖

๑๖. ธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความรู้ (วิชาภาคิยะ)

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งวิชา (วิชาภาคิยะ) ๒ อย่างเหล่านี้ คือ สมณะ (ความสงบ) ๑ วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง) ๑. สมณะ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมทำให้จิตได้รับการอบรม จิตได้รับการอบรมแล้ว ย่อมทำให้ละระคะ (ความกำหนดยินดี หรือความติดอกติดใจ) ได้ วิปัสสนา อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมทำให้ปัญญาได้รับการอบรม, ปัญญาได้รับการอบรมแล้ว ย่อมทำให้ละอวิชชา (ความไม่รู้ตามความจริง) ได้."

ทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๗๘

๑๗. คำอธิบายนิพพานธาตุ ๒ อย่าง

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นิพพานธาตุ มี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ กับ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่พึงทำอันได้ทำเสร็จแล้ว วางภาระแล้ว มีประโยชน์ของตนอันได้บรรลุแล้ว สิ้นเครื่องผูกพันในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นยังมีอินทรีย์ ๕ ดำรงอยู่ เพราะเหตุที่อินทรีย์ ๕ ยังไม่หมดสิ้นไป จึงประสบสิ่งที่น่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้าง เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ความสิ้นระคะ โทสะ โมหะของภิกษุนั้น เรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่พึงทำอันได้ทำเสร็จแล้ว วางภาระแล้ว มีประโยชน์ของตนอันได้บรรลุแล้ว สิ้นเครื่องผูกพันในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ การเสวยอารมณ์ทั้งปวงของภิกษุนั้น ดับสนิท นี้เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ."

อิติวุตตก ๒๕/๒๕๘

๑. แสดงให้เห็นว่า ผู้ให้ร้ายพระพุทธเจ้า ไม่จำเป็นต้องเป็นคนที่โกรธ หรือเกลียดชังเท่านั้น ผู้เคารพนับถือมีศรัทธาแน่นแฟ้น ถ้าเรียนผิด ทรงจำผิด หรือเข้าใจผิด ก็อาจพูด ด้วยความเข้าใจผิดนั้น เป็นไปในทางให้ร้ายได้เหมือนกัน

๑๘. ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ถูกปรุงแต่ง มีอยู่

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่มีใครทำ ไม่มีอะไรปรุงแต่ง มีอยู่ ถ้าไม่มีธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่มีใครทำ ไม่มีอะไรปรุงแต่ง ความพ้นไปจากธรรมชาติที่เกิด ที่เป็น ที่มีใครทำ ที่มีอะไรปรุงแต่ง ก็จะปรากฏไม่ได้ เพราะเหตุที่มีธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่มีใครทำ ไม่มีอะไรปรุงแต่ง ความพ้นไปจากธรรมชาติที่เกิด ที่เป็น ที่มีใครทำ ที่มีอะไรปรุงแต่ง จึงปรากฏได้.”

อติวุตตก ๒๕/๒๕๗

๑๙. ความเสื่อมที่เลวร้าย ความเจริญที่เป็นยอด

“ความเสื่อมจากญาติ ยังนับว่าเป็นความเสื่อมเพียงเล็กน้อยดอก ภิกษุทั้งหลาย ! ความเสื่อมที่นับว่าเลวร้ายยิ่งกว่าความเสื่อมทั้งหลาย ก็คือความเสื่อมจาก ปัญญา”

“ความเจริญด้วยญาติ ยังนับว่าเป็นความเจริญเพียงเล็กน้อยดอก ภิกษุทั้งหลาย ! ความเจริญที่เรากล่าวว่าเป็นยอด คือความเจริญด้วยปัญญา. เพราะเหตุนั้นแล ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้เจริญด้วย ปัญญาวิสุทธิ (ความเจริญด้วยปัญญา) ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล”

“ความเสื่อมจากภคทรัพย์ ยังนับว่าเป็นความเสื่อมเพียงเล็กน้อยดอก ภิกษุทั้งหลาย ! ความเสื่อมที่นับว่าเลวร้ายยิ่งกว่าความเสื่อมทั้งหลาย ก็คือความเสื่อมจาก ปัญญา”

“ความเจริญด้วยภคทรัพย์ ยังนับว่าเป็นความเจริญเพียงเล็กน้อยดอก ภิกษุทั้งหลาย ! ความเจริญที่เรากล่าวว่าเป็นยอด คือความเจริญด้วย ปัญญา. เพราะเหตุนั้นแล ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้เจริญด้วย ปัญญาวิสุทธิ (ความเจริญด้วยปัญญา) ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล”

“ความเสื่อมจากยศ ยังนับว่าเป็นความเสื่อมเพียงเล็กน้อยดอก ภิกษุทั้งหลาย ! ความเสื่อมที่นับว่าเลวร้ายยิ่งกว่าความเสื่อมทั้งหลาย คือความเสื่อมจาก ปัญญา”

“ความเจริญด้วยยศ ยังนับว่าเป็นความเจริญเพียงเล็กน้อยดอก ภิกษุทั้งหลาย ! ความเจริญที่เรากล่าวว่าเป็นยอด คือความเจริญด้วย ปัญญา เพราะเหตุนั้นแล ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้เจริญด้วย ปัญญาวิสุทธิ (ความเจริญด้วยปัญญา) ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๑๗, ๑๘

๒๐. จิตผ่องใสเศร้าหมองได้ หลุดพ้นได้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จิตนี้ผ่องใส ก็แต่ว่าจิตนั้นแล เศร้าหมองเพราะอุปกิเลส” ที่จรมมา”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จิตนี้ผ่องใส ก็แต่ว่าจิตนั้นแล หลุดพ้นได้จากอุปกิเลส” ที่จรมมา.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๑๑

๒๑. การอบรมจิตของบุรุษผู้มีได้สดับ และอริยสาวกผู้มีได้สดับ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จิตนี้ผ่องใส ก็แต่ว่าจิตนั้นแล เศร้าหมองได้เพราะอุปกิเลส” ที่จรมมา บุรุษผู้มีได้สดับเรื่องนั้น ย่อมไม่รู้ตามความจริง เพราะเหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า การอบรมจิตของบุรุษผู้มีได้สดับ ย่อมไม่มี”

๑. อุปกิเลส คือความชั่วทางจิตที่ทำให้จิตให้เศร้าหมอง มีความโลภอย่างแรง เป็นต้น

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จิตนี้ผ่องใส ก็แต่ว่าจิตนั้นแล หลุดพ้นได้จากอุปกิเลสที่จรมมา อริยสาวกผู้ได้สดับเรื่องนั้น ย่อมรู้ตามความจริง เพราะเหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า การอบรมจิตของอริยสาวกผู้ได้สดับมีอยู่.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๑๑,๑๒

๒๒. เมตตาคิดชั่วเวลาลัดนิ้วมือเดียว

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุสองเสพ เจริญ ทำนใจ ซึ่งเมตตาคิด แม้ชั่วเวลาลัดนิ้วมือเดียว เราย่อมกล่าวว่า เธอผู้นี้ อยู่อย่างไม่วางจากฌาน เป็นผู้ทำตามคำสอนของศาสดา เป็นผู้ปฏิบัติตามโอวาท ไม่ฉันอาหารของราษฎรไปเปล่า ๆ จะกล่าวไย ถึงข้อที่ภิกษุจะทำเมตตาคิดนั้นให้มากเล่า.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๑๒

๒๓. กุศล อกุศล มีใจเป็นหัวหน้า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมที่เป็นอกุศล เป็นไปในส่วนแห่งอกุศล เป็นไปในฝักฝ่าย (พวก) แห่งอกุศล เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเกิดตามมา”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมที่เป็นกุศล เป็นไปในส่วนแห่งกุศล เป็นไปในฝักฝ่าย (พวก) แห่งกุศล เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเกิดตามมา.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๑๒

๒๔. ผู้ให้ กับ ผู้รับ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในธรรมวินัยที่กล่าวไว้แล้ว ทายก (ผู้ให้) พึงรู้ประมาณ ไม่ใช่ปฏิบัติหาก (ผู้รับ) ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะธรรมะกล่าวไว้แล้ว”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในธรรมวินัยที่กล่าวไว้แล้ว ปฏิคาหก (ผู้รับ) พึงรู้ประมาณ ไม่ใช่ทายก (ผู้ให้) ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะธรรมะกล่าวไว้แล้ว.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๔๕

๒๕. ผู้ปรารภความเพียร กับ ผู้เกียจคร้าน

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในธรรมวินัยที่กล่าวไว้แล้ว ผู้ใดปรารภความเพียร ผู้นั้นย่อมอยู่เป็นทุกข์ ผู้ใดเกียจคร้าน ผู้นั้นย่อมอยู่เป็นสุข ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะธรรมะกล่าวไว้แล้ว”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในธรรมวินัยที่กล่าวไว้แล้ว ผู้ใดเกียจคร้าน ผู้นั้นย่อมอยู่เป็นทุกข์ ผู้ใดปรารภความเพียร ผู้นั้นย่อมอยู่เป็นสุข ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะธรรมะกล่าวไว้แล้ว.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๔๕, ๔๖

๒๖. โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฎฐิเป็นอย่างไร

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราไม่เห็นธรรมอื่นสักข้อหนึ่งที่มีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฎฐิ (ความเห็นผิด) นี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษทั้งหลาย มีมิจฉาทิฎฐิ (ความเห็นผิด) เป็นอย่างยิ่ง.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๔๔

๒๗. ภาพ (ความวนเวียนเป็นนั่นเป็นนี่) เปรียบเหมือนอุจจาระ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อุจจาระ, ปัสสาวะ, น้ำลาย, น้ำหนอง, เลือด แม้มีประมาณน้อย ก็มักล้น همینฉับใด เราอย่ามโนสรรเสริญภาพ (ความวนเวียนเป็นนั่นเป็นนี่) แม้มีประมาณน้อย โดยที่สุด แม้เพียง ล้วนนิ้วมือเดี๋ยวฉับนั้น.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๔๖

๒๘. ผลของสุจริตและทวจจริต

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นั้นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาสอันจะเป็นไปได้ ที่วิบาก (ผล) ของกายทวจจริต วจิตวจจริต มโนทวจจริต จะพึงเกิดขึ้น ให้นำปรารภนา นำใคร นำพอใจ. ฐานะนั้นย่อมไม่มี. ก็แต่ว่าฐานะ นั้นมีอยู่ ที่วิบาก (ผล) ของ กายทวจจริต วจิตวจจริต มโนทวจจริต จะพึงเกิดขึ้น ให้นำปรารภนา ไม่นำใคร ไม่นำพอใจ ฐานะนั้นมีอยู่”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นั้นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส อันจะเป็นไปได้ ที่วิบาก (ผล) ของ กายสุจริต วจิตสุจริต มโนสุจริต จะพึงเกิดขึ้น ให้นำปรารภนา ไม่นำใคร ไม่นำพอใจ ฐานะนั้นย่อมไม่มี. ก็แต่ว่าฐานะ นั้นมีอยู่ ที่วิบาก (ผล) ของกายสุจริต วจิตสุจริต มโนสุจริต จะพึงเกิดขึ้น ให้นำปรารภนา นำใคร นำพอใจ ฐานะนั้นมีอยู่.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๓๗, ๓๘

๒๙. กายคตาสติ เปรียบเหมือนมหาสมุทร

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ใคร ๆ निकออกถึงมหาสมุทรก็จะเห็นได้ว่า แม่น้ำน้อยทั้งหลายใด ๆ ก็ตาม ที่ไหลลงทะเล ย่อมเป็นอันผู้นั้นยังเห็นได้ กายคตาสติ (สติอันไปในกาย) ใคร ๆ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว กุลลธรรมทั้งหลายใด ๆ ก็ตาม ที่เป็นไปในส่วนแห่งวิชา (ความรู้ธรรมะที่เป็นจริง) ย่อมเป็นอันผู้นั้นยัง เห็นได้.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๕๕

๓๐. กายคตาสติ ทำให้ได้อะไรบ้าง ?

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอย่างหนึ่ง ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสังเวช, เพื่อประโยชน์อันใหญ่, เพื่อความปลอดภัยจากโยคะ” อันใหญ่, เพื่อสติสัมปชัญญะ, เพื่อได้ญาณทัสสนะ (ความ เห็นด้วยญาณคือความรู้ภายใน), เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน, เพื่อทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชชา (ความรู้) และวิมุตติ (ความหลุดพ้น). ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน ? ธรรมอย่างหนึ่ง คือกายคตาสติ (สติอันไปในกาย). ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมอย่างหนึ่งนั้นแล ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสังเวช, เพื่อประโยชน์ อันใหญ่ ฯ ล ฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชชาและวิมุตติ.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๕๕

๓๑. อานิสงส์ต่าง ๆ ของกายคตาสติ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อธรรมอย่างหนึ่ง อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว แม้กายก็สงบ แม้จิตก็สงบ แม้วิตก (ความคิด) วิจารณ์ (ความตรอง) ก็ระงับ ธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งวิชา แม้ทั้งสิ้น ก็ถึงความเจริญเต็มที่ ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน ? ธรรมอย่างหนึ่ง คือกายคตาสติ (สติอันไปในกาย) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อธรรมอย่างนี้แล อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว แม้กายก็สงบ แม้จิตก็สงบ แม้วิตก วิจารณ์ก็ระงับ ธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งวิชา แม้ทั้งสิ้น ก็ถึงความเจริญเต็มที่”

(ขึ้นต้นอย่างเดียวกัน หรือคล้ายกัน มีคำแสดงอานิสงส์ของกายคตาสติต่อไปอีกว่า) :

“เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งกายคตาสติแล้ว อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว อันบุคคลย่อมละได้”

“เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งกายคตาสติแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”

“เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งกายคตาสติแล้ว อวิชา อันบุคคลย่อมละได้, วิชาย่อมเกิดขึ้น, อัสมิมานะ (ความถือตัวว่า เราเป็นนั่นเป็นนี่) อันบุคคลย่อมละได้, อนุสัย (กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องในสันดาน) ทั้งหลาย ย่อมถึงความถูกถอนราก, สัญโญชน์ (กิเลสที่มัดสัตว์ไว้ในภพ) ทั้งหลาย อันบุคคลย่อมละได้”

“เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งกายคตาสติแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความแตกฉานในปัญญา เพื่อบริณพทาน (สภาพที่ดับสนิทโดยไม่มีเชื้อเหลือ)”

“อเนกธาตุปฏิเวธ” (ความตรัสรู้หรือรู้ชัดซึ่งตลอดธาตุเป็นอเนก) นานาธาตุปฏิเวธ (ความตรัสรู้หรือรู้ชัดซึ่งตลอดธาตุต่าง ๆ) นานาธาตุปฏิสัมภิทา (ปัญญาดูแลฉานในธาตุต่าง ๆ) ย่อมเกิดขึ้นเมื่อเจริญกายคตาสติ”

“เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งกายคตาสติแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล”

“เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งกายคตาสติแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญา เพื่อความเจริญด้วยปัญญา เพื่อความไพบูลย์ด้วยปัญญา เพื่อความเป็นผู้มีปัญญามาก เพื่อความเป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเต็มที่ เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาลึกซึ้ง เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไม่มีขอบเขต เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเพียงดังแผ่นดิน เพื่อความเป็นผู้มากด้วยปัญญา เพื่อความเป็นผู้มีปัญญารวดเร็ว เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไว เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาอันทำให้บันเทิง เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไหวพริบ เพื่อความเป็นผู้มีปัญญากล้า เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส.”

เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๕๗, ๕๘

๓๒. กายคตาสติ กับ อมตะ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้ใดไม่ได้บริโศกกายคตาสติ ผู้นั้นไม่ได้บริโศกอมตะ ผู้ใดได้บริโศกกายคตาสติ ผู้นั้นได้บริโศกอมตะ

๑. คำว่า ปฏิเวธ แปลว่า “แทงทะลุ” หรือที่โบราณแปลว่า “แทงตลอด” ตรงกับคำแปลในภาษาอังกฤษ Penetration เมื่อมาในลำดับแห่งปริยัติ (การเรียนรู้) ปฏิบัติ (การกระทำ) หมายถึงการได้รับผลของการปฏิบัติ

(ข้อความต่อไปอีกมากมีใจความว่า ไม่เกี่ยวข้องกับกายคตาสติ ก็ถือว่าไม่ได้เกี่ยวข้องกับอมตะต่างแต่โอรสที่เปลี่ยนไป).

เอกนิบาต อังคตตรนิกาย ๒๐/๕๘

๓๓. ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้ ๕ ประเภท

พระอุบาลีกราบทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้ มีกี่ประเภท ?”
พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ดูก่อนอุบาลี ! ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้ มี ๕ ประเภท คือ :-

๑. ภิกษุผู้เข้าไปสู่บริเวณบ้านเรือน
๒. ภิกษุผู้เดินในทาง
๓. ภิกษุผู้อยู่ในที่มืด
๔. ภิกษุผู้ไม่ทันสนใจ (ในภิกษุผู้จะไหว้ คือมีวสนใจในเรื่องอื่น ๆ ไม่ทันเห็น ไม่ทันสังเกต แม้ไหว้ก็คงไม่รู้ว่าเป็นใคร)
๕. ภิกษุผู้นอนหลับ.”

๓๔. ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้อีก ๕ ประเภท

“ดูก่อนอุบาลี ! ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้ อีก ๕ ประเภท คือ :-

๑. ในขณะดื่มข้าวยาสุ
๒. ในขณะอยู่ในโรงฉัน
๓. ภิกษุเป็นศัตรู (ขณะที่กราบไหว้ อาจประทุษร้ายเอาได้)
๔. ภิกษุผู้ส่งใจไปที่อื่น
๕. ภิกษุผู้เปลือยกาย.”

๓๕. ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้อีก ๕ ประเภท

“ดูก่อนอุบาลี ! ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงไหว้อีก ๕ ประเภท คือ :-

๑. ภิกษุผู้กำลังเคี้ยว
๒. ภิกษุผู้กำลังบริโภคน้ำ
๓. ภิกษุผู้กำลังถ่ายอุจจาระ
๔. ภิกษุผู้กำลังถ่ายปัสสาวะ
๕. ภิกษุผู้อันสงฆ์ประกาศยกเสียจากหมู่ (ถูกลงอุกเขปนียกรรม).”

๓๖. บุคคลที่ภิกษุไม่พึงไหว้อีก ๕ ประเภท

“ดูก่อนอุบาลี ! บุคคลที่ภิกษุไม่พึงไหว้อีก ๕ ประเภท คือ :-

๑. ภิกษุผู้บวชภายหลัง
๒. บุคคลที่มีได้บวชเป็นภิกษุ (อนุปสัมบัน)
๓. ภิกษุต่างนิกาย (นานาสังวาส) ที่แก่กว่า แต่พูดไม่เป็นธรรม
๔. มาตุคาม (ผู้หญิง)
๕. บัณเฑาะก์ (กะเทย)”

๑. ของเคี้ยว ได้แก่ผลไม้ และเหง้าเผือกมัน เหง้าบัว เป็นต้น ของบริโภคน้ำ คืออาหารทั่ว ๆ ไป
๒. ตรงนี้ ใช้คำว่า บุคคล เพื่อให้ครอบคลุมไปถึงผู้มีได้บวช ผู้หญิงและกะเทย ในภาษาบาลีมิได้มีตัวนามปรากฏ ถ้าจะแปลตรง ๆ ศัพท์ก็แปลได้ว่า ผู้ที่ไม่ควรไหว้ แต่ถ้าไม่กล่าวไว้ให้ชัดตามเจตนารมณ์ของพระวินัย อาจเข้าใจผิดเป็นเรื่องของคฤหัสถ์

๓๗. ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงให้อีก ๕ ประเภท

“ดูก่อนอุบาลี ! ภิกษุที่ภิกษุด้วยกันไม่พึงให้อีก ๕ ประเภท คือ :-

๑. ภิกษุผู้อยู่ปริวาส (ในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส)
๒. ภิกษุผู้ควรแก่มุลายปฏิกัสนา (การชักเข้าหาอาบัติเดิม ในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส)
๓. ภิกษุผู้ควรแก่มานัตต์ (ในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส)
๔. ภิกษุผู้ประพฤตินานัตต์ (ในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส)
๕. ภิกษุผู้ควรแก่อัพมาน (คือการสวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสส ภายหลังที่ประพฤติกัมมดังกล่าวในข้อต้น ๆ แล้ว)

(รวมความในข้อนี้ คือภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ระหว่างทำพิธีออกจากอาบัติ แม้จะมีพรรษาอายุสูงก็ไม่ควรกราบไหว้ เพราะเท่ากับกำลังต้องโทษ).

วินัยปิฎก ปิรवार ๘/๕๐๖

๓๘. คุณสมบัติของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ ๖ อย่าง

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้นิสสัย (ปกครองภิกษุอื่น ควรมีสามเณรรับใช้ คือ :-

๑. ประกอบด้วยกองศีลอันเป็นอเสหะ* (ศีลของพระอริยบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา คือเป็นพระอรหันต์)
๒. ประกอบด้วยกองสมาธิอันเป็นอเสหะ
๓. ประกอบด้วยกองปัญญาอันเป็นอเสหะ
๔. ประกอบด้วยกองวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันเป็นอเสหะ
๕. ประกอบด้วยกองวิมุตติญาณทัสสนะ (ญาณรู้ว่าหลุดพ้น) อันเป็นอเสหะ
๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐.

๓๙. คุณสมบัติอีก ๖ อย่างของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อีกอีก ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้นิสสัย (ปกครองภิกษุอื่น) ควรมีสามเณรรับใช้ คือ :-

๑. ตนเองประกอบด้วยกองศีลอันเป็นอเสหะ ชักชวนผู้อื่นในกองศีลอันเป็นอเสหะ
๒. ตนเองประกอบด้วยกองสมาธิอันเป็นอเสหะ ชักชวนผู้อื่นในกองสมาธิอันเป็นอเสหะ
๓. ตนเองประกอบด้วยกองปัญญาอันเป็นอเสหะ ชักชวนผู้อื่นในกองปัญญาอันเป็นอเสหะ
๔. ตนเองประกอบด้วยกองวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันเป็นอเสหะ ชักชวนผู้อื่นในกองวิมุตติอันเป็นอเสหะ
๕. ตนเองประกอบด้วยกองวิมุตติญาณทัสสนะ (ญาณรู้ว่าหลุดพ้น) อันเป็นอเสหะ ชักชวนผู้อื่นในกองวิมุตติญาณทัสสนะอันเป็นอเสหะ
๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐.

๑. คำว่า อเสหะ แปลว่า ไม่ต้องศึกษา หมายถึงพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด คือพระอรหันต์ ส่วนพระอริยบุคคลชั้นรองลงมา ชื่อว่าเสหะ แปลว่า ยังต้องศึกษา คำว่า เสหะ อเสหะ เป็นคำประกอบคุณธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ด้วย หมายความว่า เป็นคุณธรรมของพระอรหันต์

๔๐. คุณสมบัติอีก ๖ อย่างของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อันอีก ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้หิณสสัย (ปกครอง
ภิกษุอื่น) ควรมีสามณेरับใช้ คือ :-

- | | |
|--|-----------------------------------|
| ๑. มีศรัทธา (ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ) | ๒. มีหิริ (ความละอายต่อบาป) |
| ๓. มีโอตตปปะ (ความเกรงกลัวต่อบาป) | ๔. ปราศจากความเพียร |
| ๕. ตั้งสติมั่น | ๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐. |

๔๑. คุณสมบัติอีก ๕ อย่างของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อันอีก ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้หิณสสัย (ปกครอง
ภิกษุอื่น) ควรมีสามณेरับใช้ คือ :-

- | | |
|--|-----------------------------------|
| ๑. ไม่วิบัติจากศีล ในอธิศีล (ศีลชั้นสูง) | |
| ๒. ไม่วิบัติจากอาจารย์ (ความประพฤติ) ในอัชฌาจารย์ (ความประพฤติชั้นสูง) | |
| ๓. ไม่วิบัติจากทักขุวิ ในอติทักขุ (ทักขุวิชั้นสูง) | ๔. สดับตรับฟังมาก |
| ๕. มีปัญญา | ๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐. |

๔๒. คุณสมบัติอีก ๖ อย่างของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อันอีก ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้หิณสสัย (ปกครอง
ภิกษุอื่น) ควรมีสามณेरับใช้ คือ :-

- | | |
|---|--------------------------|
| ๑. สามารถพยาบาลเอง หรือใช้ผู้อื่นให้พยาบาลอันเตวาลิก* หรือสัททวิหาริกผู้เป็นไข้ | |
| ๒. สามารถระงับเอง หรือใช้ผู้อื่นให้ระงับความไม่ยินดี (ความไม่สบายใจ) ที่เกิดขึ้นแล้ว | |
| ๓. สามารถบรรเทา หรือให้บรรเทาความรังเกียจ (ความรำคาญ, ความข้องใจ) ที่เกิดขึ้นแล้วได้
โดยธรรม | |
| ๔. รู้จักอาบัติ | ๕. รู้จักการออกจากอาบัติ |
| ๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐. | |

๔๓. คุณสมบัติ ๖ อย่างของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อันอีก ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้หิณสสัย (ปกครอง
ภิกษุอื่น) ควรมีสามณेरับใช้ คือ :-

- | | |
|---|--|
| ๑. สามารถให้อันเตวาลิก หรือสัททวิหาริกศึกษาในอภิสมาจาริกาสิกขา (คือศึกษาในมารยาทอันดีงาม) | |
|---|--|

๑. คำว่า ศีล อาจารย์ และทักขุวิชั้นสูง หมายถึงในชั้นละเอียดประณีตก็ไม่บกพร่อง
๒. อันเตวาลิก คือศิษย์ที่ตนเป็นผู้สวดในการขออุปสมบท หรือที่เล่าเรียน สัททวิหาริก หมายถึง ศิษย์ที่ตนเป็นอุปัชฌายะบวชให้

๒. สามารถแนะนำในสิกขาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ (คือศีลข้อสำคัญ ๑) ที่จำเป็นจะต้องรู้สำหรับผู้บวช)

๓. สามารถแนะนำอภิธรรม (ธรรมชั้นสูง)
๔. สามารถแนะนำในอภิวินัย (วินัยชั้นสูง)
๕. สามารถถ่ายทอดอนความเห็นผิดที่เกิดขึ้นได้โดยธรรม
๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐.

๔๔. คุณสมบัติอีก ๖ อย่างของภิกษุผู้ควรเป็นอุปัชฌายะ

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อันอีก ควรให้อุปสมบท (ควรเป็นอุปัชฌายะ) ควรให้นิสสัย (ปกครองภิกษุอื่น) ควรมีสามณเฑียรรับใช้ คือ :-

๑. รู้จักอาบัติ
๒. รู้จักอนาบัติ (ไม่ใช่อาบัติ)
๓. รู้จักอาบัติเบา
๔. รู้จักอาบัติหนัก
๕. ทรงจำได้ แยกแยะได้ สวดได้ วินิจฉัยได้ดีซึ่งปาฏิโมกข์ทั้งสอง คือปาฏิโมกข์ของภิกษุและภิกษุณีโดยสูตร (โดยหลักการ) โดยอนุพยัญชนะ (โดยรายละเอียด)
๖. มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐.

วินัยปิฎก ๘/๓๓๗-๓๓๘

๔๕. คนไข้ที่พยาบาลยากและพยาบาลง่าย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนไข้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง เป็นผู้พยาบาลยาก คือ ๑. มักทำสิ่งซึ่งไม่เป็นที่สบาย ๒. ไม่รู้ประมาณในสิ่งซึ่งสบาย ๓. ไม่กินยา ๔. ไม่บอกอาการป่วยตามความจริงแก่ผู้พยาบาล ผู้ปรารภณาสั่งที่เป็นประโยชน์ ว่าอาการป่วยเพิ่มขึ้น ทูเลลงหรือทรงอยู่ ๕. ไม่อดทนต่อทุกขเวทนาทางกายที่เกิดขึ้นแล้ว อันเป็นเวทนาท้าวแล้ง เจ็บปวด ไม่เป็นที่พอใจถึงขนาดจะคร่าชีวิต คนไข้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล เป็นผู้พยาบาลยาก”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนไข้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง เป็นผู้พยาบาลง่าย คือ ๑. มักทำสิ่งอันเป็นที่สบาย ๒. รู้ประมาณในสิ่งอันเป็นที่สบาย ๓. กินยา ๔. บอกอาการป่วยตามความจริงแก่ผู้พยาบาล ผู้ปรารภณาสั่งที่เป็นประโยชน์ ว่าอาการป่วยเพิ่มขึ้น ทูเลลง หรือทรงอยู่ ๕. อดทนต่อทุกขเวทนาทางกายที่เกิดขึ้น อันเป็นเวทนาท้าวแล้ง เจ็บปวด ไม่เป็นที่พอใจถึงขนาดจะคร่าชีวิต คนไข้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล เป็นผู้พยาบาลง่าย.”

ปัญญาจนินาท อังคุตตรนิกาย ๒๒/๑๖๑

๔๖. คนพยาบาลไข้ที่ดีและไม่ดี

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนพยาบาลไข้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ไม่ควรที่จะพยาบาลคนไข้ คือ ๑. ไม่สามารถที่จะจัดยา ๒. ไม่รู้ของควร ของแสลง นำของแสลงเข้าไปให้ นำของไม่แสลงออก ๓. เป็นผู้เห็นแก่อำมิสพยาบาลคนไข้ ไม่มีเมตตาจิต ๔. รังเกียจที่จะนำไปเทซึ่งอุจจาระ ปัสสาวะ อาเจียน และเขฬะ ๕. ไม่สามารถที่จะชี้แจงซักจง ปลูกใจ ปลูกใจคนไข้ด้วยธรรมิกถาเป็นครั้งคราว คนพยาบาลไข้ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ไม่ควรที่จะพยาบาลคนไข้.”

๑. คือชอบผินคำสั่งหมอ เช่น ชอบกินของแสลง ห้ามเดินจะเดิน ห้ามพูดจะพูด

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนพยาบาลใช้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ควรที่จะพยาบาลคนใช้ คือ ๑. สามารถที่จะจัดยา ๒. รู้ของควร ของแสลง นำของแสลงออก นำของควรเข้าไปให้ ๓. มีเมตตาจิต พยาบาลคนใช้ ไม่มุ่งอามิส ๔. ไม่รังเกียจที่จะนำไปเทซึ่งอุจจาระ ปัสสาวะ อาเจียน หรือเชษะ ๕. เป็นผู้สามารถที่จะชี้แจงชักชวน ปลุกใจ ปลอบใจคนใช้ด้วยธรรมิกถาเป็นครั้งคราว คนพยาบาลใช้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ เหล่านี้แล ควรที่จะพยาบาลคนใช้.”

ปัญจนินบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๑๖๒

๔๗. ฐานะ ๕ ที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ฐานะ ๕ เหล่านี้ อันสตรീ บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต ควรพิจารณาเนื่อง ๆ คือ :-

๑. ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
๒. ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้
๓. ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
๔. ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งปวง
๕. ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรม” เป็นของตน เป็นผู้รับผลแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.”

๔๘. เหตุผลที่ควรพิจารณาฐานะ ๕ เนื่อง ๆ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรী บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาวของสัตว์ทั้งหลายมีอยู่ ซึ่งเป็นเหตุให้ประพฤติดุจจริตทางกาย วาจา ใจ เมื่อพิจารณาฐานะนั้นเนื่อง ๆ ก็จะละความเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาวได้สิ้นเชิง หรือความเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาวนั้น จะลดน้อยลงไปเพราะอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรী บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเมาในความไม่มีโรคของสัตว์ทั้งหลายมีอยู่ ซึ่งเป็นเหตุให้ประพฤติดุจจริตทางกาย วาจา ใจ เมื่อพิจารณาฐานะนั้นเนื่อง ๆ ก็จะละความเมาในความไม่มีโรคนั้นได้สิ้นเชิง หรือความเมาในความไม่มีโรคนั้น จะลดน้อยลงไป เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรী บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย !

ความเมาในชีวิตของสัตว์ทั้งหลายมีอยู่ ซึ่งเป็นเหตุให้ประทุพทุฏจจริตทางกาย วาจา ใจ เมื่อพิจารณาฐานะนั้นเนื่อง ๆ ก็ละความเมาในชีวิตนั้นได้สิ้นเชิง หรือความเมาในชีวิตนั้น จะลดน้อยลงไปเพราะอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือ บรรพชิต จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งปวง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความติดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ ในสิ่งเป็นที่รัก ของสัตว์ทั้งหลายมีอยู่ซึ่งเป็นเหตุให้ประทุพทุฏจจริตทางกาย วาจา ใจ เมื่อพิจารณาฐานะนั้นเนื่อง ๆ ก็ละความติดด้วยอำนาจแห่งความพอใจในสิ่งที่เป็นที่รักได้สิ้นเชิง หรือความติดด้วยอำนาจแห่งความพอใจในสิ่งเป็นที่รักนั้น จะลดน้อยลงไปเพราะอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งปวง”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ทุกจจริตทางกาย วาจา ใจ ของสัตว์ทั้งหลายมีอยู่ เมื่อพิจารณาฐานะนั้นเนื่อง ๆ ก็ละทุกจจริตได้สิ้นเชิง หรือทุกจจริตนั้น จะลดน้อยลงไปเพราะอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.”

ปัญจนินบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๘๑

๔๙. ผู้หลบหนีตนมากในราตรี

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล ๕ ประเภทเหล่านี้ ย่อมหลบหนีตนมากในราตรี คือ :-

๑. สตรีผู้มีความประสงค์บุรุษ
๒. บุรุษผู้มีความประสงค์สตรี
๓. โจรผู้มีความประสงค์จะลักทรัพย์
๔. พระราชาผู้ประกอบในราชกรณียกิจ
๕. ภิกษุผู้มีความประสงค์จะปราศจากสัญญาญชน”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล ๕ ประเภทเหล่านี้แล ย่อมหลบหนีตนมากในราตรี.”

ปัญจนินบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๑๗๕

๕๐ ผู้ตกนรก

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๕ อย่าง ย่อมตกนรกเหมือนถูกนำตัวไปวางไว้ ธรรม ๕ อย่าง คือ :-

๑. เป็นผู้มักฆ่าสัตว์
๒. เป็นผู้มักลักทรัพย์
๓. เป็นผู้มักประทุพทุฏคิดในกาม
๔. เป็นผู้มักพูดปด
๕. เป็นผู้มักตั้งอยู่ในความประมาท ด้วยการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย

-
๑. ฉันทราคะ แปลว่า ความติด ด้วยอำนาจแห่งความพอใจ เพื่อให้มีความหมายกว้างกว่าความกำหนด
 ๒. สัญญาญชน ก็เลศที่มัดสัตว์ไว้ในภพ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล ย่อมตกนรกเหมือนถูกนำตัวไปวางไว้.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๑๔๑

๕๑. ผู้ขึ้นสวรรค์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ย่อมขึ้นสวรรค์ เหมือนถูกนำตัวไปวางไว้ ธรรม ๕ อย่าง คือ :-

๑. ผู้เว้นจากการฆ่าสัตว์
๒. ผู้เว้นจากการลักทรัพย์
๓. ผู้เว้นจากการประพฤติดิฉินาม
๔. ผู้เว้นจากการพูดปด
๕. ผู้เว้นจากการตั้งอยู่ในความประมาท ด้วยการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล ย่อมขึ้นสวรรค์ เหมือนถูกนำตัวไปวางไว้.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๑๔๑

๕๒. สัปปริสทาน ๕ พร้อมทั้งอานิสงส์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัปปริสทาน (การให้ของคนดี) ๕ อย่างเหล่านี้ คือ :-

๑. ให้ทานด้วยศรัทธา (ความเชื่ออย่างมีเหตุผล)
๒. ให้ทานด้วยความเคารพ
๓. ให้ทานตามกาล
๔. ให้ทานมีจิตอนุเคราะห์
๕. ให้ทานไม่กระทบตน ไม่กระทบผู้อื่น

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลให้ทานด้วยความเชื่อแล้ว ในที่ที่ผลแห่งทานนั้นเกิดขึ้นแก่เขา เขาย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีรูปงาม น่าดู น่าชม ประกอบด้วยความเป็นผู้มีผิวพรรณงดงามอย่างยิ่ง.”

“บุคคลให้ทานด้วยความเคารพแล้ว ในที่ที่ผลแห่งทานนั้นเกิดขึ้นแก่เขา เขาย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเขามีบุตร, ภรรยา, ทาส, คนรับใช้ หรือกรรมกรก็ตาม บุคคลเหล่านั้นย่อมสนใจฟัง ย่อมเจียหุฟัง ย่อมตั้งจิตรับรู้ (คำสั่ง)”. ”

“บุคคลให้ทานตามกาลแล้ว ในที่ที่ผลแห่งทานนั้นเกิดขึ้นแก่เขา เขาย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และความต้องการทั้งหลายของเขที่เกิดขึ้นตามกาล ย่อมบริบูรณ์.”

“บุคคลให้ทานมีจิตอนุเคราะห์แล้ว ในที่ที่ผลแห่งทานนั้นเกิดขึ้นแก่เขา เขาย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และจิตของเขาย่อมโน้มไปเพื่อบริโศกในกามคุณ ๕ อันโอฬาร.”

๑. เชื่อถ้อยฟังคำ

๒. มีทรัพย์แล้ว คิดใช้ทรัพย์ ไม่ใช่ทอดอยากแบบนุโลมเฝ้าทรัพย์

“บุคคลให้ทานไม่กระทบตน ไม่กระทบผู้อื่นแล้ว ในที่ที่ผลแห่งทานนั้นเกิดขึ้นแก่เขา เขาย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และความสละสลวยแห่งโภคะของเขา ย่อมไม่มาจากที่ไหน ๆ คือจากไฟ จากน้ำ จากพระราชา จากโจร หรือ จากทายาท (ผู้รับมรดก) ซึ่งไม่เป็นที่รัก.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นี้แล สัมปยุตตปริสทาน ๕ อย่าง.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๑๙๒

๕๓. ลักษณะ ๕ ของวาจาสุภาสิต

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๕ นับเป็นสุภาสิต ไม่เป็นทุภาสิต ไม่มีโทษ อันผู้รู้ติไม่ได้ คือ :-

๑. วาจาที่กล่าว (ถูกต้อง) ตามกาล
๒. วาจาที่กล่าว เป็นความจริง
๓. วาจาที่กล่าว อ่อนหวาน
๔. วาจาที่กล่าว ประกอบด้วยประโยชน์
๕. วาจาที่กล่าว ด้วยจิตประกอบด้วยเมตตา

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล นับเป็นสุภาสิต ไม่เป็นทุภาสิต ไม่มีโทษ อันผู้รู้ติไม่ได้.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๗๑

๕๔. เหตุที่ทำให้พระสังฆธรรมตั้งอยู่ไม่นาน

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าไผ่ ใกล้เมืองมิลินลา ลำดับนั้น ท่านพระกิมฬิละเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่งแล้ว กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้พระสังฆธรรมไม่ตั้งอยู่ยั่งยืนในเมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว’. ‘ดูก่อนกิมฬิละ ! เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในพระธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพ ไม่ยำเกรง ในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในการศึกษา ไม่เคารพยำเกรงกันและกัน. นี้แล กิมฬิละ ! เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้พระสังฆธรรมไม่ตั้งอยู่ได้นานในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๗๕

๕๕. เหตุที่ทำให้พระสังฆธรรมตั้งอยู่ได้นาน

“พระกิมฬิละกราบทูลถามต่อไปว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! แล้วก็จะไรเล่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้พระสังฆธรรมตั้งอยู่ได้นานในเมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว ดูก่อนกิมฬิละ ! เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในพระธรรมวินัยนี้ เคารพยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในการศึกษา เคารพยำเกรงกันและกัน. นี้แล กิมฬิละ ! เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้พระสังฆธรรมตั้งอยู่ได้นานในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๗๕

๕๖. การค้าขาย ๕ อย่างที่อุบาสกไม่ควรทำ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การค้าขาย ๕ อย่างเหล่านี้ อันอุบาสกไม่ควรทำ คือ :-

- | | |
|--------------------------------------|---------------------------------------|
| ๑. การค้าขายคัสตรา (สัตตวณิชชา) | ๒. การค้าขายสิ่งมีชีวิต (สัตตวณิชชา)* |
| ๓. การค้าขายเนื้อสัตว์ (มังสวณิชชา)* | ๔. การค้าขายน้ำเมา (มัชชวณิชชา) |
| ๕. การค้าขายยาพิษ (วิสวณิชชา) | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การค้า ๕ อย่างเหล่านี้แล อันอุบาทว์ไม่ควรทำ.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๓๒

๕๗. คนพูดมากมีโทษ ๕

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษ ๕ ประการเหล่านี้ ในบุคคลผู้พูดมาก คือ :-

- | | |
|--|---|
| ๑. ย่อมพูดปิด | ๒. ย่อมพูดส่อเสียด (คือยุให้แตกร้างกัน) |
| ๓. ย่อมพูดคำหยาบ | ๔. ย่อมพูดเพื่อเจ้อ |
| ๕. สิ้นชีวิตแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต (ความล่มจมตกต่ำ) นรก | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษ ๕ ประการเหล่านี้แล ในบุคคลผู้พูดมาก.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๔๒

๕๘. คนพูดด้วยปัญญามีอานิสงส์ ๕

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ ๕ ประการเหล่านี้ ในบุคคลผู้พูดด้วยปัญญา คือ :-

- | | |
|--|--------------------|
| ๑. ไม่พูดปิด | ๒. ไม่พูดส่อเสียด |
| ๓. ไม่พูดคำหยาบ | ๔. ไม่พูดเพื่อเจ้อ |
| ๕. สิ้นชีวิตแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ ๕ ประการเหล่านี้แล ในบุคคลผู้พูดด้วยปัญญา.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๔๒

๕๙. โทษของความไม่อดทน ๕ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษ ๕ ประการของความไม่อดทนเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|---|----------------------|
| ๑. ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนมาก | ๒. มากไปด้วยเวร |
| ๓. มากไปด้วยโทษ | ๔. หลง ถึงแก่ความตาย |
| ๕. สิ้นชีวิตแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษของความไม่อดทน ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๔๒

๖๐. อานิสงส์ของความอดทน ๕ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ของความอดทน ๕ ประการเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|-----------------------------------|----------------------|
| ๑. เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนมาก | ๒. ไม่มากไปด้วยเวร |
| ๓. ไม่มากไปด้วยโทษ | ๔. ไม่หลง ถึงแก่กรรม |

อรรถกถาอธิบายว่า ๑. หมายถึงขायมมนุษย์ ๒. หมายถึงเลี้ยงสัตว์ประเภทใช้ฆ่ากินเนื้อไว้ขาย

๕. สิ้นชีวิตแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ของความอดทน ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๘๒

๖๑. อานิสงส์ในการฟังธรรม ๕ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ในการฟังธรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|-------------------------------|-------------------------------------|
| ๑. ย่อมได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยฟัง | ๒. สิ่งที่ได้ฟังแล้ว ย่อมชัดเจนขึ้น |
| ๓. บรรเทาความสงสัยเสียได้ | ๔. ทำให้ความเห็นให้ตรงได้ |
| ๕. จิตของผู้ฟังย่อมผ่องใส | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ในการฟังธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๘๖

๖๒. อานิสงส์ของข้าวยาคุ ๕ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ของข้าวยาคุ ๕ ประการเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|---------------------------------------|--------------------|
| ๑. บรรเทาความหิว | ๒. บรรเทาความระหาย |
| ๓. ลมเดินสะดวก | ๔. ชำระลำไส้ |
| ๕. ทำอาหารที่ยังไม่ย่อยที่เหลือให้สุก | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ของข้าวยาคุ ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๘๘

๖๓. โทษในการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษในการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|--------------------------|--------------------------|
| ๑. สายตาไม่ดี | ๒. ปากมีกลิ่นเหม็น |
| ๓. ประสาทรับรสไม่หมดจด | ๔. ดีและเสมหะจึงรัดอาหาร |
| ๕. รับประทานอาหารไม่มีรส | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษในการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๙๕

๖๔. อานิสงส์ในการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ในการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|-----------------------|--------------------------|
| ๑. สายตาดี | ๒. ปากไม่มีกลิ่นเหม็น |
| ๓. ประสาทรับรสหมดจด | ๔. ดีและเสมหะไม่รัดอาหาร |
| ๕. รับประทานอาหารมีรส | |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อานิสงส์ในการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๙๘

๖๕. โทษในการกล่าวธรรมด้วยเสียงขับอันยาวของภิกษุ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษ ๕ ประการเหล่านี้ ของภิกษุผู้กล่าวธรรมด้วยเสียงขับอันยาว คือ :-

๑. ตนเองก็ติดในเสียงนั้น
๒. ผู้อื่นก็ติดในเสียงนั้น
๓. คฤหบดีทั้งหลายจะยกโทษว่า สมณะ ศากยบุตรเหล่านี้ขับร้องเหมือนพวกตน
๔. เมื่อติดใจการทอดเสียง สมาธิก็ทำลาย
๕. ประชุมชน (ภิกษุ) ในภายหลังจะถือเป็นแบบอย่าง

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษของภิกษุผู้กล่าวธรรมด้วยเสียงขับอันยาว ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๗๔

๖๖. โทษของผู้หลับโดยไม่มีสติสัมปชัญญะ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษ ๕ ประการเหล่านี้ ของผู้หลงลืมสติ ผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ ก้าวลงสู่ความหลับ คือ :-

๑. หลับเป็นทุกข์
๒. ตื่นเป็นทุกข์
๓. ผันร้าย
๔. เทวดาไม่รักษา
๕. น้ำอสุจิเคลื่อนไหว

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โทษของผู้หลงลืมสติ ผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ ก้าวลงสู่ความหลับ ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๗๔

๖๗. อาณิสสของผู้นอนโดยมีสติสัมปชัญญะ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาณิสส ๕ ประการเหล่านี้ ของผู้ตั้งสติ มีสติสัมปชัญญะ ก้าวลงสู่ความหลับ คือ :-

๑. หลับเป็นสุข
๒. ตื่นเป็นสุข
๓. ไม่ผันร้าย
๔. เทวดารักษา
๕. น้ำอสุจิไม่เคลื่อนไหว

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาณิสสของผู้ตั้งสติ มีสติสัมปชัญญะ ก้าวลงสู่ความหลับ ๕ ประการเหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๗๔

๖๘. อุกุศลราศี (กองแห่งอกุศล)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อกล่าวว่า อุกุศลราศี (กองแห่งอกุศล) เมื่อกล่าวให้ชอบ ก็ควรกล่าวถึงนิวรณ์ ๕ อย่าง. นิวรณ์ ๕ อย่างล้วนเป็นอกุศลราศี คือ :-

๑. กามฉันท์ ความพอใจในกาม
๒. พยาบาท ความคิดปองร้าย
๓. ถีนมิตะ ความหดหู่ง่วงงุน
๔. อุทธัจจะกุกกุจจะ ความฟุ้งสร้านรำคาญใจ
๕. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อกล่าวว่า อกุศลราศี (กองแห่งอกุศล) เมื่อกล่าวให้ชอบ ก็ควรกล่าวถึง นีวรณ ๕ อย่าง. นีวรณ ๕ อย่างล้วนเป็นอกุศลราศี.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๗๔

๖๙. ผู้บวชเมื่อแก่ที่มีคุณธรรม หาได้ยาก

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง หาได้ยาก คือ :-

๑. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ละเอียดอ่อน หาได้ยาก
๒. ผู้บวชเมื่อแก่ สมบูรณ์ด้วยอากัปภิกขยา หาได้ยาก
๓. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นผู้คงแก่เรียน^๑ หาได้ยาก
๔. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นพระธรรมกถึก^๒ หาได้ยาก
๕. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นผู้ทรงพระวินัย หาได้ยาก

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล หาได้ยาก”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๙๐

๗๐. ผู้บวชเมื่อแก่ที่มีคุณธรรม หาได้ยากอีกประเภทหนึ่ง

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง หาได้ยาก คือ :-

๑. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ว่าง่าย หาได้ยาก
๒. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่รับโอวาทด้วยดี หาได้ยาก
๓. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่รับโอวาทโดยเคารพ^๓ หาได้ยาก
๔. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นพระธรรมกถึก หาได้ยาก
๕. ผู้บวชเมื่อแก่ เป็นผู้ทรงพระวินัย หาได้ยาก

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล หาได้ยาก.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๙๐

๗๑. สัมปทา (ความถึงพร้อมหรือความสมบูรณ์) ๕

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัมปทา ๕ เหล่านี้ คือ :-

๑. สัทธาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความเชื่อ^๑
๒. สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล
๓. สุตสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการสดับตรับฟัง
๔. จาคสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการเสียสละ
๕. ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัมปทา ๕ เหล่านี้แล.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๕๘

๑. พหุสสุโต สดับตรับฟังมาก

๒. ผู้แสดงธรรม

๓. ปทกฺขิณคฺคาหิ รับโดยเบื่องขวา

๔. ในที่ไหนสอนให้มีความเชื่อ ในที่นั้นจะสอนให้มีปัญญาเสมอ

๗๒. คนที่เกิดมาเพื่อประโยชน์ความสุขแก่คนมาก

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนดี * เมื่อเกิดมาในสกุลย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก คือ :-

- | | |
|----------------------------------|-----------------------|
| ๑. แก่มารดา บิดา | ๒. แก่บุตร ภรรยา |
| ๓. แก่ทาส กรรมกร และชาวเมือง | ๔. แก่มิตร และอำมาตย์ |
| ๕. แก่สมณและพราหมณ์ ^๒ | |

“เสมือนหนึ่งเมฆฝนใหญ่ เมื่อทำให้ข้าวกล้าสมบูรณ์ก็ย่อมเป็นไป เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก.”

ปัญจนินบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๕๐

๗๓. สิ่งที่ย่อข้องหรือปรารถนาให้เป็นไปอย่างใจไม่ได้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ฐานะ ๕ อย่างเหล่านี้ อันสมณะ หรือพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกไม่พึงได้ คือ :-

๑. ขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา อย่าได้แก่เลย
๒. ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา อย่าได้เจ็บไข้เลย
๓. ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา อย่าได้ตายเลย
๔. ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา อย่าได้สิ้นไปเลย
๕. ขอสิ่งที่มีความพินาศไปเป็นธรรมดา อย่าได้พินาศไปเลย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลผู้มีได้สดับ เมื่อสิ่งที่มีความแก่, ความเจ็บ, ความตาย, ความสิ้นไป, ความพินาศไปเป็นธรรมดา แก่, เจ็บไข้, ตาย, สิ้นไป, พินาศไปแล้ว ย่อมไม่พิจารณาอย่างนี้ว่า ‘มิใช่เราคนเดียวที่มีสิ่งซึ่งมีความแก่, ความเจ็บไข้, ความตาย, ความสิ้นไป, ความพินาศไปเป็นธรรมดา อันแก่, เจ็บไข้, ตาย, สิ้นไป, พินาศไป แท้จริงสัตว์ทั้งหลายที่มีการมา การไป การตาย การเกิดทั้งหมด ก็มีสิ่งซึ่งมีความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความสิ้นไป ความพินาศไปเป็นธรรมดา อันแก่ เจ็บไข้ ตาย สิ้นไป พินาศไป เช่นเดียวกัน ก็ถ้าเมื่อสิ่งซึ่งมีความแก่ ฯลฯ มีความพินาศไปเป็นธรรมดา แก่แล้ว ฯลฯ พินาศไปแล้ว ฯลฯ เราจะพึงเศร้าโศก ลำบากใจ บ่นเพ้อ ตีอก คร่ำครวญ หลงโหล แม้อาหารของเราก็จะไม่ทำความพอใจให้ (รับประทานข้าวไม่ลง) แม้ความเป็นผู้มีผิวพรรณทวามก็จะก้าวลงในกาย แม้การงานก็จะไม่ดำเนินไป แม้ศัตรูก็จะดีใจ แม้มิตรก็จะเสียใจ, เมื่อสิ่งซึ่งมีความแก่ ฯลฯ ความพินาศไปเป็นธรรมดา แก่ ฯลฯ พินาศไปแล้ว เขาก็จะเศร้าโศก ลำบากใจ บ่นเพ้อ ตีอก คร่ำครวญ หลงโหล บุคคลผู้มีได้สดับนี้ เรากล่าวว่า ถูกลูกศร คือความโศกอันมีพิษแทงเอาแล้ว ย่อมทำตัวเองให้เดือดร้อน.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ส่วนอริยสาวก” ผู้ได้สดับแล้ว เมื่อสิ่งซึ่งมีความแก่ ฯลฯ ความพินาศไปเป็นธรรมดา แก่แล้ว ฯลฯ พินาศไปแล้ว ย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า ‘มิใช่เราคนเดียวที่มีสิ่งซึ่งมีความแก่ ฯลฯ

๑. สบปุริโส ตรงกับคำว่า สัตบุรุษ
๒. การใช้คำคู่แบบนี้ เป็นสำนวนบาลี
๓. คำว่า อริยสาวก ในที่นี้ หมายถึงผู้เป็นสาวก หรือศิษย์ของพระอริยเจ้า หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ผู้นับถือศาสนาของพระอริยะ

ความพินาศไปเป็นธรรมดา อันแก่ ช ล ช พินาศไป แท้จริงสัตว์ทั้งหลายที่มีการมา การไป การตาย การเกิดทั้งหมด ก็มีสิ่งซึ่งมีความแก่ ช ล ช ความพินาศไปเป็นธรรมดา อันแก่ ช ล ช พินาศไปเช่นเดียวกัน ก็ถ้าเมื่อสิ่งซึ่งมีความแก่ ช ล ช ความพินาศไปเป็นธรรมดา แก่แล้ว ช ล ช พินาศไปแล้ว เราจะพึงเศร้าโศก ลำบากใจ บ่นเพ้อ ตีอก คร่ำครวญ หลงโหล แม้อาหารของเราก็จะไม่ทำความพอใจให้ (รับประทานข้าวไม่ลง) แม้ความเป็นผู้มีผิวพรรณทรมาก็จะก้าวลงในกาย แม้การงานก็จะไม่ดำเนินไป แม้ศัตรูก็จะดีใจ แม้มิตรก็จะเสียใจ, เมื่อสิ่งซึ่งมีความแก่ ช ล ช ความพินาศไปเป็นธรรมดา แก่แล้ว ช ล ช พินาศไปแล้ว เขาก็จะไม่เศร้าโศก ไม่ลำบากใจ ไม่บ่นเพ้อ ไม่ตีอก ไม่คร่ำครวญ ไม่หลงโหล อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วนี้ เรากล่าวว่า ถอนเสียได้ซึ่งลูกศรคือความโศกอันมีพิษที่บุพชนผู้มีได้สดับถูกแทงแล้ว ทำตนเองให้เดือดร้อน ส่วนอริยสาวกเป็นผู้ไม่เศร้าโศก เป็นผู้ปราศจากลูกศร ย่อมทำตัวเองให้สงบระงับ.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ฐานะ ๕ อย่างเหล่านี้แล อันสมณะ หรือพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกไม่พึงได้.”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๕๙

๗๔. ที่ตั้งแห่งความอาฆาต ๑๐ อย่าง

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ที่ตั้งแห่งความอาฆาต ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ :-

๑. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขาได้ประพฤติ สิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา’
๒. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขากำลังประพฤติ สิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา’
๓. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขาจักประพฤติ สิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา’
๔. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขาได้ประพฤตีส่ิงที่เป็นความพินาศ แก่คนที่รัก ที่พอใจของเรา’
๕. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขากำลังประพฤตีส่ิงที่เป็นความพินาศ แก่คนที่รัก ที่พอใจของเรา’
๖. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขาจักประพฤตีส่ิงที่เป็นความพินาศ แก่คนที่รัก ที่พอใจของเรา’
๗. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขาได้บำเพ็ญประโยชน์ แก่คนที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา’
๘. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขากำลังบำเพ็ญประโยชน์ แก่คนที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา’
๙. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘เขาจักบำเพ็ญประโยชน์ แก่คนที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา’
๑๐. บุคคลย่อมโกรธ ในฐานะที่ไม่สมควร

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ที่ตั้งแห่งความอาฆาต ๑๐ อย่างเหล่านี้แล.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๖

๗๕. เครื่องนำความอาฆาตออก ๑๐ อย่าง

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เครื่องนำความอาฆาตออก ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ :-

๑. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขาได้ประพฤตีส่ิงที่เป็นความพินาศแก่เรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๒. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขากำลังประพฤตีส่ิงที่เป็นความพินาศแก่เรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๓. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขาจักประพடுத்தสิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๔. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขาได้ประพடுத்தสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รัก ที่พอใจของเรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๕. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขากำลังประพடுத்தสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รัก ที่พอใจของเรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๖. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขาจักประพடுத்தสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รัก ที่พอใจของเรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๗. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขาได้บำเพ็ญประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๘. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขากำลังบำเพ็ญประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๙. บุคคลย่อมนำความอาฆาตออก ด้วยคิดอย่างนี้ว่า เขาจักบำเพ็ญประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา จะไม่ให้เป็นอย่างนั้น จะได้แต่ที่ไหน ?

๑๐. บุคคลย่อมไม่โกรธ ในฐานะอันไม่สมควร

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เครื่องนำความอาฆาตออก ๑๐ อย่างเหล่านี้แล.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๖๑

๗๖. พระพุทธเจ้าไม่ทรงสรรเสริญความหยุดอยู่ในกุศลธรรม

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมไม่สรรเสริญความหยุดอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย จะป่วยกล่าวไปไยว่า เราจะสรรเสริญความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลาย อนึ่ง เราย่อมสรรเสริญความเจริญ ไม่สรรเสริญความหยุดอยู่ ไม่สรรเสริญความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลาย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลาย ที่มีใช้ความหยุดอยู่ มีใช้ความเจริญเป็นอย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีพื้นเพแค่ไร เกี่ยวกับศรัทธา (ความเชื่อ) ศีล (ความเป็นปกติทางกาย วาจา) สุตะ (ความสดับตรับฟัง) จาคะ (ความสละ) ปัญญา (ความรู้) ปฏิภาณ (ความไหวพริบ) ธรรมเหล่านั้นของเธอย่อมไม่ตั้งอยู่ ย่อมไม่เจริญขึ้น เรากล่าวข้อนั้นว่าเป็นความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลาย มีใช้ความหยุดอยู่ มีใช้ความเจริญ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อย่างนี้แล คือความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลาย มีใช้ความหยุดอยู่ มีใช้ความเจริญ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความหยุดอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ที่มีใช้ความเสื่อม มีใช้ความเจริญเป็นอย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีพื้นเพแค่ไร เกี่ยวกับศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ปฏิภาณ. ธรรมเหล่านั้นของเธอย่อมไม่เสื่อมไป ย่อมไม่เจริญขึ้น เรากล่าวข้อนั้นว่าเป็นความหยุดอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย มีใช้ความเสื่อม มีใช้ความเจริญ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อย่างนี้แล คือความหยุดอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย มีใช้ความเสื่อม มีใช้ความเจริญ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย ที่มีไช้ความหยุดอยู่ มีไช้ความเสื่อมเป็นอย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีพื้นเพแค่ไร เกี่ยวกับศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ปฏิภาณ. ธรรมเหล่านั้นของเขาย่อมไม่ตั้งอยู่ ย่อมไม่เสื่อมไป. เรากล่าวข้อนั้นว่าเป็นความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย มีไช้ความหยุดอยู่ มีไช้ความเสื่อม. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อย่างนี้แล คือความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย มีไช้หยุดอยู่ มีไช้ความเสื่อม.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๐๑

๗๗. ไม่ฉลาดในเรื่องจิตของผู้อื่นก็ควรฉลาดในเรื่องจิตของตน

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าภิกษุไม่ฉลาดในปริยาย (เรื่องราว) แห่งจิตของผู้อื่น, เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกเขาก็พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้ฉลาดในปริยาย (เรื่องราว) แห่งจิตของตน.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุย่อมเป็นผู้ฉลาดในปริยายแห่งจิตของตนอย่างไร ? เปรียบเหมือนหญิงหรือชายรุ่น หรือเป็นหนุ่มเป็นสาว ผู้รักการประดับตกแต่ง เมื่อมองดูเงาหน้าของตนในกระจก อันบริสุทธิผ่องใสหรือในพื้นน้ำอันใส ถ้าเห็นมูลหรือมลทินในเงาหน้านั้น ก็ย่อมพยายามเพื่อนำออกซึ่งมูลหรือมลทินนั้นเทียว. ถ้าไม่เห็นมูลหรือมลทินในเงาหน้านั้น ก็มีความอิมใจ เต็มปรรณาดด้วยเหตุนี้แล ว่าเป็นลาภของเราหนอ เงาหน้าของเราบริสุทธิหนอดังนี้ ฉันท.

“ข้ออุปไมยก็ฉันทันเหมือนกัน คือการพิจารณาดังต่อไปนี้ของภิกษุ ย่อมมีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย :-

๑. เรามีอภิขมา (ความโลภ) หรือไม่มีอภิขมา (ความโลภ) อยู่โดยมากหนอ
๒. เรามีจิตพยาบาท (ความคิดให้ร้าย) หรือไม่มีจิตพยาบาท อยู่โดยมากหนอ
๓. เราถูกความหดหู่ ง่วงงุน รังรัด หรือปราศจากความหดหู่ ง่วงงุน อยู่โดยมากหนอ
๔. เราฟุ้งสรวน หรือไม่ฟุ้งสรวน อยู่โดยมากหนอ
๕. เรามีความล่งเลงสัย หรือข้ามพ้นความล่งเลงสัย อยู่โดยมากหนอ
๖. เรามีความโกรธ หรือไม่มีความโกรธ อยู่โดยมากหนอ
๗. เรามีจิตเศร้าหมอง หรือมีจิตไม่เศร้าหมอง อยู่โดยมากหนอ
๘. เรามีกายกระสับกระส่าย หรือมีกายไม่กระสับกระส่าย อยู่โดยมากหนอ
๙. เราเกียจคร้าน หรือปรรณกความเพียร อยู่โดยมากหนอ
๑๐. เรามีจิตไม่ตั้งมั่น หรือมีจิตตั้งมั่น อยู่โดยมากหนอ

“ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า :-

- | | |
|--|---|
| ๑. เรามีอภิขมา (ความโลภ) อยู่โดยมาก | ๒. เรามีจิตพยาบาท (ความคิดให้ร้าย) อยู่โดยมาก |
| ๓. เราถูกความหดหู่ ง่วงงุน รังรัด อยู่โดยมาก | ๔. เราฟุ้งสรวน อยู่โดยมาก |
| ๕. เรามีความล่งเล สงสัย อยู่โดยมาก | ๖. เรามีความโกรธ อยู่โดยมาก |
| ๗. เรามีจิตเศร้าหมอง อยู่โดยมาก | ๘. เรามีกายกระสับกระส่าย อยู่โดยมาก |
| ๙. เราเกียจคร้าน อยู่โดยมาก | |
| ๑๐. เรามีจิตไม่ตั้งมั่น อยู่โดยมาก” | ดังนี้ |

ภิกษุนั้นก็ควรทำฉันทะ, ความพยายาม, ความอดสาหะ, ความตั้งใจ, ความไม่ทอดถอย, สติและสัมปชัญญะ อันมีประมาณยิ่ง เพื่อละธรรมอันเป็นบาป อกุศล เหล่านั้นเสีย เหมือนคนที่มีผ้าถูกไฟไหม้ มีศีรษะถูกไฟไหม้ รับทำผ้า หรือศีรษะนั้นให้ไฟดับไปฉะนั้น.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แต่ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า :-

- “๑. เราไม่มีภิชฌา (ความโลภ) อยู่โดยมาก ๒. เราไม่มีจิตพยาบาท อยู่โดยมาก
 ๓. เราปราศจากความหดหู่ ง่วงงุน อยู่โดยมาก ๔. เราไม่ฟุ้งสรวน อยู่โดยมาก
 ๕. เราข้ามพ้นความลึกลับ สงสัย อยู่โดยมาก ๖. เราไม่มีความโกรธ อยู่โดยมาก
 ๗. เราไม่มีจิตเศร้าหมอง อยู่โดยมาก ๘. เราไม่มีกายกระสับกระส่าย อยู่โดยมาก
 ๙. เราปราศจากความเพียร อยู่โดยมาก ๑๐. เราไม่จิตตั้งมั่นอยู่โดยมาก” ดังนี้

ภิกษุนั้นก็ควรทำความเพียร เพื่อดำรงอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้น และเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะยิ่งขึ้นไป.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๐๒-๑๐๔

๗๔. ฉลาดในเรื่องจิตของตนอีกอย่างหนึ่ง

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าภิกษุไม่ฉลาดในปริยาย (เรื่องราว) แห่งจิตของผู้อื่น, เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกเขาก็พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้ฉลาดในปริยาย (เรื่องราว) แห่งจิตของตน.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุย่อมเป็นผู้ฉลาดในปริยายแห่งจิตของตนอย่างไร ? เปรียบเหมือนหญิงหรือชายรุ่น หรือเป็นหนุ่มเป็นสาว ผู้รักการประดับตกแต่ง เมื่อมองดูเงาหน้าของตนในเงากระจกอันบริสุทธิ์ผ่องใส หรือในพื้นน้ำอันใส ถ้าเห็นรูสัหรือมลทินในเงาหน้านั้น ก็พยายามเพื่อนำออกซึ่งรูสัหรือมลทินนั้นเที่ยว ถ้าไม่เห็นรูสัหรือมลทินในเงาหน้านั้น ก็มีความอิมใจ เต็มปราศรัณา ด้วยเหตุนี้แลว่าเป็นลาภของเราหนอ. เงาหน้าของเราบริสุทธิ์หนอ ดังนี้ จันใด.”

“ข้ออุปไมยก็ฉนั้นเหมือนกัน คือการพิจารณาดังต่อไปนี้ของภิกษุ ย่อมมีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย :-

๑. เราได้เจโตสมถะ (ความสงบแห่งจิต) ในภายใน หรือไม่ได้หนอ ?
 ๒. เราได้อธิปัตถุญา (ปัญญาอันยิ่ง) อันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ หรือไม่ได้หนอ ?”

“ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เราได้เจโตสมถะในภายใน ยังไม่ได้อธิปัตถุญาอันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ.’ ภิกษุนั้นก็ควรทำความเพียรเพื่อตั้งอยู่ในเจโตสมถะในภายใน และเพื่ออธิปัตถุญาอันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ.” ในสมัยอื่น ภิกษุนั้นย่อมได้เจโตสมถะในภายใน และย่อมได้อธิปัตถุญาอันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ.

“แต่ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เรายังไม่ได้เจโตสมถะในภายใน ยังไม่ได้อธิปัตถุญาอันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ’ ภิกษุนั้น ก็ควรทำฉันทะ, ความพยายาม, ความอุตสาหะ, ความตั้งใจ, ความไม่ทอดถอย, สติและสัมปชัญญะอันมีประมาณยิ่ง เพื่อให้ได้กุศลธรรมเหล่านั้น. เหมือนคนที่มีผ้าถูกไฟไหม้ มีศีรษะถูกไฟไหม้ รีบทำผ้าหรือศีรษะนั้นให้ดับไปฉะนั้น. ในสมัยอื่น ภิกษุนั้นย่อมได้เจโตสมถะในภายใน และได้อธิปัตถุญาอันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ.

“แต่ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เราได้เจโตสมถะในภายใน ได้อธิปัตถุญาอันเป็นเครื่องเห็นแจ้งธรรมะ’ ดังนี้. ภิกษุนั้น ก็ควรทำความเพียร เพื่อตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้น และเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะยิ่งขึ้นไป.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๐๔-๑๐๖

๗๙. ธรรมทั้งปวงมีอะไรเป็นอะไร ?

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้านักบวชผู้ถือลัทธิอื่นพึงถามอย่างนี้ว่า ‘ผู้มีอายุ ! ธรรมทั้งปวงมีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นแดนเกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นที่รวม มีอะไรเป็นประมุข มีอะไรเป็นใหญ่ มีอะไรเป็นยอดเยี่ยม มีอะไรเป็นสาระ หยั่งลงสู่อะไร มีอะไรเป็นปริโยสาน’ เมื่อถูกถามอย่างนี้ ท่านทั้งหลายพึงกล่าวตอบนักบวชผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้นว่าอย่างไร ?”

ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า “พระเจ้าข้า ! ธรรมะของข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล เป็นแบบแผน เป็นที่พึ่ง. ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงยังอรรถแห่งสุภาสิตนั้นให้แจ่มแจ้งด้วยดีเถิด พระเจ้าข้า. ภิกษุทั้งหลายสดับจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงฟัง ทำไว้ในใจให้ดี.”

เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลรับคำแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :-

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้านักบวชผู้ถือศาสนาอื่นพึงถามอย่างนี้ว่า ‘ผู้มีอายุ ! ธรรมทั้งปวงมีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นแดนเกิด มีอะไรเป็นต้นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นที่รวม มีอะไรเป็นประมุข มีอะไรเป็นใหญ่ มีอะไรเป็นยอดเยี่ยม มีอะไรเป็นสาระ หยั่งลงสู่อะไร มีอะไรเป็นปริโยสาน.’ เมื่อถูกถามอย่างนี้ ท่านทั้งหลายพึงกล่าวตอบนักบวชผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น อย่างนี้ว่า :-

“ผู้มีอายุ ! ธรรมทั้งปวง มีฉันทะ (ความพอใจ) เป็นมูล, มีการทำไว้ในใจเป็นแดนเกิด, มีผัสสะ (ความกระทบ) เป็นต้นเหตุให้เกิด, มีเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข) เป็นที่รวม, มีสมาธิเป็นประมุข, มีสติเป็นใหญ่, มีปัญญาเป็นยอดเยี่ยม, มีวิมุตติ (ความหลุดพ้น) เป็นสาระ หยั่งลงสู่อมตะ มีนิพพานเป็นปริโยสาน” เมื่อถูกถามอย่างนี้ ท่านทั้งหลายพึงกล่าวตอบนักบวชผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น อย่างนี้แล.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๑๓

๔๐. ละธรรม ๑๐ อย่างไม่ได้ยังไม่ควรเป็นพระอรหันต์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลยังละธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ไม่ได้ ก็ไม่ควรทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล ธรรม ๑๐ อย่าง คือ :-

- | | |
|-------------------------|------------------------------|
| ๑. ราคะ ความกำหนัดยินดี | ๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย |
| ๓. โมหะ ความหลง | ๔. โกรธ ความโกรธ |
| ๕. อุปาทะ ความผูกโกรธ | ๖. มกขะ ความลบหลู่บุญคุณท่าน |
| ๗. ปลาสะ ความดีเสมอ | ๘. อีสสา ความริษยา |
| ๙. มัจฉริยะ ความตระหนี่ | ๑๐. มานะ ความถือตัว |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลยังละธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ไม่ได้ ก็ไม่ควรทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล.”

๔๑. ละธรรม ๑๐ อย่างได้จึงควรเป็นพระอรหันต์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลละธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ได้ จึงควรทำให้แจ้งอรหัตตผล. ธรรม ๑๐ อย่าง คือ :-

- | | |
|-------------------------|-------------------------------|
| ๑. ราคะ ความกำหนัดยินดี | ๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย |
| ๓. โมหะ ความหลง | ๔. โกรธ ความโกรธ |
| ๕. อุปนาหะ ความผูกโกรธ | ๖. มกฺขะ ความลบหลู่บุญคุณท่าน |
| ๗. ปลาสะ ความดีเสมอ | ๘. อีสสา ความริษยา |
| ๙. มัจฉริยะ ความตระหนี่ | ๑๐. มานะ ความถือตัว |

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลละธรรม ๑๐ อย่าง เหล่านี้แลได้ จึงควรทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๒๒๔

๔๒. คนที่เกิดมีขวานเกิดมาในปากด้วย

“คนที่เกิดมาแล้ว มีขวานเกิดมาในปากด้วย คนพาลเมื่อกล่าวคำชั่ว ชื่อว่าใช้ขวานนั้นฟันตนเอง. ผู้ใดสรรเสริญคนที่ควรติ ตีคนที่ควรสรรเสริญ ผู้นั้น ชื่อว่าใช้ปากเลือกเก็บความชั่วไว้ จะไม่ได้ประสบความสำเร็จเพราะความชั่วนั้น.”

ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๑๘๕

๔๓. ประวัติความเป็นมาของนางภิกษุณี

(จากวินัยปิฎก เล่ม ๗ หน้า ๓๒๐ ถึง ๓๒๖)

(๑) พระนางมหาปชาบดี โคตมี ทูลขอบรรพชาไม่สำเร็จ

สมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในนิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ พระนางมหาปชาบดี โคตมี* เข้าไปเฝ้า ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค แล้วประทับยืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง กราบทูลขอบรรพชาเป็นอนาคาริยะ (ไม่ครองเรือน) ในพระธรรมวินัย ซึ่งพระตถาคตเจ้าประกาศแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสห้ามไว้ว่า อย่าเลย ท่านเป็นมาตุคาม* อย่าพอใจบรรพชาเป็นอนาคาริยะในพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วเลย แม้ครั้งที่สอง ครั้งที่สาม พระนางมหาปชาบดี โคตมี กราบทูลขอบรรพชา พระผู้มีพระภาคก็ตรัสห้ามอย่างนั้น.

เมื่อพระนางมหาปชาบดี โคตมี เห็นว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตอนาคาริยบรรพชาในพระธรรมวินัย ซึ่งพระตถาคตเจ้าประกาศแล้วแก่มาตุคาม ก็ระทมทุกข์เสียพระทัย มีพระพักตร์นองด้วยน้ำพระเนตร ทรงกันแสง ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค ทำประทักษิณ (คือดำเนินเวียนขวา) แล้วเสด็จหลีกไป.

๑. พระนางมหาปชาบดี โคตมี เป็นพระน้านาง และเป็นพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้า คือเมื่อพระนางมหายา พระพุทธมารดาสวรรคตแล้ว พระนางมหาปชาบดีก็ทรงเลี้ยงแทน ตั้งแต่พระพุทธเจ้ามีพระชนม์ได้ ๗ วันล่วงแล้ว

๒. มาตุคาม คือผู้หญิง

เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ตามพระพุทธรักษาแล้ว ก็เสด็จจาริกไปโดยลำดับทางกรุงเวสาลี ทรงแวะ ณ กรุงเวสาลีนั่น ประทับ ณ ภูฏาคารศาลา (ศาลาเรือนยอด) ป่ามหาวัน.

(๒) ความพยายามอีกครั้งหนึ่งของพระนาง

ลำดับนั้น พระนางมหาปชาบดี โคตมี ทรงปลงพระเศียร นุ่งห่มกาสาพัสตร์ เสด็จพร้อมด้วยเจ้าหญิงศากยะเป็นอันมาก เดินทางไปยังกรุงเวสาลีโดยลำดับ เสด็จเข้าไปยังภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน. ครั้งนั้นพระนางมหาปชาบดี โคตมี มีพระบาทเปล่า (ไม่สวมรองเท้า) มีพระกายอันมัวมอมด้วยฝุ่นละอองระทมทุกข์ เสียพระทัย มีพระพักตร์นองด้วยน้ำพระเนตร ทรงกันแสง ประทับยืน ณ ภายนอกชุมประดู.

(๓) พระอานนทเธระช่วยเหลือ

พระอานนท์ผู้มีอายุ ได้เห็นพระนางมหาปชาบดี โคตมี ในลักษณะการดังกล่าว ถ้ามทราบความว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตอนาคาริยบรรพชาในพระธรรมวินัย อันพระตถาคตเจ้าประกาศแล้วแก่มาตุคาม จึงทูลว่า ถ้าอย่างนั้น จงทรงคอยอยู่ที่นี้ก่อน จนกว่าจะทูลขอพระผู้มีพระภาคให้ประทานอนาคาริยบรรพชาแก่มาตุคาม.

ลำดับนั้น พระอานนท์ผู้มีอายุ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่งแล้ว จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ‘พระเจ้าข้า! พระนางมหาปชาบดี โคตมี ทรงมีพระบาทเปล่า มีพระกายอันมัวมอมด้วยฝุ่นละออง ทรงระทมทุกข์ เสียพระทัย มีพระพักตร์นองด้วยน้ำพระเนตร ทรงกันแสง ประทับยืน ณ ภายนอกชุมประดูนั้น ด้วยทรงคิดว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตอนาคาริยบรรพชาแก่มาตุคาม โปรดเกิด พระเจ้าข้า! ขอให้มาตุคามได้อนาคาริยบรรพชาในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้วเกิด.’ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนพระอานนท์! อย่าเลย ท่านอย่าพ้อใจอนาคาริยบรรพชาของมาตุคามในพระธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้วเลย.” แม้ครั้งที่สอง ครั้งที่สาม พระอานนท์ทูลขอ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสห้ามอย่างนั้น.

ลำดับนั้น พระอานนท์ผู้มีอายุ จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระเจ้าข้า! มาตุคามบวชเป็นอนาคาริยะในพระธรรมวินัยอันพระตถาคตเจ้าประกาศแล้ว จะควรหรือไม่ที่จะทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ควร พระอานนท์กราบทูลต่อไปว่า ถ้าควร พระนางมหาปชาบดี โคตมี พระนางของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้ปกป้องเลี้ยงดูถวายพระชีระ เมื่อพระพุทธรูปมาศวรรคแล้ว ก็ได้ให้พระผู้มีพระภาคทรงดื่มพระชีระ โปรดเกิด พระเจ้าข้า! ขอให้มาตุคามได้อนาคาริยบรรพชาในพระธรรมวินัยอันพระตถาคตเจ้าประกาศแล้วเกิด.”

(๔) พระพุทธเจ้าประทานอนุญาตภิกษุณีบรรพชาโดยมีเงื่อนไข

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘ดูก่อนอานนท์! ถ้าพระนางมหาปชาบดี โคตมี จะทรงรับครุธรรม ๘ ประการได้ นั้นก็จะเป็นอุปสัมปทา (การบวช) ของพระนางเกิด คือ :-

๑. นางภิกษุณีแม้วบวชแล้ว ๑๐๐ ปี ต้องทำอภิวาท การลุกขึ้นต้อนรับ อัญชลีธรรม และสามัคคีธรรมแก่ภิกษุผู้บวชในวันนั้น นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๒. นางภิกษุณีไม่พึงจำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๓. นางภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ อย่างจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน คือการถามวันอุโบสถ กับ การเข้าไปหา เพื่อรับโอวาท นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๔. นางภิกษุณีจำพรรษาแล้ว พึ่งพิจารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย (ภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์) ด้วยฐานะ ๓ คือ ด้วยได้เห็น หรือ ด้วยได้ฟัง หรือ ด้วยนึกถึงเกียจ นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๕. นางภิกษุณีที่ต้องครุธรรม (ต้องอาบัติสังฆาทิเสส) พึ่งประพจน์มานัตต์ตลอดปักษ์ในสงฆ์ ๒ ฝ่าย นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๖. นางสิกขมานา (สตรีผู้ก่อนเป็นนางภิกษุณี ต้องเป็นนางสิกขมานา แปลว่า ผู้ศึกษา) ได้ศึกษาสิกขาในธรรม ๖ ประการตลอด ๒ ปีแล้ว จึงควรแสวงหาอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่าย (คือก่อนจะบวชเป็นนางภิกษุณี จะต้องเป็นนางสิกขมานา ๒ ปี ระหว่าง ๒ ปี รักษาศีล ๖ ข้อ ขาดไม่ได้ ศีล ๖ ข้อ คือ ศีล ๕ กับเพิ่มข้อที่ ๖ อันได้แก่การเว้นบริโภคอาหารในเวลาวิกาล) นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๗. นางภิกษุณี ไม่พึงด่า ไม่พึงบริภาษภิกษุด้วยปริยายใด ๆ นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

๘. จำเดิมแต่วันนี้ไป ห้ามนางภิกษุณีว่ากล่าวสั่งสอนภิกษุ ไม่ห้ามภิกษุกล่าวสั่งสอนนางภิกษุณี นี่เป็นธรรมที่นางภิกษุณีพึงสักการะ นับถือ เคารพ บูชา ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต.

ดูก่อนอาณนที ! ถ้าพระนางมหาปชาบดี โคตมี รับครุธรรม ๘ ประการเหล่านี้ได้ นั่นก็จะเป็นอุปสัมปทา (การบวช) ของพระนางเกิด."

๕. พระอาณนทีจำครุธรรมไปบอก

ลำดับนั้น พระอาณนทีผู้มีอายุ เรียนครุธรรม ๘ ประการในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็เข้าไปเฝ้าพระนางมหาปชาบดี โคตมี แล้วกล่าวว่า "พระนางโคตมี ! ถ้าพระนางจะพึงรับครุธรรม ๘ ประการได้ นั่นก็จักเป็นอุปสัมปทา (การบวช) ของพระนาง คือ : (มีข้อความเหมือนข้างต้น)."

๖. พระนางมหาปชาบดี โคตมี ทรงรับ

พระนางมหาปชาบดี โคตมี ทูลตอบว่า "ข้าแต่พระอาณนทีผู้เจริญ ! หญิง หรือชายรุ่นหนุ่มสาว รักการประดับ สนาตนีระแล้ว ได้พวงมาลัยดอกอุบลก็ดี พวงมาลัยดอกมะลิก็ดี พวงมาลัยดอกลำดวนก็ดี พึ่งประดิษฐานไว้บนกระหม่อม บนศีรษะฉันใด ข้าพเจ้าก็ฉันนั้น จะรับครุธรรม ๘ ประการเหล่านี้ไว้ ไม่ก้าวล่วงจนตลอดชีวิต."

วินัยปิฎก ๗/๓๒๐-๓๒๖

๔๔. ศีลวิบัติ ทิฏฐิวิบัติ

ในธรรมเหล่านั้น ศีลวิบัติเป็นไฉน ? ความก้าวล่วง" (วติกกมะ) ทางกาย ความก้าวล่วงทางวาจา ความก้าวล่วงทั้งทางกาย และทางวาจา. นี้เรียกว่าศีลวิบัติ. แม้ความเป็นผู้ทุศีล ทุกอย่าง ก็ชื่อว่าศีลวิบัติ.

๑. ความก้าวล่วง คือประพฤติดิต หรือล่วงละเมิดข้อห้าม หรือศีลธรรม

ในธรรมเหล่านั้น ทิฏฐิวัติเป็นไฉน ? ความเห็นอย่างนี้ว่า ทานไม่มี, การบริจาคไม่มี, การบูชาไม่มี, ผลวิบากของกรรมที่ทำดี ทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ไม่มี, โลกหน้าไม่มี, มารดาไม่มี, บิดาไม่มี, สัตว์โอปปาติกะ^๑ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ทราบถึงโลกนี้ โลกหน้า ไม่มี. นี้เรียกว่าทิฏฐิวัติ. แม้มีฉนาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ทุกอย่าง ก็ชื่อว่าทิฏฐิวัติ.

๔๕. ศีลสัมปทา ทิฏฐิสัมปทา^๒

ในธรรมเหล่านั้น ศีลสัมปทาเป็นไฉน ? ความไม่กำวล่วงทางกาย ความไม่กำวล่วงทางวาจา ความไม่กำวล่วงทั้งกายและวาจา. นี้เรียกว่าศีลสัมปทา. แม้ความสำรวมในศีลทุกอย่าง ก็ชื่อว่าศีลสัมปทา.

ในธรรมเหล่านั้น ทิฏฐิสัมปทาเป็นไฉน ? ปัญญาอย่างนี้ว่า ทานมี, การบริจาคมี, การบูชามี, ผลวิบากของกรรมที่ทำดี ทำชั่วมี, โลกนี้มี, มารดามี, บิดามี, สัตว์โอปปาติกะมี, สมณพราหมณ์ที่ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ทราบถึงโลกนี้ โลกหน้า มี. นี้เรียกว่าทิฏฐิสัมปทา แม้สัมมาทิฏฐิทุกอย่าง ก็เรียกว่าทิฏฐิสัมปทา.

อภิธัมมปิฎก สังคณี ๓๔/๓๓๖

๔๖. ธรรมที่มีอารมณ์และไม่มีอารมณ์

ธรรมที่มีอารมณ์เป็นไฉน ? กุศลในภุมิ ๔^๓, วิปาก^๔ ในภุมิ^๕, กิริยาอัพยากฤต^๖ ในภุมิ ๓. ธรรมเหล่านี้มีอารมณ์.

ธรรมที่ไม่มีอารมณ์เป็นไฉน ? รูป นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่มีอารมณ์.

๓๔/๓๖๖

๔๗. ธรรมที่เป็นจิตและไม่เป็นจิต

ธรรมที่เป็นจิตเป็นไฉน ? จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) โสตวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ). ธรรมเหล่านี้ เป็นจิต.

ธรรมที่ไม่ใช่จิตเป็นไฉน ? เวทนาขันธ (กองเวทนา) สัญญาขันธ (กองสัญญา) สังขารขันธ (กองสังขาร) รูป และ นิพพาน ธรรมเหล่านี้ ไม่ใช่จิต.

๓๔/๓๖๗

๑. คือสัตว์ที่เกิดก็เติบโตขึ้นทันที เช่น เทพ และสัตว์นรก
๒. คำว่า สัมปทา แปลว่า ความถึงพร้อมหรือความสมบูรณ์ ตรงกันข้ามกับความวิบัติหรือความบกพร่องวิปริต
๓. ภุมิ ๔ คือกามาวจรภุมิ (ภุมิที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม) รูปาวจรภุมิ (ภุมิที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือรูปฌาน) อรูปาวจรภุมิ (ภุมิที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป หรืออรูปฌาน) โลกุตตรภุมิ (ภุมิที่ข้ามพ้นจากโลก)
๔. วิปาก คือจิตที่เป็นผลมาจากเหตุในกาลก่อน. โดยอธิบายว่า จิตมี ๔ ชนิด คือที่เป็นกุศล (ฝ่ายดี), เป็นอกุศล (ฝ่ายชั่ว), วิปาก (ฝ่ายผล), กิริยา (ฝ่ายอาการ).
๕. กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ คือเวทนาโลกุตตรภุมิ
๖. เวทนา คือความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข, สัญญา คือความจำได้ เช่น จำสี จำเสียง, สังขาร คือความคิด หรือเจตนาที่ดีบ้าง ชั่วบ้าง

๘๘. ธรรมที่เป็นเจตสิกและไม่ไปเจตสิก

ธรรมที่เป็นเจตสิกเป็นไฉน ? เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์. ธรรมเหล่านี้ เป็นเจตสิก.
ธรรมที่ไม่ใช่เจตสิกเป็นไฉน ? จิต, รูป, นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่ใช่เจตสิก.

๘๙. ธรรมที่ประกอบและไม่ประกอบกับจิต

ธรรมที่ประกอบกับจิต (จิตตสัมปยุต) เป็นไฉน ? เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์. ธรรมเหล่านี้ประกอบกับจิต.

ธรรมที่ไม่ประกอบกับจิต (จิตตวิปยุต) เป็นไฉน ? รูป นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่ประกอบกับจิต.
จิตไม่ควรกล่าว ทั้งว่าประกอบกับจิต ทั้งว่าไม่ประกอบกับจิต.

๓๔/๓๖๗

๙๐. ธรรมที่ระคนและไม่ระคนกับจิต

ธรรมที่ระคนกับจิต (จิตตสังสัฏฐะ) เป็นไฉน ? เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์. ธรรมเหล่านี้ ระคนกับจิต.

ธรรมที่ไม่ระคนกับจิต (จิตตวิสังสัฏฐะ) เป็นไฉน ? รูป นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่ระคนกับจิต.
จิตไม่ควรกล่าว ทั้งว่าระคนกับจิต ทั้งว่าไม่ระคนกับจิต.

๓๔/๓๖๗

๙๑. ธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานและไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

ธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นไฉน ? เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์. กายวิญญูติ (ความไหว้กาย) วจีวิญญูติ (ความไหว้หรือการเปล่งวาจา), รูปร่างอื่น ซึ่งเกิดจากจิต ซึ่งมีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน, อายตนะ^๑ คือรูป, อายตนะคือเสียง, อายตนะคือกลิ่น, อายตนะคือรส, อายตนะคือโผฏฐัพพะ^๒, ธาตุอากาศ, ธาตุน้ำ, ความเบาแห่งรูป, ความอ่อนสลายแห่งรูป, ความควรแก่การงานแห่งรูป, ความเติบโตแห่งรูป, ความสืบต่อแห่งรูป, อาหารที่เป็นคำ ๆ" (อาหารธรรมดาของกาย) ธรรมเหล่านี้ มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมที่ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (โน จิตตสมุฏฐาน) เป็นไฉน ? จิต, รูปที่เหลือ (จากที่กล่าวไว้ข้างต้น คือรูปที่มีได้เกิดจากจิต), นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

๓๔/๓๖๗.

๑. อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ มี ๒ ประเภท คือที่ต่อภายใน ได้แก่ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ, กับที่ต่อภายนอก ได้แก่รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธรรมที่คู่กับที่ต่อภายในเป็นคู่ ๆ

๒. โผฏฐัพพะ สิ่งที่มาถูกต้องกาย

๓. กวฬิงการาหาร อาหารที่ทำให้เป็นคำ ๆ หมายถึงอาหารที่กินได้ ยังมีอาหารประเภทอื่นอีก เช่น ผัสสาหาร อาหารคือสัมผัส มโนสัณฺเจตนาหาร อาหารคือความจงใจ หรือตั้งใจ วิญญานาหาร อาหารคือวิญญาน

๘๒. ธรรมที่เกิดพร้อมกับจิตและไม่เกิดพร้อมกับจิต

ธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต (จิตตสทก) เป็นไฉน ? เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ. ธรรมเหล่านี้ เกิดพร้อมกับจิต.

ธรรมที่ไม่เกิดพร้อมกับจิต (โน จิตตสทก) เป็นไฉน ? จิต (หมายถึงจิตดวงอื่น), รูปที่เหลือ (คือที่มีไม่เกิดจากจิต), นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่เกิดพร้อมกับจิต.

๓๔/๓๖๘

๘๓. ธรรมที่หมุนเวียนไปตามจิตและไม่หมุนเวียนไปตามจิต

ธรรมที่หมุนเวียนไปตามจิต (จิตตานุปริวัตติ) เป็นไฉน ? เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ, กายวิญญูติ, วจีวิญญูติ. ธรรมเหล่านี้ หมุนเวียนไปตามจิต.

ธรรมที่ไม่หมุนเวียนไปตามจิต (โน จิตตานุปริวัตติ) เป็นไฉน ? จิต, รูปที่เหลือ (คือที่มีไม่เกิดจากจิต), นิพพาน. ธรรมเหล่านี้ ไม่หมุนเวียนไปตามจิต.

๓๔/๓๖๘

๘๔. ธรรมที่เป็นไปในภายในและภายนอก

ธรรมที่เป็นไปในภายในเป็นไฉน ? จักขายตนะ (ที่ต่อคือตา), โสตายตนะ (ที่ต่อคือหู), ชวนายตนะ (ที่ต่อคือจมูก), ชิวหายตนะ (ที่ต่อคือลิ้น), กายายตนะ (ที่ต่อคือกาย), มนายตนะ (ที่ต่อคือใจ), ธรรมเหล่านี้ เป็นไปในภายใน.

ธรรมที่เป็นไปในภายนอกเป็นไฉน ? รูปายตนะ (อายตนะ หรือที่ต่อคือรูป), สัททายตนะ (ที่ต่อคือเสียง), คันธายตนะ (ที่ต่อคือกลิ่น), รสายตนะ (ที่ต่อคือรส), โผฏฐัพพายตนะ (ที่ต่อคือโผฏฐัพพะ), ัมมายตนะ (ที่ต่อคือธรรม). ธรรมเหล่านี้ เป็นไปในภายนอก.

๓๔/๓๖๘

๘๕. ธรรมที่เป็นกุศล

ธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน ? รากเหง้าของกุศล ๓ อย่าง คือความไม่โลภ ความไม่โกรธ^๕ ความไม่หลง ; กองแห่งเวทนา กองแห่งสัญญา กองแห่งสังขาร กองแห่งวิญญาน ที่ประกอบด้วยรากเหง้าของกุศลนั้น ; การกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่เกิดขึ้นจากรากเหง้าของกุศลนั้น. ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล.

๘๖. ธรรมที่เป็นอกุศล

ธรรมที่เป็นอกุศลเป็นไฉน ? รากเหง้าของอกุศล ๓ อย่าง คือความโลภ ความโกรธ^๖ ความหลง และกิเลส ที่มีเนื้อความเป็นอันเดียวกับรากเหง้าของอกุศลนั้น ; กองเวทนา, กองสัญญา, กองสังขาร, กองวิญญาน

๑. ในภาษาศาสนา ขึ้นถึงอายตนะภายใน อายตนะภายนอก ซึ่งคู่กัน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอายตนะภายใน. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมะ เป็นอายตนะภายนอก คำว่า โผฏฐัพพะ หมายถึงสิ่งที่ถูกต้องได้ ธรรมะ หมายถึงเรื่องที่ได้ด้วยใจ

๒. แปลเอาความจากคำบาลีว่า อโหสะ

๓. แปลเอาความจากคำบาลีว่า โหสะ แท้จริง คำว่า โหระ (ความโกรธ) โหสะ (ความคิดประทุษร้าย) บางคราวก็แสดงไว้เป็นคำใช้แทนกัน บางคำก็แสดงว่าต่างกัน โดยอธิบายว่า ความคิดประทุษร้าย (โหสะ) มีความโกรธ (โหระ) เป็นสมมูลฐาน. แต่แปลจับใจความในที่นี้ใช้แทนกัน เพื่อให้สั้น ๆ ในภาษาไทย

ที่ประกอบด้วยรากเหง้าของอกุศลนั้น ; การกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่เกิดขึ้นจากรากเหง้าของอกุศลนั้น. ธรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล.

๙๗. ธรรมที่เป็นอัปยาคฤต

ธรรมที่เป็นอัปยาคฤตเป็นไฉน ? วิบาก (ผล) ของธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตตระ, เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์, วิญญาณขันธ์, และธรรมเหล่าใดที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากของกรรม, รูปทุกชนิด และธาตุที่เป็นอสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง). ธรรมเหล่านี้ เป็นอัปยาคฤต.

๓๔/๒๕๔

๙๘. ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า

“ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความทุกข์ย่อมติดตามไป เพราะเหตุนั้น เหมือนล้อเกวียนตามรอยเท้าโคฉะนั้น.”

“ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าใจผ่องใสแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความสุขย่อมติดตามไป เพราะเหตุนั้น เหมือนเงาตามตัวฉะนั้น.”

ธรรมบท ๒๕/๑๕

๙๙. เวยยอระจับด้วยการไม่จองเวร

“ผู้ผูกเวรว่า เขาต่ำเรา เขาทำร้ายเรา เขาชนะเรา เขาลักของของเราไป เวยของผู้นั้นย่อมไม่ระจับ.”

“ผู้ไม่ผูกเวรว่า เขาต่ำเรา เขาทำร้ายเรา เขาชนะเรา เขาลักของของเราไป เวยของผู้นั้นย่อมระจับ.”

“เวรในโลกนี้ ย่อมไม่ระจับด้วยการจองเวรเลยในกาลไหน ๆ แต่ระจับด้วยการไม่จองเวรต่างหาก ธรรมนี้ เป็นของเก่า.”

“คนอื่นย่อมไม่รู้ด้วยหรือกว่า พวกเราย่อมย่อยยับกันลงไปในการจองเวรกันนี้เอง. ในคนเหล่านั้น ผู้ใคร่ได้ แต่นั้น ความหมายมั่น จองเวรของเขาย่อมระจับไป.”

ธรรมบท ๒๕/๑๕

๑๐๐. กำลัง ๗ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลัง ๗ ประการเหล่านี้ คือ :-

- | | |
|--------------------------------------|---|
| ๑. กำลังคือความเชื่อ (สัททาผละ) | ๒. กำลังคือความเพียร (วิริยผละ) |
| ๓. กำลังคือความละอายต่อบาป (หิริผละ) | ๔. กำลังคือความเกรงกลัวต่อบาป (โอตตปปผละ) |
| ๕. กำลังคือสติความระลึกได้ (สติผละ) | ๖. กำลังคือความตั้งใจมั่น (สมาธิผละ) |
| ๗. กำลังคือปัญญา (ปัญญาผละ) | |

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลัง ๗ ประการเหล่านี้แล.”

สัตตคนิปาต อังคุตตรนิกาย ๒๓/๒

๑. อัปยาคฤต คือที่พระพุทธรเจ้าไม่พยากรณ์ ว่าดี หรือชั่ว ได้แก่เป็นกลาง ๆ

๒. ในที่ใดสอนให้มีความเชื่อ ในที่นั้นจะสอนให้มีปัญญากำกับอยู่ด้วยเสมอ ในที่นี้สอนเรื่องความเชื่อไว้เป็นข้อแรก สอนเรื่องปัญญาไว้ข้อสุดท้าย

๑๐๑. คำอธิบายกำลัง ๗ ประการ

(๑) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กำลังคือความเชื่อ เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ มีศรัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของตถาคตว่า พระผู้มีพระภาคนั้น :

- | | |
|--|--|
| ๑. เป็นพระอรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) | ๒. เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ |
| ๓. เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความรู้และความประพฤติ | ๔. เป็นผู้เสด็จไปดี |
| ๕. เป็นผู้รู้จักโลก | ๖. เป็นผู้ฝึกคนที่ควรฝึกอย่างเยี่ยม |
| ๗. เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ | ๘. เป็นผู้ตื่น (รวมทั้งปลุกผู้อื่นให้ตื่น) |
| ๙. เป็นผู้มิใช่ชค (เพราะทำเหตุที่จะให้เกิดชคไว้) | |
- นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือความเชื่อ.”

(๒) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลังคือความเพียร เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ตั้งความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม (ธรรมฝ่ายชั่ว) เพื่อทำให้กุศลธรรม (ธรรมฝ่ายดี) สมบูรณ์ เป็นผู้ลงแรงบากบัน มั่น ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม. นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือความเพียร.”

(๓) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลังคือความระลាយต่อบาป เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความระลាយ คือระลាយต่อกายทุจริต (ความประพฤติชั่วทางกาย) วจีทุจริต (ความประพฤติชั่วทางวาจา) มโนทุจริต (ความประพฤติชั่วทางใจ) ระลายต่อการประกอบอกุศล บาปกรรมทั้งหลาย. นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือความระลាយต่อบาป.”

(๔) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลังคือความเกรงกลัวต่อบาป เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความเกรงกลัว คือเกรงกลัวต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศล บาปกรรมทั้งหลาย. นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือความเกรงกลัวต่อบาป.”

(๕) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลังคือความระลึกได้ เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความสติ ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะอันยอดเยี่ยม ย่อมระลึกได้ ย่อมนึกออกถึงสิ่งที่กระทำไว้นานแล้ว ถึงถ้อยคำที่พูดไว้นานแล้วได้. นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือความระลึกได้.”

(๖) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลังคือความตั้งใจมั่น เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ลังจจากาม (ความใคร่ในอารมณ์ที่น่าใคร่) ลังจจากอกุศลธรรมเข้าสู่ฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔. นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือความตั้งใจมั่น.”

(๗) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลังคือปัญญา เป็นไฉน ? อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยปัญญา เห็นความเกิดความดับ เป็นปัญญาอันประเสริฐ ชำแรกกิเลสได้ ทำให้ถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ. นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า กำลังคือปัญญา.”

๒๓/๓, ๔

๑๐๒. มารย่อมบ่มเหงและไม่บ่มเหงคนเช่นไร

“ผู้มักเห็นว่าสวยงาม ไม่สำรวมอินทรีย์ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ไม่รู้ประมาณในการบริโภคนก เทียนจรัณ มีความเพียรแล้ว มารย่อมบ่มเหงผู้นั้นแหละ เหมือนลมทำลายต้นไม้ที่ไม่แข็งแรงจะนั้น.”

“ผู้ไม่มักเห็นว่าสวยงาม สำรวมอินทรีย์ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) รู้ประมาณในการบริโภคนก มีศรัทธา ปราศจากความเพียร มารย่อมไม่บ่มเหงผู้นั้น เหมือนลมไม่ทำลายภูเขาอันล้วนด้วยศิลาจะนั้น.”

ธรรมบท ๒๕/๑๖

๑๐๓. กาสาวพัสตร์ กับ กิเลสอันเปรียบเหมือนน้ำผาต

“ผู้ใดยังไม่ปราศจากกสภาวะ” (กิเลสอันเปรียบเหมือนน้ำผาต) ปราศจากทมะ (ความข่มใจ) และสัจจะ (ความจริงใจ) มานุ่งห่มกาสาวพัสตร์ ผู้นั้นหาสมควรนุ่งห่มกาสาวพัสตร์ไม่”

“แต่ผู้ใดคายกิเลสที่เปรียบเหมือนน้ำผาตได้แล้ว ตั้งมั่นดีในศีล ประกอบด้วยทมะ (ความข่มใจ) และสัจจะ (ความจริงใจ) ผู้นั้นแล ย่อมสมควรนุ่งห่มกาสาวพัสตร์.”

ธรรมบท ๒๕/๑๖

๑๐๔. จะบรรลุสิ่งเป็นสาระก็ด้วยเข้าใจสาระ

“ผู้เห็นในสิ่งไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ เห็นในสิ่งที่เห็นสาระว่าไม่เป็นสาระ มีความดำริผิดเป็นทางไป ย่อมไม่ได้บรรลุสิ่งที่เป็นสาระ.”

“ผู้รู้สิ่งเป็นสาระโดยความเป็นสาระ สิ่งไม่เป็นสาระโดยความไม่เป็นสาระ มีความดำริชอบเป็นทางไป ย่อมบรรลุสิ่งเป็นสาระได้.”

ธรรมบท ๒๕/๑๖

๑๐๕. ฝนร่วรดที่เทียบด้วยราคะ” (ความติดใจ)

“เรือนที่มุงไม่ดี ฝนย่อมร่วรดได้ฉับใด จิตที่อบรมไม่ดี ราคะ (ความติดใจ) ก็ร่วรดได้ฉับนั้น.”

“เรือนที่มุงดีแล้ว ฝนย่อมร่วรดไม่ได้ฉับใด จิตที่อบรมดีแล้ว ราคะ (ความติดใจ) ก็ร่วรดไม่ได้ฉับนั้น.”

ธรรมบท ๒๕/๑๖

๑๐๖. ผู้เศร้าโศก กับ ผู้บันเทิงในปัจจุบันและอนาคต

“คนทำความชั่ว ย่อมเศร้าโศกในโลกทั้งสอง คือเศร้าโศกในโลกนี้ ละไปแล้วก็เศร้าโศก เขาย่อมเศร้าโศกเดือดร้อน เพราะเห็นการกระทำอันเศร้าหมองของตน.”

๑. เป็นการเล่นถ้อยคำ ในบาลีว่า กาสาวะ ; (ผ้าย้อมน้ำผาต หรือกาสาวพัสตร์) นั้น จะควรก็เฉพาะแก่ผู้ปราศจากกสภาวะ (กิเลสอันเปรียบเหมือนน้ำผาต) เท่านั้น
๒. คำว่า ราคะ ถ้าแปลว่า ความกำหนัด จะหมายความว่าเฉพาะในกามารมณ์ แต่ในความหมายที่กว้าง ความติดใจติดใจในสิ่งใด ๆ ก็ตาม ที่มีลักษณะเหมือนจิตที่ถูกสีย้อม ก็เป็นราคะทั้งสิ้น. ราคะมี ๓ อย่าง ติดใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นกามราคะ ติดใจในรูปฌาน เป็นรูปราคะ ติดใจในอรูปฌาน เป็นอรูปราคะ

“คนทำบุญ ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง คือบันเทิงในโลกนี้ ละไปแล้วก็บันเทิง เพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งการกระทำของตน.”

ธรรมบท ๒๕/๑๖

๑๐๗. พุคมากไม่ทำ กับ พุคน้อยแต่ทำ

“คนที่พูดถ้อยคำมีประโยชน์ แม้มาก แต่เป็นผู้ประมาท ไม่ทำตามถ้อยคำนั้น ผู้นั้นย่อมไม่ได้มีส่วนแห่งคุณธรรมที่ทำให้เป็นสมณะ เหมือนคนเลี้ยงโค นับโคให้ผู้อื่น แต่ไม่มีส่วนแห่งน้ำมันโคฉะนั้น. คนที่พูดถ้อยคำมีประโยชน์ แม้น้อย แต่ประพฤติตามธรรม ละระคะ โทสะ และ โมหะ ได้ ร้อยยู่โดยชอบ มีจิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี ไม่ถ่อมมันในโลกนี้ หรือโลกอื่น ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณธรรมที่ทำให้เป็นสมณะ.”

ธรรมบท ๒๕/๑๗

๑๐๘. ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย

“ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย, ผู้ไม่ประมาท ชื่อว่าไม่ตาย ผู้ประมาทย่อมเหมือนคนตายแล้ว. บัณฑิตทราบข้อความนี้โดยพิเศษแล้ว ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ยินดีในธรรมเป็นที่เที่ยวไป (แห่งจิต) ของพระอริยะทั้งหลาย ย่อมบันเทิงในความไม่ประมาท. ผู้นั้นมีความเพ่ง ทำความเพียรติดต่อ มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์ เป็นผู้ฉลาด ย่อมได้บรรลुพระนิพพาน อันปลอดโปร่งจากโยคะ (คือกิเลสที่ประกอบสัตว์ไว้ในความเวียนว่ายตายเกิด).”

ธรรมบท ๒๕/๑๘

๑๐๙. ยศเจริญแก่คนเป็นไร

“ยศย่อมเจริญแก่คนที่มีความหมั่น, มีสติ, มีภาระงานสะอาด, ไคร่ครวญแล้วจึงทำ, สำรวมระวัง, ครองชีวิตอยู่โดยธรรม และเป็นผู้ไม่ประมาท.”

ธรรมบท ๒๕/๑๘

๑๑๐. เกาะชนิดไหนน้ำไม่ท่วม

“ห้วงน้ำย่อมไม่ท่วมทับเกาะใด ผู้มีปัญญาพึงสร้างเกาะ (ที่พึ่ง) นั้นขึ้น ด้วยคุณธรรมคือความหมั่น, ความไม่ประมาท, ความสำรวมระวัง และความรู้จักข่มใจ.”

ธรรมบท ๒๕/๑๘

๑๑๑. คนพาล กับ คนมีปัญญา

“คนพาลผู้มีปัญญาทราม ย่อมประกอบแต่ความประมาทเนื่องนิตย์ ส่วนผู้มีปัญญา ย่อมประกอบเนื่อง ๆ แต่ความไม่ประมาท เหมือนรักษาทรัพย์อันประเสริฐฉะนั้น.”

ธรรมบท ๒๕/๑๘

๑๑๒. พระพุทธเจ้าทรงพยาบาลภิกษุอาพาธ

สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธด้วยโรคท้องเสีย เอนอนจมบัสสาวะ อุจจาระของตนอยู่. ขณะนั้น พระผู้มีพระภาค มีท่านพระอานนท์ตามเสด็จ เทียวตรวจเสนาสนะไปยังที่อยู่ของภิกษุนั้น ทอดพระเนตรเห็น เอนอนจมบัสสาวะ อุจจาระของตนอยู่ จึงเสด็จเข้าไปหา ตรัสถามว่า “ดูก่อนภิกษุ! เธออาพาธด้วยโรคอะไร?”

ภิกษุนั้นกราบทูลว่า “โรคท้องเสีย พระเจ้าข้า!”

“ภิกษุผู้พยาบาลเธอไม่มีหรือ?”

“ไม่มี, พระเจ้าข้า!”

“เพราะเหตุไรเล่า ภิกษุทั้งหลายจึงไม่พยาบาลเธอ?”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ไม่ทำประโยชน์แก่ภิกษุทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้น ภิกษุทั้งหลาย จึงไม่พยาบาลข้าพระองค์.”

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกพระอานนท์มาสั่งว่า “ดูก่อนอานนท์! เธอจงไปนําน้ำมา เรา” จะอาบน้ำให้ภิกษุนี.”

พระอานนท์รับพระพุทธดำรัสแล้ว จึงไปนําน้ำมา.

พระผู้มีพระภาคทรงรดน้ำ พระอานนท์ทำความสะอาด. พระผู้มีพระภาคทรงจับทางศีรษะ พระอานนท์ยกทางเท้าให้ภิกษุนั้นนอนบนเตียง.

ครั้นแล้วพระผู้มีพระภาคทรงเรียกประชุมภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุการณ์นั้น ตรัสถามว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีภิกษุใช้อยู่ในวิหารโน้นมิใช่หรือ?”

“มี, พระเจ้าข้า!”

“เธออาพาธด้วยโรคอะไร?”

“ด้วยโรคท้องเสีย, พระเจ้าข้า.”

“มีใครพยาบาลภิกษุนั้นหรือเปล่า?”

“ไม่มี, พระเจ้าข้า!”

“ทำไมเล่า ภิกษุทั้งหลายจึงไม่พยาบาลภิกษุนั้น.”

“ภิกษุทั้งหลายไม่พยาบาลเธอ เพราะเธอไม่ทำประโยชน์แก่ภิกษุทั้งหลาย, พระเจ้าข้า!”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มารดาบิดาผู้จะพึงพยาบาลพวกเรอก็ไม่มี. ถ้าเธอไม่พยาบาลตนเอง ใครเล่าจักพยาบาล. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผู้ใดจะพยาบาลเรา ก็พึงพยาบาลภิกษุใช้เถิด. ถ้ามีอุปัชฌายะ อุปัชฌายะพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีอาจารย์ อาจารย์พึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีสัททวิหาริก สัททวิหาริกพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีอันตเวาลิก อันตเวาลิกพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌายะ ภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌายะพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ ภิกษุผู้ร่วมอาจารย์พึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้าไม่มีอุปัชฌายะ อาจารย์

สัทธวิหาริก อันเตवासิก ผู้ร่วมอุปัชฌายะ หรือผู้ร่วมอาจารย์ สงฆ์พึงพยาบาลเธอ. ถ้าไม่พยาบาล ต้องอาบัติทุกกฏ.”

วินัยปิฎก ๕/๒๒๖

๑๑๓. ผู้เป็นไร บรรลุสุขอันไพศาล

“ท่านทั้งหลายจงอย่าประกอบเรื่อง ๆ ซึ่งความประมาทและความซัดเซอด้วยความยินดีใน काम เพราะว่ามีผู้ไม่ประมาท เฟง (ธรรม) อยู่ ย่อมได้บรรลุความสุขอันไพศาล.”

๑๑๔. บินสู่ที่สูงมองดูคนข้างล่าง

“เมื่อใด บัณฑิตรู้ความประมาทออกจากความไม่ประมาทได้ เมื่อนั้น บัณฑิตขึ้นสู่ปราสาท คือปัญญา เป็นผู้ไม่เศร้าโศก ย่อมมองเห็นประสาธน์ผู้เศร้าโศก. ผู้มีปัญญา ย่อมมองเห็นคนพาลได้ เหมือนคนยืนอยู่บนภูเขามองเห็นคนที่ยืนอยู่บนพื้นดินฉะนั้น.”

๑๑๕. ผู้มีปัญญาเหมือนม้ามีฝีเท้าเร็ว

“ผู้มีปัญญา เมื่อคนทั้งหลายประมาท เป็นผู้ไม่ประมาท เมื่อคนทั้งหลายหลับ (เพราะกิเลส) เป็นผู้ตื่นอยู่โดยมาก ย่อมขึ้นหน้าคนมีปัญญาทรมไป เหมือนม้ามีฝีเท้าเร็ว ขึ้นหน้าม้าที่ไม่มีกำลังไปฉะนั้น.”

ธรรมบท ๒๕/๑๘

๑๑๖. ดีเหนือผู้อื่นด้วยความไม่ประมาท

“ท้าวหมว (พระอินทร์) บรรลุความเป็นผู้ประเสริฐกว่าเทวทั้งหลายด้วยความไม่ประมาท. บัณฑิตสรรเสริญความไม่ประมาท ดีเทียบความประมาททุกเมื่อ.”

ธรรมบท ๒๕/๑๘

๑๑๗. ต้องเป็นผู้รู้ ผู้เห็น จึงสิ้นอาสวะได้

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นอาสวะของผู้รู้ผู้เห็น ไม่กล่าวความสิ้นอาสวะของผู้ไม่รู้ไม่เห็น. รู้อะไร ? เห็นอะไรเล่า ? ความสิ้นอาสวะจึงมีได้. รู้เห็นโยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยแยบคาย) และอโยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย). เมื่อทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ก็ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น. เมื่อทำไว้ในใจโดยแยบคาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ก็จะละเสียได้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงละได้ด้วยทัสสนะ (การเห็น) ก็มี ; อาสวะที่พึงละได้ด้วยสังวร (ความสำรวม) ก็มี ; อาสวะที่พึงละได้ด้วยปฏิสารณะ (การใช้สอย, การบริโภค) ก็มี ; อาสวะที่พึงละได้

-
๑. อุปัชฌายะ คือผู้บวชให้ คู่กับสัทธวิหาริก คือผู้อยู่ด้วย หมายถึงผู้ที่เข้ามาบวช มีภิกษุใดเป็นอุปัชฌายะ ก็เป็นสัทธวิหาริกของภิกษุนั้น. อาจารย์ คือผู้สวดประกาศสงฆ์ในขณะบวช หรือผู้สอนธรรม ผู้ปกครอง คู่กับอันเตवासิก คือผู้อยู่ในปกครอง

ด้วยอริวาสนะ (การอดทน หรือข่มไว้) ก็มี ; อาสวะที่พึงละได้ด้วยปรัวชชนะ (การงดเว้น) ก็มี ; อาสวะที่พึงละได้ด้วยวิโนทนะ (การบรรเทา หรือการทำให้น้อยลง) ก็มี ; อาสวะที่พึงละได้ด้วยภาวนา (การอบรม คือลงมือปฏิบัติให้เกิดผล) ก็มี."

(๑) อาสวะที่พึงละได้ด้วยทัสสนะ (การเห็น)

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงละได้ด้วยการเห็น เป็นไฉน ? บุณฺชน (คนผู้ยังมากด้วยกิเลส) ในโลกนี้ ผู้มิได้สดับ ผู้มิได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า มิได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า มิได้เห็นสัตบุรุษ (คนดี) ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ มิได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมไม่รู้จักรักรรรมที่ควรทำไว้ในใจ (ควรใส่ใจ) ไม่รู้จักรักรรรมที่ไม่ควรทำไว้ในใจ (ไม่ควรใส่ใจ). เมื่อไม่รู้จักรักรรรมที่ควรใส่ใจ และไม่ควรใส่ใจ จึงใส่ใจธรรมที่ไม่ควรใส่ใจ ไม่ใส่ใจธรรมที่ควรใส่ใจ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เขาใส่ใจธรรมที่ไม่ควรใส่ใจชนิดไหน ? คือชนิดที่เมื่อใส่ใจเข้า กามาสวะ (กิเลสที่หมักต้องสันดานคือกาม) ภวาสวะ (กิเลสที่หมักต้องสันดานคือความยินดีในภพ) อวิชาสวะ (กิเลสที่หมักต้องสันดานคืออวิชาความไม่รู้จริง) ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เขาไม่ใส่ใจธรรมที่ควรใส่ใจชนิดไหน ? คือชนิดที่ เมื่อใส่ใจเข้า กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชาสวะ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ไม่เกิด ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะละเสียได้. เพราะการใส่ใจธรรมที่ไม่ควรใส่ใจ และการไม่ใส่ใจธรรมที่ควรใส่ใจของบุคคลผู้นั้น อาสวะที่ยังไม่เกิด ก็ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น. ผู้นั้นยอมใส่ใจโดยไม่แยกคาย อย่างนี้ว่า

๑. เราได้เคยเกิดมาแล้ว ในอดีตกาลนานไกลหรือหนอ ?
 ๒. หรือว่าเราไม่ได้เคยเกิดมาแล้ว ในอดีตกาลนานไกล ?
 ๓. เราได้เคยเกิดเป็นอะไรหนอ ในอดีตกาลนานไกล ?
 ๔. เราได้เคยเกิดเป็นอย่างไรหนอ ในอดีตกาลนานไกล ?
 ๕. เราได้เคยเกิดเป็นอะไรแล้วเกิดเป็นอะไรอีกหนอ ในอดีตกาลนานไกล ?
 ๖. เราจักเกิดหรือหนอ ในอนาคตกาลนานไกล ?
 ๗. หรือว่าเราจักไม่เกิด ในอนาคตกาลนานไกล ?
 ๘. เราจักเกิดเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลนานไกล ?
 ๙. เราจักเกิดเป็นอย่างไรหนอ ในอนาคตกาลนานไกล ?
 ๑๐. เราจักเกิดเป็นอะไรแล้วเกิดเป็นอะไรอีกหนอ ในอนาคตกาลนานไกล ?
- หรือปรารภปัจจุบันกาลนานไกล ก็เกิดความสงสัยภายในขึ้นว่า
๑๑. เราเป็นหรือหนอ
 ๑๒. หรือว่าเราไม่ได้เป็น
 ๑๓. เราเป็นอะไรหนอ
 ๑๔. เราเป็นอย่างไรหนอ
 ๑๕. สัตว์นี้มาเกิดจากที่ไหนหนอ
 ๑๖. เราจักไปเกิดที่ไหนหนอ ?"

เมื่อเขาใส่ใจโดยไม่แยกคาย อย่างนี้ ทิฏฐิ (ความเห็น) ๖ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น คือ :-

๑. ความเห็นอย่างเป็นจริงอย่างมั่นคงของผู้หนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นว่า “อัตตา (ตัวตน) ของเรามีอยู่.”
๒. ความเห็นอย่างเป็นจริงอย่างมั่นคงของผู้หนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นว่า “อัตตา (ตัวตน) ของเราไม่มี.”
๓. ความเห็นอย่างเป็นจริงอย่างมั่นคงของผู้หนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นว่า “เรายอมจำอัตตา (ตัวตน) ได้ด้วยอัตตา (ตัวตน) นี้เอง.”

๔. ความเห็นอย่างเป็นจริงอย่างมั่นคงของผู้หนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นว่า “เรายอมจำอนัตตา (สิ่งไม่ใช่ตัวตน) ได้ด้วยอัตตา (ตัวตน) นี้เอง.”

๕. ความเห็นอย่างเป็นจริงอย่างมั่นคงของผู้หนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นว่า “เรายอมจำอัตตา (ตัวตน) ได้ด้วยอนัตตา (สิ่งไม่ใช่ตัวตน) นี้เอง.”

๖. หรือผู้หนึ่งเกิดความเห็นอย่างนี้ว่า “อัตตา (ตัวตน) ของเรา เป็นผู้พูด เป็นผู้รู้ ย่อมเสวยผล แห่งกรรมดี กรรมชั่ว ในที่นั้น ๆ อัตตา (ตัวตน) ของเรา นั้นแหละ เป็นของเที่ยง ยั่งยืน เป็นอย่างนั้น ไม่แปรผัน จักตั้งอยู่อย่างนั้น เสมอด้วยสิ่งซึ่งคงทนทั้งหลาย.”

“นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่าทิฏฐิคตะ (ตัวทิฏฐิ) ทิฏฐิคณะ (การยึดด้วยทิฏฐิ) ทิฏฐิกันตาระ (ทางกันตาคือทิฏฐิ) ทิฏฐิวิสุกะ* (ความขอกย้อนแห่งทิฏฐิ) ทิฏฐิวิปลันทิตะ (ความผันผวนแห่งทิฏฐิ และ ทิฏฐิสังโยชนะ (เครื่องผูกคือทิฏฐิ).”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล ผู้มิได้สดับ ผู้ถูกเครื่องผูกคือทิฏฐิผูกมัดแล้ว เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นไปจากความเกิด ความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความพิโรธรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ไม่พ้นไปจากทุกข์ได้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แต่อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ผู้เห็นพระอริยเจ้า ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ได้รับการแนะนำดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมรู้จักกรรมที่ควรใส่ใจ และไม่ควรใส่ใจ. ผู้หนึ่ง เมื่อรู้จักกรรมที่ควรใส่ใจ ย่อมไม่ใส่ใจกรรมที่ไม่ควรใส่ใจ ย่อมใส่ใจกรรมที่ควรใส่ใจ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เขาย่อมไม่ใส่ใจกรรมที่ไม่ควรใส่ใจชนิดไหน ? คือชนิดที่เมื่อใส่ใจเข้า กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เขาย่อมใส่ใจกรรมที่ควรใส่ใจชนิดไหน ? คือชนิดที่ เมื่อใส่ใจเข้า กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ย่อมละเสียได้. เพราะการไม่ใส่ใจกรรมที่ไม่ควรใส่ใจ เพราะการใส่ใจกรรมที่ควรใส่ใจของบุคคลนั้น อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ก็จะไม่ละเสียได้. ผู้หนึ่งยอมใส่ใจโดยไม่แยกคายว่า นี่คือทุกข์, นี่คือเหตุให้ทุกข์เกิด, นี่คือความดับทุกข์, นี่คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. เมื่อบุคคลนั้นใส่ใจโดยไม่แยกคายอย่างนี้ ย่อมละสังโยชน์ (กิเลสเครื่องผูกมัด) ๓ อย่างเสียได้ คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุยึดถือว่ากายของเรา) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) สีลพพตปราคาส (ความยึดถือศีลและพรต ได้แก่ความติดในลัทธิพิธีต่าง ๆ). นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงละได้ด้วยการเห็น.”

(๒) อาสวะที่พึงจะได้ด้วยสังวร (ความสำรวม)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงจะได้ด้วยความสำรวม เป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้สำรวม ระวัง อินทริย์ (สภาพที่เป็นใหญ่) คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, และใจ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมระวังแล้ว อาสวะ (กิเลสที่หมักต้องสันดาน) ที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมีเกิดขึ้น เมื่อสำรวมระวังแล้ว อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อน ก็จะไม่มี. นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงจะได้ด้วยความสำรวม.”

(๓) อาสวะที่พึงจะได้ด้วยปฏิสภาวณะ (การส่องเสพ, การใช้สอย, การบริโภค)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการส่องเสพ เป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงใช้สอยจิ๋ว (ผ้านุ่งห่ม) เพียงเพื่อบำบัดความหนาว ความร้อน บำบัดสัมผัส อันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบกปิดอวัยวะที่ให้เกิดความละอาย.”

“เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงบริโภคบิณฑบาต (อาหาร) มิใช่เพื่อเล่น มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อประดับ มิใช่เพื่อตกแต่ง เพียงเพื่อดังอยู่ได้แห่งร่างกายนี้ เพื่อยังชีวิต เพื่อบรรเทาความลำบาก เพื่อบริโภคพรหมจรรย์ ด้วยคิดว่า ด้วยการใช้สอยบริโภคนี้ เราจักบำบัด (ทุกข์) เวทนาเก่า ไม่ทำ (ทุกข์) เวทนาใหม่ ให้เกิดขึ้น เราจักดำรงชีวิตได้. ความไม่มีโทษ และความอยู่เป็นสาธุจักเกิดขึ้น.”

“เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงใช้สอยเสนาสนะ (ที่นอนที่นั่ง) เพียงเพื่อบำบัดความหนาว ความร้อน บำบัดสัมผัส อันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพื่อบรรเทาอันตรายอันเกิดแต่ ฤดูกาล และเพื่อยินดีในความหลีกเร้น.”

“เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงบริโภคยารักษาโรค เพื่อบำบัดเวทนาเนื่องจากอาพาธต่าง ๆ อันเกิดขึ้นแล้ว เพื่อไม่มีความเจ็บไข้เป็นสำคัญ.”

“เพราะเมื่อภิกษุไม่ส่องเสพปัจจัย ๔ อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมีเกิดขึ้น. เมื่อส่องเสพปัจจัย ๔ อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะไม่มี. นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการส่องเสพ.”

(๔) อาสวะที่พึงจะได้ด้วยอธิวาสณะ (การอดทนหรือข่มไว้)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการอดทน เป็นไฉน ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว ย่อมเป็นผู้อดทนได้ต่อหนาว ร้อน หิวระหาย ต่อสัมผัสอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ต่อถ้อยคำหยาบคายที่มากกระทบ ต่อทุกข์เวทนาทางกายที่เกิดขึ้น อันกล้าแข็ง เจ็บปวด ไม่เป็นที่ส่ำราญ ไม่เป็นที่พอใจ ขนาดจะทำลายชีวิตเสียได้.”

“เพราะเมื่อภิกษุนั้นไม่อดทน อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมีเกิดขึ้น เมื่อเธออดทน อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะไม่มี. นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการอดทน.”

(๕) อาสวะที่พึงจะได้ด้วยปริวัชณะ (การงดเว้น)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการงดเว้น เป็นไฉน ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว ย่อมเว้นช่างดู ม้าดู โคดู สุนัขดู งู ดูไม้ ที่มีหนาม บ่อน้ำ เหว น้ำครำ

หลุมโสโครก. ภิกษุหนึ่งในอาสนะอันไม่สมควร คบมิตรชั่ว ย่อมถูกเพื่อนพรหมจารี ผู้รู้ เข้าใจไปในฐานะอันชั่ว. เธอพิจารณาโดยแยกคายแล้ว ย่อมเว้นอาสนะอันไม่สมควรนั้น ที่เที่ยวไปอันไม่สมควรนั้น และมิตรชั่วเหล่านั้น. เพราะเมื่อเธอไม่เว้น อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมีเกิดขึ้น เมื่อเธอเว้นอาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมี. นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการงดเว้น."

(๖) อาสวะที่พึงจะได้ด้วยวิโนทนะ (การบรรเทา)

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการบรรเทา (การทำให้น้อยลง) เป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้ว ย่อมไม่รับไว้ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้หมดไป ย่อมทำให้ตั้งอยู่ไม่ได้ซึ่งกามวิตก (ความตรึกในกาม) พยาบาทวิตก (ความตรึกในการป้องกันภัย) วิหิงสาวิตก (ความตรึกในการเบียดเบียน) ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว. เพราะเมื่อภิกษุนั้นไม่บรรเทา อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมีเกิดขึ้น เมื่อเธอบรรเทาอาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมี. นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการบรรเทา (การทำให้น้อยลง)."

(๗) อาสวะที่พึงจะได้ด้วยภาวนา (การอบรม)

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการอบรม (การลงมือปฏิบัติให้เกิดผล) เป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้ว ย่อมอบรม (ลงมือปฏิบัติ) สัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้) คือ (๑) สติ (ความระลึกได้) (๒) ธัมมวิจยะ (การเลือกเฟ้นธรรม) (๓) วิริยะ (ความเพียร) (๔) ปีติ (ความอิ่มใจในธรรม) (๕) ปัสสัทธิ (ความสงบใจ) (๖) สมาธิ (ความตั้งใจมั่น) และ (๗) อุเบกขา (ความวางเฉยในธรรม) อันอิงความสังัด อิงความคล้ายกำหนด อิงความดับทุกข์ อันน้อมไปเพื่อความสละกิเลส. เพราะเมื่อภิกษุนั้น ไม่อบรม อาสวะ ที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมีเกิดขึ้น เมื่อเธออบรม อาสวะที่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้ ก็จะมี. นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! เรียกว่า อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการอบรม."

(สรุปความ)

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เนื่องจากอาสวะที่พึงจะได้ด้วยการเห็น อันเธอละได้แล้ว ; อาสวะที่พึงจะได้ด้วยความสำรวม อันเธอละได้แล้ว ; อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการส้องเสพ อันเธอละได้แล้ว ; อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการอดทน อันเธอละได้แล้ว ; อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการงดเว้น อันเธอละได้แล้ว ; อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการบรรเทา อันเธอละได้แล้ว ; อาสวะที่พึงจะได้ด้วยการอบรม อันเธอละได้แล้ว ; เธอจึงชื่อว่า ปิดกั้นแล้วด้วยการปิดกั้นอาสวะทั้งปวงได้ ตัดขาดซึ่งตัณหา คลายได้ซึ่งเครื่องผูกมัด ทำที่สุดทุกข์ได้โดยชอบ เพราะตรัสรู้เรื่องของจิตใจ."

สัพพาสวสังวรสูตร" ๑๒/๑๒-๒๐

๑๑๘. ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท

"ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความประมาท ย่อมเผากิเลสที่ผูกมัดใหญ่หน้อย ไปได้เหมือนไฟเผาเชื้อน้อยใหญ่ฉะนั้น."

๑๑๙. ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาทอีกอย่างหนึ่ง

“ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความประมาท เป็นผู้ไม่ควรที่จะเสื่อม ย่อมอยู่ในที่ใกล้พระนิพพานเหียว.”

๑๒๐. จิตที่กวัดแกว่งคันรนนั้นตัดให้ตรงได้

“ผู้มีปัญญา ย่อมทำจิตที่กวัดแกว่ง คันรน รักรายาก ห้ามยากให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรฉะนั้น. จิตนี้ ที่ยกขึ้นจากห้วงน้ำคือความอาลัย เพื่อจะละบ่วงมาร ย่อมคันรนเหมือนปลาที่ถูกโยนไปบนบก.”

๑๒๑. จิตที่ฝึกแล้วนำสุขมาให้

“การฝึกจิตที่ข่มได้ยาก เป็นของเบา มักตกไปในอารมณ์ตามที่ใคร เป็นการดี เพราะจิตที่ฝึกแล้วนำความสุขมาให้.”

๑๒๒. จิตที่คุ้มครองแล้วนำสุขมาให้

“ผู้มีปัญญา พึงรักษาจิต ที่เห็นได้ยาก ละเอียดย่อน มักตกไปในอารมณ์ตามที่ใคร เพราะจิตที่คุ้มครองแล้วนำความสุขมาให้.”

๑๒๓. จะพ้นจากบ่วงมารได้อย่างไร

“ผู้ใดสำรวจจิต ซึ่งเที่ยวไปได้ไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีร่าง มีแค่คู่หา (คือตัวมนุษย์) เป็นที่อาศัยได้ ผู้นั้นย่อมพ้นจากบ่วงแห่งมาร.”

๑๒๔. ผู้เช่นไร ปัญญาไม่รู้จักรบิรุณ ผู้เช่นไรไม่มีภัย

“ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม มีความเสื่อมใสอันเลื่อนลอย ปัญญาของเขาย่อมไม่บริบูรณ์. ผู้มีจิตอันกิเลสไม่ร่วรคแล้ว มีจิตอันกิเลสตามกำจัดไม่ได้ ละบุญและบาปได้แล้ว เป็นผู้ตื่นอยู่ ย่อมไม่มีภัย.”

ธรรมบท ๒๕/๑๔

๑๒๕. ความจนเป็นทุกข์ในโลก

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความจนเป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม.”
ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า !”
จึงตรัสต่อไปว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนจนไม่มีทรัพย์ของตนเอง ไม่มั่งคั่ง ย่อมทุกข์นี้. แม้การทุกข์นี้เป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม.”
“คนจนทุกข์นี้แล้ว ก็จะต้องเสียดอกเบี้ย. แม้การเสียดอกเบี้ย ก็เป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม.”

-
๑. ได้ตัดข้อความที่ซ้ำกันออก คือคำว่า ไม่มีทรัพย์ของตนเอง ไม่มั่งคั่ง แม้คำกราบทูลของภิกษุทั้งหลายที่ว่า “อย่างนั้น พระเจ้าข้า !” ซึ่งมีแทรกอยู่ทุกข้อ ก็ตัดออก

“คนจนที่จะต้องเสียดอกเบี้ยย ไม่ให้ดอกเบี้ยยตามกำหนด ก็ถูกเขาทวง แม้การถูกทวง ก็เป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม.”

“คนจนถูกทวง ไม่ให้เขา ก็ถูกเขาตามตัว แม้การถูกตามตัว ก็เป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม.”

“คนจนถูกตามตัว ไม่ให้เขา ย่อมถูกจองจำ แม้การถูกจองจำ ก็เป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความจนก็ดี, การกู้หนี้ยืมสินก็ดี, การเสียดอกเบี้ยยก็ดี, การถูกทวงก็ดี, การถูกตามตัวก็ดี, การถูกจองจำก็ดี เป็นทุกข์ในโลกของผู้บริโภคคาม ด้วยประการฉะนี้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ข้ออุปมาอย่างนั้นเหมือนกัน. บุคคลบางคนไม่มีศรัทธา (ความเชื่อ) ในกุศลธรรม ไม่มีหิริในกุศลธรรม ไม่มีโอตตปเปในกุศลธรรม ไม่มีความเพียรในกุศลธรรม ไม่มีปัญญาในกุศลธรรม บุคคลนี้ เรียกว่าเป็นคนจน ไม่มีทรัพย์ของตนเอง ไม่มั่งคั่งในวินัยของพระอริยเจ้า.”

“คนจน (ทางธรรม) นั้น เมื่อไม่มีศรัทธาในกุศลธรรม ไม่มีหิริในกุศลธรรม ไม่มีโอตตปเปในกุศลธรรม ไม่มีความเพียรในกุศลธรรม ไม่มีปัญญาในกุศลธรรม ย่อมประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ. การประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจนี้ เรากล่าวว่า เป็นการกู้หนี้ของผู้นั้น.”

“คนจน (ทางธรรม) นั้น เพราะเหตุที่จะปกปิดทุจริตทางกาย วาจา ใจนั้น จึงตั้งความปรารถนาลามก ปรารถนาว่า คำริว่า คนทั้งหลายอย่ารู้เรื่องเราเลย ย่อมกล่าววาจา ย่อมพยายามทางกาย ด้วยคิดว่า คนทั้งหลายอย่ารู้เรื่องเราเลย. ข้อนี้ เรากล่าวว่า เป็นการเสียดอกเบี้ยยของผู้นั้น.”

“เพื่อนพรหมจารี (ผู้ร่วมประพฤติพรหมจรรย์) ผู้มีศีลเป็นที่รัก ย่อมกล่าวถึงผู้นั้นว่า มีการกระทำอย่างนี้ มีความประพฤติดังนี้. ข้อนี้ เรากล่าวว่า เป็นการถูกทวงของผู้นั้น.”

“ความคิดที่เป็นอกุศล (อกุศลวิตก) อันลามก อันประกอบด้วยความเดือดร้อน ย่อมติดตามผู้นั้น ผู้ไปสู่ปากก็ตาม ผู้โคนไม้ก็ตาม ผู้เรือนว่างก็ตาม. ข้อนี้ เรากล่าวว่า เป็นการถูกตามตัวของผู้นั้น.”

“คนจน (ทางธรรม) นั้น ประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ แล้ว ภายหลังที่สิ้นชีวิตไป” ย่อมถูกจองจำ ด้วยการจองจำในนรกบ้าง ด้วยการจองจำในกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉานบ้าง.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราไม่เห็นการถูกจองจำอย่างอื่นสักอย่างเดียว ที่ทำรุนแรง ที่น่าทุกข์ทรมานให้ ทำอันตรายแก่การบรรลุนิพพานอันปลอดโปร่งจากกิเลส อันเป็นธรรมยอดเยี่ยม เหมือนการถูกจองจำในนรก หรือในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนี้เลย.”

ฉกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๓๙๒

๑๒๖. ใครลักษณะมีอยู่แล้วโดยปกติ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะตถาคตเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติ, ความตั้งอยู่แห่งธรรม, ทำนองแห่งธรรมอันนั้น ก็ตั้งอยู่แล้ว คือข้อที่ว่า ‘สังขาร (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง) ทั้งปวงไม่เที่ยง ; สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ (ทนอยู่ไม่ได้) ; ธรรม (ทั้งสิ่งมีปัจจัยปรุงแต่ง และไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน

ตถาคตรู้เข้าใจทำนองธรรมนั้น ครั้นตรัสรู้แล้ว เข้าใจชัดแล้ว ก็บอก, แสดง, บัญญัติ, ตั้งไว้, เปิดเผย, แจกแจง, ทำให้ง่ายถึงข้อที่ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ; สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ; ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน."

ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๓๖๘

๑๒๗. ฤกษ์งามยามดี

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัตว์เหล่าใดประพฤตีสัจจิตทางกาย วาจา ใจ ในเวลาเช้า เช้าวันนั้น ย่อมเป็นเช้าที่ดีของสัตว์เหล่านั้น. สัตว์เหล่าใดประพฤตีสัจจิตทางกาย วาจา ใจ ในเวลากลางวัน กลางวันนั้น ย่อมเป็นกลางวันที่ดีของสัตว์เหล่านั้น. สัตว์เหล่าใดประพฤตีสัจจิตทางกาย วาจา ใจ ในเวลาเย็น เย็นวันนั้น ย่อมเป็นเย็นที่ดีของสัตว์เหล่านั้น."

๒๐/๒๗๘

๑๒๘. การแสวงหา ๒ อย่าง

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การแสวงหา ๒ อย่าง คือการแสวงหาอามิส กับ การแสวงหาธรรม. ในการแสวงหาทั้งสองอย่างนี้ การแสวงหาธรรมเป็นเลิศ."

ทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๑๑๖

๑๒๙. นักรบทางธรรม

"บุคคลรู้จักกาย ซึ่งมีอุปมาด้วยหม้อดิน (คือแตกง่าย) ปิดกันจิต ซึ่งมีอุปมาเหมือนพระนคร (ซึ่งมีคูและป้อมเป็นเครื่องกัน) พึงรบบมารด้วยอาวุธคือปัญญา พึงรักษาชัยชนะ และไม่มุ่งแต่จะพัก (คือไม่ติดในสมบัติจนไม่มีโอกาสทำหน้าที่สูงขึ้นไป)."

๑๓๐. อนาคตของกายนี้

"ไม่นานหนอ กายนี้จักนอนทับแผ่นดิน ถูกทอดทิ้งปราศจากวิญญาณ เหมือนท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น."

๑๓๑. ใครทำร้ายก็ไม่เท่าจิตของตน

"โจรต่อโจร หรือคนผูกเวรต่อคนผูกเวร พึงทำความพินาศอะไรให้แก่กัน จิตที่ตั้งไว้ผิด พึงทำบุคคลให้เลวร้ายยิ่งกว่านั้น."

๑๓๒. ใครทำดีให้ก็ไม่เท่าจิตของตน

"มารดา บิดา หรือญาติอื่น ๆ ทำความดีบางชนิดให้ไม่ได้ จิตที่ตั้งไว้ชอบแล้ว ทำบุคคลให้ดีขึ้นยิ่งกว่านั้น."

ธรรมบท ๒๕/๒๐

๑๓๓. ผู้ชนะโลกทั้งสามและรู้จักเลือกเฟ้นธรรมะ

“ใครเล่าจักชนะแผ่นดินนี้ และยมโลก กับทั้งเทวโลก? ใครเล่าจักเลือกเฟ้นบทแห่งธรรม ที่ตถาคตแสดงดีแล้ว เหมือนหนึ่งช่างดอกไม้ ที่ฉลาด เลือกเฟ้นดอกไม้ฉะนั้น.”

“ผู้ศึกษา” จักชนะแผ่นดินนี้ และยมโลก กับทั้งเทวโลก. ผู้ศึกษา จักเลือกเฟ้นบทแห่งธรรมที่ตถาคตแสดงดีแล้ว เหมือนช่างดอกไม้ที่ฉลาด เลือกเฟ้นดอกไม้ฉะนั้น.”

๑๓๔. ผู้ที่มีจรัลราชมองไม่เห็น

“บุคคลรู้อย่างนี้ว่า เป็นเสมือนฟองน้ำ” (คือแตกทำลายง่าย) รู้อย่างนี้ว่า มีธรรมดาเหมือนพยับแดด (คือมีลักษณะลวงตา) ตัดพวงดอกไม้ของพญามาร (คือความวณเวียนในภุมิทั้งสาม) พึงบรรลุสภาพที่พญามัจจุราชมองไม่เห็น.”

๑๓๕. หวังน้ำใหญ่-มฤตยู

“มฤตยูย่อมพานรชนผู้มัวเก็บดอกไม้ (คือกามารมณ์) มีใจช้องในอารมณ์ต่าง ๆ ไป เหมือนหวังน้ำใหญ่พัดเอาชาวบ้านที่กำลังนอนหลับไปฉะนั้น.”

๑๓๖. อำนาจของความตาย

“ความตายย่อมทำนรชน ผู้มัวเก็บดอกไม้ (คือกามารมณ์) มีใจช้องในอารมณ์ต่าง ๆ ไม่อึดในกามให้ไปสู่อำนาจ.”

ธรรมบท ๒๕/๒๑

๑๓๗. พระอรหันต์ไม่ก้าวล่วงฐานะ ๔ ประการ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มีฐานะอยู่ ที่นักบวชเจ้าลัทธิอื่นพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘สมณะ ตากยบุตร อยู่อย่างมีธรรมอันไม่ตั้งมั่น’ เมื่อนักบวชเจ้าลัทธิอื่นกล่าวอย่างนี้ ท่านพึงกล่าวว่า ‘ผู้มีอายุ ธรรมที่พระผู้มีพระภาค ผู้รู้ผู้เห็น ผู้เป็นพระอรหันต์สัมผัสมาสัมพุทธเจ้าแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว มีอยู่ เป็นธรรมอันไม่พึงก้าวล่วงตลอดชีวิต เหมือนหนึ่งเสาเชือก เสาเหล็ก ฟังไว้ลึก ฟังไว้ดีแล้ว เป็นของไม่หวั่นไหว ไม่สั่นสะเทือน ฉะนั้น. ผู้มีอายุ ! ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ชัณาสพ ผู้มีกิจอันพึงทำได้ทำเสร็จแล้ว วางภาระแล้ว มีความต้องการของตนอันบรรลุลแล้ว สิ้นกิเลสอันเป็นเหตุมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ชัณาสพนั้น เป็นผู้ไม่เป็นไปได้อันจะก้าวล่วงฐานะ ๔ ประการ คือ :-

๑. แผ่นดินนี้ (หมายถึงแผ่นดินภายใน คืออัตตภาพร่างกาย) ยมโลก (นรก) เทวโลก (สวรรค์)
๒. คำว่า ‘ผู้ศึกษา’ แปลจาก คำว่า ‘เสาะ’ โดยทั่วไป แปลว่า ‘ผู้ศึกษา’ โดยเจาะจงในทางธรรม หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บรรลุมรรคผลตั้งแต่ขั้นต่ำ จนถึงจนจะบรรลุนั่นสุดท้าย คือตั้งแต่โสดาปัตติมรรคถึงอรหัตตมรรค
๓. หมายถึงฟองบนผิวน้ำ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแตกไป
๔. อภัพโพ ที่แปลว่า ‘ไม่เป็นไปได้อันเพื่อความขัด’ เพราะถ้าแปลว่า ‘ไม่ควร’ จะหมายความว่า เป็นคำสอนว่า ‘ไม่ควรทำอย่างนั้นอย่างนี้’ แต่ความหมายในที่นี้ว่า ‘ไม่เป็นไปได้อัน’

๑. ไม่เป็นไปได้อันจะจงใจฆ่าสัตว์มีชีวิต
๒. ไม่เป็นไปได้อันจะถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ อันกล่าวได้ว่า เป็นอาการของขโมย
๓. ไม่เป็นไปได้อันจะเสพเมถุนธรรม
๔. ไม่เป็นไปได้อันจะกล่าวเท็จโดยเจตนา
๕. ไม่เป็นไปได้อันจะทำการสะสมบริโภคคาม เหมือนเมื่อเป็นคฤหัสถ์ในกาลก่อน
๖. ไม่เป็นไปได้อันจะถึงความลำเอียงเพราะรัก
๗. ไม่เป็นไปได้อันจะถึงความลำเอียงเพราะชัง
๘. ไม่เป็นไปได้อันจะถึงความลำเอียงเพราะหลง
๙. ไม่เป็นไปได้อันจะถึงความลำเอียงเพราะกลัว."

ปาสาทิกสูตร ๑๑/๑๔๗

การรักษาสาธารณสมบัติ

(มีข้อที่ควรรู้เกี่ยวกับความรอบคอบในการทรงบัญญัติพระวินัยของพระพุทธเจ้า)

๑๓๘. ผ้าเช็ดเท้า

สมัยนั้น ท่อนผ้าเกิดขึ้นแก่สงฆ์ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตให้ทำเป็นผ้าเช็ดเท้าได้."

๑๓๙. ห้ามเหยียบเสนาสนะทั้งที่เท้าเปื้อน

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายเหยียบเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) ด้วยเท้าที่มีได้ล้าง. เสนาสนะเสียหาย. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุยังไม่ล้างเท้า ไม่พึงเหยียบเสนาสนะ. ผู้ใดเหยียบ ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ."

๑๔๐. ห้ามเหยียบเสนาสนะทั้งที่เท้าเปื้อน

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายเหยียบเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) ด้วยเท้าที่เปื้อน. เสนาสนะเสียหาย. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุมีเท้าเปื้อน ไม่พึงเหยียบเสนาสนะ. ผู้ใดเหยียบ ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ."

๑๔๑. ห้ามใส่รองเท้าเหยียบเสนาสนะ

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายใส่รองเท้า เหยียบเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย). เสนาสนะเสียหาย. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุใส่รองเท้า ไม่พึงเหยียบเสนาสนะ. ผู้ใดเหยียบ ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ."

วินัยปิฎก ๗/๑๔๔

๑๔๒. ห้ามบ้วนน้ำลายบนพื้นที่ทาสี

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายบ้วนน้ำลายลงบนพื้นที่ทาสี. สีเสียหาย. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุไม่พึงบ้วนน้ำลายลงบนพื้นที่ทาสี. ผู้ใดบ้วน ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาต (ให้ใช้) กระโถน" (ได้)."

๑๔๓. ให้ใช้ผ้าพันเท้าเตี๋ยงเท้าตั้ง

สมัยนั้น เท้าเตี๋ยงบ้าง เท้าตั้งบ้าง ครุดพื้นที่ทาสี. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตให้พัน (เท้าเตี๋ยง เท้าตั้ง) ด้วยท่อนผ้า.”

๑๔๔. ห้ามพึงผาที่ทาสี

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายพึงผาที่ทาสี. สีเสียหาย. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุไม่พึงพึงผาที่ทาสี. ผู้ใดพึง ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตแผ่นกระดานสำหรับพึง.” แผ่นกระดานครุดพื้นข้างล่างและครุดผาข้างบน. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตให้พันข้างล่าง และข้างบน (แห่งแผ่นกระดาน) ด้วยท่อนผ้า.”

๑๔๕. อนุญาตให้ใช้เครื่องปูนอน

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายล้างเท้าแล้ว ก็ยังรังเกียจที่จะนอน. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราอนุญาตให้ปูลาดก่อนแล้ว จึงนอน.”

วินัยปิฎก ๗/๑๔๕

๑๔๖. ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตา เป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (คือทนอยู่ไม่ได้). สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตน. สิ่งใดไม่ใช่ตัวตน สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั้น นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา. ข้อนี้น่าเห็นทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ ก็เป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (คือทนอยู่ไม่ได้). สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตน. สิ่งใดไม่ใช่ตัวตน สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั้น นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา. ข้อนี้น่าเห็นทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวก ผู้ได้สดับ เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. เมื่อเบื่อหน่ายก็คลายความกำหนัด (หมายถึงความติดใจ). เพราะคลายความกำหนัด ก็หลุดพ้น. เมื่อหลุดพ้น ก็มีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว. เขอย่อมรู้ว่า ชาติ (ความเกิด) สิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ (การประพฤติเหมือนพรหม คือไม่ครองเรือน) ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ (เพื่อมาเกิดอีก) ไม่มี.”

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๑

๑๔๗. ผู้ขึ้นชมทุกข์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้ใดขึ้นชมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขึ้นชมรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้) ธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ผู้นั้นชื่อว่าขึ้นชมทุกข์. ผู้ใดขึ้นชมทุกข์ ผู้นั้นเรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้.”

๑๘/๑๖, ๑๗

๑. ข้อความต่อจากนี้ กล่าวถึงสิ่งที่คู่กันกับตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ต้องได้ สิ่งที่อยู่ได้ด้วยใจ ทั้งอดีต อนาคต ว่าไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน

๑๔๘. ความเกิด ความดับ แห่งทุกข์

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิดปรากฏ แห่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้) ธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) คือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ความตั้งอยู่แห่งโรค ความปรากฏ แห่งความแก่และความตาย.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความดับ ความระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งตา หู เป็นต้นเหล่านั้น คือความดับแห่งทุกข์ ความระงับแห่งโรค ความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งความแก่และความตาย.”

๑๘/๑๗

๑๔๙. ตา หู เป็นต้น มีที่ไหน มารมีที่นั่น

ท่านพระสมิทธิกราบทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! คำที่กล่าวกันว่า มาร มารนั้น ด้วยเหตุเพียงเท่าไร จึงชื่อว่ามาร หรือบัญญัติคำว่า มาร ได้.”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ดูก่อนสมิทธิ ! ในที่ใดมีตา มีรูป (สิ่งที่เห็นด้วยตา) มีความรู้แจ้งทางตา มีธรรมที่พึงรู้แจ้ง ด้วยความรู้แจ้งทางตา ในที่ใดมีหู มีเสียง ฯลฯ มีใจ มีธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) มีความรู้แจ้งทางใจ มีธรรมที่พึงรู้แจ้ง ด้วยความรู้แจ้งทางใจ ในที่นั้น ย่อมมีมาร หรือมีการบัญญัติว่า มาร ; ได้.”

“ดูก่อนสมิทธิ ! ในที่ใดไม่มีสิ่งเหล่านั้น ในที่นั้นย่อมไม่มีมาร ไม่มีการบัญญัติว่า มาร ได้.”

๑๘/๔๖

๑๕๐. นรกที่ตา หู เป็นต้น

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เป็นลาภของท่านทั้งหลาย ท่านได้ดีแล้ว ขณะ (กาลเวลา) เพื่อการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ อันท่านได้รับแล้ว. นรกอันชื่อว่าเนื่องด้วยอายตนะสำหรับถูกต้องอารมณ์ ๖ ชนิด เราได้เห็นแล้ว ในนรกนั้น บุคคลย่อมเห็นรูปใด ๆ ด้วยตา ก็เห็นแต่รูปที่ไม่น่าปรารถนา ไม่เห็นรูปที่น่าปรารถนา, เห็นแต่รูปที่ไม่น่าใคร่ ไม่เห็นรูปที่น่าใคร่, เห็นแต่รูปที่ไม่น่าพอใจ ไม่เห็นรูปที่น่าพอใจ.”

“เขาฟังเสียง, ดมกลิ่น, ลิ้มรส, ถูกต้องโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้), รู้ธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ก็ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้แต่สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ; ไม่ได้ฟัง ไม่ได้ดม ไม่ได้ลิ้ม ไม่ได้ถูกต้อง ไม่ได้รู้สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ.”

๑๕๑. สวรรค์ที่ตา หู เป็นต้น

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เป็นลาภของท่านทั้งหลาย ท่านได้ดีแล้ว ขณะ (กาลเวลา) เพื่อการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ อันท่านได้รับแล้ว. สวรรค์อันชื่อว่าเนื่องด้วยอายตนะสำหรับถูกต้องอารมณ์ ๖ ชนิด เราได้เห็นแล้ว. ในสวรรค์นั้น บุคคลย่อมเห็นรูปใด ๆ ด้วยตา ก็เห็นแต่รูปที่น่าปรารถนา ไม่เห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนา, เห็นแต่รูปที่น่าใคร่ ไม่เห็นรูปที่ไม่น่าใคร่, เห็นแต่รูปที่น่าพอใจ ไม่เห็นรูปที่ไม่น่าพอใจ.”

“เขาฟังเสียง, ตมกลิ่น, ลิ้มรส, ถูกต้องโง่รู้พพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้), วัชรระ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ก็ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้แต่สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ; ไม่ได้ฟัง ไม่ได้ดม ไม่ได้ลิ้มรส ไม่ได้ถูกต้อง ไม่ได้รู้สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ.”

๑๘/๑๕๘

๑๕๒. เวียนว่ายตายเกิด

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเสมือนท่อนไม้ที่โยนขึ้นไปในอากาศ บางครั้งก็ตกลงทางโคน บางครั้งก็ตกลงทางกลาง บางครั้งก็ตกลงทางปลาย สัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูกมัด วิ่งไป ท่องเที่ยวไปอยู่ บางครั้งก็ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ บางครั้งก็มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สงสาร (การเวียนว่ายตายเกิด) นี้ มีที่สุดอันตามไปไม่พบ ไม่ปรากฏเงื่อนเบื้องต้น เบื้องปลาย ของสัตว์ผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูกมัด วิ่งไป ท่องเที่ยวไปอยู่. ควรเพื่อจะเบื่อหน่าย คลายกำหนดในสังขารทั้งปวง ควรที่จะพ้นไปเสีย.”

สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ๑๖/๒๑๙

๑๕๓. อะไรยาวนานสำหรับใคร

“ราตรีของผู้ที่ตื่น ยาวนาน. โยชน์ของผู้เมื่อยล้า ยาว, สงสาร (การท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิด) ของคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม ยาว.”

๑๕๔. ความเป็นสหายในคนพาลไม่มี

“ถ้าเที่ยวไป ไม่พบคนที่ดีกว่าตน หรือเสมอตน ก็ควรบำเพ็ญความเป็นผู้เที่ยวไปคนเดียวให้มัน เพราะความเป็นสหายในคนพาลไม่มี.”

๑๕๕. ของเราแน่หรือ ?

“คนเขลาอย่าม่อเดือตร้อนว่า บุตรของเรามีอยู่ ทรัพย์ของเรามีอยู่ กิตนของตนยังไม่มี บุตร และทรัพย์จักมีแต่ที่ไหน ?”

๑๕๖. พาลและบัณฑิตที่รู้จักตัวเอง

“คนพาลรู้จักความเป็นพาลของตน ก็เป็นบัณฑิตได้บ้าง เพราะเหตุนั้น, แต่คนพาลที่สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต เรากล่าวว่าเป็นพาลแท้.”

๑๕๗. ทัฬีไม่รู้รู้สแกง

“ถ้าคนพาลเข้าไปนั่งใกล้บัณฑิตจนตลอดชีวิต แต่ไม่รู้แจ้งซึ่งธรรม คนพาลนั้น ก็เหมือนทัฬีที่ไม่รู้รู้สแกงจะนั้น.”

๑๕๘. ลินรู้รู้สแกง

“ถ้าวิญญูชนเข้าไปนั่งใกล้บัณฑิต แม้เพียงครู่เดียว แต่รู้แจ้งซึ่งธรรมได้โดยพลัน วิญญูชนนั้นก็เหมือนลินที่รู้รู้สแกงจะนั้น.”

๑๕๙. มีตนเป็นอมิตร

“คนพาลย่อมเที่ยวไป กับตนที่เป็นอมิตรนั้นแหละ ทำบาปกรรมอันมีผลเป็นที่เดือดร้อน.”

ธรรมบท ๒๕/๒๓

๑๖๐. สะอาดด้วยน้ำ หรือ ด้วยความประพฤติ ?

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ตำบลคยาสี่สะ ใกล้แม่น้ำคยา สมัยนั้น ชฎิล (นักบวชเกล้าหมมเป็นเชิง) มากหลาย ดำผุดบ้าง ดำหัวบ้าง เอามือวกน้ำรดตนเองบ้าง ในแม่น้ำคยา บุชาไฟบ้าง ในสมัยที่มีหิมะตกระหว่างราตรีฤดูหนาว อันเย็นเยียบ ด้วยคิดว่า ความบริสุทธิ์จะมีได้ด้วยวิธีการนี้ พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นชฎิลเหล่านั้นทำอาการอย่างนั้น จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“ความบริสุทธิ์เพราะน้ำในแม่น้ำที่คนเป็นอันมากอาบนั้น ย่อมไม่มี ผู้ใดมีสัจจะ มีธรรมะผู้นั้นเป็นผู้สะอาด เป็นพราหมณ์.”

อุทาน ๒๕/๘๐

๑๖๑. อยู่ในอำนาจของคนอื่นเป็นทุกข์

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขา มิคารมารดา^๑ ในบุพพาราม ใกล้กรุงสววัตถิ. สมัยนั้น นางวิสาขา มิคารมารดา มีพระบางอย่างเกี่ยวข้องกับพระเจ้าปเสนทิโกศล. พระราชามีได้ทรงพิจารณาเรื่องนั้นตามความต้องการ (อรรถกถากล่าวว่า นางวิสาขาไปเฝ้า แต่ไม่พบ หลายครั้ง). นางวิสาขาจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแต่ยวัน ถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามว่า “ดูก่อนวิสาขา ! เธอไปไหนมาแต่ยวันทีเดียว.” นางวิสาขาจึงกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ. พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“การอยู่ในอำนาจของคนอื่น ทุกอย่าง เป็นทุกข์, การเป็นอิสสระ ทุกอย่าง เป็นสุข. คนทั้งหลายย่อมเดือดร้อนในเรื่องทุกข์สุขทั่วไป เพราะว่ากิเลสเครื่องมัดสัตว์ เป็นของกำลวงได้ยาก.”

อุทาน ๒๕/๘๘

๑๖๒. สิ้นลงย่อมไม่หวั่นไหว

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสววัตถิ. สมัยนั้น ท่านพระสาริบุตรนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ไม่ไกลพระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นพระสาริบุตรเช่นนั้น จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“ภูเขาศิลา ไม่หวั่นไหว ตั้งอยู่ด้วยดีฉันใด เพราะสิ้นความหลง ภิกษุยอมไม่หวั่นไหว ดุจภูเขานั้น.”

อุทาน ๒๕/๑๑๒

๑. คำนี้เป็นชื่อพิเศษแสดงประวัติว่า ได้เคยต่อสู้กับมิการเศรษฐี บิดาสามี ซึ่งบีบบังคับนางต่าง ๆ และได้อาศัยความดีต่อสู้ จนบิดาสามียอมเรียกเป็นมารดา

๑๖๓. ไมโคกในท่ามกลางแห่งความโศก

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เวฬุวนาราม อันเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ขณะนั้นท่านพระอุปเสนะ วังคันตบุตร ผู้ไปอยู่ที่ลับ หลีกเร้นอยู่ ได้เกิดความคิดอย่างนี้ว่า “เป็นลาภของเรา เราได้ดีหนอ. พระศาสดาของเรา เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง และเราก็ได้ออกจากเรือน บวชไม่มีเรือน ในพระธรรมวินัยที่พระศาสดาตรัสไว้ดีแล้ว เพื่อนร่วมประพาศพรหมจรรย์ของเราเล่า ก็มีศีล มีกัลยาณธรรม และทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ตัวเราก็มิจิตตังมั่นดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง และเป็นพระอรหันต์ขีณาสพ ผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก เราจะอยู่จะตาย ก็นับว่าเจริญ.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบความคิดของท่านพระอุปเสนะ วังคันตบุตรแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“ผู้ใดจะเป็นอยู่ก็ไม่เดือดร้อน จะตายก็ไม่เศร้าโศก” ผู้นั้นเป็นผู้เห็นบท (แห่งธรรม) ย่อมไม่เศร้าโศกในท่ามกลางแห่งความโศก. ภิกษุผู้ถอนความทะยานอยากในความมีความเป็นได้ มีจิตสงบ สันการเวียนว่ายในชาติ (ความเกิด) ความเกิดอีกของเขาย่อมไม่มี.”

อุทาน ๒๕/๑๔๒

๑๖๔. ออกเขา ออกเรา

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสาวัตถี. สมัยนั้นพระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จสู่ชั้นบนปราสาทอันประเสริฐกับพระนางมัลลิกาเทวี. พระองค์ตรัสถามพระนางมัลลิกาเทวีว่า “ดูก่อนมัลลิกา ! ใคร ๆ คนอื่นที่เป็นที่รักยิ่งกว่าตนของเธอเองมีหรือไม่ ?” พระนางมัลลิกากราบทูลว่า “ข้าแต่มหाराชา ! ใคร ๆ คนอื่นที่เป็นที่รักยิ่งกว่าตนของหม่อมฉันไม่มี ก็ใคร ๆ คนอื่นที่เป็นที่รักยิ่งกว่าตนของพระองค์เองมีหรือไม่ ?” พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสตอบว่า “ดูก่อนมัลลิกา ! ใคร ๆ คนอื่นที่เป็นที่รักยิ่งกว่าตัวของเราเองไม่มี.”

ขณะนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จลงปราสาท เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมแล้วประทับนั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ครั้นแล้วได้กราบทูลข้อโต้ตอบของพระองค์กับพระนางมัลลิกาเทวี ให้ทรงทราบ.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“บุคคลตรวจดูด้วยจิตทั่วทุกทิศแล้ว ไม่พบใครซึ่งเป็นที่รักยิ่งกว่าตนเองในที่ไหน ๆ ตนเองเป็นที่รักยิ่งของคนทั้งหลายอย่างนี้ ผู้รักตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น.”

อุทาน ๒๕/๑๔๕

๑๖๕. ประวัติสุปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม อันเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ใกล้กรุงราชคฤห์ สมัยนั้นคนเป็นโรคเรื้อนผู้มีนามว่าสุปพุทธะ เป็นคนจน คนกำพร้า คนขัดสน. สมัยนั้นพระผู้มีพระภาค

แวดล้อมด้วยบริษัทใหญ่ ประทับนั่งแสดงธรรมอยู่ สุปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน เห็นหมู่มหาชนประชุมกันอยู่แต่ที่ไกล ครั้นเห็นดังนั้น จึงคิดว่า “เขาคงแบ่งของเคี้ยวของกินอย่างใดอย่างหนึ่งกันในที่นั้นโดยไม่ต้องสงสัย. แม้เณร เราพึงเข้าไปหามหาชนกลุ่มนั้น บางทีจะได้ของเคี้ยวของกินอย่างใดอย่างหนึ่งในที่นั้นบ้าง.” สุปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน จึงเข้าไปหามหาชนกลุ่มนั้น ก็ได้เห็นพระผู้มีพระภาคแวดล้อมด้วยบริษัทใหญ่ ประทับนั่งแสดงธรรมอยู่ ครั้นเห็นดังนั้น จึงคิดว่า “เขามิได้แบ่งของเคี้ยวของกินอย่างใดอย่างหนึ่งในที่นี้ พระสมณโคตมนี้กำลังแสดงธรรมในบริษัท. แม้เณร เราพึงฟังธรรม” จึงนั่งลง ณ ที่นั้น ด้วยคิดว่า เราจักฟังธรรม.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาดูบริษัททั้งปวงโดยรอบคอบ ว่าใครในที่ประชุมนี้จะควรรู้แจ้งธรรมะ ก็ได้ทรงเห็นสุปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน ผู้นั่งอยู่ในบริษัทนั้น ครั้นทรงเห็นแล้ว จึงทรงพระดำริว่า สุปพุทธะผู้นี้ ควรรู้แจ้งธรรมได้ จึงทรงปรารภสุปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน แสดงอนุพุทธิกถา (ถ้อยคำที่กล่าวตามลำดับ) คือทรงประกาศกล่าว ว่าด้วยทาน, ศีล, โทษ, ความต่ำทราม, ความเศร้าหมองของกาม และอานิสส (ผลดี) ในการออกบวช.

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ สุปพุทธะ ผู้เป็นโรคเรื้อน เป็นผู้มิจิตอันควร มิจิตอ่อน มิจิตปราศจากนิวรณ์ (กิเลสที่กั้น) มิจิตมีอารมณ์สูง จึงทรงประกาศพระธรรมเทศนา ว่าด้วยทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงเปิดหงายขึ้นได้เอง.^๑ ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีมลทินว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ ได้เกิดขึ้นแก่สุปพุทธะ ผู้เป็นโรคเรื้อน ณ ที่นั้นนั่นเอง เสมือนหนึ่งผ้าอันบริสุทธิ์ปราศจากจุดด่างพร้อย ควรรับน่าย้อมด้วยดีฉะนั้น.

ลำดับนั้น สุปพุทธะ ผู้เป็นโรคเรื้อน ผู้มีธรรมอันเห็นแล้ว บรรลุแล้ว รู้แจ้งแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมก้าวล่วงความสงสัยแคลงใจได้แล้ว ถึงความเป็นผู้กล้าหาญไม่ต้องมีผู้อื่นเป็นปัจจัย (ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น) ในเรื่องคำสอนของพระศาสดา ลุกขึ้นจากที่นั่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ไพบราชนิก พระเจ้าข้า! ไพบราชนิก พระเจ้าข้า! เปรียบเหมือนบุคคลหลงหายของที่คว่าเปิดของที่ปิด ซ้ำทางแก่คนหลงทาง ตามประทีปในที่มืด ด้วยคิดว่า ผู้มีตาจะได้เห็นรูป พระผู้มีพระภาคได้ทรงประกาศพระธรรมโดยปริยายเป็นอนันต มีข้อเปรียบเทียบนั้น. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาค กับพระธรรม และพระภิกษุสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิต.”

ลำดับนั้น สุปพุทธะ ผู้เป็นโรคเรื้อน อันพระผู้มีพระภาคทรงชี้แจง ชักชวน ให้อาจหาญว่าแจ้งด้วยธรรมิกถา ขึ้นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาค ลุกขึ้นจากอาสนะ ถวายบังคม ทำประทักษิณแล้วหลีกไป. ต่อมาสุปพุทธะ ผู้เป็นโรคเรื้อน หลีกไปแล้วไม่ช้า ก็ถูกโคร่นชีวิต ถึงแก่ชีวิต.

ลำดับนั้น ภิกษุหลายรูปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว จึงกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! คนเป็นโรคเรื้อน ชื่อสุปพุทธะ ผู้อันพระผู้มีพระภาคทรงชี้แจง ชักชวนให้อาจหาญ ว่าแจ้งด้วยธรรมิกถา นั้น ทำกาละเสียแล้ว สุปพุทธะนั้น มีคติและความเป็นไปข้างหน้า

เป็นอย่างไร ?” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะสันนิทสน์เครื่องผูกมัด ๓ ประการ” สุปพุททะ ผู้เป็นโรคเรื้อน เป็นพระโสตาบัน เป็นผู้มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะได้ตรัสรู้ในเบื้องหน้า.”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง จึงกราบทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ให้สุปพุททะ ผู้เป็นโรคเรื้อน เป็นคนจน เป็นคนกำพร้า เป็นคนขัดสน ?” พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรื่องเคยมีมาแล้วในกาลก่อน สุปพุททะ ผู้เป็นโรคเรื้อน ได้เป็นบุตรของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์นี้ เขาเดินทางไปสู่สนามในอุทยาน ได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ตครสีขี กำลังเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตในพระนคร ครั้นเห็นก็คิดว่า “คนไข้เรื้อนอะไรนี้เที่ยวเดินอยู่” จึงก้มหน้าลาย แสดงอาการไม่เคารพพลัดไป ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เขาหมกไหม้ในนรกสิ้นปีเป็นอันมาก สิ้นร้อยปีเป็นอันมาก สิ้นพันปีเป็นอันมาก สิ้นแสนปีเป็นอันมาก.” ด้วยผลอันเหลือแห่งกรรมนั้น เขาจึงได้เป็นคนยากจน เป็นคนกำพร้า เป็นคนขัดสนในกรุงราชคฤห์นี้. เขาอาศัยพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว จึงสมาทาน (ถือเอา) ศรัทธา (ความเชื่อ) ศีล (ความรักษากายวาจาให้เรียบร้อย) สุตตะ (การสดับตรับฟัง) จาคะ (การสละกิเลส) ปัญญา (ความรอบรู้). ครั้นเขาอาศัยพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว สมาทานศรัทธา จนถึงสมาทานปัญญาแล้ว ภายหลังที่สิ้นชีวิตแล้ว ก็เข้าถึงความเป็นสหายของเทพชั้นดาวดึงส์ ณ ที่นั้น เขาย่อมรุ่งเรืองเหนือเทพเหล่าอื่นโดยวรรณะ โดยยศ.”

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“เมื่อยังมีความเพียร บัณฑิตพึงเว้นบาปทั้งหลายในชีวิตโลก (โลกแห่งสัตว์มีชีวิต) เหมือนคนมีตาดีเว้นทางไม่สม่ำเสมอฉะนั้น.”

อุทาน ๒๕/๑๔๕

๑๖๖. ถ้ากลัวทุกข์ก็อย่าทำความชั่ว

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสาวัตถี. สมัยนั้นเด็ก ๆ หลายคนจับปลาอยู่ ในระหว่างกรุงสาวัตถี กับเชตวนาราม. ขณะนั้น เป็นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงอันตรวาสก (นุ่งผ้า) แล้ว ทรงถือบาตรและจีวรเข้าไปสู่กรุงสาวัตถีเพื่อบิณฑบาต. พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นเด็ก ๆ หลายคนเหล่านั้นกำลังจับปลาอยู่ จึงเสด็จเข้าไปหา แล้วตรัสว่า “เด็ก ๆ ทั้งหมด ! พวกเธอกลัวทุกข์ ไม่รักทุกข์ ไช้หรือไม่” เมื่อเด็กทั้งหลายกราบทูลรับว่า “เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า ! ข้าพระองค์ทั้งหลายกลัวทุกข์ ไม่รักทุกข์.” จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“ถ้าท่านทั้งหลายกลัวทุกข์ ถ้าทุกข์ไม่เป็นที่รักของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายก็อย่าทำกรรมชั่ว ไม่ว่าในที่แจ้ง หรือในที่ลับ ถ้าท่านทั้งหลายจักกระทำ หรือกระทำความชั่วอยู่ ก็จะไม่พ้นไปจากทุกข์ได้ แม้จะตั้งหน้าหนีไปอยู่.”

อุทาน ๒๕/๑๔๖

๑. โดยใจความ คือความเห็น เป็นเหตุยี่ดว่ากายของเรา, ความสงสัย, การติดในศีลและพรต
๒. เป็นสำนวนให้เข้าใจว่าตนกรอยู่นาน

๑๖๗. คนค่อม แต่มีคุณธรรมสูง

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสาวัตถี. สมัยนั้นท่านพระภิกษุผู้ค่อม (เรียกชื่อติดกันว่า ลกฺขณฺณภิกฺขุ) เดินตามหลังภิกษุหลายรูปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระลกฺขณฺณภิกฺขุเดินตามหลังภิกษุหลายรูปมาแต่ไกล เป็นผู้มีผิวพรรณทราม ไม่น่าดู เตี้ยต่ำมาก อันภิกษุทั้งหลายบังเสียโดยมาก. ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายเห็นภิกษุรูปนั้นหรือไม่ ผู้เดินตามหลังภิกษุหลายรูปมาแต่ไกล เป็นผู้มีผิวพรรณทราม ไม่น่าดู เตี้ยต่ำมาก อันภิกษุทั้งหลายบังเสียโดยมาก.” ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “เห็น พระเจ้าข้า !” พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุรูปนั้นแหละ เป็นผู้มั่งคั่งมาก มีอานุภาพมาก สมบัติที่ภิกษุนี้ไม่เคยเข้า หาได้ยากมาก กุลบุตรทั้งหลายออกจากเรือน บวชเป็นอนาคาริกะโดยชอบ เพื่อประโยชน์อันใด ภิกษุนี้ ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์นั้น อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งการประพาสพรหมจรรย์แล้ว ด้วยความรู้ยิ่งด้วยตนเองอยู่ในปัจจุบัน.”

ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว ทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“รถที่ไม่มีส่วนบกพร่อง มีหลังคาขาว มีกำข้างเดียว กำลังแล่นอยู่ ท่านจงดูรถคันนั้น อันไม่สะเทือน มีกระแสน้ำ ไม่มีการรบกวน กำลังมาอยู่.”

อุทาน ๒๕/๒๐๐

๑๖๘. ลักษณะแห่งที่สุดทุกข์

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสาวัตถี. สมัยนั้นพระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงแก่ภิกษุทั้งหลาย ทรงชักชวนให้อาจหาญ ว่าแจ้งด้วยธรรมิกถา อันปฏิสังขต (เกี่ยวข้อง) ด้วยพระนิพพาน. และภิกษุเหล่านั้น ก็สนใจ ใส่ใจ ตั้งใจ เจียใส่ สดับพระธรรม.

ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้น จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า :-

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อายุคนะนั้นมิอยู่ ในอายตนะนั้นไม่มีดิน, น้ำ, ไฟ, ลม ไม่มีอาภาสอันจุลเจียตนะ, วิญญูณฺญายตนะ, อาภิญญายตนะ, เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ทั้งสอง, เราย่อมกล่าวถึงอายตนะนั้นว่า มิใช่การมา มิใช่การไป มิใช่การตั้งอยู่ มิใช่การจุติ (การเคลื่อนจากที่เดิม) มิใช่การเกิดขึ้น ไม่มีที่ตั้ง ไม่มีความเป็นไป ไม่มีอารมณ์ นั้นแหละเป็นที่สุดแห่งทุกข์.”

อุทาน ๒๕/๒๐๖

(หมายเหตุ: คำว่า อาภาสอันจุลเจียตนะ หมายความว่า แหล่งที่มีอากาศไม่มีที่สุด ; วิญญูณฺญายตนะ แหล่งที่มีวิญญาณไม่มีที่สุด ; อาภิญญายตนะ แหล่งที่ไม่มีอะไรเลย ; เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ แหล่งที่มีสัญญา (ความจำได้) ก็มีไซ้ ไม่มีสัญญา ก็มีไซ้ เป็นชื่อของอุปमानทั้งสี่ และเป็นชื่อของที่เกิดของผู้บรรลุอุปมานทั้งสี่นั้น).

๑. พระพุทธภาษิตนี้ เปรียบพระอรหันต์กับรถที่ดี และตัวอย่างผิดกว่ารถธรรมดา คือรถธรรมดามีซี่ล้อ (กำ) มาก แต่นี้มีกำซี่เดียว ท่านเปรียบด้วยสติ. รถธรรมดา มีน้ำมันที่หยอดไว้ตามหัวเพลลา ตามตุ้ม ไหลเยิ้ม แต่รถนี้ไม่มีกระแสะ คือเทียบด้วยไม่มีกระแสะค้นหาไหล รถธรรมดา ต้องผูกมัดไว้ตรึง แต่รถคันนี้ไม่ต้องมีอะไรผูก เทียบด้วยไม่มีกิเลส

๑๖๙. คมิกวัตร (ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้จะเดินทางจากไป)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้จะเดินทางจากไป พึงเก็บเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้ เครื่องใช้ที่ทำด้วยดิน (หมายถึงดินเผา) ปิดประตูหน้าต่างแล้ว บอคมอบเสนาสนะ (ที่นอนที่หนึ่ง ถือเอาความว่าที่อยู่อาศัย). ถ้าไม่มีภิกษุ พึงบอกสามเณร. ถ้าไม่มีสามเณร พึงบอกคนดูแลวัด. ถ้าไม่มีคนดูแลวัด พึงบอกอุบาสก.”^๑

“ถ้าไม่มีภิกษุสามเณร คนดูแลวัดหรืออุบาสก พึงวางเตียงไว้บนก้อนหิน ๔ ก้อน (เพื่อไม่ให้ปลวกขึ้น) แล้ววางเตียงซ้อนเตียง วางตั้งซ้อนตั้ง ทำเสนาสนะให้เป็นกองอยู่ข้างบน เก็บเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้ เครื่องใช้ที่ทำด้วยดิน ปิดประตูหน้าต่างแล้วจึงหลีกไป.”

“ถ้าวิหารรั่ว ถ้าสามารถ ก็พึงมุงเสื่อ หรือพึงทำความชวนชาวยด้วยคิดว่า ทำอย่างไร จะมุงวิหารได้. ถ้ามุงได้ดังนี้ ก็เป็นการดี. ถ้าไม่ได้ ที่ใดฝนไม่รั่ว พึงวางเตียงไว้บนก้อนหิน ๔ ก้อน ในที่นั้น, วางเตียงซ้อนเตียง วางตั้งซ้อนตั้ง ทำเสนาสนะให้เป็นกองอยู่ข้างบน เก็บเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้ เครื่องใช้ที่ทำด้วยดิน ปิดประตูหน้าต่างแล้วหลีกไป.”

“ถ้าวิหารรั่วทั้งหลัง ถ้าสามารถ พึงนำเสนาสนะ” ไปสู่หมู่บ้าน (ฝากชาวบ้านไว้) หรือพึงทำความชวนชาวยว่า ทำอย่างไรจะนำเสนาสนะไปสู่หมู่บ้านได้. ถ้านำไปได้อย่างนี้ ก็เป็นการดี. ถ้าไม่ได้ พึงวางเตียงไว้บนก้อนหิน ๔ ก้อน วางเตียงซ้อนเตียง วางตั้งซ้อนตั้ง ทำเสนาสนะให้เป็นกองอยู่ข้างบน เก็บเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้ เครื่องใช้ที่ทำด้วยดิน คลุมด้วยหญ้า หรือใบไม้ แล้วหลีกไปด้วยคิดว่า ถ้าอย่างไร แม้ส่วนประกอบทั้งหลายจะพึงเหลืออยู่.”

“นี้แล ภิกษุทั้งหลาย ! คือวัตรของภิกษุผู้จะเดินทางจากไป ที่ภิกษุผู้จะเดินทางจากไป พึงปฏิบัติโดยชอบ.”

วินัยปิฎก ๗/๒๒๒

๑๗๐. เสนาสนวัตร (ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุอยู่ในวิหารใด ถ้าสามารถ เธอพึงทำความสะอาด. เมื่อจะทำความสะอาดวิหาร พึงนำบาตรจิรวรออกก่อน แล้ววางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง พึงนำผ้าปูนั้น ผ้าปูนอนออกวางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. พึงนำฟูก” และหมอนออกวางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. เตียงตั้งพึงทำให้ตายน่าออกให้ตี อย่ายให้ครูดสี กับกระโดนออกวางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. พึงนำแผ่นกระดานสำหรับพึงออกไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. พึงสังเกตเครื่องปูพื้นตามที่ตั้งไว้เดิม แล้วนำออกวางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. (สมัยก่อนที่อยู่ไม่ยกพื้นโดยมาก เมื่ออยู่กับพื้นดินจึงต้องใช้เตียงใช้ตั้ง และใช้เครื่องปูพื้น). ถ้าวิหารมีหยากไย่ พึงนำหยากไย่ออกจากเพดานก่อน.”

“ถ้าผ้าที่ทำด้วยสีดินแดง เป็นจุดด่าง พึงใช้ผ้าชุบน้ำบิดให้แห้ง แล้วเช็ด. ถ้าพื้นหาด้วยสีดำ เป็นจุดด่าง พึงใช้ผ้าชุบน้ำบิดให้แห้งแล้วเช็ด. ถ้าพื้นไม่ได้ทาสีไว้ พึงพรมน้ำแล้วกวาด ด้วยคิดว่า อย่าให้วิหารเปราะเปื้อนด้วยธุลี พึงเก็บขยะไปทิ้ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง.”

๑. อุบาสก แปลว่า ผู้นั่งใกล้ คือนั่งใกล้พระรัตนตรัย ถือเอาความว่า ผู้นับถือพระพุทธศาสนา
๒. คำว่า เสนาสนะ โดยทั่วไป หมายรวมทั้งที่อยู่อาศัย แต่ในที่นี้ รูปความให้หมายเพียงเครื่องปูนั่งปูนอน รวมทั้งเตียงตั้ง เพราะคำว่า ที่อยู่อาศัย ใช้คำว่า วิหาร แล้ว
๓. ฟูก คือเบาะ มี ๒ ชนิด คือฟูกสำหรับเตียง ฟูกสำหรับตั้ง ในวินัยปิฎก เล่ม ๒ หน้า ๒๔๔ กล่าวว่า ฟูกหรือเบาะนี้ ยัดด้วยของ ๕ อย่าง คือขนสัตว์, ปอ, เศษผ้า, หญ้าและใบไม้. ของยัดที่ห้าม คือนุ่นและสำลี

“ไม่พึงตีเสนาสนะ (หมายถึงใช้มือทุบตีหรือใช้ไม้ตีให้ฝุ่นละอองออก) ในที่ใกล้ภิกษุ. ไม่พึงตีเสนาสนะในที่ใกล้วิหาร. ไม่พึงตีเสนาสนะใกล้น้ำดื่ม. ไม่พึงตีเสนาสนะใกล้น้ำใช้. ไม่พึงตีเสนาสนะในลานด้านทวนลม พึงตีเสนาสนะด้านได้ลม.”

“เครื่องปูพื้น พึงตากได้ไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ทำความสะอาดแล้ว ตีแล้ว จึงนำไปปูไว้ ณ ที่ซึ่งปูไว้เดิม. ที่รองเตียง พึงตากไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง แล้วเช็ด นำไปตั้งไว้ในที่เดิม. เตียงตั้ง พึงตากแดดไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ทำความสะอาดแล้ว เคาะแล้ว ทำให้ต่ำ นำไปให้ตี มีให้ครูดสีบาน และกรอบประตู แล้ว พึงตั้งไว้ ณ ที่เดิม. พูกและหมอน พึงตากแดดไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ทำความสะอาดแล้ว ตีแล้ว จึงนำไปวางไว้ ณ ที่เดิม. ผ้าปูนั่ง ผ้าปูนอน พึงตากแดดไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ทำความสะอาดแล้ว สะบัดแล้ว จึงนำไปปูไว้ ณ ที่เดิม. กระโถน พึงตากแดดไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ชัดถูแล้วนำไปตั้งไว้ ณ ที่เดิม. แผ่นกระดาดสำหรับพึง พึงตากแดดไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง นำไปตั้งไว้ ณ ที่เดิม. พึงเก็บบาตรจีวร. (โปรดสังเกตว่า สิ่งที่น่าออกก่อน เก็บเข้าที่หลังทั้งหมด).”

“เมื่อจะเก็บบาตร พึงถือบาตรด้วยมือข้างหนึ่ง ใช้มืออีกข้างหนึ่งคลำใต้เตียง ใต้ตั่ง แล้วจึงเก็บ (เพื่อไม่ให้บาตร ซึ่งโดยมากเป็นบาตรดิน กระบะอะไรแตกเสียหาย). ไม่พึงวางบาตรบนพื้นวาง (คือที่ไม่มีอะไรบังอยู่ข้างบน). เมื่อเก็บจีวร พึงจับจีวรด้วยมือข้างหนึ่ง รูดราวจีวร หรือเชือกที่ซึ่งสำหรับพาดจีวร ด้วยมืออีกข้างหนึ่ง พึงเก็บจีวรเอาชายด้านนอกพับเข้ามาด้านใน (คือพาดจีวรเข้ามาหาตัวผู้พาด เพื่อไม่ให้จีวรไปกระทบของแหลมคมอื่น ๆ ภิกษุที่รู้วินัยข้อนี้ เวลาตากจีวร จึงตากจีวรเข้าหาตัว).”

“ถ้าลมมีฝุ่นทางทิศตะวันออกพัดมา พึงปิดหน้าต่างด้านตะวันออก. ถ้าลมมีฝุ่นทางทิศตะวันตกพัดมา พึงปิดหน้าต่างด้านตะวันตก. ถ้าลมมีฝุ่นทางทิศเหนือพัดมา พึงปิดหน้าต่างด้านเหนือ. ถ้าลมมีฝุ่นทางทิศใต้พัดมา พึงปิดหน้าต่างด้านใต้.”

“ถ้าเป็นฤดูหนาว พึงเปิดหน้าต่างในเวลากลางวัน ปิดเวลากลางคืน. ถ้าเป็นฤดูร้อน พึงปิดหน้าต่างในเวลากลางวัน เปิดในเวลากลางคืน.

“ถ้าบริเวณรก พึงกวาดบริเวณ. ถ้าโรงเก็บของรก พึงกวาดโรงเก็บของ. ถ้าโรงประชุมรก พึงกวาดโรงประชุม. ถ้าโรงไฟ (สำหรับต้มน้ำ เป็นต้น) รก พึงกวาดโรงไฟ. ถ้าวัจจุกฏี (ส้วม) รก พึงกวาดวัจจุกฏี. ถ้าน้ำดื่มไม่มี พึงตั้งน้ำดื่มไว้. ถ้าน้ำใช้ไม่มี พึงตั้งน้ำใช้. ถ้าน้ำในหม้อชำระไม่มี พึงตักน้ำใส่หม้อชำระ.”

“ถ้าอยู่ในวิหารเดียวกับภิกษุผู้แก่พรรษากว่า ยังไม่ได้อาบจุฉา (บอกกล่าว หรือขอโอกาส) ไม่พึงให้อุทเทส (การแนะนำ) ไม่พึงให้บริจุฉา (การสอบถาม) ไม่พึงทำการสาธยาย (ท่องบ่น) ไม่พึงกล่าวธรรม ไม่พึงจุดไฟ ไม่พึงดับไฟ ไม่พึงเปิดปิดหน้าต่าง (ถ้าขออนุญาตแล้วทำได้) ถ้าเดินจงกรม (เดินไปเดินมา กำหนดจิตไว้ที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง) ในที่ซึ่งกรมอันเดียวกับภิกษุผู้แก่พรรษากว่า ภิกษุผู้แก่พรรษากว่าอยู่ในที่ใดพึงกลับจากที่นั้น (คือเมื่อเดินไปถึงที่นั้น แล้วให้กลับ) ด้วยคิดว่า ชายสังฆาภิจะไม่กระทบภิกษุผู้แก่พรรษากว่า.”

“นี่แล ภิกษุทั้งหลาย ! คือวัตรอันเกี่ยวกับเสนาสนะของภิกษุทั้งหลาย ที่ภิกษุทั้งหลายพึงปฏิบัติชอบในเรื่องเสนาสนะ.”

วินัยปิฎก ๗/๒๓๖

๑๗๑. ธรรมที่มีความทะยานอยากเป็นมูล ๙ อย่าง

ในข้อนั้น ธรรมที่มีความทะยานอยากเป็นมูล ๙ อย่างเป็นไหน ?

๑. เพราะอาศัยความทะยานอยาก จึงมีการแสวงหา
๒. เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีลาภ ๓. เพราะอาศัยลาภ จึงมีการวินิจฉัย
๔. เพราะอาศัยการวินิจฉัย จึงมีความกำหนด (หรือความคิด) ด้วยอำนาจแห่งความพอใจ
๕. เพราะอาศัยความกำหนดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ จึงมีการพึงใจ
๖. เพราะอาศัยการพึงใจ จึงมีการหวงแหน ๗. เพราะอาศัยการหวงแหน จึงมีความตระหนี่
๘. เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการอารักขา ๙. เพราะมีการอารักขาเป็นเหตุ จึงมีการจับท่อนไม้

การจับศัสตรา การทะเลาะ การแตกแยก การกล่าวขัดแย้งกัน การชู้หน้ากัน การพูดส่อเสียด การพูดปด และธรรมที่เป็นบาปอกุศลอีกเป็นอนันต์

นี่คือธรรมที่มีความทะยานอยากเป็นมูล ๙ อย่าง.

อภิธัมมปิฎก ๓๔/๕/๒๗

๑๗๒. เรื่องของกิเลส (เครื่องทำใจให้เศร้าหมอง) ๑๐ อย่าง

ในข้อนั้น เรื่องของกิเลส ๑๐ อย่างเป็นไหน ?

- | | |
|--------------------------------|--------------------------------------|
| ๑. โลภะ ความโลภ | ๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย |
| ๓. โมหะ ความหลง | ๔. มานะ ความถือตัว |
| ๕. ทิฏฐิ ความเห็น (ผิด) | ๖. วิจิกิจ्ञา ความลัษณสังสัย |
| ๗. ถีนะ ความหดหู่ | ๘. อุทธัจจะ ความฟุ้งสร้าน |
| ๙. อหิริกะ ความเป็นผู้ไม่ละอาย | ๑๐. อนินตตัปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อบาป |

นี่คือเรื่องของกิเลส ๑๐ อย่าง.

อภิธัมมปิฎก ๓๔/๕/๒๘

๑๗๓. จิต มโน วิญญาณ เกิดดับ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุณฺชนผู้มีได้สดับ ฟังเบื่อง่าย คลายกำหนดและพันไปในกาย อันประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งสี่นี้ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะความก่อกวน ความสลายตัว การรวมตัว การแยกตัวของกายอันประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งสี่นี้ อันบุคคลเห็นได้. เพราะเหตุนั้น บุณฺชนผู้มีได้สดับจึงฟังเบื่อง่าย คลายกำหนดและพันไปในกายนั้นได้.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็แต่ธรรมชาติที่เรียกว่าจิตบ้าง ใจ (มโน) บ้าง วิญญาณบ้าง อันใด,“ บุณฺชนผู้มีได้สดับ ไม่ (สามารถ) พอตีจะเบื่อง่าย คลายกำหนด และพันไปในธรรมชาตินั้นได้. เพราะเหตุไร ? เพราะธรรมชาตินั้น อันบุณฺชนผู้มีได้สดับ ฟังใจ ยึดถือ ลูบคลำ (ด้วยใจ) มานานแล้วว่า “นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา.” เพราะเหตุนั้น บุณฺชนผู้มีได้สดับ จึงไม่ (สามารถ) พอตีจะเบื่อง่าย คลายกำหนด และพันไปได้ในธรรมชาตินั้น.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุณฺชนผู้มีได้สดับ ฟังถือกายอันประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งสี่นี้ว่า เป็นต้น

๑. แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่า จิต ใจ วิญญาณ ใช้เป็นไวพจน์ของกันและกันได้ แม้ในที่บางแห่งจะแสดงหน้าที่ของคำทั้งสามนี้ต่างกัน

ดีกว่า. การถือว่า จิตเป็นคนไม่ดีเลย. เพราะเหตุไร ? เพราะกายอันประกอบขึ้นด้วยธาตุ ๔ นี้ ที่ตั้งอยู่ ๑ ปี, ๒ ปี, ๓ ปี, ๔ ปี, ๑๐ ปี, ๒๐ ปี, ๓๐ ปี, ๔๐ ปี, ๕๐ ปี, ๑๐๐ ปี แม้ตั้งอยู่เกิน ๑๐๐ ปี ก็ยังเห็นได้. แต่ธรรมชาติที่เรียกว่าจิตบ้าง ใจบ้าง วิญญาณบ้างนั้น ในกลางคืนกับกลางวัน ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งก็ดับไป."

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนลิงเที่ยวไปอยู่ในป่าใหญ่ ย่อมจับกิ่งไม้. มันปล่อยกิ่งนั้นแล้ว ก็จับกิ่งอื่น, มันปล่อยกิ่งนั้นแล้ว ก็จับกิ่งอื่น, มันปล่อยกิ่งนั้นแล้ว ก็จับกิ่งอื่นฉันใด, ธรรมชาติที่เรียกว่า จิตบ้าง ใจบ้าง วิญญาณบ้าง ก็ฉันนั้น ธรรมชาตินั้น ในกลางคืนกับกลางวัน ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งก็ดับไป."

สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์ ๑๖/๑๑๔

๑๗๔. เข้ากันได้โดยธาตุ

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้ากันได้ ย่อมลงกันได้โดยธาตุ. คนมีศรัทธา ย่อมเข้ากันได้ ย่อมลงกันได้กับคนมีศรัทธา. คนมีใจละเอียดอ่อนตบาม ก็เข้ากันได้ ลงกันได้กับคนที่มีใจละเอียดอ่อนตบาม. คนมีความเกรงกลัวตบาม ก็เข้ากันได้ ลงกันได้กับคนที่มีความเกรงกลัวตบาม. คนที่สดับตรับฟังมาก ก็เข้ากันได้ ลงกันได้กับคนที่สดับตรับฟังมาก. คนที่ปรารภความเพียร ก็เข้ากันได้ ลงกันได้กับคนที่ปรารภความเพียร. คนที่มีสติตั้งมั่น ก็เข้ากันได้ ลงกันได้กับคนที่มีสติตั้งมั่น. คนที่มีปัญญา ก็เข้ากันได้ ลงกันได้กับคนที่มีปัญญา. แม้ในอดีตกาลนานไกล ในอนาคตกาลนานไกล ในปัจจุบันกาลนานไกล ก็เป็นอย่างนี้."

๑๖/๑๔๑

๑๗๕. ตัวอย่างของผู้เข้ากันได้โดยธาตุ

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ภูเขาชิลมกุฏ ใกล้กรุงราชคฤห์. สมัยนั้น ท่านพระสาริบุตร เติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายในที่ไม้ไกลจากพระผู้มีพระภาค. แม้ท่านพระมหาโมคคัลลานะ, ท่านพระมหากัสสปะ, ท่านพระอนุรุทธ, ท่านพระปุนณะ, ท่านพระอุบาลี, ท่านพระอานนท์ และพระเทวทัต (แต่ละท่าน) ต่างก็เติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายในที่ไม้ไกลจากพระผู้มีพระภาค.

ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายเห็นสาริบุตรกำลังเติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายหรือไม่ ?"

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "เห็น พระเจ้าข้า !"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นผู้มัวปัญญามาก. ท่านทั้งหลายเห็นมหาโมคคัลลานะกำลังเติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายหรือไม่ ?"

"เห็น พระเจ้าข้า !"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นผู้มัวฤทธิ์มาก. ท่านทั้งหลายเห็นมหากัสสปกำลังเติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายหรือไม่ ?"

"เห็น พระเจ้าข้า !"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นธูตวาทะ (ผู้กล่าวในทางขัดเกลากิเลส คือ สรรเสริญการประพฤติสูงส่ง). ท่านทั้งหลายเห็นอนุรุทธกำลังเติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายหรือไม่ ?"

"เห็น พระเจ้าข้า !"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้น เป็นผู้มัวทิพยจักขุ. ท่านทั้งหลายเห็นปุนณะ มันทานีบุตร กำลังเติณจกรรมร่วมกับภิกษุมากมายหรือไม่ ?"

"เห็น พระเจ้าข้า !"

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นธรรมกถึก (ผู้แสดงธรรม). ท่านทั้งหลายเห็นอุบาสิกำลังเดินจงกรมร่วมกับภิกษุมากหลายหรือไม่ ?”

“เห็น พระเจ้าข้า !”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นวินัยธร (ผู้ทรงวินัย). ท่านทั้งหลาย เห็นอาณนทิกำลังเดินจงกรมร่วมกับภิกษุมากหลายหรือไม่ ?”

“เห็น พระเจ้าข้า”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นผู้สดับตรับฟังมาก. ท่านทั้งหลายเห็นเทวทัตกำลังเดินจงกรมร่วมกับภิกษุมากหลายหรือไม่ ?”

“เห็น พระเจ้าข้า”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด เป็นผู้มีความปรารถนาสามก.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้ากันได้ ย่อมลงกันได้โดยธาตุ. ผู้มีอริยาศัยแล้ว ย่อมเข้ากันได้ ย่อมลงกันได้กับผู้มีอริยาศัยแล้ว ผู้มีอริยาศัยดงาม ย่อมเข้ากันได้ ลงกันได้กับผู้มีอริยาศัยดงาม.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม้ในอดีตกาลนานไกล สัตว์ทั้งหลายเข้ากันได้แล้ว ลงกันได้แล้วโดยธาตุ ทั้งผู้มีอริยาศัยแล้ว อริยาศัยดงาม.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม้ในอนาคตกาลนานไกล สัตว์ทั้งหลายจักเข้ากันได้ ลงกันได้โดยธาตุ ทั้งผู้มีอริยาศัยแล้ว อริยาศัยดงาม.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม้ในปัจจุบันกาลนานไกล สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้ากันได้ ลงกันได้โดยธาตุ ทั้งผู้มีอริยาศัยแล้ว อริยาศัยดงาม.”

๑๖/๑๘๖

๑๗. เรื่องที่มีได้ตรัสบอกมีมากกว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าไม้ประดู่ลาย ใกล้กรุงโกสัมพี ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงหยิบใบประดู่ลายขึ้นมาหนึ่ง แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ? คือใบประดู่ลายเล็กน้อยที่เราถือไว้ กับใบที่อยู่บนต้นประดู่ลาย อย่างไหนจะมากกว่ากัน ?”

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ใบประดู่ลายเล็กน้อยที่ทรงถือไว้ มีประมาณน้อย ที่แท้ใบที่อยู่บนต้นประดู่ลายมีมากกว่า.”

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรื่องที่เราตรัสรู้แล้ว แต่มิได้บอกแก่ท่านทั้งหลาย ก็มีมากกว่า ฉะนั้นเหมือนกัน เหตุไรเล่า เราจึงมิได้บอก ? ก็เพราะว่า เรื่องนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับทุกข์ ความสงบระจบ ความรู้อยิ่ง ความตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เราจึงไม่บอกเพราะเหตุนั้น.”

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๘/๕๔๘

๑๗. เรื่องที่ตรัสบอกคืออะไร ?

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เรื่องอะไรเล่าที่เราบอก ? เราบอกว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้ทุกข์เกิด นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. เหตุไรเล่า เราจึงบอกเรื่องนี้ ? ก็เพราะว่า เรื่องนี้ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับทุกข์ ความสงบระจบ

ความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้ เป็นไปเพื่อนิพพาน เราจึงบอกเพราะเหตุนั้น. เพราะเหตุนั้นแล จึงควรกระทำความเพียร (เพื่อรู้อย่างจริงจัง ๔ ตามเป็นจริง) ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้ทุกข์เกิด นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์."

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๙/๕๔๘

๑๗๘. ใบไม้ขนาดเล็กที่ห่อน้ำหรือห่อใบตาลไม่ได้

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนที่กล่าวว่า คนไม่ต้องตรัสรู้อย่างจริงจังคือทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ตามเป็นจริง ก็จะทำให้ทุกข์โดยชอบได้ (พ้นทุกข์ได้) นั้นมิใช่วิธีที่มีได้ เปรียบเหมือนคนที่กล่าวว่า ตนจะเอาใบตะเคียน ใบทองกวาว" หรือใบมะขามป้อม (ซึ่งเป็นใบไม้ขนาดเล็กมาก) มาทำเป็นกระ烽ใส่น้ำหรือใส่ใบตาล ย่อมมิใช่วิธีที่มีได้ฉะนั้น."

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๙/๕๔๙

๑๗๙. ธรรมที่เป็นใหญ่คือปัญญา เทียบด้วยราชสีห์

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัตว์ดิรัจฉานเหล่าใดเหล่าหนึ่งก็ตาม ราชสีห์ผู้เป็นพญาเนื้อ ย่อมกล่าวได้ว่า เลิศกว่าสัตว์เหล่านั้นโดยกำลัง โดยฝีมือ และโดยความกล้า. ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายแห่งการตรัสรู้ (โพธิปักขิยธรรม) เหล่าใดเหล่าหนึ่งก็ตาม ปัญญาหรือ (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนคือปัญญา) ย่อมกล่าวได้ว่า เลิศกว่าธรรมเหล่านั้น ในทางเป็นไปเพื่อความตรัสรู้."

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายแห่งการตรัสรู้มีอะไรบ้าง ? ธรรมที่เป็นใหญ่คือความเชื่อ (สัทธินทรีย์) เป็นธรรมที่เป็นไปในฝ่ายแห่งการตรัสรู้ ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ธรรมที่เป็นใหญ่คือความเพียร (วิริยินทรีย์) ความระลึกได้ (สติในทรีย์) ความตั้งใจมั่น (สมาธิในทรีย์) และปัญญา (ปัญญินทรีย์) เป็นธรรมที่เป็นไปในฝ่ายแห่งการตรัสรู้ ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้."

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๙/๓๐๑

เรื่องของสติกำหนดลมหายใจเข้าออก

(อานาปานสติ)

๑๘๐. กายไม่หวั่นไหว จิตไม่หวั่นไหว

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอบรมทำให้มากซึ่งสมาธิ มีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ (อานาปานสติสมาธิ) กายย่อมไม่หวั่นไหว จิตย่อมไม่หวั่นไหว."

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๙/๔๐๐

๑. ปลาสปุต ใบทองกวาว Butea Frondosa"

๒. ในที่บางแห่งเรียกโพธิปักขิยธรรม ดูเชิงอรธ ๔ หน้า ๕๑

๓. ในที่อื่นทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม หรือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในที่นี้เลือกแสดงเพียง ๕ ประการ ใน ๓๗ ประการนั้น

๑๔๑. เมื่อก่อนตรัสรู้ ทรงเจริญอานาปานสติมาก

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม้ตัวเรา ในสมัยก่อนจะตรัสรู้ยังเป็นโพรสัตว์ ผู้ยังมิได้ตรัสรู้ ก็อยู่ด้วยวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่) นี้โดยมาก เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้โดยมาก กายของเราก็ไม่ลำบาก ตาของเราก็ไม่ลำบาก และจิตของเราที่พ้นจากอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน) ไม่ถือนั่นด้วยอุปาทาน. เพราะเหตุ นั้นแล ภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าภิกษุพึงหวังว่า กายของเราไม่เพียงลำบาก ตาของเราไม่เพียงลำบาก จิตของเราที่ พ้นจากอาสวะ ไม่ถือนั่นด้วยอุปาทาน เธอก็พึงทำไว้ในใจซึ่งสมาธิอันมีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ นี้ให้ดี.”

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๘/๔๐๑

๑๔๒. เมื่อตรัสรู้แล้ว ทรงอยู่ด้วยอานาปานสติโดยมาก

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากที่เฝ้า (ในป่าอิจฺจนาถคละ) เมื่อล่วงเวลา ๓ เดือนแล้ว จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้านักบวชเจ้าลัทธิอื่น” พึงถามอย่างนี้ว่า พระสมณโคดม อยู่จำพรรษาด้วยวิหารธรรมอะไรโดยมาก ท่านทั้งหลายพึงตอบว่า พระผู้มีพระภาคอยู่จำพรรษาด้วยสมาธิ มีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ (อานาปานสติสมาธิ) โดยมาก.”

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๘/๔๑๒

๑๔๓. อริยวิหาร, พรหมวิหาร, ตถาคตวิหาร

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลเมื่อกล่าวถึงธรรมใด ๆ โดยชอบ พึงกล่าวว่า อริยวิหาร (ธรรมเป็น เครื่องอยู่ของพระอริยเจ้า) บ้าง พรหมวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม) บ้าง ตถาคตวิหาร (ธรรมเป็น เครื่องอยู่ของพระตถาคต) บ้าง. ผู้นั้นเมื่อกล่าวถึงอานาปานสติสมาธิโดยชอบ ก็พึงกล่าวว่า อริยวิหารบ้าง พรหมวิหารบ้าง ตถาคตวิหารบ้าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่าใด ยังเป็นเสกขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) ยังมิได้บรรลุอรหัตตผล เมื่อปรารภธรรมอันยอดเยี่ยม อันปลอดโปร่งจากโยคะ (เครื่องผูกมัด) อยู่ สมาธิที่มีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ อันภิกษุเหล่านั้นเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความ ลื่นไปแห่งอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน).”

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๘/๔๑๓

๑๔๔. พระอรหันต์เจริญอานาปานสติทำไม ?

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเหล่าใด ที่เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ” อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีสิ่งควรทำ อันได้ทำเสร็จแล้ว มีภาระอันว่างแล้ว มีประโยชน์ส่วนตนอันได้บรรลุแล้ว สันกิเลสเป็นเหตุมัดไว้ในภพแล้ว พ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ. อานาปานสติสมาธิ อันภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป เพื่อความอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และเพื่อลบล้างปญฺญะ.”

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๘/๔๑๓

๑. อณฺเฏตติยยา ปรีพพาชกา

๒. ชีณาสพมาจากคำว่า ชีณ+อาสวะ แปลว่า สันกิเลสที่ต้องสันดานแล้ว

๑๔๕. เจริญธรรมอย่างเดียว ชื่อว่าเจริญธรรมอย่างอื่นอีกมาก

“ดูก่อนอานนท์ ! ธรรมอย่างหนึ่ง คืออานาปานสติสมาธิ (สมาธิ ซึ่งมีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์) อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ อย่างให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ (องค์ประกอบแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้) ๗ อย่างให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ อันบุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชา (ความรู้) วิมุติ (ความหลุดพ้น) ให้บริบูรณ์.”

สังยุตตนิกาย มหาวรรค ๑๙/๔๑๗

แจกหัวข้อธรรม (ธัมมทวิงค์)

๑๔๖. คำถามคำตอบเรื่องแจกหัวข้อธรรม

ขั้นนี้มีเท่าไร ? อายุตนะมีเท่าไร ? ชาติมีเท่าไร ? สัจจะมีเท่าไร ? อินทรีย์มีเท่าไร ? เหตุมีเท่าไร ? อาหารมีเท่าไร ? ผัสสมะมีเท่าไร ? เวทนามีเท่าไร ? สัญญามีเท่าไร ? เจตนามีเท่าไร ? จิตมีเท่าไร ?

ขั้นนี้มี ๕. อายุตนะมี ๑๒. ชาติมี ๑๘. สัจจะมี ๔. อินทรีย์มี ๒๒. เหตุมี ๙. อาหารมี ๔. ผัสสมะมี ๗. เวทนามี ๗. สัญญามี ๗. เจตนามี ๗. จิตมี ๗.

วิงค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๑

๑๔๗. บัณฑิต (กอง) ๕ มีอะไรบ้าง ?

ขั้น ๕ คือ :-

๑. กองรูป (รูปขั้น) คือธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย พร้อมทั้งรูปที่อาศัยธาตุทั้งสี่ปรากฏ เช่น ความเป็นหญิง ความเป็นชาย เป็นต้น
 ๒. กองเวทนา (เวทนาขั้น) คือความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข
 ๓. กองสัญญา (สัญญาขั้น) คือความจำได้หมายรู้ เช่น จำรูป จำเสียง
 ๔. กองสังขาร (สังขารขั้น) คือความคิด หรือเจตนา ที่ดีบ้าง ชั่วบ้าง
 ๕. กองวิญญาณ (วิญญาณขั้น) คือความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่น รู้สึกว่า เห็น, ได้ยิน, ได้กลิ่น เป็นต้น
- นี้เรียกว่าขั้น ๕.

วิงค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๒

๑๔๘. อายุตนะ (ที่ต่อ) ๑๒ มีอะไรบ้าง ?

อายุตนะ ๑๒ คือ :-

- | | | |
|------------------|-------------|-------------------------|
| ๑. ที่ต่อคือตา | (จักขายตนะ) | } (จัดเป็นอายุตนะภายใน) |
| ๒. ที่ต่อคือหู | (โสตายตนะ) | |
| ๓. ที่ต่อคือจมูก | (ฆานายตนะ) | |
| ๔. ที่ต่อคือลิ้น | (ชีวนายตนะ) | |
| ๕. ที่ต่อคือกาย | (กายายตนะ) | |
| ๖. ที่ต่อคือใจ | (มนายตนะ) | |

- | | | | |
|--------------------------------|----------------|---|-----------------------|
| ๗. ที่ต่อคือรูป | (รูปายตนะ) | } | (จัดเป็นอายตนะภายนอก) |
| ๘. ที่ต่อคือเสียง | (สัททายตนะ) | | |
| ๙. ที่ต่อคือกลิ่น | (คันธายตนะ) | | |
| ๑๐. ที่ต่อคือรส | (รสายตนะ) | | |
| ๑๑. ที่ต่อคือสิ่งที่ถูกต้องได้ | (โผฏฐัพพายตนะ) | | |
| ๑๒. ที่ต่อคืออารมณ์ของใจ | (ัมมายตนะ) | | |
- นี้เรียกว่าอายตนะ ๑๒.

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๒

๑๔๙. ธาตุ ๑๘ มีอะไรบ้าง ?

ธาตุ ๑๘ คือ :-

- | | |
|--|--|
| ๑. ธาตุคือตา (จักขุธาตุ) | ๒. ธาตุคือรูป (รูปธาตุ สิ่งที่เห็นได้ด้วยตา) |
| ๓. ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณธาตุ) | ๔. ธาตุคือหู (โสตธาตุ) |
| ๕. ธาตุคือเสียง (สัทธาตุ) | |
| ๖. ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณธาตุ) | |
| ๗. ธาตุคือจมูก (ฆานธาตุ) | ๘. ธาตุคือกลิ่น (คันธธาตุ) |
| ๙. ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณธาตุ) | |
| ๑๐. ธาตุคือลิ้น (ชีวาหาธาตุ) | ๑๑. ธาตุคือรส (รสธาตุ) |
| ๑๒. ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชีวาหาวิญญาณธาตุ) | |
| ๑๓. ธาตุคือกาย (กายธาตุ) | |
| ๑๔. ธาตุคือสิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย (โผฏฐัพพธาตุ) | |
| ๑๕. ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณธาตุ) | |
| ๑๖. ธาตุคือใจ (มโนธาตุ) | ๑๗. ธาตุคือสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ (ัมมธาตุ) |
| ๑๘. ธาตุนี้ความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุ) | |
- นี้เรียกว่าธาตุ ๑๘.

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๒

๑๕๐. สัจจะ ๔ มีอะไรบ้าง ?

สัจจะ ๔ คือ :-

- | | |
|---------------------------------|---|
| ๑. ความจริงคือทุกข์ (ทุกข์สัจจ) | ๒. ความจริงคือเหตุให้ทุกข์เกิด (สมุทัยสัจจ) |
|---------------------------------|---|

๑. นักวิทยาศาสตร์เมื่ออ่านเรื่องธาตุ ๑๘ นี้ คงเข้าใจดีขึ้นว่า ความมุ่งหมายหรือคำนิยามคำว่า ธาตุ ซึ่งทางพระพุทธศาสนาใช้ในที่นี้ มีแนวทางของธรรมะโดยเฉพาะ มิได้มุ่งหมายอย่างเดียวกับความหมายของคำว่า ธาตุ ทางวิทยาศาสตร์

๓. ความจริงคือความดับทุกข์ (นิโรธสัจจ์)
 ๔. ความจริงคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (มคคสัจจ์)
- นี้เรียกว่าสัจจะ ๔.

วิมังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๒

๑๙๑. อินทรีย์ ๒๒ มีอะไรบ้าง ?

อินทรีย์ (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของ* คน) ๒๒ คือ :-

๑. อินทรีย์คือตา (จักขุอินทรีย์)
 ๒. อินทรีย์คือหู (โสตอินทรีย์)
 ๓. อินทรีย์คือจมูก (ฆานินทรีย์)
 ๔. อินทรีย์คือลิ้น (ชีวนินทรีย์)
 ๕. อินทรีย์คือกาย (กายินทรีย์)
 ๖. อินทรีย์คือใจ (มโนอินทรีย์)
 ๗. อินทรีย์คือหญิง (อิตถินทรีย์)
 ๘. อินทรีย์คือชาย (ปุริสินทรีย์)
 ๙. อินทรีย์คือชีวิต (ชีวิตินทรีย์)
 ๑๐. อินทรีย์คือสุข (สุขินทรีย์-สุขกาย)
 ๑๑. อินทรีย์คือทุกข์ (ทุกขินทรีย์-ทุกข์กาย)
 ๑๒. อินทรีย์คือโสมนัส (โสมนัสสินทรีย์-สุขใจ)
 ๑๓. อินทรีย์คือโทมนัส (โทมนัสสินทรีย์-ทุกข์ใจ)
 ๑๔. อินทรีย์คืออุเบกขา (อุเปกขินทรีย์-เฉย ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข)
 ๑๕. อินทรีย์คือความเชื่อ (สัทธินทรีย์)
 ๑๖. อินทรีย์คือความเพียร (วิริยอินทรีย์)
 ๑๗. อินทรีย์คือความระลึกได้ (สตินทรีย์)
 ๑๘. อินทรีย์คือความตั้งใจมั่น (สมาธิินทรีย์)
 ๑๙. อินทรีย์คือปัญญา (ปัญญินทรีย์)
 ๒๐. อินทรีย์คืออริยาศัยที่มุ่งบรรลุมรรคผลของผู้ปฏิบัติ (อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์)
 ๒๑. อินทรีย์คือการตรัสรู้สัจธรรมด้วยมรรค (อัญญินทรีย์)
 ๒๒. อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้ตรัสรู้สัจธรรมแล้ว (อัญญาตาวินทรีย์)
- นี้เรียกว่าอินทรีย์ ๒๒.

วิมังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๓

๑๙๒. เหตุ ๔ มีอะไรบ้าง ?

เหตุ ๔ คือเหตุที่เป็นกุศล (ฝ่ายดี) ๓ ; เหตุที่เป็นอกุศล (ฝ่ายชั่ว) ๓ ; เหตุที่เป็นอัพยากฤต (ไม่ขึ้นลงไปว่าดีหรือชั่ว) ๓ คือ :-

ก. เหตุที่เป็นกุศล (ฝ่ายดี) ๓ :

๑. อโลภะ ความไม่โลภ
๒. อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย
๓. อโมหะ ความไม่หลง

๑. เช่น ตาก็เป็นใหญ่ในการเห็น จะใช้หูเห็นแทนตาไม่ได้ ลิ้นก็เป็นใหญ่ในการลิ้มรส จะใช้หูแทนลิ้นไม่ได้ เป็นต้น

ข. เหตุที่เป็นอกุศล (ฝ่ายชั่ว) ๓ :

๑. โลภะ ความโลภ

๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย

๓. โมหะ ความหลง

ค. เหตุที่เป็นอัปยาคฤต (ไม่ซึ้งไปว่าดีหรือชั่ว) ๓ :

๑. อโลภะ

๒. อโทสะ

๓. อโมหะ

ซึ่งเกิดจากวิบากคือผลของกุศลธรรม หรือซึ่งเกิดในอัปยาคธรรมที่เป็น
กิริยา

นี้เรียกว่าเหตุ ๔.

วิงค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๓

๑๙๓. อาหาร ๔ มีอะไรบ้าง ?

อาหาร ๔ คือ :-

๑. อาหารเป็นคำ ๆ (กาวฬิงการาหาร อาหารที่รับประทานทั่วไป)

๒. อาหารคือผัสสะ (ผัสสาหาร อาหารคือการถูกต้องทางตา หู เป็นต้น เช่น อาหารตา
อาหารหู ฯลฯ)

๓. อาหารคือความจงใจ (มโนสังฺกเจตนาหาร ความจงใจทำกรรมดีกรรมชั่ว ย่อมเป็นอาหาร
หล่อเลี้ยงให้เวียนว่ายตายเกิด)

๔. อาหารคือวิญญาณ (วิญญาณาหาร หมายถึงความรู้อารมณ์ว่า เห็นรูป ฟังเสียง เป็นต้น)
นี้เรียกว่าอาหาร ๔.

วิงค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๓

๑๙๔. ผัสสะ (ความถูกต้อง) ๗ มีอะไรบ้าง ?

ผัสสะ^๑ (ความถูกต้อง) ๗ คือ :-

๑. ความถูกต้องทางตา (จักขุสัมผัส)

๒. ความถูกต้องทางหู (โสตสัมผัส)

๓. ความถูกต้องทางจมูก (ฆานสัมผัส)

๔. ความถูกต้องทางลิ้น (ชีวาหสัมผัส)

๕. ความถูกต้องทางกาย (กายสัมผัส)

๖. ความถูกต้องทางธาตุคือใจ (มโนธาตุสัมผัส)

๗. ความถูกต้องทางธาตุคือความรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุสัมผัส)

นี้เรียกว่าผัสสะ ๗.

วิงค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๓

๑๙๕. เวทนา (ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ) ๗ มีอะไรบ้าง ?

๑. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางตา (จักขุสัมผัสสชา เวทนา)

๒. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางหู (โสตสัมผัสสชา เวทนา)

๑. ฟังสังเกตว่า ผัสสะ หรือสัมผัส ใช้แทนกันได้

๓. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางจุมก (ขานสัมผัสสชา เวทนา)
 ๔. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางลิ้น (ชีวหาสัมผัสสชา เวทนา)
 ๕. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางกาย (กายสัมผัสสชา เวทนา)
 ๖. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางธาตุคือใจ (มโนธาตุสัมผัสสชา เวทนา)
 ๗. ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางธาตุคือความรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา เวทนา)
- นี้เรียกว่าเวทนา ๗.

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๓

๑๙๖. สัญญา (ความจำ) ๗ มีอะไรบ้าง ?

สัญญา (ความจำ) ๗ คือ :-

๑. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางตา (จักขุสัมผัสสชา สัญญา)
 ๒. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางหู (โสตสัมผัสสชา สัญญา)
 ๓. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางจุมก (ขานสัมผัสสชา สัญญา)
 ๔. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางลิ้น (ชีวหาสัมผัสสชา สัญญา)
 ๕. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางกาย (กายสัมผัสสชา สัญญา)
 ๖. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางธาตุคือใจ (มโนธาตุสัมผัสสชา สัญญา)
 ๗. ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางธาตุรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา สัญญา)
- นี้เรียกว่าสัญญา ๗.

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๔

๑๙๗. เจตนา (ความจงใจ) ๗ มีอะไรบ้าง ?

เจตนา (ความจงใจ) ๗ คือ :-

๑. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางตา (จักขุสัมผัสสชา เจตนา)
 ๒. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางหู (โสตสัมผัสสชา เจตนา)
 ๓. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางจุมก (ขานสัมผัสสชา เจตนา)
 ๔. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางลิ้น (ชีวหาสัมผัสสชา เจตนา)
 ๕. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางกาย (กายสัมผัสสชา เจตนา)
 ๖. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางธาตุคือใจ (มโนธาตุสัมผัสสชา เจตนา)
 ๗. ความจงใจอันเกิดจากสัมผัสทางธาตุรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา เจตนา)
- นี้เรียกว่าเจตนา ๗.

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๕

๑๙๘. จิต ๗ มีอะไรบ้าง ?

จิต ๗ คือ :-

- | | |
|-------------------------------------|--|
| ๑. ความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) | ๒. ความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ) |
| ๓. ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) | ๔. ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชีวาหาวิญญาณ) |
| ๕. ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ) | ๖. ชาติคือใจ (มโนธาตุ) |

นี้เรียกว่าจิต ๗.

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก ๓๕/๕๔๔

(หมายเหตุ : การแบ่งจำนวนหรือหัวข้อธรรมะที่นำมาแปลนี้ เป็นวิธีจัดจำนวนโดยนัยหนึ่งของ อภิธัมมปิฎก ในที่อื่นอาจแบ่งหรือจัดจำนวนแตกต่างออกไปตามความประสงค์ในการแสดงธรรมให้เหมาะสมแก่โอกาสที่ต้องการ)

๑๙๙. ปฏิบัติได้แค่ไหน อะไรสงบระงับ ?

“ดูก่อนภิกษุ ! ความสงบระงับ ๖ ประการเหล่านี้ คือ :-

๑. วาจาของผู้เข้าสู่ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) ย่อมสงบระงับ
๒. วิตก (ความตริก) วิจาร (ความตรอง) ของผู้เข้าสู่ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ย่อมสงบระงับ
๓. ปีติ (ความอิ่มใจ) ของผู้เข้าสู่ทุติยฌาน (ฌานที่ ๓) ย่อมสงบระงับ
๔. (ลมหายใจเข้าออก) ของผู้เข้าสู่จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) ย่อมสงบระงับ
๕. สัญญา (ความจำได้หมายรู้) และเวทนา (ความรู้สึกสุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุข) ของผู้เข้าสู่สัญญาเวทยิตนิโรธ (สมาบัติ ที่ดับ สัญญา ความจำ และเวทนา) ความเสวยอารมณ์) ย่อมสงบระงับ
๖. รากะ (ความกำหนดยินดีหรือความติดใจ) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) โมหะ (ความหลง) ของภิกษุผู้เป็นชีณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะคือกิเลสที่ต้องสิ้นदान) ย่อมสงบระงับ.”

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๖๔

๒๐๐. ความดับแห่งเครื่องปรุงแต่งตามลำดับขั้น

“ดูก่อนภิกษุ ! เรากล่าวถึงความดับแห่งอนุพพสังขาร (เครื่องปรุงแต่งตามลำดับขั้น) ไว้แล้ว คือ :-

๑. วาจาของผู้เข้าสู่ฌานที่ ๑ ย่อมดับ
๒. ความตริก (วิตก) ความตรอง (วิจาร) ของผู้เข้าสู่ฌานที่ ๒ ย่อมดับ

-
๑. เรื่องนี้มีประโยชน์ในทางหลักวิชามาก ทำให้เข้าใจในหลักการปฏิบัติธรรมเป็นอย่างดี
 ๒. พึงสังเกตว่า คำว่า เวทนา ได้วงเล็บความหมายไว้ ๒ อย่าง คือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขอย่างหนึ่ง เป็นการอธิบายเต็มความหมาย อีกอย่างหนึ่งใช้คำสั้น ๆ ว่า ความเสวยอารมณ์ ซึ่งควรทราบด้วยว่า การใช้คำเต็มความหมายชัดเจนกว่า แต่ถ้าจะต้องใช้อย่างนี้ไปเรื่อย ๆ ก็จะต้องใช้ว่า เวทนาทับศัพท์หรือคำอธิบายสั้น ๆ

๓. ความอ้อมใจ (ปีติ) ของผู้เข้าสู่ฌานที่ ๓ ย่อมดับ
๔. ลมหายใจเข้าออก (อัสสาสปัสสาสะ) ของผู้เข้าสู่ฌานที่ ๔ ย่อมดับ
๕. ความกำหนดหมายในรูป (รูปสัญญา) ของผู้เข้าสู่อากาสนัญจายตนะ ย่อมดับ
๖. ความกำหนดหมายในอากาสนัญจายตนะ (อากาสนัญจายตนะสัญญา) ของผู้เข้าสู่วิญญาณัญญ- จายตนะ ย่อมดับ
๗. ความกำหนดหมายในวิญญาณัญญายตนะ (วิญญาณัญญายตนะสัญญา) ของผู้เข้าสู่อกิณฺณัญญาย- ตนะ ย่อมดับ
๘. ความกำหนดหมายในอกิณฺณัญญายตนะ (อกิณฺณัญญายตนะสัญญา) ของผู้เข้าสู่เนวสัญญานา- สัญญายตนะ ย่อมดับ
๙. สัญญา (ความจำได้หมายรู้ ; ความกำหนดหมาย) และเวทนา (ความเสวยอารมณ์) ของ ผู้เข้าสู่สัญญาเวทนิโรธ ย่อมดับ
๑๐. รากะ (ความกำหนดยินดีหรือความติดใจ) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) โมหะ (ความหลง) ของภิกษุผู้เป็นชีณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะคือกิเลสที่ต้องสันดาน) ย่อมดับ."

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๖๘

(หมายเหตุ : ขอแทรกคำอธิบายศัพท์ตั้งแต่ข้อ ๕ มาในที่นี้ เพื่อความเข้าใจ คือตั้งแต่ข้อ ๕ อากาสนัญจายตนะ ถึงข้อ ๘ เนวสัญญานาสัญญายตนะ รวม ๔ ข้อ เป็นชื่อของอรุปฌาน หรือฌาน (การเพ่งอารมณ์) ที่มีสิ่งซึ่งมิใช่รูปเป็นจุดประสงค์ คือ อากาสนัญจายตนะ เพ่งว่าอากาศหาที่สุดมิได้, วิญญาณัญญายตนะ เพ่งว่าวิญญาณหาที่สุดมิได้, อกิณฺณัญญายตนะ เพ่งว่าไม่มีอะไรแม้แต่เล็กน้อย และเนวสัญญานา- สัญญายตนะ เพ่งว่าสัญญาคือความจำได้ หรือความกำหนดหมายเป็นของไม่ดี เมื่อเพ่งอย่างนี้ก็จะเป็ นเหตุให้สัญญาหยุดทำหน้าที่ แต่ยังมืออยู่อย่างไม่เป็นข้อเป็นงอ อรูปฌานนี้แม้กับภวชนนอกพระพุทธศาสนา ก็ บำเพ็ญกันได้ แต่ทางพระพุทธศาสนายังมีขั้นสูงสุดอีกข้อหนึ่ง คือสัญญาเวทนิโรธ แปลว่า ดับสัญญา ความจำ และเวทนา ความเสวยอารมณ์ได้)

๒๐๑. บุณฺชนกับอริยสาวกต่างกันอย่างไร ?

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุณฺชน (คนที่ยังหนาไปด้วยกิเลส) ผู้มิได้สดับ ย่อมเสวยเวทนาที่เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ที่มีไช้ทุกข์มีไช้สุขบ้าง อริยสาวก (ศิษย์ของพระอริยะ) ผู้ได้สดับ ก็เสวยเวทนาที่เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ที่มีไช้ทุกข์มีไช้สุขบ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อะไรเป็นความผิดแผกแตกต่างกันในบุคคลเหล่านั้น ? อะไรเป็นเครื่องทำให้อริยสาวกผู้ได้สดับต่างจากบุณฺชนผู้มิได้สดับ ?"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุณฺชนผู้มิได้สดับ เมื่อทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมเศร้าโศก ลำบากใจ คร่ำครวญ ย่อมต้อกพิโรธำพัน ย่อมมีตมน ย่อมเสวยเวทนา ๒ ทาง คือเวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ."

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อริยสาวกผู้ได้สดับ เมื่อทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ลำบากใจ ไม่คร่ำครวญ ย่อมไม่ต้อกพิโรธำพัน ย่อมไม่มีตมน ย่อมเสวยเวทนาเพียงทางเดียว คือทางกาย ไม่เสวย เวทนาทางจิต."

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๕๗

๑. ข้อความที่นำมาแปลนี้ คัดมาเฉพาะที่แสดงความต่างกันของบุคคล ๒ ประเภท มิได้นำข้อความตอนอื่น ๆ มาทั้งหมด

๒๐๒. สตรีที่บุรุษไม่ชอบใจเลย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สตรี (มาตุคาม) ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ย่อมไม่เป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของบุรุษ องค์ ๕ คือ :-

- | | |
|--------------------------|----------------|
| ๑. ไม่มีรูป (รูปไม่งาม) | ๒. ไม่มีทรัพย์ |
| ๓. ไม่มีศีล | ๔. เกียจคร้าน |
| ๕. ไม่มีบุตรกับบุรุษนั้น | |

สตรีผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ย่อมไม่เป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของบุรุษ.”

๒๐๓. สตรีที่บุรุษชอบใจแท้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สตรีที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ย่อมเป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของบุรุษ องค์ ๕ คือ :-

- | | |
|-----------------------|-----------------------|
| ๑. มีรูป (รูปงาม) | ๒. มีทรัพย์ |
| ๓. มีศีล | ๔. ขยัน ไม่เกียจคร้าน |
| ๕. มีบุตรกับบุรุษนั้น | |

สตรีผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ย่อมเป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของบุรุษ.”

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๔๖

๒๐๔. บุรุษที่สตรีไม่ชอบใจเลย

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุรุษที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ย่อมไม่เป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของสตรี องค์ ๕ คือ :-

- | | |
|-------------------------|----------------|
| ๑. ไม่มีรูป (รูปไม่งาม) | ๒. ไม่มีทรัพย์ |
| ๓. ไม่มีศีล | ๔. เกียจคร้าน |
| ๕. ไม่มีบุตรกับสตรีนั้น | |

บุรุษผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ย่อมไม่เป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของสตรี.”

๒๐๕. บุรุษที่สตรีชอบใจแท้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุรุษที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ย่อมเป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของสตรี องค์ ๕ คือ :-

- | | |
|----------------------|-----------------------|
| ๑. มีรูป (รูปงาม) | ๒. มีทรัพย์ |
| ๓. มีศีล | ๔. ขยัน ไม่เกียจคร้าน |
| ๕. มีบุตรกับสตรีนั้น | |

บุรุษผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ย่อมเป็นที่พอใจโดยส่วนเดียวของสตรี.”

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๔๖

๒๐๖. ความทุกข์โดยเฉพาะของสตรี

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความทุกข์โดยเฉพาะของสตรี (มาตุคาม) ๕ อย่างเหล่านี้ ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ คือ :-

๑. สตรีเมื่อเป็นสาวไปสู่สกุลแห่งสามี ย่อมพลัดพรากจากญาติทั้งหลาย นี่เป็นทุกข์โดยเฉพาะของสตรีข้อแรก ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ

๒. สตรีย่อมมีระดู (ประจำเดือน) นี่เป็นทุกข์โดยเฉพาะของสตรีข้อที่สอง ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ

๓. สตรีย่อมมีครรภ์ (ตั้งครรภ์) นี่เป็นทุกข์โดยเฉพาะของสตรีข้อที่สาม ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ

๔. สตรีย่อมคลอดบุตร นี่เป็นทุกข์โดยเฉพาะของสตรีข้อที่สี่ ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ

๕. สตรีย่อมทำหน้าที่บำเรอบุรุษ นี่เป็นทุกข์โดยเฉพาะของสตรีข้อที่ห้า ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความทุกข์โดยเฉพาะของสตรี ๕ อย่างเหล่านี้แล ซึ่งสตรีได้รับต่างหากจากบุรุษ."

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๙๗

๒๐๗. กำลัง ๕ ของสตรี

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! กำลัง ๕ ของมาตุคามเหล่านี้ คือ :-

๑. กำลังคือรูป

๒. กำลังคือทรัพย์

๓. กำลังคือญาติ

๔. กำลังคือบุตร

๕. กำลังคือศีล

นี้แลคือกำลัง ๕ ของสตรี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สตรีประกอบด้วยกำลัง ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมเป็นผู้องอาจ ครองเรือน, ย่อมข่มสามี ครองเรือน, ย่อมครอบงำสามี ครองเรือน."

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๓๐๕

๒๐๘. บุรุษประกอบด้วยอะไรจึงครอบงำสตรีได้

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุรุษประกอบด้วยกำลังข้อเดียว ก็ครอบงำสตรีได้ กำลังข้อเดียว คือ อิสสรียพละ กำลังคือความเป็นใหญ่ สตรีที่ถูกกำลังคือความเป็นใหญ่ครอบงำแล้ว กำลังคือรูปก็ต้านทานไม่ได้ กำลังคือทรัพย์ก็ต้านทานไม่ได้ กำลังคือญาติก็ต้านทานไม่ได้ กำลังคือบุตรก็ต้านทานไม่ได้ กำลังคือศีลก็ต้านทานไม่ได้."

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๓๐๕

(หมายเหตุ : พระพุทธภาษิตนี้แสดงให้เห็นว่า ถ้าสตรีมีกำลัง ๕ ข้อแล้ว ก็เป็นผู้ครองเรือนที่มีอำนาจเหนือสามี แต่ในขณะเดียวกัน ถ้าสามีเป็นอิสสรชนคือผู้เป็นใหญ่ เช่น เป็นพระราชา กำลังคือความเป็นใหญ่ของสามีเพียงข้อเดียว ก็ครอบงำสตรีไว้ได้ พระพุทธภาษิตนี้เป็นกระจกฉายให้เห็นระบบการปกครองและสังคมในสมัยนั้นว่า อำนาจสิทธิ์ขาดเป็นของคนชั้นปกครอง อนึ่ง บาลีพระไตรปิฎกฉบับไทยตอนนี้ตกหล่น ๒ คำได้สอบกับฉบับอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ และอรรถกถาฉบับอักษรไทยแล้ว ข้อความที่ตก คือที่เรียงตัวดำไว้ให้ดังต่อไปนี้ :-

กตเมน เอเกน พเลน. อิสสรียพลน. อิสสรียพลน อภิกุตฺ มาตุคามํ เนว รูปพลํ ตายติ...)

๒๐๙. ของแก้กันอย่างละ ๓

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ คือ รากะ (ความกำหนดยินดี) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) โมหะ (ความหลง) นี้แลคือธรรม ๓ อย่าง.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญเพื่อละธรรม ๓ อย่างเหล่านี้คือ อสุภะ (ความกำหนดหมายถึงสิ่งที่ไม่งาม) ควรเจริญเพื่อละรากะ ; เมตตา (ไมตรีจิตคิดจะให้ผู้อื่นเป็นสุข) ควรเจริญเพื่อละโทสะ ; ปัญญา (ความรอบรู้ตามความเป็นจริง) ควรเจริญเพื่อละโมหะ. นี้แลธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญเพื่อละธรรม ๓ อย่าง.”

ฉกกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๙๕

(หมายเหตุ : พระพุทธภาษิตแห่งเดียวกันนี้ แสดงถึงธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญเพื่อละธรรม ๓ อย่าง อีก ๙ ชุด คือ :-

๑

ควรเจริญกายสุจริต	เพื่อละ	กายทุจริต
ควรเจริญวาจาสุจริต	"	วาจาทุจริต
ควรเจริญมโนสุจริต	"	มโนทุจริต.

๒

ควรเจริญเนกขัมมวิตก (ความตริกในการออกจากกาม) เพื่อละกามวิตก (ความตริกในกาม)
 ควรเจริญอัปยาปาทวิตก (ความตริกในการไม่ปองร้ายผู้อื่น) เพื่อละพยาปาทวิตก (ความตริกในการปองร้ายผู้อื่น)
 ควรเจริญอวิหิงสาวิตก (ความตริกในการไม่เบียดเบียนผู้อื่น) เพื่อละวิหิงสาวิตก (ความตริกในการเบียดเบียนผู้อื่น).

๓

ควรเจริญเนกขัมมสังกัณญา (ความกำหนดหมายในการออกจากกาม) เพื่อละกามสังกัณญา (ความกำหนดหมายในกาม)

ควรเจริญอัปยาปาทสังกัณญา (ความกำหนดหมายในการไม่ปองร้าย) เพื่อละพยาปาทสังกัณญา (ความกำหนดหมายในการปองร้าย)

ควรเจริญอวิหิงสาสังกัณญา (ความกำหนดหมายในการไม่เบียดเบียน) เพื่อละวิหิงสาสังกัณญา (ความกำหนดหมายในการเบียดเบียน).

๔

ควรเจริญเนกขัมมธตฺต (ธตฺตคือการออกจากกาม) เพื่อละกามธตฺต (ธตฺตคือกาม)

ควรเจริญอัปยาปาทธตฺต (ธตฺตคือการไม่คิดปองร้าย) เพื่อละพยาปาทธตฺต (ธตฺตคือการคิดปองร้าย)

ควรเจริญอวิหิงสาธตฺต (ธตฺตคือการไม่เบียดเบียน) เพื่อละวิหิงสาธตฺต (ธตฺตคือการเบียดเบียน).

๕

ควรเจริญอนิจจสังกัณญา (ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง) เพื่อละอัสสาทวิภูฏิ (ความเห็นด้วยความพอใจ)

ควรเจริญอนัตตสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่ใช่ตัวตน) เพื่อละอัตตานุทิฏฐิ (ความตามเห็นว่าตัวตน)

ควรเจริญสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) เพื่อละมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด).

๖

ควรเจริญมุกตา (ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี) เพื่อละอรติ (ความไม่ยินดีหรือความคิดริษยา)

ควรเจริญอวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) เพื่อละวิหิงสา (ความเบียดเบียน)

ควรเจริญสัมมจริยา (การประพฤติธรรม) เพื่อละอัมมจริยา (การประพฤติไม่เป็นธรรม).

๗

ควรเจริญสันตุฏฐิตา (ความสันโดษ คือยินดีเฉพาะของของตน) เพื่อละสันตุฏฐิตา (ความไม่สันโดษ คือไม่ยินดีเฉพาะของของตน)

ควรเจริญสัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) เพื่อละสัมปชัญญะ (ความไม่รู้ตัว)

ควรเจริญอัปปิณฑา (ความปรารถนาน้อย) เพื่อละมहिณฑา (ความปรารถนามาก).

๘

ควรเจริญโสวัจจสสา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) เพื่อละโทวัจจสสา (ความเป็นผู้ว่ายาก)

ควรเจริญกัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้คบเพื่อนดีงาม) เพื่อละปาปมิตตตา (ความเป็นผู้คบเพื่อนชั่ว)

ควรเจริญอานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าออก) เพื่อละเจตโส วิกเขปะ (ความฟุ้งสรวนแห่งจิต).

๙

ควรเจริญสมณะ (การทำใจให้ตั้งมั่น) เพื่อละอุทัจจะ (ความคิดฟุ้งสรวน)

ควรเจริญสังวระ (ความสำรวมระวัง) เพื่อละอสังวระ (ความไม่สำรวมระวัง)

ควรเจริญอัปปมาทะ (ความไม่ประมาท) เพื่อละปมาทะ (ความประมาท).

ฉกกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๔๔๕-๘

๒๑๐. สุราเป็นเหตุให้ละเมิดศีลข้ออื่น ๆ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถูกแล้ว แม้เราก็ไม่เคยเห็นไม่เคยได้ยินข้อที่ว่า บุรุษละเว้นเหตุเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือ (การดื่ม) น้ำเมาคือสุราและเมรัยแล้ว ถูกพระราชเจ้าจับฆ่า หรือจองจำ, เนรเทศ หรือลงโทษอย่างอื่นตามควรแก่เหตุ เพราะเหตุที่มีเจตนา เว้นจากที่ตั้งแห่งความประมาท คือ (การดื่ม) น้ำเมาคือสุราและเมรัย โดยที่แทกรรมชั่วของบุรุษนั้นต่างหาก ที่ประกาศว่า บุรุษนี้ ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งที่ตั้งแห่งความประมาท คือ (การดื่ม) น้ำเมาคือสุราและเมรัย จึงฆ่าหญิงบ้าง, ชายบ้าง, จึงถือเอาสิ่งที่เขาไม่ให้จากบ้านบ้าง จากป่าบ้าง ด้วยอาการแห่งขโมย, จึงก้าวล่วงในภริยาของผู้อื่น ในบุตรของผู้อื่น, จึงหักรานประโยชน์ของคฤหบดีบ้าง บุตรของคฤหบดีบ้าง ด้วยการพูดปด. เขาย่อมถูกพระราชเจ้าจับ ฆ่า หรือจองจำ, เนรเทศ หรือลงโทษอย่างอื่นตามสมควรแก่เหตุ เพราะเหตุที่ตั้งแห่งความประมาท คือ (การดื่ม) น้ำเมาคือสุราและเมรัย ท่านทั้งหลายเคยได้เห็นได้ฟังอย่างนี้บ้างหรือเปล่า ?” “ข้าพระองค์ทั้งหลายเคยได้เห็นเคยได้ฟังและจักได้ฟัง พระเจ้าข้า !”

ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๒/๒๓๕

๒๑๑. เวทนา ๒ ถึง ๑๐๘

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดงธรรมปริยาย* ที่เรียกว่าปริยาย ๑๐๘ แก่ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงฟัง. ธรรมปริยายที่เรียกว่าปริยาย ๑๐๘ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! แม้เวทนา ๒ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๓ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๔ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๕ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๖ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๑๘ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๓๖ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย ; แม้เวทนา ๑๐๘ เราก็กกล่าวไว้โดยปริยาย.”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เวทนา ๒ เป็นไฉน ? เวทนา ๒ คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางจิต นี้เรียกว่าเวทนา ๒.”

“เวทนา ๓ คือ* ความรู้สึกสุข ความรู้สึกทุกข์ ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข.”

“เวทนา ๔ คือ สุนิหทัย (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนคือความสุกกาย) ; ทุกขินิหทัย (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนคือความทุกข์กาย) ; โสมนัสสินิหทัย (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนคือความสุขใจ) ; โทมนัสสินิหทัย (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนคือความทุกข์ใจ) ; อุเบกขินิหทัย (ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนคือความรู้สึกเฉย ๆ).”

“เวทนา ๖ คือ ความรู้สึก (สุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข) ที่เกิดจากสัมผัสทางตา, ทางหู, ทางจมูก, ทางลิ้น, ทางกาย และทางใจ.”

“เวทนา ๑๘ คือ โสมนัสสุวิจาร ๖ (หมายถึงอาการที่จิตท่องเที่ยวไปในอารมณ์ ๖ ด้วยความสุขใจ) โทมนัสสุวิจาร ๖ (หมายถึงอาการที่จิตท่องเที่ยวไปในอารมณ์ ๖ ด้วยความทุกข์ใจ) อุเบกขุวิจาร ๖ (หมายถึงอาการที่จิตท่องเที่ยวไปในอารมณ์ ๖ ด้วยความรู้สึกเฉย ๆ).”

“เวทนา ๓๖ คือ โสมนัส (ความสุขใจ) ที่อาศัยบ้านเรือน (เคหสิตะ) ๖ อย่าง ; โสมนัสที่อาศัยการออกจากกาม (เนกขัมมสิตะ) ๖ อย่าง ; โทมนัส (ความทุกข์ใจ) ที่อาศัยบ้านเรือน ๖ อย่าง ; โทมนัสที่อาศัยการออกจากกาม ๖ อย่าง ; อุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ ในอารมณ์) ที่อาศัยบ้านเรือน ๖ อย่าง ; อุเบกขาที่อาศัยการออกจากกาม ๖ อย่าง (๖ x ๖ = ๓๖).”

“เวทนา ๑๐๘ คือ เวทนา ๓๖ ที่เป็นอดีต (ล่วงแล้ว) ; เวทนา ๓๖ ที่เป็นอนาคต (ยังไม่มีมาถึง) ; เวทนา ๓๖ ที่เป็นปัจจุบัน (เกิดขึ้นเฉพาะหน้า) (๓๖ x ๓ = ๑๐๘).”

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๘๖

๒๑๒. เนื่อนคืออะไร

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเป็นผู้เนื่อนเป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ต้องอาบัติที่เสวราหมอง* ข้อใดข้อหนึ่ง ไม่ออกจากอาบัติ (นั้น) ตามควรแก่รูป นี้เรียกว่าความเป็นผู้เนื่อนใน.”

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๐๗

๑. คำว่า ปริยาย แปลว่า ไปโดยรอบ ถือเอาความว่า นัย หรือเรื่องราว คำว่า ธรรมปริยาย คือ นัยะของธรรม กล่าวไว้โดยปริยาย คือกล่าวไว้โดยนัย หรือโดยประการหนึ่ง
๒. ตั้งแต่เวทนา ๓ ไป ได้แปลถอดความโดยตัดคำซ้ำ ๆ ออก แต่ก็ได้แปลสำนวนบาลีให้เห็นแล้วในเวทนา ๒
๓. อารมณ์ ๖ คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย และสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ
๔. เป็นชื่อของภิกษุรูปหนึ่ง
๕. หมายถึงอาบัติหยาบ และอาบัติหนักประเภทสังฆาทิเสส

๒๑๓. การบัญญัติความสุขในพระพุทธศาสนา

(การเลือกนำข้อความตอนนั้นมาแปล ก็เพื่อชี้แจงหลักวิชาทางพระพุทธศาสนา ที่แสดงว่าความสุขมีเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่ต่ำจนถึงสูงสุด ถึง ๑๐ ชั้น คือความสุขในกาม ความสุขในรูปฌาน ๔ ความสุขในอรูปฌาน ๔ และความสุขในสัญญาเวทยินโรธสมาบัติ ในการแปลจะแปลอย่างเต็มสำนวนเพื่อให้เห็นลึาของอารมณ์ฌานทั้งที่เป็นรูปฌานและอรูปฌานอย่างสมบูรณ์).

๑

“ดูก่อนอานนท ! กามคุณ ๕ เหล่านี้ กามคุณ ๕ เป็นไฉน ? กามคุณ ๕ คือรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นรูปที่รัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ (สิ่งที่พึงถูกต้องได้) ที่พึงรู้แจ้งทางหู, จมูก, ลิ้น และกาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นรูปที่รัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด. ดูก่อนอานนท ! นี้แล คือกามคุณ ๕. ดูก่อนอานนท ! ความสุขกายสุขใจอันใด ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ ๕ เหล่านี้ ความสุขกายสุขใจนี้ เรียกว่ากามสุข. ดูก่อนอานนท ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร. ดูก่อนอานนท ! เพราะยังมีความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุขนั้น.”

๒

“ดูก่อนอานนท ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (กามสุข) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรม เข้าสู่ฌานที่ ๑ อันมีความตริก (วิตก) ความตรอง (วิจารณ์) มีความอิมใจและความสุข (ปีติสุข) อันเกิดแต่ความสังัดอยู่. นี้แล อานนท คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุขนั้น (กามสุข). ดูก่อนอานนท ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (สุขในฌานที่ ๑) นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนอานนท ! เพราะยังมีความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๑) นั้น.”

๓

“ดูก่อนอานนท ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๑) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เพราะสงบความตริก ความตรอง (วิตก วิจารณ์) ได้ จึงเข้าฌานที่ ๒ อันมีความผ่องใสภายใน มีภาวะแห่งจิต มีอารมณ์เป็นหนึ่งเกิดขึ้น ไม่มีความตริก ไม่มี ความตรอง มีความอิมใจและความสุข (ปีติสุข) อันเกิดแต่สมาธิอยู่. นี้แล อานนท ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๑) นั้น. ดูก่อนอานนท ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (สุขในฌานที่ ๒) นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนอานนท ! เพราะยังมีความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๒) นั้น.”

๔

“ดูก่อนอานนท ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๒) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เพราะคลายความอิมใจจึงเป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ เธอ

เสวยความสุขด้วยนามกาย เข้าสู่ฌานที่ ๓ ซึ่งเป็นเหตุ ให้พระอริยเจ้ากล่าวถึงผู้เข้าฌานนี้ว่าเป็นผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุข. นี่แล อานนท ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๒) นั้น. ดูก่อน อานนท ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (สุขในฌานที่ ๓) นับเป็นความสุข อย่างยอดเยี่ยม เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนพระอานนท ! เพราะยังมีความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๓) นั้น.”

๕

“ดูก่อนอานนท ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๓) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อน อานนท ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขละทุกข์ได้ (ละสุขกายทุกข์กายได้) เพราะสุขใจ (โสมนัส) ทุกข์ใจ (โทมนัส) ดับไปในกาลก่อน” จึงเข้าถึงฌานที่ ๔ อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีความบริสุทธิ์แห่งสติ อันเกิดขึ้นเพราะอุเบกขา (ความวางเฉย). นี่แล อานนท ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๓) นั้น. คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (สุขในฌานที่ ๔) นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม. เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนอานนท ! เพราะยังมีความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๔) นั้น.”

๖

“ดูก่อนอานนท ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๔) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เพราะก้าวล่วงความกำหนดหมายในรูป (รูปสัญญา) ด้วยประการ ทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งความกำหนดหมาย ความกระทบกระทั่ง (ปฏิขณสัญญา ได้แก่ความกำหนด หมายในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปะ เมื่ออารมณ์ทั้งห้านี้ ผ่านมาทางตา หู เป็นต้น) เพราะไม่ทำไว้ในใจซึ่งสัญญาต่าง ๆ (นาคัตตสัญญา-หมายความว่า ๒ อย่าง คือสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ และ สัญญาต่าง ๆ ๔๔ ชนิด-ดูคำอธิบายในวิสุทธิมรรค อารูปพนิตเทศ หน้า ๑๓๙) ทำไว้ในใจว่า “อากาศไม่มี ที่สิ้นสุด” เข้าสู่รูปฌานชื่ออากาสนัญญาตนะ (มีอากาศไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์) อยู่. นี่แล อานนท ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในฌานที่ ๔) นั้น. ดูก่อนอานนท ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (สุขในรูปฌานชื่ออากาสนัญญาตนะ) นับเป็นความสุขอย่าง ยอดเยี่ยม. เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนอานนท ! เพราะยังมีความสุข อื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่ออากาสนัญญาตนะ) นั้น.”

๗

“ดูก่อนอานนท ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่ออากาสนัญญาตนะ) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงรูปฌานชื่ออากาสนัญญาตนะ ด้วยประการ ทั้งปวง แล้วทำไว้ในใจว่า “วิมุตตญาณหาที่สุดมิได้” เข้าสู่รูปฌานชื่อวิมุตตญาณัญญาตนะ (มีวิมุตตญาณหาที่สุด มิได้เป็นอารมณ์) อยู่. นี่แล อานนท ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อ

๑. คำว่า ในกาลก่อน คือสุขทุกข์ดับไปตั้งแต่ยังอยู่ในขณะแห่งอุปจาระเกือบจะถึงฌานที่ ๔ คำว่า อุปจาระ แปลว่า ใกล้เคียง หรือเฉียด ก็ได้

อากาสาัญญายตนะ) นั้น. ดูก่อนอานนท์ ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (สุขในรูปฌานชื่อวิญญูณัญญายตนะ) นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม. เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนอานนท์ ! เพราะยังมีความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อวิญญูณัญญายตนะ) นั้น.

๘

“ดูก่อนพระอานนท์ ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อวิญญูณัญญายตนะ) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท์ ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงรูปฌานชื่อวิญญูณัญญายตนะ ด้วยประการทั้งปวง แล้วทำไว้ในใจว่า “อะไร ๆ ก็ไม่มี” เข้าสู่รูปฌานชื่ออากิญจัญญายตนะ (มีความกำหนดหมายว่าไม่มีอะไรเป็นอารมณ์) อยู่. นี่แล อานนท์ ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อวิญญูณัญญายตนะ) นั้น. ดูก่อนอานนท์ ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (ความสุขในรูปฌานชื่ออากิญจัญญายตนะ) นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม. เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะยังมีความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่ออากิญจัญญายตนะ) นั้น.

๙

“ดูก่อนอานนท์ ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่ออากิญจัญญายตนะ) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท์ ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงรูปฌานชื่ออากิญจัญญายตนะ ด้วยประการทั้งปวง แล้วเข้าสู่รูปฌานชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ^๑ (มีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) อยู่. นี่แล อานนท์ ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่ออากิญจัญญายตนะ) นั้น. ดูก่อนอานนท์ ! คนเหล่าใดพึงกล่าวว่า เขาย่อมเสวยความสุขกายสุขใจอันมีอยู่นั้น (ความสุขในรูปฌานชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ) นับเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม. เราย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของคนเหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะยังมีความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ) นั้น.

๑๐

“ดูก่อนอานนท์ ! ความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ) นั้นเป็นไฉน ? ดูก่อนอานนท์ ! ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงรูปฌานชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วเข้าสู่สัญญาเวทิตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนาเป็นสมาบัติสูงสุดที่พระอนาคามีกับพระอรหันต์เท่านั้นทำให้เกิดได้) อยู่. นี่แล อานนท์ ! คือความสุขอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าความสุข (ในรูปฌานชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ) นั้น.

สรุปความ

“ดูก่อนอานนท์ ! มีฐานะอยู่ที่นักบวชเจ้าลัทธิอื่นพึงกล่าวอย่างนี้ว่า พระสมณโคตมกล่าวถึงสัญญาเวทิตนิโรธ ย่อมบัญญัติสัญญาเวทิตนิโรธในความสุข ข้อนั้นคืออะไรกัน ? ข้อนั้นจะเป็นไปได้อย่างไรกัน ?

๑. เนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นรูปฌานที่ ๔ วิธีเจริญรูปฌานข้อนี้ คือออกจากรูปฌานที่ ๓ (อากิญจัญญายตนะ) แล้วนึกในใจว่า สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เป็นเหตุให้ยุ่งยาก นึกกำหนดสัญญานั้นจนจิตสงบ ก็จะเข้าสู่รูปฌานนี้ได้ คำว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ หมายความว่า สัญญามีอยู่ แต่ทำหน้าที่ไม่ได้ มีอย่างละเอียดมาก

(คือสัญญาเวทียัตนิโรธ ดับความจำ ดับความรู้สึก แล้วจะว่ามีความสุขได้อย่างไร ในเมื่อไม่มีความรู้สึก) ดูก่อน อานนท์ ! นักบวชเจ้าลัทธิอื่น ผู้กล่าวอย่างนี้พึงเป็นผู้อันท่านชี้แจง “ผู้มีอายุ ! พระผู้มีพระภาคย่อมไม่ทรงบัญญัติในความสุขหมายเอาเฉพาะสุขเวทนาอย่างเดียว ในที่ใด ๆ ย่อมหาความสุขได้ ในฐานะใด ๆ มีความสุข พระผู้มีพระภาคย่อมทรงบัญญัติฐานะนั้น ๆ ในความสุข”.*

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ๑๘/๒๗๘

๒๑๔. กายเดือดร้อน อย่าให้จิตเดือดร้อน

“ดูก่อนคฤหบดี ! เพราะเหตุนี้ ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เมื่อกายของเราเดือดร้อนอยู่ จิตของเราจักไม่เดือดร้อน. ดูก่อนคฤหบดี ! ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้แล.”

พระพุทธภาษิตตรัสสอนคฤหบดี บิदानกุลมานพ ๑๗/๒

๒๑๕. พระอานนท์ตรัสธรรมเพราะฟังธรรมของใคร ?

ท่านพระอานนท์ได้กล่าวคำนี้ (กะภิกษุทั้งหลาย) ว่า “ดูก่อนผู้มีอายุทั้งหลาย ! ท่านพระมันตานีบุตร (บุตรของนางมันตานี) ผู้มีนามว่าปุลณณะ เป็นผู้มัวอุปการะมากต่อข้าพเจ้าผู้บวชใหม่. ท่านสั่งสอนข้าพเจ้าด้วยโอวาทนี้ว่า “ดูก่อนอานนท์ผู้มีอายุ ! ความคิดว่าเรามีเราเป็น (คือความถือตัวว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่) ย่อมมีเพราะอุปาทาน (ความยึดถือ) หามีเพราะอนุปาทาน (ความไม่ยึดถือ) ไม่. เพราะยึดถืออะไรเล่า ? เพราะยึดถือรูป (สิ่งที่ธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย พร้อมทั้งลักษณะที่ปรากฏเพราะอาศัยธาตุ ๔ นั้น) เพราะยึดถือเวทนา (ความเสวยอารมณ์) เพราะยึดถือสัญญา (ความจำได้หมายรู้) เพราะยึดถือสังขาร (ความคิด) และเพราะยึดถือวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา หู เป็นต้น). ดูก่อนอานนท์ผู้มีอายุ ! เปรียบเหมือนหญิงสาวหรือชายหนุ่ม ผู้รักการแต่งตัว เมื่อเพ่งดูเงาหน้าของตนในกระจก” อันบริสุทธ์ผ่องใส หรือในภาชนะน้ำอันใส พึงมองดูด้วยความยึดถือ หามองดูด้วยความไม่ยึดถือไม่ นั่นฉันใด. ความคิดว่าเรามีเราเป็นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมมีเพราะความยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หามีเพราะความไม่ยึดถือไม่.”

ครั้นแล้วท่านได้ถามข้าพเจ้าว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ?” ข้าพเจ้าตอบว่า ไม่เที่ยง ท่านจึงถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ? ข้าพเจ้าตอบว่า เป็นทุกข์. ท่านถามว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ? ข้าพเจ้าตอบว่า ไม่ควรที่จะตามเห็นอย่างนั้น. ท่านจึงกล่าวว่า เพราะเหตุนี้แล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือดี โกลหรือโกลี ทั้งหมดนั้นมิใช่ของเรา เรามีใช่เป็นนั่น นั่นมิใช่ตัวตนของเรา. ภิกษุผู้เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด

๑. จากพระพุทธภาษิตนี้ แสดงว่าความสุขมีเป็นชั้น ๆ พระพุทธศาสนาแสดงความสุขหมดทุกชั้นตั้งแต่ต่ำจนถึงสูง แต่ก็อาจย่อความได้ว่าเป็นสุขชั้นเวทนา คือรู้สึกได้เสวยได้ (Sensational Happiness) อย่างหนึ่ง ความสุขที่อยู่เหนือเวทนา ไม่ต้องรู้สึกไม่ต้องเสวย (Happiness Beyond Sensation) อีกอย่างหนึ่ง
๒. กระจกในสมัยก่อนใช้ทองเหลืองขัดเงาให้ผ่องใสส่องดูเงาหน้า. บางท่านจึงแปลว่า แว่น แต่สมัยนี้คำว่า แว่น มักใช้ไปอีกอย่างหนึ่ง เช่น คำว่า แว่นตา

เพราะคล้ายกำหนดข้อมหุดพัน เมื่อหุดพันแล้ว ก็เกิดความรู้ว่าหุดพันแล้ว เธอข้อมรู้ว่าความเกิด (ของเธอ) สิ้นแล้ว พรหมจรรย์เป็นอันเธออยู่จบแล้ว หน้าที่เป็นอันเธอทำเสร็จแล้ว ไม่มีหน้าที่อื่นที่จะต้องทำ เพื่อความเป็นอย่างนี้อีก."

"ผู้มีอายุทั้งหลาย ! ท่านพระมันตานีบุตร ผู้มีนามว่าปุณณะ เป็นผู้มัวอุปการะมากต่อข้าพเจ้าผู้บวชใหม่ ท่านสอนข้าพเจ้าด้วยโอวาทนี้. อนึ่ง ข้าพเจ้าได้สดับพระธรรมเทศนาของท่านพระปุณณะ มันตานีบุตรแล้ว ก็ได้ตรัสรู้ธรรม."

สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ๑๗/๑๒๘

๒๑๖. คำว่านักิน แหงนหน้านักิน เป็นต้น

สมัยหนึ่ง ท่านพระสาริบุตรอยู่ ณ เวฬุวนาราม อันเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ใกล้กรุงราชคฤห์ เช้าวันหนึ่งท่านพระสาริบุตรนั่งอันตรวาสก (สงบ) แล้วถือบาตรและจีวรเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์เพื่อบิณฑบาต ครั้นเที่ยวไปตามลำดับตรอกในกรุงราชคฤห์แล้ว ก็นั่งพึงเชิงกำแพง* แห่งใดแห่งหนึ่ง ฉ้นบิณฑบาตนั้น ลำดับนั้น นางสุจิมชี ปริพาชิกา (นักบวชหญิง) เข้าไปหาพระสาริบุตร แล้วถามว่า "ดูก่อนสมณะ ! ท่าน คำว่าหน้าบริโกลไชหรือไม่ว่าน ?" พระสาริบุตรตอบว่า "ดูก่อนน้องหญิง ! เรามิได้คำว่าหน้าบริโกล"

นางถามว่า "ดูก่อนสมณะ ! ถ้าอย่างนั้น ท่านหงนหน้าบริโกลไชหรือไม่ว่าน ?"

"ดูก่อนน้องหญิง ! เรามิได้หงนหน้าบริโกล."

"ดูก่อนสมณะ ! ถ้าอย่างนั้น ท่านหันหน้าไปตามทิศเฉียงบริโกลไชหรือไม่ว่าน ?"

"ดูก่อนน้องหญิง ! เรามิได้หันหน้าไปตามทิศใหญ่บริโกล."

"ดูก่อนสมณะ ! ถ้าอย่างนั้น ท่านหันหน้าไปตามทิศใหญ่บริโกลไชหรือไม่ว่าน ?"

"ดูก่อนน้องหญิง ! เรามิได้หันหน้าไปตามทิศเฉียงบริโกล."

"ดูก่อนสมณะ ! เมื่อข้าพเจ้าถาม ท่านก็ปฏิเสธทั้งหมด ถ้าอย่างนั้น ท่านบริโกลอย่างไร ?"

"ดูก่อนน้องหญิง ! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่ (ครองชีวิต) ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยคิริจณาวินา คือวิชาดูที่ (ว่าตรงไหนดีเป็นมงคล) สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกว่าหน้าบริโกล."

"ดูก่อนน้องหญิง ! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยคิริจณาวินา คือวิชาดูดาวฤกษ์ สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกว่าหงนหน้าบริโกล."

"ดูก่อนน้องหญิง ! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยมิจฉาชีพ เพราะประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งการไปชักสือ (ให้ชายหญิงเป็นสามีภริยากัน) สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกว่าหันหน้าไปตามทิศใหญ่บริโกล."

"ดูก่อนน้องหญิง ! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยคิริจณาวินา คือวิชาดู (ลักษณะ) ร่างกาย สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกว่าหันหน้าไปตามทิศเฉียงบริโกล."

"ดูก่อนน้องหญิง ! เรามิได้สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยมิจฉาชีพดังกล่าวนั้น เราแสวงหาอาหารโดยธรรม ครั้นแสวงหาได้แล้วก็บริโกล."

๑. กุฑกมุลล์ ฝรั่งเศสมีความเห็นว่า เป็นไม้มีหัวชนิดหนึ่ง อรรถกถาไม่ได้อธิบายไว้

ลำดับนั้น นางสุจิตฺติ ปริพพาชกา เข้าไปสู่ถนนจากถนน สูทางสี่แยก จากทางสี่แยก เทียบบอกกล่าวอย่างนั้นว่า “สมณศากยบุตรทั้งหลายแสวงหาอาหารโดยธรรม, แสวงหาอาหารที่ไม่มีโทษ ท่านทั้งหลายจงถวายอาหารแก่สมณศากยบุตรทั้งหลายเถิด.”^๑

สังยุตตนิกาย ชันธวรรค ๑๗/๒๔๕

๒๑๗. พระพุทธเจ้าทรงปวารณาพระองค์

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขา มิคคารมารดา ในบุพพาราม พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ สมัยนั้นพระผู้มีพระภาค อันภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่แวดล้อม ประทับนั่ง ณ ที่กลางแจ้ง เพื่อการปวารณาในวันอุโบสถ^๒ วันนั้นขึ้น ๑๕ ค่ำ ขณะนั้นทรงเห็นภิกษุสงฆ์หนึ่งอยู่ จึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บัดนี้ เราปวารณาแก่ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะไม่ดำหนิการกระทำใด ๆ ทางกายหรือทางวาจาของเราบ้างหรือ ?”

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่าอย่างนั้น ท่านพระสาริบุตรจึงลุกขึ้นจากอาสนะ ทำผ้าห่มเจวียงป่าข้างหนึ่ง น้อมอัญชลีไปทางพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ทั้งหลายย่อมไม่ติเตียนการกระทำใด ๆ ทางกายหรือทางวาจาของพระผู้มีพระภาค เพราะพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ทำให้เกิดมรรคาที่ยังไม่เกิดขึ้น เป็นผู้ให้กำเนิดมรรคาที่ยังไม่กำเนิด เป็นผู้บอกมรรคาที่ยังไม่มีผู้บอก เป็นผู้รู้ รู้แจ้งซึ่งมรรคา เป็นผู้ฉลาดในมรรคา ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! สาวกทั้งหลายในขณะนี้เป็นผู้ดำเนินตามมรรคา เป็นผู้มาร่วมกัน ในภายหลัง ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ขอปวารณาแก่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคจะไม่ทรงดำหนิการกระทำใด ๆ ทางกายหรือทางวาจาของข้าพระองค์บ้างหรือ ?”

“ดูก่อนสาริบุตร ! เราไม่ติเตียนการกระทำใด ๆ ทางกายหรือทางวาจาของเธอ ดูก่อนสาริบุตร ! เธอเป็นผู้มีปัญญามาก เป็นผู้มีปัญญาหนาแน่น เป็นผู้มีปัญญาเป็นเหตุให้ร่าเริง เป็นผู้มีปัญญาไว เป็นผู้มีปัญญาเฉียบแหลม เป็นผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส ดูก่อนสาริบุตร ! เปรียบเหมือนเชษฐโอรส (บุตรคนใหญ่) ของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมทำให้จักร (กงล้อ) ที่พระบิดาหมุนแล้ว ให้หมุนตามไปได้โดยชอบฉันใด เธอก็ฉันนั้น ย่อมยังธรรมจักร (กงล้อคือธรรม) อันยอดเยี่ยม ที่เราหมุนแล้ว ให้หมุนตามไปได้โดยชอบ.”

พระสาริบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงดำหนิการกระทำใด ๆ ทางกายหรือทางวาจาของข้าพระองค์ ก็ภิกษุทั้งหลาย ๕๐๐ รูปเหล่านี้แล้ว พระผู้มีพระภาคจะไม่ทรงดำหนิการกระทำทางกายหรือทางวาจาบ้างหรือ ? พระเจ้าข้า !”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนสาริบุตร ! แม้ภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านี้ ก็ไม่มีการกระทำใด ๆ ทางกายหรือวาจาที่เราจะดำหนิ ดูก่อนสาริบุตร ! เพราะในภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านี้ ภิกษุ ๖๐ รูปได้วิชชา ๓; ภิกษุ ๖๐ รูปได้อภิญญา ๖; ภิกษุ ๖๐ รูป เป็นอุกโตภาควิมุต (ผู้พ้นจากกิเลสโดย ๒ ส่วน คือพ้นเพราะสมาธิ และพ้นเพราะปัญญา); ภิกษุที่เหลือ เป็นปัญญาวิมุต (ผู้พ้นจากกิเลสเพราะปัญญา).

๑. คำว่า นองหญิง เป็นคำที่สมณะเรียกสตรีโดยทั่วไป ถือเป็นคำเหมาะสม : อนึ่ง ในการแปลข้อความตอนนี้ ข้อความตอนใดซ้ำ ได้ตัดออกบ้าง แต่คงได้ความอย่างเดิม

๒. ตามปกติวันกลางเดือนหรือปลายเดือน ถือว่าเป็นวันอุโบสถ แต่ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันออกพรรษา ไม่มีการสวดปาฏิโมกข์ ใช้ปวารณาแทน ปวารณาคือการอนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนกันได้

ลำดับนั้น ท่านพระวังคีสะลุกขึ้นจากอาสนะ ทำผ้าห่มเฉียงปาข้างหนึ่ง น้อมอัญชลีไปทางพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ! ข้อนั้นย่อมทำให้ข้าพระองค์แจ่มแจ้ง ข้าแต่พระสุคต ! ข้อนั้นย่อมทำให้ข้าพระองค์แจ่มแจ้ง.”

“ดูก่อนวังคีสะ ! ข้อนั้นจงแจ่มแจ้งเกิด.”

ลำดับนั้น ท่านพระวังคีสะได้กล่าวชมเชยพระผู้มีพระภาคในที่เฉพาะพระพักตร์ ด้วยคาถาหลายคาถาโดยย่อว่า

“ในวันนี้ซึ่งเป็นวัน (ขึ้น) ๑๕ ค่ำ ภิกษุ ๕๐๐ รูป ผู้ตัดเครื่องผูกคือกิเลสอันร้อยรัดได้ ผู้ไม่มีทุกข์ ผู้สิ้นความเกิดอีกแล้ว ผู้แสวงคุณอันประเสริฐ ได้มาประชุมกันแล้ว โดยความบริสุทธิ์” เปรียบเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิ มีอำมาตย์แวดล้อม เสด็จไปโดยรอบแผ่นดินนี้ อันมีมหาสมุทรเป็นที่สุดด้านใด พระสาวกทั้งหลายผู้มีวิชา ๓ ผู้ทำมฤตยูให้เสื่อม ย่อมนั่งล้อมพระบรมศาสดาผู้ชนะสงคราม ผู้เปรียบเหมือนนายกองเกรียนผู้ยอดเยี่ยมฉะนั้น สาวกเหล่านั้นทั้งหมด เป็นบุตรของพระผู้มีพระภาค. มลทินย่อมไม่มีในที่นี้. ข้าพเจ้าขอไหว้พระผู้อาภิตยวงศ์ ผู้ฆ่าเสียซึ่งถูกศรคือตัณหาพระองค์นั้น.”

ปาวรณาสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ๑๕/๒๘๑

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้แสดงตัวอย่างอันดีที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ว่ากล่าว ชี้ข้อที่ผิดพลาดของพระองค์ได้ อันเป็นวิธีการที่ไม่เปิดโอกาสให้ปกปิดความเสียหายใด ๆ ไว้ ทั้ง ๆ ที่พระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ก็ทรงทำพระองค์เป็นแบบอย่าง คำกล่าวของท่านพระวังคีสะ ในตอนหลังเป็นการกล่าวด้วยสำนวนกวี ซึ่งท่านพระวังคีสะเป็นผู้เชี่ยวชาญ).

๒๑๘. ยังยึดถือจะชื่อว่าไม่มีโทษไม่มี

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในข้อนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า ข้อที่ว่าเรายังยึดถืออยู่จะเป็นผู้ไม่มีโทษนั้น จะมีอยู่บ้างหรือไม่หนอในโลก อริยสาวกนั้นย่อมรู้อย่างนี้ว่า ข้อที่ว่าเรายังยึดถืออยู่จะเป็นผู้ไม่มีโทษนั้น ไม่มีเลยในโลก.

สังยุตตนิกาย ชันธรวรรค ๑๓/๑๑๔

๒๑๙. ตรัสแนะนำให้สังคายนาพระธรรมวินัย

“ดูก่อนจุนทะ ! เพราะเหตุนี้แล ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ท่านทั้งหลายทั้งปวงพึงประชุมกัน มาพร้อมกัน สังคายนา (ร้อยกรอง) พิจารณาอรรถะกับอรรถะ พยัญชนะกับพยัญชนะ (คือจัดระเบียบพิจารณาทั้งโดยเนื้อความและตัวอักษร) ในธรรมเหล่านั้น โดยประการที่พรหมจรรย์นี้พึงเป็น

๑. เป็นสำนวนแสดงว่า พระวังคีสะคิดอะไรขึ้นมาได้จากพระพุทธดำรัสนั้น จึงกราบทูล พระองค์จึงตรัสเปิดโอกาสให้เล่าข้อคิดนั้น

๒. คำว่า โดยความบริสุทธิ์ในที่นี้ ไม่ใช่หมายความว่า เมื่อมาประชุมกันแล้วจะบริสุทธิ์ขึ้น แต่เป็นวินัยกรรมที่ภิกษุทุกรูป ทั้งพระอรหันต์ ทั้งที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ จะต้องกระทำทุกกึ่งเดือนโดยไม่มีการยกเว้น เพราะเกี่ยวข้องกับการบริหารหมู่คณะ เป็นแต่ว่าถ้าภิกษุที่ประชุมกันเป็นพระอรหันต์ล้วน อุโบสถนั้น ก็เรียกว่าวิสุทธิอุโบสถ ปาวรณานั้น ก็เรียกว่าวิสุทธิปาวรณา

ของยังยืน ตั้งอยู่ตลอดกาลนาน ชื่อนั้นพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.”

ปาสาทิกสูตร ๑๑/๑๓๙

๒๒๐. การทำตนให้ชุ่มด้วยความสุข

“ดูก่อนจุนทะ ! มีฐานะอยู่ ที่นักบวชเจ้าลัทธิอื่นพึงกล่าวอย่างนี้ว่า สมณศากยบุตร เป็นผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำตนให้ชุ่มด้วยความสุขอยู่ (สุขัลลิกานุโยค) เมื่อนักบวชเจ้าลัทธิอื่นกล่าวอย่างนี้ ท่านทั้งหลายพึงกล่าวว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ! สุขัลลิกานุโยคอย่างไรกัน ? เพราะสุขัลลิกานุโยคมีมากมาย หลายอย่าง มีประการต่าง ๆ ดูก่อนจุนทะ ! สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้ ที่เลว ที่เป็นของชาวบ้าน เป็นของบุद्धชน (คนที่ยังหนาไปด้วยกิเลส) ไม่เป็นของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับทุกข์ เพื่อสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน. สุขัลลิกานุโยค ๔ คือ :-

“๑. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นคนเขลา ฆ่าสัตว์แล้ว ยังตนให้เป็นสุข ให้ชุ่มชื่น นี่เป็นสุขัลลิกานุโยคที่ ๑.”

“๒. บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้แล้ว ยังตนให้เป็นสุข ให้ชุ่มชื่น. นี่เป็นสุขัลลิกานุโยคที่ ๒.”

“๓. บุคคลบางคนในโลกนี้ กล่าวเท็จแล้ว ยังตนให้เป็นสุข ให้ชุ่มชื่น นี่เป็นสุขัลลิกานุโยคที่ ๓.”

“๔. บุคคลบางคนในโลกนี้ พรั่งพร้อมบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ (คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนาใคร่ชอบใจ). นี่เป็นสุขัลลิกานุโยคที่ ๔.”

(ครั้นแล้วทรงแสดงการประกอบเนื่อง ๆ ในการทำตนให้ชุ่มด้วยความสุขที่เป็นฝ่ายดี คือสุขในฌาน ๔ ซึ่งไม่ข้องอยู่ด้วยการเบียดเบียนผู้อื่นหรือด้วยกาม แล้วทรงแสดงผลของการทำตนให้ชุ่มอยู่ในสุขคือฌานนั้นว่า จะทำให้เป็นพระโสดาบัน ผู้ละสัญญาได้ ๓ (คือสักกายทิฏฐิ ความเห็นเป็นเหตุยึดถือกายของตน วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย และสีลัพพตปรามาส การอุปคาล้ำศีลและพรต คือถือนมกลตินขาว หรือติดในลัทธิพิธี) จะทำให้เป็นพระสกทาคามี ผู้ละสัญญาได้ ๓ (เหมือนพระโสดาบัน) แต่ทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะมาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียวแล้วก็ทำที่สุดแห่งทุกข์ จะทำให้เป็นพระอนาคามี ผู้ละสัญญาเบื้องต้นได้ ๕ (คือ ๓ ข้ออย่างพระโสดาบันจะได้ กับเพิ่มอีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ ความกำหนัดยินดีในกาม และปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งแห่งจิตหรือความขัดใจ) เกิดเป็นอุปปาติกะ” แล้วนิพพานในที่นั้น ไม่ต้องมาสู่โลกนี้อีกจากที่นั่นอีก จะทำให้เป็นพระอรหันต์ คือผู้สิ้นกิเลส).

ปาฎิกสูตร ๑๑/๑๔๕

๑. สัญญา ๓ คือ กิเลสที่ร้อยรัดสัตว์หรือผูกมัดสัตว์ไว้ในความเวียนว่ายตายเกิด

๒. อ่านว่า อุปปะปาติกะ คือ เกิดแบบเติบโตขึ้นทันที ที่เกิดของพระอนาคามี คือ สุทธาวาส ๕

๒๒๑. พราหมณ์เกิดจากปากพรหมแน่หรือ ?

“ดูก่อนผู้สืบบวชแห่งวาสิष्ठะและภราทวาชะทั้งหลาย ! พวกพราหมณ์มิได้นึกถึงความเก่า จึงจะกล่าวกะท่านทั้งหลายว่า วรณะพราหมณ์เท่านั้นประเสริฐสุด วรณะอื่น ๆ เลว, วรณะพราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะขาว วรณะอื่น ๆ ดำ, พราหมณ์ทั้งหลายเท่านั้นย่อมบริสุทธิ คนที่มีใช้พราหมณ์ย่อมไม่บริสุทธิ, พราหมณ์ทั้งหลายเป็นบุตร เป็นโอรสของพรหม เกิดจากปากพรหม มีพรหมเป็นแดนเกิด เป็นผู้อันพรหมสร้างสรรค์ เป็นทายาทของพรหม ดังนี้.

“ดูก่อนผู้สืบบวชแห่งวาสิष्ठะและภราทวาชะทั้งหลาย ! คนย่อมเห็นกันทั่วไปว่า นางพราหมณ์ของพวกพราหมณ์ มีระตูกมี มีครรภ์ก็มี กำลังคลอดก็มี กำลังให้บุตรคืบนมก็มี ก็พวกพราหมณ์เหล่านั้นเกิดจากองค์กำเนิดของมารดา (โยนิยา) แท้ ๆ ยังกล่าวว่า วรณะพราหมณ์เท่านั้นประเสริฐสุด วรณะอื่นเลว เป็นต้น. พราหมณ์เหล่านั้นย่อมชื่อว่ากล่าวดูพระพรหม กล่าวคำเท็จ และประสาบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก.”

อัคคัณณสูตร ๑๑/๘๘

๒๒๒. วรณะ ๔ มีทั้งที่ทำชั่วทำดี

“ดูก่อนผู้สืบบวชแห่งวาสิष्ठะและภราทวาชะทั้งหลาย ! วรณะ ๔ เหล่านี้ คือกษัตริย์ (นักรบ) พราหมณ์ (นักทำพิธี) แพศย์ (พ่อค้า) และศูทร (กรรมกร).

“ดูก่อนผู้สืบบวชแห่งวาสิष्ठะและภราทวาชะทั้งหลาย ! บุคคลบางคนในโลกนี้ ที่เป็นกษัตริย์ก็มี เป็นพราหมณ์ก็มี เป็นแพศย์ก็มี เป็นศูทรก็มี ย่อมฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม; พุดเท็จ พุดส่อเสียด (ยุให้เขาแตกร้างกัน) พุดคำหยาบ พุดเพื่อเจ้อ; มักได้ มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิด. ธรรมเหล่านี้ที่เป็นอกุศล นับเนื่องเข้าในอกุศล มีโทษ นับเนื่องเข้าในสิ่งมีโทษ ไม่ควรส่องเสพ นับเนื่องเข้าในสิ่งไม่ควรส่องเสพ ไม่ควรแก่พระอริยะ นับเนื่องเข้าในสิ่งไม่ควรแก่พระอริยะ เป็นธรรมดำ มีวิบากดำ อันผู้รู้ดีเตยน. ธรรมเหล่านั้น บางข้อปรากฏในกษัตริย์ก็มี ในพราหมณ์ก็มี ในแพศย์ก็มี ในศูทรก็มี.

“ดูก่อนผู้สืบบวชแห่งวาสิष्ठะและภราทวาชะทั้งหลาย ! บุคคลบางคนในโลกนี้ ที่เป็นกษัตริย์ก็มี พราหมณ์ก็มี แพศย์ก็มี ศูทรก็มี ย่อมเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม; ย่อมเว้นจากการพุดเท็จ การพุดส่อเสียด การพุดคำหยาบ การพุดเพื่อเจ้อ; ย่อมเป็นผู้ไม่มักได้ ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความเห็นผิด. ธรรมเหล่านี้ที่เป็นอกุศล นับเนื่องเข้าในอกุศล ไม่มีโทษ นับเนื่องเข้าในสิ่งไม่มีโทษ ควรส่องเสพ นับเนื่องเข้าในสิ่งควรส่องเสพ ควรแก่พระอริยะ นับเนื่องเข้าในสิ่งควรแก่พระอริยะ เป็นธรรมขาว มีวิบากขาว อันผู้สรรเสริญ ธรรมเหล่านั้น บางข้อปรากฏในกษัตริย์ก็มี ในพราหมณ์ก็มี ในแพศย์ก็มี ในศูทรก็มี.

“ดูก่อนผู้สืบบวชแห่งวาสิष्ठะและภราทวาชะทั้งหลาย ! เมื่อวรรณะทั้งสี่ยังดำเนินทั้งสองทาง ยังประพฤติทั้งในธรรมที่ดำและขาว ที่ผู้รู้ดีเตยนและสรรเสริญอยู่อย่างนี้ คำใดที่พวกพราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า วรณะพราหมณ์เท่านั้นประเสริฐสุด วรณะอื่น ๆ เลว, วรณะพราหมณ์เท่านั้นขาว วรณะอื่น ๆ ดำ, พราหมณ์ทั้งหลายเท่านั้นย่อมบริสุทธิ คนที่มีใช้พราหมณ์ย่อมไม่บริสุทธิ, พราหมณ์ทั้งหลาย เป็นบุตร เป็นโอรสของพรหม เกิดจากปากพรหม มีพรหมเป็นแดนเกิด เป็นผู้อันพรหมสร้างสรรค์ เป็นทายาทของพรหม ดังนี้. วิญญาณทั้งหลายย่อมไม่รับรู้คำกล่าวของพราหมณ์เหล่านั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ?

“ดูก่อนผู้สืบทอดแห่งวาสิษฐะและภาร์ทวาชะทั้งหลาย ! เพราะบรรดาบรรณะ ๔ เหล่านี้ ผู้ใดเป็นภิกษุ เป็นพระอรหันต์ สันอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน) แล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำหน้าที่เสร็จแล้ว วางภาระแล้ว บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว สันกิเลสเป็นเหตุมัดสัตว์ไว้ในภพแล้ว พ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นย่อมกล่าวได้ว่า เลิศกว่าบรรณะทั้งสี่เหล่านั้นโดยธรรมอย่างแท้จริง มิใช่โดยอธรรม เพราะว่าธรรมเป็นของประเสริฐสุดในหมู่ชนทั้งในปัจจุบันและในอนาคต.”

อัครัญญสูตร ๑๑/๘๘

๒๒๓. ตรัสเล่าเรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศลปฏิบัติต่อพระองค์

“ดูก่อนผู้สืบทอดแห่งวาสิษฐะและภาร์ทวาชะทั้งหลาย ! พระเจ้าปเสนทิโกศलय่อมทรงทราบว่า พระอนุตตรสมณโคดมออกบวชแล้วจากศากยสกุล. ดูก่อนผู้สืบทอดแห่งวาสิษฐะและภาร์ทวาชะทั้งหลาย ! ก็แต่ว่า กษัตริย์ศากยะทั้งหลายย่อมเดินหลังถัดจากพระเจ้าปเสนทิโกศล ย่อมกระทำความเคารพ กราบไหว้ การลุกขึ้นต้อนรับ ย่อมทำอัญชลีกรรม สามิจิกรรม (การกระทำที่เหมาะสมที่ควรในการให้เกียรติ) ในพระเจ้าปเสนทิโกศล. กษัตริย์ศากยะย่อมกระทำความเคารพ กราบไหว้ เป็นต้นอันใดในพระเจ้าปเสนทิโกศล พระเจ้าปเสนทิโกศलय่อมทรงทำความเคารพ กราบไหว้ เป็นต้นนั้น ในตถาคต มิใช่เพราะทรงคิดว่า พระสมณโคดมเป็นผู้มีชาติดี เรามีชาติแล้ว, พระสมณโคดมเป็นผู้มีกำลัง เราเป็นผู้ทุพพล, พระสมณโคดมเป็นผู้นำพอใจ เราเป็นผู้มีผิวพรรณทราม, พระสมณโคดมเป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่ เราเป็นผู้มีศักดิ์น้อย ดังนี้เลย. ที่แท้ทรงสักการะธรรมเคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรมต่างหาก พระเจ้าปเสนทิโกศलय่อมทรงทำความเคารพ กราบไหว้ การลุกขึ้นต้อนรับ ย่อมทรงทำอัญชลีกรรม สามิจิกรรมในตถาคตอย่างนี้. ดูก่อนผู้สืบทอดแห่งวาสิษฐะและภาร์ทวาชะทั้งหลาย ! โดยปริยายนี้แล ท่านทั้งหลายพึงทราบประการที่ธรรมเป็นของประเสริฐสุดในหมู่ชนทั้งในปัจจุบันและอนาคต.”

อัครัญญสูตร ๑๑/๘๙

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนพวกพราหมณ์แห่งสกุลวาสิษฐะและภาร์ทวาชะ คัพพีเดิมว่า วาเสฏฐการทวาช ซึ่งนับถือศาสนาอื่นมาก่อน ภายหลังมาขอบวชในพระพุทธศาสนา จึงมาพักอบรม อยู่กับภิกษุทั้งหลายตามวินัยเรื่องการอยู่ปริวาสของผู้บวชในศาสนาอื่นมาก่อน)

๒๒๔. เรื่องของพราหมณ์ผู้กระด้างเพราะถือตัว

สมัยนั้น พราหมณ์ผู้กระด้างเพราะถือตัว อาศัยอยู่ในกรุงสวดีดี พราหมณ์นั้นไม่ให้วามารดา ไม่ให้บิดา ไม่ให้อาจารย์ ไม่ให้พี่ชาย.

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาค อันบริษัทใหญ่แวดล้อมทรง แสดงธรรมอยู่.

ขณะนั้นพราหมณ์ผู้กระด้างเพราะถือตัว คิดว่า พระสมณโคดมนี้ อันบริษัทใหญ่แวดล้อม ทรง แสดงธรรมอยู่ ถ้าอย่างใดเราพึงเข้าไปหาพระสมณโคดม ถ้าพระสมณโคดมจักพูดกับเรา เราก็จักพูดด้วย ถ้าพระสมณโคดมจักไม่พูดกับเรา เราก็จักไม่พูดด้วย.

ลำดับนั้น พราหมณ์ผู้กระด้างเพราะถือตัว จึงเข้าไปใกล้พระผู้มีพระภาค ครั้นเข้าไปใกล้แล้ว จึงยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. ขณะนั้นพราหมณ์ผู้กระด้างเพราะถือตัว คิดว่า พระสมณโคดมย่อมไม่รู้อะไร จึงใคร่จะกลับจากที่นั้น.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบความคิดของพราหมณ์นั้น จึงตรัสกะพราหมณ์ด้วยคาถา (คำกวี) ว่า

“ดูก่อนพราหมณ์ ! ความถือตัวมีแก่ใครในโลกนี้ ก็ไม่เป็นของดีเลย. ท่านมาด้วยความต้องการอันใด ก็พึงกล่าวความต้องการนั้นเถิด”

ลำดับนั้น พราหมณ์นั้น คิดว่า พระสมณโคดมย่อมรู้จักจิตของเรา จึงหมอบลงแทบพระบาทของ พระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า ณ ที่นั้น แล้วจุมพิตพระบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยปาก เอามือนวดพื้น (พระบาท) ประกาศนามของตนว่า “ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ! ข้าพระองค์คือมานถัทธะ ข้าพระองค์คือ มานถัทธะ (ผู้กระด้างเพราะถือตัว).”

ลำดับนั้น ที่ประชุมนั้นก็เกิดความรู้สึกอัศจรรย์ใจว่า “น่าอัศจรรย์หนอ เรื่องไม่เคยมี มามีขึ้น พราหมณ์ผู้นี้ไม่ไหว้มารดา ไม่ไหว้บิดา ไม่ไหว้อาจารย์ ไม่ไหว้พี่ชาย ก็แต่ว่าพราหมณ์นี้กลับทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ในพระสมณโคดม.”

ลำดับนั้น พราหมณ์นั้นนั่งบนอาสนะของตนแล้ว จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า

“ไม่ควรทำความถือตัวในใคร ? ควรมีความเคารพอย่างไร ? ควรนอบน้อมใคร ? ควรบูชา อย่างไรดีต่อใคร ?”

พระผู้มีพระภาคได้ทรงภาสิตพระคาถาตอบว่า

“ควรมีความเคารพในมารดา ในบิดา ในพี่ชาย ในอาจารย์เป็นที่สี่ ท่านควรนอบน้อมและบูชาอย่างดี ในพระอรหันต์ ผู้สงบเย็น ผู้ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ผู้ไม่มีกิเลสที่ต้องสันดาน. ผู้ละมานะได้ ไม่กระด้าง เพราะอนุสัยนั้น” เป็นผู้ยอดเยี่ยม.”

(พราหมณ์ผู้กระด้างเพราะถือตัว ก็ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต)

มานถัทธสูตร ๑๕/๒๖๑

๒๒๕. อย่าโกรธเมื่อใครติเตียนพระพุทธเจ้า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนเหล่าอื่นอาจกล่าวติเตียนเรา ติเตียนพระธรรม หรือติเตียนพระสงฆ์. ท่านทั้งหลายไม่พึงผูกอาฆาต ชื่นเคือง ไม่พอใจในบุคคลเหล่านั้น. เพราะถ้าท่านทั้งหลายโกรธเคือง หรือ ไม่พอใจในบุคคลที่กล่าวติเตียนเรา ติเตียนพระธรรม หรือติเตียนพระสงฆ์นั้น, อันตรายเพราะความโกรธเคืองนั้น ก็จะพึงเป็นของท่านทั้งหลายเอง. ถ้าท่านทั้งหลายโกรธเคือง หรือไม่พอใจในบุคคลที่กล่าวติเตียนเรา ติเตียนพระธรรม หรือติเตียนพระสงฆ์ จะรู้ได้ละหรือว่า คำกล่าวของคนเหล่านั้นนั้น เป็นคำกล่าวที่ดี (สุภาสิต) หรือไม่ดี (ทุพภาสิต) ? “ไม่ทราบ พระเจ้าข้า.” “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายพึงชี้แจง (คลี่คลาย) เรื่องที่ไม่เป็นจริง ให้เห็นว่าไม่เป็นจริง ในข้อที่คนเหล่าอื่นกล่าวติเตียนเรา ติเตียนพระธรรม หรือติเตียนพระสงฆ์ ให้เขาเห็นว่าข้อนั้นไม่จริง ข้อนั้นไม่แท้ ข้อนั้นไม่มีในพวกเรา ข้อนั้นไม่ปรากฏในพวกเรา ดังนี้.”

พรหมชาลสูตร ๔/๓

๒๒๖. อย่าดีใจตื่นเต้นเมื่อใครชมเชยพระพุทธเจ้า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คนเหล่าอื่นอาจกล่าวชมเชยเรา ชมเชยพระธรรม หรือชมเชยพระสงฆ์. ท่านทั้งหลายไม่พึงแสดงความชื่นชมโสมนัส หรือความรู้สึกตื่นเต้นในบุคคลเหล่านั้น เพราะถ้าท่านทั้งหลายมีความชื่นชมโสมนัส มีความตื่นเต้นในบุคคลที่กล่าวชมเชยเรา ชมเชยพระธรรม หรือชมเชยพระสงฆ์ อันตราย เพราะเหตุนั้น ก็จะมีเป็นของท่านทั้งหลายเอง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายพึงรับรองเรื่องที่เป็นจริง ให้เห็นว่าเป็นจริง ในข้อที่คนเหล่าอื่นกล่าวชมเชยเรา ชมเชยพระธรรม หรือชมเชยพระสงฆ์ ให้เขาเห็นว่าข้อนั้นจริง ข้อนั้นแท้ ข้อนั้นมีในพวกเรา ข้อนั้นปรากฏในพวกเรา ดังนี้.”

พรหมชาลสูตร ๙/๔



ภาค ๔

ความย่อแห่งพระไตรปิฎก

ภาค ๔

ความย่อแห่งพระไตรปิฎก

การย่อความแห่งพระไตรปิฎกได้แบ่งออกเป็น ๒ ตอนติดต่อกันในพระไตรปิฎกเล่มเดียวกัน คือตอนแรกย่อความพอให้เห็นว่า ในพระไตรปิฎกแต่ละเล่ม ตั้งแต่เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๔๕ ว่าด้วยเรื่องอะไรบ้าง เป็นการสำรวจอย่างคร่าว ๆ ครั้งหนึ่งก่อน ในตอนที่ ๒ จึงขยายความให้พิสดารพอที่จะรู้เรื่องพระไตรปิฎก เหมือนกับได้อ่านเอง ตั้งแต่เล่มแรกจนถึงเล่มสุดท้าย การย่อความในตอนที่ ๒ นี้ ท่านผู้อ่านจะรู้สึกเหมือนหนึ่งได้ท่องเที่ยวไปในพระไตรปิฎก เก็บใจความสำคัญได้ตลอด โดยวิธีนี้จะทำให้ท่านผู้อ่านได้เห็นหน้าตาของพระไตรปิฎกชัดเจนขึ้น. โดยปกติพระไตรปิฎก ๔๕ เล่มนั้น มากไปสำหรับคนทั่วไป จะอ่านให้จบทุกเล่ม แต่ถ้าเก็บใจความสำคัญมากล่าวไว้ดังที่ทำในภาคนี้ ก็จะช่วยให้สะดวกในการอ่าน การถือเอาความยิ่งขึ้น.

มีข้อที่ขอขอมความเข้าใจไว้ในที่นี้ คือ :-

วินัยปิฎก ตั้งแต่เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๘ รวม ๘ เล่ม

สุตตันตปิฎก ตั้งแต่เล่ม ๙ ถึงเล่ม ๓๓ รวม ๒๕ เล่ม

อภิธรรมปิฎก ตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม

รวมเป็นเล่มพระไตรปิฎก ๔๕ เล่ม

ต่อไปนี้ ขอเชิญท่านอ่านความย่อตอนที่ ๑ ต่อไป.

เล่มที่ ๑ ทิเฆมทวิกังค (เป็นวินัยปิฎก)

ได้กล่าวไว้แล้วในภาค ๑ ว่าด้วยความรู้เรื่องพระไตรปิฎก ว่าวินัยปิฎกนั้น ว่าด้วยวินัยหรือศีลของภิกษุและภิกษุณี. เมื่อจะกล่าวโดยเรียงลำดับเล่ม วินัยปิฎก ๘ เล่มนั้น เล่ม ๑ เล่ม ๒ มีชื่อว่ามหาวิกังค หรือภิกขุวิกังค ว่าด้วยศีล ๒๒๗ ของภิกษุ เล่ม ๓ มีชื่อว่าภิกขุณีวิกังค ว่าด้วยศีล ๓๑๑ ของนางภิกษุณี เล่ม ๔ เล่ม ๕ มีชื่อว่ามหาวัคค แปลว่า วรรคใหญ่ หรือพวกใหญ่ คือว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับสงฆ์ ที่เป็นเรื่องสำคัญ ๆ และต้องทำเสมอ เช่น เรื่องจีวร, เรื่องอุโบสถ, ปวารณา, การจำพรรษา. เล่ม ๖ เล่ม ๗ มีชื่อว่าจุลลวัคค แปลว่า วรรคเล็ก หรือพวกเล็ก คือว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับสงฆ์ที่มีความสำคัญรองลงมา จนถึงเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่น เรื่องข้อวัตรต่าง ๆ เรื่องที่อยู่อาศัย เป็นต้น ส่วนเล่มสุดท้าย คือเล่มที่ ๘ มีชื่อว่าปวิวาร เป็นการรวบรวมความรู้ในวินัยปิฎกทั้งเจ็ดเล่มข้างต้น จัดเป็นหมวดหมู่ให้เข้าใจง่าย. สมาคมบาลีปกรณ์ประเทศอังกฤษ เรียกมหาวิกังค และภิกขุณีวิกังค รวมกันว่า สุตตวิกังค.

เฉพาะเล่ม ๑ มีการแบ่งเป็นหมวดใหญ่ ๆ ให้ชื่อว่ากัณฑ์ รวมทั้งสิ้น ๗ กัณฑ์ คือ :-

๑. เวรัญชกัณห์ เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เมืองเวรัญชา จนถึงเรื่องพระสารีบุตรขอให้ทรงบัญญัติพระวินัย เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระพุทธศาสนา จนถึงเสด็จออกจากเมืองเวรัญชา ไปยังกรุงพาราณสี (ราชธานีแห่งแคว้นกาสิ) และเสด็จถึงกรุงเวสาลี (ราชธานีแห่งแคว้นวัชชี) ในที่สุด.

๒. ปฐมปาราชิกกัณห์ ว่าด้วยเหตุการณ์ที่ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ คือสิกขาบทที่ห้ามภิกษุเสพเมถุน พร้อมทั้งเรื่องราวที่ทรงแก้ไขเพิ่มเติม วินิจฉัย ไล่สวน และตัดสินเป็นราย ๆ ไป.

๓. พุติยปาราชิกกัณห์ ว่าด้วยเหตุการณ์ที่ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ คือสิกขาบทที่ห้ามมิให้ภิกษุถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ ตั้งแต่ราคา ๕ มาสกขึ้นไป พร้อมทั้งเรื่องราวที่ทรงแก้ไขเพิ่มเติม วินิจฉัย ไล่สวน และตัดสินเป็นราย ๆ ไป.

๔. ตติยปาราชิกกัณห์ ว่าด้วยเหตุการณ์ที่ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๓ คือสิกขาบทที่ห้ามมิให้ภิกษุฆ่ามนุษย์ พร้อมทั้งเรื่องราวที่ทรงแก้ไขเพิ่มเติม วินิจฉัย ไล่สวน และตัดสินเป็นราย ๆ ไป.

๕. จตุตถปาราชิกกัณห์ ว่าด้วยเหตุการณ์ที่ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ห้ามมิให้ภิกษุถอดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน พร้อมทั้งเรื่องราวที่ทรงวินิจฉัย ไล่สวน และตัดสินเป็นราย ๆ ไป.

๖. เตรสกัณห์ แปลว่า กัณห์อันว่าด้วยอาบัติสังฆาติเสส ๑๓ ข้อ อาบัติสังฆาติเสส เป็นอาบัติหนักรองลงมาจากอาบัติปาราชิก เมื่อต้องเข้าแล้ว ต้องอยู่ปริวาสเท่าวันที่ปกปิดไว้ แล้วอยู่มานัดอีก ๖ ราตรี เสร็จแล้วจึงประชุมสงฆ์ ไม่น้อยกว่า ๒๐ รูป ทำพิธีสวดถอนจากอาบัติสังฆาติเสส. ทั้งสิบสามข้อนี้ ได้มีการบรรยายความเป็นมา ที่เป็นเหตุให้ทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงแก้ไขเพิ่มเติม วินิจฉัย ไล่สวน และตัดสินเป็นราย ๆ ไป.

๗. อนียตกัณห์ แปลว่า กัณห์อันว่าด้วยอาบัติซึ่งไม่แน่ว่าจะต้องอาบัติอะไรใน ๒-๓ ประการ สุดแต่กรณีแวดล้อมจะให้ตัดสินว่าต้องอาบัติอะไร อนียตหรือสิกขาบทที่ว่าด้วยอาบัติอันไม่แน่นี้ มี ๒ สิกขาบท.

รวมความว่า ใน มหาวิภังค์ หรือ วินัยปิฎก เล่ม ๑ นี้ แสดงความเป็นมาแห่งการบัญญัติสิกขาบท ว่าด้วยอาบัติปาราชิก ๔ สังฆาติเสส ๑๓ อนียต ๒ รวมเป็น ๑๙ ข้อ.

ขยายความ

๑. เวรัญชกัณห์

เริ่มต้นด้วยเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โคนไม้สะเดา ใกล้เมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. เวรัญชพราหมณ์ได้ทราบกิตติศัพท์สรรเสริญ จึงเข้าไปเฝ้า แต่มิได้ถวายบังคม หลังจากทักทายปราศรัยแล้ว ก็ได้กล่าวว่า ได้ข่าวเขาพูดกันว่าพระสมณโคดมไม่ยอมไหว้หรือลุกขึ้นต้อนรับพราหมณ์ผู้สูงอายุ การที่พระสมณโคดมทำเช่นนั้น ย่อมไม่สมควร. พระพุทธเจ้าตรัสรับว่า พระองค์มิได้ไหว้พราหมณ์ผู้สูงอายุจริง. เวรัญชพราหมณ์จึงกล่าววาทะรุกรานด้วยถ้อยคำที่ถือกันในสมัยนั้นว่า เป็นคำดูหมิ่นเหยียดหยาม รวม ๘ ข้อ เช่น คำว่า พระสมณโคดมเป็นคนไม่มีรสชาติ, เป็นคนไม่มีสมบัติ, เป็นคนน่าให้ฉิบหาย, เป็นคนเฟาสลาย เป็นต้น. แต่พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายคำเหยียดหยามนั้นไปในทางดี เช่นว่า ใครจะว่า

ไม่มีรสชาติก็ถูก เพราะท่านไม่ติดรส คือรูป เสียง เป็นต้น. ใครจะว่าไม่มีสมบัติก็ถูก เพราะท่านไม่ติดสมบัติ คือรูป เสียง เป็นต้น. ใครจะว่าน่าให้ฉิบหายก็ถูก เพราะท่านแสดงธรรมให้ทำบาป อกุศล ทุกอย่างให้ฉิบหาย. ใครจะว่าเป็นคนเผลอลาญก็ถูก เพราะท่านเผลอลาญบาป อกุศล อันเป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อนทั้งหมด. เมื่อตรัสตอบแก้คำดูหมิ่นเหยียดหยามของพราหมณ์ตกทุกข้อโดยไม่ต้องใช้วิธีด่าตอบ หากใช้วิธีอธิบายให้เป็นธรรมะสอนใจได้ตั้งนั้นแล้ว จึงตรัสอธิบายเหตุผลในการที่พระองค์ไม่ไหวพราหมณ์ผู้สูงอายุ โดยเปรียบเทียบว่าลูกไก่ตัวไหนจะพอไข่ออกมาได้ก่อน ลูกไก่ตัวนั้น ควรนับว่าแก่กว่าลูกไก่ตัวอื่น พระองค์จะพอไข่ออกคืออวิชชาก่อนผู้อื่น จึงถือได้ว่าเป็นผู้แก่กว่าผู้อื่น เรวัญชพราหมณ์ได้ฟังก็เลื่อมใส ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต แล้วกราบทูลอาราธนาให้ทรงจำพรรษาอยู่ในเมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ พระองค์ทรงรับโดยคุณนิภาพ.

ในสมัยนั้น เมืองเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัย หาดอาหารได้ยาก ถึงขนาดต้องใช้สลากบันส่วนอาหาร. ภิกษุทั้งหลายลำบากด้วยอาหารบิณฑบาต ได้อาศัยข้าวแดงจากพ่อค้าที่พักแรมฤดูฝน ณ เมืองนั้น พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญภิกษุเหล่านั้นว่า เป็นผู้ชนะ (ที่สามารถต่อสู้กับความยากลำบากได้ โดยไม่ต้องใช้วิธีแสวงหาในทางที่ผิด เช่น อวดตนเป็นผู้วิเศษ เป็นต้น).

พระโมคคัลลานะเสนอวิธีแก้ไขความอดอยากหลายประการ รวมทั้งการไปเที่ยวบิณฑบาตในที่อื่น แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต.

ส่วนพระสารีบุตรคำนึงถึงความตั้งมั่นแห่งพรหมจรรย์ จึงกราบทูลถามถึงเหตุที่ทำให้พรหมจรรย์ตั้งมั่นและไม่ตั้งมั่น พระพุทธเจ้าทรงชี้ไปที่การบัญญัติสิกขาบท การสวดปาฏิโมกข์ (สวดทบทวนสิกขาบท ทุกกึ่งเดือน) ว่าเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ตั้งมั่น การไม่ทำเช่นนั้นเป็นเหตุให้พรหมจรรย์อันตรธาน. พระสารีบุตรจึงกราบทูลขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบท. พระพุทธเจ้าตรัสว่า ยังไม่ถึงเวลา คือพระสงฆ์ยังไม่มาก ลากสักการะยังไม่มาก ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน) ยังไม่ปรากฏในสงฆ์ ก็ยังไม่ต้องบัญญัติสิกขาบท. ถ้าพระสงฆ์มาก ลากสักการะมาก ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะปรากฏในสงฆ์ จึงควรบัญญัติสิกขาบท. ทั้งขณะนั้นภิกษุสงฆ์ที่ติดตามพระพุทธเจ้า ก็ล้วนเป็นพระอริยบุคคล คืออย่างต่ำก็เป็นพระโสดาบัน.

เมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าจึงชวนพระอานนท์ไปบอกลาเวรัญชพราหมณ์ ในฐานะผู้นิมนต์ให้จำพรรษา เวรัญชพราหมณ์นิมนต์พระองค์พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ฉันในวันรุ่งขึ้น ทรงรับนิมนต์และไปฉันตามกำหนดแล้ว แสดงธรรมโปรดเวรัญชพราหมณ์ แล้วเสด็จจาริกไปสู่เมืองโสเรยยะ เมืองสังกัสส เมืองกัณณกุชชะ โดยลำดับ เสด็จข้ามลำน้ำคงคา ที่ทำชื้อปยาละ ไปสู่กรุงพาราณสี จากพาราณสี สู่เวสาลี ประทับ ณ เรือนยอดในป่ามहांวัน.

๒. ปฐมปาราชิกกัณฑ์

(ว่าด้วยปาราชิกสิกขาบทที่ ๑)

สมัยนั้นมีหมู่บ้านนามว่ากลันทะ ตั้งอยู่ไม่ไกลเมืองเวสาลี มีบุตรเศรษฐีผู้เป็นบุตรชาวกลันทะ นามว่าสุทินนะ. สุทินนะ (ผู้มีคำต่อท้ายชื่อว่าบุตรชาวกลันทะ) พร้อมด้วยสหายไปสู่กรุงเวสาลี เห็นพระพุทธเจ้า กำลังแสดงธรรม จึงแวะเข้าไปสดับธรรม มีความเลื่อมใสใคร่จะออกบวช จึงกราบทูลขอบวชในพระพุทธศาสนา แต่พระศาสดายังไม่ประทานอนุญาตให้บวช เพราะมารดาบิดายังไม่อนุญาต. สุทินนะจึงกลับไปขออนุญาตท่าน มารดาบิดา แต่ไม่ได้รับอนุญาต จึงอ้อนวอนถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่ได้รับอนุญาตเช่นเดิม สุทินนะจึงนอนลงกับพื้น

อดอาหารถึง ๗ วัน มารดาบิดาอ่อนวอนให้ล้มความตั้งใจ ก็ไม่ยอม พวกเพื่อน ๆ มาอ่อนวอน ก็ไม่ยอม ในที่สุด พวกเพื่อน ๆ อ่อนวอนให้มารดาบิดาของสุทินนะอนุญาต ก็ได้รับอนุญาต เมื่อได้รับอนุญาตแล้วก็ออกบวช ประพฤติปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ทางวัชชีคาม.

ครั้งนั้น แคว้นวัชชี (ซึ่งมีกรุงเวสาลีเป็นราชธานี) เกิดทุพภิกขภัย พระสุทินนะมีญาติเป็นคนมั่งคั่งมาก เมื่อเดินทางไปถึงกรุงเวสาลี ญาติ ๆ ทราบข่าวก็นำอาหารมาถวายเหลือเพื่อ พระสุทินนะก็ถวายแก่ภิกษุทั้งหลายอีกต่อหนึ่ง แล้วเดินทางกลับไปถนาคาม (ตำบลบ้านเดิมของตน). ความทราบถึงมารดาบิดา, บิดาจึงนิมนต์ไปฉัน มารดาก็นำทรัพย์สมบัติมาล่อเพื่อให้สึก พระสุทินนะไม่ยอมจึงไม่สำเร็จ. ต่อมามารดาพระสุทินนะรอนจนภริยาของพระสุทินนะ (ตั้งแต่ในสมัยยังไม่ได้บวช) มีระดู ได้กำหนดจะมีบุตรได้ จึงพานางไปหาพระสุทินนะที่ป่ามหาวัน ชวนให้สึกอีก พระสุทินนะไม่ยอม จึงกล่าวว่า ถ้าไม่สึกก็ขอพิษพันธุ์ไว้สืบสกุล. ครั้งนั้นยังไม่มีการบัญญัติวินัยห้ามเสพเมถุน พระสุทินนะเข้าใจว่าเป็นเรื่องที่พอทำได้ เพื่อให้มีบุตรสืบสกุล จึงเสพเมถุนด้วยภริยาของตน ซึ่งต่อมานางตั้งครรภ์และคลอดบุตร. บุตรของพระสุทินนะจึงได้นามว่าเจ้าพิษ. ภริยาของพระสุทินนะ ก็ได้นามว่ามารดาของเจ้าพิษ. ต่อมาทั้งมารดาและบุตรออกบวชได้สำเร็จอรหัตตผลทั้งสองคน.

กล่าวถึงพระสุทินนะเกิดความไม่สบายใจขึ้นภายหลัง ถึงขนาดชুবผอม ภิกษุทั้งหลายถามทราบความ จึงพากันติเตียน และนำความกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงไต่สวนเรื่องนั้น ทรงติเตียนแล้ว ทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามมิให้ภิกษุเสพเมถุน ทรงปรับอาบัติปาราชิกแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด."

อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติเพิ่มเติม)

ต่อมามีภิกษุวัชชีบุตร ชาวกรุงเวสาลี เข้าใจว่าห้ามเฉพาะเสพเมถุนกับมนุษย์ จึงเสพเมถุนด้วยนางลิง ความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงทรงบัญญัติเพื่อเติมให้ชัดเจนว่า ห้ามแม้ในสัตว์ดิรัจฉาน.

ภิกษุเสพเมถุนขาดจากความเป็นภิกษุแล้ว ภายหลังขอเข้าอุปสมบทอีก พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติมิให้อุปสมบทแก่ผู้เช่นนั้น.

ต่อจากนั้น มีคำอธิบายตัวสิกขาบทอย่างละเอียดทุก ๆ คำ พร้อมทั้งแสดงตัวอย่างประกอบ.

ภิกษุ ๕ ประเภท ไม่ต้องอาบัติ คือ ๑. ภิกษุผู้ไม่รู้ตัว (หรือถูกบังคับแต่ไม่ยินดี) ๒. ภิกษุผู้เป็นบ้า ๓. ภิกษุผู้มีจิตฟุ้งสร้าน (หมายถึงเป็นบ้าไปชั่วขณะด้วยเหตุอื่น ไม่ใช่บ้าโดยปกติ อรรถกถาแก้ว่า ผู้เข้าในสมัยนี้เทียบด้วยเป็นบ้าเพราะฤทธิ์ยาบางชนิด) ๔. ภิกษุผู้มีเวทนากล้า ไม่รู้ตัวว่าทำอะไรลงไปบ้าง ๕. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

วินัตถตุ (เรื่องที่ทรงวินิจฉัยชี้ขาด)

ต่อจากนั้น มีการแสดงตัวอย่างที่ภิกษุทำไปเกี่ยวกับสิกขาบทนี้ ในลักษณะต่าง ๆ กัน และพระผู้มีพระภาคทรงวินิจฉัย ไต่สวน และชี้ขาดว่า ต้องอาบัติบ้าง ไม่ต้องอาบัติบ้าง ตามเงื่อนไขทางพระวินัยทั้งหมดมีประมาณ ๗๒ เรื่อง.

๑. พระสุทินนะไม่ต้องอาบัติ เพราะเป็นต้นบัญญัติ ไม่มีการปรับอาบัติย้อนหลัง

๓. ทูตยปาราชิกกัณฑ์

(ว่าด้วยปาราชิกสิกขาบทที่ ๒)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์. ครั้งนั้น ภิกษุหลายรูปที่เป็นมิตรสหายกัน ได้ทำกุฏิหญ้า อยู่จำพรรษาข้างเขาอิสสิคิลิ. ท่านพระธนิยะ ผู้เป็นบุตรแห่งช่างหม้อ ก็ทำกุฏิหญ้า จำพรรษาอยู่ ณ ที่นั้นด้วย. ภิกษุอื่น ๆ เมื่อออกพรรษาก็รื้อกุฏิหญ้า เก็บหญ้า เก็บไม้ แล้วจาริกไปสู่ชนบท. ส่วนพระธนิยะคงอยู่ในที่นั้นไม่ไปไหนตลอด ๓ ฤดู ขณะที่เขาไปบิณฑบาตยังหมู่บ้าน พวกคนเก็บหญ้า เก็บไม้ มารื้อกุฏิ นำหญ้าและไม้ไป ท่านต้องทำใหม่ แต่พวกนั้นก็มารื้อ ขโมยหญ้า และไม้ไปอีกถึง ๓ ครั้ง ท่านพระธนิยะจึงคิดสร้างกุฏิดิน เพราะเป็นผู้ชำนาญในการผสมดินปั้นหม้อมาก่อน เมื่อตกลงใจดังนั้น จึงเอาดินเหนียวมาขยำ แล้วทำเป็นกุฏิดินล้วน เอาหญ้าไม้และมูลโคมาสมกฏีที่ทำไว้แล้ว ให้เป็นกุฏิดินเผา สวยงามมีสีแดงดังตัวแมลงเต่าทอง.* กิตติศัพท์ของกุฏินี้ว่าสวยงาม แพร่ไป พระพุทธเจ้าทรงทราบ ตรัสสั่งให้ทูลทำลายเสีย เพื่อมิให้ภิกษุรุ่นหลังเอาอย่าง เพราะ (การขุดดินเอามาทำกุฏิ) อาจทำสัตว์ให้ตายได้ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามทำกุฏิดินล้วน ปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ท่านพระธนิยะไม่ยุติเพียงเท่านั้น เข้าไปหาคนเฝ้าโรงเก็บไม้ของหลวง เล่าความให้ฟังถึงเรื่องที่คนรื้อกุฏิหญ้า ขโมยหญ้า และไม้ไปถึง ๓ ครั้ง ท่านจึงคิดทำกุฏิดินเผา ก็ถูกสั่งให้ทำลายเสีย จึงมาขอไม้จากคนเฝ้าโรงเก็บไม้ของหลวง. คนเฝ้าปฏิเสธว่า ตนไม่มีไม้ที่จะให้ มีแต่ไม้ที่เป็นของพระราชหวงแหน เพื่อใช้ซ่อมพระนคร เก็บไว้ในคราวมีอันตราย. ถ้าพระราชพาพระราชทานก็นำไปได้. พระธนิยะตอบว่า พระราชาพระราชทานแล้ว. คนเฝ้าโรงไม้เชื่อว่าเป็นพระคงไม่พูดปด จึงอนุญาตให้นำไป. ท่านพระธนิยะก็นำไม้มาตัดเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยใส่เกวียนขนไปทำกุฏิไม้.

เมื่อวัสสการพราหมณ์ อำมาตย์ผู้ใหญ่ มาตรวจ พบว่าไม้หายไป จึงได้สวน แล้วนำความกราบทูลพระเจ้าพิมพิสาร มีรับสั่งให้นำตัวคนเฝ้าโรงไม้เข้าไปเฝ้า เขาจึงถูกมัดนำตัวไป. ท่านพระธนิยะเห็นคนเฝ้าไม้ถูกมัดนำตัวไป จึงสอบถามไต่ความแล้ว ก็ตามไปด้วย. พระเจ้าพิมพิสารถวายนมัสการท่านพระธนิยะ แล้วตรัสถามว่า เป็นความจริงหรือที่ว่า พระองค์ถวายไม้นั้น. ท่านพระธนิยะตอบว่า เป็นความจริง. พระเจ้าพิมพิสารตรัสว่า พระองค์เป็นพระราชามีจรรยาดี ถวายไปแล้ว อาจนึกไม่ออกก็ได้ ถ้าท่านพระธนิยะนึกออก ก็ขอให้ชี้แจงมา. ท่านพระธนิยะทูลถามว่า ทรงระลึกได้หรือไม่ ที่ทรงเปล่งวาจาในวันอภิเสกเสวยราชย์ว่า หญ้า ไม้ และน้ำ เป็นอันข้าพเจ้าถวายแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ขอจงใช้สอยเถิด. ตรัสตอบว่า ทรงระลึกได้ แต่ที่ตรัสอย่างนั้น ทรงหมายสำหรับสมณพราหมณ์ผู้มีความละเอียด ผู้มีความรังเกียจ^๑ ใคร่ต่อการศึกษา ผู้เกิดความรังเกียจ แม้ในความชั่วเพียงเล็กน้อย และทรงหมายถึงสิ่งของที่ไม่มีใครหวงแหนในป่า. ท่านถือเอาไม้ที่มีได้ให้ด้วยเลสนี้ คนอย่างพระองค์จะพึงฆ่า จองจำ หรือเนรเทศสมณะหรือพราหมณ์ได้อย่างไร ท่านจงไปเถิด ท่านพ้นเพราะเพศ (บรรพชิต) ต่อไปอย่าทำอย่างนี้อีก.

๑. อินทโคปกะ อาจแปลได้ว่า หึงห้อย แมลงทับ แต่ทั้งสองชนิดนี้ไม่มีสีแดง การแปลคำนี้ในที่นี้ เป็นปัญหาที่ค้นคว้ากันมากในผู้ศึกษาภาษาบาลีหลายประเทศ ส่วนใหญ่เห็นว่า ได้แก่แมลงเต่าทอง (Lady birds) แมลงชนิดนี้ โดยปกติตัวสีแดง มีจุดดำ แต่ที่ตัวสีเหลือง ก็มีบ้าง

๒. หมายถึงเป็นผู้มีศีลอันดี ย่อมละเอียดใจ รังเกียจในความชั่ว แม้มีธุระจะใช้หญ้าใช้ไม้เล็กน้อยในป่า ก็ไม่กล้าใช้ จึงประทานอนุญาตไว้ ไม่ได้หมายอนุญาตของในเมือง

มนุษย์ทั้งหลายพากันคิดเตียนด้วยประการต่าง ๆ ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงได้สวน เมื่อท่านพระธัญญโกตถิยะรับเป็นสัตย์แล้ว จึงทรงถามภิกษุผู้เคยเป็นมหาอำมาตย์ผู้พิพากษา ซึ่งเข้ามาบวชาว่า พระเจ้าพิมพิสารทรงจับใจได้ ทรงประหารชีวิต จองจำหรือเนรเทศ ด้วยกำหนดทรัพย์เท่าไร ก็ได้รับคำตอบว่า บาทหนึ่ง* หรือมีราคาเท่ากับบาทหนึ่ง หรือเกินกว่าบาทหนึ่ง. ครั้นนั้น ในกรุงราชคฤห์ บาทหนึ่งเท่ากับ ๕ มาสก. จึงทรงบัญญัติสิกขาบท มิให้ภิกษุถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ ผู้ใดทำเช่นนั้น ใต้ราคาที่พระราชเจ้าจับใจได้ประหารชีวิต จองจำ หรือเนรเทศ ต้องอาบัติปาราชิก.

อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติเพิ่มเติม)

สมัยนั้น ภิกษุฉัพพัคคีย์ (พวก ๖ คือเป็นพวกร่วมใจกัน ๖ รูป) ไปที่ลาน (ตากผ้า) ของช่างย้อม ขโมยห่อผ้าของช่างย้อมนำมาแบ่งกัน ความทราบถึงภิกษุทั้งหลาย เธอแก้ตัวว่า นี่เธอไปลักในป่า ไม่ได้ลักในบ้าน สิกขาบทที่บัญญัติมุ่งหมายถึงลักในบ้าน (ความจริงในดัวสิกขาบท มิได้ระบุสถานที่) แต่เพื่อที่จะปิดมิให้ข้อโต้เถียงต่อไป พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติเพิ่มเติมว่า ลักของจากบ้านก็ตาม จากป่าก็ตาม (ในเรื่องที่เกิดขึ้นนี้ ทรงตัดสินว่า ต้องอาบัติปาราชิก).

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายสิกขาบททุกคำโดยละเอียด พร้อมทั้งเดิมถ้อยคำที่กันข้อแก้ตัว เช่น คำว่า ของตั้งอยู่บนพื้น บนบก บนอากาศ (เช่น นก) บนเวหาส (เช่น ของแขวนไว้) ในน้ำ บนเรือ บนยาน บนเครื่องแบก (เช่น ศีรษะ, สะเอาจ) ในอาราม ในวิหาร ในนา ในสวน ในบ้าน ในป่า เป็นต้น

ลักษณะที่ไม่ต้องอาบัติ มี ๘ ประการ คือ ๑. ภิกษุถือเอาด้วยเข้าใจว่าเป็นของตน (หยาบผิด) ๒. ถือเอาด้วยเข้าใจว่าคุ้นเคยกัน แม้เจ้าของรู้จักไม่ว่า ๓. ถือเอาโดยเป็นของยืม ๔. ถือเอาของที่ผู้ล่วงลับไปแล้วหวงแหน (ไม่รับรองสิทธิของคนที่ยายไปแล้ว เว้นแต่จะมีผู้รับมรดกต่อ) ๕. ถือเอาของที่สัตว์หวงแหน (เช่น เสือกัดเนื้อตาย ภิกษุถือเอามาบางส่วน เพื่อเป็นอาหาร) ๖. ถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญา คือเข้าใจว่าเป็นของเขาทั้งแล้ว ๗. ภิกษุเป็นบ้า ๘. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

วินีตัตถุ (เรื่องที่ทรงวินิจฉัยชี้ขาด)

ต่อจากนั้น มีการแสดงตัวอย่างที่ภิกษุทำไปเกี่ยวกับสิกขาบทนี้ ในลักษณะต่าง ๆ กัน ประมาณ ๑๔๙ เรื่อง พระผู้มีพระภาคทรงวินิจฉัยได้สวนแล้ว ทรงชี้ขาดว่าต้องอาบัติปาราชิกหรือไม่ ตามควรแก่กรณี.

๔. ตติยปาราชิกกัณฑ์

(ว่าด้วยปาราชิกสิกขาบทที่ ๓)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เรือนยอด ป่ามทวัน ใกล้กรุงเวสาลี พระองค์ได้ทรงแสดงอสุภกถา คือถ้อยคำปรารภสิ่งที่ไม่สวยงาม สรรเสริญคุณแห่งอสุภะ และคุณแห่งการเจริญอสุภะ คือการพิจารณาเห็นร่างกายโดยความเป็นของไม่งาม กับทั้งคุณแห่งอสุภสมาบัติ (การเข้าฌานมีอสุภะเป็นอารมณ์)

๑. ราคาบาทหนึ่ง หรือ ๕ มาสกของนครนั้น มีราคาสูงพอใช้ เพราะในเรื่องตัวอย่างบางเรื่อง ผ้าโพกที่ขโมยมาจากตลาด ราคายังไม่ถึงบาทหนึ่งด้วยซ้ำ ดูวินัยปิฎก เล่ม ๑ หน้า ๑๒๖ แต่ผ้าโพกที่ราคาถึง ปรับอาบัติปาราชิกก็มีในหน้า ๑๐๘

โดยปริยายเป็นอันมาก. ครั้นแล้วตรัสว่า ทรงพระประสงค์จะหลีกเร้นอยู่ตามลำพังพระองค์ตลอดกึ่งเดือน
ใคร ๆ ไม่พึงเข้าไปเฝ้า เว้นแต่ภิกษุผู้นำอาหารเข้าไปเพียงรูปเดียว.

ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติอสุภาวนา (การเจริญอสุภกัมมัฏฐาน คือพิจารณาร่างกายโดยความเป็นของ
ไม่งาม) ก็เกิดเบื่อหน่าย รังเกียจด้วยกายของตน เหมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่ชอบการประดับตกแต่ง อาบน้ำ
ด่ำเกล้าแล้ว รังเกียจซากศพ พุ ซากศพสุนัข ซากศพมนุษย์ อันคลุ้งอยู่ที่ค่อนั้น เมื่อเบื่อหน่าย
รังเกียจด้วยกายของตนอย่างนี้ ก็ฆ่าตัวตายบ้าง ฆ่ากันและกันบ้าง เข้าไปหานายมิลลันทิกะ ผู้แต่งตัวเหมือน
สมณะ จ้างด้วยบาตรจิ๋วให้ฆ่าบ้าง โดยนัยนี้ นายมิลลันทิกะก็รับจ้างฆ่าภิกษุทั้งหลายวันละหนึ่งรูปบ้าง
สองรูป สามรูป สี่รูป ห้ารูป จนถึงหกสิบรูปบ้าง."

เมื่อครบถึงเดือนแล้ว เสด็จกลับจากที่เร้น ทรงทราบเรื่องนั้น จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงสั่งสอน
อานาปานสติสมาธิ (คือการทำให้ใจตั้งมั่นโดยกำหนดกำหนดลมหายใจเข้าออก) โดยปริยายต่าง ๆ แล้วทรง
ปรารภเรื่องภิกษุฆ่าตัวตาย ฆ่ากันและกัน รวมทั้งจ้างผู้อื่นให้ฆ่าตน ทรงติเตียน แล้วบัญญัติสิกขาบท
ห้ามมิให้ภิกษุฆ่ามนุษย์หรือใช้ให้คนอื่นฆ่า ทรงปรับอาบัติปาราชิกแก่ผู้ล่วงละเมิด.

อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติเพิ่มเติม)

สมัยนั้น อุบาสกคนหนึ่งไม่สบาย ภิกษุฉัพพัคคีย์ (มีพวก ๖) เกิดพอใจในภริยาของอุบาสกนั้น
จึงพูดพรรณนาคุณแห่งความตาย อุบาสกนั้นเชื่อ ก็ตั้งหน้ารับประทานแต่ของแสลง เป็นเหตุให้โรคกำเริบ
และตายด้วยโรคนั้น. ภริยาของอุบาสกจึงติเตียน ยกโทษภิกษุฉัพพัคคีย์เหล่านั้น ความทราบถึงพระพุทธเจ้า
ทรงเรียกประชุมสงฆ์ ได้สอน ได้ความเป็นสัจแล้ว จึงทรงติเตียน และทรงบัญญัติเพิ่มเติม ห้ามการ
พรรณนาคุณของความตาย หรือชักชวนเพื่อให้ตาย ว่าผู้ใดละเมิด ต้องอาบัติปาราชิกด้วย.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายในคำบัญญัติสิกขาบทโดยละเอียด และมีข้อความแสดงเรื่องอนาบัติ
(การไม่ต้องอาบัติ) ว่ามี ๖ ประเภท คือ ๑. ภิกษุไม่รู้ (เช่น ทำของตกทับคนตายโดยไม่มีเจตนาฆ่า)
๒. ไม่ประสงค์จะให้ตาย ๓. ภิกษุเป็นบ้า ๔. ภิกษุมิจิตฟุ้งสราญ (เป็นบ้าไปชั่วขณะ) ๕. ภิกษุผู้กระสับกระส่าย
เพราะเวทนากล้า (ไม่รู้สีกตัว) ๖. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

วินีตวัตถุ

(เรื่องที่ทรงวินิจัยชี้ขาด)

มีเรื่องต่าง ๆ เกิดขึ้น ประมาณ ๑๐๐ เรื่อง เกี่ยวกับการกระทำของภิกษุที่มีปัญหาว่าจะต้องอาบัติ
ปาราชิกเพราะสิกขาบทนี้หรือไม่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงได้สอน และทรงชี้ขาดว่า ต้องอาบัติบ้าง ไม่ต้อง
อาบัติบ้าง ตามควรแก่กรณี. เฉพาะเรื่องสุดท้ายเกี่ยวกับการกระทำของนางภิกษุณี.

๑. อรรถกถาตั้งคำถามว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงทราบหรือว่า พระเหล่านั้นจะฆ่าตัวตาย หรือจ้างเขาฆ่า
แล้วเฉลยว่า ทรงทราบ เพราะภิกษุเหล่านั้นในชาติก่อนเคยเป็นพรานล่าเนื้อ ฆ่าเนื้อมาตลอดชีวิต เป็นเรื่อง
ของการใช้กรรมที่ไม่มีใครจะแก้ไขได้ พระองค์จึงทรงหลีกเร้นเสียตลอดกึ่งเดือน เรื่องของการใช้กรรม
ถ้าไม่ตายอย่างนี้ ก็ต้องตายอย่างอื่น

๕. จตุตถปาราชิกกัณฑ์

(ว่าด้วยปาราชิกสิกขาบทที่ ๔)

เริ่มเรื่องว่า พระพุทธเจ้าประทับ ณ เรือนยอดในป่ามทวัญ ใกล้กรุงเวสาลี สมัยนั้นมีภิกษุหลายรูปที่ชอบพอกันมิตรสหายกัน จำพรรษาอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำวัคคุมทา. สมัยนั้น เกิดทุพภิกขภัย^๑ ในแคว้นวัชชี (ราชธานี ชื่อกรุงเวสาลี) ภิกษุทั้งหลายลำบากด้วยเรื่องอาหารบิณฑบาต จึงปรึกษากันว่า จะทำอย่างไรดี.^๒

บางรูปเห็นว่า ควรช่วยแนะนำกิจการงานของคฤหัสถ์ บางรูปเห็นว่า ควรทำหน้าที่ทูต (คือ นำความข้างนี้ไปบอกข้างนั้น นำความข้างนั้นมาบอกข้างนี้ (คล้ายบุรุษไปรษณีย์) บางรูปเห็นว่า ควรใช้วิธีสรรเสริญกันและกันให้คฤหัสถ์ฟังว่า ภิกษุรูปนั้นรูปนี้ มีคุณวิเศษอย่างนั้นอย่างนี้ เช่น ได้ฌานที่ ๑ ฌานที่ ๒ เป็นต้น จนถึงว่าได้เป็นพระโสดาบัน เป็นพระสกทาคามี เป็นพระอนาคามี เป็นพระอรหันต์ มีวิชา ๓ มีอภิญญา ๖. เมื่อเห็นว่าวิธีหลังนี้ดี จึงเที่ยวสรรเสริญกันและกันให้คฤหัสถ์ฟัง จึงได้รับเลี้ยงดูจากคฤหัสถ์ชาวริมแม่น้ำวัคคุมทาเป็นอย่างดี มีผิวพรรณผ่องใส เอิบอิ่ม. เมื่อออกพรรษาแล้ว จึงเก็บเสนาสนะเดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ กรุงเวสาลี.

ปรากฏว่าภิกษุที่มาแต่ทิศทางอื่นล้วนชื่นชม ผีพรรณทราชม มีเส้นเอ็นขึ้นเห็นได้ชัด ส่วนภิกษุที่มาจากฝั่งแม่น้ำวัคคุมทา กลับอัมเอิบ อ้วนพี พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามทุกข์สุข และทรงทราบเรื่องนั้น จึงตรัสเตือนและตรัสเรียกประชุมภิกษุทั้งหลาย ตรัสเรื่องมหาโจร ๕ ประเภท เปรียบเทียบกับภิกษุ คือ :-

มหาโจร ๕ ประเภท

๑. มหาโจรพวกหนึ่งคิดรวบรวมพวกตั้งร่อยดัดพัน เพื่อจะเข้าไปฆ่า, ปล้น, เอาไฟเผาในคามนิคม ราชธานี. ต่อมาก็รวบรวมพวกตั้งร่อยดัดพันเข้าไปฆ่าปล้น เอาไฟเผาในคามนิคม ราชธานี เทียบด้วยภิกษุบางรูปคิดรวบรวมพวกตั้งร่อยดัดพัน เพื่อจะจาริกไปในคามนิคม ราชธานี ให้คฤหัสถ์และบรรพชิตสักการะ เคารพ นับถือ บูชา อ่อนน้อม และได้จีวร บิณฑบาต ที่อยู่อาศัย ตลอดจนยารักษาโรค ต่อมาก็รวบรวมพวกตั้งร่อยดัดพันจาริกไปในคามนิคม ราชธานี มีคฤหัสถ์บรรพชิตสักการะ เคารพ นับถือ บูชา อ่อนน้อม และได้จีวร บิณฑบาต ที่อยู่อาศัย ตลอดจนยารักษาโรค. นี่เป็นมหาโจรประเภทที่ ๑ (ซึ่งมีความปรารถนา ลากสักการะ แล้วก็ทำอุบายต่าง ๆ จนได้สมประสงค์).

๒. ภิกษุชั่วบางรูปเรียนพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ก็โกงเป็นของตนเอง (แสดงว่าตนคิดได้เอง ไม่ได้เรียนหรือศึกษาจากใคร). นี่เป็นมหาโจรประเภทที่ ๒.

๓. ภิกษุชั่วบางรูปใส่ความเพื่อนพรหมจารีผู้บริสุทธิ์ ผู้ประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิ์ ด้วยข้อหาว่า ประพฤติผิดพรหมจรรย์ อันไม่มีมูล. นี่เป็นมหาโจรประเภทที่ ๓.

๔. ภิกษุชั่วบางรูปเอาของสงฆ์ที่เป็นครุภัณฑ์ ครุบริวาร (ที่ห้ามแจกห้ามแบ่ง) เช่น อาราม ที่ตั้งอาราม วิหาร ที่ตั้งวิหาร เตียง ดั้ง เป็นต้น ไปส่งเคราะหฺคฤหัสถ์ ประจบคฤหัสถ์ (เพราะเห็นแก่ลาภ). นี่เป็นมหาโจรประเภทที่ ๔.

๑. เป็นสมัยเดียวกับที่กล่าวถึงในข้อ ๒ ปฐมปาราชิกกัณฑ์ อันว่าด้วยปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ตอนที่ เล่าเรื่อง พระสุทินะ

๒. เป็นสมัยที่ภิกษุไม่มีขึ้นหลายรูปแล้ว

๕. ภิกษุผู้ขาดคุณพิเศษที่ไม่มีจริง ไม่เป็นจริง ชื่อว่าเป็นยอดมหาโจรในโลก เพราะบริโภคน้ำก่อนข้าวของราชภัฏด้วยอาการแห่งขโมย.

ครั้นแล้วทรงคิดเตียนภิกษุชาวริมฝั่งน้ำวัดคุมทาศด้วยประการต่าง ๆ พร้อมทั้งทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามขาดคุณพิเศษที่ไม่มีในตน เมื่อขาดไปแล้ว แม้จะออกตัวสารภาพผิดทีหลัง ก็ต้องอาบัติปาราชิก.

อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติเพิ่มเติม)

สมัยนั้น ภิกษุหลายรูปสำคัญผิดว่าตนได้บรรลุคุณพิเศษ จึงประกาศตนว่าเป็นพระอรหันต์ (พยากรณ์หรือหัตถผล) สมัยต่อมา จิตของเขาน้อมไปเพื่อราคะ โสหา โมหะ ก็เกิดความรังเกียจ สงสัยว่า การประกาศตนว่าได้บรรลุคุณพิเศษ ด้วยความสำคัญผิด จะทำให้ต้องอาบัติปาราชิกหรือไม่ ความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงทรงบัญญัติเพิ่มเติม ยกเว้นให้สำหรับภิกษุผู้สำคัญผิดว่าได้บรรลุ.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียดแล้วแสดงอนาบัติ (การไม่ต้องอาบัติ) ๖ ประการ คือ ๑. เพราะสำคัญผิดว่าได้บรรลุ ๒. ภิกษุมิได้มีความประสงค์โอ้อวด (เช่น บอกเล่าแก่เพื่อนพรหมจารี) โดยมีได้มีความปรารถนาจะได้ลาภ) ๓. ภิกษุเป็นบ้า ๔. ภิกษุมิจิตฟุ้งสรั้ง (เป็นบ้าไปชั่วคราวเพราะเหตุใด ๆ) ๕. ภิกษุมีเวทนาถล้า (ไม่รู้สีกตัว) และ ๖. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

วินีตวัตถุ

(เรื่องที่ทรงวินิจจัยชี้ขาด)

ต่อจากนั้น แสดงตัวอย่างต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับการกระทำของภิกษุที่เนื่องด้วยสิกขาบทนี้ประมาณ ๗๕ ราย ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงได้สวนเอง ทรงวินิจจัยชี้ขาดว่า ต้องอาบัติปาราชิกบ้าง ไม่ต้องอาบัติปาราชิกบ้าง ต้องอาบัติตุลลัจฉัยบ้าง อาบัติทุกกฏบ้าง ตามควรแก่กรณี.

(สรุปความว่า อาบัติปาราชิกมี ๔ สิกขาบท ต้องเข้าแล้ว ต้องขาดจากความเป็นภิกษุ แม้สีกไปแล้ว จะมาบวชใหม่อีก ก็ไม่ได้).

เทรสิกัณห์

(ว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ สิกขาบท)

สิกขาบทที่ ๑

(ห้ามทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน)

เริ่มเรื่องว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสาวัตถี ภิกษุเสวยสกะถูกพระอุทายี* แนะนำในทางที่ผิด ให้ใช้มือเปื้อนสิ่งความใคร่ ทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน ความทราบถึง

๑. ภิกษุที่ชื่ออุทายี มี ๒ รูป รูปหนึ่งผิวดำ จึงมีผู้เรียกว่า กาฬุทายี (อุทายีดำ) เคยเป็นอำมาตย์กรุงกบิลพัสดุ์ ออกบวชเมื่อคราวพระพุทธบิดาใช้ให้ไปทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้า ส่วนพระอุทายีที่กล่าวถึงในที่นี้ชอบก่อเรื่องเลอะเทอะเสมอ จึงมีฉายาว่า โลสุทายี (อุทายีเลอะเทอะ)

พระผู้มีพระภาค ทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงไต่สวน พระเสยสกราบเป็นสัจย์ ทรงติเตียนพระเสยสกะ เป็นอันมาก แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามทำน้าสูจิให้เคลื่อนโดยเจตนา ถ้าล่วงละเมิดต้องอาบัติสังฆาทิเสส (อาบัติที่ต้องให้สงฆ์เกี่ยวข้องในกรรมเบื้องต้นและกรรมอันเหลือ คือสงฆ์เป็นผู้ปรับโทษให้อยู่กรรม และสงฆ์เองเป็นผู้ระงับอาบัติ).

อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติเพิ่มเติม)

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายนอนหลับ น้าสูจิเคลื่อนด้วยความฝัน เกิดความสงสัยว่า จะต้องสังฆาทิเสส จึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสว่า เจตนามีอยู่ แต่เป็นอัปปหาริก (ไม่ควรกล่าวว่า มี เหมือนอย่างเทน้ำหมดแก้วแล้ว น้ำก็ยังคงมีติดอยู่เล็กน้อย แต่ไม่ควรกล่าวว่า มี) แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท เพิ่มเติม เพิ่มข้อยกเว้นสำหรับความฝัน.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยพิสดารแล้ว กล่าวถึงเรื่องอนาบัติ (การไม่ต้องอาบัติ) ๖ ประการ คือ ๑. เพราะฝัน ๒. ภิกษุไม่มีเจตนาจะทำให้เคลื่อน ๓. ภิกษุเป็นบ้า ๔. ภิกษุมิจิตพึงสร้าง (เป็นบ้าไปชั่วคราวด้วยเหตุใด ๆ) ๕. ภิกษุมิเวทนากลา และ ๖. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

วินีตวัตถุ

(เรื่องที่ทรงวินิจัยชี้ขาด)

ต่อจากนั้น แสดงตัวอย่างต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เกี่ยวด้วยการกระทำของภิกษุที่เนื่องด้วยสิกขาบทนี้ ประมาณ ๗๑ ราย ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงไต่สวนเอง ทรงวินิจัยชี้ขาดว่า ต้องอาบัติสังฆาทิเสสบ้าง ไม่ต้องบ้าง ตามควรแก่กรณี.

สิกขาบทที่ ๒

(ห้ามจับต้องกายหญิง)

เริ่มเรื่องว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามเช่นเคย แล้วกล่าวถึงวิหาร (ที่อยู่) ของพระอุทายีว่าดงาม มีเตียงตั้งผูกหมอน น้ำดื่มใช้ตั้งไว้ดี มีบริเวณอันกวาดสะอาด. มนุษย์ทั้งหลายพากันไปชมวิหารมากด้วยกัน. พราหมณ์ผู้หนึ่งพากิริยาไปขอชมวิหาร พระอุทายีก็พาชม ให้พราหมณ์เดินหน้า ภริยาตามหลัง พระอุทายีเดินตามหลังภริยาของพราหมณ์นั้นอีกต่อหนึ่ง เลยถือโอกาสจับต้องอวัยวะน้อยใหญ่ของนาง นางบอกแก่สามี สามีโกรธ ติเตียนเป็นอันมาก ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค ทรงเรียกประชุมสงฆ์ ไต่สวนไต่ความเป็นสัจย์ ทรงติเตียนเป็นอันมากแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุมิจิตกำหนดจับต้องกายหญิง ไม่ว่าจะเป็นการจับมือ จับข้อมแขน หรือลูบคลำอวัยวะใด ๆ ทรงปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ครั้นแล้ว ได้มีคำอธิบายตัวสิกขาบทอย่างละเอียด และมีข้อแสดงลักษณะที่ไม่ต้องอาบัติ คล้ายคลึงกับสิกขาบทที่แล้ว ๆ มา ลงท้ายด้วยแสดงวินีตวัตถุ คือเรื่องที่เกิดขึ้น ซึ่งพระศาสดาทรงวินิจัย ไต่สวนชี้ขาดด้วยพระองค์เอง อันเกี่ยวกับสิกขาบทนี้ ประมาณ ๒๐ เรื่อง.

สิกขาบทที่ ๓

(ห้ามพูดเกี้ยวหญิง)

เริ่มเรื่องว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามเช่นเคย แล้วเล่าเรื่องสตรีหลายคนพากันไปชมวิหาร (ที่อยู่) ของพระอุทายี ซึ่งเลื่องลือกันว่างดงาม พระอุทายีก็ถือโอกาสนั้นพูดจาพาดพิงถึงทวารหนัก ทวารเบาของหญิงเหล่านั้น. หญิงบางคนที่เป็นคนคะนองไม่มีความอาย ก็ยิ้มแยม ชีชีก คิกคัก พูดล้อกับพระอุทายี. ส่วนหญิงที่มีความละอาย ก็ว่ากล่าวเตือน ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ไล่สวนได้ความเป็นสัจย์ ก็ทรงเตือน แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุมิจัดทำนัตพูดเกี้ยวหญิง ด้วยวาจาชั่วหยาบ พาดพิงเมถุน ทำนองชายหนุ่มพูดเกี้ยวหญิงสาว^๑ ทรงปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด แล้วแสดงถึงอนาบัติ (การไม่ต้องอาบัติ) สำหรับภิกษุผู้พูด มุ่งอรรถ มุ่งธรรม มุ่งสั่งสอน ผู้เป็นบ้า และผู้เป็นต้นบัญญัติ. แล้วแสดงถึงวินัตตคือเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าทรงไล่สวนวินิจฉัยชี้ขาด รวม ๑๒ เรื่อง.

สิกขาบทที่ ๔

(ห้ามพูดล้อหญิงให้บ่าเรอตด้วยกาม)

เริ่มเรื่องว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามเช่นเคย แล้วเล่าถึงหญิงหม้ายคนหนึ่งผู้มีรูปร่างงดงาม พระอุทายีเข้าไปสู่สกุณนั้น สั่งสอนจนเกิดความเลื่อมใสแล้ว เธอพิจารณาที่จะถวายผ่าน่งห่มอาหารที่นอนที่นั่งและยารักษาโรค แต่พระอุทายีกลับพูดล้อหรือชักชวนหญิงนั้น ให้บ่าเรอตด้วยกาม ถือว่าเป็นสิ่งที่หาได้ยาก นางหลงเชื่อ แสดงอาการยินยอม พระอุทายีถ่มน้ำลาย แสดงอาการรังเกียจ. นางจึงเตือนพระอุทายี. ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ไล่สวน ตีเตือนแล้ว ทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุมิจัดทำนัตพูดล้อหญิงให้บ่าเรอตด้วยกาม ทรงปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายข้อความในสิกขาบทอย่างละเอียด พร้อมทั้งแสดงถึงการไม่ต้องอาบัติโดยลักษณะ ๓ คือ ๑. พูดให้บ่ารุ่งด้วยปัจจัย ๔ ๒. ภิกษุเป็นบ้า ๓. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ. แล้วแสดงถึงเรื่องที่เกิดขึ้น รวม ๗ เรื่อง ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงไล่สวนชี้ขาดว่า ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหรือไม่.

สิกขาบทที่ ๕

(ห้ามชักส่อ)

เริ่มเรื่องว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามเช่นเคย. สมัยนั้น พระอุทายีเมื่อเห็นเด็กชายที่ยังไม่มีภริยา เด็กหญิงที่ยังไม่มีสามี ก็เที่ยวพูดสรรเสริญเด็กหญิงในสำนักมารดาบิดาของเด็กชาย เขาก็ชวนให้พระอุทายีไปสู่ขอเด็กหญิง. พระอุทายีไปเที่ยวพูดสรรเสริญเด็กชายในสำนักมารดาบิดาของเด็กหญิง เขาก็ชวนให้พระอุทายีไปพูดให้ฝ่ายชายมาขอบุตรของตน. โดยนัยนี้ พระอุทายีก็ทำให้เกิดการอวาทะ วิวาทะ และการสู่ขอหลายราย.

๑. การพูดเกี้ยวของอินเดีย ในสมัยนั้น อาจจะเป็นอย่างนี้ ลักษณะการใช้ถ้อยคำ คงเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะ พึงเข้าใจว่า การใช้ถ้อยคำที่มีลักษณะเป็นการเกี้ยวหญิง ย่อมนับเข้าในข้อนี้

สมัยนั้น ธิดาของหญิงผู้เคยเป็นโสเภณีคนหนึ่ง มีรูปงาม น่าดู น่าชม, สาวกของอาชีวกซึ่งอยู่ต่างตำบล จึงมาขอธิดานั้น แต่มารดาของนางอ้างว่า นางไม่รู้จัก ทั้งก็มีลูกคนเดียว ลูกจะต้องไปสู่ตำบลบ้านอื่น จึงไม่ยอมยกให้. สาวกของอาชีวกจึงไปหาพระอุทายี ขอให้ช่วยสว่สนและรับรองให้ พระอุทายีก็ไปพูดกับหญิงนั้น นางเชื่อว่าพระอุทายีรู้จักจึงยอมยกให้. สาวกของอาชีวกกับเด็กหญิงนั้นไปเลี้ยงดูอย่างลูกสะใภ้ได้เดือนเดียว ต่อมาก็เลี้ยงดูแบบทาสี.

เด็กหญิงจึงส่งข่าวไปแจ้งให้มารดาทราบว่าได้ได้รับความลำบาก อยู่อย่างทาสี ขอให้มารดามารับกลับไป มารดาจึงไปต่อว่าสาวกอาชีวก แต่ก็กลับถูกรุกราน อ้างว่าการนำมาไปไม่เกี่ยวกับนาง แต่เกี่ยวกับพระอุทายี จึงไม่รู้เรื่องนี่. นางจึงต้องกลับสู่กรุงสวตถิ.

เด็กหญิงนั้น ส่งทูตไปแจ้งข่าวแก่มารดาเป็นครั้งที่ ๒ เล่าถึงความลำบากยากแค้นที่ได้รับในการที่มีความเป็นอยู่แบบทาสี ขอให้มารดาให้นำตัวกลับ. มารดาจึงไปหาพระอุทายีให้ช่วยไปเจรจากับสาวกอาชีวกให้. พระอุทายีก็ไปเจรจา แต่ก็ถูกรุกรานกลับมา โดยอ้างว่าพระอุทายีไม่เกี่ยว การนำมาไป เป็นเรื่องระหว่างตนกับมารดาของเด็กหญิง เป็นสมณะควรชวนชวายน้อย ควรเป็นสมณะที่ดี พระอุทายีจึงต้องกลับ.

เด็กหญิงนั้น ส่งทูตไปแจ้งข่าวเช่นเดิมแก่มารดาอีกเป็นครั้งที่ ๓ ขอให้นำตัวกลับ มารดาจึงไปหาพระอุทายี พระอุทายีก็บอกว่าไปแล้ว และถูกรุกรานไม่ยอมไปอีก. มารดาของเด็กหญิงนั้น และหญิงอื่น ๆ ที่ไม่พอใจแม่ผัว พ่อผัว หรือสามี ก็พากันติเตียน สบประมาทพระอุทายี. ส่วนหญิงที่พอใจแม่ผัว พ่อผัว หรือสามี ก็สรรเสริญให้พรพระอุทายี.

ความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงได้สวนได้ความเป็นสัจย์ จึงทรงติเตียนแล้วบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุชักสว่สนให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน ทรงปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ต่อมาพระอุทายีก่อเรื่องขึ้นอีก โดยพวกนักเลงขอร้องให้ไปตามหญิงแพศยามา เพื่อสำเร็จความใคร่ มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทเพิ่มเติมว่า การชักสว่สนนั้น แม้โดยที่สุด เพื่อสำเร็จความประสงค์ชั่วขณะหนึ่ง ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด และแสดงลักษณะการไม่ต้องอาบัติว่า ๑. ไปด้วยกิจของสงฆ์ ของเจตีย์ หรือของภิกษุใช้ ๒. ภิกษุเป็นบ้า ๓. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ ไม่ต้องอาบัติแล้วได้แสดงตัวอย่างที่เกิดเรื่องขึ้น ๗ เรื่องเกี่ยวกับสิกขาบทนี้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงวินิจฉัยชี้ขาด.

สิกขาบทที่ ๖

(ห้ามสร้างกุฎีด้วยการขอ)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ ครั้งนั้น ภิกษุชาวแคว้นอาฬวีให้ก่อกุฎี ที่ไม่มีเจ้าของ (ในที่ซึ่งไม่มีใครจับจอง) เป็นของจำเพาะตน (เพื่อประโยชน์ของตนเอง) เป็นกุฎีไม่มีประมาณ (ไม่กำหนดเขตแดนอัน) ด้วยการขอเอาเอง (คือขอของใช้รวมทั้งขอแรง) กุฎียังไม่เสร็จ พวกเขาก็กว้างไปด้วยการขอ เช่น ขอคน ขอแรงงาน ขอโค ขอเกวียน ขอพร้า ขอขวาน เป็นต้น ก่อความเดือดร้อนแก่มนุษย์เป็นอันมาก ถึงกับเห็นภิกษุทั้งหลายเข้า ก็พากันหวาดบัง สะดุ้งกลัวบ้าง หนีบ้าง ไปทางอื่นบ้าง หันหน้าหนีไปทางอื่นบ้าง ปิดประตูบ้าง เห็นโค สำคัญว่าเป็นภิกษุ ก็พากันหนีบ้าง."

๑. เรื่องนี้ควรเป็นเครื่องเตือนใจให้สังวรในการเรียไร่ รบกวณชาวบ้านจนไม่เป็นอันทำอะไร และแสดงไปในตัวว่า พระพุทธเจ้าทรงปราบปรามเรื่องเช่นนี้อย่างหนักเพียงไร

ท่านพระมหากัสสปจาริกไปสู่แคว้นอาฬวี พักที่อัคคาพเวเจตีย์ ไปบิณฑบาตก็พบมนุษย์ทั้งหลายพากันหวาดสะดุ้ง หลบหนี เมื่อกลับมาถามภิกษุทั้งหลาย ทราบความแล้ว พอพระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปสู่เมืองอาฬวี ก็กราบทูลให้ทรงทราบ จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ตรัสเทศนาสั่งสอนไม่ให้เป็นผู้มักขอ ทรงเล่านิทานประกอบถึง ๓ เรื่อง แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะให้ก่อกุฎี ที่ไม่มีเจ้าของ เป็นที่อยู่จำเพาะตนด้วยการขอ (สิ่งต่าง ๆ) เอาเอง พึงทำให้ได้ประมาณ คือยาวไม่เกิน ๑๒ คืบ กว้างไม่เกิน ๘ คืบ ทั้งต้องให้ภิกษุทั้งหลายแสดงที่ให้อ่อน. ภิกษุทั้งหลายพึงแสดงที่ ซึ่งไม่มีใครจองไว้ ที่มีชานรอบ ถ้าภิกษุให้ก่อกุฎีด้วยการขอ (สิ่งต่าง ๆ) เอาเอง ในที่ซึ่งมีผู้จองไว้ ไม่มีชานรอบ ไม่ให้ภิกษุทั้งหลายแสดงที่ให้อ่อนก็ดี ทำให้เกินประมาณก็ดี ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด และอธิบายถึงลักษณะการไม่ต้องอาบัติไว้ ที่มีลักษณะอันไม่ทำให้ชาวบ้านเดือดร้อน และภิกษุผู้ทำเป็นบ้าหรือเป็นต้นบัญญัติ.

สิกขาบทที่ ๗

(ห้ามสร้างวิหารใหญ่โดยสงฆ์ไม่ได้กำหนดที่)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โฆสิตาราม กรุงโกสัมพี. ครั้งนั้น คฤหบดีผู้เป็นอุปฐาก (บารุง) พระฉันนะ ขอให้พระฉันนะแสดงที่ให้ ตนจะสร้างวิหารถวาย. พระฉันนะให้ทราบพื้นที่ให้ตัดต้นไม้ที่ชาวบ้านนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เป็นการก่อความสะเทือนใจ มนุษย์ทั้งหลายจึงพากันดิ้นรน ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงติ และทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะให้ทำวิหารใหญ่อันมีเจ้าของ เฉพาะตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่. ภิกษุเหล่านั้น พึงแสดงที่อันไม่มีผู้จองไว้ อันมีชานรอบ หากภิกษุให้ทำวิหารใหญ่ในที่ที่มีผู้จองไว้ หาชานรอบมิได้ หรือไม่นำภิกษุทั้งหลายไปแสดงที่ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบท โดยละเอียด ส่วนลักษณะการไม่ต้องอาบัติ คงเป็นเช่นเดียวกับสิกขาบทที่ ๖.

สิกขาบทที่ ๘

(ห้ามโจทอาบัติปาราชิกไม่มีมูล)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ สมัยนั้น พระทัพพมัลลบุตร (ผู้เป็นบุตรแห่งมัลลกะษัตริย์) ได้บรรลุพระอรหัตตผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำอีก. ต่อมาท่านปรารภจะทำประโยชน์แก่คณะสงฆ์ โดยเป็นผู้จัดเสนาสนะ (เสนาสนะคหปกะ มีหน้าที่จัดที่พักให้พระที่เดินทางมา) และเป็นผู้แจกภัตต์ (ภัตตฺตพเทศกะ มีหน้าที่จัดภิกษุไปฉันในที่นิมนต์ ในเมื่อทนายมาขอพระต่อสงฆ์) จึงกราบทูลความดำริของท่านแด่พระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการ และทรงแสดงความเห็นชอบด้วยที่จะให้ท่านทัพพมัลลบุตรทำหน้าที่ทั้งสองนั้น.

๑. สิกขาบทนี้ ต่างจากสิกขาบทที่ ๖ โดยสาระสำคัญ คือสิกขาบทที่ ๖ ภิกษุทำเอง ด้วยการขอสิ่งของและขอแรง ส่วนสิกขาบทนี้คนอื่นทำให้ จึงไม่มีการจำกัดขนาด แต่คงต้องให้สงฆ์แสดงที่ให้เหมือนสิกขาบทก่อน เพื่อกันมิให้ปลุกตามชอบใจ โดยสงฆ์ไม่รับรู้อันอาจเกะกะไม่เป็นระเบียบ และอาจเป็นเหตุกระทบต่อความรู้สึกของคนอื่น. พึงสังเกตอย่างหนึ่งว่า ทั้งสองสิกขาบทนี้ ให้ปลุกสร้างที่อยู่โดยมีบริเวณโดยรอบขนาดเกวียนเดินรอบได้ ไม่นิยมให้ปลุกติด ๆ กัน

จึงตรัสเรียกประชุมสงฆ์ ให้สงฆ์เชิญพระทัพพะก่อนแล้ว ให้ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศขอความเห็นชอบในการสมมติ พระทัพพมัลลบุตรเป็นผู้แจกเสนาสนะ และแจกภัตต์ เมื่อไม่มีผู้ใดคัดค้าน จึงเป็นอันสงฆ์ได้สมมติ (หรือแต่งตั้ง) แล้ว.

พระทัพพมัลลบุตรทำหน้าที่มาด้วยดี ครั้งหนึ่งถูกภิกษุพวกพระเมตติยะ และภุมมชกะ (สองรูปนี้เป็นหัวหน้าของกลุ่มภิกษุผู้มักก่อเรื่องเสียหาย) เข้าใจผิดหาว่าท่านไปแนะนำคฤหบดีผู้หนึ่ง มิให้ถวายอาหารดี ๆ แก่พวกตน ซึ่งความจริงคฤหบดีผู้นั้น ไม่เลื่อมใส และรังเกียจด้วยตนเอง. จึงใช้นางเมตติยาภิกษุณีให้เป็นโจทก์ฟ้องพระทัพพมัลลบุตร ในข้อหาต้องอาบัติปาราชิกเพราะข่มขืนนาง.

พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ ได้สวน ได้ความว่าเป็นการแก่งใส่ความ จึงให้สีกนางเมตติยาภิกษุณี. พวกภิกษุผู้ใช้ออกรับสารภาพแทน ก็ไม่ทรงผ่อนผัน กลับทรงเรียกประชุมสงฆ์ ดิเตียนหมู่ภิกษุผู้คิดร้ายใส่ความฟ้องพระทัพพมัลลบุตร ด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ภิกษุผู้ประพฤตินั้น.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด และแสดงลักษณะการไม่ต้องอาบัติว่า ๑. โจทด้วยเข้าใจผิดในภิกษุผู้บริสุทธิ์ ว่าไม่บริสุทธิ์ ๒. โจทภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์จริง ๓. ภิกษุเป็นบ้า ๔. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

สิกขาบทที่ ๙

(ห้ามอ้างเลสโจทอาบัติ)

เล่าเรื่องภิกษุ พวกพระเมตติยะ และภุมมชกะชุดเดิม แก่งหาเลส โจทพระทัพพมัลลบุตร ด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล คือเห็นแพะตัวผู้เป็นสัตว์ด้วยแพะตัวเมีย ก็นัดกันตั้งชื่อแพะตัวผู้ว่า พระทัพพมัลลบุตร ตั้งชื่อแพะตัวเมียว่า เมตติยาภิกษุณี แล้วเที่ยวพูดว่า ตนได้เห็นพระทัพพมัลลบุตรได้เสียกับนางเมตติยาภิกษุณีด้วยตาตนเอง.

ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงได้สวนพระทัพพมัลลบุตร ได้ความว่าเป็นการอ้างเลส ใส่ความ จึงมอบให้สงฆ์จัดการได้สวนภิกษุพวกที่อ้างเลสใส่ความ เมื่อพวกเธอรับเป็นสัตย์ จึงทรงดิเตียน แล้วบัญญัติสิกขาบท ห้ามอ้างเลสใส่ความภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล ทรงปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ต่อไปเป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด และคำอธิบายลักษณะไม่ต้องอาบัติ เป็นอย่างเดียวกับสิกขาบทที่ ๘. (ตั้งแต่สิกขาบทที่ ๑ ถึงที่ ๙ เรียกว่าปฐมาบัติติกะ คือต้องอาบัติตั้งแต่ลงมือทำครั้งแรก ส่วนสิกขาบทที่ ๑๐ ถึง ๑๓ เรียกยาวตติยกะ สงฆ์ต้องสวดประกาศครบ ๓ ครั้ง ขึ้นคือจึงจึงต้องอาบัติ).

สิกขาบทที่ ๑๐

(ห้ามทำสงฆ์ให้แตกกัน)

เริ่มเรื่อง เล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนารามเช่นเคย แล้วเล่าเรื่องพระเทวทัตเข้าไปหาพระโกกาลิกะ, พระกฏโมรคิสสกะ, พระที่เป็นบุตรของนางปถะเทวี และพระสมุทรรตตชกขวนให้ทำสงฆ์ให้แตกกัน พร้อมทั้งบอกแผนการที่จะเสนอไปในทางให้เคร่งครัดยิ่งขึ้น ๕ ข้อ ซึ่งเข้าใจว่าพระผู้มีพระภาคคงไม่ทรงอนุญาต และตนจะได้นำข้อเสนอนั้นประกาศแก่มหาชน. ข้อเสนอ ๕ ข้อ คือ :-

๑. ภิกษุพึงอยู่ป่าตลอดชีวิต เข้าละแวกบ้าน ต้องมีโทษ
๒. ภิกษุพึงถือบิณฑบาตเป็นวัตรตลอดชีวิต ผู้ได้รับนิมนต์ (ไปฉันตามบ้าน) ต้องมีโทษ
๓. ภิกษุพึงใช้ผ้าบังสุกุล (ผ้าเปื้อนฝุ่น คือผ้าหรือเศษผ้าที่เขาทิ้งตามกองขยะบ้าง ตามที่ต่าง ๆ บ้าง นำมาซักและปะติดปะต่อเป็นจีวร) จนตลอดชีวิต ผู้ได้รับคฤหบดีจีวร (ผ้าที่เขาถวาย) ต้องมีโทษ
๔. ภิกษุพึงอยู่โคนไม้จนตลอดชีวิต ผู้ได้เข้าสู่ที่มุง (ที่มีหลังคา) ต้องมีโทษ
๕. ภิกษุไม่พึงฉันเนื้อสัตว์ ผู้ใดฉัน ต้องมีโทษ

ภิกษุเหล่านั้นเห็นมีทางชนะก็ร่วมด้วย พระเทวทัตจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลขอเสนอทั้งห้าข้อนั้น.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนเทวทัต! ผู้ใดปรารถนาจะอยู่ป่าก็จงอยู่ป่า, ผู้ใดปรารถนาจะอยู่ในละแวกบ้าน ก็จงอยู่ในละแวกบ้าน; ผู้ใดปรารถนาจะเที่ยวบิณฑบาตก็จงเที่ยวบิณฑบาต; ผู้ใดปรารถนาจะรับนิมนต์ ก็จงรับนิมนต์; ผู้ใดปรารถนาจะใช้ผ้าบังสุกุล ก็จงใช้ผ้าบังสุกุล; ผู้ใดปรารถนาจะรับคฤหบดีจีวร (ผ้าที่เขาถวาย) ก็จงรับคฤหบดีจีวร; เราอนุญาตที่นอนที่หนึ่ง ณ โคนไม้ ตลอด ๘ เดือน (ที่มีไข้ฤดูฝน); เราอนุญาตเนื้อสัตว์ที่บริสุทธฺ์โดยส่วน ๓ คือ ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้รังเกียจ (ว่าเขาฆ่าเพื่อเจาะจงจะให้ภิกษุบริโภค).

พระเทวทัตดีใจ จึงเที่ยวประกาศให้เห็นว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตข้อเสนอที่ดีของตน ทำให้คนที่มีปัญญารามบางคนเห็นว่า พระสมณโคตมเป็นผู้มักมาก. แต่คนที่เข้าใจเรื่องดี กลับติเตียนพระเทวทัต ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงไต่สวนพระเทวทัต รับเป็นสัตย์แล้ว จึงทรงติเตียน และบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุพากเพียรทำสงฆ์ให้แตกกัน เมื่อภิกษุอื่นห้ามปราม ไม่เชื่อฟัง ภิกษุทั้งหลายพึงสวดประกาศ (เป็นการสงฆ์) เพื่อให้เธอเลิกเรื่องนั้นเสีย ถ้าสวดประกาศครบ ๓ ครั้ง ยังไม่ละเลิก ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด และแสดงลักษณะไม่ต้องอาบัติ คือ ๑. สงฆ์ไม่สวดประกาศ ๒. เธอละเลิกเสียได้ ๓. ภิกษุเป็นบ้า ๔. ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติ.

สิกขาบทที่ ๑๑

(ห้ามเป็นพรรคพวกของผู้ทำสงฆ์ให้แตกกัน)

เนื่องมาจากสิกขาบทที่ ๑๐ คือภิกษุโกกาลิกะ เป็นต้น สนับสนุนพระเทวทัต ว่าไม่ควรติเตียนพระเทวทัต พุดเป็นธรรม เป็นวินัย ต้องด้วยความพอใจของตน. ภิกษุทั้งหลายพากันติเตียนภิกษุพวกที่สนับสนุน ภิกษุผู้พากเพียรทำสงฆ์ให้แตกกันนั้น. ความทราบถึงพระพุทธเจ้าจึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ได้ความจริงแล้ว จึงทรงติเตียน และทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามสนับสนุนภิกษุผู้พากเพียรทำสงฆ์ให้แตกกัน ถ้าห้ามไม่ฟัง ให้ภิกษุทั้งหลายสวดประกาศตักเตือน (เป็นการสงฆ์) ถ้าครบ ๓ ครั้ง ยังไม่ละเลิก ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบท ส่วนลักษณะที่ไม่ต้องอาบัติ ก็คล้ายกับสิกขาบทที่ ๑๐ มีเพิ่มภิกษุมิจิตพึงสรวน มีเวทนากล้า อีก ๒ ข้อ.

๑. พระดำรัสตอบของพระพุทธเจ้าเป็นไปในทางสายกลาง ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป อนุโลมให้เหมาะสมกับกาลเทศะ

สิกขาบทที่ ๑๒

(ห้ามเป็นคนว่ายากสอนยาก)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โฆสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี. สมัยนั้น พระณนระ^๑ ประพตือนาจารย์ (ความประพตื้ออื่นไม่สมควร) ภิกษุทั้งหลายว่ากล่าว กลับว่าติเตียน. ภิกษุทั้งหลายจึงพากัน ติเตียน ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค ทรงเรียกประชุมสงฆ์ ได้สวนได้ความเป็นสัจแล้ว จึงทรงติเตียน และทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามทำตนเป็นผู้อยาก ถ้าไม่เชื่อฟัง ภิกษุทั้งหลายสวดประกาศตักเตือน (เป็นการสงฆ์) ถ้าครบ ๓ ครั้ง ยังไม่ละเลิก ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

“ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด ส่วนลักษณะที่ไม่ต้องอาบัติอย่างเดียวกับ สิกขาบทที่ ๑๐.

สิกขาบทที่ ๑๓

(ห้ามประทุษร้ายสกุล คือประจบคฤหบดี)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. ครั้งนั้น ภิกษุเลว ๆ ที่ชื่อว่าเป็นพวกพระอัสสชิและพระปุนัพพลุเก เป็นภิกษุเจ้าถิ่นอยู่ในชนบท ชื่อว่าภิกษาคิริ เป็นพระอลัชชี. ภิกษุเหล่านั้นประพตือนาจารย์ มีประการต่าง ๆ เช่น การประจบคฤหบดี ทำสิ่งต่าง ๆ ให้เขา เล่นชนต่าง ๆ.

มีภิกษุรูปหนึ่ง จำพรรษาในแคว้นกาสิ ผ่านมาพัก ณ ชนบทนั้น เพื่อจะเดินทางไปกรุงสาวัตถี เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค. ภิกษุนั้นเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านด้วยอาการสำรวม แต่มนุษย์ทั้งหลายไม่ชอบ เพราะไม่แสดงอาการประจบประแจง เหมือนภิกษุพวกพระอัสสชิและพระปุนัพพลุเก จึงไม่ถวายอาหาร. แต่ อุบาสกผู้หนึ่ง (เป็นผู้เข้าใจพระธรรมวินัยถูกต้อง) เห็นเข้า จึงนิมนต์ภิกษุรูปนั้นไปฉันที่บ้านของตน สั่งความ ให้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ภิกษุพวกพระอัสสชิและพระปุนัพพลุเก ประพตื้อตนไม่สมควรต่าง ๆ.

ความทราบถึงพระพุทธเจ้า ทรงติเตียน แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท มีใจความว่า ภิกษุประทุษร้าย สกุล (ประจบคฤหบดี ทอดตนลงให้เขาใช้) มีความประพตื้อเลวทราม เป็นที่รู้เห็นทั่วไป ภิกษุทั้งหลายพึง ว่ากล่าวและขับเสียจากที่นั้น ถ้าเขากลับว่าติเตียน ภิกษุทั้งหลายพึงสวดประกาศ (เป็นการสงฆ์) ให้เขอละเลิก ถ้าสวดครบ ๓ ครั้ง ยังตื้อดิ่ง ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

ต่อจากนั้น เป็นคำอธิบายตัวสิกขาบทโดยละเอียด และแสดงลักษณะที่ไม่ต้องอาบัติเหมือนสิกขาบท ที่ ๑๑. (พึงสังเกตว่า ตั้งแต่สิกขาบทที่ ๑๐ มา ถึงสิกขาบทที่ ๑๓ ที่เรียกว่ายาวตติยกะนั้น ต้องสวดประกาศ ครบ ๓ ครั้ง จึงต้องอาบัติ).

๑. พระณนระรูปนี้ เคยตามเสด็จเมื่อคราวทรงผนวช จึงถือตัวว่าเป็นคนสำคัญ ไม่ยอมให้ใครว่ากล่าว กลายเป็นคนดื้อว่ายาก ใครปรามไม่ลง พระพุทธเจ้าทรงสั่งให้สงฆ์ลงพรหมทัณฑ์ คือ อย่าให้ใครว่ากล่าว ตักเตือนหรือพูดจาด้วย จึงกลับตัวได้ในที่สุด

อนิยตกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติอันไม่แน่ว่า จะควรปรับในข้อไหน)

สิกขาบทที่ ๑

(วิธีปรับอาบัติเพราะนั่งในที่ลับตากับหญิงสองต่อสอง)

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี สมัยนั้น พระอุทายี เป็นผู้เข้าสู่สกุลมากด้วยกัน ในกรุงสาวัตถี วันหนึ่งเข้าไปนั่งในห้องลับตาสองต่อสองกับหญิงสาว สนทนาบ้าง กล่าวธรรมบ้าง. นางวิสาขาได้รับเชิญไปสู่สกุลนั้น เห็นเข้า จึงทักท้วงว่าเป็นการไม่สมควร ก็ไม่เอื้อเพื่อ เชื้อฟัง. ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงได้สวนได้ความเป็นสัตย์แล้ว จึงทรง ดิเตียน และทรงบัญญัติสิกขาบท ใจความว่า ภิกษุหนึ่งในที่ลับตาสองต่อสองกับหญิงเป็นที่อันพอจะประกอบ กรรมได้ ถ้าอุบาสิกา^{*} ผู้มีวาจาควรเชื่อได้ กล่าวว่า ภิกษุต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ อาบัติปาราชิก (เพราะเสพเมถุน) ก็ตาม, อาบัติสังฆาติเสส (เพราะถูกต้องกายหญิง หรือเกี่ยวหญิง เป็นต้น) ก็ตาม, อาบัติปาจิตตีย์ (เพราะนั่งในที่ลับสองต่อสองกับหญิง) ก็ตาม. ถ้าภิกษุผู้หนึ่งในที่ลับตารับสารภาพอย่างไร ในอาบัติ ๓ อย่าง ก็พึงปรับอาบัติเธอตามที่สารภาพนั้น หรือปรับตามที่ถูกกล่าวหานั้น (สุดแต่อย่างไร จะเหมาะสม).

สิกขาบทที่ ๒

(วิธีปรับอาบัติเพราะนั่งในที่ลับหูกับหญิงสองต่อสอง)

เล่าเรื่องสืบมาจากสิกขาบทก่อน. พระอุทายีเห็นว่าพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามนั่ง ในที่ลับตากับหญิงสองต่อสอง จึงนั่งในที่ลับสองต่อสองกับหญิงนั้น (ไม่ลับตา แต่ลับหู) สนทนาบ้าง กล่าวธรรม บ้าง. นางวิสาขาไปพบเข้าอีก จึงทักท้วงว่าไม่สมควรเช่นเคย พระอุทายีก็ไม่เอื้อเพื่อเชื้อฟัง. ความทราบถึง พระผู้มีพระภาค จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงได้สวนได้ความเป็นสัตย์แล้ว จึงทรงดิเตียน และทรงบัญญัติ สิกขาบท ใจความว่า ภิกษุหนึ่งในที่ลับ (หู) สองต่อสองกับหญิง ถ้าอุบาสิกาผู้มีวาจาควรเชื่อได้ กล่าวว่า ภิกษุต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่าง คืออาบัติสังฆาติเสส (เพราะพูดเกี่ยวหญิง หรือพูดล่อหญิงให้ บำเรอตนด้วยกาม) ก็ตาม, อาบัติปาจิตตีย์ (เพราะนั่งในที่ลับหูกับหญิงสองต่อสอง) ก็ตาม. ถ้าภิกษุผู้หนึ่งในที่ ลับหูรับสารภาพอย่างไร ในอาบัติ ๒ อย่าง ก็พึงปรับอาบัติเธอตามที่สารภาพนั้น หรือปรับตามที่ถูกกล่าวหานั้น (สุดแต่อย่างไรจะเหมาะสม).

(หมายเหตุ : เรื่องของอนิยต หรือสิกขาบทอันไม่กำหนดแน่ว่าจะปรับอาบัติอย่างไร ใน ๒-๓ อย่าง ทั้งสองสิกขาบทนี้ หนักไปในทางแนะวิธีตัดสินอาบัติ แต่ก็บ่งอยู่ว่า ห้ามภิกษุหนึ่งในที่ลับตาก็ตาม ลับหู (แม้ไม่ลับตา) ก็ตาม กับหญิงสองต่อสอง เว้นแต่ในที่ลับตาจะมีชายผู้รู้เพียงสาวอยู่ด้วย, แต่ในที่ลับหู หญิงหรือชายผู้รู้เพียงนางเป็นเพื่อนอยู่ด้วย ก็พ้นจากความเป็นที่ลับหูไป).

๑. ที่เป็นอริยบุคคล เช่น นางวิสาขา แต่โดยใจความ หมายถึงผู้ที่พบเห็น เป็นผู้มีวาจาควรเชื่อได้เป็นหลักฐาน

เล่มที่ ๒ ป้อมหาวิภังค์ (เป็นวินัยปิฎก)

พระไตรปิฎก เล่ม ๒ นี้ สืบเนื่องมาจาก เล่ม ๑ คือ ว่าด้วยอาบัติของภิกษุต่อจากที่กล่าวมาแล้ว ในเล่ม ๑ แบ่งออกเป็นหมวดใหญ่ ๔ หมวด และมีธรรมสำหรับระงับอธิกรณ์ต่อท้าย คือ :-

๑. นิสสัคคิยกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาจิตติยที่ต้องสละสิ่งของเสียก่อน จึงแสดงอาบัติตก. อาบัติ นิสสัคคิยปาจิตติยนี้ มี ๓๐ สิกขาบท แบ่งออกเป็น ๓ วรรค ๆ ละ ๑๐ สิกขาบท.

๒. ปาจิตติยกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาจิตติยล้วน ๆ ที่ไม่ต้องมีเงื่อนไข ให้สละสิ่งของก่อน อาบัติ ปาจิตติยนี้ มี ๔๒ สิกขาบท แบ่งออกเป็น ๔ วรรค ๆ ละ ๑๐ สิกขาบท เว้นแต่วรรคที่ ๔ (สหัมมิกวัคค์) มี ๑๒ สิกขาบท. (คำว่า ปาจิตติย แปลว่า การละเมิดที่ยังกุศลคือความดีให้ตก).

๓. ปาฏิเทศนียกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาฏิเทศนียะ (แปลว่า อาบัติอันพึงแสดงคืน เบากว่าอาบัติ ปาจิตติย) มี ๔ สิกขาบท.

๔. เสขิยกัณฑ์ ว่าด้วยข้อที่ภิกษุพึงศึกษา อันเกี่ยวกับวัตร, ธรรมเนียม หรือจรรยา มารยาท ต่าง ๆ มีด้วยกันทั้งหมด ๗๕ สิกขาบท. แบ่งออกเป็น หมวดสารูป (ข้อปฏิบัติเพื่อความเหมาะสมแก่ความเป็น สมณะ) ๒๖ สิกขาบท หมวดโภชนาปฎิสังยุต (ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการฉันอาหาร) ๓๐ สิกขาบท หมวด รัชมมเทศนาปฎิสังยุต (ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการแสดงธรรม) ๑๖ สิกขาบท นอกจากนั้นยังมี หมวดเบ็ดเตล็ด อีก ๓ สิกขาบท จึงรวมเป็น ๗๕.

๕. ธรรมสำหรับระงับอธิกรณ์ เป็นข้อความสั้น ๆ แถมเข้ามา แสดงถึงวิธีระงับอธิกรณ์ด้วยธรรม ๗ ประการ.

ขยายความ

๑. นิสสัคคิยกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติปาจิตติย ๓๐ สิกขาบทที่ต้องสละสิ่งของ)

๑. จีวรวรรค วรรคว่าด้วยจีวร เป็นวรรคที่ ๑ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ จีวรวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามเก็บจีวรที่เกินจำเป็นไว้เกิน ๑๐ วัน)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ใกล้กรุงสรวดี. สมัยนั้น ทรงอนุญาตให้ภิกษุมีจีวรได้ เพียง ๓ ผืน (ผ้านุ่ง, ผ้าห่ม, ผ้าห่มซ้อนที่เรียกว่าสังฆาฏิ). ภิกษุฉัพพัคคีย์ (ภิกษุผู้รวมกันเป็นคณะ ๖ รูป) เข้าบ้าน อยู่ในวัด ลงสู่ที่อาบน้ำด้วยไตรจีวรต่างสำหรับกัน ภิกษุทั้งหลายติเตียน ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามเก็บอติเรกจีวร* (จีวรที่เกินจำเป็น คือเกินจำนวนที่กำหนด) ถ้าล่วงละเมิด ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตติย.

๑. ถ้าจำพรรษาครบ ๓ เดือน เก็บได้ ๑ เดือน ถ้าได้กราลจริน เก็บไว้ได้ต่อไปอีก ๔ เดือน รวมเป็น ๕ เดือน

ต่อมาเมื่อเหตุเกิดขึ้น พระอานนท์ใคร่จะเก็บผ้าไว้ถวายพระสารีบุตร พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทเพิ่มเติม ให้เก็บไว้ได้ไม่เกิน ๑๐ วัน.

สิกขาบทที่ ๒ จีวรวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามอยู่ปราศจากไตรจีวรแม้คืนหนึ่ง)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายเอาผ้าสังฆาฏิ (ผ้าห่มซ้อนข้างนอก) ผากภิกษุรูปอื่นไว้ จาริกไปสู่ชนบทด้วยสบัง (ผ้านุ่ง) กับจีวร (ผ้าห่ม) รวม ๒ ผืนเท่านั้น. ผ้าที่ผากไว้นาน เปราะเปื้อน ภิกษุผู้รับผากจึงนำออกตาก ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงติเตียน และทรงบัญญัติ สิกขาบท ห้ามอยู่ปราศจากไตรจีวรแม้คืนหนึ่ง ถ้าล่วงละเมิด ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

ภายหลังเมื่อเรื่องเกิดขึ้น ภิกษุเป็นไข้ ไม่สามารถนำจีวรไปได้ทั้งสามผืน จึงทรงอนุญาตให้สงฆ์ สวดสมมติแก่ภิกษุเช่นนั้นเป็นกรณีพิเศษ และไม่ปรับอาบัติ.

สิกขาบทที่ ๓ จีวรวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามเก็บผ้าที่จะทำจีวรไว้เกินกำหนด)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม สมัยนั้นนอกกาลที่อนุญาตให้เก็บไว้ ได้เกิน ๑๐ วัน) เกิดขึ้นแก่ภิกษุรูปหนึ่ง แต่ไม่พอทำจีวร เชอคัสผ้าออก (เอามือ) รีดให้เรียบอยู่เรื่อย ๆ. พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็น ตรัสถามทราบความแล้ว จึงทรงอนุญาตให้เก็บผ้านอกกาลไว้ได้ ถ้ามีหวังว่าจะได้ทำจีวร. ปรากฏว่าภิกษุบางรูปเก็บไว้เกิน ๑ เดือน จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามเก็บผ้านอกกาลไว้เกิน ๑ เดือน ทรงปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๔ จีวรวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามใช้นางภิกษุณีซักผ้า)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. อดีตภริยาของพระอุทายีเข้ามาบวชเป็นภิกษุณี รับ อาสาซักผ้าของพระอุทายี ซึ่งมีน้ำอสุจิเประใหม่ ๆ นางได้นำน้ำอสุจินั้นส่วนหนึ่งเข้าปาก ส่วนหนึ่งใส่ไปใน องค์กาเน็ด เกิดตั้งครรภ์ขึ้น จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามใช้นางภิกษุณีที่มีโชฎาติ* ซัก, ย้อม, หรือทูป จีวรเก่า (คือที่นุ่งหรือห่มแล้วแม้คราวเดียว) ทรงปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๕ จีวรวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามรับจีวรจากมือของนางภิกษุณี)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ พระอุทายีแค้นได้ขอจีวรนางอุบลวันณา ซึ่งมีผ้าอยู่จำกัด นางจึงให้ผ้านุ่ง (อันตราวาสก) ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามรับจีวรจากมือของนางภิกษุณีผู้มีโชฎาติ ทรงปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด. ภายหลังทรง บัญญัติเพิ่มเติมมีเงื่อนไข ไม่ปรับอาบัติในกรณีที่เป็นการแลกเปลี่ยนกัน.

๑. คำว่า มีโชฎาติ คือไม่เกี่ยวเนื่องทางสายโลหิต ทางสายมารดา หรือบิดา ส่วนเขย หรือสะใภ้ ตลอดจน ผู้เคยเป็นสามี ภริยากัน ก็ไม่นับเป็นญาติ. เพราะในตัวอย่างนี้ ผู้ก่อเหตุ คือผู้เคยเป็นสามีภริยากัน

สิกขาบทที่ ๖ จีวรวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามขอจีวรต่อคฤหัสถ์ที่มีโชญาติ)

บุตรเศรษฐีเลื่อมใสพระอุปนันทะ ศากยบุตร จึงปวารณาให้ขออะไรก็ได้ แต่ขอข้อมผ้า (ห่ม) จากตัวเขา แม้เขาจะขอไปเอาที่บ้านมาให้ก็ไม่ยอม พระศาสดาทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามขอจีวรต่อคฤหัสถ์ชายหญิงที่มีโชญาติ ถ้าขอได้มา ต้องนิสสัคคียปาจิตตีย์ ภายหลังทรงบัญญัติเพิ่มเติมมีเงื่อนไข ให้ขอได้ในเวลาจีวรถูกโจรชิงเอาไป หรือจีวรหาย.

สิกขาบทที่ ๗ จีวรวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามรับจีวรเกินกำหนด เมื่อจีวรถูกชิงหรือหายไป)

ภิกษุณพคัคคีย์ (พวก ๖ รูป) เทียวขอจีวรให้กลุ่มภิกษุที่มีจีวรถูกโจรชิงไป หรือจีวรหาย ทั้ง ๆ ที่ภิกษุเหล่านั้นมีผู้ถวายจีวรแล้ว เป็นการขอหรือเรียไรแบบไม่รู้จักประมาณ ได้ผ้ามากจนถูกหาว่าขายผ้า หรืออย่างไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ในกรณีที่ผ้าถูกโจรชิงหรือหายนั้น ถ้าคฤหัสถ์ปวารณาให้รับจีวรมากเกินไป ก็รับได้เพียงผ้านุ่งกับผ้าห่มเท่านั้น รับเกินกว่านั้น ต้องนิสสัคคียปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๘ จีวรวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามพูดให้เขาซื้อจีวรที่ดี ๆ กว่าที่เขากำหนดไว้เดิมถวาย)

ชายผู้หนึ่งพูดกับภริยาว่า จะถวายผ้าแก่พระอุปนันทะ เธอทราบจึงไปพูดให้เขาถวายจีวรอย่างนั้น อย่างนี้ ถ้าถวายจีวรอย่างที่เธอไม่ใช่ เธอก็ไม่รู้จะเอาไปทำอะไร เขาจึงติเตียนว่ามักมาก ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามกำหนดให้คฤหัสถ์ที่มีโชญาติ ไม่ได้ปวารณาไว้ก่อน ให้ซื้อจีวรอย่างนั้น อย่างนี้ถวายตน ด้วยหมายจะได้ของดี ๆ ทรงปรับอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๙ จีวรวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามไปพูดให้เขารวมกันซื้อจีวรที่ดี ๆ ถวาย)

ชายสองคนพูดกันว่า ต่างคนต่างจะซื้อผ้าคนละผืนถวายพระอุปนันทะ เธอรู้จึงไปแนะนำให้เขารวมทุนกันซื้อผ้าชนิดนั้นชนิดนี้ (ที่ดี ๆ) เขาพากันติเตียนว่ามักมาก ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามเข้าไปขอให้คฤหัสถ์ที่มีโชญาติ มิได้ปวารณาไว้ก่อน เขาตั้งใจ จะต่างคนต่างซื้อจีวรถวายเธอ แต่เธอกลับไปขอให้เขารวมกันซื้อจีวรอย่างนั้นอย่างนี้ โดยมุ่งให้ได้ผ้าดี ๆ ทรงปรับอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๑๐ จีวรวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามทวงจีวรเอาแก่คนที่รับฝากผู้อื่น เพื่อซื้อจีวรถวายเกินกว่า ๓ ครั้ง)

มหาอำมาตย์ผู้อุปฐากพระอุปนันทะ ศากยบุตร ใช้ทูตให้นำเงินค่าซื้อจีวรไปถวายพระอุปนันทะ ท่านตอบว่าท่านรับเงินไม่ได้ รับได้แต่จีวรที่ควรโดยกาล เขาจึงถามหาไวยาวัจกร (ผู้ทำการชวนขาย-

ผู้รับใช้) ท่านจึงแสดงอุบายสกคนหนึ่ง ว่าเป็นไวยาวัจกรของภิกษุทั้งหลาย เขาจึงมอบเงินแก่ไวยาวัจกรแล้ว
 แจงให้ท่านทราบ ท่านก็ไม่พูดอะไรกับไวยาวัจกร แม้จะได้รับคำเตือนจากมหาอำมาตย์ซึ่งส่งทูตมา ขอให้ใช้
 ผ่านนั้นเป็นครั้งที่ ๒ ก็ไม่พูดอะไรกับไวยาวัจกร จนกระทั่งได้รับคำเตือนเป็นครั้งที่ ๓ ขอให้ใช้ผ่านนั้น จึงไป
 เร่งเร้าเอา กับไวยาวัจกรผู้กำลังมีฐานะ จะต้องเข้าประชุมสมณาคัม ซึ่งมักคิดว่า ใครไปช้าจะต้องถูกปรับ ๕๐
 (กหาปณะ) แม้เขาจะแจ้งให้ทราบกติกา ก็ไม่ฟัง คงเร่งเร้าเอาจนเขาต้องไปซื้อผ้ามาให้ และไปถูกปรับเพราะ
 เข้าประชุมช้า. คนทั้งหลายจึงติเตียนว่าทำให้เขาต้องเสียค่าปรับ. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ติเตียนแล้ว
 บัญญัติสิกขาบท ความว่า ถ้าเขาส่งทูตมาถวายค่าซื้อจีวร และเธอแสดงไวยาวัจกรแล้ว เธอจะไปทวงจีวร
 เอา กับไวยาวัจกรได้ไม่เกิน ๓ ครั้ง ไปยืมหนึ่ง ๆ ให้เขาเห็นไม่เกิน ๖ ครั้ง ถ้าทวงเกิน ๓ ครั้ง หรือไปยืมเกิน
 ๖ ครั้ง ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตติย.

๒. โกสิยวรรค วรรคด้วยไหม เป็นวรรคที่ ๒ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ โกสิยวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามหล่อเครื่องปูนึ่งเจ็ดด้วยไหม)

ภิกษุณัฬพัคคีย์เข้าไปหาช่างทำไหม ขอให้เขาต้มด้วยไหม, และขอไหมบ้าง เพื่อจะหล่อสันถัด
 (เครื่องลาด, เครื่องปูนึ่ง) เจ็ดด้วยไหม. เขาหาว่าเบียดเบียนเขาและเบียดเบียนด้วยไหม พระผู้มีพระภาคจึงทรง
 บัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุหล่อสันถัด เจ็ดด้วยไหม ทรงปรับอาบัตินิสสัคคียปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๒ โกสิยวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามหล่อเครื่องปูนึ่งด้วยขนเจียมดำล้วน)

ภิกษุณัฬพัคคีย์หล่อสันถัดด้วยขนเจียม (ขนแพะ ขนแกะ) ดำล้วน คนทั้งหลายติเตียนว่า
 ใช้ของอย่างคฤหัสถ์ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามหล่อเองหรือใช้ให้หล่อสันถัดด้วยขนเจียมดำล้วน ทรงปรับ
 อาบัตินิสสัคคียปาจิตติยแก่ผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๓ โกสิยวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามใช้ขนเจียมดำเกิน ๒ ส่วนใน ๔ ส่วน เมื่อหล่อเครื่องปูนึ่ง)

ภิกษุณัฬพัคคีย์หล่อสันถัดด้วยขนเจียมดำล้วน เพียงแต่เอาขนเจียมขาวน้อยหนึ่ง ใส่ลงไป
 ชาย มีผู้ติเตียน จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะหล่อสันถัดใหม่ ฟังถือเอาขนเจียมดำ ๒ ส่วน ขนเจียมขาว
 ๑ ส่วน ขนเจียมแดง ๑ ส่วน ถ้าไม่ทำตามส่วนนั้น ต้องนิสสัคคียปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๔ โกสิยวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามหล่อเครื่องปูนึ่งใหม่ เมื่อยังใช้ของเก่าไม่ถึง ๖ ปี)

ภิกษุทั้งหลายหล่อสันถัดทุกปี ต้องขอขนเจียมจากชาวบ้าน เป็นการรบกวนเขา มีผู้ติเตียน
 อ้างว่าของชาวบ้านเขาใช้ได้นานถึง ๕-๖ ปี จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุหล่อสันถัดใหม่ ฟังใช้ให้ถึง ๖ ปี
 ถ้ายังไม่ถึง ๖ ปี หล่อใหม่ ต้องนิสสัคคียปาจิตติย. ภายหลังภิกษุเป็นไข้ เขาหมิ่นดไ้ไปที่อื่น ไม่กล้าไป
 เพราะจะนำสันถัดไปด้วยไม่ไหว จึงทรงอนุญาตให้มีการสมมติเป็นพิเศษสำหรับภิกษุไข้.

สิกขาบทที่ ๕ โภสียวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ให้ตัดของเก่าปนลงในของใหม่)

ภิกษุทั้งหลายทั้งสันถัตไว้ในที่นั้น ๆ พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็น จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะหลอสนัดสำหรับนั่ง ฟังถือเอาสันถัตเก่า ๑ คืบ โดยรอบ เจือลงไป เพื่อทำลายให้เสียสี. ถ้าไม่ทำอย่างนั้น หลอสนัดใหม่ ต้องนิสสัคคียปาจิตติย. (สิกขาบทนี้ ทำให้เห็นความสำคัญของสันถัตเก่าที่จะต้องเก็บไว้ปนลงไปเมื่อหลอใหม่ด้วย).

สิกขาบทที่ ๖ โภสียวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามนำขนเจียมไปด้วยตนเองเกิน ๓ โยชน์)

ภิกษุรูปหนึ่งเดินทางไปสู่กรุงสาวัตถี ในโกศลชนบท. มีผู้ถวายขนเจียมในระหว่างทาง เธอเอาจีวรห่อนำไป มนุษย์ทั้งหลายพากันพูดล่อว่า ชื้อมาด้วยราคาเท่าไร จะได้กำไรเท่าไร. ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ใจความว่า ภิกษุเดินทางไกล มีผู้ถวายขนเจียม ถ้าบรรณาก็พึงรับและนำไปเองได้ ไม่เกิน ๓ โยชน์ในเมื่อไม่มีผู้นำไปให้ ถ้านำไปเกิน ๓ โยชน์ แม้ไม่มีผู้นำไปให้ ต้องนิสสัคคียปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๗ โภสียวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามใช้นางภิกษุณีที่มีโชฎฐาติทำความสะอาดขนเจียม)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ (พวก ๖) ใช้นางภิกษุณีให้ซัก ให้ย้อม ให้สาងขนเจียม ทำให้เสียการเรียน การสอบถาม และเสียข้อปฏิบัติ ศีล สมาธิ ปัญญา ขึ้นสูง. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามใช้นางภิกษุณีที่มีโชฎฐาติซัก, ย้อม, หรือสาងขนเจียม ทรงปรับอาบัตินิสสัคคียปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๘ โภสียวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามรับทองเงิน)

เจ้าของบ้านที่พระอุปนทะ ศากยบุตร เข้าไปฉันเป็นนิตย์ เตรียมเนื้อไว้ถวายเวลาเช้า แต่เด็กร้องให้ขอกินในเวลากลางคืน จึงให้เด็กกินไป รุ่งเช้าจึงเอากหาปณะ (เงินตรามีราคา ๔ บาท) ถวาย พระอุปนทะก็รับ มีผู้เตือน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุรับเอง ใช้ให้รับทอง เงิน หรือยินดีทอง เงิน ที่เขาเก็บไว้เพื่อตน. ทรงปรับอาบัตินิสสัคคียปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๙ โภสียวรรค ในนิสสัคคียกัณฑ์

(ห้ามทำการซื้อขายด้วยรูปยะ)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ (พวก ๖) ทำการซื้อขายด้วยรูปยะ (ทอง เงิน หรือสิ่งที่ใช้แลกเปลี่ยนแทนเงิน ที่กำหนดให้ใช้ได้ทั่วไปในที่นั้น ๆ) มนุษย์ทั้งหลายพากันคิดเตือนว่าทำเหมือนเป็นคฤหัสถ์ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามทำการซื้อขายด้วยรูปยะ ทรงปรับอาบัตินิสสัคคียปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

๑. ภายหลังทรงอนุญาตให้ยินดีปัจจัย ๔ ได้ คือทายกมอบเงินไว้แก่ไวยาวัจกร เพื่อให้จัดหาปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่นอนที่นั่ง ยารักษาโรค ภิกษุต้องการอะไร ก็บอกให้เขาจัดหาให้ จึงมีประเพณีถวายใบปวารณาปัจจัย ๔

สิกขาบทที่ ๑๐ โกสิยวรรค ในนิสสัคคิกกัณฑ์

(ห้ามซื้อขายโดยใช้ของแลก)

ปริพพาชกผู้หนึ่ง เห็นพระอุพนนทะ ศากยบุตร ห่มผ้าสังฆาฏิสีงาม จึงชวนแลกกับท่อนผ้าของตน ภายหลังทราบว่าผ้าของตนดีกว่า จึงขอแลกคืน พระอุพนนทะไม่ยอมให้แลกคืน จึงติเตียนพระอุพนนทะ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุทำการซื้อขายด้วยประการต่าง ๆ ต้องนิสสัคคิยาจิตติย. (หมายถึงซื้อขายแลกเปลี่ยนโดยใช้สิ่งของแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างนักบวชในพระพุทธศาสนาทำได้).

๓. ปัตตวรรค วรรคว่าด้วยบาตร เป็นวรรคที่ ๓ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิกกัณฑ์

(ห้ามเก็บบาตรเกิน ๑ ลูกไว้เกิน ๑๐ วัน)

ภิกษุฉัพพัคคีย์สะสมบาตรไว้เป็นอันมาก ถูกมนุษย์ติเตียนว่าเป็นพ่อค้าบาตร พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุเก็บบาตรอดิเรก (คือที่เกิน ๑ ลูก ซึ่งเกินจำเป็นสำหรับใช้เป็นประจำ) ไว้เกิน ๑๐ วัน ต้องนิสสัคคิยาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๒ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิกกัณฑ์

(ห้ามขอบาตรเมื่อบาตรเป็นแผลไม้เกิน ๕ แห่ง)

ช่างหม้อปวารณาให้ภิกษุทั้งหลายขอบาตรได้ แต่ภิกษุทั้งหลายขอเกินประมาณ จนเขาเดือดร้อน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุขอบาตร ต้องนิสสัคคิยาจิตติย ภายหลังมีเรื่องเกิดขึ้น จึงทรงผ่อนผันให้ขอได้ ในเมื่อบาตรหาย หรือบาตรแตก หรือบาตรเป็นแผลเกิน ๕ แห่ง.

สิกขาบทที่ ๓ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิกกัณฑ์

(ห้ามเก็บเภสัช ๕ ไว้เกิน ๗ วัน)

มีผู้ถวายเภสัช ๕ สำหรับคนไข้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย แก่พระปิลินทวัจจะ ท่านก็แบ่งให้บริษัทของท่าน (ซึ่งเป็นภิกษุ). ภิกษุเหล่านั้นเก็บไว้ในที่ต่าง ๆ เภสัชก็ไหลเยิ้มเลอะเทอะ วิหารก็มากไปด้วยหนู. คนทั้งหลายพากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ให้เก็บเภสัช ๕ ไว้บริโภคนได้ไม่เกิน ๗ วัน ถ้าเกิน ๗ วัน ต้องนิสสัคคิยาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๔ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิกกัณฑ์

(ห้ามแสวงและทำผ้าอาบน้ำฝนเกินกำหนด)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตผ้าอาบน้ำฝน จึงแสวงหาและทำนุ่ง ก่อนเวลา (จะถึงหน้าฝน) ต่อมาผ้าเก่าชำรุด เลยต้องเปลี่ยนกายอาบน้ำฝน พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ให้แสวงหาผ้าอาบน้ำฝนได้ภายใน ๑ เดือนก่อนฤดูฝน ให้ทำนุ่งได้ภายใน ๑๕ วันก่อนฤดูฝน ถ้าแสวงหาหรือทำก่อนกำหนดนั้น ต้องนิสสัคคิยาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๕ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ให้จิวรภิกษุอื่นแล้ว ห้ามชิงคืนในภายหลัง)

พระอุปนันทะ ศากยบุตร ชวนภิกษุรูปหนึ่งเดินทางไปชนบท เธอว่าจิวรชำรุดมาก เธอไม่ไป พระอุปนันทะจึงให้จิวรใหม่ ภายหลังภิกษุนั้นเปลี่ยนใจจะตามเสด็จพระผู้มีพระภาค พระอุปนันทะโกรธ จึงชิงจิวรคืนมา พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุให้จิวรแก่ภิกษุอื่นแล้ว โกรธ ไม่พอใจ ชิงคืนเองหรือใช้ให้ชิงคืนมา ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๖ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามขอด้ายเอามาทอเป็นจิวร)

ภิกษุฉัพพัคคีย์เที่ยวขอด้ายเอามาให้ช่างทอทอเป็นจิวร ด้ายเหลือก็ไปขอเขาเพิ่ม ให้ช่างทอทอเป็นจิวรอีก ด้ายเหลืออีก ก็ไปขอด้ายเขาสมทบ เอาไปให้ช่างทอทอเป็นจิวรอีก รวม ๓ ครั้ง คนทั้งหลายพากันติเตียน พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุขอด้ายเขาด้วยตนเอง เอามาให้ช่างทอทอเป็นจิวร ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๗ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามไปกำหนดให้ช่างทอทอให้ดีขึ้น)

พระอุปนันทะ ศากยบุตร ทราบว่า ชายผู้หนึ่งสั่งภริยาให้จ้างช่างทอทอจิวรถวาย จึงไปหาช่างทอ สั่งให้เขาทอ ให้ยาว ให้กว้าง ให้แน่น เป็นต้น ด้ายที่ให้ไว้เดิมไม่พอ ช่างต้องมาขอด้ายจากหญิงนั้นไปเติมอีกเท่าตัว ชายผู้สามมีทราบภายหลังจึงติเตียน พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ใจความว่า ภิกษุที่เขามิได้พิจารณาไว้ก่อน ไปหาช่างทอให้ทออย่างนั้นอย่างนี้ ตนจะให้รางวัลบ้าง ครั้นพูดกับเขาแล้ว ให้แม่ของเพียงเล็กน้อยสักว่าบิดนทาต ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๘ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามเก็บผ้าจำนำพรรษาไว้เกินกำหนด)

พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต ให้รับผ้าจำนำพรรษา (ที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา ก่อนออกพรรษา) แล้วเก็บไว้ได้. แต่ภิกษุบางรูปเก็บไว้เกินเขตจิวรกาล พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ให้รับผ้าจำนำพรรษาได้ก่อนออกพรรษา ๑๐ วัน แต่ให้เก็บไว้เพียงตลอดกาลจิวร^๑ เก็บเกินกำหนดนั้น ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๙ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามภิกษุอยู่ป่าเก็บจิวรไว้ในบ้านเกิน ๖ คืน)

ภิกษุจำพรรษาแล้ว อยู่ในเสนาสนะป่า พวกโจรรู้ว่ามิจิวร ก็เข้าแย่ง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้ภิกษุอยู่ป่าเก็บจิวรผืนใดผืนหนึ่งไว้ในบ้านได้. ภิกษุจึงเก็บไว้ในบ้านเกิน ๖ คืน จิวรหายบ้าง หนู

๑. ถ้าจำพรรษารับ ๓ เดือน เก็บได้หลังจากออกพรรษา ๑ เดือน ถ้าได้กราลกฐิน เก็บต่อได้อีก ๔ เดือน จึงเป็น ๕ เดือน

กัตบ้าง. จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ให้ภิกษุอยู่ป่าเก็บจีวรผืนใดผืนหนึ่งไว้ในบ้านได้. แต่จะอยู่ปราศจากจีวรนั้นได้ไม่เกิน ๖ ค่ำ ถ้าเกินไป ต้องนิสัสคิยปาจิตตีย์ เว้นไว้แต่ได้สมมติ (คือสงฆ์ประชุมกันสวดประกาศเป็นกรณีพิเศษ).

สิกขาบทที่ ๑๐ ปัตตวรรค ในนิสัสคิยกัณฑ์

(ห้ามน้อมลามาสงฆ์มาเพื่อตน)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ไปพูดกับคณะบุคคล ซึ่งเตรียมอาหารและจีวรไว้ถวายแก่สงฆ์ เพื่อให้เขาถวายแก่ตน เขาถูกรบเร้าหนัก ก็เลยถวายไป ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุอยู่ น้อมลามาสงฆ์มาเพื่อตน ต้องนิสัสคิยปาจิตตีย์.

ปาจิตตีกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติปาจิตตีย์ที่ไม่ต้องสลละสิ่งของ)

กัณฑ์นี้ มี ๙๒ สิกขาบท แบ่งออกเป็น ๘ วรรค ๆ ละ ๑๐ สิกขาบท เว้นแต่วรรคที่ ๘ มี ๑๒ สิกขาบท.

๑. มุสาวาทวรรค วรรคว่าด้วยการพูดปด เป็นวรรคที่ ๑ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ มุสาวาทวรรค ในปาจิตตีกัณฑ์

(ห้ามพูดปด)

พระหัตถกะ ศากยบุตร สนทนากับพวกเดียรธีย์ ปฏิเสธแล้วกลับรับ รับแล้วกลับปฏิเสธ กล่าวพูดปดทั้ง ๆ รู้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้พูดปดทั้ง ๆ รู้.

สิกขาบทที่ ๒ มุสาวาทวรรค ในปาจิตตีกัณฑ์

(ห้ามด่า)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ทะเลาะกับภิกษุผู้มีศีลอันเป็นที่รักอื่น ๆ แล้วด่า แข่ง ด้วยคำด่า ๑๐ ประการ คือถ้อยคำที่พาดพิงถึงชาติ (กำเนิด), ชื่อ, โคตร, การงาน, ศิลปะ, อาหาร, เพศ, กิเลส, อาบัติ, และคำด่าที่เลว พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ด่าภิกษุอื่น.

สิกขาบทที่ ๓ มุสาวาทวรรค ในปาจิตตีกัณฑ์

(ห้ามพูดส่อเสียด)

ภิกษุฉัพพัคคีย์พูดส่อเสียดภิกษุสองฝ่ายซึ่งทะเลาะกัน พึงความข้านี้ไปบอกข้างโน้น พึงความข้างโน้นไปบอกข้างนี้เพื่อให้แตกร้างกัน ทำให้ทะเลาะกันยิ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้พูดส่อเสียดภิกษุอื่น.

๑. อรรถกถาเรียกว่า ขุททกัณฑ์ แปลว่า หมวดเล็กน้อย และเรียกนิสัสคิยกัณฑ์ว่า ดิงสกัณฑ์ แปลว่า หมวด ๓๐ สิกขาบท

สิกขาบทที่ ๔ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามกล่าวธรรมพร้อมกับผู้ไม่ได้บวชในขณะสอน)

ภิกษุณฺณพคตีย์สอนอุบาสกทั้งหลายให้กล่าวธรรม (พร้อมกัน) โดยบท ทำให้อุบาสกเหล่านั้นขาดความเคารพในภิกษุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้สอนธรรมแก่อนุปสัมบัน (คือผู้มิได้เป็นภิกษุหรือภิกษุณี) พร้อมกันโดยบท.

สิกขาบทที่ ๕ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนอนร่วมกับอนุปสัมบันเกิน ๓ คืน)

อุบาสกไปฟังธรรม นอนค้างที่วัด ในหอประชุม ภิกษุบวชใหม่ก็นอนร่วมกับเขาด้วย เป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ นอนเปลือยกาย ละเมอ กรน เป็นที่ติเตียนของอุบาสกเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วมกับอนุปสัมบัน* (ผู้มีใช้ภิกษุ). ต่อมาทรงผ่อนผันให้นอนร่วมกันได้ไม่เกิน ๓ คืน.

สิกขาบทที่ ๖ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนอนร่วมกับผู้หญิง)

พระอนุรุทธเดินทางในโกศลชนบท จะไปสู่กรุงสาวัตถี ขออาศัยในอาคารพักแรมของหญิงคนหนึ่ง ต่อมามีคนเดินทางมาขออาศัยในโรงพักนั้นอีก หญิงเจ้าของบ้านพอใจในรูปโฉมของพระอนุรุทธ จึงจัดให้พักในห้องเดียวกับนาง แล้วย้วยวนท่านต่าง ๆ ท่านกลับเฉย และแสดงธรรมให้ฟัง จนหญิงนั้นปฏิบัติตนถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วมกับมาตุคาม (คือผู้หญิง).

สิกขาบทที่ ๗ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามแสดงธรรมสองต่อสองกับผู้หญิง)

พระอุทายีแสดงธรรมกระซิบที่หูของสตรี ทำให้ผู้อื่นสงสัย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามแสดงธรรมแก่สตรี ภายหลังมีเหตุเกิดขึ้น จึงทรงบัญญัติเพิ่มเติมว่า ภิกษุแสดงธรรมแก่มาตุคาม (สตรี) เกิน ๖ คำ ต้องปาจิตตีย์ เว้นแต่มีชายผู้รู้เพียงสหาย.

สิกขาบทที่ ๘ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามบอกคุณวิเศษที่มีจริงแก่ผู้มิได้บวช)

พระพุทธเจ้าทรงปรารภเรื่องเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในปาราชิก สิกขาบทที่ ๔ คืออวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน แต่คราวนี้ ทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้บอกคุณวิเศษที่มีจริงแก่ผู้มิได้บวช (มิได้เป็นภิกษุ หรือภิกษุณี).

๑. ในที่นี้ หมายถึงผู้ชาย แต่ในสิกขาบทที่ ๔ หมายถึงทั้งหญิงและชาย

สิกขาบทที่ ๙ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามบอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่ผู้มีได้บวช)

ภิกษุผู้พาศักดิ์ยศและกับพระอุปนันทะ ศากยบุตร เลยแก่ลังประจานพระอุปนันทะ กับพวกอุบาสกที่กำลังเลื่องพระว่า พระอุปนันทะต้องอาบัติสังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๑ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุบอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่อนุปลัมบัน (ผู้มีได้เป็นภิกษุ หรือภิกษุณี) ต้องปาจิตติย เว้นไว้แต่ได้รับสมมติ.

สิกขาบทที่ ๑๐ มุสาวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามขุดดินหรือใช้ให้ขุด)

ภิกษุชาวเมืองอาฬวีทำการก่อสร้าง จึงขุดดินเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นขุดบ้าง มนุษย์ทั้งหลายพากันติเตียนว่าผิดประเพณีนิยมของสมณะ พระผู้มีพระภาค (ทรงอนุโลมตามประเพณีที่ถือว่าแผ่นดินเป็นของมีชีวิต คือมีอินทรีย์หนึ่ง) จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุขุด^๑ ดินเองหรือใช้ให้ผู้อื่นขุด ต้องปาจิตติย.

๒. ภูตคามวรรค วรรคว่าด้วยพืชพันธุ์ไม้ เป็นวรรคที่ ๒ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ ภูตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำลายต้นไม้)

ภิกษุชาวเมืองอาฬวีทำการก่อสร้าง จึงตัดต้นไม้เองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นตัดบ้าง มนุษย์ทั้งหลายพากันติเตียน ด้วยถือว่าต้นไม้มีชีวิต มีอินทรีย์หนึ่ง พระผู้มีพระภาค (ทรงอนุโลมตามสมมติของชาวโลก) จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ทำให้ต้นไม้ตาย^๒ (ต้นไม้มี ๕ อย่าง คือที่มีหัวเป็นพืช เช่น ขิง ; มีลำต้นเป็นพืช เช่น ไทร; มีปล้องเป็นพืช เช่น อ้อย, ไม้ไผ่; มียอดเป็นพืช เช่น ผักชีล้อม; มีเมล็ดเป็นพืช เช่น ข้าว, ถั่ว).

สิกขาบทที่ ๒ ภูตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพุดเฉไฉเมื่อถูกสอบสวน)

พระฉันนะประพุดต่อนาจารย์ ถูกโจทหาบัตินในท่ามกลางสงฆ์ กลับพุดเฉไฉไปต่าง ๆ บ้าง นิ่งเสียบ้าง พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้พุดไปอย่างอื่น ผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก (ด้วยการนิ่งในเมื่อถูกไต่สวนในท่ามกลางสงฆ์).

สิกขาบทที่ ๓ ภูตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามติเตียนภิกษุผู้ทำการสงฆ์โดยชอบ)

ภิกษุทั้งหลายซึ่งมีพระเมตตียะและพระภุมมชกะเป็นหัวหน้า ติเตียน บ่นว่าพระทัฬหฬัลลบุตรผู้แจกเสนาสนะ แจกภัตต์ พระผู้มีพระภาคทรงสอบสวนแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ติเตียน บ่นว่า (ภิกษุผู้ทำการสงฆ์โดยชอบ).

๑. หมายถึงดินที่ฝนตกรดแล้วเกิน ๔ เดือน สิกขาบทนี้เห็นว่าเป็นการป้องกันการทำให้สัตว์ในดิน เช่น ไส้เดือนตายด้วย

๒. คำว่า ต้นไม้ ในตัวสิกขาบทนี้ แปลจากคำว่า ภูตคาม

สิกขาบทที่ ๔ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทิ้งเตียงตั้งของสงฆ์ไว้กลางแจ้ง)

ภิกษุทั้งหลายนำเสนาสนะ (ที่นอนที่นั่ง) มาไว้กลางแจ้งในฤดูหนาว ผิงแดดแล้วหลีกไป ไม่เก็บ ไม่ใช่ให้ผู้อื่นเก็บ ไม่บอกให้ใครรับรู้ เสนาสนะถูกหิมะตกใส่ (เปียกชุ่ม) พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุตั้งไว้เอง หรือใช้ผู้อื่นให้ตั้งไว้ซึ่งเตียง ตั้ง พูก แก้อื้อของสงฆ์ในกลางแจ้ง เมื่อหลีกไป ไม่เก็บเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นเก็บ หรือไปโดยไม่บอกกล่าวให้ใครรับรู้ ต้องปาจิตติย ต่อมาทรงอนุญาตพิเศษให้เก็บเสนาสนะในมณฑปหรือที่โคนไม้ ซึ่งสังเกตว่า ผ่นจะไม่ตกไว้รด กาเหายั่วจะไม่ถ่ายมูลรดได้ตลอด ๘ เดือน (แห่งฤดูหนาวและฤดูร้อน ฤดูละ ๔ เดือน).

สิกขาบทที่ ๕ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามปล่อยที่นอนไว้ ไม่เก็บงา)

ภิกษุพวก ๑๗ รูป ปูที่นอนในวิหารของสงฆ์แล้วหลีกไป ไม่เก็บเอง หรือใช้ให้ผู้อื่นเก็บ หรือบอกให้ใครรับรู้ ปลวกกินเสนาสนะ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุปู หรือให้ปูที่นอนในวิหารของสงฆ์แล้ว เมื่อหลีกไป ไม่เก็บเอง หรือไม่ใช่ให้ผู้อื่นเก็บ หรือไม่บอกกล่าวให้ใครรับรู้ ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๖ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนอนแทรกภิกษุผู้เข้าไปอยู่ก่อน)

ภิกษุฉัพพัคคีย์หาวิธีแย่งที่อยู่ภิกษุอื่น โดยเข้าไปนอนเบียดภิกษุเถระ ด้วยคิดว่า เธออดขัดเข้าก็จะหลีกไปเอง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษुरूอยู่ เข้าไปนอนเบียดผู้เข้าไปอยู่ก่อนในวิหารของสงฆ์ ด้วยคิดว่า เธออดขัดก็จะหลีกไปเอง เธอเป็นอย่างนี้เท่านั้น ไม่ใช่อย่างอื่น ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๗ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามจุดคร่าภิกษุออกจากวิหารของสงฆ์)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ (พวก ๖) แย่งที่ภิกษุสังคตสวัคคีย์ (พวก ๑๗) เมื่อเห็นขัดขึ้นก็โกรธ จึงจับคอจุดคร่าออกไป พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุโกรธ ไม่พอใจ จุดคร่าเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นจุดคร่าก็ดี ซึ่งภิกษุ จากวิหารของสงฆ์ ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๘ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนั่งนอนทับเตียงหรือตั้งที่อยู่ชั้นบน)

ภิกษุ ๒ รูปอยู่ในกุฎีเดียวกัน เตียงหนึ่งอยู่ข้างล่าง เตียงหนึ่งอยู่ข้างบน ภิกษุอยู่ข้างบนนั่งบนเตียงโดยแรง เท้าเตียงหลุด ตกลงถูกศีรษะของภิกษุผู้อยู่ข้างล่าง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุนั่งนอนบนเตียงหรือตั้งอันมีเท้าเสียบ (ในตัวเอง) ในวิหารของสงฆ์ ต้องปาจิตติย.*

๑. จากสิกขาบทนี้เป็นอันให้เลิกใช้ที่อยู่วัดนั้น เว้นแต่จะทำให้แน่นหนา

สิกขาบทที่ ๙ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพอกหลังคาวิหารเกิน ๓ ชั้น)

มหาอำมาตย์ผู้อุปฐากของพระฉันนะให้สร้างวิหารถวายพระ เมื่อเสร็จแล้ว พระฉันนะอำนาวยการพอกหลังคาพอกปูนบ่อย ๆ วิหารก็เลยพังลงมา พระฉันนะเก็บหญ้า เก็บไม้ ได้ทำข้าวของพราหมณ์ผู้หนึ่งให้เสียหาย พราหมณ์ยกโทษทีเดียว พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ถ้าภิกษุจะให้ทำวิหารใหญ่ พึงยืนในที่ไม่มีของเขียว (พืชพันธุ์ไม้) อำนาวยการพอกหลังคาไม่เกิน ๓ ชั้น จนจกรอบประตูเพื่อตั้งบานประตูได้ เพื่อทาสีหน้าต่างได้ ถ้าทำให้เกินกว่านั้น แม้ยืนในที่ปราศจากของเขียว ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๑๐ ญัตคามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเอน้ำมีสัตว์รดหญ้าหรือดิน)

ภิกษุชาวเมืองอาฬวีทำการก่อสร้าง ร้อยว่าน้ำมีสัตว์ เอน้ำนั้นรดหญ้าบ้าง ดินบ้าง ใช้ให้รดบ้าง เป็นที่ติเตียนของภิกษุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุรู้อยู่ เอน้ำมีตัวสัตว์รดหญ้าหรือดิน หรือใช้ให้ผู้อื่นรด ต้องปาจิตตีย์.

๓. โอวาทวรรค วรรคว่าด้วยการให้อิโวาท เป็นวรรคที่ ๓ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ โอวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามสอนนางภิกษุณีเมื่อมิได้รับมอบหมาย)

ภิกษุฉัพพัคคีย์เห็นภิกษุอื่น ๆ สอนนางภิกษุณีแล้วได้ของถวายต่าง ๆ อยากจะมีลาภบ้าง จึงแจ้งความประสงค์แก่นางภิกษุณีทั้งหลาย เมื่อนางภิกษุณีไปสดับโอวาทก็สอนเพียงเล็กน้อย แล้วชวนสนทนาเรื่องไร้สาระโดยมาก พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุที่ไม่ได้รับสมมติจากสงฆ์ สอนนางภิกษุณีต้องปาจิตตีย์. ภายหลังภิกษุฉัพพัคคีย์หาทางสมมติกันเองในที่นอกสีมา (เพราะจำนวน ๖ รูป พอที่จะเป็นจำนวนสงฆ์) พระผู้มีพระภาคจึงทรงกำหนดคุณสมบัติเพิ่มเติมสำหรับภิกษุที่จะสอนนางภิกษุณีถึง ๘ ข้อ โดยกำหนดให้มีพรรษาถึง ๒๐ หรือเกินกว่าเป็นข้อสุดท้าย.

สิกขาบทที่ ๒ โอวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามสอนนางภิกษุณีตั้งแต่อาทิตย์ตกแล้ว)

พระจุฬปันถกสอนนางภิกษุณีเงินคำ มนุษย์ทั้งหลายติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า เมื่ออาทิตย์ตกแล้ว ภิกษุสอนนางภิกษุณี ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๓ โอวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามไปสอนนางภิกษุณีถึงที่อยู่)

ภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าไปสอนนางภิกษุณีถึงที่อยู่ นางภิกษุณีทั้งหลายติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุไปสอนนางภิกษุณีถึงที่อยู่ ต้องปาจิตตีย์ ภายหลังทรงผ่อนผันให้เมื่อนางภิกษุณีเจ็บไข้.

สิกขาบทที่ ๔ โวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามติเตียนภิกษุอื่นว่าสอนนางภิกษุณีเพราะเห็นแก่อาภิส)

ภิกษุฉัพพัคคีย์กล่าวว่า พระเถระทั้งหลายสอนนางภิกษุณีเพราะเห็นแก่อาภิส พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุพูดว่า ภิกษุทั้งหลายสอนนางภิกษุณีเพราะเห็นแก่อาภิส ต้องปาจิตติย์ (ห้ามประจานกันเอง แม้เห็นแก่อาภิสจริง ถ้าเที่ยวพูดไป ก็ต้องอาบัติทุกกฏ).

สิกขาบทที่ ๕ โวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้จีวรแก่นางภิกษุณีผู้มีโชฎาติ)

ภิกษุรูปหนึ่งให้จีวรแก่นางภิกษุณีผู้มีโชฎาติ มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุให้จีวรแก่นางภิกษุณีผู้มีโชฎาติ ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๖ โวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเย็บจีวรให้นางภิกษุณีผู้มีโชฎาติ)

พระอุทายีเย็บจีวรให้นางภิกษุณี มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุเย็บเอง หรือใช้ผู้อื่นให้เย็บจีวร เพื่อนางภิกษุณีผู้มีโชฎาติ ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๗ โวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเดินทางไกลร่วมกับนางภิกษุณี)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ชวนนางภิกษุณีเดินทางไกลร่วมกัน มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุชวนนางภิกษุณีเดินทางไกลร่วมกัน แม้ชั่วระยะบ้านหนึ่ง ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงผ่อนผันให้เดินทางร่วมกันได้ เมื่อทางนั้นมีภัย ต้องไปเป็นคณะ."

สิกขาบทที่ ๘ โวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามชวนนางภิกษุณีเดินทางเรือร่วมกัน)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ชวนนางภิกษุณีไปในเรือลำเดียวกัน มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุชวนนางภิกษุณีลงเรือลำเดียวกันขึ้นหรือลง ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงผ่อนผันให้ข้ามฟากได้.

สิกขาบทที่ ๙ โวาทวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันทอาหารที่นางภิกษุณีไปแนะนำให้เขาถวาย)

นางอุลลันหาภิกษุณีเที่ยวไปสู่ตระกูล แนะนำให้เขาถวายอาหารแก่พระเทวทัตกับพวก มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุรู้อยู่ ฉันทินบาปที่นางภิกษุณีแนะนำให้เขาถวาย ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงผ่อนผันให้ ว่าถ้าคุณุหฺสฺถ์เขาเริ่มไว้เองก่อน ฉันทได้.

๑. สตุถกมนีโย แปลได้สองอย่าง คือเป็นทางที่ต้องไปด้วยหมู่เกวียน ซึ่งถือเอาความว่า ต้องไปเป็นคณะ อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ต้องไปด้วยศัสตรา คือต้องมีศัสตราวุธ

สิกขาบทที่ ๑๐ โขณฑวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนั่งในที่ลับสองต่อสองกับนางภิกษุณี)

พระอุทายืนในที่ลับสองต่อสองกับนางภิกษุณีผู้เป็นอดีตภริยาของตนเสมอ มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุหนึ่งในที่ลับสองต่อสองกับภิกษุณี ต้องปาจิตติย.

๔. โขชนวรรค วรรคว่าด้วยการฉันอาหาร เป็นวรรคที่ ๔ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ โขชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอาหารในโรงพักเดินทางเกิน ๑ มื้อ)

ภิกษุฉันพัศคียไปฉันอาหารในโรงพักเดินทางที่คณะเจ้าของเขาจัดอาหารให้เป็นทานแก่คนเดินทางที่มาพัก แล้วเลยถือโอกาสไปพักและฉันเป็นประจำ เป็นที่ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุพึงฉันอาหารในโรงพักเพียงมื้อเดียว ถ้าฉันเกินกว่านั้น ต้องปาจิตติย ภายหลังทรงผ่อนผันให้ภิกษุใช้ซึ่งเดินทางต่อไปไม่ไหวฉันเกินมื้อเดียวได้.

สิกขาบทที่ ๒ โขชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอาหารรวมกลุ่ม)

พระเทวทัตเสื่อมลาภสักการะ จึงต้องเที่ยวขออาหารเขาตามสกุล ฉันรวมกลุ่มกับบริษัทของตน มนุษย์ทั้งหลายพากันติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุฉันอาหารรวมกัน* ต้องอาบัติปาจิตติย ภายหลังทรงผ่อนผันให้เมื่อเป็นไข้, เมื่อถึงหน้าถวายจีวร, เมื่อถึงคราวทำจีวร, เมื่อเดินทางไกล, เมื่อไปทางเรือ, เมื่อประชุมกันอยู่มาก ๆ, เมื่อนักบวชเป็นเจ้าภาพเลี้ยงอาหาร.

สิกขาบทที่ ๓ โขชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรับนิมนต์แล้วไปฉันอาหารที่อื่น)^๑

กรรมกรผู้ยากจนคนหนึ่งนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปฉันที่บ้าน ภิกษุทั้งหลายไปเที่ยวบิณฑบาตฉันเสียก่อน (อาจจะเกรงว่าอาหารเลวหรือไม่พอฉัน) เมื่อไปฉันที่บ้านกรรมกรคนนั้นจึงฉันได้เพียงเล็กน้อย (เพราะอิ่มมาก่อนแล้ว) ความจริงอาหารเหลือเฟือ เพราะชาวบ้านรู้ข่าวเอาของไปช่วยมาก พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า เป็นอาบัติปาจิตติย เพราะรับนิมนต์แล้วไปฉันอาหารรายอื่นก่อน ภายหลังทรงผ่อนผันให้ในยามเจ็บไข้, ในหน้าถวายจีวร, ในคราวทำจีวร, มอบให้ภิกษุอื่นฉันในที่นิมนต์แทน.

สิกขาบทที่ ๔ โขชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรับบิณฑบาตเกิน ๓ บาตร)

มารดานางกานาทำขนมไว้จะให้บุตรนำไปสู่สกุลแห่งสามี ภิกษุเข้าไปรับบิณฑบาตแล้วกลับบอกกันต่อไปให้ไปรับ นางจึงต้องถวายจนหมด แม้ครั้งที่ ๒ ครั้งที่ ๓ ที่ทำขนมก็เกิดเรื่องทำนองนี้ จนบุตรของนางกานา

๑. การฉันอาหารเป็นคณะ ในที่นี้ หมายถึง ๔ รูปขึ้นไป

๒. ทำให้เจ้าของบ้านที่นิมนต์เสียใจว่าเขาเลี้ยงไม่อิ่มหรืออย่างไร

ไม่ได้ไปสู่สกุลสามีสักที ทำให้เกิดความเสียหายแก่บุตรของนาง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุเข้าไปสู่สกุล ถ้าเขาปรารถนาด้วยขนมหรือด้วยข้าวสาคูผง เพื่อนำไปได้ตามปรารถนา ฟังรับเพียงเต็ม ๒-๓ บาตร ถ้ารับเกินกว่านั้น ต้องปาจิตติย. ทางที่ชอบ ภิกษุรับ ๒-๓ บาตรแล้ว ฟังนำไปแบ่งกับภิกษุทั้งหลาย.

สิกขาบทที่ ๕ โภชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอีกเมื่อฉันในที่นิมนต์เสร็จแล้ว)

ภิกษุรับนิมนต์ไปฉันบ้านพราหมณ์คนหนึ่ง แล้วบางรูปไปฉันที่อื่นหรือไปรับบิณฑบาตอีก พราหมณ์ติเตียน แสดงความน้อยใจ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุฉันเสร็จแล้วบอกไม่รับอาหารที่เขาเพิ่มให้แล้ว เคี้ยวหรือฉันของเคี้ยวของฉัน ต้องปาจิตติย. ภายหลังทรงอนุญาตให้ฉันอาหารที่เป็นเดนได้.

สิกขาบทที่ ๖ โภชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพูดให้ภิกษุที่ฉันแล้วฉันอีกเพื่อจับผิด)

ภิกษุรูปหนึ่งรู้ว่า ภิกษุอีกรูปหนึ่งฉันในที่นิมนต์เสร็จแล้ว แกล้งแค้นได้ให้ฉันอาหารอีก เพื่อจับผิดเธอ (ตามสิกขาบทที่ ๕) พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๗ โภชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาล)

ภิกษุพวก ๑๗ ฉันอาหารในเวลาวิกาล พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ฉันอาหารในเวลาวิกาล (ตั้งแต่เที่ยงไปจนรุ่งอรุณ).

สิกขาบทที่ ๘ โภชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน)

พระเวฬุรุสสีสะเก็บข้าวตากไว้ฉันในวันอื่น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ฉันอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน.

สิกขาบทที่ ๙ โภชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามขออาหารประณีตมาเพื่อตนเอง)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ขออาหารประณีต คือ เนยใส, เนยข้น, น้ำมัน, น้ำผึ้ง, น้ำอ้อย, ปลา, เนื้อ, นมสด, นมสัสม มาเพื่อตนเอง เป็นที่ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ทำเช่นนั้น เว้นไว้แต่อาพาธ.

สิกขาบทที่ ๑๐ โภชนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอาหารที่มีได้รับประเคน)

ภิกษุรูปหนึ่งไม่ชอบรับอาหารที่มนุษย์ถวาย จึงไปถือเอาเครื่องเช่น ที่เขาทิ้งไว้ตามสุสานบ้าง ตามต้นไม้บ้าง ตามหัวบันไดบ้าง มาฉัน เป็นที่ติเตียนของคนทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ฉันอาหารที่เขามิได้ให้ (ประเคน) เว้นไว้แต่น้ำและไม้สัพน.

๕. อเจลกวรรค วรควาด้วยชีเปลือย เป็นวรรคที่ ๕ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามย่นอาหารด้วยมือให้ชีเปลือยและนักบวชอื่น ๆ)

ขณะเกิดขึ้นแก่สงฆ์ (เหลือเฟือ) พระผู้มีพระภาคจึงทรงโปรดให้พระอานนท์แจกเป็นทานแก่คนอดอยาก พระอานนท์จึงแจก มีนักบวชนอกศาสนาที่เป็นผู้หญิงมารับแจกด้วย เผอิญให้เกินไป ๑ ก้อน แก่นักบวชหญิงนั้น ด้วยเข้าใจผิด พวกเขาเองจึงล้อกันว่า พระอานนท์เป็นชู้ของหญิงนั้น และภิกษุรูปหนึ่งฉุนแฉะก็เอาข้าวสุกคลุกเนยใสให้แก่อาชีวกผู้หนึ่ง. มีผู้เห็นว่าไม่เหมาะสม (เพราะการย่นให้ด้วยมือแสดงคล้ายเป็นศิษย์ หรือคฤหัสถ์ประเคนของพระ จะกลายเป็นเหยียดตัวเองลงเป็นคฤหัสถ์). พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามให้อาหารแก่ชีเปลือย แก่ปริพพาชก แก่ปริพพาชิกา ด้วยมือของตน ทรงปรับอาบัติปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๒ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามชวนภิกษุไปบิณฑบาตด้วยแล้วไล่กลับ)

พระอุปนทะ ศากยบุตร ชวนภิกษุรูปหนึ่งไปเที่ยวบิณฑบาตด้วยกัน แล้วไล่เรอกลับ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามทำเช่นนั้น ทรงปรับอาบัติปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๓ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเข้าไปแทรกแซงในสกุลที่มีคน ๒ คน)

พระอุปนทะ ศากยบุตร เข้าไปในสกุลที่สามิภริยาเขานั่งอยู่ด้วยกัน ได้ภิกษาแล้ว สามเณรไล่ให้กลับ แต่ภริยานิมนต์ให้นั่งอยู่ก่อน จึงนั่งอยู่ เขาไล่ถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่กลับ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุเข้าสู่สกุลที่มีสามิภริยาอยู่ด้วยกัน ทรงปรับอาบัติปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๔ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนั่งในที่ลับมีที่กำบังกับมาตุคาม)

พระอุปนทะ ศากยบุตร ไปสู่เรือนสหาย นั่งในที่ลับมีที่กำบังกับภริยาของสหายนั้น เขาติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามนั่งในที่ลับมีที่กำบังกับมาตุคาม (ผู้หญิง) ทรงปรับอาบัติปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๕ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนั่งในที่ลับ (หู) สองต่อสองกับมาตุคาม)

พระอุปนทะ ศากยบุตร ไปสู่เรือนสหาย นั่งในที่ลับ (หู) กับภริยาของสหายนั้นสองต่อสอง เขาติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามนั่งในที่ลับ (หู) สองต่อสองกับมาตุคาม ทรงปรับอาบัติปาจิตติยกัณฑ์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

๑. วางให้ไม่เป็นอาบัติ

๒. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตีความไปอย่างอื่นว่า สกุลที่เขากำลังบริโภคอาหารกันอยู่

สิกขาบทที่ ๖ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรับนิมนต์แล้วไปทีอื่นไม่บอกลา)

พระอุปัชฌายะ ศากยบุตร รับนิมนต์ไปฉันในที่แห่งหนึ่งแล้ว ไปสู่สกุลอื่นเสียก่อน ทำให้ภิกษุอื่นและเจ้าของบ้านที่นิมนต์ไว้ต้องคอย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามทำเช่นนั้น ภายหลังมีเหตุเกิดขึ้น จึงทรงบัญญัติเพิ่มเติมหลายครั้ง รวมความในสิกขาบทนี้ว่า ภิกษุรับนิมนต์แล้ว ไม่บอกลาภิกษุที่มีอยู่(ในวัด) เทียวไปในสกุลทั้งหลายก่อนฉันก็ดี ภายหลังฉันก็ดี เว้นแต่สมัย คือคราวถวายจีวร และคราวทำจีวร ต้องอาบัติปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๗ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามขอของเกินกำหนดเวลาที่เขานุญาตไว้)

มหานาม ศากยะ ปวารณาต่อภิกษุสงฆ์ ให้ขอเภสัชได้ตลอด ๔ เดือน แล้วปวารณาต่ออีก ๔ เดือน แล้วปวารณาต่อจนตลอดชีวิต ภิกษุฉัพพัคคีย์ขอเนยใส ในขณะที่คนใช้ของมหานาม ศากยะ ไปทำงาน แม้จะถูกขอร้องให้คอยก็ไม่ยอม กลับพูดว่า ปวารณาแล้วไม่ให้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุไม่เป็นไข้ ฟังขอปัจจัยสำหรับภิกษุไข้ที่เขาปวารณา ๔ เดือนได้ ถ้าขอเกินกำหนดนั้น เว้นไว้แต่เขาปวารณาอีก และปวารณาตลอดชีวิต ต้องปาจิตติย์. (ไม่เป็นไข้ขอไม่ได้ แสร้งขอในเมื่อไม่มีความจำเป็นก็ไม่ได้).

สิกขาบทที่ ๘ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามไปดูกองทัพท์ยกไป)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ไปดูกองทัพท์ยกไป พระเจ้าปเสนทิหุดพระเนตรเห็นก็ทรงทักท้วง คนทั้งหลายพากันติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุไปดูกองทัพท์ที่เขายกไป ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงอนุญาตให้ไปในกองทัพท์ได้เมื่อมีเหตุสมควร.

สิกขาบทที่ ๙ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพักอยู่ในกองทัพท์เกิน ๓ คั่น)

ภิกษุฉัพพัคคีย์มีเหตุจำเป็นไปในกองทัพท์ และพักอยู่เกิน ๓ คั่น มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า เมื่อมีเหตุจำเป็นจะต้องไปในกองทัพท์ ภิกษุจะพักอยู่ในกองทัพท์ได้ไม่เกิน ๓ ราตรี ถ้าอยู่เกินกว่านั้น ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๑๐ อเจลกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามดูเขารบกัน เป็นต้น เมื่อไปในกองทัพท์)

ภิกษุฉัพพัคคีย์มีเหตุจำเป็นต้องไปพักในกองทัพท์ ๒-๓ ราตรี เธอได้ไปดูการรบ การตรวจพล การจัดทัพ และดูทัพท์จัดเป็นกระบวนเสร็จแล้ว. ภิกษุรูปหนึ่งในจำนวน ๖ รูป ถูกลูกเกาทัณฑ์ (เพราะไปดูเขารบกัน) เป็นที่เฆาะเย้ยติเตียนของคนทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุที่พักอยู่ในกองทัพท์ ๒-๓ ราตรี ไปดูการรบ การตรวจพล การจัดทัพ และทัพท์จัดเป็นขบวนเสร็จแล้ว ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

๖. สุราปานวรรค วรรคว่าด้วยการดื่มสุรา เป็นวรรคที่ ๖ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามดื่มสุราเมรัย)

พระศาสดาประทับ ณ (งูใหญ่) ของพวกขฎิลได้ ชาวบ้านดีใจ ประจักษ์กันว่า จะถวายอะไรดีที่ทำ ได้ยาก ภิกษุจฬพัคคีย์แนะนำให้ถวายเหล้าใส สีแดงดั่งเห่านกพิราบ ชาวบ้านจึงเตรียมเหล้าแดงไว้ และถวาย ให้พระศาสดาดื่ม พระศาสดาเมานอนอยู่ที่ประตูเมือง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุดื่ม สุรา (น้ำเมาที่กลั่น) และเมรัย (น้ำเมาที่หมักหรือดอง) ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๒ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามจี้ภิกษุ)

ภิกษุจฬพัคคีย์เอานิ้วมือจี้ภิกษุสัตตรสวัคคีย์ (พวก ๑๗) รูปหนึ่ง เขอสะดุ้ง เลยขาดใจตาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจี้ภิกษุ ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๓ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามว่ายน้ำเล่น)

ภิกษุ (พวก ๑๗) เล่นน้ำในแม่น้ำอจิรวดี พระเจ้าปเสนทิกอกอุบายฝากขนมไปถวายพระพุทธเจ้า เพื่อให้ทรงทราบ ว่า ภิกษุเหล่านั้นไปเล่นน้ำ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุว่ายน้ำเล่น ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๔ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามแสดงความไม่เอื้อเฟื้อในวินัย)

พระฉันนะประพุดตือนาจารย์ ภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือน กลับไม่เอื้อเฟื้อ ชื่นทำต่อไป พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุไม่เอื้อเฟื้อในวินัย ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๕ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามหลอกภิกษุให้กลัว)

ภิกษุจฬพัคคีย์ (พวก ๖) หลอกภิกษุสัตตรสวัคคีย์ (พวก ๑๗) ให้กลัวผีจนร้องไห้ พระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุทำภิกษุให้กลัว ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๖ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามตีไฟเพื่อผิง)

ภิกษุทั้งหลายก่อไฟผิงในฤดูหนาว งูร้อนออกจากโพรงไล่กัดภิกษุแตกหนีกะจายไป พระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุก่อไฟเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นก่อไฟก็ดี เพื่อจะผิง ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงอนุญาต ให้ทำได้เมื่อเป็นไข้. (ผิงไฟที่คนอื่นเขาก่อไว้แล้ว ไม่ผิด).

สิกขาบทที่ ๗ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามอาบน้ำบ่อย ๆ เว้นแต่มีเหตุ)

ภิกษุทั้งหลายอาบน้ำในแม่น้ำตโปทา พระเจ้าพิมพิสารก็เสด็จไปจะสนานพระเกศา ทรงรออยู่ ภิกษุเหล่านั้นอาบอยู่จนค่ำ พระองค์จึงได้สนานพระเกศาและกลับไปไม่ทัน ประตุมืองปิด ต้องทรงพักค้างแรมอยู่นอกเมือง พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุอาบน้ำก่อนกำหนดกึ่งเดือน ทรงปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด ภายหลังทรงอนุญาตให้อาบน้ำได้ก่อนกำหนดระยะกึ่งเดือน ในเมื่อมีเหตุจำเป็น เช่น ร้อนจัด เจ็บไข้ (ในปัจจุบันประเทศ เช่น ประเทศเรา ไม่เกี่ยวกับสิกขาบทนี้ เพราะทรงบัญญัติสำหรับประเทศภาคกลางของอินเดีย).

สิกขาบทที่ ๘ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ให้ทำเครื่องหมายเครื่องหมายงุ่มง่าม)

ภิกษุและปริพาชกเดินทางจากเมืองสาเกตมาสู่เมืองสาวัตถี โจรปล้นระหว่างทาง เจ้าหน้าที่จับโจรได้พร้อมทั้งของกลาง จึงขอให้ภิกษุไปเลือกจีวรของตนที่ถูกชิงไป ภิกษุเหล่านั้นจำไม่ได้ เป็นที่ตึเตียน จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุได้จีวรใหม่มา ฟังถือเอาเครื่องหมายให้เสีย สี่ใดสี่หนึ่งใน ๓ สี่ คือสีคราม สีโคลน สีดำคล้ำ (มาทำเครื่องหมาย). ถ้าไม่ทำอย่างนั้น ใช้จีวรใหม่ ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๙ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(วิกัปจีวรไว้แล้ว จะใช้ ต้องถอนก่อน)

พระอุปนนทะ ศากยบุตร วิกัปจีวรกับภิกษุอื่นแล้วยังไม่ได้ถอน ใช้จีวรนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุวิกัปจีวรกับภิกษุ, ภิกษุณี, นางสิกขมานา, สามเณร หรือสามเณรี แล้วใช้สอยจีวรนั้นที่ยังมิได้ถอน ต้องปาจิตตีย์."

สิกขาบทที่ ๑๐ สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเล่นซ่อนบาริชาของภิกษุอื่น)

ภิกษุพวก ๖ ซ่อนบาตรบ้าง จีวรบ้าง ของภิกษุพวก ๑๗ ซึ่งไม่ค่อยเก็บงำบาริชา (เครื่องใช้) ของตนให้เรียบร้อย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุซ่อนบาตร จีวร กล่องเข็ม ประคดเอวของภิกษุ แม้เพื่อจะหิ้วเราะเล่น ต้องปาจิตตีย์.

๑. สัปภาณกวรรค วรรคว่าด้วยสัตว์มีชีวิต เป็นวรรคที่ ๗ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ สัปภาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฆ่าสัตว์)

พระอุททยิกเสียดกา จึงยงกา ตัดศีรษะเสียไว้ในหลาว พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจงใจฆ่าสัตว์ ต้องปาจิตตีย์.

๑. วิกัป คือทำให้เป็นสองเจ้าของ ถ้าผ้าเกิดขึ้นเกินจำเป็นที่อนุญาตให้มีได้ ภิกษุจะต้องทำให้เป็นสองเจ้าของกับภิกษุ ภิกษุณี เป็นต้น เวลาจะใช้ก็ต้องขออนุญาตต่อผู้ที่ตนมอบให้ร่วมเป็นเจ้าของก่อน.

สิกขาบทที่ ๒ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามใช้น้ำมีตัวสัตว์)

ภิกษุพวก ๖ ร้อย ใช้ น้ำมีตัวสัตว์ เป็นที่ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุร้อย ใช้ น้ำมีตัวสัตว์ ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๓ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรื้อพื้นอธิการณ์ที่ชำระเป็นธรรมแล้ว)

ภิกษุพวก ๖ ร้อย รื้อพื้นอธิการณ์ที่ชำระถูกต้องตามธรรมแล้ว เพื่อให้ชำระใหม่ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุร้อย รื้อพื้นอธิการณ์ที่ชำระถูกต้องตามธรรมแล้ว เพื่อให้ชำระใหม่ ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๔ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามปกปิดอาบัติชั่วหยาบของภิกษุอื่น)

พระอุปนันทะ ศากยบุตร ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วบอกกับภิกษุอื่นขอให้ช่วยปกปิดด้วย ภิกษุนั้น ก็ช่วยปกปิด พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุร้อย ปกปิดอาบัติชั่วหยาบของภิกษุ ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๕ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามบวชนกคณาอยู่ไม่ถึง ๒๐)

ภิกษุทั้งหลายให้เด็ก ๆ บรรพชาอุปสมบท เด็ก ๆ เหล่านั้น ลูกขึ้นร้องไห้ขออาหารกินในเวลา กลางคืน เพราะทนหิวไม่ไหว พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุร้อย ให้นกคณามีอายุต่ำกว่า ๒๐ อุปสมบท ผู้นั้นไม่เป็นอันอุปสมบท ภิกษุทั้งหลาย (ที่หนึ่งเป็นพยาน) ต้องถูกติเตียน และในข้อนั้น ภิกษุ (ผู้เป็นอุปัชฌายะให้บวช) ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๖ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามชวนพ่อค้าผู้หนีภาษีเดินทางร่วมกัน)

ภิกษุรูปหนึ่งร้อย ชวนพ่อค้าผู้หนีภาษีเดินทางร่วมกัน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุร้อย ชวนพ่อค้าผู้หนีภาษีเดินทางไกลร่วมกัน แม้สิ้นระยะบ้านหนึ่ง ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๗ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามชวนผู้หนีภาษีเดินทางร่วมกัน)

ภิกษุรูปหนึ่งเดินทางในโกศลชนบท จะไปสุกุงสาวัตถิ ถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่ง สตรีคนหนึ่งทะเลาะ กับสามีขอเดินทางร่วมไปกับภิกษุนั้นด้วย สามีติดตามทำร้ายภิกษุ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุชวนผู้หนีภาษีเดินทางไกลร่วมกัน แม้สิ้นระยะบ้านหนึ่ง ต้องปาจิตติย.

๑. คำว่า ภิกษุฉัพพัคคีย์ กับคำว่า ภิกษุพวก ๖ ใช้หมายความอย่างเดียวกันในหนังสือนี้

สิกขาบทที่ ๘ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามกล่าวดู່พระธรรมวินัย)

ภิกษุอรวิฐฐะผู้เคยฆ่าเร้งมาก่อน มีความเห็นผิด กล่าวดู່พระธรรมวินัย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ใจความว่า เมื่อมีภิกษุกล่าวดู່พระธรรมวินัย ภิกษุทั้งหลายพึงห้ามปราม ถ้าไม่เชื่อฟัง สงฆ์พึงสวดประกาศ เพื่อให้เธอละเลิกเสีย สวดประกาศครบ ๓ ครั้ง ยังไม่เชื่อฟัง ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๙ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามคบภิกษุผู้กล่าวดู່พระธรรมวินัย)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ยังคบหาพระอรวิฐฐะผู้กล่าวดู່พระธรรมวินัย ผู้ยังไม่ยอมละทิ้งความเห็นผิดนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามคบ ห้ามอยู่ร่วม ห้ามนอนร่วมกับภิกษุเช่นนั้น ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๑๐ สัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามคบสามเณรผู้กล่าวดู່พระธรรมวินัย)

สามเณรชื้อกัณฑกะ มีความเห็นผิด กล่าวดู່พระธรรมวินัย สงฆ์จึงขับเสียจากหมู่ ภิกษุฉัพพัคคีย์ กลับคบหา พุดจา ร่วมกินร่วมนอนกับสามเณรนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามพุดด้วย ห้ามใช้สอย ห้ามใช้ของร่วม* หรือนอนร่วมกับสามเณรเช่นนั้น ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

๘. สหัมมิกวรรค วรรคว่าด้วยการว่ากล่าวถูกต้องตามธรรม เป็นวรรคที่ ๘ มี ๑๒ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพุดไถลเมื่อทำผิดแล้ว)

พระฉันณะประพุดตือนาจารย์ ภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือน กลับพุดว่า จะขอถามภิกษุผู้วิสัยดูก่อน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุที่ภิกษุว่ากล่าวถูกต้องตามธรรมกลับพุดว่า จักยังไม่ศึกษาในสิกขาบทนี้จนกว่าจะได้ถามภิกษุอื่นผู้ฉลาด ผู้วิสัยก่อน ต้องปาจิตติย์ อันภิกษุผู้ศึกษา จะต้องรู้ จะต้องสอบสวน จะต้องไต่ถาม.

สิกขาบทที่ ๒ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามกล่าวติเตียนสิกขาบท)

ภิกษุฉัพพัคคีย์แกล้งกล่าวติเตียนพระวินัยว่า สิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ขวนให้น่ารำคาญ รมกวนเปล่า ๆ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า เมื่อสวดปาฏิโมกข์ ภิกษุแกล้งกล่าวติเตียนสิกขาบท ต้องปาจิตติย์.

๑. ศัพท์บาลีว่า สมญฺญเชยฺย มีคำอธิบายในท้ายสิกขาบทว่า การร่วมใช้อามิส เช่น ให้อามิส หรือรับของกับอีกอย่างหนึ่ง การใช้ธรรมร่วม เช่น แสดงธรรมหรือให้แสดงธรรมร่วมกันโดยบท โดยอักขระ

สิกขาบทที่ ๓ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพูดแก้ตัวว่า เพิ่งรู้ว่ามีในปาฏิโมกข์)

ภิกษุณัฬพัคคีย์ประพุดตอณาจารย์ เมื่อฟังสวดปาฏิโมกข์ว่า ภิกษุไม่รู้ก็ตองอาบัติ จึงกล่าวว่า เพิ่งรู้ว่าข้อความนี้มีในปาฏิโมกข์ (ทั้ง ๆ ที่ฟังมาแล้วไม่รู้วาก็ครั้ง เป็นการแก้ตัว) พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้กล่าวแก้ตัวเช่นนั้น เป็นการปรับอาบัติในภิกษุ (ผู้แก้ตัวว่า) หลงลืม.

สิกขาบทที่ ๔ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำร้ายร่างกายภิกษุ)

ภิกษุณัฬพัคคีย์โกธธ ทำร้ายร่างกายภิกษุสัตตสวัคคีย์ (พวก ๑๗) เธธร้องให้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุโกธธเคือธ ทำร้ายภิกษุ ตองปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๕ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเจือมือจะทำร้ายภิกษุ)

ภิกษุณัฬพัคคีย์โกธธ เจือมือจะทำร้ายภิกษุสัตตสวัคคีย์ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุโกธธเคือธ เจือมือ (จะทำร้าย) ภิกษุ ตองปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๖ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามโจทภิกษุด้วยอาบัติสังฆาติเสสไม่มีมูล)

ภิกษุณัฬพัคคีย์แกล้งโจทภิกษุด้วยอาบัติสังฆาติเสสไม่มีมูล พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุโจทภิกษุด้วยอาบัติสังฆาติเสสไม่มีมูล ตองปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๗ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามก่อดความรำคาญแก่ภิกษุอื่น)

ภิกษุพวก ๖ แกล้งพูดให้ภิกษุพวก ๑๗ กังวลสงสัยว่า เมื่อบวชอายุจะไม่ครบ ๒๐ จริง ถ้าเช่นนั้นก็คงไม่เป็นพระ ภิกษุพวก ๑๗ ร้องให้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุแกล้งก่อดความรำคาญแก่ภิกษุ ด้วยคิดวว่า ความไม่สบายจักมีภิกษุนั้น แม้เพียงครู่หนึ่ง มุ่งเพียงเท่านั้น มิได้มุ่งเหตุอื่น ตองปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๘ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามแอบฟังความของภิกษุผู้ทะเลาะกัน)

ภิกษุณัฬพัคคีย์ทะเลาะกับภิกษุทั้งหลายแล้วไปแอบฟังความวว่า ภิกษุทั้งหลายวว่าถวณอยางไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทวว่า เมื่อภิกษุทั้งหลายทะเลาะวิวาทกัน ภิกษุแอบฟังความด้วยประสงค้จะทราบวว่าภิกษุเหล่านั้นพูดวว่าอยางไร มุ่งเพียงเท่านั้น มิได้มุ่งเหตุอื่น ตองปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๙ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ให้ฉันทะแล้วห้ามพูดติเตียน)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ให้ฉันทะในการประชุมทำกรรมของสงฆ์ แล้วกลับว่าติเตียนในภายหลัง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุให้ฉันทะ (คือความพอใจหรือการมอบอำนาจให้สงฆ์ทำกรรมได้) เพื่อกรรมอันเป็นธรรม แล้วบ่นว่าในภายหลัง ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๑๐ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ขณะกำลังประชุมสงฆ์ ห้ามลุกไปโดยไม่ให้ฉันทะ)

สงฆ์กำลังประชุมกันทำกรรมอยู่ ภิกษุฉัพพัคคีย์ให้ฉันทะแก่ภิกษุพวกตนรูปหนึ่งให้เข้าไปประชุมแทน ภายหลังภิกษุรูปนั้นไม่พอใจจึงลุกออกจากที่ประชุมทั้งที่มีได้ให้ฉันทะ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุไม่ให้ฉันทะ ลุกจากอาสนะหลีกไปในเมื่อถ้อยคำวินิจัยยังค้างอยู่ในสงฆ์ ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๑๑ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ร่วมกับสงฆ์ให้จีวรแก่ภิกษุแล้ว ห้ามติเตียนภายหลัง)

จีวรเกิดขึ้นแก่สงฆ์ สงฆ์ประชุมกันให้แก่พระทัพพมัลลบุตร ภิกษุฉัพพัคคีย์กลับว่าสงฆ์ให้จีวรเพราะชอบกัน ภิกษุทั้งหลายจึงติเตียนว่า ร่วมประชุมกับสงฆ์แล้ว ทำไมจึงมาพูดติเตียนในภายหลัง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามทำเช่นนั้น ทรงปรับอาบัติปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๑๒ สหัมมิกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(หามื้อมลากสงฆ์มาเพื่อบุคคล)

ภิกษุฉัพพัคคีย์รู้ว่าเขาเตรียมจีวรไว้ถวายแก่สงฆ์ ไปพูดให้เขาถวายแก่ภิกษุ (ที่เป็นพรรคพวกของตน) เขาไม่ยอม เธอก็พูดแค้นได้จนเขารำคาญ ต้องถวายไป พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุหื้อมลากที่เขาจะถวายแก่สงฆ์ไปเพื่อบุคคล ต้องปาจิตติย.

๕. รตนวรรค วรรคว่าด้วยนางแก้ว (พระราชาเทวี) เป็นวรรคที่ ๔ มี ๑๐ สิกขาบท คือ :-

สิกขาบทที่ ๑ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเข้าไปในตำหนักของพระราชา)

พระเจ้าปเสนทิโกศลขอให้พระพุทธานุญาตส่งภิกษุไปสอนธรรมแก่พระองค์ พระผู้มีพระภาคจึงส่งพระอนนทไปสอนเป็นประจำ เข้าวันหนึ่งพระอนนทเข้าไปยังตำหนักของพระเจ้าปเสนทิโกศล พระนางมัลลิกาต้องรีบออกจากตำหนักนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า ภิกษุมิได้รับนัดหมายก้าวล่วงธรณีเข้าไป (ในห้อง) ของพระราชาผู้ได้รับมูรธาภิเษก ในเมื่อพระราชายังไม่เสด็จออก พระมเหสียังไม่ออก ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๒ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเก็บของมีค่าที่ตกอยู่)

ภิกษุรูปหนึ่งเก็บถุงเงินของพราหมณ์ผู้หนึ่งด้วยปรารถนาดี เมื่อพราหมณ์มาถามก็คืนให้ไป พราหมณ์แก่งกล่าวว่าเงินในถุงของตนมีมากกว่านั้น (เพื่อไม่ต้องให้รางวัล) พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามเก็บเองหรือใช้ผู้อื่นให้เก็บซึ่งรตนะ (แก้วแหวนเงินทอง) หรือสิ่งซึ่งสมมติว่าเป็นรตนะ ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด. ภายหลังทรงบัญญัติเพิ่มเติมว่า ของตกในวัดหรือในที่อยู่ ควรเก็บเพื่อจะคืนเจ้าของไป ถือว่าเป็นการปฏิบัติชอบ.

สิกขาบทที่ ๓ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(จะเข้าบ้านในเวลาวิกาล ต้องบอกลาภิกษุก่อน)

ภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าสู่นบ้านในเวลาวิกาล (เที่ยงแล้วไป) ขวนขวายบ้านพูดเรื่องไร้สาระ เป็นที่ติเตียนของคนทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามเข้าสู่นบ้านในเวลาวิกาล ทรงปรับอาบัติปาจิตติย์แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด ภายหลังทรงผ่อนผันให้เข้าไปในสู่นบ้านในเวลาวิกาลได้ เมื่อบอกลาภิกษุที่มีอยู่ในวัดหรือในสู่นเมื่อมีกิจรีบด่วน.

สิกขาบทที่ ๔ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำดอ้งเข็มด้วยกระดูก, งา, เขาสัตว์)

ช่างกลึงงาช่างปวารณาให้ภิกษุขอลอ้งเข็มได้ ภิกษุทั้งหลายก็ขอกันเรื่อย มีกลอ้งเล็กขอลอ้งใหญ่ มีกลอ้งใหญ่ขอลอ้งเล็ก จนช่างไม่เป็นอันทำขาย. เขาติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุให้ทำลอ้งเข็มที่ทำด้วยกระดูก, งา, เขาสัตว์ ต้องปาจิตติย์ ที่ให้ดอ้งทั้ง (ก่อนจึงแสดงอาบัติตก).

สิกขาบทที่ ๕ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำเตียงดั่งมีเท้าสูงกว่าประมาณ)

พระอุปนนทะ ศากยบุตร นอนบนเตียงสูง พระผู้มีพระภาคเสด็จตรวจวิหารพบเข้า จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะให้ทำเตียงหรือดั่งใหม่ พึงทำให้มีเท้าเพียง ๘ นิ้ว ด้วยนิ้วสุด เว้นไว้แต่แม่แคร่เบอ้งล่าง ถ้าทำให้มีเท้าเกินกำหนดนั้น ต้องปาจิตติย์ ที่ให้ดัดทั้ง (จึงแสดงอาบัติตก).

สิกขาบทที่ ๖ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้ทำเตียงดั่งหุ้มด้วยนุ่น)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ให้ทำเตียงบ้าง ดั่งบ้าง หุ้มด้วยนุ่น เป็นที่ติเตียนของคนทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุให้ทำเตียงหรือดั่งที่หุ้มด้วยนุ่น" ต้องปาจิตติย์ ที่ให้หรือเสีย (จึงแสดงอาบัติตก).

๑. คำว่า นุ่น หมายถึงนุ่นหรือสำลีจากไม้ยี่นตัน, ไม้เลื้อยและหญ้า. ในวินยอนุญาตให้ใช้ทำหมอนได้

สิกขาบทที่ ๗ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำผ้าปูนั่งมีขนาดเกินประมาณ)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้ผ้าปูนั่งไม่มีประมาณ ผ้าย้อยไปข้างหน้าข้างหลังของเตียงแลตั้ง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะให้ทำผ้าปูนั่ง พึงทำให้ได้ประมาณ คือ ยาว ๒ คืบ กว้างคืบครึ่ง ด้วยคืบสุด ถ้าทำให้เกินประมาณนั้น ต้องปาจิตติย ที่ให้ตัดเสีย (จึงแสดงอาบัติตก) ภายหลังทรงอนุญาตชายผ้าปูนั่งอีก ๑ คืบ

สิกขาบทที่ ๘ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำผ้าปิดฝามีขนาดเกินประมาณ)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้ผ้าปิดฝามีไม่มีประมาณ ลากผ้าไปข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง เทียวไป พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะทำให้ผ้าปิดฝี พึงทำให้ได้ประมาณ คือ ยาว ๔ คืบ กว้าง ๒ คืบ ด้วยคืบสุด ถ้าทำให้เกินประมาณนั้น ต้องปาจิตติย ที่ให้ตัดเสีย (จึงแสดงอาบัติตก).

สิกขาบทที่ ๙ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำผ้าอาบน้ำฝนมีขนาดเกินประมาณ)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้ผ้าอาบน้ำฝนไม่มีประมาณ ลากผ้าไปข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง เทียวไป พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุจะให้ทำผ้าอาบน้ำฝน พึงทำให้ได้ประมาณ คือ ยาว ๖ คืบ กว้าง ๒ คืบครึ่ง ด้วยคืบสุด ถ้าทำให้เกินประมาณนั้น ต้องปาจิตติย ที่ให้ตัดเสีย (จึงแสดงอาบัติตก).

สิกขาบทที่ ๑๐ รตนวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำจีวรมีขนาดเกินประมาณ)

พระนันทะ พุทธอนุชา ใช้จีวรมีขนาดเท่าจีวรพระสุคต ภิกษุทั้งหลายเห็นท่านเดินมาแต่ไกล ก็ลุกขึ้นต้อนรับ ด้วยนึกว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จมา เมื่อเข้าใกล้เห็นว่ามิใช่ จึงคิดเตียนว่าใช้จีวรขนาดเท่าของพระสุคต พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุทำจีวรให้มีขนาดเท่าจีวรสุคตหรือยิ่งกว่า ต้องปาจิตติย ที่ให้ตัดเสีย. ประมาณแห่งจีวรสุคต คือ ยาว ๙ คืบ กว้าง ๖ คืบ.

๓. ปาฏิเทสนียกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติปาฏิเทสนียะ คือที่พึงแสดงคืน มี ๔ สิกขาบท)

สิกขาบทที่ ๑ แห่งปาฏิเทสนียะ

(ห้ามรับของเกี้ยวของฉันทจากมีอนางภิกษุณีมาฉันท)

นางภิกษุณีรูปหนึ่งไปเที่ยวบิณฑบาต ได้แล้ว ขากลับเห็นภิกษุรูปหนึ่ง จึงบอกถวายอาหารที่ได้มา ภิกษุนั้นก็รับจนหมด นางจึงอดอาหารเพราะหมดเวลาที่จะเข้าไปบิณฑบาตอีกแล้ว รุ่งขึ้นนางไปบิณฑบาต ได้พบภิกษุรูปนั้นอีก ก็บอกถวาย ภิกษุรูปนั้นก็รับจนหมด นางจึงอดอาหารอีก ในวันที่ ๓ ก็เป็นเช่นนั้น

จนเวลาสี่กรรณเสร็จขึ้น นางถึงกับหมดแรงล้มลง เศรษฐีขอขมา ทราบความก็ตื่นตกใจนั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุเข้าไปสู่ส้วกบ้าน รับของเคี้ยวของฉันจากมือของภิกษุณีมาเคี้ยวหรือฉัน ต้องอาบัติปาฏิเทสนีเยะ.

สิกขาบทที่ ๒ แห่งปาฏิเทสนีเยะ

(ให้ไล่นางภิกษุณีที่มายุ่งให้เขาถวายอาหาร)

ภิกษุทั้งหลายได้รับนิมนต์ให้ไปฉันในสกุล นางภิกษุณีพวก ๖ ซึ่งชอบพอกับภิกษุพวก ๖ ได้ยินอยู่ ด้วย บอกกับเขาว่า จงถวายแกงในองค์นี้ จงถวายข้าวในองค์นี้ ภิกษุพวก ๖ ฉันได้ตามต้องการ แต่ภิกษุอื่น ๆ ฉันอย่างไม่สะดวกใจ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุทั้งหลายได้รับนิมนต์ให้ไปฉันในสกุล. ถ้านางภิกษุณีผู้คุ้นเคยมาฉันอยู่ที่นั่น บอกกับเขาว่า จงถวายแกงในองค์นี้ จงถวายข้าวในองค์นี้. ภิกษุทั้งหลายพึงไล่ นางภิกษุณีนั่นไป จนกว่าภิกษุทั้งหลายจะฉันเสร็จ ถ้าภิกษุแม้รูปหนึ่งมิได้ไล่ นางภิกษุณีนั่น ต้องอาบัติปาฏิเทสนีเยะ.

สิกขาบทที่ ๓ แห่งปาฏิเทสนีเยะ

(ห้ามรับอาหารในสกุลที่สงฆ์สมมติว่าเป็นเสขะ)

ในสมัยนั้นสกุลบางสกุลเลื่อมใสทั้งฝ่ายสามีและภริยา เป็นสกุลเจริญด้วยศรัทธา แต่เสื่อมทรัพย์ (เป็นสกุลพระอริยบุคคล) บุคคลเหล่านั้นย่อมสละของเคี้ยวของกินที่เกิดขึ้นทั้งหมดแก่ภิกษุทั้งหลาย บางครั้งตัวเองถึงอด. คนทั้งหลายพากันติเตียนพวกภิกษุว่ารับไม่รู้จักประมาณ พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้สงฆ์สวดประกาศสมมติสกุลนั้นว่าเป็นสกุลของพระเสขะ แล้วทรงบัญญัติห้ามเข้าไปรับของเคี้ยวของฉันในสกุลที่สงฆ์สมมติว่าเป็นเสขะ ด้วยมือของตนมาเคี้ยวและฉัน ทรงปรับอาบัติปาฏิเทสนีเยะแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด. ภายหลังทรงอนุญาตว่า ถ้าเขานิมนต์ไว้ก่อนหรือเป็นไข้ เข้าไปรับอาหารมาฉันได้.

สิกขาบทที่ ๔ แห่งปาฏิเทสนีเยะ

(ห้ามรับอาหารที่เขาไม่ได้จัดไว้ก่อนเมื่ออยู่ป่า)

เจ้าศากยะที่เป็นหญิงนำอาหารไปเพื่อรับประทานในเสนาสนะป่า ถูกพวกทาสชังของและข่มขืน เจ้าศากยะที่เป็นชายออกจับพวกนั้นได้ ตีเตียนภิกษุทั้งหลายว่าไม่บอกเรื่องโจรอาศัยอยู่ในวัด. พระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุอยู่ในเสนาสนะป่าเปลี่ยวน่ากลัว รับของเคี้ยวของฉัน ซึ่งเขามิได้จัดไว้ก่อน ด้วยมือของตน ภายในอาราม มาฉัน ต้องอาบัติปาฏิเทสนีเยะ ภายหลังทรงผ่อนผันให้แก่ภิกษุไข้.

๔. เสดียกัณฑ์

(ว่าด้วยวัตรและจรรยา มารยาทที่ภิกษุจะต้องศึกษา)

ต้นเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบททุกข้อทั้งเจ็ดสิบห้าข้อในเสดียกัณฑ์นี้ เนื่องมาจากภิกษุฉัพพัคคีย์ (ภิกษุพวก ๖) ทำความไม่ดีไม่งามไว้ทั้งสิ้น ในตัวสิกขาบทมิได้ปรับอาบัติไว้ เพียงแต่กล่าวว่า ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจะทำอย่างนั้นอย่างนี้ หรือไม่ทำอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ในคำอธิบายท้ายสิกขาบทระบุไว้ว่า ถ้าทำเข้าต้องอาบัติทุกกฏ (ซึ่งแปลว่าทำชั่ว) พร้อมทั้งแสดงลักษณะที่ไม่ต้องอาบัติไว้ด้วย ในที่นี้จะรวบรวมกล่าวเฉพาะตัว

สิกขาบท ส่วนวัตถุประสงค์ที่บัญญัติสิกขาบทนั้น ตลอดจนคำอธิบายท้ายสิกขาบท ข้อใดควรกล่าวไว้ก็จะกล่าวไว้ในวงเล็บ อนึ่ง เมื่อจัดหมวดหมู่ ๑ ไว้แล้ว ยังจัดวรรคไว้คาบเกี่ยวระหว่างหมวดหมู่ ๑ อีกด้วย ในที่นี้จึงเลือกแสดงไว้แต่หมวดหมู่เพื่อกันความพินเฟือ การจัดวรรคอาจสะดวกในการสวดก็ได้ แต่ในปัจจุบันการสวดปาฏิโมกข์ของพระมิได้ระบวรคไว้ด้วย คงออกชื่อแต่หมวดหมู่ ๑.

(๑) สารูป

(หมวดว่าด้วยความเหมาะสมแก่สมณเพศ)

มี ๒๖ สิกขาบท

- สิกขาบทที่ ๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักนุ่งให้เป็นปริมณฑล (เบื้องล่างปิดเข้า เบื้องบนปิดสะตือ ไม่ห้อยไปข้างหน้าข้างหลัง).
- สิกขาบทที่ ๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักห่มให้เป็นปริมณฑล (ให้ชายผ้าเสมอกัน ไม่ห้อยไปข้างหน้าข้างหลัง).
- สิกขาบทที่ ๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักปกปิดกายด้วยดี ไปในบ้าน (คือไม่เปิดกาย).
- สิกขาบทที่ ๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักปกปิดกายด้วยดี นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักสำรวมด้วยดี ไปในบ้าน (คือไม่คะนองมือคะนองเท้า).
- สิกขาบทที่ ๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักสำรวมด้วยดี นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๗ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักมีตาทอดลง ไปในบ้าน (คือไม่มองไปทางโน้นทางนี้ เหมือนจะค้นหาอะไร).
- สิกขาบทที่ ๘ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักมีตาทอดลง นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๙ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เวกผ้า ไปในบ้าน (คือไม่ยกผ้าขึ้นด้านเดียวหรือ ๒ ด้าน).
- สิกขาบทที่ ๑๐ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เวกผ้า นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่หิ้วเราดัง ไปในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่หิ้วเราดัง นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่พุดเสียงดัง ไปในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่พุดเสียงดัง นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่โคลงกาย ไปในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่โคลงกาย นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๗ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ไกวแขน ไปในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๘ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ไกวแขน นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๑๙ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ไกวแขน ไปในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๒๐ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่สั่นศีรษะ นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๒๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอามือค้ำกาย ไปในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๒๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอามือค้ำกาย นั่งในบ้าน.
- สิกขาบทที่ ๒๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอาผ้าคลุมศีรษะ ไปในบ้าน.

- สิกขาบทที่ ๒๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอาผ้าคลุมศีรษะ นั่งในบ้าน.
 สิกขาบทที่ ๒๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เดินกระโหียงเท้า ไปในบ้าน.
 สิกขาบทที่ ๒๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่นั่งรัดเข่า ในบ้าน.

จบหมวดสาธูป ๒๖ สิกขาบท

(๒) โภชนปฏิสังยุต

(หมวดว่าด้วยการฉันอาหาร)

มี ๓๐ สิกขาบท

- สิกขาบทที่ ๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักรับบิณฑบาตโดยเคารพ.
 สิกขาบทที่ ๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักแลดูแต่ในบาตร รับบิณฑบาต.
 สิกขาบทที่ ๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักรับบิณฑบาตพอสมควรส่วนกับแกง (ไม่รับแกงมากเกินไป).
 สิกขาบทที่ ๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักรับบิณฑบาตพอสมควรสมควรขอบปากบาตร.
 สิกขาบทที่ ๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักฉันบิณฑบาตโดยเคารพ.
 สิกขาบทที่ ๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักแลดูแต่ในบาตร ฉันบิณฑบาต.
 สิกขาบทที่ ๗ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักฉันบิณฑบาตไปตามลำดับ (ไม่ขูดให้แห้ว).
 สิกขาบทที่ ๘ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักฉันบิณฑบาตพอสมควรส่วนกับแกง (ไม่ฉันแกงมากเกินไป).
 สิกขาบทที่ ๙ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักฉันบิณฑบาต ไม่ขยี้มแต่ยอตกลงไป.
 สิกขาบทที่ ๑๐ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอาข้าวสุกปิดแกงและกับด้วยห้วงจะได้มาก.
 สิกขาบทที่ ๑๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราไม่เจ็บไข้ จักไม่ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อประโยชน์แก่ตนมาฉัน.
 สิกขาบทที่ ๑๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่มองดูบาตรของผู้อื่นด้วยคิดจะยกโทษ.
 สิกขาบทที่ ๑๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ทำคำข้าวให้ใหญ่เกินไป.
 สิกขาบทที่ ๑๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักทำคำข้าวให้กลมกล่อม.
 สิกขาบทที่ ๑๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่อ้าปากในเมื่อคำข้าวยังไม่มาถึง.
 สิกขาบทที่ ๑๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอามือทั้งมือใส่ปากในขณะที่ฉัน.
 สิกขาบทที่ ๑๗ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่พูดหึ่งที่ปากยังมีคำข้าว.
 สิกขาบทที่ ๑๘ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันโยนคำข้าวเข้าปาก.
 สิกขาบทที่ ๑๙ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันกัดคำข้าว.
 สิกขาบทที่ ๒๐ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันทำกระพุงแก้มให้ตู่ย.
 สิกขาบทที่ ๒๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันพลางสะบัดมือพลาง.
 สิกขาบทที่ ๒๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันโปรยเมล็ดข้าว.
 สิกขาบทที่ ๒๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันแลบลิ้น.
 สิกขาบทที่ ๒๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันดั่งจับ ๆ.
 สิกขาบทที่ ๒๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันดั่งชูด ๆ.
 สิกขาบทที่ ๒๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันเสียมือ.

- สิกขาบทที่ ๒๗ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันเลียบาตร.^๑
 สิกขาบทที่ ๒๘ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ฉันเลียริมฝีปาก.
 สิกขาบทที่ ๒๙ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอามือเบือนจับภาชนะน้ำ.
 สิกขาบทที่ ๓๐ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่เอาน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวหลงในบ้าน.

(๓) ธัมมเทศนาปฏิสังยุต (หมวดว่าด้วยการแสดงธรรม)

มี ๑๖ สิกขาบท

- สิกขาบทที่ ๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นผู้มีร่มในมือ.
 สิกขาบทที่ ๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นผู้มีไม้พลองในมือ.
 สิกขาบทที่ ๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นผู้มีศีลตรา (ของมีคม) ในมือ.
 สิกขาบทที่ ๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นผู้มีอาวุธ (ของชำไปหรือยิงไป
 ได้) ในมือ.
 สิกขาบทที่ ๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นผู้สวมเชียงเท้า (รองเท้าไม้).
 สิกขาบทที่ ๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นผู้สวมรองเท้า.
 สิกขาบทที่ ๗ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ไปในยาน.
 สิกขาบทที่ ๘ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่อยู่บนที่นอน.
 สิกขาบทที่ ๙ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่นั่งรัดเข่า.
 สิกขาบทที่ ๑๐ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่ใช้ที่โพกศีรษะ.
 สิกขาบทที่ ๑๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่ใช้ที่คลุมศีรษะ.
 สิกขาบทที่ ๑๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เรานั่งอยู่บนแผ่นดิน จักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่นั่งอยู่
 บนอาสนะ (ผ้าหรือเครื่องปูนั่ง).
 สิกขาบทที่ ๑๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เรานั่งอยู่บนอาสนะต่ำ จักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่นั่งบน
 อาสนะสูง.
 สิกขาบทที่ ๑๔ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เรายืนอยู่ จักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ที่นั่งอยู่
 สิกขาบทที่ ๑๕ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราเดินไปข้างหลัง จักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้เดินไปข้างหน้า.
 สิกขาบทที่ ๑๖ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราเดินไปนอกทาง จักไม่แสดงธรรมแก่คนไม่ผู้ไปในทาง.

(๔) ปกิณณกะ (หมวดเบ็ดเตล็ด)

มี ๓ สิกขาบท

- สิกขาบทที่ ๑ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราไม่เป็นผู้จักไม่ยืนถ่ายอุจจาระ บัสนาวะ.
 สิกขาบทที่ ๒ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราไม่เป็นผู้จักไม่ถ่ายอุจจาระ บัสนาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงใน
 ของเขียว (พืชพันธุ์ไม้).
 สิกขาบทที่ ๓ ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราไม่เป็นผู้จักไม่ถ่ายอุจจาระ บัสนาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำ.

๑. บาตรสมัยนั้นไม่สกปรกอย่างปัจจุบัน แม้ภาชนะใส่ของคล้ายชาม ก็เรียกว่าบาตร จึงเสียด

๕. ธรรมสำหรับระงับอธิกรณ์ ๗ อย่าง

๑. สัมมุขาวินัย การระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้า (บุคคล, วัตถุ, ธรรม).
๒. สติวินัย การระงับอธิกรณ์ด้วยยกให้ว่าพระอรหันต์เป็นผู้มีสติ.
๓. อมูพหวินัย การระงับอธิกรณ์ด้วยยกประโยชน์ให้ในขณะที่เป็นบ้า.
๔. ปฏินุญาตกรรม การระงับอธิกรณ์ด้วยถือตามคำรับของจำเลย.
๕. เยภุยยสิกา การระงับอธิกรณ์ด้วยถือเสียงข้างมากเป็นประมาณ.
๖. ตัสสาปายสิกา การระงับอธิกรณ์ด้วยการลงโทษแก่ผู้ผิด.
๗. ตินวัตถการะ การระงับอธิกรณ์ด้วยให้ประณีประนอมหรือเลิกแล้วกันไป.

เล่มที่ ๓ ชื่อภิกขุณีวิวัฏฐ (เป็นวินัยปิฎก)

ในเล่ม ๑ และ ๒ แห่งบาลีวินัยปิฎก* ซึ่งย่อมาแล้ว ว่าด้วยศีลของภิกษุ ซึ่งมีอยู่ ๒๒๗ ข้อ อันจะต้องสวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน บัดนี้จึงมาถึงบาลีวินัยปิฎก เล่ม ๓ ซึ่งชื่อว่าภิกขุณีวิวัฏฐ อันแปลว่า ข้อแจกแจงอันเกี่ยวกับนางภิกษุณี พุดง่าย ๆ ก็คือ แสดงถึงศีล ๓๑๑ ข้อของนางภิกษุณี ซึ่งจะต้องสวดในที่ประชุมภิกษุณีสงฆ์ทุกกึ่งเดือนเช่นเดียวกับภิกษุสงฆ์.

ในศีล ๓๑๑ ของนางภิกษุณีนั่น เป็นของนางภิกษุณีแท้ ๆ เพียง ๑๓๐ ข้อ ส่วนอีก ๑๘๑ ข้อนำมาจากศีล ๒๒๗ ของภิกษุ เหตุที่นำมา ๑๘๑ ข้อ ก็เพราะได้เลือกเฉพาะที่ใช้กันได้ทั้งภิกษุและภิกษุณี. อันใดที่เป็นของเฉพาะภิกษุแท้ ๆ ก็ไม่นำมาใช้สำหรับนางภิกษุณี.

บาลีวินัยปิฎก เล่ม ๓ ที่ชื่อว่าภิกขุณีวิวัฏฐนี้ แบ่งออกเป็นหัวข้อใหญ่ ๗ หัวข้อ คือ :-

๑. ปาราชิกกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาราชิก คืออาบัติที่ต้องเข้าแล้ว ทำให้ขาดจากความเป็นภิกษุณี อาบัติปาราชิกของนางภิกษุณีมี ๘ แต่แสดงไว้ในที่นี้เพียง ๔ ส่วนอีก ๔ ข้อ อนุโลมตามของภิกษุ.

๒. สัตตธกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส ๑๗ ข้อ (สัตตธส แปลว่า ๑๗) อาบัติสังฆาทิเสสนั้น ต้องเข้าแล้ว ต้องประพฤติดำเนิน ๑๕ วัน (คือ ๑ บัณฑิต) ในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือ ทั้งภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ พุดง่าย ๆ ก็คือ ต้องประจานตัวเองแก่สงฆ์ทั้งสองฝ่าย และตลอดเวลา ๑๕ วันนั้น ต้องเสียสิทธิหลายอย่าง อาบัติสังฆาทิเสสสำหรับภิกษุมี ๑๓ ข้อ ใช้ได้แก่นางภิกษุณีเพียง ๗ ข้อ เป็นของนางภิกษุณีแท้ ๆ ที่แสดงไว้ในบาลีวินัยปิฎก เล่ม ๓ นี้เพียง ๑๐ ข้อ.

๓. นิสสัคคิกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาจิตตีย์* ที่ต้องสละสิ่งของ เรียกเต็มว่า อาบัตินิสสัคคิยาปาจิตตีย์ มี ๓๐ ข้อ เท่ากับของภิกษุ แต่นำของภิกษุมาใช้เพียง ๑๘ ข้อ อีก ๑๒ ข้อที่แสดงไว้ในที่นี้ เป็นของนางภิกษุณีโดยตรง.

๔. ปาจิตติกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาจิตตีย์ตามปกติ ที่ไม่ต้องสละสิ่งของ รวม ๑๖๖ ข้อ ในจำนวนนี้ ที่แสดงไว้ในที่นี้อันเป็นของนางภิกษุณีโดยตรงมี ๙๖ ข้อ นำของภิกษุมาใช้ ๗๐ ข้อ (๙๖+๗๐=๑๖๖) อาบัติปาจิตตีย์ของภิกษุมี ๙๒ ข้อ.

๑. คำว่า บาลีวินัยปิฎก หมายถึงวินัยปิฎก ฉบับภาษาบาลี. อนึ่ง คำว่า ภิกขุณี เป็นภาษาบาลี ภิกษุณี เป็นภาษาสันสกฤต

๒. อาบัตินิสสัคคิยา แปลว่า การละเมิดที่ยังกุศลคือความดีให้ตก

๕. ปาฏิเทสนียกัณฑ์ ว่าด้วยอาบัติปาฏิเทสนียะ คืออาบัติที่ควรแสดงคืน รวม ๘ ข้อ ซึ่งไม่ซ้ำกับของภิกษุเลย อาบัติปาฏิเทสนียะของภิกษุมี ๔ ข้อ มีที่น่าสังเกตก็คือ อาบัตินี้ของนางภิกษุณี เนื่องด้วยการขอของบริโศคทั้งแปดข้อ.

๖. เสดขียกัณฑ์ ว่าด้วยระเบียบมารยาทที่ต้องศึกษา รวม ๗๕ ข้อ เป็นการนำของภิกษุมาใช้ทั้ง ๗๕ เป็นแต่ว่าในที่นี้ได้แสดงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ในเรื่องนุ่งห่มไม่เรียบร้อย กับเรื่องถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ และบ้านเขหะ (น้ำลาย) ลงในน้ำ ซึ่งก็มีที่ห้ามอยู่แล้วในเสขียวัตร ๗๕ ของภิกษุ.

๗. อธิกรณสมณะ วิธีระจับอธิกรณ์ คงมี ๗ ข้ออย่างเดียวกับของภิกษุ.

ขยายความ

๑. ปาราชิกกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติปาราชิก ๘ ลิกขาบท)

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑

(ห้ามกำหนดยินดีการจับต้องของบุรุษ)

มีเรื่องเล่าว่า นางภิกษุณีชื่อสุนทรินันทา มีความกำหนดยินดีการจับต้องกายแห่งหลานชายของนางวิสาขา ผู้มีนามว่าสาหะ ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

นางภิกษุณีมีความกำหนดยินดีการลูบ, การคลำ, การจับ, การตอง, การบีบ, ของชายผู้มีความกำหนด เบื้องบนตั้งแต่ใต้รากขวัญ ลงไป เบื้องต่ำตั้งแต่เข่าขึ้นมา ต้องอาบัติปาราชิก.

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๒

(ห้ามปกปิดอาบัติปาราชิกของนางภิกษุณีอื่น)

นางอุลลันทากภิกษุณีรู้ว่านางสุนทรินันทากภิกษุณีมีกรรมกับสาหะมาดแพ ก็ไม่โจท้วงบอกกล่าว. นางสุนทรินันทาปกปิดการมีกรรมของตน จนกรรมแก่จึงสึกไปตลอด พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

นางภิกษุณีรู้ว่านางภิกษุณีอื่นต้องอาบัติปาราชิก ไม่โจทด้วยตนเอง ไม่บอกแก่หมู่คณะ ต้องอาบัติปาราชิก.

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๓

(ห้ามเข้าพวกภิกษุที่สงฆ์ขับจากหมู่)

นางอุลลันทากภิกษุณีประพฤติดำเนินการชั่วอริฏฐะผู้ประพฤติไม่ดี สงฆ์จึงสวดประกาศยกเสียจากหมู่ (ไม่ให้ร่วมกินร่วมนอน). พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

๑. รากขวัญ คือไหปลาร้าหรือหลุมคอ

๒. ภิกษุหรือภิกษุณีที่ไม่เห็นอาบัติ ไม่ทำคืนอาบัติ จะต้องถูกลงโทษ ที่เรียกว่าอุกเขปนียกรรม คือการประกาศไม่ให้ร่วมกินร่วมนอน ไม่ให้เข้าหมู่ เมื่อประพฤติดีแล้ว จึงถอนประกาศนั้น

นางภิกษุณีประพุดตามภิกษุที่สงฆ์สวดประกาศยกเสียจากหมู่ เป็นผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ไม่ทำคืน ไม่ทำตนให้เป็นสหายกับพระธรรม พระวินัย คำสอนของพระศาสดา. นางภิกษุณีนั่น อันสงฆ์พึงดักเตือน เมื่อไม่เชื่อฟัง จึงสวดประกาศดักเตือนชี้แจง ถ้าสวดประกาศครบ ๓ ครั้ง ยังไม่ละเลิก ต้องอาบัติปาราชิก.

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๔

(ห้ามเกี่ยวข้องกับนัตถหมาย เป็นต้น กับบุรุษ)

นางภิกษุณีที่เป็นคณะเดียวกัน ๖ รูป ประพุดิตนไม่สมควร มียินดีการจับมือบ้าง การจับชายสังฆาฏิบ้าง ของบุรุษ ยืนกับบุรุษบ้าง พุดจากับเขาบ้าง นัตถหมายกับเขาบ้าง ยินดีการมาตามนัตถหมายของเข้าง้าง เข้าไปสู่ที่มุงด้วยกันบ้าง ทอดกายให้เขาเพื่อเสพอสังฆกรรมบ้าง พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาราชิกแก่นางภิกษุณีผู้ประพุดิตเช่นนั้น.

(หมายเหตุ : ปาราชิกอีก ๔ ข้อ กื่อดังแต่ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ อนุโลมตามของภิกษุ พึงดูหน้า ๑๔๐ ถึง ๑๔๕).

๒. สัตตรสกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติสังฆาติเสส ๑๗ สิกขาบท)

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๑

(ห้ามก่อคดีในโรงศาลกับคฤหัสถ์และนักบวช)

นางอุลลันทนาภิกษุณี เป็นความกับชายคนหนึ่งด้วยเรื่องโรงเก็บของ ที่บิดาของชายคนนั้นถวาย เป็นของภิกษุณีสงฆ์ แต่เมื่อบิดาทาย ชายคนนั้นจะเอาคืน ศาลตัดสินให้นางภิกษุณีชนะ. ชายนั้นหว่านางโกง. นางแจ้งความ. ศาลลงโทษชายนั้น. ชายนั้นสร้างที่อยู่ให้อาชีวก และให้อาชีวกมาด่า. นางแจ้งความ. ศาลตัดสินจำคุกชายนั้น. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

นางภิกษุณีฟ้องความกับคฤหบดี* บุตรคฤหบดี ทาส กรรมกร หรือแม่โดยที่สุดกับสมณะนักบวช ต้องอาบัติสังฆาติเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๒

(ห้ามให้บวชแก่หญิงที่เป็นโจร)

ชายาของเจ้าลิจฉวีคนหนึ่งนอกใจสามี สามีจะฆ่า จึงหนีไป พร้อมทั้งขโมยของมีค่าไปด้วย นางไปขอบวชในลัทธิอื่น ก็ไม่มีใครบวชให้ แต่นางอุลลันทนาภิกษุณีเห็นแก่ของกำนัล ยอมบวชให้ สามีตามมาถึงเมืองสาวัตถี ฟ้องต่อพระเจ้าปเสนทิขอให้สึกให้ พระเจ้าปเสนทิไม่ทรงยินยอม ทรงถือว่าบวชแล้วก็แล้วไป. สามีจึงติเตียนนางอุลลันทนาภิกษุณี. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

๑. คฤหบดี แปลว่า ผู้ครองเรือน

นางภิกษุณีรู่อยู่ รับผิดชอบซึ่งเป็นโจร อันคนทั้งหลายรู้ว่ามิโทษประหาร^๑ ให้อยู่ (ให้บวช^๒) โดยไม่บอกเล่า พระราชา, สงฆ์, คณะ, หมู่, พวก เว้นแต่ผู้ที่สมควร (คือบวชในลัทธิอื่นแล้ว หรือบวชในสำนักนางภิกษุณีอื่นอยู่แล้ว) ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๓

(ห้ามเข้าบ้าน, ขำมน้ำ, ค้างคืนแต่ผู้เดียว)

มีเรื่องหลายเรื่องที่นางภิกษุณีขำมน้ำ, นอนตามลำพัง, เดินทางแตกหมู่แล้วถูกข่มขืน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

นางภิกษุณีแต่ลำพังผู้เดียวไปสู่สะแวกบ้านก็ตาม, ขำมน้ำก็ตาม, ค้างคืนก็ตาม, ถ้าหลังแยกจากหมู่ (ในการเดินทาง) ก็ตาม ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.^๓

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๔

(ห้ามสวดเปลื้องโทษโดยไม่บอกสงฆ์ที่สวดลงโทษ)

ภิกษุณีสงฆ์สวดประกาศลงโทษนางภิกษุณีรูปหนึ่งผู้ไม่เห็นอาบัติ นางอุลลันตหาภิกษุณีหาพวกสวดประกาศเปลื้องโทษ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ความว่า :-

นางภิกษุณีไม่บอกกล่าวสงฆ์ผู้ทำการ ไม่รู้ฉันทะ (ไม่ได้รับความยินยอม) ของคณะ เปลื้องโทษนางภิกษุณีที่สงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันยกเสียจากหมู่ ตามธรรม ตามวินัย ตามสัตตกาศนา ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๕

(ห้ามรับของเคี้ยวของฉันจากมือของบุรุษ)

นางภิกษุณีรูปหนึ่ง รูปว่างดงาม คนก็รุมถวายอาหารดี ๆ เกิดมีเสียงครหาขึ้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ใจความว่า

นางภิกษุณีมีความกำหนด รับของเคี้ยวของฉันจากมือบุรุษผู้มีความกำหนด ด้วยมือของตนมาเคี้ยว มาฉัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๖

(ห้ามพุดจูงใจให้นางภิกษุณีประพฤติย่อหย่อน)

นางสุนทรีนั้นหาภิกษุณีผู้มีรูปงาม เห็นคนถวายอาหารดี ๆ มาก และรู้ว่าคนเหล่านั้นมีความกำหนดจึงไม่รับ. นางอนันตริกาภิกษุณี กลับพุดจูงใจว่า เขากำหนดหรือไม่กำหนด จะเป็นไรไป ควรรับได้ ท่านไม่กำหนดก็แล้วกัน. ความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่นางภิกษุณีผู้พุดจูงใจให้ย่อหย่อนแบบนั้น.

๑. สมัยนั้น ใครลักทรัพย์ ๑ บาท คือ ๕ มาสกขึ้นไป ต้องประหารชีวิต

๒. คือเป็นอุปัชฌายะให้บวช

๓. ตามสิกขาบทนี้ แสดงว่านางภิกษุณีจะต้องอยู่ในหมู่ในคณะ จะปลีกตัวไปไหน หรือแม้นอนคนเดียว ไม่มีเพื่อนภิกษุณีด้วย ย่อมต้องอาบัติ

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๗

(ห้ามพูดดูหมิ่นภิกษุณีสงฆ์เมื่อโกรธเคือง)

นางจันทกาสิภิกษุณีทะเลาะกับนางภิกษุณีอื่น มีความโกรธเคือง พูดว่า ข้าพเจ้าขอบอกคืน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สมณสตรีพวกศากยบุตรนี้จะอะไรนักเทียว สมณสตรีดี ๆ พวกอื่นก็มี ข้าพเจ้าจะไปประพุดติพรหมจรรย์ในสำนักของสมณสตรีเหล่านั้น.

พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามกล่าววาจาเช่นนั้น เมื่อโกรธเคือง และเมื่อกล่าวไปแล้ว ให้ภิกษุณีสงฆ์ตักเตือน เมื่อไม่เชื่อฟัง จึงสวดประกาศตักเตือน ถ้าครบ ๓ ครั้งแล้วยังไม่เลิกละ ต้องอาบัติสังฆาติเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๘

(ห้ามพูดติเตียนเมื่อถูกลงโทษโดยธรรม)

นางจันทกาสิภิกษุณีถูกลงโทษในอธิกรณ์เรื่องหนึ่ง โกรธเคือง จึงกล่าวหาว่า นางภิกษุณีทั้งหลาย ลุกแก่อคติ ๔ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามติเตียนเช่นนั้น และให้ภิกษุณีสงฆ์ตักเตือน เมื่อไม่เชื่อฟัง จึงสวดประกาศตักเตือน ถ้าครบ ๓ ครั้งแล้วยังไม่เลิกละ ต้องอาบัติสังฆาติเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๙

(ห้ามรวมกลุ่มกันประพุดติเสื่อมเสีย)

นางภิกษุณีที่เป็นศิษย์ของนางอุลลันนทาภิกษุณี รวมกลุ่มกันประพุดติเสื่อมเสีย มีชื่อเสียงไม่ดี เบียดเบียนภิกษุณีสงฆ์ ปกปิดความชั่วของกันและกัน. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามประพุดติเช่นนั้น และให้ภิกษุณีสงฆ์ตักเตือน เมื่อไม่เชื่อฟัง จึงสวดประกาศตักเตือน ถ้าครบ ๓ ครั้งแล้วยังไม่เลิกละ ต้องอาบัติสังฆาติเสส.

สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๑๐

(ห้ามพูดยุยงนางภิกษุณีผู้ประพุดติผิด)

นางอุลลันนทาภิกษุณีพูดกับนางภิกษุณีทั้งหลายที่ถูกสงฆ์สวดประกาศตักเตือน (ตามสิกขาบทที่ ๙) ว่า “แม่เจ้าทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงรวมกลุ่มกัน อย่าแยกกัน. แม่นางภิกษุณีเหล่านั้นที่มีความประพุดติอย่างนี้ มีชื่อเสียงอย่างนี้ เบียดเบียนภิกษุณีสงฆ์ ปกปิดโทษของกันและกันก็มีอยู่ในสงฆ์ แต่สงฆ์ก็มีได้กล่าวอะไรซึ่งนางภิกษุณีเหล่านั้น. สงฆ์ว่ากล่าวพวกท่าน เพราะดูหมิ่น เพราะข่มเหง เพราะไม่พอใจ เพราะเสียงซุบซิบ เพราะ (พวกท่าน) มีกำลังน้อย. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามนางภิกษุณีกล่าวแก่นางภิกษุณีที่ถูกสงฆ์สวดประกาศตักเตือนเช่นนั้น. ถ้ามีใครชวนทำ ให้ภิกษุณีสงฆ์ตักเตือน ถ้าไม่ฟังให้สวดประกาศเตือน ครบ ๓ ครั้งแล้วยังไม่ละเลิก ต้องอาบัติสังฆาติเสส.

(หมายเหตุ : อีก ๗ สิกขาบทไม่ได้กล่าวไว้ แต่ให้ใช้สิกขาบทของภิกษุ คือสิกขาบทที่ ๕, ๘, ๙, และ ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ รวม ๗ สิกขาบท ดูหน้า ๑๔๘ ถึง ๑๕๓)

๓. นิสสัคคิกกัณท์

(ว่าด้วยอาบัตินิสสัคคิยาจิตตีย์ ๓๐ สิกขาบท)

ในที่นี้มีเพียง ๑๒ สิกขาบท อีก ๑๘ สิกขาบทนำมาจากของภิกษุ

ปิตตวรรค (วรรคว่าด้วยบาตร)

(มี ๑๐ สิกขาบท)

สิกขาบทที่ ๑ ปิตตวรรค นิสสัคคิกกัณท์

(ห้ามสะสมบาตร)

นางภิกษุณีที่เป็นคณะเดียวกัน ๖ รูป สะสมบาตรไว้มาก เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีสะสมบาตร ต้องนิสสัคคิยาจิตตีย์. (บาตรที่นับว่าสะสม คือนอกจากที่ใช้ประจำ ๑ ลูก และนอกจากที่ทำวัฏบัต หรือทำให้เป็นสองเจ้าของ คืออนุญาตให้ผู้อื่นมีสิทธิด้วย).

สิกขาบทที่ ๒ ปิตตวรรค นิสสัคคิกกัณท์

(ห้ามอธิฐานจิรวรนอกกาลและแจกจ่าย)

ชาวบ้านเห็นนางภิกษุณีกลุ่มหนึ่งมีจิรวรเก่า แต่ประพฤติดนสารวมดี จึงเลื่อมใสถวายจิรวรนอกกาลแก่ภิกษุณีสงฆ์. นางอุลลันทากิษุณีอ้างว่าตนกราลกฐินแล้ว จึงอธิฐานเป็นจิรวรในกาล ให้แจกจ่าย (เมื่อทำวิธีนี้ จิรวรก็คงตกเป็นของนางอุลลันทากิษุณี ในฐานะเป็นผู้มีพรรษามาก). เจ้าของจิรวรถามนางภิกษุณีที่ตนประสงค์จะให้ได้รับ ทราบว่าไม่ได้รับ เพราะนางอุลลันทากิษุณีทำไปอย่างนั้น จึงติเตียน. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามอธิฐานจิรวรนอกกาล เป็นจิรวรในกาล แล้วแจกจ่ายทรงปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ล่วงละเมิด.

สิกขาบทที่ ๓ ปิตตวรรค นิสสัคคิกกัณท์

(ห้ามชิงจิรวรคืนเมื่อแลกเปลี่ยนกันแล้ว)

นางอุลลันทากิษุณีแลกจิรวรกับภิกษุณีรูปอื่นแล้ว ภายหลังชวนแลกคืนตามเดิม พร้อมทั้งชิงเอาทั้ง ๆ ที่อีกฝ่ายหนึ่งยังไม่ทันตกลงประการไร. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ชิงคืนเอง หรือใช้ให้ผู้อื่นชิง.

สิกขาบทที่ ๔ ปิตตวรรค นิสสัคคิกกัณท์

(ห้ามขอของอย่างหนึ่งแล้วขออย่างอื่นอีก)

อุบาสกคนหนึ่งถามนางอุลลันทากิษุณีว่า ต้องการอะไร นางตอบว่า ต้องการเนยใส เขาจึงซื้อเนยใสมาถวาย นางกลับบอกว่า ไม่ต้องการเนยใส แต่ต้องการน้ำมัน. เขาจึงเอาเนยใสไปคืน จะขอน้ำมันมาแทน แต่พ่อค้าไม่ยอมให้คืน. เขาจึงติเตียนนางอุลลันทากิษุณี. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามขอของอย่างหนึ่ง แล้วขอของอย่างอื่นอีก ทรงปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ประพฤติเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๕ ปัตตวรรค ในนิสสัคคิกัณฑ์

(ห้ามสิ่งซื้อของกลับกลอก)

อุบาสกผู้หนึ่งเอาเงิน ๑ กหาปณะฝากไว้ที่พ่อค้าในตลาด แล้วบอกกับนางอุลลันหาภิกษุณีว่า ต้องการอะไรในราคานั้นให้ไปนำมา. นางใช้นางสิกขมานา (สามเณรีผู้กำลังศึกษา คือสามเณรีที่เตรียมตัวจะเป็นนางภิกษุณีตามระยะกาลกำหนด) ผู้หนึ่ง ให้ไปนำน้ำมันมาราคา ๑ กหาปณะ ครั้นนำมาแล้ว สิ่งเปลี่ยนใหม่กว่า ไม่ต้องการน้ำมัน แต่ต้องการเนยใส. นางสิกขมานานำน้ำมันไปคืน จะขอเนยใสมา พ่อค้าไม่ยอมรับคืน. นางสิกขมานาก็นำเนยใสให้. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตติยกัณฑ์แก่นางภิกษุณีผู้ซื้อของกลับกลอกเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๖ ปัตตวรรค นิสสัคคิกัณฑ์

(ห้ามจ่ายของผิดวัตถุประสงค์เดิม)

พวกอุบาสกเรียไรกันเพื่อทำจีวรถวายภิกษุณีสงฆ์ แล้วเก็บของไว้ ณ บ้านของพ่อค้าผ้านคนหนึ่ง เข้าไปหานางภิกษุณีทั้งหลาย สั่งว่า ถ้าต้องการจีวรให้ไปรับมาจัดแบ่งกัน. นางภิกษุณีทั้งหลายเอาผ้านั้นไปจ่ายแลกเภสัชมาบริโภคเสียเอง. เขารู้เข้าก็พากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตติยกัณฑ์แก่นางภิกษุณี ที่เอาของที่เขาประสงค์จะจงเพื่อประโยชน์อย่างหนึ่ง ถวายแก่สงฆ์ไว้ไปจ่ายแลกของอื่น.

สิกขาบทที่ ๗ ปัตตวรรค นิสสัคคิกัณฑ์

(ห้ามขอของมาจ่ายแลกของอื่น)

พวกอุบาสกเรียไรกันเพื่อทำจีวรถวายภิกษุณีสงฆ์ แล้วเก็บของไว้ที่บ้านของพ่อค้าผ้านคนหนึ่ง เข้าไปหานางภิกษุณีทั้งหลาย สั่งว่า ถ้าต้องการจีวร ก็ให้ไปรับมาจัดแบ่งกัน. นางภิกษุณีขอผ้านั้นด้วยตนเองแล้วเอาบริขารนั้นไปจ่ายแลกเภสัชมาบริโภค. เขารู้เข้าก็พากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตติยกัณฑ์แก่นางภิกษุณี ที่เอาของที่เขาประสงค์จะจงเพื่อประโยชน์อย่างหนึ่ง ถวายแก่พระสงฆ์ซึ่งตนขอมาเองไปจ่ายแลกของอื่น.

สิกขาบทที่ ๘ ปัตตวรรค นิสสัคคิกัณฑ์

(ห้ามจ่ายของของคณะแลกของอื่น)

ชนกลุ่มหนึ่งเรียไรกันเพื่อทำข้าวยาคุถวายนางภิกษุณีทั้งหลาย (ในที่นี้ไม่ใช่คำว่า สงฆ์ ด้วยมุ่งหมายหมู่ภิกษุณีที่ลำบากด้วยข้าวยาคุ) แล้วฝากของไว้ที่บ้านพ่อค้าคนหนึ่ง เข้าไปหานางภิกษุณีทั้งหลาย สั่งว่า ถ้าต้องการข้าวยาคุ ให้ไปเอาข้าวสารมาต้มเป็นข้าวยาคุบริโภค. นางภิกษุณีทั้งหลายเอาของนั้นจ่ายแลกเภสัชมาบริโภค. เขาทราบเข้าพากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยาจิตติยกัณฑ์แก่นางภิกษุณี ที่เอาของที่เขาประสงค์จะจงเพื่อประโยชน์อย่างหนึ่ง ถวายไว้แก่คณะนางภิกษุณีมาจ่ายแลกของอย่างอื่น. (ความต่างกันของสิกขาบทนี้ กับสิกขาบทที่ ๖ ที่ ๗ อยู่ที่คณะกับสงฆ์ คณะหมายถึง ๒-๓ รูป สงฆ์หมายถึง ๔ รูปขึ้นไป).

สิกขาบทที่ ๙ ปัตตวรรค นิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามขอของของคณะมาจ่ายแลกของอื่น)

เรื่องเช่นเดียวกับสิกขาบทที่ ๘ เป็นแต่นางภิกษุณีขอก่อนแล้วจึงจ่ายแลกของ ทำนองเดียวกับสิกขาบทที่ ๗ เป็นแต่สิกขาบทนี้เขาถวายแก่คณะ.

สิกขาบทที่ ๑๐ ปัตตวรรค นิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามขอของบุคคลมาจ่ายแลกของอื่น)

เรื่องทำนองเดียวกับสิกขาบทที่ ๙ เป็นแต่เขาถวายของเป็นส่วนบุคคลสำหรับค่าทำความสะอาดบริเวณ แต่ผู้รับเอามาจ่ายแลกแก่สัช.

จีวรวรรค (วรรคว่าด้วยจีวร)

สิกขาบทที่ ๑ จีวรวรรค นิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามขอผ้าห่มหนาวเกินราคา ๑๖ กหาปณะ)

พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเลื่อมใสในธรรมเทศนาของนางอุลลันทนาภิกษุณี ออกปากให้ขอของได้ นางจึงขอผ้ากัมพลราคาแพง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีที่ขอ (หรือให้เขาจ่าย) ผ้าห่มหนาว ราคาเกิน ๔ กังสะ (๑๖ กหาปณะ).

สิกขาบทที่ ๒ จีวรวรรค นิสสัคคิยกัณฑ์

(ห้ามขอผ้าห่มฤดูร้อน ราคาเกิน ๑๐ กหาปณะ)

พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเลื่อมใสในธรรมเทศนาของนางอุลลันทนาภิกษุณี ตรัสให้ขอสิ่งที่ต้องการได้ นางขอผ้าเปลือกไม้ ก็ถวายผ้าเปลือกไม้ตามประสงค์. มนุษย์ทั้งหลายพากันติเตียนว่ามักมาก (เข้าใจว่าจะขอผ้าที่ทรงห่มอยู่ซึ่งมีราคาแพง). พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณี เมื่อขอผ้าห่มฤดูร้อน ขอผ้าเกินราคา ๒ กังสะครึ่ง (๑๐ กหาปณะ).^{*}

(หมายเหตุ : นิสสัคคิยกัณฑ์ที่แสดงไว้นี้ มีเพียง ๑๒ สิกขาบท ทั้ง ๆ ที่กล่าวว่ามี ๓๐ สิกขาบท เพราะนำของภิกษุมานำใช้ ๑๘ สิกขาบท. กล่าวอีกอย่างหนึ่งนิสสัคคิยปาจิตตีย์ของภิกษุ ๓๐ สิกขาบทนั้น เอาออกเสีย ๑๒ นำมาใช้สำหรับนางภิกษุณีได้ ๑๘ สิกขาบท. ที่เอาออก ๑๒ คือสิกขาบทที่ ๔ ที่ ๕ แห่งจีวรวรรค; สิกขาบทที่ ๑ ถึง ๗ แห่งโกสิยวรรค; สิกขาบทที่ ๑ ที่ ๘ และที่ ๙ แห่งปัตตวรรค ดูหน้า ๑๕๖ ถึง ๑๖๑).

ปาจิตติยกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติปาจิตตีย์ ที่ไม่ต้องสละสิ่งของ)

(ในเล่มนี้แสดงเฉพาะที่เป็นของนางภิกษุณีแท้ ๆ ๙๖ สิกขาบท ส่วนอีก ๗๐ สิกขาบทนำของภิกษุมานำใช้ จึงรวมเป็น ๑๖๖ สิกขาบท ใน ๙๖ สิกขาบทนี้ แบ่งออกเป็น ๙ วรรค วรรคที่ ๑ ถึงวรรคที่ ๗ มีวรรคละ ๑๐ สิกขาบท วรรคที่ ๘ และที่ ๙ วรรคละ ๑๓ สิกขาบท).

๑. มีข้อนำสังเกตอยู่ ๒ แห่ง คือผ้าห่มฤดูหนาว ใช้คำว่า ผ้าห่มหนัก (ครุปาปฺรณ) ผ้าห่มฤดูร้อน ใช้คำว่า ผ้าห่มเบา (ลหุปาปฺรณ) คำว่า ขอ แปลหักจากคำว่า “ทำให้เขาจ่าย” (เจตาเปยฺย)

ลสุณวรรคที่ ๑

(วรรคว่าด้วยกระเทียม)

สิกขาบทที่ ๑ ลสุณวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันทกระเทียม)

อุบาสกผู้หนึ่งอนุญาตให้ภิกษุณีสงฆ์ขอรกระเทียมได้ พร้อมทั้งสั่งคนเฝ้าไว้ให้จัดถวาย วันหนึ่งนางภิกษุณีหลายรูปไปขอรกระเทียม เผอิญกระเทียมที่บ้านหมด เขาจึงให้ไปเก็บเอาเองที่ไร่. นางอุลลันทาทาภิกษุณี ไม่รู้จักประมาณ ใช้คนเก็บไปเสียมากมาย. คนเฝ้าไร่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่ฉันทกระเทียม. (คงเพื่อป้องกันไม่ให้ไปเที่ยวขอรกระเทียมชาวบ้านอีก).

สิกขาบทที่ ๒ ลสุณวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนำขนในที่แคบออก)

นางภิกษุณีไปอาบน้ำเปื้อนสกปรกในท่าน้ำอันเดียวกับหญิงแพศยา (โสเภณี) ถูกพวกหญิงแพศยา ยกโทษติเตียนว่า นำขนในที่แคบออกเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคมก. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่ให้นำขนในที่แคบ^๑ ออก.

สิกขาบทที่ ๓ ลสุณวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามใช้ผ้ามีอดบกันด้วยความกำหนัด)

นางภิกษุณี ๒ รูปเกิดความกำหนัด จึงเข้าห้องใช้ผ้ามีอดบ^๒ (ตามเนื้อตัวของกันและกัน) พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๔ ลสุณวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามใช้สิ่งที่ทำด้วยยางไม้)

นางภิกษุณีมีความกำหนัด ใช้สิ่งที่ทำด้วยยางไม้ใส่ในองค์กำเนิด. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น. (คำว่า ยางไม้ กินความถึงไม้, แป้ง, ดินเหนียว โดยที่สุด แม้ใบบัว-คำอธิบายท้ายสิกขาบท).

สิกขาบทที่ ๕ ลสุณวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามชำระลึกเกิน ๒ ขอนิ้ว)

พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้นางภิกษุณีใช้น้ำชำระได้เมื่อบัสสาวะ ภิกษุณีบางรูปใช้น้ำชำระลึกเกินไปทำให้เป็นแผล. จึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ใช้น้ำชำระลึกเกิน ๒ ขอนิ้ว. (เพื่อป้องกันการกระทำด้วยความกำหนัด-คำอธิบายท้ายสิกขาบท)

๑. คำว่า ที่แคบ หมายถึงรักแร้ทั้งสองและองค์กำเนิด

๒. มีคำอธิบายท้ายสิกขาบทว่า เมื่อกำหนดยินดีสัมผัส แม้ใช้ใบบัวที่องค์กำเนิด ต้องปาจิตติย์

สิกขาบทที่ ๖ สุตตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเข้าไปยืนถือน้ำและพัดในขณะที่ภิกษูกำลังฉัน)

มหาอำมาตย์ผู้หนึ่งออกบวช ภริยาก็ออกบวชเป็นนางภิกษุณีด้วย เวลานั้น นางภิกษุณีที่เคยเป็นภริยามายืนถือภาชนะน้ำดื่มและถือพัดปฏิบัติอยู่ ภิกษุที่เคยเป็นสามีเห็นไม่เหมาะจึงห้ามปราม นางโกรธจึงเอาภาชนะน้ำคว่ำลงไปบนศีรษะและเอาพัดตีภิกษุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้เข้าไปยืนถือภาชนะน้ำและพัดเมื่อภิกษูกำลังฉัน.

สิกขาบทที่ ๗ สุตตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำการหลายอย่างกับข้าวเปลือกดิบ)

นางภิกษุณีไปขอข้าวเปลือกดิบได้มา แต่ถูกแย่งชิงที่ประตูเมือง พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ขอเอง, ไล่ให้ขอ, ผัดเอง, ไล่ให้ผัด, ตำเอง, ไล่ให้ตำ ซึ่งข้าวเปลือกดิบนั้น หุงต้มเอง ไล่ให้หุงต้ม ฉันข้าวนั้น. (คือฉันข้าวที่ตนทำ หรือไล่ให้ทำอย่างใดอย่างหนึ่งเกี่ยวกับข้าวเปลือกดิบนั้น ต้องอาบัติ).

สิกขาบทที่ ๘ สุตตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทิ้งของนอกฝานอกกำแพง)

นางภิกษุณีถวายอุจจาระใส่ภาชนะ เเทลงไปในอกฝา ตกใส่ศีรษะของพราหมณ์คนหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่ทิ้ง หรือไล่ให้ทิ้งอุจจาระ, ปัสสาวะ, ขยะ, หรือของที่เป็นเดน นอกฝาหรือนอกกำแพง.

สิกขาบทที่ ๙ สุตตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทิ้งของเช่นนั้นลงบนของเขียวสด)

นางภิกษุณีทิ้งอุจจาระ เป็นต้น ลงในนาของพราหมณ์ผู้หนึ่ง พราหมณ์ได้เตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่ทิ้ง หรือไล่ให้ทิ้งอุจจาระ, ปัสสาวะ, หรือของที่เป็นเดน ในของเขียวสด.

สิกขาบทที่ ๑๐ สุตตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามไปดูฟ่อนรำขบร้อง)

มีงานมหรสพบนยอดเขารุงราชคฤห์ นางภิกษุณีไปดู มีผู้ตีเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ไปดูการฟ่อนรำ การขบร้อง การบรรเลง.

อรรถการวรรคที่ ๒

(วรรคว่าด้วยเวลากลางคืน)

สิกขาบทที่ ๑ อรรถการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามยืนหรือสนทนาสองต่อสองกับบุรุษในที่มืด)

นางภิกษุณีบางรูปยืนบ้าง สนทนาบ้าง กับบุรุษสองต่อสองในราตรีอันมืด มิได้ตามประทีป. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๒ อันธการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามยืนหรือสนทนาสองต่อสองกับบุรุษในที่ลับ)

นางภิกษุณีบางรูปยืนบ้าง สนทนาบ้าง กับบุรุษสองต่อสองในที่ลับ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๓ อันธการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามยืนหรือสนทนาสองต่อสองกับบุรุษในที่แจ้ง)

นางภิกษุณีบางรูปเห็นว่า ห้ามทำ เช่น สิกขาบทที่ ๒ ในที่ลับ จึงยืนบ้าง สนทนาบ้าง กับบุรุษสองต่อสองในที่แจ้ง มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๔ อันธการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำเช่นนั้นในที่อื่นอีก)

นางอุลลันทากิษุณี กับบุรุษสองต่อสอง ยืนอยู่บ้าง สนทนากันบ้าง กระซิบที่หูกันบ้าง ส่งนางภิกษุณีที่เป็นเพื่อนไปเสียบ้าง ในถนนรถบ้าง ในถนนคันบ้าง (ถนนเช่นนี้ เข้าทางไหนต้องออกทางนั้น) ในทางแยกบ้าง. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติแก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๕ อันธการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเข้าบ้านผู้อื่นแล้วเวลากลับไม่บอกลา)

นางภิกษุณีบางรูปไปฉันประจำในบ้านหนึ่ง. วันหนึ่งเมื่อฉันเสร็จแล้วก็หนีไปโดยมิได้บอกลาเจ้าของบ้าน. นางทาสีกวาดบ้าน จึงเอาเครื่องลาดใส่ลงไปในภาชนะ. เจ้าของบ้านไม่เห็นเครื่องลาด จึงถามเธอกับนางภิกษุณี นางภิกษุณีตอบว่าไม่ทราบ. เขาก็ทวงเธอกับนางภิกษุณี บริภาษเอาแล้วตัดการถวายอาหารประจำ. ภายหลังคนทั้งหลายพบเครื่องลาดนั้นในภาชนะ จึงให้เจ้าของบ้านไปขอขมานางภิกษุณีนั้น. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้เข้าไปสู่สกุลก่อนเวลาอาหาร (ก่อนเที่ยง) นั่งบนอาสนะแล้ว ไม่บอกลาเจ้าของบ้านก่อนหนีไป.

สิกขาบทที่ ๖ อันธการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนั่งนอนบนอาสนะโดยไม่บอกเจ้าของบ้านก่อน)

นางอุลลันทากิษุณีเข้าไปสู่สกุลในเวลาหลังอาหาร (เที่ยงไปแล้ว) ไม่บอกเจ้าของบ้าน นั่งบ้าง นอนบ้าง เหนืออาสนะ^๑ มนุษย์ทั้งหลายละอายนาง ก็ไม่นั่งไม่นอนเหนืออาสนะ (เกรงจะเป็นการตีเสมอ) และพากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่เข้าสู่สกุลในเวลาหลังอาหาร ไม่บอกเจ้าของบ้านก่อน นั่งหรือนอนบนอาสนะ.

๑. อาสนะ คือเครื่องลาดหรือปูลาด แต่ในท้ายสิกขาบทแก้วว่า ที่ว่างแห่งบัลลังก์ จึงหมายความว่า นั่งบนเก้าอี้ ก็ชื่อนั่งบนอาสนะ

สิกขาบทที่ ๗ อังถการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามปูลาดที่นอนในบ้านโดยไม่บอกเจ้าของบ้าน)

นางภิกษุณีหลายรูปเดินทางไปสู่กรุงสาวัตถี ในระหว่างทางแวะขออาศัยพักกับสกุลพราหมณ์แห่งหนึ่ง. นางพราหมณ์ขอให้รอกจนกว่าพราหมณ์ผู้สามีจะกลับมา. นางภิกษุณีก็ปูลาดที่นอน ด้วยคิดว่าจะรอแล้วนั่งบ้าง นอนบ้าง. พราหมณ์นั้นมาในเวลากลางคืน ถ้าม ทราบความแล้ว สั่งให้ไล่ออกไป. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้เข้าสู่สกุลในเวลาวิกาล ไม่บอกเจ้าของบ้านก่อนปูลาด หรือใช้ให้ปูลาดที่นอนแล้วนั่งหรือนอน.

สิกขาบทที่ ๘ อังถการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามติเตียนผู้อื่นไม่ตรงกับที่ฟังมา)

นางภัททาภาปิลาณีเห็นศิษย์ที่ตนเป็นอุปัชฌายะ* บวชให้ รับผิดชอบ จึงกล่าวแก่นางภิกษุณีทั้งหลายว่า “แม่เจ้าทั้งหลาย ! นางภิกษุณีนี้อุปฐากเราดี เราจักให้จิ๋วแก่เธอ.” นางภิกษุณีนั่นก็เที่ยวพูดยกโทษแก่ผู้อื่นด้วยถ้อยคำ (ประชด) ที่ถือมาผิด จำมาผิดว่า “ได้ยินว่า ข้าพเจ้าอุปฐากแม่เจ้าไม่ดี แม่เจ้าจึงไม่ให้จิ๋วแก่ข้าพเจ้า.” ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ยกโทษผู้อื่นด้วยถ้อยคำที่ถือมาผิด ทรงจำผิด.

สิกขาบทที่ ๙ อังถการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามสาปแช่งด้วยเรื่องนรกหรือพรหมจรรย์)

ของของนางภิกษุณีหลายรูปหาย นางภิกษุณีจึงพากันถามนางจันณฑาสภิกษุณีว่า เห็นบ้างไหม ? นางจันณฑาสภิกษุณีก็สาปแช่งตัวเอง สาปแช่งผู้อื่นว่า ถ้าข้าพเจ้าเอาของไป ขอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์ ขอให้ตกนรก ถ้าใครหาความจริง ก็ขอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์ ให้ตกนรก. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้สาปแช่งตัวเองหรือผู้อื่นด้วยนรกหรือพรหมจรรย์.

สิกขาบทที่ ๑๐ อังถการวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำร้ายตัวเองแล้วร้องไห้)

นางจันณฑาสภิกษุณีทะเลาะกับนางภิกษุณีอื่น ๆ ก็ตีกอกหัวแล้วร้องไห้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำร้ายตัวเองแล้วร้องไห้.

นคควรรคที่ ๓

(วรรคว่าด้วยเรื่องเปลือยกาย)

สิกขาบทที่ ๑ นคควรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเปลือยกายอาบน้ำ)

นางภิกษุณีเปลือยกายอาบน้ำร่วมกับหญิงแพศยา ในทำนองอันเดียวกัน ถูกพูดเย้ยหยันต่าง ๆ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้เปลือยกายอาบน้ำ.

๑. คำว่า อุปัชฌายะ สำหรับนางภิกษุณีใช้ว่า ปวัตตินี ก็ได้ อุปัชฌายา ก็ได้

สิกขาบทที่ ๒ นัคควรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำผ้าอาบนํ้ายาวใหญ่เกินประมาณ)

นางภิกษุณีพวก ๖ ทำผ้าอาบนํ้าเกินประมาณย้อยไปข้างหน้าข้างหลัง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่ทำความผ้าอาบนํ้าเกินประมาณ คือ ยาวเกิน ๔ คืบ กว้าง ๒ คืบ ด้วยคืบพระสุคต.

สิกขาบทที่ ๓ นัคควรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพุดแล้วไม่ทำ)

นางอุลลันทนาภิกษุณีพุดกับภิกษุณีรูปหนึ่งว่า ผ้าทำจีวรของท่านดี แต่จีวรทำไว้ไม่ดี เย็บไว้ไม่ดี. นางภิกษุณีนั้นจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าจะเลาะออก ท่านจะเย็บให้ใหม่. นางอุลลันทนาภิกษุณีรับปากว่า จะเย็บให้. นางภิกษุณีนั้นเลาะจีวรนั้นแล้ว จึงให้แก่นางอุลลันทนาภิกษุณี. นางพุดว่า จะเย็บ ๆ แต่ก็ไม่เย็บ หรือชวนชวายเป็นผู้อื่นเย็บ. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้เลาะหรือให้เลาะจีวรแล้ว ภายหลังไม่มีเหตุขัดข้อง ไม่เย็บเองหรือไม่ชวนชวายเป็นผู้อื่นเย็บ เว้นไว้แต่พักไว้เพียง ๔-๕ วัน.

สิกขาบทที่ ๔ นัคควรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเว้นการใช้ผ้าซ้อนนอกเกิน ๕ วัน)

นางภิกษุณีทั้งหลายผากจีวรกับนางภิกษุณีด้วยกันแล้วจาริกไปสู่ชนบท จีวรเหล่านั้นเก็บไว้นานก็เประเปื้อน. นางภิกษุณี (ที่รับผาก) จึงนำออกตาก. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่เว้นการใช้ผ้าซ้อนนอกเกิน ๕ วัน.

(หมายเหตุ : ตามธรรมดานางภิกษุณีมีผ้าสำหรับใช้ประจำ ๕ ผืน คือ ๑. สังฆาฏิ (ผ้าซ้อนนอกสำหรับใช้เมื่อนั่ง) ๒. อุตตราสงค์ (ผ้าห่ม) ๓. อันตราสก (ผ้าถุง) ๔. สังกัจฉิกะ (ผ้ารัดหรือผ้าโอบ) ๕. อุทกสาฎิกา (ผ้าอาบนํ้า). พิจารณาตามสิกขาบทนี้ เป็นเชิงห้าม เว้นการใช้ผ้าซ้อนนอก คือสังฆาฏิอย่างเดียว แต่ในคำอธิบายท้ายสิกขาบท ขยายความเป็นว่า เว้นผืนใดผืนหนึ่งใน ๕ ผืน เกิน ๕ วันไม่ได้คำว่า เว้น คือไม่นั่งไม่ห่มหรือไม่ตากแดด).

สิกขาบทที่ ๕ นัคควรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามใช้จีวรสับกับของผู้อื่น)

นางภิกษุณีรูปหนึ่งเที่ยวบิณฑบาต แล้วตากจีวรที่เปียกไว้ เข้าไปสู่วิหาร. ภิกษุณีอีกรูปหนึ่ง จึงห่มจีวรนั้นเข้าไปสู่บ้าน. เจ้าของจีวรออกมาเที่ยวถามหา ทราบความก็ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่ใช้จีวรสับกับของผู้อื่น. (ได้รับอนุญาตจากเจ้าของก่อนไม่เป็นอาบัติ).

สิกขาบทที่ ๖ นัคควรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำอันตรายลากจีวรของสงฆ์)

สกุลอุปฐากของนางอุลลันทนาภิกษุณีกล่าวว่า ใครจักถวายเป็นลาภแก่ภิกษุณีสงฆ์. นางกลับตบตบด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายมีกิจมาก มีกรณีะมาก, ไฟไหม้เรือนของเขา. เขาจึงติเตียนที่ทำอันตรายไทยธรรม (ของถวาย)

ของเขา และทำให้เขาเสื่อมจากทรัพย์และจากบุญ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำอันตรายลามกจิรวรของสงฆ์.

สิกขาบทที่ ๗ นคควรรค ปาจิตตยกัณฑ์

(ห้ามยับยั้งการแบ่งจีวรอันเป็นธรรม)

จีวรนอกกาลเกิดขึ้นแก่ภิกษุณีสงฆ์ ภิกษุณีสงฆ์จึงประชุมกันเพื่อแบ่งจีวรนั้น. นางอุลลันหนาภิกษุณีถือเอาเหตุที่ศิษย์ของตนลืกลงไปที่อื่น คัดค้านมิให้แบ่ง. ภิกษุณีทั้งหลายจึงแบ่งไม่ได้. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีที่คัดค้านการแบ่งจีวรอันเป็นธรรม.

สิกขาบทที่ ๘ นคควรรค ปาจิตตยกัณฑ์

(ห้ามให้สมณจีวรแก่กฤหัสถ์หรือนักบวช)

นางอุลลันหนาภิกษุณีให้สมณจีวร (ผ้าที่ทำสำเร็จรูปสำหรับภิกษุณี) แก่นักแสดงละครบ้าง, นักฟ้อนบ้าง, นักกระโดดบ้าง, นักเล่นกลบ้าง, นักเล่นกลองบ้าง^๑ โดยขอให้เขาสรรเสริญตนในที่ประชุมชน. พวกนั้นก็เที่ยวสรรเสริญต่าง ๆ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ให้สมณจีวรแก่ผู้ครองเรือน แก่นักบวช (นอกศาสนา) ชายหรือหญิง.

สิกขาบทที่ ๙ นคควรรค ปาจิตตยกัณฑ์

(ห้ามทำให้กิจการชะงักด้วยความหวังลอย ๆ)

สกุลอุปฐากของนางอุลลันหนาภิกษุณีกล่าวว่า ถ้าสามารถก็จะถวายจีวรแก่ภิกษุณีสงฆ์. เมื่อภิกษุณีทั้งหลายจำพรรษาเสร็จแล้ว ก็ประชุมกันจะแบ่งจีวร นางอุลลันหนาภิกษุณีคัดค้านให้รอไปก่อน อ้างว่าภิกษุณีสงฆ์ยังหวังจะได้จีวรอยู่. เมื่อ (รอไปพอสมควรแล้ว) ภิกษุณีทั้งหลายก็เตือนเรื่องจีวรที่จะได้นั้น. นางอุลลันหนาภิกษุณีจึงไปเตือนสกุลที่เขาวางจะให้ เขาตอบว่า เขาไม่สามารถให้เสียแล้ว. ภิกษุณีทั้งหลายจึงติเตียนนางอุลลันหนาภิกษุณีที่ทำให้คอยจนเกินสมัยสำหรับทำจีวร. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีที่ทำให้ล่วงเลยสมัยทำจีวรไปด้วย (อ้าง) ความหวังว่าจะได้จีวรที่เพียงเขาพูดไว้.

สิกขาบทที่ ๑๐ นคควรรค ปาจิตตยกัณฑ์

(ห้ามคัดค้านการเพิกถอนกฐินที่อุกกรรม)

อุบาสกผู้หนึ่งสร้างวิหารถวายสงฆ์ และใครจะถวายจีวรนอกกาลแก่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ในการฉลองวิหารนั้น จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อขอให้ทรงเพิกถอน (ภาษาพระว่า เตาะ) กฐิน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตโดยให้ประชุมสงฆ์สวดประกาศ ขอมติในการเพิกถอนกฐิน. แต่ในภิกษุณีสงฆ์ ไม่มีใครทำการนี้สำเร็จ เพราะนางอุลลันหนาภิกษุณีคัดค้านไว้ด้วยหวังจะได้ลามกจิรวรเป็นส่วนตัว. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้คัดค้านการเพิกถอนกฐินอันเป็นธรรม.

๑. คำว่า นักเล่นกลอง แปลจากคำว่า กุมภณิกา

ศุภกัณฐวรรคที่ ๔

(วรรคว่าด้วยการนอนร่วมกัน)

สิกขาบทที่ ๑ ศุภกัณฐวรรค ปาจิตติยกัณท์

(ห้ามนอนบนเตียงเดียวกันสองรูป)

นางภิกษุณีสองรูปนอนร่วมกันบนเตียงเดียวกัน พวกภิกษุณีพากันติเตียนว่าทำเหมือนคฤหัสถ์. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่นอนบนเตียงเดียวกันสองรูป.

สิกขาบทที่ ๒ ศุภกัณฐวรรค ปาจิตติยกัณท์

(ห้ามใช้เครื่องปูลาดและผ้าห่มร่วมกันสองรูป)

นางภิกษุณีสองรูปนอนร่วมกัน ใช้เครื่องปูลาดและห่มผืนเดียวกัน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๓ ศุภกัณฐวรรค ปาจิตติยกัณท์

(ห้ามแก่งัดความรำคาญแก่นางภิกษุณี)

มนุษย์ทั้งหลายพากันสรรเสริญนางภัททาภาปิลาณีภิกษุณีด้วยประการต่าง ๆ. นางอุลลันทาทาภิกษุณีริษยา จึงเดินจงกรม (เดินกลับไปกลับมา) บ้าง ยืนบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง สอนธรรมบ้าง ใช้ให้สอนบ้าง ทำการทอ่งบ่นบ้าง เบื่องหน้า นางภัททาภาปิลาณี (เพื่อแก่งัดความรำคาญให้). พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้แก่งัดความรำคาญแก่นางภิกษุณี.

สิกขาบทที่ ๔ ศุภกัณฐวรรค ปาจิตติยกัณท์

(ห้ามเพิกเฉยเมื่อศิษย์ไม่สบาย)

นางอุลลันทาทาภิกษุณีไม่พยาบาลเอง ไม่ชวนช่วยเพื่อให้ผู้อื่นพยาบาลสหชวีณี (คือนางภิกษุณีที่ตนเป็นอุปัชฌายะ บวชให้) ผู้เป็นไข้ เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๕ ศุภกัณฐวรรค ปาจิตติยกัณท์

(ห้ามจุดคร่านางภิกษุณีออกจากที่อยู่)

นางอุลลันทาทาภิกษุณี ให้ที่อยู่แก่นางภัททาภาปิลาณีภิกษุณีแล้ว ภายหลังมีจิตริษยา โกรธเคืองจุดคร่านางภัททาภาปิลาณี จากที่อยู่ เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ให้ที่อยู่แก่นางภิกษุณีแล้ว โกรธเคือง จุดคร่าเองหรือใช้ให้จุดคร่าออกไป.

สิกขาบทที่ ๖ ศุภกัณฐวรรค ปาจิตติยกัณท์

(ห้ามคลุกคลีกับคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี)

นางจันทกาลิภิกษุณีคลุกคลีกับคฤหบดีบ้าง บุตรคฤหบดีบ้าง เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่คลุกคลีกับคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี เป็นผู้อันนางภิกษุณีทั้งหลายดักเตือนแล้ว ไม่ฟัง ภิกษุณีสงฆ์สวดประกาศให้ละเลิก ครบ ๓ ครั้ง แล้วก็ยังไม่ละเลิก.

สิกขาบทที่ ๗ ศุภฏฐวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเดินทางเปลี่ยวตามลำพัง)

นางภิกษุณีเดินทางเปลี่ยว มีภัยเฉพาะหน้า ภายในแคว้นแคว้น โดยมีได้ไปกับหมู่เกวียน ถูกพวกนักเลงประทุษร้าย เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้เดินทางเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๘ ศุภฏฐวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเดินทางเช่นนั้นนอกแคว้นแคว้น)

ความในสิกขาบทนี้เหมือนกับสิกขาบทที่ ๗ ต่างแต่ห้ามเดินทางเช่นนั้นนอกแคว้นแคว้น คือออกนอกรัฐระ (เช่น จากแคว้นกาสิไปสู่แคว้นมคธ).

สิกขาบทที่ ๙ ศุภฏฐวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเดินทางภายในพรรษา)

นางภิกษุณีเดินทางภายในพรรษา เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๑๐ ศุภฏฐวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามอยู่ประจำที่เมื่อจำพรรษาแล้ว)

นางภิกษุณีอยู่จำพรรษาในกรุงราชคฤห์. ในฤดูหนาว ในฤดูร้อน ก็คงอยู่ประจำในที่นั้น เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้จำพรรษาแล้วไม่หลีกไปสู่ที่จาริก แม้สิ้นระยะทาง ๕-๖ โยชน์.

จิตตาคารวรรคที่ ๕

(วรรคว่าด้วยอาคารอันวิจิตร*)

สิกขาบทที่ ๑ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามไปดูพระราชวังและอาคารอันวิจิตร เป็นต้น)

มนุษย์ทั้งหลายพากันไปดูอาคารอันวิจิตร (ด้วยลวดลาย) ในอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล นางภิกษุณีพวก ๖ ก็พากันไปดูบ้าง. มีผู้ติเตียนว่าทำตนเหมือนคฤหัสถ์. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้ไปดูพระราชวังก็ตาม, อาคารอันวิจิตรก็ตาม, ป่าก็ตาม, สวนก็ตาม, สระน้ำก็ตาม.

๑. คำว่า จิตตาคาร หรืออาคารอันวิจิตรนี้ ฝรั่งมีความเห็นว่า ควรแปลว่า อาคารที่แสดงจิตรกรรม (Picture Gallery). คำอธิบายท้ายสิกขาบทว่า เป็นที่เล่นที่รื่นรมย์ของมนุษย์ทั้งหลาย

สิกขาบทที่ ๒ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามใช้อาสน์และบัลลังก์)

นางภิกษุณีใช้อาสน์ (ม้ายาว) บ้าง บัลลังก์ (เก้าอี้สวมบุด้วยขนสัตว์) บ้าง มีผู้ติเตียนว่า ใช้ของอย่างคฤหัสถ์. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีใช้อาสน์และบัลลังก์. (อาสน์ที่ ตัดเท้าออก, บัลลังก์ ร่อนวมขนสัตว์ออก ใช้ได้ ไม่เป็นอาบัติ).

สิกขาบทที่ ๓ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามกรอด้าย)

นางภิกษุณีพวก ๖ กรอด้าย มีผู้ติเตียนว่า ทำการเหมือนคฤหัสถ์. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้กรอด้าย.

สิกขาบทที่ ๔ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรับใช้คฤหัสถ์)

นางภิกษุณีทำการชวนชวายเป็นคฤหัสถ์ (รับใช้). มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้รับใช้คฤหัสถ์ (เช่น หุงข้าว หรือซักผ้าให้เขา).

สิกขาบทที่ ๕ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรับปากแล้วไม่ระงับอธิกรณ์)

นางอุลลันทานภิกษุณีรับปากว่าจะระงับอธิกรณ์แล้วไม่ระงับ ไม่ชวนชวายเป็นให้ระงับ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ทำเช่นนั้นในเมื่อไม่มีเหตุขัดข้อง.

สิกขาบทที่ ๖ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้ของกินแก่คฤหัสถ์ เป็นต้น ด้วยมือ)

นางอุลลันทานภิกษุณีให้ของเคี้ยวของบริโภคด้วยมือของตนแก่นักแสดงละครบ้าง, นักฟ้อนบ้าง, นักกระโดดบ้าง, นักเล่นกลบ้าง, นักเล่นกลองบ้าง เพื่อให้เขาสรรเสริญตนในที่ชุมนุมชน. พวกนั้นก็พากันสรรเสริญต่าง ๆ. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ให้ของเคี้ยวของบริโภคด้วยมือของตนแก่คฤหัสถ์ก็ตาม แก่นักบวชชายก็ตาม หญิงก็ตาม.

สิกขาบทที่ ๗ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามใช้ผ้าห่มสำหรับผู้มีประจำเดือนเกิน ๓ วัน)

นางอุลลันทานภิกษุณีใช้ผ้าห่มสำหรับผู้มีประจำเดือนแล้วไม่สละ (คือไม่ซักแล้วเปลี่ยนให้ผู้อื่นใช้บ้าง). นางภิกษุณีที่มีประจำเดือนก็ได้ใช้ มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ใช้สำหรับผู้มีประจำเดือนครบ ๓ วันแล้วไม่สละ (มีความจำเป็น เช่น ผ้าอื่นถูกโจรลักไปหรือหายเสีย หรือไม่มีภิกษุณีผู้มีประจำเดือน ไม่เป็นอาบัติ).

๑. ในสมัยนั้นผ้าหยากร จึงมีผู้ถวายเป็นของกลาง สำหรับใช้เฉพาะผู้มีประจำเดือน เมื่อใช้แล้วต้องซักทำความสะอาด แล้วให้ผู้อื่นใช้บ้าง

สิกขาบทที่ ๘ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามครอบครองที่อยู่เป็นการประจำ)

นางอุลลันหาภิกษุณีไม่สละที่อยู่ หลีกไปสู่ที่จาริก. ที่อยู่ถูกไฟไหม้. ไม่มีใครกล้าช่วยขนของออก ด้วยเกรงว่าจะถูกหาว่าทำให้ของหาย. นางอุลลันหาภิกษุณีกลับมาถาม ทราบความ กลับยกโทษทีเดียว. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ไม่สละที่อยู่ หลีกไปสู่ที่จาริก. (เมื่อจะเดินทางไปทีอื่น ต้องมอบที่อยู่ให้นางภิกษุณีหรือนางสิกขมานา หรือสามเณรี).

สิกขาบทที่ ๙ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเรียนตริจณานวิชา)

นางภิกษุณีพวก ๖ เรียนตริจณานวิชา (วิชาภายนอกที่ไม่มีประโยชน์) มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้เรียนตริจณานวิชา.

สิกขาบทที่ ๑๐ จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามสอนตริจณานวิชา)

นางภิกษุณีพวก ๖ สอนตริจณานวิชา มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้สอนตริจณานวิชา.

อารามวรรคที่ ๖

(วรรคว่าด้วยอาราม)

สิกขาบทที่ ๑ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเข้าไปในวัดที่มีภิกษุโดยไม่บอกล่วงหน้า)

ภิกษุหลายรูปนั่งผ้าผืนเดียว (ไม่ได้ห่มจีวร) ทำจีวรอยู่ในวัดใกล้หมู่บ้าน. นางภิกษุณีไม่ได้บอกล่วงหน้า เข้าไปในวัด (คงทำให้นางเกลียดที่เข้าไปเห็นพระนั่งสบบงโดยไม่ห่มจีวร). ภิกษุเหล่านั้นพากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท และบัญญัติเพิ่มเติมอีก ๒ ครั้ง รวมเป็นข้อความว่า นางภิกษุณีรู้อยู่ไม่บอก (ล่วงหน้า) เข้าไปสู่ที่วัดที่มีภิกษุ ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๒ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามค่าหรือบริภาษภิกษุ)

นางภิกษุณีพวก ๖ โกรธเคืองพระกับปิตกะ ผู้เป็นอุปัชฌายะของพระอุบาลี คิดจะฆ่าเสีย. บางรูปเล่าให้พระอุบาลีฟัง. พระอุบาลีจึงบอกให้พระกับปิตกะทราบ. พระกับปิตกะจึงหลบซ่อน. นางภิกษุณีพวกนั้นฆ่าไม่สำเร็จ ก็โกรธเคืองพระอุบาลีว่าเป็นผู้ไปบอก จึงพากันค่าและบริภาษพระอุบาลี. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ค่า หรือบริภาษภิกษุ."

๑. อุกโกเสยย-ค่า, บริภาเสยย = บริภาษ. ตามศัพท์น่าจะเป็นว่า ค่า คือค่าตรง ๆ บริภาษ คือค่าโดยอ้อม แต่คำอธิบายท้ายสิกขาบทว่า บริภาษ คือพูดให้กลัว

สิกขาบทที่ ๓ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามบริภาษภิกษุณีสงฆ์)

นางอุลลันทากิษุณีโกรธเคืองภิกษุณีสงฆ์ ซึ่งสวดประกาศลงอุกเขปนียกรรม (ยกจากหมู่) แก่นางจักขกาลิภิกษุณี เพราะเหตุที่ไม่เห็นอาบัติ จึงดำบริภาษภิกษุณีสงฆ์ว่า “นางภิกษุณีเหล่านี้เป็นคนเขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้จักกรรม, โทษของกรรม, กรรมวิบัติหรือกรรมสมบัติ”^๑ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติยแก่นางภิกษุณีผู้บริภาษภิกษุณีสงฆ์.

สิกขาบทที่ ๔ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามฉันอีกเมื่อรับนิมนต์หรือเลิกฉันแล้ว)

พราหมณ์ผู้หนึ่งนิมนต์นางภิกษุณีหลายรูปไปฉัน. บางรูปฉันเสร็จแล้ว ไม่รับอาหารที่เขาจะเติมให้อีกแล้ว (ภาษาพระว่า ห้ามข้าวแล้ว) ก็ไปสู่สกุลญาติ บางรูปก็รับบิณฑบาตแล้วจากไป. พราหมณ์ผู้หนึ่งนิมนต์ทราบเรื่องก็ติเตียน ด้วยความน้อยใจว่า ตนไม่สามารถถวายอาหารให้ได้ตามต้องการหรืออย่างไร? พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีรับนิมนต์แล้ว หรือไม่รับอาหารที่เขาจะเติมให้อีกแล้ว เคี้ยวก็ตาม ฉันก็ตาม ซึ่งของเคี้ยว หรือของฉัน ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๕ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามพุดกีดกันภิกษุณีอื่น)

นางภิกษุณีไปบิณฑบาตในตรอกแห่งหนึ่ง ในกรุงสาวัตถี. เจ้าของบ้านนิมนต์ให้ฉันอาหารแล้วสั่งให้บอกภิกษุณีอื่นให้มาบ้าง. เธอคิดจะกีดกัน จึงพุดกับนางภิกษุณีอื่น ๆ ว่า ที่นั่นมีสุนัขร้าย มีโคดูเป็นที่เฉอะแฉะ อย่าไปเลย. ภายหลังความแตก เพราะนางภิกษุณีรูปอื่นไปทางตรอกนั้น ได้รับนิมนต์ให้ฉันแล้วถูกต่อว่า ว่าเหตุไฉนนางภิกษุณีทั้งหลายจึงไม่มา. เมื่อเขาทราบความก็พากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติยแก่นางภิกษุณีผู้ตระหนี่สกุล (คือพุดกีดกันมิให้ภิกษุณีรูปอื่นไปสู่สกุล หรือแกล้งพุดติเตียนนางภิกษุณีด้วยกันให้เขาฟังเพื่อจะได้ฉันแต่ตนผู้เดียว).

สิกขาบทที่ ๖ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามจำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ)

นางภิกษุณีจำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทปรับอาบัติปาจิตติยแก่นางภิกษุณีผู้จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ.

(หมายเหตุ: ในคำอธิบายท้ายสิกขาบท อ้างว่า ทำให้ไม่ได้ฟังโอวาทและไม่ได้อยู่ร่วม. คำว่าอยู่ร่วม หมายความว่า ทำกรรมร่วมกัน เรียนร่วมกัน ศึกษาร่วมกัน. เหตุผลที่ให้นางภิกษุณีอยู่ในวัดที่มีภิกษุ อาจจะเพื่อป้องกันคนข่มเหงด้วยอีกส่วนหนึ่ง).

๑. คำบริภาษตรงนี้เห็นได้ชัดว่าเป็นการด่าโดยอ้อม. คำว่า กรรม หมายถึงสังฆกรรม คือกรรมที่ทำการสงฆ์ กรรมวิบัติ คือสังฆกรรมที่ไม่สมบูรณ์ กรรมสมบัติ คือสังฆกรรมที่ถูกต้องสมบูรณ์

สิกขาบทที่ ๗ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามการขาดปวารณาในสงฆ์สองฝ่าย)

นางภิกษุณีหลายรูปจำพรรษาแล้วมิได้ปวารณาต่อภิกษุสงฆ์ มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีจำพรรษาแล้ว ไม่ปวารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย (ภิกษุสงฆ์-ภิกษุณีสงฆ์) โดยฐานะ ๓ คือ ด้วยได้เห็น ด้วยได้ยิน ด้วยนึกถึงภัยจสงฆ์ ต้องปาจิตติย (ปวารณา คือการอนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนได้).

สิกขาบทที่ ๘ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามการขาดรับโอวาทและการขาดการอยู่ร่วม)

นางภิกษุณีพวก ๖ มีภิกษุพวก ๖ มาให้โอวาทอยู่แล้ว ก็ไม่ไปฟังโอวาทพร้อมกับนางภิกษุณีทั้งหลาย มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีไม่ไปเพื่อรับโอวาท เพื่อการอยู่ร่วม ต้องปาจิตติย. (การอยู่ร่วม คือร่วมสามัคคีทำกรรม หรือศึกษาเล่าเรียนร่วมกับนางภิกษุณีอื่น ๆ).

สิกขาบทที่ ๙ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามการขาดถามอุโบสถและการไปรับโอวาท)

นางภิกษุณีไม่ถามวันอุโบสถ ไม่ขอรับโอวาท มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ อย่างจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน คือการถามวันอุโบสถ การเข้าไปหาเพื่อรับโอวาท. ถ้าให้ล่วงกำหนดนั้นไป ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๑๐ อารามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บุรุษบีบฝี ผ่าฝี เป็นต้น)

นางภิกษุณีรูปหนึ่ง สองต่อสองกับบุรุษ ให้บีบฝีซึ่งเกิดขึ้นที่ “ปสาชา” (ได้สะดือลงไป เหนือเข่าขึ้นมา). บุรุษนั้นพยายามข่มขืนนางภิกษุณีนั้น. นางจึงร้องขึ้น. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีไม่บอกสงฆ์หรือคณะก่อน เป็นผู้สองต่อสองกับบุรุษ ให้บีบบี้ตาม, ให้ผ่าก้นตาม, ให้ชะก้นตาม, ให้พันผ้าก้นตาม, ให้แก้ผ้าพันก้นตาม ซึ่งฝีหรือแผลอันเกิดขึ้นที่ “ปสาชา” ต้องปาจิตติย.

คัณณีนีวรรคที่ ๗

(วรรคว่าด้วยหญิงมีครรภ์)

สิกขาบทที่ ๑ คัณณีนีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่หญิงมีครรภ์)

นางภิกษุณีให้หญิงมีครรภ์บวช. นางออกบิณฑบาต. มนุษย์ทั้งหลายกล่าวว่า จงถวายภิกษาแก่นางเถิด เพราะนางมีครรภ์แก่ มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้หญิงมีครรภ์บวช ต้องปาจิตติย.

สิกขาบทที่ ๒ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่หญิงที่ยังมีเด็กคัมภีร์)

นางภิกษุณีให้หญิงที่ยังมีเด็กคัมภีร์บวช. นางออกบิณฑบาต. มนุษย์ทั้งหลายกล่าวว่า จงถวายภิกษาแก่นางเถิด เพราะนางมีคนที่สอง. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้หญิงที่ยังมีเด็กคัมภีร์บวช ต้องปาจิตติย์. (หญิงเช่นนี้ หมายถึงทั้งผู้เป็นมารดาและแม่นม).

สิกขาบทที่ ๓ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่นางสิกขมานาซึ่งศึกษายังไม่ครบ ๒ ปี)

นางภิกษุณีให้บวชแก่นางสิกขมานาผู้ยังมิได้ศึกษาในธรรม ๖ อย่าง* ครบ ๒ ปี. นางก็เป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรหรือไม่ควร. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอธิบายวิธีที่นางสิกขมานาจะขอสิกขาสมมติ (การสวดประกาศให้การศึกษา) จากภิกษุณีสงฆ์ และการสวดสมมติของภิกษุณีสงฆ์ ตลอดจนการเปล่งวาจาสมาทานและการไม่ประพฤตล่วงธรรม ๖ ข้อ. ครั้นแล้วได้ทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้บวชแก่นางสิกขมานาที่ยังมิได้ศึกษาในธรรม ๖ อย่าง ครบ ๒ ปี ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๔ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่นางสิกขมานาที่สงฆ์ยังมิได้สวดสมมติ)

นางภิกษุณีให้บวชแก่นางสิกขมานาที่ศึกษาในธรรม ๖ อย่าง ครบ ๒ ปีแล้ว แต่สงฆ์ยังมิได้สวดสมมติ. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงวิธีที่นางสิกขมานาผู้ศึกษาครบ ๒ ปีแล้ว จะพึงเข้าไปหาภิกษุณีสงฆ์เพื่อขอฐานสมมติ (การสวดประกาศให้ความเห็นชอบที่จะอุปสมบทได้) แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้บวชแก่นางสิกขมานาที่ศึกษาในธรรม ๖ อย่าง ครบ ๒ ปีแล้ว แต่สงฆ์ยังมิได้สวดสมมติ ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๕ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่หญิงที่มีสามีแล้ว แต่อายุยังไม่ถึง ๑๒)

นางภิกษุณีให้บวชแก่หญิงที่มีสามีแล้ว แต่อายุยังไม่ถึง ๑๒ ขวบ นางไม่อดทนต่อหนาว, ร้อน, หิว, ระหาย, เหลือบ, ยุง, ลม, แดด, สัตว์เสือกคละน, คำพูดล่วงเกินและเวทนาจาลา. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้บวชแก่หญิงที่มีสามีแล้ว แต่อายุยังไม่ถึง ๑๒ ขวบ ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๖ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่หญิงเช่นนั้นอายุครบ ๑๒ แล้ว แต่ยังมีได้ศึกษา ๒ ปี)

สิกขาบทที่ ๗ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่หญิงเช่นนั้นที่ศึกษา ๒ ปีแล้ว แต่สงฆ์ยังมิได้สวดสมมติ)

สองสิกขาบทนี้ มีข้อความคล้ายสิกขาบทที่ ๓ และสิกขาบทที่ ๔ คือจะต้องขอสิกขาสมมติ และขอฐานสมมติจากนางภิกษุณีสงฆ์ จึงจะให้บวชได้ ถ้าให้บวชผู้ยังมีคุณสมบัติไม่สมบูรณ์ ต้องปาจิตติย์.

๑. ธรรม ๖ อย่าง คือศีล ๕ กับเว้นการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล. อนึ่ง เฉพาะศีลที่ ๓ เว้นจากการประพฤติล่วงพรหมจรรย์

สิกขาบทที่ ๘ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเพิกเฉยไม้อ่อนเคราะห์ศิษย์ที่บวชแล้ว)

นางอุลลันนทาภิกษุณีให้สหชวีนิ (สัททวิหาริก คือผู้เป็นศิษย์ที่อุปัชฌายะ หรือปวัตตินี บวชให้) บวชแล้วมิได้สงเคราะห์เอง หรือให้ผู้อื่นสงเคราะห์ (ด้วยการสอนธรรม, การสอบถาม, การให้อาวาส, การพร่ำสอน) ตลอดเวลา ๒ ปี. นางจึงเป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรหรือไม่ควร. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้เป็นอุปัชฌายะ (ปวัตตินี) ผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๙ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามนางภิกษุณีแยกจากอุปัชฌายะ คือไม่ติดตามครบ ๒ ปี)

นางภิกษุณีทั้งหลายมิได้ติดตาม* ปวัตตินี (อุปัชฌายะ). ผู้บวชให้ตนตลอด ๒ ปี จึงเป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรและไม่ควร. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้เป็นสหชวีนิ (สัททวิหาริก) ผู้ทำเช่นนั้น.

สิกขาบทที่ ๑๐ คณินีวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเพิกเฉยไม่พาศิษย์ไปที่อื่น)

นางอุลลันนทาภิกษุณีให้สหชวีนิ (สัททวิหาริก) บวชแล้ว มิได้พาไปที่อื่น มิได้ใช้ให้พาไปที่อื่น สามิ (ของนางภิกษุณีนั่น) รับตัวไป (คือพาให้สึกไป). มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้สหชวีนิบวชแล้ว ไม่พาไปที่อื่น โดยที่สุดแม้เพียง ๕-๖ โยชน์ ต้องปาจิตตีย์.

กุมารัญญวรรคที่ ๔

(วรรคว่าด้วยหญิงสาวที่ยังไม่มีสามี)

สิกขาบทที่ ๑ กุมารัญญวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามให้บวชแก่หญิงสาวที่อายุไม่ครบ ๒๐ ปี)

นางภิกษุณีทั้งหลายให้หญิงสาวที่มีอายุไม่ครบ ๒๐ ปีบวช. นางไม่อดทนต่อหนาว, ร้อน, หิว, ระบาย เป็นต้น. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้หญิงสาวที่มีอายุไม่ครบ ๒๐ ปีบวช ต้องปาจิตตีย์.

(หมายเหตุ : พึงสังเกตว่า หญิงที่มีสามีแล้ว อายุครบ ๑๒ จะบวชเป็นนางภิกษุณี ต้องเป็นนางสิกขมานาศึกษาอยู่อีก ๒ ปี จนอายุครบ ๑๔ ปีบริบูรณ์แล้ว จึงบวชเป็นนางภิกษุณีได้ แต่ถ้ายังมีสามี ต้องอายุครบ ๒๐ จึงบวชได้. แต่ก่อนจะบวชเป็นนางภิกษุณี จะต้องเป็นนางสิกขมานา ๒ ปี ทุกrayไป. ฉะนั้น หญิงที่ประสงค์จะบวชเป็นนางภิกษุณี เมื่ออายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ จะต้องบวชเป็นสามเณรีและเป็นนางสิกขมานาก่อนอายุครบ เพื่อไม่ต้องยืดยาวเป็นนางสิกขมานาเมื่ออายุครบแล้ว).

๑. คำว่า ไม่ติดตามนี้ คำท้ายสิกขาบท หมายถึงไม่รับใช้. พึงสังเกตว่า นางภิกษุณีบวชแล้ว จะต้องติดตามรับใช้อุปัชฌายะ เพื่อได้ศึกษา เพื่ออยู่ในปกครอง ๒ ปี แต่ภิกษุต้องถือนิสสัย คืออยู่ในปกครองของอุปัชฌายะหรืออาจารย์ ๕ ปี

สิกขาบทที่ ๒ กุมาริฎฺฐวรรค ปาจิตติยกัณห์

(ห้ามบวชหญิงที่อายุครบ แต่ยังมีได้ศึกษาครบ ๒ ปี)

สิกขาบทที่ ๓ กุมาริฎฺฐวรรค ปาจิตติยกัณห์

(ห้ามบวชหญิงที่ศึกษาครบ ๒ ปีแล้ว แต่สงฆ์ยังมีได้สมมติ)

สองสิกขาบทนี้ มีเค้าความทำนองเดียวกับสิกขาบทที่ ๓ และที่ ๔ และที่ ๖ ที่ ๗ แห่งคัพภินีวรรค ที่กล่าวมาแล้ว เป็นแต่นำมาใช้ในกรณีที่เป็นหญิงสาวมีอายุครบ ๒๐ ปี มีสิทธิจะบวชได้ ก็คงให้ศึกษาก่อน และศึกษาแล้วก็ต้องให้สงฆ์สวดสมมติอนุญาตให้อุปสมบทก่อน.

สิกขาบทที่ ๔ กุมาริฎฺฐวรรค ปาจิตติยกัณห์

(ห้ามเป็นอุปัชฌาย์เมื่อพรรษาไม่ครบ ๑๒)

นางภิกษุณี พรรษาไม่ครบ ๑๒ ให้ผู้อื่นบวช. ตนเองก็เป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรและไม่ควร. แม้สัททวิหารินี (ผู้ที่ตนบวชให้แปลตามศัพท์ว่า ผู้อยู่ร่วม) ก็เป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรและไม่ควร. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณี พรรษาหย่อนกว่า ๑๒ ให้ผู้อื่นบวช ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๕ กุมาริฎฺฐวรรค ปาจิตติยกัณห์

(ห้ามเป็นอุปัชฌาย์โดยที่สงฆ์มิได้สมมติ)

นางภิกษุณีมีพรรษาครบ ๑๒ แล้ว แต่สงฆ์ยังมีได้สมมติ (แต่งตั้ง) ให้ผู้อื่นบวช. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีที่มีพรรษาครบ ๑๒ แล้ว แต่สงฆ์ยังมีได้สมมติ ให้ผู้อื่นบวช ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๖ กุมาริฎฺฐวรรค ปาจิตติยกัณห์

(ห้ามรับรู้แล้วติเตียนในภายหลัง)

นางจันทกาลสิภิกษุณีเข้าไปหาภิกษุณีสงฆ์ ขอให้แต่งตั้งเป็นอุปัชฌายะ ภิกษุณีสงฆ์พิจารณาแล้ว ไม่อนุญาต (เพราะเห็นว่ายังไม่เหมาะสม). นางก็รับคำว่า "สาธุ" ภายหลังภิกษุณีสงฆ์แต่งตั้งนางภิกษุณีอื่นให้เป็นอุปัชฌายะ. นางจันทกาลสิภิกษุณีจึงเที่ยวโพชนะนาว่ากล่าว. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีที่สงฆ์ยังไม่อนุญาตให้เป็นอุปัชฌายะ รับคำว่า สาธุ แล้ว ภายหลังกลับติเตียน ต้องปาจิตติย์. (สิกขาบทนี้ให้อำนาจภิกษุณีสงฆ์ พิจารณาผู้ที่จะเป็นอุปัชฌายะด้วย แม้มีพรรษาครบ ๑๒ แล้ว จะไม่แต่งตั้งสวดสมมติให้ก็ได้)

สิกขาบทที่ ๗ กุมาริฎฺฐวรรค ปาจิตติยกัณห์

(ห้ามรับปากว่าจะบวชให้ แล้วกลับไม่บวชให้)

นางอุลลนันทาภิกษุณีรับปากกับนางสิกขมานารูปหนึ่งว่า ถ้าให้จีวรจะบวชให้ แล้วไม่บวชให้ ไม่ชวนชวายเป็นผู้อื่นบวชให้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีกล่าวกะนางสิกขมานาว่า

ถ้าท่านจักให้จิ๋วแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักบวชให้ แล้วภายหลังไม่มีเหตุขัดข้อง ไม่บวชให้เองก็ดี ไม่ชวนชวายเป็นผู้อื่นบวชให้ก็ดี ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๔ กุมาริฎตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามรับปากแล้วไม่บวชให้ในกรณีอื่น)

นางอุลลันทากิษุณิรับปากกับนางสิกขมานาบุปหนึ่งว่า ถ้าติดตามครบ ๒ ปี จะบวชให้ แล้วไม่บวช ไม่ชวนชวายเป็นผู้อื่นบวชให้. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางกิษุณิกล่าวกะนางสิกขมานาว่า ถ้าติดตาม (รับใช้) ครบ ๒ ปี แล้วจะบวชให้ ภายหลังไม่มีเหตุขัดข้อง ไม่บวชให้เองก็ดี ไม่ชวนชวายเป็นผู้อื่นบวชให้ก็ดี ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๕ กุมาริฎตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามบวชให้นางสิกขมานาที่ประพฤติไม่ดี)

นางอุลลันทากิษุณิบวชให้นางสิกขมานาผู้คลุกคลีด้วยบุรุษ คลุกคลีด้วยชายหนุ่ม เป็นคนดูร้าย ก่อความเศร้าใจแก่คนอื่น มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางกิษุณิบวชให้นางสิกขมานาผู้คลุกคลีด้วยบุรุษ คลุกคลีด้วยชายหนุ่ม เป็นคนดูร้าย ก่อความเศร้าใจแก่คนอื่น ต้องปาจิตติย์ (บุรุษ คือคนมีอายุครบ ๒๐ แล้ว, กุมารกะหรือชายหนุ่ม คือที่อายุยังไม่ถึง ๒๐).

สิกขาบทที่ ๑๐ กุมาริฎตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามบวชให้นางสิกขมานาที่มารดาบิดาหรือสามีไม่อนุญาต)

นางอุลลันทากิษุณิบวชให้นางสิกขมานาที่มารดาบิดายังไม่อนุญาตบ้าง ที่สามียังไม่อนุญาต บ้าง. มารดาบิดาบ้าง สามีบ้าง พากันติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางกิษุณิบวชให้นางสิกขมานาที่มารดาบิดาหรือสามียังมิได้อนุญาต ต้องปาจิตติย์.

สิกขาบทที่ ๑๑ กุมาริฎตวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามทำกลลอบนอกในการบวช)

นางอุลลันทากิษุณิคิดจะบวชให้นางสิกขมานา จึงนิมนต์พระภิกษุที่เป็นเถระทั้งหลายมาประชุมกัน ครั้นแล้วเห็นของเคี้ยวของฉันมีมาก จึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้าจะยังไม่บวชให้นางสิกขมานาละ” แล้วส่งพระภิกษุเถระเหล่านั้นกลับ นิมนต์พระเทวทัต เป็นต้น (รวม ๕ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระที่ก่อเรื่องยุ่งยาก) มาประชุมกัน บวชให้นางสิกขมานา. มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์ แก่นางกิษุณิผู้ทำเช่นนั้น.”

๑. มีทางสันนิษฐานได้เป็น ๒ ประการ คือพูดเป็นเชิงเรียกลินบนหรือสิ่งตอบแทนอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงไปหาจิ๋วมาได้ก็จะบวชให้ คือมิใช่รับไว้เป็นของตน. เพราะเป็นประเพณีที่ผู้ขอบวชจะต้องมอบจิ๋วแก่อุปัชฌายะ แล้วอุปัชฌายะทำพิธีมอบให้ในเวลาบวช
๒. ฉบับฝรั่ง แปลคำว่า ปาวิวาสิกณฺทหาเนน ไปในทางว่าด้วยแสดงความพอใจภิกษุที่อยู่ปริวาส (ในการออกจากอาบัติ) แต่คำอธิบายท้ายสิกขาบท และอรรถกถามุ่งไปในทางทำให้พระที่มาร่วมชุดก่อนต้องแก้เล็กไป

สิกขาบทที่ ๑๒ กุมาริฏฺฐวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ (ห้ามบวชให้คนทุกปี)

สมัยนั้น นางภิกษุณีบวชให้คนทุก ๆ ปี ที่อยู่ไม่พอกัน มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีผู้บวชให้ทุกปี (ต้องบวชปีเว้นปี).

สิกขาบทที่ ๑๓ กุมาริฏฺฐวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ (ห้ามบวชให้ปีละ ๒ คน)

สมัยนั้น นางภิกษุณีบวชให้ปีละ ๒ คน. ที่อยู่ไม่พอกัน มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตติย์แก่นางภิกษุณีที่บวชให้ปีละ ๒ คน.

ฉัตตูปาหนวรรคที่ ๔ (วรรคว่าด้วยร่มและรองเท้า)

สิกขาบทที่ ๑ ฉัตตูปาहनวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ (ห้ามใช้ร่มใช้รองเท้า เว้นแต่จะไม่สบาย)

สมัยนั้น นางภิกษุณีพวก ๖ ใช้ร่มใช้รองเท้า. มนุษย์ทั้งหลายติเตียนว่าใช้ของเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโศกคาม. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีใช้ร่มใช้รองเท้า ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงบัญญัติเพิ่มเติม อนุญาตให้ใช้ได้ ถ้าเป็นไข้ หรือไม่ใช้แล้วจะไม่สบาย.

สิกขาบทที่ ๒ ฉัตตูปาहनวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ (ห้ามไปด้วยยาน เว้นแต่ไม่สบาย)

นางภิกษุณีพวก ๖ ไปด้วยยาน. มนุษย์ทั้งหลายติเตียนว่าทำเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโศกคาม. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีไปด้วยยาน ต้องปาจิตติย์ ภายหลังทรงบัญญัติเพิ่มเติม อนุญาตให้ไปด้วยยานได้ ถ้าเป็นไข้.

(หมายเหตุ : ทั้งสองสิกขาบทนี้ เห็นได้ว่าเพื่อมิให้อีกติว่าเลียนแบบคฤหัสถ์ เป็นการบัญญัติตามกาลเทศะ และสิ่งแวดล้อม. ตกมาถึงสมัยนี้ ความรังเกียจคงเปลี่ยนแปลงไป. สิกขาบทเหล่านี้ จึงคงอยู่ในประเภทที่ทรงอนุญาตไว้ก่อนปรินิพพานว่า ถ้าจะถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสียก็ถอนได้ เป็นการเปิดทางให้กาลเทศะ แต่พระสาวกสมัยสังคายนาเห็นว่า ถ้าปล่อยให้อ่อนกันตามชอบใจ จะยุ่งกันใหญ่ คืออาจจะไปถอนสิกขาบทที่สำคัญเข้า แต่เห็นเป็นไม่สำคัญ ฉะนั้น ท่านจึงสาวคประกาศห้ามถอน เป็นการใช้อำนาจสงฆ์สังการเช่นนั้น).

สิกขาบทที่ ๓ ฉัตตูปาहनวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ (ห้ามใช้ผ้าหัยกรั)

นางภิกษุณีถูกสกุลที่ตนเข้าไปฉันทอร้องให้นำผ้า “สังฆาณี” (ผ้าแคบ แต่ยาวพอนุ่งปิดสะโพกได้ เมื่อนุ่งแล้วจะดูเป็นนุ่งผ้าหัยกรั ผรั่งเรียกว่า Loin-cloth คือผ้าปกสะโพก แสดงรูปชาวอินเดียนุ่งผ้าแบบนี้

-
๑. อรรถกถาแสดงว่ามีลักษณะเป็นเตาข้ายร้อยดอกไม้ ด้ายหลุด ดอกไม้หล่นกระจาย จึงน่าจะเป็นเครื่องประดับสะเอว แต่ Miss I.B. Horner แปลคำนี้ว่า Petticoat หรือกระโปรงชั้นใน, เมื่อดูสิกขาบทต่อไปเทียบเคียงแล้ว ทำให้เห็นว่าน่าจะเป็นเครื่องประดับสะเอว

ให้ดูด้วย) ไปมอบให้สตรีอีกคนหนึ่ง. นางภิกษุณีนั้นคิดว่าจะใส่บาตรนำไปก็เกรงน่าเกลียด จึงมุ่งไป ในขณะที่ไปในถนนด้ายขาด ผ้าจึงหลุดลงมาเรี่ยราด ถูกติเตียนว่าใช้ผ้าถุงเหมือนคฤหัสถ์. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่นางภิกษุณีผู้ใช้ผ้าสังฆาณี.

สิกขาบทที่ ๔ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์

(ห้ามใช้เครื่องประดับกายสำหรับหญิง)

นางภิกษุณีพวก ๖ ใช้เครื่องประดับกายสำหรับหญิง (คือเครื่องประดับศีรษะ, คอ, มือ, เท้า และ สะเอว) มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีใช้เครื่องประดับกายสำหรับหญิง ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๕ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์

(ห้ามอาบน้ำหอมและน้ำมีสี)

นางภิกษุณีพวก ๖ อาบน้ำด้วยน้ำหอมและน้ำมีสี (อาจใช้ข้อมกายได้) มีผู้ติเตียนว่าทำอย่างคฤหัสถ์ ผู้บริโภคมาม. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีอาบน้ำด้วยน้ำหอมและน้ำมีสี ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๖ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์

(ห้ามอาบน้ำด้วยแป้งอาบ)

นางภิกษุณีพวก ๖ อาบน้ำด้วยแป้งที่ทำด้วยงาอบกลั่น มีผู้ติเตียนว่าทำอย่างคฤหัสถ์ผู้บริโภคมาม. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีอาบน้ำด้วยแป้งงาอบกลั่น ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๗ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์

(ห้ามให้นางภิกษุณีทาน้ำมันหรือนวด)

สมัยนั้น นางภิกษุณีให้นางภิกษุณีด้วยกันทาน้ำมันบ้าง นวดบ้าง มีผู้ติเตียนว่าทำเหมือนคฤหัสถ์ ผู้บริโภคมาม. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีให้นางภิกษุณีทาน้ำมันหรือนวด ต้องปาจิตตีย์.

สิกขาบทที่ ๘-๙-๑๐ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์

(ห้ามให้ผู้อื่นทาน้ำมันหรือนวด)

สิกขาบททั้งสามนี้ ก็เหมือนกับสิกขาบทที่ ๗ ต่างแต่ผู้ทาน้ำมันและนวดในสิกขาบทที่ ๘ เป็นนางสิกขมานา; สิกขาบทที่ ๙ เป็นสามเณรี; สิกขาบทที่ ๑๐ เป็นคิหิณี (สตรีผู้เป็นคฤหัสถ์).

สิกขาบทที่ ๑๑ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์

(ห้ามนั่งหน้าภิกษุโดยไม่บอกก่อน)

สมัยนั้น นางภิกษุณีทั้งหลายไม่อาปุจฉา^๑ นั่งบนอาสนะเบื้องหน้าของภิกษุ มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีไม่อาปุจฉา นั่งบนอาสนะเบื้องหน้าภิกษุ ต้องปาจิตตีย์.

๑. ตามศัพท์แปลว่า ถามโดยเอื้อเพื่อ โดยความคือขอโอกาสหรือขออนุญาต

สิกขาบทที่ ๑๒ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามถามปัญหาภิกษุโดยไม่ขอโอกาส)

สมัยนั้น นางภิกษุณีถามปัญหาภิกษุผู้ใดตนมิได้ขอโอกาส มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีถามปัญหาภิกษุผู้ใดตนมิได้ขอโอกาส ต้องปาจิตติย์. (เป็นระเบียบเรื่องความเคารพ).

สิกขาบทที่ ๑๓ จัตตุปาหนวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

(ห้ามเข้าบ้านโดยไม่ใช้ผ้ารัดหรือผ้าโอบ)

นางภิกษุณีเข้าบ้าน ไม่มีผ้าสังกัจฉิกะ (ผ้ารัดหรือโอบที่ใช้ปิดตั้งแต่หลุมคอลงไป และตั้งแต่สะดือขึ้นมา). มนุษย์พากันแกล้งชมโฉมต่าง ๆ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า นางภิกษุณีไม่ใช้ผ้าสังกัจฉิกะ (ผ้ารัดหรือผ้าโอบ) เข้าบ้าน (กำหนดตั้งแต่เขตรั้วเข้าไป) ต้องปาจิตติย์.

(หมายเหตุ : ปาจิตติย์ของนางภิกษุณีทั้งหมดมี ๑๖๖ แต่แสดงไว้ในภิกษุณีวิภังคินีเพียง ๘๖ สิกขาบท แบ่งเป็น ๘ วรรค. ๗ วรรคแรก มีวรรคละ ๑๐ สิกขาบท. ๒ วรรคหลัง มีวรรคละ ๑๓ สิกขาบท. และได้ นำปาจิตติย์ของภิกษุมาใช้ ๗๐ สิกขาบท (๘๖+๗๐ = ๑๖๖) คือปาจิตติย์ของภิกษุมี ๘๒ สิกขาบท นำออกเสีย ๒๒ สิกขาบทเฉพาะที่ไม่จำเป็นสำหรับนางภิกษุณี. ๒๒ สิกขาบทที่ไม่ใช้แก่นางภิกษุณี คือ :- โอวาทวรรคที่ ๓ รวมหมดทั้งสิบสิกขาบท : โภชนวรรคที่ ๕ เฉพาะสิกขาบทที่ ๓, ๕, ๖ และ ๘ รวม ๔ สิกขาบท : อเจลกวรรคที่ ๕ เฉพาะสิกขาบทที่ ๑; สัมปทาณกวรรคที่ ๗ เฉพาะสิกขาบทที่ ๔, ๕ และ ๗ รวม ๓ สิกขาบท : รตนวรรคที่ ๘ เฉพาะสิกขาบทที่ ๑, ๓, ๗ และ ๘ รวม ๔ สิกขาบท : รวมทั้งสิ้น ๒๒ สิกขาบท, ท่านผู้ประสงค จะทราบว่าสิกขาบทที่ไม่นำมาใช้สำหรับนางภิกษุณีตามที่ระบุไว้ ๒๒ สิกขาบทนี้ว่าด้วยเรื่องอะไรบ้าง โปรดดู หน้า ๑๖๘ ถึง ๑๗๕).

๕. ปาฏิเทสนียกัณฑ์

(ว่าด้วยอาบัติปาฏิเทสนียะ ๘ สิกขาบท)

สิกขาบทที่ ๑ ถึงสิกขาบทที่ ๘

(ห้ามขอโภชนะประณีต ๘ อย่าง ตามลำดับสิกขาบท มาฉัน)

ความในสิกขาบททั้งแปดน้อยอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่ของที่ขอรวม ๘ อย่าง ตามลำดับสิกขาบท คือนางภิกษุณีไม่เป็นไข้ ขอบของเหล่านี้ มาบริโภคน ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ คือ ๑. เนยใส ๒. น้ำมัน ๓. น้ำผึ้ง ๔. น้ำอ้อย ๕. ปลา ๖. เนื้ ๗. นมสด ๘. นมส้ม (เรียงลำดับสิกขาบทตามลำดับของ).

(หมายเหตุ : อาบัติปาฏิเทสนียะ แปลว่า อาบัติที่ต้องแสดงคืน ทั้งแปดสิกขาบทนี้ ไม่มีพ้องกับของ ภิกษุเลย. อนึ่ง ของบริโภคน ๘ อย่างที่ห้ามขอมานั้น ในเมื่อไม่เป็นไข่นี้ เคยเรียกในสิกขาบทสำหรับภิกษุว่า โภชนะประณีตมี ๘ อย่าง โดยเพิ่มเนยข้น (นวนินด์) เข้าในลำดับที่ ๒ แล้วเลื่อนข้ออื่น ๆ ไปไว้ถัดไป โดยนัยนี้ จึงขาดเนยข้น ไปอย่างเดียว อาจเป็นเพราะไม่มีใครทำตัวอย่าง จึงไม่บัญญัติสิกขาบทก็ได้).

๖. เสขียกัณฑ์

(ว่าด้วยวัตรและมารยาทที่ภิกษุณีจะต้องศึกษา)

ในพระไตรปิฎกเรียกชื่อว่าเสขยธรรม คือธรรมที่ต้องศึกษาของนางภิกษุณี คงมี ๗๕ ข้อ เหมือนของภิกษุ เป็นแต่ได้แสดงต้นเรื่องไว้ ๒ ข้อ ที่นางภิกษุณีพวก ๖ นุ่งห่มไม่เป็นปริณิชาล และถ่ายอุจจาระบ้าง ปัสสาวะบ้าง บ้วนเชพะบ้าง ลงในน้ำ เป็นเหตุให้ทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้น ซึ่งมีพ้องกันอยู่แล้วในข้อห้ามสำหรับภิกษุ.

๗. อธิกรณสมณะ

(ว่าด้วยธรรมสำหรับระงับอธิกรณ์ ๗ อย่าง)

ทั้งเจ็ดข้อนี้กัตรกับของภิกษุ โปรดดูหน้า ๑๘๔

สรุปศีลของนางภิกษุณี

ชื่อ	ของนางภิกษุณี	นำของภิกษุมาใช้	รวม
ปาราชิก	๔	๔	๘
สังฆาทิเสส	๑๐	๗	๑๗
นิสสัคคียปาจิตตีย์	๑๒	๑๘	๓๐
ปาจิตตีย์	๙๖	๗๐	๑๖๖
ปาฏิเทสนียะ	๘	-	๘
เสขียะ	-	๗๕	๗๕
อธิกรณสมณะ	-	๗	๗
รวมทั้งสิ้น	<u>๑๓๐</u>	<u>๑๘๑</u>	<u>๓๑๑</u>

เล่มที่ ๔ ข้อมหาวรรค (เป็นวินัยปิฎก)

คำว่า มหาวรรค แปลว่า วรรคใหญ่ บรรจุข้อความมากถึง ๒ เล่มพระไตรปิฎก คือเล่ม ๔ และเล่ม ๕. เฉพาะในเล่ม ๔ นี้แบ่งเป็นหมวดหรือตอนที่สำคัญ ซึ่งเรียกว่า “ชั้นธกะ” รวม ๔ ชั้นธกะ หรือ ๔ ตอน คือ :-

๑. มหาชั้นธกะ (หมวดใหญ่หรือตอนใหญ่) ว่าด้วยเหตุการณ์ตั้งแต่ตรัสรู้ จนถึงแสดงปฐมเทศนา, แสดงอนัตตลักขณสูตร, แสดงธรรมโปรดยสกุสุมบุตร พร้อมทั้งครอบครัวและมิตรสหาย, แสดงธรรมโปรดภัททวัคคีย์กุมาร ๓๐ คน, แสดงอาทิตตปริยายสูตรโปรดชฎิลพันรูป, แสดงธรรมโปรดพระเจ้าพิมพิสาร, พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะออกบวช: อุปัชฌายวัตร (ข้อปฏิบัติต่อท่านผู้บวชให้), สัททิวาฬาริกวัตร (ข้อปฏิบัติต่อศิษย์ที่ตนบวชให้), การประณาม (ขับไล่), การขอขมา, การบวชด้วยญัตติจุดตุณกรรม, การบอกนิสสัย ๔, อาจริยวัตร (ข้อปฏิบัติต่ออาจารย์), อันตเวาสิกวัตร (ข้อปฏิบัติต่อภิกษุที่เป็นศิษย์ผู้อยู่ในปกครอง), นิสสัยระงับ, ผู้ควรให้บวช, การอบรมผู้เคยเป็นเดียรฉัตรก่อนให้บวช, ภัณฑุกรรม, การขาดคุณสมบัติในการบวช, การบวชสามเณร, สิกขาบท และการลงโทษสามเณร, ผู้ที่ห้ามบวช, วิธีการในการอุปสมบท, และเรื่องของภิกษุที่ถูกลงโทษ เพราะไม่เห็นความผิด (อาบัติ).

๒. อุโบสถขันธกะ (หมวดหรือตอนว่าด้วยอุโบสถ) กล่าวถึงการฟังธรรม, การสวดปาฏิโมกข์ ในวันอุโบสถ, การสมมติสีมา, การสมมติโรงทำอุโบสถ, ปัญหาเรื่องสีมา, การสวดปาฏิโมกข์ย่อ, การอนุญาตให้เรียนปักขคณนา, ส่วนประกอบอื่น ๆ ในการปฏิบัติก่อนสวดปาฏิโมกข์ การนับวันอุโบสถและบุคคลที่ไม่อนุญาตให้ทำอุโบสถ.

๓. วัสสูปนายิกาขันธกะ (หมวดหรือตอนว่าด้วยวันเข้าพรรษา) การจำพรรษา, วันเข้าพรรษา ๒ อย่าง, การเลื่อนวันเข้าพรรษาให้เร็วเข้า, การเดินทางกลับภายใน ๗ วัน, อันตราของภิกษุผู้จำพรรษา, การจำพรรษาในที่ต่าง ๆ และอาบัติทุกกฏเพราะรับคำแล้วไม่ทำตามถ้อยคำเกี่ยวกับการจำพรรษา.

๔. ปวารณาขันธกะ (หมวดหรือตอนว่าด้วยการปวารณา คือการอนุญาตให้ภิกษุอื่นว่ากล่าวตักเตือนได้) ว่าด้วยรายละเอียดต่าง ๆ ที่พึงทราบและพึงปฏิบัติเกี่ยวกับการปวารณา.

นี้เป็นใจความย่อแห่งพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔ มหาวรรค วินัยปิฎก.

ขยายความ

๑. มหำขันธกะ (หมวดใหญ่)

พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ใหม่ ประทับ ณ โคนไม้โพธิริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลอุรุเวลา. พระองค์ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้โพธิตลอด ๗ วัน. ในเวลาปฐมยามแห่งราตรี ทรงพิจารณาปฏิจสงมุขปาท (ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย สลายเกิด แล้วทรงเปล่งอุทาน ความว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เขาย่อมสิ้นความสงสัย เพราะรู้ธรรมพร้อมทั้งต้นเหตุ. ในเวลามัชฌิมยามแห่งราตรี ทรงพิจารณาปฏิจสงมุขปาทสยดับ แล้วทรงเปล่งอุทาน ความว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เขาย่อมสิ้นความสงสัย เพราะได้ทราบถึงความสิ้นไปแห่งปัจจัย. ในเวลาปัจฉิมยามแห่งราตรี ทรงพิจารณาปฏิจสงมุขปาท ทั้งโดยอนุโลม (ตามลำดับ) และโดยปฏิโลม (ย้อนลำดับ) แล้วทรงเปล่งอุทาน ความว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารพร้อมทั้งเสนาเสียได้ ดังดวงอาทิตย์ทำท้องฟ้าให้สว่างฉะนั้น.

ทรงโต้ตอบกับพราหมณ์ที่ขอบทวาดคน

เมื่อครบ ๗ วันแล้ว ทรงออกจากสมาธินั้น เสด็จจากโคนไม้โพธิ ไปยังไม้ชบาลนิโครธ (ต้นไทรที่เด็กเลี้ยงแพะชอบมาพัก) ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้นั้นตลอด ๗ วัน. มีพราหมณ์ผู้ขอบทวาดคนมาเฝ้า. กราบทูลถามถึงธรรมะที่ทำให้คนให้เป็นพราหมณ์ ทรงเปล่งอุทานเป็นใจความว่า ผู้ที่จะนับว่าเป็นพราหมณ์คือผู้ลอยบาป ไม่มกัทวาดคน ไม่มีกิเลสเหมือนน้ำฟาด ส้ารวมตน มีความรู้จบเวท อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่มีความพอง* (เย่อหยิ่ง).

๑. อรรถกถาแก้ว่า ความพองมีอยู่ ๕ อย่าง คือพองเพราะราคะ, โทสะ, โมหะ, มานะและทิฏฐิ

ทรงเปล่งอุทานที่ตันจิก

ครั้นครบ ๗ วันแล้ว ทรงออกจากสมาธินั้น เสด็จจากโคนไม้ชบาลนิโครธ ไปยังตันจิก ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้จิกนั้นตลอด ๗ วัน. ได้เกิดเมฆใหญ่ผุดฤดูกาล มีฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวตลอด ๗ วัน. พญานาคชื่อมุจลินท์มาวางตัวรอบพระกายของพระผู้มีพระภาค ๗ รอบ เพื่อป้องกันหนาว ร้อน เหลือบ ยุง เป็นต้น. ทรงเปล่งอุทานปรารภสุข ๔ ประการ คือ สุขเพราะความสด, สุขเพราะไม่เบียดเบียน, สุขเพราะปราศจากโรค ก้าวล่วงกามเสียได้ และประการสุดท้าย สุขอย่างยิ่ง คือการนำความถือตัวออกเสียได้.

เหตุการณ์ที่ตันเกตก์

ครั้นครบ ๗ วันแล้ว ทรงออกจากสมาธินั้น เสด็จจากโคนไม้จิก ไปยังไม้ราชายดนะ (ตันเกตก์) ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้เกตก์นั้นตลอด ๗ วัน. มีพ่อค้า ๒ คนชื่อ ตปัสสะ กับ ภัสสิกะ เดินทางมาจากอุกกละชนบท ถวายข้าวสัตตูก่อนและสัตตุมง. ทรงรับด้วยบาตรที่ทำจากมูลหาราชถวาย แล้วเสวยข้าวนั้น. พ่อค้า ๒ คนปฏิญาณตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธ พระธรรม เป็นสรณะ นับเป็นอุบาสกชุดแรกในโลก ที่เปล่งวาจาถึงรัตนะ ๒ (คือพระพุทธ พระธรรม).

เสด็จกลับไปตันไทรอีก

ครั้นครบ ๗ วันแล้ว ทรงออกจากสมาธินั้น เสด็จจากโคนไม้เกตก์ ไปยังตันไทรที่เด็กเลี้ยงแพะชอบมาพัก (อชบาลนิโครธ) และประทับ ณ โคนไม้ไทรนั้น ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ซึ่งยากที่คนอื่นจะตรัสรู้ได้ ก็ทรงน้อมพระหฤทัยไปในทางที่จะไม่แสดงธรรม.

พระพรหมมาอาราธนา

ท้าวสหัมบดีพรหมทราบพระพุทธดำริ จึงมาเฝ้ากราบทูลอาราธนาให้ทรงแสดงธรรม อ้างเหตุผลว่า ผู้ที่มีกิเลสน้อย พอจะรู้พระธรรมได้มีอยู่. พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาสัตว์เปรียบเทียบกับดอกบัว ๓ ชนิด คือที่อยู่ใต้น้ำ, เสมอน้ำ, โผล่พ้นน้ำ อันเทียบด้วยบุคคล ๓ ชนิด (ที่พอจะตรัสรู้ได้ ส่วนประเภท ๔ คือดอกบัวที่ไม่มีหวังจะโผล่ได้ เทียบด้วยบุคคลผู้ไม่มีหวังจะตรัสรู้). จึงทรงตกลงพระหฤทัยที่จะแสดงธรรม. ทรงปรารภอาฬารดาบส กาลามโคตร ก็ทรงทราบว่าได้แก่กรรมเสีย ๗ วันแล้ว ทรงปรารภอุททกดาบส รัมมบุตร ก็ทรงทราบว่าได้แก่กรรมเสียเมื่อวานนี้เอง จึงตกลงพระหฤทัยเสด็จไปแสดงธรรมโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ (พวก ๕) ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ระหว่างทางทรงพบอุปกาชีวก ได้รับสั่งโต้ตอบกับอาชีวกนั้น แต่อุปกะไม่เชื่อ.

ทรงแสดงธรรมครั้งแรก

เมื่อเสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสีแล้ว ครั้งแรกภิกษุปัญจวัคคีย์แสดงอาการกระด้างกระเดื่อง แต่เมื่อทรงเตือนให้นึกถึงว่า เมื่อก่อนพระองค์ไม่เคยตรัสบอกเลยว่าตรัสรู้ บัดนี้ตรัสบอกแล้ว จึงควรตั้งใจฟัง ก็พากันตั้งใจฟัง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีใจความสำคัญ คือ ๑. ทรงชี้ทางที่ผิด อันได้แก่กามสุขัลลิกานุโยค (การประกอบตนให้ชุ่มอยู่ด้วยกาม) และอัตตกิลมณานุโยค (การ

ทรมานตนให้ลำบาก) ว่าเป็นส่วนสุดที่บรรพชิตไม่ควรดำเนิน แล้วทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติสายกลาง) ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ ว่าพระองค์ตรัสรู้แล้ว เป็นไปเพื่อพระนิพพาน. ๒. ทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์, เหตุให้ทุกข์เกิด, ความดับทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยละเอียด. ๓. ทรงแสดงว่าทรงรู้ตัวอริยสัจทั้งสี่, ทรงรู้หน้าที่อันควรทำในอริยสัจทั้งสี่ และทรงรู้ว่าได้ทรงทำหน้าที่เสร็จแล้ว จึงทรงแน่วพระหฤทัยว่าได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว (อันแสดงว่าทรงปฏิบัติจนได้ผลด้วยพระองค์เองแล้ว). เมื่อจบพระธรรมเทศนา พระโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม* และได้ขอบวชก่อน. ต่อมา พระวโปปะกับพระภัททิสะสดับพระธรรมเทศนา ได้ดวงตาเห็นธรรมและได้ขอบวช. ต่อมา พระมหานามะกับพระอัสสสิสดับพระธรรมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม และได้ขอบวช เป็นอันได้บวชครบทั้งห้ารูป.

ทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตร

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตรแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์นั้น มีใจความสำคัญคือ ๑. รูป (ร่างกาย) เวทนา (ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) สังขาร (ความคิดหรือเจตนา) และวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา หู เป็นต้น) ไม่ใช่ตน. ถ้าเป็นตนก็จะบังคับบัญชาให้เป็นอย่างนี้ไม่เป็นอย่างนั้นได้ เพราะไม่ใช่ตนจึงบังคับบัญชาไม่ได้. ๒. แล้วตรัสถามให้ตอบเป็นข้อ ๆ ไปว่า ขันธ์ ๕ (มีรูป เป็นต้นนั้น) เทียบหรือไม่เทียบ ? ตอบว่า ไม่เทียบ. สิ่งที่ไม่เทียบ เป็นทุกข์หรือสุข ? ตอบว่า เป็นทุกข์. สิ่งใดไม่เทียบ เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ? ตอบว่า ไม่ควร. ๓. ตรัสสรุปว่า เพราะเหตุนั้น ควรเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า รูป เป็นต้น นั้น ทุกชนิดไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ๔. ตรัสแสดงผลว่า อริยสาวกผู้เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในรูป เป็นต้นนั้น เมื่อเบื่อหน่ายก็คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว. รู้ว่าสันชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่ต้องทำหน้าที่อะไรเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก. ภิกษุปัญจวัคคีย์มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือมั่นด้วยอุपाทาน. ครั้งนั้นมีพระอรหันต์ในโลก ๖ องค์ (ทั้งพระพุทธเจ้า).

แสดงธรรมโปรดยสกุบุตรกับครอบครัวและมิตรสหาย

ยสกุบุตรเบื่อหน่ายชีวิตครองเรือน กลุ่มใจออกจากบ้านไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวันในเวลาเช้ามืด ได้พบพระผู้มีพระภาค สดับพระธรรมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม. เศรษฐีผู้เป็นบิดาออกมาตาม พบพระผู้มีพระภาค ได้สดับพระธรรมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัย (พระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์) เป็นสรณะตลอดชีวิต นับเป็นอุบาสกคนแรกที่ถึงพระรัตนตรัย. ในขณะที่ฟังพระธรรมเทศนาที่แสดงแก่เศรษฐีผู้เป็นบิดา ยสกุบุตรก็ได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันต์ และขอบวช. ครั้งนั้นมีพระอรหันต์ในโลก ๗ องค์. รุ่งเช้าพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยพระยสะเสด็จไปฉันที่เรือนเศรษฐีผู้บิดา ทรงแสดงธรรมโปรดมารดาและภริยาของพระยสะให้ได้ดวงตาเห็นธรรม ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต. นับเป็นอุบาสกชุดแรกในโลก. ครั้นแล้วมีเพื่อนของพระยสะ ๔ คน กับอีก ๕๐ คนตามลำดับ ได้มาฟังพระธรรมเทศนา สำเร็จเป็นพระอรหันต์. จึงมีพระอรหันต์ในโลก ๖๑ องค์.

๑. เป็นพระโสดาบัน คือพระอริยบุคคลขั้นต้นในพระพุทธศาสนา

ทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนา

ผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายส่งไปประกาศพระศาสนา โดยให้ไปทิศทางละ ๑ รูป ย่ำไปรวมกัน ๒ รูป ส่วนพระองค์ตรัสว่า จะเสด็จไปแสดงธรรม ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม.

ทรงอนุญาตการบรรพชาอุปสมบท

ภิกษุที่ไปเผยแผ่พระศาสนาเหล่านั้น นำกุลบุตรที่ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทมาเฝ้า เพื่อให้พระผู้มีพระภาคทรงบรรพชาอุปสมบทให้ ได้รับความลำบาก จึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ อนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นดำเนินการได้เอง โดยให้ผู้ประสงค์จะบวชโกนผม ปลงหนวด นุ่งห่มข้อมผ้าด ทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย เป่งวจากถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ครบ ๓ ครั้ง ก็เป็นอันได้บวชด้วยการถึงสรณะ ๓ (ติสรณคมนุปสัมปทา).

ตรัสเรื่องความหลุดพ้นอย่างยอดเยี่ยม

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงจำพรรษาเสร็จแล้ว ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า เราได้บรรลุ ได้ทำให้แจ้งแล้วซึ่งความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม (อนุตตรวิมุตติ) ด้วยการไตร่ตรองโดยแยบคาย (โยนิโส มนสิการ) ด้วยความเพียรชอบโดยแยบคาย (โยนิโส สัมมัปปธาน) แม้ท่านทั้งหลายก็ได้บรรลุ ได้ทำให้แจ้งแล้วซึ่งความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม ด้วยการไตร่ตรองอันแยบคาย และด้วยความเพียรชอบอันแยบคายเช่นเดียวกัน.

โปรดสหาย ๓๐ คน

ครั้นประทับ ณ กรุงพาราณสีพอสมควรแล้ว ก็เสด็จไปยังตำบลอุรุเวลา ระหว่างทางทรงแวะพัก ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง ได้แสดงธรรมโปรดภิกษุทั้งหลาย ๓๐ คน ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้วขอบวช. พระองค์ก็ได้ประทานการบวชด้วย เอหิภิกขุอุปสัมปทา (คือตรัสว่า จงเป็นภิกษุมานะ).

โปรดภิกษุ ๓ พี่น้องและบริวาร

ครั้นถึงตำบลอุรุเวลา ซึ่งชฎิล ๓ พี่น้องอาศัยอยู่ คืออุรุเวลากัสสป นทีกัสสป และคยาภิกลส แต่ละคนมีบริวาร ๕๐๐, ๓๐๐ และ ๒๐๐ โดยลำดับ. ในชั้นแรกได้ทรงขอพักในเขตอาศรมของอุรุเวลากัสสป ได้ทรงแสดงปาฏิหาริย์หลายอย่าง จนอุรุเวลากัสสปคลายทิฏฐิมานะ ขอบวชในพระพุทธศาสนา เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสให้บอกลาบริวารก่อน บริวารก็ตกใจ จะบวชด้วย จึงลอยบริวารลงในน้ำ ขอบวชร่วมกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ประทานการบวชด้วย เอหิภิกขุอุปสัมปทา (คือตรัสว่า จงเป็นภิกษุมานะ).

นทีกัสสป น้องคนที่สองเห็นบริวารลอยมาตามกระแสน้ำ คิดว่าเกิดอันตรายแก่พี่ของตน แต่เมื่อสอบถาม ทราบความถึงลอยบริวารของตนและบริวารขอบวช ท่านองเดียวกับพี่ชาย และคยาภิกลสเห็นบริวารลอยมาก็สงสัย เมื่อสอบถาม ทราบความก็ขอบวช พร้อมด้วยบริวารเช่นเดียวกัน.

ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร

เมื่อประทับ ณ ตำบลอุรุเวลาพอสมควรแล้ว ก็เสด็จไปยังตำบลคยาสิละ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ผู้เคยเป็นชฎิลมาก่อน. ณ ที่นั้นทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร มีใจความว่า

๑. ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ (ซึ่งเป็นอายตนะภายใน) เป็นของร้อน; รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ คือสิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย, ธรรมะ คือสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ (ซึ่งเป็นอายตนะภายนอก) เป็นของร้อน; วิญญาณ คือความรู้อารมณ์ทางตา, หู เป็นต้น เป็นของร้อน; ผัสสะ คือความกระทบอารมณ์ทางตา เป็นต้น เป็นของร้อน; เวทนา คือความเสวยอารมณ์เป็นสุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ซึ่งเกิดจากสัมผัสทางตา เป็นต้น เป็นของร้อน. ร้อนเพราะไฟคือราคะ โทสะ โมหะ; ร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความพิริวราพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ และความขัดใจ.

๒. เมื่ออริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นได้เช่นนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในตา, หู เป็นต้น (ซึ่งเป็นอายตนะภายใน), ย่อมเบื่อหน่ายในรูป, เสียง เป็นต้น (ซึ่งเป็นอายตนะภายนอก), ย่อมเบื่อหน่ายในวิญญาณ มีความรู้อารมณ์ทางตา เป็นต้น, ย่อมเบื่อหน่ายในผัสสะ มีความกระทบอารมณ์ทางตา เป็นต้น, ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนา มีความเสวยอารมณ์ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัส เป็นต้น. เมื่อเบื่อหน่ายก็คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น, เมื่อพ้นก็มีญาณรู้ว่าพ้นแล้ว, รู้ว่าสิ้นความเกิด ได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว, ได้ทำหน้าที่เสร็จแล้ว, ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก.

ผลของการแสดงพระธรรมเทศนานี้ ภิกษุพันรูปมีจิตพ้นจากอาสวะ ไม่ถือนั่นด้วยอุปาทาน.

โปรดพระเจ้าพิมพิสาร

เมื่อประทับ ณ ตำบลคยาสี่สະพอสสมควรแล้ว จึงเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุผู้เคยเป็นชฎิลพันรูป ประทับอยู่ ณ เจดีย์ซึ่งประดิษฐานไว้ดีแล้ว ณ สวนตาลหนุ่ม. พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพแคว้นมคธ พร้อมด้วยพราหมณ์คฤหบดีชาวมคธ จำนวน ๑๒ นหุต^๑ ได้สดับกิตติศัพท์ของพระผู้มีพระภาค จึงเสด็จไปและไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค. ในชั้นแรกพระผู้มีพระภาคทรงให้อุรุเวลกัสสปประกาศความที่ตนละเลิกลัทธิเดิมมาขอบวชว่ามีเหตุผลอย่างไร เพื่อทำลายทิฏฐิมานะของบุคคลบางคนก่อน แล้วจึงทรงแสดงอนุบุพพิกขา (แสดงเรื่องทาน, ศีล, สวรรค์, โทษของกามและอนิสงส์ของการออกจากกามโดยลำดับ) แล้วจึงทรงแสดงอริอัสจ ๔ พระเจ้าพิมพิสาร พร้อมทั้งพราหมณ์คฤหบดี ๑๑ นหุต ได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นโสดาบันบุคคล).

พระเจ้าพิมพิสารกราบทูลในการที่ทรงสมพระราชประสงค์ ๕ ประการ คือ ขอให้ได้อภิเษกในราชสมบัติ, ขอให้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ามาสู่แคว้นแคว้น, ขอให้ได้เข้าไปนั่งใกล้, ขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมและขอให้ได้รับธรรมะของพระผู้มีพระภาค. ครั้นแล้วกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา ประกาศพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดพระชนมชีพ แล้วทรงอาราธนาพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เพื่อเสวยและฉันในวันรุ่งขึ้น.

ในวันรุ่งขึ้นที่พระผู้มีพระภาคเสด็จไปเสวย ณ ราชนิเวศน์พร้อมกับภิกษุสงฆ์. เมื่ออังกาส (เลี้ยงดู) เสร็จแล้ว พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงหลั่งน้ำจากพระเศวตทอง ถวายเวฬุวันป่าไผ่แด่พระสงฆ์ผู้มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประมุข. พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้วเสด็จกลับ. ทรงปรารภเหตุนี้ จึงประทานพระพุทธานุญาตให้มีอาราม (คือวัด) ได้.

๑. นหุตหนึ่ง เท่ากับหนึ่งหมื่น

สาริบุตร โมคคัลลานะออกบวช

สมัยนั้น สัตว์ชัยปริพาชกอาศัยอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยบริษัทปริพาชกหมู่ใหญ่ จำนวน ๒๕๐ คน และสมัยนั้น สาริบุตรและโมคคัลลานะประพาศพรหมจรรย์ในสำนักสัตว์ชัยปริพาชก ต่างทำกติกากันว่า ใครได้บรรลุมรรคธรรมก่อน จงบอกแก่อีกคนหนึ่ง. สาริบุตรได้เห็นพระอัสสชิเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์เพื่อบิณฑบาต มีความเลื่อมใสในความสงบเสงี่ยมเรียบร้อยของท่าน จึงรอนได้โอกาสก็เข้าไปถามถึงหลักธรรมในศาสนาที่ท่านบวช. ท่านกล่าวหลักธรรมเพียงย่อ ๆ ให้ฟังว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น.

สาริบุตรได้ฟังก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วนำมาเล่าให้โมคคัลลานะฟัง โมคคัลลานะก็ได้ดวงตาเห็นธรรม จึงพากันไปลาปริพาชก ๒๕๐ คน เพื่อจะไปบวชในสำนักพระบรมศาสดา แต่ปริพาชกเหล่านั้นขอไปด้วย จึงพร้อมกันไปลาสัตว์ชัยผู้อาจารย์. สัตว์ชัยขอให้อยู่ช่วยกันบริหารหมู่คณะถึง ๓ ครั้ง แต่สาริบุตรโมคคัลลานะไม่ยอม คงลาไป พร้อมทั้งปริพาชกอีก ๒๕๐ คน. สัตว์ชัยเสียใจ ถึงอาเจียนเป็นโลหิต.

เมื่อไปเฝ้าทูลขอบวชในพระพุทธศาสนาต่อพระผู้มีพระภาคก็ได้รับพระพุทธานุญาตให้เป็นภิกษุ ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา.

ครั้งนั้นคนสำคัญชาวมคธออกบวชประพาศพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเป็นอันมาก. คนทั้งหลายจึงพากันติเตียน ว่าเป็นปฏิปทาที่ทำสกุลงศ์ให้ขาดสูญ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายได้ตอบว่าพระองค์แนะนำโดยธรรม มิใช่โดยอธรรม เมื่อมนุษย์ทั้งหลายจำนนต่อคำว่า “ธรรม” และหาทางจับผิดที่ว่ามิอะไรเป็น “อธรรม” ไม่ได้ ก็พากันเลิกติเตียนภายใน ๗ วัน.

ทรงอนุญาตให้มีอุปัชฌายะ

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่มีอุปัชฌายะ ไม่มีผู้ให้อาวาสังสอน ก็นุ่งห่มไม่เรียบร้อย มีอาภัพปกิจริยาไม่เหมาะสมเที่ยวไปบิณฑบาต. เขากำลังบริโภคอยู่ก็ยื่นบาตรเข้าไปเหนือของบริโภค ของขบเคี้ยว เป็นต้น. บ้างก็ของแกงบ้าง ขอบ้างสุกบ้าง ด้วยตนเองมาฉัน. บ้างก็ส่งเสียงสูงเสียงดังในโรงอาหาร เป็นที่ติเตียน. พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนี้ จึงทรงอนุญาตให้มีอุปัชฌายะ. ให้อุปัชฌายะตั้งจิตในสัททวิหริกเหมือนบุตร. ให้สัททวิหริกตั้งจิตในอุปัชฌายะเหมือนบิดา. ทรงสอนวิธีถืออุปัชฌายะซึ่งต้องเปล่งวาจาด้วยกันทั้งสองฝ่าย, (อุปัชฌายะ แปลตามศัพท์ว่า ผู้สอน หมายถึงผู้บวชให้และสั่งสอน สัททวิหริก แปลว่า ผู้อยู่ด้วย หมายถึงศิษย์ที่อุปัชฌายะบวชให้).

ทรงบัญญัติอุปัชฌายวัตร

ครั้นแล้วทรงบัญญัติอุปัชฌายวัตร คือข้อที่สัททวิหริกจะพึงปฏิบัติชอบในอุปัชฌายะ มีการรับใช้ การปฏิบัติตนต่อท่าน การช่วยจัดสิ่งต่าง ๆ ให้ท่าน ประมาณไม่น้อยกว่า ๑๐๐ ข้อ.

ทรงบัญญัติสัททวิหริกวัตร

ครั้นแล้วทรงบัญญัติสัททวิหริกวัตร คือข้อที่อุปัชฌายะจะพึงปฏิบัติชอบในสัททวิหริก มีการสั่งสอน การสงเคราะห์ด้วยบาตร จีวร การพยาบาลเมื่อป่วยไข้ การทำอะไรรต่ออะไรให้ไม่น้อยกว่า ๑๐๐ ข้อเช่นกัน.

ทรงปรับอาบัติ, อนุญาตให้ประณามและขอขมา

ครั้งนั้น สัทธวิहारิกไม่ปฏิบัติชอบในอุปัชฌายะ เป็นที่ตักเตือน จึงทรงบัญญัติพระวินัย ปรับอาบัติทุกกฏแก่สัทธวิहारิกผู้ไม่ปฏิบัติชอบในอุปัชฌายะ.

แม้เช่นนั้น ก็ยังมีสัทธวิहारิกที่ไม่ปฏิบัติชอบ, จึงทรงอนุญาตให้อุปัชฌายะประณาม คือไล่สัทธวิहारิกด้วยแรงให้ทราบด้วยกายหรือวาจาได้.

สัทธวิहारิกที่ถูกไล่แล้ว ไม่ขอขมา จึงทรงอนุญาตให้ขอขมาและ ปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ไม่ขอขมา.

สัทธวิहारิกขอขมาแล้ว อุปัชฌายะไม่ยอมยกโทษให้ จึงทรงอนุญาตให้อุปัชฌายะยกโทษให้. อุปัชฌายะไม่ยกโทษให้ก็มี สัทธวิहारิกจึงจากไปบ้าง สึกไปบ้าง ไปเข้ารีตเดียรถีย์บ้าง. ทรงทราบ จึงทรงบัญญัติพระวินัย ปรับอาบัติทุกกฏแก่อุปัชฌายะที่สัทธวิहारิกขอขมาแล้วไม่ยอมยกโทษให้.

ทรงวางวิธีประณามให้รัดกุม

สมัยนั้น อุปัชฌายะประณาม (ขับไล่) สัทธวิहारิกที่ปฏิบัติชอบ ไม่ประณามสัทธวิहारิกที่ไม่ปฏิบัติชอบ. ทรงทราบ จึงทรงบัญญัติว่า สัทธวิहारิกที่ปฏิบัติชอบ ไม่ควรประณาม ผู้ใดประณาม ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ สัทธวิहारิกที่ปฏิบัติไม่ชอบ จะไม่ประณามไม่ได้. ถ้าไม่ประณาม ต้องอาบัติทุกกฏ.

ครั้นแล้วจึงทรงแสดงองค์ ๕ ของสัทธวิहारิกที่ควรประณาม มีขาดความละเอียด ขาดความเคารพ เป็นต้น. แล้วทรงแสดงองค์ ๕ ของสัทธวิहारิกที่ไม่ควรประณาม มีประกอบด้วยความละเอียด ความเคารพ เป็นต้น. สัทธวิहारิกที่ควรประณาม แต่ไม่ประณามก็มีโทษ ถ้าประณามก็ไม่มีโทษ. ส่วนสัทธวิहारิกที่ไม่ควรประณาม ถ้าประณามก็มีโทษ ถ้าไม่ประณามก็ไม่มีโทษ.

ทรงอนุญาตการบวชเป็นการสงฆ์

พราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อราธะ ขอบวช ไม่มีภิกษุรูปใดบวชให้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ใครระลึกถึงอุปการะของพราหมณ์นี้ได้บ้าง พระสาริบุตรตอบว่า ท่านระลึกได้ ว่าพราหมณ์ผู้นี้เคยถวายอาหารแก่ท่านทัพพีหนึ่ง พระผู้มีพระภาคจึงสรรเสริญที่กตัญญูและมอบให้พระสาริบุตรบวชให้พราหมณ์นั้น โดยทรงแสดงวิธีบวชเป็นการสงฆ์ที่เรียกว่า ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา (การบวชด้วยกรรม มีการเสนอญัตติเป็นที่ ๔ คือเป็นการเสนอญัตติ ขออนุมัติสงฆ์ ๑ ครั้ง; เป็นการสวดประกาศฟังมติ ว่าจะคัดค้านหรือไม่อีก ๓ ครั้ง) ภายหลังมีเหตุเกิดขึ้น คือผู้บวชประพฤติไม่เรียบร้อย และอ้างว่าไม่ได้ขอบวช พระบวชให้เอง จึงทรงอนุญาตให้บวชเฉพาะแก่ผู้ขอบวช.

ผู้บวชเพราะเห็นแก่ท้อง

พราหมณ์ผู้หนึ่งเห็นว่าบวชแล้วกินอิ่มนอนหลับ จึงออกบวช. ครั้นอาหารที่เขาถวายประจำหมดวาระ ภิกษุทั้งหลายจึงชวนออกบิณฑบาต ก็กล่าวว่า จะสึก เพราะคิดว่าจะบวชโดยไม่ต้องบิณฑบาต. มีผู้ตักเตือนว่าบวชเพราะเห็นแก่ท้อง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้บอกลิสสัย ๔ แก่ผู้บวชใหม่ (ลิสสัย ๔ คือปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต อันได้แก่อาหาร, เครื่องนุ่งห่ม, ที่อยู่อาศัย, ยารักษาโรค เพื่อซ่อมแซมเข้าใจกันก่อนว่า แม้ไม่พุ่มเฟิย แต่เป็นของพออาศัยดำรงชีพอยู่ได้ก็ต้องอดทน เช่น อาหารที่เหี่ยวบิณฑบาตได้มา, ผ้าที่เก็บตกมาปะติดปะต่อพอทำนุ่งห่ม, ที่อยู่อาศัยไม่มีกิเลสโคนไม้, ยาอื่นไม่มีกิเลสช้ำด้วยน้ำมูตรเน่า ซึ่งปัจจุบันพบกันว่าเป็นยาปฏิชีวนะ).

ข้อบัญญัติเพิ่มเติมในการบวช

๑. ภิกษุบอกลิสสัยก่อน ผู้บวชไม่พอใจ จึงทรงห้ามบอกลิสสัยก่อน แต่ให้บอกลเมื่อบวชเสร็จแล้ว ในเวลาติด ๆ กัน ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้บอกลิสสัยก่อน.

๒. ภิกษุที่ร่วมในการบวชเป็นคณะ คือ ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง ๔ รูปบ้าง ทรงทราบ จึงทรงบัญญัติพระวินัย ปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุที่ให้บวชมีคณะต่ำกว่า ๑๐ คณะ ครบ ๑๐ หรือเกิน ๑๐ ให้บวชได้.

๓. ภิกษุผู้มีพรรษา ๑ บ้าง ๒ บ้าง ให้สัททวิหาริกบวช แม้พระอุปเสน วังคันตบุตรมีพรรษาเพียง ๑ ก็ให้สัททวิหาริกอุปสมบท จึงทรงบัญญัติพระวินัย ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้มีพรรษาหย่อนกว่า ๑๐ ที่บวชให้สัททวิหาริก; พรรษาครบ ๑๐ หรือเกิน ๑๐ ให้บวชได้.

๔. ภิกษุผู้มีพรรษาครบ ๑๐ แต่เป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ให้สัททวิหาริกบวช ปรากฏเป็นผู้ต้อยกว่าสัททวิหาริก. จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ฉลาด สามารถ ผู้มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกิน ๑๐ ให้สัททวิหาริกบวชได้.

ทรงอนุญาตให้มีอาจารย์

สมัยนั้น อุปัชฌายะทั้งหลายเดินทางไปทีอื่นบ้าง สึกไปบ้าง ถึงมรณภาพบ้าง ไปเข้ารีตเสียบ้าง ภิกษุทั้งหลายไม่มีใครให้อวาทสั่งสอน ก็นั่งห่มไม่เรียบร้อย ประกอบด้วยอาภักปฏิกิริยาอันไม่สมควรต่าง ๆ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้มีอาจารย์. ให้อาจารย์ตั้งจิตในอันเตवासิก (ผู้อยู่ได้ปกครอง) เหมือนบุตร และให้อันเตवासิกตั้งจิตในอาจารย์เหมือนบิดา. แล้วทรงแสดงวิธีถือนิสสัย (การขออาศัยอยู่ได้ปกครอง) ของอันเตवासิก และคำกล่าวตอบของอาจารย์.

อาจารย์วัดและอันเตवासิกวัด

ครั้นแล้วทรงแสดงวัดที่อันเตवासิกคือผู้อยู่ได้ปกครอง จะพึงปฏิบัติต่ออาจารย์. และวัดที่อาจารย์จะพึงปฏิบัติต่ออันเตवासิก ถ้อยทีปฏิบัติชอบต่อกัน ไม่น้อยกว่าฝ่ายละ ๑๐๐ ข้อ.

การประณาม, การขอขมา, การยกโทษ

มีอันเตवासิกไม่ปฏิบัติชอบในอาจารย์ จึงทรงอนุญาตให้มีการประณาม (ไล่) การขอขมา การยกโทษให้ ในทำนองเดียวกับเรื่องอุปัชฌายะและสัททวิหาริก แล้วทรงแสดงผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ ที่ควรประณาม และไม่ควรประณาม ตลอดจนให้อาจารย์ที่มีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกินกว่า ๑๐ ที่เป็นผู้ฉลาด สามารถ จึงให้นิสสัย (รับผู้อื่นอยู่ได้ปกครอง) ได้.

นิสสัยรับจากอุปัชฌายะและอาจารย์

สมัยนั้น อุปัชฌายะและอาจารย์เดินทางไปทีอื่นบ้าง สึกไปบ้าง เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงลักษณะ ๕ ประการ ที่นิสสัย (การอยู่ได้ปกครอง) รับจากอุปัชฌายะ คืออุปัชฌายะ ๑. หลีกไปทีอื่น ๒. สึก ๓. ถึงมรณภาพ ๔. เข้ารีตเดียรฉัตร และ ๕. อุปัชฌายะมีคำสั่ง (เช่น สั่งประณาม คือไล่ไม่ให้อยู่ได้ปกครอง). ครั้นแล้วทรงแสดงลักษณะ ๖ ประการที่นิสสัยรับจากอาจารย์ คือ ๕ ข้อแรกเหมือนกับของอุปัชฌายะ ส่วนข้อที่ ๖ เมื่ออันเตवासิกพบเข้ากับอุปัชฌายะ (คือเมื่อพบกับผู้มีสิทธิปกครองอันสูงกว่า การอยู่ได้ปกครองของอาจารย์ก็จะรับไป).

คุณสมบัติของอุปัชฌายะ ๕ อย่าง

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงการขาดคุณสมบัติ ๕ อย่างและการประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่างของภิกษุ ที่ทำให้เป็นผู้ไม่ควรให้อุปสมบท, ไม่ควรให้ศีล, ไม่ควรมีสามเณรรับใช้ รวม ๑๖ หมวด เป็นหมวดขาดคุณสมบัติ ๕ อย่างในลักษณะต่าง ๆ กัน รวม ๘ ประเภท คือ ๘ หมวด. หมวดประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่างในลักษณะต่าง ๆ กัน รวม ๘ ประเภท หรือ ๘ หมวด. (การมีคุณสมบัติ หรือขาดคุณสมบัติดังกล่าวนี้ โปรดดูที่แปลไว้อย่างพิสดารแล้ว หน้า ๖๐ เพียงแต่ตัดข้อที่ ๖ ออกทุกข้อ. และการขาดคุณสมบัติก็คือ ไม่มีคุณสมบัติตามที่แปลไว้นั้น).

คุณสมบัติของอุปัชฌายะ ๖ อย่าง

ครั้นแล้วทรงแสดงการขาดคุณสมบัติ และการประกอบด้วยคุณสมบัติ ๖ อย่างในลักษณะต่าง ๆ กัน ฝ่ายละ ๘ หมวด รวม ๒ ฝ่ายเป็น ๑๖ หมวด ของภิกษุ ว่าควรให้อุปสมบท ควรให้ศีล และควรมีสามเณรรับใช้หรือไม่ ดังที่แปลไว้แล้วในหน้า ๖๐ (มีข้อน่าสังเกตว่า ๕ ข้อ หรือ ๖ ข้อนั้นต่างกันที่ข้อสุดท้ายคือมีพรรษาครบ ๑๐ หรือเกิน ๑๐ คือในคุณสมบัติ ๕ อย่างไม่มีข้อกำหนดเรื่องพรรษา ถ้าเติมข้อกำหนดเรื่องพรรษาก็เป็น ๖ อย่าง).

ในตอนท้ายได้สรุปถึงคุณสมบัติ ๕ อันมี ๑๖ หมวดและคุณสมบัติ ๖ อันมี ๑๖ หมวด เพื่อกำหนดง่าย.

ข้อปฏิบัติต่อผู้เคยเป็นเดียรฉัตร

มีเหตุการณ์เกิดขึ้นเกี่ยวกับผู้บวชแล้ว ไปเข้ารีตเป็นเดียรฉัตร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ผู้เคยเป็นเดียรฉัตรเข้ามาบวช อุปัชฌายะว่ากล่าวโดยธรรม กลับคัดค้านแล้วจากไปเข้ารีตเดียรฉัตร. ครั้นแล้วขอเข้ามาบวชอีก ไม่ควรบวชให้.

ส่วนผู้ที่เคยเป็นเดียรฉัตรประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ จะต้องได้รับการอบรม (ปริวาส) ๔ เดือน คือให้โกนผม ปลงหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาเยาะ ทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ให้อาหารภิกษุทั้งหลาย เปล่งวาจาถึงพระรัตนตรัย ๓ จบ. แล้วให้ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศขอให้สงฆ์ให้ปริวาส (การอบรม) ๔ เดือน เมื่อไม่มีผู้ใดคัดค้านจึงสำเร็จไปชั้นหนึ่ง. ในระหว่าง ๔ เดือน ถ้าประพฤตินั้นไม่เรียบร้อย ไม่เป็นที่พอใจ ก็ไม่ควรบวชให้ ถ้าประพฤตินั้นเรียบร้อย เป็นที่น่าพอใจ จึงบวชให้.

อนึ่ง ได้ประทานข้อกำหนดพิเศษแก่พระญาติผู้เกิดในศากยสกุล ถ้าเคยเป็นเดียรฉัตรมาก่อน แล้วมาขอบวช ให้บวชให้เลย ไม่ต้องรับการอบรม ๔ เดือน.

ห้ามบวชให้คนเป็นโรค ๕ ชนิด

สมัยนั้น มีโรค ๕ ชนิดเกิดขึ้นมากในแคว้นมคธ คือโรคเรื้อน, โรคฝี, โรคกลาก, โรคมอกร่อ และโรคลมบ้าหมู* มนุษย์ทั้งหลายที่เป็นโรคเหล่านี้ ก็พากันไปหาหมอชูกเพื่อให้ช่วยรักษาให้. หมอชูก

๑. คำแปลโรคทั้งห้าชนิดนี้ เป็นไปตามที่ฝ่ายไทยเราเคยแปลกันมา มีข้อที่ควรอธิบาย คือโรคมอกร่อนั้น ได้แก่โรคที่มีเสมหะแห้งอยู่ในลำหลอดปอด ได้สอบดูกับคำแปลของศาสตราจารย์ริดส์ เดวิดส์ ร่วมกับโอลเดนเบอร์ก มีดังนี้ ๑. โรคเรื้อน (Leprosy) ๒. โรคฝี (Boils) ๓. โรคเรื้อนแห้ง (Dry leprosy) ๔. วัณโรคแห่งปอด (Consumption) ๕. โรคลมชัก (Fit) ควรดูรรถกถา หน้า ๖๐ ประกอบด้วย

ไม่รับรักษา อ้างว่า มีภาระต้องรักษาพระราชา, บุคคลในราชสำนักและภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข. คนเหล่านั้นเห็นไม่มีทางอื่น จึงขอบวช ภิกษุทั้งหลายก็บวชให้ เป็นการแก้ภิกษุทั้งหลายที่จะต้องพยายาล. แม้หมอชิวเองก็ต้องทำงานหนักจนเสียราชกิจ. ชายคนหนึ่งออกบวชให้หมอชิวรักษา พอหายแล้วก็สึกไป. หมอชิวก็เห็นเข้าจำได้ ถามทราบความ ก็ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติวินัย ห้ามบวชแก่คนเป็นโรค ๕ ชนิด ผู้ใดบวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

ห้ามบวชให้ข้าราชการ

เกิดความไม่สงบชายแดน พระเจ้าพิมพิสารตรัสสั่งมหาอำมาตย์ที่เป็นนายทัพให้ไปปราบ มีหลายคนหนีไปบวช ภิกษุทั้งหลายก็บวชให้ พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงขอให้พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติวินัย มิให้พระบวชคนที่เข้าราชการ เพราะอาจมีพระราชาที่ไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเบียดเบียนภิกษุเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสห้ามบวชให้ข้าราชการ ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุที่บวชให้ (ในสมัยนี้ ผู้เป็นข้าราชการจะต้องมีใบอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรจากผู้ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้อนุญาตแทนพระองค์, พระอุปัชฌายะและสงฆ์จึงบวชให้).

ห้ามบวชให้โจรที่มีขี้บ่อ

สมัยนั้น โจรองคฺคิมาลบวชอยู่ในสำนักภิกษุทั้งหลาย. คนเห็นก็ตกใจกลัวบ้าง สะดุ้งบ้าง วิ่งหนีบ้าง มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติวินัย ห้ามบวชให้โจรที่มีขี้บ่อเสียด ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้บวชให้.

ห้ามบวชโจรที่ทำลายเครื่องพันธนาการ

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงประกาศมิให้ใครทำอะไร (เช่น จับกุม) บุคคลที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา. โจรผู้หนึ่งทำโจรกรรม ถูกพันธนาการด้วยเครื่องจองจำ แต่ทำลายเครื่องจองจำได้ จึงหนีไปบวช. คนทั้งหลายพากันติเตียนภิกษุผู้บวชให้. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามบวชให้โจรที่ทำลายเครื่องพันธนาการ, ผู้บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

ห้ามบวชบุคคลที่ไม่สมควรอื่นอีก

ได้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นที่ภิกษุทั้งหลายให้บุคคลผู้ไม่สมควร มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามบวชให้บุคคลผู้ไม่สมควรอื่นอีก คือ :-

โจรที่ถูกหมายประกาศให้ฆ่า

บุคคลที่ถูกโบยด้วยแส้ ถูกลงโทษแล้วเนรเทศ

บุคคลที่ถูก نابด้วยเหล็กแดงให้เสียโฉม

บุคคลที่เป็นหนี้

บุคคลที่เป็นทาส

ให้บอกสงฆ์เมื่อจะโกนศีรษะคนบวช

เด็กลูกช่างทอง* ทะเลาะกับพ่อแม่ หนีมาบวช พ่อแม่มาถาม ภิกษุทั้งหลายไม่ทราบจึงปฏิเสธ ครั้นเขาพบว่ามาบวชกัฏฐิเตียน หาว่าภิกษุเหล่านั้นพูดปด (ความจริงไม่รู้). พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้บอกกล่าวสงฆ์เมื่อจะโกนศีรษะคนบวช (ภิกษุภิกษุม-การโกนศีรษะ).

ห้ามบวชผู้มีอายุยังไม่ครบ ๒๐

เด็ก ๑๗ คนขออนุญาตมารดาบิดาออกบวช ถึงเวลากลางคืนลุกขึ้นร้องให้อาหาร, พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามบวชให้คนมีอายุไม่ถึง ๒๐ ทั้งที่รู้ (ว่าอายุไม่ถึง). ถ้าบวชให้ให้จัดการตามควร. (มีวินัยที่อื่นปรับอาบัติปาจิตตีย์อยู่แล้ว ดูหน้า ๑๗๔ สิกขาบทที่ ๕ สัปดาณวรรค).

ข้อห้ามเกี่ยวกับสามเณร

อหิวาตกโรคเกิดขึ้น สกฺลหนึ่งรอดตายมาเฉพาะบิดากับบุตร ทั้งสองคนออกบวช เมื่อมีผู้ถวายอาหาร แก่บิดา บุตรวิ่งไปขอแบ่ง เป็นที่ติเตียน จึงทรงห้ามบรรพชา (บวชเป็นสามเณร) ให้เด็กที่มีอายุหย่อน ๑๕ ปี.

ภายหลังมีเหตุจำเป็นที่ต้องสงเคราะห์บวชให้เด็กอื่น ๆ ที่พ่อแม่ตายหมด จึงทรงผ่อนผันให้บวชให้เด็กอายุหย่อน ๑๕ ปี ซึ่งสามารถไล่กาได้ (คือพอจะรู้เตียงสา) และมีเหตุเกิดขึ้นเกี่ยวกับสามเณร จึงทรงบัญญัติมิให้ภิกษุรูปหนึ่งมีสามเณรไว้รับใช้ถึง ๒ รูป, ถ้าทำเช่นนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ."

ผ่อนผันเรื่องการถือนิสสัย

สมัยนั้น ภิกษุจะต้องถือนิสสัย (อยู่ในปกครองของอุปัชฌายะหรืออาจารย์) ตลอด ๑๐ ปี เกิดความไม่สะดวก จึงทรงผ่อนผันให้ภิกษุที่ฉลาด สามารถถือนิสสัยตลอด ๕ ปี ส่วนภิกษุผู้ไม่ฉลาด ให้ถือนิสสัยตลอดชีวิต. แล้วทรงแสดงการขาดคุณสมบัติ ๕ อย่าง รวม ๔ ชุด การประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่าง รวม ๔ ชุด ที่ภิกษุจะต้องถือนิสสัย หรือไม่ต้องถือนิสสัย. แล้วทรงแสดงการขาดคุณสมบัติ ๖ อย่าง รวม ๔ ชุด การประกอบด้วยคุณสมบัติ ๖ อย่าง รวม ๔ ชุด ที่ภิกษุจะต้องถือนิสสัย หรือไม่ต้องถือนิสสัย. การขาดคุณสมบัติ หรือการประกอบด้วยคุณสมบัติ มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่กำหนดไว้สำหรับอุปัชฌายะและอาจารย์ โดยเฉพาะที่กล่าวถึงคุณสมบัติ ๖ อย่าง ข้อที่ ๖ ก็คือกำหนดว่าจะต้องมีพรรษาครบ ๕ หรือเกิน ๕.

พระราหุลบวชเป็นสามเณร

พระผู้มีพระภาคเสด็จสู่กรุงกบิลพัสดุ์ พระราหุลกราบทูลขอราชสมบัติ. พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งให้พระสารีบุตรบวชให้ ทรงกำหนดวิธีบรรพชาเป็นสามเณรด้วยการถึงสรณะ ๓ (คือพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์). พระเจ้าสุทโธทนะทรงขอร้องพระผู้มีพระภาคอย่าให้บวชแก่บุตรที่มารดาบิดายังมิได้อนุญาต. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามบวชผู้ที่มารดาบิดายังมิได้อนุญาต. ผู้บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

๑. ลูกช่างทองคนหนึ่ง ในภาษาบาลีใช้คำว่า กัมมารภิกขุ ผันแปลว่า ลูกช่างทอง ซึ่งมีศีรษะโล้นหรือล้าน แต่รรถกถาอธิบายไว้ว่า ไว้ผมแหยม ๕ แหยม ตรงอื่นโกนหมด

๒. ภายหลังทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาด สามารถอบรมสั่งสอน มีสามเณรไว้รับใช้ได้ไม่จำกัด

ให้มีสามเณรรับใช้ได้เกินรูป ๑

พระสารีบุตรมีสามเณรราหุลไว้รับใช้ ๑ รูป แต่เมื่อมีสามเณรอื่น ๆ บวชเพิ่มขึ้น ก็ไม่กล้ารับไว้ในปกครอง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาด สามารถมีสามเณรไว้รับใช้ได้ ๒ รูป กับสามารถจะให้โอวาทสั่งสอนได้จำนวนเท่าใด ก็อนุญาตให้มีสามเณรไว้รับใช้ได้ตามจำนวนนั้น (คือไม่จำกัดจำนวน แท้จริงการมีสามเณรไว้รับใช้ ไม่เหมือนแบบมีคนใช้ของคฤหัสถ์ เพราะภิกษุจะต้องเป็นผู้ปกครองสั่งสอน ให้การศึกษาทางพระพุทธศาสนา การใช้เล็ก ๆ น้อย ๆ ก็คงมีบ้าง).

ศีล ๑๐ ของสามเณร

สามเณรทั้งหลายสงสัยว่าสิกขาบทหรือศีลของตนมีเท่าไร จะพึงศึกษาในสิกขาบทอะไรบ้าง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติสิกขาบท ๑๐ ของสามเณร คือ :-

๑. เว้นจากฆ่าสัตว์
๒. เว้นจากลักทรัพย์
๓. เว้นจากประพฤติล่วงพรหมจรรย์
๔. เว้นจากพูดเท็จ
๕. เว้นจากดื่มสุราเมรัย
๖. เว้นจากบริโภคอาหารในเวลาวิกาล (เที่ยงแล้วไป)
๗. เว้นจากฟ้อนรำขับร้องประโคมและการดูมหรสพ
๘. เว้นจากตัดทรงตกแต่งประดับประดาร่างกายด้วยดอกไม้ของหอม เครื่องทา เครื่องย้อมผัดผิวต่าง ๆ
๙. เว้นจากที่นั้งที่นอนอันสูงใหญ่ (คือเว้นจากที่นอนเหนือเตียงตั้งมีเท้าสูงเกินประมาณ และที่นั้งที่นอนอันใหญ่ มีภายในใสนุ่นและสำลี)
๑๐. เว้นจากการรับทองเงิน

การลงโทษสามเณร

สมัยนั้น สามเณรไม่มีความเคารพในภิกษุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติองค์ ๕ ที่จะทำทัณฑกรรม (ลงโทษ) สามเณร คือ :-

๑. ขวนขวายเพื่อความเสื่อมลาภของภิกษุทั้งหลาย
๒. ขวนขวายเพื่อให้เกิดความเสียหาย (อนัตตะ) แก่ภิกษุทั้งหลาย
๓. ขวนขวายเพื่อให้ภิกษุทั้งหลายอยู่ไม่ได้
๔. ต่ำ, บริภาษภิกษุทั้งหลาย
๕. ทำภิกษุทั้งหลายให้แตกกัน

เรื่องเกี่ยวกับการลงโทษ

ภิกษุทั้งหลายสงสัยว่าจะลงโทษสามเณรอย่างไร จึงทรงอนุญาตให้กำหนดข้อห้ามได้. ภิกษุทั้งหลายห้ามไม่ให้เข้าสังฆาราม (วัดที่สงฆ์อยู่). สามเณรเข้าไม่ได้ ก็เดินทางไปอื่นบ้าง สึกไปบ้าง ไปเข้าริตเตียรถียบ้าง. จึงทรงห้ามมิให้ภิกษุห้ามสามเณรเข้าสังฆารามทั้งหมด ถ้าทำเช่นนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ. อนุญาตให้ทำการห้ามเฉพาะในบริเวณที่อยู่ ที่ไปมา (กักบริเวณ). ภิกษุทั้งหลายห้ามกลืนกินอาหาร (ห้ามใช้ปากบริโภคอาหารหรือดื่มข้าวยาคุ). คนถวายอาหาร ถวายข้าวยาคุ สามเณรก็ไม่กล้าฉัน. มีผู้ติเตียน. จึงทรงปรับอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุที่ห้ามแบบนั้น.

ภิกษุฉัพพัคคีย์กักบริเวณสามเณรหลายรูป อุบาสมาเยทั้งหลายตามเที่ยวถามหา ทราบความก็ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติพระวินัยว่า ถ้ายังไม่บอกเล่าอุบาสมาเยก่อน ไม่พึงทำการห้าม (กักบริเวณ) สามเณร. ผู้ทำเช่นนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

ห้ามชวนสามเณรของภิกษุอื่นไปอยู่ด้วย

ภิกษุฉัพพัคคีย์ชวนสามเณรของภิกษุผู้เป็นเถระไปอยู่ด้วย. ท่านลำบากด้วยการหาไม้สัฟน์และน้ำล้างหน้าเอง. จึงทรงบัญญัติพระวินัย ไม่ให้ชวนบริษัท (สามเณร) ของภิกษุอื่นไปอยู่ด้วย ถ้าทำเช่นนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

การให้สามเณรสี่ก

สามเณรของพระอุปนันทะ ศากยบุตร ประทุษร้าย (ข่มขืน) นางภิกษุณี. ภิกษุทั้งหลายติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้นาสนะ (โล่สี่ก) สามเณรผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐ คือ :-

- | | |
|--------------------|------------------------------------|
| ๑. ชำสัตร | ๒. ลักทรัพย์ |
| ๓. ประพฤติผิดในกาม | ๔. พุดบด |
| ๕. ต้มสุราเมรัย | ๖. ติเตียนพระพุท |
| ๗. ติเตียนพระธรรม | ๘. ติเตียนพระสงฆ์ |
| ๙. มีความเห็นผิด | ๑๐. ประทุษร้าย (ข่มขืน) นางภิกษุณี |

บุคคลที่ห้ามบวชอื่น ๆ อีก

ต่อมาเมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้นในการที่ภิกษุทั้งหลายบวชให้แก่ผู้ไม่สมควร จึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามบวชให้แก่ผู้ไม่สมควรต่อไปนี้ :-

- | | |
|-------------------------------------|---|
| ๑. กะเทย* | ๒. คนที่ลักเพศ (คือบวชเอาเองโดยไม่ถูกต้อง) |
| ๓. ภิกษุที่ไปเข้ารีตเดียรถีย์ | ๔. สัตว์ดิรัจฉาน |
| ๕. ผู้ฆ่ามารดา | ๖. ผู้ฆ่าบิดา |
| ๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์ | ๘. ผู้ข่มขืนนางภิกษุณี |
| ๙. ผู้ทำสงฆ์ให้แตกกัน | ๑๐. ผู้ประทุษร้ายพระพุทเจ้าถึงยังพระโลหิตให้ห้อ |
| ๑๑. คนมีอวัยวะ ๒ เพศ (อุกโตพยัญชนก) | |

ทั้งสิบเอ็ดประเภทนี้ ถ้าบวชให้แล้วรู้เข้าภายหลัง ต้องให้สึกไป.

ลักษณะที่ไม่ควรให้อุปสมบท (บวชเป็นพระ) อีก ๒๐ ประเภท

ครั้นแล้วทรงบัญญัติพระวินัยแสดงลักษณะที่ไม่ควรให้บวช (อุปสมบท) บุคคล รวม ๒๐ ประเภทดังต่อไปนี้ :-

๑. ผู้ไม่มีอุบาสมาเย
๒. ผู้มีอุบาสมาเยเป็นสงฆ์ (อุบาสมาเยต้องมีรูปเดียว ไม่ใช่มากรูป)
๓. ผู้มีอุบาสมาเยเป็นคณะ (๒, ๓ ชื่อว่าเป็นคณะ, ๔ ขึ้นไปเป็นสงฆ์)

๑. กะเทยหรือที่เรียกว่าบัตตะกะเก คือผู้ที่พอใจให้บุรุษเกี่ยวข้องกับตนโดยมีความรู้สึกตนเหมือนเป็นสตรี

- | | |
|--|---|
| ๔. ผู้มีอุปชฌายะเป็นกะเทย | ๕. ผู้มีอุปชฌายะเป็นคนลักเพศ (ผู้บวชเอาเอง) |
| ๖. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้เข้ารีตเดียรฉัตร | |
| ๗. ผู้มีอุปชฌายะเป็นสัตว์ดิรัจฉาน (มีเรื่องเล่าว่า นาคปลอมมาบวช) | |
| ๘. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้ฆ่ามารดา | ๙. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้ฆ่าบิดา |
| ๑๐. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้ฆ่าพระอรหันต์ | ๑๑. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้ข่มขืนนางภิกษุณี |
| ๑๒. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน | |
| ๑๓. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้ประทุษร้ายพระพุทธเจ้า จนถึงยังพระโลหิตให้ห้อ | |
| ๑๔. ผู้มีอุปชฌายะเป็นผู้มีอวัยวะ ๒ เพศ | ๑๕. ผู้ไม่มีบาตร |
| ๑๖. ผู้ไม่มีจีวร | ๑๗. ผู้ไม่มีทั้งบาตรทั้งจีวร |
| ๑๘. ผู้ขอยืมบาตรเขามาบวช | ๑๙. ผู้ขอยืมจีวรเขามาบวช |
| ๒๐. ผู้ขอยืมทั้งบาตรทั้งจีวรเขามาบวช | |

ทั้งยี่สิบประเภทนี้ ถ้า (สงฆ์) บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

ลักษณะที่ไม่ควรให้บรรพชา (เป็นสามเณร) ๓๒ ประเภท

- | | |
|---|---|
| ๑. คนมีมือขาด | ๒. คนมีเท้าขาด |
| ๓. คนมีทั้งมือทั้งเท้าขาด | ๔. คนมีหูขาด |
| ๕. คนมีจมูกแหว่ง | ๖. คนมีทั้งหูขาดทั้งจมูกแหว่ง |
| ๗. คนมีนิ้วมือขาด | ๘. คนมีนิ้วหัวแม่มือขาด |
| ๙. คนมีเอ็น (เท้า) ขาด | ๑๐. คนมีมือเป็นแผ่น (นิ้วติดกัน) |
| ๑๑. คนค่อม | ๑๒. คนเตี้ย (เกินไป) |
| ๑๓. คนคอพอก | ๑๔. คนถูก نابด้วยเหล็กแดงจนเสียโฉม (ในการลงโทษ) |
| ๑๕. คนถูกโบยด้วยแส้ (มีรอยแผล) | ๑๖. คนถูกหมายจับ (ให้ฆ่าได้เมื่อพบ) |
| ๑๗. คนมีเท้าปุก (เป็นตุ่ม) | |
| ๑๘. คนเป็นโรคอันเป็นโทษแห่งบาป (โรคเรื้อรังที่รักษาไม่หาย) | |
| ๑๙. คนประทุษร้ายบริษัท (คืออยู่ในหมู่แล้วทำให้หมู่ดูวิปริต ด้วยรูปร่างอันผิดปกติของตน เช่น สูงเกินไป เตี้ยเกินไป ดำเกินไป ขาวเกินไป ผอมเกินไป อ้วนเกินไป เป็นต้น) | |
| ๒๐. คนตาบอดข้างเดียว หรือทั้งสองข้าง | ๒๑. คนเป็นง่อย |
| ๒๒. คนกระจอก (เท้าผิดปกติ ต้องเดินด้วยหลังเท้า เป็นต้น) | |
| ๒๓. คนเป็นอัมพาต (ร่างกายตายไปซีกหนึ่ง) | |
| ๒๔. คนเปลี้ย (เดินเองไม่ได้) | ๒๕. คนชรา ทุพพลภาพ |
| ๒๖. คนตาบอดแต่กำเนิด | ๒๗. คนโง่ |
| ๒๘. คนหูหนวก | ๒๙. คนทั้งบอดทั้งโง่ |
| ๓๐. คนทั้งบอดทั้งหูหนวก | ๓๑. คนทั้งโง่ทั้งหูหนวก |
| ๓๒. คนทั้งบอดทั้งโง่ทั้งหูหนวก | |
- บุคคลทั้งสามสิบสองประเภทนี้ ผู้บรรพชาให้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

(หมายเหตุ :- การกำหนดข้อห้ามไม่ให้บวชคน ๓๒ ประเภทนี้เป็นสามเณรนั้นเป็นอันห้ามสำหรับบวชเป็นพระด้วย เพราะตามวิธีการบวช ผู้ที่จะบวชเป็นพระจะต้องผ่านลำดับจากการเป็นสามเณรมาก่อน แม้ชั่วคราวหนึ่ง. การตั้งข้อกำหนดนี้ เพื่อมิให้พระพุทธรศาสนาเป็นเหมือนถึงขะรับคนที่ทางโลกไม่ต้องการแล้ว. แต่ก็ไม่มีข้อห้ามเด็ดขาดถึงขนาดว่า บวชให้แล้วต้องให้สึกไปเหมือนบุคคล ๑๑ ประเภทที่กล่าวไว้ในข้อห้ามบวชเด็ดขาด).

ข้อกำหนดเรื่องให้นิสสัยเพิ่มเติม

ต่อมาเมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้น จึงทรงบัญญัติพระวินัย มีข้อกำหนดเพิ่มเติมเรื่องการให้นิสสัย (รับเข้าในปกครอง) ดังนี้ :-

๑. ห้ามให้นิสสัยแก่ภิกษุอลัชชี (ผู้ไม่ละอายในการต้องอาบัติ) ถ้าให้นิสสัย ต้องอาบัติทุกกฏ.
๒. จะรู้ว่าเป็นผู้มีมลทินหรือเป็นอลัชชี ให้รอ ๔-๕ วันได้ว่าจะเข้ากับภิกษุทั้งหลายได้หรือไม่
๓. ภิกษุเดินทางไกล อนุญาตให้ไม่ต้องถือนิสสัยในเมื่อไม่มีภิกษุผู้ให้นิสสัย
๔. อนุญาตให้ภิกษุผู้เป็นไข้, ภิกษุผู้พยาบาลภิกษุไข้ไม่ต้องถือนิสสัยได้ในเมื่อไม่มีภิกษุผู้ให้นิสสัย
๕. อนุญาตให้ภิกษุผู้อยู่ป่าไม่ต้องถือนิสสัยได้ในเมื่อไม่มีภิกษุผู้ให้นิสสัย แต่ถ้ามีภิกษุผู้ให้นิสสัยมา ต้องถือนิสสัย.

ข้อกำหนดเรื่องการอุปสมบท

ต่อมาทรงบัญญัติให้สวดอนุสาวนา ไม่ต้องระบุนาม แต่ระบุเพียงโคตร (สกุล) ได้ และให้สวดประกาศครั้งละ ๒-๓ รูปได้ โดยมีอุบายขยายรูปเดียวกัน. และทรงอนุญาตให้นับอายุผู้บวชว่าครบ ๒๐ โดยคิดตั้งแต่อายุในครรภ์.

ข้อบัญญัติในพิธีกรรมอุปสมบท

ครั้นแล้วทรงแสดงวิธีการต่าง ๆ ในการอุปสมบท เช่น การสอบถามอันตรายิกกรรม (อุปสรรคที่ต้องห้ามในการบวช) ๑๗ ข้อ มีโรค ๕ อย่างนั้น เป็นต้น ทั้งการซักถามเป็นส่วนตัวก่อน แล้วจึงซักถามในที่ประชุมสงฆ์ ตลอดจนการสวดประกาศ ๓ จบ แล้วอนุมติให้เป็นภิกษุได้.

เมื่อบวชแล้ว ให้วัดเงาแดด ให้บอกฤดู ให้บอกส่วนของวัน ให้บอกสังคัตติ คือบอกรวมข้างต้นทั้งหมด เพื่อเป็นหลักฐาน.

แล้วให้บอกนิสสัย ๔ (ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง คืออาหาร เครื่องนุ่มห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค ซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น).

แล้วให้บอกกรณียกิจ (สิ่งที่ไม่ควรทำ) ๔ อย่าง คือการเสพเมถุน, การลักทรัพย์, การฆ่าสัตว์ และมนุษย์, การอวดคุณพิเศษที่ไม่มีในตน (เพื่อป้องกันการทำความผิดที่สำคัญในตอนแรก).

การปฏิบัติต่อผู้ทำผิด

มีเรื่องเกิดขึ้น จึงทรงแสดงข้อปฏิบัติในกรณีนั้น ๆ คือ :-

๑. เมื่อภิกษุไม่เห็นอาบัติ (คือต้องอาบัติแล้ว ไม่รับว่าต้อง) ถูกสงฆ์ประกาศยกเสียจากหมู่จึงสึกไป ภายหลังขอเข้ามาบวชใหม่, ถ้าสอบถามแล้วยอมรับว่าต้องอาบัติจริง ก็ให้บวชได้. เมื่อบวชแล้ว ให้ทำพิธีทำคืนอาบัติที่ต้องไว้แต่ครั้งก่อน

๒. เมื่อภิกษุไม่ทำคืนอาบัติ ถูกสงฆ์สวดประกาศยกเสียจากหมู่จึงสึกไป ภายหลังมาขอบวช ถ้ารับว่าจักทำคืนอาบัติ ก็ให้บวชได้ เมื่อบวชแล้ว ให้ทำคืนอาบัติที่ต้องไว้แต่ครั้งก่อนให้เรียบร้อย

๓. เมื่อภิกษุมีความเห็นชั่วหยาบ คือความเห็นผิดอย่างแรง ถูกสงฆ์สวดประกาศยกเสียจากหมู่จึงสึกไป ภายหลังมาขอบวช ถ้ารับว่าจักละความเห็นผิดนั้น ก็ให้บวชได้

เมื่อบวชแล้วไม่ยอมทำคืนอาบัติก็ดี ไม่ยอมสละความเห็นผิดก็ดี สงฆ์มีสิทธิประกาศยกเสียจากหมู่ได้อีก. แต่ถ้าไม่ได้ภิกษุครองศีลสงฆ์ที่จะสวดประกาศ ก็อยู่ร่วมกับเธอได้ ไม่ต้องอาบัติ.

๒. อุโบสถันตกะ (หมวดว่าด้วยอุโบสถ)

พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพแคว้นมคธ เห็นนักบวชลัทธิอื่นประชุมกันกล่าวธรรม ในวัน ๑๔ ค่ำ, ๑๕ ค่ำ, และ ๘ ค่ำ แห่งปัฏฐ มีคนไปฟังธรรม มีความรัก ความเลื่อมใส ทำให้นักบวชเหล่านั้นมีผู้เข้าเป็นฝักฝ่าย ทรงปรารภจะให้ภิกษุในพระพุทธศาสนาทำอย่างนั้นบ้าง จึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลพระราชดำรินั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุমိติ ประทานพระพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายประชุมกันในวัน ๑๔ ค่ำ, ๑๕ ค่ำ และ ๘ ค่ำ แห่งปัฏฐ.

ครั้งแรกภิกษุทั้งหลายประชุมกัน แต่นั่งนิ่ง ๆ ชาวบ้านจะฟังธรรมก็ไม่ได้ฟัง จึงติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้ประชุมกันเพื่อกล่าวธรรม.

การสวดปาฏิโมกข์เป็นอุโบสถกรรม

พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า สิกขาบทที่ทรงบัญญัติแก่ภิกษุทั้งหลาย ควรอนุญาตให้สวดเป็นปาฏิโมกข์ การสวดปาฏิโมกข์นั้นจักเป็นอุโบสถกรรม คือการทำอุโบสถของภิกษุเหล่านั้น. จึงทรงบัญญัติตามที่ทรงพระดำรินั้น และทรงแสดงวิธีสวดปาฏิโมกข์ เริ่มต้นแต่กิจเบื้องต้น.

ข้อกำหนดเพิ่มเติมเกี่ยวกับปาฏิโมกข์

๑. ภิกษุทั้งหลายสวดปาฏิโมกข์ทุกวัน ตรัสห้ามและปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น. ทรงอนุญาตให้สวดเฉพาะวันอุโบสถ

๒. ภิกษุทั้งหลายสวดปาฏิโมกข์ ๓ ครั้ง ต่อ ๑ บัณฑิต (ถึงเดือน) คือในวัน ๑๔ ค่ำ, ๑๕ ค่ำ, และ ๘ ค่ำ, ตรัสห้ามและปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น. ทรงอนุญาตให้สวดปาฏิโมกข์เพียงครั้งเดียวต่อ ๑ บัณฑิต คือในวัน ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ

๓. ภิกษุฉัพพัคคีย์สวดปาฏิโมกข์เฉพาะในพวกของตน. ตรัสห้ามและปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น. ทรงอนุญาตให้ทำอุโบสถโดยพร้อมเพรียงกัน

๔. ภิกษุทั้งหลายสงสัยว่า จะกำหนดเขตพร้อมเพรียงกันในอาวาสหนึ่งหรือถือเขตแผ่นดินทั้งผืน ตรัสให้ใช้อาวาสเดียวกันเป็นเขตสามัคคี

๕. พระมหากัปปิณะ (ผู้เป็นพระอรหันต์) คิดว่าท่านบริสุทธียอยู่แล้ว จะควรได้ทำอุโบสถสังฆกรรมหรือไม่ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงตรัสตอบว่า ถ้าเธอไม่สักการะ เคารพ นับถือ บูชาอุโบสถแล้ว ใครเล่าจะทำเช่นนั้น. และตรัสสั่งให้ไปทำอุโบสถสังฆกรรม

๖. ภิกษุทั้งหลายสงสัยว่า อาวาสเดียวกันนั้น กำหนดอย่างไร จึงทรงอนุญาตให้สมมติคือประกาศสีมา (เขตแดน) โดยกำหนดภูเขา, ก้อนหิน, ป่าไม้, ต้นไม้, หนทาง, จอมปลวก, แม่น้ำหรือแอ่งน้ำ เป็นเครื่องหมาย (นิมิต) แล้วทรงแสดงวิธีสวดสมมติสีมาด้วยเครื่องหมายเหล่านั้น

๗. ภิกษุจฬพัคคีย์สมมติสีมา (ประกาศเขตแดน) ใหญ่เกินไป ๔ โยชน์บ้าง ๕ โยชน์บ้าง ๖ โยชน์บ้าง. ภิกษุทั้งหลายมาพอดีสวดปาฏิโมกข์ก็มี สวดจบแล้วก็มี กำลังสวดอยู่ก็มี จึงทรงห้ามสมมติสีมาใหญ่เกินไป ทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่ผู้ฝ่าฝืน แล้วทรงอนุญาตให้สมมติสีมาอย่างใหญ่เพียง ๓ โยชน์

๘. ภิกษุจฬพัคคีย์สมมติสีมาริมฝั่งแม่น้ำ ภิกษุที่มาทำอุโบสถถูกน้ำพัด บาตรจีวรถูกน้ำพัด จึงตรัสห้ามสมมติสีมาเช่นนั้น ทรงอนุญาตให้ทำได้ต่อเมื่อมีเรือจอดอยู่เป็นประจำ หรือมีสะพานทอดอยู่เป็นประจำ

๙. ภิกษุทั้งหลายสวดปาฏิโมกข์ตามบริเวณ ไม่มีที่สังเกต. ภิกษุที่เป็นอาคันตุกะ (ผู้มาจากที่อื่น) ไม่รู้ว่าทำอุโบสถกันที่ไหน จึงทรงอนุญาตให้สมมติโรงอุโบสถทำอุโบสถ จะเป็นวิหาร (กุฏิที่อยู่อาศัย) หรือเพิง หรือปราสาท (เรือนเป็นชั้น) หรือเรือนลั่น (หลังคาตัด) หรือถ้ำ ก็ได้

๑๐. ภิกษุทั้งหลายสมมติโรงอุโบสถ ๒ แห่งในอาวาสเดียวกัน. ตรัสห้ามและตรัสแนะนำให้สวดถอนโรงอุโบสถเสียหลัง ๑ คงให้ใช้เพียงหลังเดียว

๑๑. ภิกษุทั้งหลายสมมติโรงอุโบสถเล็กเกินไป มีพระมาประชุมมาก บางรูปต้องนั่งนอกเขต. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นอันทำอุโบสถ และได้ตรัสแนะนำให้กำหนดเครื่องหมาย (นิมิต) แล้วประชุมสงฆ์สวดสมมติหน้ามุข อุโบสถขยายให้ใหญ่ออกไปตามต้องการ

๑๒. ภิกษุบวชใหม่มาประชุมก่อนในวันอุโบสถ นึกว่าพระเถระคงยังไม่มา จึงกลับไป. กว่าจะได้ทำอุโบสถก็กลางคืน จึงตรัสอนุญาตให้ภิกษุที่เป็นเถระมาประชุมก่อนในวันอุโบสถ

๑๓. มีวัดหลายวัดในเขตสีมาเดียวกัน ภิกษุทั้งหลายต่างวัดต่างทำอุโบสถ. พระผู้มีพระภาคจึงทรงให้รวมทำแห่งเดียวกัน ไม่ให้แยกกันทำ

๑๔. ตรัสอนุญาตให้สมมติสีมา เป็นเขตอยู่ร่วมกัน ทำอุโบสถร่วมกัน โดยให้เป็นเขตไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร (ภายในบริเวณสีมานั้น ไปไหนได้ไม่ต้องนำจีวรติดตัวไปด้วยครบสำหรับ) และให้สมมติเว้นเขตบ้านและละแวกบ้าน (เพื่อไม่ให้เก็บจีวรไว้ในบ้าน)

๑๕. ตรัสอนุญาตว่า เมื่อสวดถอน (เลิกใช้) ให้ถอนเขตอยู่ปราศจากไตรจีวรก่อนแล้ว ถอนเขตอยู่ร่วมกันทีหลัง

๑๖. ถ้ายังมีได้สมมติสีมา ให้ใช้หมู่บ้านหรือนิมิตที่อยู่นั้นเป็นคามสีมาและนิคมสีมาได้ แล้วอนุญาตให้ใช้เขตที่พ้นระยะน้ำสาตถึง ในแม่น้ำเป็นอุททุกเขปสีมา (เขตวกน้ำสาต) เป็นเขตลอยเรือหรือแพ หรือปลูกโรงทำอุโบสถได้กลางแม่น้ำ ทะเลหรือสระน้ำ แต่ไม่อนุญาตแม่น้ำ ทะเล หรือสระน้ำทั้งหมดเป็นเขต (สีมา)

๑๗. ตรัสห้ามมิให้สมมติสีมาคาบเกี่ยวกัน ให้มีฐานของสีมา

๑๘. ตรัสอธิบายว่า วันอุโบสถ ๑๔ คำก็มี ๑๕ คำก็มี (กลางเดือนเป็น ๑๕ คำ ปลายเดือนเป็น ๑๔ คำบ้าง ๑๕ คำบ้าง สุดแต่เดือนขาด เดือนเต็ม)

๑๙. ตรัสอธิบายหลักเกณฑ์เรื่องสวดปาฏิโมกข์ย่อ เมื่อมีเหตุสมควร ๑๐ อย่างเกิดขึ้น

๒๐. ภิกษุที่จะกล่าวธรรมต้องได้รับเชื้อเชิญ ทรงอนุญาตให้พระเถระกล่าวธรรมเอง หรือเชิญภิกษุอื่นกล่าวธรรม

๒๑. ตรัสอนุญาตให้มีการสมมติผู้ถามพระวินัย และผู้ตอบพระวินัย

๒๒. ตรัสอนุญาตให้ขอโอกาสก่อน แล้วจึงโจทอาบัติ

๒๓. ในการทำกรรมเป็นการสงฆ์ ทรงอนุญาตให้ค้านได้ ให้แสดงความเห็นได้ อธิษฐานในใจว่าไม่เห็นด้วย ในเมื่อคนเดียวค้านเข้าจะยุ่งยาก

๒๔. ตรัสห้ามมิให้แก่งสวดปาฏิโมกข์มิให้ผู้อื่นได้ยิน ถ้ามีเสียงผิดปกติและพยายามแล้ว ไม่เป็นอาบัติ

๒๕. ตรัสห้ามมิให้สวดปาฏิโมกข์โดยมีคฤหัสถ์ปนอยู่ในบริษัท

๒๖. ภิกษุผู้มีได้รับเชื้อเชิญ ตรัสห้ามมิให้สวดปาฏิโมกข์ ทรงอนุญาตให้พระเถระเป็นใหญ่ในเรื่องปาฏิโมกข์ (จะสวดเองหรือให้ใครสวดก็ได้)

๒๗. พระเถระสวดเองไม่ได้ จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาด สามารถเป็นใหญ่ในเรื่องปาฏิโมกข์

๒๘. พระทั้งวัดไม่สามารถสวดปาฏิโมกข์ได้ ให้ส่งภิกษุรูปหนึ่งไปเรียนจากอาวาสใกล้เคียง จะโดยย่อหรือโดยพิสดารก็ตาม ให้พระเถระเป็นผู้ชี้ไป ผู้ถูกชี้ขัดขึ้นในเมื่อไม่ป่วยไข้ ต้องอาบัติทุกกฏ

๒๙. ตรัสอนุญาตให้เรียนปักขคณณา (การคำนวณบัญชี) ได้ทุกรูป เพื่อบอกตักแก่คนทั้งหลายได้

๓๐. ตรัสอนุญาตให้เรียกชื่อ ให้จับสลากเพื่อนับจำนวนภิกษุในวันอุโบสถ

๓๑. ตรัสอนุญาตให้บดกวาด, ปูอาสนะ, ตามประทีป, ตั้งน้ำดื่มน้ำใช้ในโรงอุโบสถ โดยให้พระเถระเป็นผู้สั่งการ

๓๓. ตรัสห้ามภิกษุที่จะไปที่อื่นโดยไม่บอกลาอุปัชฌาย์หรืออาจารย์, ให้อุปัชฌาย์หรืออาจารย์สอบสวนว่าจะไปไหน ไปกับใคร ถ้าเห็นไม่สมควรก็ไม่ให้อนุญาต ถ้าไม่อนุญาต ขึ้นไป ต้องอาบัติทุกกฏ

๓๔. ภิกษุผู้ทรงความรู้ ประพฤติตนดีมา ให้ต้อนรับด้วยดี ถ้าไม่ต้อนรับ ต้องอาบัติทุกกฏ

๓๕. ถ้าไม่มีใครสวดปาฏิโมกข์ได้เลย และไม่สามารถจะส่งใครไปเรียนวิธีสวด ห้ามอยู่จำพรรษา ร่วมกับภิกษุเหล่านั้น ถ้าขึ้นอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏ

๓๖. ภิกษุเป็นไข้ ตรัสให้บอกความบริสุทธิ์แก่ภิกษุรูปหนึ่ง เพื่อนำไปบอกแก่สงฆ์. ถ้าไม่มีผู้รับไปบอก ให้หน้าขึ้นเตียง ขึ้นตั้ง ห้ามไปทำอุโบสถ. ไม่ให้ทำอุโบสถแยกกัน ถ้าให้เคลื่อนที่ อาพาธอาจกำเริบหรืออาจถึงมรณภาพ ให้สงฆ์ไปทำอุโบสถที่ภิกษุรูปนั้น. แล้วตรัสให้ภิกษุผู้รับบอกปาริสุทธิต้องไปบอกแก่สงฆ์ให้จงได้ ถ้าไปไม่ได้เอง ให้มอบหมายผู้อื่นบอกแทน

๓๗. ในสังฆกรรมอื่นจากอุโบสถ ถ้าภิกษุเป็นไข้ ตรัสอนุญาตให้มอมฉันทะ และมีเงื่อนไขคล้ายอุโบสถ (ฉันทะคือความพอใจ มอมให้สงฆ์ทำกรรมไปโดยตนไม่ต้องร่วมด้วย)

๓๘. ในวันอุโบสถ ถ้ามีสังฆกรรมอื่นด้วย ตรัสอนุญาตให้ภิกษุผู้บอกความบริสุทธิ์นั้นบอกให้ฉันทะด้วย

๓๙. ภิกษุถูกญาติจับตัว ถูกคนอื่น ๆ จับตัวไม่สามารถมาร่วมทำอุโบสถได้ ให้เจรจาขอตัวมาทำอุโบสถ ถ้าเจรจาไม่สำเร็จ ให้นำออกให้พ้นเขตสีมา เพื่อให้สงฆ์ทำอุโบสถ ห้ามทำอุโบสถทั้งที่มีภิกษุอื่นอยู่ในเขตสีมา แต่มิได้เข้าร่วมประชุม

๔๐. ถ้าในอุโบสถหรือสังฆกรรมอื่นมีภิกษุเป็นบ้า ให้สงฆ์สวดสมมติเพื่อจะได้ทำอุโบสถหรือสังฆกรรมอื่นโดยไม่มีเธออยู่ด้วย

๔๑. พระมี ๔ รูป ตรัสอนุญาตให้สวดปาฏิโมกข์, ถ้ามี ๓ รูป หรือ ๒ รูป ให้ประชุมกันบอกความบริสุทธิ์แก่กันและกัน เรียกว่าปาริสุทธิอุโบสถ. ถ้ามีรูปเดียว ให้ปักกวาดสถานที่คอยภิกษุอื่น เมื่อไม่เห็นมาให้อธิษฐาน คือตั้งใจระลึกว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ถ้าไม่ทำ ต้องอาบัติทุกกฏ

๔๒. มิให้ทำอุโบสถทั้งที่ยังมีอาบัติ ให้แสดงอาบัติก่อนแล้วจึงทำอุโบสถ ถ้าสงสัยในอาบัติก็ให้บอกแก่ภิกษุรูปหนึ่งก่อน

๔๓. ห้ามภิกษุที่ต้องอาบัติเหมือน ๆ กัน แสดงอาบัติเช่นนั้นแก่กัน (สภาคาบัติ) ถ้าแสดงหรือรับต้องอาบัติทุกกฏ

๔๔. ถ้าระลึกได้ว่ายังมีอาบัตินอยู่ หรือสงสัยว่าจะต้องอาบัติใด ๆ ในขณะฟังปาฏิโมกข์ ให้บอกแก่ภิกษุที่อยู่ใกล้เพื่อรับทราบไว้ เมื่อเสร็จอุโบสถจะได้ทำคืน

๔๕. ถ้าสงฆ์ต้องอาบัติในเรื่องเดียวกัน (สภาคาบัติ) ทั้งวัด ให้ส่งพระรูปหนึ่งไปแสดงที่วัดอื่น ถ้าไม่มีวัดใกล้เคียง ให้ไปกลับภายใน ๗ วัน เพื่อหาที่แสดงอาบัติของส่วนรวม

๔๖. ถ้าสงฆ์ทั้งวัดต้องอาบัติเรื่องเดียวกัน แต่ไม่รู้ชื่อหรือต้นเค้าแห่งอาบัติ ให้สอบถามภิกษุผู้วินัยที่เดินทางมาพัก แล้วแสดงคืนเสีย แต่ถ้าได้ไต่ถามพูดจากันแล้ว ภิกษุทั้งหลายยังไม่ยอมแสดงอาบัติ (เพราะยังไม่เชื่อ เป็นต้น) ก็ให้ปล่อยไว้ ไม่ต้องว่ากล่าว

๔๗. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขในการทำอุโบสถที่ไม่ต้องอาบัติเกี่ยวกับไม่รู้ว่ายังมีภิกษุอื่นอยู่อีก จึงทำอุโบสถไปก่อน รวม ๑๕ ข้อ

๔๘. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขในการทำอุโบสถที่ทำด้วยบริสุทธิ์ใจ แต่ก็รู้ว่ายังมีภิกษุอื่นอีก ยังมิได้มาทำอุโบสถ คงปรับอาบัติทุกกฏเฉพาะภิกษุผู้สวด รวม ๑๕ ข้อ

๔๙. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขในการทำอุโบสถ (เหมือนข้อ ๔๘) แต่สงสัยว่าจะเป็นการควรหรือไม่ แล้วขึ้นสวดปาฏิโมกข์ คงปรับอาบัติทุกกฏเฉพาะผู้สวด รวม ๑๕ ข้อ

๕๐. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขในการทำอุโบสถ (เหมือนข้อ ๔๙) แต่รังเกียจ หรือข้องใจว่าจะเป็นการควรหรือไม่ แล้วขึ้นสวดปาฏิโมกข์ คงปรับอาบัติเฉพาะผู้สวด รวม ๑๕ ข้อ

๕๑. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขในการทำอุโบสถ (เหมือนข้อ ๕๐) แต่มุ่งให้แตกแยกกัน แล้วขึ้นสวดปาฏิโมกข์. ปรับอาบัติถุลลัจจัย (แรงกว่าทุกกฏ) แก่ภิกษุผู้สวด รวม ๑๕ ข้อ

๕๒. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขแบบต้น ๆ ระหว่างภิกษุที่อยู่ประจำวัดกับภิกษุที่อยู่ประจำวัด, ระหว่างภิกษุที่อยู่ประจำวัดกับภิกษุอาศัยคันตุกะ, ระหว่างภิกษุอาศัยคันตุกะกับภิกษุที่อยู่ประจำวัด และระหว่างภิกษุอาศัยคันตุกะกับอาศัยคันตุกะ รวม ๗๐๐ ข้อ

๕๓. แล้วทรงแสดงเงื่อนไขการนับวันอุโบสถ ๑๔ คำ หรือ ๑๕ คำ ที่ภิกษุอยู่ประจำวัดกับภิกษุอาศัยคันตุกะมีความเห็นแตกต่างกัน ให้อนุโลมตามภิกษุข้างมาก เป็นต้น อีกหลายร้อยข้อ

๕๔. ในที่สุดทรงแสดงหลักการที่มีให้ผู้ไม่สมควรนั่งรวมอยู่ด้วยในการสวดปาฏิโมกข์ ในวันอุโบสถ รวม ๒๒ ข้อ ที่ไม่ให้สวดปาฏิโมกข์ เช่น มีนางภิกษุณีนั่งอยู่ด้วย เป็นต้น.

(หมายเหตุ :- การลำดับเลขแต่ ๑ ถึง ๕๔ ข้อนี้ ลำดับเอาเองเพื่ออ่านเข้าใจง่าย ถ้าจะลำดับให้พิสดารตามที่ทรงบัญญัติทุกข้อ ก็คงจะถึงจำนวนพันข้อ).

๓. วัสสูปนายิกำบันธกะ (หมวดวันเข้าพรรษา)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม กรุงราชคฤห์ สมัยนั้น ยังมีได้ทรงบัญญัติเรื่องการจำพรรษา (คือพักอยู่ในวัดตลอด ๓ เดือนฤดูฝน) ภิกษุทั้งหลายเที่ยวจาริกไปทุกฤดูกาล. มีผู้ติเตียน ว่าเที่ยวเหยียบต้นหญ้า และเหยียบสัตว์ตาย. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติพระวินัยให้ภิกษุจำพรรษา.

แล้วทรงแสดงว่า วันจำพรรษามี ๒ อย่าง คือ วันจำพรรษาดั้น และวันจำพรรษาหลัง (เมื่อดวงจันทร์เสวยฤกษ์อาสาฬหะล่วงแล้ววันหนึ่ง คือแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันเข้าพรรษาดั้น, เมื่อดวงจันทร์เสวยฤกษ์อาสาฬหะล่วงแล้ว ๑ เดือน คือแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ เป็นวันเข้าพรรษาหลัง ซึ่งสันนิษฐานว่าทรงบัญญัติตามปีปกติและปีอธิกมาส จึงมี ๒ อย่าง).

แล้วทรงห้ามจาริกไปไหนระหว่าง ๓ เดือนของวันเข้าพรรษาแรกหรือเข้าพรรษาหลัง แล้วแต่กรณี ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

แล้วทรงบัญญัติพระวินัย ปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้เมื่อถึงวันเข้าพรรษาแล้วไม่จำพรรษา หรือพบวัดที่จะจำพรรษาแล้วแกล้งเดินทางเลยไปเสีย.

ทรงอนุญาตการเลื่อนวันจำพรรษา

พระเจ้าพิมพิสารทรงส่งทูตไปเฝ้า ขอให้เลื่อนวันจำพรรษาออกไปอีก ในวันเพ็ญหน้า (รวมเป็น ๑ เดือน) จึงทรงอนุญาตให้อนุวัดตามพระราชา (สันนิษฐานว่าทรงขอให้เลื่อนจำพรรษาไปตามวันอธิกมาสทางโลก).

ทรงอนุญาตให้ไปกลับภายใน ๗ วัน

แล้วทรงอนุญาตให้เดินทางได้ในระหว่างพรรษาโดยให้กลับภายใน ๗ วัน ในเมื่อมีความจำเป็นเกิดขึ้น ที่เรียกว่า "สัตตาหกรณียะ" ดังต่อไปนี้ :-

๑. ทายกปรารธนาจะบำเพ็ญกุศล ส่งคนมานิมนต์ ในกรณีเช่นนี้ ทรงอนุญาตให้ไปได้เฉพาะที่เขาส่งคำนิมนต์มา ถ้าไม่ส่งคำนิมนต์มา ไม่ให้ไป

๒. เพื่อนสหรัชมิก คือผู้บวชร่วมกัน (ภิกษุ, ภิกษุณี, นางสิกขมานา, สามเณร, สามเณรี) เป็นไข้ จะส่งคนมานิมนต์หรือไม่ก็ตาม ทรงอนุญาตให้ไปได้. นอกจากนั้นยังทรงบัญญัติรายละเอียดเกี่ยวกับเพื่อนสหรัชมิกอีก คือเมื่อเพื่อนสหรัชมิกเป็นไข้ ภิกษุปรารภนาจะช่วยเหลือหาอาหาร, ผู้พยาบาล, ยารักษาโรค ก็ไปได้, เมื่อเพื่อนสหรัชมิกเกิดความไม่ยินดี เกิดความรังเกียจ หรือเกิดความเห็นผิดขึ้น ไปเพื่อระงับเหตุ นั้น ๆ, เมื่อเพื่อนสหรัสมิก (เฉพาะภิกษุ, ภิกษุณี) ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ปรารภนาจะออกจากอาบัติในชั้นใด ๆ ก็ตาม หรือสงฆ์ปรารภนาจะทำสังฆกรรมลงโทษภิกษุรูปหนึ่ง ภิกษุรูปที่จะถูกลงโทษต้องการให้ไป ก็ไปได้ เพื่อไกลเกลี่ยไม่ให้เกิดการกระทำผิด หรือให้ลงโทษเบาลงไป, เพื่อให้ปฏิบัติโดยชอบด้วยพระวินัยเพื่อปลอบใจ เป็นต้น. หรือเมื่อนางสิกขมานาหรือสามเณรปรารภนาจะบวช ไปเพื่อช่วยเหลือในการนั้น

๓. มารดา บิดา พี่น้อง หรือ ญาติ เป็นไข้ ส่งคนมานิมนต์หรือไม่ รู้เข้า ไปได้

๔. วิหารชำรุด ไปเพื่อหาสิ่งของมาปฏิสังขรณ์.

ขาดพรรษาที่ไม่ต้องอาบัติ

เมื่อมีเหตุเกิดขึ้น ไม่สามารถจะจำพรรษาในที่นั้น ๆ ต่อไปได้ ทรงอนุญาตให้ไม่ต้องอาบัติ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ถูกสัตว์ร้ายรบกวน ถูกโจรปล้น วิหารถูกไฟไหม้ หรือถูกน้ำท่วม

๒. ชาวบ้านถูกโจรปล้น อพยพหนีไป ทรงอนุญาตให้ไปกับเขาได้ ชาวบ้านแตกกันเป็น ๒ ฝ่าย ทรงอนุญาตให้ไปกับฝ่ายข้างมากได้ หรือถ้าฝ่ายข้างมากไม่มีศรัทธาเลื่อมใสก็ทรงอนุญาตให้ไปกับฝ่ายน้อยที่มีศรัทธาเลื่อมใส

๓. ขาดแคลนอาหารหรือยารักษาโรค หรือขาดผู้บำรุง ได้รับความลำบาก ทรงอนุญาตให้ไปได้

๔. มีผู้เอาทรัพย์มาล่อ ทรงอนุญาตให้ไปให้พ้นได้

๕. ภิกษุสงฆ์หรือภิกษุณีสงฆ์แตกกัน หรือมีผู้พยายามให้แตกกัน หรือทำให้แตกกันแล้ว ไปเพื่อหาทางระงับได้.

ทรงอนุญาตการจำพรรษาในที่บางแห่ง

มีภิกษุบางรูปประสงค์จะจำพรรษาในบางที่บางแห่งต่าง ๆ กัน ทรงผ่อนผันให้จำพรรษาได้ คือ :-

๑. ในคอกสัตว์ (อยู่ในที่ของนายโคบาล)

๒. เมื่อคอกสัตว์ย้ายไป ทรงอนุญาตให้ย้ายตามไปได้

๓. ในหมู่เกวียน

๔. ในเรือ.

ทรงห้ามจำพรรษาในที่ที่ไม่สมควร

ทรงห้ามการจำพรรษาในที่ที่ไม่สมควร คือ :-

๑. ในโพรงไม้

๒. บนกิ่งหรือคาคบไม้

๓. กลางแจ้ง

๔. ไม่มีเสนาสนะ (คือที่นอนที่นั่ง)

๕. ในโลงผี

๖. ในกลด* (เช่น เติ้นท์ของนายโคบาล)

๗. ในตุ่ม

๑. อรรถกถาแก้ว่า ตั้งเสา ๔ เสา แล้วเอาร่มหรือกลดทาบบลงไปบนเสานั้น

ข้อห้ามอื่น ๆ

๑. ห้ามตั้งกติกาที่ไม่สมควร เช่น ไม่บวชสามเณรให้ในพรรษา
๒. ห้ามรับปากว่าจะจำพรรษาในที่ใดแล้ว ไม่จำพรรษาในที่นั้น.

๔. ปวารณานันตกะ (หมวดปวารณา)

เล่าเรื่องภิกษุที่จำพรรษาในแคว้นโกศล ตั้งกติกา ไม่พูดกัน ใช้วิธีบอกใบ้ หรือใช้มือแทนคำพูด เมื่อออกพรรษาแล้วไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ตรัสถาม ทราบความแล้ว ก็ทรงติเตียน และทรงอนุญาตการปวารณา (คือการอนุญาตให้ภิกษุอื่นว่ากล่าวตักเตือนได้) ในเมื่อจำพรรษาแล้ว โดยให้สวดประกาศตั้งญัตติ แล้วให้ภิกษุพรรษาแก่กว่าปวารณาก่อน ๓ ครั้ง ภิกษุพรรษาอ่อนปวารณาที่หลัง.

ทรงห้ามไม่ให้นั่งลงกับพื้น (คงนั่งกระหย่ง) จนกว่าจะปวารณาเสร็จ คือให้ทุกรูปนั่งกระหย่ง รูปไหนเสร็จก่อนก็นั่งลงกับพื้นได้.

ทรงแสดงวันปวารณามี ๒ คือ วัน ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ และทรงแสดงปวารณา ๔ อย่าง คือ ปวารณาแยกกันที่ไม่เป็นธรรม, ปวารณารวมกันที่ไม่เป็นธรรม, ปวารณาแยกกันที่เป็นธรรม, ปวารณารวมกันที่เป็นธรรม แล้วตรัสสอนให้ปวารณาเฉพาะรวมกันที่เป็นธรรม.

แล้วทรงแสดงการบอกปวารณา (ใช้ให้ผู้อื่นปวารณาแทน) ของภิกษุผู้เป็นไข้ มีลักษณะคล้ายบอกบริสุทธิ์หรือฉันทะในเรื่องปาฏิโมกข์.

และทรงอนุญาตให้ปวารณาเป็นการสงฆ์ต่อเมื่อมีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป ภิกษุ ๔ รูปลงมาถึง ๒ รูปให้ปวารณากันเอง (เป็นส่วนบุคคล). ถ้ามีรูปเดียวให้อธิษฐาน คือตั้งใจว่าวันนี้เป็นวันปวารณา.

ทรงแสดงการปวารณาไปโดยไม่รู้ว่ายังมีภิกษุอื่นมาไม่ครบ ๑๕ ประเภทที่ไม่ต้องอาบัติ และแสดงเงื่อนไขอื่น ๆ เหมือนเรื่องอุโบสถ.

อนึ่ง ทรงแสดงว่า เมื่อมีเหตุจำเป็นจะปวารณา ๓ ครั้งไม่ได้ ก็ทรงอนุญาตให้ปวารณา ๒ ครั้งหรือครั้งเดียวได้ และให้ภิกษุผู้มีพรรษาเท่ากันปวารณาพร้อมกันได้. (การปวารณานั้น คืออนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนได้ ด้วยได้เห็นก็ตาม, ได้ฟังก็ตาม, หรือนึกถึงก็จงสยก็ตาม).

อนึ่ง ทรงห้ามภิกษุที่ยังมีอาบัติมิให้ปวารณา ถ้าขึ้นปวารณา ต้องอาบัติทุกกฏ. ทรงอนุญาตให้ขอโอกาสแล้วโจทอาบัติได้. ถ้าภิกษุผู้ต้องอาบัติ ไม่ยอมให้โอกาสเพื่อโจทอาบัติ ให้สงฆ์สวดประกาศหยุดการปวารณาไว้ อ้างเหตุว่า ผู้นั้นผู้นี้ยังมีอาบัติอยู่. แล้วทรงแสดงลักษณะที่หยุดการปวารณาไว้ หรือหยุดไม่ได้ (เพราะปวารณาไปแล้ว) เป็นต้น.

มีภิกษุที่อื่นประสงค์จะมาก่อการทะเลาะ หรือก่อให้เกิดอธิกรณ์ ทรงอนุญาตให้รับปวารณาเสียให้เสร็จก่อนที่ภิกษุเหล่านั้นจะมา ถ้าทำอย่างนั้นไม่ได้ ให้สวดปาฏิโมกข์แทน โดยเลื่อนวันปวารณาออกไปอีกปักข์หนึ่ง (๑๕ วัน) ถ้าภิกษุที่ก่อเรื่องยังพักอยู่จนถึงปวารณาที่เลื่อนไปนั้น ให้สวดประกาศเลื่อนการปวารณาออกไปได้อีกปักข์หนึ่ง แล้วสวดปาฏิโมกข์แทน. ถ้าภิกษุเหล่านั้นยังพักอยู่อีก แม้ไม่ประสงค์จะปวารณาก็ต้องปวารณาหมดทุกรูป (เลื่อนอีกไม่ได้).

สงฆ์อยู่ด้วยกันเป็นผาสก ถ้าปวารณาแล้วจะแยกย้ายจากกันไป ทรงอนุญาตให้เลื่อนวันปวารณาไปได้อีก ๑ เดือน.

เล่ม ๕ ข้อมหาวคค์ (เป็นวินัยปิฎก)

ได้กล่าวแล้วว่า มหาวคค์ มี ๒ เล่ม คือเล่ม ๔ กับเล่ม ๕, ในเล่ม ๔ ที่ย่อจบมาแล้วมี ๔ หมวด หรือ ๔ ขันธกะ แต่ในเล่ม ๕ มี ๖ หมวด หรือ ๖ ขันธกะ (รวมทั้งสิ้น ในมหาวคค์ จึงมี ๑๐ ขันธกะ) ดังนี้ :-

๑. **จัมมขันธกะ** (หมวดว่าด้วยหนัง) ในหมวดนี้เล่าประวัติของพระโสณโกฬิวิสะ บุตรเศรษฐีผู้ออกบวชแล้วบำเพ็ญเพียรจนเท่าแตก. ทรงอนุญาตให้ใช้รองเท้าหญ้าชั้นเดียว ห้ามใช้รองเท้าสีต่าง ๆ และห้ามใช้รองเท้าหนังสัตว์ที่ไม่ควรต่าง ๆ ทรงแสดงเรื่องมารยาทในการใช้รองเท้าว่าอย่างไรเป็นเสียความเคารพอย่างไรไม่เสีย. ทรงห้ามรองเท้าไม้ ห้ามใช้ยานที่ไม่สมควร ห้ามใช้ที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่. ห้ามใช้หนังแผ่นใหญ่. เรื่องของพระโสณกุกกัณณะผู้อยู่ในแคว้นอวันตี. และกำหนดเขตชนบทภาคกลางและชนบทชายแดน

๒. **เภสัชขันธกะ** (หมวดว่าด้วยยารักษาโรค) กล่าวถึงยาต่างชนิด เล่าเรื่องพระเวลัฏฐิสสะ, พระปิลินทวัจฉะ, ทรงอนุญาตการผ่าตัด, ทรงอนุญาตยา ๔ ชนิดและยาสมอดองด้วยน้ำมูตร, ทรงอนุญาตคนทำงานวัด, อนุญาตเภสัช ๕, เล่าเรื่องพระกังขาเรวตะ, พระผู้มีพระภาคทรงประชวรโรคลมในท้อง, ห้ามเก็บอาหารและหุงต้มในที่อยู่. เรื่องเนื้อที่ไม่สมควรฉัน, การเสด็จสู่ปาฏลีคาม, เรื่องนางอัมพปาลี, เรื่องน้ำดื่ม ๘ อย่างและเรื่องกาลิก ๔

๓. **กฐินขันธกะ** (หมวดว่าด้วยกฐิน) กล่าวถึงต้นเหตุทรงอนุญาตกฐิน อานิสส ๕ เมื่อได้กราลกฐิน, กฐินไม่เป็นอันกราล, ข้อกำหนด ๘ อย่างในการเคาะกฐิน (รื้อไม้สะดึง), ความกังวลและไม่กังวลเกี่ยวกับกฐิน

๔. **จีวรขันธกะ** (หมวดว่าด้วยจีวร) กล่าวถึงเรื่องราวต่าง ๆ ตั้งแต่ทรงอนุญาตให้รับจีวรได้ตลอดจนผ้าที่จะใช้หลายชนิด กับทั้งผ้าที่เกิดขึ้นโดยผู้ถวายตั้งเงื่อนไขไว้ต่าง ๆ

๕. **จัมเปยขันธกะ** (ว่าด้วยเหตุการณ์ในกรุงจัมปา) ว่าด้วยการทำกรรมของสงฆ์ต่างชนิด ส่วนใหญ่เป็นเรื่องลงโทษ เช่น อุกเขปนียกรรม (การยกขึ้นจากหมู่) เป็นต้น

๖. **โกสัมปขันธกะ** (ว่าด้วยเหตุการณ์ในกรุงโกสัมปี) ส่วนใหญ่กล่าวถึงเรื่องสงฆ์แตกสามัคคีกันแล้วทรงแสดงวิธีปรองดองของสงฆ์ในทางพระวินัย.

ขยายความ

๑. จัมมขันธกะ (หมวดว่าด้วยหนัง)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชาติชฌณภูมิ ใกล้กรุงราชคฤห์. พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพแคว้นมคธ ทรงเรียกประชุมชาวบ้านจำนวนมากที่อยู่ภายใต้การปกครองของพระองค์ ได้ทรงทราบข่าวว่า บุตรเศรษฐีชื่อ

๑. กราล คือลาดผ้าลงกับไม้สะดึง : กฐิน เป็นชื่อของไม้สะดึง คือไม้แบบสำหรับตัดจีวร

โสณโกฬิวิสะมีชนชั้นที่พื้นต่ำ ก็ทรงใคร่จะได้เห็น จึงตรัสให้ไปเฝ้า ทอดพระเนตรแล้ว ก็ทรงสั่งสอนชาวบ้านเหล่านั้นด้วยเรื่องประโยชน์ปัจจุบันแล้ว ให้บุคคลเหล่านั้นไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพื่อสดับเรื่องประโยชน์อนาคต.

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอนุพุทธานุภาพ (ถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับ คือเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม อาณิสสในการออกจากกาม) และอริยสัจ ๔ ประการ. ชาวบ้านเหล่านั้นปฎิญาณตนเป็นอุบาสก ถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต.

ส่วนโสณโกฬิวิสะขอบวช เมื่อบวชแล้วมีความเพียรเดินจงกรม (เดินไปมากำหนดข้อฝึกหัดจิตใจ) จนเท้าแตกโลหิตไหล. พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่พระโสณโกฬิวิสะเมื่อยังไม่บวชเคยคิดพินิจ จึงทรงแสดงธรรมให้เดินสายกลาง ไม่ถึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป เหมือนสายพิณที่ขึงแต่พอดี ย่อมติดตั้งไพเราะ พระโสณโกฬิวิสะปฏิบัติตามก็ได้บรรลุพระอรหัตตผล.

ทรงอนุญาตรองเท้าใบไม้

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นพระโสณโกฬิวิสะ เป็นผู้สุขุมาล (ละเอียดอ่อน) ก็ทรงอนุญาตให้ใช้รองเท้าใบไม้ชั้นเดียว พระโสณะเงี้ยวว่า ถ้าอนุญาตแก่สงฆ์เป็นส่วนรวม ท่านจึงจะใช้ จึงทรงอนุญาตรองเท้าที่ทำด้วยใบไม้ชั้นเดียว ห้ามใช้ชนิดที่ทำ ๒-๓ ชั้นหรือซ้อนหลายชั้น.

ทรงห้ามรองเท้าที่ไม่ควร

ภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้รองเท้าสีต่าง ๆ มีผู้ติเตียน จึงทรงห้ามใช้. เธอใช้หุรองเท้า (ประกอบรองเท้าคืบ) สีต่าง ๆ มีผู้ติเตียน ก็ทรงห้ามอีก. เธออีกย้ายไปใช้รองเท้าลักษณะต่าง ๆ เช่น รองเท้าปิดส้น, ปิดหลังเท้า และที่สวยงาม ประดับประดาต่าง ๆ ซึ่งเป็นของคฤหัสถ์ใช้กัน ก็ทรงห้ามทั้งหมด. นอกจากนั้น ยังทรงห้ามใช้รองเท้าหนังสัตว์ที่ไม่ควรต่าง ๆ ซึ่งคฤหัสถ์สมัยนั้นใช้กัน เช่น รองเท้าทำด้วยหนังราชสีห์, เสือโคร่ง, อูฐ เป็นต้น.

ข้ออนุญาตและข้อห้ามเกี่ยวกับรองเท้า

๑. ทรงอนุญาตรองเท้าหลายชั้น ที่คนอื่นใช้แล้ว ห้ามใช้ที่เป็นของใหม่
๒. ถ้าภิกษุเป็นอาจารย์ หรือปุนอาจารย์ เป็นอุปัชฌายะ หรือปุนอุปัชฌายะ ไม่สวมรองเท้าเดินจงกรม ห้ามภิกษุใช้รองเท้า เดินจงกรม
๓. ทรงห้ามใช้รองเท้าในวัด ภายหลังทรงอนุญาตให้ใช้ได้ รวมทั้งทรงอนุญาตให้ใช้คบเพลิง, ประทีปและไม้เท้า (เพื่อไม่ให้เหยียบหนาม เหยียบตอ และเพื่อสะดวกในเวลากลางคืน)
๔. ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่เจ็บเท้า, เท้าแตก หรือมีโรคที่เท้า ใช้รองเท้าได้
๕. จะชั้นเดียว ชั้นดั่ง ก็ทรงอนุญาตให้ใช้รองเท้าได้ (เพื่อว่าล้างเท้าใหม่ ๆ น้ำที่ติดเท้าและผงต่าง ๆ จะได้ไม่ทำให้เตียงตั้งเสียหาย)
๖. ห้ามใช้รองเท้าไม้ (เพราะมีเสียงดัง)
๗. ห้ามใช้รองเท้าทำด้วยใบตาลและใบไผ่ (เพราะพระที่ขบขอให้เขาตัดต้นตาลและต้นไผ่ที่ยังรุ่น)

๘. ห้ามใช้รองเท้าหุ้มและรองเท้าใบไม้หลายชนิด ตลอดจนรองเท้าทำด้วยเงินทองเพชรพลอย และโลหะต่าง ๆ (เพราะมัวยุ่งอยู่ด้วยเรื่องรองเท้า ไม่เป็นอันเล่าเรียนหรือประพฤติปฏิบัติ)

๙. ทรงอนุญาตเขียงเท้าที่ตรงติดกับที่ สำหรับใช้ในการถ่ายอุจจาระ, ปัสสาวะ และชำระ. ทั้งหมดนี้ ถ้าล่วงละเมิด ต้องอาบัติทุกกฏ.

ข้อห้ามเกี่ยวกับโคตัวเมีย*

เขานำโคตัวเมียข้ามลำน้ำจืด ภิภษุณฺณพคฺคิยฺเยวํ จิรวตี เขาบ้าง, หูบ้าง, คอบ้าง, หางบ้าง, ขันชี้หลังบ้าง, ถูกต้ององคชาตด้วยจิตกำหนดบ้าง, จับลูกโคตกน้ำให้ตายบ้าง มีผู้ตีเตียนอื้อฉาว. จึงทรงห้ามทำเช่นนั้น ถ้าขึ้นทำ ให้ปรับอาบัติตามควรแก่กรณี (มีสิกขาบทในที่อื่นห้ามเป็นข้อ ๆ อยู่แล้ว การห้ามในที่นี้ จึงไม่ระบอบาบัติไว้).

ข้อห้ามเกี่ยวกับยาน

ทรงห้ามไปด้วยยาน เว้นแต่จะไม่สบาย ทรงอนุญาตที่มีผู้ขายลาก ทรงอนุญาตคานหามมีตั่งนั่ง และเปลผ้าที่เขาผูกติดกับไม้คาน (ในเรื่องนี้ เป็นการห้ามตามความรังเกียจของประเทศ คือคนในสมัยนั้น เห็นพระนั่งยานก็พากันค่อนข้างอดติเตียน จึงทรงห้ามเพื่อตัดปัญหา แต่ก็มีทรงอนุญาตเมื่อมีเหตุผลสมควร ส่วนการอนุญาตคานหาม เปลหาม ก็เพื่อสะดวกในยามเจ็บไข้).

ข้อห้ามเกี่ยวกับที่นั่งที่นอน

ทรงห้ามที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ ที่มีลักษณะวิจิตรงดงาม เป็นของใช้คฤหัสถ์ และห้ามใช้หนังสัตว์ขนาดใหญ่ ๆ (สำหรับปูนั่งหรือนอน) เช่น คฤหัสถ์. ภายหลังมีภิกษุต้องการใช้หนังโค และมีผู้ฆ่าโคนำหนังมาถวาย จึงทรงห้ามใช้หนังสัตว์ทุกชนิด เว้นไว้แต่นั่งบนของที่คฤหัสถ์เขามีไว้ใช้ แต่ไม่ให้นอนบนนั้น. (วินัยข้อนี้เพื่อป้องกันมิให้พระมีเครื่องนั่งนอนหรูหราแบบคฤหัสถ์ แต่ในกรณีที่เขาไม่ยินดีให้นั่งบนที่นั่งของเขาที่มีอยู่โดยปกติ ก็ทรงอนุญาต). นอกจากนั้น ทรงอนุญาตให้ใช้หนังสัตว์ที่เขาทำเป็นเชือกผูก.

ห้ามสรวมรองเท้าเข้าบ้าน

ทรงห้ามสรวมรองเท้าเข้าบ้าน เว้นแต่ป่วยไข้. (ทั้งนี้เพราะมนุษย์ทั้งหลายพากันติเตียนภิกษุผู้พคฺคิยฺเยวํ ผู้ทำเช่นนั้น. เห็นได้ว่าบัญญัตินี้ อนุโลมตามความนิยมหรือไม่นิยมของกลุ่มชน).

พระโสณุกฎิณณะ*

โสณุกฎิณณะอุบาสก ใครจะบวช จึงไปหาพระมหากัจจนะ ขอให้ช่วยสงเคราะห์บวชให้. ท่านเห็นว่าลำบากที่จะประพฤติปฏิบัติจึงห้ามไว้ ครั้งที่สองเมื่อขอบวชอีกและเห็นว่าตั้งใจแน่วแน่ จึงบวชเป็นสามเณร

๑. ท่านผู้อ่านโปรดทราบว่ ข้อห้ามเหล่านี้หรือในวินัยโดยมาก ต้องมีใครทำอะไรที่เป็นต้นบัญญัติแล้วไม่ดี ไม่งาม มีผู้ตีเตียน จึงทรงห้ามเป็นคราว ๆ ไป คือห้ามตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น มิใช่ทรงคิดห้ามเอง โดยไม่มีเหตุเกิดขึ้น

๒. เรื่องของท่านผู้นี้ มีกล่าวไว้บ้างแล้วในหน้า ๔ แต่ในที่นี้ให้นำมาเล่าจากพระไตรปิฎก เล่ม ๒๕

ให้ และกว่าจะหาภิกษุประชุมครบ ๑๐ รูป เพื่อบวชเป็นภิกษุให้ก็ลำบากยิ่งนัก เพราะในชนบทกันดารเช่นนั้น มีภิกษุน้อย. พระโสณุกฎิณณะบวชแล้ว มาเฝ้าพระพุทธเจ้า นำคำขอร้องของพระมหากัจจานเถระผู้เป็นอุปชฌายะมาราบทุกหลายข้อ เกี่ยวด้วยการผ่อนผันพระวินัยบางประการสำหรับเขตกันดาร.

ข้ออนุญาตสำหรับชนบทชายแดน

๑. ทรงอนุญาตให้อุปสมบทกุลบุตรในชนบทชายแดน (ปัจจันตชนบท) ทั้งปวง ด้วยภิกษุเป็นคณะเพียง ๕ รูป (ปกติให้ใช้ ๑๐ รูป)

๒. ทรงกำหนดชนบทภาคกลาง (มัชฌิมชนบท) ดังนี้ คือ :-

ทิศตะวันออก ภายในแต่มหาสาสนครเข้ามา

ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ภายในแต่แม่น้ำสัลลวดีเข้ามา

ทิศใต้ ภายในแต่เสตถันนิคมเข้ามา

ทิศตะวันตก ภายในแต่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออุณะเข้ามา

ทิศเหนือ ภายในแต่ภูเขาอุสิรรชะเข้ามา

ทั้งหมดนี้รวมในมัชฌิมชนบท พ้นเขตนั้นออกไปเป็นปัจจันตชนบท ทรงอนุญาตให้ภิกษุ ๕ รูปบวชกุลบุตรได้.

๓. ทรงอนุญาตให้ใช้รองเท้าหลายชั้นได้ (เพราะแผ่นดินขรุขระเป็นระแหง)

๔. ทรงอนุญาตให้อาบน้ำได้ประจำ (ดูสิกขาบทที่ ๗ สุราปานวรรค หน้า ๑๗๓)

๕. ทรงอนุญาตให้ใช้หนังแกะ หนังแพะ หนังเนื้อ เป็นเครื่องลาดได้ ตามที่มีใช้กันอยู่ในเขตนั้น

๖. ทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้อยู่นอกสีมาจับจิวที่เขากวายเป็นได้ โดยไม่ต้องนับวัน ครอบเวลาที่ผ้ายังไม่ถึงมือภิกษุ (เพราะมีข้อห้ามมิให้ภิกษุเก็บจิวที่เกินกว่า ๓ ผืน ซึ่งเกินจำเป็นสำหรับใช้ประจำไว้เกิน ๑๐ วัน ต้องวิกัป คือทำให้เป็นสองเจ้าของ จึงเก็บไว้ได้ และถ้าจิวประจำไม่มีก็ต้องอธิษฐานจิวใหม่เป็นจิวประจำ).

๒. เกสัชขันธ์กะ (หมวดว่าด้วยยา)

ทรงอนุญาตเกสัช ๕ และอื่น ๆ

๑. ภิกษุหลายรูปอาพาธ ดื่มน้ำขาวยา หรือฉันอาหารก็อาเจียนออก (เพราะอาหารไม่ย่อย) จึงชูปผอม พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ให้ฉันได้ทั้งในกาล (ก่อนเที่ยง) และในวิกาล (เที่ยงแล้วไป)

๒. ทรงอนุญาตเปลวสัตว์หลายอย่าง ให้เคี้ยวบริโภคเป็นเกสัชได้เฉพาะในกาล

๓. ทรงอนุญาตให้ฉันมูลเกสัช (ยาที่เป็นหัวหรือเหง้าไม้) เช่น ขมิ้น ขิง เป็นต้น ได้ตลอด ไม่กำหนดกาล แต่ต้องมีเหตุสมควร ถ้าไม่มีเหตุสมควร ต้องอาบัติทุกกฏ สำหรับภิกษุผู้อาพาธ ทรงอนุญาตให้ใช้หินบดบดได้

๔. ทรงอนุญาตให้ฉันงาสวเกสัช (ยาที่เป็นน้ำผาดจากต้นไม้) ได้ตลอดชีวิต ในเมื่อมีเหตุสมควร

๕. ทรงอนุญาตให้ฉันปถณเกสัช (ใบไม้ที่เป็นยา) ได้ตลอดชีวิต ในเมื่อมีเหตุสมควร

๖. ทรงอนุญาตให้ฉันผลเภสัช (ผลไม้ที่เป็นยา) เช่น ดีปลี สมอ มะขามป้อม ได้ตลอดชีวิต เมื่อมีเหตุสมควร

๗. ทรงอนุญาตให้ฉันขตุเภสัช (ยางไม้ที่เป็นยา) เช่น มหาหิงคุ์ ได้ตลอดชีวิต เมื่อมีเหตุสมควร

๘. ทรงอนุญาตโลณเภสัช (เกลือที่เป็นยา) เช่น เกลือสมุทร เกลือสินเธาว์ ได้ตลอดชีวิต เมื่อมีเหตุสมควร

๙. ทรงอนุญาตให้ใช้ยาผง ในเมื่อเป็นแผลพุพอง หรือกลืนตัวแรง เพื่อมิให้แผลติดจีวร สำหรับ ภิกษุผู้ไม่อาพาธ ทรงอนุญาตให้ใช้มูลโค (แห้ง) ดิน (แห้ง) และกากเครื่องย้อม ทรงอนุญาตครก สาก และแล่ง (สำหรับร่อนยาผง) เพื่อการนี้

๑๐. ทรงอนุญาตเนื้อสัตว์ดิบ โลหิตดิบ ในเมื่ออาพาธ เนื่องด้วยอมนุษย์

๑๑. ทรงอนุญาตยาตา และกลักยาตา สำหรับภิกษุผู้อาพาธเป็นโรคตา แต่ห้ามมิให้ใช้กลักยาตา ที่ทำด้วยเงินทองแบบของคฤหัสถ์ กับทรงอนุญาตผาปิดกลักยาตา และให้ใช้ด้ายพันกันผาตก กับทรงอนุญาต ให้ใช้ไม้ป้ายยาตาและถุงใส่ไม้ป้ายยาตา รวมทั้งสายสำหรับสะพายคล้องบ่า

๑๒. ทรงอนุญาตให้ทาน้ำมันที่ศีรษะ เมื่อเป็นโรคร้อนศีรษะ และอนุญาตให้ฉันดัญยา และกล้อง ยานัตถ์ แต่กล้องยานัตถ์ ห้ามใช้ที่ทำด้วยทองเงินหรือทองคำแบบของคฤหัสถ์, ทรงอนุญาตกล้องยานัตถ์ที่มี หลอดคู่. ทรงอนุญาตให้สูดควัน (ของยา) ทางจมูก, ทรงอนุญาตกล้องยาสูบ (ที่ใช้รักษาโรค) แต่ไม่ให้ใช้ กล้องที่ทำด้วยทองเงินหรือทองคำแบบคฤหัสถ์, ทรงอนุญาตให้มีเครื่องปิดกล้องยาสูบ (เพื่อกันสัตว์เข้าไปข้างใน), ทรงอนุญาตถุงใส่กล้องยาสูบและถุงคู่ รวมทั้งสายสำหรับสะพายคล้องบ่า

๑๓. ทรงอนุญาตให้เคียน้ำมัน (ทำยา) และอนุญาตให้เติมน้ำเมาลงในน้ำมันที่จะทำยาได้ โดยมี เงื่อนไขว่า น้ำเมาที่ใส่นั้น สิกลันรสไม่ปรากฏ. ทรงอนุญาตภาชนะสำหรับใส่น้ำมันที่ทำด้วยโลหะ, หรือ ผลไม้. ทรงอนุญาตการทำให้เหงื่อออก ตั้งแต่อย่างธรรมดาถึงอย่างเข้ากระโจม โดยมีภาคน้ำร้อนอยู่ในนั้น

๑๔. ทรงอนุญาตให้นำเลือดออกด้วยใช้เขาควยคุด. (คือการกอก ได้แก่เจาะเลือดออกเล็กน้อย แล้วใช้เขาควยกดลงไปให้ดูดเลือดออก ในอรรถกถาไม่ได้บอกว่าต้องจุดไฟด้วยหรือไม่ ตามธรรมดากการทำให้ เหงื่อจะต้องจุดไฟที่ศีรษะกระดาดหรือเชื้อไฟอื่น ๆ เพื่อไล่อากาศ เขาควยจึงมีแรงดูด)

๑๕. ทรงอนุญาตยาทาเท้า เมื่อเท้าแตก และอนุญาตให้ปรุงยาทาเท้าได้

๑๖. ทรงอนุญาตการผ่าฝี และอนุญาตกระบวนกาทั้งปวงที่เนื่องด้วยแผลผ่าตัดนั้น

๑๗. ทรงอนุญาตยา ๔ ชนิด ในขณะถูกงูกัด คือ มูตร (ปัสสาวะ) อุท (อุจจาระ) ขี้เถาและ ดินในขณะรีบด่วนเช่นนั้น ถ้าไม่มีคนทำให้ ให้ถือเอาเองแล้วฉันได้ ไม่เป็นอาบัติ (ยาชนิดนี้จะเพื่อให้อาเจียน หรืออย่างไร ไม่มีบอกไว้)

๑๘. ทรงอนุญาตยาและอาหารอ่อนบางอย่างตามควรแก่โรคและความต้องการที่จำเป็น เช่น น้ำต่าง จากขี้เถาของข้าวสุกเผา แก้วโรคท้องอืด สมอคองน้ำมูตรโค แก้วโรคผอมเหลือง, การทาตัวด้วยของหอม แก้วโรค ผิวหนัง. น้ำข้าวใส, น้ำถั่วต้มที่ไม่ข้น, น้ำถั่วต้มที่ข้นเล็กน้อย, น้ำเนื้อต้ม (เป็นการพ้อนั่นให้เหมาะแก่อาพาธ).

ทรงห้ามเก็บเภสัช ๕ ไว้เกิน ๗ วัน

มนุษย์ทั้งหลายเลื่อมใสพระปิตินทวัจจะ ในฐานะมีอำนาจจิตสูง ใช้อำนาจจิตได้หลายอย่าง พวกกันถวายเภสัช ๕ คือ เนยใส, เนยข้น, น้ำมัน, น้ำผึ้ง, น้ำอ้อย เป็นอันมาก ท่านก็แบ่งถวายภิกษุผู้เป็นบริษัทของท่าน ภิกษุเหล่านั้นเก็บของเหล่านั้นใส่ผ้ากรองบ้าง ใส่ถุงบ้าง แขนวไว้บ้าง พาดที่หน้าต่างบ้าง มีหนุรบกวนมาก เป็นที่ติเตียนของคนทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติว่า ภิกษุรับเภสัช ๕ แล้ว จะเก็บไว้บริโภคได้ไม่เกิน ๗ วัน ถ้าล่วงกำหนดนั้นไป ให้ปรับอาบัติตามควร (คืออาบัติปาจิตตีย์ ส่วนอาหารห้ามเก็บไว้ค้างคืนเพื่อจะฉันแม้เพียงคืนเดียว).

ทรงอนุญาตของฉันบางอย่าง

ทรงอนุญาตให้ฉันน้ำอ้อยที่ใส่ขี้เถ้าใส่แบ่งเล็กน้อย (เพียงเพื่อให้ยึดติดกัน) ทรงอนุญาตให้ฉันถั่วเขียว และข้าวต้มเปรี้ยวใส่เกลือได้ สำหรับภิกษุผู้ไม่เป็นไข้ ให้เจือน้ำดื่มได้.

ห้ามเก็บอาหารค้างคืนในที่อยู่ เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคทรงอาพาธด้วยโรคลมในท้อง. พระอานนทของา ข้าวสาร ถั่วเขียว ด้วยตนเอง เก็บค้างคืนไว้ในที่อยู่แล้วต้มเองในที่อยู่เสร็จแล้วถวาย พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงตรัสห้ามเก็บอาหารค้างคืนในที่อยู่ (อันโศวตถะ) ห้ามหุงต้มอาหารในที่อยู่ (อันโศปภักะ) และห้ามหุงต้มเอง (สามภักะ) ผู้ล่วงละเมิดต้องอาบัติทุกกฏ แต่การอุณของที่สุกแล้วอนุญาตให้ทำได้. ต่อมาเกิดข้าวยากในกรุงราชคฤห์ ทรงอนุญาตให้เก็บอาหารค้างคืนในที่อยู่, ให้หุงต้มอาหารในที่อยู่, ให้หุงต้มเองได้. (แต่เมื่อบ้านเมืองกลับสู่สภาพปกติ ก็ทรงห้ามการเก็บอาหารค้างคืนในที่อยู่ เป็นต้นนั้นอีก ดังที่ปรากฏข้างหน้า).

อนึ่ง ทรงอนุญาตว่า (ในการเดินทางไกล) เห็นผลไม้ตกอยู่ ถ้าไม่มีกบปัยการก (ผู้จัดทำสิ่งที่ควร) ก็ให้เก็บนำไปเอง ต่อพบกับปัยการก จึงให้วางบนพื้นดิน ให้เขาจัดถวายให้ฉันได้. ทรงอนุญาตให้รับประทานผลไม้ที่เก็บมาเองได้. (ข้อนี้ต่อมาก็ทรงยกเลิกเช่นเดียวกับเรื่องการเก็บอาหารในที่อยู่).

ทรงอนุญาตเรื่องการฉันหลายข้อ

ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ฉันเสร็จแล้ว บอกไม่รับอาหารที่เขาเพิ่มให้แล้ว ฉันอาหารที่ไม่เป็นเดน ซึ่งนำมาจากบ้านเจ้าภาพได้ (ห้ามไว้ในสิกขาบทที่ ๕ โภชนวรรค ปาจิตตยิกัณฑ์ หน้า ๑๖๙ แต่ทรงบัญญัติเพิ่มเติมว่า ถ้าเจ้าภาพนำมาถวายที่วัดอีกให้ฉันได้). อนึ่ง ถ้าเขาถวายไว้ก่อนเวลาอาหาร และถ้าของนั้นเป็นของป่า ของเกิดในสระก็ทรงอนุญาตให้ฉันได้. อนึ่ง ผลไม้ที่ไม่มีพิษ หรือที่ปล่อนพิษออกแล้ว ไม่มีใครทำให้ควรก็ทรงอนุญาตให้ฉันได้. (ในข้อหลังนี้ มุ่งเพียงไม่ให้ทำลายเมล็ดพืชของผลไม้ ถ้าฉันโดยไม่ทำลายเมล็ดพืชก็ทำได้).

ทรงห้ามทำการผ่าตัดหรือผูกมัดที่ทวารหนัก

ทรงห้ามผ่าตัด หรือผูกมัดด้วยหนังหรือผ้า ภายในบริเวณ ๒ นิ้ว โดยรอบทวารหนัก ผู้ฝ่าฝืนต้องอาบัติอุลลัจจัย (เกี่ยวกับริดสีดวงทวาร).

๑. ข้าวต้มเปรี้ยวใส่เกลือ แปลจากคำว่า โลกนโสจิร์ก ในฉบับยุโรป เป็น โลกนโสวีร์ก คำว่า โสวีร์ก ในสันสกฤต เป็น เสวีร์ก (sour gruel) ใช้เป็นอาหารอ่อนสำหรับคนไข้

ทรงห้ามฉันเนื้อที่ไม่ควร

๑. ทรงห้ามฉันเนื้อมนุษย์ ผู้ฉัน ต้องอาบัติตุลลัจจัย. ภิกษุจะฉันเนื้อสัตว์ ต้องพิจารณาก่อนฉันฉัน ทั้งไม่พิจารณา ต้องอาบัติทุกกฏ. (นางสุปปียาอุบาสิกาเห็นภิกษุอยากฉันเนื้อ หาเนื้อไม่ได้ จึงตัดเนื้อตนเองปรุงอาหารถวาย)

๒. ทรงห้ามฉันเนื้อสัตว์ที่ไม่สมควรอีก ๙ ชนิด คือ เนื้อช้าง, เนื้อม้า, เนื้อสุนัขบ้าน, เนื้องู, เนื้อราชสีห์ (สิงโต), เนื้อเสือโคร่ง, เนื้อเสือดำ, เนื้อหมีและเนื้อสุนัขป่า.

ทรงอนุญาตและไม่อนุญาตของฉันบางอย่าง

๑. ทรงอนุญาตข้าวยาคุ และขนมผสมน้ำผึ้ง ทรงสรรเสริญข้าวยาคุว่ามีอันสงฆ์มาก (ส่วนหนึ่งแปลไว้ในหน้า ๖๘ หมายเลข ๖๒)

๒. ถ้าเป็นข้าวยาคุ แบบข้น มีเนื้อข้าวมาก ที่เรียกว่าโภชชยาคุ ซึ่งฉันได้อิม ถ้ารับนิมนต์ฉันที่อื่นไว้ ห้ามฉันยาคุชนิดนี้ของผู้อื่น ก่อนไปฉันในที่นิมนต์

๓. ทรงแสดงธรรมโปรดเวฬุวัน กัจจანะ ผู้ถวายบิณฑบาตแก่ภิกษุทั้งหลายให้ได้ดวงตาเห็นธรรม ปฏิญาณตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ต่อมาทรงปรารภเรื่องบิณฑบาตถวาย ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ป่วยใช้ฉันได้ แต่ภิกษุที่ไม่ป่วยใช้ ให้ละลายน้ำฉัน.

เสด็จแสดงธรรมที่ป่ากุลิกามและโกฏิกาม

พระผู้มีพระภาคเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปยังป่ากุลิกาม ทรงแสดงธรรมโปรดอุบาสกชาวป่ากุลิกาม เรื่องโทษแห่งศีลวิบัติ (ความบกพร่องแห่งศีล) ของผู้ทุศีล และอันสงฆ์แห่งศีลสัมปทา (ความสมบูรณ์ด้วยศีล) ของผู้มีศีล.

มหาอำมาตย์แห่งมคธ ชื่อสุนิรวัสสการะ นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เพื่อฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จข้ามแม่น้ำคงคาไปยังโกฏิกาม (ตั้งอยู่ในแคว้นวัชชี) ทรงแสดงธรรมเรื่องอริยสัจจ์ ๔.

นางอัมพปาลีถวายปามะม่วง

นางอัมพปาลี (ผู้เป็นหญิงนครโสภณ) ได้เดินทางโดยขบวนยานจากกรุงไพศาลี (ราชธานีแห่งแคว้นวัชชี) ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงโกฏิกาม แล้วนิมนต์ฉันในวันรุ่งขึ้น. คณะภิกษุวัชชีจึงฉวยแห่งกรุงไพศาลีก็เดินทางไปโกฏิกาม เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลนิมนต์ฉันในวันรุ่งขึ้น แต่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ของนางอัมพปาลีไว้ก่อนแล้ว คณะภิกษุวัชชีจึงขอร้องนางอัมพปาลีให้พวกตนได้เลี้ยงก่อน นางไม่ยอม. ในวันรุ่งขึ้นเมื่อถวายอาหารแด่พระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์เสร็จแล้ว จึงกราบทูลถวายปามะม่วงให้เป็นสังฆาราม.

สี่แสนาบตีเปลี่ยนศาสนา

สี่แสนาบตีเป็นสาวกนิครนถ์ (ศาสนาเซน) ได้ฟังคณะภิกษุวัชชีจึงฉวยสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย ก็ใคร่จะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เมื่อไปปรึกษากับอาจารย์คือนิครนถนาฏบุตร ก็ถูกห้ามปราบถึง ๓ ครั้ง

ในที่สุดได้ตัดสินใจไปเฝ้าโดยไม่บอกอาจารย์. เมื่อได้ไปเฝ้ากราบทูลถามถึงข้อที่มีคนกล่าวหาพระผู้มีพระภาค ซึ่งได้ทรงชี้แจงโดยละเอียดแล้วทรงแสดงธรรมโปรด. สัทสนาบดีได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นโสดาบันบุคคล) และได้นิมนต์ฉันภัตตาหารในวันรุ่งขึ้น. พวกนิครนถ์เที่ยวพูดว่า สัทสนาบดีฆ่าสัตว์มาทำเป็นอาหารเลี้ยงพระ พระสมณโคดมรู้อยู่ก็ยังไม่ฉันเนื้อสัตว์นั้น. สัทสนาบดีได้ทราบก็ปฏิเสธว่าไม่เป็นจริง แล้วก็ถวายอาหารแด่พระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ต่อไปจนเสร็จ.

พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนั้น จึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามฉันเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าทำถวาย เจาะจงภิกษุ ทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่ภิกษุผู้ฉัน และทรงอนุญาตปลาและเนื้อที่บริสุทธิ์โดยเงื่อนไข ๓ ประการ คือ ไม่ได้เห็น, ไม่ได้ฟัง, ไม่ได้นึกถึงเกียจ (ว่าเขาฆ่าเพื่อให้ตนบริโภค).

ทรงถอนข้ออนุญาตสำหรับขามข้าวยาก

ต่อมากรุงไพศาลีสมบูรณบริบูรณ์ขึ้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงถอนข้ออนุญาตที่ประทานไว้ในสมัย ข้ามยาก เป็นอันกลับห้ามต่อไป คือ :-

ห้ามเก็บอาหารค้างคืนในที่อยู่, ห้ามหุงต้มในที่อยู่, ห้ามหุงต้มด้วยตนเอง, ห้ามฉันผลไม้ที่เก็บมาเอง โดยหาคนประเคนที่หลัง ๔ ข้อนี้ ปรับอาบัติทุกกฎแก่ผู้ล่วงละเมิด. ห้ามฉันอาหารจนไม่รับของที่เขาจะถวาย เพิ่มแล้ว กลับฉันของที่เขานำมาถวายจากบ้านเจ้าภาพอีก, หรือฉันอาหารที่รับประเคนไว้ก่อนเวลาอาหาร หรือฉันอาหารที่เกิดในป่า ในสระน้ำ เช่น ผลไม้ เหง้าบัว ให้ปรับอาบัติแก่ผู้บริโภคตามควรแก่กรณี (อาบัติปาจิตตีย์).

ทรงอนุญาตที่เก็บอาหาร

มีผู้นำของที่เป็นอาหาร เช่น เกลือ, น้ำมัน, ข้าวสาร, ของเคี้ยว (ผลไม้) มาถวาย พระผู้มีพระภาค จึงทรงอนุญาตกับปิยภูมิ คือที่เก็บของที่สมควร โดยให้สวดประกาศเป็นการสงฆ์ โดยทรงระบุกับปิยภูมิ ๔ ชนิด คือ ๑. อุสสวานันติกา กับปิยภูมิที่ประกาศให้ได้ยินกัน ๒. โคนิสาทิกา กับปิยภูมิที่ไม่มีที่ล้อม ๓. คหบดีกา กับปิยภูมิที่ฤดูหอบตีถวาย และ ๔. สัมมติกา กับปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ คือสวดประกาศเป็นการสงฆ์.

ทรงแสดงธรรมโปรดเมณฑกคฤหบดี

พระผู้มีพระภาคเสด็จจากกรุงไพศาลี ไปยังภัททิยนคร ประทับ ณ ขาติยวัน. ณ ที่นั้น เมณฑกคฤหบดี (ผู้เป็นเศรษฐี) ได้ไปเฝ้า ได้สดับพระธรรมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ก็นิมนต์ฉันในวันรุ่งขึ้น. เมื่อฉันเสร็จแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมโปรดครบถ้วน พร้อมทั้งทาสของเมณฑกคฤหบดีให้ได้ดวงตาเห็นธรรม. ทุกคนปฎิญาณตนเป็นอุบาสกหรืออุบาสิกาผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

ทรงอนุญาตตามที่เมณฑกคฤหบดีขอร้อง

เมณฑกคฤหบดีทราบว่าพระผู้มีพระภาคจะเสด็จเดินทางไกลไปยังคุตตราปะ จึงกราบทูลขอร้องให้ทรงอนุญาตเสบียง จึงทรงอนุญาต ดังต่อไปนี้ :-

๑. ทรงอนุญาตของ ๕ อย่างที่เกิดจากโค (ปัญจโครส) คือ นมสด, นมส้ม, เปรียง*, เนยข้น, เนยใส.

๑. แปลคำว่า ตุก ตามที่ไทยเราเคยแปลกันเช่นนั้น แต่เท่าที่สอบสวนแล้ว ตรงที่แปลว่า นมส้ม ควรแปลว่า นมข้น (curds) ตรงคำว่า เปรียง ควรแปลว่า นมส้ม (buttermilk)

๒. ทรงอนุญาตให้แสวงหาเสบียงทางได้ คือ ข้าวสาร, ถั่วเขียว, ถั่วราชมาส, เกลือ, งบน้ำอ้อย, น้ำมัน, เนยใส ตามความต้องการ

๓. เมื่อมีคนมอบเงินทองแก่กับปียการก ทรงอนุญาตให้ยินดีเฉพาะของที่ควร ซึ่งจะได้มาจากเงินทองนั้น แต่ไม่ทรงอนุญาตให้ยินดีตัวเงินทอง หรือให้แสวงหาเงินทองเลย.

ทรงอนุญาตน้ำอัฐฐาน (น้ำดื่ม ๘ อย่าง)

ณ ตำบลอาปนยะ ทรงปรารภคำขอของเกณเฑาะ ขฎิลผู้ปรุงน้ำปานะ (น้ำดื่มจากผลไม้) มาถวาย จึงทรงอนุญาตน้ำปานะ ๘ อย่าง คือ ๑. น้ำมะม่วง ๒. น้ำชมพูหรือน้ำหว่า ๓. น้ำกล้วยมีเมล็ด ๔. น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด ๕. น้ำมะทราง ๖. น้ำลูกจันทน์หรือองุ่น ๗. น้ำเหง้าอบล ๘. น้ำมะปรางหรือลิ้นจี่.

ทรงอนุญาตน้ำจากผลไม้ทุกชนิด เว้นแต่ประเภทข้าว; ทรงอนุญาตน้ำจากใบไม้ทุกชนิด เว้นแต่รสแห่งผักที่ต้มแล้ว; ทรงอนุญาตน้ำจากดอกไม้มากทุกชนิด เว้นแต่น้ำดอกมะทราง (มฤกปุพพรส) และทรงอนุญาตน้ำจากต้นอ้อย (ให้ดื่มหลังเที่ยงได้).

ทรงอนุญาตผักและของเคี้ยวที่ทำด้วยแป้ง

ณ เมืองกุสินารา ทรงปรารภคำขอของมัลลภคชัตตริยเชื้อโรชะ ผู้เคยเป็นสหายของพระอานนท์ ทรงอนุญาตให้ภิกษุฉันผักและของขบเคี้ยวที่ทำด้วยแป้งทุกชนิด (เฉพาะก่อนเที่ยง).

ทรงห้ามและทรงอนุญาตอื่นอีก

ณ ตำบลอาตุมา ทรงปรารภการกระทำของภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ผู้เคยเป็นช่างตัดผม จึงทรงห้ามมิให้ชักชวนบุคคลไปในทางไม่สมควร กับห้ามมิให้ภิกษุผู้เคยเป็นช่างตัดผมใช้เครื่องมือตัดโกน. ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด.

ณ กรุงสาวัตถี ทรงอนุญาตของเคี้ยวประเภทผลไม้ทุกชนิด ให้ฉันได้.

พิชของสงฆ์ ปลุกในที่ของบุคคล ให้แบ่งส่วนแล้วบริโภคได้ (อรรถกถาว่าให้แบ่งให้ ๑ ใน ๑๐).

ทรงแนะข้อตัดสิน

ทรงแนะว่า สิ่งที่ไม่ได้ทรงห้ามไว้ แต่เข้ากับสิ่งไม่ควร คำนกับสิ่งที่ควร ก็นับว่าไม่ควร; สิ่งที่ไม่ได้ทรงห้ามไว้ แต่เข้ากับสิ่งที่ควร คำนกับสิ่งที่ไม่ควร ก็นับว่าควร; สิ่งที่มีได้ทรงอนุญาตไว้ แต่เข้ากับสิ่งที่ไม่ควร คำนกับสิ่งที่ควร ก็นับว่าไม่ควร; สิ่งที่มีได้ทรงอนุญาตไว้ แต่เข้ากับสิ่งที่ควร คำนกับสิ่งที่ไม่ควร ก็นับว่าควร.

อนึ่ง ทรงชี้ขาดเรื่องกาลิก (คือของฉันที่อนุญาตไว้ตามกำหนดกาลเวลา) รวม ๔ อย่าง คือ ๑. ยาวกาลิก ของที่ฉันได้เข้าชั่วเที่ยง ๒. ยามกาลิก ของที่ฉันได้ไม่ข้ามคืน ๓. สัตตหาลิก ของที่ฉันได้ไม่เกิน ๗ วัน และ ๔. ยาวชวีก ของที่อนุญาตให้ฉันได้ตลอดชีวิต. ของเหล่านี้ เมื่อผสมกัน ให้นับตามอายุขยที่มีเวลาน้อย. (เช่น เอน้ำตาลซึ่งฉันได้ภายใน ๗ วัน มาผสมกับข้าวสุก ก็ฉันได้เพียงชั่วชั่วเที่ยง).

๑. น้ำดื่มทำจากผลไม้ ๘ อย่างนี้ อรรถกถาอธิบายว่า เป็นของเย็น หรือตากแดดใช้ได้ แต่จะทำให้สุกด้วยไฟฉันในเวลาวิกาลไม่ได้ ะรอยจะกลายเป็นเหมือนแบ่งเบี่ยงซึ่งใกล้ไปในทางเป็นอาหารมากขึ้น

๓. กฐินันธกะ (หมวดว่าด้วยกฐิน)

ภิกษุชาวเมืองปาฐา ๓๐ รูป ซึ่งเป็นผู้ถือการอยู่ป่า, การเที่ยวบิณฑบาต, นุ่งห่มผ้าบังสุกุล (ผ้าเก็บตกมาปะติดปะต่อทำเป็นจีวร) และใช้จีวร ๓ ผืน (ไม่เกินกว่านั้น) เป็นวัตร เดินทางจะมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคมาถึงเมืองสาเกต ถึงวันเข้าพรรษา ต้องจำใจจำพรรษาอยู่ในเมืองสาเกต มีความระลึกถึงสมเด็จพระบรมศาสดา ออกพรรษาแล้วจึงมาเฝ้าทั้งที่จีวรเปียกน้ำฝน และต้องเดินทางลุยน้ำลุยโคลน พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนี้ จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วกราลกฐินได้. (กราลกฐิน คือลาดไม้สะดึงหรือไม้แบบลงไปเอาผ้าทาบ ดัดผ้าตามไม้แบบนั้น แล้วช่วยกันทำจีวรแจกแก่ภิกษุผู้สมควร).

อนิสส ๕ ของภิกษุผู้ได้กราลกฐิน

ทรงแสดงอนิสส ๕ สำหรับภิกษุผู้ได้กราลกฐิน คือ ๑. ไปไหนไม่ต้องบอกลาภิกษุอื่น ตามความในสิกขาบทที่ ๖ ของเจลกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ ๒. ไปไหนไม่ต้องนำไตรจีวรไปครบสำหรับ ตามสิกขาบทที่ ๒ จีวรวรรค นิสสัคคียกัณฑ์ ๓. จันอาหารรวมกลุ่มกันได้ ตามสิกขาบทที่ ๒ โภชนวรรค ปาจิตติยกัณฑ์ ๔. เก็บจีวรไว้ได้หลายตัวตามต้องการโดยไม่ต้องวิกัป (คือทำให้เป็นสองเจ้าของ) ตามสิกขาบทที่ ๑ จีวรวรรค นิสสัคคียกัณฑ์ และ ๕. ผ้าที่เกิดขึ้นในวัดนั้นเป็นของเธอ (คือเธอมีสิทธิได้รับส่วนแบ่ง ภิกษุเขตอื่นมาก็ไม่มีสิทธิ).

ทรงอนุญาตให้สวดประกาศกฐิน

ทรงอนุญาตให้สวดประกาศมอบผ้ากฐินแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เป็นการสงฆ์ โดยตั้งญัตติ ๑ ครั้ง สวดประกาศขอความเห็นชอบ ๑ ครั้ง (รวมเรียกว่าญัตติทุติยกรรม).

ทรงแสดงเรื่องกฐินเป็นอันกราลและไม่เป็นอันกราล

ทรงแสดงว่ากฐินไม่เป็นอันกราลด้วยเพียงสักว่า ชีต, ประมาณ, ชักผ้า, กะผ้า, ดัดผ้า, เย็บเนา, เย็บล้มตะเข็บ เป็นต้น รวมทั้งไม่เป็นอันกราลด้วยผ้าที่ทำนิมิต (พูดให้เขาใช้ผ้านั้น ๆ เป็นผ้ากฐิน) และด้วยผ้าที่เลียบเคียงให้เขาถวายเป็นผ้ากฐิน.

แล้วทรงแสดงว่ากฐินเป็นอันกราลด้วยผ้าใหม่, ผ้าเทียมใหม่, ผ้าเก่า เป็นต้น รวมทั้งการปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระวินัยอีกหลายประการ.

ข้อกำหนดในการเคาะกฐิน

ทรงแสดงมาติกา คือแม่บทหรือข้อกำหนดในการเคาะกฐิน (คือเลิกหรือรื้อไม้สะดึงออกได้) รวม ๘ ประการ คือ ๑. เดินทางไปที่อื่นไม่คิดจะกลับมา ๒. ทำจีวรเสร็จแล้ว ๓. ตั้งใจเลิกเรื่องการทำจีวร ๔. จีวรที่กำลังทำอยู่ ทำเสียหรือหายเสีย ๕. ด้วยได้ยินข่าว คือเธอจากไปด้วยคิดจะกลับมาอีก แต่ได้ยินข่าวว่าในวัดที่เธออยู่เขาเลิกทำกันแล้ว ๖. ด้วยหมดหวัง คือหวังว่าจะได้จีวร แต่ก็ไม่สมหวัง ๗. อยู่นอกเขตสีมา คือคิด

๑. มีเหตุเกิดขึ้นบ่อย ๆ ภิกษุผู้ไม่รู้วินัยข้อนี้ ชักชวนชาวบ้าน หรือพูดเลียบเคียงให้เขาทอดกฐินในวัดของตน กฐินนั้นก็ไม่ใช่กฐิน คือเป็นโมฆะ ไม่ได้ประโยชน์ทั้งผู้ถวายผู้รับ ข้อนี้ควรช่วยกันรับรู้ไว้ด้วย

จะกลับมาที่วัดนั้น จนหมดสมัยของกฐิน และ ๘. เลิกกฐินพร้อมกับภิกษุทั้งหลาย คือเมื่อพ้นกำหนดก็เป็นอันเลิกกฐินร่วมกัน. (ต่อจากนี้เป็นคำอธิบายมาติกาทั้งแปดโดยพิสดาร). ในตอนท้ายได้สรุปเกี่ยวกับปิลิโพท (ความหมายใจหรือห่วงใย) ๒ ประการ คืออวาสปิลิโพท ความห่วงใยด้วยวัด (คือตั้งใจจะกลับมาที่วัด) กับ จีวรปิลิโพท ความห่วงใยด้วยจีวร (คือหมายใจจะทำจีวรภายในกำหนด) ถ้าหมดปิลิโพท ก็เป็นอันเลิกกฐิน.

๔. จีวรบันทกะ (หมวดว่าด้วยจีวร)

คณะผู้มั่งมีชาวกรุงราชคฤห์ไปเที่ยวเมืองไพศาลี เห็นบ้านเมืองเจริญ และมีหญิงนครโสเภณี นามว่า อัมพาลี เมื่อกลับไปกรุงราชคฤห์ จึงไปแนะนำพระเจ้าพิมพิสารทรงอนุญาตให้มีหญิงนครโสเภณีบ้าง เมื่อทรงอนุญาต จึงหาหญิงสาวว่างามชื่อนางสาละตีมาเป็นหญิงนครโสเภณีประจำกรุงราชคฤห์. นางตั้งครรภ์คลอดบุตรเป็นชาย จึงให้น่าไปทิ้งยังกองขยะ. อภัยราชกุมารไปพบจึงได้รับไปเลี้ยงไว้ในวัง. เด็กนั้นจึงมีชื่อว่า ชิวก (รอดตาย) โกมารภักจ (พระราชกุมารเลี้ยงไว้). เมื่อชิวกโกมารภักจเติบโต จึงเดินทางไปศึกษาวิชาแพทย์ ณ เมืองตักกสิลา อยู่ ๗ ปี เมื่อสำเร็จแล้วในระหว่างเดินทางกลับก็ได้รักษาภริยาเศรษฐีผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี ด้วยใช้น้ำมันให้หนักถึงทางจมูก ได้ลาภสักการะมาก ก็มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในบริเวณที่อยู่ของอภัยราชกุมาร.

ต่อมาได้รักษาโรคจิตสัตตวทวารของพระเจ้าพิมพิสารหายด้วยให้ทายาเพียงครั้งเดียว จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นแพทย์ประจำราชสำนัก และประจำพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์.

ต่อมาได้รักษาโรคปวดศีรษะของเศรษฐีผู้หนึ่งแห่งกรุงราชคฤห์ด้วยการผ่าตัด, รักษาโรคลำไส้ใหญ่ของบุตรเศรษฐีผู้หนึ่งแห่งกรุงพาราณสีด้วยการผ่าตัด, รักษาโรคผอมเหลืองของพระเจ้าจันทรปัชโชตแห่งกรุงอุชเชนี ด้วยการถวายยาให้ทรงดื่ม ได้ผลดีทุกราย. ครั้งหลังถวายยาแก่พระผู้มีพระภาคโดยไม่ต้องให้เสวย เพียงอบยาใส่ดอกกุหลาบ ๓ กำ แล้วให้ใช้พระหัตถ์ขยี้ก็จะกำก็ได้ผลดี. ในที่สุดได้กราบทูลขอรับรองต่อพระผู้มีพระภาคเพื่อให้ภิกษุทั้งหลายรับคฤหบดีจีวรได้ (คือจีวรที่มีผู้ศรัทธาถวายให้ใช้ สมัยก่อนอนุญาตแต่จีวรที่เก็บเศษผ้ามาปะติดปะต่อใช้). ทรงปรารภคำขอของหมอชิวก จึงทรงอนุญาตให้รับคฤหบดีจีวรได้ แต่ถ้าใครจะยังถือจะใช้จีวรที่เก็บมาปะติดปะต่อ ที่เรียกบังสกุลจีวร ก็ให้ถือต่อไปตามอริยาคัย.

ทรงอนุญาตเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับจีวร

เมื่อมนุษย์ทั้งหลายทราบว่ายินยอมให้ถวายจีวรได้ก็พากันนำมาถวายมากมาย. เมื่อจีวรมีมากก็ทรงอนุญาตให้สวดประกาศแต่งตั้งภิกษุผู้รับจีวร (ในนามของสงฆ์), ภิกษุผู้เก็บจีวร, ภิกษุผู้รักษาเรือนคลัง (สำหรับเก็บจีวร), ภิกษุผู้แจกจีวร และทรงกำหนดคุณสมบัติของภิกษุเหล่านั้นด้วย.

ทรงอนุญาตสีย้อมและวิธีการเกี่ยวกับจีวร

ทรงอนุญาตสีย้อมจีวร ๖ ชนิด คือที่ทำจากรากไม้, ลำต้นไม้, เปลือกไม้, ใบไม้, ดอกไม้และผลไม้ และทรงอนุญาตวิธีการต่าง ๆ ในการย้อมจีวร.

ทรงอนุญาตวิธีตัดจีวร

เมื่อเสด็จไปยังทักขิณาคีรี (ภูเขาภาคใต้) ทอดพระเนตรเห็นนาชาวมครมีขอบคันและกะทงนา จึงตรัสให้พระอานนท์ลองตัดจีวรเป็นรูปนั้นดู. เมื่อพระอานนท์ทำเสร็จ ทรงสรรเสริญว่าฉลาด. ต่อมาทรง

อนุญาตจีวร ๓ ผืน (ไตรจีวร) คือผ้าสังฆาฏิ (ผ้าซ้อนนอก) ๒ ชั้น ผ้าห่ม ๑ ชั้น ผ้านุ่ง ๑ ชั้น. แล้วทรงอนุญาตให้เก็บจีวรที่เกินจำนวน ๓ ผืนไว้ได้ไม่เกิน ๑๐ วัน ถ้าจะเก็บเกินกว่านั้นให้วิกัป (คือทำให้เป็นสองเจ้าของ) ต่อมาทรงอนุญาตว่า ถ้าเป็นผ้าเก่าให้ใช้สังฆาฏิ ๔ ชั้น ผ้าห่ม ๒ ชั้น ผ้านุ่ง ๒ ชั้น (เพื่อไม่ให้เห็นช่องขาดปะปะ).

ทรงอนุญาตคำบอ ๔ ประการของนางวิสาขา

นางวิสาขাপราธนาจะถวายความสะดวกแก่พระภิกษุสงฆ์ จึงกราบทูลขอพร ๘ ประการ เพื่อถวายสิ่งต่าง ๆ แก่ภิกษุ อ้างเหตุผลที่เคยประสบมาต่าง ๆ อันควรจะทรงอนุญาต ก็ทรงอนุญาตตามที่ขอร้อง คือ ๑. ผ้าอาบน้ำฝน ๒. อาคันตุกภัต (อาหารสำหรับภิกษุผู้มา) ๓. คมิกภัต (อาหารสำหรับภิกษุผู้ไป) ๔. คิลานภัต (อาหารสำหรับภิกษุผู้ป่วยไข้) ๕. คิลานุปัฏฐากภัต (อาหารสำหรับภิกษุผู้พยาบาลไข้) ๖. ยาสำหรับภิกษุผู้ป่วยไข้ ๗. ข้าวยาตุที่ถวายเป็นประจำ และ ๘. ผ้าอาบน้ำสำหรับนางภิกษุณี.

ทรงอนุญาตผ้าอื่น ๆ

ต่อมาทรงอนุญาตผ้าปูลาด หรือผ้าปูนอน (เพื่อป้องกันเสนาสนะเปราะเปื้อน) ทรงอนุญาตผ้าปิดฝี เมื่อเป็นฝีเป็นตอม, ทรงอนุญาตผ้าเช็ดหน้า และผ้าอื่น ๆ ที่ใช้เป็นบริวาร เช่น ผ้ากรองน้ำ, ถุงใส่ของ, แล้วตรัสสรุปว่า ไตรจีวร ให้อริขฐาน ไม่ให้วิกัป,* ผ้าอาบน้ำฝนให้อริขฐานใช้ตลอด ๔ เดือนฤดูฝน ต่อจากนั้นให้วิกัป, ผ้านุ่ง, ผ้าปูนอน ให้อริขฐาน ไม่ให้วิกัป, ผ้าปิดฝีให้อริขฐานไว้ใช้ตลอดเวลาที่อาพาธ หายแล้วให้วิกัป, ผ้าเช็ดหน้าและผ้าที่ใช้เป็นบริวารอื่น ๆ ให้อริขฐาน ไม่ให้วิกัป.

ทรงอนุญาตและห้ามเกี่ยวกับจีวรอีก

ต่อมาทรงอนุญาตว่า (ในไตรจีวรนั้น) ให้ใช้ผ้าที่ไม่ต้องตัด (เย็บเป็นกะทง) ได้เพียง ๒ ผืน ต้องเป็นผ้าที่ตัด ๑ ผืน ถ้าจะตัดผ้าไม่พอให้ใช้ผ้าเพลาะ (นำชิ้นผ้าอื่นมาผสม) ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้นุ่งห่มผ้าที่มีได้ตัด (เย็บให้เป็นกะทง) เลย. อนึ่ง ทรงอนุญาตให้ให้ผ้าแก่มารดาบิดาได้ แต่ไม่ให้ให้นำของที่เขาให้ด้วยศรัทธาให้ตก (คำว่า ทำศรัทธาไทยให้ตก คือเอาของที่เขากวายเป็นให้แก่คนอื่นที่เป็นศฤงฆ์ และไม่ใช่มารดาบิดา).

มีปัญหาเรื่องการนำจีวรไปไม่ครบสำหรับ จีวรที่เก็บไว้ถูกโจรลักไป จึงทรงกำหนดเงื่อนไขว่าจะเข้าบ้านโดยเก็บจีวรไว้ ไม่นำไปครบสำหรับได้ เช่น วิหารมีกลอนป้องกันได้ดี เป็นต้น และมีปัญหาเรื่องมีผู้ถวายจีวรแก่สงฆ์ จะแบ่งอย่างไร รวมทั้งปัญหาเรื่องภิกษุจำพรรษาในวัดหนึ่ง แต่ละโมก ไปรับจีวรในวัดอื่นเป็นส่วนแบ่งหรือทำเป็นว่าอยู่ ๒ แห่ง จะตัดสินอย่างไร.

พระพุทธรูปทรงพยาบาลภิกษุอาพาธ

เรื่องตอนนี้ได้นำไปแปลไว้แล้วโดยละเอียดในหน้า ๘๗ และหน้า ๖๒ ที่ว่าด้วยคนไข้ที่ดีและไม่ดี ผู้พยาบาลไข้ที่ดีและไม่ดี. นอกจากนั้นได้ทรงแสดงวิธีสวดประกาศของสงฆ์ เพื่อมอบบริวาร (เครื่องใช้) ของผู้เป็นไข้ที่สิ้นชีวิตแก่ภิกษุผู้พยาบาลไข้ แต่ถ้าเป็นครุภัณฑ์ ครุบริวาร (คือของใช้ขนาดใหญ่) ห้ามแบ่งและแจกให้เก็บไว้เป็นของสงฆ์.

๑. อริขฐาน คือตั้งใจเอาไว้ใช้ วิกัป คือทำให้เป็นสองเจ้าของ เมื่อจะใช้ก็ขออนุญาตก่อน

การเปลือยกายและการใช้ผ้า

ทรงห้ามเปลือยกายแบบเดียรฉัตร และปรับอาบัติอุกัลลัจฉัยแก่ผู้ล่วงละเมิด. อนึ่ง ทรงห้ามใช้ผ้า คารอง, เปลือกต้นไม้กรอง, ผลไม้กรอง. ผ้ากัมพล ทำด้วยผมคน, ผ้ากัมพล ทำด้วยขนหางสัตว์ ปีกนกเค้า หรือหนังเสือ, ซึ่งเป็นของพวกเดียรฉัตร ใช้นุ่งห่ม ต้องอาบัติอุกัลลัจฉัย ผ้าทำด้วยปอ นุ่งห่ม ต้องอาบัติทุกกฏ (ความหมายในที่นี้ คือไม่ให้นุ่งห่มเลียนแบบเดียรฉัตร).

ทรงห้ามใช้จีวรที่มีสีไม่ควร และห้ามใช้เสื้อ หมวก ผ้าโพก

ทรงห้ามใช้จีวรที่มีสีไม่ควรต่าง ๆ คือ เขียวล้วน, เหลืองล้วน, แดงล้วน, เลื่อมล้วน,^๑ ดำล้วน, แดงเข้ม, แดงกลาย ๆ (ชมพู). อนึ่ง ทรงห้ามจีวรที่ไม่ตัดชาย, จีวรมีชายยาว, จีวรมีชายเป็นดอกไม้, จีวรมีชายเป็นแผ่น และทรงห้ามใช้เสื้อ, หมวก, ผ้าโพก ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ใช้.

ทรงวางหลักเกี่ยวกับจีวรอีก

เมื่อภิกษุจำพรรษาแล้ว จีวรยังไม่ทันเกิดขึ้น ไปเสีย ภายหลังมีจีวรเกิดขึ้น ถ้ามีผู้รับแทนเธอที่สมควรก็ให้ไป แต่ถ้าเธอเสีย เป็นตัน สงฆ์ยอมเป็นใหญ่; ถ้าสงฆ์แตกกัน ให้แจกผ้าตามความประสงค์ของผู้ถวายว่าจะถวายแก่ฝ่ายไหน ถ้าเขาไม่เจาะจง ให้แบ่งฝ่ายละเท่ากัน.

อนึ่ง ทรงวางหลักการถือเอาจีวรของภิกษุอื่นด้วยถิอวิสสาสะ คือคุ้นเคยกันว่าต้องมีเหตุผลสมควร.

แล้วทรงแสดงกติกา (ข้อกำหนดหรือแม่บท) ๘ ประการที่จีวรจะเกิดขึ้น คือ ๑. เขาถวายกำหนดเขตภิกษุที่อยู่ในสีมา ๒. เขาถวายกำหนดกติกา ๓. เขาถวายกำหนดเฉพาะเขตหรือวัดที่เขาทำบุญประจำ ๔. เขาถวายแก่สงฆ์ ๕. เขาถวายแก่สงฆ์ ๒ ฝ่าย (คือภิกษุ ภิกษุณี) ๖. เขาถวายแก่สงฆ์ที่จำพรรษาแล้ว ๗. เขาถวายโดยเจาะจง (ให้เกี่ยวเนื่องกับการถวายข้าวยาสูบ หรืออาหารอื่น ๆ เป็นต้น) ๘. เขาถวายจำเพาะบุคคล (คือแก่ภิกษุรูปนั้นรูปนี้).

๕. จัมเปยยบันธกะ (หมวดว่าด้วยเหตุการณ์ในกรุงจัมปา)^๒

การทำความที่ไม่เป็นธรรมและที่เป็นธรรม

ภิกษุชื่อกัสสปโคตร เป็นผู้เอื้อเฟื้อต่อภิกษุที่เป็นอาคันตุกะ เมื่อมีภิกษุอาคันตุกะมากก็ต้อนรับ ถวายความสะดวกด้วยประการต่าง ๆ ภิกษุที่มาติดใจพักอยู่ด้วย แต่เมื่อพักอยู่นานไป ภิกษุชื่อกัสสปโคตร ก็ไม่ชวนชวยอาหารให้ เพราะถือว่ารู้ทำเลบิณฑบาตแล้ว ถ้าชวนชวยมาก ก็จะต้องรบกวนชาวบ้านเป็นการประจำ. ภิกษุอาคันตุกะไม่พอใจ สวดประกาศยกเธอเสียจากหมู่ (ลงอุปัชฌายกรรมอย่างผิด ๆ). เธอจึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลถาม. พระองค์ตรัสสั่งให้เธอกลับไปอยู่ที่เดิม ทรงชี้แจงว่า ภิกษุที่ลงโทษเธอนั้น ทำไปโดยไม่เป็นธรรม เธอไม่มีอาบัติอะไร. ฝ่ายภิกษุพวกที่ลงโทษ ร้อนตัว จึงมาขอขมาต่อสมเด็จ

๑. สีเลื่อนั้น อรรถกถาอธิบายว่า คล้ายผาง อนึ่ง เนื่องจากทรงห้ามสีเหลืองล้วน พระภิกษุบางรูปจึงนิยม ย้อมกรัก คือสีจากแก่นขนุนทับอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้เป็นสีน้ำผาดผสม

๒. กรุงจัมปา เป็นนครหลวงของแคว้นอังคะ

พระบรมศาสดา พระองค์ประทานอภัยแล้ว จึงทรงแสดงการทำสังฆกรรมที่เป็นธรรมและไม่เป็นธรรมหลายอย่าง หลายประการ พร้อมทั้งทรงกำหนดจำนวนสงฆ์ที่ทำการมดังนี้ :-

๑. สงฆ์ ๔ รูป ทำกรรมทั้งปวงได้ เว้นแต่การอุปสมบท, การปวารณา, และสวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสส. (แสดงว่าภิกษุก็ใช้สงฆ์ ๔ รูปได้ แต่รรถกถาแก้ว่า ภิกษุต้อง ๕ รูป ซึ่งปรากฏในรรถกถา เล่ม ๓ หน้า ๒๑๐ เมื่อรรถกถาแย้งกับบาลี จึงต้องฟังทางบาลี)

๒. สงฆ์ ๕ รูป ทำกรรมทั้งปวงได้ เว้นไว้แต่การอุปสมบททุกุลบุตรในมัทธยมประเทศ และการสวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสส

๓. สงฆ์ ๑๐ รูป ทำกรรมทั้งปวงได้ เว้นแต่การสวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสส

๔. สงฆ์ ๒๐ รูป ทำกรรมทั้งปวงได้

๕. สงฆ์เกิน ๒๐ รูปขึ้นไป ทำกรรมทั้งปวงได้

แต่ทุกข้อนี้ ต้องประชุมพร้อมเพรียงกันโดยธรรม ถูกต้องตามพระวินัย. ครั้นแล้วทรงอธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับสงฆ์ ๔ รูป ๕ รูป ๑๐ รูป ๒๐ รูป ซึ่งทำการมต่าง ๆ กันโดยพิสดาร.

อุกเขปนียกรรม (ยกจากหมู่)

ครั้นแล้วทรงแสดงหลักการลงอุกเขปนียกรรม คือการสวดประกาศยกเสียจากหมู่ ไม่ให้ใครร่วมกิน ร่วมนอน หรือคบหาด้วย ว่าจะได้ในกรณีที่ไม่เห็นอาบัติ, ไม่ทำคืนอาบัติ, ไม่สละความเห็นที่ชั่ว. ต่อจากนั้นทรงอธิบายการทำการมที่เป็นธรรมและไม่เป็นธรรมแก่พระอุบาลี.

ดัชชนียกรรม (ข่มขู่)

ทรงแสดงหลักการลงดัชชนียกรรม คือการสวดประกาศลงโทษเป็นการตำหนิภิกษุผู้ชอบหาเรื่อง ก่อการทะเลาะวิวาท ก่ออิริยธรรมขึ้นในสงฆ์.

นียสกรรม (ถอดยศหรือตัดสิทธิ)

ทรงแสดงหลักการลงนียสกรรม คือการถอดยศ หรือตัดสิทธิแก่ภิกษุผู้มากด้วยอาบัติ คลุกคลีกับคฤหัสถ์ในลักษณะที่ไม่สมควร.

ปัพพาทนียกรรม (ขับไล่)

ทรงแสดงหลักการลงปัพพาทนียกรรม คือการไล่เสียจากวัดแก่ภิกษุผู้ประจบคฤหัสถ์ (ยอมตัวให้เขาใช้) มีความประพฤติชั่ว.

ปฏิสารณียกรรม (ขอโทษคฤหัสถ์)

ทรงแสดงหลักการลงปฏิสารณียกรรม คือการให้ไปขอโทษคฤหัสถ์แก่ภิกษุผู้ต่ำ บริภาษคฤหัสถ์.

ครั้นแล้วทรงแสดงวิธีระงับการลงโทษทั้งห้าประการนั้น (รายการพิสดารเรื่องนี้ ยังมีในพระไตรปิฎก เล่ม ๖ ตอนกัมมขันธกะ ว่าด้วยสังฆกรรม เกี่ยวด้วยการลงโทษ).

๖. โกสัมพีนันทกะ (หมวดว่าด้วยเหตุการณ์ในกรุงโกสัมพี)*

เริ่มต้นด้วยเล่าเรื่องภิกษุ ๒ รูป ทะเลาะกัน คือรูปหนึ่งหาว่าอีกรูปหนึ่งต้องอาบัติ แล้วไม่เห็นอาบัติ จึงพาพวกมาประชุมสวดประกาศลงอุกเขป नियกรรมแก่ภิกษุรูปนั้น ต่างก็มีเพื่อนฝูงมากด้วยกันทั้งสองฝ่าย และต่างหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งทำไม่ถูก ถึงกับสงฆ์แตกกันเป็นสองฝ่าย และแยกทำอุโบสถ แม้พระผู้มีพระภาคจะทรงแนะนำตักเตือนให้ประนีประนอมกันก็ไม่ฟัง ในที่สุดถึงกับทะเลาะวิวาทและแสดงอาการกายวาจาที่ไม่สมควรต่อกัน.

พระผู้มีพระภาคทรงตักเตือนอีก ภิกษุเหล่านั้นก็กลับพุดขอให้พระผู้มีพระภาคอย่าทรงเกี่ยวข้อง ขอให้ทรงหาความสุขส่วนพระองค์ไป ตนจะดำเนินการกันเองต่อไป. พระผู้มีพระภาคจึงทรงสั่งสอนให้ดูตัวอย่างที่ฆาฏุมารแห่งแคว้นโกศล ผู้คิดแก้แค้นพระเจ้าพรหมทัตแห่งแคว้นกาสิ ในการที่จับพระราชบิดาของพระองค์ คือพระเจ้าที่มิติ ไปทรมานประจานและประหารชีวิต เมื่อมีโอกาสจะแก้แค้นได้ ก็ยังระลึกถึงโอวาทของบิดา ที่ไม่ให้เห็นแก่ยาว (คือไม่ให้ผูกเวร จองเวรไว้นาน) ไม่ให้เห็นแก่สั้น (คือไม่ให้ตัดไมตรี) และให้สำนึกว่า เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร จึงไว้ชีวิตแก่พระเจ้าพรหมทัต แล้วกลับได้ราชสมบัติที่เสียไปคืน พร้อมทั้งได้พระราชบิดาของพระเจ้าพรหมทัตด้วย. ทรงสรุปว่า พระราชาที่จับศัตรูอาวูยยังทรงมีขันติ (ความอดทน) และโสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) ได้ จึงควรที่ภิกษุทั้งหลายผู้บวชในพระธรรมวินัยนี้ จะมีความอดทนและความสงบเสงี่ยม. แต่ภิกษุเหล่านั้นก็มิได้เชื่อฟัง จึงเสด็จไปจากที่นั่น สู่พาลกโลณการกคาม, สู่ป่าชื้อปาจิณวังสะ โดยลำดับ ได้ทรงพบปะกับพระเถระต่าง ๆ ในที่ที่เสด็จไปนั้น ในที่สุดได้เสด็จไปพำนักอยู่ ณ โคนไม้สาละอันร่มรื่น ณ ป่าชื้อปารีเลยยะ. ในตอนนี้ได้เล่าเรื่องแทรกว่า มีพญาช้างชื้อปารีเลยยะ มาอุปฐากดูแลพระผู้มีพระภาค. ต่อจากนั้นจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี.

อุบาสกอุบาสิกชาวโกสัมพี ไม่พอใจภิกษุที่แตกกันเหล่านั้น จึงนัดกัน ไม่แสดงความเคารพ ไม่ถวายอาหารบิณฑบาต ภิกษุเหล่านั้นได้รับความลำบากก็รู้สึกผิดชอบ จึงพากันเดินทางไปกรุงสาวัตถี และยอมตกลงระงับข้อวิวาทแตกแยกกัน โดยภิกษุรูปที่เป็นต้นเหตุยอมแสดงอาบัติ ภิกษุฝ่ายที่สวดประกาศลงโทษยอมถอนประกาศ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสให้ประชุมสงฆ์สวดประกาศระงับเรื่องนั้น เป็นสังฆสมาคมคี เสร็จแล้วให้สวดปาฏิโมกข์.

อนึ่ง ทรงแสดงเรื่องสังฆสมาคมคี คือความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ที่ไม่เป็นธรรมและที่เป็นธรรม โดยแสดงว่า การสมาคมคิกัณยาหลังที่แตกกันแล้วจะต้องแก้ที่ต้นเหตุ วินิจฉัยเรื่องราว เข้าหาเรื่องเดิมให้เสร็จสิ้นไป ไม่ใช่ปล่อยคลุม ๆ ไว้แล้วสมาคมคิกัณยาอย่างคลุม ๆ.

(เห็นได้ว่าตอนนี้แสดงเป็นประวัติไว้เป็นส่วนใหญ่ ส่วนข้อวินัยเกี่ยวกับสงฆ์แตกกันในตอนนี้ มีซ้ำกับที่จะกล่าวข้างหน้า ในเล่ม ๗ สังฆเภทขันธกะ คือหมวดว่าด้วยสงฆ์แตกกัน).

เล่มที่ ๖ ชื่อจุลลวักค์ (วรรคเล็ก) เป็นวินัยปิฎก

ได้กล่าวมาแล้วว่า มหาวัคค์ (วรรคใหญ่) ซึ่งเป็นวินัยปิฎกนั้น ได้แก่พระไตรปิฎก เล่ม ๔ และเล่ม ๕ ซึ่งได้ย่อกความมาแล้ว. ในเล่ม ๔ มี ๔ ขันธกะ หรือ ๔ หมวด ในเล่ม ๕ มี ๖ ขันธกะ หรือ ๖ หมวด รวมมหาวัคค์มี ๑๐ ขันธกะ. บัดนี้มาถึงย่อกความแห่งจุลลวักค์ (วรรคเล็ก) จึงควรทราบว่ จุลลวักค์นี้ ได้แก่พระไตรปิฎก

๑. กรุงโกสัมพีเป็นนครหลวงของแคว้นวังสะ

เล่มที่ ๖ และเล่มที่ ๗ ซึ่งยังเป็นวินัยปิฎก. เล่มที่ ๖ มี ๔ ขันธกะ เล่มที่ ๗ มี ๘ ขันธกะ ทั้งสองเล่มจึงมี ๑๒ ขันธกะ (รวมทั้งมหาวัคค์และจุลลวัคค์มี ๒๒ ขันธกะ หรือ ๒๒ หมวด).

เฉพาะเล่มที่ ๖ นี้ ที่ว่ามี ๔ ขันธกะ นั้น ดังนี้ :-

๑. **กัมมขันธกะ** (หมวดว่าด้วยสังฆกรรม) ในหมวดนี้ได้นำเรื่องวิธีลงโทษ ซึ่งเคยกล่าวไว้แล้วในเล่ม ๕ มาขยายความเป็นข้อ ๆ คือ ดัชฌนียกรรม (ข่มขู่) นิยสกรรม (ถอดยศหรือตัดสิทธิ) ปัพพาชนียกรรม (ขับไล่) ปฏิสารณียกรรม (ขอขมาคฤหัสถ์) และอุกเขปนียกรรม (ยกจากหมู่) พร้อมด้วยวิธีระงับการลงโทษนั้น ๆ

๒. **ปริวาสิกขันธกะ** (หมวดว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ปริวาสเพื่อออกจากอาบัติสังฆาทิเสส) กล่าวถึงวัตรหรือข้อปฏิบัติของภิกษุผู้อยู่ปริวาส รวม ๔๔ ข้อ และกระบวนกรอันเกี่ยวกับการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส เช่น ข้อกำหนดในการอยู่ปริวาส การชักเข้าหาอาบัติเดิม การประพฤติมานัตต์ และการสวดถอนจากอาบัติ

๓. **สมุจจยขันธกะ** (หมวดว่าด้วยการรวบรวม คือประมวลเรื่องเกี่ยวกับการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส ที่เหลือจากปริวาสิกขันธกะ) มีเรื่องการขอมานัตต์ การให้มานัตต์ การขออภัยาน (สวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสส) เป็นต้น

๔. **สมณขันธกะ** (หมวดว่าด้วยวิธีระงับอธิกรณ์) วิธีระงับอธิกรณ์ ๖ อย่างมีอะไรบ้าง ได้กล่าวไว้แล้วในท้ายพระไตรปิฎก เล่ม ๒ ตอนนี้เป็นกรอธิบายโดยละเอียดทั้งเจ็ดข้อ คือ ๑. สัมมุขวินัย การระงับแบบพร้อมหน้า ๒. สติวินัย การระงับด้วยยกให้พระอรหันต์เป็นผู้มีสติ ๓. อมูพหวินัย การระงับด้วยยกประโยชน์ให้ในขณะเป็นบ้า ๔. ปฏินญาตกรณะ การระงับด้วยถือตามคำรับของจำเลย ๕. เญยยสิกขา การระงับด้วยถือเสียงข้างมากเป็นประมาณ ๖. ตัสสปปาปิยสิกขา การระงับด้วยการลงโทษแก่ผู้ผิด ๗. ตินวัตถการะ การระงับด้วยให้ประนีประนอมหรือเลิกแล้วกันไป.

ขยายความ

๑. กัมมขันธกะ (หมวดว่าด้วยสังฆกรรม)

ภิกษุ ๒ รูป ชื่อปณฺฑุกะ กับ โลหิตกะ ชอบก่อการทะเลาะวิวาท ก่ออธิกรณ์ในสงฆ์ สนับสนุนภิกษุผู้ชอบก่อทะเลาะวิวาท มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ทรงได้สวนได้ความเป็นสัตย์ จึงทรงโปรดให้สงฆ์ลงดัชฌนียกรรม (การข่มขู่) แก่เธอทั้งสองโดยให้โจทอาบัติ ให้ระลึกว่าได้ทำผิดจริงหรือไม่ แล้วให้ยกอาบัติขึ้นเป็นเหตุ สวดประกาศขอมติสงฆ์ลงดัชฌนียกรรมแก่เธอ. (สวดเสนอญฺติ ๑ ครั้ง สวดประกาศย้าขอมติ ๓ ครั้ง).

ครั้นแล้วทรงแสดงลักษณะการทำดัชฌนียกรรม ว่าอย่างไรไม่เป็นธรรม อย่างไรเป็นธรรม. การทำที่ไม่เป็นธรรม เช่น ไม่ทำต่อหน้า, ไม่ซักถาม (คือลงโทษโดยไม่ฟังคำให้การ), ไม่ฟังปฏินญา (คือการรับผิดของจำเลย) ส่วนที่เป็นธรรม คือทำในที่ต่อหน้า มีการซักถาม มีการฟังปฏินญาของจำเลย เป็นต้น.

ลักษณะของผู้ที่ควรลงทัณฑ์นัยกรรม

ภิกษุที่สงฆ์ปรารภจะลงทัชชณียกรรม (ข่มขู่) ก็ลงได้ คือ ๑. เป็นผู้ชอบก่อการทะเลาะวิวาท ก่ออิริยาภยในสงฆ์ ๒. เป็นผู้มากด้วยอาบัติ มีความประพฤติไม่เรียบร้อย ๓. เป็นผู้คลุกคลีด้วยคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร

หรือเป็นผู้ ๑. มีศีลวิบัติ คือเสียหายทางศีล ๒. มีอาจารวิบัติ คือเสียหายทางความประพฤติ หรือมารยาท ๓. มีความเห็นวิบัติ

หรือเป็นผู้ ๑. ตีเตียนพระพุทธ ๒. ตีเตียนพระธรรม ๓. ตีเตียนพระสงฆ์

หรือภิกษุ ๓ รูป แต่ละรูปทำการที่ผิดอย่างใดอย่างหนึ่งดังกล่าวมาข้างต้น (การลงโทษไม่นิยมให้ทำแก่ภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป เพราะจะกลายเป็นสงฆ์ลงโทษสงฆ์ ถ้ามีเรื่องเกิดขึ้น จะต้องหาทางออกให้สงฆ์ลงโทษแก่บุคคลไม่เกิน ๓ รูป).

การถูกลงโทษเป็นเหตุให้เสียสิทธิต่าง ๆ

ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงทัชชณียกรรม จะต้องประพฤติดัตถ์หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ถูกตัดสิทธิต่าง ๆ รวม ๑๘ อย่าง คือ:- ๑. ไม่พึงให้อุปสมบท (ห้ามเป็นอุปัชฌายะ) ๒. ไม่พึงให้นิสสัย (ห้ามรับบุคคลไว้ในปกครอง) ๓. ไม่พึงมีสามเณรไว้รับใช้ ๔. ไม่พึงรับแต่งตั้งให้สั่งสอนนางภิกษุณี ๕. ได้รับแต่งตั้งแล้วก็ไม่พึงสั่งสอนนางภิกษุณี ๖. ถูกสงฆ์ลงโทษด้วยอาบัติใด ไม่พึงต้องอาบัตินั้นซ้ำอีก ๗. ไม่พึงต้องอาบัติประเภทเดียวกันนั้น ๘. ไม่พึงต้องอาบัติที่เลวกวานั้น ๙. ไม่พึงตำหนิกรรมนั้น ๑๐. ไม่พึงตำหนิสงฆ์ผู้ทำกรรมนั้น ๑๑. ไม่พึงห้ามอุโบสถแก่ภิกษุปกติ ๑๒. ไม่พึงห้ามปวารณาแก่ภิกษุปกติ ๑๓. ไม่พึงไต่สวนภิกษุอื่น ๑๔. ไม่พึงเริ่มตั้งอนุวาทาธิกรณ์ (การโจทอาบัติ). ๑๕. ไม่พึงขอให้ภิกษุอื่นทำโอกาส (เพื่อจะโจทอาบัติ) ๑๖. ไม่พึงโจทอาบัติภิกษุอื่น ๑๗. ไม่พึงทำภิกษุอื่นให้ระลึก (ว่าทำความผิดข้อนั้นข้อนี้หรือไม่) ๑๘. ไม่พึงช่วยภิกษุทั้งหลายให้สู้กันในอธิกรณ์.

การไม่ระงับและระงับโทษ

ภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงทัชชณียกรรม เสียสิทธิต่าง ๆ แล้วผินทำในข้อที่ถูกตัดสิทธินั้น ไม่ควรระงับการลงโทษ ต่อเมื่อปฏิบัติตามในการยอมเสียสิทธิต่าง ๆ จึงควรสวดประกาศระงับโทษ.

พระเสยยสะกับนิยสกรรม (การถอดยศ)

ภิกษุชื่อว่าเสยยสะกะ เป็นผู้มากด้วยอาบัติ มีมารยาทไม่เรียบร้อย คลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร. ภิกษุปกติทั้งหลายก็ยังให้ปริวาส เป็นต้น คือช่วยทำพิธีออกจากบัตีสังฆาภิเสกให้เธอ. มีผู้ตีเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงเรียกประชุมสงฆ์ ได้ความเป็นสัตย์แล้ว จึงทรงโปรดให้สงฆ์ลงนิยสกรรม (คือการถอดยศหรือตัดสิทธิ) แก่เธอโดยวิธีเดียวกับที่ลงทัชชณียกรรม.

นอกจากนั้น ทรงแสดงลักษณะการทำนิยสกรรมว่าอย่างไรไม่เป็นธรรม อย่างเป็นธรรม ซึ่งมีข้อกำหนดเหมือนทัชชณียกรรม.

แล้วทรงแสดงลักษณะของภิกษุผู้ควรลงนิยสกรรม เหมือนกับลักษณะของผู้ถูกลงทัชชณียกรรมทุกประการ.

การเสียสิทธิ การระงับการลงโทษ การไม่ระงับการลงโทษ ก็เป็นแบบเดียวกับดัชชเนียรกรรม (แต่พึงสังเกตว่า ดัชชเนียรกรรมเน้นในเรื่องก่อวิวาท แต่ नियสกรรมเน้นในเรื่องต้องอาบัติมาก มีมารยาทไม่ดี และคลุกคลีกับคฤหัสถ์).

การลงโทษขับไล่ (ปัพพาทเนียรกรรม)

ภิกษุที่เป็นพวกของพระอัสสชิ* และพระปุนัพพสกะซึ่งอยู่ ณ ชนบท ชื่อกัฏาครี เป็นพระอัสสชิ ประพฤติสิ่งที่ไม่สมควร เช่น ปลุกต้นไม้เอง ใช้ให้ปลุกต้นไม้ให้คฤหัสถ์ ร้อยดอกไม้ให้คฤหัสถ์ บริโภคอาหารในเวลาวิกาล ดื่มน้ำเมา ทัดทรงดอกไม้ พ้อนรำขับร้อง และเล่นชนอื่น ๆ.

พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงส่งพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะให้ไปจัดการลงปัพพาทเนียรกรรม แก่ภิกษุเหล่านั้น ทรงแนะนำวิธีทำ วิธีवादประกาศ มิให้ภิกษุพวกของพระอัสสชิ และพระปุนัพพสกะ อยู่ในชนบทชื่อกัฏาครีต่อไป.

ทรงแสดงลักษณะการทำปัพพาทเนียรกรรมว่าอย่างไรไม่เป็นธรรม อย่างไรเป็นธรรม ซึ่งมีข้อกำหนดเหมือนดัชชเนียรกรรมซึ่งกล่าวมาแล้ว.

แล้วทรงแสดงลักษณะของภิกษุผู้ควรลงปัพพาทเนียรกรรม (ขับไล่) หลายประการ มีทั้งความไม่ดี ไม่งาม แบบที่กล่าวไว้ในดัชชเนียรกรรม และ नियสกรรม มีทั้งความไม่ดีไม่งาม อันเนื่องด้วยความประพฤติไม่สมควรทางกายวาจา และการเลี้ยวผิดในทางที่ผิด เป็นต้น.

การเสียสิทธิของภิกษุผู้ถูกลงปัพพาทเนียรกรรม คงมี ๑๘ อย่างเช่นเดียวกับดัชชเนียรกรรม (แต่ที่พิเศษออกไปก็คือ การถูกขับไล่ไม่ให้อยู่ในที่อยู่ของตน).

แล้วทรงแสดงลักษณะที่ไม่ควรระงับการลงโทษ และควรระงับการลงโทษเช่นเดียวกับที่กล่าวแล้ว.

การลงโทษให้ขอบมาคฤหัสถ์ (ปฏิสารเนียรกรรม)

พระสุทิมมะอาศัยอยู่ในวัดของจิตตะคฤหบดี ณ รวป่าชื่อมัจฉิกา โกรธว่า คฤหบดีนิมนต์พระเถระรูปอื่นไปฉัน โดยไม่บอกเล่า หรือปรึกษาหารือตนก่อน จึงแกล้งพูดให้กระทบถึงการสืบทอดของคฤหบดีผู้นั้นในที่ซึ่งพระเถระอื่นอยู่ด้วยว่า ของเคี้ยวของฉันของท่านสมบูรณ์หมด ไม่มีอยู่ก็แต่ขนมคลุกงา (ติลสังคูลิกา)* และได้แสดงอาหารอย่างอื่นในทางที่ไม่สมควร.

พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงแนะนำให้สงฆ์वादประกาศลงปฏิสารเนียรกรรม คือให้ไปขอโทษคฤหัสถ์ที่ตนรุกรานล่วงเกิน.

แล้วทรงแสดงลักษณะของการทำปฏิสารเนียรกรรมที่ไม่เป็นธรรมและที่เป็นธรรม ในทำนองเดียวกับดัชชเนียรกรรมที่กล่าวมาแล้ว.

ส่วนลักษณะของภิกษุผู้ควรลงโทษแบบนี้ ท่านแสดงไว้ ๔ หมวด หมวดละ ๕ ข้อ คือ :-

๑. พระอัสสชิรูปนี้ มิใช่รูปเดียวกับที่เป็นอาจารย์พระสารีบุตร

๒. ต้นสกุลของคฤหบดีผู้นี้ มีอาชีพทำขนมคลุกงาขาย. อนึ่ง คฤหบดีผู้นี้เป็นพระอนาคามี

๑.

๑. ขวนขวายเพื่อเสื่อมลาภแก่คฤหัสถ์ ๒. ขวนขวายเพื่อความเสียหาย (อนัตตะ) แก่คฤหัสถ์ ๓. ขวนขวายเพื่ออยู่ไม่ได้แก่คฤหัสถ์ ๔. ดำหรือบริภาษคฤหัสถ์ (บริภาษคือด่าโดยอ้อม) ๕. ทำคฤหัสถ์ให้แตกกับคฤหัสถ์.

๒.

๑. ตีเตียนพระพุทธเจ้าให้คฤหัสถ์ฟัง ๒. ตีเตียนพระธรรมให้คฤหัสถ์ฟัง ๓. ตีเตียนพระสงฆ์ให้คฤหัสถ์ฟัง ๔. ดำหรือพุดข่มคฤหัสถ์ด้วยถ้อยคำอันเลว ๕. รับปากอันเป็นธรรมแก่คฤหัสถ์ไว้แล้ว ทำให้คลาดเคลื่อน คือไม่ทำตามนั้น.

๓.

ภิกษุ ๕ รูป แต่ละรูปทำความไม่ดีดังที่กล่าวไว้ในหมวด ๑ รูปละอย่าง.

๔.

ภิกษุ ๕ รูป แต่ละรูปทำความไม่ดีดังที่กล่าวไว้ในหมวด ๒ รูปละอย่าง.

ทั้งสี่หมวด หมวดละ ๕ ข้อนี้ เพียงหมวดใดหมวดหนึ่งที่ภิกษุได้กระทำลงไป ถ้าสงฆ์ปรารภนาจะลงโทษ ให้ขอขมาคฤหัสถ์ (ปฏิสารณียกรรม) ก็ทำได้.

ต่อจากนั้นทรงแสดงการเสียสิทธิ หรือการประพฤติวัตร ๑๘ อย่างเหมือนที่กล่าวไว้ในดัชชเนยกรรม.

แล้วทรงแสดงวิธีที่จะปฏิบัติในการขอขมาคฤหัสถ์ ซึ่งจะต้องมีการสวดประกาศสงฆ์ ส่งภิกษุเป็นทูตไปด้วยรูปหนึ่งร่วมกับภิกษุที่ถูกลงโทษ เพื่อช่วยเจรจาให้เขายกโทษให้ เมื่อทำได้ดังนี้ สงฆ์จึงสวดประกาศเพิกถอนการลงโทษนั้น.

ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงลักษณะของภิกษุที่ไม่ควรและควรเพิกถอนการลงโทษแบบนี้ ฝ่ายละ ๑๘ ข้อ เช่นเดียวกับดัชชเนยกรรม.

พระฉันทะกับการยกเสียจากหมู่ (อุกเขปนียกรรม)

พระฉันทะต้องอาบัติแล้ว ไม่เห็นอาบัติ ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงทรงแนะนำให้สงฆ์ลงโทษยกเสียจากหมู่ คือไม่คบค้าด้วย ทรงแสดงลักษณะการลงโทษที่ไม่ถูกธรรมและถูกธรรม เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในเรื่องดัชชเนยกรรม แต่มีการเน้นว่า การลงโทษยกเสียจากหมู่นี้ เพราะภิกษุไม่เห็นอาบัติ, ไม่ทำคืนอาบัติ, ไม่เลิกละความเห็นที่ชั่ว. และยังมีความไม่ดีข้ออื่นอีกที่เข้ากับดัชชเนยกรรม.

แล้วทรงแสดงการเสียสิทธิ เป็นต้น เหมือนกับที่กล่าวไว้ในดัชชเนยกรรม. (อนึ่ง พึงสังเกตว่า คำว่า การเสียสิทธินั้น เป็นการพูดให้เข้าใจง่าย ในภาษาบาลีใช้คำว่า วัตร หรือข้อปฏิบัติ ๑๘ ข้อ).

๒. ปริวาสกัณธกะ (หมวดว่าด้วยผู้อยู่ปริวาส)

(เมื่อมาถึงวินัยกรรมเกี่ยวกับการออกจากอาบัติสังฆาติเสส ซึ่งกล่าวไว้ในหมวดนี้ ควรจะได้ทราบความหมายเกี่ยวกับศัพท์ และลำดับการปฏิบัติซึ่งกล่าวถึงในหมวดนี้ก่อน ซึ่งมีดังนี้ :-

๑. การอยู่ปริวาส คือการลงโทษให้ต้องอบรมตัวเอง เท่ากำหนดเวลาที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แล้วปิดไว้ ถ้าปิดไว้วันกี่เดือน ก็จะต้องอยู่ปริวาสเท่านั้นวันเท่านั้นเดือน.

๒. การชักเข้าหาอาบัติเดิมหรือมุลายปฏิภัสสนา คือในขณะที่อยู่ปริวาสก็ตาม ประพฤติมานัตต์ (ซึ่งจะกล่าวต่อไป) ก็ตาม เธอไปต้องอาบัติสังฆาทิเสสซ้ำกับที่ต้องไว้เดิมเข้าอีก ก็จะต้องเริ่มตั้งต้นถูกลงโทษไปใหม่ คือต้องขอกลับเริ่มต้นถูกลงโทษในลำดับแรกอีก.

๓. การประพฤตินามัตต์ เมื่ออยู่ปริวาสครบกำหนดที่ปิดไว้แล้ว หรือถ้าไม่ได้ปิดไว้เลย ก็ไม่ต้องอยู่ปริวาส คงประพฤตินามัตต์ทีเดียว การประพฤตินามัตต์ คือการถูกลงโทษให้ต้องประจานความผิดของตนแบบปริวาส แต่มีกำหนด ๖ ราตรี ไม่ว่าจะปิดไว้หรือไม่ปิดอาบัติสังฆาทิเสส ต้องประพฤตินามัตต์ ๖ ราตรีเหมือนกันหมด.

๔. การสวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสสหรืออัปทาน เมื่อภิกษุถูกลงโทษให้อยู่ปริวาส (ถ้าปิดอาบัติไว้) และให้ประพฤตินามัตต์ถูกต้องแล้ว ก็เป็นผู้ควรแก่การสวดถอนจากอาบัตินั้น การสวดถอนจากอาบัตินี้ เรียกว่าอัปทาน ต้องใช้ภิกษุประชุมกันไม่น้อยกว่า ๒๐ รูป.

ในระหว่างที่ถูกลงโทษเหล่านี้ ภิกษุถูกตัดสิทธิมากหลาย ทั้งยังต้องคอยบอกความผิดของตนแก่ภิกษุผู้ผ่านไปมาและบอกในที่ประชุมสงฆ์ เมื่อทำอุโบสถสังฆกรรมด้วย รวมความว่า เป็นการลงโทษที่ทำให้ผู้ถูกลงโทษรู้สึกท้อแท้หนักมาก ต้องเกี่ยวข้องกับสงฆ์ส่วนมาก โดยการประจานตัวและการสวดประกาศหลายชั้นหลายตอน).

ตัดสิทธิภิกษุผู้อยู่ปริวาส

สมัยนั้น ภิกษุผู้อยู่ปริวาส ยินดีการกราบไหว้ เป็นต้น ของภิกษุปกติ (คือผู้ไม่ต้องอาบัติ) พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงวางข้อกำหนด มิให้ภิกษุผู้อยู่ปริวาสยินดีการกราบไหว้, การลุกขึ้นต้อนรับ, การทำอัญชลี, การทำชอบ (เช่น การแสดงความเคารพ), การนำอาสนะมาให้, การนำที่นอนมาให้, การล้างเท้า, การตั้งตั้งรองเท้า, การตั้งกระเบื้องเช็ดเท้า, การรับบาตรจีวร, การอุ้มหลังในเวลาอาบน้ำ. ถ้าชินยินดีให้ผู้อื่นทำแก่ตนเช่นนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ. ทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้อยู่ปริวาสด้วยกันปฏิบัติแสดงความเคารพเอื้อเฟื้อต่อกันดังกล่าวข้างต้นได้ตามลำดับพรรษา และทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้อยู่ปริวาสด้วยกันทำอุโบสถ, ปวารณา, รับแจกผ้าอาบน้ำฝน, รับโอสนอาหาร, รับแจกอาหารได้ตามลำดับพรรษา.

วัตร ๙๔ ข้อของผู้อยู่ปริวาส

ทรงแสดงวัตร ๙๔ ข้อของภิกษุผู้อยู่ปริวาส หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การตัดสิทธิต่าง ๆ ห้ามทำอย่างนั้นอย่างนี้ รวมทั้งสิ้น ๙๔ ข้อ (แต่ในที่นี้ จะเก็บใจความมากกล่าว พอให้เห็นเป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ดังต่อไปนี้ :-).

๑. ไม่ให้ทำการในหน้าที่พระเถระ แม้เป็นพระเถระมีหน้าที่อย่างนั้นอยู่ก็เป็นอันระงับชั่วคราว เช่น ห้ามบวชให้ผู้อื่น, ห้ามให้นิสสัย (รับผู้อื่นไว้ในปกครอง) เป็นต้น.

๒. กำลังถูกลงโทษเพราะอาบัติใด ห้ามต้องอาบัตินั้นซ้ำ หรือต้องอาบัติอื่นที่มีลักษณะเดียวกัน หรือที่เลวทรามกว่านั้น.

๓. ห้ามถือสิทธิแห่งภิกษุปกติ เช่น ไม่ให้มีสิทธิ ห้ามอุโบสถ หรือปวารณาแก่ภิกษุปกติ ห้ามโจทก์ท้วงภิกษุอื่น เป็นต้น.

๔. ห้ามถือสิทธิอื่นจะพึงได้ตามลำดับพรรษา เช่น ไม่ให้เดินนำหน้า ไม่ให้นั่งข้างหน้าภิกษุปกติ เมื่อมีการแจกของ พึงยินดีของเลขที่แจกทีหลัง ทั้งนี้หมายรวมทั้งที่นั่ง ที่นอน และที่อยู่อาศัย.

๕. ห้ามทำอาการของผู้มีเกียรติหรือเด่น เช่น มีภิกษุปกติเดินนำหน้า หรือเดินตามหลัง หรือให้เขาเอาอาหารมาส่ง ด้วยไม่ต้องการจะให้ใครรู้ว่ากำลังถูกลงโทษ.

๖. ให้ประจานตัว เช่น ไปสู่วัดอื่น ก็ต้องบอกอาบัติของตนแก่ภิกษุในวัดนั้น เมื่อภิกษุอื่นมาก็ต้องบอกอาบัติของตนนั้นแก่ภิกษุผู้มา จะต้องบอกอาบัติของตนในเวลาทำอุโบสถ เวลาทำปวารณา ถ้าป่วยไข้ต้องส่งทูตไปบอก.

๗. ห้ามอยู่ในวัดที่ไม่มีสงฆ์อยู่ (เพื่อป้องกันการเสี่ยงไปอยู่วัดร้าง ซึ่งไม่มีพระ จะได้ไม่ต้องประจานตัวแก่ใคร ๆ).

๘. ห้ามอยู่ร่วมในที่มุงอันเดียวกับภิกษุปกตินี้ เพื่อเป็นการตัดสิทธิทางการอยู่ร่วมกับภิกษุอื่นชั่วคราว.

๙. เห็นภิกษุปกติ ต้องลุกขึ้นจากอาสนะ ให้เขยิบนั่งบนอาสนะ ไม่ให้นั่ง หรือยืนเดินในที่หรือในอาการที่สูงกว่าภิกษุปกติ.

๑๐. แม้ในภิกษุผู้ถูกลงโทษด้วยกันเอง ก็ไม่ให้อยู่ร่วมในที่มุงเดียวกัน รวมทั้งไม่ให้ตีเสมอกันและกัน (ทางที่ดีไม่ให้มารวมกัน ให้ต่างคนต่างอยู่).

ตั้งแต่ข้อ ๖ ถึงข้อ ๑๐ ถ้าภิกษุฝ่าฝืน การประพฤติดัวของเธอเพื่อออกจากอาบัติ ย่อมเป็นโมฆะ มีศัพท์เรียกว่าวัดตม (เสียวัตร) และรัตติเจต (เสียราตรี) วันที่ล่วงละเมิดนั้น มิให้นับเป็นวันสมบูรณ์ในการเปลื้องโทษ จะต้องทำใหม่และนับวันใหม่ในการรับโทษแก้ไขตัวเอง.

๑๑. ในการทำสังฆกรรมเกี่ยวกับการให้ปริวาส, การชักเข้าหาอาบัติเดิม ซึ่งต้องการสงฆ์ ๔ รูป ห้ามภิกษุที่ถูกลงโทษเข้าร่วมกรรมเป็นองค์ที่ ๔ ถ้ามีภิกษุปกติ ๔ รูป แล้วภิกษุที่ถูกลงโทษเข้าร่วมได้ ไม่เสียกรรม และในการสวดถอนอาบัติสังฆาติเสสของภิกษุอื่น ซึ่งต้องการสงฆ์ ๒๐ รูป ภิกษุที่ถูกลงโทษจะเข้าร่วมเป็นองค์ที่ ๒๐ ไม่ได้ ต้องมีภิกษุปกติครบ ๒๐ รูป จึงใช้ได้.

ต่อจากนี้ไป ได้แสดงถึง ภิกษุที่ถูกลงโทษในลำดับต่าง ๆ กันว่า จะต้องประพฤติวัตรเหมือนภิกษุอยู่ปริวาส คือ :-

๑. ภิกษุที่ควรชักเข้าหาอาบัติเดิม (เพราะต้องอาบัติทำนองเดียวกันซ้ำอีก ในระหว่างประพฤติตนเพื่อออกจากอาบัตินั้น).

๒. ภิกษุผู้ควรแก่มานัตต์ (เพราะอยู่ปริวาสเสร็จแล้วหรือเพราะไม่ได้ปิดอาบัติไว้).

๓. ภิกษุผู้ประพฤติมานัตต์ (คือกำลังประพฤติมานัตต์อยู่).

๔. ภิกษุผู้ควรแก่อัพพาน คือควรจะสวดถอนจากอาบัติได้แล้ว (เพราะอยู่ปริวาส และประพฤติมานัตต์เสร็จแล้ว).

การเสียราตรี (รัตติเจท)

พระอุบาลีได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงเรื่องการเสียราตรี (รัตติเจท) ของภิกษุผู้อยู่ปริวาส หรือ ประพฤติมานัตต์แล้วล่วงละเมิดข้อห้ามว่าจะมีต่างกันอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า การเสียราตรีของ ภิกษุผู้อยู่ปริวาส มีเพราะเหตุอยู่ ๓ อย่าง คือ ๑. อยู่รวมในชายคาเดียวกับภิกษุอื่น ๒. อยู่ในวัดที่ไม่มีภิกษุ ๓. ไม่บอกหรือประจานตัวเองเกี่ยวกับอาบัตินั้นแก่ภิกษุ หรือแก่สงฆ์ แล้วแต่กรณี. ส่วนการเสียราตรีของ ภิกษุผู้ประพฤติมานัตต์มี ๔ อย่าง คือ ๓ ข้อแรกเหมือนกับของภิกษุผู้อยู่ปริวาส เฉพาะในข้อ ๔ คือประพฤติ มานัตต์ในสงฆ์ที่ไม่เต็มคณะ (คือระหว่างประพฤติมานัตต์ สงฆ์ในวัดนั้นลดจำนวนลงน้อยกว่า ๔ ไม่ได้).

การเก็บปริวาสและเก็บมานัตต์

ในกรณีที่มีเหตุการณ์เกิดขึ้น อันทำให้ไม่สามารถอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตต์ได้สะดวก เช่น สงฆ์มาประชุมกันมากมาย จะเที่ยวบอกประจานตัวเองให้หมดสิ้นทั่วถึงไม่ไหว ก็ทรงอนุญาตให้เก็บปริวาส หรือมานัตต์ได้ เมื่อเหตุการณ์เป็นปกติแล้ว จึงสมათาน คือถือการอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตต์ต่อไปใหม่.

๓. สมุจจยบันธกะ (หมวดว่าด้วยการรวบรวม)

เรื่องการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส)

ในหมวดนี้แสดงวิธีออกจากอาบัติสังฆาทิเสส โดยเล่าเรื่องพระอุทาย์ปรึกษาสงฆ์ว่าต้องอาบัติสังฆา- ทิเสสแล้วจะควรปฏิบัติอย่างไร (กลายเป็นการตั้งตุ๊กตาให้เห็นวิธีปฏิบัติตั้งแต่ต้นจนจบ) มีการแสดงรายละเอียด ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสแนะนำดังต่อไปนี้ :-

๑. ต้องอาบัติสังฆาทิเสสข้อเดียว ไม่ได้ปกปิด ให้ขอมานัตต์ ให้สวดประกาศให้มานัตต์ เมื่อ ประพฤติมานัตต์เสร็จแล้ว ให้ขออภัยาน (ขอให้สงฆ์สวดถอนจากอาบัติ) ให้สวดประกาศถอนจากอาบัติให้.

๒. ต้องอาบัติสังฆาทิเสสข้อเดียว ปิดไว้วันเดียว ให้ขอปริวาส ๑ วัน เสร็จแล้วจึงขอมานัตต์ แล้วดำเนินการต่อไปตามลำดับเหมือนข้อ ๑.

๓. ต้องอาบัติสังฆาทิเสสข้อเดียว แต่ปิดไว้ ๒ วันบ้าง ๓ วันบ้าง ๔ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ให้ขอปริวาส ๒ วัน ๓ วัน ๔ วัน ๕ วัน ตามควรแก่เหตุ แล้วขอมานัตต์ และดำเนินการต่อไปตามลำดับเหมือนข้อ ๑.

๔. ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปกปิดไว้ ๕ วัน ขอปริวาส ๕ วัน ระหว่างอยู่ปริวาส ต้องอาบัติข้อนั้น อีก ให้ชักเข้าหาอาบัติเดิม โดยขอต่อสงฆ์ ให้ชักเข้าหาอาบัติเดิมแล้วขอปริวาสใหม่ อยู่ปริวาสอีก ๕ วัน แล้วจึงทำต่อไปตามลำดับเหมือนข้อ ๑.

๕. ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปกปิดไว้ ๑ ปักซ์ (๑๕ วัน) ให้ขอปริวาส ๑ ปักซ์ ระหว่างที่อยู่ปริวาส ต้องอาบัติเดิมอีก ปิดไว้ ๕ วัน ให้ขอต่อสงฆ์ เพื่อชักเข้าหาอาบัติเดิม เริ่มต้นขอปริวาสใหม่ โดยรวมกับอาบัติ ที่ปิดไว้เดิม (เมื่อรวมกันก็นับข้างมากเพียงฝ่ายเดียว คือ ๑๕ วัน ไม่ต้องเดิมอีก ๕ วัน). ต่อมาเมื่อเธออยู่ปริวาส เสร็จแล้วขอประพฤติมานัตต์ ระหว่างที่ประพฤติมานัตต์ ต้องอาบัติข้อเดิมซ้ำอีก ให้สงฆ์ชักเข้าหาอาบัติเดิม คือต้องเริ่มต้นอยู่ปริวาสใหม่ (อีก ๑๕ วัน) แล้วจึงขอมานัตต์ ประพฤติมานัตต์ใหม่ จนสวดถอนในที่สุด.

นอกจากนี้ได้แสดงตัวอย่างอื่นอีกหลายข้อที่เกิดปัญหาสลับซับซ้อนในระหว่างประพุดมานัตต์บ้าง ในกรณีอื่น ๆ บ้าง. (ถ้าภิกษุรูปใดประพุดยุงยากแบบนี้ คือขณะออกจากอาบัติก็ออกไปได้สักที กลับทำ ความผิดซ้ำแล้วซ้ำเล่า ในทางปฏิบัติ ก็อาจขับไล่ คือลงปัพพาชนียกรรมได้ เพราะศีลวินัย แต่ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำให้แก้ปัญหาเฉพาะในทางวิธีการออกจากอาบัติ คล้ายกับเป็นการเฉลยข้อกฎหมาย ในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะมิได้ยกเอาข้ออื่นมาตัดบท. อย่างไรก็ตาม เรื่องราวในสมุจจยชั้นระยะนี้เท่ากับ เป็นประมวลแบบปฏิบัติในเรื่องออกจากอาบัติสังฆาทิเสสที่มีปัญหาสลับซับซ้อน แสดงคำบาลีสำหรับสวด ประกาศไว้อย่างพิสดาร).

๕. สมณชั้นธกะ (หมวดว่าด้วยวิธีระงับอธิกรณ์)*

ภิกษุฉัพพัคคีย์ (พวก ๖) ทำกรรมประเภทลงโทษแก่ภิกษุทั้งหลายที่ไม่ได้อยู่ต่อหน้า (เป็นการทำ กลับหลัง) คือตชชนียกรรม (ข่มขู่) บ้าง, นิยสกรรม (ถอดยศหรือตัดสิทธิ) บ้าง, ปัพพาชนียกรรม (ขับไล่) บ้าง, ปฏิสารณียกรรม (ให้ขอขมาคุณุสัถ) บ้าง, อุกเขปนียกรรม (ยกเสียจากหมู่ไม่ให้ใครคบ) บ้าง. มีผู้โต้เถียง. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามทำการกลับหลังผู้ถูกลงโทษ ทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่ผู้ทำเช่นนั้น.

๑. สัมมุขาวินัย (การระงับต่อหน้า)

ทรงแสดงภิกษุที่เป็นบุคคลฝ่ายไม่ดี ๓ ประเภท คือ ๑. บุคคล (คนเดียว) ๒. บุคคลหลายคน ๓. สงฆ์ (๔ รูปขึ้นไป) ที่พูดไม่เป็นธรรม ฝ่ายหนึ่ง กับทรงแสดงภิกษุที่เป็นบุคคลฝ่ายดี ๓ ประเภท คือ ๑. บุคคล (คนเดียว) ๒. บุคคลหลายคน ๓. สงฆ์ (๔ รูปขึ้นไป) ที่พูดเป็นธรรมอีกฝ่ายหนึ่ง.

ฝ่ายที่พูดไม่เป็นธรรม แม้จะระงับเรื่องที่เกิดขึ้นในที่พร้อมหน้า ก็เรียกว่าสัมมุขาวินัยเทียม และระงับอย่างไม่เป็นธรรม. ฝ่ายที่พูดเป็นธรรม ระงับเรื่องที่เกิดขึ้น เรียกว่าสัมมุขาวินัย และระงับอย่าง เป็นธรรม.

พระทัฬหฬลบุตรทำงานให้สงฆ์

พระทัฬหฬลบุตรได้บรรลุอรหัตตผลตั้งแต่อาลัยยังน้อย ท่านปรารภงานจะทำประโยชน์แก่สงฆ์ จึง ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ขอรับทำหน้าที่เป็นผู้จัดเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) และแสดงกัตต์ (จัดภิกษุไปฉันในที่นิมนต์). พระผู้มีพระภาคทรงเห็นชอบด้วย จึงตรัสให้เรียกประชุมสงฆ์ ขอมติสวดประกาศแต่งตั้งพระทัฬหฬลบุตร เป็นผู้จัดเสนาสนะ (เสนาสนคาหาปกะ) และผู้แสดงกัตต์ (กัตตุทเทศกะ) เมื่อไม่มีผู้ใดคัดค้าน จึงเป็นอันประกาศ แต่งตั้ง. เมื่อได้รับแต่งตั้งแล้วปรากฏว่าได้จัดเสนาสนะได้ดีและเรียบร้อย ถึงกับมีภิกษุมาแกล้งให้จัดในที่ต่าง ๆ กัน ซึ่งอยู่ห่างไกลกันทีละหลาย ๆ รูป เพื่อจะดูความสามารถ แต่ท่านก็จัดได้เรียบร้อยอย่างน่าอัศจรรย์.

ส่วนการจัดแบ่งภิกษุไปรับอาหารก็ทำได้เรียบร้อย แต่มีภิกษุพวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกภิกษุเมตติยะ และภุมมชกะไม่พอใจว่าตนไม่ค่อยได้รับอาหารดี ๆ (ความจริง เพราะเป็นผู้บวชใหม่ คนจึงไม่สนใจถวายอาหาร ดี ๆ เหมือนภิกษุอื่น). ภิกษุพวกนั้นเข้าใจผิดว่า พระทัฬหฬลบุตรกลั่นแกล้งจึงหาเรื่องให้นางเมตติยาภิกษุณี แกล้งใส่ความหาว่าข่มขืนนาง. เมื่อได้สวนได้ความสัตย์แล้ว ภิกษุทั้งหลายจึงจัดการให้สิกขาภิกษุณี แม้ภิกษุที่ก่อเรื่องจะขอรับผิดแทนว่าตนเป็นผู้ต้นคิด ก็ไม่มีการผ่อนผัน.

๑. อธิกรณ์ คือเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว จะต้องจัดต้องทำ แบ่งออกเป็น ๔ อย่าง ดังจะกล่าวในหมวดนี้ ซึ่งมี พระพุทธภาษิตอธิบายไว้ด้วย

๒. สติวินัย (การระงับด้วยยกให้ว่าเป็นผู้มีสติ)

พระผู้มีพระภาคจึงทรงแนะวิธีระงับอธิภีรณชนิดนี้ซึ่งเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ให้สงฆ์สวดประกาศให้สติวินัยแก่พระทัฬหาลลบุตร แล้วทรงแสดงเงื่อนไข ๕ ประการ ในการให้สติวินัย คือ :- ๑. ภิกษุผู้ถูกโจทก์ฟ้อง เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีอาบัติ ๒. มีผู้กล่าวฟ้องเธอ ๓. เธอขอสติวินัย ๔. สงฆ์ให้สติวินัยแก่เธอ ๕. สงฆ์พร้อมเพรียงกันให้โดยธรรม อย่างนี้ จึงเรียกว่าการให้สติวินัยอันเป็นธรรม.

๓. อมุพหวินัย (การระงับด้วยยกให้ว่าเป็นบ้า)

ภิกษุชื่อคัคคะ เป็นบ้า ได้ทำความผิดหลายประการ มีผู้โจทก์ฟ้อง พระผู้มีพระภาคจึงทรงแนะให้ระงับด้วยอมุพหวินัย โดยให้ผู้ถูกฟ้อง (ซึ่งหายแล้ว) ขอมุพหวินัย และให้สงฆ์สวดประกาศให้อมุพหวินัยเป็นอันระงับด้วยยกให้ว่าเป็นบ้าในขณะที่ทำความผิด. แต่ก็ทรงวางเงื่อนไขไว้ว่า ถ้าทำความผิดขณะที่รู้สึกตนและไม่เป็นบ้า แต่แก้ตัวว่าไม่รู้สีกตน หรือรู้สึกเหมือนฝัน หรือแก้ตัวอ้างความเป็นบ้า สงฆ์ให้อมุพหวินัยแก่เธอ ดังนี้ เรียกว่าไม่เป็นธรรม ถ้าตรงกันข้าม คือทำไปในขณะที่เป็นบ้าไม่รู้สีกตัวจริง ๆ การให้อมุพหวินัยจึงเป็นธรรม.

๔. ปฏินุญาตกรรมะ (การระงับด้วยคำสารภาพของผู้ถูกฟ้อง)

ภิกษุฉัพพัคคีย์ลงกรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยไม่ฟังคำสารภาพของภิกษุเหล่านั้น มีผู้ติเตียน. พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามทำเช่นนั้น ถ้าฝ่าฝืน ต้องอาบัติทุกกฏ.

จึงทรงแสดงวิธีระงับอธิภีรณด้วยการรับสารภาพของจำเลยที่ไม่เป็นธรรมและที่เป็นธรรม. ที่ไม่เป็นธรรม คือสารภาพผิดจากที่ตกลงไปจริง เช่น ต้องอาบัติหนัก สารภาพว่าต้องอาบัติรองลงมา หรือต้องอาบัติเบา สารภาพว่าต้องอาบัติหนัก. ส่วนที่เป็นธรรม คือต้องอาบัติอะไร ก็สารภาพถูกต้องตามนั้น.

๕. เภยยยสีกา (การระงับด้วยถือเสียงข้างมาก)

ภิกษุทั้งหลายทะเลาะวิวาทกัน พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้ระงับอธิภีรณชนิดนี้ด้วยถือเอาเสียงข้างมาก ให้สมมติภิกษุผู้ให้จับสลาก (คำว่า สลาก แปลว่า ชีไม่สำหรับใช้ลงคะแนน) ภิกษุผู้ให้จับสลากจะต้องประกอบด้วยองค์ ๕ คือ ไม่ลำเอียงเพราะรัก, เพราะเกลียด, เพราะหลง, เพราะกลัว และรู้ว่อย่างไ เป็นอันจับ อย่างไรไม่เป็นอันจับ (คุมการลงคะแนนได้ดี). แล้วให้สวดประกาศแต่งตั้ง ภิกษุผู้ให้จับสลากเป็นการสงฆ์.

แล้วทรงแสดงการจับสลาก (ลงคะแนน) ที่ไม่เป็นธรรมและที่เป็นธรรม อย่างละ ๑๐ ประการ คือ ๑. เป็นเรื่องเล็กน้อย ๒. ไม่ลุกลามไปสู่วัดอื่น ๓. ไม่ต้องคิดแล้วคิดเล่า ๔. รู้ว่าผู้กล่าวไม่เป็นธรรมมีมากกว่า ๕. รู้ว่าผู้กล่าวไม่เป็นธรรมอาจมีมากกว่า ๖. รู้ว่าสงฆ์จะแตกกัน (ถ้าขึ้นลงมติ) ๗. รู้ว่าสงฆ์อาจแตกกัน ๘. จับสลากโดยไม่เป็นธรรม ๙. จับสลากเป็นพวก ๆ (ไม่เรียงทีละคน) ๑๐. มิได้จับสลากตามความเห็นของตน อย่างนี้เรียกว่าไม่เป็นธรรม. ส่วนที่เป็นธรรมคือที่ตรงกันข้าม.

๖. ตัสสปาปิยสีกา (การระงับด้วยการลงโทษ)

ภิกษุชื่ออุปวาพะ. ถูกฟ้องด้วยเรื่องต้องอาบัติในที่ประชุมสงฆ์ ปฏิเสธแล้วกลับรับ รับแล้วกลับปฏิเสธ ให้การกลับกลอก กล่าวเท็จทั้ง ๆ รู้. พระผู้มีพระภาคทรงทราบจึงทรงแนะให้สงฆ์ใช้วิธีตัสสปาปิยสีกา คือให้สวดประกาศเป็นการสงฆ์ลงโทษจำเลย (ตามควรแก่อาบัติ).

ทรงแสดงการทำตสสาปิยสิกการม ที่เป็นธรรมว่า ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ ๑. ภิกษุเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ ๒. เป็นผู้ไม่มียางอาย ๓. มีผู้โจทฟ้อง ๔. สงฆ์ทำตสสาปิยสิกการม (ลงโทษ) แก่เธอ ๕. สงฆ์พร้อมเพรียงกันลงโทษโดยธรรม.

อนึ่ง ทรงแสดงลักษณะการทำความชด้นที่ไม่เป็นธรรมและที่เป็นธรรม ตามแบบที่ทรงแสดงไว้ในเรื่องตชชนียการม, ทรงแสดงลักษณะที่สงฆ์ควรลงโทษชด้นนี้ และการเสียสิทธิของภิกษุผู้ต้องโทษชด้นนี้ เช่นเดียวกับตชชนียการม.

๗. ตินวัตการกะ (การระงับด้วยให้เลิกแล้วกันไป)

ภิกษุทั้งหลายทะเลาะวิวาทกัน และเห็นว่าถ้าขึ้นทะเลาะวิวาทกันต่อไป เรื่องก็จะลุกลามเลวร้ายถึงกับแตกแยกกัน พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตให้ระงับอธิกรณ์ชด้นนี้ ด้วยให้เลิกแล้วกันไป (ตินวัตการกะ).

ทรงแสดงวิธีสวดประกาศขอมติในที่ประชุมสงฆ์ให้เป็นอันพ้นอาบัติด้วยกันทั้งสองฝ่าย โดยมีภิกษุรูปหนึ่งแต่ละฝ่ายที่เสนอขอมตินั้นเป็นผู้แสดงแทน เว้นอาบัติหนัก, เว้นอาบัติที่เนื่องด้วยคฤหัสถ์, เว้นผู้แสดงความเห็นแย้ง, เว้นผู้ไม่ได้ประชุมอยู่ในที่นั้น (คือมีผู้ขาดประชุม).

อธิกรณ์ ๔

อธิกรณ์มี ๔ คือ ๑. วิวาทาธิกรณ์ การวิวาทกันในเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ๒. อนุวาทาธิกรณ์ การโจทฟ้องกันด้วยศีลวิบัติ เป็นต้น ๓. อาปัตตาธิกรณ์ การต้องอาบัติ และ ๔. กิจจาธิกรณ์ เรื่องที่สงฆ์จะต้องจัดต้องทำที่เป็นสังฆการม.

ครั้นแล้วทรงแสดงลักษณะของอธิกรณ์แต่ละอย่าง พร้อมทั้งมูลเหตุโดยพิสดาร ในที่สุดตรัสสรุปว่าอธิกรณ์แต่ละอย่างจะระงับได้ด้วยสมณะ (วิธีระงับ) อะไรบ้าง ดังนี้ :-

๑. วิวาทาธิกรณ์ การวิวาทกันในเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ย่อมระงับด้วยวิธีระงับ ๒ ประการ คือ ๑. ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย) ๒. ระงับโดยถือเสียงข้างมากเป็นประมาณ (เยภยยสิก).

๒. อนุวาทาธิกรณ์ การโจทฟ้องกันด้วยศีลวิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับศีล) อาจารย์วิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับความประพฤติ) ทุฏฐิวิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับความเห็น) และอาชีวิวิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพ) ระงับด้วยวิธีระงับ ๔ ประการ คือ ๑. ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย) ๒. ระงับด้วยยกให้ว่ามีสติ (สติวินัย) ๓. ระงับด้วยยกให้ว่าเป็นบ้า (อมุพหวินัย) ๔. ระงับด้วยการลงโทษ (ตสสาปิยสิก).

๓. อาปัตตาธิกรณ์ การต้องอาบัติต่าง ๆ ระงับด้วยวิธีระงับ ๓ ประการ คือ ๑. ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย) ๒. ระงับด้วยถือคำสารภาพ (ปฎิญาตการณะ) ๓. ระงับด้วยให้เลิกแล้วกันไป (ตินวัตการกะ).

๔. กิจจาธิกรณ์ เรื่องที่สงฆ์จะต้องจัดต้องทำที่เป็นสังฆการม ระงับด้วยวิธีระงับประการเดียวคือระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย).

ทรงปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้รื้อฟื้นอธิกรณ์ที่ชำระเสร็จไปแล้ว และปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ให้ฉันทะแล้วพบว่าในภายหลัง (เว้นแต่อธิกรณ์นั้นชำระไม่เป็นธรรม).^{*}

เล่มที่ ๗ ชื่อจุลลวคค์ (เป็นวินัยปิฎก)

ได้กล่าวแล้วว่า จุลลวคค์มี ๒ เล่ม คือเล่ม ๖ กับเล่ม ๗ เล่ม ๖ ที่ย่อมาแล้วมี ๔ หมวด หรือ ๔ ชั้นระกะ ในเล่ม ๗ มี ๘ หมวด หรือ ๘ ชั้นระกะ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ขุททกวัตตุขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ) เรื่องที่กล่าวในหมวดนี้เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่น ข้อปฏิบัติในเวลาอาบน้ำ, การคุมหรสพ, ข้อห้ามและอนุญาตเกี่ยวกับบาตร เป็นต้น จนถึงเรื่องเครื่องใช้ที่ทำด้วยโลหะ, ทำด้วยไม้และทำด้วยดินเหนียว.

๒. เสนาสนขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยที่อยู่อาศัย) ในหมวดนี้กล่าวถึงเรื่องสถานที่อยู่อาศัย, เครื่องใช้ เช่น เติงตั้ง, ผ้าปูนั่งปูนอน, เครื่องใช้ประจำในที่อยู่ ตลอดจนการก่อสร้าง เป็นต้น.

๓. สังคมเภทขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยสงฆ์แตกกัน) เล่าเรื่องพระเวททศคิตประทุษร้ายพระพุทธเจ้าแต่ไม่สำเร็จ จนถึงเหตุการณ์ที่ทำให้พระเวททศอาเจียนเป็นโลหิต และเรื่องการทำสงฆ์ให้แตกกัน พร้อมทั้งข้อกำหนดต่าง ๆ เกี่ยวกับการที่สงฆ์แตกกัน.

๔. วัตตขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยวัตรหรือข้อปฏิบัติ) ว่าด้วยวัตรหรือข้อปฏิบัติต่าง ๆ ๑๓ เรื่อง คือข้อปฏิบัติของภิกษุผู้เป็นอาคันตุกะ, ข้อปฏิบัติของภิกษุผู้เป็นเจ้าของถิ่น, ข้อปฏิบัติของภิกษุผู้จะเดินทางจากไป, ข้อปฏิบัติในโรงอาหาร, ข้อปฏิบัติของภิกษุผู้บิณฑบาต, ข้อปฏิบัติของภิกษุผู้อยู่ป่า, ข้อปฏิบัติเนื่องด้วยที่อยู่อาศัย, ข้อปฏิบัติในเรื่องไฟ, ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับวัจจกฏี (ส้วม), ข้อปฏิบัติต่ออุปัชฌายะ, ข้อปฏิบัติต่อสังฆวิหาริก, ข้อปฏิบัติต่ออาจารย์, ข้อปฏิบัติต่ออันเตวาลิก.

๕. ปาฏิโมกขรูปนขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยการงดหรือหยุดสวดปาฏิโมกข์) กล่าวถึงการหยุดสวดปาฏิโมกข์ เพราะมีภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์บิณฑบาต พร้อมทั้งเงื่อนไขต่าง ๆ เป็นอันมาก.

๖. ภิกขุณีขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยนางภิกษุณี) กล่าวถึงความเป็นมาของนางภิกษุณี และข้อปฏิบัติ ข้อห้าม ข้ออนุญาตต่าง ๆ เกี่ยวกับนางภิกษุณี.

๗. ปญฺจสติกขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ ๕๐๐ ซึ่งทำสังคายนาครั้งที่ ๑) พรรณนาเหตุการณ์ภายหลังพุทธปรินิพพานถึงการทำสังคายนาครั้งที่ ๑.

๘. สัตตสติกขันธ์ระกะ (หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ ๗๐๐ ซึ่งทำสังคายนาครั้งที่ ๒) พรรณนามูลเหตุและการดำเนินในการทำสังคายนาครั้งที่ ๒.

๑. ดูหน้า ๑๗๔ ลิกขาบทที่ ๓ และหน้า ๑๗๗ ลิกขาบทที่ ๔

ขยายความ

๑. ขุททกวัตตูลัทธิ (หมวดว่าด้วยเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ)

เรื่องเกี่ยวกับการอาบน้ำ

ทรงปรารภการกระทำของภิกษุผู้พหุคิย์ ซึ่งมีผู้ติเตียน จึงตรัสห้ามมิให้ภิกษุเอากายสีกับต้นไม้, สีกับเสา, สีกับข้างฝา ในขณะที่อาบน้ำ ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด (เพราะชาวบ้านติว่าทำเหมือน นกมวยปล้ำ).

ทรงห้ามอาบน้ำเอากายสีกที่แผ่นกระดาน (ที่เขาทำเป็นตาหมากรุก แล้วเอาจุณโรยไว้ใช้สีกาย). อนึ่ง ทรงห้ามใช้เครื่องสีกายด้วยของไม่ควร เช่น ไม้ทำเป็นรูปมือ หรือจักเป็นพื้นมังกร และเกลียวเชือกที่คม เอาหลังต่อหลังสีกันก็ห้าม ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด (เพราะมีผู้ติเตียนว่าทำเหมือนอย่างคฤหัสถ์ ผู้บริโภคคาม). ทรงอนุญาตไม้ไม้จักเป็นซี่และให้ใช้เกลียวผ้า หรือฝ่ามืออุ้มได้.

ห้ามใช้เครื่องประดับแบบคฤหัสถ์

ทรงห้ามประดับกายด้วยตุ้มหู, สายสร้อย, สร้อยคอ, สร้อยเอว, เข็มขัด, บานพับ (สำหรับรัดแขน), กำไลมือและแหวน. ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น.

ข้อห้ามเกี่ยวกับผม

ทรงห้ามไว้ผมเกิน ๒ เดือน หรือไว้ผมยาวเกิน ๒ นิ้ว. อนึ่ง ทรงห้ามใช้แปรง, ใช้หวี, ใช้มือต่างหวี, ใช้น้ำมันหรือน้ำมันเจือน้ำใส่ผม ซึ่งเป็นอย่างคฤหัสถ์ผู้บริโภคคาม ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น.

ข้อห้ามเกี่ยวกับการส่องกระจกหรือแว่น

ทรงห้ามมองดูเงาหน้าในแว่น (โลหะขัดเงา) หรือในภาชนะน้ำ (เพราะชาวบ้านติเตียนว่าทำเหมือน คฤหัสถ์ผู้บริโภคคาม) มีเหตุสมควร เช่น เป็นแผลที่หน้า ทรงอนุญาตให้ดูได้.

ข้อห้ามทาหน้าทาดัว

ทรงห้ามผัดหน้า, ไล่น้ำ (ใช้ฝุ่นละลายน้ำ ทาแห้งแล้วลูบให้เสมอ), ทาหน้า (เช่น ทาแป้ง). เจิมหน้า, ย้อมตัว, ย้อมทั้งตัวทั้งหน้า ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น. ใช้ฝุ่นผัดหน้า เพื่อรักษาโรคได้. (ในเรื่องกล่าวว่า รักษาโรคตา ฝุ่นนั้นคงผสมยาบางอย่าง).

ห้ามดูฟ้อนรำและห้ามขับด้วยเสียงอันยาว

ทรงห้ามไปดูฟ้อนรำขับร้อง ทรงห้ามขับธรรมด้วยเสียงขับอันยาว ทรงแสดงโทษ ๕ ประการ (ดูหน้า ๖๙ หมายเลข ๖๔) แต่ทรงอนุญาตให้สวดสรภัญญะ (สวดใช้เสียงที่ไม่เสียสมณสารูป).

ห้ามใช้ผ้าขนแกะ

ทรงห้ามใช้ผ้าขนแกะที่มีขนอยู่ภายนอก ซึ่งคฤหัสถ์ใช้กัน ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ข้อห้ามและอนุญาตเกี่ยวกับผลไม้

ทรงห้ามฉันมะม่วง เพราะภิกษุฉันทพิศัยให้คนสอยมะม่วงในพระราชอุทยานของพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งอนุญาตให้พระฉันผลไม้ได้ จนพระเจ้าพิมพิสารจะเสวยเองก็ไม่ได้เสวย. ผ่านเปลือกมะม่วงใส่แกง อนุญาตให้ฉันได้. ในที่สุดทรงอนุญาตให้ฉันผลไม้ได้ทุกชนิด ถ้าเป็นของควรแก่สมณะ ๕ อย่าง คือเอาไฟจี, เอามีดกรีด, เอาเล็บจิก (หมายถึงที่คนอื่นทำให้), ผลไม้ที่ไม่มีเมล็ด, ผลไม้ที่ปล่อนเปลือกออกแล้ว (การฉันผลไม้ในครั้งพุทธกาล คงใช้ขบหรือเคี้ยว เพื่อรักษาประเพณีที่ว่า นักบวชไม่ควรทำลายพืชตามความนิยมของคนในครั้งนั้น จึงต้องมีข้อกำหนดให้ทำให้ควรก่อน).

ตรัสสอนให้แผ่เมตตา

ภิกษุถูกงูกัด ถึงแก่มรณภาพ จึงตรัสสอนให้แผ่เมตตาในสกุลพญางูทั้งสี่ รวมทั้งหมู่สัตว์ทั้งหลาย ไม่เลือกว่า ๒ เท้า ๔ เท้า มีเท้ามากหรือไม่มีเท้า ขอให้สัตว์เหล่านั้นจงพบเห็นแต่สิ่งที่ดีงาม.

ห้ามตัดองคชาต

ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความกำหนัด จึงตัดองคชาตทิ้ง พระผู้มีพระภาคทรงติเตียน และทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามตัดองคชาต ถ้าตัด ต้องอาบัติถุลลัจจัย.

ข้อห้ามและอนุญาตเกี่ยวกับบาตร

ทรงปรารภพระปิณโฑล ภารัทวาชะ ผู้ได้บาตรไม้จันทน์มา เพราะแสดงอำนาจจิต เหนือเจ้าลัทธิทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่คฤหัสถ์ ถ้าแสดงต้องอาบัติทุกกฏ. อนึ่ง ทรงสั่งให้ทำลายบาตรไม้จันทน์นั้น เพื่อใช้การอย่างอื่น เช่น บดเป็นยาหยอดตา แล้วตรัสห้ามใช้บาตรไม้ และปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ใช้.

อนึ่ง ทรงห้ามใช้บาตรที่ทำด้วยทอง, เงิน, แก้วมณี, แก้วไพฑูรย์, แก้วผลึก, สำริด, แก้วหุง, ดีบุก, สังกะสี, ทองแดง (รวมเป็น ๑๑ ทั้งบาตรไม้) ทรงอนุญาตบาตร ๒ ชนิด คือบาตรเหล็กและบาตรดิน.

ทรงอนุญาตให้ใช้เชิงบาตร (เพื่อกันกันบาตรเสียดสี) แต่ไม่อนุญาตเชิงบาตร ที่ทำด้วยทอง, เงิน หรือวิจิตรงดงาม ทรงอนุญาตที่ทำด้วยดีบุกหรือสังกะสี.

ทรงห้ามเก็บบาตรทั้งที่ยังเปียกน้ำ ทรงอนุญาตให้ตากแดดหรือแดดให้หมดน้ำ ตากแล้วจึงเก็บบาตร ทรงห้ามเก็บบาตรไว้กลางแดด ทรงอนุญาตให้ตากไว้กลางแดดครู่หนึ่งแล้วจึงเก็บ.

ทรงอนุญาตที่รองบาตร เพื่อกันบาตรถูกลมพัดลิ่งไปแตก, ทรงห้ามเก็บบาตรบนพนัก บนพริ้ง (ชานนอกพนัก). ทรงอนุญาตเครื่องรองบาตรเวลาคว่าบาตร (ไม่ให้ปากบาตรครูดกับพื้น) เป็นเครื่องรองหญา หรือผ้าก็ได้.

ทรงอนุญาตชั้นเก็บบาตร (เพื่อกันปลวกขึ้นผ้าหรือเสื้อที่รองบาตร), ทรงอนุญาตภาชนะปากกว้างสำหรับวางบาตร (เพื่อกันบาตรกลิ้งลงมาจากชั้น), ทรงอนุญาตถุงบาตร (เพื่อกันมิให้กันบาตรครูดกับภาชนะ

สำหรับเก็บ), ทรงห้ามแขวนบาตร (ไว้กับสิ่งที่ยื่นออกมาจากข้างฝา เช่น ลูกประสัก), ทรงห้ามเก็บบาตรไว้บนเตียง, บนตั่ง, บนดัก, บนร่ม (เพื่อกันตกแตก), อนึ่ง ทรงห้ามผลักบานประตูเมื่อยังถือบาตรอยู่ และห้ามใช้กะทะดิน, กะโหลกน้ำเต้า, กะโหลกหัวผีต่างบาตร นอกจากนั้นยังทรงห้ามทั้งเศษอาหาร, ก้างปลา, กระดูกเนื้อ และน้ำอันเป็นเดน เช่น น้ำบ้วนปากลงในบาตร.

ทรงอนุญาตมีดและเข็ม

ต่อจากนั้น เล่าเรื่องทรงอนุญาตมีดสำหรับตัดผ้า พร้อมทั้งอนุญาตพลกมิต และทรงอนุญาตด้ามมีด แต่ไม่อนุญาตด้ามที่ทำด้วยทอง เงิน วิจิตรงดงาม ทรงอนุญาตด้ามมีดที่ทำด้วยกระดูก, งา, เขาสัตว์, ไม้้อ, ไม้ไผ่, ไม้, ยางไม้, ผลไม้, โลหะและชนิดสังข์.

ภิกษุสมัยนั้นใช้ขนไก่บ้าง ซี่ไม้ไผ่บ้างเย็บจีวร ปรากฏว่าไม่เรียบร้อย จึงทรงอนุญาตเข็ม และเพื่อป้องกันเข็มเป็นสนิม ทรงอนุญาตกล่องเข็ม และผงที่ใส่ลงไปกับสนิม รวมทั้งอนุญาตให้สอดเข็มไว้ในขี้ผึ้ง.

ทรงอนุญาตและห้ามเกี่ยวกับไม้แบบหรือสะดึง

ทรงอนุญาตไม้แบบหรือไม้สะดึง และเชือกซึ่งรัดจีวรเข้ากับไม้สะดึงแล้วเย็บ ตลอดจนวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้การเย็บผ้าเป็นไปโดยเรียบร้อย.

ทรงห้ามเหยียบไม้แบบ ทั้งที่ยังมิได้ล้างเท้า แม้เท้ายังเปียกอยู่ก็ห้ามเหยียบ รวมทั้งห้ามเหยียบไม้แบบทั้งที่ใส่รองเท้า.

ทรงอนุญาตสนับนั้ว (เพื่อกันเข็มตำนิ้วในขณะที่เย็บผ้า) แต่ไม่อนุญาตสนับนั้วที่ทำด้วยทอง เงิน ทรงอนุญาตเช่นเดียวกับด้ามมีด คือที่ทำด้วยกระดูก เป็นต้น. ทรงอนุญาตที่ใส่เข็ม มีด และสนับนั้ว และถุงใส่สนับนั้ว ด้ายสำหรับคล้องบา (เวลานำเครื่องใช้เหล่านั้นติดตัวไป).

ทรงอนุญาตโรงไม้แบบ (กุฏิศาลา) และมณฑปไม้แบบ และทรงอนุญาตให้ยกพื้นกันน้ำท่วม ทรงอนุญาตให้ก่อที่ยกพื้นด้วยอิฐ, ศิลา หรือไม้ ทรงอนุญาตให้มีบันไดและราวบันได (เพื่อขึ้นสู่ยกพื้น).

ผงหญ้าในโรงไม้แบบตกลงมา (จากหลังคา) จึงทรงอนุญาตให้ใช้ไม้ระแนงดี และฉาบปูน และทาสี เป็นต้น ตลอดจนทรงอนุญาตให้มีห่วงแขวนจีวรและราวจีวร. อนึ่ง เมื่อเสร็จกิจฐานแล้ว ทรงอนุญาตให้เก็บไม้แบบให้ดี เช่น ให้มีไม้ไผ่หรือด้ามไม้ประกบข้างในเพื่อกันไม้แบบแตก, ให้มีเชือกรัด, ให้แขวนไม้แบบไว้กับประสักหรือขอ (เพื่อกันตก หรือดีกว่าฟิงไว้ซึ่งอาจจะล้มลงมาแตก).

ทรงอนุญาตถุงใส่ของ สายคล้องบา ผ้ารองน้ำ และมุ้ง

ทรงอนุญาตถุงใส่ยา ถุงใส่รองเท้า และสายสำหรับคล้องบา, ทรงอนุญาตให้ใช้ผ้ารองน้ำ, ผ้ารองมีด้ามและกระบอกกรองน้ำ เมื่อภิกษุอื่นขอใช้ผ้ารองน้ำ ภิกษุที่ถูกขอไม่ให้ ต้องอาบัติทุกกฏ, ภิกษุเดินทางไกล ไม่มีผ้ารองน้ำ ต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าไม่มีผ้ารองน้ำหรือกระบอกกรองน้ำ ให้อธิษฐานขายผ้าสังฆาฏิเป็นผ้ารองน้ำ. ในการก่อสร้างทรงอนุญาตเครื่องกรองน้ำขนาดใหญ่ ๒ ชนิด, และทรงอนุญาตมุ้งสำหรับกันยุง.

ทรงอนุญาตการจกรรมและเรือนไฟ เป็นต้น

ทรงปรารภคำแนะนำของหมอชีวก โกมารภัจจ์ จึงทรงอนุญาตการจกรรม (เดินไปมาอบรมจิตใจ เป็นการออกกำลัง) และเรือนไฟสำหรับอบกาย (ให้เหงื่อออกแบบอบน้ำด้วยไอน้ำ) ต่อจากนั้นทรงอนุญาตให้

ปรับปรุงที่จงกรมให้ดีขึ้น มีโรงจงกรมยกพื้นกันน้ำท่วม, บันได, ราวบันได. ส่วนเรือนไฟ ทรงอนุญาตส่วนประกอบและเครื่องปรับปรุงต่าง ๆ เช่น ปล่องไฟ, รางระบายน้ำเพื่อกันน้ำแฉะแฉะ. ทรงห้ามภิกษุเปลือยกายให้วักัน หรืออุหลังให้กัน ตลอดจนห้ามเปลือยกายให้ของ, รับของ, เคี้ยวอาหาร, ฉันทอาหาร, ลิ้มรส, ดื่มน้ำ, ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ทำเช่นนั้น.

ทรงปรารภน้ำดื่ม จึงทรงอนุญาตให้มีน้ำดื่ม และเครื่องประกอบต่าง ๆ ในการนั้น เช่น ชันน้ำ ทำด้วยโลหะ ทำด้วยไม้ หรือหนังสัตว์ รวมทั้งโรงเก็บน้ำดื่ม ฝาปิดที่เก็บน้ำ รางน้ำ ตุ่มน้ำ.

ทรงอนุญาตที่อาบน้ำที่มีรางระบายน้ำ มีฝากัน และทรงอนุญาตผ้าเช็ดตัว*. อนึ่ง ทรงอนุญาตสระน้ำ และให้ก่อขอบสระได้ด้วยอิฐ, ศิลา หรือไม้, ทรงอนุญาตให้มีบันได ราวบันได และทรงอนุญาตให้มี เหมืองน้ำ ท่อน้ำ (เพื่อระบายน้ำในสระ) ในที่สุด ทรงอนุญาตเรือนไฟที่มุงหลังคาเป็นรูปวงกลม*.

เรื่องที่นั่ง ที่นอน และที่ใส่อาหาร

ทรงห้ามอยู่ปราศจากผ้าปูนั่งตลอด ๔ เดือน ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด*. ทรงห้ามนอนบนที่นอนที่เกลี้ยด้วยดอกไม้ ทรงอนุญาตให้รับของหอมได้ โดยให้เจิม ๕ นิ้วไว้ที่บานประตู ทรงอนุญาตให้รับดอกไม้ได้ แต่ให้เก็บไว้ข้างหนึ่งในวิหาร. ทรงอนุญาตผ้าปูนั่งที่ทอดด้วยขนสัตว์ และไม่ต้องอธิษฐาน (คือตั้งใจเอาไว้ใช้) หรือวิกัป (ทำให้เป็นสองเจ้าของ).

ทรงห้ามฉันอาหารในลุ้ง (ภาชนะใส่อาหาร ที่ทำด้วยทองแดง หรือเงิน ฝรั่งสันนิษฐานว่าเป็น แก้วอันวมที่ประดับงดงาม ซึ่งไกลไปจากคำอธิบายของอรรถกถา). ภิกษุเป็นไข้ ไม่สามารถถือบาตรไว้ในมือ ขณะฉันได้ จึงทรงอนุญาตที่รองที่ทำด้วยไม้.

ห้ามฉันอาหาร ดื่มน้ำในภาชนะเดียวกัน เป็นต้น

ทรงห้ามฉันอาหารในภาชนะเดียวกัน, ห้ามดื่มน้ำในถ้วยเดียวกัน, ห้ามนอนร่วมกันบนเตียงเดียวกัน, บนผ้าปูนอนเดียวกัน. ในโปงเดียวกัน (ใช้ผ้าห่มร่วมกัน) เหมือนอย่างคฤหัสถ์ผู้บริโภคมกม ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด.

การลงโทษคว่ำบาตรแก่วัชณะลิจฉวี

วัชณะลิจฉวี เป็นพวกของพระเมตตियะและภุมมชกะ รู้ว่าพระพวกนั้นไม่ชอบพระทัฬหฬัลลบุตร (ผู้เป็นพระอรหันต์) จึงวางอุบายกำจัดพระทัฬหฬัลลบุตร โดยไปฟ้องพระพุทธานุญาตว่า พระทัฬหฬัลลบุตรทำชั่วด้วยภริยาของตน. พระผู้มีพระภาคทรงประชุมสงฆ์ ได้สวนได้ความเป็นสัตย์ว่า เป็นการเกลี้ยใส่ความกัน จึงทรงแนะนำสงฆ์ให้ลงโทษคว่ำบาตรแก่วัชณะลิจฉวี.

ทรงกำหนดองค์ ๘ สำหรับอุบาสกที่ควรคว่ำบาตร คือ ๑. ขวนขวายเพื่อเสื่อมลาภแก่ภิกษุ ๒. ขวนขวายเพื่อความเสียหายแก่ภิกษุ ๓. ขวนขวายเพื่ออยู่ไม่ได้แก่ภิกษุ ๔. ด่า หรือบริภาษภิกษุ ๕. ทำภิกษุให้แตกกับภิกษุด้วยกัน ๖. ดิเตียนพระพุทธานุญาต ๗. ดิเตียนพระธรรม และ ๘. ดิเตียนพระสงฆ์.

๑. อรรถกถาหมายถึงเมื่อขึ้นจากน้ำควรมีที่รองเหยียบกันน้ำและเทอะ ต่อไม่มีจึงให้ใช้ผ้า ๒. นิลเสวี่ ขนตาขมิ้น ไบรณแปลกันว่า เรือนไฟที่ไม่มีรอยมุง ๓. จากข้อนี้แสดงว่าผ้าปูนั่งเป็นบริวารจำเป็นสำหรับพระ เวลา นั่งบนพื้นจีวรจะได้ไม่สกปรก ยิ่งอยู่ป่ายังจำเป็นมาก

ต่อจากนั้น ทรงแสดงวิธีสวดประกาศว่าบาตรโดยละเอียด. เมื่อพระอานนท์ไปแจ้งให้วัชระลิจฉวีทราบ ว่า บัดนี้สงฆ์ได้คว่ำบาตร ไม่เกี่ยวข้องด้วยแล้ว วัชระลิจฉวีเสียใจถึงสลบ* มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต จึงแนะนำให้ไปกราบทูล ขอขมาพระผู้มีพระภาค ซึ่งวัชระลิจฉวีได้ปฏิบัติตาม. เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเห็นว่าวัชระลิจฉวีสำนึกตนยอมรับผิด จึงตรัสแนะให้สงฆ์ประกาศทวงบาตร โดยให้วัชระลิจฉวีเข้าไปกราบสงฆ์ขอให้ทวงบาตร แล้วให้สงฆ์สวดประกาศทวงบาตร.

เรื่องผ้าขาวที่ไม่ให้เหยียบและเหยียบได้

โพธิราชกุมารครองปราสาท นิมนต์พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉัน ทรงให้ปูผ้าขาวไว้ตลอดจนถึงชานบันได พระผู้มีพระภาคไม่ทรงเหยียบ (มีเกร็ดเล่าว่า โพธิราชกุมารอธิษฐานว่า ถ้าจะได้นุตรขอให้ทรงเหยียบ) ต่อมาทรงปรารภเรื่องนั้น จึงตรัสห้ามมิให้เหยียบผ้าขาว ถ้าเหยียบ ต้องอาบัติทุกกฏ.

ถ้าเจ้าของงานขอให้เหยียบเพื่อเป็นมงคล ทรงอนุญาตให้เหยียบได้ แม้ผ้าเช็ดเท้า ก็ทรงอนุญาตให้เหยียบได้.

นางวิสาขานำถวายของใช้

นางวิสาขานำหมอน้ำ, ที่เช็ดเท้าทำเป็นรูปผักบัว, ไม้กวาดไปถวาย พระผู้มีพระภาคทรงรับหมอน้ำและไม้กวาด และตรัสอนุญาตให้ภิกษุใช้ได้ ตรัสห้ามใช้ที่เช็ดเท้าที่ทำเป็นรูปผักบัว. ส่วนเครื่องเช็ดเท้าที่ทำด้วยหินกระเบื้อง และหินฟองน้ำ ทรงอนุญาตให้ใช้ได้.

นางวิสาขานำพัด และพัดใบตาลไปถวาย ทรงรับและทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้ได้. ทรงอนุญาตให้ใช้พัดสำหรับไล่ตัวแมลง, แต่ไม่ทรงอนุญาตพัดที่ทำด้วยขนจามรี, ทรงอนุญาตพัด ๓ อย่าง คือที่ทำด้วยเปลือกไม้, ทำด้วยใบเบ้ง และที่ทำด้วยขนนกนกยูง.

ทรงอนุญาตและห้ามใช้ร่ม

ครั้งแรกทรงอนุญาตให้ใช้ร่ม ภายหลังภิกษุผู้พาศักดิ์ยศจาพรรษาไปในที่ต่าง ๆ มีผู้ติเตียนว่าทำอย่างมหาอำมาตย์ จึงทรงห้ามใช้ร่ม แต่ทรงผ่อนผันให้ใช้ร่มได้เมื่อไม่สบาย เมื่อใช้ภายในวัด หรือในบริเวณวัด (ถือเอาความว่า ถ้าใช้ร่มเพื่อป้องกันแดดฝนธรรมดา ก็อนุญาตให้ใช้ได้ ในข้อว่า ถ้าไม่ใช่ไม่สบาย. แต่ถ้าใช้ร่มเพื่อแสดงเกียรติ เช่น มหาอำมาตย์ หรือพระราชา ทรงห้าม).

ทรงห้ามและอนุญาตไม้คาน สําแหกรก

ครั้งแรกทรงห้ามภิกษุมิให้ใช้ไม้คาน สําแหกรก นำของไปในที่ต่าง ๆ ต่อมาภิกษุป่วยไข้ ต้องการใช้ไม้คานคองของไป ก็ทรงอนุญาต โดยให้สงฆ์สวดประกาศสมมติให้เป็นพิเศษ ต่อมาก็มีภิกษุป่วยไข้ ต้องการใช้สําแหกรกสำหรับหิ้วบาตรไป ก็ทรงอนุญาต โดยให้สงฆ์ประกาศสมมติให้เป็นพิเศษ ต่อมามีความจำเป็นที่ภิกษุป่วยไข้จะใช้ทั้งไม้คานทั้งสําแหกรก ก็ทรงอนุญาต และให้สงฆ์สวดสมมติเช่นเคย.

๑. การคว่ำบาตร คือไม่ยอมรับอาหารจากผู้นั้น ไม่ติดต่อเกี่ยวข้องด้วย ดูไม่น่ากระทำความกระเทือนอะไร แต่เหตุใดจึงเสียใจถึงสลบ? เห็นได้ว่าเป็นการเสื่อมเสียทางสังคมอย่างร้ายแรง วัชระลิจฉวีจึงรีบแก้ไขอย่างไม่มีกัฏฐิมานะต่อไปอีก

เรื่องอาเจียนและเมล็ดข้าว

ภิกษุรูปหนึ่งเป็นโรคอาเจียน อาเจียนออกมาแล้วก็กลืนเข้าไป ถูกกล่าวหาว่าฉันอาหารในเวลาวิกาล พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตพิเศษสำหรับภิกษุผู้เป็นโรคนี้นี้ แต่ห้ามว่า ถ้าอาเจียนออกจากปากแล้วไม่ให้กลืนกินเข้าไปอีก.

ในโรงฉันมีเมล็ดข้าวเคลื่อนไหวกลิ้ง มีผู้ติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า ของที่เขาถวายที่ตก ให้เก็บขึ้นฉันเองได้ เพราะทายกบริจาคลิขิตแล้ว (ในข้อนี้พึงเล็งเฉพาะไม่เป็นอาบัติ เมื่อฉันของไม่ได้รับประทาน แต่ถ้าพบว่าของนั้นจะสกปรกก็ต้องพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป ในเรื่องนี้ไม่บังคับให้ฉันของตกแต่อนุญาตว่า ของตกเมื่อเขาถวายแล้ว ให้หยิบขึ้นมาฉันเองได้ จึงน่าจะเลือกดูว่า ในกรณีของนั้นไม่สกปรกก็ควรฉันได้. เรื่องนี้ผู้เขียนได้เคยแปลกใจมาแล้ว เมื่อเคยรับประทานร่วมกับชาวยุโรปบ่อย ๆ เศษขนมปังเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ตกอยู่ข้างจาน เห็นเขาเอานิ้วจิ้มให้ติด แล้วเอาเข้าปาก).

ทรงอนุญาตมิดดัดเล็บ เป็นต้น

ทรงห้ามไว้เล็บยาว ภิกษุผู้ไว้เล็บยาว ต้องอาบัติทุกกฏ และทรงอนุญาตมิดดัดเล็บ ให้ดัดพอเสมอเนื้อ ทรงห้ามขัดเล็บให้เกลี้ยงเกลากลับ ๒๐ นิ้ว (เพื่อสวยงาม) ทรงปรับอาบัติทุกกฏ. การนำมูลเล็บออกทรงอนุญาต.

เรื่องผมและหนวดเครา

ทรงถามว่า จะสามารถโกนศีรษะกันเองได้หรือไม่ เมื่อภิกษุทั้งหลายรับว่าได้ จึงทรงอนุญาตมิดโกน, หินลับมิด, ฝักมิดโกน, เครื่องสับดัดมิดโกน และเครื่องใช้เกี่ยวกับมิดโกนทุกชนิด. (เฉพาะภิกษุผู้เคยเป็นช่างตัดผม มีห้ามไว้ในที่อื่น มิให้มีเครื่องมือโกนไว้ใช้ ด้วยเกรงจะออกไปประกอบอาชีพนั้นอีก).

ภิกษุฉันพฬคดีย่างหนวดด้วยกรรไกร และไว้หนวดไว้เคราเป็นรูปต่าง ๆ รวมทั้งให้นาخنในที่แคบออก ทรงห้ามและปรับอาบัติทุกกฏ. ในกรณีที่ป่วยไข้ ทรงอนุญาตให้นาخنในที่แคบออกได้ เช่น เมื่อเป็นแผลหรือต้องการทายา.

ทรงห้ามตัดผมด้วยกรรไกร ทรงอนุญาตให้ใช้มีดโกน แต่ถ้าป่วยไข้ ทรงอนุญาตให้ตัดผมด้วยกรรไกรได้.

ทรงห้ามไว้จนจมูกยาว เพราะมีผู้ติเตียน ทรงอนุญาตให้ถอนด้วยแหนบ ทรงห้ามถอนผมหงอกและปรับอาบัติทุกกฏเมื่อล่วงละเมิด.

เครื่องใช้เบ็ดเตล็ด

ทรงอนุญาตเครื่องแคะหู แต่ไม่อนุญาตที่ทำด้วยทอง เงิน ทรงอนุญาตเครื่องแคะหูที่ทำด้วยกระดูกงา เขาสัตว์ เป็นต้น.

ทรงห้ามสะสมเครื่องใช้ที่ทำด้วยโลหะและสำริด และปรับอาบัติทุกกฏเมื่อล่วงละเมิด. ทรงอนุญาตปลอกหรือฝักยาตา, ไม้ป้ายยาตา, ไม้แคะหู.

เครื่องใช้ที่เป็นผ้า

ทรงห้ามรัดเข้าด้วยใช้ผ้าสังฆาฏิรัด และปรับอาบัติทุกกฏเมื่อล่วงละเมิด แต่ภิกษุบางรูปป่วยไข้ ไม่มีเครื่องรัดเข้าก็ไม่สบาย จึงทรงอนุญาตเครื่องรัดเข้า ทรงอนุญาตเครื่องมือของช่างทุกทุกชนิด เพื่อให้ทำเชือกรัดเข้า (การรัดเข้าของคนในครั้งนั้น มี ๓ ชนิด คือรัดด้วยเครื่องวัด (อาโยคปลัดถิกา), รัดด้วยมือ (หัตถปลัดถิกา) และรัดด้วยผ้า (ทุสสปลัดถิกา) เป็นความเคยชินที่ถ้าไม่ได้ทำก็ไม่สบาย โดยปกติเครื่องรัดนั้น ก็รัดโอบหลัง ตะโพกและเข้า เมื่อคล่องลงไปแล้วก็นั่งอย่างสบาย อนึ่ง ในเรื่องนี้ถึงกับทรงอนุญาตให้พระทอเครื่องรัดเข้าเองได้ แสดงว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย ไม่ต้องเสียเวลามากเหมือนทอผ้า เพราะไม่เช่นนั้น พระจะกังวลด้วยการทำงานชนิดนี้ จนไม่เป็นอันศึกษา หรืออบรมจิตใจ).

ทรงห้ามเข้าบ้านโดยไม่มีประคตเอว (เพราะปรากฏว่าภิกษุรูปหนึ่งผ้านุ่งหลุดในบ้าน) ทรงห้ามประคตเอวที่ถักสวยงาม มีทรวดทรงต่าง ๆ ซึ่งคฤหัสถ์สมัยนั้นนิยมใช้กัน. ทรงอนุญาตประคตเอวที่ทอตามปกติ ที่เรียกว่าประคตแผ่น และชนิดใส่สุกร ทรงอนุญาติวิธีการต่าง ๆ ที่จะทำให้ประคตมันคง เช่น การทอและเย็บชายให้มันคง ในที่สุดทรงอนุญาต ลูกถวิน คือห้วงสำหรับร้อยประคตเอว ทรงห้ามใช้ ลูกถวินที่ทำด้วยทอง เงิน ทรงอนุญาตลูกถวินที่ทำด้วยกระดูก, งา, เขาสัตว์, ไม้้อ, ไม้ไฟ, ไม้แก่น, ยางไม้, ผลไม้ (เช่น กะลามะพร้าว), โลหะ, ชนิดสังข์และด้ายดัก.

ทรงอนุญาตลูกตุ้มและรังคัมสำหรับสังฆาฏิ (เวลาห่มเข้าบ้านลมจะได้ไม่พัดให้สังฆาฏิเปิด) และทรงอนุญาตและทรงห้ามลูกตุ้มอย่างเดียวกับลูกถวิน.

ทรงอนุญาตให้ติดแผ่นผ้าสำหรับติดลูกตุ้ม และรังคัม (เพื่อกันขีวรชำรุด) เมื่อติดแล้ว มุมจีวรยังเปิด ก็ทรงอนุญาตให้ติดลูกตุ้มที่ชายจีวร ส่วนรังคัมให้ติดลึกเข้าไป ๙ หรือ ๘ นิ้ว.

ทรงห้ามนุ่งห่มแบบคฤหัสถ์ เช่น นุ่งแบบวงช้าง, นุ่งแบบหางปลา, นุ่งแบบปลอย ๔ ชาย, นุ่งแบบก้านตาล และนุ่งยกกลีบ. อนึ่ง ทรงห้ามห่มผ้าแบบคฤหัสถ์ และห้ามนุ่งผ้าหยักจี๋ แบบนักมวยปล้ำ และการมกร.

เรื่องหาบหาม

ทรงห้ามหาบของโดยมีของอยู่ ๒ ด้าน (คนหาบอยู่กลาง) เพราะมีผู้กล่าวว่าทำเหมือนคนหาบของของพระราชา. ทรงอนุญาตการคอน (มีของด้านเดียว), การหาม (ของอยู่กลาง คนอยู่ ๒ ข้าง), การแบกบนศีรษะ, การแบกบนบ่า, การกระเดียด (ที่สะเอว) และการสะพาย (ห้อย หรือแขวน).

การเคี้ยวไม้สีฟัน

ทรงแสดงโทษในการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการ และแสดงอานิสงส์ (ผลดี) ในการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการ (แปลไว้แล้วในหน้า ๖๘ หมายเลข ๖๓, ๖๔) ทรงห้ามเคี้ยวไม้สีฟัน ยาวเกิน ๘ นิ้ว และห้ามเอาไม้สีฟันตีสามเณร ทรงห้ามเคี้ยวไม้สีฟันสั้นเกิน ๔ นิ้ว และปรับอาบัติทุกกฏเมื่อล่วงละเมิด.

ห้ามจุดป่าและขึ้นต้นไม้

ทรงห้ามเผาป่าและปรับอาบัติทุกกฏ. เมื่อไฟไหม้ป่าลามมา ทรงอนุญาตให้จุดไฟดับได้. ทรงห้ามขึ้นต้นไม้ เมื่อมีเหตุจำเป็นอนุญาตให้ขึ้นได้แค่ตัวคน แต่ถ้ามีอันตราย ทรงอนุญาตให้ขึ้นสูงได้ตามต้องการ.

ห้ามยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันท

ทรงห้ามยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันท ทรงอนุญาตให้เรียนพุทธวจนะด้วยภาษาของตนได้ (อรรถกถา
แก้ว่า ห้ามยกพุทธวจนะขึ้นสู่ภาษาสันสกฤต ทำนองพระเวทของพราหมณ์ แต่มีทางสันนิษฐานว่า ห้ามแต่ง
ถ้อยคำของพระพุทธเจ้าเป็นคำฉันท เพราะอาจทำให้ความหมายเดิมผิดเพี้ยน หรือบิดผันไปตามบังคับนักเบา
ของคำฉันท ยิ่งถ้าผู้แต่งไม่แตกฉานในภาษาเพียงพอ ก็จะเป็นการทำร้ายพุทธวจนะ ทำให้เนื้อความแปรปรวน
ไป แต่การห้ามทั้งนี้ น่าจะหมายความว่า การแต่งเพื่อใช้เป็นตำรับตำรา ซึ่งจะต้องท่องจำเล่าเรียนศึกษา
ส่วนการแต่งสดุดีตามปกติอันเป็นส่วนบุคคลไม่อยู่ในข้อนี้. ในเรื่องเดิมเล่าถึง ภิกษุผู้เกิดในสกุลพราหมณ์
๒ รูป ไปขออาสาต่อพระผู้มีพระภาค เพื่อจะยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันท แต่ทรงปฏิเสธและบัญญัติข้อห้ามไว้ด้วย).

ห้ามเรียนห้ามสอนโลกายตะและตริจจานวิชา

ทรงห้ามเรียนห้ามสอนโลกายตะ (ได้แก่คติที่ถือว่า ควรหาความสุขไปวัน ๆ หนึ่งดีกว่า จะไป
คำนึงถึงบุญบาปทำไม ควรว่าเรงกินเหล้า เป็นหนี้เป็นสินตามชอบใจ ซึ่งหนักไปทางวัตถุนิยม แต่ในอรรถกถา
แก้ว่า เป็นคัมภีร์ หรือตำราของพวกนอกศาสนา เช่น ว่าด้วยกาเผือก นกยางดำ ในที่บางแห่งแก้ว่า
เป็น วิถัตถาศาสตร์ ซึ่งเป็นแขนงหนึ่งในการศึกษาของพราหมณ์) รวมทั้งห้ามเรียน ห้ามสอนตริจจานวิชา
(วิชาภายนอกที่ไม่มีประโยชน์) ทรงปรับอาบัติแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ห้ามถือโศกลาง แต่ไม่ขัดใจคนอื่น

ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคกำลังแสดงธรรม ทรงจามขึ้น. ภิกษุทั้งหลายก็สงสัยร้องตั้งขึ้นว่า ขอ
พระผู้มีพระภาคจงเจริญพระชนม์ จนเป็นอุปสัคแก่การแสดงธรรม. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า เมื่อพูด
เช่นนั้น จะทำให้มีชีวิตรอดหรือทำให้ตายไปได้จริง ๆ หรือ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ไม่เป็นไปได้ จึงตรัส
ห้ามพูดแกกลางแบบนั้นเมื่อมีการจาม และปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด.

แต่เป็นธรรมเนียมของคนในครั้งนั้น ถ้าพระภิกษุจามและชาวบ้านพูดว่า ขอให้ท่านมีชีวิตรอดอยู่
พระจะต้องกล่าวตอบ (โดยอัยยาคัยไมตรี) ว่า ขอให้ท่านมีชีวิตรอดอยู่เช่นกัน. ภิกษุทั้งหลายไม่กล้ากล่าวตอบ
เกรงจะผิดพระพุทธบัญญัติ พระผู้มีพระภาคจึงทรงผ่อนผันให้กล่าวตอบเขาได้. (แต่ไม่ให้ใช้กันเองในหมู่ภิกษุ).

ห้ามฉันทกระเทียม

ภิกษุรูปหนึ่งฉันทกระเทียม เกรงภิกษุอื่นจะเหม็นเวลานั่งฟังธรรม เลยนั่งห่างจากภิกษุอื่น ๆ ไม่เข้า
ใกล้ใคร. พระผู้มีพระภาคจึงทรงห้ามฉันทกระเทียม และปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด. ภายหลังทรงอนุญาต
ให้ภิกษุอาพาธฉันทได้. (คงหมายถึงฉันทกระเทียมเปล่า ๆ ถ้าฉันทปนกับของอื่น หรือที่เขาปรุงเสร็จแล้ว ไม่น่า
จะอยู่ในข้อห้ามนี้. ถ้าจะพิจารณาถึงวัตถุประสงค์ในการห้าม ก็เห็นได้ว่าเพื่อไม่ให้เข้าห่มไม่ได้ หรือทำความ
รำคาญแก่ห่ม หรือเป็นเหตุให้เสียการฟังธรรม เพราะฉะนั้น ปัญหาเรื่องกลิ่นแรงของกระเทียม จึงเป็นประเด็น
สำคัญในที่นี้).

ทรงอนุญาตที่ถ่ายปัสสาวะอุจจาระ

ในเรื่องปัสสาวะ ทรงอนุญาตให้ถ่ายในที่ที่จัดไว้ ทรงอนุญาตหม้อปัสสาวะ ที่รองเหยียบเวลา
นั่งถ่าย ผาหรือกำแพงสำหรับกันที่ทำด้วยอิฐ, ศิลาหรือไม้ รวมทั้งฝาปิดหม้อปัสสาวะ (เพื่อกันกลิ่นเหม็น).

ในเรื่องอุจจาระทรงอนุญาตให้ถ่ายในที่ที่จัดไว้ ให้มีหลุมอุจจาระ และให้ก่อยกพื้นให้สูง เพื่อกันน้ำท่วม ให้มีบันไดและราวบันได ให้ลาดพื้น เจาะช่องตรงกลาง ให้มีเชียงรองเหยียบ ให้มีรางปัสสาวะ ให้ใช้ไม้ชำระ ที่ใส่ไม้ชำระ และฝาปิดหลุมอุจจาระ และให้มีโรงถ่ายโดยเฉพาะ ที่เรียกว่าวักจกฏี มีฝาหรือกำแพง พร้อมทั้งเครื่องประกอบ เช่น ดาล กลอน เชือกชัก ราวพาดจีวร เป็นต้น. อนึ่ง ได้ทรงอนุญาตให้มีขุมสำหรับชำระ ทำความสะอาด เมื่อเสร็จจากอุจจาระแล้ว ให้มีรางระบายน้ำ ให้มีหมอน้ำชำระ ชันดักน้ำชำระ และเชียงรองขณะชำระ ตลอดจนฝาหรือกำแพง.

ทรงห้ามประพฤตินาจาร

ภิกษุผู้พาศิขีประพฤตินาจารมีประการต่าง ๆ เช่น ประจบคฤหัสถ์ เกี่ยวข้องกับสตรีมากไป เล่นฟ้อนรำขับร้อง เล่นกีฬาสนุกต่าง ๆ ทรงห้ามทำเช่นนั้น และให้ปรับอาบัติตามควรแก่ความผิด.

ทรงอนุญาตเครื่องใช้

พระอรุเวลกัสสปาวชแล้ว ก็มีผู้ถวายเครื่องใช้ทำด้วยโลหะ, ทำด้วยไม้, ทำด้วยดินเหนียว. ท่านสงสัยว่าทรงอนุญาตไว้หรือเปล่า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอนุญาตให้ใช้ได้.

๒. เสนาสนันตกะ (หมวดว่าด้วยที่อยู่อาศัย) ทรงอนุญาตที่อยู่ ๕ ชนิด

เศรษฐีกรุงราชคฤห์เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลายที่อยู่กับพระพุทธเจ้า ณ เวฬุวนาราม ใครจะสร้างวิหารถวาย จึงขอให้ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลพระผู้มีพระภาค. พระองค์จึงทรงอนุญาตที่อยู่ ๕ ชนิด คือ ๑. วิหาร (กุฎีปกติ) ๒. เพิง (อัชฌายะ) ๓. เรือนเป็นชั้น ๆ (ปราสาท) ๔. เรือนโล้น หรือหลังคาตัด (หัมมิมะ) และ ๕. ถ้ำ (คุหา).

กาลหลังเมื่อมีคนทราบบว่าทรงอนุญาตวิหาร หรือที่อยู่แก่สงฆ์ จึงสร้างที่อยู่ถวายเป็นอันมาก พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตแก้ไขเพิ่มเติม ให้ที่อยู่นั้นสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เช่น ประตู, กลอน, ลิมสลัก, หน้าต่าง, หน้าต่างมีลูกกรง เป็นต้น.

เครื่องนั่งเครื่องนอน

ทรงอนุญาตเตียงนอน (เพื่อไม่ต้องนอนบนพื้นดิน) และตั้งสำหรับนั่งหลายชนิด ทรงอนุญาตอาสนิกะ (ม้าสี่เหลี่ยม) ทั้งชนิดที่สูง และชนิดที่มีส่วน ๗ (ที่เท้าแขน ๒ ที่พิง ๑ และเท้า ๔ มีลักษณะตรงกับเก้าอี้เท้าแขนหรืออาร์มแชร์) และเตียงตั้งอีกหลายชนิด ทรงห้ามใช้เตียงสูง แต่ให้มีที่รองเตียงได้ ที่รองเตียงให้มีเท้าสูงเกิน ๘ นิ้ว และทรงอนุญาตส่วนประกอบอื่น ๆ. ทรงอนุญาตหมอนยัดนุ่น ๓ ชนิด คือ นุ่นต้นไม้, ไม้เลื้อยและหญ้า (โปฏกั). ทรงห้ามใช้หมอนยาวครึ่งตัว โดยให้ใช้หมอนขนาดพอกับศีรษะ. ทรงอนุญาตพูกัดด้วยของ ๕ ชนิด คือ ขนสัตว์, เศษผ้า, เปลือกไม้, หญ้าและใบไม้.

ต่อจากนั้นเป็นการอนุญาตการห้ามเกี่ยวกับที่อยู่อาศัยเบ็ดเตล็ดอีกเป็นอันมาก เช่น ห้ามเขียนรูปผู้หญิง ชายในวิหาร ลงท้ายด้วยการทรงอนุญาตหลังคา ๕ ชนิด คือที่ทำด้วยอิฐ, ศิลา, ปูนขาว, หญ้า, ใบไม้.

อนาถปิณฑิกคฤหบดีที่นับถือพระพุทธศาสนา

อนาถปิณฑิกคฤหบดี (เศรษฐีชาวกรุงสวดี) ผู้เป็นสามีของน้องสาวแห่งเศรษฐีกรุงราชคฤห์ เดินทางไปกรุงราชคฤห์ ทราบว่าพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกแล้ว และเศรษฐีกรุงราชคฤห์กำลังเตรียมถวายอาหาร บิณฑบาต จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้สดับพระธรรมเทศนา ได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นพระโสดาบัน) เมื่อได้ถวายภัตตาหารในวันต่อมาแล้ว จึงอาราธนาพระผู้มีพระภาคไปจำพรรษา ณ กรุงสวดี และได้เดินทางล่วงหน้าไปก่อน เมื่อไปถึงกรุงสวดีแล้ว ก็ได้ซื้อสวนนอกเมืองแปลงหนึ่งจากราชากุมาร ชื่อเชตะ สร้างเชตวนารามขึ้นเป็นวัดในพระพุทธศาสนา.

ตั้งภิกษุผู้ควบคุมการก่อสร้าง

พระผู้มีพระภาคเสด็จจากกรุงราชคฤห์ มาทางกรุงไพศาลี ประทับ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวันตรัสอนุญาตให้สงฆ์สวดประกาศแต่งตั้งภิกษุผู้ควบคุมการก่อสร้างวิหาร ซึ่งคฤหบดีผู้หนึ่งสละทรัพย์สร้าง.

ลำดับอาวุโส

ในการเสด็จสู่กรุงสวดี (จากกรุงไพศาลี) นั้น ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นศิษย์ของภิกษุฉัพพัคคีย์ มักจะเดินทางล่วงหน้าเที่ยวจองที่พักไว้มากมาย เพื่ออุปัชฌายะ เพื่ออาจารย์และเพื่อตัวเอง เป็นเหตุให้พระอื่น ๆ เช่น พระสารีบุตรหาที่พักไม่ได้ ต้องไปพักที่โคนไม้. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงตรัสให้เรียกประชุมสงฆ์ กำหนดให้ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติชอบต่อกัน และให้มีสิทธิต่าง ๆ เช่น ได้รับการกราบไหว้ ลูกขึ้นต้อนรับ การทำอัญชลี การแสดงความเคารพ การได้อาสนะที่ดี ได้น้ำที่ดี ได้อาหารที่ดี ตามลำดับอาวุโส (แก่พรรษากว่า) ผู้ใดปฏิเสธการถือเอาตามลำดับอาวุโสเกี่ยวกับของสงฆ์ ผู้นั้นต้องอาบัติทุกกฏ.

บุคคลผู้ไม่ควรไหว้ ๑๐ ประเภท

ทรงแสดงถึงบุคคลที่ (ภิกษุ) ไม่ควรไหว้ ๑๐ ประเภท คือ ๑. ผู้บวชภายหลัง ไม่ควรที่ผู้บวชก่อนจะไหว้ ๒. ผู้ไม่ได้บวช ไม่ควรที่ผู้บวชจะไหว้ ๓. ภิกษุที่เป็นนानาสังวาส (ต่างนิกายกัน) แก่กว่า ถ้าพูดไม่เป็นธรรมก็ไม่ควรไหว้ ๔. มาตุคาม (ผู้หญิง) อันภิกษุไม่ควรไว้ ๕. กะเทย ๖. ภิกษุที่อยู่ปรีวาส ๗. ภิกษุที่ควรชักเข้าหาอาบัติเดิม ๘. ภิกษุผู้ควรประพฤติมานันต์ ๙. ภิกษุผู้ประพฤติมานันต์ ๑๐. ภิกษุผู้ควรสวดถอนจากอาบัติสังฆาทิเสส ทั้งหมดนี้ ไม่ควรที่ภิกษุจะพึงไหว้.

บุคคลผู้ควรไหว้ ๓ ประเภท

๑. ผู้บวชก่อน ควรที่ผู้บวชทีหลังจะไหว้ ๒. ภิกษุที่เป็นนานาสังวาส (ต่างนิกายกัน) แก่กว่า ถ้าพูดเป็นธรรมก็ควรไหว้ ๓. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ควรไหว้.

มณฑปที่สร้างอุทิศสงฆ์

ศิษย์ของภิกษุฉัพพัคคีย์ถือโอกาสเลื่องลือขบถปฏิบัติที่ให้ถือเอาตามลำดับอาวุโสเกี่ยวกับของสงฆ์ เมื่อมีผู้สร้างมณฑปอุทิศแก่สงฆ์ ก็เที่ยวจับจองแย่งที่ให้อุปัชฌายะ ให้อาจารย์ และเพื่อตนเอง โดยอ้างว่า ที่หามันนั้น

ห้ามเฉพาะของสงฆ์ ไม่ได้ห้ามเกี่ยวกับที่อยู่ที่มีผู้สร้างขึ้นอุทิศสงฆ์ (เป็นการอ้างเกี่ยวกับถ้อยคำที่ห้าม) พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ก็ทรงห้ามทำเช่นนั้นอีก และปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ล่วงละเมิด.

ที่นั่งต่างชนิดของคฤหัสถ์

เมื่อคนทั้งหลายนิมนต์พระไปฉันในโรงฉันในละแวกบ้าน ก็จัดที่นั่งต่างชนิดหลายอย่าง (ดี ๆ ตามที่คฤหัสถ์ใช้) ครั้งแรกทรงห้ามกำหนดอาสน์ที่ บัลลังก์ และของยัดนุ่น ภายหลังทรงอนุญาตให้นั่งทับเครื่องนั่งของคฤหัสถ์ (ทุกชนิด) แต่ไม่ให้นอนทับ.

การถวายเชตวนาราม

เมื่อเสด็จถึงกรุงสาวัตถีแล้ว อนาถปิณฑิกคฤหบดีนิมนต์ฉันในวันรุ่งขึ้น. เมื่อถวายภัตตาหารเสร็จ กราบทูลถามว่า จะปฏิบัติอย่างไรเกี่ยวกับเชตวนาราม. ตรัสให้ถวายแก่สงฆ์ ๔ ทิศ ทั้งที่มาแล้ว และยังไม่มาสู่เชตวนาราม.

ปัญหาลำดับอาวุโสเพิ่มเติม

ทรงห้ามภิกษุผู้แก่พรรษาว่า ไล่ภิกษุอ่อนกว่าที่กำลังนั่งฉันค้างอยู่ เพื่อเข้านั่งแทน ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ผู้ทำเช่นนั้น (พระอุปนันทะมาชา ไล่ภิกษุอื่น เกิดโกลาหลในขณะฉัน). แต่ก็ทรงยืนยันสิทธิในที่นั่งตามลำดับอาวุโส ซึ่งภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าจะปฏิเสธไม่ได้.

ตรัสห้ามไล่ที่ภิกษุไซ้ เพื่อถือเอาที่อยู่ตามลำดับอาวุโส ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ไล่. ภิกษุฉัพพัคคีย์ถือโอกาสที่ตนเป็นไซ้ เลือกเสนาสนะที่ดี ๆ ด้วยคิดว่า ใครไล่ตนไม่ได้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสให้จัดที่นอนตามสมควรแก่ภิกษุไซ้ (ไม่ใช่เลือกเองตามชอบใจ).

ภิกษุฉัพพัคคีย์อ้างเลข กัดกันเสนาสนะ และถือสิทธิจุดคร่าภิกษุพวก ๑๗ รูปออกจากที่อยู่ ทรงห้ามทำเช่นนั้น และปรับอาบัติทุกกฏในกรณีกัดกันเสนาสนะโดยอ้างเลข และปรับอาบัติปาจิตตีย์ ในกรณีจุดคร่า (มีในหน้า ๑๖๕ สิกขาบทที่ ๗) เพราะปรารภเหตุเหล่านี้ จึงตรัสให้จัดสรรภิกษุถือเสนาสนะ คือเข้าอยู่อาศัย โดยแต่งตั้งภิกษุผู้จัดสรร.

การจัดสรรที่อยู่อาศัย

ทรงกำหนดคุณสมบัติของภิกษุผู้จัดสรรที่อยู่อาศัย (เสนาสนคหาปกะ) ๕ ประการ คือ ๑. ไม่ลำเอียง เพราะชอบ ๒. ไม่ลำเอียงเพราะชัง ๓. ไม่ลำเอียงเพราะหลง ๔. ไม่ลำเอียงเพราะกลัว และ ๕. รู้จักเสนาสนะที่จัดสรรแล้วและยังมิได้จัดสรร.

ทรงแนะวิธีสวดประกาศแต่งตั้งภิกษุผู้จัดสรรที่อยู่อาศัยเป็นการสงฆ์ แล้วตรัสแนะวิธีจัดสรร โดยให้นับภิกษุก่อนแล้วให้นับที่นอน นับแล้วให้จัดสรรตามจำนวนที่นอน. เมื่อจัดสรรแล้ว ยังมีที่นอนเหลือ ให้จัดสรรตามจำนวนวิหาร (กุฏิ) ถ้ากุฏิยังเหลือก็ให้จัดตามจำนวนบริเวณ ถ้าบริเวณยังเหลือก็ให้แบ่งส่วนเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้อีก. เมื่อได้รับส่วนเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้ว ถ้ามีภิกษุอื่นมา แม้ไม่ยากให้ก็ต้องให้. ทรงห้ามจัดสรรที่อยู่อาศัยแก่ภิกษุผู้อยู่นอกสีมา และทรงห้ามยึดครองที่อยู่อาศัยตลอดกาล, อนุญาตเพียง ๓ เดือน ต่อจากนั้นจะหวงห้ามไม่ได้.

ทรงแสดงการจัดสรรที่อยู่อาศัย (เสนาสนคหะ) ว่ามี ๓ อย่าง คือ ๑. การจัดสรร ตอนต้น คือ ในวันใกล้เข้าพรรษาแรก ๒. การจัดสรร ตอนหลัง คือในวันใกล้เข้าพรรษาหลัง และ ๓. การจัดสรร ที่นอกจากระหว่างพรรษา คือเมื่อใกล้จะถึงวันปวารณา จัดเพื่อให้จำพรรษาคราวต่อไป.

ทรงห้ามภิกษุรูปเดียวหวงห้ามที่อยู่อาศัยไว้ถึง ๒ แห่ง ถ้าทำเช่นนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

การนั่งต่านั่งสูง

ทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้สอนที่บวชใหม่ นั่งอาสนะเสมอหรือสูงกว่าได้ และให้ภิกษุผู้เป็นเถระ (แก่กว่า) ที่เรียนนั่งอาสนะเสมอหรือต่ำกว่าได้ ด้วยความเคารพในธรรม (ในปัจจุบันนี้ ภิกษุที่แสดงธรรมแม้พรรษาน้อย ก็ขึ้นนั่งบนธรรมาสน์สูงกว่าภิกษุทั้งปวง).

ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่มีสิทธิในการนั่งเสมอกัน นั่งร่วมกันได้ คือภิกษุที่มีพรรษาไล่เสียกันภายใน ๓ ปี. ภิกษุที่มีสิทธิในการนั่งเสมอกัน นั่งเตี้ยดังเดียวกัน เตี้ยดังพึงลงมา จึงทรงจำกัดจำนวนให้นั่งไม่เกิน ๓ รูป เตี้ยดังก็ยิ่งพึงอีก จึงให้นั่งได้เพียง ๒ รูป. ส่วนที่นั่งยาว แม้ภิกษุจะมีสิทธิในการนั่งไม่เสมอกัน ก็ให้นั่งร่วมกันได้ เว้นแต่กะเทย, ผู้หญิง, ผู้มีอวัยวะเพศทั้งสองเพศ. มีปัญหาว่า อย่างไรจึงจัดว่าเป็นที่นั่งยาว จึงทรงกำหนดว่า ถ้านั่งได้ถึง ๓ คน ก็จัดเป็นที่นั่งยาวอย่างต่ำที่สุด (มากกว่านั้นไม่มีปัญหา).

ปราสาทและเครื่องนุ่งนอนต่าง ๆ

ทรงอนุญาตให้ใช้ปราสาทได้ทุกชนิด (ปราสาท คือเรือนเป็นชั้น ๆ) ส่วนเครื่องนุ่งนอน เป็นต้น ของคฤหัสถ์รวมหลายอย่าง ซึ่งถวายแก่สงฆ์ เมื่อคราวพระอัยยิกา (ยาย) ของพระเจ้าปเสนทิโกศลสิ้นพระชนม์ นั้น ทรงอนุญาตให้ตัดเท้าอาสนิ (ตั้งสี่เหลี่ยม) แล้วใช้ได้ ส่วนบัลลังก์ (เก้าอี้นวม) ให้รื้อชนสัตว์ออก แล้วใช้ได้, เครื่องใช้ยัดหนุน ให้รื้อนุ่นมายัดหมอน ส่วนเครื่องใช้ที่เหลือ ให้ใช้เป็นเครื่องปูพื้น.

ปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัยเกิดขึ้นอีก

ภิกษุที่อยู่ประจำในวัดใกล้หมู่บ้าน มีภิกษุอื่นผ่านไปมาเสมอ ลำบากด้วยการจัดที่อยู่อาศัย เพื่อแก้ข้อขัดข้องนี้ สงฆ์จึงประชุมกันมอบที่อยู่อาศัยให้ภิกษุรูปหนึ่งเสีย ทุกรูปจึงได้อยู่อาศัยด้วยการให้ของภิกษุรูปนั้น เมื่อมีภิกษุผ่านไปมาจะขอพักอาศัย ก็อ้างว่า ได้ยกให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งไปแล้ว ไม่มีที่จะให้พัก พระผู้มีพระภาคจึงทรงวางหลักเกณฑ์เพิ่มเติม คือ :-

สิ่งที่จะสละ (ให้ใคร ๆ) ไม่ได้ ๕ หมวด

ของ ๕ อย่าง ที่สังฆ์ หรือคณะ หรือบุคคล จะสละให้ใคร ๆ ไม่ได้ แม้สละแล้วก็ไม่เป็นอันสละ ผู้สละ (หรือยกให้) ต้องอาบัติอุลลัจจัย คือ ๑. วัดและที่ตั้งวัด ๒. วิหารและที่ตั้งวิหาร (หมายถึงกุฏิที่อยู่ทั่วไป) ๓. เตียง, ตั่ง, พูก, หมอน ๔. เครื่องใช้โลหะ คือหม้อโลหะ, อ่างโลหะ, กระถางโลหะ, กะทะโลหะ, มัดใหญ่ หรือพราด, ขวาน, สิ่งสำหรับถากไม้, จอบ หรือเสียม, สว่านสำหรับเจาะไม้ (สิ่งก็อยู่ในข้อนี้) ๕. เถาวัลย์ เช่น หวาย, ไม้ไผ่, หนามงูกระต่าย, หนาบลิ้ง, หนุ่สามัญ, ดินเหนียว, ของทำด้วยไม้, ของทำด้วยดินเผา (ที่ห้ามนี้ คือห้ามไม่ให้เอาของสงฆ์ไปเป็นของบุคคล).

ภายหลังทรงเพิ่มข้อความให้มากขึ้น จากคำว่า ไม่ให้สละ เป็นไม่ให้แบ่ง ไม่ให้แจก ของ ๔ หมวดที่กล่าวแล้ว ผู้ใดแบ่ง หรือแจก ต้องอาบัติอุกัลลัจฉัย.

การควบคุมการก่อสร้าง

ห้ามมอบหมายการควบคุมการก่อสร้างในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น ติดประตู, ทาสี, มุงหลังคา และห้ามมอบหมายการควบคุมการก่อสร้างนานเกินไป เช่น ๒๐-๓๐ ปี หรือตลอดชีวิต หรือจนถึงเวลาเผาศพผู้รับมอบหมาย.

ห้ามมอบหมายการก่อสร้างวิหารหมดทุกอย่าง, ห้ามมอบการก่อสร้าง ๒ อย่างแก่ภิกษุรูปเดียว. ภิกษุผู้รับมอบการก่อสร้าง จะถือสิทธิหวงห้ามที่อยู่ของสงฆ์ไม่ได้. ภิกษุอยู่นอกสีมา ห้ามมอบหมายให้เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้าง. ภิกษุผู้ควบคุมการก่อสร้าง จะครอบครองที่อยู่อาศัยได้เพียง ๓ เดือน ห้ามครอบครองตลอดไป เมื่อพ้น ๓ เดือน ต้องยินยอมให้จัดสรรใหม่.

ภิกษุผู้ควบคุมการก่อสร้างพอรับมอบหรือทำค้างไว้ สึกไปหรือเดินทางไปทีอื่น เป็นต้น ให้มอบให้ผู้อื่นทำการแทน. ต่อจากนั้นเป็นการแสดงสิทธิในสิ่งก่อสร้างว่าในกรณีเช่นไรเป็นของสงฆ์ เป็นของบุคคล.

การขนย้ายของไว้และรักษาที่อยู่อาศัย

ห้ามขนย้ายของใช้ประจำที่อยู่อาศัยแห่งหนึ่งไปทีอื่น (ผิดความประสงค์ของผู้ถวาย), ขอยืมไปชั่วคราวได้, นำไปเพื่อรักษาไม่ให้เสียหายได้, แลกเปลี่ยน (ผาติกรรม) ได้ ในกรณีที่ของนั้นราคาแพงเกินไป (ไม่เหมาะสมจะใช้สอยเอง). ต่อจากนั้นเป็นการอนุญาตเครื่องใช้เบ็ดเตล็ด เช่น เครื่องเช็ดเท้า และให้รักษาที่อยู่อาศัย ไม่ให้เหยียบทั้งที่เท้าเปื้อนเท้าเปียก หรือเหยียบทั้งรองเท้า. ทรงอนุญาตกระโถนเพื่อไม่ให้บัววนน้ำลายลงบนพื้น ทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้บัววนน้ำลายลงบนพื้น. ทรงอนุญาตให้ใช้ผ้าพันเท้าเตียงตั้งเพื่อไม่ให้พื้นที่อยู่เสียหาย. ทรงห้ามพึงผนังที่ทาสี และอนุญาตให้มีแผ่นกระดานสำหรับพึง และให้เอาผ้าพันแผ่นกระดานนั้นเพื่อกันครูดผนัง รวมทั้งอนุญาตให้นอนโดยปูผ้าก่อน.

อาหารและการแจกอาหาร

ทรงอนุญาตการถวายอาหารเจาะจง, การนิมนต์, การถวายโดยสลาก, การถวายประจำภิกษุ, การถวายประจำวันอุโบสถ, การถวายประจำวันคำหนึ่ง และทรงกำหนดคุณสมบัติของภิกษุผู้แสดงอาหาร (จัดภิกษุไปรับอาหารในที่นิมนต์) ว่าไม่มีอคติ ๔ และรู้ว่าแสดงแล้วหรือยังมิได้แสดง (จัดแล้วหรือยัง). ทรงแสดงวิธีสวดสมมติ คือแต่งตั้งภิกษุผู้แสดงอาหาร และแนะวิธีแจกโดยใช้สลาก (ชีไม้) หรือแผ่นผ้า.

เจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์อื่น ๆ

ทรงแนะให้มีการแต่งตั้งภิกษุผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์อื่น ๆ โดยการสวดประกาศ คือภิกษุผู้ปูลาดเสนาสนะ, ผู้ดูแลเวียนคณัง, ผู้รับจีวร, ผู้แจกจีวร, ผู้แจกข้าวยาตุง, ผู้แจกผลไม้, ผู้แจกของเคี้ยว, ผู้แจกของเล็ก ๆ น้อย ๆ (เช่น เช็ม, มีด, รองเท้า), ผู้แจกผ้า (อาบนํ้าฝน ?), ผู้แจกบาตร, ผู้ใช้คนทำงานวัด, ผู้ใช้สามเณร.

๓. สังเกตขั้นธกะ (หมวดว่าด้วยสงฆ์แตกกัน)

เล่าเรื่องราชมารในศากยสกุล คือ ภัททิยราชา, อนรุท, อานนท์, ภัคคุ, กิมพิละ และราชมาร ในโกลิยสกุล คือเทวทัต รวมเป็น ๗ ทั้งอุบาสีผู้เป็นช่างกลบกอบบวช ต่างเห็นพร้อมกันว่า ควรให้อุบาสีบวชก่อน ตนจะได้กราบไหว้ คลายทิฏฐิมานะ.

เมื่อบวชแล้ว พระภัททิยะได้วิชา ๓, พระอนรุทได้ทิพจักขุ, พระอานนท์ได้เป็นโสดาบัน ส่วนพระเทวทัตได้ฤทธิ์ของปุลฺลน.

พระเทวทัตคิดการใหญ่

พระเทวทัตคิดหวังลาสิกขการะ จึงแปลงกายเป็นเด็กน้อยไปนั่งอยู่บนดักของราชมารชื่อชาตศัตรู (ผู้เป็นโอรสพระเจ้าพิมพิสารแคว้นมคธ) เพื่อให้ราชมารเลื่อมใส มีลาสิกขการะเกิดขึ้นแล้ว ก็คิดการจะปกครองคณะสงฆ์เสียเองแทนพระพุทธเจ้า.

ความทราบถึงพระโมคคัลลานเถระ จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาค ตรัสแสดงศาสนา ๕ ประเภทที่ต้องอาศัยหรือหวังความคุ้มครองจากสาวก คือศาสนาผู้มีศีลไม่บริสุทฺธิ, มีการเลี้ยงชีพไม่บริสุทฺธิ, มีการแสดงธรรมไม่บริสุทฺธิ, มีการตอบคำถามไม่บริสุทฺธิ, มีญาณทัสสนะไม่บริสุทฺธิ แต่แสดงตนว่าเป็นผู้บริสุทฺธิใน ๕ ทางนั้น. ส่วนพระองค์มีต้องหวังความคุ้มครองของสาวก เพราะมิได้เป็นดั่งนั้น.

พระเทวทัตบอปกครองคณะสงฆ์

เมื่อได้โอกาส พระเทวทัตจึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค อ้างว่า พระองค์มีอายุมากแล้ว ขอให้ทรงชวนชวายน้อย และให้สละภิกษุสงฆ์ให้แก่ตน ตนจะบริหารเอง พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธถึง ๓ ครั้ง และในครั้งที่ ๓ ทรงกล่าวว่า แม้พระสาริบุตรและพระโมคคัลลานะ พระองค์ยังมีได้มอบภิกษุสงฆ์ให้ โฉนจะทรงมอบแก่พระเทวทัต ซึ่งได้ยังความอาฆาตให้เกิดขึ้นแก่พระเทวทัตเป็นครั้งแรก.

ตรัสให้บอ้อนุมติสงฆ์ประกาศเรื่องพระเทวทัต

ตรัสสั่งให้ประชุมสงฆ์ เพื่อขออนุมติให้ประกาศไม่รับรองการกระทำใด ๆ ทางกายวาจาของพระเทวทัต ถือว่าไม่เกี่ยวกับพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และให้สงฆ์สวดประกาศแต่งตั้งพระสาริบุตรเป็นผู้ชี้แจงแก่ชาวกรุงราชคฤห์.

พระเทวทัตยุให้บด

พระเทวทัตจึงยุราชมารชื่อชาตศัตรู ให้คิดฆ่าพระราชบิดา เพื่อชิงราชสมบัติ ส่วนตนเองจะฆ่าพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นพระพุทธเจ้าเสียเอง. แต่ราชมารทำการหละหลวมถูกจับได้ ขณะพวกอาวุธเข้าวังมหาอำมาตย์จึงถวายความเห็นให้ฆ่าเสียทั้งพระเทวทัตและราชมาร รวมทั้งภิกษุทั้งหลาย (ที่เป็นพวก) ด้วย. บางพวกก็ให้ฆ่าแต่พระเทวทัตกับราชมาร, บางพวกเห็นว่าไม่ควรฆ่าทั้งหมด.

การประทุษร้ายพระพุทธเจ้าครั้งแรก

พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบว่าราชมารอยากได้ราชสมบัติ ก็ทรงมอบราชสมบัติให้ พระเทวทัตก็มีอำนาจยิ่งขึ้น จึงขอกำลังจากพระเจ้าอชาตศัตรูส่งคนไปคอยฆ่าพระพุทธเจ้า แล้วสั่งว่า ถ้าฆ่าแล้วให้ไปทาง

นั้น ๆ แล้วส่งคน ๒ คนไปคอยดักฆ่าคนที่ฆ่าพระพุทธเจ้า ส่งคน ๔ คนไปคอยดักฆ่าพวก ๒ คนนั้น ส่งคน ๘ คนไปคอยดักฆ่าพวก ๔ คนนั้น และส่งคน ๑๖ คนไปคอยดักฆ่าพวก ๘ คนนั้น (เพื่อปิดปาก) แต่คนเหล่านั้นกลับเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ปฏิญาณตนเป็นอุบาสกหมดสิ้น พระผู้มีพระภาคทรงส่งคนเหล่านั้นกลับไปให้สับทางกับที่พระเทวทัตสั่ง จึงไม่มีการฆ่ากันเกิดขึ้น และเมื่อพวกที่คอยอยู่เห็นนานไป นึกสงสัยมาถามพระพุทธเจ้า ก็ทรงแสดงธรรมให้ฟัง ต่างแสดงตนเป็นอุบาสกหมดทุกชุด.

การประทุษร้ายครั้งที่ ๒

เมื่อใช้คนไปฆ่าไม่สำเร็จ พระเทวทัตจึงเตรียมลงมือเอง คือขึ้นไปอยู่บนเขาคิชฌกูฏ คอยลั่นกลองหินใหญ่ให้ลงมาทับพระพุทธเจ้า แต่ไม่สมประสงค์ เพียงสะเทือนที่แตกมากระทบพระบาทห่อพระโลหิตเท่านั้น. ภิกษุทั้งหลายพากันเป็นห่วง จึงมาอยู่ยามเฝ้าพระพุทธเจ้า ท้องบ่นด้วยเสียงอันดัง (ด้วยเกรงว่าพระเทวทัตจะส่งคนมาทำร้ายพระพุทธเจ้า เพราะได้กำลังจากพระเจ้าอชาตศัตรู) แต่พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งให้ภิกษุเหล่านั้นกลับไป ไม่ต้องมีใครมาคอยคุ้มครองให้ แล้วตรัสว่า เป็นธรรมดาที่พระตถาคตจะไม่ปรินิพพานด้วยความพยายามของผู้อื่น แล้วตรัสเรื่องศาสดา ๕ ประเภทที่ต้องหวังอาภักดีจากสาวก ดังที่ตรัสกับพระโมคคัลลานะ.

การประทุษร้ายครั้งที่ ๓

พระเทวทัตไปหาคนเลี้ยงช้างของพระราชา อ้างตนเป็นญาติของพระราชา และอ้างว่า สามารถเลื่อนตำแหน่ง เพิ่มอาหาร เพิ่มค่าจ้างได้ แล้วสั่งให้ปล่อยช้างนาฬาคีรีซึ่งดุร้ายฆ่ามนุษย์ไปทำร้ายพระพุทธเจ้า ถ้าเห็นพระองค์เสด็จมาทางตรอกนั้น. คนเลี้ยงช้างยอมทำตาม เมื่อเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาก็ปล่อยช้างไป ภิกษุทั้งหลายเห็นดังนั้น ก็กราบทูลให้เสด็จหนี แต่ทรงปฏิเสธ และตรัสว่า ตถาคตจะไม่ปรินิพพานด้วยความพยายามของผู้อื่น. ในการนี้มีผู้เห็นเหตุการณ์คอยดูบนที่สูง พระผู้มีพระภาคทรงแผ่เมตตาจิต ช้างก็เอววงจับฝุ่นที่พระบาทขึ้นโรยบนกระพองและกลับสู่โรงช้างตามเดิม.

พระเทวทัตเสนอข้อปฏิบัติ ๕ ข้อ

พระเทวทัตคิดฆ่าพระพุทธเจ้าไม่สมประสงค์ จึงชวนพรรคพวกมีพระโกกาลิกะ เป็นต้น คิดเสนอข้อปฏิบัติ ๕ ประการ เพื่อให้เห็นว่าตนเคร่งครัด คือ ๑. ให้ภิกษุทั้งหลายอยู่ป่าตลอดชีวิต เข้าสู่บ้านมีโทษ ๒. ให้ถือบิณฑบาตตลอดชีวิต รับนิมนต์มีโทษ ๓. ให้ถือผ้าบังสุกุลตลอดชีวิต รับศุภทนต์จีวร (ผ้าที่เขาถวาย) มีโทษ ๔. ให้อยู่โคนไม้ตลอดชีวิต เข้าสู่ที่มุงบังมีโทษ ๕. ห้ามฉันเนื้อสัตว์ตลอดชีวิต ฉันเข้ามีโทษ เมื่อได้โอกาสจึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเสนอข้อปฏิบัติทั้งห้านั้น. พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธ คือใน ๔ ข้อข้างต้น ให้ภิกษุปฏิบัติตามความสมัครใจ ไม่บังคับ โดยเฉพาะข้อที่ ๔ ทรงอนุญาตให้อยู่โคนไม้ได้เพียง ๘ เดือน (ฤดูฝนไม่ให้อยู่โคนไม้) และข้อ ๕ การฉันเนื้อสัตว์ ทรงอนุญาตเนื้อสัตว์ที่บริสุทธิ์โดยเงื่อนไข ๓ ประการ คือ ไม่ได้เห็น ไม่ได้ฟัง ไม่ได้นึกถึงเกี่ยวว่าเขาฆ่าเพื่อตน.

พระเทวทัตก็ตั้งใจที่จะได้ประกาศว่า ตนเคร่งกว่าพระพุทธเจ้า จึงเที่ยวประกาศทั่วกรุงราชคฤห์ถึงเรื่องข้อเสนอนั้น.

ทำสงฆ์ให้แตกกัน

ครั้นถึงวันอุโบสถ พระเทวทัตก็ชวนภิกษุเป็นพวกได้มาก (เป็นพระบวชใหม่โดยมาก) แล้วพาภิกษุเหล่านั้นแยกไปทำอุโบสถ ณ ตำบลคยาสี่สะ.

พระเทวทัตอาเจียนเป็นโลหิต

พระผู้มีพระภาคจึงทรงส่งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะไปชี้แจงให้ภิกษุที่เข้าเป็นพวกพระเทวทัตหายเข้าใจผิด. พระเทวทัตเข้าใจว่าพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะมาเข้าพวกด้วย ก็มอบให้พระสารีบุตรสั่งสอนพระเหล่านั้นตนเองนอนพักผ่อน พระสารีบุตรแสดงธรรมให้พระเหล่านั้นฟัง ได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นโสดาบัน) แล้วก็กลับ มีภิกษุเหล่านั้นประมาณ ๕๐๐ รูปตามมา พระโกกาลิกะรีบปลุกพระเทวทัต แจ้งข้อความให้ฟัง. พระเทวทัตถึงกับอาเจียนเป็นโลหิต.

พระผู้มีพระภาคจึงให้ภิกษุเหล่านั้นแสดงอาบัติอุลลัจจัย เพราะประพฤติดังภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้แตกกัน และตรัสสรรเสริญพระสารีบุตรว่ามีลักษณะสมเป็นทูต เพราะประกอบด้วยองค์ ๘ คือ ๑. ฟังคนอื่น ๒. ทำให้คนอื่นฟังตน ๓. คงแก่เรียน ๔. ทรงจำดี ๕. รู้คำพูดของคนอื่น ๖. ทำให้คนอื่นรู้คำพูดของตน ๗. จลادتในประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ และ ๘. ไม่ชวนทะเลาะ ครั้นแล้วได้ทรงแสดงธรรมอีกหลายเรื่อง.

ความร้ายและความแตกกันของสงฆ์

ทรงแสดงเรื่อง “สังฆราชิ” ความร้ายรานแห่งสงฆ์ว่า ถ้าภิกษุสองฝ่าย ยังไม่ครบฝ่ายละ ๔ รูป ก็ยังเป็นเพียงความร้ายรานแห่งสงฆ์เท่านั้น ยังไม่เป็น “สังฆเภท” ความแตกแห่งสงฆ์ ต่อเมื่อทั้งสองฝ่าย มีตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป มีรูปที่ ๔ สวดประกาศ จึงเป็นทั้งความร้ายรานและความแตกกันแห่งสงฆ์.

ใครทำให้สงฆ์แตกกันได้และไม่ได้

๑. ภิกษุณี ๒. นางสิกขมานา ๓. สามเณร ๔. สามเณรี ๕. อุบาสก ๖. อุบาสิกา บุคคล ๖ ประเภทนี้ ทำให้สงฆ์แตกกันไม่ได้ ทำได้แต่พยายามให้สงฆ์แตกกัน.

ภิกษุปกติ มีสังวาสเสมอกัน อยู่ในสีมาเดียวกัน จึงทำลายสงฆ์ให้แตกกันได้.

เหตุเป็นเครื่องทำให้สงฆ์แตกกันและสามัคคีกัน

มี ๑๘ ข้อ คือ ๑. แสดงธรรมว่าเป็นธรรม ๒. แสดงธรรมว่าเป็นอธรรม ๓. แสดงวินัยว่าเป็นวินัย ๔. แสดงวินัยว่าเป็นอวินัย ๕. แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ว่าตรัสไว้ ๖. แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่ามีได้ตรัสไว้ ๗. แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ประพฤติว่าได้ประพฤติ ๘. แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าประพฤติว่ามีได้ประพฤติ ๙. แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้บัญญัติว่าบัญญัติ ๑๐. แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าบัญญัติว่ามิได้บัญญัติ ๑๑. แสดงสิ่งมิใช่อาบัติว่าเป็นอาบัติ ๑๒. แสดงอาบัติว่ามีใช่อาบัติ ๑๓. แสดงอาบัติเบาว่าหนัก ๑๔. แสดงอาบัติหนักว่าเบา ๑๕. แสดงอาบัติไม่มีส่วนเหลือว่ามีส่วนเหลือ ๑๖. แสดงอาบัติมีส่วนเหลือว่าไม่มีส่วนเหลือ ๑๗. แสดงอาบัติชั่วหยาบว่าไม่ชั่วหยาบ ๑๘. แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าชั่วหยาบ แล้วทำอุโบสถทำปวารณา และทำสังฆกรรมแยกกัน ส่วนเหตุเป็นเครื่องทำให้สงฆ์สามัคคีกันก็มี ๑๘ อย่าง แต่ที่ตรงกันข้ามคือแสดงถูกต้องตามความจริงแล้ว ไม่ทำอุโบสถแยกกัน ไม่ทำปวารณาแยกกัน และไม่ทำสังฆกรรมแยกกัน.

การทาสงฆ์ให้แตกกันที่ทำให้ไปบิณฑบาตและไม่ไปบิณฑบาต

ทรงแสดงหลังการทาสงฆ์ให้แตกกันที่มีโทษเป็นเหตุให้ไปบิณฑบาต และไม่ไปบิณฑบาต โดยชี้ไปที่ความบริสุทธิ์ใจ และเจตนา คือฝ่ายที่จะไปบิณฑบาตนั้น รู้ว่าผิดธรรมเนียม แต่แกล้งแสดงว่าถูกต้องธรรมเนียม ส่วนฝ่ายที่ไม่ไปบิณฑบาตนั้น คือทำไปด้วยความบริสุทธิ์ใจ และด้วยเข้าใจว่าเรื่องที่โต้เถียงกันนั้น เหตุผลของตนถูกต้องตามธรรมเนียม.

๔. วัตตบันธกะ (หมวดว่าด้วยวัตรหรือข้อปฏิบัติ)

(๑) อาคันตุกวัตร (ข้อปฏิบัติของผู้อื่น)

ภิกษุอาคันตุกะ (ผู้เป็นแขกมาสวดอื่น) ปฏิบัติไม่ชอบด้วยมารยาทของอาคันตุกะ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติวัตรหรือข้อปฏิบัติไว้ ดัง (จะยกกล่าว) ต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้เป็นอาคันตุกะ เมื่อจะเข้าวัด (ที่ตนขอพักอาศัย) พึงถอดรองเท้า เคาะ (ฝุ่น) ในที่ต่ำ ลดร่ม เปิดศิระหาจิวรที่คลุมศิระหาลดลงมานบ่า ค่อย ๆ เดินเข้าไปหาภิกษุผู้อยู่ในวัด วางบาตรจีวร นั่งในที่ที่สมควร แล้วถามถึงน้ำดื่ม น้ำใช้ ถ้าต้องการน้ำดื่มก็พึงดื่ม ถ้าต้องการน้ำใช้ก็พึงใช้ล้างเท้า วิธีล้างเท้า พึงเอามือข้างหนึ่งรดน้ำ เอามืออีกข้างหนึ่งล้าง แล้วพึงถามถึงผ้าเช็ดรองเท้า วิธีเช็ดรองเท้า คือเอาผ้าแห้งเช็ดก่อน แล้วเอาผ้าเปียกเช็ดทีหลัง แล้วชักผ้าเช็ดรองเท้าบิดให้แห้งแล้วตากไว้ส่วนหนึ่ง ถ้าภิกษุผู้อยู่ในวัด แก่กว่า พึงกราบไหว้ ถ้าอ่อนกว่า ก็เปิดโอกาสให้เขกราบไหว้ แล้วพึงถามถึงเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) ถามถึงที่ควรไปและไม่ควรไป ถามถึงสกุลที่สงฆ์สมมติว่าเป็นเสขะ ถามถึงที่ถ่ายอุจจาระ, ปัสสาวะ, น้ำดื่ม, น้ำบริโภค, ไม้เท้า, กติกาของสงฆ์, กาลที่ควรเข้าควรออกจากวัด. เมื่อที่อยู่ไม่มีผู้ครอบครอง พึงเคาะประตู รอคูหนึ่งแล้วกลืนสลักขึ้นผลักบานประตู ยืนดูอยู่ภายนอก ถ้าสามารถก็พึงทำความสะอาดที่อยู่ (วิธีทำความสะอาดที่อยู่ ได้แปลไว้แล้ว หน้า ๑๐๖).

(๒) อาวาสกวัตร (ข้อปฏิบัติของภิกษุเจ้าถิ่น)

ภิกษุเจ้าถิ่น (ผู้อยู่ประจำในวัด) ไม่ค่อยเอื้อเฟื้อในภิกษุอาคันตุกะ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติวัตรไว้ ดัง (จะยกกล่าว) ต่อไปนี้ :-

เมื่อเห็นภิกษุผู้แก่พรรษาว่า พึงอนุสาสนะ ตั้งน้ำล้างเท้า ตั้งรองเท้า กระเบื้องเช็ดเท้า ลูกขึ้นต้อนรับ รับบาตรและจีวร ถามถึง (ความต้องการ) น้ำดื่ม น้ำใช้ ถ้าสามารถก็พึงเช็ดรองเท้าให้ แล้วกราบไหว้ และบอกให้ทราบเรื่องต่าง ๆ ที่ควรทราบ เช่น ที่ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ กติกาของสงฆ์ เป็นต้น.

ถ้าภิกษุอาคันตุกะอ่อนพรรษาว่า พึงนั่งบอก ชีที่วางบาตรจีวร ชีที่นั่ง บอกน้ำดื่ม, น้ำใช้, บอกผ้าเช็ดรองเท้า เปิดโอกาสให้กราบไหว้ และบอกเรื่องต่าง ๆ ที่ควรทราบ.

(๓) คมิกวัตร (ข้อปฏิบัติของภิกษุผู้จะเดินทางจากไป)

(เรื่องนี้แปลไว้ละเอียดแล้ว หน้า ๑๐๖ หมายเลข ๑๖๙).

(๔) ภัตตคคัตว (วัตรในโรงฉัน)

ก่อนจะทรงบัญญัติเรื่องข้อปฏิบัติในโรงฉัน ได้ทรงอนุญาตให้กล่าวอนุโมทนาในโรงฉัน, และให้มีภิกษุผู้เป็นเถระ และพระภิกษุผู้เยาว์ (เถระานุเถระ) ๔-๕ รูป อยู่เป็นเพื่อนพระเถระในการกล่าวอนุโมทนา (สมัยก่อนพูดรูปเดียวเฉพาะหัวหน้า), เมื่อมีธุระจำเป็น ให้พระเถระกลับก่อน ได้แล้วให้รูปรองลงมากล่าวอนุโมทนาแทน แล้วทรงปรารภภิกษุผู้ปฏิบัติไม่เรียบร้อย จึงทรงบัญญัติวัตรในโรงฉัน คือ :-

เมื่อมีผู้บอกเวลาอาหารในวัดแล้ว ให้นั่งห่มให้เป็นปริณทณ คาคประคดเอว ถือบาตรเข้าบ้านด้วยดี ไม่รีบด่วน ไม่พึงเดินออกหน้าพระเถระ และปฏิบัติตามเสขียวัตถ์ อันว่าด้วยการเข้าไป และการนั่งในบ้านทุกข้อ ไม่พึงนั่งเบียดเสียดพระเถระ ไม่พึงนั่งกันที่นั้งของพระที่อ่อนพรรษากว่า ไม่พึงนั่งทับสังฆาฏิในบ้าน เมื่อเขาถวายน้ำ พึงจับบาตรทั้งสองมือรับน้ำ แล้วล้างบาตร ถ้ามีที่รับน้ำสำหรับเท พึงเทน้ำไม่ให้ น้ำกระเซ็นเปียกภิกษุอื่นหรือเปียกสังฆาฏิ. ถ้าไม่มีที่รับน้ำ พึงเทลงบนพื้นดิน ไม่ให้น้ำกระเซ็นเปียกภิกษุอื่นหรือเปียกสังฆาฏิ. เมื่อเขาถวายข้าวก็จับบาตรด้วยมือทั้งสองรับข้าว. ถ้ามีเนยใส น้ำมัน หรือแกงอ่อม ให้พระเถระสั่งให้เขาใส่ให้สมส่วนกัน พึงปฏิบัติตามเสขียวัตถ์ ว่าด้วยการรับบิณฑบาตและการฉันอาหารทุกข้อ. พระเถระไม่พึงรับน้ำจนกว่าภิกษุทั้งปวงจะฉันเสร็จ เมื่อเขาถวายน้ำ พึงเอามือทั้งสองจับบาตรรับน้ำ ถ้ามีที่รับน้ำสำหรับเท พึงเทต่ำ ๆ ไม่ให้น้ำกระเซ็นเปียกภิกษุอื่นหรือเปียกสังฆาฏิ ฯ ล ฯ เมื่อกลับให้ภิกษุอ่อนพรรษากว่ากลับก่อน ด้วยอาการอันดีงามตามเสขียวัตถ์ที่เกี่ยวกับการเข้าบ้าน.

(๕) ปิณฑจาริกวัตร (วัตรของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต)

ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต เมื่อจะเข้าหมู่บ้าน พึงนั่งห่มให้เรียบร้อย และปฏิบัติตนขณะเข้าบ้าน (เหมือนภิกษุผู้เข้าไปฉันในบ้าน) ตามเสขียวัตถ์ เมื่อจะเข้าสู่ที่อยู่ พึงสังเกตทางเข้าออก ไม่พึงเข้าออกโดยรีบด่วน ไม่พึงยืนไกลเกินไปหรือใกล้เกินไป ไม่พึงยืนนานเกินไปหรือเร็วเกินไป พึงสังเกตว่า เขาใครจะถวายอาหารหรือไม่ ถ้าเขาแสดงอาการจะถวาย พึงยืนอยู่ เมื่อเขาถวายอาหาร (ใส่บาตร) พึงยกสังฆาฏิด้วยมือข้างซ้าย ส่งบาตรออกด้วยมือข้างขวา จับบาตรด้วยมือทั้งสองรับอาหาร. ไม่พึงมองหน้าของผู้ถวายอาหาร พึงสังเกตดูว่า เขาทำอาการจะถวายแกงหรือไม่ ถ้าเขาแสดงอาการ พึงยืน (รอ) อยู่ เมื่อเขาถวายเสร็จแล้ว พึงปิดบาตรด้วยสังฆาฏิ กลับไปด้วยดี ไม่รีบด่วน. (ต่อจากนั้นทรงแสดงเสขียวัตถ์เนื่องในการเข้าบ้านทุกข้อที่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตจะพึงปฏิบัติ) เมื่อเสร็จการบิณฑบาตแล้ว รูปใดกลับก่อน พึงปูลาด (ที่นั้ง) ตั้งน้ำล้างเท้า ตั้งรองเท้า กระเบื้องเช็ดเท้าไว้ พึงล้างภาชนะใส่เศษอาหารตั้งไว้ พึงตั้งน้ำดื่ม น้ำใช้ ผู้ใดกลับจากบิณฑบาตในภายหลัง ถ้ามีของฉันเหลือ ถ้าปรารถนาก็พึงฉัน ถ้าไม่ปรารถนาก็พึงเททิ้งเสียในที่ไม่มีของเขี้ยวสด หรือเทลงในน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์ พึงเก็บภาชนะ เก็บน้ำล้างเท้า ตั้งรองเท้า กระเบื้องเช็ดเท้า ล้างภาชนะใส่เศษอาหารเก็บไว้ เก็บน้ำดื่ม น้ำใช้ กวาดโรงฉัน ผู้ใดเห็นหมอน้ำดื่ม น้ำใช้ หมอน้ำชำระล้างเปลา พึงตักน้ำใส่ ถ้าไม่สามารถ ก็พึงเรียกภิกษุรูปที่ ๒ มา ด้วยใช้มือแสดงให้ทราบว่าควรตักน้ำใส่ ไม่พึงเปล่งวาจาในเรื่องนั้น.

(๖) อารัญญกวัตร (วัตรของภิกษุผู้อยู่ป่า)

ภิกษุผู้อยู่ป่า พึงลุกขึ้นแต่เช้า เอาบาตรใส่ถุงแล้วคล้องบ่า เอาจีวรพาดที่คอ ใส่รองเท้า เก็บเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้และดินเผา ปิดประตูหน้าต่างแล้วลงจากที่อยู่อาศัย (เสนาสนะ) เมื่อจะเข้าบ้าน พึงถอดรองเท้า

เคาะในที่ต่ำ ใส่ไว้ในถุงแล้วคล้องบ่า นุ่งให้เรียบร้อย คาดประคดเอว ซ้อนผ้า (จีวรกับสังฆาฏิ) แล้วห่มผ้า ซ้อนนั้น ดัดลูกตุ้ม ล้างบาตรแล้วถือเข้าไปด้วยดี ไม่รีบด่วน (ต่อจากนั้นพึงปฏิบัติตามเสขยวัตรเนื่องในการ เข้าบ้านทุกข้อ) เมื่อเสร็จจากการรับภัณฑาตออกจากบ้านแล้ว ใส่บาตรไว้ในถุงคล้องบ่า ม้วนจีวรวางไว้บน ศีรษะ ใส่รองเท้าเดินไป. ภิกษุอยู่ป่าพึงตั้งน้ำดื่ม น้ำใช้ และจุดไฟไว้ วางไม้สัไฟไว้ ตั้งไม้เท้าไว้ เรียนรู้ นักษัตริบท (ทางเดินของดาวฤกษ์) ทั้งหมด หรือบางส่วน และพึงเป็นผู้ฉลาดในทิศ.

(๗) เสนาสนวัตร (วัตรเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย)

(แปลไว้แล้ว หน้า ๑๐๖ หมายเลข ๑๗๐).

(๘) ชันตามรวัตร (วัตรในเรือนไฟ)

ภิกษุเข้าไปในเรือนไฟก่อน ถ้ามูลเก่ามีมาก ก็พึงนำไปทิ้งเสีย. ถ้าเรือนไฟรกก็พึงกวาด. ถ้าชาน ภายนอกกรก หรือบริเวณรก หรือซุ้มรก หรือโรงแห่งเรือนไฟ (โรงโถงที่มีเรือนไฟตั้งอยู่) รก ก็พึงกวาด พึ่งนำผง (สำหรับถูตัว) ไปไว้ให้พร้อม ทำดินเหนียวให้เปียก รดน้ำลงในรางน้ำเมื่อเข้าสู่เรือนไฟ พึ่งเอา ดินเหนียวทาหน้า ปิดด้านหน้าด้านหลัง (คงหมายถึงปิดเรือนไฟ) แล้วพึงเข้าไป. ไม่พึงนั่งเบียดเสียด ภิกษุผู้เป็นเถระ ไม่พึงนั่งกันที่ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่า ถ้าสามารถก็พึงอุทลึงให้ภิกษุผู้เป็นเถระ. เมื่อจะออกจาก เรือนไฟ พึ่งนำตั้งประจำเรือนไฟออกด้วย พึ่งปิดด้านหน้าด้านหลังแล้วออกจากเรือนไฟ. ถ้าสามารถก็พึง อุทลึงให้ภิกษุผู้เป็นเถระ แม้ในน้ำ ไม่พึงอาบน้ำเบื้องหน้าภิกษุผู้เป็นเถระ ไม่พึงอาบน้ำในกระแสน้ำด้านเหนือ พระเถระ เมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วจะขึ้น ก็พึงให้ทางแก่ภิกษุทั้งหลายผู้กำลังขึ้น (จากน้ำ). ส่วนภิกษุผู้ออกจาก เรือนไฟทีหลัง ถ้าเรือนไฟสิ้น พึ่งล้างเสีย พึ่งล้างรางใสดินเหนียวแล้วเก็บตั้งประจำเรือนไฟเสีย ดับไฟ ปิดประตูแล้วออกไป. (แสดงว่าเมื่อเข้าไปอบในเรือนไฟให้เหงื่อออกแล้วก็ลงอาบน้ำในที่ใกล้ ๆ กันนั่นเอง).

(๙) วัจจกฐีวัตร (วัตรเกี่ยวกับส้วม)

ก่อนที่จะทรงบัญญัติข้อปฏิบัติเกี่ยวกับวัจจกฐี ทรงบัญญัติให้ภิกษุผู้ถ่ายอุจจาระเสร็จแล้วใช้น้ำชำระ ถ้าไม่ชำระ ต้องอาบัติทุกกฏ และทรงอนุญาตให้เข้าสู่วัจจกฐีตามลำดับที่ไปก่อนหลัง (ไม่ต้องคอยตามลำดับ พรรษา ซึ่งภิกษุผู้มีพรรษาย่อนกว่าเถิดร่อน) และทรงปรารภความไม่เรียบร้อยในการเข้า การใช้วัจจกฐี ของภิกษุเบญจวัคคีย์ จึงทรงบัญญัติข้อปฏิบัติเกี่ยวกับวัจจกฐี ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ไปสู่วัจจกฐี พึงยืนอยู่ข้างนอก ทำเสียงกระแอม ถ้ามีภิกษุอยู่ข้างใน พึงกระแอมรับ จึง พาดจีวรไว้ที่ห้วงสำหรับแขวนหรือราวสำหรับพาด พึ่งเข้าไปด้วยดี ไม่รีบด่วน ไม่พึงเลิกผ้าเข้าไป ต่อเมื่อยืน บนเชิงรองเหยียบแล้วจึงเลิกผ้า, ไม่พึงเบ่งถ่าย, ไม่พึงเคี้ยวไม้สีฟันขณะถ่าย, ไม่พึงถ่ายนอกหลุมอุจจาระ นอกรางบัสสวาระ ไม่พึงบ้วนน้ำลายลงในรางบัสสวาระ ไม่พึงใช้ไม้ชำระที่หยาบ (คมแข็ง) ไม่พึงทิ้งไม้ชำระ ลงในหลุมถ่าย เมื่อยืนบนเชิงรองเหยียบแล้ว พึงปกปิด (ดึงผ้าถุงลงไปปกปิด) ไม่พึงออกโดยรีบร้อน ไม่พึงเลิกผ้าออกมา (เมื่อจะชำระ) ยืนอยู่บนเชิงรองเหยียบสำหรับชำระแล้วจึงเลิกผ้า ไม่พึงชำระให้มีเสียงดัง

ไม่พึงเหลือน้ำไว้ในขันชำระ เมื่อยืนบนเชียงสำหรับเหยียบแล้ว พึงปกปิด. (แสดงว่าที่ถ่ายกับที่ชำระอยู่แยกกัน แต่ใกล้กัน). ถ้าวัจจกฏีเปื้อน พึงล้างเสีย ถ้าที่ทิ้งไม้ชำระเต็ม พึงนำไม้ชำระไปเททิ้ง. ถ้าวัจจกฏีรก พึงมัดกวาด ถ้าชานภายนอก, บริเวณ, ชุ่ม รก ก็พึงมัดกวาด ถ้าน้ำในหม้อชำระไม่มี ก็พึงตักน้ำใส่.

(๑๐) อุปัชฌายวัตร (วัตรเกี่ยวกับอุปัชฌายะ)

สัทธิวิหาริก (ผู้ที่อุปัชฌายะบวชให้) พึงลุกขึ้นแต่เช้า ถอดรองเท้า ทำผ้าห่มเจวียงบ่า ถวายไม้สัพนํ้าล้างหน้า ปูอาสนะ ถ้ามียาวยาคู พึงล้างภาชนะแล้วน้อมช้ายาคูเข้าไปถวาย แล้วถวายน้ำ รับภาชนะมาล้างเก็บ เมื่ออุปัชฌายะลุกขึ้นให้ยกอาสนะขึ้น ถ้าสถานที่รก พึงมัดกวาด ถ้าอุปัชฌายะใครจะเข้าสู่หมู่บ้าน พึงถวายผ้าห่ม รับผ้าที่ทอนผลัด ถวายประคตเอว เอาผ้า (จีวรกับสังฆาฏิ) ซ้อนกันแล้วถวาย ล้างบาตร แล้วถวายทั้งที่มีน้ำ ถ้าอุปัชฌายะต้องการพระไปด้วย พึงนุ่งให้เรียบร้อย ซ้อนผ้า ห่มผ้าซ้อนติดรัดคุมตามท่านไป. ไม่พึงเดินไกลหรือใกล้เกินไป. พึงรับอาหารแต่พอเหมาะแก่บาตร. เมื่ออุปัชฌายะกำลังพูด ไม่พึงพูดซ้อน. นอกจากนั้นยังมีข้อปฏิบัติอีกมากมาย ซึ่งพอจะยกกล่าวได้คือ :- ห่วงความศึกษาในท่าน, ขวนขวายป้องกัน หรือระงับความเสื่อมเสียอันจักมี หรือได้มีแล้วแก่ท่าน เช่น ระงับความกระสัน, ความเบื่อง่าย ช่วยปลดเปลื้องความเห็นผิดของท่าน ขวนขวายเพื่อให้สงฆ์ตบโศภะที่จะลงแก่ท่าน หรือเพื่อสอนเบาลงมา, รักษาน้ำใจท่าน ไม่คบคนนอกให้เป็นเหตุแห่งใจ เช่น จะรับจะให้ เป็นต้น กับคนเช่นนั้น บอกท่านก่อน ไม่ทำตามลำพัง, ไม่เที่ยวเตร่ตามลำพัง จะไปข้างไหนลาท่านก่อน, เมื่อท่านอาพาธ เอาใจใส่พยาบาล ไม่ไปข้างไหนเสีย จนกว่าท่านจะหายเจ็บหรือถึงมรณภาพ.

(๑๑) สัทธิวิหาริกวัตร (ข้อปฏิบัติต่อสัทธิวิหาริก)

ภิกษุผู้เป็นอุปัชฌายะ (ผู้บวชให้) พึงปฏิบัติชอบในสัทธิวิหาริก (ผู้ที่ตนบวชให้) ดังต่อไปนี้ :- เอาธุระในการศึกษาของสัทธิวิหาริก, สงเคราะห์ด้วยบาตรจีวร และบริวารอย่างอื่น ถ้าของตนไม่มีก็ชวนช่วยหาให้, ขวนขวายป้องกัน หรือระงับความเสื่อมเสียอันจักมี หรือได้มีแล้วแก่สัทธิวิหาริก (เช่นเดียวกับข้อปฏิบัติต่ออุปัชฌายะ), เมื่อสัทธิวิหาริกอาพาธ เอาใจใส่พยาบาล.

(๑๒) อาจารย์วัตร (ข้อปฏิบัติต่ออาจารย์)

(๑๓) อันเตวาสิกวัตร (ข้อปฏิบัติต่ออันเตวาสิก)

ทั้งสองอย่างนี้เหมือนกับข้อปฏิบัติ ระหว่าง
อุปัชฌายะกับสัทธิวิหาริก.

๕. ปาฏิโมกขรูปนชั้นธกะ (หมวดว่าด้วยการงดสวดปาฏิโมกข์)

ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ วันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทที่นางวิสาขาสร้างถวาย ในบุพพาราม พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ จนกระทั่งดึกล่วงปฐมยามแห่งราตรี พระอานนท์จึงกราบทูลขอให้ทรงแสดงปาฏิโมกข์ แต่พระผู้มีพระภาคก็ทรงนิ่ง. เมื่อมัชฌิมยามแห่งราตรียล่วงไป พระอานนท์ก็กราบทูลเตือนเป็นครั้ง

ที่ ๒ แต่ก็ทรงนั่งนิ่ง ครั้นปัจฉิมยามแห่งราตรีล่วงแล้ว อรุณกำลังจะขึ้น พระอานนท์ก็กราบทูลเตือนอีก เป็นครั้งที่ ๓ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสตอบว่า บริษัท (ผู้ที่ประชุมกันอยู่) ไม่บริสุทธฺิ พระโมคคัลลานะพิจารณา ก็รู้ว่ามิมีภิกษุที่ขาดจากความเป็นภิกษุ แต่บัญญัติตนว่าเป็นภิกษุ นั่งบ่นอยู่ในบริษัทนั้น จึงพูดกับภิกษุนั้น ให้ออกไป แม้พูดถึง ๓ ครั้ง ภิกษุนั้นก็ยังนั่งนิ่ง ท่านจึงจับแขนพาออกไปนอกชุ้มประตู แล้วลงกลอนข้างใน เสีย. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงความอัศจรรย์ ๘ ประการของมหาสมุทร เปรียบด้วยพระธรรมวินัยของ พระองค์ และมีที่เกี่ยวกับเหตุการณ์น้อยอยู่ข้อหนึ่ง คือมหาสมุทรย่อมขัดขวางศพให้ขึ้นสู่ฝั่งหมด เปรียบเหมือน การที่สงฆ์ไม่ยอมคบหากับผู้ประพฤติดี และยกเสียจากหมู่.

ต่อจากนั้นไม่ทรงแสดงปาฏิโมกข์อีก

เนื่องจากเหตุการณ์นั้น จึงตรัสว่า ต่อไปจะไม่ทรงแสดงปาฏิโมกข์อีก ทรงมอบให้สงฆ์ทำอุโบสถ สวดปาฏิโมกข์ ทรงอ้างเหตุผลว่า พระตถาคตไม่แสดงปาฏิโมกข์ในบริษัทที่ไม่บริสุทธฺิ แล้วทรงบัญญัติพระ วินัย ห้ามภิกษุที่ยังมีอาบัติติดตัวอยู่ฟังปาฏิโมกข์ ถ้าขึ้นฟัง ต้องอาบัติทุกกฏ. ทรงอนุญาตให้งดสวดปาฏิโมกข์ เพราะเหตุที่มีภิกษุยังมีอาบัติฟังปาฏิโมกข์ได้. พร้อมทั้งทรงแสดงวิธีสวดประกาศระับการสวดปาฏิโมกข์ด้วย. แต่ก็ทรงห้ามมิให้งดสวดปาฏิโมกข์แก่ภิกษุผู้บริสุทธฺิไม่มีอาบัติ โดยไม่มีเหตุผล แล้วทรงแสดงการระับการ สวดปาฏิโมกข์ที่ไม่เป็นธรรม และที่เป็นธรรมหลายประการ รวมทั้งอันตรายหรือเหตุที่ทรงอนุญาตให้หยุดสวด ปาฏิโมกข์ได้ ๑๐ ประการ คือ ๑. พระราชาเสด็จมา, ๒. โจรปล้น, ๓. ไฟไหม้, ๔. น้ำท่วม, ๕. คนมามาก (เลิกสวดเพื่อทราบเรื่องหรือเพื่อต้อนรับ), ๖. อมนุษย์เบียดเบียน, ๗. สัตว์ร้าย เช่น เสือเข้ามา, ๘. งูร้ายเลื้อย เข้ามา, ๙. ภิกษุเกิดอาพาธอันจะถึงแก่ชีวิต, ๑๐. มีอันตรายแก่พรหมจรรย์.

การโจทฟ้อง

ทรงตอบคำถามของพระอุบาลีเกี่ยวกับการโจทฟ้อง (ภิกษุผู้ไม่สมควรจะฟังปาฏิโมกข์) เริ่มตั้งแต่ การตัดสินใจนำตนเข้าไปเกี่ยวข้อง เพื่อธรรม เพื่อวินัย และการโจทฟ้องกันเป็นธรรมและไม่เป็นธรรม ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ หลายประการ.

๖. ภิกษุนี้บัณฑิต (หมวดว่าด้วยนางภิกษุณี)

(เรื่องต้นคือประวัติความเป็นมาของนางภิกษุณี ได้แปลไว้แล้ว หน้า ๗๗) พระนางมหาปชาบดี โคตมิ (ผู้เป็นพระน้านาง และพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้า) ทูลขอบวชในพระพุทธศาสนา. ในชั้นแรก พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธ แต่ในที่สุดทรงอนุญาต โดยทรงวางเงื่อนไขไว้ถึง ๘ ประการ ที่เรียกว่าครุธรรม ซึ่งพระนางมหาปชาบดี โคตมิ ก็ทรงยอมรับ พระอานนท์จึงนำความไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค. พระองค์ ตรัสว่า การที่มีสตรีมาบวชในพระพุทธศาสนา จะทำให้พระธรรมวินัยตั้งอยู่ไม่ได้นานเท่าที่ควร. (แต่การทรง วางเงื่อนไขมิให้สตรีบวชได้ง่าย ๆ ก็ได้ผล คือภายหลังพุทธปรินิพพานแล้วไม่นานนัก ก็หมดเชื้อสายของ นางภิกษุณี).

ทรงอนุญาตการบวชภิกษุณี

ทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายบวชให้นางภิกษุณี (และในภายหลังทรงอนุญาตให้ภิกษุณีบวชในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือบวชในภิกษุณีสงฆ์ก่อน แล้วจึงบวชในภิกษุสงฆ์ เมื่อมีเหตุเกิดขึ้น มีนักเลงคอยดักประทุษร้าย นางภิกษุณีที่บวชในภิกษุณีสงฆ์แล้ว จะเดินทางมาบวชในฝ่ายภิกษุสงฆ์ จึงทรงอนุญาตให้บวชโดยทุตได้ คือเมื่อบวชในภิกษุณีสงฆ์เสร็จ ให้นางภิกษุณีผู้ฉลาดรูปหนึ่งเข้าไปหาภิกษุสงฆ์สวดขออนุโมทิตสงฆ์ เพื่อให้อุปสมบทแก่นางภิกษุณีที่มาไม่ได้ รวม ๓ ครั้ง แล้วให้ภิกษุผู้ฉลาดสามารถสวดประกาศการอุปสมบท ในที่ประชุมสงฆ์ด้วยญัตติจตุตถกรรม คือเสนอญัตติ ๑ ครั้ง สวดประกาศ ๓ ครั้ง). อนึ่ง ทรงชี้แจงด้วยว่า พระนางมหาปชาบดี โคตมี เป็นอันบวชแล้วดี ด้วยการรับครุธรรม ๘ ประการ.

การศึกษาศึกษาบท

ทรงอนุญาตให้นางภิกษุณีศึกษาในสิกขาบทที่เป็นสาธารณะ คือใช้ได้ด้วยกันระหว่างภิกษุกับนางภิกษุณี. ส่วนสิกขาบทที่เป็นอสาธารณะ คือบัญญัติไว้เฉพาะแก่ภิกษุณี ก็ทรงอนุญาตให้ศึกษา.

ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๔ ประการ

ทรงแสดงลักษณะตัตสันธรรมวินัย ๘ ประการ คือ ๑. ถ้าเป็นไปเพื่อความกำหนดยินดี มิใช่เพื่อปราศจากความกำหนดยินดี ๒. เป็นไปเพื่อผูกมัดไว้ในภพ มิใช่คลายการผูกมัด ๓. เป็นไปเพื่อสะสมกิเลส มิใช่เพื่อรื้อถอนกิเลส ๔. เป็นไปเพื่อความปรารถนาใหญ่ มิใช่เพื่อความปรารถนาละเอียด ๕. เป็นไปเพื่อไฉนยินดีด้วยของของตน มิใช่เพื่อยินดีด้วยของของผู้อื่น (สันโดษ) ๖. เป็นไปเพื่อคลุกคลีด้วยหมู่ มิใช่เพื่อสัจจากหมู่ ๗. เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน มิใช่เพื่อปรารภความเพียร ๘. เป็นไปเพื่อเลี้ยงยาก มิใช่เพื่อเลี้ยงง่าย พึงทราบว่ธรรมเหล่านั้นมิใช่ธรรมมิใช่วินัย มิใช่สัตตสุตสาสนา ถ้าตรงกันข้ามจึงเป็นธรรมวินัย เป็นสัตตสุตสาสนา.

เรื่องเกี่ยวกับปาฏิโมกข์และสังฆกรรม

ครั้งแรกทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายสวดปาฏิโมกข์ให้นางภิกษุณีฟัง ต่อมาทรงห้ามและให้นางภิกษุณีสวดเอง โดยให้ภิกษุทั้งหลายสอนให้ ครั้งแรกทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายรับการแสดงอาบัติของนางภิกษุณีได้ ภายหลังทรงห้าม และให้นางภิกษุณีรับการแสดงอาบัติของนางภิกษุณีด้วยกัน โดยให้ภิกษุทั้งหลายสอนวิธีการให้ ครั้งแรกทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายทำกรรมแก่นางภิกษุณีได้ (สวดประกาศสงโฆ) ภายหลังทรงห้าม และให้นางภิกษุณีทำกรรมแก่นางภิกษุณีด้วยกัน โดยให้ภิกษุทั้งหลายสอนวิธีการให้ ทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายระงับอธิกรณ์ของนางภิกษุณีได้ แต่เกี่ยวกับการทำกรรม ทรงอนุญาตให้ภิกษุยกกรรมยกอาบัติของนางภิกษุณีได้ แล้วให้มอบให้นางภิกษุณีด้วยกันทำกรรมและรับการแสดงอาบัติต่อไป และทรงอนุญาตให้ภิกษุสอนวินัยแก่นางภิกษุณีได้.

การลงโทษภิกษุด้วยการไม่ให้

ภิกษุฉัพพัคคีย์เอาน้ำโคลนรดนางภิกษุณีบ้าง แสดงอาการต่าง ๆ ที่ไม่ดีไม่งาม เพื่อจะให้นางภิกษุณีกำหนดในตน ทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่ผู้ทำเช่นนั้น และให้ลงโทษ (ทัณฑกรรม) แก่ภิกษุนั้น โดยให้ภิกษุณีสงฆ์นัดกันไม่ให้ภิกษุนั้น.

การลงโทษนางภิกษุณี

นางภิกษุณีฉัพพัคคีย์ (พวก ๖) ประพฤติไม่ดีไม่งามเพื่อให้ภิกษูกำหนดในตน ทรงปรับอาบัติทุกกฎ และอนุญาตให้ลงโทษนางภิกษุณีนั้นโดยให้กบบริเวณ และถ้ายังไม่ละเลิกก็ให้งดให้อาวาต. นางภิกษุณีที่ถูกงดอาวาตจะทำอุโบสถร่วมกับภิกษุอื่น ๆ ไม่ได้ จนกว่าอิทธิกรรมจะสงบ.

การให้อาวาตนางภิกษุณี

ภิกษุผู้ให้อาวาตนางภิกษุณี จะงดเสียแล้วเที่ยวจาริกไปก็ตาม งดอาวาตเพราะเขลาทำตาม งดอาวาตโดยไม่มีเหตุผลสมควรก็ตาม งดอาวาตแล้วไม่วินิจัย (คือเมื่อลงโทษงดอาวาต ก็จะต้องมีการตัดสินให้เห็นผิด) ก็ตาม ต้องอาบัติทุกกฎ. ครั้งแรกทรงอนุญาตให้นางภิกษุณีไปฟังอาวาตของภิกษุ ภายหลังทรงอนุญาตให้สมมติ คือแต่งตั้งภิกษุรูปใดรูปหนึ่งให้ไปสอนนางภิกษุณี เป็นต้น รวมทั้งระเบียบเล็ก ๆ น้อย ๆ ในการให้อาวาต.

ข้อห้ามเบ็ดเตล็ด

ต่อจากนั้นทรงบัญญัติพระวินัยเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับนางภิกษุณี เช่น ห้ามใช้ประคดเอวยาวเกินไป ให้รัดประคดรอบเดียว ห้ามใช้ผ้ารัดตัดซี่โครง (เพื่อรัดรูป ดังสตรีผู้เป็นศฤงคาร) นอกจากนั้นยังห้ามทำการแบบสตรีผู้ครองเรือนอีกหลายอย่าง เช่น ผัดหน้า เจิมหน้า ย้อมหน้า ตลอดจนห้ามมีทาส ทาสี กรรมกร หญิงชาย เป็นต้น ไว้รับใช้ และห้ามใช้จิวรีย้อมสีไม่ถูกต้องเช่นเดียวกับที่ห้ามสำหรับภิกษุ และห้ามใช้เสื้อใช้หมวก เป็นต้น. นางภิกษุณีถึงมรณภาพ ทรงบัญญัติให้เครื่องใช้ของเธอเป็นของภิกษุณีสงฆ์ ต่อจากนั้นมีข้อห้ามเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ รวมทั้งเรื่องการอุปสมบท การทำอุโบสถ และปวารณา.

๗. ปัญจสติกขันธกะ (หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป

ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑)

เล่าเรื่องพระผู้มีพระภาคนิพพานแล้ว ภิกษุทั้งหลายเสราโศก แต่มีภิกษุผู้บวชเมื่อแก่รูปหนึ่งชื่อ สุภัททะ กล่าวห้ามไม่ให้เสราโศก ควรจะดีใจว่า ต่อไปจะได้ไม่มีใครคอยห้ามทำนั่นทำนี่ อยากทำอะไรก็จะทำได้ พระมหากัสสปปรารภด้วยคำนั้น จึงเสนอให้ทำสังคายนา คือร้อยกรองหรือจัดระเบียบพระธรรมวินัย และเลือกพระอรหันต์ ๔๙๙ รูป (เว้นไว้ ๑ รูป สำหรับพระอานนท์ ซึ่งยังมีได้เป็นพระอรหันต์) แล้วเดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ สวดประกาศมิให้สงฆ์อื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับการสังคายนาอยู่ในกรุงราชคฤห์ และใช้เวลา ๑ เดือนแรกในการปฏิสังขรณ์สิ่งปรักหักพัง. รุ่งขึ้นจะมีการประชุม พระอานนท์ก็ได้บรรลอรหัตตผล.

การสังคายนาครั้งที่ ๑

พระมหากัสสปสวดขอให้สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งตัวท่านเองเป็นผู้ถามวินัย พระอุบาลีเป็นผู้ตอบวินัย เมื่อถามตอบเสร็จแล้ว จึงขอสมมติตัวท่านเองเป็นผู้ถามธรรมะ พระอานนท์เป็นผู้ตอบธรรมะ แล้วได้ถามตอบนิกาย ๕.

(หมายเหตุ : หลักฐานสัน ๑ นี้แสดงว่า คำว่า ธรรม นั้น รวมทั้งพระสูตรและอภิธรรม ตามที่ อรรถกถาอธิบายว่า อภิธรรมนั้นรวมอยู่ในขุททกนิกาย อันเป็นนิกายที่ ๕. ฝ่ายที่ด้านไม่เชื่อว่าอภิธรรมมีมา ในสมัยพระพุทธเจ้า แต่มาแต่งขึ้นภายหลัง ก็อ้างเหตุผลตอนนี บอกว่าเป็นหลักฐานที่แสดงว่าไม่มีการสังคายนา อภิธรรมเลย เพราะนิกาย ๕ เป็นเรื่องของพระสูตรล้วน ๆ).

การถอนสิกขาบทเล็กน้อย

ต่อจากนั้นพระอานนท์ได้เสนอให้ที่ประชุมทราบถึงพระพุทธานุญาตที่ให้สงฆ์ ถ้าปรารภณา ก็ถอน สิกขาบทเล็กน้อยเสียได้ ที่ประชุมไม่ตกลงกันได้ว่า แคว้นไหนเป็นสิกขาบทเล็กน้อย พระมหากัสสปจึงสวด เสนอญัตติให้สงฆ์งดถอนสิกขาบทเล็กน้อย เพื่อป้องกันมิให้มีผู้กล่าวได้ว่า สิกขาบทที่พระสมณโคดมทรงบัญญัติ นั้น อยู่ได้ตราบเท่าที่ยังมีศาสดาเท่านั้น จึงมีระยะเวลาเหมือนคว้นไฟ (ซึ่งจางหายไปง่าย). ในที่สุดเมื่อไม่มี ผู้ใดคัดค้าน ก็เป็นอันใช้อำนาจสงฆ์ห้ามถอนสิกขาบทเล็กน้อย.

พระอานนท์ถูกปรับอาบัติ

พระเถระทั้งหลายได้ปรับอาบัติทุกกฏแก่พระอานนท์หลายข้อ คือ ๑. ไม่ถามให้ทรงแสดงว่าสิกขาบท เล็กน้อยคืออะไรบ้าง ๒. เมื่อเย็บผ้าอาบน้ำฝนถวายพระผู้มีพระภาคได้เหยียบผ้านั้น ๓. ดอนที่นำสตรีเข้า ถวายบังคมพระศพ คนเหล่านั้นร้องไห้ น้ำตาเปื้อนพระสรีระของพระผู้มีพระภาค ๔. ไม่อาราธนาให้พระผู้มี- พระภาคทรงพระชนม์อยู่ ทั้งที่ทรงทำนิตโสภาสให้ปรากฏ ๕. ขวนขวายให้สตรีบวชในพระพุทธศาสนา. พระอานนท์มีข้อชี้แจงทุกข้อ แต่ยอมแสดงอาบัติด้วยศรัทธาในพระเถระเหล่านั้น.

พระปราณะไม่ค้ำ แต่ถือตามที่ฟังมาเอง

พระปราณะพร้อมด้วยภิกษุประมาณ ๕๐๐ ท่องเที่ยวไปในทักษิณาคิริ (ภูเขาแถบภาคใต้ของอินเดีย) พอสมควรแล้ว ก็เดินทางไปพัก ณ เวฬุวนาราม กรุงราชคฤห์ เมื่อเข้าไปหาพระเถระได้รับบอกเล่าว่า พระเถระทั้งหลายได้สังคายนาพระธรรมวินัยแล้ว และณะให้รับรองข้อที่สังคายนาแล้วนั้น. พระปราณะตอบว่า ธรรมและวินัยเป็นอันพระเถระทั้งหลายสังคายนาดีแล้ว แต่ข้าพเจ้าได้ฟังมา ได้รับมาในที่เฉพาะพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคอย่างไร ข้าพเจ้าจักทรงจำไว้อย่างนั้น. (เรื่องนี้เป็นจุดหนึ่งในประวัติศาสตร์ ที่แสดงว่า ความคิดเห็นไม่ตรงกันเริ่มมีบ้างแล้ว).

ลงพรหมทัณฑ์พระฉนนะ

พระอานนท์จึงแจ้งให้สงฆ์ทราบถึงพระพุทธดำรัสที่ให้ลงพรหมทัณฑ์ (การลงโทษแบบผู้ใหญ่ หรือ ผู้ดี) คือพระฉนนะอยากจะทำอะไรก็ปล่อยให้ทำตามชอบใจ ภิกษุทั้งหลายไม่ฟังว่ากล่าวตักเตือนสั่งสอน. สงฆ์ จึงมอบให้พระอานนท์เป็นผู้จัดการลงพรหมทัณฑ์ โดยให้นำภิกษุไปด้วยเป็นอันมากเดินทางไปกรุงโกสัมพี โดยทางเรือ ได้พบพระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนทรงเลื่อมใสในคำชี้แจงเรื่องการใช้ผ้าให้เป็นประโยชน์ แม้เมื่อ เก่าแล้วยังเอามาทำผ้าเช็ดเท้า ผ้าอุพัน และนำมาขายกับดินเหลวโบกขานภายนอกกุฏิ. ต่อจากนั้นพระ- อานนท์ก็เดินทางไปยังโฆสิตารามลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉนนะ ทำให้พระฉนนะเสียใจถึงสลบ และพยายาม บำเพ็ญเพียรจนได้บรรลุอรหัตตผล จึงมาขอให้ถอนพรหมทัณฑ์ แต่พระอานนท์ตอบว่า พรหมทัณฑ์เป็นอัน ระบุไปแล้ว ตั้งแต่พระฉนนะได้บรรลุอรหัตตผล.

๘. สัตตสติกขันธกะ (หมวดว่าด้วยพระอรหันต์ ๗๐๐ รูป)

ในการสังคายนาครั้งที่ ๒)

วัตถุ ๑๐ ประการ

เมื่อพุทธปรินิพพานล่วงแล้ว ๑๐๐ ปี ภิกษุพวกวัชชีบุตร ชาวเมืองไพศาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการ (ซึ่งผิดธรรมเนียม) ว่า เป็นของควรหรือถูกต้องตามธรรมเนียม คือ ๑. เก็บเกลือในเขาสัตว์ (เขนง) เอาไว้ฉันกับอาหารได้ (ความจริง ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะเมื่อเก็บไว้ค้างคืนแล้วนำมาปนกับอาหาร อาหารนั้นก็เหมือนค้างคืนด้วย). ๒. ตะวันขายไปแล้ว ๒ นิ้ว ฉันอาหารได้ (ความจริง ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฉันอาหารในเวลาวิกาล คือเที่ยงแล้วไป) ๓. ภิกษุฉันอาหารในที่นิมนต์จนบอกพอ ไม่รับอาหารที่เขาเพิ่มเติมแล้ว คิดว่าจะเข้าบ้าน ฉันอาหารที่ไม่เป็นเดนได้ (ความจริงไม่ได้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดูหน้า ๑๖๕) ๔. ภิกษุอยู่ในสีมาเดียวกัน ทำอุโบสถแยกกันได้ (ความจริงไม่ได้ ต้องอาบัติทุกกฏ) ๕. สงฆ์ยังมาประชุมไม่พร้อมกัน แต่ครบจำนวนพอจะทำการได้ ก็ควรทำไปก่อนได้ แล้วขออณุมติหรือความเห็นชอบจากภิกษุผู้มาทีหลัง (ความจริงไม่ควร) ๖. เรื่องที่อุปัชฌายะอาจารย์เคยประพฤติมาแล้วใช้ได้ (ความจริงถ้าถูกก็ใช้ได้ ถ้าผิดก็ใช้ไม่ได้) ๗. นมสดที่เปรี้ยว แต่ยังไม่เป็นนมส้ม ภิกษุฉันในที่นิมนต์ จนบอกไม่รับอาหารที่เขาถวายเพิ่มให้แล้ว คงดื่มมนั้นได้ (ความจริงไม่ได้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะยังไม่เข้าลักษณะเภสัช ๕) ๘. น้ำเมาอย่างอ่อน ที่มีรสเมาเจืออยู่น้อย ไม่ถึงกับจะทำให้เมา ควรดื่มได้ (ความจริงไม่ควร) ๙. ผ้าปูนั่งที่ไม่มีชาย ควรใช้ได้ (ความจริงไม่ควร) ๑๐. ทองเงิน ควรรับได้ (ความจริงไม่ควร ถ้ารับ ต้องอาบัติปาจิตตีย์).

พระยสะ กากัณฏกบุตร คัดค้าน

ภิกษุพวกวัชชีบุตรเอาดาบใส่น้ำ เทียวเรียไรเงินพวกอุบาสกที่มาในวันอุโบสถ เพื่อเป็นค่าบริวารของพระสงฆ์. พระยสะ กากัณฏกบุตร (ซึ่งเป็นพระมาจากที่อื่น) กล่าวห้ามอุบาสกเหล่านั้นว่าไม่ควรให้ แต่เพราะไม่รู้วินัย เขาจึงให้ไปตามที่เคยให้มา. ตกกลางคืนภิกษุเหล่านั้นแบ่งเงินกันแล้วเฉลี่ยมาให้ พระยสะ กากัณฏกบุตร ท่านปฏิเสธ ก็โกรธเคือง หาวว่าท่านด่าอุบาสกเหล่านั้น จึงประชุมกันลงปฏิสารณียกรรม (ให้ไปขอขมาชาวบ้าน). พระยสะ กากัณฏกบุตร จึงอ้างวินัยว่า จะต้องมีการเป็นทูตไปด้วย ๑ รูป. เมื่อภิกษุวัชชีบุตรสวดประกาศแต่งตั้งภิกษุรูปหนึ่งมอบให้ไปด้วยแล้ว พระยสะก็เข้าไปหาอุบาสกเหล่านั้น ชี้แจงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้หลายแห่ง ห้ามรับทองเงิน. อุบาสกเหล่านั้น ได้ทราบข้อวินัยก็เลื่อมใสพระยสะ และกล่าวประณามภิกษุวัชชีบุตร. เมื่อกลับจากที่นั้น ภิกษุที่เป็นทูตร่วมไปด้วยก็แจ้งให้ภิกษุวัชชีบุตรทราบ ต่างพากันโกรธเคืองพระยสะ อ้างว่า การที่พระยสะไปพูดกับคนเหล่านั้นเป็นการไปแจ้งความแก่คุรุหัตถ์ โดยมีได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ จึงควรลงอุกเขปนียกรรม (ยกเสียจากหมู่ ไม่ให้ใครคบด้วย).

การสังคายนาครั้งที่ ๒

พระยสะ กากัณฏกบุตร จึงหนีไป ชวนพระเถระที่เห็นแก่ธรรมเนียมหลายรูป ซึ่งเป็นประมุขสงฆ์อยู่ในที่ต่าง ๆ เช่น พระสัพพกามี, พระสาฬหะ, พระอุชชโสภิตะ (บางแห่งว่า ขุชชโสภิตะ), พระวาสภะคามิกะ ๔ รูปนี้ เป็นผู้แทนคณะสงฆ์ฝ่ายตะวันออก พระเวตตะ, พระสัมมุตตะ สาณวาสี, พระยสะ กากัณฏกบุตร, พระสมณะ ๔ รูปนี้เป็นผู้แทนคณะสงฆ์ฝ่ายตะวันตก (ชาวเมืองปาฐา) รวมทั้งพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นอันมาก

ถึง ๗๐๐ รูป ประชุมกัน ณ วาฬการาม โดยมีพระอชิตะผู้มีพรรษา ๑๐ เป็นผู้ปูลาสนะ วินิจฉัยวัตถุ ๑๐ ประการ แสดงที่มาที่ทรงห้ามไว้ ปรับอาบัติไว้อย่างชัดเจน ซึ่งขาดด้วยมติของสงฆ์ ให้วัตถุ ๑๐ นั้นผิด ธรรมผิดวินัย มิใช่สัตตสุตสนา.

(ประวัติการทำสังคายนาทั้งสองคราว คือครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ นี้ มีมาในพระไตรปิฎกด้วย เห็นได้ว่าเป็นการเพิ่มไว้เมื่อสังคายนาครั้งที่ ๓ เพื่อให้เป็นหลักฐานความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย).

เล่มที่ ๔ ชื่อปริวาร (เป็นวินัยปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๘ นี้ เป็นเล่มสุดท้ายของวินัยปิฎก และมีข้อความที่พึงนำมาย่อไว้เพียงเล็กน้อย เพราะข้อความในเล่มนี้เป็นการย้อนไปกล่าวถึงพระไตรปิฎก ตั้งแต่เล่มที่ ๑ ถึงเล่มที่ ๗ ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง เป็นแต่การย้อนกล่าวในครั้งนี้ เท่ากับประมวลความสำคัญที่นำรู้ต่าง ๆ มากล่าวไว้ มีหัวข้อใหญ่ ๆ อยู่ ๒๑ ข้อด้วยกัน คือ :-

๑. มหาวิภังค์โสฬสมหาวาร เป็นการย้อนกล่าวถึงศีลของภิกษุ ๒๒๗ ข้อ ทีละข้อ อันปรากฏในวินัยปิฎก เล่มที่ ๑ และ ๒ ซึ่งมีชื่อว่ามหาวิภังค์ โดยตั้งประเด็นไว้ ๒ ส่วน ส่วนละ ๘ ประเด็น รวมเป็น ๑๖ ประเด็น (โสฬสมหาวาร). ส่วนแรกกับส่วนหลัง ความจริงก็พ้องกันทั้งแปดประเด็น เป็นแต่ว่าส่วนแรกพิจารณาถึงการทำผิดโดยตรง ส่วนหลังพิจารณาถึงผลอันเนื่องมาจากเหตุ คือการทำความผิด หรือกล่าวตามศัพท์ที่ปรากฏก็คือ ส่วนหลังพิจารณาถึงปัจจัย คือการทำความผิดนั้น ๆ เป็นปัจจัยหรือเป็นเหตุให้เกิดอะไรขึ้น. ประเด็น ๘ ประเด็นซึ่งมีอยู่ใน ๒ ส่วนนั้น คือ ๑. กัตถบัญญัติวาร ประเด็นที่ว่า บัญญัติไว้ ณ ที่ไหน หมายถึงสถานที่ ซึ่งทรงบัญญัติสิกขาบท รวมทั้งบุคคลผู้เป็นต้นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท, เรื่องราวที่เกิดขึ้น เป็นต้น ๒. กตาปัตติวาร ประเด็นที่ว่า เมื่อทำความผิดนั้น ๆ ลงไปแล้ว จะต้องอาบัติอะไรบ้าง เช่น ภิกษุลักทรัพย์ในกรณีเช่นไร ต้องอาบัติปาราชิก อาบัติอุลลัจจัยและอาบัติทุกกฏ ๓. วิปตติวาร ประเด็นที่ว่า การทำความผิดนั้น ๆ จะเป็นศีลวิบัติ ความบกพร่องทางศีล หรืออาจารวิบัติ ความบกพร่องทางความประพฤติ เป็นต้น ๔. สังคหิตวาร ประเด็นที่ว่า การทำความผิดนั้น ๆ สงเคราะห์หรือจัดเข้ากับกองอาบัติอะไร ๕. สมุฏฐานวาร ประเด็นที่ว่า การทำความผิดนั้นเกิดขึ้น หรือมีสมุฏฐานทางกาย, วาจา, หรือใจ ๖. อธิกรณวาร ประเด็นที่ว่า การทำความผิดนั้น ๆ เป็นอธิกรณ์ประเภทไหน ใน ๔ ประเภท ๗. สมถวาร ประเด็นที่ว่า การทำความผิดที่เป็นอธิกรณ์นั้น ๆ จะระงับด้วยวิธีระงับ ๗ อย่าง ข้อไหนบ้าง ๘. สมุจจยวาร ประเด็นที่ว่า การทำความผิดนั้น ๆ เมื่อรวมกล่าว ตั้งแต่ประเด็นที่ ๑ ถึง ๗ จะได้ความว่าอย่างไรบ้าง คือกล่าวซ้ำ ๗ ข้อแรกอีกครั้งหนึ่ง. ในส่วนที่ ๒ อีก ๘ ประเด็น ก็ทำนองเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนหลักการเล็กน้อยว่า เพราะปัจจัยแห่งการทำความผิดนั้นจะมีผลเป็นอย่างไรบ้าง.

๒. ภิกขุณีวิภังค์โสฬสมหาวาร เป็นการย้อนกล่าวถึงศีลของนางภิกษุณีแต่ละข้อ อันปรากฏในวินัยปิฎก เล่มที่ ๓ ซึ่งมีชื่อว่าภิกขุณีวิภังค์ โดยตั้งประเด็นไว้เป็น ๒ ส่วน ส่วนละ ๘ ประเด็น เช่นเดียวกับของภิกษุ.

๓. **สมุฏฐานสี่สังเขป** เป็นการรวบรวมสิกขาบททั้งหมดมากล่าวเฉพาะเรื่องสมุฏฐาน คือ ทางกาย, ทางวาจา, หรือทางจิต โดยจัดเป็นหมวดหมู่ว่า พวกใดบ้างเกิดจากสมุฏฐาน ๑ หรือสมุฏฐาน ๒ หรือสมุฏฐาน ๓ หรือสมุฏฐานผสมอื่น ๆ ใน ๓ ข้อนั้น.

๔. **กติปุจฉาวาร** เป็นการตั้งคำถามว่า เรื่องนั้น ๆ มีเท่าไร เช่น อาบัติมีเท่าไร แล้วตอบเป็น ประเด็น ๆ ไป เป็นต้น.

๕. **วิสติวาร** (แปลตามศัพท์ว่า ๒๐ วาระ ถอดความว่า ตั้งประเด็นในการวินิจฉัยไว้ ๒๐ ประเด็น) เป็นการตั้งคำถาม แล้วตอบในเรื่องเกี่ยวกับอาบัติ, ที่เกิดแห่งอาบัติ, อธิกรณ์, วิธีระงับอธิกรณ์ เป็นต้น รวม ๒๐ ประเด็น.

๖. **ขันธกัจจาย** คำถาม คำตอบ เกี่ยวกับขันธกะ คือหมวดต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔ ถึงเล่มที่ ๗ คือทั้งมหาวคค์และจุลลวคค์ รวมทั้งสิ้น ๒๒ หมวด หรือ ๒๒ ขันธกะ ว่าในแต่ละหมวดนั้น ๆ กล่าวถึงอาบัติไว้กี่ประเภท.

๗. **เอกุตตริกะ** เป็นการชี้แจงเรื่องเกี่ยวกับพระวินัยด้วยตัวเลข คือ หมวด ๑ มีอะไรบ้างที่เป็น ข้อเดียว หมวด ๒ มีอะไรบ้างที่เป็น ๒ ข้อ หมวด ๓ มีอะไรบ้างที่เป็น ๓ ข้อ ดังนี้เรื่อยไปจนถึงหมวด ๑๑ มีอะไรบ้างที่เป็น ๑๑ ข้อ เช่น อุโบสถ ๒ คือ ๑๔ คำ กับ ๑๔ คำ, ปวารณา ๒ คือ ๑๔ คำ กับ ๑๔ คำ, เป็นต้น กรรม ๒ คือ อปโลกนกรรม (การบอกกล่าว) ญัตติกรรม (การเสนอญัตติ) เหล่านี้เป็นต้น ก็อยู่ใน หมวด ๒ รองเท้า ๑๑ ชนิดที่เป็นของไม่ควรมีอะไรบ้าง บุคคล ๑๑ ประเภทไม่ควรให้ห้อมอะไรบ้าง เหล่านี้ เป็นต้น ก็อยู่ในหมวด ๑๑.

๘. **อุโปสถาธิ ปุจฉาวิสัยขนา** คำถาม คำตอบเรื่องอุโบสถ เป็นต้น เช่น ถามว่า อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งการทำอุโบสถ แล้วตอบว่า ความสามัคคีเป็นเบื้องต้น การกระทำเป็นท่ามกลาง และการจบเป็นที่สุดแห่งการทำอุโบสถ. ถามว่า อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งการบวช ตอบว่า บุคคลเป็นเบื้องต้น การเสนอญัตติ (ขอทาบถามสงฆ์) เป็นท่ามกลาง กัมมวาจา (การสวดประกาศ ขอความตกลงใจ หรือขออนุมัติสงฆ์) เป็นที่สุด.

๙. **อิตถวสปรณ** กล่าวถึงการที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทเพื่อประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ ๑. เพื่อความดีงามแห่งสงฆ์ ๒. เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ ๓. เพื่อข่มคนที่เก้อยาก (หน้าด้าน) ๔. เพื่ออยู่สบายของภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๕. เพื่อป้องกันอาสวะ (กิเลสที่หมักหมมในจิต) ปัจจุบัน ๖. เพื่อป้องกันอาสวะในอนาคต ๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส ๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของผู้เลื่อมใสแล้ว ๙. เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสังฆธรรม ๑๐. เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย.

๑๐. **คาถาสังคณิกะ** หมวดหรือชุมนุมแห่งคาถาคือคำฉันท์ ที่แสดงคำถาม คำตอบของพระอาจารย์ ผู้สังคายนาพระวินัยว่า สิกขาบทเท่าไรที่ยกขึ้นสวด (ปาฏิโมกข์) และพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในกัณเฑาะ มินครอะไรบ้าง และในนครไหนบัญญัติไว้ก็สิกขาบท. (คำประพันธ์นี้มีประโยชน์ช่วยความจำได้ดียิ่ง. ทั้งส่วน วินัยของภิกษุและภิกษุณี).

๑๑. **อธิกรณเภท** ว่าด้วยประเภทแห่งอธิกรณ การรื้อฟื้นอธิกรณ มูลแห่งอธิกรณ อาบัติที่เนื่องในอธิกรณทั้งสี่ประเภท วิธีระงับอธิกรณ (ซึ่งเคยกล่าวมาแล้วทั้งสิ้น เป็นแต่นำมาจัดเป็นหมวดหมู่ขึ้นใหม่).

๑๒. **อปรรคาถาสังคณิกะ** หมวดหรือชุมนุมคาถาหรือบทประพันธ์อื่นอีก เป็นการประพันธ์คำอธิบายเป็นคำฉันท์ เพื่อช่วยความจำ เกี่ยวกับการโจทฟ้อง การถามให้ระลึก เป็นต้น รวมทั้งลักษณะที่จะนับว่าเป็นอสังขี.

๑๓. **โจทนาถันท์** ว่าด้วยวิธีโจทฟ้องว่าจะทำอย่างไร ภิกษุผู้โจท ผู้ถูกโจทและสงฆ์จะควรทำอย่างไร.

๑๔. **อุพสงคราม** ว่าด้วยข้อปฏิบัติของภิกษุผู้ถูกฟ้อง เท่ากับเป็นผู้เข้าสู่สงคราม ควรเจียมตนปฏิบัติตนอย่างไร ตลอดถึงการฟ้อง การวินิจฉัย.

๑๕. **มหาสงคราม** ว่าด้วยข้อปฏิบัติหรือหน้าที่ที่ควรรู้อีกของภิกษุผู้ถูกฟ้อง ซึ่งเท่ากับเป็นผู้เข้าสู่สงคราม มีรายละเอียดมากขึ้นกว่าที่กล่าวแล้วในข้อ ๑๔.

๑๖. **กฐินเภท** ประเภทแห่งกฐิน ใครกราลไม่ได้ ใครกราลได้ กฐินไม่เป็นอันกราลอย่างไร เป็นอันกราลอย่างไร รวมทั้งหัวข้อควรจำต่าง ๆ เกี่ยวกับกฐิน (ความจริงกล่าวไว้แล้วในพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี เล่ม ๔ แต่นำมาตั้งเป็นหมวดเป็นหมู่ให้จำง่ายอีก).

๑๗. **อุปาธิปัญจกะ** ว่าด้วยคำกราบทูลถามของพระอุบาลี พระดำรัสตอบของพระผู้มีพระภาค ซึ่งเป็นข้อกำหนด ๕ ข้อตลอด รวมทั้งสิ้น ๑๔ หมวด หรือ ๑๔ วรรค คือหมวด ๑ ว่าด้วยภิกษุที่ไม่ควรให้นิสสัย คือไม่ควรรับไว้ในปกครอง หมวดที่ ๒ ว่าด้วยภิกษุที่ถูกลงโทษแล้ว ไม่ควรระงับการลงโทษ หมวดที่ ๓ ว่าด้วยภิกษุผู้ไม่ควรว่าคดีในสงฆ์ หมวดที่ ๔ ว่าด้วยการแสดงความเห็นแย้ง (ทิวฐาวิกรรม) อย่างไรไม่เป็นธรรม อย่างไรเป็นธรรม หมวดที่ ๕ ว่าด้วยภิกษุผู้โจทฟ้องภิกษุอื่น หมวดที่ ๖ ว่าด้วยการประพฤติธุตงค์ ๑๓ ข้อ (ขัดเกลากิเลส) มีการอยู่ป่า เป็นต้น หมวดที่ ๗ ว่าด้วยการพูดปด หมวดที่ ๘ ว่าด้วยการให้อโวาท แก่นางภิกษุณี หมวดที่ ๙ ว่าด้วยอุพพาหิกา คือการมอบหมายให้แยกออกไปทำการแทนสงฆ์ หรือการตั้งผู้แทนสงฆ์ไปวินิจฉัยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ในเมื่อที่ประชุมใหญ่ไม่สามารถวินิจฉัยได้ เพราะมีเสียงอื้ออึง เป็นต้น (เทียบด้วยการตั้งกรรมาธิการหรืออนุกรรมการ) ภิกษุผู้ควรได้รับมอบหมายงานนี้ ควรประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่างมีอะไรบ้าง. หมวดที่ ๑๐ ว่าด้วยการระงับอธิกรณ หมวดที่ ๑๑ ว่าด้วยสงฆ์แตกกัน ตอนที่ ๑ หมวดที่ ๑๒ ว่าด้วยสงฆ์แตกกัน ตอนที่ ๒ หมวดที่ ๑๓ ว่าด้วยภิกษุผู้เป็นเจ้าถิ่นหรือประจำอยู่ในวัด หมวดที่ ๑๔ ว่าด้วยการกราลกฐิน.

๑๘. **สมุฏฐาน** ว่าด้วยสมุฏฐานแห่งอาบัติและการออกจากอาบัติ.

๑๕. **ทุตติยาคาถาสังคณิกะ** หมวดหรือขมหมคคาถาหรือคำฉันท์ที่ ๒ เป็นการประพันธ์หัวข้อ และคำอธิบายเกี่ยวกับพระวินัย เพื่อจำง่ายอีกหลายประเด็น ยาวกว่าที่เคยมีมาแล้วในตอนต้น (ความจริงน่าจะเรียกว่าตอน ๓ เพราะข้างต้นมี ๒ ตอนอยู่แล้ว ได้แก่หมายเลข ๑๐ กับเลข ๑๒ แต่อาจจะถือว่า ๒ ตอนแรก รวมเป็น ๑ ตอนก็ได้).

๒๐. **เสทโหมจนคาถา** คาถาเหจื้อแตก คือคำประพันธ์ตั้งปัญหาวินัยให้คิดชนิดยาก ๆ (แบบกลเรือดเพล คือคิดไม่ออกจนอดข้าวกลางวัน) รวม ๔๓ ข้อ และมีได้เฉลยไว้ (คำอธิบายมีอยู่ในอรรถกถา).

๒๑. **ปัญจวัคค์** ว่าด้วยเรื่องต่าง ๆ รวม ๕ หมวด หรือ ๕ วรรค คือวรรคที่ ๑ ว่าด้วยกรรม คือการทำความของสงฆ์ชนิดต่าง ๆ วรรคที่ ๒ ว่าด้วยความมุ่งหมายในการบัญญัติสิกขาบท วรรคที่ ๓ ว่าด้วยการบัญญัติให้ทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ในทางพระวินัย วรรคที่ ๔ ว่าด้วยสิ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แล้วว่ามี ความมุ่งหมายอย่างไร วรรคที่ ๕ ว่าด้วยการสังเคราะห์หรือการรวม (SYNTHESIS) เรื่องต่าง ๆ รวม ๙ ประเภท.

(ได้กล่าวไว้แล้วว่า พระไตรปิฎก เล่ม ๘ อันมีชื่อว่าปริวารนั้น ไม่มีอะไรใหม่ เป็นแต่นำเรื่องที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๗ นั้นเอง มากล่าวใหม่ โดยจัดหมวดหมู่ หรือตั้งประเด็นต่าง ๆ รวมทั้งให้จำง่ายเข้าใจง่าย ในที่นี้จึงมิได้ขยายความให้พิสดารอย่างเล่มอื่น ๆ คงย่อรวบรัด พอให้เห็นหมวดหมู่ และหน้าตาของพระไตรปิฎกเล่มนี้).

วินัยปิฎกเริ่มแต่เล่มที่ ๑ ถึงเล่มที่ ๘ จบลงเพียงเท่านี้ ต่อไปเป็นสุดตันตปิฎก ตั้งแต่เล่มที่ ๙ ถึงเล่ม ๓๓ รวม ๒๕ เล่ม.

เล่มที่ ๘ ชื่อที่มณิกาย สิลขันธวัคค์ (เป็นสุดตันตปิฎก)

ที่มณิกาย แปลว่า “หมวดหรือพวกขนาดยาว” ได้แก่พระสูตรหรือพระธรรมเทศนาที่ยาว นำมาจัดไว้เป็นหมวดหรือพวกไว้ในที่นี้. คำว่า สิลขันธวัคค์ แปลว่า “วรรคที่ว่าด้วยกองศีล” ที่มณิกาย หรือหมวด ยาวนี้มี ๓ วรรค คือสิลขันธวัคค์ (มี ๑๓ สูตร) มหาวัคค์ (มี ๑๐ สูตร) ปาฏิวัคค์ (มี ๑๑ สูตร) แต่ละวรรคตั้งชื่อตามข้อความในสูตรบ้าง ตามชื่อของสูตรบ้าง คือในสิลขันธวัคค์ สูตรแรกมีเรื่องศีล จึงตั้งชื่อ สิลขันธวัคค์ ในมหาวัคค์ สูตรแรก ชื่อมหาปทานสูตร จึงตั้งชื่อมหาวัคค์ ในปาฏิวัคค์ สูตรแรก ชื่อ ปาฏิสูตร จึงตั้งชื่อปาฏิวัคค์. พระไตรปิฎก ที่มณิกายนี้มี ๓ เล่ม เล่มละวรรค ตามชื่อที่กล่าวมาแล้ว รวมทั้งสิ้นมี ๓๔ สูตร.

พระสูตรในเล่ม ๘ หรือในที่มณิกาย สิลขันธวัคค์มี ๑๓ สูตร ตามลำดับดังต่อไปนี้ :-

๑. **พรหมชาลสูตร** สูตรที่เปรียบเทียบอันประเสริฐที่ครอบคลุมอย่างกว้างขวาง คือกล่าวถึงลัทธิศาสนาต่าง ๆ ที่มีในครั้งนั้น ที่เรียกว่าทัญญู ๖๒ เป็นการชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมแตกต่าง ๖๒ ลัทธินั้นอย่างละเอียด.
๒. **สามัญญผลสูตร** ว่าด้วย “ผลของความเป็นสมณะ” หรือผลของการบวช.
๓. **อัมพัฏฐสูตร** ว่าด้วย “การโต้ตอบกับอัมพัฏฐมานพ” มีข้อความกล่าวถึงประวัติศาสตร์ ศาสนาต่าง ๆ.
๔. **โสณทัณฑสูตร** ว่าด้วย “การโต้ตอบกับโสณทัณฑพราหมณ์” มีข้อความกล่าวถึงคุณลักษณะ ๕ อย่างของพราหมณ์.

๕. ภูฏันทสูตร ว่าด้วย “การโต้ตอบกับภูฏันทพราหมณ์” เรื่องการบูชาญ โดยวิธีสังคมสงเคราะห์ ตีกว่าการบูชาญด้วยฆ่าสัตว์ รวมทั้งปัญหาการปกครองประเทศ ให้ได้ผลดีทางเศรษฐกิจ ลดจำนวนโจรผู้ร้าย.
๖. มหาสิทธสูตร ว่าด้วย “การโต้ตอบกับเจ้าลิจจวีช็อมหาลิ” เรื่องตาทิพย์ หูทิพย์ และความสามารถ ที่สูงขึ้นไปกว่านั้น คือการทำกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นไป.
๗. ชาลียสูตร ว่าด้วย “การโต้ตอบกับนักบวช ๒ คน คนหนึ่งชื่อชาลียะ” เรื่องชีวะ กับสรีระ.
๘. มหาสิทธนาทสูตร^๑ ว่าด้วย “การบรรลือสีหนาท” ของพระพุทธเจ้าโดยมีคุณธรรมเป็นพื้นรองรับ.
๙. โปฏฐปาทสูตร ว่าด้วย “การโต้ตอบกับโปฏฐปาทปริพพาชก” เรื่องอตฺตาและธรรมะชั้นสูงอื่น ๆ.
๑๐. สุภสูตร ว่าด้วย “การโต้ตอบระหว่างพระอานนทเถระกับสุภมาณพ โตทยยบุตร”.
๑๑. เกวัญญสูตร ว่าด้วย “การแสดงธรรม” เรื่องปาฏิหาริย์ ๓ แก่คฤหบดี ชื่อเกวัญญะ.
๑๒. โลหิจจสูตร ว่าด้วย “การโต้ตอบกับโลหิจจพราหมณ์” ถึงเรื่องมัจฉาทิฏฐิและศาสดาที่ควรติ ไม่ควรติ.
๑๓. เติชชสูตร ว่าด้วย “พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทียาเคยเห็นพระพรหมหรือไม่” และว่าด้วยวิธีเข้าอยู่ ร่วมกับพระพรหม.

ขยายความ

๑. พรหมบาลสูตร

สูตรว่าด้วยข่ายอันประเสริฐ

พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เดินทางอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาพันทามีปริพพาชก (นักบวชนอกศาสนา) ชื่อสุปปิยะ พร้อมด้วยศิษย์ชื่อพรหมทัตมาณพ เดินทางมาข้างหลัง. สุปปิยะ ปริพพาชก ติเตียนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แต่ศิษย์กล่าวสรรเสริญ. เมื่อถึงเวลากลางคืน ภิกษุทั้งหลายได้สนทนากันถึงเรื่องศิษย์อาจารย์กล่าวแย้งกันเรื่องสรรเสริญ ติเตียนพระรัตนตรัย พระผู้มีพระภาคทรงทราบจึงตรัสเตือนมิให้โกรธเมื่อมีผู้ติเตียนพระรัตนตรัย มิให้ยินดีหรือเล็งเมื่อมีผู้สรรเสริญ” แล้วตรัสว่า คนอาจกล่าวชมเชยพระองค์ด้วยศีล ๓ ชั้น คือศีลอย่างเล็กน้อย ศีลอย่างกลาง ศีลอย่างใหญ่.”

ศีลอย่างเล็กน้อย (อุพศีล)

๑. เว้นจากฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติล่วงพรหมจรรย์.

๑. ฉบับยุโรปเรียกชื่อสูตรนี้ว่า กัสสปสีหนาทสูตร แปลว่า สูตรอันว่าด้วยการบรรลือสีหนาท กับกัสสปผู้เป็นนักบวชพวกชีเปลือย
๒. แปลไว้ละเอียดแล้ว หน้า ๑๓๕ หมายเลข ๒๒๕ ๓. คำว่า ศีลอย่างเล็กน้อย อย่างกลาง และอย่างใหญ่นี้ ฝรั่งใช้คำว่า ความประพฤติอย่างสั้น อย่างกลาง อย่างยาว

๒. เว้นจากพุดปด, พุดส่อเสียด (ยุให้แตกกัน), พุดคำหยาบ ๆ, พุดเพ้อเจ้อ.

๓. เว้นจากทำลายพืชและต้นไม้.

๔. ฉันทมือนเดียว เว้นจากการฉันทอาหารในเวลากลางคืน, เว้นการฉันทในเวลาวิกาล, เว้นจากพ้อนรำ ขับร้อง ประโคม และดูการเล่น, เว้นจากหัตถทรง ประดับประดาร่างกายด้วยระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องทา เครื่องย้อมผัดผิวด่าง ๆ, เว้นจากที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่มีภายในใสนุ่นหรือสำลี, เว้นจากการรับทองและเงิน.

๕. เว้นจากการรับข้าวเปลือกดิบ, เนื้อดิบ, เว้นจากการรับหญิง หรือหญิงรุ่นสาว, เว้นจากการรับทาสี ทาสา, เว้นจากการรับแพะ, แกะ, ไก่, สุกร, ช้าง, โค, ม้า, ลา, เว้นจากการรับนา, สวน.

๖. เว้นจากการชักสือ, การค้าขาย, การโกงด้วยตาชั่ง ด้วยเงินเหรียญ (สำริด) และด้วยการนับ (ชั่ง, ตวง, วัด). เว้นจากการใช้วิธีโกงด้วยให้สินบน หลอกหลวงและปลอมแปลง, เว้นจากการตัด (มือ, เท้า) การฆ่า การมัด การข่มขืนทรัพย์ (ในทาง) การปล้น การจู่โจมทำร้าย.

ศีลอย่างกลาง (มัชฌิมศีล)

๑. เว้นจากการทำลายพืช

๒. เว้นจากการสะสมอาหารและผ้า เป็นต้น

๓. เว้นจากดูการเล่นหลากชนิด เช่น พ้อนรำ เป็นต้น

๔. เว้นจากเล่นการพนันต่างชนิด

๕. เว้นจากที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่

๖. เว้นจากประดับประดาตกแต่งร่างกาย

๗. เว้นจากติรัจฉานกถา (พูดเรื่องไร้ประโยชน์หรือที่ขัดกับสมณเพศ)

๘. เว้นจากการพูดแข่งดีหรือข่มขู่กัน

๙. เว้นจากชักสือ

๑๐. เว้นจากการพุดปด, การพุดประจบ, การพุดอ้อมค้อม (เพื่อหวังลาภ), การพุดกด, การพุดเอาจลาภแลกลาภ (หวังของมากด้วยของน้อย).

(ในแต่ละข้อนี้มีการแจกรายละเอียดออกไปมาก).

ศีลอย่างใหญ่ (มหาศีล)

๑. เว้นจากดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ทายนิมิต, ทายฝัน, ทายหนูกัดผ้า เป็นต้น.

๒. เว้นจากดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ดูลักษณะแก้วมณี, ลักษณะไม้ถ้อ, ลักษณะผ้า, ลักษณะคัสตรา เป็นต้น.

๓. เว้นจากดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ทายทักเกี่ยวกับพระราชา ด้วยพิจารณา ดาวฤกษ์.

๔. เว้นจากดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ทายจันทรุปราคา สุริยุปราคา เป็นต้น.

๕. เว้นจากดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ทายฝนชุก ฝนแล้ง เป็นต้น.

๖. เว้นจากดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา การบน, การแก้บน, การประกอบยา เป็นต้น.

(ในที่นี้มีคำว่า ตีรจณานวิชา อย่างพิสดาร ฝรั่งใช้คำว่า low arts เมื่อพิจารณาตามศัพท์ “ตีรจณาน” ซึ่งแปลว่า “ไปขวาง” ก็หมายความว่า วิชาเหล่านี้ขวาง หรือไม่เข้ากับความเป็นสมณะ มิได้หมายความว่า เป็นวิชาของสัตว์ตีรจณาน เพราะฉะนั้น ถ้อยคำที่พระไม่ควรพูด จึงจัดเป็นตีรจณานกถา คือถ้อยคำที่ขวาง หรือขัดกับสมณสารูป. วิชาที่พระไม่ควรเกี่ยวจึงจัดเป็นตีรจณานวิชา คือวิชาที่ขวาง หรือขัดกับความเป็นพระ. ส่วนสัตว์ตีรจณานที่มีชื่ออย่างนั้น เพราะเพ่งกิริยาที่ไม่ได้ตั้งตัวตรง เดินไปอย่างคน แต่เอาตัวลง เอาศีรษะไปก่อน เมื่อไม่ได้ไปตรง ก็ชื่อว่าไปขวาง).

ทฎฐิ ๖๒ ประการ

ครั้นแล้วพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงความคิดเห็น ๖๒ ประการของสมณพราหมณ์ในครั้งนั้น คือ พวกที่มีความเห็นปรารภเบื้องต้นของสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นมาอย่างไร (บุพพัตตกัปปิเก) ๑๘ ประการ กับพวกที่มีความเห็นปรารภเบื้องปลายของสิ่งต่าง ๆ ว่าจะลงสุดท้ายอย่างไร (อปปรันตกัปปิเก) ๔๔ ประการ (รวมเป็น ๖๒) ดังต่อไปนี้ :-

ความเห็นปรารภเบื้องต้น ๑๘

ทฎฐิหรือความเห็นประเภทนี้ (บุพพัตตกัปปิเก) ที่มี ๑๘ นั้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือหมวดที่เห็นว่าเที่ยง (สัสสวาทะ) ๔, เห็นว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง (เอกัจจอสัสสติกะ เอกัจจอสัสสติกะ) ๔, เห็นว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด (อันทานันติกะ) ๔, พุच्छัตถสายนัตตายัตถ์เหมือนปลาไหล (อมราวิกเขปิกะ) ๔, เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ มีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ (อริจสมุปปันนะ) ๒ รวมเป็น ๑๘ ดังรายละเอียด คือ :-

(๑) หมวดเห็นว่าเที่ยง (สัสสวาทะ) ๔

๑. เห็นว่าตัวตน (อัตตา) และโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ ตั้งแต่ชาติเดียว จนถึงแสนชาติ.
๒. เห็นว่าตัวตน และโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้เป็นกัปปี ๆ ตั้งแต่กัปปีเดียวถึง ๑๐ กัปปี.
๓. เห็นว่าตัวตน และโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้มากกัปปี ตั้งแต่ ๑๐ กัปปีถึง ๔๐ กัปปี.
๔. นักเดา เดาตามความคิดคาดคะเนว่า โลกเที่ยง.

(๒) หมวดเห็นว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง (เอกัจจอสัสสติกะ เอกัจจอสัสสติกะ) ๔

๑. เห็นว่าพระพรหมเที่ยง แต่พวกเราที่พระพรหมสร้างไม่เที่ยง.
๒. เห็นว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกที่มีโทษเพราะเล่นสนุกสนาน (ชิตทาทาโทสิกา) ไม่เที่ยง.
๓. เห็นว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกที่มีโทษเพราะคิดร้ายผู้อื่น (มโนปโทสิกา) ไม่เที่ยง.
๔. นักเดา เดาตามความคิดคาดคะเนว่า ตัวตนฝ่ายกายไม่เที่ยง ตัวตนฝ่ายจิตเที่ยง.

(๓) หมวดเห็นว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด (อันทานันติกะ) ๔

๑. เห็นว่าโลกมีที่สุด.
๒. เห็นว่าโลกไม่มีที่สุด.
๓. เห็นว่าโลกมีที่สุด เฉพาะด้านบนกับด้านล่าง ส่วนด้านกว้างหรือด้านขวางไม่มีที่สุด.
๔. นักเดา เดาตามความคิดคาดคะเนว่า โลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่.

(๔) หมวดพุดซัดสายไม่ตายตัวแบบปลาไหล (อมราวิกเขปิกะ) ๔

๑. เกรงว่าจะพุดปด จึงพุดปฏิเสธว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่, อย่างนั้นก็ไม่ใช่, อย่างอื่นก็ไม่ใช่, มิใช่ (อะไร) ก็ไม่ใช่.

๒. เกรงว่าจะยึดถือ จึงพุดปฏิเสธแบบข้อ ๑.

๓. เกรงว่าจะถูกซักถาม จึงพุดปฏิเสธแบบข้อ ๑.

๔. เพราะโง่เขลา จึงพุดปฏิเสธแบบข้อ ๑ และไม่ยอมรับหรือยืนยันอะไรเลย.

(๕) หมวดเห็นว่ามีสิ่งต่าง ๆ มีขึ้นเอง ไม่มีเหตุ (อิิจจสมุปปันนะ) ๒

๑. เห็นว่ามีสิ่งต่าง ๆ มีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ เพราะเคยเกิดเป็นอสังขณีสัตว์.

๒. นักเดา เดาเอาตามความคิดคาดคะเนว่า สิ่งต่าง ๆ มีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ.

ความเห็นปรารภเบื่องปลาย ๔๔

ทิวฐิ หรือความเห็นปรารภเบื่องปลาย (อปรรตักกับิกะ) ที่มี ๔๔ นั้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด หมวดที่เห็นว่ามีสัญญาความจำได้หมายรู้ (สัญญาวาทะ) ๑๖, หมวดที่เห็นว่าไม่มีสัญญา (อสัญญาวาทะ) ๘, หมวดที่เห็นว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (เนวสัญญานาสัญญาวาทะ) ๘. หมวดที่เห็นว่าขาดสูญ (อุจเจทวาทะ) ๗, หมวดที่เห็นว่าสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน (ทิวฐัมมนิพพานวาทะ) ๕ รวมเป็น ๔๔ ดังรายละเอียด คือ :-

(๑) หมวดเห็นว่ามีสัญญา (สัญญาวาทะ) ๑๖

- | | |
|---|---|
| ๑. คนมีรูป | ๒. คนไม่มีรูป |
| ๓. คนทั้งมีรูป ทั้งไม่มีรูป | ๔. คนมีรูปก็มีไม่ใช่ ไม่มีรูปก็มีไม่ใช่ |
| ๕. คนมีที่สุด | ๖. คนไม่มีที่สุด |
| ๗. คนทั้งมีที่สุด ทั้งไม่มีที่สุด | ๘. คนมีที่สุดก็มีไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็มีไม่ใช่ |
| ๙. คนมีสัญญา (ความจำได้หมายรู้) เป็นอันเดียวกัน | |
| ๑๐. คนมีสัญญาต่างกัน | ๑๑. คนมีสัญญาเล็กน้อย |
| ๑๒. คนมีสัญญาหาประมาณมิได้ | ๑๓. คนมีสุขโดยส่วนเดียว |
| ๑๔. คนมีทุกข์โดยส่วนเดียว | ๑๕. คนมีทั้งสุขทั้งทุกข์ |
| ๑๖. คนไม่มีทุกข์ไม่มีสุข | |

คนทั้งสิบหกประเภทนี้ ดายไปแล้ว ก็มีสัญญา คือความจำได้หมายรู้ทั้งสิ้น.

(๒) หมวดเห็นว่าไม่มีสัญญา (อสัญญาวาทะ) ๘

เห็นว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๘ ข้างต้น คือคนมีรูป จนถึงคนมีที่สุดก็มีไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็มีไม่ใช่ ทั้งแปดประเภทนี้ ดายไปแล้ว ก็ไม่มีสัญญา คือไม่มีความจำได้หมายรู้.

(๓) หมวดเห็นว่ามีสัญญาก็มีไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็มีไม่ใช่ (เนวสัญญานาสัญญาวาทะ) ๘

เห็นว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๘ ข้างต้น คือคนมีรูป จนถึงคนมีที่สุดก็มีไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็มีไม่ใช่ ทั้งแปดประเภทนี้ ดายไปแล้ว มีสัญญาก็มีไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็มีไม่ใช่.

ทั้งสามหมวดนี้ รวมเรียกว่า อุตฺรมาตฺตนิกา แปลว่า พวกที่มีความเห็นเกี่ยวกับสภาพเมื่อตายไปแล้วจะเป็นอย่างไร.

(๔) หมวดเห็นว่าชาติสุญฺญ (อุจเจตวาทะ) ๗

- | | |
|--|---|
| ๑. ตนที่เป็นของมนุษย์และสัตว์ | ๒. ตนที่เป็นของทิพย์ มีรูป กินอาหารหยาบ |
| ๓. ตนที่เป็นของทิพย์ มีรูป สำเร็จจากไป | ๔. ตนที่เป็นอากาศอันจุยตนะ ^๑ |
| ๕. ตนที่เป็นวิญญาณัญจุยตนะ | ๖. ตนที่เป็นอากัจจุยตนะ |
| ๗. ตนที่เป็นเนวสัญญานาสัญญตนะ | |
- ทั้งเจ็ดประเภทนี้ เมื่อสิ้นชีพแล้ว ก็ชาติสุญฺญ ไม่เกิดอีก.

(๕) หมวดเห็นสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน (ทิกฺขุจฺฉมฺมนิพพาน) ๕

๑. เห็นว่าการเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ เป็นนิพพานอย่างยอดเยี่ยมในปัจจุบัน
๒, ๓, ๔, ๕ เห็นว่าการเพียบพร้อมด้วยฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เป็นนิพพานอย่างยอดเยี่ยมในปัจจุบัน.

สรุป

ในที่สุดได้ตรัสสรุปว่า สมณพราหมณ์ทุกคนที่มีทิฏฐิความเห็นต่าง ๆ รวม ๖๒ ประการเหล่านี้ ย่อมได้เสวยอารมณ์ เพราะอาศัยอายตนะสำหรับถูกต้อง ๖ อย่าง (คือตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ), เพราะเหตุที่เสวยอารมณ์จึงเกิดค้นหาความทะยานอยาก, เพราะเหตุที่มีความทะยานอยาก จึงมีความยึดมั่นถือมั่น, เพราะเหตุที่มีความยึดมั่นถือมั่น จึงมีภพ คือความมีความเป็น, เพราะเหตุที่มีความมีความเป็น (ภพ) จึงมีชาติ คือความเกิด, เพราะเหตุที่มีความเกิด จึงมีความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก คร่ำครวญ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ และความคับแค้นใจ. สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมติดอยู่ในข่ายแห่งความเห็นทั้งหกสิบสองนี้ เหมือนปลาติดข่ายฉะนั้น.

ส่วนตถาคตเป็นผู้ถอนตนหาอันจะนำไปเวียนอยู่ในภพได้แล้ว กายยังดำรงอยู่ตราบใด ก็มีผู้แลเห็น เมื่อกายทำลายไปแล้ว ก็ไม่มีผู้แลเห็น.

๒. สำนัญญผลสูตร

สูตรว่าด้วยผลของความเป็นสมณะ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของหมอชีวก ใกล้กรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ คินวันเพ็ญ ๑๔ ค่ำ อันเป็นวันอุโบสถ เดือน ๑๒ พระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จไปเฝ้า ทูลถามถึงผลดีของความเป็นสมณะที่เห็นได้ในปัจจุบัน และตรัสเล่าว่า เคยไปถามครู^๒ ทั้งหกมาแล้ว แต่ตอบไม่ตรงคำถาม เปรียบเหมือนถามถึงเรื่องมะม่วง แต่ไปตอบเรื่องขนุน^๓ จึงต้องกลับ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเป็นข้อ ๆ ดังนี้ :-

๑. ได้อธิบายศัพท์ไว้แล้ว หน้า ๑๒๖-๑๒๗ หมายเลข ๗ ถึง ๙

๒. ครูทั้งหกคือ ๑. ปุณณะ กัสสป ๒. มกฺขลิ โคสละ ๓. อชิตะ เกสกัมพล ๔. ปฏะระ กัจจายนะ ๕. นัคคังจะนาฏบุตร ๖. สัณฺฑชัย เวลัฏฐบุตร. ๓. ฝรั่งเศสว่า สาเก (bread fruit tree) ไทยแปลว่า ขนุนบ้าง ขนุนสำมะลอบ้าง

๑. ผู้เคยเป็นทาสหรือกรรมกรของพระเจ้าอชาตศัตรู เมื่อออกบวชประพฤติตนดีงามแล้ว จะทรงเรียกร้องให้กลับไปเป็นทาสหรือกรรมกรตามเดิมหรือไม่. พระเจ้าอชาตศัตรูตรัสตอบว่า ไม่เรียกกลับ แต่จะแสดงความเคารพถวายปัจจัย ๔ และถวายความคุ้มครองอันเป็นธรรม. ตรัสสรุปว่า นี่เป็นผลของความเป็นสมณะที่เห็นได้ในปัจจุบัน.

๒. คนทำนาของพระเจ้าอชาตศัตรู เมื่อออกบวชประพฤติตนดีงามแล้ว จะทรงเรียกร้องให้กลับไปทำนาให้ตามเดิมหรือไม่. ตรัสตอบเหมือนข้อแรก จึงนับเป็นผลของความเป็นสมณะที่เห็นได้ในปัจจุบัน.

๓. คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี พังธรรมเลื่อมใสแล้วออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ สมบูรณ์ด้วยศีล (พรรณนาศีลอย่างเล็กน้อย อย่างกลาง อย่างใหญ่ เหมือนในพรหมชาลสูตร), อารวมอินทรีย คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้บาปอกุศลเกิดขึ้นท่วมทับจิต, มีสติสัมปชัญญะ, มีความสันโดษ ยินดีด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้, ออกป่าบำเพ็ญสมาธิ ละกิเลสที่เรียกว่านิวรณ์ ๕ เสียได้ จึงได้บรรลุมรรณที่ ๑ นี้ก็เป็นผลของความเป็นสมณะที่เห็นได้ในปัจจุบัน.

๔. ได้บรรลุมรรณที่ ๒

๕. ได้บรรลุมรรณที่ ๓

๖. ได้บรรลุมรรณที่ ๔

(ความเป็นไปแห่งมรรณทั้งสี่มีรายละเอียดอย่างไร. ได้แปลไว้แล้วในหน้า ๑๒๕ หมายเลข ๒ ถึง ๕)

๗. น้อมจิตไปเพื่อเกิดความรู้เห็นด้วยปัญญา (ญาณทัสสนะ) ว่า กายมีความแตกทำลายไปเป็นธรรมดา วิญญาณก็อาศัยและเนื่องในกายนี้ (วิภังคญาณ ญาณอันทำให้เห็นแจ้ง).

๘. นิรมิตร่างกายอื่นจากกายนี้ได้ (มโนมยิทธิ คือฤทธิ์ทางใจ).

๙. แสดงฤทธิ์ได้ เช่น น้อยคนทำให้เป็นมากคน มากคนทำให้เป็นน้อยคน เดินน้ำ ดำดิน เป็นต้น (อิทธิวิริ)

๑๐. มีหุทิพย์ ได้ยินเสียงใกล้ไกล ที่เกินวิสัยหูของมนุษย์ธรรมดา (ทิพย์โสต).

๑๑. กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ (เจโตปริยญาณ).

๑๒. ระลึกชาติในอดีตได้ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ).

๑๓. เห็นสัตว์อื่นตายเกิดด้วยวาทิพย์ (เรียกว่าทิพย์จักขุ หรือจุตูปปาตญาณ คือญาณรู้ความตาย และความเกิดของสัตว์).

๑๔. รู้จักทำอาสวะ คือกิเลสที่หมักหมม หรือหมักดองในสันดานให้สิ้นไป (อาสวักขยญาณ).

แล้วตรัสสรุปในที่สุดแห่งทุกข้อว่า เป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นได้ในปัจจุบันสูงกว่ากันเป็นลำดับ.

(เมื่อจะย่อผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นได้ในปัจจุบันทั้งสิบสี่ข้อนี้เป็นหมวด ๆ ก็อาจย่อได้ ๓ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ทำให้พ้นจากฐานะเดิม คือพ้นจากความเป็นทาส เป็นกรรมกร พ้นจากความเป็นชวานา ได้รับการปฏิบัติด้วยดี แม้จากพระมหากษัตริย์ คือผลข้อ ๑ กับข้อ ๒.

หมวดที่ ๒ เมื่ออบรมจิตใจจนเป็นสมาธิ ก็เป็นเหตุให้ได้มรรณที่ ๑ ถึง ๔ อันทำให้ละกิเลสอย่างกลางได้ คือผลข้อ ๓, ๔, ๕, และ ๖.

หมวดที่ ๓ ทำให้ได้วิชา ๘ อันเริ่มแต่ข้อ ๗ ได้วิปัสสนาญาณ จนถึงข้อ ๑๔ ได้าสวักขยญาณ).

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเลื่อมใส ปฏิญญาพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต แล้วกราบทูลขอขมาในการที่ปลงพระชนม์ชีพพระราชบิดา (คือพระเจ้าพิมพิสาร) ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ได้รับขมา.

เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จกลับแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าพระเจ้าอชาตศัตรูไม่ปลงพระชนม์พระราชบิดา ก็จะได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นพระโสดาบัน).

๓. อัมพภูมุตต

สูตรว่าด้วยการโต้ตอบกับอัมพภูมมาณพ

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออิจฉาณังคละ ใกล้เมืองอุกกัฏฐา ซึ่งไปกขรชาติพราหมณ์ได้รับมอบหมายจากพระเจ้าปเสนทิให้เป็นผู้ครอบครอง.

ไปกขรชาติพราหมณ์ได้ยินกิตติศัพท์สรรเสริญพระพุทธเจ้า จึงใช้อัมพภูมมาณพผู้เป็นศิษย์ให้ไปเฝ้าเพื่อสังเกตดูว่าจะมีมหาปฐิสลักษณะครบตามคัมภีร์มนต์ของตนหรือไม่.

อัมพภูมมาณพไปแสดงอาการอวดดี คือพระผู้มีพระภาคประทับนั่ง แต่ตนเดินบ้าง ยืนบ้าง สนทนาด้วย เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเตือน จึงประกาศตนว่าเป็นพราหมณ์ ควรแสดงอาการอย่างนี้ต่อคนชั้นไพรี ศีรษะโล้น ซึ่งเกิดจากเท้าของพระพรหม (เป็นความนิยมของพวกพราหมณ์ว่า ถ้าโกณศีระจะถูกเหยียดหยามเป็นคนชั้นต่ำ) และเพิ่มความโกรธเคืองยิ่งขึ้น เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า 'อัมพภูมมาณพยังไม่จบพรหมจรรย์ของพราหมณ์ แต่สำคัญตนว่าจบแล้ว' จึงด่าสกุลศากยว่าเป็นสกุลทาสสกุลไพรี ไม่เคารพพราหมณ์.

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ศากยสกุลเคยทำผิดอะไรไว้ จึงเล่าว่า ครั้งหนึ่งตนเดินทางไปกรุงกบิลพัสดุ์ด้วยฐานะบางอย่างของไปกขรชาติพราหมณ์ ได้เข้าไปสู่อาคารโถงของเจ้าศากยยะ เจ้าศากยยะและศากยกุมารมากหลายนั่งบนอาสนะสูง ในอาคารโถง ต่างขิกขี้จิกันด้วยนิ้วมือ ชะรอยจะหัวเราะตนก็เป็นได้. ไม่มีใครสักคนหนึ่งกล่าวเชิญตนด้วยอาสนะ การไม่เคารพนับถือ ไม่อ่อนน้อมพราหมณ์ของเจ้าศากยยะไพรี ๆ อย่างนั้นเป็นการไม่สมควร. นี่เป็นการประณามศากยสกุลว่าเป็นไพรีครั้งที่ ๒.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แม่นกไส้ เมื่ออยู่ในรังของตนก็ยังส่งเสียงร้องตามชอบใจ เจ้าศากยยะเหล่านั้นถือว่ากรุงกบิลพัสดุ์เป็นของตน จึงยังไม่น่าจะถือโทษด้วยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น.

อัมพภูมมาณพอ้างเหตุผลต่อไปว่า ในวาระทั้งสี่นั้น วาระทั้งสาม คือ กษัตริย์ แพศย์ (พ่อค้า) และศูทร (คนงาน) ย่อมตกอยู่ในฐานะเป็นผู้บำเรอพวกพราหมณ์ การที่เจ้าศากยยะไพรี ๆ ไม่เคารพนับถือ ไม่อ่อนน้อมพราหมณ์ จึงเป็นการไม่สมควร นี่เป็นการประณามศากยสกุลว่าเป็นไพรีครั้งที่ ๓.

พระผู้มีพระภาคเห็นอัมพภูมมาณพกล่าวรุกรานศากยสกุลอย่างหนักเช่นนั้น จึงตรัสถามว่า ท่านสกุล (โคตร) อะไร เมื่ออัมพภูมมาณพกราบทูลว่า กัณหาชนโคตร พระองค์จึงตรัสเตือนให้ระลึก (ประวัติศาสตร์) ว่า ต้นสกุลของศากยยะ คือพระเจ้าโอกกากราช ซึ่งเป็นกษัตริย์ แต่ต้นสกุลของกัณหาชนะ คือนางทาสีของพระเจ้าโอกกากราชผู้มีนามว่า ทิสสา ก็เมื่อต้นสกุลศากยยะเป็นลูกกษัตริย์ ต้นสกุลกัณหาชนะ เป็นลูกนางทาสีเช่นนั้น ก็จจะลึกถึงสกุลดั้งเดิมดุเดือด.

มาณพทั้งหลายที่ตามมาด้วย ก็พูดอ้ออิง ห้ามพระผู้มีพระภาคว่า ขอพระโคตมอย่าได้กล่าวหาว่า อัมพัฏฐมาณพเป็นลูกทาสีเลย เพราะอัมพัฏฐมาณพมีชาติอันดี สดับตรับฟังมาก มีถ้อยคำอันดีงาม และเป็นบัณฑิต.

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามอัมพัฏฐมาณพว่า ที่พระองค์ตรัสอย่างนี้ เป็นความจริงหรือไม่ อัมพัฏฐมาณพหนึ่งอ้ออิง พระผู้มีพระภาคตรัสย้ำถามถึงครั้งที่ ๓ จึงยอมตอบรับว่าเป็นความจริง.

มาณพที่มาด้วย จึงอ้ออิง ประณามว่า อัมพัฏฐมาณพเป็นลูกทาสี มีชาติไม่ดี พระสมณโคตมพูดเป็นธรรม เราหลงรุกรานว่าพูดไม่ถูก.

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นมาณพเหล่านั้นกลับไปรุกรานอัมพัฏฐมาณพเช่นนั้น ก็ตรัสห้าม และทรงเล่าถึงความยิ่งใหญ่ของกัณเฑาะ (บุตรทาสี) ผู้เดินทางไปเรียนพรหมมนต์ ณ ชนบทภาคใต้ แล้วกลับมาขอพระราชธิดาของพระเจ้าโอกกากราชนามว่า มัททรูปี ครั้งแรกพระเจ้าโอกกากราชไม่พระราชทาน ในที่สุดก็พระราชทาน เพราะเกรงฤทธิ์ของกัณเฑาะ (เป็นการตรัสช่วยแก้หน้าให้แก่อัมพัฏฐมาณพ).

ต่อจากนั้นตรัสถามถึงประเพณีนิยม เพื่อให้อัมพัฏฐมาณพตอบเป็นข้อ ๆ เกี่ยวกับกษัตริย์ กับพราหมณ์ ใครจะสูงกว่ากัน (เพื่อให้คลายความถือดี) คือ :-

๑. บุตรที่เกิดจากบิดาเป็นกษัตริย์ มารดาเป็นพราหมณ์ จะได้อาสนะ (ที่นั่ง) และน้ำ ในพวกพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ได้. พวกพราหมณ์จะยอมให้บริโภคอาหารในพิธีสารท (อาหารอุทิศให้ผู้ตาย) ในพิธีถาลิปากะ (อาหารเนื่องในงานมงคล) ในยัญญพิธี (อาหารในการบูชายัญ) และในปาทุนะ (อาหารต้อนรับแขก) หรือไม่ ? ตอบว่า ยอมให้บริโภค. พวกพราหมณ์จะสอนมนต์ให้หรือไม่ ? ตอบว่า สอน. จะห้ามผู้นั้นแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่ห้าม. จะได้รับอภิเชกเป็นกษัตริย์หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะยังไม่บริสุทธฺ์ฝ่ายมารดา.

๒. บุตรที่เกิดจากบิดาเป็นพราหมณ์ มารดาเป็นกษัตริย์ จะได้ที่นั่ง ใต้น้ำ เป็นต้นหรือไม่ ? ตอบว่า ได้. จะห้ามผู้นั้นแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่ห้าม. จะได้อภิเชกเป็นกษัตริย์หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะยังไม่บริสุทธฺ์ฝ่ายบิดา.

(ตรัสสรุปเพียงขั้นนี้ก่อนว่า) นี่แหละเมื่อเปรียบหญิงกับหญิง เปรียบชายกับชายกันแล้ว กษัตริย์ก็ประเสริฐกว่า และพราหมณ์เลวกว่า. (เพราะอัมพัฏฐมาณพยอมรับรองตามประเพณีนิยมว่า กษัตริย์มาเกี่ยวข้องกับพราหมณ์ ทำให้กษัตริย์ไม่บริสุทธฺ์).

ครั้นแล้วตรัสถามต่อไปอีกว่า

๓. พราหมณ์ที่ถูกลงโทษโกณสีระชะ ถูกเอาชี้เข้าโรยสีระชะ ถูกเนรเทศจากรัฐระ หรือจากนคร จะได้ที่นั่งและน้ำในพวกพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่ได้. จะร่วมบริโภคอาหารในพิธีกรรมต่าง ๆ หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่ได้. พราหมณ์จะสอนมนต์ให้หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่. จะถูกห้ามแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ถูกห้าม.

๔. กษัตริย์ที่ถูกลงโทษโกณสีระชะ ถูกเอาชี้เข้าโรยบนสีระชะ ถูกเนรเทศจากรัฐระ หรือจากนคร จะได้ที่นั่งและน้ำในพวกพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ได้. จะได้ร่วมบริโภคอาหารในพิธีกรรมต่าง ๆ หรือไม่ ? ตอบว่า ได้. พราหมณ์จะสอนให้หรือไม่ ? ตอบว่า สอน. จะถูกห้ามแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่ห้าม.

จึงตรัสสรุปให้เห็นว่ากษัตริย์ประเสริฐกว่าพราหมณ์ แล้วตรัสรับรองภาณิของพราหมณ์ชื่อสนังกุมาร ที่ว่า

“ในหมู่ชนที่ถือโคตร กษัตริย์ประเสริฐสุด แต่ผู้ใดสมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ (ความรู้และความประพฤติ) ผู้นั้นประเสริฐสุดในเทวดาและมนุษย์.” (สุภาษิตนี้ ถือว่าความรู้ความประพฤติสำคัญกว่าชาติสกุล). เมื่ออัมพัฏฐมาณพกราบทูลถามว่า ความประพฤติและความรู้นั้นเป็นอย่างไร จึงตรัสตอบเป็นใจความว่า

“ใครก็ตามยังถือชาติ ถือโคตร ถือตัว ถืออาวาหะ วิวาหะ คนเหล่านั้นย่อมอยู่ห่างไกลจากความรู้และความประพฤติอันยอดเยี่ยม ต่อเมื่อละความถือชาติ ถือโคตร ถือตัว ถืออาวาหะ วิวาหะได้ จึงจะทำให้แจ้งได้ซึ่งความรู้และความประพฤติอันยอดเยี่ยม.”

ครั้นแล้วตรัสอธิบายถึงการที่กุลบุตรออกบวชตั้งอยู่ในศีลธรรม บำเพ็ญทาน ๔ และวิชา ๘ (ดังที่กล่าวแล้วในสามัญญผลสูตร) ว่า ชื่อว่าสมบูรณ์ด้วยความรู้และความประพฤติอย่างยอดเยี่ยม ไม่มีความรู้ ความประพฤติอื่นยิ่งกว่า

ครั้นแล้วได้ทรงแสดงปาททางแห่งความเสื่อม ๔ ประการของความสมบูรณ์ด้วยความรู้และความประพฤตินั้น คือสมณพราหมณ์ผู้มีได้บรรลุความรู้และความประพฤตินั้น ๑. หาบบริวารของนักบวชออกไปกินผลไม้ที่ตก ๒. ทำอย่างข้อ ๑ ไม่ได้ จึงถือจอบและตะกร้าออกไปกินเผือกมันผลไม้ ๓. ทำอย่างข้อ ๑-๒ ไม่ได้ จึงสร้างโรงบูชาไฟขึ้นที่ห้ายคามหรือนิคม บำเรอไฟอยู่ (คอยหาเชื้อเพลิงใส่ไฟมิให้ดับ เป็นการบำเรอไฟหรืออัคนีเทพ) ๔. ทำอย่างข้อ ๑-๒-๓ ไม่ได้ ก็ปลูกบ้าน มีประตู ๔ ด้าน ในถนน ๔ แยก เพื่อคอยบูชาสมณพราหมณ์ซึ่งเดินทางมาแต่ ๔ ทิศ ตามกำลังความสามารถ. (อรรถกถาอธิบายว่า เอาดีทางคุณธรรมขึ้นสูงไม่ได้ ก็เอาดีทางบวชเป็นดาบส).

ครั้นแล้วตรัสถามอัมพัฏฐมาณพว่า ตัวอัมพัฏฐมาณพพร้อมทั้งอาจารย์ สมบูรณ์ด้วยความรู้และความประพฤติดังกล่าวแล้วหรือเปล่า เมื่อตอบว่า เปล่า และว่ายังห่างไกลจากคุณสมบัติเช่นนั้น จึงตรัสถามต่อไปว่า เพียงกระทำแบบดาบส ๔ ประการนั้น ทำได้หรือเปล่า ตอบว่า ทำไม่ได้ จึงตรัสสรุปให้ฟังว่า ตัวอัมพัฏฐมาณพพร้อมทั้งอาจารย์ เสื่อมจากความสมบูรณ์ด้วยความรู้ความประพฤติ (วิชาจรณะ) อันยอดเยี่ยม และเสื่อมจากปาททางแห่งความเสื่อม ๔ อย่างของความรู้และความประพฤตินั้น (เป็นการเตือนให้เห็นว่าที่ทรงตนมาแต่เดิมนั้น ที่แท้ก็ไม่มีอะไรเป็นขึ้นเป็นอันเลย แม้ขนาดคุณสมบัตินั้นแล้ว ๆ ของผู้ไม่สามารถมีความรู้ ความประพฤติอันยอดเยี่ยมนั้น คือเพียงแค่ทำอย่างดาบส ก็ทำไม่ได้).

ครั้นแล้วทรงแสดงถึงผลผลิตของโปกขรสาติพราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ของอัมพัฏฐมาณพ (๒ ประการ) คือ ๑. พู่ว่า “สมณะศรัทธาโลนเป็นไพร่ เป็นพวกต่ำ เป็นผู้เกิดจากเท้าพราหมณ์ จะเจรจากับพราหมณ์ ผู้รู้วิชา ๓ (รู้ไตรเพท) ได้อย่างไร.” แต่ตัวเองก็เสื่อมหรือไม่มีวิชานั้นบริบูรณ์อะไรเลย. ๒. บริโภคของพระราชทานจากพระเจ้าปเสนทิโกศล แต่พระเจ้าปเสนทิโกศลก็ไม่โปรดให้โปกขรสาติพราหมณ์นั้นอยู่ในที่เฉพาะพระพักตร์ เมื่อจะทรงปรึกษาอะไรด้วยก็ทรงปรึกษาโดยมีมานัก. โปกขรสาติพราหมณ์รับภิกษาที่เป็นของพระราชทานโดยธรรม แต่ทำไมเล่าพระเจ้าปเสนทิโกศลจึงไม่ทรงอนุญาตให้พราหมณ์นั้นอยู่ในที่เฉพาะพระพักตร์.”

๑. แสดงว่าความจริงพระเจ้าปเสนทิโกศลก็ทรงปฏิบัติต่อพราหมณ์ไม่ใช่ในฐานะสูงศักดิ์กว่าพระองค์อย่างไรเลย แม้เช่นนั้น พราหมณ์นั้นก็ยังคงยกย่องตัวเองว่าสูงกว่ากษัตริย์

แล้วตรัสถามอัมพัฏฐมานพว่า เพียงที่คนวรรณะศูทรหรือทาสของศูทรยืนในที่ซึ่งพระเจ้าปเสนทิประทับบนคอช้าง หรือประทับยืนบนเครื่องลาดเพื่อเสด็จขึ้นสู่รถ หรือในที่ซึ่งทรงปรึกษาเรื่องอะไร ๆ กับมหาอำมาตย์ผู้ใหญ่หรือกับเจ้านาย แล้วคนวรรณะศูทรหรือทาสของศูทรเหล่านั้นกล่าวถ้อยคำว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลมีพระราชดำรัสอย่างนี้ ๆ (พูดเลียนพระราชดำรัส) จะทำให้ศูทรหรือทาสของศูทรกลายเป็นพระราชหรือราชมหาอำมาตย์ไปได้หรือไม่. เมื่ออัมพัฏฐมานพตอบว่า เป็นไม่ได้ จึงตรัสเปรียบเทียบให้ฟังว่า พวกพราหมณ์สมัยนี้พากันสวดหรือกล่าวตามบทแห่งมนต์เก่าแก่ ซึ่งพวกฤๅษีรุ่นก่อน ๆ ได้เคยสวดมาแล้ว เช่น ฤๅษีอัญญกะ วามกะ วามเทพ เวสสามิตต์ (วิศวามิตร) ยมคัคคิ อังคิรส ภารทวาชะ วาเสฏฐะ กัสสปะ ภคฺ ตัวอัมพัฏฐมานพ พร้อมด้วยอาจารย์ก็เรียนมนต์เหล่านั้น เพียงเท่านั้นจะทำให้อัมพัฏฐมานพเป็นฤๅษีหรือผู้ปฏิบัติเพื่อเป็นฤๅษีได้หรือไม่. อัมพัฏฐมานพตอบว่า เป็นไม่ได้.

แล้วตรัสถามว่า พวกฤๅษีรุ่นก่อน ๆ เทียบพร้อมไปด้วยกามคุณ ๕ บริโภคอาหารดี ๆ มีสตรีผู้ประดับด้วยผ้าและสายรัดเอวคอยบำเรอ ชีรตเทียมด้วยม้า ใช้ปฏิภยยาว ๆ แหงสสัตว์พาหนะ เทียวไปในที่ต่าง ๆ มีบุรุษผูกสอดดาบยาวคอยอารักขาในนคร ซึ่งมีเครื่องอุปกรณ์พร้อมสรรพ มีคูอันขุดไว้ มีที่เหลักอันยกขึ้นไว้ (ที่ประตุ) เหมือนอย่างตัวท่าน พร้อมด้วยอาจารย์ในสมัยนี้หรือไม่. อัมพัฏฐมานพตอบว่า ฤๅษีรุ่นก่อน ๆ ไม่ทำอย่างนี้ จึงตรัสสรุปให้เห็นว่า อัมพัฏฐมานพ พร้อมทั้งอาจารย์มิได้เป็นฤๅษี หรือผู้ปฏิบัติเพื่อเป็นฤๅษี.

อัมพัฏฐมานพได้สังเกตพระพุทโธลักษณะ แต่ยังมีอยู่บางข้อที่เห็นไม่ได้ เช่น พระคุษฐาน ตั้งอยู่ในฝัก และพระชีวหา (ใหญ่ยาว) พอจะปิดพระพักตร์ และช่องพระนาสิกพระโสไดได้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอิทธิบาทสังขาร (แสดงฤทธิ์) และทรงกระทำให้เห็นได้.

อัมพัฏฐมานพกลับไปเล่าให้โปกขรสาติพราหมณ์ฟังทุกประการ โปกขรสาติพราหมณ์โกรธที่อัมพัฏฐมานพไปรุกรานพระผู้มีพระภาค จึงใช้เท้าเตะ และใคร่จะไปเฝ้า แต่พวกพราหมณ์ค้านว่าค่าแล้วควรไปในวันรุ่งขึ้น.

แต่โปกขรสาติพราหมณ์คงไปจนได้ โดยให้จุดคบเพลิง เมื่อไปเฝ้ากราบทูลถามเรื่องที่ได้ออกกับอัมพัฏฐมานพแล้ว จึงกราบทูลขอโทษแทนอัมพัฏฐมานพ ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็มีพระพุทโธดำรัสว่า อัมพัฏฐมานพจงเป็นสุขเถิด.

โปกขรสาติพราหมณ์พิจารณาพระพุทโธลักษณะและได้เห็นครบ ๓๒ (ดังตามลักษณะมนต์ของตน) แต่ ๒ ข้อเห็นไม่ได้ พระผู้มีพระภาคต้องทรงแสดงฤทธิ์และทำให้เห็น แล้วจึงอาราธนาพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉันในวันรุ่งขึ้น และเข้าวันรุ่งขึ้น เมื่อถวายภัตตาหารเสร็จแล้ว ได้สดับพระธรรมเทศนาเรื่องอนุพพิกคา^๑ และอริยสัจ ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรม จึงประกาศตน พร้อมทั้งบุตร ภริยา บริษัทและอำมาตย์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๔. โสณทัณฑสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโสณทัณฑะ

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นอังคะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ กรุงจัมปา ประทับที่ริมฝั่งแม่น้ำช็อดัคครา.

๑. การสอนเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอนิสงส์ในการออกบวช

ครั้งนั้นพราหมณ์ชื่อโสณทัณฑะได้รับพระราชทานจากพระเจ้าพิมพิสารให้ครองกรุงจัมปา พราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงจัมปาได้ทราบว่ามีพระภาคประทับ ณ ริมสระน้ำชื่อคัคครา และพระองค์เป็นผู้มีกิตติศัพท์ขจรขจายไปว่า เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าและอื่น ๆ อีก จึงชวนกันเดินทางไปเพื่อจะเฝ้าเป็นกลุ่ม ๆ.

โสณทัณฑะพราหมณ์ซึ่งเข้านอนกลางวันชั้นบนปราสาท มองเห็นพราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงจัมปาเดินทางไปเป็นกลุ่ม ๆ เช่นนั้น จึงเรียกมหาอำมาตย์ สนนงโอรุ* (ชัตตะ) มาถาม ทราบความแล้ว จึงสั่งให้คนเหล่านั้นคอย เพื่อตนจะได้ร่วมเดินทางไปด้วย.

พวกพราหมณ์ชาวต่างแดนประมาณ ๕๐๐ คนที่มาพักในกรุงจัมปาด้วยกรณีกิจบางอย่าง ทราบว่าโสณทัณฑะพราหมณ์จะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ก็เข้าไปห้ามไว้ อ้างความยิ่งใหญ่ของโสณทัณฑะพราหมณ์โดยชาติ โดยทรัพย์ โดยความรู้ในไตรเพท โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยศีล โดยมีวาจาไพเราะ โดยเป็นอาจารย์ของคนมาก โดยมีมาดพเป็นอันมากมาจากต่างทิศ ต่างชนบท เพื่อเรียนมนต์ โดยเป็นผู้แก่กว่าพระสมณโคดม โดยเป็นผู้ได้รับความเคารพนับถือจากพระเจ้าพิมพิสารและโปกขรชาติพราหมณ์ โดยเป็นผู้ครองกรุงจัมปา จึงไม่ควรไปหาพระสมณโคดม ควรที่พระสมณโคดมจะมามากกว่า.

โสณทัณฑะพราหมณ์ตอบอ้างความยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคโดยพระชาติ โดยละทรัพย์สมบัติ ออกผนวช โดยมีพระรูปงดงาม โดยมีศีล มีถ้อยคำไพเราะ โดยเป็นอาจารย์ของคนมาก โดยเป็นผู้สิ้นกามราคะ โดยเป็นกัมมวาที กิริยาวัที (กล่าวว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว) โดยออกบวชจากสกุลกษัตริย์อันสูง ไม่เจือปน (สกุลอื่น) โดยออกบวชจากสกุลมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีคนจากรัฐอื่น จากชนบทอื่นมาราบทูลถามปัญหา มีเทพดาเนกนับหลายพันพากันถึงพระสมณโคดมเป็นสรณะ มีกิตติศัพท์ขจรขจายไปว่า เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น โดยประกอบด้วยมหาวิริยลักษณะ ๓๒ ประการ โดยทรงต้อนรับปราศรัยให้บันเทิง มีบริษัท ๔ เคารพนับถือ มีเทวาและมนุษย์ทั้งหลายเลื่อมใสยิ่ง ประทับในคามนิคมใด ๆ อมนุษย์ก็ไม่เบียดเบียนในที่นั้น โดยมีผู้กล่าวว่า ทรงเป็นคณาจารย์เลิศกว่าเจ้าลัทธิเป็นอันมาก มีพระยศเฟื่องฟูไปเพราะความรู้ ความประพฤติ (วิชา จรณะ) ไม่เหมือนสมณพราหมณ์เหล่านั้น. พระเจ้าพิมพิสาร พร้อมทั้งโอรส มเหสี บริษัทและอำมาตย์, พระเจ้าปเสนทิโกศล พร้อมทั้งโอรส ๙๐๐ โปกขรชาติพราหมณ์ พร้อมทั้งบุตร ภริยา ๙๐๐ ก็ถึงพระสมณโคดมเป็นสรณะ เมื่อเสด็จมา จึงชื่อว่าเป็นแขกที่เราจะพึงถวายความเคารพสักการะ เพราะเหตุนี้ จึงไม่ควรที่จะให้พระองค์เสด็จมาหาเรา ควรที่เราจะไปเฝ้าพระองค์. เมื่อโสณทัณฑะพราหมณ์กล่าวพรรณนาพระพุทธานุอย่างนี้ พราหมณ์ที่คัดค้านก็กล่าวว่า ถ้าพระสมณโคดมเป็นเช่นที่ท่านกล่าวนี้ แม้อยู่ไกลร้อยโยชน์ก็ควรจะเสวยบิณฑบาตไปเฝ้า.

ขณะที่ไปเฝ้านั้น โสณทัณฑะพราหมณ์เกิดความปริวิตกว่า ตนจะถามปัญหาไม่ได้ดีบ้าง จะตอบปัญหาไม่ได้ดีบ้าง ครั้นจะไปพอใกล้แล้วกลับเสีย ก็จะถูกหาว่าเป็นคนโง่ จึงกลัวไม่กล้าเข้าใกล้บ้าง ความผิดพลาดแต่ละข้อนี้จะทำให้บริษัทจับผิด เป็นเหตุให้เสื่อมยศ เสื่อมทรัพย์.

แต่พระผู้มีพระภาคทรงรู้วาระจิตของพราหมณ์ จึงทรงเลือกถามปัญหาที่โสณทัณฑะพราหมณ์เชี่ยวชาญโดยเฉพาะ คือปัญหาในไตรเพท ซึ่งทำให้โสณทัณฑะพราหมณ์ดีใจมาก คือตรัสถามว่า ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างจึงบัญญัติว่าเป็นพราหมณ์ได้ และควรเรียกตัวเองได้ว่าเป็นพราหมณ์

โสณทัณฑะพราหมณ์ตอบว่า ๑. มีชาติดี คือเกิดจากมารดาบิดาเป็นพราหมณ์ สืบสายมา ๗ ชั่วบรรพบุรุษ ๒. ท่องจำมนต์ในพระเวทได้ ๓. มีรูปร่าง ๔. มีศีล ๕. เป็นผู้ฉลาดมีปัญญา.

๑. ฝรั่งเศสว่า คนเฝ้าประตู แต่อรรถกถาอธิบายว่า เป็นมหาอำมาตย์ผู้สามารถในการตอบคำถาม

ตรัสถามว่า ใน ๕ อย่างนี้ ถ้าวางเสีย ๑ เหลือ ๔ พอลงกำหนดคุณสมบัติของผู้ควรเป็นพราหมณ์ได้หรือไม่. โสณทัณฑพราหมณ์ตอบว่า ตัดข้อมีผิวพรรณดีออก.

ตรัสถามว่า ถ้าวางเสียอีก ๑ เหลือ ๓ จะลดอะไร โสณทัณฑพราหมณ์ลดข้อท้องจ้ำมนต์.

ตรัสถามว่า ถ้าวางเสียอีก ๑ เหลือ ๒ จะลดอะไร โสณทัณฑพราหมณ์ลดข้อที่เกี่ยวกับชาติ คือ กำเนิดจากมารดาบิดาเป็นพราหมณ์.

พอลดข้อนี้ พวกพราหมณ์ที่มาด้วย ก็ช่วยกันขอร้องว่า อย่างกล่าวยังนั้น เพราะเป็นการกล่าวกระทบผิวพรรณ กระหม่อม กระหมื่น ชาติ จะเสียที่แก่พระสมณโคดม.

โสณทัณฑพราหมณ์ก็ได้ตอบว่า หลานของตนคืออังกะมาณพที่นั้งอยู่ในที่ประชุมนี้ มีผิวพรรณดี ท้องจ้ำมนต์ได้ดี เกิดดีจากมารดาบิดาทั้งสองฝ่าย ซึ่งเป็นพราหมณ์สืบต่อมา ๗ ชั่วบรรพบุรุษ แต่ก็ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ ดื่มน้ำเมา. ผิวพรรณ มนต์ ชาติ จะทำอะไรได้. เมื่อใดพราหมณ์เป็นผู้มีศีล มีปัญญา รวม ๒ คุณสมบัตินี้ จึงควรบัญญัติว่าเป็นพราหมณ์ และควรเรียกตัวเองว่าเป็นพราหมณ์.

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ถ้าวางเสีย ๑ เหลือ ๑ พอลงกำหนดคุณสมบัติของผู้ควรเป็นพราหมณ์ได้หรือไม่. โสณทัณฑพราหมณ์กราบทูลว่า ลดไม่ได้ เพราะศีลชำระปัญญา ปัญญาชำระศีล ในที่ใดมีศีลในที่นั้นมีปัญญา ในที่ใดมีปัญญาในที่นั้นมีศีล ศีลกับปัญญากล่าวได้ว่าเป็นยอดในโลก เปรียบเหมือนใช้มือล้างมือ ใช้เท้าล้างเท้า ศีลกับปัญญาก็ชำระกันและกันฉันนั้น.

พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองภาษิตของโสณทัณฑพราหมณ์ว่าถูกต้อง แล้วตรัสถามต่อไปว่า ศีลเป็นอย่างไร ? ปัญญาเป็นอย่างไร ? โสณทัณฑพราหมณ์จึงกราบทูลให้พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบาย.

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงการที่บุคคลเลื่อมใสในพระองค์ ออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งอยู่ในศีล ๓ ชั้น (ตั้งในสามัญญผลสูตร) บำเพ็ญสมาธิจนได้บรรลุฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และได้วิชา ๘ มีวิปัสสนาญาณ เป็นต้น มีอาสวกษยญาณเป็นที่สุด (ดังได้กล่าวไว้แล้วในสามัญญผลสูตร) เป็นอันตรัสอธิบายถึงศีลและอธิบายถึงปัญญา (รวบยอดที่ปัญญาอันทำให้สิ้นอาสวะคือกิเลสที่หมักดองในสันดาน).

เมื่อพระผู้มีพระภาคแสดงธรรมจบ โสณทัณฑพราหมณ์กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต แล้วอาราธนาพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์นั้นในวันรุ่งขึ้น.

ครั้นรุ่งขึ้นถวายภัตตาหารเสร็จแล้ว จึงกราบทูลว่า ถ้าตนอยู่ในบริษัท ลุกขึ้นจากอาสนะกราบถวายบังคมก็ตาม ถ้าไปในยาน ลงจากยานกราบถวายบังคมก็ตาม พวกบริษัทก็จะจับผิดได้ เป็นเหตุให้เสื่อมยศ เมื่อยศเสื่อมก็จะทำให้เสื่อมทรัพย์ เพราะได้ทรัพย์มาเพราะยศ. ถ้าตนไปในบริษัทประคองอัญชลี ขอให้ทรงถือว่าตนลุกขึ้นจากอาสนะ ถ้าไปในยานยกปฏิภาณ ขอให้ทรงถือว่าตนลงจากยาน ถ้าเบี่ยงร่ม ขอให้ทรงถือว่าตนกราบถวายบังคมด้วยเศียรเกล้า.

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้แสดงว่าโสณทัณฑพราหมณ์ยอมตัดความสำคัญเรื่องผิวพรรณ เรื่องมนต์ เรื่องชาติกำเนิดของพราหมณ์ทิ้ง ให้เหลือแต่ศีลกับปัญญา ก็ทำให้คนเป็นพราหมณ์ได้ อันเข้ากับหลักธรรมทาง

๑. ตรงนี้ฉบับแปลภาษาอังกฤษของศาสตราจารย์ ริคส์ เดวิดส์ ผิดไปอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าน้อมปฏิภาณ ให้ถือว่าลงจากยาน ถ้าโบกมือ ให้ถือว่าก้มลงถวายบังคม โปรดดูฉบับอังกฤษ หน้า ๑๔๘ และ ๑๔๙

พระพุทธศาสนา พระผู้มีพระภาคจึงประทานสาธการรับรองภาษิตของพราหมณ์นั้น. ศาสตราจารย์ ริตส์ เดวิดส์ เห็นว่า แม้ทางพระพุทธศาสนาจะเสนอหลักการแบบนี้ ก็ทำการเลิกล้มความคิดเห็นของพราหมณ์ไม่สำเร็จ พราหมณ์ยังคงถือชาติเป็นสำคัญตลอดมา แต่ผู้เขียนเห็นว่า พระพุทธเจ้ามิได้ทรงแทรกแซงความเชื่อถือของพราหมณ์ ใครจะถือก็ถือไป แต่หลักธรรมมีอยู่อย่างนี้ ก็ทรงแสดงให้ฟัง ผลที่ปรากฏก็มีอยู่ คือพราหมณ์ที่เข้ามานับถือพระพุทธศาสนามีใช้น้อย พวกนี้ถือตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา เข้าทำนองว่า เมื่อเราไม่สามารถจะเกี่ยวเหี่ยวมุ้งมุ้งทั้งทั้งได้ อย่างน้อยเอามุ้งหลังคาเฉพาะของเราเอง ก็ยังดีกว่าตากแดดตากฝนไปตามคนอื่น ยิ่งในสมัยนี้ รัฐธรรมนูญอินเดียไม่ยอมรับสิทธิพิเศษของชาติชั้นวรรณะ ผู้นำอินเดียพากันสุดดีหลักธรรมเรื่องนี้ของพระพุทธเจ้า ก็ยิ่งเห็นกันขึ้นว่า หลักธรรมนี้ประเสริฐอย่างไร).

๕. ญัตติสูตร

สูตรว่าด้วยญัตติสูตรพราหมณ์ (พราหมณ์พื้นเขิน)

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมคธ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ บ้านพราหมณ์ชื่อขานมัตตะ ประทับ ณ อัมพลัญจิรา (สวนมะม่วงหนุ่ม).

สมัยนั้น ญัตติสูตรพราหมณ์ครอบครองหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อขานมัตตะ ซึ่งพระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้. อนึ่ง ญัตติสูตรพราหมณ์เตรียมประกอบยัญญพิธี เอาโคผู้ ๗๐๐, ลูกโคผู้ ๗๐๐, ลูกโคเมีย ๗๐๐, แพะ ๗๐๐, แกะ ๗๐๐.^๑ ผูกติดไว้กับเสา เพื่อเตรียมบูชายัญ.

พราหมณ์โคหบดีชาวขานมัตตะได้ทราบเรื่องราว พระผู้มีพระภาคเสด็จมา และเป็นผู้มีกิตติศัพท์ขจรขยายไปว่า เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ก็เดินไปเป็นหมู่ ๆ เพื่อเฝ้า ญัตติสูตรพราหมณ์เห็นเข้า (เช่นเดียวกับเรื่องโสณทัณฑพราหมณ์) ถามทราบเรื่องก็สั่งให้รอ ตนจะร่วมไปเฝ้าด้วย แต่ถูกพราหมณ์ที่เดินทางมา (เพื่อรับของถวาย) ในมหาญญัตติค้ำ และญัตติสูตรพราหมณ์ได้ตอบ (เช่นเดียวกับเรื่องโสณทัณฑพราหมณ์) ในที่สุดจึงรวมกันไปเฝ้าทั้งหมด.

ญัตติสูตรพราหมณ์จึงกราบทูลถามให้ทรงอธิบายถึงยัญญสัมปทา (ความถึงพร้อม คือสมบูรณ์แห่งยัญ ๓ ประการ อันมีส่วนประกอบ (บริวาร) ๑๖ อย่าง).

พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าถึงพระเจ้ามหาวชิระในอดีตกาลผู้สมบูรณ์ด้วยทรัพย์ ได้ชยชนะปฐพีมณฑลอันยิ่งใหญ่ ใครจะบูชามหาญญ เพื่อประโยชน์และความสุข จึงตรัสเรียกพราหมณ์บุโรหิตมาช่วยสอนวิธีบูชามหาญญนั้น.

พราหมณ์บุโรหิตแนะนำให้ปราบโจรผู้ร้ายก่อน แต่ไม่ใช่ด้วยวิธีฆ่าหรือจองจำ เพราะพวกที่เหลือจากถูกฆ่าก็จะเบียดเบียนชนบทในภายหลัง (ตัวตายตัวแทน) โดยที่แท้ควรถอนรากโจรผู้ร้าย (ด้วยวิธีจัดการทางเศรษฐกิจให้ดี) คือแจกพืชแก่กลีกรในชนบทที่อดสาหะประกอบอาชีพ ให้ทุนแก่พ่อค้าที่อดสาหะในการค้าให้อาหาร และค่าจ้างแก่ข้าราชการ (ให้ทุกคนมีอาชีพมีรายได้) พระราชทรัพย์ก็จะเพิ่มพูน ชนบทก็จะมีเสียนนาม มนุษย์ทั้งหลายก็จะรื่นเริงอุ่มบุตรให้พื่อนอยู่ต่อก ไม่ต้องบิดประทุเร็น.

๑. คำแปลตัวเลขของฝรั่งผิดเป็นอย่างละ ๑๐๐ ทุกประเภท ทั้ง ๆ ที่พระไตรปิฎกฉบับอักษรโรมันก็ว่า ๗๐๐

เมื่อพระเจ้ามหาวชิระทรงทำตามคำแนะนำนั้นก็ได้ผลดี จึงตรัสเรียกพราหมณ์ปุโรหิตมา ขอให้สอนเรื่องการบูชามหาอัณู. พราหมณ์ปุโรหิตจึงแนะนำให้ขออนุญาตบูชามหาอัณู โดยแจ้งให้กษัตริย์ผู้น้อยกว่าที่อยู่ในนิคมชนบท, อำมาตย์ ข้าราชการที่อยู่ในนิคมชนบท, พราหมณ์มหาศาลที่อยู่ในนิคมชนบท, คฤหบดีที่อยู่ในนิคมชนบทได้ทราบเรื่อง และอนุญาตให้บูชามหาอัณู. เมื่อทรงปฏิบัติตามนั้นก็ได้รับอนุญาตจากบุคคลทั้งสี่ประเภทเหล่านั้น. นับเป็นฝ่ายอนุมติ ๔ ซึ่งเป็นเครื่องประกอบของยัญนั้น.

องค์พระเจ้ามหาวชิระเอง ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการ คือ ๑. มีชาติดี ๒. มีรูปร่าง ๓. มีทรัพย์มาก ๔. มีกำลังรบ ๕. มีศรัทธาบริจาคนาน ๖. สดับตรับฟังมาก (มีการศึกษาดี) ๗. รู้ความหมายของภาษิตนั้น ๆ (อธิบายความหมายได้) ๘. เป็นผู้ฉลาดมีปัญญา. คุณสมบัติ ๘ ประการนี้เป็นเครื่องประกอบของยัญนั้น.

คุณสมบัติของพราหมณ์ปุโรหิตอีก ๔ คือ ๑. มีชาติดี ๒. ทองจ้ำมนต์ได้ ๓. มีศีล ๔. เป็นผู้ฉลาดมีปัญญา คุณสมบัติ ๔ ประการนี้เป็นเครื่องประกอบของยัญนั้น. (รวมเป็น ๑๖ คือฝ่ายอนุมติ ๔ คุณสมบัติของพระราชา ๘ คุณสมบัติของปุโรหิต ๔).

ต่อไปพราหมณ์ปุโรหิตจึงแสดงถึงยัญ ๓ ประการ คือต้องไม่มีความเดือดร้อนใจว่า โภคทรัพย์เป็นอันมาก ๑. จักหมดไป ๒. กำลังหมดไป ๓. หมดไปแล้ว.

แล้วพราหมณ์ปุโรหิตได้แสดงถึงการบันเทิงใจของผู้นับถือยัญที่จะพึงมีในฝ่ายผู้รับทาน ๑๐ ประการ คือผู้ฆ่าสัตว์, ผู้ลักทรัพย์, ผู้ประพฤติดีกในกาม, ผู้พูดปด, ผู้พูดส่อเสียด, ผู้พูดคำหยาบ, ผู้พูดเพื่อเจ้อ, ผู้ละโมภอยากได้ของคนอื่น, ผู้พยายามบ่อนทำลายผู้อื่น, ผู้เห็นผิดทำนองคลองธรรม อาจมาสู่ยัญพิธีโดยตั้งใจว่ายัญนี้อุทิศผู้ที่ปฏิบัติดี ตรงกันข้ามกับฝ่ายชั่ว ๑๐ ประการ.

เมื่อมีเครื่องประกอบยัญ ๑๖ ประการดังนี้ ก็จะไม่มีความวิตกกังวลได้โดยธรรม.

ครั้นแล้วได้แสดงวิธีบูชายัญต่อไปว่า ในยัญนั้น ไม่มีการฆ่าโค, แพะ, แกะ, ไก่, สุนัขและสัตว์ต่าง ๆ ก็ไม่ต้องถึงความพินาศ, ไม่มีการตัดต้นไม้ เพื่อสร้างปราสาท (ต้อนรับผู้มาดูพิธี) ไม่ต้องเกี่ยวหญ้าคามมาเพื่อแหวดวงประดับโรงพิธี หรือเพื่อปลาดกับพื้น พวกทาสกรรมกรก็ไม่ต้องถูกขู่เชื่องลงโทษ มีหนานองด้วยน้ำตาทำงาน ใครปรารถนาจะทำก็ทำ ไม่ปรารถนาก็ไม่ต้องทำ เพราะยัญนั้นสำเร็จด้วยเนยใส, น้ำมัน, เนยข้น, นมส้ม, น้ำผึ้ง, น้ำอ้อย.

ผู้ที่เดินทางมาในการนี้ นำเครื่องบรรณาการมาถวาย พระเจ้ามหาวชิระก็ไม่ทรงรับ กลับตรัสให้นำของพระองค์เพิ่มให้กลับไป แต่บุคคลเหล่านั้นไม่นำกลับ กลับสละตาม (คือแจกทานตามพระเจ้ามหาวชิระ). ต่างตั้งยัญศาลาขึ้น ๔ ทิศ (กษัตริย์ทิศบูรพา, อำมาตย์ทิศทักษิณ, พราหมณ์มหาศาลทิศประจิม, คฤหบดีทิศอุดร) แจกทานร่วมในการนี้.

กฎทันตพราหมณ์กราบทูลถามว่า ยังมียัญอื่นที่มีการริเริ่มน้อยกว่า แต่มีผลมากกว่ายัญ ๓ บริหาร ๑๖ ที่กล่าวแล้วหรือไม่ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มี ก็ถามต่อไปอีกถึงยัญที่มีการริเริ่มน้อยกว่า แต่มีผลมากกว่า เป็นการถามคอบหลายวาระ. สิ่งที่มีการริเริ่มน้อยกว่า แต่มีผลมากกว่ากันโดยลำดับ ซึ่งผู้มีพระภาคตรัสตอบมีดังนี้ :-

๑. การให้ทานเป็นนิตย์ อุทิศผู้มีศีล.

๒. การสร้างวิหาร (ที่อยู่) อุทิศสงฆ์ที่มาจาก ๔ ทิศ.

๓. การถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ.

๔. การสมาทานศีล ๕ คือเว้นจากฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดบด และดื่มสุราเมรัย.

๕. การออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งอยู่ในศีล ๓ ประเภท บำเพ็ญสมาธิจนได้มาน ๔ บำเพ็ญปัญญาจนได้วิชา ๘ (ดังกล่าวไว้แล้วในสามัญญผลสูตร).

กฎทันตพราหมณ์มีความเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัย เป็นสรณะตลอดชีวิต ปลอยสัตว์อย่างละ ๗๐๐ หลายประเภทนั้นให้เป็นอิสระ และเมื่อได้ฟังธรรมเทศนาต่อไป (อนุบุพพิกขาและอริยสัจ ๔) ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นพระโสดาบัน).

(พระสูตรนี้ทำให้เห็นว่า เพียงการถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะหรือการรักษาศีล ๕ ก็ยังมีผลมากกว่า การบำเพ็ญมหาบุญใหญ่โต จึงน่าจะเป็นเครื่องเตือนใจผู้คิดทำบุญซึ่งมักจะบ่นว่าไม่มีทุนจะทำบุญ ให้ทราบว่ามีบุญนั้นไม่จำเป็นต้องลงทุนเอาทรัพย์แลกเสมอไป เพียงการรักษาศีล ๕ ก็เป็นบุญอันสูงกว่านั้น).

๖. มหาลิสสูตร

สูตรว่าด้วยการโต้ตอบกับเจ้าลิจฉวีข้อมหา

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ศาลาเรือนยอด ปามหาวัน กรุงไพศาลี พวกพราหมณ์ที่เป็นทูตชาวโกศลและชาวมคธมากมาย* มีธุระไปพักอยู่ในกรุงไพศาลี ได้ทราบข่าวจึงจะพากันไปเฝ้า เจ้าลิจฉวีชื่อ โฏฐวัทธะ (ปากแหว่ง)* พร้อมด้วยบริษัทยกไปเฝ้าด้วย.

สมัยนั้น พระนาคิตะ เป็นพุทธอุปัฏฐาก ไม่ยอมให้เข้าเฝ้า อ้างว่าพระผู้มีพระภาคกำลังทรงหลีกเร้น (ทำความสงบ) อยู่. สามเณรสีหะจึงเจรจากับพระนาคิตะให้บุคคลเหล่านั้นเข้าเฝ้า พระนาคิตะเกรงให้สามเณรสีหะไปกราบทูลเอง.

เมื่อสามเณรสีหะไปกราบทูล จึงตรัสสั่งให้นุอาสนะที่ร่วมเงาด้านหลังวิหาร เสด็จไปต้อนรับบุคคลเหล่านั้น.

เมื่อตรัสปราศรัยกับบุคคลทุกเหล่าที่เข้าเฝ้าแล้ว โฏฐวัทธะ ลิจฉวี ก็ทราบทูลถามเรื่องดาตัพย์ หูทิพย์ ว่ามีหรือไม่ ตรัสตอบว่า มี แล้วทรงแสดงเหตุผลว่า สุดแต่กำลังสมาธิที่เจริญให้มาก เพื่อให้มีดาตัพย์ หรือหูทิพย์ และตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายมิได้ประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของพระองค์เพื่อเจริญสมาธิ (ที่เป็นเหตุให้ได้ดาตัพย์หูทิพย์เหล่านั้น) เพราะยังมีธรรมที่สูงกว่านั้นที่ควรทำให้แจ้ง คือ ๑. การทำสัญญาชน (กิเลสที่ผูกมัด) ให้สิ้นไป ๓ ประการ อันทำให้เป็นพระโสดาบัน ๒. ทำสัญญาชน ๓ ประการนั้นให้สิ้น ทำราคะ โทสะ โมหะให้น้อยลง อันทำให้เป็นพระสกทาคามี ๓. ทำสัญญาชนเบื้องต้น ๕ ประการให้สิ้น อันทำให้เป็นพระอนาคามี ๔. ทำอาสวะให้สิ้น ทำให้แจ้งความหลุดพ้นเพราะสมาธิ (เจโตวิมุตติ) และความหลุดพ้นเพราะปัญญา (ปัญญาวิมุตติ).

๑. แสดงว่ากรุงไพศาลีนครหลวงของแคว้นในขณะนั้น เป็นศูนย์กลางการทูตที่ฝ่ายมคธและโกศลติดต่อกันด้วย
๒. การตั้งชื่อคนตามลักษณะร่างกายดูจะนิยมกันมาก เช่น กฎทันตะ (ฟันเขี้ยว) ลกณภูฏกัททิยะ (กัททิยะ ค่อม) กาฬุทายี (อุทายีดำ)

๓. ในที่นี้เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่สูงกว่าหูทิพย์ ดาตัพย์ คือการทำกิเลสให้หมดเป็นขั้น ๆ ได้เป็นพระอรหันต์ ตั้งแต่อย่างต่ำถึงสูงสุด คือเป็นพระอรหันต์ อันแสดงว่าฤทธิ์เดชมิใช่จุดประสงค์ทางพระพุทธศาสนา

เมื่อโฏฐูทระ ลิจฉวี กราบทูลถามถึงข้อปฏิบัติที่ทำให้แจ้ง (บรรล) ธรรมเหล่านั้น ก็ตรัสแสดง มรรคมงคล ๘ มีสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) เป็นต้น มีสัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) เป็นที่สุด.

ครั้นแล้วตรัสเล่าเรื่องมถฺยิปปริพพาชก กับชาลียปริพพาชกไปทูลถามพระองค์ เรื่องชีวิต กับ สรีระ มีข้อความอย่างเดียวกับข้อความในชาลียสูตร ซึ่งจะกล่าวต่อจากสูตรนี้. เมื่อจบพระธรรมเทศนา โฏฐูทระ ลิจฉวี ก็ชื่นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาค.

(หมายเหตุ : โฏฐูทระ ลิจฉวี มีชื่อเดิมว่า มหาลิ เวลาพระผู้มีพระภาคได้ตอบด้วย ก็ทรง ใช้นามมหาลิ).

๗. ชาลียสูตร

สูตรว่าด้วยข้อความที่ตรัสได้ตอบชาลียปริพพาชก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โฆสิตาราม กรุงโกสัมพี นักบวช ๒ คน คือ มถฺยิปปริพพาชก กับชาลียะ ผู้เป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้ใช้นามว่า (ชาลียะ ทารุปัตติกะ) ได้มาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า กราบทูลถามปัญหาว่า ชีวิต (สภาพที่เป็นอยู่ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ สภาพที่ครองสรีระ ในบางลัทธิเรียกจิตบ้าง อัตตาบ้าง) กับสรีระ (ร่างกาย) เป็นอันเดียวกัน หรือเป็นคนละอัน.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ บรรยายคุณลักษณะของผู้ยกบวช ตั้งอยู่ในศีล บำเพ็ญสมาธิจนได้ ฌาน ตั้งแต่ที่ ๑ ถึง ๔ และได้วิชา ๘ (ตามที่กล่าวไว้แล้วในสามัญญผลสูตร) แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้รู้เห็นอย่างนี้ ไม่ควรกล่าวว่า ชีวิต กับสรีระ เป็นอันเดียวกัน หรือกล่าวว่า ชีวิต กับสรีระ เป็นคนละอัน พระองค์เองทรงรู้ ทรงเห็นอย่างนี้ จึงไม่ตรัสว่า ชีวิต กับสรีระ เป็นอันเดียวกันหรือต่างกัน.

(มีคำอธิบายว่า การยืนยันว่า ชีวิต กับสรีระ เป็นอันเดียวกัน ย่อมตกไปในส่วนสุดข้างสัสต-ทิฏฐิ ความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงเที่ยง การยืนยันว่า ชีวิต กับสรีระ เป็นคนละอัน ย่อมตกไปในฝ่ายที่ว่า ชีวิตเที่ยง สรีระไม่เที่ยง ทั้งสองข้อนี้ รวมอยู่ในทิฏฐิ ๖๒).

เมื่อจบพระธรรมเทศนา นักบวช ๒ คนชื่นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาค.

๘. มหาสีหนาทสูตร

สูตรว่าด้วยการบรรลือสีหนาท

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่อกณณกเถละ ใกล้เมืองอุชฺฌณฺญา. นักบวชซีเปลือย ชื่อกัสสปได้เข้าไปเฝ้า กราบทูลถามว่า ได้ยินเขาพูดกันว่า พระสมณโคดมทรงติการบำเพ็ญตบะทุกชนิด ทรงกล่าวโทษผู้บำเพ็ญตบะ มีชีวิตอยู่อย่างปอน ๆ ใช่หรือไม่.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปฏิเสธ และทรงชี้แจงตามที่ทรงเห็นด้วยทิพยจักขุว่า ผู้บำเพ็ญตบะมีชีวิตอยู่อย่างปอน ๆ บ้าง อยู่อย่างมีทุกข์น้อยบ้าง บางพวกตายไปแล้วเกิดในนรกก็มี บางพวกตายไปแล้ว เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ก็มี เมื่อทรงรู้เห็นตามเป็นจริงอย่างนี้ จะตรัสติการบำเพ็ญตบะทุกชนิด และกล่าวโทษ ผู้บำเพ็ญตบะที่มีชีวิตอยู่อย่างปอน ๆ ทำไม่กัน.

แล้วตรัสว่า สมณพราหมณ์บางคนที่เป็นบัณฑิตละเอียดอ่อน แดกฉานด้วยปัญญา ย่อมกล่าวตรงกันกับพระองค์ในบางฐานะ ไม่ตรงกันในบางฐานะ : ๑. บางข้อที่สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวว่าดี เรากล่าวว่าดี บางข้อที่สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวว่าไม่ดี เรากล่าวว่าไม่ดีก็มี, ๒. บางข้อที่สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวว่าดี เรากล่าวว่าไม่ดี บางข้อที่สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวว่าไม่ดี เรากล่าวว่าดีก็มี, ๓. บางข้อที่เรากล่าวว่าดี พวกอื่นกล่าวว่าดี บางข้อที่เรากล่าวว่าไม่ดี พวกอื่นกล่าวว่าดีก็มี, ๔. บางข้อเรากล่าวว่าดี พวกอื่นกล่าวว่าไม่ดี บางข้อเรากล่าวว่าไม่ดี พวกอื่นกล่าวว่าดีก็มี. เราเคยเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้น แล้วกล่าวว่า ในฐานะที่กล่าวไม่ตรงกัน จงยกไว้ แต่ในข้อใดที่กล่าวตรงกัน ขอให้วิญญูชนสอบสวนเปรียบเทียบระหว่างศาสนากับศาสนา สงฆ์กับสงฆ์ดูเถิดว่า ธรรมเหล่าใดที่เป็นอกุศล มีโทษ ไม่ควรสืงเสพ ไม่ควรแก้อริยบุคคล เป็นธรรมฝ่ายดำ ใครเล่าจะธรรมเหล่านั้นไม่ให้มีเหลือมากกว่ากัน พระสมณโคตมหรือคณาจารย์เหล่าอื่น ? มีฐานะอยู่ที่วิญญูชนสอบสวนแล้ว ก็สรรเสริญเรา (พระผู้มีพระภาค) ในข้อนั้นโดยมาก. แม้ในธรรมที่เป็นกุศล ที่ว่าใครจะประพฤติดุปฏิบัติมากกว่ากัน ก็เป็นเช่นนั้น แม้ระหว่างสาวกกับสาวก ในส่วนที่เกี่ยวกับละอกุศล ประพฤติกุศล ก็เป็นเช่นนั้น คือวิญญูชนย่อมสรรเสริญสาวกของเราโดยมาก” แล้วทรงแสดงมรรคมองค์ ๘ ว่าเป็นข้อประพฤติปฏิบัติที่จะทำให้รู้เองเห็นเอง.”

ซึ่งเปลี่ยยชื่อักสสปรากบทุลถึงข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ที่จัดเป็นความเป็นสมณะ ความเป็นผู้ประเสริฐ เช่น การเปลี่ยยกาย ยืนถ่ายอุจจาระปัสสาวะ และกินอาหารเลี่ยมมือที่ละอาหาร (แทนการล้าง) เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้ประพฤดิเช่นนั้น ถ้าไม่เจริญ ไม่ทำให้แจ้งซึ่งความสมบรูณ์ด้วยศีล ความสมบรูณ์ด้วยสมาธิ และความสมบรูณ์ด้วยปัญญา ก็ชื่อว่าไกลจากความเป็นสมณะ ไกลจากความเป็นผู้ประเสริฐ. ต่อเมื่อเจริญเมตตาจิต อันไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาท และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ) และปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะปัญญา) อันปราศจากอาสวะได้ในปัจจุบัน นับเป็นสมณะเป็นพราหมณ์ได้.

ซึ่งเปลี่ยยชื่อักสสปรากล่าวต่อไปว่า การประพฤดิตบะ (แบบเปลี่ยยกาย เป็นต้น) นั้น เป็นความเป็นสมณะ ความเป็นผู้ประเสริฐที่ทำได้ยาก. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เป็นปกติหรือธรรมดาในโลกที่ทำได้ยาก แต่การทำแบบนั้น คฤหบดี บุตรแห่งคฤหบดี หรือแม้นางกุมภทาสี (นางทาสที่แบบหมอน้ำ) ก็ทำได้. ส่วนการเจริญเมตตาจิต อันไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาท และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันปราศจากอาสวะได้ในปัจจุบัน เป็นความเป็นสมณะ และความเป็นผู้ประเสริฐที่ทำได้ยากกว่า.

ซึ่งเปลี่ยยชื่อักสสปรากล่าวต่อไปว่า สมณะและพราหมณ์เป็นผู้ที่รู้ได้ยาก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เป็นปกติหรือธรรมดาในโลก ที่สมณะและพราหมณ์เป็นผู้รู้ได้ยาก แต่การเจริญเมตตาจิตแบบที่กล่าว และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันปราศจากอาสวะ รู้ได้ยากยิ่งกว่าการบำเพ็ญตบะแบบเปลี่ยยกาย เป็นต้น.

เมื่อซึ่งเปลี่ยยชื่อักสสปรากบทุลถามถึงความสมบรูณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ว่าเป็นอย่างไร ก็ตรัสอธิบายถึงศีล ๓ ชั้น ฌาน ๔ และวิชา ๘ (อย่างที่ตรัสในสามัญญผลสูตร) ว่าเป็นความถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา โดยลำดับ.

๑. เป็นพระดำรัสที่แน่ใจในความประพฤดิปฏิบัติที่ว่า ถ้าสอบสวนกันจริง ๆ ว่าจะปฏิบัติตามที่พูดหรือไม่ พระองค์ทรงทำให้สอบสวนทีเดียว

๒. อรรถกถาแก้วว่า จัดเป็นกรรม คือการกระทำของสมณะ ของพราหมณ์

ครั้นแล้วตรัสสรุปให้เห็นว่า พระองค์กลับบรรลือสีหนาทในท่ามกลางบริษัท กล่าวตอบปัญหา และทำให้ผู้เลื่อมใสปฏิบัติตามได้ (เพราะทรงประพฤติกปฏิบัติได้ผลมาเองในเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ข้างบนนั้น).

ซึ่งเปลี่ยนขึ้นชมธรรมภาสิตของพระผู้มีพระภาค และขอวาท เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จะต้องอบรมก่อน ๔ เดือนในฐานะที่เคยเป็นเดียรถียมาก่อน ก็กลับตอบว่า แม้จะอบรมถึง ๔ ปี ก็จะไม่ยอม. ในที่สุดเมื่อวาทแล้วไม่นาน ก็ได้บรรลอรหัตตผล".

๔. ไปฏฐาปาทสูตร

สูตรว่าด้วยการโต้ตอบกับไปฏฐาปาทปริพพาชก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. เข้าวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จสู่กรุงสาวัตถีเพื่อบิณฑบาต ทรงเห็นว่า ยังเข้านัก จึงเสด็จแวะไปที่มัลลการาม อันเป็นที่อยู่ของไปฏฐาปาทปริพพาชก พร้อมด้วยบริษัทปริพพาชกประมาณ ๓,๐๐๐ คน ไปฏฐาปาทปริพพาชกได้กล่าวต้อนรับและนิมนต์ให้นั่งบนอาสนะ ตนเองนั่งเหนืออาสนะที่ต่ำกว่า.

ครั้นแล้วไปฏฐาปาทปริพพาชกได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับอภิสังขยานิโรธ (การดับความจำได้หมายรู้ อันยิ่งใหญ่) (โปรดดูหน้า ๑๑๘ หมายเลข ๒๐๐ ประกอบด้วย) ซึ่งเคยเป็นปัญหาถกเถียงกันในหมู่สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิต่าง ๆ มาแล้ว รวม ๔ ประเด็น คือ :-

๑. สมณพราหมณ์บางพวกเห็นว่า สัญญา (ความจำได้หมายรู้-ในที่นี้พึงสังเกตว่า ในสมัยนั้นบัญญัติเรียกสภาพที่ครองชีวิตร่างกายต่าง ๆ กัน เรียกว่าอัตตา ตัวตนบ้าง, ชีวะ สภาพที่เป็นอยู่บ้าง, สัตตะ สภาพที่มีที่เป็นบ้าง, สัญญา ความจำได้หมายรู้หรือสภาพที่จำได้หมายรู้บ้าง) ของคน เกิดขึ้นบ้างดับไปบ้าง โดยไม่มีเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นคนก็มีสัญญา เมื่อดับไปคนก็ไม่มีสัญญา.

๒. พวกอื่นกล่าวคัดค้านว่าไม่เป็นเช่นนั้น สัญญานั้นแหละเป็นอัตตาตัวตนของคน อัตตานั้นเข้ามาบ้าง ออกไปบ้าง เมื่อเข้ามาคนก็มีสัญญา เมื่อออกไปคนก็ไม่มีสัญญา.

๓. พวกอื่นคัดค้านว่าไม่เป็นเช่นนั้น ที่แท้มีสมณพราหมณ์ที่มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก สมณพราหมณ์เหล่านั้นนำเขาได้ นำออกได้ซึ่งสัญญาของคน เมื่อนำเข้าคนก็มีสัญญา เมื่อนำออกคนก็ไม่มีสัญญา.

๔. พวกอื่นคัดค้านว่าไม่เป็นเช่นนั้น ที่แท้มีเทพผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก เทพเหล่านั้นนำเขาได้ นำออกได้ซึ่งสัญญาของคน เมื่อนำเข้าคนก็มีสัญญา เมื่อนำออกคนก็ไม่มีสัญญา.

ไปฏฐาปาทปริพพาชกกล่าวต่อไปว่า (ระหว่างที่ฟังเขาโต้เถียงกันนั้น) ข้าพระองค์ระลึกถึงพระผู้มีพระภาคว่า เป็นผู้ฉลาดในธรรมเหล่านี้ เป็นผู้รู้ปกติของอภิสังขยานิโรธ อภิสังขยานิโรธเป็นอย่างไร ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ที่กล่าวว่าสัญญาของคนเกิดขึ้นดับไปโดยไม่มีเหตุปัจจัยนั้น นับว่ามีความผิดพลาดแต่เบื้องต้น เพราะสัญญาของคนเกิดขึ้นดับไปโดยมีเหตุปัจจัย คือสัญญาอันหนึ่งย่อมเกิดขึ้นเพราะสิกขา (การศึกษา หรือสำเนียง ทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๓ คือ สิลสิกขา การศึกษาในศีล จิตตสิกขา การศึกษาในสมาธิ และปัญญาสิกขา การศึกษาในปัญญา) สัญญาอันหนึ่งย่อมดับไปเพราะสิกขา.

๑. พระสูตรนี้เห็นได้ว่า สาระสำคัญอยู่ที่ประพฤติกปฏิบัติได้จริงอย่างพูด จึงทำให้พระผู้มีพระภาคทรงกลับบรรลือสีหนาท โดยทำให้สอบสวนเปรียบเทียบด้วยซ้ำ

๑. ครั้นแล้วตรัสพรรณนาถึงการที่กุลบุตรออกบวช ตั้งอยู่ในศีล (๓ ชั้นตามที่กล่าวแล้วในสามัญญผลสูตร) บำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานที่ ๑ เมื่อได้ฌานที่ ๑ แล้ว กามสัญญา (ความจำได้หมายรู้ในกาม คืออารมณ์ที่น่าใคร่) ที่เคยมีก็ย่อมดับไป สัญญาอันละเอียดอันเป็นจริงในปิติ (ความอิ่มใจ) และสุขอันเกิดแต่ความสงบ ย่อมมีในสมัยนั้น นี่คือนิยามอันหนึ่งเกิดขึ้นเพราะสิกขา สัญญาอันหนึ่ง ย่อมดับไปเพราะสิกขา.

๒. ในฌานที่ ๒ สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจ (อันละเอียดเป็นจริง) ในปิติ และสุข ย่อมดับไป สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในปิตินุสส อันเกิดแต่สมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น.

๓. ในฌานที่ ๓ สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจ ในปิตินุสสและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ย่อมดับไป สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในอุเบกขา (ความวางเฉย) และสุขย่อมมีในสมัยนั้น.

๔. ในฌานที่ ๔ สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในอุเบกขา และสุข ย่อมดับไป สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในความไม่ทุกข์ไม่สุข ย่อมมีในสมัยนั้น.

๕. ในรูปฌานที่ ๑ (อากาสนัญญาตนะ) รูปสัญญา (ความจำได้หมายรู้ในรูป) ย่อมดับไป สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในอากาสนัญญาตนะ (รูปฌานที่มีอากาศไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์) ย่อมมีในสมัยนั้น.

๖. ในรูปฌานที่ ๒ (วิญญาณัญญาตนะ) สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในอากาสนัญญาตนะ ย่อมดับไป สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในวิญญาณัญญาตนะ (รูปฌานที่มีวิญญาณไม่สิ้นสุดเป็นอารมณ์) ย่อมมีในสมัยนั้น.

๗. ในรูปฌานที่ ๓ (อากิญจัญญาตนะ) สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในวิญญาณัญญาตนะ ย่อมดับไป สัญญาอันสุขุม อันเป็นสัจจในอากิญจัญญาตนะ (รูปฌานที่มีความคิดว่าไม่มีอะไรแม้เล็กน้อยเป็นอารมณ์) ย่อมมีในสมัยนั้น.

๘. ภิกษุที่มีสัญญาของตน พ้นจากสัญญานั้น ๆ แล้วก็ต้องสัญญาอันเลิศ (ขึ้นไป) โดยลำดับ เมื่อตั้งอยู่ในสัญญาอันเลิศแล้ว ก็คิดว่า การคิดไม่ดี ไม่คิดดีกว่า เพราะเมื่อคิดปรุงแต่ง สัญญาอันเลิศก็จะดับไป สัญญาอันหยาบก็จะเกิดขึ้น เธอจึงไม่คิด ไม่ปรุงแต่ง เมื่อไม่คิด ไม่ปรุงแต่ง สัญญานั้น (หมายถึงสัญญาอันเลิศ) ก็ดับไป สัญญาหยาบอันอื่นก็เกิดขึ้น เธอจึงชื่อว่าถูกต้อง (ได้บรรลุ) นิโรธ (ความดับ).

(หมายเหตุ : ข้อความเป็นลำดับมาแต่ข้อ ๑ ถึง ๘ แสดงการที่สัญญาอันหนึ่งดับไป สัญญาอันหนึ่งเกิดขึ้นแทน ดีขึ้นกว่าสัญญาเดิมเรื่อย ๆ จนในที่สุด เมื่อเลิกคิด เลิกปรุงแต่ง สัญญาก็ดับไป เป็นอันตอบปัญหาของปฏฐาปาทปริพพาชกที่อยากรู้ความดับอภิสัญญา คือสัญญาใหญ่ หมายถึงสัญญาชั้นสูง อย่างชัดเจนตามหลักวิชาปฏิบัติทางรูปฌาน และอรุณฌาน).

เมื่อตรัสอธิบายอย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปฏฐาปาทปริพพาชกว่า ท่านเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนหรือไม่ถึงการเข้าสมาบัติ ทั้ง ๆ ที่มีความรู้ตัว ในการดับอภิสัญญาตามลำดับชนิดนี้ ซึ่งปริพพาชกตอบว่าไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน เพิ่งมาได้ทราบตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอย่างนี้.

ข้อซักถามเพิ่มเติม

ปฏฐาปาทปริพพาชกกราบทูลถามเพิ่มเติม และพระผู้มีพระภาคตรัสตอบเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ทูลถามว่า ทรงบัญญัติสัญญาอันเลิศ อันเดียวหรือมาก ตรัสตอบว่า บัญญัติทั้งอันเดียว ทั้งมาก ตาม (ความจริง) ที่จะถูกต้อง (บรรลุ) นิโรธได้.

๒. ทูลถามว่า สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เกิดก่อน ญาณ (ความรู้) เกิดทีหลัง หรือว่าญาณเกิดก่อน สัญญาเกิดทีหลัง หรือว่าสัญญา กับญาณเกิดพร้อมกัน ตรัสตอบว่า สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง

๓. ทูลถามว่า สัญญาเป็นอตตะ (ตัวตน) ของคนหรือว่าสัญญากับอตตะเป็นคนละอัน (ไม่ใช่อันเดียวกัน) ตรัสชี้ว่า อตตะตามที่ท่านเข้าใจเป็นอย่างไร. ทูลตอบว่า อตตะตามที่ตนเข้าใจ คือมีรูปประกอบด้วยธาตุ ๔ กินอาหารเป็นคำ ๆ ตรัสว่า อตตะของท่านเป็นอตตะอย่างหยาบ ถ้าเป็นเช่นนั้น สัญญาก็เป็นอย่างหนึ่ง อตตะก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง เพราะอตตะยังตั้งอยู่นั้นแหละ สัญญาอันหนึ่งเกิดขึ้น อีกอันหนึ่งดับไป. (ในข้อนี้ปริพพาชกชี้อตตะไปที่ร่างกาย จึงตรัสตอบตามที่เขาสงสัย ถ้าเป็นอย่างนั้น สัญญา กับอตตะก็คนละอัน).

๔. ทูลต่อไปว่า ตนเข้าใจว่าสัญญาสำเร็จขึ้นจากใจ มีอวัยวะใหญ่ทั้งปวง มีอินทรีย์^๑ อันไม่บกพร่อง ตรัสตอบว่า ถ้าอย่างนั้น สัญญาก็เป็นอย่างอื่น อตตะก็เป็นอย่างอื่น. เพราะอตตะที่สำเร็จด้วยใจยังตั้งอยู่นั้นแหละ สัญญาอันหนึ่งเกิดขึ้น อีกอันหนึ่งก็ดับไป (ในข้อนี้ปริพพาชกพูดอธิบายเพิ่มเติม ลักษณะของอตตะตามความเข้าใจของตนว่า อตตะเกิดจากใจ).

๕. ทูลต่อไปว่า ตนเข้าใจว่าอตตะไม่มีรูป เป็นของเกิดแต่สัญญา ตรัสตอบว่า ถ้าอย่างนั้น สัญญาก็เป็นอย่างอื่น อตตะก็เป็นอย่างอื่น เพราะอตตะไม่มีรูป เป็นของเกิดแต่สัญญา ยังตั้งอยู่นั้นแหละ สัญญาอันหนึ่งเกิดขึ้น อีกอันหนึ่งก็ดับไป.

๖. ทูลถามว่า ตน (ผู้ถาม) อาจหรือไม่ที่จะรู้ว่า สัญญาเป็นอตตะของคน หรือว่าสัญญาเป็นอย่างอื่น อตตะเป็นอย่างอื่น ตรัสตอบว่า ไปฏฐาปาทปริพพาชกมีความเห็นอย่างอื่น มีความชอบใจอย่างอื่น (คนละศาสนา) จึงยากที่จะรู้ได้. ทูลถามต่อไปตามแนวทฎฐิ ๑๐ ที่เกี่ยวข้องกับส่วนสุดว่า ถ้าอย่างนั้น โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง, โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุด, ชีวะ กับสรีระ เป็นอันเดียวกัน หรือเป็นคนละอัน, สัตว์^๒ ตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด, สัตว์ตายแล้วทั้งเกิดทั้งไม่เกิด หรือว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่. (แบ่งออกเป็น ๔ หมวด หมวดละ ๒ ข้อ จึงเป็น ๑๐) ตรัสตอบเป็นข้อ ๆ ว่า พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์^๓ ปัญหา^๔นั้น เพราะไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

๗. ทูลถามว่า ถ้าอย่างนั้น ทรงพยากรณ์อะไร ? ตรัสตอบว่า ทรงพยากรณ์เรื่องทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เพราะมีประโยชน์และเป็นไปเพื่อนิพพาน.

แล้วพระผู้มีพระภาคก็เสด็จลุกจากอาสนะไป.

ต่อมาอีก ๒-๓ วัน จิตตะผู้เป็นบุตรแห่งนายคณฺฐา ข้าง กับไปฏฐาปาทปริพพาชก ได้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค. ไปฏฐาปาทปริพพาชกกราบทูลแล้วว่า เมื่อพระองค์เสด็จกลับ (ในวันที่เสด็จไป ณ มัลลิการามนั้น) พวกปริพพาชกพากันกล่าวแดกดันข้าพระองค์ว่า ไม่ว่าพระองค์ตรัสอะไร ข้าพระองค์กราบทูลรับรองไปหมดว่าอย่างนั้น พระเจ้าข้า อย่างนี้ พระเจ้าข้า. พวกเขาไม่เห็นเลยว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมแง่เดียว (บอกยืนยันให้แน่

๑. อินทรีย์ในที่นี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แต่ละอย่างเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน

๒. คำว่า สัตว์ ในที่นี้ แปลจากคำว่า ตถาคต ตามคำอธิบายของอรรถกถาที่กล่าวถึงทฎฐิ ๑๐ แต่ในที่อื่น คำว่า ตถาคต ใช้เป็นพระนามเรียกพระพุทธเจ้า ๓. คำว่า พยากรณ์ แปลว่า ทำให้แจ้ง คือตอบหรืออธิบาย ไม่ใช่ทำนาย อย่างที่ใช้ในความหมายบางอย่างในภาษาไทย

ลงไปในแง่เดียว) ว่าโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นต้น. ข้าพระองค์ตอบไปว่า เมื่อพระสมณโคดมแสดงปฏิปทาอันจริงแท้ ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม วิญญูบุรุษเช่นข้าพเจ้า จะไม่รับรองสุภาสิต โดยความเป็นสุภาสิตได้อย่างไร.

ทรงชี้แจงเรื่องแสดงธรรมแง่เดียว หลายแง่

ตรัสตอบว่า ทรงแสดงธรรมแง่เดียว (เอกังสิกะ) ก็มี ทรงแสดงธรรมหลายแง่ (อนะกังสิกะ) ก็มี. ที่ทรงแสดงธรรมหลายแง่ก็คือ เรื่องโลกเที่ยง, ไม่เที่ยง, โลกมีที่สุด, ไม่มีที่สุด เป็นต้น. ที่ทรงแสดงธรรมแง่เดียวคือเรื่องทุกข์, เหตุให้ทุกข์เกิด, ความดับทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์.

ตรัสเล่าต่อไปว่า พระองค์เคยเสด็จเข้าไปหาสมณพราหมณ์พวกที่มีความเห็นมีวาทะว่า เมื่อตายไปแล้ว อัตตาคะมีความสุขโดยส่วนเดียว ไม่มีโรค แล้วซักถามว่า ท่านรู้เห็นโลกซึ่งมีความสุขโดยส่วนเดียวหรือเปล่า ก็ตอบว่า เปล่า. ถามว่า ท่านรู้สึกอัตตาที่มีความสุขโดยส่วนเดียวสักคืนหนึ่ง วันหนึ่ง หรือครั้งคืน ครั้งวันหรือ ก็ตอบว่า เปล่า. ถามว่า ท่านรู้จักหนทาง หรือข้อปฏิบัติที่จะบรรลุถึงโลกที่มีความสุขโดยส่วนเดียว หรือเปล่า ก็ตอบว่า เปล่า. ถามต่อไปอีกว่า ท่านได้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เพื่อให้บรรลุโลกที่มีความสุขโดยส่วนเดียว หรือเปล่า ก็ตอบว่า เปล่าอีก. คำพูดของสมณพราหมณ์เหล่านั้น จึงชื่อว่าไม่มีปาฏิหาริย์มิใช่หรือ ไปฐฐปาปปริพพาชกรับว่า ไม่มีปาฏิหาริย์ เลื่อนลอย.

ครั้นแล้วทรงเปรียบพวกที่กล่าววาทะว่า เมื่อตายไปแล้ว อัตตาคะมีความสุขโดยส่วนเดียว ไม่มีโรค แต่ไม่รู้จะจริงเท็จเลยเกี่ยวกับข้อที่ตนกล่าวนั้น ว่าเปรียบเหมือนคนที่รักหญิงงามชาวชนบท แต่ไม่รู้ว่าเป็นใคร ชื่อไร สกุลอะไร อยู่ที่ไหน หรือเปรียบเหมือนคนดั่งบันไดขึ้นบนทางสี่แพร่งเพื่อจะขึ้นปราสาท แต่ไม่รู้ว่าจะปราสาทอยู่ในทิศไหน สูงต่ำหรือปานกลางอย่างไร.

ต่อจากนั้นทรงแสดงการได้อัตตา ๓ ประเภท คือการได้อัตตาหยาบ ซึ่งมีรูปประกอบด้วยธาตุ ๔ กินอาหารเป็นคำ ๆ, การได้อัตตามีรูป ซึ่งเกิดจากใจ, การได้อัตตาที่ไม่มีรูป ซึ่งเกิดจากสัญญา. (โดยใจความคือทรงแสดงการได้อัตตภาพในกามภพ เช่น มนุษย์และสัตว์ทั่วไป รวมทั้งเทพชั้นกามาวจร เป็นประเภทอัตตาหยาบ, ทรงแสดงการได้อัตตภาพในรูปภพ คืออัตตาของรูปพรหม และทรงแสดงการได้อัตตภาพในอรูปภพ คืออัตตา^{*} ของอรูปพรหม พรหมไม่มีรูป) แล้วทรงชี้ให้เห็นว่า ทรงแสดงธรรม เพื่อให้ละอัตตา ๓ ประเภทนั้น เมื่อปฏิบัติแล้ว ก็จะละธรรมที่ทำให้เศร้าหมองและมีธรรมอันผ่องแผ้วเจริญยิ่ง ทำให้บรรลุความเป็นผู้สมบูรณ์ไพบูลย์ด้วยปัญญาในปัจจุบัน และแม้จะมีใครกล่าวว่า การได้บรรลุสภาพเช่นนั้น ทำให้เป็นทุกข์ ก็ทรงแสดงได้ว่า มีความปราโมทย์ ความอิ่มใจ ความสงบ มีสติสัมปชัญญะ และความอยู่เป็นสุข. (ประเด็นสำคัญในตอนนี้มีอยู่ว่า มีสมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า เมื่อตายแล้วอัตตาคะเป็นสุข แต่ตัวเองไม่รู้ไม่เห็น และไม่ทราบข้อปฏิบัติ ส่วนทางพระพุทธศาสนาแทนที่จะสอนให้บรรลุอัตตา กลับสอนให้ประพฤติปฏิบัติเพื่อละอัตตา แล้วชี้ได้ด้วยว่า อัตตามี ๓ ประเภท ถ้าละได้ก็จะมีความสุข).

ทรงเปรียบให้ฟังว่า การสอนอย่างข้อปฏิบัติเพื่อละอัตตาได้นี้ เปรียบเหมือนดั่งบันไดขึ้นสู่ปราสาท ซึ่งมีปราสาทอยู่จริง ๆ ไม่ใช่ชี้ไม่ได้.

๑. ทรงใช้คำว่า อัตตา ตามชาวโลก แต่ถือเพียงว่าเป็นโวหาร หรือคำพูดของชาวโลก แต่ไม่ทรงยึดถือตามข้อความท้ายพระสูตรนี้

ต่อจากนั้นทรงอธิบายรับรองความเห็นของจิตตะ บุตรแห่งนายความช้าง (ซึ่งไปเฝ้าพร้อมกับ ไปฏฐปาทปริพพาชก) ที่ว่า เมื่ออยู่ในสภาพใดสภาพหนึ่ง อัตตาก็ไม่อยู่ในสภาพอื่น เช่น เมื่อได้อัตตาหยาบ ก็ไม่อยู่ในสภาพอัตตา (ละเอียด) มีรูปเกิดจากใจ หรือไม่มีรูปเกิดจากสัญญา เมื่ออยู่ในตอนไหนก็จริง ในตอนนั้น ตอนอื่นไม่จริง เปรียบเหมือนน้ำมัน, นมส้ม, เนยข้น, เนยใส. ก้อนเนยใสตอนไหนเป็นอะไร ก็ไม่เป็นอย่างอื่น.

ทรงสรุปในที่ที่สุดว่า ถ้อยคำเรื่องอัตตาเหล่านี้เป็นเพียงโลกสมัญญา (ชื่อทางโลก) โลกนิรุตติ (คำพูดของโลก) โลกโวหาร (โวหารทางโลก) และโลกบัญญัติ (บัญญัติทางโลก) ซึ่งตถาคตก็พูดด้วยถ้อยคำเหล่านั้น แต่ไม่ยึดถือ.

เมื่อจบพระธรรมเทศนา ไปฏฐปาทปริพพาชกสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึง พระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ส่วนจิตตะ บุตรแห่งนายความช้างขอบวช แล้วได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในกาลต่อมาไม่นาน.

๑๐. สุกสูต

สูตรว่าด้วยการโต้ตอบกับสุกมาณพ โตทยยบุตร

สูตรนี้เป็นภาษิตของพระอานนท์ เล่าเรื่องราว พระอานนท์อยู่ในเขตวนารามของอนาถปิณฑิก-คฤหบดี ใกล้กรุงสรวดี เมื่อพระผู้มีพระภาคนิพพานแล้วไม่นาน.

ครั้งนั้น สุกมาณพผู้เป็นบุตรโตทยยพราหมณ์ พักอาศัยอยู่ในกรุงสรวดี ด้วยฐานะบางอย่าง และได้ส่งมาณฑคนหนึ่งไปนิมนต์พระอานนท์ให้ส่งเคราะห์ไปเยี่ยมตนถึงที่อยู่ พระอานนท์อ้างว่า วันนี้นำน ต้มยา ต่อวันรุ่งขึ้นจึงจะไป.

ครั้นวันรุ่งขึ้นพระอานนท์ไปเยี่ยม สุกมาณพจึงถามว่า ท่านอุปฐากพระโคตมผู้เจริญมานาน พระโคตมสรรเสริญธรรมอะไร และชักชวนประชุมชนให้ตั้งอยู่ในธรรมอะไร. พระอานนท์ตอบว่า พระผู้มีพระภาค ทรงสรรเสริญกองศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นอริยะ และทรงชักชวนประชุมชนให้ตั้งอยู่ในกองศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นอริยะนี้. สุกมาณพถามให้อธิบายถึงกองศีล (ศีลชั้นห) กองสมาธิ (สมาธิชั้นห) และกองปัญญา (ปัญญาชั้นห) อันเป็นอริยะโดยลำดับ.

พระอานนท์อธิบายกองศีล โดยใจความว่า บุคคลมีศรัทธา ออกบวชแล้ว เว้นจากทางแห่ง อกุศล ๑๐ ประการ และศีล ๓ ประการ (ดังกล่าวแล้วในสามัญญผลสูตร) ส่วนกองสมาธิ อธิบายถึงการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (สำรวมอินทรีย์) ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ มีความสันโดษด้วยปัจจัย คือ จีวร บิณฑบาต ชำระจิตจากนิวรณ์ (ธรรมอันกั้นจิตมิให้บรรลุคุณความดี) ๕ ประการ ได้มานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔. ส่วนกองปัญญา อธิบายถึงวิชา ๘ มีวิปัสสนาญาณ (ญาณเห็นแจ้งสภาวะธรรมตามเป็นจริง) เป็นต้น จนถึงอัสวกขยญาณ (ญาณอันทำอาสวะคือกิเลสที่ต้องสันดานให้สิ้นไป) เช่นเดียวกับที่ปรากฏในสามัญญผลสูตร.

เมื่อแสดงธรรมจบ สุกมาณพ โตทยยบุตร สรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๑๑. เกวัญสูตร

สูตรว่าด้วยการแสดงธรรมแก่บุตรคฤหบดีชื่อเกวัญ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของปาวาริกะ ใกล้เมืองนาพันทา ณ ที่นั้น บุตรคฤหบดีชื่อเกวัญเข้าไปเฝ้า ขอให้ทรงชวนภิกษุผู้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ให้แสดง ก็จะมีคนเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคยิ่งขึ้น.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์มิได้แสดงธรรมว่า ภิกษุทั้งหลาย ท่านจงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ แก่คฤหัสถ์ผู้นั่งผ้าขาว.

แม้ครั้งที่ ๒ ครั้งที่ ๓ บุตรคฤหบดีชื่อเกวัญ ก็ยังยืนยันจะให้ทรงชวนภิกษุผู้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ให้แสดง ก็จะมีคนเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคยิ่งขึ้น.

พระผู้มีพระภาคจึงทรงชี้แจงว่า ปาฏิหาริย์ที่ทรงทำให้แจ้งด้วยความรู้อย่างพระองค์เองและประกาศแล้ว มีอยู่ ๓ อย่าง คือ :-

๑. อิทธิปาฏิหาริย์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์.

๒. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ดัดใจหายใจได้เป็นอัศจรรย์.

๓. อนุสาสน์ปาฏิหาริย์ สั่งสอน (มีเหตุผลดี) เป็นอัศจรรย์.

แล้วทรงอธิบายวิธีแสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ และสรุปในที่สุดว่า คนที่ไม่มีความเชื่อความเลื่อมใส ก็อาจกล่าวได้ว่า ภิกษุที่แสดงฤทธิ์ได้นั้น เพราะมีคันธารวิชา (วิชาของชาวคันธาระ).

อาเทศนาปาฏิหาริย์ ดัดใจหายใจของคนได้ คนที่ไม่มีความเชื่อ ความเลื่อมใส ก็อาจกล่าวได้ว่า ภิกษุที่ดัดใจหายใจได้นั้น ก็เพราะมีมณิกาวิชา.

ครั้นแล้วทรงแสดงถึงอนุสาสน์ปาฏิหาริย์ คือการสั่งสอนเป็นอัศจรรย์ ว่าควรประพฤติปฏิบัติอย่างไร ตลอดจนการปฏิบัติได้ผลในศีล ๓ ประเภท ในฉาน ๔ ในวิชา ๘ (ดังกล่าวไว้แล้วในสามัญญผลสูตร).

แล้วทรงเล่าถึงภิกษุรูปหนึ่งข้องใจในปัญหาที่ว่า ธาตุ ๔ เป็นต้น จะดับโดยไม่เหลือในที่ไหน ภิกษุรูปนั้นเที่ยวตระเวนถามเทวดาต่าง ๆ จนกระทั่งถึงท้าวมหาพรหมก็ตอบไม่ได้ ในที่สุดท้าวมหาพรหมขอให้มาถามพระพุทธเจ้า ซึ่งตรัสสอนเป็นใจความรวบยอดว่า ดับวิญญานเสียได้ ธาตุ ๔ เป็นต้น ก็ดับไม่เหลือในที่นั้น. (เป็นการแสดงว่าฤทธิ์ช่วยแก้ปัญหาไม่ได้ แต่คำสั่งสอนสำคัญกว่า).

๑๒. โลหิจจสูตร

สูตรว่าด้วยการโต้ตอบกับโลหิจจพราหมณ์

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้เสด็จแวะพัก ณ ตำบลบ้านชื่อสาละวตिका ซึ่งพระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานให้โลหิจจพราหมณ์ครอบครอง.

ทรงแก้ความเห็นผิด

สมัยนั้น โลหิจจพราหมณ์มีความเห็นผิดเกิดขึ้นว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้บรรลุคุณธรรมแล้ว ไม่พึงบอกแก่ผู้อื่น เพราะคนอื่นจะทำอะไรแก่อีกคนหนึ่งได้ การบอกแก่คนอื่น จัดว่าเป็นความโลภ (ความ

อยากได้) ที่เป็นบาปอันหนึ่ง เปรียบเหมือนคนตัดเครื่องพันธนาการเก่าออกแล้ว กลับทำเครื่องพันธนาการใหม่ (ให้แก่ตัวเอง) อีก

โลหิจจพราหมณ์ได้ข่าวว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จมาถึงตำบลบ้านชื่อสาวัตถี จึงใช้ช่างกลบกลิ้งให้ไปกราบทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์มาฉันในวันรุ่งขึ้น.

รุ่งขึ้นเมื่อเสด็จไปฉันเสร็จแล้ว ก็ได้ทรงโต้ตอบกับโลหิจจพราหมณ์ถึงเรื่องความเห็นผิดนั้น ทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่า โลหิจจพราหมณ์ซึ่งครอบครองตำบลบ้านสาวัตถีก็ตาม พระเจ้าปเสนทิโกศล ซึ่งทรงครอบครองแคว้นโกศลก็ตาม ถ้าบริโภคผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในดินแดนที่ปกครองแต่ผู้เดียว ไม่ยอมแบ่งปันให้ผู้ใดเลยดังนี้ คนที่จะแสดงความคิดเห็นไม่ให้แบ่งปันแก่ผู้อื่นอย่างนี้ จะชื่อว่าทำอันตรายแก่ผู้ที่ (เป็นข้าทาสบริวาร) อาศัยอยู่หรือไม่ โลหิจจพราหมณ์ยอมรับว่าเป็นการทำอันตรายแก่คนเหล่านั้น (เพราะเมื่อไม่ได้รับส่วนแบ่ง เช่น อาหาร เป็นต้น คนเหล่านั้นก็อยู่ไม่ได้) ตรัสถามต่อไปว่า จะเป็นการตั้งเมตตาคิดอนุเคราะห์คนเหล่านั้น หรือว่าเป็นศัตรู. กราบทูลตอบว่า เป็นศัตรู. ตรัสถามต่อไปว่า เมื่อดังจิตเป็นศัตรู จะถือว่ามีความเห็นผิดหรือเห็นชอบ พราหมณ์กราบทูลว่า เป็นการเห็นผิด. (อันนี้เป็นการต้อนให้พราหมณ์นั้นยอมรับว่าตนมีความเห็นผิด เพราะจำนนต่อเหตุผล).

จึงทรงเปรียบเทียบให้ฟังต่อไปว่า การกล่าวว่า ผู้ครอบครองบริโภคผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นแต่ผู้เดียว ไม่แบ่งปันแก่ใครเลย ก็เช่นเดียวกับการกล่าวว่า ผู้บรรลุคุณธรรมไม่ควรบอกแก่ใคร ๆ ซึ่งเป็นการทำอันตรายเป็นการตั้งจิตเป็นศัตรูต่อผู้ที่ควรจะได้รับ และเป็นการมีความเห็นผิด.

คำสาदा ๓ ประเภท

แล้วทรงแสดงถึงคำสาदा (ผู้สอนศาสนา) ๓ ประเภทที่ควรจำไว้ และคำจำไว้ก็ถูกต้องตามธรรม คือ :-

๑. คำสาदाที่ออกบวชแล้ว ไม่ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะด้วยตนเอง ได้แต่แสดงธรรมสอนผู้อื่น (ได้แต่สอนผู้อื่น ตนเองปฏิบัติไม่ได้ หรือไม่ได้ผล) สวากจึงไม่ตั้งใจฟัง พวกนี้เสี่ยงหนี.

๒. คำสาदाที่ออกบวชแล้ว ไม่ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะด้วยตนเอง ได้แต่แสดงธรรมสอนผู้อื่น แต่สวากตั้งใจฟังคำสอน ไม่พากันเสี่ยงหนี.

๓. คำสาदाที่ออกบวชแล้ว ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะและแสดงธรรมสั่งสอน แต่สวากไม่ตั้งใจฟังคำสอน พวกนี้เสี่ยงหนี.

คำสาदाที่ไม่ควรติ

โลหิจจพราหมณ์กราบทูลถามว่า คำสาदाที่ไม่ควรติมีในโลกหรือไม่ ตรัสตอบว่า มี คือคำสาदाมีคุณสมบัติสมบูรณ์ในตัวเอง ทั้งมีสวากที่ออกบวชแล้วตั้งอยู่ในศีล ได้บรรลุธรรมที่ ๑ ถึง ๔ และได้วิชา ๘ ประการ (ตามที่กล่าวแล้วในสามัญญผลสูตร) คำสาदाประเภทนี้ไม่ควรถูกติ (เพราะสั่งสอนได้ผลสมบูรณ์ คือตนเองก็ได้บรรลุคุณธรรม สวากก็ได้บรรลุคุณธรรม)

โลหิจจพราหมณ์กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๑๓. เ帷ยบสูตร

สูตรว่าด้วยไตรเวท

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้เสด็จแวะพัก ณ ตำบลบ้านพราหมณ์ชื่อมนสาเกตะ ประทับ ณ ป่ามะม่วง ริมฝั่งแม่น้ำอจิรวดี ด้านเหนือของตำบลบ้านพราหมณ์ชื่อมนสาเกตะ.

สมัยนั้น พราหมณมหาศาล (พราหมณ์ที่เป็นเศรษฐี) มีชื่อเสียงหลายคนพักอาศัยอยู่ในตำบลบ้านนั้น เช่น วังกีสพราหมณ์ ดารุกขพราหมณ์ โปกขรสาติพราหมณ์ ชาณุสโสณิพราหมณ์ โดเทยยพราหมณ์ และพราหมณ์ที่มีชื่อเสียงอื่น ๆ.

คำสนทนาของมาณพ ๒ คน

มาณพ ๒ คน คนหนึ่งชื่อว่าเสฏฐะ (ผู้สืบสกุลวชิระ) อีกคนหนึ่งชื่อภาร์ทวาชะ (ผู้สืบสกุลภาร์ทวาชะ) เดินสนทนากันถึงเรื่องทางตรงที่จะไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหม. มาณพชื่อว่าเสฏฐะ อ้างถ้อยคำของโปกขรสาติพราหมณ์ มาณพชื่อภาร์ทวาชะ อ้างถ้อยคำของดารุกขพราหมณ์ เมื่อไม่สามารถตกลงกันได้ จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเล่าความที่ตนโต้เถียงกัน เพื่อให้ทรงชี้แจง. และในการกราบทูลเพิ่มเติมได้กล่าวว่า แม้พราหมณ์ต่าง ๆ จะบัญญัติหนทางไว้ต่าง ๆ กัน แต่ก็ให้ผู้กระทำตามไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหมได้ เปรียบเหมือนทางต่าง ๆ หลายสาย ซึ่งอยู่ไม่ไกลคาม, นิคม ก็ไปร่วมกันที่คาม (หมู่บ้าน).

พระผู้มีพระภาคตรัสถามให้ว่าเสฏฐมาณพ ยืนยันถึง ๓ ครั้งว่า ทางต่าง ๆ เหล่านั้น นำไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหมได้.

ข้อตรัสซักถาม

๑. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า มีพราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทสักคนหนึ่งไหม ที่เคยเห็นพระพรหม. กราบทูลว่า ไม่มี.

๒. ตรัสถามว่า อาจารย์ของพราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทมีสักคนหนึ่งไหม ที่เคยเห็นพระพรหม. กราบทูลว่า ไม่มี.

๓. ตรัสถามว่า อาจารย์ของอาจารย์ของพราหมณ์พวกนั้น มีสักคนหนึ่งไหม ที่เคยเห็นพระพรหม. กราบทูลว่า ไม่มี.

๔. ตรัสถามว่า ใครคนใดคนหนึ่ง ๗ ช่วยดูอาจารย์ของพราหมณ์ มีไหม ที่เคยเห็นพระพรหม. กราบทูลว่า ไม่มี.

๕. ตรัสถามว่า ฤษีรุ่นก่อน ๆ ที่แต่งมนต์ ร่ายมนต์ ซึ่งพวกพราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทในสมัยนี้เล่าเรียนท่องบ่นตามบทแห่งมนต์นั้น เช่น อัญญกะ, วามกะ เป็นต้น มีใครบ้างเคยกล่าวว่าตนรู้เห็นว่าพระพรหมอยู่ในที่ใด อยู่อย่างไร อยู่ที่ไหน. กราบทูลว่า ไม่มี.

จึงตรัสสรุปว่า เปรียบเหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอด ทั้งคนต้น คนกลาง และคนสุดท้าย ต่างก็มองไม่เห็น พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท ทั้งคนต้น คนกลาง และคนสุดท้ายก็ไม่เคยเห็นพระพรหม คำกล่าวของพราหมณ์เหล่านั้นจึงว่างเปล่า.

๖. ตรัสถามต่อไปว่า พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทและคนอื่น ๆ ต่างเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ขึ้นและตก จึงพากันสรรเสริญ ประคองอัญชลี กราบไหว้ เพียงเท่านั้นจะเพียงพอหรือไม่ ที่พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทนั้นจะชี้ทางที่จะไปสู่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับดวงจันทร์ดวงอาทิตย์. กราบทูลว่า ไม่พอ.

จึงตรัสสรุปในตอนนั้นว่า แม้เพียงมองเห็นก็ยังไม่พอที่จะชี้ทาง ก็พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท พร้อมทั้งอาจารย์ อาจารย์ของอาจารย์ เป็นต้น ไม่เคยเห็นพระพรหมเลย ก็ยังแสดงทางตรงไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหมได้.

๗. จึงตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ถ้อยคำของพราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท จึงชื่อว่าไม่มีปาวุหาริย (เลื่อนลอย ไม่มีหลักฐาน) ใช่หรือไม่. กราบทูลว่า ใช่. จึงตรัสต่อไปว่า เมื่อไม่รู้ไม่เห็น แต่แสดงทางตรงเพื่อไปสู่ความอยู่ร่วมกับพระพรหม จึงมีฐานะที่จะเป็นจริงได้.

อุปมา ๕ ข้อ

๑. ตรัสเปรียบเทียบที่พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท ไม่เคยเห็นพระพรหม แต่แสดงทางไปสู่ความอยู่ร่วมกับพระพรหมว่าเหมือนชายผู้รักหญิงงามชาวชนบท แต่ไม่รู้ว่าเป็นใคร ชื่อไร รูปร่างเป็นอย่างไร อยู่ที่ไหน.

๒. หรือเปรียบเหมือนคนที่ตั้งบันไดขึ้นสู่ปราสาท ในทางสี่แพร่ง แต่ไม่รู้ว่ปราสาทนั้นอยู่ที่ไหน.

๓. การที่พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท ละธรรมะที่ทำให้เป็นพราหมณ์ สมาทาน (ยึดถือ) ธรรมะที่ไม่ทำให้เป็นพราหมณ์ แล้วพากันออกนามพระอินทร์ พระโสมะ พระวรุณ พระอิศาน พระปชาบดี พระพรหม พระมหินทร์ การออกนาม การอ้อนวอน การปรารภณา การยินดี ก็ไม่ทำให้ไปอยู่ร่วมกับพระพรหมได้ เมื่อตายไป เปรียบเหมือนคนอ้อนวอนผั่งน้ำให้เข้ามาหา ก็ยอมเข้ามาไม่ได้.

๔. การที่พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท ยังหมกมุ่น สยบอยู่ บริโศกตามคุณ ๕ (คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อันน่าปรารถนาไร้ใครชอบใจ) ซึ่งนับเป็นเครื่องจองจำผูกมัดในอริยวินัย จะไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหมยอมเป็นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนคนต้องการข้ามแม่น้ำ แต่เอาเชือกมัดมือโพล่หลังตัวเองอย่างแน่นหนาอยู่ที่ฝั่งนี้ จะข้ามไปสู่ฝั่งโน้นไม่ได้.

๕. การที่พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทถูกนิเวศ ๕ (กิเลสที่กั้นจิตมิให้บรรลุความดี อันเป็นกิเลสชั้นกลาง คือความพอใจในกาม ความพยายาม เป็นต้น) รัตรึงไว้ จะเข้าสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหม ย่อมเป็นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนคนที่ต้องการข้ามแม่น้ำ แต่เอาผ้าคลุมศีรษะ นอนเสียทางฝั่งนี้ ก็จะไม่ข้ามไปสู่ฝั่งโน้นไม่ได้.

คุณสมบัติของพระพรหมกับพราหมณ์

ตรัสถามว่า พราหมณ์ผู้ใหญ่มากผู้สูงอายุที่เป็นชั้นอาจารย์ของอาจารย์เคยกล่าวถึงพระพรหมว่า

- | | |
|-------------------------------------|---------------------------------------|
| ๑. มีสิ่งหวงแหน (เช่น สตรี) หรือไม่ | ๒. มีจิตผูกเวรหรือไม่ |
| ๓. มีจิตพยายามหรือไม่ | ๔. มีจิตเศร้าหมอง (ด้วยกิเลส) หรือไม่ |
| ๕. ทำจิตให้เป็นไปในอำนาจได้หรือไม่ | |

มาณพกราบทูลตอบว่า พระพรหมตามคำกล่าวของพราหมณ์ผู้ใหญ่นั้น ๔ ข้อ ข้อที่ ๕ เป็นเช่นนั้น (คือมีคุณสมบัติในทางดีงาม) แล้วตรัสถามว่า พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทเป็นอย่างไรพระพรหมหรือไม่ ก็ตอบในทางตรงกันข้าม คือยังมีสิ่งหวงแหน มีจิตผูกเวร มีจิตพยายาม มีจิตเศร้าหมอง ไม่สามารถคุมจิตไว้ในอำนาจได้.

ตรัสถามต่อไปว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวทจะเปรียบเทียบกับเข้ากันได้กับพระพรหมหรือไม่
ตอบว่า ไม่ได้ จึงตรัสสรุปว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อตายแล้ว พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท จะเข้าถึงความเป็นผู้ร่วมกับ
พระพรหมนั้น จึงมีฐานะที่เป็นไปได้.

ตรัสต่อไปว่า พราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท เข้าไปใกล้, จมลงไป, ถึงความวิบัติ (ในทางที่ผิด) แต่ก็สำคัญว่า
ข้ามไปสู่แดนที่มีความสุขยิ่งกว่า เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกว่าเป็นป่าไตรเวท ที่ไม่มีบ้าน, เป็นป่าไตรเวท ที่
ไม่มีน้ำ, เป็นความเสื่อมแห่งไตรเวท.

มาณพถามถึงทางไปสู่พระพรหม

วาเสฏฐมาณพกราบทูลถามถึงทางที่จะไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหม. พระผู้มีพระภาคตรัส
ตอบว่า พระองค์ทรงรู้จักพระพรหม พรหมโลก ข้อปฏิบัติเพื่อให้ไปสู่พรหมโลก ตลอดจนพระพรหมผู้ปฏิบัติ
อย่างไรจึงจะเข้าถึงพรหมโลกได้.

เมื่อมาณพขอให้ทรงแสดง จึงตรัสถึงการที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลก บุคคลพึงธรรมออกประพฤติ
พรหมจรรย์ ตั้งอยู่ในศีล (รายละเอียดตั้งที่กล่าวในสามัญญผลสูตร) ละนิวรณ์ ๕ ได้ แม้เมตตาจิตไปสู่ ๔ ทิศ
นี้เป็นทางไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหม. เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ชื่อว่ามีคุณสมบัติเปรียบเทียบกับเข้ากันได้
กับพระพรหม (เป็นการถามตอบคุณสมบัติของภิกษุผู้ประพฤตินดี เจริญเมตตาเจโตวิมุตติเทียบกับคุณสมบัติ
ของพระพรหมตามดำรับโบราณทีละข้อ ซึ่งมาณพก็กราบทูลรับรองว่าเข้ากันได้).

จึงตรัสสรุปในที่สุดว่า ภิกษุเช่นนั้นเมื่อตายไป ย่อมมีฐานะที่จะเข้าสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหมได้.

มาณพ ๒ คนกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต.

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้ หรือหลาย ๆ สูตรที่แลมาแล้วแสดงว่า การถือศาสนาตามตำรา เช่น
เรื่องพระพรหมนั้นยังไม่พอ ควรเอาความรู้ความประพฤติเข้าจับด้วย หมายความว่า ต้องรู้ ต้องเข้าใจปฏิบัติให้
เห็นผลได้จริง ๆ ไม่ใช่ทำอะไรตาม ๆ กัน โดยไม่รู้อะไรจริง).

เล่มที่ ๑๐ ชื่อทีมนิกาย มหาวัคค์ (เป็นสูตรต้นตปิฎก)

ได้กล่าวไว้แล้วว่า ทีมนิกาย เป็นที่รวมแห่งพระสูตรขนาดยาว และคำว่า มหาวัคค์ ตั้งชื่อตาม
สูตรแรกที่มีคำว่า มหา อยู่หน้า คือมหาปทานสูตร อนึ่ง ในวรรณคดีมีสูตรที่มีคำว่า มหา อยู่หน้าหลายสูตร
ด้วยกัน. และพระสูตรทั้งสิบสูตรในเล่มนี้มีลำดับดังต่อไปนี้ :-

๑. มหาปทานสูตร ว่าด้วย 'ข้ออ้างใหญ่' กล่าวถึงประวัติและเรื่องเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์
และพระประวัติละเอียดของพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้า.
๒. มหานิทานสูตร ว่าด้วย 'ต้นเหตุใหญ่' กล่าวถึงปัจจุสมุปบาท หรือกฎแห่งเหตุผลที่เกี่ยวข้องกันเป็น
ลูกโซ่ รวมทั้งทฤษฎีเรื่องอัตตา.

๓. มหาปริณิพพานสูตร ว่าด้วย 'มหาปริณิพพานของพระพุทธเจ้า' เริ่มด้วยเหตุการณ์ก่อนปริณิพพาน จนถึงแจกพระบรมสารีริกธาตุ.
๔. มหาสุทฺธสนสูตร ว่าด้วย 'ประวัติพระเจ้ามหาสุทฺธสนะ จักรพรรดิ' เป็นเรื่องตรัสเล่าแก่พระอานนท์ ในเวลาใกล้ปริณิพพาน.
๕. ขนวกสูตร ว่าด้วย 'ยักษ์ชื่อขนวกะ' กราบทูลเรื่องราวต่าง ๆ แก่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสเล่า แก่พระอานนท์อีกต่อหนึ่ง.
๖. มหาโควินทสูตร ว่าด้วย 'มหาโควินทพราหมณ์'
๗. มหาสมยสูตร ว่าด้วย 'การประชุมใหญ่' เป็นการประชุมของเทวดาซึ่งมาเฝ้าพระพุทธเจ้า.
๘. ลักกปัญฺหสูตร ว่าด้วย 'ปัญหาของท้าวลักกะ' ๑๐ ข้อ.
๙. มหาสติปัฏฐานสูตร ว่าด้วย 'การตั้งสติแบบใหญ่' ๔ อย่าง คือการตั้งสติกำหนดพิจารณา กาย เวทนา จิต และธรรม.
๑๐. ปายาสีราชญญสูตร^{*} ว่าด้วย 'พระเจ้าปายาสี' ผู้ไม่เชื่อเรื่องตายแล้วเกิด แสดงการโต้ตอบระหว่าง พระกุมารกัสสปกับพระเจ้าปายาสีอย่างละเอียด.

ขยายความ

๑. มหาปทานสูตร

สูตรว่าด้วยข้ออ้างใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ กรเวรภูฏี (ภูฏีมิมณฑปทำด้วยไม้กุ่มตั้งอยู่เบื้องหน้า) ในเขตวนาราม ของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสรวดี.

ณ โรงโถงที่ทำด้วยไม้กุ่มนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายผู้สนทนากันถึงเรื่อง "ปุพเพนิวาส" คือความเป็นไปในชาติก่อน โดยทรงเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต ๖ พระองค์ รวมทั้งพระองค์เองด้วย เป็น ๗ พระองค์ดังต่อไปนี้ :-

๑. พระวิปัสสี

พระวิปัสสีพุทธเจ้าทรงสมภพในสกุลกษัตริย์ ในกัปปีที่ ๓๑ ก่อนหน้ากัปปัจจุบันนี้ มีพระนามโดย พระโคตรว่า โกณฑัญญะ มีประมาณแห่งอายุ ๘ หมื่นปี ตรัสรู้ ณ โคนไม้แคฝอย. มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า ชันฑะ กับติสสะ. มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมสาวก มีภิกษุ ๖ ล้าน ๘ แสนรูปครั้งหนึ่ง มีภิกษุ

๑. ฉบับยุโรปเป็นปายาสีสูตร

๑ แสนรูปครึ่งหนึ่ง มีภิกษุ ๘ หมื่นรูปครึ่งหนึ่ง ล้วนเป็นพระชีณาสพทั้งสามครั้ง. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก* ชื่อโสกะ มีพระพุทธรูปดาพระนามว่า พันธุมมา พระพุทธรูปมารดาพระนามว่า พันธุมติ มีพันธุมตีนครเป็นราชธานี.

๒. พระสีปี

พระสีขีพุทธเจ้าทรงสมภพในสกุลกษัตริย์ ในกัปปีที่ ๓๑ ก่อนหน้ากัปปัจจุบันนี้ มีพระนามโดยพระโคตรว่า โกณฑัญญะ มีประมาณแห่งอายุ ๗ หมื่นปี ตรัสรู้ ณ โคนต้นบุณฑริก มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า อภิภู กับสมภวะ. มีการประชุมอัครสาวก ๓ ครั้ง. การประชุมสาวกมีภิกษุ ๑ แสนรูปครึ่งหนึ่ง ๘ หมื่นรูปครึ่งหนึ่ง ๗ หมื่นรูปครึ่งหนึ่ง ล้วนเป็นพระชีณาสพทั้งสามครั้ง. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก ชื่อเขมังกระ มีพระพุทธรูปดาพระนามว่า อรุณะ พระพุทธรูปมารดาพระนามว่า ปภาวดี มีอรุณวตีนครเป็นราชธานี.

๓. พระเวสสภู

พระเวสสภูพุทธเจ้าทรงสมภพในสกุลกษัตริย์ ในกัปปีที่ ๓๑ ก่อนหน้ากัปปัจจุบันนี้ มีพระนามโดยพระโคตรว่า โกณฑัญญะ มีประมาณแห่งอายุ ๖ หมื่นปี ตรัสรู้ที่โคนไม้สาละ มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า โสณะกับอุตตระ มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง. การประชุมสาวกมีภิกษุ ๘ หมื่นรูปครึ่งหนึ่ง ๗ หมื่นรูปครึ่งหนึ่ง ๖ หมื่นรูปครึ่งหนึ่ง ล้วนเป็นพระชีณาสพทั้งสามครั้ง. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก ชื่ออุปสันตะ. มีพระพุทธรูปดาพระนามว่า สุปปัตตะ พระพุทธรูปมารดาพระนามว่า ยสวดี มีโนมนครเป็นราชธานี.

๔. พระกกุสันธะ

พระกกุสันธพุทธเจ้าทรงสมภพในสกุลพราหมณ์ ในกัตกัปนี้ มีพระนามโดยพระโคตรว่า กัสสปะ มีประมาณแห่งอายุ ๔ หมื่นปี. ตรัสรู้ ณ โคนไม้ชีก มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า วิฐะ กับสัณฐิชะ. มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๔ หมื่นรูป ล้วนเป็นพระชีณาสพ. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก ชื่ออุทมิชะ. มีพระพุทธรูปดาเป็นพราหมณ์นามว่า อัคคิตัตตะ มีพระพุทธรูปมารดาเป็นพราหมณ์นามว่า วิสาขา มีเขมวตีนครของพระเจ้าเขมะเป็นราชธานี.

๕. พระโกนาคมนะ

พระโกนาคมนพุทธเจ้าทรงสมภพในสกุลพราหมณ์ ในกัตกัปนี้ มีพระนามโดยพระโคตรว่า กัสสปะ มีประมาณแห่งอายุ ๓ หมื่นปี. ตรัสรู้ ณ โคนไม้มะเดื่อ. มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า ภียโยสะ กับอุตตระ. มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๓ หมื่นรูป ล้วนเป็นพระชีณาสพ. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก ชื่อโสถติชะ. มีพระพุทธรูปดาเป็นพราหมณ์นามว่า ยัญญัตตะ พระพุทธรูปมารดาเป็นพราหมณ์นามว่า อุตตรา. มีโสถวตีนครของพระเจ้าโสกะเป็นราชธานี.

๖. พระกัสสปะ

พระกัสสปะพุทธเจ้าทรงสมภพในสกุลพราหมณ์ ในกัตกัปนี้ มีพระนามโดยพระโคตรว่า กัสสปะ มีประมาณแห่งอายุ ๒ หมื่นปี ตรัสรู้ ณ โคนไม้โคโร (ไทร). มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า ดิสสะ กับภาริทวาชะ. มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูป ล้วนเป็นพระชีณาสพ. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก ชื่อสัพพมิตตะ. มีพระพุทธรูปดาเป็นพราหมณ์นามว่า พรหมัตตะ พระพุทธรูปมารดาเป็นพราหมณ์นามว่า ธนวดี มีพารวตีนครของพระเจ้ากิงกิเป็นราชธานี.

๗. พระองค์เอง (พระโคตมะ)

พระองค์เองทรงสมภพในสกุลกษัตริย์ ในภัททกัปนี้ มีพระนามโดยพระโคตรว่า โคตมะ มีปริมาณแห่งอายุน้อย ผู้ใดมีชีวิตอยู่นานก็เพียง ๑๐๐ ปี ที่เกินกว่านั้นมีน้อย. ตรัสรู้ ณ โคนไม้อัชสัตถะ (โพธิ์). มีคู่แห่งอัครสาวกนามว่า สาริบุตร กับโมคคัลลานะ มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป ล้วนเป็นพระชีนาสพ. มีภิกษุเป็นยอดพุทธอุปฐาก ชื่ออานนท์ มีพระพุทธรูปดาพระนามว่า สุทโธนะ พระพุทธรูปมารดาพระนามว่า มายา มีกบิลพัสดุนครเป็นราชธานี.

เมื่อตรัสเล่าอย่างนี้แล้ว ก็เสด็จจากอาสนะเข้าสู่วิหาร. ต่อมาได้ตรัสเล่าประวัติพระวิปัสสิพุทธเจ้า โดยแสดงว่าเป็นธรรมดาของผู้อยู่เป็นพระพุทธรเจ้า ดังต่อไปนี้ :-

ธรรมดาของพระโพธิสัตว์

๑. พระโพธิสัตว์จุติจากดุสิต มีสติสัมปชัญญะ ลงสู่พระครรภ์พระมารดา.
๒. เมื่อพระโพธิสัตว์ลงสู่พระครรภ์พระมารดา จะมีแสงสว่างอันโอฬารปรากฏในโลก. หมิ่นโลกธาตุสะท้อนสะท้อนทั่วทั้งน่าน.
๓. มีเทพบุตร ๔ ตนมาอารักขาทั้งสี่ทิศ เพื่อป้องกันมนุษย์และอมมนุษย์มิให้เบียดเบียนพระโพธิสัตว์หรือพระมารดา.
๔. พระมารดาพระโพธิสัตว์ทรงตั้งอยู่ในศีล ๕ โดยปกติ.
๕. พระมารดาพระโพธิสัตว์ไม่ทรงมีความรู้สึกทางกามในบุรุษทั้งหลาย และจะเป็นผู้อันบุรุษใด ๆ ผู้มีจิตกำหนดก้าวล่วงไม่ได้.
๖. พระมารดาพระโพธิสัตว์มีลาภ บริบูรณ์ด้วยกามคุณ ๕ (รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณวัตถุ).
๗. พระมารดาพระโพธิสัตว์ไม่มีโรค มองเห็นพระโพธิสัตว์ในพระครรภ์เหมือนเห็นเส้นด้ายในแก้วไพฑูรย์ (ตั้งแต่ข้อ ๓ ถึง ๗ หมายถึงระหว่างทรงพระครรภ์).
๘. เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วันแล้ว พระมารดาเยี่ยมสวรรคต เข้าสู่สวรรค์ชั้นดุสิต.
๙. สตรีอื่นบริหารครรภ์ ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้างจึงคลอด ส่วนมารดาพระโพธิสัตว์บริหารพระครรภ์ ๑๐ เดือนพอดีจึงคลอด.
๑๐. สตรีอื่นนั่งหรือนอนตลอด ส่วนมารดาพระโพธิสัตว์ยืนตลอด.
๑๑. เมื่อประสูติ เทวดารับก่อน มนุษย์รับภายหลัง.
๑๒. เมื่อประสูติจากพระครรภ์ ยังไม่ทันถึงพื้น เทพบุตร ๔ ตนจะรับวางไว้เบื้องหน้าพระมารดา และบอกให้ทราบ ว่า พระโอรสที่เกิดมีศักดิ์ใหญ่.
๑๓. เมื่อประสูติ พระโพธิสัตว์เป็นผู้บริสุทธิ์สะอาด ไม่แปดเปื้อนด้วยคัพภมลทิน.
๑๔. เมื่อประสูติ จะมีธำมณ้ำร้อนน้ำเย็นตกลงมาสมานพระกายพระโพธิสัตว์และพระมารดา.
๑๕. ทันใดที่ประสูติ พระโพธิสัตว์จะผินพระพักตร์ทางทิศเหนือ ดำเนินด้วยพระบาท ๗ ก้าว เปล่งพระวาจาประกาศเรื่องที่จะทรงเป็นเลิศในโลก และเรื่องชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย.
๑๖. เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติ จะมีแสงสว่างอันโอฬารปรากฏในโลก และหมิ่นโลกธาตุสะท้อนสะท้อน.

วิปัสสิกumarประสูติจนถึงเสด็จออกผนวช

เมื่อวิปัสสิกumarประสูติแล้ว พระเจ้าพันธุมะ พุทธบิดา ก็ตรัสให้เชษฐพวกพราหมณ์ผู้รู้ลักษณะมาทำนาย. พวกพราหมณ์พิจารณาแล้วกราบทูลว่า พระราชกุมารประกอบด้วยมหาปฐักลักษณะ ๓๒ ประการ ถ้าครองเรือนจักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าเสด็จออกผนวช จักเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. พระราชบิดาจึงให้ถนอมเลี้ยงพระราชกุมารเป็นอันดี. พระราชกุมารนั่งบนตักของพระราชบิดาในการวินิจฉัยยอรรคตีกิทรงพิจารณาวินิจฉัยได้ดีด้วยพระญาณปริชา จึงได้รับขนานนามว่า “วิปัสสิ” (ผู้เห็นแจ้ง).

ต่อจากนั้นเล่าเรื่องวิปัสสิกumarเสด็จสู่ราชอุทยาน พร้อมด้วยนายสารถิ ได้ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และนักบวช จึงเสด็จออกผนวช.

ตรัสรู้และแสดงธรรม

เมื่อผนวชแล้ว ทรงพิจารณาหลักธรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาท (ธรรมที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยเหตุที่เกี่ยวข้องกันเหมือนลูกโซ่) ทรงพิจารณาความเกิด ความดับแห่งชั้น ๕ ก็ได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้งแรกจะทรงแสดงธรรม เพราะเห็นว่า ธรรมะที่ตรัสรู้นั้นลึกซึ้ง แต่ในที่สุดทรงเห็นว่า ผู้ที่พอจะรู้ตามได้ก็มี จึงทรงแสดงธรรม และได้โปรดราชบุตรชื่อชัณฑะ และโปรดชื่อนิกลิสา ให้ได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบท และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในที่สุด ต่อมาได้มีผู้ออกบวชมากขึ้น จึงทรงส่งสาวกไปประกาศศาสนา ต่อเมื่อครบ ๖ ปี จึงให้กลับมารุงพันธุมดี เพื่อฟังปาฏิโมกข์ ซึ่งพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงในภิกขุสงฆ์ (มีเนื้อความเช่นเดียวกับโอวาทปาฏิโมกข์).

ทรงแสดงว่าเรื่องเหล่านี้ นอกจากทรงทราบด้วยพระองค์เอง เพราะทรงเข้าใจแจ่มแจ้งซึ่งธรรมชาติเป็นอย่างดี แม้เทพดาที่เคยมากราบทูลเรื่องเหล่านี้ เช่น ในสมัยที่ประทับ ณ โคนไม้สาละใหญ่ในสุทวัน ใกล้เมืองอุกกัฏฐา.

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้ อาจจะมีรายละเอียดที่ทำให้เกิดปัญหาการถอดความหมายหรือการตีความเป็นธรรมะ เช่น บางท่านได้ถอดความว่า ที่ว่ามีแสงสว่างเกิดขึ้นหรือแผ่นดินไหว เทียบด้วยจะช่วยโลกให้เกิดปัญญา และมีข่าวใหญ่แพร่ไปในโลก เป็นที่น่าตื่นเต้นในคุณความดีคล้ายแผ่นดินไหว เป็นต้น. แต่หลักการใหญ่ผู้เขียนเห็นว่า ไม่ใช่อยู่ว่ารายละเอียด เรื่องชื่อ เรื่องสาวกของพระพุทธเจ้า พระองค์ต่าง ๆ แต่อยู่ที่แสดงว่า ในพระพุทธศาสนาไม่มีการผูกขาดความรู้ ความฉลาด ความสามารถตรัสรู้สัจธรรม เพื่อผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะ ผู้ใดบำเพ็ญบารมีเพียงพอ ก็อาจเป็นพระพุทธเจ้าได้ทั้งนั้น. หลักธรรมจึงเป็นของกลาง ท่านผู้ใดพินิจพิจารณาค้นคว้าก็อาจตรัสรู้ได้).

๒. มหานิทานสูตร

สูตรว่าด้วยต้นเหตุใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคม ชื่อกัมมาสัมมะ ในแคว้นกุรุ. พระอานนท์เข้าไปเฝ้า กราบทูลว่า แม้ปฏิจจสมุปบาท (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยกันและกัน) เป็นของลึกซึ้งและมีเงาลึกซึ้ง แต่ปรากฏเป็นของดีสำหรับท่าน. พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามว่า อย่าพูดอย่างนั้น* ปฏิจจสมุปบาทนั้นลึกซึ้งและมีเงาลึกซึ้ง เพราะไม่ตรัสรู้ธรรมนี้ สัตว์จึงไม่ล่วงพ้นอบาย (ภูมิอันเสื่อม) ทุกคติ (ที่ไปอันชั่ว) วินิบาต (สภาพอันตกต่ำ) สงสาว

๑. อรรถกถาแก้ว่า เป็นของง่าย และดีสำหรับพระอานนท์จริง แต่ยากสำหรับคนทั่วไป ทั้งนี้เพราะพระอานนท์เป็นพหูสูตผู้สดับตรับฟังมาก และมีปัญญา

การท้องเกี่ยวเวียนวายตายเกิด) ยุ่งเหยิง สับสน เหมือนต้นหญ้า (ที่ตกเกลื่อนกลาดอยู่ ยากที่จะจัดระเบียบ ต้นปลาย).

อะไรเป็นปัจจัยแห่งอะไร

๑. ต่อจากนั้นทรงแนะนำเรื่องปฏิจสุมุบาทต่อไปว่า ถ้ามีผู้ถามว่า ความแก่ความตายมีปัจจัยหรือไม่ พึงตอบว่า มี โดยชี้ไปที่ความเกิด (ชาติ) ว่า เพราะความเกิดเป็นปัจจัย จึงมีความแก่และความตาย.

๒. เพราะภพ (ความมีความเป็น) เป็นปัจจัย จึงมีชาติ (ความเกิด).

๓. เพราะอุปาทาน (ความยึดถือ) เป็นปัจจัย จึงมีภพ.

๔. เพราะตัณหา (ความทะยานอยาก) เป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน.

๕. เพราะเวทนา (ความรู้สึกที่เกิดจากสัมผัสทางตา หู เป็นต้น) เป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.

๖. เพราะผัสสะ (ความถูกต้อง) เป็นปัจจัย จึงมีเวทนา.

๗. เพราะรูปนาม (สิ่งที่ไม่มีรูปร่าง มีแต่ชื่อ เรียกว่านาม ได้แก่เวทนา ความรู้สึกอารมณ์, สัญญา ความจำได้หมายรู้, เจตนา ความจงใจ, ผัสสะ ความถูกต้อง, มนสิการ ความทำไว้ในใจ ส่วนสิ่งที่เป็นรูป คือธาตุ ๔ และรูปอันปรากฏเพราะอาศัยธาตุ ๔) เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ.

๘. เพราะวิญญาน (ปฏิสนธิวิญญาน) คือธาตุรู้ที่ถือกำเนิด^๑ เป็นปัจจัย จึงมีรูปนาม.

๙. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน ๑๐. เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป.

๑๑. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ. ๑๒. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา.

๑๓. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. ๑๔. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน

๑๕. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ. ๑๖. เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ.

๑๗. เพราะชาติ (ความเกิด) เป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ (ความแก่ ความตาย) (ในตอนนี้พึงสังเกตว่า ทรงแสดงปฏิจสุมุบาทในลักษณะพิเศษ เพราะสาวไปไม่ถึงอวิชชา หากวนเป็นเหตุปัจจัยกันอยู่ระหว่างนามรูป กับวิญญาน. โปรดดูข้อ ๙ ข้อ ๑๐, ต่างฝ่ายเป็นปัจจัยของกันและกัน แล้วจึงต่อเนื่องไปถึงอันอื่น).

(ต่อจากนั้นทรงอธิบายรายละเอียด พร้อมทั้งเหตุผลประกอบหัวข้อทั้งสิบเจ็ดข้อนั้น แต่มีข้อนำสังเกตที่ทรงใช้ศัพท์เกี่ยวกับสัมผัส คือทรงอธิบายสัมผัสว่า มี ๖ มีสัมผัสทางตา จนถึงสัมผัสทางใจ แล้วทรงใช้คำว่า อริยจนสัมผัส ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า เป็นสัมผัสทางใจ และ ปฏิสนธิสัมผัส ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่าเป็นสัมผัสที่เนื่องด้วยรูปขันธ์ คือสัมผัสทางร่างกาย คำอธิบายปฏิจสุมุบาทโดยละเอียด จักมีแจ้งในการย่อความเล่มที่ ๑๖ เพราะในเล่มนั้นทั้งเล่มว่าด้วยปฏิจสุมุบาทตลอด).

ในที่สุดตรัสสรุปในขั้นนี้ก่อนว่า ข้อที่วิญญาน กับนาม รูป ต่างเป็นปัจจัยของกันและกันนี้ ย่อมเป็นเหตุให้สัตว์เกิด แก่ ตาย จุตี อุปบัติ^๒ เป็นเหตุให้มีทางแห่งคำเรียกชื่อ มีทางแห่งการพูดจา มีทางแห่งการบัญญัติ มีการรู้ได้ด้วยปัญญา และมีวิญญะ ความหมุนเวียน และมีความเป็นอย่างนี้.

๑. คำว่า วิญญาน ในที่นี้ หมายถึงปฏิสนธิวิญญาน เพราะทรงใช้คำว่า วิญญาน ก้าวลงในท้องของมารดา ในตอนขยายความต่อจากนี้. แต่ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่ม ๑๖ หน้า ๖ ทรงอธิบายวิญญานว่า ได้แก่วิญญาน ๖ อันหมายถึงธาตุรู้ที่ปรากฏทางตา หู เป็นต้น

๒. อุปบัติ อ่านว่า อุปะบัด เป็นคำคู่กับจุตี. จุตี หมายถึงเคลื่อนจากฐานะเดิม อุปบัติ หมายถึงเข้าถึงฐานะใหม่

การบัญญัติและไม่บัญญัติอัตตา

ต่อจากนั้นทรงแสดงการบัญญัติอัตตา ๔ ประการ คือ ๑. บัญญัติอัตตา “เล็กน้อย” ว่ามีรูป ๒. บัญญัติอัตตา “หาที่สุดมิได้” ว่ามีรูป ๓. บัญญัติอัตตา “เล็กน้อย” ว่าไม่มีรูป และ ๔. บัญญัติอัตตา “หาที่สุดมิได้” ว่าไม่มีรูป การบัญญัติอย่างนี้ย่อมมี ๓ ประการ คือ ๑. บัญญัติอัตตา เฉพาะในปัจจุบันนี้ เท่านั้น (เพราะมีความเห็นว่าตายแล้วสูญ) ๒. บัญญัติอัตตา ที่มีความเป็นอย่างนั้น (เพราะมีความเห็นว่าเที่ยง ไม่เปลี่ยนแปลง) ๓. บัญญัติด้วยต้องการจะลบล้างความเห็นผิดของฝ่ายอื่น จูงมาสู่ความเห็นของตน (ซึ่งเข้าใจว่าถูก).

ส่วนการไม่บัญญัติอัตตา ก็เป็นไปในทางตรงกันข้ามกับการบัญญัติอัตตาที่กล่าวมาแล้ว.

ความคิดเห็นเรื่องเวทนาเกี่ยวกับอัตตา

ครั้นแล้วทรงแสดงความคิดเห็นของบุคคล ๓ ข้อเกี่ยวกับเวทนา และอัตตา คือ ๑. เห็นว่าเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข) เป็นอัตตา (ตัวตน) ของเรา ๒. เห็นว่าเวทนา มิใช่อัตตาของเรา อัตตาของเราไม่รู้สึกรับอารมณ์ ๓. เห็นว่าเวทนามิใช่อัตตาของเรา อัตตาของเราไม่รู้สึกรับอารมณ์ก็มีใช่ อัตตาของเราย่อมเสวยอารมณ์ อัตตาของเรามิเวทนาเป็นธรรมดา.

แล้วทรงแสดงเหตุผลให้เห็นจริงทั้งสามข้อว่า ไม่ควรยึดถืออย่างนั้น ในที่สุดตรัสสรุปว่า ภิกษุผู้ไม่เห็นทั้งสามอย่างนั้น ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดถือ ก็ไม่สะดุ้งตื่นรน เมื่อไม่สะดุ้งตื่นรน ก็ดับสนิทเฉพาะตน รู้ว่าชาติสิ้นแล้ว ได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ก็จ้อนเพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มีอีก. ภิกษุผู้หลุดพ้นแล้วเช่นนี้ ไม่ควรที่ใคร ๆ จะกล่าวว่า ท่านมีความเห็นว่าสัตว์ตายแล้วเกิด, สัตว์ตายแล้วไม่เกิด, สัตว์ตายแล้วทั้งเกิดทั้งไม่เกิด, และสัตว์ตายแล้วเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะวิญญู ย่อมหมนเวียนไปตรารบเท่าที่ยังมีทางแห่งคำเรียกชื่อ มีทางแห่งคำพูดจา มีบัญญัติ มีทางแห่งการบัญญัติ มีการนัดกันรู้ มีการรู้ได้ด้วยปัญญา และยังมีการหมนเวียนอยู่. ภิกษุผู้หลุดพ้นเพราะรู้ความจริงนั้น ไม่ควรที่ใคร ๆ จะมีความเห็นว่าท่านไม่รู้ไม่เห็น.

(หมายเหตุ : การที่พระอรหันต์ไม่ติดอยู่ในความเห็นข้อใดข้อหนึ่ง ที่ว่าสัตว์ตายแล้วเกิดหรือไม่ นั้น เป็นเพราะไม่ติดอยู่ในสมมติบัญญัติเกี่ยวกับกระแสหมนเวียน เมื่อรู้เท่ากระแสหมนเวียนและหลุดพ้นได้ จึงไม่ควรที่จะกล่าวว่าท่านไม่รู้ไม่เห็น).

ที่ตั้งแห่งวิญญูณ ๗ อย่าง

ต่อจากนั้นทรงแสดงวิญญูณฐิติ (ที่ตั้งแห่งวิญญูณ) ๗ อย่าง คือ :-

๑. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญา (ความจำได้หมายรู้) ต่างกัน เช่น มนุษย์ เทวดาบางพวก และเปรตบางพวก.

-
๑. คำว่า อัตตาเล็กน้อย ถ้าเทียบกับศาสนาพราหมณ์ น่าจะหมายถึงอัตตาของแต่ละคน ส่วนอัตตาหาที่สุดมิได้ หรือนันตอัตตา น่าจะหมายถึงอัตตาใหญ่ หรืออัตตาสากล ที่เรียกว่าปรมาตมัน แต่อรรถกถาอธิบายว่า ผู้ไม่ได้เจริญกุศลนิमित ย่อมบัญญัติอัตตาเล็กน้อย ถ้าได้เจริญกุศลนิमित ย่อมบัญญัติอัตตาหาที่สุดมิได้
๒. อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่พวกเวมานิกเปรต คือเปรตที่ได้วิมาน ซึ่งได้รับความสุขความทุกข์สลับกันไป เปรตพวกนี้ ไม่จัดอยู่ในออบายภูมิ. ดูอรรถกถาเล่ม ๒ หน้า ๑๓๔

๒. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น เทพ พวกพรหม ที่เกิดด้วยปฐมฌาน และสัตว์ที่อยู่ในอบาย ๔.

๓. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น เทพพวกอภิสสรพรหม.

๔. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น เทพพวกสุภิกขพรหม.

๕. สัตว์เหล่าหนึ่งก้าวล่วงความกำหนดหมายในรูป ทำในใจว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เข้าถึงอากาศาณูจายตนะ (เป็นพรหมไม่มีรูปพวกที่ ๑).

๖. สัตว์เหล่าหนึ่งก้าวล่วงอากาศาณูจายตนะ ทำในใจว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ (เป็นพรหมไม่มีรูปพวกที่ ๒).

๗. สัตว์เหล่าหนึ่งก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ ทำในใจว่า ไม่มีอะไร เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ (เป็นพรหมไม่มีรูปพวกที่ ๓).

อายตนะ ๒

ครั้นแล้วทรงแสดงอายตนะ ๒ คือ ๑. อสัณฺณูสัตตายตนะ อายตนะ หรือที่ต่อ คืออัสัณฺณูสัตฺต (อัสัณฺณูสัตฺตเป็นพวกมีแต่รูป ไม่มีวิญญาณ จึงไม่จัดเข้าในวิญญาณฐิติ ๗ อย่าง แต่เรียกว่าอายตนะ) ๒. เนวสัณฺณูนาสัณฺณูายตนะ อายตนะ หรือที่ต่อ คือที่มีสัณฺณูาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณฺณูาก็ไม่ใช่ (นี้เป็นพรหมไม่มีรูปพวกที่ ๔ เพราะเหตุที่วิญญาณในรูปพรหมชั้นนี้สุขุมละเอียดอ่อนมาก จึงไม่ควรกล่าวว่าวิญญาณ หรือไม่มีวิญญาณ ฉะนั้น จึงไม่จัดเข้าในวิญญาณฐิติ ๗ แต่เรียกว่าอายตนะ เป็นอันว่า ต้องกล่าวว่า วิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ จึงจะครอบคลุมสัตว์โลกได้หมดทุกชนิด).

ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

ตรัสสรุปเฉพาะตอนนี้อีกว่า ผู้ใดรู้วิญญาณฐิติทั้งเจ็ดรู้อายตนะทั้งสองรู้ความเกิดขึ้น รู้ความดับไป รู้ความพอใจ รู้โทษ และรู้การแล่นออก (หลุดพ้น) จากวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ แล้ว ควรหรือที่จะขึ้นชมยินดีวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นั้น. พระอานนทกราบทูลว่า ไม่ควร. จึงตรัสว่า ภิกษุผู้รู้ตามความเป็นจริงอย่างนี้ ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น (ด้วยอุปาทาน) เรียกว่าเป็นปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา).

วิโมกข์ (ความหลุดพ้น) ๘

ทรงแสดงวิโมกข์ ๘ แก่พระอานนทต่อไป คือ :-

๑. บุคคลมีรูป เห็นรูป.
๒. บุคคลมีความกำหนดหมายในสิ่งไม่มีรูป เห็นรูปภายนอก.
๓. บุคคลน้อมใจว่า “งาม.”
๔. บุคคลทำไว้ในใจว่า อากาศไม่มีที่สุด เข้าถึงอากาศาณูจายตนะ.
๕. บุคคลทำไว้ในใจว่า วิญญาณไม่มีที่สุด เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ.
๖. บุคคลทำไว้ในใจว่า ไม่มีอะไร เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.
๗. บุคคลก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะ เข้าถึงเนวสัณฺณูนาสัณฺณูายตนะ.
๘. บุคคลก้าวล่วงเนวสัณฺณูนาสัณฺณูายตนะ เข้าถึงสัณฺณูเวทียัตตนโรท.

สรุปเกี่ยวกับวิโมกข์ ๔

ภิกษุผู้เข้าสู่วิโมกข์ ๘ นี้ ได้ทั้งอนุโลม (ตามลำดับ) และปฏิโลม (ถอยกลับจากหลังไปหาหน้า) เข้าได้ออกได้ตามต้องการ ย่อมทำให้แจ้ง (บรรลุ) ความหลุดพ้นด้วยสมาธิ (เจโตวิมุตติ) และความหลุดพ้นด้วยปัญญา (ปัญญาวิมุตติ) อันไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะได้ในปัจจุบัน ภิกษุนี้ เรียกว่าอุกโตภาควิมุต (ผู้พ้นทั้งสองทาง) ไม่มีอุกโตภาควิมุตอย่างอื่นยอดเยี่ยมกว่า ประณีตกว่า.

เมื่อจบพระธรรมเทศนา พระอานนทก็ชื่นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาค.

(หมายเหตุ: มหานิทานสูตรนี้ เป็นการแสดงเรื่องความเวียนว่ายตายเกิด โดยแสดงเงื่อนไขที่วิญญานและนามรูป ต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ทำให้เวียนว่ายตายเกิด และเป็นเหตุให้มีการบัญญัติอัตตาตัวตน ผู้รู้แจ้งความจริงย่อมไม่ติดในบัญญัตินั้น ๆ ในที่สุดได้แสดงถึงวิญญานจิต คือที่ตั้งแห่งวิญญานหรือประเภทแห่งสัตว์โลก ๗ กับแสดงอายตนะ ๒ คือพวกที่วิญญานไม่ปรากฏ กับปรากฏ แต่ไม่ชัด ๒ พวก ในที่สุดได้แสดงวิโมกข์ คือความหลุดพ้น ๘ ประการ ที่ผู้เข้าออกได้คล่องแคล่ว จะชื่อว่าผู้พ้นด้วยสมาธิและปัญญา ความจริงควรจะได้อธิบายรายละเอียดว่า ข้อไหนมีความพิสดารอย่างไร แต่ถ้าทำอย่างนั้นจะไม่จบตามกำหนด จึงต้องขอผ่านไป เสนอแต่ความสำคัญ).

๓. มหาปริณิพพานสูตร

ว่าด้วยมหาปริณิพพานของพระพุทธเจ้า

เริ่มเรื่องเล่าว่า พระพุทธเจ้าประทับ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ พระเจ้าชาตคัตถุ กษัตริย์แคว้นมคธ ต้องการจะตีแคว้นวัชชีไว้ในอำนาจ จึงส่งวัสสการพราหมณ์ให้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เล่าความให้ทรงทราบแล้ว ให้วัสสการพราหมณ์ฟังดูว่าจะทรงพยากรณ์อย่างไร เพราะเชื่อว่าจะไม่ตรัสผิดความจริง.

วัสสการพราหมณ์เข้าไปเฝ้ากราบทูลเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสถามพระอานนทที่ละข้อถึง ๗ ประการที่ชาววัชชีประพฤติกัน อันจะหวังความเจริญได้โดยส่วนเดียว ไม่มีเสื่อม ว่าพระอานนทที่เคยได้ฟังบ้างหรือเปล่า พระอานนทก็กราบทูลว่า เคยได้ฟัง ๗ ประการนั้น คือชาววัชชี

๑. จะหมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์.

๒. จะพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจของชาววัชชี.

๓. จะไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ จะไม่ถอนสิ่งที่บัญญัติไว้แล้ว จะประพฤติปฏิบัติในวัชชีธรรมอันเป็นของเก่า.

๔. จะเคารพเชื่อฟังชาววัชชีผู้แก่เฒ่า.

๕. จะไม่กล่าวล่วงข่มเหงกุลสตรี (หญิงที่มีสามีแล้ว) และกุลกุมารี (หญิงสาวที่ยังไม่มีสามี).

๖. จะเคารพนับถือเจตีย์ของชาววัชชีทั้งภายในและภายนอก ไม่ละเลยพิธีกรรมอันเป็นธรรมที่เคยให้เคยทำ.

๗. จะจัดการรักษาคุ่มครองอันเป็นธรรม ในพระอรหันต์ของชาววัชชี จะตั้งใจว่า พระอรหันต์ที่ยังไม่เคยมาขอให้มา ที่มาแล้วขอให้มีความสุข.

๑. แคว้นมคธ มีกรุงราชคฤห์เป็นราชธานี แคว้นวัชชี มีกรุงเวสาลีเป็นราชธานี

ครั้นแล้วได้ตรัสแก่วัสสการพราหมณ์ว่า พระองค์เคยตรัสแสดงวัชชข้อปหานิยธรรม (ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เสื่อมของชาววัชชี) ๗ ประการ เมื่อประทับ ณ สารันทเจดีย์.

วัสสการพราหมณ์ก็กราบทูลว่า เพียงข้อใดข้อหนึ่งก็หวังความเจริญได้ ไม่มีเสื่อม จะกล่าวไยถึง ๗ ข้อ พระเจ้าอชาตศัตรูไม่ควรทำการรบกับชาววัชชี เว้นไว้แต่ใช้วิธียุแหย่และทำให้แตกกัน แล้วกราบทูลลากลับไป.

เมื่อวัสสการพราหมณ์กลับไปแล้ว จึงตรัสให้เรียกประชุมภิกษุที่อยู่ในกรุงราชคฤห์ทั้งหมด แล้วทรงแสดงธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เสื่อมของภิกษุ ๗ อย่าง รวม ๕ นัย ๖ อย่าง ๑ นัย (รวมเป็น ๓๑ ข้อ).

ระหว่างที่ประทับ ณ เขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ทรงแสดงเรื่องศีล สมာธิ ปัญญา โดยมาก.

เสด็จสวนมะม่วงหนุ่มและเมืองนาพันทา

ต่อจากนั้นเสด็จสวนมะม่วงหนุ่ม แสดงธรรมเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา โดยมาก แล้วเสด็จเมืองนาพันทา พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้ากราบทูลสรรเสริญพระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสได้ตอบด้วย และในที่นั้นก็ทรงแสดงธรรมเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา โดยมาก.

เสด็จปาฏลิกาม

ครั้นแล้วเสด็จสู่ปาฏลิกาม อุบาสกชาวปาฏลิกาม มาเฝ้ากราบทูลเชิญให้เข้าพักในที่พัก ทรงแสดงโทษของความวิบัติจากศีล ๕ ประการ คือ ๑. เสื่อมทรัพย์ ๒. มีกิตติศัพท์ในทางชั่ว ๓. เมื่อเข้าสู่บริษัทไม่องอาจ มีอาการเกือเขิน ๔. เป็นผู้หลง ถึงแก่ความตาย ๕. เมื่อตายแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต^๑ นรก. แล้วทรงแสดงอานิสงส์แห่งความสมบูรณ์ด้วยศีล ๕ ประการ ในทางตรงกันข้ามกับศีลวิบัติ.

กล่าวถึงสุนิรพราหมณ์และวัสสการพราหมณ์ มหาอำมาตย์ชาวมคธ มาสร้างเมืองในปาฏลิกาม เพื่อป้องกันชาววัชชี (ชายแดนมคธกับวัชชี ตรงนั้นมีแม่น้ำคงคากั้นเป็นเขตแดน ทางมคธจึงสร้างเมืองยุทธศาสตร์ไว้ที่ปาฏลิกาม) และได้นิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหาร ณ ที่อยู่ของตน เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จไปฉันเสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนา และเสด็จเดินทางต่อไป มหาอำมาตย์ทั้งสองตามส่งเสด็จ และตั้งชื่อประตูที่เสด็จผ่านว่า ประตูโคดม ตั้งชื่อท่าน้ำที่เสด็จข้ามแม่น้ำคงคาว่า ท่าน้ำโคดม.

เสด็จโกฏิกามและนาทิกาม

เมื่อเสด็จข้ามแม่น้ำคงคาแล้ว ได้เสด็จต่อไป (ในแคว้นวัชชี) สู่โกฏิกาม. ณ ที่นั้นทรงแสดงธรรมเรื่องอริยสัจ ๔ และแสดงเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา โดยมาก ต่อจากนั้นได้เสด็จไปพัก ณ โรงพักคนเดินทางทำด้วยอิฐ ในนาทิกาม. ณ ที่นั้นทรงแสดงธรรมปารมคัตถาถามของพระอานนท์ที่ว่า ผู้นั้นผู้นี้ตายไป มีคติเป็นอย่างไร โดยแสดงหลักธรรมที่ผู้ประพฤติปฏิบัติอาจพยากรณ์ตนเองได้ว่า จะพ้นคติที่ตกต่ำหรือไม่ และแม้ ณ นาทิกามนั้น ก็ทรงแสดงเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา โดยมาก.

เสด็จป่ามะม่วงของนางอัมพาลี

จากนาทิกามได้เสด็จไปพัก ณ ป่ามะม่วงของนางอัมพาลี และได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายให้มีสติสัมปชัญญะ และโดยเฉพาะได้แสดงการตั้งสติ (สติปัฏฐาน) ๔ ประการ.

๑. คำว่า วินิบาต หมายถึงไปเกิดเป็นเวมานิกเปรต มีสุขทุกข์สลับกัน คืออาจอยู่วิมานสมัยหนึ่ง ทนทุกข์ทรมานสมัยหนึ่ง

นางอัมพปาลี ซึ่งเป็นหญิงนครโสเภณี ทราบว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จมาประทับ ณ ป่ามะม่วงของตน ก็สั่งเตรียมยานอย่างดี เดินทางไปเฝ้า และนิมนต์พระผู้มีพระภาคไปฉันที่บ้านของตน พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ในวันรุ่งขึ้น.

ฝ่ายกษัตริย์ลิจฉวีทั้งหลายทราบว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จมาประทับ ณ ป่ามะม่วงของนางอัมพปาลี ใกล้กรุงเวสาลี ก็สั่งเตรียมยานอย่างดี แต่งกายงดงาม ออกเดินทางไป สวนทางกับยานของนางอัมพปาลี ถามทราบว่า นางอัมพปาลีนิมนต์พระพุทธรเจ้า พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ฉันในวันรุ่งขึ้น จึงขอร้องให้มอบให้ตนเป็นผู้ถวายอาหารแทน โดยจะให้เงินแสนหนึ่ง นางอัมพปาลีตอบว่า แม้จะให้เมืองเวสาลี พร้อมทั้งอาหาร ก็จะไม่ยอมให้ถวายอาหารแทนตน เมื่อกษัตริย์ลิจฉวีไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ก็กราบทูลนิมนต์ฉันในวันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นางอัมพปาลีนิมนต์ไว้แล้ว ก็ดีมือแสดงความเสียดาย.

เมื่อไปฉันที่บ้านนางอัมพปาลีในวันรุ่งขึ้น นางอัมพปาลีก็ได้ถวายปามะม่วงแก่ภิกษุสงฆ์. ณ ป่ามะม่วงนั้น ทรงแสดงธรรมเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา โดยมาก.

เสด็จจำพรรษา ณ เวฬุคาม

ต่อจากนั้นได้เสด็จไปยังเวฬุคาม (หมู่บ้านไม้มะตูม) และตรัสอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์จำพรรษารอบเมืองเวสาลีได้ตามอัธยาศัย. ในระหว่างพรรษาทรงประจวร แต่ทรงเห็นว่า ยังไม่ได้ลาอุปัฏฐาก (ผู้รับใช้) ยังไม่ได้ลาภิกษุสงฆ์ ยังไม่สมควรปรินิพพาน จึงทรงขับไล่อาพาธด้วยความเพียร อธิษฐานชีวิตสังขาร (ตั้งพระเหตุยให้ดำรงชีวิตอยู่). เมื่อหายประจวรแล้ว พระอานนท์เข้าไปเฝ้ากราบทูลความกังวลใจที่เห็นทรงประจวร ตรัสตอบว่า พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมไม่มีภายใน ไม่มีภายนอก ไม่มีกำมือของอาจารย์ในธรรมทั้งหลาย (ไม่ปิดบังธรรมะ) ไม่ได้ทรงยึดถือว่าบริหารภิกษุสงฆ์ และมีได้ทรงยึดถือว่าภิกษุสงฆ์เป็นผู้เล่าเรียนจากพระองค์. ทรงเปรียบพระองค์ซึ่งแก่เฒ่าล่วงวัย มีพระชนมายุถึง ๘๐ ปีว่า เหมือนเกวียนเก่าที่ซ่อมด้วยไม้ไผ่ ตรัสเตือนให้ฟังตน ฟังธรรมะ และตรัสสอนสติปัฏฐาน ๔.

ทรงปลงอายุสังขาร

เมื่อเสด็จพักผ่อนกลางวัน ณ ปาวาลเจดีย์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิมิตโอภาสอันชัดเจน (บอกใบ้อย่างชัดเจน) แก่พระอานนท์ว่า ผู้ใดเจริญอุททิบาท (ธรรมที่ให้บรรลุความสำเร็จผล) ๔ ประการดีแล้ว ถ้าปรารถนาก็อาจมีอายุยืนอยู่ได้ถึงกับปีหรือเกินกับปี* แต่พระอานนท์นึกไม่ถึง จึงมิได้กราบทูลอาราธนา.

เมื่อพระอานนท์ออกไปจากที่เฝ้า มาร* จึงมาอาราธนาให้นิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะ ปลงอายุสังขาร ณ ปาวาลเจดีย์นั้น (ปลงพระเหตุยว่า ต่อไปนี้อีก ๓ เดือน จะเสด็จปรินิพพาน) ก็เกิดแผ่นดินไหวมหัศจรรย์ เป็นต้น.

พระอานนท์กราบทูลถาม จึงตรัสตอบถึงเหตุแห่งแผ่นดินไหว แล้วทรงแสดงบริษัท ๘ มีชัตติยบริษัท เป็นต้น และการที่พระองค์เคยเสด็จเข้าไปสู่บริษัทเหล่านั้น ทำพระองค์ให้เข้ากันได้กับบริษัทเหล่านั้น แล้วทรงแสดงอภิกายตนะ (อารมณ์อันครอบงำธรรมะที่เป็นข้าศึก หรือธรรมะฝ่ายต่ำ) ๘ ประการ วิโมกข์ (ธรรมะเป็นเครื่องหลุดพ้นจากธรรมะที่เป็นข้าศึก) ๘ ประการ.

๑. อรรถกถาแก้ว่า อยู่ได้อีกร้อยปีหรือยิ่งกว่า ๒. คำว่า มาร อาจหมายได้หลายอย่าง ทั้งเทพบุตรมารและมัจจุรียุส แต่จะอธิบายให้เหมาะสมเป็นบุคคลลาภฐาน คือแสดงบุคคลเป็นที่ตั้ง หรือธรรมาธิฐาน แสดงธรรมะเป็นที่ตั้ง

แล้วตรัสเล่าเรื่องที่ทรงปลงอายุสังขาร พระอานนท์จึงกราบทูลอาราธนาให้ทรงพระชนมชีพอยู่อีก ตรัสว่า มิใช่กาลที่จะขอร้องเสียแล้ว เพราะได้ทรงแสดงนิมิต (เครื่องหมาย) แสดงโอภาส (แสงสว่าง-หมายถึง การบอกไว้) อย่างชัดเจนแล้วหลายครั้ง คือที่กรุงราชคฤห์ ๑๐ แห่ง ที่กรุงเวสาลี ๖ แห่ง แต่พระอานนท์ ก็มิได้อาราธนา บัดนี้พระองค์ทรงปลงอายุสังขารเสียแล้ว จึงมิใช่ฐานะที่จะทรงคืนความตั้งพระหฤทัย.

เสด็จปามหาวันประชุมภิกษุสงฆ์

ต่อจากนั้นเสด็จสู่เรือนยอด ณ ปามหาวัน ทรงเรียกประชุมภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในกรุงเวสาลีทั้งหมด ณ ที่นั้น แล้วทรงแสดงสติปัฏฐาน (การตั้งสติ ๔ อย่าง สัมมปธาน (ความเพียรชอบ) ๔ อย่าง อิทธิบาท (ธรรมอันให้บรรลุความสำเร็จ) ๔ อย่าง อินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) ๕ อย่าง พละ (ธรรมอันเป็นกำลัง) ๕ อย่าง โพชฌงค์ (ธรรมอันเป็นองค์ประกอบให้ได้ตรัสรู้) ๗ อย่าง และมรรค (ข้อปฏิบัติ หรือทางดำเนิน) ๘ อย่าง (รวม ๓๗ ประการ) ว่าเป็นอภิญาเทสิตรธรรม (ธรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยความรู้ ยิง) แล้วตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท อีก ๓ เดือนต่อแต่นี้ พระองค์จะปรินิพพาน.

เสด็จภัณฑคามและที่อื่น ๆ

แล้วเสด็จจากกรุงเวสาลีสู่ภัณฑคาม ทรงแสดงอริยธรรม (ธรรมอันประเสริฐ) ๔ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) และทรงแสดงเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา โดยมาก.

ต่อจากนั้นเสด็จสู่หัตถิกาม, อัมพคาม, ชัมพูคาม และโกคณคร โดยลำดับ ณ โกคณคร ทรงแสดงมหาปเทศ (หลักอ้างอิงสำหรับสอบสวนข้อกล่าวอ้างของผู้อื่นที่ว่า เป็นธรรมเป็นวินัย เป็นคำสอนของ พระพุทธเจ้า) ๔ ประการ โดยให้สอบกับพระสูตรเทียบกับพระวินัยก่อน.

เสด็จกรุงปาวา ฉันทาอาหารของนายจุนทะ

ครั้นแล้วเสด็จสู่กรุงปาวา นายจุนทะบุตรช่างทองนิมนต์ฉัน ก็เสด็จไปฉัน พร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย ตรัสเรียกให้นาสุกรมัททวะ (มีผู้แปลว่า มังสะสุรอ่อนบ้าง เห็นชนิดหนึ่งบ้าง) มาที่พระองค์ ให้ถวายอาหารอื่นแด่พระสงฆ์ เมื่อฉันแล้วตรัสสั่งให้นาสุกรมัททวะนั้นไปฝังเสีย ต่อมาทรงประจวบลงพระโลหิต มีเวทนากล้ำ แต่ก็ทรงมีสติสัมปชัญญะอดกลั้นอาหารนั้น ไม่ทรงเดือดร้อน.

ระหว่างที่เสด็จสู่กรุงกุสินารา

ทรงเดินทางต่อไปยังกรุงกุสินารา ทรงแวะจากทาง ให้พระอานนท์ปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้นถวาย แล้วตรัสสั่งพระอานนท์ให้ไปตักน้ำมา ครั้งแรกน้ำขุ่นเพราะเกวียนประมาณ ๕๐๐ ผ่านไป พระอานนท์จึงไม่ตัก กราบทูลเชิญให้เสด็จต่อไปยังกกุชธานี แต่ตรัสซ้ำให้ไปตักน้ำมา คราวนี้กลับได้น้ำใส.

ณ ที่นั้น ปุกกุสะ มัลลบุตร เดินทางจะไปกรุงปาวา เข้าไปเฝ้าสนทนาด้วย พระองค์ก็รับสั่งโต้ตอบ ด้วย เมื่อจะจากไปได้ถวายผ้าเนื้อเกลี้ยงสีทองคู่หนึ่งแด่พระผู้มีพระภาค ตรัสแนะให้ถวายพระองค์ผืนหนึ่ง ถวายพระอานนท์ผืนหนึ่ง เมื่อปุกกุสะไปแล้ว พระอานนท์ก็นำผ้าผืนที่ได้รับไปถวายพระผู้มีพระภาค และกราบทูลว่า พระฉวีวรรณผ่องใสยิ่งนัก ตรัสตอบว่า พระฉวีวรรณของพระองค์ย่อมผ่องใสเป็นพิเศษ ๒ คราว คือในคืนที่จะตรัสรู้ กับในคืนที่จะปรินิพพาน.

ต่อจากนั้นเสด็จข้ามแม่น้ำกุกุชา ตรัสสั่งพระอานนท์ให้บอกแก่นายจุนทะอย่าให้เดือดร้อนว่า พระองค์ฉันอาหารของเขาแล้วปรีณิพพาน ให้ชี้แจงว่า ปิณฑบาตที่ถวายก่อนตรัสรู้และก่อนปรีณิพพานนั้นมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.

ครั้นแล้วเสด็จเลียบฝั่งนอกของแม่น้ำหิรัญญวดี สู่ป่าไม้สาละของมัลลกะชัตริย์ ใกล้กรุงกุสินารา ให้ตั้งเตียงฉันพระเศียรไปทางทิศอุดร ทรงบรรทมมีสติสัมปชัญญะ ตรัสปรารภการบูชาด้วยการประพุดิธรรม ว่ายอดเยี่ยม.

สถานที่ควรสังเวช ๔ แห่ง

ทรงแสดงสังเวชนียสถาน คือสถานที่ควรสังเวช ๔ คือที่ที่พระตถาคตประสูติ, ตรัสรู้, แสดงธรรมจักร และปรีณิพพาน ว่าเมื่อภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาจาริกไป มีจิตเลื่อมใส และตายลง ก็จะเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์.

วิธปฏิบัติในสตรีและพระพุทธรูป

ทรงแสดงวิธปฏิบัติในสตรี (มาตุคาม) ตามที่พระอานนท์กราบทูลถามว่า ไม่ควรมอง ถ้าจำเป็นจะมอง ก็ไม่ควรพูดด้วย ถ้าจำเป็นจะพูดด้วย ก็ให้ดังสติ. แล้วทรงแสดงวิธปฏิบัติต่อพระพุทธรูป เช่นเดียวกับสรีระของพระเจ้าจักรพรรดิ ในเมื่อพระอานนท์กราบทูลถาม โดยทรงแสดงว่า ให้ห่อด้วยผ้าใหม่ แล้วห่อด้วยสำลี แล้วห่อด้วยผ้าใหม่ แล้วห่อด้วยสำลี รวม ๕๐๐ ชั้น แล้วใส่ในรางเหล็กเติมน้ำมัน ปิดด้วยรางเหล็ก ทำจิตกาธานด้วยของหอมแล้ว ทำการเผา สร้างสตูปไว้ในทางสี่แพร่ง.

ผู้ควรแก่สตูป

ทรงแสดงถึงบุคคลผู้เป็นอุปัชฌายะ (ผู้ควรแก่สตูป) ๔ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ.

ตรัสสรรเสริญพระอานนท์

พระอานนท์เข้าไปสู่วิหารเหนียวสลักเพชร (หัวลิ้มประตู่ ทำรูปเป็นศิระชวานร) ยืนร้องไห้ ด้วยคิดว่า ท่านยังเป็นเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา คือเป็นเพียงพระโสดาบัน ยังไม่บรรลุอรหัตตผล) แต่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุเคราะห์ท่าน จักปรีณิพพานเสียแล้ว.

พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ตรัสเรียกให้เข้าเฝ้า แล้วตรัสสอบถามว่า เป็นธรรมดาที่จะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจ จะปรารภนาให้สิ่งที่มีความทรุดโทรมเป็นธรรมดาให้ทรุดโทรม ย่อมเป็นไปไม่ได้ แล้วตรัสสรรเสริญพระอานนท์ว่า ตั้งเมตตาทางกาย วาจา ใจ ในพระองค์มาตลอดกาลนาน ได้ชื่อว่าทำบุญไว้แล้ว จงเริ่มตั้งความเพียรเถิด จะเป็นผู้สิ้นอาสวะโดยพลัน.

ครั้นแล้วตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา ตรัสสรรเสริญพระอานนท์ว่า ภิกษุผู้อุปฐาก (รับใช้) พระพุทธเจ้าทั้งในอดีตและในอนาคต ก็อย่างยิ่งเพียงเท่าพระอานนท์. ทรงสรรเสริญว่า พระอานนท์เป็นบัณฑิต รู้กาลที่ควรจะให้ใครเข้าเฝ้า และเป็นที่พอใจใครสดับธรรมของบริษัท ๔.

ตรัสเรื่องกรุงกสินารา

พระอานนทกราบทูลว่า อย่าประนิพพานในกรุงกสินารานี้ ซึ่งเป็นเมืองเล็ก เมืองดอย เป็นกิ่งเมือง ขอให้เสด็จไปประนิพพานในเมืองใหญ่ ๆ เช่น จัมปา ราชคฤห์ สาวตถี โกสัมพี พาราณสี แต่ตรัสตอบว่า กรุงกสินารา เคยเป็นราชธานีนามว่า กุสาวตี ซึ่งพระเจ้ามหาสุทนต์สนะจักรพรรดิทรงปกครอง เคยเจริญรุ่งเรืองยิ่งมาแล้ว ครั้นแล้วตรัสสั่งให้พระอานนท์ไปแจ้งข่าวที่จะประนิพพานแก่ภิกษุสงฆ์ซึ่งพากันเสวยโภชนา และมาเฝ้าในราตรีนั้น พระอานนท์ก็จัดให้เข้าถวายบังคมเป็นครอบครัวไป เสร็จสิ้นภายในยามแรกแห่งราตรี.

โปรดสุภททปริพพาชก

ครั้งนั้น ปริพพาชก (นักบวชนอกพระพุทธศาสนา) คนหนึ่ง ชื่อสุภททะ มาเฝ้า พระอานนท์จะไม่ให้เข้าเฝ้า แต่พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงทรงอนุญาตให้เข้าเฝ้าได้ เมื่อกราบทูลถาม ทรงได้ตอบแสดงธรรมให้ฟัง ก็ขอบวชและเพียรพยายามจนได้บรรลุอรหัตผลในไม่ช้า นับเป็นพระสาวกองค์สุดท้ายที่ทันเห็นพระพุทธเจ้า.

พระดำรัสตรัสสั่ง

ครั้นแล้วตรัสสั่งความแก่พระอานนท์ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว จักเป็นพระศาสดาของท่านทั้งหลายเมื่อเราล่วงลับไป.
๒. เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว ภิกษุทั้งหลายไม่พึงเรียกกันด้วยคำว่า อวูโส เช่น ที่เรียกกันอยู่ในบัดนี้ พึงเรียกภิกษุอื่นก่อนว่า โดยชื่อ โดยโคตร หรือ ด้วยคำว่า อวูโส (ผู้มีอายุ) พึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า กันเต (ท่านผู้เจริญ) หรือ อายัสมา (ท่านผู้มีอายุ).
๓. เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว เมื่อสงฆ์ปรารธนาที่จะถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสียได้.
๔. เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว สงฆ์พึงลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉันนะ คือปล่อยให้ทำอะไรตามชอบใจ ไม่พึงว่ากล่าวตักเตือน.

ทรงเปิดโอกาสให้ซักถาม

ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายแล้ว ทรงเปิดโอกาสว่า ถ้าภิกษุแม้รูปหนึ่งมีความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในมรรค หรือในข้อปฏิบัติ ก็ให้ถามได้ อย่าเดือดร้อนใจว่า ศาสดาอยู่ต่อหน้า แต่ไม่ได้ถามในที่ต่อหน้า. แต่ก็ไม่มีผู้ใดถาม พระอานนท์จึงกราบทูลแสดงความอัศจรรย์ ตรัสตอบว่า เพราะภิกษุที่ประชุมกันอยู่ถึง ๕๐๐ นี้ อย่างต่ำก็เป็นพระโสดาบัน.

ปัจฉิมโอวาท

ครั้นแล้วตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บัดนี้เราเตือนท่าน สังฆาทิเสสทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (สมบูรณ์)เถิด” นี่เป็นปัจฉิมวาจาของพระศาสดา.

ลีลาในการปรินิพพาน

ครั้นแล้วทรงเข้าฌานที่ ๑ ออกจากฌานที่ ๑ เข้าสู่ฌานที่ ๒ เป็นลำดับไปจนครบรูปฌาน (ฌานมีรูปเป็นอารมณ์) ๔ อรูปฌาน (ฌานมีสิ่งมิใช่รูปเป็นอารมณ์) ๔ และสัญญาเวทยิตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญา ความกำหนดหมาย และเวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข)* ต่อจากนั้นทรงออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธ ย้อนกลับเข้าสู่อรูปฌานที่ ๔ (คล้ายกับออกจากตักขันที่ ๔ ย้อนลงมาสู่ชั้นที่ ๘) โดยนัยนี้ ทรงย้อนกลับไปถึงฌานที่ ๑ ออกจากฌานที่ ๑ เข้าสู่ฌานที่ ๒ เรื่อยไปจนถึงฌานที่ ๔ เมื่อออกจากฌานที่ ๔ แล้วก็ปรินิพพาน (เป็นการไม่ติดในรูปฌานหรือในอรูปฌาน เพราะนิพพานในระหว่างแห่งรูปฌานและอรูปฌาน).

เมื่อพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว ก็เกิดแผ่นดินไหว และมีหลายท่านกล่าวภาษิตในทางธรรม เหตุการณ์นี้ยังความโศกสลดให้เกิดแก่ภิกษุผู้ยังไม่ปราศจากราคะ และยังมีกรรมสังเวชให้เกิดแก่ภิกษุผู้ปราศจากราคะแล้ว.

การถวายพระเพลิง

มัลลกะษัตริย์ก็จัดการถวายพระเพลิงพระศพพระผู้มีพระภาค ภายหลังที่ตั้งพระศพจัดเครื่องสักการะบูชาครบ ๗ วัน และภายหลังที่พระมหากัสสปเถระ พร้อมด้วยภิกษุบริษัทมาถวายบังคมพระศพเสร็จแล้ว หนึ่งในบริษัทของพระมหากัสสปนั้น ขณะที่ภิกษุทั้งหลายกำลังร้องให้คร่ำครวญในข่าวปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค ก็มีภิกษุรูปหนึ่งผู้บวชเมื่อแก่ชื่อสุภภัททะ กล่าวห้ามภิกษุเหล่านั้นมิให้เศร้าโศก ควรจะดีใจว่า ต่อไปจะไม่มีใครมาห้ามทำอย่างนั้นอย่างนี้ ประราธนาจะทำอะไรก็ได้ตามพอใจ (ซึ่งพระมหากัสสปได้ปรารภเป็นเหตุเสนอให้สงฆ์ทำสังคายนา ดังปรากฏในวินัยปิฎกแล้ว หน้า ๒๘๒ หมายเลข ๗).

เมื่อถวายพระเพลิงแล้ว ก็มีกษัตริย์และพราหมณ์จากแคว้นต่าง ๆ มาขอพระสารีริกธาตุ (พระอัฐิ) ครั้งแรกมัลลกะษัตริย์จะไม่ให้ แต่โทณพราหมณ์พูดเกลี้ยกล่อมให้เห็นแก่ความสงบ จึงได้ตกลงแบ่งให้ไปต่างก็นำไปทำสตูปบรรจุและทำการฉลองในนครของตน.

๔. มหาสุทฺธสฺสนสูตร

สูตรว่าด้วยพระเจ้ามหาสุทฺธสสนะจักรพรรดิ

(พระสูตรนี้เท่ากับเป็นการขยายความในมหาปรินิพพานสูตร ตอนที่ตรัสตอบพระอานนท์ เรื่องกรุงกุสินาราเคยเป็นราชธานีนามว่า กุสาวดี ซึ่งพระเจ้ามหาสุทฺธสสนะจักรพรรดิทรงปกครอง).

พระผู้มีพระภาคทรงพรรณนาความมั่งคั่งสมบูรณ์ของกรุงกุสาวดี และทรงพรรณนาถึงรัตนะ ๗ ประการที่เกิดขึ้นแก่พระเจ้ามหาสุทฺธสสนะจักรพรรดิ คือ :-

๑. จักรแก้ว ซึ่งหมุนไปในทิศต่าง ๆ ได้ นำชัยชนะมาสู่.
๒. ช้างแก้ว เป็นช้างเผือก ชื่ออุโบสถ. ๓. ม้าแก้ว สีขาวล้วน ชื่อวลาหก.
๔. แก้วมณี เป็นแก้วไพฑูรย์. ๕. นางแก้ว รูปร่างงดงาม มีสัมผัสสนิมวล.
๖. ขุนคลังแก้ว (คหปติรัตนะ) ช่วยจัดการทรัพย์สินอย่างดีเลิศ.

๑. รวมทั้งเก้าข้อนี้ เรียกกอนุพพวิหาร คือธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งจิตใจโดยลำดับ คล้ายวิหาร ๙ ชั้น แต่ละชั้นมีอารมณ์แห่งจิตต่างกันไป

๗. ขุนพลแก้ว (ปริณายกตนะ)* บัณฑิตผู้สั่งสอนแนะนำ.

อนึ่ง พระเจ้ามหาสุทิสสะจักรพรรดิ ทรงมีความสำเร็จ (ฤทธิ์) ๔ ประการ คือ :-

๑. รูปงาม

๒. อายุยืน

๓. มีโรคน้อย

๔. เป็นที่รักของพราหมณ์และคฤหบดี (ประชาชน).

นอกจากนั้นยังทรงพรรณนาถึงสระโบกขรณี, ทรีพยัสสี, ปราสาท อันวิจิตรงดงามน่าชื่นชม.

การบำเพ็ญทานและพรหมวิหาร

ครั้นแล้วทรงแสดงว่าพระเจ้ามหาสุทิสสะจักรพรรดิทรงเห็นว่า ผลดีต่าง ๆ เหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะผลแห่งกรรมดีคือทาน (การให้) ทมะ (การฝึกจิต) และ สัจญมะ (การสำรวมจิต). จึงทรงบำเพ็ญทานสงบความตริกทางกาม ความตริกทางพยาบาท และความตริกทางเบียดเบียน ได้บรรลุทานที่ ๑ ถึงทานที่ ๔ ทรงแผ่พระมนัสอันประกอบด้วยเมตตา (คิดให้เป็นสุข) กรุณา (คิดให้พ้นทุกข์) มุทิตา (พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี) และอุเบกขา (วางใจเป็นกลาง) ไปทั้งสี่ทิศ.

ทรงสั่งลดการเข้าเฝ้าให้น้อยลง (เพื่อทรงมีเวลาอบรมทางจิตใจได้มากขึ้น) ภายหลังพระราชเทวีพระนามว่า สุภัทธา สั่งจัดจตุรงคินิเสนา (ทัพช้าง ทัพม้า ทัพรถ ทัพเดินเท้า) ซึ่งขุนพลแก้วก็จัดให้พระนางเดินทางไปเฝ้าพระเจ้ามหาสุทิสสะ ขอให้ทรงเห็นแก่สมบัติ เห็นแก่ชีวิต. แต่กลับตรัสตอบขอให้พระราชเทวีทรงขอร้องใหม่ในทางตรงกันข้าม คืออย่าเห็นแก่สมบัติ อย่าเห็นแก่ชีวิต เพราะการพลัดพรากจากของรักของชอบใจเป็นของธรรมดา การตายของผู้มีความกังวล ห่วงใย เป็นทุกข์ และถูกติเตียน.

พระราชเทวีก็ทรงพระกันแสง และผินพระหฤทัย เช็ดน้ำพระเนตร ขอร้องใหม่ ตามที่พระเจ้ามหาสุทิสสะทรงแนะนำนั้น และต่อมาไม่ช้าพระเจ้ามหาสุทิสสะก็สวรรคต และเข้าถึงพรหมโลก เพราะทรงเจริญพรหมวิหาร.

ตรัสสรุปเป็นคำสอน

ครั้นแล้วพระผู้มีพระภาคตรัสสรุปว่า พระองค์เองได้เป็นพระเจ้ามหาสุทิสสะจักรพรรดินั้น พรั่งพร้อมสมบูรณ์ด้วยสมบัตินานาประการ แม้จะมีนครอยู่ในปกครองมากมาย* ที่อยู่ครอบครองได้เพียงนครเดียว คือนครกุสาวตี. แม้จะมีปราสาทมากมาย แต่ที่อยู่ครอบครองได้เพียงปราสาทเดียว คือธัมมปราสาท. แม้จะมีเรือนยอดมากมาย แต่ที่อยู่ครอบครองได้เพียงหลังเดียว คือเรือนยอดช่อมหาวิญญะ. แม้จะมีบัลลังก์มากมาย แต่ก็ได้ใช้คราวละเพียงบัลลังก์เดียว. แม้มีช้างมากมาย แต่ก็ขึ้นขี่ได้เพียงคราวละตัวเดียว คือพญาช้างอุโบสถ. แม้จะมีม้ามากมาย แต่ก็ขึ้นขี่ได้เพียงคราวละตัวเดียว คือพญาม้าลาหก. แม้จะมีรถมากมาย แต่ก็ขึ้นสูได้เพียงคราวละคันเดียว คือรถเวชยันต์. แม้จะมีสตรีมากมาย แต่ก็มีสตรีที่ปฏิบัติรับใช้เพียงคราวละคนเดียว. แม้จะมีคู่ค้า (ผ้านุ่งผ้าห่ม) มากหลาย แต่ก็นุ่งห่มเพียงคราวละคู่เดียว. แม้จะมี

๑. คำว่า ขุนพลแก้ว ในที่นี้ใช้ตามที่โบราณเคยใช้มา ตามคำอธิบายแท้ ๆ หมายถึงบัณฑิต ผู้เป็นที่ปรึกษาที่ฉลาดสามารถ แต่ในตอนต่อไป แสดงว่าเป็นผู้จัดกองทัพในการไปไหนด้วย คำโบราณที่ใช้ว่าขุนพลแก้ว จึงมีทางเป็นไปได้

๒. คำว่า มากหลาย เป็นการถือเอาความจากคำว่า เปตหมันสีพัน คือไม่จำเป็นต้องมีตัวเลขเท่านั้น ให้เป็นสำนวนสำหรับหมายความว่ามาก

อาหารมากมาย แต่ก็บริโภคได้อย่างมากเพียงจุฑะนานเดียว พร้อมทั้งกับข้าว. ดูเถิด อานนท์ ! สังขารทั้งปวงเหล่านั้น ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปรวนแปรแล้ว. สังขารไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าวางใจอย่างนี้ จึงควรที่จะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ควรเพื่อจะคลายกำหนัด ควรเพื่อจะพ้นไปเสีย.

๕. ขณวสกุตร

สูตรว่าด้วยยักษ์ชื่อขณวสกะ

(พระสูตรนี้ก็มีข้อความขยายความแห่งมหาปริณิพพานสูตรเช่นเดียวกัน คือเล่าเรื่องที่พระผู้มีพระภาคตรัสเมื่อประทับ ณ โรงพักคนเดินทาง ทำด้วยอิฐที่นาทิกคาม ระหว่างเสด็จสู่กรุงเวสาลี).

พระอานนท์กราบทูลถามถึงว่า ผู้นั้นผู้นี้ตายแล้วไปเกิดในที่ไหน และพระผู้มีพระภาคตรัสตอบเป็นราย ๆ ไป.

ในส่วนที่เกี่ยวกับพระเจ้าพิมพิสาร พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าว่า ได้มาปรากฏต่อพระองค์ ประกาศตนว่าไปเกิดเป็นยักษ์* ชื่อขณวสกะ และว่าตนมีความหวังจะได้บรรลุความเป็นพระสกทาคามี (คือพระเจ้าพิมพิสารเป็นพระโสดาบันอยู่แล้ว จึงหวังจะได้บรรลุขั้นต่อไป คือการเป็นพระสกทาคามี ได้แก่พระอริยบุคคลผู้จะมาเกิดเพียงครั้งเดียว) แล้วเล่าว่า ตนได้เคยไปประชุมที่ธรรมสภาในดาวดึงส์เทวโลก ได้เห็นว่าผู้ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค ซึ่งไปเกิดในที่นั้นรุ่งเรืองเหนือเทพอื่น ๆ ทั้งโดยผิวพรรณ และโดยยศ พร้อมทั้งได้เล่าถึงภาษิตต่าง ๆ ของสังกุมารพรหม ซึ่งกล่าวในธรรมสภา มีใจความดังต่อไปนี้ :-

๑. ผู้ถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ ทำให้บริบูรณ์ในศีล ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตี (สูงสุดชั้นชั้นกาม) ลงมาถึงชั้นจาตุมหาราช (เทพประจำทิศทั้งสี่) อย่างต่ำที่สุด ก็เป็นคนธรรพ์ (เทพที่สิงอยู่ ณ ต้นไม้).

๒. อิทธิบาท (คุณให้บรรลุความสำเร็จ ๔ อย่าง) ทำให้สมณพราหมณ์ในอดีต อนาคต ปัจจุบัน แสดงฤทธิ์ได้ด้วยประการต่าง ๆ.

๓. พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรู้โดยลำดับ ซึ่งการบรรลุโอกาส ๓ เพื่อบรรลุความสุข. โอกาส ๓ คือ: ๑. คนที่เคยคลุกคลีด้วยกาม ด้วยอกุศลธรรม ภายหลังไม่คลุกคลี ย่อมได้สุขโสมนัส (สุขกาย สุขใจ หมายถึงบรรลุฌานที่ ๑) ๒. คนที่มีเครื่องปรุงกาย เครื่องปรุงวาจา เครื่องปรุงจิตอันหยาบ อันไม่สงบระงับ ภายหลังสงบระงับได้ ย่อมได้สุขโสมนัสยิ่งขึ้น (หมายถึงได้บรรลุฌานที่ ๒ ถึงที่ ๔). ๓. คนที่ไม่รู้จักสิ่งที่เป็นกุศล, อกุศล, มีโทษ, ไม่มีโทษ, ควรเสพ, ไม่ควรเสพ, เลว, ประณีต, ดำ, ขาว และมีส่วนเปรียบ ตามความเป็นจริง ภายหลังได้สดับอริยธรรมปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม จึงรู้จักสิ่งเหล่านั้นตามความจริงก็จะละอวิชชาเสียได้ อวิชชาจะเกิดขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะมิสุขโสมนัสยิ่งขึ้น (หมายถึงได้บรรลุอรหัตตมรรคอรหัตตผล).

๔. พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ อย่างไว้ดีแล้ว (ทรงแสดงการตั้งสติพิจารณา กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ทั้งภายในภายนอก).

๑. คำว่า ยักษ์ ในที่นี้ หมายถึงเทวดาชั้นจาตุมหาราช โดยปกติคำว่า ยักษ์ แปลได้หลายอย่าง เช่น สัตว์, เทพ, พระชีนาสพ, รากษส สุดแต่ความหมายในที่นั้น ๆ

๕. ธรรม ๗ ประการ คือ ความเห็นชอบ, ความดำริชอบ, การเจรจาชอบ, การกระทำชอบ, การเลี้ยงชีพชอบ, ความเพียรชอบ, การตั้งสติชอบ เป็นบริวารของสมาธิ เป็นไปเพื่อเจริญสมาธิ ทำสมาธิให้บริบูรณ์. ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง อันแวดล้อมด้วยองค์ ๗ เหล่านี้ ชื่อว่าอริยสมาธิ อันเรียกว่า มีอุปนิสัย (บริวาร) บ้าง มีบริวาร (เครื่องประกอบ) บ้าง.

หมายเหตุ :- ในพระสูตรนี้ เรื่องที่เกี่ยวกับเทวดาและสวรรค์เป็นเรื่องที่พึงศึกษาและพิจารณา แต่สาระสำคัญเห็นได้ว่า อยู่ที่ข้อธรรมอันพึงปฏิบัติที่ย่อไว้ รวม ๕ ข้อดังกล่าวมาแล้ว.

๖. มหาโควินทสูตร

สูตรว่าด้วยมหาโควินทพราหมณ์

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ภูเขาชิลมกุฏ ใกล้กรุงราชคฤห์. บุตรแห่งคนธรรพ์ชื่อปัญจสิขะเข้าไปเฝ้ากราบทูลเล่าเรื่องที่ได้พบเห็นมาจากเทพชั้นดาวดึงส์ ในที่ประชุมชื่อสุรัम्मสภา ท้าวสักกะได้กล่าวพรรณนาพระคุณของพระพุทธเจ้า ๘ ประการ คือ :-

๑. ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์.

๒. ทรงแสดงธรรมอันเห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกมาดู ควรน้อมเข้ามาในตน เป็นต้น.

๓. ทรงแสดงธรรมอันเป็นกุศล, อกุศล, มีโทษ, ไม่มีโทษ, ควรเสพ, ไม่ควรเสพ, เลว, ประณีต, ดำ, ขาว และมีส่วนเปรียบ.

๔. ทรงบัญญัติด้วยดี ซึ่งข้อปฏิบัติอันจะนำไปสู่พระนิพพานแก่พระสาวก. พระนิพพานและข้อปฏิบัติก็เข้ากันได้เหมือนน้ำในแม่น้ำคงคากับขมุนา.

๕. ทรงได้สหาย คือพระเสขะ* ผู้ปฏิบัติ และพระอรหันต์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว แต่ก็ทรงปลีกพระองค์จากสหายเหล่านั้น ทรงประกอบความยินดีในการอยู่แต่พระองค์เดียว*.

๖. ทรงมีลาภ และชื่อเสียงอันเทียบพร้อม มีกษัตริย์ เป็นต้น รักใคร่ แต่ก็เสวยกระยาหารอย่างปราศจากความเมา.

๗. ทรงพูดอย่างใดทำอย่างนั้น ทำอย่างใดพูดอย่างนั้น.

๘. ทรงข้ามความสงสัย ปราศจากความเคลือบแคลง มีความดำริอันสำเร็จสมบูรณ์ (ไม่ติดอยู่เพียงขั้นใดขั้นหนึ่ง).

ทั้งแปดข้อนี้ ท้าวสักกะกล่าวว่า ไม่มีศาสดาใดเทียบพระผู้มีพระภาคทั้งในอดีตและปัจจุบัน.

ต่อมามีแสงสว่างอันโอฬารปรากฏขึ้น สนั่นกুমารพรหมกัณนิรมิตอดตาพอันหยาบให้ปรากฏแก่เทพชั้นดาวดึงส์ ตามทราบความว่า กำลังสนทนากันเรื่องอะไร แล้วสนั่นกুমารพรหมก็เล่าเรื่องโชติปาโลมาณพ ผู้เป็นบุตรของโควินทพราหมณ์ บุโรหิตของพระเจ้าทิลัมปติ ผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นบุโรหิตแทนบิดาของตนเมื่อท่านถึงแก่กรรม เมื่อได้รับแต่งตั้งแล้วก็ทำหน้าที่เจริญรอยตามบิดา จนคนทั้งหลายขนานนามว่า มหาโควินทพราหมณ์.

๑. พระเสขะ คือพระอริยบุคคลชั้นต่ำกว่าพระอรหันต์ ยังต้องศึกษาเพื่อบรรลุธรรมอันสูงขึ้น

๒. อรรถกถาแก้ว่า แม้จะอยู่ในท่ามกลางสาวกเหล่านั้น ก็ทรงเข้าผลสมบัติ ไม่ติดหมุ่นะ.

ต่อมาเมื่อพระเจ้าทิสัมปติสวรคต เณรราชกุมารผู้เป็นพระราชโอรส และเป็นพระสหายของมหาโควินทพราหมณ์ขึ้นเสวยราชย์ ก็ตรัสสั่งโควินทพราหมณ์ให้แบ่งราชสมบัติออกเป็น ๗ ส่วน ส่วนหนึ่งเพื่อพระองค์ อีก ๖ ส่วนเพื่อกษัตริย์ราชกุมารอื่น ๆ ที่เป็นพระสหายรักใคร่ จึงมี ๗ แคว้น ๗ ราชธานี ดังนี้

๑. แคว้นกาลิงคะ	ราชธานี ชื่อทันทปุระ
๒. แคว้นอัสสกะ	ราชธานี ชื่อโปตนะ
๓. แคว้นอวันตี	ราชธานี ชื่อมาหิสสดี ^๑
๔. แคว้นโสจิริยะ ^๒	ราชธานี ชื่อโรรุกะ ^๓
๕. แคว้นวิเทหะ	ราชธานี ชื่อมิลินา
๖. แคว้นอังคะ	ราชธานี ชื่อจัมปา
๗. แคว้นกาสิ	ราชธานี ชื่อพาราณสี.

มหาโควินทพราหมณ์เป็นปูโรหิตถวายอนุสาสน์แด่พระมหากษัตริย์ทั้งเจ็ดแคว้นนั้น. ต่อมาได้กราบทูลลาพระมหากษัตริย์ทั้งเจ็ดออกบวช ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลาย เป็นราชาของราชาทั้งหลาย เป็นพรหมของพวกพราหมณ์ และเป็นเทวดาของพวกคฤหบดี ใครโง่ งาม หรือพลาดหกล้มก็เปล่งวาจาว่า ขอนมัสการมหาโควินทพราหมณ์บ้าง สัตตบุโรหิต (ปูโรหิตของพระราชทั้งเจ็ด) บ้าง. มหาโควินทพราหมณ์ได้เจริญญาณมีพรหมวิหาร ๔ เป็นอารมณ์ มีสาวกปฏิบัติตามได้ผลเป็นอันมาก. นี่เป็นเรื่องเล่าของสังกุมารพรหมในเทวสภาในดาวดึงส์. ปัญจสิขะ บุตรแห่งคนธรรพ์ เล่าถวายพระผู้มีพระภาคอีกต่อหนึ่ง.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์เองได้เสวยพระชาติเป็นมหาโควินทพราหมณ์ในครั้งนั้น แต่ในครั้งนั้น ทรงชี้ทางแก่สาวกเพียงแค่ว่าจะไปอยู่ร่วมกับพรหมได้ แต่ในชาตินี้ทรงแสดงมรรค ๘ อันเป็นไปเพื่อพระนิพพาน (สูงกว่าพรหมโลก).

๗. มหาสมยสูตร

สูตรว่าด้วยการประชุมใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามหาวัน ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป.

ครั้งนั้น เทพชั้นสุทธาวาส ๔ ตน คิดว่า เทวดาจาก ๑๐ โลกธาตุประชุมกันเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ นานที่พวกตนจะไปเฝ้า และกล่าวคาถาคณละบทในสำนักพระผู้มีพระภาค.

คิดแล้วจึงไปปรากฏเบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค แล้วกล่าวคาถากันคนละบท โดยใจความพรรณนาคามะประสงค์ที่มา ความประพฤติชอบของพระสงฆ์ และพรรณนาว่า ผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะย่อมไม่ไปสู่อาย.

ต่อจากนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ตรัสแล้วว่า เทวดามาประชุมครั้งใหญ่ แล้วตรัสประกาศชื่อของเทวดาเหล่านั้นโดยละเอียด.

๑. ในอรรถกถาว่า มหะสยะ ๒. หมายถึงในอรรถกถาว่า โสวีระ

๓. หมายถึงในอรรถกถาว่า โรหุทะ เรื่องชื่อแคว้น ชื่อเมือง นำมากล่าวไว้ในที่นี้เพื่อประโยชน์ทางโบราณคดีด้วย

หมายเหตุ : พระสูตรนี้แสดงหลักทางพระพุทธศาสนาว่า พุทธะ คือท่านผู้ตรัสรู้นั้น เป็นผู้สูงกว่า เทวดาทุกประเภท ไม่ว่าเทวดาชั้นต่ำสุด หรือสูงสุด ถึงขั้นพรหมก็พาทันนอบน้อมต่อพุทธะหรือพระพุทธเจ้า เพราะพุทธะเป็นสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์สะอาดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง และเป็นสัญลักษณ์แห่งปัญญาความรู้เท่าทันความจริงที่เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากทุกข์ได้.

๔. สักกปัญหสูตร

สูตรว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ถ้ำอินทสาละ ใกล้เวทียกบรรพต ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ ชื่ออัมพลนทร์ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ.

ท้าวสักกะใคร่จะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค จึงเรียกปัญจสิขะบุตรคนธรรพ์มา ชวนให้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคด้วยกัน ปัญจสิขะถือพิณมีสี่เหลี่ยมเหมือนผลมะตูมไปด้วย เมื่อไปถึงที่ประทับแล้ว ท้าวสักกะจึงให้ปัญจสิขะบุตรคนธรรพ์หาทางทำความพอพระทัยให้พระผู้มีพระภาคก่อนที่จะได้เข้าเฝ้า.

ปัญจสิขะบุตรคนธรรพ์ถือพิณเข้าไปยืน ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ไม่ไกลหรือใกล้เกินไป ดัดพิณ กล่าวคาถาเกี่ยวกับพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระอรหันต์ และกาม.

พระผู้มีพระภาคตรัสชมแก่ปัญจสิขะบุตรคนธรรพ์ว่า เสียงพิณกับเสียงเพลงขับเข้ากันดี แล้วตรัสถามว่า คาถาอันเกี่ยวกับพระพุทธ เป็นต้นนี้ แต่งไว้แต่ครั้งไร. ปัญจสิขะกราบทูลว่า ตั้งแต่ครั้งพระผู้มีพระภาคตรัสรู้ใหม่ ๆ ประทับที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งน้ำเนรัญชรา.

ครั้นได้โอกาส ท้าวสักกะพร้อมด้วยบริวารก็เข้าไปเฝ้า เมื่อได้ตรัสสัมผัสที่ยกภาพอสมควรแล้ว พระผู้มีพระภาคก็ทรงเปิดโอกาสให้ท้าวสักกะกราบทูลถามปัญหาได้ ต่อไปนี้เป็นคำถามและพระพุทธดำรัสตอบ.

๑. ถาม : เทวา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และหมู่สัตว์เป็นอันมากอื่น ๆ ถูกอะไรผูกมัด แม้ตั้งใจว่าจะไม่จองเวร ไม่ใช้อาชญา ไม่มีศัตรู ไม่เบียดเบียน อยู่อย่างไม่มีเวร แต่ก็ต้องจองเวร ใช้อาชญา มีศัตรู เบียดเบียน และอยู่อย่างมีเวร.

ตอบ : มีความริษยาและความตระหนี่เป็นเครื่องผูกมัด.

๒. ถาม : ความริษยาและความตระหนี่เกิดจากอะไร.

ตอบ : เกิดจากสิ่งเป็นที่รักและสิ่งอันไม่เป็นที่รัก เมื่อไม่มีสิ่งเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก ก็ไม่มี ความริษยาและความตระหนี่.

๓. ถาม : สิ่งเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเกิดจากอะไร.

ตอบ : เกิดจากความพอใจ เมื่อไม่มีความพอใจ ก็ไม่มีสิ่งเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก.*

๔. ถาม : ความพอใจเกิดจากอะไร.

ตอบ : เกิดจากความตริก (วิตก) เมื่อไม่มีความตริก ก็ไม่มีความพอใจ.

๑. คำว่า ความพอใจ แปลจากคำว่า ฉันทะ อรรถกถาอธิบายว่า ฉันทะมี ๕ ประการ คือ ๑. ปริยเสนฉันทะ ความพอใจในการแสวงหา ๒. ปฏิลักขฉันทะ ความพอใจในการได้มา ๓. ปริโภคฉันทะ ความพอใจในการบริโภค หรือใช้สอย ๔. สันนิจฉันทะ ความพอใจในการสะสม ๕. วิสขณฉันทะ ความพอใจในการสละ

๕. ถาม : ความตริกเกิดจากอะไร.

ตอบ : เกิดจากปัญญาสังขานีทาน คือส่วนแห่งความกำหนดหมายกิเลส (ตัณหา ความทะยานอยาก, มานะ ความถือตัว, ทิฏฐิ ความเห็น) เป็นเหตุให้เน้นซ้ำ.

๖. ถาม : ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงชื่อว่าปฏิบัติข้อปฏิบัติที่สมควร ที่ให้ถึงความดับส่วนแห่งความกำหนดหมายกิเลสเป็นเหตุให้เน้นซ้ำ.

ตอบ : โสมนัส (ความดีใจ) โทมนัส (ความเสียใจ) อุเบกขา (ความวางเฉย) มีอยู่ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งควรสอ่งเสพ อีกอย่างหนึ่งไม่ควรสอ่งเสพ คือเมื่อสอ่งเสพโสมนัส เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง กุศลธรรมเสื่อมไป อกุศลธรรมเจริญขึ้น สิ่งนั้นก็ควรสอ่งเสพ ; ถ้าอกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญขึ้น สิ่งนั้นก็ควรสอ่งเสพ. ธรรมที่ควรสอ่งเสพนั้น คือที่มีวิตก (ความตริก) มีวิจารณ์ (ความตรอง) ; ที่ไม่มีวิตก วิจารณ์ ; ที่ไม่มีวิตก วิจารณ์ แต่ประณีตขึ้นไปกว่า. (หมายถึงโสมนัส เป็นต้น อันเกิดเพราะเนกขัมมะบ้าง เพราะวิปัสสนาบ้าง เพราะอนุสสติบ้าง เพราะปฐมฌาน เป็นต้นบ้าง-อรรถกถา). ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่าปฏิบัติข้อปฏิบัติที่สมควร ที่ให้ถึงความดับส่วนแห่งความกำหนดหมายกิเลสเป็นเหตุให้เน้นซ้ำ.

๗. ถาม : ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสාරวมปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นใหญ่เป็นประธาน).

ตอบ : ความประพฤติทางกาย (กายสมาจาร) ความประพฤติทางวาจา (วจีสมาจาร) และการแสวงหา (ปริยเสนา) อย่างหนึ่งควรสอ่งเสพ อีกอย่างหนึ่งไม่ควรสอ่งเสพ คือเมื่อสอ่งเสพความประพฤติทางกาย เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง กุศลธรรมเสื่อมไป อกุศลธรรมเจริญขึ้น สิ่งนั้นก็ควรสอ่งเสพ ; ถ้าอกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญขึ้น สิ่งนั้นก็ควรสอ่งเสพ ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสාරวมปาฏิโมกข์.

๘. ถาม : ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสාරวมอินทรีย์ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ).

ตอบ : อารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้น มี ๒ อย่าง อย่างหนึ่งควรสอ่งเสพ อีกอย่างหนึ่งไม่ควรสอ่งเสพ. (พอตรัสถึงเพียงนี้ ท้าวสักกะก็กราบทูลว่า เข้าใจความหมายว่า ที่ไม่ควรสอ่งเสพ และควรสอ่งเสพนั้น กำหนดด้วย เมื่อสอ่งเสพแล้วอกุศลธรรมหรือกุศลธรรมจะเจริญกันแน่).

๙. ถาม : สมณพราหมณ์ทั้งปวง มีวาทะ มีศีล มีฉันทะ มีจุดหมายปลายทาง อย่างเดียวกัน ใช่หรือไม่.

ตอบ : ไม่ใช่ เพราะโลกมีธาตุเป็นอนันต มีธาตุต่าง ๆ กัน สัตว์ยึดถือธาตุนั้นใด ก็กล่าวเพราะความยึดถือธาตุนั้นว่า นี่แลจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ.

๑๐. ถาม : สมณพราหมณ์ทั้งปวง มีความสำเร็จ มีความปลอดโปร่งจากกิเลสเครื่องยึด (โยคักเขมิ) เป็นพรหมจรรย์ มีที่สุดล่งส่วน ใช่หรือไม่ (คำว่า ล่งส่วน หมายความว่า เด็ดขาด ไม่กลับกำเริบ หรือแปรปรวนอีก).

ตอบ : ไม่ใช่ จะมีความสำเร็จ เป็นต้น ล่งส่วน ก็เฉพาะผู้ที่พ้นแล้วจากตัณหา (ความทะยานอยาก) เท่านั้น.

ท้าวสักกะจึงกราบทูลว่า ตัณหาอันทำให้หวั่นไหว เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร ย่อมจุดคว่ำบุรุษเพื่อให้เกิดในภพนั้น ๆ ถึงความสูงบ้าง ต่ำบ้าง. ครั้นแล้วได้แสดงความพอใจที่พระผู้มีพระภาคทรงตอบ

ปัญหาแก้ความสงสัยได้ เท่าที่เคยไปถามสมณพราหมณ์เหล่านั้น แทนที่จะตอบ กลับมาขอร้องถามว่า เป็นใคร ครั้นรู้ว่าเป็นท้าวสักกะ ก็กลับถามปัญหายิ่ง ๆ ขึ้นว่า ทำกรรมอะไรไว้จึงเกิดเป็นท้าวสักกะ ท้าวสักกะก็ตอบไปตามที่ได้ฟัง ที่เล่าเรียนมา สมณพราหมณ์เหล่านั้น ก็อึ้งเอิบใจ ว่าได้เห็นท้าวสักกะ ได้ถามปัญหา และท้าวสักกะได้ตอบแก่เรา กลายมาเป็นสาวกของข้าพระองค์ไป.

ครั้นแล้วได้กล่าววาทจาสุภาษิตอีกหลายประการ ในที่สุดได้เอามือลูบแผ่นดิน แล้วเปล่งอุทานว่า
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส รวม ๓ ครั้ง.

หมายเหตุ : พระสูตรนี้ มีท่วงทำนอง จะแก้ความเคียดพวชาเทวดาสำคัญ ๆ เช่น พระอินทร์ หรือท้าวสักกะของบุคคลส่วนใหญ่ โดยชี้ให้เห็นว่าในพระพุทธศาสนา เทวดาเหล่านั้น ยังต่ำกว่าพระพุทธเจ้า ผู้มีพระปัญญาตรัสรู้ เท่ากับเป็นหลักการอันหนึ่งที่แสดงว่า ท่านผู้เป็นพุทธะ เป็นผู้ตรัสรู้หมดกิเลส มีความบริสุทธิ์สะอาดสูงกว่าเทวดาทิ้งปวง.

๙. มหาสติปัฏฐานสูตร

สูตรว่าด้วยการตั้งสติอย่างใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคม ชื่อกัมมาสรั้มมะ แคว้นกुरु ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า หนทางเป็นที่ไปอันเอกเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ เพื่อก้าวล่วงความโศก ความคร่ำครวญ เพื่อให้ความทุกข์กายทุกข์ใจตั้งอยู่ไม่ได้ เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน คือการตั้งสติ ๔ อย่าง ได้แก่ :-

๑. ตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในกาย (กายส่วนย่อยในกายส่วนใหญ่).
๒. ตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนาในเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์ส่วนย่อยในความรู้สึกอารมณ์ส่วนใหญ่).
๓. ตั้งสติกำหนดพิจารณาในจิต (จิตส่วนย่อยในจิตส่วนใหญ่ คือจิตดวงใดดวงหนึ่ง ในจิตที่เกิดขึ้นดับไปมาดว).
๔. ตั้งสติกำหนดพิจารณา ธรรมในธรรม (ธรรมส่วนย่อยในธรรมส่วนใหญ่).

การพิจารณาภายในแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน

๑. พิจารณากำหนดลมหายใจเข้าออก (อานาปานบรรพ).
๒. พิจารณาอริยาบถของกาย เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน (อิริยาบถบรรพ).
๓. พิจารณาตัวในความเคลื่อนไหว เช่น ก้าวไป ก้าวมา คู้แขนเหยียดแขน กิน ดื่ม เป็นต้น (สัมปชัญญะบรรพ).
๔. พิจารณาความน่าเกลียดของร่างกาย ซึ่งแบ่งออกเป็นส่วนย่อยต่าง ๆ มีผม ขน เป็นต้น (ปฏิกุลมณสิการบรรพ).

-
๑. การอธิบายไว้ในวงเล็บอย่างนี้ เป็นไปตามบาลีพุทธภาษิต ในพระไตรปิฎก เล่ม ๑๙ หน้า ๔๐๙ เช่นคำว่า พิจารณาภายในกาย เพียงพิจารณาลมหายใจเข้าออก ก็ถือว่าลมหายใจเป็นกายอย่างหนึ่ง ลมหายใจจึงเป็นกายส่วนย่อยในกายส่วนใหญ่

๕. พิจารณาร่างกายโดยความเป็นธาตุ (ธาตุบรรพ).

๖. พิจารณาร่างกายที่เป็นศพ มีลักษณะต่าง ๆ ๙ อย่าง (นวสัวติกาบรรพ).

การพิจารณาเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์) ๙ อย่าง

๑. สุข ๒. ทุกข์ ๓. ไม่ทุกข์ไม่สุข ๔. สุขประกอบด้วยอามิส (เหยื่อล่อมีรูป เสียง เป็นต้น)
๕. สุขไม่ประกอบด้วยอามิส ๖. ทุกข์ประกอบด้วยอามิส ๗. ทุกข์ไม่ประกอบด้วยอามิส ๘. ไม่
ทุกข์ไม่สุขประกอบด้วยอามิส ๙. ไม่ทุกข์ไม่สุขไม่ประกอบด้วยอามิส.

การพิจารณาจิต ๑๖ อย่าง

๑. จิตมีราคะ ๒. จิตปราศจากราคะ ๓. จิตมีโทสะ ๔. จิตปราศจากโทสะ ๕. จิตมีโมหะ ๖. จิต
ปราศจากโมหะ ๗. จิตหดหู่ ๘. จิตฟุ้งสรวน ๙. จิตใหญ่ (จิตในฌาน) ๑๐. จิตไม่ใหญ่ (จิตที่ไม่ถึงฌาน)
๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๓. จิตตั้งมั่น ๑๔. จิตไม่ตั้งมั่น ๑๕. จิตหลุดพ้น
๑๖. จิตไม่หลุดพ้น.

การพิจารณาธรรมแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน

๑. พิจารณาธรรมที่กั้นจิตมิให้บรรลุสมาธิ ที่เรียกว่านิวรณ์ ๕ (นิวรณ์บรรพ).
๒. พิจารณาขันธ์ ๕ คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ (ขันธ์บรรพ).
๓. พิจารณาอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (อายตนะบรรพ).
๔. พิจารณาธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ๗ ที่เรียกว่าโพชฌงค์ (โพชฌงค์บรรพ).
๕. พิจารณาอริยสัจ ๔ (สัจจบรรพ).

อนึ่ง การพิจารณากาย, เวทนา, จิต, ธรรม ทั้งสี่ข้อนี้ นอกจากมีรายการพิเศษดังกล่าวมาแล้ว
ยังมีรายการพิจารณาที่ตรงกันอีก ๖ ประการ คือ ๑. ที่อยู่ภายใน ๒. ที่อยู่ภายนอก ๓. ที่อยู่ทั้งภายใน
ภายนอก ๔. ที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ๕. ที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๖. ที่มีทั้งความเกิดขึ้นและ
ความเสื่อมไปเป็นธรรมดา.

อานิสงส์สติปัฏฐาน

ครั้นแล้วทรงสรุปผลของการปฏิบัติ ในการตั้งสติ ๔ อย่างนี้ว่า จะเป็นเหตุให้ได้บรรลุผลอย่างใด
อย่างหนึ่ง คือบรรลุอรหัตผลในปัจจุบัน ถ้ายังมีเชื้อเหลือ ก็จะได้บรรลุความเป็นพระอนาคามี (ผู้ไม่กลับ
มาเกิดในโลกนี้อีก) ภายใน ๗ ปี หรือลดลงมาโดยลำดับถึงภายใน ๗ วัน.

๑๐. ปาฬาสีราชัญญสูตร

สูตรว่าด้วยพระเจ้าปายาสี

เหตุการณ์เกิดขึ้นในแคว้นโกศล พระกุมารกัสสป พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป
จาริกไปในแคว้นนั้น แวะพัก ณ ป่าไม้สีเขียว อันตั้งอยู่ทิศเหนือของเสตัพพนคร. สมัยนั้น พระเจ้าปายาสี
(เป็นเพียงราชัญญะ คือพระราชามีได้อภิเษก) ได้รับพระราชทานจากพระเจ้าปเสนทิโกศลให้ครอบครอง
เสตัพพนคร.

พระเจ้าปายาสีมีความเห็นผิดเกิดขึ้นว่า โลกอื่นไม่มี สัตว์เป็นอุปาทิกะ (เกิดใหญ่โตขึ้นทันที เช่น เทพ) ไม่มี ผลของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี.

เมื่อได้สดับกิตติศัพท์อันงามของพระกุมารกัสสป พราหมณ์โคตหบดีทั้งหลายก็พากันเดินทางไปหา เป็นกลุ่ม ๆ พระเจ้าปายาสีทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้น ตรัสถามทราบความก็เสด็จไปด้วย เมื่อผู้ใดไปกล่าว สัมโมทนียกถาปราศรัยตามสมควรแล้ว พระเจ้าปายาสีก็ประกาศกิจวิสัยของพระองค์ดังกล่าวแล้วแก่พระเถระ ซึ่งจะย่อคำได้ตอบเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้ :-

๑. พระเถระถามว่า ที่ทรงเห็นว่าโลกอื่นไม่มี เป็นต้นนั้น พระจันทร์พระอาทิตย์เป็นเทวดาหรือ มนุษย์ ในโลกนี้หรือโลกอื่น. ตรัสตอบว่า พระจันทร์พระอาทิตย์อยู่ในโลกอื่น มิใช่เทวดาหรือมนุษย์ในโลกนี้.

๒. ตรัสเล่าว่า มีมิตรอำมาตย์ญาติสาโลหิตของพระองค์ที่ประพฤติชั่วมีประการต่าง ๆ เมื่อบุคคล เหล่านั้นเจ็บไข้ ซึ่งพระองค์เห็นว่าจะไม่หายแน่ ก็เสด็จไปหา และสั่งว่า ถ้าไปตกนรก เพราะประพฤติชั่วตาม คำของสมณพราหมณ์แล้ว ขอให้กลับมาบอก พวกเหล่านั้นรับคำแล้ว ก็ไม่มีใครมาบอกเลย. พระองค์จึงไม่เชื่อ โลกอื่นมี. พระเถระกล่าวว่า เปรียบเหมือนโจรที่ทํามิดราขบรูษจับได้ ก็นำตระเวนไปสู่ที่ประหารชีวิต โจร เหล่านั้นจะขอผิดผ่อนให้ไปบอกพวกพ้องก่อนจะได้หรือไม่ ตรัสตอบว่า ไม่ได้. พระเถระจึงกล่าวว่า พวกที่ ทำชู้ก็เช่นกัน ถ้าไปตกนรก ก็คงไม่ได้รับอนุญาตจากนายนิรยบาลให้มาบอก.

๓. ตรัสเล่าว่า พระองค์เคยสังคนที่ทำความดีว่า ถ้าตายได้ไปสู่สุคติโลกสวรรค์ เพราะประพฤติดี ตามคำของสมณพราหมณ์แล้ว ขอให้กลับมาบอก. พวกนั้นรับคำ ก็ไม่มีใครมาบอกเลย พระองค์จึงไม่เชื่อว่าโลกอื่นมี. พระเถระทูลว่า เปรียบเหมือนคนตกลงไปในหลุมอุจจาระมิดศีระะ พระองค์สั่งให้ราชบุรุษช่วย ยกขึ้นจากหลุมนั้น เอาซีไม้ไผ่ปาดอุจจาระออก ทำความสะอาดหมดจดแล้ว นำพวงมาลัยเครื่องลูบไล้ และผ้ามีราคาแพงมาให้ห่มห่ม พาขึ้นสู่ปราสาท บำเรอด้วยกามคุณ ๕ บุรุษนั้นจะอยากลงไปอยู่ในหลุมอุจจาระ อีกหรือไม่. ตรัสตอบว่า ไม่อยาก. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตรัสตอบว่า เพราะหลุมอุจจาระไม่สะอาด มี กลิ่นเหม็น ปฏิกูล. พระเถระทูลว่า มนุษย์ก็เป็นผู้ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น ปฏิกูล สำหรับเทวดาทั้งหลาย พวกทำความดีที่ไปสู่สุคติโลกสวรรค์ จะกลับมาบอกอย่างไร.

๔. ตรัสเล่าว่า พระองค์เคยสังคนที่ทำความดีว่า สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ผู้ทำความดีจะไปสู่ สุคติโลกสวรรค์ ถึงความเป็นสหายของเทพชั้นดาวดึงส์ เมื่อท่านทั้งหลายไปเกิดเช่นนั้นแล้ว ขอให้กลับมาบอก ด้วย พวกนั้นรับคำแล้ว ก็ไม่มีใครมาบอกเลย พระองค์จึงไม่เชื่อว่าโลกอื่นมี พระเถระทูลว่า ร้อยปีของมนุษย์ เป็นคตินึ่งกับวันหนึ่งของเทพชั้นดาวดึงส์ ๓๐ ราตรี เป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือน เป็น ๑ ปี, ๑ พันปีทิพย์ เป็นประมาณแห่งอายุของเทพชั้นดาวดึงส์. ผู้ทำความดีที่ไปเกิดในที่นั้นคิดว่า อีกสัก ๒-๓ วัน จะไปบอก พระเจ้าปายาสี จะมาบอกได้หรือไม่. ตรัสตอบว่า มาไม่ได้ เพราะข้าพเจ้าคงตายไปนานแล้ว แต่ใครบอก แก่ท่านแล้วว่า เทพชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนขนาดนั้น ข้าพเจ้าไม่เชื่อเลย. พระเถระทูลว่า เปรียบเหมือนคนที่ เสียจักหูแต่กำเนิด มองไม่เห็นอะไรเลย จึงกล่าวว่า สีดำ ขาว เขียว เหลือง แดง แสดไม่มี คนที่เห็น สีเช่นนั้นก็ไม่มี ดวงดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ไม่มี ผู้เห็นดวงดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ก็ไม่มี เพราะข้าพเจ้าไม่รู้ไม่เห็น สิ่งนั้นจึงไม่มีดังนี้ ผู้นั้นจะชื่อว่ากล่าวชอบหรือไม่. ตรัสตอบว่า กล่าวไม่ชอบ. พระเถระจึงทูลว่า พระองค์ที่ปฏิเสธเรื่องเทพชั้นดาวดึงส์ก็เป็นเช่นนั้น. สมณพราหมณ์บางพวกที่เสพเสนาสนะ

ป่าอันสงัด ไม่ประมาท ทำความเพียร ข้าราชการจักษุ มองเห็นโลกนี้โลกอื่นและสัตว์อุปปาติกะด้วยจักษุอันเป็นทิพย์ เห็นอักษุของมนุษย์มีอยู่. เรื่องของปรโลกพึงเห็นอย่างนี้ ไม่พึงเข้าใจว่าจะเห็นได้ด้วยตาเนื้อนี้.

๕. ตรัสเล่าว่า พระองค์เคยเห็นสมณพราหมณ์ที่มีศีลมีธรรมอันงาม ใครมีชีวิต ไม่อยากตาย ใครความสุข เกลียตทุกข์ จึงทรงคิดว่า ถ้าสมณพราหมณ์ผู้มีศีลมีธรรมอันงามเหล่านี้ รู้ตัวว่าตายไปแล้ว จะดีกว่าชาตินี้ ก็ควรจะกินยาพิษ เชือดคอตาย ผูกคอตาย หรือโดดเหวตาย แต่เพราะไม่รู้ว่าจะตายไปแล้ว จะดีกว่าชาตินี้ จึงรักชีวิต ไม่อยากตาย ใครความสุข เกลียตทุกข์ ข้อนี้เป็นเหตุให้พระองค์ไม่ทรงเชื่อว่าโลกอื่นมี สัตว์อุปปาติกะ (เกิดเติบโตขึ้นทันที) มี ผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมี. พระเถระทูลเปรียบเทียบถวายว่า พราหมณ์คนหนึ่งมีภริยา ๒ คน คนหนึ่งมีบุตรอายุ ๑๐ หรือ ๑๒ ปี อีกคนหนึ่งมีครรภ์จวนคลอด. พราหมณ์นั้นถึงแก่กรรม มาดเพผู้เป็นบุตรจึงพูดกับมารดาเลี้ยงว่า ทรพัสสมบัติทั้งปวงนี้ ตกเป็นของข้าพเจ้าทั้งหมดของท่านไม่มีเลย ขอท่านจงมอบความเป็นทายาทของบิดาแก่ข้าพเจ้า. นางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาเลี้ยงตอบว่า เจ้าจงรอก่อนจนกว่าเราจะคลอด ถ้าคลอดเป็นชาย ก็จะได้ส่วนแบ่งส่วนหนึ่ง ถ้าเป็นหญิง แม้น้องหญิงนั้นก็จะตกเป็นของเจ้า.* แต่มาดเพนั้นก็เข้าซื้ออย่างเดิม แม้ครั้งที่ ๒ แม้ครั้งที่ ๓ นางพราหมณ์จึงถือมีดเข้าไปในห้อง ผ่าท้องเพื่อจะรู้ว่าเด็กในท้องเป็นชายหรือหญิง เป็นการทำลายตัวเอง ทำลายชีวิต ทำลายเด็กในครรภ์ และทำลายทรพัสสมบัติ เพราะเป็นผู้เขลา แสวงหาสมบัติโดยไม่แยบคาย จึงถึงความพินาศ. สมณพราหมณ์ผู้มีศีล มีธรรมอันดี ที่เป็นบัณฑิต ย่อมไม่ชิงสุกก่อนสุก ย่อมรอนจนกว่าจะสุก สมณพราหมณ์เหล่านี้ดำรงชีวิตอยู่ยาวนานเพียงใด ผู้อื่นก็ได้ประสบบุญมากเพียงนั้น และท่านก็ปฏิบัติเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวและมนุษย์ทั้งหลาย.

๖. ตรัสแย้งต่อไปว่า เคยตรัสสั่งให้ลงโทษโจรที่จับได้ โดยให้ใส่ลงไปในหม้อทั้งเป็น ปิดฝาแล้วเอาหนังสัตว์ เอาดินเหนียวที่เปียกยาให้แน่น ยกขึ้นสู่เตาแล้วจุดไฟ เมื่อรู้ว่าผู้นั้นตายแล้ว ก็ให้ยกหม้อลง กระแทะดินที่ยาออก เปิดฝาค่อย ๆ มองดู เพื่อจะได้เห็นชีวะของโจรนั้นออกไปก็ไม่เห็นเลย จึงทำให้ไม่เชื่อว่ามิโลกอื่น. พระเถระทูลถามว่า ทรงระลึกได้หรือไม่ว่า เคยบรรทมหลับกลางวัน แล้วทรงฝันเห็นสวน ป่า ภูมิสถาน และสระน้ำอันน่ารื่นรมย์หรือไม่. ตรัสว่า ระลึกได้. ถามว่า ในสมัยนั้น คนค่อม คนหรือเด็ก ๆ เข้าพระองค์อยู่ใช่หรือไม่. ตรัสตอบว่า ใช่. ถามว่า พวกเหล่านั้นเห็นชีวะของพระองค์เข้าออกหรือไม่. ตรัสตอบว่า ไม่เห็น. พระเถระจึงทูลว่า คนมีชีวิต ยังไม่เห็นชีวะของพระองค์ผู้ทรงพระชนมชีพอยู่เข้าออก เหตุไฉนพระองค์จะทรงเห็นชีวะของคนตายเข้าออกเล่า.

๗. ตรัสแย้งต่อไปว่า เคยตรัสสั่งให้ลงโทษโจรที่จับได้ ให้ขังน้ำหนักดูเมื่อเป็น แล้วให้เอาเชือกรัดคอให้ตายแล้วชิงดูอีก ในขณะที่เป็นมีน้ำหนักเบากว่า อ่อนกว่า ใช้การงานได้ดีกว่าเมื่อตายแล้ว เหตุนี้จึงไม่ทรงเชื่อเรื่องโลกอื่น. พระเถระทูลถามว่า พึงชั่งก้อนเหล็กที่เผาไฟตลอดวัน ร้อนลุกโพลง กับก้อนเหล็กที่ยังเย็นเทียบกันดู อย่างไหนจะเบากว่า อ่อนกว่า ใช้การงานได้ดีกว่า. ตรัสตอบว่า ก้อนเหล็กที่ประกออบกับธาตุไฟ ธาตุลม ร้อนลุกโพลง เบากว่า อ่อนกว่า ใช้การงานได้ดีกว่า. พระเถระทูลต่อไปว่า ร่างกายก็เหมือนกัน ประกอบ ด้วยอายุ (เครื่องสืบทอดหล่อเลี้ยง) ประกอบด้วยไออุ่น ประกอบด้วยวิญญาณ ก็เบากว่า อ่อนกว่า ใช้การงานได้ดีกว่า.

๑. พึงสังเกตว่า วัฒนธรรมเกี่ยวกับการจัดมรดกตามคตินี้ หญิงไม่มีสิทธิอะไรในทรัพย์สินของบิดาเลย สุดแต่ชายผู้เป็นพี่จะจัด เพราะตัวเองก็ตกอยู่ในฐานะที่พี่ชายจะใช้สอย หรือถือเอาเป็นภริยาได้ (ถ้าเป็นน้องต่างมารดา)

๘. ตรัสแย้งต่อไปว่า เคยตรัสสั่งให้ลงโทษโจรที่จับได้ ให้ฆ่าโดยไม่กระทบกระทั่งผิว, หนัง, เนื้อ, เอ็น, กระดูก, เยื่อในกระดูก เพื่อจะดูชีวะออกไป (จากร่าง) เมื่อเขาทำอย่างนั้น และเมื่อโจรนั้นจะตายแน่ ก็สั่งจับให้นอนหงาย เพื่อจะดูชีวะออกไป ก็ไม่เห็นชีวะออกไป. สั่งให้จับนอนตะแคงที่ละข้าง ให้ยกขึ้น ให้เอาศีรษะลง ให้ใช้ฝ่ามือ, ก้อนดิน, ท่อนไม้, ศัสตราเคาะดู, ให้ดึงเข้า ให้ผลึกออก ให้พลิกไปมา เพื่อจะดูชีวะออกไป ก็ไม่เห็นชีวะออกไป. โจรนั้นมีตา หู จมูก ลิ้น มีรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ แต่ก็ไม่รู้สึกายตนนั้น ๆ (คือไม่รู้สึกรูปร่าง ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโสภณูปะ) พระเถระทูลเปรียบเทียบถวายว่า เปรียบเหมือนคนเป่าสังข์เดินทางไปในชนบทชายแดนแห่งหนึ่ง เป่าสังข์ขึ้น ๓ ครั้ง แล้ววางสังข์ไว้บนดิน ชาวบ้านได้ยินเสียงสังข์ชอบใจก็พากันมารุมถามว่าเสียงอะไร. เขาตอบว่า เสียงสังข์นั้น ชาวบ้านก็จับสังข์หงาย พร้อมทั้งพูดว่า “สังข์เอ๋ยจงเปล่งเสียง” แต่สังข์ก็ไม่เปล่งเสียง จึงจับคว่ำ จับตะแคง ยกขึ้น เอาหัวลง เอาฝ่ามือ, ก้อนดิน, ท่อนไม้, ศัสตราเคาะ ดึงเข้ามา ผลึกออกไป จับพลิกไปมา เพื่อจะให้สังข์นั้นเปล่งเสียง สังข์นั้นก็ไม่เปล่งเสียง. คนเป่าสังข์เห็นว่า คนเหล่านั้นเป็นคนบ้านนอก เป็นคนเขลาหาเสียงสังข์โดยไม่แยบคาย จึงหยิบสังข์ขึ้นมาเป่า ๓ ครั้งให้เห็นแล้วก็หลีกไป. คนเหล่านั้นจึงรู้ว่า สังข์นี้ประกอบด้วยคน ประกอบด้วยความพยายาม ประกอบด้วยลม จึงเปล่งเสียงได้ ถ้าไม่ประกอบด้วยเหตุเหล่านั้น ก็เปล่งเสียงไม่ได้. กายก็เช่นเดียวกัน ประกอบด้วยอายุ ประกอบด้วยไออุ่น ประกอบด้วยวิญญาณ จึงก้าวเดิน ถอยหลัง ยืน นั่ง นอนได้ เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโสภณูปะ ธรรมะ (อารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ) ได้. ถ้าไม่ประกอบด้วยสิ่งเหล่านั้น ก็ทำอะไรไม่ได้.

๙. ตรัสแย้งต่อไปว่า เคยตรัสสั่งให้ลงโทษโจรที่จับได้ โดยให้ตัดผิวหนัง, ตัดหนัง, เนื้อ, เอ็น, กระดูก, เยื่อในกระดูก เพื่อจะดูชีวะ ก็ไม่เห็นชีวะ จึงไม่ทรงเชื่อว่าโลกอื่นมี เป็นต้น. พระเถระทูลเปรียบเทียบถวายว่า มีชฎิล (นักบวชเกล้าผมเป็นเชิง) ผู้บูชาไฟรูปหนึ่ง อยู่ในกุฎี มุ่งด้วยใบไม้ในป่า พวกเดินทางพักแรมชาวชนบทคนหนึ่ง ออกเดินทางมาพักแรมคืน รอบอาศรมของชฎิลผู้บูชาไฟนั้นแล้วจากไป. ชฎิลจึงเดินไปในที่ที่เขาพักแรมด้วยหวังว่าจะได้เครื่องใช้อะไรบ้าง ในที่นั้น (ที่เขาทิ้ง แต่อาจเป็นประโยชน์แก่ชฎิลผู้อยู่ป่า) เมื่อเข้าไปก็เห็นเด็กแดง ๆ คนหนึ่ง เป็นเด็กชายนอนหงายอยู่. จึงนำมาเลี้ยงไว้จนเติบโต มีอายุได้ ๑๐ ปี หรือ ๑๒ ปี. ต่อมาชฎิลมีธุระที่จะต้องไปในชนบท จึงเรียกเด็กมาสั่งให้บูชาไฟ (คอยเอาไฟใส่ในกองไฟ) อย่าให้ดับได้. ถ้าไฟดับ มีดอยู่นี่ ไม้อยู่นี่ ไม้สัฟไฟอยู่นี่ จงจุดไฟให้ติด บูชาไฟต่อไป. เมื่อสำเร็จและไปแล้ว เด็กมัวเล่นเพลินไป ไฟก็ดับ. เด็กคิดถึงคำสั่ง จึงเอามัดมาตากไม้สัฟไฟด้วยหวังจะได้ไฟ ก็ไม่ได้ไฟ จึงผ่าไม้สัฟไฟออกเป็น ๒ ซีก ๓ ซีก จนถึง ๒๐ ซีก ทำเป็นชิ้น ๆ ใส่ครกตำ แล้วเอามาโรยที่ลมด้วยหวังจะได้ไฟ แต่ก็ไม่ได้. ชฎิลกลับมาเห็นเช่นนั้น ถมทรายความแล้ว จึงคิดว่า เด็กนี้ยังอ่อน ไม่ฉลาด จะหาไฟโดยวิธีที่ไม่ถูกได้อย่างไร จึงเอาไม้สัฟไฟมาสัฟไฟให้เด็กดูถึงวิธีทำไฟให้ติด. พระองค์ก็เช่นเดียวกัน ทรงหาโลกอื่นโดยวิธีที่ไม่ถูก. ในที่สุดได้แนะให้พระเจ้าปายาสีทรงสละความเห็นผิดนั้นเสีย.

แต่พระเจ้าปายาสีทรงอ้างว่า ทรงสละไม่ได้ เพราะพระเจ้าปเสนทิโกศล และพระราชาในรัฐอื่น ๆ ก็ทรงทราบกันทั่วไปว่า พระองค์มีความเห็นอย่างนี้ ก็จะถูกกันติเตียนได้. พระกุมารกัสสปเถระจึงยกอุปมาเพื่อจงใจให้ทรงสละความเห็นผิดนั้น ๆ แต่เมื่อยังไม่ทรงยอม ก็ยกอุปมาอื่นอีก โดยนัยนี้เป็นอุปมา ๔ ข้อดังต่อไปนี้ :-

๑. อาจจะเป็นพวกเร่ร่อน กางเต็นท์พักแรมในที่ต่าง ๆ

๑. เปรียบเหมือนพ่อค้าเกวียนหมูใหญ่ เดินทางจากภาคตะวันออกไปภาคตะวันตก แล้วได้แบ่งกองเกวียนออกเป็น ๒ กอง กองละประมาณ ๕๐๐ เล่ม ให้ขบวนหนึ่งล่วงหน้าไปก่อน อีกขบวนหนึ่งจะตามไปภายหลัง ขบวนที่ล่วงหน้าไปก่อนถูกคนเดินสวนทางหลอกให้ทิ้งหญ้าทั้งน้ำ เลวว่าข้างหน้าฝนตกในทางกันดาร ฝนไม่, หญ้า, ไม้ และน้ำบริบูรณ์ หัวหน้ากองเกวียนหลงเชื่อจึงพาพวกไปตายหมดสิ้น เพราะทิ้งหญ้าทั้งน้ำแล้ว ก็หาน้ำและหญ้าข้างหน้าไม่ได้ พวกไปที่หลังไม่ยอมเชื่อคนหลอก ไม่ยอมทิ้งหญ้าทั้งน้ำ จึงเดินทางข้ามทางกันดารโดยสวัสดิ. แล้วเปรียบว่าพระองค์แสวงหาโลกอื่นโดยไม่แยบคาย จะพลอยให้คนที่เชื่อถือพากันถึงความพินาศไปด้วย เหมือนนายกองเกวียนคณะแรก.

๒. เปรียบเหมือนชายเลี้ยงหมูคนหนึ่ง ไปสู่หมู่บ้านอื่น เห็นคูด (อุจจาระ) แห้ง ที่เขาทิ้งไว้เป็นอันมาก ก็คลี่ผ้าห่มออก เอาคูดแห้งใส่แล้วห่อหุ้มเนื้อสัตว์ระมา ในระหว่างทางฝนตก คูดนั้นก็ไหลเลอะเปอะไป คนทั้งหลายจึงพากันติเตียนว่าเป็นบ้า หรือไปแบกห่อคูดมาทำไม. เขากลับตอบว่า ท่านต่างหากเป็นบ้า เพราะของที่แบกมานี้เป็นอาหารของหมู. พระองค์ก็เปรียบเหมือนอย่างนั้น ขອງทรงสละความเห็นผิดนั้นเสียเถิด.

๓. เปรียบเหมือนนักเลงสกา ๒ คนเล่นสกากัน คนหนึ่งยอมกลืนลูกโทษที่มาถึงตัว* (หมายถึงลูกสกาที่จะทำให้แพ้). อีกคนหนึ่งบอกว่า ท่านชนะเรื่อยข้างเดียว ขอลูกสกาให้ข้าพเจ้าทำพิธีบ้าง. คนชนะจึงส่งให้ไป. นักเลงคนที่ ๒ จึงเอายาพิษทาลูกสกา. เมื่อเล่นครั้งที่ ๒ นักเลงสกาคนแรกก็กลืนลูกโทษที่มาถึงนั้นอีก (และตายเพราะกลืนยาพิษเข้าไปด้วย). พระองค์ก็เปรียบเหมือนนักเลงสกา (ที่กลืนยาพิษไปกับลูกสกาด้วย) ขອງทรงสละความเห็นผิดนั้นเสียเถิด.

๔. เปรียบเหมือนชาย ๒ คนชวนกันไปยังชนบทเพื่อหาทรัพย์ ไปพบป่านในระหว่างทางก็ห่อป่านเดินทางไป ครั้นไปพบด้ายที่ทอดจากป่าน คนหนึ่งเห็นด้ายมีราคากว่าก็ทิ้งป่านห่อด้ายไป อีกคนหนึ่งไม่ยอมทิ้ง ด้วยถือว่าแบกมาไกลแล้ว ผูกมัดไว้ดีแล้ว. โดยนัยนี้ไปพบผ้าเปลือกไม้, ผ้าฝ้าย, เหล็ก, โลหะ, ดินบุกตะกั่ว, เงิน, ทอง คนหนึ่งทิ้งของเก่าถือเอาของใหม่ที่มีราคากว่า แต่อีกคนหนึ่งไม่ยอมทิ้ง ถือว่าแบกมาไกลแล้ว ผูกมัดไว้ดีแล้ว เมื่อกลับไปถึงบ้าน บุตร ภริยา เพื่อนฝูงของผู้แบกห่อป่าน ก็ไม่ชื่นชม แต่บุตร ภริยา เพื่อนฝูงของผู้แบกห่อทองกลับมา ต่างชื่นชม. พระองค์จะเป็นอย่างผู้แบกห่อป่าน ขອງทรงสละความเห็นผิดนั้นเสียเถิด.

พระเจ้าปายาสีทรงเลื่อมใสในพระกุมารกัสสปเถระ สรรเสริญภาษิต ประกาศพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดพระชนมชีพ แล้วทรงถามถึงวิชิษฐาัยญ ซึ่งพระเถระก็ถวายคำแนะนำให้บูชาโดยไม่มีการฆ่าสัตว์ พระเจ้าปายาสีก็ทรงปฏิบัติตาม โดยให้มีการแจกทาน (ทำงานสังคมสงเคราะห์) แล้วเพิ่มของที่ดีขึ้นโดยลำดับ.

จบความย่อแห่งพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐

๑. แสดงว่าลูกสกาเป็นแบบลูกเต๋า ในอรรถกถาแก้วว่า เล่นด้วยลูกสี่เหลี่ยม (ลูกเต๋า) ก็มี เล่นด้วยลูกขลุบหรือลูกกลี (ลูก) ก็มี การกลืนลูกสกา อาจเป็นเคล็ดให้ได้ชัยชนะเรื่อย ๆ

เล่มที่ ๑๑ ชื่อทิมมิกาย ปาฏิกวัคค์ (เป็นสุตตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ ยังอยู่ในประเภท 'ทิมมิกาย' คือ 'หมวดพระสูตรขนาดยาว' และปาฏิกวัคค์ คือวรรคที่เริ่มต้นด้วยปาฏิกสูตร ในวรรคนี้มี ๑๑ สูตร ตามลำดับดังนี้ :-

๑. ปาฏิกสูตร ว่าด้วย 'ชีเปลือยบุตรแห่งปาฏิกะ (ช่างทำถาด)' ผู้คุยโอ้อวดตนเสมอด้วยพระพุทธเจ้า.
๒. อุทุมพริกสูตร^๑ ว่าด้วย 'เหตุการณ์ในปริพพาชการาม ซึ่งพระนางอุทุมพริกาสรางถวาย' กล่าวถึงการโต้ตอบระหว่างพระพุทธเจ้า กับนิโครธปริพพาชก เรื่องนักบวช.
๓. จักกวัตติสูตร^๒ ว่าด้วย 'พระเจ้าจักรพรรดิ' และความเสื่อม ความเจริญแห่งศีลธรรม และเรื่องพระเมตไตรยพุทธเจ้า.
๔. อัคคัณฺณสูตร ว่าด้วย 'บุคคลผู้เลิศกว่าคนอื่น' ด้วยความรู้และความประพฤติ แสดงถึงเรื่องวรรณะ หรือชั้นแห่งบุคคล ๔ ประเภท รวมทั้งที่มาเดิมของโลก ซึ่งเป็นต้นเรื่องของวรรณะ ๔.
๕. สัมปสาทนียสูตร ว่าด้วย 'คุณธรรมที่น่าเลื่อมใส' กล่าวถึงคำพรรณนาพระคุณอันน่าเลื่อมใสของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระสารีบุตรได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค.
๖. ปาสาทิกสูตร ว่าด้วย 'พระธรรมเทศนาที่น่าเลื่อมใส' กล่าวถึงธรรมวินัยที่กล่าวไว้ไม่ดี และที่กล่าวไว้ดี พร้อมทั้งข้อปฏิบัติของสาวก.
๗. ลักขณสูตร ว่าด้วย 'มหาปุริสลักษณะ' ๓๒ ประการ พร้อมด้วยเหตุผลที่ทำให้เกิดลักษณะนั้น ๆ.
๘. สิงคาลกสูตร^๓ ว่าด้วย 'สิงคาลกมณฑป' ส่วนใหญ่เป็นการสอนธรรมะของผู้ครองเรือน และเรื่องทิศ ๖ ที่อุปมาด้วยบุคคล ๖ ประเภท.
๙. อาฏานาฏิยสูตร ว่าด้วย 'การรักษาในอาฏานาฏานคร' ซึ่งท้าวจาดุมหาราชกราบทูลพระผู้มีพระภาค.
๑๐. สังคีติสูตร ว่าด้วย 'การร้อยกรองหรือสังคายนาคำสอน' พระสารีบุตรได้แสดงธรรมเป็นตัวอย่างในการจัดประเภทคำสอนของพระพุทธเจ้าให้เป็นหมวดหมู่ ซึ่งเป็นแบบอย่างของการสังคายนาในภายหลัง.
๑๑. ทลุตตรสูตร ว่าด้วย 'หมวดธรรมอันยิ่งขึ้นไปจนถึงสิบ' เป็นการแสดงธรรมของพระสารีบุตร จำแนกธรรมหมวดหนึ่ง หมวดสอง จนถึงหมวดสิบ ซึ่งเป็นตัวอย่างแห่งการร้อยกรองพระธรรมวินัยได้ดี เช่น สังคีติสูตร.

๑. ฉบับยุโรป ชื่ออุทุมพริก สีหนาตสูตร

๒. ฉบับยุโรป ชื่อจักกวัตติ สีหนาตสูตร

๓. ฉบับยุโรป ชื่อสิงคาลกสูตร สูตรว่าด้วยการปะทานโอวาทแก่ฆราวาสชื่อสิงคาลกะ

ขยายความ

๑. ปาฏิสุต

สูตรว่าด้วยชีเปลือยบุตรแห่งปาฏิกะ (ข้างท่าลาด)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมชื่อนุปปิยะ แคว้นมัลละ ในวันหนึ่งเสด็จออกบิณฑบาต แต่ยังเข้าอยู่ จึงเสด็จแวะไปยังอารามของภักควโคตรปริพพาชก ตรัสสนทนากับภักควโคตรปริพพาชก ผู้ทูลถามเรื่องบุตรลิจจวีชื่อนักขัตตะ ผู้เข้ามาบวชแล้วสึกไป โดยให้เหตุผลว่า :-

๑. ตนจะไม่อยู่อุทิศพระผู้มีพระภาคต่อไป.
๒. เพราะพระผู้มีพระภาคไม่ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ดู.
๓. เพราะไม่ทรงบัญญัติสิ่งที่เป็นเลิศ (ไม่ใช่สิ่งประเสริฐสุด หรือสิ่งที่เป็นต้นเดิมของสิ่งทั้งหลายว่าได้แก่อะไร).

ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสแล้วว่า ในข้อ ๑ พระองค์ได้ตรัสถามเขาว่า พระองค์ได้เคยขอร้องให้เขามาอยู่อุทิศพระองค์* หรือว่าเขาเคยเข้ามากราบทูลว่า จะอยู่อุทิศพระองค์บ้างหรือเปล่า เขาตอบว่า เปล่า. เมื่อเป็นเรื่องเปล่า จึงมิใช่เรื่องที่ใครจะบอกเลิกใคร.

ในข้อ ๒ ตรัสถามเขาว่า พระองค์เคยตรัสหรือไม่ว่าจงมาอยู่อุทิศพระองค์เถิด แล้วพระองค์จะทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ดู ก็ตอบว่า เปล่า. ตรัสถามต่อไปว่า ถ้าแสดงฤทธิ์ให้ดูหรือไม่แสดงก็ตาม จะทำให้สิ้นทุกข์ได้หรือไม่ ตอบว่า ไม่ทำให้สิ้นทุกข์ได้. จึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น การแสดงฤทธิ์จะทำอะไรได้.

ในข้อ ๓ ตรัสถามเขาว่า พระองค์เคยตรัสหรือไม่ว่าจงมาอยู่อุทิศพระองค์เถิด แล้วพระองค์จะทรงบัญญัติสิ่งที่เลิศแก่เขา. เขาตอบว่า เปล่า. ตรัสถามต่อไปว่า จะบัญญัติสิ่งที่เลิศหรือไม่ก็ตาม จะทำให้สิ้นทุกข์ได้หรือไม่. ตอบว่า ไม่ทำให้สิ้นทุกข์ได้. จึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น การบัญญัติสิ่งที่เลิศจะทำอะไรได้. อนึ่งได้ตรัส (เป็นเชิงทบทวนความทรงจำ) ว่า สุนัขขัตตะเคยกล่าวพรรณนาคุณพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ไว้เป็นอนุสรณ์ประการในวัชชีคาม.

เรื่องชีเปลือยชื่อโกรักขัตติยะ

ตรัสเล่าต่อไปว่า เคยตรัสแก่สุนัขขัตตลิจจวีบุตร ถึงชีเปลือยชื่อโกรักขัตติยะ ผู้ประพศิตัวตรึงลูกสุนัข คือลงกลาน ๔ แท้ กินอาหารที่ตกอยู่บนพื้นดิน ด้วยใช้ปากจับ (ไม่ใช่มือหยิบเข้าปาก) ว่าจะตายด้วยโรคท้องอืดในวันที่ ๗ แล้วถูกนำไปทิ้งในป่าช้า ซึ่งมีกอหญ้าคบบาง. สุนัขขัตตลิจจวีจึงไปหาชีเปลือยชื่อโกรักขัตติยะ เล่าคำของเราให้ฟัง แล้วแนะนำให้บริโภคอาหารพอประมาณ ดื่มน้ำพอประมาณ เพื่อจะให้ถ้อยคำของเราคลาดเคลื่อน. ครั้นในวันที่ ๗ ชีเปลือยนั้นก็ตายและถูกนำไปทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งมีกอหญ้าคบบาง. เราจึงย้อนถามสุนัขขัตตลิจจวีว่า ที่เป็นอย่างนี้ ชื่อว่าเราแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แล้วหรือยัง สุนัขขัตตลิจจวีก็รับว่าแสดงแล้ว.

เรื่องซีเปลือยช็อกฟาร์มขมกะ

ตรัสเล่าถึงซีเปลือยช็อกฟาร์มขมกะ ผู้เลิศด้วยลาม ยศ อาศัยอยู่ในวัชชีคาม ใกล้กรุงเวสาลี เป็นผู้ถือข้อปฏิบัติ ๗ ประการ คือ ๑. เปลือยกาย ๒. ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่เสพเมถุนธรรม ๓. ต้มสุรา และกินเนื้อสัตว์ตลอดชีวิต ไม่กินข้าวสุก ขนมนสด ๔. ไม่ล่วงเกินอุเทนเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่ที่ศุภรพา (ตะวันออก) ๕. ไม่ล่วงเกินโคตมกเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่ที่ศัททกษิณ (ใต้) ๖. ไม่ล่วงเกินสถัมพเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่ที่ศุภระจิม (ตะวันตก) ๗. ไม่ล่วงเกินพทุพตคเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่ที่ศุคฺตร (เหนือ) ของกรุงเวสาลี.* เราเคยกล่าวจะสุนัขขัตตลิจนวิว่า กฟาร์มขมกะ จะนุ่งผ้า มีภริยา กินข้าวสุก ขนมนสด (เพิ่มขึ้นจากสุรา และเนื้อสัตว์) ล่วงเกินเจดีย์ ทั้งปวงในกรุงเวสาลี เสื่อมจากยศและตาย เหตุการณ์ก็เป็นจริงดังที่เรากล่าว. เราจึงถามสุนัขขัตตลิจนวิว่า ที่เป็นอย่างนี้ ชื่อว่าเราแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แล้วหรือยัง. สุนัขขัตตลิจนวิก็รับว่าแสดงแล้ว.

เรื่องซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตร

ตรัสเล่าถึงซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตร ผู้เลิศด้วยลาม ยศ อาศัยอยู่ในวัชชีคาม ใกล้กรุงเวสาลี. ซีเปลือยผู้นี้เปล่งวาจาในท่ามกลางบริษัทว่า พระสมณโคตมเป็นญาณวาทะ (ผู้กล่าวรับรองญาณความรู้) ตนก็เป็นญาณวาทะ ควรจะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ด้วยกันได้. พระสมณโคตมมาครั้งทาง ตนจะไปครั้งทาง. พระสมณโคตมแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ก็อย่าง ตนก็จะแสดงเพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ. เมื่อสุนัขขัตตลิจนวิมาเล่าให้ฟัง เราจึงกล่าว ซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตรไม่ละทิ้งถ้อยคำนั้นความคิดนั้น ไม่สละความเห็นนั้น ก็ไม่ควรมาอยู่ต่อหน้าเรา ถ้าขึ้นมาศีรษะก็จะแตก. สุนัขขัตตลิจนวิขอให้เรารักษาถ้อยคำที่เราพูดไว้. เราจึงให้สุนัขขัตตลิจนวิไปบอกแก่ซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตร. เช้าวันรุ่งขึ้น เมื่อกลับจากบิณฑบาตในกรุงเวสาลี เราจึงเข้าไปพักกลางวันในอารามของซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตร. สุนัขขัตตลิจนวิก็รีบเที่ยวไปบอกพวกกษัตริย์ลิจนวิ รวมทั้งพราหมณมหาศาล* คฤหบดีมหาศาล และสมณพราหมณ์ เจ้าลัทธิต่าง ๆ ให้รีบไปดูการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ระหว่างเรากับซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตร.

เมื่อซีเปลือยช็อกปาฏิโกบุตรทราบว่ามีคนมาประชุมเพื่อจะคอยดู ก็ตกใจกลัว จึงเดินทางไปยังอารามของปริพพาชกชื่อติณชุกขานุ (ต่อไม้มะพลับ) พวกบริษัทก็ไปตาม พุดขอร้องให้ไปแสดงตัว ซีเปลือยผู้นั้นก็พูดว่า จะไป แต่กระเสือกกระสนอยู่ในที่นั้น ลุกขึ้นไม่ได้. มหาอำมาตย์ของเจ้าลิจนวิไปตาม เขาก็พูดอย่างนั้น แต่ลุกขึ้นไม่ได้. ขาเลียะศิษย์ของปริพพาชกผู้ใช้บาตรไม้ จึงไปตาม และพูดว่าอย่างเจ็บ ๆ แต่ก็ไม่สำเร็จ ซีเปลือยไม่ยอมไปแสดงตัว. เราจึงแสดงธรรมแก่บริษัทที่ไปประชุมนั้นแล้วกลับที่พัก. และเราได้ถามสุนัขขัตตลิจนวิว่า ที่เป็นอย่างนี้ ชื่อว่าเราแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แล้วหรือยัง. สุนัขขัตตลิจนวิก็รับว่าแสดงแล้ว.

เรื่องของสิ่งที่เลิศหรือเป็นต้นเดิม (อัครัญญะ)

ตรัสต่อไปว่า “เรารู้จักสิ่งที่เลิศ รู้จักสิ่งที่เลิศยิ่งขึ้นไปกว่านั้น แต่รู้แล้วก็ไม่ยึดถือ เมื่อไม่ยึดถือ ก็รู้แจ้งนิพพานเฉพาะตน เมื่อรู้จึงไม่ประสพความเสื่อม.” ครั้นแล้วทรงแสดงสิ่งที่เลิศตามทัศนะของศาสนาอื่นต่อไปนี้ :-

๑. เรื่องนี้มีประโยชน์ทางภูมิศาสตร์ จึงนำรายละเอียดมาลงไว้ด้วย

๒. คำว่า มหาศาล หมายความว่า มีทรัพย์มาก

๑. สมณพราหมณ์บางพวกบัญญัติสิ่งที่เลิศอันเป็นคำสอนของอาจารย์ คือเรื่องที่พระอิศวร^๑ สร้าง (อิสสรกุตตะ) พระพรหมสร้าง (พรหมกุตตะ) คือเมื่อโลกหมุนเวียนเปลี่ยนไป บางครั้งพรหมวิมานว่าง ไม่มีใคร ผู้ที่ไปเกิดในที่นั้นคนแรกก็นึกว่าตนเป็นมหาพรหมผู้ยิ่งใหญ่ ผู้ไปเกิดทีหลังก็นึกว่าตนเป็นผู้ที่มหาพรหมสร้างขึ้น. ต่อมาพวกเหล่านั้นมาเกิดในโลกนี้ ออกบวชบำเพ็ญเพียร ระลึกชาติได้ ก็เอาความเข้าใจสมัยที่เกิดในพรหมโลกนั้นมากล่าวว่า มีผู้สร้างและผู้ถูกสร้าง.

๒. สมณพราหมณ์บางพวกบัญญัติสิ่งที่เลิศอันเป็นคำสอนของอาจารย์เกี่ยวกับเทพพวกชิขาทาป-โทลิกะ (ผู้เสียหายหรือมีโทษเพราะการเล่น) คือเมื่อมาออกบวชบำเพ็ญเพียร ระลึกชาติได้ว่า ตนเคยเป็นเทพพวกชิขาทาปโทลิกะ ต้องจุติ คือพื้นฐานเดิม เพราะการเล่นสนุกสนาน จึงเห็นว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกชิขาทาปโทลิกะไม่เที่ยง.

๓. สมณพราหมณ์บางพวกบัญญัติสิ่งที่เลิศอันเป็นคำสอนของอาจารย์เกี่ยวกับเทพพวกมโนปโทลิกะ (ผู้เสียหายหรือมีโทษ เพราะคิดร้ายผู้อื่น) คือเมื่อมาออกบวชบำเพ็ญเพียร ระลึกชาติได้ว่า ตนเคยเป็นเทพพวกมโนปโทลิกะ ต้องจุติ คือพื้นฐานเดิม เพราะคิดร้ายผู้อื่น จึงเห็นว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกมโนปโทลิกะไม่เที่ยง.

๔. สมณพราหมณ์บางพวกบัญญัติสิ่งที่เลิศอันเป็นคำสอนของอาจารย์เกี่ยวกับการมีเป็นขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ (อริจจสมุปปันนะ) คือเมื่อมาออกบวชบำเพ็ญเพียร ระลึกชาติได้ว่า ตนเคยมีสัญญาเกิดขึ้น ขณะเป็นอสัญญีสัตว์ ไม่มีสัญญา พอเกิดสัญญาขึ้นก็จุติ จึงระลึกได้ สิ้นสุดลงเพียงเมื่อจะจุติเท่านั้น ย้อนหลังไปกว่านั้นไม่เห็นมีอะไร จึงเห็นว่าสิ่งต่าง ๆ มีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ.

(ข้อบัญญัติทั้งสี่นี้ เป็นทฤษฎีความเห็นที่มีมูลฐานมาจากความรู้เพียงเปลาะใดเปลาะหนึ่ง ไม่รู้ตลอดสาย ทำให้เข้าใจผิด ดูพรหมชาลสูตรประกอบ ซึ่งย่อไว้แล้ว หน้า ๒๔๑-๒๔๒).

ครั้นแล้วตรัสเรื่องสุภาวิโมกข์ (ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า การบำเพ็ญกุศล คือการเพ่งรูปนิมิต แบบใช้สี่เป็นอารมณ์). เมื่อจบพระพุทธดำรัส ภคควโคตรปริพพาชกขึ้นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาค.

(หมายเหตุ: เป็นอันทรงตอบข้อกล่าวหาของสุนัขขัตตลิจฉวี ที่ว่าไม่ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ และไม่แสดงสิ่งที่เลิศ หรือสิ่งที่เป็นต้นเดิมของสิ่งทั้งหลายว่าได้ทรงแสดงแล้วอย่างไร).

๒. อุทุมพริกสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในปริพพาชการาม ซึ่งนางอุทุมพริกาสร้างถวาย

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ สันธานคฤหบดี^๒ ออกจากกรุงราชคฤห์ จะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคในเวลากลางวัน และแวะเข้าไปหานิโครธปริพพาชก ซึ่งกำลังอยู่กับบริษัทใหญ่ประมาณ

๑. อรรถกถาแก้วว่า ได้แก่พระพรหม เพราะคำว่า อิสสระ แปลว่า ผู้เป็นใหญ่ ในที่นี้ได้แปลตามศัพท์ที่น่าจะเป็นไปได้

๒. สันธานคฤหบดีผู้นี้เป็นคนสำคัญ มีบริวารมาก เป็นอนาคามีบุคคล คือพระอริยบุคคลชั้นที่ ๓ รองลงมาจากพระอรหันต์ พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญ ปรากฏในพระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ หน้า ๑๔๘ ว่าประกอบด้วยคุณธรรม ๖ อย่าง คือ มีความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์อย่างไม่หวั่นไหว มีศีลอันประเสริฐ มีญาณความรู้อันประเสริฐ, มีวิมุตติความหลุดพ้นอันประเสริฐ

๓ พันคนกำลังกล่าวถ้อยคำ ที่เป็นเรื่องภายนอกของสมณะ (ตริจจานกถา) ด้วยเสียงอันดัง. เมื่อเห็นสันธานคฤหบดีเข้ามา ก็สั่งกันและกันให้สงบเสียง เพราะคฤหบดีผู้นี้เป็นสาวกฝ่ายคฤหัสถ์ที่อยู่ในกรุงราชคฤห์คนหนึ่ง ของพระสมณโคดม และเป็นพวกที่ไม่ชอบเสียงดัง พรรณนาคุณของความเป็นผู้มีเสียงน้อย เมื่อรู้ว่าบริษัทมีเสียงน้อย ก็จะพึงเข้ามาหา.

เมื่อสันธานคฤหบดีเข้าไปหานิโครธปริพพาชก กล่าวสัสมโหมทนิยกถาปราศรัยกันเสร็จแล้ว ก็กล่าวว่า นักบวชลัทธิอื่น (อัญญเดียรถียปริพพาชก) ที่ประชุมกัน ส่งเสียงอื้ออึงเป็นคนละอย่างกับพระผู้มีพระภาค ผู้เสพเสนาสนะอันสงัด.

นิโครธปริพพาชกจึงตอบว่า พระสมณโคดมจะสนทนาได้ตอบ แสดงความสามารถทางปัญญากับใครได้ ปัญญาของพระสมณโคดมถูกกำจัดเสียแล้วในเรือนว่าง จึงไม่กล้าก้าวลงสู่บริษัท ไม่ควรที่จะได้ตอบได้แต่เสพเสนาสนะอันสงัด เหมือนโคตบอดที่หนีไปอยู่ป่าลึก เสพเสนาสนะอันสงัด (โดยใจความว่า การที่เสพเสนาสนะอันสงัด ก็เพราะไม่มีปัญญาจะโต้ตอบกับใคร จึงต้องเลี้ยงหนีประชุมชน เหมือนโคตบอดที่กลัวถูกทำร้าย ต้องหลบซ่อนตัวอยู่ในที่เปลี่ยว) ขอให้พระสมณโคดมมาสู่บริษัทนี้เถิด เราจะสนทนาด้วยสักปัญหาหนึ่ง จะหมั่นเสียให้เหมือนหม้อเปล่าทีเดียว.

พระผู้มีพระภาคได้ทรงสดับถ้อยคำสนทนาของทั้งสองฝ่ายด้วยพระโสตธาตุอันเป็นทิพย์ จึงเสด็จลงจากเขาคิชฌกูฏ เสด็จจงกรมในที่แจ้ง ริมฝั่งน้ำสุมาศขา. นิโครธปริพพาชกเห็นเช่นนั้นก็เตือนบริษัทให้สงบเสียงแล้วกล่าวว่า ถ้าพระสมณโคดมเสด็จมา ตนจะถามปัญหาเรื่องธรรมะที่ทรงแสดงแก่สาวกให้มีความปลอดโปร่งใจในการประพฤติพรหมจรรย์เบื้องต้น.

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จมาหานิโครธปริพพาชก ได้รับการต้อนรับปราศรัยเป็นอันดี ได้รับนิมนต์ให้นั่งบนอาสนะ ส่วนนิโครธปริพพาชกนั่งบนอาสนะที่ต่ำกว่า.* เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสได้ถามว่า สนทนาอะไรค้างอยู่ ปริพพาชกจึงกราบทูลว่า พุตกัณว่า ถ้าพระองค์เสด็จมา จะถามเรื่องธรรมะที่แสดงแก่สาวก ให้มีความปลอดโปร่งใจในการประพฤติพรหมจรรย์เบื้องต้น. ตรัสตอบว่า เป็นการยากที่ท่านผู้มีความเห็นอย่างอื่น มีความพอใจอย่างอื่น มีความประพฤติอย่างอื่น มีอาจารย์อย่างอื่น จะเข้าใจได้. ท่านจงถามปัญหาในลัทธิอาจารย์ของท่านเอง อันเกี่ยวกับการเกลียดชังความชั่วโดยการบำเพ็ญตะบิดีกว่า. พวกปริพพาชกก็อื้ออึงขึ้น กล่าวกันว่า น้าอัสจรรยที่พระสมณโคดมเป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ไม่ตอบปัญหาในลัทธิของตน แต่กลับปวารณา (ขอให้ถาม) ในลัทธิของผู้อื่น.

๒. นิโครธปริพพาชกสั่งให้ปริพพาชกเหล่านั้นสงบเสียงแล้วถามว่า พวกข้าพเจ้ามีวาทะเกลียดชังความชั่วโดยการบำเพ็ญตะบะ (ตปชิตฺตจนวาทะ) ยึดความเกลียดชังความชั่วโดยใช้ตะบะหรือความเพียรอยู่. ประพฤติอย่างไรจึงจะสมบูรณ์ อย่างไม่จึงไม่สมบูรณ์. พระผู้มีพระภาคก็ตรัสตอบตามลัทธิของเขา เช่น เปลือยกาย ยืนถ้ายอุจจาระปัสสาวะ และกินอาหารเลียมือที่เลอะอาหารแทนการล้าง เป็นต้น แล้วตรัสถามว่า ประพฤติอย่างนี้ ชื่อว่าบริบูรณ์หรือยัง ปริพพาชกกราบทูลว่า บริบูรณ์แล้ว. แต่กลับตรัสว่า จะทรงซื้อขอเฝ้าหมองในการปฏิบัติอย่างนี้ที่ (ถือกันว่า) บริบูรณ์แล้วให้ฟัง.

๑. มีหลายสูตรที่เจ้าสำนักปริพพาชกเชิญให้พระพุทธเจ้าประทับบนอาสนะ แล้วตนเองนั่งบนอาสนะต่ำกว่า จะเป็นด้วยถือว่าทรงเป็นกษัตริย์หรืออย่างไร เป็นเรื่องน่าสังเกต เท่าที่ย่อมาแล้ว มีไปฏฐปาหสูตร (หน้า ๓๐๖) และปาฏิกสูตร ก่อนสูตรหน้านี้

๓. ปริพพาชกถามว่า จะทรงชี้ข้อเส้าหมองในการปฏิบัติอย่างไร ตรัสตอบว่า ๑. การที่บำเพ็ญตบะแล้วอึดใจ เต็มความปรารถนาด้วยตบะนั้น ๒. ยกตน ช่มผู้อื่น เพราะตบะนั้น ๓. มัวเมา เพราะตบะนั้น ๔. ทำลาภสักการะและชื่อเสียงให้เกิด เพราะตบะนั้น แล้วอึดใจ เต็มความปรารถนาด้วยลาภสักการะและชื่อเสียงนั้น ๕. ยกตน ช่มผู้อื่น เพราะลาภสักการะและชื่อเสียงนั้น ๖. มัวเมา เพราะลาภสักการะและชื่อเสียงนั้น ๗. แบ่งแยกในเรื่องอาหารว่า นี่ชอบใจ นี่ไม่ชอบใจ อันไหนไม่ชอบใจก็เพ่งเล็งละทิ้ง อันไหนชอบก็ติดใจ ไม่เห็นโทษ ๘. บำเพ็ญตบะเพราะใครจะได้ลาภชื่อเสียง เพื่อให้พระราชา, มหาอำมาตย์, กษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี, เดียรถียสักการะตน ๙. รุกรานสมณพราหมณ์บางพวกด้วยเรื่องการบริโภคพืชผลไม้ ๑๐. ริษยาและตระหนี่ในสกุลเมื่อเห็นสมณพราหมณ์บางพวกมีผู้สักการะเคารพนับถือ ๑๑. นั่งแสดงตนในทาง (ที่คนผ่านไปมา) ๑๒. พุดไม่ตรงความจริง ชอบว่าไม่ชอบ ไม่ชอบว่าชอบ ๑๓. เมื่อตถาคตหรือสาวกของตถาคตแสดงธรรม ไม่ยอมรับปริยายที่ควรยอมรับ ๑๔. เป็นคนมักโกรธ และผูกโกรธ ๑๕. เป็นคนมักลบหลู่ญาคูณท่านและตีเสมอ ๑๖. เป็นคนมักริษยาและตระหนี่ ๑๗. เป็นคนโอ้อวดและมีมายา ๑๘. เป็นคนกระด้างและดื้อมีนทาน ๑๙. มีความปรารถนาลามก ตกอยู่ใต้อำนาจของความปรารถนาลามก ๒๐. มีความเห็นผิด ประกอบด้วยความเห็นยึดส่วนสุด ๒๑. ยึดแต่ความเห็นของตน ถือมั่น สลัดยาก. แต่ละอย่างนี้เป็นความเส้าหมองของผู้บำเพ็ญตบะ.

ครั้นแล้วตรัสถามว่า การเกลียดชังความชั่วโดยบำเพ็ญตบะดังกล่าวมานี้ จะนับว่าเส้าหมองหรือไม่. นิโครธปริพพาชกยอมรับว่าเป็นความเส้าหมอง มีฐานะที่ผู้บำเพ็ญตบะบางคนอาจประกอบด้วยความเส้าหมองครบทุกข้อ จึงไม่ต้องกล่าวถึง เพียงข้อใดข้อหนึ่ง (ว่าจะมีใครไม่มีความเส้าหมองนี้บ้างเลย).

๔. ต่อจากนั้นทรงแสดงการบำเพ็ญตบะที่บริสุทธิ์ คือที่ตรงกันข้ามกับ ๒๑ ข้อข้างต้น. นิโครธปริพพาชกยอมรับว่าเป็นการเกลียดชังความชั่ว โดยบำเพ็ญตบะที่บริสุทธิ์ ถึงความเป็นยอดและเป็นสาระ แต่พระผู้มีพระภาคก็ตรัสว่า ยังไม่ใช่ถึงความเป็นยอดหรือสาระ แต่ถึงความเป็นสะกิดเท่านั้น.

๕. นิโครธปริพพาชกขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธีบำเพ็ญตบะ ที่ถึงความเป็นยอดหรือเป็นแก่น. จึงทรงแสดงความสังวร ๔ ประการ คือ ๑. ไม่ฆ่าสัตว์, ไม่ใช่ให้ฆ่า, ไม่ยินดีต่อผู้ฆ่า ๒. ไม่ลักทรัพย์, ไม่ใช่ให้ลัก, ไม่ยินดีต่อผู้ลัก ๓. ไม่พูดปด, ไม่ใช่ให้พูดปด, ไม่ยินดีต่อผู้พูดปด ๔. ไม่เสพกามคุณ, ไม่ใช่ให้ผู้อื่นเสพ, ไม่ยินดีต่อผู้เสพ และทรงแสดงการเสพเสนาสนะ (ที่นอนที่นั่งหรือที่อยู่อาศัย) อันสงัด นั่งทำสติกำหนดนิเวรณ ๕ คือ ๑. อภิชฌา^๑ (ความอยากได้) ๒. พยาบาท (ความปองร้าย) ๓. ถีนมิทธะ (ความหดหู่ ง่วงงุน) ๔. อุทธัจจกุกกัจะ (ความฟุ้งสร้านรำคาญใจ) ๕. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย). เมื่อละนิเวรณ ๕ ได้ เมื่อความเส้าหมองแห่งจิตลดน้อยลงเพราะปัญญาแล้ว ก็เจริญพรหมวิหาร ๔ แผ่ไปทั่วทุกทิศ สู่โลก ทั้งสิ้น. ครั้นแล้วตรัสถามว่า เท่านั้น การบำเพ็ญตบะจะชื่อว่าบริสุทธิ์หรือไม่. กราบพูลว่า บริสุทธิ์ ถึงความเป็นยอดเป็นสาระ แต่ตรัสตอบว่า ยังไม่ถึงความเป็นยอดเป็นสาระ ถึงเพียงแค่สลือกเท่านั้น.

๑. ในพระพุทธศาสนา ถ้าใครกล่าวถูกต้องตามความจริง ก็ถือว่ากล่าวถูกต้อง ไม่มีการปฏิเสธความจริงเพียงเพราะผู้พูดเป็นคนในศาสนาอื่น

๒. พึงสังเกตว่า ในที่นี้ ไม่ใช่คำว่า กามฉันท์ ความพอใจในกาม แต่ใช้ อภิชฌา แทน

๖. นิโครธปริพพาชกขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธีบำเพ็ญตบะที่ถึงความเป็นยอดหรือเป็นแก่น. จึงตรัสแสดงข้อปฏิบัติต่อไป โดยเท่าความสามารถปฏิบัติข้างต้น แล้วแสดงการได้ผล คือการระลึกชาติได้ ตั้งแต่ ๑ ชาติถึงแสนชาติและหลายกัปป์ แล้วตรัสว่า เป็นเพียงกะพี้.

๗. เมื่อทราบถูกขอร้องให้แสดงต่อไปอีก จึงตรัสถึงการได้ผล คือทิพยจักขุ แล้วทรงสรุปว่า การบำเพ็ญตบะอย่างนี้ ถึงความเป็นยอดเป็นแก่น. แล้วทรงสรุปต่อไปว่า เป็นอันตอบปัญหาครั้งแรกที่ นิโครธปริพพาชกทูลถามที่ว่า ทรงแนะนำสาวกด้วยธรรมอะไร ให้มีความปลอดโปร่งใจในการปฏิบัติ พรหมจรรย์เบื้องต้น คือทรงแนะนำถึงฐานะอันยิ่งกว่า ประณีตกว่าที่แสดงไว้ใหม่อีก.

ปริพพาชกทั้งหลายก็แสดงความประหลาดใจที่ตนไม่เห็นไม่รู้ฐานะที่ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ (ยิ่งกว่าการได้ทิพยจักขุที่ว่าเป็นยอด แล้วยังมีอะไรยอดเยี่ยมขึ้นไปอีก).

สันธานคฤหบดีจึงกราบทูลทบทวนถึงข้อที่นิโครธปริพพาชกกล่าวกระทบกระทั่งพระผู้มีพระภาคในตอนแรก ซึ่งทำให้นิโครธปริพพาชกนั่งนิ่งเก้อเขิน. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า กล่าวไว้อย่างนั้นจริงหรือไม่ นิโครธปริพพาชกรับว่าจริง และกราบทูลขอภัย. จึงตรัสถามให้ตอบด้วยความจริงใจ ถึงถ้อยคำของพวกปริพพาชกเก่า ๆ ว่า เขากล่าวถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตว่าชอบส่งเสียงดัง พูดเรื่องไร้สาระ หรือว่าชอบสงบอยู่เสนาสนะอันสงัด. นิโครธปริพพาชกก็ยอมรับว่าเคยได้ยินได้ฟังมาว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต ทรงปฏิบัติเหมือนอย่างพระผู้มีพระภาคในปัจจุบันนี้.

จึงตรัสสรุปว่า วิญญูชนผู้สูงอายุนั้น (หมายถึงปริพพาชกโบราณ) มิได้คิดว่า "พระผู้มีพระภาค ทรงตรัสรู้แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้, ทรงฝึกพระองค์แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อการฝึก (ให้ผู้อื่นฝึกตนเอง), ทรงสงบระงับแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบระงับ, ทรงข้ามพ้นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อการข้ามพ้น, ทรงดับเย็นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความดับเย็น."

นิโครธปริพพาชกจึงกราบทูลขอภัยซ้ำอีก. พระผู้มีพระภาคตรัสประทานอภัยแล้ว จึงทรงแสดงการปฏิบัติอย่างได้ผลในพระธรรมวินัยนี้ภายใน ๗ ปี ถึง ๗ วัน แล้วตรัสว่า มิได้ทรงประสงคฺจะได้อามาเป็นศิษย์, มิได้ทรงประสงคฺจะให้เขาเลิกรเรียน (แบบปริพพาชก) จะให้เลิกจากอาชีวะ (การดำรงชีวิตแบบปริพพาชก), มิได้ทรงประสงคฺจะให้ตั้งอยู่ในอกุศลธรรม, ถ้ายถอนจากกุศลธรรม. หากทรงแสดงธรรมเพื่อให้ละอกุศลธรรม เมื่อปฏิบัติอย่างใดจะละอกุศลธรรมได้ ธรรมอันผ่องแผ้วจะเจริญขึ้น ก็จึงทำให้ปัญญาบิรุณห์ ทำให้แจ้งความไพบลอยอยู่ในปัจจุบันเกิด.

๓. จักกวัตติสูตร

สูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นครมาตุลา แคว้นมคธ ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้ฟังตนพึงธรรมและเจริญสติปัฏฐาน ๔^๖ แล้วตรัสเล่าเรื่องรัตนะ ๗ ประการของพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า ทัพพะเนมิ คือ :-

๑. เรื่องนี้เป็นการตอบปัญหาที่เดียวได้ผล ๒ ทาง คือตอบปัญหาแบบชี้ให้เห็นความบกพร่องในลัทธิของปริพพาชกนั้นด้วยความรับรองของพวกเขาเองอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นการตอบปัญหาเดิมที่เขาถามเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาด้วย

๒. โปรดดูมหาสติปัฏฐานสูตร หน้า ๓๓๖ เพื่อเข้าใจว่าเจริญสติปัฏฐาน ๔ นั้นทำอย่างไร

- | | | | |
|------------------------|-----------------|----------------|---------------|
| ๑. จักร (ลูกธรรณ) แก้ว | (จักรรัตนนะ) | ๒. ข้างแก้ว | (หัตถิรัตนนะ) |
| ๓. ม้าแก้ว | (อัสสรัตนนะ) | ๔. แก้วมณี | (มณีรัตนนะ) |
| ๕. นางแก้ว | (อิตถิรัตนนะ) | ๖. ขุนคลังแก้ว | (คหปติรัตนนะ) |
| ๗. ขุนพลแก้ว | (ปริณายกรัตนนะ) | | |

พระเจ้าทัฬหเสนมิตร์สั่งบุรุษคนหนึ่งให้คอยดูว่า จักรแก้วเคลื่อนจากฐานเมื่อไรให้มาบอก จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อจักรแก้วเคลื่อนจากที่ บุรุษนั้นก็ไปกราบทูล พระองค์จึงตรัสเรียกพระวราขบุตรองค์ใหญ่ มอบราชสมบัติให้แล้วปลงพระเกศาและพระมัสสุ ทรงผ้านกาสายะ (ผ้าข้อมผาด) ออกผนวชเป็นบรรพชิต. เมื่อออกผนวชเป็นราชฤๅษีได้ ๗ วัน จักรแก้วก็อันตรธานหายไป.

พระราชา (พระองค์ใหม่) ก็ทรงเสียพระราชนฤทัย เข้าไปเฝ้าพระราชาฤๅษี เล่าความถวาย. พระราชาฤๅษีก็ตรัสพลอบว่า จักรแก้วเป็นของให้กันไม่ได้ และทรงแนะนำให้บำเพ็ญจักกวัตติวัตร คือข้อปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ มีฐานะอยู่ที่เมื่อปฏิบัติแล้ว จักรแก้วอันเป็นทิพย์ มีกาดังพัน, มีกง, ดมสมบุรณ์ด้วยอาการทั้งปวง จักปรากฏขึ้นแก่พระราชาผู้รักษาอุโบสถในวันอุโบสถ ๑๕ คำ ผู้ขึ้นสู่ชั้นบนปราสาท. กราบทูลถามว่า วัตรอันประเสริฐของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นอย่างไร. ตรัสตอบว่า “๑. จงอาศัยธรรมสักการะเคารพนับถือธรรมให้ความคุ้มครองอันเป็นธรรมแก่มนุษย์แลสัตว์ ไม่ยอมให้ผู้ทำอันเป็นอธรรมเป็นไปในแวนแคว้น.” ๒. ผู้ใดไม่มีทรัพย์ก็มอบทรัพย์ให้ ๓. เข้าไปหาสมณพราหมณ์ผู้เว้นจากความเมา ประมาท ตั้งอยู่ในขันติ (ความอดทน) โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) และถ่อมถึงสิ่งเป็นกุศล, อกุศล, มีโทษ, ไม่มีโทษ, ควรเสพ, ไม่ควรเสพ, อะไรทำเข้าเป็นไปเพื่อเสียประโยชน์ เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน, อะไรทำเข้าเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อสุขตลอดกาลนาน. เมื่อฟังแล้ว ก็รับเอาสิ่งที่ เป็นกุศลมาประพฤติ. นี่แลคือวัตรอันประเสริฐของพระเจ้าจักรพรรดินั้น.”

(หมายเหตุ : ข้าพเจ้าย่อวัตรของพระเจ้าจักรพรรดิได้ ๓ อย่าง แต่ในอรรถกถาแจกไปตามพยัญชนะได้ถึง ๑๐ อย่าง คือ ให้อารักขาอันเป็นธรรมแก่ ๑. พลกาย หรือกองทหารที่อยู่ใกล้ชิด (เป็นอันโชน) ๒. กษัตริย์ (น่าจะหมายถึงพระราชวงศ์และกษัตริย์เมืองขึ้น) ๓. ผู้ติดตาม ๔. พราหมณ์คฤหบดี ๕. ขวานิคมนชนบท ๖. สมณพราหมณ์ ๗. เนื้อและนก ๘. ชัดขวางผู้ทำการที่ไม่เป็นธรรม ๙. เพิ่มให้ทรัพย์แก่ผู้ไม่มีทรัพย์ ๑๐. เข้าไปหาสมณพราหมณ์แล้วถามปัญหา. และแล้วอธิบายต่อไปว่า แยกเป็น ๑๒ ข้อก็ได้ คือแยกคฤหบดีออกจากพราหมณ์และแยกนกออกจากเนื้อ. แต่ที่ข้าพเจ้าย่อเหลือเพียง ๓ ก็เพราะประเด็นแรกมุ่งในทางเคารพธรรม ให้ความคุ้มครองอันเป็นธรรม และปราบอธรรม จัดเป็นข้อที่ ๑-ผู้จัดทำ).

เมื่อพระราชา (ผู้เป็นราชบุตร) กระทำตาม จักรแก้วก็ปรากฏขึ้นตามที่พระราชาฤๅษีทรงกล่าวไว้ พระราชาจึงทรงถือเด้าน้ำด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงหมุนจักรแก้วไปด้วยพระหัตถ์เบื้องขวา รับสั่งว่า จักรแก้วอันเจริญจงหมุนไปเกิด จงมีชัยเกิด แล้วยกกองทัพมองค์ ๔ ติดตามไปทั้งสี่ทิศจนจดสมุทร สั่งสอนพระราชาในทิศนั้น ๆ ให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ แล้วมอบให้ครอบครองสมบัติต่อไปตามเดิม (เพียงให้ยอมแพ้เท่านั้น). เมื่อได้ชัยชนะทั้งสี่ทิศแล้ว ก็เสด็จกลับสู่ราชธานีตามเดิม.

พระเจ้าจักรพรรดิ พระองค์ที่ ๒-๓-๔-๕-๖ และที่ ๗ ก็เป็นอย่างนี้ พระเจ้าจักรพรรดิที่ ๗ เมื่อออกผนวชและมอบราชสมบัติแก่พระราชโอรสแล้ว จักรแก้วก็อันตรธานหายไป พวกอำมาตย์ราชบริพารก็ถวายคำแนะนำเรื่องวัตรของพระเจ้าจักรพรรดิ.

ความผิดพลาดในพระราชาองค์ที่ ๔

พระราชสาส์นแล้ว ก็ทรงจัดการรักษาคุ่มครองอันเป็นธรรม แต่ไม่พระราชทานทรัพย์แก่ผู้ไม่มีทรัพย์ (ในข้อนี้เมื่อเทียบกับเหตุการณ์ในปัจจุบันก็คือ ไม่จัดการด้านสังคมสงเคราะห์ ไม่มีการช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยาก) ความยากจนก็ไพบูล เมื่อความยากจนไพบูล คนก็ลักทรัพย์ของผู้อื่น. ราชบุรุษจับได้ก็นำมาถวายให้ทรงจัดการ เมื่อทรงได้ส่วนได้ความเป็นสัจย์ และทราบว่าเป็นเพราะไม่มีอาชีพ ก็พระราชทานทรัพย์ให้ไปเลี้ยงตน เลี้ยงมารดาบิดา บุตรภรรยา ประกอบการทำงานและบำรุงสมณพราหมณ์. ต่อมามีคนลักทรัพย์ของผู้อื่นและถูกจับได้อีก ทรงได้ส่วนได้ความเป็นสัจย์อย่างเดิม ก็พระราชทานทรัพย์อีก. ชาวาก็ลือกันไปว่า ถ้าใครลักทรัพย์ ก็จะได้พระราชทานทรัพย์ คนก็ปรารถนาจะลักทรัพย์กันมากขึ้น.

ต่อมา ราชบุรุษจับคนลักทรัพย์ได้อีก แต่คราวขึ้นพระราชทานทรงเกรงว่า ถ้าพระราชทานทรัพย์ การลักทรัพย์ก็จักเพิ่มยิ่งขึ้น จึงตรัสสั่งให้มัด โทณศีระชะ พาตระเวนไปตามถนนหนทาง ด้วยบัณเฑาะว์เสียงกร้าว* นำออกทางประตูพระนครด้านใต้ ปรามกันอย่างถอนราก ตัดศีระชะเสีย.

เมื่อมนุษย์ได้ทราบข่าว ก็พากันสร้างศัสตราอันคมขึ้น และคิดว่า ถ้าลักทรัพย์ใครก็จะต้องตัดศีระชะเจ้าทรัพย์บ้าง จึงเกิดการปล้นหมู่บ้านนิคมนครและการปล้นในหนทาง.

อายุลด อธรรมเพิ่ม

จากการที่ไม่ให้ทรัพย์แก่ผู้ไร้ทรัพย์ ก็มากด้วยความยากจน มากด้วยการลักทรัพย์ มากด้วยการใช้ศัสตรา มากด้วยการฆ่า มากด้วยการพุดบด อายุและผิวพรรณของสัตว์ทั้งหลายก็เสื่อมลง คือมนุษย์มีอายุ ๘ หมื่นปี บุตรมีอายุเพียง ๔ หมื่นปี และลดลงเรื่อย ๆ ในเมื่อความชั่วเกิดมากขึ้น เช่น การพุดเท็จอย่างจงใจ, การพุดส่อเสียด, การประพฤติดัดในกาม. เมื่ออายุลดลงมาเหลือ ๕ พันปี มากไปด้วยธรรม ๒ อย่าง คือการพุดคำหยาบ และการพุดเพื่อเจ้อ. เมื่ออายุลดลงมาถึง ๒,๕๐๐ ปี มากไปด้วยธรรม ๒ อย่าง คือโลกอยากได้ของเขา และพยายามบงการเขา. เมื่ออายุลดลงมาถึง ๑ พันปี มากไปด้วยมิจฉาภิกขุ ความเห็นผิดจะกลดลงธรรม เมื่ออายุลดลงมาถึง ๕๐๐ ปี มากไปด้วยธรรม ๓ อย่าง คือ ๑. ความกำหนดที่ผิดธรรม* (อหัมมราค) ๒. ความโลภรุนแรง (วิสมโลก) ๓. ธรรมะที่ผิด (อรรถกถาอธิบายว่า ความกำหนดพอใจผิดปกติ เช่น ชายในชาย หญิงในหญิง). เมื่ออายุลดลงมาถึง ๒๕๐ ปี มากไปด้วยธรรม คือการไม่ปฏิบัติชอบในมารดา, บิดา, ในสมณะ, ในพราหมณ์, การไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล. เมื่อเสื่อมลงอย่างนี้ ทั้งอายุและผิวพรรณ มนุษย์มีอายุ ๒๕๐ ปี บุตรก็มีอายุเพียง ๑๐๐ ปี.

เหลืออายุ ๑๐ ปี เกิดมิดคสัญญี

จักมีสมัยที่บุตรของมนุษย์มีอายุ ๑๐ ปี หญิงสาวอายุ ๕ ปี ก็มีสามีได้ ; รสเหล่านี้จะอันตรธานไป คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย รสเค็ม ; เมล็ดพืช ชื่อทุรสะเก (ไทยแปลกันว่าข้าวเหนียวกับแก) จะเป็นโภชนะอันเลิศ เสมือนหนึ่งข้าวสุกแห่งข้าวสาลีและเนื้อสัตว์เป็นโภชนะอันเลิศในสมัยนี้

-
๑. แปลจากคำว่า ขรสุสเรน ปณเวณ อรรถกถาอธิบายว่า ด้วยใช้กลองเสียงหยาบ ที่ใช้สำหรับคนจะถูกฆ่า. บัณเฑาะว์เป็นกลองชนิดหนึ่ง
 ๒. เช่น ไม่เลือกว่าเป็นมารดา, บ้า, น้า, บิดา, ลุง, อา เป็นต้น-อรรถกถา

(คือของเลวสมัยนี้กลายเป็นของดีในสมัยเสื่อม) ; กุศลกัมมบถ (ทางแห่งกุศล) ๑๐ ประการ จะอันตรธาน อกุศลกัมมบถ (ทางแห่งอกุศล) ๑๐ ประการ จะรุ่งเรืองยิ่ง ; แม้คำว่า กุศล ก็ไม่มี ผู้ทำกุศลจะมีแต่ที่ไหน ; การไม่ปฏิบัติชอบในมารดาบิดา ในสมณะ ในพราหมณ์ การไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล จะได้รับการบูชา สรรเสริญ ซึ่งตรงกันข้ามกับปัจจุบันนี้ ; จะไม่มีคำว่า มารดา, น้า, บิดา, ป้า, อา, ภริยาของอาจารย์, ภริยาของครู, โลกจะเจือปนกันเหมือนสัตว์ เช่น แพะ ไก่ สุกร ; จักมีอาฆาต, พยาบาท, มุ่งร้ายกัน, คิดฆ่ากันอย่างรุนแรง, แม่คิดต่อลูก ลูกคิดต่อแม่, พ่อคิดต่อลูก ลูกคิดต่อพ่อ, พี่ชายคิดต่อน้องหญิง น้องหญิงคิดต่อพี่ชาย.

จะเกิดมีสัตว์กันตรกับปี* คือกับปีที่อยู่ในระหว่างศัตตรา ๗ วัน คนทั้งหลายจะมีความสำคัญในกัน และกันว่าเป็นเนื้อ (มิลลัญญา*) จะมีศัตตรา อันคมเกิดขึ้นในมือ ฆ่ากันและกันด้วยสำคัญว่าเนื้อ.

กลับเจริญขึ้นอีก

มีบุคคลบางคนหลบไปอยู่ในป่าดง พงชัญ กินเหง้าไม้ ผลไม้ในป่า เมื่อพ้น ๗ วันแล้ว ออกมาก็ดีใจว่าเรึ่งที่รอดชีวิต จึงตั้งใจทำกุศลกรรม ละเว้นการฆ่าสัตว์ และบำเพ็ญกุศลกรรม ละเว้นอกุศลกรรม เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ อายุก็ยืนขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง ๘ หมื่นปี.

พระเจ้าจักรพรรดิอีกพระองค์หนึ่ง

เมื่อมนุษย์มีอายุยืน ๘ หมื่นปีนั้น หญิงสาวอายุ ๕ พันปีจึงมีสามีได้. มนุษย์จะมีโรคเพียง ๓ อย่าง คือ ๑. ความปรารถนา (อยากอาหาร) ๒. ความไม่อยากกินอาหาร (เกียจคร้านอยากจะนอน) ๓. ความแกล้ง. ขมพรวินนี้จะมั่งคั่งรุ่งเรือง มีคามนิคมราชธานีแบบโกปินดิ (ใกล้เคียงกัน) ยัดเยียดไปด้วยมนุษย์. กรุงพาราณสี จะเป็นราชธานีนามว่า เกตุมตี อันมั่งคั่ง มีคนมาก อาหารหาง่าย. จักมีพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สังขะ เป็นพระราชผู้ปกครองโดยธรรม มีชัยชนะจบ ๔ ทิศ ปกครองชนบทถาวรสมบูรณ์ด้วยรัตนะทั้งเจ็ด.

พระเมตไตรยพุทธเจ้า

เมื่อมนุษย์มีอายุยืน ๘ หมื่นปีนั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่า เมตไตรย จักบังเกิดในโลก เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) จรณะ (ความประพฤติ) เป็นต้น แสดงธรรม ไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง และเบื้องปลาย พร้อมทั้งอรรถะพยัญชนะ บริหารภิกษุสงฆ์มีพันเป็นอนเนกเช่นเดียวกับที่เราบริหารภิกษุสงฆ์มีร้อยเป็นอนเนก. พระเจ้าสังขจักรพรรดิจักให้ยกปราสาทที่พระเจ้ามหาปนาทะ ให้สร้างขึ้น ครอบครอง แจกจ่ายทาน และออกผนวชในสำนักพระเมตไตรยพุทธเจ้า ในไม่ช้าก็จะทำให้แจ้ง ซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันยอดเยี่ยมด้วยความรู้ยิ่งด้วยพระองค์เอง (คือสำเร็จเป็นพระอรหันต์).

ครั้นแล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายฟังตน ฟังธรรม เจริญสติปัฏฐาน ๔ และสอนให้ท่องเที่ยวไปในโคจรของบิดา (ดำเนินตามพระองค์) ก็จักเจริญด้วยอายุ วรรณะ (ผิวพรรณ) สุข โภคะ (ทรัพย์สมบัติ) และพละ (กำลัง).

๑. คำว่า สัตถันตรกับปีนี้ อรรถกถาอธิบายว่า อันตรกับปีที่พินาศในระหว่าง คือโลกยังไม่ถึงสังวัฏฏกับปี ก็พินาศด้วยศัตตราเสียในระหว่าง อันตรกับปีมี ๓ อย่าง คือ ๑. ทุพภิกขันตรกับปี กับปีพินาศในระหว่างเพราะอดอาหาร ๒. ไรคันตรกับปี กับปีพินาศในระหว่างเพราะโรค ๓. สัตถันตรกับปี กับปีพินาศในระหว่างศัตตรา เป็นผลแห่งกรรมชั่วของมนุษย์ คือถ้าโลกลด ก็พินาศเพราะอดอาหาร หลงจัด ก็พินาศเพราะโรค ถ้าโทษจัด ก็พินาศเพราะศัตตรา

๒. คำว่า มิลลัญญา แปลว่า ความสำคัญว่าเนื้อ ถ้าใช้เป็นคุณศัพท์ ก็ใช้ว่า มิลลัญญี แปลว่า ผู้มีความสำคัญว่าเนื้อ

๑. ทรงแสดงการเจริญอิทธิบาท (คุณให้บรรลุความสำเร็จ) ๔ ประการ ว่าเป็นเหตุให้ดำรงอยู่ได้ตลอดกับปีหรือกว่ากับปี.

๒. ทรงแสดงการมีศีล สำรวมในปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นประธาน) ว่าเป็นเหตุให้มีวรรณะ.

๓. ทรงแสดงการเจริญฌานทั้งสี่ ว่าเป็นเหตุให้มีสุข.

๔. ทรงแสดงการเจริญพรหมวิหาร ๔ ว่าเป็นเหตุให้มีโภคะ (ทรัพย์สมบัติ).

๕. ทรงแสดงการทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ) ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะปัญญา) อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน ว่าเป็นเหตุให้มีผละ (กำลัง).

ตรัสในที่สุดว่า ไม่ทรงเห็นกำลังอย่างอื่นสักอย่างหนึ่งที่ครอบงำได้ยากเท่ากำลังของมาร. เพราะสมาทานกุศลธรรม บุญก็จะเจริญยิ่ง.

๔. อัคคัณฺณสูตร

สูตรว่าด้วยสิ่งที่เลิศ หรือที่เป็นต้นเดิม

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. สมัยนั้นสามเณรชื่อว่าเสฏฐะและภารัททาชะ (เดิมนับถือศาสนาอื่น) อยู่ปริวาส (อบรม) ในภิกษุทั้งหลาย ประรณาคือความเป็นภิกษุ ชวนกันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ผู้กำลังจงกรมอยู่ในที่แจ้ง เพื่อฟังธรรม. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พวกท่านมีชาติเป็นพราหมณ์ มีสกุลเป็นพราหมณ์ ออกบวช. พวกพราหมณ์ที่เป็นชั้นหัวหน้า ไม่ด่า ไม่บริภาษบ้างหรือ. กราบทูลตอบว่า ด่าอย่างเต็มที่. ตรัสถามว่า ด่าอย่างไร. กราบทูลว่า ด่าว่าพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐ เป็นวรรณะขาว บริสุทธิ วรรณะอื่นเลว เป็นวรรณะดำ ไม่บริสุทธิ พราหมณ์เป็นบุตรของพรหม เกิดจากปากพรหม เป็นพรหมทายาท. พวกท่านละวรรณะอันประเสริฐ ไปเข้าสู่วรรณะเลว คือพวกสมณะศรัทธา ซึ่งเฝ้าพวกไพร่ พวกดำ พวกเกิดจากเท้าของพระพรหม ซึ่งเป็นการไม่ดี ไม่สมควรเลย. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์พวกนั้นลืมนั่น เกิดจากองค์กำเนิดของพราหมณ์แท้ ๆ ยิ่งกล่าวว่า ประเสริฐสุด เกิดจากปากพรหม เป็นต้น ซึ่งเป็นการกล่าวดูพระพรหมและพุดปิด"

แล้วตรัสเรื่องมนุษย์ ๔ วรรณะ ที่ทำชั่วทำได้อย่างเดียวกัน และเรื่องที่พระเจ้าปเสนทิโกศล (ผู้เป็นกษัตริย์) แต่ปฏิบัติต่อพระองค์ ซึ่งพวกพราหมณ์ถือว่าเป็นพวกดำ (เพราะปลงศรัทธาออกบวช) อย่างเต็มไปด้วยความเคารพ.

ครั้นแล้วตรัส (เป็นเชิงปลอบใจ หรือให้หลักการใหม่) ว่า ท่านทั้งหลายมาบวช จากโคตร จากสกุลต่าง ๆ เมื่อมีผู้ถามว่า เป็นใคร ก็จงกล่าวตอบว่า พวกเราเป็นสมณะศากยบุตร. ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นในศาคค ผู้นั้นย่อมควรที่จะกล่าวว่า เราเป็นบุตร เป็นโอรสของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้เกิดจากธรรม อันธรรมสร้างเป็นธรรมทายาท (ผู้รับมรดกธรรม) ทั้งนี้เพราะคำว่า ธรรมกาย (กายธรรม) พรหมกาย (กายพรหม) และผู้เป็นธรรม ผู้เป็นพรหม นี่เป็นชื่อของศาคค.

(เป็นการแก้ข้อด่าของพวกพราหมณ์ โดยสร้างหลักการใหม่ให้พวกมาบวชจากทุกวรรณะได้ชื่อว่า มีกำเนิดใหม่ที่ไม่แพ้พวกพราหมณ์).

๑. เรื่องนี้ได้แปลพระพุทธภาษิตไว้โดยละเอียดในหน้า ๑๓๓-๔ หมายเลข ๒๒๑, ๒๒๒, ๒๒๓ ในที่นี้จึงกล่าวโดยรวบรัด

ครั้นแล้วตรัสเรื่อง สมัยหนึ่งโลกหมุนเวียนไปสู่ความพินาศ สัตว์ทั้งหลายไปเกิดในชั้นอาภัสสรพรหมกันโดยมาก. เมื่อโลกหมุนกลับ (คือเกิดใหม่ภายหลังพินาศ) สัตว์เหล่านั้นก็จุติมาสู่โลกนี้ เป็นผู้เกิดขึ้นจากใจ กินปิติเป็นภักษา (ยังมีอำนาจมานานอยู่) มีแสงสว่างในตัว ไปได้ในอากาศ (เช่นเดียวกับเมื่อเกิดในชั้นอาภัสสรพรหม).

อาหารชั้นแรก

แล้วเกิดมีรสดิน (หรือเรียกว่าจวันดิน) อันสมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น รส สัตว์ทั้งหลายเอน้าวจิมจวันดินลิ้มรสก็ชอบใจ เลยหมดแสงสว่างในตัว เมื่อแสงสว่างหายไป ก็มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ มีดาวนักษัตร มีคืนวัน มีเดือน มีกึ่งเดือน มีฤดู และปี. เมื่อกินจวันดินเป็นอาหาร ภายก็หยาบกระด้าง ความทรมานของผิวพรรณก็ปรากฏ พวกที่มีผิวพรรณดี ก็ดูเหมือนพวกที่มีผิวพรรณทรมาน. เพราะดูเหมือนผู้อื่นเรื่องผิวพรรณ เพราะความถือตัวและดูเหมือนผู้อื่น จวันดินก็หายไป ต่างก็พากันบ่นเสียตาย แล้วก็เกิดสะกิดดินที่สมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น และรส ขึ้นแทน ใช้เป็นอาหารได้ แต่เมื่อกินเข้าไปแล้วร่างกายก็หยาบกระด้างยิ่งขึ้น ความทรมานของผิวพรรณก็ปรากฏชัดขึ้น เกิดการดูหมิ่น ถือตัว เพราะเหตุผิวพรรณนั้นมากขึ้น สะกิดดินก็หายไป เกิดเถาไม้สมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น และรส ขึ้นแทน ใช้กินเป็นอาหารได้ ความหยาบกระด้างของกาย และความทรมานของผิวพรรณก็ปรากฏมากขึ้น เกิดการดูหมิ่น ถือตัว เพราะเหตุผิวพรรณนั้นมากขึ้น เถาไม้ก็หายไป ข้าวสาลี ไม่มีเปลือก มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารก็เกิดขึ้นแทน ใช้เป็นอาหารได้ ข้าวนี้เก็บเย็นเข้า ก็แก่แทนที่ขึ้นใหม่อีก ไม่ปรากฏพร่องไปเลย ความหยาบกระด้างของกาย ความทรมานของผิวพรรณก็ปรากฏมากขึ้น.

เพศหญิงเพศชาย

จึงปรากฏเพศหญิงเพศชาย. เมื่อต่างเพศเพ่งกันแลกันเกินขอบเขต ก็เกิดความกำหนัดเร่าร้อน และเสพเมถุนธรรมต่อหน้าคนทั้งหลาย เป็นที่รังเกียจ และพากันเอาสิ่งของขว้างปา เพราะสมัยนั้นถือว่าการเสพเมถุนเป็นอธรรม เช่นกับที่สมัยนี้ถือว่าเป็นธรรม (ถูกต้อง). ต่อมาจึงรู้จักสร้างบ้านเรือน ปกปิดซ่อนเร้น.

การสะสมอาหาร

ต่อมาเมื่อผู้เกียจคร้านที่จะนำข้าวสาลีมาตอนเช้าเพื่ออาหารเช้า นำมาตอนเย็นเพื่ออาหารเย็น จึงนำมาครั้งเดียวให้พอทั้งเช้าทั้งเย็น. ต่อมาก็นำมาครั้งเดียวให้พอสำหรับ ๒ วัน ๔ วัน ๘ วัน มีการสะสมอาหาร จึงเกิดมีเปลือกห่อหุ้มข้าวสาร ที่ตอนแล้วก็ไม่งอกขึ้นแทน ปรากฏความพร่อง (เป็นตอน ๆ ที่ถูกถอนไป). มนุษย์เหล่านั้นจึงประชุมกันปรารภความเสื่อมลงโดยลำดับ แล้วมีการแบ่งข้าวสาลีกำหนดเขต (เป็นของคนนั้นคนนี้).

อกุศลธรรมเกิดขึ้น กษัตริย์เกิดขึ้น

ต่อมาบางคนรักษาส่วนของตน ขโมยของคนอื่นมาบริโภค เมื่อถูกจับได้ ก็เพียงแต่สั่งสอนกันไม่ให้ทำอีก เขาก็รับคำ ต่อมาขโมยอีก ถูกจับได้ถึงครั้งที่ ๓ ก็สั่งสอนเช่นเดิมอีก แต่บางคนก็ลงโทษ ตบด้วยมือ ขว้างด้วยก้อนดิน ตีด้วยไม้. เขาจึงประชุมกันปรารภว่า การลักทรัพย์ การดิเตียน การพูดปด การจับท่อนไม้เกิดขึ้น ควรจะแต่งตั้งคนขึ้นให้ทำหน้าที่ติคนที่ควรติ ขັบไล่คนที่ควรขັบไล่ โดยพวกเราจะแบ่งส่วนข้าวสาลีให้ จึงเลือกคนที่ตรงตามมีศักดิ์ใหญ่แต่งตั้งเป็นหัวหน้า เพื่อปกครองคน (ติและขັบไล่คนที่ทำผิด) คำว่า

“มหาสมมต” (ผู้ที่มหาชนแต่งตั้ง) กษัตริย์ (ผู้เป็นใหญ่แห่งนา) ราชา (ผู้ทำความอื้อใจ สุขใจแก่ผู้อื่น) จึงเกิดขึ้น. กษัตริย์ก็เกิดขึ้นจากคนพวกนั้น มิใช่พวกอื่น* จากคนเสมอกัน มิใช่คนไม่เสมอกัน เกิดขึ้นโดยธรรม มิใช่เกิดขึ้นโดยอธรรม. ธรรมะจึงเป็นสิ่งที่ประเสริฐสุดในหมู่มนุษย์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต.

เกิดพราหมณ์, แพศย์, ศูทร

ยังมีคนบางกลุ่มออกบวชมุ่งล่อยธรรมที่ชั่วที่เป็นอกุศล จึงมีนามว่า พราหมณ์ (ผู้ล่อยบาป), สร้างกฎียุขึ้น เฟ่งในกฎียนั้น จึงมีนามว่า ฌายกะ (ผู้เฟ่ง) ; บางคนไปอยู่รอบหมู่บ้านรอบนิคม แต่งตำรา (อรรถกถาว่า แต่งพระเวทและสอนให้ผู้อื่นสวดสาธยาย) คนจึงกล่าวว่า ไม่เฟ่ง. นามว่า อัชฌายกะ (ผู้ไม่เฟ่ง) จึงเกิดขึ้น เดิมหมายความว่าเลว แต่บัดนี้หมายความว่าดี (อัชฌายกะ ปัจจุบันนี้แปลว่า ผู้สาธยาย).

ยังมีคนบางกลุ่ม ถือการเสพเมถุนธรรม อาศัยการล่าสัตว์เลี้ยงชีวิต จึงมีชื่อว่าศูทร (พระไตรปิฎกฉบับไทยตกหายไป ข้อความวรรคนี้ทั้งวรรค จึงต้องแปลตามฝรั่ง อรรถกถาอธิบายคำว่า ศูทร (ศูทร) ว่าเพี้ยนมาจากคำว่า ลูท (นายพราน) หรือ ขุท (งานเล็ก ๆ น้อย ๆ) เป็นเชิงว่าพวกแพศย์ คือผู้ทำงานสำคัญ แต่พวกศูทรทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เข้าใจกันทั่วไป คือศูทรเป็นพวกคนงานหรือคนรับใช้).

ครั้นแล้วตรัสสรุปว่า ทั้งพราหมณ์ แพศย์ ศูทร ก็เกิดจากพวกคนพวกนั้น มิใช่เกิดจากคนพวกอื่น เกิดจากคนที่เสมอกัน มิใช่เกิดจากคนที่ไม่เสมอกัน เกิดขึ้นโดยธรรม มิใช่เกิดขึ้นโดยอธรรม. (แสดงว่าการแบ่งชั้นวรรณะนั้น ในชั้นเดิมมิได้มาจากหลักการอื่น นอกจากการแบ่งงานหรือแบ่งหน้าที่กันตามความสมัครใจ แล้วก็ไม่ใช่ว่าใครวิเศษกว่าใครมาแต่ต้น แท้จริงก็คนชั้นเดียวกันมาแต่เดิม ทั้งนี้เป็นการทำลายทิฏฐิมานะ ช่วยให้เกิดการดูหมิ่นกันแลกัน เป็นการปฏิเสธหลักการของพราหมณ์ ที่ว่าใครเกิดจากส่วนไหนของพระพรหม ซึ่งสูงต่ำกว่ากัน).

สมณมณฑล

แล้วตรัสต่อไปว่า มีสมัยซึ่งบุคคลในวรรณะทั้งสี่มีกษัตริย์ เป็นต้น ไม่พอใจธรรมะของตน ออกบวช ไม่ครองเรือน จึงเกิดสมณมณฑล หรือคณะของสมณะขึ้น จากคณะทั้งสี่ คือเกิดจากคนเหล่านั้น มิใช่เกิดจากคนพวกอื่น เกิดจากคนที่เสมอกัน มิใช่เกิดจากคนที่ไม่เสมอกัน เกิดขึ้นโดยธรรม มิใช่เกิดขึ้นโดยอธรรม. (อันนี้เป็นการพิสูจน์อีกว่า คนชั้นสมณะที่พวกพราหมณ์ดูหมิ่นอย่างยิ่งนั้น ก็เกิดจากรวรรณะทั้งสี่ ซึ่งมีมูลเดิมมาด้วยกัน ไม่ใช่ใครสูงต่ำกว่ากัน).

การได้รับผลเสมอกัน

ครั้นแล้วตรัสสรุปว่า ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร และสมณะ* ถ้าประพฤติทุจริตทางกาย, วาจา, ใจ, มีความเห็นผิด, ประกอบกรรมซึ่งเกิดจากความเห็นผิด เมื่อตายไป ก็จะเข้าถึงอบาย ทุกคติ

๑. คำว่า มิใช่พวกอื่น เดิมตามฉบับยุโรป สงสัยว่าฉบับไทย จะตกคำว่า มิใช่
๒. ฝรั่งแปลว่า เดินเท้าไปประกอบการค้าต่าง ๆ จากคำว่า วิสุ กมมนเต ปโยเชสุ. แต่อรรถกถาแก้ว่า ประกอบการทำงานที่เด่น หรือขึ้นสูง มีการเผ้าหรือรักษา และการค้า เป็นต้น โคปกวาณิขมมาทิกเก วิสสุเต อุกคเต กมมนเต ปโยเชสุ.
๓. ฉบับที่ฝรั่งแปล ไม่มีคำว่า สมณะ ถ้าเป็นเช่นนั้น พระไตรปิฎกฉบับยุโรปก็ตกที่สำคัญหลายวรรค

วินิบาต นรก เหมือนกัน. ถ้าตรงกันข้าม คือประพาสสุจริตทางกาย, วาจา, ใจ, มีความเห็นชอบ, ประกอบกรรม ซึ่งเกิดจากความเห็นชอบ เมื่อตายไป ก็จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เหมือนกัน. หรือถ้าทำทั้งสองอย่าง (คือชั่วก็ทำ ดีก็ทำ) ก็จะได้รับทั้งสุขทั้งทุกข์เหมือนกัน.

อนึ่ง วรรณะทั้งสี่นี้ ถ้าสำรวจกาย, วาจา, ใจ, อาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ ประการ^๑ ก็จะปรินิพพานได้ในปัจจุบันเหมือนกัน.

และวรรณะทั้งสี่เหล่านี้ ผู้ใดเป็นภิกษุ เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ หมดกิจ ปลงภาระ หลุดพ้น เพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นก็นับว่าเป็นยอดแห่งวรรณะเหล่านั้นโดยธรรม มิใช่โดยอธรรม. เพราะธรรมะเป็นสิ่งที่ประเสริฐสุดในหมู่นั่นทั้งในปัจจุบันและอนาคต.

ในที่สุดตรัสย้ำถึงภาษิตของสนิงกุมารพรหมและของพระองค์ ที่ตรงกันว่า “กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่นักรบผู้ถือโคตร แต่ผู้ใดมีวิชา (ความรู้) จรณะ (ความประพฤติ) ผู้นั้นเป็นผู้ประเสริฐสุดในเทวดาและมนุษย์”

(หมายเหตุ: พระสูตรนี้ มีลีลาแสดงความเป็นมาของโลก แต่แสดงแล้ว ก็ยกธรรมะเป็นจุดสูงสุดในเทวดาและมนุษย์. วรรณะทั้งสี่ก็มาจากคนพวกเดียวกัน ไม่มีใครวิเศษกว่ากัน แต่ภายหลังคนเข้าใจผิดดูหมิ่นกันไปเอง. การแสดงเรื่องความเป็นมาของโลก อาจวินิจฉัยได้เป็น ๒ ประการ คือประการแรก เป็นการเอาหลักของศาสนาพราหมณ์มาแล้ว แต่อธิบายหรือตีความเสียใหม่ให้เข้ารูปเข้ารอยกับคติธรรมทางพระพุทธศาสนา อันชี้ให้เห็นว่าพราหมณ์เข้าใจของเก่าผิด จึงหลงยกตัวเองว่าประเสริฐ. อีกอย่างหนึ่ง เป็นการเล่าโดยมิได้อิงคติของพราหมณ์ โดยถือเป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาแท้ ๆ ก็แปลดีเหมือนกัน เพราะถ้าเทียบส่วนใหญ่มากกว่าส่วนเล็กในทางวิทยาศาสตร์แล้วประมาณที่มีโปรตอนเป็นศูนย์กลาง มีอิเล็กตรอน เป็นตัววิ่งวน รวมทั้งมีนิวตรอนเป็นส่วนประกอบด้วยนั้น มีลักษณะใกล้เคียงกับสุริยะระบบ ซึ่งมีดวงอาทิตย์เป็นจุดศูนย์กลาง มีดาวเคราะห์ (PLANETS) เช่นโลกเรา และดาวพระศุกรี พระเสาร์ เป็นต้น วนรอบคล้ายอิเล็กตรอน มีบางโอกาสที่ประมาณอาจถูกแยก ถูกทำลาย เพราะเหตุภายนอก เช่น ที่นักวิทยาศาสตร์จัดทำฉันทิ สุริยะระบบ หรือ SOLAR SYSTEM ก็เช่นเดียวกัน อาจถูกทำลายหรือสลายตัว แล้วเกิดใหม่ได้ เพราะมีระบบสุริยะอื่นเข้ามาใกล้หรือมีเหตุอื่นเกิดขึ้น ในการเกิดก็เช่นเดียวกัน เมื่อทำลายได้ก็อาจรวมตัวได้ในเมื่อธาตุไฮโดรเจนกับออกซิเจนรวมตัวกันเป็นน้ำ พวกฝุ่นผงที่หลงก็เข้ามารวมตัวกันน้ำได้และแน่นแข็งขึ้นในที่สุด เป็นเรื่องเสนอชวนให้คิด แต่มิได้ชวนให้ติดในเกร็ด เพราะสาระสำคัญอยู่ที่การถือธรรมะเป็นใหญ่เป็นหลักของสังคมทุกชั้น).

๕. สัมปสาทนียสูตร

สูตรว่าด้วยคุณธรรมที่น่าเลื่อมใสของพระพุทธเจ้า

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงซึ่งเศรษฐีชายผ้าเป็นผู้ถวาย (ปาวาริกัมพวัน). พระสาริบุตรเข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า ท่านเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคว่า ไม่มีสมณพราหมณ์ใดในอดีต อนาคต ปัจจุบัน ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคในทางตรัสรู้. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ท่านเปล่งวาจาอย่างอาจหาญ บรรลือสีหนาท ยินยอมแนลงไปโดยส่วนเดียว ท่านกำหนดรู้จักจิตของพระผู้มีพระภาคในอดีต อนาคต ปัจจุบัน หรือว่ามีศีล

๑. อรรถกถาแก้ว่า ได้แก่โพธิปักขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดนั้นแหละ แต่ถ้าจัดตามหัวข้อใหญ่ก็มี ๗ มีสติปัญญา สัมมปัชฌาน เป็นต้น ดูหน้า ๓๒๖

มีธรรม มีปัญญา มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ และหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ๆ. พระสาริบุตรตอบว่า เปล่า พระเจ้าข้า. จิตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงปลงวาจอย่างอาหาญ บรรลือสีหนาท ยืนยันแน่นิ่งไปโดยส่วนเดียว อย่างนี้.

พระสาริบุตรแสดงความแน่ใจ

พระสาริบุตรกราบทูลแสดงความแน่ใจของท่านว่า เปรียบเหมือนนายประตู่ผู้ฉลาดเฝ้าอยู่ทางประตู เข้าออก ไม่เห็นทางอื่น เช่น ที่ต่อกำแพง หรือช่องกำแพง แม้ที่แมวจะเข้าออกได้ เขาย่อมแน่ใจว่าสัตว์ตัวใหญ่ ย่อมเข้าออกพระนครนี้ ทางประตูนี้เท่านั้น ตัวท่านเองก็เป็นเช่นนั้น รั้นแห่งธรรมว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน ทรงละนิวรณ์ ๕ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต อันทำปัญญาให้อ่อนกำลัง ทรงตั้งจิตไว้ด้วยดีในสติปัฏฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริงแล้ว จึงได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ^๑ อันยอดเยี่ยม. ท่านได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อสดับธรรม เมื่อสดับธรรมแล้วก็รู้ยิ่งธรรมบางอย่างในธรรมนั้น ถึงความสำเร็จใน (อริยสัจ) ธรรม เลื่อมใสในพระศาสดาว่า พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคแสดงดีแล้ว พระสงฆ์ปฏิบัติดีแล้ว.

ข้อนำเลื่อมใส ๑๕ ข้อ

ครั้นแล้วท่านได้แสดงธรรมะอันยอดเยี่ยมที่พระผู้มีพระภาคแสดงแก่ท่าน ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสรู้ อย่างไม่มีส่วนเหลือ ไม่มีข้อที่ควรรู้อย่างขึ้นไปอีก ซึ่งจะพึงมีสมณพราหมณ์อื่นยิ่งไปกว่า เป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้ :-

๑. กุศลธรรม (แสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการตามหัวข้อใหญ่ มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น จนถึงมรรคมงคล ๘ ดูหน้า ๓๒๖).

๒. ธรรมในการบัญญัติอายตนะ (ทั้งภายในและภายนอก คือตากับรูป, หูกับเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กายกับโผฏฐัพพะ, และใจกับธรรมะ).

๓. ธรรมในการก้าวลงสู่ครรภ์ (มี ๔ ชนิด มีการก้าวลงสู่ครรภ์ การตั้งอยู่ การออกจากครรภ์ โดยไม่มีความรู้สึกตัว ; รู้ตัวในข้อแรก ไม่รู้ตัวใน ๒ ข้อหลัง ; รู้ตัวใน ๒ ข้อแรก ไม่รู้ตัวในข้อหลัง ; รู้ตัวทั้งสามข้อ).

๔. ธรรมในทัสสนสมบัติ (เข้ามานที่มีการเห็นอารมณ์ต่าง ๆ รวม ๔ อย่าง คือเห็นอาการ ๓๒ มีมม ขน เป็นต้น ; พิจารณากระดูก ; พิจารณากระแสวิทยุญาณของบุรุษ อันตั้งอยู่ในโลกนี้และโลกอื่น ; พิจารณาวิทยุญาณของบุรุษอันไม่ตั้งอยู่ในโลกนี้และโลกอื่น. ความพิสดารโปรดดูอรรถกถา หน้า ๔๕).

๖. ธรรมในการบัญญัติบุคคล (มี ๗ อย่าง มีอุกโตภาควิมุต ผู้พ้นโดยส่วนทั้งสอง เป็นต้น จนถึงสัทธานุสारी ผู้เล่นไปตามศรัทธา).

๗. ธรรมในกลุ่มที่เป็นประธาน (คือโพชฌงค์องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ ๗ อย่าง มีสติ เป็นต้น).

๑. ในตอนนี้มีคำที่ควรชี้ความหมาย ๔ คือ ๑. นิวรณ์ กิเลสอันกั้นจิตมิให้บรรลุคุณความดี ๒. สติปัฏฐาน การตั้งสติ ๓. โพชฌงค์องค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ และ ๔. อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ญาณคือการตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม

๘. ธรรมในข้อปฏิบัติ (มี ๔ อย่าง มีปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า เป็นต้น).

๙. ธรรมในความประพจน์เกี่ยวกับคำพูด (มี ๔ อย่าง คือ ไม่พูดเท็จ ; ไม่พูดส่อเสียด คือไม่ยุให้แตกร้างกัน ; ไม่พูดแข่งดีหวังจะได้ชัยชนะ เช่น เมื่อถูกว่า ท่านเป็นคนทุศีล ก็ตอบว่า ท่านนะสิทุศีล อาจารย์ของท่านก็ทุศีล ; พูดด้วยใช้ปัญญา มีข้ออ้างอิง ถูกต้องตามกาล).

๑๐. ธรรมในวิธีสั่งสอน (คือรู้วิธีสั่งสอนให้เป็นพระอริยบุคคล ๔ ชั้น มีพระโสดาบัน เป็นต้น).

๑๑. ธรรมในการรู้ความหลุดพ้นของผู้อื่น (รู้ความหลุดพ้นของพระอริยบุคคล ๔).

๑๒. ธรรมในสัสสวาทะ คือลัทธิที่เห็นว่าเที่ยง (มี ๓ อย่าง คือเห็นว่าตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ ดูหน้า ๒๔๑ (๑) ข้อ ๑, ๒, ๓).

๑๓. ธรรมในญาณหยั่งรู้ความจุติ (เคลื่อนหรือตาย) และอุปบัติ (เกิดขึ้น) ของสัตว์ทั้งหลาย (มีทิพยจักขุ เห็นสัตว์ได้ชั่วได้ดีตามกรรมของตน).

๑๔. ธรรมในการแสดงฤทธิ์ (ทั้งฤทธิ์ที่มีอาสวะและกิเลส และฤทธิ์ที่ไม่มีอาสวะและกิเลส).

๑๕. พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุธรรมที่บุรุษผู้มีศรัทธาพึงบรรลุด้วยความเพียร ด้วยเรี่ยวแรง ด้วยความบากบั่นของบุรุษ, ไม่ทรงประกอบพระองค์ให้ชุ่มด้วยกาม, ไม่ทรงประกอบการทรมานพระองค์ให้ลำบาก, ทรงได้มาน ๔ อันเป็นเรื่องของจิตใจชั้นสูง อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามพระประสงค์ โดยไม่ยากลำบาก.

ครั้นแล้วท่านก็ย้ำความแน่ใจของท่านว่า เมื่อมีใครถาม ท่านก็จะยืนยันว่า ไม่มีสมณพราหมณ์ทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบันจะยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคในทางตรัสรู้. แต่ถ้าถามว่า มีสมณพราหมณ์ในอดีต อนาคต ที่เสมอด้วยพระผู้มีพระภาคในทางตรัสรู้หรือไม่ ก็จะตอบว่า มี. แต่ถ้าถามถึงปัจจุบันก็จะตอบว่า ไม่มี. ถ้าถูกถามอีกว่า ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น ก็จะตอบว่า เคยได้สดับมาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ว่า มีพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต อนาคต ที่เสมอด้วยพระองค์ในทางตรัสรู้. และได้เคยสดับในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค (เช่นเดียวกัน) ว่า มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่ในโลกธาตุเดียวกัน จะมีพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้นพร้อมกัน ๒ พระองค์. พระผู้มีพระภาคก็ตรัสรับรองภาณิตของพระสาวบุตร.

คำของพระอุทายี

พระอุทายีก็กราบทูลสรรเสริญพระผู้มีพระภาคว่า เป็นที่น่าอัศจรรย์ที่ทรงมีความปรารถนาล้น ความสันโดษ ความขัดเกลา ทั้ง ๆ ที่ทรงมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก แต่ก็ไม่ทรงทำพระองค์ให้ปรากฏ (โอ้อวด).

๖. ปาสาทิกสูตร

สูตรว่าด้วยพระธรรมเทศานำนำล้อมใส

พระผู้มีพระภาคประทับในปราสาท ในป่ามะม่วงของเจ้าศากยะผู้เชี่ยวชาญในวิชาธนู (เวทย์นาสภยา). ครั้งนั้น นิครนถนาฏบุตร (เจ้าลัทธิคนหนึ่งของศาสนานิครนถ์ หรือศาสนาเซน) ถึงแก่กรรมที่กรุง

ปาวา พวกนิครนถ์เกิดแตกกันเป็นสองฝ่าย ทะเลาะวิวาทกันอย่างรุนแรง. พระจุณหะ° (น้องชายพระสาริบุตร) จำพรรษาใกล้กรุงปาวาจนตลอดพรรษาแล้ว ก็ไปหาพระอานนท์ ณ สามคาม ให้อาหารพระอานนท์แล้วเล่าความให้ฟัง พระอานนท์จึงชวนพระจุณหะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลให้ทรงทราบ.

ศาสนา, หลักธรรม, สาวก

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงศาสนา, หลักธรรมคำสอนและสาวก แบ่งออกเป็นประเภทดังนี้ :-

๑. ศาสนาไม่ดี, หลักธรรมไม่ดี, สาวกไม่ดี ก็เป็นที่ติเตียนทั้งสามฝ่าย ใครปฏิบัติตาม ก็ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก.

๒. ศาสนาไม่ดี, หลักธรรมไม่ดี, แม้สาวกจะดี คือปฏิบัติตาม ก็เป็นที่ติเตียนทั้งสามฝ่าย ใครทำความเพียรตาม ก็ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก.

๓. ศาสดาดี, หลักธรรมดี, สาวกไม่ดี ศาสดาและหลักธรรมย่อมได้รับสรรเสริญ แต่สาวกถูกติเตียน. ใครปฏิบัติตาม ก็ได้ประสบบุญเป็นอันมาก.

๔. ศาสดาดี, หลักธรรมดี, สาวกดี ย่อมได้รับสรรเสริญทั้งสามฝ่าย ใครทำความเพียรตาม ก็ได้ประสบบุญเป็นอันมาก.

๕. ศาสดาดี, หลักธรรมดี, สาวกไม่เข้าใจเนื้อความ (แห่งธรรม) แจ่มแจ้ง. เมื่อศาสดาตายแล้ว สาวกก็เดือดร้อนภายหลัง.

๖. ศาสดาดี, หลักธรรมดี, สาวกเข้าใจเนื้อความ (แห่งธรรม) แจ่มแจ้ง. เมื่อศาสดาตายแล้ว สาวกก็ไม่เดือดร้อนภายหลัง.

พรหมจรรย์บริบูรณ์หรือไม่

ตรัสต่อไปอีกว่า พรหมจรรย์ที่ประกอบด้วยองค์เหล่านี้แล้ว

๑. แต่ถ้าศาสดามีใช่เป็นเถระ ผู้รู้เห็นเหตุการณ์มานาน บวชนาน ก็ยังชื่อว่าบกพร่องในข้อนี้ ถ้าศาสดาเป็นเถระ เป็นต้น จึงชื่อว่าบริบูรณ์ในข้อนี้.

๒. ถ้าศาสดาเป็นเถระ เป็นต้น แต่ภิกษุผู้เป็นสาวกชั้นเถระไม่ฉลาดอาจหาญ ไม่บรรลุลหรรณอันเกษม ไม่สามารถจะบอกเล่าว่า สัทธรรมยัยีปริวาท (ข้อกล่าวหาของผู้อื่น) ก็ยังชื่อว่าบกพร่องในข้อนี้ ถ้าสาวกชั้นเถระเป็นผู้ฉลาดอาจหาญ เป็นต้น จึงชื่อว่าบริบูรณ์ในข้อนี้.

๓. ถ้าศาสดาและสาวกชั้นเถระเข้าลักษณะที่ดี แต่ภิกษุผู้เป็นสาวกชั้นกลางยังไม่ดี (เหมือนชั้นเถระ) ก็ยังชื่อว่าบกพร่องในข้อนี้. โดยนัยนี้ กินความถึงภิกษุผู้เป็นสาวกที่บวชใหม่ ; นางภิกษุณีผู้เป็นสาวิกาชั้นเถระ ; ชั้นกลาง, ผู้บวชใหม่ ; อุบาสกผู้ประพฤติพรหมจรรย์, ผู้บริโศกคาม ; อุบาสิกาผู้ประพฤติพรหมจรรย์, ผู้บริโศกคาม* ถ้ายังไม่ดีสมบูรณ์ พรหมจรรย์ก็ยังไม่สมบูรณ์. ต่อเมื่อดีสมบูรณ์ พรหมจรรย์จึงชื่อว่าสมบูรณ์.

๑. ในสำนวนบาลี เรียกเป็นจุณหะ สมณฑุเทศ (สามเถระจุณหะ เป็นคำเรียกติดปากมาจากสมัยที่ท่านเป็นสามเถระ)

๒ มีข้อที่น่าสังเกตในที่นี้ คือคำว่า อุบาสก อุบาสิกา หรือสาวกฝ่ายคฤหัสถ์นั้น มีทั้งสองประเภท คือประเภทถือพรหมจรรย์ และประเภทครองเรือนธรรมดา

๔. ครั้นแล้วตรัสถึงพระองค์ พระธรรมคำสั่งสอน และพระสาวก ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ ว่ามีคุณลักษณะสมบูรณ์ พรหมจรรย์จึงชื่อว่าสมบูรณ์.

๕. ตรัสถึงพระองค์และพระสงฆ์ ว่าถึงความเป็นผู้เลิศด้วยลาภ ยศ แล้วตรัสถึงคำของอุททกดาบส รัมบุตร ที่ว่าเห็นอยู่ แต่ไม่เห็น ซึ่งไขความว่า เห็นใบมีดโกนที่ลับดีแล้ว แต่ไม่เห็นคมมีดโกนดังนี้ ว่าเป็นภาสิตไว้ประโยชน์. ที่ถูกควรจะหมายถึงไม่เห็นพรหมจรรย์ ที่สมบูรณ์บริบูรณ์และประกาศดีแล้ว จึงจะชื่อว่ากล่าวชอบ.

ตรัสแนะให้จักรเยียบหรือสังคายนาพระธรรม

ตรัสแนะพระจุนทะให้เทียบเคียงธรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง พึงสังคายนา พึงวิจารณ์ อรรถะกับอรรถะ พญฺญชนะกับพญฺญชนะ เพื่อให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ยั่งยืน เป็นไปเพื่อประโยชน์ และความสุข แก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่ท้าวและมนุษย์.* แล้วทรงชี้แจง ว่า ธรรมที่ทรงแสดงด้วยปัญญาอันยิ่ง มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น มีมรรคมงคล ๘ เป็นที่สุด (ที่เรียกว่าโพธิ-ปักขิยธรรม คือธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาตรัสรู้รวม ๓๗ ประการ ดูหน้า ๓๒๖).

ตรัสแนะลักษณะสอบสวนพระธรรม

ตรัสแนะให้ศึกษาพระธรรม (ทั้งสามสิบเจ็ดประการเหล่านั้น ดูหน้า ๓๒๖) โดยพร้อมเพรียง ไม่วิวาทกัน แล้วตรัสแนะวิธีสอบสวนพระธรรมเมื่อพระสงฆ์พรหมจารีกล่าวธรรม.

๑. ถ้ารู้สึกว่ ถือเอา อรรถะผิด ยกพญฺญชนะผิด ก็ไม่พึงเห็นด้วย (อภิหนัก) หรือคัดค้าน พึงกล่าวกะเถว่า พญฺญชนะนี้ กับพญฺญชนะอีกอันหนึ่งของอรรถะนี้ และ อรรถะนี้ กับอรรถะอีกอันหนึ่งของพญฺญชนะนี้ อย่างไรจะชอบด้วยอุบายกว่ากัน. ถ้าผู้กล่าวธรรมกล่าวว่า พญฺญชนะนี้ อรรถะนี้ ชอบด้วยอุบายกว่า ก็ไม่พึงยกย่องหรือคัดค้าน พึงกำหนดหมายให้ดี เพื่อพิจารณาอรรถะและพญฺญชนะนั้น ๆ. (คำว่า พญฺญชนะ หมายถึงตัวอักษรหรือถ้อยคำ อรรถะ หมายถึงความหมายของตัวอักษรหรือถ้อยคำ).

๒. ถ้ารู้สึกว่ ถือเอาอรรถะผิด ยกพญฺญชนะถูก ก็พึงสอบถาม อรรถะของพญฺญชนะสองฝ่าย ว่าอันไหนจะชอบด้วยอุบายกว่ากัน แล้วพิจารณา (เหมือนข้อ ๑).

๓. ถ้ารู้สึกว่ ถือเอาอรรถะถูก ยกพญฺญชนะผิด ก็พึงสอบถาม พญฺญชนะสองฝ่ายของอรรถะนี้ ว่าอันไหนจะชอบด้วยอุบายกว่ากัน แล้วพิจารณา (เหมือนข้อ ๑).

๔. ถ้ารู้สึกว่ ถือเอาอรรถะถูก ยกพญฺญชนะถูก ก็พึงอนุโมทนา.

อาสวะปัจจุบันกับอนาคต

แล้วตรัสว่า มิได้ทรงแสดงธรรมเพื่อให้สำรวมอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน) ที่เป็นปัจจุบัน หรือเพื่อให้ทำลายอาสวะที่เป็นอนาคตอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น แต่เพื่อทั้งสองอย่าง.

แล้วทรงแสดงการที่อนุญาตปัจจัย ๔ ว่า เพื่อบำบัดร้อนหนาวและเพื่อพวยังชีวิตให้เป็นไป เป็นต้น.

๑. นี่เป็นที่มาสำคัญ ที่แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงแนะให้สังคายนาให้วิจารณ์พระธรรมที่ทรงแสดงแล้ว ดังที่อ้างไว้หน้า ๕

ตรัสแนะข้อโต้ตอบกับเจ้าลัทธิน

๑. ถ้านักบวชลัทธินกล่าวหาว่า สมณะศากยบุตรประกอบตนให้ชุ่มด้วยความสุข ฟังถามว่า ประกอบแบบไหน เพราะมีอยู่มากด้วยกัน คือบางคนฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, พุดบด, บำเรอ (ตน) ด้วยกามคุณ อย่างนี้ชื่อว่าประกอบตนให้ชุ่มด้วยความสุขแบบชาวบ้าน ซึ่งไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

๒. ถ้านักบวชลัทธินกล่าวหาว่า สมณะศากยบุตรประกอบตนให้ชุ่มด้วยความสุข ๔ อย่าง (ดังกล่าวในข้อ ๑) ก็ฟังปฏิเสธว่า ไม่เป็นจริง. แล้วทรงแสดงการประกอบตนให้ชุ่มด้วยความสุข ที่เป็นไปเพื่อนิพพานว่า ได้แก่ความสุขในฌาน ๔. ถ้านักบวชลัทธินกล่าวหาว่า สมณะศากยบุตรประกอบตนให้ชุ่มด้วยความสุข ๔ อย่างนี้ ก็ฟังรับรองว่ากล่าวถูกต้อง.

๓. ถ้านักบวชลัทธินถามถึงผลและอานิสงส์ (ผลดี) ที่ผู้ประกอบตนให้ชุ่มด้วยความสุข (ในฌาน ๔) จะพึงหวังได้ ก็ฟังตอบว่า มี ๔ อย่าง คือ ๑. เป็นพระโสดาบัน จะได้ตรัสรู้ต่อไป เพราะสิ้นสังขญฺชน ๓ ๒. เป็นพระสกทาคามีผู้จะกลับมาเกิดเพียงครั้งเดียว เพราะสิ้นสังขญฺชน ๓ และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้น้อยลง ๓. เป็นพระอนาคามีผู้ไม่กลับมาเกิด เพราะสิ้นสังขญฺชนเบื้องต่ำทั้งห้า. ๔. ทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะอยู่ในปัจจุบัน (เป็นพระอรหันต์).^{*}

๔. นักบวชลัทธินกล่าวหาว่า สมณะศากยบุตรมีธรรมอันไม่ตั้งมั่น ฟังชี้แจงว่า ธรรมะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่สาวก มิให้กำลั่งจนตลอดชีวิต มีอยู่ คือภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ สิ้นอาสวะแล้ว ย่อมไม่ควรถูกกำลั่งฐานะ ๔ อย่างจนตลอดชีวิต คือ ๑. ไม่ฆ่าสัตว์โดยจงใจ ๒. ไม่ลักทรัพย์ ๓. ไม่เสพเมถุน ๔. ไม่พุดบดทั้งที่รู้ ๕. ไม่สะสมอาหารบริโภคเหมือนคนที่เคยเป็นเจ้าหน้าที่เรือนคลัง ๖. ไม่ล่าเหยี่ยว เพราะชอบ ๗. ไม่ล่าเหยี่ยวเพราะชัง ๘. ไม่ล่าเหยี่ยวเพราะหลง ๙. ไม่ล่าเหยี่ยวเพราะกลัว.

๕. นักบวชลัทธินอาจกล่าวหาว่า พระสมณโคตมบัญญัติญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณ) อันไม่มีขอบเขตปรารภระยะกาลนานไกลอันเป็นอดีต ไม่ปรารภระยะกาลนานไกลอันเป็นอนาคต เพราะเป็นผู้เขลา. ญาณหยั่งรู้ความเป็นไปในชาติก่อน ปรารภอดีตกาลนานไกลของพระตถาคต มีอยู่ ปรารภอนาคตจะระลึกเท่าใด ก็ระลึกได้เท่านั้น ส่วนญาณที่เกิดจากปัญญาตรัสรู้ ที่ปรารภอนาคตกาลนานไกล ย่อมเกิดขึ้นแก่พระตถาคตว่า ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ไม่มีการเกิดอีก.

ก. อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน ที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่มีประโยชน์ ตถาคตก็ไม่พยากรณ์.

ข. อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน ที่จริง แท้ แต่ไม่มีประโยชน์ ตถาคตก็ไม่พยากรณ์.

ค. อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน ที่จริง, แท้ มีประโยชน์ ตถาคตย่อมรู้กาลที่จะตอบปัญหานั้นในเรื่องนั้น.

๑. พระโสดาบันละกิเลสที่เรียกว่าสังขญฺชน (เครื่องร้อยรัดหรือเครื่องผูก) ๓ อย่าง คือ ๑. ลักกายทิฏฐิ ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน ๒. วิภิจฉา ความลังเลสงสัย ๓. สีสัพพตปริมาส ความเชื่อถือโชคกลางหรือพิธีกรรม. พระอนาคามีจะเพิ่มได้อีก ๒ คือ ๔. กามราคะ ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสสาม ๕. ปฏิฆะ ความขัดใจ. พระอรหันต์ละสังขญฺชนได้ทั้งสิบ คือ ๕ ข้อแรกที่ยกกล่าวมาแล้ว และ ๖. รูปราคะ ความติดใจในรูป หมายถึงติดรูปฌาน ๗. อรูปราคะ ความติดใจในสิ่งที่มิใช่รูป หมายถึงติดอรูปฌาน ๘. มานะ ความถือตัว ๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งสร้าน ๑๐. อวิชชา ความไม่รู้จริง ๔ ตามเป็นจริง ๕ ข้อแรกเรียกสังขญฺชน เบื้องต่ำ ๕ ข้อหลังเรียกสังขญฺชนเบื้องสูง

ฌ. ตถาคตเป็นผู้กล่าวให้เหมาะแก่กาล, กล่าวความจริง, กล่าวสิ่งที่เป็นจริง, กล่าวสิ่งมีประโยชน์, กล่าวเป็นธรรม, กล่าวเป็นวินัย ในธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต.

ง. ตถาคตตรัสรู้โดยชอบสิ่งซึ่งโลก พร้อมทั้งเทวตา มาร พรหม สมณพราหมณ์ ได้รู้แจ้งด้วยอายตนะ, ได้บรรลุ, ได้แสวงหา, ได้ตรองถึงแล้ว. ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต.

จ. ตถาคตตรัสแสดงถึงสิ่งใดในระหว่างที่ตรัสรู้ จนถึงปรินิพพานด้วยอนุपाติเสสนิพพานธาตุ สิ่งนั้นย่อมเป็นอย่างนั้นทั้งหมด ไม่เป็นอย่างอื่น. ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต.

ฉ. ตถาคตพูดได้อย่างไร ทำได้อย่างนั้น ทำได้อย่างไร พูดได้อย่างนั้น. ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต.

ช. ตถาคตเป็นใหญ่, ไม่มีใครครอบงำได้, รู้เห็นตามเป็นจริง, เป็นผู้มีอำนาจ (โดยคุณธรรม). ฉะนั้น จึงเรียกว่าตถาคต.*

๖. ถ้านักบวชลัทธิอื่นถามว่า สัตว์ตายแล้วเกิด หรือไม่เกิด หรือว่าทั้งเกิดทั้งไม่เกิด หรือว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่. พึงตอบว่า ข้อนั้นพระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์*

๗. ถ้านักบวชลัทธิอื่นถามว่า เหตุใดในพระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงพยากรณ์ข้อนั้น (ที่กล่าวในข้อ ๖) พึงตอบว่า เพราะไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. ถ้าถามว่า อะไรเล่าที่ทรงพยากรณ์ พึงตอบว่า ทุกข์, เหตุให้ทุกข์เกิด, ความดับทุกข์, และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (อริยสัจจ์ ๔). ถ้าถามว่า เหตุใดในพระผู้มีพระภาคจึงทรงพยากรณ์เรื่อง (อริยสัจจ์ ๔) นั้น. พึงตอบว่า เพราะประกอบด้วยประโยชน์ ประกอบด้วยธรรม เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ไม่ทรงอนุมัติทฤษฎีต่าง ๆ เพราะเหตุไร

ทรงแสดงว่าเรื่องที่ควรพยากรณ์ ก็ทรงพยากรณ์ ไม่ควรพยากรณ์ จะทรงพยากรณ์ทำไม ทรงแสดงทั้งทฤษฎีที่ปรารถนาที่สุดเบื้องต้น ทั้งทฤษฎีที่ปรารถนาที่สุดเบื้องปลาย (ดูพรมหชาลสูตร หน้า ๒๔๑-๒๔๓ ซึ่งในพระสูตรนี้น่ามากล่าวเพียงบางส่วน) แล้วตรัสว่า ไม่ทรงอนุมัติตามคำกล่าวของสมณพราหมณ์เหล่านั้น เพราะที่ยืนยันลงไปอย่างนั้น ยังมีสัตว์ประเภทอื่นอีก ที่เป็นอย่างอื่น.

แล้วทรงแสดงสติปัฏฐาน (การตั้งสติ)* ๔ อย่างว่า เพื่อละ เพื่อก้าวล่วงทฤษฎีทั้งสองประเภทนั้น.

พระอุทานะยืนยันถวายเป็นอันดี ณ เบื้องพระปฤษฎางค์พระพุทธรูปเจ้า กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนาว่า น้าอัศจรรย์ น้าเลื่อมใส (ปาสาทิกะ) พระผู้มีพระภาคจึงตรัสให้เรียกชื่อธรรมปริยายนี้ว่า “ปาสาทิกะ”

๗. ลักษณะสูตร

สูตรว่าด้วยมหาปฐิสลักขณะ ๓๒ ประการ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสววัตถี ณ ที่นั้น ตรัสแสดงมหาปฐิสลักขณะ ๓๒ ประการ ที่ทำให้มหาบุรุษมีคติเป็น ๒ คือถ้าอยู่ครองเรือน จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวช จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

๑. ควรดูหน้า ๕๓ หมายเลข ๑๒ ซึ่งนำข้อความพระไตรปิฎกเล่ม ๒๕ มาแปลไว้ด้วย

๒. ดูหน้า ๓๐๘ หมายเลข ๖ ด้วย ๓. ดูหน้า ๓๓๖

มหาปฐิสลักขณะ ๓๒ ประการ มีพระบาทตั้งลงด้วยดี (มีพื้นพระบาทเสมอ ไม่แหงงเว้า) เป็นข้อต้น มีพระเศียรประดับด้วยพระอุณหิส (กรอบพระพักตร์) เป็นข้อสุดท้าย แล้วทรงแสดงว่าลักษณะแต่ละอย่างที่เกิดขึ้นนั้น เกิดขึ้นเพราะกระทำกรรมดีต่าง ๆ ไว้.

เช่นในข้อแรก เพราะเคยสมาทานมั่นในกุศลธรรม สมาทานมั่นในกุศลธรรมอันยิ่งข้อใดข้อหนึ่ง เช่น กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต ในการจำแนกทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ เกื้อกูลมารดา บิดา สมณพราหมณ์ และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล.

ข้อสุดท้าย เพราะเคยเป็นหัวหน้าในการบำเพ็ญกุศลธรรม มีกายสุจริต เป็นต้น.

(หมายเหตุ: การแสดงเหตุผลที่ได้มหาปฐิสลักขณะแต่ละข้อ ในพระสูตรนี้มีได้เป็นไปตามลำดับข้อ และในที่นี้ได้นำมากล่าวอย่างย่อที่สุด เพื่อสามารถย่อพระไตรปิฎกเล่มอื่น ๆ ได้อีก มิฉะนั้นจะต้องขยายอีกหลายเล่ม แต่ขอเสนอว่า ถ้าท่านผู้ใดสนใจจะอ่านเรื่องนี้โดยละเอียด อาจหาหนังสือปฐมสมโพธิกถา ฉบับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงชำระ ซึ่งพิมพ์แพร่หลายพอสมควร อ่านได้จุดสำคัญของพระสูตรนี้ แสดงว่าการได้ดีไม่ใช่เกิดขึ้นลอย ๆ ต้องประกอบเหตุจึงได้รับผล).

๔. สังคาลกสูตร

สูตรว่าด้วยสังคาลกมาณพ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวัน (ป่าไผ่) ใกล้กรุงราชคฤห์. เข้าวันหนึ่งเสด็จสู่กรุงราชคฤห์เพื่อบิณฑบาต ได้ทอดพระเนตรเห็นสังคาลกมาณพมีผ้าเปียก มีผมเปียก ไหว้ทิศทั้งหกอยู่ ตรัสถาม ทราบว่าเป็นการทำตามคำสั่งของบิดา จึงตรัสว่า ในอริยวินัยไม่พึงไหว้ทิศแบบนี้. เมื่อมาณพกราบทูลถามว่า พึงไหว้อย่างไร จึงตรัสแสดงธรรมเป็นลำดับว่า เพราะเหตุที่อริยสาวก (สาวกของพระอริยะ) ละกรรมกิเลส ๔ ได้ ; ไม่ทำกรรมชั่วโดยฐานะ ๔ ; ไม่เสพปากทางแห่งความเสื่อมทรัพย์ (โภคาน์ อปายมุขานี) ๖ ประการ ; เขาปราศจากความชั่ว ๑๔ ดังกล่าวได้แล้ว เป็นผู้ปกปิดทิศ ๖ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อชัยชนะในโลกทั้งสอง คือโลกนี้และโลกหน้า, เมื่อตายไปก็จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

กรรมกิเลส ๔

กรรมกิเลส คือการกระทำที่เศร้าหมอง มี ๔ อย่างที่อริยสาวกจะได้ คือ ๑. ฆ่าสัตว์ ๒. ลักทรัพย์ ๓. ประพฤติผิดในกาม ๔. พุดปด.

ไม่ทำความชั่วโดยฐานะ ๔

อริยสาวกไม่ทำกรรมชั่วโดยฐานะ ๔ คือถึงความลำเอียง เพราะรัก, เพราะชัง, เพราะหลง, เพราะกลัว ทำกรรมชั่ว.

อบายมุข ๖

อริยสาวกไม่เสพปากทางแห่งความเสื่อมทรัพย์ ๖ อย่าง คือ ๑. เป็นนักเลงสุรา ๒. เทียวกลางคืน ๓. เทียวดูการเล่น ๔. เล่นการพนัน ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ๖. เกียจคร้าน.

ครั้นแล้วทรงแสดงโทษของอบายมุขแต่ละข้อ ข้อละ ๖ อย่าง.

มิตรเทียม ๔ ประเภท

ทรงแสดงมิตรเทียม (มิตตปฏิรูปกะ) ๔ ประเภท คือ ๑. มิตรปกถลัก ๒. มิตรตีแต่พูด ๓. มิตรหัวประจบ ๔. มิตรชวนในทางเสียหาย พร้อมทั้งแสดงลักษณะของมิตรเทียมทั้งสี่ประเภทนั้น ประเภทละ ๔ ประการ.

มิตรแท้ ๔ ประเภท

ทรงแสดงมิตรแท้ ๔ ประเภท คือ ๑. มิตรมีอุปการะ ๒. มิตรร่วมทุกข์ร่วมสุข ๓. มิตรแนะนำประโยชน์ ๔. มิตรอนุเคราะห์ (อนุกัมปกะ) พร้อมทั้งแสดงลักษณะของมิตรแท้ทั้งสี่ประเภทนั้น ประเภทละ ๔ ประการ.

ทศ ๖ คือบุคคล ๖ ประเภท

อริยสาวกเป็นผู้ปกปิด (ปฏิบัติชอบ) ทศทั้งหก คือ ควรทราบว่ ๑. ทศเบื้องหน้า ได้แก่มารดา บิดา ๒. ทศเบื้องขวา ได้แก่อาจารย์ ๓. ทศเบื้องหลัง ได้แก่บุตรภรรยา ๔. ทศเบื้องซ้าย ได้แก่มิตร อำมาตย์ (คำว่า อำมาตย์ เป็นสำนวนบาลี หมายถึงมิตรอย่างเดียว) ๕. ทศเบื้องล่าง ได้แก่ทาส กรรมกร ๖. ทศเบื้องบน ได้แก่สมณพราหมณ์ (คำว่า พราหมณ์ ก็เหมือนกัน เป็นสำนวนแปลกับคำว่า สมณะ คงหมายถึงเฉพาะสมณะ).

ครั้นแล้วทรงแสดงการปฏิบัติต่อบุคคลทั้งหกประเภท ที่เปรียบเหมือนทศ ๖ เหล่านี้ ฝ่ายละ ๕ ประการ เป็นการถ้อยที่ถ้อยปฏิบัติต่อกันทุกฝ่าย เช่น มารดาบิดากับบุตรธิดา ; อาจารย์กับศิษย์ ; สามีกับ ภรรยา ; มิตรกับมิตร ; นายจ้างกับลูกจ้าง ; สมณะกับประชาชน.

สังคาลมาณพก็เลื่อมใสพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต.

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้ชาวยุโรปเลื่อมใสกันมากกว่าจะแก้ปัญหาลังคมได้ เพราะเสนอหลักทศ ๖ อันแสดงว่าบุคคลทุกประเภทในสังคมควรปฏิบัติต่อกันในทางที่ตรงาม ไม่มีการกดฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งลงไป. อนึ่ง ในที่นี้ไม่ได้แปลรายละเอียดทั้งหมด เพื่อรวบรัด ผู้ต้องการทราบรายละเอียดโปรดอ่านหนังสือนวโกวาท ซึ่ง พิมพ์แพร่หลายแล้วนับจำนวนล้านฉบับ).

๙. อาณานาฎิสสูตร

สูตรว่าด้วยการรักษาในอาณานาฏนคร

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชาคิฆณภูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ ในราตรีหนึ่งท้าวมหาราชทั้งสี่ พร้อมด้วยเสนารักษ์ คนธรรพ์ (รุกขเทวดา), กุมภัณฑ์และนาค มาเฝ้าพระผู้มีพระภาค.

- ๑. ในนวโกวาทใช้ว่า มิตรมีความรักใคร่ คือ ทุกข์ ๆ ด้วย สุข ๆ ด้วย ได้เถียงคนที่ตีเตือนเพื่อน รับรอง คนที่พูดสรรเสริญเพื่อน ส่วนมิตรมีอุปการะประเภทแรก คือป้องกันเพื่อนผู้ประมาท ป้องกันทรัพย์ของเพื่อน ผู้ประมาท เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งได้ เมื่อมีธุระออกทรัพย์ช่วยเหลือเกินกว่าที่ออกปาก. ในที่นี้ได้เทียบให้ดู มิตรมีอุปการะ กับมิตรอนุเคราะห์ ซึ่งมีชื่อคล้ายกันว่ามีลักษณะต่างกันอย่างไร
- ๒. ท้าวมหาราชทั้งสี่ คือท้าวตตรฐ มีคนธรรพ์เป็นบริวาร ครองทิศบูรพา ; ท้าววิรุฬหก มีกุมภัณฑ์เป็น บริวาร ครองทิศทักษิณ ; ท้าววิรูปักษ์ มีนาคเป็นบริวาร ครองทิศประจิม ; ท้าวกุเวรหรือเวสสวัณ มียักษ์ เป็นบริวาร ครองทิศอุดร

เมื่อท้าวมหาราชทั้งสี่ถวายบังคมแล้ว ท้าวเวสสวัณ (มีนามอย่างหนึ่งว่าท้าวกุเวร) กราบทูลว่า มียักษ์ชั้นผู้ใหญ่ชั้นกลางชั้นต่ำ ที่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ไม่เลื่อมใสก็มี แต่ที่ไม่เลื่อมใสมีมาก เพราะพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม เพื่อเว้นจากฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติผิดในกาม, พุดบด, ดื่มสุราเมรัย. พวกยักษ์เหล่านั้นไม่เว้นจากสิ่งเหล่านี้โดยมากจึงไม่ชอบ. มีสาวกของพระผู้มีพระภาคเสพเสนาสนะอันสงัดในป่า ซึ่งพวกยักษ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ไม่เลื่อมใสในพระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคอาศัยอยู่ เพื่อคุ้มครองรักษา เพื่อไม่เบียดเบียน เพื่ออยู่เป็นสุขแห่งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงเรียน การรักษา ชื่ออาณานาฎิยา เพื่อท้าวยักษ์เหล่านั้นให้เลื่อมใส. พระผู้มีพระภาคทรงรับโดยคุณิภาพ. ท้าวเวสสวัณจึงกล่าวถึงการรักษา ชื่ออาณานาฎิยา.

ใจความแห่ง “รักษา” นั้น เป็นถ้อยคำนัยสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มีพระวิปัสสี เป็นต้น พระโคตมพุทธเจ้าเป็นองค์ที่สุด พร้อมทั้งพรรณนาถึงคุณลักษณะของพระองค์. มีการกล่าวพรรณนาถึงท้าวมหาราชทั้งสี่องค์ ประจำทิศต่าง ๆ พร้อมด้วยบุตร ซึ่งเคารพ นมัสการพระพุทธเจ้า. เมื่อภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เรียน “รักษา” นี้ ท่องบ่นดีแล้ว อมนุษย์ใด ๆ จะเป็นยักษ์ คนธรรพ์ กุมภักดิ์ นาค ตลอดจนพวกพ้อง ถ้ามีจิตประทุษร้าย เข้าไปใกล้ ผู้เรียน “รักษา” นี้ จะเข้าพวกไม่ได้ จะชื่อว่าประพฤติผิดเหมือนโจร จะถูกลงโทษ. พวกยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดี มหาเสนาบดีจะคอยชี้ความผิดของอมนุษย์เหล่านั้น.

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟัง และทรงพระอนุญาตให้เรียน “รักษา” นี้ได้.

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้ เมื่อพิจารณาอย่างกว้าง ๆ ย่อมแสดงถึงความเข้มแข็งของพระพุทธศาสนา เป็นการเสนอหลักการให้ถอนความกลัวต่อภูตผีปิศาจ ซึ่งคนสมัยนั้นเชื่อกันอยู่ทั่วไป เพราะเมื่อนายของพวกยักษ์ คนธรรพ์ กุมภักดิ์ และนาคเองยังมาอ่อนน้อมกราบไหว้คุณความดีของพระพุทธเจ้า พวกบวชวิการก็เกะกะไม่ถนัดนัก เป็นการนำความดีขึ้นสูงมาช่วยให้ผู้หวาดกลัวมีความอุ่นใจในคุณความดีที่เหนือกว่า เท่ากับเอาชนะความชั่วด้วยความดี).

๑๐. สังคีตสูตร

สูตรว่าด้วยการร่ายกรองหรือสังคายนาคำสอน

พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จจาริกไปในแคว้นมัลละ ทรงแวะ ณ นครปาวา ประทับอยู่ในป่ามะม่วงของนายจุนทะบุตรช่างทอง.

ครั้งนั้น มัลลक्षัตริย์สร้างสักการสถานใหม่ ยังไม่มีใครใช้ เมื่อทราบข่าวพระผู้มีพระภาคเสด็จมา จึงนิมนต์ให้ทรงใช้ก่อน มัลลक्षัตริย์จะใช้ภายหลัง พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว เสด็จไปพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์. พระองค์เองประทับนั่งฟังเสากลาง ภิกษุสงฆ์นั่งฟังผาด้านตะวันออก มัลลक्षัตริย์นั่งฟังผาด้านตะวันตก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมจนตีก จิตรัสให้มัลลक्षัตริย์กลับได้. ครั้นทรงเห็นภิกษุสงฆ์ยังไม่ว่าง จิตรัสสั่งพระสาวบุตรให้แสดงธรรมแทน. พระองค์เองทรงปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้น ทรงพักผ่อนสำเร็จสหัสไซยา (บรรทมแบบราชสีห์ คือตะแคงขวา).

๑. คำว่า “รักษา” มีลักษณะเดียวกับ “ปริตร” คือคำสวดสำหรับคุ้มครองป้องกันภัย

๒. โรงโถงหรือหอประชุม

พระสาริบุตรปรารภความที่นครณนาฏบุตรถึงแก่กรรม สวากแตกกันเป็นสองฝ่าย ได้เถียงกันด้วยเรื่องธรรมวินัย จึงสอนแนะให้ภิกษุทั้งหลายสังคายนาทระบรมไม่วาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ยั่งยืน. ครั้นแล้วท่านได้แสดงตัวอย่างการสังคายนาทระบรมเป็นหมวด ๆ (ซึ่งจะนำมากล่าวในที่นี้พอเป็นตัวอย่าง) ดังต่อไปนี้ :-

หมวด ๑ ทระบรมอย่างหนึ่ง คือสัตว์เป็นอยู่ได้ด้วยอาหาร.

หมวด ๒ ทระบรม ๒ อย่าง คือ ๑. นาม ๒. รูป; ๑. อวิชา (ความหลงไม่รู้จริง) ๒. ภาวตัณหา (ความทะยานอยากมีอยากเป็น) ; ๑. ภาวทวิฏฐิ (ความเห็นที่ติดในความมีความเป็น) ๒. วิภาวทวิฏฐิ (ความเห็นที่ติดในความไม่มีไม่เป็น) ฯลฯ.

หมวด ๓ รากเหง้าแห่งอกุศล ๓ อย่าง คือ ๑. โลภะ (อยากได้) ๒. โทสะ (คิดประทุษร้าย) ๓. โมหะ (หลง) ; รากเหง้าแห่งกุศล ๓ อย่าง คือ ๑. ไมโลภ ๒. ไม่คิดประทุษร้าย ๓. ไม่หลง ฯลฯ.

หมวด ๔ การตั้งสติ (สติปัฏฐาน ดุหมหาสติปัฏฐานสูตร หน้า ๓๓๖) ๔ ; ความเพียรชอบ (สัมมัปปธาน ๔ คือ ๑. เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้น ๒. เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. เพียรทำกุศลให้เกิด ๔. เพียรทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น) ฯลฯ.

หมวด ๕ ขันธ์ ๕ คือ ๑. รูปขันธ์ (กองรูป) ๒. เวทนาขันธ์ (กองเวทนา ความรู้สึกอารมณ์) ๓. สัญญาขันธ์ (กองสัญญา ความจำได้หมายรู้) ๔. สังขารขันธ์ (กองสังขาร หรือความคิด หรือเจตนา ที่ตีชั่ว) ๕. วิญญาณขันธ์ (กองวิญญาณ คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา หู เป็นต้น) ฯลฯ.

หมวด ๖ อายตนะภายใน ๖ คือ ๑. ตา, ๒. หู, ๓. จมูก, ๔. ลิ้น, ๕. กาย, ๖. ใจ ฯลฯ.

หมวด ๗ อริยทรัพย์ (ทรัพย์อันประเสริฐ) ๗ คือ ๑. ศรัทธา (เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ) ๒. ศีล (รักษากายวาจาให้เรียบร้อย) ๓. หิริ (ละอายต่อบาป) ๔. โอตตัปปะ (เกรงกลัวต่อบาป). ๕. สุตตะ (ศึกษาหรือสดับตรับฟัง) ๖. จาคะ (เสียสละ) ๗. ปัญญา (รอบรู้สิ่งที่ควรรู้) ฯลฯ.

หมวด ๘ ความผิด ๘ คือ ๑. มิจฉาทวิฏฐิ (ความเห็นผิด) ๒. มิจฉาสังกัปปะ (ความดำริผิด) ๓. มิจฉาวาจา (วาจาผิด) ๔. มิจฉากัมมันตะ (การกระทำผิด) ๕. มิจฉาอาชีวะ (เลี้ยงชีพผิด) ๖. มิจฉาวายามะ (เพียรพยายามผิด) ๗. มิจฉาสติ (ระลึกผิด) ๘. มิจฉาสมาธิ (ตั้งใจมั่นผิด) ฯลฯ.

หมวด ๙ ที่ตั้งแห่งความอาฆาต ๔ คือผูกอาฆาตว่า ๑. เขาได้ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (เสียหาย) ต่อเรา ๒. เขากำลังประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อเรา ๓. เขาจักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อเรา ๔. เขาได้ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อคนที่รักที่ชอบใจของเรา ๕. เขากำลังทำอย่างนั้น ๖. เขากำลังทำอย่างนั้น ๗. เขาได้ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อคนที่เราไม่รักไม่ชอบใจ ๘. เขากำลังทำอย่างนั้น ๙. เขากำลังทำอย่างนั้น ฯลฯ.

หมวด ๑๐ ธรรมะที่ทำได้ทั้ง (นาถกรรมธรรม) ๑๐ คือ ๑. มีศีล สำรวมปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นประธาน) ๒. สดับตรับฟังมาก ทรงจำได้ดี ๓. คบเพื่อนที่ดี ๔. วาง่าย ๕. ขยันช่วยทำกิจธุระของเพื่อน ๖. ใครในธรรม ๗. สันโดษ (ยินดีตามมีตามได้) ๘. ลงมือทำความเพียร ๙. มีสติ ๑๐. มีปัญญา ฯลฯ.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นจากบรรทม ก็ตรัสชมเชยว่า พระสารีบุตรได้กล่าวสังคิติปริยาย (บรรยายเรื่องสังคายนา) แก่ภิกษุทั้งหลายเป็นอย่างดี.

๑๑. ทศสูตรสูตร

สูตรว่าด้วยหมวดธรรมอันยิ่งขึ้นไปจนถึงสิบ

พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประทับ ณ พังสเรณำชื้อคคครา ใกล้กรุงจัมปา (ราชธานีแห่งแคว้นอังคะ).

พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย (ทำนองเดียวกับสังคิติสูตร หน้า ๓๖๔ ซึ่งในที่นี้จะนำมา กล่าวตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ พอเป็นตัวอย่าง) ดังต่อไปนี้ :-

หมวด ๑ ธรรมอย่างหนึ่ง มีอุปการะมาก คือความไม่ประมาทในกุศลธรรม ฯลฯ.

หมวด ๒ ธรรม ๒ อย่าง มีอุปการะมาก คือ ๑. สติ ความระลึกได้ ๒. สัมปชัญญะ ความรู้ตัว ฯลฯ.

หมวด ๓ ธรรม ๓ อย่าง มีอุปการะมาก คือ ๑. คบสัตบุรุษ (คนดี) ๒. พังธรรม (ของท่าน) ๓. ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ฯลฯ.

หมวด ๔ ธรรม ๔ อย่าง มีอุปการะมาก คือจักร ๔ อันได้แก่ ๑. อยู่ในประเทศหรือที่อยู่อันสมควร ๒. คบ (หรือเข้าใกล้) สัตบุรุษ ๓. ตั้งตนไว้ชอบ ๔. ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน ฯลฯ.

หมวด ๕ ธรรม ๕ อย่าง มีอุปการะมาก คือองค์ ๕ ที่ควรตั้งไว้เป็นประธาน อันได้แก่ ๑. มีศรัทธาเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ๒. มีโรคน้อย ๓. ไม่โง่वाद ไม่มีมายา ๔. ลงมือทำความเพียร ๕. มีปัญญาเห็นความเกิดความดับ ฯลฯ.

หมวด ๖ ธรรม ๖ อย่าง มีอุปการะมาก คือสาราณียธรรม ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งการทำความกันแลกัน ให้ระลึกถึง อันได้แก่ ๑. ตั้งกายกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ๒. ตั้งวจีกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ๓. ตั้งมโนกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ๔. แบ่งปันลาภ ๕. มีศีลอันดีเสมอกัน ๖. มีทิฐิ (ความเห็น) อันดีเสมอกัน ฯลฯ.

หมวด ๗ ธรรม ๗ อย่าง มีอุปการะมาก คืออริยทรัพย์ ๗ อย่าง (กล่าวไว้แล้วในสังคิติสูตร หน้า ๓๖๔) ; ธรรม ๗ อย่าง ควรเจริญ คือโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้) ๗ อันได้แก่ ๑. สติ ๒. ธัมมวิจยะ เลือกเฟ้นธรรม ๓. วิริยะ ความเพียร ๔. ปีติ ความอิ่มใจ ๕. ปัสสัทธิ ความสงบความอิ่มใจ ๖. สมาธิ ความตั้งใจมั่น ๗. อุเบกขา ความวางเฉยอย่างมีสติกำกับ.

หมวด ๘ ธรรม ๘ อย่าง มีอุปการะมาก คือเหตุ ๘ ปัจจัย ๘ อันเป็นไปเพื่อได้ปัญญาซึ่งเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ ทำปัญญาที่ได้แล้วให้เจริญบริบูรณ์ยิ่งขึ้น อันได้แก่ ๑. ตั้งความละอายใจ ความเกรงกลัว ความรัก ความเคารพในศาสนา และเพื่อนพรหมจรรย์ ๒. เข้าไปหาได้ตามเป็นครั้งคราว ๓. พังธรรมแล้ว ก็ทำความสงบกาย สงบใจ ให้ถึงพร้อมทั้งสองอย่าง ๔. สรรวมในปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นประธาน) สมบูรณ์ด้วยอาจารย์ (มารยาท) และโคจร (รู้จักที่ควรไปไม่ควรไป) ๕. สดับตรับฟังมาก ๖. ลงมือทำความเพียร ๗. มีสติ ๘. เห็นความเกิดความดับในขั้นนี้ ๕ ฯลฯ.

หมวด ๙ ธรรม ๙ อย่าง มีอุปการะมาก คือองค์แห่งความบริสุทธิ์ที่ควรตั้งไว้เป็นประธาน (ปาริสuthิประธานยังกะ) อันได้แก่ ๑. สีสวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล ๒. จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความเห็น ๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามความสงสัยเสียได้ ๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการเห็นด้วยญาณซึ่งทางและมีไช้ทาง ๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการเห็นด้วยญาณซึ่งข้อปฏิบัติ ๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการเห็นด้วยญาณ ๘. ปัญญาวิสุทธิ ความหมดจดแห่งปัญญา ๙. วิมุตติวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความหลุดพ้น ฯลฯ.

หมวด ๑๐ ธรรม ๑๐ อย่าง มีอุปการะมาก คือธรรมะที่ห้าที่พึง (นาถกรณธรรม) ๑๐ (ซึ่งกล่าวไว้แล้วในสังคีตสูตร ดูหน้า ๓๖๔) ฯลฯ.

เมื่อแสดงธรรมจบ ภิกษุทั้งหลายก็ชื่นชมภาษิตของพระสาวิบุตร.

(หมายเหตุ : ข้อธรรมในทสฺตตรสูตรนี้ ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ ยืนตัวอยู่ ๑๐ หัวข้อ คือ ๑. ธรรมมีอุปการะมาก ๒. ธรรมที่ควรเจริญ ๓. ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ๔. ธรรมที่ควรละ ๕. ธรรมที่มีส่วนแห่งความเสื่อม ๖. ธรรมที่มีส่วนแห่งความเจริญ ๗. ธรรมที่เข้าใจได้ยาก ๘. ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น ๙. ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ๑๐. ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง แล้วแจกรายละเอียดออกไปตามหมวดว่า หมวด ๑ ได้แก่อะไร หมวด ๒ ได้แก่อะไร จนถึงหมวด ๑๐ ได้แก่อะไร ในที่นี้แสดงพอเป็นตัวอย่าง).

จบความย่อแห่งพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๑

เล่มที่ ๑๒ ชื่อมัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก

(เป็นสูตรต้นตปิฎก)

พระสูตรต้นตปิฎก ตั้งแต่เล่ม ๙ ถึงเล่ม ๑๑ ที่ย่อมาแล้ว รวม ๓ เล่ม เป็นทีฆนิกาย คือหมวด หรือพวกแห่งพระสูตรขนาดยาว บัดนี้มาถึงหมวดถัดมา คือมัชฌิมนิกาย คือหมวด หรือพวกแห่งพระสูตร ขนาดกลาง ไม่ยาวหรือไม่สั้นเกินไป ถ้าพิจารณาดูตัวเลข หรือจำนวนพระสูตรในทีฆนิกายกับมัชฌิมนิกาย เทียบเคียงกันดูแล้ว ก็พอจะเห็นได้ดังนี้ ทีฆนิกาย เล่ม ๙ มี ๑๓ สูตร, เล่ม ๑๐ มี ๑๐ สูตร, เล่ม ๑๑ มี ๑๑ สูตร รวม ๓ เล่ม มี ๓๔ สูตร. ส่วนมัชฌิมนิกาย มี ๓ เล่มเช่นกัน คือเล่ม ๑๒ มี ๕๐ สูตร, เล่ม ๑๓ มี ๕๐ สูตร, เล่ม ๑๔ มี ๕๒ สูตร รวม ๓ เล่ม มี ๑๕๒ สูตร. เมื่อเทียบดูความต่างกันจากจำนวนสูตรแล้ว ก็จะ เห็นได้ว่า ทีฆนิกายมีสูตรยาวกว่าสูตรในมัชฌิมนิกายประมาณ ๕ เท่า.

มีข้อที่ควรสังเกต คือพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ เล่มนั้น มีชื่อเรียกกำหนด ด้วยคำว่า ปิณณาสก หรือปิณณาสกะ (หมวด ๕๐) เป็นหลัก เพราะมีเล่มละประมาณ ๕๐ สูตร เกินไปบ้าง เล็กน้อย เพียง ๒ สูตร เฉพาะเล่มสุดท้าย. เล่ม ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก (หมวด ๕๐ ที่เป็นรากหรือ โคน เทียบด้วยรากหรือโคนต้นไม้) เล่ม ๑๓ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก (หมวด ๕๐ ที่เป็นท่อนกลาง) เล่ม ๑๔ มัชฌิมนิกาย อุปรปิณณาสก (หมวด ๕๐ ที่เป็นยอดหรือเป็นปลาย).

อนึ่ง พึงทราบไว้ด้วยว่า เพื่อสะดวกแก่การท่องจำหรือกำหนดหมาย ในปิณณาสกหนึ่ง ๆ หรือเล่มหนึ่ง ๆ ซึ่งมี ๕๐ สูตรนั้น ท่านแบ่งออกเป็น ๕ วรรค วรรคละ ๑๐ สูตร (คงมีวรรคละ ๑๒ สูตร อยู่วรรคเดียวในเล่ม ๑๔ หรือเล่มสุดท้ายแห่งมัชฌิมนิกาย).

ในทีฆนิกายเคยย่อให้ก่อนว่า แต่ละเล่มมีสูตรชื่ออะไร ใจความว่าอย่างไรบ้าง ย่อ ๆ แล้วจึงขยาย ความภายหลัง แต่ในมัชฌิมนิกาย ซึ่งมีพระสูตรเพิ่มขึ้น ๕ เท่าตัว เราต้องเจียดหน้ากระดาษไว้อยู่เล่มต่อไป อีกหลายเล่ม จึงขอลด ไม่นำชื่อพระสูตรย่อ ๆ มากล่าวไว้ จะย่อเป็นลำดับไปทีเดียว ท่านผู้ประสงค์จะทราบ ว่า ในเล่ม ๑๒, ๑๓ และ ๑๔ มีสูตรอะไรบ้าง ก็อาจเปิดสารบาญดูได้ ทั้งนี้เพราะต้องการให้สามารถย่อพระไตรปิฎก ฉบับบาลีให้หมดทั้งสี่สิบห้าเล่มลงใน ๑ เล่มภาษาไทยนี้ได้.

เล่มที่ ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก

มี ๕๐ สูตร

สูตรที่ ๑ ถึงที่ ๑๐ เรียกมูลปริยายวรรค คือวรรคที่นำด้วยมูลปริยายสูตร.

๑. มูลปริยายสูตร

สูตรว่าด้วยเรื่องราวอันเป็นมูลแห่งธรรมทั้งปวง

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โคนไม้สาละใหญ่ ในป่าชื่อสุกคะ (ป่าโชคดี) ใกล้เมืองอุกกัฏฐา ณ ที่นั้น ได้ทรงแสดงเรื่องราวอันเป็นมูลแห่งธรรมทั้งปวง (สัพพัตถัมมมูลปริยาย) มีใจความสำคัญแบ่งออกเป็น ๘ ส่วน หรือ ๘ นัย เนื่องด้วยบุพฺพชน (คนที่ยังหนาไปด้วยกิเลส) ๑ นัย เนื่องด้วยพระเสขะ (พระอริบุคคลผู้ยัง ศึกษา หมายถึงพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี) ๑ นัย เนื่องด้วยพระธีณาสพ (พระอรหันต์ ผู้สิ้นอาสวะคือกิเลสที่ต้องสันดาน) ๔ นัย เนื่องด้วยพระศาสดา ๒ นัย. (เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้องแท้ ๆ ก็มี เพียง ๔ ประเภท).

๑. บุคคลผู้มีได้สดับ ย่อมรู้ตามความจำ (สณฺขานาติ) ถึงสิ่งต่าง ๆ* แล้วยึดถือว่าเป็นของเรา เพราะไม่ได้กำหนดรู้ตามเป็นจริงซึ่งสิ่งนั้น ๆ. นี่เป็นกำหนดภูมิบุคคลนัยที่ ๑.

๒. ภิกษุผู้เป็นเสขะ รู้ยิ่งด้วยปัญญา (อภิชานาติ) ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่า* การยึดถือว่าเป็นของเรา เพราะสิ่งนั้น ๆ พระเสขะควรกำหนดรู้ได้. นี่เป็นกำหนดภูมิพระเสขะนัยที่ ๒.

๓. ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ซึ่งเณสพ รู้ยิ่งด้วยปัญญาซึ่งสิ่งต่าง ๆ ย่อมไม่ถือว่าเป็นของเรา ๑. เพราะกำหนดรู้สิ่งนั้น ๆ แล้ว ๒. เพราะสิ้นราคะความกำหนัดยินดี ๓. เพราะสิ้นโทสะความคิดประทุษร้าย ๔. เพราะสิ้นโมหะความหลง นี่เป็นกำหนดภูมิพระอรหันตชนนัยที่ ๓, ๔, ๕ และ ๖.

๔. พระศาสดา รู้ยิ่งด้วยปัญญาซึ่งสิ่งต่าง ๆ ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ๑. เพราะกำหนดรู้สิ่งนั้น ๆ แล้ว ๒. เพราะสิ้นตัณหาด้วยประการทั้งปวง ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว. นี่เป็นกำหนดภูมิพระศาสดา นัยที่ ๗ และ ๘.

๒. สัพพาสวสังวรสูตร

สูตรว่าด้วยการสำรวมระวังอาสวะทุกขชนิด

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดี ใกล้กรุงสาวัตถี ตรัสเทศนาเรื่อง การสำรวมระวังอาสวะทุกขชนิด มี ๗ หลักการใหญ่ คืออาสวะที่พึงละได้ด้วย ๑. การเห็น ๒. การสำรวม ระวัง ๓. การส่องเสพ ๔. การอดทน ๕. การงดเว้น ๖. การบันเทิง ๗. การอบรม พร้อมทั้งรายละเอียด (พระสูตรนี้แปลไว้ละเอียดแล้ว หน้า ๘๘ หมายเลข ๑๑๗).

๓. ธัมมทายาทสูตร

สูตรว่าด้วยผู้รับมรดกธรรม

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนาราม ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เป็นผู้รับมรดกธรรม (ธัมม- ทายาท) อย่างเป็นผู้รับมรดกอำมิส (อำมิสทายาท).

๑. แล้วตรัสยกตัวอย่างว่า พระองค์ฉันพระกระยาหารเหลือ ภิกษุ ๒ รูปหิวเป็นกำลังมาเฝ้า พระองค์ก็ทรงอนุญาตว่า ถ้าจะฉันก็ฉันได้ ถ้าไม่ฉันก็จะทรงเททิ้ง. รูปหนึ่งทนหิว ไม่ฉัน ด้วยระลึกถึงพระพุทธ- พจน์ที่ให้ผู้รับมรดกธรรม ไม่รับมรดกอำมิส. อีกรูปหนึ่งฉันอาหารที่เหลือนั้น. ตรัสว่า ทรงสรรเสริญภิกษุ รูปที่ยอมหิวมากกว่า.

๒. เมื่อพระศาสดาเสด็จหลีกไปแล้ว พระสารีบุตรได้ตั้งปัญหาถามภิกษุเหล่านั้นว่า ด้วยเหตุเพียงไร สาวกจะชื่อว่าไม่ศึกษาหรือศึกษาวิเวก (ความสงัด) ในเมื่อพระศาสดาเป็นผู้สงัดแล้ว ภิกษุทั้งหลายขอให้ พระสารีบุตรตอบเอง.

๓. พระสารีบุตรจึงเฉลยว่า เมื่อพระศาสดาเป็นผู้สงัดแล้ว แต่สาวก ๑. ไม่ศึกษาความสงัด ๒. ไม่ ละธรรมที่พระศาสดาสอนให้ละ ๓. เป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน เห็นแก่หลับนอน ทอดธุระในความสงัด. ไม่ว่า จะเป็นภิกษุผู้เฒ่า, ปุณฺณกลางหรือบวชใหม่ ก็ถูกติเตียนโดยฐานะ ๓ เหล่านี้. ถ้าพระศาสดาเป็นผู้สงัดและสาวก

๑. คำว่า สิ่งต่าง ๆ เป็นคำรวบรัด ในบาลีแสดงไว้ถึง ๒๑ อย่าง มีดิน เป็นต้น มีนิพพานเป็นที่สุด

๒. เพลาการยึดถือ คือการยึดถือเหมือนกัน แต่เพลากว่าบุณฺชน แต่ไม่ถึงกับละได้เหมือนพระอรหันต์

๑. ศึกษาความสัจ ๒. ละธรรมที่พระศาสดาสอนให้ละ ๓. ไม่มักมาก ไม่ย่อหย่อน ทอดธุระในการหลับนอน มีความสัจเป็นเบื้องหน้า. ก็เป็นที่สรรเสริญโดยฐานะ ๓ ทั้งภิกษุที่เป็นเถระ, ปุณกลางและบวชใหม่.

๔. ครั้นแล้วได้แสดงทางสายกลาง คือมรรคมองค์ ๘ มีความเห็นชอบ เป็นต้น สำหรับละธรรมที่ชั่ว คือ ๑. ความโลภและคิดประทุษร้าย ๒. ความโกรธและผูกโกรธ ๓. สบหลอญูคุณท่านและตีเสมอ ๔. ริษยา และตระหนี่ ๕. มายาและโอ้อวด ๖. กระด้างและแข็งดี ๗. ถือตัวและดูหมิ่นท่าน ๘. มัวเมาและประมาท. (ธรรมฝ่ายชั่วเหล่านี้ เมื่อคิดเป็นรายข้อจะรวมเป็น ๑๖ ข้อ เรียกว่าอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต อันจะปรากฏในวัฏฏูปมสูตรที่ ๗ ในเล่มที่ ๑๒ นี้ ในที่นี้แสดงควาข้อยละ ๒ ประการตามสำนวนบาลีเฉพาะสูตรนี้).

๔. ภัยภราวสูตร

สูตรว่าด้วยความกลัวและสิ่งที่น่ากลัว

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. ชาณุสโณผิพราหมณ์เข้าไปเฝ้า กราบทูลสรรเสริญว่า ทรงเป็นหัวหน้า เป็นผู้มือุปการะมาก เป็นผู้แนะนำกุลบุตรที่ออกบวชอุทิศพระองค์.

แล้วกราบทูลต่อไปว่า เสนาสนะอันสังกัดอันตั้งอยู่ในป่าและราวป่า อดทนได้ยาก. ความสัจ ความเป็นผู้อยู่ผู้เดียวทำได้ยาก ยินดีได้ยาก ประหนึ่งว่าป่าจะนำใจของภิกษุผู้ไม่ได้สมาธิไปเสีย.

พระผู้มีพระภาคตรัสรับว่าเมื่อก่อนตรัสรู้ ยังเป็นพระโพรสัตว์ พระองค์ก็เคยทรงคิดถึงเสนาสนะ ป่าเช่นนั้น แล้วได้ทรงแสดงความคิดของพระองค์ก่อนตรัสรู้ (๑๖ ข้อที่เกี่ยวกับเสนาสนะป่า) ดังต่อไปนี้ :-

(ข้อ ๑ ถึง ๑๖) ทรงคิดว่า สมณพราหมณ์บางพวก ๑. มีการงานทางกายไม่บริสุทธิ์ ๒. มีการงานทางวาจาไม่บริสุทธิ์ ๓. มีการงานทางใจไม่บริสุทธิ์ ๔. มีอาชีพไม่บริสุทธิ์ ๕. มีความอยากได้ มีราคะกล้าใน กาม ๖. มีจิตพยาบาท ๗. มีความหดหู่วังงุนรัดรั้งจิต ๘. มีจิตไม่สงบ ๙. มีความลึกลับสงสัย ๑๐. เป็นผู้ ยกตน, ข่มผู้อื่น ๑๑. เป็นผู้สะดุ้งหวาดกลัว ๑๒. ใคร่ลากลักการะชื่อเสียง ๑๓. เกียจคร้าน มีความเพียรเลว ๑๔. หลงลืมสติ ๑๕. มีจิตไม่ตั้งมั่น หมุนไปผิด ๑๖. มีปัญญาทึบม น้ำลายไหลเวลาพูด. สมณพราหมณ์ เหล่านี้เสพเสนาสนะอันสังกัดอันตั้งอยู่ในป่าและราวป่า ย่อมเรียกร้องเอาอกุศลเพราะเหตุโทษ ๑๖ ข้อนั้นมาเป็น ความกลัวและสิ่งที่น่ากลัว. แต่พระองค์ (พระโพรสัตว์) ไม่มีโทษ ๑๖ ข้อนั้น ทรงเห็นความสมบูรณ์ (อันตรง กันข้ามกับโทษ ๑๖ ข้อในพระองค์) จึงมีชนดก (ไม่หวาดกลัว ไม่ชนพอง) อยู่ป่าได้ดีผู้หนึ่งในพระอริยเจ้า ผู้เสพเสนาสนะอันสังกัดอันตั้งอยู่ในป่าทั้งหลาย.

การเผชิญความกลัว

ครั้นแล้วทรงแสดงถึงความคิดของพระองค์ (เมื่อก่อนตรัสรู้) ต่อไปอีกว่า เมื่อถึงวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ และ ๘ ค่ำแห่งปักข์ ควรทดลองอยู่ในเสนาสนะที่น่ากลัวน่าขนพองสยองเกล้า เช่น สวน, ป่า, ต้นไม้ ที่คนเข้าใจว่าศักดิ์สิทธิ์ เพื่อจะได้เห็นความกลัวและสิ่งที่น่ากลัว. เมื่อทดลองเข้าไปสู่ที่เช่นนั้น เมื่อสัตว์เดินมา นกยูงทำกิ้งไม้ตกลงมา หรือลมพัดถูกเศษใบไม้ เราก็คิดว่า ความกลัวและสิ่งที่น่ากลัวกำลังมา และมาในขณะที่

๑. ทูรภิสุมภวานิ อรรถกถาแก้วว่า ทูสสุหานิ

๒. อารามเจตียนิ วณเจตียนิ รุกขเจตียนิ

เราอยู่ในอาการใด เช่น กำลังเดิน, ยืน, นั่งหรือนอน เราก็จะอยู่ในอาการนั้น ไม่เปลี่ยนอาการเป็นอย่างอื่น ขจัดความกลัวและสิ่งที่น่ากลัวให้จงได้ แล้วเราก็ทำตามที่ตั้งใจนั้น.

บางพวกหลงวันหลงคืน

สมณพราหมณ์บางพวกก็หลงกลางวันว่าเป็นกลางวัน หลงกลางวันว่าเป็นกลางคืน แต่พระองค์มิได้เป็นเช่นนั้น.

ทรงแสดงข้อปฏิบัติของพระองค์

ครั้นแล้วทรงแสดงข้อปฏิบัติของพระองค์ คือการตั้งสติจนมีอารมณ์เป็นอันเดียว ได้ฉะฉานที่ ๑ ถึงฉะฉานที่ ๔ แล้วทรงได้วิชาและแสงสว่าง ประเภทพระลึกชาติได้ในยามที่ ๑ ประเภททิพยจักขุ เห็นการเกิดตายของสัตว์ทั้งหลายในยามกลาง, ประเภททำอาสวะให้สิ้นในยามสุดท้าย. แล้วตรัสสรุปในที่สดว่า อาจมีผู้คิดว่า พระองค์ยังไม่หมดราคะ โทสะ โมหะ จึงต้องเสพเสนาสนะอันสงัดอันตั้งอยู่ในป่า ซึ่งไม่ควรคิดเช่นนั้น. พระองค์ทรงเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ อย่าง จึงเสพเสนาสนะอันสงัดอันตั้งอยู่ในป่า คือ : ๑. ความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระองค์เอง ๒. ทรงมุ่งอนุเคราะห์คนรุ่นหลัง (เพื่อให้ถือเป็นตัวอย่าง).

ชาดุสโสณิพราหมณ์ก็รับรองว่า ทรงอนุเคราะห์คนรุ่นหลังอย่างแท้จริง แล้วประกาศความเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต.

๕. อังคณสูตร

สูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไม่มีกิเลส

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. พระสาริบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายถึงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. มีกิเลส ไม่รู้ตามความจริงว่ามีกิเลส ๒. มีกิเลส รู้ตามความจริงว่ามีกิเลส ๓. ไม่มีกิเลส ไม่รู้ตามความจริงว่าไม่มีกิเลส ๔. ไม่มีกิเลส รู้ตามความจริงว่าไม่มีกิเลส. ประเภทที่ ๑ เลว ประเภทที่ ๒ ประเสริฐสุด ใน ๒ ประเภทที่มีกิเลส ; ประเภทที่ ๓ เลว ประเภทที่ ๔ ประเสริฐสุดใน ๒ ประเภทที่ไม่มีกิเลส.

๒. พระโมคคัลลานะกล่าวถามถึงเหตุผลที่บุคคลเหล่านั้นดีเลวกว่ากัน พระสาริบุตรตอบโดยใจความว่า ๒ พวกที่ไม่รู้ตามความจริง จะเป็นผู้มีราคะ โทสะ โมหะ มีกิเลส มีจิตเศร้าหมองทำกาลกิริยา. ส่วน ๒ พวกที่รู้ตามความจริง ถ้ามีกิเลสก็พยายามเพื่อละกิเลส ถ้าไม่มีกิเลส ราคะก็จะไม่ตามรบกวน ในที่สุดก็จะเป็นผู้ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีกิเลส ไม่มีจิตเศร้าหมองทำกาลกิริยา.

๓. แล้วพระสาริบุตรได้อธิบายว่า คำว่า อังคณะ (กิเลสที่เปรียบเทียบเหมือนเนิน) เป็นชื่อของอกุศลปาปกรรมอันเป็นที่ท่องเที่ยวแห่งความปรารถนา (มีความปรารถนาอย่างนั้นอย่างนี้เป็นส่วนสำคัญ).

๔. ต่อไปได้แสดงตัวอย่างแห่งความปรารถนาของภิกษุซึ่งเกิดขึ้นในทางที่ผิด รวม ๑๓ ตัวอย่าง พร้อมทั้งเกิดความโกรธ ความไม่พอใจตามมาด้วย แล้วสรุปในท้ายของทุกข้อว่า ความโกรธ และความไม่พอใจทั้งสองอย่างนั้น เป็นอังคณะ (กิเลสที่เปรียบเทียบเหมือนเนิน). ตัวอย่างแห่งความปรารถนา ๑๓ ข้อ เช่น ภิกษุต้องอาบัติ ก็ปรารถนาให้ภิกษุอื่นอย่ารู้เรื่องเป็นข้อแรก ปรารถนาให้ตนเท่านั้นได้ลาภ ภิกษุอื่นอย่าได้ลาภ เป็นข้อสุดท้าย ครั้นไม่สมปรารถนาก็เกิดความโกรธ ทั้งความปรารถนาและความโกรธนั้นจัดเป็นอังคณะ (กิเลส) ด้วยกันทั้งสองอย่าง.

๕. ครั้นแล้วแสดงต่อไปว่า แม้ภิกษุจะอยู่ป่า อยู่เสนาสนะอันสงัด นั่งห่มผ้าสีหมอง (อันแสดงว่าเคร่ง) แต่ถ้าละอกุศลบาปธรรมที่มีความปรารถนาเป็นส่วนสำคัญเหล่านี้ไม่ได้ เพื่อนพรหมจรรย์ก็ไม่เคารพนับถือ เปรียบเหมือนถาดสำริดที่ใส่ซากศพ ย่อมเป็นที่รังเกียจ ไม่ชวนให้บริโภค แต่ถ้าละอกุศลเหล่านี้ได้ แม้จะอยู่ใกล้บ้าน รับนิมนต์ ทรงศุภหิตีจิ๋ว (ซึ่งไม่เคร่งเหมือนพระอยู่ป่า) แต่เพื่อนพรหมจรรย์ก็เคารพนับถือ เปรียบเหมือนถาดสำริดที่ใส่ข้าวสุกแห่งข้าวสาลี มีแกงและกับอันมากมาย ย่อมไม่เป็นที่รังเกียจ แต่กลับชวนให้บริโภค.

พระโมคคัลลานะก็กล่าวสรรเสริญพระสารีบุตรว่า เหมือนช่างถากไม้ที่ถากได้ดีถึงใจสำหรับภิกษุที่ยังมีกิเลส ส่วนสำหรับภิกษุผู้ไม่มีกิเลส เปรียบเหมือนบุคคลได้พวงมาลัยดอกไม้หอม เสมือนได้ดื่มกินธรรมปริยานี้ด้วยปากและด้วยใจ.

๖. อากังขะยสูตร

สูตรว่าด้วยความหวังของภิกษุ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายให้สำรวมในปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นประธาน) สมบูรณ์ด้วยมารยาท และการรู้จักไปในที่อันควร เห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย.

ต่อจากนั้นได้ทรงแสดงความหวัง ๑๗ ข้อ เริ่มต้นแต่ความหวังขนาดธรรมดา ให้เป็นที่รักเคารพของเพื่อนพรหมจรรย์ขึ้นไปถึงความหวังขั้นสูงสุด คือการทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (เป็นพระอรหันต์) ว่า ถ้าหวังแต่ละข้ออย่างนั้น ก็พึงทำให้บริบูรณ์ในศีล หมั่นประกอบความสงบจิต (เจโตสมถะ) ภายใน ไม่ปล่อยใจให้ผวนเลื่อง ประกอบด้วยวิปัสสนา เจริญการอยู่ในเรือนว่าง (ข้อปฏิบัติที่แสดงในที่นี้คือ ศีล สมาธิ ปัญญา).

๗. วัตถุปมสูตร

สูตรอุปมาด้วยผ้าที่ย้อมสี

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกคติเป็นอันหวังได้ เปรียบเหมือนผ้าที่เศร้าหมองมีมลทินจับ ช่างย้อมจะย้อมในน้ำสีใดก็ตาม ก็มีสีไม่ดี ไม่บริสุทธิ์. เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุคติเป็นอันหวังได้ เปรียบเหมือนผ้าที่บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ช่างย้อมจะย้อมในน้ำสีใด ๆ ก็ตาม ก็มีสีดี บริสุทธิ์. ทั้งนี้เพราะผ้าไม่บริสุทธิ์หรือบริสุทธินั่นเอง.

๒. ครั้นแล้วทรงแสดงอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมองจิต) ๑๖ ประการ คือ ๑. โลก ๒. พยาบาท ๓. โกรธ ๔. ผูกโกรธ ๕. ลบหลู่บุญคุณท่าน ๖. ตีเสมอ ๗. ริษยา ๘. ตระหนี่ ๙. มายา ๑๐. โอ้อวด ๑๑. กระด้าง ๑๒. แข่งดี ๑๓. ถือตัว ๑๔. ดูหมิ่น ๑๕. มัวเมา ๑๖. ประมาท.

๓. ภิกษุผู้รู้ความจริงเกี่ยวกับอุปกิเลสแห่งจิต ๑๖ อย่างเหล่านี้แล้ว ย่อมละอุปกิเลสแห่งจิตเหล่านี้ (แต่ละอย่าง) เสียได้. เมื่อละได้แล้ว ก็มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เพราะละกิเลสที่พึงละด้วยมรรคเบื้องต้นได้ (โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค และอนาคามิมรรค) จึงได้ความรู้ อรรถ รู้ธรรมว่า ตนมีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์. ได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม เกิดปีติ มีกายอันสงบระงับ ได้เสวยสุข มีจิตตั้งมั่น. ภิกษุมีสีล มีธรรม มีปัญญาอย่างนี้ ฉันทบิณฑบาตข้าวสาลีมีแกงและกับมากมาย ก็ไม่มีอันตราย เป็นผู้เปรียบเหมือนผ้าอันบริสุทธิ์หรือทองคำอันบริสุทธิ์.

๔. เธอมีจิตประกอบด้วยเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา แผ่ไป ๔ ทิศ รวมทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ในที่ทั้งปวง รู้ริยสัจ ๔ เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะ เมื่อหลุดพ้นก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก. ภิกษุนี้ชื่อว่าอาบน้ำแล้วด้วยการอาบน้ำภายใน.

๕. สุนทริกการทวาชพราหมณ์ นั่งอยู่ไม่ไกล จึงชวนพระผู้มีพระภาคไปสู่แม่น้ำพาหุกา เพื่อส่นานกาย เมื่อตรัสถามเหตุผล พราหมณ์จึงกราบทูลว่า เพราะแม่น้ำนี้ชันเป็นอันมากถือกันว่าเป็นบุญลอยบาปที่ทำไว้แล้วได้. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอธิบายว่า แม่น้ำต่าง ๆ ที่มีชื่อนั้นไม่ทำให้คนพาลบริสุทธิได้. แต่ถ้าไม่ทำความชั่วก็จะไปสู่แม่น้ำคยาทำไม แม่น้ำคยาก็เป็นแม่น้ำคยาอยู่แล้ว. สุนทริกการทวาชพราหมณ์ เลื่อมใสทูลขอบวช เมื่อบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๔. สัลเลขสูตร

สูตรว่าด้วยการขัดเกลาภิกษุ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม พระมหาจุณทะเข้าไปเฝ้า กราบทูลถามปัญหาเรื่องการละ การสละภิกษุที่ประกอบด้วยอัตตวาทะ (วาทะเกี่ยวกับตน) โลกวาทะ (วาทะเกี่ยวกับโลก).^{*} พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงว่า ภิกษุนั้น ๆ ไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ก็จะละสละภิกษุเหล่านั้นได้.

๒. ตรัสต่อไปว่า ภิกษุเข้ารูปฌาน (ฌานมีรูปเป็นอารมณ์) ทั้งสี่แต่ละอย่าง แล้วนึกว่าเราอยู่ด้วยการขัดเกลาดังนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าเป็นการขัดเกลาในอริยวินัย เรียกได้แต่ว่าธรรมะเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน.

๓. แล้วตรัสว่า ภิกษุเข้ารูปฌาน (ฌานมีสิ่งมิใช่รูปเป็นอารมณ์) แล้วนึกว่าเราอยู่ด้วยการขัดเกลาดังนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าเป็นการขัดเกลาในอริยวินัย เรียกได้แต่ว่าธรรมะเป็นเครื่องอยู่อันสงบระงับ.

๔. ตรัสสอนให้ทำการขัดเกลาว่า คนอื่นเขาทำความชั่ว เราจักทำความดี (ทรงแสดงการเบียดเบียนและอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีฆ่าสัตว์ เป็นต้น มีความเห็นผิดเป็นที่สุด, มิจฉัตตะ ๑๐ (ความผิด) มีความเห็นผิดเป็นต้น มีความหลุดพ้นผิดเป็นที่สุด และทรงแสดงโทษอื่น ๆ อีก เช่น อุปกิเลส เป็นฝ่ายชั่ว ตรงกันข้ามเป็นฝ่ายดี รวมฝ่ายละ ๔๔ ข้อ).

๕. ตรัสสอนว่า เพียงแต่คิดในกุศลธรรม ก็ยังมีอุปการะมาก จึงไม่ต้องกล่าวถึงการลงมือทำด้วยกายและวาจา. ฉะนั้น จึงควรคิดว่า คนอื่นเขาเบียดเบียน เราจักไม่เบียดเบียน เป็นต้น.

๖. ตรัสว่า เปรียบเหมือนพึงมีทางเรียบอีกทางหนึ่ง เพื่อเลี่ยงทางไม่เรียบ พึงมีท่าหน้าที่เรียบอีกท่าหนึ่ง เพื่อเลี่ยงท่าหน้าที่ไม่เรียบ. การทำความดี เช่น การไม่เบียดเบียน ก็เพื่อเลี่ยงความชั่ว เช่น การเบียดเบียน.

๗. ตรัสว่า อกุศลธรรมทั้งหมดมีการเบียดเบียน เป็นต้น มีความตกต่ำเป็นที่ไป กุศลธรรมทั้งหมดมีการไม่เบียดเบียน เป็นต้น มีความสูงขึ้นเป็นที่ไป.

๘. ตรัสว่า คนที่จม (ลงไปในหล่ม) จะอุ้มคนที่จม (ลงไปในหล่มด้วยกัน) ขึ้นมาได้ นั่น มิใช่ฐานะที่มีได้ คนที่ไม่จมจึงอุ้มคนที่จมขึ้นมาได้. คนที่ไม่ฝึก ไม่หัด ไม่ดับเย็นด้วยตนเอง จะฝึก จะหัด จะทำให้คน

๑. วาทะเกี่ยวกับตน เช่น เห็นรูปเป็นตน วาทะเกี่ยวกับโลก เช่น เห็นว่าตนและโลกเที่ยง เป็นต้น

อันดับเย็น มีฐานะที่มีได้ คนที่ฝึกหัดดับเย็นด้วยตนเอง จึงฝึกหัดทำให้คนอื่นดับเย็นได้. แล้วทรงแจกรายละเอียดว่า ความไม่เบียดเบียนจึงเป็นไปเพื่อดับเย็น (ปริญพพาน) ของผู้เบียดเบียน เป็นต้น.

(หมายเหตุ : คำสรุปท้ายพระสูตรนี้ คือบท ๔๔ สนธิ ๕ เรียกว่าสัลเลขสูตร ลึกซึ่งเหมือนสาคร. คำว่า บท ๔๔ คือความชั่ว ๔๔ อย่าง ตรงกันข้ามกับความดี ๔๔ อย่าง สนธิ ๕ คือที่ต่อ ๕ แห่ง ได้แก่ เจื่อนไข ๕ ประการ ฟังนับจากที่ย่อไว้ข้อ ๔ มาถึงข้อ ๘ ก็จะเห็นเจื่อนไขหรือสนธิ ๕).

๙. สัมมาทิฏฐิสูตร

สูตรว่าด้วยความเห็นชอบ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. พระสาวริบุตรได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงเรื่องความเห็นชอบ โดยยกเอาการรู้จักกุศลและมูลรากของกุศล การรู้จักกุศลและมูลรากของกุศลขึ้นแสดงก่อน เมื่อภิกษุทั้งหลายถามถึงปริยายอย่างอื่นอีก ก็แสดงอีกย่ายนัยเรื่อย ๆ ไปอีก ๑๕ ข้อ (รวมเป็น ๑๖ ข้อทั้งนัยแรก).

๑๕ ข้อหลัง คือ ๑. อาหาร ๒. ทุกข์ ๓. ชรามรณะ (ความแก่ความตาย) ๔.ชาติ (ความเกิด) ๕. ภพ (ความมีความเป็น) ๖. อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) ๗. ตัณหา (ความทะยานอยาก) ๘. เวทนา (ความรู้สึกอารมณ์ว่าทุกข์สุข เป็นต้น) ๙. ผัสสะ (ความถูกต้องทางตา เป็นต้น) ๑๐. สฬายตนะ (อายตนะ ๖ มีตา เป็นต้น) ๑๑. นามรูป (สิ่งที่ เป็นเพียงชื่อ คือเรื่องของจิตใจ เรียกนาม สิ่งที่ถูกต้องได้เห็นได้ เรียกรูป ๑๒. วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เป็นต้น) ๑๓. สังขาร (เครื่องปรุงแต่งกาย วาจา จิต) ๑๔. อวิชชา (ความไม่รู้ริยสัจ ๔) ๑๕. อาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน). โดยรู้จักตัวสิ่งนั้น เหตุเกิดของสิ่งนั้น ความดับของสิ่งนั้น ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับสิ่งนั้น.

๑๐. สติปัฏฐานสูตร

สูตรว่าด้วยการตั้งสติ ๔ ประการ

ข้อความในพระสูตรนี้ซ้ำกับข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งอยู่ในเล่ม ๑๐ สูตรที่ ๙ อันย่อไว้แล้ว หน้า ๓๓๖.

จบวรรคที่ ๑ ขึ้นวรรคที่ ๒ ชื่อสีหนาทวรรค

คือวรรคมีสีหนาทสูตรเป็นหัวหน้า มี ๑๐ สูตร.

๑๑. อุฬาสีหนาทสูตร

สูตรว่าด้วยการบรรลือสีหนาทเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะที่ ๑ ถึงที่ ๔ (โสดาบัน ถึงอรหันต์) มีเฉพาะในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ลัทธิอื่นว่างจากสมณะเหล่านี้. ท่านทั้งหลายพึงบรรลือสีหนาทโดยชอบอย่างนี้เถิด.

๒. ตรัสต่อไปว่า ถ้านักบวชลัทธิอื่นถามถึงเหตุผลที่กล่าวอย่างนี้ ก็พึงอ้างความเลื่อมใสในศาสนาในธรรม การทำให้สมบุรณ์ในศีล และอ้างผู้ร่วมประพฤติธรรม ซึ่งเป็นที่รักที่พอใจทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต

๑. คำว่า เล็กหรือน้อย คู่กับใหญ่ หมายความว่า มีสูตรซ้ำกัน ๒ สูตร ก็ต้องใช้คำว่า น้อย สูตรหนึ่ง ใหญ่ สูตรหนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องหมายจำง่าย และเป็นเครื่องหมายยาวสั้นกว่ากันด้วย

ถ้าเขาอ้างว่าในลัทธิของเขาก็มีเหมือนกัน จะมีอะไรทำให้ต่างกัน ก็พึงถามว่า ความสำเร็จ (สูงสุด) ของท่าน มีอย่างเดียวหรือหลายอย่าง ถ้าจะตอบให้ชอบ เขาก็ควรตอบว่า มีอย่างเดียว พึงถามต่อไปว่า ความสำเร็จนั้น ๆ สำหรับผู้มีราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่น ๆ อีก หรือว่าสำหรับผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่น ๆ ถ้าจะตอบให้ชอบ เขาก็ควรตอบว่า สำหรับผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสอื่น ๆ.

๓. ตรัสถึงภาวทิวฏฐิ (ความเห็นยึดเรื่องความมีความเป็น) วิภาวทิวฏฐิ (ความเห็นยึดความไม่มีไม่เป็น) สมณพราหมณ์ผู้ติดอย่างหนึ่งเป็นปฏิบัติต่อกันอย่างหนึ่ง ถ้าไม่รู้เท่ากันตามเป็นจริง เรากล่าวว่าจะไม่หมดกิเลส ไม่พ้นไปจากความแก่ความตายและความทุกข์ได้. ต่อเมื่อรู้เท่าทันตามเป็นจริง จึงหมดกิเลส และพ้นไปจากความแก่ความตายและความทุกข์ได้.

๔. ทรงแสดงอุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) ๔ อย่าง คือความยึดมั่นถือมั่นในกาม, ทิวฏฐิ, คีลพรต (ข้อปฏิบัติประจำลัทธิ พิธี) และวาทะว่าตัวตน แล้วตรัสถึงสมณพราหมณ์บางพวก ที่บัญญัติตนว่า กล่าวถึงการกำหนดรู้อุปาทานทั้งปวง แต่ก็บัญญัติการกำหนดรู้อุปาทานทั้งปวงจริง คงบัญญัติอย่างเดียบบ้าง ๒ อย่างบ้าง ๓ อย่างบ้าง ชาติไป ๓ อย่างบ้าง ๒ อย่างบ้าง อย่างเดียวบ้าง (คืออุปาทานมี ๔ เมื่อบัญญัติการกำหนดรู้เพียงอย่างเดียว ก็ชาติไป ๓ อย่าง บัญญัติการกำหนดรู้เพียง ๒ อย่าง ก็ชาติไป ๒ อย่าง และบัญญัติการกำหนดรู้เพียง ๓ อย่าง ก็ชาติไปอย่างหนึ่ง ไม่สมบูรณ์ได้) ความเลื่อมใสในธรรมวินัยในศาสนา เป็นต้น จึงไม่ถึงความตึเลิศ (สัมมัคคตะ) เพราะฉะนั้นเป็นไปในธรรมวินัยที่กล่าวไว้ไม่ได้.

๕. ครั้นแล้วตรัสถึงอุปาทาน ๔ ว่าเกิดจากตัณหา, ตัณหาเกิดจากเวทนา, เวทนาเกิดจากผัสสะ, ผัสสะเกิดจากอายตนะ ๖, อายตนะ ๖ เกิดจากนามรูป, นามรูปเกิดจากวิญญาณ, วิญญาณเกิดจากสังขาร, สังขารเกิดจากอวิชชา, เมื่อละอวิชชาได้ วิชชาก็เกิดขึ้น จึงทำให้ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทานทั้งสี่ เมื่อไม่มีอุปาทานก็ไม่ดิ้นรน เมื่อไม่ดิ้นรน ย่อมดับสนิท (ปรินิพพาน) เฉพาะตน สันชาติ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก. (คำอธิบายศัพท์ในข้อ ๕ นี้ มีอยู่แล้วในสัมมาทิวฏฐิสูตที่ ๙ หน้า ๓๗๔ ซึ่งย่อมาแล้ว).

๑๒. มหาสีหนาทสูตร

สูตรว่าด้วยการบรรลุสีหนาทใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับในราวป่า ด้านตะวันตกแห่งพระนคร นอกกรุงเวสาลี.

๑. สุนัขขัตตลิจฉวี* ซึ่งหลีกไปจากพระธรรมวินัย ได้กล่าววาทาในที่ชุมนุมชนในกรุงเวสาลีว่า พระสมณโคดมไม่มีอุตตริมนุสสธรรม (ฤทธิ์อำนาจพิเศษ) แสดงธรรมตามที่นึกเอา พิจารณาเอา ตามปฏิภาณของตน แต่ธรรมะนั้นก็นำให้ผู้ที่ทำตามพ้นทุกข์ได้. พระสารีบุตรไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลี ได้ทราบเรื่อง จึงนำความมารายาทูลพระผู้มีพระภาค.

๒. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุนัขขัตตลิจฉวีกล่าวด้วยความโกรธ คิดว่าจะกล่าวโทษ แต่ที่กล่าวว่า ธรรมะที่เราแสดงนำให้ผู้ที่ทำตามพ้นทุกข์ได้นั้น ก็เป็นการกล่าวคุณ. แล้วทรงแสดงว่า สุนัขขัตตลิจฉวีไม่มีญาณหยั่งรู้ธรรมเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า, เกี่ยวกับการแสดงฤทธิ์ได้ของพระพุทธเจ้า, เกี่ยวกับทิพยโสตา (หุทิพย์) ของพระพุทธเจ้า, เกี่ยวกับเจโตปริยญาณ (ญาณกำหนดรู้จิตผู้อื่น) ของพระพุทธเจ้า.

๑. เรื่องของสุนัขขัตตลิจฉวี มีปรากฏในปาฏิกสูตรที่ ๑ แห่งเล่ม ๑๑ ซึ่งย่อไว้แล้ว หน้า ๓๔๓ โปรดดูประกอบด้วย

กำลัง ๑๐

๓. ทรงแสดงกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการ คือ ๑. ฐานฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้ฐานะและมีฐานะ) ๒. วิปាកญาณ (ญาณกำหนดรู้ผลแห่งกรรมในอดีตอนาคตและปัจจุบัน) ๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ (ญาณกำหนดรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง) ๔. นานาธาดุญาณ (ญาณกำหนดรู้ธาตุต่าง ๆ) ๕. นานาวิมุตติก-
ญาณ (ญาณกำหนดรู้อริยาศัยต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย) ๖. อินทริยโปรปริยัตตญาณ (ญาณกำหนดรู้ความหย่อน
และความยิ่งแห่งอินทริย์ คือศรัทธา, ความเพียร, สติ, สมาธิ, ปัญญาของสัตว์ทั้งหลาย) ๗. ฌานาทิสังกิลเลสาทิ-
ญาณ (ญาณกำหนดรู้อาการ มีความเศร้าหมอง เป็นต้น แห่งธรรมมีฌาน เป็นต้น) คือฌานาทิสังกิลเลสาทิญาณ
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณกำหนดระลึกชาติหนหลังได้) ๙. จุตูปปาตญาณ หรือทิพยจักขุญาณ
(ญาณกำหนดรู้ความจุติความเกิดของสัตว์ทั้งหลาย) ๑๐. อาสวักขยญาณ (ญาณอันทำให้กิเลสที่หมักต้องสันดาน
สิ้นไปได้) แล้วตรัสสรุปในที่สุดของแต่ละข้อว่า เพราะมีญาณแต่ละข้อนี้ จึงปฎิญาญาณความเป็นใหญ่* บรรลือ
ลีลนาในบริษัท ประกาศพรหมจักร (ธรรมะซึ่งเปรียบเหมือนลูกล้อหมุนไปสู่ความเจริญอันประเสริฐ).

เวสาร์ชปะ ๔

๔. แล้วทรงแสดงความเป็นผู้แก่ล้า (เวสาร์ชชะ) ของพระตถาคต ๔ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุให้พระองค์
ทรงปฎิญาญาณความเป็นใหญ่ บรรลือลีลนาในบริษัท ประกาศพรหมจักร คือไม่ทรงเห็นว่าจะมีสมณพราหมณ์
เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกจะกล่าวทักท้วงได้โดยชอบธรรมว่า

๑. ธรรมที่ทรงปฎิญาว่าตรัสรู้แล้ว มิได้ทรงตรัสรู้
๒. อาสวะที่ทรงปฎิญาว่าสิ้นไปแล้ว ยังไม่สิ้นไป
๓. ธรรมที่ตรัสว่าทำอันตราย ไม่ทำอันตรายได้
๔. ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์แก่ผู้ใด ไม่นำผู้ใดซึ่งทำตามให้สิ้นทุกข์โดยชอบได้.

บริษัท ๔

๕. แล้วทรงแสดงถึงบริษัท ๔ ที่พระองค์ผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้แก่ล้า ๔ ประการ เสด็จ
เข้าไปหา เคยประทับนั่งสนทนาสาธกัจฉา (ได้ถาม ได้ตอบ) กับบริษัทเหล่านั้น นับจำนวนหลายร้อยบริษัท
คือ กษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี (ผู้ครองเรือน), สมณะ, เทพชั้นจาตุมหาราช, เทพชั้นดาวดึงส์, มาร, พรหม.
ไม่ทรงเห็นนิมิตหมายที่จะเกิดความกลัว ความหวาดแก่พระองค์ในบริษัทนั้น ๆ.

กำเนิด ๔

๖. แล้วทรงแสดงกำเนิด ๔ คือกำเนิดจากไข (อณฺฑชะ), กำเนิดจากปุมเปือก (เกิดจากครรภ์มารดา =
ชลัพพะชะ), กำเนิดจากของโสโครก (สังเสทชะ เช่น ในของเปื่อยเน่า ในน้ำคร่ำ), และเกิดเติบโตขึ้นทันที
(โอปปาติกะ เช่น เทพ, สัตว์นรกบางจำพวก, มนุษย์บางจำพวก, เปรตบางจำพวก).

คติ ๕

๗. แล้วทรงแสดงคติ ๕ คือนรก, กำเนิดเดียรถาย, ภูมิแห่งเปรต, มนุษย์, เทพ ซึ่งพระองค์
ทรงทราบ พร้อมทั้งทรงทราบหนทางและข้อปฏิบัติที่จะให้ไปเกิดในคตินั้น ๆ นอกจากนั้นยังทรงแสดงด้วยว่า

๑. คำว่า ความเป็นใหญ่ แปลจากคำว่า อาสภณฺจาน ซึ่งแปลตามตัวว่า ฐานะแห่งความเป็นโคผู้ (อุสกะ)
โดยใจความ หมายถึงความเป็นหัวหน้า เป็นผู้นำ

ทรงรู้จักนิพพาน (สภาพที่ดับเย็น ปราศจากกิเลสและความทุกข์) พร้อมทั้งหนทางและข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงพระนิพพานด้วย.

การประพาศิพรหมจรรย์มีองค์ ๔

๘. ทรงแสดงการประพาศิพรหมจรรย์มีองค์ ๔ ของพระองค์ คือ ๑. บำเพ็ญตบะอย่างยิ่ง ๒. เป็นผู้ป้อนหรือเสิร์ฟหมองอย่างยิ่ง ๓. เป็นผู้รังเกียจ (ในการทำลายชีวิตสัตว์) อย่างยิ่ง ๔. เป็นผู้สงัดอย่างยิ่ง.

แล้วทรงแสดงตัวอย่าง ในการบำเพ็ญตบะ เช่น ทดลองเปลือยกาย นั่งกระหย่ง นอนบนหนาม เป็นต้น ; ในการเป็นผู้ป้อน เช่น ปลอ่ยให้ลูกละอองหมักหมม จับกายอยู่จนเป็นสะเก็ด เหมือนสะเก็ดไม้โดยไม่คิดจะลูปทิ้ง ; ในการรังเกียจ เช่น มีสติก้าวเดิน ตั้งความเอ็นดู แม้ในหยดน้ำ เพื่อมิให้สัตว์มีชีวิตขนาดเล็กถึงความพินาศ ; ในการเป็นผู้สงัด เช่น ทรงเข้าไปอยู่ป่า หลีกเลี้ยงมิให้พบคนเลี้ยงโค เลี้ยงปศุสัตว์ คนหาหญ้าหาฟืน คนทำงานในป่า. (นี่เป็นการแสดงว่าทรงทดลองหมดทุกอย่างที่นักบวชสมัยนั้นประพาศิปฏิบัติกัน อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในภายหลังที่ทรงคัดค้านการทรมานตัว จะได้ทรงอ้างได้ว่า ทรงทดลองมาแล้วไม่ได้ผล).

การทรมานพระองค์อย่างอื่นอีก

ทรงแสดงการทดลองของพระองค์เกี่ยวกับอาหาร คือมูลโค รวมทั้งมูล แลกรีส (อุจจาระ) ของพระองค์เอง.

ทรงแสดงถึงการเข้าไปอยู่ในป่าที่น้ำกลั้ว ซึ่งคนผู้ยังไม่ปราศจากราคะเข้าไปสู่ป่าเช่นนั้น ย่อมชนพองสยองเกล้าโดยมาก.

ทรงแสดงถึงการบรรทมหนุนกระดูกศพในป่าช้า บางครั้งเด็กเลี้ยงโคมาถ่มน้ำลายรด ปัสสาวะรด เอาขี้ฝุ่นโรย เอาขี้ไผ่ยอนช่องพระกรรณ แต่ก็มิทรงมีจิตคิดร้ายในเด็กเหล่านั้น เป็นตัวอย่างแห่งการอยู่ด้วยอุเบกขา.^๑

ทรงทดลองความบริสุทธิ์เพราะเหตุต่าง ๆ

๑. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยอาหาร จึงทรงยังพระชนมชีพด้วยผลกะเบา เคี้ยวผลกะเบา ผลกะเบาปั่น ตีมน้ำกะเบา บริโภคกะเบาที่เป็นชนิดต่าง ๆ; ทรงยังพระชนมชีพด้วยถั่ว, งา, ข้าวสาร (ลองเป็นอย่าง ๆ ไป) ลดลงจนเหลือเพียงกะเบา, ถั่ว, งา หรือข้าวสารเพียงเมล็ดเดียว เพราะขาดอาหารนั้น ทำให้พระกายซูบซีด ชวนล้ม เมื่อลูบพระกาย พระโลหิตซึ่งมีรากเน่าก็หลุดจากพระกาย แต่ก็มิได้ทรงบรรลุนิพพานอันยิ่งของมนุษย์ เพราะมิได้ทรงบรรลุนิพพานอันประเสริฐอันจะทำให้ถึงที่สุดทุกขได้.

๒. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยสงสาร (การท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิด). ก็ไม่มีการท่องเที่ยวไป ในที่ใดที่ไม่ทรงเคยไป จะพึงหาได้ง่ายโดยกาลอันนานนี้ เว้นไว้แต่เทพชั้นสุทธาวาส เพราะถ้าท่องเที่ยวไปในเทพชั้นสุทธาวาส (ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระอนาคามี ผู้ไม่กลับมาสู่มนุษยโลกอีก) พระองค์ก็จะไม่มาสู่โลกนี้อีก.

๑. อรรถกถาเล่าว่า พวกเด็กเลี้ยงโคพยายามรังแกด้วยประการต่าง ๆ ด้วยต้องการจะให้รับสั่ง แต่ก็ทรงนิ่งเฉย อันเป็นพฤติการณ์ตอนหนึ่งระหว่างทรงค้นหาความจริงเพื่อตรัสรู้

๓. และ ๔. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยการเกิด (อุปบัติ), การอยู่ (อาวาส). ก็ไม่มีการเกิด, การอยู่ ในที่ไหนที่ไม่ทรงเคยเกิด, เคยอยู่ โดยกาลอันนานนี้ เว้นแต่เทพชั้นสุทธาวาส เพราะถ้าทรงเกิด, ทรงอยู่ในเทพชั้นสุทธาวาส ก็จะไม่มาสู่โลกนี้อีก.

๕. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยยัญ ก็ไม่ยัญชนิดไหนที่ไม่ทรงเคยบูชา โดยกาลอันนานนี้.

๖. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยการบำเรอไฟ (คือหาเชื้อใส่ไฟตลอดเวลา) ก็ไม่มีไฟที่ไม่เคยทรงบำเรอโดยกาลอันนานนี้.

คนหนุ่มจึงมีปัญญาจริงหรือ ?

๗. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า คนยังหนุ่มอยู่ในปฐมวัย จึงประกอบด้วยความเป็นผู้เฉลียวฉลาดด้วยปัญญา เมื่ออายุถึง ๘๐, ๙๐, ๑๐๐ ก็เสื่อมจากความเป็นผู้เฉลียวฉลาดด้วยปัญญานั้น ซึ่งไม่พึงเห็นเช่นนั้น เพราะพระองค์เองมีพระชนมายุ ๘๐ ดำเนิน, พระสาวก ๔ รูปมีอายุถึง ๑๐๐ ก็ยังประกอบด้วย สติ คติ และความทรงจำอันยอดเยี่ยม ประกอบด้วยความเป็นผู้เฉลียวฉลาดด้วยปัญญาอันยอดเยี่ยม. สาวกเหล่านั้นทูลถามปัญหาเกี่ยวกับสติปัญฐาน (การตั้งสติ) ๔, ก็ทรงตอบไป, เธอก็ทรงจำไว้ได้ ไม่ต้องถามเป็นครั้งที่สอง. การแสดงธรรม, การแยกบทแห่งธรรม การตอบปัญหาของตถาคตไม่มีที่สิ้นสุด (คือดำเนินไปได้ติดต่อกัน) เว้นไว้แต่กิน ดื่ม หรือถ่ายอุจจาระปัสสาวะ เป็นต้น. สาวกทั้งสี่รูปนั้น ผู้มีอายุ ๑๐๐ ก็จะทำกาละเมื่อล่วง ๑๐๐ ปี. แม้ท่านทั้งหลายจะห้ามตถาคตไปด้วยเตียง ความแปรเป็นอย่างอื่นแห่งความเป็นผู้เฉลียวฉลาดด้วยปัญญา ย่อมไม่มีเลยแก่ตถาคต.

พระนาถสมาละถวายอยู่จนพัดอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ กราบทูลว่า ท่านสดับธรรมบรรยายนี้แล้วเกิดขณลก ควรจะเรียกธรรมปริยายนี้ว่าอะไร ตรัสตอบว่า ควรเรียกได้ว่า โสมทังสนปริยาย (เรื่องที่ทำให้ขณลก).

(หมายเหตุ: มหาสิหนาทสูตรนี้ สมเป็นการบรรลือสิหนาทที่ยิ่งใหญ่ เพราะเป็นการเปล่งพระวาจาอย่างอาจหาญ เล่าความที่เคยทรงทดลองปฏิบัติมาแล้วทุกอย่าง ตามที่เข้าใจกันว่า จะตรัสรู้ได้ แต่ก็ไม่สำเร็จ การดำเนินข้อปฏิบัติของสมณพราหมณ์ครั้งนั้น จึงเป็นการดำเนินอย่างมีเหตุผลยิ่ง).

๑๓. มหาทุกกัณฐสูตร

สูตรว่าด้วยกองทุกข์ สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ตรัสกะภิกษุทั้งหลาย ถึงเรื่องที่นักบวชศาสนาอื่นกล่าวว่า พระสมณโคดมและพวกเขาบัญญัติข้อที่ควรกำหนดรู้เกี่ยวกับกาม (ความใคร่และสิ่งที่น่าใคร่) รูป (ธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย) และเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุข) เหมือน ๆ กัน ไม่มีอะไรต่างกัน.

๒. ตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายลงย้อนถามดูว่า อะไรคือความพอใจ (อัสสาทะ), โทษ (อาทีนวะ), การพ้นไป (นิสสรณะ = แล่นออก) ของกาม, รูป และเวทนา ซึ่งนักบวชลัทธิอื่นจะตอบไม่ได้ และมีความอึดอัดยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะมิใช่ปัญหาในวิสัย, ทรงยืนยันว่า ไม่มีใครตอบปัญหานี้ได้เป็นที่พอใจ เว้นไว้แต่ตถาคต สาวกของตถาคต หรือผู้ฟังจากศาสนาอื่น.

๓. ทรงแสดงกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา รักใคร่ ชอบใจ ว่าเป็น ความพอใจ (อัสสาทะ) ของกาม; ทรงแสดงการต้องประกอบอาชีพต่าง ๆ ลำบากตรากตรำ หนาวร้อน หิวระหาย เป็นต้น, การที่เพียรพยายาม แต่ไม่ได้ผล ต้องเศร้าโศกเสียใจ, เมื่อได้ผลแล้วก็ต้องทุกข์กาย ทุกข์ใจ เนื่องด้วยการอารักขา (สินทรัพย์ที่เกิดขึ้น) เพื่อมิให้เป็นอันตราย, เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้นก็เศร้าโศกเสียใจ, ทะเลาะวิวาทกับคนทั้งหลาย แล้วทำร้ายร่างกายกัน, ใช้อาวุธทำสงครามฆ่าฟันกัน, ก่อสร้างบ้อม, ถูกลงโทษ ทรมาณต่าง ๆ เพราะทำความผิด เช่น ดัดช่อง, ปล้นสะดม เป็นต้น, ที่มีกามเป็นเหตุว่า แต่ละอย่างเหล่านี้ เป็นโทษของกาม เป็นกองทุกข์ที่เห็นทันตา. เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย, ทุกคติ, วินิบาต, นรก เพราะประพฤติ ทุกจริตทางกายวาจาใจที่มีกามเป็นเหตุ เป็นโทษของกาม เป็นกองทุกข์ในอนาคต. ทรงแสดงการนำความพอใจ ความกำหนดยินดีในกามออกเสียว่า เป็นการพ้นไปจากกาม. สมณพราหมณ์ที่ไม่รู้เรื่องเหล่านี้ตามเป็นจริง ที่กำหนดรู้กามด้วยตนเอง หรือชักชวนผู้อื่นเพื่อกำหนดรู้ ซึ่งผู้อื่นปฏิบัติตามแล้ว จักกำหนดรู้กาม ย่อม เป็นไปไม่ได้. ต่อเมื่อรู้ตามความจริง จึงกำหนดรู้กามด้วยตนเองหรือชักชวนผู้อื่นให้กำหนดรู้ได้.

๔. ทรงแสดงความสุขกายสุขใจ เพราะมีผิวพรรณงดงามว่าเป็นความยินดีแห่งรูป; ทรงแสดงความ แก่เฒ่า หลังโกง พันทัก ผมหงอก เป็นต้น จนถึงตายถูกทิ้งในป่าช้า มีกระดูกสีขาว ว่าเป็นโทษของรูป; ทรงแสดงการนำความพอใจ ความกำหนดยินดีในรูปออกเสียว่าเป็นการพ้นไปจากรูป. แล้วตรัสเรื่องสมณพราหมณ์ ที่ไม่รู้เรื่องเหล่านี้ตามเป็นจริง และที่รู้เรื่องเหล่านี้ตามเป็นจริงเหมือนเรื่องกาม (ในข้อ ๓).

๕. ทรงแสดงการเข้าฌานทั้งสี่ ที่ละข้อในสมัยที่เข้าฌานนั้น ๆ ย่อมไม่คิดเบียดเบียนตน เบียดเบียน คนอื่น หรือเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ย่อมสละเวทนากันไม่มีการเบียดเบียนว่าเป็นความยินดีแห่งเวทนา; ทรงแสดงเวทนาที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ว่าเป็นโทษของเวทนา; แล้วทรงแสดง การนำความพอใจ ความกำหนดยินดีในเวทนาออกเสียว่า เป็นการพ้นไปจากเวทนาและสมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ ตามเป็นจริงและรู้ตามเป็นจริงเกี่ยวกับเวทนา เช่นเดียวกับเรื่องกาม (ในข้อ ๓).

๑๔. อุพทุกักขันธสูตร

สูตรว่าด้วยกองทุกข์ สุตระเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ตรัสแสดงธรรมแก่ มหานามสากยะ ผู้กราบทูลถามว่า โลกะ โทสะ โมหะ เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต. ข้าพระองค์ละกรรม อะไรในภายในไม่ได้ บางคราวธรรมะคือโลกะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง จึงครอบงำจิตตั้งอยู่. ตรัสตอบว่า ละครรรมภายในนั้นไม่ได้จึงเป็นเช่นนั้น ถ้าละครรรมภายในนั้นได้ ก็จะไม่ครอบงำ ไม่บริโภคมกาม.

๒. ตรัสถึงอริยสวาก และแม้พระองค์เอง เมื่อก่อนตรัสรู้ ถ้ายังไม่เห็นดีด้วยปัญญาอันชอบตาม เป็นจริงว่า กามมีความยินดีน้อย มีทุกข์โทษมากแล้ว ก็ยังมีได้บรรลุความสุขอื่นจากกามหรืออกุศลธรรม หรือประณีตกว่านั้น ยังไม่หมดความเวียนมาในกาม ต่อเมื่อเห็นดีด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว จึงได้ บรรลุความสุขที่อื่นจากกามหรืออกุศลธรรม หรือประณีตกว่านั้น หมดความเวียนมาในกาม.

๑. เล็กหรือใหญ่ คำนี้มีได้หมายความว่ากองทุกข์เล็กหรือกองทุกข์ใหญ่ หมายถึงสูตรใหญ่ สูตรเล็ก ที่มีชื่อ อย่างเดียวกัน จึงต้องใช้คำว่า ใหญ่ เล็ก มาประกอบเพื่อจำง่าย

๓. แล้วตรัสแสดงความพอใจของกาม, โหษของกาม, การออกไปจากกาม เช่นเดียวกับมหาทุกขขันธสูตรที่ย่อมาแล้ว.

๔. แล้วตรัสเล่าเรื่องที่ทรงโต้ตอบกับพวกนิครนถ์ทรงเทียบให้ดูว่า พระองค์ทรงมีความสุขมากกว่าพระเจ้าพิมพิสารอย่างไร ซึ่งพวกนิครนถ์ได้ยอมรับว่าจริง.

๑๕. อนุমানสูตร

สูตรว่าด้วยการอนุमान

พระมหาโมคคัลลานะอยู่ในป่าชื่อเภสกพา อันเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ไกลนครสูงสูมาคิระ แคว้นภคคะท่านแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย พอจะกำหนดเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ท่านแสดงถึงภิกษุผู้ปวารณาตนให้ภิกษุอื่นว่ากล่าว แต่ก็เป็นผู้ว่ายาก จึงไม่มีใคร (เพื่อนพรหมจารี) อยากรว่ากล่าวตักเตือนหรือคั่นเคียดด้วย แล้วแสดงธรรมะที่ทำให้ว่ายากหลายข้อ มีความปรารถนาลามก เป็นต้น มีการยึดแต่ความเห็นของตนเป็นข้อสุดท้าย.

๒. แสดงถึงภิกษุผู้แม้ไม่ปวารณาตนให้ภิกษุอื่นว่ากล่าว แต่ก็เป็นผู้ว่าง่าย จึงมีเพื่อนพรหมจารีอยากรว่ากล่าวตักเตือนหรือคั่นเคียดด้วย แล้วแสดงธรรมะที่ทำให้ว่าง่ายฝ่ายตรงกันข้าม.

๓. สอนภิกษุทั้งหลายให้อนุमान (คาดคะเน) ตนเองได้ด้วยตนว่า ถ้าประกอบด้วยความชั่วมีความปรารถนาลามก เป็นต้น ก็คงไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น จึงควรตั้งจิตที่จะไม่มีความปรารถนาลามก เป็นต้น.

๔. สอนภิกษุทั้งหลายให้พิจารณาตนด้วยตนว่ามีความชั่ว เช่น ความปรารถนาลามก เป็นต้น หรือไม่ ถ้ามีก็ควรพยายามละเสีย, ถ้าไม่มีก็ควรศึกษาเนื่อง ๆ ในกุศลธรรมทั้งหลาย อยู่ด้วยความปิติปราโมทย์. ภิกษุทั้งหลายก็ชื่นชมภาษิตของพระเถระ.

๑๖. เจโตปัสสสูตร

สูตรว่าด้วยกิเลสที่เปรียบเหมือนตอของจิต

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงเรื่องที่ว่า ถ้าภิกษุยังละกิเลสที่เปรียบเหมือนตอของจิต (เจโตศีละ) ๕ ประการ และถอนกิเลสที่เปรียบเหมือนเครื่องผูกมัดจิต (เจตโสวินพันธะ) ๕ ประการไม่ได้ ก็มีฐานะที่ภิกษุนั้นจะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระธรรมวินัยนี้.

ตอของจิต ๕

๒. แล้วทรงแสดงกิเลสที่เปรียบเหมือนตอของจิต ๕ ประการ คือ ๑. สงสัยในพระศาสดา ๒. สงสัยในพระธรรม ๓. สงสัยในพระสงฆ์ ๔. สงสัยในสิกขา (ข้อที่จะต้องศึกษา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา) ๕. โกรธเคืองในเพื่อนพรหมจารี เมื่อมีความสงสัยหรือความโกรธเคืองข้อใดข้อหนึ่งแล้ว จิตก็ไม่แน่มไปเพื่อความเพียร.

เครื่องผูกมัดจิต ๕

๓. แล้วทรงแสดงกิเลสที่เปรียบเหมือนเครื่องผูกมัดจิต ๕ ประการ คือ ๑. ไม่ปราศจากความกำหนัดพอใจรักใคร่ในกาม ๒. ไม่ปราศจากความกำหนัดพอใจรักใคร่ในกาย ๓. ไม่ปราศจากความกำหนัดพอใจรักใคร่ในรูป ๔. กิเลสแล้วก็ประกอบสุขในการนอน ๕. ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยหวังว่าจะไปเกิดในเทพพวกใดพวกหนึ่ง เมื่อมีกิเลสเหล่านี้ข้อใดข้อหนึ่ง จิตก็ไม่แน่มไปเพื่อความเพียร.

๔. ถ้าละและถอนกิเลสข้างต้นเสียได้ ก็มีฐานะที่จะถึงความเจริญงอกงามไพศาลในพระธรรมวินัยนี้.

๕. ทรงแสดงภิกษุผู้ประกอบด้วยอิทธิบาท คือคุณธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จ ๔ ประการ คือ ๑. พอใจ ๒. เพียร ๓. คิด ๔. ไตร่ตรอง พร้อมทั้งมีความกระตือรือร้น (อุสุสฺสพฺหิ) เป็นที่ ๕ รวมเป็นมีคุณธรรม ๑๕ อย่าง คือละกิเลสอย่างละ ๕ สองอย่างข้างต้น กับมีคุณธรรมอีก ๕ อย่าง ก็สามารถจะตรัสรู้ได้ เปรียบเหมือนแม่ไก่กกไข่ดี แม้ไม่ปรารถนาอะไรมาก ลูกไก่ก็ออกมาได้ฉะนั้น.

๑๗. วนปิตกสูตร

สูตรว่าด้วยการอยู่ป่าของภิกษุ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมเรื่องภิกษุผู้อยู่ป่า (๔ ประเภท) คือ ๑. ถ้าอยู่แล้ว สติไม่ตั้งมั่น จิตไม่เป็นสมาธิ อาสวะไม่สิ้น ไม่บรรลุนิพพานอันปลอดโปร่งจากกิเลสอันยอติเยยมทั้งปัจจัย ๔ ก็หาได้ยาก ก็ควรหลีกเลี่ยงจากป่านั้น ไม่ควรอยู่ในเวลากลางวันหรือกลางคืน ๒. ถ้าอยู่แล้ว สติไม่ตั้งมั่น เป็นต้น แต่ปัจจัย ๔ หาได้ไม่ยาก ก็ควรพิจารณาว่าตนไม่ได้บวชเพราะเหตุแห่งปัจจัย ๔ พิจารณาแล้วก็ควรหลีกเลี่ยงจากป่านั้น ไม่ควรอยู่ ๓. ถ้าอยู่แล้ว สติตั้งมั่น เป็นต้น แต่ปัจจัย ๔ หาได้ยาก ก็ควรพิจารณาว่าตนไม่ได้บวชเพราะเหตุแห่งปัจจัย ๔ พิจารณาแล้วก็ควรอยู่ในป่านั้น ไม่ควรหลีกเลี่ยง ๔. ถ้าอยู่แล้ว สติตั้งมั่น เป็นต้น และปัจจัย ๔ ก็หาได้ไม่ยาก ก็ควรอยู่ในป่านั้นแม้ตลอดชีวิต ไม่ควรหลีกเลี่ยง.

๒. ทรงแสดงถึงภิกษุผู้อาศัย คาม, นิคม, นคร, ชนบท และ บุคคล โดยทำนองเดียวกับการอยู่ป่า ๔ ข้อข้างต้น โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับบุคคล หมายถึงการติดตาม (ทำนองศิษย์ติดตามอาจารย์) โดยทรงเล็งถึงการที่จะขึ้นทางคุณธรรมเป็นสำคัญ ส่วนปัจจัย ๔ หาได้ยากหรือไม่ยากไม่เป็นประมาณ.

๑๘. มรุตปิณฑิกสูตร

สูตรว่าด้วยธรรมะที่น่าพอใจเหมือนขนมหวาน

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ตรัสตอบคำถามของ ภัณฑปาณิสถากะ ที่ว่า “ทรงมีวาตะอย่างไร ตรัสบอกอย่างไร” โดยทรงชี้ไปว่า ทรงมีวาตะและตรัสบอกในทางที่จะไม่ทะเลาะกับใคร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก และในทางที่สัญญา (ความกำหนดหมายด้วยกิเลส-กิเลสสัญญา-อรรถกถา) จะไม่แผงตัวตาม” บุคคลผู้อยู่อย่างไม่ประกอบด้วยกาม ผู้ลอยบาป ผู้สิ้นความสงสัยรังเกียจ ปราศจากความทะยานอยากในภพน้อยใหญ่.

๒. ทรงเล่าเรื่องข้างต้นให้ภิกษุทั้งหลายฟัง เมื่อภิกษุรูปหนึ่งขอให้ทรงอธิบาย ก็ทรงอธิบายอย่างย่อ ๆ ภิกษุทั้งหลายจึงไปหาพระมหากัจจันเถระให้อธิบายโดยละเอียด พระเถระจึงอธิบายขยายความของพระพุทธานุชาตสัน ๆ ที่ว่า “ส่วนแห่งความกำหนดหมายกิเลสเป็นเหตุให้เนิ่นช้า (ปปัญจสัญญาสังขา) ย่อมครอบงำบุรุษเพราะเหตุใด ถ้าไม่เพละไม่ละ ไม่ยึดถือ ในเหตุนี้ (อายุตนะ ๑๒) ได้ นั่นแหละเป็นที่สุดแห่งกิเลสที่แผงอยู่ (อนุสัย ๗ กิเลสที่นอนซ่อนตัวอยู่ในสันดาน), นั่นแหละ เป็นที่สุดแห่งการจับท่อนไม้ คัสตรา

๑. คำว่า แผงตัวตาม แปลจากคำว่า อนุเสนติ โดยพยัญชนะว่า นอนตาม คือมีอยู่อย่างไม่ค่อยปรากฏตัวเหมือนตะกอนนอนกันคุ่ม ต่อเมื่อมีอะไรมากวนจึงขุ่นขึ้น

๒. คำนี้มีในลักกัปปัญหสูตรที่ ๘ หน้า ๓๓๔ แล้ว โปรดดูบันทึกทางวิชาการในภาค ๕ ด้วย

การทะเลาะวิวาท การชู้หน้าด่าทอ การส่อเสียด การพุดปด” โดยขยายความแสดงลำดับธรรมะ ดังนี้ ๑. อาศัยอายตนะภายในอายตนะภายนอก เกิดความรู้แจ้งอารมณ์ เรียกว่าวิญญาณ ๒. รวมธรรม ๓ ประการ คืออายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ เรียกว่าผัสสะ (ความถูกต้อง) ๓. เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา (คือความรู้สึกสุขทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข) ๔. รู้สึกอารมณ์ใด ก็จำอารมณ์นั้นได้ (มีเวทนามีสัญญา) ๕. จำอารมณ์ใดได้ ก็ตรึกถึงอารมณ์นั้น (มีสัญญาที่มีวิตก) ๖. ตรึกอารมณ์ใด ก็เน้นเข้าอยู่กับอารมณ์นั้น ๗. เน้นเข้าอยู่กับอารมณ์ใด ส่วนแห่งความกำหนดหมายกิเลสเป็นเหตุให้เน้นเข้าในรูปที่พึงรู้ได้ด้วยตา เป็นต้น ที่เป็นอดีต, อนาคต, ปัจจุบัน ย่อมครอบงำเขา เพราะเหตุนั้น. ๘. เมื่อมีอายตนะภายในมีอายตนะภายนอก มีวิญญาณ ก็มีฐานะที่จะจับบัญญัติผัสสะได้, เมื่อมีการบัญญัติผัสสะ ก็มีฐานะที่จะจับบัญญัติเวทนาได้, เมื่อมีการบัญญัติเวทนา ก็มีฐานะที่จะจับบัญญัติวิตก (ความตรึก) ได้, เมื่อมีการบัญญัติวิตก ก็มีฐานะที่จะจับบัญญัติการครอบงำของส่วนแห่งความกำหนดหมายกิเลสเป็นเหตุให้เน้นเข้า.

๓. พระผู้มีพระภาคทรงทราบก็ทรงอนุโมทนาว่า ถ้าให้พระองค์ทรงอธิบาย ก็จักตรัสอธิบาย เช่นเดียวกับพระมหากัจจนะ พระอนันท์ กราบทูลสรรเสริญคำอธิบายนี้ว่า เหมือนคนหิวระหายอ่อนกำลังได้ขนมหวาน จึงตรัสให้เรียกกรรมปริยายนี้ว่า มรฺฐินชกปริยาย (บรรยายที่เปรียบเหมือนขนมหวาน).

๑๙. เทวธาวัตถกสูตร

สูตรว่าด้วยความตรีกสองทาง

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายถึงความนึกคิดที่เกิดขึ้นในสมัยที่ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ ทรงแบ่งความคิดนึก (วิตกความตรึก) ออกเป็น ๒ ส่วน คือฝ่ายชั่ว ได้แก่คิดนึกในกาม, คิดนึกปองร้าย, คิดนึกเบียดเบียน ; ฝ่ายดี ได้แก่คิดนึกออกจากกาม, คิดนึกไม่ปองร้าย, คิดนึกไม่เบียดเบียน. เมื่อความคิดนึกฝ่ายชั่วเกิดขึ้นและทรงรู้เท่าทันก็ตั้งอยู่ไม่ได้ พระองค์จึงทรงละ ทรงบันเทา ทรงทำให้สิ้นสุดซึ่งความคิดนึกฝ่ายชั่วได้.

๒. ตรัสต่อไปว่า ภิกษุตรีกตรองถึงเรื่องใดมาก จิตก็จะโน้มไปทางนั้น (ทั้งทางคิดชั่วและคิดดี). พระองค์ทรงเห็นโทษของอกุศลธรรม เห็นอานิสส (ผลดี) ของกุศลธรรม เมื่อทรงทราบว่า ความคิดฝ่ายดีกำลังเกิดขึ้น ก็ไม่ทรงเห็นภัย จากความคิดนั้น ไม่ว่าในกลางคืนกลางวัน หรือทั้งกลางคืนกลางวัน แต่ถ้าตรีกตรอง (วิตกวิจารณ์) นานเกินไป กายลำบาก จิตก็จะฟุ้งสวุ่น เมื่อจิตฟุ้งสวุ่นก็จะห่างจากสมาธิ พระองค์จึงทรงตั้งจิตไว้ภายใน ทำให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ทำให้เป็นสมาธิ. ทรงเปรียบเทียบการเห็นโทษของความชั่ว เห็นคุณของความดี เหมือนคนเลี้ยงโคที่ต้อนโคไปให้พื้นที่ซึ่งเต็มไปด้วยข้าวกล้า เพราะเห็นโทษ (ซึ่งจะเกิดขึ้นเมื่อโคไปกินข้าวกล้าของคนอื่น) ทรงเปรียบเทียบการทำความดีถึงธรรมเหล่านั้น เหมือนคนเลี้ยงโคที่พัก ณ โคนไม้หรือกลางแจ้ง ทำสติถึงโคเหล่านั้น.

๓. ตรัสต่อไปถึงการที่ทรงมีความเพียร ตั้งสติมั่น มีกายสงบระงับ มีจิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง เข้าฌานที่ ๑ จนถึงฌานที่ ๔ ; ระลึกชาติได้ในยามแรก ; ได้จุตูปปาตญาณ (ญาณเห็นความตายความเกิดของสัตว์) หรือทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ในยามกลาง ; ได้आสวักขญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น) รุ้อยิสัจจ ๔ ตามเป็นจริง รู้จักอาสวะ เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ ตามเป็นจริง ในยามสุดท้ายแห่งราตรี.

๔. ทรงเปรียบมารเหมือนผู้คิดร้าย ปิดทางดี เปิดทางไม่ดี ให้หมุ่นื้อไปสู่ความพินาศ และเปรียบพระตถาคตเหมือนผู้มั่งคั่ง ที่ปิดทางร้ายเปิดทางดีให้เนื้อเดินทางไปสู่ความเจริญ แล้วตรัสว่า ได้ทรงทำหน้าที่ของศาสดาแล้ว. นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง จงฟังเถิด อย่าประมาท อย่าเดือดร้อนภายหลังเลย นี่แหละคือคำสอนของเรา.

๒๐. วิตกกถาสถาณสูตร

สูตรว่าด้วยที่ตั้งของความตรึกหรือความคิด

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนาราม ตรัสสอนว่า ภิกษุผู้ทำสมาธิ (ประกอบอธิจิต) ฟังใส่ใจ เครื่องหมาย ๕ ประการอยู่เสมอ คือ :-

๑. เมื่อใส่ใจถึงเครื่องหมายใด เกิดความคิดฝ่ายชั่วขึ้น ให้เปลี่ยนเครื่องหมายนั้น ไปสู่เครื่องหมายอื่นอันประกอบด้วยกุศล ซึ่งจะเป็นเหตุให้ละความคิดฝ่ายชั่ว ทำจิตให้เป็นสมาธิได้. เปรียบเหมือนนายช่างเอาลิ้มเนื้อละเอียดมาดองเอาลิ้มเนื้อหยาบออกไปฉะนั้น.

๒. เมื่อใส่ใจถึงเครื่องหมายอื่น อันประกอบด้วยกุศล ความคิดฝ่ายชั่วยังเกิดขึ้น ก็พึงพิจารณาโทษของความคิดฝ่ายชั่ว ก็จะละความคิดฝ่ายชั่ว ทำจิตให้เป็นสมาธิได้. เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่รักสวयรักงาม รังเกียจซากศพสัตว์ต่าง ๆ ที่มาคลุ้งอยู่ที่กองนั้น.

๓. เมื่อพิจารณาโทษของความคิดฝ่ายชั่วเหล่านั้น ความคิดฝ่ายชั่วยังเกิดขึ้น ก็พึงไม่ระลึกละใส่ใจ ความคิดฝ่ายชั่วเหล่านั้น ก็จะละความคิดฝ่ายชั่ว ทำจิตให้เป็นสมาธิได้. เปรียบเหมือนคนตาดี ไม่ต้องการเห็นรูป ก็หลับตาเสีย หรือมองไปทางอื่น.

๔. เมื่อไม่ระลึกละใส่ใจ ความคิดฝ่ายชั่วเหล่านั้น ความคิดฝ่ายชั่วยังเกิดขึ้น ก็พึงใส่ใจถึงที่ตั้งแห่งเหตุของความคิด (วิตกกถาสถาณฐานะ คือให้ดูว่าอะไรเป็นเหตุให้ความคิดฝ่ายชั่วเกิดขึ้น) ก็จะละความคิดฝ่ายชั่ว ทำจิตให้เป็นสมาธิได้. เปรียบเหมือนคนเดินเร็ว เดินช้าลง หยุด ยืน นั่ง นอน สละอิริยาบถหยาบ ๆ ลง สำเร็จอิริยาบถละเอียดขึ้น.

๕. เมื่อใส่ใจถึงที่ตั้งแห่งเหตุของความคิดฝ่ายชั่วเหล่านั้น ความคิดฝ่ายชั่วยังเกิดขึ้น ก็พึงเอาพินกดั้น เอาลิ้นกดเพดาน ข่มขี้บับคันจิต. เปรียบเหมือนคนมีกำลังกว่า จับคอคนมีกำลังน้อยกว่า ข่มขี้บับคันฉะนั้น.

สรุป

เมื่อทำได้ดังนี้ ภิกษุนี้ก็ชื่อว่าชำนาญในทางที่เกี่ยวกับความคิด (วิตก ความตรึก) ประสงค์จะคิดเรื่องอะไร ก็คิดได้ ไม่ประสงค์จะคิดเรื่องอะไร ก็ไม่คิดได้ นับว่าตัดต้นเหาได้ คลายเครื่องรัดได้ ทำความทุกข์ให้ถึงที่สุดได้ ด้วยการตรัสรู้เรื่องของจิตใจโดยชอบ.

จบวรรคที่ ๒ ขึ้นวรรคที่ ๓ ชื่อโอปัมมวรรค คือวรรคที่กล่าวถึงข้ออุปมา มี ๑๐ สูตร.

๑. คำว่า เครื่องหมาย หรือนิมิต ก็คืออารมณ์ที่จะให้จิตกำหนดนั่นเอง

๒. มีข้อนำสังเกตในที่นี้ คือแสดงความคิดฝ่ายชั่วว่าประกอบด้วยฉันทะ โทสะ โมหะ ตามธรรมดากิเลสฝ่ายชั่ว เคยเรียงราคา โทสะ โมหะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ แต่ในที่นี้ใช้ ฉันทะ ความพอใจมาแทนราคา หรือโลภะ

๒๑. กกฎปมสูตร

สูตรเปรียบด้วยเลื่อย

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม ตรัสสอนภิกษุชื่อโมลลยผัคคุ ผู้คลุกคลีด้วยนางภิกษุณีทั้งหลายจนเกินขอบเขต เมื่อมีใครติเตียนนางภิกษุณีต่อหน้าเธอ เธอก็โกรธเคืองก่ออธิกรณ์ หรือเมื่อมีใครติเตียนเธอต่อหน้านางภิกษุณีทั้งหลาย นางภิกษุณีทั้งหลายก็โกรธเคืองก่ออธิกรณ์ โดยทรงสั่งสอนให้ละความพอใจแบบชาวบ้าน (เคหสิตะ = อาศัยบ้าน) เมื่อมีใครติเตียนหรือทำร้ายด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนดิน ด้วยไม้พลอง ด้วยศาสตรา ซึ่งนางภิกษุณีทั้งหลายหรือแม้ซึ่งตัวเธอเอง ก็ให้สำเหนียกว่า จักไม่ให้จิตปรวนแปร จักไม่เปล่งวาจาชั่วร้าย จักมีเมตตาจิต หวังอนุเคราะห์ ไม่ตกอยู่ในระหว่างแห่งโทสะ.

๒. ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย เล่าให้ฟังถึงเรื่องที่ภิกษุทั้งหลายเคยยังพระพุทฺธของพระองค์ให้ยินดีมาแล้วในสมัยหนึ่ง คือทรงแนะนำเรื่องฉันอาหารมื้อเดียว” ไม่ต้องสั่งสอนเพียงแต่แนะนำให้เกิดสติ เปรียบเหมือนสารภีขึ้นสู่รูกที่เทียมไว้ดีแล้ว ให้รกรงไปเล่นกลับได้ตามปรารถนา (ไม่ต้องเชยงตีมา). ครั้นแล้วตรัสสอนให้ละอุทล ทำความเพียรในกุศลธรรมก็จะเจริญงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ เปรียบเหมือนคนปรารถนาดี งามป่าไม้สาละ ที่เต็มไปด้วยละหุ่ง (อันเป็นภัยต่อไม้สาละ) ตัดต้นสาละหนุ่มที่คุดอก บำรุงด้วยดีซึ่งต้นสาละหนุ่มที่ตรง ที่เกิดดีแล้ว ป่านั้นก็จะเจริญงอกงาม.

๓. ตรัสเล่าเรื่อง แม่เจ้าเรือน ชื่อเวเทหิกา ซึ่งมีชื่อเสียงว่าสงบเสงี่ยม แต่ถูกนางทาสีสองดี กีดสีระนางทางสีแตก เลยกลายเป็นคนมีชื่อเสียงว่าโหดร้าย แล้วตรัสสอนว่า จะพึงรู้ได้ว่า ภิกษุสงบเสงี่ยมหรือไม่ ก็ต่อเมื่อมีถ้อยคำที่ไม่พอใจมากระทบ และตรัสว่า ยังไม่ตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้ว่าง่ายเพราะเห็นแก่ปัจจย ๔ เพราะถ้าไม่ได้ปัจจย ๔ ก็ไม่ว่าง่าย แล้วตรัสสอนว่า เมื่อเคารพบนอบธรรมก็ควรเป็นคนว่าง่าย.

๔. ตรัสถึงถ้อยคำ (ศัพท์เต็ม วจนปถา = ทางแห่งถ้อยคำ) ๔ ประเภท คือ ๑. ถูกกาละ หรือไม่ถูกกาละ ๒. จริง หรือไม่จริง ๓. อ่อนหวาน หรือหยาบคาย ๔. ประกอบด้วยประโยชน์ หรือไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๕. พุดด้วยจิตเมตตา หรืออยู่ในระหว่างโทสะ ที่คนอื่นมาว่ากล่าวก็พึงสำเหนียกว่า จักคุมจิตไม่ให้ปรวนแปร จักไม่เปล่งวาจาหยาบคาย จักมีเมตตาจิต หวังอนุเคราะห์ ไม่ตกอยู่ในระหว่างแห่งโทสะ แม้จิตอันประกอบด้วยเมตตาไปยังบุคคลนั้นและสัตว์อื่นทั่วทั้งโลก.

๕. ตรัสสอนให้ควบคุมจิตให้มีคุณธรรมดังกล่าวข้างต้น แล้วให้ทำจิตเสมอด้วยแผ่นดิน ซึ่งใครจะขุดให้หมดไปจากโลกไม่ได้ ; เสมอด้วยอากาศ ซึ่งใครจะเขียนรูปให้ปรากฏไม่ได้ ; เสมอด้วยแม่น้ำคงคาซึ่งใครจะเอาคอบหม้อมาเผาให้แห้งไม่ได้ ; เสมอด้วยดุมที่ทำด้วยหนังแมวฟอกดีแล้วอ่อนนุ่ม ซึ่งใครจะเอาไม้เอาก้อนกรวดมาทำให้เกิดเสียงไม่ได้.

๑. หมายถึงสมัยแรก ๆ ภิกษุชั้นดีมีมาก ไม่ต้องว่ากล่าวกันมาก เพียงแนะนำไปปฏิบัติ อรรถกถาเล่าเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระโมลลยผัคคุเป็นพระดีว่ายาก

๒. เอกาสนโภชน (การฉันบนอาสนะเดียว) อรรถกถาแก้ว่า หมายถึงกำหนดเวลาฉันอาหารเช้าเช้าเที่ยงจะฉันสัก ๑๐ ครั้งในกำหนดนั้น ก็ชื่อว่าฉันมื้อเดียว เป็นเรื่องน่าพิจารณา

๖. ตรัสว่า โจรเอาเลื่อยมีคม ๒ ข้างมาเลื่อยตัดด้วยระน้อยใหญ่ ผู้ใดมีใจคิดประทุษร้ายในโจรนั้น ผู้นั้นไม่ชื่อว่าทำตามคำสอนของพระองค์. แล้วตรัสสอนให้ควบคุมจิตให้มีคุณธรรมดังกล่าวข้างต้น.

๗. ตรัสสรุปในที่สุดให้ภิกษุทั้งหลายใส่ใจเนื่อง ๆ ถึงพระโอวาทอันเปรียบด้วยเรื่องเลื่อยนี้ อันจะทำให้ไม่มีถ้อยคำที่อดทนไม่ได้ เป็นไปเพื่อประโยชน์ ความสุขสันต์กาลนาน.

๒๒. อลคัฏฐปมสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยงูพิษ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ภิกษุชื่ออริฏฐะ ผู้สืบทอดที่เคยฆ่าแรง มีความเห็นผิดเกิดขึ้นว่า ธรรมะที่พระผู้มีพระภาคแสดงว่ามีอันตรายนั่น ไม่เป็นอันตรายแก่ผู้ส้องเสพจริง ภิกษุทั้งหลาย ตักเตือนก็ไม่ฟัง ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค ทรงเรียกไปชี้แจง ก็นั่งนิ่งเกอเขินถอนใจ ไม่มีปฏิภาณ.

๒. จึงตรัสต่อไปถึงบางกณผู้เรียนธรรม* แต่ไม่พิจารณาความหมายของธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อไม่พิจารณาความหมาย ธรรมะของคนเหล่านั้นก็ไม่ทนต่อการเพ่ง คนเหล่านั้นเรียนธรรมะเพียงเพื่อจะยกโทษผู้อื่นและเพื่อปลื้มวาตะของผู้อื่น จึงไม่ได้รับประโยชน์ของการเรียน ธรรมะที่เรียนไม่ดี จึงเป็นไปเพื่อสิ่งไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เปรียบเหมือนคนต้องการงูพิษ แต่จับไม่ดี ก็อาจถูกงูกัดตายหรือปางตาย ส่วนคนที่เรียนดี พิจารณาความหมาย เป็นต้น ก็ได้รับประโยชน์จากการเรียน เหมือนคนต้องการงูพิษ จับงูพิษดี ก็ไม่ถึงแก่ความตาย ไม่ได้รับทุกข์ปางตายฉะนั้น.

๓. ตรัสถามที่สำคัญต่อไปว่า เพราะฉะนั้น พึงเข้าใจความหมายแห่งภานิตของเรแล้วทรงจำไว้ ถ้าไม่เข้าใจ ก็พึงได้ถามเราหรือภิกษุผู้ฉลาด เราแสดงธรรมมีอุปมาด้วยแพ เพื่อให้ถอนตัว (นิคฺคณฺเฑ) ไม่ใช่เพื่อยึดถือ (คหณฺเฑ) เปรียบเหมือนคนข้ามฝั่งน้ำด้วยอาศัยแพ เมื่อถึงฝั่งแล้วไม่จำเป็นต้องแบกแพไปด้วย. เมื่อรู้ธรรมะที่เราแสดงเปรียบด้วยแพ ก็พึงละแม้ธรรมะ จะกล่าวไยถึงธรรมะว่า จะไม่ต้องละ.

๔. ทรงแสดงที่ตั้งแห่งความเห็น ๖ อย่าง คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, สิ่งที่เห็น ที่ฟัง ที่ทราบ ที่รู้ ที่ค้นหาด้วยใจ (รวม ๕ อย่าง) ที่บุคคลเห็นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา กับ (อย่างที่ ๖) ยึดถือความเห็นที่ว่า โลกหรืออัตตาเที่ยง ว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา. อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมเห็นว่า สิ่งเหล่านั้นมิใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นมิใช่ตัวตนของเรา. เมื่อเห็นอย่างนั้น ก็ไม่สะดุ้งตื่นในเมื่อสิ่งนั้นไม่มี.

๕. เมื่อภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลถามถึงความสะดุ้งตื่น และความไม่สะดุ้งตื่นในสิ่งที่ไม่มีทั้งภายนอกทั้งภายใน* เป็นลำดับ จึงตรัสชี้แจงทั้งสี่ประการ.

๑. ในรายละเอียดได้แจกออกไปด้วยว่า ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เป็นต้น โดยใจความก็คือ ธรรมะในที่นี้ หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า ๔ อย่าง มีสูตร เป็นต้น

๒. อรรถกถาชี้ว่า ภายนอก เช่น เครื่องใช้ ภายใน ได้แก่ขันธุ์ หรือส่วนประกอบที่รวมเป็นกายใจ

๖. ตรัสแสดงว่า เมื่อยังหวงแหน ยังมีวาตะว่าตัวตน ยังอาศัยทัญญู (ที่ผิด) ก็จะต้องเกิดความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และคับแค้นใจ.

๗. ตรัสว่า เมื่อมีตน ก็มีการยึดว่า สิ่งที่เกิดด้วยตนของเรามีอยู่, เมื่อมีสิ่งที่เนื่องด้วยตน ก็มีการยึดว่าตนของเรามีอยู่, เมื่อไม่ได้ตนหรือสิ่งที่เนื่องด้วยตนโดยแท้จริง ความเห็นว่าโลกเที่ยง อตตะเที่ยง จึงเป็นธรรมชาติของคณาพาลอันบริบูรณ์ ครั้นแล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายให้เห็นด้วยตนเองว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ควรยึดถือ. อริยสาวกผู้รู้เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนด และหลุดพ้น. ต่อจากนั้น ทรงแสดงข้อเปรียบเทียบภิกษุผู้หลุดพ้นในทำนองผู้ชนะศึกที่ดีเมืองอื่นได้.

๘. ตรัสว่า พระองค์ทรงบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์ทั้งในกาลก่อนและในปัจจุบัน แต่สมณพราหมณ์ บางพวกก็ยังกล่าวหาว่าทรงสอนขาดสูญ แล้วทรงแสดงต่อไปว่า ไม่ทรงอาฆาตหรือเสียใจเพราะมีผู้อื่นด่า ไม่ทรงชื่นชมโสมนัสเพราะมีผู้อื่นสักการะเคารพนับถือบูชา แล้วตรัสสอนภิกษุให้ทำเช่นนั้นบ้าง กับได้ตรัสสรุปว่า สิ่งที่ไม่ใช่ของท่าน จงละเสีย สิ่งที่ไม่ใช่ของท่านคือชันธ ๕ (ความมุ่งหมายคือเพื่อคลายความยึดถือ).

๙. ทรงแสดงถึงผู้ปฏิบัติได้ผลในพระธรรมวินัยที่ตรัสไว้ดีแล้ว ตั้งแต่เป็นพระอรหันต์ลงมาถึงชั้นต่ำสุด คือผู้มีศรัทธา มีความรักในพระองค์.

๒๓. วมมิกสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยจอมปลวก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม พระกุมารกัสสปนำปัญหาของเทวดา ๑๕ ข้อติดต่อกันไป ทูลถามว่า ได้แก่อะไร ปัญหาอันโดยใจความว่า พราหมณ์สั่งศิษย์ให้ขุดจอมปลวก ซึ่งเป็นคว้นในเวลากลางคืน เป็นเปลวไฟในเวลากลางวัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงเฉลยว่า จอมปลวก ได้แก่กาย (ของมนุษย์) เป็นคว้นในเวลากลางคืน เพราะคิดเรื่องราวต่าง ๆ เป็นเปลวไฟในเวลากลางวัน คือวุ่นวายทำงานด้วยกาย ด้วยวาจา ในเวลากลางวัน พราหมณ์ที่สั่งให้ขุด คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ศิษย์ผู้ขุด คือพระเสขะ (ท่านผู้ยังศึกษา) ศัสตราที่ขุด คือปัญญา.

๒๔. รณวินิตสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยรถ ๗ ผลัด

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. พระปุนณะ มันทานีนุตระ เป็นผู้ได้รับ สรรเสริญจากภิกษุทั้งหลายที่อยู่ในชาติภูมิ (เป็นที่แห่งหนึ่งในลัทธิชนบท ขึ้นแก่กรุงบิลพัสดุ์) พระสาริบุตร จึงถือโอกาสที่ท่านมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วไปพักกลางวันในป่า เข้าไปพบสนทนาธรรมะกัน.

ธรรมะที่สนทนากันนั้น คือเรื่องวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์หรือความหมดจด) ๗ อย่าง มีความหมดจดแห่งศีลเป็นข้อแรก มีความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณ) เป็นข้อที่ ๗^๑ ซึ่งพระปุนณะกล่าว

๑. ดูข้อความละเอียดในทสูตรสูตรที่ ๑๑ แห่งพระไตรปิฎก เล่ม ๑๑ ซึ่งย่อไว้ในเล่มนี้แล้ว ลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ มีในหมวด ๔ โปรดดูหน้า ๓๖๗ ซึ่งในที่นั้นแสดงวิสุทธิ ๔

ว่า ท่านมิได้ประพาศพรหมจรรย์เพื่อวิสุทธิเพียงข้อใดข้อหนึ่ง แต่ประพาศเพื่อความดับโดยไม่มีเชื้อเหลือ เพราะ วิสุทธิเหล่านี้เป็นเพียงเหมือนรด ๗ ผลัดที่ส่งให้ถึงที่หมาย (รดจึงมีใช้ที่หมาย แต่ส่งให้ถึงที่หมายได้). ทั้งสองท่านต่างชื่นชมภาษิตของกันและกัน.

๒๕. นิวาปสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยเหยื่อหรืออาหารสัตว์

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายถึงสมณพราหมณ์ ๔ ประเภท ที่ตกอยู่ในเงื้อมมือของมาร ๓ ประเภท พ้นไปได้เพียง ๑ ประเภท เปรียบเหมือนเนื้อ ๔ ประเภทที่ตกอยู่ในเงื้อมมือของนายพรานผู้เอาเหยื่อล่อ ๓ ประเภท พ้นไปได้เพียงประเภทเดียว. ทรงเปรียบเทียบโลกามิส (รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ หรือกามคุณ ๕) ด้วยเหยื่อล่อ, เปรียบมารด้วยนายพราน, เปรียบบริษัทของมารด้วยบริษัทของนายพราน, เปรียบสมณพราหมณ์ด้วยหมู่เนื้อ.

๑. สมณพราหมณ์พวกแรก ติดโลกามิส ไม่พ้นเงื้อมมือมาร จึงเปรียบเหมือนเนื้อพวกแรกที่เห็นแก่เหยื่อล่อของนายพราน.

๒. สมณพราหมณ์พวกที่สอง ไม่ติดตอนแรก แต่ไปติดในตอนหลัง (ไม่อดทนต่อความอดอยาก) เปรียบเหมือนเนื้อพวกที่สองที่หนีเหยื่อตอนแรก แต่ทนอดไม่ได้ ต้องมาหาเหยื่อในภายหลัง.

๓. สมณพราหมณ์พวกที่สาม ไม่ติดอามิส แต่ติดทิฏฐิความเห็นผิด เปรียบเหมือนเนื้อพวกที่สามที่ไม่ติดเหยื่อล่อ แต่ถูกล้อมจับด้วยเครื่องมือจับสัตว์.

๔. สมณพราหมณ์พวกที่สี่ ซึ่งไม่ติดอามิส ไม่ติดทิฏฐิ ไม่ประมาท จึงพ้นจากเงื้อมมือมาร เปรียบเหมือนเนื้อพวกที่สี่ ซึ่งไม่ติดเหยื่อล่อ และไม่ถูกล้อมจับได้.

ตรัสแสดงข้อปฏิบัติ คือรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทียนิโรธ^๑ ว่ามีใช้คติของมาร และบริษัทของมาร มารมองไม่เห็น.

๒๖. ปาสราสิสูตร^๒

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยบ่วงดักสัตว์

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ อาศรมของพราหมณ์ ชื่อรัมมกะ แสดงการแสวงหาว่ามี ๒ อย่าง คือการแสวงหาไม่ประเสริฐ กับการแสวงหาอันประเสริฐ.

๑. การแสวงหาไม่ประเสริฐ คือแสวงหาสิ่งที่มีความเกิด, ความแก่, ความตาย, ความโศก, ความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ส่วนการแสวงหาอันประเสริฐ คือแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีความเกิด เป็นต้น เป็นธรรมดา.

๒. ตรัสเล่าเหตุการณ์ในสมัยที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้^๓ ทรงมีความเกิด เป็นต้น เป็นธรรมดา แต่ก็แสวงหาสิ่งที่มีความเกิด เป็นต้น เป็นธรรมดา จึงทรงพระดำริที่จะแสวงหาพระนิพพาน.

๑. ธรรมะเป็นเครื่องอยู่แห่งใจ ๔ ประการนี้ มีแปลและอธิบายไว้แล้ว หน้า ๑๑๘ หมายเลข ๑๔๘, ๒๐๐

๒. ฉบับยุโรปเรียกอริยปริเยสนสูตร แปลว่า สูตรว่าด้วยการแสวงหาอันประเสริฐ

๓. ตรัสเล่าเรื่องที่เสด็จออกผนวช เมื่อยังอยู่ในวัยหนุ่ม เสด็จไปศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร ทรงศึกษาปฏิบัติสมาบัติชื่ออากิญจัญญายตนะ (นับเป็นสมาบัติที่ ๗ ซึ่งเพ่งอารมณ์เห็นว่าไม่มีอะไร) เมื่อทรงเห็นว่ายังมีไซ้ทางพระนิพพาน จึงเสด็จออกจากสำนักนั้น ไปศึกษาในสำนักของอุททกดาบส รวมบุตร ทรงศึกษาปฏิบัติสมาบัติชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ (นับเป็นสมาบัติที่ ๘ ที่ละเอียดถึงขนาดว่ามีสัญญาก็ไม่ไซ้ ไม่มีสัญญาก็ไม่ไซ้) ซึ่งก็ทรงเห็นว่ายังมีไซ้ทางพระนิพพาน.

๔. จึงเสด็จไปสู่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ทรงทำความเพียรจนได้ค้นพบพระนิพพาน และเห็นวาทธรรมนี้ลุ่มลึก จึงคิดจะไม่ทรงแสดงธรรม ต่อท้าวสหัมบดีพรหมมาอาราธนา จึงทรงตกลงพระหฤทัยจะแสดงธรรม.

๕. ครั้งแรกทรงคิดถึงดาบสทั้งสองที่เคยทรงศึกษาด้วย แต่ก็ทรงทราบว่าตายเสียแล้ว จึงทรงรำลึกถึงพระปัญจวัคคีย์ (ภิกษุ ๕ รูป) ซึ่งเคยรับใช้พระองค์มาในระหว่างทรงทำความเพียร ในระหว่างทางที่เสด็จไปสู่กรุงพาราณสีได้ทรงพบอุปกาชีวก แต่อุปกาชีวกไม่เลื่อมใสที่ทรงตอบคำถามว่า ทรงตรัสรู้ได้เอง จึงหลีกไป ครั้นแล้วได้แสดงธรรมโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์เมื่อเสด็จไปถึงที่พักของเธอ.

๖. ใจความในพระธรรมเทศนา (เป็นเชิงเตือนใจก่อนแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร) ว่า กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนาใคร่ชอบใจ ทำให้สมณพราหมณ์ผู้ติดอยู่ถึงความพินาศเหมือนเนื้อติดบ่วง.

๗. ทรงแสดงข้อปฏิบัติ ตั้งแต่ฌานที่ ๑ ถึงสัญญาเวทยินนิโรธ รวม ๙ ข้อ เหมือนในนิวาปสูตรว่า ไม่ไปสู่ทางของมาร.

๒๗. อุพหัตถิปโทปมสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยรอยเท้าช้าง สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ชาตุสโสณิพราหมณ์ได้ฟังปริพพาชกผู้หนึ่งผ้าท่อนเก่า สรรเสริญพระพุทธเจ้า ๔ ข้อ (จำแนกตามประเภทบุคคล) คือ กษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี, ผู้เป็นบัณฑิต แต่งปัญหาเตรียมยกวาทะ พอได้พบปะขึ้นชมด้วยธรรมกถา ก็เลยไม่ถาม เลยไม่ได้ยกวาทะ กลายมาเป็นสาวกของพระสมณโคดมไป และ สมณะ ผู้เป็นบัณฑิตก็เช่นกัน แต่งปัญหาเตรียมยกวาทะ พอได้พบปะขึ้นชมด้วยธรรมกถา ก็เลยไม่ถาม เลยไม่ได้ยกวาทะ ขอโอกาสสอถวาท ทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อยู่ในปัจจุบัน. สมณะเหล่านั้นย่อมกล่าวว่า เมื่อก่อนไม่ได้เป็นสมณะ ไม่เป็นพราหมณ์ ไม่เป็นพระอรหันต์ แต่ปฏิญาณตนว่าเป็น แต่บัดนี้เป็นสมณะ เป็นพราหมณ์ เป็นพระอรหันต์ (จริง ๆ แล้ว). ชาตุสโสณิพราหมณ์ก็เลื่อมใส ลงจากรถขาว เข็มด้วยผ้าขาว ทำผ้าห่มเจวียงป่า เปล่งวาจาจนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า (นโม คตสุ ๗๑๓)

๒. ชาตุสโสณิพราหมณ์ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลความที่ได้สดับจากปริพพาชกผู้หนึ่งผ้าท่อนเก่าในทุกรูปการ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ พรรณนาถึงการที่พระตถาคตเกิดขึ้นในโลก ทรงแสดงธรรมแล้ว คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีได้สดับธรรมออกบวช เว้นจากความชั่วต่าง ๆ มีศีล สारวณอินทริย์ มีสติสัมปชัญญะ เสพเสนาสนะอันสงัด ชำระจิตจากนิวรณ์ ๕ บำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔, ได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณอันทำให้ระลึกชาติได้), ได้จุตูปปาตญาณ (ญาณเห็นความตาย ความเกิด หรือทิพยจักขุญาณก็

๑. พึงสังเกตอย่างหนึ่งว่า นิวรณ์ ๕ ที่กล่าวถึงในสูตรนี้ และในหลายสูตร เช่น สามัญญผลสูตร ดูหน้า ๒๙๓ และสูตรอื่น ๆ ในพระไตรปิฎก เล่ม ๙ ใช้ถ้อยคำแทนกามฉันทในข้อแรกเสมอ (ดูหน้า ๓๔๗)

เรียก), ได้อาสวักขยญาณ (ญาณอันทำอาสวะคือกิเลสที่ต้องสันดานให้สิ้น) แต่ละชั้นที่บำเพ็ญมาตั้งแต่ได้มานที่ ๑ จนถึงได้อาสวักขยญาณ ก็ยังไม่ปลงใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้ดีโดยชอบ, พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว, พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว. ต่อเมื่อจิตพ้นจากอาสวะ และเกิดญาณรู้ว่าพ้นแล้วชาติสิ้นสุดแล้ว จมพรหมจรรย์แล้ว ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก ที่เทียบด้วยร่องรอยของตถาคต ธรรมะที่ตถาคตสั่งเสพ และหักรานแล้ว*, จึงถึงความปลงใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้ดีโดยชอบ เป็นต้น เปรียบเหมือนคนที่เข้าไปสู่ป่าที่ช้างอยู่ เห็นรอยเท้าช้างใหญ่ ยาว กว้าง เห็นที่ซึ่งช้างเสียดสีในเบ้องสูง ถ้าเป็นผู้ฉลาดก็ยังไม่ปลงใจทีเดียวว่า ช้างตัวนี้ใหญ่ เพราะมีช้างพัง (ช้างตัวเมีย) ชี้ออกจากพาริกา ที่มีรอยเท้าใหญ่ อาจเป็นรอยเท้าของช้างพังนั้นก็ได้ หรือเห็นรอยเท้าช้างใหญ่ ยาว กว้าง เห็นที่ซึ่งช้างเสียดสีในเบ้องสูง เห็นรอยงารในเบ้องสูง ถ้าเป็นผู้ฉลาด ก็ยังไม่ปลงใจทีเดียวว่า ช้างตัวนี้ใหญ่ เพราะมีช้างพังชี้ออกจากเรณุกา ที่มีรอยเท้าใหญ่ อาจเป็นรอยเท้าของช้างพังนั้นก็ได้. ต่อเมื่อเห็นรอยเท้าช้างใหญ่ ยาว กว้าง เห็นที่ซึ่งช้างเสียดสีในเบ้องสูง เห็นรอยงารในเบ้องสูง และเห็นพญาช้างนั้น ซึ่งกำลังไปสู่โคนไม้หรือกลางแจ้ง หรืออิน หรือเทา (นัง) หรืออน เขาจึงปลงใจว่า นี่แหละคือช้างใหญ่จะนั้น.

ชาตุนสโณปิพราหมณีกิเลสมโสพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๒๔. มหาหัตถิปโทปมสูตร

สูตรแสดงการเปรียบเทียบด้วยรอยเท้าช้าง สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. พระสาริบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ใจความว่า กุศลธรรมทุกอย่าง ย่อมรวมลงในอริยสัจ ๔ เหมือนรอยเท้าสัตว์ทุกชนิดรวมลงในรอยเท้าช้าง.

๒. ครั้นแล้วได้อธิบายรายละเอียดเฉพาะทุกขอริยสัจข้อแรก โดยแสดงความเกิดแก่ตาย เป็นต้นว่าเป็นทุกข์ และกล่าวโดยรวบยอดอุปาทานขันธ (กองแห่งรูปนามที่ยึดถือ) ๕ อย่างว่าเป็นทุกข์ และได้อธิบายโดยพิเศษ เฉพาะกองรูปซึ่งแยกออกเป็นรูปใหญ่ (มหาภูตรูป) คือรูปที่ประกอบด้วยธาตุ ๔ กับอุปาทารูป (รูปอาศัย คือต้องอาศัยธาตุ ๔ จึงปรากฏ) แล้วได้แจกรายละเอียดเรื่องธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ละข้อจนจบ โดยสรุปท้ายในตอนจบว่า ความพอใจ ความอาลัยในอุปาทานขันธ ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด นำออกเสียเสีย ซึ่งความพอใจในอุปาทานขันธ ๕ เป็นความดับทุกข์ ส่วนข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ไม่ได้แสดงโดยตรง หากได้พูดไว้ท้ายการแจกรายละเอียดเรื่องทุกข์แต่ละข้อ.

๒๕. มหาสาโรปมสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยแก่นไม้ สูตรใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงการที่ผู้ออกบวชได้ผลดีบางอย่าง หรือทำความดีบางอย่างให้เกิดแล้วมีวิมาประมาท ยกตนข่มผู้อื่น เพราะเหตุแห่งผลดีหรือความดีนั้น ๆ เทียบด้วยผู้ถือเอาสิ่งที่มีไขแก่นไม้ว่าเป็นแก่นไม้ ในที่สุดได้ทรงแสดงความหลุดพ้นแห่งใจที่ไม่กำเริบว่าเป็นเหมือนแก่นไม้. ต่อไปนี้เป็นข้อเปรียบเทียบที่ทรงแสดง :-

๑. ความจริงตรงนี้ใช้สำนวนอุปมาเกี่ยวกับช้าง คือรอยเท้าช้าง เทียบด้วยร่องรอยของพระตถาคต, ที่ที่ช้างเสียดสี เทียบด้วยธรรมะที่พระตถาคตสั่งเสพ, กังไพบไม้ที่ช้างเอางาระ เทียบด้วยธรรมะ (ฝ่ายชั่ว) ที่พระตถาคตหักราน อรรถกถาอธิบายว่า เปรียบเหมือนเสียดสีหรือเคี้ยวด้วยญาณ

๑. ลากสักการะชื่อเสียง เปรียบเหมือนกิ่งและใบไม้
๒. ความสมบูรณ์ด้วยศีล เปรียบเหมือนสะเก็ดไม้
๓. ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ เปรียบเหมือนเปลือกไม้
๔. ญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยปัญญา) เปรียบเหมือนกะพี้ไม้
๕. อกุปปา เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งใจที่ไม่กลับกำเริบ) เปรียบเหมือนแก่นไม้.

๓๐. อุพสาโรปมสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยแก่นไม้ สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย มีใจความคล้ายคลึงกับสูตรที่ ๒๙ ข้างบนนี้ โดยเฉพาะอุพสาโรปมสูตรนี้แปลไว้อย่างละเอียดแล้วในหน้า ๔๘ หมายเลข ๑.

จบวรรคที่ ๓ ขึ้นวรรคที่ ๔ ชื่อมหายมกวรรค คือวรรคที่มีสูตรจำนวนมากใหญ่ (คู่กับ อุพมกวรรค คือวรรคที่มีสูตรขนาดเล็กซึ่งอยู่ถัดไป) มี ๑๐ สูตร.

๓๑. อุพโคสังคสาลสูตร

สูตรว่าด้วยป่าไม้สาละชื่อโคสังคะ สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ที่พักแรมทำด้วยอิฐในนาทิกคาม เสด็จไปเยี่ยมพระอนรุทธ พระนันทิยะ พระกิมพิละ ณ ป่าโคสังคสาลวัน* แต่ผู้เฝ้าป่าไม่รู้จัก จึงไม่อนุญาตให้เสด็จเข้าไป พระอนรุทธ พุดกับผู้เฝ้าป่าแนะให้รู้จักว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จมา แล้วชวนพระนันทิยะและพระกิมพิละมาเฝ้ารับบาตร จีวร ปุอาสนะถวาย.

๒. ตรัสถามถึงความอยู่เป็นผาสุก ก็กราบทูลว่า ต่างอยู่กันอย่างตั้งเมตตาทางกาย วาจา ใจ ต่อกัน พยายามไม่ทำอะไรตามใจตน แต่รู้จักทำตามใจผู้อื่น แม้จะมีกายต่างกัน แต่มีจิตเสมือนเป็นอันเดียวกัน.

๓. ตรัสถามถึงการอยู่อย่างไม่ประมาท มีความเพียร ก็กราบทูลถึงพฤติกรรมที่ได้อยู่กันอย่างไม่ประมาท มีความเพียร.

๔. ตรัสถามถึงการบรรลุคุณพิเศษ ก็กราบทูลถึงคุณพิเศษที่ได้เริ่มต้นแต่รูปฌาน ๔ จนถึงอรุพฌาน ๔ และคุณพิเศษที่สูงขึ้นไปกว่านั้นอีกข้อหนึ่ง คือสัญญาเวทียตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)

๕. พระผู้มีพระภาคทรงสนทนาด้วยธรรมิกถากับพระเถระเหล่านั้นพอสมควรแล้วก็เสด็จหลีกไป. ต่อจากนั้นก็มิเสียงสวดจากยักษ์ชื่อที่มปรชนถึงพระเถระทั้งสามรูปนั้น เมื่อไปเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าเป็นลาภของชาววัชชี (นาทิกคามอยู่ในแคว้นวัชชี) ที่พระผู้มีพระภาคเสด็จมาประทับอยู่พร้อมด้วยพระอนรุทธ พระนันทิยะ และพระกิมพิละ และเสียงสวดนั้นก็กล่าวต่อกันไปถึงพรหมโลก.

๑. ฟังสังเกตว่า ในภาษาบาลีเองใช้คำว่า โคสังคสาลวนทายะ คำว่า วนะ กับทายะ แปลว่า ป่า ด้วยกัน จึงแปลว่า ป่า คำหนึ่ง แปลทับศัพท์คำหนึ่งว่า ป่าชื่อโคสังคสาลวัน คือป่าไม้สาละที่มีต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง มีลักษณะเหมือนเขาโค เขาจึงถือเครื่องหมายนั้นตั้งชื่อป่า

๓๒. มหาโคสิงคสาสูตร

สูตรว่าด้วยป่าไม้สาละชื่อโคสิงคะ สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าโคสิงคสาวัน พร้อมด้วยพระเถระผู้ใหญ่ที่มีชื่อเสียง คือ พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสป พระอนรุทธ พระเวตะ พระอานนท์ และพระสาวกผู้ใหญ่ที่มีชื่อเสียงอื่น ๆ.

๒. เวลายืนพระมหาโมคคัลลานะชวนพระมหากัสสปเพื่อไปฟังธรรมของพระสารีบุตร พระอานนท์ ก็ชวนพระเวตะไปหาพระสารีบุตรเพื่อฟังธรรมเช่นกัน เมื่อไปประชุมพร้อมกันแล้ว พระสารีบุตรก็ตั้งปัญหาถามพระอานนท์ก่อนว่า ป่าโคสิงคสาวันนี้งามแก่ภิกษุเช่นไร. พระอานนท์ตอบว่า งามสำหรับภิกษุผู้สดับรับฟังมาก. เมื่อถามพระเถระอื่น ๆ ต่างก็ตอบว่างามสำหรับภิกษุผู้มีคุณธรรมนั้น ๆ ตามที่ท่านพอใจ คือ พระเวตะ ว่างามสำหรับภิกษุผู้หลักเรือน ประกอบเจโตสมณะ (ความสงบแห่งจิต) ในภายใน. พระอนรุทธ ว่างามสำหรับภิกษุผู้มีทิพยจักขุ. พระมหากัสสป ว่างามสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, เทียวบิณฑบาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล (ผ้าเปื้อนฝุ่นที่เก็บตกลำมาปะติดปะต่อเป็นจีวร) จนถึงสมบุรุษด้วยศีล, สมานี, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ, พระโมคคัลลานะ ว่างามในเมื่อภิกษุ ๒ รูป สนทนาถามตอบอภิขัมมกถากัน. เมื่อพระมหาโมคคัลลานะย้อนถามพระสารีบุตรบ้าง พระสารีบุตร จึงตอบว่า งามสำหรับภิกษุผู้คุมจิตไว้ในอำนาจได้ ปราปรณจะอยู่ด้วยธรรมะเป็นเครื่องอยู่อันใดในเวลาไหน ก็อยู่ได้ดังประสงค์.

๓. ครั้นแล้วพระสารีบุตรจึงชวนพระเถระเหล่านั้นไปเฝ้า กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ตรัสรับรองคำกล่าวของพระเถระทุกรูป แต่เมื่อกราบทูลถามว่า ภาษิตของรูปใดจะชื่อว่ากล่าวดีแล้ว ตรัสตอบว่า กล่าวดีทุกรูปโดยปริยาย (คือในแง่ใดแง่หนึ่ง). พระองค์เองตรัสว่า ป่านี้งามสำหรับภิกษุผู้กลับจากบิณฑบาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล (ขัดสมานี) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ตั้งใจว่าจะไม่เลิกล้มสมาธิราบใดที่จิตไม่พินจากอาสวะ ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน.

(หมายเหตุ : เรื่องนี้เห็นชัดว่า พระเถระทั้งหลายกล่าวว่า ป่านี้งามสำหรับผู้มีคุณพิเศษต่าง ๆ ซึ่งเป็นผู้เลอเลิศอยู่แล้ว แต่พระผู้มีพระภาคกลับตรัสว่า ป่านี้งามสำหรับภิกษุผู้ยังไม่มีคุณพิเศษอะไรเลย แต่เพียรพยายาม มีความตั้งใจมั่นว่า ถ้ายังไม่หมดอาสวะจะไม่ลุกขึ้น. นับเป็นข้อเฉลยที่น่าเลื่อมใสว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงมองเฉพาะภิกษุผู้วิเศษด้วยคุณธรรมแล้ว แต่ทรงถือว่าผู้ยังไม่บรรลู่อะไรเลยก็สำคัญอยู่มากเป็นพิเศษ สมกับการที่พระพุทธศาสนาดั้งเดิมมิใช่เพื่อผู้มีคุณธรรมสูงแล้วเท่านั้น แต่เพื่อคนเดินถนนหรือสามัญชนธรรมดา(นั่นเอง).

๓๓. มหาโคปาลสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยคนเลี้ยงโค สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ตรัสแสดงถึงการขาดและความสมบูรณ์ด้วยคุณธรรมของภิกษุ ๑๑ อย่าง เทียบเคียงด้วยการขาดหรือการมีความสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติของคนเลี้ยงโค ๑๑ ข้อว่าจะทำให้ภิกษุไม่ควรถูกถึงหรือควรถึงความเจริญงอกงามในพระธรรมวินัยนี้.

๒. คุณสมบัติของคนเลี้ยงโค เทียบด้วยคุณธรรมของภิกษุดังต่อไปนี้ (การขาดคุณสมบัติ ฟังรู้โดยตรง กันข้าม) ๑. รู้จักรูป เทียบด้วยรู้จักรูปใหญ่และรูปอาศัย^๑ ๒. รู้จักลักษณะ เทียบด้วยรู้จักลักษณะพาล ลักษณะบัณฑิต เพราะการกระทำของคนเหล่านั้น ๓. เชี่ยวชาญ (เมื่อแมลงวันหยอดไขซึ่งที่แผลโค) เทียบด้วย ละ, บันเทา, ทำให้สิ้นไป ซึ่งความคิดฝ่ายชั่ว (อกุศลวิตก) ๔. ปิดแผล เทียบด้วยสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู เป็นต้น มิให้อกุศลบาปกรรมท่วมทับจิต. ๕. สุขคว้น เทียบด้วยแสดงธรรมที่ฟังแล้ว เล่าเรียนแล้วแก่ผู้อื่นได้ โดยพิสดาร ๖. รู้จักทำน้ำ เทียบด้วยรู้จักเข้าไปหาภิกษุผู้เชี่ยวชาญทางต่าง ๆ เช่น ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัทธา (แม่บทของธรรมะ เช่น บทตั้งของอภิธรรม) แล้วได้ถาม ๗. รู้จักน้ำดื่ม เทียบด้วยรู้รตรัฐธรรม เมื่อมีผู้แสดงธรรมที่พระศาสดาประกาศแล้ว ๘. รู้ทาง (วิถี) เทียบด้วยรู้จักอริยมรรคมีองค์ ๘ (มีความเห็นชอบ เป็นต้น) ตามเป็นจริง ๙. ฉลาดในโคจร (ทำเลที่โคควรเที่ยวไป) เทียบด้วยรู้จักสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ อย่าง ตามความจริง (ดูหน้า ๓๓๖) ๑๐. ไม่รีดนมจนหมด เทียบด้วยรู้จักประมาณในการรับเมื่อผู้มีศรัทธา อนุญาตให้นำปัจจัย ๔ ไปได้ ๑๑. บุชาโคผู้ ที่เป็นพ่อโค เป็นผู้นำฝูง เทียบด้วยแสดงความเคารพนับถือ พระภิกษุผู้เป็นเถระบวชนาน เป็นบิดาสงฆ์ เป็นผู้นำของสงฆ์.

๓๔. จูฬโคปาลสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยคนเลี้ยงโค สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ใกล้นครอุกกเวลา แคว้นวัชชี ตรัสเล่าเรื่องคนเลี้ยงโคชาวอมคผู้ไม่ฉลาด ไม่พิจารณาฝั่งนี้ฝั่งโน้นของแม่น้ำคงคา พาโคข้ามผิดทำน้ำ ทางฝั่งด้านเหนือของแคว้นวิเทหะในฤดูสารทหัยพรรษา โคทั้งหลายก็ว่ายน้ำเวียนในกระแสน้ำ จมน้ำตายกลางแม่น้ำคงคา เทียบด้วยสมณพราหมณ์ผู้ไม่ฉลาดในเรื่องต่าง ๆ คือโลกนี้ โลกหน้า บ่วงมาร มิใช่บ่วงมาร บ่วงมัจจุ มิใช่บ่วงมัจจุ พลอยให้คนที่เชื่อฟังปราศจากประโยชน์ ได้รับความทุกข์ไปด้วยตลอดกาลนาน.

๒. ครั้นแล้วทรงแสดงถึงคนเลี้ยงโคชาวอมค ผู้ฉลาดให้โคผู้ ที่เป็นพ่อโค เป็นผู้นำฝูงข้ามน้ำก่อน แล้วจึงให้โคที่มีกำลัง โคฝึก ลูกโคตัวผู้ตัวเมีย และลูกโคที่อ่อนกำลังข้ามตามไป. ตรัสว่า แม้ลูกโคที่คลอດ ในขณะนั้น ก็ว่ายน้ำตามแม่โค ตัดกระแสน้ำไปได้. สมณพราหมณ์ผู้ฉลาดก็ฉนั้น ทำให้คนที่เชื่อฟังได้รับ ประโยชน์ความสุขไปด้วยตลอดกาลนาน.

๓. ทรงเปรียบโคผู้ พ่อโค ผู้นำฝูง ด้วยพระอรหันต์ขีณาสพ ที่ตัดกระแสของมารข้ามไปได้ เปรียบโคมีกำลังโคฝึก ด้วยพระอนาคามี ผู้ละสัญญาเบื้องต้น ๔ ประการได้ เปรียบลูกโคผู้ โคเมีย ด้วยพระสกทาคามี เปรียบลูกโคอ่อนกำลัง ด้วยพระโสดาบัน เปรียบโคที่เกิดในขณะนั้น ด้วยผู้ตั้งอยู่ในมรรค^๒ ที่เรียกว่า ัมมานุสารี (ผู้แส่นไปตามธรรมะ) และสัทธานุสารี (ผู้แส่นไปตามศรัทธา).

๑. มหาภูตรูป รูปใหญ่ คือประกอบด้วยธาตุทั้งสี่, อุปาหารูป รูปอาศัย คือรูปที่ปรากฏได้เพราะอาศัยรูปใหญ่ อุปาหารูปก็เรียก

๒. คือท่านผู้กำลังทำหน้าที่ละกิเลสด้วยมรรค ยังไม่เป็นพระโสดาบัน หรือผู้ตั้งอยู่ในผลโดยสมบูรณ์ นับเป็น ก้าวแรกของพระอริยบุคคล

๓๕. อุพัสสกสูตร

สูตรว่าด้วยสัจจกนิครนถ์ สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ศาลาเรือนยอดในป่าใหญ่ ใกล้กรุงเวสาลี (แคว้นวัชชี) ในสมัยนั้น สัจจกนิครนถ์ก็อาศัยอยู่ในกรุงเวสาลี เป็นผู้ชอบโต้เถียง ยกตนว่าฉลาด ชนหมู่ใหญ่ยกย่องว่าดี. สัจจกนิครนถ์พูดในที่ประชุมชนกรุงเวสาลีว่า ไม่เห็นใครแม้ที่จะปฏิญญาตนว่าเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบด้วยตนเอง ที่ตนได้ตอบด้วยแล้วจะไม่หวั่นไหว ไม่มีเหตุโอ้อวดออกมาจากรักแค้น อายว่าแต่มนุษย์เลย แม้ตนจะได้ตอบกับต้นเสา ต้นเสาก็ยังหวั่นไหว.

๒. สัจจกนิครนถ์พบพระอัสสชิเถระ เข้าวันหนึ่ง จึงเข้าไปหาปราศรัยแล้วถามว่า พระสมณโคตม แนะนำสาวกอย่างไร คำสอนส่วนใหญ่คืออะไร พระอัสสชิตอบว่า ทรงสอนว่า ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน สังขารทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน. สัจจกนิครนถ์ก็กล่าวว่า ท่านฟังมาไม่ดีแล้ว ที่ได้ฟังพระสมณโคตมผู้มีวาตะอย่างนี้ ดนพบพระสมณโคตมคราวใดคราวหนึ่งก็จะถ่ายถอนเสียจากความเห็นอันชั่วนี้ให้ได้ สัจจกนิครนถ์จึงเข้าไปยังที่ประชุมของเจ้าลิจฉวีประมาณ ๕๐๐ เล่าความที่ได้ตอบกับพระอัสสชิให้ฟัง และอวดอ้างว่าจะพิศพาตพระสมณโคตมเสียด้วยวาตะเหมือนดังชนแกะเล่น เป็นต้น.

๓. สัจจกนิครนถ์จึงพร้อมด้วยเจ้าลิจฉวี ๕๐๐ ไปยังศาลาเรือนยอดปามหาวัน เมื่อพบพระพุทธเจ้า แล้วก็กล่าวขอโอกาสเพื่อให้ตอบปัญหา พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ถามได้ ก็ถามว่า ทรงแนะนำสาวกอย่างไร คำสอนส่วนใหญ่คืออะไร ตรัสตอบอย่างทีพระอัสสชิเถระตอบ. สัจจกนิครนถ์แย้งว่า พืชพันธุ์ไม้ และคนสัตว์อาศัยแผ่นดินฉันใด คนเราก็กายรูปเวทนา เป็นต้น ได้ประสบบุญและมีโชบุญ (เท่ากับว่า ถ้าปฏิเสชชันธ ๕ ว่าเป็นอิตตาเสียแล้ว ก็คล้ายกับไม่มีมูลฐาน เหมือนคน สัตว์ ต้นไม้ เมื่อไม่มีดินก็ไม่มีที่ตั้ง).

๔. ตรัสย้อนถามว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า ชันธ ๕ เป็นตนของท่านไซ้ไหม. สัจจกนิครนถ์ตอบว่า ใช่ ประชุมชนใหญ่นี้ก็ว่าอย่างนั้น. ตรัสตอบว่า ประชุมชนใหญ่นี้จะทำอะไร ท่านจงแก้วาทะของตนเองเถิด สัจจกนิครนถ์จึงยืนยันว่า ข้าพเจ้ากล่าวว่า ชันธ ๕ เป็นตนของข้าพเจ้า.

๕. ตรัสถามว่า กษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษก มีอำนาจต่าง ๆ ในแคว้นแคว้นของพระองค์ เช่น การฆ่า การวิภทฺธิ์ การเนรเทศไซ้หรือไม่ ทูลรับว่า ใช่. ตรัสถามว่า ท่านกล่าวว่า รูป (ส่วนหนึ่งใน ๕ ส่วนของชันธ ๕) เป็นตัวตนของท่าน ท่านจะมีอำนาจในรูปนั้นว่า จงเป็นอย่างนั้นเถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลยได้หรือไม่. สัจจกนิครนถ์นิ่ง ตรัสถามย้าถึง ๓ ครั้งก็นิ่ง ในที่สุดก็ยอมรับว่าไม่มีอำนาจให้รูปเป็นอย่างนั้นอย่างนี้. จึงตรัสถามไปที่ละข้อจนถึงวิญญาณ ซึ่งสัจจกนิครนถ์ก็ยอมรับว่าไม่มีอำนาจให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้เช่นเดียวกันทุกข้อ.

๖. ตรัสถามว่า ชันธ ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยง. ตอบว่า ไม่เที่ยง. ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข. ตอบว่า เป็นทุกข์. ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา. ตอบว่า ไม่ควร. ตรัสถามว่า ผู้ใดติดทุกข์ ยึดทุกข์ ตามเห็นว่า ทุกข์นั้นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ผู้นั้นจะกำหนดรู้ทุกข์ หรือทำทุกข์ให้สิ้นไปได้หรือไม่. ตอบว่า ไม่ได้. ตรัสถามว่า ท่านติดทุกข์ ยึดทุกข์ ตามเห็นว่า ทุกข์นั้นเป็นของเรา เป็นตนไซ้หรือไม่ สัจจกนิครนถ์ยอมรับว่าเป็นเช่นนั้น.

๗. ตรัสเปรียบว่า คนที่ต้องการแก่นไม้ แต่ไปตัดต้นกล้วย จึงไม่ได้แม้แต่กะพี้ไม้ จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงแก่น ตัวท่านที่อวดตนในเรื่องการโต้ตอบว่า ผู้ที่พูดกับท่านจะต้องห้วนไหว เหงื่อแตก แม้มแต่เสาก็ห้วนไหว บัดนี้เหงื่อของท่านไหลเอง ตาคัดไม่มีเหงื่อไหลเลย สัจจนิกนรณก็กึ่งนิ่งกึ่งเถือขึ้น. บุตรเจ้าลิจจวีชื่อทุมมุขะ ก็กราบทูลพระผู้มีพระภาคถึงสัจจนิกนรณก็ว่าเหมือนปูกหักก้าม สัจจนิกนรณก็ว่าบุตรเจ้าลิจจวีว่าเป็นเรื่องของการสนทนาระหว่างพระสมณโคดมกับตน (คนอื่นไม่ควรเกี่ยว).

๘. แล้วสัจจนิกนรณก็จึงทูลถามว่า สาวกของพระองค์จะข้ามความสงสัย ไม่ต้องพึ่งผู้อื่น (ในเรื่องความเชื่อ) ด้วยเหตุเพียงเท่าไร. ตรัสตอบว่า สาวกนั้นเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงว่า ชันท์ ๕ ทุกชนิด ไม่เป็นของเรา เราไม่เป็นนั้น นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา. ทูลถามว่า ภิกษุจะเป็นพระอรหันต์ขึ้นมาด้วยเหตุเพียงเท่าไร ก็ตรัสตอบอย่างเดียวกับตอนแรก คือไม่ยึดถือชันท์ ๕ ว่าเป็นของเรา เป็นต้น แล้วตรัสสรุปว่า ภิกษุผู้หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมประกอบด้วยอนุตตริยะะ (สิ่งยอดเยี่ยม) ๓ ประการ คือ ทัสสนาอนุตตริยะะ (ความเห็นอย่างยอดเยี่ยม) ปฏิปัตนาอนุตตริยะะ (ความปฏิบัติอย่างยอดเยี่ยม) วิมุตตนาอนุตตริยะะ (ความหลุดพ้นอย่างยอดเยี่ยม) ย่อมเคารพบูชาตาคว่า ตรัสรู้, ฝึกพระองค์, ข้ามพ้น, ดับเย็น ด้วยพระองค์เองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นเป็นเช่นนั้น.

๙. สัจจนิกนรณก็กราบทูลยอมรับว่าตนผิด และนิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหาร ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ทรงรับนิมนต์และเสด็จไปฉัน ณ อารามของนิกนรณนั้นในวันรุ่งขึ้น.

๓๖. มหาสัจจกสูตร

สูตรว่าด้วยสัจจนิกนรณ สุตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ศาลาเรือนยอด ในป่าใหญ่ ใกล้กรุงเวสาลี. เข้าวันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเตรียมเสด็จเข้าสู่กรุงเวสาลีเพื่อบิณฑบาต. พระอานนท์เห็นสัจจนิกนรณเดินมาแต่ไกล ก็อาราธนาพระผู้มีพระภาคให้ประทับนั่งอยู่ครู่หนึ่งก่อนเพื่อสงเคราะห์เขา. สัจจนิกนรณก็เข้ามาเฝ้า กล่าวปราศรัยแล้วตั้งกระทู้ขึ้นว่า :-

๒. มีสมณพราหมณ์บางพวกประกอบการอบรมกาย แต่ไม่ประกอบการอบรมจิต เมื่อได้รับทุกขเวทนาทางกายก็อาจเป็นโรคาแข็ง (อัมพาต), หัวใจแตก (น่าจะได้แก่โรคหัวใจวายหรือเส้นโลหิตในสมองแตกอย่างใดอย่างหนึ่ง), อาเจียนเป็นโลหิต, จิตฟุ้งสวุ่น เป็นบ้า, จิตของคนเหล่านั้นเป็นไปตามกาย เป็นไปตามอำนาจของกาย เพราะมิได้อบรมจิต. ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งประกอบการอบรมจิต แต่ไม่ประกอบการอบรมกาย เมื่อได้รับทุกขเวทนาทางจิต เจตสิก ก็อาจเป็นโรคาแข็ง, หัวใจแตก, อาเจียนเป็นโลหิต, จิตฟุ้งสวุ่น เป็นบ้า. กายของคนเหล่านั้นเป็นไปตามจิต เป็นไปตามอำนาจของจิต เพราะมิได้อบรมกาย. ข้าพเจ้าคิดว่า สาวกของพระสมณโคดมคงประกอบการอบรมจิต ไม่ประกอบการอบรมกาย.

๓. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า การอบรมกายที่ท่านได้ฟังมา (ตามคำพูดของท่าน) เป็นอย่างไร ? สัจจนิกนรณอ้างชื่อนันทะ วัจนโคตร, กิสะ สังกัจจโคตร, มกขลิ โคสาลซึ่งเปลือยกาย ยืนถ่ายอุจจาระปัสสาวะ และกินอาหารเสียมือ เป็นต้น จนถึงกินอาหารวันละครั้ง ๒ วันครั้ง จนถึงกึ่งเดือนครั้ง. ตรัสถามว่า ยังชีพด้วยอาหารเพียงเท่านั้นเองหรือ ? ทูลตอบว่า บางคราวก็กินดื่มอาหารดี ๆ ให้เกิดกำลังกาย. ตรัสตอบว่า ร่างกายของสมณพราหมณ์พวกนั้นที่ละทิ้งการทรมานตนในเบื้องต้น มาสะสมในภายหลัง จึงเจริญบ้าง เสื่อมบ้าง.

หมายเหตุ : ประเด็นสำคัญตอนนี้ คือการตีความหมายถ้อยคำว่า อบรมกายเป็นอย่างไร อบรมจิตเป็นอย่างไร. เฉพาะการอบรมกาย พวกนิครนถ์ถือว่า คือการทรมานร่างกาย แต่แล้วก็กลับชี้ให้เห็นความย่อหย่อนในภายหลัง พระผู้มีพระภาคจึงทรงตั้งไว้ในตอนท้าย อรรถกถาแก้วว่า ความหมายของฝ่ายพระพุทธศาสนาไม่เหมือนกัน โดยชี้ว่า อบรมกาย ได้แก่วิปัสสนา (ปัญญา) อบรมจิต ได้แก่สมณะ (สมาธิ) จึงควรเข้าใจว่า คำว่า กาย นั้น ไม่ได้หมายถึงร่างกายเสมอไป หากหมายถึงนามกายหรือธรรมะที่เกิดกับจิต คือเจตสิกซึ่งมีที่ใช้อยู่หลายแห่ง. แต่ก็น่าพอใจว่าพระผู้มีพระภาคทรงย้อนถามให้นิครนถ์ตีความถ้อยคำของตนเองเสียก่อน เพื่อจะได้ไม่ยุ่ง.

๔. ตรัสถามต่อไปว่า การอบรมจิตที่ท่านได้ฟังมาเป็นอย่างไร ? สัจจนิครนถ์ไม่สามารถตอบได้. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า การอบรมกายข้างต้น (ตามที่เขาเข้าใจ) มิใช่การอบรมกายในอริยวินัย ก็เมื่อไม่รู้การอบรมกายแล้ว จะรู้การอบรมจิตอย่างไร. ครั้นแล้วจึงตรัสบอกให้คอยฟัง.

๕. ผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมจิต คือบุรุษผู้มิได้สดับ เมื่อสุขเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุข) ถูกต้อง ก็กำหนดในสุข เมื่อทุกขเวทนาเกิดขึ้นเพราะสุขเวทนาดับไป ก็เศร้าโศกคร่ำครวญ หลงเลอะ. สุขเวทนาเกิดขึ้นครอบงำจิตของผู้นั้นได้ก็เพราะมิได้อบรมกาย ทุกขเวทนาเกิดขึ้นครอบงำจิตของผู้นั้นได้ก็เพราะมิได้อบรมจิต. สุขเวทนาและทุกขเวทนาเกิดขึ้นทั้งสองฝ่าย ครอบงำจิตเพราะมิได้อบรมกาย มิได้อบรมจิตอย่างนี้.

๖. ผู้อบรมกาย อบรมจิต คืออริยสาวก (สาวกของพระอริยเจ้า) ผู้ได้สดับ ที่ตรงกันข้ามกับบุรุษผู้มิได้สดับ สุขเวทนา ทุกขเวทนา ไม่ครอบงำจิตของผู้นั้นได้.

๗. สัจจนิครนถ์กล่าวแสดงความพอใจเห็นด้วยกับพระดำรัสอธิบาย พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภายหลังที่เสด็จออกผนวชแล้ว ก็มีฐานะที่สุขเวทนาหรือทุกขเวทนาจะครอบงำพระหฤทัยของพระองค์ตั้งอยู่ได้ ซึ่งสัจจนิครนถ์ก็แสดงความเชื่อมั่นว่าเป็นเช่นนั้น.

๘. ครั้นแล้วตรัสเล่าเรื่องที่ทรงเห็นการครองเรือนเป็นเหมือนทางที่เต็มไปด้วยฝุ่น ส่วนการบรรพชาเหมือนที่กลางแจ้ง จึงเสด็จออกบรรพชา ทั้ง ๆ ที่พระมารดาบิดาทรงกันแสงไม่ปรารถนาให้ออก ตั้งแต่อยู่ในปฐมวัย พระเกสาดำสนิท แล้วตรัสเล่าต่อไปถึงการแสวงหาสันติวิมุตติ (ทางอันประเสริฐไปสู่สันติ) ทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร เมื่อไม่ทรงพอพระหฤทัยว่าจะจะเป็นไปเพื่อพระนิพพาน จึงเสด็จออกจากสำนักของสองดาบสนั้น จาริกไปโดยลำดับ ถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคม.

๙. ตรัสเล่าถึงอุปมา ๓ ข้อที่ปรากฏแก่พระองค์ คือ ๑. ไม้สดชุ่มด้วยยาง แขนในน้ำ ไม่สามารถจะสีไฟให้ติดได้ เปรียบเหมือนสมณพราหมณ์ที่มีกายไม่หลีกจากกาม มีความพอใจในกาม แม้จะบำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนามาก ก็ไม่ควรได้ตรัสรู้. ๒. ไม้สดชุ่มด้วยยาง วางอยู่บนบก ไม่สามารถจะสีไฟให้ติดได้ เปรียบเหมือนสมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกจากกาม แต่ยังไม่มีความพอใจในกาม แม้จะบำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนามาก ก็ไม่ควรได้ตรัสรู้. ๓. ไม้แห้งวางอยู่บนบก สามารถจะสีไฟให้ติดได้ เปรียบเหมือนสมณพราหมณ์ผู้มิได้หลีกจากกาม ละความพอใจในกามเสียได้ดี แม้จะไม่บำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนามาก ก็ควรตรัสรู้ได้.

๑. อรรถกถาแก้วว่า อบรมกาย ได้แก่วิปัสสนา เพราะวิปัสสนาใกล้ข้างทุกขเวทนา จะสังเกตว่า ผู้เจริญวิปัสสนานาน มักมีเหงื่อแตก รู้สึกร้อนบนศีรษะ ส่วนอบรมจิต ได้แก่สมณะ (คือสมาธิ) เพราะผู้เจริญสมาธิเข้าสมาบัติ ความทุกข์จะหายไป

๑๐. ตรัสเล่าถึงการทรมานพระกาย เช่น กดพระทนต์ด้วยพระทนต์ กดพระตาลด้วยพระขีวหา^๑ จนกระทั่งพระเสโทไหลออกจากพระกัณณะ ; การกลืนพระอัสสาสะปัสสาสะ^๒ ทางพระโอษฐ์และพระนาสิก จนเกิดเสียงเมื่อลมออกทางช่องพระกรณ ; การกลืนพระอัสสาสะทั้งทางพระโอษฐ์ ทางพระนาสิก และทางพระกรณ จนมีความรู้สึกที่พระเศียรคล้ายคนเอาของแหลมคมมากดลงไป, จนลมเสียดพระอุทรคล้ายเอามีดเชือด, จนพระกายเร้าร้อนเหมือนถูกย่างบนหลุมถ่านเพลิง ทุกขเวทนาก็ได้ครอบงำพระหฤทัยตั้งอยู่ได้ ; ทรงแสดงการอดพระกระยาหารด้วยประการทั้งปวง ; การกลืนสวดยพระกระยาหารอ่อน ประเภทเยื่อถั่วต่าง ๆ ที่ละน้อยประมาณพายมือหนึ่ง จนกระทั่งซุบผอม ; แล้วทรงแสดงว่า สมณพราหมณ์ที่บำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนากล้าก็อย่างยิ่งเพียงเท่านั้น ไม่ยิ่งไปกว่านี้.

๑๑. ตรัสถึงการที่ทรงระลึกถึงการสังคจากาม ได้ฉานที่ ๑ ที่ร่วมเฝ้าไม่ว่าในสมัยที่ยังทรงพระเยาว์ว่าจะเป็นทางตรัสรู้ได้ จึงกลืนสวดยพระกระยาหารหยาบ ซึ่งเป็นเหตุให้ภิกษุ ๕ รูปหาว่าพระองค์ทรงมักมากคลายความเพียร จึงพากันหลีกไป. พระองค์จึงทรงบำเพ็ญฉาน ได้ฉานที่ ๑ ถึง ๔ สุขเวทนาก็ไม่ครอบงำพระหฤทัยของพระองค์ตั้งอยู่ได้. ทรงได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณระลึกชาติก่อนได้) ในยามแรก, ทรงได้จุตูปปาตญาณ (ญาณเห็นความตายความเกิด) ในยามกลาง, และทรงได้อาสวักขยญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น) ในยามสุดท้ายแห่งราตรี. สุขเวทนาเห็นปานนี้ ไม่ครอบงำพระหฤทัยของพระองค์ตั้งอยู่ได้.

๑๒. ตรัสถึงการทรงแสดงธรรมในบริษัทหลายร้อย ซึ่งแต่ละคนก็คิดว่าทรงแสดงธรรมปรารภเขาคนเดียว ซึ่งไม่ควรเห็นอย่างนั้น ทรงแสดงธรรมด้วยดีแก่เขาทั้งหลาย เพื่อให้รู้แจ้ง พอแสดงจบ ก็ทรงตั้งพระมนัสในนิมิตก่อนหน้า (การแสดง) นั้น ทำให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งภายในอยู่เป็นนิตย์ด้วยสมาธิจิต.

๑๓. สัจจกนิครณียอมรับว่า เชื่อว่าเป็นเช่นนั้น แล้วทูลถามว่า เคยทรงนอนหลับกลางวันหรือไม่. ตรัสตอบว่า ทรงระลึกได้ว่า ในเดือนสุดท้ายฤดูร้อนเสด็จกลับจากบิณฑบาต เมื่อสวดยเสร็จแล้ว ทรงปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้น ทรงเอนข้าง มีสติสัมปชัญญะก้าวลงสู่ความหลับ. สัจจกนิครณียกกล่าวว่า สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวถึงการนอนหลับกลางวันว่าเป็นการอยู่ด้วยความหลง. ตรัสตอบว่า เพียงเท่านั้นยังไม่นับว่าหลง หรือไม่หลง แต่หลงเป็นอย่างไร ไม่หลงเป็นอย่างไร จักทรงแสดงให้ฟัง.

๑๔. ทรงแสดงว่า ผู้ใดยังละอาสวะ (กิเลสที่ต้องสั่นดาน) อันทำให้เฝ้าระหอง ทำให้เกิดอีกไม่ได้ ผู้นั้นชื่อว่าผู้หลง ถ้าจะได้ก็เรียกว่าผู้ไม่หลง. ตถาคตละอาสวะได้แล้ว เหมือนดลยอดด้นที่จะไม่ถอยงามขึ้นมาได้อีก.

๑๕. สัจจกนิครณียชมเชยพระผู้มีพระภาคว่า น้าอัสจรรย^๓ที่เมื่อถูกถ้อยคำกระทบกระทั่ง ยังมีพระฉวีวรรณผ่องแผ้ว มีสีพระพักตร์ผ่องใสดังพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^๔ พร้อมทั้งเล่าให้ฟังว่า ตนเคยได้ตอบกับครูทั้งหก คือ ปุณณะ กัสสปะ, มัคขลิ โคสาล, อชิตะ เกสกะมพล, ปทุระ กัจจายนะ, สัณฺฑชัย เวลัฏฐบุตร และนิครนถนาฏบุตร พอตนเริ่มวาทะด้วย ก็พูดเลียงไปเสียนอกเรื่อง แสดงความโกรธ ความคิดประทุษร้าย และความไม่พอใจให้ปรากฏ ส่วนพระผู้มีพระภาคกลับมีพระฉวีวรรณผ่องแผ้ว มีพระพักตร์ผ่องใส.

ครั้นแล้วสัจจกนิครณียก็ทูลลากลับไป.

๑. ใช้ฟันกดฟัน ใช้ลิ้นกดเพดาน จนเหงื่อไหลออกจากรักแร้

๒. กลืนลมหายใจเข้าออกทางจมูก จนลมออกทางหู

๓. แสดงว่าสัจจกนิครณียมิได้ถือว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เพียงแต่ชมเชยว่ามีสีลาเป็นเช่นนั้น

๓๗. อุพัตถมหาสังขยสูตร

สูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งตัณหา สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. ท้าวสักกะมาเฝ้า กราบทูลถามว่า กล่าวโดยย่อด้วยเหตุเพียงเท่าไร ภิกษุชื่อว่าพันเพราะสิ้นตัณหา มีความสำเร็จ, ปลอดโปร่ง จากธรรมะที่ผูกมัด, เป็นพรหมจารี, มีที่สุดสว่างส่วน (คือแน่นอนเด็ดขาด) เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

๒. ตรัสตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมได้สดับว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดถือ เธอจึงรู้ยิ่ง, กำหนดรู้ธรรมะทั้งปวง เธอเสวยเวทนาใด ๆ ไม่ว่าจะสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ก็พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนด พิจารณาเห็นความดับ พิจารณาเห็นด้วยการปล่อยวางในเวทนาเหล่านั้น ไม่ถือมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก เมื่อไม่ถือมั่นก็ไม่สะดุ้งตื่น เมื่อไม่สะดุ้งตื่นก็ดับเย็น (ปรินิพพาน) เฉพาะตน รู้ว่าสิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุชื่อว่าพันเพราะสิ้นตัณหา ฯ ล ฯ ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. ท้าวสักกะ ก็ชื่นชมภาสิต และกราบทูลลากลับ.

๓. พระมหาโมคคัลลานะไปปรากฏกายในชั้นดาวดึงส์ ท้าวสักกะก็ต้อนรับเป็นอันดี เมื่อท่านถามถึง คำเฉลยปัญหาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ย่อ ๆ เกี่ยวกับความหลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ท้าวสักกะกลับพูดเสียงไป เรื่องอื่น และชวนพระมหาโมคคัลลานะไปชมปราสาทชื่อเวชนันต์ ซึ่งสร้างขึ้นภายหลังชนะสงครามระหว่าง เทวดากับอสูรอย่างวิจิตรพิสดาร. พระมหาโมคคัลลานะเห็นท้าวสักกะเป็นผู้ประมาท ก็แสดงฤทธิ์เอาหัวแม่เท้า เขี่ยปราสาทเวชนันต์ให้หวั่นไหว ซึ่งทำให้ท้าวสักกะ ท้าวเวสสวัณ และเทพชั้นดาวดึงส์ พากันอัศจรรย์ ในฤทธิ์อานุภาพของพระเถระเป็นอันมาก.

๔. เมื่อพระเถระเห็นเช่นนั้น จึงถามย้ำอีกถึงพระดำรัสเฉลยปัญหาเรื่องความหลุดพ้นเพราะสิ้น ตัณหาของพระผู้มีพระภาค. คราวนี้ท้าวสักกะเล่าถวายเป็นอันดี. พระเถระจึงลากลับมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลถามเรื่องที่ทรงตอบปัญหานั้น ซึ่งก็ตรัสเล่าความให้ฟังตรงกัน.

๓๘. มหาตัณหาสังขยสูตร

สูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งตัณหา สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. สมัยนั้นภิกษุชื่อสาติ ผู้เป็นบุตรของชาวประมง เกิดความเห็นผิดขึ้นว่า วิญญาณดวงนั้นนั้นแหละแล่นไป ท่องเที่ยวไป มิใช่ดวงอื่น (ถือว่าวิญญาณเที่ยง เป็นตัวยืนในการเวียนว่ายตายเกิด) ภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือนว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสเช่นนั้น ก็ไม่เชื่อฟัง. ความทราบถึงพระผู้มีพระภาค จึงตรัสสั่งให้เรียกตัวภิกษุชื่อสาติมาสอบถาม และชี้ให้เห็นว่าเป็นการกล่าวดู ประสงค์ เพราะพระองค์ตรัสอยู่โดยปริยายเป็นอนนกว่า วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย เว้นจากปัจจัย ความ

๑. เรื่องนี้ถ้าถอดเป็นธรรมะจะเห็นได้ว่า มีคติเตือนใจว่า มีปราสาทที่เลอเลิศขนาดนั้น ก็อย่ามัวเมาประมาท เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งมิให้คนพุ่มเพื่อเห่อเหิมดีมาก

เกิดขึ้นแห่งวิญญานย่อมไม่มี. (เมื่อเกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัย จึงดับได้ ไม่ใช่ของยั่งยืนดังที่เข้าใจผิดไปนั้น). ภาวชื้อสาดิก็นั่งก้มหน้าเกือเขิน ถอนใจ.

๒. พระผู้มีพระภาคตรัสสอบถามความเข้าใจของภิกษุทั้งหลาย ก็กราบทูลตอบตรงตามหลัก คือ วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยอื่นจากปัจจัย ความเกิดแห่งวิญญานย่อมไม่มี. ครั้นแล้วจึงทรงแสดงการที่ วิญญานอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันทำให้มีชื่อเรียก คือ อาศัยตา อาศัยรูป วิญญานเกิดขึ้น เรียกว่าจักขุวิญญาน (ความรู้แจ้งทางตา) เป็นต้น จนถึงอาศัยใจ อาศัยธรรมะ วิญญานเกิดขึ้น เรียกว่ามโนวิญญาน (ความรู้แจ้งทางใจ) เปรียบเหมือนไฟเกิดจากไม้ ก็เรียกว่าไฟไม้ เป็นต้น.

๓. แล้วตรัสแสดงหลักการเรื่องภูตะ (สิ่งที่มีที่เป็น) ว่า เกิดขึ้นเพราะอาหาร ดับไปเพราะดับอาหาร ถ้ารู้ความจริงอย่างนี้ด้วยปัญญาอันชอบ ก็จะไม่มีความสงสัยเสียได้. แม้ความเห็นอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วนี้ ก็ไม่ควร ยึดไม่ควรติด เพราะทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยแพ เพื่อให้ถอนตัว มิใช่เพื่อให้ยึดถือ.

๔. ทรงแสดงอาหาร ๔ อย่าง คือ ๑. กวฬิงการาหาร อาหารที่กลืนกิน ๒. ผัสสาหาร อาหาร คือผัสสะ ความถูกต้อง ๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือเจตนาที่จะทำความดีความชั่ว ๔. วิญญานาหาร อาหารคือวิญญาน ครั้นแล้วตรัสว่า อาหารทั้งสี่เหล่านี้ เกิดจากตัณหา (ความทะยานอยาก) ตัณหาเกิดจาก เวทนา (เรedyไปตามหลักปฏิจสมุปบาท) จนถึงสังขารเกิดจากอวิชชาเป็นปัจจัย และตรัสสรุปว่า อวิชชาเป็น ต้นเหตุให้เกิดกองทุกข์ (เป็นลูกโซ่ไปโดยลำดับ).

๕. ตรัสถามให้ภิกษุทั้งหลายตอบว่า ความแก่ ความตาย มีชาติเป็นปัจจัย สวาทันเหตุขึ้นไปโดย ลำดับจนถึงอวิชชาอีก แล้วทรงชี้ให้เห็นทั้งสายเกิดสายดับ. สายเกิด คือเพราะมีสิ่งที่เป็นปัจจัยจึงเกิดสิ่งนี้ และสายดับก็ทำนองเดียวกัน เพราะดับอวิชชาโดยไม่เหลือ สิ่งอื่น ๆ ก็ดับไปโดยลำดับ.

๖. ตรัสถามให้เห็นว่า เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ ก็จะไม่คิดไปถึงที่สุดเบื้องต้น ว่าได้เคยมีเคยเป็น หรือไม่มี ไม่เป็นหรือไม่ อย่างไร เป็นอย่างนี้แล้วเป็นอะไรต่อไป ; ไม่คิดไปถึงที่สุดเบื้องปลาย คืออนาคตว่า จักมีจักเป็น หรือไม่ เป็นต้น ; ไม่สงสัยปรารถนาปัจจุบัน ว่าเรามีเราเป็นหรือไม่ เป็นต้น ; เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ก็จะไม่อุทิศสาดิอื่น ไม่ถือเอาเรื่องข้อวัตรและเรื่องมงคลตื่นข่าวของสมณพราหมณ์ทั้งหลายว่าเป็นสาระ และตรัสสรุปในที่สุดว่า นี่แหละเป็นธรรมะที่เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อัน วิญญูชนพึงรู้จำเพาะตน.

๗. ตรัสต่อไปว่า เพราะประชุมเหตุ ๓ อย่าง คือ ๑. มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน ๒. มารดามีเรตุ ๓. คนครรภ์ปรากฏ จึงมีการตั้งครรภ์ ถ้าขาดข้อใดข้อหนึ่ง ก็ไม่มีการตั้งครรภ์ (คำว่า ตั้งครรภ์ แปลหักจาก คำว่า การก้าวลงของสัตว์ในครรภ์). มารดาบริหารครรภ์ อันนับเป็นภาระหนักด้วยความสงสัยอันใหญ่ตลอด เวลา ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง แล้วก็คลอดและเลี้ยงเด็กที่เกิดนั้นด้วยโลหิตของตน ด้วยความสงสัยอันใหญ่. แล้วตรัสว่า คำว่า โลหิตในอริยวินัย คือน้ำนมของมารดา.

๘. ครั้นแล้วทรงแสดงถึงการที่เด็กนั้นเจริญวัยขึ้น เล่นของเล่นต่าง ๆ ของเด็ก จนกระทั่งเติบโตใหญ่ขึ้น พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา รักใคร่ชอบใจ เห็นรูป เป็นต้น ก็กำหนดในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก ไม่มีสติตั้งมั่น ไม่รู้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับแห่ง

อกุศลธรรมทั้งปวง เมื่อละความยินดียินดีร้ายไม่ได้ เสวยเวทนาเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ก็ชื่นชม ยึดถือเวทนา จึงเกิดความพอใจ ความยึดมั่นถือมั่น เกิดภพเกิดชาติโดยลำดับ จนถึงเกิดความคับแคบใจ นี่เป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง.

๔. ทรงแสดงถึงการที่พระตถาคตทรงเกิดขึ้นในโลก มีผู้สดับธรรมออกบวช ตั้งอยู่ในศีล สมาธิ จนได้ฉานที่ ๑ ถึงที่ ๔ (ทำนองเดียวกับข้อความในสามัญญผลสูตร ดูหน้า ๒๙๓) ผู้นั้นไม่กำหนดในรูปที่น่ารัก ไม่ขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติตั้งมั่น รู้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง เมื่อละความยินดียินดีร้ายได้ เสวยเวทนามิชื่นชม ยึดถือเวทนา. ความพอใจ ความยึดมั่นถือมั่นจึงดับไป เป็นเหตุให้ดับภพดับชาติโดยลำดับ จนถึงดับความคับแคบใจ. นี่เป็นความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวง.

๓๙. มหาอัสดรสูตร

สูตรว่าด้วยคำสอนในนิคมชื่ออัสดรปุระ สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับในนิคมแห่งแคว้นอังคะชื่ออัสดรปุระ. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย มีใจความว่า คนเข้าใจพวกท่านว่าเป็นสมณะ พวกท่านก็มีชื่อว่าสมณะ ปฏิญญาตนว่าสมณะ จึงควรสำเหนียกที่จักสมทาน ประพฤติธรรม อันทำให้เป็นสมณะ ทำให้เป็นพราหมณ์ ซึ่งจะทำให้ชื่อเป็นจริง คำปฏิญญาเป็นจริง ทำให้การบริโภคน้ำจืด ๔ ของคฤหัสถ์มีผลมาก มีอานิสงส์มากแก่เขา การบวชก็จะไม่เป็นหมัน มีผล มีกำไร.

๒. ทรงขยายความของธรรมที่ทำให้เป็นสมณะ ทำให้เป็นพราหมณ์ โดยสอนให้สำเหนียกว่า

๑. จักมีความละอาย ความเกรงกลัว (ต่อความชั่ว) และมีสิ่งที่พึงทำยิ่งขึ้นไปอีก คือ ๒. จักมีความประพฤติทางกาย บริสุทธิ์ เปิดเผย ไม่มีช่อง เป็นผู้สำรวม ไม่ยกตนข่มผู้อื่น เพราะความบริสุทธิ์ทางกายนั้น และมีสิ่งที่พึงทำยิ่งขึ้นไปอีก คือ ๓. จักมีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ ฯ ล ฯ ๔. จักมีความประพฤติทางใจบริสุทธิ์ ฯ ล ฯ ๕. จักมีอาชีวะ (การเลี้ยงชีพ) อันบริสุทธิ์ ฯ ล ฯ ๖. จักสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๗. จักรู้ประมาณในการบริโภค ๘. จักประกอบเรื่อง ๆ ซึ่งความเป็นผู้ดี (ไม่เห็นแก่ตนเองมากนัก) ๙. จักประกอบด้วยสติ (ความระลึกได้) สัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) และมีสิ่งที่พึงทำยิ่งขึ้นไปอีก คือ ๑๐. เสพเสนาสนะอันสงัด นั่งคู้บัลลังก์ (นั่งขัดสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ชำระจิตจากนิวรณ์ ๕^๑

๓. ทรงเปรียบเทียบการละนิวรณ์ ๕ อย่าง เหมือนคนเป็นหนัพันหนั, คนมีโรคหายจากโรค, คนถูกจองจำพ้นจากการจองจำ, คนเป็นทาสพ้นจากความเป็นทาส, คนเดินทางไกลข้ามทางกันดารได้สำเร็จ ย่อมมีความปราโมทย์โสมนัส.

๔. ทรงแสดงถึงภิกษุนั้นผู้ได้บรรลุปรุพพาน ๔, ได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณอันทำให้ระลึกชาติได้), ได้จุตูปปาตญาณ (ญาณเห็นความตายความเกิด) และอาสวักขยญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น) มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว เป็นต้น เธอเห็นอริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง เหมือนคนเห็นหอยเห็นก่อนกรวดและฝูงปลาในน้ำใสะนั้น.

๑. เครื่องหมาย ฯ ล ฯ ในที่นี้ หมายถึงซ้ำกับความในข้อ ๒ ตั้งแต่ “เปิดเผย” จนถึง “ยิ่งขึ้นไปอีก คือ”
๒. เรื่องของนิวรณ์ ดูหน้า ๓๙๗ หมายเลข ๕ หน้า ๓๕๖ และหน้า ๖๙ หมายเลข ๖๘

๕. ภิกษุนี้ เรียกว่าสมณะก็ได้ พราหมณ์ก็ได้ ผู้อาบน้ำแล้วก็ได้ ผู้ถึงเวทก็ได้ ผู้มีกิเลสไหลออกก็ได้ ผู้เป็นพระอริยเจ้าก็ได้ ผู้เป็นพระอรหันต์ก็ได้. แล้วทรงขยายความถ้อยคำเป็นคำ ๆ ไป คือที่ชื่อว่าสมณะ เพราะสงบอกุศลบาปธรรมแล้ว, ชื่อว่าพราหมณ์ เพราะล่อยอกุศลบาปธรรมแล้ว, ชื่อว่าผู้อาบน้ำแล้ว เพราะอาบน้ำชำระอกุศลบาปธรรมแล้ว, ชื่อว่าผู้ถึงเวท (ผู้รู้พระเวทจบ) เพราะรู้จบอกุศลบาปธรรมแล้ว, ชื่อว่าผู้มีกิเลสไหลออก เพราะอกุศลบาปธรรมไหลออกแล้ว, ชื่อว่าพระอริยเจ้า เพราะไกลจากอกุศลบาปธรรม, ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะไกลจากอกุศลบาปธรรม.

๔๐. อุพัสสปุรสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในนิคมชื่ออุสสุระ สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมชื่ออุสสุระ แคว้นอังคะ. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย ให้สำเหนียกในเรื่องชื่อ และคำบัญญัติว่าเป็นสมณะเหมือนสูตรก่อน แต่แสดงข้อปฏิบัติต่างออกไปว่า พึงสำเหนียกว่าจักปฏิบัติข้อปฏิบัติอันชอบของสมณะ.

๒. ทรงไขความว่า ปฏิบัติข้อปฏิบัติอันชอบของสมณะ คือตราบไดยังละมุลทินของสมณะ (๑๒ อย่าง) ไม่ได้ พระองค์ก็ไม่ตรัสว่า ปฏิบัติข้อปฏิบัติอันชอบของสมณะ. มุลทินของสมณะ (๑๒ อย่าง) คือ ๑. อภิขณา (เพ่งอยากได้) ๒. พยาบาท (ปองร้าย) ๓. โกรธ ๔. ผูกโกรธ ๕. ลบหลู่บุญคุณท่าน ๖. ตีเสมอ ๗. ริษยา ๘. ตระหนี่ ๙. มักอวด ๑๐. มายา ๑๑. ปรารถนาลามก ๑๒. เห็นผิด ทรงเปรียบเทียบการบวชของภิกษุนี้ (ผู้ละมุลทินของสมณะไม่ได้) ว่าเป็นเช่นเดียวกับเอาปลอกใส่อาวุธเชื่อมตะขะ มีคมสองข้างไว้ (ซ่อนความคมไว้ข้างใน เท่ากับซ่อนมุลทินไว้ข้างใน).

๓. ทรงแสดงว่าไม่ตรัสถึงความเป็นสมณะด้วยเหตุสักว่าการทรงผ้าสังฆาฏิ, เพียงการเปลือยกาย, เพียงเอาฝุ่นทาตัว, เพียงลงอาบน้ำ, เพียงอยู่โคนไม้, เพียงอยู่กลางแจ้ง, เพียงยื่นแขนหน้า, เพียงกินอาหารโดยกำหนดเวียนรอบ (คือ ๑ เดือน หรือกึ่งเดือนกินครั้งหนึ่ง), เพียงส่ายยมนต์, เพียงทรงชฎา (แบบฤๅษี) (ทั้งหมดนี้เป็นลักษณะของสมณะภายนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพียงเท่านั้นยังไม่ตรัสว่าเป็นสมณะ).

๔. ตรัสว่า ถ้าเพียงทรงผ้าสังฆาฏิ (ผ้าซ้อน) เป็นต้น จะทำให้บุคคลผู้มีมุลทิน ละมุลทิน (ทั้งสิบสองอย่าง) นั้นได้ ญาติมิตรก็จะพากันชักชวนให้ทรงผ้าสังฆาฏิ เป็นต้น ด้วยเข้าใจจะทำให้ละมุลทินได้ แต่เพราะทรงเห็นผู้ทรงผ้าสังฆาฏิ เป็นต้น ยังมีมุลทินเหล่านั้น จึงไม่ตรัสถึงความเป็นสมณะเพียงทรงผ้าสังฆาฏิ เป็นต้น.

๕. ทรงแสดงถึงภิกษุผู้ปฏิบัติข้อปฏิบัติชอบของสมณะ คือละมุลทิน (ทั้งสิบสองอย่าง) ได้ พิจารณาเห็นตนบริสุทธิ์ พ้นจากอกุศลบาปธรรมทั้งหลาย จึงเกิดปราโมทย์ปีติ มีกายระงับ เสวยสุข มีจิตตั้งมั่นแผ่จิตอันประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ หาประมาณมิได้ไปยังโลกทั้งสิ้น ทุกทิศทาง. เปรียบเหมือนสระน้ำใสเย็นสนิท มีท่าเป็นที่ลงอาบอันน่านรื่นรมย์ คนเดินทางมาแต่ ๔ ทิศ ถูกความร้อนเผา ล้าบาก อยากน้ำ ระบายน้ำ มาถึงสระนั้น ก็จะนำความระหายน้ำ ความกระวนกระวายเพราะความร้อนออกเสียได้. บุคคล

๑. โสติดิยะ แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีการสดับตรับฟังได้อีกอย่างหนึ่ง ฝรั่งแปลว่า well versed in sacred learning.

ออกบวชจากสกุลกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร มาถึงพระธรรมวินัย ที่พระศาสดาประกาศแล้ว เจริญเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา ย่อมได้ความสงบระงับภายใน ผู้เช่นนี้ ตรัสว่า ปฏิบัติข้อปฏิบัติอันชอบของสมณะ.

๕. ผู้ที่ออกบวชจากสกุลกษัตริย์, พราหมณ์, แพศย์, ศูทร ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ) ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะปัญญา) อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน ตรัสว่า เป็นสมณะเพราะสิ้นอาสวะ.

จบวรรคที่ ๔ ขึ้นวรรคที่ ๕ ชื่ออุพพมกวรรค คือวรรคที่มีสูตรอยู่ ขนาดเล็ก มี ๑๐ สูตร

๔๑. สาละยกสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์คฤหบดีชาวบ้านสาละ

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล เสด็จแวะพัก ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาละ. พวกพราหมณ์คฤหบดีชาวบ้านสาละ (สาละยกะ) ได้ยินกิตติศัพท์ ก็พากันไปเฝ้า กราบทูลถามถึงเหตุปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกตายแล้วเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก และสัตว์บางพวกตายแล้ว เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ตรัสตอบว่า พวกที่เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะประพฤติธรรม เพราะประพฤติไม่สม่ำเสมอ ส่วนพวกที่เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะประพฤติธรรม เพราะประพฤติสม่ำเสมอ.

๒. ทรงขยายความแห่งคำว่า ประพฤติธรรม ประพฤติไม่สม่ำเสมอ โดยแจกออกเป็นทางกาย ๓ ทางวาจา ๔ ทางใจ ๓ (ทวจจิต ๓ ซึ่งแจกออกเป็น ๑๐ อย่าง เรียกอุกฤษฏกรรมบถ หรือทางแห่งอุกฤษฏ) ซึ่งเป็นเหตุให้เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.

๓. ทรงขยายความแห่งคำว่า ประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ โดยแยกออกเป็นทางกาย ๓ ทางวาจา ๔ ทางใจ ๓ (สุจิต ๓ ซึ่งแจกออกเป็น ๑๐ อย่าง เรียกอุกฤษฏกรรมบถ หรือทางแห่งอุกฤษฏ) ซึ่งเป็นเหตุให้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

๔. ทรงแสดงว่า ผู้ประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ หวังจะเข้าถึงฐานะใด ๆ ได้แก่กษัตริย์ มหาศาล, พราหมณ์มหาศาล, คฤหบดีมหาศาล, เทพชั้นจาตุมหาราช, ชั้นดาวดึงส์, ชั้นยามะ, ชั้นดุสิต, ชั้นนิมมานรดี, ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี, ชั้นพรหม, เทพพวกอาภะ (มีแสงสว่าง), พวกปริตตะกะ, พวกอัปมาณกะ, พวกอาภัสสะ, พวกปริตตสุกะ, อัปมาณสุกะ, พวกสุกัณเฑกะ, พวกเวฬุผละ, พวกอวิหะ, พวกอดิปปะ, พวกสุทิสสะ, พวกสุทิสสี, พวกอกนิฏฐกะ, พวกอากาศาณัญจายตนะ, พวกวิญญาณัญจายตนะ, พวกอาภิญญายตนะ, พวกเนวสัญญานาสัญญายตนะ หรือหวังทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน ก็มีฐานะที่เป็นไปได้ เพราะผู้นั้นประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ.

พราหมณ์คฤหบดีชาวบ้านสาละ เลื่อมใสพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัย เป็นสรณะตลอดชีวิต.

(หมายเหตุ: ในพระสูตรนี้ มีปัญหาเรื่องศัพท์อยู่หลายแห่ง ๑. คำว่า สุจิต ทวจจิต อุกฤษฏกรรมบถ อุกฤษฏกรรมบถ แจกออกเป็นอะไรบ้าง ควรดูหนังสือนวโกวาท หน้า ๓๒, ๕๙ และ ๖๐ ๒. คำว่า มหาศาล ที่นำมาต่อท้ายกษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี หมายความว่า มีทรัพย์มาก ๓. เทพชั้นจาตุมหาราช ถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตตี รวม ๖ ชั้น เรียกว่าสวรรค์ชั้นกามาวจร คือยังอยู่ในชั้นกาม ควรดูคำอธิบายในหนังสือธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒ หน้า ๗๔. หนังสือที่อ้างทั้งสองเล่ม โปรดดูในภาค ๕ ด้วย. ส่วนลำดับเทพชั้นพรหมที่กล่าว

ถึงในที่นี้ ต่างจากที่กล่าวไว้ในที่อื่นเล็กน้อย เพื่อสะดวกแก่การเทียบเคียง ขอกล่าวถึงเทพชั้นพรหมที่ปรากฏในคำอธิบายของอรรถกถาทั่วไป คือชั้นรูปพรหม (พรหมมีรูป) มี ๑๖ ชั้น คือ ๑. พรหมปาริสาชชะ ๒. พรหมบุโรหิต ๓. มหาพรหม (๓ พวกนี้เป็นพวกได้ฌานที่ ๑) ๔. ปริตตภะ ๕. อัปปมาณาภะ ๖. อาภัสสระ (๓ พวกนี้เป็นพวกได้ฌานที่ ๒ และที่ ๓) ๗. ปริตตสุภะ ๘. อัปปมาณสุภะ ๙. สุกกิณหะ (๓ พวกนี้เป็นพวกได้ฌานที่ ๔) ๑๐. เวหุปผละ (พวกนี้บำเพ็ญฌานที่ ๕ ฌานนี้แยกออกไปจากฌานที่ ๔ จัดตามวิธีของอภิธรรม) ๑๑. อสัณฺณูสัตฺถ์ (เป็นพรหมที่มาจากพวกเคียรณีย์ ที่บำเพ็ญฌานที่ ๕ นั้นแหละ แต่หน่ายหรือรังเกียจจิตใจจึงเป็นพวกมีแต่รูป ไม่มีนาม) ๑๒. อวิหะ ๑๓. อตปปะ ๑๔. สุทิสสะ ๑๕. สุทิสสี ๑๖. อกนิฏฐะ (๕ ประเภทนี้เป็นชั้นสุทธาวาส เป็นที่อยู่โดยเฉพาะของพระอนาคามี คือพระอริยบุคคลรองลงมาจากพระอรหันต์). ส่วนอรูปพรหม (พรหมไม่มีรูป) ๔ ชั้น คือ ๑. อากาสาณัญญาตนะ ๒. วิญญาณัญญาตนะ ๓. อากิญจัญญาตนะ ๔. เนวสัณฺณูยานาสัณฺณูยาตนะ รวมทั้งรูปพรหมและอรูปพรหมจึงเป็น ๒๐ ชั้น แต่ในพระสูตรนี้ คำว่าชั้นพรหม อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงพรหม ๓ ประเภทแรกที่ได้ปฐมฌาน คำว่า เทพพวกอาภะ (มีแสงสว่าง) อรรถกถาว่า มิได้หมายความว่า เทพหรือพรหมพวกอื่น หากหมายถึงเทพหรือพรหมอีก ๓ ประเภทถัดไป คือ ปริตตภะ อัปปมาณาภะ อาภัสสระ จึงเท่ากับพวกอาภะ เป็นการกล่าวรวม ๆ ส่วนปริตตภะถึงอาภัสสระเป็นการขยายความ. ในพระสูตรนี้ไม่กล่าวถึงอัสัณฺณูสัตฺถ์ เพราะแม้จะเป็นเทพชั้นพรหม แต่ทางพระพุทธศาสนาไม่ยกย่อง จึงเป็นอันว่า เมื่ออธิบายแล้วก็เข้ากันได้กับลำดับในที่อื่น. การแสดงหลักฐาน เพื่อประดับความรู้ในที่นี้ เพียงขั้นตำรา ไม่ใช้ขั้นวิจารณ์ ว่ามีจริงหรือไม่ หรือจะถอดความอย่างไร เพราะจะต้องใช้หน้ากระดาษมาก และได้เขียนวิจารณ์ไว้บ้างแล้วในหนังสือเล่มอื่น เช่น คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา).

๔๒. เวรัญขกสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์คฤหบดีชาวเมืองเวรัญชา

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสตอบปัญหาของพราหมณ์คฤหบดีชาวเมืองเวรัญชาที่มาถามเช่นเดียวกับสาเลยกสูตร จึงตรัสตอบเช่นเดียวกับสาเลยกสูตร. ผลของการแสดงธรรม พราหมณ์คฤหบดีพวกนั้นเลื่อมใสพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๔๓. มหาเวทลลสูตร

สูตรว่าด้วยเวทลลคือการโต้ตอบด้วยใช้ความรู้ สูตรใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. พระมหาโกฏฐิตะไปหาพระสารีบุตรถามปัญหาต่าง ๆ ซึ่งพระสารีบุตรก็ได้ตอบชี้แจงดังต่อไปนี้ :-

๑. ความหมายของคำว่า ผู้มีปัญญาทรม คือผู้ไม่รู้หรือวิสัย ๔ ตามเป็นจริง.
๒. ความหมายของคำว่า ผู้มีปัญญา คือผู้รู้หรือวิสัย ๔ ตามเป็นจริง.
๓. ความหมายของคำว่า วิญญาณ คือรู้แจ้ง ได้แก่รู้แจ้งสุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข.
๔. ปัญญา กับ วิญญาณ ปนกันหรือแยกกัน ตอบว่า เป็นธรรมปนกัน ยากที่จะแยกปัญญาดี ทำให้ต่างกันได้.

๕. ปัญญา กับ วิญญาณ ปนกัน จะต่างกันอย่างไร ตอบว่า ปัญญาควรเจริญ (ทำให้เกิดมี) ส่วนวิญญาณควรกำหนดรู้ (ปริชฺณเวยยะ).

๖. ที่เรียกว่าเวทนา เพราะเสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง.

๗. ที่เรียกว่าสัญญา เพราะจำได้ เช่น จำสีเขียว, เหลือง, แดง, ขาวได้.

๘. เวทนา, สัญญา, วิญญาณ ปนกันหรือแยกกัน ตอบว่า เป็นธรรมปนกัน ยากที่จะแยกบัญญัติ ทำให้ต่างกันได้ เพราะเสวยรู้สึกสิ่งใดก็จำสิ่งนั้นได้ จำสิ่งใดได้ก็รู้แจ้งสิ่งนั้น จึงแยกบัญญัติทำให้ต่างกันไม่ได้.

๙. มโนวิญญาณ* อันบริสุทธิ์ ไม่เกี่ยวกับอินทรีย์ ๕ (ไม่ปนกับเรื่องของตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย) ฟังรูอะไรได้. ตอบว่า ฟังรูอากาศอันเจือปนด้วยอายตนะได้ว่า อากาศหาที่สุดมิได้ ; ฟังรูวิญญาณเจือปนด้วยอายตนะได้ว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ ; ฟังรูอากิญจัญญายตนะได้ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มี. ถามว่า บุคคลย่อมรู้ธรรมที่ควรรู้ได้ด้วยอะไร. ตอบว่า ด้วยปัญญาจักขุ (ดวงตาคือปัญญา). ถามว่า ปัญญามีอะไรเป็นประโยชน์ ตอบว่า มีการรู้ยิ่ง, การกำหนดรู้, การละเป็นประโยชน์.

๑๐. ปัจจัยในการเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิมีกี่อย่าง ตอบว่า มี ๒ อย่าง คือการประกาศของผู้อื่นกับการทำไว้ในใจโดยแยบคาย. ถามว่า สัมมาทิฐิ อันองค์ (ประกอบ) เท่าไรอนุเคราะห์ จึงมีเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสสฺส ตอบว่า องค์ ๕ คือ ศีล, การสดับฟัง, การสนทนา, สมณะ (ความสงบระงับ) และวิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง).

๑๑. ภพมีเท่าไร ตอบว่า มี ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ถามว่า การเกิดในภพอีกต่อไปนั้นมีได้อย่างไร ตอบว่า มีได้เพราะความยินดีในภพนั้น ๆ ของสัตว์ ผู้มีอวิชชาเป็นนิวรณ์ (เครื่องกั้น) มีตัณหาเป็นสัญญา (เครื่องผูกมัด). ถามว่า การเกิดในภพอีกต่อไปจะไม่มีได้อย่างไร ตอบว่า ไม่มีได้เพราะคลายอวิชชา (ความไม่รู้) เพราะเกิดอวิชชา (ความรู้) เพราะดับตัณหาเสียได้.

๑๒. ฌานที่ ๑ เป็นอย่างไร ตอบว่า ภิกษุสังขัตจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม เข้าฌานที่ ๑ อันมีวิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก (ความสงัด) ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข และเอกัคคตา (ความเป็นผู้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง). ฌานที่ ๑ ละองค์ ๕ ได้ประกอบด้วยองค์ ๕. ละองค์ ๕ คือละนิวรณ์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ คือมีวิตก เป็นต้น.

๑๓. อินทรีย์ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มีอารมณ์ต่างกัน มีที่เกี่ยวไปต่างกัน ไม่เสวยอารมณ์ในที่เกี่ยวไปของกันและกัน (เช่น ตาฟังเสียงไม่ได้ หูเห็นรูปไม่ได้) อะไรเล่าเป็นที่อาศัย และเป็นตัวเสวยอารมณ์ในที่เกี่ยวไปของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น ตอบว่า ใจ (มโน).

๑๔. อินทรีย์ ๕ อาศัยอะไรตั้งอยู่. ตอบว่า อาศัยอายุ. อายุอาศัยอะไร. ตอบว่า อาศัยไออุ่น. ไออุ่นอาศัยอะไร. ตอบว่า อาศัยอายุ. อายุอาศัยไออุ่น ไออุ่นอาศัยอายุ เปรียบเหมือนแสงสว่างอาศัยเปลวไฟ จึงปรากฏ. เปลวไฟอาศัยแสงสว่างจึงปรากฏ. อายุสังขาร (ธรรมที่ปรุงแต่งคืออายุ) กับเวทนียธรรม (ธรรมที่พึงรู้สึกได้)* เป็นอันเดียวกัน หรืออื่นจากกัน. ตอบว่า ไม่เป็นอันเดียวกัน. ถ้าเป็นอันเดียวกัน การออก (จากสมาบัติ) ของภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตถิโรธ (สมาบัติอันดับสัญญาและเวทนา) ก็ไม่พึงปรากฏ, แต่เพราะเป็นสิ่งอื่นจากกันจึงปรากฏได้.

๑. มโนวิญญาณอันบริสุทธิ์ ในที่นี้ อรรถกถาแก้ว่า ได้แก่จิต ในรูปาวจรจตุตถฌาน (ฌานที่ ๔ อันท่องเที่ยวในรูป คือยังมีรูปเป็นอารมณ์)

๒. อรรถกถาแก้ว่า อายุสังขาร ก็คืออายุนั่นเอง ส่วนเวทนียธรรม ได้แก่เวทนา คือความรู้สึกอารมณ์เป็นสุขเป็นทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข

๑๕. ธรรมก้อย่างละกาย กายจึงนอนเหมือนท่อนไม้ไร้เจตนา. ตอบว่า ธรรม ๓ อย่าง คือ อายุ ใส่อ่อน วิญญาณ. ถามว่า คนตายกับภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยินโรธต่างกันอย่างไร ตอบว่า คนตายสิ่งที่ปรุ่กาย วาจา จิตดับ ใส่อ่อนดับ (รูปสันตะ = สงบระงับ) และอินทรีย์แตก (ตา หู เป็นต้น) ใช้การไม่ได้ ส่วนภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยินโรธ สิ่งที่ปรุ่กาย วาจา จิตดับ แต่อายุยังไม่สิ้น ใส่อ่อนยังไม่ดับ อินทรีย์ยังผ่องใส.

๑๖. บัณฑิตแห่งการเข้าเจโตวิมุตติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุขนั้น มีกี่อย่าง ตอบว่า มี ๔ อย่าง คือ เพราะละสุขกาย, ทุกข์กาย เพราะสุขใจ, ทุกข์ใจดับ ภิกษุจึงเข้าฌานที่ ๔ อันไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ มีแต่ความบริสุทธิ์แห่งสติอันเกิดจากอุเบกขา. ถามว่า บัณฑิตแห่ง “การเข้า” เจโตวิมุตติอันไม่มีนิมิต (เครื่องกำหนดหมาย) มีกี่อย่าง ตอบว่า มี ๒ อย่าง คือการไม่ใส่ใจนิมิตทั้งปวง และการใส่ใจธาตุอันไม่มีนิมิต. ถามว่า บัณฑิตแห่ง “การตั้งอยู่” ในเจโตวิมุตติอันไม่มีนิมิตมีกี่อย่าง ตอบว่า มี ๓ อย่าง คือการไม่ใส่ใจนิมิตทั้งปวง, การใส่ใจธาตุอันไม่มีนิมิต และการปรุ่แต่งในกาลก่อน (ปุพเพ อภิสงฺขาร) น่าจะหมายความว่า ตั้งใจไว้ก่อนว่าจะอยู่ในสมาธินั้นนานเท่าไร). ถามว่า บัณฑิตแห่ง “การออก” จากเจโตวิมุตติอันไม่มีนิมิต มีกี่อย่าง ตอบว่า มี ๒ อย่าง คือการไม่ใส่ใจนิมิตทั้งปวง และการไม่ใส่ใจธาตุที่ไม่มีนิมิต.

๑๗. เจโตวิมุตติอันไม่มีประมาณ, เจโตวิมุตติอันมีความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์, เจโตวิมุตติอันมีความสูญเป็นอารมณ์ และเจโตวิมุตติอันไม่มีนิมิต มีอรรถและพยัญชนะต่างกัน หรือเหมือนกัน. ตอบว่า มีปริยายที่ธรรมเหล่านี้อาศัยแล้วมีอรรถและพยัญชนะต่างกัน ; มีอรรถอันเดียวกัน มีพยัญชนะต่างกัน. คือ :- เจโตวิมุตติอันไม่มีประมาณ ได้แก่การที่ภิกษุมีจิตประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ มีเมตตา เป็นต้น อันไม่มีประมาณ ไม่มีเรอ แม้ไปยังโลกทั้งปวง ทุกทิศ ; เจโตวิมุตติอันมีความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ ได้แก่การที่ภิกษุก้าวล่วง (อรุพณานชื่อ) วิญญาณัญจายตนะ เข้าสู่ (อรุพณานชื่อ) อากิญจัญญายตนะ ; เจโตวิมุตติอันมีความสูญเป็นอารมณ์ ได้แก่การที่ภิกษุไปสู่ปากก็ตาม สูโคนไม้ก็ตาม สูเรือนว่างเปล่าก็ตาม พิจารณาว่าสิ่งนี้สูญจากตัวตน หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยตัวตน ; เจโตวิมุตติอันไม่มีนิมิต ได้แก่การที่ภิกษุเข้าเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต (เครื่องกำหนดหมาย) เพราะไม่ใส่ใจนิมิตทั้งปวง. นี่เป็นปริยายที่ธรรมเหล่านี้อาศัยแล้ว มีอรรถและพยัญชนะต่างกัน, ส่วนปริยายที่ธรรมเหล่านี้อาศัยแล้ว มีอรรถอันเดียวกัน มีพยัญชนะต่างกัน คือ รากะ โทสะ โมหะ ชื่อว่าเป็นเครื่องทำให้ “มีประมาณ” ภิกษุผู้เป็นพระชีนาสพ ละรากะ โทสะ โมหะ ได้เด็ดขาดแล้ว บรรดาเจโตวิมุตติที่ “ไม่มีประมาณ” ทั้งหลาย เจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบเป็นยอด. เจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบนั้นแหละสูญ คือว่างจากรากะ โทสะ โมหะ. รากะ โทสะ โมหะ ชื่อว่าเป็น “กิญจนะ” คือกิเลสเครื่องกังวล. ภิกษุผู้เป็นพระชีนาสพ ละรากะ โทสะ โมหะ ได้เด็ดขาดแล้ว. บรรดาเจโตวิมุตติที่ “ไม่มีกิญจนะ” ทั้งหลาย เจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบเป็นยอด. เจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบนั้นแหละสูญ คือว่างจากรากะ โทสะ โมหะ. นี่คือนิยายที่ธรรมเหล่านั้นอาศัยแล้วมีอรรถเป็นอันเดียวกัน มีพยัญชนะต่างกัน.

พระมหาโกฏฐิตะก็ขึ้นชมภาษิตของพระสาริบุตรเถระ.

๑. เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ คือหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจสมาธิ

๒. โดยปกติ คำว่า อากิญจัญญายตนะ อันเป็นชื่อของอรุพณานที่ ๓ แปลว่า มีความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ แต่ในที่นี้ คำว่า ไม่มีอะไรนั้น อาจแปลได้ว่า ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลได้ด้วย เป็นการอธิบาย เพื่อให้อรรถคือเนื้อความลงรอยเดียวกัน

(หมายเหตุ: สูตรนี้เป็นหลักวิชาอย่างสำคัญ จึงย่อไว้ค่อนข้างพิสดาร. ในกรณีที่ยอธิบายวิญญาณว่า รู้แจ้งสุข, ทุกข์, ไม่ทุกข์ไม่สุขนั้น นับว่าแปลกกว่าที่อื่น ซึ่งอธิบายวิญญาณว่า รู้แจ้งอารมณ์ทางตา, หู เป็นต้น แต่ถาดูในธาตุวิภังคสูตร ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔ ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า ก็จะมีคำอันเดียวกัน).

๔๔. อุพเพทลสูตร

สูตรว่าด้วยเวทลคือการโต้ตอบด้วยใช้ความรู้ สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. วิสาขอุบาสก (ผู้เป็นอดีตสามี) เข้าไปหานางธัมมทินนาภิกษุณี (ผู้เป็นอดีตภริยา) ตั้งคำถามต่าง ๆ ซึ่งนางธัมมทินนาภิกษุณีก็ตอบชี้แจงดังต่อไปนี้ :-

๑. คำว่า สักกายะ (กายของตน) คืออะไร. ตอบว่า ชันท์ ๕ ที่คนยึดถือ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กายของตน. ถามว่า เหตุให้เกิดกายของตนคืออะไร. ตอบว่า ตัณหา ความทะยานอยาก คือทะยานอยากในกาม ในความมีความเป็น ในความไม่มีไม่เป็น. ถามว่า ความดับแห่งกายของตนคืออะไร. ตอบว่า คือการดับตัณหาโดยไม่เหลือ. ถามว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับกายของตนคืออะไร. ตอบว่า มรรคมืองค์ ๘ อันประเสริฐ มีความเห็นชอบ เป็นต้น. ถามว่า อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) กับอุปาทานชันท์ ๕ (ชันท์ ๕ ที่คนยึดถือ) เป็นอันเดียวกัน หรือว่าอุปาทานอื่นจากอุปาทานชันท์ ๕. ตอบว่า อุปาทาน กับอุปาทานชันท์ ๕ มิใช่เป็นอันเดียวกัน แต่อุปาทานก็ไม่อื่นไปจากอุปาทานชันท์ ๕ คือความกำหนดด้วยความพอใจในอุปาทานชันท์ ๕ อันใด อันนั้นคืออุปาทาน.

๒. สักกายทัญญู (ความเห็นที่ยึดในกายของตน) เป็นอย่างไร. ตอบว่า บุคคลผู้มีได้สติบ ไม่เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่เห็นสัตบุรุษ (คนดี) ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน เห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป (เห็นเวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ เช่นเดียวกัน จึงรวมเป็น $4 \times ๕ = ๒๐$ ข้อ). ถามว่า สักกายทัญญูจะไม่มีได้อย่างไร. ตอบว่า อริยสาวกผู้ได้สติบ ที่ตรงกันข้ามกับบุรุษ และไม่เห็นอย่างนั้น.

๓. อริยมรรคมืองค์ ๘ คืออะไร. ตอบว่า มีสัมมาทัญญู ความเห็นชอบ เป็นต้น. ถามว่า อริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นสังขตะ (ปัจจัยปรุงแต่ง) หรือเป็นอสังขตะ (ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง). ตอบว่า เป็นสังขตะ. ถามว่า ชันท์ ๓ สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรคมืองค์ ๘ ก็แต่ว่าอริยมรรคมืองค์ ๘ สงเคราะห์เข้าด้วยชันท์ ๓. ตอบว่า ชันท์ ๓ ไม่สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรคมืองค์ ๘ ก็แต่ว่าอริยมรรคมืองค์ ๘ สงเคราะห์เข้าด้วยชันท์ ๓ คือ การเจรจาชอบ, การกระทำชอบ, การเลี้ยงชีวิตชอบ สงเคราะห์เข้าด้วยศีลชันท์ (กองศีล) ; พยายามชอบ, ตั้งสติชอบ, ตั้งใจมั่นชอบ สงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิชันท์ (กองสมาธิ) ; เห็นชอบ, ดำริชอบ สงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาชันท์ (กองปัญญา). ถามว่า สมาธิ, สมาธินิมิต (เครื่องหมายของสมาธิ), สมาธิปริกขาร (เครื่องประกอบของสมาธิ) และสมาธิภาวนา (การเจริญหรืออบรมสมาธิ) คืออะไร. ตอบว่า ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือสมาธิ ; สติปัฏฐาน ๔ คือ สมาธินิมิต ; สัมมปปธาน ๔ (ความเพียรชอบ) คือ สมาธิปริกขาร และการเสพ การทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น (ทั้งสติปัฏฐาน และสัมมปปธาน) คือ สมาธิภาวนา.

๑. ชันท์ ๓ คือ สิลชันท์ กองศีล สมาธิชันท์ กองสมาธิ และปัญญาชันท์ กองปัญญา

๔. สังขาร ๓ คือ กายสังขาร (เครื่องปรุงกาย) วีสังขาร (เครื่องปรุงวาจา) จิตตสังขาร (เครื่องปรุงจิต) คืออะไร. ตอบว่า ลมหายใจเข้าออก เป็นกายสังขาร ; ความตริก ความตรอง (วิตก, วิจารณ์) เป็นวีสังขาร ; ความจำได้หมายรู้ และความรู้สึกอารมณ์ (สัญญา เวทนา) เป็นจิตตสังขาร. ถามว่า เพราะเหตุไรจึงเป็นเช่นนั้น. ตอบว่า เพราะลมหายใจเข้าออก เป็นไปทางกาย เนื่องด้วยกาย จึงเป็นเครื่องปรุงกาย ; คนตริกแล้ว ตรองแล้วก่อน จึงเปล่งวาจา ความตริก ความตรอง จึงเป็นเครื่องปรุงวาจา ; สัญญา เวทนา เป็นไปทางจิต เนื่องด้วยจิต จึงเป็นเครื่องปรุงจิต.

๕. การเข้าสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ (สมาบัติอันดับสัญญาและเวทนา) เป็นอย่างไร. ตอบว่า ภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ ไม่ต้องคิดว่า เราจักเข้า เรากำลังเข้า หรือเราเข้าแล้ว ผู้สัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ. เป็นแต่ว่าอบรมจิตเช่นนั้นไว้ก่อน น้อมจิตไปเพื่อความเป็นเช่นนั้น. ภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ สังขารอะไรดับก่อน. ตอบว่า วีสังขารดับก่อน. ต่อจากนั้นกายสังขาร ต่อจากนั้นจิตตสังขารจึงดับ. การออกจากสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติเป็นอย่างไร. ตอบว่า ภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติไม่ต้องคิดว่าเราจักออก เรากำลังออก เราออกแล้วจากสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ เป็นแต่ว่าอบรมจิตเช่นนั้นไว้ก่อน น้อมจิตเพื่อความเป็นเช่นนั้น. เมื่อภิกษุออกจากสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ สังขารอะไรเกิดก่อน. ตอบว่า จิตตสังขารเกิดก่อน ต่อจากนั้นกายสังขาร ต่อจากนั้นวีสังขารจึงเกิด. ผัสสะอะไรบ้าง ย่อมถูกต้องภิกษุผู้ออกแล้วจากสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติ. ตอบว่า ผัสสะ ๓ คือสัญญา ผัสสะ (ความถูกต้องความสูญหรือความว่าง) อนิมิตตผัสสะ (ความถูกต้องที่ไม่มีนิมิตหรือเครื่องหมายกำหนดหมาย) อัปพนฺธิตตผัสสะ (ความถูกต้องที่ไม่มีที่ตั้ง). จิตของภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทยินนิโรธสมาบัติน้อมโน้มไปหาอะไร. ตอบว่า น้อมโน้มไปหาวิเวก (ความสงบ).

๖. เวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข. สุขเวทนา คือความสุข ความสำราญ ที่เป็นไปทางกาย เป็นไปทางจิต ; ทุกขเวทนา คือความทุกข์ ความไม่สำราญ ที่เป็นไปทางกาย เป็นไปทางจิต ; อทุกขมสุขเวทนา คือความสำราญที่ไม่ใช่ ความไม่สำราญที่ไม่ใช่ ที่เป็นไปทางกาย เป็นไปทางจิต. สุขเวทนามีอะไรเป็นสุข มีอะไรเป็นทุกข์. ตอบว่า สุขเวทนามีความตั้งอยู่เป็นสุข มีความแปรปรวนเป็นทุกข์. ทุกขเวทนามีความตั้งอยู่เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นสุข. อทุกขมสุขเวทนามีความรู้เป็นสุข มีความไม่รู้เป็นทุกข์. อนุสัยอะไรแผ่ตัวตาม เวทนาอะไร. ตอบว่า อนุสัยคือราคะ (ความกำหนัดยินดี) แผ่ตัวตามสุขเวทนา, อนุสัยคือภิชชะ (ความขัดใจ) แผ่ตัวตามทุกขเวทนา, อนุสัยคืออวิชชา (ความไม่รู้) แผ่ตัวตามอทุกขมสุขเวทนา. อนุสัยดังกล่าวแผ่ตัวตามเวทนาดังกล่าวทั้งหมดหรือ. ตอบว่า ไม่ทั้งหมด. อะไรพึงจะได้ด้วยเวทนาอะไร. ตอบว่า ราคะ อนุสัยคือความกำหนัดยินดี) พึงจะได้ด้วยสุขเวทนา, ภิชชานุสัย (อนุสัยคือความขัดใจ) พึงจะได้ด้วยทุกขเวทนา, อวิชชานุสัย (อนุสัยคือความไม่รู้) พึงจะได้ด้วยอทุกขมสุขเวทนา. อนุสัยดังกล่าวพึงจะได้ด้วยเวทนาดังกล่าวทั้งหมดหรือ. ตอบว่า ไม่ทั้งหมด. (คำว่า ทั้งหมด ไม่ทั้งหมด ใช้ประกอบคำว่า เวทนา). อธิบายว่า ภิกษุเข้าฌานที่ ๑ ย่อมละราคะได้ด้วยฌานที่ ๑ นั้น ราคะ อนุสัยย่อมไม่แผ่ตัวตามในฌานที่ ๑ นั้น ; ภิกษุพิจารณาว่า “เมื่อไรหนอ เราจะเข้าสู่อายตนะที่พระอริยเจ้าเข้าอยู่ได้” ทำความปรารถนาให้เกิดในวิโมกข์อันยอดเยี่ยม ก็เกิดโทมนัส (ความเสียใจ) เพราะความปรารถนานั้น เธอย่อมละภิชชะได้ด้วยโทมนัสนั้น ภิชชานุสัยย่อมไม่แผ่ตัวตามในโทมนัสนั้น (ข้อความตรงนี้ อรรถกถาอธิบายไว้ละเอียดดี ผู้ต้องการค้นคว้า

๑. อนุเสณฺติ นอนทับ อนึ่ง คำว่า อนุสัย หมายถึงกิเลสที่มีอยู่อย่างแผ่ตัวคล้ายตะกอนนอนกันตุ่ม เมื่อมีอะไรมากวาดจึงขุ่นขึ้นมา

ละเอียดย โปรตดูอรรถกถา หน้า ๔๔๘) ; ภิภุเข้าฉานที่ ๔ ย่อมละอวิชาได้ด้วยฉานที่ ๔ นั้น อวิชาขุสยย่อมไม่แผงตัวตามในฉานที่ ๔ นั้น. (อรรถกถาชั้นฉานที่ ๑ ไปที่อนาคามิมรรค, ชั้นฉานที่ ๔ ไปที่อรัหัตตมรรค).

๗. อะไรมีส่วนเปรียบด้วยเวทนาอะไร. ตอบว่า ราคะมีส่วนเปรียบด้วยสุขเวทนา, ปฏิฆะมีส่วนเปรียบด้วยทุกขเวทนา, อวิชามีส่วนเปรียบด้วยอทุกขมสุขเวทนา, อะไรมีส่วนเปรียบด้วยอวิชา ตอบว่า วิชา (ความรู้) อะไรมีส่วนเปรียบด้วยวิชา ตอบว่า วิมุตติ (ความหลุดพ้น). อะไรมีส่วนเปรียบด้วยวิมุตติ ตอบว่า นิพพาน, อะไรมีส่วนเปรียบด้วยนิพพาน ตอบว่า ท่านถามปัญหาเกิน (กำหนด) ไป ไม่อาจจะจับที่สุดแห่งปัญหาได้ เพราะพรหมจรรย์มีนิพพานเป็นที่มุ่งหมาย มีนิพพานเป็นที่สุด ถ้าท่านหวังจะทราบ ก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลถามเถิด จงทรงจำไว้ตามที่ตรัสตอบเถิด. (คำว่า มีส่วนเปรียบ หมายถึงส่วนเปรียบในทางเดียวกันและทั้งตรงข้าม).

วิสาขอุบาสิกาไฉวันางธัมมทินนาภิภุณีทำประทักษิณแล้วไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลคำถาม คำตอบให้ทรงทราบทุกประการ. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า นางธัมมทินนาภิภุณีเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ถ้าท่านจะถามเรา เราก็จะตอบอย่างที่ท่านธัมมทินนาภิภุณีตอบแล้ว ท่านจงทรงจำเนื้อความนั้นไว้เถิด.

๔๕. อุพัตถมสมาทานสูตร

สูตรว่าด้วยการสมาทานธรรมะ สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย ถึงการสมาทานธรรมะ (รับธรรมะมาประพฤติปฏิบัติ) ๔ ประการ คือ ๑. การสมาทานธรรมะที่มีสุขในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบาก (ผล) ต่อไป ๒. การสมาทานธรรมะที่มีทุกข์ในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป ๓. การสมาทานธรรมะที่มีทุกข์ในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป ๔. การสมาทานธรรมะที่มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป.

๒. ตรัสขยายความการสมาทานธรรมะทั้งสี่ข้อนั้นดังนี้ ข้อ ๑ การสมาทานธรรมะที่มีสุขในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป คือสมณพราหมณ์บางพวกมีวาทะ มีความเห็นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี จึงดื่มด่ำในกามทั้งหลาย เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ได้รับทุกขเวทนา. ข้อ ๒ การสมาทานธรรมะที่มีทุกข์ในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป คือสมณพราหมณ์บางพวกที่ประพฤติพรตทรมาณต่าง ๆ เช่น เปลื้องกาย เป็นต้น จนถึงลงอาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง (มีเวลาเย็นเป็นครั้งที่ ๓) เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. ข้อที่ ๓ การสมาทานธรรมะที่มีทุกข์ในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป คือบุคคลบางคนเป็นคนมีราคะกล้า เสวยทุกข์โหมนัสอันเกิดแต่ราคะเนื่อง ๆ เป็นคนมีโทสะกล้า เสวยทุกข์โหมนัสอันเกิดแต่โทสะเนื่อง ๆ เป็นคนมีโมหะกล้า เสวยทุกข์โหมนัสอันเกิดแต่โมหะเนื่อง ๆ. ผู้นั้นอันความทุกข์โหมนัสถูกต้อง มีน้ำตานองหน้า ร้องไห้ ประพฤติพรหมจรรย์ เมื่อตายไปก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ข้อที่ ๔ การสมาทานธรรมะที่มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป คือบุคคลบางคนไม่เป็นคนมีราคะ โทสะ โมหะกล้า ไม่ได้เสวยทุกข์โหมนัส อันเกิดแต่ราคะ โทสะ โมหะ เนื่อง ๆ. สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรม เข้าฉานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔. เมื่อตายไปก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

๔๖. มหาธัมมสมาทานสูตร

สูตรว่าด้วยการสมาทานธรรมะ สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า โดยมากสัตว์ทั้งหลายมีความใคร่ ความพอใจ ความประสงค์ ให้สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจเสื่อมไป ให้สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจเจริญยิ่ง แต่ทั้งที่ประสงค์อย่างนั้น สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้น ก็เจริญยิ่ง สิ่งที่น่าปรารถนา เป็นต้น ก็เสื่อมไป ทั้งนี้เพราะอะไร. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลขอให้พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเอง.

๒. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสตอบว่า บุคคลผู้มิได้สดับ ไม่รู้ธรรมที่ควรเสพไม่ควรเสพ ควรคบไม่ควรคบ เมื่อไม่รู้จึงเสพธรรมที่ไม่ควรเสพ ไม่เสพธรรมที่ควรเสพ, คบธรรมที่ไม่ควรคบ ไม่คบธรรมที่ควรคบ เมื่อเป็นเช่นนั้น สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้น จึงเจริญยิ่ง สิ่งที่น่าปรารถนา เป็นต้น จึงเสื่อมไป. ทั้งนี้เพราะการทำเช่นนั้น เป็นการกระทำของผู้ไม่รู้ (ผู้ไม่ฉลาด). ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ รู้และทำในทางที่ตรงกันข้าม จึงได้รับผลดี เพราะการทำเช่นนั้นเป็นการกระทำของผู้รู้ (ผู้ฉลาด).

๓. ตรัสถึงการสมาทานธรรมะ ๔ อย่าง ดังในสูตรก่อน เป็นแต่เรียงลำดับใหม่ดังนี้ ๑. มีทุกข์ในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป ๒. มีสุขในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป ๓. มีทุกข์ในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป ๔. มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป.

๔. ตรัสอธิบาย ในตอนแรกโดยชี้ความสำคัญไปที่ความไม่รู้หรือความรู้ ถ้าไม่รู้การสมาทานธรรมะ ทั้งสี่อย่างตามเป็นจริง ก็เป็นเหตุให้เสพลสิ่งนั้น ไม่เว้นสิ่งนั้น (ในทางที่ผิด) ทำให้ธรรมะที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจเจริญขึ้น ธรรมะที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจเสื่อมไป แล้วทรงแสดงว่า ถ้ารู้การสมาทานธรรมะทั้งสี่อย่างตามเป็นจริง ก็จะเป็นเหตุให้ไม่เสพลสิ่งนั้น (อันเป็นทางถูก) ทำให้ธรรมะที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้น เสื่อมไป ธรรมะที่น่าปรารถนา เป็นต้น เจริญขึ้น.

๕. ตรัสอธิบายถึงการสมาทานธรรมะทั้งสี่ข้อ ทีละข้ออีก โดยชี้ว่า ๑. การสมาทานธรรมะที่มีทุกข์ในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป คือประพตติชั่ว (อกุศลกรรมบถ ๑๐) อย่างมีทุกข์ (ไม่สบายกาย) มีโสมนัส (ไม่สบายใจ) เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. ๒. การสมาทานธรรมะที่มีสุขในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป คือประพตติชั่วอย่างมีสุข (สบายกาย) มีโสมนัส (สบายใจ) เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย เป็นต้น. ๓. การสมาทานธรรมะที่มีทุกข์ในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป คือเว้นจากความชั่วอย่างมีทุกข์ มีโสมนัส เมื่อตายไปก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ๔. การสมาทานธรรมะที่มีความสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป คือเว้นจากความชั่วอย่างมีสุขโสมนัส เมื่อตายไปก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

๖. ตรัสเปรียบเทียบแรกด้วยกะโหลกน้ำเต้าขมที่ระคนยาพิษ ดื่มแล้วทำให้ตายหรือปางตาย ; ข้อที่ ๒ ด้วยขันท้าดื่มทำด้วยสำริด มีสีกลั่นดี แต่ระคนยาพิษ ดื่มแล้วทำให้ตายหรือปางตาย ; ข้อที่ ๓ ด้วยน้ำมูตรเน่าผสมด้วยยาต่าง ๆ คนเป็นโรคคملเหลืองดื่มแล้วทำให้เป็นสุขได้ ; ข้อที่ ๔ ด้วยนมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส น้ำอ้อย ระคนเข้าด้วยกัน คนเป็นโรคลงโลหิตดื่มแล้วเป็นสุขได้.

๗. ตรัสสรุปในที่สุดว่า การสมาทานธรรมะที่มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป ย่อมรุ่งเรือง รุ่งโรจน์เหนือสมณพราหมณ์ผู้มีวาทีอื่นเป็นอันมาก เหมือนดวงอาทิตย์ในฤดูสารทในเดือนห้าพรรษา เมื่อหมดฝนรุ่งเรืองรุ่งโรจน์เหนือความมืดทั้งปวงที่มีอยู่ในอากาศฉะนั้น.

๔๗. วิมังกสูตร^๑

สูตรว่าด้วยภิกษุผู้พิจารณาสอบสวน

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. ตรัสถึงภิกษุผู้ไม่รู้เรื่องจิตใจของผู้อื่น ควรทำการสอบสวนในตถาคตเพื่อรู้ว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงหรือไม่. ภิกษุทั้งหลายขอร้องให้ทรงอธิบาย จึงตรัสขยายความต่อไปว่า.

๒. ภิกษุผู้พิจารณาสอบสวน เมื่อไม่รู้เรื่องจิตใจของผู้อื่น (คือไม่มีอำนาจจิตที่จะรู้จิตใจของผู้อื่นได้) ควรทำการสอบสวนในตถาคต ในธรรม ๒ อย่าง คือในธรรมที่พึงรู้แจ้งทางตาและทางหู (กิริยาอาการหรือถ้อยคำใด ๆ ที่พึงใช้ตาใช้หูสังเกตสอบสวนได้) ว่าธรรมที่พึงรู้แจ้งทางตาและทางหู ที่เศร้าหมอง, ที่ปนกัน (คือดีบ้างชั่วบ้าง) ของตถาคตมีหรือไม่ ก็จะทราบว่ามี. เมื่อสอบสวนยิ่ง ๆ ขึ้นไปว่า ท่านผู้นี้สมบูรณ์ด้วยกุศลธรรมนี้มานานแล้ว หรือเพิ่งสมบูรณ์ด้วยกุศลธรรมนี้เมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ก็จะทราบว่ายั่งยืนมานานแล้ว มิใช่เพิ่งสมบูรณ์เมื่อเร็ว ๆ นี้ เมื่อสอบสวนยิ่ง ๆ ขึ้นไปว่า ภิกษุ (ผู้เป็นศาสดาของเรา) นี้ ถึงความเป็นผู้มีคนรู้จักมียศ ในการนี้ท่านมีโทษบางอย่างหรือไม่ ภิกษุ (บางรูป) ยังไม่มีโทษเกิดขึ้นทราบเท่าที่ยังไม่ถึงความเป็นผู้มีคนรู้จัก มียศ พอถึงความเป็นผู้มีคนรู้จัก มียศ ก็มีโทษบางอย่างเกิดขึ้น (เช่น เหน่อเหิม ถือตัว). เธอสอบสวนอยู่ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ภิกษุนี้ถึงความเป็นผู้มีคนรู้จัก มียศ แต่ก็ไม่มีโทษบางอย่าง เมื่อสอบสวนยิ่ง ๆ ขึ้นไปว่า ท่านผู้นี้เว้นความชั่วมิใช่เพราะกลัว เว้นความชั่วเพราะกลัวก็หาไม่ได้ (เว้นโดยอหังการสูงคุณธรรมสูง มิใช่เพราะกลัวถูกติเตียน เป็นต้น) ย่อมไม่เสพกาม เพราะเป็นผู้ปราศจากราคะ เพราะสิ้นไปแห่งราคะใช้หรือไม่. ก็รู้ว่า ท่านผู้นี้เว้นความชั่วมิใช่เพราะกลัว เว้นความชั่วเพราะกลัวก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เสพกามเพราะเป็นผู้ปราศจากราคะ เพราะสิ้นไปแห่งราคะ. ถ้ามีผู้อื่น ถามภิกษุ (ผู้สอบสวน) ว่า มีอาการอะไร มีข้อที่รู้ได้อะไร ที่ทำให้กล่าวว่า ท่านผู้นี้เว้นความชั่วมิใช่กลัว เป็นต้น. ถ้าเธอจะตอบให้ชอบก็ตอบว่า ท่านผู้นี้อยู่ในสงฆ์หรืออยู่แต่ผู้เดียว ท่านก็ไม่ดูหมิ่นภิกษุที่ดี ที่ชั่ว ที่บริหารหมู่คณะ ที่ติดอาภิส ที่ไม่ติดอาภิส. อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ฟังมาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ถึงพระดำรัสที่ว่า เราเว้นความชั่วมิใช่เพราะกลัว เราเว้นความชั่วเพราะกลัวก็หาไม่ เราไม่เสพกามเพราะปราศจากราคะ เพราะสิ้นไปแห่งราคะดังนี้. (ข้อที่ว่าไม่ดูหมิ่นภิกษุทุกประเภท ไม่ว่าดีหรือเลวนั้น อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคมีพระหฤทัยสม่าเสมอในบุคคลทั้งปวง เช่นในพระเวททตผู้คิดฆ่าและในพระราหุลผู้เป็นโอรส).

๓. เธอพึงถามตถาคตถึงธรรมที่พึงรู้แจ้งทางตาและทางหูอันเศร้าหมอง อันปนกัน (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) อันพ้องแผ้วว่า ธรรมเหล่านี้ของตถาคตมีหรือไม่ เมื่อตถาคตจะตอบ ก็พึงตอบว่า “ไม่มีธรรมที่เศร้าหมองและที่ปนกัน แต่มีธรรมที่พ้องแผ้ว. นั้นเป็นทางเป็นที่โคจรของเรา แต่เราก็มิได้มีความทะยานอยาก เพราะคุณธรรมนั้น.” สวากจึงควรเข้าไปหาศาสดาผู้กล่าวอย่างนี้เพื่อฟังธรรม ศาสดาย่อมแสดงธรรมฝ่ายดำฝ่ายขาว ฝ่ายที่มีส่วนเปรียบเทียบ ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไปแก่เธอ เธอรู้ยิ่งธรรมบางอย่างในธรรมที่แสดงนั้น ย่อมถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย เลื่อมใสในศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสรู้ดีโดยชอบ, พระธรรมอันพระผู้มีพระภาค

๑. พระสูตรนี้ นับเป็นสูตรประหลาด เพราะสอนสาวกให้สอบสวนพิจารณาในพระผู้มีพระภาคเอง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ สอนให้คอยจับผิดพระองค์เอง ซึ่งแสดงว่าพระองค์ทรงเปิดเผยและแนพระหฤทัยในความบริสุทธิ์ผุดผ่องจริง

ตรัสดีแล้ว, พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว.” ถ้ามีผู้ถามภิกษุ (ผู้สอบสวนนั้น) ว่า มีอาการอะไร มีข้อที่รู้ได้อย่างไร เป็นเหตุให้กล่าว (สรรเสริญพระรัตนตรัย) อย่างนั้น. จะตอบให้ชอบ ก็พึงตอบว่า เพราะเข้าไปฟังธรรมและ ได้รู้ยิ่งธรรมบางอย่างในธรรมที่แสดงนั้นดังกล่าวแล้ว.

๔. ตรัสว่า ผู้ใดมีศรัทธาดังลงในตถาคต เป็นศรัทธาที่มีราก เป็นศรัทธาอันตั้งมั่น ด้วยอาการ ด้วยบท ด้วยพยัญชนะเหล่านี้ ศรัทธาของผู้นั้น เรียกว่ามีอาการ (อันดี) มีความเห็นจริงเป็นมูล เป็นศรัทธาอันมั่น ซึ่งสมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก พึงนำไป (หรือจงไปที่อื่น) ไม่ได้. นี่แหละคือการสอบสวนธรรมในตถาคต และตถาคตก็เป็นอันสอบสวนดีแล้วโดยธรรม.

(หมายเหตุ : สูตรนี้อีกสูตรหนึ่งที่ทำให้สอบสวนคุณความดีหรือข้อบกพร่องของพระพุทธเจ้า พึงดู หน้า ๑๓๐ ที่แสดงถึงพระพุทธเจ้าทรงปวารณาพระองค์ให้ภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวได้ด้วย.)

๔๔. โกสัมพียสูตร

สูตรว่าด้วยภิกษุชาวกรุงโกสัมพี

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โขสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี. สมัยนั้นภิกษุในกรุงโกสัมพีราวฉาน ทะเลาะวิวาทกัน ไข้จากที่มแทงกัน ไม่ (สามารถ) ทำความเข้าใจกันได้. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสั่งภิกษุรูปหนึ่งให้เรียกภิกษุเหล่านั้นมาประชุมกัน ตรัสสอบถาม เธอทั้งหลายรับว่าทะเลาะวิวาทกันจริง. จึงตรัสถามว่า ในสมัยที่ทะเลาะวิวาทกันนั้น เธอได้ตั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันประกอบด้วยเมตตาในเพื่อน พรหมจารีทั้งในที่แจ้งที่ลับบ้างหรือเปล่า. เมื่อกราบทูลว่า เปล่า จึงตรัสว่า พวกเธอรู้อะไรเห็นอะไรจึงทะเลาะวิวาทกัน ข้อนั้นย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน.

๒. ต่อไปได้ตรัสถึงสาราณียธรรม (ธรรมอันทำให้ระลึกถึงกัน) ๖ ประการ คือ ๑. ตั้งกายกรรม อันประกอบด้วยเมตตา ๒. ตั้งวจีกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ๓. ตั้งมโนกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ในเพื่อนพรหมจารีทั้งในที่แจ้งที่ลับ ๔. แบ่งปันลาภแก่เพื่อนพรหมจารี ๕. มีศีลอันดีเสมอด้วยเพื่อนพรหมจารี ๖. มีทิวฐิความเห็นอันประเสริฐเสมอด้วยเพื่อนพรหมจารี. ธรรมทั้งหกอย่างนี้ทำให้ระลึกถึงกัน ทำให้เป็นที่รัก เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อสงเคราะห์กัน เพื่อไม่วิวาทกัน เพื่อสามัคคีกัน เพื่อเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน. ในธรรม ๖ อย่างนี้ ข้อที่เป็นยอด คือทิวฐิความเห็นอันประเสริฐ อันนำออกจากทุกข์ได้.

๓. ครั้นแล้วได้ทรงไขความของทิวฐิอันประเสริฐ อันนำออกจากทุกข์ได้ โดยชี้ไปถึงญาณที่ ๒ ถึงญาณที่ ๗ อันเป็นอริยะ เป็นโลกุตตระ (ข้ามโลก) ไม่ทั่วไปแก่บุพชนทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่าเป็นองค์ ๗ ที่ทำให้ผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ เหล่านี้ ประกอบด้วยโสดาปัตติผล. ญาณทั้งเจ็ดมีดังนี้ :-

ญาณที่ ๑ ภิกษุไปสู่น้ำ สูโคณไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาว่า ปริยภูฐานะ (กิเลสที่ครอบงำจิต) ในภายใน ที่เป็นเหตุให้รู้ไม่รู้เห็นตามเป็นจริง ที่ยังละไม่ได้ มีอยู่หรือไม่ คือถ้าภิกษุถูกความกำหนดในกาม (กามราคะ), ความพยาบาท, ความหดหู่วุ่นงัน, ความฟุ้งสรวุ่นรำคาญใจ, ความลึกลับสงสัย, ความคิดที่เวียนอยู่ในโลกนี้ (อวิชชา), การทะเลาะวิวาท ครอบงำจิต แล้วมารู้ว่าปริยภูฐานะที่ยังละไม่ได้ไม่มี จิตของเรา ตั้งไว้ดีแล้ว เพื่อตรัสรู้สัจธรรม. เขาก็ได้บรรลุญาณที่ ๑ อันเป็นอริยะ เป็นโลกุตตระ เป็นอสาธารณะแก่บุพชนทั้งหลาย.

ญาณที่ ๒ อริยสาวกพิจารณาว่า เราสองเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งทวิภูมิจนหรือเปล่า ซึ่งเราจะได้รับความสงบระงับ ได้ความดับเย็น (นิพพุติ) เฉพาะตน. เธอรู้ว่า สองเสพ เจริญ ทำให้มากทวิภูมิจน. เธอก็ได้บรรลุญาณที่ ๒ ฯ ล ฯ.

ญาณที่ ๓ อริยสาวกพิจารณาว่า มีสมณพราหมณ์อื่นในภายนอกศาสนาที่ประกอบด้วยทวิภูมิจนอย่างที่เราไม่หรือไม่นอ. เธอรู้ว่า ไม่มี. เธอก็ได้บรรลุญาณที่ ๓ ฯ ล ฯ.

ญาณที่ ๔ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยธรรมดา เช่นเดียวกับบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูมิจนประกอบด้วยธรรมดานั้นหรือไม่ ธรรมดาสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือต้องอาบัติ ก็แสดงเปิดเผย ทำให้ปรากฏในศาสนาหรือในเพื่อนพราหมณ์ผู้รู้โดยพลัน แล้วสำรวจระวางต่อไป. เธอรู้ว่า เธอประกอบด้วยธรรมดาเช่นนั้น. เธอก็ได้บรรลุญาณที่ ๔ ฯ ล ฯ.

ญาณที่ ๕ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยธรรมดา เช่นเดียวกับบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูมิจนประกอบด้วยธรรมดานั้นหรือไม่. ธรรมดาสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือการขวนขวายในกิจน้อยใหญ่ของเพื่อนพราหมณ์ การเพ่งเล็งอย่างแรงกล้า เพื่อการศึกษาอริสัจ, อริจิต, อริปัญญา (ศีล สมาธิ ปัญญาอันยิ่ง). เธอรู้ว่า เธอประกอบด้วยปัญญาเช่นนั้น. เธอก็ได้บรรลุญาณที่ ๕ ฯ ล ฯ.

ญาณที่ ๖ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลัง เช่นเดียวกับบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูมิจน ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลังชนิดนั้นหรือไม่. ความเป็นผู้มีกำลังสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือเมื่อมีผู้แสดงธรรมที่พระศาสดาประกาศแล้ว เขาย่อมตั้งใจเยื่อสัดสดับธรรม. เธอรู้ว่า เธอประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลังเช่นนั้น. เธอก็ได้บรรลุญาณที่ ๖ ฯ ล ฯ.

ญาณที่ ๗ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลัง เช่นเดียวกับบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูมิจน ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลังชนิดนั้นหรือไม่. ความเป็นผู้มีกำลังสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือเมื่อมีผู้แสดงธรรมที่พระศาสดาประกาศแล้ว เขาย่อมได้ความรู้orro ความรู้ธรรม ได้ความปราโมทย์ อันประกอบด้วยธรรม. เธอรู้ว่า เธอประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลังเช่นนั้น. เธอก็ได้บรรลุญาณที่ ๗ ฯ ล ฯ.

ตรัสสรุปว่า ธรรมดาของอริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ เป็นอันสอบสวนด้วยดี เพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผลอย่างนี้. อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ อย่างนี้ ย่อมประกอบด้วยโสดาปัตติผล.

๔๘. พรหมนิมิตตนิกสูตร

สูตรว่าด้วยการเชื่อเชิญของพรหม

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังถึงเหตุการณ์สมัยหนึ่งที่ประทับ ณ โคนพญาไม้สาละในป่าสุกควัน ใกล้เมืองอุกกัฏฐา ครั้งนั้นพกาพรหมเกิดความเห็นผิดขึ้นว่า นี่เที่ยงยั่งยืน ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่เคลื่อน ไม่อุปบัติ* ไม่มีความหลุดพ้น (นิสสรณะ = แล่นออก) อื่นที่ยิ่งกว่านี้. พระองค์จึงเสด็จไปปรากฏในพรหมโลก. พกาพรหมเห็นก็ทูลเชิญและแสดงทวิภูมิจนความเห็นของตนในเรื่องเที่ยง. พระองค์ตรัสตอบว่า พกาพรหมมีอวิชา (ความไม่รู้) จึงกล่าวถึงสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สิ่งที่ไม่ยั่งยืนว่ายั่งยืน เป็นต้น.

๑. อ่านว่า อุปบัติ เป็นคำคู่กับจติ ซึ่งแปลว่า เคลื่อน อุปบัติ แปลว่า เข้าถึง หมายถึงการเกิด

๒. ลำดับนั้น มารผู้มีบาปก็สิงพรหมปาริสาชชะ* คนหนึ่ง ให้พูดห้ามปรามพระผู้มีพระภาคมิให้ว่ากล่าวพกาพรหม เพราะพกาพรหมคือผู้เป็นใหญ่ เป็นผู้สร้าง และได้พูดจาอย่างอื่นอีกเป็นเชิงว่าผู้ใดเตียนธาตุ ๔ ภูต เทวดา ประชาบดี พรหม ตายไปจะเกิดในกายอันต่ำทราม ผู้สรรเสริญธาตุ ๔ เป็นต้น ตายไปจะเกิดในกายอันประณีต พร้อมทั้งห้ามพูดล่วงเกินพระพรหม. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูก่อนมารผู้มีบาป ! เรา รู้จักท่าน ท่านอย่าเินกว่าเราไม่รู้จัก. พระพรหม บริษัทของพระพรหม พรหมปาริสาชชะ ล้วนแต่อยู่ในมือของท่าน ล้วนแต่อยู่ในอำนาจของท่าน ท่านจึงคิดว่า ผู้นั้นอยู่ในมือ อยู่ในอำนาจของเรา. ดูก่อนมารผู้มีบาป ! แต่เราไม่ได้อยู่ในมือ ไม่อยู่ในอำนาจของท่าน.

๓. ต่อจากนั้นพกาพรหมก็กล่าวยืนยันทักขิณของตนอีก ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ตรัสได้ตอบเป็นเชิงเตือนว่า ทรงรู้จักคติและขุติ (อานาภาพ) ของพกาพรหม แล้วทรงแสดงว่าพกาพรหมยังมิรู้ไม่เห็นพรหมอีก ๓ พวก คือ พวกอภิสสระ พวกสุกกินหะ และพวกเวหฬิผละ ซึ่งพกาพรหมเคยเคลื่อนมาจากนั้น แต่มาอยู่ในที่นั่นนานเกินไปก็เลยหลงลืมไป. พกาพรหมแสดงความประสงคว่า จะหายตัวไปจากพระผู้มีพระภาค แต่ก็หายไปไม่ได้. พระผู้มีพระภาคแสดงฤทธิ์หายไปได้ ให้พรหม บริษัทของพรหม และพรหมปาริสาชชะ ได้ยินพระดำรัส แต่ไม่เห็นพระกาย. พวกพรหมทั้งนั้นก็อัสจรรยใจในพุทธานุภาพ.

๔. มารผู้มีบาปก็สิงพรหมปาริสาชชะคนหนึ่ง ให้พูดห้ามปรามพระองค์อย่าให้แสดงธรรมแก่สาวกแก่บรรพชิต อย่าติดในสาวก ในบรรพชิต พร้อมทั้งเล่าว่า สมณพราหมณ์ก่อนหน้าพระองค์ที่บัญญัติตนว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แนะนำสาวก บรรพชิต แสดงธรรมแก่สาวก แก่บรรพชิต ติดในสาวก ในบรรพชิต ตายไปก็เกิดในกายอันต่ำทราม แต่สมณพราหมณ์ที่ตรงกันข้าม (คือไม่สอนสาวก ไม่สอนบรรพชิต) ตายไปกลับเกิดในกายอันประณีต, ข้าพเจ้าขอบอกกับท่านว่า จงมีความปรารถนาน้อย หากความสุขในปัจจุบันเกิด. การไม่บอกเป็นการดี ท่านจงอย่าสั่งสอนคนอื่นเลย.

๕. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูก่อนมารผู้มีบาป ! เรา รู้จักท่าน ท่านอย่าสำคัญว่าเราไม่รู้ ท่านไม่มุ่งประโยชน์แก่เราจึงกล่าวอย่างนี้ ท่านคิดว่า พระสมณโคตมแสดงธรรมแก่ใคร ผู้นั้นจักพ้นอำนาจแห่งเรา สมณพราหมณ์ (ที่กล่าวถึง) เหล่านั้นมิได้ตรัสรู้เองโดยชอบ แต่บัญญัติตนว่าตรัสรู้เองโดยชอบ ส่วนตัวเราตรัสรู้โดยชอบ จึงบัญญัติว่าตรัสรู้เองโดยชอบ. จะแสดงธรรมหรือไม่แสดงแก่สาวกทั้งหลาย จะแนะนำหรือไม่แนะนำสาวกทั้งหลาย ตถาคตก็เป็นเช่นนั้นเท่านั้น (ไม่ดีไม่ชั่วไปกว่าเดิม) ทั้งนี้เพราะละอาสวะได้เด็ดขาดแล้ว เหมือนตาลยอดด้วนไม่ควรงอกขึ้นอีก."

๕๐. มารดับขันธ์สูต

สูตว่าด้วยมารถูกคุกคาม

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าเน้อชื่อเภสภพาวน ใกล้นครสูงสูมาริระ แคว้นกัคเค. สมัยนั้นพระมหาโมคคัลลานะจงกรม (เดินไปมา) ในที่แจ้ง. มารเข้าไปในท้อง เข้าไปในไส้ใหญ่ของพระเถระ พระเถระ

๑. เป็นพรหมชั้นต่ำสุดของพรหมมีรูป ๑๖ ชั้น ดูหน้า ๔๐๒

๒. สูตนี้บังเกิดถึงคติทางพระพุทธศาสนา ที่ถือว่า ชั้นพรหมยังตกอยู่ในอำนาจมาร คือพรหมก็ยังติดในฉาน ซึ่งจัดเป็นภวตัณหาหรือภวตัณหา มารในที่นี้ เมื่อถอดความ ก็ได้แก่กิเลสสาร และอภิสังขารมาร ถ้าไม่ถอดความ ก็ได้แก่เทพบุตรมาร

รู้สึกหนัก ๆ จึงนั่งพิจารณาอุกิทราบ จึงไล่ให้มารออก มารก็ออกมาจากปาก ยืนพึงบานประตุ (แห่งบรรณศาลา).

พระมหาโมคคัลลานะก็กล่าวแสดงความรู้ทันและเล่าประวัติต่าง ๆ ซึ่งแสดงว่าองค์ท่านเคยเป็นมารมาแล้วชื่อทูลี มีน้องสาวชื่อกาฬี ตัวมารที่มาปรากฏนี้เป็นลูกของนางกาฬี จึงนับเป็นหลานของท่าน.

เมื่อรู้ว่าพระเถระรู้จักกัณโตรธานหายไป在那นั้น.

จบพระไตรปิฎก เล่ม ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์

เล่มที่ ๑๓ ปฐมมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เป็นสุตตันตปิฎก

พระไตรปิฎก เล่ม ๑๓ นี้ ยังอยู่ในประเภทมัชฌิมนิกาย คือพระสูตรขนาดปานกลาง ไม่ยาวและไม่สั้นเกินไป ได้กล่าวแล้วว่า สูตรขนาดกลางมี ๓ เล่ม ได้แก่เล่ม ๑๒ คือ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ หมวดขนาดกลาง หมวด ๕๐ ที่เป็นตอนต้นหรือเป็นมูล. เล่ม ๑๓ คือเล่มนี้ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ หมวดขนาดกลาง หมวด ๕๐ ที่เป็นตอนกลาง ส่วนเล่ม ๑๔ คือ มัชฌิมนิกาย อุปรปัณณาสก์ หมวดขนาดกลาง หมวด ๕๐ ที่เป็นตอนปลาย.

เฉพาะเล่มนี้ มี ๕๐ สูตร มี ๕ วรรค ๆ ละ ๑๐ สูตร แต่มีที่สังเกตได้ง่าย คือเล่มนี้ แบ่งวรรคเป็นเรื่องบุคคลทั้งสิ้น กล่าวคือ วรรคที่ ๑ ชื่อคหปติวรรค ว่าด้วยคฤหบดี คือผู้ครองเรือน วรรคที่ ๒ ชื่อภิกขุวรรค ว่าด้วยภิกษุ วรรคที่ ๓ ชื่อปริพพาชกวรรค ว่าด้วยปริพพาชกหรือนักบวชนอกพระพุทธศาสนา ประเภทหนึ่ง วรรคที่ ๔ ชื่อราชวรรค ว่าด้วยพระราชา และ วรรคที่ ๕ ชื่อพราหมณวรรค ว่าด้วยพราหมณ์.

ขึ้นวรรคที่ ๑ คหปติวรรค ว่าด้วยคฤหบดี มี ๑๐ สูตร

๑. กัณทรกสูตร

สูตรว่าด้วยกัณทรกปริพพาชก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ พังสระน้ำชื้อคัคครา ใกล้กรุงจัมปา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่นับแต่แห่งนายควาญช้างชื้อเปสสะ และปริพพาชกชื้อกัณทรกะ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ปริพพาชกชื้อกัณทรกะกราบทูลสรรเสริญว่า ทรงควบคุมพระสงฆ์ได้ดี เพราะเห็นภิกษุสงฆ์เป็นผู้นิ่ง. พระผู้มีพระภาคตรัสรับว่าเป็นจริง เพราะในภิกษุสงฆ์นี้ มีพระอรหันต์ชื้อณาสพ ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ มีพระเสขะ (พระอรหันต์บุคคลผู้ยังศึกษา คือยังไม่บรรลุอรหัตตผล) ผู้มีศีล มีความประพฤติสงบระงับ มีจิตตั้งมั่นดีในสติปัฏฐาน ๔ (ดูหน้า ๓๓๖).

๒. บุตรนายควาญช้างชื่อเปสสะกราบทูลสรรเสริญว่า ทรงบัญญัติสติปัฏฐาน ๔ ไว้ดีมาก ตนเองเป็นคฤหัสถ์หนุ่มสาว ยังเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นครั้งคราว เป็นการนำอสังขารที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ของสัตว์ทั้งหลาย ในเมื่อป่าช้าคือมนุษย์ กากขยะคือมนุษย์ และความโอ้อวดของมนุษย์เป็นไปอยู่อย่างนี้ แล้วได้แสดงความคิดเห็นต่อไปว่า มนุษย์เป็นเหมือนป่าช้า (รกและดูยาก) แต่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ตื่น (เปิดเผย ดูง่าย) ตนสามารถทำช้างฝึกให้ไปได้ตามต้องการ ช้างยอมแสดงความดี ความโง่ ความงอ ความคดให้ปรากฏ ส่วนพวกที่เป็นทาส เป็นคนรับใช้ เป็นกรรมกร ประพฤติทางกายอย่างหนึ่ง ทางวาจาอย่างหนึ่ง แต่จิตใจไปอีกอย่างหนึ่ง.

๓. พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่า มนุษย์เป็นผู้เสมือนรกชัฏ (ดูยาก) ส่วนสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ตื่น (เปิดเผยดูง่าย) จริง. แล้วตรัสถึงบุคคล ๔ ประเภทที่มีอยู่ในโลก คือ ๑. ทำตัวเองให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำตนเองให้เดือดร้อน ๒. ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ๓. ทำตัวเองให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำตนเองให้เดือดร้อนด้วย ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อนด้วย ๔. ไม่ทำทั้งสองอย่างนั้น ซึ่งเป็นผู้หมดความกระหาย ดับเย็นในปัจจุบัน. แล้วตรัสถามว่า บุตรนายควาญช้างชอบบุคคลประเภทไหน. บุตรนายควาญช้างตอบว่า ชอบใจบุคคลประเภทหลัง. เมื่อตรัสถามถึงเหตุผล ก็กราบทูลว่า ทั้งตนและผู้อื่นก็ใคร่สุขเกลียดทุกข์ ตนจึงชอบใจพวกที่ไม่ทำตนไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน แล้วได้กราบทูลลากลับ.

๔. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าบุตรนายควาญช้างชื่อเปสสะจะนั่งอยู่สักครู่จนกว่าเราจะอธิบายแจกบุคคล ๔ ประเภทนี้โดยพิสดาร ก็จะได้ประโยชน์อย่างใหญ่ แต่แม้เพียงเท่านี้ก็ได้อะไรใหญ่แล้ว. ภิกษุทั้งหลายขอให้ทรงแจกอธิบายโดยพิสดาร จึงตรัสว่า ๑. พวกทำตนให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำตนให้เดือดร้อน ได้แก่พวกถือวัตรในการเปลือยกาย ในเรื่องอาหาร ทรมาณตน. ๒. พวกทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ได้แก่พวกพราน พวกโจร พวกฆ่าโจร พวกผู้คุมเรือนจำ หรือพวกประกอบกรรมอันโหดร้ายอื่น ๆ ๓. พวกที่ทำทั้งตนให้เดือดร้อนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อน ได้แก่บุคคลบางคนเป็นกษัตริย์ผู้ได้รับมรดกภิเษก (พิริรดน้ำบนศีรษะเสวยราชย์)^๖ หรือพราหมณ์มหาศาล ที่สร้างเรือนโถงขึ้นใหม่ โถนผม โถนหวด นุ่งหนังเสือ บูชาไฟ ทำให้สัตว์ต่าง ๆ ถูกฆ่าบูชาด้วย ทาสและกรรมกรก็ถูกลงโทษ ร้องไห้. ทำการงาน (ในอโยธยพิที) ๔. พวกที่ไม่ทำทั้งตนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อน คือผู้ออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งอยู่ในศีล สมาธิ ได้ฉะ ๓ มีญาณอันทำอาสวะให้สิ้นเป็นที่สุด.

๒. อัฐกนาครสูตร

สูตรว่าด้วยคฤหบดีชาวเมืองอัฐกะ

๑. พระอนนทอยู่ ณ เวพาคาม ใกล้กรุงเวสาลี. สมัยนั้นคฤหบดีชื่อทสมะ ชาวเมืองอัฐกะไปธุระที่กรุงปาตลีบุตร และได้ไปยังกุกกุฏาราม ถามหาพระอนนทกับภิกษุรูปหนึ่ง. ทราบว่าท่านอยู่ในเวพาคาม ใกล้กรุงเวสาลี เมื่อเสร็จธุระในกรุงปาตลีบุตรแล้ว จึงเดินทางไปหาพระอนนท ถามถึงธรรมะข้อหนึ่งที

๑. ผู้คุมสมัยก่อนมีหน้าที่ลงโทษทรมานต่าง ๆ ด้วย

๒. เฉพาะพระราชาก็เป็นใหญ่ แต่พระราชามีเมืองขึ้น ซึ่งได้รับมอบหมายให้ครองราชย์ไม่ปรากฏพิธีมรดกภิเษก จึงเรียกราชัญญะ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ซึ่งภิกษุผู้ไม่ประมาทมีความเพียร สง่ใจไปในธรรมนั้นแล้ว จิตที่ไม่หลุดพ้นก็จะหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็จะถึงความสิ้นไป ผู้นั้นย่อมบรรลุธรรมอันยอดเยี่ยม อันปลอดโปร่งจากกิเลสที่ผูกมัด.

๒. พระอานนทตอบว่า มีธรรมะเช่นนั้น และอธิบายว่า ภิกษุสงฆ์จากกาม สังขจากอกุศลธรรม ได้ฉานที่ ๑ ถึง ๔ ได้เจโตวิมุติอันประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ ได้รูปฉาน ถึงอาภิญญัญญายตนะ (อรุพฉานที่ ๓) ตั้งอยู่ในธรรมะที่ได้นั้น ๆ แล้ว ก็อาจสิ้นอาสวะได้ แต่ถ้าไม่สิ้นก็จะละสัญญาชน ๕ ได้ เป็นอุปปาติกะ (เกิดขึ้นใหญ่โตขึ้นทันที) ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น (ที่อยู่ของพระอนาคามี) ไม่กลับมาจากโลกนั้น.

๓. ทสมคฤหบดีขึ้นชมภาสิตของพระเถระ กล่าวว่า ตนแสวงประตอมตะประตุดีเดียว แต่ได้พบถึง ๑๑ ประตุดู เปรียบเหมือนคนแสวงหาปากขุมทรัพย์แห่งเดียว แต่ได้พบปากขุมทรัพย์ถึง ๑๑ แห่ง (รูปฉาน ๔, ฉานประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔, และอรุพฉาน ๓=๔ + ๔ + ๓=๑๑) เปรียบเหมือนอาคารมี ๑๑ ประตู เมื่อไฟไหม้ บุคคลก็อาจทำให้ตนปลอดภัยได้โดยอาศัยประตูใดประตูหนึ่ง คนก็อาจทำตนให้ปลอดภัยได้โดยอาศัยประตูมตะประตุดีประตูหนึ่งฉนั้น. ก็พวกเดียรฉีย์เหล่าอื่นยังแสวงหาทรัพย์บุชาอาจารย์ได้ ไฉนตนจะบูชาพระอานนทบ้างไม่ได้. จึงนิมนต์ภิกษุชาวกรุงปาดลินบุตรและชาวเวสาลีประชุมกันถวายอาหาร ถวายผ้าคู่ แก่ภิกษุทุกรูป ถวายไตรจีวรแก่พระอานนท และให้สร้างวิหาร ๕๐๐ แห่ง* ถวายพระอานนท.

(หมายเหตุ: สันนิษฐานว่า พระสูตรนี้แสดงเหตุการณ์ภายหลังพุทธปรินิพพาน เมื่อกรุงปาดลินบุตรเป็นราชธานีนครแทนราชคฤห์แล้ว).

๓. เสาปปฏิบัติหาสูตร

สูตรว่าด้วยข้อปฏิบัติของพระเสขะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ. สมัยนั้นเจ้าศากยะชาวกรุงกบิลพัสดุ์ให้สร้างสันถาคาร (โรงโถง-โรงประชุม) ขึ้นใหม่ ยังไม่มีใครได้ใช้ จึงนิมนต์พระผู้มีพระภาคให้ทรงใช้ก่อน. พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ด้วยดุชนิภาพแล้วเสด็จไปเมื่อเขาราบทุกเวลา. เมื่อเสด็จถึงจึงประทับฟังเสภากลาง ภิกษุสงฆ์นั่งฟังผาด้านตะวันตก เจ้าศากยะชาวกรุงกบิลพัสดุ์ทรงฟังผาด้านตะวันออก. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมจนตึก แล้วตรัสสั่งให้พระอานนทแสดงเสขปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติของพระเสขะ คือพระอริยบุคคลผู้ยังศึกษา) ส่วนพระองค์ทรงพักผ่อนสำเร็จสหัสไสยา.

๒. พระอานนทจึงเรียกมหานามศากยะ (เข้าใจว่าจะเป็นประธานอยู่ในคณะเจ้าศากยะ) กล่าวถึงการที่พระอริยสาวกสมบุรณด้วยศีล คัมภีรทองขาวในอินทรียทั้งหลาย (สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย) รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้ง (ไม่เห็นแก่นอน) ประกอบด้วยสัทธรรม ๗ อย่าง* ได้ฉาน ๔ อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามต้องการ แล้วอธิบายขยายความเป็นข้อ ๆ ไป.

๓. ครั้นแล้วได้สรุปว่า อริยสาวกผู้ประกอบด้วยคุณธรรมดังกล่าวมาแล้ว ก็ควรจะตรัสรู้ได้ เปรียบเหมือนแม่ไก่กกไข่ดี แม้ไม่ต้องปรารถนาให้ไข่เป็นตัวออกมาโดยสวัสดิ ก็คงจะออกมาได้โดยสวัสดิ แล้วแสดงการได้พบเพณีสถาสนุสสติญาณ (ญาณอันระลึกชาติได้) จุตูปปาตญาณ (ญาณอันเห็นความตายความเกิด) และ

๑. คำว่า ๕๐๐ นี้ ไม่จำเป็นต้องหมายความว่าจริงตามตัวเลข หมายความว่าหลายแห่งก็ได้

๒. สัทธรรม ๗ อย่าง คือ ๑. ศรัทธา ๒. หิริ ๓. โอตตปปะ ๔. พาหุสัจจะ (สดับตรับฟังมาก) ๕. ลงมือทำความเพียร ๖. สติ ๗. ปัญญา

อาสาภยญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น) ว่า เปรียบเหมือนลูกไก่ทำลายกะเปาะไข่ออกจากไขเป็นชั้น ๆ ๓ ชั้นด้วยกัน.

๔. แล้วได้สรุปอีกตอนหนึ่งว่า คุณธรรมที่กล่าวข้างต้นเป็นจรณะ (ความประพฤติ) แต่ละอย่างของ อริยสาวกนั้น ส่วนญาณทั้งสามมีพุทธานุสสติญาณ เป็นต้น ก็เป็นวิชา (ความรู้) แต่ละอย่างของอริยสาวก นั้น. อริยสาวกนี้จึงเรียกว่าผู้สมบูรณ์ด้วยวิชาก็ได้ ผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะก็ได้ ผู้สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ (ความรู้และความประพฤติ) ก็ได้ แล้วได้อำนาจจิตของสังฆมการพรหมที่ว่า กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่มนุษย์ ผู้ถือโคตร. แต่ผู้ใดสมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ ผู้นั้นเป็นผู้ประเสริฐสุดในเทวดาและมนุษย์. พระผู้มีพระภาค เสด็จลุกขึ้นประทานสาธุการในพระธรรมเทศนาของพระอนนท.

๔. โปตลียสูตร

สูตรว่าด้วยโปตลียคฤหบดี

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมแห่งแคว้นอังคัตตราปะชืออาปนละ โปตลียคฤหบดีเข้าไปเฝ้าใน ขณะที่พักผ่อนในเวลากลางวัน ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง เมื่อปราศรัยกันพอสมควรแล้วตรัสเชิญให้นั่ง แต่ คฤหบดีโกรธที่เรียกว่าคฤหบดี จึงนั่งเสีย ต่อเมื่อตรัสอีกถึง ๓ ครั้ง จึงประท้วงว่า เรียกตนเช่นนั้นไม่สมควร. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาการ, เพศ, เครื่องกำหนดหมายของท่าน เป็นอย่างของคฤหบดี. โปตลียะตอบว่า ถึงเช่นนั้นตนก็ห้ามการทำงานทั้งปวง ตัดขาดโภหารทั้งปวงเสียแล้ว. เมื่อตรัสถามให้อธิบาย จึงอธิบายว่า ตนได้มอบทรัพย์สินทั้งปวงให้เป็นมรดกแก่บุตรทั้งหลายแล้ว ตนไม่เกี่ยวข้องด้วย อยู่อย่างเพียงมีกินมีนุ่งห่ม จึงชื่อว่าห้ามการทำงานทั้งปวง ตัดขาดโภหารเสียแล้ว. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านกล่าวการตัดขาดโภหารไป อย่างหนึ่ง แต่การตัดขาดโภหารในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง. เมื่อคฤหบดีขอให้ทรงอธิบาย จึงตรัสอธิบาย.

๒. ทรงแสดงธรรมะ ๘ ประการ ที่เป็นไปเพื่อตัดขาดโภหารในอริยวินัย คือ ๑. อาศัยการไม่ฆ่าสัตว์ ละการฆ่าสัตว์ ๒. อาศัยการไม่ลักทรัพย์ ละการลักทรัพย์ ๓. อาศัยวาจาจริง ละการพูดเท็จ ๔. อาศัยวาจา ไม่ส่อเสียด ละวาจาส่อเสียด ๕. อาศัยการไม่โลภเพราะความติด ละความโลภเพราะความติด ๖. อาศัยการไม่ ตีเตียนคำว่า ละการตีเตียนคำว่า ๗. อาศัยการไม่โกรธคับแค้นใจ ละความโกรธคับแค้นใจ ๘. อาศัยการไม่ดูหมิ่น ท่าน ละการดูหมิ่นท่าน. เมื่อคฤหบดีขอให้ทรงอธิบายทั้งแปดข้อ จึงตรัสอธิบายแต่ละข้อ โดยวางหลักว่า ตนก็ไม่พึงตีเตียนตนเองได้ ผู้รู้พิจารณาแล้วก็ไม่พึงติได้ เพราะเหตุแห่งความชั่วนั้น ๆ เป็นปัจจัย.

๓. ครั้นแล้วตรัสอธิบายการตัดโภหารอย่างเด็ดขาดด้วยประการทั้งปวงในอริยวินัย โดยทรงเปรียบเทียบว่า อริยสาวกย่อมเห็นกามเหมือน ๑. ชันกระดูกที่ไม่มีเนื้อติด ๒. ชันเนื้อ (ที่แฉ่ง, เหยี่ยว, แย่งกัน) ๓. คบหมามีไฟลุก (ที่ถือไปทวนลม) ๔. หลุมถ่านเพลิง ๕. สิ่งที่ฝันเห็น ๖. ของที่ขอยืมเขามา ๗. ผลไม้ เมื่อพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ก็เจริญอุเบกขา (ความวางเฉย) ที่ความยึดมั่นในโลกามิส (เหยื่อล่อของโลก) ดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ. เมื่ออาศัยความบริสุทธิ์แห่งสติเพราะมีความวางเฉยอย่างนี้ ก็ได้ พุทธานุสสติญาณ (ญาณอันระลึกชาติได้) จุตูปาตญาณ หรือทิพยจักขุญาณ (ญาณเห็นความตาย ความเกิด หรือตาทิพย์) และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิและปัญญา) อันไม่มีอาสวะ.

โปตลียคฤหบดีก็สรรเสริญพระธรรมเทศนา ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอด ชีวิต.

๕. ปิวกสูตร

สูตรว่าด้วยหมอชิวก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของหมอชิวก โกमारกัจจ โกลักรุงราชคฤห์. หมอชิวกเข้าไปเฝ้ากราบทูลถามว่า ที่เขาพูดกันว่า พระสมณโคดมทรงทราบอยู่ก็เสวยเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าจะจงถายนั้น เป็นความจริงเพียงไร ตรัสตอบว่า ทรงกล่าวถึงเนื้อสัตว์ที่ไม่ควรบริโภคโดยฐานะ ๓ คือ ที่ได้เห็น ที่ได้ฟัง ที่นึกถึงเกียจ (ว่าเขาฆ่าจะจงตน) และทรงกล่าวถึงเนื้อสัตว์ที่ควรบริโภคโดยฐานะ ๓ คือ ที่ไม่ได้เห็น ไม่ได้ฟัง ไม่ได้นึกถึงเกียจ (ว่าเขาฆ่าจะจงตน).

๒. ตรัสอธิบายต่อไปว่า ภิกษุแผ่เมตตาจิต (จนถึงอุเบกขาจิตเป็นที่สุด) ไปทั่วโลก อยู่ด้วยจิตอันไม่มีเวร ไม่พยาบาท. คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีนิมนต์เพื่อฉันในวันรุ่งขึ้น ถ้าปรารถนาที่รับนิมนต์ได้ ครั้นรุ่งขึ้นไปฉัน เธอย่อมไม่คิดให้เขาถวายอาหารอันประณีต หรือถวายอีกในกาลต่อไป เธอไม่คิดบิณฑบาต มีปัญญาดำยถอน (ไม่ยึดถือ) ย่อมบริโภคบิณฑบาตนั้น. เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นจะคิดเบียดเบียนตน เบียดเบียนคนอื่น หรือเบียดเบียนทั้งตนทั้งคนอื่นหรือไม่. หมอชิวกกราบทูลรับว่า ไม่. ตรัสถามว่า เธอย่อมบริโภคอาหารอันไม่มีโทษ มิใช่หรือ กราบทูลว่า เป็นเช่นนั้น และกราบทูลต่อไปว่า ตนเคยได้ฟังว่า พระพรหม เป็นผู้อยู่ด้วยเมตตา ข้าพระองค์เห็นว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นพยานที่เห็นได้ เพราะทรงอยู่ด้วยเมตตา. ตรัสตอบว่า บุคคลมีความพยาบาทเพราะราคะ โสสะ โมหะ อันใด ตถาคตละราคะ โสสะ โมหะ นั้นได้เด็ดขาดแล้ว ถ้าท่านหมายความว่าข้อนี้นี้ เราก็อนุโมติคำกล่าวนั้น. หมอชิวกกราบทูลว่า หมายอย่างนั้น แม้ในเรื่องกรุณา มุทิตา อุเบกขา ก็เช่นกัน.

๓. ตรัสว่า ผู้ฆ่าสัตว์อุทิศพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต ย่อมประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก โดยฐานะ ๕ คือ ๑. ประสพสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากโดยฐานะที่ ๑ คือข้อที่กล่าวว่า จงไปนำสัตว์ตัวโน้นมา ๒. โดยฐานะที่ ๒ คือสัตว์นั้นถูกลากค่อมาย่อมเสวยทุกข์โศกนั้น ๓. โดยฐานะที่ ๓ คือข้อที่กล่าวว่า จงฆ่าสัตว์นี้ ๔. โดยฐานะที่ ๔ คือเมื่อสัตว์ถูกฆ่าย่อมได้เสวยทุกข์โศกนั้น ๕. โดยฐานะที่ ๕ คือคนย่อมพูดรุกรานพระตถาคตหรือสาวกแห่งพระตถาคตด้วยเรื่องนี้อันไม่สมควร.

เมื่อจบพระธรรมเทศนา หมอชิวกกราบทูลรับว่า ภิกษุทั้งหลายฉันอาหารอันไม่มีโทษ แล้วกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๖. อุปาลิวาสสูตร

สูตรว่าด้วยอุบาลีคฤหบดี

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของเศรษฐีชายผ้า โกลัเมืองนาพันทา. สมัยนั้นนิครนถนาฏบุตรอาศัยอยู่ในเมืองนาพันทา พร้อมด้วยบริษัทยักษ์ ที่ฆตบัสสีนิครนถ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับ เมื่อตรัสเชิญให้นั่ง จึงถือเอาอาสนะต่ำกว่า นั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง.

๑. นี้แปลตามอรรถกถา แต่คำศัพท์มีทางให้แปลได้ว่า ทำให้เข้าใจว่า ควรด้วยของที่ไม่ควร

๑. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า นิครนถนาฏบุตรบัญญัติกรรมก็อย่าง ในการทำกรรมอันเป็นบาป. ที่มตบัสสีนิครนถ์ทูลว่า นิครนถนาฏบุตรไม่เคยบัญญัติว่ากรรม เคยแต่บัญญัติว่า “ทัณฑ์.” ตรัสถามว่า นิครนถนาฏบุตรบัญญัติทัณฑ์ก็อย่าง ในการทำกรรมอันเป็นบาป. ทูลตอบว่า ๓ อย่าง คือทัณฑ์ทางกาย, ทางวาจา, ทางใจ. ตรัสถามว่า ทัณฑ์ทั้งสามทางเป็นของอื่น (จากกันแลกัน มิใช่อันเดียวกัน) ใช่หรือไม่. ทูลตอบว่า ใช่ ตรัสถามว่า เมื่อแจกออกไปแล้ว นิครนถนาฏบุตรบัญญัติทัณฑ์อย่างไรว่ามีโทษมาก. ทูลตอบว่า ทัณฑ์ทางกาย เมื่อตรัสถามย่ำถึง ๓ ครั้ง ก็ทูลตอบย่ำถึง ๓ ครั้งว่า ทัณฑ์ทางกาย (มีโทษมาก).

๒. เมื่อที่มตบัสสีนิครนถ์ย้อนทูลถามบ้างว่า พระสมณโคดมบัญญัติทัณฑ์ก็อย่าง ในการทำกรรม อันเป็นบาป ก็ตรัสตอบว่า ไม่เคยทรงบัญญัติว่าทัณฑ์ เคยแต่บัญญัติว่ากรรม เมื่อเขาถามก็ทรงแจกออกเป็น ๓ อย่างเช่นเดียวกัน แต่ทรงแสดงว่า กรรมทางใจมีโทษมากกว่า และทรงย้ำตอบเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อที่มตบัสสีนิครนถ์ย้ำถามถึง ๓ ครั้ง. แล้วที่มตบัสสีนิครนถ์ก็ลุกจากอาสนะหลีกไป เล่าความให้นิครนถนาฏบุตร ผู้นั่งอยู่กับบริษัทที่เป็นคฤหัสถ์ชาวพาลูกคาม มีอุปาสีคฤหบดีเป็นประมุขฟังทุกประการ. นิครนถนาฏบุตรก็ ชมเชยที่มตบัสสีนิครนถ์ว่า ตอบถูก และย่ำว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า.

๓. อุปาสีคฤหบดีได้ฟัง ก็แสดงความประสงค์จะไปยกวาทะในเรื่องนี้ จะพืดพาดเสียเหมือนคนมี กำลังถึงชนแกะไปมา เป็นต้น. แต่ที่มตบัสสีนิครนถ์คัดค้าน อ้างว่าพระสมณโคดมรู้มายากลับใจคน ย่อมกลับใจ สวากเดียรฉัตรได้. นิครนถนาฏบุตรกล่าวว่า เป็นไปไม่ได้ที่อุปาสีคฤหบดีจะไปเป็นสาวกพระสมณโคดม มีแต่ พระสมณโคดมจะมาเป็นสาวกของอุปาสีคฤหบดี ต่างคำณ ต่างยืนยันกันอยู่อย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง ในที่สุด นิครนถนาฏบุตรก็ยกอุปาสีคฤหบดีไปยกวาทะจนได้.

๔. อุปาสีคฤหบดีกราบนิครนถนาฏบุตรไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เมื่อได้ถวายบังคมและทูลถามถึง ถ้อยคำสนทนาระหว่างพระองค์กับที่มตบัสสีนิครนถ์ ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ตรัสเล่าความให้ฟัง. อุปาสีคฤหบดี กล่าวชมที่มตบัสสีว่าพูดได้ตอบตรงตามหลัก (ของศาสนานิครนถ์) และได้กล่าวย่ำว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอุปาสีคฤหบดีจะยอมตั้งอยู่ในสัจจะพูดจากัน ก็จะมีการสนทนากันในเรื่องนี้. อุปาสีคฤหบดียอมรับ. จึงตรัสถามว่า นิครนถ์เจ็บหนัก ห้ามน้ำเย็น รับแต่น้ำร้อน เมื่อไม่ได้น้ำเย็นก็ตายดังนี้ นิครนถนาฏบุตรบัญญัติผู้นี้ว่า จะเกิดในที่ไหน. ทูลตอบว่า เกิดในเทพที่ชื่อว่า มโนสัตตะ (ผู้ชองอยู่ใน จิตใจ) เพราะเกี่ยวเกาะอยู่ในเรื่องจิตใจตายไป. ตรัสเตือนให้คิดให้ดีกว่าก่อนแล้วจึงตอบ คำตันกับคำท้ายไม่ตอกัน (คือเดิมชี้ว่า โทษหรือทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า แต่ตอบว่า มีใจเป็นเหตุ) แต่อุปาสีคฤหบดีก็ยังยืนยันว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า.

๕. ตรัสถามว่า นิครนถ์สำรวจมรรค์แล้ว* แต่เดินไปเดินมายังทำสัตว์เล็ก ๆ ให้ตาย ดังนี้ นิครนถนาฏบุตรจะบัญญัติผลของผู้นั้นอย่างไร. ทูลตอบว่า ไม่บัญญัติการกระทำที่ไม่มีเจตนาว่ามีโทษมาก ตรัสถามว่า มีเจตนาแล้ว. ทูลตอบว่า ก็มีโทษมาก. ตรัสถามว่า นิครนถนาฏบุตรบัญญัติเจตนาเข้าในอะไร. ทูลตอบว่า ในมโนทัณฑ์ (โทษทางใจ). ตรัสเตือนอีกว่า ให้คิดให้ดีกว่าก่อนแล้วจึงตอบ เพราะคำตันกับคำท้ายไม่ตอกัน (คือเดิมชี้ว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า แต่กลับชี้ไปที่เจตนาว่าสำคัญ) แต่อุปาสีคฤหบดีก็ยังยืนยันว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า.

๑. มีคำพิเศษสำหรับพวกนิครนถ์ คือ จาตุยามสำรวจสัตว์ ผู้สำรวจแล้วด้วยการสำรวจ ๔ ทาง คือไม่ฆ่า สัตว์ ลักทรัพย์ พูตปด ไม่หวังงามคุณ ๕ อย่าง พวกนิครนถ์ไม่ใช้น้ำเย็น เพราะถือว่ามิสัตว์ จึงใช้แต่น้ำร้อน

๖. ตรัสถามว่า เมืองนาพันทานี้มั่นคง เพื่องพู่ มีชนมาก มีมนุษย์เกลื่อนกล่นใช่หรือไม่. ทูลตอบว่า ใช่. ตรัสถามว่า ชายคนหนึ่งเงื้อมา พู่ว่าจะทำสังกรรมชีวิตทั้งปวงในเมืองนาพันทาให้เป็นเนื้อก้อนเดียว โดยขณะเดียว ครู่เดียว (จะสับรวมให้เป็นเนื้อชิ้นเดียวในขณะเดียวกัน) ดังนี้ ท่านเห็นว่าจะทำได้หรือไม่. ทูลตอบว่า แม้ชาย ๑๐ คน ๒๐ คน ๓๐ คน ๕๐ คน ก็ไม่พอที่จะทำเช่นนั้นได้ (ทำไม่ทันในขณะเดียวกัน). ตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ มีความเชี่ยวชาญทางจิต อาจจะทำเมืองนาพันทาให้เป็นถ้ำถ้ำด้วยใจ คิดประทุษร้ายครั้งเดียวได้หรือไม่. ทูลตอบว่า ได้. ตรัสเตือนอีกว่า ให้คิดให้ดีเสียก่อนแล้วจึงตอบ เพราะคำตันกับคำท่ายไม่ต่อกัน (คือเดิมชี้ว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า แต่กลับยอมรับว่า ผู้มีอำนาจจิต ทำลายเมืองได้ทันที แต่ผู้ใช้กำลังกายทำไม่ได้เช่นนั้น) แต่อุบาลีคฤหบดีก็ยังยืนยันตามเดิม.

๗. ตรัสถามต่อไปว่า เคยได้ยินไหมว่า ป่าทันทก, ป่ากาลิงคะ, ป่าเมฆมะ, ป่ามาดังคะ ที่กลายเป็น ป่าไปจริง ๆ. ทูลตอบว่า เคยได้ยิน, ตรัสถามว่า เคยได้ยินว่าเป็นป่าไปเพราะอะไร. ทูลตอบว่า เพราะใจคิดประทุษร้ายของฤๅษี. จึงตรัสเตือนให้คิดให้ดีก่อนแล้วจึงตอบเช่นเดิมอีก.

๘. อุบาลีคฤหบดีทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต แต่พระผู้มีพระภาคตรัสเตือนให้พิจารณาเสียก่อน เพราะการพิจารณาแล้วจึงทำ เป็นการดีสำหรับอุบาลีคฤหบดีที่มีคนรู้จักมาก อุบาลีคฤหบดีก็กลับเลื่อมใสยิ่งขึ้น แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตเป็นครั้งที่ ๒. ตรัสเตือนให้ให้บิดาญาติพี่น้องญาติมิตรที่มาสู่เรือน เพราะตระกูลของท่านเคยเป็นที่เสมือนท่าน้ำสำหรับลงดื่มของนิครนถ์ทั้งหลายมานานแล้ว. อุบาลีคฤหบดีกราบทูลแสดงความเลื่อมใสยิ่งขึ้น เพราะตนเคยได้ยินแต่ว่าพระสมณโคตมตรัสให้ถวายทานแก่พระองค์และสาวกของพระองค์เท่านั้น ไม่ควรให้แก่ผู้อื่นและสาวกของผู้อื่น. ทานที่ให้แก่พระองค์และสาวกของพระองค์เท่านั้นจึงมีผลมาก. ที่ให้แก่ผู้อื่นและสาวกของผู้อื่นไม่มีผลมาก. แต่นี่พระผู้มีพระภาคกลับทรงชักชวนให้ให้ทานในพวกนิครนถ์ ซึ่งตนจะรู้จักในข้อนี้เอง แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตเป็นครั้งที่ ๓.

๙. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแสดงอนุบุพพิกขาและอริยสัจ ๔ อุบาลีคฤหบดีได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นโสดาบันบุคคล) แล้วก็กราบทูลลากลับไป. เมื่อถึงบ้านก็สั่งนายประตุให้หามนิครนถ์ชายหญิงมาให้เข้าบ้าน ไม่ห้ามภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา และให้แจ้งว่า อุบาลีคฤหบดีเป็นสาวกของพระสมณโคตมแล้ว. ที่ฆตบัสสีนิครนถ์ทราบเรื่อง จึงไปเล่าความให้นิครนถนาฏบุตรฟัง นิครนถนาฏบุตรไม่เชื่อ แม้จะเล่าย้ำถึง ๓ ครั้ง เป็นแต่ใช้ให้ที่ฆตบัสสีไปดูให้รู้ด้วยตนเอง. เมื่อที่ฆตบัสสีนิครนถ์ไปด้วยตนเอง นายประตุก็ห้ามเข้า จึงกลับมาเล่าให้นิครนถนาฏบุตรฟัง แต่นิครนถนาฏบุตรก็ยังยืนยันไม่เชื่อถึง ๓ ครั้ง แต่ในที่สุดก็กล่าวว่า ตนจะไปดูเอง.

๑๐. นิครนถนาฏบุตร พร้อมด้วยบริษัทนิกนถ์ไปยังที่อยู่ของอุบาลีคฤหบดี นายประตุก็ห้ามเข้า อ้างว่าอุบาลีคฤหบดีเป็นสาวกของพระสมณโคตมแล้ว. นิครนถนาฏบุตรจึงใช้ให้นายประตุไปบอกว่า ตนมายืนอยู่ที่ภายนอกขุมประตุ. เมื่อนายประตุไปบอก อุบาลีคฤหบดีก็สั่งให้ปูอาสนะที่ศาลาใกล้ประตูด้านกลาง แล้วอุบาลีคฤหบดีก็มา ณ ที่นั้น เลือกนั่งอาสนะที่ดีที่เลิศ พร้อมทั้งสั่งนายประตุให้ไปบอกนิครนถนาฏบุตรว่า ถ้าปรารถนาจะให้เข้ามาได้. นิครนถนาฏบุตร พร้อมด้วยบริษัทยกเข้าไป. ในสมัยก่อนพอเห็นนิครนถนาฏบุตรมาแต่ไกล อุบาลีคฤหบดีก็จะลุกขึ้นต้อนรับ เอาผ้าห่มเช็ดอาสนะที่ดีที่เลิศ เชิญให้นั่ง แต่บัดนี้กลับนั่งบนอาสนะ

ที่ดีที่เลิศเสียเอง แล้วกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ อาสนะมีอยู่ ถ้าท่านปรารถนาก็จงนั่ง. นิครนถนาฏบุตรจึงกล่าวว่า ท่านเป็นบ้า เป็นคนเขลาไปแล้วหรือ และได้พูดเปรียบเปรยหยาบ ๆ อีก พร้อมกับกล่าวว่า ท่านถูกพระสมณโคตมกลั่นใจด้วยมายาสำหรับกลั่นใจเสียแล้วหรือ อุบาลีคฤหบดีกลับตอบว่า มายากลั่นใจนี้เป็นของดี แม้ใคร ๆ จะกลั่นใจด้วยมายานี้ ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขสิ้นกาลนาน.

๑๑. แล้วอุบาลีคฤหบดีได้เปรียบเทียบให้ฟังว่า คำสอนของนิครนถ์ อดทนต่อความยินดีของคนไม่ อดทนต่อความยินดียของบัณฑิต อดทนต่อการชักใช้ขัดสี เปรียบเหมือนลูกลิงทนการย้อมสีได้ แต่จะเอามาทูปตี เอามาขัดสีเหมือนผ้าไหมที่จะย้อมสี ย้อมทนไม่ได้. นิครนถนาฏบุตรเตือนว่า บริษัท (ประชุมชน) พร้อมทั้งพระราชาก็ทราบกันอยู่ว่า อุบาลีคฤหบดีเป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร แล้วพวกเขาก็ทรงจำว่าท่านเป็นสาวกของใครกัน อุบาลีคฤหบดีจึงทำผ้าห่มเฉียงบ่า ประคองอัญชลีไปในทิศทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ประกาศตนเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยคำสรรเสริญพระคุณอย่างยืดยาว เมื่อถูกถามว่า รวบรวมคำสรรเสริญพระคุณได้แต่เมื่อไร ก็ตอบว่า ตนเปรียบเหมือนช่างดอกไม้ที่ร้อยพวงมาลัยอันวิจิตรจากดอกไม้ใหญ่ อันมีดอกไม้ต่าง ๆ ฉะนั้น. นิครนถนาฏบุตรถึงแก่อาเจียนเป็นโลหิตในที่นั้น.

๗. กุกกุโรวาทสูตร

สูตรว่าด้วยโอวาทแก่ผู้ทำตัวตั้งสุนัข

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมแห่งชาวโกลิยะชื่อหลัททวสนะ ในแคว้นโกลิยะ. ปุณณะบุตรแห่งโกลิยะ ผู้ประพจน์วัตรตั้งโค^๑ กับชีเปลือยชื่อเสนียะ ผู้ประพจน์วัตรตั้งสุนัข เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กล่าวปราศรัยเสร็จแล้ว ปุณณะโกลิยะบุตรก็ทูลถามถึงชีเปลือยชื่อเสนียะ ผู้ประพจน์วัตรตั้งสุนัข ว่าจะมีคติเป็นอย่างไร. พระผู้มีพระภาคทรงห้ามว่า อย่าถามเลย แต่ก็ถามย้ำถึง ๓ ครั้ง จึงตรัสตอบว่า ถ้าประพจน์เคยชินอย่างสุนัข ตายไปก็จะเป็นสุนัข แต่ถ้าประพจน์ด้วยความคิดว่า จะเป็นเทวดาด้วยศีล ด้วยวัตรอย่างนี้ ก็นับว่ามีความเห็นผิด ซึ่งจะมีคติ ๒ อย่าง คือนรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน. พระดำรัสตอบนี้ ทำให้ชีเปลือยชื่อเสนียะร้องไห้.

๒. ชีเปลือยชื่อเสนียะ จึงทูลถามถึงปุณณะโกลิยะบุตร ผู้ประพจน์วัตรตั้งโคบ้างว่า จะมีคติเป็นอย่างไร ก็ตรัสตอบทำนองเดียวกับเรื่องสุนัข ซึ่งทำให้ปุณณะโกลิยะบุตรร้องไห้เช่นเดียวกัน.

๓. ปุณณะโกลิยะบุตรจึงทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเพื่อตนและเสนียะ จะได้ละการประพจน์วัตรตั้งนั้นเสีย. จึงตรัสแสดงกรรม ๔ อย่าง คือ ๑. กรรมดำ มีวิบากดำ คือบางคนปรุ้งแต่งความคิดหรือเจตนาทางกายวาจาใจอันประกอบด้วยกำเริบเหี้ยม ings เข้าถึง (เกิดใน) โลกที่มีการเบียดเบียน, ได้รับสัมผัสที่มีการเบียดเบียน, ได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียน อันเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว ดังเช่นสัตว์ที่เกิดในนรก ๒. กรรมขาว มีวิบากขาว คือบางคนปรุ้งแต่งความคิดหรือเจตนาทางกายวาจาใจอันไม่มีการเบียดเบียน ได้รับสัมผัสที่ไม่มีการเบียดเบียน ได้เสวยเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน อันเป็นสุขโดยส่วนเดียว ดังเช่นเทพชั้นสุภณิหะ (พรหมมีรูปชั้นที่ ๔ ในรูปพรหม ๑๖ ชั้น ดูหน้า ๔๐๒) ๓. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว คือบางคนปรุ้งแต่งความคิดหรือเจตนาทางกายวาจาใจที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง จึงเข้า

๑. อรรถกถาเล่าว่า เอาเขาโคมาติดศีรษะ เอาหางมาผูก เทียบกับหนุ่ไปกับโคทั้งหลาย ส่วนที่ว่า ประพจน์วัตรตั้งสุนัข คือทำอาการกิริยาทั้งปวงให้เหมือนสุนัข

ถึง (เกิดใน) โลกที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ได้รับสัมผัสอันมีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง อันมีทั้งสุขทั้งทุกข์ละกันไปด้วยดังเช่นมนุษย์บางเหล่า เทพบางเหล่า วิณีปาติกะ* บางเหล่า ๔. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อสิ้นกรรม คือเจตนาเพื่อละกรรมดำซึ่งมีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาวซึ่งมีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาว ซึ่งมีวิบากทั้งดำทั้งขาว (เป็นเจตนาที่ไม่ต้องการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ปรารถนาจะทำการใด ๆ อีกต่อไป).

๔. เมื่อจบพระธรรมเทศนา ปุณณะโกสิยนุตกราทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ส่วนชีเปลือยชื่อเสนียะกราทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนาถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะและขอบวช เมื่อทราบว่ามีผู้เคยเป็นเดียรฉัตรมาก่อน ประสงค์จะบวชในพระธรรมวินัยจะต้องบวชก่อน ๔ เดือน ก็มีศรัทธาจะขอบวชถึง ๔ ปี. เมื่อบวชแล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๔. อภยราชกุมารสูตร

สูตรว่าด้วยอภยราชกุมาร

๑. สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. อภยราชกุมาร* ไปหานิครนถนาฏบุตร ก็ได้รับชักชวนเลี้ยมสอนให้ไปยกวาทะพระผู้มีพระภาคเกี่ยวกับการกล่าววาจา ซึ่งนิครนถนาฏบุตรกล่าวว่า ถ้าถามปัญหา ๒ เจื่อนอย่างนี้แล้ว พระสมณโคดมจะกลืนไม่เข้าคายไม่ออกคล้ายมีกระจับเหล็กติดอยู่ในคอฉะนั้น. คือให้ถามว่า พระตถาคตกล่าววาจาที่ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่นหรือไม่. ถ้าตอบว่า กล่าว ก็จะย้อนได้ว่า ท่านกับบุตฺทชนจะต่างอะไรกัน เพราะแม้บุตฺทชนก็กล่าววาจาเช่นนั้น. ถ้าตอบว่า ไม่กล่าว ก็จะย้อนได้ว่า เหตุใดจึงว่ากล่าวพระเทวทัตอย่างรุนแรง จนพระเทวทัตโกรธไม่พอใจ.

๒. อภยราชกุมารไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค มองดูดวงอาทิตย์เห็นยังไม่ไ้กาลอันสมควรที่จะยกวาทะจึงนิมนต์พระผู้มีพระภาคให้ไปฉันในวันรุ่งขึ้น โดยมีพระองค์เองเป็นที่ ๔ (คือมีภิกษุอื่นด้วยอีก ๓ รูป). เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ และเสด็จไปฉันเสร็จแล้ว อภยราชกุมารก็กราบทูลถามขึ้นว่า พระตถาคตตรัสวาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่นหรือไม่. ตรัสตอบว่า ในข้อนี้ มิใช่ปัญหาที่พึงตอบโดยแง่เดียว. (คือตรัสทั้งสองอย่างโดยควรแก่เหตุ).

๓. พอตฺรัสตอบเท่านั้น อภยราชกุมารก็กราบทูลว่า ในข้อนี้ พวกนิครนถ์ฉิบหายแล้ว พร้อมทั้งเล่าความจริงที่นิครนถนาฏบุตรสอนให้มาได้ถามทุกประการ. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามว่า เด็กที่อมเอาไม้หรือกระเบื้องเข้าไปในปาก เพราะความพลั้งเผลอของท่านหรือแหม่ม ท่านจะอย่างไร. กราบทูลตอบว่า ถ้านำออกในเบื้องต้นแรกไม่ได้ ก็ต้องประคองจับตรึงด้วยมือซ้าย งอนำนำของออกมาด้วยมือขวา แม้จะพร้อม

๑. อรรถกถา คือคำอธิบายพระไตรปิฎกตอนนี้ ขยายความว่า ความสุขและความทุกข์ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวของมนุษย์ย่อมปรากฏ ส่วนของเทวดา ได้แก่ภุมมเทวดา คือเทพที่อยู่บนพื้นดิน และของพวกวิณีปาติกะ ได้แก่พวกเวรมานิกเปรตที่อยู่วิมาน มีความสุขและความทุกข์เป็นครั้งคราว ทั้งนี้ย่อมเป็นไปในสัตว์ดิรัจฉาน มีช้าง เป็นต้นด้วย

๒. อรรถกถาอธิบายว่า มัคคเจตนา เจตนาที่เป็นไปในมรรค (คำว่า มรรค หมายถึงปัญญาอันตัดกิเลสได้เด็ดขาด ตั้งแต่บางส่วนของเจตนาจนถึงหมดสิ้น ข้อไหนจะได้แล้วไม่ต้องละใหม่อีก เป็นอันจะได้เด็ดขาดไปเลย)

๓. อภยราชกุมารเป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร

กับโลหิตด้วย เพราะมีความอนุเคราะห์ในเด็ก. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตถาคตก็นั้นเหมือนกัน ทราบว่า วาจาใดไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ หรือจริง แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น ก็ไม่กล่าววาจานั้น. คำใดจริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น ตถาคคยอมรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น. คำใดไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ หรือจริง แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และเป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนอื่น ตถาคคก็ไม่กล่าววาจานั้น. คำใดจริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และเป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนอื่น ตถาคคยอมรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น ทั้งนี้เพราะตถาคคมีความอนุเคราะห์ในสัตว์ทั้งหลาย.

๔. อภยราชกุมารกราบทูลถามว่า มีผู้แต่งปัญหามาทูลถาม พระผู้มีพระภาคจะต้องทรงคิดก่อนหรือไม่ว่า ถ้าเขาถามอย่างนี้ จักตรัสตอบอย่างนี้ หรือว่าเรื่องนั้นแจ่มแจ้งแก่พระตถาคคโดยฐานะที่เดียว. ตรัสย้อนถามว่า ท่านเป็นผู้ฉลาดในส่วนประกอบน้อยใหญ่ของรถไฟหรือไม่ กราบทูลว่า ฉลาดในส่วนประกอบของรถ. ตรัสถามต่อไปว่า เมื่อมีผู้มาถามว่า นี่เป็นส่วนประกอบน้อยใหญ่อะไรของรถ ท่านจะต้องคิดก่อนหรือไม่ว่า ถ้าเขาถามอย่างนี้ จักตอบอย่างนี้ หรือว่าเรื่องนั้นแจ่มแจ้งแก่ท่านโดยฐานะที่เดียว. กราบทูลตอบว่า ข้าพระองค์เป็นช่างทำรถ รู้เจนจบในส่วนประกอบน้อยใหญ่ของรถ เรื่องนั้นแจ่มแจ้งแก่ข้าพระองค์โดยฐานะที่เดียว. จึงตรัสว่า แม้พระองค์ก็ฉนั้นนั้น ทรงรู้แจ้งแทงตลอดธรรมดาแล้ว เรื่องนั้นจึงแจ่มแจ้งแก่พระองค์โดยฐานะที่เดียว.

อภยราชกุมารกราบทูลสรรเสริญพระบรมมเทศนา แสดงพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดพระชนมชีพ.

๔. พหุเวทนิยสูตร

สูตรว่าด้วยเวทนามากอย่าง

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ช่างไม้ชื่อปัญจังคะ กับพระอุทายี กล่าวไม่ตรงกันในข้อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้กี่อย่าง พระอุทายีว่า มี ๓ อย่าง คือ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข. ช่างไม้ชื่อปัญจังคะกล่าวว่า มี ๒ อย่าง คือ สุข กับ ทุกข์ ส่วนไม่ทุกข์ไม่สุข พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในสุขประเด็น ทั้งสองฝ่ายไม่สามารถจะตกลงกันได้. พระอนนทได้ฟังข้อสนทนาของทั้งสองฝ่าย จึงนำความกราบทูลพระผู้มีพระภาค.

๒. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีปริยายที่ต่างฝ่าย ต่างไม่อนุโมทนา แล้วตรัสว่า เวทนา ๒ ก็ทรงแสดงไว้โดยปริยาย เวทนา ๓, เวทนา ๔, เวทนา ๕, เวทนา ๖, เวทนา ๑๘, เวทนา ๓๖, เวทนา ๑๐๘ ก็ทรงแสดงไว้โดยปริยาย.* ธรรมะที่ทรงแสดงไว้โดยปริยาย (เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง) มีอยู่อย่างนี้ ผู้ที่ไม่ยินยอมรับรองคำที่กล่าวดี พุคฺติ ของกันแลกันในธรรมะที่ทรงแสดงแล้วโดยปริยาย ก็หวังได้ว่าจะบาดหมางทะเลาะวิวาทกัน ทิ่มแทงกันด้วยหอกคือปาก แต่ถ้าตรงกันข้าม ก็จะพร้อมเพรียงไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำมันกับน้ำท่า (เข้ากันได้) มองกันและกันด้วยดวงตาที่แสดงความรัก.

๓. ครั้นแล้วตรัสถึงความสุขที่เป็นชั้น ๆ ๑๐ อย่างที่ประณีตขึ้นไปกว่ากันโดยลำดับ เริ่มแต่กามคุณ ๕ จนถึงสัญญาเวทยนิโรธ* (สมบัติที่ดับสัญญาและเวทนา).

๑. ในมหาสติปัฏฐานสูตร ทรงแสดงเวทนา ๔ ไว้ด้วย ดูหน้า ๓๓๗ และเวทนาเหล่านี้ แจกออกเป็นอะไรบ้าง ดูหน้า ๑๒๔

๒. เรื่องนี้แปลไว้แล้วอย่างละเอียด หน้า ๑๒๔ หมายเลข ๒๑๓ แม้ในที่นั้นจะนำมาแปลจากเล่ม ๑๘ แต่ข้อความก็ตรงกัน

๑๐. อปัณณกสูตร

สูตรว่าด้วยธรรมะที่ไม่ผิด

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ บ้านพราหมณ์ชื่อ “สาละ” (ในสาเลยกสูตรที่ ๔๑ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ที่ย่อไว้แล้ว หน้า ๔๐๑ ว่าชื่อ “สาละ”) ณ ที่นั้น ได้ตรัสถามพราหมณ์คฤหบดีชาวบ้านสาละว่า ท่านมีศาสดาใด ๆ ที่น่าพอใจ ที่ท่านได้ศรัทธามีอาการ (อันดี) บ้างหรือไม่ เมื่อเขาตอบว่า ไม่มี จึงตรัสว่า เมื่อพวกท่านไม่ได้ศาสดาที่น่าพอใจ ก็จงสมาทานประพฤติธรรมะที่ไม่ผิด ธรรมะที่ไม่ผิด ที่สมบูรณ์แล้ว สมาทานแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ท่าน.

ธรรมะที่ไม่ผิดข้อแรก

๒. ครั้นแล้วตรัสขยายความเรื่องธรรมะที่ไม่ผิดต่อไป. ทรงแสดงถึงสมณพราหมณ์ที่เห็นว่า “ไม่มี” (นัตถิกทิกฺขุ) เช่น ไม่มีผลของกรรมดีกรรมชั่ว กับสมณพราหมณ์ที่เห็นเป็นปฏิปักษ์กัน คือเห็นว่า “มี” พวกที่เห็นว่า “ไม่มี” หวังได้ว่าจะเพิกถอนสุจริตทางกาย วาจา ใจ, สมาทาน ประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ เพราะไม่เห็นโทษของอกุศลธรรม ไม่เห็นอนิสงส์ของกุศลธรรม. ความเห็น ความดำริ และคำพูดถึงโลกหน้า ซึ่งมีอยู่ว่า “ไม่มี” ดังนี้ ย่อมเป็นความเห็นผิด ความดำริผิด และคำพูดผิด เขาย่อมกล่าวเป็นปฏิปักษ์ต่อพระอรหันต์ผู้รู้จักโลกหน้า ย่อมทำให้ผู้อื่นเข้าใจว่าโลกหน้าไม่มี อันเป็นการบัญญัติต่อสัทธิธรรม และยกตนข่มผู้อื่นเพราะเหตุนั้น เดิมมีศีลดีก็ละเสีย, ตั้งความเป็นผู้ทุศีล, มีความเห็นผิด, ความดำริผิด, คำพูดผิด, มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อพระอริยเจ้า มีการบัญญัติต่อสัทธิธรรม มีการยกตนข่มผู้อื่น ฉะนั้น อกุศลธรรมจึงชื่อว่าเกิดมีขึ้นเพราะความเห็นผิดเป็นปัจจัย. ในข้อนั้นวิญญูชนพิจารณาเห็นว่า ถ้าโลกหน้าไม่มี คนคนนั้นตายแล้วจักทำตนให้ปลอดภัยได้ แต่ถ้าโลกหน้ามี ก็จักเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. แม้สมณพราหมณ์จะกล่าวไว้ว่า โลกหน้ามี ถ้อยคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้นจะเป็นจริงหรือไม่ จงยกไว้ แต่คนคนหนึ่งที่ทุศีล มีความเห็นผิด พุควาผลของบุญบาปไม่มี ย่อมถูกวิญญูชนติเตียนในปัจจุบัน. ถ้าโลกหน้ามี คนคนนั้นก็ถือเอาโทษทั้งสองฝ่าย คือถูกติเตียนในปัจจุบัน และตายไปก็จักเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. คนคนนั้นชื่อว่าถือผิดสมาทานผิดซึ่งอปัณณกธรรม (ธรรมะที่ไม่ผิด) แม้ไปแต่ความเห็นแง่เดียวของตน เว้นฐานะอันเป็นกุศล. ส่วนผู้เห็นว่า “มี” (ซึ่งเป็นทางตรงกันข้าม) ชื่อว่าถือถูก สมาทานถูกซึ่งอปัณณกธรรม แม้ไปซึ่งส่วนทั้งสอง (ทั้งวาตะของตนและวาตะของคนอื่น) เว้นฐานะอันเป็นอกุศล.

ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ ๒

๓. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ทำไม่เป็นอันทำ (อกิริยทิกฺขุ) เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ก็ไม่เป็นอันฆ่า ไม่เป็นอันลัก ชื่อว่าเป็นฝ่ายถือผิด ส่วนที่เห็นว่า ทำเป็นอันทำ ชื่อว่าถือถูก สมาทานถูกซึ่งอปัณณกธรรม ฯลฯ.

๑. กลิตฺคาโห ถือเอาโทษหรือถือเอาถูกโทษเป็นสํานวนสกา หมายความว่าแพ้

ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ ๓

๔. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ไม่มีเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมองหรือผ่องแผ้วของสัตว์ทั้งหลาย (อเหตุกทฤษฎี) สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว (เอง) โดยไม่มีเหตุปัจจัย ถือว่าเป็นฝ่ายถือผิดส่วนที่เห็นว่ามีเหตุปัจจัย ถือว่าถือถูก สมาทานอุกซึ่งอบัณฑิตธรรม ฯลฯ

ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ ๔

๕. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ไม่มีพรหมโลกที่ไม่มีรูปด้วยประการทั้งปวง แต่บางพวกกล่าวว่า มีด้วยประการทั้งปวง พวกที่เห็นว่ามี ย่อมปฏิบัติเพื่อเบือนหน้าคล้ายกำหนด เพื่อดับรูปทั้งหลาย (เป็นฝ่ายไม่ผิด).

ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ ๕

๖. สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความดับภพไม่มีด้วยประการทั้งปวง แต่บางพวกกล่าวว่า มีด้วยประการทั้งปวง พวกที่เห็นว่ามี ย่อมปฏิบัติเพื่อเบือนหน้าคล้ายกำหนด เพื่อดับภพ (ความมีความเป็น) ทั้งหลาย.

บุคคล ๔ ประเภท

๗. ครั้นแล้วตรัสแจกบุคคล ๔ ประเภท ๑. ทำตนให้เดือดร้อน ๒. ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ๓. ทำทั้งตนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อน ๔. ไม่ทำทั้งตนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อนพร้อมทั้งคำอธิบาย (ดังที่ตรัสแกภิกษุทั้งหลาย ในภาคหลังของกันทรกสูตรที่ ๑ แห่งพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๓ ซึ่งกำลังอยู่ขณะนี้).

เมื่อจบพระธรรมเทศนา พราหมณ์คนหนึ่งชื่อบ้านสาลากราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

จบคหปติวรรคที่ ๑ ขึ้นภิกขุวรรคที่ ๒ มี ๑๐ สูตร

๑๑. อุพราหุลโวลาทสูตร

สูตรว่าด้วยการประทานโวลาทแก่พระราหุล สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. ในเวลาเย็นพระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังสวนมะม่วงหน่ม ซึ่งพระราหุลอาศัยอยู่. พระราหุลเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกล ก็ปูอาสนะ ตั้งน้ำล้างพระบาทไว้. พระผู้มีพระภาคประทับบนอาสนะที่ปูไว้แล้ว ล้างพระบาท เหลือน้ำไว้หนึ่งน้อยในภาชนะน้ำ. ครั้นแล้วตรัสเปรียบว่า ผู้ใดไม่มีความละเอียดในการพูดปดทั้ง ๆ รู้ ความเป็นสมณะของผู้นั้น ย่อมเป็นของน้อยเหมือนน้ำที่มียูในภาชนะน้ำ. ทรงเห็นว่าเหลือน้ำอยู่ทั้งแล้วตรัสเปรียบว่า ผู้ใดไม่มีความละเอียดในการพูดปดทั้ง ๆ รู้ ความเป็นสมณะของผู้นั้น ถือว่าเป็นอันทิ้งเสียแล้ว. ทรงคว่ำภาชนะน้ำแล้วตรัสเปรียบว่า ผู้ใดไม่มีความละเอียดในการพูดปดทั้ง ๆ รู้ ความเป็นสมณะของผู้นั้น ถือว่าเป็นอันคว่ำเสียแล้ว.

๒. ตรัสว่า ผู้ใดไม่มีความละเอียดในการพูดปดทั้ง ๆ รู้ พระองค์ย่อมไม่ตรัสว่า จะมีบาปกรรมอะไรที่ผู้นั้นจะพึงทำไม่ได้ (คือทำความชั่วได้ทุกชนิด) เปรียบเหมือนช้างสงครามของพระราชาที่ใช้อวัยวะทุกส่วน

ในการรบ เว้นแต่วง ก็ยังไม่ชื่อว่าสละชีวิตเพื่อพระราช แต่ถ้าใช้วงด้วย ก็ชื่อว่าสละชีวิตเพื่อพระราช จึงไม่มีอะไรที่ข้าจะทำเพื่อพระราชไม่ได้ ครั้นแล้วได้ตรัสสอนให้สำเหนียกว่า จะไม่พุดบดแม้อะไรจะหวั่นระส่ำ.

๓. ตรัสถามว่า แวนมีไว้ทำอะไร พระราหุลกราบทูลว่า มีไว้สองตุ. จึงตรัสสอนว่า การกระทำทางกาย, วาจา, ใจ ก็พึงพิจารณาแล้วด้วยดี จึงค่อยทำฉันนั้น. ครั้นแล้วตรัสอธิบายถึงการพิจารณาการกระทำทางกาย, วาจา, ใจ ในทางที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น. แล้วตรัสว่า สมณพรหมมณในอดีตอนาคต หรือปัจจุบัน ที่ชำระการกระทำทางกาย, วาจา, ใจให้บริสุทธิ์ ก็พิจารณาแล้วด้วยดี จึงชำระให้บริสุทธิ์, แล้วตรัสสอนให้สำเหนียกว่า จักพิจารณาด้วยดี ชำระการกระทำทางกาย, วาจา, ใจให้บริสุทธิ์.

๑๒. มหาราหุโลวาทสูตร

สูตรว่าด้วยการประทานโอวาทแก่พระราหุล สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนพระราหุลในระหว่างที่ท่านตามเสด็จไป บิณฑบาตในเวลาเช้าว่า พึงพิจารณาเห็นรูปทุกชนิด ทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน, ภายใน ภายนอก, หยาบ ละเอียด, เลว ดี, โกล โกลี ว่ารูปทั้งหมดนั้น มิใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่ตัวตนของเรา. พระราหุล กลับจากที่นั่น นั่งคู้บัลลังก์ (ขัดสมาธิ) ณ โคนไม้ต้นหนึ่ง ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า พระสาริบุตรเห็นเข้า จึงสอนให้เจริญอานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าออก). ในเวลาเย็นพระราหุลออกจากที่เรือน เข้าไปเฝ้า กราบทูลถามถึงวิธีเจริญอานาปานสติที่จะมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.

๒. พระผู้มีพระภาคตรัสสอนเรื่องรูปภายใน (ร่างกาย) ที่ขันแข็ง มีผม ขน เป็นต้น ที่เรียกว่า ชาติดินภายใน ตลอดจนธาตุน้ำ, ไฟ, ลม, อากาศ ทั้งภายนอกภายใน ให้เห็นเป็นแต่สักว่าธาตุ มิใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นมัน มันไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริงอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายธาตุเหล่านั้น ทำจิตให้คลายกำหนัด (หรือความติดใจ) ในธาตุเหล่านั้น.

๓. ครั้นแล้วตรัสสอนให้เจริญภาวนา (อบรมจิต) เสมอด้วยธาตุแต่ละอย่าง ซึ่งผัสสะที่น่าพอใจ และไม่น่าพอใจเกิดขึ้นแล้ว จักไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ได้ โดยชี้ให้เห็นว่า ธาตุเหล่านั้นย่อมไม่แสดงอาการผิตปกติ เช่น เบื่อหน่าย เกลียดชังสิ่งสะอาดหรือสกปรกที่ทิ้งลงไปใส่หรือที่ธาตุเหล่านั้นผ่านไป.

๔. ตรัสสอนให้เจริญเมตตาภาวนา (ไมตรีจิต คิดจะให้เป็นสุข) ซึ่งจะเป็นเหตุให้ละพยาบาท (ความคิดปองร้าย) ได้, กรุณาภาวนา (เอ็นดู คิดจะช่วยให้พ้นทุกข์) ซึ่งจะเป็นเหตุให้ละวิหเสา (การคิดเบียดเบียน) ได้, มุทิตาภาวนา (พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี) ซึ่งจะเป็นเหตุให้ละอรติ (ความไม่ยินดีหรือริษยา) ได้, อุเบกขาภาวนา (วางใจเป็นกลาง) ซึ่งจะเป็นเหตุให้ละปฏิฆะ (ความขัดใจ) ได้, อสุภภาวนา (เห็นความไม่งาม) ซึ่งจะเป็นเหตุให้ละราคะ (ความกำหนัดยินดี) ได้, อนิจจสัญญาภาวนา (กำหนดหมายสิ่งที่ไม่เที่ยง) ซึ่งเป็นเหตุให้ละอัสสมิมานะ (ความถือตัวถือตนได้).

๕. ครั้นแล้วตรัสสอนวิธีเจริญสติกำหนดลมหายใจเข้าออกที่มีผลมาก มีอานิสงส์มาก (แบบเดียวกับที่ ตรัสไว้ในอานาปานบรรพ คือหมวดว่าด้วยลมหายใจเข้าออกในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่ย่อมาแล้ว หน้า ๓๓๖).

๑. ในที่นี้แสดงว่า อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ทำให้ละปฏิฆะ (ความขัดใจ) แต่ในที่บางแห่ง เช่น ใน สังคีตสูตร (๑๑/๒๖๑) แสดงว่า อุเบกขา เจโตวิมุตติ เป็นความถอนตัวได้จากราคะ นับเป็นหลักวิชาที่น่า สนใจ

๑๓. อุพมาลุงกโยวาทสูตร

สูตรว่าด้วยประธานโอวาทแก่พระมาลุงกยะ สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม พระมาลุงกยบุตรคิดว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงตอบปัญหาเรื่องทิวฐิ (๑๐ ประการ) มีเรื่องโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นต้น (ดูหน้า ๓๐๘ หมายเลข ๖) นั้น เราไม่พอใจเลย ถ้าทรงตอบปัญหา เราก็จักประพฤติพรหมจรรย์ ถ้าไม่ทรงตอบ เราจะสึก. เธอจึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาคตามที่คิดนั้น.

๒. ตรัสถามว่า พระองค์เคยทรงชวนให้เธอมาบวชเพื่อจะตอบปัญหานี้หรือ เธอเข้ามาบวช ก็พูดว่าจะบวชเพื่อให้เราตอบปัญหานี้หรือ. เมื่อเธอตอบว่า เปล่าทั้งสองประการ จึงตรัสว่า เมื่อทั้งสองฝ่ายไม่ได้กล่าวว่ามีคำตอบปัญหานี้ เธอจะมานอกคินเอาแก่ใครเล่า. ผู้ใดกล่าวว่า จักไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ถ้าเราไม่ตอบปัญหาเรื่องโลกเที่ยง เป็นต้น เราก็มักไม่ตอบปัญหานั้น ผู้นั้นก็คงจะตายเปล่า.

๓. ครั้นแล้วตรัสเปรียบเหมือนคนถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษ ญาติพี่น้องหาหมอผ่าตัดลูกศรมาก็ไม่ยอมให้ผ่าเอาลูกศรออก จนกว่าจะรู้ว่าผู้ยิงเป็นใคร (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร) ชื่อไร โศครไร สูงต่ำ หรือดำขาวอย่างไร อยู่บ้านไหน เมืองไหน ธนุที่ใช้อยู่เป็น ธนุแล่ง (หน้าไม้) หรือเกาทัณฑ์ (ไม่ใช่แล่ง) และรายละเอียดอื่น ๆ อีกยืดยาว ซึ่งก็คงจะตายเปล่า.

๔. แล้วตรัสถามว่า เมื่อมีความเห็นว่าโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นต้น จะชื่อว่ามีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์หรือไม่ กราบทูลว่า ไม่มี ตรัสต่อไปว่า เมื่อมีความเห็นว่าสัตว์ตายแล้วมีหรือไม่มี หรือมีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ดังนี้ ก็ยังคงมีความเกิด ความแก่ ความตาย มีความเศร้าโศกพิราลัย ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ซึ่งเรบัญญัติให้ทำลายเสียในปัจจุบัน.

๕. ตรัสสรุปให้ทรงจำไว้ถึงสิ่งที่ไม่ทรงตอบและทรงตอบ (พยากรณ์) แล้วตรัสชี้ไปถึงทิวฐิ (๑๐ ประการ) มีเรื่องโลกเที่ยง เป็นต้น ว่าไม่ทรงตอบ เพราะไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ เพือนิพพาน ส่วนเรื่องที่ทรงตอบ คืออริยสัจ ๔ เพราะมีประโยชน์ เป็นไปเพื่อตรัสรู้ เพือนิพพาน.

๑๔. มหามาลุงกโยวาทสูตร

สูตรว่าด้วยประธานโอวาทแก่พระมาลุงกยะ สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายทรงจำสัญญาโยชน (กิเลสเครื่องร้อยรัด) เบื้องต่ำ ๕ ประการซึ่งทรงแสดงไว้. พระมาลุงกยบุตรกราบทูลว่า ท่านทรงจำได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ทรงจำได้อย่างไร จึงกราบทูลว่า ได้แก่ ๑. สักกายทิวฐิ (ความเห็นเป็นเหตุยึดกายของตน) ๒. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ๓. สีสัพพตปรามาส (การอุปคลาศีลแลพรต คือเชื่อว่าจะเกิดผลดีด้วยศีลพรตนั้น ๆ หรือติดลัทธิพิธีโซคาลง) ๔. กามฉันท (ความพอใจในกาม) ๕. พยาบาท (ความคิดปองร้าย).

๒. ตรัสกะพระมาลุงกยบุตรว่า ท่านทรงจำไว้ว่า เราแสดงแก่ใคร พวกนักบวชลัทธิอื่นจักพูดแข่งดีด้วยการเปรียบเทียบกับเด็กอ่อนมิใช่หรือ เพราะว่าเด็กอ่อนนอนหงาย ย่อมไม่มีแม้ความคิดว่า “กายของตน”

๑. อรรถกถาว่า “พระมาลุงกยบุตรมีความเห็นผิดว่า บุคคลจะประกอบด้วยกิเลสก็เฉพาะตอนที่ถูกกิเลสครอบงำเท่านั้น ในขณะที่อื่นไม่ชื่อว่าประกอบด้วยกิเลส.” จึงเป็นการเหมาะสมที่ตรัสอธิบายให้เห็นว่าเด็กไม่มีกิเลสจริงหรือไม่ โดยตรัสว่า กิเลสประเภทแฝงตัวยังติดตามอยู่

ความเห็นเป็นเหตุยึดถือกายของตนจักเกิดขึ้นได้อย่างไร. แต่ว่าอนุสัย (กิเลสที่แฝงตัว) คือความเห็นเป็นเหตุยึดถือกายของตน ของเด็กนั้นย่อมแฝงตัวตามไป. แล้วตรัสแสดงต่อไปอีกเป็นข้อ ๆ ว่า เด็กย่อมไม่มีแม้ความคิดว่า “ธรรมทั้งหลาย” ความสงสัยในธรรมทั้งหลายจักมีได้อย่างไร. แต่ว่าอนุสัยคือความสงสัยของเด็กนั้นย่อมแฝงตัวตามไป. เด็กย่อมไม่มีแม้ความคิดว่า “ศีล” การลบล้างศีลแลพรตจักมีได้อย่างไร. แต่ว่าอนุสัยคือการลบล้างศีลพรตของเด็กนั้นย่อมแฝงตัวตามไป. เด็กย่อมไม่มีแม้ความคิดว่า “กาม” ความพอใจในกามจักเกิดได้อย่างไร. แต่ว่าอนุสัยคือความพอใจในกามของเด็กนั้นย่อมแฝงตัวตามไป. เด็กย่อมไม่มีแม้ความคิดว่า “สัตว์ทั้งหลาย” ความพยายาในสัตว์ทั้งหลายจักเกิดได้อย่างไร. แต่ว่าอนุสัยคือความพยายาของเด็กนั้นย่อมแฝงตัวตามไป.

๓. พระอนนทิจึงกราบทูลอาราธนาให้ทรงแสดงเรื่องสัญญาโญชนเบื้องต่ำ ๕ ภิกษุทั้งหลายจักได้ทรงจำไว้ จึงตรัสอธิบายว่า บุคคลผู้มิได้สดับ มีจิตถูกสัญญาโญชน ๕ รังรัด ไม่รู้การถอนตัวจากสัญญาโญชน ๕ ตามเป็นจริง สัญญาโญชนนั้น ๆ จึงมีกำลัง จัดเป็นสัญญาโญชนเบื้องต่ำ. ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ มีจิตไม่ถูกสัญญาโญชน ๕ รังรัด รู้การถอนตัวจากสัญญาโญชน ๕ ตามเป็นจริง อริยสาวกนั้นจึงละสัญญาโญชน ๕ พร้อมทั้งอนุสัย (กิเลสที่แฝงตัวตาม) เสียได้.

๔. ตรัสว่า มรรคา, ปฏิปทา ที่ทรงแสดงเพื่อละสัญญาโญชนเบื้องต่ำ ๕ ประการ บุคคลไม่อาศัยมรรคา, ปฏิปทานั้น จักละสัญญาโญชนเหล่านั้นได้ มิใช่ฐานะที่มีได้ เปรียบเหมือนการตัดแก่นไม้ของตนไม่ใหญ่ที่มีแก่นโดยไม่ตัดเปลือก ไม่ตัดกะพี้้นั้น มิใช่ฐานะที่มีได้ หรือเปรียบเหมือนคนมีกำลังทรมากล่าวว่า จะใช้มือว่ายข้ามแม่น้ำคงคา ซึ่งมีน้ำเต็มฝั่งไปสู่ฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิ์ ก็ไม่พึงทำเช่นนั้นได้ฉันใด เมื่อแสดงธรรมแก่ใคร ๆ เพื่อละ “กายของตน” แต่จิตของผู้นั้น ไม่สงบไปตาม ไม่เสื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่หลุดพ้น ก็พึงเห็นเป็นฉันนั้น.

๕. ตรัสแสดงมรรคา, ปฏิปทา เพื่อละสัญญาโญชนเบื้องต่ำ ๕ ประการ คือการที่ภิกษุสงัดจากกามสังตจากอกุศลธรรม เข้าฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔ (อันเป็นรูปฌาน ฌานมีรูปเป็นอารมณ์) กับเข้าอรูปรูปฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓ (อาภิญญัญญายตนะ) พิจารณาชั้นที่ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นโรคร, เป็นฝั, เป็นลูกศร, เป็นของไม่สบาย, เป็นเครื่องเบียดเบียน, เป็นฝ่ายอื่น, เป็นของทรุดโทรม, เป็นของไม่ใช่ตัวตน เปลื้องจิตจากธรรมเหล่านั้น (ชั้นที่ ๕) น้อมจิตไปเพื่อธาตุอันเป็นอมตะคือนิพพาน. ผู้นั้นตั้งอยู่ในฌานแต่ละช้อนนั้น ย่อมถึงความสิ้นอาสวะได้ ถ้าละอาสวะไม่ได้ ก็จะได้เป็นพระอนาคามี.

๖. พระอนนทกรทูลถามว่า มรรคา, ปฏิปทา เพื่อละสัญญาโญชนเหล่านั้นก็อย่างเดียวกัน เหตุไฉนภิกษุบางรูปจึงเป็นผู้หลุดพ้นเพราะสมาธิ (เจโตวิมุตติ) บางรูปหลุดพ้นเพราะปัญญา (ปัญญาวิมุตติ). ตรัสตอบว่า เพราะอินทรีย์ต่างกัน. (คำว่า อินทรีย์ หมายถึงธรรมอันเป็นใหญ่ มี ๕ คือ ศรัทธา, ความเพียร, สติ, สมาธิ และปัญญา).

๑๕. ภัททาลิสสูตร

สูตรว่าด้วยพระภัททาลิ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนพระภัททาลิผู้ไม่กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา โดยทรงเตือนให้สำนึกว่า พระผู้มีพระภาค ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา สมณพราหมณ์ลัทธิอื่น จักรู้ว่า

๑. ฐานะที่เป็นไปได้ พึงทราบในทางตรงกันข้ามทั้งสองแห่ง อนึ่ง การตัดเปลือก ตัดกะพี้้นั้น อรรถกถาเทียบด้วยสมณะ, วิปัสสนา ส่วนตัดแก่น เทียบด้วยมรรค

พระภัททาลิไม่กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา, ซึ่งพระภัททาลิก็ได้สำนึกตนกราบทูลขอขมา. พระผู้มีพระภาคตรัสรับมาแล้ว ได้ตรัสแสดงความประพฤติดของภิกษุสองฝ่าย คือฝ่ายที่ไม่ทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ซึ่งถูกติเตียน กับฝ่ายที่ทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ซึ่งไม่ถูกติเตียน และบำเพ็ญคุณธรรมได้ตั้งแต่มาน ๔ ญาณ ๓ มีอาสวกุศลญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น) เป็นที่สุด.

๒. ตรัสแสดงถึงภิกษุสองฝ่าย คือฝ่ายที่ต้องอาบัติบ่อย ๆ มากไปด้วยอาบัติ เมื่อภิกษุทั้งหลายว่ากล่าว ก็พูดหลีกเลี่ยงไปต่าง ๆ ภิกษุทั้งหลายก็จะพิจารณา (จัดการกับ) เธอ ในทางที่อธิกรณ์จะไม่สงบระงับไปโดยพลัน. แต่บางรูปต้องอาบัติบ่อย ๆ เป็นต้นแล้ว ไม่พูดหลีกเลี่ยงไปต่าง ๆ ภิกษุทั้งหลายก็จะพิจารณา (จัดการกับ) เธอ ในทางที่อธิกรณ์จะสงบระงับไปโดยพลัน. อีกฝ่ายหนึ่งต้องอาบัติเป็นครั้งคราว ไม่มากไปด้วยอาบัติ แต่พูดหลีกเลี่ยงก็มี ไม่หลีกเลี่ยงก็มี ภิกษุทั้งหลายก็จะพิจารณา (จัดการกับ) เธอ ในทางที่อธิกรณ์จะไม่สงบระงับหรือสงบระงับโดยพลัน (สุดแต่ความประพฤติเมื่อถูกว่ากล่าวของเธอ).

๓. ทรงแสดงถึงการที่ภิกษุบางรูปเป็นอยู่ด้วยศรัทธา ด้วยความรัก (คือบวชใหม่ ยังไม่รู้เรื่องศาสนาดี ก็อยู่ได้ด้วยอาศัยศรัทธา และความรักในอุปัชฌายะอาจารย์). ภิกษุทั้งหลายคิดสงเคราะห์เธอด้วยเกรงว่า ศรัทธาและความรักของเธอจะเสื่อมไป เหมือนญาติมิตรช่วยกันรักษาตาข้างเดียวของชายผู้มีตาข้างเดียวจะนั้น. เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลถามถึงเหตุที่สิกขาบทมีน้อยในกาลก่อน มีภิกษุมากรูปตั้งอยู่ในอหัตตผล แต่ในบัดนี้สิกขาบทกลับมากขึ้น ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอหัตตผลกลับน้อยลง จึงตรัสตอบว่า เป็นด้วยสัตว์ทั้งหลายกำลังเสื่อมสัทธรรม กำลังอันตราย.

๔. ครั้นแล้วได้ตรัสว่า พระศาสดาย่อมไม่บัญญัติสิกขาบทจนกว่าธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ (กิเลสอันต้องสันดาน) จะปรากฏในภิกษุสงฆ์. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะจะยังไม่ปรากฏในภิกษุสงฆ์ ตราบไศที่สงฆ์ยังไม่เป็นกลุ่มใหญ่, ยังไม่มีลาภ, ยศ, ไม่มีการสดับตรับฟังมาก, ไม่รู้ราตรีนานขึ้น (ล่วงเวลานานขึ้น) และในที่สุด ตรัสแสดงธรรมเปรียบด้วยม้าอาชาไนย ที่ได้รับการฝึก ๑๐ ประการ* จนมีคุณสมบัติครบ ๑๐ อย่าง ควรแก่พระราชันใด ภิกษุผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) เป็นต้น จนถึงสัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นชอบ) เป็นที่ ๑๐ ก็เป็นผู้ควรแก่การบูชา จนถึงเป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลกฉันนั้น.

๑๖. ลุกกโกปมสูตร

สูตรแสดงข้อเปรียบเทียบด้วยนางนกไผ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในนิคมชื่ออาปนะ แคว้นอังคตตราปะ. พระอุทายีเข้าไปเฝ้ากราบทูลสรรเสริญว่า ทรงนำธรรมที่เป็นทุกขมากหลายออกไป ทรงนำเข้าไปซึ่งธรรมที่เป็นสุขมากหลายแล้วได้เล่าถึงสมัยก่อนที่ท่านเคยบริโภคอาหาร ทั้งในเวลาเย็น ทั้งในเวลาเช้า ทั้งในเวลาวิกาลกลางวัน (เที่ยงแล้วไป). ต่อมาเมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสให้ภิกษุทั้งหลายเลิกฉันอาหารในเวลาวิกาลกลางวัน (เที่ยงแล้วไป) ท่านก็เสียใจที่พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งให้ละอาหารที่คฤหบดีผู้มีศรัทธาถวายในเวลาวิกาลกลางวัน แต่ด้วยความรักความเคารพ เป็นต้น ในพระผู้มีพระภาค ก็ละการฉันอาหารในเวลาวิกาลกลางวันนั้นเสีย คงฉันแต่เวลาเย็นและเวลาเช้า.

๑. พึงสังเกตว่า ในพระสูตรนี้ ทรงใช้คำว่า ปรินิพพายติ (สงบระงับ) แก่มาที่หมดพยศ ทั้ง ๆ ที่คำนี้ใช้ได้ในความหมายสูงถึงปรินิพพาน

ต่อมาตรัสให้ภิกษุทั้งหลายเลิกฉันอาหารในเวลาวิกาลกลางคืน ท่านก็เสียใจ. แต่ด้วยความรักความเคารพเป็นต้น ในพระผู้มีพระภาค ท่านก็ละการฉันอาหารในเวลาวิกาลกลางคืนเสีย. แล้วกราบทูลถึงการบิณฑบาตในเวลากลางคืนที่ทำให้เหยียบน้ำคร่ำบ้าง ตกหลุมโสโครกบ้าง ถูกหนามตำบ้าง จนถึงถูกผู้หญิงนึกว่าผีหลอกร้องไวยวาย และเมื่อทราบว่าเป็นภิกษุก็ตำเฒ่า (อันแสดงว่า การที่ทรงห้ามนั้นเป็นการดี).

๒. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โมฆบุรุษบางคนเมื่อเรากล่าวว่า จงละสิ่งนี้ ก็กล่าวว่า จะมาขัดเถลาอะไรกัน เพราะเหตุเรื่องเล็กน้อยเท่านั้น จึงไม่ยอมละ และตั้งความไม่พอใจในเรา และในภิกษุผู้ใคร่การศึกษา. ข้อห้ามนั้นก็จะเป็เครื่องผูกอันมีกำลังมั่นคงสำหรับเธอ เหมือนนางนกไข่ ซึ่งผูกด้วยเถาไม้ ก็ผูกไว้อยู่หรือถึงแก่ความตาย เพราะเครื่องผูกนั้นมีกำลังมั่นคง (นกตัวเล็กผูกด้วยเถาไม้ก็รู้สึกรู้ว่าเป็นเครื่องผูกใหญ่ คนที่ไม่ดีก็เห็นข้อห้ามเล็ก ๆ ว่าเป็นของใหญ่โต ซึ่งยากจะปฏิบัติตามหรือละตามที่ห้ามได้ เพราะมีศรัทธาน้อยมีปัญญาน้อย). ส่วนบุคคลบางคนเมื่อเรากล่าวว่า จงละสิ่งนี้ ก็กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งให้ละเรื่องเล็กน้อยจึงยอมละ และไม่ตั้งความไม่พอใจในเรา และในภิกษุผู้ใคร่การศึกษา ข้อห้ามนั้นก็จะเป็เหมือนเครื่องผูกอันไม่มีกำลัง ไม่มั่นคงสำหรับเธอ เหมือนช้างสงครามของพระราชาสัตถ์เครื่องผูกที่ทำด้วยหนังอย่างมั่นคงให้ขาดได้ (สำหรับภิกษุผู้มีศรัทธาและปัญญามาก แม้ข้อห้ามใหญ่ ๆ ก็ละตามได้ ยิ่งข้อห้ามเล็ก ๆ น้อย ๆ ยิ่งปฏิบัติตามได้ไม่ยาก เหมือนช้างสงครามที่ทำลายเชือกหนังได้สบาย) และได้ตรัสเปรียบเทียบเรื่องทำนองเดียวกันด้วยคนจนที่จะสละเรือนจวนจะพังได้โดยยาก ส่วนคนมั่งมีสละทรัพย์ได้ง่ายกว่า.

๓. ตรัสถึงบุคคล ๔ ประเภทที่ปฏิบัติเพื่อละ เพื่อสละอุภธิ (มี ๔ อย่าง คือ ชันธ, กิเลส, เจตนา, กามคุณ) แต่ ๑. บางพวกถูกกิเลสครอบงำ และไม่ละ ไม่บันเทา ๒. บางพวกถูกกิเลสครอบงำ ก็ละก็บันเทา ๓. บางพวกถูกกิเลสครอบงำเพียงครั้งเดียว เพราะหลงลืมสติ สติมาช้า แต่พอได้สติก็รับละและบันเทา ๔. บางพวกรู้ว่า อุภธิ เป็นมูลเหตุแห่งทุกข์ จึงทำตนให้ไม่มีอุภธิ.

๔. ครั้นแล้วตรัสแสดงความสุขที่เกิดแต่กามคุณ ซึ่งทรงสอนให้ละขึ้นไปเป็นขั้น ๆ จนถึงความสุขในรูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ แล้วตรัสถามว่า เห็นว่ามีสัญญาชน (กิเลสเครื่องร้อยรัด) อะไรบ้างไหม ไม่ว่าน้อยหรือมาก ที่ไม่ทรงสอนให้ละเสีย. (โดยใจความว่า แม้จะมีความสุขเป็นขั้น ๆ แต่ถ้ายังมีอะไรแม้แต่น้อย ที่ยังไม่บริสุทธิ์แท้ ก็ยังตรัสสอนให้ละไปโดยลำดับ จนบริสุทธิ์สมบูรณ์ในที่สุด).

๑๗. จาคุมสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในตำบลบ้านชื่อจาคูมา

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะขามป้อม ใกล้ตำบลบ้านชื่อจาคูมา. ตรัสสั่งประณาม (ขับไล่) ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ที่เดินทางมากับพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ มาถึงหมู่บ้านจาคูมา ก็ส่งเสียงอะอะปราศรัยร่าเริงกับภิกษุเจ้าถิ่น. บรรดาเจ้าศากยะชาวบ้านจาคูมาทรงทราบจึงไปกราบทูลขอให้ทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ เพราะมี (บางรูป) บวชใหม่ เมื่อไม่ได้เฝ้าพระผู้มีพระภาคก็จะปรวนแปรไป เปรียบเหมือนพืชอ่อนไม่ได้น้ำ หรือลูกโคอ่อนที่ไม่เห็นแม่. ท้าวสหัมบดีพรหมก็มากราบทูลขอให้ทรงอนุเคราะห์ ด้วยอ้างข้ออุปมา

๑. ภาษาบาลีใช้คำว่า สรสงกปฺปา อรรถกถาแก้วว่า ได้แก่วิตก ความตรึก (ซึ่งคงเป็นพวกอกุศล หรือกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก)

ในทำนองเดียวกัน. เป็นอันบรรดาเจ้าศากยะชาวบ้านจาดุมมาและท้าวสัทัมบดีพรหม ทำให้พระผู้มีพระภาคทรงพอพระทัยได้.

๒. พระมหาโมคคัลลานะไปบอกให้ภิกษุเหล่านั้นมาเฝ้า. พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระสารีบุตรว่า เธอคิดอย่างไร เมื่อเราประณามภิกษุสงฆ์. พระสารีบุตรกราบทูลว่า ข้าพระองค์คิดว่า บัดนี้พระผู้มีพระภาคทรงชวนชวนน้อย ประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน แม้เราก็จักชวนชวนน้อย ประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันบ้าง (คือไม่ยุ่งเกี่ยวกับหมู่คณะ). พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อย่างเพิ่งคิดอย่างนั้นก่อน แล้วจึงครัสถามพระมหาโมคคัลลานะบ้าง. พระเถระกราบทูลว่า ข้าพระองค์คิดว่า บัดนี้พระผู้มีพระภาคทรงชวนชวนน้อย ประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน บัดนี้เราและสารีบุตรจักบริหารภิกษุสงฆ์เอง. พระผู้มีพระภาคจึงประทานสาธุการรับรองว่า เรา (พระองค์เอง) หรือสารีบุตรกับโมคคัลลานะพึงบริหารภิกษุสงฆ์ได้.

๓. ครั้นแล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายถึงภัย ๔ ประการ ที่พึงหวังได้ในการลงน้ำ คือ ๑. คลื่น ๒. จระเข้ ๓. วังวน ๔. ปลาร้าย. ทรงเปรียบเทียบความไม่อดทนต่อโอวาทเมื่อเข้ามาบวชด้วยภัยคือคลื่น ; ทรงเปรียบเทียบเห็นแก่ปากแก่ท้องด้วยภัยคือจระเข้ ; ทรงเปรียบเทียบกามคุณ ๕ ด้วยภัยคือวังวน และทรงเปรียบเทียบความด้วยปลาร้าย ว่าเป็นภัยอันภิกษุผู้บวชในพระธรรมวินัยนี้พึงหวังได้.

(หมายเหตุ : พระสูตรนี้แสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงให้บทเรียนแก่ภิกษุผู้เสี่ยงอ้ออิงเหล่านั้นอย่างแรง แต่เมื่อมีเหตุผลสมควร ก็ทรงเลิกการลงโทษ คือมิใช่ลงโทษให้เสียคน แต่ให้กลับตัว).

๑๔. นพกปानสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านชื่อนพกปานะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าไม้ทองกวาว ใกล้หมู่บ้านชื่อนพกปานะ. สมัยนั้นกุลบุตรผู้มีชื่อเสียงออกบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคหลายท่านด้วยกัน คือ พระอนุรุทธ, พระภัททิยะ, พระกิมพิละ, พระภคค, พระโกณฑัญญะ, พระเวตส, พระอานนท์ และกุลบุตรผู้มีชื่อเสียงอื่น ๆ. พระผู้มีพระภาคมีภิกษุสงฆ์แวดล้อมประทับในกลางแจ้ง ตรัสถามภิกษุเหล่านั้นว่า ผู้ที่ออกบวชอุทิศเรา ยินดียิ่งในพรหมจรรย์ละหรือ ? ตรัสถามถึง ๓ ครั้ง ภิกษุเหล่านั้นก็นิ่งอยู่.

๒. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสระบุพวกพระอนุรุทธ (มีรายนามดังกล่าวก่อนข้างต้น แต่ใช้คำว่า “อนุรุทธา” อนุรุทธและพวก) ซึ่งพระอนุรุทธก็กราบทูลว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายยินดียิ่งในพรหมจรรย์ จึงตรัสว่า ดีแล้ว. แล้วตรัสถามว่า ออกบวชเพื่อทำที่สุดทุกข์ใช่หรือไม่. พระอนุรุทธก็กราบทูลรับว่า ใช่. จึงตรัสถึงหน้าที่ที่ผู้บวชแล้วพึงกระทำว่า ถ้ามิได้บรรลุปิติและสุขอันสงัดจากกาม อันสงัดจากอกุศลธรรม หรือปิตุสขที่สงบระงับกว่านั้นแล้ว ความโลภ (อภิขมา), ความคิดปองร้าย, ความหดหู่ว่างุ่น, ความลึกลับสงสัย, ความฟุ้งสร้านรำคาญใจ, ความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม), ความเกียจคร้านก็จะครอบงำจิตตั้งอยู่ได้. ต่อได้บรรลุปิติและสุขเช่นนั้น หรืออย่างอื่นที่สงบระงับกว่านั้น ก็เลสดังกล่าวจึงไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ได้.

๓. ตรัสถามว่า เธอคิดว่า ตถาคตละอาสวะไม่ได้จึงพิจารณาแล้วเสพ, พิจารณาแล้วอดทน, พิจารณาแล้วเว้น พิจารณาแล้วบันเทิง (ทำให้น้อยลง) ใช่หรือไม่. กราบทูลว่า ไม่ได้คิดอย่างนั้น พระตถาคตทรงละ

อาสวะได้แล้ว จึงทรงทำเช่นนั้น. ตรัสรับรองว่าเป็นเช่นนั้น. ตรัสถามต่อไปว่า ตถาคตเห็นอำนาจประโยชน์อะไร จึงพยากรณ์เมื่อสาวกตายไปว่า ผู้นี้ไปเกิดในที่โน้น ๆ. พระอนุรุทธกราบทูลขอให้ทรงตอบ จึงตรัสตอบว่า ที่ทรงพยากรณ์เช่นนั้น มิใช่เพื่อหลอกลวงคน มิใช่เพื่อเรียกร่องคนให้มานับถือ มิใช่เพื่ออานิสงส์ลากลักการะหรือชื่อเสียง มิใช่เพื่อให้คนรู้จักเราว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้. แต่มีกุลบุตรผู้มีศรัทธา มีความยินดีและปราโมทย์อันกว้างขวาง ได้สดับแล้ว ก็จะน้อมจิตไปเพื่อความเป็นเช่นนั้น (ตามที่ทรงพยากรณ์ว่าไปเกิดในที่ใด ๆ อยางไร) ข้อนั้นย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขของกุลบุตรเหล่านั้น แล้วตรัสขยายความในเรื่องนี้ว่า จะเป็นการเอาอย่างในทางที่ดีในเรื่องศรัทธา, ศีล, สุตะ (การสดับฟังหรือการศึกษา), จาคะ (การสละ) และปัญญา.

๑๙. โคลิสทานสูตร

สูตรว่าด้วยภิกษุชื่อโคลิสธานี

สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. พระสาริบุตรปรารภภิกษุชื่อโคลิสธานีผู้อยู่ป่า แต่มีความประพฤติย่อหย่อน (เห็นแก่ปัจจัย) มีธุระเข้ามาในที่ประชุมสงฆ์ จึงแสดงข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า ๑๗ ข้อดังต่อไปนี้ :-

ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า ๑๗ ข้อ

๑. ภิกษุผู้อยู่ป่าไปในสงฆ์ พึงเคารพในเพื่อนพรหมจารี
๒. พึงฉลาดในอาสนะ ไม่นั่งเบียดภิกษุผู้แก่กว่า ไม่นั่งกันภิกษุผู้อ่อนกว่า
๓. ไม่พึงเข้าบ้านเกินเวลา พึงกลับแต่ยงวัน ๔. ไม่พึงเที่ยวไปในสกุลก่อนหรือหลังอาหาร*
๕. ไม่พึงฟุ้งสร้านและขี้ปน ๖. ไม่พึงเป็นคนปากกล้าพูดมาก
๗. พึงเป็นผู้ว่าง่ายและคมมิตรที่ดี
๘. พึงสำรวมทวารในอินทริยทั้งหลาย (สำรวมตา หู เป็นต้น)
๙. พึงรู้ประมาณในการบริโภคอาหาร ๑๐. พึงประกอบความเป็นผู้ตื่น (ไม่เห็นแก่นอน)
๑๑. พึงลงมือทำความเพียร ๑๒. พึงมีสติตั้งมั่น
๑๓. พึงมีจิตตั้งมั่น ๑๔. พึงมีปัญญา
๑๕. พึงประกอบความเพียรในอภิธรรม อภิวินัย เพื่อสามารถตอบชี้แจงได้เมื่อมีผู้ถาม
๑๖. พึงประกอบความเพียรในวิโมกข์อันสงบระงับ อันมิใช่รูป ก้าวล่วงรูป เพื่อสามารถตอบชี้แจงได้เมื่อมีผู้ถาม
๑๗. พึงประกอบความเพียรในอุตตริมนุสสธรรม (ธรรมอันยิ่งของมนุษย์) เพื่อสามารถตอบชี้แจงได้เมื่อมีผู้ถาม.

พระมหาโมคคัลลานะถามว่า ภิกษุผู้อยู่ป่าเท่านั้นหรือจึงควรประพฤติ หรือว่าแม้ภิกษุผู้อยู่ชายบ้าน (เขตรอบ ๆ หมู่บ้าน) ก็ควรประพฤติด้วย. พระสาริบุตรตอบว่า แม้ภิกษุผู้อยู่ป่ายังควรประพฤติ จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวว่า ภิกษุผู้อยู่ชายบ้านจะไม่ควรประพฤติ.

๒๐. กิฎกนิเทศ

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในนิคมชื่อกิฎกนิเทศ

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นกาสิ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย เรื่องการเว้นบริโภคอาหารในเวลากลางคืนว่า ทำให้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย เบาสบาย มีกำลัง อยู่เป็น ผาสุก. เมื่อเสด็จไปโดยลำดับก็เสด็จแวะพัก ณ นิคมชื่อกิฎกนิเทศ. ภิกษุพวกพระอัสสชิและพระปัญพฬุสะ เป็นภิกษุเจ้าถิ่นอยู่ในกิฎกนิเทศ กลับพูดในทางตรงกันข้าม คือกล่าวว่า พวกตนฉันอาหารในเวลาเย็น เวลาเช้า เวลาวิกาล กลางวัน ก็รู้สึกว่ามีอาพาธน้อย มีโรคน้อย เป็นต้น.

๒. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ตรัสสั่งให้เรียกภิกษุพวกนั้นมาเฝ้า ตรัสถามได้ความตามจริงแล้ว จึงตรัสถามว่า พวกเธอรู้หรือไม่ถึงธรรมที่เราแสดงแล้วว่า อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญแก่ บุคคลผู้แสวงสุข หรือทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข อย่างไรกัน. กราบทูลว่า ไม่รู้. ตรัสถามต่อไปอีกว่า รู้หรือไม่ว่า อกุศลธรรมและกุศลธรรมเจริญหรือเสื่อมแก่บุคคลผู้แสวงหาอะไรที่ละข้อ ก็กราบทูลตอบว่า ไม่รู้. จึงตรัสอธิบายโดยพิสดารทีละข้อ โดยใจความว่า ทรงทราบแล้วถึงเรื่องเหล่านี้ จึงทรงแนะนำให้เข้าถึงสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง ตามความเหมาะสม.

๓. ทรงชี้แจงต่อไปว่า ไม่ตรัสสอนให้ภิกษุทุกรูปกระทำการด้วยความไม่ประมาท แต่ก็ไม่ได้ตรัสสอน ให้ภิกษุทุกรูปกระทำการด้วยความประมาท. ภิกษุเหล่าใดเป็นพระอรหันต์ สิ้นอาสวะ ทำหน้าที่เสร็จแล้ว เราย่อมสอนภิกษุเหล่านั้นให้ทำการด้วยความไม่ประมาทก็หาไม่ เพราะเธอทำการด้วยความไม่ประมาทอยู่แล้ว เธอเป็นผู้ไม่ควรที่จะประมาท ส่วนภิกษุเหล่าใดยังต้องศึกษา ยังไม่บรรลุนิพพาน เราย่อมสอนภิกษุเหล่านั้น ให้ทำการด้วยความไม่ประมาท เพราะคิดว่า เธอเหล่านั้นโศกเสนาสนะอันสมควร คบถลายณมิตรแล้ว ก็อาจ ทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ได้ในปัจจุบัน. เราเห็นผลแห่งความไม่ประมาทของภิกษุเหล่านี้ จึงสอนให้ทำการ ด้วยความไม่ประมาท.

๔. ตรัสอธิบายถึงบุคคล (ผู้ได้บรรลุคุณธรรม) ๗ ประเภท พร้อมทั้งแจกรายละเอียด ดังต่อไปนี้:-

(๑) อุภโตภาควิมุต ผู้พ้นโดยส่วนทั้งสอง (อรรถกถาอธิบายว่า พ้นจากรูปกายด้วยอรุพสมปัตติ พ้นจากนามกายด้วยมรรค) ได้แก่ผู้ ถูกต้อง วิโมกข์อันสงบระงับด้วยกาย (คือนามกาย) สิ้นอาสวะเพราะ เห็นด้วยปัญญา.*

(๒) ปัญญาวิมุต ผู้พ้นด้วยปัญญา ได้แก่ผู้ ไม่ได้ถูกต้อง วิโมกข์อันสงบระงับด้วยนามกาย สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา.*

ทั้งสองประเภทนี้ไม่ต้องทรงสอนให้ทำการด้วยความไม่ประมาท เพราะทำการด้วยความไม่ประมาท อยู่แล้ว (คือเป็นพระอรหันต์อยู่แล้ว ไม่เป็นไปได้อีกที่จะประมาทอีก).

๑. ได้แก่พระอรหันต์ ๕ ประเภท คือ ๔ ประเภทที่ออกจากอรุพสมปัตติ ๔ แต่ละข้อ แล้วพิจารณาสังขาร บรรลุนิพพาน กับพระอนาคามีที่บรรลุนิพพาน จึงรวมเป็น ๕ ประเภท

๒. ได้แก่พระอรหันต์ ๕ ประเภท คือ สุขวิปัสsek ๑ ผู้ออกจากฉาน ๔ แล้วได้บรรลุนิพพานอีก ๔ จึง รวมเป็น ๕ ประเภท

(๓) กายสักขี ผู้ถูกต้องผัสสะแห่งผานก่อนแล้ว จึงทำให้แจ้งนิพพานในภายหลัง. ได้แก่ผู้ถูกต้องวิโมกข์อันสงบระจับด้วยนามกาย แต่สิ้นอาสวะเพียงบางส่วน*.

(๔) ทิฏฐิปัตตะ ผู้บรรลุเพราะเห็นธรรมด้วยปัญญา ได้แก่ผู้มีได้ถูกต้องวิโมกข์อันสงบระจับ ด้วยนามกาย สิ้นอาสวะเพียงบางส่วน เห็นธรรมที่ตถาคคแสดงแล้วอย่างแจ่มแจ้งด้วยปัญญา*.

(๕) สัทธาวิมุต ผู้พ้นเพราะศรัทธา ได้แก่ผู้มีได้ถูกต้องวิโมกข์อันสงบระจับด้วยนามกาย สิ้นอาสวะเพียงบางส่วน มีศรัทธาตั้งมั่นในตถาคค*.

(๖) ฐัมมานุสारी ผู้แล่นไปตามธรรมะ ได้แก่ผู้มีได้ถูกต้องวิโมกข์อันสงบระจับด้วยนามกาย สิ้นอาสวะเพียงบางส่วน พึ่งพอประมาณซึ่งธรรมะที่ตถาคคแสดงแล้วด้วยปัญญา*.

(๗) สัทธานุสारी ผู้แล่นไปตามศรัทธา ได้แก่ผู้มีได้ถูกต้องวิโมกข์อันสงบระจับด้วยนามกาย มีศรัทธา มีความรักในตถาคค.

ตั้งแต่กายสักขีถึงสัทธานุสारी รวม ๕ ประเภท เป็นพระอริยบุคคลที่ยังไม่ถึงขั้นพระอรหันต์ พระผู้มีพระภาคยังทรงสอนให้ทำการด้วยความไม่ประมาท เพราะทรงเห็นผลของความไม่ประมาท.

(หมายเหตุ : พระอริยบุคคล ๗ ประเภทนี้ กำหนดด้วยคุณสมบัติพิเศษทางจิตใจที่ต่างกันเพียงเล็กน้อย น้อย ๆ มีอธิบายไว้พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอรรถกถาทั่วไป ในที่นี้จึงแสดงไว้พอรู้จักชื่อ และคุณสมบัติตามควร).

๕. ครั้นแล้วตรัสว่า พระองค์มิได้ตรัสว่า จะตั้งอยู่ในอรหัตตผลได้ในขั้นแรกทีเดียว แต่จะตั้งอยู่ในอรหัตตผลได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ, การกระทำโดยลำดับ, การปฏิบัติโดยลำดับ. แล้วตรัสอธิบายว่า บุคคลมีศรัทธาแล้ว ก็เข้าไปหา นั่งใกล้ เจียสโตสดับธรรม แล้วทรงจำไว้ พิจารณาเนื้อความ ธรรมะย่อมทนต่อการเพ่ง ครั้นแล้วก็เกิดฉันทะอุตสาหะ ความขังใจ การตั้งความเพียร ครั้นแล้วย่อมทำให้แจ้งบรมสัจจะด้วยนามกาย ย่อมแทงทะลุ เห็นแจ้งบรมสัจจะนั้นด้วยปัญญา. ถ้าไม่มีศรัทธาก็ไม่มีข้ออื่น ๆ มีการเข้าไปหาเป็นต้น. ท่านทั้งหลาย (หมายถึงภิกษุพวกพระอัสสชิและพระปัญจพลุกะที่ประพฤติไม่ดีเหล่านั้น) ปฏิบัติพลาด ปฏิบัติผิดแล้ว โมฆบุรุษเหล่านี้หลีกห่างไปจากพระธรรมวินัยนี้ (ไม่รู้ว่า) โกลสักเพียงไร.

๖. ตรัสต่อไปว่า มีคำเวຍယာဂဏ် (คำร้อยแก้วหรือคำชี้แจง) อันมีบท ๔ (อริยสัจจ์ ๔) วิญญูบุรุษพึงรู้ได้ไม่นานด้วยปัญญา ซึ่งเนื้อความแห่งธรรมใดที่เรายกขึ้นแสดงแล้ว เราจักแสดงธรรมนั้นแก่ท่าน ท่านทั้งหลายจักรู้ธรรมะนั้นได้. ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลถามว่า พวกตนกับสุรัธรรมเป็นอย่างไรกัน. ตรัสตอบว่า ศาสดาใดหนักในอามิส อยู่อย่างคลุกคลีด้วยอามิส ศาสดานั้นย่อมไม่มีราคาที่จะพึงประเมินหรือต่อรอง (สำนวนการค้า หมายความว่าไม่มีใครถามราคา ตั้งราคาหรือต่อรองราคา เพราะไม่มีราคาที่ควรสนใจ) แล้วตรัสถึงพระตถาคคว่า ไม่ทรงคลุกคลีด้วยอามิสด้วยประการทั้งปวง สาวกผู้มีศรัทธา สอบสวน* แล้วปฏิบัติตาม

๑. ได้แก่ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตมรรค รวม ๖ ประเภท

๒. ได้แก่พระอริยบุคคล ๖ ประเภท เช่นเดียวกับกายสักขี

๓. ได้แก่พระอริยบุคคล ๖ ประเภท เช่นเดียวกับกายสักขี

๔. ฐัมมานุสारी และสัทธานุสारी (ข้อ ๖-๗) ได้แก่พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค

๕. คำว่า สอบสวนนี้ แสดงว่าทางพระพุทธศาสนาไม่นิยมให้มีศรัทธาอย่างงมงาย นิยมให้สอบสวนหาความจริงก่อน

๑. ย่อมรู้สึกรู้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดา ตนเป็นสาวก ๒. ย่อมรู้สึกรู้ว่า ศาสนาของพระศาสดางอกงาม มีโอชะ (น่าเลื่อมใส) ๓. ย่อมรู้สึกรู้ว่า เพียรเพื่อบรรลุจุดที่มุ่งหมายโดยไม่หยุดความเพียร ๔. ย่อมหวังผลได้อย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คืออรรถัตถผลในปัจจุบัน ถ้ามีกิเลสยังเหลือก็จะใช้ได้เป็นพระอนาคามี.

จบวรรคที่ ๒ ขึ้นวรรคที่ ๓ ชื่อปริพพาชกวรรค มี ๑๐ สูตร

๒๑. อุพฺพัจจนโคตตสูตร

สูตรว่าด้วยวัจนโคตตปริพพาชก สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ศาลาเรือนยอด ในป่าใหญ่ ใกล้กรุงเวสาลี เสด็จไปบิณฑบาตในเวลาเช้า แวะสนทนากับวัจนโคตตปริพพาชก ณ อารามของปริพพาชกชื่อเอกปุนเทริกะ วัจนโคตตปริพพาชกทูลเชิญให้ประทับ ณ อาสนะ ตนเองถือเอาอาสนะต่ำกว่า แล้วทูลถามว่า มีผู้พูดกันว่า พระสมณโคดมเป็นลัทธิปัญญา รู้สิ่งทั้งปวง เห็นสิ่งทั้งปวง มีญาณทัสสนะปรากฏสมบูรณ์ทุกอริยาบถดังนี้ จะเป็นการกล่าวดูหรือไม่. ตรัสตอบว่า ไม่เป็นการกล่าวดู.

๒. ตรัสต่อไปว่า ผู้กล่าวว่าพระสมณโคดมรู้วิชา ๓ ก็กล่าวได้ เพราะพระองค์ทรงได้ ๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณระลึกชาติได้) ๒. จุตูปปาตญาณ (ญาณเห็นความตายความเกิด หรือที่เรียกว่าทิพยจักขุ) ๓. อาสวักขยญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น).

๓. วัจนโคตตปริพพาชกทูลถามอีกเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้ คือ ๑. คฤหัสถ์ยังไม่ละกิเลสเครื่องร้อยรัดของคฤหัสถ์ ตายไปจะทำได้ที่สุดทุกข์ได้มีหรือไม่ ตรัสตอบว่า ไม่มี ๒. คฤหัสถ์ยังไม่ละกิเลสเครื่องร้อยรัดของคฤหัสถ์ ตายไปจะเข้าถึงสวรรค์มีหรือไม่ ตรัสตอบว่า มี มิใช่หนึ่ง มิใช่ร้อย สองร้อย สามร้อย สี่ร้อย หรือห้าร้อย แต่โดยที่แท้ มีมากกว่านั้น ที่คฤหัสถ์ยังไม่ละกิเลสเครื่องร้อยรัดของคฤหัสถ์ ตายไปเข้าถึงสวรรค์ได้. ๓. อาชีวก (นักบวชนอกศาสนาประเภทหนึ่ง) ตายไปจะทำได้ที่สุดทุกข์ได้มีหรือไม่ ตรัสตอบว่า ไม่มี ๔. อาชีวกตายไปจะเข้าถึงสวรรค์มีหรือไม่ ตรัสตอบว่า เท่าที่ทรงระลึกได้ ๔๐ กัปป์ ยังไม่ทรงเห็นอาชีวกเข้าถึงสวรรค์เลย เว้นแต่อาชีวกพวกหนึ่งที่เป็นกัมมวาที (กล่าวว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว) และกิริยวาที (กล่าวว่า ทำเป็นอันทำ).

๒๒. อัคคิวัจนโคตตสูตร

สูตรว่าด้วยวัจนโคตตปริพพาชกผู้ฟังข้อเปรียบเทียบเรื่องไฟ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. วัจนโคตตปริพพาชกเข้าไปเฝ้าทูลถามถึงทักขิ ๑๐ มีโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง เป็นต้น ว่าทรงเห็นอย่างนั้นหรือไม่ ตรัสตอบปฏิเสธว่า มิได้ทรงเห็นอย่างนั้น. วัจนโคตตปริพพาชกจึงทูลถามว่า ทรงเห็นโทษอะไรจึงไม่ทรงเข้าไปติดทักขิเหล่านั้นด้วยประการทั้งปวง. ตรัสตอบว่า เป็นเหมือนป่า เหมือนเครื่องผูกมัด เป็นต้น ซึ่งก่อกุศลให้ ทั้งไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทำลายกำหนดเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน. ตถาคตนำออกซึ่งคำว่า ทักขิ เพราะตถาคตเห็นความเกิดขึ้น ความดับไปของขั้น ๕ (มีรูป เป็นต้น) จึงหลุดพ้นอย่างไม่ถื้อมัน เพราะสิ้นความยึดถือ สิ้นความคิดว่าเรา ความคิดของเรา และกิเลสประเภทแผ่ตัว คือความถือตัว เพราะคลายกำหนด ดับได้ สละได้ สละได้ (ซึ่งกิเลสเหล่านั้น).

๑. ข้อนี้น่าโดยเหตุผลทางสามัญสำนึก ก็พอจะเห็นได้ว่า พวกที่สอนให้คนอื่นไม่สนใจในความดีความชั่ว เพราะถือว่าไม่เป็นอันทำและไม่ให้ผลดีชั่ว ก็เท่ากับชักชวนในทางผิด ทำให้เสียศีลธรรม คนเช่นนั้นจะไปสู่สุคติโลกสวรรค์ได้อย่างไร

๒. วัจนโคตตปริพพาชกทูลถามเป็นข้อ ๆ ว่า ๑. ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นอย่างนี้ จะเกิดในที่ไหน. ตรัสตอบว่า ไม่มีคำว่า “เกิด” ๒. ถ้าอย่างนั้น “ไม่เกิด” ใช่หรือไม่. ตรัสตอบว่า ไม่มีคำว่า “ไม่เกิด”. ๓. ถ้าอย่างนั้น “เกิดด้วย ไม่เกิดด้วย” ใช่หรือไม่. ตรัสตอบว่า ไม่มีคำว่า “เกิดด้วย ไม่เกิดด้วย” ๔. ถ้าอย่างนั้น “เกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่” ใช่หรือไม่. ตรัสตอบปฏิเสธอีก.

๓. เมื่อทูลถามถึงเหตุผลที่ตรัสตอบปฏิเสธ และแสดงความรู้สึกว่าครั้งแรกก็เลื่อมใส แต่บัดนี้หมดความเลื่อมใสเสียแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ธรรมะนี้ลึกซึ้ง ยากที่ท่านผู้มีความเห็นอย่างอื่น มีความพอใจอย่างอื่น มีความเพียรทางอื่น มีอาจารย์อื่นจะรู้ได้ เราจะขอถามให้ท่านตอบ คือ : ๑. ถ้าไฟลุกโพลงอยู่เบื้องหน้าท่าน ท่านรู้หรือไม่. ทูลตอบว่า รู้. ๒. ไฟลุกโพลงเพราะอาศัยอะไร. ทูลตอบว่า เพราะอาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้ ๓. ถ้าไฟดับเบื้องหน้าท่าน ท่านรู้หรือไม่. ทูลตอบว่า รู้ ๔. ไฟไปทางทิศไหน. ทูลตอบว่า ไม่มีคำตอบ เพราะไฟนั้นลุกโพลงขึ้นเพราะอาศัยเชื้อ เพราะหมดเชื้อและไม่เติมเชื้ออื่นอีก ก็ไม่มี “อาหาร” นับได้ว่า “ดับแล้ว.” จึงตรัสว่า ตถาคตก็ฉันนั้น ละขันธ ๕ ทำให้ไม่มีการเกิดอีกแล้ว ก็พ้นจากการนับว่าเป็นขันธ ๕ เป็นผู้ลึกซึ้ง นับไม่ได้ หยั่งไม่ได้ เปรียบเหมือนมหาสมุทรไม่มีคำว่า เกิดหรือไม่เกิดเป็นต้น.

วัจนโคตตปริพพาชกกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนาว่า มีแก่นสาร และแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๒๓. มหาวัจฉโคตตสูตร

สูตรว่าด้วยวัจนโคตตปริพพาชก สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. วัจนโคตตปริพพาชกเข้าไปเฝ้าขอให้ทรงแสดงกุศลและอกุศลโดยย่อ ซึ่งได้ตรัสแสดงดังนี้ :-

(๑) ธรรมอันเป็นอกุศล ๓ คือความโลภ, ความคิดประทุษร้าย, ความหลง.

(๒) ธรรมอันเป็นกุศล ๓ อย่าง คือความไม่โลภ, ความไม่คิดประทุษร้าย, ความไม่หลง.

(๓) ธรรมอันเป็นอกุศล ๑๐ อย่าง คือฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติผิดในกาม, พุดบด, พุดส่อเสียด (ยุให้เข้าแตกร้างกัน), พุดคำหยาบ, พุดเพ้อเจ้อ, อยากได้ของเขา, ปองร้ายเขา เห็นผิด (จากคลองธรรม).

(๔) ธรรมอันเป็นกุศล ๑๐ อย่าง คือที่ตรงกันข้ามกับอกุศล ๑๐ อย่าง.

ภิกษุละตัณหาได้เด็ดขาด ย่อมเป็นพระอรหันต์ สิ้นอาสวะ หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ.

๒. ปริพพาชกทูลถามว่า ภิกษุสาวกของพระโคตมมีสักกรุปหนึ่งหรือไม่ ที่ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน (เป็นพระอรหันต์): ตรัสตอบว่า มีมีใช้น้อย กว่า ๕๐๐ รูป. เมื่อทูลถามถึงนางภิกษุณีผู้เป็นสาวิกา ที่เป็นพระอรหันต์เช่นนั้น ก็ตรัสตอบว่า มีมากกว่า ๕๐๐ เช่นเดียวกัน. ต่อจากนั้นทูลถามถึงอุบาสกอุบาสิกาผู้ละสัญญา ๕ ได้ (เป็นพระอนาคามี) และผู้ปราศจากความสงสัย ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเป็นปัจจัยอยู่ในสัตตสุตตนา (เป็นพระโสดาบัน) ว่ามีสักผู้หนึ่งหรือไม่. ตรัสตอบว่า มีมากกว่า ๕๐๐.

๓. ปริพพาชกทูลว่า ถ้าได้บรรลุนิพพานเพียงพระสมณโคตม แต่ยังมีชาตสาวก สาวิกา ที่เป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้ได้บรรลุนิพพานนั้น พรหมจรรย์ก็ยังชื่อว่าไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น (ที่ยังขาด)

แต่เนื่อบรรลุธรรมนั้นทุกฝ่ายแล้ว พรหมจรรย์จึงชื่อว่าบริบูรณ์ด้วยองค์นั้น แล้วทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา ขอดังพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต พร้อมทั้งขอบรรพชาอุปสมบท เมื่อทราบว่่านักบวชศาสนาอื่นจะต้อง อบรมก่อนถึง ๔ เดือน ก็แสดงความพอใจจะอบรมถึง ๔ ปี."

๔. เมื่ออุปสมบทแล้วได้กึ่งเดือน ภิกษุวัจจนโคตรก็เข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า ท่านได้บรรลุธรรมที่พึง บรรลุด้วยญาณ ด้วยวิชาของพระเสขะหมดสิ้นแล้ว (เป็นพระอริยบุคคลผ่านมาทุกชั้นแล้ว เพียงแต่ยังมีได้ เป็นพระอรหันต์) ขอให้ทรงแสดงธรรมให้ยิ่งขึ้นไป จึงทรงแสดงธรรม ๒ อย่าง คือสมณะ (การทำใจให้สงบ) และวิปัสสนา (การเห็นแจ่มแจ้ง) และตรัสว่า ธรรม ๒ อย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อแทงทะลุธาตุเป็นอนก.

๕. ครั้นแล้วทรงแสดงว่า ภิกษุวัจจนโคตรปรารถนาจะทำอะไร ก็ทำได้ในความสามารถ ทาง ๑. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ ๒. ทิพยโสตา หูทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ (ญาณกำหนดรู้ใจของผู้อื่น) ๔. ปุพเพนิ- วาสนาสติญาณ (ญาณระลึกชาติได้) ๕. จุตูปปาตญาณ (ญาณรู้ความตายความเกิด) หรือทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ๖. อาสวักขยญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น). ภิกษุวัจจนโคตรกราบลาหลักไปบำเพ็ญเพียร ในไม่ช้าก็ได้สำเร็จ เป็นพระอรหันต์. เมื่อภิกษุทั้งหลายจะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ท่านจึงฝากไปกราบนมัสการ ซึ่งพระผู้มีพระภาค ก็ตรัสสรรเสริญให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท่านเป็นผู้มีวิชา ๓ มีฤทธิ์ มีอานุภาพมาก.

๒๔. ทิมนบสูตร

สูตรว่าด้วยปริพพาชกชื่อทิมนะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ถ้ำสุกรชาดา (ถ้ำสุกรขุด) เขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์. ปริพพาชก ชื่อทิมนะ (ไฉไลขาว) มาเฝ้า แสดงความเห็นว่า ทุกอย่างไม่ควรแก่ตน" ตรัสตอบว่า ถ้าอย่างนั้น ความเห็น นั้น ก็ไม่ควรแก่ท่านด้วย. ทูลต่อไปว่า ตนชอบใจความเห็นที่ว่า สิ่งนั้นเหมือนกันหมด" ตรัสตอบว่า คนที่พูดอย่างนี้ ยังไม่ละทิฏฐินั้น ช้ายังไปถือทิฏฐิอื่นอีกด้วย มีอยู่มาก แต่คนที่พูดอย่างนี้แล้วละทิฏฐินั้น ไม่ถือทิฏฐิอื่น มีน้อยมาก.

๒. ครั้นแล้วตรัสแสดงถึงสมณพราหมณ์บางพวกที่เห็นว่า ทุกสิ่งควรแก่ตนบ้าง ทุกสิ่งไม่ควรแก่ตน บ้าง เห็นว่า บางอย่างควร บางอย่างไม่ควรบ้าง. ฝ่ายที่เห็นว่า ทุกสิ่งควรแก่ตน ไกลไปทางยินดี ยึดมั่น ยึดถือ. ฝ่ายที่เห็นว่า ทุกสิ่งไม่ควรแก่ตน. ไกลไปในทางไม่ยินดี ไม่ยึดมั่น ไม่ยึดถือ. ปริพพาชกจึงกล่าวว่า พระสมณโคดมยกย่องความเห็นของตน. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสต่อไปว่า ฝ่ายที่เห็นว่า บางอย่างควร บางอย่าง ไม่ควร ก็ไกลไปทางยินดีบ้าง ไม่ยินดีบ้าง เป็นต้น. แล้วตรัสต่อไปว่า วิญญูชนย่อมพิจารณาเห็นว่า การ ยึดถือทิฏฐิเหล่านี้ ย่อมทำให้ทะเลาะวิวาทกัน ทำให้เบียดเบียนกัน จึงละทิฏฐิเหล่านั้น และไม่ยึดถือทิฏฐิอื่น.

๑. ในกรณีที่ทรงพิจารณาเห็นเหมาะสมเป็นพิเศษเฉพาะราย ก็ทรงยกเว้นให้ไม่ต้องอบรม ทั้งนี้เป็นไปตามจริต อริยาตย์ของบุคคลเป็นราย ๆ ไป
๒. เป็นการพูดกระทบๆ แม้พระผู้มีพระภาคก็ไม่ควรแก่เขา
๓. เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสตอบเอาจำนน ก็เลียงไปทางอื่นว่า อะไร ๆ ก็แค่นั้นแหละ หรือราคาเดียวกัน เพื่อจะ ชี้ว่า อย่างนี้กว่าใครสูงต่ำกว่าใคร ปริพพาชกผู้นี้โกรธเคืองว่า พระผู้มีพระภาคจงเอาพระสาวิบุตร ซึ่งเป็น ลูกของตนมาบวช

๓. ตรัสสอนว่า ควรพิจารณาเห็นกายนี้โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นต้น จนถึงไม่ใช่ตัวตน. เมื่อพิจารณาอย่างนี้ ก็จะละความพอใจในกายเสียได้.

๔. ครั้นแล้วตรัสเรื่องเวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข และชี้ให้เห็นความไม่เที่ยง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น เป็นต้น ของเวทนาเหล่านั้น. เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ อริยสาวกย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาทั้งสามและเมื่อเบื่อหน่ายก็คลายกำหนัด และหลุดพ้น รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว สิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ฯ ล ฯ ผู้มีจิตหลุดพ้นอย่างนี้ ย่อมไม่วิวาทกับใคร ๆ สิ่งใดที่เขาพูดกันในโลก ก็พูดตามโวหารนั้น แต่ไม่ยึดถือ.

๕. พระสาริบุตรนั่งพักอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์พระผู้มีพระภาค มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือมั่น ด้วยอุปาทาน (เป็นพระอรหันต์) ส่วนปริพพาชกชื่อทิมชะระ ได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นโสดาบันบุคคล) เมื่อเห็นธรรมแล้ว ปริพพาชกชื่อทิมชะระกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุपाสิกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๒๕. มัคคัณฑียสูตร

สูตรว่าด้วยมัคคัณฑียปริพพาชก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เครื่องลาดทำด้วยหญ้า ในโรงบูชาไฟของพราหมณ์การทวาชโคตร ในนิคมแห่งแคว้นกุรุช็อกกมาสธัมมะ ตรัสได้ตอบกับมัคคัณฑียปริพพาชก ผู้กล่าวหาพระผู้มีพระภาคว่า ทรงกำจัดความเจริญ เพราะตรัสสอนให้สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. ครั้งแรกตรัสถามว่า คนบางคนเคยได้รับบำเรอด้วยรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย) อันน่าปรารถนารักใคร่ชอบใจ แล้วภายหลังรู้ความจริงทั้งฝ่ายเกิดฝ่ายดับ รู้โทษ รู้ความพอใจ รู้การถอนตัวออก จึงบันเทิงความทะยานอยากในรูป ความร่ำร้อนเพราะรูป ปราศจากความระหาย มีจิตสงบระงับในภายในดังนี้ ท่านจะกล่าวถึงผู้นี้ว่าอย่างไร. ทูลตอบว่า ไม่กล่าวอย่างไร.

๒. ตรัสเล่าเรื่องพระองค์เองผู้พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ (รูป เสียง เป็นต้น) มีปราสาท ๓ หลัง สำหรับฤดูฝน, ฤดูหนาว, ฤดูร้อน พระองค์ได้รับการบำเรอด้วยดนตรีไม่มีบุรุษเจือปน ไม่ต้องลงชั้นล่างของปราสาทตลอด ๔ เดือน ในปราสาทสำหรับฤดูฝน. สมัยอื่นทรงทราบความจริงเกี่ยวกับกามคุณดังกล่าวข้างต้น จึงทรงบันเทิงความทะยานอยาก เป็นต้น มีจิตสงบระงับภายใน. เมื่อทรงเห็นผู้อื่นยังไม่ปราศจากราคะ ถูกความทะยานอยากในกามบีบคั้น ถูกความร่ำร้อนเพราะกามเผาไหม้ เสพกามอยู่ ก็ไม่ทรงกระหายยินดีไปตาม เพราะทรงยินดีด้วยความยินดีอันอื่นจากกามอื่น จากอภิสลัทธม จึงไม่ทรงยินดีต่อสิ่งที่เลวกว่า.

๓. ตรัสเปรียบเทียบที่มัคคัณฑียปริพพาชกทูลรับรองว่าเป็นเช่นนั้น เป็นข้อ ๆ คือ ๑. คนที่เคยเพียบพร้อมด้วยกามคุณในโลกนี้ ภายหลังทำความดีได้ไปเกิดเป็นเทพชั้นดาวดึงส์ เพียบพร้อมด้วยกามคุณ อันเป็นทิพย์ ย่อมไม่เห็นกามสุขของมนุษย์ดีกว่า ที่ตนควรกลับไปหาอีก ๒. คนเป็นโรคเรื้อน ถูกหนอนไซเกาปากแผลด้วยเล็บ อย่างตัวที่หลุมถ่านเพลิง เมื่อรักษาหายแล้ว ย่อมไม่กระหายยินดีต่อคนเป็นโรคเรื้อนคนอื่น เพื่ออย่างตัวที่หลุมถ่านเพลิงและกินยา ๓. คนเป็นโรคเรื้อน ที่รักษาหายแล้ว ถูกผู้มีกำลังกว่าจับแขนให้เข้าไปหาหลุมถ่านเพลิง จะพยายามเบี่ยงตัวไปทางโน้นทางนี้ เพราะการย่างตัวมีสัมผัสเป็นทุกข์ มีความร่ำร้อนมาก แต่ที่เคยสำคัญว่าเป็นสุขในการย่างตัวที่ไฟ ก็เพราะถูกโรคครอบงำ ๔. คนเป็นโรคเรื้อน ยิ่งเกา ยิ่งยั้งตัว

๑. ลัทธิของมัคคัณฑียปริพพาชกนั้นเมื่ออยู่ว่า ควรเจริญตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ควรเห็น ควรฟัง ควรดม ควรลิ้ม ควรถูกต้อง และควรรู้สิ่งที่ยังไม่เคย เมื่อได้เห็น ได้ฟัง เป็นต้นแล้ว จึงควรก้าวล่วงเสีย เป็นการบัญญัติความเจริญในเรื่องของตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ปากแผลก็ไม่สะอาดยิ่งขึ้น มีกลิ่นเหม็นยิ่งขึ้น เหนื่อยขึ้น ความเอร็ดอร่อยพอใจ ย่อมมีเพราะเหตุคือการเกาปากแผล. ความเอร็ดอร่อยพอใจ เพราะอาศัยกามคุณ ๕ ก็ฉนั้น.

๕. ตรัสถามว่า เคยเห็นพระราชหรือมหาอำมาตย์ของพระราชผู้เปรียบพร้อมด้วยกามคุณ ไม่ละกามค้นหา แต่มีจิตสงบระงับภายใน ในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตหรือไม่. ทูลตอบว่า ไม่เคยเห็น. ตรัสว่า แม้พระองค์ก็ไม่ทรงเคยเห็นหรือเคยฟังว่ามีเช่นนั้น. จึงตรัสสรุปว่า ต้องรู้ความจริงและกามค้นหา จึงมีจิตสงบ ระงับภายในอยู่ แล้วทรงเปล่งอุทานว่า

ลาภมีความไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง

พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

บรรดาหนทางไปสู่พระนิพพาน

หนทางมีองค์ ๘ เป็นทางอันเกษม.

มาคณคิยปริพพาชกกล่าวว่า ตนเคยได้ยินครูบาอาจารย์ปริพพาชกรุ่นก่อน ๆ กล่าวอย่างนี้เหมือนกัน จึงตรัสถามความหมายว่า ความไม่มีโรคกับนิพพานเป็นอย่างไร. มาคณคิยปริพพาชกเอามือลูบตัวแล้วทูลว่า นี่แหละความไม่มีโรค นี่แหละนิพพาน ข้าพเจ้าไม่มีโรค มีความสุข อะไร ๆ ก็ไม่เบียดเบียนในบัดนี้.

๕. ตรัสตอบว่า คนตาบอดแต่กำเนิด ไม่เคยเห็นสีต่าง ๆ ไม่เคยเห็นสิ่งราบเรียบและไม่สม่ำเสมอ ไม่เคยเห็นดวงดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ ได้ยินคนตาดีเขาพูดว่า ผ้าสีขาวดี ก็แสวงหาผ้าขาว แต่ถูกคนบางคนหลอกเอาผ้าสกปรกเปื้อนน้ำมันมาให้ว่า นี่แหละผ้าขาว ก็หลงห่มและชื่นชมว่าผ้าสะอาด มิใช่เพราะรู้เห็น แต่เพราะเชื่อคนตาดีเขาว่า. พวกปริพพาชก ลัทธิอื่นก็ฉนั้น. ไม่รู้จักความไม่มีโรค ไม่เห็นพระนิพพาน แต่ก็กล่าวคานานี้ ที่ว่าลาภมีความไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง. คานานี้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลก่อนตรัสไว้ แต่ปัจจุบันนี้ กลายเป็นคานาของบุรุษไปโดยลำดับ. ท่านกล่าวถึงกายนี้ อันเป็นโรค เป็นฝี แล้วชี้ความไม่มีโรคและนิพพานไปที่กายนี้ ก็เพราะท่านไม่มีอริยจักขุ ที่จะรู้จักความไม่มีโรคที่จะเห็นพระนิพพานได้.

๖. มาคณคิยปริพพาชกทูลขอให้ทรงแสดงธรรมที่จะเป็นเหตุให้ตนรู้จักความไม่มีโรค เห็นพระนิพพานได้ ก็ทรงแสดงเรื่องความเกิดความดับแห่งกองทุกข์ อันอาจรู้เห็นได้ด้วยตนเองโดยการฟังและปฏิบัติธรรม ซึ่งทำให้มาคณคิยปริพพาชกเลื่อมใสสรรเสริญพระธรรมเทศนา ขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ และขอบรรพชาอุปสมบท เมื่อทราบว่าจะต้องอบรมก่อน ๔ เดือน ก็แสดงความจำนงจะรับการอบรมถึง ๔ ปี และเมื่อได้บรรพชาอุปสมบทแล้วไม่นาน บำเพ็ญเพียรก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๒๖. สันทกสูตร

สูตรว่าด้วยสันทกปริพพาชก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โขสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี. พระอนนทเถระ พร้อมด้วยภิกษุมากหลายไปสนทนากับสันทกปริพพาชก พร้อมด้วยบริษัท สันทกปริพพาชกนั่งบนอาสนะต่ำกว่า ขอให้พระอนนทแสดงธรรมตามคติแห่งอาจารย์ของพระอนนท. ท่านจึงแสดงเรื่องที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกถึงการไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ๔ อย่าง การประพฤติพรหมจรรย์ที่ไม่น่าพอใจ ๔ อย่าง.

๒. การไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ๔ อย่าง คือ ๑. ศาสดาเป็นนัตถิกวาทะ ผู้มีความเห็นว่า “ไม่มี” เช่น ไม่มีผลของกรรมดีกรรมชั่ว ๒. ศาสดาเป็นอกิริยวาทะ ผู้มีความเห็นว่า “ไม่เป็นอันทำ” เช่น ฆ่าสัตว์ก็ ไม่เป็นอันฆ่า ๓. ศาสดาเป็นอเหตุกวาทะ ผู้มีความเห็นว่า “ไม่มีเหตุ” คือบุญบาปไม่มีเหตุปัจจัย ๔. ศาสดา เป็นผู้มีความเห็นในเรื่อง “สังสารสวัช” คือไม่ว่าพาลหรือบัณฑิตเมื่อเวียนว่ายตายเกิดแล้ว ก็จะทำที่สุดแห่ง ทุกข์ได้เหมือนกัน. ศาสดาทั้งสี่ประเภทนี้ วิญญบุรุษพิจารณาแล้ว ย่อมไม่เลื่อมใสประพฤติพรหมจรรย์ เพราะเห็นว่าเมื่อบุญไม่มี บาปไม่มี เป็นต้น เราไม่ต้องการบวชประพฤติพรหมจรรย์ ก็จะมีคติเท่าเทียมกับศาสดา.

๓. ส่วนการประพฤติพรหมจรรย์ที่ไม่น่าพอใจ ๔ อย่าง ๑. ศาสดาอ้างว่าตนเองเป็นสัพพัญญู มี ญาณทัสสนะสมบูรณ์ แต่ช่วยตัวเองไม่ได้ ๒. ศาสดาเป็นคนถือความจริงตามที่ฟังมา สอนตามที่ฟังมา ตามที่สืบต่อมา สอนโดยอ้างตำรา ๓. ศาสดาเป็นนักเดา ๔. ศาสดาเป็นคนโง่ เมื่อถูกถามก็ตอบขัดส่าย ไปมา. วิญญบุรุษพิจารณาแล้ว รู้ความจริงแล้วก็เบื่อหน่ายเลิกไป จัดเป็นการประพฤติพรหมจรรย์ที่ไม่น่า พพอใจ ที่วิญญบุรุษไม่อยู่ประพฤติพรหมจรรย์เลย และอยู่ประพฤติก็นิได้บรรลุนิพพานที่ถูกต้องที่เป็นกุศล.

๔. แล้วพระอานนท์ได้กล่าวถึงการประพฤติพรหมจรรย์ที่ได้ผล คือที่ผู้ออกบวชสังตจากกาม สังต จากอกุศลธรรม ได้บรรลุนิพพาน ๔ วิชชา ๓ เป็นพรหมจรรย์ที่สาวกจะได้บรรลุนิพพานวิเศษอันโอฬาร ซึ่งวิญญ- บุรุษอยู่ประพฤติพรหมจรรย์โดยแท้ และเมื่ออยู่ประพฤติก็นิได้บรรลุนิพพานที่ถูกต้องที่เป็นกุศล.

๕. สันทกปริพพาชกกล่าวว่า พระอรหันต์ยังบริโศกคาม. พระอานนท์ตอบว่า พระอรหันต์ เป็นผู้ไม่ควรที่จะประพฤตีสว่างฐานะ ๕ คือ ไม่จงใจฆ่าสัตว์, ไม่ลักทรัพย์, ไม่เสพเมถุน, ไม่พูดปดทั้ง ๆ รู้ และไม่ทำการสะสมบริโศกคาม. ปริพพาชกกล่าวอีกว่า พระอรหันต์มีญาณทัสสนะว่า อาสวะของเราสิ้นแล้ว ไชหรือไม. พระอานนท์ตอบว่า เหมือนคนมีมือเท้าขาดอยู่โดยปกติ เมื่อพิจารณาถึงรู้ว่ามือเท้าของเราขาด ฉะนั้นใด แม้พระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้วโดยปกติ เมื่อพิจารณาก็รู้ว่าอาสวะของเราสิ้นแล้วฉะนั้น.

๖. ปริพพาชกถามถึงผู้ที่นำตนให้พ้นจากทุกข์ได้ว่า มีเท่าไรในพระธรรมวินัยนี้ พระอานนท์ตอบว่า มีมากกว่า ๕๐๐ ปริพพาชกก็สรรเสริญพระอานนท์ว่า แสดงธรรมไม่ยกธรรมะของตน ไม่ข่มธรรมะของคนอื่น เป็นการแสดงธรรมตามเหตุ” แต่ก็มีผู้นำตนออกจากทุกข์ได้มากถึงเพียงนั้น ส่วนอาชีวกที่บัญญัติกันว่า เป็น ผู้นำตนออกจากทุกข์ได้มีเพียง ๓ คน คือ นันทะ วาจิโคตร กิสะ สังกัจจโคตร และ มักขลิ โคสาละ. แล้วกล่าวกะบริษัทของตน อนุญาตให้ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตมได้ ส่วนตนเองยากที่จะสละลาภสักการะชื่อเสียงไปได้โดยง่าย. เมื่อกล่าวแล้วก็ส่งบริษัทของตนไปประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค.

๒๗. มหาสกุทายิสูตร

สูตรว่าด้วยสกุทายิปริพพาชก สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ ครั้งนั้นปริพพาชกที่มีชื่อเสียง อาศัย อยู่ในปริพพาชการาม อันเป็นที่ให้เหยื่อแก่นกยูง หลายคนด้วยกัน เช่น อันนการปริพพาชก วรตปริพพาชก

๑. คำนี้ไม่มีในบาลี ขอยืมมาใช้จากข้อความในสูตรอื่น เพื่อให้ได้ศัพท์เฉพาะ แม้คำว่า นัตถิกวาทะ เป็นต้น ก็ใช้เพื่อให้ตรงกับเนื้อความ

๒. आयตเนว ธมฺมเทสนา อรรถกถา มิได้แก้ไว้ แต่คำว่า आयตने อรรถกถาอธิบายไว้หลายแห่งว่า ได้แก่ การณะ ดูอรรถกถาภาค ๓ หน้า ๑๔๐ และ ๔๖๘

สกุลทายปริพพาชก และปริพพาชกที่มีชื่อเสียงอื่น ๆ. ในเวลาเช้าพระผู้มีพระภาคเสด็จไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้เสด็จแวะ ณ อารามของปริพพาชกนั้น สกุลทายปริพพาชกทูลเชิญให้ประทับ ณ อาสนะที่ปูไว้ตนเองนั่งบนอาสนะที่ต่ำกว่า แล้วเล่าถวายถึงข้อความสนทนากันของสมณพราหมณ์ลัทธิต่าง ๆ ซึ่งประชุมกันในศาลาฟังความคิดเห็น (ตามศัพท์ กุตุหลศาลา แปลว่า ศาลาต้นข้าว แต่รรถกถาแสดงไปในรูปว่า คนส่วนใหญ่ประชุมกันเพื่อจะฟังว่า ใครจะพูดอะไร) ในวันก่อน ๆ ที่ว่า เป็นลากของชาวอังคะ, มคธะ ที่มีสมณพราหมณ์เจ้าหมู่ เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ มีคนรู้จัก มียศ เป็นเจ้าลัทธิ อันคนส่วนมากนับถือกันว่าเป็นผู้ดีงาม จำพรรษาอยู่ในกรุงราชคฤห์. แล้วระบุชื่อครูทั้งหกมีปุณณกัสสป เป็นต้น มีนิครนถนาฏบุตรเป็นที่สุด และพระสมณโคดม แล้วได้เกิดปัญหาว่า ในท่านเหล่านี้ ใครเป็นผู้ที่สวากลักการะเคารพบูชาอาศัยอยู่.

๒. แล้วได้ทูลเล่าต่อไปว่า บางคนได้พูดถึงเจ้าลัทธิทั้งหกแต่ละคนว่า สวากได้คัดค้านหาว่าปฏิบัติผิด ไม่แสดงความเคารพสักการะ แต่เมื่อกล่าวถึงพระสมณโคดมก็พากันสรรเสริญว่า ในขณะที่ทรงแสดงธรรมถ้าสาวกรูปใดใด ก็จะมีเพื่อนพรหมจารีใช้เข้ากระตุนไม่ให้ทำเสียง จึงไม่มีเสียงจามเสียงไอจากสาวกของพระสมณโคดมในขณะที่ทรงแสดงธรรม. หมู่มหาชนประสงคฺจะฟัง ก็จะได้ฟังตามพอใจ. แม้สาวกของพระสมณโคดมที่บอกคณสิกขาสิกขาออกไป ก็กล่าวสรรเสริญศาสนา สรรเสริญพระธรรม สรรเสริญพระสงฆ์ เป็นคนทำงานวัดบ้าง เป็นอุบาสกบ้าง สมาทานศึกษาในสิกขาบท ๕ (ศีล ๕) พระสมณโคดมจึงเป็นผู้อันสวากลักการะเคารพนับถือบูชา อาศัยอยู่อย่างนี้.

๓. ตรัสถามว่า ท่านเห็นว่าสาวกของเราเห็นธรรมก้อย่างในเราจึงสักการะเคารพ เป็นต้น. สกุลทายปริพพาชกทูลว่า ๕ อย่าง คือพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ ๑. มีอาหารน้อย พรรณนาคุณแห่งความเป็นผู้มีอาหารน้อย ๒. ถึง ๔ (รวม ๓ ข้อ) สันโดษด้วยจีวร (เครื่องนุ่งห่ม), บิณฑบาต (อาหาร) และเสนาสนะ (ที่นอนที่นั่งหรือที่อยู่อาศัย) ตามมีตามได้ พรรณนาคุณแห่งความสันโดษนั้น ๆ ๕. เป็นผู้สัจด์ พรรณนาคุณแห่งความสัจด์.

๔. ตรัสตอบชี้แจงถึงธรรม ๕ ประการที่สาวกเห็นแล้วสักการะเคารพ เป็นต้น ในพระองค์โดยละเอียดแล้วตรัสชี้ข้อธรรมอื่นอีก ๕ ข้อ คือ ๑. เห็นว่าทรงมีศีล ๒. เห็นว่าทรงแสดงธรรม เพื่อความรู้ยิ่ง มิใช่เพื่อไม่รู้อยิ่ง ; มิเหตุ มิใช่ไม่มีเหตุ ; มีปาฏิหาริย์ มิใช่ไม่มีปาฏิหาริย์ ๓. เห็นว่าทรงมีปัญญา ๔. เห็นว่าทรงตอบปัญหาเรื่องอริยสัจ ๔ อย่างน่าพอใจ ๕. เราได้บอกปฏิบัติแก่สาวกของเรา สาวกของเราปฏิบัติตามแล้ว ก็เจริญสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ อย่าง, สัมมปธาน (ความเพียรชอบ) ๔ อย่าง, อิทธิบาท (ธรรมะให้บรรลุความสำเร็จ) ๔ อย่าง, อินทริย์ (ธรรมะอันเป็นใหญ่มีศรัทธา เป็นต้น) ๕ อย่าง, พละ (ธรรมะอันเป็นกำลัง) ๕ อย่าง, โพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้) ๗ อย่าง, อริยมรรค (ทางอันประเสริฐ) มีองค์ ๘, วิโมกข์ (ความหลุดพ้น) ๘ อย่าง,^๑ อภิกายตนะ (อายตนะอันเป็นใหญ่) ๘ อย่าง (มีความสำคัญในรูปภายในเห็นรูปภายนอกครอบงำรูปเหล่านั้น รู้เห็น เป็นต้น), กสิณายตนะ (อายตนะคือกสิณ)^๒ ๑๐ อย่าง (มีปฐวิกสิณคือกสิณมีดินเป็นอารมณ์ เป็นต้น), ฌาน ๔ (มีฌานที่ ๑ เป็นต้น), รู้ว่ากายมีรูปไม่เที่ยง มีความแตกดับไปเป็น

๑. ดูความละเอียดที่ซ้ำกัน หน้า ๓๒๒

๒. คำว่า กสิณ หมายถึงแบบที่ทำขึ้น เพื่อเพ่งทำจิตให้เป็นสมาธิ มี ๑๐ คือ ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, สีเขียว, สีเหลือง, สีแดง, สีขาว, อากาศ, วิญญาณ

ธรรมดา วิญญาณอาศัยเนื่องกับกายนั้น, นรมิตกายอื่นได้ (มโนอิทธิ-ฤทธิ์ทางใจ), แสดงฤทธิ์ได้, มีหูทิพย์, รู้ใจคนอื่น (เจโตปริยญาณ), ระลึกชาติได้, มีตาทิพย์ หรือเห็นความตายความเกิด, ได้บรรลุความหลุดพ้น เพราะสมาธิและเพราะปัญญา อันไม่มีอาสวะ (ข้อที่ ๔ นี้ยาวมากเพราะปรารภธรรมะที่สาวกเจริญและได้บรรลุหลายอย่าง).

สกุลาภิปริพพาชกก็ชื่นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาค.

๒๔. สมณมณฑิกสูตร

สูตรว่าด้วยปริพพาชกผู้เป็นบุตรแห่งนางสมณะผู้โง่คน

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ปริพพาชกชื่ออุคคาหมานะ (ผู้เรียนเก่ง เป็นชื่อนายา ชื่อปกติว่าสมณะ) ผู้เป็นบุตรแห่งนางสมณะผู้โง่คน อาศัยอยู่ในมัลลิการาม พร้อมด้วยบริษัทปริพพาชกประมาณ ๕๐๐. ช่างไม้ชื่อปัญจังคะไปยังมัลลิการามสนทนาปราศรัยกัน. อุคคาหมานปริพพาชกกล่าวว่า ตนบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่างว่าเป็นสมณะ สมบูรณ์ด้วยกุศล มีกุศลยอดเยี่ยม บรรลุความเป็นเลิศ ไม่มีใครรบชนะได้ คือ ๑. ไม่ทำกรรมชั่วทางกาย ๒. ไม่ทำกรรมชั่วทางวาจา ๓. ไม่ทำกรรมชั่วทางใจ ๔. ไม่ประกอบอาชีพชั่ว. ช่างไม้ชื่อปัญจังคะได้ฟังก็นำมาเล่าถวายให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบทุกประการ.

๒. ตรัสตอบว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เด็กเล็ก ๆ ที่ยังนอนหงาย (ในเบาะ) ก็จะเป็นสมณะ สมบูรณ์ด้วยกุศล เป็นต้น ตามคำของปริพพาชกนั้น. เพราะเด็กนั้นทำความชั่ว ๔ อย่างนั้นไม่ได้ นอกจากดิ้นรน (ทางกาย), ร้องไห้ (ทางวาจา), แสดงอาการชอบหรือไม่ชอบ* (ทางใจ) และนอกจากคิณมมมารดา (ทางอาชีพ). จึงเป็นอันยังไม่ทรงรับรองถ้อยคำของปริพพาชกผู้นั้น.

๓. ตรัสแสดงธรรมะ ๑๐ ประการที่ทำให้เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยกุศล เป็นต้น คือ ๑. ควรรู้ศีลอันเป็นอกุศล พร้อมทั้งรู้สมุฏฐาน, ควรรู้ความดับ, ควรรู้ว่าปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อดับศีลอันเป็นอกุศล ๒. ควรรู้ศีลอันเป็นกุศล, ควรรู้สมุฏฐาน, ควรรู้ความดับ, ควรรู้ว่าปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อดับศีลอันเป็นกุศล ๓. ควรรู้ความดำริทั้งฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศลเช่นเดียวกับศีล ครั้นแล้วแจกรายละเอียดออกไปว่า จิตเป็นสมุฏฐานของศีล, สัญญา (ความจำ) เป็นสมุฏฐานของความดำริ. ความดับแห่งศีลที่เป็นอกุศล คือเว้นทุจจริตทางกาย วาจา ใจ เว้นอาชีพที่ผิด สำเร็จชีวิตด้วยอาชีพที่ชอบ, ความดับแห่งศีลที่เป็นกุศล คือรู้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติตามเป็นจริง, ความดับแห่งความดำริอันเป็นอกุศล คือเข้าฌานที่ ๑, ความดับแห่งความดำริอันเป็นกุศล คือเข้าฌานที่ ๒. ปฏิบัติเพื่อดับศีลอันเป็นอกุศลและกุศลก็คือ ตั้งความเพียรชอบ (สัมมปปธาน หน้า ๓๒๖) ๔ ประการ, ปฏิบัติเพื่อดับความดำริอันเป็นอกุศลและกุศลก็คือ ตั้งความเพียรชอบ ๔ ประการเช่นเดียวกัน.

๔. ครั้นแล้วทรงแสดงธรรมะ ๑๐ ประการที่ทรงบัญญัติว่า สมบูรณ์ด้วยกุศล เป็นต้น จนถึงอันใครรบชนะไม่ได้ คือภิกษุประกอบด้วยมรรคมีองค์ ๘ และสัมมาญาณะ (ญาณเห็นชอบ) และสัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นชอบ) อันเป็นของพระอเสหะ (พระอรหันต์).

๑. วิภูษิตมคฺตา ผริ่งแปลว่า นอกจากแสดงความโกรธ. อรรถกถาอธิบายว่า นอกจากร้องไห้และหัวเราะ

๒๙. อุพสกุลาหิสูตร

สูตรว่าด้วยสกุลาหิปริพพาชก สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. เข้าวันหนึ่งเสด็จไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้เสด็จแวะ ณ อารามของปริพพาชก อันเป็นที่ให้เหยื่อแก่นกยูง ตรัสสนทนากับสกุลาหิ-ปริพพาชก ถึงเรื่องผู้ปฏิบัติตนว่าเป็นสัพพัญญู (รู้สิ่งทั้งปวง) แต่เมื่อถูกถามเข้า ก็ตอบเลียงไปมาและแสดงความโกรธให้ปรากฏ ตลอดจนเรื่องคุณพิเศษมีการระลึกชาติได้ เป็นต้น กับเรื่องวรรณะอันยอดเยี่ยม จนถึงเรื่องข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุโลกที่มีความสุขโดยส่วนเดียว ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงข้อปฏิบัติตั้งแต่ต่ำจนถึงสูง คืออัสสวัชชญาณ (ญาณอันทำอวาระให้สิ้น).

เมื่อจบพระธรรมเทศนา สกุลาหิปริพพาชกทูลสรรเสริญ แสดงตนเป็นผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต และขอบรรพชาอุปสมบท แต่บริษัท (ศิษยานุศิษย์) ขอร้องไว้มิให้ออกบวช ด้วยให้เหตุผลว่า เคยอยู่อย่างเป็นอาจารย์ อย่าไปอยู่อย่างเป็นศิษย์เลย. จึงมิได้ออกบวช.

๓๐. เวณสสูตร

สูตรว่าด้วยปริพพาชกชื่อเวณสะ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ปริพพาชกชื่อเวณสะเข้าไปเฝ้า ทูลเรื่อง “วรรณะอันยอดเยี่ยม” แต่ชี้ไม่ได้ชัดเจนไปว่า วรรณะไหน ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสชี้แจงให้เห็นว่ามีสิ่งที่เลืกกว่ากันเป็นชั้น ๆ รวมทั้งกามสุข สุขในกาม สุขที่เลืกกว่าสุขในกาม.

เมื่อจบธรรมเทศนา เวณสปริพพาชกทูลสรรเสริญ แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

จบวรรคที่ ๓ ขึ้นวรรคที่ ๔ ชื่อราชวรรค

คือวรรคว่าด้วยพระราชา มี ๑๐ สูตร

๓๑. ขมฏิกาสสูตร

สูตรว่าด้วยช่างหม้อชื่อขมฏิกาส

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะจากทางทรงทำพระอาการยิ้มแย้มให้ปรากฏ พระอานนท์กราบทูลถามถึงเหตุที่ทรงยิ้ม จึงตรัสเล่าว่า ในที่นี้ เคยมีนิคมชื่อเวฬุพิคะ มั่งคั่งรุ่งเรือง มีคนมาก มีมนุษย์เกลื่อนกล่น พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอาศัยนิคมนี้อยู่ อารามของพระองค์ตั้งอยู่ ณ ที่นี้ พระองค์ประทับนั่งสั่งสอนภิกษุสงฆ์ในอารามนี้. มีช่างหม้อชื่อขมฏิกาสเป็นอุปัชฌา (ผู้รับใช้) ที่เลืก ของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า. ช่างหม้อมีมาณพชื่อโชติปาละเป็นสหายรัก.

๒. ช่างหม้อชื่อขมฏิกาสชวนโชติปาละมาพบไปเฝ้าพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าถึง ๓ ครั้ง มาณพก็ตอบปฏิเสธว่า จะมีประโยชน์อะไรที่เห็นสมณะศรัทธาโล้นผู้นั้น. จึงเปลี่ยนเป็นชวนให้เอาเชือก* (คล้องผงสำหรับ

๑. เวลาอุตุตัวใช้มือดึงชายสองข้าง ตรงกลางรอยผูกเพื่อให้อูตุตัว

อุตุ) ไปสู่แม่น้ำ เพื่อส่นานกาย. โขติปาลมาณพก็รับคำ. เมื่อเห็นมาณพไปส่นานกายแล้ว ช่างหม้อชื่อ ฌฎิกการะก็ชวนไปเฝ้าพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าอีก อ้างว่าอารามอยู่ไม่ไกล. โขติปาลมาณพก็ตัดค่านเช่นเดิม ถึง ๓ ครั้ง. ช่างหม้อจึงจับเข็มขัดของมาณพแล้วชวนอีก มาณพก็ตัดค่านอีก คราวนี้ช่างหม้อจับผมชวนอีก โขติปาลมาณพนึกแปลกใจว่า ตนส่นานเสร็จแล้ว ช่างหม้อซึ่งเป็นคนต่างชาติกัน (ต่างวรรณะ มีวรรณะต่ำกว่า) กลับมาจับผม คงไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย จึงบอกให้ปล่อยผมแล้วชวนกันไปฟังธรรม เมื่อฟังธรรมแล้ว โขติปาลมาณพออกบวช ส่วนช่างหม้อจำเป็นต้องเลี้ยงมารดาบิดาผู้เสียชีวิต และเป็นคนชรา จึงมิได้ออกบวช.

๓. ต่อมาพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับ ณ ป่าอิสิปตนะ แขวงกรุงพาราณสี พระราชาแห่ง แคว้นกาสิพระนามว่า กิกิ เสด็จไปเฝ้า สดับพระธรรมเทศนา มีความเลื่อมใสทูลเชฐเสด็จเสวย พร้อมด้วย ภิกษุสงฆ์ ในวันรุ่งขึ้น และได้ทูลอาราธนาให้ทรงจำพรรษา ตรัสปฏิเสธ อ้างว่าทรงรับอาราธนาไว้ก่อนแล้ว. เมื่อพระราชาทูลถามว่า มีใครจะเป็นอุปัชฌาย์กว่าพระองค์หรือ จึงตรัสพรรณนาคุณของช่างหม้อชื่อ ฌฎิกการะ ซึ่งมีคุณธรรมและความใกล้ชิดคุ้นเคย พระเจ้ากิกิมีความเลื่อมใส จึงตรัสให้ส่งข่าวสารแห่งข่าวสาส์นซึ่งเกิดใน ดินเหลือง ๕๐๐ หาบ* พร้อมทั้งกับข่าวพอสสมควรแก่ข่าวสารนั้นไปพระราชทาน แต่ช่างหม้อไม่รับ สั่งให้ ถวายคืน. ตรัสสรุปแก่พระอานนท์ว่า พระองค์เองเป็นโขติปาลมาณพในสมัยนั้น.

(หมายเหตุ : การที่ช่างหม้อ ฌฎิกการะไม่รับข่าวสาส์นและกับอันมากมายนั้น เห็นว่าทำได้โดยไม่ผิด เพราะช่างหม้อเป็นชาวโกศล พระราชาเป็นชาวกาสิ ไม่ได้อยู่ในปกครองหรือเป็นผู้ปกครองกัน ถ้าอยู่ในแคว้น เดียวกันคงจะถือเป็นความผิดได้).

๓๒. รัฐपालสูตร

สูตรว่าด้วยกุลบุตรชื่อรัฐपालะ

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นกุรุ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ นิคม แห่งแคว้นกุรุ ชื่อว่าถุลลโกฏฐิตะ. รัฐपालะบุตรแห่งสกุลผู้มั่งมีแห่งนิคมนั้น สดับพระธรรมเทศนาของ พระผู้มีพระภาค มีความเลื่อมใสขอบรรพชาอุปสมบท พระผู้มีพระภาคตรัสให้ไปขออนุญาตมารดาบิดาก่อน เมื่อไปขออนุญาต มารดาบิดาปฏิเสธ จึงลงนอนกับพื้น อดอาหารถึง ๗ วัน มารดาบิดาจึงอนุญาตในที่สุด เมื่อบวชแล้ว ติดตามพระศาสดาไปยังกรุงสาวัตถี ท่านบำเพ็ญเพียรได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๒. ต่อมาท่านได้ลาพระผู้มีพระภาคไปเยี่ยมมารดาบิดา เมื่อไปถึงบ้านก็ถูกขับไล่ ไม่ได้อาหาร ทั้งยังถูกตำเพราะไม่มีผู้จำได้ ภายหลังนางทาสีจำได้ จึงเล่าความแก่มารดาของพระรัฐपालะ มารดาจึงปล่อย ให้นางทาสีพ้นจากความเป็นทาส และบอกแก่บิดา บิดาออกตามพบแล้วนิมนต์ไปฉันที่บ้านในวันรุ่งขึ้น.

๑. มีปัญหาเรื่องคำว่า ปณฺฑมุทิกสุส เกิดในดินมีสีเหลือง ค้นหาคำอธิบายในบาลีไม่พบ ได้สอบในภาษา สันสกฤตมีคำว่า ปาณฺมุฏท ดินเหลือง อนึ่ง คำว่า ๕๐๐ หาบนั้น บาลีว่า ๕๐๐ วาหะ พระอรธกถาจารย์ แก้วว่า ๑ วาหะ เท่ากับ ๒๐๐ เกวียน ส่วนกับข้านั้น อรรถกถาแก้วว่า ได้แก่น้ำมัน น้ำอ้อย เป็นต้น. อนึ่ง คำว่า ปณฺฑมุทิกสุส มีทางสันนิษฐานตามศัพท์อีกอย่างหนึ่ง คือข่าวสาส์นที่หุงแล้วมีสีเหลืองและ อ่อนนุ่ม แม้คำว่า เกิดในดินสีเหลือง ก็เป็นเรื่องสันนิษฐานทั้งสิ้น ดินสีเหลืองจะดีสำหรับข่าวสาส์นอย่างไร ก็ยังไม่ได้สอบสวน

เมื่อท่านไปฉันก็เอาทรัพย์มาล่อ ท่านก็ไม่แสดงความยินดี. ภริยาของท่านถามว่า ท่านประพาศิพรหมจรรย์เพื่อนางอัปสรที่ (สวยงาม) เช่นไร ท่านตอบว่า มิได้ประพาศิพรหมจรรย์เพื่อนางอัปสร. เมื่อฉันเสร็จแล้วได้กล่าวธรรมภาษิต แล้วไปพักอยู่ ณ ราชอุทยานชื่อนิมิตาจิระ ของพระเจ้าโกรัพยะ.

๓. ณ พระราชอุทยานนั้น ท่านได้แสดงธรรมแก่พระเจ้าโกรัพยะผู้ตรัสว่า บางคนออกบวชเพราะประกอบด้วยความเสื่อม อันเนื่องมาจากความแก่, ความเจ็บไข้, ความเสื่อมจากทรัพย์ และความเสื่อมจากญาติ (รวม ๔ ประการ) ท่านออกบวชเพราะอะไร พระรัฐपालะจึงแสดงธัมมเทศ (ข้อธรรม) ๔ ประการ ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ คือ ๑. โลกอันความแก่นำเข้าไปใกล้ ไม่ยั่งยืน ๒. โลกไม่มีเครื่องต้านทาน ไม่เป็นใหญ่เฉพาะตน ๓. โลกไม่มีเจ้าของ จ่าละสิ่งทั้งปวงไป ๔. โลกพร่อง ไม่รู้จักอิ่ม เป็นทาสแห่งตัณหา. เมื่อพระเจ้าโกรัพยะตรัสถามถึงความหมาย ก็อธิบายโดยละเอียด ซึ่งพระเจ้าโกรัพยะก็ทรงเลื่อมใส.

๓๓. มมเทวสูตร

สูตรว่าด้วยพระเจ้ามณฑเทพ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของพระเจ้ามณฑเทพ ใกล้กรุงมิลินท ทรงทำพระอาการยิ้มแย้มให้ปรากฏ เมื่อพระอานนท์กราบทูลถามถึงเหตุที่ทรงยิ้ม จึงตรัสเล่าว่า กรุงมิลินทนี้เคยมีพระราชานามว่ามณฑเทพ เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม ทรงประพาศิธรรมในพรหมณคฤหบดี ขาวนิคมชนบททั้งหลาย ทรงอยู่จำเริญสุขในวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ และ ๘ ค่ำ แห่งปัศุ ตรัสสั่งช่างกลบกว่า ถ้าเห็นเส้นพระเกสาหงอกเมื่อไรให้บอก เมื่อล่วงกาลมานาน ช่างกลบก็เห็นเส้นพระเกสาหงอกก็กราบทูลให้ทรงทราบ ตรัสให้เอาแหวนทองให้ทอดพระเนตร ครั้นแล้วพระเจ้ามณฑเทพจึงตรัสเรียกเชษฐโอรส (ลูกชายคนโต) มา ทรงมอบราชสมบัติให้แล้ว ตรัสสั่งให้ปฏิบัติทำนองเดียวกับพระองค์ (คือเมื่อเส้นพระเกสาหงอกให้ออกผนวช) ให้รักษากัลยาณวัตรอันนี้ อย่าเป็นคนสุดท้าย ที่ทำให้อัลลยณวัตรนี้ขาดสูญ แล้วจึงออกผนวช.

๒. ทรงแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต และอุเบกขาจิตไปทั่วทุกทิศ สู่โลกทั้งปวง เจริญพรหมวิหาร ๔ ดังกล่าวมานี้ เมื่อสวรรคตก็เข้าถึงพรหมโลก. พระโอรสของพระเจ้ามณฑเทพ พระราชนัดดาของพระเจ้ามณฑเทพ ก็ทรงประพาศิธรรมสืบต่อกันมาโดยนัยนี้ สืบมาจนถึงพระเจ้านิมิ ซึ่งเป็นพระขัณุมิกราชา องค์สุดท้าย เมื่อมาถึงพระราชบุตรของพระเจ้านิมิ ผู้ทรงพระนามว่า พระเจ้ากฬารชนกะ ก็ทรงตัดกัลยาณวัตรนั้น ไม่เสด็จออกผนวช จึงนับเป็นพระองค์สุดท้ายแห่งกษัตริย์เหล่านั้น, ตรัสสรุปว่า วัตรนั้นเพียงให้ถึงพรหมโลก แต่กัลยาณวัตรที่ทรงตั้งไว้ในปัจจุบันนี้ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้ตรัสรู้ และให้ได้นิพพาน. ในที่สุดตรัสเตือนให้รักษากัลยาณวัตรของพระองค์ อย่าเป็นคนสุดท้าย.

๓๔. มธุรสสูตร

สูตรว่าด้วยพระเจ้ามธุรรราช อวันตบุตร

๑. พระมหากัจจนะอยู่ในป่าไม้คันทา* พระเจ้ามธุรรราช อวันตบุตรเข้าไปหา ตรัสถามถึงเรื่องที่พวกราชบัณฑิตถือว่า วรรณะพราหมณ์ประเสริฐสุด วรรณะอื่นเลว วรรณะพราหมณ์ขาว วรรณะอื่นดำ วรรณะ

๑. คันทา จะเป็นไม้อะไรยังไม่ทราบ อรรถกถาแก้ว่า ไม้คันทาดำ แต่มีคำที่ใกล้เคียงคือคันทา แปลว่า ต้นกะเม็ง, หนุ้าปากกา. ผู้เขียนไม่รู้จักต้นกะเม็ง แต่พบคำอธิบายว่า มีชื่อภาษาละตินว่า *eclipta alba* ใบ ราก ใช้เป็นยาถ่าย ทำให้อาเจียน ราก ก็ใช้เป็นยาได้

พราหมณ์บริสุทธิ วรรณะอื่นไม่บริสุทธิ์ วรรณะพราหมณ์เป็นบุตรของพราหม เกิดจากปากพราหม อันพระพราหม
สร้างสรรค์ เป็นพราหมทายาท. พระเถระตอบว่า เป็นเพียงคำอวดอ้าง (โหมไสเยว) เท่านั้น แล้วได้อธิบายว่า
วรรณะใดมั่งมี วรรณะอื่นก็ยอมเป็นคนรับใช้ ซึ่งทำให้พระเจ้ามหาราชยอมรับว่าวรรณะทั้งสี่เสมอกัน.

๒. พระเถระอธิบายต่อไปว่า วรรณะใดประพฤติชั่ว (ทางกาย, วาจา, ใจ) วรรณะนั้นเมื่อตายไปก็
เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เสมอกัน. วรรณะใดเว้นจากประพฤติชั่ว (ทางกาย, วาจา, ใจ) วรรณะ
นั้นเมื่อตายไปก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เหมือนกัน วรรณะใดประพฤติผิด เช่น ตัดช่อง ปล้นสะดม ล่วงเกินภริยา
ผู้อื่น วรรณะนั้นก็ต้องถูกลงโทษเสมอกัน. วรรณะใดออกบวช ก็มีผู้อภิวัตตต้อนรับ นิมนต์ให้นั่งบนอาสนะ
นิมนต์ให้รับปัจจัย ๔ หรือได้รับความคุ้มครองอันเป็นธรรมเสมอกัน.

๓. พระเจ้ามหาราชตรัสสรรเสริญพระธรรมเทศนา ถ้ามึงพระเจ้าสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าประทับ ณ ที่ไหน
เมื่อทรงทราบวาปรินิพพานแล้ว จึงตรัสว่า ถ้าทรงทราบว่ายังทรงพระชนม์อยู่ก็จะเสด็จไปเฝ้า แม้ไกลถึง
๑๐๐ โยชน์ แต่เพราะปรินิพพานแล้ว จึงได้แต่ประกาศพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอด
พระชนมชีพ.

๓๕. โพธิราชกุมารสูตร

สูตรว่าด้วยโพธิราชกุมาร

๑. พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในป่าเน้อช้อเภสกะพา ใกล้เมืองสูงสูมารคิระ แคว้นภักคะ. โพธิ-
ราชกุมารให้สร้างปราสาทชื่อโกกนุท เสร็จใหม่ ๆ ยังไม่ได้ใช้ จึงตรัสให้มาณพลัญชิกานุตรให้ไปนิมนต์
พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉัน รุ่งขึ้นเมื่อเสด็จไป โพธิราชกุมารกราบทูลขอให้ทรงเหยียบผ้า
(ขาว) ที่ปู แต่พระผู้มีพระภาคก็ทรงดูสมถ์ถึง ๓ ครั้ง. พระอานนท์จึงขอให้ทรงนำผ้าออกเสีย* พระผู้มีพระภาค
จึงเสด็จเข้าไปประทับนั่งเหนืออาสนะ.

๒. เมื่อพระผู้มีพระภาคฉันเสร็จแล้ว โพธิราชกุมารจึงกราบทูลว่า ตนมีความเห็นว่า ความสุขจะ
พึงบรรลุได้ด้วยความสุขไม่ได้ พึงบรรลุได้ด้วยความสุข (ต้องแสวงหาด้วยความทุกข์จึงได้ความสุข) พระผู้มี-
พระภาคจึงเล่าถึงการที่ทรงแสวงหา “สันติวราท” (ทางอันประเสริฐไปสู่สันติ) ด้วยวิธีทรมานพระกายต่าง ๆ
ก็มิได้ตรัสรู้ ต่อเมื่อทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตใจ จึงตรัสรู้ได้. (ความละเอียดเหมือนมหาสัจจกสูตร ตั้งแต่หน้า
๓๙๕ ข้อ ๘ ถึงข้อ ๑๑). แล้วตรัสเล่าถึงการแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ (ภิกษุ ๕ รูป จนกระทั่งภิกษุ
เหล่านั้นได้ทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ (เป็นพระอรหันต์).

๓. โพธิราชกุมารกราบทูลถามว่า ภิกษุได้พระตถาคตเป็นผู้แนะนำ จะต้องกินเวลานานสักเท่าไร
จึงทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ได้. ตรัสย้อนถามโพธิราชกุมารซึ่งเป็นผู้ชำนาญในการขึ้นขี่ช้าง จับขอ เมื่อมี
ผู้มาศึกษาศิลปะนี้ ถ้าไม่ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ ข้อ จะศึกษาสำเร็จได้หรือไม่. กราบทูลว่า ขาดคุณสมบัติ
เพียงข้อใดข้อหนึ่งก็ไม่สำเร็จ จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง ๕ ข้อ ในทางตรงกันข้าม ถ้าประกอบด้วยคุณสมบัติ
เพียงข้อใดข้อหนึ่งก็สำเร็จ จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง ๕ ข้อ.

๑. อรรถกถาเล่าว่า โพธิราชกุมารเสี่ยงทายว่า ถ้าจะได้บุตร ขอให้ทรงเหยียบ. ในพระวินัย มีข้อห้ามเหยียบ
ผ้าขาวที่ปูไว้ในบ้าน แต่ภายหลังทรงอนุญาตให้เหยียบได้ ถ้าเจ้าของบ้านประสงค์ให้เป็นมงคล

๔. จึงตรัสอธิบายถึงคุณสมบัติ ๕ ข้อ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีโรคน้อย ๓. ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา ๔. มีความเพียรไม่ทอดธุระ ๕. มีปัญญา (การขาดคุณสมบัติพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม คุณสมบัติทั้งห้าข้อนี้ ใช้ได้แม้ในการฝึกสติปัฏฐานและจับขอ ใช้ได้ทั้งในการประพฤติพรหมจรรย์ อนึ่ง คุณสมบัติ ๕ ประการนี้ ตรัสเรียกว่า ปธานยังกะ องค์อันเป็นประธาน ๕ อย่าง.) แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์อันเป็นประธาน ๕ ประการนี้ จะพึงทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ได้ ภายใน ๗ ปี ๖ ปี ๕ ปี ลงมาจนถึงสั่งสอนในเวลาเย็น ได้บรรลุคุณพิเศษในเวลาเช้า สั่งสอนในเวลาเช้า ได้บรรลุคุณพิเศษในเวลาเย็น. โพธิราชกุมาร ก็ประกาศความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม.

๕. มาดเพสัณฐิกานุปตรทูลโพธิราชกุมารว่า ท่านประกาศคุณพระพุทธ พระธรรม ดังอย่างนี้ ยังไม่ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะอีก. โพธิราชกุมารตรัสว่า ท่านอย่ากล่าวอย่างนั้น ข้าพเจ้าได้ฟังมาจากยายว่า ยายเคยประกาศตั้งแต่ข้าพเจ้ายังอยู่ในท้องว่า ไม่ว่าเป็นหญิงหรือเป็นชายก็จะเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต. แม่นมของข้าพเจ้าก็เคยเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ประกาศว่า โพธิราชกุมาร เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต. ข้าพเจ้าขอประกาศเป็นครั้งที่ ๓ ว่าเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๓๖. อังคุลิมาลสูตร

สูตรว่าด้วยพระองคุลิมาล

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. สมัยนั้นมีโจรชื่อองคุลิมาลในแคว้นแคว้นโกศล เทียวฆ่ามนุษย์เอานิ้วมือมาร้อยเป็นพวงมาลัยคล้องร่าง. เข้าวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี ครั้นเสวยเสร็จ กลับจากบิณฑบาตก็เสด็จเดินทางไกลไปยังที่ที่องคุลิมาลอยู่ มีคนเลี้ยงโค เลี้ยงแกะ และชาวนาวิ่งมาห้ามมิให้เสด็จไป อ้างว่าโจรองคุลิมาลอยู่ทางนั้น ก็คงเสด็จต่อไปโดยคุชฌนิภาพ โจรองคุลิมาลเห็นเข้าจับอาวุธไล่ตามไปจนสุดกำลัง ก็ไม่สามารถตามทันได้ จึงกล่าวว่า “หยุดก่อนสมณะ !” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราหยุดแล้ว ท่านจงหยุดสิ องคุลิมาล !” องคุลิมาลก็ทูลถามว่า “ทรงดำเนนไป เหตุไฉนจึงตรัสว่าหยุดแล้ว.” ตรัสตอบว่า “เราวางอาชญาในสัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่าหยุด ส่วนท่านไม่สำรวมในสัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่าไม่หยุด.” องคุลิมาลได้คิด ก็เลื่อมใส กราบทูลขอบวช ตามเสด็จพระผู้มีพระภาคกลับไปกรุงสาวัตถี และพักอยู่ในที่นั้น (เขตवनาราม).

๒. พระเจ้าปเสนทิเศรษฐียกทัพออกปราบโจรองคุลิมาล เสด็จไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยไพร่พล เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถาม ก็กราบทูลว่า จะไปปราบโจรองคุลิมาล. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ถ้าพบโจรองคุลิมาลบวชแล้วตั้งอยู่ในคุณธรรมจะทรงทำอย่างไร พระเจ้าปเสนทิกราบทูลว่า จะอภิวาทต้อนรับ ถวายปัจจัย ๔ และถวายความคุ้มครองกันเป็นธรรม. พระผู้มีพระภาคจึงชี้ให้ทรงรู้จักภิกษุองคุลิมาลซึ่งนั่งอยู่ในที่เฝ้าด้วย ครั้นทอดพระเนตรเห็นพระเจ้าปเสนทิทรงตกพระทัยกลัว จึงตรัสพลอบไม่ให้กลัว พระเจ้าปเสนทิก็ตรัสปราศรัยกับพระองคุลิมาลเป็นอันดี และตรัสพาราณาที่จะถวายปัจจัย ๔ แต่พระองคุลิมาลทูลว่า มีไตรจีวรบริบูรณ์แล้ว พระเจ้าปเสนทิจึงถวายบังคมพระผู้มีพระภาค กราบทูลสรรเสริญว่า พระองค์ไม่สามารถปราบพระองคุลิมาลได้แม้ด้วยท่อนไม้และศัสตรา แต่พระผู้มีพระภาคทรงปราบได้ โดยไม่ต้องใช้ท่อนไม้และศัสตรา แล้วกราบทูลลากลับ.

๓. พระองค์ลิลลมาลไปบิณฑบาตพบหญิงมีครรภ์แก่ ก็มีความกรุณา เมื่อกลับมาราบทูล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนให้พระองค์ลิลลมาลกล่าวสัจจาจา พระองค์ลิลลมาลก็ไปกล่าวสัจจาจา ให้พร ให้มีความสุขสวัสดิ์ทั้งมารดาและทารก หญิงนั้นก็คลอดทารกโดยสวัสดิ์.

๔. ต่อมาท่านบำเพ็ญเพียรก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์. เมื่อท่านไปบิณฑบาตก็ถูกก้อนดิน ท่อนไม้ ก้อนกรวดที่เขาขว้างไป มีศีรษะแตก มีโลหิตไหล มีสังฆาฏิขาดวันมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาคก็ตรัสว่า การวมที่จะให้ผลไปหมกไหม้ในนรกเป็นเวลาหลายหมื่นหลายแสนปี เป็นอันท่านได้รับผลในปัจจุบัน. พระองค์ลิลลมาลก็หลีกเร้นเข้าไปอยู่ในถ้ำ และเปล่งอุทานเป็นธรรมภาษิตในทางส่งเสริมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา.

๓๗. ปิยชาติกสูตร

สูตรว่าด้วยสิ่งที่เกิดจากสิ่งที่เป็นที่รัก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม บุตรน้อยคนหนึ่งของคุณหญิงหนึ่งถึงแก่กรรม. คุณหญิงผู้นั้นก็ไม่ใช่ของท่าน ไม่ใช่อันบริโศกอาหาร ไปสู่ป่าช้าคร่ำครวญถึงบุตรที่รัก แล้วไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถามทราบความแล้ว จึงตรัสสอนว่า ความโศก ความพิโรธ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ เป็นของเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก. แต่คุณหญิงกล่าวว่า ความยินดี ความดีใจก็เกิดจากสิ่งเป็นที่รักด้วย (เป็นเชิงไม่รับว่าความรักจะทำให้ทุกข์โดยส่วนเดียว ในทางทำให้สุขก็มี).

๒. ขณะนั้น นักเลงสภาหลายคนเล่นสกาอยู่ในที่ไม่ไกล คุณหญิงจึงเข้าไปหานักเลงสภาเหล่านั้นเล่าความที่ตนกล่าวได้ตอบกับพระผู้มีพระภาคทุกประการ. นักเลงสกา ก็เห็นด้วยว่า ความยินดี ความดีใจเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก. คุณหญิงเห็นว่า ความเห็นของตนตรงกับพวกนักเลงสกา ก็จากไป.

๓. เรื่องที่ได้ตอบกันนี้ ก็เป็นข่าวลือไปถึงราชสำนัก. พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสนทนากับพระนางมัลลิกาถึงเรื่องนี้ เพื่อที่จะให้ทราบแน่ พระนางมัลลิกาก็จึงสนาพิชังฆพราหมณ์ไปกราบทูลถามพระผู้มีพระภาค. พระองค์ก็ตรัสยืนยันว่า ความเศร้าโศก เป็นต้น เป็นของเกิดจากสิ่งเป็นที่รักจริง และได้ตรัสชี้ตัวอย่างมากมายถึงคนที่ถึงกับเป็นบ้าไป หรือฆ่าหญิงคนรักและฆ่าตัวตายเป็นเพราะผู้เป็นที่รักตายไปบ้าง เพราะความรักมีอันแปรปรวนไปบ้าง แล้วนาพิชังฆพราหมณ์ก็กลับมากราบทูลพระนางมัลลิกา.

๔. พระนางมัลลิกาก็จึงทูลถามพระเจ้าปเสนทิโกศลถึงบุคคลและแคว้นแคว้นต่อไปนี้ คือ กุมาริชื่อวชิรา, นางวาสภชาติยา, วิชาทกเสนาบตี, พระนางมัลลิกาเอง และแคว้นกาสิและโกศล ว่าเป็นที่รักของพระเจ้าปเสนทิหรือไม่ ตรัสตอบว่า เป็นที่รัก ทูลถามว่า ถ้าบุคคลและแคว้นเปลี่ยนแปลงไปจะทรงเศร้าโศกหรือไม่ ตรัสตอบว่า เศร้าโศก. พระนางมัลลิกาก็จึงตรัสสรุปว่า เพราะเหตุผลดังกล่าวนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงเรื่องที่ว่า ความเศร้าโศก เป็นต้น เป็นของเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก.

๕. พระเจ้าปเสนทิโกศลก็ทรงเลื่อมใส เสด็จลุกขึ้นจากที่ประทับทำพระอนุชาเจียงพระอัสสา ประคองพระอัญชลีไปทางพระผู้มีพระภาค ทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

๓๘. พาทิตยสูตร

สูตรว่าด้วยผ้าที่ทอมาจากแคว้นพาทิตี

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. วันหนึ่งพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงช้างเผือกออกจากกรุงสาวัตถี เห็นพระอานนท์แต่ไกล ก็ตรัสสั่งบุรุษผู้หนึ่งให้ไปกล่าวกะพระอานนท์ว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลมีสการบาททั้งสองของพระอานนท์ด้วยเศียรเกล้า ถ้าพระอานนท์ไม่มีธุระรีบด่วนขอได้โปรดรอก่อน แล้วเสด็จลงจากช้าง ชวนพระอานนท์ไปยังริมฝั่งแม่น้ำอจิรวดี ต่างประทับนั่งเหนืออาสนะที่ปูไว้ พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ตรัสถามถึงว่า พระผู้มีพระภาคทรงประพาศความประพาศทางกายวาจาใจ อันเป็นการแข่งดี (ควรแก่การยกโทษ) กับสมณพราหมณ์ผู้รู้หรือไม่ พระอานนท์ทูลตอบว่า ไม่.

๒. ตรัสถามว่า ความประพาศทางกายวาจาใจ อันเป็นการแข่งดี (ควรแก่การยกโทษ) กับสมณพราหมณ์ผู้รู้เป็นอย่างไร. ทูลตอบว่า ที่เป็นอกุศล. ที่เป็นอกุศลเป็นอย่างไร. ทูลตอบว่า ที่มีโทษ. ที่มีโทษเป็นอย่างไร. ทูลตอบว่า ที่มีการเบียดเบียน. ที่มีการเบียดเบียนเป็นอย่างไร. ทูลตอบว่า ที่มีผลเป็นทุกข์. ที่มีผลเป็นทุกข์เป็นอย่างไร. ทูลตอบว่า ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง. อกุศลธรรมย่อมเจริญ อกุศลธรรมย่อมเสื่อมเมื่อมีผู้ประพาศเช่นนั้น ส่วนในทางดี พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม.

๓. พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเลื่อมใสในสุภาสิตของพระอานนท์ ถึงกับตรัสว่า ถ้าพระอานนท์ใช้ช้างแก้ว ม้าแก้ว หรือบ้านสวยได้ ก็ถวายสิ่งเหล่านั้น เนื่องจากสิ่งเหล่านั้นไม่ควรแก่พระอานนท์ จึงขอได้โปรดรับผ้าที่ทอมาจากแคว้นพาทิตี ยาว ๑๒ คอก กว้าง ๘ คอก ซึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูทรงใส่ตลอดไม่ไผ่สำหรับทำฉัตร มาถวาย เพื่อเป็นการอนุเคราะห์. เมื่อพระอานนท์อ้างว่าไตรจีวรของท่านบริบูรณ์แล้ว จึงทูลอ้อนวอนให้รับ พระอานนท์ก็รับ แล้วไปเผ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเรื่องทั้งปวงให้ทรงทราบ แล้วถวายผ้าผืนแด่พระผู้มีพระภาค.

๓๙. อัมมเจตียสูตร

สูตรว่าด้วยเจตีย์คือพระธรรม

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เมทพุนนิคม แคว้นลัทธิกะ. พระเจ้าปเสนทิโกศลมีพระราชกรณียกิจเสด็จไปยังนครนั้นโดยลำดับ ในการเสด็จไปเผ้าพระพุทธเจ้าทรงมอบพระขรรค์และพระอุณหิส (กรอบพระพักตร์) แก่ที่มการายนอำมาตย์ แล้วเสด็จดำเนินไปยังวิหารซึ่งปิดประตู ค่อย ๆ เข้าไปสู่ระเบียบง ทรงกระแอมแล้วเคาะบานประตู. พระผู้มีพระภาคก็ทรงเปิดประตู. จึงเสด็จเข้าไปสู่วิหาร หมอบลงที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า ทรงจุมพิตพระบาทพระผู้มีพระภาคด้วยพระโอษฐ์ ทรงนวดพื้นผ้าพระบาทด้วยพระหัตถ์ประกาศนามของพระองค์. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ทรงเห็นอำนาจประโยชน์อะไรจึงทรงแสดงความเคารพอย่างยิ่งในสรณะนี้.

๒. ตรัสตอบสรรเสริญว่า ๑. ไม่ทรงเห็นพรหมจรรย์อื่นจากพรหมจรรย์นี้ที่บริสุทธิ์บริบูรณ์เห็นปานนี้ ทรงมีความรู้ด้วยญาณอันประจักษ์ในพระผู้มีพระภาคว่า พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ดีโดยชอบ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว พระสงฆ์สาวกเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ๒. ทรงเห็นภิกษุทั้งหลายพร้อมเพรียงไม่วิวาทกัน

เข้ากันได้ดี ๓. ทรงเห็นภิกษุทั้งหลายว่าเรจึงยินดีมี อินทรีย์เข้มแข็ง คงจะได้บรรลุคุณพิเศษอันโอฬาร ๔. พระสาวกเตือนกันและกันมิให้สงสัยเอืออึงแม้โอฬาร ในขณะที่พระผู้มีพระภาคแสดงธรรม แสดงว่าทรงฝึกหัดบริษัทได้ดี โดยไม่ต้องใช้อาชาและศีลตรา ๕.-๘. ทรงเห็นบัณฑิตผู้เป็นกษัตริย์, พราหมณ์, ฤๅหบดี, สมณะ ผู้ปัญหาถามว่า จะยกวาทะพระสมณโคดม แต่แล้วก็กลายเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคไป ๙. ข้างไม้ซื่ออิลันทะ กับปุราณะ ได้รับการเลียงดูเป็นอย่างดีจากพระเจ้าปเสนทิโกศล แต่ก็ไม่แสดงความเคารพในพระองค์เท่าในพระพุทธเจ้า ครั้งนั้นทรงทดลองอยู่ในโรงพักแคบ ๆ ข้างไม้สองคนทราบว่พระพุทธเจ้าอยู่ทางไหน ก็นอนหันศีรษะไปทางนั้น หันเท้าไปทางพระเจ้าปเสนทิโกศล ๑๐. ตรัสชี้ให้เห็นว่าพระผู้มีพระภาคและพระองค์ก็เป็นกษัตริย์เหมือนกัน มีอายุ ๘๐ เหมือนกัน เป็นชาวโกศลเหมือนกัน เพราะเหตุนี้จึงทรงแสดงความเคารพอย่างยิ่งในพระผู้มีพระภาค.

เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จจากไปแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภษิตของพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า ทัมมเจติยฺ์ ทรงถือว่ามิประโยชน์และเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายเล่าเรียนทรงจำไว้.

๔๐. กัณณกัตถลสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในป่าเนื้อซื้อกัณณกัตถล

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าเนื้อ (ป่าเนื้อที่ให้อภัยแก่เนื้อ) ซื้อกัณณกัตถล ไกลนครอุทัญญา. พระเจ้าปเสนทิโกศลมีพระราชกรณียกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เสด็จไปถึงนครนั้นโดยลำดับ ทรงทราบว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ที่นั้น จึงส่งราชบุรุษไปกราบทูลว่า จะเสด็จไปเฝ้าหลังเวลาสวดยแล้ว. พระนางโสมมาและพระนางสกุลาซึ่งเป็นพระภคินี จึงกราบทูลขอให้พระเจ้าปเสนทิโกศลถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าและทูลถามถึงความผาสุกแทนพระนางด้วย. พระเจ้าปเสนทิโกศลไปเฝ้ากราบทูลข้อที่พระนางทั้งสองสั่งให้กราบทูล. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า สองพระนางหาพูดอื่นไม่ได้หรือ. ตรัสตอบว่า พระนางทั้งสองเห็นว่าหม่อมฉันจะมาเฝ้าจึงฝากกราบทูล. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสประทานพรให้พระนางทั้งสองมีความสุข.

๒. พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลถามถึงเรื่อง ๔ เรื่อง คือ ๑. เรื่องความเป็นผู้รู้สิ่งทั้งปวง (สัพพัญญุต) ๒. เรื่องวรรณะ ๔ ๓. เรื่องอิเทพ ๔. เรื่องอิพรหม* ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสตอบ และพระเจ้าปเสนทิโกศลก็ได้ทรงแสดงความพอพระทัยชื่นชม.

๓. ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเป็นผู้รู้สิ่งทั้งปวง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่มีสมณะ หรือพราหมณ์ที่รู้เห็นทุกสิ่งทุกอย่างคราวเดียวกัน. ในเรื่องเกี่ยวกับความแตกต่างกันของวรรณะทั้งสี่ ตรัสตอบว่า ถือกันว่า วรรณะ กษัตริย์ และพราหมณ์ เป็นเลิศทางการอภิวัต การลุกขึ้นต้อนรับ การทำอัญชลีกรรม การทำสามัคจิกรรม (การปฏิบัติชอบโดยอัยยาศัยไมตรี) แต่ในทางปฏิบัติ (องค์หรือคุณธรรมอันเป็นประธาน ๕ อย่าง เช่นเดียวกับที่ตรัสไว้ในโพธิราชกุมารสูตร หน้า ๔๔๕) วรรณะทั้งสี่มีคุณธรรมเหล่านี้ย่อมได้ผลเสมอกัน ทรงเปรียบด้วยไฟ แม้เกิดจากไม้ต่างชนิด แต่เปลวไฟ สีไฟ แสงไฟ ย่อมไม่ต่างกัน. ในเรื่องที่เกี่ยวข้องเทวดา ตรัสว่า เทวดาที่มีความคิดเบียดเบียน ย่อมมาสู่โลกนี้อีก ส่วนที่ไม่มีความคิดเบียดเบียน ย่อมไม่มาสู่โลกนี้อีก

๑. ในเรื่องใช้คำว่า เทพ ว่าพรหมธรรมดา ในตอนสรุปใช้คำว่า อิเทพ อิพรหม คำว่า อิ แปลได้ว่าใหญ่, หรือยิ่ง

(ตอนนี้วิทูรยกษัตริย์เป็นเสนapati ได้ถามสอดขึ้นว่า เทวดาที่มีความคิดเบียดเบียนที่มาสู่โลกนี้ จะทำให้เทวดาที่ไม่คิดเบียดเบียนเคลื่อนจากฐานะ (จุด) หรือขับไล่ไปได้หรือไม่ พระอนนท^๑ ก็ตอบโดยอุปมาอุปไมยให้เห็นว่า จะขับไล่ หรือทำให้จุดไม่ได้ แม้แต่ในโลกนี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงครอบครองราชสมบัติในเขตใด ก็ทรงมีอำนาจเฉพาะในเขตนั้น) ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพรหม (ดูหน้า ๔๐๒) ก็ดรัสทำนองเดียวกับเรื่องเทวดา.

จบวรรคที่ ๔ ขึ้นวรรคที่ ๕ ชื่อพราหมณวรรค

ว่าด้วยพราหมณ์ มี ๑๐ สูตร

๔๑. พรหมายสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อพรหมาย

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นวิเทหะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. พรหมายพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้เฒ่า เป็นพราหมณ์ผู้ใหญ่ เชี่ยวชาญไตรเวท รู้จักศาสตร์ ว่าด้วยคติโลกและมหาปรีสลักษณะ ได้ยินกิตติศัพท์เกี่ยวกับพระผู้มีพระภาค จึงใช้อุตตรมาณพ (ผู้เป็นศิษย์) ให้ไปติดตามดูมหาปรีสลักษณะ เมื่ออุตตรมาณพได้ไปสังเกตเห็นเป็นส่วนมาก บางส่วนที่เห็นยาก พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ (แสดงโดยฤทธิ์) ให้เห็น และบางข้อก็ไม่ต้องแสดงฤทธิ์ เพียงแต่เปิดโอกาสให้เห็นอย่างธรรมดา นอกจากนั้นอุตตรมาณพ ยังติดตามดูความเป็นไปของพระผู้มีพระภาคทุกอิริยาบถตลอดเวลา ๗ เดือน แล้วไปแจ้งให้พรหมายพราหมณ์ ทราบถึงลักษณะ ๓๒ ประการ และความเป็นไปแห่งอิริยาบถทั้งปวง.

๒. พรหมายพราหมณ์ก็ถูกจากอาสนะ ทำผ้าห่มเจวียงบ่า ประคองอัญชลีไปยังทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เพล่งอุทานนอบน้อมพระผู้มีพระภาค (นมโม ตสฺส ฯ ๑ ๑ ๓ ครั้ง) แล้วได้เดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงปามะม่วงของพระเจ้ามณฑพ เมื่อไปถึงแล้วได้ใช้อุตตรมาณพเข้าไปกราบทูลก่อน (ด้วยถือว่า เป็นมารยาทที่จะเข้าไปเฝ้าต่อเมื่อได้รับอนุญาตหรือเชื้อเชิญ) เมื่อมาณพไปเฝ้ากราบทูล และพระผู้มีพระภาค ทรงเปิดโอกาสแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพิจารณาดูมหาปรีสลักษณะ เมื่อได้เห็นครบทั้งสามสิบสองประการแล้ว จึง ทูลถามปัญหา.

๓. ปัญหาที่ทูลถามนั้นเกี่ยวกับคุณธรรมของพราหมณ์ผู้รู้เวท, ผู้มีไตรวิชา, ผู้มีความสวัสดี, ผู้เป็น พระอรหันต์, เป็นเกวลี (ผู้มีความบริบูรณ์สิ้นเชิง), ผู้เป็นมุนี, ผู้เป็นพุทธะ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบแสดง คุณธรรมเหล่านั้นแล้ว พรหมายพราหมณ์ก็หมอบแทบพระบาทด้วยเศียรเกล้า เอาปากจุมพิตพระบาท เอามือ นวดพื้นพระบาท ประกาศนามของตน.

๔. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุปพิทกา (ถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับ) และเรื่องอริยสัจ ๔ พรหมายพราหมณ์ได้บรรลุธรรมะแล้ว จึงนิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉันในวันรุ่งขึ้น เมื่อเสด็จไปฉัน แล้วพักอยู่ในแคว้นวิเทหะนั้นอีก ๗ วัน ก็เสด็จจากไป. ต่อมาไม่ช้าพรหมายพราหมณ์ก็ถึงแก่กรรม. เมื่อ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลถามถึงคดี จึงตรัสตอบว่า เป็นอนาคามีบุคคล ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก.

๑. พระอนนทเห็นวิทูรยกษัตริย์ ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศลถาม จึงตอบสอดบ้าง ถือว่าเป็นเรื่องของลูกกลับลูกควรจะพูดกัน. พระเจ้าปเสนทิยังไม่รู้จัก ถึงกับทูลถามชื่อต่อพระผู้มีพระภาค และดรัส ชมเชยคำตอบของพระอนนท

๔๒. เสลสูตร

สูตรว่าด้วยเสลพราหมณ์

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นอังคตตราปะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะประทับ ณ นิคมชื่ออาปนณะแห่งแคว้นนั้น เกณียชฎิล (นักบวชเกลาหมเป็นเชิงชื่อเกณียะ) ได้สดับกิตติศัพท์เกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคก็ไปเฝ้า ได้ฟังธรรม มีความเลื่อมใส จึงนิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉัน. พระผู้มีพระภาคทรงเตือนว่า ภิกษุสงฆ์มีจำนวนมากถึง ๑,๒๕๐ รูป ถึง ๒ ครั้ง เกณียชฎิลก็ยินยอมตามเดิม. พระผู้มีพระภาคจึงทรงรับนิมนต์ด้วยดุชนิภาพ.

๒. เกณียชฎิลเตรียมบอกญาติมิตรให้ไปช่วยงาน ต่างก็ช่วยเหลือเป็นอันดี ครั้งนั้นพราหมณ์ชื่อเสละ ผู้เชี่ยวชาญในพระเวท เป็นอาจารย์สอนมนต์แก่มาณพ ๓๐๐ คนในอาปนนิคม ทราบจากเกณียชฎิลถึงพระพุทธานุภาพก็เลื่อมใส พาหมู่มาณพไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พิจารณาอุปัฏฐากพระพุทธานุภาพเห็นต้องตามมหาปริสลักษณะ ๓๒ ประการ แล้วได้กราบทูลโต้ตอบกับพระผู้มีพระภาคโดยทูลเชิญให้เสวยราชย์ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์เป็นพระราชาในทางธรรม ทรงหมั่นลัทธิไปโดยธรรม เป็นลัทธิที่ใครจะให้หมุนกลับ (ปฏิวัติ) ไม่ได้. ทูลถามถึงแม่ทัพธรรม ทรงชี้ไปที่พระสาริบุตร และได้ทรงแสดงธรรมสอนใจเรื่องอื่นอีก เสลพราหมณ์ พร้อมด้วยบริวารก็ได้บรรพชาอุปสมบท.

๓. เกณียชฎิลก็นิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉัน ทรงอนุโมทนาปรามเรื่องการบูชาไฟว่าเป็นประธานของยัญ (ตามแบบของพราหมณ์) สาวิตดินันท์เป็นประธานของฉันท เป็นต้น พระสงฆ์เป็นประธานของผู้บิชาญผู้ห้วงบุญ. ส่วนพระเสละพร้อมด้วยบริวารบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๔๓. อัสดลายนสูตร

สูตรว่าด้วยมาณพชื่ออัสดลายนะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ครั้งนั้นพวกพราหมณ์ชาวแคว้นต่าง ๆ ประมาณ ๕๐๐ มาพักอยู่ในกรุงสาวัตถีด้วยกรณีกิจบางอย่าง ต่างปรึกษากันว่า พระสมณโคดมบัญญัติความบริสุทธิ์ทั้งสี่วรรณะ (ไม่กตพวกวรรณะต่ำ) ใครหนอจะสามารถโต้ตอบกับพระสมณโคดมในเรื่องนี้. ครั้งนั้นมาณพหนุ่มอายุ ๑๖ ชื่ออัสดลายนะ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญไตรเวท พร้อมด้วยคัมภีร์ประกอบ พักอยู่ในกรุงสาวัตถีนั้น. พวกพราหมณ์เหล่านั้น จึงไปหามาณพนั้น ขอให้ไปโต้ตอบ. มาณพไม่ยอม อ้างว่าพระสมณโคดมเป็นธรรมวาที (ผู้กล่าวเป็นธรรม). พวกพราหมณ์ก็แค้นใจจนถึง ๓ ครั้ง และในท้ายแห่งครั้งที่ ๓ ได้กล่าวว่าอย่าแพ้ทั้งที่ยังไม่ทันได้รบ. มาณพก็ยินยอมตามเดิมว่า ไม่สามารถโต้ตอบกับพระสมณโคดม แต่จะไปตามถ้อยคำของพวกพราหมณ์.

๒. มาณพจึงไปพร้อมด้วยพราหมณ์คณะใหญ่ เมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วจึงถามพระมติว่า จะทรงคิดเห็นอย่างไร ในข้อที่พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวว่า วรรณะพราหมณ์เท่านั้นประเสริฐ เป็นฝ่ายขาว บริสุทธิ์ ส่วนวรรณะอื่นตรงกันข้าม. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ อ้างว่าพราหมณ์เกิดจากองค์กำเนิดของนางพราหมณ์ จะว่า

๑. การเลี้ยงพระแบบอินเดีย แม้พระมาก ก็ไม่ต้องเตรียมภาชนะสำหรับพระเลย เพราะมีอะไรก็เอามาใส่ลงในบาตรทั้งหมด พระคงฉันในบาตรทั้งของคาวหวาน ที่ต้องเตรียมก็มีบ้าง เช่น ภาชนะอาหาร, เต้าหูหยาอาหาร. ภาชนะใส่น้ำ, การปูอาสนะ, การเตรียมพื้นทำเชื้อไฟ

เกิดจากปากพรหมเป็นผู้ประเสริฐได้อย่างไร. แล้วได้ตรัสถึงประเพณีในแคว้นโยนกกับกัมโพช และชนบทชายแดนอื่น ๆ ที่มีคนเพียง ๒ วรณะ คืออัยยะ (นาย) กับทาส คนเป็นนายแล้วเป็นทาสก็ได้ คนเป็นทาสแล้วเป็นนายก็ได้. ในกรณีเช่นนี้ พวกพราหมณ์จะเอากำลึง เอาความสะดวกใจอะไรมาอ้างในข้อที่ว่า พราหมณ์เป็นผู้ประเสริฐ เป็นต้น แต่มาณพิกยังยืนยันถ้อยคำตามเดิมว่า แม้เช่นนั้นพวกพราหมณ์ก็ยังถือว่า วรณะพราหมณ์ประเสริฐ.

๓. ตรัสถามว่า ผู้ประพตชีวิทางกาย วาจา ใจ เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพียงวรรณะใดวรรณะหนึ่ง เช่น กษัตริย์ ส่วนวรรณะอื่นไม่เป็นเช่นนั้นหรือ ทูลตอบว่า เปล่า. ตรัสถามทำนองเดียวกัน ในทางทำดีว่า วรณใดวรรณะหนึ่งเมื่อตายไปก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ วรณะอื่นไม่เป็นเช่นนั้นหรือ ทูลตอบว่า เปล่า. จึงตรัสสรุปทั้งสองตอนว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ จะกล่าววว่าวรรณะพราหมณ์ประเสริฐสุดได้อย่างไร (เมื่อไม่มีอะไรพิเศษ คงได้รับผลเท่าเทียมกับวรรณะอื่น) แต่อัสสลายนมาณพิกยังยืนยันกรานว่า พวกพราหมณ์กล่าวว่า วรณะพราหมณ์ประเสริฐ.

๔. ตรัสถามว่า วรณะใดวรรณะหนึ่งเท่านั้นหรือจึงควรเจริญพรหมวิหาร ๔, ควรถือด้วยอุทวิไป อาบน้ำลดยูลีละอง, ควรสไฟให้ติดได้มีเปลวไฟ, มีสี, มีแสง ก็ตอบว่า ทำได้ด้วยกัน จึงตรัสสรุปทั้งสามตอนนี้อีกให้เห็นว่า จะกล่าววว่าวรรณะพราหมณ์ประเสริฐสุดได้อย่างไร แต่มาณพิกยังยืนยันตามเดิม.

๕. ตรัสถามว่า ชายหนุ่มที่เป็นกษัตริย์อยู่ร่วมกับหญิงสาวที่เป็นพราหมณ์ หรือชายหนุ่มที่เป็นพราหมณ์อยู่ร่วมกับหญิงสาวที่เป็นกษัตริย์ มีบุตรออกมา จะเรียกว่ากษัตริย์ก็ได้ พราหมณ์ก็ได้ ไชหรือไม. ทูลรับรอง. (แสดงว่าพราหมณ์ไม่ประเสริฐจริง).

๖. ตรัสถามว่า แม่มีกับพ่อพาอยู่ร่วมกันเกิดลูกขึ้น เรียกว่ามาก็ได้ พาก็ได้ ไชหรือไม. ทูลตอบว่า ลูกที่เกิดแต่สัตว์ทั้งสองนั้น เป็นมัวอัสตร คนเห็นความต่างกันในข้อนี้ แต่ไม่เห็นความต่างกันแห่งบุคคลในรายก่อน (ข้อ ๕).

๗. ตรัสถามว่า มาณพสองคนเป็นพี่น้องร่วมอุทร คนหนึ่งสาธยายมนต์ได้ ได้รับการฝึกหัด อีกคนหนึ่งมิใช่ผู้สาธยายมนต์ มิใช่ผู้ได้รับการฝึกหัด พวกพราหมณ์จะเชิญให้คนไหนบริโภคก่อนในพิธีสารท (อุทิศให้ผู้ตาย), ในอาหารบรรณาการ, ในยัญญพิธิและในของต้อนรับ ทูลตอบว่า เชิญให้ผู้สาธยายมนต์ผู้ได้รับการฝึกหัดให้บริโภคก่อน เพราะของที่ให้ในผู้ไม่สาธยายมนต์ ผู้มิได้รับการฝึกหัด จะมีผลมากได้อย่างไร.

๘. ตรัสถามว่า มาณพสองคนเป็นพี่น้องร่วมอุทร คนหนึ่งสาธยายมนต์ได้ ได้รับการฝึกหัด แต่เป็นคนทุศีล มีบาปธรรม อีกคนหนึ่งไม่สาธยายมนต์ ไม่ได้รับการฝึกหัด แต่มีศีล มีกัลยาณธรรม พวกพราหมณ์จะเชิญให้คนไหนบริโภคก่อน. ทูลตอบว่า เชิญผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมให้บริโภคก่อน เพราะของที่ให้ผู้ทุศีล มีบาปธรรม จะมีผลมากได้อย่างไร.

๙. ตรัสสรุปว่า ครั้งแรกท่านกล่าวถึงชาติ (ว่าสำคัญ) ครั้นแล้วกล่าวถึงมนต์ (ว่าสำคัญ) ครั้นแล้วก็ยกมนต์นั้นเสีย กล่าวถึงความบริสุทธิ์ที่มีในวรรณะทั้งสี่ตามที่เรบัญญัติไว้. (แสดงว่าทรงยกเหตุผลตอนให้มาณพยอมแสดงว่า ชาติไม่สำคัญเท่ามนต์ มนต์ไม่สำคัญเท่าความประพฤติ เป็นการจําแนกต่อเหตุผลอย่างสมบูรณ์) อัสสลายนมาณพก็นิ่งเกือเขิน ก้มหน้า.

๑๐. จึงตรัสเล่าเรื่องอัสสะ เทวฤๅษี ไปปราบพราหมณฤๅษี ๗ คน ผู้มีความเห็นผิดในเรื่องวรรณะพราหมณ์ว่าประเสริฐสุด ด้วยการแสดงเหตุผล จนฤๅษีทั้งเจ็ดนั้นยอมจํานน. (เป็นการยกประวัติศาตร์มาสอนว่า ในครั้งโบราณก็มีผู้ปราบคนเห็นผิดเรื่องชาติขึ้นวรรณะมาแล้ว).

เมื่อจบพระธรรมเทศนา อัสสลายนมานพกราบทูลสรรเสริญ แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัย เป็นสรณะตลอดชีวิต.

๔๕. โงมฺมุขสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโงมฺมุขะ

๑. ท่านพระอุเทนเอยในป่ามะม่วงชื่อเขมิยะ ใกล้กรุงพาราณสี. โงมฺมุขพราหมณ์มีธุระไปสู่กรุงสาวัตถี ไปพบพระอุเทนที่ป่ามะม่วงนั้น จึงสนทนากันด้วย โดยแสดงความคิดเห็นว่า การบวชที่เป็นธรรมไม่มี. พระอุเทนจึงเข้าไปสูวิหาร และพราหมณ์ก็ตามเข้าไปสนทนากันในวิหาร พราหมณ์ได้พูดย้ำความเห็นเดิมอีก. พระอุเทนะตกลงกับพราหมณ์ว่า ถ้ายอมรับในข้อที่ควรยอมรับ ถ้าคัดค้านในข้อที่ควรคัดค้าน ก็จะสนทนากันได้ พราหมณ์ยอมรับข้อเสนอนั้น.

๒. พระอุเทนะจึงกล่าวว่า มีบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ทำตนให้เดือดร้อน ๒. ทำคนอื่นให้เดือดร้อน ๓. ทำตนให้เดือดร้อนด้วย ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนด้วย ๔. ไม่ทำตัวเองให้เดือดร้อน ทั้งไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นผู้ดับเย็น อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ในบุคคล ๔ ประเภทนี้ ประเภทไหนเป็นที่พอใจของพราหมณ์. พราหมณ์ตอบว่า คนไม่พอใจ ๓ ประเภทแรก พอใจประเภทหลัง.

๓. พระอุเทนะถามว่า มีบริษัท ๒ ประเภท คือพวกหนึ่งกำหนดยินดีในทรัพย์สิ่งต่าง ๆ อีกพวกหนึ่งไม่กำหนดยินดี ออกบวช ในบริษัท ๒ ประเภทนี้ พราหมณ์เห็นว่าคนที่ไม่เบียดเบียนตน ทั้งไม่เบียดเบียนคนอื่น มีอยู่มากในบริษัทประเภทไหน. พราหมณ์ตอบว่า มีมากในประเภทที่ไม่กำหนดยินดีในทรัพย์สิ่งต่าง ๆ. ท่านพระอุเทนะจึงกล่าวชี้ให้เห็นว่า บัดนี้เราก็คงรู้ถ้อยคำของท่านที่ว่า การบวชที่เป็นธรรมไม่มี (เมื่อพราหมณ์ยอมรับว่า พวกออกบวช ซึ่งไม่กำหนดยินดี เป็นพวกไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น โดยมาก ก็เป็นอันช้อยู่ในคำว่า การบวชที่เป็นธรรมมีอยู่). พราหมณ์ยอมรับว่า การบวชที่เป็นธรรมมี และได้ขอให้แจกประเภทบุคคลทั้งสี่โดยพิสดาร.

๔. พระเถระจึงแจกอธิบายทั้งสี่ประเภท (ตามนัยที่พระผู้มีพระภาคเคยทรงอธิบาย อันปรากฏในกัณฑ์กรสูตรที่ ๑ หน้า ๔๑๔ หมายเลข ๓ ที่ย่อไว้แล้วข้างต้น).

๕. โงมฺมุขพราหมณ์แสดงความเลื่อมใส สรรเสริญภาษิตของท่านพระอุเทนะ ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระอุเทนะ กับพระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะตลอดชีวิต แต่พระเถระห้ามไว้ ขอให้ถึงพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งเป็นสรณะของท่านเป็นสรณะเถิด. พราหมณ์จึงถามถึงพระพุทธรูปเจ้า เมื่อทราบวาปรีนิพพานแล้ว จึงกล่าวว่า ถ้ายังทรงพระชนม์อยู่ แม้จะต้องเดินทางตั้งร้อยโยชน์ก็จะไปเฝ้า แต่เมื่อปรีนิพพานแล้ว จึงขอถึงพระสมณโคดม และพระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระอุเทนะจงทรงจำว่าตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต พร้อมกับได้แสดงความจำนงขอถวายภิกษาเป็นนิตย์ (ถวายอาหารประจำ) แต่พระเถระ. พระเถระถามว่า พระราชาแคว้นอังคะทรงถวายนิจจิกขา* ทุก ๆ วันอย่างไร? พราหมณ์ตอบว่า ถวายวันละ ๕๐๐ กหาปณะ. พระเถระตอบว่า การรับเงินทองไม่ควรแก่ท่าน พราหมณ์จึงเปลี่ยนเป็นจะสร้างวิหารถวายท่าน ท่านจึงแนะนำให้

๑. เข้าลักษณะถวายนิตยภัตต์ และพึงเห็นเป็นหลักฐานในพระไตรปิฎกที่ใช้คำว่า นิจจิกขา แทนคำว่า เงินประจำ

สร้างอุปราณศาลา (โรงฉัน) สำหรับสงฆ์ ในกรุงปาฏลิบุตร ซึ่งพราหมณ์ก็ได้ปฏิบัติตามด้วยความเลื่อมใสยิ่ง.

๔๕. จังกีสสูตร

สูตรว่าด้วยจังกิพราหมณ์

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อโอปาสาทะ ประทับ ณ ป่าไม้สาละ อันเป็นที่ทำพิธีกรรมแต่เทพ ด้านเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์นั้น. สมัยนั้นจังกิพราหมณ์ครอบครองหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อโอปาสาทะ ซึ่งพระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานให้ครอบครอง จังกิพราหมณ์เห็นพราหมณ์เคยหอบตีดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเป็นกลุ่ม ๆ ถ้ามทราบความก็จะไปบ้าง แต่ก็ถูกพวกพราหมณ์ชาวต่างถิ่นที่ไปในที่นั้นคัดค้าน จังกิพราหมณ์ก็ได้ตอบ (เช่นเดียวกับโสณทัณฑพราหมณ์ ดูหน้า ๒๙๙) ในที่สุดได้ไปเฝ้า. ในที่เฝ้านั้นมีมาณพหนุ่มคนหนึ่งอายุ ๑๖ ปี ชื่อกาปทิกะ เป็นผู้เชี่ยวชาญในเวททั้งสาม พร้อมทั้งคัมภีร์ประกอบ พุทธสวดแทรกการสนทนาระหว่างพระผู้มีพระภาคกับพราหมณ์ผู้ใหญ่ เมื่อตรัสให้รอก่อน ก็หาทางไล่เสียง (เป็นการลองดีเพื่อให้จำน).

๒. เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเปิดโอกาส จึงทูลถามปัญหาเป็นข้อ ๆ คือ ๑. พวกพราหมณ์เชื่อถืออิทธิบาทแห่งมนต์ โดยอ้างตำราว่า นี่เป็นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ จะทรงเห็นอย่างไร ๒. ด้วยเหตุเพียงเท่าไรชื่อว่ามีการรักษาสัจจะ ๓. ด้วยเหตุเพียงเท่าไรชื่อว่ามีการตรัสรู้สัจจะ ๔. ด้วยเหตุเพียงเท่าไรชื่อว่ามีการบรรลุสัจจะ.

๓. ในข้อ ๑ ตรัสย้อนถามให้ยอมรับว่าไม่มีใครเลยในพวกพราหมณ์และครูบาอาจารย์ของพราหมณ์ที่ยืนยันว่าตนรู้ความจริง เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงเหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอด มีธรรม ๕ อย่าง คือความเชื่อ, ความพอใจ, การฟังสืบ ๆ มา, การตรึกตามอาการ, ความชอบใจเพราะตรงกับความเห็นของตน ธรรมเหล่านี้มีผล ๒ ประการ คือสิ่งที่เชื่อ เป็นต้นนั้น อาจไม่จริงก็ได้ อาจจริงก็ได้. จึงไม่ควรยึดตามความเชื่อ เป็นต้นว่า นี่แลจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ (ข้อนี้ไม่เชิงปฏิเสธศรัทธาหรือความเชื่อ แต่นิยมให้รู้แจ้งประจักษ์มากกว่าใช้หลักเพียงเชื่อผู้อื่น หรือชอบใจว่าถูกกับความเห็นของตน เป็นต้น). ในข้อ ๒ เรื่องการรักษาสัจจะ ตรัสว่าให้รักษาสัจจะ โดยยอมรับว่ามีความเชื่ออย่างนี้ มีความพอใจอย่างนี้ เป็นต้น อย่าเพิ่งปลงใจว่า อันนี้จริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ" ในข้อ ๓ เรื่องการตรัสรู้สัจจะ ทรงแสดงถึงการรู้เท่าทันธรรมะอันเป็นที่ตั้งแห่งความโลกความคิดประทุษร้ายและความหลง สดับฟังธรรมะ ทรงจำไว้ได้ มีความอุตสาหะ ตั้งความเพียรตรัสรู้ "ปรมัตตสัจจะ" (ความจริงโดยปรมัตต์ คือจริงแท้ ไม่ใช่จริงเพียงสมมติ) ด้วยปัญญา. ในข้อ ๔ เรื่องการบรรลุความจริง ทรงแสดงถึงการส่องเสพ ทำให้มากซึ่งธรรมะที่ได้สดับ ได้ทรงจำไว้ได้เหล่านั้น). และได้ทรงแสดงธรรมอันเป็นอุปการะแก่การบรรลุสัจจะ มีความเพียร, การชั่ง หรือไตร่ตรอง เป็นต้น ตามที่มาณพทูลถาม.

๔. มาณพทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา ยอมรับว่าเคยนึกดูหมิ่นสมณะมาก่อน แต่พระผู้มีพระภาคทำให้เกิดความรักความเคารพในสมณะ แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๑. เมื่อยังไม่รู้แจ้งเห็นจริง เพียงแต่มีความเชื่อ ก็ควรพูดเพียงว่า มีความเชื่ออย่างนี้ อย่าเพิ่งยืนยันเด็ดขาดลงไปว่า นี่จริง อย่างอื่นไม่จริง เป็นการสอนเรื่องความเชื่ออย่างดียิ่ง

๔๖. เอสุการีสสูตร

สูตรว่าด้วยเอสุการีพราหมณ์

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม เอสุการีพราหมณ์เข้าไปเฝ้า ทูลถึงเรื่องที่พวกพราหมณ์บัญญัติการบำเรอ ๔ ประการ คือ ๑. วรณะทั้งสี่ควรบำเรอพราหมณ์ ๒. กษัตริย์, แพศย์, สุทร ควรบำเรอกษัตริย์ ๓. แพศย์, สุทร ควรบำเรอแพศย์ ๔. สุทรเท่านั้นควรบำเรอสุทร (สูงกว่าบำเรอพวกต่ำกว่าไม่ได้) ในข้อนี้พระสมณโคดมตรัสว่าอย่างไร. ตรัสถามว่า ทั้งโลกยอมรับรองข้อบัญญัตินี้ของพราหมณ์หรือไม่. ทูลตอบว่า ไม่รับรอง. จึงตรัสว่า พวกพราหมณ์บัญญัติเอาเอง เหมือนบังคับคนไม่กินเนื้อให้กินเนื้อแล้วยังเรียกร้องเอามูลค่า (ของเนื้อ) อีกด้วย.

๒. ตรัสว่า ไม่ทรงกล่าวว่าควรบำเรอทุกอย่าง แต่ก็ไม่ทรงกล่าวว่าไม่ควรบำเรอทุกอย่าง เมื่อบำเรอแล้วเกิดความชั่วไม่เกิดความดีงามก็ไม่ควรบำเรอ เมื่อบำเรอแล้วเกิดความดีงามไม่เกิดความชั่วก็ควรบำเรอ.

๓. ตรัสว่า ไม่ทรงกล่าวว่าความเป็นผู้มีตระกูลสูง ความเป็นผู้มีวรรณะโอฬาร หรือความเป็นผู้มีทรัพย์มาก ว่าดีหรือเลว เพราะคนที่มิมีสกุลสูง, มีวรรณะโอฬาร (คือวรรณะทั้งสาม ยกเว้นสุทร) และคนที่มิมีทรัพย์มาก อาจทำได้ทั้งความชั่วความดี (ความชั่วความดีจึงอยู่ที่การกระทำ มิใช้อยู่ที่สกุลสูง เป็นต้น).

๔. เอสุการีพราหมณ์ทูลถึงการที่พวกพราหมณ์บัญญัติทรัพย์ ๔ ประการ คือ ๑. ทรัพย์ที่ดีของพราหมณ์คือการเที่ยวภิกขาจาร* (เที่ยวขออาหาร) ๒. ทรัพย์ที่ดีของกษัตริย์คือธนู และกระบองลูกธนู ๓. ทรัพย์ที่ดีของแพศย์คือกลศกรรม และโครัชกรรม (การเลี้ยงโครีดนม) ๔. ทรัพย์ที่ดีของสุทรคือการเกี่ยวหญ้า การหาบหาม แต่วรรณะทั้งสี่นั้นก็ดูหมิ่นทรัพย์ที่ดี ไปทำกิจอันไม่สมควร (คือประกอบอาชีพอื่นนอกจากอาชีพเดิมประจำวรรณะ) ในข้อนี้พระสมณโคดมตรัสว่าอย่างไร. ตรัสว่า เป็นการบัญญัติเอาเองแบบเรื่องการบำเรอ. แล้วตรัสว่า ทรงบัญญัติโลกุตตรธรรมอันประเสริฐว่าเป็นทรัพย์ที่ดีของคน. คนที่จะเรียกว่ากษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สุทร ก็เพราะเกิดขึ้นในสกุลนั้น ๆ.

๕. แล้วทรงแสดงว่า บุคคลทุกวรรณะออกบวช ทำตามพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วเว้นความชั่ว ก็ย่อมได้บรรลุนิพพานที่ถูกต้องเสมอกัน และเมื่อตรัสถามพราหมณ์ก็ยอมรับว่า วรรณะทั้งสี่สามารถเจริญเมตตาจิตไปในถิ่นที่นั้น ๆ ได้เหมือนกัน อาจถือด้วยอุตุไปสนนากายได้เท่ากัน อาจก่อไฟให้ติดได้เหมือนกัน

เอสุการีพราหมณ์ทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๔๗. ธัญยานิสสูตร

สูตรว่าด้วยธัญยานิพราหมณ์

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. สมัยนั้นท่านพระสารีบุตรจาริกไปในชนบท “ทักขิณาคิริ” (ภูเขามากไต้) พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. มีภิกษุรูปหนึ่งจำพรรษาในกรุงราชคฤห์

๑. อรรถกถาอธิบายว่า พราหมณ์แม้มีทรัพย์นับจำนวนโกฏิ ก็ควรเที่ยวขออาหารบริโภค

แล้วเดินทางไปทักขิณาคิริชนบท เข้าไปหาพระสารีบุตรสนทนากัน พระสารีบุตรถามถึงธัญชาณีพราหมณ์ ก็เล่าให้ฟัง ว่าเป็นผู้ประมาท อาศัยพระราชา “ปล้น” พราหมณ์คฤหบดี, อาศัยพราหมณ์คฤหบดี “ปล้น” พระราชา เป็นต้น. เมื่อพระสารีบุตรไปสู่กรุงราชคฤห์ได้พบกับธัญชาณีพราหมณ์ ก็ได้ถามว่า ยังไม่ประมาทอยู่หรือ. พราหมณ์ตอบว่า จะไม่ประมาทได้ได้อย่างไร เพราะตนมีภาระจะต้องเลี้ยงดูมารดาบิดา บุตรภริยา และป่าวไพร่ เป็นต้น.

๒. พระสารีบุตรจึงถามว่า ผู้ประพฤตินี้ไม่เป็นธรรม ประพฤติผิด เพราะเหตุแห่งมารดาบิดา เป็นต้น นายนิรยบาลจะยอมให้แก้ตัวอย่างนั้นหรือไม่ ตอบว่า ไม่ได้. ถามว่า ผู้ประพฤตินี้ไม่เป็นธรรม ประพฤติผิด กับผู้ประพฤตินั้นเป็นธรรม ประพฤติไม่ผิด เพราะเหตุแห่งมารดาบิดา ใครจะดีกว่าใคร. ธัญชาณีพราหมณ์ ยอมรับว่า ผู้ประพฤตินั้นเป็นธรรม ประพฤติไม่ผิดดีกว่า. พระสารีบุตรจึงกล่าวสรุปว่า ยังมีการงานที่ถูกต้องตาม ธรรมะอย่างอื่นที่จะพึงกระทำการณีกิจแก่มารดาบิดา เป็นต้นโดยไม่ต้องทำบาป และได้บำเพ็ญปฏิบัติอันเป็น บุญด้วย.

๓. ต่อมาธัญชาณีพราหมณ์เจ็บหนัก จึงใช้คนไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค และกราบเรียนพระสารีบุตรและอาราธนาพระสารีบุตรไปสู่ที่อยู่ของตนเพื่ออนุเคราะห์ พระสารีบุตรก็ถามพราหมณ์ว่า นรก กับ กำเนิดดิรัจฉานอันไหนจะดีกว่ากัน. พราหมณ์ตอบว่า กำเนิดดิรัจฉานดีกว่า. จึงถามเปรียบเทียบเรื่อยไปจาก ต่ำจนถึงสูง คือเปรตวิสัย, มนุษย์, เทพชั้นจาตุมหาราช, ชั้นดาวดึงส์, ชั้นยามะ, ชั้นดุสิต, ชั้นนิมมานรดี, ชั้นปรนิมมิตวสวัตตีและพรหมโลก เมื่อเห็นว่าพวกพราหมณ์มีจิตน้อมไปเพื่อพรหมโลก จึงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อไปเกิดในพรหมโลกให้ธัญชาณีพราหมณ์ฟัง คือการเจริญพรหมวิหาร ๔ ประการ.

๔. ธัญชาณีพราหมณ์สั่งฝากพระสารีบุตรกราบพระบาทพระผู้มีพระภาคด้วย เมื่อพระสารีบุตร กลับไม่นานก็ถึงแก่กรรม แล้วไปเกิดในพรหมโลก. เมื่อพระสารีบุตรไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค และเมื่อตรัสถามว่า เมื่อยังมีกิจที่จะต้องทำให้ยิ่งขึ้นไป เหตุไฉนจึงแนะนำธัญชาณีพราหมณ์ให้ตั้งอยู่ในพรหมโลกอันต่ำทราม แล้วหลีกไปเสีย. พระสารีบุตรกราบทูลว่า เพราะท่านคิดว่า พวกพราหมณ์น้อมจิตไปเพื่อพรหมโลก (โดยมาก). พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ธัญชาณีพราหมณ์ถึงแก่กรรมไปเกิดในพรหมโลกแล้ว.

๔๔. วาเสฏฐสูตร

สูตรว่าด้วยวาเสฏฐมาณพ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าอิจฉานังคละ ใกล้หมู่บ้านชื่ออิจฉานังคละ สมัยนั้นพราหมณ์มหาศาล (ผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก) ที่มีชื่อเสียง เช่น จังกีพราหมณ์ เป็นต้น ก็อาศัยอยู่ในหมู่บ้านชื่ออิจฉานังคละ มาณพ ๒ คน คือวาเสฏฐะ กับภารทวาชะสนทนากันว่า บุคคลจะเป็นพราหมณ์ได้อย่างไร. ภารทวาชะกล่าวว่า ผู้เกิดจากมารดาบิดา เป็นพราหมณ์สืบต่อมา ๗ ชั่วอายุคน ไม่มีใครคัดค้านได้ (ในเรื่องวงศ์สกุล) จึงเป็นพราหมณ์ได้. แต่วาเสฏฐมาณพค้านว่า ต้องมีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร จึงเป็นพราหมณ์ได้. ทั้งสองไม่สามารถตกลงกันได้ จึงตกลงกันว่าจะไปทูลถามพระผู้มีพระภาค.

๒. เมื่อไปทูลถาม จึงกล่าวเป็นคาถา (คำขวัญ) ใจความว่า จะเป็นพราหมณ์ได้ เพราะชาติ หรือเพราะ การกระทำ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเป็นคาถาเช่นเดียวกัน โดยใจความว่า เป็นพราหมณ์ มิใช่เพราะชาติ แต่เพราะการกระทำที่ดีงามต่าง ๆ. เมื่อจบธรรมเทศนา มาณพทั้งสองทูลสรรเสริญ แสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๔๔. สุกสูตร

สูตรว่าด้วยสุกมาณพบุตรโตเทยพราหมณ์

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. สมัยนั้นสุกมาณพบุตรโตเทยพราหมณ์ มีฐานะบางอย่างไปพักในกรุงสาวัตถี ทราบว่าพระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม จึงไปเฝ้า ทูลถามว่า พวกพราหมณ์กล่าวว่า คฤหัสถ์จึงได้บรรลุนิยามธรรม (ธรรมที่ถูกต้อง) อันเป็นกุศล ส่วนบรรพชิตมิได้บรรลุดังนี้ พระสมณโคตมตรัสในเรื่องนี้อย่างไร. ตรัสตอบว่า พระองค์เป็น “วิชชาวาหะ” (ผู้กล่าวจำแนกตามเหตุผล) มิใช่ “เอกังสวาหะ” (ผู้พูดในแง่เดียว) ในเรื่องนี้. แล้วตรัสว่า พระองค์ไม่ตรัสสรรเสริญการปฏิบัติผิด คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ถ้าปฏิบัติผิด ก็ไม่ได้บรรลุนิยามธรรม (ธรรมที่ถูกต้อง) อันเป็นกุศล เพราะเหตุมีความปฏิบัติผิดเป็นมูล. พระองค์ตรัสสรรเสริญการปฏิบัติชอบ. คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ถ้าปฏิบัติชอบ ก็ได้อบรมลุนิยามธรรมอันเป็นกุศล เพราะเหตุมีการปฏิบัติชอบเป็นมูล.

๒. มาณพทูลถามอีกว่า พวกพราหมณ์เขากล่าวว่า การงานในการครองเรือนเป็นงานใหญ่ มีการริเริ่มมาก มีผลมาก แต่การงานในการบวชเป็นการงานน้อย มีการริเริ่มน้อย มีผลน้อย จะตรัสในข้อนี้อย่างไร. ตรัสตอบว่า แม้ในข้อนี้ก็ทรงกล่าวจำแนก ไม่กล่าวยืนยันลงไปอย่างเดียว. แล้วทรงแสดงว่า การงานที่ใหญ่แต่มีผลน้อยก็มี การงานใหญ่ที่มีผลมากก็มี ทั้งสองอย่างนี้ทรงชี้ไปที่การทำนา และตรัสต่อไปว่า การงานที่น้อย มีผลน้อยก็มี มีผลมากก็มี ทั้งสองอย่างนี้ทรงชี้ไปที่การค้า แล้วตรัสว่า การงานในการครองเรือนเป็นงานใหญ่ แต่มีผลน้อยก็มี มีผลมากก็มี การงานในการบวชเป็นงานน้อย มีผลน้อยก็มี มีผลมากก็มี เปรียบเหมือนการทำนาและการค้านั้น.

๓. แล้วมาณพได้ทูลอีกถึงข้อที่พวกพราหมณ์บัญญัติธรรม ๕ อย่าง เพื่อบำเพ็ญบุญ เพื่อบรรลุสุคติ คือสัจจะ, ตบะ (ความเพียร), พรหมจรรย์ (ไม่เสพงาม), อัสสเมนะ (การส่ายายมนต์), จาคะ (การสละ). ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์เหล่านั้น พร้อมทั้งครูบาอาจารย์ เคยมีสักคนหนึ่งหรือไม่ที่กล่าวว่าได้รู้แจ้งเห็นจริงผลแห่งธรรมะทั้งห้านี้ด้วยตนเองด้วยปัญญาอันยิ่ง. เมื่อมาณพทูลตอบว่า ไม่มีใคร ก็ตรัสเปรียบเหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอด ซึ่งทำให้มาณพโกรธเคือง ถึงกับใช้ถ้อยคำรุนแรง อ้างพราหมณ์มีชื่อต่าง ๆ มาข่ม เช่น โปกขรชาติพราหมณ์ เป็นต้น.

๔. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชี้ให้เห็นว่า พราหมณ์เหล่านั้นยังพูดด้วยพิจารณาบ้าง ไม่พิจารณาบ้าง มีประโยชน์บ้าง ไม่มีประโยชน์บ้าง เป็นต้น ตามที่มาณพรับรอง ยังมีนิวรรณ์ ๕ (กิเลสอันกันจิต) ยังติดมาก (มีรูป เสียง เป็นต้น) แล้วทรงย้อนถามถึงคุณธรรม ๕ ประการที่พราหมณ์บัญญัติว่ามีในคฤหัสถ์มาก หรือมีในบรรพชิตมาก ซึ่งมาณพได้ยอมรับว่ามีในบรรพชิตมาก มีในคฤหัสถ์น้อย (เริ่มแย้งกับข้อกล่าวในตอนแรกที่ว่า งานคฤหัสถ์เป็นงานใหญ่ มีผลมาก).

๕. แล้วตรัสแสดงว่า ธรรม ๕ อย่างนั้น เป็นเพียงบริวาร (เครื่องใช้) ของจิต จิตจึงสำคัญว่า ทรงสอนให้เจริญจิตที่ไม่มีเวร ไม่มีความคิดเบียดเบียน เมื่อมาณพขอให้ทรงแสดงทางที่จะไปอยู่ร่วมกับพรหม ก็ตรัสแสดงการแผ่พรหมวิหารจิต (มีเมตตา เป็นต้น)

๑. พวกพราหมณ์รังเกียจบรรพชิตที่โกนศีรษะ มักให้ร้ายต่าง ๆ ถือว่าเป็นชาติต่ำเลวทราม เกิดจากเท้าของพระพรหม

๖. สุกมาณพทุตสรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต เมื่อเดินทางกลับได้พบชาณสโสณิพราหมณ์และเล่าให้ฟังถึงการที่พระผู้มีพระภาคทรงยุบธรรมะ ๕ อย่างมาไว้ที่จิตเป็นบริวารของจิต อันไม่มีเวร ไม่คิดเบียดเบียน ชาณสโสณิพราหมณ์ก็ลงจากรถเทียมด้วยม้าขาว ทำผ้าห่มเฉียงบ่า ประคองอัญชลีไปยังทิศทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เปล่งอุทานว่า เป็นลาภของพระเจ้าปเสนทิโกศลที่มีพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ในแคว้นแคว้น.

๕๐. สการวสุตฺร

สูตรว่าด้วยสการวมาณพ

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. สมัยนั้นนางพราหมณีมีนามว่า ธัญยานี อาศัยอยู่ในหมู่บ้านชื่อปัจจลกับปะ นางเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เมื่อพละดลัม ก็เปล่งอุทาน ๓ ครั้ง ว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. สมัยนั้น สการวมาณพ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในเวททั้งสามได้ฟังว่า นางพราหมณี ธัญยานี กล่าวถ้อยคำอย่างนั้น ก็กล่าวว่า นางพราหมณี ธัญยานีเป็นผู้ตกต่ำลุ่มจม ทั้ง ๆ ที่มีพราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท ก็ยังกล่าวคุณของสมณะศรัทธาเช่นนั้น. นางตอบว่า ถ้าท่านรู้ถึงศีลและปัญญาของพระผู้มีพระภาค ก็จะไม่สำคัญเห็นว่าพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ควรตำราบรรณาการเลย. มาณพจึงสั่งว่า ถ้าสมณะมาหมู่บ้านนี้ ก็พึงบอกแก่ข้าพเจ้า. นางพราหมณีก็รับคำ.

๒. ต่อมาเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล ทรงแวะพัก ณ หมู่บ้านชื่อปัจจลกับปะ ประทับ ณ ป่ามะม่วงของโคเทยพราหมณ์. นางธัญยานีพราหมณีจึงไปแจ้งให้สการวมาณพทราบ. สการวมาณพได้ทราบก็ไปเฝ้าทูลถามว่า พระโคตมเป็นพวกไหนของสมณพราหมณ์ ที่บัญญัติถึงเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ว่าตนรู้แจ้งในปัจจุบัน อยู่จบพรหมจรรย์ บรรลุถึงความเป็นผู้ถึงฝั่งอย่างสมบูรณ์. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์ตรัสว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีต่าง ๆ กัน คือที่เป็นพวกฟังสืบ ๆ กันมาก็มี เช่น พวกพราหมณ์ที่รู้วิชา ๓ (รู้ไตรเวท), ที่บัญญัติถึงเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ด้วยเหตุผลกว่า ความเชื่อก็มี เช่น พวกนักเดานักคิดพิจารณา, ที่รู้แจ้งธรรมด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนก็มี พระองค์อยู่ในพวกหลังนี้.

๓. ครั้นแล้วตรัสเล่าพระดำริตั้งแต่ยังมีได้เสด็จออกผนวช เห็นโทษของการครองเรือน แล้วเสด็จออกผนวชจนถึงทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา แล้วทรงเลิกทุกกรกิริยาจนได้บำเพ็ญฉานและได้วิชา ๓ ใน ๓ ยามแห่งราตรี (ข้อความพิสดารเช่นเดียวกับในมหาสังจกสูตร หน้า ๓๙๕, ๓๙๖)

๔. มาณพได้ทูลถามถึงเรื่องเทวดาอีกเล็กน้อย เมื่อตรัสตอบแล้ว ก็ทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

เล่มที่ ๑๔ ชื่อมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (เป็นสุตตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ เป็นเล่มที่ ๓ หรือเล่มสุดท้ายของมัชฌิมนิกาย หรือนัยหนึ่งสูตรขนาดกลาง เมื่อเริ่มลำดับมัชฌิมนิกายจากเล่มแรกเป็นโคณ (มูล) เล่มต่อมาเป็นท่อนกลาง (มัชฌิมะ) เล่มนี้ซึ่งเป็นเล่มสุดท้าย จึงชื่อว่ามัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (๕๐ สูตรเบื้องต้น อันเทียบได้กับส่วนปลายของต้นไม้อัน) ในเล่มนี้มี ๕ วรรค วรรคละ ๑๐ สูตร คงมีพิเศษอยู่วรรคเดียว คือ วิภังควรรค ซึ่งมีถึง ๑๒ สูตร เมื่อรวมจำนวนสูตรในมัชฌิมนิกายทั้งสาม เล่มเข้าด้วยกัน เล่มที่ ๑๓ มี ๕๐ สูตร และเล่มนี้ คือเล่มที่ ๑๔ มี ๕๒ สูตร จึงเป็น ๑๕๒ สูตร.

ขึ้นวรรคที่ ๑ ชื่อเทวทหวรรค (วรรคมีเทวทหสูตรเป็นสูตรแรก)

๑. เทวทหสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณในเทวทหนิคม

๑. พระผู้มีพระภาคประทับในนิคมเทวทหะ แคว้นสักกะ ณ ที่นั้นได้ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า มีสมณพราหมณ์บางพวกมีความเห็นว่า สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขที่บุคคลเสวยทั้งปวง เนื่องมาจากเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อน เมื่อกรรมเก่าหมดไป ไม่ทำกรรมใหม่ ไม่มีกิเลสต่อไปอีก ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรมก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ทุกข์ทั้งปวงก็ทำลายไปหมด. ผู้มีวาตะอย่างนี้เป็นพวกนิครนถ์ (นักบวชพวกหนึ่ง มีนิครนถนาฏบุตรเป็นหัวหน้า).

๒. ตรัสเล่าว่า พระองค์เคยเสด็จเข้าไปหาพวกนิครนถ์เหล่านั้น ถามว่า พวกท่านมีความเห็นอย่างนั้นจริงหรือ ถ้าพวกนั้นรับว่าจริง ก็จะตรัสถามว่า รู้หรือไม่ว่าได้เคยเป็นอะไร หรือไม่เคยเป็นอะไร ในกาลก่อนเคยทำบาปกรรมหรือไม่เคยทำในกาลก่อน รู้หรือไม่ว่าทุกข์ที่หมดไปแล้วมีเท่านี้ ทุกข์ที่จะพึงทำให้หมดไปมีเท่านี้ เมื่อทุกข์หมดไปเท่านี้แล้ว ทุกข์ทั้งปวงจึงจักหมดไป รู้หรือไม่ว่าการละอกุศลธรรม การทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อมย่อมมีได้ในปัจจุบัน ก็ตอบว่า ไม่รู้ทุกคำถาม. พระองค์จึงตรัสต่อไปว่า เมื่อไม่รู้ก็ไม่ควรจะยืนยันว่า สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขทั้งปวง เนื่องมาจากเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อน. เปรียบเหมือนคนที่ถูกยิงด้วยลูกศร เมื่อหมอผ่าตัดถอนลูกศรออก เอาไฟย่างปากแผล เมื่อหายแล้วก็ยังไม่ออกถึงทุกขเวทนาที่เคยได้รับในการถูกยิงในการผ่าตัดและในการย่างปากแผล แต่พวกนิครนถ์ไม่รู้เรื่องอะไรเลย เกี่ยวกับการเกิดหรือกระทำในกาลก่อน จะกล่าวยืนยันว่า เวทนาที่ได้รับ เนื่องมาจากเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อนอย่างไร.

๓. พวกนิครนถ์แย้งว่า นิครนถนาฏบุตรเป็นสัพพัญญู รู้แจ้งเห็นจริงสิ่งทั้งปวง กล่าวไว้อย่างนี้ และพวกเราก็อพอใจเห็นด้วย. จึงตรัสตอบนิครนถ์พวกนั้นว่า ธรรม ๕ ประการ คือ ความเชื่อ, ความพอใจ, การพึงสืบ ๆ มา, การตรึกตามอาการ, ความชอบใจตรงกับความเห็นของตน มีผลเป็น ๒ ทาง (คือผิดก็ได้ ถูกก็ได้ เป็นการเตือนไม่ให้ติดความเชื่อ ความพอใจ เป็นต้น).

๔. ครั้นแล้วตรัสถามว่า ในสมัยใดมีความพยายาม ความเพียรกล้า ในสมัยนั้นย่อมได้เสวยทุกขเวทนากล้า แต่สมัยใดความพยายาม ความเพียรไม่กล้า ในสมัยนั้นก็มิได้เสวยทุกขเวทนากล้าใช่หรือไม่ เมื่อพวกนิครนถ์ยอมรับว่าเป็นเช่นนั้น (อันเป็นการยอมรับว่าตนสร้างทุกขเวทนาขึ้นเองในปัจจุบัน ชัดก้นกับหลักการที่ว่า เวทนาเกิดมาจากการกระทำในกาลก่อน). พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็ไม่ควรกล่าวว่า เวทนาทุกชนิด เนื่องมาจากเหตุที่กระทำไว้ในกาลก่อน.

๕. ตรัสถามพวกนิครนถ์ว่า ด้วยความพยายามและความเพียร จะสามารถเปลี่ยนกรรมที่จะให้ผลในปัจจุบันหรือให้ผลในชาติหน้า หรือให้ผลเป็นทุกข์ กลายเป็นตรงกันข้ามจะได้หรือไม่ ตอบว่า ไม่ได้ จึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นความพยายามความเพียรของพวกนิครนถ์ก็ชื่อว่าไร้ผล.

๖. ตรัสกับภิกษุทั้งหลายต่อไปว่า พวกนิครนถ์ที่มีความเห็นอย่างนี้ ย่อมถูกติเตียนโดยฐานะ ๑๐ คือ ๑. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อน พวกนิครนถ์ (ที่ได้รับทุกข์หนักเพราะกรรมตัว) ก็คงทำกรรมชั่วไว้ ๒. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะท่านผู้เป็นใหญ่สร้าง (หรือบันดาล) ท่านผู้เป็นใหญ่ก็คงจะชั่วชาติ จึงสร้างให้พวกนิครนถ์ได้รับทุกข์ ๓. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะเหตุบังเอิญ พวกนิครนถ์ก็ประสบเหตุบังเอิญที่ชั่ว เพราะต้องได้รับทุกข์เวทนาอย่างหนัก ๔. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะชาติกำเนิด ชาติกำเนิดของนิครนถ์ก็คงจะชั่ว จึงทำให้เสวยทุกข์เวทนาหนัก. ๕. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะความพยายามในปัจจุบัน ความพยายามในปัจจุบันของพวกนิครนถ์ก็คงจะชั่ว จึงทำให้เสวยทุกข์เวทนาหนัก ๖. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อน หรือมิใช่เพราะเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อน พวกนิครนถ์ก็ถูกติเตียน ๗. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะท่านผู้เป็นใหญ่สร้างหรือไม่ก็ตาม พวกนิครนถ์ก็ถูกติเตียน ๘. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะเหตุบังเอิญหรือไม่ก็ตาม พวกนิครนถ์ก็ถูกติเตียน ๙. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะชาติกำเนิดหรือไม่ก็ตาม พวกนิครนถ์ก็ถูกติเตียน ๑๐. ถ้าสัตว์เสวยสุขทุกข์ เพราะความพยายามในปัจจุบันหรือไม่ก็ตาม พวกนิครนถ์ก็ถูกติเตียน (เพราะลัทธิของพวกนี้คือกรรมตัวให้ได้รับความลำบาก).

๗. ครั้นแล้วทรงแสดงวิธีที่ความพยายาม ความเพียรจะมีผล คือไม่ปล่อยตัวให้ทุกข์ครอบงำ ไม่สละสุขที่ถูกรวม ไม่ติดอยู่ในสุขนั้น มีปัญญารู้เห็นตามเป็นจริง ก็จะคลายความกำหนัดยินดีเสียได้ ความทุกข์ก็จะหมดไปได้. ความพยายาม ความเพียร จึงชื่อว่ามีผล. (ตอนนี้เป็นการแสดงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา).

๘. ทรงแสดงต่อไปว่า ภิกษุพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าอยู่สบาย อกุศลธรรมจะเจริญ กุศลธรรมจะเสื่อม ถ้าตั้งตนไว้ในทุกข์ อกุศลธรรมจะเสื่อม กุศลธรรมจะเจริญ ก็จะตั้งตนไว้ในทุกข์ เพื่อให้อกุศลธรรมเสื่อม และเพื่อให้กุศลธรรมเจริญ. แต่ในสมัยอื่นจะไม่ทำเช่นนั้น เพราะสำเร็จประโยชน์แล้วจึงไม่ต้องทำเช่นนั้นอีก เปรียบเหมือนช่างศรอย่างลูกศร ดัดลูกศรที่งำไม้ ทำให้ตรงใช้การได้ ภายหลังก็ไม่ต้องย่าง หรือดัดซ้ำอีก อย่างนี้ก็เป็นอีกประการหนึ่งที่ความพยายามความเพียรชื่อว่ามีผล.

๙. ครั้นแล้วทรงแสดงถึงการมีบุคคลออกบวช เว้นความชั่ว มีศีล สำรวมอินทรีย์ เจริญสมาธิ ละนิวรณ์ ๕ บำเพ็ญฌานทั้งสี่ ได้วิชชา ๓ มีอาสวัชยญาณ (ความรู้อันทำให้สิ้นอาสวะ) เป็นที่สุด ความพยายาม ความเพียร ก็ชื่อว่ามีผลเป็นข้อ ๆ มา.

๑๐. ทรงแสดงในที่สุดว่า พระตถาคตได้เสวยสุขเวทนาอันไม่มีอาสวะ (ตรงกันข้ามกับนิครนถ์ที่เสวยทุกข์เวทนาอันหนัก) จึงได้รับการสรรเสริญทั้งสิบ ฐานะ (ตรงกันข้ามกับการที่พวกนิครนถ์ถูกติเตียนทั้งสิบ ฐานะดังกล่าวมาแล้ว ตามข้อ ๖).

๒. ปญจัตตยสูตร

สูตรว่าด้วยความเห็น ๕ ประการที่จัดเป็นประเภทได้ ๓

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายถึงสมณพราหมณ์บางพวก ที่มีความเห็นปรารภส่วนสุดเบี่ยงปลาย (เมื่อตาย) คือ ๑. อัตตาที่มีความจำได้หมายรู้ ย่อมไม่มีโรคหลังจาก

ตายแล้ว ๒. อัตตาที่ไม่มีความจำได้หมายรู้ ย่อมไม่มีโรคหลังจากตายแล้ว ๓. อัตตาที่มีความจำได้หมายรู้ ก็ไม่ใช่ ไม่มีความจำได้หมายรู้ก็ไม่ใช่ ย่อมไม่มีโรคหลังจากตายแล้ว ๔. บางพวกบัญญัติความขาดสูญของสัตว์ที่เป็นอยู่ ๕. บางพวกบัญญัตินิพพานในปัจจุบัน". ความเห็นทั้งห้าประการนี้จัดได้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. บัญญัติตนว่าไม่มีโรคหลังจากตาย ๒. บัญญัติความขาดสูญของสัตว์ ๓. บัญญัตินิพพานในปัจจุบัน.

๒. ครั้นแล้วทรงแจกรายละเอียดแห่งความเห็น ๕ ประการนั้น และตรัสสรุปในตอนท้ายว่า ตถาคตรู้เท่า เห็นความถอนตัวจากความเห็นนั้น ๆ ได้ จึงก้าวล่วงความเห็นนั้น. แล้วได้ทรงแสดงถึงความเห็นปรารภเบื้องปลาย และความเห็นปรารภเบื้องต้น แล้วชี้ให้เห็นว่าตถาคตมีความไม่ยึดมั่นถือมั่น หลุดพ้น (อนุपाทาวิโมกข์).

๓. กิณติสูตร

สูตรว่าด้วยความคิดว่า "เป็นอย่างไร"

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ราวป่า อันเป็นที่นำพลีกรรมไปทำพิธี ใกล้กรุงกุสินารา ณ ที่นั้น ได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า มีความคิดเห็นในพระองค์เป็นอย่างไร คือเห็นว่าพระองค์ทรงแสดงธรรมเพราะเหตุแห่งจิ๋ว, บิดเขาบด, เสนาสนะ, ความเป็นนั้นเป็นนี้ หรือไม่เป็นนั้นเป็นนี้อย่างนั้นหรือ. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า มิได้คิดเช่นนั้น.

๒. ตรัสต่อไปว่า เมื่อไม่คิดเช่นนั้น เธอคิดอย่างไรเล่า กราบทูลว่า คิดว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมด้วยความอนุเคราะห์. จึงตรัสว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น ท่านทั้งหลายทั้งปวงก็พึงพร้อมเพรียงไม่วิวาทกัน ศึกษาในสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น จนถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ (โพธิปักขิยธรรม ๓๗) เมื่อศึกษาอย่างนี้ ถ้าภิกษุ ๒ รูป มีวาทะต่างกันโดยอภิธรรม* ก็พึงเข้าไปหาภิกษุที่ว่าง่ายกว่า พุดให้รู้ถึงความต่างกันโดยอรรถะพยัญชนะ เตือนอย่าให้วิวาทกัน อันไหนถือนามผิด (หรือเรียนมาผิด) ก็พึงทรงจำไว้แล้วกล่าวแต่ที่เป็นธรรมเป็นวินัย.

๓. ต่อจากนั้นทรงแสดงเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ภิกษุผู้มีวาทะต่างกันโดยอรรถะ เสมอกันโดยพยัญชนะบ้าง, เสมอกันโดยอรรถะ ต่างกันโดยพยัญชนะบ้าง, เสมอกันทั้งโดยอรรถะทั้งโดยพยัญชนะบ้าง ควรเข้าไปหาฝ่ายที่ว่าง่าย แล้วชี้แจงและทรงจำไว้ให้ดี กล่าวแต่ที่เป็นธรรมเป็นวินัย.

๔. ต่อจากนั้นทรงแสดงว่า เมื่อภิกษุพร้อมเพรียงกันศึกษาอยู่ มีภิกษุรูปใดรูปหนึ่งต้องอาบัติ ก็ยังไม่พึงโจทก์ท้วง พึงพิจารณาตัวบุคคลก่อน ถ้าพอว่ากล่าวได้ไม่ยุ่งยาก ก็พึงว่ากล่าว ถ้าจะยุ่งยาก เกิดการเบียดเบียน ก็พึงวางเฉย.

๕. ถ้ามีปากเสียงกัน มีความไม่พอใจเกิดขึ้น ก็พึงกล่าวกะภิกษุผู้ว่าง่าย ให้เห็นโทษว่าสมณะพึงติเตียน, ไม่ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน, เมื่อภิกษุอื่นถามว่า อาจจะทำให้ภิกษุเหล่านั้นออกจากอกุศล ตั้งอยู่ในกุศลได้หรือไม่ ถ้าจะตอบให้ดี ก็พึงตอบว่า เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค สดับธรรมที่ทรงแสดงแล้ว กล่าวธรรมนั้น แก่ภิกษุเหล่านั้น พวกเขาก็ออกจากอกุศล ตั้งอยู่ในกุศลได้. ตอบอย่างนี้ไม่เป็นการยกตน (ว่าสามารถ) ไม่เป็นการชมผู้อื่น (ว่าไม่สามารถ) และก็จะไม่ถูกตำหนิ.

๑. คำว่า นิพพาน ในปัจจุบันพระพุทธศาสนาก็แสดงถึงเหมือนกัน แต่ในที่นี้ หมายถึงเข้าใจผิดว่า ความสุขบางชั้น เช่น สุขในกาม สุขในฉาน ว่าเป็นนิพพานในปัจจุบัน

๒. คำว่า อภิธรรม ในที่นี้ อรรถกถาแก้ว่า ธรรมอันวิเศษยิ่ง คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ (ดูหน้า ๓๒๖ เสด็จป่ามหาวัน) มีสติปัฏฐาน ๔ (ดูหน้า ๓๓๖) เป็นต้น

๔. สามคามสูตร

สูตรว่าด้วยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านชื่อสามะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ สามคาม แคว้นสักกะ ครั้งนั้นนิครนถนาฏบุตรถึงแก่กรรมในกรุงปาวาแล้วไม่นาน สาวกก็แตกกัน ทะเลาะวิวาทกัน พระจุนทะเข้าไปหาพระอานนท์เล่าความให้ฟัง พระอานนท์จึงนำเข้าไปหาพระผู้มีพระภาคกราบทูลเรื่องราว และแสดงความปรารถนาที่จะเห็นว่าไม่มีการวิวาทเกิดขึ้นในสงฆ์ซึ่งจะเป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นความสุขแก่ชนเป็นอันมาก.

๒. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พระอานนท์ ทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, มูลเหตุแห่งการทะเลาะวิวาท ๖ ประการ, อธิกรณ์ ๔ อย่าง, วิธีระจับอธิกรณ์ ๗ อย่าง และในที่สุดได้ทรงแสดงธรรมสำหรับอยู่ร่วมกัน ๖ ประการที่เรียกว่าสาราณียธรรม อันเป็นไปเพื่อสงเคราะห์อ่อนเคราะห์และมีเมตตาต่อกัน เพื่อสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน^๑.

๕. สุนักขัตตสูตร

สูตรว่าด้วยสุนักขัตตลิจฉวี

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ศาลาเรือนยอด ในป่าใหญ่ใกล้กรุงเวสาลี สมัยนั้นภิกษุหลายรูปพยากรณ์หรือหัดผลในสำนักพระผู้มีพระภาค (คือพูดว่าตนเป็นพระอรหันต์) สุนักขัตตลิจฉวีได้ทราบ จึงเข้าไปกราบทูลถามว่า ภิกษุพวกนั้นพยากรณ์โดยชอบ (ได้บรรลุจริง ๆ) หรือสำคัญผิดว่าได้บรรลุ. ตรัสตอบว่ามีทั้งสองประเภท แต่ประเภทที่สำคัญผิดว่าได้บรรลุ ตถาคตก็คิดว่าจักแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น ส่วนผู้ที่แต่งปัญหาเข้ามาถามตถาคต (เพื่อลองดี) แม้ตถาคตคิดว่าจักแสดงธรรมแก่เขา ความคิดนั้นก็เป็นอย่างอื่น (คือรู้สึกว่ายฝ่ายหนึ่งเข้าใจผิด อีกฝ่ายหนึ่งตั้งอยู่ในอิจฉาจาร คือมีความอยาก ความปรารถนาเป็นตัวนำ).

๒. เมื่อสุนักขัตตลิจฉวีกราบทูลขอให้ทรงแสดงธรรมเพื่อภิกษุทั้งหลายจักได้ทรงจำไว้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงเรื่องกาม ๕ คือ รูป เสียง เป็นต้น ที่น่าปรารถนารักใคร่ชอบใจ แล้วทรงแสดงถึงฐานะที่อาจเป็นไปได้ที่บุคคลผู้น้อมใจไปในโลกามิส (เหยื่อล่อของโลกมีรูป เสียง เป็นต้น) ย่อมพูดย่อมตรึกตรองแต่เรื่องประเภทนั้น คบบุคคลที่น้อมจิตไปในโลกามิสด้วยกัน ไม่สนใจฟังถ้อยคำที่เนื่องด้วย (ฉานสมาบัติที่เป็น) อาเนญชะ^๒ (คือไม่หวั่นไหว) ไม่คบบุคคลที่มีใจน้อมไปในอาเนญชะนั้น จึงพึงทราบได้ว่าเป็นผู้น้อมไปในโลกามิส.

๓. ครั้นแล้วได้ทรงแสดงต่อไปถึงฐานะที่อาจเป็นไปได้ ที่ผู้น้อมจิตไปในอาเนญชะ, ในอาภิกขุญญาตนะ (อรุปสมาบัติที่ ๓), ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ (อรุปสมาบัติที่ ๔)^๓ และในสัมมานิพพาน (สภาพที่ดับกิเลสและความทุกข์โดยชอบ) แต่ละข้อ ย่อมพูด ย่อมตรึกตรองแต่เรื่องที่ตนสนใจ ไม่สนใจฟังในเรื่องที่ต่ำกว่า (ระบุชื่อเป็นชั้น ๆ จนถึงสัมมานิพพานซึ่งถือว่าสูงสุด) จึงพึงทราบได้ว่าเป็นผู้น้อมไปในอาเนญชะ. ในอาภิกขุญญาตนะ เป็นต้น จนถึงสัมมานิพพาน.

๑. ความสำคัญแห่งสูตรนี้ ได้กล่าวไว้แล้ว หน้า ๕ เรื่องพระจุนทะเถระผู้ปรารถนาดี

๒. อรรถกถาแก้ว่า สมาบัติ ๖ เบื้องต่ำ (รูปฉาน ๔ อรูปฉานที่ ๑ ที่ ๒ รวมเป็น ๖)

๓. ความหมายของอรุปสมาบัติทั้งสองข้อนี้ ดูหน้า ๑๒๗ หมายเลข ๘ และ ๙

๔. แล้วทรงแสดงถึงฐานะที่อาจเป็นไปได้ที่ภิกษุบางรูปรู้ว่า ลูกศรคือต้นหาอันพระสมณะ (พระพุทธเจ้า) ได้ตรัสไว้ พิชัยคืออวิชา ย่อมกำเริบเพราะฉันทราคะ (ความกำหนัดเพราะพอใจ) และพยาบาท (ความคิดปองร้าย) ถ้าลูกศรคือต้นหาได้ นำพิชัยคืออวิชาออกได้ ตนก็จะโน้มไปในสัมมานิพพาน แต่ก็ประกอบเนื่อง ๆ ในทางที่แสดงต่อสัมมานิพพาน จึงถูกราคะครอบงำจิตถึงความตาย (จากศาสนา) หรือทุกข์ปางตาย (ต้องอาบัติเคร่าหมองอื่น ๆ) และทรงแสดงภิกษุที่ตรงกันข้าม คือรู้แล้วไม่ประกอบเนื่อง ๆ ในทางที่แสดงต่อสัมมานิพพานจึงไม่เป็นเช่นนั้น. ทรงเปรียบเทียบคนถูกลูกศรไปให้หมอผ่าตัดถอนเอาลูกศรออกแล้ว แต่กินของแสลง และไม่รักษาปากแผลให้ดี แผลก็อาจกำเริบทำให้ถึงตาย หรือทุกข์ปางตายได้ และเหมือนบุคคลที่ไม่กินของแสลง รักษาปากแผลดี แผลก็ไม่กำเริบ.

๕. ตรัสต่อไปว่า ภิกษุผู้สละรวมในอายตนะ ๖ (มีตา, หู เป็นต้น) รู้ว่ากิเลสเป็นรากของความทุกข์ เป็นผู้ไม่มีกิเลส หลุดพ้นเพราะสิ้นกิเลสแล้ว ก็มีฐานะที่จะนำกายเข้าไปเกลือกกลิ้งในสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส และคิดในทางที่เป็นกิเลส เปรียบเหมือนคนผู้รักชีวิตยอมไม่ดื่มยาพิษ ไม่ยื่นมือ หรือหัวแม่มือ หัวแม่เท้า เข้าหาพิษ.

๖. อาเนญยสัปปายสูตร

สูตรว่าด้วยปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่อาเนญชะ*

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมชื่อกัมมาสัมมะ แคว้นกุรุ ณ ที่นั้น ได้ตรัสชี้ให้เห็นโทษของ กามและกามสัญญา (ความกำหนดหมายเกี่ยวกับกาม) ว่า ทั้งสองอย่างนี้เป็นบ่วงมาร, เป็นวิสัยของมาร, เป็นเหยื่อหลอของมาร, เป็นที่โคจรของมาร.

๒. ทรงแสดงว่าอริยสาวกพิจารณาเห็นอย่างนี้ อยู่ด้วยจิตอันเป็นมหัคคตะ (เป็นฉาน) เมื่อตายไปก็มีฐานะที่วิญญานพึงเข้าถึงอาเนญชะ (ความเป็นสภาพที่ไม่หวั่นไหว) นี้จัดเป็นข้อปฏิบัติที่ ๑ อันเป็นที่สบายแก่ (เข้ากันได้กับ) อาเนญชะ.

๓. ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ ๒ อันเป็นที่สบายแก่อาเนญชะ เช่นข้อแรก แต่เพิ่มการพิจารณารูปทั้งมหาภูตรูป (รูปใหญ่ได้แก่ธาตุทั้งสี่) และอุปาทายรูป (รูปที่ปรากฏเพราะอาศัยธาตุทั้งสี่).

๔. ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ ๓ อันเป็นที่สบายแก่อาเนญชะ แต่เพิ่มการพิจารณาเรื่องรูปและรูปสัญญา (ความกำหนดหมายรูป) ให้เห็นไม่เที่ยง ไม่ควรยินดี.

๕. ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ อันเป็นที่สบายแก่อาภิญจัญญายตนะ (อรุปสมบัติที่ ๓) ว่า ได้แก่ ๑. การที่อริยสาวกพิจารณาเห็นว่า กาม, กามสัญญา, รูป, รูปสัญญา, อาเนญยสัญญา ดับไม่มีเหลือในอาภิญจัญญายตนะ (สมบัติหรือฉานที่มีความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์). ๒. พิจารณาเห็นว่าอาภิญจัญญายตนะ

๑. คำว่า อาเนญชะนี้จะได้อะไร เป็นปัญหาสำคัญยิ่งทางวิชาการ. ในส่นักขัตตสูตรที่ ๕ แสดงว่าฉานหรือสมบัติ ๖ เป็นอาเนญชะ (รูปฉาน ๔ อรูปฉานที่ ๑ ที่ ๒) แต่เวลาอธิบายอเนญชาภิสังขาร พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายว่า เจตนาในรูปฉาน ๔ เป็นอเนญชาภิสังขาร ไม่พูดถึงรูปฉานเลย คงเอารูปฉานไปไว้ในปัญญาภิสังขาร แต่ลีลาพระพุทธานุชาตที่แสดงในสูตรนี้และในส่นักขัตตสูตร ก่อนถึงสูตรนี้ อาเนญชะ มีความหมายคลุมทั้งรูปฉาน ๔ และอรูปฉานที่ ๑ ที่ ๒ ดังกล่าวแล้ว. อนึ่ง คำว่า อาเนญชะ แปลว่า ความ เป็นสภาพไม่หวั่นไหว. แต่ในเล่ม ๒๑ จดทุกนิบาต อังคุดตริกายน ทรงอธิบายอาเนญชะว่า ได้แก่รูปฉาน ๔

ว่างจากตน จากสิ่งที่เนื่องด้วยตน และ ๓. พิจารณาเห็นว่า เราไม่มีในที่ไหน ๆ, เราไม่เกี่ยวข้องกับใครในที่ไหน ๆ, ใคร ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับเราในที่ไหน ๆ, เราไม่มีเกี่ยวข้องกับอะไรเลย (พิจารณาความไม่มีอะไร ๔ แห่ง).

๖. ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่แนวสัจญยานาสัจญายตนะ (อรุณสมวัตติที่ ๔) ว่า ได้แก่การที่อริยสาวกพิจารณาเห็นว่า กาม, กามสัจญญา, รูป, รูปสัจญญา, อาเนญยสัจญญา ดับไม่มีเหลือในแนวสัจญยานาสัจญายตนะ (สมาบัติที่มีสัจญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญญาก็ไม่ใช่).

๗. พระอานนทกราบทูลถามว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติอย่างนี้วางเฉยได้ จะพึงปรินิพพานหรือไม่ปรินิพพาน. ตรัสตอบว่า ปรินิพพานก็มี ไม่ปรินิพพานก็มี. ที่ไม่ปรินิพพานก็เพราะยังมีอุปาทาน คือยึดมั่นแนวสัจญยานาสัจญายตนะ ที่ปรินิพพานก็เพราะไม่มีอุปาทาน.

๘. พระอานนทกราบทูลถามว่า ความหลุดพ้นอันเป็นอริยะ (อริยวิโมกข์) เป็นอย่างไร ตรัสตอบว่า ได้แก่กมตะ คือความหลุดพ้นแห่งจิต เพราะไม่ยึดมั่นสิ่งต่าง ๆ ที่รวมเรียกว่าสักกายะ (กายของตน) คือ กาม, กามสัจญญา, รูป, รูปสัจญญา, อาเนญยสัจญญา, อาภิวัจญญายตนสัจญญาและแนวสัจญยานาสัจญายตนสัจญญา.

๙. ครั้นแล้วตรัสชี้ว่า นั่นโคนไม้, นั่นเรือนว่าง, ท่านทั้งหลายจงเพ่ง, จงอย่าประมาท, จงอย่าเดือดร้อนในภายหลัง. นี่แลคืออนุสาสน์ของเรา.

๗. คณกโมคคัลลานสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อคณกโมคคัลลานะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสาวัตถี ตรัสตอบเรื่องอนุบุพพลิกา (ข้อศึกษาโดยลำดับ) อนุบุพพปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติโดยลำดับ) ในพระธรรมวินัยนี้ แก่คณกโมคคัลลานพราหมณ์ผู้ทูลถาม โดยชี้ไปที่ :

๑. การมีศีลสำรวมในปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นประธาน)
๒. การสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๓. ความเป็นผู้รู้ประมาณในอาหาร
๔. การประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (ไม่เห็นแก่นอนมากนัก)
๕. การมีสติสัมปชัญญะ ๖. การบำเพ็ญสมาธิชำระจิตจากนิวรณ์ ๕
๗. การสงบจากกาม จากอกุศลธรรม บำเพ็ญฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔

๒. พราหมณ์ถามว่า พระนิพพานมีอยู่ ทางไปสู่พระนิพพานมีอยู่ พระสมณโคตมผู้ทรงชักชวนให้ไปก็มีอยู่ เหตุใดบางคนที่ได้รับคำสั่งสอนแล้วจึงได้บรรลุ บางคนจึงมิได้บรรลุ. ตรัสตอบว่า เหมือนชี้ทางให้คนไปกรุงราชคฤห์ แต่ไปทางอื่นเสียก็ไปไม่ถึง ถ้าไปถูกทางตามที่ชี้ก็ถึงได้. คณกโมคคัลลานพราหมณ์กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๘. โคปโกโมคคัลลานสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโคปโกโมคคัลลานะ

๑. พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วไม่นาน พระอานนทอยู่ในเวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ พระเจ้าอชาตศัตรูกำลังให้ซ่อมแซมกรุงราชคฤห์ เพื่อทรงต้อนรับพระเจ้า (จันหา) ปัสโชต (ผู้เป็นสหายของ

พระเจ้าพิมพิสารพระราชบิดา) พระอานนท์แวะไปสนทนากับโคปกโมคคัลลานพราหมณ์ (ซึ่งกำลังอยู่ที่โรงงาน). พราหมณ์ถามถึงภิกษุผู้มีคุณธรรมเท่าพระพุทธเจ้าว่า มีหรือไม่ ตอบว่า ไม่มี แล้วชี้ว่า พระพุทธเจ้าทรงชี้ทาง พระสาวกเป็นผู้ดำเนินตามทาง.

๒. วัสสการพราหมณ์ตรวจงานมาพบ จึงถามว่า พระศาสดาทรงตั้งใครเป็นที่พึงที่ระลึกแทนพระองค์. ตอบว่า ไม่ได้ทรงตั้งใคร. ถามว่า มีใครที่สงฆ์แต่งตั้งให้แทนหรือไม่ ตอบว่า ไม่มี. ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ก็ไม่มีที่พึงที่ระลึก. ตอบว่า มี คือมีพระธรรมเป็นที่พึงที่ระลึก. พราหมณ์ขอให้อธิบาย จึงอธิบายถึงการที่ภิกษุประชุมกันสวดปาฏิโมกข์ จัดการกับภิกษุที่ต้องอาบัติ ไม่ใช่ถือว่าบุคคลจัดการ แต่พระธรรมจัดการ. เมื่อถามว่า มีภิกษุสักรูปหนึ่งไหมที่ท่านเคารพนับถืออยู่อาศัย ตอบว่า มี. ถามว่า เมื่อตอบปฏิเสธว่า ไม่มีใครแทนพระพุทธเจ้า แล้วกลับตอบรับว่า มีผู้ที่ท่านเคารพนับถืออยู่อาศัย จะหมายความว่าอย่างไร.

๓. พระอานนท์จึงตอบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมะที่น่าเลื่อมใส ๑๐ ประการไว้ ธรรมเหล่านี้มีในผู้ใด เราย่อมเคารพนับถืออยู่อาศัยผู้นั้น. ธรรมะ ๑๐ ประการ คือ ๑. มีศีล ๒. มีการสดับมาก ๓. ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ (สันโดษ) ๔. ได้มาน ๔ ตามต้องการ ๕. แสดงฤทธิ์ได้ ๖. มีหุทิพย์ ๗. กำหนดรู้จิตใจของผู้อื่น ๘. ระลึกชาติได้ ๙. มีตาทิพย์ ๑๐. ทำอัสวะให้สิ้น.

๔. วัสสการพราหมณ์ถามอุปนตเสนาบดีว่า ท่านเหล่านี้ ชื่อว่าเคารพบูชาผู้ควรเคารพบูชาหรือไม่. เสนาบดียอมรับว่า เคารพบูชาผู้สมควร. วัสสการพราหมณ์จึงถามพระอานนท์ถึงที่อยู่ เมื่อทราบว่ายู่ ณ เวฬุวนาราม ก็พูดแก้ความถึงพระผู้มีพระภาคเรื่องการบำเพ็ญทาน โดยถามว่า พระโคตมทรงสรรเสริญทานทุกชนิดหรือไม่. ตอบว่า มิได้ทรงสรรเสริญทานทุกชนิด แต่จะไม่สรรเสริญทานเสียทั้งหมดก็หาไม่. พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสสรรเสริญผู้บำเพ็ญทานอย่างไม่รู้ความจริงเกี่ยวกับนิวรรณ์ ๕ (กิเลสอันกันจิตมิให้บรรลุความดี) ปลอ่ยให้นิวรรณ์ครอบงำ. ตรัสสรรเสริญภิกษุผู้สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บำเพ็ญทานที่ ๑ ถึงทานที่ ๔.

๕. วัสสการพราหมณ์ยอมรับว่า พระโคตมทรงติทานที่ควรติ ทรงสรรเสริญทานที่ควรสรรเสริญแล้วลาไป. โคปกโมคคัลลานพราหมณ์พูดกับพระอานนท์ว่า ยังไม่ตอบคำของตน (ในข้อ ๑) พระอานนท์ว่าตอบแล้ว คือไม่มีภิกษุที่มีคุณธรรมเท่าพระพุทธเจ้า. พระองค์เป็นผู้ชี้ทาง พระสาวกเป็นผู้ดำเนินตามทาง.

๕. มหาปุณณมสูตร

สูตรว่าด้วยคตินพระจันทร์เต็มดวง สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสวตถิ ประทับนั่งในที่แจ้ง แวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์ในคตินพระจันทร์เต็มดวง ๑๔ ค่ำ ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลถามเรื่องอุปาทานขันธ (ขันธที่ยึดถือ) ๕ อย่าง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยใจความ คือ :-

๑. ขันธ ๕ มีความพอใจเป็นมูล ๒. อุปาทานกับอุปาทานขันธ ๕ เป็นอันเดียวกัน อุปาทานไม่อื่นจากอุปาทานขันธ ๕ คือความกำหนัดเพราะพอใจในอุปาทานขันธ ๕ จัดเป็นอุปาทาน ๓. มีความต่างกันแห่งความกำหนัดเพราะพอใจในอุปาทานขันธ ๕ เช่น ความคิดปรารถนาให้เป็นอย่างนั้นอย่างนั้นในอนาคต ๔. คำว่า ขันธ หมายถึงขันธ ๕ ทั้งสามกาล ทั้งภายใน, ภายนอก, หยาบ, ละเอียด, เลว, ประณีต, ไกล, ใกล้ ๕. เหตุปัจจัยที่บัญญัติขันธ ๕ คือธาตุ ๔ เป็นเหตุปัจจัยให้บัญญัติรูปขันธ (กองรูป) ผัสสะ เป็นเหตุปัจจัยให้

บัญญัติเวทนาชั้น, สัญญาชั้น, และสังขารชั้น นามรูปเป็นปัจจัยให้บัญญัติวิญญาณ ๖. สักกายทิฏฐิ คือความเห็นรูปเป็นตน เป็นต้น (ดูหน้า ๔๐๕ หมายเลข ๒) ๗. สักกายทิฏฐิ จะไม่มีได้ ด้วยไม่เห็นว่ารูปเป็นตน เป็นต้น. ๘. ความสุขกาย สุขใจ เป็นอัสสาทะ (ความพอใจ) ในชั้น ๕, ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรปรวน เป็นโทษในชั้น ๕, การละความกำหนัดเพราะพอใจ เป็นการหลุดพ้น หรือการถอนตัวในชั้น ๕. ๙. ภิกษุรู้เห็นชั้น ๕ ตามเป็นจริง ไม่ยึดถือ ก็จะไม่มัวหังการ (ความถือว่าเป็นเรา) มมังการ (ความถือว่าเป็นของเรา) และมานะ (ความถือตัว) ซึ่งเป็นกิเลสแฝงตัว.

๒. ภิกษุรูปหนึ่งเกิดสงสัยว่า ถ้าชั้น ๕ เป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) กรรมที่อนัตตาเป็นผู้ทำ จะถูกต้องอัตตาอะไร จึงตรัสถามให้เธอเห็นทีละข้อว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ควรยึดถืออย่างไร.

เมื่อจบพระธรรมเทศนา ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน (เป็นพระอรหันต์).

๑๐. อุพฺพณณสูตร

สูตรว่าด้วยกีนพระจันทร์เต็มดวง สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. ประทับนั่งในที่แจ้ง แวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์ในคืนพระจันทร์เต็มดวง ๑๕ ค่ำ ตรัสสอนเรื่องอัสตบุรุษ (คนชั่ว) และสัตบุรุษ (คนดี) โดยแสดงว่าอัสตบุรุษประกอบด้วยอัสสัทธิ ๗ ประการ คือ ๑. คบอัสตบุรุษ ๒. คิดอย่างอัสตบุรุษ ๓. ปฏิกริยาอย่างอัสตบุรุษ ๔. พูดอย่างอัสตบุรุษ ๕. ทำอย่างอัสตบุรุษ ๖. เห็นอย่างอัสตบุรุษ ๗. ให้อย่างอัสตบุรุษ พร้อมทั้งแสดงรายละเอียด ส่วนสัตบุรุษ ทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม. คติของอัสตบุรุษคืออนรก หรือกำเนิดดิรัจฉาน ส่วนคติของสัตบุรุษ คือความเป็นใหญ่ในเทพหรือความเป็นใหญ่ในมนุษย์.

จบวรรคที่ ๑ ขึ้นวรรคที่ ๒ ชื่ออนุปทวรรค

แปลว่า วรรคมีอนุปทสูตรเป็นหัวหน้า มี ๑๐ สูตร

๑๑. อนุปทสูตร

สูตรว่าด้วยลำดับบทรธรรม

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสรรเสริญพระสาวิบุตรว่ามีปัญญาและเห็นแจ้งบทรธรรมตามลำดับภายในครั้งเดือน คือรูปมาน ๔, อรูปมาน ๔, สัญญาเวทียตนิโรธ, มีความชำนาญและบรรลุถึงฝั่งแห่งศีล, สมานิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ, มุณนธรรมจักร ตามที่พระตถาคตหมุนไปแล้วได้."

๑๒. ฉวิโสณสูตร

สูตรว่าด้วยข้อสอบสวน ๖ อย่าง

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนวิธีสอบสวนภิกษุผู้พยากรณ์หรือหัตถผล (ผู้พูดว่าตนเป็นพระอรหันต์) โดยวิธีตั้งปัญหาให้ตอบรวม ๖ ข้อ คือ ๑. รู้เห็นอย่างไรในวัหาร ๔ คือการพูดว่า ได้เห็น

๑. ความเห็นเป็นเหตุยึดกายของตน

๒. ตัพพ์ต่าง ๆ ในสูตรนี้ มีในที่อื่นที่ผ่านมาแล้วทั้งสิ้น เช่น ในหน้า ๑๒๕ หมายเลข ๒๑๓ และหน้า ๖๐ หมายเลข ๓๘

ได้ฟัง ได้ทราบ ได้รู้แจ้ง ในสิ่งที่ได้เห็นได้ฟังได้ทราบได้รู้แจ้ง ๒. รู้เห็นอย่างไรในชั้น ๕ ที่ยึดถือ ๓. รู้เห็นอย่างไรในชาติ ๖ ๔. รู้เห็นอย่างไรในอายตนะภายในภายนอก ๖ คู่ คือตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง เป็นต้น ๕. รู้เห็นอย่างไรในกายที่มีวิญญาณครองของตน ๖. รู้เห็นอย่างไรในนิมิตทั้งปวงภายนอก จิตจึงหลุดพ้นจากอาสวะ ถอนอหังการ (ความถือเรา) มมังการ (ความถือว่าของเรา) และมานะ (ความถือตัว) ซึ่งเป็นอนุสัย (กิเลสที่แฝงตัว) เสียได้. พร้อมทั้งแสดงคำตอบในทางรู้เท่าและตั้งอยู่ในศีล สมานิ ปัญญา จนได้อาสวักขญาณ คือญาณอันทำอาสวะให้สิ้นเป็นที่สุด.

๑๓. สัปปริสัสมมสูตร

สูตรว่าด้วยธรรมชาติของคนดี

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงทั้งธรรมชาติของคนดีและธรรมชาติของคนชั่ว (สัปปริสัสมม, อสัปปริสัสมม) โดยแสดงธรรมชาติของคนชั่วก่อน แล้วแสดงธรรมชาติของคนดีกำกับ เป็นคู่ ๆ ไปรวม ๒๐ คู่ ในที่นี้จะแสดงแต่ฝ่ายชั่ว (ฝ่ายดีพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม) คือยกตนข่มผู้อื่น เพราะ :-

๑. ออกบวชจากตระกูลสูง ๒. ออกบวชจากตระกูลใหญ่ ๓. มีคนรู้จัก มียศ ๔. มีลาภปัจจัย ๕. สดับตรับฟังมาก ๖. ทรงจำวินัยได้ ๗. เป็นนักกล่าวธรรม ๘. อยู่ป่า ๙. ทรงผ้าบังสุกุล (ผ้าเปื้อนฝุ่นที่เก็บตกเอามาปะติดปะต่อเป็นจีวร) ๑๐. ถือบิณฑบาต ๑๑. อยู่โคนไม้ ๑๒. อยู่ป่าช้า ๑๓.-๑๖. ได้รูปฌาน ที่ ๑ ถึงที่ ๔ ๑๗.-๒๐. ได้อรุณฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔.

ส่วนภิกษุผู้กล่าวล่วงอรุณฌานที่ ๔ เข้าถึงสัญญาเวทยินนิโรธได้ ย่อมสิ้นอาสวะ ไม่ยึดถือสิ่งใด ๆ.

๑๔. เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร

สูตรว่าด้วยธรรมชาติที่ควรเสพและไม่ควรเสพ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมชาติที่ควรเสพและไม่ควรเสพเป็น ๓ ตอน พระสารีบุตรกราบทูลขยายความย่อให้พิสดารทั้งสามตอนนั้น ตรัสรับรองว่าถูกต้อง คือ :-

๑. ความประพฤติทางกาย, ความประพฤติทางวาจา, ความประพฤติทางใจ, ความคิด, การได้สัญญา (ความกำหนดหมาย), การได้ทิวฐิ (ความเห็น), การได้อัตตภาพ. (รวม ๗ หัวข้อ) แต่ละข้อมีทั้งควรเสพและไม่ควรเสพ.

๒. รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณูปะ, และธรรมชาติที่พึงรู้แจ้งได้ทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, และใจ แต่ละข้อมีทั้งควรเสพและไม่ควรเสพ.

๓. ปัจจัย ๔ มีจีวร เป็นต้น, คาม, นิคม, นคร, ชนบท, และบุคคล แต่ละข้อมีทั้งควรเสพและไม่ควรเสพ.

พระสารีบุตรอธิบายในหลักใหญ่ที่ว่า ถ้าเสพเข้าอภุศลธรรมเจริญ อภุศลธรรมเสื่อม ก็ไม่ควรเสพ ถ้าอภุศลธรรมเสื่อม อภุศลธรรมเจริญก็ควรเสพ. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดรู้บรรณ (เนื้อความ) แห่งคำที่ตรัสไว้อย่างย่อ ๆ โดยพิสดาร ผู้นั้นย่อมได้รับประโยชน์และความสุข.

๑. ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ชัดเพียง ๕ ข้อ ส่วนข้อ ๖ แสดงตามมติอรรถกถาที่ให้แยกปัญหาเรื่องกายของตนกับกายของผู้อื่น นอกจากนั้นอรรถกถายังแสดงมตินี้อีก

๑๕. พหุธาตุกสูตร

สูตรว่าด้วยธาตุหลายอย่าง

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุ, อันตราย, อุปสัค เกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต. พระอานนท์กราบทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงไรภิกษุจึงควรแก้ถ้อยคำว่าเป็นภิกษุผู้เป็นบัณฑิต เป็นผู้พิจารณาสอบสวน. ตรัสตอบว่า ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ, ฉลาดในอายตนะ, ฉลาดในปฏิจาสมุปบาท และฉลาดในฐานะ (สิ่งที่เป็นไปได้) และอฐานะ (สิ่งที่เป็นไปไม่ได้).

๒. ในข้อฉลาดในธาตุ ทรงแสดงความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘ (อายตนะภายในมีตา เป็นต้น ๖, อายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น ๖, วิญญาณมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ๖ รวมเป็น ๑๘) ; ธาตุ ๖ คือ ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, อากาศ, วิญญาณ ; ธาตุ ๖ คือ สุขกาย, ทุกข์กาย, สุขใจ, ทุกข์ใจ, เฉย ๆ, อวิชชา (ความไม่รู้) ; ธาตุ ๖ คือ กาม, เนกขัมมะ (ออกจากกาม), พยาบาท, ไม่พยาบาท, เบียดเบียน, ไม่เบียดเบียน ; ธาตุ ๓ คือ กาม, รูป, อรูป ; ธาตุ ๒ คือธาตุที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตาธาตุ) ธาตุที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง (อสังขตาธาตุ).

๓. ในข้อฉลาดในอายตนะ ทรงแสดงความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖.

๔. ในข้อฉลาดในปฏิจาสมุปบาท (ความอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) ทรงแสดงความเป็นผู้ฉลาดทั้งในเหตุปัจจัยสายเกิด คือเพราะมีสิ่งนี้ จึงมีสิ่งต่อ ๆ ไป ทั้งในเหตุปัจจัยสายดับ คือเพราะดับสิ่งนี้ สิ่งต่อ ๆ ไป จึงดับ.

๕. ในข้อฉลาดในฐานะและอฐานะ ทรงแสดงความเป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นไปได้และเป็นไปไม่ได้ สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เช่น ผู้สมบุรุษด้วยทิวฐิเป็นไปไม่ได้ ที่จะเห็นสังขารว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน และสิ่งที่เป็นไปได้ เช่น บุตรชนเป็นไปได้ที่จะเห็นสังขารว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน.

๑๖. อิติลิลิสูตร

สูตรว่าด้วยภูเขชื่ออิติลิลิ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ภูเขาชื่ออิติลิลิ ใกล้กรุงราชคฤห์ ตรัสเล่าว่า ชื่อของภูเขาสูงต่าง ๆ เคยเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น แต่ภูเขาอิติลิลิมีชื่อนี้มาไม่เปลี่ยนแปลง แล้วตรัสเล่าเรื่องพระเจ้าพุกะพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้เฉพาะพระองค์ มิได้ตั้งศาสนาขึ้น) ประมาณ ๕๐๐ รูป ที่อาศัยอยู่ ณ ภูเขานี้ มนุษย์ทั้งหลายเห็นแต่ทวนเข้าไป ไม่เห็นออกมา เลยตั้งชื่อว่า ภูเขาอิติลิลิ (ภูเขากลืนมนุษย์) แล้วได้แสดงพระนามของพระเจ้าพุกะพุทธเจ้าพระองค์ต่าง ๆ มีพระอริยฐานะ เป็นต้น.

๑๗. มหัจฉตาทิสกสูตร

สูตรว่าด้วยธรรมะหมวด ๔๐ หมวดใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย มีใจความสำคัญเป็น ๓ ตอน คือ :-

๑. ทรงแสดงสัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) ที่มีที่อาศัย มีคุณธรรมอื่น ๆ อีก ๗ ข้อ เป็นเครื่องประกอบ (บริวาร) คือความเห็นชอบ, ความดำริชอบ, เจรจาชอบ, กระทำชอบ, เลี้ยงชีวิตชอบ, พยายามชอบ, ระลึกชอบ.

๒. ทรงแสดงสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ว่าเป็นหัวหน้าและว่า รู้จักทั้งฝ่ายเห็นชอบและฝ่ายเห็นผิด. ทรงอธิบายความเห็นผิดว่า ได้แก่เห็นว่า ทานที่ให้ไม่มี ผลกรรมดีกรรมชั่วไม่มี เป็นต้น แล้วทรงแสดงสัมมาทิฐิว่ามี ๒ อย่าง คือที่มีอาสวะ กับที่ไม่มีอาสวะ (ชั้นต่ำสำหรับบุพชน ชั้นสูงสำหรับพระอริยะ) แล้วทรงแสดงสัมมาทิฐิในฐานะเป็นหัวหน้า ในการแจกรายละเอียดของข้ออื่น ๆ.

๓. ทรงแสดงว่า ธรรมปริยายที่เรียกว่า “มหาจัตตาสัทธะ” “หมวด ๔๐ หมวดใหญ่” คือเป็นฝ่ายกุศล ๒๐ ฝ่ายอกุศล ๒๐ (ตั้งหลักมรรค ๘ เต็มสัมมาญาณะ ความรู้โดยชอบ สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้น โดยชอบเป็น ๑๐ กุศลธรรมเป็นอเนกเหล่าอื่นที่ถึงความเกิดมีบริบูรณ์ เพราะธรรมะฝ่ายถูกทั้งสิบข้อนั้นเป็นปัจจัย จัดเป็นฝ่ายกุศล ๒๐ ตั้งหลักมัจฉัตตะ ความคิด มีความเห็นผิด เป็นต้น มีความหลุดพ้นผิดเป็นที่สุด เป็น ๑๐ อกุศลธรรมเป็นอเนกเหล่าอื่นที่ถึงความเกิดมีบริบูรณ์ เพราะธรรมะฝ่ายผิด ๑๐ ข้อนั้นเป็นปัจจัย จัดเป็นฝ่ายอกุศล ๒๐).

๑๔. อานาปานสติสูตร

สูตรว่าด้วยการตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. ตรัสแสดงธรรมในท่ามกลางพระเถระผู้มีชื่อเสียง พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ โดยแสดงว่า อานาปานสติที่เจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์, สติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ ที่เจริญ ทำให้มากแล้ว ทำโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาตรัสรู้) ๗ ให้บริบูรณ์, โพชฌงค์ ๗ ที่เจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้วิชา (ความรู้) และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) ให้บริบูรณ์.

๒. ต่อจากนั้นทรงแสดงรายละเอียดในการเจริญอานาปานสติอย่างธรรมดา (เช่น ที่แสดงในอานาปานบรรพ มหาสติปัฏฐานสูตร หน้า ๓๓๖). การเจริญอานาปานสติให้เกี่ยวกับกาย, เวทนา, จิต, และธรรม ; การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เกี่ยวกับโพชฌงค์ ๗ มีสติ เป็นต้น.

๑๕. กายคตาสติสูตร

สูตรว่าด้วยสติกำหนดพิจารณากาย

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. ภิกษุทั้งหลายสนทนากันถึงเรื่องที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กายคตาสติ (สติกำหนดพิจารณากาย) ที่เจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสถามทราบความจึงทรงแสดงรายละเอียด (แบบที่ทรงแสดงในมหาสติปัฏฐานสูตร หน้า ๓๓๖) คือ การกำหนดพิจารณากายแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน คือ ๑. พิจารณาลมหายใจเข้าออก ๒. พิจารณาอริยาบถของกาย เช่น ยืน เดิน ๓. พิจารณาความเคลื่อนไหวของกาย เช่น คู้แขนเหยียดแขน เป็นต้น ๔. พิจารณาความนำเกลียดของกาย ๕. พิจารณาร่างกายโดยความเป็นธาตุ ๖. พิจารณาร่างกายที่เป็นศพมีลักษณะต่าง ๆ.

๒. ครั้นแล้วทรงแสดงการเจริญกายคตาสติ จนได้ฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔ แล้วตรัสแสดงอานิสงส์ของกายคตาสติว่าเป็นส่วนแห่งวิชา เป็นต้น พร้อมด้วยอุปมาต่าง ๆ และในที่สุดได้แสดงว่า ทำให้มีอานิสงส์ ๑๐ อย่าง คือ ๑. อดทนความไม่ยินดีและความยินดี ๒. ครอบงำความหวาดกลัวได้ ๓. อดทนต่อหนาวร้อน ถ้อยคำล่วงเกิน และทุกขเวทนา เป็นต้น ๔. ได้ฌาน ๔ ตามปรารถนา ๕. ได้อิทธิวิริ (แสดงฤทธิ์ได้)

๖. ได้หุทิพย์ ๗. ได้เจโตปริยญาณ (ญาณกำหนดรู้ใจผู้อื่น) ๘. ระลึกชาติได้ ๙. เห็นความตายความเกิดของสัตว์ทั้งหลาย (ทิพยจักขุ) และ ๑๐. ทำอาสวะให้สิ้นได้.

๒๐. สังขารูปัตติสูตร

สูตรว่าด้วยความคิด* กับ การเข้าถึงสภาพตามที่คิดไว้

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงการที่ภิกษุประกอบด้วยศรัทธา (ความเชื่อ), ศีล (การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย), สุตะ (การสดับตรับฟัง), จาคะ (การสละ) และปัญญาว่า ตั้งจิตจะไปเกิดในที่ใด ๆ อย่างไร เมื่ออบรมความคิดหรือเจตนากับธรรมะเป็นเครื่องอยู่ (มีศรัทธาเป็นต้น) ให้มากแล้ว ก็เกิดในฐานะนั้น ๆ ได้ตามปรารถนา ตั้งแต่ความเป็นกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล จนถึงเทพ, พรหมทั้งรูปพรหมและอรูปพรหม และในที่สุด ถึงทำอาสวะให้สิ้นได้.

จบวรรคที่ ๒ ขึ้นวรรคที่ ๓ ชื่อสุญญตวรรค แปลว่า วรรคมีสุญญตสูตรเป็นหัวหน้า มี ๑๐ สูตร

๒๑. ฐปัสสูญญตสูตร

สูตรว่าด้วยความว่างเปล่า สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม ใกล้กรุงสาวัตถี. ตรัสตอบคำถามของพระอานนท์ถึงเรื่องที่ในสมัยก่อนและสมัยปัจจุบัน (ขณะนั้น) ทรงอยู่โดยมากด้วยสุญญตวิหาร (ธรรมะเป็นเครื่องอยู่ คือการทำในใจถึงความว่างเปล่า) พร้อมทั้งทรงแสดงรายละเอียดในทางปฏิบัติ โดยการไม่ใส่ใจถึงสัญญา (ความกำหนดหมาย) อย่างหนึ่ง แล้วใส่ใจความเป็นหนึ่งโดยอาศัยสัญญาอีกอย่างหนึ่ง สูงขึ้นไปโดยลำดับแล้วพิจารณาถึงสัญญาที่ไม่ใส่ใจว่าสูญ แต่นึกว่าสัญญาที่กำลังใส่ใจ (อันมีอารมณ์สูงกว่า) ว่าเป็นของไม่สูญ เริ่มต้นแต่ไม่ใส่ใจมนุสสสัญญา (ความกำหนดหมายในมนุษย์) แล้วใส่ใจในอรัญญสัญญา (ความกำหนดหมายในป่า) เลื่อนระดับสูงขึ้นไป จนถึงทำอาสวะให้สิ้นได้เป็นที่สุด. แล้วตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์ในอดีตอนาคต ปัจจุบัน ที่เข้าสู่สุญญตาอันบริสุทธิ์ยอดเยี่ยม ก็จะเข้าสู่สุญญตา (ตามที่ทรงแสดงมาแล้ว) น้อย.

๒๒. มหาสุญญตสูตร

สูตรว่าด้วยความว่างเปล่า สูตรใหญ่

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ. ตรัสกับพระอานนท์ถึงเรื่อง “การเข้าสู่สุญญตภายใน” เพราะไม่ใส่ใจในมิติทั้งปวง (ทำใจให้ว่างจากความเกาะเกี่ยว) เข้าฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔ แล้วใส่ใจสุญญตภายใน มีความรู้ตัวอยู่เสมอ แล้วใส่ใจสุญญตภายนอก สุญญตทั้งภายในทั้งภายนอก ใส่ใจอาเนญชา* แล้วคอยกำหนดดูว่าจิตจะโน้มไป เพื่อสุญญตภายใน เพื่ออาเนญชาหรือไม่ ครั้นแล้วตรัสสอนให้มีความรู้ตัวในความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ทั้งกาย, วาจา, ใจ.

๑. คำว่า สังขาร ที่แปลว่าความคิด เป็นการแปลถือเอาความ มีพระพุทธานุญาตบ่งชี้ว่า ได้แก่เจตนาในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๗ ซึ่งจะย่อไว้ในเล่มต่อ ๆ ไป

๒. อาเนญชาหรืออาเนญชะ ดูคำอธิบายในอาเนญขัลปายสูตร หน้า ๔๖๓

๒. ต่อจากนั้นทรงแสดงอุปัชฌะ (อันตราย) แห่งอาจารย์แห่งศิษย์และแห่งการประพุดิพรหมจรรย์ และตรัสว่า อันตรายแห่งการประพุดิพรหมจรรย์ มีผลร้ายมากกว่าอันตรายทั้งสองข้างต้น. และตรัสสอนให้ปฏิบัติต่อศาสดาฉันมิตร มิใช่ฉันศัตรู คือให้ตั้งใจฟังธรรม ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขสันกาลนาน. ในที่สุดตรัสว่า พระองค์ทรงว่ากล่าวทั้งในทางชม ทั้งในทางประคอง (ไม่ใช่มุ่งแต่ลงโทษหรือมุ่งแต่ยกย่องเพียงอย่างเดียว). ผู้ใดมีสาระก็จะดำรงอยู่ได้.

๒๓. อัจฉริยพหุคัมมสูตร

สูตรว่าด้วยสิ่งอัศจรรย์และไม่เคยมีก็มีขึ้น

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวันาราม. ภิกษุทั้งหลายสนทนากันถึงเรื่องความอัศจรรย์ในการที่พระผู้มีพระภาคทรงระลึกพระชาติได้ว่าเคยเป็นอย่างนั้น ๆ มา. เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสถามทราบความ ก็ตรัสให้พระอานนทีกกล่าวถึงความอัศจรรย์เท่าที่ทราบ พระอานนทีกก็กราบทูลตามที่เคยสดับมาในที่เฉพาะพระพักตร์ ถึงความอัศจรรย์ต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ เมื่อเกิดเมื่อดำรงอยู่ในเทพชั้นดุสิต ก็ทรงมีสติสัมปชัญญะเป็นต้น จนถึงความอัศจรรย์ เมื่อประสูติจากพระครรภ์มารดา. (โปรดดูข้อความที่ย่อไว้แล้วในมหาปทานสูตร หน้า ๓๑๖ ข้อ ๑ ถึง ๑๔).

๒. ตรัสเพิ่มเติมว่า เวทนา (ความเสวยหรือรู้สึกอารมณ์) สัญญา (ความกำหนดหมาย) และวิตก (ความตรึก) ที่ตถาคตรู้แจ้งแล้ว ย่อมเกิดขึ้น ย่อมปรากฏ ย่อมดับไป.

๒๔. พักกุลลเถรัจฉริยพหุคัมมสูตร

สูตรว่าด้วยสิ่งอัศจรรย์และไม่เคยมีก็มีขึ้นของพระพักกุลเถระ

ท่านพระพักกุลอยู่ในเวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ ซึ่งเปลี่ยนชื่อกัสสปะ เคยเป็นสหายตั้งแต่ครั้งเป็นคฤหัสถ์ของท่านพระพักกุล. เข้าไปหาท่านพระพักกุล. ถามทราบความว่าบวชมาถึง ๘๐ ปี แล้วได้ถามถึงปัญหาเรื่องเคยเสพเมถุนกี่ครั้ง พระพักกุลตอบว่า ไม่ควรถามเช่นนั้น ควรจะถามว่า กามสัญญา (ความกำหนดหมายในกาม) เกิดขึ้นกี่ครั้ง แล้วก็เล่าให้ฟังว่า ตลอด ๘๐ ปีนี้ ท่านไม่เคยมีกามสัญญา รวมทั้งสัญญาในการพยาบาท ในการเบียดเบียนเลย แล้วท่านได้เล่าถึงสิ่งที่ท่านไม่เคยต่าง ๆ (อันแสดงความเป็นผู้บริสุทธิ์พิเศษ) ของท่านตลอดเวลา ๘๐ ปี. ซึ่งเปลี่ยนเลื่อมใสขอบวช บำเพ็ญเพียรไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์. ต่อมาไม่ช้าท่านพระพักกุลก็ถือลูกกุญแจเข้าไปสู่วิหาร บอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ท่านจะปรินิพพานในวันนี้ แล้วได้นั่งปรินิพพานในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นความน่าอัศจรรย์. (เรื่องนี้เป็นเหตุการณ์ภายหลังพุทธปรินิพพาน).

๒๕. ทนตภูมิสูตร

สูตรว่าด้วยภูมิหรือสถานที่ที่ฝึกไว้

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม. ชยเสนราชกุมาร (ราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร) เสด็จดำเนินเล่น ตรัสสนทนากับสามเถรรูปหนึ่งผู้บวชไม่นาน ผู้อาศัยอยู่ในภูมิจึงในป่า เมื่อทรงขอให้สามเถร

๑. อรรถกถาอธิบายว่า มีโอกาสพิจารณาสังขารธรรมได้ตลอดเวลา ๗ วัน ไม่เหมือนสาวกที่พิจารณาได้เฉพาะเมื่อประจวบกับสิ่งเหล่านั้นเฉพาะหน้าเมื่อถึงโอกาส

แสดงธรรม สามเณรออกตัวต่าง ๆ ในที่สุดก็ทรงค้นได้ให้แสดงจนได้ เมื่อแสดงจบแล้ว ราชกุมารตรัสว่าเป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ประมาทบำเพ็ญเพียรจะบรรลุความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง สามเณรจึงนำความมากราบทูลพระผู้มีพระภาค. พระองค์ตรัสว่า ชยเสนราชกุมารอยู่ในท่ามกลางกาม ที่จะรู้เห็นถึงสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยเนกขัมมะ (การออกจากกามนั้น) ย่อมเป็นไปไม่ได้.

๒. ครั้นแล้วทรงแสดงธรรมแก่สามเณร เปรียบเทียบให้เห็นความต่างกัน ระหว่างช้าง, ม้า, โค ที่ได้รับการฝึกกับที่มีได้รับการฝึก ว่าจะให้ไปสู่ที่หมายได้ ต่างกันอย่างไร. หรือเปรียบเทียบคนหนึ่งยืนบนยอดเขา อีกคนหนึ่งยืนอยู่เชิงเขา จะให้เห็นอะไร ๆ เหมือนผู้ยืนอยู่บนยอดเขาอย่างไร แล้วได้ทรงแสดงข้อเปรียบเทียบอื่นอีก รวมทั้งข้อที่ผู้ออกบวชบำเพ็ญสติปัญญาน ๔ บำเพ็ญจนได้วิชา ๓ มีความสิ้นอาสวะในที่สุด.

๒๖. ภูมิขุสูตร

สูตรว่าด้วยพระเถระชื่อภูมิชะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม. เข้าวันหนึ่ง ท่านพระภูมิชะเข้าไปที่ยังประทับของชยเสนราชกุมาร นั่งเหนืออาสนะที่ปูลาดไว้. ชยเสนราชกุมารกล่าวว่า บุคคลจะทำความหวังหรือไม่ก็ตาม ประพฤติพรหมจรรย์ก็ไม่ควรจะบรรลุผลได้. ท่านพระภูมิชะทูลตอบว่า ท่านไม่ได้ฟังมาจากพระผู้มีพระภาค แต่ก็เชื่อว่าทรงตอบว่า ไม่สำคัญที่ทำความหวังหรือไม่ทำ ถ้าประพฤติพรหมจรรย์โดยไม่แยบคาย (อโยนิโส) ก็ไม่ควรบรรลุผล แต่ถ้าประพฤติพรหมจรรย์โดยแยบคาย ก็ควรบรรลุผลได้. ราชกุมารกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ศาสตราของท่านก็เหมือนยืนอยู่บนศีรษะของสมณพราหมณ์ทั้งปวง. แล้วได้ถวายอาหารของพระองค์ให้ท่านพระภูมิชะฉัน.

๒. ท่านพระภูมิชะกลับมากาบทูลพระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า ที่ตอบไปนั้นไม่ผิด และได้ทรงชี้แจงเพิ่มเติม เปรียบสมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด จนถึงมีความตั้งใจมั่นผิด ประพฤติพรหมจรรย์ จึงไม่ควรบรรลุผล ว่าเหมือนคนต้องการน้ำมัน แฉไปคั้นน้ำมันจากทราย หรือต้องการนมโค แต่รีดนมจากเขาโคต้องการไฟ แต่เอาไม้สดช่มด้วยยางมาสีให้ไฟติด. ครั้นแล้วทรงแสดงการปฏิบัติถูกในทางที่ตรงกันข้าม.

๒๗. อนุรุทธสูตร

สูตรว่าด้วยพระอนุรุทธเถระ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนาราม. ข่างไม้ชื่อปัญจกังคะ ส่งคนไปนิมนต์พระอนุรุทธพร้อมด้วยภิกษุอื่นอีก ๓ รูป* (รวม ๔ รูป ไปฉันที่บ้าน เมื่อฉันเสร็จแล้ว จึงถามปัญหาถึงเรื่อง อัปมาณา-เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งจิตอันไม่มีประมาณ) กับมหัคคตาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งจิตที่เป็นมาน) มีอรรถะ (ความหมาย) และพยัญชนะ (ตัวอักษร) ต่างกัน หรือว่ามีอรรถะอย่างเดียวกัน มีพยัญชนะต่างกัน. พระเถระตอบว่า มีอรรถะและพยัญชนะต่างกัน. โดยอธิบายว่า อัปมาณาเจโตวิมุตติ ได้แก่การแผ่จิต อันประกอบไปด้วยพรหมวิหาร ๔ มีเมตตา เป็นต้น อันหาประมาณจำกัดมิได้ไปยังโลกทั้งปวง ทั้งหกทิศ (รวมทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง). ส่วนมหัคคตาเจโตวิมุตติ ได้แก่การเจริญญาณ (แผ่สณนิมิตไป) กำหนดขอบเขตเพียง

๑. ในเมืองไทยมักมีผู้ถือกันว่านิมนต์พระ ๔ รูปเฉพาะไปสวดศพ แต่หลักฐานในพระไตรปิฎกนอกจากสูตรนี้แล้ว ยังมีในอภัยราชกุมารสูตร หน้า ๔๒๑ แสดงว่าไม่มีการถือ

โค่นไม้แห่งเดียวบ้าง, ๒-๓ แห่งบ้าง, กำหนด ๒-๓ เขตบ้านบ้าง, กำหนดแวนแคว้นใหญ่ ๑ บ้าง, ๒-๓ บ้าง, กำหนดแผ่นดินมีสมุทรเป็นขอบเขตบ้าง, แล้วได้อธิบายเพิ่มเติมและตอบปัญหาของพระอภิชะกัจจานะอีกเกี่ยวกับเรื่องเทพที่มีแสงสว่าง.

๒๔. อุปกภิเลสสูตร

สูตรว่าด้วยเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ โขสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี. สมัยนั้นภิกษุชาวกรุงโกสัมพีแตกต่างกันต่างกล่าวเลียดสีกันต่าง ๆ พระผู้มีพระภาคทรงห้ามปรามก็ไม่ฟัง จึงตรัสแสดงธรรมเป็นคติเรื่องการทะเลาะวิวาทแล้วเสด็จไปสู่พาลกโลณการคาม (หมู่บ้านท่าเกลือชื่อพาลกะ) ณ ที่นั้นได้ทรงแสดงธรรมแก่พระภิกษุ แล้วเสด็จไปสู่ป่าช่อป่าจันทรวังสะ ผู้เฝ้าป่าไม่ยอมให้เข้า พระอนุรุทธได้ทราบจึงแจ้งแก่คนเฝ้าป่ามิให้ห้าม เพราะท่านเป็นพระศาสดาของพวกเรา และได้บอกให้พระนันทิยะ พระกิมพิละมาเฝ้าต้อนรับ. พระผู้มีพระภาคตรัสถามถึงความผาสุก, ความสามัคคี, ความไม่ประมาท, และคุณพิเศษ (โปรดดูจุฬโคสังคาลสูตร หน้า ๓๙๐ เทียบดูด้วย) ท่านเหล่านั้นกล่าวตอบในทางที่ดีงาม.

๒. ในส่วนที่เกี่ยวกับคุณพิเศษ กราบทูลว่า รู้สึกว่ามีแสงสว่าง และเห็นรูป แต่ไม่นาน แสงสว่างนั้นและการเห็นรูปก็หายไป ไม่ได้บรรลุณิมนต์นั้นอีก. ตรัสตอบว่า ควรบรรลุณิมนต์นั้น แล้วตรัสเล่าถึงเหตุการณ์เมื่อก่อนตรัสรู้ว่าเคยทรงประสบภาวะเช่นนั้นเหมือนกัน แต่ทรงสอบสวนถึงต้นเหตุ ซึ่งทรงแก้ทีละอย่าง ๆ เหตุเหล่านั้นคือความสงสัย, การไม่ทำใจ, ความหดหู่วุ่นงัน, ความหวาดสะดุ้ง, ความตื่นเต้น, ความย่อหย่อน, ความเพียรตั้งเกินไป, ความเพียรหย่อนเกินไป, ความอยาก, ความกำหนดหมายต่าง ๆ, การเพ่งรูปมากเกินไป. (รวมเป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ๑๑ อย่าง)* ในที่สุด เมื่อทรงทราบว่าเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตก็ทรงละได้หมดทุกอย่าง.

๓. ตรัสเล่าต่อไปอีกว่า เมื่อทรงบำเพ็ญเพียรไป ก็ทรงรู้สึกว่ามีแสงสว่าง แต่ไม่ทรงเห็นรูปบ้าง ทรงเห็นรูป แต่ไม่ทรงรู้สึกว่ามีแสงสว่างบ้าง ตลอดคืนบ้าง ตลอดวันบ้าง ตลอดทั้งวันทั้งคืนบ้าง เมื่อทรงสอบสวนถึงเหตุปัจจัย ก็ทรงคิดว่า ในสมัยใดไม่สนใจรูปนิมิต (เครื่องหมายคือรูป) สนใจแต่โอภาสนิมิต (เครื่องหมายคือแสงสว่าง) ในสมัยนั้นก็รู้สึกว่ามีแสงสว่าง แต่ไม่ทรงเห็นรูป ; ในสมัยใดไม่สนใจโอภาสนิมิต สนใจแต่รูปนิมิต ในสมัยนั้นย่อมเห็นรูป แต่ไม่รู้สึกว่ามีแสงสว่าง.

๔. ต่อจากนั้นทรงแสดงถึงการที่ทรงรู้สึกว่ามีแสงสว่างน้อย เห็นรูปน้อย, ทรงรู้สึกว่ามีแสงสว่างไม่มีประมาณ เห็นรูปไม่มีประมาณ เมื่อทรงสอบสวนถึงเหตุปัจจัย ก็ทรงคิดว่า ในสมัยใดสมาธิน้อย ในสมัยนั้นจักขุก็น้อย ทำให้รู้สึกว่ามีแสงสว่างน้อย เห็นรูปน้อย ด้วยจักขุน้อย แต่ในสมัยใดสมาธิไม่มีประมาณ ในสมัยนั้นจักขุก็ไม่มีประมาณ ทำให้รู้สึกว่ามีแสงสว่างไม่มีประมาณ เห็นรูปไม่มีประมาณ (แสดงว่ากำลังของสมาธิเป็นสำคัญ ถ้ากำลังน้อยก็ทำให้ทพจักขุมีความสามารถน้อยไปด้วย) ครั้นทรงทราบว่าได้ทรงละอุปกิเลสแห่งจิต (ทั้งสิบเอ็ด) ได้แล้ว ก็ทรงคิดว่าได้เจริญสมาธิโดยส่วน ๓ แล้วในบัดนี้.

๑. ความเศร้าหมองแห่งจิตหรืออุปกิเลสทั้งสิบเอ็ดอย่างนี้ เป็นเรื่องของการปฏิบัติธรรมะขั้นสูง ผู้ต้องการทราบคำอธิบายละเอียด โปรดดูคำอธิบายของพระอรุณกถาจารย์

๕. ต่อจากนั้นทรงแสดงว่า ได้ทรงเจริญ ๑. สมาริที่มีทั้งวิตกวิจารณ์ (ได้แก่ฌานที่ ๑) ๒. สมาริที่ไม่มีวิตก แต่มีวิจารณ์ (ได้แก่ฌานที่ ๒ ในฌาน ๕) ๓. สมาริที่ไม่มีวิตกวิจารณ์ (ได้แก่ฌานที่ ๒, ๓, ๔ ในฌาน ๔ และฌานที่ ๓, ๔, ๕ ในฌาน ๕) ๔. สมาริที่มีปิติ (ได้แก่ฌานที่ ๑, ๒ ในฌาน ๔ และฌานที่ ๑, ๒, ๓ ในฌาน ๕) ๕. สมาริที่ไม่มีปิติ (ได้แก่ฌานที่ ๓, ๔ ในฌาน ๔ และฌานที่ ๔, ๕ ในฌาน ๕) ๖. สมาริที่ประกอบด้วยความสุข (ได้แก่ฌานที่ ๑, ๒, ๓ ในฌาน ๔ และฌานที่ ๑ ถึง ๔ ในฌาน ๕) ๗. สมาริที่ประกอบด้วยอุเบกขา (ได้แก่ฌานที่ ๔ ในฌาน ๔ และฌานที่ ๕ ในฌาน ๕) เมื่อได้เจริญสมาริอย่างนี้แล้วก็เกิดญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณ) ขึ้นว่า ความหลุดพ้นของพระองค์ไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ไม่มีการเกิดอีก.

(หมายเหตุ: สูตรนี้แสดงหลักวิชาในการปฏิบัติจิตใจชั้นสูง ซึ่งเกิดปัญหาแก่พระสาวก แต่พระองค์ก็ทรงแสดงว่าได้แก้ปัญหาคงมาแล้ว ก่อนตรัสรู้ ในที่นี้ไม่ค่อยได้อธิบายศัพท์ไว้มิสดาร เพราะเห็นว่าจะต้องอธิบายยืดยาวและใช้หน้ากระดาษมาก อย่างไรก็ตาม สูตรนี้น่าเลื่อมใสเป็นพิเศษในทางปฏิบัติที่แสดงว่า พระพุทธศาสนานั้นมิใช่เรื่องสำหรับพูดเท่านั้น แต่จะต้องอาศัยความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในทางปฏิบัติด้วย และพึงสังเกตว่าในสูตรนี้ นับเป็นหลักฐานแรกที่แสดงฌาน ๕ เพราะที่แล่วมาแสดงแต่ฌาน ๔ เท่านั้น).

๒๙. พาลบัณฑิตสูตร

สูตรว่าด้วยพาลและบัณฑิต

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม : ตรัสแสดงลักษณะของคนพาล ๓ อย่าง คือ คิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่ว คนพาลจะต้องประสบทุกข์โศกนัลถึง ๓ ประการในปัจจุบัน และตายไปก็จะเข้าสู่นรก, กำเนิดดิรัจฉาน หรือถ้าเกิดในมนุษย์ ก็เกิดในตระกูลต่ำ ยากจน มีผิวพรรณทราม มีโรคเบียดเบียน ไม่มีลาภ. ส่วนบัณฑิตมีลักษณะ ๓ คือ คิดดี พูดดี ทำดี บัณฑิตย่อมได้ความสุขโสมนัสถึง ๓ ประการในปัจจุบัน และตายไปก็จะเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์ แล้วทรงแสดงสมบัติจักรพรรดิโดยละเอียดว่า เทียบกันไม่ได้เลยกับสมบัติทิพย์. หรือถ้าเกิดเป็นมนุษย์ ก็เกิดในตระกูลสูงมั่งคั่ง รูปงาม มีลาภ.

๓๐. เทวทูตสูตร

สูตรว่าด้วยเทวทูต

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมว่า ผู้มีทิพยจักขุ ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายตาย, เกิด, เลว, ประณีต, ผิวพรรณดี, ผิวพรรณทราม, มีคติดี, มีคติชั่ว เข้าถึงฐานะต่าง ๆ ตามกรรม เปรียบเหมือนคนมีตาดียืนอยู่ตรงกลาง (ระหว่างเรือน ๒ หลัง) ย่อมมองเห็นคนเข้าออก เดินไปเดินมาสู่เรือนฉะนั้น.

๒. ทรงแสดงถึงนายนิรยบาล (ผู้รักษานรก) หลายคน จับคนที่ไม่ดีไปแสดงแก่พญายมขอให้ลงโทษ พญายมถามถึงเทวทูต ๕ คือ เด็ก, คนแก่, คนเจ็บไข้, คนถูกลงโทษเพราะทำความผิดและคนตาย แล้วชี้แจงให้เห็นว่าจะต้องได้รับผลแห่งการกระทำ (ที่ชั่ว) นั้น ๆ แล้วทรงแสดงการลงโทษต่าง ๆ ที่นายนิรยบาลเป็นผู้ทำ รวมทั้งแสดงถึงมหานรก, นรกคูด (อุจจาระ) และนรกชื้อกุกุละ ซึ่งมีการลงโทษทรมานอย่างน่าสยดสยอง.

๓๑. กัทเทกัตตสูตร

สูตรว่าด้วยราตรีเดียวที่ดี

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. ตรัสแสดงบทตั้ง (อุทเทส) และคำอธิบายหรือการแจกแจง (วิภังค์) เกี่ยวกับบุคคลผู้มีราตรีเดียวอันดี โดยใจความคือไม่ให้ติดตามเรื่องล่วงมาแล้ว ไม่ให้หวังเฉพาะเรื่องที่ยังมาไม่ถึง ให้เห็นแจ้งปัจจุบัน ให้รีบเร่งทำความเพียรเสียในวันนี้ ใครจะรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่ง เพราะจะผัดเพี้ยนต่อมฤตยูผู้มีเสนาใหญ่ ย่อมไม่ได้. คนที่มีความเพียรอย่างนี้ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน เรียกว่าผู้มีราตรีเดียวอันดี (อันเจริญ). การไม่ติดตามอดีต การไม่หวังเฉพาะอนาคต ตรัสอธิบายว่า ไม่ให้มีความยินดีเพลิดเพลินในอดีตและอนาคตนั่น.

๓๒. อานันทกัทเทกัตตสูตร

สูตรว่าด้วยพระอานนท้อธิบายกัทเทกัตตสูตร

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. สมัยนั้นพระอานนทกล่าวธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายในโรงฉัน (อุปราสนศาลา) โดยอธิบายทั้งบทตั้ง และคำอธิบายแห่งกัทเทกัตตสูตร. พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสถาม ทราบความ ทรงรับรองคำอธิบายนั้น.

๓๓. มหากัจจานกัทเทกัตตสูตร

สูตรว่าด้วยพระมหากัจจานะอธิบายกัทเทกัตตสูตร

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. มีเรื่องเล่าถึงพระมหากัจจานะแสดงธรรมอธิบายขยายความ แห่งกัทเทกัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ย่อ ๆ ให้พิสดาร เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบ ก็ตรัสชมเชย และว่า ถ้าถามให้ทรงอธิบาย ก็ะทรงอธิบายในทำนองเดียวกันนี้.

๓๔. โลมสกังคิยสูตร

สูตรว่าด้วยพระโลมสกังคิยะ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. เรื่องเล่าว่า เทพบุตรถามพระโลมสกังคิยะ เรื่องกัทเทกัตตสูตร ทั้งบทตั้งทั้งคำอธิบาย ท่านตอบไม่ได้. จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลถามให้ทรงแสดงทั้งบทตั้งและคำอธิบาย ใจความก็อย่างเดียวกับสูตรที่ ๓๑.

๓๕. จูฬกัมมวิภังคสูตร

สูตรว่าด้วยการจำแนกกรรม สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตवनาราม. ทรงตอบคำถามของสุภมาณบุตรแห่งโคตมยพราหมณ์ เกี่ยวกับผลร้ายผลดีต่าง ๆ ๗ คู่ว่า เนื่องมาจากกรรมคือการกระทำของสัตว์ คือ :-

๑. มีอายุน้อย เพราะฆ่าสัตว์ มีอายุยืน เพราะไม่ฆ่าสัตว์
๒. มีโรคมาก เพราะเบียดเบียนสัตว์ มีโรคน้อย เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์

๓. มีผิวพรรณทรม เพราะมีโกรธ มีผิวพรรณดี เพราะไม่มีโกรธ

๔. มีศักดาน้อย เพราะมีกริยา มีศักดามาก เพราะไม่มีกริยา

๕. มีโรคทรมน้อย เพราะไม่ให้ทาน มีโรคทรมมาก เพราะให้ทาน

๖. เกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัวไม่อ่อนน้อม เกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัว แต่รู้จักอ่อนน้อม

๗. มีปัญญาทรม เพราะไม่เข้าไปหาสมณพราหมณ์ ได้ถามเรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น มีปัญญาดี เพราะเข้าไปหาสมณพราหมณ์ ได้ถามเรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น.

สุกมาดพบบุตรโตเทยพราหมณ์กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๓๖. มหากัมมวิภังคสูตร

สูตรว่าด้วยการจำแนกกรรม สูตรใหญ่

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. ตรัสแสดงธรรมแก่พระอานนท์ ภายหลังที่ตรัสปรารภเรื่องพระสมิทธิตอบคำถามของปริพพาชก โปตลิบุตรแง่เดียว แทนที่จะตอบแบ่งตามเหตุผล เมื่อพระอานนท์กราบทูลขอร้อง จึงทรงแสดงเรื่องการจำแนกกรรมเรื่องใหญ่ โดยแสดงถึงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ทำชั่วแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ๒. ทำชั่วแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ๓. ทำดีแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ๔. ทำดีแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ซึ่งทำให้สมณพราหมณ์ บางพวกผู้เห็นไม่ตลอดสายเข้าใจผิด ทรงรับรองเฉพาะคำกล่าวที่ถูกต้อง ที่ไม่ถูกต้องก็ไม่ตรัสรับรอง นอกจากนั้น ทรงแสดงเหตุผล คือกรรมดีกรรมชั่วที่ทำก่อนทำหลัง และการมีความเห็นถูกเห็นผิดก่อนตายว่า อาจแทรกส่งผลให้คนเข้าใจผิดได้ แต่ความจริงกรรมทุกอย่างจะส่งผลทั้งสิ้น (เพียงแต่ให้เข้าใจให้ตลอดสาย และไม่สับสนเหตุผล).

๓๗. สฬายตนวิภังคสูตร

สูตรว่าด้วยการแจกอายตนะ ๖

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมเรื่องการแจกอายตนะ ๖ โดยตั้งบทตั้ง (อุทเทส) ว่า

ควรทราบอายตนะภายใน ๖, อายตนะภายนอก ๖, หมวดวิญญาน ๖, หมวดผัสสะ ๖, มโนปวิจาร (ความท่องเที่ยวไปแห่งใจ) ๑๘, ทางไปของสัตว์ (สัตว์ตบ) ๓๖ เป็นต้น ครั้นแล้วทรงแจกอายตนะภายใน ๖ ว่ามีตา เป็นต้น, อายตนะภายนอก ๖ ว่ามีรูป เป็นต้น, วิญญานภายใน ๖ มีจักขุวิญญาน เป็นต้น, ผัสสภายใน ๖ มีจักขุสัมผัส เป็นต้น, มโนปวิจาร ๑๘ คือเห็นรูป, ฟังเสียง เป็นต้นแล้ว ใจก็ท่องเที่ยวไปสู่รูปที่เป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส โทมนัส และอุเบกขา (เวทนาทางใจ ๓ x อายตนะ ๖ = ๑๘), ส่วนสัตว์ตบหรือทางไปของสัตว์ ๓๖ ทรงแสดงโสมนัส (ความดีใจ) ที่อาศัยเรือน ๖, อาศัยเนกขัมมะ (การออกจากกาม) ๖ ; โทมนัส (ความเสียใจ) ที่อาศัยเรือน ๖ ; อาศัยเนกขัมมะ ๖ ; อุเบกขาที่อาศัยเรือน ๖, อาศัยเนกขัมมะ ๖ (เวทนาทางใจ ๓ x ๒ คือ เรือนกับเนกขัมมะ x อายตนะ ๖ = ๓ x ๒ x ๖ = ๓๖)

ครั้นแล้วทรงแสดงธรรมให้อาศัยส่วนที่อาศัยเนกขัมมะ ให้ละส่วนที่อาศัยเรือน แล้วทรงแสดงคุณลักษณะของศาสนา.

๓๘. อุทเทสวิงคสูตร

สูตรว่าด้วยบทตั้งและคำอธิบาย

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงอุทเทสวิงคสูตร คือบทตั้ง พร้อมทั้งคำอธิบายที่ว่า ภิกษุพึงพิจารณาโดยประการที่วิญญานของเธอจะไม่ซัดส่ายไปภายนอก ไม่ตั้งอยู่ในภายใน ไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่สะดุ้ง เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะไม่มีความเกิดขึ้นแห่งชาติ ชรา มรณะ และเหตุให้ทุกข์เกิดอีกต่อไป. ตรัสเพียงย่อ ๆ เท่านั้นแล้วก็เสด็จลุกขึ้นเข้าสู่พระวิหาร.

๒. ภิกษุทั้งหลายจึงไปหาพระมหากัจจานเถระ ขอให้อธิบายขยายความโดยพิสดาร ซึ่งท่านก็ได้อธิบายชี้แจงเป็นข้อ ๆ ไป (แต่มีข้อน่าสังเกตว่า ในประโยคที่ว่า วิญญานไม่ตั้งอยู่ในภายใน ท่านใช้คำว่า จิต แทนคำว่า วิญญาน ว่าไม่ติดอยู่ในองค์ฌาน). เมื่อภิกษุทั้งหลายไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ก็ตรัสชมเชยพระมหากัจจานเถระ และตรัสสอนให้ทรงไว้อย่างที่ได้แสดงไว้แล้ว.

๓๙. อรณวิงคสูตร

สูตรว่าด้วยการแจกธรรมที่ไม่มีข้าศึก

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงอรณวิงคสูตร คือการแจกธรรมที่ไม่มีเป็นข้าศึก มีใจความสำคัญ คือ :-

ไม่พึงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกามสุข และการทรมานตัวให้ลำบาก พระตถาคตตรัสรู้ทางสายกลางที่ไม่อาศัยส่วนสุดทั้งสอง อันทำให้เกิดดวงตา เกิดญาณ เป็นไปเพื่อตรัสรู้และนิพพาน. พึงรู้การยกย่องการรุกราน แล้วไม่พึงแสดงธรรมยกย่องหรือรุกรานบุคคล, ไม่พึงกล่าววาจาในที่ลับ (ไม่พูดส่อเสียด), ไม่พึงกล่าววาจาเลอะเทอะในที่พร้อมหน้า, พึงพูดโดยไม่รีบด่วน, ไม่พึงยึดถือถ้อยคำในพื้นชนบท ไม่พึงข้ามบัญญัติทางโลก (คือไม่ยึดมั่นถือมั่นไวยาหารทางโลก แต่ในขณะเดียวกัน ก็ไม่ขวางโลก โดยไม่ยอมพุดรู้เรื่องกับชาวโลก. พร้อมทั้งตรัสอธิบายโดยละเอียดว่า ข้อปฏิบัติหรือธรรมะที่กล่าวมานี้เป็นธรรมะที่ไม่มีข้าศึก.

ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้รู้จักธรรมทั้งที่มีข้าศึกและไม่มีข้าศึก และให้ปฏิบัติข้อปฏิบัติที่ไม่มีข้าศึก. แล้วตรัสสรรเสริญว่า กุลบุตรชื่อสุภูติเป็นผู้ปฏิบัติข้อปฏิบัติที่ไม่มีข้าศึก.

๔๐. ธาตุวิงคสูตร

สูตรว่าด้วยการแจกธาตุ

๑. พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมคธ เสด็จแวะพัก ณ กรุงราชคฤห์ ทรงอาศัยที่อยู่วางหม้อชื้อภักคะพักแรมคืน. ตรัสแสดงธรรมแก่กุลบุตรชื่อปุกกุสาดิผู้บวชอุทิศพระองค์ แต่ไม่รู้จักพระองค์ โดยใจความสำคัญ คือ :-

บุรุษนี้มีธาตุ ๖, มีอายตนะสำหรับถูกต้อง ๖, มีความท่องเที่ยวไปแห่งใจ ๑๘ (มนโอปวาท), มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔, บุคคลตั้งอยู่ในธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจแล้ว ก็เลสยอมไม่เป็นไป เมื่อกิเลสไม่เป็นไป ก็เรียกว่า มุนีผู้สงบระงับ, ไม่ควรประมาทปัญญา, ควรตามรักษาสัจจะ, ควรเจริญการสละ, ควรศึกษาความสงบ แล้วได้ตรัสอธิบายรายละเอียด.

๒. ในการแจกรายละเอียด ทรงแสดงธาตุ ๖ คือ ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, อากาศ, วิญญาณ ; อายตนะสำหรับถูกต้อง ๖ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ ; มโนปวชา ๑๘ คือความท่องเที่ยวไปแห่งใจในโสมนัส (ความดีใจ) ๖ ในโทมนัส (ความเสียใจ) ๖ ในอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ) ๖ รวมเป็น ๑๘ ; ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ คือ ปัญญา, สัจจะ, จาคะ (การสละกิเลส), และอุปสมะ (ความสงบระงับ). แล้วตรัสอธิบายแต่ละข้อโดยพิสดารต่อไปอีก โดยเฉพาะวิญญาณ ตรัสอธิบายว่า ได้แก่อะไรที่รู้แจ้งสุข ทุกข์ และไม่ทุกข์ไม่สุข (ดูมหาเวทลลสูตร หน้า ๔๐๒ เทียบดูด้วย).

๓. พระปุกกุสะติก็รู้ได้ทันทีว่าตนพบพระศาสดาแล้ว จึงลงกราบขอประทานอภัยโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสประทานอภัย. พระปุกกุสะติ (ซึ่งเดิมบวชเอาเอง) จึงกราบทูลขอบรรพชาอุปสมบท. ตรัสสั่งให้หาบาตรจีวร ในขณะที่หาบาตรจีวรนั้น ก็ถูกแม่โคขวิดถึงแก่วิต. เมื่อมีผู้กราบทูลถามถึงคดีในสัมปรายภพ (ภพเบื้องหน้า) ของปุกกุสะติ ก็ตรัสตอบว่า เป็นอนาคามี เพราะละสัญญาเบื้องต้น ๕ ประการได้.

๔๑. สัจจวิภังคสูตร

สูตรว่าด้วยการแจกอริยสัจ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าอิสิปตนมิตทายวัน แขวงกรุงพาราณสี. ตรัสเล่าเรื่องที่ทรงแสดงธรรมจักร ณ ป่าอิสิปตนมิตทายวัน แล้วตรัสแนะนำให้คบพระสาวิกบุตรและพระโมคคัลลานะ ซึ่งเป็นบัณฑิตเป็นผู้อนุเคราะห์เพื่อนพรหมจารี (คือเพื่อนผู้ร่วมประพฤติพรหมจรรย์ หรือเพื่อนภิกษุด้วยกัน) ตรัสเปรียบพระสาวิกบุตรด้วยผู้ให้กำเนิด เปรียบพระโมคคัลลานะด้วยผู้เลี้ยงดู (แม่นม). พระสาวิกบุตรแนะนำให้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล พระโมคคัลลานะก็แนะนำให้ตั้งอยู่ในมรรคผลที่สูง ๆ ขึ้นไป และพระสาวิกบุตรเป็นผู้จ้ออธิบายอริยสัจ ๔ โดยพิสดาร.

๒. เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้แล้ว ก็เสด็จลุกขึ้นเข้าไปสู่พระวิหาร. พระสาวิกบุตรก็แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย อธิบายเรื่องอริยสัจ ๔ โดยพิสดาร.

๔๒. ทักขินาวิภังคสูตร

สูตรว่าด้วยการแจกทักษิณา (ของทำทาน)

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ. พระนางมหาปชาบดีโคตมี นำผ้าไหมซึ่งทรงกรอด้วยเองทอดเองไปถวายพระผู้มีพระภาค ขอให้ทรงรับเพื่อเป็นการอนุเคราะห์. พระผู้มีพระภาคตรัสแนะนำให้ถวายในสงฆ์ อันจะชื่อว่าบูชาทั้งพระองค์และพระสงฆ์. พระนางมหาปชาบดีโคตมี ทรงยืนยันขอถวายพระผู้มีพระภาคตามเดิมเป็นครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแนะนำตามเดิมแม้ครั้งที่ ๒ แม้ครั้งที่ ๓.

๒. พระอนนท์จึงกราบทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงรับ โดยอ้างอุปการคุณ ซึ่งพระนางมหาปชาบดีโคตมี เคยมีต่อพระผู้มีพระภาคในการที่ทรงเลี้ยงดู ทรงให้ดื่มถัญญู (น้ำนม) ภายหลังที่พระพุทธรูปมารดาสวรรคต และอ้างอุปการคุณที่พระผู้มีพระภาคทรงมีต่อพระนางมหาปชาบดีโคตมี เป็นเหตุให้พระนางถึงพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ, ทรงเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดบด ตีฆ่าเมาคือสุราและเมรัย, ทรงประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์.

ประกอบด้วยศีลที่พระอริยเจ้าใคร่, ทรงหมดความสงสัยใสในอริยสัจ ๔ ประการ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลอาศัยผู้ใด แล้วตั้งอยู่ในคุณธรรมตามที่พระอานนท์กล่าวมานั้น พระองค์ไม่ตรัสการที่บุคคลนั้นกราบไหว้ ลูกขึ้นต้อนรับ ทำอัญชลีกรรม (พนมมือไหว้) สามีจิกรรม (การแสดงอภัยมายไมตรีให้เหมาะสมแก่ฐานะ) และการให้ปัจจัย ๔ มีผ้านุ่งห่ม เป็นต้น ว่าเป็นการตอบแทนอันดีต่อผู้ที่ตนอาศัยนั้น.

๓. แล้วทรงแสดงทักษิณา (ของให้หรือของถวาย) ที่เจาะจงบุคคล ๑๔ ประเภทเป็นข้อ ๆ ไป คือ การที่บุคคลถวายทานหรือให้ทาน ๑. ในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒. ในพระปัจเจกพุทธเจ้า ๓. ในพระอรหันตสาวกของพระตถาคต ๔. ในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอริยเหตุ ๕. ในพระอนาคามี ๖. ในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอนาคามีผล ๗. ในพระสกทาคามี ๘. ในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามีผล ๙. ในพระโสดาบัน ๑๐. ในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล ๑๑. ในท่านผู้ปราศจากความกำหนัดในกาม ภายนอก (พระพุทธศาสนา) ๑๒. ในบุุชชน (คนยังหนาด้วยกิเลส) ผู้มีศีล ๑๓. ในบุุชชนผู้ทุศีล ๑๔. ในสัตว์ดิรัจฉาน.

๔. แล้วทรงแสดงว่า ทักษิณา มีคุณอันพึงหวังได้ คือทานที่ให้ในสัตว์ดิรัจฉาน มีคุณถึงร้อย, ในบุุชชนผู้ทุศีล มีคุณถึงพัน, ในบุุชชนผู้มีศีล มีคุณถึงแสน, ในท่านผู้ปราศจากความกำหนัดในกาม ภายนอก (พระพุทธศาสนา) มีคุณถึงแสนโกฏิ, ในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีคุณเป็นอสงไขย (นับไม่ได้) อัปไมย (ประมาณไม่ได้) จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงทานที่ถวายในบุคคลที่สูงขึ้นไปกว่านี้.

๕. แล้วทรงแสดงทักษิณา (ของถวาย) ที่เป็นไปในสงฆ์ ๗ ประเภท คือ ๑. ในสงฆ์สองฝ่าย (ภิกษุสงฆ์, ภิกษุณีสงฆ์) มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ๒. ในสงฆ์สองฝ่าย เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว ๓. ในภิกษุสงฆ์ ๔. ในภิกษุณีสงฆ์ ๕. ทักษิณาที่เจาะจงภิกษุ หรือภิกษุณีจำนวนเท่าไรนั้นเท่าไรจากสงฆ์ ๖. ทักษิณาที่เจาะจงภิกษุเท่านั้นเท่านั้นจากสงฆ์ ๗. ทักษิณาที่เจาะจงภิกษุณีเท่านั้นเท่านั้นจากสงฆ์.

๖. ตรัสว่า ในอนาคตกาลนานไกล จักมีโคตรภู* (สงฆ์) ผู้มีผ้ากาสาวะที่คอ เป็นผู้ทุศีล มีบาปกรรม บุคคลจักถวายทานอุทิศสงฆ์ในโคตรภู (สงฆ์) ผู้ทุศีลเหล่านั้น แม้ทักษิณาที่เป็นไปในสงฆ์นั้น เราก็กล่าวว่า นับไม่ได้ประมาณไม่ได้. เราไม่กล่าวว่า ทานที่เจาะจงบุคคลมีผลมากกว่าทักษิณาที่เป็นไปในสงฆ์โดยปริยายไร ๆ เลย.

๗. ตรัสแสดงความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา ๔ อย่าง คือทักษิณาที่ ๑. บริสุทธิ์ฝ่ายทายก (ผู้ให้) ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิบัติทายก (ผู้รับ) ๒. บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิบัติทายก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๓. ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ทั้งฝ่ายปฏิบัติทายก ๔. บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ทั้งฝ่ายปฏิบัติทายก. พร้อมทั้งทรงแสดงรายละเอียดกำหนดความบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ ด้วยการที่บุคคลมีศีล มีกัลยาณธรรม และทุศีล มีบาปกรรม.

จบวรรคที่ ๔ ขึ้นวรรคที่ ๕ ชื่อสฬายตนวรรค แปลว่า วรรคกำหนดด้วยอายตนะ ๖

๑. โคตรภูสงฆ์ หมายถึงสงฆ์โดยชื่อ แต่ความประพฤติย่อหย่อน อรรถกถาแสดงว่า ได้แก่ผู้มีผ้ากาสาวะ พันที่มีหรือที่คอพอเป็นเครื่องหมาย แต่มีบุตรภริยา และประกอบอาชีพต่าง ๆ เช่น กลสิกรรม พาณิชยกรรม ตามปกติ. อนึ่ง คำว่า โคตรภู นี้ ยังหมายถึงผู้อยู่กึ่งกลางระหว่างพระอริยเจ้า กับบุุชชน คือคนที่ยังหนาไปด้วยกิเลส

๔๓. อนาถปิณฑโกวาทสูตร

สูตรว่าด้วยการให้อิโรวาทแก่นาถปิณฑกคฤหบดี

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. สมัยนั้นอนาถปิณฑกคฤหบดีไม่สบาย เป็นไข้หนัก จึงส่งคนไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ และให้ถวายบังคมแทนตน กับส่งคนไปอาราธนาพระสารีบุตร ไปยังที่อยู่ของตน เพื่อเป็นการอนุเคราะห์ พระสารีบุตรรับนิมนต์แล้วก็ไปเยี่ยมได้ถาม โดยมีพระอานนท์ ตามไปด้วย เป็นปัจฉาสมณะ (ภิกษุผู้ติดตาม) คฤหบดีกล่าวตอบว่า มีทุกข์เวทนากล้า จึงกล่าวธรรม สิ่งสอน คือ :-

๑. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ.

๒. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ (สิ่งที่พึงถูกต้องด้วยกาย) ธรรมะ (สิ่งที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยใจ) และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ธรรมะ.

๓. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือวิญญาณ (๖) มีจักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) เป็นต้น และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยวิญญาณ (๖) มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น.

๔. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือสัมผัส (ความถูกต้อง ๖) มีจักขุสัมผัส (ความถูกต้องทางตา) เป็นต้น และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยสัมผัส (๖) มีจักขุสัมผัส เป็นต้น.

๕. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือเวทนา (ความรู้สึกหรือเสวยอารมณ์ ๖) มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์อันเกิดแต่สัมผัสทางตา) เป็นต้น และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยเวทนา (๖) มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น.

๖. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และธาตุรู้ (วิญญาณธาตุ) และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยธาตุดิน เป็นต้น.

๗. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือ (ขันธ์ ๕ คือ) รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยรูป เป็นต้น.

๘. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือ (อรุปฌาน ๔ คือ) อากาสนัญญายตนะ วิญญาณัญญายตนะ อากิญจัญญายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยอากาสนัญญายตนะ เป็นต้น.

๙. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือโลกนี้โลกหน้า และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยโลกนี้โลกหน้า.

๑๐. ท่านพึงสำเหนียกว่า จักไม่ยึดถือสิ่งที่ได้เห็น ได้ฟัง ได้ทราบ ได้รู้แจ้ง ได้แสวงหา ได้ติดตามด้วยใจ และวิญญาณของท่านจักไม่อาศัยสิ่งนั้น.

อนาถปิณฑกคฤหบดีได้ฟัง ก็ร้องไห้ พระอานนท์จึงถามว่า ท่านยังติดงอแงอยู่หรือ. คฤหบดีตอบว่า มิได้ติด มิได้อาลัย แต่ไม่เคยได้ฟังธรรมิกถาอย่างนี้. เมื่อทราบว่ธรรมิกถาเช่นนี้ ไม่ได้แสดงแก่คฤหัสถ์ผู้นุ่งผ้าขาว แต่แสดงแก่บรรพชิต จึงขอร้องพระสารีบุตรให้แสดงแก่คฤหัสถ์บ้าง เพราะกุลบุตรที่มีกิเลสน้อยมีอยู่จะเป็นผู้รู้ธรรมะได้ ไม่ได้ฟังก็จะเสื่อมจากธรรมะไป. พอพระสารีบุตรและพระอานนท์กลับแล้วไม่นาน อนาถปิณฑกคฤหบดีก็ถึงแก่กรรมไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต แล้วกลับมาปรากฏตนถวายบังคมพระผู้มีพระภาค กล่าวสุภาษิตและชมเชยพระสารีบุตร.

๔๔. จันโนวาทสูตร

สูตรว่าด้วยการให้อิโวาทพระจันนะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. พระสาริบุตร, พระมหาจุณฑะ, และพระพระจันนะ อยู่ที่เขาคิชฌกูฏ. พระจันนะไม่สบาย เป็นไข้หนัก. พระสาริบุตรจึงชวนพระมหาจุณฑะ ไปเยี่ยมถามอาการ พระจันนะเล่าทุกขเวทนาใกล้ให้ฟังและแสดงความจำนงจะฆ่าตัวตาย พระสาริบุตรก็ห้ามไว้ และแสดงธรรมให้ฟัง มิให้ยึดถืออายตนะภายในมีตา เป็นต้น วิญญาณมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูป (ที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยจักขุวิญญาณ) เป็นต้น ว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา. เมื่อพระสาริบุตรกับพระมหาจุณฑะกลับไปแล้ว พระจันนะก็ฆ่าตัวตาย พระสาริบุตรไปกราบทูลถาม พระผู้มีพระภาคก็ตรัสตอบโดยใจความว่า ผู้ใดละทิ้งกายนี้ ยึดถือกายอื่น เรากล่าวว่ามีโทษ แต่ภิกษุจันนะเป็นผู้ไม่มีโทษ. (อรรถกถาแก้วว่า สำเร็จเป็นพระอรหันต์พร้อมกับการสิ้นชีวิต ที่เรียกว่าสมสัสติ).

๔๕. ปุณโณวาทสูตร

สูตรว่าด้วยการประทานอิโวาทแก่พระปุณณะ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนาราม. พระปุณณะเข้าไปเฝ้ากราบทูลขอให้ประทานอิโวาท จึงทรงแสดงธรรมสอนให้ไม่เพลิดเพลินยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมะที่น่าปรารถนา รักใคร่ชอบใจ เมื่อดับความเพลิดเพลินได้ก็ดับทุกข์ได้.

๒. พระปุณณะกราบทูลว่า ท่านจักไปอยู่ในชนบทชื่อสุนาปรีนตะ. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชาวสุนาปรีนตะชั่วร้าย ถ้าเขาตำว่า เธอจะอย่างไร กราบทูลว่า ข้าพระองค์จักคิดว่า ต่ำยิ่งดีกว่าทำร้ายด้วยมือ. ตรัสถามว่า ถ้าเขาทำร้ายด้วยมือ จะอย่างไร กราบทูลว่า ยิ่งดีกว่าใช้ก้อนดินทำร้าย. ตรัสถามว่า ถ้าเขาใช้ก้อนดินทำร้าย จะอย่างไร กราบทูลว่า ยิ่งดีกว่าใช้ท่อนไม้ทำร้าย. ตรัสถามว่า ถ้าเขาใช้ท่อนไม้ทำร้าย จะอย่างไร กราบทูลว่า ยิ่งดีกว่าทำร้ายด้วยศัสตรา. ตรัสถามว่า ถ้าเขาทำร้ายด้วยศัสตรา จะอย่างไร กราบทูลว่า ยิ่งดีกว่าฆ่าด้วยศัสตราที่คม. ตรัสถามว่า ถ้าเขาฆ่าด้วยศัสตราที่คม จะอย่างไร กราบทูลว่า บุคคลบางคนยังต้องหาคนมาฆ่า แต่นี่ดีที่ไม่ต้องหา ได้คนที่มาฆ่าให้.

๓. พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา และตรัสอนุญาตให้ไปได้ ท่านไปอยู่ในที่นั้น ได้แสดงธรรม ให้มีผู้ประกาศตนเป็นอุบาสก ๕๐๐ คน และท่านเองก็ได้บรรลุมรรค ๓ (ระลึกชาติได้, ทิพยจักขุเห็นสัตว์เกิดตาย, ทำอาสวะให้สิ้น) ภายในพรภณานัน และได้ปริณิพพานในกาลต่อมา.

๔๖. นันทโกวาทสูตร

สูตรว่าด้วยการให้อิโวาทของพระนันทกะ

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เชตวนาราม. พระนางมหาปชาบดี โคตมี พร้อมด้วยนางภิกษุณีทั้งหลายเข้าไปเฝ้ากราบทูลขอให้ประทานอิโวาท, จึงทรงมอบหมายให้พระนันทกะผู้ไม่ประสงค์จะให้อิโวาท แก่ภิกษุณี เป็นผู้ทำหน้าที่นี้ ท่านจึงไปสอน ให้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ (ทนอยู่ไม่ได้) ไม่ใช่ตัวตนของอายตนะภายในมีตา เป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์) มี

จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งทางตา) เป็นต้น พร้อมด้วยคำชักถามให้ตอบด้วยความเห็นจริงของผู้ฟังเอง และพร้อมด้วยคำเปรียบเทียบหลายข้อ. พระผู้มีพระภาคตรัสชมเชยมาก.

๔๗. อุพราหุโลวาทสูตร

สูตรว่าด้วยการประทานโอวาทแก่พระราหุล สูตรเล็ก

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนพระราหุลให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ (ทนอยู่ไม่ได้) และไม่ใช่ตัวตนของอายตนะภายในมีตา เป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น วิญญาณมีจักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ด้วยตา) เป็นต้น สัมผัส (ความถูกต้อง) มีจักขุสัมผัส เป็นต้น เวทนา (ความรู้สึกอารมณ์) มีเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นต้น. พระราหุลก็มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน.

๔๘. ฉลักกสูตร

สูตรว่าด้วยธรรมะหมวด ๖ รวม ๖ ข้อ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายถึงธรรมะหมวด ๖ รวม ๖ ข้อ คือ ๑. อายตนะภายใน ๖ มีตา เป็นต้น ๒. อายตนะภายนอก ๖ มีรูป เป็นต้น ๓. วิญญาณกาย (หมวด วิญญาณ) ๖ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ๔. ผัสสกาย (หมวดความถูกต้อง) ๖ มีจักขุสัมผัส เป็นต้น ๕. เวทนากาย (หมวดเวทนาคือความรู้สึกอารมณ์) ๖ มีเวทนาที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นต้น ๖. ตัณหากาย (หมวดตัณหา ความทะยานอยาก) ๖ มีตัณหาที่เกิดจากเวทนาอันเนื่องมาแต่จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นต้น. พร้อมทั้งตรัสสอนให้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตนของสิ่งเหล่านั้น. เมื่อจบพระธรรมเทศนา ภิกษุ ประมาณ ๖๐ รูป มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน (เป็นพระอรหันต์).

๔๙. สฬายตนวิภังคสูตร

สูตรว่าด้วยการแจกอายตนะ ๖

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ทรงแสดงธรรมชื่อว่า “มหาสฬายตนิกะ” (ธรรมที่เกี่ยวกับอายตนะ ๖ อย่างพิสดาร) โดยทรงแสดงว่า เมื่อไม่รู้ไม่เห็นธรรมะ ๖ หมวด ดังที่ทรงแสดงในฉลักกสูตร (ก่อนหน้าสูตรนี้สูตรเดียว) ตามเป็นจริง ความลำบาก เดือดร้อนกระวนกระวาย ทั้งทางกายและทางจิต ก็จะเจริญขึ้น ผู้ไม่รู้นั้น ย่อมได้เสวยทุกข์ทุกขกายทุกขใจ. แล้วทรงแสดงให้เห็นว่า ถ้ารู้เห็นตามเป็นจริง ไม่กำหนดยินดี ก็ชื่อว่าทำมรรคมืองค์ ๘ ให้บริบูรณ์ เมื่อทำได้อย่างนั้น ก็ชื่อว่าทำธรรมะอื่น (ใน โพธิปักขิยธรรม ดูหน้า ๓๒๖ เสด็จป่ามหาวัน) ให้บริบูรณ์ด้วย.

๒. ครั้นแล้วทรงแสดงธรรมะที่เทียมคู่ คือสมณะ (การทำใจให้สงบ) และวิปัสสนา (การทำปัญญาให้เห็นแจ้ง) และแสดงธรรมะที่ควรกำหนดรู้ คือขันธ ๕ ; ธรรมที่ควรละ คืออวิชชา (ความไม่รู้ริยสัจจ์ ๔) และภวตัณหา (ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่) ; ธรรมที่ควรเจริญ คือสมณะและวิปัสสนา ; ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง คืออวิชชา (ความไม่รู้ริยสัจจ์ ๔) และวิมุตติ (ความหลุดพ้น).

๕๐. นครวินเทยสูตร

สูตรว่าด้วยพราหมณคฤหบดีชาวบ้านนครวินทะ

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ หมู่บ้านพราหมณ์แคว้นโกศลชื่อนครวินทะ ตรัสแสดงธรรมแก่พราหมณคฤหบดีเหล่านั้น ผู้มาเฝ้าว่า ถ้านักบวชลัทธิอื่นถามท่านว่า สมณพราหมณ์เช่นไร ไม่ควรสักการะเคารพนับถือบูชา ก็พึงตอบว่า ได้แก่สมณพราหมณ์พวกที่ยังไม่ปราศจากราคะ (ความกำหนัดยินดี) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) โมหะ (ความหลง) ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย) และธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) มีจิตยังไม่สงบระงับในภายใน ยังประพฤติเสมออย่าง ไม่เสมออย่าง (ลุ่ม ๆ ดอน ๆ) ทางกาย วาจา ใจ ทั้งนี้เพราะพวกเราเอง (ที่เป็นคฤหัสถ์) ก็มีความประพฤติเช่นนั้น เมื่อไม่เห็นความประพฤติสม่าเสมอ (เรียบร้อย) หรือคุณธรรมที่ยิ่งขึ้นไปของสมณพราหมณ์เหล่านั้น จึงไม่ควรสักการะเคารพนับถือบูชาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถ้านักบวชลัทธิอื่นจะพึงถามถึงสมณพราหมณ์ที่ควรสักการะเคารพนับถือบูชา ก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม (คือที่ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ).

๒. ครั้นแล้วตรัสต่อไปถึงการที่นักบวชลัทธิอื่นจะพึงถามถึงอาการและความเป็นไปของสมณพราหมณ์ที่พวกท่านกล่าวว่า เป็นผู้ปราศจากราคะ ปฏิบัติเพื่อนำออกซึ่งราคะ ปราศจากโทสะ ปฏิบัติเพื่อนำออกซึ่งโทสะ ปราศจากโมหะ ปฏิบัติเพื่อนำออกซึ่งโมหะ พวกท่านพึงตอบว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นเสพเสนาสนะป่าอันสงัด ไม่มีรูป เสียง เป็นต้น ที่เห็นแล้ว ฟังแล้ว เป็นต้น จะทำให้ยินดียิ่ง.

พราหมณคฤหบดีชาวบ้านนครวินทะ กราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๕๑. ปิณฑปาตปาริสุทธิสูตร

สูตรว่าด้วยความบริสุทธิ์แห่งบิณฑบาต

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์. เวลาเย็นพระสารีบุตรออกจากที่เรือนมาเฝ้าถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง จึงตรัสถามพระสารีบุตรว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใส ฉวีวรรณของท่านบริสุทธิ์ ท่านอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อะไรมา เมื่อพระสารีบุตรกราบทูลว่า อยู่ด้วยสุญญตวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่มีความว่างเปล่าเป็นอารมณ์) จึงตรัสว่า ดีแล้วที่อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งมหาบุรุษ.

๒. ครั้นแล้วตรัสถึงการที่ภิกษุผู้หวังจะอยู่มากด้วยสุญญตวิหาร พึงพิจารณาว่า เราเข้าสู่หมู่บ้านเพื่อบิณฑบาตโดยทางใด เทียบไปในที่ใด กลับจากบิณฑบาตโดยทางใด ในทางนั้น ที่นั้น เรามีความพอใจมีความกำหนัดยินดี มีความคิดประทุษร้าย ความหลง ความขัดข้องแห่งจิตในรูป เสียง เป็นต้นหรือไม่ เมื่อพิจารณาเห็นว่าเรายังมีความพอใจในรูป เสียง เป็นต้น ก็พึงพยายามเพื่อละอกุศลบาปกรรมเหล่านั้น ถ้าพิจารณาเห็นว่าเราไม่มีความพอใจในรูป เสียง เป็นต้น ก็พึงอยู่ด้วยปีติปราโมทย์นั้น ศึกษาอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน.

๓. ต่อจากนั้นพึงพิจารณาว่า เราละกามคุณ ๕ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา รักใคร่พอใจ) และนิวรณ์ ๕ (กิเลสอันกั้นจิตมิให้บรรลุความดี) ได้แล้วหรือยัง เมื่อพิจารณาเห็นว่ายังละไม่ได้ ก็พึงพยายามเพื่อละ เมื่อพิจารณาเห็นว่าละได้แล้ว ก็พึงอยู่ด้วยปีติปราโมทย์นั้น ศึกษาอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันและกลางคืน.

๔. ครั้นแล้วทรงแสดงการพิจารณาข้อธรรมอื่นอีก คือ อุปาทานชั้นที่ ๕ กำหนดรู้แล้วหรือยัง ; สติปัฏฐาน ๔ เจริญแล้วหรือยัง ; ความเพียรชอบ ๔ เจริญแล้วหรือยัง ; ธรรมอันให้บรรลุความสำเร็จ ๔ อย่าง, ธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน ๕ อย่าง, ธรรมอันเป็นกำลัง ๕ อย่าง, ธรรมอันเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ๗ อย่าง, ทางมีองค์ ๘ อันประเสริฐ, สมณะ (การทำจิตให้สงบ) และวิปัสสนา (การทำปัญญาให้เห็นแจ้ง) เจริญแล้วหรือยัง ; วิชา (ความรู้ร้อยสัจ ๔), วิมุตติ (ความหลุดพ้น) ทำให้แจ้งแล้วหรือยัง. เมื่อพิจารณาเห็นว่าอะไรยัง ก็พึงพยายามเพื่อทำการนั้น ๆ เมื่อเห็นว่าทำเสร็จแล้ว ก็พึงอยู่ด้วยปีติปราโมทย์นั้น ศึกษาอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน (ดูหน้า ๕๑ และหน้า ๓๓๖-๗ ประกอบด้วย).

๕. ตรัสสรุปในที่สุตว่า สมณะหรือพราหมณ์ในอดีตกาล อนาคตกาลนานไกล หรือในบัดนี้ทำบิดนพาคให้บริสุทธิ์ก็พิจารณาแล้วอย่างนี้ ทำให้บิดนพาคบริสุทธิ์อย่างนี้.

๕๒. อินทริยภาวนาสูต

สูตรว่าด้วยการอบรมอินทริย์

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่าไผ่ ใกล้ณคิม ชื่อกัชชังคลา. ตรัสถามอุตตรมาณพผู้เป็นศิษย์ของปาราสิริยพราหมณ์ว่า พราหมณ์ผู้นั้นแสดงถึงการอบรมอินทริย์^๑ แก่สาวกอย่างไร มาณพกราบทูลว่า พราหมณ์สอนไม่ให้เห็นรูป ไม่ให้ฟังเสียง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น คนตาบอดหูหนวกก็จักชื่อว่าได้อบรมอินทริย์ด้วย มาณพก็เก้อเขิน นิ่งก้มหน้า.

๒. จึงตรัสกะพระอานนท์ว่า ปาราสิริยพราหมณ์แสดงการอบรมอินทริย์แก่สาวก ต่างจากการอบรมอินทริย์ในอริยวินัย (วินัยของพระอริยเจ้า) เมื่อพระอานนท์กราบทูลขอให้ทรงอธิบาย จึงตรัสแสดงถึงการอบรมอินทริย์ เมื่อเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องไผ่ภูฏัพพะ และรู้ธรรมะว่า ความพอใจ ความไม่พอใจ หรือทั้งพอใจและไม่พอใจเกิดขึ้น ก็ให้รู้เท่าทันว่าเกิดขึ้นแล้ว แต่เป็นของหายาบอันปัจจัยปรุงแต่ง ส่วนความวางเฉยเป็นของสงบระงับและประณีต ทรงสรุปว่า ทำอย่างนี้เป็นการอบรมอินทริย์อันยอดเยี่ยมในอริยวินัย.

๓. แล้วทรงแสดงข้อปฏิบัติของเสขะ (พระอริยบุคคลที่ยังมิได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ยังศึกษาอยู่) ว่า เมื่อเห็นรูป เสียง เป็นต้น เกิดความพอใจ ไม่พอใจ หรือทั้งพอใจทั้งไม่พอใจขึ้น ก็เบือนหน้าเกลี้ยดวงความรู้สึกพอใจ เป็นต้น ที่เกิดขึ้นนั้น.

๔. ทรงแสดงการที่พระอริยเจ้าอบรมอินทริย์แล้ว คือเมื่อเห็นรูป เสียง เป็นต้น เกิดความพอใจ เป็นต้น ใครจะอยู่อย่างกำหนดหมายว่าไม่ปฏิภูล (น่าเกลียด) ในสิ่งปฏิภูล ; กำหนดหมายว่าปฏิภูลในสิ่งไม่ปฏิภูล ; กำหนดหมายว่าไม่ปฏิภูลในสิ่งปฏิภูลและไม่ปฏิภูล ; กำหนดความหมายว่าปฏิภูลในสิ่งที่ไม่ปฏิภูลและปฏิภูล ; หรือใครจะเพิกถอนทั้งสิ่งปฏิภูลและไม่ปฏิภูล อยู่อย่างวางเฉย มีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ทุกอย่าง.

จบวรรคที่ ๕ และจบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔

๑. คำว่า อินทริย์ ในที่นี้ หมายถึงสิ่งที่ใหญ่ในหน้าที่ของตน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เล่มที่ ๑๕ ชื่อสังยุตตนิกาย สคาถวรรค (เป็นสูตรต้นปิฎก)

ท่านผู้อ่านได้ทราบมาแล้วว่า พระสูตรต้นปิฎก เท่าที่ย่อมาแล้วมี ๖ เล่ม เป็นหมวดยาว คือ ฌณิกาย ๓ เล่ม เป็นหมวดขนาดกลาง คือมัชฌมิกาย ๓ เล่ม. พระสูตรต้นปิฎก เริ่มแต่เล่มที่ ๙ เมื่อจบมัชฌมิกายจึงถึงเล่มที่ ๑๔. บัดนี้มาถึงสังยุตตนิกาย ซึ่งเป็นหมวดประมวลเรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นหมวดหมู่ เริ่มแต่เล่มที่ ๑๕ ถึงเล่มที่ ๑๙ รวม ๕ เล่ม.

เมื่อมาถึงหมวดประมวลหรือสังยุตตนิกายนี้ ผู้เขียนมีความเสียใจที่จะต้องย่ออย่างสั้นที่สุด เพื่อให้สามารถย่อเล่มที่ ๒๐ ถึงเล่มที่ ๔๕ รวม ๒๖ เล่ม ให้รวบรัดได้ลงใน ๒ เล่มที่ยังค้างอยู่ แต่การย่อสังยุตตนิกายอย่างสั้นที่สุดนี้ ก็เป็นโอกาสตัวอย่างหนึ่ง คือในการพิมพ์ครั้งต่อไป ก็อาจจะย่อเพิ่มเป็นอีกเล่ม ๑ ต่างหากสำหรับสังยุตตนิกายโดยเฉพาะ แต่ทั้งนี้ต้องสุดแต่ความเหมาะสม.

สังยุตตนิกาย ๕ เล่ม แบ่งออกเป็น เล่มที่ ๑๕ ชื่อสังยุตตนิกาย สคาถวรรค หมายความว่า ทุกสูตรในเล่มนี้ (ซึ่งมีถึง ๒๗๑ สูตร) เป็นสูตรที่มี “คาถา” หรือคำสอน อันเป็น “บทกวี” คำว่า สคาถวรรค วรรคที่มีคาถา จึงเป็นชื่อของเล่มที่ ๑๕ นี้. เล่มที่ ๑๖ ชื่อสังยุตตนิกาย นิทานวรรค คำว่า นิทานวรรค แปลว่า วรรคว่าด้วยต้นเหตุ คืออธิบายถึงธรรมะที่เป็นเหตุปัจจัยของความเวียนว่ายตายเกิด ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท. เล่มที่ ๑๗ ชื่อสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค คำว่า ขันธวารวรรค แปลว่า วรรคว่าด้วยวาระที่กล่าวถึงขันธ คือกองรูป กองนาม หมายความว่า ร่างกายจิตใจของคนเราแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน เป็นส่วนรูปธรรมกองหนึ่ง เป็นส่วนจิตใจหรือนามธรรมอีกกองหนึ่ง. เล่มที่ ๑๘ ชื่อสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค คำว่า สฬายตนวรรค แปลว่า วรรคว่าด้วยอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอันรวมกล่าวเรื่องตา หู เป็นต้น ในเล่มที่ ๑๘ นี้ทั้งเล่ม. ส่วนเล่มที่ ๑๙ ชื่อมหาวารวรรค คำว่า มหาวารวรรค แปลว่า วรรคว่าด้วยวาระใหญ่ หมายความว่า ธรรมะเรื่องสำคัญ ๆ เช่น มรรค, โพชฌงค์, อินทรีย์ เป็นต้น ได้นำมากล่าวไว้ในเล่ม ๑๙ นี้ทั้งสิ้น.

มีข้อที่ควรสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ก็คือว่าในแต่ละเล่มของ ๕ เล่มนี้ ซึ่งเรียกว่าวรรค (ใหญ่) แต่ละวรรคประจำเล่มแล้ว ยังแบ่งเป็นส่วนใหญ่ เรียกว่าสังยุตต์ แบ่งเป็นส่วนย่อย เรียกว่าวรรค (โดยมากมีวรรคละ ๑๐ สูตร) หรือถ้าทำเป็นแผนผังวิธีแบ่งส่วน จะเห็นได้ดังนี้ :-

วรรค (ใหญ่) รวมทั้งเล่มเป็น ๑ วรรคใหญ่

สังยุตต์ (รวมเรื่องใดเรื่องหนึ่ง)

วรรค (เล็ก) รวมสูตรประมาณ ๑๐ สูตรต่อ ๑ วรรค

เฉพาะเล่มที่ ๑๕ หรือสังยุตตนิกาย สคาถวรรค แบ่งออกเป็น ๑๒ สังยุตต์ ดังต่อไปนี้ :-

๑. เทวตาสังยุตต์ ประมวลเรื่องเทวดา ที่ไปทูลถามปัญหาต่อพระพุทธเจ้า มีทั้งหมด ๘๑ สูตร แสดงคำถามของเทวดา คำตอบของพระพุทธเจ้า ที่เป็นคาถาหรือบทกวีทั้งคำถามคำตอบ.

๒. เทวปุตตสังยุตต์ ประมวลเรื่องเทพบุตร ที่ไปทูลถามปัญหาต่อพระพุทธเจ้า มีทั้งหมด ๓๐ สูตร แสดงคำถามของเทพบุตร คำตอบของพระพุทธเจ้า ที่เป็นคาถาหรือบทกวีทั้งคำถามคำตอบ.

๓. โกสลสังยุตต์ ประกอบเรื่องที่ตรัสโต้ตอบกับพระเจ้าปเสนทิโกศล มีทั้งหมด ๒๕ สูตร.

๔. มารสังยุตต์ ประมวลเรื่องมาร ซึ่งไปปรากฏภายในลักษณะต่าง ๆ กัน บางครั้งได้มีการโต้ตอบกับพระพุทธเจ้า บางครั้งมิได้พูด แต่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภษิตในเมื่อทรงทราบว่าเป็นมาร ในสังยุตต์นี้มี ๒๕ สุต.

๕. ภิกขุณีสังยุตต์ ประมวลเรื่องนางภิกษุณี แสดงถึงการที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่นางภิกษุณีต่างรูป มี ๑๐ สุต.

๖. พรหมสังยุตต์ ประมวลเรื่องพรหม แสดงการที่พระพรหมมาเฝ้า พระผู้มีพระภาคตรัสภษิตโต้ตอบ มี ๑๕ สุต.

๗. พราหมณสังยุตต์ ประมวลเรื่องพราหมณ์ มีพราหมณ์ต่าง ๆ ตั้งปัญหาถามบ้าง กล่าววาจา ก้าวร้าวบ้าง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสโต้ตอบเป็นภษิตให้ได้เห็นธรรม มี ๒๒ สุต ส่วนใหญ่ มีผลเป็น ๒ คือพราหมณ์ออกบวชสำเร็จเป็นพระอรหันต์ กับพราหมณ์เลื่อมใสปฎิญาณตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๘. วังคีสังยุตต์ ประมวลเรื่องเกี่ยวกับพระวังคิเสระ มี ๑๒ สุต.

๙. วนสังยุตต์ ประมวลเรื่องเกี่ยวกับป่า คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่พระเถระต่าง ๆ ที่อยู่ในป่า มี ๑๔ สุต.

๑๐. ยักขสังยุตต์ ประมวลเรื่องยักษ์ ที่มาเฝ้าพระผู้มีพระภาค และพระองค์ได้ตรัสโต้ตอบ มี ๑๒ สุต.

๑๑. ลักกสังยุตต์ ประมวลเรื่องท้าวสักกะจอมเทพชั้นดาวดึงส์ ที่มาเฝ้า และพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม มี ๒๕ สุต.

สาระสำคัญของคำสอนในเล่ม ๑๕ นี้ อยู่ที่ภษิตสั้น ๆ จับใจ มากกว่าเรื่องที่จะให้ติดในเรื่องเทวดาหรือมาร พรหม. อนึ่ง จำนวนพระสูตรนี้ รวมแล้วได้ ๒๗๑ สุต.

เล่มที่ ๑๖ ชื่อสังยุตตนิกาย นิทานวรรค (เป็นสุตตันตปิฎก)

ได้กล่าวแล้วว่า พระไตรปิฎกเล่มนี้ กล่าวด้วยเรื่อง ปฏิจจนูปบาท คือความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย รวมทั้งเมื่อกล่าวถึงความดับ ก็แสดงเหตุปัจจัยที่ดับเป็นต่อ ๆ กันไป คำว่า นิทาน เล็งถึงเหตุปัจจัย จึงใช้เป็นชื่อของเล่มนี้ว่า นิทานวรรค รวมทั้งเล่มมี ๙ สังยุตต์ คือ :-

๑. อภิสมยสังยุตต์ ประมวลเรื่องเกี่ยวกับการตรัสรู้ โดยแสดงถึงเหตุปัจจัยส่งผลต่อ ๆ กันให้มีการเวียนว่ายตายเกิด และในทางตรงกันข้าม เมื่อดับเหตุปัจจัยก็ส่งผลต่อ ๆ กันให้ดับความเวียนว่ายตายเกิดได้.

๒. ชาติสังยุตต์ ประมวลเรื่องชาติ กล่าวถึงชาติในทางธรรมหลายชนิด เช่น ชาติที่เนื่องด้วยตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น รวมถึงการที่สัตว์ทั้งหลายเข้ากันได้โดยชาติ.

๓. อนมตคคสังยุตต์ ประมวลเรื่องสงสารวิญญู หรือความเวียนว่ายตายเกิด มีเบื้องต้นและที่สุด อันตามไม่พบ จึงควรที่จะเบือนหน้าคล้ายกำหนดในสังขาร ควรที่จะหลุดพ้นไป.

๔. กัสสปสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระมหากัสสปะ แสดงถึงการที่พระมหากัสสปะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคและมีพระพุทธรูปด้วย รวมทั้งเหตุการณ์อื่น ๆ เกี่ยวกับพระมหากัสสปะ เช่น การสั่งสอนนางภิกษุณี เป็นต้น.

๕. ลากลักการสังยุตต์ ประมวลเรื่องลากลักการะ ที่ทำให้คนเสียคน ทำให้อยู่ไม่เป็นสุข จึงไม่ควรปล่อยให้ลากลักการะชื่อเสียงครอบงำจิตจนลืมนตัว เพราะถ้าไม่รู้เท่า ก็จะเป็นเสมือนหนึ่งเบ็ดที่มีเหยื่อล่อให้หลงกลืนเข้าไป.

๖. ราหุลสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระราหุล เกี่ยวด้วยการที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเรื่องต่าง ๆ แก่พระราหุล.

๗. ลักษณะสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระลักษณะ ท่านผู้เดินทางไกลไปกับพระมหาโมคคัลลานะ ผู้ได้เห็นสิ่งแปลก ๆ ต่าง ๆ แต่พระลักษณะไม่เห็น. พระมหาโมคคัลลานะจึงชวนท่านไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเล่าถวาย พระผู้มีพระภาคตรัสตอบชี้แจงเหตุผล.

๘. โอปัมมสังยุตต์ ประมวลเรื่องเปรียบเทียบ เป็นคำสอนต่าง ๆ เช่น เรื่องสุนัขขี้เรื้อนอยู่ที่ไหนก็ไม่สบาย คนชั่วบางคนก็มีลักษณะเป็นเช่นนั้น.

๙. ภิกขุสังยุตต์ ประมวลเรื่องภิกขุ แสดงถึงการที่พระผู้มีพระภาคบ้าง พระสาวริบุตรและพระโมคคัลลานะบ้าง แสดงธรรมสั่งสอนภิกษุทั้งหลาย.

เล่มที่ ๑๗ ชื่อสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค (เป็นสุตตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ ส่วนใหญ่ว่าด้วยเรื่องชั้น ๕ คือ ๑. รูป (ธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย และรูปอาศัย คืออาการอื่น ๆ ที่อาศัยธาตุทั้งสี่ปรากฏขึ้น เช่น ตา หู จมูก เป็นต้น) ๒. เวทนา (ความรู้สึกอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ และมีใช้ทุกข์มิใช่สุข ซึ่งเกิดจากสัมผัส ๖ มีสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ๓. สัญญา (ความจำได้หมายรู้ เช่น จำรูป จำเสียง เป็นต้น) ๔. สังขาร (ความคิดหรือเจตนาที่เป็นไปในรูป เสียง เป็นต้น) ๕. วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ หมายถึงรู้สึกว่ามี เห็นรูป ฟังเสียง เป็นต้น).

พระไตรปิฎกเล่มนี้ รวมทั้งหมดมี ๑๓ สังยุตต์ คือ :-

๑. ขันธสังยุตต์ ประมวลเรื่องชั้น ๕ กล่าวถึงชั้น ๕ พร้อมทั้งรายละเอียดต่าง ๆ.

๒. ราชสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระราชา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมสั่งสอนพระราชาผู้เดิมเป็นพราหมณ์ ภายหลังมาบวชในพระพุทธศาสนา ท่านเป็นผู้ว่าง่าย รับฟังโอวาทด้วยความเคารพ.

๓. ทิฏฐิสังยุตต์ ประมวลเรื่องทิฏฐิ คือความคิดเห็นที่เนื่องด้วยขั้น ๔.
๔. โลกกันตสังยุตต์ ประมวลเรื่องข้ามพ้นภูมิชั้นต่ำหรือภูมิอุชชน.
๕. อุปปาทสังยุตต์ ประมวลเรื่องความเกิดขึ้น แห่งตา หู เป็นต้น เท่ากับเป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์.
๖. กิเลสสังยุตต์ ประมวลเรื่องกิเลส คือความชั่วภายในจิตใจที่ทำให้เศร้าหมอง.
๗. สาริปุตตสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระสาริบุตร.
๘. นาคสังยุตต์ ประมวลเรื่องนาค คือสัตว์ประเภทงู.
๙. ตูปณสังยุตต์ ประมวลเรื่องครุฑ คือสัตว์ประเภทนก.
๑๐. คันธัพพกายสังยุตต์ ประมวลเรื่องเทพพวกคนธรรพ์ คือเทพที่สิงอยู่ ณ กลิ่นแห่งรากไม้, แก่นไม้, กะพี้ไม้, เปลือกไม้, สะเก็ดไม้, ใบไม้, ดอกไม้, ผลไม้, รสไม้, กลิ่นไม้.
๑๑. วลาหกสังยุตต์ ประมวลเรื่องวลาหคือเมฆ คือเมฆหนาว, เมฆร้อน, เมฆหมอก, เมฆลม, และเมฆฝน.
๑๒. วัจฉโคตตสังยุตต์ ประมวลเรื่องวัจฉโคตตปริพพาชก (ควรดูข้อความหน้า ๔๓๔ ถึง ๔๓๖ ประกอบด้วย).
๑๓. สมาริสังยุตต์ ประมวลเรื่องสมาธิ คือการทำใจให้ตั้งมั่น.

เล่มที่ ๑๔ ปุ้อสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค (เป็นสุดตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ ว่าด้วยเรื่องอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในชั้นแรกไม่จัดเป็นสังยุตต์ แต่จัดเป็นหมวด ๕๐ (ปณณาสกะ) รวม ๔ หมวด คือปณณาสกะที่ ๑ ถึงที่ ๔ รวมทั้งสิ้นประมาณ ๒๐๐ สูตร ว่าด้วยเรื่องตา หู เป็นต้น* ต่อไปจึงจัดเป็นสังยุตต์ รวม ๑๐ สังยุตต์ คือ :-

๑. เวทนาสังยุตต์ ประมวลเรื่องเวทนา แสดงถึงเวทนา ๒ ประการ ถึงเวทนา ๑๐๘ ประการ.
๒. มาตุคามสังยุตต์ ประมวลเรื่องมาตุคาม คือผู้หญิง.
๓. ชัมพูชาทกสังยุตต์ ประมวลเรื่องปริพพาชกชื่อชัมพูชาทกะ ผู้ได้ตอบกับพระสาริบุตร.
๔. โมคคัลลานสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระโมคคัลลานะ.
๕. จิตตคหปติปุจฉาสังยุตต์ ประมวลเรื่องคำถามของจิตตคหุบดี.

๑. ทั้งหมด ๔ หมวดนี้ น่าจะเรียกว่าสฬายตนสังยุตต์ ประมวลเรื่องอายตนะ ๖

๖. ความฉันทียุตต์ ประมวลเรื่องนายบ้าน คือผู้ปกครองหมู่บ้านมีชื่อต่าง ๆ กัน แสดงถึงการที่พระผู้มีพระภาคตรัสสอนนายบ้านเหล่านั้น.

๗. อสังขตสังยุตต์ ประมวลเรื่องอสังขตะ คือสิ่งที่มีได้ถูกปัจจัยปรุงแต่ง.

๘. อภัยกตสังยุตต์ ประมวลเรื่องที่พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสชี้ชัด คือเรื่องที่ไม่มีความประโยชน์ ทำให้ได้เปรียบกันเปล่า ๆ.

เล่มที่ ๑๙ ชื่อสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (เป็นสุตตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙ นี้ ว่าด้วยธรรมะสำคัญเรื่องใหญ่ ๆ รวม ๑๒ สังยุตต์ คือ :-

๑. มัคคสังยุตต์ ประมวลเรื่องมรรคมงคล ๘ อันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์.
 ๒. โภชนกสังยุตต์ ประมวลเรื่องโภชนก ๗ คือองค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้มีสติ เป็นต้น.
 ๓. สติปัฏฐานสังยุตต์ ประมวลเรื่องสติปัฏฐาน ๔ คือการตั้งสติ ๔ ประการ มีตั้งสติไว้ที่กาย เป็นต้น.
 ๔. อินทริยสังยุตต์ ประมวลเรื่องอินทริย ๕ คือธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน มีศรัทธา ความเชื่อ เป็นต้น.
 ๕. สัมมปธานสังยุตต์ ประมวลเรื่องความเพียรชอบ ๔ ประการ มีเพียรทำให้ไม่เกิดความชั่วที่ยังไม่เกิด เป็นต้น.
 ๖. พลสังยุตต์ ประมวลเรื่องพละ ๕ คือธรรมะอันเป็นกำลัง ๕ ประการ มีศรัทธาความเชื่อ เป็นต้น.
 ๗. อิทธิบาทสังยุตต์ ประมวลเรื่องอิทธิบาท ๔ คือธรรมะอันให้บรรลุความสำเร็จ ๔ ประการ มีฉันทะความพอใจ เป็นต้น.
- พึงสังเกตว่า ตั้งแต่สังยุตต์ที่ ๑ ถึงที่ ๗ นี้ ว่าด้วยโพรหมกัณยธรรม ๓๗ ประการ เป็นแต่ไม่เรียงลำดับตามหมวดเท่านั้น.
๘. อนูรุธสังยุตต์ ประมวลเรื่องพระอนูรุธ ผู้เป็นพุทธอนุชา.
 ๙. ฌานสังยุตต์ ประมวลเรื่องฌาน คือการเพ่งอารมณ์จนจิตสงบได้ฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔.
 ๑๐. อานาปานสังยุตต์ ประมวลเรื่องสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ซึ่งเป็นวิธีทำจิตให้สงบประการหนึ่งที่น่าจะสำคัญ.

๑๑. โสตาปัตติสังยุตต์ ประมวลเรื่องการที่จะเป็นพระโสดาบัน คือพระอริยบุคคลชั้นที่ ๑ ซึ่งนับเป็นขั้นแรกใน ๔ ขั้น.

๑๒. สังขสังยุตต์ ประมวลเรื่องอริยสัจจ์ ซึ่งเป็นธรรมะที่เป็นหลักสำคัญทางพระพุทธศาสนา.

จบความย่อแห่งพระไตรปิฎก ตั้งแต่เล่ม ๑๕ ถึงเล่ม ๑๘ อันเป็นสังยุตตนิกาย (หมวดประมวลเรื่องราว) รวม ๕ เล่ม

เล่มที่ ๒๐ ชื่ออังคุตตรนิกาย เอก-ทุก-ติกนิบาต

(เป็นสุตตันตปิฎก)

เมื่อจบหมวดประมวลเรื่องราวหรือสังยุตตนิกายแล้ว จึงมาถึงหมวดที่แสดงหลักธรรมเป็นจำนวน ซึ่งเรียกว่าอังคุตตรนิกาย. พระไตรปิฎกในหมวดนี้ยังคงเป็นสุตตันตปิฎก มีด้วยกันทั้งหมด ๕ เล่ม เริ่มด้วยเล่มที่ ๒๐ จนถึงเล่มที่ ๒๔ ในการนี้เล่มที่ ๒๐ ว่าด้วยหลักธรรมจำนวน ๑, ๒, ๓ จึงใช้คำบาลีว่า เอก-ทุก-ติกนิบาต ; เล่มที่ ๒๑ ว่าด้วยหลักธรรมจำนวน ๔ จึงใช้คำบาลีว่า จตุกกนิบาต ; เล่มที่ ๒๒ ว่าด้วยธรรมจำนวน ๕-๖ จึงใช้คำบาลีว่า ปัญจก-ฉกนิบาต ; เล่มที่ ๒๓ ว่าด้วยหลักธรรม จำนวน ๗-๘-๙ จึงใช้คำบาลีว่า สัตตก-อฏฐก-นวกนิบาต ; เล่มที่ ๒๔ ว่าด้วยหลักธรรมจำนวน ๑๐-๑๑ จึงใช้คำบาลีว่า ทสก-เอกาทสกนิบาต.

การกำหนดจำนวนพระสูตรว่าในหมวดไหน หรือนิกายไหน มีที่สุตรนั้น ในตอนแรก ๆ ก็กำหนดง่ายน่ายง่าย เพราะแต่ละสูตรก็มีข้อความยืดยาว คือ ๑๐ สูตรหรือกว่านั้นเล็กน้อย ก็รวมเป็น ๑ เล่ม แต่ในตอนหลังนี้ แต่ละเล่มมีกว่าพันสูตร เพราะข้อความไม่ก็บรรทัดก็นับได้ว่าเป็นสูตรหนึ่งแล้ว เพราะฉะนั้นตั้งแต่สังยุตตนิกาย เป็นต้นมา จึงควรกำหนดประเภทของหลักธรรม และในอังคุตตรนิกายนี้ควรกำหนดจำนวนเป็นเกณฑ์ว่า จำนวน ๑ มีธรรมะอะไรบ้าง จำนวน ๑๐ มีอะไรบ้าง ดังนี้ ก็จะสะดวกขึ้น อย่างไรก็ตามเพื่อให้มองเห็นจำนวนพระสูตรในแต่ละนิกายอีกครั้งหนึ่ง ขอนำมากล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อให้พิจารณาต่อไป :-

๑. ทิณนิกาย หมวดพระสูตรขนาดยาว (เล่ม ๙ ถึง ๑๑ รวม ๓ เล่ม) มี ๓๔ สูตร.

๒. มัชฌิมนิกาย หมวดพระสูตรขนาดกลาง (เล่ม ๑๒ ถึง ๑๔ รวม ๓ เล่ม) มี ๑๕๒ สูตร.

๓. สังยุตตนิกาย หมวดพระสูตรที่ประมวลเรื่องราว (เล่ม ๑๕ ถึง ๑๘ รวม ๔ เล่ม) มี ๗,๗๖๒ สูตร.

๔. อังคุตตรนิกาย หมวดพระสูตรแสดงหลักธรรมเป็นจำนวน (เล่ม ๒๐ ถึง ๒๔ รวม ๕ เล่ม) มี ๙,๕๕๗ สูตร.

๕. ขุททกนิกาย หมวดพระสูตรเล็กน้อยหรือเบ็ดเตล็ด (เล่ม ๒๕ ถึง ๓๓ รวม ๙ เล่ม) ไม่ได้แสดงจำนวนสูตรไว้ แต่มีคำกล่าวไว้ว่า สูตรที่เหลือจาก ๔ นิกายข้างต้นก็นับเข้าในขุททกนิกายทั้งสิ้น.

เมื่อเทียบดูจำนวนสูตร ในพระสุตตันตปิฎกทั้งห้านิกาย ก็จะได้เห็นว่ามาถึงนิกายหลัง ๆ ตั้งแต่ นิกายที่ ๓ (สังยุตตนิกาย) มา เรื่องเบ็ดเตล็ดหรือเรื่องย่อย ๆ มีมากขึ้นจนไม่สามารถจะย่อได้ทุกสูตรดังแต่ก่อน จึงต้องย่ออย่างจับสาระสำคัญเป็นหมวดใหญ่ ๆ ไว้.

เฉพาะในเล่ม ๒๐ คืออังกุตรนิกาย ที่ว่าด้วยหลักธรรมเป็นจำนวน ๑-๒-๓ นี้ ท่านผู้อ่านย่อมเห็นได้ชัดว่า ควรจะได้แบ่งส่วนสำคัญออกเป็น ๓ ส่วนตามจำนวนเลขนั้น คือรวมหลักธรรมจำนวน ๑ เรียกเอกนิบาต รวมหลักธรรมจำนวน ๒ เรียกทุกนิบาต รวมหลักธรรมจำนวน ๓ เรียกติกนิบาต. ก่อนที่จะกล่าวรายละเอียดพอสมควร จะขอชี้แจงส่วนใหญ่หรือความสำคัญใน ๓ ชั้นนั้น เป็นการนำทางไว้ในเบื้องต้น คือ :-

เอกนิบาต ขุมนุมธรรมะที่มี ๑ ข้อ

ในหมวดนี้ แบ่งเป็นหมวดใหญ่ ๖ หมวดด้วยกัน คือ :-

๑. เอกธัมมาทิปาติ บาลีว่าด้วยธรรมะข้อ ๑ เป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมะข้อ ๑ หรือ ๑ ข้อ มีความสำคัญในทางต่าง ๆ กัน ทางไหนบ้าง.
๒. เอกบุคคลปาติ บาลีว่าด้วยบุคคลคนหนึ่ง จะเป็นใครก็ตาม ที่มีลักษณะอย่างนั้นอย่างนี้ นับว่าเป็นผู้หายากหรือคนอัศจรรย์ เป็นต้น.
๓. เอตทัคคปาติ บาลีว่าด้วยเอตทัคคะ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ที่พระผู้มีพระภาคทรงยกย่องให้เป็นเลิศในทางต่าง ๆ ตามความรู้ ความสามารถ ความประพฤติ และความถนัด.
๔. อัญญาณปาติ บาลีว่าด้วยสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เช่น เป็นไปไม่ได้ที่คนผู้สมบูรณ์ด้วยทวิญญู (ผู้ไม่มีความคิดเห็นวิปลาสหรือพระโสดาบันขึ้นไป จะฆ่ามารดาบิดา.
๕. อปรมา เอกธัมมาทิปาติ บาลีว่าด้วยธรรมะข้อ ๑ เป็นต้น อีกส่วนหนึ่ง เป็นการกล่าวเพิ่มเติมจากหมวดที่ ๑.
๖. ปสาทรธัมมาทิปาติ บาลีว่าด้วยธรรมะที่ทำให้เกิดความเลื่อมใส เป็นต้น.

ธรรมะทั้งหกหมวดนี้ รวมกันแล้ว มี ๑,๐๐๐ สูตรพอดี บางหมวดก็มีมาก บางหมวดก็มีน้อย โดยปกติจัด ๑๐ สูตรเป็น ๑ วรรค, ๕๐ สูตรเป็น ๑ ปัณณาสกะ ซึ่งในการย่อต่อไปจะไม่กล่าวถึงวรรคและปัณณาสกะ จะกล่าวแต่เนื้อหาธรรมะในหมวดนั้น ๆ.

ทุกนิบาต ขุมนุมธรรมะที่มี ๒ ข้อ

ในหมวดนี้ แบ่งส่วนใหญ่ออกเป็น ๔ ส่วน แต่ไม่กล่าวถึงเนื้อธรรมะ หากกล่าวถึงหมวด ๕๐ ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และหมวดพิเศษที่ไม่นับเข้าในหมวด ๕๐ แต่ในหมวด ๕๐ นั้น (ซึ่งหมายความว่า มี ๕๐ สูตร) ยังแบ่งเป็นวรรคอีกหมวดละ ๕ วรรค วรรคละ ๑๐ สูตร ชื่อวรรคกล่าวตามประเภทธรรมะ เช่น กัมมกถาวรรค (วรรคว่าด้วยเครื่องลงโทษ).

ติกนิบาต ขุมนุมธรรมะที่มี ๓ ข้อ

ในหมวดนี้ แบ่งส่วนใหญ่ออกเป็น ๔ ส่วน เช่นเดียวกับทุกนิบาต คงแปลกออกไปแต่ชื่อวรรคเท่านั้น ต่อไปนี้จะเป็นการย่ออย่างขยายความ.

ขยายความ

เอกนิบาต ขุมนุทธธรรมที่มี ๑ ข้อ

ในการขยายความแห่งพระไตรปิฎกเล่ม ๒๐ นี้ เนื่องจากไม่สามารถจะกล่าวโดยพิสดารทุกเนื้อถ้อยกระທးความ จึงจะใช้วิธีพิจารณาว่า ในหมวดไหนมีความสำคัญอย่างธรรมดา ก็จะนำมากล่าวพอเป็นตัวอย่าง ไม่น้อยกว่า ๑๐ ข้อ เรื่องไหนมีความสำคัญทางหลักฐานจริง ๆ เช่น เรื่องเอตทัคคะ ที่พระผู้มีพระภาคทรงยกย่องผู้นั้นผู้นี้ว่าเลิศทางไหน ก็จำเป็นที่จะต้องระบุนามหมดทุกท่าน.

๑. เอกธัมมาทีปาลิ

บาลีว่าด้วยธรรมะ ๑ ข้อ เป็นต้น

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ไม่ทรงเห็นรูปอย่างอื่นแม้รูปหนึ่ง ที่รังรัดจิตของบุรุษได้เหมือนรูปของหญิงเลย.

ต่อจากนั้นทรงแสดงทีละข้อถึงเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะของหญิงที่รังรัดจิตของบุรุษได้ อย่างไม่มีเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอื่นเสมอเหมือน.

โดยทำนองเดียวกัน ทรงแสดงรูป เสียง เป็นต้น ของบุรุษว่ารังรัดจิตของหญิงได้ อย่างไม่มีรูป เสียงอื่น เป็นต้น เสมอเหมือน.

๒. ทรงแสดงว่า ไม่ทรงเห็นธรรมอื่นแม้ข้อหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้ความพอใจในกามที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้น ที่เกิดแล้วเจริญไพบูลย์ขึ้น เหมือนสุกนิมิต (เครื่องหมายว่างาม คือการกำหนดจิตถึงสิ่งสวยงาม) ที่บุคคลไม่ใส่ใจโดยแยบคาย.

ทรงแสดงต่อไปว่า ปฏิฆนิมิต (เครื่องหมายที่เป็นเหตุขัดใจ) เป็นเหตุให้เกิดพยาบาท (ความคิดปองร้าย); ความไม่ยินดี, ความเกียจคร้าน, ความซบเซา, ความเมาอาหาร, ความท้อแท้แห่งจิต เป็นเหตุให้เกิดความหดหู่ง่วงงุน; ความไม่สงบแห่งจิต เป็นเหตุให้เกิดความฟุ้งซ่านรำคาญใจ; การไม่ใส่ใจโดยแยบคาย (ไม่พิจารณาโดยละเอียดถี่ถ้วน) เป็นเหตุให้เกิดความลึ้งเลสงสัย.

ทรงแสดงในทางตรงกันข้าม คือแสดงถึงธรรมะที่เป็นเหตุไม่ให้นิเวรณ ๕ ที่กล่าวมาแล้วเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็จะละได้เป็นข้อ ๆ คืออสกนิมิต (เครื่องหมายหรือการกำหนดหมายถึงสิ่งไม่งาม) เป็นคู่ปรับกับกามฉันท์ (ความพอใจในกาม); เมตตา (ไมตรีจิตคิดจะเป็นสุข) เป็นคู่ปรับกับพยาบาท (ความคิดปองร้าย); ธาตุคือความริเริ่มความก้าวออก ความก้าวไปข้างหน้า (อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ) เป็นคู่ปรับกับ ถีนมิทธะ (ความหดหู่ง่วงงุน); ความสงบแห่งจิต (เจตโส วูปสมะ) เป็นคู่ปรับกับอุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ); การใส่ใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) เป็นคู่ปรับกับวิจิกิจฉา (ความลึ้งเลสงสัย).

๓. ทรงแสดงว่า ไม่ทรงเห็นธรรมอื่นแม้ข้อหนึ่ง ที่ถ้าไม่อบรมแล้วก็ใช้งานไม่ได้เหมือนจิต.

แล้วทรงแสดงจิตอีก ๔ ลักษณะ คือธรรมะที่อบรมแล้ว ย่อมใช้งานได้, ไม่อบรมแล้ว เป็นไปเพื่ออนัตตะ (ความพินาศ), อบรมแล้ว เป็นไปเพื่ออัตตะ (ประโยชน์), ไม่อบรมแล้ว ไม่ปรากฏแล้ว เป็นไปเพื่ออนัตตะใหญ่, อบรมแล้ว ปรากฏแล้ว เป็นไปเพื่ออัตตะใหญ่, ไม่อบรมแล้ว ไม่ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่ออนัตตะ

ใหญ่, อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่ออรรถะใหญ่, ไม่อบรมแล้ว ไม่ทำให้มากแล้ว นำทุกข์มาให้, อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว นำความสุขมาให้ ธรรมะแต่ละข้อนี้ไม่มีอะไรเสมอเหมือนจิต.

๔. ทรงแสดงเรื่องจิตอีก ๑๐ ข้อ คือไม่ทรงเห็นธรรมอื่นแม้ข้อหนึ่ง ที่บุคคลไม่ฝึกแล้ว เป็นไปเพื่ออรรถะใหญ่, ฝึกแล้ว เป็นไปเพื่ออรรถะใหญ่, ไม่คุ้มครองแล้ว, ไม่รักษาแล้ว, ไม่สำรวมระวังแล้ว, ไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สำรวมระวัง (กล่าวรวมถึง ๔ ข้อ) เป็นไปเพื่ออรรถะใหญ่ ถ้าตรงกันข้าม คือคุ้มครองแล้ว เป็นต้น ก็เป็นไปเพื่ออรรถะใหญ่.

๕. ทรงแสดงเรื่องจิตต่อไปอีก เปรียบเหมือนข้าวเปลือกแห่งข้าวสาลีหรือข้าวเหนียว ถ้าตั้งไว้ผิดก็ตำมีดตำเท้า หรือทำให้เล็ดออกไม่ได้ ต่อเมื่อตั้งไว้ถูก จึงตำมีดตำเท้า หรือทำให้เล็ดออกได้ จิตก็ฉนั้นนั้น ถ้าตั้งไว้ผิดก็ทำลายอวิชชา (ความไม่รู้) ไม่ได้ ทำวิชชาความรู้ให้เกิดขึ้นไม่ได้ ต่อตั้งไว้ถูกจึงทำลายอวิชชาและทำวิชชาให้เกิดขึ้นได้. นอกจากนั้นยังทรงแสดงถึงการที่จิตอันโทษประทุษร้าย เป็นเหตุให้ไปนรก กับจิตผ่องใส เป็นเหตุให้ไปสวรรค์, จิตชุ่มมัว ทำให้ไม่รู้ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น ไม่ทำให้แจ้งซึ่งธรรมอันยิ่งของมนุษย์ ส่วนจิตผ่องใสทำให้รู้ประโยชน์ดังกล่าวและทำให้รู้แจ้งธรรมอันยิ่งของมนุษย์ได้, จิตอ่อน ควระแก่การทำงาน ยิ่งกว่าธรรมอย่างอื่นเหมือนไม้จันทน์เลิศกว่าไม้ชนิดอื่น เพราะอ่อน ควระแก่การทำงาน, จิตเปลี่ยนแปลงเร็วจนอุปมาได้ยาก, จิตผ่องใส เศร้าหมองได้ เพราะอุปกิเลส* ที่จรมมา หลุดพ้นได้จากอุปกิเลสที่จรมมา.

๖. ทรงแสดงเรื่องจิตต่อไปอีกว่า บุคคลผู้มีได้สติบ ่ไม่รู้ตามความจริง ไม่มีการอบรมจิต ส่วนอริยสาวกปฏิบัติตามความจริง มีการอบรมจิต, ถ้าภิกษุสองเสพ อบรมใส่ใจเมตตาจิตแม้เพียงชั่วลัดนิ้วมือ ก็ชื่อว่าอยู่อย่างไม่ว่างจากฌาน ทำตามคำสอนของศาสดา บริโภคอาหารของราษฎรอย่างไม่เสียเปล่า จะกล่าวไยถึงการทำให้มากซึ่งเมตตาจิตนั้น, ธรรมทั้งฝ่ายอกุศลและกุศลมีเป็นหัวหน้า ใจเกิดขึ้นก่อน อกุศลและกุศลจึงตามมา. แล้วทรงแสดงความประมาท ความเกียจคร้านว่า ทำให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น กุศลธรรมเสื่อมไป. และความไม่ประมาททำให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น อกุศลธรรมเสื่อมไป.

๗. ทรงแสดงถึงการริเริ่มความเพียรในทำนองเดียวกับความไม่ประมาท แล้วทรงแสดงธรรมฝ่ายชั่วฝ่ายดีเป็นคู่ ๆ ไป ที่ทำให้อกุศลเกิดขึ้น หรือกุศลเกิดขึ้น เช่นเดียวกับความประมาท ความไม่ประมาท คือความปรารถนามาก, ความปรารถนาล้น, ความไม่สันโดษ (ไม่ยินดีด้วยของของตน), ความสันโดษ, ความไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, ความใส่ใจโดยแยบคาย, ความไม่รู้ตัว, ความรู้ตัว, ความเป็นผู้คบคนชั่วเป็นมิตร, คบคนดีเป็นมิตร.

(ทรงแสดงโดยทำนองนี้ จนครบ ๑๒ ข้อใหญ่ หรือประมาณ ๑๒๐ หัวข้อย่อย).

๒. เอกบุคคลปาลิ

บาลีว่าด้วยบุคคลคนหนึ่ง

ทรงแสดงว่าบุคคลผู้หนึ่งที่เกิดมาในโลก เพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า, ยากที่จะปรากฏขึ้นในโลก, เกิดขึ้นก็เป็นอัศจรรย์มนุษย์, การทำกาลละ (ตาย) ก็ทำให้ชนเป็น

๑. อุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต มี ๑๖ อย่าง มีความโลภ ความคิดประทุษร้าย ความโกรธ เป็นต้น
ดูหน้า ๓๗๒

อันมาก เตือนรอนใจถึง, เกิดขึ้นก็ไม่มีผู้ใดเทียบ, เกิดขึ้นก็เหมือนเกิดดวงตา แสงสว่าง ทำให้มีการบรรลุดุชนธรรมต่าง ๆ จนถึงอรหัตตผล ในที่สุดทรงแสดงว่า ไม่ทรงเห็นบุคคลอื่นแม้คนหนึ่งที่จะแสดงธรรมจักรได้ดีตามที่พระศาสดาแสดงแล้วได้เหมือนพระสารีบุตร.

๓. เอตทัคคปาลิ

บาลีว่าด้วยเอตทัคคะ คือบุคคลที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศ

ฝ่ายภิกษุ

๑. พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นผู้เลิศในทางรู้อริยธรรม (รัตติยัญญะเป็นคนเก่าแก่เห็นเหตุการณ์มานาน).
๒. พระสารีบุตร เป็นผู้เลิศในทางมีปัญญามาก.
๓. พระมหาโมคคัลลานะ เป็นผู้เลิศในทางมีฤทธิ์.
๔. พระมหากัสสปะ เป็นผู้เลิศในทางกล่าวขัดเกลา (ฐตวาหะ พุดยยกย่องสูงสุด).
๕. พระอนนฺททนะ เป็นผู้เลิศในทางมีทิพยจักขุ.
๖. พระภัททิยะ กาฬโคธายบุตร เป็นผู้เลิศในทางมีสกุลสูง.
๗. พระลघุนภิกขุ ภัททิยะ เป็นผู้เลิศในทางมีเสียงไพเราะ.
๘. พระปิณโฑลภารทวาชะ เป็นผู้เลิศในทางบรรลือสีหนาท (เปล่งวาจาอย่างองอาจ).
๙. พระปุนณณะ มันทานีบุตร เป็นผู้เลิศในทางแสดงธรรม.
๑๐. พระมหากัจจนะ เป็นผู้เลิศในทางจำแนกอรรถแห่งภาสิตโดยพิสดาร.
๑๑. พระจุลลันถกะ เป็นผู้เลิศในทางนิรมิตกายอันสำเร็จด้วยใจ.
๑๒. พระจุลลันถกะ เป็นผู้เลิศในทางฉลาดในวิวัฏฐะ (ธรรมที่ไม่เวียนว่าย) ฝ่ายสมาธิ.
๑๓. พระมหากัจจนะ เป็นผู้เลิศในทางฉลาดในวิวัฏฐะฝ่ายปัญญา.
๑๔. พระสุภูติ เป็นผู้เลิศในทางมีอรณวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ที่ไม่มัวช้า).
๑๕. พระสุภูติ เป็นผู้เลิศในทางควรแก่ของถวาย (ทักษิณียะ).
๑๖. พระเรวตะ ขทิวณียะ เป็นผู้เลิศในทางอยู่ป่า.
๑๗. พระกังขาเรวตะ เป็นผู้เลิศในทางเข้ามาน.
๑๘. พระโสณะ โกลิวิสะ เป็นผู้เลิศในทางปรารภความเพียร.
๑๙. พระโสณะ ภูฏิกัณณะ เป็นผู้เลิศในทางกล่าววาจาไพเราะ.
๒๐. พระสีวลี เป็นผู้เลิศในทางมีลาภ.
๒๑. พระวักกสิ เป็นผู้เลิศในทางน้อมใจไปตามความเชื่อ (สัทธาธิมุต).
๒๒. พระราหุล เป็นผู้เลิศในทางใคร่ต่อการศึกษา.
๒๓. พระวัฏฐุปาละ เป็นผู้เลิศในทางบวชด้วยศรัทธา.
๒๔. พระกุนธธานะ เป็นผู้เลิศในทางจับสลาก* เป็นองค์แรก.
๒๕. พระวัณณิสสะ เป็นผู้เลิศในทางมีปฏิภาณ.

๑. คำว่า สลาก แปลว่า ชีไม่ เมื่อมีของถวายไม่เหมือนกันหรือไม่พอจำนวนแก่พระก็ต้องใช้วิธีจับสลาก ด้วยคุณความดีของท่าน ท่านจับสลากได้เป็นองค์แรก

๒๖. พระอุปเสนะ วังคันตบุตร เป็นผู้เลิศในทางทำให้เกิดความเลื่อมใสทั่วไป.
๒๗. พระทัฬหะ มัลลบุตร เป็นผู้เลิศในทางจัดเสนาสนะ (จัดที่อยู่อาศัย).
๒๘. พระปิลินทวัจฉะ เป็นผู้เลิศในทางเป็นที่รักเป็นที่พอใจของเทวดา.
๒๙. พระพาหิยะ ทารุจิริยะ เป็นผู้เลิศในทางตรัสรู้ได้เร็ว.
๓๐. พระกุมารกัสสปะ เป็นผู้เลิศในทางกล่าวธรรมะอันวิจิตร (ด้วยอุปมา).
๓๑. พระมหาโกฏฐิตะ เป็นผู้เลิศในทางบรรลุปฏิสัมภิตา (ความแตกฉาน).
๓๒. พระอาณนท์ เป็นผู้เลิศในทางพหุสูตร (สดับตรับฟังมาก).
๓๓. พระอาณนท์ เป็นผู้เลิศในทางมีสติ (ความระลึกได้ ความทรงจำ).
๓๔. พระอาณนท์ เป็นผู้เลิศในทางมีคติ (คติ แปลว่า ทางไปหรือที่ไป อรรถกถาอธิบายว่า ตั้งอยู่ในบทเดียว เรียนได้หกพันบท จำได้ทุกบทตามที่พระพุทธเจ้าตรัส น่าจะหมายความว่า เป็นผู้รู้จักหลักการในการเรียนรู้ คือเมื่อจับหลักได้อย่างหนึ่งแล้ว แม้จะอธิบายอีกย้านัยไปอย่างไร ก็เข้าใจและจำได้หมด รวมความว่า เมื่อได้หลักเพียงข้อเดียวก็มีทางเข้าใจไปได้มากข้อ).
๓๕. พระอาณนท์ เป็นผู้เลิศในทางมีวิติ (วิติ โดยทั่วไปแปลว่า ความอดทน อรรถกถาแก้ว่า ความเพียร คือเพียรในการเรียน, การท่องจำ, การทรงจำ, การอุปฐาก หรือรับใช้พระศาสดา).
๓๖. พระอาณนท์ เป็นผู้เลิศในทางอุปฐาก (รับใช้พระพุทธเจ้า).
๓๗. พระอุรุเวลกัสสปะ เป็นผู้เลิศในทางมีบริษัท (บริวาร) มาก.
๓๘. พระกาฬทายี เป็นผู้เลิศในทางทำสกุลให้เลื่อมใส.
๓๙. พระพักุลละ เป็นผู้เลิศในทางมีอาพาธน้อย.
๔๐. พระโสภิตะ เป็นผู้เลิศในทางระลึกชาติได้.
๔๑. พระอุบาลี เป็นผู้เลิศในทางทรงจำพระวินัย.
๔๒. พระนันทกะ เป็นผู้เลิศในทางให้อโวกาแก่ภิกษุณี.
๔๓. พระนันทะ เป็นผู้เลิศในทางสำรวจอินทรีย์ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ).
๔๔. พระมหากัปปินะ เป็นผู้เลิศในทางให้อโวกาแก่ภิกษุ.
๔๕. พระสาครตะ เป็นผู้เลิศในทางฉลาดในธาตุไฟ (หมายถึงฉลาดในการเข้าสมาบัติ มีธาตุไฟเป็นอารมณ์ทำให้เกิดธาตุไฟขึ้นได้).
๔๖. พระราธะ เป็นผู้เลิศในทางทำให้เกิดปฏิภาณ (ในการแสดงพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า).
๔๗. พระโมฆราชะ เป็นผู้เลิศในทางทรงจีวรสีหมอง.

(หมายเหตุ : นับตามทางที่เลิศได้ ๔๗ ทาง แต่ถ้านับจำนวนบุคคล จะได้เพียง ๔๑ ท่าน เพราะบางท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศหลายทาง).

ฝ่ายภิกษุณี

๑. พระนางมหาปชาบดี โคตมี เป็นผู้เลิศในทางรู้ราตรี (รัตตัญญู เพราะเป็นภิกษุณีองค์แรก).
๒. พระนางเขมา เป็นผู้เลิศในทางมีปัญญามาก (พระแม่เหลืของพระเจ้าพิมพิสารออกทรงผนวช).

๓. นางอุบลวัฒนา เป็นผู้เลิศในทางมีฤทธิ์.
๔. นางปฎาจารย์ เป็นผู้เลิศในทางทรงจำพระวินัย.
๕. นางธัมมทินนา เป็นผู้เลิศในทางแสดงธรรม.
๖. พระนางนันทา (น้องพระอนนรุท) เป็นผู้เลิศในทางเข้าฌาน.
๗. นางโสณนา เป็นผู้เลิศในทางปรารภความเพียร.
๘. นางสกุลา เป็นผู้เลิศในทางมีทิพยจักขุ.
๙. นางกุนทลเกสา เป็นผู้เลิศในทางตรัสรู้ได้เร็ว.
๑๐. นางภัททาภาปิลานี เป็นผู้เลิศในทางระลึกชาติได้.
๑๑. พระนางภัททา กัจจนา (พระนางยโสธรา) เป็นผู้เลิศในทางบรรลุปัญญาใหญ่ (อรรถกถาแสดงว่ามีความสามารถระลึกเหตุการณ์ในกับปีต่าง ๆ ย้อนหลังไปได้มากนับไม่ถ้วน).
๑๒. นางกิสาโคตมี เป็นผู้เลิศในทางทรงจีวรสีหมอง.
๑๓. นางสิคาลมาตา เป็นผู้เลิศในทางน้อมไปตามความเชื่อ (สัทธาธิมุต).

ฝ่ายอุบาสก (สาวกที่มีได้บวช)

๑. พ่อค้าชื่อตปฺสสะ และภัลลิกะ เป็นผู้เลิศในทางถึงสรณะ (ถึงพระพุทธ พระธรรม เป็นสรณะ) รายแรก.
๒. อนาถปิณฑิกะ คฤหบดี (ผู้มีชื่อเดิมว่า สุทัตตะ) เป็นผู้เลิศในทางถวายทาน.
๓. จิตตะ คฤหบดี ผู้อยู่ ณ นครมัจฉิกาสณฑ์ เป็นผู้เลิศในทางแสดงธรรม.
๔. หัตถกะ อาฬวกะ (ชาวอาฬวี) เป็นผู้เลิศในทางสงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔.
๕. มหานาม ศากยะ เป็นผู้เลิศในทางถวายของที่ประณีต.
๖. อุตตะ คฤหบดี ชาวกรุงเวสาลี เป็นผู้เลิศในทางถวายของที่พอใจ.
๗. อุตตะ คฤหบดี เป็นผู้เลิศในทางอุปฐาก (รับใช้) พระสงฆ์.
๘. สุระ อัมพวัฏฐะ เป็นผู้เลิศในทางมีความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว.
๙. ชีวก โกมารภักจ เป็นผู้เลิศในทางเลื่อมใสในบุคคล (เจาะจงเฉพาะผู้ที่ตนเห็นว่าดีงาม).
๑๐. คฤหบดี ผู้เป็นบิดาของนกุลมานพ เป็นผู้เลิศในทางมีความคุ้นเคย (กับพระพุทธเจ้า).

ฝ่ายอุบาสิกา (สาวกที่มีได้บวช)

๑. นางสุชาดา ผู้เป็นบิดาของกุฎุมพี (เศรษฐี) ชื่อเสนียะ เป็นผู้เลิศในทางถึงสรณะ เป็นคนแรก (นางสุชาดาคนนี้เป็นผู้ถวายข้าวมธุปายาสแด่พระผู้มีพระภาค และเป็นมารดาของยสกุณบุตร).
๒. นางวิสาขา มิคารมาตา^๒ เป็นผู้เลิศในทางถวายทาน.
๓. นางขุชุตตรา เป็นผู้เลิศในทางสดับตรับฟังมาก.

-
๑. สังคหวัตถุ เรื่องของการสงเคราะห์ ๔ อย่าง คือ ๑. การให้ ๒. การพูดไพเราะ ๓. การบำเพ็ญประโยชน์ ๔. การวางตัวให้เหมาะสมคือให้เข้ากันได้ตามฐานะ
 ๒. คำนี้ แปลว่า มารดาของมิการเศรษฐี ความจริงเศรษฐีผู้นี้เป็นบิดาของสามีนางวิสาขาและค่อนข้างเกรงนางวิสาขาเอาความดีขณะจนบิดาของสามียอมให้เกียรติเรียกเป็นมารดา

๔. นางสาววดี เป็นผู้เลิศในทางมีเมตตาเป็นธรรมเครื่องอยู่.
๕. นางอุตตรา ผู้เป็นมารดาของนันทมาณพ เป็นผู้เลิศในทางเข้ามาน.
๖. นางสุปวาสา ธิดาของโกถิยภัษตรีย์ เป็นผู้เลิศในทางถวายของประณีต.
๗. นางสุปเปีย อุบาสิกา เป็นผู้เลิศในทางพยาบาลไข้.
๘. นางกาติยานี เป็นผู้เลิศในทางเลื่อมใสไม่หวั่นไหว.
๙. คฤหปตานี ผู้เป็นมารดาของนกุลมาณพ เป็นผู้เลิศในทางมีความคุ้นเคย (กับพระพุทธเจ้า).
๑๐. นางกาลิ อุบาสิกา เป็นผู้เลิศในทางเลื่อมใส เพราะฟังจากผู้อื่น (ฟังผู้อื่นสรรเสริญพระรัตน-ไตรย์ได้บรรลุโสดาปัตติผล).

๔. อัญฐานปาลิ

บาลีว่าด้วยสิ่งที่เป็นไปไม่ได้

ทรงแสดงฐานะที่เป็นไปไม่ได้ แล้วแสดงฐานะที่เป็นไปได้ ประกอบรวมประมาณ ๓๐ ข้อ โดยใจความเรื่องคนชั่วคนดี ความชั่วความดีเป็นไปไม่ได้ที่จะปรากฏผลในทางตรงกันข้าม เช่น ผู้สมบุรณ์ด้วยทิวฐิ (พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไป) เป็นไปไม่ได้ที่จะเห็นสังขารว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข เห็นธรรมะว่าเป็นอิตตา (ตัวตน) แต่เป็นไปได้ที่บุคคลจะเห็นสังขารว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข เห็นธรรมะว่าเป็นอิตตา (ตัวตน) ; ผู้สมบุรณ์ด้วยทิวฐิ เป็นไปไม่ได้ที่จะฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, ทำโลหิตของพระศาสดาให้ห่อด้วยจิตคิดประทุษร้าย, ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน, อุทิศศาสดาอื่น (หันไปนับถือศาสนาอื่น), แต่เป็นไปได้ที่บุคคลจะทำการเช่นนั้น ; เป็นไปไม่ได้ที่ในโลกธาตุเดียวกันจะมีพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อม ๆ กัน ๒ พระองค์ แต่เป็นไปได้ที่ในโลกธาตุเดียวกันจะมีพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว.

๕. อปรา เอกธัมมาทิปาลิ

บาลีว่าด้วยธรรมะข้อหนึ่ง เป็นต้น อื่นอีก

ทรงแสดงธรรมะข้อเดียวที่เป็นไปเพื่อเหตุผลในทางที่ดีที่ชั่วต่าง ๆ รวมประมาณ ๔๐ ข้อ เช่น ลำดับอนุสสติ ๑๐ ทิละข้อ มีพุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระพุทธเจ้า) เป็นต้นว่า เจริญ ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย, คลายกำหนด, ดับทุกข์, สงบระงับ, รู้ยิ่ง, ตรัสรู้ และนิพพานได้. นอกจากนั้น ทรงแสดงถึงมิจฉาทิวฐิ (ความเห็นผิด) ว่าเป็นเหตุให้อกุศลธรรมเกิดขึ้นและเจริญขึ้น ส่วนสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) เป็นเหตุให้อกุศลธรรมเกิดขึ้นและเจริญขึ้น เป็นต้น.

๖. ปสาทกธัมมาทิปาลิ

บาลีว่าด้วยธรรมะที่ทำให้เกิดความเลื่อมใส เป็นต้น

ทรงแสดงลาภอย่างแน่นอน (เป็นลาภโดยส่วนเดียว) (ของภิกษุ) คือการอยู่ป่า, การถือบิณฑบาต, การทรงไตรจีวร (ไม่สะสมมาก), การเป็นผู้แสดงธรรม, การเป็นผู้ทรงจำวินัย, การสดับตรับฟังมาก, การบวชได้ยั่งยืน, การสมบุรณ์ด้วยอากัปภิกิริยา (มารยาท), การสมบุรณ์ด้วยบริวาร, การมีบริวารมาก, ความเป็นกุลบุตร (ผู้ชาย), ความเป็นผู้มีมีผิวพรรณงาม, ความเป็นผู้มีถ้อยคำไพเราะ, ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย, ความเป็นผู้มีอาหาร (โรคภัยไข้เจ็บ) น้อย.

ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุเจริญฉณานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ; เจริญเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสเพราะสมาธิ) อันประกอบด้วยเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา ; เจริญสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ ; เจริญอิทธิบาท (คุณให้บรรลุความสำเร็จ) ๔ ; เจริญอินทริย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่มีศรัทธาและความเพียร เป็นต้น) ๕ ; เจริญธรรมอันเป็นกำลัง ๕ ; เจริญธรรมอันเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ๗ (โพชฌงค์มีสติ เป็นต้น) ; เจริญมรรคมีองค์ ๘ (มีความเห็นชอบ เป็นต้น) แม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ก็ชื่อว่าไม่ว่างจากฉณาน, ทำตามคำสอนของศาสดา, บริโภคอาหารของราษฎรไม่เสียเปล่า จะกล่าวไยถึงการทำธรรมะดังกล่าวแต่ละข้อนั้นให้มาก.

ในตอนสุดท้ายทรงสรรเสริญกายคตาสติ คือสติที่เป็นไปในกาย (รู้ตัวในความเป็นไปของกายต่าง ๆ ดูหน้า ๔๖๙) ว่าเป็นเหตุให้ได้บรรลุอมตธรรม.

อุกนิบาต

ปฐมมรรคที่มี ๒ ข้อ

ปฐมปณาสก หรือหมวด ๕๐ สูตรที่ ๑

วรรคที่ ๑ ชื่อกัมมกถวรรค ว่าด้วยเครื่องลงโทษ

๑. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม. ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายถึงโทษ ๒ อย่าง คือโทษในปัจจุบันและโทษในภพหน้า. โทษในปัจจุบัน เช่น การจับใจได้แล้วลงโทษ โขมด้วยแล โขมด้วยหยาบ ตัดมือ ตัดเท้า ตัดศีรษะ เป็นต้น* ส่วนโทษในภพหน้า ได้แก่ผลของทุจจริตทางกาย วาจา ใจ ซึ่งจะทำให้เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกเมื่อตายไปแล้ว. ตรัสสอนให้กลัวโทษ เห็นภัยในโทษ ก็จะพ้นจากโทษทั้งปวงได้.

๒. ทรงแสดงถึงความเพียร ๒ อย่าง คือความเพียรในการทำบัจจัย ๔ ให้เกิดขึ้นของคฤหัสถ์ กับความเพียรเพื่อสละกิเลสทั้งปวงของบรรพชิต ทรงยกย่องความเพียรของบรรพชิตว่าเป็นเลิศ (ในทางศาสนา) แล้วสอนให้ภิกษุตั้งความเพียรเพื่อสละกิเลสทั้งปวง.

๓. ทรงแสดงธรรมะ ๒ อย่างที่ทำให้เดือดร้อน คือเมื่อทำทุจจริตทางกาย วาจา ใจ ไม่ทำสุจริตทางกาย วาจา ใจ ก็เดือดร้อนว่าได้ทำทุจจริต เดือดร้อนว่าไม่ได้ทำสุจริต ส่วนธรรมะ ๒ อย่างที่ทำให้เดือดร้อน พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม.

๔. ทรงแสดงว่า ทรงเห็นคุณของธรรมะ ๒ อย่าง คือความไม่สันโดษในกุศลธรรม (คือไม่หยุดยั้งยินดีเพียงคุณความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พยายามก้าวหน้าเรื่อยไปจนถึงที่สุดคืออรหัตตผล) กับความเป็นผู้ไม่ถอยหลังในความเพียร แล้วทรงแสดงผลดีที่ทรงได้รับมาจากคุณธรรมที่กล่าวนี้ แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย เน้นให้ไม่ถอยหลังในความเพียร.

๕. ทรงแสดงธรรม ๒ อย่าง คือการพิจารณาเห็นด้วยความพอใจในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสที่ผูกมัด กับการพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่ายในธรรมเช่นนั้น ทรงแสดงโทษของการพิจารณาเห็นด้วยความพอใจ คือการละกิเลสและหลุดพ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนการพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย ทำให้ละกิเลสและหลุดพ้นจากทุกข์ได้.

๖. ทรงแสดงธรรมฝ่ายดำ ๒ อย่าง คือความไม่ละอาย และความไม่เกรงกลัว (ต่อบาป) และทรงแสดงธรรมฝ่ายขาว คือความละอาย และความเกรงกลัว (ต่อบาป).

๑. ที่แสดงไว้ในบาลีมีถึง ๒๖ อย่าง

๗. ทรงแสดงธรรมฝ่ายขาวที่คัมภีรโลก คือความละอาย และความเกรงกลัวต่อบาป ถ้าธรรมทั้งสองนี้ไม่คัมภีรโลก ก็จะไม่รู้ว่าใครเป็นมารดา หน้า ป่า ภริยาของอาจารย์ ของครู โลกจะปนเปกันเหมือนแพะ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน สุนัขป่า.

๘. ทรงแสดงการเข้าพรรษา ๒ อย่าง คือการเข้าพรรษาแรก กับการเข้าพรรษาหลัง (ดูหน้า ๒๓๑).

วรรคที่ ๒ ชื่ออิทธิมวรรค ว่าด้วยอิทธิม

๑. ทรงแสดงกำลัง ๒ อย่าง คือ กำลังคือการพิจารณา (ปฏิสังขานพละ) กับกำลังคือการอบรม (ภาวนาพละ) แล้วตรัสอธิบายกำลังคือการพิจารณาว่า ได้แก่การพิจารณาเห็นโทษของทวจจิต แล้วละทวจจิต เจริญสุจริตบริหารตนให้บริสุทธิ์ได้. ส่วนกำลังคือการอบรม ได้แก่กำลังของพระเสขะ (พระอริยบุคคลผู้ยังศึกษา) ซึ่งเป็นเหตุให้ละราคะ โทสะ โมหะ ไม่ทำอกุศล ไม่เสพบาป. ครั้นแล้วทรงอธิบายกำลังทั้งสองอย่างนี้ ยักย้ายนัยต่อไปอีก ๒ แนว โดยอธิบายถึงกำลังการพิจารณาตามแนวเดิม ส่วนกำลังคือการอบรม ได้แก่การเจริญโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ ๗ อย่าง) มีสติ เป็นต้น แนวหนึ่ง กับอีกแนวหนึ่ง ได้แก่การเจริญฌาน (การเพ่งอารมณ์) ทั้งสี่.

๒. ทรงแสดงธรรมเทศนาของพระตถาคตว่า มี ๒ อย่าง คืออย่างย่อ กับอย่างพิสดาร.

๓. ทรงแสดงถึงภิกษุที่ถูกกล่าวหาในอิทธิม กับภิกษุผู้โจทฟ้องว่า ถ้าไม่พิจารณาดนให้ดี เรื่องก็จะยืดเยื้อแรงร้ายขึ้น และภิกษุทั้งหลายก็จะอยู่ไม่มีความสุข แล้วทรงแสดงรายละเอียดในการพิจารณาดนของภิกษุทั้งสองฝ่ายนั้น.

๔. ทรงแสดงธรรมแก่พราหมณ์ผู้หนึ่งถึงเหตุคือการประพடுத்தธรรม ประพடுத்தไม่เรียบร้อย ว่าเป็นเหตุให้เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกเมื่อตายแล้ว. ส่วนการประพடுத்தธรรม ประพடுத்தเรียบร้อย เป็นเหตุให้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เมื่อตายแล้ว.

๕. ทรงแสดงธรรมแก่ชาณุโสณพราหมณ์เรื่องการเข้าถึงนรก สวรรค์ โดยชี้ไปที่การกระทำทวจจิตและการกระทำสุจริตโดยลำดับ.

๖. ทรงแสดงธรรมแก่พระอานนท์ว่า ทวจจิตไม่ควรทำโดยเด็ดขาด (ไม่มีทางผ่อนให้) เพราะเมื่อทำเข้าตนก็ติดได้ ผู้พิจารณาแล้วก็ติดได้, กิตติศัพท์อันชั่วร้ายย่อมพุ่งไป, เป็นผู้หลงเมื่อตาย, ตายแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. ส่วนสุจริตทรงแสดงโดยประการตรงกันข้าม.

๗. ทรงสอนให้ละอกุศล เพราะอาจจะละได้ ถ้าละไม่ได้ หรือถ้าละแล้วไม่เป็นประโยชน์ เป็นทุกข์ ก็จะไม่ทรงสอนให้ละ แล้วทรงสอนให้เจริญกุศล เพราะอาจจะเจริญได้ ถ้าเจริญไม่ได้ หรือเจริญแล้วไม่เป็นประโยชน์ เป็นทุกข์ ก็จะไม่ทรงสอนให้เจริญ.

๘. ทรงแสดงถึงธรรมะ ๒ อย่าง ที่ทำให้พระสัทธรรมเลอะเลือนอันตรธาน คือการยกบทพยัญชนะผิด กับการแนะนำความหมายผิด. ส่วนธรรม ๒ อย่างที่ไม่ทำให้พระสัทธรรมเลอะเลือนอันตรธาน คือการยกบทพยัญชนะถูก กับการแนะนำความหมายถูก.

วรรคที่ ๓ ชื่อพาลวรรค ว่าด้วยคนพาล

๑. ทรงแสดงคนพาล ๒ ประเภท คือไม่เห็นโทษ (ของตน) กับเมื่อผู้อื่นแสดงคินโทษ (ผู้อื่นขอโทษ) ไม่ยอมรับแล้ว ทรงแสดงบัณฑิต ๒ ประเภทในทางตรงกันข้าม.

๒. ทรงแสดงบุคคลที่กล่าวต่อพระตถาคต ๒ ประเภท คือ ๑. ผู้คิดประทุษร้าย ตกอยู่ในอำนาจความคิดประทุษร้าย ๒. ผู้มีศรัทธาถือเอาผิด (จำผิด, เข้าใจผิด).

๓. ทรงแสดงบุคคลที่กล่าวต่อพระตถาคต ๒ ประเภทอีก ๒ ข้อ คือข้อแรก ผู้ที่แสดงถ้อยคำที่พระตถาคตมิได้กล่าว มิได้พูดว่า พระตถาคตกล่าวไว้ พูดไว้ กับผู้ที่แสดงถ้อยคำที่พระตถาคตกล่าวไว้ พูดไว้ว่า ตถาคตมิได้กล่าวไว้ มิได้พูดไว้ กับอีกข้อหนึ่ง ผู้แสดงพระสูตร ที่มีรรถอันควรแนะนำว่ามีรรถอันแนะนำแล้ว แสดงพระสูตรที่มีรรถอันแนะนำแล้ว มีรรถอันควรแนะนำ (แสดงสับสนไปจากหลักธรรม).

๔. ทรงแสดงคติของตนที่ทำการมซึ่งต้องปกปิด (กรรมชั่ว) ว่า ได้แก่แค้นรกร หรือกำเนิดดิรัจฉาน ส่วนผู้ทำการมไม่ต้องปกปิด (กรรมดี) มีคติเป็น ๒ คือเทพ หรือมนุษย์.

๕. ทรงแสดงว่า ผู้เห็นผิด และผู้ทุศีล มีคติเป็น ๒ ในทางชั่ว ส่วนผู้เห็นชอบและผู้มีศีลก็มีคติเป็น ๒ ในทางดี เช่นเดียวกับข้อ ๔.

๖. ทรงแสดงธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งวิชา (ความรู้) ๒ อย่าง คือ สมณะ (การทำจิตให้สงบ) และวิปัสสนา (การทำปัญญาให้เห็นแจ้ง) แล้วทรงแสดงผลว่า อบรมสมณะ ชื่อว่าอบรมจิต อบรมจิต (สมาธิ) แล้วทำให้ละราคะ (ความกำหนัดยินดี) ได้ อบรมวิปัสสนาแล้ว ชื่อว่าอบรมปัญญา อบรมปัญญาแล้ว ทำให้ละอวิชชา (ความไม่รู้จริง) ได้.

๗. ทรงแสดงว่า จิตที่เศร้าหมองเพราะราคะ ย่อมไม่หลุดพ้น ปัญญาที่เศร้าหมองเพราะอวิชชา ย่อมชื่อว่าไม่ได้รับการอบรม ด้วยเหตุนี้ เพราะคลายราคะ จึงชื่อว่าเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ) เพราะคลายอวิชชา จึงชื่อว่าปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะปัญญา).

วรรคที่ ๔ ชื่อสมจิตตวรรค ว่าด้วยจิตสมาเสมอ

๑. ทรงแสดงภูมิของอสังคบุรุษ (คนชั่ว) และภูมิของสังคบุรุษ (คนดี) โดยชี้ไปที่ความเป็นผู้ไม่กตัญญูกตเวทิต์ หรือความเป็นผู้กตัญญูกตเวทิต์ (รู้คุณที่ผู้อื่นทำแล้ว ชื่อกตัญญู ตอบแทนหรือประกาศคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว ชื่อกตเวทิต์).

๒. ทรงแสดงว่า บุคคล ๒ ท่าน คือมารดาบิดาเป็นผู้ที่จะสนองคุณได้โดยมาก แม้บุตรจะแบกมารดาบิดาไว้บนบ่าคนละข้างตั้ง ๑๐๐ ปี ปฏิบัติบำรุงด้วยประการต่าง ๆ ให้มารดาบิดาอยู่อย่างสบายบนบานนั้น หรือทำให้มารดาบิดาเสวยราชสมบัติ ก็ยังไม่ชื่อว่าตอบแทนคุณได้ เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก เป็นผู้เลี้ยงดู แสดงโลกนี้แก่บุตร แล้วทรงแสดงการแทนคุณ คือทำมารดาบิดาที่ไม่มีศรัทธา ที่ทุศีลที่ตระหนี่ ที่มีปัญญาทึบราวม ให้มีศรัทธา ให้มีศีล ให้รู้จักเสียสละ ให้มีปัญญา (ให้ตั้งอยู่ในศีลธรรม).

๓. ตรัสแสดงธรรมแก่พราหมณ์ผู้หนึ่งว่า พระองค์เป็นทั้งกิริยวาที (ผู้พูดว่าทำ) และอกิริยวาที (ผู้พูดว่าไม่ทำ) คือให้ทำสุจริต แต่ไม่ให้ทำทุจจริต.

๔. ทรงแสดงธรรมแก่นาถปิณฑิกคฤหบดีว่า ทักขิณะยบุคคล (บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณาหรือของถวาย) คือพระเสขะ (พระอริยบุคคลผู้ยังศึกษา คือตั้งแต่ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลขึ้นไปถึงอรหัตตผล) กับพระอเสขะ (พระอรหันต์ ผู้ไม่ต้องศึกษา เพราะบรรลุถึงฐานะอันสูงสุดแล้ว) ควรถวายทานในท่านเหล่านี้.

๕. พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายถึงบุคคล ๒ ประเภท คือ ผู้มีสัญญาชนภายใน (มีกิเลสเครื่องร้อยรัดภายใน) มีศีลสมบูรณ์ เมื่อตายแล้วก็เกิดใหม่ในหมู่เทพพวกใดพวกหนึ่ง และจะกลับมาสู่

โลกนี้อีก ส่วนผู้มีสัญญาภายนอก มี ๒ ประเภท คือผู้มีศีลสมบูรณ์ เข้าสู่เจโตวิมุตติ (ฌานหรือสมาบัติ) อันใดอันหนึ่ง เกิดในหมู่เทพพวกใดพวกหนึ่งแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก กับอีกประเภทหนึ่ง คือผู้มีศีลสมบูรณ์ ปฏิบัติเพื่อดับกาม (ความใคร่) เพื่อดับภพ (ความเป็นนั่นเป็นนี่) เพื่อสิ้นตัณหา เพื่อสิ้นความโลภ เมื่อตายไปแล้ว เกิดในหมู่เทพพวกใดพวกหนึ่งแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก.

๖. พราหมณ์ชื่ออารามทณณะถามพระมหากัจจानะถึงเหตุให้กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี ทะเลาะกันเองกับพวกของตน พระเถระตอบชี้ไปที่ความยึดในกามราคะ (ความกำหนดหรือความติดในกาม) เมื่อถามถึง สมณะทะเลาะกันเองกับสมณะเพราะเหตุไร ก็ตอบว่า เพราะติดในทวิฏฐิราคะ (ความติดในทวิฏฐิ ความเห็น). เมื่อถามว่า มีท่านผู้ก้าวล่วงความยึดในกามราคะและทวิฏฐิราคะหรือไม่ ก็ตอบว่า มี และชี้ให้ทราบว่ามีพระภิกษุภาคีรณตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี พราหมณ์เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ.

๗. พระมหากัจจानะแสดงธรรมแก่กัณฐการายนพราหมณ์ ชี้ให้เห็นว่า คนมีอายุแม้มาก แต่ยัง บริโภคกาม ก็ยังไม่ชื่อว่า เป็นเถระ (ผู้เฒ่าผู้ใหญ่) ส่วนคนหนุ่มตั้งอยู่ในปฐมวัย ถ้าไม่บริโภคกาม ก็ชื่อว่า เป็นเถระได้.

๘. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเปรียบภิกษุชั่วด้วยโจร เปรียบภิกษุผู้รักศีลว่าเหมือนพระราชอาชญา ที่ทำให้ชนบทไม่มีความผาสุกหรือมีความผาสุกได้ สุดแต่ฝ่ายไหนจะมีกำลังกว่ากัน.

๙. ตรัสว่า ไม่ทรงสรรเสริญการปฏิบัติของคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต (นักบวช). คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว ก็ไม่ได้บรรลุคุณธรรมที่ถูก. ทรงสรรเสริญการปฏิบัติชอบของคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต. คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมได้บรรลุคุณธรรมที่ถูก.

๑๐. ตรัสว่า ภิกษุที่คัดค้านอรรถธรรมด้วยพระสูตรที่จำมาผิด มีพยานชนะวิจิตร ชื่อว่าปฏิบัติ เพื่อไม่เป็นประโยชน์และความสุข และประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก ทั้งทำให้พระสังฆธรรมอันตรธาน. แล้ว ทรงแสดงถึงภิกษุที่รับรองอรรถธรรมด้วยพระสูตรที่ทรงจำไว้ดี มีพยานชนะวิจิตร ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อประโยชน์ และความสุขะ และประสบบุญเป็นอันมาก ทั้งดำรงพระสังฆธรรมไว้.

วรรคที่ ๕ ชื่อปริสวารค ว่าด้วยบริษัท

ทรงแสดงถึงบริษัท ๒ อย่าง คือดีอย่างหนึ่ง ลึกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าดีเพราะขาดคุณธรรม* ที่ชื่อว่าลึกเพราะมีคุณธรรม ; บริษัท ๒ อย่าง คือที่ (แตก) เป็นพวก กับที่พร้อมเพรียงกัน ; บริษัท ๒ อย่าง ที่มีคนเลศ กับไม่มีคนเลศ ที่ไม่มีคนเลศ คือที่มักมาก ย่อหย่อน เห็นแก่ตนเอง ทอดธุระในความสัจ เป็นต้น ที่มีคนเลศ คือที่ตรงกันข้าม ; บริษัท ๒ อย่าง คือที่ไม่ประเสริฐ กับประเสริฐ เพราะไม่รู้หรือเพราะรู้ อริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง ; บริษัท ๒ อย่าง คือบริษัทขยะ กับบริษัทที่มีแก่นสาร บริษัทขยะ คือที่ ลำเอียงเพราะรัก เพราะชัง เพราะหลง เพราะกลัว บริษัทที่มีแก่นสาร คือที่ไม่ลำเอียงเพราะรัก เป็นต้น ; บริษัทที่แนะนำยาก กับบริษัทที่แนะนำง่าย ; บริษัท ๒ อย่าง คือที่หนักในอามิส (เห็นแก่ลาภ) ไม่หนักใน สังฆธรรม กับที่หนักในสังฆธรรม ไม่หนักในอามิส ; บริษัท ๒ อย่าง คือที่ไม่สม่ำเสมอ กับที่สม่ำเสมอ

๑. คำว่า ขาดคุณธรรม หมายความว่า ในบาลีแสดงว่า ที่พึงสร้าง ถือตัว พุดเพื่อ ปากกล้า พุดไม่สำรวม หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด ไม่สำรวมอินทรีย์

๒. คำว่า แนะนำยาก แนะนำง่าย เป็นคำแปลหักให้เข้าใจง่าย

(กำหนดด้วยบริษัทที่มีการกระทำไม่ถูกธรรมวินัยหรือถูกธรรมวินัย) ; บริษัท ๒ อย่าง คือที่ไม่ประกอบด้วยธรรม กับที่ประกอบด้วยธรรม ; บริษัท ๒ อย่าง คือที่กล่าวเป็นอธรรม กับที่กล่าวเป็นธรรม.

(หมายเหตุ : ในหมวด ๕๐ ที่ ๑ ซึ่งมี ๕ วรรค มี ๕๐ สูตรนี้ ได้ย่อมากล่าวให้เห็นทุกสูตร ส่วนหมวด ๕๐ ต่อ ๆ ไป จะย่อพอเห็นความที่สำคัญ).

ทุติยปณณาสก มหาวค ๕๐ สูตรที่ ๒

(แบ่งออกเป็น ๕ วรรค ๆ ละ ๑๐ สูตร เช่นเดียวกับวรรคที่ ๑ ว่าด้วยบุคคล วรรคที่ ๒ ว่าด้วยความสุข วรรคที่ ๓ ว่าด้วยสิ่งที่มีเครื่องหมาย วรรคที่ ๔ ว่าด้วยธรรม และวรรคที่ ๕ ว่าด้วยคนพาล).

๑. ทรงแสดงบุคคล ๒ ประเภท ในลักษณะต่าง ๆ เช่น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า กับพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นผู้เกิดเพื่อประโยชน์และความสุขแก่โลก, เป็นอัจฉริยมนุษย์, สิ้นชีวิตก็ทำให้คนส่วนมากเดือดร้อนถึง, เป็นผู้ควรแก่สตูบ (ก่อเจดีย์ไว้ใส่อัฐิธาตุหรือกระดูกเมื่อสิ้นชีวิตแล้ว) เป็นต้น.

๒. ทรงแสดงความสุข ๒ อย่าง หลายประเภท เช่น ความสุขของคฤหัสถ์ กับความสุขในการบรรพชา, ความสุขในกาม กับความสุขในการออกจากกาม, ความสุขที่มีกิเลส กับความสุขที่ไม่มีกิเลส, ความสุขที่มีอาสวะ (กิเลสที่ต้องอยู่ในสันดาน) กับความสุขที่ไม่มีอาสวะ, ความสุขที่มีอามิส กับความสุขที่ไม่มีอามิส, ความสุขที่ประเสริฐ (อริยะ) กับความสุขที่ไม่ประเสริฐ, ความสุขทางกาย กับความสุขทางใจ, ความสุขที่มีปิติ (ความอิ่มใจ) กับความสุขที่ไม่มีปิติ, ความสุขที่มีความสำราญ กับความสุขที่มีความว่างเฉย, ความสุขที่เนื่องด้วยสมาธิ กับความสุขที่ไม่เนื่องด้วยสมาธิ เป็นต้น.

๓. ทรงแสดงว่า อกุศลบาปธรรมย่อมเกิดขึ้นเพราะมีนิमित (เครื่องหมายในจิตใจ) มิใช่เกิดขึ้นโดยไม่มีนิमित. เพราะฉะนั้นนิमितได้ อกุศลบาปธรรมก็จะไม่มี. แล้วทรงแสดงหลักการโดยทำนองเดียวกันว่า อกุศลบาปธรรมย่อมเกิดขึ้นเพราะมีต้นเหตุ (นิทาน), มีเหตุ, มีเครื่องปรุง, มีปัจจัย, มีรูป, มีเวทนา, มีสัญญา, (ความจำได้หมายรู้), มีวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์), มีอารมณ์ที่ปัจจัยปรุงแต่ง.

๔. ทรงแสดงธรรมที่เป็นคู่กัน ๒ อย่าง หลายประเภท คือเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิ) กับปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะปัญญา), ความเพียร กับความที่จัดมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, นาม กับรูป, วิชา (ความรู้) กับวิมุตติ (ความหลุดพ้น), ภาทวิภูติ (ความเห็นว่าย่เยง) กับวิภาทวิภูติ (ความเห็นว่าย่ชัด), ความไม่มีหิริ กับความไม่มีโอตตปปะ, หิริ (ความละอายต่อบาป) กับโอตตปปะ (ความเกรงกลัวต่อบาป), ความเป็นผู้ว่ายาก กับ การคบคนชั่วเป็นมิตร, ความเป็นผู้ว่าง่าย กับ การคบคนดีเป็นมิตร, ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ กับ ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ (ความใส่ใจหรือทำในใจ), ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ กับ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ.

๕. ทรงแสดงคนพาลกับบัณฑิต ๒ ประเภท หลายอย่าง โดยแบ่งไปตามลักษณะ คือผู้เอาภาระที่ยังไม่ถึง กับ ไม่เอาภาระที่มาถึง เป็นพาล ที่ตรงกันข้ามเป็นบัณฑิต, ผู้สำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร กับ สำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร เป็นพาล ที่ตรงกันข้ามเป็นบัณฑิต, ผู้สำคัญผิดในเรื่องต่าง ๆ เช่น อาบัติ, ธรรมะ, วินัย, ว่าไม่เป็นอาบัติ ไม่เป็นธรรมะ ไม่เป็นวินัย เป็นคนพาล ที่ตรงกันข้ามเป็นบัณฑิต แล้วทรงแสดงว่า อาสวะ (กิเลสที่ต้องอยู่ในสันดาน) ย่อมเจริญและไม่เจริญแก่บุคคล ๒ ประเภท ที่สำคัญผิดต่าง ๆ กับที่ไม่สำคัญผิดต่าง ๆ ในเรื่องที่ควรระวังเกี่ยวเรื่องอาบัติ, ธรรมะและวินัย.

คติยปณาสกั หมวด ๕๐ สูตรที่ ๓

(มี ๕๐ สูตร และ ๕ วรรค เช่นเดียวกัน วรรคที่ ๑ ว่าด้วยความหวัง, วรรคที่ ๒ ว่าด้วยการขอร้อง, วรรคที่ ๓ ว่าด้วยการทานการให้, วรรคที่ ๔ ว่าด้วยการต้อนรับ, วรรคที่ ๕ ว่าด้วยสมาบัติ).

๑. ทรงแสดงความหวังที่จะได้ยาก คือความหวังในลาภ กับความหวังในชีวิต, บุคคลที่หาได้ยาก คือบุพพการี (ผู้ทำคุณก่อน) กตัญญูกตเวที (ผู้รู้คุณและตอบแทน), บุคคลที่หาได้ยาก คือผู้โอบ กับผู้ทำให้คนอื่นโอบ, บุคคลที่ทำให้โอบได้ยาก คือผู้เก็บไว้ (ไม่ใช่เอง ไม่ใช่ใคร) กับผู้สละสิ่งที่ได้มาแล้ว, ส่วนบุคคลที่ทำให้โอบได้ง่าย คือที่ตรงกันข้าม, บังคับให้เกิดระคะ (ความกำหนดยินดี) คือความกำหนดเครื่องหมายสิ่งทั้งงาม (สุกนิमित) กับการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, บังคับให้เกิดโทสะ คือความกำหนดเครื่องหมายสิ่งที่ขัดใจ (ปฏิกนิमित) กับการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, บังคับให้เกิดความเห็นผิด คือเสียงโฆษณาจากคนอื่น กับการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, อาบัติ ๒ อย่าง ๓ ประเภท คืออาบัติเบา กับอาบัติหนัก, อาบัติชั่วหยาบ กับอาบัติไม่ชั่วหยาบ, อาบัติมีส่วนเหลือ (ต้องเข้าแล้วยังไม่ขาดจากความเป็นภิกษุ) กับอาบัติไม่มีส่วนเหลือ (ต้องเข้าแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ).

๒. ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้มีศรัทธาขอร้องโดยชอบ ฟังขอร้องให้ (ตนเอง) เป็นเช่นพระสาวริบุตร กับพระโมคคัลลานะ เพราะทั้งสองท่านนั้นเป็นเครื่องชั่ง เป็นเครื่องประมาณ (เป็นมาตรฐาน) แห่งภิกษุทั้งหลายที่เป็นสาวกของพระองค์, ส่วนภิกษุผู้มีศรัทธา ฟังขอร้องให้เป็นเช่นนางเขมา กับนางอุปปลวัฒนา ; อุบาสกผู้มีศรัทธา ฟังขอร้องให้เป็นเช่นจิตตฤพดี กับหัตถกะ อาพวกะ ; อุบาสิกาผู้มีศรัทธา ฟังขอร้องให้เป็นเช่นชัชชุตตรา อุบาสิกา กับนางเวฬุภักตัญญิยา ผู้เป็นมารดาของนันทมาณพ (ถ้าดู หน้า ๔๙๗ หมายเลข ๕ จะเห็นว่า ในที่นั้นชื่ออุตตรา ผู้เป็นมารดาของนันทมาณพ ถ้าเป็นคนเดียวกันก็น่าจะมีชื่อนานาหลายอย่าง อรรถกถาแก้ว่า นางชัชชุตตรา เป็นผู้เลืตทางปัญญา นันทมาตา (มารดาของนันทมาณพ) เป็นผู้เลืตในทางมฤทธิ) ต่อจากนั้นทรงแสดงว่า คนพาลกับบัณฑิตต่างประกอบด้วยธรรม ๒ อย่าง ในทางที่ตรงกันข้าม เช่น คนพาลไม่พิจารณาสอบสวน ชมผู้ไม่ควรชม ตีผู้ไม่ควรตี ส่วนบัณฑิตตรงกันข้าม เป็นต้น.

๓. ทรงแสดงถึงการให้ การบูชา การสละ เป็นต้น ว่ามี ๒ อย่าง คือการให้อามิส (สิ่งของ) กับการให้ธรรม.

๔. ทรงแสดงถึงการต้อนรับ การแสวงหา เป็นต้น ว่ามี ๒ อย่าง คือการต้อนรับด้วยอามิส (สิ่งของ) กับการต้อนรับด้วยธรรม.

๕. ทรงแสดงถึงความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ (เข้าฌาน) กับความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ และธรรมฝ่ายดี ฝ่ายชั่ว เป็นคู่ ๆ กันไป.

พระสูตรที่ไม่นับเข้าในหมวด ๕๐

(หมายความว่า หมวดนี้ประมวลพระสูตรที่เป็นเศษของ ๕๐ อันเหลือมาจากที่ประมวลไว้ในหมวด ๕๐ รวม ๓ หมวดที่แล้วมา หรือเท่ากับเป็นหมวดรวบรวมพระสูตรที่เป็นเศษของ ๑๕๐ สูตร).

ใจความในหมวดนี้ คงกล่าวถึงธรรมที่มีจำนวน ๒ ข้อ ฝ่ายชั่วฝ่ายดีคู่กัน เช่น ความโกรธ กับความผูกโกรธ, ความลบหลู่บุญคุณท่าน กับการตีเสมอ, ความริษยา กับความตระหนี่, มายา กับความโอ้อวด, ความไม่ละอาย กับความไม่เกรงกลัว. ในฝ่ายดีฟังทราบโดยนัยตรงกันข้าม.

ติกนิบาต

บุญมณเฑียรที่มี ๓ บ่อ

ปฐมปณณาสก หรือหมวด ๕๐ ที่ ๑

วรรคที่ ๑ ชื่อพาลวรรค ว่าด้วยคนพาล

ทรงแสดงว่า ภัย (สิ่งที่น่ากลัว) อุบัติหะ (สิ่งที่เบียดเบียนหรือเป็นอันตราย) อุปสัค (สิ่งที่ขัดข้อง) ทั้งปวง ย่อมเกิดจากคนพาล ไม่เกิดจากบัณฑิต ; ทั้งพาลทั้งบัณฑิตมีกรรม (การกระทำ) เป็นลักษณะ พึงทราบคนพาลด้วยธรรม ๓ ประการ คือทุจจริตทางกาย, ทางวาจา, ทางใจ ส่วนบัณฑิตพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม ; ลักษณะ เครื่องหมายและความประพฤติกของคนพาลมี ๓ อย่าง คือ คิดชั่ว พุดชั่ว ทำชั่ว ส่วนบัณฑิตพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม ; นอกจากนั้นทรงแสดงว่า คนพาลประกอบด้วยธรรมะ ๓ ประการหลายประเภท เช่น ไม่เห็นโทษ ล่วงเกิน (ที่ตนทำ), เห็นแล้วไม่ทำคืน, เมื่อผู้อื่นแสดงโทษล่วงเกิน (ขอโทษ) ไม่รับ ; ตั้งปัญหาโดยไม่แยบคาย, ตอบปัญหาไม่แยบคาย, เมื่อคนอื่นตอบปัญหาโดยแยบคาย ไม่อนุโมทนา (ไม่รับรองว่าถูกต้อง) ; มีการกระทำทางกาย, ทางวาจา, ทางใจ อันเป็นอกุศล ; อันเป็นโทษ ; อันมีการเบียดเบียน ; ส่วนบัณฑิตพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม ; ทรงแสดงทุจจริต ๓ ว่าเป็นเหตุบริหารตนอย่างซุตรากตัวเอง กำจัดตัวเอง มีโทษอันผู้รู้ตามว่ากล่าวได้ ทำให้ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก ; ทรงแสดงมลทิน คือความเป็นผู้ทุศีล, ความริษยา, ความตระหนี่ว่า ทำให้เหมือนนาคตนไปตั้งไว้ในนรก กับตรงกันข้ามทำให้เหมือนตนไปตั้งไว้ในสวรรค์.

วรรคที่ ๒ ชื่อธรรมาวรรค ว่าด้วยช่างทำรถ

ทรงแสดงถึงการที่ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ อย่างว่า ปฏิบัติมิใช่เพื่อประโยชน์ความสุขแก่ตนมาก คือผู้ชักชวนในการกระทำทางกาย, ทางวาจา, ทางใจ อันไม่สมควร แล้วทรงแสดงฝ่ายดีทางตรงกันข้าม ; การที่ภิกษุบวช, ฐอริยสังข์ ๔ ตามเป็นจริง, ทำให้แจ้งใจได้วิมุตติ และปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน นับเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกตลอดชีวิต ; บุคคล ๓ ประเภท คือผู้ไม่มีความหวัง, ผู้มีความหวัง, ผู้ปราศจากความหวัง ; ผู้ไม่มีความหวัง คือผู้ตกต่ำ, ผู้มีความหวัง คือราชบุตรผู้รอกการอภิเษก, ผู้ปราศจากความหวัง คือพระราชผู้ได้รับอภิเษกแล้ว เทียบกับคติธรรม ผู้ไม่มีความหวัง คือผู้ทุศีล, ผู้มีความหวัง คือผู้มีศีล, ผู้ปราศจากความหวัง คือผู้ทำให้แจ้งใจได้วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน (ผู้เป็นพระอรหันต์แล้ว) ; พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นธรรมราชา อาศัยธรรม เคารพธรรม ทรงให้การรักษาคัมภีรของการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ ว่าอย่างนี้ควรเสพ ไม่ควรเสพ ย่อมทรงหมั่นธรรมจักร ซึ่งสมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ปฏิบัติไม่ได้ (ทำให้ย้อนกลับไม่ได้) ในโลก เปรียบเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิ (ทางโลก) ที่อาศัยธรรม เคารพธรรม ให้การรักษาคัมภีรอันเป็นธรรมแก่มนุษย์และสัตว์ ย่อมหมั่นลอร์ดได้โดยธรรม ซึ่งข้าศึกจะปฏิบัติหรือหมั่นกลับไม่ได้ด้วยมือ ; ทรงเล่าเรื่องช่างทำรถที่ทำล้อรถข้างหนึ่งกินเวลา ๖ เดือน ขาด ๖ คืบ แต่ทำล้อรถอีกข้างหนึ่งเสร็จภายใน ๖ วัน พระราชาตรัสถาม ก็ทดลองให้ดูล้อรถข้างที่ทำนานหม่นไปได้ เมื่อหยุดหม่นก็ไม่ลั่น แต่ข้างที่ทำเสร็จไว้ เมื่อหยุดหม่นก็ลั่น เพราะมีความคด ทรงสอนให้ละความคดทางกาย วาจา ใจ เมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องนั้น. ทรงแสดงข้อปฏิบัติไม่ผิด ๓ ประการ คือสำรวมอินทรี (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ), รับประทานอาหาร, ประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (ไม่เห็นแก่การนอนมากนัก) ; ทรงแสดงทุจจริตทางกาย วาจา ใจ ว่าเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ส่วนสุจริตกาย วาจา ใจ ตรงกันข้าม ; ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุ

ทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายเบื่อง่ายด้วยอายุ, วรรณะ (ผิวพรรณ), สุข, ยศ และความเป็นใหญ่อันเป็นทิพย์ แต่ทั้งเบื่อง่ายทุกจรรตกาย วาจา ใจก่อน ; พอดีที่ประกอบด้วยองค์ ๓ คือไม่ตรวจตราการงานด้วยดีในเวลาเช้า, เที่ยง, เย็น ก็ไม่ควรจะได้รับโภคทรัพย์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้มาแล้วให้เจริญขึ้น, ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ไม่ตรวจสมาธินิมิต (เครื่องหมายในสมาธิ) ด้วยดีในเวลาเช้า, เที่ยง, เย็น ก็ไม่ควรได้บรรลुकุศลธรรมที่ยังมิได้บรรลุ หรือทำกุศลธรรมที่บรรลุแล้วให้เจริญขึ้นฉนั้น ; พอดีที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ย่อมถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ความไพบูรณ์ในโภคทรัพย์ในเวลาไม่นาน คือมีตาดี, ขยัน, ถึงพร้อมด้วยที่อาศัย (รู้จักคนกว้างขวาง), ทรงแสดงว่า ภิกษุมืดตาดี คือรู้อยิสัจจ ๔, ขยัน คือไม่ทอดธุระในกุศลธรรม, ถึงพร้อมด้วยที่อาศัย คือเข้าไปหาท่านผู้รู้เป็นครั้งคราว เพื่อไต่ถามปัญหา ก็จะถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ความไพบูรณ์ในกุศลธรรมฉนั้น.

วรรคที่ ๓ ชื่อบุคคลวรรค ว่าด้วยบุคคล

๑. พระสวัญระ กับพระมหาโกฏิฐะ ไปหาพระสาริบุตร พระสาริบุตรจึงถามพระสวัญระว่า บุคคล ๓ ประเภท คือ กายสักขี (ผู้บรรลุฌานก่อนแล้วจึงทำนิพพานให้แจ้ง ได้แก่พระอริยบุคคล ๖ ประเภทที่ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล จนถึงตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค), ทิฏฐิปัตตะ (ผู้ถึงที่สุดแห่งทิฏฐิ คือรู้อยิสัจจ ๔ ได้แก่พระอริยบุคคล ๖ ประเภท เหมือนกายสักขี), สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นเพราะศรัทธา ได้แก่พระอริยบุคคล ๖ ประเภทเช่นเดียวกัน ที่ต่างกันก็คือ ลักษณะเฉพาะก่อนที่จะได้บรรลุมรรคผล) ในบุคคล ๓ ประเภทนี้ พระสวัญระขอว่าใครจะดีกว่า ประณีตกว่ากัน. พระสวัญระตอบว่า ชอบ สัทธาวิมุต ว่าดีกว่า ประณีตกว่า เพราะมีอินทรีย์ คือศรัทธามีประมาณยิ่ง. แล้วพระสาริบุตรจึงย้อนถามพระมหาโกฏิฐะว่า ชอบบุคคลประเภทไหน พระมหาโกฏิฐะตอบว่า ชอบ กายสักขี เพราะมีอินทรีย์ คือสมาธิมีประมาณยิ่ง. พระมหาโกฏิฐะถามพระสาริบุตรบ้างว่า ชอบบุคคลประเภทไหน พระสาริบุตรตอบว่า ชอบ ทิฏฐิปัตตะ เพราะมีอินทรีย์ คือปัญญามีประมาณยิ่ง. แล้วทั้งสามท่านจึงพากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลให้ทรงทราบ ตรัสตอบว่า ยากที่จะชั่งไปโดยส่วนเดียวว่า ใครจะดีกว่า ประณีตกว่ากัน เพราะต่างก็ปฏิบัติเพื่ออรหัตต (ผล) และเป็นพระสัททาคามีหรือพระอนาคามีด้วยกัน.

(หมายเหตุ : คำอธิบายในวงเล็บว่า บุคคลทั้งสามประเภท ได้แก่พระอริยบุคคล ๖ ประเภท คือผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรคนั้น เป็นคำอธิบายตามอรรถกถาบุคคลบัญญัติ แต่สังเกตตามพระพุทธานุญาตในตอนท้ายคล้ายกับว่า ตั้งแต่สัททาคามีอนาคามีขึ้นไปถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค มิได้กล่าวถึงพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันเลย จึงน่าสังเกตเป็นหลักวิชาประกอบการค้นคว้าต่อไป).

ต่อจากนั้นทรงแสดงถึงคนไข้ ๓ ประเภท คือ ๑. ได้อาหาร, ยา, คนพยาบาล ซึ่งเป็นที่สบายหรือไม่ก็ตาม ก็ไม่หายจากอาพาธนั้น. ๒. ได้อาหาร, ยา, คนพยาบาล ซึ่งเป็นที่สบายหรือไม่ก็ตาม ก็หายจากอาพาธนั้น. ๓. ต่อเมื่อได้อาหาร, ยา, คนพยาบาล ซึ่งเป็นที่สบายจึงหายจากอาพาธนั้น. ทรงอาศัยบุคคลประเภทหลัง จึงทรงอนุญาตอาหาร, ยา, คนพยาบาล สำหรับผู้เป็นไข้ และอาศัยคนไข้ (ประเภทหลัง) นี้ จึงพยาบาลคนไข้อื่น ๆ (๒ ประเภทแรก) ด้วย, แล้วทรงแสดงธรรมเปรียบเทียบถึงบุคคล ๓ ประเภท (ในทางธรรม) คือ ๑. ได้เห็นพระตถาคตหรือไม่ก็ตาม, ได้ฟังพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้วหรือไม่ก็ตาม ก็ไม่ก้าวลงสู่ทำนองอันชอบในกุศลธรรม. ๒. ได้เห็นพระตถาคตหรือไม่ก็ตาม, ได้ฟังพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศหรือไม่ก็ตาม ก็ก้าวลงสู่ทำนองอันชอบในกุศลธรรมได้. ๓. ต่อเมื่อได้เห็นพระตถาคต ได้ฟังพระธรรมวินัยอันพระตถาคตประกาศแล้ว จึงก้าวลงสู่ทำนองอันชอบในกุศลธรรมได้, เพราะอาศัยบุคคล (ประเภทหลัง) นี้

จึงทรงอนุญาตการแสดงธรรม และเพราะอาศัยบุคคล (ประเภทหลัง) นี้ จึงควรแสดงธรรมแก่คนอื่น (๒ ประเภทแรก) ด้วย.

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือผู้ปรุ่กายสังขาร (เจตนาทางกาย) ปรุ่วจีสังขาร (เจตนาทางวาจา) และปรุ่มนโสังขาร (เจตนาทางใจ) อันมีการเบียดเบียน ย่อมเข้าสู่ (เกิดใน) โลกที่มีการเบียดเบียน ถูกต้องผัสสะ อันมีการเบียดเบียน เสวยเวทนาอันมีการเบียดเบียน มีทุกข์โดยส่วนเดียว เช่น สัตว์นรก, ส่วนที่ตรงกันข้าม คือไม่เกี่ยวกับการเบียดเบียนเลย ก็ได้รับผลตรงกันข้าม เช่น เทพสุภิกะ, พวกที่ปรุ่กายสังขาร เป็นต้น มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่เบียดเบียนบ้าง ก็ได้รับผลผสมกัน (ทุกข์บ้าง สุขบ้าง) เช่น มนุษย์บางพวก เทพบางพวก วินิบาด (เปรตที่อยู่วิมาน) บางพวก.

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภทที่มีอุปการะมาก คือ ๑. ผู้ที่เป็นเหตุให้บุคคลถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ ๒. ผู้ที่เป็นเหตุให้บุคคลรู้ริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง ๓. ผู้ที่เป็นเหตุให้บุคคลทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน. ไม่มีบุคคลอื่นจะมีอุปการะยิ่งกว่าบุคคลทั้งสามประเภทนี้ และบุคคลทั้งสามประเภทนี้ มิใช่จะตอบแทนคุณได้โดยง่ายด้วยการแสดงความเคารพหรือให้ปัจจัย ๔.

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. คนมีจิตเปรียบด้วยแผล คือคนขี้โกรธ ถูกว่ากล่าวเล็กน้อย ก็แสดงอาการโกรธเคือง เหมือนแผลถูกไม้หรือกระเบื้อง ก็มีเลือดหรือหนองไหล ๒. คนมีจิตเปรียบด้วยสายฟ้า คือรู้ริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เหมือนคนตาดีเห็นรูปในเวลากลางคืนอันมืดสนิทในระหว่างที่ฟ้าแลบ ๓. คนมีจิตเปรียบด้วยเพชร คือทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน เหมือนเพชรทำลาย (ตัด) แก้วมณี หรือแผ่นหินได้.

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. คนที่ไม่ควรคบ ได้แก่คนที่เสื่อมจากศีล สมาธิ ปัญญา ๒. คนที่ควรคบ ได้แก่คนที่เสมอกันโดยศีล สมาธิ ปัญญา ๓. คนที่ควรคบอย่างสักการะเคารพ ได้แก่คนที่ยิ่งกว่าโดยศีล สมาธิ ปัญญา.

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. คนที่ควรเกลียด ไม่ควรคบ ได้แก่คนทุศีล ไม่เป็นสมณะ แต่บัญญัติว่าเป็นสมณะ เป็นคนเน่าใน ๒. คนที่ควรวางเฉย ไม่ควรคบ ได้แก่คนขี้โกรธ ถูกว่ากล่าวเล็กน้อย ก็แสดงอาการโกรธเคือง ๓. คนที่ควรคบ ได้แก่คนที่มีศีล มีกัลยาณธรรม. (ตรัสเปรียบเทียบซ้ำ ๆ สำหรับบุคคลประเภท ๑ และ ๒ คือประเภทที่ ๑ เปรียบเหมือนงูที่เลื้อยลงไปในอุจจาระ แม้ไม่กัดก็เปื้อน ประเภทที่ ๒ เหมือนเอาไม้หรือกระเบื้องไปเช็ดหลุมอุจจาระ รังแต่จะเกิดกลิ่นเหม็นยิ่งขึ้น).

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. คนพูดเหม็น (พูดเป็นอุจจาระ) ได้แก่ผู้พูดบดทั้ง ๆ รู้เพื่อตน เพื่อผู้อื่นหรือเพราะเห็นแก่อำมิส ๒. คนพูดหอม (พูดเป็นดอกไม้) ได้แก่ผู้ไม่พูดบดทั้ง ๆ รู้ เพื่อตน เพื่อผู้อื่น หรือเพราะเห็นแก่อำมิส ๓. คนพูดหวาน (พูดเป็นน้ำผึ้ง) ได้แก่ผู้ที่เว้นจากการพูดคำหยาบ พูดแต่คำที่รื่นหู เป็นที่พอใจแห่งคนมาก.

๑. มีเงื่อนไขพิเศษสำหรับบุคคลประเภทนี้ ที่ว่าไม่ควรคบนั้น เว้นไว้แต่จะเอ็นดู จะอนุเคราะห์ คือคบเพื่อช่วยให้เขาดีขึ้นกว่าเดิม

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. คนตาบอด ได้แก่ผู้ไม่มีตาที่จะทำโศกทรัพย์ให้เกิด ที่จะทำโศกทรัพย์ที่เกิดแล้วให้เจริญ กับไม่มีตาที่จะรู้ธรรมอันเป็นกุศลหรืออกุศล ๒. คนมีตาข้างเดียว ได้แก่ผู้มีตาที่จะทำโศกทรัพย์ให้เกิด ที่จะทำโศกทรัพย์ที่เกิดแล้วให้เจริญแต่อย่างเดียว แต่ไม่มีตาที่จะรู้กุศลธรรมหรืออกุศลธรรม ๓. คนมีตาทั้งสองข้าง ได้แก่คนที่มีตาทั้งสองประเภทนั้น (ตาทางโลก, ตาทางธรรม).

ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. ผู้มีปัญญาเหมือนหม้อคั่วที่กรอกน้ำไม่ลง ได้แก่คนที่ไม่สนใจฟังธรรมทั้งในขณะที่แสดงและขณะที่ตนลุกไปแล้ว ๒. คนมีปัญญาเหมือนชายพกที่ใส่ของไว้เวลาลุกขึ้นก็หล่นเรี่ยราด ได้แก่คนที่ไม่สนใจฟังธรรมะขณะแสดง ลุกขึ้นแล้วไม่สนใจ ๓. คนมีปัญญาหนาแน่น (เหมือนหม้อน้ำหงายเปิดฝากรอกน้ำลงไปได้ไม่หก) ได้แก่คนที่ไม่สนใจฟังธรรม ลุกไปแล้วก็สนใจ (พิจารณาเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สิ้นสุด).

วรรคที่ ๔ ชื่อเทวทูตวรรค ว่าด้วยทูตของเทวดา

ทรงแสดงว่า ตระกูลที่บุตรบุษามารดาบิดาในเรือนของตน ชื่อว่าเป็นตระกูลที่มีพรหม, มีบูรพาจารย์ (อาจารย์คนแรก), มีผู้ควรแก่ของค่านับ. คำทั้งสามคำนี้เป็นชื่อของมารดาบิดา เพราะท่านเป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้เลี้ยงดูแสดงโลกนี้แก่บุตร.

ตรัสตอบคำถามของพระอานนท์ โดยทรงแสดงว่า มีภิกษุที่ได้สมาธิ โดยประการที่จะไม่มีการถือเรา ถือของเราและถือตัว ในร่างกายอันมีวิญญาณครองนี้, จะไม่มีการถือเรา เป็นต้น ในนิมิต (เครื่องหมาย) ทั้งปวง ภายนอก, จะเข้าถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอยู่.

ตรัสกับพระสาริบุตรว่า ทรงแสดงธรรมโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง ทั้งโดยย่อทั้งพิสดารบ้าง แต่ผู้รู้ธรรมะหาได้ยาก. เมื่อพระสาริบุตรกราบทูลขอร้องให้ทรงแสดง จึงทรงแสดงให้สำเนียงว่า จักมีคุณธรรมอย่างใดที่ตรัสตอบพระอานนท์ (ข้างบนนี้) แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้ทำได้อย่างนี้ ชื่อว่าตัดต้นหาได้ แก่เครื่องผูกมัดได้ ทำที่สุดได้ เพราะตรัสรู้ธรรมเป็นเหตุละมานะได้โดยชอบ.

ทรงแสดงโลภะ โทสะ โมหะ ว่าเป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม (การกระทำ) ซึ่งจะเป็นเหตุให้ได้รับผลในชาติปัจจุบัน ชาติหน้า หรือชาติต่อ ๆ ไป และทรงแสดงอโลภะ อโทสะ อโมหะ ว่าเป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม (การกระทำ) เช่นเดียวกัน (แต่เป็นไปในทางดี).

ตรัสตอบคำถามของหัตถกะ อาฬวกะ (ชาวแคว้นอาฬวี) ว่าทรงบรรทมเป็นสุขคนหนึ่งในโลก แม้ราตรีฤดูหนาวจะเย็น หิมะจะตก ดินจะแตกกระแหง เครื่องปูลาดจะน้อย ไข่ม้วนจะไม่ปรัง ผ้านกสาจะเย็น ลมจะพัด เพราะทรงละราคะ โทสะ โมหะ (อันทำให้เกิดความเดือดร้อนทางกาย ทางจิต) ได้เด็ดขาดแล้ว.

ทรงแสดงเรื่องเทวทูต ๓ คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ซึ่งควรเป็นเครื่องเตือนใจคน ให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท แล้วแสดงการที่ผู้ทำกรรมชั่วจะถูกทรมานในนรกอย่างไร.

ทรงแสดงการที่เทพชั้นดาวดึงส์ไม่พอใจ เมื่อทราบวามนุษย์ไม่ปฏิบัติต่อมารดาบิดา เป็นต้น ไม่รักษาศูโบสถ และพอใจเมื่อทราบวามนุษย์ปฏิบัติดี.

ทรงแสดงว่า ท้าวสักกะสอนเทพชั้นดาวดึงส์ สรรเสริญการรักษาอุโบสถมืองค์ ๘ ในวันอุโบสถ.

ทรงแสดงความที่พระองค์เป็น (กษัตริย์) สุขุมลนชาติ แล้วทรงละความเมาในความเป็นหนุ่มสาว ความเมาในความไม่มีโรค ความเมาในชีวิตเสียได้.

ทรงแสดงอาธิปไตย (ความเป็นใหญ่) ๓ อย่าง คือ อัธยาธิปไตย (ถือตนเป็นใหญ่) โลกาธิปไตย (ถือโลกเป็นใหญ่) และธัมมาธิปไตย (ถือธรรมเป็นใหญ่) แล้วทรงอธิบายถึงคนที่เว้นความชั่ว ประพฤติความดี เพราะปรารถนาบัง ปรารถนาโลกบ้าง ปรารถนาธรรมะบ้าง.

วรรคที่ ๕ ชื่อจุฬวรรค ว่าด้วยเรื่องเล็กน้อย

ทรงแสดงว่า กุลบุตรผู้มีศรัทธา ย่อมได้บุญมาก เพราะพร้อมหน้าธรรมะ ๓ อย่าง คือ ๑. พร้อมหน้าศรัทธา ๒. พร้อมหน้าไทยธรรม (ของถวาย) ๓. พร้อมหน้าผู้ควรแก่ของถวาย (ทักษิณะบุคคล).

คนมีศรัทธาพึงทราบโดยฐานะ ๓ คือ ๑. ใครเห็นท่านผู้มีศีล ๒. ใครฟังพระสัทธรรม ๓. ยินดีในการบริจาคทาน.

บุคคลเห็นอำนาจประโยชน์ ๓ อย่าง จึงควรแสดงธรรม คือ ๑. ผู้แสดงย่อมรู้ธรรม ๒. ผู้ฟังย่อมรู้ธรรม ๓. ทั้งผู้แสดงทั้งผู้ฟังสองฝ่ายย่อมรู้ธรรม.

กถา (ถ้อยคำ) ย่อมเป็นไปโดยฐานะ ๓ คือ ๑. ผู้แสดงธรรม ๒. ผู้ฟังธรรม ๓. ทั้งผู้แสดงทั้งผู้ฟังย่อมรู้ธรรม.

สิ่งที่บัณฑิตบัญญัติ ที่สัตบุรุษ (คนดี) บัญญัติ ๓ อย่าง คือ ๑. ทาน การให้ ๒. บรรพชา การถือบวช ๓. มาตาปิตุบัญญัติ บำรุงเลี้ยงมารดาบิดา.

มนุษย์ย่อมได้บุญมาก ในที่ที่บรรพชิตผู้มีศีลอาศัยอยู่ เป็นการได้บุญโดยฐานะ ๓ คือทางกาย ทางวาจา ทางใจ.

ลักษณะของสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตลักษณะ) ๓ อย่าง คือความเกิดขึ้นปรากฏ ความเสื่อมปรากฏ ความแปรปรวนปรากฏ ส่วนลักษณะของสิ่งที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง (อสังขตลักษณะ) ตรงกันข้าม.

อันโศชน (คนภายใน) ที่อาศัยหัวหน้าครอบครัวย่อมเจริญด้วยความเจริญ ๓ อย่าง คือเจริญด้วยศรัทธา ด้วยศีล ด้วยปัญญา เหมือนไม้สาละใหญ่ เจริญด้วยกิ่งใบ ด้วยเปลือกและสะเก็ด ด้วยกะพี้และแก่น.

ควรทำความเพียรโดยฐานะ ๓ คือ ๑. เพื่อมิให้เกิดอกุศลบาปกรรมที่ยังไม่เกิด ๒. เพื่อให้เกิดกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ๓. เพื่ออดทนต่อทุกขเวทนาทุกขะ. ภิกษุผู้ทำได้อย่างนี้ ชื่อว่ามีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ เพื่อทำความทุกข์ให้ถึงที่สุดโดยชอบ.

มหาโจรประกอบด้วยองค์ ๓ จึงทำการของโจรได้ คือ ๑. อาศัยทางอันไม่สม่าเสมอ ๒. อาศัยป่ารก ๓. อาศัยกำลัง. ภิกษุซึ่งก็ประกอบด้วยองค์ ๓ คืออาศัยทางอันไม่สม่าเสมอ เทียบด้วยการกระทำทางกาย วาจา ใจ อันไม่เรียบร้อย อาศัยป่าช้า เทียบด้วยมีความเห็นผิด อาศัยกำลัง เทียบด้วยอาศัยพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชา (สนับสนุน).

ทุติยปิณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๒

(ในหมวด ๕๐ นี้ คงมี ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สุตฺร เช่นเดียวกับหมวด ๕๐ ที่แล้วมา. วรรคทั้งห้า คือ ๑. พราหมณวรรค ว่าด้วยพราหมณ์ ๒. มหาวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่ ๓. อาเนนทวรรค ว่าด้วยพระอาเนนท ๔. สมณวรรค ว่าด้วยสมณะ ๕. โลณผลวรรค ว่าด้วยเมล็ดเกลือ. ท่านผู้อ่านจะสังเกตได้ว่า

ในหมวด ๕๐ ที่ ๑ ย่อไว้ก่อนข้างพิสดาร พอถึงหมวด ๕๐ ต่อไป ก็ย่อสั้นลงไปอีก ดังที่เป็นมาแล้วใน
ทุกนิบาต ชุมนุมธรรมะที่มี ๒ ข้อ, ในตักนิบาต ชุมนุมธรรมะที่มี ๓ ข้อนี้ ก็จะทำเช่นเดียวกัน หมายเลข
ข้างหน้าข้อความจึงเท่ากับเป็นเครื่องหมายวรรคที่เท่านั้นเท่านั้นด้วย.

๑. ตรัสสอนพราหมณ์ชรา อายุประมาณ ๑๒๐ ปี ๒ คน ที่มาเฝ้าขอให้ทรงสั่งสอน จึงตรัสว่า
โลกอันความแก่ ความเจ็บ ความตาย นำเข้าไปใกล้ จึงควรสำรวจทางกาย วาจา ใจ เพื่อเป็นเครื่องต้านทาน
เป็นที่เร้น เป็นเกาะ เป็นที่พึ่ง เป็นที่ไปในเบื้องหน้าของผู้ที่ละโลกนี้ไป และทรงสอนพราหมณ์ชราสองคน
ในทำนองเดียวกัน เป็นแต่แสดงว่า โลกร้อน (ลุกเป็นไฟ) เพราะความแก่ ความเจ็บ ความตาย. ครั้น
ตอบปัญหาของพราหมณ์ผู้หนึ่ง เรื่องธรรมะที่เห็นได้ด้วยตนเอง (สันทิฏฐิภาวะ) ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียก
ให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันผู้รู้พึงทราบจำเพาะตน โดยชี้ให้เห็นว่า เมื่อคนกำหนดแล้ว คิดประทุษร้าย
แล้ว หลงแล้ว ย่อมคิดเบียดเบียนตน คนอื่น ทั้งตนทั้งผู้อื่น ได้ประสบความทุกข์โศกนั้น เมื่อละราคะ
โทสะ โมหะได้ ก็ไม่เป็นเช่นนั้น. และนี่แหละคือธรรมะที่เห็นได้ด้วยตนเอง เป็นต้น. ครั้นตอบปัญหาของ
พราหมณ์ปริพาชกผู้หนึ่ง เรื่องธรรมะที่เห็นได้ด้วยตนเอง เป็นต้น โดยชี้ไปที่ราคะ โทสะ โมหะเช่นเดิม
เป็นแต่ย้ายสำนวนว่า ผู้กำหนดแล้ว คิดประทุษร้ายแล้ว หลงแล้ว ย่อมคิดเบียดเบียนดังกล่าวข้างต้น,
ย่อมประพฤติกุศลกาย วาจา ใจ, ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งของตนทั้งของผู้อื่น
ตามความเป็นจริง. ครั้นตอบปัญหาของชาณุสโสมิพราหมณ์ เรื่องนิพพานที่เห็นได้ด้วยตนเอง (สันทิฏฐิภาวะ)
ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู เป็นต้น โดยชี้ไปที่การที่บุคคลถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำจิต
ย่อมคิดเบียดเบียนตนและผู้อื่น หรือคิดเบียดเบียนทั้งตนทั้งผู้อื่นดังกล่าวข้างต้น. ครั้นตอบปัญหาของ
พราหมณ์มหาศาลคนหนึ่ง ถึงเรื่องความเสื่อมของมนุษย์และบ้านเมือง โดยชี้ไปที่การที่มนุษย์ยินดีในอธรรม,
โลกอย่างไม่เลือกทาง (วิสมโลก), มีธรรมะที่ผิดนทาง. ครั้นตอบปัญหาของวัจฉโคตรปริพาชก ผู้ได้ฟังมาว่า
พระองค์สอนให้ถวายทานแก่พระองค์และสาวกของพระองค์เท่านั้น ไม่ควรให้แก่ผู้อื่นและสาวกของผู้อื่น ทาน
ที่ถวายแก่พระองค์และสาวกของพระองค์มีผลมาก ที่ให้แก่ผู้อื่นและสาวกของผู้อื่นไม่มีผลมาก. ครั้นปริพาชก
ว่าไม่เป็นความจริง ผู้ใดห้ามผู้ให้ทาน ผู้นั้นชื่อว่าทำอันตรายแก่คน ๓ ประเภท คือ แก่ผู้ให้ แก่ผู้รับ และทำลาย
ตนเองก่อน แล้วตรัสว่า ผู้ใดเทน้ำล้างถาดหรือน้ำล้างชามลงในน้ำคร่ำหรือในหลุมโสโครก ด้วยคิดว่า สัตว์
ที่อาศัยอยู่ในนั้น จะได้ยังชีพ ก็ยังได้บุญ จึงไม่ต้องกล่าวถึงการให้ทานแก่มนุษย์ แต่ตรัสว่า ทานที่ให้แก่
ผู้มีศีลมีผลมาก, ให้แก่ผู้ทุศีลไม่มีผลมาก, ทานที่ให้แก่ผู้ละองค์ ๕ (นิวรณ์กิเลสอันกั้นจิตมิให้บรรลุความดี ๕)
ผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ (ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ) มีผลมาก. ครั้นแสดงธรรมแก่ตักนิบาตพราหมณ์
ผู้สรรเสริญพราหมณ์ผู้รู้วิชา ๓ (พระเวททั้งสาม) โดยอธิบายวิชา ๓ ในพระพุทธศาสนา คือ ปุพเพนิวาสา-
นุสสติญาณ (ระลึกชาติได้) จุตูปาตญาณ (เห็นความตายความเกิดหรือมีทิพยจักขุ) และอาสวักขยญาณ (ญาณ
อันทำอาสวะให้สิ้น). ทรงแสดงธรรมแก่ชาณุสโสมิพราหมณ์ โดยอธิบายเรื่องวิชา ๓ ในพระพุทธศาสนา
ดังกล่าวข้างต้น ต่างจากพระเวททั้งสามของพราหมณ์. ทรงแสดงธรรมแก่สังคารวพราหมณ์ เรื่องการ
บูชาบุญ และปาฏิหาริย์ ๓ คือ อิทธิปาฏิหาริย์ (แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์), อาเทศนาปาฏิหาริย์ (ดำใจหายใจ
ได้เป็นอัศจรรย์) และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ (สั่งสอนเป็นอัศจรรย์) เมื่อตรัสอธิบายและตรัสถามให้พราหมณ์ตอบ
พราหมณ์ก็ตอบแสดงความพอใจในอนุสาสนีปาฏิหาริย์ (สั่งสอนเป็นอัศจรรย์) ว่าดีงามกว่า ประณีตกว่า.

๒. ทรงแสดงคติอายตนะ (ลัทธิศาสนา, ลัทธิเดียรฉัตร) ๓ ประเภท คือ ถือว่าสุข ทุกข์ มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ที่บุคคลเสวยทั้งปวง เกิดขึ้น ๑. เพราะเหตุที่ทำไว้ในกาลก่อน ๒. เพราะพระผู้เป็นเจ้าบันดาล (อิสสรนิมมานเหตุ) ๓. เพราะไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย. ทรงค่านลัทธิศาสนาทั้งสามนั้นว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น ที่บุคคลประพฤติกุศลจรรตกาย วาจา ใจ ก็คงจะเนื่องมาจากเหตุทั้งสามประการนี้. แล้วทรงแจกธาตุ ๖ อายตนะ ๖ มโนปวชา ๑๘ (ความท่องเที่ยวไปแห่งใจในอารมณ์ ๖ มีรูป เสียง เป็นต้น ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, โทมนัส, อุเบกขา จึงเป็น ๑๘ คืออารมณ์ ๖ x เวทนา ๓ = ๑๘) อริยสัจ ๔ (มีข้อน่าสังเกตในการอธิบายอริยสัจ ๔ ทรงอธิบายอริยสัจข้อที่ ๑ กับที่ ๔ คือ ทุกข์ กับ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ตามแนวทั่ว ๆ ไป แต่อริยสัจข้อที่ ๒ กับที่ ๓ คือ ทุกขสมัย ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสายเกิดตลอดสาย ว่าเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ส่วนทุกขนิโรธ ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสายดับตลอดสาย ว่าเป็นความดับทุกข์). ทรงแสดงอมาตยาปุตติกถ์ คือถ้อยคำแม่ลูกพลัดกัน ตามความเข้าใจของบุพชน (คนที่ยังหนาไปด้วยกิเลส) ว่าได้แก่ไฟไหม้, น้ำท่วม, โจรปล้น และทรงชี้ว่า บางครั้งแม่ลูกก็พบกันได้ ส่วนถ้อยคำแม่ลูกพลัดกัน คือความแก่ ความเจ็บ ความตาย ซึ่งแม่หรือลูกจะปรารถนาให้อีกฝ่ายหนึ่งไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายไม่ได้ แล้วทรงแสดงมรรคมรรค ๘ ว่าเป็นข้อปฏิบัติเพื่อละ เพื่อก้าวล่วงภัยทั้งสามนี้. ตรัสตอบคำถามของพราหมณคฤหบดี ชาวบ้านพราหมณ์ ชื่อ เวณาคปุระ ผู้เห็นอินทรีและพระจิวรรณของพระผู้มีพระภาคบริสุทธิผ่องใส จึงกราบทูลถามว่า ทรงใช้ที่นั่งที่นอนสูงใหญ่ มีอาสน์ทิ บัลลังก์ เป็นต้น ได้ตามต้องการหรือไม่ ทรงชี้แจงว่า ที่นั่งหรือที่นอนสูงใหญ่แบบนั้นไม่ควรแก่สมณะ แต่มีอยู่ ๓ อย่างที่ทรงได้ตามต้องการ คือที่นั่งที่นอนสูงใหญ่ ที่เป็นทิพย์ อันได้แก่ การเข้าฌาน ๔, ที่เป็นพรหม อันได้แก่การเจริญพรหมวิหาร ๔ มีเมตตา เป็นต้น, ที่เป็นอริยะ อันได้แก่การละราคะ โทสะ โมหะ. ตรัสปรารภสรภปริพพาชก ผู้เข้ามาบวชแล้วหลีกไปจากพระธรรมวินัย เทียวอดอ้างว่าตนรู้ทั่วถึงธรรมของสมณศากยบุตรแล้ว เมื่อรู้ทั่วถึงแล้ว จึงหลีกไปจาพระธรรมวินัยนั้น. พระผู้มีพระภาคจึงเสด็จไปยังอารามของปริพพาชก ถามให้สรภปริพพาชกตอบในที่ประชุมปริพพาชกว่า รู้ทั่วถึงธรรมของสมณศากยบุตรอย่างไร ถ้าบกพร่องก็จะช่วยเติมให้ ตรัสถามถึง ๓ ครั้ง สรภปริพพาชกก็ไม่ตอบ นั่งนิ่งเกือเขิน ก้มหน้า จึงตรัสว่า ผู้ที่พูดโอ้อวดเช่นนี้ เมื่อตรัสสอบถามเข้า ก็มีทางไปอยู่ ๓ ทาง คือ ๑. พูดเลี้ยวไปเลี้ยวมา ๒. แสดงอาการโกรธเคือง ๓. นั่งนิ่งเกือเขิน ก้มหน้า. ตรัสแสดงธรรมแก่ชาวนิคมเกสสปุตตะ แคว้นกาลามะ ผู้ทูลถามถึงสมณพราหมณ์ต่าง ๆ ที่ยกย่องวาตะของตนข่มผู้อื่น ตรัสสอนมิให้เชื่อ ๑. โดยฟังตามกันมา ๒. โดยนำสืบกันมา ๓. โดยตื่นข่าวลือ ๔. โดยอ้างตำรา ๕. โดยนึกเดาเอา ๖. โดยคาดคะเน ๗. โดยตรึกตามอาการ ๘. โดยพอใจว่าชอบแก่ความเห็นของตน ๙. โดยเห็นว่าพอเชื่อได้ ๑๐. โดยเห็นว่าสมณะผู้นี้เป็นครูของเรา แต่ให้สอบสวนจนรู้ได้ด้วยตนเอง. แล้วตรัสถามให้เห็นจริงในโทษของความโลภ ความคิดประทุษร้าย ความหลง และคุณของความไม่โลภ ไม่คิดประทุษร้าย ไม่หลง ตรัสเรื่องการเจริญพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา (ไม่ตรึงจิตคิดจะให้เป็นผู้สุข) กรุณา (สงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์) มุทิตา (ยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี ไม่ริษยา) อุเบกขา (วางใจเป็นกลาง) แล้วแสดงว่า ผู้มีจิตไม่ผูกเวร ไม่พยาบาท ไม่เศร้าหมอง มีจิตบริสุทธิ์ ย่อมวางใจ (หรือเบาใจสบายใจได้) ๔ อย่าง คือ ๑. ถ้าผลของความดีความชั่วมี ตนก็จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ (เพราะตนทำความดี) ๒. ถ้าผลของความดีความชั่วไม่มี ก็รักษาตัวให้มีความสุขได้ในปัจจุบัน ๓. ถ้าทำบาปเป็นอันทำ ตนไม่ทำบาปก็คงจะไม่ประสบทุกข์ ๔. ถ้าทำบาปไม่เป็นอันทำ ก็เห็นตัวเองว่าบริสุทธิ์ทั้งสองทาง (คือไม่ว่าจะทาง

ทำบาปเป็นอันทำ หรือทำบาปแล้วไม่เป็นอันทำ คนก็ไม่มีข้อเสียหายทางไหนเลย) ชาวกาลามะกราบทูลเห็นด้วยกับความวางใจหรือความอุณใจ ๔ ประการเกี่ยวกับโลกหน้าของผู้มีจิตอันไม่ผูกเวร เป็นต้น คือ ๑. ถ้าโลกหน้ามี ถ้าผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมี ก็มีฐานะอยู่ที่เราจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๒. ถ้าโลกหน้าไม่มี ถ้าผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี เราก็บริหารตนให้ไม่มีเวรอยู่เป็นสุขได้ในปัจจุบัน ๓. ถ้าทำบาปเป็นอันทำ เราไม่ได้ทำบาป ก็คงจะไม่ได้รับทุกข์ ๔. ถ้าทำบาปไม่เป็นอันทำ เราก็มองเห็นตัวของวิสุทธิทั้งสองทาง. พระนันทกะแสดงธรรมสอน สาณะ หลานมิกคารเศรษฐี และโรหณะ หลานเปชฌนเศรษฐี (อรรถกถาว่า เขณิณเศรษฐี) มิให้เชื่อตามที่ฟังตามกันมา เป็นต้น คล้ายคลึงกับที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนชาวกาลามะ ต่างแต่แสดงโลภะ คู่กับอภิชฌา โทสะ คู่กับพยาบาท โมหะ คู่กับอวิชชา (ว่าเป็นพวกเดียวกันในคุนั้น ๆ) แล้วแสดงถึงข้อปฏิบัติพรหมวิหาร ๔ มีเมตตา เป็นต้น จนจิตหลุดพ้นจากอาสวะ นิพพานได้ในปัจจุบัน. พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงเรื่องกถาวัตถุ (เรื่องของคำพูด) ๓ อย่าง คือ ถ้อยคำที่ปรารภอดีต, อนาคต, และปัจจุบัน และเรื่องบุคคลผู้ควรพูดด้วย ไม่ควรพูดด้วย ฟังทราบด้วยการเพชฌัญญ์ถ้อยคำ คือปัญหาที่ควรตอบแง่เดียว, ควรตอบแยกตามเหตุผล (หลายแง่), ควรย้อนถาม หรือความระงับไว้ไม่ตอบ ถ้าบุคคลไม่ตอบตามที่ควร ก็ไม่ควรพูดด้วย ถ้าตอบตามที่ควร ก็ควรพูดด้วย นอกจากนั้นยังทรงแสดงผู้ควรพูดด้วย ไม่ควรพูดด้วย ที่มีลักษณะอื่น ๆ อีก. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ถ้านักบวชลัทธิอื่นถามว่า รากะ โทสะ โมหะ ต่างกันอย่างไร ฟังตอบว่า รากะมีโทษน้อย แต่คลายช้า, โทสะมีโทษมาก แต่คลายเร็ว, โมหะมีโทษมาก และคลายช้า. สุกกนิมิต (เครื่องหมายที่สวयงาม) ทำรากะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น. ปฏิกกนิมิต (เครื่องหมายที่ทำให้ขัดใจ) ทำโทสะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น. อโยนิโส มนสิการ (การไม่ทำไว้ในใจ คือไม่พิจารณาโดยแยบคาย) ทำโมหะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น. ทรงแสดงโลภะ โทสะ โมหะ ว่าเป็นอกุศลมูล (มูลรากแห่งอกุศล) อโลภะ อโทสะ อโมหะ ว่าเป็นกุศลมูล (มูลรากแห่งกุศล) ทรงแสดงธรรมแก่นางวิสาขา เรื่องอุโบสถ ๓ อย่าง คือ โคปาลอุโบสถ (อุโบสถ หรือการรักษาศีล หรือจำศีลแบบคนเลี้ยงโค) ได้แก่การรักษาอุโบสถด้วยความโลภ คิดแต่จะกินสิ่งนั้นสิ่งนี้ เหมือนคนเลี้ยงโค คิดแต่เรื่องการหากินของโค นิคคัณฐอุโบสถ (อุโบสถของนักบวชพวกนิกคัณฐ) ได้แก่อุโบสถแบบนิกคัณฐ คือ ชักชวนให้เว้นจากฆ่าสัตว์เจาะจงอุทิศ เจาะจงบางประเภท ไม่มุ่งฆ่าด้วยคิดว่าหมดกิเลส ชักชวนให้พูดปดในสมัยที่ควรชักจูงให้พูดจริง บริโภคของที่ไม่มีผู้ให้ (ไม่ได้ประเคน) ในเวลารุ่งเช้า อุโบสถทั้งสองแบบนี้ไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก. ส่วนอุโบสถประเภทที่ ๓ คือ อริยอุโบสถ (อุโบสถแบบพระอริยเจ้า) ได้แก่เพียรชำระจิตที่เศร้าหมองด้วยความพยายาม และระลึกถึง (คุณของ) พระพุทธเจ้า, ระลึกถึง (คุณของ) พระธรรม, ระลึกถึง (คุณของ) พระสงฆ์, ระลึกถึงศีลของตน, ระลึกคุณที่ทำให้เป็นเทวดา และพิจารณาองค์อุโบสถที่ละข้อ ซึ่งตนตั้งใจรักษาคืนหนึ่งกับวันหนึ่งเทียบกับพระอรหันต์. แล้วตรัสแสดงอานิสงส์ของอริยอุโบสถว่า มากยิ่งกว่าการครองราชย์ในชนบททั้งสิบหก.

๓. พระอานนที่ได้ออกกับฉันทปริพพาชก อธิบายการละรากะ โทสะ โมหะ พร้อมทั้งข้อปฏิบัติเพื่อละให้ฟัง ปริพพาชกกล่าวชมเชย. พระอานนที่ได้ออกกับคฤหบดีคนหนึ่ง ผู้เป็นสาวกของอาชีวก ผู้ถามว่า ใครกล่าวธรรมไว้ดีแล้ว ใครปฏิบัติดีในโลก ใครเป็นพระสุคต (ผู้ไปดี) ในโลก. พระอานนที่ถามว่า

ผู้ใดแสดงธรรมเพื่อละระคะ โทสะ โมหะ ผู้นั้นจะชื่อว่ากล่าวธรรมไว้ดีแล้วหรือไม่ ตอบว่า กล่าวธรรมไว้ดีแล้ว. ถามว่า ผู้ใดปฏิบัติเพื่อละระคะ โทสะ โมหะ ผู้นั้นชื่อว่าปฏิบัติดีในโลกหรือไม่ ตอบว่า ใช่ ถามว่า ผู้ใดละระคะ โทสะ โมหะ ได้เด็ดขาด ผู้นั้นชื่อว่า เป็นพระสุดในโลกหรือไม่ ตอบว่า เป็น. พระอานนท์ จึงตอบสรุปว่า เป็นอันท่านตอบปัญหาของท่านด้วยตนเองแล้ว. คฤหบดีสาวกของอาชีวกก็ชมเชยว่า แสดงธรรมไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น จึงแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต. พระผู้มีพระภาค ทรงหายพระวรจากไข้ไม่นานนัก มหานามศากยะ (พี่พระอนุรุทธเถระ มีศักดิ์เป็นน้องพระผู้มีพระภาค) เข้าไปเฝ้ากราบทูลถามปัญหาเรื่องสมาธิกับญาณ อย่างไหนจะเกิดก่อน. พระอานนท์เกรงจะเป็นการรบกวนพระผู้มีพระภาค จึงจับแขนชวนมหานามศากยะไปสนทนากันที่อื่น แล้วกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงศีล สมาธิ ปัญญา ไว้ทั้งอย่างที่เป็นเสขะ (ของผู้ยังศึกษา) ทั้งที่เป็นอเสขะ (ของผู้ไม่ต้องศึกษา คือที่เป็นพระอรหันต์) พร้อมทั้งแสดงรายการเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นเสขะ. พระอานนท์แสดงธรรมแก่เจ้าลิจฉวี ๒ องค์ คือ อภัย กับบัณฑิตกุมารกะ ผู้เล่าถึงเรื่องนิครนถนาฏบุตร ผู้ปฏิญาณถึงญาณทัสสนะของตนว่ารู้รอบไม่มีส่วนเหลือ ไม่ว่าจะเป็นเดิน, ยืน, หลับ, ตื่น ญาณทัสสนะจะปรากฏติดต่อสมบูรณ์ตลอดเวลา. นิครนถนาฏบุตรนั้นบัญญัติความสิ้นสุดแห่งกรรมเก่าด้วยตะบะ (ความเพียร ทรมานตน), การชักสะพาน (งัดเว้น เลิกทำ) กรรมใหม่ด้วยการไม่ทำ, เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ จึงสิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ความทุกข์ทั้งปวงจึงหมดสิ้นไป ความก้าวล่วงทุกข์ ย่อมมิได้ด้วยความรู้ที่อื่นไม่เสื่อมโทรม เห็นได้ด้วยตนเองดังนี้ ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างไร. พระอานนท์ตอบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิชชราวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์อันไม่ชรา ไม่เสื่อมโทรม) ๓ ประการ เพื่อดับทุกข์ เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน คือภิกษุตั้งอยู่ในศีล (ปาฏิโมกข์), เจริญทาน ๔ (สมบูรณ์ด้วยสมาธิ), ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน. สองมาณพก็ชื่นชมภาษิตของพระเถระ. พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงธรรมแก่พระอานนท์ว่า ท่านทั้งหลายจงอนุเคราะห์ญาติมิตรสหายโลหิตให้ตั้งอยู่ในความเชื่ออันไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย. พระผู้มีพระภาคทรงตอบคำถามของพระอานนท์ ผู้กราบทูลถามเรื่องเหตุที่ให้มิกพา (คือความมีความเป็น) โดยทรงชี้ว่า กรรมเป็นนา, วิญญาณเป็นพืช, ตัณหาเป็นยางเหนียว (ในพืช). ตรัสชมเชยพระอานนท์ว่า เป็นพระเสขะ ยากที่จะมีผู้เสมอในทางปัญญา เมื่อตรัสถามเรื่องศีล, พรต, พรหมจรรย์ เป็นต้นว่า มีแก่นสาร มีผลทุกอย่างหรือ พระอานนท์ตอบแบ่งว่า อย่างไหนเมื่อเสพเข้ากุศลธรรมเจริญ อย่างนั้นก็มีแก่นสาร มีผล. ตรัสตอบคำถามของพระอานนท์เรื่องกลั่นที่ไปได้ทั้งตามลมและทวนลม โดยทรงชี้ไปที่กลั่นศีล. ตรัสแสดงธรรมแก่พระอานนท์ เรื่องมีโลกธาตุขนาดเล็ก จำนวนพัน, ขนาดกลางจำนวน ๒ พัน ขนาดใหญ่ จำนวน ๓ พัน มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ จำนวนพัน ๆ.”

๔. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงกรณีกิจของสมณะ คือการสมาทานอธิศีล, อธิจิต, และอธิปัญญา. (อรรถกถา อธิบายคำว่า อธิศีล อธิจิต อธิปัญญาไว้น่าฟังมาก คือกล่าวว่า เรื่องนี้ก็คือ เรื่องของศีล

๑. ข้อนี้นักดาราศาสตร์คงจะพอใจที่พบว่า หลักฐานเมื่อ ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงชี้แจงว่า ยังมีโลกอื่นมีพระจันทร์ พระอาทิตย์อื่นอีกมาก

การรักษา กายวาจาให้เรียบร้อย จิตที่ประกอบด้วยคุณธรรมคือสมาธิ และปัญญาความรอบรู้นั้นเอง ถ้าจะ
 รู้ว่าเป็น “อริ” คือ “ยัง” ก็ให้ตั้งเกณฑ์ศีล, จิต หรือปัญญาธรรมดา แล้วเทียบกับศีล จิต ปัญญา ที่
 สูงกว่า อันที่สูงกว่า ก็เป็นอริศีล อริจิต อริปัญญา เช่นเมื่อเทียบกับศีล ๕, ศีล ๑๐ ก็เป็นอริศีล, เมื่อเทียบ
 กับศีล ๑๐, ปาริสุทธิศีล ก็เป็นอริศีล, เมื่อเทียบกับโลกียศีล, โลกุตตรศีล ก็เป็นอริศีล ; เมื่อเทียบกับกามาวจร-
 จิต, รูปาวจรจิตก็เป็นอริจิต, เมื่อเทียบกับรูปาวจรจิต, อรูปาวจรจิตก็เป็นอริจิต ดังนี้ เป็นต้น). ครัสแสดงธรรม
 เรื่องลาดินตามหลังโค ร้องว่า ฉันเป็นโค ฉันเป็นโค แต่สีกาย เสี่ยง และรอยเท้าก็ไม่เหมือนของโคฉันใด
 ภิกษุบางรูปที่เดินตามหลังภิกษุสงฆ์ กล่าวว่ ฉันเป็นภิกษุ ฉันเป็นภิกษุ แต่ความพอใจในการสมาทาน
 อริศีล, อริจิต, อริปัญญา ของภิกษุนั้น ย่อมไม่เหมือนของภิกษุเหล่านี้ จึงได้แต่ตามหลังเท่านั้น. ครัสแสดง
 เรื่องกิจที่ควรทำก่อนของผู้ครองเรือนที่เป็นชวา ๓ อย่าง คือ ๑. ไถพื้นที่ดี ๒. ปลุกพืชโดยกาลอันสมควร
 ๓. นำน้ำมา (ใช้น้ำเข้านา) โดยสมัยอันสมควร ทรงเปรียบเทียบด้วยกิจที่ควรทำก่อนของภิกษุ ๓ อย่าง
 คือ การสมาทานอริศีล, อริจิต, อริปัญญา. ครัสสอนภิกษุวัชชีบุตร ผู้ปรารถนาสิกขาบท ๑๕๐ (เท่าที่บัญญัติ
 ไว้ในครั้งนั้น แต่ต่อมายังทรงบัญญัติไว้มากกว่านั้น) ซึ่งมาสู่อุทเทสทุกกึ่งเดือน (คือที่สวดปาฏิโมกข์ทบทวน
 กันทุกกึ่งเดือน) มากไป ไม่สามารถจะรักษาได้. พระองค์ตรัสถามว่า เธอจะสามารถศึกษาในสิกขา ๓ คือ
 อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขาได้หรือไม่. เมื่อกราบทูลตอบว่า รักษาได้ จึงตรัสว่า เมื่อเธอศึกษา
 อริศีล เป็นต้นแล้ว ก็จะต้องระกะ โทสะ โมหะได้ ไม่ทำ ไม่เสพอุกถ. ครัสตอบคำถามของภิกษุรูปหนึ่ง
 เรื่องพระเสขะ ว่าได้แก่ผู้ศึกษาอริศีล อริจิต และอริปัญญา. ครัสแสดงว่า พระโสดาบัน เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์
 ในศีล ทำพอประมาณในสมาธิ ทำพอประมาณในปัญญา แต่ก็อาจต้องอาบัติเล็กน้อยได้ มี ๓ ประเภท คือ
 เพราะสันสัยัญชน^๑ ๓ จึงจะท่องเที่ยวไปในเทพและมนุษย์อย่างมากเพียง ๗ ครั้งก็ทำที่สุดทุกข์ได้, ท่องเที่ยว
 ไปสู่ ๒-๓ สกฺล (๒-๓ ขาติ) ก็ทำที่สุดทุกข์ได้, เกิดเป็นมนุษย์อีกครั้งเดียวก็ทำที่สุดทุกข์ได้. ทรงแสดงพระสททา-
 คามี พิเศษออกไปว่า เพราะสันสัยัญชน ๓ และเพราะมีระกะ โทสะ โมหะน้อยลง (กว่าพระโสดาบัน)
 จึงจะมาสู่โลกนี้ เพียงครั้งเดียวแล้วทำที่สุดทุกข์ได้. ทรงแสดงพระอนาคามี ว่าทำให้บริบูรณ์ในศีล, ทำให้
 บริบูรณ์ในสมาธิ, ทำพอประมาณในปัญญา เพราะสันสัยัญชน ๕ (เพิ่มการละกามระกะ ความกำหนัด
 ในกาม และปฏิมะ ความขัดใจ รวมเป็นข้อที่ ๔ และที่ ๕) จึงเป็นพระอนาคามีประเภทใดประเภทหนึ่งใน
 ๕ ประเภท คือ ๑. อุทังโสโต อภินิฏฐคามิ (ผู้มีกระแสนในเบื้องบน ไปสู่อกนิฏฐภาพ) ๒. สสังขารปรินิพพายี
 (ดับกิเลสในภพที่เกิด ต้องใช้ความพยายาม) ๓. อสังขารปรินิพพายี (ดับกิเลสในภพที่เกิดโดยไม่ต้องใช้ความ
 พยายาม) ๔. อุพหัจจปรินิพพายี (มีอายุเกินกึ่ง จึงดับกิเลส คำว่า ดับกิเลส หมายถึงบรรลอรหัตผล เฟ้งถึง
 กิเลสปรินิพพาน อนึ่ง คำอธิบายพระอนาคามีประเภทนี้ ควรดูรรถกถาบุคคลบัญญัติในอภิธัมมปิฎกประกอบด้วย
 เพราะดูเหมือนคำอธิบายของอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ตรงนี้คำบาลีเคลื่อนคลาด อาจทำให้ตีความหมายผิด)
 ๕. อันตรารปรินิพพายี (มีอายุไม่ถึงกึ่งดับกิเลสได้). แล้วครัสแสดงถึงท่านผู้ทำให้แจ้งใจได้วิมุตติ และปัญญาวิมุตติ อันไม่มี
 อาสวะ (พระอรหันต์) ว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล, สมาธิ, และปัญญา. ครัสอธิบาย การมีศีล สำรวมใน
 พระปาฏิโมกข์ ว่าเป็นอริศีลสิกขา, การเจริญฌาน ๔ ว่าเป็นอริจิตตสิกขา, การรู้อริยสัจ ๔ ตามเป็นจริงว่า

๑. สันสัยัญชน ๓ คือสักกายทิฎฐิ ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน วิจิกิจฉา ความสงสัยในพระรัตนตรัย
 และสัสสัพพตปราคาส การลบล้างศีลและพรต คือถือโชคกลาง หรือติดในลัทธิพิธี

เป็นอธิปัตถุยาสิกขา. อีกนัยหนึ่งทรงแสดงการทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัตถุยาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ ว่าเป็นอธิปัตถุยาสิกขา. ตรัสสอนภิกษุภิกษุณีผู้สถปโคตร ผู้อยู่ในนิคมปิงคธา ถึงภิกษุที่พระองค์ตรัสสรรเสริญและไม่ตรัสสรรเสริญ แม้เป็นภิกษุหนุ่มถ้าใครการศึกษา สรรเสริญการศึกษา ชักชวนเพื่อการศึกษา เป็นต้น ก็ตรัสสรรเสริญ.

๕. ตรัสถึงกิจรีบด่วน ของผู้ครองเรือนที่เป็นชวานา ๓ ประการ คือการไถ, การปลูกพืช, และการใช้น้ำเข้านาเทียบด้วยสิกขา ๓. ตรัสแสดงการบัญญัติปิวิเวก (ความสงัด) ๓ ประการของนักบวชลัทธิอื่น คือ จีวรวิเวก (ความสงัดจากกิเลสที่เกิดขึ้น เพราะผ้าุ่งห่ม) ปิณฑปาตวิเวก (ความสงัดจากกิเลสที่เกิดขึ้น เพราะอาหาร) เสนาสนปิวิเวก (ความสงัดจากกิเลสที่เกิดขึ้น เพราะที่อยู่อาศัย) โดยกำหนดการใช้ผ้าุ่งห่ม การบริโภคอาหาร ที่อยู่อาศัยอย่างนั้นอย่างนี้. ส่วนปิวิเวกในพระธรรมวินัยมี ๓ อย่าง คือ ๑. มีศีล ละความทุศีลได้ สงัดจากกิเลสเพราะเหตุนั้น ๒. มีความเห็นถูก ละความเห็นผิดได้ สงัดจากกิเลสเพราะเหตุนั้น ๓. ลีนอาสวะ ละอาสวะได้ สงัดจากกิเลสเพราะเหตุนั้น. ทรงแสดงการที่ภิกษุละสังกัณณ ๓ ได้ ต่อมา นำตนออกจากภิกขมา (ความโลภ) พยาบาท (ความคิดปองร้าย) ได้, เจริญฌานที่ ๑ ได้ ถ้าสิ้นชีวิตในสมัยนั้นก็จะไม่มาสู่โลกนี้ (เป็นพระอนาคามี). ทรงแสดงบริษัท ๓ ประเภท คือ ที่เลิศ, ที่เป็นพรรค เป็นพวก, ที่สามัคคีกัน. ทรงแสดงม้าอาชาไนย ที่ควรแก่พระราชา คือสมบุรณด้วยผิวพรรณ, กำลัง, และฝีเท้า เทียบด้วยภิกษุ มีศีล, มีความเพียร, มีปัญญารู้อยุติ ๔ ตามเป็นจริง. อีกนัยหนึ่งเทียบด้วยภิกษุ มีศีล, มีความเพียร, ละสังกัณณ ๕ ได้ (เป็นพระอนาคามี). อีกนัยหนึ่งเทียบด้วยภิกษุ มีศีล, มีความเพียร, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ และปัตถุยาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. ทรงแสดงว่าผ้าเปลือกไม้ แม้จะใหม่, ปานกลาง, หรือเก่า ก็มีสี่ทราวม มีสัมผัสหยาบ มีราคาถูก ถ้าเป็นผ้าเก่า เขาก็ใช้เป็นผ้าเช็ดหม้อ หรือทิ้งที่กองขยะเปรียบเหมือนภิกษุผู้ทุศีล ไม่ว่าจะใหม่, ปานกลาง, หรือผู้เฒ่า การที่ทุศีลเทียบด้วยมีสี่ทราวม, ทำคนที่คบหาให้ขาดประโยชน์ มีทุกข์ เทียบด้วยมีสัมผัสหยาบ, การรับปัจจัย ๔ ซึ่งไม่มีผลมากแก่ผู้ถวาย เทียบด้วยมีราคาถูก. ส่วนผ้ากาสิ ตรงกันข้าม มีสี่ดี มีสัมผัสนุ่มนวล มีราคาแพง แม้เก่าแล้วเขาก็ใช้หรือรัดนะ หรือใส่ไว้ในกรักของหอม. แล้วทรงเปรียบด้วยภิกษุผู้มีศีล ในทางตรงกันข้ามกับภิกษุผู้ทุศีล. ในที่สุดตรัสสอนให้เป็นอย่างผ้ากาสิ อย่าเป็นอย่างผ้าเปลือกไม้ ตรัสแสดงว่าบุคคลทำกรรมเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเดียวกัน” แต่กรรมส่งผลให้บางคน ไปสู่สุรภ บางคนได้รับผลในปัจจุบันเพียงเล็กน้อยไม่มาก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับที่บุคคลอบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญาหรือไม่ เปรียบเหมือนเอาเมล็ดเกลือใส่ลงไปในจอกน้ำเล็ก ๆ น้ำในจอกนั้นก็เค็มได้ แต่ถ้าใส่ลงไปในแม่น้ำคงคาก็ไม่เค็ม เพราะเป็นห้วงน้ำใหญ่. ทรงแสดงอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ดูหน้า ๓๓๒) ของภิกษุผู้บำเพ็ญสมาธิ ว่ามี ๓ ชั้น คืออย่างหยาบ ได้แก่ทุกขจิตกาย วาจา ใจ, อย่างกลาง ได้แก่ความตริก (วิตก) ในกาม ในการคิดปองร้าย ในการเบียดเบียน, อย่างละเอียด ได้แก่ความตริกถึงชาติ ความตริกถึงชนบท และความตริกที่ไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่น เปรียบเหมือนเครื่องเศร้าหมองของเงินทอง

๑. ส่วนตรงนี้ก็ คือ ละกามราคะ กับปฏิกะ อันเป็นสังกัณณอีก ๒ ข้อได้ แต่ใช้คำอื่นแทน

๒. พระพุทธภาษิตนี้ แสดงว่าคนทำกรรมเหมือนกัน แต่ได้รับผลไม่เหมือนกัน เพราะพื้นฐานภายในของบางคนเปรียบเหมือนจอกใส่น้ำเล็ก ๆ เอาเกลือใส่ลงไปในก็เค็มได้ แต่ของบางคนเหมือนแม่น้ำ เกลือที่ใส่ลงไปทำให้เค็มไม่ได้ นับว่าน่าพิจารณามาก

มีทั้งอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียด แล้วทรงแสดงถึงการที่จิตเป็นสมาธิ มีอารมณ์เป็นหนึ่ง เป็นเหตุให้บรรลุปัญญา ๖ คือ ๑. อิทธิวิธิตี แสดงฤทธิ์ได้ ๒. ทิพพโสต หูทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจผู้อื่น ๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ ๕. จุตูปปาตญาณ มีทิพย์จักขุ เห็นความตายความเกิดของสัตว์ทั้งหลาย และ ๖. อาสวักขยญาณ บรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. ทรงแสดงว่าภิกษุผู้บำเพ็ญสมาธิ พึงใส่ใจในนิมิต (เครื่องหมายในจิตใจ) ๓ อย่าง โดยกาลอันสมควร ได้แก่สมาธินิมิต (เครื่องหมายคือสมาธิหรือความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) ปัคคานิมิต (เครื่องหมายคือความเพียร) อุเบกขานิมิต (เครื่องหมายคือความวางเฉย). ถ้าใส่ใจแต่สมาธินิมิตอย่างเดียว จิตก็จะโน้มไปเพื่อความเกียจคร้านได้, ถ้าใส่ใจแต่ปัคคานิมิตอย่างเดียว จิตก็จะโน้มไปเพื่อความฟุ้งสรวนได้. ถ้าใส่ใจแต่อุเบกขานิมิตอย่างเดียว จิตก็ไม่พึงตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะได้. ต่อเมื่อใส่ใจในนิมิตทั้งสามโดยกาลอันสมควร จิตจึงอ่อน ควรแก่การงาน ผ่องใสตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะ เปรียบเหมือนช่างทองที่หลอมทองเงิน ย่อมสุบ (เป่าลม) โดยกาลอันสมควร, พรมน้ำโดยกาลอันสมควร, วางเฉยโดยกาลอันสมควร.

คติยปัญญาสก์ หมวด ๕๐ ที่ ๓

(ในหมวด ๕๐ ที่ ๓ นี้ คงแบ่งออกเป็น ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตร เช่นเดียวกับหมวด ๕๐ ที่แล้ว ๆ มา. วรรคที่ ๑ ชื่อสัมโพธิวรรค ว่าด้วยการตรัสรู้, วรรคที่ ๒ ชื่ออาปายิกวรรค ว่าด้วยผู้ที่เกิดในอบาย, วรรคที่ ๓ ชื่อกุสินารวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ในกรุงกุสินารา, วรรคที่ ๔ ชื่อโยธาชีววรรค ว่าด้วยทหารหรือนักรบ, วรรคที่ ๕ ชื่อมังคลวรรค ว่าด้วยมงคล. หมายเลขหน้าข้อความพึงทราบว่าหมายถึงลำดับวรรคด้วยเช่นเคย).

๑. ตรัสว่า เมื่อก่อนตรัสรู้ขณะที่พระองค์ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงคิดว่าอะไรหนอเป็นความพอใจเป็นโทษ เป็นความพ้นไปในโลก แล้วทรงคิดว่า ความสุขกายสุขใจที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโลก ชื่อว่าความพอใจในโลก, ข้อที่โลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ชื่อว่าโทษในโลก, การนำออก การละความกำหนัด เพราะความพอใจในโลกเสียได้ ชื่อว่าความพ้นไปในโลก แล้วตรัสว่า ดรบาใดที่ยังไม่ทรงรู้เรื่องทั้งสามนี้ตามเป็นจริง ก็ไม่ทรงปฏิบัติญาณพระองค์ว่าได้ตรัสรู้หลุดตรัสมาสัมโพธิญาณ. ตรัสแสดงยกยำนัยเรื่องอัสสาทะ (ความพอใจ) อาทีนวะ (โทษ) และนิสสรณะ (ความพ้นไป) ในโลกและของโลกอีก ๒ นัย. ทรงแสดงว่า การร้องเพลงเป็นการร้องไห้ในอริยวินัย, การพอร่ำเป็นการกระทำของคนบ้าในอริยวินัย, การหัวเราะจนเห็นไรฟันเกินขอบเขต เป็นการกระทำของเด็กในอริยวินัย (ในที่นี้มุ่งถึงการที่ภิกษุทำการเช่นนั้นเพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นการกระทบกระเทือนต่อชาวโลก หรือคนทุกสัณห์ทั่ว ๆ ไปผู้จะหัวเราะ ร้องเพลง หรือพอร่ำ) ครั้นแล้วตรัสสอนให้ซักสะพาน (เลิกเด็ดขาด) ในการร้องเพลงและพอร่ำ เมื่อมีความบันเทิงในธรรมก็ควรทำแต่เพียงยิ้มแย้ม. ตรัสแสดงว่า ไม่มีความอिम ในการเสพของ ๓ อย่าง คือในการเสพความหลับในการเสพสุราเมรัย และในการเสพเมถุน. ตรัสแสดงธรรมแก่นาถปิณฑิกคฤหบดี ว่าเมื่อมิได้รักษาจิตแล้ว แม้การกระทำทางกาย, ทางวาจา, ทางใจ ก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา, เมื่อไม่เป็นอันรักษาก็เหมือนถูกฝนตกรดเป็นของเน่า และมีการตายอันไม่เจริญ (ไม่ดีงาม) เปรียบเหมือนเรือนยอดที่มุงไม่ดี ยอดเรือน, กลอนเรือน (ไม้ที่รับสิ่งมุง) ข้างฝา, จึงชื่อว่าไม่เป็นอันรักษา ถูกฝนร่วรด เป็นของสุ. เมื่อรักษาจิตแล้ว พึงทราบโดยนัย

ตรงกันข้าม พร้อมทั้งข้ออุปมา. ครั้นแสดงธรรมแก่นาถปิณฑิกคฤหบดี ว่าเมื่อจิตผดปรกติ (พยาบันนะ น่าจะแปลว่าพยาบาท แต่รรถกถาอธิบายว่า ละปกติภาพ และผู้เขียนเห็นด้วย เพราะแปลว่าผดปรกติได้ทั้งโดยใจความและโดยพยัญชนะ) แม้กระทำทางกาย, ทางวาจา, ทางใจ ก็เป็นอันผดปรกติได้ด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะมีการตายที่ไม่เจริญ แล้วทรงอุปมาด้วยเรือนยอดที่มุงไม่ดีดังข้อแรก พร้อมทั้งแสดงในทางตรงกันข้าม. ทรงแสดงต้นเหตุที่เกิดการกระทำ (กัมมณิทาน) ๓ ประการ (ฝ่ายชั่ว) คือความโลภ, ความคิดประทุษร้าย, ความหลง และทรงแสดงต้นเหตุที่เกิดการกระทำ (ฝ่ายดี) อีก ๓ ประการ คือความไม่โลภ, ความไม่คิดประทุษร้าย, ความไม่หลง. ทรงแสดงต้นเหตุที่เกิดการกระทำนัยอื่น อีก ๓ ประการ (ฝ่ายชั่ว) คือฉันทะ, ความพอใจอันเกิดเพราะปรารถนาระมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ด้วยอำนาจแห่งความพอใจที่เป็นอดีต, อนาคต, ปัจจุบัน พร้อมทั้งทรงแสดงฝ่ายดีที่ตรงกันข้าม.

๒. ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท ที่ถ้าไม่ละการกระทำดังจะกล่าวต่อไปว่า จะไปเกิดในอบาย ในนรก คือ ๑. ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ แต่ปฏิญญาว่าประพฤติพรหมจรรย์ ๒. โจทฟ้องผู้ประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิ์ ด้วยข้อกล่าวหาว่าไม่ประพฤติพรหมจรรย์ (เสพกาม) อันไม่มีมูล ๓ มีวาตะ มีทิฏฐิว่า กามไม่มีโทษ จึงเสพกาม. ทรงแสดงว่า ความปรากฏแห่งบุคคล ๓ ประเภท หาได้ยากในโลก คือพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า, บุคคลผู้แสดงธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว, และบุคคลที่กตัญญูกตเวที. ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือผู้ประมาณได้ง่าย ได้แก่ผู้ฟุ้งสรวน เป็นต้น, ผู้ประมาณยาก ได้แก่ผู้ไม่ฟุ้งสรวน เป็นต้น (ตรงกันข้าม), ผู้ประมาณไม่ได้ ได้แก่พระอรหันตชินาสพ (ผู้หมดกิเลส). ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือผู้เกิดในเทพชั้นอากาศนัญญาตนะ มีอายุ ๒ หมื่นกัปป์, ผู้เกิดในเทพชั้นวิญญูณัญญาตนะ มีอายุ ๔ หมื่นกัปป์, ผู้เกิดในเทพชั้นอาภัญญาตนะ มีอายุ ๖ หมื่นกัปป์. บุคคลเกิดในเทพเหล่านั้นตั้งอยู่ตลอดอายุนั้น ๆ แล้ว ก็ไปสู่นรกบ้าง, กำเนิดดิรัจฉานบ้าง, เปตวิสัยบ้าง ; ส่วนสาวกของพระผู้มีพระภาคตั้งอยู่ตลอดอายุนั้นแล้ว ก็นิพพานในภพนั้น นี่คือความต่างกันระหว่างอริยสาวกผู้ได้สดับ กับบุรุษผู้มีได้สดับ. ทรงแสดงวิบัติ ๓ คือความวิบัติแห่งศีล, ความวิบัติแห่งจิต, ความวิบัติแห่งทิฏฐิ (ความเห็น), ความวิบัติแห่งศีล ได้แก่การประพฤติกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔, ความวิบัติแห่งจิต ได้แก่การมีความโลภ กับความคิดปองร้าย ส่วนความวิบัติแห่งทิฏฐิ ได้แก่การเห็นผิดจากคลองธรรม (เช่น เห็นว่า ทานที่ให้ไม่มี ผลบุญบาปไม่มี เป็นต้น) แล้วทรงแสดงสัมปทา (สมบัติตรงกันข้ามกับวิบัติ) อีก ๓ อย่าง คือ ศีลสัมปทา, จิตตสัมปทา, ทิฏฐิสัมปทา ทรงแสดงวิบัติ ๓ และสัมปทา ๓ ตามชื่อเดิมตามคำอธิบายเดิม แต่เพิ่มว่า วิบัติเป็นเหตุให้ไปสู่อบาย ทุกคติ วินิบัติ นรก สัมปทาเป็นเหตุให้ไปสู่สุคติโลกสวรรค์. ทรงแสดงวิบัติ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. กัมมันตวิบัติ (ความวิบัติแห่งการงาน) ได้แก่กายทุจริต วจีทุจริต ๒. อาชีวิวิบัติ (ความวิบัติแห่งอาชีพ) ได้แก่เลียงชีพในทางที่ผิด, ทิฏฐิวิบัติ (ความวิบัติแห่งความเห็น) ได้แก่เห็นผิดจากคลองธรรมดังกล่าวแล้ว. แล้วทรงแสดงสัมปทาหรือสมบัติ ๓ ในทางตรงกันข้าม. ทรงแสดงความสะอาด (โสเจยยะ) ๓ ประการ คือความสะอาดกาย ได้แก่กายสุจริต, สะอาดวาจา ได้แก่วาจสุจริต, สะอาดใจ ได้แก่มโนสุจริต แล้วทรงแสดงความสะอาด ๓ ตามชื่อเดิม แต่อธิบายในทางที่สูงกว่าเดิม คือสะอาดกายที่ได้แก่กายสุจิตนั้น แต่เฉพาะข้อ ๓ ของกายสุจริต เป็นการเว้นจากประพฤติผิดพรหมจรรย์ (เสพเมถุน) ส่วนสะอาดใจ ได้แก่รู้ว่านิวรณ์ ๕ (กิเลสอันกั้นจิตมิให้บรรลุความดี มีกามฉันทะ เป็นต้น) มีอยู่ในภายในหรือไม่มี, รู้ว่าละนิวรณ์ ๕ ที่เกิดขึ้นแล้ว และจะไม่เกิดอีกต่อไป. ทรงแสดง

ความเป็นมุนี ๓ อย่าง (อรรถกถาแก้ว่า ความเป็นมุนี คือความเป็นคนดีหรือเป็นบัณฑิต) คือความเป็นมุนีทางกาย ได้แก่เว้นจากฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติดุคคหกรรม ; ความเป็นมุนีทางวาจา ได้แก่เว้นจากพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ; ความเป็นมุนีทางใจ คือทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ บัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ.

๓. ทรงแสดงถึงภิกษุ ผู้ติดในภินทบาต ประรณนาจะได้อย่างนั้นอย่างนี้ เกิดอุทลลิตก^๑ ๓ ทานที่ให้แก่ภิกษุเช่นนี้ไม่มีผลมาก เพราะเป็นผู้อยู่อย่างประมาท, ส่วนภิกษุผู้ไม่ติดในภินทบาต ไม่ประรณนาจะได้อย่างนั้นอย่างนี้ มีอุทลลิตก ๓ ทานที่ให้แก่ภิกษุเช่นนี้มีผลมาก เพราะเป็นผู้อยู่อย่างไม่ประมาท. ทรงแสดงว่าเพียงแต่คิดไป ในทิศที่มีภิกษุทะเลาะวิวาทกัน ก็ไม่ผาสุกเสียแล้ว จะกล่าวถึงการไปในทิศนั้น และทำให้ปลงใจว่า ภิกษุเหล่านั้นละอุทลลิตก ทำให้มากซึ่งอุทลลิตก, ส่วนภิกษุผู้สามัคคีกันพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม. ทรงแสดงว่า พระองค์แสดงธรรม เพื่อความรู้ยิ่ง, มีเหตุ (สนิทาน), มีปฏิหารีย์. ตรัสแก่มหานามสากยะว่า มีศาสดา ๓ ประเภท คือ ๑. บัญญัติให้กำหนดรู้กาม แต่ไม่บัญญัติให้กำหนดรู้รูปและเวทนา ๒. บัญญัติให้กำหนดรู้กาม และรูป แต่ไม่บัญญัติให้กำหนดรู้เวทนา ๓. บัญญัติให้กำหนดรู้ทั้งสามอย่าง แล้วตรัสถามว่า คติของศาสดาทั้งสามประเภทนี้ เหมือนกันหรือต่างกัน. ภริณฯ กาลามโคตรพูดแนะนำมหานามสากยะให้ตอบว่า มีคติอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสแนะให้ตอบว่า มีคติต่างกัน ต่างฝ่ายต่างแนะนำอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง ภริณฯ กาลามโคตรจึงหลีกเลี่ยง ไม่กลับมาสู่กรุงกบิลพัสดุ์อีก. หัตถกเทพบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่าตนไม่อ้อมด้วยธรรม ๓ ประการ (จน) ถึงแก่กรรม (ซึ่งเป็นคุณธรรมที่สืบเนื่องมาแต่อดีตชาติ และทำอยู่แม้ในปัจจุบัน) คือไม่อ้อมด้วยการเฝ้าพระผู้มีพระภาค, ไม่อ้อมด้วยการฟังพระสัทธรรม, ไม่อ้อมด้วยการอุปฐากพระสงฆ์. ตรัสสอนภิกษุรูปหนึ่ง มิให้ทำตนเป็นเดน (อาหาร) ที่เขาทิ้ง ส่งกลิ่นคาว มีแมลงวันตอม โดยตรัสอธิบายแก่ที่ประชุมภิกษุทั้งหลายว่า ความโลภเปรียบเหมือนเดน (อาหาร) ความคิดปองร้ายเปรียบเหมือนกลิ่นคาว วิตกหรือความตรึกที่เป็นบาปอุทลลิตกเปรียบด้วยแมลงวัน. ตรัสตอบคำถามของพระอนุรุทธเถระ ว่า มาตุคาม (ผู้หญิง) ประกอบด้วยธรรม ๓ อย่าง เมื่อตายไปจะสูคติที่ชั่ว คือเวลาเข้ามิจิตตฺถริงรัดด้วยมลทิน คือความตระหนี่ เวลากลางวันมิจิตตฺถริงรัดด้วยความริษยา เวลาเย็นมิจิตตฺถริงรัดด้วยกามราคะ. พระสารีบุตรให้คำแนะนำแก่พระอนุรุทธเถระ ผู้กล่าวว่า ข้าพเจ้ามองดูโลกตั้งพันด้วยทิพยจักขุ, ประรณนาความเพียรไม่ย่อหย่อน, ตั้งสติมั่นไม่หลงลืม, มีกายสงบไม่กระสับกระส่าย, มิจิตตฺถริงรัด มีอารมณ์เป็นหนึ่ง แต่จิตของข้าพเจ้ามิได้หลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถ้อยมัน. พระสารีบุตรชี้แจงว่า การที่ท่านคิดว่าเรามองดูโลกตั้งพันด้วยทิพยจักขุ นี้จัดเข้าในความถือตัวของท่าน, การที่ท่านคิดว่าเราประรณนาความเพียรไม่ย่อหย่อน, ตั้งสติมั่นไม่หลงลืม, มีกายสงบไม่กระสับกระส่าย, มิจิตตฺถริงรัด มีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้จัดเข้าในความฟุ้งสร้านของท่าน, การที่ท่านคิดว่าแต่จิตของเรามีได้หลุดพ้นจากอาสวะไม่ถ้อยมัน นี้จัดเข้าในความรำคาญใจของท่าน ท่านจงละธรรม ๓ ประการนี้เสีย อย่าใส่ใจ จงโน้มจิตไปในอมตธาตุเถิด พระอนุรุทธเถระทำตามก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์. ตรัสแสดงถึง

๑. อุทลลิตก ๓ คือตริกในกาม, ตริกในการปองร้าย, ตริกในการเบียดเบียน. อุทลลิตก ๓ คือตริกในการออกจากกาม, ตริกในการไม่ปองร้าย, ตริกในการไม่เบียดเบียน

๒. ข้อความที่เรียงด้วยตัวใหญ่เป็นพิเศษนี้ เพื่อชี้ว่า ตราบคิที่ยังละทิ้งคำว่า “เรา” “เขา” อันเป็นความยึดมั่นถือมั่นไม่ได้ ก็ยากที่จะตรัสรู้ ภาษิตเช่นนี้พุทธศาสนิกชนที่สนใจธรรมะชั้นสูงคงพอใจมาก

๓ ประการ ที่คนนำไปอย่างปกปิด ไม่เปิดเผย คือมาตุคาม, มนต์ของพราหมณ์, ความเห็นผิด แล้วตรัสแสดงสิ่งที่เปิดเผยแล้วรุ่งโรจน์ คือมณฑลแห่งดวงจันทร์ มณฑลแห่งดวงอาทิตย์ และพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว. ทรงแสดงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. ผู้เหมือนรอยขีดบนหิน ได้แก่คนมักโกรธและมีความโกรธตั้งอยู่นาน. ๒. ผู้เหมือนรอยขีดบนดิน ได้แก่คนมักโกรธ แต่มีความโกรธไม่ตั้งอยู่นาน. ๓. ผู้เหมือนรอยขีดบนน้ำ ได้แก่คนที่ถูกกล่าวด้วยคำหยาบช้าไม่น่าพอใจ ก็ยังเป็นไปได้ (ทนได้) ช้ำช่น้อยได้.

๔. ทรงแสดงนักรบที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ว่า ควรแก่พระราชา คือ ๑. ยิ่งไกล เทียบด้วยภิกษุผู้พิจารณาเห็นชั้น ๕ ตามเป็นจริงแล้วไม่ยึดถือ ๒. ยิ่งไว เทียบด้วยภิกษุผู้รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง ๓. ทำลายกายใหญ่ได้ เทียบด้วยภิกษุผู้ทำลายกองอวิชชาใหญ่ได้. ทรงแสดงบริษัท ๓ คือที่แนะนำยาก, แนะนำง่าย, ที่ต้องรู้ธรรมาศัยแล้วแนะนำ. ทรงแสดงถึงมิตที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ว่า ควรคบ คือ ๑. ให้สิ่งที่ให้ได้อย่าง ๒. ทำสิ่งที่ทำได้ยาก ๓. อุดหนุนสิ่งที่ทนได้ยาก. ทรงแสดงว่า พระตถาคตจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ท่านองคละงธรรมก็ยังมีอยู่แล้ว คือข้อที่สังฆารทั้งปวงไม่เที่ยง, สังฆารทั้งปวงเป็นทุกข์, ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) เป็นแต่พระตถาคตเป็นผู้ตรัสรู้ บอกเล่า แสดง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่าย. ทรงแสดงว่า บรรดาพระของสมณะเป็นอันมาก วาพะของมักขลิเลวที่สุด คือมีวาทะและความเห็นว่า กรรม (การกระทำ) ไม่มี กิริยา (อาการที่ทำ) ไม่มี วิริยะ (ความเพียร) ไม่มี เป็นการคัดค้านพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งอดีตอนาคต และปัจจุบัน ผู้กล่าวว่า กรรม, กิริยา, ความเพียรมี. ทรงแสดงสัมปทา (ความถึงพร้อมหรือความสมบูรณ์) ๓ อย่าง และวุฑฺฒิ (ความเจริญ) ๓ อย่าง คือความถึงพร้อม และความเจริญด้วยศรัทธา, ศีลและปัญญา. ทรงแสดงบุคคลประเภทด้อย กับประเภทดี เทียบด้วยม้ด้อย กับม้ดี อย่างละ ๓ ประเภท คือประเภทด้อย ๑. สมบูรณ์ด้วยฝิเท้า แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยสีกาย ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูง และความสมส่วน ได้แก่ภิกษุที่รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง แต่เมื่อถูกถามปัญหาในอภิธรรม อภิวินัย ก็พูดตะกุกตะกักตอบไม่ได้ และเป็นผู้ไม่มีลาภปัจจัย ๔. ๒. สมบูรณ์ด้วยฝิเท้า, สมบูรณ์ด้วยสีกาย แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูง และความสมส่วน ได้แก่ภิกษุที่รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง เมื่อถูกถามปัญหาดังกล่าวก็ตอบได้ ไม่พูดตะกุกตะกัก, แต่ไม่มีลาภปัจจัย ๔. ๓. สมบูรณ์ทั้งสามอย่าง ได้แก่ภิกษุผู้รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง, ตอบปัญหาได้, ทั้งมีลาภปัจจัย ๔. ส่วนประเภทดี ๑. สมบูรณ์ด้วยฝิเท้า แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยสีกาย ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูง และความสมส่วน ได้แก่ภิกษุผู้เป็นพระอนาคามี แต่ตอบปัญหาไม่ได้ ทั้งไม่มีลาภปัจจัย ๔. ๒. สมบูรณ์ด้วยฝิเท้า, ด้วยสีกาย แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูง และความสมส่วน ได้แก่ภิกษุผู้เป็นพระอนาคามีตอบปัญหาได้ แต่ไม่มีลาภปัจจัย ๔. ๓. สมบูรณ์ทั้งสามอย่าง ได้แก่ภิกษุผู้เป็นพระอนาคามีตอบปัญหาได้ และมีลาภปัจจัย ๔. (หมายเหตุ : ในที่นี้แสดงคนเทียบด้วยม้ทั้งประเภทด้อยประเภทดี ม้ประเภทด้อยใช้คำว่า อสุสขลุโก ซึ่งเมืองไทยเราแปลกันว่า ม้ากระจอก ส่วนม้ประเภทดีใช้คำว่า สทฺธโส (สฺต = ดี อสุส = ม้า) เวลากล่าวถึงคุณสมบัติของม้า กลับแสดงคุณสมบัตินี้แบบเดียวกันทั้งสามประเภท พึงเห็นว่า ม้ประเภทด้อยนั้น แม้จะมีคุณสมบัตินี้ก็ด้อยกว่าม้ากระจอก แต่เวลาแสดงถึงคุณสมบัตินี้ของคนประเภทด้อยกับประเภทดี แม้จะกล่าวถึงคุณสมบัตินี้เทียบด้วยม้ที่สมบูรณ์ด้วยฝิเท้า เป็นต้น อย่างเดียวกัน แต่ก็แบ่งประเภทด้อยว่ารู้ร้อยสัจ ๔ ส่วนประเภทดีเป็นพระอนาคามี). ทรงแสดงบุคคลประเภทดีเลิศ (บุรุษอาชาไนย) เทียบด้วยม้าอาชาไนย โดยแสดงคุณสมบัตินี้ของม้าอาชาไนยที่สมบูรณ์ทั้งสามประการ แต่แสดงคุณสมบัตินี้ของบุคคลต่างออกไปในข้อ

สมบุรณด้วยมีเท้า คือเป็นพระอรหันต์ (ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ) ส่วนที่สามารถตอบปัญหา กับมีลาภ คงเหมือนกัน. ทรงแสดงถึงภิกษุผู้ประกอบด้วย ธรรม ๓ อย่าง คือกองศีล, สมาธิ, ปัญญา อันเป็นอเสขะ (ศีล สมาธิ ปัญญา ของพระอรหันต์) ว่าเป็นผู้สำเร็จล่วงส่วน อยู่จบพรหมจรรย์ ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. แล้วทรงแสดงถึงภิกษุผู้ประกอบด้วย ธรรม ๓ อย่างอีก ๒ ประเภท คืออิทธิปาฏิหาริย์ (แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์), อาเทศนาปาฏิหาริย์ (ทนายใจได้เป็นอัศจรรย์), อนุสาสนีปาฏิหาริย์ (สั่งสอนได้เป็นอัศจรรย์), กับอีกประเภทหนึ่งประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ), สัมมาญาณะ (ความรู้ชอบ), สัมมาวิมุตติ* (ความหลุดพ้นชอบ) ว่าเป็นผู้สำเร็จล่วงส่วน อยู่จบพรหมจรรย์ ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

๕. ทรงแสดงว่า บุคคลประกอบด้วยธรรม ๓ อย่าง ในทางชั่วทางดี จะเป็นเหมือนถูกนำไปตั้งไว้ในนรกหรือในสวรรค์ ในฝ่ายชั่ว คือประกอบด้วยการกระทำทางกาย, วาจา, ใจ อันเป็นอกุศล, มีโทษ, ไม่สม่ำเสมอ, ไม่สะอาด ในฝ่ายดี พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม. ทรงแสดงถึงคนพาลผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ อย่าง (แยกตามการกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่เป็นอกุศล, มีโทษ, ไม่สม่ำเสมอ, ไม่สะอาด ดังกล่าวข้างต้น) ว่าเป็นผู้บริหรตนอย่างถูกชุด มีโทษ ถูกติเตียน ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก ส่วนบัณฑิตตรงกันข้าม. ทรงแสดงการไหว้ ๓ อย่าง คือทางกาย วาจา ใจ และ สุจริต ๓ อย่าง คือทางกาย วาจา ใจ.

พระสูตรที่ไม่นับเข้าในหมวด ๕๐

(หมายความว่า เป็นพระสูตรที่เป็นเศษจาก ๑๕๐ สูตรที่กล่าวมาแล้ว)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิปทา ๓ อย่าง คือ ๑. หยาบช้า ๒. เผาตน ๓. สายกลาง โดยทรงอธิบายว่า ปฏิปทาอย่างหยาบช้า ได้แก่ที่เห็นว่า กามไม่มีโทษ จึงบริโภคนก, อย่างเผาตน ได้แก่การทรมานตนมีเปลือยกาย เป็นต้น, อย่างสายกลาง ได้แก่การเจริญสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ อย่าง. ทรงแสดงปฏิปทา ๓ อย่างตามชื่อเดิมอีก เป็นแต่อธิบายต่างออกไปว่า อย่างหยาบช้า, อย่างเผาตนเหมือนอย่างข้างต้น แต่อย่างสายกลาง ได้แก่ความเพียรชอบ ๔ อย่าง. โดยนัยนี้ได้ทรงแสดงปฏิปทา ๓ อย่าง เฉพาะข้อสุดท้าย โดยแสดงหมวดธรรมในโพธิปักขิยธรรม (ดูเสด็จปามหาวัน หน้า ๓๒๖) ที่ละหัวข้อจนจบถึงมรรคมืองค์ ๘. อนึ่ง ทรงแสดงผู้ประกอบด้วยธรรมะฝ่ายชั่ว ๓ อย่าง ฝ่ายดี ๓ อย่าง คือตัวเองประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ (มีจำสัตรี เป็นต้น) แต่ละข้อด้วยตนเอง, ชักชวนผู้อื่นให้ทำ, มีความยินดีในอกุศลกรรมบถ ๑๐ แต่ละข้อ หรือประกอบกุศลกรรมบถ ๑๐ แต่ละข้อด้วยตนเอง, ชักชวนผู้อื่น, มีความยินดีในกุศลกรรมบถแต่ละข้อว่าเป็นผู้เหมือนถูกนำไปตั้งไว้ในนรก ในสวรรค์ สุดแต่เป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่ว. ทรงแสดงสูญญตสมาธิ (สมาธิมีความว่างเปล่าเป็นอารมณ์) อนิมิตตสมาธิ (สมาธิมีความไม่มีเครื่องหมายเป็นอารมณ์). อัปปณิหิตสมาธิ (สมาธิมีความไม่มีที่ตั้งเป็นอารมณ์) เพื่อกำหนดรู้ เพื่อละระาคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น (คือละอุปกิเลส ๑๖ ดูหน้า ๓๗๒).

จบเล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย เอก-ทุก-ติกนิบาต

๑. พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า สัมมาทิฏฐิ ได้แก่วิปัสสนา สัมมาทิฏฐิ, สัมมาญาณ ได้แก่ผลญาณ, สัมมาวิมุตติ ได้แก่ธรรม คือผลสมาบัติที่เหลือ อันเป็นเรื่องของคุณธรรมภายใน

เล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (เป็นสูตรต้นปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ ตลอดเล่มว่าด้วยธรรมะจำนวน ๔ พิจารณาจากหมวดใหญ่ที่แบ่งแยกออกเป็น ส่วน ๆ แล้ว พอประมาณได้ว่า มีพระสูตรราว ๓๐๐ สูตร กล่าวคือในเล่มนี้ แบ่งออกเป็นหมวด ๕๐ (ปณณาสก) ๔ หมวด, หมวดนอก ๕๐ (ขนาดยาวมี ๗ วรรค ประมาณ ๗๐ สูตร) ๑ หมวด, หมวดนอก ๕๐ (ขนาดสั้น) ๑ หมวด. คำว่า นอก ๕๐ คือไม่สงเคราะห์เข้าในหมวด ๕๐ (ปณณาสกาสังคหิตะ).

ปฐมปณณาสกะ หมวด ๕๐ ที่ ๑

(ในหมวดนี้มี ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตร คือ ๑. ภณฑคามวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ในภณฑคาม หรือหมู่บ้านชื่อภณฑะ ๒. จรวรรค ว่าด้วยอิริยาบถเดิน ๓. อรุเวลวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ในตำบลอรุเวลา ๔. จักกวรรค ว่าด้วยล้อรถ ล้อธรรม ๕. โรหิตัสสวรรค ว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร).

๑. ครัสว่า ที่เราและท่านทั้งหลายเวียนว่ายท่องเที่ยวอยู่ตลอดกาลนาน ก็เพราะไม่ตรัสรู้ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันเป็นอริยะ ต่อเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว จึงถอนตัณหาเสียได้ ไม่มีการเกิดอีก. ครัสว่า ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรมะ ๔ อย่าง ข้างต้น ชื่อว่าตกจากพระธรรมวินัยนี้ ต่อประกอบด้วยธรรมะ ๔ อย่างนั้น จึงชื่อว่าไม่ตกจากพระธรรมวินัยนี้. ครัสว่า คนพาลประกอบด้วยธรรมะ ๔ อย่าง ชื่อว่าบริหารตนให้ถูกชุด มีโทษควรติเตียน ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก คือไม่พิจารณาสอบสวน ๑. ชมผู้ที่ควรติ ๒. ติผู้ที่ควรชม ๓. แสดงความเลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส ๔. แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส. ส่วนบัณฑิตตรงกันข้าม. ทรงแสดงว่า คนพาลปฏิบัติผิด ในบุคคล ๔ ประเภท คือมารดา, บิดา, พระตถาคต, สาวกของพระตถาคต. ส่วนบัณฑิตตรงกันข้าม. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ผู้ไปตามกระแสได้แก่ผู้เสพงาม ทำบาป ๒. ผู้ทวนกระแส ได้แก่ผู้ไม่เสพงาม ไม่ทำบาป แต่ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความทุกขโทมนัสสร้างให้ ๓. ผู้มีตนตั้งอยู่ได้ (ลอยน้ำ) ได้แก่พระอนาคามี ๔. ผู้ข้ามฝั่งได้ ยืนอยู่บนบกได้แก่พระอรหันต์. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ผู้สดับน้อย ทั้งไม่เข้าถึงด้วยการสดับ ได้แก่ผู้สดับน้อย ทั้งไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๒. ผู้สดับน้อย แต่เข้าถึงด้วยการสดับ ได้แก่ผู้สดับน้อย แต่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๓. ผู้สดับมาก แต่ไม่เข้าถึงด้วยการสดับ ได้แก่ผู้สดับมาก แต่ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๔. ผู้สดับมาก ทั้งเข้าถึงด้วยการสดับ ได้แก่ผู้สดับมาก ทั้งปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม. ทรงแสดงคนฉลาด ที่ได้รับการแนะนำ เป็นผู้กล้าหาญ สดับฟังมาก ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ชื่อว่าทำหมู่ให้งาม ๔ ประเภท คือ ภิกษุ, ภิกษุณี, อุบาสก, อุบาสิกา. ทรงแสดงความเป็นผู้แกล้งกล้า ๔ อย่างของพระตถาคต ที่ทรงบรรลือสีหนาทมนุญลออธรรมอันประเสริฐ คือ ๑. ทรงบัญญัติว่าตรัสรู้แล้ว ไม่มีใครคัดค้านได้ว่า ไม่ได้ตรัสรู้ ๒. ทรงบัญญัติว่าสิ้นอาสวะแล้ว ไม่มีใครคัดค้านได้ว่า ยังไม่สิ้นอาสวะ ๓. ตรัสว่าธรรมเหล่านี้เป็นอันตราย ไม่มีใครคัดค้านได้ว่า ธรรมเหล่านั้นไม่ควรเป็นอันตรายแก่ผู้เสพ ๔. ตรัสแสดงธรรมเพื่อประโยชน์แก่ผู้ใด ไม่มีใครคัดค้านได้ว่า ธรรมนั้นไม่นำผู้ทำตามให้สิ้นทุกข์โดยชอบได้จริง. ทรงแสดงความเกิดแห่งตัณหา ๔ ประการ คือตัณหาเกิดเพราะเหตุแห่งเครื่องนุ่งห่ม, อาหาร, ที่อยู่อาศัย, ความเป็นหรือความไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (อรรถกถาแก้ว่า เพราะเหตุแห่งสิ่งที่ประณีตและสิ่งที่ประณีตขึ้นไปกว่า). ทรงแสดงเครื่อง

ประกอบสัตว์ (ผูกมัด) สัตว์ไว้ในภพ ๔ ประการ คือ กาม (ความใคร่และสิ่งที่น่าใคร่), ภพ (ความมีความเป็น), ทิฏฐิ (ความเห็น) อวิชชา (ความไม่รู้อายตนะ ๖ ตามเป็นจริง) แล้วทรงแสดงธรรมอีก ๔ อย่าง ที่ตรงกันข้าม ชื่อวิสังโยคะ (เครื่องคลายมัด).

๒. ตรัสว่า เมื่อภิกษุเดิน, ยืน, นั่ง, นอน ถ้าความตริกในกาม, ในการพยายาม, ในการเบียดเบียน เกิดขึ้น เธอรับไว้จะไม่ละเสีย เธอก็ชื่อว่าไม่มีความเพียร เป็นผู้เกียจคร้าน แต่ถ้าไม่รับไว้จะเสีย เธอก็จะชื่อว่ามีความเพียรไม่เกียจคร้าน. ทรงชักชวนภิกษุทั้งหลาย ให้มีศีลสมบูรณ์ มีปาฏิโมกข์สมบูรณ์ ให้สำรวมด้วยดี ในพระปาฏิโมกข์ (ศีลอันเป็นใหญ่เป็นประธานของภิกษุที่สวดทุกกึ่งเดือน) ให้สมบูรณ์ด้วยมารยาทและโคจร (การรู้จักไปในที่ควร) ให้เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย แล้วแสดงอริยาบถ ๔ ที่มีนิวรณ์ ๕ เกิดขึ้น ถ้าไม่ละนิวรณ์ก็ชื่อว่าเกียจคร้าน ถ้าละก็ชื่อว่าไม่เกียจคร้านดังข้างต้น. ทรงแสดง การตั้งความเพียรชอบ (สัมมัปปธาน) และการตั้งความเพียร (ปธาน) อย่างละ ๔ ประการ คือ เพียรระวัง บำปมิให้เกิดขึ้น, เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว, เพียรทำความดีให้เกิดขึ้น, เพียรรักษาความดีที่เกิดขึ้นแล้ว. เป็น แต่ในภาคอธิบายของปธาน ทรงอธิบายว่า ๑. ได้แก่การสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู เป็นต้น ๒. ได้แก่ การละอกุศลวิตก ๓. ได้แก่การเจริญโพชฌงค์ ๗ มีสติ เป็นต้น ๔. ได้แก่การรักษาสมาธินิमित्त (เครื่องหมาย ในใจที่ทำให้เกิดสมาธิ) มีความกำหนดหมายในกระตุก (อภิวุทฺธิสัญญา) เป็นต้น. ทรงแสดงการบัญญัติสิ่งที่ เลิศ ๔ ประการ คือ ๑. บรรดาผู้มีอัตตภาพ อสุรินทราหูเป็นเลิศ ๒. บรรดาผู้บริโศกคาม พระเจ้ามันธาดราช เป็นเลิศ ๓. บรรดาผู้มีความเป็นใหญ่ พญามารเป็นเลิศ ๔. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้เลิศ ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก ทั้งมาร ทั้งพรหม. ทรงแสดงถึงญาณที่รู้ลักษณะอันสุขุม (ละเอียดอ่อน) ๔ ประการ คือ ความสุขุมแห่งรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร ซึ่งภิกษุผู้มีสิ่งเหล่านี้แล้ว ย่อมไม่เห็นสิ่งอื่นยิ่งกว่า ประณีตกว่า ไม่ปรารถนาสิ่งอื่น (รูป, เวทนา, สัญญา, สังขารอันสุขุม) ที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่า ทรงแสดงการลู่อ่านจแก่ความ ลำเอียง ๔ (อคติมานะ) คือ ลำเอียงเพราะรัก, ลำเอียงเพราะชัง, ลำเอียงเพราะหลง, ลำเอียงเพราะกลัว. แล้วทรง แสดงในทางตรงกันข้าม คือการไม่ลู่อ่านจแก่ความลำเอียง ๔. ทรงแสดงถึงภิกษุผู้แจกอาหาร (ภัตตุทเทศกะ) ผู้ตกรนกร หรือขึ้นสวรรค์ เพราะตั้งอยู่ในความลำเอียง หรือไม่ตั้งอยู่ในความลำเอียงทั้งสิ้น.

๓. ทรงแสดงว่า ทรงพิจารณาแล้วไม่เห็นใครยิ่งกว่าพระองค์ โดยกองศีล, สมาธิ, ปัญญา, ภูมิ, จึงทรงตกลงเคารพธรรมที่ทรงตรัสรู้. ทันใดนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมก็มาราบทูลว่า พระพุทธเจ้าในอดีต อนาคต และพระองค์เองในปัจจุบันก็เคารพธรรมทั้งสิ้น. ตรัสบอกภิกษุทั้งหลายต่อไปว่า ทรงเคารพธรรมแล้ว เมื่อสงฆ์ถึงความใหญ่* ก็ทรงเคารพในสงฆ์ด้วย. ทรงเล่าเรื่องพราหมณ์ผู้เฒ่าสูงอายุหลายคน ผู้พากัน กล่าวหาพระองค์ เมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ ณ ริมฝั่งน้ำเนรัญชราว่า ไม่กราบไหว้ ต้อนรับพราหมณ์ผู้เฒ่า ผู้สูงอายุ. พระองค์ทรงพระดำริว่า แม้จะเจริญโดยชาติ มีอายุสูง ถ้าไม่มีคุณธรรมก็นับว่าเป็นผู้ใหญ่ (เถระ) ที่เป็นพาล

๑. นับเป็นหลักฐานที่อธิบายอวิชชาต่างออกไปจากที่อื่น ซึ่งโดยมากแก้ว่า อวิชชา คือไม่รู้อริยสัจ ๔ ตาม เป็นจริง

๒. อรรถกถาแก้ว่า ความเป็นใหญ่มี ๔ อย่าง คือเป็นใหญ่โดยรูตราตริณานคือเก่าแก่ ๒. เป็นใหญ่โดยไพบุล

๓. เป็นใหญ่โดยพรหมจรรย์ ๔. เป็นใหญ่โดยเลิศด้วยลาภ

ต่อมียุทธธรรม แม้จะอยู่ในปฐมวัยก็นับได้ว่าผู้ใหญ่ (เถระ) ผู้เป็นบัณฑิต แล้วทรงแสดงธรรมที่ทำให้เป็นผู้ใหญ่ ๔ ประเภท คือ ๑. มีศีล ๒. สดับตรับฟังมาก ๓. ได้ตามตามปรารภนาโดยง่าย ๔. บรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. ทรงแสดงว่า พระตถาคต ตรัสรู้โลก, เหตุเกิดแห่งโลก, ความดับโลก, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก. แล้วแสดงคุณธรรมของพระตถาคต. ทรงแสดงว่า พระตถาคตเป็นผู้คงที่ ในสิ่งที่เห็นได้, ฟังได้, ทราบได้, รู้ได้ (คำว่า ทราบได้ หมายความว่า ถึงดวงมโน, ลึกลับ, ถูกต้องสัมผัส ส่วนรู้ได้ หมายความว่า ด้วยใจ). ทรงแสดงว่า ทรงประพาสพรหมจรรย์ มิใช่เพื่อหลอกลวงคน, มิใช่เพื่อเรียกร้องคนให้มานับถือ, มิใช่เพื่อประโยชน์แก่ลาภ, สักการะและชื่อเสียง, ที่แท้เพื่อสำรวม, เพื่อละกิเลส, เพื่อคลายกำหนดยินดี, เพื่อดับทุกข์. ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้พูดปด, กระด้าง, พูดพล่าม, มีกิเลสหลายทาง เหมือนทางสี่แพร่ง, ถือตัว, มีจิตไม่ตั้งมั่น เชื่อว่าไม่นับถือพระองค์, เป็นผู้ห่างจากพระธรรมวินัยนี้, ไม่เจริญอกงามในพระธรรมวินัยนี้. ทรงแสดงถึงของน้อยที่ทำได้ง่ายและไม่มีโทษ คือ ๑. ผ้าบังสุกุล (ผ้าเปื้อนฝุ่น คือเศษผ้าที่เขาทิ้งในที่ต่าง ๆ) ๒. อาหารที่เดินหาด้วยลำแข้ง (บิณฑบาต) ๓. ที่นอนที่นั้งคือโคนไม้ ๔. ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า. ทรงแสดงวงศ์ของพระอรียะ ที่เป็นของเก่า ไม่เป็นที่รังเกียจใน ๓ กาล คือ ๑. สันโดษด้วยจิตรตามมีตามได้ ๒. สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ๓. สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ ไม่ทำการแสวงหาอันไม่สมควร เพราะสิ่งทั้งสามนั้นไม่ได้ก็ไม่เดือดร้อน ได้ก็ไม่ติด ไม่ยกตนข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษทั้งสามข้อนั้น ๔. ยินดีในการเจริญกุศลธรรม ในการละอกุศลธรรม. เธอก็จะครอบงำความไม่ยินดีเสียได้. ทรงแสดงบทรธรรม ๔ ประการ คือ ความไม่โลภ, ความไม่พยาบาท, ความระลึกชอบ, ความตั้งใจมั่นชอบ ว่าเป็นของเก่า ไม่มีใครรังเกียจทั้งสามกาล. ทรงแสดงธรรมแก่ปริพาชกที่มีชื่อเสียง หลายคน ณ พังแม่น้ำสัปปิณี ถึงบทแห่งธรรม ๔ ดังกล่าวแล้ว เป็นแต่มีคำอธิบายละเอียดมากขึ้น โดยทำนองว่า ถ้าใครคัดค้าน ก็จะถูกกล่าวหาว่าเป็นคนโลภ, คนพยาบาท, คนหลงลืมสติ, คนมีจิตไม่ตั้งมั่น.

๔. ทรงแสดงจักร ๔ (ธรรมเปรียบเหมือนล้อรถ) คือ ๑. การอยู่ในสถานที่อันสมควร ๒. การฟัง (คบ) สัตบุรุษ (คนดี) ๓. การตั้งตนไว้ชอบ ๔. ความเป็นผู้มีบุญอันทำไว้ในกาลก่อน. ทรงแสดงสังคหวัตถุ ๔ (เรื่องของการสงเคราะห์) คือ ๑. การให้ ๒. การเจรจาอ่อนหวาน ๓. การบำเพ็ญประโยชน์ ๔. การวางตนสม่ำเสมอหรือเหมาะสม. ทรงแสดงว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมให้รู้จักกายของตน (สักกายะ), ความเกิดแห่งกายของตน, ความดับแห่งกายของตน, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับกายของตนเหมือนราชสีห์บรรลือสีหนาท. ทรงแสดงความเลื่อมใส ๔ ประการ คือ ๑. พระตถาคตเป็นเลิศแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๒. อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นเลิศแห่งธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง ๓. วิราจธรรม (ความคลายกำหนดยินดี) อันได้แก่निพพานเป็นเลิศแห่งธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ๔. พระอรียสงฆ์ ๔ คู่ ๘ บุคคล เป็นเลิศแห่งหมู่ทั้งหลาย. ผู้ใดเลื่อมใสใน ๔ อย่างนี้ ชื่อว่าเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศอันจะมีผลเลิศ. วัสสการพราหมณ์ กราบทูลแสดงความคิดเห็นเรื่องมหาบุรุษผู้มีปัญญามากว่า ได้แก่ผู้สดับตรับฟังมาก, ผู้รู้เนื้อความของภาสิต, ผู้มีสติทรงจำดี, ผู้ขยันในการงาน. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มหาบุรุษผู้มีปัญญามาก คือผู้ที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่คนเป็นอันมาก ทำคนหมู่ใหญ่ให้ตั้งอยู่ในธรรมที่ถูกอันเป็นกุศล, เป็นผู้มี ความชำนาญในเรื่องของการตรึกคือคิดหรือไม่คิดเรื่องใด ๆ ได้ตามปรารภนา, ได้ตาม ๔ ตามต้องการ, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (เป็นพระอรหันต์). โทณพราหมณ์เห็นพระผู้มีพระภาค ประทับ ณ โคนไม้ต้นหนึ่งนำเลื่อมใส จึงเข้าไปเฝ้าทูลถามว่า พระองค์เป็นเทพ, คนธรรพ์, ยักษ์, มนุษย์หรือ ทิละขอ พระองค์ปฏิบัติเสถียรทุกข้อ แล้วทรงอธิบายว่า

ถ้ายังอาสวะไม่ได้ ก็จะเป็นตามที่ถามนั้น พระองค์ละอาสวะได้เด็ดขาดแล้ว จึงเป็นพุทธะ เปรียบเหมือน ดอกบัวเกิดในน้ำ โสฬสพื้นน้ำ ไม่เปียกน้ำ. ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ไม่ควรจะเสื่อม ชื่อว่าอยู่ใกล้พระนิพพาน คือ ๑. มีศีล ๒. สำรวมอินทรีย (มีตา หู เป็นต้น) ๓. รู้ประมาณในอาหาร ๔. ประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (ไม่เห็นแก่นอน). ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ละความยึดถือว่าเป็นจริงในเรื่อง เฉพาะเรื่อง (เช่น ไม่เห็นว่าโลกเที่ยง) ชื่อว่าเป็นผู้มีการแสวงหาอันประเสริฐ ไม่บกพร่อง, มีกายสังขารอันสงบ ระวัง (ได้มานที่ ๔ ลมหายใจซึ่งมีกายสังขารเครื่องปรุงกายดับ), เป็นผู้หลักเรือนแล้ว (ละอัสสมิมานะ ความถือตัวได้). ครัสตอบอุชชยพราหมณ์ ผู้กล่าวว่า พระสมณโคดมไม่ทรงสรรเสริญยัญญ โดยทรงชี้แจงว่า พระองค์มิได้สรรเสริญ ยัญญทุกชนิด แต่ก็มีได้ยัญญทุกชนิด คือไม่สรรเสริญยัญญที่มีการฆ่าสัตว์ เพราะพระอรหันต์หรือผู้บรรลอรหัตตมรรค ย่อมไม่เข้าไปสู่ยัญญเช่นนั้น แต่สรรเสริญยัญญที่ไม่มีการฆ่าสัตว์ เช่น นิจจาน (ทานที่ให้เป็นประจำ) อนุกุลยัญญ (ยัญญที่เป็นไปตามลำดับสกุล คือการให้ทานตามจารีตของสกุลสืบ ๆ มา) เพราะพระอรหันต์ หรือ ผู้บรรลอรหัตตมรรคยอมเข้าไปสู่ยัญญเช่นนั้น. ครัสตอบอุททายพราหมณ์ ในทำนองเดียวกับอุชชยพราหมณ์ (เป็นแต่เน้นคุณค่าที่มอบทกวิสรูปข้อธรรมท้ายสูตรต่างกัน).

๕. ครัสแสดงการเจริญสมาธิ (สมาธิภาวนา) ๔ อย่าง ที่เป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ได้แก่ เจริญฌาน ๔, ที่เป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ (การเห็นด้วยญาณ) ได้แก่การใส่ใจในความกำหนดหมายแสงสว่าง ตั้งความกำหนดหมายว่าเป็นกลางวัน คืออบรมจิตให้มีแสงสว่างด้วยจิตสังคโมกฏวิรัต ว่าเหมือนกันทั้งกลางวัน กลางคืน, ที่เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ ได้แก่รู้แจ้งเวทนา, สัญญา, วิตก (ความตริก) ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป, ที่เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะ ได้แก่เห็นความเกิดขึ้น ดับไปแห่งขันธ ๕. ทรงแสดงการตอบปัญหา ๔ อย่าง คือ ปัญหาที่ควรตอบโดย ๑. แง่เดียว ๒. แยกตอบ (ตามเหตุผล) ๓. ย้อนถาม ๔. หยดไว้ (ไม่ตอบ). ทรงแสดง บุคคล ๔ ประเภท คือผู้หนักในความโกรธ, ในการลบหลู่เบียดเบียนท่าน, ในลาภ, ในสักการะ ไม่หนักในสังขารม ส่วนฝ่ายดีอีก ๔ ประเภท คือผู้หนักในสังขารม ไม่หนักใน ๔ ข้อฝ่ายชั่วนั้น. ทรงแสดงอสังขารม ๔ คือ ความเป็นผู้หนักในความโกรธ เป็นต้นดังกล่าวแล้ว และทรงแสดงสังขารม ๔ ในทางตรงกันข้าม. โรหิตัสส- เทพบุตรกราบทูลถามว่า ในที่ใดไม่มีผู้เกิด, แก่, ตาย, เคลื่อน (จุติ), เข้าถึง (อุปบัติ) อาจหรือไม่ที่จะรู้จะเห็น จะบรรลุที่สุดแห่งโลกนั้นด้วยการไป ครัสตอบว่า ไม่อาจ. โรหิตัสสเทพบุตรกราบทูลแสดงความอัศจรรย์ใจ และเล่าความว่า ในสมัยหนึ่งตนเคยเป็นฤๅษีชื่อโรหิตัสสะ มีฤทธิ์เหาะไปในอากาศได้รวดเร็ว ขนาดก้าวเดียวข้าม มหาสมุทรตลอดเวลา ๑๐๐ ปี ยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลก* ก็ถึงแก่กรรมเสียในระหว่าง. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์ไม่ตรัสว่า ที่สุดแห่งโลก ที่ไม่มีผู้เกิด, แก่, ตาย, เคลื่อน, เข้าถึง, ที่พึงรู้, พึงเห็น พึงบรรลุด้วยการไป จะมีได้ และไม่ตรัสว่า บุคคลไม่บรรลุที่สุดแห่งโลกแล้วจะทำทุกขให้สิ้นไปได้ (ทำที่สุดทุกข). ก็แต่ว่าพระองค์ ทรงบัญญัติโลก, เหตุเกิดแห่งโลก, ความดับโลก, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในร่างกายนี้แหละ อันมีประมาณ วาหนึ่ง มีสัญญา (ความจำได้หมายรู้) มีใจครอง* ครั้นวันรุ่งขึ้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลาย

๑. อรรถกถาแก้วว่า จักกวาพโลก โลกคือจักรวาล (อันเว้งว้างไม่มีที่สิ้นสุด)

๒. พระสูตรนี้ให้ข้อคิดที่สำคัญยิ่งหลายประการ เช่น แสดงว่า แม้มีฤทธิ์มากเหาะไปได้ไว ก็ไม่สามารถค้นหา ที่สุดแห่งโลกจักรวาลได้ เทียบทฤษฎีวิทยาศาสตร์ ที่ว่าแสงซึ่งเดินทางวินาทีละ ๑๘๖,๒๗๒ ไมล์ แสงของ ดาวบางดวงต้องใช้เวลาเดินทางถึง ๖๕๐ ปี จึงมาถึงโลกเรา หลักวิชาดังกล่าวจึงรับรองภาพมิตของโรหิตัสส- เทพบุตร แต่พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงโลกอีกชนิดหนึ่ง ที่เรียกว่าสังขารโลก โดยชี้มาที่ร่างกายมนุษย์ นี้เองว่า ถ้ารู้แล้วก็ทำทุกขให้สิ้นไปได้

ทราบถึงการโต้ตอบนั้น. พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสิ่งที่ใกล้เคียง ๔ อย่าง คือท้องฟ้ากับแผ่นดิน, ผั่งนี้กับผั่งโน้น ของมหาสมุทร, ทางที่ดวงอาทิตย์ขึ้นและอัสดงค์, ธรรมชาติของคนดีกับคนชั่ว. ครัสสมชยพระวิสาขะ ปัญญาธิบุตร ผู้แสดงธรรมในโรงฉันด้วยถ้อยคำอันสมบูรณ์, สละสลวย, ไม่มีโทษ, เข้าใจง่าย, เนื่องด้วยความไม่เวียนว่ายตายเกิด, ไม่อาศัยความเวียนว่ายตายเกิด. ทรงแสดงความวิปัสสา (ความผิดพลาด, ความคลาดเคลื่อน ๔ อย่าง คือ สัญญาวิปัสสา, จิตตวิปัสสา, ทิฏฐิวิปัสสา (ความวิปัสสาแห่งความกำหนดหมาย, แห่งจิต, แห่งความเห็น) ๑. ในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง, ๒. ในทุกขว่าสุข, ๓. ในสิ่งมิใช่ตนว่าตน, ๔. ในสิ่งไม่งามว่างาม. ครัสแสดงเครื่องเศร้าหมองของสมณพราหมณ์ ๔ อย่าง คือ ๑. ต้มสุราเมรัย ๒. เสพเมถุนธรรม (ธรรมของคนๆ) ๓. ยินดีรับทองเงิน ไม่เว้นจากการรับทองเงิน ๔. เลี้ยงชีวิตด้วยมิถนาชีฟ เปรียบเหมือนหมอก, หิมะ, ภูลิววัน, อสุรินทราหู เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งพระจันทร์พระอาทิตย์ฉะนั้น.

ทุกขปัณณาสก หมวด ๕๐ ที่ ๒

(ในหมวดใหญ่นี้ แบ่งออกเป็น ๕ วรรค ๆ ละประมาณ ๑๐ สูตรเช่นเคย วรรคที่ ๑ ชื่อปัญญากิสังทาวรรค ว่าด้วยความโหลมาแห่งบุญ. วรรคที่ ๒ ชื่อปัตตกัมมวรรค ว่าด้วยกรรม หรือการกระทำอันสมควร. วรรคที่ ๓ ชื่ออปัตตณวรรค ว่าด้วยข้อปฏิบัติไม่ผิด. วรรคที่ ๔ ชื่อมจลวรรค ว่าด้วยสมณะผู้ไม่หวั่นไหว. วรรคที่ ๕ ชื่อสุรวรรค ว่าด้วยอสุร. โปรดทราบว่าตัวเลขหน้าข้อความที่จะย่อต่อไปนี้ เป็นเครื่องบอกวรรคไปในตัวด้วย).

๑. ทรงแสดงความโหลมาแห่งบุญ, แห่งกุศล มีความสุขเป็นอาหาร ซึ่งเป็นไปเพื่อสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพื่อประโยชน์และความสุข ๔ อย่าง คือภิกษุผู้บริโภคน้ำจืด ๔ ของผู้ใด แล้วเข้าสู่โจรสมาธิอันไม่มีประมาณอยู่ ความโหลมาแห่งบุญของผู้นั้น ย่อมไม่มีประมาณ (ลำดับปัจจัย ๔ แต่ละข้อนับเป็น ๑ ข้อ). ทรงแสดงความโหลมาแห่งบุญ, แห่งกุศล อีก ๔ อย่าง คืออริยสาวกประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธ, พระธรรม, พระสงฆ์, ประกอบด้วยศีลที่พระอริยเจ้าใคร่ คือศีลที่ไม่ขาด, ไม่ทะลุ, ไม่ต่าง, ไม่พร้อย, เป็นไท เป็นไปเพื่อสมาธิ. ครัสแสดงธรรมแก่คฤหบดี คฤหปตานี ผู้เดินทางระหว่างเมืองมธุรา กับเมืองเวรณูชา เรื่องการอยู่ร่วมกัน ๔ อย่าง คือ ๑. ศพอยู่ร่วมกับศพ ได้แก่สามีและภริยาทุศีล มีธรรมอันเลวด้วยกัน ๒. ศพอยู่ร่วมกับเทพี ได้แก่สามีทุศีล แต่ภริยามีศีลธรรม ๓. เทพอยู่ร่วมกับศพ ได้แก่สามีมีศีลธรรม แต่ภริยาทุศีล ๔. เทพอยู่ร่วมกับเทพี ได้แก่สามีภริยามีศีลธรรมด้วยกัน. ครัสแสดงเรื่องการอยู่ร่วมกัน ๔ อย่าง เช่นเดียวกับข้างต้น เป็นแต่อธิบายต่างออกไปกำหนดทุกจริต สุจริตกาย วาจา ใจ (รวมฝ่ายละ ๑๐ ที่เรียกว่าอกุศลกรรมบถ และกุศลกรรมบถ) เป็นฝ่ายชั่วและฝ่ายดี. ครัสแสดงธรรมแก่บิดาและมารดาของนกุลมานพ ผู้มีความปรารถนาจะเห็นกันทั้งในปัจจุบันและอนาคตว่า ถ้าสองฝ่ายมีศรัทธา, ศีล, การบริจาคและปัญญาเสมอกัน ก็จะเป็นกันทั้งในปัจจุบันและอนาคต (ได้อยู่ร่วมกันอีก). ครังเสด็จประทับ ณ นิคมชื่อปัชชนละแห่งโกถิกษัตริย์ ครัสแสดงธรรมแก่นางสุปวาสา ธิดาโกถิกษัตริย์ เรื่องอริยสาวิกาถวายอาหารแก่ภิกษุ (ผู้รับ) ชื่อว่าให้อายุ, ผิวพรรณ, ความสุขและกำลัง ; ครันให้แล้วก็จะเป็นผู้มีส่วนได้สิ่งทั้งสี่อย่างนั้นที่เป็นทิพย์. ครัสแสดงธรรมแก่นางปณิกคฤหบดี ทำนองเดียวกับนางสุปวาสา และแสดงเรื่องข้อปฏิบัติชอบ ของคฤหัสถ์ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ อันทำให้ได้ยศ เป็นไปเพื่อสวรรค์ คืออุปราภ ภิกษุสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔.

๒. ครั้นก่อนอาณานิคมทักคฤหบดี ถึงธรรมะที่ปรารภณารักใคร่ชอบใจ อันหาได้ยาก (ยากจะสมหวัง) ๔ ประการ คือ ๑. ขอให้มัทรีพย ๒. ขอให้มียศ ๓. ขอให้อายุยืน ๔. ขอให้ตายแล้วไปสู่สุคติโลกสวรรค์. แล้วทรงแสดงข้อปฏิบัติให้สำเร็จประสงค์ ๔ ประการ คือ ๑. ถึงพร้อมด้วยความเชื่อ ๒. ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. ถึงพร้อมด้วยการบริจาค ๔. ถึงพร้อมด้วยปัญญา โดยเฉพาะข้อปัญญา ตรัสอธิบายว่า ได้แก่รู้เท่าทันนิรวณ^๑ ๕ ว่าเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตแล้วจะได้ ผู้เช่นนั้นย่อมทำกรรมที่ควร ๔ อย่าง คือเมื่อได้ทรัพย์มาด้วยความเพียรอันชอบธรรมแล้ว ๑. ย่อมทำตัวเอง, มารดา, บิดา, บุตร, ภริยา, ทาส, กรรมกร, มิตรสหายให้เป็นสุข. ๒. เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น ใช้ทรัพย์นั้นป้องกัน ทำตนให้มีความสุข ๓. ทำพลี ๕ คือ ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ, อดิธิพลี ต้อนรับแขก, ปุพเพตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย, ราชพลี เสียภาษีอากรแก่หลวง, เทวตาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา (หรือเสียสละเพื่อบูชาคุณความดีที่ทำมนุษย์ให้เป็นเทวดา). ๔. ถวายทานแด่สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดชอบ. ถ้าทรัพย์หมดไป เพราะใช้จ่ายนอกระบบการอื่นควร ๔ อย่างนี้ ชื่อว่าหมดไปอย่างไม่สมควร, ต่อหมดไปตามหลักนี้ จึงชื่อว่าหมดไปอย่างสมควร. ครั้นแสดงความสุขที่คฤหัสถ์ผู้บริโศกคามจะพึงได้รับตามกาลอันสมควร (สุขของผู้ครองเรือน) ๔ ประการ คือ ๑. สุขเกิดจากการมีทรัพย์, ๒. สุขจากการใช้จ่ายทรัพย์, ๓. สุขจากการไม่เป็นหนี้, ๔. สุขจากการงานที่ไม่มีโทษ. ครั้นว่า สกุลที่บูชามารดาบิดาในเรือนของตน ชื่อว่ามีพรหม, มีบูรพาจารย์, มีบูรพเทพ (เทวดาผู้เป็นต้นเดิม), มีผู้ควรของคำนับ. คำเหล่านี้เป็นชื่อของมารดาบิดา เพราะท่านเป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้เลี้ยงดู แสดงโลกนี้แก่บุตร. ครั้นว่า ผู้ฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติผิดในกาม, พุคฺค เป็นผู้เหมือนถูกนำไปตั้งไว้ในนรก. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ถือรูปเป็นประมาณ เลื่อมใสในรูป ๒. ถือเสียงเป็นประมาณ เลื่อมใสในเสียง, ๓. ถือความปอน คือ ความเศร้าหมองเป็นประมาณ เลื่อมใสในความปอน ๔. ถือธรรมเป็นประมาณ เลื่อมใสในธรรมะ. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือผู้มีราคะ, โทสะ, โมหะ, มานะ (ความถือตัว). ถูกตบถูกทุบหนึ่งตาย ตรัสสอนให้แผ่เมตตาจิตในสกุลพญานาคทั้งสี่ แต่ในบทกวีท้ายสูตรสอนให้แผ่เมตตาในสัตว์ทุกประเภท. ทรงปรารภพระเทวทัต ตรัสว่า ลาก ลักการะ ชื่อเสียงเกิดขึ้นแก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตน เพื่อความเสื่อม เปรียบเหมือนต้นกล้วยตกรื้อ, ต้นไผ่ตกชุก, ต้นอ้อตกชุก, ม้าอัสตรตกถูกเพื่อฆ่าตน เพื่อความเสื่อมฉะนั้น. ครั้นแสดงความเพียร ๔ อย่าง คือเพียรระงับบาปมิให้เกิดขึ้น, เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว, เพียรทำความดีให้เกิดขึ้น, เพียรรักษาความดีที่เกิดขึ้น, ครั้นแสดงว่า ในสมัยใดพระราชไม้มั่งอยู่ในธรรม ในสมัยนั้นข้าราชการ, พราหมณ์คฤหบดี, ชาวนิคมชนบท ก็พลอยไม่ตั้งอยู่ในธรรมด้วย พระจันทร์, พระอาทิตย์, ดาวฤกษ์, กลางคืน กลางวัน ฤดูแล้ง เป็นต้น ก็แปรปรวนได้ด้วย. แต่ถ้าพระราชไม้มั่งอยู่ในธรรม ผู้อื่นก็พลอยตั้งอยู่ในธรรมด้วย ฤดูแล้ง เดือน ปี เป็นต้น ก็ไม่แปรปรวนแปรแล้วตรัสสรุปในท้ายพระสูตรว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดได้รับยกย่องว่าประเสริฐ ถ้าไม่ประพฤติธรรม ประชาชนก็พลอยไม่ประพฤติตามด้วย แวนแคว้นทั้งปวงก็อยู่เป็นทุกข์ ถ้าตรงกันข้าม ก็อยู่เป็นสุข เปรียบเหมือนโคหัวหน้าฝูง เมื่อขามน้ำ้วยไปคดเคี้ยว โคทั้งปวงก็ขามน้ำ้วยไปคดไปตาม ถ้าไปตรง โคทั้งปวงก็ขามน้ำ้วยไปตรง.

๑. นิรวณคือกิเลสอันกั้นจิตให้บรรลุความดี โดยปกติแสดงว่ากามฉันทะความพอใจเป็นข้อแรก บางแห่งก็ใช้คำว่า อภิชฌา (ความเพ่งเล็งหรือโลภ) ในที่นี้ใช้อภิชฌาวิสมโลภ (โลภขนาดรุนแรง) เป็นข้อแรก

๓. ทรงแสดงข้อปฏิบัติไม่ผิดของผู้ริเริ่มเพื่อทำอสังเวทให้สิ้น ๔ ประการ คือ ๑. มีศีล. ๒. สดับตรับฟังมาก ๓. บรรารภความเพียร ๔. มีปัญญา. และอีก ๔ ประการ คือประกอบด้วยความตริในการออกจากกาม, ในการไม่พยายาบาท, ในการไม่เบียดเบียน, ความเห็นชอบ. ตรัสว่า อัสตบุรุษ (คนชั่ว) ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ๑. ไม่ต้องถามก็เปิดเผยความชั่วของคนอื่น ยิ่งถูกถามก็ยิ่งกล่าวความชั่วของคนอื่นอย่างบริบูรณ์พิสดาร. ๒. แม้ถูกถามก็ไม่เปิดเผยคุณความดีของคนอื่น หรือเปิดเผยก็ไม่บริบูรณ์ไม่พิสดาร ๓. แม้ถูกถามก็ไม่เปิดเผยความชั่วของตน หรือเปิดเผยก็ไม่บริบูรณ์ไม่พิสดาร ๔. ไม่ต้องถามก็เปิดเผยคุณความดีของตน ยิ่งถูกถามก็ยิ่งกล่าวความดีของตนอย่างบริบูรณ์พิสดาร. ส่วนอัสตบุรุษ (คนดี) ทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม. ตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลาย ทำตนเหมือนหญิงสาวที่นำมา (สู่สกุลสามี) ใหม่ ๆ ซึ่งมีความละอายความเกรงกลัวมากในแม่ผัว, พ่อผัว, ในสามี โดยที่สุมแม่ในทาสและกรรมกร แต่เมื่ออยู่ร่วมกันนานเข้าก็พูดรุกรานเอา ภิกษุบวชใหม่ก็ฉันนั้น ย่อมมีความละอาย ความเกรงกลัวมากในภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา โดยที่สุมแม่ในคนทำงานวัดและสามเณร แต่เมื่ออยู่ร่วมกันนานเข้าก็รุกรานเอา. ทรงแสดงสิ่งที่เลิศ ๔ อย่าง คือศีล, สมานี, ปัญญา, ภูมิ (ความหลุดพ้น). และอีก ๔ อย่าง คือรูป, เวทนา (ความรู้สึกอารมณ์), สัญญา (ความจำได้หมายรู้) และภพ (ความมีความเป็น). เมื่อใกล้จะปรินิพพาน ตรัสเปิดโอกาสให้ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีความสงสัยในพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในมรรค ในข้อปฏิบัติ กราบทูลถามได้ อย่าเดือดร้อนภายหลังว่าอยู่ต่อหน้าพระศาสดา แต่มิได้ถาม. แม้ตรัสถึง ๓ ครั้งก็ไม่มีผู้ถาม จึงตรัสว่า ถ้าไม่ถามเพราะความเคารพในพระศาสดา ก็ให้บอกแก่สหาย (ถามแทนได้) แต่ก็ไม่มีใครถาม. พระอานนท์แสดงความอัศจรรย์ใจ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุที่ประชุมอยู่นี้อย่างต่ำเป็นพระโสดาบัน เทียงที่จะได้ตรัสรู้ในภายหลัง. ตรัสเรื่องที่ไม่ควรคิด (อจินไตย) ๔ อย่าง คือวิสัยของพระพุทธเจ้า, วิสัยของฌาน (การทำจิตให้เป็นสมาธิแน่วแน่), ผลของกรรม, ความคิดเรื่องโลก (เช่น ใครสร้างโลก เป็นต้น). ตรัสเรื่องความบริสุทธิ์ของทักขิณา (ของถวาย) ๔ อย่าง คือ ๑. บริสุทธียฝ่ายผู้ให้ ไม่บริสุทธียฝ่ายผู้รับ ๒. บริสุทธียฝ่ายผู้รับ ไม่บริสุทธียฝ่ายผู้ให้ ๓. ไม่บริสุทธิตั้งฝ่ายผู้ให้ ผู้รับ ๔. บริสุทธิทั้งฝ่ายผู้ให้ ผู้รับ (ทรงอธิบายความบริสุทธิ์ด้วยการมีศีลและกัลยาณธรรม). ตรัสตอบพระสารีบุตร แสดงการกระทำในชาติก่อนของบุคคล ๔ ประเภทที่ปวารณาสมณพราหมณ์ (อนุญาตให้ขอ) แล้ว ไม่ให้ตามที่ขอ, ไม่ให้ตามที่ต้องการ, ให้ตามต้องการ, ให้ยิ่งกว่าความต้องการ (ขออน้อยให้มาก) เป็นเหตุให้เป็นพ่อค้าที่ขาดทุน, ไม่ได้ผลตามที่ต้องการ, ได้ผลตามต้องการ, ได้ผลดียิ่งกว่าที่ต้องการโดยลำดับ. ตรัสตอบคำถามของพระอานนท์ เรื่องความชั่ว คือความโกรธ, ความริษยา, ความตระหนี่, ความมีปัญญาทึบว่าเป็นเหตุให้มาตุคามไม่ได้นั่งในสภา, ไม่ได้ทำการงาน, ไม่ได้ถึงกัมโมชะ คือโอชะแห่งการงาน (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่ได้เดินทางไกลไปแคว้นกัมโปชะหรือไปนอกแคว้นแคว้น).

๔. ทรงแสดงความชั่วความดีฝ่ายละ ๔ ที่เป็นเหตุให้บุคคลตกนรกขึ้นสวรรค์เหมือนถูกนำไปตั้งไว้ (เช่น เกี่ยวกับศีล, ทุศีล, สุจริต, ทุจจริต, หนักในความชั่ว, ไม่หนักในความดี). ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือผู้มีตมามีตไป, มิตมาสว่างไป, สว่างมามีตไป, สว่างมาสว่างไป โดยทรงแสดงว่า เกิดมาไม่ดี แล้วทำความชั่ว, เกิดมาไม่ดี แต่ทำความดี, เกิดมาดี แต่ทำความชั่ว, เกิดมาดี และทำความดี (ดีชั่วกำหนดด้วยสุจริต ทุจจริต). ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือพร่องมาพร่องไป, พร่องมาเต็มไป, เต็มมาพร่องไป, เต็มมาเต็มไป โดยอธิบายเช่นเดียวกับพวกมิดและสว่างข้างต้น. ตรัสเรื่องบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. สมณะผู้ไม่หวั่นไหว

ได้แก่พระเสขะ (พระอริยบุคคลผู้ยังต้องศึกษา) ผู้ปรารถนาความปลอดภัยจากกิเลสอย่างยอดเยี่ยม ๒. สมณะดอกบัวขาว ได้แก่ภิกษุผู้ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (เป็นพระอรหันต์) แต่มิได้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย ๓. สมณะดอกปทุม (บัวหลวง) ได้แก่ภิกษุผู้ทำให้แจ้งวิมุตติทั้งสองนั้น แล้วได้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย ๔. สมณะผู้ละเอียด (สุขุมาล) ในสมณะทั้งหลาย ได้แก่ภิกษุผู้ไม่มักมากในปัจจัย ๔ ต่อเมื่อมีผู้ขอร้องจึงใช้สอยมาก ไม่มีผู้ขอร้องก็ใช้สอยน้อย, มีโรคน้อย, ได้มาน ๔ ตามต้องการ, ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ แล้วทรงแสดงสมณะ ๔ ประเภท ตามชื่อเดิมอีก ต่างแต่คำอธิบายตามลำดับข้อ คือพระโสดาบัน, พระสกทาคามี, พระอนาคามี, พระอรหันต์. อีกปริยายหนึ่ง ได้แก่ภิกษุผู้มีมรรค ๘, ผู้มีสัมมัตตะ ๑๐ (เพิ่มสัมมาญาณะ, สัมมาวิมุตติ) แต่มิได้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย, ผู้มีสัมมัตตะ ๑๐ ทั้งได้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย, ผู้ไม่มีความมักมากในปัจจัย ๔ และอีกนัยหนึ่งทรงแสดงสมณะ ๔ ประเภท ตามชื่อเดิมดังกล่าวข้างต้นว่า ได้แก่ภิกษุผู้เป็นพระเสขะ, ผู้เห็นความเกิดความดับในชั้น ๕ แต่มิได้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย, ผู้เห็นความเกิดความดับในชั้น ๕ ทั้งได้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย, ผู้ไม่มักมากในปัจจัย ๔.

๕. ตรัสแสดงอสุร ๔ ประเภท คือ ๑. อสุรที่มีอสุรเป็นบริวาร ได้แก่บุคคลผู้ทุศีล มีบาปกรรม มีบริษัทเป็นผู้ทุศีล มีบาปกรรม ๒. อสุรที่มีเทพเป็นบริวาร ได้แก่บุคคลผู้ทุศีล มีบาปกรรม แต่มีบริษัทเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ๓. เทพที่มีอสุรเป็นบริวาร ได้แก่บุคคลผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม แต่มีบริษัทเป็นผู้ทุศีล มีบาปกรรม ๔. เทพที่มีเทพเป็นบริวาร ได้แก่บุคคลผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม ทั้งมีบริษัทเป็นเช่นนั้นด้วย. (พระสูตรนี้แสดงความเป็นยักษ์เป็นเทวดาด้วยคุณธรรม อันนับเป็นพระธรรมเทศนาที่ทันสมัยอยู่ตลอดกาล). ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ผู้ได้เจโตสมณะ (ความสงบแห่งจิต) ภายใน แต่ไม่ได้อธิปัตถุญา ธัมมวิปัสสนา (ความเห็นแจ้งธรรมะ อันเป็นอธิปัตถุญา). ๒. ผู้ได้อธิปัตถุญา ธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมณะในภายใน ๓. ผู้ไม่ได้ทั้งสองอย่าง ๔. ผู้ได้ทั้งสองอย่าง. ครั้นอธิบายขยายความ บุคคล ๔ ประเภทข้างต้น อีกหลายนัย

ตรัสแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น เปรียบเหมือนสุนัขพินถูกไฟไหม้สองข้าง ตรงกลางก็เหินอุจจาระ ใช้ประโยชน์ของไม้ในบ้านก็ไม่ได้ ในปากก็ไม่ได้ ๒. ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ไม่เพื่อประโยชน์ตน ยังดีกว่าข้อแรก ๓. ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน ไม่เพื่อประโยชน์ผู้อื่น ยังดีกว่า ๒ ข้อข้างต้น. ๔. ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น นับว่าดีกว่าทุกข้อ. (พึงสังเกตว่า ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน หมายความว่า ทำตนให้บรรลุมรรคผล จึงยกย่องว่าสูงกว่าประโยชน์ผู้อื่น เพราะถ้าตนเองได้บรรลุ ก็อาจบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่นได้ดียิ่งขึ้น. ยกตัวอย่าง ถ้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสรู้ แต่ตั้งศาสนาขึ้นเพื่อสอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ ย่อมไม่ได้ผลจริงจึงเหมือนตรัสรู้ด้วยพระองค์เองก่อน). แล้วตรัสอธิบายบุคคล ๔ ประเภทในชื่อเดิมอีกหลายนัย เช่น ปฏิบัติเพื่อนำออกซึ่งราคะ, โทสะ, โมหะ ; ชักชวนผู้อื่นเพื่อการนั้นนัยหนึ่ง, อีกนัยหนึ่งพิจารณาได้เร็วในกุศลธรรม, ทรงจำธรรมะที่สดับแล้วได้ดี, พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมะที่ทรงจำไว้แล้ว, ปฏิบัติเพื่อรู้อรุณรัฐธรรม นี่เป็นฝ่ายประโยชน์ตน ส่วนประโยชน์ผู้อื่น คือชักชวนแนะนำเพื่อเป็นเช่นนั้น. อีกนัยหนึ่งประโยชน์ตน คือเว้นจากการล่วงละเมิดศีล ๕ ประโยชน์ผู้อื่น คือชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากการล่วงละเมิดศีล ๕

(แม้ในภายหลังนี้ การที่ตนอยู่ในศีลธรรมก่อนผู้อื่น ก็ยังนับว่าสูงกว่าการดีแต่ชวนให้ผู้อื่นอยู่ในศีลธรรม แต่ตนเองล่วงละเมิด). ตรัสแสดงบุคคล ๔ ประเภท แก่โศตลียปริพาชก คือ ๑. ผู้ดีคนที่ควรดี แต่ไม่ชมคนที่ควรชม ๒. ชมคนที่ควรชม แต่ไม่ดีคนที่ควรดี. ๓. ไม่ดีคนที่ควรดี ไม่ชมคนที่ควรชม ๔. ดีคนที่ควรดี ชมคนที่ควรชม ทั้งสี่ประเภทนี้ มีข้อแม้อยู่ว่า เป็นไปโดยกาลและดิชมตามความจริง ปริพาชกทูลว่า ตนชอบพอใจบุคคลประเภทที่ ๓ เพราะวางเฉย. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์ชอบบุคคลประเภทที่ ๔ เพราะรู้จักใน ที่นั้น ๆ.

ตติยปัณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๓

(ในหมวดนี้มี ๕ พรรคเช่นกัน พรรคที่ ๑ ชื่อเวลาหกรวรรค ว่าด้วยฝน หมวดที่ ๒ ชื่อเกสัวรรค ว่าด้วยนายเกสัผู้ฝึกม้า หมวดที่ ๓ ชื่อภยวรรค ว่าด้วยภัย หมวดที่ ๔ ชื่อบุคคลวรรค ว่าด้วยบุคคล หมวดที่ ๕ ชื่ออภยวรรค ว่าด้วยแสงสว่าง).

๑. ทรงแสดงเรื่องฝน ๔ อย่าง คือ ๑. ค่ำราม แต่ไม่ตก ได้แก่บุคคลผู้พูด แต่ไม่ทำ ๒. ตก แต่ไม่ค่ำราม ได้แก่บุคคลผู้ทำ แต่ไม่พูด ๓. ทั้งไม่ค่ำรามทั้งไม่ตก ได้แก่บุคคลผู้ทั้งไม่พูดทั้งไม่ทำ ๔. ทั้งค่ำรามทั้งตก ได้แก่บุคคลผู้ทั้งพูดทั้งทำ. ทรงแสดงเรื่องฝนในลักษณะเดิมอีก ๔ อย่าง แต่อธิบายถึงคุณสมบัติของบุคคลต่างออกไป ประเภท ๑ ได้แก่ผู้เรียนรัฐธรรมนูญ (ศาสนาของพระศาสดามิ่ง ๔) แต่ไม่รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง. ประเภทที่ ๒ ได้แก่ผู้ไม่เรียนรัฐธรรมนูญ แต่รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง. ประเภทที่ ๓ ได้แก่ผู้ทั้งไม่เรียนรัฐธรรมนูญทั้งไม่รู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง. ประเภทที่ ๔ ได้แก่ผู้ทั้งเรียนรัฐธรรมนูญทั้งรู้ร้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง. ทรงแสดงเรื่องหม้อ ๔ อย่าง คือหม้อที่เปล่า แต่ปิด, เต็ม แต่เปิด, เปลาและปิด, เต็มและปิด (หม้อเปล่า เทียบด้วยไม่รู้ร้อยสัจ ๔, หม้อเต็ม เทียบด้วยรู้ร้อยสัจ ๔, หม้อเปิด เทียบด้วยมีกิริยาอาการไม่น่าเลื่อมใส, หม้อปิด เทียบด้วยมีกิริยาอาการน่าเลื่อมใส). ทรงแสดงเรื่องห้วงน้ำ ๔ อย่าง คือห้วงน้ำที่ตื้น มีเงาเล็ก, ที่ลึก มีเงาตื้น, ที่ตื้น มีเงาตื้น, ที่ลึก มีเงาเล็ก. (ลึก, ตื้น เทียบด้วยไม่รู้ หรือรู้ร้อยสัจ ๔ เงาตื้น, เงาเล็ก เทียบด้วยมีกิริยาอาการไม่น่าเลื่อมใสหรือน่าเลื่อมใส). ทรงแสดงมะม่วง ๔ อย่าง คือดิบข้างใน สุกข้างนอก, สุกข้างใน ดิบข้างนอก, ดิบข้างนอก, สุกข้างใน สุกข้างนอก (ดิบ หรือสุกข้างใน เทียบด้วยไม่รู้หรือรู้ร้อยสัจ ๔; ดิบ หรือสุกข้างนอก เทียบด้วยมีกิริยาอาการไม่น่าเลื่อมใสหรือน่าเลื่อมใส). ทรงแสดงหนู ๔ ประเภท คือขุดรู แต่ไม่อยู่, อยู่ แต่ไม่ขุดรู, ไม่ขุดรูและไม่อยู่, ขุดรูและอยู่ (ขุดรูหรือไม่ขุดรู เทียบด้วยเรียนหรือไม่เรียนธรรมะ; อยู่หรือไม่อยู่ เทียบด้วยรู้ร้อยสัจ ๔ หรือไม่) ทรงแสดงโคถึก (โคมีกำลัง) ๔ ประเภท คือร้ายต่อโคของตน ไม่ร้ายต่อโคของผู้อื่น, ร้ายต่อโคของผู้อื่น ไม่ร้ายต่อโคของตน, ร้ายต่อโคของตน และร้ายต่อโคของผู้อื่น, ไม่ร้ายต่อโคของตน และไม่ร้ายต่อโคของผู้อื่น (ร้าย เทียบด้วยรุกรานหรือทำให้หว่าดกลัว โคของตนของผู้อื่น เทียบด้วยบริษัทของตนหรือของผู้อื่น). ทรงแสดงต้นไม้ ๔ อย่าง คือไม้กะพี้ไม้กะพี้เป็นบรवार, ไม้กะพี้ไม้แก่นเป็นบรवार, ไม้แก่นมีไม้กะพี้เป็นบรवार, ไม้แก่นมีไม้แก่นเป็นบรवार. ไม้กะพี้ เทียบด้วยบุคคลที่ทุศีล, ไม้แก่น เทียบด้วยบุคคลผู้มีศีล. ทรงแสดงงูพิษ ๔ อย่าง คือพิษแล่น แต่ไม่ร้าย, พิษร้าย แต่ไม่แล่น, พิษทั้งแล่นทั้งร้าย, พิษทั้งไม่แล่นไม่ร้าย (พิษแล่นหรือไม่แล่น เทียบด้วยขี้โกรธหรือไม่; พิษร้ายหรือไม่ร้าย เทียบด้วยมีความโกรธคงอยู่นานหรือไม่).

๒. ตรัสถามนายเกลี สารธัมมิกมว่า ฝึกอย่างไรบ้าง เขาตอบว่า ฝึกโดยวิธีหยาบบ้าง ละเอียดบ้าง ทั้งหยาบทั้งละเอียดบ้าง ถ้าฝึกไม่ได้ก็ฆ่าเสีย เพื่อมิให้เสียชื่อเสียงอาจารย์. เมื่อเขาถามว่า ทรงฝึกคนอย่างไร ก็ตรัสตอบอย่างที่เขาตอบ โดยอธิบายว่า ฝึกโดยวิธีหยาบ คือชี้ความชั่วและผลของความชั่ว, วิธีละเอียด คือชี้ความดีและผลของความดี, วิธีทั้งหยาบทั้งละเอียด คือชี้ทั้งสองอย่าง, ฆ่าเสีย คือทั้งตกาศดและเพื่อนพรหม-จารย์ไม่ว่ากล่าวสั่งสอนผู้นั้น. ทรงแสดงม้ออาชาไนย ที่ดีของพระราชาประกอบด้วยองค์ ๔ คือความซื่อตรง, ฝึเท้า,* ความอดทน, ความเสียวัย เปรียบด้วยภิกษุประกอบด้วยคุณธรรมทั้งสี่นี้ ก็เป็นเนื่อนานบุญอันยอดเยี่ยมของโลก. ทรงแสดงม้ออาชาไนยที่ดี ๔ ประเภท คือ ๑. เห็นงาปฏิภักก็สำนึกตน ๒. ถูกปฏิภักแทงถึงขุมขนจึงสำนึกตน ๓. ถูกปฏิภักแทงถึงหนังจึงสำนึกตน ๔. ถูกปฏิภักแทงถึงกระดูกจึงสำนึกตน. เทียบด้วยบุรุษอาชาไนย ๔ ประเภท คือ ๑. เพียงได้ฟังข่าวว่าคนอื่นมีทุกข์หรือตาย ก็เกิดความสังเวช ตั้งความเพียร ทำให้แจ้งสังขธรรมอันยิ่ง ๒. ต้องเห็นเองจึงเกิดความสังเวช แล้วตั้งความเพียร เป็นต้น ๓. ต้องเป็นญาติสายโลหิตของตน มีทุกข์หรือตายจึงเกิดความสังเวช แล้วตั้งความเพียร เป็นต้น ๔. ต้องตัวเองได้รับทุกข์เวทนาใกล้แข็งเจ็บปวดจึงเกิดความสังเวช แล้วตั้งความเพียร เป็นต้น. ทรงแสดงช้างของพระราชาประกอบด้วยองค์ ๔ จึงนับว่าควรแก่พระราชา คือรู้จักฟัง, รู้จักฆ่า, รู้จักอดทน, รู้จักไป เทียบด้วยภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ เช่นเดียวกัน ชื่อว่าเป็นเนื่อนานบุญอันยอดเยี่ยมของโลก (รู้จักฟัง คือฟังธรรม, รู้จักฆ่า คือฆ่าความคิดที่ชั่ว, รู้จักอดทน คืออดทนหนาว ร้อน, สัมผัสเสียด ยุง เป็นต้น, รู้จักไป คือไปในทิศที่ไม่เคยไป คือไปพระนิพพาน). ทรงแสดงฐานะ ๔ คือ ๑. ฐานะที่ไม่น่าพอใจ ทำเข้าก็เป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์ ๒. ฐานะที่ไม่น่าพอใจ แต่ทำเข้าเป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓. ฐานะที่น่าพอใจ แต่ทำเข้าเป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์ ๔. ฐานะที่น่าพอใจ ทั้งทำเข้าก็เป็นไปเพื่อประโยชน์. ทรงแสดงว่า ควรทำความไม่ประมาทในฐานะ ๔ คือ ในการละหุจจริต ๓ และมิจฉาทิฎฐิ ในการเจริญสุจจริต ๓ และสัมมาทิฎฐิ. เมื่อทำเช่นนั้นได้ ย่อมไม่กลัวความตายในอนาคต. และควรทำความไม่ประมาทในฐานะ ๔ คือไม่กำหนดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด, ไม่คิดประทุษร้ายในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความคิดประทุษร้าย, ไม่หลงในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง, ไม่มัวเมาในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา. เมื่อทำเช่นนั้นได้ ก็จะไม่สะดุ้งหวาดหวั่น ไม่ต้องไปตามถ้อยคำของสมณะ (ไม่ถูกจูงไปตามชอบใจ). ทรงแสดงเรื่องสถานที่ควรสังเวช แต่ไม่ควรดูของกุลบุตรผู้มีศรัทธา ๔ แห่ง คือที่ซึ่งพระตถาคตประสูติ, ตรัสรู้, แสดงธรรมจักร (แสดงธรรมครั้งแรก), ปรีณิพพาน. ทรงแสดงเรื่องภัย (สิ่งที่น่ากลัว) ๔ อย่าง คือความเกิด, ความแก่, ความเจ็บไข้, ความตาย. และภัยอีก ๔ อย่าง คือภัยอันเกิดจากไฟ, น้ำ, พระราชา, โจร.

๓. ทรงแสดงเรื่องภัย ๔ อย่าง คือภัยอันเกิดจากการคิดตัวเองได้, ผู้อื่นติได้, การลงโทษ, ทุกคติ (คติที่ชั่ว). ภัย ๔ อย่างสำหรับผู้ลงน้ำ คือภัยอันเกิดจากคลื่น, จระเข้, วัจน, ปลาร้าย (คลื่นเปรียบด้วยความโกรธ, จระเข้เปรียบด้วยความเห็นแก่ปากแก่ท้อง, วัจนเปรียบด้วยกามคุณ ๕ คือรูป เสียง เป็นต้น ที่น่าปรารถนารักใคร่ชอบใจ, ปลาร้ายเปรียบด้วยมาคูคามหรือหญิง ข้อเปรียบเทียบเหล่านี้สำหรับภิกษุ). ทรงแสดง

๑. คำว่า ฝึเท้า เมื่อเทียบกับคุณธรรม ในพระสูตรนี้ไม่ได้แสดงไว้ แต่ในพระสูตรอื่นเคยเทียบกับญาณอรรถกถาแห่งพระสูตรนี้ ก็แก้ว่า ได้แก่ญาณเช่นเดียวกัน

บุคคล ๔ ประเภท คือผู้ได้มานที่ ๑ ถึงมานที่ ๔ แล้วตั้งใจในมานทั้งสี่นั้น เมื่อสิ้นชีวิต ก็ไปเกิดเป็นพรหมมีอายุ ๑ กัปป์, เกิดเป็นอากัสสรพรหมมีอายุ ๒ กัปป์, เกิดเป็นสุภกิตพรหมมีอายุ ๔ กัปป์, เกิดเป็นเวฬุผลพรหมมีอายุ ๕๐๐ กัปป์ (ตามลำดับมานที่ ๑ ถึง ๔) หมดยุคแล้วก็อาจไปสุนรภิกขุ กำเนิดดิรัจฉาน และภูมิแห่งเปรตได้อีก ส่วนอริยสาวกไปเกิดในที่นั้นแล้ว หมดยุคแล้วก็ปรินิพพานในภพนั้น นี่เป็นความต่างกระหว่างบุรุษผู้มีได้สติกับอริยสาวกผู้ได้สติ. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือผู้ได้มานที่ ๑ ถึงมานที่ ๔ แล้วพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จนถึงไม่ใช่ตัวตน เมื่อสิ้นชีวิต ย่อมเกิดในเทพชั้นสุทธาวาส อันไม่ทั่วไปแก่บุรุษ. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท ผู้เจริญพรหมวิหาร ๔ เมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลกตามลำดับชั้น (เหมือนมานที่ ๑ ถึงมานที่ ๔) เมื่อหมดยุคแล้ว อาจไปสุนรภิกขุ กำเนิดดิรัจฉาน และภูมิแห่งเปรตได้อีก ส่วนอริยสาวกเมื่อหมดยุคแล้วก็นิพพานในภพนั้น. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท ผู้เจริญพรหมวิหาร ๔ แล้วพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อสิ้นชีวิต ย่อมเกิดในเทพชั้นสุทธาวาส อันไม่ทั่วไปแก่บุรุษ. ทรงแสดงว่า ความอัครรรย ๔ อย่าง ย่อมปรากฏ เพราะความปรากฏแห่งพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ๑. เมื่อกล่าวถึงสุพระกรรม ๒. เมื่อประสูติ ๓. เมื่อตรัสรู้ ๔. เมื่อทรงแสดงธรรมจักร จะมีแสงสว่างอันโอฬารปรากฏขึ้น กล่าวถึงเทวานภาพ ส่องไปในที่แสงพระจันทร์พระอาทิตย์ส่องไปไม่ถึง ทำให้สัตว์ทั้งหลายที่เกิดในที่นั้น ๆ จำกันและกันได้ด้วยแสงสว่างนั้นว่า แม้ผู้อื่นก็มีมาเกิดในที่นี้. ทรงแสดงความอัครรรย ๔ ประการ ที่ปรากฏ เพราะเหตุเช่นเดียวกันอีก คือสัตว์ที่มีความยินดีในอาลัย (กามคุณ ๕), มีความยินดีในมานะ (ความถือตัว), มีความยินดีในความไม่สงบระงับ, มีความยินดีในอวิชชา (ความไม่รู้) เมื่อฟังธรรมที่พระตถาคตทรงแสดง อันเป็นเครื่องนำออกซึ่งสิ่งเหล่านั้น ย่อมตั้งจิต เพื่อบรรลุถึง (ธรรมเหล่านั้น). ทรงแสดงความอัครรรย ๔ อย่างในพระอานนท์ คือบริษัทที่เป็นภิกษุ, ภิกษุณี, อุบาสก, อุบาสิกา เข้าไปหา ก็ชื่นใจด้วยการดู, ชื่นใจด้วยการกล่าวธรรม ยังไม่ทันอ้อม พระอานนท์ ก็นิ่งเสีย (ก่อน). ทรงแสดงความอัครรรย ๔ อย่างในพระเจ้าจักรพรรดิ เช่นเดียวกับพระอานนท์ เป็นแต่เปลี่ยนบริษัทเป็นกษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี, สมณะ เปลี่ยนจากกล่าวธรรมเป็นมีพระดำรัส แล้วตรัสเปรียบพระอานนท์ว่าเป็นเช่นนั้น.

๔. ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท ตามคุณธรรม คือพระสกทาคามี, พระอนาคามีประเภทมีกระแสในเบื้องบนเข้าถึงอกนิรุทธ, พระอนาคามีประเภทปรินิพพานในระหว่าง และพระอรหันต์. กำหนดคุณธรรมของท่านเหล่านั้นด้วยการละสัญญา (กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ). บุคคล ๔ ประเภทอีกอย่างหนึ่ง คือผู้มีปฏิภาณสมควร แต่ไม่ปรารถนา, ผู้มีปฏิภาณปรารถนา แต่ไม่สมควร, ผู้มีปฏิภาณสมควรด้วยปรารถนาด้วย, ผู้มีปฏิภาณทั้งไม่สมควร ทั้งไม่ปรารถนา (ยุตตปฏิภาณในที่นี้ ผู้เขียนแปลว่า ปฏิภาณอันสมควร มุตตปฏิภาณ แปลว่า ปฏิภาณปรารถนา. ฉบับฝรั่งเป็นปฏิภาณ แปลว่า มีปัญญาถูกต้องหรือไม่ถูกต้อง ช้าหรือเร็ว แล้วแค่ว่า ยุตต หรือ มุตต ที่นำมาประกอบข้างหน้า). บุคคล ๔ ประเภท คือรู้ได้ไว, ต้องอธิบายจึงรู้ได้, พอแนะนำได้, ไม่มีทางจะรู้ (ตรัสรู้) ได้. บุคคล ๔ ประเภท คือที่เป็นอยู่ด้วยอาศัยผลของ

๑. คำว่า ปฏิภาณ และ ปฏิภาณ มีความหมายต่างกัน ปฏิภาณ หมายถึงเขาวงกตปัญญา ส่วนปฏิภาณ หมายถึงการโต้ตอบ คำบาลีในพระไตรปิฎกยังไม่ยุตินัก เพราะผู้ควบคุมการพิมพ์ อาจแก้ตัวอักษรเป็นปฏิภาณแบบเดียวกันหมด. อรรถกถาแก้ว่า ยุตตปฏิภาณ คือถามปัญหาที่ควร มุตตปฏิภาณ คือถามไฉ่

ความหมั่น มีใช้อาศัยผลของกรรม, อาศัยผลของกรรม ไม่อาศัยผลของความหมั่น, อาศัยทั้งสองอย่าง ไม่อาศัยทั้งสองอย่าง (อาศัยผลของความหมั่น คือทำเอาในชาตินี้ ไม่อาศัยผลบุญเก่า, อาศัยผลของกรรม คืออาศัยผลของบุญและบาปเก่า). บุคคล ๔ ประเภท คือที่มีโทษ, มีโทษมาก, มีโทษน้อย, ไม่มีโทษ. บุคคล ๔ ประเภท คือไม่ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ และปัญญา, ทำให้บริบูรณ์ในศีล แต่ไม่ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ และปัญญา, ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ แต่ไม่ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา, ทำให้บริบูรณ์ทั้งในศีล สมาธิ และปัญญา. บุคคล ๔ ประเภท คือผู้ไม่หนักในศีล, สมาธิ, ปัญญา ไม่มีศีล, สมาธิ, ปัญญาเป็นใหญ่; ผู้หนักในศีล, ไม่หนักในสมาธิ, ปัญญา, มีศีลเป็นใหญ่, ไม่มีสมาธิ, ปัญญาเป็นใหญ่; ผู้หนักในศีล, สมาธิ ไม่หนักในปัญญา, มีศีล, สมาธิเป็นใหญ่ ไม่มีปัญญาเป็นใหญ่; ผู้หนักในทั้งสาม มีทั้งสามเป็นใหญ่. บุคคล ๔ ประเภท คือผู้มีกายหลีกออก แต่มีจิตไม่หลีกออก, ผู้มีกายไม่หลีกออก แต่มีจิตหลีกออก, ผู้มีกายและจิตไม่หลีกออก, ผู้มีกายและจิตหลีกออก. บุคคล ๔ ประเภท คือผู้แสดงธรรมพูดน้อย พูดไม่มีประโยชน์ บริษัทก็ไม่ฉลาดในประโยชน์และมีโชปะประโยชน์, ผู้แสดงธรรมพูดน้อย แต่พูดมีประโยชน์ บริษัทก็ฉลาดในประโยชน์และมีโชปะประโยชน์, ผู้แสดงธรรมพูดมาก พูดไม่มีประโยชน์ บริษัทก็ไม่ฉลาดในประโยชน์และมีโชปะประโยชน์, ผู้แสดงธรรมพูดมาก พูดมีประโยชน์ บริษัทก็ฉลาดในประโยชน์และมีโชปะประโยชน์. ผู้แสดงธรรมแต่ละประเภทย่อมนับได้ว่าเป็นผู้แสดงธรรมของบริษัทชนิดนั้น ๆ. ผู้พูด ๔ ประเภท คือผู้พูดที่ถือเอาเนื้อความได้ แต่ถือเอาพยัญชนะไม่ได้, ผู้พูดที่ถือเอาพยัญชนะได้ แต่ถือเอาเนื้อความไม่ได้, ผู้พูดที่ถือเอาไม่ได้ทั้งสองอย่าง.

๕. ทรงแสดงแสงสว่าง ๔ อย่าง คือแสงจันทร์, แสงอาทิตย์, แสงไฟ, แสงปัญญา ในแสงทั้งสิ้นนี้ แสงปัญญาเป็นเลิศ. ทรงแสดงกาล ๔ คือการฟังตามกาล, การสนทนาธรรมตามกาล, การสงบระงับ (สมถะ) ตามกาล, การเห็นแจ้ง (วิปัสสนา) ตามกาล. แล้วทรงแสดงว่า เมื่ออบรม ๔ อย่างนี้ให้ดีแล้ว ก็จะทำให้อาสวะสิ้นไปได้โดยลำดับ. ทรงแสดงวจีทุจริต ๔ คือพูดปด, พูดส่อเสียด, พูดคำหยาบ, พูดเพ้อเจ้อ. กบวจีทุจริต ๔ คือพูดจริง, พูดไม่ส่อเสียด, พูดละเอียดอ่อน, พูดมคติ (มนุสาภาษา). ทรงแสดงสภาวะ ๔ คือ สภาวะ อันได้แก่ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ (ความหลุดพ้น).

จตุตถปณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๔

(มี ๕ วรรคเช่นเคย วรรคที่ ๑ ชื่ออินทริยวรรค ว่าด้วยธรรมอันเป็นใหญ่, วรรคที่ ๒ ชื่อปฏิบัติทวารวรรค ว่าด้วยข้อปฏิบัติ, วรรคที่ ๓ ชื่อ สัญเจตนิยวรรค ว่าด้วยความจงใจ, วรรคที่ ๔ ชื่อโยธาชีววรรค ว่าด้วยนักรบ, วรรคที่ ๕ ชื่อมหาวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่).

๑. ทรงแสดงอินทริย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่) ๔ คือความเชื่อ, ความเพียร, ความตั้งใจมั่น, ปัญญา. ทรงแสดงกำลัง ๔ อย่าง แบ่งเป็น ๔ นัย คือ ๑. กำลังคือความเชื่อ, ความเพียร, ความตั้งใจมั่น, ปัญญา. ๒. กำลังคือปัญญา, ความเพียร, ความไม่มีโทษ, การสงเคราะห์. ๓. กำลังคือความระลึกได้, ความ

๑. ในที่นี้ทรงใช้คำเปลี่ยนไปหลายอย่าง ที่มีความ หมายถึงแสงสว่างทั้งสิ้น คือ อากา, ปภา, อาโลกะ, โสภาสะ, บัชโชตะ

๒. ที่มาอื่น ๆ กล่าวถึงสุจริตเพียงปฏิเสธว่าไม่ทำทุจริต แต่ในที่นี้ชัดกว่านั้น

ตั้งใจมั่น, ความไม่มีโทษ, การสงเคราะห์. ๔. กำลังคือการพิจารณา, การอบรม, ความไม่มีโทษ, การสงเคราะห์. ทรงแสดงกัมป์ที่นับไม่ได้ ๔ อย่าง* คือสังวัฏฏกัมป์, สังวัฏฏฐายีกัมป์, วิวัฏฏกัมป์, วิวัฏฏฐายีกัมป์ ทั้งสี่กัมป์นี้ นับไม่ได้โดยง่ายว่า เท่านีปี, เท่านีร้อยปี, พันปี, แสนปี. ทรงแสดงโรค ๒ อย่าง คือโรคทางกายและโรคทางจิต แล้วตรัสว่า ผู้ที่ยืนยันความไม่มีโรคทางกายตั้งแต่ ๑ ปี ๒ ปี เป็นต้น ถึง ๕๐ ปี หรือแม้ยิ่งกว่า ๑๐๐ ปี ยังพอเห็นได้ แต่ผู้ที่ยืนยันความไม่มีโรคทางจิตแม้เพียงครู่หนึ่ง นอกจากพระชีนาสพ (ผู้สิ้นอาสวะคือ กิเลสอันดองสันดาน) แล้ว ก็หาได้ยากในโลก. แล้วทรงแสดงโรคของบรรพชิต ๔ อย่าง คือการที่ภิกษุมีความปรารถนามาก ไม่สันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตั้งความปรารถนาเพียรพยายาม เพื่อไม่ถูกดูหมิ่น เพื่อได้ลาภสักการะ ชื่อเสียง ๑. เข้าสู่สกุล ๒. นั่ง ๓. กล่าวธรรม ๔. กลั่นอุจจาระปัสสาวะ เพื่อให้เขารู้จักตน. พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า ภิกษุ ภิกษุณีจะรู้ว่าเสื่อมจากอุทฺตมธรรมหรือไม่ ให้พิจารณาธรรม ๔ อย่างในตน คือความเป็นผู้ไพบูลย์ด้วยราคะ, โทสะ, โมหะ และปัญญาจักขุของผู้นั้นไม่เป็นไปในฐานะที่ควรและไม่ควรอันลึกซึ้ง. พระอานนท์แสดงธรรมแก่นางภิกษุณีรูปหนึ่ง ผู้ใช้คนไปนิมนต์ อ้างว่าตนเป็นไข้ โดยชี้แจงว่า กายเกิดขึ้นเพราะอาหาร, ตัณหา, มานะ (ความถือตัว) และเมถุนบุคคลพึงอาศัยอาหาร ละอาหาร, อาศัยตัณหา ละตัณหา, อาศัยมานะ ละมานะได้ แต่เมถุนบุคคลพึงละ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พึงชักสะพานเสีย (ละโดยเด็ดขาด) นางภิกษุณีได้สดับ ก็ลุกขึ้นจากเตียงกล่าวขอขมา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระตถาคตและพระวินัยของพระตถาคตเมื่อดังอยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่คนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก (ตรัสอธิบายว่า ธรรมที่พระตถาคตแสดงแล้ว เรียกพระวินัยของพระตถาคต). ตรัสแสดงธรรม ๔ อย่างว่า เป็นไปเพื่อความละเอียด เพื่ออันตรธานแห่งพระสัทธรรม คือ ๑. ภิกษุทั้งหลายเรียนพระสูตรด้วยบทพยัญชนะที่ยกขึ้นผิด มีเนื้อความอันแนะนำผิด ๒. ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ว่ายาก ๓. ภิกษุผู้สวดขับรับฟังมาก ไม่สอนผู้อื่นให้ท่องจำพระสูตรโดยเคารพ เมื่อภิกษุผู้สวดขับฟังมากเหล่านั้นล่วงลับไป พระสูตรก็ชื่อว่ามิมีสรากอันขาด (ไม่มีผู้ทรงจำได้) ก็จะไม่เป็นที่พึ่ง ๔. ภิกษุผู้เป็นเถระเป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน เอาแต่นอนหลับทอดธุระในความสงัด ไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังมิได้บรรลु ทำให้คนรุ่นหลังถือเป็นตัวอย่าง. ในทางดีทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม.

๒. ทรงแสดงปฏิบัติ ๔ อย่าง มีชื่อเดียวกัน แต่ต่างนัย คือ ๑. ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า ๒. ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว ๓. ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า ๔. ปฏิบัติสะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว. ทรงแสดงปฏิบัติ ๔ อย่าง มีชื่อเดียวกัน แต่ต่างนัย คือ ๑. ปฏิบัติไม่อดทน ๒. ปฏิบัติอดทน ๓. ปฏิบัติข่ม ๔. ปฏิบัติสงบ. พระมหาโมคคัลลานะตอบพระสารีบุตร ว่า ท่านอาศัยการปฏิบัติลำบาก และรู้ได้ช้า มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ. พระสารีบุตรตอบพระมหาโมคคัลลานะ ว่า ท่านอาศัยการปฏิบัติสะดวก และรู้ได้เร็ว มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ผู้ต้องใช้ความเพียรดับกิเลสได้ในปัจจุบัน

๑. สังวัฏฏกัมป์ คือกัมป์เสื่อม, สังวัฏฏฐายี คือกัมป์ที่ยังตั้งอยู่ในความเสื่อม, วิวัฏฏกัมป์ คือกัมป์เจริญ, วิวัฏฏฐายีกัมป์ คือกัมป์ที่ยังตั้งอยู่ในความเจริญ รวม ๔ กัมป์ เป็นมหากัมป์ ดูบันทึกหน้า ๓๕๑ ประกอบด้วย

๒. ผู้ต้องใช้ความเพียร ดับกิเลสได้เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว ๓. ผู้ไม่ต้องใช้ความเพียร ดับกิเลสได้ในปัจจุบัน
 ๔. ผู้ไม่ต้องใช้ความเพียร ดับกิเลสได้เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว (สองประเภทแรกตรัสอธิบายในทางผู้ปฏิบัติสายวิปัสสนา
 สองประเภทหลังตรัสอธิบายในทางผู้ปฏิบัติสายสมณะ ส่วนที่ดับกิเลสได้ในปัจจุบัน หรือเมื่อตายไปแล้ว ขึ้นอยู่
 แก่อินทรีย์ คือธรรมอันเป็นใหญ่ มีกำลังแรงหรืออ่อน). พระอานนท์แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า
 ภิกษุภิกษุณีที่พยากรณ์การบรรลุความเป็นพระอรหันต์ (พูดว่าได้บรรลุ) ในสำนักของเรา ย่อมมีทางเป็นไปได้
 อย่างใดอย่างหนึ่ง รวม ๔ ทาง คือ ๑. เจริญวิปัสสนา (ปัญญาอันเห็นแจ้ง) มีสมณะเป็นหัวหน้า มรรคเกิดขึ้น
 เมื่อเจริญมรรคก็ละสัญญาชน (กิเลสที่ร้อยรัดหรือผูกมัด) ได้ กิเลสพวกอนุสัย (แฝงตัวหรือนอนอยู่ในสันดาน)
 ย่อมหมดไป ๒. เจริญสมณะ (ความสงบใจ) มีวิปัสสนาเป็นหัวหน้า แล้วหมดกิเลส ๓. เจริญทั้งสมณะและ
 วิปัสสนาคู่กัน แล้วหมดกิเลส ๔. มีจิตแยกจากความฟุ้งสวุ่นในธรรม (วิปัสสนูปกิเลส = เครื่องทำวิปัสสนาให้
 เคร่าหมอง เช่น สิ่งที่ทำให้หลงเข้าใจผิดมีแสงสว่าง เป็นต้น) จิตสงบตั้งมั่นในภายในมีอารมณ์เป็นหนึ่ง
 แล้วหมดกิเลส.

๓. ทรงแสดงว่า เมื่อมีกาย วาจา ใจ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะมีเจตนาทางกาย วาจา
 ใจ เป็นเหตุ, หรือเพราะอวิชชา (ความไม่รู้) เป็นปัจจัย เกิดสุขทุกข์ภายในขึ้น เพราะปรุงกายสังขาร,
 วจิตสังขาร, มโนสังขาร (ปรุงเจตนาทางกาย วาจา ใจ) เองก็ตาม, ผู้อื่นปรุงก็ตาม (ผู้อื่นชักชวน) รู้ตัวก็ตาม
 (ทำไปอย่างรู้ผิดชอบ), ไม่รู้ตัวก็ตาม (ทำไปอย่างไม่รู้ผิดชอบ) อวิชชาชื่อว่าตกไปตามในธรรมเหล่านั้น (คือ
 เกี่ยวข้องอยู่ทั่วไป).^{*} เพราะดับอวิชชาได้โดยไม่เหลือ อื่น ๆ ก็ดับไปด้วย. แล้วทรงแสดงการได้อัตตภาพ ๔ อย่าง
 ที่เนื่องด้วยเจตนาของตนบ้าง ของผู้อื่นบ้าง แล้วตรัสตอบปัญหาของพระสาริบุตร เรื่องผู้ที่มาเกิดและไม่มา
 เกิดอีก. พระสาริบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงปฏิสัมภิทา (ความแตกฉาน) ๔ อย่างที่ท่านทำให้แจ้ง
 คือความแตกฉานในอรรถ (เนื้อความ), ในธรรม (คำสอน), ในนิรุตติ (ภาษาพูด) และในปฏิภาณ (ญาณความรู้)
 เป็นเหตุให้ท่านตอบปัญหาได้ในที่เฉพาะพระพักตร์พระศาสดา. พระสาริบุตรตอบปัญหาของพระมหาโกฏิฐิตะ
 ผู้ถามว่า เพราะดับอายตนะสำหรับถูกต้อง ๖ (ตา หู เป็นต้น) โดยไม่เหลือ ยังมีอะไรอย่างอื่นอยู่อีก โดย
 ตอบว่า ไม่ควรกล่าวว่า มีอะไรอื่น, ไม่มีอะไรอื่น, มีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่. เพราะเมื่อพูดเช่นนั้น ก็จะต้อง
 กล่าวถึงธรรมที่ไม่เน้นซ้ำ ให้กลายเป็นเน้นซ้ำ (คำว่า เน้นซ้ำ หมายถึงโลกียธรรม ยังห่างจากพระนิพพาน)
 แล้วเฉลยว่า เพราะดับอายตนะสำหรับถูกต้อง ๖ ก็เป็นความดับ, ความสงบระงับแห่งธรรมที่ให้เน้นซ้ำ, พระมหา-

๑. ข้อความตอนนี้น่าจะเป็นธรรมะชั้นสูง ยากจะเข้าใจ หมายความว่า เจตนาที่เป็นเหตุให้ทำการต่าง ๆ
 ทางกาย วาจา ใจ ทำให้เกิดสุขทุกข์ได้ และอวิชชาย่อมเป็นต้นเหตุใหญ่ ที่ให้เกิดการปรุงแต่งเจตนา แล้ว
 เป็นเหตุให้เกิดสุขทุกข์อีกต่อหนึ่ง ดับอวิชชาได้อย่างเดียว ก็ดับได้หมดเป็นทิวแถว. ในทางวิชาการ กาย-
 สังขาร วจิตสังขาร มโนสังขาร ในที่นี้ หมายถึงเจตนาทางกาย วาจา ใจ ทั้ง ๆ ที่ในที่อื่น กายสังขาร
 (เครื่องปรุงกาย) หมายถึงลมหายใจเข้าออก, วจิตสังขาร (เครื่องปรุงวาจา) หมายถึงวิตก ความตรึก วิจารณ์
 ความตรอง, มโนสังขาร หรือจิตตสังขาร (เครื่องปรุงจิต) หมายถึงสัญญา ความจำได้หมายรู้และเวทนา
 ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ซึ่งต่างจากความหมายในที่นี้ เพราะในที่นี้ เมื่อมีความหมายว่า
 เจตนาทางกาย วาจา ใจ ก็หมายถึงเจตนาที่เป็นต้นเหตุให้มีการกระทำทั้งดีและชั่วทางกาย วาจา ใจ
 นั้น

โกฏฐิตะตอบปัญหาของพระอนนท ในทำนองเดียวกับที่พระสารีบุตรตอบ. พระสารีบุตรตอบปัญหาของพระอุปวานะ ผู้ถามว่า ภิกษุทำที่สุดทุกข์ได้ด้วยวิชาใช่หรือไม่, ด้วยจรณะ (ความประพฤติ ๑๕ อย่าง) ใช่หรือไม่, ด้วยทั้งวิชาและจรณะใช่หรือไม่, เว้นจากทั้งสองอย่างใช่หรือไม่, โดยตอบปฏิเสธว่า ไม่ใช่เช่นนั้นสักข้อเดียว เพราะถ้าเป็นอย่าง ๑ ข้อแรก ผู้ทำที่สุดทุกข์ (ผู้ทำให้ทุกข์สิ้นไป) ก็ยังมีอุปาทาน (ความยึดถือ) ถ้าเป็นอย่างข้อหลัง บุคคลก็จะทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะบุคคลเป็นผู้เว้นจากวิชาและจรณะ ผู้วิบัติจากจรณะ ย่อมไม่รู้เห็นตามเป็นจริง ผู้สมบูรณ์ด้วยจรณะ ย่อมรู้เห็นตามจริง ย่อมทำที่สุดทุกข์ได้ (ธรรมะที่ได้ตอบกันนี้จะยืดค่อนมาก ท่านผู้อ่านโปรดใช้วิจารณ์ตามไปด้วยดี) พระผู้มีพระภาค ตรัสสอนให้เอาอย่างพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ เป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้วในเอกนิบาต (ธรรมะจำนวน ๑). ตรัสสอนพระราหุลมิให้ยึดถือธาตุ ๔ ว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ให้เห็นธาตุ ๔ ว่า มิใช่ตน มิใช่สิ่งที่เนื่องด้วยตน ทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑. ภิกษุผู้เข้าเจโตวิมุตติ อันสงบระงับอย่างใดอย่างหนึ่ง, ใส่ใจความดับกายของตน จิตของเธอไม่แล่นไป ไม่ตั้งอยู่ในความดับกายของตน เธอจึงหวังความดับกายของตนไม่ได้ ๒. ภิกษุผู้เข้าเจโตวิมุตติ (เหมือนข้อ ๑) จิตของเธอแล่นไป ตั้งอยู่ในความดับกายของตน เธอจึงหวังความดับกายของตนได้ ๓. ภิกษุผู้เข้าเจโตวิมุตติ อันสงบระงับอย่างใดอย่างหนึ่ง ใส่ใจในการทำลายอวิชชา จิตของเธอไม่แล่นไป ไม่ตั้งอยู่ในการทำลายอวิชชา เธอจึงหวังการทำลายอวิชชาไม่ได้ ๔. ภิกษุผู้เข้าเจโตวิมุตติ (เหมือนข้อ ๓) จิตของเธอแล่นไป ตั้งอยู่ในการทำลายอวิชชา เธอจึงหวังการทำลายอวิชชาได้. พระสารีบุตรตอบปัญหาของพระอนนท ที่ว่าเหตุไรสัตว์บางเหล่าในโลกนี้จึงไม่นิพพานในปัจจุบัน โดยชี้แจงว่า เพราะสัตว์เหล่านั้นไม่รู้ตามความจริงว่า ๑. ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายเสื่อม ๒. ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายเสมอตัว ๓. ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายได้กำไร ๔. ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายทำลายกิเลส. เมื่อประทับ ณ โภคนคร พระผู้มีพระภาคตรัสมหาปเทศ (ข้ออ้างใหญ่) สำหรับตัดสินพระธรรมวินัย ๔ ประการ คือ ไม่พึงรับรอง ไม่พึงคัดค้าน ๑. เมื่อภิกษุอ้างว่าได้สดับ ได้รับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ๒. เมื่อภิกษุอ้างว่าพระสงฆ์ในอาวาสโน้น พร้อมด้วยพระเถระ และผู้เป็นหัวหน้าได้สดับ ได้รับมาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ๓. เมื่อภิกษุอ้างว่าตนได้สดับ ได้รับมาในที่เฉพาะหน้าของพระเถระมากหลายในอาวาสโน้น ซึ่งเป็นผู้สดับตรับฟังมาก จำพระสูตรได้ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัตถกา ๔. เมื่อภิกษุอ้างว่าตนได้สดับ ได้รับมาในที่เฉพาะหน้าของพระเถระรูปหนึ่งในอาวาสโน้น ซึ่งเป็นผู้สดับตรับฟังมาก (เหมือนข้อ ๓). การได้สดับ ได้รับมาทั้งสี่ข้อนั้น มีใจความว่านี้เป็นธรรม เป็นวินัย เป็นคำสอนของพระศาสดา, พึงทรงจำบทพหุญชนะนั้น ๆ ให้ดีแล้วสอบในพระสูตรเทียบในพระวินัย ถ้าไม่เข้ากัน ก็พึงแน่ใจว่า ไม่ใช่ถ้อยคำของพระผู้มีพระภาค. ภิกษุนี้ถือมาผิด พึงทิ้งเสียถ้าเข้ากันได้ (กับพระสูตรพระวินัย) พึงแน่ใจว่า ไม่ใช่ถ้อยคำของพระผู้มีพระภาค ภิกษุนี้ถือมาถูกแล้ว.

๔. ทรงแสดงนักรบประกอบด้วยองค์ ๔ ว่า ควรแก่พระราช คือ ๑. ฉลาดในภูมิประเทศ เทียบด้วย ภิกษุผู้มีศีล ๒. ยิ่งไกล เทียบด้วยภิกษุผู้เห็นด้วยปัญญาตามเป็นจริง ไม่ยึดถือขั้น ๕ ๓. ยิ่งไว เทียบ

๑. เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต ในที่นี้หมายถึงสมาบัติหรือฌาน ๘ คือฌานมีรูปเป็นอารมณ์ ๔ มีนามเป็นอารมณ์ ๔

๒. ลักกายนิโรธ ความดับกายของตน อรรถกถาแก้ว่า ได้แก้ดับความเวียนว่ายตายเกิดในภูมิ ๓ ได้แก่นิพพาน

๓. หานภาคิยะ, จูติภาคิยะ, วิเสสภาคิยะ, นิพเพชภาคิยะ

ด้วยภิกษุผู้รื้อยสัจ ๔ ตามเป็นจริง ๔. ทำลายกายใหญ่ เทียบด้วยภิกษุผู้ทำลายกองแห่งอวิชาใหญ่ได้. ทรงแสดงว่า ไม่มีใคร ๆ เป็นประกันได้ ถึงสิ่งที่มีความแก่, ความเจ็บ, ความตายเป็นธรรมดา มิให้แก่, เจ็บ, ตายได้ กับไม่มีใครเป็นประกันได้ ถึงผลของกรรมชั่ว มิให้เกิดขึ้นได้. ตรัสตอบวัสสการพราหมณ์ มหาอำมาตย์ แก้วนมคร ผู้กล่าวว่า ตนมีความเห็นว่า ผู้กล่าวถึงสิ่งที่ได้เห็น ได้ฟัง ได้ทราบ ได้รู้ เป็นผู้ไม่มีโทษ โดยทรงชี้แจงว่า พระองค์ไม่ตรัสว่า สิ่งที่ได้เห็น ได้ฟัง เป็นต้นนั้น ควรกล่าว หรือไม่ควรกล่าวทั้งหมด, ถ้ากล่าวเข้า อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ก็ไม่ควรกล่าว, ถ้ากล่าวเข้า อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ก็ควรกล่าว. ตรัสตอบชาณูสโณปิพราหมณ์ ผู้กล่าวว่า ตนเห็นว่าไม่มีใครที่จะต้องตายเป็นธรรมดา ไม่กลัว ไม่หวาดสะดุ้งต่อความตาย. ฝ่ายที่กลัว ที่หวาดสะดุ้ง คือยังไม่ปราศจากราคะตัณหาในกาย ยังรักกาย ; รักกาย ; ไม่ได้ทำความดีไว้ ; มีความสงสัยในพระสัทธรรม. ฝ่ายที่ไม่กลัว ไม่หวาดสะดุ้ง คือที่ตรงกันข้าม. ครั้นแสดงสัจจะของพราหมณ์ ๔ ประการ แก่ นักบวชลัทธิอื่น คือ ๑. สัตว์ทั้งปวงไม่ควรฆ่า ๒. กามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ๓. ภาพทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ๔. พราหมณ์ไม่ยึดถือสิ่งใด ๆ. ตรัสตอบปัญหาของภิกษุรูปหนึ่งดังต่อไปนี้ ๑. โลกอันจิตย่อมนำไป ย่อมควรไป ไปสู่อำนาจของจิตที่เกิดขึ้นแล้ว. ๒. พระองค์แสดงธรรมไว้มาก (มีถึง ๔ ลักษณะ ที่เรียกว่านวัคคัสตฤคชาสนา มีพระสูตร เป็นต้น) ภิกษุรู้เนื้อความรัฐธรรมนูญแห่งคาถาแม่เพียง ๔ บท แต่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ก็ควรแก้คำว่า สดับตรับฟังมาก เป็นผู้ทรงธรรมได้ ๓. ผู้เข้าใจตลอดเนื้อความ เห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา ชื่อว่าผู้มีนิพเพชฌัญญา (ปัญญาชำแรกหรือทำลายกิเลส). ๔. ผู้ชื่อว่าเป็นบัณฑิตมีปัญญามาก คือผู้ไม่คิด เบียดเบียนตน ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย คิดแต่ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์แก่โลกทั้งปวง. ตรัสตอบคำถามของวัสสการพราหมณ์ ว่า "ไม่เป็นไปได้ที่คนชั่ว" จะรู้จักคนชั่วว่าเป็นคนชั่ว จะรู้จักคนดีว่าเป็นคนดี แต่เป็นไปได้ที่คนดีจะรู้จักคนดีว่าเป็นคนดี จะรู้จักคนชั่วว่าเป็นคนชั่ว วัสสการพราหมณ์กราบทูลแสดงความพอใจ แล้วยกตัวอย่างจริง ๆ ประกอบพุทธดำรัส. อุปกะบุตรแห่งนางมณฑิกา (ผู้เป็นฝักฝ่ายของพระเทวทัต) ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ตนเห็นว่าผู้ติเตียนผู้อื่น ย่อมไม่ทำความดีให้เกิดขึ้น นับเป็นคนควรถูกติเตียนว่ากล่าว (ที่พูดเช่นนั้นเพื่อจะเสียสติที่พระผู้มีพระภาคทรงติเตียนพระเทวทัต). พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ทำเช่นนั้น และควรถูกติเตียนว่ากล่าว (เพราะการที่พูดเช่นนั้น ก็เพื่อหาทางจะติเตียนผู้อื่น). อุปกะก็ได้สติ ยอมรับว่าพระผู้มีพระภาคทรงนำบ่วง คือวาทะคล้องตัวเขา ซึ่งกำลังโผล่พ้นน้ำขึ้นมา. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทรงบัญญัติเรื่องอกุศล เรื่องควรละ อกุศล เรื่องกุศล เรื่องควรเจริญกุศล. อุปกะนำความนั้นไปกราบทูลพระเจ้าอาชวาศัตถ์ถูกไฟโรยขับไล่ไม่ต้อง การจะทรงเห็นอีก เพราะรุกรานพระผู้มีพระภาค. ทรงแสดงธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ๔ ประการ คือ ๑. ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยนามกาย ได้แก่วิโมกข์ ๘ (ดูหน้า ๓๒๒-๓๒๓ ประกอบด้วย) ๒. ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

๑. เห็นได้ว่า เป็นการแสดงความหมายของพราหมณ์ตามหลักพระพุทธศาสนา มิใช่ตามหลักของพราหมณ์จริง ๆ เพราะพราหมณ์จริง ๆ ประพฤติตรงกันข้าม

๒. คนชั่ว คนดี ในที่นี้ใช้คำบาลีว่า อสัปปริส สะปปริสสะ

๓. อรรถกถาแก้ไว้น่าฟังว่า คนชั่วเปรียบเหมือนคนตาบอด คนตาบอดนั้นย่อมมองไม่เห็นทั้งคนตาดีทั้งคนตาบอด ส่วนคนดีเปรียบเหมือนคนตาดี ซึ่งมองเห็นทั้งคนตาดีทั้งคนตาบอด

ด้วยสติ ได้แก่พุทฺเพนิวาส (ความเป็นอยู่ในชาติก่อน) ๓. ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยจักขุ ได้แก่จตุปปาตะ (การเคลื่อน การเข้าถึง หรือการตาย การเกิดเห็นได้ด้วยทิพยจักขุ) ๔. ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญา ได้แก่อาสวักขะ (ความสิ้นไปแห่งอาสวะ คือหมดกิเลส). ตรัสสรรเสริญภิกษุสงฆ์ ที่ประชุมกันในวันอุโบสถ ว่า ในหมู่ภิกษุนั้น มีภิกษุที่บรรลุความเป็นเทพ คือผู้ได้ฌาน ๔ ; มีภิกษุที่บรรลุความเป็นพรหม คือผู้เจริญพรหมวิหาร ๔ ; มีภิกษุที่บรรลุความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว (อานนชุปปัตตะ) ได้แก่ภิกษุผู้เจริญอรุพฌาน ๔ (ตรงนี้เป็นอันยืนยันว่า อานนชุนั้น ได้แก่ออรุพฌาน ๔ แต่ในที่อื่นตรัสแสดงถึงอรุพฌาน ๔ ด้วย โปรดดูบันทึกหน้า ๕๖๓) ; มีภิกษุผู้บรรลุความเป็นอริยะ ได้แก่ผู้รู้ริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง.

๕. ทรงแสดงอานิสงส์ (ผลดี) ๔ ประการ แห่งธรรมที่ได้สดับ ที่ขึ้นปาก ที่เพ่งด้วยใจ ที่ขบด้วยทวิญญู คือ ๑. ภิกษุเรียนธรรมแล้วหลงลืมสติ ทำกาละ (ตาย) เข้าถึงเทพนิยายพวกใดพวกหนึ่ง. บทแห่งธรรมของเธอผู้มีความสุขย่อมแจ่มชัด สติเกิดขึ้นช้า เธอย่อมก้าวหน้าไปสู่คุณวิเศษโดยรวดเร็ว (วิเสสคามิ) ๒. ภิกษุเรียนธรรมแล้วหลงลืมสติ ทำกาละ เข้าถึงเทพนิยายพวกใดพวกหนึ่ง. บทแห่งธรรมของเธอผู้มีความสุขไม่แจ่มชัด แต่ว่าเธอมีฤทธิ์ บรรลุความเป็นผู้เชี่ยวชาญทางจิต (เจโตวิสยุตโต) ย่อมแสดงธรรมแก่เทวบริษัท สติเกิดขึ้นช้า เธอย่อมก้าวหน้าไปสู่คุณวิเศษโดยรวดเร็ว. ๓. เหมือนข้อ ๒ แต่บทแห่งธรรมไม่ปรากฏ เธอไม่มีฤทธิ์ ไม่บรรลุความเชี่ยวชาญทางจิตแสดงธรรม แต่ได้แสดงธรรมแก่เทวบริษัท สติเกิดขึ้นช้า เธอย่อมก้าวหน้าไปสู่คุณวิเศษโดยรวดเร็ว ๔. เหมือนข้อ ๓ เธอไม่มีคุณสมบัติทั้งสามอย่าง แต่เตือนผู้เกิดภายหลังให้ระลึกได้ว่าเคยประพฤติพรหมจรรย์ สติเกิดขึ้นช้า เธอย่อมก้าวหน้าไปสู่คุณวิเศษโดยรวดเร็ว. ทรงแสดงฐานะ ๔ ที่พึงทราบได้โดยฐานะ ๔ คือ ๑. คีล พึงทราบได้ด้วยการอยู่ร่วมกัน ๒. ความสะอาด พึงทราบได้ด้วยการสนทนา ๓. กำลัง (ใจ) พึงทราบได้ในเวลามีอันตรายเกิดขึ้น ๔. ปัญญา พึงทราบได้ด้วยการถาม การตอบ. ทั้งสี่ข้อนี้ ต้องอาศัยเวลานาน และผู้ทราบก็จะต้องใส่ใจและมีปัญญา. ตรัสแสดงธรรมแก่เจ้าลิจฉวีชื่อภัททิยะ ผู้มาทูลถามว่า มีคนเขาพูดกันว่า พระองค์มีมายา รู้มายาเป็นเครื่องกลับใจคน ซึ่งใช้เป็นเครื่องกลับใจสาวกเดียรฉัตรอื่น ๆ จะเป็นการหาความหรือไม่. ตรัสตอบว่า ไม่ควรเชื่อโดยฟังตามกันมา เป็นต้น (๑๐ ประการดังกล่าวไว้แล้ว ดูหน้า ๕๑๐) ต่อเมื่อรู้ได้ด้วยตนเองว่า ชั่วดีอย่างไร จึงค่อยละหรือทำให้เกิดมีขึ้น แล้วตรัสถามให้เห็นโทษของโลภะ โทสะ โมหะ และคุณของอโลภะ อโทสะ อโมหะ ด้วยตนเอง. ครั้นแล้วตรัสว่า ผู้ใดเป็นคนดี ผู้นั้นย่อมชักชวนสาวกให้ละโลภะ โทสะ โมหะ สारัมภะ (ความแข่งดี). เจ้าลิจฉวีชื่อภัททิยะ ก็เลื่อมใสในพระธรรมเทศนา ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า เราได้กล่าวหรือเปล่าวา จงมาเป็นสาวกของเรา เราจักเป็นศาสดาของท่าน ภัททิยะลิจฉวีกราบทูลว่า มิได้ตรัสดังนั้น แล้วกราบทูลสรรเสริญว่า มายากลับใจนี้ (ถ้าเป็นมายาจริง) ก็ดีและเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ทุกคน. พระอานนท์แสดงธรรมแก่ราชบุตรแห่งโกลิยกษัตริย์ ชาวสาปคณิกมหลายองค์ ถึงองค์แห่งความเพียร เพื่อความบริสุทธิ์ ๔ อย่าง คือองค์แห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์แห่งศีล, แห่งจิต, แห่งทวิญญู (ความเห็น) และแห่งวิมุตติ (ความหลุดพ้น) โดยชี้ไปที่การสำรวมในพระปาฏิโมกข์, การเข้าฌาน ๔, การรู้ริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง, การทำจิตให้คลายกำหนดในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด การเปลื้องจิตในธรรมที่ควรเปลื้องโดยลำดับครบ ๔ ข้อ. พระมหาโมคคัลลานะ ถามวปสากยะผู้เป็นสาวกของนิครนถ์ ถึงเรื่องฐานะที่เป็นเหตุให้อาสวะอันเป็นปัจจัยแห่งทุกข์เวทนาทรมันทัพบุคคลในโลกหน้า (สัมปรายภพ)

พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสถามและตรัสโต้ตอบกับวัปปศากยะ โดยทรงตั้งปัญหาให้ตอบ และเห็นจริงได้ด้วยตนเองว่า อาสวะที่เกิดขึ้นเพราะความริเริ่มทางกาย วาจา ใจ และเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ถ้าบุคคลเว้นได้ ไม่ทำกรรมใหม่ ทั้งทำกรรมเก่าให้สิ้นไป ก็จะไม่เห็นฐานะที่อาสวะอันเป็นปัจจัยแห่งทุกข์ขเวทนาท่วมทับบุคคลได้ในโลกหน้า. ในที่สุดวัปปศากยะกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต” (รวมเป็นบุคคลสำคัญ ๓ คนที่เปลี่ยนศาสนาจากนิครนถ์มาเป็นพุทธศาสนิก คือวัปปศากยะ ผู้เป็นอาพาธพหูเจ้า, สีหเสนาธิบดีแห่งกรุงเวสาลี แคว้นวัชชี และอุบาสกฤๅหบดีแห่งเมืองนาฬันทา (ดูหน้า ๒๔๐ และหน้า ๔๑๗ ประกอบด้วย). ตรัสแสดงธรรมแก่เจ้าลิจฉวีชื่อสาพาหะ และอภยะ เรื่องสมณพราหมณ์ผู้มีความประพฤติทางกาย วาจา ใจ และการเลี้ยงชีพไม่บริสุทธิ์ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อตรัสรู้ต่อบริสุทธิจึงควรตรัสรู้. ตรัสตอบพระนางมัลลิกา ผู้กราบทูลถามปัญหา ๔ ข้อ โดยทรงชี้แจงว่า ๑. มาตุคาม ผู้มักโกรธ ไม่ให้ทาน มีใจริษยา จะเป็นผู้มีรูปทรามและยากจน มีศักดิ์น้อย. ๒. มาตุคาม ผู้มักโกรธ แต่ให้ทาน ไม่มีใจริษยา จะเป็นผู้มีรูปทราม แต่มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีศักดิ์ใหญ่. ๓. มาตุคาม ผู้ไม่มักโกรธ แต่ไม่ให้ทาน มีใจริษยา จะเป็นผู้มีรูปงาม แต่ยากจน มีศักดิ์น้อย. ๔. มาตุคาม ผู้ไม่มักโกรธ ทั้งให้ทาน และมีใจไม่ริษยา จะเป็นผู้ทั้งมีรูปงาม ทั้งมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีศักดิ์ใหญ่. พระนางมัลลิกากราบทูลว่า ชะรอยพระนางจะเป็นคนซึ่งโกรธในชาติอื่น จึงทรงมีรูปทราม. ชะรอยจะเคยถวายทานจึงมั่งคั่ง และชะรอยจะไม่มีใจริษยา จึงมีศักดิ์ใหญ่เหนือหญิงทั้งปวงในราชสกุล แล้วทรงแสดงพระประสงค์ว่า จะไม่มักโกรธ ทั้งจะถวายทาน และไม่มีใจริษยาดังแต่นี้ไป. ตรัสแสดงเรื่องบุคคล ๔ ประเภท คือผู้ทำตนให้เดือดร้อน เป็นต้น (พ้องกับข้อความในกัณท์กถาสุตตโร หน้า ๔๑๓-๔๑๔). ตรัสแสดงเรื่องตัณหา อันเป็นเสมือนข่ายดักสัตว์ โดยทรงแสดงตัณหาวิจริต (ความท่องเที่ยวไปแห่งตัณหา คือความทะยานอยาก) ที่ปรารภขันธ ๕ ที่เป็นไปในภายใน ๑๘ อย่าง ที่ปรารภขันธ ๕ ที่เป็นไปในภายนอก ๑๘ อย่าง เป็นไปในกาล ๓ จึงเป็น ๑๐๘ (๑๘ + ๑๘ = ๓๖ = ๑๐๘). ทรงแสดงสิ่งที่เกิดขึ้น ๔ อย่าง คือ ๑. ความรักเกิดจากความรัก (เห็นคนอื่นเขาพูดด้วยถ้อยคำไม่ดีงามต่อคนที่ตนรัก ก็เลยคิดประทุษร้ายคนอื่นนั้นด้วย). ๒. ความรักเกิดจากความคิดประทุษร้าย (เห็นคนอื่นเขาพูดด้วยถ้อยคำที่ไม่ดีงามต่อคนที่ตนเกลียด ก็เลยรักคนอื่นนั้นด้วย) ๓. ความคิดประทุษร้ายเกิดจากความคิดประทุษร้าย (เห็นคนอื่นเขาพูดด้วยถ้อยคำอันดีงามต่อคนที่ตนเกลียด ก็เลยเกลียดคนอื่นนั้นด้วย). แล้วตรัสต่อไปว่า ภิกษุผู้เข้ามานั่งสัณเฑาะว์ไม่เกิดความรัก ความคิดประทุษร้ายทั้งสี่ประเภทนั้น, ยิ่งสันอาสวะด้วยความรัก ความคิดประทุษร้ายก็เป็นอันละได้อย่างถอนราก และภิกษุนั้นก็จะไม่พึงสร้าง (ไม่ถือตน หรือถือกาย) ของตนตามแนวสักกายทิฎฐิ ๒๐ อย่าง ดูหน้า ๔๐๕ หมายเลข ๒), ไม่พึงตอบ (ไม่ด่าตอบคนที่ด่า เป็นต้น), ไม่เป็นคว้น (เพราะมีความท่องเที่ยวแห่งตัณหา ปรารภขันธ ๕ ภายใน), ไม่ถูกเป็นเปลว (เพราะมีความท่องเที่ยวแห่งตัณหา ปรารภขันธ ๕ ภายนอก), ไม่ถูกเผา (ละอัสสมิมานะ ความถือตัวว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ได้).

หมวดนอกจาก ๕๐

(หมวดนี้ เรียกว่าปณาสกสังคหิตวรรค คือวรรคที่ไม่จัดเข้าในหมวด ๕๐ จัดเป็นหมวดพิเศษ แบ่งเป็นหมวดย่อยหรือวรรค ๗ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตรเช่นกัน คือวรรคที่ ๑ ชื่อลัทธิปริสวารค

๑. วัปปศากยะได้กราบทูลเปรียบเทียบกับ เข้าไปหาพวกนิครนถ์ไม่ได้ทำไร ทั้งได้รับความลำบาก เหมือนหวังได้กำไร ซื้อลูกม้ามาเลี้ยง กำไรก็ไม่ได้ ทั้งได้รับความลำบาก (เพราะลูกม้าเป็นโรคตาย)

ว่าด้วยคนชั่ว. วรรคที่ ๒ ชื่อโสภณวรรค ว่าด้วยคนดีงาม. วรรคที่ ๓ ชื่อทุจจจิตวรรค ว่าด้วยความประพฤติชั่ว. วรรคที่ ๔ ชื่อกัมมวรรค ว่าด้วยกรรมคือการกระทำ. วรรคที่ ๕ ชื่ออาปัตติกยวรรค ว่าภัยคือสิ่งที่น่ากลัวแห่งอาบัติ. วรรคที่ ๖ ชื่ออภิญญาวรรค ว่าด้วยความรู้แจ้ง. วรรคที่ ๗ ชื่อกัมมปถวรรค ว่าด้วยกรรมบถคือทางแห่งการมดีกรรมชั่ว).

๑. ทรงแสดงคนชั่ว (อัสปฺปริสฺส) และคนดี (สัปปริสฺส) ด้วยเรื่องละเมียดศีล ๕ ชักชวนเพื่อละเมียดศีล ๕ หรือตั้งอยู่ในศีล ๕ ชักชวนเพื่อตั้งอยู่ในศีล ๕ รวมทั้งธรรมะฝ่ายชั่วฝ่ายดีอื่น ๆ.

๒. ทรงแสดงคนที่ประทุษร้ายบริษัท เพราะทุศีล มีบาปกรรม คนที่ทำบริษัทให้งาม เพราะมีศีล มีกัลยาณธรรม และ ทรงแสดงความชั่วความดีอื่น ๆ ที่ทำให้ตกนรกหรือขึ้นสวรรค์เหมือนถูกนำไปวางไว้.

๓. ทรงแสดงวจีทุจจจิต ๔ คือพูดเท็จ, พูดส่อเสียด, พูดคำหยาบ, พูดเพ้อเจ้อ แล้วทรงแสดงคนพาลและบัณฑิต ผู้ประกอบด้วยความชั่วความดีต่าง ๆ ในที่สุด ทรงแสดงกวี ๔ ประเภท คือจินตางวิ (กวีทางความคิด), สุตกวี (กวีทางสดับฟัง), อัถกวี (กวีทางเนื้อความ) และปฏิกฐานกวี (กวีทางปัญญา หรือญาณ).

๔. ทรงแสดงกรรม ๔ อย่าง คือกรรมดำมีวิบาก (ผล) ดำ, กรรมขาวมีวิบากขาว, กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว, กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว.* ทรงแสดงว่า สมณะที่ ๑ ได้แก่พระโสดาบัน, สมณะที่ ๒ ได้แก่พระสกทาคามี, สมณะที่ ๓ ได้แก่พระอนาคามี, สมณะที่ ๔ ได้แก่พระอรหันต์ มีเฉพาะในพระธรรมวินัยนี้เท่านั้น. แล้วทรงแสดงว่า เพราะอาศัยคนดี จึงหวังอานิสงส์ (ผล) ได้ ๔ ประการ คือเจริญด้วยศีล, สมาธิ, ปัญญา, ภูมิ (ความหลุดพ้น).

๕. ตรัสกะพระอานนท์ว่า ภิกษุชั่วเห็นประโยชน์ ๔ ประการ จึงพอใจด้วยการทำสงฆ์ให้แตกกัน คือถ้าภิกษุพร้อมเพรียงกันก็จะกำจัดเราผู้ทุศีล, ผู้มีความเห็นผิด, ผู้เลี้ยงชีวิตผิด, ผู้อยากได้ลาภ แต่แตกกันก็จะกำจัดเราไม่ได้. แล้วทรงแสดงภัยแห่งอาบัติ และอานิสงส์แห่งการศึกษา. ทรงแสดงการนอน ๔ อย่าง คือ ๑. การนอนของเปรต (นอนหงาย) ๒. การนอนของผู้บริโภคคาม (ตะแคงซ้าย) ๓. การนอนของราชสีห์ (ตะแคงขวา ช้อนเท้าเหลื่อมเท้า เอาหางสอดไว้ในระหว่างเท้า) ๔. การนอนของพระตถาคต (เข้ามานที่ ๔). ทรงแสดงบุคคลผู้ควรแก่สตูป ๔ (ดูมหาปรินิพพานสูตร หน้า ๓๒๗). ทรงแสดงธรรม ๔ อย่างที่เป็นไปเพื่อความเจริญด้วยปัญญา คือ ๑. คบคนดี ๒. ฟังธรรมของท่าน ๓. ไตร่ตรองโดยแยบคาย ๔. ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม. ทรงแสดงธรรม ๔ อย่างที่มีอุปการะมากแก่มนุษย์ (เหมือนกับธรรมที่ให้เจริญด้วยปัญญา). ทรงแสดงโวหารคือคำพูดที่ไม่ประเสริฐและประเสริฐ ฝ่ายละ ๔ อย่าง คือพูดว่า ได้เห็น, ได้ฟัง, ได้ทราบ, ได้รู้, ในสิ่งที่มิได้เห็น, มิได้ฟัง, มิได้ทราบ, มิได้รู้ ; หรือพูดว่า ไม่ได้เห็น ไม่ได้ฟัง, ไม่ได้ทราบ, ไม่ได้รู้, ในสิ่งที่ได้เห็น, ได้ฟัง, ได้ทราบ, ได้รู้ นี่เป็นฝ่ายไม่ประเสริฐ ก็คือตรงกันข้าม ได้แก่พูดตามเป็นจริง.

๖. ทรงแสดงธรรม ๔ อย่าง คือที่ควรกำหนดรู้ด้วยความรู้ยิ่ง ได้แก่ขันธ ๕ ที่บุคคลยึดถือ, ที่ควรละด้วยความรู้ยิ่ง ได้แก่อวิชชา (ความไม่รู้) กับภวตัณหา (ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่), ที่ควรเจริญ ได้แก่สมณะ

(ความสงบใจ) และวิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง), ที่ควรทำให้แจ้ง ได้แก่วิชชา (ความรู้) และวิมุตติ (ความหลุดพ้น). ทรงแสดงการแสวงหาอันไม่ประเสริฐ และประเสริฐฝ่ายละ ๔ อย่าง คือการแสวงหาสิ่งที่มีความแก่, ความเจ็บ, ความตาย, ความเศร้าหมองเป็นธรรมดา, ฝ่ายดีคือตรงกันข้าม. ทรงแสดงเรื่องของการสงเคราะห์ (สังคหวัตถุ) ๔ คือการให้, การพูดไพเราะ, การบำเพ็ญประโยชน์, การวางตนสม่ำเสมอ. ทรงแสดงความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๔ อย่าง คือเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ๔ แก่พระมาลากยบุตร. ทรงแสดงว่า ตระกูลอันถึงความเป็นใหญ่ในโลกทรพย์ จะตั้งอยู่ไม่ได้นานด้วยฐานะ ๔ คือไม่แสวงหาของที่หาย, ไม่ชอบชมสิ่งชั่ว, ใช้จ่าย (ดื่มกิน) ไม่มีประมาณ, ตั้งหญิงหรือชายผู้ทุศีลให้เป็นใหญ่. ส่วนที่จะตั้งอยู่ได้นาน คือตรงกันข้าม. ทรงแสดงเรื่องม้าอาชาไนย ๔ ประเภท เปรียบด้วยคุณธรรมของภิกษุ (เหมือนที่กล่าวมาแล้วในหมวด ๓ หน้า ๕๒๙ เป็นแต่เพิ่มขึ้นอีกข้อหนึ่ง คือ สมบูรณ์ด้วยกำลัง เทียบด้วยปาวารภาความเพียร). ทรงแสดงกถา ๔ ได้แก่กถาลังคือความเพียร, สติ (ความระลึกได้), สมาธิ, ปัญญา. ทรงแสดงว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ไม่ควรอยู่ป่า คือประกอบด้วยความตริในกาม, ในการบอกร้าย, ในการเบียดเบียน, เป็นผู้มัวปัญญาทึบ. ถ้าตรงกันข้ามก็ควรอยู่ป่า. ทรงแสดงคนพาลและบัณฑิตประกอบด้วยธรรมฝ่ายละ ๔ อย่าง คือการกระทำทางกาย วาจา ใจ และความเห็นอันมีโทษหรือไม่มีโทษ.

๗. ทรงแสดงว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง จะตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ เหมือนถูกนำไปวางไว้ คือ ๑. ประพฤติชั่ว (กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓ รวมเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐) ด้วยตนเอง, ๒. ชักชวนผู้อื่นเพื่อประพฤติชั่ว ๓. ยินดีในความชั่ว ๔. พรณเนาคุณของความชั่ว. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม.

หมวดพระสูตรนอกจาก ๕๐

หมวดนี้ มีข้อความสั้นที่สุด คือตรัสสอนให้เจริญสติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔ อย่าง, สัมมปธาน (ความเพียรชอบ) ๔ อย่าง, อิทธิบาท (ธรรมอันให้ถึงความสำเร็จ) ๔ อย่าง, เพื่อรู้อย่าง, เพื่อกำหนดรู้, เพื่อความสิ้นไป, เพื่อละอุปกิเลส ๑๖ อย่าง มีราคะ เป็นต้น (ดูหน้า ๓๗๒ แต่ในหน้านั้นใช้คำว่า โลภะ แทนราคะ).

จบเล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต

เล่มที่ ๒๒ ชื่ออังคุตตรนิกาย ปิณฺณก-ฉกฺกนิบาต (เป็นสุดตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ แบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือตอนที่ ๑ ชื่อปิณฺณกนิบาต ว่าด้วยธรรมะจำนวน ๕ ตอนที่ ๒ ชื่อฉกฺกนิบาต ว่าด้วยธรรมะจำนวน ๖.

ปิฎกนิบาต ขุมนุมธรรมะที่มี ๕ ข้อ

ในหมวดนี้ จัดเป็นหมวด ๕๐ รวม ๕ หมวด หมวดละ ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตร กับ พระสูตรนอกหมวด ๕๐ อีกต่างหาก รวมทั้งสิ้น ประมาณเกือบ ๓๐๐ สูตร.

ปฐมปณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๑

(ในหมวดนี้ มี ๕ วรรค. วรรคที่ ๑ ชื่อเสขพลวรรค ว่าด้วยธรรมอันเป็นกำลังของพระเสขะ คือ พระอริยบุคคลผู้ยังศึกษา. วรรคที่ ๒ ชื่อพลวรรค ว่าด้วยธรรมอันเป็นกำลัง. วรรคที่ ๓ ชื่อปัญจังคิกวรรค ว่าด้วยธรรมะมีองค์ ๕. วรรคที่ ๔ ชื่อสมนวรรค ว่าด้วยนางสมนาราชกุมารี. วรรคที่ ๕ ชื่อมุนเฑราชวรรค ว่าด้วยพระเจ้ามุนเฑะ).

๑. ครัสแสดงกำลังของพระเสขะ ๕ อย่าง อันได้แก่กำลังคือความเชื่อ, ความอายต่อบาป, ความเกรงกลัวต่อบาป, ความเพียร และปัญญา และได้ตรัสแสดงธรรมยกยำนัยต่าง ๆ โดยอาศัยหลักธรรม ๕ ประการที่กล่าวนี้ เช่น ถ้าขาดธรรมเหล่านี้จะอยู่เป็นทุกข์ในปัจจุบัน และหวังทุกคติได้เมื่อสิ้นชีวิตไป แต่ถ้ามีธรรมเหล่านี้จะอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และหวังทุกคติได้เมื่อสิ้นชีวิตไป.

๒. ครัสแสดงกำลัง ๕ ของพระตถาคต เช่นเดียวกับข้อ ๑ และได้ตรัสถึงธรรมอันเป็นกำลัง ๕ อย่าง อันได้แก่กำลังคือความเชื่อ, ความเพียร, ความระลึกได้, ความตั้งใจมั่นและปัญญา. กับได้ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น คือตนเองสมบูรณ์ด้วยศีล, สมာธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ* และชักชวนผู้อื่นเพื่อให้สมบูรณ์ด้วยธรรมเหล่านั้น. ถ้าขาดในด้านตนเองหรือในด้านชักชวนผู้อื่นในทางใดทางหนึ่งหรือขาดทั้งสองอย่าง ก็ชื่อว่าบกพร่องในทางนั้น ๆ.

๓. ครัสว่า ภิกษุผู้ไม่มีความเคารพ ไม่มีที่พึ่ง ประพฤติไม่สมส่วนในเพื่อนพรหมจารี เป็นไปไม่ได้ที่จะบำเพ็ญธรรมะที่เป็นมารยาท, ธรรมของพระเสขะ, ศีล, ความเห็นชอบและความตั้งใจมั่นชอบให้บริบูรณ์ได้ และเป็นไปไม่ได้ที่จะบำเพ็ญธรรมะที่เป็นมารยาท, ธรรมของพระเสขะ, กองศีล, กองสมาธิ, และกองปัญญาให้บริบูรณ์ได้. ต่อเมื่อมีความเคารพ มีที่พึ่ง ประพฤติสมส่วนในเพื่อนพรหมจารี จึงเป็นไปได้ที่จะบำเพ็ญธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ได้. ทรงแสดงว่า ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ อย่าง คือความพอใจในกาม, ความคิดปองร้าย, ความหดหู่ว้างง, ความฟุ้งสรวนรำคาญใจ, และความลึกลับสงสัย (ซึ่งเรียกว่านิวรณ์ ๕ ในที่อื่น) ทำให้จิตไม่อ่อน ไม่ควรแก่การงาน, ไม่ผ่องใสเปล่งปลั่ง, ไม่ตั้งมั่นด้วยดี เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ เปรียบเหมือนเหล็ก, โลหะ, ดินบก, ตะกั่ว, และเงิน เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งทองฉะนั้น. เมื่อจิตปราศจากเครื่องเศร้าหมองเหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่ออภิญญา ๖ มีการแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น มีการทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเป็นที่สุด. ทรงแสดงว่า บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติ ย่อมไม่มีคุณธรรมดังต่อไปนี้ ขาดอุปนิสัย คือ สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ), ยถากุตญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณตามเป็นจริง), นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย), วิราคะ (ความคลายกำหนัด), วิมุตติญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณซึ่งความหลุดพ้น). ถ้ามีศีล ก็ตรงกันข้าม คือมีคุณธรรมเหล่านี้ มีอุปนิสัยสมบูรณ์. ทรงแสดงว่า สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ที่องค์ ๔ อนุเคราะห์

๑. ธรรม ๕ อย่างนี้ เคยให้ความหมายไว้ข้างแล้ว ศีล คือการรักษากายวาจาให้เรียบร้อย, สมာธิ คือการทำใจให้ตั้งมั่น, ปัญญา คือการรู้เท่าทันความจริง, วิมุตติ คือความหลุดพ้น, วิมุตติญาณทัสสนะ คือการรู้ด้วยญาณว่าหลุดพ้นแล้ว เรียกว่าอัมมขันธ์ ๕

แล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นผล เป็นอานิสงส์ คือศีล, การสดับตรับฟัง, การได้ถามได้ตอบ, สมณะ (ความสงบจิต) และวิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง). ทรงแสดงวิมุตตยตนะ (เหตุแห่งความหลุดพ้น) ๕ ประการ ที่ภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร จะมีจิตที่ยังไม่หลุดพ้นได้หลุดพ้น จะมีอาสวะที่ยังไม่สิ้นถึงความสิ้นไป คือ ๑. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีที่เคารพแสดงธรรมให้ฟัง ภิกษุก็เห็นอรรถเห็นธรรม เกิดปีติปราโมทย์ มีกายสงบ เสวยสุข มีจิตตั้งมั่น ๒. ภิกษุแสดงธรรมที่ได้ฟังแล้ว เรียนแล้วแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ก็เห็นอรรถเห็นธรรม จนถึงมีจิตตั้งมั่น. ๓. ภิกษุสาธยาย (ท่องบ่น) ธรรมที่ได้ฟังแล้ว เรียนแล้วโดยพิสดาร ก็เห็นอรรถเห็นธรรม จนถึงมีจิตตั้งมั่น. ๔. ภิกษุตรีกตรองเพ่งด้วยใจซึ่งธรรมที่ได้ฟังแล้ว เรียนแล้ว ก็เห็นอรรถเห็นธรรม จนถึงมีจิตตั้งมั่น. ๕. ภิกษุอื่นเอาสมาธินิมิตอันใดอันหนึ่งไว้ด้วยดี, ใส่ใจด้วยดี, ทรงจำด้วยดี, ทางทะเลด้วยดีด้วยปัญญา ก็เห็นอรรถเห็นธรรม จนถึงมีจิตตั้งมั่น. ทรงแสดงว่า ญาณ ๕ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตน แก่ผู้เจริญสมาธิ อันไม่มีประมาณ* ผู้มีปัญญารักษาตน มีสติเฉพาะหน้า คือความรู้เกิดขึ้นเฉพาะตนว่า ๑. สมาธินี้มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบาก (ผล) ต่อไป ๒. สมาธินี้ประเสริฐ ไม่มีอาミス (เหยื่อล่อ) ๓. สมาธินี้คนชั่วล่องเล็ดไม่ได้ ๔. สมาธินี้สงบประณีต ได้มาด้วยความสงบระงับกิเลส บรรลุความเป็นธรรมอันเอกเกิดขึ้น ไม่ต้องบรรลุด้วยใช้ความเพียรชมรรณอันเป็นข้าศึกห้ามกิเลส. ๕. สมาธินี้เราเข้าออกอย่างมีสติ. ทรงแสดงการเจริญสัมมาสมาธิอันเป็นอริยะมืองค์ ๕ คือ ๑. ภิกษุเข้าสู่ฌานที่ ๑ มีกายนี้เต็มไปด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก (ความสงัด) ๒. ภิกษุเข้าสู่ฌานที่ ๒ มีกายนี้เต็มไปด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ. ๓. ภิกษุเข้าสู่ฌานที่ ๓ มีกายนี้อันเต็มไปด้วยสุขที่ไม่มีปีติ ๔. ภิกษุเข้าสู่ฌานที่ ๔ แผ่จิตอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไปสู่กายนี้ ๕. ภิกษุถือเอานิมิตในการพิจารณาด้วยดี ใส่ใจด้วยดี ทรงจำด้วยดี ทางทะเลด้วยดีด้วยปัญญา (ซึ่งนิมิตในการพิจารณานั้น). เมื่อเจริญทำให้มากซึ่งสัมมาสมาธิอันเป็นอริยะนี้ ย่อมเป็นไปเพื่ออภิญญา ๖ มีการแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น. ทรงแสดงอานิสงส์ในการเดินจงกรม (เดินกลับไปกลับมา) ๕ ประการ คืออดทนต่อการเดินทางไกล, อดทนต่อความเพียร, มีอาพาธน้อย, อาหารที่กิน, ดื่ม, เคี้ยว, ลิ้มรสแล้ว ย่อมย่อยไปด้วยดี, สมาธิที่ได้ในขณะจงกรม ย่อมตั้งอยู่นาน. ตรัสแก่พระนาคิตะ แสดงพระประสงค์ไม่รับรองพราหมณคฤหบดีชาวอิจฉานังคละ ผู้เตรียมของเคี้ยวของฉันมาที่ป่าอิจฉานังคละ ส่งเสียงเอ็ดอึงอยู่ที่ชุมประดู่ โดยทรงแสดงว่า ผู้ใดไม่ได้รับโดยง่ายซึ่งความสุขอันเกิดจากเนกขัมมะ (การออกจากกาม) จากความสงบ จากการตรัสรู้ ผู้นั้นย่อมยินดีความสุขอันไม่สะอาด สุขเกิดจากการนอนหลับ และความสุขอันเกิดจากลาภสักการะชื่อเสียง แล้วทรงแสดงว่า ๑. อุจจาระปัสสาวะย่อมมีแก่ผู้ที่กิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้มรส ๒. ความเศร้าโศก เป็นต้น ย่อมเกิดเพราะความปรวนแปรเป็นอันแห่งสิ่งที่รัก ๓. ความเป็นของปฏิกุล (น่าเกลียด) ในนิมิต (เครื่องหมาย) ที่ไม่งาม ย่อมตั้งอยู่แก่ผู้ประกอบเรื่อง ๆ ซึ่งนิมิตว่าไม่งาม ๔. ความเป็นของปฏิกุลในผัสสะ (ความถูกต้องอารมณ์ มีรูป เสียง เป็นต้น) ย่อมตั้งอยู่แก่ผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงในอายตนะสำหรับถูกต้อง ๖ อย่าง (มีตา หู เป็นต้น) ๕. ความเป็นของปฏิกุลในความยึดถือ ย่อมตั้งอยู่แก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นความดับไปในขันธ ๕ ที่ยึดถือ นี่เป็นผลแต่ละข้อของ ๕ ข้อนั้น.

๔. ครัสตอบจุฉดาของพระนางสุมณาราชกุมารี* ว่า สวากของพระองค์ ๒ รูป มีศรัทธา ตีล ัญญาเสมอกัน แต่รูปหนึ่งเป็นผู้ให้ อีกรูปหนึ่งไม่เป็นผู้ให้ ถ้าไปเกิดเป็นเทพ, เป็นมนุษย์ รูปที่เป็นผู้ให้ ย่อมได้รับสิ่ง ๕ สิ่งอันเป็นของทิพย์, อันเป็นของมนุษย์เหนือกว่ารูปที่ไม่เป็นผู้ให้ คือ อายุ, ผิวพรรณ, ความสุข, ยศ และความเป็นใหญ่. ถ้าออกบวชเป็นบรรพชิต รูปที่เป็นผู้ให้ ก็จะไม่เหนือกว่าโดยฐานะ ๕ คือ ต่อเมื่อมีผู้ขอร้องจึงบริโภคน้อย ๔ มาก ถ้าไม่มีผู้ขอร้องก็บริโภคน้อย, ถ้าอยู่ร่วมกับเพื่อนพรหมจารี ๆ ก็ประพฤติต่อเธอด้วยกายกรรม, วจีกรรม, มโนกรรม อันน่าพอใจโดยมาก ที่ไม่น่าพอใจมีน้อย, ย่อมนำมาให้ แต่สิ่งที่น่าพอใจโดยมาก สิ่งไม่น่าพอใจมีน้อย. แต่ถ้าบรรลุลักษณะพระอรหันต์ ไม่มีอะไรต่างกันระหว่าง ความหลุดพ้นของผู้หนึ่งกับความหลุดพ้นของผู้หนึ่ง. ครัสตอบพระนางจุนทราษกุมารี* ถึงผู้เลื่อมใสใน พระรัตนตรัย โดยรู้ว่าเลิศอย่างไร (ตามแนวแห่งความเลื่อมใส ๔ ประการที่กล่าวแล้วในหน้า ๕๒๒) และมีศีล ที่พระอริยเจ้าใคร่ว่า จะเข้าถึงสุคติ ไม่เข้าถึงทุกคติเมื่อล่วงลับไป. หลานชายของเมณฑกเศรษฐีชื่ออุคคหะ นิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งภิกษุรวม ๔ รูปไปฉัน แล้วขอให้ตรัสสอนหญิงสาว (หลายคน) ที่จะไปสู่สุกัล แห่งสามิ จึงประทานโอวาท ๕ คือ ๑. พึงปรารภนาถิ รับประทาน ใช้ ปฏิบัติและพูดจาด้วยดีต่อมารดาบิดาของสามิ. ๒. แสดงความเคารพต่อบุคคลที่สามิเคารพ เช่น มารดา บิดา สมณพราหมณ์ รวมทั้งจัดที่นั่งและน้ำให้ เมื่อมาถึงบ้าน ๓. ขยันไม่เกียจคร้าน พิจารณาจัดทำกรณงานภายในบ้านของสามิ ไม่ว่าจะเป็นงานเกี่ยวกับ ขนแกะหรือฝ้าย. ๔. รู้การที่ควรทำและไม่ควรทำต่อคนภายในบ้านของสามิ เช่น ทาส, คนรับใช้, กรรมกร, ดูแลคนเหล่านั้นเมื่อเจ็บไข้ จัดแบ่งอาหารให้ตามส่วน. ๕. รักษาทรัพย์, ข้าวเปลือก, เงิน, ทอง, ที่สามิหามาให้ดี ไม่ทำตนให้เป็นคนเสียหาย เช่น เป็นนักเลง เป็นขโมย หรือทำลายทรัพย์ (หมายเหตุ: ข้อความในพระสูตรนี้ แสดงว่าการนิมนต์พระ ๔ รูปไปฉันถือเป็นการมงคล อรรถกถาถืออธิบายอย่างนั้น. แสดงว่ากิจการงานภายใน บ้านของคนสมัยนั้น มีเกี่ยวกับขนแกะและฝ้าย แสดงว่าบ้านใหญ่ ๆ บั่นด้าย ทอผ้าใช้เอง และแสดงว่าสตรี มีส่วนรับผิดชอบการเงินด้วย). ครัสตอบสีหเสนapati ถึงเรื่องผู้ให้ทาน ย่อมได้รับผลปัจจุบัน ๔ ข้อ คือ ๑. เป็นที่รักของคนเป็นอันมาก ๒. สัตบุรุษย่อมคบหา ๓. มีเกียรติศัพท์ฟุ้งไป ๔. เข้าสู่สมาคมองอาจไม่เก้อเขิน ส่วนผลในอนาคตมี ๑ ข้อ คือตายไปแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. สีหเสนapatiกราบทูลว่า ๔ ข้อแรกมิได้เชื่อ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัส แต่เชื่อเพราะเห็นจริงด้วยตนเอง. ส่วนข้อหลังไม่ทราบ จึงต้องเชื่อตามพระผู้มี- พระภาค. ครัสแสดงอานิสงส์ของทานห้ากับข้างต้นแล้ว ครัสเรื่องทานที่ให้ตามกาล ๕ คือ ๑. ทานที่ให้แก่ผู้มา ๒. ทานที่ให้แก่ผู้ไป ๓. ทานที่ให้ในเวลาชั่ววอก ๔. ข้าวออกใหม่ ๕. ผลไม้ออกใหม่ที่ถวายในผู้มีศีล. ครัสว่า ผู้ให้โภชนะ (อาหาร) ชื่อว่าให้อายุ, ผิวพรรณ, สุข, กำลัง, และปฏิภาณ และตนก็จะได้รับสิ่งเหล่านั้นอัน เป็นทิพย์บ้าง เป็นของมนุษย์บ้าง. ทรงแสดงว่า อุบลบุตรผู้มีศรัทธา มีอานิสงส์ ๕ คือ ๑. สัตบุรุษย่อมอนุเคราะห์ ก่อน ๒. ย่อมเข้าไปหาก่อน ๓. ย่อมรับ (ของถวาย) ก่อน ๔. ย่อมแสดงธรรมให้ฟังก่อน ๕. ผู้นั้นตายไป ย่อมเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์ ผู้มีศรัทธาย่อมเป็นที่พึ่งของคนหมู่มาก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เหมือนต้นไทรใหญ่ ที่เกิดในพื้นที่ ในทางสี่แพร่ง เป็นที่พึ่งของนกทั้งหลายฉะนั้น. ทรงแสดงว่า มารดา

๑. เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าปเสนทิโกศล

๒. อรรถกถาไม่ได้เล่าว่า เป็นพระราชธิดาของใคร แต่ข้อความในพระสูตรแสดงว่าอยู่ในกรุงราชคฤห์ จึงเห็น ได้ว่าคงเป็นพระราชธิดาของพระเจ้าพิมพิสาร

บิดาเห็นฐานะ ๕ จึงปรารธนาบุตร คือ ๑. บุตรที่เราเลี้ยงแล้วจักเลี้ยงเรา ๒. จักทำกิจให้ ๓. สกฺลวงส์ จักตั้งอยู่ยั่งยืน ๔. บุตรจักปฏิบัติตนให้สมเป็นทายาท (ผู้รับมรดก) ๕. เมื่อเราตายแล้ว จักเพิ่มให้ซึ่งทักษิณา (ในข้อที่ ๕ นี้ รู้สึกว่าจะถือเป็นธรรมเนียมสำคัญของชาวอินเดียสมัยนั้น). ครัสว่า อันโศชน (คนที่อาศัยอยู่ในบ้าน) อาศัยหัวหน้าสกุลผู้มีศรัทธา ย่อมเจริญด้วยศรัทธา, ศีล, การสดับ, การบริจาค, และปัญญา.

๕. ครัสแสดงสิ่งที่พึงได้จากโลกทรัพย์ ๕ ประการ คือ ๑. เลี้ยงมารดา บิดา บุตร ภริยา ทาส กรรมกรให้เป็นสุข ๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงให้เป็นสุข ๓. ใช้จ่ายในคราวมีอันตรายเกิดขึ้น เพื่อทำตนให้มีความสุขดี ๔. ทำพลี ๕ มีญาติพลี เป็นต้น* ๕. ถวายทานแด่สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ. ครัสแสดงว่า สัตบุรุษเกิดในสกุล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่คนเป็นอันมาก คือ แก่มารดา บิดา, บุตร ภริยา, ทาส กรรมกร, เพื่อนฝูง, สมณพราหมณ์. ครัสแสดงสิ่งที่น่าปรารถนารักใคร่ชอบใจ แต่ได้โดยยาก ๕ อย่าง คือ อายุ, ผิวพรรณ, สุข, ยศ, สวรรค์ แล้วทรงแสดงว่า จะได้สิ่งเหล่านี้เพราะเหตุเพียงอันน้อยหรือปรารถนา เพราะถ้าได้เพราะเหตุอันน้อยหรือปรารถนาแล้ว ใครเล่าในโลกนี้จะเสื่อมจากอะไร (คงได้สิ่งที่ต้องการหมด) ผู้ใคร่จะได้สิ่งเหล่านี้ ควรบำเพ็ญปฏิบัติที่ทำให้ได้สิ่งเหล่านี้จึงจะได้. ครัสว่า ผู้ให้สิ่งที่น่าพอใจ ย่อมได้สิ่งที่น่าพอใจ ผู้ให้สิ่งที่เลิศ, ประเสริฐ, และประเสริฐสุด ย่อมได้สิ่งที่เลิศ, ประเสริฐ, และประเสริฐสุด และเป็นผู้มีอายุยืน มียศในที่ที่เกิดนั้น ๆ. ครัสแสดงความโหลมาแห่งบุญกุศล ๕ อย่าง คือภิกษุบริโภคน้ำจืด, บิณฑบาต, ที่อยู่อาศัย, เตียงตั้ง, ยาแก้โรคของผู้ใด เข้าใจโศสมานอันไม่มีประมาณอยู่ ความโหลมาแห่งบุญกุศลอันให้ผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์อันไม่มีประมาณ ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งน่าปรารถนารักใคร่ชอบใจแก่ผู้นั้นอย่างนับไม่ได้ ประมาณไม่ได้. ทรงแสดงความถึงพร้อม, และทรัพย์อย่างละ ๕ ประการ อันได้แก่ศรัทธา, ศีล, การสดับ, การสละ, และปัญญา. ทรงแสดงฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงได้ในโลก ๕ อย่าง คือ ขอให้สิ่งที่มี ความแก่, ความเจ็บไข้, ความตาย, ความสิ้นไป, ความพินาศไปเป็นธรรมดา อย่าแก่, อย่าเจ็บไข้, อย่าตาย, อย่าสิ้นไป, อย่าพินาศไปเลย. บุคคลผู้มีได้สดับ เมื่อสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้น ย่อมไม่พิจารณา ย่อมเศร้าโศก ส่วนภริยาสาว ผู้ได้สดับ ย่อมตรงกันข้าม ครัสสอนพระเจ้าปเสนทิโกศล ผู้ทรงมีความทุกข์ เสียพระทัยเกี่ยวกับการสวรรคตของพระนางมัลลิกา ในทำนองเดียวกับข้อความข้างต้น. พระนารทะ* อยู่ในกุกกุฏาราม กรุงปตลิวตร ทูลพระเจ้ามุกเทะ ผู้ไม่เป็นอันสงระสวยเมื่อพระนางภัททาเทวีสวรรคต ในทำนองเดียวกับที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วข้างต้น.

ทุติยปัณณาสก์ หมวด ๕๐ ที่ ๒

(หมวดนี้ มี ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตรเช่นเคย วรรคที่ ๑ ชื่อนิวรณวรรค ว่าด้วยนิวรณ์. วรรคที่ ๒ ชื่อสัญญาวรรค ว่าด้วยความกำหนดหมายในใจ. วรรคที่ ๓ ชื่อโยธาชีววรรค ว่าด้วยนัยกรบ. วรรคที่ ๔ ชื่อเถรวรรค ว่าด้วยภิกษุผู้เป็นเถระ หรือผู้เฒ่า. วรรคที่ ๕ ชื่อกฤทวารวรรค ว่าด้วยบุตรแห่งโกลิย-กษัตริย์พระนามว่ากฤณะ).

๑. พลี ๕ โดยละเอียดโปรดดูหน้า ๕๒๔

๒. เรื่องนี้เห็นชัดว่า เป็นเหตุการณ์ภายหลังปรินิพพาน เมื่อสร้างกรุงปตลิวตรแล้ว แต่เนื้อธรรมะยกของเก่า มาแสดง

๑. ทรงแสดงนิรณัน ๕ ว่า ท่วมทับจิดแล้วทำให้ปัญญาอ่อนกำลัง และตรัสเรียกว่าอกุศลราศี (กองแห่งอกุศล) คือความพอใจในกาม, ความคิดปองร้าย, ความหดหู่วุ่นงัน, ความฟุ้งสร้านรำคาญใจ, ความลึ้งเลงสงสัย เมื่อภิกษุละไม่ได้ ก็เป็นไปไม่ได้ที่จะรู้จักประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสองอย่าง หรือจักทำให้แจ้งญาณทัสสนะวิเศษอันควรแก่พระอริยะ อันยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์ ต่อเมื่อละได้ จึงเป็นไปได้ที่จะรู้จักประโยชน์ตน เป็นต้น. ตรัสแสดงองค์ของภิกษุผู้มีความเพียร^๑ ๕ อย่าง คือมีศรัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, มีอาพาสน้อย, ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา ทำตนให้ปรากฏตามความจริงในพระศาสนา และในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้, มีความเพียร, มีปัญญา. ทรงแสดงสมัยที่ไม่สมควรตั้งความเพียร ๕ ประการ คือเป็นคนแก่, ถูกโรคเบียดเบียน, หาอาหารได้ยาก เกิดจลาจล ประชาชนอพยพ, สงฆ์แตกกัน. ถ้าตรงกันข้ามก็เป็นสมัยอันสมควร. มารดาและบุตรออกบวชเป็นภิกษุณี ภิกษุ คลุกคลีกันมาก ในที่สุดลาสิกขาออกมาอยู่ร่วมกันอย่างสามภริยา พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ตรัสว่า รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณูปะ ของหญิงเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ความผูกพัน ยิ่งกว่าสิ่งอื่น ๆ. ตรัสสอนภิกษุรูปหนึ่ง ให้สำรวจอินทรีย์, รับประทานอาหาร, ประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (ไม่เห็นแก่นอน), มีปัญญาเห็นแจ้ง, เจริญพรหมกัมมัตถธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งปัญญาตรัสรู้) เธอทำตามก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์. ตรัสสอนว่า หญิง ชาย กฤตสัณห์ บรรพชิต ควรพิจารณาฐานะ ๕ เรื่อง ๆ คือ ๑. เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ (อันจะทำให้ละความเมาในความเป็นหนุ่มสาวได้) ๒. เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ (อันจะทำให้ละความเมาในความเป็นผู้ไม่มีโรคได้) ๓. เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ (อันจะทำให้ละความเมาในชีวิตได้) ๔. เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น (อันจะทำให้ละความติดหรือความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความพอใจหรือฉันทราคะได้) ๕. เรามีกรรมเป็นของตน ทำกรรมใดไว้จักได้รับผลของกรรมนั้น (อันจะทำให้ละทุกข์จิตกาย วาจา ใจ ได้). เจ้าลิจฉวีพระนามว่ามหานามะ เปล่งอุทานว่า ชาววัชชีจักรอด ชาววัชชีจักรอด^๒ และได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้เหตุผลที่เปล่งอุทานเช่นนั้น เพราะทรงเห็นลิจฉวีกุมารทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้ดูร้าย แย่งปล้นของชาย เช่น อ้อย, พุทรา, ขนมน มากินเดินเขี่ยเท้าผู้หญิงข้างหลัง แต่กลับมายืนพนมมือนิ่งเข้าไปใกล้พระผู้มีพระภาค. จึงตรัสว่า ผู้ใดก็ตาม ใช้ทรัพย์ให้ได้ถูกทาง ๕ ประการ (ดังที่ตรัสสอนไว้ในหน้า ๕๔๓) ผู้นั้นย่อมหวังความเจริญได้ไม่มีเสื่อม. ตรัสว่า ผู้บวชเมื่อแก่ ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง หาได้ยาก คือเป็นผู้ละเสียดื้ออ้อน เป็นต้น (แปลไว้ละเสียแล้ว หน้า ๗๐).

๒. ทรงแสดงสัญญา ๕ สองชุด ว่า ถ้ามะเร็งกา ทำให้มาก จะมีผลอันสงฆ์มาก มีพระนิพพาน (อมตะ) เป็นที่สุด คือชุดแรก กำหนดหมายว่าไม่ยาม, ว่ามิโทษ, ในความตาย, ว่าน่าเกลียดในอาหาร, ว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง ; ชุดที่สอง กำหนดหมายว่าไม่เที่ยง, ว่าไม่ใช่ตัวตน, ในความตาย, ว่าน่าเกลียดในอาหาร, ว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง. (ฉบับไทยซ้ำกันทั้งสองชุด แต่ฉบับยุโรปและพม่าแยกกัน จึงแยกให้เห็นทั้งสองชุด). ตรัสว่า อริยสาวก, อริยสาวิกา (สาวกชายหญิงของพระอริยะ) เจริญด้วยความเจริญอันประเสริฐชื่อว่าถือเอาสาระ ถือเอาส่วนประเสริฐของกายไว้ได้ คือเจริญด้วยศรัทธา, ศีล, การสดับ, การสละ, และปัญญา. ตรัสว่า ภิกษุที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ควรที่เพื่อนพรหมจารีจะสนทนากับ อยู่ร่วมด้วย คือตนเองสมบูรณ์ด้วย

๑. ปธานยังคะ แปลตามอรรถกถา ที่แล้วมาเคยแปลว่า องค์ ๕ ที่ควรตั้งไว้เป็นประธาน (ดูหน้า ๓๖๖ หมวด ๔)

๒. ตามศัพท์ว่า ชาววัชชีจักเป็น ภวิสสันติ วุชชี

ศีล สมาธิ ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ และตอบปัญหาที่ตั้งขึ้นด้วยถ้อยคำที่ชักชวนให้ถึงพร้อมด้วย ศีล สมาธิ เป็นต้น. ครัสว่า ภิกษุภิกษุณีเจริญ ทำให้มากซึ่งธรรม ๕ อย่าง ย่อมหวังผล ๒ อย่างได้ คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน กับถ้ายังมีกิเลสเหลือก็เป็นพระอนาคามี ธรรม ๕ อย่าง คือ จันทะ พอใจ, วิริยะ เพียร, จิตตะ เอาใจใส่, วิมังสา พิจารณาสอบสวน และอุสโสหิ กระตือรือร้น (อรรถกถาแก้ว่า ความเพียรอย่างแรงกล้า). ครัสว่า เมื่อก่อนตรัสรู้ ได้ทรงเจริญธรรม ๕ อย่างข้างต้น (มีจันทะ เป็นต้น) มาแล้ว ได้ทรงบรรลุความเป็นผู้ควรเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ คืออภิญญา ๖ (มีแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น ทำให้แจ้งใจได้ วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเป็นที่สุด). ครัสว่า ธรรม ๕ อย่างที่เจริญ ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อพระนิพพาน คือเห็นว่าไม่งามในกาย, กำหนดหมายว่าน่าเกลียดในอาหาร, ว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง, ว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง, กำหนดหมายในความตาย. แล้วทรงแสดงธรรม ๕ อย่างนั้น ว่า เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะ (กิเลสที่ต้อง สิ้นदान).

๓. ครัสแสดงธรรม ๕ อย่างข้างต้น (มีเห็นว่าไม่งามในกาย เป็นต้น) ว่า เจริญ ทำให้มากแล้ว จะทำให้มีใจเอาจิต วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ เป็นผลเป็นอนาสสัง. เมื่อภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นเพราะสมาธิ (ใจเอาจิต) และหลุดพ้น เพราะปัญญา (ปัญญาวิมุตติ) ก็ชื่อว่า (เหมือนตีเมืองข้าศึกได้)* คือ ๑. ถอนลี้ม (เครื่องกีดขวาง) เทียบด้วยละ อวิชชาอย่างถอนราก ๒. ถมคู เทียบด้วยละความเวียนว่ายตายเกิด ๓. ถอนเสาระเนียด เทียบด้วยละคันทหา อย่างถอนราก ๔. ถอดกลอน (อรรถกถาแก้ว่า ทำลายบานประตู) เทียบด้วยละสัญญา ๕. ถอนลี้ม (เครื่องกีดขวาง) เทียบด้วยละสัญญา ๕. เป็นผู้ประเสริฐ วางธง วางภาระ พักพล เทียบด้วยละความถือตัวว่า เรา เป็นนั่น เป็นนี่ อย่างถอนราก. ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร ภิกษุชื่อว่ามีธรรมะเป็น เครื่องอยู่ ครัสตอบว่า ๑. ผู้เรียนธรรม แต่เว้นว่างการหลักเรือน ไม่ประกอบความสงบแห่งจิตภายในเนื่อง ๆ เรียกว่าผู้มากด้วยปริยัติ (การเรียน) แต่ไม่เรียกว่าผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่. ๒. ผู้แสดงธรรมตามที่ฟังแล้ว เรียนแล้วแก่ผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติ (เหมือนข้อ ๑) เรียกว่าผู้มากด้วยบัญญัติ แต่ไม่เรียกว่ามีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ๓. รู้สาธยาย (ท่องบ่น) ธรรมตามที่ฟังแล้ว เรียนแล้ว แต่ไม่ปฏิบัติ เรียกว่าผู้มากไปด้วยการสาธยาย แต่ไม่เรียกว่าผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ๔. ผู้ตริก, ตรอง, พังด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ฟังแล้ว เรียนแล้ว แต่ไม่ปฏิบัติ เรียกว่าผู้มากไปด้วยการตริก แต่ไม่เรียกว่าผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ๕. ผู้เรียนธรรม ไม่ทำวันทั้งวันให้ล่วงไป ด้วยการเรียน ไม่เว้นว่างการหลักเรือน ประกอบความสงบแห่งจิตภายในเนื่อง ๆ (คือเรียนแล้วปฏิบัติ) เรียกว่า ผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่. อีกนัยหนึ่งทรงแสดงว่า ผู้รอรถ (เนื้อความ) แห่งธรรมนั้นยังขึ้นไปด้วยปัญญา ชื่อว่าผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่. ทรงแสดงนักรบ ๕ ประเภท คือ ๑. เห็นฝุ่นฟุ้ง ก็ไม่กล้าเข้าสู่สงคราม ๒. เห็นยอดธง ก็ไม่กล้าเข้าสู่สงคราม ๓. ได้ยินเสียงกึกก้องของกองทัพ ก็ไม่กล้าเข้าสู่สงคราม ๔. ถูกฆ่าตายใน สงคราม ๕. เอาชนะข้าศึกได้ แต่ละข้อ เทียบด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ของภิกษุ. ทรงแสดงนักรบอีก ๕ ประการ คือ ๑. ที่ถูกฆ่าตายในสงคราม ๒. ที่ถูกยิง (ด้วยลูกศร) ญาตินำมาตายกลางทาง ๓. ที่ถูกยิง

๑. ข้ออุปมาในการตีเมืองข้าศึกได้นี้ หมายความว่า จะต้องทำลายเครื่องกีดขวางทุกชนิดที่ฝ่ายรับทำไว้ คือ ๑. ทำลายเครื่องกีดขวางรอบนอกก่อนถึงคูเมือง ๒. ถมคูเมือง ๓. ถอนเสาระเนียด คือเสาทีบักไว้อย่าง แข็งแรงด้านนอกของประตู ๔. ถอดกลอนประตูเมือง เปิดบานประตูออกไป ๕. วางธง วางสิ่งแบกหาม พักพล

ญาตินำมาพยาบาล ตายในภายหลัง ๔. ที่ถูกยิง ญาตินำมาพยาบาลและหาย ๕. ที่ชนะสงคราม แต่ละข้อเทียบด้วยการประพาศพรหมจรรย์ของภิกษุเช่นกัน. ทรงแสดงอนาคตภัย (ภัยในอนาคต) ๕ อย่าง ซึ่งภิกษุผู้อยู่ป่าเมื่อมองเห็น ก็ควรเป็นผู้ไม่ประมาท พากเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ คือ ๑. เราอยู่ป่าคนเดียว อาจถูกแมลงป่องต่อยหรือตะขาบกัดตายได้ ๒. เราอาจพลัดล้ม อาหารที่บริโภคอาจเป็นพิษ ดิของเรอาจกำเริบ เสมหะของเรอาจกำเริบ ลมเพียงดั่งศัสตราอาจกำเริบ เราอาจตายได้เพราะเหตุนี้ ๓. เราอาจพบกับสัตว์ร้าย เช่น ราชสีห์ เสือโคร่ง เป็นต้น สัตว์เหล่านั้นอาจทำลายชีวิตเราให้ตายได้ ๔. เราอาจพบกับพวกโจรที่ปล้น แล้วหรือยังมีได้ปล้น มันอาจฆ่าเราให้ตายได้ ๕. อมนุษย์ร้ายที่อยู่ในป่า อาจฆ่าเราให้ตายได้. ทรงแสดงอนาคตภัยอีก ๕ อย่าง ที่ภิกษุเมื่อมองเห็น ก็ควรเป็นผู้ไม่ประมาท พากเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ คือ ๑. ขณะนี้เรายังหนุ่ม แต่ก็จะมีสมัยที่ความแก่จะมาถึงร่างกายนี้ ทำให้ยากที่จะใส่ใจคำสอนของพระพุทธเจ้า จะเสพเสนาสนะอันสงัด ๒. ขณะนี้เรายังมีโรคน้อย แต่ก็จะมีสมัยที่ความเจ็บไข้จะมาถึงร่างกายนี้. ๓. ขณะนี้ข้าวหาง่าย แต่ก็จะมีสมัยที่ข้าวยาก มนุษย์จะอพยพไปหาสถานที่หาอาหารง่าย และการอยู่ปะปนคลุกคลี ทำให้ยากจะใส่ใจคำสอนของพระพุทธเจ้า จะเสพเสนาสนะอันสงัด ๔. ขณะนี้มนุษย์ยังพร้อมเพรียงกัน แต่ก็จะมีสมัยที่เกิดภัย คือการก่อการกำเริบในดง ชาวชนบทขึ้นเกรียนเดินทางกระจัดกระจายไป พวกมนุษย์อพยพไปสู่ที่ที่ปลอดภัย และการอยู่ปะปนคลุกคลี ทำให้ยากจะใส่ใจคำสอนของพระพุทธเจ้า จะเสพเสนาสนะอันสงัด ๕. บัดนี้สงฆ์ยังพร้อมเพรียงกัน แต่ก็จะมีสมัยที่สงฆ์แตกกัน ซึ่งยากที่จะใส่ใจคำสอนของพระพุทธเจ้า จะเสพเสนาสนะอันสงัด แล้วทรงแสดงอนาคตภัยอื่นเกี่ยวกับการที่ภิกษุจะประพาศไม่ดีไม่งาม.

๔. ครัสแสดงธรรมฝ่ายชั่ว ๕ ประการ ของภิกษุผู้เป็นเถระ ซึ่งจะทำให้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเพื่อนพรหมจารี คือกำหนด, คิดประทุษร้าย, หลง, กำเริบ, มัวเมาในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เป็นต้น ในฝ่ายดีทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม และได้ทรงแสดงธรรมฝ่ายชั่วฝ่ายดีทำนองเดียวกันนี้อีกหลายนัย. ทรงแสดงธรรมะที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมของภิกษุผู้เป็นเสขะ (ยังศึกษาเพื่อคุณความดีสูงขึ้น) ๕ ประการ คือความยินดีในการงาน, ในการพูดมาก, ในการนอนหลับ, ในการคลุกคลีด้วยหมู่มาก, ไม่พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว และฝ่ายดีทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม และได้ทรงแสดงธรรมฝ่ายชั่วฝ่ายดีทำนองนี้ในนัยอื่นอีก.

๕. ทรงแสดงสัมปทา (ความถึงพร้อมหรือความสมบูรณ์ ๕ อย่าง หลายนัย ช้ากับที่ตรัสไว้ในตอนต้น ๆ (หมวด ๕๐ ที่ ๑) แล้วทรงแสดงการพยากรณ์ (อ้างว่าได้บรรลุ) อรหัตตผล ๕ อย่าง คือพยากรณ์เพราะใจเขลา, ปราศจากลามกจึงพยากรณ์, พยากรณ์เพราะเป็นบ้า, พยากรณ์ด้วยเข้าใจผิดว่าได้บรรลุ, พยากรณ์โดยชอบ (คือได้บรรลุจริง). ทรงแสดงการอยู่เป็นสุข ๕ อย่าง คือเข้าฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔ และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. ทรงแสดงว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ จะตรัสรู้ธรรมที่ไม่กำเริบไม่นานเลย คือบรรลุความเป็นผู้แตกฉานในอรรถ, ในธรรม, ในภาษาพูด, ในปฏิภาณ และพิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว. ทรงแสดงว่า ภิกษุเสพสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการจะบรรลุธรรมที่ไม่กำเริบไม่นานเลย คือมีความริเริ่มในการงานน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษดีในเครื่องประกอบแห่งชีวิต, มีอาหารน้อย ไม่เห็นแก่ท้อง, หลับน้อย ประกอบธรรมเป็นเครื่องตื่น, สดับตรับฟังมาก

ทรงจำไว้ได้, พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว. และทรงแสดงยกย่องอีกหลายนัยคล้ายคลึงกัน. ทรงแสดงว่า พระตถาคตย่อมแสดงธรรมด้วยความเคารพ (ด้วยอาการอันดีงาม ไม่ใช่ทำอย่างเสียไม่ได้) แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แก่คนส่วนใหญ่ และแม้แก่พวกเนสสพ (ขอทานและพรานนก มีความหมายรวมในคำว่า เนสสพ) ที่นำข้าวติดตัวไป.^๑ เปรียบเหมือนราชสีห์ เมื่อจะประหารเหยื่อก็ประหารด้วยความเคารพ (ด้วยอาการอันดีงาม ผึ่งผาย). ครัสกะพระมหาโมคคัลลานะถึงสาสดา ๕ ประเภท ที่ต้องอาศัยหรือหวังความคุ้มครองจากสาวก.^๒ ส่วนพระองค์ไม่ต้องหวังเช่นนั้น.

คติยปณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๓

(ในหมวดนี้ มี ๕ วรรค วรรคที่ ๑ ชื่อผาสวิหารวรรค ว่าด้วยความอยู่เป็นผาสก. วรรคที่ ๒ ชื่ออันธกวินทวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ในเมืองอันธกวินทะ. วรรคที่ ๓ ชื่อคิลานวรรค ว่าด้วยคนไข้. วรรคที่ ๔ ชื่อราชวรรค ว่าด้วยพระราชา. วรรคที่ ๕ ชื่อติกัณเฑกัวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ในป่าติกัณเฑกั).

๑. ครัสแสดงธรรมะที่ทำให้แก่ตัวกล้า ๕ อย่าง คือการที่มีศรัทธา, มีศีล, มีการสดับตรับฟังมาก, ปรารถนาความเพียร, มีปัญญา. ครัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ทำให้ถูกรังเกียจว่าเป็นภิกษุชั่ว แม้จะเป็นพระอรหันต์ก็ไม่พ้นถูกรังเกียจ คือ ๑. เทียวไปในที่อยู่ของหญิงแพศยา ๒. เทียวไปในที่อยู่ของหญิงหม้าย ๓. เทียวไปในที่อยู่ของสาวใหญ่ (โบราณเรียกว่าหญิงเทื่อ) ๔. เทียวไปในที่อยู่ของกะเทย ๕. เทียวไปในที่อยู่ของนางภิกษุณี. (อรรถกถาแก้วว่า ไปเสมอ ๆ อันแสดงว่า ถ้ามีฐานะเป็นภิกจะลักษณะ และมีเหตุสมควรไปได้). ครัสว่า ภิกษุชั่วเปรียบเหมือนโจร อาศัยสิ่งต่าง ๆ ๕ อย่าง มีทางอันไม่สมควร เป็นต้น (ทางไม่สมควรเทียบด้วยการกระทำทางกาย วาจา ใจ อันไม่สมควรคล้ายกับที่ย่อไว้ในหน้า ๕๐๘). ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง เป็นสมณะละเอียดอ่อน คือ ๑. มีคนขอร้องจึงบริโภคน้ำจิ้ม ๔ มาก ไม่มีคนขอร้องก็บริโภคน้อย ๒. เพื่อนพรหมจรรย์ประพุดต้อเธอด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันน่าพอใจ นำเข้าไปแต่สิ่งที่น่าพอใจโดยมาก ในทางไม่น่าพอใจน้อย ๓. มีโรคน้อย ๔. เข้ามานที่ ๑ ถึงที่ ๔ ได้ตามปรารถนา ๕. ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. ทรงแสดงว่า เมื่อกล่าวโดยชอบก็อาจกล่าวถึงพระองค์ได้ว่า สมณะละเอียดอ่อน. ทรงแสดงการอยู่เป็นสุข ๕ อย่าง คือตั้งกายกรรม, วจีกรรม, มโนกรรมอันประกอบด้วยเมตตา, มีศีลอันดีงามเสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์, มีความเห็นอันดีเสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์. ครัสกะพระอานนท์ว่า เพียงด้วยเหตุข้อใดข้อหนึ่งดังต่อไปนี้ ภิกษุสงฆ์ก็จะพึงอยู่เป็นผาสก คือ ๑. ภิกษุสมบูรณ์ด้วยศีลด้วยตนเอง ไม่ทำผู้อื่นให้เป็นไป (ตั้งอยู่) ในอริศีล^๓ ๒. ภิกษุเพ่งเล็งตัวตนเอง ไม่เพ่งเล็งบุคคลอื่น^๔ ๓. ภิกษุไม่มีใครรู้จักมาก แต่ก็ไม่สะดุ้งกลัวด้วยข้อนั้น ๔. ได้มานที่ ๑ ถึงที่ ๔ ตามปรารถนา ๕. ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. ทรงแสดง ศีล, สมာธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะว่า ทำให้ภิกษุเป็นผู้ควรของค่านับ ของต้อนรับ เป็นเนื้อนาบุญของโลก. และครัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างชื่อว่าเป็นผู้ไม่ติดขัดใน ๔ ทิศ คือมีศีล, มีการสดับตรับฟัง, ยินดีด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้, ได้มาน ๔

๑. อันนการะ มีการะเรื่องข้าว คือแบกข้าว นำข้าวติดตัวไป หรือเอาข้าวทูนหัวไป

๒. ถอดความไว้แล้วในหน้า ๒๗๓

๓. แม้ไม่ต้องชักชวนคนอื่นก็ดีพอแล้ว

๔. แม้ไม่เพ่งเล็งคนอื่น เพียงแต่เพ่งเล็งตัวเองก็พอแล้ว

ตามปรารถนา ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ. และทรงแสดงว่า ภิกษุเช่นนั้นควรเสพเสนาสนาป่าอันสงัด.

๒. ครั้นว่า ภิกษุผู้เข้าสู่กุล (เข้าไปฉันเป็นประจำ) ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจในสกุล คือสนิทสนมกับผู้ไม่คุ้นเคย, ไม่เป็นใหญ่ แต่ทำเป็นเจ้าก็เจ้าการ, ชอบคนสกุลที่แตกกัน, ชอบกระชับที่หู, ชอบมากเกินไป. แล้วทรงแสดงฝ่ายดีในทางตรงกันข้าม. ครั้นว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ไม่ควรถือเอาเป็นปัจฉาสมณะ (พระเดินตามหลัง) คือไปไกล หรือใกล้เกินไป, ไม่รับสิ่งที่มีอยู่ในบาตร, ไม่ห้ามเมื่อพูดใกล้จะเป็นอาบัติ, พูดขัดในระหว่างที่กำลังพูด, มีปัญญาทึบ. แล้วทรงแสดงฝ่ายดีในทางตรงกันข้าม. ครั้นว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างไม่ควรเข้าสัมมาสมาธิ คือไม่อดทนต่อรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณวัตถุ แล้วทรงแสดงฝ่ายดีในทางตรงกันข้าม. ครั้นสอนพระอรหันต์ให้ชักชวนภิกษุบวชใหม่ให้ตั้งอยู่ในธรรม ๕ ประการ คือให้มีศีล สำรวมในพระปาฏิโมกข์, ให้สำรวมอินทรีย (มีตา หู เป็นต้น), ให้พูดแต่น้อย, ให้เสพเสนาสนะอันสงัด, ให้ความเห็นชอบ. ครั้นว่า นางภิกษุณีประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมตกรกหรือขึ้นสวรรค์เหมือนถูกนำไปตั้งไว้ คือตระหนี่อาวาส, ตระหนี่สกุล (ไม่ยากให้สกุลที่เกี่ยวข้องกับตนอุปการะผู้อื่น), ตระหนี่ลาภ, ตระหนี่ความดี (ทนฟังเขาสรรเสริญผู้อื่นไม่ได้), ตระหนี่ธรรม (ไม่สอนธรรมแก่ผู้อื่น) หรือตรงกันข้าม. กับแสดงความชั่วความดีของนางภิกษุณี ผู้จะชื่อว่าตกรกหรือขึ้นสวรรค์อีกหลายนัย.

๓. ครั้นสอนภิกษุใช้ว่า ถ้ามีธรรม ๕ อย่างก็มีหวังว่าจะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติไม่นาน คือพิจารณาเห็นในกายว่าไม่งาม, กำหนดหมายว่าปฏิภูลในอาหาร, กำหนดหมายว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง, พิจารณาเห็นในสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง, กำหนดหมายในความตาย, ครั้นว่า ภิกษุหรือภิกษุณีผู้เจริญธรรมะ ๕ อย่าง ย่อมหวังผลได้ ๒ อย่าง คืออรหัตตผลในปัจจุบัน หรือถ้ายังมีกิเลสเหลือก็จะได้เป็นพระอนาคามี คือตั้งสติภายในเพื่อมีปัญญาเห็นความเกิดดับแห่งธรรม นอกนั้นเหมือนข้อธรรมของภิกษุใช้ข้อ ๑ ถึง ๔. ครั้นถึงคนไข้ที่พยาบาลยากและพยายาลง่าย คนพยาบาลไข้ที่ไม่ดีและดี (แปลไว้ละเอียดแล้ว หน้า ๖๒). ทรงแสดงธรรมที่ตัดรอนอายุ ๕ ประการ คือทำสิ่งที่ไม่สบาย, ไม่รู้ประมาณในสิ่งที่สบาย, กินของที่น้อย (ย่อยยาก), เทียวไปผิดเวลา, ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ แล้วทรงแสดงธรรมที่ให้อายุยืนในทางตรงกันข้าม กับทรงแสดงธรรมะที่ตัดรอนและทำให้อายุยืนอื่นอีก เปลี่ยนแต่ตอนท้าย ๒ ข้อ คือ ๔. ทูศีล ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร หรือตรงกันข้าม. ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง ไม่ควรอยู่ตามลำพังแยกจากพระสงฆ์ คือไม่สันโดษ ด้วยปัจจัย ๔ และมากด้วยความตริกในกาม กับทรงแสดงฝ่ายดีที่ตรงกันข้าม. ทรงแสดงทุกข์ของสมณะ ๕ อย่าง คือไม่สันโดษด้วยปัจจัย ๔ กับประพฤติพรหมจรรย์อย่างไม่ยินดี ส่วนสุขของสมณะตรงกันข้าม. ทรงแสดงบุคคล ๕ ประเภทที่จะต้องไปอบายนรกอย่างไม่มีทางแก้ คือผู้ฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, ทำให้พระโลหิตของพระตถาคตให้ห่อด้วยจิตคิดประทุษร้าย, ทำสงฆ์ให้แตกกัน. ทรงแสดงความเสื่อม ๕ อย่าง คือความเสื่อมญาติ, เสื่อมทรัพย์, เสื่อมเพราะโรค, เสื่อมศีล, เสื่อมเพราะทวิภูติ แล้วตรัสว่า ๓ ข้อต้น ไม่ทำให้เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่ความเสื่อมศีล, เสื่อมเพราะทวิภูติ ทำให้เข้าถึงอบาย เป็นต้น แล้วทรงแสดงความถึงพร้อมในทางตรงกันข้าม และว่า ๒ ข้อหลังทำให้เข้าถึงโลกสวรรค์.

๔. ทรงแสดงองค์ ๕ ว่า ทำให้พระเจ้าจักรพรรดิทรงหมุนจักรไปได้ โดยไม่มีใครหมุนกลับ และทำให้พระตถาคตหมุนธรรมจักรไปได้ ไม่มีใครหมุนกลับ คือความเป็นผู้รู้อรต, วัตรธรรม, รู้ประมาณ, รู้กาล, รู้บริษัท (ประชุมชน). และทรงแสดงว่า องค์ ๕ นี้ ทำให้โอรสของพระเจ้าจักรพรรดิทำได้เช่นเดียวกับพระราชบิดา และทำให้พระสาร์บุตรทำได้เช่นพระตถาคต. ต่อจากนั้นทรงแสดงคุณธรรม ของพระเจ้าจักรพรรดิ เทียบกับของพระตถาคต คุณธรรมของพระราชา, คุณธรรมของเชษฐโอรสแห่งพระราชา เทียบกับของภิกษุ^๑ ทรงแสดงถึงผู้หลักน้อยคืบมาก ๕ ประเภท (แปลไว้แล้ว หน้า ๖๔). ทรงแสดงถึงช้างของพระราชา ที่อดทนต่อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เทียบด้วยภิกษุผู้มีคุณธรรมเช่นนั้น และแสดงคุณสมบัติ อื่นอีก เช่น รู้จักฟัง, รู้จักฆ่า, รู้จักรักษา, รู้จักอดทน, รู้จักไป เทียบคุณธรรมของภิกษุ.

๕. ทรงแสดงบุคคล ๕ ประเภท คือให้แล้วดูหมิ่น, อยู่ด้วยกันแล้วดูหมิ่น, มีหน้ารับเอา (หุบเขา เชื่อง่าย), โลเล, ใฝ่เงา (ไม่รู้ธรรมอันเป็นกุศล อกุศล). ตรัสแสดงบุคคล ๕ ประเภท คือผู้ริเริ่มด้วยเดือดร้อน, ผู้ริเริ่ม แต่ไม่เดือดร้อน, ไม่ริเริ่ม และเดือดร้อน, ไม่ริเริ่ม ไม่เดือดร้อน (อย่างแรก), ไม่ริเริ่ม ไม่เดือดร้อน (อย่างหลัง). โดยอธิบายว่า ริเริ่มหรือไม่ริเริ่ม ได้แก่รู้หรือไม่รู้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ตามเป็นจริง, เดือดร้อน หรือไม่เดือดร้อน ได้แก่อกุศลบาปธรรมดับไปโดยไม่เหลือ หรือไม่ดับ มีคำอธิบายพิเศษเฉพาะข้อหลังที่ว่า ไม่ริเริ่ม และไม่เดือดร้อนนั้น คือทั้งรู้วิมุตติตามเป็นจริง และอกุศลบาปธรรมดับไปโดยไม่เหลือ. เข้าใจฉวี สันทนากันว่า ความปรากฏขึ้นแห่งรัตนะ ๕ คือ ช้างแก้ว, ม้าแก้ว, แก้วมณี, นางแก้ว, ขุนพลแก้ว หาได้ยากในโลก. ตรัสตอบว่า ความปรากฏขึ้นแห่งรัตนะ ๕ คือพระตถาคต, พระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศ แล้ว, ผู้แสดงพระธรรมวินัยนั้น, ผู้รู้พระธรรมวินัยนั้น และผู้ที่รู้แล้วปฏิบัติตามพระธรรมวินัยนั้น หาได้ยากในโลก. ตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายพิจารณา ในเรื่องปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล ในสิ่งที่ไม่ปฏิกุศล และปฏิกุศล เป็นต้น ยกย่ายหลายนัย เพื่อมิให้เกิดราคะ โทสะ โมหะ และมีสติสัมปชัญญะวางเฉยได้ในสิ่งเหล่านั้น. ตรัสเรื่อง ผู้ละเมียดคิด ๕ เป็นผู้ตถกนกร ผู้ปฏิบัติตามศีล ๕ เป็นผู้ขึ้นสวรรค์ และภิกษุผู้เป็นมิตรที่ไม่ควรคบและควรคบ ผู้ไม่ควรคบ คือให้ทำการงาน (มีทำนา เป็นต้น),^๒ ก่ออิริย, ประพฤติผิดในภิกษุผู้เป็นใหญ่เป็นประธาน, เดินทางนาน เดินทางโดยไม่มีจุดหมาย (ใช้เวลาให้ล่วงไปในการเดินทาง), ไม่สามารถชักชวนพลบใจผู้อื่นด้วย ธรรมิกถาตามกาลอันสมควร ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสแสดงอสังปริสทาน และสังปริสทาน (ทานของ คนชั่ว คนดี) อย่างละ ๕ คือให้ทานด้วยไม่เคารพ, ให้ไม่ดั่งาม, ไม่ให้ด้วยมือของตน, ให้สิ่งที่เปื้อนเดน (หรือ ให้เหมือนอย่างทิ้งขว้าง), ให้โดยไม่เห็นอนาคต (ปราศจากความเชื่อในผลของทาน) ส่วนที่ดีคือตรงกันข้าม. ตรัสแสดงสังปริสทาน พร้อมทั้งผลอีก ๕ อย่าง คือ ให้ทานด้วยศรัทธา ทำให้รูปงาม, ให้ทานด้วยความเคารพ ทำให้บุตร ภริยา บ่าวไพร่ เชื่อถ้อยฟังคำ, ให้ทานตามกาล ทำให้ความต้องการที่เกิดขึ้นตามกาลบริบูรณ์, ให้ทานด้วยจิตอนุเคราะห์ ทำให้มีจิตน้อมไปเพื่อบริโภคในกามคุณ ๕ อันโอฬาร (มีทรัพย์แล้วได้ใช้ ไม่เหมือน บางคนที่มี แต่ไม่คิดใช้ ยอมอดอยาก), ให้ทานไม่กระทบตน ไม่กระทบผู้อื่น ทำให้ทรัพย์ที่เกิดขึ้นไม่ถึงความ วิบัติจากไฟ จากน้ำ จากพระราชา จากโจร จากผู้ไม่ชอบกัน จากทายาท. (ก่อนที่จะตรัสแสดงผลพิเศษ ของแต่ละข้อ ได้แสดงผลเหมือน ๆ กันทุกข้ออย่างหนึ่ง คือทำให้มั่งคั่งทรัพย์มาก). ทรงแสดงว่า ธรรม ๕ อย่าง

๑. คุณธรรม ๕ ประการของภิกษุเข้ากับที่เคยกล่าวมาแล้วในปรานียังคะ ๕ (ดูหน้า ๓๖๖ หมวด ๕) และมีศีล สดับมาก เป็นต้น

๒. ทำเอง หรือคุมให้ทำ สั่งให้ทำ ก็จัดอยู่ในประเภทเดียวกัน

คือความยินดีในการทำงาน, ในการพูดมาก, ในการนอนหลับ, ในการคลุกคลีด้วยหมู, การไม่พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเสื่อมของภิกษุผู้หลุดพ้นเป็นครั้งคราว (ยังไม่หลุดพ้นเด็ดขาด) ฝ่ายดีตรงกันข้าม. และทรงแสดงธรรมะ ๕ ที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมเช่นนั้นอีก เป็นแต่เปลี่ยนข้อ ๔ กับข้อ ๕ เป็นไม่สำรวมอินทรีย์ กับไม่รู้ประมาณในโภชนะ แล้วทรงแสดงฝ่ายดีตรงกันข้าม.

จุดด้นัฒณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๔

(แบ่งออกเป็น ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตรเช่นเดิม วรรคที่ ๑ ชื่อสัทธัมมวรรค ว่าด้วยสัทธรรม, วรรคที่ ๒ ชื่ออาฆาตวรรค ว่าด้วยความอาฆาต, วรรคที่ ๓ ชื่ออุปาสกวรรค ว่าด้วยอุปาสก, วรรคที่ ๔ ชื่ออรัญญวรรค ว่าด้วยป่า, วรรคที่ ๕ ชื่อพราหมณวรรค ว่าด้วยพราหมณ์).

๑. ตรัสแสดงถึงผู้ฟังธรรมที่ไม่ดี* และที่ดีหลายนัย ที่ไม่ดี เช่น ช่มหรือดูหมิ่นเรื่องที่แสดง, ผู้แสดง, ตัวเอง, มีจิตฟุ้งสร้าน, มีจิตไม่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ใส่ใจโดยแยบคาย ที่ดีคือตรงกันข้าม เป็นต้น.

๒. ตรัสสอนวิธีนำออกซึ่งความอาฆาต ๕ อย่าง คือ ฟังเจริญเมตตา, กรุณา, อุเบกขา ในผู้ที่ตนคิดอาฆาต, ฟังไม่สนใจในบุคคลนั้น, ฟังคิดไปในทางที่ว่า ใครทำกรรมคนนั้นก็จะได้รับผล (สัตว์มีกรรมเป็นของของตน) ต่อจากนั้นเป็นคำสอนของพระสาริบุตร ในเรื่องทำนองเดียวกัน เป็นแต่ยกย้ายนัย.

๓. ตรัสแสดงอุปาสกผู้ประกอบด้วยศีล ๕ ว่า เป็นผู้ก้าวลงสู่ความแกล้วกล้า ตลอดจนได้ตรัสถึงการค้าขายที่อุปาสกไม่ควรทำ คือค้าขายเครื่องประหาร (ทัสตรา), ค้าขายสัตว์เป็น, ค้าขายเนื้อสัตว์, ค้าขายน้ำเมา, ค้าขายยาพิษ. พร้อมทั้งตรัสแสดงคุณของศีล ๕ และโทษของการล่วงละเมิด เป็นต้น. ในที่สุดตรัสเล่าถึงเรื่องภเวสีอุปาสก พร้อมด้วยอุปาสกที่เป็นบริวารอีก ๕๐๐ ต่างแข่งขันทำความดี ตั้งอยู่ในศีล ๕ ให้ดีกว่ากันขึ้นโดยลำดับ จนถึงออกบวชสำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๔. ตรัสแสดงเรื่องภิกษุผู้อยู่ป่า ๕ ประเภท คืออยู่ป่าเพราะโลภ, เพราะปรารถนาลามก (เช่น ต้องการให้คนนับถือ), เพราะเป็นบ้า, มีจิตฟุ้งสร้าน, เพราะเห็นว่าพระพุทธเจ้าและพระสาวกสรรเสริญการอยู่ป่า, เพราะมีคุณธรรม มีมักน้อย สันโดษ เป็นต้น แล้วตรัสสรรเสริญว่า อยู่ป่าเพราะมีคุณธรรมเป็นเลิศ. นอกจากนั้นทรงแสดงถึงผู้บำเพ็ญอุตงค์* อื่น ๆ อีก มีทรงผ้าบังสุกุล (ผ้าเปื้อนฝุ่นที่เก็บตก) เป็นต้น ในทำนองเดียวกัน.

๕. ตรัสแสดงธรรมแก่แก่ของพราหมณ์ ๕ ประการ ซึ่งในบัดนี้ไม่ปรากฏในพราหมณ์ คือ ๑. พราหมณ์ย่อมอยู่ร่วมกับพราหมณ์ ไม่อยู่ร่วมกับคนที่มีใช้พราหมณ์ ๒. พราหมณ์ย่อมอยู่ร่วมกับพราหมณ์ผู้มีระดู ไม่อยู่ร่วมกับพราหมณ์ผู้ไม่มีระดู (ยังเด็กเกินไป ถือความสมควรเมื่อมีระดูแล้ว คือสามารถมีบุตรได้) ๓. พราหมณ์ย่อมไม่ซื้อขายพราหมณ์ ย่อมอยู่ร่วมกันด้วยความรักใคร่ สัมพันธ์กัน ๔. พราหมณ์ย่อมไม่สะสมทรัพย์ ข้าวเปลือก ทองเงิน ๕. พราหมณ์ย่อมหาอาหารเย็นกินเย็น หาอาหารเช้ากินเช้า (ถือการภิกขาจารไม่สะสมหรือขอเอาไว้กินในมืออื่น). ตรัสแสดงธรรมแก่โทษพราหมณ์ เรื่องคุณธรรมของพราหมณ์ในทางที่เนื่องด้วยการอบรมจิต. ตรัสแสดงธรรมแก่สังคารวพราหมณ์ เรื่องคุณธรรมที่ทำให้มนต์แม้ที่ไม่ท่องบ่น ยังคงแจ่มแจ้งอยู่ตลอดกาลนาน โดยชี้ไปที่การทำให้จิตปราศจากนิวรณ์ ๕ (เฉพาะข้อ ๑ ทรงใช้คำว่า

๑. ที่ไม่ดี คือที่ไม่ควรจะก้าวลงสู่ทำนองคลองธรรม อันถูกต้องในกุศลธรรม ที่ดีคือตรงกันข้าม

๒. คำว่า อุตงค์ หมายถึงข้อปฏิบัติขัดเกลากิเลส มีอยู่ ๑๓ ข้อ มีการอยู่ป่า เป็นต้น

กามราคะ แทนคำว่า กามฉันท์ ดูหน้า ๖๙, ๓๔๗, ๕๒๕). พรหมณ์ชื่อการณปาลี ถามพรหมณ์ชื่อปิงคยานี ถึงคุณงามความดีของพระพุทธเจ้า เมื่อได้ฟังคำอธิบายก็เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสก. ครัสแสดงความปรากฏแห่งรัตนะ ๕ ที่หาได้ยากแก่เจ้าลิจฉวี มีความปรากฏแห่งพระพุทธเจ้า เป็นต้น. ครัสแสดงความฝันเรื่องใหญ่ (มหาสุบิน) ๕ ประการ ก่อนที่จะตรัสรู้ คือ ๑. ทรงฝันว่ามีมหาปฐพีเป็นที่บรรทม มีขุนเขาหิมพานต์เป็นหมอน, พระหัตถ์ซ้ายขวาพาตมหาสมุทรด้านตะวันออกตะวันตก พระบาททั้งคู่พาตมหาสมุทรด้านใต้ ๒. ทรงฝันว่ามีหญ้าชื่อติริยา* เกิดขึ้นจากพระนาภี สูงขึ้นไปจดท้องฟ้า ๓. ทรงฝันว่ามีหนอนสีขาวมีหัวดำ ได้ขึ้นมาจากพระบาทปกคลุมจนถึงขานุมณฑล (บริเวณเข้า) ๔. ทรงฝันว่ามีนก ๔ ชนิดมีสีต่าง ๆ มาจาก ๔ ทิศ ตกลงแทบบาทมูลแล้วกลายเป็นสีขาวทั้งหมด ๕. ทรงฝันว่าทรงเดินไปมาบนภูเขาอุจจาระลูกใหญ่ แต่ไม่เปื้อนอุจจาระ แล้วทรงอธิบายว่า ข้อ ๑ หมายความว่า จะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ข้อ ๒ หมายความว่า จะได้ตรัสรู้ริยมรรคมีองค์ ๘ ข้อที่ ๓ หมายความว่า พวกภคุหัสถ์นุ่งผ้าขาวจะมาถึงพระตถาคตเป็นสรณะตลอดชีวิต ข้อที่ ๔ หมายความว่า บรรณะทั้งสี่มีกษัตริย์ เป็นต้น จะมาบวชในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว และได้ทำให้แจ้งวิมุตติอันยอดเยี่ยม ข้อที่ ๕ หมายความว่า พระองค์จะได้ลาภปัจจัย ๔ แต่ไม่ติดอยู่ในสิ่งเหล่านั้น. และได้ตรัสแสดงเรื่องอื่น ๆ เช่น ลักษณะ ๕ ของวาจาสุภาษิต (ซึ่งได้แปลไว้แล้ว หน้า ๖๖) และนิสสารณธาตุ (ธาตุคือความแล่นออก, ได้แก่พ้นไป) คือการที่จิตของบุคคลแล่นออกไป (หรือพ้นไป) จากกาม (ความใคร่), พยาบาท (ความคิดปองร้าย), วิหเสสา (ความคิดบิดเบือน), รูป, สักกายะ (กายของตน).

ปัญจมปณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๕

(แบ่งออกเป็น ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตร วรรคที่ ๑ ชื่อกิมพิลวรรค ว่าด้วยพระกิมพิละ. วรรคที่ ๒ ชื่ออักโกสกวรรค ว่าด้วยผู้ดำ. วรรคที่ ๓ ชื่อทิมจาริกวรรค ว่าด้วยการเที่ยวไป (เดินทาง) นาน. วรรคที่ ๔ ชื่ออาวาสิกวรรค ว่าด้วยภิกษุผู้เป็นเจ้าถิ่น. วรรคที่ ๕ ชื่อทุจจติวรรค ว่าด้วยทุจจติ).

๑. ครัสแสดงธรรมแก่พระกิมพิละ ถึงเหตุที่พระสัทธรรมจะตั้งอยู่ไม่นาน หรือตั้งอยู่นาน เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว โดยใช้ที่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ไม่มีความเคารพในพระพุทธ, ในพระธรรม, ในพระสงฆ์, ในการศึกษา, ในกันและกัน. และตรัสแสดงถึงเรื่องอื่น ๆ (ที่แปลไว้หน้า ๖๖ แล้วโดยมาก).

๒. ครัสว่า ภิกษุดำบริภาษเพื่อนพรหมจรรย์ ผู้กล่าวร้ายพระอริยเจ้า เป็นผู้หวังโทษ ๕ อย่าง คือ ต้องอาบัติปาราชิก, ต้องอาบัติชั่วหยาบ, มีโรคอย่างหนัก, หลงทำกาละ, ตายไปแล้วเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. แล้วได้ตรัสแสดงโทษของภิกษุผู้ก่อการทะเลาะวิวาท โทษของการพูดมาก เป็นต้น.

๓. ครัสแสดงโทษของการจาริกไปนาน โดยไม่มีจุดหมาย ว่า มีอยู่ ๕ อย่าง คือไม่ได้ฟังสิ่งที่ยังมิได้ฟัง, ที่ฟังแล้วก็ไม่เข้าใจชัดเจน, ไม่แก้สงสัย เพราะได้ฟังเพียงเล็กน้อย, มีโรคอย่างหนัก, ไม่มีมิตร. ในทางตรงกันข้าม. ครัสแสดงโทษของการอยู่ประจำที่นานเกินไป ๕ อย่าง คือมีข้าวกองมาก, สังสมข้าวของมาก, มีภสัชมาก, สังสมเภสัชมาก, มีกิจกรณียะมาก ไม่ฉลาดในการงาน, คลุกคลีกับภคุหัสถ์และบรรพชิต ด้วยการคลุกคลีกับภคุหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร, ออกจากอาวาสไปไหน ก็มีความห่วงใย. แล้วตรัสแสดงอานิสงส์

ของการไม่อยู่ประจำที่นานเกินไป ในทางตรงกันข้าม. แล้วได้ตรัสแสดงโทษของการอยู่ประจำที่นานเกินไป อีก ๕ ข้อ คือทำให้ตระหนี่^๑ ในที่อยู่, ในตระกูล, ในลาภ, ในคุณความดี (ชื่อเสียง), ในธรรม. ทรงแสดงโทษของการเข้าสู่สกุล (ไปฉันเป็นประจำในบ้าน) ซึ่งมักทำให้ต้องอาบัติต่าง ๆ และโทษของการคลุกคลีในสกุลเกินขอบเขต เป็นต้น.

๔. ตรัสแสดงถึงภิกษุผู้เป็นเจ้าของที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างว่าเป็นผู้ไม่ควรสรรเสริญ (อรรถกถา แก้วว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญ) คือไม่สมบูรณ์ด้วยอาภักดิ์ปฏิกิริยาและวัตร, ไม่สดับตรับฟังมาก ไม่ทรงจำ, ไม่ขัดเกลากิเลส ไม่ยินดีในการขัดเกลา ไม่ยินดีในความดี, ไม่มีวาจาไพเราะ, มีปัญญาทึบ. แล้วทรงแสดงฝ่ายดีตรงกันข้าม. กับทรงแสดงถึงภิกษุผู้เป็นเจ้าของที่เป็นที่รักเป็นที่พอใจของเพื่อนพรหมจารี และตรงกันข้ามอื่น ๆ อีกจนจบวรรค ข้อความคล้ายคลึงกัน เป็นแต่เปลี่ยนคุณธรรมบางข้อ.

๕. ตรัสแสดงโทษของทูลจกริต ๕ อย่าง คือตนเองติเตียนตนได้, ผู้รู้พิจารณาแล้วติเตียนได้, กิตติศัพท์อันชั่วย่อมพุ่งไป, เป็นผู้หลงตาย, เมื่อตายแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ในฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ตลอดจนโทษของความเลื่อมใสจะจงตัวบุคคล ๕ ประการ คือ ๑. เมื่อผู้นั้นต้องอาบัติ สงฆ์ยกเสียจากหมู่ ก็เลยไม่เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย เป็นเหตุให้ไม่คบ ไม่ฟังธรรม และเสื่อมจากศีลธรรม (เพราะเข้ากับคนผิด) ๒. เมื่อผู้นั้นต้องอาบัติ สงฆ์ลงโทษให้นั่งปลายแถว ก็เลยไม่เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย (เหมือนข้อแรก) ๓. เมื่อผู้นั้นลืกลบที่อื่น ๔. เมื่อผู้นั้นลืกลบไป ๕. เมื่อผู้นั้นตายไป ก็เลยไม่คบภิกษุอื่น (หมายเหตุ: คำสอนข้อนี้ดีมาก ไม่ให้ติดในบุคคล แต่ถ้าจะเลื่อมใส ควรเลื่อมใสในหลักธรรม เพราะคนอาจเปลี่ยนแปลงได้. ถ้าเข้าใจในหลักธรรมหรือหลักการแล้ว ก็จะไม่วุ่นวายในเรื่องบุคคล).

พระสูตรที่ไม่จัดเข้าในวรรค

ในหมวดนี้ ถือได้ว่าเป็นหมวดพิเศษ แสดงเรื่องธรรมชั้น (ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ) และเรื่องอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงหรือพ้องกับวินัยปิฎกบ้าง ที่แสดงมาแล้วในชุมนุมธรรมะที่มี ๕ ข้อ (ดูหน้า ๕๔๐) บ้าง. (พึงสังเกตว่า ตั้งแต่หมวด ๕๐ ที่ ๔ มาจนจบนี้ได้ย่อความอย่างรวบรัด และแสดงเฉพาะข้อธรรมที่ไม่พ้องกันโดยมาก).

ฉกนิบาต ชุมนุมธรรมะที่มี ๖ ข้อ

ในหมวดนี้ จัดเป็นหมวด ๕๐ รวม ๒ หมวด หมวดพิเศษนอก ๕๐ อีก ๒ หมวด จึงมีพระสูตรประมาณ ๑๐๐ สูตรเศษ.

ปฐมปิณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๑

(ในหมวดนี้ มี ๕ วรรค ๆ ละ ๑๐ สูตรเช่นเคย วรรคที่ ๑ ชื่ออาหุเนยยวรรค ว่าด้วยผู้ควรของค่านับ. วรรคที่ ๒ ชื่อสาราณียาทวรรค ว่าด้วยธรรมที่ให้ระลึกถึงกัน เป็นต้น. วรรคที่ ๓ ชื่ออนุตตริยวรรค ว่าด้วยธรรมอันยอดเยี่ยม. วรรคที่ ๔ ชื่อเสกขปริหานิยวรรค ว่าด้วยธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมของผู้ยังศึกษา. วรรคที่ ๕ ชื่อธัมมิกวรรค ว่าด้วยผู้ตั้งอยู่ในธรรม).

๑. หวงที่อยู่ มีที่ว่างก็ไม่อยากรับใครไว้, ตระหนี่ในตระกูล คือไม่ต้องการให้ตระกูลที่อุปฐากตนไปอุปฐากผู้อื่น เรื่องนี้น่าคิดถึงสภาพปัจจุบันด้วย

๑. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง เป็นผู้ควรของค่านับ ควรของต้อนรับ ควรแก้ทุกข์ (ของถวาย) ควรทำอัญชลี เป็นเนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือเห็นรูป, ฟังเสียง, ดมกลิ่น, ลิ้มรส, ถูกต้อง โภฏฐัพพะ, วัชรธรรม แล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีสติสัมปชัญญะ วางเฉย. แล้วทรงแสดงภิกษุที่ประกอบด้วย ธรรม ๖ อย่าง (อภิญญา ๖ มีอิทธิวิธ แสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น) ว่า เป็นผู้ควรของค่านับ กับแสดงธรรม ๒ อย่าง คืออินทรี ๕ พละ ๕ (ศรัทธา, วิริยะ, สติ, สมาธิ, ปัญญา) เพิ่มทำให้แจ่มแจ้งได้วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เป็น ๖ ข้อว่า ทำให้ภิกษุควรแก่ของค่านับ เป็นต้น. ตรัสแสดงม้ออาชาไนยประกอบด้วยองค์ ๖ ว่า ควรแก่ พระราชา คืออดทนต่อรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โภฏฐัพพะ และสมบุรณ์ด้วยสีกาย อีกนัยหนึ่งเปลี่ยนแต่ข้อสุดท้าย คือสมบุรณ์ด้วยกำลัง อีกนัยหนึ่งสมบุรณ์ด้วยฝีมือ เทียบด้วยคุณธรรมของภิกษุ คืออดทนต่ออารมณ์ ๖ มีรูป เป็นต้น. ตรัสแสดงสิ่งยอดเยี่ยม (อนุตตริยะ) ๖ คือการเห็น การฟัง, การได้, การศึกษา, การบำเรอ, การระลึก อันยอดเยี่ยม. ตรัสแสดงที่ตั้งแห่งการระลึก ๖ อย่าง คือการระลึกถึงพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์, ศีล, การบริจาค, เทวดา (หรือคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา).^๑ ตรัสแสดงธรรมแก้มหานามศากยะถึงอนุสสติ (การระลึก) ๖ ว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยสาวกผู้บรรลุผลแล้ว รู้แจ้งศาสนาแล้ว (พระโสดาบันบุคคล).

๒. ตรัสแสดงธรรมที่ให้ระลึกถึงกัน (ของภิกษุ) ๖ ประการ คือ ๑. ตั้งกายกรรม, ๒. วาจกรรม, ๓. มโนกรรม อันประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจรรย์ ๔. แบ่งปันลาภแก่เพื่อนพรหมจรรย์ ๕. มีศีลที่ดีเสมอกัน ๖. มีความเห็นที่ดีเสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ ตรัสแสดงนิสสารณียธาตุ (ธาตุคือการพ้นไป) ๖ อย่าง คือ ๑. เมตตาที่เป็นเจโตวิมุตติ (เป็นฌาน) เป็นความพ้นไปแห่งพยาบาท (ความคิดปองร้าย) ๒. กรุณาที่เป็น เจโตวิมุตติ เป็นความพ้นไปแห่งวิหเสสา (ความคิดเบียดเบียน) ๓. มุทิตาที่เป็นเจโตวิมุตติ เป็นความพ้นไปแห่ง อรติ (ความริษยา) ๔. อุเบกขาที่เป็นเจโตวิมุตติ เป็นความพ้นไปแห่งราคะ (ความกำหนัดยินดี)^๒ ๕. เจโตวิมุตติ ที่ไม่มีนิมิต (เครื่องกำหนดหมาย) เป็นความพ้นไปแห่งนิมิตทั้งปวง ๖. การถอนอัสสัมมานะ (ความถือตัวว่าเป็น นั้นเป็นนี้) เป็นความพ้นไปแห่งความสงสัย. พระสารีบุตรแสดงธรรมแก้ภิกษุทั้งหลายถึงความตายที่ไม่ดีของ ภิกษุผู้ทำการ ๖ อย่าง คือยินดีในการทำงาน (ที่มีใช้ของบรรพชิต), ยินดีในการพูดมาก, ยินดีในการหลับ, ยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่, ยินดีในการเกี่ยวข้อง, ยินดีในธรรมที่ให้เน้นซ้ำ ในทางดีแสดงตรงกันข้าม คฤหป- ตานีผู้เป็นมารดาของนกุลมานพพูดกับสามีสู้เป็นไข้หนัก ไม่ให้ตายอย่างมีความพ่วงเล้ง (กังวลห่วงใย) ทั้งใน การครองเรือนและในทางศีลธรรม. เมื่อคฤหบดีหายแล้ว ก็ถือไม้เท้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลให้ทรงทราบ ตรัสชมเชยคฤหปตานีเป็นอันมาก. ตรัสปรารภภิกษุบวชใหม่ผู้นอนกรนหลับอยู่จนตะวันขึ้น แสดงว่าพระราชา, และผู้เป็นหัวหน้าอื่น ๆ เช่น เสนาบดี, นายบ้าน ที่เห็นแก่นอน ย่อมไม่เป็นที่รักของชนบทและของกลุ่มชน. ส่วนสมณพราหมณ์ที่เห็นแก่นอน ย่อมไม่ทำให้แจ่มแจ้งได้วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะได้. ตรัสแสดงว่า ผู้หาหนทางฆ่าสัตว์ไม่เจริญ มีทรัพย์มั่งคั่ง. ตรัสสอนให้เจริญมรณัสสติ (การระลึกถึงความตาย) ทุกลมหายใจ เข้าออก จึงจะชื่อว่าไม่ประมาท. กับอีกนัยหนึ่งตรัสสอนให้ระลึกถึงความตาย แล้วมีฉันทะ มีความเพียร พยายาม ความอดสาหะ ความกระตือรือร้นที่จะละอกุศลธรรม.

๑. ในคำอธิบายตรัสถึงศรัทธา, ศีล, สุตตะ (การสดับ), จาคะ (การสละ), และปัญญา

๒. ในมหาภารตโลวาทสูตร หน้า ๔๒๕ หมายเลข ๔ ทรงแสดงว่า อุเบกขาเป็นเหตุให้ละปฏิฆะ (ความขัดใจ) ได้

๓. ตรัสแสดงธรรม ๖ อย่าง ว่า เป็นไปเพื่อความเสื่อม (ของภิกษุ) ในกาลทั้งสาม (อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน) คือความยินดีในการงาน, ในการพูดมาก, ในการนอนหลับ, ในการคลุกคลีด้วยหมู่มาก, ความเป็นคนว่ยาก, การคบคนชั่วเป็นมิตร, ในฝ่ายดีตรัสแสดงตรงกันข้าม. ตรัสแสดงว่า คำว่า ภย, โรค, ฝิ, ความข้อง, หล่ม เป็นชื่อของกาม. ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง พึงทำลายขุนเขาหิมพานต์เสียได้ จึงไม่ต้องกล่าวถึงการทำลายอวิชชาอันต่ำทราม ธรรม ๖ อย่าง คือฉลาดในการเข้าสมาธิ, ในการตั้งอยู่ในสมาธิ, ในการออกจากสมาธิ, ในความควรแก่กาลของสมาธิ, ในอารมณ์ของสมาธิ, ในการเข้าสมาธิสูง ๆ ขึ้นไป. ตรัสแสดงที่ตั้งแห่งความระลึก ๖ ประการ มีการระลึกถึงพระพุทธเจ้า เป็นต้น พระมหากัจจนาจะสอนภิกษุทั้งหลายถึงเรื่องที่ตั้งแห่งความระลึก ๖ อย่างข้างต้น. ตรัสแสดงว่า ภิกษุควรเข้าไปหาภิกษุผู้อบรมจิต ๖ สมัย คือเมื่อถูกนักรบ ๕ ครอบครัว และเมื่อใส่ใจนิมิตใด เป็นเหตุให้อาสวะไม่สิ้น ภิกษุก็ยังไม่รู้ไม่เห็นนิมิตนั้น, เข้าไปแล้วจะได้ขอให้สั่งสอน. ภิกษุทั้งหลายสนทนากันถึงสมัยที่ควรเข้าไปหาภิกษุผู้อบรมจิต ตามความเห็นของตน. พระมหากัจจนาจะแสดงสมัย ๖ ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้. ตรัสถามพระอุทายีเรื่องที่ตั้งแห่งความระลึก พระอุทายีตอบไม่ได้ และตอบเลียงไปอย่างอื่น. เมื่อตรัสถามพระอนนทฺ์ พระอนนทฺ์ตอบชี้ไปที่การเข้าฌาน, การใส่ใจอาโลกสัญญา (ความกำหนดหมายว่ามีแสงสว่าง), การพิจารณาโดยความเป็นของน่าเกลียด, การพิจารณาซากศพต่างชนิด, การเข้าฌานที่ ๔. พระผู้มีพระภาคตรัสประทานสาธุการ แล้วตรัสสอนเพิ่มอีกข้อหนึ่ง คือให้มีสติเมื่อก้าวไป, ถอยกลับ, ยืน, นั่ง, นอน, ทำการงาน. ตรัสรายละเอียดเรื่องอนุตตรริยะ ๖ เป็นการขยายความจากที่ประธานหวัชข้อไว้ โดยใจความว่า การเห็น การฟัง เป็นต้น อันนับว่ายอดเยี่ยม นั้น คือที่เป็นไปในทางธรรม (เห็นพระพุทธเจ้า, ฟังธรรม) เป็นต้น.

๔. ตรัสแสดงว่า ธรรม ๖ อย่าง คือความยินดีในการงาน, ในการพูดมาก, ในการนอนหลับ, ในการคลุกคลีด้วยหมู่มาก, ไม่สำรวมอินทรีย์ (มีตา หู เป็นต้น), ไม่รู้ประมาณในโภชนะว่า เป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งภิกษุผู้ยังศึกษา. และตรัสแสดงธรรม ๖ อย่าง ที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมของภิกษุ คือความเคารพในพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์, การศึกษา, ความไม่ประมาท, การปฏิสังขาร (ต้อนรับ). ตรัสยกย่ายนัยเปลี่ยนข้อ ๕ ข้อ ๖ เป็นความเคารพในทรี (ความละเอียดต่อบาป) ความเคารพในโอดตบปะ (ในความเกรงกลัวต่อบาป). พระมหาโมคคัลลานะสนทนากับพรหมช็อดิสสะ เรื่องญาณของเทวดาที่เกิดขึ้นว่า เราเป็นโสดาบัน. พรหมตอบว่า เทวดาในสวรรค์ ๖ ชั้น ไม่ได้เกิดญาณอย่างนี้ทุกผู้ ต่อเมื่อผู้ใดมีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์, มีศีลที่พระอริยเจ้าใคร่ (โสดาปัตติยังคะ องค์แห่งพระโสดาบัน ๔) ผู้นั้นจึงเกิดญาณเช่นนั้น. ตรัสแสดงธรรม ๖ อย่าง ที่เป็นไปในส่วนแห่งวิชา (วิชาภาณียะ) คือ อนิจจสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง), อนิจเจ ทุกขสัญญา (ความกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่ไม่เที่ยง), ทุกเข อนัตตสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่ใช่ตัวตนในสิ่งที่เป็นทุกข์), ปหานสัญญา (ความกำหนดหมายในการละ), วิราคสัญญา (ความกำหนดหมายในการคลายความกำหนัดยินดี), นิโรธสัญญา (ความกำหนดหมายในการดับ). ตรัสแสดงว่า มูลเหตุแห่งวิเวกมี ๖ อย่าง คือภิกษุเป็นผู้โกรธ, ผูกโกรธ ; ลบหลู่บุญคุณท่าน, ตีเสมอ ; วิชา, ตระหนี่ ; โอ้อวด, มีมายา ; มีความปรารถนาลามก, มีความเห็นผิด ; ยึดทิฏฐิของตนมั่น สละยาก. เมื่อมีความไม่ดี ๖ ส่วนเหล่านี้แล้ว ก็ขาดความเคารพในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ไม่ทำให้บริบูรณ์

ในสิกขา ก่อวิเวกขึ้นในสงฆ์. อุบาลิกาชื่อเวฬุณฑิกาก็ผู้เป็นมารดาของนันทมาณพ^๑ ประดิษฐานทักษิณามือองค์ ๖ ในภิกษุสงฆ์ มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นประมุข. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ตรัสชี้แจงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า องค์ ๖ คือองค์ ๓ ฝ่ายทายก (ผู้ให้) ได้แก่ผู้มีจิตผ่องใสก่อนให้ กำลังให้ ให้เสร็จแล้ว, องค์ ๓ ฝ่ายปฏิคาหก (ผู้รับ) ได้แก่ผู้รับเป็นผู้ปราศจากราคะ หรือปฏิบัติเพื่อละราคะ, ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติเพื่อละโทสะ, ปราศจากโมหะ หรือปฏิบัติเพื่อละโมหะ. ทักขิณาทที่ประกอบด้วยองค์ ๖ เหล่านี้ มีบุญอันไม่ยากที่จะนับจะประมาณ. ทรงแสดงธาตุ ๖ คือ อารัมภธาตุ (ความริเริ่ม), นิกกมธาตุ (ความก้าวออก), ปรักกมธาตุ (ความบากบั่น), ฌามธาตุ (เรี่ยวแรง), ฐิติธาตุ (ความอดทน), อุปัฏกมธาตุ (ความพยายาม) ทั้งหกข้อนี้เป็นชื่อของความเพียร เพื่อชี้แจงให้พราหมณ์ผู้หนึ่งละทิ้งความเห็นผิด ปฏิเสธการกระทำของตนและของคนอื่นว่าไม่มี. ตรัสแสดงโลภะ, โทสะ, โมหะ และอโลภะ, อโทสะ, อโมหะ ว่าเป็นต้นเหตุให้เกิดการกระทำฝ่ายชั่ว, ฝ่ายดี ฝ่ายละ ๓ ข้อ. ตรัสตอบพระกิมมิละ^๒ เรื่องพระสัทธรรมไม่ตั้งอยู่นาน เพราะพุทธบริษัทไม่มีความเคารพในพระพุทฺธ, พระธรรม, พระสงฆ์, ในการศึกษา, ในความไม่ประมาท, ในการต้อนรับ. ฝ่ายดีทรงแสดงในทางตรงกันข้าม. พระสารีบุตรกล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ มีความเชี่ยวชาญทางจิตอาจอธิษฐานให้ท่อนฟืนเป็นดิน, เป็นน้ำ, เป็นไฟ, เป็นลม, ให้งาม, ให้ไม่งาม อย่างใดอย่างหนึ่งได้ เพราะมีธาตุทั้งหก (ปฐวีธาตุ ถึงอสุภธาตุ) อยู่ในท่อนฟืนนั้น. ตรัสกะพระนาคิตะ เรื่องไม่มีพระพุทฺธประสงค์ จะต้อนรับพราหมณ์เคณฑพิตชาวอิจฉานังคละทำนองเดียวกับในธรรมะหมวด ๕ (ดูหน้า ๕๔๑) ที่ตรัสไว้แล้ว แต่มีรายละเอียดต่างไปเล็กน้อย.

๕. ตรัสกะพระอุททयी ว่า คนทั่วไปเห็นสัตว์ใหญ่ ต้นไม้ใหญ่ หรือมนุษย์ใหญ่ ก็เรียกว่านาคะ (สิ่งที่ยิ่งใหญ่) แต่พระองค์ตรัสว่า ผู้ไม่ทำความชั่วด้วยกาย วาจา ใจ ว่าเป็นนาคะ (หมายเหตุ : คำว่า นาคะ มาจากคำว่า นคะ ซึ่งแปลว่า ภูเขา จึงใช้เรียกสิ่งใหญ่ ๆ ได้). ตรัสแสดงถึงบุคคล ๓ ประเภท คือ ๑. ประเภทที่เว้นจากความชั่ว ๒. ประเภทที่เอาชนะความโกรธและความถือตัวได้ แต่เกิดความโลภเป็นครั้งคราว ๓. ประเภทที่เอาชนะความโกรธและความถือตัวได้ แต่ยังมีจิตสังขาร^๓ เกิดขึ้นเป็นครั้งคราว บุคคล ๓ ประเภทนี้แบ่งออกเป็นประเภทละ ๒ พวก คือพวกที่มีได้บรรลุวิมุตติ ตายไปแล้วก็มีแต่เสื่อมลงไม่สูงขึ้น อีกพวกหนึ่งได้บรรลุวิมุตติ ตายไปแล้วมีแต่สูงขึ้นไม่เสื่อมลง. (ตรัสแสดงแก่พระอานนทเป็นการแก้ความข้องใจของมิดสาลา อุบาลิกา ผู้ได้ฟังว่าพระพุทฺธเจ้าตรัสถึงอุบาลก ๒ คนที่ประพฤติพรหมจรรย์ กับไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ถึงแก่กรรมว่า ได้เป็นพระสกทาคามีเหมือนกัน เป็นการชี้ว่า อย่างไรก็ดีประพฤติต่างกันเลย แม้ประพฤติเหมือนกันในชั้นเดียวกัน แต่ฝ่ายหนึ่งก้าวหน้าก็มี ไม่ก้าวหน้าก็มี คนประพฤติต่างชั้นก็อาจเสมอกันได้ เพราะมีบางส่วนบกพร่อง แต่บางส่วนสมบูรณ์). ตรัสว่า ความจนเป็นทุกข์ในโลก โดยแสดงผลร้ายของความจน ๖ ข้อ (แปลไว้แล้ว หน้า ๔๓). พระมหาจุณฑะ^๔ สอนภิกษุทั้งหลาย มิให้ภิกษุผู้บำเพ็ญงานกับภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก^๕ (ผู้แสดงธรรม)

๑. ดูข้อความหน้า ๕๐๓ หมายเลข ๒ ประกอบด้วย

๒. ในธรรมะหมวด ๕ ที่แล้วมา ใช้คำว่า พระกิมพิละ และแสดงความเคารพ ๕ ข้อ. ชื่อที่เขียนกันเล็กน้อย เช่นนี้ เข้าใจว่าเป็นด้วยต้นฉบับมากกว่า แต่ก็อาจเป็นไปได้ว่าคนละรูป

๓. อรรถกถาว่า ได้แก่การเจรจาปราศรัย

๔. น้อยชายพระสารีบุตร

๕. บาลีใช้คำว่า ฌมมโยคา อรรถกถาแก้ว่า พระธรรมกถึก

รุกรานกันและกัน เพราะทั้งสองฝ่ายต่างก็เชื่อว่าหาได้ยากด้วยกัน. (พึงสังเกตว่า พระมหาจุฬารูปนี้ จะพูดจะสอนอะไร มักจะเพื่อสมานสามัคคี เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระพุทธศาสนาเสมอ โปรดดูหน้า ๕ ประกอบด้วย). ครัสแสดงธรรมแก่ปริพาชกชื่อโมฬยสิวกะ ผู้ทูลถามถึงธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกมาดู ควรน้อมเข้ามาในตน ผู้รู้เห็นได้จำเพาะตน โดยตรัสถามว่า เมื่อโลกะ โทสะ โมหะ มีในภายใน ก็รู้ว่ามีในภายใน ไม่มีในภายใน ก็รู้ว่าไม่มี ใช่หรือไม่ เมื่อตอบว่า ใช่ จึงตรัสว่า นั่นคือธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นต้น. ครัสตอบพราหมณ์ผู้หนึ่ง ในทำนองเดียวกับปริพาชก เป็นแต่ตรัสถามให้ตอบในเรื่องราคะ (ความกำหนัดยินดี) และสันโทสะ (การประทุษร้ายทางกาย วาจา ใจ). พระเขมะกับพระอุตตระเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ต่างกราบทูลเป็นสุภาษิต คือพระเขมะกราบทูลว่า ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ชื่อนาสพ ไม่คิดว่า มีผู้ประเสริฐกว่าเรา, มีผู้เสมอเรา, มีผู้เลวกว่าเรา. ส่วนพระสมณะกราบทูลว่า ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ชื่อนาสพ ไม่คิดว่า ไม่มีผู้ประเสริฐกว่าเรา, ไม่มีผู้เสมอเรา, ไม่มีผู้เลวกว่าเรา (ไม่ยึดถือด้วยมานะความถือตัว). ตรัสว่า ความสำรวมอินทรีย์ ศีล, สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ), ญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณ), นิพพิทา, วิราคะ (ความเบื่อหน่ายคลายกำหนัด), วิมุตติญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณถึงความหลุดพ้น) เกี่ยวเนื่องส่งเสริมกันให้บริบูรณ์โดยลำดับ. พระสารีบุตรกับพระอานนท์สนทนารวมกัน พระสารีบุตรสรรเสริญพระอานนท์ (รวม ๖ ข้อ คือ) ๑. เรียบธรรมชาติ ๒. แสดงธรรมตามที่ฟังแล้วเรียนแล้วแก่ผู้อื่น ๓. บอกธรรมตามที่ฟังแล้วเรียนแล้วแก่ผู้อื่น ๔. ตรัสกรองฟังด้วยใจซึ่งธรรมะนั้น ๕. จำพรรษาอยู่ในอาวาสที่มีพระเถระผู้สดับรับฟังมาก ๖. เข้าไปหาพระเถระเหล่านั้นได้ถามปัญหาเป็นครั้งคราว ซึ่งท่านเหล่านั้นก็เปิดเผยชี้แจงบันเทาความสงสัยให้ได้. ครัสตอบชาณุสโณนิพราหมณ์ถึงบุคคล ๖ ประเภท ตามที่ถาม คือ ๑. กษัตริย์ประสงค์ทรัพย์ พิจารถึงปัญญา ตั้งจิตถึงกำลัง (พลกาย) ใส่ใจถึงแผ่นดิน มีความเป็นใหญ่เป็นที่สุด (เป็นข้อมุ่งหมายสุดท้าย) ๒. พราหมณ์ประสงค์ทรัพย์ พิจารถึงปัญญา ตั้งจิตถึงมนต์ ใส่ใจถึงยัญ มีพรหมโลกเป็นข้อมุ่งหมายสุดท้าย ๓. คฤหบดี (ผู้ครองเรือน หรือพ่อเจ้าเรือน) ประสงค์ทรัพย์ พิจารถึงปัญญา ตั้งจิตถึงศิลปะ ใส่ใจถึงการทำงาน มีการทำงานที่สำเร็จเป็นข้อมุ่งหมายสุดท้าย ๔. สตรีประสงค์บุรุษ พิจารถึงเครื่องประดับ ตั้งจิตถึงบุตร ใส่ใจที่จะไม่มีสตรีอื่นมาร่วมสามี มีความเป็นใหญ่เป็นข้อมุ่งหมายสุดท้าย. ๕. โจรประสงค์จะขโมย พิจารถึงปารก ตั้งจิตถึงศีลตรา ใส่ใจถึงความมืด มีการไม่ถูกเห็นเป็นข้อมุ่งหมายสุดท้าย ๖. สมณะประสงค์ขันติ (ความอดทน) และโสรัจจะ (ความสงบเสถียร) พิจารถึงปัญญา ตั้งจิตถึงศีล ใส่ใจถึงความไม่กังวล มีนิพพานเป็นข้อมุ่งหมายสุดท้าย. ตรัสว่า ความไม่ประมาท เป็นธรรมข้อหนึ่ง ที่เจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้บรรลุประโยชน์ทั้งสองคือประโยชน์ปัจจุบันและอนาคต. พระธัมมิกะ เป็นภิกษุเจ้าถิ่นใน ๗ วัด ในชาติภูมิ เป็นคนปากร้าย ต่ำว่าภิกษุอาคันตุกะ จนหนีไปหมด. พวกอุบาสกจึงพากันขับไล่ไม่ให้อยู่ในวัดทั้งเจ็ดวัด จึงต้องเดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสว่า เมื่อถูกไล่จากที่ต่าง ๆ ก็ต้องมาหาพระองค์ เหมือนพ่อค้าเดินทางเรือสู่สมุทร เมื่อไม่เห็นฝั่งก็ปล่อยนกหาฝั่งไป นกก็บินไปทั้งสี่ทิศ ทั้งทิศเบื้องบนและทิศเฉียง ถ้าเห็นฝั่งก็บินไปเลย ถ้าไม่เห็นฝั่งก็บินกลับมาสู่เรืออีก แล้วตรัสเล่าเรื่องในอดีตอีกหลายเรื่อง.

ทุติยปัณณาสก์ หมวด ๕๐ ที่ ๒

(หมวดนี้มี ๕ วรรค ๆ ที่ ๑ ชื่อมหาวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่. วรรคที่ ๒ ชื่อเทวดาวรรค ว่าด้วยเทวดา. วรรคที่ ๓ ชื่ออรหันตวรรค ว่าด้วยพระอรหันต์. วรรคที่ ๔ ชื่อสัตว์วรรค ว่าด้วยความเย็น. วรรคที่ ๕ ชื่ออานิสงสวรรค ว่าด้วยผลดี).

๑. ตรัสสอนพระโสมณะ ผู้ทำความเพียรมากเกินไป แต่ก็ไม่ได้ตรัสรู้ โดยตรัสอุปมาด้วยสายพินที่ดึงเกินไป หย่อนเกินไป เสียไม่ดี ต่อซึ่งพอดี ไม่ดึงไป ไม่หย่อนไป จึงมีเสียงดี. พระโสมณะปฏิบัติตามก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคถึงข้อธรรมหลายประการ โดยเฉพาะได้กล่าวถึงพระอรหันต์ชื่อนาสพว่า น้อมไปสู่ฐานะ ๖ ประการ คือ เนกขัมมะ (การออกจากกาม), ปวิเวกะ (ความสงัด), อภัยปัชชะ (ความไม่เบียดเบียน), ตัณห์ขยยะ (ความสิ้นไปแห่งตัณหา), อุปาทานักขยยะ (ความสิ้นไปแห่งอุปาทานหรือความยึดมั่นถือมั่น), อัสสมโหะ (ความไม่หลง). พระมหาคณะอาพาธหนัก พระอานนท์ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคขอให้เสด็จไปเยี่ยม พระองค์เสด็จไปแสดงธรรมโปรด เมื่อเสด็จกลับไม่นานพระมหาคณะก็ถึงมรณภาพ. เมื่อพระอานนท์ไปกราบทูล จึงตรัสว่า จิตของพระมหาคณะภายหลังฟังธรรมได้หลุดพ้นจากสัญญา ๕ ประการ (เป็นพระอนาคามี) แล้วได้ตรัสถึงอานิสงส์ (ผลดี) ในการฟังธรรมตามกาล ในการพิจารณาเนื้อความตามกาล มี ๖ อย่าง คือ ๑. ฟังธรรมที่พระตถาคตแสดง จิตหลุดพ้นจากสัญญา ๕ ประการ ๒. ฟังธรรมที่สาวกพระตถาคตแสดง จิตพ้นจากสัญญา ๕ ประการ ๓. ตรึกตรองเพ่งด้วยใจซึ่งธรรม จิตพ้นจากสัญญา ๕ ประการ ๔. ฟังธรรมที่พระตถาคตแสดง จิตหลุดพ้นในธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสอย่างยอดเยี่ยม ๕. ฟังธรรมที่สาวกพระตถาคตแสดง จิตหลุดพ้นในธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสอย่างยอดเยี่ยม ๖. ตรึกตรองเพ่งด้วยใจซึ่งธรรม จิตหลุดพ้นในธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสอย่างยอดเยี่ยม. ตรัสแสดงอภิชาติ ๖ ประการ เปรียบเทียบกับข้อบัญญัติของปुरुณะ กัสสปะ คือ ๑. คนมีอภิชาติดำ ทำให้เกิดกรรมอันดำ ได้แก่ผู้เกิดในตระกูลต่ำ แล้วประพตฺติทุจฺจริต ๒. คนมีอภิชาติดำ ทำให้เกิดกรรมอันขาว ได้แก่ผู้เกิดในตระกูลต่ำ แต่ประพตฺติสุจฺจริต ๓. คนมีอภิชาติดำ ทำให้เกิดพระนิพพานอันไม่ดำไม่ขาว ได้แก่ผู้เกิดในตระกูลต่ำ ออกบวชตั้งอยู่ในคุณธรรม ทำนิพพานให้เกิดขึ้น ๔. คนมีอภิชาติขาว ทำให้เกิดกรรมอันดำ ได้แก่ผู้เกิดในตระกูลสูง แต่ประพตฺติทุจฺจริต ๕. คนมีอภิชาติขาว ทำให้เกิดกรรมอันขาว ได้แก่ผู้เกิดในตระกูลสูง ประพตฺติสุจฺจริต ๖. คนมีอภิชาติขาว ทำให้เกิดพระนิพพานอันไม่ดำไม่ขาว ได้แก่ผู้เกิดในตระกูลสูง ออกบวชตั้งอยู่ในคุณธรรม ทำนิพพานให้เกิดขึ้น. ตรัสแสดงคุณธรรมของภิกษุผู้เป็นเนื้อนาบุญของโลก ว่า ละอาสวะได้ ๖ อย่าง (มีละด้วยการสำรวม เป็นต้น โปรดดูที่แปลไว้แล้ว หน้า ๘๘ หมายเลข ๑๑๗ เป็นต้นนั้นแสดงวิธีการ ๗ อย่าง ในที่นี้แสดง ๖ อย่าง ยกข้อว่าด้วยทสสนะออกเสีย). ตรัสถึงภิกษุ ๖ ประเภท คืออยู่ป่า, อยู่ท้ายบ้าน, ถือบิณฑบาต, รับนิมนต์, ทรงผ้าบังสุกุล, ทรงคฤหบดีจิวร (ผ้าที่คฤหบดีถวาย) ซึ่งมีทั้งชั่วทั้งดี. พระจิตตหัตติสาริบุตร พุดแทรกขึ้นในเมื่อพระเถระทั้งหลายกำลังกล่าวอภิธรรมกถากันอยู่ พระมหาโกญจิตะจึงห้ามปรามภิกษุที่เป็นมิตรสหายของผู้พุดแทรกจึงเตือนว่า พระจิตตหัตติสาริบุตรเป็นผู้ฉลาด อาจจะพุดอภิธรรมกับพระเถระทั้งหลายได้. พระมหาโกญจิตะกล่าวว่า ถ้าไม่รู้ปริยายแห่งจิตของผู้อื่น ก็ยากจะรู้ได้ แล้วกล่าวว่า คนที่เสี้ยมเจียมตัว สงบระงับในเมื่ออยู่อาศัยศาสนา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เคารพนั้น ถ้าแยกออกไปก็อาจถูกราคะครอบงำจิตได้ เหมือนโคที่ถูกไว้ จะว่าไม่กินข้าวกล้าไม่ได้ แม้บุคคลได้มานั่งทั้งสี่และได้เจโตสมาธิที่ไม่มีนิมิต (เครื่องหมาย) ก็อาจเสื่อม ถูกราคะครอบงำ ลาสึกขาไปได้. ต่อมาพระจิตตหัตติสาริบุตรลาสึกขาไปจริง ๆ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ จึงตรัสว่า ไม่ช้าจิตตะก็จะระลึกได้ถึงเนกขัมมะ. ในไม่ช้าจิตตหัตติสาริบุตรก็บวชอีก และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์. (ดูหน้า ๓๐๘ วรรคกลางสุดด้วย). พระเถระหลายรูปสนทนากันถึงปัญหาว่า อะไรเป็นส่วนสุด ๒ ฝ่าย อะไรเป็นท่ามกลาง อะไรเป็นเครื่องเย็บให้ติดกัน ต่างแสดงความเห็นชี้ไปที่ผัสสะ ความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ว่าเป็นส่วนสุด ๒ ฝ่าย ความดับดับถนหาเป็นเครื่องเย็บให้ติดกัน ดังนี้

เป็นต้น (รวม ๖ นัย) พระผู้มีพระภาคเสด็จมา ตรัสว่า คำตอบเหล่านั้นทั้งปวงถูกโดยปริยาย แต่ที่พระองค์ทรงมุ่งหมาย (ตรงกับที่รูปแรกกล่าวไว้) คือผัสสะ ความเกิดแห่งผัสสะ เป็นส่วนสุด ๒ ฝ่าย เป็นต้น. ครั้นแสดงธรรมแก่พระอานนตถึงบุคคล ๖ ประเภท แบ่งเป็น ๓ ประเภทแรก กับ ๓ ประเภทหลัง คือ ประเภทแรก ได้แก่ผู้มีธรรมอันไม่เสื่อม, ผู้มีธรรมอันเสื่อม, ผู้จะไม่เสื่อมโดยนรก. ๓ ประเภทหลัง ได้แก่ผู้มีธรรมอันไม่เสื่อม, ผู้มีธรรมอันเสื่อม, ผู้มีธรรมคือพระนิพพาน. ครั้นแสดงธรรมปริยายว่าด้วยนิพเพริช (ข้าแรกหรือทำลายกิเลส) คือควรทราบธรรม ๖ อย่าง คือ กาม, เวทนา, สัญญา, อาสวะ, กรรม, ทุกข์ พร้อมด้วยความเกิดขึ้น, ความต่างกัน, วิบาก (ผล), ความดับ, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งธรรมทั้งหกนั้น*. ครั้นแสดงกำลังของพระตถาคต ๖ ประการ คือ ๑. ทรงรู้ฐานะและอฐานะ (สิ่งที่เป็นไปได้และไปไม่ได้) ตามความเป็นจริง. ๒. ทรงรู้ผลโดยฐานะ โดยเหตุ ตามเป็นจริง แห่งการทำความดีที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. ๓. ทรงรู้ความเศร้าหมอง, ความผ่องแผ้ว, การออกแห่งฉาน, วิโมกข์, สมาธิ และสมาบัติ. ๔. ทรงระลึกชาติได้ ๕. ทรงได้ทิพยจักขุ ๖. ทรงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ กำลังทั้งหกข้อของพระตถาคตเหล่านี้ ทำให้ทรงปฏิญาณความเป็นหัวหน้า (อัสถังฐานะ ฐานะแห่งโคอุสละ หรือโคผู้นำฝูง) บรรลือสีหนาท มนุพรมจักร (ลัทธิธรรมอันประเสริฐ).

๒. ตรัสว่า ผู้ละธรรม ๖ อย่างไม่ได้ ไม่ควรทำให้แจ้งอนาคามีผล คือความไม่มีศรัทธา (เชื่อถือ), ความไม่ละอาย, ความไม่เกรงกลัวต่อบาป, ความเกียจคร้าน, ความหลงลืมสติ, ความมีปัญญารวม. ฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ทรงแสดงว่า บุคคลละธรรม ๖ อย่างไม่ได้ ไม่ควรทำให้แจ้งความเป็นพระอรหันต์ คือความหดหู่, ความง่วงงุน, ความฟุ้งสวาท, ความรำคาญใจ, ความไม่มีศรัทธา, ความประมาท. ฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุคบมิตรชั่ว ดำเนินตามมิตรชั่ว เป็นไปไม่ได้ที่จะทำธรรมะเกี่ยวกับความประพฤติและมารยาท (อภิสมาจาริกกรรม), ธรรมของพระเสขะ, และทำศีลให้บริบูรณ์ และเป็นไปไม่ได้ที่จะละกรรมราคะ (ความกำหนัดในกาม), รูปราคะ (ความกำหนัดในรูป), อรูปราคะ (ความกำหนัดในสิ่งที่มิใช่รูป). ในทางดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุผู้ถูกคลุ้มคลั่งด้วยหมี เป็นไปไม่ได้ที่จะยินดีในความสงัด, ที่จะถือเอานิมิตแห่งจิตไว้,^๑ ที่จะทำสมาธิภาวนา (ความเห็นชอบ) ให้บริบูรณ์, ที่จะทำสมาธิสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) ให้บริบูรณ์, ที่จะละสัญญาชน (กิเลสเครื่องร้อยรัด) ได้, ที่จะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้. ฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. เทวดากราบทูลถึงธรรม ๖ อย่างที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมของภิกษุ คือความเคารพในพระศาสดา, พระธรรม, พระสงฆ์, การศึกษา, ความเป็นผู้ว่าง่าย และการคบเพื่อนที่ดี. เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเล่า พระสารีบุตรจึงกราบทูลว่า ท่านเข้าใจว่าขยายความได้ คือทำเช่นนั้นด้วยตนเอง, พรรณนาคุณของการนั้น, ชักชวนผู้อื่นเพื่อทำ เช่นนั้น รวมทั้งสรรเสริญผู้ทำเช่นนั้นตามความจริงตามกาลอันสมควร. ตรัสว่า ถ้าไม่มีสมาธิอันสงบระงับ ประณีตก็ไม่ได้เสวยอภิญญา ๖ (มีแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น) ต่อมีสมาธิเช่นนั้นจึงได้อภิญญา ๖. ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรบรรลุความเป็นผู้เห็นแจ่มแจ้งในคุณพิเศษนั้น ๆ คือไม่รู้จักรัทธิที่เป็น

๑. กาม คือความใคร่, เวทนา ความรู้สึกอารมณ์เป็นสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์, สัญญา ความจำได้หมายรู้, อาสวะ กิเลสที่ต้องสันดาน, กรรม การกระทำ, ทุกข์ หมายถึงทั้งทุกข์ประจำและทุกข์จร

๒. นิมิต คือเครื่องหมายแห่งสมาธิจิต และวิปัสสนาจิต

ส่วนแห่งความเสื่อม, ความเสมอตัว, ความก้าวหน้า,* การทำลายกิเลส ตามความเป็นจริง, ไม่ทำการโดยเคารพ, ไม่ทำการให้เป็นที่สบาย (ไม่เป็นอุปการะแก่การปฏิบัติธรรม). ในฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรบรรลุดูความเป็นผู้มีกำลังในสมาธิ คือไม่ฉลาดในการเข้า, ในการตั้งอยู่, ในการออกเกี่ยวกับสมาธิ, ไม่ทำการโดยเคารพ, ไม่ทำการโดยติดต่อก, ไม่ทำการให้เป็นที่สบาย. ในฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุละธรรม ๖ อย่างไม่ได้ ไม่ควรเข้าฌานที่ ๑ คือนิเวศน์ ๕ กับไม่เห็นโทษของกามตามเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ. ในฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุละธรรม ๖ อย่างไม่ได้ ไม่ควรเข้าฌานที่ ๑ อีกอย่างหนึ่ง คือความตริกในกาม, ในการพยายาม, ในการเบียดเบียน, ความกำหนดหมายในกาม, ในการพยายาม, ในการเบียดเบียน และฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม.

๓. ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง ย่อมอยู่เป็นทุกขในปัจจุบัน คือประกอบด้วยความตริกในกาม (เป็นต้น เหมือนช้างบนนี้) ฝ่ายดีตรัสในทางตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุผู้ไม่ละธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรทำให้แจ้งความเป็นพระอรหันต์ คือความถือตัว (มานะ), ความดูหมิ่นตัวเอง (โอมานะ), ความดูหมิ่นผู้อื่น* (อติมานะ), ความสำคัญผิดว่าได้บรรลุ (อหิมานะ), ความกระด้าง (ถัมมะ), ความถือตัวว่าเลวยิ่ง (อตินิปาตะ). ในทางดีคือตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุไม่ละธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรทำให้แจ้งธรรมอันยิ่งของมนุษย์ คือความหลงลืมสติ, ความไม่มีสัมปชัญญะ (ความรู้ตัว), ความไม่สำรวมอินทรีย์ (มีตาเป็นต้น), ความไม่รู้ประมาณในโภชนะ, พุดปด, พุดเลียบเคียงหาลาภ. ในทางดี คือตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุผู้ตั้งความเพียรเพื่อบรรลุดูความสิ้นไปแห่งอาสวะ ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง เป็นผู้มากไปด้วยความสุขกายสุขใจในปัจจุบัน คือยินดีในธรรม, ยินดีในการทำความดีให้เกิดขึ้น (ภาวนา), ยินดีในการละความชั่ว, ยินดีในความสงบ, ยินดีในความไม่พยายาม, ยินดีในธรรมที่ไม่ทำให้เหน็ดเหนื่อย. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรบรรลุดูคุณธรรมที่ยังมิได้บรรลุ ไม่ควรทำคุณธรรมที่บรรลุแล้วให้เจริญ คือไม่ฉลาดในความเจริญ, ไม่ฉลาดในความเสื่อม, ไม่ฉลาดในอุบาย, ไม่ปลุกความพอใจเพื่อบรรลุดูคุณธรรมที่ยังมิได้บรรลุ, ไม่รักษาคุณธรรมที่บรรลุแล้ว, ไม่ดำเนินการด้วยการกระทำอันติดต่อก. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่างจะบรรลุดูความยิ่งใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลายไม่นาน คือมากด้วยแสงสว่าง (คือความรู้หรือญาณ). มากด้วยความเพียร (โยคะ), มากด้วยความรู้สึก (เวทะ อรรถกถาแก้ว่า ปิติปราโมทย์), มากด้วยความไม่สันโดษ (ในกุศลกรรม),* ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม, ทำความเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป. ทรงแสดงถึงผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง จะตกนรกเหมือนนำไปวางไว้ และ ตรงกันข้ามจึงขึ้นสวรรค์เหมือนนำไปวางไว้ คือฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤตผิดในกาม, พุดปด, มีความปรารถนาลามก, มีความเห็นผิด อีกนัยหนึ่ง คือพุดปด, พุดส่อเสียด, พุดคำหยาบ, พุดเพ้อเจ้อ, โลง, คณอง. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรทำให้แจ้งความเป็นพระอรหันต์ อันเป็นธรรมที่เลิศ คือไม่มีศรัทธา, ไม่มีความละอาย, ไม่มีความเกรงกลัวต่อบาป, เกียจคร้าน,* มีปัญญาทึบ, ห่วงใยในกาย

๑. ความขาดทุน, เสมอตัว, ได้กำไร

๒. อรรถกถาแก้ว่า ความถือตัวว่าสูงกว่าเขา

๓. คิดก้าวหน้าในความดีอยู่เสมอ ไม่พอใจอยู่เพียงเท่าที่มีอยู่

๔. ฉบับไทยไม่มีข้อนี้ ฉบับพม่าและยุโรปมี

ในชีวิต ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง หวังความเสื่อมในกุศลธรรมได้ ไม่มีความเจริญในอนาคต คือปรารถนามาก ทุกข์ร้อน (เพราะความปรารถนามากนั้น), ไม่สันโดษด้วย ปัจจัย ๔ ตามมีตามได้, ไม่มีศรัทธา, ทุสิต, เกียจคร้าน, หลงลืมสติ, มีปัญญาทรม. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม.

๔. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง ไม่ควรทำให้แจ้งความเห็นอันยอดย่อม คือไม่ข่มจิต, ไม่ประคองจิต, ไม่ปลอบจิต, ไม่เพ่งจิต ในสมัยที่ควรทำเช่นนั้น, น้อมไปในธรรมอันเลว, ยินดีในกายของตน. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง แม้ฟังธรรม ก็ไม่ควรเพื่อจะก้าวลงสู่ทำนองธรรมอันถูกต้องในกุศลธรรม คือประกอบด้วยเครื่องปิดกั้นคือกรรม (ทำกรรมที่เป็นอนันตริยกรรม),^๑ ประกอบด้วยเครื่องปิดกั้นคือกิเลส (มีความเห็นผิดอย่างแรง), ประกอบด้วยเครื่องปิดกั้นคือวิบาก (ผลแห่งกรรมส่งให้ไปเกิดในที่ที่ไม่สมควร), ไม่มีศรัทธา, ไม่มีฉันทะ (ความพอใจ), มีปัญญาทรม, อีกนัยหนึ่ง ทำอนันตริยกรรม ๕ กับมีปัญญาทรม. อีกนัยหนึ่ง ไม่ฟังธรรม, ไม่ตั้งสัจ, สงใจไปที่อื่น, ถือเอาแต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์ทอดทิ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์, ประกอบด้วยความพอใจ ที่ไม่สมควร. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสว่า ละธรรม ๖ อย่างไม่ได้ ไม่ควรทำให้แจ้งซึ่งความสมบูรณ์ด้วยทวิภูติ คือความเห็นเป็นเหตุยึดกายของตน, ความลึกลับสงสัย, การลบล้างศีลและพรต (ตัดลัทธิพิธีหรือโซกลาง), รากะ โทสะ โมหะ ที่ทำให้ไปสู่อบาย. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสว่า ผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูติ ละธรรม ๖ อย่างที่กล่าวมานี้ได้ และไม่ควรทำธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ให้เกิดขึ้น. ตรัสแสดงอภัพฐาน (ฐานะที่ไม่ควรหรือที่เป็นไปไม่ได้) ๖ ประการ คือผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูติ ย่อมไม่อยู่อย่างขาดความเคารพในพระศาสดา, พระธรรม, พระสงฆ์, การศึกษา, ไม่ควรก้าวล่วงอคมเนยวัตถุ (สิ่งที่ไม่ควรถึงอรธกถาแก้วว่า ทวิภูติ ๖๒), ไม่ควรยังภพที่ ๘ ให้เกิดขึ้น (ไม่เกิดอีกเป็นครั้งที่ ๘). ตรัสแสดงอภัพฐาน ๖ ประการ คือผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูติ ไม่สมควรเห็นว่าสังขารใด ๆ เทียง, เป็นสุข, ธรรมใด ๆ เป็นอิตถาตัตถ, ไม่ควรทำอนันตริยกรรม, ไม่ควรถือมงคตต้นข้าว, ไม่ควรแสวงหาทักษิณียบุคคลนอกพระพุทธศาสนา. อีกนัยหนึ่ง คือไม่ควรทำอนันตริยกรรม ๕ และถือศาสดาอื่น. อีกนัยหนึ่ง คือไม่ควรเห็นว่าสุข ทุกข์ตนเองทำขึ้น, คนอื่นทำขึ้น, ทั้งตนเองและคนอื่นทำขึ้น, ไม่ใช่ตนเองทำขึ้น แต่เกิดขึ้นเอง, ไม่ใช่คนอื่นทำขึ้น แต่เกิดขึ้นเอง, ไม่ใช่ทั้งตนเองและคนอื่นทำขึ้น แต่เกิดขึ้นเอง, ทั้งนี้เพราะบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูติ เป็นผู้เห็นด้วยดีซึ่งเหตุ และธรรมอันเกิดขึ้นแต่เหตุ.

๕. ตรัสว่า ความปรากฏขึ้นแห่งสิ่ง ๖ สิ่ง หาได้ยากในโลก คือพระพุทธเจ้า, ผู้แสดงธรรมของพระพุทธเจ้า, ผู้เกิดในแดนอันประเสริฐ (อริยาดนะ)^๒, ความเป็นผู้ไม่มีอินทริยวิกล (ตา, หู เป็นต้น ไม่พิการ) ไม่โง่เง่า, หรือเป็นใบ้, มีความพอใจในกุศลธรรม. ตรัสแสดงอานิสงส์ ๖ ประการ ในการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล คือเที่ยงในพระสัทธรรม, มีธรรมะอันไม่เสื่อม, เมื่อทำที่สุดทุกข์ได้ก็ไม่มีทุกข์ (น่าจะหมายความว่าทุกข์ชนิดไหน และได้แล้วก็จะไม่เกิดอีก), ประกอบด้วยญาณ (ความรู้) อันไม่ทั่วไป (แก่บุพพชน), เห็นด้วยดีซึ่งเหตุ และธรรมอันเกิดขึ้นแต่เหตุ. ตรัสแสดงฐานะที่เป็นไปไม่ได้ ๖ อย่าง คือเป็นไปไม่ได้ที่ผู้เห็นว่าสังขารเที่ยง จะประกอบด้วยความพอใจอันสมควร, จะก้าวลงสู่ทำนองคลองธรรมอันถูกต้อง, จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผลถึง

๑. มีการฆ่ามารดา บิดา เป็นต้น

๒. อรรถกถาแก้วว่า ในมัธยมประเทศ ซึ่งถ้าจะถอดความ ก็คือเกิดในที่ซึ่งมีความเจริญหรือแวดล้อมด้วยเหตุที่จะให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมที่ดีงาม

อรหัตตผล (ผล ๔). แล้วทรงแสดงว่า ผู้เห็นว่าสังขารเป็นสุข เห็นธรรมว่าเป็นตัวตน เห็นนิพพานว่าเป็นทุกข์ ก็มีนัยเดียวกับข้างบนนี้. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสว่า ภิกษุผู้เห็นอนิสังส ๖ อย่าง ควรตั้งความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงโดยไม่กำหนดขอบเขต (ว่าส่วนนี้ไม่เที่ยง ส่วนอื่นเที่ยง) คือสังขารทั้งปวง จักปรากฏโดยความเป็นของไม่มีที่ตั้ง, ใจของเราจักไม่น้อมไปในโลกทั้งปวง, ใจของเราจักออกจากโลกทั้งปวง, ใจของเราจักน้อมไปสู่พระนิพพาน, เราจักละสัญญาโยชน (กิเลสเครื่องร้อยรัดหรือผูกมัด) ได้, เราจักประกอบด้วยคุณเครื่องเป็นสมณะอันยอดเยี่ยม. ตรัสว่า ภิกษุผู้เห็นอนิสังส ๖ อย่าง ควรตั้งความกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ในสังขารทั้งปวงโดยไม่กำหนดขอบเขต คือความกำหนดหมายในพระนิพพานของเราจักปรากฏในสังขารทั้งปวง, ใจของเราจักออกจากโลกทั้งปวง, เราจักเห็นสันติในพระนิพพาน, เราจักถอนกิเลสที่แผ่ตัว (อนุสัย) ได้, เราจักชื่อว่าทำกิจที่ควรทำ, เราจักชื่อว่าได้บำเรอพระศาสนา ด้วยการบำเรออันประกอบด้วยเมตตา. ตรัสว่า ภิกษุเห็นอนิสังส ๖ อย่าง ควรตั้งความกำหนดหมายว่าไม่ไชยในธรรมทั้งปวงโดยไม่กำหนดขอบเขต คือเราจักไม่มีตัณหาและทิฎฐิ (ความทะยานอยากและความเห็นเป็นเหตุยึดถือ) ในโลกทั้งปวง, เราจักดับความถือว่าเป็นเรา, ความถือว่าเป็นของเราเสียได้, เราจักประกอบด้วยญาณอันไม่สาธุการ, เราจักเห็นด้วยดีซึ่งเหตุและธรรมอันเกิดแต่เหตุ. ตรัสว่า ควรละภพ ๓ คือ กามภพ, รูปภพ, อรูปภพ. ควรเจริญสิกขา ๓ คือ อริสัจสิกขา, อริจิตสิกขา, อริปัญญาสิกขา. ตรัสว่า ควรละตัณหา ๓ คือ กามตัณหา, ภวตัณหา, วิวาทตัณหา. ควรละมานะ ๓ คือ มานะ (ความถือตัว), โอมานะ (การดูหมิ่นตัวเอง), อดิมานะ (การดูหมิ่นผู้อื่น หรือถือตัวว่าสูงกว่าผู้อื่น).

หมวดนอกจาก ๕๐

(หมวดนี้มีข้อความสั้น ๆ พอจะจัดเป็นวรรคได้ วรรคหนึ่ง เรียกว่าติกวรรค คือวรรคที่ว่าด้วยธรรมะจำนวน ๓ แต่เมื่อกล่าวถึงธรรมะจำนวน ๓ ในแต่ละสูตร ๒ จำนวนด้วยกัน จึงเท่ากับว่า แต่ละสูตรก็กล่าวถึงธรรมจำนวน ๖ นั่นเอง).

ตรัสแสดงราคะ, โทสะ, โมหะ แล้วตรัสว่า ควรเจริญอุสุภะ (ความไม่งาม) เพื่อละราคะ, ควรเจริญเมตตา (ไมตรีจิตคิดจะให้เป็นสุข) เพื่อละโทสะ, ควรเจริญปัญญา เพื่อละโมหะ. ตรัสแสดงทวารจิต ๓ แล้วตรัสว่า ควรเจริญสุจริต ๓. ตรัสแสดงวิตก ๓ คือความตรึกในกาม, ในการพยายาม, ในการเบียดเบียน แล้วตรัสว่า ควรเจริญความตรึกในการออกจากกาม เพื่อละความตรึกในกาม, ควรเจริญความตรึกในการไม่พยายาม เพื่อละความตรึกในการพยายาม, ควรเจริญความตรึกในการไม่เบียดเบียน เพื่อละความตรึกในการเบียดเบียน. ตรัสแสดงสัญญา (ความกำหนดหมาย) ทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี และธาตุทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เหมือนความตรึกข้างต้น. ตรัสแสดงธรรม ๓ อย่าง คือความเห็นเป็นเหตุพอใจ, ความเห็นเป็นเหตุยึดตัวตน, ความเห็นผิด. แล้วตรัสแสดงว่า ควรเจริญธรรมะ ๓ ประการ คือความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง, ว่าไม่ใช่ตัวตน, ความเห็นชอบ ว่าเป็นคู่ปรับสำหรับละธรรมฝ่ายชั่ว ๓ ข้อต้น เป็นคู่กัน ตามลำดับข้อ. ตรัสแสดงธรรมะ ๓ อย่าง คืออริ (ความริษยา) วิหิงสา (ความเบียดเบียน) อหัมมจริยา (การประพฤติดูหมิ่น) แล้วตรัสแสดงว่า ควรเจริญธรรม ๓ อย่าง คือความพลอยยินดี, ความไม่เบียดเบียน, การประพฤติดูหมิ่น เพื่อละธรรมฝ่ายชั่วแต่ละข้อโดยลำดับ. ตรัสแสดงธรรมะ ๓ อย่าง คือความไม่สันโดษ (ยินดีด้วยของของตน),

ความไม่รู้ตัว, ความปรารถนามาก. แล้วตรัสว่า ควรเจริญธรรมะ ๓ อย่าง คือความสันโดษ, ความรู้ตัว, ความปรารถนาล้น เพื่อละธรรมแต่ละข้อเหล่านั้น. ตรัสแสดงธรรมะ ๓ อย่าง คือความว้าวก, การคบคนชั่วเป็นมิตร, ความฟุ้งสร้านแห่งจิต. แล้วตรัสว่า ควรเจริญธรรมะ ๓ อย่าง คือความว่าง่าย, การคบคนดีเป็นมิตร, การตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก เพื่อละธรรม ๓ อย่างเหล่านั้น. ตรัสแสดงธรรมะ ๓ อย่าง คือความฟุ้งสร้าน, ความไม่สำรวม, ความประมาท. แล้วตรัสแสดงว่า ควรเจริญธรรมะ ๓ อย่าง คือความสงบระงับ, ความสำรวม, ความไม่ประมาท เพื่อละธรรมะ ๓ อย่างเหล่านั้น.

พระสูตรที่ไม่จัดเข้าวรรค

ตรัสแสดงธรรม ๖ อย่าง คือความยินดีในการงาน, ยินดีในการพูดมาก, ยินดีในการนอนหลับ, ยินดีในการคลุกคลี, ไม่สำรวมอินทรี, ไม่รู้ประมาณในโภชนะว่า ถ้าละธรรมะ ๖ อย่างนี้ไม่ได้ ก็ไม่ควรเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีสติกำหนดพิจารณาภายในกาย เป็นต้น. ตรัสว่า ทปุสสคฤหบดี (ผู้ถวายข้าวสัตตูก่อนและสัตตุมง) รวมทั้งคฤหบดีอื่น ๆ เช่น ภัทลิกะ, สุทัตตะ ผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนยาก (อนาถปิณฑิกะ) เป็นต้น ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง จึงเป็นผู้ถึงความตกลงใจในพระตถาคต เห็นอมตะ ทำให้แจ้งอมตะ คือมีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์, มีศีล, มีญาณ, มีวิมุตติ อันเป็นอริยะ. ตรัสว่า ควรเจริญธรรม ๖ อย่าง เพื่อรู้ยิ่งซึ่งอุปกิเลส ๑๖ (ดูหน้า ๓๗๒) มีรากะ เป็นต้น คืออนุตตริยะ ๖ (ดูหน้า ๕๕๓ หมายเลข ๑), อนุสสติ ๖ (ดูหน้า ๕๕๓ หมายเลข ๑), สัญญา ๖^๑ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒

อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกกนิบาต

ซึ่งว่าด้วยชุมทุมฺมธรรมะจำนวน ๕ และจำนวน ๖

๑. อนุตตริยะ ๖ กับอนุสสติ ๖ กล่าวไว้แล้วหลายครั้ง ส่วนสัญญา ๖ ประการ คือความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง, ความกำหนดหมายว่าทุกข์ในสิ่งไม่เที่ยง, ความกำหนดหมายว่าไม่ใช่ตนในสิ่งที่เป็นอย่างทุกข์, ความกำหนดหมายถึงการละ, ถึงความคลายกำหนด, ถึงการดับกิเลส

เล่มที่ ๒๓ ปีกองคตตนิทาย สัตตก-อฏฐก-นวกนิบาต

(เป็นสุตตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ ว่าด้วยขุมนุสสรธรรมะ จำนวน ๗-๘-๙ รวมทั้งเล่ม มีพระสูตรประมาณ ๓๐๐ สูตร ต่อไปนี้จะย่อตามลำดับจำนวน คือเริ่มแต่ขุมนุสสรธรรมะจำนวน ๗ เป็นต้นไป.

สัตตกนิบาต ขุมนุสสรธรรมะที่มี ๗ ข้อ

ในหมวดนี้ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกจัดเป็นหมวด ๕๐ ส่วนที่ ๒ จัดเป็นหมวดนอก ๕๐ ทั้งหมดด้วยกันมีประมาณ ๘๐ สูตรเศษ.

ปณณาสกะ หมวด ๕๐

(หมวดนี้มี ๕ วรรค ๑ ละประมาณ ๑๐ สูตร วรรคที่ ๑ ชื่อชนวรรค ว่าด้วยทรัพย์. วรรคที่ ๒ ชื่ออนุสยวรรค ว่าด้วยอนุสย คือกิเลสที่แฝงตัวหรือที่นอนเนื่องในสันดาน. วรรคที่ ๓ ชื่อวัชชีวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ในแคว้นวัชชี. วรรคที่ ๔ ชื่อเทวดาวรรค ว่าด้วยเทวดา. วรรคที่ ๕ ชื่อมหาชัยญญวรรค ว่าด้วยการบูชาชัยใหญ่).

๑. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ อย่าง ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นที่เคารพและยกย่องของเพื่อนพรหมจารี คือใครจะได้ลาภ, ใครจะได้สักการะ, ใครจะไม่ให้ใครดูหมิ่น, ไม่ละอาย, ไม่เกรงกลัวต่อบาป, ปราศรณาลามก, เห็นผิด. อีกนัยหนึ่ง คือเปลี่ยนเฉพาะข้อ ๖, ๗ คือริษยา, ตระหนี่. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสแสดงกำลัง ๗ อย่าง คือความเชื่อ, ความเพียร, ความละอาย, ความเกรงกลัวต่อบาป, ความระลึกได้, ความตั้งใจมั่น, ปัญญา. ตรัสแสดงทรัพย์ ๗ อย่าง คือความเชื่อ, ศีล, ความละอาย, ความเกรงกลัวต่อบาป, การสดับตรับฟัง, การสละ, ปัญญา. ตรัสกระถามหาอำมาตย์ชื่ออุคคะ ว่า ทรัพย์ (ทางโลก) เป็นของสาธารณแก่ไฟ แก่น้ำ เป็นต้น ส่วนทรัพย์ ๗ อย่างข้างต้นไม่เป็นของสาธารณแก่ไฟ แก่น้ำ เป็นต้น ตรัสแสดงสัญญา ๗ (กิเลสเครื่องร้อยรัดหรือผูกมัด) ๗ อย่าง คืออนุณะ (ความพอใจในกาม), ปฏิฆะ (ความขัดใจ), ภิฏฐิ (ความเห็น), วิจิกิจฉา (ความสงสัย), มานะ (ความถือตัว), ภวราคะ (ความกำหนดยึดหรือความติดในภพ คือความมีความเป็น), อวิชชา (ความไม่รู้หรือยัจจ ๔). ตรัสแสดงว่า พรหมจรรย์อันบุคคลประพฤติเพื่อละสัญญา ๗ และตรัสแสดงสัญญา ๗ อีกนัยหนึ่ง ต่างเฉพาะข้อ ๖-๗ ความริษยา, ความตระหนี่.

๒. ตรัสแสดงอนุสย (กิเลสที่แฝงตัว หรือที่นอนเนื่องในสันดาน) ๗ ประการ อย่างเดียวกับสัญญา ๗ มีความพอใจในกาม (กามราคะ) เป็นข้อแรก มีอวิชชาเป็นข้อสุดท้าย แล้วตรัสแสดงว่า พรหมจรรย์อันบุคคลประพฤติเพื่อละอนุสย ๗. ตรัสแสดงว่า กระตุกที่ประกอบด้วยองค์ ๗ ไม่ควรเข้าไป เข้าไปแล้วไม่ควรนั่ง คือไม่ต้องรีบ, ไม่อึกวาท, ไม่ให้อาสนะด้วยอาการที่น่าพอใจ, ปกปิดของที่มีอยู่. ให้น้อยในของมาก, ให้ของเศร้าหมองในประณีต, ให้โดยไม่เคารพ. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสแสดงบุคคล ๗ ประเภทที่ควรของคำนับเป็นนာบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คืออุกโตภาควิมุต (ผู้พ้นโดยส่วนทั้งสอง) เป็นต้น (โปรดดูหน้า ๔๓๒-๔๓๓). ตรัสแสดงบุคคลเปรียบด้วยน้ำ ๗ ประเภท คือ ๑. จมลงไปครั้งเดียวก็จมลงไปเลย ได้แก่บุคคลผู้ประกอบด้วยอกุศลธรรมฝ่ายดำล้วน. ๒. โผล่ขึ้นแล้วจม ได้แก่บุคคลผู้มีคุณธรรม แต่คุณธรรมเสื่อมไป.

๓. โผล่ขึ้นแล้ว ลอยอยู่ได้ ได้แก่ผู้มีคุณธรรมไม่เสื่อม ๔. โผล่ขึ้นแล้ว เห็นแจ่มแจ้ง เหลียวดู ได้แก่พระโสดาบัน. ๕. โผล่ขึ้นแล้ว ว่ายเข้าหาฝั่ง ได้แก่พระสกทาคามี. ๖. โผล่ขึ้นแล้ว ไปถึงที่ต้น ได้แก่พระอนาคามี ๗. โผล่ขึ้นแล้ว ชำมฝั่งได้ ยืนอยู่บนบก ได้แก่พระอรหันต์ (ผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ). ตรัสแสดงบุคคล ๑ ประเภทว่า ควรแก่ของค่านับ เป็นเนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ ๑. ผู้เห็นว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง ทำให้แจ้งวิมุตติทั้งสองอันไม่มีอาสวะ ๒. ผู้เห็นว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง สิ้นอาสวะและสิ้นชีวิตพร้อมกัน ๓. เห็นว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง เป็นพระอนาคามี อันตราปรีณิพพายี ๔. อุพหัจจปรีณิพพายี ๕. อสังขารปรีณิพพายี ๖. สสังขารปรีณิพพายี ๗. อุทกังโสโตกนิฏฐคามิ (ดูคำอธิบายในหน้า ๕๑๓-). ตรัสแสดงบุคคล ๑ ประเภทว่า ควรแก่ของค่านับ เป็นเนื่อนาอันยอดเยี่ยมของโลก อย่างเดียวกับข้างต้น ต่างแต่กำหนดว่าเป็นผู้เห็นว่าเป็นทุกขในสังขารทั้งปวง, เห็นว่าไม่ใช่ตนในธรรมทั้งปวง, เห็นว่าสุขในพระนิพพาน ส่วนลำดับข้อ ๔ ถึงข้อ ๗ ซ้ำกัน. ตรัสแสดงนิทาสัตถุ (คือที่ตั้งแห่งการที่จะไม่มีอายุ ๑๐ ปีต่อไปอีก โดยอธิบายว่า จะไม่เกิดอีก) ๗ ประการ คือภิกษุเป็นผู้มีฉันทะ (ความพอใจ) แรงกล้า ในการสมาทานสิกขาบท และมีความรักอันยิ่งในการสมาทานสิกขาบทต่อไป, ในการพิจารณาธรรม, ในการนำความปรารถนาออก, ในการหลีกเร้น, ในการปรารภความเพียร, ในสติและปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน, ในการแทงทะลุความเห็น (ตรัสรู้ด้วยมรรค) และมีความรักอันยิ่งในการนั้น ๆ (๕ ข้อหลัง) ต่อไป.

๓. พระผู้มีพระภาคประทับ ณ สารันทพเจดีย์ ใกล้กรุงเวสาลี ตรัสแสดงอปริหานิยธรรม (ธรรมไม่เป็นที่ต้งแห่งความเสื่อม) ๑ อย่างแก่เจ้าฉิลฉวี คือชาววัชชี ๑. จักประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. จักพร้อมเพรียงกันประชุม เลิกประชุม และกระทำกิจที่ควรทำ ๓. จักไม่บัญญัติสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติ จักไม่ตัดรอนสิ่งที่บัญญัติไว้แล้ว ยอมรับศึกษาในธรรมะของชาววัชชีตามที่บัญญัติไว้แล้ว ๔. จักเคารพนับถือชาววัชชีที่เป็นผู้ใหญ่ ผู้เฒ่า ๕. จักไม่ข่มเหงล่วงเกินสตรีที่มีสามีแล้ว และสตรีสาว. ๖. จักสักการะเคารพเจดีย์ของชาววัชชี. ๗. จักจัดแจงให้การอารักขาคุ้มครองอันเป็นธรรมในพระอรหันต์ และปรารภให้พระอรหันต์ที่ยังไม่มาได้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข. ตรัสแสดงอปริหานิยธรรมของชาววัชชี ๗ ข้อนี้ แก้วสสารพราหมณ์ มหาอำมาตย์ของแคว้นมคธ. ตรัสแสดงอปริหานิยธรรม (ธรรมเป็นที่ยั้งแห่งความไม่เสื่อม) ของภิกษุ ๑ ประการ คือ ๑. จักประชุมกัน เนื่องนิตย์ ๒. จักพร้อมเพรียงกันประชุม เป็นต้น ๓. จักไม่บัญญัติสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติ เป็นต้น ๔. จักเคารพนับถือภิกษุที่เป็นผู้ใหญ่ ผู้เฒ่า ๕. จักไม่ลู่อานาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น. ๖. จักยินดีในเสนาสนะป่า ๗. จักตั้งความปรารถนาดีในภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รักให้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข. แล้วทรงแสดงอปริหานิยธรรมของภิกษุโดยนัยอื่นอีกหลายนัย ตลอดจนได้ ตรัสถึงธรรมะที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมของภิกษุ ผู้เป็นเสขะ คล้ายกับธรรมะในหมวด ๖ กับตรัสถึงธรรมะ ๑ อย่างที่เป็นไปเพื่อความเสื่อม ความวิบัติของอุบาสก คือไม่ค่อยได้เห็นภิกษุ, ประมาทการฟังธรรม, ไม่ศึกษาในอริสัจ, มากไปด้วยความไม่เลื่อมใสในภิกษุที่เป็นเถระ บวชใหม่ ปูนกลาง, ฟังธรรมด้วยจิตคิดจับผิด, แสวงหาทักษิณียบุคคลนอกพระพุทธศาสนานั้น, ทำการอันควรทำก่อนให้ทักษิณียบุคคลนอกพระพุทธศาสนานั้น. ฝ่ายดีทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม.

๔. ตรัสแสดงการวะ (ความเคารพ) ๗ อย่าง ตามที่เทวดามากราบทูลว่า เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแห่งภิกษุ คือความเคารพในพระศาสดา, ในพระธรรม, ในพระสงฆ์, ในการศึกษา, ในสมาธิ, ในความไม่ประมาท, ในการต้อนรับ. แล้วตรัสแสดงถึงธรรม ๗ ประการ ที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมของภิกษุ คือ ๕ ข้อแรก พ้องกันกับการวะที่แสดงมาแล้ว เปลี่ยนแต่ข้อ ๖-๗ คือเคารพในความละเอียด, ในความเกรงกลัวต่อบาป. อีกนัยหนึ่ง เปลี่ยนเฉพาะข้อ ๖-๗ อีก คือว่าง่าย, คบคนดีเป็นมิตร. พระสาริบุตรกราบทูลขยายความตามความเข้าใจของท่าน (เช่นเดียวกับข้อความในหน้า ๕๕๘) ตรัสประทานสาธุการ ตรัสว่า มิตรประกอบด้วยองค์ ๗ ควรคบ คือให้สิ่งที่ให้ยาก, ทำสิ่งที่ทำยาก, อดทนสิ่งที่ทนยาก, เปิดเผยความลับแก่เพื่อน, ปกปิดความลับของเพื่อน, ไม่ละทิ้งในยามมีอันตราย, ไม่ดูหมิ่นเพื่อนเพราะลัทธิพยาน. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๗ ควรคบเป็นมิตร แม้จะถูกกีดกัน (ให้ออกห่าง) คือเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ, เป็นที่เคารพ, เป็นที่สรรเสริญ, เป็นผู้ว่าง่าย, เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ, เป็นผู้กล่าวถ้อยคำอันลึกซึ้ง (ในทางธรรม), ไม่ชักชวนในฐานะอันไม่สมควร. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ อย่าง จะทำให้แจ้งปฏิสัมภิทา (ความแตกฉาน) โดยกาลไม่นาน คือ ๑-๓. รู้ตามความจริงว่า จิตท้อแท้, หดหู่, ฟุ้งสวาท, ๔-๖. เวทนา สัญญา ความตริภังคิกของเธอ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป อันเธอรู้แจ้งแล้ว, ๗. เธอถือเอาด้วยดี ใส่ใจด้วยดี ทรงจำดี ใช้ปัญญาแทงทะลุด้วยดีซึ่งนิมิตในธรรม อันเป็นที่สบาย และไม่เป็นที่สบาย ดีแล้ว คำขาว และมีส่วนเปรียบ. ตรัสสรรเสริญพระสาริบุตรว่ามีคุณธรรมข้างบนทั้งเจ็ดข้อ. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๗ ย่อมทำจิตไว้ในอำนาจได้ ไม่เป็นไปตามอำนาจของจิต คือฉลาดในสมาธิ, ในการเข้า, ในการตั้งอยู่, ในการออก, ในความสมควรแก่กาล, ในโคจร (อารมณ) และในอกิณิหารของสมาธิ. ตรัสสรรเสริญพระสาริบุตรว่ามีคุณธรรมข้างบนทั้งเจ็ดข้อ. นักบวชศาสนาอื่นสนทนากันว่า ผู้ประพาศพิพราหมณ์จริยวัตรวิบุรณต์ตลอด ๑๒ ปี ย่อมเป็นผู้ควรแก่ถ้อยคำว่าภิกษุ “ผู้ไม่มีสับ” (ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดมาให้อุกหนักอายุอีก อรรถกถา) พระสาริบุตรนำความมากราบทูลพระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ภิกษุที่จะชื่อนานิททสะ (ผู้ไม่มีสับ) ในพระธรรมวินัยนี้ มิใช่ด้วยการนับพรรษา (แต่ด้วยคุณธรรม) แล้วตรัสแสดงนิททสวัตถุ ๗ ประการ (ดังที่ตรัสไว้แล้วในวรรคที่ ๒ ในหน้า ๕๖๔) ตรัสแสดงนิททสวัตถุอีก ๗ ประการแก่พระอานนท์ผู้ได้ฟังนักบวชศาสนาอื่นพูดกันทำนองเดียวกับพระสาริบุตร เป็นแต่เปลี่ยนแสดงคุณธรรม คือ มีศรัทธา, มีความละเอียด, มีความเกรงกลัวต่อบาป, มีการสดับมาก, ปราศจากความเพียร, มีสติ, มีปัญญา.

๕. ตรัสแสดงที่ตั้งแห่งวิญญาน (วิญญานวิฤติ) ๗ อย่าง คือ ๑. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน ได้แก่มนุษย์, เทพบางจำพวก, เปตบางจำพวก ๒. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน ได้แก่เทพพวกพรหม ที่เกิดด้วยปฐมฌาน ๓. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน ได้แก่เทพพวกอภิสสรพรหม ๔. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน ได้แก่เทพพวกสุกัณเฑพรหม ๕. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงอากาสาณูญาตนะ ๖. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงวิญญานัญญาตนะ ๗. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงอากิญจัญญาตนะ. ตรัสแสดงธรรมที่เป็นบริวาร (เครื่องประกอบ) ของสมาธิ ๗ อย่าง

๑. ในภาษาบาลี มี “จ” ศัพท์ถึง ๘ แห่ง แสดงว่าแบ่งออกเป็น ๘ ข้อ แต่ข้อความข้างต้นบังคับให้มี ๗ ข้อ จึงได้รวมคำว่า เป็นที่รัก เป็นที่พอใจเข้าด้วยกัน เป็นข้อเดียวกัน

๒. ดูในหน้า ๓๒๑ ประกอบด้วย ในที่นั้นมีเพิ่มข้อ ๒ ว่า ได้แก่สัตว์ที่มีอยู่ในอภาย ๔ ด้วย และดูคำอธิบายศัพท์ ในหน้า ๑๒๖-๑๒๗ ประกอบด้วย

มีความเห็นชอบ เป็นต้น มีความระลึกชอบเป็นที่สุด. ตรัสแสดงไฟ ๗ อย่าง คือ รากะ, โทสะ, โมหะ, ผู้ควรของค่านับ, คุฎหบดี (บุคคลในครอบครัว), ผู้ควรทักษิณา (ของถวาย), และไฟอันเกิดจากไม้. ตรัสสอนอุคต-สรีรพราหมณ์ ผู้เตรียมบุชายัญ นำสัตว์ต่าง ๆ อย่างละ ๕๐๐ ผูกกับเสาเตรียมเพื่อจะฆ่า โดยทรงชี้ว่า การบุชายัญแบบนี้ได้สิ่งที่มีโทษใหญ่ เพราะเป็นการยกยอศตราขึ้นทางกาย วาจา และใจ แล้วตรัสว่า ควรละไฟ ๓ อย่าง ไม่ควรเสพ คือรากะ โทสะ โมหะ. และควรสักการะเคารพไฟ ๑ อย่าง คืออาหุเนยัคคี (ไฟคือผู้ควรของค่านับ) ได้แก่มารดาบิดา, คหปตคคิ (ไฟคือคุฎหบดี) ได้แก่บุตร ภริยา ทาส คนใช้, ทักขิณเณยัคคี (ไฟคือผู้ควรแก่ทักษิณา) ได้แก่สมณพราหมณ์ ผู้เว้นจากความประมาท ตั้งอยู่ในขันติ (ความอดทน) โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) ฝักตน ทำตนให้สม่ำเสมอ ทำตนให้บริณิพพาน. ส่วนไฟที่เกิดจากไม้ ควรก่อให้เกิด, ควรวางเฉย, ควรดับ, ควรเก็บไว้ตามกาลอันสมควร. พราหมณ์ก็เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสก ปลอยสัตว์เหล่านั้นไป. ตรัสแสดงสัญญา (ความกำหนดหมาย) ๗ ประการ ว่า มีอมตะเป็นที่สุด คืออสุกสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่งาม), มรณสัญญา (ความกำหนดหมายในความตาย), อาหาเร ปฏิกูลสัญญา (ความกำหนดหมายว่าน่าเกลียดในอาหาร), สัพพโลเก อนภิสถสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง), อนิจจสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง), อนิจเجه ทุกขสัญญา (ความกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่ไม่เที่ยง), ทุกเข อนัตตสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่ใช่ตนในสิ่งที่เป็นทุกข์) ครั้นแล้วตรัสอธิบายรายละเอียดในเรื่องนี้. ตรัสกะชาณู-โสณิพราหมณ์ถึงเมถุนสัญญา (ความเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์) ๗ ประการ คือ สมณะกัฏฐิ พราหมณ์กัฏฐิ บางคนปฎิญาณตนว่าเป็นพรหมจารีจริง ๆ หาได้เสพเมถุนกับมาตุคามไม่ แต่ยังยินดีปลื้มใจ ชื่นใจด้วยเมถุนสัญญา คือความเกี่ยวข้องกับเมถุน ๗ อย่าง คือ ๑. ยินดีการลูบไล้, การประคบ, การให้อาบน้ำ, การนวดแห่งมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการบำเรอนั้น. ๒. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ซิกซี้เล่นหัว สัพยอกกับมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการเสรวลนั้น. ๓. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่เพ่งจ้องดูลักษณะของมาตุคามด้วยจักขุของตน ปลื้มใจด้วยการเล็งแลนั้น. ๔. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ฟังเสียงแห่งมาตุคามหัวเราะหรือพูดกับขบร้อง เป็นต้น ปลื้มใจด้วยเสียงนั้น. ๕. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่นึกย้อนไปถึงเรื่องเก่า ที่ได้เคยหัวเราะพูดเล่นกับมาตุคามแล้วปลื้มใจ. ๖. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่เห็นคุฎหบดีหรือบุตรแห่งคุฎหบดี ผู้เอบอ้ม พรึงพร้อมด้วยกามคุณ ๕ แล้วปลื้มใจ. ๗. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งความปรารถนาเพื่อจะได้เป็นเทพเจ้า หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่งแล้วปลื้มใจ. พรหมจรรย์ของผู้นั้นชื่อว่าขาด, ทะลุ, ต่าง, พร้อย. ผู้นั้นประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ไม่พ้นไปจากทุกข์ได้. ตรัสแสดงธรรมปริยายที่ชื่อว่าสัญญาวิสัญญา (ความผูกพันและความคลั่งคลาย) คือสตรีพอใจภาวะต่าง ๆ ของสตรีและบุรุษ ย่อมไม่ก้าวล่วงความเป็นสตรีได้. บุรุษพอใจภาวะต่าง ๆ ของบุรุษและสตรี (พอใจในภาวะของตน ติดอกติดใจในเพศตรงกันข้าม) ย่อมไม่ก้าวล่วงความเป็นบุรุษได้. ต่อตรงกันข้ามคือไม่พอใจ จึงก้าวล่วงภาวะทั้งสองได้. ตรัสตอบพระสารีบุตรถึงเหตุที่ทานของบางคนมีผลมาก แต่ไม่มีอานิสงส์มาก ส่วนของบางคนมีทั้งผลมาก ทั้งอานิสงส์มาก. โดยตรัสชี้ไปที่การให้ทานด้วยความเพ่งเล็ง มีจิตปฏิบัติ มุ่งสะสม คิดว่าตายแล้วจักบริโภคนั้น (ผลของทานนั้น) หรือตรงกันข้าม คือไม่คิดเช่นนั้นว่าเป็นต้นเหตุตามทีถาม.

๑. ธรรมะเรื่องนี้ มีเนื้อความไม่พาดพิงถึงเรื่องราว ๗ ข้อ แต่พยัญชนะพาดพิงถึง โดยแจกภาวะต่าง ๆ ของหญิงชายออกไปฝ่ายละ ๗ คือ อินทรีย์, กิริยา, อาการ, ประเภท, ความพอใจ, เสียง, เครื่องประดับของสตรีหรือของบุรุษ

อุบาลิกาชื้อเวฬุกันฏิกิ ผู้เป็นมารดาของนันทมาณพ กราบเรียนพระสารีบุตรถึงเรื่องน่าอัศจรรย์ ๗ ประการ คือ ๑. นางสนทนากับท้าวเวสสวัณ ๒. พระราชาข่มเหงฆ่าบุตรของนางตาย แต่นางไม่มีจิตผิตปกติ ๓. สามีนตายไปเกิดในกำเนิดยักษ์มาแสดงตนด้วยอรรถภาพเดิม นางไม่มีจิตผิตปกติ ๔. สามีน (เมื่อมีชีวิตอยู่) ยังหนุ่ม นำหญิงสาวมา (เป็นภริยาน้อย) นางไม่มีจิตผิตปกติ ๕. ตั้งแต่ปฏิญาณตนเป็นอุบาลิกา ไม่เคยมีจิตคิดล่วงสิกขาบท ๖. เข้าฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔ ได้ตามปรารถนา ๗. ละสัญญาธิษฐาน (กิเลสเครื่องร้อยรัด) เบื้องต่ำ ๕ อย่างได้. (โปรดดูหน้า ๑๓๒, เชิงอรณหน้า ๓๖๐ และหน้า ๔๖๖ ด้วย).

วรรคที่ไม่จัดเข้าในหมวด ๕๐

(ในหมวดนี้ มีวรรคเล็ก ๓ วรรค ๆ ละประมาณ ๑๐ สูตร วรรคแรกชื่ออัพยาทวารวรรค ว่าด้วยสิ่งที่พระพุทธรเจ้าไม่พยากรณ์. วรรคที่ ๒ ชื่อมหาวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่. วรรคที่ ๓ ชื่อวินยวรรค ว่าด้วยวินัย).

๑. ตรัสตอบคำถามของภิกษุรูปหนึ่ง ถึงเหตุปัจจัยที่อริยสาวกผู้ได้สดับไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสพยากรณ์ โดยทรงชี้ไปว่า ข้อที่ว่าสัตว์ตายแล้วเกิด หรือไม่เกิด หรือเกิดด้วย ไม่เกิดด้วย หรือเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ นั้นเป็นทวิฏฐิ (ความเห็น), เป็นตัณหา (ความทะยานอยาก), เป็นสัญญา (ความกำหนดหมาย), เป็นมัญญิตะ (ความสำคัญในใจ), เป็นปปัญจิจะ (ความเน้นซ้ำ), เป็นอุปาทาน (ความยึดมั่น) และเป็นวิปปฏิสาร (ความเดือดร้อน) ซึ่งบุพพณผู้มิได้สดับ ย่อมไม่รู้สิ่ง (ทั้งเจ็ด) นั้น, ไม่รู้ความเกิด, ความดับ, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับของสิ่งเหล่านั้น แต่อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมรู้ จึงไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์. ตรัสแสดงคติของบุรุษ ๗ และอนุปาทาปรีนิพพาน (ดับกิเลสอย่างไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ) คือ พระอนาคามีประเภทอันตราปรีนิพพายี ๓, อุปปัจจปรีนิพพายี ๑, อสังขารปรีนิพพายี ๑, สสังขารปรีนิพพายี ๑, อุทกังโสโตกนิฏฐคามีนี^๑ ๑. (รวมเป็น ๗) และตรัสถึงพระอรหันต์ผู้ทำให้แจ้งใจโดยวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ ว่าเป็นอนุปาทาปรีนิพพาน (ดับกิเลสหมดไม่มีเหลือ). พรหมชื้อติสสะ กล่าวกะพระมหาโมคคัลลานะ ว่า เทพที่มีญาณหยั่งรู้ในผู้ยังมีกิเลสเหลือ ว่ามีกิเลสเหลือ หรือในผู้ไม่มีกิเลสเหลือ ว่าไม่มีกิเลสเหลือ (ตามความจริง) นั้น ได้แก่พวกพรหม แต่ก็ไม่ใช่พรหมทุกผู้. พรหมผู้ยินดีด้วยอายุ, วรรณะ, สุข, ยศ, ความเป็นใหญ่ของพรหม (ยังยึดถือ) ย่อมไม่รู้ ส่วนที่ไม่ยินดีด้วยสิ่งเหล่านั้น (ไม่ยึดถือ) จึงรู้ และรู้ถึงพระอริยบุคคล ๖ ประเภท (เว้นสัทธานุสสารีข้อที่ ๗ ดังที่ย่อไว้แล้วในหน้า ๔๓๒ ด้วย. อนึ่ง โปรดดูเรื่องของพรหมชื้อติสสะนี้ในหน้า ๕๕๔ ด้วย) พระโมคคัลลานะมากราบทูลพระผู้มีพระภาค จึงตรัสเติมถึงข้อ ๗ คือ รู้ถึงภิกษุผู้เข้าอนิมิตตเจโตสมาธิ (ความตั้งมั่นแห่งจิตที่ไม่มีเครื่องหมาย) ผู้ทำให้แจ้ง (บรรลุ) ที่สุดแห่งพรหมจรรย์. ตรัสแสดงผลของทานที่เห็นได้ด้วยตนเอง ๗ ข้อแก่สีหเสนาบดี คือ ๑. พระอรหันต์ย่อมอนุเคราะห์เขาก่อน ๒. ย่อมเข้าไปหาเขาก่อน ๓. ย่อมรับ (ทานของเขา) ก่อน ๔. ย่อมแสดงธรรมแก่เขาก่อน ๕. เขาย่อมมีกิตติศัพท์อันดังามพุ่งไป ๖. เขาย่อมมองอาจไม่เก้อเขินเข้าสู่ชุมชน ๗. เมื่อตายไปเขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. สีหเสนาบดีกราบทูลว่า ๖ ข้อแรกมิได้เชื่อต่อพระผู้มีพระภาค เพราะรู้ได้ด้วยตนเอง (เห็นจริงเอง)

๑. คำอธิบายเรื่องพระอนาคามีตามศัพท์เหล่านี้ โปรดดูหน้า ๕๑๓-๕๑๔ มีข้อนำสังเกต คือ อันตราปรีนิพพายี ๓ ประเภทนั้น เปรียบเหมือนประกายไฟจากแผ่นเหล็กที่ถูกตี ๑. เกิดขึ้นแล้วดับไป ๒. เกิดขึ้นลอยขึ้นไปแล้วดับ ๓. เกิดขึ้น ลอยขึ้น ตกลงมายังไม่ถึงพื้น ก็ดับไป

ส่วนข้อสุดท้าย ตนไม่รู้จึงเชื่อต่อพระผู้มีพระภาค. ครัสแสดงถึงสิ่ง ๔ ประการ ที่พระตถาคตไม่ต้องรักษา และตถาคตไม่ถูกกล่าวด้วยฐานะ ๓ คือตถาคตมีความประพฤติดังกาย วาจา ใจ บริสุทธฺิ, มีอาชีวะบริสุทธฺิ, ไม่มีทุจจริตทางกาย วาจา ใจ, ไม่มีการเลียงชีวิตผิด ซึ่งจะต้องรักษามิให้คนอื่นรู้ (รวมเป็น ๔ ข้อ). ตถาคตมีธรรมอันกล่าวดีแล้ว ไม่มีใครค้านได้ว่ากล่าวไว้ไม่ดี, ปฏิบัติอันไปสู่พระนิพพานอันตถาคตบัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวก ไม่มีใครคัดค้านได้ว่าบัญญัติไว้ไม่ดี, บริษัทสาวกของพระองค์หลายร้อย ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ ไม่มีใครคัดค้านได้ว่าไม่ได้ทำให้แจ้ง (รวมเป็น ๓ ข้อ). ครัสตอบพระกิมิลละ (ฉบับยุโรปเป็นกิมพิละ) ถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้พระสัทธรรมไม่ตั้งอยู่นานเมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว (๗ ข้อ) คือบริษัท ๔ ไม่เคารพในพระศาสนา, ในพระธรรม, ในพระสงฆ์, ในการศึกษา, ในสมาธิ, ในความไม่ประมาท, ในการต้อนรับ. ครัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการจะทำให้แจ้งวิมุตติทั้งสองอันไม่มีอาสวะ โดยกาลไม่นาน คือมีศรัทธา, มีศีล, สดับตรับฟังมาก, หลีกเร้น, ปราศจากความเพียร, มีสติ, มีปัญญา. ครัสแสดงธรรมแก่พระมหาโมคคัลลานะ เรื่องวิริแก่งว่ง ๗ ประการ และตรัสสอนมิให้ชูงวง (ถือตัว) เข้าสู่สกุล, มิให้กล่าวถ้อยคำก่อการทะเลาะวิวาท, ไม่ควรคลุกคลีด้วยคฤหัสถ์บรรพชิต แต่ควรคลุกคลีด้วยเสนาสนะอันสงัด. แล้วตรัสตอบปัญหาที่ว่า ภิกษุชื่อว่าหลุดพ้น เพราะสิ้นตัณหา อยู่จบพรหมจรรย์ล่วงส่วน ด้วยเหตุคือเมื่อภิกษุได้สดับว่าธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดถือ ก็รู้ยังกำหนดวัตรธรรมทั้งปวง พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง, พิจารณาความคลายกำหนด, ความดับ, ความสละคืน ในเวทนาทั้งสามคือสุข, ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข, เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะไม่ยึดถือสิ่งใด ๆ ในโลก, ไม่สะดุ้งตื่นรน, ดับสนิทเฉพาะตน. ครัสสอนว่า อย่างล้วนบุญ เพราะคำว่า บุญเป็นชื่อของความสุข แล้วตรัสว่า ได้เคยทรงเห็นผลที่น่าพอใจมาแล้ว คือทรงเจริญเมตตาจิต ๗ ปี ไม่ต้องเสด็จมาสู่โลกนี้ถึง ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกัปป์ (กัปป์เชื่อมกับปีเจริญ ๗ สมัย) ในสังวัฏฏโลก (โลกเสื่อม) ทรงเกิดในอาภัสสรพรหม, ในวิวัฏฏโลก (โลกเจริญ) ทรงเกิดในพรหมวิมานอันว่าง เป็นท้าวมหาพรหม, ทรงเคยเกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๖ ครั้ง, เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ตั้งอยู่ในธรรมหลายร้อยครั้ง. ครัสแสดงภริยา ๗ ประเภท คือภริยาเสมอด้วยผู้ฆ่า, เสมอด้วยโจร, เสมอด้วยนาย, เสมอด้วยแม่, เสมอด้วยน้องสาว, เสมอด้วยเพื่อน, เสมอด้วยทาสี. ครัสแสดงธรรม ๗ อย่างที่ศัตรูชอบ ที่เป็นเหตุแห่งศัตรู มาสู่หญิงหรือชายผู้มีความโกรธ คือ ๑. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูให้มีผิวพรรณทราม คนมักโกรธถูกความโกรธครอบงำ แม้จะอาบน้ำลูบไล้ ตัดผม โกนหนวด ทุ่มผ้าขาว ผิวพรรณก็ทราม ๒. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูให้นอนเป็นทุกข์ คนมักโกรธถูกความโกรธครอบงำ แม้จะนอนบนบัลลังก์ มีเครื่องประดับงดงาม ก็นอนเป็นทุกข์ ๓. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูมิให้มีประโยชน์มาก คนมักโกรธที่ถูกความโกรธครอบงำ ก็ถือเอาสิ่งมิใช่ประโยชน์ว่าเป็นประโยชน์ สิ่งเป็นประโยชน์ว่ามีไ้ประโยชน์ ธรรมคือการเป็นศัตรูของกันและกัน ที่ยึดไว้ ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน. ๔. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูมิให้มีทรัพย์ คนมักโกรธที่ถูกความโกรธครอบงำ ก็ถูกพระราชาทำให้ทรัพย์เข้าไปสู่พระคลังหลวง. ๕. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูมิให้มียศ คนมักโกรธที่ถูกความโกรธครอบงำ ย่อมเสื่อมจากยศ ๖. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูมิให้มีมิตร คนมักโกรธที่ถูกความโกรธครอบงำ ญาติมิตรย่อมเว้นไกล. ๗. ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูให้ตาย แล้วเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก คนมักโกรธที่ถูกความโกรธครอบงำ ประพฤติทุจริต ตายไปแล้วก็จะเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.

๒. ตรัสแสดงว่า ถ้าขาดธรรมอย่างหนึ่ง ก็ขาดธรรมข้ออื่น ๆ ต่อกันไปเป็นลำดับ คือความละอาย ความเกรงกลัวต่อบาป, การสำรวมอินทรีย์ ศีล, สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ), ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้ด้วยญาณตามเป็นจริง), นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย), วิราคะ (ความคลายกำหนัด), วิมุตติญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณถึงความหลุดพ้น). ครัสกะถิกขุทั้งหลาย ถึงเรื่องที่สังขารไม่เที่ยง ไม่น่าไว้ใจ ควรที่จะเบื่อหน่าย กำหนัด ควรที่จะพ้นไปเสีย แล้วตรัสถึงระยะกาลที่ล่วงไปหลายแสนปี ที่จะมีสมัยซึ่งฝนไม่ตก, พืชต้นไม้ใบหญ้าจะเหี่ยวแห้งไม่มีเหลือ. แล้วก็ถึงสมัยที่อาทิตย์ขึ้น ๒ ดวง, ๓ ดวง, ๔ ดวง, ๕ ดวง, ๖ ดวง, จนถึง ๗ ดวง ซึ่งมหาปฐพีและขุนเขาสินธุจะลุกไหม้มีเปลวไฟพุ่งขึ้นไปถึงพรหมโลก^๑ ต่อจากนั้นตรัสเล่าเรื่องศาสดาชื่อสุนตตะ ผู้สอนสาวกให้ไปเกิดพรหมโลก ลงมาจนถึงเกิดในคฤหบดีมหาศาล (ในโลกนี้) แล้วตรัสเล่าถึงสุนตตะศาสดาเจริญเมตตาคจิต ๗ ปีได้ผล (อย่างที่ได้ตรัสเล่าไว้ในวรรคที่ ๑ ก่อนวรรคนี้) แต่ก็ไม่พ้นไปจากเกิดแก่เจ็บตาย เป็นต้นได้ ทั้งนี้เพราะมิได้ตรัสรู้ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ อันเป็นอริยะ ส่วนพระองค์ได้ตรัสรู้ธรรม ๔ อย่างนั้นแล้ว ต่อแต่นี้จึงไม่เกิดอีก. ตรัสแสดงถึงพระนครชายแดน ของพระราชชาติแวดล้อมด้วยดีถึง ๗ ชั้น ซึ่งข้าศึกไม่พึงทำอะไรได้ (ไม่พึงเอาชนะได้) แล้วตรัสเปรียบเทียบว่า อริยสาวกประกอบด้วยลักษณะ ๗ ประการ ได้มาน ๔ ตามต้องการ มารก็เอาชนะไม่ได้เหมือนกัน คือมีศรัทธา, มีความละอาย, มีความเกรงกลัวต่อบาป, สดับตรับฟังมาก, ปราศจากความเพียร, มีสติ, มีปัญญา. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นเพื่อนานาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ ๑. วัตรธรรม (รู้คำสอนของพระศาสดามือถึง ๙ มีสูตร เป็นต้น) ๒. วัตรรรณ (รู้ความหมายของคำสอนนั้น) ๓. วัตรน ๔. วัตรประมาณ ๕. วัตรกาล ๖. วัตรวิสุทธิ (ประชุมชน) และ ๗. วัตรบุคคลที่ยิ่งหย่อนกว่ากัน. ตรัสเปรียบเทียบเรื่องการออกบวชของอริยสาวก จนถึงได้มาน และได้เป็นพระชินามาส ด้วยความเปลี่ยนแปลงของต้นปาริฉัตตะกะในชั้นดาวดึงส์ จนถึงมีดอกเบ่งบานในที่สุด. ตรัสรับรองภายิณของพระสารีบุตรในเรื่องการระ ๗ (ดังที่ย่อไว้แล้วในหน้า ๕๖๕) ที่ว่าเมื่อมีการระข้อหนึ่งแล้ว ก็จะมีข้ออื่น ๆ ต่อไป. ตรัสว่า ภิกษุไม่ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งภาวณา (การอบรม) ถ้าพึงเกิดความปรารถนาจะให้จิตพ้นจากอาสวะ ย่อมพ้นไม่ได้ เพราะมิได้อบรมธรรมะต่าง ๆ (โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ดูสติปัฏฐาน ๗ หน้า ๓๒๖) เปรียบเทียบแมกไม้ไม่กกไข้ มีแต่ความ

๑. ข้อความตรงนี้ได้ทำเครื่องหมายพิเศษใช้ตัวหนังสือขนาดใหญ่ เพื่อให้เห็นข้อความตอนนี้ชัดเจนขึ้น. ในหนังสือวิทยาศาสตร์ ฝ่ายดาราศาสตร์บางเล่มกล่าวว่า ดวงอาทิตย์ของเรามีโซอยู่เตี้ยโดด แต่นับเนื่องในกลุ่มดวงอาทิตย์อื่น ๆ รวมกันแล้ว ๕๓ กลุ่ม จึงเป็นโครงสร้างของทางช้างเผือก (Milky way) อันมีเส้นผ่าศูนย์กลางถึง ๒๐๐,๐๐๐ ปีแสง คือแสงซึ่งเดินทางวินาทีละ ๑๘๖,๒๗๒ ไมล์ จะต้องใช้เวลาเดินทางถึง ๒ แสนปี และยังมีความคิดกันถึงดวงดาว (ดวงอาทิตย์) ดวงอื่น ๆ ซึ่งอาจเดินทางเข้ามาใกล้สุริยะระบบได้ในลักษณะเช่นนั้นก็มีปัญหาว่า ที่ว่าอาทิตย์ขึ้นหลายดวงจนเป็นเหตุให้โลกถูกเป็นไฟนั้น มีทางเป็นไปได้จริงในทางวิทยาศาสตร์ ท่านผู้ใคร่ค้นคว้าโปรดอ่านหนังสือ THE MARVELS AND MYSTERIES OF SCIENCE หน้า ๖๑ และ ๖๒ ประกอบการพิจารณา และโปรดอ่านบันทึกหน้า ๓๕๕ และดูเชิงอรรถ ๒ หน้า ๕๒๓ ด้วย

ปรารถนาให้ลูกไก่ออกจากไข่ก็เป็นไปไม่ได้. ในฝ่ายดีคือที่สำเร็จได้ ทรงแสดงโดยนัยตรงกันข้าม. ครัสต์เรื่องกองไฟใหญ่ เปรียบเทียบว่า ถ้ากองคองไฟก็ยิ่งดีกว่าเป็นผู้ทุศีล เป็นต้น. ครัสต์ถึงศาสดาทั้งเจ็ดมีคุณสมบัติ-ศาสดา เป็นต้น ซึ่งปราศจากความกำหนัดในกาม เป็นเหตุให้ผู้มีจิตประทุษร้ายในท่าน พร้อมด้วยบริษัทประสพสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก. ถ้าทำดีต่อท่านก็ให้ผลดี จึงควรตั้งจิตไม่ประทุษร้ายในเพื่อนพรหมจารี. แล้วครัสต์แสดงเรื่องอรรถศาสดา ซึ่งสอนสาวกเปรียบเทียบชีวิตมนุษย์ว่าเล็กน้อยถึง ๗ ข้อ ทั้ง ๆ ที่สมัยนั้นมนุษย์มีอายุถึง ๖ หมื่นปี จึงควรไม่ประมาท จะได้ไม่เดือดร้อนภายหลัง.

๓. ครัสต์แสดงคุณสมบัติของพระวินัยธร (ผู้ทรงวินัย) ๗ อย่าง คือรู้จักอาบัติ, มิใช่อาบัติ, อาบัติเบา, อาบัติหนัก, เป็นผู้มีศีล, ได้มาน ๔, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ แล้วได้ทรงยกยำนัยถึงคุณสมบัติ ๗ ข้อของพระวินัยธรรอีกต่าง ๆ. ครัสต์ถึงลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๗ อย่างแก่พระอุบาลี คือที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนโดยส่วนเดียว, เพื่อคลายกำหนด, เพื่อดับ, เพื่อสงบระงับ, เพื่อรู้ยิ่ง, เพื่อตรัสรู้, เพื่อนิพพาน. แล้วได้ครัสต์แสดงอธิกธมสมณะ ๗ คือเครื่องระงับอธิกธม ๗ อย่าง (ดูหน้า ๑๘๔)

พระสูตรที่ไม่จัดเข้าในวรรค

ครัสต์ว่า เพราะเหตุที่ทำให้ลายธรรมะ ๗ อย่างจึงชื่อว่าเป็นภิกษุ คือสักกายทิฏฐิ (ความเห็นเป็นเหตุยึดถือกายของตน), ความลัสมงสัย, การลบคล้ำศีลและพรต (ถือโซกลางหรือติดลัทธิพิธี), รากะ, โทสะ, โมหะ, มานะ. และครัสต์ว่า เพราะสงบ ๗ อย่างข้างต้นได้จึงชื่อว่าสมณะ เพราะลยธรรมเหล่านี้ได้ จึงชื่อว่าพราหมณ์ เป็นต้น. ครัสต์ถึงอสังกรรมและสังกรรม โดยทรงชี้ไปที่ความไม่มีศรัทธา จนถึงมีปัญญาทรมว่าเป็นอสังกรรม ส่วนสังกรรม ตรงกันข้าม. ครัสต์ว่า บุคคลที่ควรแก่ของค่านับ ตลอดจนเป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คล้ายกับที่ครัสต์ไว้แล้ว (ในหน้า ๔๖๔). ครัสต์ว่า ควรเจริญธรรมะ ๗ อย่าง คือ โพชฌงค์ ๗ (ดูหน้า ๓๖๖), สัมมุตตะ ๗ (ดูหน้า ๑๑๗), เพ็ญละอุปกิเลส ๑๖ (ดูหน้า ๓๗๒).

อภิญญา ๖ บัณฑิต ๔ ข้อ

ปณณาสกะ หมวด ๕๐

(หมวดนี้มี ๕ วรรค ๆ ละประมาณ ๑๐ สูตร วรรคที่ ๑ ชื่อเมตตาวรรค ว่าด้วยเมตตา. วรรคที่ ๒ ชื่อมหารวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่. วรรคที่ ๓ ชื่อคหปติวรรค ว่าด้วยคฤหบดี. วรรคที่ ๔ ชื่อทานวรรค ว่าด้วยทานการให้. วรรคที่ ๕ ชื่ออุโปสถวรรค ว่าด้วยการรักษากุโบสถ).

๑. ครัสต์แสดงอานิสงส์ของเมตตา ๘ อย่าง คือหลับเป็นสุข, ตื่นเป็นสุข, ไม่ฝันร้าย, เป็นที่รักของมนุษย์, เป็นที่รักของอมมนุษย์, เทวดาย่อมรักษา, ไฟ ยาพิษ ศัสตราย่อมไม่กล้ำกราย, เมื่อยังมีได้บรรลุนิพพานอันยิ่งขึ้นไป ก็จะเข้าถึงพรหมโลก. ครัสต์แสดงเหตุปัจจัย ๘ ประการ ที่เป็นไปเพื่อได้, เพื่อความไพเราะ, บริบูรณ์แห่งปัญญา อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ คือ ๑. อาศัยศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีที่เคารพ ตั้งความละอาย ความเกรงกลัว ตั้งความรัก ความเคารพ ๒. อาศัยท่านที่กล่าว เข้าไปหาได้ถามเป็นครั้งคราว ท่านก็ช่วยชี้แจงให้คลายความสงสัย ๓. ฟังธรรมแล้ว หลีกออกทั้งทางกาย ทางจิต ๔. มีศีล ๕. สดับตรับฟังมาก ๖. ปรารภความเพียร ๗. เมื่อไปในสงฆ์ไม่พูดเรื่องที่ไม่สมควร แต่พูดธรรมะเอง หรือเชิญผู้อื่นพูด ไม่ดูหมิ่นการนั่งแบบอริยะ (นั่งแบบรู้เท่า) ๘. เห็นความเกิดความดับในขันธ ๙. เพื่อนพรหมจารีย่อมชมเชยภิกษุ

เช่นนั้น. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ อย่าง ย่อมไม่เป็นที่รักที่พอใจ ไม่เป็นที่เคารพสรรเสริญของเพื่อนพรหมจารี คือสรรเสริญผู้ไม่เป็นที่รัก, ดิคนที่เป็นที่รัก, อยากระบาย, สักการะ, ไม่ละอาย, ไม่เกรงกลัวต่อบาป, มีความปรารถนาลามก, มีความเห็นผิด. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. และได้แสดงนัยอื่นอีก โดยเปลี่ยนข้อธรรมเล็กน้อย. ตรัสแสดงโลกธรรม (ธรรมประจำโลก) ๘ อย่าง คือลาภ, มิใช่ลาภ, ยศ, มิใช่ยศ, นินทา, สรรเสริญ, สุข, ทุกข์ ซึ่งบุคคลไม่รู้เท่า มีความยินดียินร้าย แต่อริยสาวกรู้เท่า ไม่ยินดีไม่ยินร้าย. ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า การที่ภิกษุพิจารณาถึงความวิบัติของตนและคนอื่น พิจารณาถึงสมบัติของตนและคนอื่น โดยกาลอันควร เป็นการดี. และตรัสว่า พระเวททัตถกอสัทธิธรรม ๘ คือโลกธรรมครอบงำจิต เป็นผู้ไปสู่อบาย นรก อย่างไม่มีทางแก้. ตรัสสอนให้อยู่อย่างครอบงำ (เป็นนายเหนือ) ลาภ, มิใช่ลาภ, ยศ, มิใช่ยศ, สักการะ, มิใช่สักการะ, ความปรารถนาลามก, ความเป็นผู้คบมิตรชั่ว. มีเรื่องเล่าถึงพระอูดตระ เกี่ยวกับคติธรรมดังกล่าวข้างต้น. ตรัสถึงพระนันทะตากยะ ว่าเป็นกุลบุตร, มีกำลัง, นำเลื่อมใส, มีราคะกล้า แต่ก็อาจประพาศพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ บริสุทธิได้เพราะส่ำรวมอินทรีย์, รู้ประมาณในโภชนะ, ประกอบความเพียรเป็นเครื่องต้น, ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ. ตรัสแนะนำให้กำจัดภิกษุผู้ถูกใจท้วงเพราะอาบัติ กลับพูดกล่าวกดแสดงความโกรธเคือง เพื่อมิให้ประทุษร้ายภิกษุที่ดี ๆ.

๒. ตรัสตอบเวรัญชพราหมณ์ ผู้ว่ากล่าวพระองค์ด้วยคำกระทบต่าง ๆ ตรัสชี้ให้มีความหมายไปในทางดี ในทางที่แสดงว่าพระองค์ปราศจากกิเลส. แล้วตรัสว่า พระองค์เปรียบเหมือนลูกไก่ที่ทำลายกะเปาะไข่ออกมาก่อน เพราะทรงทำลายกะเปาะไข่ออกได้ จึงควรกล่าวได้ว่า พระองค์เป็นพี่ (ผู้แก่กว่าใครในโลก) แล้วตรัสแสดงถึงการที่พระองค์ได้มาน ๔ ได้วิชา ๓ คือระลึกชาติได้ มีทิพยจักขุ และทำให้แจ้งใจได้วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเป็นที่สุด. เวรัญชพราหมณ์เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต. ตรัสแสดงธรรมแก่สีหเสนapati ถึงเรื่องที่มีผู้กล่าวหาว่าพระองค์เป็นอกิริยวาทะ (ผู้พูดว่าทำดีทำชั่วไม่เป็นอันทำ) เป็นต้น โดยทรงชี้แจงว่า พระองค์สอนมิให้ทำชั่ว เป็นต้น. สีหเสนapatiเลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (โปรดดูหน้า ๒๔๐ ประกอบด้วย). ตรัสแสดงมำอาชาไนยที่ประกอบด้วยองค์ ๘ เปรียบด้วยภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ คือ ๑. เกิดดีจาก ๒ ฝ่าย คือมารดาและบิดา เกิดในทิศที่มำอาชาไนยที่ดีอื่น ๆ เกิด. ๒. ย่อมกินอาหารสดหรือแห้งที่เขาให้ด้วยความเคารพ (ด้วยอาการอันดีงาม) ไม่ทำหก ๓. รังเกียจที่จะนั่งหรือนอนทับอุจจาระปัสสาวะ ๔. มีความยินดี มีความอยู่ร่วมเป็นสุข ไม่ข่มขู่ผู้อื่น ๕. เปิดเผยความพยศดโกงตามเป็นจริง ซึ่งสารถิกจะพยายามแก้ไข ๖. เป็นสัตว์เอาการะ (อรรถกถาแก้ว่า ปฏิบัติตามคำสั่ง) โดยคิดว่ามำอื่นจะเอาการะหรือไม่ก็ตาม เราจักเอาการะในที่นี้ ๗. ย่อมไปโดยทางตรง ๘. มีเรี่ยวแรง มำอาชาไนยประกอบด้วยองค์ ๘ เหล่านี้ ย่อมควรแก่พระราช ภิษุประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ ก็ควรของค่านับ เป็นเนื่อนาบุญอันเยี่ยมของโลก คือ ๑. มีศีล ๒. บริโภคด้วยความเคารพ (ด้วยอาการอันดีงาม) ซึ่งอาหารที่เขาถวายเศร้าหมองหรือประณีตก็ตาม ไม่เดือดร้อน ๓. รังเกียจทวจจริตทางกาย วาจา ใจ รังเกียจการประกอบด้วยอุกฤษบาปธรรม ๔. มีความยินดี มีความอยู่ร่วมเป็นสุข ไม่ข่มขู่ภิกษุอื่น ๕. เปิดเผยความพยศดโกงในพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารี ซึ่งท่านเหล่านั้นย่อมพยายามแก้ไข ๖. เป็นผู้ศึกษา โดยคิดว่าผู้อื่นจะศึกษาหรือไม่ก็ตาม เราจักศึกษา ๗. ไปโดยทางตรงคืออริยมรรคมีองค์ ๘ มีความเห็นชอบ เป็นต้น. ๘. ปรารถนาความเพียร. ตรัสแสดงมำที่มีโทษ ๘ ประการ เทียบด้วยนุรุทที่

มีโทษ ๘ ประการ โดยแสดงถึงสิ่งที่ต้องการอย่างหนึ่ง แต่ทำไปเสียอย่างอื่น เปรียบเหมือนภิกษุที่ไม่ดี ต้องอาบัติ ถูกตักเตือน ก็กล่าวว่าระลึกไม่ได้ เป็นต้น. ครัสแสดงมลทิน ๘ ประการ คือ ๑. การไม่ท่องบ่นเป็นมลทินของมณดี ๒. ความไม่ขยันเป็นมลทินของบ้านเรือน ๓. ความเกียจคร้านเป็นมลทินของผิวพรรณ ๔. ความประมาทเป็นมลทินของผู้รักษา ๕. ความประพฤติชั่วเป็นมลทินของหญิง ๖. ความตระหนี่เป็นมลทินของผู้ให้ ๗. อุกุศลบาปธรรมเป็นมลทินทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ๘. อวิชชาเป็นมลทินอย่างยิ่ง. ครัสแสดงว่าภิกษุประกอบด้วยองค์ ๘ ควรไปทำการทูต คือรู้จักฟัง, รู้จักทำให้ผู้อื่นฟัง, เรียนรู้, ทรงจำ, รู้, ทำให้ผู้อื่นรู้, จลลิตในประโยชน์, มีประโยชน์, ไม่ชวนทะเลาะ. ครัสสรรเสริญพระสารีบุตร ว่า มีคุณสมบัติ (ของนักการทูต) เช่นนั้น. ครัสว่า หญิงชายย่อมผูกพันกันด้วยอาการ ๘ ประการ คือรูป, การหัวเราะ, การพูด, การร้องเพลง, การร้องไห้, อากัปภิกิริยา, ของขวัญ, ผัสสะ. ครัสตอบท้าวปหาราเทผู้เป็นจอมแห่งอสูร ถึงการที่ภิกษุทั้งหลายยินดีในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งมีความอัศจรรย์ ๘ อย่าง (เทียบกับความอัศจรรย์ ๘ อย่างของมหาสมุทรที่ท้าวปหาราเทกราบทูล) คือ ๑. ในพระธรรมวินัยนี้มีการศึกษา การกระทำและข้อปฏิบัติโดยลำดับ ไม่ใช่เริ่มต้นก็การตรัสรู้หรือหัตถผล เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีความลุ่มลึกโดยลำดับ ไม่ใช่เริ่มต้นก็ลึกเป็นแหวน ๒. พระสาวกย่อมไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต เปรียบเหมือนมหาสมุทรซึ่งมีความหยุดเป็นธรรมชาติ ไม่ล่วงเลยฝั่งไป ๓. สงฆ์ย่อมไม่อยู่ร่วมกับบุคคลผู้ทุศีล ย่อมประชุมกันยกออก (จากหมู่) แม้เธอจะนั่งอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ก็ชื่อว่าไกลจากสงฆ์ เปรียบเหมือนมหาสมุทรที่ซัดซาดศพเข้าสู่ฝั่งโดยพลัน. ๔. วรรณะ ๔ เมื่อบาทในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมละชื่อและโคตรเดิม ถึงการนับว่าสมณะศากยบุตร เปรียบเหมือนแม่น้ำใหญ่ต่าง ๆ เช่น คงคา ยมuna เมื่อถึงมหาสมุทรย่อมละชื่อและโคตรเดิม ถึงการนับว่าสมุทร ๕. แม้ภิกษุเป็นอันมากจะปริณิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ แต่ความพร่องหรือความเต็มแห่งนิพพานธาตุ ก็ไม่ปรากฏเพราะเหตุนั้น เปรียบเหมือนความพร่องหรือความเต็มแห่งมหาสมุทรไม่ปรากฏเพราะสายน้ำตกลงมาจากอากาศ. ๖. พระธรรมวินัยมีรสเดียว คือมีวิมุตติ (ความหลุดพ้น) เป็นรส เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือรสเค็ม. ๗. พระธรรมวินัยนี้มีรตนะเป็นอันมาก เช่น สติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น จนถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ (โพธิปักขิยธรรม ๓๗) เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีรตนะมาก เช่น มุกตามณี ไพฑูรย์ เป็นต้น. ๘. พระธรรมวินัยนี้ เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่ คือพระโสดาบัน, ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล จนถึงพระอรหันต์, ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อหรือหัตถผล เปรียบเหมือนมหาสมุทรเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ใหญ่ มีปลาติมิติมังคละ ติมิมังคละ อสูร นาค คนธรรพ์. ในวันอุโบสถ พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง มีภิกษุสงฆ์แวดล้อม เมื่อปฐมยามล่วงแล้ว พระอานนท์จึงกราบทูลอาราธนาให้ทรงแสดงปาฏิโมกข์ ก็ทรงนั่ง เมื่อมัชฌิมยามล่วงแล้ว พระอานนท์กราบทูลอาราธนาอีก ก็ทรงนั่ง ครั้นปัจฉิมยามล่วงแล้ว จะรุ่งอรุณ พระอานนท์กราบทูลอาราธนาอีก จึงตรัสว่า บริษัทไม่บริสุทธิ์. พระมหาโมคคัลลานะพิจารณา ดู ก็ทราบว่ามีภิกษุทุศีลนั่งปนอยู่ในที่นั้น จึงว่ากล่าว จูงมือเธอออกไปจากนอกชุมประดู โสดาลประดูแล้วมาราบทูล. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บัดนี้ ท่านทั้งหลายพึงทำอุโบสถ แสดงปาฏิโมกข์กันเอง ตั้งแต่วันนี้ไป เราจักไม่แสดงปาฏิโมกข์ เพราะมิใช่ฐานะ มีไข้โอกาส ที่พระตถาคตจักแสดงปาฏิโมกข์ในบริษัทที่ไม่บริสุทธิ์แล้ว. ครัสแสดงเรื่องความอัศจรรย์ของมหาสมุทร ๘ ประการ เทียบกับความอัศจรรย์พระธรรมวินัยนี้ดังที่ตรัสแล้ว.

๑. มีข้อนำสังเกตพิเศษสำหรับคนธรรพ์ว่าอยู่ในมหาสมุทร แต่ในที่อื่นมีกล่าวว่า อยู่ที่ต้นไม้ ดูหน้า ๔๘๘
หมายเลข ๑๐ ประกอบด้วย

๓. อุดคคอุทฺทหิตชาวกฺรณวาสลึ เรียนแก่ภิกษุทั้งหลายถึงความอัศจรรย์ ๘ ประการของตน คือ ๑. เห็นพระผู้มีพระภาคแต่ไกลก็เลื่อมใส ๒. เมื่อเข้าไปเฝ้าได้ฟังอนุพุทฺธกถากับอริยสัจ ๔ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ สมาทานสิกขาบทมีพรหมจรรย์ เป็นที่ ๕ ๓. ตนมีภรรยาสาว ๔ คน จึงแจ้งให้นางทราบว่าคุณสมาทานสิกขาบทมีพรหมจรรย์เป็นที่ ๕ ผู้ใดปรารถนาจะอยู่ก็จงใช้ทรัพย์ทำบุญไป หรือจะไปสู่ตระกูลญาติของตน หรือต้องการให้เรายกให้แก่บุรุษใดก็ได้ ภริยาคนใหญ่จึงแจ้งความประสงค์ ให้ให้แก่บุรุษผู้มีชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ตนก็ให้ไป ไม่มีใจผิดปกติ ๔. โภคทรัพย์ในตระกูลของตนถือเป็นของสาธารณะ สำหรับผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ๕. เข้าไปหาภิกษุด้วยความเคารพ ๖. ถ้าท่านแสดงธรรม ตนก็ฟังโดยเคารพ ถ้าท่านไม่แสดงธรรม ตนก็แสดงธรรมแก่ท่าน ๗. มีเทวดามอบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมไว้ดีแล้ว ตนก็ตอบว่า ท่านจะบอกหรือไม่บอกก็ตาม พระผู้มีพระภาคก็ตรัสธรรมไว้ดีแล้ว. จิตของตนไม่ฟู เพราะเหตุที่เทวดามอบว่า หรือเพราะได้พูดกับเทวดา ๘. ตนละสัญญา ๕ เบื้องต่ำได้ (เป็นพระอนาคามี). **ตรัสถึงความอัศจรรย์ ๘ ประการของอุดคคอุทฺทหิตชาวกฺรณวาสลึ** ในทำนองคล้ายคลึงกัน. รวมทั้งอุทฺทหิตอื่นว่าประกอบด้วยความอัศจรรย์ ๘ ประการ (น้อยกว่าผู้อื่น ๑ ข้อ) คือหัตถกะชาวเมืองอาฬวี (ประกอบด้วยอริยทรัพย์ ๗). ต่อมา**ตรัสสรรเสริญหัตถกะ (อุบาสก)** ว่า สงเคราะห์บริษัท ๔ ด้วยสังคหวัตถุ (ธรรมเป็นที่ตั้ง หรือเป็นเรื่องของการสงเคราะห์) ๔ อย่าง และ**ตรัสสรรเสริญว่า** มีความอัศจรรย์ ๘ เพิ่มความเป็นผู้มีมีความปรารถนาน้อย. **ตรัสแสดงเหตุที่ทำให้เป็นอุบาสก** เป็นต้น แก่มหานามสากยะว่า ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ชื่อว่าเป็นอุบาสก, มีศีล ๕ ชื่อว่ามีศีล, มีคุณธรรมด้วยตนเอง แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นว่าปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์คนอื่น, มีคุณธรรมเองด้วย ชักชวนผู้อื่น ชื่อว่าปฏิบัติทั้งเพื่อประโยชน์ตนและคนอื่น. **ตรัสตอบหมอชีวก**ในทำนองเดียวกัน. **ตรัสแสดงกำลัง ๘ ประการ** คือ ๑. เด็กมีการร้องให้เป็นกำลัง ๒. สตรีมีความโกรธเป็นกำลัง ๓. โจรมีอาวุธเป็นกำลัง ๔. พระราชามีอิสริยะ (ความเป็นใหญ่) เป็นกำลัง. ๕. คนพาลมีการเพ่งโทษผู้อื่นเป็นกำลัง ๖. บัณฑิตมีการเพ่งโทษตนเองเป็นกำลัง. ๗. ผู้สดับมากมีการพิจารณาเป็นกำลัง. ๘. สมณพราหมณ์มีขันติ (ความอดทน) เป็นกำลัง. (หมายเหตุ : คำว่า บัณฑิตมีการเพ่งโทษตนเองเป็นกำลัง แปลจากคำว่า นิชฺฌนฺตฺติพฺลลา ปณฺชิตา ซึ่งพระเถระผู้ใหญ่ในเมืองไทยท่านเคยแปลไว้อย่างนั้น แต่ในอรรถกถาแก้ว่า บัณฑิตมิได้เพ่งโทษแบบคนพาล แต่เพ่งประโยชน์และมีประโยชน์) **พระสารีบุตรกราบทูลแสดงกำลัง ๘ ประการของภิกษุผู้สิ้นอาสวะ (ชีณาสพ)** คือ ๑. เห็นด้วยดีซึ่งสังขารว่าไม่เที่ยงด้วยปัญญาอันชอบ ๒. เห็นด้วยดีว่ากามเป็นเหมือนหลุมถ่านเพลิง ๓. มีจิตโน้มไปสู่ความสงบ ๔-๘. เจริญสติปัฏฐาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทริย ๕, โพชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยดี. **ตรัสแสดงขณะหรือสมัยอันไม่สมควร** เพื่ออยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ๘ ประการ คือ ๑. เกิดในนรก เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเกิดขึ้นแสดงธรรม ๒. เกิดในกำเนิดดิรัจฉาน ๓. เกิดในภูมิแห่งเปรต ๔. เกิดในเทพนิกายที่มีอายุยืน ๕. เกิดในชนบทชายแดน ๖. เกิดในเผ่ามีลักษณะ ผู้ไม่มีความรู้แจ้ง ๗. เกิดในมัชฌมชนบท แต่มีความเห็นผิด ๘. เกิดในมัชฌมชนบท แต่มีปัญหาทรม. **ตรัสแสดงมหาปวิสวิตก (ความคิดหรือความตรึกของมหาบุรุษ) ๘ ประการ** คือธรรมนี้ของ ผู้มีความปรารถนาน้อย, ผู้สันโดษ, ผู้สงัด, ผู้ปรารถนาความเพียร, ผู้มีสติตั้งมั่น, ผู้มีจิตตั้งมั่น (เป็นสมาธิ),

๑. น่าจะหมายความว่ารักษาศีล ๕ ยกข้อ ๓ คือประพฤติดิฉินในกามออก เลื่อนข้อ ๔-๕ ไปไว้เป็นข้อที่ ๓-๔ แล้ว สมาทานข้อ ๕ เว้นจากอพรหมจรรย์คือการเสพกาม

ของผู้มีปัญญา. (๗ ข้อนี้พระอนุรุทธท่านคิดได้ พระผู้มีพระภาคตรัสเพิ่มเติมข้อสุดท้าย คือ) ธรรมนี้ของผู้ไม่เห็นข้า. พระอนุรุทธปฏิบัติตามก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

๔. ตรัสแสดงทาน ๘ อย่าง ๑. พบเข้าก็ให้ทาน ๒. ให้ทานเพราะกลัว ๓. ให้ทานเพราะคิดว่าเขาเคยให้แก่เรา ๔. ให้ทานเพราะคิดว่าเขาจักให้แก่เรา ๕. ให้ทานเพราะคิดว่าทานเป็นของดี ๖. ให้ทานเพราะคิดว่าเราหุงต้ม แต่สมณะเหล่านั้นมิได้หุงต้ม ๗. ให้ทานหวังกิตติศัพท์ ๘. ให้ทานเพื่อเป็นเครื่องประดับเป็นเครื่องประกอบจิต (เพื่อให้จิตอ่อน ครอบงำคุณธรรมสูงขึ้น). และตรัสแสดงทานวัตถุ ๘ อย่างคล้ายคลึงกัน ตรัสแสดงสมณพราหมณ์ผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ คือมีความเห็นผิด จนถึงมีความตั้งใจมั่นผิด ส่วนในทางดี มีความเห็นชอบ จนถึงมีความตั้งใจมั่นชอบ (มรรคมุ่ง ๘) ว่าเป็นเหมือนนาแลวนาดี. ตรัสแสดงความเกิดในที่ต่าง ๆ ด้วยอำนาจทาน (ทานูปัตติ) ๘ ประการ คือ ๑. กษัตริย์, พราหมณ์หรือคฤพหติมหาศาล ๒.-๗. เทพ ๖ ชั้น ๘. เทพพวกพรหม ทั้งแปดอย่างนี้จะสำเร็จได้ก็ด้วยมีศีล ไม่ใช่ผู้ทุศีลและเฉพาะข้อ ๘ ต้องปราศจากราคะด้วย. ตรัสแสดงบุญกิริยาวัตถุ (เรื่องของการทำบุญ) ๓ ประการ คือบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน, ศีล, ภาวนา (การอบรม) คือ ๑. ทำ ๒ ข้อแรกน้อย ไม่มีข้อหลังเลย ทำให้ตายไปแล้ว เกิดมีส่วนชั่วในมนุษย์ ๒. ทำ ๒ ข้อแรกพอประมาณ ไม่มีข้อหลังเลย ทำให้เกิดมีส่วนดีในมนุษย์ ๓. ทำ ๒ ข้อแรกมาก แต่ไม่มีข้อหลังเลย ทำให้เกิดในเทพชั้นจาตุมหาราช ๔.-๘. ทำเหมือนข้อที่ ๓ ทำให้เกิดในเทพชั้นดาวดึงส์, ชั้นยามะ, ชั้นดุสิต, ชั้นนิมมานรดี, ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี. ตรัสแสดงสัปปริสทาน (ทานของคนดี) ๘ ประการ คือให้สิ่งสะอาด, ให้สิ่งประณีต, ให้ตามกาล, ให้สิ่งที่ควร, เลือกแล้วจึงให้, ให้เนื่อง ๆ, ขณะให้จิตเลื่อมใส, ให้แล้วก็ไม่อึดใจ. ตรัสว่า สัปปริส (คนดี) เมื่อเกิดในตระกูล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ชนมาก คือ แก่มารดาบิดา, แก่บุตรภริยา, แก่ทาสและกรรมกร, แก่มิตรสหาย, แก่ผู้ล่วงลับไปก่อน, แก่พระราช, แก่เทวดา, แก่สมณพราหมณ์. ตรัสแสดงความไหลมาแห่งบุญ ๘ ประการ คือ ๑.-๓. ถึงพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์ เป็นสรณะ ๔.-๘. เว้นจากการล่วงละเมิดศีล ๕ (ถือว่าเป็นการให้ความไม่มียกย ไม่มีเวร ไม่มีคามเบียดเบียน แก่สัตว์ไม่มีประมาณ). ตรัสแสดงโทษของกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ และดื่มสุรา ว่า ถ้าทำให้มากเป็นเหตุให้ไปสู่สุรณก กำเนิดดิรัจฉาน และภูมิแห่งเปรต ส่วนโทษอย่างเบาะเฉพาะข้อนี้ ๑. ข่าสัตว์ ทำให้มีอายุน้อย, ลักทรัพย์ ทำให้โศกะพินาศ, ประพฤติผิดในกาม ทำให้มีเวรจากศัตรู, พุดบด ทำให้ถูกกล่าวดู, พุดส่อเสียด ทำให้แตกจากมิตร, พุดคำหยาบ ทำให้ได้ยินได้ฟังสิ่งที่ไม่น่าพอใจ, พุดเพ้อเจ้อ ทำให้มีวาจาไม่มีใครเชื่อ, ดื่มสุราเมรัย ทำให้เป็นบ้า.

๕. ตรัสว่า อุโบสถมี องค์ ๘ ที่อยู่จำแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก คือให้พิจารณาเทียบเคียงว่า พระอรหันต์ท่านงดเว้นตลอดชีวิต แต่เรางดเว้นตลอดวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ก็ชื่อว่ากระทำตามพระอรหันต์ ตรัสแสดงผลของอุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ว่า ยิ่งกว่าเสวยราชย์ในมหาชนบท ๑๖ แคว้น มีอังคะ มคธ เป็นต้น. ตรัสสอนนางวิสาขาและวาสภุสอุบาสิกาถึงเรื่องผลของอุโบสถในทำนองเดียวกัน. ตรัสแสดงธรรมแก่พระอนุรุทธ ถึงเรื่องสตรีประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ เกิดในเทพผู้มีกายอันน่าพอใจ

๑. เว้นจากฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, เสพเมถุน, พุดบด, ดื่มสุราเมรัย, กินอาหารในเวลาเที่ยงแล้วถึงรุ่งอรุณวันใหม่, ฟ้อนรำขับร้องประโคม ดูการเล่น ทัดทรงดอกไม้ของหอม, ใช้น้ำนึ่งนอนสูงใหญ่ยัดหนุนและสำลี

คือ ๑-๕. ข้อแรก เหมือนกับที่ตรัสไว้แล้ว (ในหน้า ๕๔๒) ๖. ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ๗. มีศีล ๘. มีการบริจาค. ตรัสแสดงธรรมแก่นางวิสาขา และแก่ภคอุพตานิมารดาของนกุลมานพ ในทำนองเดียวกับที่ตรัสแก่พระอนุรุทธ. ตรัสแก่นางวิสาขา ถึงเรื่องสตรีประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อมีชัยในโลกนี้ คือจัดการงานดี, สงเคราะห์บริวารชนดี, ประพฤติสิ่งที่พอใจของสามี, รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้. กับสตรีประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อมีชัยในโลกหน้า คือมีศรัทธา, ศีล, การบริจาค, ปัญญา.

วรรคที่ไม่จัดเข้าในหมวด ๕๐

(แบ่งออกเป็นวรรคเล็ก ๕ วรรค ๆ ละประมาณ ๑๐ สูตร วรรคที่ ๑ ชื่อสันธานวรรค ว่าด้วยความตั้งอยู่ด้วยดี. วรรคที่ ๒ ชื่อจาลวรรค ว่าด้วยเรื่องแผ่นดินไหว. วรรคที่ ๓ ชื่อยมกวรรค ว่าด้วยธรรมที่เป็นคู่กัน. วรรคที่ ๔ ชื่อสดีวรรค ว่าด้วยสติ. วรรคที่ ๕ ไม่มีชื่อ).

๑. มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระนางมहाปชาบดี โคตมี กราบทูลขอบวชเป็นภิกษุณี ในชั้นแรกตรัสปฏิเสธ แต่เมื่อพระอานนท์ช่วยกราบทูล ก็ตรัสอนุญาตให้พระนางบวชด้วยครุธรรม (ธรรมที่ควรเคารพ) ๘ ประการ (ดูรายละเอียดที่แปลไว้จากวินัยปิฎกซึ่งพ้องกัน หน้า ๗๗-หมายเลข ๘๓ และหน้า ๒๘๐ และหน้า ๒๘๑ ลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย). ตรัสแสดงธรรมแก่นุตรแห่งโกสิยกษัตริย์ชื่อทิมชาณู เรื่องธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน ๔ ประการ คือถึงพร้อมด้วยความหมั่น, การรักษา (ทรัพย์ที่หามาได้), คบคนดีเป็นมิตร, เลี่ยงชีวิตโดยสม่ำเสมอ (ไม่พุ่มเฟิยหรือผิดเคืองเกินไป) ; เรื่องปากทางแห่งความเสื่อมทรัพย์ ๔ ประการ คือเป็นนักเลงหญิง, เป็นนักเลงสุรา, เป็นนักเลงการพนัน, คบคนชั่วเป็นมิตร, ฝ่ายดีคือปากทางแห่งความเจริญตรงกันข้าม. เรื่องธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์อนาคต ๔ ประการ คือถึงพร้อมด้วยศรัทธา, ศีล, จาคะ (การบริจาค), ปัญญา. และตรัสแก่อุชชยพราหมณ์ในทำนองเดียวกัน. ตรัสว่า ภย ทุกข์ เป็นต้น เป็นชื่อของกาม. ตรัสแสดงคุณธรรม ๘ อย่างของภิกษุหลายนัย ที่ทำให้ภิกษุเป็นผู้ควรแก่ของค่านับ ตลอดจนเป็นเพื่อนมนุษย์อันยอดเยี่ยมของโลก อย่างสูงทรงแสดงพระอริยบุคคลทั้งแปด.

๒. ตรัสแสดงบุคคล ๘ ประเภท คือภิกษุอยากได้ลาภ ๑. พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภไม่เกิดขึ้น ก็เสียใจ เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๒. พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภเกิดขึ้น ก็มัวเมาประมาท เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๓. ไม่พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภไม่เกิดขึ้น ก็เสียใจ เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๔. ไม่พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภเกิดขึ้น ก็มัวเมาประมาท เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๕. พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภไม่เกิดขึ้น ก็ไม่เสียใจ ไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๖. พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภเกิดขึ้น ก็ไม่มัวเมาประมาท ไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๗. ไม่พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภไม่เกิดขึ้น ก็ไม่เสียใจ ไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม ๘. ไม่พยายามเพื่อได้ลาภ เมื่อลาภเกิดขึ้น ก็ไม่มัวเมาประมาท ไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ อย่าง เป็นผู้ควรแก่ตน ควรแก่คนอื่น คือ ๑. พิจารณาได้ไว้ในกุศลธรรม ๒. ทรงจำธรรมะที่สดับแล้วได้ ๓. พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ ๔. รู้บรรณรู้ธรรมแล้วก็ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม ๕. มีวาจาไพเราะ ๖. ชี้แจงชักชวนเพื่อนพรหมจรรย์ให้อาจหาญร่าเริง ครั้นแล้วตรัสว่า ลดข้อแรก เหลือแต่ ๕ ข้อหลังก็ใช้ได้, ลด ๒ ข้อหลัง เหลือแต่ ๔ ข้อแรกก็ใช้ได้, ลดข้อ ๓-๔ เหลือเพียง ๔ ข้อก็ใช้ได้, ลดข้อ ๑ กับข้อ ๕-๖ เหลือเพียง ๓ ข้อก็ใช้ได้, ลดข้อ ๑ ข้อ ๓-๔ เหลือเพียง ๓ ข้อก็ใช้ได้, ลด ๔ ข้อ เหลือเพียงข้อ ๓ ข้อ ๔ ก็ใช้ได้, ลด ๔ ข้อแรก เหลือเพียงข้อ ๕ ข้อ ๖ ก็ใช้ได้. ตรัสสอนภิกษุรูปหนึ่ง

ผู้ขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ โดยตรัสสอนให้สำเหนียกว่า ๑. จิตจักตั้งมั่น อกุศลธรรมจักไม่ครอบงำ ๒.-๕. เราจักเจริญทำให้มากซึ่งเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา อันเป็นเจโตวิมุตติ (อันเป็นฌาน).^๑ ๖.-๙. เราจักเจริญทำให้มากซึ่งสติปัฏฐาน ๔ เมื่อได้ทำได้อย่างนี้ ก็จะเป็นสมาธิทั้งอิริยาบถเดิน, ยืน, นั่ง, นอน. ตรัสแสดงอิทเทวญาณทัสสนะ (การเห็นด้วยญาณซึ่งอิทธิเทพ หรือเทวดาผู้ยิ่งใหญ่) ๘ ประการ คือเมื่อพระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงปรารภนาจะรับรู้เห็นอย่างนั้นอย่างนี้ ครั้นทรงบำเพ็ญเพียรจนรู้เห็นได้ตามต้องการแล้ว ก็ทรงปรารภนาว่าหนายิ่งขึ้นไปจนสำเร็จสมบูรณ์ครบ ๘ ข้อ จึงบัญญัติพระองค์ว่าตรัสรู้จนตรัสสมาธิโพธิญาณ ๑. เราจักรู้สึกมีแสงสว่าง เห็นรูป ๒. เราจักยืนสนทนาได้ถามกับเทวดา ๓. เราจักรู้ว่าเทวดานี้มาจากเทพนิกรายโน้น ๆ ๔. เราจักรู้ว่าเทวดาเหล่านั้นเคลื่อนจากนี้ เกิดในที่นั้นเพราะผลแห่งกรรมนี้ ๕. เราจักรู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขทุกข์อย่างนี้ ๖. เราจักรู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอายุยืนอย่างนี้ ดำรงอยู่นานเท่านี้ ๗. เราเคยอยู่ร่วมกับเทวดาเหล่านั้นหรือไม่ ๘. หรือว่าเราไม่เคยอยู่ร่วมกับเทวดาเหล่านั้น. ตรัสแสดงอภิกายตนะ (เหตุอันครอบงำอารมณ์ที่เป็นข้าศึกหรือธรรมะฝ่ายต่ำ) ๘ ประการ คือ ๑. กำหนดหมายรูปภายใน เห็นรูปภายนอกเป็นรูปเล็ก ทั้งที่มีผิวพรรณดีและทราม ๒. กำหนดหมายรูปใน เห็นรูปภายนอกไม่มีประมาณ ทั้งที่มีผิวพรรณดีและทราม ๓. กำหนดหมายอรูปรภายใน เห็นรูปภายนอกเป็นรูปเล็ก ทั้งที่มีผิวพรรณดีและทราม ๔. กำหนดหมายอรูปรภายใน เห็นรูปภายนอกไม่มีประมาณ ทั้งที่มีผิวพรรณดีและทราม ๕. กำหนดหมายอรูปรภายใน เห็นรูปภายนอกสีเขียว ๖. กำหนดหมายอรูปรภายใน เห็นรูปภายนอกสีเหลือง ๗. กำหนดหมายอรูปรภายใน เห็นรูปภายนอกสีแดง ๘. กำหนดหมายอรูปรภายใน เห็นรูปภายนอกสีขาว ทั้งแปดข้อนี้ต้องมีความกำหนดหมายประจำทุกข้อว่า เราได้เห็นครอบงำรูปเหล่านั้น (คือไม่ใช่รู้เห็นอย่างติด แต่เป็นนายเหนือสิ่งที่เห็นได้). (หมายเหตุ: คำว่า อภิกายตนะ มีมาแล้วในมหาปริณิพพานสูตร, สังคีตสูตร, ทสฺสตรสูตร เช่น ที่ปรากฏในหน้า ๓๒๕ แต่ไม่ได้แจกรายละเอียด ย่อไว้เพียงชื่อบ้าง กล่าวเพียงตัวอย่างของธรรมหมวด ๘ บ้าง ในที่นี้จึงย่อไว้ให้เห็นชัด. มีข้อน่าสังเกต คือเป็นเรื่องของการปฏิบัติทางจิตภาวสมถะ และตั้งแต่ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ เป็นเรื่องของกสิณ). ตรัสแสดงวิโมกข์ ๘ (ย่อไว้แล้วหน้า ๓๒๒). ตรัสแสดงอริยโวรหาร (คำพูดที่ประเสริฐ) และอนริยโวรหาร (คำพูดที่ไม่ประเสริฐ) ฝ่ายละ ๘ อย่าง (พ้องกับที่ย่อไว้แล้วหน้า ๕๓๘ หมายเลข ๕). ตรัสแสดงบริษัท ๘ คือ กษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี, สมณะ, เทพชั้นจาตุมหาราช, ชันดาวดึงส์, มาร, พรหม. เมื่อทรงปลงอายุสังขารเกิดแผ่นดินไหว พระอานนท์กราบทูลถามถึงเหตุปัจจัยให้แผ่นดินไหว ตรัสว่ามีอยู่ ๘ ประการ คือลมกำเริบ, ผู้มีฤทธิ์บันดาล, พระโพธิสัตว์จุติจากดุสิต ลงสู่พระครรภ์พระมารดา, ประสูติ, ตรัสรู้, พระตถาคตแสดงธรรมจักร, ปลงอายุสังขาร, ปริณิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

๑. ตรัสขยายความในตอนต่อไปว่า เจริญสมาธินี้ (อันประกอบด้วยเมตตา) อันมีวิตก วิจาร (ฌานที่ ๑) บ้าง, อันไม่มีวิตก มีแต่วิจาร (ฌานที่ ๒ ในฌาน ๕) บ้าง, อันไม่มีทั้งวิตก วิจาร (ฌานที่ ๒ ในฌาน ๔ หรือ ฌานที่ ๓ ในฌาน ๕) บ้าง, อันมีปีติ (ฌานที่ ๒ ในฌาน ๔ หรือ ฌานที่ ๓ ในฌาน ๕) บ้าง, อันไม่มีปีติ ฌานที่ ๓ ในฌาน ๔ หรือ ฌานที่ ๔ ในฌาน ๕) บ้าง, อันมีแต่ความสุข (ฌานที่ ๓ ในฌาน ๔ หรือ ฌานที่ ๔ ในฌาน ๕) บ้าง, อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง (ฌานที่ ๔ ในฌาน ๔ หรือ ฌานที่ ๕ ในฌาน ๕ บ้าง). นี่ เป็นพระพุทธานุชาตแห่งที่ ๒ ที่ตรัสถึงฌาน ๕ โดยแสดงองค์ฌาน แต่ไม่ได้บอกชื่อวาทที่ ๑ ถึงที่ ๕. ดูข้อความในหน้า ๔๗๔ หมายเลข ๕ ประกอบด้วย

๓. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ เป็นผู้นำเลื่อมใสทุกทาง บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง คือมีศรัทธา, มีศีล, สดับฟังมาก, เป็นผู้กล่าวธรรม, ก้าวลงสู่บริษัท, กล่าวหาญแสดงธรรม, ได้มาน ๔ ตามปรารภณา, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน. ตรัสอีกนัยหนึ่ง เปลี่ยนเฉพาะข้อที่ ๗ เป็นถูกต้องวิโมกข์อันสงบด้วยนามกาย. ภิกษุหลายรูปแสดงความเห็นในการเจริญสติระลึกรู้ถึงความตายต่าง ๆ กัน. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่คิดว่าเราจักมีชีวิตอยู่ตลอดคืนและวัน, ตลอดวัน, ตลอดครึ่งวัน, ตลอดเวลาที่ฉันอาหารมื้อหนึ่ง, ตลอดเวลาที่ฉันอาหารครึ่งมื้อ ยังอยู่ในเกณฑ์ประมาณ เจริญมรณสติ เพื่อสิ้นอาสวะเข้าไป. ส่วนผู้ที่คิดว่าเราจักมีชีวิตอยู่ระหว่างเคี้ยวอาหารคำเดียว, ระหว่างหายใจเข้าออก จึงชื่อว่าไม่ประมาณ เจริญมรณสติ เพื่อสิ้นอาสวะ.* ตรัสสอนให้เจริญมรณสติ แล้วมีฉันทะ มีความเพียรพยายาม ความอดสาหะ ความกระตือรือร้นที่จะละอภุศลธรรม. ตรัสแสดงสัมปทา (ความถึงพร้อม) ๘ อย่าง คือถึงพร้อมด้วยความหมั่น, การรักษา (ทรัพย์ที่หามาได้), การคบคนดีเป็นมิตร, การเลี้ยงชีวิตโดยสม่ำเสมอ, ความเชื่อ, ศีล, การบริจาค, ปัญญา. พระสารีบุตรสอนภิกษุทั้งหลายถึงบุคคล ๘ ประเภท (พ้องกับพระพุทธภาษิตเรื่องภิกษุอยากได้ลาภ ๘ อย่าง หน้า ๕๗๕) และเรื่องบุคคลที่ควรแก่ตนและผู้อื่น (หน้า ๕๗๕ เช่นกัน). ตรัสถึงธรรม ๘ อย่าง เป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งภิกษุผู้ยังศึกษา คือยินดีในการงาน, ในการพูดมาก, ในการนอนหลับ, ในการคลุกคลีด้วยหมู่, ไม่สำรวมอินทรี, ไม่รู้ประมาณในโภชนะ, ยินดีในการเกี้ยวข้อง, ยินดีในธรรมอันทำให้เน้นเข้าฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสถึงที่ตั้งแห่งความเกี้ยวข้อง ๘ อย่าง คือ ๑. จะทำงานกลัวลำบากกาย, ๒. ทำแล้วก็รู้สึกว่ายากลำบากกาย, ๓. จะเดินทางก็กลัวลำบากกาย, ๔. เดินทางแล้วก็รู้สึกว่ายากลำบากกาย, ๕. เทียบบิณฑบาต ไม่ได้อาหารตามที่ต้องการ รู้สึกว่ายากลำบากกาย, ๖. เทียบบิณฑบาต ได้อาหารตามที่ต้องการ รู้สึกว่ายากหนัก (อึดอัดเพราะอัม), ๗. มีอาพาธเล็กน้อย, ๘. หายจากอาพาธไม่นาน. ทรงแสดงที่ตั้งแห่งความเพียร (อาร์พภัตถุ) ๘ ประการตรงกันข้าม.

๔. ตรัสว่า ถ้าไม่มีสติสัมปชัญญะ ก็ทำให้ไม่มีธรรมอื่น ๆ อีก ๗ ข้อโดยลำดับ ถ้ามีสติสัมปชัญญะ ก็ทำให้มีธรรมอื่น ๆ อีก ๗ ข้อโดยลำดับ (ดูหน้า ๕๖๙ หมายเลข ๒). ตรัสแสดงเหตุที่ทำให้พระธรรมเทศนาของพระตถาคตบางครั้งก็แจ่มแจ้ง บางครั้งก็ไม่แจ่มแจ้ง คือมีศรัทธา, เข้าไปหา, นั่งใกล้, ได้ตาม, ตั้งสัณเฑาะฏธรรม, ทรงจำธรรม, พิจารณาอรรถแห่งธรรม, ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ถ้าขาดข้อใดข้อหนึ่งก็ไม่แจ่มแจ้ง). ตรัสว่า ธรรมทั้งปวง มีความพอใจเป็นมูล, เกิดแต่ความใส่ใจ, มีผัสสะเป็นเหตุเกิด, มีเวทนาเป็นที่ประชุมลง, มีสมาธิเป็นประมุข, มีสติเป็นใหญ่, มีบุญเป็นสังขยอดเยี่ยม, มีความหลุดพ้นเป็นแก่น. ตรัสว่า โจรประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมถึงความพินาศโดยพลัน ไม่ตั้งอยู่นาน คือทำร้ายผู้ที่ไม่ได้ทำร้าย, ขโมยของไม่ให้มีเหลือ, พาสตรีไป, ช่มชู้หญิงสาว, ปล้นนักบวช, ปล้นพระคลังหลวง, ทำกรรมในที่ใกล้เกินไป, ไม่ฉลาดในการฝึทศพร. และตรัสว่า ถ้าตรงกันข้ามก็ไม่ถึงความพินาศโดยพลัน ตั้งอยู่ได้นาน. ตรัสว่า คำว่า สมณะ, พรหมณ์, ผู้ถึงเวท, หมอ, ผู้ไม่มีมลทิน, ผู้ปราศจากมลทิน, ผู้มีญาณ, ผู้หลุดพ้น เป็นชื่อของพระตถาคต. ตรัสกะพระนาคิตะแสดงพระประสงค์ไม่ต้อนรับพรหมณ์เคยหบดืขาวอิจฉานังคะ ผู้ส่งเสียงเอ็ดอึง. ตรัสเรื่องอุบาสกที่ควรคบหาตรงหน้าบาตร (ดังที่ย่อไว้แล้วหน้า ๒๖๓) และเรื่องอื่น ๆ ทำนองเดียวกัน ดังที่มีแล้วในพระวินัย.

๑. ข้อความตอนนี้อาจจริงซ้ำกับข้อความในหน้า ๕๕๓ แต่ตอนนี้อยู่ไว้พิสดารกว่า และเป็นอันขยายความของตอนที่แล้วให้ชัดเจน

๕. ตรัสสอนให้เจริญธรรม ๘ อย่าง คืออริยมรรคมีองค์ ๘, อภิภายในะ ๘ (ดูหน้า ๕๗๖) วิโมกข์ (ดูหน้า ๓๒๒) ๘ เพื่อละอุปกิเลส ๑๖ (ดูหน้า ๓๗๒) มีรากะ เป็นต้น.

นวนิบาต บรมนุชธรรมะที่มี ๕ ข้อ

ปณาสกะ หมวด ๕๐

(หมวด ๕๐ นี้ มี ๕ วรรคเช่นเคย วรรคที่ ๑ ชื่อสัมโพชฌวรรค ว่าด้วยการตรัสรู้. วรรคที่ ๒ ชื่อสีนหาทวรรค ว่าด้วยการบรรลุอย่างราชสีห์. วรรคที่ ๓ ชื่อสัตตาวาสวรรค ว่าด้วยที่อยู่แห่งสัตว์. วรรคที่ ๔ ชื่อมหาวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่. วรรคที่ ๕ ชื่อปัญจาลวรรค ว่าด้วยปัญจาลจันเทพบุตร).

๑. ตรัสสอนให้ตบนักบวชศาสนาอื่น ถึงธรรมอันเป็นที่อาศัยของธรรมที่เป็นฝ่ายให้ตรัสรู้ มีดังต่อไปนี้ คบเพื่อนที่ดี, มีศีล, ถ้อยคำที่ขัดเกลากิเลส, ปราศจากความเพียร, มีปัญญา. เมื่อตั้งอยู่ในธรรม ๕ อย่างเหล่านี้แล้ว ควรเจริญธรรม ๔ อย่างให้ยิ่งขึ้น คืออสุกะ (การพิจารณาว่าไม่งาม), เมตตา, ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง, ไม่ใช่ตัวตน. ตรัสว่า ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยอุปนิสัย ด้วยเหตุ คืออาศัยศรัทธา, อาศัยhiri, อาศัยโอดตัมปะ, อาศัยปัญญา แล้วละอกุศล เจริญกุศล, แล้วควรอยู่อย่างมีอุปนิสัย ๔ อย่าง คือพิจารณาแล้วเสพ, อดทน, เว้น, บั่นเทา. พระเมฆิยะขอลาพระผู้มีพระภาคไปบำเพ็ญเพียร ตรัสขอให้รอก่อน เธอกราบทูลถึง ๓ ครั้ง ก็ตรัสอนุญาต แต่เมื่อไปบำเพ็ญเพียร ก็ถูกอกุศลวิตกครอบงำ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนเรื่องธรรมอันเป็นที่อาศัยของธรรมที่เป็นฝ่ายให้ตรัสรู้. พระนันทกะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเสด็จไปยืนคอยนอกชุมประตู่ จนแสดงธรรมจบ จึงเสด็จเข้าไปข้างใน. พระนันทกะกราบทูลว่า ไม่ทราบว่าจะเสด็จมาจึงแสดงธรรมถึงเท่านั้น (มากไป). ตรัสตอบว่า เธอทำถูกแล้ว บรรพชิตที่ประชุมกันนั้น ควรทำการ ๒ อย่าง คือกล่าวธรรมิกถา หรือนั่งแบบอริยะ (นั่งอย่างรู้เท่า) แล้วได้ตรัสแสดงธรรมว่า การมีศรัทธา, มีศีล, ได้เจโตสมานิ (ความตั้งมั่นแห่งจิต) ภายใน, ได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง. ถ้ามีครบก็สมบูรณ์ ถ้ามีไม่ครบก็ขาดไป เปรียบเหมือนสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า ถ้าขาดไปเท้าหนึ่งก็ไม่สมบูรณ์. เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จไปแล้ว พระนันทกะจึงแสดงอานิสงส์ ๕ ในการฟังธรรมะ, สนทนาธรรมตามกาล คือ ๑. เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของศาสดา. ๒. รู้ธรรมรู้ธรรม. ๓. แทะทะลุแห่งเนื้อความอันลึกซึ้งในธรรมนั้นด้วยปัญญา. ๔. เพื่อนพรหมจารีสรรเสริญ. ๕. เมื่อแสดงธรรม ภิกษุที่ยังเป็นเสขะย่อมพยายามเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ ฟังธรรมชื่อว่าอยู่อย่างประกอบธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน. ตรัสว่า กำลัง ๔ คือปัญญา, ความเพียร, ความไม่มีโทษ, การสงเคราะห์. เมื่ออริยสาวกประกอบด้วยกำลัง ๔ นี้แล้ว ย่อมก้าวล่วงความกลัว ๕ ประการ คือความกลัวในการดำเนินชีวิต, ความกลัวถูกตี, ความกลัวประหม่าในที่ประชุม, ความกลัวตาย, ความกลัวทุกข์. พระสารีบุตรสอนภิกษุทั้งหลาย ถึงเรื่องบุคคล, ปัจจัย ๔, คามนิคม, ขนบที่ว่า ควรทราบโดย ๒ อย่าง คือควรเสพ และไม่ควรเสพ กำหนดด้วยเมื่อเสพเข้า อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ก็ไม่ควรเสพ ถ้าอกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ก็ควรเสพ. ตรัสว่า พระอรหันต์ย่อมไม่ทำการ (ที่ไม่ดี) ๘ อย่าง (ย่อไว้แล้วหน้า ๔๓๙ หมายเลข ๕ มี ๕ ข้อ) คือจงใจฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, เสพเมถุน, พุตปดทั้ง ๆ รู้, สัมสมบริโภคนเหมือนเมื่อเป็นคฤหัสถ์, ลุแก่อคติ ๔ คือลำเอียงเพราะรัก, เพราะชัง, เพราะหลง, เพราะกลัว. ตรัสแสดงนัยอื่นอีก

คือพระอรหันต์ย่อมไม่ทำการ ๔ อย่าง (๑ ถึง ๔ ข้างกัน) ๖. บอกคืนพระพุทธ ๗. บอกคืนพระธรรม ๘. บอกคืนพระสงฆ์ ๙. บอกคืนสิกขา. ตรัสแสดงบุคคล ๕ ประเภท คือพระอริยบุคคล* ๘ กับบุพชน. ตรัสว่า บุคคล ๙ ประเภท เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นเพื่อนาบุญอันยอดเยี่ยม คือพระอริยบุคคล ๘ กับโคตรภู (อยู่ระหว่างบุพชนกับพระอริยเจ้า).

๒. พระสาริบุตรถูกภิกษุรูปหนึ่งกล่าวหา ว่า เดินกระเทบแล้วไม่ขอโทษ ท่านกราบทูลพระศาสดา ในที่ประชุมสงฆ์ อุปมาตนเอง ๔ ข้อ คือรู้สึกตนเองเหมือนดิน, น้ำ, ไฟ, ลม ซึ่งถูกของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้างทั้งใส่ แต่ก็ไม่หน่าย ไม่รังเกียจ, เหมือนผ้าเช็ดธุลีที่เช็ดของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง ก็ไม่หน่าย ไม่รังเกียจ, เหมือนเด็กจับขาล ซึ่งเจียมตัวอยู่เสมอ เวลาเข้าไปสู่ที่ต่าง ๆ, เหมือนโคที่ถูกตัดเขา ผูกหัดดีแล้ว ไม่ทำร้ายใคร ๆ, เมื่อหน่ายต่อกายนี้ เหมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่คล่องซางกูไว้ที่คอ, บริหารกายนี้ เหมือนคนแบกหม้อน้ำมันรั่วทะลุ มีน้ำมันไหลออกอยู่. ภิกษุผู้กล่าวหา ก็กล่าวขอขมารับผิด. ตรัสแสดงธรรมแก่พระสาริบุตร ว่า บุคคล ๙ ประเภท ชื่อว่ายังมีเชื้อเหลือ (สุอุปาทิสสา มีเชื้อคือกิเลสเหลือ) คือพระอนาคามี ๔, พระสกทาคามี ๑, พระโสดาบัน ๓ (รวมเป็น ๘).^๑ พระมหาโกฏฐิตะ ถามพระสาริบุตรว่า คนประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อกกรรมอย่างนั้นอย่างนี้หรือ ท่านตอบว่า เปล่า และตอบว่า ประพฤติเพื่อรู้, เห็น, บรรลุ, ทำให้แจ้ง, ตรัสรู้ริยสัจ ๔ ที่ยังมีได้เห็น ยังมีได้ตรัสรู้. พระสาริบุตรตอบพระสมิทธิ ว่า ความตรึกซึ่งเกิดจากความดำริ มีนามรูปเป็นอารมณ์, ต่างกันในธาตุทั้งหลาย, มีผัสสะเป็นเหตุเกิด, มีเวทนาเป็นที่ประชุมลง, มีสมภาติเป็นประมุข, มีสติเป็นใหญ่ มีบุญเป็นส่วนยอดเยี่ยม, มีความหลุดพ้นเป็นแก่นสาร, มีอมตะเป็นที่หยั่งลง. ตรัสว่า คำว่า ฝิ เป็นชื่อของกายนี้ ซึ่งมีปากแผล ๔ (ทวาร ๔) มีช่องไม่สะอาด, สิ่งมีกลิ่นเหม็น, สิ่งที่น่ารังเกียจไหลออก. ฉะนั้น จึงควรเบื่อหน่ายในกายนี้ ตรัสแสดงสัญญา ๕ ประการ ซึ่งมีผลอันสูงส่งมาก มีอมตะเป็นที่สุด คือ ความกำหนดหมายว่าไม่งาม, ความกำหนดหมายความตาย, ความกำหนดหมายว่าน่าเกลียดในอาหาร, ว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง, ว่าไม่เที่ยง, ว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่ไม่เที่ยง, ว่าไม่ใช่ตัวตนในสิ่งที่เป็นอย่างทุกข์, ความกำหนดหมายในการละ, ในการคลายความกำหนัด. ตรัสแสดงสกุลประกอบด้วยองค์ ๕ ที่ไม่ควรเข้าไป เข้าไปแล้วก็ไม่ควรนั่ง (ข้อ ๑ ถึง ๗ ดังที่ย่อไว้แล้ว ในหมวด ๗ หน้า ๕๖๓ หมายเลข ๒) เดิมเพียงข้อที่ ๘. ไม่เข้าไปนั่งใกล้เพื่อฟังธรรม ๙. ไม่ยินดีภาษาของภิกษุนั้น. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสแสดงอุบาสกประกอบด้วยองค์ ๕ ว่า มีผลมาก มีอันสูงส่งมาก คือพิจารณาองค์ ๘ ว่า ได้ทำตามอย่างพระอรหันต์ กับข้อ ๙ พิจารณาว่า ตนได้แผ่เมตตาจิตไปยังทิศต่าง ๆ. ตรัสเล่าเรื่องที่เทวดาปฏิบัติไม่ชอบในบรรพชิตในชาติที่ตนเป็นมนุษย์ จึงเข้าถึงกายอันต่ำที่ปฏิบัติชอบเข้าถึงกายอันประณีต. ตรัสแสดงธรรมแก่นาถบิณฑิกคฤหบดีเรื่องการถวายทานให้เห็นว่า เวลาเมตตาพรหมณ์เคยให้ทานอย่างมโหฬาร แต่การให้ผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูติ (พระโสดาบัน) เพียงผู้เดียว หรือ ร้อยท่านบริโภคาอาหาร หรือการให้พระสกทาคามี, พระอนาคามี, พระอรหันต์, พระปัจเจกพุทธเจ้า, ท่านเดียว หรือร้อยท่านบริโภคาอาหาร, การให้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบริโภคาอาหาร, การให้ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้า เป็นประมุขบริโภคาอาหาร, การสร้างวิหารอุทิศสงฆ์ ๔ ทิศ, การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ, การมีจิตเลื่อมใส

๑. พระโสดาบัน, ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล, พระสกทาคามี, ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล, พระอนาคามี, ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล, พระอรหันต์, ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล

๒. ดูรายละเอียดหน้า ๕๑๓-๕๑๔

สมาทานสิกขาบท (ศีล ๕), การเจริญเมตตาเพียงชั่วเวลาเล็กน้อย ก็ยังมีผลมากกว่านั้น, การเจริญอนิจจังสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง) เพียงชั่วเวลาติดนิ้ว ก็ยังมีผลมากกว่านั้น. (หมายเหตุ: พึงสังเกตว่า การแสดงผลของความดีสูงกว่ากันเป็นชั้น ๆ นั้นไปสรุปลงที่เห็นว่าไม่เที่ยงเป็นสูงสุด เพราะเป็นเครื่องทำให้เกิดความเห็นแจ้ง).

๓. ครัสต์ถึงมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป, เทพชั้นดาวดึงส์, มนุษย์ชาวชมพูทวีป ที่มีทางดีเด่นกว่ากัน และกัน ฝ่ายละ ๓ ข้อ คือมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปเป็นผู้ไม่มีความยึดถือของเรา, ไม่มีความห่วงแหน, มีอายุแน่นอน ; เทพชั้นดาวดึงส์มีอายุ, วรรณะ, สุข อันเป็นทิพย์ ; มนุษย์ชาวชมพูทวีปมีความแก่ล้า, มีสติ, ประพฤติพรหมจรรย์อันยิ่ง. ครัสต์ถึงม้าเลว, ม้าดี, ม้าอาชาไนย ซึ่งมีอย่างละ ๓ ชนิด (รวมเป็น ๙) เทียบกับบุคคล ๓ ประเภทที่มีคุณสมบัติประเภทละ ๓ ชนิด (รวมเป็น ๙ เช่นกัน) อย่างที่ตรัสไว้แล้ว (ดูหน้า ๕๑๘ หมายเลข ๔). ครัสต์แสดงธรรมที่มีต้นหาเป็นมูล ๘ อย่าง คือเริ่มแรกอาศัยค้นหาแล้วเกิดการแสวงหา, อาศัยการแสวงหาเกิดการได้ โดยนัยนี้มีการอาศัยกันเป็นทอด ๆ เกิดการวินิจฉัย, ความกำหนดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ, การหยั่งลง (ปลงใจยึดถือ), ความห่วงแหน, ความตระหนี่, การถือท่อนไม้ ศัสตรา, การทะเลาะวิวาท การส่อเสียด การพุดปด และอกุศลบาปธรรมเป็นอนันต์ อันมีการอารักขาเป็นเหตุ. ครัสต์แสดงสัตตาวาส (ที่อยู่ของสัตว์) ๘ อย่าง คือ ๑. สัตว์บางพวกมีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น มนุษย์, เทพบางพวก, เปรตบางพวก. ๒. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น เทพพวกพรหมผู้เกิดด้วยปฐมฌาน. ๓. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน ได้แก่เทพพวกอากัสสรพรหม. ๔. สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน ได้แก่เทพพวกสุกภิกขพรหม. ๕. สัตว์เหล่าหนึ่งไม่มีสัญญา ไม่เสวยอารมณ์ คือไม่มีเวทนา ได้แก่เทพพวกอัสสนิยสัตว์. ๖. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงอากาศานัญจายตนะ. ๗. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงวิญญานัญจายตนะ. ๘. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงอาภิญญายตนะ. ๙. สัตว์เหล่าหนึ่งเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ.* ครัสต์ว่า ภิกษุผู้มีจิตอันปัญญาบรมดีแล้ว ควรแก้คำว่า สิ้นชาติ, อยู่จบพรหมจรรย์, ทำหน้าที่เสร็จแล้ว, ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก คือมีจิตอันปัญญาบรมดีแล้ว จนทราบได้ว่า จิตปราศจากราคะ, โทสะ, โมหะ จิตไม่มีธรรมที่ประกอบด้วยราคะ, โทสะ, โมหะ จิตมีธรรมดาที่จะไม่กลับไปสู่ความกำหนดในกาม, ในรูป, ในอรุ. พระสาริบุตรอธิบายเรื่องภิกษุผู้มีจิตอันจิตอบรมดีแล้ว แก่พระจันทิกานบุตรในทำนองคล้ายคลึงกับข้างต้น. พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอนาถปิณฑิกคฤหบดี และสอนภิกษุทั้งหลาย ว่า อริยสาวกสงบเวร ๕ (มีฆ่าสัตว์ เป็นต้น) ได้ และประกอบด้วยโสดาปัตตียังคะ^๑ (องค์แห่งโสดาปัตติผล) ๔ ประการ เมื่อปรารธนาถึงพึงพยากรณ์ตนเองได้ด้วยตนว่าเป็นผู้สิ้นนรก, สิ้นกำเนิดดิรัจฉาน, สิ้นภูมิแห่งเปรต, สิ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต, เป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะได้ตรัสรู้ต่อไป. ครัสต์แสดงที่ตั้งแห่งความอาฆาต และเครื่องนำออกซึ่งความอาฆาตอย่างละ ๘ อย่าง (ดูที่แปลไว้แล้ว หน้า ๗๒-๗๓ และตัดข้อที่ ๑๐ ออกทั้งสองอย่าง). ครัสต์แสดงความดับโดยลำดับ (อนุบุพพนิโรธ) ๘ อย่าง คือ ภิกษุผู้เข้าปฐมฌาน ความกำหนดหมายในอามิสดับ (นอกจากนั้นเหมือนข้อ ๒ ถึงข้อ ๙ ของเรื่องอนุบุพพสังขาร-

๑. โปรดดูเรื่องที่ตั้งแห่งวิญญาน ๗ อย่าง หน้า ๕๖๕ หมายเลข ๕ เทียบเคียงดูด้วย และในหน้านั้น ได้อ้างอิงข้อความควรรู้ ดูหน้า ๑๒๖-๑๒๗ ข้อ ๖ ถึงข้อ ๙ และหน้า ๓๒๑ ประกอบด้วย

๒. มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธ, ในพระธรรม, ในพระสงฆ์, มีศีลที่ตั้งงามอันพระอริยเจ้าใคร่

นิโรธที่แปลไว้แล้ว หน้า ๑๑๘ หมายเลข ๒๐๐ และพึงสังเกตว่า ในหน้า ๑๑๘ หมายเลข ๑๙๙ แสดงว่า ผู้เข้าปฐมฌานวาจาดับ).

๔. ตรัสแสดงอนุพพิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ) ๕ อย่าง คือฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔ (อันเป็นรูปฌาน), อากาสาณัญจายตนะ จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ (อันเป็นอรูปฌาน ๔) และสัญญาเวทียตนิโรธ (ดูคำอธิบายที่เป็นพระพุทธานุสสติ หน้า ๑๒๕-๑๒๘ หมายเลข ๒๑๓.) พระอุทายีถามพระสารีบุตรว่า **ที่ว่าพระนิพพานเป็นสุข แต่ในพระนิพพานไม่มีเวทนา ความรู้สึกอารมณ์ จะสุขอย่างไร** พระสารีบุตรตอบแสดงความสุขเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่สุขในกามคุณ ๕, สุขในรูปฌาน, สุขในอรูปฌาน, สุขในสัญญาเวทียตนิโรธ (สมาบัติอันดับสัญญาและเวทนา). ความสุขในชั้นที่ต่ำกว่าย่อมเป็นเครื่องเบียดเบียน (อาพาธ), ย่อมเป็นทุกข์.^๑ ตรัสว่า ภิกษุผู้ไม่ฉลาด ย่อมไม่สามารถเข้ารูปฌาน, อรูปฌานและสัญญาเวทียตนิโรธได้ ส่วนภิกษุผู้ฉลาดย่อมเข้าได้ เปรียบเหมือนแมงคืดที่ไม่ฉลาด เทียวไปบนเขาที่ไม่สม่ำเสมอไม่ได้ แต่ที่ฉลาดเทียวไปได้ และตรัสในที่สุดว่า ภิกษุผู้เข้าออกสมาบัติข้างต้นได้ อบรมสมาธิอันไม่มีประมาณดีแล้ว ย่อมโน้มจิตไปเพื่อให้แจ้งอภิญญา ๖ มีแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น. ตรัสว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะย่อมมีได้ เพราะอาศัยรูปฌาน ๔ รูปฌาน ๓ (เว้นข้อ ๔) แต่ละข้อโดยตรัสอธิบายว่า เมื่อเข้าฌานแต่ละข้อแล้ว พิจารณาขั้นที่ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จนถึงมิใช่ตัวตน แล้วโน้มจิตไปเพื่่อมตธาตุ ก็จะสิ้นอาสวะได้ หรือถ้าไม่สิ้นอาสวะก็จะได้เป็นพระอนาคามี. ตรัสสรุปในที่สุดว่า สัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานที่มีความกำหนดหมายเป็นอารมณ์) มีเท่าใด การตรัสรู้หรือหัตถผล (อัญญาปฏิเวธ) ย่อมมีเท่านั้น. ส่วนอายตนะ ๒ คือเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ (อรูปฌานที่ ๔) กับสัญญาเวทียตนิโรธ (อนุพพิหารข้อที่ ๕) นั้น พระองค์ตรัสว่า ภิกษุเข้าฌานผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ ในการออกจากสมาบัติ อาศัยแล้ว เข้าออก (จากสมาบัติ) พึงกล่าวถึงโดยชอบ^๒ (หมายเหตุ : เนวสัญญานาสัญญายตนะ กับสัญญาเวทียตนิโรธ เรียกว่าอายตนะ ๒ ในที่นี้. ส่วนในที่อื่น เช่น ในมหานิทานสูตร ที่ย่อไว้หน้า ๓๑๙ อายตนะ ๒ หน้า ๓๒๒ ตรัสแสดงถึงอภิญญาผู้สัตว์ กับเนวสัญญานาสัญญายตนะ แต่ก็พึงทราบว่าเป็นสูตรนั้นแสดงถึงแหล่งเกิด ส่วนในที่นี้แสดงการเข้าสมาบัติ ที่บันทึกไว้ในที่นี้เพื่อให้เทียบเคียงระดับความรู้). พระอานนท์แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย แสดงความน่าอัศจรรย์ที่พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุโอกาส (หาช่องว่างได้) ในที่ดับแคบ (แออดด้วยกามคุณ) คือมีตา มีรูป ตลอดจนถึงมีกาย มีสิ่งที่พึงถูกต้องด้วยกาย แต่ก็ไม่มีทรงรับรู้รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะนั้น. พระอุทายีถามว่า มีสัญญาหรือไม่ ตอบว่า มี. ถามว่า มีสัญญาอะไร จึงไม่รับรู้รูป เป็นต้นนั้น. ตอบเป็นใจความว่า มีสัญญาในอากาศ, ในวิญญาณ, ในความไม่มีอะไร (เข้ารูปฌานที่ ๑ ถึง ๓) ก็ไม่ต้องรับรู้รูป เสียง เป็นต้นได้. (ข้อความในพระสูตรนี้ นำพิจารณาดีมาก พระอานนท์สรรเสริญพระพุทธเจ้าว่าในที่สุดแอดด้วยกามคุณ ๕ แต่พระพุทธเจ้าก็หาช่องว่างได้โดยไม่ต้องรับรู้กามคุณ ๕ คือมีให้รู้ให้เห็น แต่ก็ไม่รู้ไม่เห็นได้ โดยวิธีเข้ารูปฌานที่ ๑ ถึง ๓ ก็เป็นอันตัด

๑. โปรดดูพระพุทธานุสสติ หน้า ๑๒๕ เทียบเคียงด้วยจะขัดแย้งขึ้น

๒. ในที่นี้ควรบันทึกเรื่องต้นฉบับบาลีด้วย คำว่า สัญญาปฏิเวธ เข้าใจว่า ที่ถูกเป็น อัญญาปฏิเวธ ตามที่อรรถกถา นำไปเป็นบทตั้ง คำว่า ฌายิสเต ก็เข้าใจว่า เป็น ฌายีเหเต ตามที่อรรถกถาตั้งเป็นบทตั้งไว้ ทั้งตรงกับฉบับยุโรปด้วย ฌายิสเต จึงน่าจะคลาดเคลื่อน

ความสนใจในอารมณ์ที่เป็นรูปทั้งหมดได้). ครัสแสดงธรรมแก่พราหมณ์ผู้ถือลัทธิโลกายณะ ๒ คน ผู้ถามพระองค์ถึงเจ้าลัทธิชื่อปุณณะ กัสสปะ กับนิครนถนาฏบุตร โดยตรัสปฏิเสธที่จะวิจารณ์ว่าใครดีกว่าใคร แต่ได้ตรัสธรรมะว่า บุรุษ ๔ คน มีฝีเท้าเร็วอย่างยอดเยี่ยม ออกเดินทางหาที่สุกโลกโดยไม่หยุดเลย แม้มีอายุ ๑๐๐ ปี ก็ตายก่อนไม่ถึงที่สุกโลก ที่สุกทุกข. แล้วตรัสแสดงกามคุณ ๕ มีรูป เป็นต้น ที่น่าปรารถนารักใคร่ชอบใจ แล้วตรัสถึงภิกษุผู้สังตจากกาม สังตจากอกุศลธรรม เข้ารูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทยินโรธ สันอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน) ตรัสชี้ว่า ภิกษุเช่นนี้ชื่อว่าข้ามที่สุกโลก ข้ามต้นเหาเสียได้. ครัสแสดงธรรมเรื่องสงครามระหว่างเทพกับอสูร เทพแพ้ ๓ ครั้ง แล้วก็กลับชนะ โดยฝ่ายอสูรแพ้ถึง ๓ ครั้ง ตรัสเปรียบเทียบกับการที่ภิกษุเข้ารูปฌาน ๔ แต่ละข้อ ก็ทำให้มารเห็นได้ว่ามีเครื่องต่อต้านความกลัว ซึ่งตนจะทำอะไรไม่ได้ แต่เมื่อเข้ารูปฌาน ๔ แต่ละข้อ ก็ชื่อว่าทำมารให้ถึงที่สุด มารก็จะไม่แลเห็น เมื่อเข้าสัญญาเวทยินโรธ ก็ชื่อว่าทำมารให้ถึงที่สุด มารก็จะไม่แลเห็น และชื่อว่าข้ามพันต้นเหาได้ในโลก ครัสถึงภิกษุผู้หนีออกจากหมู่ บำเพ็ญเพียรจนได้บรรลุรูปฌาน, อรูปฌาน, และสัญญาเวทยินโรธ เหมือนพญาช้างใหญ่ในป่าปลีกตัวจากหมู่ อยู่ตามลำพังฉะนั้น. เมื่อประทับอยู่ในนิคมของแคว้นมัลลหะชื่ออุรวลกัสสปะ ได้เสด็จไปพักกลางวัน ณ ป่าใหญ่ ตปสสะ คฤหบดี เข้าไปหาพระอนนท กัถว่าว่า เนกขัมมะ (คือออกจากกามหรือออกบวช) เปรียบเหมือนแหสำหรับตนผู้เป็นคฤหัสถ์บริโภคกาม แต่ก็มีภิกษุหนุ่มผู้มีจิตยินดีในเนกขัมมะ จึงขอให้แสดงเนกขัมมะให้ฟัง. พระอนนทจึงพาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงตรัสเล่าถึงพระดำริ และการกระทำของพระองค์ ตั้งแต่ยังมิได้ตรัสรู้ ที่ทรงยกจิตให้สูงขึ้นเป็นชั้น ๆ จากกาม ขึ้นสู่เนกขัมมะ และรูปฌาน ๔, อรูปฌาน ๔ กับสัญญาเวทยินโรธเป็นที่สุด ครั้งแรกก็ยังไม่เห็นโทษในสิ่งที่ต่ำกว่า ต่อเมื่ออบรมจิตให้มาก จนจิตได้ตั้งอยู่ในธรรมที่สูงขึ้นแล้ว จึงเห็นสิ่งที่ต่ำกว่า เป็นสิ่งเบียดเบียน (อาพาธ) เป็นทุกข. แล้วตรัสในที่สุดว่า ตราบใดยังทรงเข้าออกอนุพพนิโรธสมาบัติ (สมาบัติที่มีการดับสิ่งต่าง ๆ ไปโดยลำดับ) ๔ ประการ ทั้งโดยอนุโลม คือตามลำดับ ทั้งโดยปฏิโลมคือย้อนลำดับไม่ได้แล้ว ตราบนั้นก็ไม่ทรงปฏิบัติญาณพระองค์ว่าได้ตรัสรู้หลุดตรัสสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม.

๕. พระอนนทแสดงธรรมแก่พระอุทายี ผู้ถามถึงเรื่องที่บุคคลจะบรรลุโอกาสในที่คับแคบ โดยอธิบายถึงการที่ภิกษุเข้าฌาน ทั้งรูปฌานและอรูปฌาน จนถึงสัญญาเวทยินโรธ (รวม ๘ ข้อ) แล้วชี้ว่า คำว่า ที่คับแคบ หมายถึงกามคุณ ๕ เลื่อนขึ้นไปจากฌานที่ ๑ ถึงอรูปฌานที่ ๔ (รวม ๘ ข้อ) เป็นที่คับแคบของฌานที่สูงขึ้นไป แต่เมื่อถึงสัญญาเวทยินโรธ สันอาสวะ จึงชื่อว่าบรรลุโอกาสในที่คับแคบ (แหวกหาช่องว่างในที่แคบ) อย่างแท้จริง (๘ ข้อต้นเป็นการแหวกช่องว่างได้โดยปริยาย คือเพียงโดยอ้อม ข้อที่ ๘ เป็นการแหวกช่องว่างได้โดยนัยปริยาย คือโดยตรง) พระอนนทตอบคำถามของพระอุทายี เรื่องพระอริยบุคคลประเภทกายสักขี, ปัญญาวิมุต, อุภโตภาควิมุต, (รวม ๓ ประเภท) ว่า ได้แก่ผู้บรรลุอนุพพนิโรธสมาบัติทั้งเก้า เป็นแต่ว่าบรรลุ ๘ ข้อแรก เป็นโดยปริยาย (โดยอ้อม) แต่บรรลุข้อหลัง (สัญญาเวทยินโรธ) สันอาสวะ ชื่อว่าเป็นกายสักขี เป็นต้นโดยตรง (นัยปริยาย). พระอุทายีถามถึงความหมายของคำว่า สันทิฏฐิธรรม (ธรรมที่เห็นได้เอง), สันทิฏฐิณิพพาน (นิพพานที่เห็นได้เอง), นิพพาน (ความดับ), ปรินิพพาน (ความดับสนิท), ตังคณิพพาน (ความดับด้วยองค์นั้น), ติฏฐัมมนิพพาน (นิพพานในปัจจุบัน). พระอนนทตอบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การที่ภิกษุเข้ารูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นธรรมะ เป็นนิพพานที่ตามนั้นโดยปริยาย แต่เข้า

สัญญาเวทยิตนิโร ลีนอาสวะ เป็นธรรมะ เป็นนิพพานชนิดต่าง ๆ นั้น โดยนิปปริยาย (โดยตรง).

วรรคที่ไม่จัดเข้าในหมวด ๕๐

๑. พระอานนท์ตอบพระอุททายี ถึงคำที่ว่า เขมะ (ความเกษม คือความปลอดโปร่งจากกิเลส). ผู้บรรลुความเกษม, อมตะ (ความไม่ตาย), ผู้บรรลุมตะ, อภัย (ความไม่กลัว), ผู้บรรลุภัย, ปัสสัทธิ (ความระงับ), อนุบุพพปัสสัทธิ (ความระงับโดยลำดับ), นิโรธ (ความดับ), อนุบุพพนิโรธ (ความดับโดยลำดับ) โดยอธิบายถึงการที่ภิกษุเข้ารูปฌาน ๔ รูปฌาน ๔ ว่าเป็นโดยอ้อม และเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธว่าเป็นโดยตรง. ตรัสว่า บุคคลละธรรม ๘ อย่างไม่ได้ ไม่ทำให้แจ้ง (บรรลु) อรหัตผล คือราคะ, โทสะ, โมหะ, โภคะ (โกรธ), อุปาทะ (ผูกโกรธ), มัถะ (ลบหลู่บุญคุณท่าน), ปลาสะ (ตีเสมอ), อิสสา (ริษยา), มัจฉริยะ (ตระหนี่). ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม.

๒. ตรัสแสดงการส่วงละเมิดศีล ๕ ข้อ (ฆ่าสัตว์ถึงดื่มน้ำเมา) ว่าเป็นความทุพพลแห่งสิกขา ควรเจริญสติปัฏฐาน ๔ (ดูหน้า ๓๓๖) เพื่อละความทุพพลแห่งสิกขา. ตรัสแสดง นีวรณ ๕ (ดูหน้า ๖๔ หมายเลข ๖๘), กามคุณ ๕ (มีรูป เป็นต้น), อุปาทานขันธ ๕ (ขันธที่ยึดถือ มีรูป, เวทนา เป็นต้น), สัญโญชน เบื้องต่ำ ๕ (สักกายทิฏฐิ ความเห็นเป็นเหตุยึดถือกายของตน, ความลัษณสังขย, การอุปคลำศีลและพรต, ความพอใจในกาม, ความพยายาม), คติ ๕ (ทางไปหรือที่ไป ๕ คือนรก, กำเนิดดิรัจฉาน, เปตวิสัย, มนุษย์, เทพ), มัจฉริยะ ๕ (ความตระหนี่ ๕ คือตระหนี่ที่อยู่, ตระกูล, ลาภ, คำสรรเสริญ, ธรรมะ), สัญโญชนเบื้องสูง ๕ (ความคิดในรูป, ความคิดในอรุพ, ความถือตัว, ความฟุ้งสรวาน, ความไม่รู้ปริยสัจ ๔), เจโตขีละ ๕ (คอของจิต ๕), เครื่องผูกมัดจิต ๕ (เจตโสวินิพันธะ)* แล้วตรัสแสดงว่า ควรเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละธรรมเหล่านั้น.

๓. ตรัสแสดงว่า ควรเจริญความเพียรชอบ ๔ (ดูเสด็จปามหาวัน หน้า ๓๒๖) เพื่อละธรรมเหล่านั้น.

๔. ตรัสว่า ควรเจริญอิทธิบาท ๔ (ดูเสด็จปามหาวัน หน้า ๓๒๖) เพื่อละธรรมเหล่านั้น.

๕. ตรัสว่า ควรเจริญสัญญา (ความกำหนดหมาย) ๘ ประการ เพื่อละอุปกิเลส ๑๖ (หน้า ๓๗๒) มีราคะ เป็นต้น.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๓

ชุมนุมธรรมะที่มี ๙-๘-๕ ข้อ

๑. ความหมายของชื่อเหล่านี้มีมาแล้วในตอนก่อน ๆ จึงไม่อธิบายไว้มาก เฉพาะ ๒ เรื่องหลัง โปรดดูหน้า ๓๘๐ การอ้างอิงเช่นนี้ เพื่อให้ได้ทบทวนเรื่องที่ผ่านมาแล้ว

เล่มที่ ๒๔ ขี้อังคตตรนิกาย

ทสก-เอกาทสกนิบาต

(ว่าด้วยธรรมะที่มี ๑๐ ข้อ, ๑๑ ข้อ)

(เป็นสูตรต้นคปิฎก)

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๔ นี้ ชื่อว่าเป็นเล่มที่ ๕ หรือเล่มสุดท้ายของอังคตตรนิกาย คือหมวดแสดงข้อธรรมเป็นจำนวน โดยแสดงข้อธรรมจำนวน ๑๐ และ ๑๑ โดยลำดับดังต่อไปนี้.

ทสกนิบาต ขุมนุมธรรมะที่มี ๑๐ ข้อ

ปฐมปณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๑

(ในหมวดนี้มี ๕ วรรค วรรคละประมาณ ๑๐ สูตร. วรรคแรกชื่ออานิสังสวรรค ว่าด้วยผลดี, วรรคที่ ๒ ชื่ออนาถกรณวรรค ว่าด้วยธรรมะอันทำที่พึง, วรรคที่ ๓ ชื่อมหาวรรค ว่าด้วยเรื่องใหญ่, วรรคที่ ๔ ชื่ออุปาสิทวรรค ว่าด้วยพระอุบาลี, วรรคที่ ๕ ชื่ออักษโกสวรรค ว่าด้วยการดำ).

๑. ครัสแสดงอานิสงส์แห่งศีลที่เป็นกุศลแก่พระอานนท์ ซึ่งเป็นการแสดงอานิสงส์ ที่มีอานิสงส์ต่อ ๆ กันไปเป็นลูกโซ่ (๑๐ ประการ คือ) ๑. ความไม่เดือดร้อน, ๒. ความบันเทิงใจ (ปราโมทย์), ๓. ความปลื้มใจ (ปีติ), ๔. ความระงับ (ปัสสัทธิ), ๕. ความสุข, ๖. สมาธิ, ๗. ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณตามเป็นจริง), ๘-๙. นิพพิทา, วิราคะ (ความเบื่อหน่าย, คลายกำหนด), ๑๐. วิมุตติญาณทัสสนะ (ความเห็นด้วยญาณถึงความหลุดพ้น), แล้วตรัสว่า ธรรมเหล่านี้ย่อมไหลมา ย่อมทำธรรมะให้เต็ม เพื่อบรรลุธรรมะที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไปสำหรับภิกษุผู้มีศีล ส่วนภิกษุผู้ศีลตรงกันข้าม. พระสารีบุตรกับพระอานนท์ต่างแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงโทษของความเป็นผู้ทุศีลและอานิสงส์ของความเป็นผู้มีศีลฝ่ายละ ๑๐ ข้อ. พระสารีบุตรตอบพระอานนท์ ถึงการได้สมาธิที่ไม่มีความกำหนดหมายในสิ่ง ๑๐ อย่างว่า เป็นอย่างที่มันเป็น แต่ก็ยังมีสัญญาอยู่ คือในสมัยที่ท่านอยู่ในป่าอันธวัน ใกล้กรุงสาวัตถี ได้เข้าสมาธิเช่นนั้น ไม่มีความกำหนดหมายว่าธาตุ ๔ เป็นธาตุ ๔, ไม่มีความกำหนดหมายว่ารูป ๔ เป็นรูป ๔, ไม่มีความกำหนดหมายในโลกนี้ โลกหน้าว่า เป็นโลกนี้ โลกหน้า (รวมเป็น ๑๐ ข้อ) แต่ก็ยังมีสัญญาคือความกำหนดหมายว่า ความดับภพ เป็นนิพพาน (ภวนิโรธ นิพพาน) คือสัญญาอันหนึ่งเกิดขึ้น สัญญาอันหนึ่งย่อมดับไป. ตรัสว่า ถ้าภิกษุขาดองคคุณข้อใดข้อหนึ่งดังต่อไปนี้ ก็ควรจะทำให้สมบูรณ์ คือความเป็นผู้มีศรัทธา, มีศีล, สดับฟังมาก, เป็นธรรมกถึก (ผู้แสดงธรรม), ก้าวลงสู่บริษัท, เป็นผู้กล้าหาญแสดงธรรมแก่บริษัท, เป็นผู้ทรงวินัย, เป็นผู้อยู่ป่า อยู่เสนาสนะอันสงัด, เป็นผู้ได้ฌาน ๔ ตามต้องการ, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน. ถ้าประกอบด้วยธรรม ๑๐ อย่างนี้ ก็เป็นผู้นำเลื่อมใสทุกทาง บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง.* แล้วได้ตรัสแสดงองคคุณอื่นเป็นการยกย่ายนัย.

๑. ความจริงเป็นข้อความอันเดียวกับที่กล่าวไว้ในหน้า ๕๗๗ เป็นแต่ในที่นี้เพิ่มคุณธรรมขึ้นอีก ๒ ข้อ และเรียงข้อความอีกสำนวนหนึ่งให้พิสดารขึ้นกว่าเดิม

๒. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๕ เสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) อันประกอบด้วยองค์ ๕ ก็จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะโดยกาลไม่นาน คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีโรคน้อย ๓. ไม่ไ้อวด ไม่มีมายา ๔. ปราศจากความเพียร ๕. มีปัญญา. เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ คือ ๑. ไม่ไกลไม่ใกล้เกินไป สะดวกด้วยการไปมา ๒. กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ๓. มีสัมผัสเกี่ยวกับยุ้ง เหลือบ ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานน้อย ๔. พอดีมีปัจจัย ๔ เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะนั้นไม่ยากนัก ๕. มีภิกษุที่ทรงความรู้อยู่ พอดีได้ถามให้ท่านแก้ความสงสัยให้ได้. ตรัสว่า ภิกษุละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ ชื่อว่าเป็นอุดมบุรุษในพระธรรมวินัยนี้ คือละนิวรณ์ ๕, ประกอบด้วยธรรมชั้น ๕ มีศีล เป็นต้น.^๑ ตรัสแสดงสัญญาอุษณ (กิเลสเครื่องร้อยรัดหรือผูกมัด) ๑๐ ประการ (ดูหน้า ๕๘๓). ตรัสแสดงกิเลสเครื่องผูกมัดจิต ๕ และคอของจิต ๕ (ดูหน้า ๓๘๐). ตรัสว่า บรรดาสัตว์ทุกชนิด พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นยอด, บรรดาอุทธรธรรม ความไม่ประมาทเป็นยอด. ตรัสว่า บุคคล ๑๐ ประเภท เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นเพื่อนาบุญ อันยอดเยี่ยมของโลก คือพระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพระพุทธเจ้า, พระอริยบุคคล ๗ ประเภท (ดูหน้า ๔๓๒), โคตรภู (ผู้อยู่ในระหว่างพระอริยเจ้ากับบุญชน). ตรัสแสดงนาถกรรมธรรม (ธรรมะที่ทำที่พึ่ง) ๑๐ ประการ คือ ๑. มีศีล ๒. สดับฟังมาก ๓. คบเพื่อนที่ดี ๔. วาง่าย รับคำสั่งสอนโดยเคารพ ๕. ช่วยเหลือกิจของเพื่อนพรหมจารี ๖. ไคร้ธรรมะ ๗. ปราศจากความเพียร ๘. สันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ ๙. มีสติ ๑๐. มีปัญญา. ตรัสแสดงนาถกรรมธรรม ๑๐ ประการ เช่นเดิม แต่อธิบายเพิ่มเติมว่า ถ้าประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการแล้ว ก็ทำให้ภิกษุที่เป็นเถระ, ที่เป็นปูนกลาง, ที่บวชใหม่ ตั้งใจว่ากล่าวสั่งสอน หวังความเจริญได้ในกุศลธรรมไม่มีเสื่อม. ตรัสแสดงอริยาสะ (คุณธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ) ๑๐ ประการ คือ ๑. ละองค์ ๕ คือละนิวรณ์ ๕. ๒. ประกอบด้วยองค์ ๖ คือวางเฉยในอารมณ์ทั้งหกมีรูป เป็นต้น ในเมื่อได้เห็น เป็นต้น. ๓. รักษาสิ่งเดียว คือประกอบด้วยจิตมีสติเป็นเครื่องรักษา. ๔. มือปัสสณะ (พนักรับ) ๔ คือพิจารณาแล้วเสพ, พิจารณาแล้วอดทน, พิจารณาแล้วเว้น, พิจารณาแล้วบันเทิง. ๕. มีการยึดถือความเจริญเฉพาะอย่างอันนำออกแล้ว (เช่น ไม่ยึดถือว่าโลกเที่ยง เป็นต้น) ๖. มีการแสวงหาอันสละแล้วด้วยดี (เช่น ละการแสวงหากาม) ๗. มีความดำริอันไม่ขุ่นมัว ๘. มีกายสังขาร (ลมหายใจเข้าออก) อันสงบระงับ คือเข้ามานที่ ๔. ๙. มีจิตพ้นแล้วด้วยดี (จากราคะ โทสะ โมหะ). ๑๐. มีปัญญาอันพ้นแล้วด้วยดี คือรู้ว่าละกิเลสได้.

๓. ตรัสแสดงกำลัง ๑๐ ประการของพระตถาคต^๒ (ดูหน้า ๓๗๖) ตรัสกะพระอนานนท์ ว่า ไม่มีญาณอย่างอื่นยิ่งไปกว่ายถาภูตญาณ (คือญาณรู้เห็นตามความเป็นจริงในเรื่องนั้น ๆ). ตรัสแสดงธรรมที่ควรละด้วยกาย (คือกายทุจริต), ที่ควรละด้วยวาจา (คือวจีทุจริต), ที่ควรละเพราะเห็นด้วยปัญญา (คือความโลภ, ความคิดประทุษร้าย, ความหลง, ความโกรธ, ความผูกโกรธ, การลบหลู่บุญคุณท่าน, การตีเสมอ, ความตระหนี่, ความริษยา). พระมหาจุณทะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงเรื่องภิกษุผู้กล่าวญาณวาทะ (กล่าวถึงความรู้) แต่ถ้าอุกกรรมะ (๔ อย่าง มีความโลภ เป็นต้นข้างบนนี้) ครอบงำได้ ก็พึงทราบว่าเขาไม่รู้จักจริง, ภิกษุผู้กล่าวภวานวาทะ

๑. ดูหน้า ๕๔๐ หมายเลข ๒. และเชิงอรรถ

๒. โปรดดูข้อความเปรียบเทียบ หน้า ๕๔๐ หมายเลข ๒ (กำลังของพระตถาคต ๕) และหน้า ๕๕๘ (กำลังของพระตถาคต ๖). และดูธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒ พร้อมทั้งคำอธิบายในหน้า ๑๐๙ ด้วย

(กล่าวถึงการอบรมกาย, คีล, จิต, ปัญญา) หรือกล่าววาทะทั้งสองอย่างข้างต้น แต่ถ้าอุกกรรมะ (๙ อย่างข้างบนนี้) ครอบงำ ก็พึงทราบเธอได้ว่าเธอไม่รู้จริง. แต่ถ้าตรงกันข้าม คือไม่อุกกรรมะเหล่านั้นครอบงำ ก็พึงทราบว่ารู้จริง. ตรัสแสดงกสิณายตนะ (แดนกสิณ คืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งล้วน ๆ ที่ใช้ในการเพ่งให้จิตสงบเป็นสมาธิ) ๑๐ ประการ ได้แก่กสิณ คือ ๑. ดิน ๒. น้ำ ๓. ไฟ ๔. ลม ๕. สีเขียว ๖. สีเหลือง ๗. สีแดง ๘. สีขาว ๙. อากาศ (ช่องว่าง) ๑๐. วิญญาณ. พระมหากัจจนาะแสดงธรรมแก่อุบาลิกษีอากสิ ขยายความแห่งพระพุทธภาษิต เรื่องการบรรลุประโยชน์ความสงบแห่งหทัย โดยอธิบายเรื่องกสิณ ๑๐. ตรัสแสดงถึงปัญหา (คำถาม), อุทเทศ (บทตั้ง), เวยาकरण (คำตอบ) ตั้งแต่ ๑ ข้อ ๒ ข้อไปจนถึง ๑๐ ข้อ ซึ่งนักบวชศาสนาอื่นตอบให้สมบูรณ์ไม่ได้ มีแต่อดีตยิ่งขึ้น คือ ๑ ข้อ ได้แก่สัตว์ทั้งปวงเป็นอยู่ได้ด้วยอาหาร. ๒ ข้อ คือนาม และรูป. ๓ ข้อ คือ เวทนา. ๔ ข้อ คืออาหาร ๔ (มีอาหารที่พึงกลืนกินเป็นคำ ๆ, อาหารคือผัสสะ (ความถูกต้อง), อาหารคือ เจตนา, อาหารคือวิญญาณ). ๕ ข้อ คืออุปาทานชั้นร์ (ชั้นหรือกองแห่งรูปนามที่คนยึดถือ) ๕ ประการ. ๖ ข้อ คืออายตนะภายใน ๖ (มีตา เป็นต้น) ๗ ข้อ คือวิญญาณฐิติ ๗ (ดูหน้า ๕๖๕ หมายเลข ๕). ๘ ข้อ คือ โลกธรรม ๘ (ดูหน้า ๕๗๑). ๙ ข้อ คือสัตตवास ๙ (ดูหน้า ๕๘๐). ๑๐ ข้อ คืออุกศลกรรมบถ ๑๐ (กายทุจริต ๓, วจีทุจริต ๔, มโนทุจริต ๓). นางภิกษุณีชาวเมืองกชังคละ แสดงธรรมแก่พวกอุบาสกชาวเมือง กชังคละในทำนองเดียวกับเรื่องปัญหา ๑๐ ข้อข้างต้น. พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ตรัสชมเชย. ตรัสว่า อริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในสิ่งที่เลิศ จึงไม่ต้องกล่าวถึงในสิ่งที่เลว. แล้วตรัสแสดงโลก พันโลก มีพระจันทร์พระอาทิตย์ถึงพัน ซึ่งทำวมาหาพรหมเป็นเลิศ อริยสาวกผู้ได้สดับก็ยิ่งเบื่อหน่ายคลาย กำหนดในสิ่งที่เลิศนั้น. แล้วได้ตรัสถึงธรรมะอื่น ๆ อันพ้องกับที่เคยตรัสมาแล้ว เช่น กสิณายตนะ ๑๐ อภิกายตนะ ๘ เป็นต้น. ในที่สุดได้ตรัสแสดงนิพพานในปัจจุบันตามหลักพระพุทธศาสนา. พระเจ้าปเสนทิโกศล กราบทูลสรรเสริญพระผู้มีพระภาค ๑๐ ข้อ คือทรงเห็นว่าพระผู้มีพระภาค ๑. ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ความสุขแก่ชน เป็นอันมาก ๒. ทรงมีศีล ๓. ทรงเสพเสนาสนะอันสงัด. ๔. ทรงสันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ ๕. ทรง เป็นผู้ควรของค่านับ จนถึงทรงเป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ๖. ทรงมีถ้อยคำขัดเกลากิเลส ๗. ทรง ได้ยาวนาน ๘ ตามปรารภนา ๙. ทรงระลึกชาติได้ ๙. ทรงมีทิพยจักขุ ๑๐. ทรงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน ทรงเห็นเหตุเหล่านี้ จึงทรงแสดงความเคารพ และตั้งความปรารถนาดีในพระผู้มีพระภาค.

๔. ตรัสแสดงอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการในการที่ทรงบัญญัติสิกขาบท (ดูหน้า ๕๘๖ หมายเลข ๙) และเรื่องทางพระวินัยอื่น ๆ เช่น การชักเข้าหาอาบัติเดิม จนถึงสังฆเภท สังฆสมาคมคี เป็นการตรัสชี้แจง แก่พระอุบาลี พ้องกับที่มีอยู่แล้วในวินัยปิฎก.

๕. ตรัสเรื่องเหตุปัจจัยให้เกิดการทะเลาะวิวาทในสงฆ์ มีการแสดงสิ่งมิใช่ธรรมว่าเป็นธรรม เป็นต้น. และตรัสว่า เหตุเหล่านี้เป็นมูลแห่งการวิวาท และเรื่องอื่น ๆ ที่ปรากฏว่ายอมมาแล้วในวินัยปิฎก. ตรัสแสดงโทษ ๑๐ ประการในการเข้าสู่ภายในพระราชนวัง คืออาจทำให้เป็นที่สงสัยเมื่อยัมกับพระมหาลี, ถูกสงสัยเกี่ยวกับ

๑. คำว่า อากาศในที่นี้ หมายถึงช่องว่าง หรือ อวกาศ (space) ไม่ได้หมายความว่าถึงแกัส อย่างที่เข้าใจกันใน ทางวิทยาศาสตร์ เพราะแก๊สเหล่านั้นจัดเข้าไปในลมไปแล้ว ตามความหมายทางพระพุทธศาสนา

ของหาย, เกี่ยวกับความลับรั่วไหล เป็นต้น. ครัสว่า ผู้มีรายได้ วันละ ๑ กหาปณะ ถึงวันละพันกหาปณะ เก็บทรัพย์ที่ได้มานั้นไว้ มีอายุ ๑๐๐ ปี ก็อาจมีกองโภคทรัพย์ใหญ่ได้ แต่ที่จะเสวยสุขโดยส่วนเดียว อันมีทรัพย์ เป็นเหตุลึกลับหนึ่ง วันหนึ่ง หรือครึ่งวัน ก็ยังไม่แน่ เพราะความเป็นของไม่เที่ยง ส่วนสาวกของพระองค์ ไม่ประมาณ บำเพ็ญเพียร ๑๐ ปี ๙ ปี หรือ ๑๐ เดือน ๙ เดือน ถึง ๑ เดือน หรือ ๑๐ ทิวาราตรี ถึง ๑ ทิวาราตรี ก็พึงได้ประสบสุขโดยส่วนเดียว ถึงร้อยปี แสนปี ล้านปี และได้เป็นสกทาคามี พระอนาคามี หรือ พระโสดาบัน. ครัสว่า โลกะ, โทสะ, โมหะ, อโยนิโสมนสิการ (การไม่ใส่ใจโดยแยบคาย) เป็นปัจจัยแห่งการ กระทำบาปกรรม ส่วนอโลกะ เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งการกระทำกัลยาณกรรม. ครัสแสดงธรรมะ ๑๐ อย่างที่ บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ คือ ๑. เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว ๒. ชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ๓. ยังมี กิรียาอาการที่พึงมออย่างอื่นอีกที่ต้องทำ ๔. เราติดตนเองโดยศีลได้หรือไม่ ๕. ผู้รู้พิจารณาแล้วติเราโดยศีลได้หรือไม่ ๖. เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๗. เรามีกรรมเป็นของตัว จักเป็นผู้รับผลของกรรมดีชั่ว ที่ทำไว้ ๘. วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ ๙. เรายินดีในเรือนว่างหรือไม่ ๑๐. เราได้บรรลุธรรมอันยิ่งของ มนุษย์หรือไม่. ครัสว่า บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ ถึงธรรม ๑๐ อย่างที่ตั้งอยู่ในร่างกาย คือหนาว, ร้อน, หิว, ระหาย, ปวดอุจจาระ, บัสนาเว, ความส่ำรวมกาย, ความส่ำรวมวาจา, ความส่ำรวมใจ, เครื่องปรุงรพภพที่ ทำให้เกิดอีก. ครัสแสดงสาราณียธรรม (ธรรมอันทำให้ระลึกถึงกัน) ๑๐ ประการ ในทำนองเดียวกับ นาลกรณธรรม (ดูหน้า ๕๘๕ มีศีล เป็นต้น).

ทุตยปัณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๒

(หมวดนี้มี ๕ วรรค ๆ ที่ ๑ ชื่อสจิตตวรรค ว่าด้วยจิตของตน, วรรคที่ ๒ ชื่อยมกวรรค ว่าด้วย ธรรมที่เป็นคู่, วรรคที่ ๓ ชื่ออากังขวรรค ว่าด้วยความหวัง, วรรคที่ ๔ ชื่อเอกรวรรค ว่าด้วยพระเถระต่าง ๆ, วรรคที่ ๕ ชื่ออุปาสกวรรค ว่าด้วยอุบาสก).

๑. ครัสว่า ถ้าภิกษุไม่ฉลาดในเรื่องจิตของคนอื่น ก็ควรฉลาดในเรื่องจิตของตน (ดูที่แปลไว้แล้ว หน้า ๗๔ หมายเลข ๗๗-๗๘). และครัสว่า ไม่ทรงสรรเสริญความหยุดอยู่ในกุศลธรรม (ดูหน้า ๗๓). และครัส เรื่องควรฉลาดในเรื่องจิตของตนอีกนัยหนึ่ง (ดูหน้า ๗๕). ครัสถึง ปัจจัย ๔, คามนิคม, ชนบท, ประเทศ, บุคคลว่า มี ๒ อย่าง คือที่ควรเสพและไม่ควรเสพ โดยมีเหตุผลว่า ถ้าเสพเข้า อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรม เสื่อม ก็ไม่ควรเสพ ถ้าอกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ก็ควรเสพ. พระสาริบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงเรื่องบุคคลผู้มีธรรมอันเสื่อมและไม่เสื่อม และเรื่องควรฉลาดในเรื่องจิตของตน. ครัสแสดงสัญญา (ความ กำหนดหมาย) ๑๐ ประการ คือความกำหนดหมายว่าไม่งาม, ความกำหนดหมายในความตาย, ความกำหนด หมายว่าน่าเกลียดในอาหาร, ว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง, ว่าไม่เที่ยง, ว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่ไม่เที่ยง, ว่าไม่ใช่ตน ในสิ่งที่ เป็นทุกข์, ความกำหนดหมายในการละ, ในการคลายความกำหนด, ในการดับ. และครัสความกำหนด หมาย ๑๐ ประการอื่นอีก คือความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง, ว่าไม่ใช่ตน, ความกำหนดหมายในความตาย, ความกำหนดหมายว่าน่าเกลียดในอาหาร, ว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง, ความกำหนดหมายในกระดู, ในซากศพ ที่มีหนอนไต่, ในซากศพที่มีสีเขียว, ในซากศพที่ขาดเป็นท่อน, ในซากศพที่ขึ้นพอง. ครัสว่า ธรรมทั้งปวงมี ถันทะ (ความพอใจ) เป็นมูล เป็นต้น (ดูที่แปลไว้แล้ว หน้า ๗๖) แล้วได้ตรัสสรุปสอนให้สำเหนียกว่า จิตของเรา

๑. จักได้รับบอรรถโดยควรแก่การบวช ๒. จักไม่ถูกอกุศลบาปธรรมครอบงำ ๓. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนด
 หมายว่าไม่เที่ยง ๔. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายว่าไม่ใช่ตัวตน ๕. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนด
 หมายว่าไม่งาม ๖. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายถึงโทษ ๗. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมาย
 ที่รู้ถึงความเสมอไม่เสมอแห่งโลก ๘. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายที่รู้ถึงความมีความเป็น ความ
 ไม่มีไม่ เป็นแห่งโลก ๙. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายที่รู้ถึงความเกิดขึ้น ความดับไปแห่งโลก
 ๑๐. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายถึงการละ ๑๑. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายถึงความคลาย
 กำหนด ๑๒. จักได้รับบอรรถด้วยความกำหนดหมายถึงความดับ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็หวังผลได้ ๒ อย่าง,
 อย่างใดอย่างหนึ่ง คืออรรถผลในปัจจุบัน หรือถ้ายังมีกิเลสเหลือก็คือ ความเป็นพระอนาคามี. ครั้นแสดง
 ธรรมแก่พระศิริมานนท์ ผู้เป็นไข้ โดยสอนให้พระอนานท์จำไปบอกเรื่องสัญญา ๑๐ ประการ คือ ๑. อนิจสัญญา
 (ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง) ๒. อนัตตสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่ใช่ตัวตน) ๓. อสุภสัญญา (ความ
 กำหนดหมายว่าไม่งาม) ๔. อาทีนวสัญญา (ความกำหนดหมายถึงโทษของกาย) ๕. ปหานสัญญา (ความกำหนด
 หมายถึงการละอกุศลวิถ) ๖. วิราคะสัญญา (ความกำหนดหมายถึงความคลายกำหนด) ๗. นิโรธสัญญา
 (ความกำหนดหมายถึงความดับสังขารและกิเลสทั้งปวง) ๘. สัพพโลเก อนภิรตสัญญา (ความกำหนดหมายว่า
 ไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง) ๙. สัพพสังขารสฺส อนิจสัญญา (ความกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง)^๑
 ๑๐. อานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าออก).

๒. ครั้นว่า ที่สุดเบื้องต้นของอวิชชาไม่ปรากฏ ว่า ก่อนหน้านั้นไม่มีอวิชชา อวิชชามีขึ้นในภายหลัง
 แต่ก็ปรากฏขึ้นเพราะมีปัจจัย เรากล่าวว่า อวิชชามีอาหาร นิวรณ์ ๕ เป็นอาหารของอวิชชา. ครั้นแล้วได้
 ครั้นแสดงธรรมอื่น ๆ ที่เป็นอาหารของนิวรณ์ และของสิ่งที่ เป็นอาหารของนิวรณ์ต่อ ๆ ไปอีกเป็นลูกโซ่
 คือทวารจิต ๓, การไม่สำรวมอินทรีย์, การไม่มีสติสัมปชัญญะ, การไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา,
 การไม่ฟังธรรม, การไม่คบสัตบุรุษ. ฝ่ายดีคืออวิชชาวิมุตติ มีโพชฌงค์ ๗ เป็นอาหาร, โพชฌงค์ ๗ มีสติปฏิฐาน
 ๔ เป็นอาหาร โดยนัยนี้ได้แสดงสุจริต ๓. อินทรีย์สังวร, โยนิโสมนสิการ จนถึงการคบสัตบุรุษว่า เป็นอาหารของ
 ธรรมะที่มาจากหน้าตนโดยลำดับ. ครั้นเรื่องที่ สุดเบื้องต้นของภวตัณหา (ความทะยานอยากในความมีความเป็น)
 ในทำนองเดียวกับอวิชชา. ฝ่ายดีเริ่มต้นด้วยอวิชชาวิมุตติเช่นเดิม. ครั้นว่า ผู้ถึงความตกลงใจ (หมดความสงสัย)
 ในพระองค์ ชื่อว่าผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูมิจิต มี ๕ พวกที่ปรินิพพานในโลกนี้ คือพระโสดาบันพวกเกิด ๗ ชาติเป็น
 อย่างยิ่ง, พวกเกิดจากสกุลสูงสกุล (เกิด ๒-๓ ชาติ), พวกเกิดชาติเดียว, พระสกทาคามี, ท่านผู้เป็นพระอรหันต์
 ในปัจจุบัน, มี ๕ พวก ละโลกนี้ไปแล้วจึงนิพพาน คือพระอนาคามี ๕ ประเภท (ดูหน้า ๕๑๓). ครั้นแสดง
 ผู้เลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระองค์ว่า เป็นโสดาบัน และแบ่งเป็น ๕ พวก ๒ ประเภทเช่นข้างต้น. พระสาริบุตร
 ตอบคำถามของสามัคคากาณิปริพพาชกบุตร ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความไม่เกิดเป็นสุข ที่ว่าเป็นทุกข์เพราะ
 หวังได้ถึงทุกข์ อื่น ๆ คือเย็น, ร้อน, หิว, ระหาย, ปวดอุจจาระ บัสสาวะ เป็นต้น. และได้แสดงถึง
 ความไม่ยินดี (อนภิรติ) ว่า เป็นทุกข์ในพระธรรมวินัยนี้ ส่วนความยินดี (พอใจตามมีตามได้) เป็นสุขใน
 พระธรรมวินัยนี้. พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งให้พระสาริบุตรแสดงธรรมแทน พระองค์ทรงพักผ่อน พระสาริบุตร

๑. พ้องกับข้อ ๑ น่าจะเป็น อนิจสัญญา ความกำหนดหมายว่าไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง เพราะพระ-
 พุทธภาษิตนี้อธิบายไว้ว่า เบื่อหน่าย, รำคาญ, เกลียดชัง

ได้แสดงถึงว่า ถ้าไม่มีศรัทธาในกุศลธรรม ก็จะไม่มีการและธรรมะข้อต่อ ๆ ไปโดยลำดับ คือโศกตบปะ, วิริยะ, ปัญญา, ทำให้มีความเสื่อมในกุศลธรรม ; ได้ชื่อว่าเป็นบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา, ไม่ละอาย, ไม่เกรงกลัวต่อบาป, เกียจคร้าน, มีปัญญาทึบ, มักโกรธ, ผูกโกรธ, มีความปรารถนาลามก, คบคนชั่วเป็นมิตร, มีความเห็นผิดฝ่ายดีคือตรงกันข้าม. พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองและชมเชย. พระสารีบุตรสอนภิกษุทั้งหลาย คล้ายกับที่กล่าวไว้แล้ว เป็นแต่ยกย้ายนัยเล็กน้อย. ตรัสสอนให้พูดอิงอาศัยกล่าววัตถุ (เรื่องที่ควรพูด) ๑๐ ประการ คือ ถ้อยคำเรื่องมักน้อย, สันโดษ, สัจ, ไม่คลุกคลี, พิจารณาความเพียร, ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ.

๓. ตรัสสอนให้สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยปาฏิโมกข์ ถ้าเธอหวังดังต่อไปนี้ ก็พึงทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความสงบแห่งจิต (เจตสมถะ) ในภายใน ไม่ว่างเว้นจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เจริญการอยู่เรือนว่าง คือ ๑. หวังให้เป็นที่ยรักเป็นที่พอใจของเพื่อนพรหมจารี ๒. หวังได้ปัจจัย ๔ ๓. หวังให้มีผลมาก มีอานิสงส์มากแก่ผู้ถวายปัจจัย ๔ ๔. หวังให้มีผลมาก มีอานิสงส์มากแก่ญาติสายโลหิตผู้ล่วงลับไปแล้ว มีจิตเลื่อมใสระลึกถึง ๕. หวังสันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ ๖. หวังอดทนต่อเย็นร้อน หิว ระบาย สัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน ถ้อยคำที่ไม่เป็นที่พอใจและทุกขเวทนากล้า ๗. หวังอดทนต่อความไม่ยินดีและความยินดีมิให้มาครอบงำได้ ๘. หวังอดทนต่อความหวาดกลัว ๙. หวังได้ฌาน ๔ โดยไม่ยาก ๑๐. หวังทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน. (หมายเหตุ : ถอดความว่า ถ้าหวังอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งหมด ๑๐ ข้อนี้ ก็พึงทำให้บริบูรณ์ในศีล เจริญสมาธิบำเพ็ญวิปัสสนา คือทำปัญญาให้เกิด). ตรัสแสดงสิ่งที่เป็นเสี้ยนหนาม ๑๐ ประการ คือ ๑. ความคลุกคลีด้วยหมู่เป็นเสี้ยนหนามของผู้ยินดีความสัจ ๒. การประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งนิมิตว่างามเป็นเสี้ยนหนามของผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งนิมิตว่าไม่งาม ๓. การดูการเล่นเป็นเสี้ยนหนามของผู้สำรวมอินทรีย์ ๔. การเที่ยวไปใกล้มาตุคามเป็นเสี้ยนหนามของพรหมจรรย์ ๕. เสียงเป็นเสี้ยนหนามของฌานที่ ๑ ๖. วิตก วิจารณ์ (ความตรึก ความตรอง) เป็นเสี้ยนหนามของฌานที่ ๒ ๗. ปิติ (ความอิ่มใจ) เป็นเสี้ยนหนามของฌานที่ ๓ ๘. ลมหายใจเข้าออกเป็นเสี้ยนหนามของฌานที่ ๔ ๙. สัญญา และเวทนา (ความกำหนดหมาย และความรู้สึกอารมณ์ว่าสุขทุกข์ เป็นต้น) เป็นเสี้ยนหนามแห่งการเข้าสัญญาเวทียินโรธ ๑๐. ราคะ โทสะ (ความกำหนัดยินดี ความคิดประทุษร้าย) เป็นเสี้ยนหนาม (ทั่ว ๆ ไป). ตรัสว่า ธรรม ๑๐ ประการที่น่าปรารถนานำใคร่นำพอใจ แต่หาได้ยากในโลก คือ ๑. ทรัพย์ ๒. ศิวพรหม ๓. ความไม่มีโรค ๔. ศีล ๕. พรหมจรรย์ (การประพฤติเหมือนพรหม คือเว้นจากกาม) ๖. มิตร ๗. การสดับตรับฟังมาก ๘. ปัญญา ๙. ธรรมะ* ๑๐. สัตว์ (น่าจะหมายถึงคนที่ถูกใจ). ตรัสแสดงอันตราย ๑๐ ประการ แห่งสิ่งที่น่าปรารถนานำใคร่นำพอใจ คือ ๑. ความเกียจคร้านเป็นอันตรายแห่งทรัพย์ ๒. การไม่ประดับตกแต่งเป็นอันตรายแห่งศิวพรหม ๓. การทำสิ่งที่แสดงเป็นอันตรายแห่งความไม่มีโรค ๔. คบคนชั่วเป็นมิตรเป็นอันตรายแห่งศีล ๕. การไม่สำรวมอินทรีย์เป็นอันตรายของพรหมจรรย์ ๖. การพูดขัดเป็นอันตรายของมิตร ๗. การไม่ทอ้งบ่นเป็นอันตรายแห่งการสดับตรับฟังมาก ๘. การไม่ตั้งใจฟัง ไม่ได้ถามเป็นอันตรายแห่งปัญญา ๙. การไม่ประกอบเนื่อง ๆ การไม่พิจารณาเป็นอันตรายแห่งธรรม ๑๐. การปฏิบัติผิดเป็นอันตรายแห่งสัตว์. ส่วนอาหาร (เครื่องสืบทอดหล่อเลี้ยง) แห่งธรรม ๑๐ ประการ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม. (หมายเหตุ : ในข้อที่ว่าด้วยอันตราย พระไตรปิฎกฉบับไทยพิมพ์ตก

๑. อรรถกถาแก้ว่า โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑

ตั้งแต่ข้อ ๒ ถึงข้อ ๖ รวม ๕ ข้อ. ส่วนในข้อว่าด้วยอาหารไม่ตกหล่น). ตรีสแสดงความจริง ๑๐ ประการ ที่ทำให้อริยสาวกชื่อว่าเจริญด้วยความเจริญอันประเสริฐ คือ ๑. นา, สวน ๒. ทรัพย์, ข้าวเปลือก ๓. บุตร, ภริยา ๔. ทาส, กรรมกร ๕. สัตว์ ๔ เท้า ๖. ศรัทธา ๗. ศีล ๘. การสดับตรับฟัง ๙. การสละ ๑๐. ปัญญา. ตรีสแสดงบุคคล ๑๐ ประเภท คือ ๑. ทุศีล ปฏิบัติมีแต่เสื่อม ๒. ทุศีล แต่กลับตัวได้ (ละทุศีลได้) ปฏิบัติก้าวหน้า ๓. มีศีล ปฏิบัติมีแต่เสื่อม ๔. มีศีล ปฏิบัติก้าวหน้า ๕. มีราคะกล้า ปฏิบัติมีแต่เสื่อม ๖. มีราคะกล้า ราคะดับไม่เหลือ ปฏิบัติก้าวหน้า ๗. มักโกรธ ปฏิบัติมีแต่เสื่อม ๘. มักโกรธ ความโกรธดับไม่เหลือ ปฏิบัติก้าวหน้า ๙. พงฺสราน ปฏิบัติมีแต่เสื่อม ๑๐. พงฺสราน ความพงฺสรานดับไม่เหลือ ปฏิบัติก้าวหน้า (ตรีสแสดงแก่พระอานนท์เพื่อแก้ข้อข้องใจของมคสาลาอุบาสิกอย่างเดียว กับที่ปรากฏหน้า ๕๕๕ หมายเลข ๕ เป็นแต่ในที่นี้เพิ่มข้อธรรมมากขึ้น). ๑. ตรีสว่า ถ้าไม่มีธรรม ๓ อย่างในโลก คือความเกิด ความแก่ ความตาย ก็จะไม่เกิดพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในโลก และพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศดีแล้ว ก็จะไม่รุ่งเรืองในโลก. ๒. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือราคะ, โทสะ, โมหะ ก็ไม่ควรที่จะละความเกิด, ความแก่, ความตายได้. ๓. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือสักกายทิฏฐิ, วิจิกิจนา, สิลฺลพตปรามาส* ก็ไม่ควรที่จะละราคะ, โทสะ, โมหะได้. ๔. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไปไม่ได้ คือการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, การเสพทางผิด, การที่จิตหดหู่ ก็ไม่ควรจะละสักกายทิฏฐิ, วิจิกิจนา, สิลฺลพตปรามาสได้. ๕. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือความเป็นผู้หลงลืมสติ, ความไม่มีสัมปชัญญะ, ความพงฺสรานแห่งจิต ก็ไม่ควรจะละการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย, การเสพทางผิด, การที่จิตหดหู่ได้. ๖. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือความเป็นผู้ไม่ใคร่จะเห็นพระอริยะ, ความเป็นผู้ไม่ใคร่ฟังธรรมของพระอริยะ, ความเป็นผู้มีจิตติดจับผิด ก็ไม่ควรจะละความเป็นผู้หลงลืมสติ, ความไม่มีสัมปชัญญะ, ความพงฺสรานแห่งจิตได้. ๗. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือความพงฺสราน, ความไม่สำรวม, ความทุศีล ก็ไม่ควรจะละความเป็นผู้ไม่ใคร่จะเห็นพระอริยะ, ความเป็นผู้ไม่ใคร่จะฟังธรรมของพระอริยะ, ความเป็นผู้มีจิตติดจับผิดได้. ๘. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือความไม่มีศรัทธา, ความไม่รู้คำที่คนอื่นพูด, ความเกียจคร้าน ก็ไม่ควรจะละความพงฺสราน, ความไม่สำรวม, ความทุศีลได้. ๙. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือความไม่เอื้อเฟื้อ, ความว่ายาก, การคบคนชั่วเป็นมิตร ก็ไม่ควรจะละความไม่มีศรัทธา, ความไม่รู้คำที่คนอื่นพูด, ความเกียจคร้านได้. ๑๐. ตรีสว่า ธรรม ๓ อย่างไม่ได้ คือความไม่ละอาย, ความไม่เกรงกลัวต่อบาป, ความประมาท ก็ไม่ควรจะละความไม่เอื้อเฟื้อ, ความว่ายาก, การคบคนชั่วเป็นมิตรได้. ตรีสว่า ิกขุประกอบด้วยอสังขาร ๑๐ อย่าง เป็นผู้เช่นเดียวกับกา คือทำลายความดีของผู้อื่น, คะนอง, ทะยานอยาก, กินมาก, ละโมภ, ไม่กรุณา, ไม่มีกำลัง, ส่งเสียงเอ็ดอึง,* หลงลืมสติ, ทำการสะสม. ตรีสแสดงอสังขารของพวกนิครนถ์ และเรื่องเกี่ยวกับความอาฆาต (เรื่องเกี่ยวกับความอาฆาต โปรดดูที่แปลไว้แล้ว หน้า ๗๒).

๔. ตรีสว่า พระตถาคตพ้นจากธรรม ๑๐ อย่าง คือขันธ์ ๕, ชาติ, ขรา, มรณะ, ทุกข์, กิเลส เปรียบเหมือนดอกบัวเกิดในน้ำ โสฬพันน้ำ ไม่เปียกน้ำ. ตรีสกะพระอานนท์ ว่า เป็นไปไม่ได้ที่บุคคลต่อไปนี้จะ

๑. ดูคำอธิบายในเชิงอรรถ หน้า ๕๑๓

๒. โอรวี, โอรวิตา อรรถกถาแก้ไว้ไม่ชัด

ถึงความเจริญไพศาลในพระธรรมวินัยนี้ คือไม่มีศรัทธา, ทศิล, สดับน้อย, วายาก, คบคนชั่วเป็นมิตร, เกียจคร้าน, หลงลืมนสติ, ไม่สันโดษ, มีความปรารถนาลามก, เห็นผิด แต่ถำตรงกันข้ามก็เป็นไปได้. ตรัสแสดงเหตุที่พระธรรมเทศนาของพระตถาคตบางครั้งก็แจ่มแจ้ง บางครั้งก็ไม่แจ่มแจ้ง (แก่คนบางคน) เพราะมีศรัทธา, แต่ไม่เข้าไปหา, ไม่เข้าไปนั่งใกล้, ไม่ได้ถาม, ไม่เจียสโตฟังธรรม, ไม่ทรงจำธรรม, ไม่พิจารณาอรรถแห่งธรรม, ไม่รู้อรรถธรรม แล้วปฏิบัติธรรมตามความสมควรแก่ธรรม, ไม่มีวาจาไพเราะ, ไม่แนะนำชักชวนปลุกใจปลอบใจเพื่อนพรหมจรรย์ (เพียงข้อใดข้อหนึ่งก็ทำให้พระธรรมเทศนาไม่แจ่มแจ้ง) ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. พระมหาโมคคัลลานะแสดงธรรม ๑๐ อย่าง ว่า เป็นความเสื่อมในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว คือมักโกรธ, ผูกโกรธ, หลบหลู่บุญคุณท่าน, ตีเสมอ, ริษยา, ตระหนี่, โอ้อวด, มีมายา, ปรารถนาลามก, หลงลืมนสติ. พระมหาจุณทะแสดงธรรม ๑๐ อย่าง (มีความเป็นผู้ทศิล ไม่มีศรัทธา เป็นต้น) ว่า เป็นความเสื่อมในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว. พระมหาภัสสยะแสดงธรรม ๑๐ อย่าง (นิเวศน์ ๕, ยินดีในการทำงาน, ในการพูดมาก, ในการหลับ, ในการคลุกคลีด้วยหมู่, หลงลืมนสติ) ว่า เป็นความเสื่อมในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว. ตรัสแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เคารพ ไม่เป็นที่สรรเสริญ ไม่เป็นสมณะ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือก่ออริกรรม, ไม่ใคร่การศึกษา, ปรารถนาลามก, มักโกรธ, หลบหลู่บุญคุณท่าน, โอ้อวด, มีมายา, ไม่พิจารณา, ไม่หลีกเลี่ยง, ไม่ต้อนรับเพื่อนพรหมจรรย์. ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม. ตรัสว่า ผู้ดำผู้ปราชญ์เพื่อนพรหมจรรย์ ผู้ว่าร้ายพระอริยะ ย่อมถึงความพินาศ ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือไม่บรรลุลุคที่ยังมิได้บรรลุ, เสื่อมจากคุณที่บรรลุแล้ว, พระสัทธรรมไม่ผ่องแผ้ว, เข้าใจผิดว่าได้บรรลุในพระสัทธรรม, ไม่มีความยินดีประพาศพรหมจรรย์, ต้องอาบัติชั่วหยาบอย่างใดอย่างหนึ่ง, ถูกต้องโรคาพาธอันหนัก, จิตฟุ้งสวุ่น เป็นบ้า, หลงตาย, ตายแล้วเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. มีเรื่องเล่าว่า พระโกกาลิกะ* กล่าวหาพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะว่ามีความปรารถนาลามก พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามปรามถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่ฟัง ต่อมาไม่ช้าก็เป็นโรคพุพอง มีแผลใหญ่ขึ้นทุกที่ จนถึงต้องนอนบนใบตอง มีน้ำเหลืองและโลหิตไหลคล้อยปลาที่ถูกละเลียด ในที่สุดก็ทำการละด้วยอาพาธนั้น และไปเกิดในปทุมมรก. พระสารีบุตรกราบทูลเรื่องกำลังของพระชีนาสพ ๑๐ ประการ (ดูกำลัง ๘ หน้า ๕๗๓ เพิ่มเจริญสัมมัมปธาน (ความเพียรชอบ) ๔ และเจริญพละ (กำลัง) ๕ อีก ๒ ข้อ).

๕. ตรัสแสดงถึงผู้บริโกลคาม ๑๐ ประเภท ๑. แสวงหาทรัพย์มาได้โดยผิดธรรม ไม่ทำตัวเองให้เป็นสุข ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๒. ทำตัวเองให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๓. ทำตัวเองให้เป็นสุข แจกจ่าย ทำบุญ ๔. แสวงหาทรัพย์มาได้โดยชอบธรรมบ้าง ผิดธรรมบ้าง ไม่ทำตัวเองให้เป็นสุข ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๕. ทำตัวเองให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๖. ทำตัวเองให้เป็นสุข แจกจ่าย ทำบุญ ๗. แสวงหาทรัพย์มาได้โดยชอบธรรม ไม่ทำตัวเองให้เป็นสุข ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๘. ทำตัวเองให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ ๙. ทำตัวเองให้เป็นสุข แจกจ่าย ทำบุญ และติดไม่เห็นโทษในทรัพย์นั้น ๑๐. ทำตัวเองให้เป็นสุข แจกจ่าย ทำบุญ แต่ไม่ติดและเห็นโทษในทรัพย์นั้น แล้วตรัสชี้ถึงบุคคลแต่ละประเภทเหล่านั้นว่า ประเภทไหนถูกติเตียนก็ทาง ควรสรรเสริญก็ทาง. ตรัสแสดงธรรมแก่นาถปิณฑิกฤหบดี ว่า อริยสาวกที่สงบเวร ๕ ได้ ประกอบด้วยองค์แห่งพระโสดาบัน ๔ ได้เห็นฉณายธรรม (ธรรมที่ถูกต้อง) ด้วยดี ด้วย

ปัญญา" เมื่อปรารณาก็พึงพยากรณ์ตนเองได้ว่า สันนรก เป็นต้น จนถึงพระโสดาบัน เทียงที่จะได้ตรัสรู้ต่อไป. อนาถปิณฑิกคฤหบดีได้ตอบกับพวกปริพพาชกถึงทวิฐิ ๑๐ ประการที่พวกเขายืนยัน เช่น โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยงว่า ความเห็นนั้น ๆ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ (คือทนอยู่ไม่ได้). วัชชียามาหิตคฤหบดีได้ตอบกับพวกปริพพาชกถึงเรื่องการบำเพ็ญตะว่า พระผู้มีพระภาคทรงดำริสิ่งที่ควรดี สรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ ทรงเป็นผู้ตรัสจำแนก (ตามเหตุผล) ไม่ตรัสแย้งเดียว. อุตติยปริพพาชก เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามถึงทวิฐิ ๑๐ มีเรื่องโลกเที่ยง เป็นต้น ตรัสตอบว่า พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์ทวิฐิแต่ละข้อเหล่านั้น พระอนันท์จึงชี้แจงเหตุผลที่ไม่ทรงพยากรณ์ให้ฟัง. พระอนันท์ได้ตอบกับโกณฑกปริพพาชก ถึงเรื่องทวิฐิ ๑๐ ประการในทำนองคล้ายคลึงกัน. ตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ เป็นผู้ควรของค่านับ จนถึงเป็นเพื่อนานุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือมีศีล, สดับมาก, คบเพื่อนที่ดี, มีความเห็นชอบ, ได้อภิญญา ๖ (มีแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น). ตรัสว่า ภิกษุผู้เป็นเถระ ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ อยู่ในทิศใด ๆ ก็มีความผาสุกในทิศนั้น ๆ คือเป็นพระเถระรัฐาตรีนาน, มีศีล, สดับมาก, ฉลาดในการระงับอธิกรณ์, ไครธรรม, สันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้, นำเลื่อมใสในการก้าวไปถอยกลับ, สำรวมด้วยดีเมื่อนั่งในบ้าน, ได้มาน ๔ ตามปรารณา, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะอยู่ในปัจจุบัน. ตรัสแสดงธรรมแก่พระอุบาลี ถึงเรื่องเสนาสนะป่าอันสงัด ยากที่จะมีผู้นิยติ แล้วตรัสแสดงถึงการที่กุลบุตรค่อยเลื่อนขั้นการปฏิบัติ จนถึงได้สัญญาเวทยินโรธ (แต่ความเดียวกับสามัญญผลสูตร หน้า ๒๔๓). และตรัสเรื่องยังละธรรม ๑๐ อย่างไม่ได้ ไม่ควรทำให้แจ้งอรหัตตผล (ดูหน้า ๗๖).

ตติยปัณณาสก์ หมวด ๕๐ ที่ ๓

(มี ๕ วรรค คือวรรคที่ ๑ ชื่อสมณสัญญาวรรค ว่าด้วยความกำหนดหมายถึงความเป็นสมณะ, วรรคที่ ๒ ชื่อปัจโจโรหณวรรค ว่าด้วยการก้าวลงจากบาป, วรรคที่ ๓ ชื่อปาริสุทธิวรรค ว่าด้วยความบริสุทธิ์, วรรคที่ ๔ ชื่อสาธุวรรค ว่าด้วยสิ่งที่ดี, วรรคที่ ๕ ชื่ออริยมัคคาวรรค ว่าด้วยอริยมรรค).

๑. ตรัสว่า เจริญสมณสัญญา ๓ ประการแล้ว ย่อมทำธรรมะ ๗ อย่างให้บริบูรณ์ สมณสัญญา ๓ ประการ คือเรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว, ชีวิตเราเนื่องด้วยผู้อื่น, ยังมีกิริยาอาการที่ดังามที่จะพึงทำอีก. ธรรมะ ๗ อย่าง คือทำติดต่อกัน ประพฤติติดต่อกันศีล, ไม่โลภ, ไม่พยาบาท. ไม่ดูหมิ่นท่าน, ไครการศึกษา, พิจารณาเห็นประโยชน์ในบริหารแห่งชีวิต (พิจารณาเห็นประโยชน์ของปัจจัย ๔ ไม่ใช่เพื่อฟุ่มเฟือยอื่น ๆ), ปรารภความเพียร. ตรัสว่า เจริญโพชนกต์ ๗ แล้ว ย่อมทำวิชา ๓ (ระลึกชาติได้, ทิพยจักขุ, ทำอาสวะให้สิ้น). ตรัสแสดงมิจฉัตตะ (ความเป็นผิด) ๑๐ ประการ มีความเห็นผิด เป็นต้น ว่าเป็นเหตุให้เกิดความผิดพลาด และตรัสสัมมัตตะ (ความเป็นถูก) ๑๐ ประการ ว่าเป็นเหตุให้เกิดความสมบูรณ์. ตรัสเปรียบเทียบทวิฐิชื่อว่าเหมือนพืชที่ขม ทวิฐิที่ดีเหมือนพืชที่หวาน. ตรัสว่า อวิชาเป็นหัวหน้าที่ทำให้เข้าสู่อกุศลธรรม ความไม่ละอาย ไม่เกรงกลัวต่อบาป เป็นของตามหลังมา. เมื่อมีวิชา ก็มีความเห็นผิด จนถึงความหลุดพ้นผิด. ฝ่ายดีทรงแสดงวิชาในทางตรงกันข้าม. ตรัสแสดงถึงสิ่งที่ขัดความผิด (นิชชวัตถุ) ๑๐ ประการ คือสัมมัตตะ (ฝ่ายถูก) ขจัดมิจฉัตตะ (ฝ่ายผิด) ๑๐ ประการ. ตรัสว่า ในทักษิณชนบท (ชนบทภายใน) มีประเพณีชื่อโรวันะ (การชำระล้าง

๑. ในภาคอธิบายตรัสแสดงการตรัสรู้ปฏิจจนุปบาท คือความเกิดขึ้นหรือความดับไปโดยอาศัยเหตุต่อ ๆ กันไป

โดยวิธีเอาศพฝังแล้วทำพิธีล้างกระดูก บูชาด้วยเครื่องหอม ร้องไห้คร่ำครวญ เล่นนักษัตร-อรรถกถา) แต่การชำระล้างแบบนั้น ไม่ทำให้พ้นจากการความเกิดแก่ตายได้. ครัสถึงการชำระล้างความเห็นผิด เป็นต้น จนถึงความหลุดพ้นผิดว่า เป็นไปเพื่อนิพพาน. ครัสถึงการถ้อยยาของหมอ ว่า เพื่อบำบัดอาพาธมีดีบ้าง เสมหะบ้าง ลมบ้าง เป็นสมุฏฐาน แล้วครัสถึงการถ้อยยาแบบอริยะ คือถ้อยความเห็นผิด จนถึงความหลุดพ้นผิด ออกไป. ครัสแสดงการให้ยาให้อาเจียนของหมอนำมาเปรียบเทียบกับเรื่องถ้อยยา. ครัสถึงธรรมที่ควรสูบออก ๑๐ ประการ มีความเห็นผิด เป็นต้น. ครัสเรื่องอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) และอเสขยธรรม (ธรรมของผู้ไม่ต้องศึกษา) โดยแสดงความเห็นชอบอันเป็นอเสขะ เป็นต้น.

๒. ครัสแสดงมิจฉาทิฎฐิ เป็นต้นว่า เป็นอนธธรรม เป็นอนัตตะ (มิใช่ประโยชน์) และครัสถึงสัมมาทิฎฐิ เป็นต้น ตรงกันข้าม. แล้วครัสต่อไปว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยให้เกิดอกุศลธรรม และกุศลธรรมอื่น ๆ. พระอานนทอธิบายเรื่องอธรรมและธรรม อนัตตะและอรรถะ แก่ภิกษุทั้งหลายในท่านองที่พระผู้มีพระภาค ครัสอธิบายแล้ว และพระผู้มีพระภาคได้ครัสแสดงธรรมฝ่ายดี ๑๐ ฝ่ายชั่ว ๑๐ (สัมมัตตะ, มิจฉัตตะ) ยักย้าย นัยอีกหลายประการ.

๓-๕. ในวรรคทั้งสามวรรคนี้ ก็ครัสแสดงเรื่องเห็นผิดชอบ เป็นต้น เช่นเดียวกัน อนึ่ง เพื่อช่วย ความจำ ขอล่าวถึงรายละเอียดของฝ่ายผิด ๑๐ ข้อไว้ในที่อีกครั้งหนึ่ง คือเห็นผิด, ดำริผิด, เจริญผิด, กระทำผิด, เลี้ยงชีวิตผิด, พยายามผิด, ระลึกผิด, ตั้งใจมั่นผิด, รู้ผิด, พ้นผิด. ฝ่ายดีหรือฝ่ายชอบคือที่ตรงกันข้าม.

จตุตถปณณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๔

(มี ๕ วรรค ๆ แรก ชื่อบุคคลวรรค ว่าด้วยบุคคล, วรรคที่ ๒ ชื่อชาณุสโณนิพราหมณ์ ว่าด้วยชาณุสโณนิพราหมณ์, วรรคที่ ๓ ชื่อสุนทรวรรค ว่าด้วยสิ่งที่ดี, วรรคที่ ๔ ชื่อเสฏฐวรรค ว่าด้วยสิ่งที่ประเสริฐ, วรรคที่ ๕ ชื่อเสวิตัพพาเสวิตัพพวรรค ว่าด้วยบุคคลที่ควรสอสงเสพและไม่ควรสอสงเสพ).

๑. ครัสแสดงบุคคลที่ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ มีความเห็นผิด เป็นต้น ว่าไม่ควรสอสงเสพ ต่อประกอบด้วยความเห็นชอบ เป็นต้น จึงควรสอสงเสพ.

๒. ครัสแสดงธรรมแก่ชาณุสโณนิพราหมณ์ ถึงเรื่องปัจโจโรหณี (การข้ามลง หรือก้าวลงจากบาป) ตามคติแห่งพระพุทธศาสนา คือชาณุสโณนิพราหมณ์เล่าถึงพิธีปัจโจโรหณีของพราหมณ์ เมื่อถึงวันอุโบสถ พราหมณ์จะส่นานศีระะ นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้ใหม่ ฉาบแผ่นดินด้วยมูลโคสด ปูลาดด้วยหญ้าคาสด แล้วนอน ระหว่างกองทรายกับโรงบูชาไฟ และลุกขึ้นทำอัญชลีไฟ ๓ ครั้งในราตรีนั้น กล่าวว่ ปัจโจโรหาม ภวันตัง (๒ ครั้ง) แปลว่า ข้าพเจ้าข้ามลงหรือก้าวลงสู่ท่านผู้เจริญ. เอาเนยใส น้ำมัน เนยข้นมากมายใส่ลงในไฟ นี้แหละเป็นพิธีปัจโจโรหณีของพราหมณ์. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พิธีปัจโจโรหณีในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง คือเป็นการก้าวลงจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มีฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น มีความเห็นผิดเป็นที่สุด. ชาณุสโณนิพราหมณ์ก็เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต. อนึ่ง ในวรรคนี้ครัสแสดงการเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยนัยต่าง ๆ กันตลอดเรื่อง มีภาณิตของพระมหากัจจानเถระแทรก อยู่แห่งเดียว แต่ก็เป็นการศึกษาความแห่งพระพุทธภาษิต โดยอาศัยหลักอกุศลกรรมบถ. และมีพระพุทธภาษิต ครัสแก่นายจุนทะ กัมมารบุตร เรื่องความไม่สะอาดทางกาย วาจา ใจ โดยแสดงอกุศลกรรมบถและอกุศลกรรมบถ

๑๐ ประการ. ถ้าประพุดิชั่วแล้ว จะลุกขึ้นจากที่นอน ลูบคลำแผ่นดินหรือไม่ จะลูบคลำมูลโคสดหรือไม่ จะลูบคลำหญ้าสดหรือไม่ จะบ่าเรือไฟหรือไม่ จะทำอัญชลีดวงอาทิตย์หรือไม่ จะลงอาบน้ำวันละ ๓ เวลา (มีเวลาเย็นเป็นครั้งที่ ๓) หรือไม่ ก็ไม่สะอาดทั้งนั้น ถ้าประพุดิดีแล้ว จะทำอย่างนั้นหรือไม่ ก็ชื่อว่าสะอาดทั้งนั้น (เป็นการค่านลัทธิพราหมณ์ โดยชี้ความสำคัญไปที่ความประพุดิ ไม่ใช่สะอาดหรือไม่สะอาด เพราะทำเคล็ดต่าง ๆ).

๓-๕. แม้ใน ๓ วรคนี้ ก็เป็นการแสดงเรื่องอุกศลกรรมบถ และกุศลกรรมบถ ยักย้ายนัยสลับกันไป. และเพื่อช่วยทบทวนความจำ ขอล่าว่าเข้าใจถึงอุกศลกรรมบถ คือฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพุดิผิดในกาม, ๓ นี้เป็นกายทุจริต ; พุดบด, พุดส่อเสียด คือยุให้แตกร้างกัน, พุดคำหยาบ, พุดเพ้อเจ้อ, ๔ นี้เป็นวจีทุจริต ; โลภอยากได้ของเขา, พยาบาทปองร้ายเขา, เห็นผิดจากคลองธรรม, ๓ นี้เป็นมโนทุจริต รวมเป็นฝ่ายชั่ว ๑๐ ส่วนฝ่ายดีคือกุศลกรรมบถ หรือทางแห่งกรรมอันเป็นกุศล พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม.

ปัญจมปณาสกั หมวด ๕๐ ที่ ๕

(มี ๕ วรค ไม่มีชื่อพิเศษ เรียกว่าวรคที่ ๑ ถึงที่ ๕ ที่เดียว)

ตั้งแต่วรคที่ ๑ ถึงวรคที่ ๕ ส่วนใหญ่กล่าวถึงเรื่องอุกศลกรรมบถ และกุศลกรรมบถ, มีจิตตะและสัมมัตตะ (ความเป็นผิด, ความเป็นถูก มีเห็นผิด เห็นชอบ เป็นต้น) และสัญญา (ความกำหนดหมาย) ๑๐ ประการ เป็นต้น. มีข้อนำสังเกต คือในวรคที่ ๒ แสดงถึงบุคคลว่าจะตกนรกเหมือนถูกนำไปวางไว้เมื่อประกอบด้วยกรรม ๑๐ ประการ มีฆ่าสัตว์ เป็นต้น, ประกอบด้วยกรรม ๒๐ ประการ คือทำด้วยตนเองและชักชวนผู้อื่นเพื่อฆ่าสัตว์ เป็นต้น (๑๐ x ๒ = ๒๐), ประกอบด้วยกรรม ๓๐ ประการ คือทำด้วยตัวเอง, ชักชวนผู้อื่น, มีความยินดีในอุกศลกรรมบถ ๑๐ นั้น (๑๐ x ๓ = ๓๐), ประกอบด้วยกรรม ๔๐ ประการ คือทำเอง, ชักชวนผู้อื่น, ยินดี, กล่าวสรรเสริญอุกศลกรรมบถ ๑๐ นั้น (๑๐ x ๔ = ๔๐), ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม.

เอกาทสณินบาต ขุมนมธรรมะที่มี ๑๑ ข้อ

(ในหมวดนี้ไม่มีหมวด ๕๐ เริ่มต้นก็ขึ้นวรคที่ ๑ ชื่อนิสสายวรค ว่าด้วยสิ่งที่อาศัยกัน วรคที่ ๒ ไม่มีชื่อ ต่อจากนั้นก็กล่าวถึงพระสูตรที่ไม่จัดเข้าในหมวด ๕๐).

๑. ครัสแสดงอนานิสงส์ของศีล แก่พระอานนท์ว่า เป็นปัจจัยของกันและกันเป็นข้อ ๆ ต่อ ๆ กันไป รวม ๑๐ ข้อ (๑๑ ทั้งตัวศีลเอง) คือความไม่เดือดร้อน, ความบันเทิง, ความอึดใจ, ความระงับ, ความสุข, สมาน, ความรู้ตามเป็นจริง, ความเบื่อง่าย, ความคลายกำหนด, ความเห็นด้วยญาณว่าหลุดพ้น. พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยเดียวกัน. นอกนั้นแสดงธรรมะทำนองเดียวกับหมวด ๑๐ หลายข้อเป็นแต่เพิ่มข้อปลีกย่อยขึ้นอีก ๑ จึงเป็น ๑๑ ข้อ. ในข้อสุดท้ายตรัสแสดงการที่ภิกษุชื่อว่ามีความสำเร็จล้วนส่วน อยู่จบพรหมจรรย์ เพราะอาศัยกรรม ๓ ข้อ รวม ๓ ประการ อาศัยกรรม ๒ ข้อ ๑ ประการ (รวมเป็น ๑๑) กรรม ๓ ข้อ ประการที่ ๑ คือศีล, สมาน, ปัญญา ; กรรม ๓ ข้อ ประการที่ ๒ คือแสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์, หายใจได้เป็นอัศจรรย์, สั่งสอนได้เป็นอัศจรรย์ ; กรรม ๓ ข้อ ประการที่ ๓ คือความเห็นชอบ, ความรู้ชอบ, ความพ้นชอบ ; กรรม ๒ ข้อ คือวิชาความรู้, จรณะความประพุดิ.

๒. ครัสแสดงธรรมแก่มหานามสากยะ เรื่องวิหารธรรม (ธรรมอันควรเป็นที่อยู่แห่งจิต) ๕ คือ ศรัทธา, ความเพียร, สติ, สมาน, ปัญญา และเจริญธรรมที่ยิ่งขึ้นไปอีก ๖ คือระลึกถึงพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์, ศีล, จาคะ (การสละ), เทวดา (เฉพาะข้อเทวดา หมายถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา คือ ศรัทธา,

ศีล, สุตะ, จาคะ, ปัญญา) ตรัสแสดงธรรมแก่นันทิยสากยะ ทำนองเดียวกับมหานามสากยะ เป็นต้น แสดงวิหารธรรม ๖ โดยเพิ่มศีลอีก ๑ ข้อ และแสดงธรรมที่ควรระลึก ๕ คือ พระพุทธ, พระธรรม, กัลยาณมิตร, จาคะ, เทวตา, ตรัสแสดงธรรมแก่พระสุภูติ ถึง สัทธาปทาน (ลักษณะของศรัทธา) ของกุลบุตรผู้ออกบวช ๑๑ อย่าง คือมีศีล, สดับมาก, คบเพื่อนดีงาม, ว่าง่าย, ช่วยทำธุระของเพื่อนพรหมจารี, ไครธรรม, ปรารภความเพียร, ระลึกชาติได้, ได้ทิพยจักขุ, ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (ทำอาสวะให้สิ้น). ตรัสแสดงอนิสงส์ของเมตตาเจโตวิมุตติ (เมตตาที่เป็นฌาน) ๑๑ ประการ คือหลับเป็นสุข, ตื่นเป็นสุข, ไม่ฝันร้าย, เป็นที่รักของมนุษย์, เป็นที่รักของอมนุษย์, เทวดาย่อมรักษา, ไฟ ยาพิษ ศัสตรา ไม่กล้ากราย, จิตเป็นสมาธิได้เร็ว, ผิวหน้าผ่องใส, ไม่หลงตาย, ถ้ามิได้บรรลุธรรมอันยิ่งขึ้นไป ก็เข้าสู่พรหมโลก (เมื่อตายไปแล้ว). ทสมคฤหบดีชาวเมืองอัฐฐกะ ถ้ามพระอนันต์ถึงธรรมข้อเดียวที่ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรไม่ประมาณในธรรมนั้น แล้วจะสิ้นอาสวะได้ ท่านแสดงการเจริญฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔, การเจริญเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา ที่เป็นเจโตวิมุตติ (เป็นฌาน), การเจริญอรูปฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓ (รวม ๑๑ ข้อ) ว่า เพียงเจริญข้อใดข้อหนึ่ง แล้วรู้ว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา ก็อาจสิ้นอาสวะได้ หรือถ้าไม่สิ้นอาสวะ ก็จะเป็นพระอนาคามี. (พึงสังเกตว่า บำเพ็ญฌานแล้ว กลับพิจารณาฌานทั้งสิบเอ็ดข้อนั้นว่าไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา อันเป็นวิธีของวิปัสสนา กับบรรลุความสิ้นอาสวะได้). ทสมคฤหบดีพอใจ กล่าวว่าเหมือนแสงหาปากชุมทรัพย์แห่งเดียว แต่ได้พบถึง ๑๑ แห่ง (ดูหน้า ๔๑๔-๔๑๕ เทียบดูด้วย) ตรัสแสดงการขาดและการประกอบด้วยคุณสมบัติของคนเลี้ยงโคฝ่ายละ ๑๑ ข้อเทียบธรรมะ (ดูมหาโคปาลสูตร หน้า ๓๙๑). ตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึงการได้สมาธิ ที่ไม่ต้องมีความกำหนดหมายในสิ่งต่าง ๑๑ ข้อว่าเป็นสิ่งนั้น แต่ก็ยังมีสัญญาอยู่ได้ คือ ๑-๔. ธาตุ ๔, ๕-๘. อรูปฌาน ๔, ๙. โลกนี้, ๑๐. โลกหน้า, ๑๑ สิ่งที่ได้เห็น, ได้ยิน, ได้ทราบ, ได้รู้.

พระสูตรนอกหมวด ๕๐

ตรัสแสดงการขาดคุณสมบัติและการประกอบด้วยคุณสมบัติ ๑๑ ประการของคนเลี้ยงโค เทียบธรรมะ โดยตรัสย้ายนัยทางธรรม คือพิจารณาเห็นความเป็นของไม่เที่ยง, ทนอยู่ไม่ได้, ไม่ใช่ตัวตน, สิ้นไป, เสื่อมไป, ความคลายกำหนด, ความดับ, ความสละ ในอายตนะภายใน, อายตนะภายนอก, วิญญาณ, สัมผัส, เวทนา, สัญญา, สัญเจตนา, ตัณหา, วิตก, วิจารณ์ ซึ่งเป็นไปทางทวาร ๖ มีตา เป็นต้น. ตรัสว่า ควรเจริญธรรม ๑๑ อย่าง คือรูปฌาน ๔, พรหมวิหารที่เป็นเจโตวิมุตติ ๔ (มีเมตตา เป็นต้น), อรูปฌานที่ ๑ ถึง ๓ (รวมเป็น ๑๑) เพื่อละอุปกิเลส ๑๖ มีราคะ เป็นต้น (ดูหน้า ๓๗๒).

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๔

อันว่าด้วยขุมนุสมรรมะที่มี ๑๐ ข้อ ๑๑ ข้อ

เล่มที่ ๒๕ ขี้อุททกนิกาย

อุททกปาฐะ, ัมมปทคถา, อุทาน, อิติวุตตกะ, สุตตนิบาต.

(เป็นสุตตันตปิฎก)

เล่ม ๒๕ นี้เป็นเล่มแรกของอุททกนิกาย หรือหมวดเบ็ดเตล็ด. ได้กล่าวไว้ในตอนแรกว่า อุททกนิกายหรือหมวดเบ็ดเตล็ดนี้ เริ่มตั้งแต่เล่มที่ ๒๕ ถึงเล่ม ๓๓ รวม ๙ เล่ม ว่าด้วยหัวข้อใหญ่ รวม ๑๕ เรื่อง (ดูหน้า ๒๑-๒๓). เฉพาะเล่มที่ ๒๕ นี้ มีหัวข้อใหญ่รวมอยู่ถึง ๕ เรื่อง คือ :-

๑. อุททกปาฐะ บทสวดเล็ก ๆ น้อย ๆ.
๒. ัมมปทคถา หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม ว่าด้วยสุภาษิตสั้น ๆ ประมาณ ๓๐๐ หัวข้อ.
๓. อุทาน ว่าด้วยพระพุทธานุภาพที่ทรงเปล่งออกมาปรารภเหตุการณ์นั้น ๆ.
๔. อิติวุตตกะ ว่าด้วยถ้อยคำที่อ้างอิงว่าเป็นภาษิตของพระผู้มีพระภาค.
๕. สุตตนิบาต ว่าด้วยชุมนุมพระสูตรเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ.

๑. อุททกปาฐะ

บทสวดเล็ก ๆ น้อย ๆ

แบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ :-

๑. **สรณคมณะ** (การถึงสรณะ) เป็นบทสวดถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก รวม ๓ ครั้ง (พุทฺธ สรณํ ภคฺฉามิ ถึง คติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ ภคฺฉามิ).
๒. **ทสสิกขาบท** (สิกขาบท ๑๐) เป็นบทสมาทานศีล ๑๐ (สำหรับสามเณร) คือเว้นจากฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติล่วงพรหมจรรย์, พุดปด, ต้มสุราเมรัย, บริโภคอาหารในเวลาวิกาล (เที่ยงแล้วไปจนถึงเวลารุ่งอรุณ), ฟ้อนรำขับร้องประโคมดูการเล่น, ทัดทรงระเบียบบดดอกไม้ของหอม ตกแต่งประดับประดา, ที่นั่งที่นอนสูงใหญ่, รับทองและเงิน.
๓. **อาการ ๓๒** คือ ผม, ขน, เล็บ, ฟัน, หนัง, เนื้อ, เอ็น, กระดูก, เยื่อในกระดูก, ม้าม, หัวใจ, ตับ, พังผืด, ไต, ปอด, ไข้ใหญ่, ไข้เล็ก, อาหารใหม่, อาหารเก่า, ดี, เสลขม, หนอง, เลือด, เหงื่อ, มันข้น, น้ำตา, เพลวมัน, น้ำลาย, น้ำมูก, ไขข้อ, มูตร, มันสมอง.
๔. **ปัญหาของสามเณร** อะไรชื่อว่าหนึ่ง ? สัตว์เป็นอยู่ได้ด้วยอาหาร. อะไรชื่อว่าสอง ? นามและรูป ฯ ล ฯ (ดูข้อความหน้า ๕๙๖ ซึ่งมี ๑๐ ข้อ).

๕. มงคลสูตร เล่าเรื่องพระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาของเทวดา ผู้มาถามว่า อะไรเป็นมงคล โดยตรัสชี้ไปที่ข้อประพจน์ปฏิบัติทั้งสิ้น รวม ๓๗ ประการ* มิได้ทรงชี้ไปที่มงคลภายนอก หรือโชคลาภอะไรเลย ดังต่อไปนี้ :-

๑. ไม่คบพาล ๒. คบบัณฑิต ๓. บูชาผู้ควรบูชา ๔. อยู่ในประเทศอันสมควร ๕. เคยทำบุญไว้ในกาลก่อน ๖. ตั้งตนชอบไว้ ๗. สดับตรับฟังมาก ๘. ศีลปะ ๙. ศึกษาวินยดี ๑๐. วาจาเป็นสุภาสิต ๑๑. บำรุงมารดาบิดา ๑๒. สงเคราะห์บุตรและภริยา ๑๓. การงานไม่อาภูล ๑๔. ให้ทาน ๑๕. ประพฤติธรรม ๑๖. สงเคราะห์ญาติ ๑๗. การงานที่ไม่มีโทษ ๑๘. เว้นจากบาป ๑๙. สำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๒๐. ไม่ประมาทในธรรม ๒๑. เคารพ ๒๒. เจียมตัว ๒๓. สันโดษ (ยินดีด้วยของของตน) ๒๔. รู้คุณค่า ๒๕. พังธรรมตามกาล ๒๖. อุดหนุน ๒๗. วาง่าย ๒๘. เห็นสมณะ ๒๙. สนทนาศรตามกาล ๓๐. ตบะ (ความเพียร) ๓๑. ประพฤติพรหมจรรย์ ๓๒. เห็นอริยสัจ ๓๓. ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ๓๔. จิตไม่หวั่นไหวเมื่อถูกต้องโลกธรรม ๓๕. จิตไม่เศร้าโศก ๓๖. จิตปราศจากธุลี ๓๗. จิตเกษม (ปลอดโปร่งจากกิเลส).

๖. รตนสูตร เป็นบทสวดพรรณนาคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และอั่งสัจจวาจา อำนาจสวัสดิมงคล.

๗. ตีโรกาทกัณฑ์ ในที่บางแห่งเรียกติโรกาทสูตร คำว่า กัณฑ์ ก็แปลว่า หมวด ตีโรกาทะแปลว่า "นอกฝา" เป็นเรื่องพรรณนาถึงผู้ล่วงลับไปแล้วว่า การอุทิศส่วนกุศลไปให้ ย่อมเข้าถึงคือสำเร็จแก่ผู้ล่วงลับเหล่านั้นโดยควรแก่ฐานะ.

๘. นิธิกัณฑ์ ว่าด้วยเรื่องขุมทรัพย์ การฝังทรัพย์ไว้ในดินไม่ยั่งยืน อาจถูกคนลักขุดไป หรือดินเลื่อนเคลื่อนที่ไป หรือฝังแล้วจำไม่ได้ เมื่อสิ้นบุญ สิ่งทั้งหมดนั้นก็พินาศ แต่ขุมทรัพย์คือบุญ (อันเกิดแต่การบำเพ็ญคุณงามความดี) เป็นขุมทรัพย์ที่ใครจะขุดชิงไม่ได้ เป็นของติดตัวไปเสมอ และอาจให้สำเร็จสิ่งประสงค์ตั้งแต่อย่างต่ำถึงอย่างสูง.

๙. กรณียเมตตสูตร พรรณนาถึงการแผ่เมตตาไปในสัตว์ทุกประเภทให้มีความสุขทั่วหน้ากัน.

๒. ัมมปทคาถา หรือ ัมมบท

ว่าด้วยบทแห่งธรรม

ได้กล่าวแล้วว่า ัมมบท (หรือเขียนว่าธรรมบทก็ได้) หมายถึงสุภาสิตสั้น ๆ ประมาณ ๓๐๐ ข้อ และได้แปลไว้เรียบร้อยแล้วในหน้า ๘๓, ๘๔, ๘๖, ๘๘ และ ๙๓ รวมหลายสิบข้อ ในที่นี้จะนำข้อความที่ไม่ซ้ำกันมาแปลไว้เป็นตัวอย่างอีก ๑๐ ข้อ คือ :-

๑. การนับจำนวนว่า ๓๗ นี้ไม่มีในพระไตรปิฎก แต่ในอรรถกถาท่านนับเป็น ๓๘ โดยแยกการบำรุงมารดา กับ การบำรุงบิดาไว้เป็น ๒ ข้อ และว่าอาจแยกข้อสงเคราะห์บุตร กับ ภริยาออกเป็น ๒ ข้ออีกก็ได้ หรือจะรวมอย่างที่เขียนไว้ข้างบน (คือรวมเป็น ๓๗ ข้อ) ก็ได้

๑. ไม่พึงมองดูความผิดพลาดของคนอื่น หรือมองดูสิ่งที่เขาทำหรือมิได้ทำ พึงมองดูแต่สิ่งที่ตนทำแล้ว หรือยังมิได้ทำเท่านั้น.

๒. ดอกไม้ที่หน้าชบะใจ มีสี แต่ไม่มีกลิ่น ก็เหมือนวาจาสุภาษิต ย่อมไม่มีผลแก่ผู้ไม่ทำตาม.

๓. ในมนุษย์ทั้งหลาย คนที่ถึงฝั่งมีน้อย คนนอกนั้นวิ่งไล่ไปตามชายฝั่ง (ข้างนี้) เท่านั้น.

๔. คนไม่มีศรัทธา, ไม่กตัญญู, ดัดช่อง (เข้าขโมย), มีโอกาสอันถูกจัด, หמדหวัง, ผู้นั้นเป็นบุรุษผู้สูงสุด. (เป็นคำกล่าว ดัดแปลงคำดำให้เป็นคำดี คำว่า ไม่มีศรัทธา ในทางที่ดี ควรแปลว่า "ไม่เชื่อง่าย" คือพยายามทำให้ประจักษ์ในผลความดีด้วยตนเองจนไม่ต้องเชื่อผู้อื่น, ไม่กตัญญู หรืออติญญ แปลในทางดีว่า ผู้รู้นิพพาน ซึ่งไม่มีสิ่งใด ๆ หรือใครมาทำมาสร้างได้, ดัดช่อง (เข้าขโมย) แปลจากคำว่า สันธิจเจตะ ซึ่งอาจแปลในทางที่ดีได้ว่า ดัดที่ต่อคือวิญญะ หรือการเวียนว่ายตายเกิดไม่ต้องเกิดอีก. มีโอกาสอันถูกจัด แปลในทางดีได้ว่า หמדโอกาสที่จะเกิดอีก เพราะหמדพิชคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมแล้ว. หמדหวัง หรือคายความหวัง อาจจะตีความได้ว่า เมื่อได้บรรลุสิ่งที่สูงสุดแล้ว ก็ไม่จำเป็นจะต้องคอยมุ่งหวังอะไรต่อไปอีก. เรื่องเหล่านี้เป็นตัวอย่างในทางมองแง่ดี จากคำเยาะเย้ยถากถางของคนที่มีมารยา).

๕. ผู้ใดประทุษร้ายต่อคนผู้มีได้ประทุษร้าย ซึ่งเป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลส บาปย่อมสนองคนพาลนั้นเหมือนฝนที่ซัดไปทวนลม.

๖. คนเลี้ยงโคใช้ท่อนไม้ต้อนโคไปสู่ที่หากินฉันใด ความแก่และความตาย ย่อมต้อนอายุของสัตว์ทั้งหลายไปฉันนั้น.

๗. ไร่ร้างอะไรหรือขึ้นใจอะไรกัน ในเมื่อโลกถูกเป็นไฟอยู่เป็นนิตย์ ท่านทั้งหลายถูกความมืดห่อหุ้มแล้ว โฉนจึงไม่แสวงหาดวงพระทีป.

๘. ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขาร (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง) เป็นทุกข์อย่างยิ่ง รู้ความจริงข้อนี้แล้วดับทุกข์ได้เป็นสุขอย่างยิ่ง.

๙. อตุลละเอีย ! การนิทานนี้เป็นของเก่า มิใช่ของดงมีในวันนี้ คนหนึ่งนั้นก็ถูกนิทาน คนพูดมากก็ถูกนิทาน คนพูดพอประมาณก็ถูกนิทาน คนไม่ถูกนิทานไม่มีในโลก.

๑๐. ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี เคาระห์เสมอด้วยโทสะไม่มี ข่ายเสมอด้วยโมหะไม่มี แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี.

มีคำสรุปว่า ในธรรมบทมีคาถา (คำฉันท์) ๔๒๓ บท (บางเรื่องและบางหัวข้อ อาจประกอบด้วยคำฉันท์หลายบท เพราะฉะนั้น ที่กล่าวว่าประมาณ ๓๐๐ หัวข้อ จึงหมายเฉพาะเนื้อเรื่อง).

๓. อุทาน

(พระอรรถกถาจารย์อธิบายเรื่องการจัดระเบียบไว้ว่า อุทานนี้มี ๘ วรรค กล่าวโดยสูตรประมาณ ๘๐ สูตร กล่าวโดยคาถา (คำฉันท์) มี ๘๕ บท).

ใจความสำคัญในเรื่องอุทานก็คือ เมื่อมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุการณ์นั้น ๆ ก็ทรงเปล่งอุทานเป็นข้อธรรมอันมีเนื้อหาเป็นคำสั่งสอน ในที่นี้จะเลือกแปลบทอุทานใน ๘ วรรคนั้น วรรคละ ๒ เรื่อง รวมเป็น ๑๖ เรื่อง (จาก ๘๐ เรื่อง) ดังต่อไปนี้ :-

๑. โพธิวรรค ว่าด้วยการตรัสรู้

๑. ทรงเปล่งอุทานในราตรีแรกแห่งการตรัสรู้

ในยามที่ ๑ “ในกาลใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะรู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ.”

ในยามที่ ๒ “ในกาลใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัย.”

ในยามที่ ๓ “ในกาลใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ พราหมณ์นั้น ย่อมกำจัดมารพร้อมทั้งเสนาเสียได้ เหมือนดวงอาทิตย์กำจัดความมืดทำท้องฟ้าให้สว่างฉะนั้น.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ปรารภพระสังคามชิผู้ไม่เยื่อใยในอดีตภเวีย

“ผู้ใดไม่ยินดีผู้ที่มา ไม่เศร้าโศกถึงผู้ที่ไม่! เรากล่าวถึงผู้นั้น ซึ่งเป็นผู้ชนะสงคราม ผู้พ้นจากความข้อง ว่าเป็นพราหมณ์.”

๒. มุจจลินทวรรค ว่าด้วยเหตุการณ์ที่ต้นจิก

๑. ทรงเปล่งอุทานที่ได้ต้นจิก

“ความสดชื่นของบุคคลผู้ยินดี ผู้สดับธรรม ผู้เห็นด้วยปัญญา เป็นสุข. ความไม่เบียดเบียน คือ ความสำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เป็นสุขในโลก. ความปราศจากราคะ คือความก้าวล่วงกามทั้งหลาย เป็นสุขในโลก. การนำออกเสียซึ่งอัสมิมานะ (ความถือตัวว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่) เป็นสุขอย่างยิ่ง.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ณ เขตวนารม กรุงสาวัตถี ปรารภคำสนทนาของภิกษุทั้งหลาย

“ความสุขทางกามอันใดในโลก และความสุขใดอันเป็นทิพย์ สุขทั้งหมคนั้น ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งความสุขเพราะสิ้นตัณหา (ความทะยานอยาก).”

๓. นันทวรรค ว่าด้วยพระนันทะ

๑. ทรงเปล่งอุทานปรารภพระนันทะ (ผู้เป็นพระอนุชาต่างพระมารดา)

“ผู้ใดข้ามหลุมกามได้ ย่ำยีหนามคือกามได้ บรรลุความสิ้นไปแห่งความหลง ผู้นั้นเป็นผู้เห็นภัย (ภิกษุ) ย่อมไม่หวั่นไหวในสุขและทุกข์.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ปรารภพระปิณทวัจฉะ (ผู้พูดไม่เพราะเพราะเคยปาก)

“ผู้ใดไม่มีมายา ไม่มีความถือตัว สิ้นความโลภ ไม่ยึดว่าอะไรเป็นของเรา ปราศจากความหวัง บันเทาความโกรธ ดับอัตตาเสียได้ ผู้นั้นเป็นพราหมณ์ เป็นสมณะ เป็นภิกษุ.”

๔. เมฆิยวรรค ว่าด้วยพระเมฆิยะ

๑. ทรงเปล่งอุทาน ปรารภพระเมฆิยะ

“ความรักที่เลว (กามวิตก) ความรักที่ละเอียดอ่อน (ปรารภญาติ, ชนบท, ลาก, สักการะ เป็นต้น) ที่ติดตามไป ทิทำจิตให้ผิดปกติ. ผู้มีจิตหม่นไป ไม่รู้ความรักแห่งใจเหล่านี้ ย่อมเล่นไป ๆ มา ๆ (ใน อารมณ์ มีรูป เสียง เป็นต้น). แต่ผู้รู้ความรักแห่งใจเหล่านั้น มีความเพียร มีสติสำรวม ย่อมเป็นผู้ตรัสรู้ ละความรักเหล่านั้นก็ติดตามไป ทิทำใจให้ผิดปกติได้โดยไม่มีเหลือ.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ประารภพระอุปเสนะวังคันตบุตร

“ผู้ใดไม่เดือดร้อนต่อชีวิต ไม่เศร้าโศกเมื่อจะตาย ผู้นั้นแลเป็นนักปราชญ์ เป็นผู้เห็นบท (แห่งธรรม) ย่อมไม่เศร้าโศกในท่ามกลางแห่งความโศก. ภิกษุถอนความทะยานอยากในภพได้ มีจิตสงบ สิ้นความท่องเที่ยวสู่ความเกิด ย่อมไม่มีการเกิดอีก.”

๕. โสณัตถะวรรค ว่าด้วยพระโสณเถระ

๑. ทรงเปล่งอุทาน ประารภพระราชดำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศลและพระนางมัลลิกา

“บุคคลเอาใจตรวจดูทั่วทุกทิศแล้ว ไม่พบคนอื่นซึ่งเป็นที่รักยิ่งกว่าตนในที่ไหน ๆ คนอื่นก็รักตนอย่างยิ่งเช่นเดียวกัน เพราะเหตุนั้น ผู้ใคร่ความสุขแก่ตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ประารภพระเทวทัตผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

“ความดีคนดีทำได้ง่าย คนชั่วทำได้ยาก ความชั่วคนชั่วทำง่าย แต่คนที่ประเสริฐทำได้ยาก.”

๖. ชัจจันธวรรค

ว่าด้วยอุปัฏฐากด้วยคนตาบอดแต่กำเนิด

๑. ทรงเปล่งอุทาน ประารภพระเจ้าปเสนทิโกศล

“ไม่พึงพยายามในความชั่วทุกอย่าง, ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น (ควรเป็นตัวของตัวเอง), ไม่พึงอาศัยผู้อื่นดำรงชีวิต, ไม่พึงประพฤดิธรรมให้มีผล.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ประารภภิกษุวชนนอกศาสนาที่เถียงทะเลาะกัน เพราะเห็นต่าง ๆ กัน

“สมณพราหมณ์บางพวกย่อมติดอยู่ในทิฏฐิเหล่านี้ เป็นคนมีความเห็นแย้งเดียว ย่อมทะเลาะวิวาทกัน.”

๗. จูฬวรรค ว่าด้วยภิกษุผู้มีร่างเล็ก

๑. ทรงเปล่งอุทาน ประารภพระภททิยะผู้ค่อม

“ผู้หลุดพ้นในเบื้องต้น เบื้องต่ำ ในที่ทั้งปวง ไม่ตามเห็นว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ ผู้หลุดพ้นอย่างนี้ได้ข้ามแล้วซึ่งโอฆะ (ห้วงน้ำ) ที่ยังไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก.”

๒. ทรงเปล่งอุทาน ประารภภนุญย์ผู้ติดอยู่ในกาม

“ผู้บอดเพราะกาม ติดอยู่ในข่าย (คือตัณหา) ถูกเครื่องปกปิดคือตัณหาปกปิดไว้ ถูกพญามารผู้ผูกมัดลัดไว้ผู้ประมาทผูกไว้แล้ว ย่อมเป็นเหมือนปลาเข้าไปในปากไซ่ ย่อมถึงความแก่และความตาย เหมือนลูกโคยังตีมนม วังเข้าหาแม่.”

๘. ปาฏลิกาภิธรรมวรรค ว่าด้วยอุบาสิกาชาวปาฏลิกาม

๑. ทรงเปล่งอุทาน ประารภพระนิพพาน

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อายุตนะนั้นมีอยู่ คืออายุตนะที่ไม่มีดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, อากาสนัญญายตนะ, วิญญานัญญายตนะ, อากิญจัญญายตนะ, เนวสัณญานาสัญญายตนะ, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ทั้งสอง. เราไม่กล่าวถึงอายุตนะนั้น ว่าเป็นการมา, การไป, การตั้งอยู่, การจุติ (เคลื่อน), การอุปบัติ (เข้าถึงหรือเกิด), อายุตนะนั้น ไม่มีที่ตั้ง, ไม่มีความเป็นไป, ไม่มีอารมณ์. นั่นแหละเป็นที่สุดแห่งทุกข์.”

(หมายเหตุ : คำอธิบายพระนิพพานในรูปปฏิเสศเช่นนี้ บางท่านอาจสงสัยว่าจะมีประโยชน์หรือมีความหมายอย่างไร ขอตอบว่า อย่าว่าแต่พระนิพพานซึ่งเป็นธรรมะอันสูงยิ่ง จะอธิบายได้ยากเลย แม้เรื่องง่าย ๆ ในโลกนี้ เช่น สีขาว สีเขียว ถ้าจะให้อธิบาย ก็พูดไม่ถูกเหมือนกัน บางครั้งก็ต้องอาศัยสำนวนปฏิเสศหรือชี้ให้ดู พระนิพพานก็เช่นกัน ผู้บรรลุด้วยตนเองก็ไม่มีปัญหา ส่วนผู้ยังมิได้บรรลุ ก็ต้องอธิบายว่าไม่เป็นอย่างที่เขานึกกันอย่างโลก ๆ).

๒. ทรงเปล่งอุทาน ประารณายจุนทะ กัมมารบุตร

“บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เสรของสุ่สรวมยอมไม่ถูกก่อขึ้น ผู้ฉลาดย่อมละความชั่ว ปรีนิพพาน เพราะสิ้นราคะ, โทสะ, โมหะ.”

๔. อิติวุตตกะ

ว่าด้วยข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้

อิติวุตตกะนี้ แบ่งออกเป็น ๔ นิบาต (ขุมนุสมรรณะ ๔ ส่วน) คือเป็นเอกนิบาต (ขุมนุสมรรณะที่มี ๑ ข้อ) ๒๗ สูตร, เป็นทุกนิบาต (ขุมนุสมรรณะที่มี ๒ ข้อ) ๒๒ สูตร, เป็นตักนิบาต (ขุมนุสมรรณะที่มี ๓ ข้อ) ๕๐ สูตร, เป็นจตุกกนิบาต (ขุมนุสมรรณะที่มี ๔ ข้อ) ๑๓ สูตร, รวมทั้งสิ้นจึงมี ๑๑๒ สูตร.* ในการย่อจะเลือกย่อนิบาตละ ๕ สูตร ดังต่อไปนี้ :-

เอกนิบาต ขุมนุสมรรณะที่มี ๑ ข้อ

๑. ข้าพเจ้า (พระอานนท์) ได้สดับว่า พระผู้มีพระภาคผู้อรหันตได้ตรัสคำนี้ไว้ คือ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง เราเป็นผู้ประกันพวกเธอให้ได้ความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งนั้น คือ ความโอภ.” ตรัสทำนองเดียวกันนี้ ถึงโทสะ (ความคิดประทุษร้าย), โมหะ (ความหลง), ความโกรธ, มัถะ (ลบหลู่บุญคุณท่าน), มานะ (ความถือตัว).

๒. ข้าพเจ้า (พระอานนท์) ได้สดับว่า พระผู้มีพระภาคผู้อรหันตได้ตรัสคำนี้ไว้ คือ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผู้ไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้สิ่งทั้งปวง ไม่ทำจิตให้คลายความกำหนัดในสิ่งนั้น ไม่ละสิ่งนั้น ก็ไม่ควรจะสิ้นทุกข์ได้” และได้ตรัสทำนองเดียวกันนี้ ถึงเรื่องมานะ, โลภะ, โทสะ, โมหะ, ความโกรธ, ความลบหลู่บุญคุณท่าน.

๓.๒ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราไม่เห็นนิรวรณ (ธรรมเครื่องกันจิตมิให้บรรลุคุณความดี) อันแม้ข้อหนึ่ง ที่สัตว์ถูกนิรวรณนั้นหุ้มห่อแล้ว ย่อมแสนไป ท่องเที่ยวไปตลอดกาลนาน เหมือนนิรวรณ คืออวิชชา (ความไม่รู้) เลย.”

๑. พระสูตรเหล่านี้ได้เลือกแปลไว้บ้างแล้ว รวม ๑๕ สูตร หรือ ๑๕ หัวข้อ คือระหว่างหน้า ๕๐ ถึง ๕๔ และหน้า ๕๕ หมายเลข ๒ ถึง ๑๔ และ ๑๗-๑๘-๑๙ ที่นำมาย่อไว้ในตอนนี้ จะเลือกที่ไม่ซ้ำกัน

๒. คำขึ้นต้น แบบเดียวกับข้อ ๑, ๒ จึงละไว้ ไม่ต้องกล่าวซ้ำอีก. และเป็นอันโปรดทราบด้วยว่า จนจบอิติวุตตกะ มีคำขึ้นต้นแบบเดียวกันทั้งสิ้น

๔. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราไม่เห็นเครื่องร้อยรัดอื่นแม้ข้อหนึ่ง ที่สัตว์ถูกร้อยรัดแล้ว ย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไปตลอดกาลนาน เหมือนเครื่องร้อยรัด คือ ตัณหา (ความทะยานอยาก) เลย.”

๕. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราไม่เห็นองค์ (องค์คุณ) อันแม้ข้อหนึ่ง ที่เป็นองค์ภายในของภิกษุผู้ยังศึกษา ผู้ยังมิได้บรรลุอรหัตตผล ปราศจากธรรมอันเกษม (ปลอดโปร่ง) จากโยคะ^๑ อันยอดเยี่ยม, อันเป็นองค์ที่มีอุปการะมาก เหมือน โยนิโสมนสิการ (การใส่ใจหรือการพิจารณาโดยแยบคาย) นี้เลย.” (องค์ภายนอกตรัสถึงการคบเพื่อนที่ดีงาม).

ทุกนิบาต บุณฺณมฺมธรรมะที่มี ๒ ข้อ

๑. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างแล้ว ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ช้องขัดเดือดร้อนในปัจจุบัน ตายไปแล้วก็หวังทุกข์ (ที่ไปอันชั่ว) ได้. ธรรม ๒ อย่าง คือ ความไม่สำรวมอินทรีย์^๒ กับ ความไม่รู้ประมาณในโภชนะ คืออาหารที่กินเข้าไป.” (ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม).

๒. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมะ ๒ อย่างเหล่านี้ ทำความเดือดร้อนให้ คือบุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ทำความดี, ทำความชั่วไว้ ผู้นั้นย่อมเดือดร้อนว่า เรามิได้ทำความดีไว้, ย่อมเดือดร้อนว่า เราได้ทำความชั่วไว้.” (ธรรมะที่ไม่ทำความเดือดร้อนให้ คือที่ตรงกันข้าม).

๓. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลประกอบด้วยธรรม ๒ อย่าง ย่อมเหมือนถูกนำไปตั้งไว้ในนรก ธรรมะ ๒ อย่าง คือ ตีลอันชั่ว, ทิฏฐิ (ความเห็น) อันชั่ว.” (ฝ่ายดีคือที่ตรงกันข้าม คือตีลอันดีงาม ทิฏฐิอันดีงาม).

๔. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุผู้ ไม่มีความเพียร ไม่มีความเกรงกลัว (ต่อบาป) เป็นผู้ไม่ควรเพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพื่อบรรลุธรรมอันปลอดโปร่งจากโยคะอันยอดเยี่ยม. ภิกษุผู้มีความเพียร มีความเกรงกลัว (ต่อบาป) จึงเป็นผู้ควรเพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพื่อบรรลุธรรมอันปลอดโปร่งจากโยคะอันยอดเยี่ยม.”

๕. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความตริก (วิตก) ๒ อย่าง ย่อมมาสู่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมาก คือ ความตริกอันเกษม (ไม่เบียดเบียน) และ ความตริกอันสังัด (จากอกุศลธรรม). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตถาคตมีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี ยินดีในความไม่เบียดเบียน ความตริกข้อนี้ จึงมาสู่ตถาคตผู้ยินดีในความไม่เบียดเบียนโดยมากกว่า เราย่อมไม่เบียดเบียนใคร ๆ ด้วยการกระทำนี้ ไม่ว่าจะเป็นผู้สะดุ้งตื่น (ด้วยกิเลส) หรือว่าเป็นผู้ถาวร (ไม่ตื่นเพราะละกิเลสได้แล้ว). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ตถาคตมีความสังัดเป็นที่มายินดี ยินดีในความสังัด. ความตริกข้อนี้ จึงมาสู่ตถาคตผู้ยินดีในความสังัดโดยมากกว่า เราละอกุศลได้แล้ว. เพราะเหตุนี้แล ท่านทั้งหลายพึงอยู่อย่างยินดีในความไม่เบียดเบียน ยินดีในความสังัดเถิด.”

ติกนิบาต บุณฺณมฺมธรรมะที่มี ๓ ข้อ

๑. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธาตุ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ รูปธาตุ (ธาตุคือรูป), อรูปธาตุ (ธาตุคือสิ่งที่ไม่มีรูป), นิโรธธาตุ (ธาตุคือนิโรธความดับ).”

๒. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! การแสวงหา ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กาเมสนา (การแสวงหากาม), ภเวสนา (การแสวงหาภพ คือความมีความเป็น), พรหมจริเยสนา (การแสวงหาพรหมจริย).”

๑. โยคะ คือกิเลสที่ประกอบสัตว์ไว้ในภพ

๒. คำเต็มว่า ไม่สำรวมทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย โดยใจความ คือไม่ระวังตา หู เป็นต้น

๓. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! จักขุ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ มังสจักขุ (ตาเนื้อ), ทิพพจักขุ (ตาทิพย์), ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา).

๔. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นิสสรณียธาตุ (ธาตุคือความแล่นออก หรือความพ้นไป) ๓ ประการ คือ เนกขัมมะ (การออกจากกาม) เป็นความพ้นไปแห่งกามทั้งหลาย, อารูปะ (ความเป็นของไม่มีรูป) เป็นความพ้นไปแห่งรูปทั้งหลาย, นิโรธ (ความดับ) เป็นความพ้นไปแห่งสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย.”

๕. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคล ๓ ประเภท มีอยู่ในโลก คือ ๑. บุคคลที่เสมอด้วยฝนที่ไม่ตก ๒. บุคคลที่เหมือนฝนตกเฉพาะแห่ง ๓. บุคคลที่เหมือนฝนตกทุกแห่ง (ตรัสอธิบายต่อไปว่า ผู้ไม่ให้ทานเลย เปรียบเหมือนฝนไม่ตก, ผู้ให้ทานแก่บางคน ไม่ให้แก่บางคน เปรียบเหมือนฝนตกเฉพาะแห่ง, ผู้ให้ทานแก่ทุกคน คือแก่สมณะ, พราหมณ์, คนกำพร้า, คนเดินทาง, วณิพพก,* ยาจก เปรียบเหมือนฝนตกทุกแห่ง).”

จตุกกนิบาต ขุมนุมธรรมะที่มี ๔ ข้อ

๑. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ของที่เล็กน้อยด้วย หาง่ายด้วย ไม่มีโทษด้วย มี ๔ อย่าง คือ ผ้าป้อนฝุ่น (เศษผ้าที่เกี่ยวเก็บตกในที่นั้น ๆ), อาหารที่หามาด้วยลำแข้ง (ที่เกี่ยววิณฑบาตได้มา), โคนไม้, ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า. ตราบเวลาที่ภิกษุยินดีด้วยของเล็กน้อย อันหาได้ง่าย อันไม่มีโทษ เราย่อมกล่าวความยินดีนั้นว่าเป็นองค์ของความเป็นสมณะแต่ละข้อของภิกษุนี้.”

๒. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราย่อมกล่าวถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ (กิเลสที่ดองสันดาน) ของผู้รู้ผู้เห็น ไม่กล่าวสำหรับผู้ไม่รู้ไม่เห็น คือ รู้ทุกข์, เหตุให้ทุกข์เกิด, ความดับทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์.”

๓. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สมณพราหมณ์เหล่าใดไม่รู้ทุกข์, เหตุให้ทุกข์เกิด, ความดับทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ตามเป็นจริง. สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมเป็นเพียง สมณสมมต, พราหมณสมมต ; ไม่ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ของความเป็นสมณะ, ประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ ด้วยความรู้ยังอยู่ในปัจจุบัน.” (ฝ่ายดีทรงแสดงตรงกันข้าม).

๔. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๔ อย่างเหล่านี้ คือความเกิดขึ้นแห่งตัณหา เพราะเหตุแห่งจิวร (ผ้าห่มห่ม), อาหาร (บิณฑบาต), ที่อยู่อาศัย (เสนาสนะ), ความมีความเป็น และความเป็นไม่มีไม่เป็น (ภาวาภาวะ).”

๕. “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! โลกอันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตก็ปลีกตัวได้จากโลก, เหตุที่ให้โลกเกิด อันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตก็ละเหตุที่ให้เกิดโลกได้แล้ว, ความดับแห่งโลกอันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตก็ได้ทำให้แจ้งความดับแห่งโลกแล้ว, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกอันตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตก็ได้เจริญข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกแล้ว.”

๑. วณิพพก กับยาจก ต่างกัน คือวณิพพก คือผู้ขออย่างพรรณนาอาณิสสงส์ของท่านว่า จะให้ได้บรรลุผลดี อย่างนั้นอย่างนี้ ส่วนยาจก คือผู้ขอธรรมดา ทั้งนี้เป็นคำอธิบายของอรรถกถา

๕. สุตตนิบาต ขุมนุมพระสูตร

(สุตตนิบาต หรือขุมนุมพระสูตรนี้ มีพระสูตรทั้งสิ้น ๗๐ สูตร ล้วนเป็นคำฉันท์ทั้งสิ้น บางแห่ง แม้จะมีร้อยแก้วปน แต่สาระผูกเป็นคำฉันท์ แบ่งออกเป็น ๕ วรรค คือ วรรคแรก ชื่อว่าอุรควรรค ว่าด้วยอุรคสูตรเป็นหัวหน้า มี ๑๒ สูตร, วรรคที่ ๒ ชื่อจุพวรรค แปลว่า วรรคเล็ก มี ๑๔ สูตร, วรรคที่ ๓ ชื่อมหาวรรค แปลว่า วรรคใหญ่ มี ๑๒ สูตร, วรรคที่ ๔ ชื่ออัฐภควรรค ว่าด้วยพระสูตรที่มีคำว่า อัฐภะ ตามหลัง (อัฐภะ แปลว่า ผู้ไม่ตั้งอยู่ ถือเอาความว่า ไม่ติด หรืออาจแปลได้ว่า เนื้อความ หรือใจความ) มี ๑๖ สูตร, วรรคที่ ๕ ชื่อปารายณวรรค ว่าด้วยที่มุ่งหมายอันสูง มี ๑๖ สูตร.

อุรควรรคที่ ๑ มี ๑๒ สูตร

๑. อุรคสูตร (สูตรเปรียบเทียบด้วยงู) พรรณนาถึงการที่ภิกษุละความชั่วต่าง ๆ เช่น ความโกรธ, ราคะ, ตัณหา, มานะ เป็นต้น ภิกษุนั้นย่อมละฝั่งนี้ ฝั่งโน้นได้ เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งเสียฉะนั้น.
๒. ธนียสูตร (สูตรว่าด้วยธนิยะผู้เลี้ยงโค) แสดงคำโต้ตอบของธนิยะผู้เลี้ยงโค พุดเชื่อเชิญให้ฝนตก เพราะตนได้ทำหน้าที่ของตนเสร็จแล้ว เช่น มุงหลังคา นำเชื้อไฟมาเตรียมไว้แล้ว ฝนจะตกก็ ตกเกิด. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราเป็นผู้ไม่โกรธ ปราศจากตอ (ของจิต) มีหลังคา (คือกิเลส) อันเปิดแล้ว, ไฟ (คือกิเลส) ก็ดับแล้ว ฝนจะตกก็ตกเกิด. อันเป็นคำโต้ตอบแสดงความเตรียมพร้อม ทางโลก กับความเตรียมพร้อมทางธรรม.
๓. ขัคควิสาณสูตร (สูตรเปรียบเทียบด้วยนอแรด) เป็นพระสูตรที่พรรณนาการประพาศิพรหมจรรย์ ซึ่งแนะนำให้อยู่แต่ผู้เดียว เทียบกับผู้เดียวเหมือนนอแรด.* เช่น ที่กล่าวว่า “วางอาชญาในสัตว์ ทั้งปวงแล้ว ไม่เบียดเบียนใคร ๆ เลย ไม่ปรารถนาบุตร ก็จะปรารถนาสหายแต่ที่ไหน ควรเป็นผู้เดียวเที่ยวไปเหมือนนอแรดฉะนั้น.”
๔. กติการทวาสสูตร (ว่าด้วยภราทวาสพราหมณ์ผู้ไถนา) พราหมณ์ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพเจ้า ไถหว่านแล้วจึงบริโภคน้ำ ทานจงไถหว่านบ้างสิ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์ก็ไถและหว่าน เหมือนกัน. เมื่อพราหมณ์ถามถึงไถ จึงตรัสตอบว่า “ศรัทธาเป็นพีช, ความเพียรเป็นฝ่น, ปัญญา เป็นแอกและไถ, ความละเอียดใจเป็นงอนไถ, ใจเป็นสายเชือก, สติเป็นฆาต (ไปไถสำหรับไถนา)” เป็นต้น.
๕. จุนทสูตร (ว่าด้วยนายจุนทะ กัมมารบุตร) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำถามของนายจุนทะ กัมมารบุตร เรื่องสมณะมี ๔ ประเภท คือ ๑. มัคคชีนะ (ผู้ชนะกิเลสด้วยมรรค)*. ๒. มัคคเทสกะ (ผู้แสดงมรรค) ๓. มัคคชีวี (ผู้ดำรงชีพอยู่ในมรรค คือผู้กำลังปฏิบัติ) ๔. มัคคทูลี (ผู้ประทุษร้ายมรรค คือผู้ประทุษริชั้ว เท่ากับเป็นผู้ทำลายแห่งความเจริญของตน).

๑. แรตพันธุ์อินเดีย มีนอหรือเขาเดียว แต่พันธุ์ของประเทศอื่น มีนอคู่บ้าง นอเดียวบ้าง

๒. มรรค หมายถึงหนทาง หรือข้อปฏิบัติที่บรรลुถึงความดับทุกข์

๖. **ปราวาสสูตร** (ว่าด้วยความเสื่อม) พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงปาททางแห่งความเสื่อมไว้หลายข้อด้วยกัน. ดังจะยกมาเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้ “รักอัสตบุรุษ (คนชั่ว), ไม่รักอัสตบุรุษ (คนดี), ชอบใจธรรมของอัสตบุรุษ, นั่นเป็นปาททางแห่งความเสื่อม.” “มักหลับ, มักเข้ากลุ่มสนทนา, ไม่หมั่น, เกียจคร้าน, โกรธง่าย, นั่นเป็นปาททางแห่งความเสื่อม.” “มั่งคั่ง แต่ไม่เลี้ยงมารดาบิดาผู้แก่เฒ่า ล่วงวัย, นั่นเป็นปาททางแห่งความเสื่อม.” “หยิ่งเพราะชาติ, หยิ่งเพราะทรัพย์, หยิ่งเพราะโคตร, ดูหมิ่นญาติของตน, นั่นเป็นปาททางแห่งความเสื่อม.” “เป็นนักเลงหญิง เป็นนักเลงสุรา, เป็นนักเลงการพนัน, ทำทรัพย์ที่ได้มาแล้วให้พินาศ, นั่นเป็นปาททางแห่งความเสื่อม.” เป็นต้น.
๗. **วสอสูตร** (ว่าด้วยคนเลวหรือคนถ้อย) พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงธรรมแก่การทวาทพราหมณ์ผู้บูชาไฟ ถึงเรื่องคนเลว และธรรมะที่ทำให้คนให้เลว รวมหลายหัวข้อด้วยกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้. “คนใดมักโกรธ, ผูกโกรธ, เป็นคนชั่วที่ลบหลู่บุญคุณท่าน, มีความคิดเห็นวิบัติ, มีมายา, พึงรู้คนนั้นว่าเป็นคนเลว.” “คนใดเบียดเบียนผู้เกิดครั้งเดียว หรือเกิด ๒ ครั้ง (เกิด ๒ ครั้ง คือออกมาเป็นไข่แล้วจึงออกจากไข่เป็นตัวอีกต่อหนึ่ง), ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต, พึงรู้คนนั้นว่าเป็นคนเลว.” “ผู้ใดยกตัวเอง, ช่มผู้อื่น, เป็นคนเลวเพราะความถือตัวนั้น, พึงรู้คนนั้นว่าเป็นคนเลว.” ในที่สุดได้ตรัสสรุปหลักการทางพระพุทธศาสนาว่า “บุคคลมิใช่เป็นคนเลวเพราะชาติ มิใช่เป็นคนดี (พราหมณ์) เพราะชาติ แต่เป็นคนเลวเพราะการกระทำ, เป็นคนดีเพราะการกระทำ.”
๘. **เมตตสูตร** (ว่าด้วยการแผ่เมตตา) พ้องกับที่กล่าวไว้แล้วในขุททกปาฐะ (หน้า ๕๔๗) เป็นการแสดงวิธีแผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทุกชนิดอย่างกว้างขวาง.
๙. **เหมวตสูตร** (ว่าด้วยการโต้ตอบระหว่างสาตาศิรยัณห์กับเหวตยัณห์ รวมทั้งพระพุทธภาษิตในตอนท้าย) เหมวตยัณห์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “โลกเกิดขึ้นในอะไร, ทำความพอใจ (สันถวะ = เชยชม) ในอะไร, โลกอาศัยอะไร และเดือดร้อนในอะไร?” ตรัสตอบว่า “โลกเกิดขึ้นในสิ่ง ๖ สิ่ง, ทำความพอใจในสิ่ง ๖ สิ่ง, อาศัยสิ่ง ๖ สิ่ง, เดือดร้อนในสิ่ง ๖ สิ่ง (คือในกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนาใคร่ชอบใจ มีใจเป็นที่ ๖ ทั้งนี้ตามพระพุทธภาษิตตอนต่อไป)” และได้ตรัสว่า คลายความพอใจในสิ่งเหล่านี้ได้ ก็จะพ้นจากทุกข์ เป็นต้น.
๑๐. **อาพวกสูตร** (ว่าด้วยอาพวกยัณห์) แสดงการตรัสตอบของพระผู้มีพระภาค ในเมื่ออาพวกยัณห์ทูลถามแบบข่มขู่ คำถามคำตอบมีดังนี้ :-
- “อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจในโลกนี้ของบุรุษ (ตรัสตอบว่า ศรัทธา), อะไรประพடுத்தแล้ว นำความสุขมาให้ (ตรัสตอบว่า ธรรมะ), อะไรมีรสดียิ่งกว่ารสทั้งหลาย (ตรัสตอบว่า สังขะ), ปราชญ์กล่าวถึงชีวิตของผู้เป็นอยู่เช่นไรว่า เป็นชีวิตอันประเสริฐ (ตรัสตอบว่า ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา).”
- “จะข้ามโอฆะ^๑ ได้อย่างไร (ตรัสตอบว่า ข้ามได้ด้วยศรัทธา), จะข้ามอรรณพ^๒ ได้อย่างไร (ตรัสตอบ

๑. โอฆะ ได้แก่ห้วงน้ำคือกิเลส มี ๔ อย่าง คือ กาม, ภพ, ภิฏฐิ, อวิชชา

๒. อรรณพ ได้แก่ห้วงน้ำ หรือมหาสมุทร คือความเวียนว่ายตายเกิด

ว่า ข้ามได้ด้วยความไม่ประมาท), จะก้าวล่วงทุกข์ได้อย่างไร (ตรัสตอบว่า ด้วยความเพียร), จะบริสุทธิ์ได้อย่างไร (ตรัสตอบว่า ด้วยปัญญา)." จะบรรลุเกียรติได้อย่างไร (ตรัสตอบว่า ด้วยสัจจะ), จะผูกมิตรไว้ได้อย่างไร (ตรัสตอบว่า ผู้ให้ยอมผูกมิตรไว้ได้), ละโลกนี้ไปสู่อีกโลกหนึ่ง จะไม่เศร้าโศกได้อย่างไร (ตรัสตอบว่า มีธรรมชาติผู้ครองเรือน ๔ อย่าง คือ สัจจะ, วัมมะ,* วิตติ (ความอดทน), จาคะ (การสละ) ละโลกนี้ไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศก." อาพวกยักษ์ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา.

๑๑. **วิชยสูตร** (ว่าด้วยชัยชนะ) พรรณนาถึงความน่าเกลียดของร่างกายส่วนต่าง ๆ ซึ่งไม่ควรติดไม่ควรยึดถือ.
๑๒. **มุนิสูตร** (ว่าด้วยมุนีคือผู้รู้) มีคำพรรณนาลักษณะต่าง ๆ ของมุนีไว้เป็นอันมาก เช่น "บัณฑิตทั้งหลายย่อมประกาศบุคคลผู้รอบรู้ทั้งปวง, รู้จักสิ่งทั้งปวง, มีปัญญาดี, ไม่ติดในธรรมทั้งปวง, ละสิ่งทั้งปวง, หลุดพ้นแล้วเพราะสิ้นตัณหา ว่าเป็นมุนี" ดังนี้ เป็นต้น.

จบวรรคที่ ๑ ขึ้นวรรคที่ ๒ ซึ่งมี ๑๔ สูตร

๑๓. **รตนสูตร** (ว่าด้วยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งเปรียบดุจรัตน) เป็นคำพรรณนาคุณพระรัตนตรัย ทำนองเดียวกับที่กล่าวมาแล้วในขุททกปาฐะ (ดูหน้า ๕๙๗).
๑๔. **อามกัณฐสูตร** (ว่าด้วยกลิ่นคาว) เป็นสูตรที่พรรณนาถึงความชั่วทางกาย วาจา ใจ ว่าเป็นกลิ่นคาวมิใช่ปลาหรือของกินอื่น ๆ แล้วพรรณนาถึงการประกอบคุณงามความดีว่าทำให้ปราศจากกลิ่นคาว.
๑๕. **หิริสูตร** (ว่าด้วยความละอายใจในการทำชั่ว) แสดงถึงการประกอบคุณความดีและคุณธรรมของมิตร ลงสุดท้ายให้เต็มรสของความสงัด และรสของความสงบ ผู้เต็มรส อันเกิดแต่ปิติในธรรม ย่อมเป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีบาป.
๑๖. **มงคลสูตร** (ว่าด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นมงคล) ได้กล่าวไว้แล้วในขุททกปาฐะ (หน้า ๕๙๗).
๑๗. **สุจิโณมสูตร** (ว่าด้วยสุจิโณมยัณห์) แสดงการตรัสตอบปัญหาว่า รากะ, โทสะ, ความไม่ยินดี, ความยินดี, ความกลัว, (ชนพอง), ความตริภัก ล้วนเกิดจากอึดติดภาพ (คือร่างกายจิตใจ) นี้ทั้งสิ้น ผู้รู้และบันเทาได้ ผู้นั้นย่อมข้ามโอฆะได้.
๑๘. **ธัมมจริยสูตร** (ว่าด้วยการประพฤติธรรม) แสดงว่าแม้การประพฤติธรรมและประพฤติพรหมจรรย์ จะเป็นแก้วอันประเสริฐ แต่ผู้ที่บวชแล้วถ้าประพฤติไม่ดี ชีวิตของผู้นั้นก็เลวทราม เพิ่มมลทินให้แก่ตน ต่อเมื่อละความชั่วต่าง ๆ จึงทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.
๑๙. **พราหมณธัมมิกสูตร** (ว่าด้วยธรรมะของพราหมณ์) พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงธรรมแก่พราหมณ์มหาศาลหลายคน ชี้แจงธรรมะของพราหมณ์ตามคติพระพุทธศาสนา ซึ่งสอนมิให้เบียดเบียน

๑. วัมมะในที่นี้ หมายถึงหมะการฝึกตนหรือความข่มใจ

เป็นคำสอนตรงกันข้ามกับคติของพราหมณ์ ที่มีการฆ่าสัตว์บูชายัญ. นอกจากนั้นยังแสดงถึง
กรรมอื่น ๆ พราหมณ์ก็เลื่อมใส ปฏิญาณตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต.

๒๐. นาวาสูต (ว่าด้วยเรือ) เป็นคำสอนถึงการประพุดิธรรมว่า เปรียบเหมือนมีเรือข้ามน้ำได้.
๒๑. กิสิสสูต (ว่าด้วยประพุดิอย่างไร จึงจะบรรลุประโยชน์อันสูงสุด) ตรัสสอนให้ตั้งอยู่ในธรรม.
๒๒. อุฏฐานสูต (ว่าด้วยความหมั่น) เป็นคำสอนปลุกใจให้ลุกขึ้น อย่ามัวหลับไหลอยู่ ให้ศึกษาเพื่อ
สันติ อย่าปล่อยให้กาลเวลาล่วงไปเปล่า.
๒๓. ราหุลสูต (ว่าด้วยพระราหุล) พระผู้มีพระภาคตรัสสอนพระราหุลเนื่อง ๆ ด้วยพระพุทธโอวาท
ใจความว่า ให้ละกามคุณ ๕ คบกัลยาณมิตร เสพเสนาสนะอันสงัด รู้ประมาณในอาหาร อย่า
ทำความทะยานอยากในปัจจัย ๔ สำรวมในปาฏิโมกข์ (ศีลที่เป็นประธาน) ในอินทรีย์ ๕ (มีตา
เป็นต้น) เจริญกายคตาสติ มากด้วยความหน่าย (ในโลภะ). เจริญนิมิตว่าไม่งาม และเจริญ
ความไม่มีนิมิต ถอนกิเลสที่แฝงด้วยตัวคือมานะเสีย.
๒๔. วังคีสสูต (ว่าด้วยพระวังคิสะ) พระวังคิสะกราบทูลถามถึงพระอุปัชฌายะของตน พระผู้มี-
พระภาคตรัสตอบว่า อุปัชฌายะของเขาดับต้นหาได้แล้ว ปรีณิพพานแล้ว.
๒๕. สัมมาปริพพาชนียสูต (ว่าด้วยการเที่ยวไปด้วยดี)* พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงว่า ผู้เช่นไร
ชื่อว่าเที่ยวไปด้วยดี หรือมีหลักธรรมของปริพพาชกอย่างแท้จริง โดยใจความคือกิเลสต่าง ๆ ไม่ติด
อยู่ในโลกิยธรรม.
๒๖. รัชมิกสูต (ว่าด้วยรัชมักอุบาสก) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำถามของรัชมิกอุบาสกถึงคุณสมบัติ
ของพระสาวกที่ดี โดยใจความ คือไม่ละเมิดพระวินัย พังกรรมแล้วพิจารณาสิ่งเสพ (กรรม) ด้วยดี
และได้แสดงถึงคุณสมบัติของสาวกที่เป็นคฤหัสถ์ เช่น ให้รักษาอุโบสถ, เว้นทวจจริต, เลี้ยงมารดา
บิดา, ประกอบการคำอันถูกต้องตามธรรม.

จบวรรคที่ ๒ ขึ้นวรรคที่ ๓ ซึ่งมี ๑๒ สูต

๒๗. ปัพพัชชาสูต (ว่าด้วยการบวช) ตรัสเล่าเรื่องการเสด็จออกผนวชของพระองค์ จนกระทั่งเสด็จ
ผ่านกรุงราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารทอดพระเนตรเห็น ทรงส่งทูตตามไป ทราบที่พักแล้วเสด็จ
ด้วยพระองค์เองไปถึงที่ประทับ ณ ปันทวบรรพต ทูลถามถึงพระชาติ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ
ตอนนั้นยังมีได้ตรัสรู้).
๒๘. ปธานสูต (ว่าด้วยการตั้งความเพียร) พระผู้มีพระภาคเมื่อยังมิได้ตรัสรู้ ขณะทรงบำเพ็ญเพียร
ใกล้แม่น้ำเนรัญชรา ทรงตอบมารชื่อนมฺจิ ซึ่งมาพูดกล่อมพระทัยให้เลิกความเพียร ทรงชี้ว่า กาม,

๑. พระสูตรนี้ เท่ากับให้ความหมายของคำว่า ปริพพาชก ตามหลักพระพุทธศาสนา. เมื่อแปลตามศัพท์
ปริพพาชก แปลว่า ผู้เที่ยวไป เป็นชื่อนักบวชนอกพระพุทธศาสนา

ความริษยา, ความทิวระหาย, ความทะยานอยาก, ความหดหู่ ง่วงงุน, ความหวาดกลัว, ความสงสัย, ความลบหลู่บุญคุณผู้อื่น ความดีเสมอ เป็นเสนามารที่ ๑ ถึงที่ ๘ ตามลำดับ นอกจากนั้น ยังทรงแสดงเสนามารต่อไปอีก คือลาภ, ชื่อเสียง, สักการะ, ยศที่ได้มาโดยผิดธรรม, การยกตัวเอง, การดูหมิ่นผู้อื่น แล้วตรัสว่า ในการทำสงคราม (กับพญามาร) นั้น พระองค์ยอมตายดีกว่าที่จะเป็น ผู้แพ้แล้วมีชีวิตอยู่. พญามารเสียใจที่ไม่สามารถเอาชนะพระองค์ได้ จึงหายไปในที่นั้น.

๒๕. **สุภาสิตสูตร** (ว่าด้วยคำสุภาสิต) พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงองค์ ๔ ของวาจา สุภาสิตที่ไม่มีโทษ ที่วิญญูชนไม่ติเตียน คือ ๑. พุดเป็นสุภาสิต ๒. พุดเป็นธรรม ๓. พุดเป็นที่รัก ๔. พุดจริง ไม่พล่อย. แล้วพระวังคีสะกราบทูลขยายความเป็นคำฉันท์.
๓๐. **สุนทริกสูตร** (ว่าด้วยสุนทริก ภารทวาชพรหมณ์) พราหมณ์ภารทวาชโคตร ชื่อสุนทริกะ เห็นพระผู้มีพระภาค ก็ถามว่า ท่านชาติอะไร (ในวรรณะ ๔) พระองค์ตรัสตอบว่า อย่าถามถึงชาติเลย จงถามถึงความประพฤติดีกว่า แล้วทรงแสดง แสดงคุณสมบัติของมนุษย์ ที่แม้เกิดในสกุลต่ำ แต่ประพฤติดี ทำลายกิเลส ก็นับเป็นอาชาไนยได้ พราหมณ์เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสก.
๓๑. **มาฆสูตร** (ว่าด้วยมาฆมาณพ) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำถามของมาฆมาณพเรื่องผู้ประสงค์บุญ ควรบูชาด้วยอย่างไร โดยทรงแสดงว่า ควรบูชาท่านผู้มีคุณสมบัติที่ดีงาม ละกิเลสได้ มาณพก็เลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสก.
๓๒. **สภียสูตร** (ว่าด้วยสภียปริพพาชก) สภียปริพพาชกไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเรื่องคุณสมบัติของภิกษุ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ. ปริพพาชกขอบรรพชาอุปสมบทและได้สำเร็จอรหัตตผล.
๓๓. **เสลสูตร** (ว่าด้วยเสลพราหมณ์) เนื้อความอย่างเดียวกับเสลสูตร ที่ย่อไว้แล้ว หน้า ๔๕๑.
๓๔. **ธัลลสูตร** (ว่าด้วยธัลลครคือความโศก) ส่วนใหญ่พรรณนาถึงชีวิตที่ใกล้ต่อความตายเข้าไปทุกขณะ เมื่อบุคคลถอนลูกศรได้ ก็จะไม่เศร้าโศก ได้นิพพาน.
๓๕. **วาสถฐสูตร** (ว่าด้วยวาสถฐมาณพ) มีข้อความอย่างเดียวกับที่ย่อไว้แล้ว หน้า ๔๕๖.
๓๖. **โกกาลิกสูตร** (ว่าด้วยพระโกกาลิกะ) มีความพ้องกับที่ย่อไว้แล้ว หน้า ๔๕๑.
๓๗. **นาลกสูตร** (ว่าด้วยพระนาลกะ) พระนาลกะ (ผู้เป็นน้องชายของอสีตดาบส) ถามปัญหาเรื่องโมเนยยปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อความเป็นมุนี), พระผู้มีพระภาคตรัสตอบแสดงคุณสมบัติของมุนี.
๓๘. **ทวยตานุปัสสนาสูตร** (ว่าด้วยการพิจารณาธรรมะที่เป็นคู่) คือพิจารณาทุกข์พร้อมด้วยเหตุให้ทุกข์เกิด พิจารณาความดับทุกข์ พร้อมทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เมื่อพิจารณาเป็นคู่ อย่างนี้ อย่างไม่ประมาท มีความเพียร ก็จะได้บรรลอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือถ้ายังมีกิเลสเหลือ ก็จะได้เป็นพระอนาคามี. นอกจากนั้นได้ตรัสแสดงวิธีพิจารณาธรรมเป็นคู่อย่างพิสดาร.

จบวรรคที่ ๓ ขึ้นวรรคที่ ๔ ซึ่งมี ๑๖ สูตร*

๑. มีเรื่องเล่าว่า พระโสณภิกษุภิกษุณะ ได้เคยสวดพระสูตร ๑๖ สูตรนี้ ในที่พระพักตร์พระศาสดา อันแสดงว่า มีการท่องจำพระสูตรมาแล้วแม้ในครั้งพุทธกาล ดูหน้า ๔

๓๙. กามสูตร (ว่าด้วยกาม) พรรณนาโทษของกามและสอนให้เว้นกาม เหมือนวิดน้ำเรือรั่วพาเรือให้ถึงฝั่งได้.
๔๐. กุหัญญกสูตร (ว่าด้วยข้อเปรียบเทียบมีหัตถ์ติดอยู่ในถ้ำ) โดยใจความ ให้ความจริงเรื่องกามมีความรู้เท่า ไม่ติดไม่ยึดถือ ก็จะข้ามโอฆะได้. อนึ่ง คำว่า ถ้ำ นั้น หมายถึงร่างกาย.
๔๑. ทุณฺณกสูตร (ว่าด้วยมีหัตถ์ติดอยู่ในทิวฏฐันชัฏ) แสดงว่ามิไม่ติดอยู่ในทิวฏฐิตามความเห็น เพราะมีคุณธรรม จึงไม่ติดอัสสา หรือนิรัตตา (อนัตตา).
๔๒. สุทฺธกสูตร (ว่าด้วยมีหัตถ์ติดอยู่ในความบริสุทธิ์ที่คนเข้าใจผิดว่าจะมีได้ด้วยการเห็น) มีบางคนเข้าใจว่า ความบริสุทธิ์ จะมีได้เพราะได้เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้. พระผู้มีพระภาคตรัสสอนมิให้ติดในสิ่งที่ได้เห็นได้ฟัง เป็นต้น.
๔๓. ปรมัญญกสูตร (ว่าด้วยมีหัตถ์ติดอยู่ในสิ่งที่ทอดเยยมตามความเห็นผิด) ข้อสำคัญคือให้คลายทิวฏฐิอย่ายึดถือในสิ่งใด ๆ.
๔๔. ชราสูตร (ว่าด้วยความแก่) แสดงว่าชีวิตน้อย ในที่สุดก็ต้องตาย ไม่ควรยึดถือ คนที่เรารักตายไปแล้ว ก็ไม่ได้เห็นกัน เปรียบเหมือนการฝันไป ตื่นขึ้นก็ไม่เห็น.
๔๕. ติสสเมตเตยยสูตร (ว่าด้วยติสสเมตเตยมาณพ) พระผู้มีพระภาคตรัสสอนเรื่องโทษของกามตรัสแนะนำให้ศึกษาความสงบ.
๔๖. ปฐสูตร (ว่าด้วยปริพาชกชื่อปฐะ) ตรัสแสดงว่า ผู้ที่ติดอยู่ในความเห็น หรือสัจจะเฉพาะอย่าง ย่อมโต้เถียงกันว่า ความบริสุทธิ์มีเฉพาะในลัทธิของตน แล้วตรัสแสดงโทษของความติดในทิวฏฐิ.
๔๗. มาคัณขียสูตร (ว่าด้วยคัณขียพราหมณ์) ตรัสแสดงให้เห็นความน่าเกลียดของกายนี้ อันเต็มไปด้วยของโสโครก และตรัสสอนให้ละมานะความถือตัว ไม่ติดในกาม ไม่ยึดมั่นสัญญา (ความกำหนดหมายในใจ) และทิวฏฐิตามความเห็น.
๔๘. ปุราณสูตร (ว่าด้วยภายหลังความตาย) ตรัสสอนให้ละดับเหว ไม่มีความยึดถือ. มีคำสอนมิให้ยึดอัสสาและนิรัตตา (อนัตตา) ทั้งสองด้วย.
๔๙. กลหวิวาทสูตร (ว่าด้วยการทะเลาะวิวาท) ตรัสแสดงเหตุแห่งการทะเลาะวิวาท แล้วตรัสสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณา เป็นผู้หลุดพ้น ไม่ทะเลาะวิวาทกับใคร.
๕๐. จูฬวิญญูสูตร (ว่าด้วยการวิวาทกันเพราะทิวฏฐิ สูตรเล็ก) ตรัสสอนให้เห็นว่า การติดความคิดเห็นเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกันซึ่งควรจะแก้ไข.
๕๑. มหาวิญญูสูตร (ว่าด้วยการวิวาทกันเพราะทิวฏฐิ สูตรใหญ่) ตรัสสอนผลร้ายของการวิวาทกันและสอนมิให้ยึดถือ.

๕๒. **ตุวฏฺกสูตร** (ว่าด้วยสันติบท คือทางแห่งความสงบ)* พระผู้มีพระภาคแสดงทางแห่งความสงบ และมีข้อความเรื่องไม่มีอัตตา และนิรัตตา (อนัตตา) และคุณธรรมอื่น ๆ ที่เป็นไปเพื่อไม่ยึดถือ.
๕๓. **อิตตทัณฺหาสูตร** (ว่าด้วยโทษของตน) ตรัสสอนให้เห็นโทษของการทะเลาะวิวาท และให้ตั้งอยู่ในคุณความดี.
๕๔. **สาริปุตตสูตร** (ว่าด้วยพระสาริบุตร) แสดงการโต้ตอบระหว่างพระผู้มีพระภาคกับพระสาริบุตร เรื่องคุณธรรมของภิกษุ.

จบวรรคที่ ๔ ขึ้นวรรคที่ ๕ ซึ่งมี ๑๖ สูตร

ในวรรคที่ ๕ นี้ แสดงการถามปัญหาของมาณพ ๑๖ คน ซึ่งพาวรีพราหมณ์แต่งปัญหาให้ศิษย์ของตน ๑๖ คนไปทูลถามพระผู้มีพระภาค เพื่อรู้ว่าจะเป็นผู้ตรัสรู้จริงหรือไม่. สูตรทั้งสิบหกจึงมีชื่อตามชื่อของมาณพทั้งสิบหก ซึ่งแต่ละสูตรแสดงคำถามและคำตอบ (เป็นคำฉันท์) ในที่นี้จะแสดงชื่อมาณพทั้งสิบหกนั้น คือ ๑. อชิตะ ๒. ติสสเมตเตยยะ ๓. ปุณณกะ ๔. เมตตคุ ๕. โรตกะ ๖. อุปสีวะ ๗. นันทะ ๘. เหมกะ ๙. โตเทยยะ ๑๐. กัปปะ ๑๑. ชตุกัณเณี ๑๒. ภัทรวุระ ๑๓. อุทยะ ๑๔. โปสาละ ๑๕. โมฆราช ๑๖. ปิงคิยะ (เมื่อรวม ๑๖ สูตรนี้เข้าด้วย จึงเป็น ๗๐ สูตร).

(หมายเหตุ : สาระสำคัญในสูตรนินาตนี้ ส่วนใหญ่แสดงคุณธรรมที่ให้หลุดพ้นจากทุกข์ ให้ดับกิเลสเพื่อบรรลุนิพพาน แม้คำถามคำตอบของมาณพ ๑๖ คน ก็เป็นไปในเรื่องความหลุดพ้นแทบทั้งสิ้น.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๔ ขุททกนิกาย

ขุททกปาฐะ, ัมมปทคาถา, อุทาน, อิติวุตตกะ, สุตตนิบาต.

เล่มที่ ๒๖ ชื่อพุทธกนิยาย

วิมานวัตถุ, เปตวัตถุ, เถรคาถา, เถรีคาถา.

(เป็นสุตตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๖ นี้ มีเรื่องใหญ่ แบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ ๑. วิมานวัตถุ เรื่องวิมานแสดงว่าใครทำความดีอย่างไร ทำให้ได้วิมานอย่างไร ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรเทพธิดา ถึงอดีตกรรมที่ส่งผลให้เกิดในวิมานนั้น ๆ มีคำตอบของผู้ถูกถามเป็นราย ๆ ไป รวม ๘๕ ราย. ๒. เปตวัตถุ เรื่องของเปรต คือผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้รับทุกข์ทรมานในสภาพของเปรต มีลักษณะต่าง ๆ กัน ๕๑ เรื่อง. ๓. เถรคาถา เป็นภาษิตทางธรรม มีคติเตือนใจของพระเถระต่าง ๆ รวม ๒๖๔ รูป. ๔. เถรีคาถา เป็นภาษิตทางธรรม มีคติเตือนใจของพระเถรี (นางภิกษุณีผู้เป็นเถรี) รวม ๗๓ รูป.

๑. วิมานวัตถุ เรื่องการได้วิมาน

เรื่องถามตอบระหว่างพระมหาโมคคัลลานเถระ กับเทพบุตร เทพธิดา ผู้ได้วิมานต่าง ๆ กันนั้น แม้จะปรากฏว่ามีมากมาย แต่ก็พอจะสรุปได้ว่า เป็นคำตอบแสดงผลดีของการทำความดี เช่น การทำอัญชลีกรรม ต่อท่านผู้มีศีลบ้าง, การถวายทานบ้าง, การรักษาศีลบ้าง, การให้น้ำดื่มบ้าง, การจุดไฟเพื่อประโยชน์แก่คนไม่มาในที่มืดบ้าง, การฟังธรรมบ้าง, การรักษาอุโบสถบ้าง, การตั้งอยู่ในคุณธรรม เช่น ไม่โกรธบ้าง.

มีข้อพึงสังเกตก็คือ มิใช่แต่พระมหาโมคคัลลานะถามอย่างเดียว บางครั้งเทพบุตรนั้นก็มาเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเล่าความในอดีตก็มี.

๒. เปตวัตถุ เรื่องของเปรต

ในเรื่องเปตวัตถุ หรือเรื่องของเปรตนี้ บางตอนก็เป็นคำสอนปรารภผู้ล่วงลับไปแล้ว โดยให้คิดว่าควรทำบุญอุทิศไปให้เปรตเหล่านั้น (คำว่า เปรต แปลว่า ผู้ล่วงลับไปแล้วทั่ว ๆ ไป กับอีกอย่างหนึ่ง หมายถึงผู้เกิดในสภาพที่ได้รับความทุกข์ทรมานที่เรียกกันว่าเปรต), บางครั้งพระเถระบางรูปไปพบเปรตอยู่ในลักษณะงดงามดีทุกอย่าง แต่ปากที่หนอนได้ มีกลิ่นเหม็น เมื่อได้ถามเปรตนั้นก็เล่าว่า ตนเคยเป็นสมณะพูดชั่วไม่สำรวมปาก แต่มีความเพียรดี จึงมีผลเป็นอย่างนี้, เปรตบางคนกินอุจจาระ ปัสสาวะ เลือด หนอง (กินอะไรเข้าไปพองถึงปากก็กลายเป็นของโสโครกเหล่านั้น) เป็นผลของการที่ด่าสมณพราหมณ์ เมื่อสามีเคยให้ทาน แต่ตนไม่เห็นด้วย คำด่านั้นว่า เจ้างินของไม่สะอาด คืออุจจาระ ปัสสาวะ เลือด หนอง เป็นต้น.

๓. เถรคาถา ภาษิตของพระเถระ

ได้กล่าวแล้วว่า เถรคาถา ว่าด้วยภาษิต อันเป็นคติสอนใจของพระเถระต่าง ๆ ถึง ๒๖๔ รูป ในที่นี้จักนำมากล่าวเป็นตัวอย่าง ๑๐ รูป คือ :-

๑. ภาษิตของพระสุภูติเถระ

“เรามุงกระท่อมแล้ว ไม่มีลมพัดผ่านเป็นสุข (มีความหมายว่า ป้องกันจิตใจมิให้กิเลสรบกวนได้), ผนจงตกตามสบายเถิด. จิตของเราตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้นแล้ว เราอยู่อย่างมีความเพียร, ผนจงตกเถิด.”

๒. ภาสิตของมหาโกฏิเถระ

“ผู้สงบระจับ, ยินดี (ในธรรม), พุดเป็นคติ, ไม่พึงสรวน ย่อมกำจัดบาปกรรมเสียได้ เหมือนลมพัดทำให้ใบไม้ร่วงฉะนั้น.”

๓. ภาสิตของพระอชิตเถระ

“เราไม่มีความกลัวในความตาย, ไม่มีความใคร่ในชีวิต, เราจักมีสติสัมปชัญญะ ทอดทั้งกายของตนไป (ตายอย่างมีความรู้เท่าและมีสติ).”

๔. ภาสิตของพระโสปากเถระ

“บุคคลพึงเป็นผู้ฉลาดในบุตรซึ่งเป็นที่รักคนเดียวฉันใด ก็พึงเป็นผู้ฉลาดในสัตว์มีชีวิตทั้งปวงฉันนั้น เกิด. (พึงมีความรู้สึกในผู้อื่นเหมือนบุตรที่รักคนเดียวของตน จะได้ไม่คิดเบียดเบียน และจะได้เห็นอกเห็นใจ).”

๕. ภาสิตของพระปุณณเถระ

“ศีลเป็นสิ่งเลิศในโลกนี้, แต่ผู้มีปัญญา นับเป็นผู้สูงสุด, บุคคลย่อมชนะทั้งในมนุษย์และในเทพทั้งหลาย เพราะศีลและปัญญา.”

๖. ภาสิตของพระนิตเถระ

“หลับตลอดคืน, ยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่ตลอดวัน, ผู้มีปัญญาทราวมักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เมื่อไรกัน.”

๗. ภาสิตของพระอุตตรเถระ

“ภพ (ความมีความเป็น) ไต ๆ ที่เป็นของเที่ยงย่อมไม่มี, แม้สังขาร (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง) ไต ๆ ที่เป็นของเที่ยงก็ไม่มี, ชนฺธเหล่านั้นเกิดขึ้นและเคลื่อน (แปรปรวน) ในกาลต่อ ๆ ไป ; เรารู้โทษนี้แล้ว จึงไม่ต้องการภพ แล่นออกจากกามทั้งหลาย บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ.”

๘. ภาสิตของพระปุณณมสเถระ

“เราละนิวรณ์ (กิเลสอันกั้นจิตมิให้บรรลุความดี) ๕ ประการแล้ว เพื่อบรรลุธรรมอันปลอดโปร่งจากกิเลสเครื่องผูกมัด จึงจับแว่นธรรมคือญาณทัสสนะของตนส่องดูภายในนี้หมดทั้งภายในภายนอก. ภายในก็ปรากฏว่างเปล่าทั้งภายในภายนอก.”

๙. ภาสิตของพระหริตเถระ

“ผู้ใดปรารถนาจะทำกิจที่ควรทำก่อนในภายหลัง ผู้นั้นย่อมถูกกำจัดจากฐานะอันเป็นสุข และย่อมเดือดร้อนในภายหลัง. พึงพุดสิ่งที่ทำได้ ไม่พึงพุดสิ่งที่ทำไม่ได้. บัณฑิตย่อมกำหนดรู้ผู้ไม่ทำ ดีแต่พุด. พระนิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีทุกข์ ปลอดโปร่ง ไม่มีความทุกข์เป็นสุขดีหนอ.”

๑๐. ภาสิตของพระนทีกัศสปเถระ

“พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปสู่แม่น้ำเนรัญชราเพื่อประโชชน์แก่เรา, เราได้ฟังธรรมของพระองค์แล้วเปลื้องความเห็นผิดได้. เราได้บูชายัญทั้งสูงทั้งต่ำและบูชาไฟ เป็นบุญชนผู้เหมือนมิตบอด สำคัญว่านั่นเป็นความบริสุทธิ์. เราวิ่งไปตามความยึดถือทิฏฐิ หลงไปเพราะความยึดถือ สำคัญความไม่บริสุทธิ์ว่าเป็นความบริสุทธิ์ จึงเป็นคนบอดคนเขลา. เราละมิจฉาทิฏฐิได้แล้ว ทำลายภพทั้งปวงได้แล้ว. เราบูชาไฟที่ควรแก่ทักษิณ (บูชา

บุคคลผู้มีคุณธรรม) นมัสการพระตถาคต. เราละความหลงทั้งปวงแล้วทำลายภวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ) ได้แล้ว สิ้นความเวียนเกิดแล้ว ไม่มีการเกิดอีก.”

๔. เถรีคาถา ภาษิตของพระเถรี

ได้กล่าวแล้วว่า เถรีคาถา ว่าด้วยภาษิตอันเป็นคติสอนใจของพระเถรี คือนางภิกษุณีต่าง ๆ จำนวน ๗๓ รูป ในที่นี้จักนำมากล่าวเป็นตัวอย่าง ๑๐ รูปเช่นกัน :-

๑. ภาษิตของพระนางปุลณเถรี

“ดูก่อนปุลณา ! เธอจงเต็มไปด้วยธรรมทั้งหลาย เหมือนดวงจันทร์วันขึ้น ๑๕ ค่ำ จงทำลายกองแห่งความมืดด้วยปัญญาอันบริบูรณ์.”

๒. ภาษิตของพระนางติสสาเถรี

“ดูก่อนติสสา ! เธอจงศึกษาตามข้อที่ควรศึกษา กิเลสเครื่องผูกมัดอย่าก้าวล่วง (เอาชนะ) เธอได้ เธอจงเปลื้องตนจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง ไม่มีอาสวะ (กิเลสที่คงสันดาน) เทียวไปในโลก.”

๓. ภาษิตของพระนางมิตตาเถรี

“เธอบวชด้วยศรัทธาแล้ว พึงยินดีในมิตรว่าเป็นมิตร จงเจริญกุศลธรรม เพื่อบรรลุธรรมอันปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัด.”

๔. ภาษิตของพระนางอุปสมาเถรี

“ดูก่อนอุปสมา ! เธอจงข้ามโอฆะอันเป็นที่ตั้งแห่งมาร อันข้ามได้โดยยาก จงชนะมารพร้อมทั้งเสนา ทรงไว้ซึ่งร่างกายนี้เป็นร่างกายสุดท้าย (อย่าเกิดอีก).”

๕. ภาษิตของพระนางสุมนาเถรี

“เห็นธาตุทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์แล้ว ก็อย่าให้ความเกิดมาหาอีก คลายความพอใจในภพแล้ว เธอก็จักสงบระงับเทียวไป.”

๖. ภาษิตของพระอุตตราเถรี

“เราส้ารวมกาย วาจา ใจ แล้วถอนตัณหาพร้อมทั้งรากได้ จึงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว.”

๗. ภาษิตของพระนางรัμμαเถรี

“เราเที่ยวบิณฑบาต ถือไม้เท้า มีกำลังน้อย มีตัวสั้นเตา ล้มลงบนดินในที่นั้น เห็นโทษในกายแล้ว จิตของเราก็หลุดพ้น.”

๘. ภาษิตของพระนางสังฆาเถรี

“เราจะเรือนบวชแล้ว ละบุตร และสัตว์เลี้ยงอันเป็นที่รัก ละราคะ โทสะ หน่ายอวิชชาแล้ว ถอนตัณหาพร้อมทั้งรากเสียได้ จึงเป็นผู้สงบระงับดับเย็น.”

๑. เป็นภาษิตสอนใจตนเอง จึงเรียกชื่อตัวเอง. มีหลายรายที่เป็นคำสอนปรารภชื่อแล้วให้มีคุณธรรมสมตามชื่อ

๙. ภาษิตของพระนางอภยมาคณเรี

“แน่แม่ ! เธอจงพิจารณาดูกายนี้ อันไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่กระหม่อมผมลงไป. เมื่อทำอยู่อย่างนี้ ก็จะถอนความกำหนดยินดีทั้งปวง ถอนความเร่าร้อนได้ ก็จะเป็นผู้ดับเย็น.”

๑๐. ภาษิตของพระนางพันติกาเถรี

“เราออกจากที่พักกลางวันบนเขาชิลมกุฏ ได้เห็นช้างข้ามขึ้นจากน้ำที่ริมฝั่งแม่น้ำ ชาย (คนหนึ่ง) ถือขอ พุดว่า ส่งเท้ามา ช้างก็เหยียดเท้าให้ เขาก็ขึ้นสู่ช้าง ครั้นเห็นสัตว์ที่ยังมิได้ฝึก ถูกฝึกแล้ว ไปสู่อานาจมนุษย์ได้ จากที่นั่นเราจึงไปสุป่าทำจิตให้ตั้งมั่น (ฝึกตนเองดูบ้าง).”

หมายเหตุ : ในเถรีคาถานี้ ภาษิตบางตอนเป็นพระพุทธรภาษิตตรัสสอนก็มี เช่น ที่ตรัสสอนพระนางรูปันณฑา.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๖ ขุททกนิกาย

วิมานวัตถุ, เปตวัตถุ, เถรคาถา, เถรีคาถา.

เล่มที่ ๒๗ ปุ้อขุททกนิกาย ขาดก ภาคที่ ๑
(เป็นสุตตันตปิฎก)

(ในเล่มที่ ๒๗ นี้ อันเป็นภาคแรกของขาดก ได้กล่าวถึงคำสอนทางพระพุทธศาสนา อันมีลักษณะเป็นนิทานสุภาษิต แต่ในตัวพระไตรปิฎก ไม่มีเล่าเรื่องไว้ มีแต่คำสุภาษิต รวมทั้งคำโต้ตอบในนิทานเรื่องละเอียดมีเล่าไว้ในอรรถกถา คือหนังสือที่แต่งขึ้นอธิบายพระไตรปิฎกอีกต่อหนึ่ง. คำว่า ขาดก หรือขาดก แปลว่า ผู้เกิด คือเล่าถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงเวียนว่ายตายเกิด ถือเอากำเนิดในชาติต่าง ๆ ได้พบปะผจญกับเหตุการณ์ดีบ้าง ชั่วบ้าง แต่ก็ได้พยายามทำความดีติดต่อกันมาบ้าง น้อยบ้างตลอดมา จนเป็นพระพุทธเจ้าในชาติสุดท้าย กล่าวอีกอย่างหนึ่ง จะถือว่าเรื่องขาดกเป็นวิวัฒนาการแห่งการบำเพ็ญคุณงามความดีของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ก็ได้. ในอรรถกถาแสดงด้วยว่า ผู้นั้นผู้นี้กลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยพระพุทธเจ้า แต่ในบาลีพระไตรปิฎกกล่าวถึงเพียงบางเรื่อง เพราะฉะนั้น สารสำคัญจึงอยู่ที่คุณงามความดีและอยู่ที่คติธรรมในนิทานนั้น ๆ. อนึ่ง เป็นที่ทราบกันว่า ขาดกทั้งหมดมี ๕๕๐ เรื่อง แต่เท่าที่ได้ลองนับดูแล้ว ปรากฏว่าในเล่มที่ ๒๗ มี ๕๒๕ เรื่อง ในเล่มที่ ๒๘ มี ๒๒ เรื่อง รวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๕๔๗ เรื่อง ขาดไป ๓ เรื่อง แต่การขาดไปนั้น

น่าจะเป็นด้วยในบางเรื่องมีนิทานซ้อนนิทาน และไม่ได้นับเรื่องซ้อนแยกออกไปก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม จำนวนที่นับได้ จัดว่าใกล้เคียงมาก.

วิธีจัดระเบียบชาดกนั้น จัดตามจำนวนคำฉันท์น้อยขึ้นไปหามาก และตั้งชื่อหมวดหมู่ตามจำนวนคำฉันท์นั้น คือเอกนิบาตชาดก ชาดกที่ชุมนุมคำฉันท์บทเดียว มี ๑๕๐ เรื่อง ทุกนิบาตชาดก ชาดกที่ชุมนุมคำฉันท์ ๒ บท มี ๑๐๐ เรื่อง ดิกนิบาตชาดก ชาดกที่ชุมนุมคำฉันท์ ๓ บท มี ๕๐ เรื่อง ดังนี้ เป็นต้น ในเล่มที่ ๒๗ มีจนถึงจัดตลีสนิบาตชาดก (ชาดกที่ชุมนุมคำฉันท์ ๔๐ บท มี ๕ เรื่อง) ส่วนเล่มที่ ๒๘ มีชุมนุมคำฉันท์ ๕๐ บท, ๖๐ บท, ๗๐ บท, ๘๐ บท และมีมหานิบาต คือชุมนุมเรื่องใหญ่ ๑๐ เรื่อง อันมีมหาเวสสันดรชาดกเป็นเรื่องสุดท้าย.

เป็นอันว่าพระไตรปิฎกที่ว่าด้วยเรื่องชาดกคือคำสอนแบบเล่านิทานคติธรรมนี้ มีอยู่ ๒ เล่ม คือเล่มที่ ๒๗ และเล่มที่ ๒๘ ส่วนอรรถกถา คือหนังสือที่แต่งขึ้นภายหลัง ขยายความเล่านิทานให้พิสดารออกไปนั้นมีถึง ๑๐ เล่ม แสดงว่าเป็นเรื่องใหญ่มาก แต่แม้เช่นนั้นก็มีชาวต่างประเทศแปลและพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษไว้เรียบร้อยแล้ว รวม ๖ เล่มใหญ่ คือฉบับมหาวิทยาลัย เคม บริดจ์ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๔ คือ ๘๐ ปีเศษมาแล้ว. นอกจากนั้นยังมีสำนวนอื่นอีก ๒ สำนวน คือสำนวนของ ริส เดวิดส์ แปลไว้ ๔๐ เรื่อง สำนวนของแฟรนซิส กับ ธอมัส แปลไว้ ๑๑๔ เรื่อง.

ในการย่อนี้จะไม่นำนิทานในอรรถกถามาเล่าเลย แต่จะเลือกนำภาสิตคติธรรมซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๗ มาแปลให้เห็นเนื้อหาแห่งคำสอนสัก ๑๐ บท จากชาดกต่าง ๆ ดังต่อไปนี้).

๑. อปัลณกชาดก

“คนบางคนกล่าวฐานะที่ไม่ผิด นักตริก (นักตรรกวิทยา) กล่าวฐานะที่ ๒ บัณฑิตรู้เนื้อความนั้นแล้ว ฟังถือเอาเฉพาะฐานะที่ไม่ผิด.”

(หมายเหตุ: ภาสิตนี้แสดงให้เห็นหลักทางพระพุทธศาสนา ที่ให้ถือความจริงที่แน่นอน เรื่องของการคิดคาดคะเน หรือการเดา ซึ่งเป็นฐานะที่ ๒ นั้นมิใช่คติที่พึงยึดถือ พึงดูง่าย ๆ ว่า ทางพระพุทธศาสนารับรองเฉพาะความจริงที่ประจักษ์ชัด ไม่ยอมเดาในเรื่องใดๆ).

๒. วัฒนูปถชาดก

“พ่อค้าเกวียนทั้งหลาย ไม่เกียจคร้าน ขุด (หาน้ำอยู่) ในทางทราย ก็ได้พบน้ำในเนินทราย (ในทะเลทราย) นั้น. ท่านผู้เป็นมุนีก็เช่นกัน เป็นผู้ประกอบด้วยกำลังคือความเพียร ไม่เกียจคร้าน พึงประสบความสงบแห่งหทัยได้.”

๓. จุลลกเสฏฐิชาดก

“ผู้มีปัญญาพิจารณา (เหตุผล) ย่อมตั้งตนได้ด้วยทรัพย์อันเป็นต้นทุนแต่น้อย เหมือนคนก่อไฟกองน้อย (ให้เป็นกองใหญ่) ฉะนั้น.”

๔. มตกภัตตชาดก

“ถ้าสัตว์ทั้งหลายรู้อย่างนี้ว่า ความเกิดนี้เป็นทุกข์, ผู้มีชีวิตจึงไม่พึงเบียดเบียนผู้มีชีวิตด้วยกัน, เพราะผู้ทำร้ายผู้มีชีวิต ย่อมเศร้าโศก.”

๕. ตีตถชาดก

“ดูก่อนนายสารถี ! ท่านจงนำมาไปดื่มน้ำที่ทำอื่นบ้างสิ คนเรายังเบื่อข้าวปายาสที่กินซ้ำ ๆ ได้.”

(หมายเหตุ : เป็นคำแนะนำของบัณฑิตให้นำมาของพระราชา ซึ่งไม่ยอมลงดื่มน้ำในท่าน้ำที่จำเจ โดยให้นำไปดื่มที่ทำอื่นดูบ้าง เพราะคนเรายังรู้จักเบื่ออาหารที่กินซ้ำ ๆ คติของเรื่องนี้คือให้แก้ไขเรื่องต่าง ๆ อย่างใช้ปัญญา).

๖. นันทวิสาลาชดก

“ควรกล่าวแต่ว่าจากที่น่าพอใจเท่านั้น ไม่ควรกล่าววจากที่ไม่น่าพอใจในกาลไหน ๆ. เมื่อเศรษฐีกล่าวคำที่น่าพอใจ โค (นันทวิสาลา) ได้ลากภาระหนักไปได้ ทำให้เศรษฐีได้ทรัพย์ และเอิบอิมใจ เพราะเหตุนั้น.”

๗. สัมโมทมานชาดก

“นกทั้งหลายขึ้นชมต่อกัน (สามัคคีกัน) ก็พาเอาขายไปได้ เมื่อโดนกเหล่านั้นทะเลาะกัน เมื่อนั้นก็มาสู่อำนาจของเรา.

(หมายเหตุ : นายพรานพูดเมื่อนกกระจาบติดขายเพราะทะเลาะและเกียจแย่งกัน ไม่เหมือนคราวแรก ๆ ที่ยังสามัคคีกัน บินขึ้นพร้อมกับนำเอาขายที่ดักไว้ไปติดบนต้นไม้และรอดชีวิตไปได้).

๘. ทุมเมธชาดก

“คนมีปัญญารามได้ยศแล้ว ย่อมประพุดสิ่งที่เป็นความพินาศแก่ตน, ย่อมปฏิบัติเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและคนอื่น.”

๙. สุวณฺณหังสาชดก

“พึงยินดีตามที่ได้ เพราะว่าความโลภเกินไปเป็นความชั่ว เช่น เรื่องคนจับพญาหงส์ เลยเสื่อมจากทอง.”

(หมายเหตุ : คือเรื่องโลภมากลาภหาย เดิมได้ชนทองซึ่งหงส์ทองมาสลัดให้ แต่คิดโลภมาก จับหงส์ไว้แล้ว ถอนขนหมดทั้งตัว ขนที่เคยเป็นทองก็เลยเป็นขนนกธรรมดาไป).

๑๐. อุกโกฏฐชาดก

“ดากก็แตก ผ้าก็หาย ทั้งยังทะเลาะกันในเรือนของเพื่อนบ้าน. เขามีการงานอันถูกประทุษร้ายทั้งสองทาง คือทั้งในน้ำและบนบก.”

(หมายเหตุ : เป็นเรื่องของสองผัวเมียชาวประมง ผัวตกเบ็ดติดคอ นึกว่าได้ปลาใหญ่ เกรงว่าเพื่อนบ้านจะขอ จึงสั่งให้ลูกไปบอกกับเมียให้ไปเที่ยวทะเลาะกับเพื่อนบ้าน ตัวเองดิ่งสายเบ็ด แต่ดิ่งไม่ขึ้น จึงปล้องผ้าทิ้งไว้บนฝั่ง ลงไปมดถูกตอดำตาแตก ครั้นขึ้นมา ก็ไม่มีผ้าจะนุ่ง เพราะมีไคร้ขโมยไปแล้ว ทางบ้านก็แตกกับเพื่อนบ้านหมด เพราะเมียไปทะเลาะตามคำสั่งเรียบร้อยแล้ว.

เล่มที่ ๒๘ ขี้อุททกนิกาย ชาตก ภาคที่ ๒

(เป็นสุตตันตปิฎก)

ในเล่มที่แล้วมีเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ รวมกันถึง ๕๒๕ เรื่อง แต่ในเล่มนี้มีเพียง ๒๒ เรื่อง เพราะเป็น เรื่องยาว ๆ ทั้งนั้น ๑๒ เรื่องแรกเป็นเรื่องที่มีคำฉันท์ เรื่องละ ๕๐ บท ๓ เรื่อง, ๖๐ บท ๒ เรื่อง, ๗๐ บท ๒ เรื่อง, ๘๐ บท ๕ เรื่อง. ส่วน ๑๐ เรื่องหลัง คือเรื่องที่เรียกว่า มหานิบาตชาตก แปลว่า ชาตกที่ชุมนุมเรื่อง ใหญ่ หรือที่โบราณเรียกว่า ทศชาติ คือเรื่อง ๑๐ ชาติ ซึ่งในที่นี้จะออกนาม พร้อมทั้งกล่าวใจความย่อ ทั้งสิบเรื่อง ดังต่อไปนี้ :-

๑. เติมิยชาตก

ชาตกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี คือการออกบวชหรือออกจากกาม เล่าเรื่องเตมิย-
ราชกุมาร เกรงการที่จะได้ครองราชสมบัติ เพราะทรงสลดพระหฤทัยที่เห็นราชบุรุษลงโทษโจรตามพระราช-
ดำรัสของพระราชา เช่น เขี่ยนฟันครึ่งข้าง เอาหอกแทงข้าง เอาหาลวดเสียบข้าง จึงใช้วิธีแสวงทำเป็นง่อย
เปลี้ย หุนหวก เป็นไปไม่พุดจากับใคร แม้จะถูกทดลองต่าง ๆ ก็อดกลั้นไว้ ไม่ยอมแสดงอาการพิรุณให้
ปรากฏ ทั้งนี้เพื่อจะเลี่ยงการครองราชสมบัติ พระราชาปรึกษาพวกพราหมณ์ ก็ได้รับคำแนะนำให้นำราชกุมาร
ไปฝังเสีย. พระราชมารดาทรงคัดค้านไม่สำเร็จ ก็ทูลขอให้พระราชกุมารครองราชย์สัก ๗ วัน แต่พระราชกุมาร
ก็ไม่ยอมพุด ต่อเมื่อ ๗ วันแล้ว สารธินำราชกุมารขึ้นสู่รถไปเพื่อจะฝังตามรับสั่งของพระราชา ขณะที่ขุดหลุม
อยู่พระราชกุมารก็เสด็จลงจากรถ ตรัสปราศรัยกับนายสารถี แจ้งความจริงให้ทราบว่ามีพระประสงค์จะออกบวช
สารถีเลื่อมใสในคำสอนขอออกบวชด้วย จึงตรัสสั่งให้นำรถกลับไปคืนก่อน สารธินำความไปเล่าถวายพระราชมารดา พระราชบิดาให้ทรงทราบ. ทั้งสองพระองค์พร้อมด้วยอำมาตย์ราชบริพารจึงเสด็จออกไปหา เชิญให้
พระราชกุมารเสด็จกลับไปครองราชสมบัติ แต่พระราชกุมารกลับมาถวายหลักธรรมให้ยินดีในเนกขัมมะ คือ
การออกจากกาม. พระชนกชนนีพร้อมด้วยบริวารทรงเลื่อมใสในคำสอน ก็เสด็จออกผนวชและบวชตาม.
และได้มีพระราชาอื่นอีกเป็นอันมากสดับพระโอวาทขอออกผนวชตาม.

๒. มหาพนกชาตก

ชาตกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญวิริยบารมี คือความพากเพียร ใจความสำคัญ คือพระมหาชนก
ราชกุมารเดินทางไปทางทะเล เรือแตก คนทั้งหลายจมน้ำตายบ้าง เป็นเหยื่อของสัตว์น้ำบ้าง แต่ไม่ทรงละ
ความอดสาหัส ทรงว่ายน้ำโดยกำหนดทิศทางแห่งกรุงมถิลยา ในที่สุดก็ได้รอดชีวิตกลับไปถึงกรุงมถิลยาได้ครอง
ราชสมบัติ. ชาตกเรื่องนี้เป็นที่มาแห่งภาษิตที่ว่า เป็นชายควรเพียรรำไป อย่าเบื่อหน่าย (ความเพียร) เสีย,
เราเห็นตัวเองเป็นได้อย่างที่ปรารถนา, ขึ้นจากน้ำมาสู่บกได้.

๓. สุวัณณสามชาตก

ชาตกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญเมตตาบารมี คือการแผ่ไมตรีจิตคิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า
มีเรื่องเล่าว่า สุวรรณสามเลี้ยงมารดาบิดาของตนซึ่งเสียจักขุในป่า และเนื่องจากเป็นผู้มีเมตตาปรารถนาดี

ต่อผู้อื่น หมูเนื้อก็เดินตามแวดล้อมไปในที่ต่าง ๆ วันหนึ่งถูกพระเจ้ากรุงพาราณสีซื้อบิลยักษ์ยิงเอาด้วยธนูด้วยเข้าพระทัยผิด ภายหลังเมื่อทราบว่าเป็นมาณพผู้เลี้ยงมารดาบิดา ก็สลดพระทัย จึงไปจูงมารดาบิดาของสุวรรณสามมา มารดาบิดาของสุวรรณสามก็ตั้งสังขการียา อ้างคุณความดีของสุวรรณสามขอให้พิษของศรหมดไป สุวรรณสามก็พินคินสติ และได้สอนพระราชสา แสดงคติธรรมว่า ผู้ใดเลี้ยงมารดาบิดาโดยธรรม แม้เทวดาก็ย่อมรักษาคู่นั้น ย่อมมีคนสรรเสริญในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้วก็บันเทิงในสวรรค์ ต่อจากนั้นเมื่อพระราชสาขอให้สั่งสอนต่อไปอีก ก็สอนให้ทรงปฏิบัติธรรมปฏิบัติชอบในบุคคลทั้งปวง.

๔. เนมิราชชาดก

ชาดกในเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญอุชิฎฐานบารมี คือความตั้งใจมั่นคง. มีเรื่องเล่าว่า เนมิราชกุมารได้ขึ้นครองราชย์สืบสันตติวงศ์ต่อจากพระราชบิดา ทรงบำเพ็ญคุณงามความดีเป็นที่รักของมหาชน และในที่สุดเมื่อทรงพระชรา ก็ทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชโอรส เสด็จออกผนวชเช่นเดียวกับที่พระราชบิดาของพระองค์เคยทรงบำเพ็ญมา.

๕. มโหสถชาดก*

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญปัญญาบารมี คือความรู้ทั่วถึงสิ่งที่ควรรู้. มีเรื่องเล่าว่า มโหสถบัณฑิตเป็นที่ปรึกษาหนุ่มของพระเจ้าวิเทหะแห่งกรุงมิลลิตา ท่านมีความฉลาดรู้ สามารถแนะนำในปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องรอบคอบ เขาชนะที่ปรึกษาอื่น ๆ ที่ริษยาใส่ความ ด้วยความดีไม่พยายาหาอาชญา ครั้นหลังใช้อุปายป้องกันพระราชจากราชศัตรู และจับราชศัตรูซึ่งเป็นกษัตริย์พระนครอื่นได้.

๖. ภูริทัตตชาดก

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญศีลบารมี คือการรักษาศีล. มีเรื่องเล่าว่า ภูริทัตตนาคราชไปจำศีลอยู่ริมฝั่งแม่น้ำยมุนา. ยอมอดทนให้หมองูจับไปทรมานต่าง ๆ ทั้ง ๆ ที่สามารถจะทำลายหมองูได้ด้วยฤทธิ์ มีใจมั่นต่อศีลของตน ในที่สุดก็ได้อิสรภาพ.

๗. จันทกุมารชาดก

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญขันติบารมี คือความอดทน. มีเรื่องเล่าว่า จันทกุมารเป็นโอรสของพระเจ้าเอกราช เคยช่วยประชาชนให้พ้นจากคดี ซึ่งกัณหาฬพราหมณ์ ราชบุโรหิตาจารย์รับสินบนตัดสินไม่เป็นธรรม ประชาชนก็พากันเลื่อมใสเปล่งสาธุการ ทำให้กัณหาฬพราหมณ์ผูกอาชญาในพระราชกุมาร. เมื่อพระเจ้าเอกราชทรงพระราชสุบิน เห็นดาวดั่งสเทวโลก เมื่อตื่นบรรทมทรงใคร่จะทราบทางไปสู่เทวโลก ครีธตามกัณหาฬพราหมณ์ จึงเป็นโอกาสให้พราหมณ์แก้แค้นด้วยการกราบทูลแนะนำให้ตัดพระเศียรพระโอรสธิดา เป็นต้นบุชชาญญ. พระเจ้าเอกราชเป็นคนเขลา ก็สั่งจับพระราชโอรส ๔ พระองค์ พระราชธิดา ๔ พระองค์ไปที่พระลานหลวง เพื่อเตรียมประหารบุชชาญญ. นอกจากนั้นยังสั่งจับพระมเหสี ๔ พระองค์ และคนอื่น ๆ อีก เพื่อเตรียมประหารเช่นกัน แม้ใครจะทัดทานขอร้องก็ไม่ได้ผล. ร้อนถึงท้าวสักกะ (พระอินทร์) ต้องมาข่มขู่และชี้แจงให้หายเข้าใจผิดว่า วิธีนี้ไม่ใช่ทางไปสวรรค์. มหาชนจึงรุมฆ่าพราหมณ์บุโรหิตนั้นและเนรเทศพระเจ้าเอกราช แล้วกราบทูลเชิญจันทกุมารขึ้นครองราชย์.

๘. นารทชาดก

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญอุเบกขาบารมี คือการวางเฉย. มีเรื่องเล่าว่า พรหมนารทะช่วยเปลี่ยนพระเจ้าอังคตราชให้กลับจากความเห็นผิด มามีความเห็นชอบตามเดิม (ความเห็นผิดนั้น เป็นไปในทางว่า สุขทุกข์เกิดเองไม่มีเหตุ คนเราเวียนว่ายตายเกิด หนักเข้าก็บริสุทธิ์ได้เอง ซึ่งเรียกว่าสังสารสัทธา).

๙. วิฐรบชาดก

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญสัจจบารมี คือความสัตย์. มีเรื่องเล่าถึงวิฐรบบัณฑิต ซึ่งเป็นผู้ถวายคำแนะนำประจำราชสำนัก พระเจ้าธัญชัยโกมลพะยะเป็นผู้ที่พระราชและประชาชนรักใคร่เคารพนับถือมาก ครั้นหนึ่งปุณณกยักษ์มาทำพระเจ้านันุชชัยโกมลพะยะเล่นสกา ถัดมาแพจกถวายมณีรัตนอันวิเศษ ถ้าพระราชแพ ก็จะมีพระราชทานทุกสิ่งที่ต้องการ เว้นแต่พระกายของพระองค์ ราชสมบัติ และพระมเหสี ในที่สุดพระราชแพ พุณณกยักษ์จึงทูลขอตัววิฐรบบัณฑิต พระราชาจะไม่พระราชทานก็เกรงเสียสัตย์ พระองค์ตรัสว่าวิฐรบบัณฑิตยิ่งกว่าทรัพย์สินเงินทองใด ๆ ทรงห่วงหวั่นด้วยประการต่าง ๆ แต่ก็ตกลงกันไปได้ถามให้วิฐรบบัณฑิตตัดสินใจ วิฐรบบัณฑิตก็ตัดสินใจให้รักษาสัตย์ คือตนเองยอมไปกับยักษ์ ความจริงยักษ์ต้องการเพียงเพื่อจะนำหัวใจของวิฐรบบัณฑิตไปแลกกับธิดาพญานาค ซึ่งความจริงเป็นอุบายของภริยาพญานาคผู้ใคร่จะได้สดับธรรมของวิฐรบบัณฑิต จึงตกลงกับสามีว่า ถ้าปุณณกยักษ์ต้องการธิดาของตน ก็ขอให้นำหัวใจของวิฐรบบัณฑิตมา. แม้ยักษ์จะหาวิธีทำให้ตายก็ไม่ตาย วิฐรบบัณฑิตกลับแสดงสาธุธรรม (ธรรมของคนดี) ให้ยักษ์เลื่อมใสและได้แสดงธรรมแก่พญานาค ในที่สุดก็ได้กลับมาสู่กรุงอินทปัตถ์ มีการฉลองรับขวัญกันเป็นการใหญ่.

๑๐. เวสสันดรชาดก

ชาดกเรื่องนี้แสดงถึงการบำเพ็ญทานบารมี คือการบริจาคทาน. มีเรื่องเล่าถึงพระเวสสันดรผู้ใจดี บริจาคทุกอย่างที่มีคนขอ ครั้นหนึ่งประธานช้างเผือกคู่บ้านคู่เมืองแก่พราหมณ์ชาวกาลิงคะ ซึ่งมาขอช้างไปเพื่อให้หายฝนแล้ง แต่ประชาชนโกรธขอให้เนรเทศ พระราชบิดาจึงจำพระทัยเนรเทศ ซึ่งพระนางมัทรีพร้อมด้วยพระโอรสธิดาได้ตามเสด็จไปด้วย เมื่อชูชกไปขอสองกุมาร ก็ประธานอีก ภายหลังพระเจ้าสมุชชัยพระราชบิดาทรงไถ่สองกุมาร แล้วเสด็จไปรับกลับกรุง. (เรื่องนี้แสดงการเสียสละส่วนน้อยเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ คือการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า อันจะเป็นทางให้ได้บำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมได้ดียิ่ง มิใช่เสียสละโดยไม่มีจุดหมายหรือเหตุผล).

จบเล่มที่ ๒๘ ขุททกนิกาย ชาดก ภาคที่ ๒

เล่มที่ ๒๙ ขี้อุททกนิกาย มหานิทเทส

(เป็นสูตรตันตปิฎก)

เล่มนี้อรรถกถากล่าวว่า ชี้แจงว่า เป็นภาสิตของพระสารีบุตร ใจความทั้งหมดก็คือ ยกเอาสูตร ๑๖ สูตร ในสูตรนิบาต วรรคที่ ๔ คือตั้งแต่กามสูตร ถึงสวริปุตตสูตร (ซึ่งในการย่อนี้เท่ากับสูตรที่ ๓๙ ถึงสูตรที่ ๕๔ ดูหน้า ๖๐๙ ถึงหน้า ๖๑๐) มาอธิบายอย่างละเอียดทีละตัวอักษร ถ้าจะกล่าวอีกอย่างหนึ่ง เล่มที่ ๒๙ นี้ ก็ไม่ต่างอะไรกับอรรถกถาสัตตนิบาต เพราะอธิบายพระสูตร ๑๖ สูตร ในสูตรนิบาต ให้ชัดเจนขึ้น แต่เพราะเหตุที่เป็นคำอธิบายของพระสารีบุตร จึงได้รับยกย่องให้เข้าอยู่ในพระไตรปิฎกด้วย ในที่นี้จะไม่ย่อ เพราะถือว่าได้ย่อพระสูตรทั้งสิบหกไว้แล้ว.

เล่มที่ ๓๐ ขี้อุททกนิกาย จุฬนิทเทส

(เป็นสูตรตันตปิฎก)

เล่มนี้ก็เช่นเดียวกัน เป็นภาสิตของพระสารีบุตร อธิบายพระสูตรอีก ๑๖ สูตร ในสูตรนิบาต คือ อธิบายคำถามคำตอบเกี่ยวกับมาณพ ๑๖ คน (ซึ่งย่อไว้เป็นสูตรที่ ๕๕ ถึง ๗๐ โปรดดูหน้า ๖๑๐) เป็นการอธิบายคำถามคำตอบอย่างละเอียดทุกตัวอักษรเช่นกัน. นอกจากนั้นยังอธิบายขัคควิสาลสูตรที่ ๓ ในสูตรนิบาต (หน้า ๖๐๔) อีกโดยพิสดาร จึงรวมเป็น ๑๗ สูตร.

เล่มที่ ๓๑ ขี้อปฺปัสสัมภิตามรรค

(ทางแห่งความแตกฉาน)

(เป็นสูตรตันตปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ เป็นภาสิตของพระสารีบุตร อธิบายศัพท์ธรรมะต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร วิธีการอธิบาย คือถ้ามีพระพุทธานุญาตว่าด้วยเรื่องนั้น ก็นำมาตั้งไว้แล้วอธิบายขยายความอีกต่อหนึ่ง ถ้าไม่มีพระพุทธานุญาต อธิบายไว้โดยตรง ท่านผู้กล่าว (คือพระสารีบุตร) ก็ตั้งบทตั้งขึ้นเอง และอธิบายขยายความไปตามบทตั้งละเอียดต่อไป มีบางครั้งก็ตั้งภาสิตของพระอานนท์เป็นหัวข้อแล้วแจกอธิบายในภายหลัง.

เนื่องจากศัพท์ธรรมะที่เป็นบทตั้งในการอธิบายมีอยู่ ๓๐ ศัพท์ หรือ ๓๐ ข้อ จึงแบ่งเป็นวรรคได้ ๓ วรรค ๆ ละ ๑๐ ข้อ คือ :-

วรรคที่ ๑ ชื่อมหาวรรค แปลว่า หมวดใหญ่ มี ๑๐ เรื่อง คือ : ๑. ญาณะ (ความรู้) ๒. ทิฏฐิ (ความเห็น) ๓. อานาปานะ (ลมหายใจเข้าออก) ๔. อินทรีย (ธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) ๕. วิโมกข์ (ความหลุดพ้น) ๖. คติ (ที่ไปหรือทางไป) ๗. กัมมะ (การกระทำ) ๘. วิปลาสะ (ความคลาดเคลื่อนวิปริต) ๙. มัคคะ (หนทาง) ๑๐. มัชฌิมาเปยยะ (ของใส่ที่ควรดื่ม เทียบด้วยคุณธรรม).

วรรคที่ ๒ ชื่อยัคคัณทวรรค แปลว่า หมวดที่ขึ้นต้นด้วยธรรมที่เทียมคู่ คือธรรมะที่แฝงกัน ได้แก่สมณะและวิปัสสนา มี ๑๐ เรื่อง คือ : ๑๑. ยัคคัณทะ (ธรรมะที่เทียมคู่) ๑๒. สัจจะ (ความจริง) ๑๓. โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) ๑๔. เมตตา (ไมตรีจิตคิดให้เป็นสุข) ๑๕. วิวาละ (ความคลายกำหนด) ๑๖. ปฏิสัมภิชา (ความแตกฉาน) ๑๗. รัมมจักกะ (ลัทธิคือพระธรรม) ๑๘. โลกุตตระ (ธรรมที่ข้ามพ้นจากโลก) ๑๙. พละ (ธรรมอันเป็นกำลัง) ๒๐. สญฺญะ (ความว่างเปล่า).

วรรคที่ ๓ ชื่อปัญญาวรรค แปลว่า หมวดที่ขึ้นต้นด้วยปัญญา มี ๑๐ เรื่อง คือ : ๒๑. มหาปัญญา (ปัญญาใหญ่) ๒๒. อิทธิ (ฤทธิ์หรือความสำเร็จ) ๒๓. อภิสัมมัย (การตรัสรู้) ๒๔. วิวะ (ความสงัด) ๒๕. จริยา (ความประพฤติ) ๒๖. ปาฏิหาริยะ (ปาฏิหาริย์=นำกิเลสไปเสีย) ๒๗. สมสึสสะ (สิ่งที่สงบและสิ่งที่มีศีระะ)^๑ ๒๘. สติปฏิฐาน (การตั้งสติ) ๒๙. วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง) ๓๐. มาติกา (แม่บท).

คำอธิบายศัพท์ในวรรคที่ ๑

๑. ญาณะ (ความรู้) ข้อนี้มีบทตั้งแสดงถึงญาณ (ความรู้) อันได้แก่ปัญญา ๗๓ ประการ พร้อมทั้งกล่าวว่า ในญาณ ๗๓ ประการเหล่านี้ ๖๗ ข้อเป็นของทั่วไปแก่พระสาวก ส่วนอีก ๖ ข้อ ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก. ในการอธิบายญาณต่าง ๆ นั้น บทตั้ง (ซึ่งเป็นภาษิตของพระสาวกบุตร มิใช่พระพุทธภาษิต) อธิบายว่า ปัญญาอย่างนั้น ๆ ชื่อว่าญาณ ขอยกตัวอย่างตั้งแต่ข้อที่ ๑ ไป รวม ๑๐ ดังนี้ :-

๑. ปัญญาในการเงี่ยโสต (สดับ) ชื่อว่าญาณอันสำเร็จด้วยการฟัง ๒. ครั้นฟังแล้ว (เกิด) ปัญญาในการสำรวม ชื่อว่าญาณอันสำเร็จด้วยศีล ๓. ครั้นสำรวมแล้ว (เกิด) ปัญญาในการตั้งจิตมั่น ชื่อว่าญาณอันสำเร็จด้วยการเจริญสมาธิ ๔. ปัญญาในการกำหนดรู้ปัจจัย ชื่อว่าญาณในความตั้งอยู่แห่งธรรม (สัมมัญญิตินญาณ) ๕. ปัญญาในการรวบรวมธรรมที่เป็นอดีต, อนาคต, ปัจจุบัน แล้วกำหนดรู้ ชื่อว่าญาณในการพิจารณา (สัมมสเน ญาณ) ๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความปรวนแปรแห่งธรรมอันเป็นปัจจุบัน ชื่อว่าญาณในการพิจารณาความเกิด ความเสื่อม (อุทยัพพยานุปัสสเน ญาณ) ๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับ ชื่อว่าญาณในการเห็นแจ้ง (วิปัสสเน ญาณ) ๘. ปัญญาในความปรากฏเป็นของน่ากลัว (แห่งสังขาร) ชื่อว่าญาณ คือความรู้ในโทษ (อาทีนเว ญาณ) ๙. ปัญญาที่ทำให้เกิดการพิจารณาด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย ชื่อว่าญาณในความวางเฉยในสังขาร (สังขารูปอกาสะ ญาณ) ๑๐. ปัญญาในการออกในการหมุนกลับจากเครื่องหมายแห่งสังขารภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ (ต่อจากนี้เป็นการแสดงมคคญาณ, ผลญาณ, วิมุตติญาณ, ปัจเจกขณญาณ เป็นต้น มีญาณในอริยสัจ ๔ และในปฏิสัมภิชา ๔ เป็นที่สุด รวม ๖๗ ญาณ เป็นญาณที่ทั่วไปแก่พระสาวก).

ส่วนญาณอีก ๖ ประการที่มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก คือ ๑. อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ (ญาณหยั่งรู้อินทรีย์อันยิ่งหย่อนของสัตว์)^๑ ๒. อาสยานุสยญาณ (ญาณหยั่งรู้อาสัยคือความโน้มใจไปทั้งทางดีทางชั่ว และอนุสยคือกิเลสที่นอนเนื่องในสันดานมีกามราคะ เป็นต้น มีอวิชชาเป็นที่สุด) ๓. ยมกปาฏิหาริญาณ (ญาณอันทำให้สามารถแสดงปาฏิหาริย์ได้ คือปาฏิหาริย์เนื่องด้วยธาตุน้ำและธาตุไฟแสดงออกพร้อมกัน) ๔. มหากรุณาสมปัตติญาณ (ญาณในการเข้าสมาบัติ มีมหากรุณาเป็นอารมณ์) ๕. สัพพัญญุตญาณ (ญาณคือความเป็นผู้รู้สิ่งทั้งปวง) ๖. อนาวรณญาณ (ญาณอันไม่มีความข้องขัดไม่มีเครื่องกั้น).

๒. ทิฎฐิ (ความเห็น) ในข้อนี้มีบทตั้งเป็นของพระสาริบุตรเอง โดยแสดงถึงที่ตั้งแห่งทิฎฐิ ๘ ประการ มีขันธ, อวิชชา, ผัสสะ เป็นต้น, เครื่องเรียงรัดคือทิฎฐิ ๑๘ ประการ แจกตามชื่อกิเลสพวกทิฎฐิ ตัวทิฎฐิเอง ๑๖ ประการ มีอัสสาททิฎฐิ (ความเห็นด้วยความพอใจ) เป็นต้น, ความยึดถือทิฎฐิต่าง ๆ ด้วยอาการมากน้อยต่างกันตามประเภทของทิฎฐิ, โสดาปัตติมรรค เป็นการถอนขึ้นซึ่งที่ตั้งแห่งทิฎฐิ, การลูบคลำด้วยความยึดถือว่า ขันธ ๕ อย่างตนะภายในภายนอก เป็นต้น ว่าเป็นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นตัวตนของเรา จัดเป็นทิฎฐิ ในการอธิบายรายละเอียดนั้น ได้ลงสุดท้ายด้วยนำพระพุทธภาษิตแสดงถึงบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทิฎฐิ ๑๐ ประเภท (ดูหน้า ๕๘๘).

๓. อานาปานะ (ลมหายใจเข้าออก) ในข้อนี้มีบทตั้งเป็นของพระสาริบุตรเองเช่นกัน แสดงญาณความรู้ ๒๐๐ ประการ อันเกิดจากสมาธิว่า จะเกิดแก่ผู้เจริญสมาธิ คือสติกำหนดลมหายใจเข้าออก เช่น ญาณหยั่งรู้อันตรายของสมาธิ ๘ ประการ อุปการะของสมาธิ ๘ ประการ อันเป็นคู่ปรับกัน (รวมเป็น ๑๖) คือความพอใจในกาม กับ การออกจากกาม, ความพยายาม กับ ความไม่พยายาม, ความหดหู่ว่างง กับ ความกำหนดหมายแสงสว่าง, ความฟุ้งสรวน กับ ความไม่ฟุ้งสรวน, ความลึกลับสงสัย กับ การกำหนดธรรมะ, ความไม่รู้ (อวิชชา) กับ ความรู้ (ญาณะ), ความไม่ยินดี กับ ความปราโมทย์, อกุศลธรรมทั้งปวง กับ กุศลธรรมทั้งปวง เป็นต้น.

๔. อินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) ในข้อนี้ใช้บทตั้งที่เป็นพระพุทธภาษิตแสดงถึงธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน (อินทรีย์) ๕ ประการ คือ ศรัทธา (ความเชื่อ), วิริยะ (ความเพียร), สติ (ความระลึกได้), สมาธิ (ความตั้งใจมั่น), และปัญญา (ความรู้ทั่วถึงสิ่งที่ควรรู้). ครั้นแล้วแจกรายละเอียดออกไปอีก.

๕. วิโมกข์ (ความหลุดพ้น) บทตั้งเป็นพระพุทธภาษิต แสดงถึงวิโมกข์ ๓ ประการ คือ วิโมกข์ที่ว่างเปล่า (สุญญตวิโมกข์), วิโมกข์ที่ไม่มียึด (อนิมิตตวิโมกข์), วิโมกข์ที่ไม่มีที่ตั้ง (อัปปณิหิต-วิโมกข์) ในรายละเอียด ได้แจกวิโมกข์ออกไป ๘๐ ประการ.

๖. คติ (ที่ไปหรือทางไป) บทตั้งเป็นของพระสาริบุตร แสดงว่าการที่จะถึงพร้อมด้วยคติ คือเกิดในที่ดี ๆ ตั้งแต่มนุษย์ขึ้นไปถึงเทพว่า แต่ละประการนั้นมีเหตุก็อย่าง.

๑. ญาณข้อนี้ คือรู้ว่า มีกิเลสน้อยกิเลสมาก มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อันเป็นอินทรีย์ คือธรรมที่เป็นใหญ่ กล้า หรืออ่อน มีอาการดี มีอาการเลว เป็นต้น

๗. กัมมะ (การกระทำ) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แจกกรรมและผลของกรรมออกไปมากมาย เช่น กรรมได้มีได้เป็นแล้ว ผลของกรรมได้มีได้เป็นแล้ว, กรรมได้มีได้เป็นแล้ว แต่ผลของกรรมยังมิได้มีได้เป็น, กรรมได้มีได้เป็นแล้ว แต่ผลของกรรมกำลังมีกำลังเป็น เป็นต้น

๘. วิปัสสาสะ (ความคลาดเคลื่อนวิปริต) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติ แสดงวิปัสสาสะ ๔ ประการ คือความวิปัสสาสะคลาดเคลื่อนแห่งสัญญา แห่งจิต แห่งความเห็น ๑. ในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง ๒. ในสิ่งเป็นทุกข์ ว่าสุข ๓. ในสิ่งมีตัวตน ว่าตน ๔. ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม และพระพุทธานุสสติ แสดงความไม่วิปัสสาสะ คือที่ตรงกันข้าม.

๙. มัคคะ (หนทาง) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แสดงเนื้อความของคำว่า มรรค และแจกรายละเอียดว่า ในขณะที่แห่งโสคาปัตติมรรค จนถึงอรหัตตมรรค สัมมาทิฎฐิ (ความเห็นชอบ) ทำหน้าที่อย่างไร เป็นมรรคเป็นเหตุอย่างไร.

๑๐. มัชฌิมาเปยยะ (ของสิ่งที่ควรดื่ม เทียบด้วยคุณธรรม) นำเอาพระพุทธานุสสติในสังยุตตนิกายมาเป็นบทตั้ง แสดงของสิ่งที่ควรดื่ม ๓ ประการ คือ ๑. เทศนา (การแสดงธรรม) ๒. ผู้รับทาน (คือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทพ มนุษย์ และใคร ๆ ก็ตามที่เป็นผู้รู้แจ้ง) ๓. พรหมจรรย์ (การประพฤติตั้งพรหม คือเว้นการเสพกาม ซึ่งอธิบายว่า ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘). ในภาคอธิบายแสดงธรรมะฝ่ายดีฝ่ายเลวคู่กัน ให้เห็นว่าฝ่ายหนึ่งเป็นเหมือนของสิ่งที่ควรดื่ม อีกฝ่ายหนึ่งเป็นเหมือนกากที่ควรทิ้ง เช่น ความเชื่อ (สิ่งที่ควรเชื่อ) เป็นฝ่ายดี ความไม่เชื่อเป็นฝ่ายที่ควรทิ้ง ความเพียรเป็นฝ่ายดี ความเกียจคร้านเป็นฝ่ายที่ควรทิ้ง เป็นต้น.

คำอธิบายศัพท์ในวรรคที่ ๒

๑๑. ยุคนัฑระ (ธรรมที่เทียบมูล) บทตั้งเป็นภาษิตของพระอนันท์ แสดงว่าภิกษุ ภิกษุณีจะพยากรณ์หรือตัดสินผลในสำนักของพระอนันท์ ก็มี ๔ ทาง คือ ๑. เจริญวิปัสสนา มีสมณะเป็นเบื้องต้น (เจริญปัญญาโดยเจริญสมาธิก่อน) ๒. เจริญสมณะ มีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น (เจริญสมาธิโดยเจริญปัญญาก่อน) ๓. เจริญทั้งสมณะและวิปัสสนาด้วยกัน ๔. มีจิตแยกจากความพัวพันในธรรม (ไปรดุที่ขยอไว้แล้วในหน้า ๕๓๓ ด้วย) ต่อจากนั้นเป็นคำอธิบายโดยละเอียด.

๑๒. สัจจะ (ความจริง) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติแสดงความจริง คืออริยสัจ ๔ ประการ พร้อมด้วยคำอธิบายโดยละเอียด.

๑๓. โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติ แสดงโพชฌงค์ ๗ ประการ คือสติ (ความระลึกได้), ธัมมวิจยะ (การเลือกเฟ้นธรรมะ), วิริยะ (ความเพียร), ปีติ (ความอิ่มใจ), ปัสสัทธิ (ความสงบใจ), สมาธิ (ความตั้งใจมั่น), อุเบกขา (ความวางเฉย). ในภาคอธิบาย ได้แสดงวิเคราะห์ศัพท์อย่างพิสดาร.

๑๔. เมตตา (ไมตรีจิตคิดให้เป็นสุข) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติ แสดงอานิสงส์ของเมตตา ๑๑ ประการ (ตั้งที่ย่อไว้แล้วในหน้า ๕๔๕). ในภาคอธิบายได้แสดงถึงเมตตาเจโตวิมุตติ ที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจง และโดยเจาะจงหลายวิธี.

๑๕. วิราคะ (ความคลายกำหนัด) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แสดงว่าวิราคะเป็นมรรควิมุตติ (ความหลุดพ้น) เป็นผล.

๑๖. ปฏิสัมภिता (ความแตกฉาน) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติ แสดงสัมมจักกัปปวัตตนสูตร แล้วแสดงความแตกฉาน ๔ อย่างโดยละเอียด.

๑๗. รัชมัจฉกะ (ลัทธิคือพระธรรม) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติบางตอนในรัชมัจฉกัปปวัตตนสูตร เฉพาะที่ว่าด้วยญาณเห็นอริยสัจจ์ ๔ ประการ แล้ววิเคราะห์ศัพท์โดยพิสดาร.

๑๘. โลกุตตระ (ธรรมที่ข้ามพ้นจากโลก) บทตั้งเป็นภาสิตของพระสารีบุตร แสดงโลกุตตรธรรม คือ สติปัฏฐาน (การตั้งสติ) ๔, สัมมปธาน (เพียรชอบ) ๔, อิทธิบาท (ธรรมที่ทำให้บรรลุความสำเร็จ) ๔, อินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) ๕, พละ (ธรรมอันเป็นกำลัง) ๕, โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) ๗, มรรค (หนทางหรือข้อปฏิบัติ) มืองค์ ๘, อริยมรรค ๔, สามัญญผล ๔, นิพพาน (พึงสังเกตว่า บทตั้งนี้แสดงโลกุตตรธรรม ด้วยชี้ไปที่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) แล้วแสดงวิเคราะห์ศัพท์.

๑๙. พละ (ธรรมอันเป็นกำลัง) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติเรื่องพละ คือธรรมอันเป็นกำลัง ๕ ได้แก่ศรัทธา, วิริยะ, สติ, สมาธิ, ปัญญา. แล้วได้แสดงพละตามนัยอื่นอีก รวม ๖๘ ประการ.

๒๐. สุธมฺมา (ความว่างเปล่า) บทตั้งเป็นเรื่องแสดงว่าพระอานนท์ไปเฝ้าพระพุทธผู้มีพระภาค กราบทูลถามว่า ที่ว่าโลกสุญญ ๆ นั้นด้วยเหตุเพียงเท่าไร ตรัสตอบว่า เพราะเหตุที่สุญญจากตนและจากสิ่งทีเนื่องด้วยตน จึงชื่อว่าโลกสุญญ แล้วได้ตรัสแจกอายตนะภายในมีตา เป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น รวมทั้งวิญญาณ, ผัสสะ, เวทนา ว่าล้วนสุญญจากตนและจากสิ่งทีเนื่องด้วยตน. ในภาคอธิบายได้กล่าวถึงความสุญญ, ความสุญญจากสังขาร, ความสุญญเพราะปรวนแปร, ความสุญญที่เลิศคือพระนิพพาน, ความสุญญจากลักษณะ, ความสุญญตามลักษณะวิมุตติ ๕ เป็นต้น จนถึงความสุญญโดยปรมาตม คือสุญญโดยประการทั้งปวง.

คำอธิบายศัพท์ในวรรคที่ ๓

๒๑. มหาปัญฺญา (ปัญญาใหญ่) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แสดงว่าเจริญอนิจจานุสสณา (การพิจารณาเห็นเป็นของไม่เที่ยง) ทำให้ชวนปัญญา (ปัญญาอันเหมือนผีเท้า) ให้บริบูรณ์, เจริญทุกขานุสสณา (การพิจารณาเห็นเป็นทุกข์) ทำให้หนีพหุปัญญา (ปัญญาอันชำแรกกิเลส) ให้บริบูรณ์, เจริญอนัตตานุสสณา (การพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตน) ทำให้มหาปัญญา (ปัญญาใหญ่) บริบูรณ์ เป็นต้น.

๒๒. อิทธิ (ฤทธิ์หรือความสำเร็จ) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แสดงความหมายของคำว่า ฤทธิ์ (คือความสำเร็จ) แสดงฤทธิ์ ๑๐ อย่าง คือ ๑. ฤทธิ์อันเกิดจากการอธิษฐาน ๒. ฤทธิ์เกิดจากการบันดาล (วิฤพพนา) ๓. ฤทธิ์เกิดจากใจ ๔. ฤทธิ์เกิดจากการแผ่ญาณ ๕. ฤทธิ์เกิดจากการแผ่สมาธิ ๖. ฤทธิ์อันเป็นอริยะ (ในการพิจารณาธรรมะ) ๗. ฤทธิ์เกิดจากผลของกรรม ๘. ฤทธิ์ของผู้มีบุญ ๙. ฤทธิ์เกิดจากวิชา ๑๐. ฤทธิ์มีการประกอบถูกส่วนเป็นปัจจัย. นอกจากนั้นยังแสดงภูมิของฤทธิ์ ๔ คือผาน ๔ เป็นต้น.

๒๓. อภิสมยะ (การตรัสรู้) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แสดงว่าการตรัสรู้ มีได้ด้วยจิต และด้วยญาณ เป็นต้น.

๒๔. วิเวกะ (ความสงบ) บทตั้งเป็นพระพุทธานิเทศ ที่ว่าการทำงานใด ๆ ก็ตาม ที่พึงทำด้วยกำลัง การงานนั้น ๆ ทั้งหมดต้องอาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดินนั้นใด ภิกษุจะเจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ก็ต้องอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลนั้นนั้น แล้วตรัสแจกรายละเอียดออกไปถึงการเจริญมรรคมีองค์ ๘ มีความเห็นชอบ เป็นต้น อันอาศัยความสงบ อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อาศัยการสละ แล้วแจกความสงบ, วิราคะ, นิโรธ, การสละ ออกไปอีกอย่างละ ๕ ข้อ คือ วิกขัมภนะ (การข่มด้วยผาน), ตัทธกะ (องค์นั้นคือสมาธิ ที่มีส่วนในการชำระหรือทำลายทิฏฐิ), สมุจเฉท (การตัดขาดด้วยมรรคอันเป็นโลกุตตระ), ปฏิปัสสัทธิ (การสงบระงับด้วยผล) นิสสรณะ (การแล่นออก คือนิโรธ หรือนิพพาน).

๒๕. จริยา (ความประพฤติ) บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร แสดงจริยา ๘ ประการ คือ ๑. อิริยาปถจริยา ความประพฤติตามอิริยาบถ คือ ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, ๒. อายุตณจริยา ความประพฤติตามอายุตณะภายในภายนอก, ๓. สติจริยา ความประพฤติในการตั้งสติ ๓ อย่าง, ๔. สมาธิจริยา (ความประพฤติในผาน ๔), ๕. ญาณจริยา ความประพฤติในอริยสัจ ๔, ๖. มัคคจริยา ความประพฤติในมรรค ๔, ๗. ปัตติจริยา ความประพฤติในผล ๔, ๘. โลภักตจริยา ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่โลก บางส่วนเป็นของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า บางส่วนเป็นของพระปัจเจกพุทธเจ้า บางส่วนเป็นของพระสาวก. นอกจากนั้นยังแสดงจริยา ๘ อีก ๒ นัย.

๒๖. ปาฏิหาริยะ (ปาฏิหาริย์-การนำไปเสีย) บทตั้งเป็นพระพุทธานิเทศ แสดงปาฏิหาริย์ ๓ คือ อิทธิปาฏิหาริย์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์, อาเทศนาปาฏิหาริย์ ดักใจ ทายใจได้เป็นอัศจรรย์, อนุสาสนีปาฏิหาริย์ สั่งสอนเป็นอัศจรรย์. พร้อมทั้งพระพุทธานิเทศอธิบายปาฏิหาริย์ ๓ โดยละเอียด. ในภาคอธิบาย วิเคราะห์ศัพท์ปาฏิหาริย์ว่า นำไปเสีย คือนำกิเลสต่าง ๆ ไปเสีย.

๒๗. สมสึสะ (สิ่งที่สงบและสิ่งที่มีศีระะ)^๑ บทตั้งเป็นของพระสารีบุตร ให้คำอธิบายเพียงสั้น ๆ ว่า ปัญญาที่เห็นความไม่ปรากฏแห่งกิเลสในการตัดขาด และในการดับแห่งธรรมทั้งปวง ชื่อว่าญาณ คือความรู้ในเนื้อความแห่งสมสึสะ. ในภาคอธิบาย แสดงธรรมฝ่ายดีตั้งแต่เนกขัมมะ (การออกจากกาม) จนถึงอรหัตตมรรค ว่าเป็นสมะ คือความสงบ และแสดงธรรมที่มีศีระะรวม ๑๓ ประการ คือตณหา มีความกังวล

๑. คำนี้ตามที่เข้าใจกันทั่วไป หมายถึงดับกิเลส พร้อมด้วยดับชีวิต

เป็นศีรัระ, มานะ มีความผูกพันเป็นศีรัระ, ทิฏฐิ มีความลุ่มคล่ำ (ปรามาส) เป็นศีรัระ, ความฟุ้งสร้าน มีความส่ายไปเป็นศีรัระ, อวิชา มีกิเลสเป็นศีรัระ, ศรัทธา มีความน้อมใจเชื่อเป็นศีรัระ, วิริยะความเพียร มีความประคองเป็นศีรัระ, สติ มีความปรากฏเป็นศีรัระ, สมาธิ มีความไม่ส่ายไปเป็นศีรัระ, ปัญญา มีการเห็นเป็นศีรัระ, ชีวิตินทรีย์ มีความเป็นไปเป็นศีรัระ, วิโมกข์ มีโคจรคืออารมณ์เป็นศีรัระ, นิโร มีสังขารเป็นศีรัระ, (คำว่า ศีรัระ น่าจะหมายว่าเป็นส่วนสำคัญ).

๒๘. สติปัฏฐาน (การตั้งสติ) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติ แสดงสติปัฏฐาน ๔ ประการ (รายละเอียดโปรดดูในหน้า ๓๓๖.)

๒๙. วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง) บทตั้งเป็นพระพุทธานุสสติ แสดงว่าเป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุ พิจารณาเห็นสังขารว่าเที่ยง, เป็นสุข, เป็นอิตถา จะทำให้แจ้งโสดาปัตติผล จนถึงอรหัตตผล ในทางดี คือที่ตรงกันข้าม.

๓๐. มาติกา (แม่บท) บทตั้งเป็นภามิตของพระสาริบุตร แสดงเรื่องวิโมกข์, วิชา (ความรู้), วิมุติ (ความหลุดพ้น), อธิศีล, อธิจิต, อธิปัญญา, บัสนัทธิ (ความสงบระงับ), ญาณ (ความรู้), ทัสสนะ (ความเห็น), สุทธิ (ความบริสุทธิ์), เนกขัมมะ (การออกจากกาม), นิสสรณะ (ความพ้นไป ความ แล่นออก), ปวิเวกะ (ความสงัด), ไวสัลลคะ (ความสละ), จริยา (ความประพฤติ), ฌานวิโมกข์ (ความ พ้นด้วยฌาน), ภาวนาธิฏฐานชีวิต (ความเป็นอยู่โดยการเจริญความดีโดยการตั้งใจมั่น) แล้วอธิบายทีละศัพท์ โดยละเอียด.

สรุป

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๑ นี้ สมที่ดั่งชื่อว่าปฏิสัมภิทามรรค (ทางแห่งความแตกฉาน) เพราะอธิบาย ธรรมะข้อเดียว แจกรายละเอียดออกไปเป็นสิบเป็นร้อยข้อ ทำให้เข้าใจศัพท์ และความหมายแตกฉาน แต่ที่ย่อ มาแสดงเพียงเท่านี้สำหรับประชาชนทั่วไป แม้เช่นนั้น ก็รู้สึกว่าจะยังยากที่จะเข้าใจ แต่ถ้านึกว่าธรรมะก็มี ดั่งแต่อย่างต่ำเข้าใจง่าย จนถึงอย่างสูงเข้าใจยาก ก็คงทำให้เข้าใจความจริงเกี่ยวกับพระไตรปิฎกได้บ้าง.

จบเล่มที่ ๓๑ บุพทกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

เล่มที่ ๓๒ ขี้อุททกนิกาย อปทาน ภาคที่ ๑ (เป็นสูตรต้นคปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้แสดงถึงประวัติการบำเพ็ญคุณงามความดีของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น ๔๑๒ เรื่อง เป็นประวัติการทำความดีของพระพุทธเจ้า ๑ เรื่อง ประวัติการทำชั่วที่เคยมีในอดีตก่อนตรัสรู้ ๑ เรื่อง อันแสดงว่าเป็นเหตุให้ได้รับผลร้ายอย่างไร เป็นประวัติพระปัจเจกพุทธเจ้า ๑ เรื่อง ประวัติพระสาวกต่าง ๆ ๔๐๙ เรื่อง. ทุกเรื่องเรียบเรียงเป็นคำฉันท์และบอกไว้ด้วยว่า เรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ตรัสแสดงไว้แก่พระอานนท์ผู้เป็นเวทเทมูณี (มุณีผู้ฉลาด) ลักษณะคำฉันท์ที่แต่งไว้ มิใช่มุ่งเพียงแสดงประวัติ แต่มุ่งให้มีความไพเราะทางวรรณคดีเป็นอย่างดีเป็นอย่างมาก.

ในที่นี้จะย่อความเป็นตัวอย่างเพียงบางเรื่อง คือ :-

๑. พุทธาปทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระพุทธเจ้า)

ใจความว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม พระอานนท์เถระได้กราบทูลถาม ถึงเหตุให้บุคคลทั้งหลายได้เป็นพระพุทธเจ้าผู้รู้สิ่งทั้งปวง ตรัสตอบว่า ต้องเป็นผู้ได้ทำอริการ (คุณความดี) ไว้ในพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ แต่ยังมีได้บรรลุความหลุดพ้นในศาสนาของพระพุทธเจ้า (นั่น ๆ). ด้วยปัญญาที่ได้ตรัสรู้ออกหน้า ผู้มีปัญญาย่อมบรรลุความเป็นสัพพัญญูได้โดยลำดับ ด้วยอริยาศัย ด้วยธรรมะเป็นกำลังอันใหญ่ ด้วยปัญญาด้วยเดช. ครั้นแล้วตรัสเล่าว่า พระองค์เองได้ทรงปรารภความดีเป็นพระพุทธเจ้าในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ ผู้เป็นธรรมราชา ผู้สมบูรณ์ด้วยบารมี ๓๐ นับจำนวนไม่ได้. ได้ปรารภการตรัสรู้ต่อพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทั้งหลาย ได้ณมัสการ ๑๐ นิ้ว ซึ่งพระผู้เป็นนายกของโลกทั้งหลายพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ได้อภิวัตด้วยเศียรเกล้า. นอกจากนั้นยังแสดงถึงการที่มีพระเหตุที่ยืนถนัดถยาน มีชื่อเสียงในสุขาพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า แล้วแสดงการบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ มีศีล เป็นต้น แล้วลงสุดท้ายเป็นคำสอนว่า “ท่านทั้งหลายเห็นความเกียจคร้านเป็นภัย เห็นความเพียรเป็นความเกษม (ปลอดโปร่งจากภัย) แล้ว ก็จงปรารภความเพียรเถิด. นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. เห็นการวิวาทกันเป็นภัย เห็นความไม่วิวาทกันเป็นความปลอดโปร่งจากภัยแล้ว ก็จงสัสมัครสманเป็นมิตรกันเถิด. นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. เห็นความประมาทเป็นภัย เห็นความไม่ประมาทเป็นความปลอดโปร่งจากภัยแล้ว ก็จงเจริญมรรคาอันมีองค์ ๘ เถิด. นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น.

(หมายเหตุ: ข้อความที่พรรณนาในพุทธาปทานนี้ หนักไปในทางแสดงการบำเพ็ญบารมีทางใจมากกว่าอย่างอื่น และมีหลักสำคัญที่แสดงว่า ได้แสดงความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้ามาแล้วในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ ส่วนรายการบำเพ็ญบารมีอื่นอีก จะมีแจ้งข้างหน้าในการย่อเล่มที่ ๓๓ อันว่าด้วยจริยาปิฎก).

๒. ปัจเจกพุทธาปทาน

(ข้ออ้างของพระปัจเจกพุทธเจ้า)

ใจความในคำฉันท์แสดงว่า พระอานนท์ได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาค ถึงเหตุที่บุคคลจะได้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า, ตรัสตอบว่า ต้องเป็นผู้ได้ทำอริการ (คุณความดี) ไว้ในพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ แต่ยังมี

มิได้บรรลุความหลุดพ้นในศาสนาของพระพุทธเจ้า (นั่น ๆ). ด้วยความสังเวชออกหน้า ผู้มีปัญญากล้าแม้เว้นจากพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ได้บรรลุปัจเจกโพธิ์ (การตรัสรู้เฉพาะตน) ด้วยอารมณ์อันเล็กน้อย (กว่าของพระพุทธเจ้า). บุคคลที่จะเสมอพระปัจเจกพุทธเจ้า เว้นพระพุทธเจ้าเสียแล้ว ก็ไม่มีในโลกทั้งปวง. ครั้นแล้วตรัสแสดงคุณงามความดีต่าง ๆ ตามทำนองแห่งขัศควิสาณสูตร (ที่กล่าวมาแล้วในหน้า ๖๐๔).

๓. สาริปุตตเถรปาทาน

(ข้ออ้างของพระสาริปุต)

ข้าพเจ้า (พระสาริปุต) ได้สร้างอาศรม สร้างบรรณศาลา ณ เวลัมพบรรพต ไม่ไกลหิมวันตประเทศ มีแม่น้ำฝั่งต้น มีท่าอันดี น้ำรื่นรมย์ มีเนินทรายอันบริสุทธิ์ดี ไม่ไกลอาศรม. ข้าพเจ้า (พระสาริปุต) เป็นคาบสนามว่า สุริย มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร มักเข้ามาน ยินดีในฉานเสมอ ถึงพร้อมด้วยกำลังคืออภิญญา ๔ (แสดงฤทธิ์ได้, พุทธิย์, กำหนดรู้ใจผู้อื่น, ระลึกชาติได้, ตาทิพย์) มีศิษย์เป็นพราหมณ์ ผู้มีชาติ มียศ เป็นจำนวนมาก เป็นผู้รู้คัมภีร์พราหมณ์ อุปฐากบำรุงข้าพเจ้า วันหนึ่งได้เห็นพระผู้มีพระภาคพระนามว่า อโนมทัสสี เมื่อได้สังเกตดูพระพุทธรูปลักษณะแล้ว ก็แน่ใจว่าเป็นพระพุทธเจ้า จึงบัดกวดนำดอกไม้ ๘ กำมาบูชา แล้วกล่าวสรรเสริญพระญาณของพระอโนมทัสสีพุทธเจ้า และได้รับพยากรณ์ว่า จะเป็นผู้ชื่อว่าสาริปุต มีปัญญากล้าได้เป็นอัครสาวกของพระโคตมพุทธเจ้า. ครั้นแล้วได้กล่าวถึงชาติปัจจุบันเล่าประวัติที่ได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิ และได้ออกบวชร่วมกับสหายชื่อโกลิตะ (พระมหาโมคคัลลานะ) จนกระทั่งสิ้นอาสวะ (กิเลสที่ต้องสั่นดาม).

๔. มหาโมคคัลลานเถรปาทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระมหาโมคคัลลานเถระ)

ข้าพเจ้า (พระมหาโมคคัลลานะ) เป็นราชาแห่งนาค ชื่อว่าวรุณะ ได้เคยถวายอาหารแด่พระอโนมทัสสีพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระชีนาสาวสาวก และได้รับพยากรณ์ว่าจะได้เป็นอัครสาวกนามว่า โกลิตะของพระโคตมพุทธเจ้า.

๕. มหากัสสปเถรปาทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระมหากัสสปเถระ)

ข้าพเจ้า (พระมหากัสสป) ได้ชักชวนญาติมิตรให้ทำการบูชาพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ผู้เสด็จดับขันธนิพพานแล้ว ได้ทำกุศลเป็นอันมาก ผลดีส่งผลให้ได้ไปเกิดในสุคติ และในชาติสุดท้ายได้เกิดในสกุลพราหมณ์ ละสมบัติออกบวช ได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖.

(หมายเหตุ: ในคำฉันท์จริง ๆ พิศดารกว่านี้มาก ได้ย่อใจความที่สำคัญมาให้เห็นว่า แต่ละท่านได้บำเพ็ญความดี ในขั้นแรกก็ไม่มากอะไร แต่ได้บำเพ็ญความดีต่อ ๆ กันมา จึงได้รับผลดีคือหมดกิเลส เวลาแสดงประวัติ ท่านก็ไม่ลืมนึกถึงความดีเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ทำไว้เป็นครั้งแรกนั้น เป็นการเริ่มต้นที่สำคัญยิ่งในประวัติของท่าน).

๖. พุทธาปทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระพุทธเจ้า)

(ในที่นี้จะนำพุทธาปทานอีกบทหนึ่ง ซึ่งอยู่ในหน้า ๔๗๑ อันมีชื่อว่าบุพพกัมมปิโถติกะ (ท่อนผ้าเก่าแห่งบุพพกรรม) ส่วนใหญ่แสดงถึงกรรมชั่วที่พระผู้มีพระภาคเคยทรงทำไว้อันส่งผลร้ายแก่พระองค์ แม้ในพระชาติสุดท้าย ซึ่งเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ ในการเปิดเผยพระประวัติทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วอย่างตรงไปตรงมาว่าเคยทรงทำไว้ทั้งกรรมดีกรรมชั่ว เฉพาะเรื่องนี้ จะพยายามถอดความให้ละเอียดเพื่อเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจทั่วไป).

เรื่องเล่าว่า พระผู้มีพระภาคอันพระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่แวดล้อม ประทับเหนือพื้นศิลาอันนารีนรมย์ ใกล้สระอโนดาต ตรัสเล่าบุพพกรรม (กรรมในกาลก่อน) ของพระองค์ ดังนี้.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายจงฟังถึงกรรมที่เราได้กระทำไว้แล้ว เราเห็นภิกษุผู้อยู่ป่ารูปหนึ่ง จึงได้ถวายผ้าท่อนเก่า ในกาลนั้นเราได้บารณาเป็นพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก ผลแห่งกรรมอันเนื่องด้วยผ้าท่อนเก่า นั้น ได้สำเร็จแม้ในความเป็นพระพุทธเจ้า.”

“เราเคยเป็นนายโคบาลในชาติก่อน ๆ ตอนแม่โคไปสุที่หากิน เห็นแม่โคดื่มน้ำขุ่นจึงห้ามไว้ ด้วยผลแห่งกรรมนั้น ในภพสุดท้ายนี้ เรากระหายน้ำ จึงไม่ได้ดื่มตามต้องการ (ใช้พระอานนท์ไปตักน้ำ พระอานนท์ไม่ตัก กลับมาราบหูว่า น้ำขุ่น ต้องตรัสยาให้ไปใหม่ พอพระอานนท์ไปตักครั้งที่ ๒ น้ำกลับใส-มหาปริณิพพาน-สูตร).

“เราเคยเป็นนักแสดงชื่อปุนาลิ ในชาติก่อน ๆ ได้กล่าวใส่ความพระปัจเจกพระพุทธเจ้าพระนามว่า สุรวิมุติได้ประทุษร้าย ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราจึงต้องเที่ยวไปในนรกสิ้นกาลนาน เสวยทุกขเวทนาลิ้นพันปีเป็นอันมากด้วยกรรมที่เหลือนั้น ในภพสุดท้ายนี้ ก็ถูกใส่ความ เพราะเหตุแห่งนางสุนทริกา (คือนางสุนทริกาเป็นนักบวชหญิงถูกพวกเดียรถียใช้ให้ทำเป็นบอกใครต่อใครว่าจะไปค้างคืนกับพระสมณโคดม แล้วไปค้างเสียที่อื่น รุ่งเช้าก็ทำเป็นเดินทางมาจากเขตนารามที่ประทับ พออีก ๒-๓ วัน พวกเดียรถียก็จ้างนักแสดงไปนางสุนทริกาเป็นเชิงให้เห็นว่านางถูกฆ่า เพื่อจะปิดปาก คนก็สงสัยว่าอาจจะจริง แต่พระราชาส่งราชบุรุษสืบดูตามร้านสุรา ก็จับพวกนักแสดงได้ และลงโทษผู้จ้างด้วยในที่สุด).

“เพราะกล่าวใส่ความพระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีนามว่านันทะ เราจึงต้องเที่ยวไปในนรกตลอดกาลนานหลายหมื่นปี เมื่อได้เกิดเป็นมนุษย์ก็ถูกใส่ความมาก. ด้วยกรรมที่เหลือนั้น นางจิญจมาณวิกา จึงได้ใส่ความเราด้วยคำไม่จริงต่อหน้าหมู่ชน (นางจิญจมาณวิกาซึ่งเป็นนักบวชสตรี ถูกพวกเดียรถียใช้ให้ทำอุบายเป็นว่ามีศรัทธากับพระพุทธเจ้า โดยเอาไม้ผูกไว้ที่ท้อง แกล้งด่าประจานพระผู้มีพระภาคในที่ประชุมชน แต่เผอิญไม้ที่ผูกไว้หลุดตกลงมา จึงถูกประชดประชัน และถึงแก่ความตายในที่สุด ซึ่งอรรถกถาธรรมบทใช้คำว่าถูกธรณีสูบตาย ภายหลังที่ถูกประชาชนลงโทษแล้ว).

“เราได้เคยเป็นพราหมณ์ผู้มีความรู้ (ผู้ได้สดับ) มีผู้เคารพสักการะ สอนมนต์แก่มาณพ ๕๐๐ ได้ใส่ความภิกษุผู้มีภิกขุ ๕ มีฤทธิ์มาก ผู้มาในที่นั้น โดยกล่าวกะตัญญ์ทั้งหลายว่า ภิกษุนี้เป็นผู้บริโภคมาก มาณพทั้งหลายก็พลอยชื่นชมไปกับเรา เมื่อไปภิกขาจารในสกุลก็เที่ยวกล่าวแก่มหาชนว่า ภิกษุนี้เป็นผู้บริโภคมาก. ด้วยผลของกรรมนั้น ภิกษุ ๕๐๐ เหล่านี้ ทั้งหมด ก็พลอยถูกใส่ความไปด้วยเพราะเหตุแห่งนางสุนทริกา (เมื่อมีข่าวว่านางสุนทริกาถูกฆ่าตาย ชาวเมืองก็เข้าใจว่า พระภิกษุทั้งหลายมีส่วนในการฆ่าปิดปาก จึงพากันด่าว่าเมื่อแลเห็นภิกษุทั้งหลาย. เมื่อพระราชาทรงสืบทราบและให้ลงโทษผู้ฆ่าแล้ว เรื่องจึงได้สงบ).

“ในกาลก่อน เราได้เคยฆ่าน้องชายต่างมารดาเพราะเหตุแห่งทรัพย์ ผลักลงไปในชอกเขา เอาหินทุ่ม ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เทวทัตจึงเอาหินทุ่มเรา สะเก็ดหินมาถูกหัวแม่เท้าเรา.

“ในกาลก่อน เราเป็นเด็กเล่นอยู่ในทางใหญ่ เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้า จึงเผาสัตว์ต่าง ๆ ขวางทางไว้ ด้วยผลแห่งกรรมนั้น ในภพสุดท้ายนี้ เทวทัตจึงส่งคนเพื่อให้ฆ่าเรา.

“ในกาลก่อนเราได้เป็นนายความช่าง ไล่ช้างให้ไล่กวตพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต ด้วยผลแห่งกรรมนั้น ช่างนาฬาคิริ คุร่าย เมามัน จึงวิ่งเข้ามาหาเรา (เพื่อทำร้าย) ในนครอันประเสริฐ ซึ่งมีภูเขาเป็นคอก (คือในกรุงราชคฤห์ ซึ่งมีภูเขา ๕ ลูกแวดล้อม จึงมีนามว่านครที่มีภูเขาล้อมเป็นคอก),

“เราได้เคยเป็นพระราชา เป็นหัวหน้าทหารเดินเท้า ได้ฆ่าบุรุษหลายคนด้วยหอก ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราได้หมกไหม้อย่าหนึกในนรก ด้วยผลที่เหลือแห่งกรรมนั้น สะเก็ดผลที่เท้าของเราก็กลับกำเร็บ เพราะกรรมยังไม่หมด.

“เราเคยเป็นเด็กชาวประมง ในหมู่บ้านชาวประมง เห็นชาวประมงฆ่าปลาก็มีความชื่นชม ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราจึงเกิดเจ็บที่ศีรษะ ในขณะที่วิภูฏกะ (วิฑูทกะ) ฆ่าพวกศากยะ (วิฑูทกะฆ่าพวกศากยะ เพราะโกรธว่า ดูหมิ่นเอาน้ำนมสดล้างที่นั่ง เมื่อคราวที่ตนไปเยี่ยมญาติ ณ กรุงกบิลพัสดุ์. วิฑูทกะเป็นโอรสพระเจ้าปเสนทิโกศล และนางวาสภชัตติยาผู้เป็นบุตรี เกิดจากนางทาสีของมหานามศากยะ. คณะกษัตริย์ศากยะเลือกส่งมาถวายพระเจ้าปเสนทิเมื่อคราวทรงขออภิเษกกับนางกษัตริย์ศากยะ).

“เราได้เคยบริภาษ (ด่าโดยอ้อม) พระสาวกในพระธรรมวินัยของพระมุสสพุทธเจ้าว่า ท่านจงเคี้ยวจกกินข้าวเหนียวเถิด อย่ากินข้าวสาละเลย. ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราเลยต้องบริโภควิวข้าวเหนียวอยู่ ๓ เดือน ในเมื่อพราหมณ์นิมนต์ไปอยู่ในเมืองเวรัญชา (พราหมณ์นิมนต์ไปจำพรรษาแล้วลืมนำอาหาร ได้อาศัยพวกพ่อค้ามาถวายข้าวแดง อาจเป็นข้าวเหนียวแดงสำหรับให้ม้ากิน).

“ในสมัยที่ไม่มีพระพุทธรูป เราได้เคยทำร้ายบุตรแห่งนักมวยปล้ำ ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราจึงเกิดเจ็บที่หลัง.

“เราได้เคยเป็นหมอ (แก่ลึง) ถ่ายยาบุตรแห่งเศรษฐี (คงเป็นการถ่ายอย่างแรงถึงแก่ชีวิต). ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราจึงลงโลหิต (โรคปากขึ้นทิกะ).

“เราเป็นผู้ชื่อว่าโชติปาละ ได้เคยกล่าวกะพระสุคตพระนามว่ากัลสปะว่า การตรัสรู้เป็นของได้โดยยาก ท่านจะได้จากดวงไม้โพธิ์ที่ไหนกัน. ด้วยผลแห่งกรรมนั้น เราได้บำเพ็ญทุกกรกิริยาเป็นอันมากสิ้นเวลา ๖ ปี ต่อจากนั้นจึงได้บรรลุการตรัสรู้ เรามีได้บรรลุการตรัสรู้โดยทางนั้น ได้แสวงหาโดยทางที่ผิด เพราะถูกกรรมเก่าทวงเอา.

“เราสิ้นบุญและบาปแล้ว เว้นแล้วจากความเดือดร้อนทั้งปวง ไม่มีความโศก ไม่มีความคับแค้น ปราศจากอาสวะ จักปรินิพพาน.”

(เป็นอันได้แสดงตัวอย่างในอุปทาน พอให้ท่านผู้อ่านได้เห็นว่า มีรายละเอียดอย่างไร).

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๒ ชื่อพุทธกนิยาย

อุปทาน ภาคที่ ๑

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๓ ชื่อพุทธทศนิภาษ

อปทานภาคที่ ๒, พุทธวังสะ, จริยาปิฎก.

(เป็นสูตรต้นคปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้เป็นเล่มสุดท้ายแห่งพระสูตรต้นคปิฎก มีข้อความเรื่อง อปทาน ต่อมาจากเล่มที่ ๓๒ กับมีหัวข้ออื่นอีก ๒ ข้อ คือ พุทธวังสะ (วงศ์แห่งพระพุทธเจ้า) แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ เริ่มต้นแต่พระทีปังกร จนถึงพระพุทธเจ้าของเรา คือพระสมณโคดม กับหัวข้อใหญ่อีกเรื่องหนึ่ง คือ จริยาปิฎก (คัมภีร์ว่าด้วยจริยา คือความประพฤติของพระพุทธเจ้า) เรื่องนี้แสดงถึงการที่พระพุทธเจ้าเสวยพระชาติ บำเพ็ญบารมีต่าง ๆ, ต่อไปจะขยายความทั้งสามหัวข้อนั้นเป็นลำดับไป.

๑. อปทาน ภาคที่ ๒

มีข้อที่ควรกล่าวก็คือ ในอปทานภาคที่ ๑ มีประวัติของพระพุทธเจ้า ๒ เรื่อง, ของพระปัจเจกพุทธเจ้า ๑ เรื่อง, ประวัติของพระสาวกต่าง ๆ ๔๐๙ เรื่อง รวม ๔๑๒ เรื่อง แต่ในอปทานภาคที่ ๒ นี้ มีประวัติของพระสาวกต่าง ๆ ที่เป็นพระเถระ ๑๔๐ รูป พระเถรี ๔๐ รูป. ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างอปทาน คือข้ออ้างหรืออดีตประวัติของพระเถระ ๕ รูป ของพระเถรี ๕ รูป คือ :-

๑. มหากัจจายนเถราปทาน*

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระมหากัจจายนเถระ)

ในสมัยของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ข้าพเจ้า (พระมหากัจจายนเถระ) เป็นดาบส อยู่ ณ หิมวันตประเทศ เทียวไปผู้เดียว ขณะที่ไปยังถิ่นของมนุษย์ทางอากาศ ได้เห็นพระชินะจึงเข้าไปใกล้ พังพระธรรมเทศนาของพระองค์ผู้กำลังพรรณนาคุณอันยิ่งใหญ่ของพระสาวก และตั้งเป็นเอตทัคคะ (เป็นยอดหรือเลิศ) ในทางประกาศพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้อย่างไพเราะ. ข้าพเจ้าได้ฟังก็รู้สึกพิศวงจึงไปยังหิมวันตประเทศ รวบรวมดอกไม้้นำมาบูชาพระพุทธเจ้า แล้วปรารภฐานะเช่นนั้น (ตำแหน่งพระสาวกผู้เป็นเลิศทางแสดงธรรมย่อให้พิศดาร). พระผู้มีพระภาคก็ทรงพยากรณ์ว่า ข้าพเจ้าจะได้เป็นสาวกของพระโคตมมหายานี้ มีนามว่า กัจจายนะ บรรลฐานะ (ที่ประสงค์) นั้น ก็ได้บรรลุในชาติสุดท้ายนี้สมตามที่ปรารภนา.

๒. มหากัปปินเถราปทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระมหากัปปินเถระ)

พระชินะทรงพระนามว่า ปทุมุตตระ ผู้ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ทรงอุบัติขึ้น ดังดวงอาทิตย์อุทัย ในอากาศอันปลอดโปร่งในท้องฟ้าดุจดุสราท. พระนายกนั้น ทรงยังดอกปทุมคือเวไนยสัตว์ให้บานด้วยแสงคือคำสอน ทรงทำเบือกคมคือกิเลสให้แห้งด้วยรังสีคือความรู้.^๒ ครั้งข้าพเจ้า (พระมหากัปปินเถระ) เป็น

๑. จากต้นฉบับหน้า ๑๗๙. คำว่า กัจจายนะ หรือกัจจายณะ ใช้แทนกันได้

๒. ได้ลองถอดข้อความตอนนี้ออกมาทุกตัวอักษร ให้ความหมายไพเราะในคำฉันท์ ความจริงคำฉันท์ตลอดเล่มที่ ๓๒ และ ๓๓ มีสำนวนไพเราะเช่นนี้โดยมาก

อำมาตย์ผู้วินิจฉัยบรรดาคดีในหังสนคร (หังสวดี) ได้สดับธรรมของพระตถาคตผู้ทรงประกาศคุณของพระสาวกนามว่า ชลชุตตมะ ผู้ให้อิโวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีสติ ยังใจของข้าพเจ้าให้รำงับ ครั้นสดับแล้วก็เกิดปิติโสมนัส นิมนต์พระตถาคต พร้อมทั้งศิษย์สาวกฉันภัตตาหาร แล้วปรารภณฐานะนั้น (ตำแหน่งพระสาวกผู้เลิศในทางสอนภิกษุทั้งหลาย) พระตถาคตเจ้าก็ตรัสพยากรณ์ว่า จะได้เป็นผู้มีพระนามว่ากัปปิยะ เป็นสาวกของพระโคตมศาสนา ต่อมาก็ได้สำเร็จสมความประสงค์ พระชินะทรงตั้งข้าพเจ้าในเอตทัคคะทางให้อิโวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย.

๓. ทัพพมัลลบุตรเถรภาพทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระทัพพมัลลบุตรเถระ)

ในครั้งนั้น ข้าพเจ้า (พระทัพพมัลลบุตร) เป็นบุตรเศรษฐี อยู่ในกรุงหังสวดี ได้ฟังคำของพระปฐมุตตรศาสนา ผู้ทรงประกาศกิตติคุณพระสาวกของพระองค์ผู้จัดเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) ของภิกษุทั้งหลาย ก็มีใจเบิกบานกระทำอธิการ (คุณความดี) แต่พระศาสดาพร้อมทั้งพระสงฆ์ ปรารภณฐานะนั้น (ตำแหน่งพระสาวกผู้เลิศในทางจัดเสนาสนะ) ก็ได้รับพยากรณ์ว่า จะได้เป็นผู้มีนามว่าทัพพะ เป็นสาวกของพระโคตมศาสนา เป็นผู้เลิศในทางจัดเสนาสนะ จำเนียรกาลล่วงมาก็เป็นไปตามตามที่ปรารภณานั้น.

๔. กุมารกัสสปเถรภาพทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระกุมารกัสสปเถระ)

ในครั้งนั้น ข้าพเจ้า (พระกุมารกัสสป) เป็นพราหมณ์ผู้มีชื่อเสียง ถึงฝั่งแห่งพระเวท ขณะไปอยู่ที่พักกลางวัน ได้เห็นพระปฐมุตตรพุทธเจ้า ผู้เป็นนายกแห่งโลกกำลังประกาศสัจธรรม ๔ ประการ ยังโลกนี้ พร้อมทั้งทั้งเทวโลกให้ตื่นอยู่ ทรงพรรณนาคุณแห่งพระสาวกของพระองค์ผู้กล่าวธรรมอันวิจิตร ในท่ามกลางมหาชน ข้าพเจ้าก็มีจิตเบิกบาน นิมนต์พระตถาคต พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉันโภชนะมีรสอันเลิศต่าง ๆ ครบ ๗ วัน แล้วปรารภณฐานะนั้น (ตำแหน่งพระสาวกผู้เลิศในทางกล่าวธรรมอันวิจิตร)^๑ ซึ่งก็ได้รับพยากรณ์ว่า จะเป็นผู้มีนามว่า กุมารกัสสป เป็นสาวกของพระโคตมศาสนา. จำเนียรกาลล่วงมาก็เป็นไปตามตามที่ปรารภณานั้น.

๕. มหาโกฏิฐิตเถรภาพทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระมหาโกฏิฐิตเถระ)^๒

ในครั้งนั้น ข้าพเจ้า (พระมหาโกฏิฐิตะ) เป็นพราหมณ์ผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวทในกรุงหังสวดี ได้เข้าไปเฝ้าพระปฐมุตตรศาสนา ฟังธรรม. ครั้งนั้น พระองค์ทรงตั้งพระสาวกผู้มีปฏิสัมภีตาแตกฉาน คือฉลาดในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ (ภาษาพูด) และในปฎิภาณ ไว้ในตำแหน่งอันเลิศ ก็มีใจเบิกบาน จึงนิมนต์พระชินวร พร้อมด้วยพระสาวกไปฉันตลอด ๗ วัน แล้วปรารภณฐานะนั้น (ตำแหน่งพระสาวกผู้เลิศในปฏิสัมภีตา คือความแตกฉานในอรรถ, ธรรม, นิรุตติ, ปฎิภาณ) ซึ่งก็ได้รับพยากรณ์ว่า จะเป็นผู้มีนามว่า โกฏิฐิตะ เป็นสาวกของพระโคตมศาสนา จำเนียรกาลล่วงมาก็ได้เป็นไปตามตามที่ปรารภณานั้น.

ต่อไปนี้ไปเป็นตัวอย่างอุปทานของพระเถรอีก ๕ รูป

๑. คือวิจิตรด้วยอุปมา พระกุมารกัสสปรูปนี้ กล่าวธรรมวิจิตรอย่างไร พึงย้อนไปดูปายาสิราชัญญสูตร ที่ย่อไว้แล้วในหน้า ๓๓๗

๒. ในอุปทานว่า พระมหาโมคคัลลานะเป็นอาจารย์ พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌายะของท่าน

๑. มหาลาชาบดีโคตมีเถรีอาพาธ

(อาพาธหรือประวัติของพระนางมหาลาชาบดีเถรี)

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ภูเขาศาลา ป่ามทวัน ใกล้กรุงเวสาลี พระนางมหาลาชาบดีโคตมี ก็ประทับอยู่ในสำนักนางภิกษุณี ใกล้กันนั้น พร้อมด้วยนางภิกษุณีทั้งหลายประมาณ ๕๐๐ รูป ผู้หลุดพ้นแล้ว จากกิเลส. พระนางทรงพระดำริว่า จะมีได้เห็นการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระราหุล พระอานนท์ และพระนันทะ จึงทรงปลงอายุสังขารที่จะปรินิพพาน และจะไปกราบทูลขอพระพุทธานุญาต แม้นางภิกษุณีอื่น ๆ ๕๐๐ รูป มีพระนางเขมา เป็นต้น ก็นึกในทำนองเดียวกัน จึงพร้อมกันไปเฝ้ากราบทูลลา ปรินิพพาน. เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสประทานอนุญาตแล้ว ก็มีผู้เลื่อมใสแสดงความศอก พระนางจึงแสดงธรรม สั่งสอน และเล่าพระประวัติที่ออกบรรพชาอุปสมบท กับได้ตรัสเล่าพระประวัติในอดีตกาลทั้งพระปฐมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระนางเกิดเป็นบุตรของมหาอำมาตย์ผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก ได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดา พร้อมด้วย บิดาของตนและหมู่ทาสี ได้เห็นพระศาสดาทรงตั้งพระนันทของพระองค์ในเอตทัคคะ จึงถวายทานและปรารภนา คำแห่งนั้นบ้าง ก็ได้รับพยากรณ์ว่า จะได้เกิดมีนามว่าโคตมี เป็นสาวิกาของพระโคตมพุทธเจ้า ซึ่งก็สำเร็จ สมตามปรารภณานั้น ในประวัตินั้นยังแสดงต่อไปจนถึงสมัยที่พระนางมหาลาชาบดี โคตมี เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ สำนักแห่งนางภิกษุณี ทรงเขานุปพพวิหาร ๔ โดยอนุโลมและปฏิโลม แล้วทรงกลับเขารูปมานทั้งสี่ ออกจากฉานที่ ๔ ก็เสด็จปรินิพพาน.^๑ (อันเห็นได้ชัดว่าเรื่องอาพาธนี้ มิใช่เจ้าของประวัติตัวเอง แต่มีผู้รวบรวมเรื่องราว มาแต่งขึ้นในภายหลัง ซึ่งน่าจะเป็นในสมัยทำสังคายนา ร้อยกรองพระธรรมวินัย ระหว่างครั้งที่ ๑ ถึงครั้งที่ ๓ นอกจากนั้นสำนวนภาษาบาลีก็ดี สำนวนกวีก็ดี แสดงสมัยว่าต่างจากภาษาบาลีสำนวน พระสูตรสมัยแรก แต่โดยเหตุที่เรื่องนี้ เป็นเพียงการรวบรวมประวัติที่ทรงจำกันด้วยปากให้เป็นตัวหนังสือขึ้น การจัดเข้าในชุดต้นตปิฎกด้วย จึงเป็นการทำให้ตำราทางพระพุทธศาสนาสมบูรณ์ขึ้น).

๒. เขมาเถรีอาพาธ

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระนางเขมาเถรี)

ในกาลนั้น ข้าพเจ้า (พระนางเขมาเถรี) เกิดในสกุลเศรษฐี ในกรุงหังสวดี ในสมัยแห่งพระปฐมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนามีความเลื่อมใส ขอให้บิดานิมนต์พระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระสาวก จันทรบ ๗ วัน ได้สดับเรื่องที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งภิกษุรูปหนึ่งในตำแหน่งเอตทัคคะ ทางมีปัญญามาก มีความชื่นชม กระทำบุญแล้วปรารภณาคำแห่งนั้นต่อพระผู้มีพระภาค ก็ได้รับพยากรณ์ว่า จะได้เป็นสาวิกาของ พระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า มีนามว่า เขมา ได้บรรลุตำแหน่งเอตทัคคะสมดังปรารภณา และในสมัยของ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ ก็ได้สำเร็จสมปรารถนาทุกประการ อนึ่ง ในสมัยพระวิปัสสี และพระกัศสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ได้ทำเช่นเดียวกับพระนางอุปปลวณณาซึ่งจะกล่าวต่อไป.

๑. ดูเรื่องอนุพพวิหารนี้ ในหน้า ๓๒๔ ด้วย พึงสังเกตว่า ผู้ปรินิพพานแบบนี้ มีพระพุทธเจ้า พระสาริบุตร (ดูกองทัพนครภาค ๓ หน้า ๓๔๗-๓๔๘) กับพระนางมหาลาชาบดี โคตมี นี้

๓. อุปปลวณณาเถรียาปทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระนางอุปปลวณณาเถรี)

ในกาลนั้น ข้าพเจ้า (พระนางอุปปลวณณา) เป็นนาคกัญญา นิมนต์พระปทุมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระสาวกเสวย ได้เห็นนางภิกษุณีองค์หนึ่งแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ จึงตั้งจิตปรารถนาฐานะเช่นนั้น ได้ถวายข้าวน้ำ และถวายดอกอุบลชื้ออรุณะ ปรารถนาให้มีผิวกายดังดอกอุบล. ครั้นในศาสนาของพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้เกิดเป็นธิดาเศรษฐีถวายมหายานแด่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์. ในสมัยแห่งพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้เป็นพระธิดาองค์ที่ ๒ ของพระเจ้ากิกิ ราชานแห่งแคว้นกาสิผู้อุปฐากพระพุทธเจ้า (พระนางเขมาเกิดเป็นพระราชธิดาองค์ที่ ๑) พึงพระธรรมชอบบรรพชา แต่พระราชาบิดาไม่ทรงอนุญาต จึงประพฤติพรหมจรรย์อยู่ในพระราชวังพร้อมด้วยพระภคินีอื่น ๆ รวม ๗ พระองค์ ทั้งพระองค์เอง. นอกจากนั้น ในชาติอื่น ๆ อีก ยังได้ทำความดีในพระปัจเจกพุทธเจ้าหลายพระองค์. ในชาติสุดท้ายเกิดเป็นธิดาเศรษฐี ออกบวชตรัสรู้อรียสัจจ์ ๔ ละกิเลสสาละได้ (เป็นผู้เลิศในทางมฤตยิ).

๔. ปฎาจารย์เถรียาปทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระนางปฎาจารย์เถรี)

ในกาลนั้น ข้าพเจ้า (พระนางปฎาจารย์เถรี) เกิดในสกุลแห่งเศรษฐีในกรุงหังสวดี ในสมัยของพระปทุมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้สดับพระธรรมเทศนา มีความเลื่อมใสถึงพระชินเจ้าเป็นสรณะ มีจิตขึ้นบาน เมื่อเห็นพระผู้มีพระภาคทรงตั้งนางภิกษุณีในตำแหน่งเลิศทางทรงพระวินัย จึงปรารถนาฐานะนั้น นิมนต์พระทศพล พร้อมทั้งพระสงฆ์ฉันเป็นเวลา ๗ วัน แล้วได้กราบทูลแสดงความปรารถนา ก็ได้รับพยากรณ์ว่า จะได้มีนามว่าปฎาจารย์ เป็นสาวิกาของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า. อนึ่ง ในสมัยของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ได้เป็นพระธิดาองค์ที่ ๓ ของพระเจ้ากิกิ และมีความเป็นไปเช่นเดียวกับพระนางอุปปลวณณา.

๕. กุณฑลเกสิเถรียาปทาน

(ข้ออ้างหรือประวัติของพระนางกุณฑลเกสิเถรี)

ประวัติของพระนางกุณฑลเกสิ ก็เป็นเช่นเดียวกับพระนางเขมา, พระนางอุปปลวณณา, พระนางปฎาจารย์ ได้บำเพ็ญกุศลในสมัยพระปทุมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ในทำนองเดียวกัน. ในสมัยแห่งพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ออกบวชสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งเลิศทางตรัสรู้ได้เร็ว.

(จบตัวอย่างอุปทานฝ่ายพระเถรี)

๒. พุทธวงศ์ (วงศ์แห่งพระพุทธเจ้า)

ในเรื่องพุทธวงศ์นี้ แบ่งออกเป็น ๒๘ หัวข้อใหญ่ คือ หัวข้อแรกว่าด้วยรัตนจกกรม คือที่จกกรมแก้ว อันเป็นที่เสด็จจกกรม (เดินกลับไปมามีสติสัมปชัญญะ) ส่วนหัวข้อที่ ๒ ถึงที่ ๒๖ ว่าด้วยพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ เริ่มต้นแต่พระทีปังกร จนถึงพระโคตมเป็นที่สุด. หัวข้อที่ ๒๗ ว่าด้วยปภินณกะ เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า. หัวข้อที่ ๒๘ ว่าด้วยการแจกพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งจะกล่าวตามลำดับหัวข้อต่อไปโดยสังเขป.

๑. **รัตนจิงกมนกัณฑ์** หมายความว่าด้วยที่จิงกรมแก้ว เป็นคำฉันท์พรรณนาเหตุการณ์ เมื่อเสด็จไปโปรดพระพุทธบิดา ณ กรุงกบิลพัสดุ์ ตรัสแสดงธรรมเรื่องเวสสันดรชาดก เสร็จแล้วจึงทรงนิรมิตเรือนแก้ว เสด็จจิงกรม แสดงปาฏิหาริย์ให้เห็นว่าทรงบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ มาในอดีตกาลอย่างไร.

(เรื่องนี้อาจถอดความได้ว่า ทรงแสดงธรรมชัดเจนอย่างปาฏิหาริย์ เห็นจริงเห็นจังว่า ได้ทรงบรรลุผลดีมีโชอย่างลอย ๆ แต่ต้องบำเพ็ญบารมีมาอย่างมากมาย อันแสดงหลักการที่สำคัญแห่งพระพุทธศาสนา ที่ว่ามีได้มีการได้ดีใด ๆ เกิดขึ้นโดยบังเอิญ).

๒. **ทีปังกรพุทธวงศ์ (ที่ ๑)** วงศ์แห่งพระทีปังกรพุทธเจ้า เล่าเรื่องเมื่อครั้งพระโคตมพุทธเจ้า เป็นสุเมธดาบส ช่วยชาวบ้านทำทางให้พระทีปังกรพุทธเจ้าเสด็จผ่าน มีที่เหลื่ออยู่อีกหน้อยที่ยังทำทางไม่เสร็จ ด้วยศรัทธา สุเมธดาบสจึงลงนอนทับโคลนให้พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระสาวกเสด็จและเดินเหยียบข้ามไปแล้ว ได้รับพยากรณ์ว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตม. ต่อจากนั้นแสดงรายละเอียดเฉพาะพระทีปังกรพุทธเจ้า.

๓. **โกณฑัญญพุทธวงศ์ (ที่ ๒)** วงศ์แห่งพระโกณฑัญญพุทธเจ้า, สมัยนั้นพระโคตมพุทธเจ้า ได้เคยเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิจิตาวี ได้ถวายทานแด่พระโกณฑัญญพุทธเจ้า และได้รับพยากรณ์. ต่อจากนั้นแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพระโกณฑัญญพุทธเจ้า.

๔. **มังคลพุทธวงศ์ (ที่ ๓)** วงศ์แห่งพระมังคลพุทธเจ้า, สมัยนั้นพระโคตมพุทธเจ้า เป็นพราหมณ์ มีนามว่า สุรจิ ได้บูชาพระมังคลพุทธเจ้า พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และถวายน้ำนมโคให้ดื่ม ก็ได้รับพยากรณ์. ต่อจากนั้นแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพระมังคลพุทธเจ้า.

๕. **สมณพุทธวงศ์ (ที่ ๔)** วงศ์แห่งพระสมณพุทธเจ้า, สมัยนั้นพระโคตมพุทธเจ้า เป็นอตุลนาคราช ได้ถวายข้าวน้ำและผ้าคู่แด่พระสมณพุทธเจ้า พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และได้รับพยากรณ์. ต่อจากนั้นแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพระสมณพุทธเจ้า.

๖. **เรวตพุทธวงศ์ (ที่ ๕)** วงศ์แห่งพระเรวตพุทธเจ้า, สมัยนั้นพระโคตมพุทธเจ้า เป็นพราหมณ์นามว่า อติเทวะ ได้ถึงพระเรวตพุทธเจ้าเป็นสวณะ ได้ชมเชยพระคุณ คือ คีล สมาธิ ปัญญา ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น และได้ถวายทานอันยอดเยี่ยม ได้รับพยากรณ์. ต่อจากนั้นแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพระเรวตพุทธเจ้า.

๗. **โสภิตพุทธวงศ์ (ที่ ๖)** วงศ์แห่งพระโสภิตพุทธเจ้า, สมัยนั้นพระโคตมพุทธเจ้า เป็นพราหมณ์ นามว่า สุชาตะ ได้ถวายข้าวน้ำแด่พระโสภิตพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระสาวก และได้รับพยากรณ์. (ข้อความเกี่ยวกับรายละเอียด เฉพาะพระองค์ของพระพุทธเจ้า ที่กล่าวพระนามนั้น มีกล่าวไว้ทุกแห่ง ต่อไปจะไม่กล่าวถึง เป็นอันทราบกันว่า มีรายละเอียดกล่าวไว้ทุกพระองค์ และพระโคตมพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญความดี พร้อมทั้งได้รับพยากรณ์ทุกครั้ง).

๘. **อโนมทัสสีพุทธวงศ์ (ที่ ๗)** วงศ์แห่งพระอโนมทัสสีพุทธเจ้า.

๘. ปทุมพุทธวงศ์ (ที่ ๘) วงศ์แห่งพระปทุมพุทธเจ้า.

๑๐. นารทพุทธวงศ์ (ที่ ๙) วงศ์แห่งพระนารทพุทธเจ้า.

๑๑. ปทุมุตตรพุทธวงศ์ (ที่ ๑๐) วงศ์แห่งพระปทุมุตตรพุทธเจ้า.

๑๒. สุเมธพุทธวงศ์ (ที่ ๑๑) วงศ์แห่งพระสุเมธพุทธเจ้า.

๑๓. สุชาติพุทธวงศ์ (ที่ ๑๒) วงศ์แห่งพระสุชาติพุทธเจ้า.

๑๔. ปิยทัสสีพุทธวงศ์ (ที่ ๑๓) วงศ์แห่งพระปิยทัสสีพุทธเจ้า.

๑๕. อัลดทัสสีพุทธวงศ์ (ที่ ๑๔) วงศ์แห่งพระอัลดทัสสีพุทธเจ้า.

๑๖. รัम्मทัสสีพุทธวงศ์ (ที่ ๑๕) วงศ์แห่งพระรัम्मทัสสีพุทธเจ้า.

๑๗. สิทธิธตพุทธวงศ์ (ที่ ๑๖) วงศ์แห่งพระสิทธิธตพุทธเจ้า.^๑

๑๘. ทิสสพุทธวงศ์ (ที่ ๑๗) วงศ์แห่งพระทิสสพุทธเจ้า.

๑๙. ปุสสพุทธวงศ์ (ที่ ๑๘) วงศ์แห่งพระปุสสพุทธเจ้า.

๒๐. วิปัสสิพุทธวงศ์ (ที่ ๑๙) วงศ์แห่งพระวิปัสสิพุทธเจ้า.

๒๑. สิธิพุทธวงศ์ (ที่ ๒๐) วงศ์แห่งพระสิธิพุทธเจ้า.

๒๒. เวสสภูพุทธวงศ์ (ที่ ๒๑) วงศ์แห่งพระเวสสภูพุทธเจ้า.

๒๓. กุกกุสันธพุทธวงศ์ (ที่ ๒๒) วงศ์แห่งพระกุกกุสันธพุทธเจ้า (พระนามนี้ ในที่อื่นใช้คำว่า กุกกุสันธ).

๒๔. โกนาคมณพุทธวงศ์ (ที่ ๒๓) วงศ์แห่งพระโกนาคมณพุทธเจ้า.

๒๕. กัสสปพุทธวงศ์ (ที่ ๒๔) วงศ์แห่งพระกัสสปพุทธเจ้า.

๒๖. โคตมพุทธวงศ์ (ที่ ๒๕) วงศ์แห่งพระโคตมพุทธเจ้า. มีข้อความแสดงการแสดงความเคารพบูชาพระสาวก พระนามพระพุทธรูปดา พระพุทธรูปมารดา และพระนามพระสาวกที่สำคัญ.

๒๗. พุทธปณิณณกัณท์ หมวดเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระพุทธรเจ้า แสดงว่าในกัปปิไหน พระพุทธรเจ้าพระองค์ไหน ทรงอุบัติบ้าง ในตอนต้นได้แสดงว่าในกัปปิเดียวกับพระที่บังกรพุทธรเจ้า (พระองค์ที่ ๑ ในพุทธรวงศ์) นั้น ยังมีพระพุทธรเจ้าอีก ๓ พระองค์ (รวมเป็น ๔) คือ พระตันหังกร, พระเมฆังกร, พระสรณังกร ต่อจากนั้นจึงถึงพระที่บังกรพุทธรเจ้า. (อันแสดงว่าทั้งสามพระองค์นั้น มีมาก่อนพระองค์แรกในพุทธรวงศ์ ๒๕ พระองค์ ซึ่งความจริงตามหลักพุทธศาสนา พระพุทธรเจ้าในอดีตมีมากนับจำนวนไม่ได้ ในเล่มนี้แสดงพระนามไว้ ๒๘ พระองค์).

๑. ไม่ใช่พระองค์เดียวกับพระโคตมพุทธเจ้า

๒๘. ธาตุภขณียกถา แสดงว่าเมื่อพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว ได้มีการแจกพระธาตุไปไว้ในที่ต่าง ๆ คือ ๑. ในนครของพระเจ้าชาตศัตรู (ราชคฤห์) ๒. ในกรุงเวสาลี ๓. ในกรุงบิลพัสดี ๔. ในแคว้นอัลลกะปะ ๕. ในรามคาม ๖. ในแคว้นเวฏฐทีปกะ ๗. ในกรุงปาวาแห่งกษัตริย์มัลละ ๘. ในกรุงกุสินารา. (รวมเป็นพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิ ๘ แห่ง). โทณพราหมณ์ได้นำพระธาตุมาสำหรับดักแบ่งพระบรมสารีริกธาตุไปบรรจุสตูป เรียกว่าคัมภเจดีย์ (พระเจดีย์ทะนนาน). โมริยกษัตริย์ได้ขอรับพระอังคาร (เถ้าถ่าน) ไปบรรจุเป็นอังคารสตูป. นอกจากนั้นยังแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพระเชี้ยวแก้ว พระทนต์ พระเกศ พระโลมา และพุทธบริวารต่าง ๆ.

(จบพุทธวงศ์)

๓. จริยาปิฎก (คัมภีร์ว่าด้วยพระพุทธรจริยา)

(จริยาปิฎกหรือคัมภีร์ว่าด้วยพระพุทธรจริยานี้ นับเป็นเรื่องใหญ่หัวข้อสุดท้ายในเล่มที่ ๓๓ ซึ่งเริ่มด้วยเรื่องอุปทานกับเรื่องพุทธวงศ์มาแล้วโดยลำดับ. จริยาหรือความประพฤติในอดีตของพระพุทธเจ้า ที่นำมากล่าวไว้ในจริยาปิฎก มี ๓๕ เรื่อง โดยแยกแสดงว่า เป็นการบำเพ็ญทานบารมี ๑๐ เรื่อง, เป็นการบำเพ็ญศีลบารมี ๑๐ เรื่อง, เป็นการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี (การออกบวช) ๖ เรื่อง, สัจจบารมี ๖ เรื่อง, เมตตาบารมี ๒ เรื่อง, อุเบกขาบารมี ๑ เรื่อง, รวมเป็น ๑๕ เรื่อง กับตอนสุดท้าย มีสโมธานกถา คือคำสรุปว่า เรื่องไหนเป็นบารมีอะไรในบารมี ๑๐ ประการ. มีข้อที่ควรพิจารณาในเบื้องต้น คือโจนจริยาปิฎกจึงแบ่งบารมีไว้เพียง ๖ แต่ในสโมธานกถากล่าวว่า บารมีมี ๓๐ และในสำนวนกวีที่เล่าไว้ในจริยา ๓๕ เรื่องนั้น แสดงเป็นสำนวนของพระผู้มีพระภาคว่า เราเป็นผู้ที่นั้นผู้ในชาตินั้นชาตินี้. ตามความเห็นส่วนตัวของข้าพเจ้า (ผู้จัดทำ) สันนิษฐาน^๑ ว่า มีผู้แต่งเป็นบทกวีขึ้นในชั้นหลังที่มีการสังคายนาพระธรรมวินัยแล้ว โดยรวบรวมเรื่องราวมาจัดระเบียบขึ้นให้คั่นง่าย หาง่าย. ทั้ง ๆ ที่ปรากฏว่ามีคำกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเคยเสวยพระชาติ เฉพาะที่ปรากฏในชาดกนับจำนวนหลายร้อย แต่กลับนำมาแสดงในจริยาปิฎกเพียง ๓๕ เรื่อง เพียง ๖ บารมี ไม่ครบ ๑๐ บารมีในสโมธานกถา หรือคำสรุปแสดงบารมี ๑๐ แจกเป็น ๓๐ คือบารมี หรือคุณธรรมที่ให้ถึงฝั่งแห่งความสำเร็จอย่างธรรมดา ๑ สูงขึ้นมากกว่านั้น เรียกอุปบารมี ๑ สูงสุด เรียกปรมัตตบารมี ๑ บารมี ๓ ชั้นนี้ เป็นไปในคุณธรรม ๑๐ ข้อ จึงเป็นบารมี ๓๐, คุณธรรม ๑๐ ข้อ คือ ๑. ทาน การให้ ๒. ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ๓. เนกขัมมะ การออกบวช หรือออกจากกาม ๔. ปัญญา ๕. วิริยะ ความเพียร ๖. ขันติ ความอดทน ๗. สัจจะ ความจริงใจ ๘. อธิฐาน ความตั้งใจมั่น ๙. เมตตา ไม่ตรีจิตคิดจะให้อริทั้งปวงเป็นสุข ๑๐. อุเบกขา วางใจเป็นกลาง ในสโมธานกถาได้แสดงไว้ด้วยว่า เรื่องอะไรบ้างเป็นบารมีเฉย ๆ เป็นอุปบารมี และเป็นปรมัตตบารมี แต่ก็แสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง ไม่ถึงร้อยเรื่อง. ต่อไปจะกล่าวตามลำดับจริยาตามที่ปรากฏในบาลีเป็นลำดับไป).

๑. ในอรรถกถาชาดก เล่มที่ ๗ หน้า ๔๓ กล่าวว่า จริยาปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงแก่พระสารีบุตร ปัญหาจึงมีอยู่เพียงว่า ตรัสแสดงอย่างพุดกันธรรมดา หรือแสดงเป็นบทกวีอย่างที่ปรากฏอยู่ในจริยาปิฎกนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าตรัสแสดงด้วยคำพูดธรรมดา แต่มารวบรวมเป็นบทกวีขึ้นภายหลัง. เพราะถ้าจะกล่าวไปแล้วที่เป็นพระไตรปิฎกขึ้นได้ ก็เพราะการรวบรวมขึ้น จากที่จำได้ ท่องได้ทั้งสิ้น. ข้อสำคัญนั้นมิใช่อยู่อันไหนแบบนั้นแบบนี้ แต่อยู่ที่ธรรมะ หรือตัวอย่างแห่งคุณความดี

๑. ทานบารมี ๑๐ เรื่อง

๑. อกิตติจริยา

ความประพฤติหรือประวัติครั้งเป็นอกิตติดาบส

ในสมัยที่เรา (พระผู้มีพระภาค) เป็นอกิตติดาบสอยู่ในป่าใหญ่ ท้าวสักกะปลอมตัวเป็นพราหมณ์มาขอภิกษายืนอยู่ที่ประตู จึงให้ใบไม้ที่นำมาจากป่า อันไม่มีน้ำมัน ไม่มีรสเค็ม เกลี้ยงลง (ในภาชนะของท้าวสักกะ) ด้วยภาชนะของตน. ครั้นให้ใบไม้ (ที่ใช้เป็นอาหาร) แล้วก็คิดว่าภาชนะ ไม่แสวงหา (ใบไม้มาใช้เป็นอาหารสำหรับตน) อีก เข้าสู่บรรณศาลา. แม้ในวันที่ ๒ วันที่ ๓ (เมื่อเราแสวงหาอาหารคือใบไม้มาได้แล้ว) ท้าวสักกะก็มาขออีก เราก็ให้ไปเช่นเดิม โดยไม่หวั่นไหว ไม่ติดข้อง (แล้วก็ไม่หามาบริโภคเองอีกด้วย). ความเปลี่ยนแปลงในสรีระของเราเพราะเหตุนี้ไม่มี. เราได้ยั้งวันและคืนนั้นให้ล่วงไปด้วยปีติและสุข (ในฌาน). ถ้าเราจะพึงได้ผู้ควรแก่ทักษิณา แม้เดือนหนึ่งหรือสองเดือนเราก็จะให้ทานอันอุดม โดยไม่หวั่นไหว ไม่ติดข้อง. เมื่อเราให้ทานแก่พราหมณ์นั้น มิได้ปรารถนายศและลาภ หากปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ (ญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง คือการได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า บำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์โลกได้เต็มที่).

๒. สังขพราหมณจริยา

ประวัติครั้งเป็นสังขพราหมณ์

ในกาลเมื่อเรา (พระผู้มีพระภาค) เป็นพราหมณ์ชื่อสังขะ ใครจะข้ามสมุทร จึงไปที่ทำน้ำ ณ ที่นั้นได้เห็นพระผู้มีพระภาคผู้เสด็จเดินทางกันดารมาบนพื้นดินอันแข็งและร้อนสวนทางมา จึงคิดว่า (บัดนี้) นาของผู้ต้องการบุญมาถึงที่นี่แล้ว จึงถอดรองเท้า ถวายร่มและรองเท้า เพราะเหตุนี้ เราจึงเป็นผู้สุขุมล (ละเอียดอ่อน) โดยคุณตั้งร้อย ได้รับความสุข. เราได้บำเพ็ญทาน ถวายทานแด่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ด้วยประการอย่างนี้.

๓. กุรุธัมมจริยา

ประวัติเนื่องด้วยธรรมของชาวกุรุ

ในสมัยเมื่อเรา (พระผู้มีพระภาค) เป็นพระเจ้าธนัญชัย ประกอบด้วยกุศล ๑๐ ประการ (ทศพิชราชธรรม) ในกรุงอินทปัตถ์. มีพราหมณ์ชาวกาลิงครัฐมาขอพญาช้าง อันควรสงวนนับถือกันว่าเป็นมงคล อ้างว่าชนบทของตนฝนไม่ตก ทำให้เกิดทุกข์ภัย และฉาดภัย (ภัยคือข้าวยากและอดอยากหิวโหย) อันยิ่งใหญ่. จึงใคร่ขอช้างตัวประเสริฐมีสี่เขี้ยว มีนามว่า อัญชัน ก็ได้พระราชทานช้างไป เมื่อชาวเมืองคัดค้าน จึงตรัสตอบว่า เราย่อมให้แม้ราชสมบัติ แม้ร่างกายของเราทั้งสิ้น พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เราจึงให้ช้างเพราะเหตุนี้.

๑. ช้างนั้น ในอรรถกถาชาดกกล่าวว่า ชื่อว่าอัญชนสันนิษะบ้าง อัญชนวสกะบ้าง เมื่อพราหมณ์ได้ช้างไปแล้ว ฝนก็ยังไม่ตก จึงได้นำช้างมาคืน ขอจาริกกุรุธรรมลงในแผ่นดิน เพื่อไปประพฤติปฏิบัติ. กุรุธรรมที่จาริกไป คือศีล ๕ เมื่อนำไปประพฤติปฏิบัติแล้ว ฝนก็ตกต้องตามฤดูกาลตามเดิม

๔. มหาสุทฺธสัจจปริชา

ประวัติครั้งเป็นพระเจ้ามหาสุทฺธสัจจ

ในสมัยเมื่อเราเป็นพระเจ้ามหาสุทฺธสัจจจักรพรรดิ ในกรุงกุสวดี ได้ประกาศให้ทานทุกอย่างที่มีผู้ต้องการวันละ ๓ เวลา ไม่มีอาลัย ไม่หวังสิ่งตอบแทน (อย่างอื่น) นอกจากเพื่อบรรลุพระโพธิญาณ.

๕. มหาโควินทปริชา

ประวัติครั้งเป็นมหาโควินทพราหมณ์

ในสมัยเมื่อเราเป็นมหาโควินทพราหมณ์ เป็นบุโรหิตของพระราชา ๗ พระองค์ ได้ถวายมหาทาน ไม่ใช่เกลียดทรัพย์และข้าวเปลือก ไม่ใช่สะสมทรัพย์ไม่เป็น แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะเหตุ นั้น เราจึงให้ทรัพย์อันประเสริฐ.

๖. เนมิราชปริชา

ประวัติครั้งเป็นพระเจ้าเนมิ

ในสมัยเมื่อเราเป็นมหาราชนามว่า เนมิ ในกรุงมถิลา ได้ให้สร้างศาลา ๔ หลัง มี ๔ หน้า ได้ให้ทานทั้งแก่คนและสัตว์ ทำสัตว์ทั้งหลายให้เอิบอ้อมด้วยทาน เพราะเราปรารถนาพระโพธิญาณอันอุดม.

๗. จันทกุมารปริชา

ประวัติครั้งเป็นจันทกุมาร

ในสมัยเมื่อเราเป็นจันทกุมาร ราชโอรสของพระเจ้าเอกราช ในกรุงบุพผวดี ได้พ้นจากการถูกบูชายัญรู้สึกสลดใจ จึงจัดให้มีมหาทาน ได้ให้ทานตลอด ๕-๖ วัน อย่างไม่เป็นอันดื่ม ไม่เป็นอันกิน เราไม่ถอยจากการให้ทานเพื่อบรรลุพระโพธิญาณ.

๘. สิวราชปริชา

ประวัติครั้งเป็นพระเจ้าสีพี

ในสมัยเมื่อเราเป็นกษัตริย์นามว่า สีว^๑ ในกรุงอวิฐฐะ วันหนึ่งดำริว่า ทานที่เป็นของมนุษย์ใด ๆ ที่เราไม่เคยให้ ไม่มี แม้ผู้ใดจะขอดวงตา เราก็จะให้โดยไม่หวั่นไหว. ท้าวสักกะทราบความดำริของเรา จึงปลอมตัวเป็นพราหมณ์แก้ตาบอดมาขอตาข้างหนึ่ง แต่เรากลับให้สองข้าง. (ในที่สุดด้วยสัจจกิริยา ก็หายเป็นปกติ เห็นได้ตามเดิม). ดวงตาทั้งสองและตนเองมิได้เป็นที่เกลียดชังของเรา. แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น เราจึงให้ดวงตา.

๙. เวสสันดรปริชา

ประวัติครั้งเป็นพระเวสสันดร

ในสมัยเมื่อเราเป็นเวสสันดร ราชโอรสของพระเจ้าสัณชัยและพระนางมุลลตี ได้ให้ช้างชื่อปัจจนาค เป็นเหตุให้ชาวสีพีโกรธขับไล่ เราจึงบำเพ็ญมหาทานก่อนจากไปอยู่ป่า. เมื่อไปอยู่ในป่าแล้ว ก็มีผู้ต้องการไปขอ

๑. สำเนียงไทยนิยมเรียกเป็นสีพี

ชาติ กัดหาผู้เป็นบุตรน้อยของเรา เราก็กินไป. ท้าวสักกะปลอมตัวเป็นพราหมณ์มาขอมัทรี (พระชายา) เราก็กินไปอีก (แต่ในที่สุดก็ได้กลับอยู่ร่วมกันทั้งหมดทุกพระองค์).

๑๐. สสปีณฑจริยา

ประวัติครั้งเป็นสสบัณฑิต

ในสมัยเมื่อเราเป็นกระต่าย กินหญ้า กินใบไม้ และผลไม้เป็นอาหาร เว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่น มีสหายอีก ๓ อยู่ร่วมกัน คือสิง สุณัฏฐิ จอก และนาก เราสั่งสอนสหายให้เว้นความชั่ว ประพฤติความดี. ท้าวสักกะปลอมเป็นพราหมณ์มาขออาหาร เพื่อจะทดสอบเรา. เราจึงขอให้ก่อไฟขึ้น แล้วกระโดดเข้าไปในไฟ เพื่อให้เป็นอาหารของพราหมณ์นั้น (แต่กลับเย็นสบายไม่รู้สึกร้อนเลย ในที่สุดท้าวสักกะก็แสดงตน และให้ความสุขแก่สัตว์ทั้งสี่นั้นด้วยเทวานุภาพ).

๒. ศีลบารมี ๑๐ เรื่อง

๑. สีลวนาจริยา

ประวัติครั้งเป็นช้างผู้มีศีล

ในสมัยที่เราเป็นช้างผู้เลี้ยงมารดาอยู่ในป่า พราหมณ์คนหนึ่งเห็นเข้าก็ไปกราบทูลแต่พระราชา พระราชาจึงทรงส่งควาญช้างไปจับเรา พราหมณ์ช้างสังเกตเห็นเราถอนรากเหง้าบัวเพื่อเลี้ยงมารดา ก็เข้ามาจับวง เรียกเราว่า ลูกเอ๋ยจงมา เพื่อที่จะรักษาศีลไว้ เราแม้จะมีกำลังมาก ก็มีได้ทำให้จิตปรวนแปรผิดปกติ.

๒. ฐริทัตตจริยา

ประวัติครั้งเป็นฐริทัตตนาคราช

เรื่องของฐริทัตตนาคราช มีเล่าไว้แล้วในหน้า ๖๔๘.

๓. จัมเปยยจริยา

ประวัติครั้งเป็นจัมเปยยนาคราช

ในสมัยที่เราเป็นจัมเปยยนาคราชผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตร ขณะจำศีลรักษาอุโบสถ ได้ถูกหมองูจับไปเล่น (เพื่อขอเงินชาวบ้าน) แลเราก็กินโลมตามจิตของหมองูนั้น ถ้าเราโกรธก็อาจทำให้หมองูนั้นเป็นเงาถ่านได้ทันที แต่เราก็กินได้ทำลายศีล.

๔. จุฬโพธิจริยา

ประวัติครั้งเป็นจุฬโพธิพราหมณ์

ในสมัยที่เราเป็นจุฬโพธิพราหมณ์ เห็นภิกษุในภพออกบวช พราหมณ์ผู้เป็นภริยานามว่า กนกสันนิภา ก็ออกบวชด้วย ต่างถือเพศบรรพชิต เดินทางไปในที่ต่าง ๆ ไม่คลุกคลีในสกุล ในหมู่คณะ เมื่อไปถึงกรุงพาราณสี เห็นพระราชอุทยาน ไม่พลุกพล่าน มีเสียงน้อย จึงอยู่ในราชอุทยานนั้นทั้งสองคน พระราชาเสด็จไปยังราชอุทยาน ทอดพระเนตรเห็น ตรัสถามทราบความ เกิดความพอพระหฤทัยในนางปริพาชิกา จึงสั่งให้อำมาตย์

จุดเข้าไปไว้ในพระราชวัง เรารู้สึกโกรธแล้วก็จะจับได้ ไม่ยอมทำลายศีล เพราะเหตุ (ที่ปรารถนา) พระโพธิญาณ. (เรื่องพิสดารในชาดกเล่าต่อไปอีกว่า แม้จะพูดจาหวานล่อมอย่างไร ก็ไม่สามารถทำนางปริพาชิกาให้กลับใจ ครองฌราวาสวิสัยได้ พระราชาก็เลยไม่กล้าวางเกินผู้มีศีล เสด็จไปหาพระโพธิสัตว์ ได้ฟังธรรมทรงเลื่อมใส และคืนนางปริพาชิกาให้).

๕. มหิสรูปจริยา

ประวัติครั้งเป็นพญากระบือ

ในสมัยที่เราเป็นกระบือใหญ่ เทียวไปในป่า มีลิงตัวหนึ่งมาถ่ายปัสสาวะรดบ้าง ถ่ายอุจจาระรดบ้าง วันละ ๑ ครั้งบ้าง ๒ ครั้งบ้าง ๓ ครั้ง ๔ ครั้งบ้าง ประทุษร้ายเราตลอดกาล ยักษ์ตนหนึ่งเห็นเช่นนั้น จึงกล่าวให้เราให้ประหารเสียด้วยเขาหรือเท้า เราจึงตอบว่า ถ้าเราโกรธลิง เราก็จะเร็วกว่าลิงนั้น ศีลก็จะทำลาย วิญญูชนก็จะติเตียนได้.

๖. รุรัมภิจริยา

ประวัติครั้งเป็นพญาเนื้อซื้อรุ

ในสมัยที่เราเป็นพญาเนื้อซื้อรุ ผู้ประกอบด้วยศีลอย่างยอดเยี่ยม. ชายผู้หนึ่งหนีเจ้าหนี้โคตแม่น้ำคงคา ถูกกระแสน้ำเชี่ยวพัดไป และร้องขอความช่วยเหลือ เราจึงช่วยชีวิตไว้ แต่ได้ขอไว้อย่างหนึ่งว่า อย่าบอกแก่ใครเกี่ยวกับตัวเรา (ว่าเป็นเนื้อซึ่งมีสีเหมือนทอง) แต่ผู้นั้นก็เห็นแก่ทรัพย์ จึงไปพาพระราชามาจับเรา. แต่เมื่อพระราชาทรงทราบว่าเขาผู้นั้นเป็นผู้ประทุษร้ายมิตร จึงจะฆ่าเสีย แต่เราได้ห้ามไว้ การที่มีศีลในครั้งนั้นก็เพื่อพระโพธิญาณ.

๗. มาตังคจริยา

ประวัติครั้งเป็นขงูชื่อมาตังค

ในสมัยที่เราเป็นขงูชื่อมาตังค เป็นผู้มั่งคั่ง มีจิตตั้งมั่นด้วยดี ได้ตั้งอาศรมอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา กับพราหมณ์ผู้หนึ่ง เราอยู่เหนือน้ำ พราหมณ์อยู่ใต้น้ำ (คือน้ำที่ไหลนั้นผ่านอาศรมของมาตังคฤๅษีก่อน แล้วจึงจะถึงอาศรมของพราหมณ์) ครั้งหนึ่งพราหมณ์นั้นเดินมาตามฝั่งน้ำ เห็นอาศรมของเราตั้งอยู่เหนือน้ำ ก็ปริภาสเรา และสาปให้ศีรษะแตก ๗ เศษ ถ้าเราจะโกรธตอบ ไม่รักษาศีลของเราเพียงจ้องดูเท่านั้น เขาก็จะเป็นถ่านเผาไป พราหมณ์นั้นโกรธมีจิตใจประทุษร้ายสาปเรา คำสาปก็ตกแก่เขาเอง เราได้ช่วยเปลื้องพราหมณ์นั้น (จากคำสาป) ด้วยโยคะ เรารักษาศีล มิได้รักษาศีลของเรา ที่รักษาศีลในกาลนั้น ก็เพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณเท่านั้น.

(หมายเหตุ: ความจริงมาตังคจริยานี้ มิใช่เพียงแสดงเรื่องศีลบารมีเท่านั้น หากเป็นเรื่องที่ต้องการชี้ให้เห็นความเยือกเย็นถึงตัวเพราะเหตุถึงขั้นวรรณะอย่างรุนแรงของคนโบราณด้วย. ในที่นี้จะนำเรื่องบางตอนมากล่าวไว้ เพื่อให้เห็นว่า พระโพธิสัตว์ (ซึ่งเกิดเป็นคนจันทรกาล) ช่างทรมาณคนที่ถือตัวเพราะชาติอย่างไร เป็นเรื่องน่าขันพอใช้.

พราหมณ์คนที่อยู่ใต้น้ำ หรืออยู่ในทิศทางที่กระแสน้ำจะไหลมาถึงที่หลังนั้น เป็นคนถือชาติ มีมานะจัด. วันหนึ่งมาตังคดาบส (พระโพธิสัตว์) เคี้ยวไม้สีฟัน แล้วก็อธิษฐานให้ไม้สีฟันลอยน้ำไปติดที่มวยผมของดาบสผู้ถือตัว แล้วก็ทิ้งลงไปตามกระแสน้ำ ไม้สีฟันก็ลอยไปติดที่มวยผมของดาบสนั้นผู้กำลังอาบน้ำอยู่ ดาบสก็

โกรธเคืองมาก จึงเที่ยวเดินดูไปทางต้นน้ำ พอพบมาดังคาดบส ก็ถามก่อนทีเดียวว่า ท่านเป็นคนชาติอะไร (กษัตริย์ หรือพราหมณ์) พอรู้ว่าเป็นคนจัณฑาล และเป็นคนทั้งไม่สีฟันให้ลอยน้ำไป ก็ยิ่งโกรธเคืองอย่างบอกไม่ถูก เพราะพราหมณ์ถือว่าคนจัณฑาลเป็นเสนียดมาก จึงสั่งการทันทีว่า เจ้าคนถ้อย เจ้าอยู่ที่นี้ไม่ได้ ต้องไปอยู่ใต้น้ำ. ครั้นอพยพไปตั้งอาศรมอยู่ใต้น้ำแล้ว ก็ยังไม่สีฟันทิ้งลงไป ไม่สีฟันก็ลอยทวนน้ำไปติดที่มวยหมของดาบสผู้ถือชาติอีก ทำให้ดาบสนั้นมีความโกรธเคืองเป็นทวีคูณ สบให้ศีรษะแตก ๗ เสีย แต่คำสบไม่ตกแก่มาดังคาดบสผู้มีฤทธิ์เหนือกว่า. ดาบสผู้ถือตัว กลับถูกประชาชนบังคับให้ไปขอขมาต่อมาดังคาดบสอีกในภายหลัง).

๘. ธรรมเทวปุจฉาจริยา

ประวัติครั้งเป็นธรรมเทพบุตร

ในสมัยที่เราเป็นมหาโยคี^๑ชื่อธรรมะ (ธรรมเทพบุตร) ชักชวนมหาชนให้ประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนโยคีฝ่ายชั่ว (อธรรมเทพบุตร) ชักชวนให้ประพฤติความชั่ว ๑๐ ประการ ต่างเป็นศัตรูกัน ครั้งหนึ่งขับรถมาสวนทางกันจึงเกิดสงครามขึ้น เพื่อจะให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้ ตกลงเราทำให้ให้สงบ (ไม่โกรธเคือง) หลีกทางให้เพื่อรักษาศีล แต่พอเราหลีกทางให้ ทำจิตของเราให้สงบ เทพบุตรฝ่ายชั่วก็ถูกรณีสืบ (คือร่ายยาหัวลงตกลงสู่พื้นโลก).

(หมายเหตุ: เรื่องนี้เป็นที่มาแห่งพระราชนิพนธ์ เรื่องธรรมาธรรมสงคราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงพระราชนิพนธ์).

๙. ปยทิสจริยา

ประวัติครั้งเป็นโอรสพระเจ้าชยทิสะ

ในสมัยที่เราเป็นผู้มีนามว่า อสินัสตตะ^๒ เป็นโอรสของพระเจ้าชยทิสะ ในกรุงกบิลลา (บางแห่งเรียก กัมบิลละ) แห่งแคว้นปัญจาละผู้ประกอบด้วยคุณคือศีล. ครั้งหนึ่งบิดาไปล่าเนื้อถูกมนุษย์กินคน (ปรีสาท=ปรีส + อท = กินคน) จับได้ ปลอ่ยให้กลับด้วยมีสัญญาว่าจะไปให้กินในภายหลัง. เราได้ไปแทน แต่ก็มิได้ทำอันตรายมนุษย์กินคน เพราะเกรงศีลขาด (ได้เจรจากัน ในที่สุด พุดเกลี้ยกล่อมให้มนุษย์กินคนรู้สึกผิดชอบ ออกบวชเป็นดาบส).

๑๐. สังขपालจริยา

ประวัติครั้งเป็นพยานาคชื่อสังขपालะ

ในสมัยที่เราเป็นพยานาคชื่อสังขपालะ ได้อธิฐานจำอุโบสถในทางใหญ่สี่แพร่ง ปลงใจว่า ใครจะต้องการหนัง, เนื้อ, เอ็น, กระดูกของเรา ก็จงเอาไปเถิด ได้ถูกพวกพราณร้ายเข้าไปหาทางที่จมูก ที่หาง กึ่งกลางหลัง (อรรธกถาชาดกว่า ทาง ๘ แห่ง) แล้วเอาหาวยร้อย ใส่หาบ หาบไป ถ้าเราปรารถนา ก็อาจทำลายให้เผาไหม้ไปได้ด้วยลมจมูก แม้เมื่อถูกแทงด้วยหลาว ถูกสีกด้วยหอก ก็ได้โกรธคนเหล่านั้น นี่เป็นศีลบารมีของเรา.

๑. คำว่า โยคี ในที่นี้ หมายถึงเทพบุตร จึงแสดงที่มาให้เห็นชัด เพื่อให้เห็นคำว่า โยคีในที่อื่น จะได้ไม่ด่วน ทักท้วงว่า เป็นพวกดูร้าย มีเขี้ยวออกนอกปากเสมอไป

๒. อรรธกถาชาดก เล่มที่ ๗ หน้า ๒๐๗ กล่าวว่า ชื่อว่า “อสินัสตตะ” ไม่ใช่สินัสตตะ

๓. เนกขัมมบารมี เป็นต้น

(ในหมวดนี้มี ๑๕ เรื่อง เป็นเนกขัมมบารมี ๖ เรื่อง สัจจบารมี ๖ เรื่อง เป็นเมตตาบารมี ๒ เรื่อง อุเบกขาบารมี ๑ เรื่อง)

๑. ยุธัญญจริยา

ประวัติครั้งเป็นราชบุตรชื่อยุธัญชัย

ในสมัยที่เราเป็นราชบุตรชื่อยุธัญชัย ได้กราบทูลถามมารดาบิดาออกบวช แม้ท่านจะห้าม และคร่ำครวญก็ออกบวชจนได้. เรามีได้เกลียดมารดาบิดา มิได้เกลียดยศใหญ่ แต่เราสละราชสมบัติเพราะรักโพธิญาณ (เรื่องนี้เป็นเนกขัมมบารมี).

๒. โสมนัสสจริยา

ประวัติครั้งเป็นโสมนัสสราชกุมาร

ในสมัยที่เราเป็นราชกุมารนามว่า โสมนัส ในกรุงอินทปัตถ์ มีศีล มีคุณธรรม มีดาบสผู้ปราศจากคุณธรรมอยู่ผู้หนึ่ง ซึ่งพระราชบิดาทรงนับถือ ครั้งหนึ่งมีกิจที่ต้องเสด็จปราบชนบทชายแดน พระราชบิดาจึงตรัสสั่งให้เราดูแลดาบส จัดถวายสิ่งซึ่งประสงค์ เพราะทรงเชื่อว่าดาบสเป็นผู้อำนวยสิ่งทั้งปวงได้ เราได้ไปหาดาบส (ได้เห็นพฤติกรรมที่ไม่สมแก่ความเป็นสมณะ) จึงใช้ถ้อยคำเรียกดาบสว่า ผู้ครองเรือน (คฤหบดี-เจ้าเรือน). เมื่อพระราชบิดาเสด็จกลับ ดาบสก็ฟ้องใส่ความ (หาว่าเราทำร้าย โดยดาบสแกล้งทุบหม้อน้ำ รื้อหม้อมุงหลังคาเตรียมไว้ล่วงหน้า) พระราชบิดาทรงพระพิโรธสั่งให้ราชบุรุษจับเรา เพื่อจะประหารชีวิต แต่เราทำให้เข้าใจถูกต้องได้ (ได้อ้างพยานพิสูจน์ว่าดาบสนั้นเก็บใบไม้ผลไม้คนไปขาย และค้นได้ห่อเงินที่ขายใบไม้ได้มากมาในบรรณศาลา ต่อพระพักตร์พระราชบิดา ทั้งคนที่รับไปขายหลายคนก็ยืนยันเป็นหลักฐาน). พระราชบิดาก็ทรงขอกภัยเราและพระราชทานราชสมบัติ แต่เราออกบวชมิใช่เกลียดราชสมบัติ มิใช่เกลียดการบริโภคคาม ที่สละราชสมบัติ ก็เพราะรักพระโพธิญาณ. (ดาบสโกงถูกประชาชนรุมทำร้ายถึงตาย และเรื่องนี้เป็นเนกขัมมบารมี).

๓. อโยมจริยา

ประวัติครั้งเป็นอโยมราชกุมาร

ในสมัยที่เราเป็นราชกุมารนามว่า อโยมระ เป็นโอรสของพระเจ้ากาสิ เจริญขึ้นในเรือนเหล็ก (อโยมระ=เรือนเหล็ก มีการสร้างเรือนเหล็ก เพื่อเอาเคล็ดป้องกันนางยักษิณี ด้วยเชื่อว่าพระราชบุตรสองพระองค์สิ้นพระชนม์แต่เล็ก เพราะถูกยักษิณีกิน) เห็นโทษทุกข์ จึงไม่ต้องการราชสมบัติ แสวงหาความดับเย็น ในขณะที่มีหาชนร้องไห้อยู่ เราได้ตัดเครื่องผูกเข้าสู่ป่า เหมือนพญาช้าง มิใช่เกลียดพระราชมารดาพระราชบิดา มิใช่เกลียดยศใหญ่ ที่สละราชสมบัติก็เพราะรักพระโพธิญาณ (เรื่องนี้เป็นเนกขัมมบารมี).

๔. ภิงสจริยา

ประวัติครั้งเป็นดาบสกินเห้งบัว

เราและพี่น้องชายหญิงรวม ๗ คน เกิดในสกุลโสติดิยะ (ซึ่งเป็นสกุลพราหมณ์) ในพระนครหลวงแห่งแคว้นกาสิ เราผู้เป็นที่ประกอบด้วยความละเอียดใจ (ในการทำความชั่ว) และธรรมอันขาว (กุศลธรรม)

เห็นภัยในภพ จึงยินดีในการออกบวช มีสหายร่วมใจหลายคน ซึ่งท่านมารดาบิดาส่งมาเกลี้ยกล่อมให้พอใจในภพ แต่ก็ไม่สำเร็จ ในที่สุดทุกคน คือมารดาบิดา และพี่น้องทั้งเจ็ด ก็สละทรัพย์จำนวนมาก เข้าสู่ป่าใหญ่ (ถือเพศเป็นนักบวช) (เรื่องนี้เป็นเนกขัมมบารมี).

๕. โสณนันทบัณฑิตจริยา

ประวัติครั้งเป็นโสณบัณฑิตคู่กับนันทบัณฑิต

ในสมัยที่เราเกิดในสกุลมหาศาล มั่งคั่ง ในนครชื่อพรหมวันนะ เราเห็นโลกเป็นของมืดมน เห็นบาปมีประการต่าง ๆ จึงออกจากเรือนเข้าสู่ป่า แม้จะมีพวกญาติมาชวนให้อยู่บริโภคคาม แต่เราก็แจ้งความพอใจ (ในการบวช) ให้ทราบ น้องชายของเราเป็นบัณฑิตนามว่า นันทะ ก็สั่งสอนเราให้พอใจการบวช พวกเราคือเรา (โสณะ) กับนันทะ (น้องชาย) พร้อมด้วยมารดาบิดา ได้ทิ้งโภคทรัพย์เข้าไปสู่ป่าใหญ่ (เรื่องนี้เป็นเนกขัมมบารมี).

๖. มุกตักขจริยา

ประวัติครั้งเป็นเตมิยราชกุมารผู้เป็นใบ้และเป็นง่อย

ประวัติเมื่อครั้งเป็นเตมิยราชกุมาร มีเล่าไว้แล้วในหน้า ๖๑๗ (เรื่องนี้เป็นเนกขัมมบารมี).

๗. กปิลราชจริยา

ประวัติครั้งเป็นพญาลิง

พญาลิงกระโดดเหยียบศีรษะของจระเข้ ข้ามฝั่งน้ำไปได้ โดยไม่ยอมหลงกลให้จระเข้ฆ่ากินเป็นอาหาร ไม่ยอมพุดปดพล่อย ๆ เหมือนจระเข้ และลงสุดท้ายว่า นี่เป็นสังจบารมีของเรา.

๘. สัจจสวัหยบัณฑิตจริยา

ประวัติครั้งเป็นดาบสชื่อสัจจะ

ในสมัยที่เราเป็นดาบสชื่อว่าสัจจะ ได้คุ้มครองโลกด้วยสัจจะ ทำให้คนสามัคคีกัน (เรื่องนี้เป็นสังจบารมี).

๙. วัฏฏกโปตกจริยา

ประวัติครั้งเป็นลูกนกกระจาบ

ในสมัยที่เราเป็นลูกนกกระจาบน้อย ขนาดเท่าก้อนเนื้อยังไม่มียังงอก อยู่ในรัง มารดาหาอาหารมาเลี้ยงด้วยจงอยปาก เป็นอยู่ได้ด้วยผัสสะของมารดา ไม่มีกำลังกาย. มีไฟฟ้าเกิดขึ้นในฤดูร้อน ลามใกล้เข้ามา. มารดาบิดาของเราตกใจกลัวไฟ จึงทิ้งเราไว้ในรัง เอาตัวรอด เราจึงทำสังจกิริยา อ้างคุณของศีล ระลึกถึงกำลังคือธรรมะ และพระชินะในกาลก่อน ไฟปากก็หยุดอยู่ เว้นเนื้อที่ ๑๖ กรีส (๑ กรีสมากกว่า ๑ ไร่) นี่เป็นสังจบารมีของเรา.

๑๐. มัจฉราชจริยา

ประวัติครั้งเป็นพญาปลา

ในสมัยที่เราเป็นพญาปลาในสระใหญ่ ถึงฤดูร้อน น้ำในสระแห้งเพราะแสงแดด. กา, แร้ง, นกกระสา และเหยี่ยว ก็พากันมาหากินปลาทั้งกลางวันกลางคืน เราคิดหาทางเปลี่ยนญาติทั้งหลายจากความทุกข์ จึงระลึกกรรมของสัตว์บุรุษ ทำสังจกิริยา ฝนฟ้าใหญ่ก็ตกลงมา เพราะอาศัยกำลังเดชแห่งสัจจะ นี่เป็นสังจบารมีของเรา.

๑๑. กัณห์ทีปายนจริยา ประวัติครั้งเป็นกัณห์ทีปายนฤษี

ในสมัยที่เราเป็นกัณห์ทีปายนฤษี ประพฤติพรตอย่างไม่มีความยินดี (ฝืนใจ) เป็นเวลากว่า ๕๐ ปี ไม่มีใครรู้ความในใจของเรา และเราก็มิได้บอกแก่ใคร ๆ สหายของเราถามว่า มัณเฑียะ เป็นมหาฤษี ผู้ร่วมประพฤติพรตหมจรีย์ ประกอบด้วยกรรมอันทำไว้ในกาลก่อน ต้องถูกเสียบด้วยหุลาว เราได้พยาบาลสหายนั้น จนหายแล้ว จึงลามาสู่อาศรมของเรา. สหาย (อีกคนหนึ่ง) ซึ่งเป็นพราหมณ์ ได้พาภริยาและบุตร รวมกัน ๓ คน มาเยี่ยมเรา. เด็กน้อยโยนลูกกลม (วัฏฏะ แต่ในอรรถกถาขาดกว่า เคนทุกะ คือลูกกลีหนึ่ง) ทำให้งูโกรธ (เพราะลูกกลีหนึ่งนั้นตกลงไปในโพรงที่อยู่). เด็กตามไปเอามือล้วงในโพรง งูจึงกัดล้มลงบนพื้นดิน เราจึงได้ทำสังจิกิริยาว่า เราประพฤติพรตหมจรีย์ด้วยความเลื่อมใสเพียง ๗ วันเท่านั้น ต่อจากนั้นอีก ๕๐ ปีเศษ มิได้มีความพอใจ (หรือเต็มใจ) ประพฤติเลย ด้วยความสัตย์นี้ ขอให้พิษจงหมดไป ขอ कुमारผู้มีนามว่า ยัญญุตตังงพื้นขึ้น. พร้อมกับที่ได้ทำสังจจะ เด็กน้อยก็หาย พ้นลูกขึ้นได้. สิ่งที่เสมอด้วยสังจจะของเราไม่มี. นี่เป็นสังจबारมีของเรา. (แม้ความสัตย์นั้นจะเป็นการนำเรื่องที่ไม่ใช่ดีเลิศอะไรมากล่าว ถ้าเป็นการเปิดเผยความจริงก็ได้).

๑๒. สุตโสสมจริยา ประวัติครั้งเป็นพระเจ้าสุตโสสม

ในสมัยที่เราเป็นผู้ปกครองแผ่นดินนามว่า สุตโสสม ถูกมนุษย์กินคนจับได้ ระลึกถึงการนัดหมายไว้กับพราหมณ์ จึงขอตัวไปพบกับพราหมณ์ พังชรรม (จากพราหมณ์) ให้ทรัพย์แล้ว จึงเข้าไปหามนุษย์กินคน โดยไม่ลังเลใจว่าเขาจะฆ่าหรือไม่ เรารักษาสัจจวาจา อุทิศชีวิต นี่คือนสังจबारมีของเรา. (เมื่อเข้าไปหามนุษย์กินคนตามสังจจวาจา ได้พูดแนะนำจนมนุษย์กินคนยอมงดเว้นความประพฤตินั้นกลับตัวเป็นคนดี เพราะมนุษย์กินคนนั้น เดิมก็เป็นกษัตริย์มนุษย์ธรรมดา ภายหลังมีความคิดเห็นวิปริตไป จึงกลายเป็นประหนึ่งโจรหรือปีศาจ) (เรื่องนี้เป็นสังจबारมี).

๑๓. สุวณณสามจริยา ประวัติครั้งเป็นสุวณณสาม

เรื่องสุวณณสาม ได้กล่าวไว้แล้วในหน้า ๖๑๗-๖๑๘ แต่ในคำกล่าวตอนนี้เล่าเพียงที่อยู่ในป่า โดยไม่หวาดระแวงภัยใด ๆ เพราะกำลังแห่งเมตตา. (เรื่องนี้เป็นเมตตาबारมี).

๑๔. เอกราชจริยา ประวัติครั้งเป็นพระเจ้าเอกราช

ในสมัยที่เราเป็นพระเจ้าเอกราช ได้ตั้งใจรักษาศีลอย่างยอดเยี่ยม ปกครองมหาปฐพี ยังกุศลกรรมบถ ๑๐ ให้เป็นไปโดยไม่มีเหลือ (ประพฤติกตบทั้งสิบข้อ) สงเคราะห์มหาชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ ประการ. พระเจ้าทัฬหเสนะชิงบุรีได้สำเร็จ จึงขุดหลุมฝังเรา (เราได้แก่เมตตา) นี่เป็นเมตตาबारมีของเรา. (ในเรื่องนั้นด้วยอำนาจแห่งเมตตา พระเจ้าทัฬหเสนะกลับกลับคืนไปต้นมาบนพื้น ร้องว่าร้อนเหลือเกิน ต่อเมื่อขอขมาพระเจ้าเอกราชแล้ว จึงหายเป็นปกติ).

๑๕. มหาโลมทั้งสงวริยา

ประวัติครั้งเป็นนักบวช มีความเป็นอยู่อย่างน่ากลัว

ในสมัยที่เรา (เป็นนักบวช) นอนหนุนซากศพในป่าช้า เป็นผู้มีใจสมาธิเสมอในบุคคลทั้งปวง ทั้งผู้นำทุกข์มาให้ทั้งผู้ให้สุขแก่เรา ไม่มีความรักหรือความโกรธ เป็นผู้เสมอ (มีใจเป็นตาชั่ง) ในสุขทุกข์ ในยศและมิใช่ยศ นี่เป็นอุเบกขาบารมีของเรา.

สโมธานกถา กล่าวคำสรุป (ท้ายเล่มที่ ๓๓)

บารมี มี ๑๐,^๑ อุปบารมี มี ๑๐, ปรมัตถบารมี มี ๑๐ เป็นเครื่องบ่มการตรัสรู้ให้สูง (คือให้สำเร็จ). เมื่อเป็นพระเจ้าสิริราชผู้ประเสริฐ เป็นทานบารมี; เมื่อเป็นพระเวสสันดร, เป็นเวลามพราหมณ์ และอกิตติอุษี เป็นทานอุปบารมี; เมื่อเป็นไก่, เป็นพญาช้างชื่อสีลวานาค, เป็นกระต่าย; เป็นทานปรมัตถบารมี; เมื่อเป็นพญาลิง, เป็นพญาช้างชื่อฉัททันต์ และเป็นพญาช้างผู้เลี้ยงมารดา เป็นศีลบารมี. เมื่อเป็นพญานาคชื่อจัมเปยยกะ และเป็นพญานาคชื่อภูริทัตต์ เป็นศีลอุปบารมี. เมื่อเป็นพญานาคชื่อสังขปาละ เป็นศีลปรมัตถบารมี. เมื่อเป็น ยุกฺธิยชยราชบุตร, เป็นมหาโควินทพราหมณ์, เป็นคนเลี้ยงช้าง, เป็นราชกุมารชื่อโยชมะระ, เป็นพระราชพาพระนามว่า ภัลลาคี, เป็นสุวรรณสาม (ข้อความตกหายไป ๑ บาทคาถา) เป็นพระราชพาพระนามว่า มฆเทวะ และเป็นราชกุมารชื่อนิมิ (หรือเนมิ) เป็นอุปบารมี ฯลฯ (โดยนัยนี้ได้แสดงว่า เมื่อเสวยพระชาติเป็นอะไร เป็นศีลบารมี, ศีลอุปบารมี, ศีลปรมัตถบารมี เป็นต้น จนถึงอุเบกขาบารมี).

จบจริยาปิฎก

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๓

และจบพระสูตรตันตปิฎก รวม ๒๕ เล่มเพียงนี้

อภิธัมมปิฎก

เริ่มแต่เล่มที่ ๓๔ ถึงเล่มที่ ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม

(เมื่อมาถึงอภิธัมมปิฎก ท่านผู้อ่านโปรดเข้าใจไว้ด้วยว่า ข้อความที่จะย่อต่อไปนี้ เป็นการกล่าวถึงหลักธรรมล้วน ๆ ไม่มีพาดพิงถึงบุคคล, เหตุการณ์ และเรื่องราวต่าง ๆ จะขออุปมาพอเข้าใจเป็นการเปรียบเทียบ คือบุคคลคณะหนึ่งเดินทางไปโดยรถยนต์ วินัยปิฎก เปรียบเหมือนการกล่าวถึงจรรยา มารยาทของบุคคลเหล่านั้น สูตรตันตปิฎก เปรียบเหมือนการกล่าวถึงเหตุการณ์ และบุคคล ตลอดจนข้อเตือนใจที่ได้พบปะระหว่างทาง ส่วนอภิธัมมปิฎก เลิกพูดถึงเรื่องบุคคล แต่กลับพูดถึงเครื่องยนต์กลไกในรถยนต์ หรือส่วนประกอบต่าง ๆ ใน

๑. บารมี ๑๐ คือ ทาน, ศีล, เนกขัมมะ (การออกบวช), ปัญญา, วิริยะ, ขันติ, สัจจะ, อธิษฐาน (ตั้งใจมั่น), เมตตาและอุเบกขา บารมีที่สูงกว่าธรรมดาเรียกอุปบารมี ที่สูงสุดหรือทำได้ยากที่สุดเรียกปรมัตถบารมี

ร่างกายจิตใจของคน เป็นวิชาการล้วน ๆ ซึ่งไม่มีนิทานหรือเรื่องสนุกอื่น ๆ ประกอบ โดยทั่วไปจึงรู้สึกกันว่า อภิธรรมปิฎกเข้าใจยาก แต่ถ้าสนใจศึกษาพิจารณาหรือทำความเข้าใจตาม โดยไม่กลัวความยากจนเกินไป ก็จะทำให้เกิดความเพลิดเพลินในธรรม ในหลักวิชา. ตามที่ได้สังเกตมาผู้ศึกษาอภิธรรม มักจะติดใจเพลิดเพลินในความยาก แต่มีเหตุผลเกี่ยวโยงกันหลายแง่หลายมุม. เพราะฉะนั้น ในการย่อความต่อไปนี้ จะพยายามทำให้เข้าใจง่ายเท่าที่สามารถจะทำได้ ข้อความใดไม่ชัด จะทำคำอธิบายไว้ในวงเล็บ ในเชิงอรรถ เพื่อให้เข้าใจชัดเจน.

ความจริง คำว่า อภิธรรม ซึ่งหมายถึงธรรมอันยิ่งนั้น มิใช่มีแต่ในอภิธรรมปิฎกเท่านั้น แม้ในสุดตันตปิฎกก็มีอยู่ทั่วไป คือตอนใดพูดถึงหลักธรรมล้วน ๆ ไม่กล่าวถึงบุคคลและเหตุการณ์ ตอนนั้นย่อมเป็นอภิธรรม ขอยกตัวอย่างข้อความในกนิยสูตร อันเป็นสูตรที่ ๓ ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔ และได้ย่อไว้แล้วในหน้า ๔๖๑ หมายเลข ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้ามีภิกษุ ๒ รูป พุดไม่ลงกัน ในอภิธรรม ภิกษุ (ผู้หวังจะรับข้อได้เถียง) พึงเข้าไปหาภิกษุที่ว่าง่ายกว่า พุดให้รู้ถึงความต่างกันโดยอรรถะพยัญชนะ เตือนอย่าให้วิวาทกัน อันไหนถือมาผิดหรือเรียนมาผิด ก็พึงกำหนดไว้แล้วกล่าวแต่ที่ถูกธรรมถูกวินัย. คำว่าอภิธรรมในพระสูตรที่กล่าวนี้ อรรถกถาแก้ว่า ได้แก่โพธิปักขิยธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้) ๓๗ ประการ มีสติปัญญา (การตั้งสติ) ๔ อย่าง เป็นต้น มื้อริยมรรค (ทางหรือข้อปฏิบัติอันประเสริฐ) ๘ อย่างเป็นที่สุด เมื่อโพธิปักขิยธรรมมีความหมายเป็นอภิธรรมได้ เราก็เห็นได้ชัดว่า เพราะมีเนื้อหาเป็นธรรมะล้วน ๆ นั่นเอง.

ผู้ที่ทราบหลักการข้อนี้ จึงมองเห็นอภิธรรมได้ในเรื่องราวทุกอย่าง เป็นแต่ให้รู้จักถอดธรรมะเป็นเท่านั้น ขอยกตัวอย่าง หลักธรรมในพระสูตร ที่มีลักษณะเป็นอภิธรรม คือเป็นหลักธรรมล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับสัตว์ บุคคลตัวตนเราเขาอีกสักข้อหนึ่ง เพื่อให้เห็นความเกี่ยวโยงอย่างน่าสนใจของธรรมะ คือเรื่องเวทนา.

๑. เวทนา หรือความรู้สึกอารมณ์ เป็นสุข เป็นทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุขนั้น มีชื่อเรียกว่า สุขเวทนา ทุกขเวทนา และทุกขมสุขเวทนาโดยลำดับ เรื่องนี้เป็นการแบ่งตามข้อเท็จจริงธรรมดา.

๒. เวทนาหรือความรู้สึกอารมณ์ เป็นสุข เป็นทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุขนี้ จัดว่าเป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้ เกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป เพราะฉะนั้น สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ตาม นับว่าเป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้ทั้งสิ้น. ข้อนี้ก็เป็นการกล่าวตามข้อเท็จจริง แต่ว่ามองในอีกแง่หนึ่ง คือแง่ที่ว่า ทนอยู่ไม่ได้ จึงชื่อว่าเป็นทุกข์.

๓. ในกรณีที่เวทนามีเพียง ๒ ข้อ คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า กล่าวโดยนัยหนึ่ง เวทนาคือความรู้สึกอารมณ์นั้น มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ สุข กับ ทุกข์. ก็เกิดปัญหาขึ้นว่าความรู้สึกเฉย ๆ คือไม่ทุกข์ไม่สุข จะเอาไปไว้ที่ไหน ตอบว่า ความรู้สึกเฉย ๆ จัดเข้าในสุข คือเมื่อไม่ทุกข์ ก็จัดเข้าในสุขได้ นี่ก็เป็นการกล่าวตามข้อเท็จจริงอีกแง่หนึ่ง.

๔. เกิดปัญหาขึ้นอีกว่า ทุกข์เป็นทุกข์นั้น ลงตัวอยู่แล้ว แต่สุขกับไม่ทุกข์ไม่สุข ทำไมจึงกลายเป็นทุกข์ไปได้ ก็จะต้องตอบย้อนไปหาเหตุผลข้อที่ ๒ อีก คือจะต้องเข้าใจความหมายของคำว่า ทุกข์ ที่ชี้ไปถึงความทนอยู่ไม่ได้ เพราะสุขก็ไม่คงที่ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ไม่คงที่ มีความแปรปรวนไปทนอยู่ไม่ได้ จึงจัดว่าเป็นทุกข์.

หลักวิชาดังกล่าวข้างบนนี้ เป็นการวิเคราะห์ตามแนวพระสูตรล้วน ๆ แต่ก็มีลึลลเป็นอภิธรรมอยู่ในตัว, เพราะฉะนั้น ธรรมะอันยิ่ง ธรรมะล้วน ๆ หรืออภิธรรมนั้นย่อมมีอยู่ แม้ในพระสูตร ถ้าเข้าใจความหมาย หรือถอดความได้).

อภิธรรม ๗ คัมภีร์

ชาวไทยนิยมเรียกอภิธรรมปิฎกว่า อภิธรรม* ๗ คัมภีร์ ก็เพราะอภิธรรมปิฎกแยกเป็นหัวข้อสำคัญ ๗ ข้อ คือ :-

๑. **ธัมมสังคณี** ว่าด้วยการ “รวมกลุ่มธรรมะ” คือจัดระเบียบธรรมะต่าง ๆ ที่กระเจายกกันอยู่ มากมายมาไว้ในหัวข้อสั้น ๆ เทียบด้วยการนำเครื่องประกอบต่าง ๆ ของนาฬิกามาคุมกันเข้าเป็นนาฬิกาทั้งเรือน มีเล่มเดียว คือเล่มที่ ๓๔.

๒. **วิภังค์** ว่าด้วยการ “แยกกลุ่ม” คือกระจายออกไปจากกลุ่มใหญ่ เพื่อให้เห็นรายละเอียด เช่น ขันธ์ ๕ มีอะไรบ้าง แต่ละข้อนั้นแยกออกไปอย่างไรได้อีก เทียบด้วยการถอดส่วนประกอบของนาฬิกา ออกมาจากที่รวมกันอยู่เดิม มีเล่มเดียว คือเล่มที่ ๓๕.

๓. **ชาตุกถา** ว่าด้วย “ธาตุ” คือสิ่งที่เป็นต้นเดิมในทางธรรม (โปรดเข้าใจว่า เป็นคนละอย่างกับ ธาตุทางวิทยาศาสตร์ เพราะทางธรรมมุ่งคติสอนใจ สิ่งที่เป็นต้นเดิมทางธรรม จึงมีความหมายตามคติธรรม) มีเล่มเดียว คือเล่มที่ ๓๖ อนึ่ง เล่มที่ ๓๖ นี้ ยังมีบุคคลบัญญัติรวมอยู่ด้วย.

๔. **บุคคลบัญญัติ** ว่าด้วย “การบัญญัติบุคคล” โดยกล่าวถึงคุณธรรมสูงต่ำของบุคคล เช่น คำว่า “สมณวิมุตโต” “ผู้พ้นเป็นคราว ๆ” คือบางครั้งก็ละกิเลสได้ บางครั้งก็ละไม่ได้ “อสมณวิมุตโต” “ผู้พ้นตลอดไปไม่ขึ้นอยู่กับคราวสมัย” ได้แก่ผู้ละกิเลสได้เด็ดขาด เป็นต้น รวมอยู่ในเล่มที่ ๓๖ เป็นอันว่า เล่มที่ ๓๖ มี ๒ หัวข้อ.

๕. **กถาวัตถุ** ว่าด้วย “เรื่องของถ้อยคำ” คือการตั้งคำถามคำตอบ เพื่อชี้ให้เห็นหลักธรรมที่ ถูกต้องทางพระพุทธศาสนา มีเล่มเดียว คือเล่มที่ ๓๗.

๖. **ยมก** ว่าด้วย “ธรรมะที่เป็นคู่” คือการจัดธรรมะเป็นคู่ ๆ โดยอาศัยหลักการต่าง ๆ มี ๒ เล่ม คือเล่มที่ ๓๘ และ ๓๙.

๗. **ปฏฐาน** ว่าด้วย “ที่ตั้ง คือปัจจัย ๒๔” แสดงว่าอะไรเป็นปัจจัยของอะไรในทางธรรม มี ๖ เล่ม คือเล่มที่ ๔๐, ๔๑, ๔๒, ๔๓, ๔๔ และ ๔๕).

เฉพาะเล่มที่ ๓๔ ซึ่งมีชื่อว่า **ธัมมสังคณี** (รวมกลุ่มธรรมะ) นั้น แบ่งออกเป็น ๕ หัวข้อใหญ่ ดังต่อไปนี้ :-

๑. **หัวข้อที่เป็นกระชู้ธรรมหรือแม่บท (มัตติกา)** เท่ากับเป็นแก่นหรือสาระสำคัญของ ธัมมสังคณี แต่มีย่อมาก จึงจำเป็นต้องมีหัวข้ออื่น ๆ ต่อ ๆ ไปอีก ๔ ข้อ เพื่อช่วยขยายความ.

๒. **คำอธิบายเรื่องจิตว่าเกิดขึ้นอย่างไร (จิตตูปปาตกัณฑ์)** เป็นคำอธิบายเพียงบางส่วนของ มัตติกาหรือแม่บท เฉพาะที่เกี่ยวกับจิตกับธรรมะที่เนื่องด้วยจิต (ที่เรียกว่าเจตสิก) จัดว่าเป็นคำอธิบายที่พิสดาร ที่สุดกว่าหัวข้อทุก ๆ หัวข้อ.

๑. คำว่า อภิธรรม เขียนตามแบบบาลี, อภิธรรม เขียนตามแบบไทย ซึ่งแปลงมาจากสันสกฤต อภิธรรม

๓. คำอธิบายเรื่องรูปคือส่วนที่เป็นร่างกาย (รูปกัณฑ์) เมื่อแยกพูดเรื่องจิตและเจตสิกไว้ในข้อที่ ๒ แล้ว จึงพูดเรื่องรูปหรือกายไว้ในข้อที่ ๓ นี้.

๔. คำอธิบายแม่บทหรือมัตติกาที่ตั้งไว้ในข้อหนึ่ง หมดทุกข้อ (นิกเขปกัณฑ์) เป็นการอธิบายบทตั้งทุกบทด้วยคำอธิบายขนาดกลาง ไม่ยาวเกินไป ไม่สั้นเกินไป. ไม่เหมือนกับข้อ ๒ และข้อ ๓ ซึ่งอธิบายเฉพาะบทตั้งเพียงบางบทอย่างพิสดาร.

๕. คำอธิบายแม่บทหรือมัตติกาที่ตั้งไว้ในข้อหนึ่งแบบรวบรัดหมดทุกข้อ (อัตถุทธารกัณฑ์)^๑ หัวข้อนี้อธิบายอย่างย่อมาก.

เมื่ออ่านมาถึงเพียงนี้ ก็พอจะเห็นเค้าโครงแห่ง ธรรมสังคณี บ้างแล้ว ว่าแบ่งออกเป็น ๕ ส่วนอย่างไร และมีหลักเกณฑ์ในการแบ่งหัวข้ออย่างไร ต่อไป จะขยายความให้เห็นเนื้อหาของพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ เป็นลำดับไป.

ขยายความ เล่มที่ ๓๔

ธรรมสังคณี (รวมกลุ่มธรรมะ)

๑. แม่บทหรือมัตติกา

แม่บทหรือมัตติกา^๒นี้ แบ่งออกเป็น ๒ หัวข้อใหญ่ คือ อภิธัมมมัตติกา ได้แก่แม่บทหรือกระทุ้ธรรมที่เป็นฝ่ายอภิธรรมอย่างหนึ่ง. สุตตันตมัตติกา ได้แก่แม่บทหรือกระทุ้ธรรมที่เป็นฝ่ายพระสูตร คือนำธรรมะจากพระสูตรมาตั้งเทียบเคียงให้ดูอีกอย่างหนึ่ง. แม่บทฝ่ายพระสูตรไม่มีหัวข้อย่อย คงกล่าวถึงชื่อธรรมะต่าง ๆ แต่ต้นจนจบ ส่วนแม่บทฝ่ายอภิธรรม แบ่งออกเป็นหัวข้อย่อย ๑๔ หัวข้อดังต่อไปนี้ :-

ก. แม่บทหรือบทตั้งฝ่ายอภิธรรม

(อภิธัมมมัตติกา)

๑. แม่บท ว่าด้วยการจัดธรรมะเป็นหมวดละ ๓ ข้อ รวม ๒๒ หมวด (พาวิสตติกมัตติกา) คือ :-

(๑) ธรรมที่เป็นกุศล (คือฝ่ายดี), ธรรมที่เป็นอกุศล (คือฝ่ายชั่ว), ธรรมที่เป็นอัพยาทุกต (คือพระผู้มีพระภาคไม่ตรัสซึ่งลงไปว่า เป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่ว จะว่าเป็นกลาง ๆ ก็ได้).

๑. อรรถกถาเรียกว่า “อัตถกถากัณฑ์” โดยชี้แจงว่าศิษย์ของพระสาริบุตรไม่เข้าใจ พระสาริบุตรจึงพาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคให้ตรัสอธิบาย

- (๒) ธรรมที่ประกอบด้วยเวทนา (คือความรู้สึกอารมณ์) ที่เป็นสุข, ที่เป็นทุกข์, ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข.
- (๓) ธรรมที่เป็นวิบาก (คือเป็นผล), ธรรมที่มีผลเป็นธรรมดา (คือเป็นเหตุ), ธรรมที่ไม่เป็นทั้ง ๒ อย่างข้างต้น (คือไม่ใช่ผล ไม่ใช่เหตุ).
- (๔) ธรรมที่ถูกยึดถือและเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ, ธรรมที่ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ, ธรรมที่ไม่ถูกยึดถือและไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ.
- (๕) ธรรมที่เศร้าหมองและเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง, ธรรมที่ไม่เศร้าหมอง แต่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง, ธรรมที่ไม่เศร้าหมองและไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง.
- (๖) ธรรมที่มีวิตก (ความตรึก) และมีวิจารณ์ (ความตรอง), ธรรมที่ไม่มีวิตก (ความตรึก) มีแต่ เพียงวิจารณ์ (ความตรอง), ธรรมที่ไม่มีทั้งวิตก ไม่มีทั้งวิจารณ์.
- (๗) ธรรมที่ประกอบด้วยปีติ (ความอิ่มใจ), ธรรมที่ประกอบด้วยความสุข, ธรรมที่ประกอบด้วยอุเบกขา (ความวางเฉย).
- (๘) ธรรมที่จะได้ด้วยทัสสนะ (=การเห็น, คือธรรมที่จะได้ด้วยโสดาปัตติมรรค), ธรรมที่จะได้ด้วยภาวนา (=การอบรม, คือธรรมที่จะได้ด้วยสกทาคามิมรรค, อนาคามิมรรค, อรหัตตมรรค), ธรรมที่จะไม่ได้ด้วยทัสสนะ ละไม่ได้ด้วยภาวนา.^๑
- (๙) ธรรมที่มีเหตุอันพึงจะได้ด้วยทัสสนะ (จะได้ด้วยโสดาปัตติมรรค), ธรรมที่มีเหตุอันพึงจะได้ด้วยภาวนา (จะได้ด้วยอริยมรรคทั้งสามเบื้องต้น), ธรรมที่มีเหตุอันพึงจะได้ไม่ได้ทั้งด้วยทัสสนะทั้งด้วยภาวนา.^๒
- (๑๐) ธรรมที่ไปสู่ความสังสมกิเลส, ธรรมที่ไม่ไปสู่ความสังสมกิเลส, ธรรมที่ไม่เป็นทั้งสองอย่างนั้น.
- (๑๑) ธรรมที่เป็นของพระอริยบุคคลผู้ยังศึกษา (ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคจนถึงอรหัตตมรรค รวม ๗ ประเภท), ธรรมที่เป็นของพระอริยบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา (คือผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว), ธรรมที่ไม่เป็นทั้งสองอย่างนั้น.
- (๑๒) ธรรมที่เป็นของเล็กน้อย (=ปริตตะ คือเป็นกามาวจร ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม), ธรรมที่เป็นของใหญ่ (=มหัคคตะ คือเป็นรูปฌานหรืออรูปฌาน), ธรรมที่ไม่มีประมาณ (คือเป็นโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค, ผล, นิพพาน).
- (๑๓) ธรรมที่มีอารมณ์เล็กน้อย, ธรรมที่มีอารมณ์ใหญ่, ธรรมที่มีอารมณ์ไม่มีประมาณ.
- (๑๔) ธรรมอันเลว (อกุศลธรรม), ธรรมอันปานกลาง (ธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤต ที่ยังมีอาสวะ), ธรรมอันประณีต (โลกุตตรธรรม).
- (๑๕) ธรรมที่เป็นฝ่ายผิดและแน่นอน, ธรรมที่เป็นฝ่ายถูกและแน่นอน, ธรรมที่ไม่แน่นอน.^๓

๑. ได้แก่สัญญาชน ๓ สำหรับข้อแรก, สัญญาชน ๓, ๕, ๑๐ สำหรับข้อ ๒, และธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลและกลาง ๆ สำหรับข้อ ๓ ดูคำอธิบายข้างหน้าและดูหน้า ๕๑๓ และ ๕๘๓ ด้วย

๒. คำว่า เหตุ ในที่นี้ กล่าวตามสำนวนอภิธรรม หมายถึงสัมปยุตตเหตุ คือเหตุที่เกิดขึ้นผสม ได้แก่ เหตุฝ่ายชั่วคือกิเลสที่มาผสมกับนามธรรม และเป็นสมุฏฐานแห่งกายกรรม, วาจากรรม, มโนกรรม.

๓. คำว่า แน่นอน ไม่แน่นอน หมายถึงแน่นอนในการให้ผล ฝ่ายผิดคืออนันตริยกรรม ๕ และความเห็นผิดอย่างแรง ฝ่ายถูกคืออริยมรรค ๘ ธรรมที่ไม่แน่นอน คือนอกจากสองข้อที่กล่าวแล้ว

- (๑๖) ธรรมที่มีมรรคเป็นอารมณ์, ธรรมที่มีมรรคเป็นเหตุ, ธรรมที่มีมรรคเป็นใหญ่ (อธิปัตติ).
- (๑๗) ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น, ธรรมที่จักเกิดขึ้น.
- (๑๘) ธรรมที่เป็นอดีต, ธรรมที่เป็นอนาคต, ธรรมที่เป็นปัจจุบัน.
- (๑๙) ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต, ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคต, ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.
- (๒๐) ธรรมที่เป็นภายใน, ธรรมที่เป็นภายนอก, ธรรมที่เป็นภายในและภายนอก.
- (๒๑) ธรรมที่มีอารมณ์ภายใน, ธรรมที่มีอารมณ์ภายนอก, ธรรมที่มีอารมณ์ภายในและภายนอก.
- (๒๒) ธรรมที่เห็นได้และถูกต้องได้, ธรรมที่เห็นไม่ได้ แต่ถูกต้องได้, ธรรมที่เห็นไม่ได้และถูกต้อง

ไม่ได้.

๒. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มเหตุ (เหตุโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมที่เป็นเหตุ, ธรรมที่มีสาเหตุ ; ๒. ธรรมที่มีเหตุ, ธรรมที่ไม่มีเหตุ เป็นต้น.

๓. แม่บทหรือบทตั้งหมวดสองข้อไม่สัมพันธ์กัน คู่ย่อย (อุพันตรทุกะ)

มี ๗ คู่ คือ ๑. ธรรมที่มีปัจจัย, ธรรมที่ไม่มีปัจจัย ; ๒. ธรรมที่เป็นสังขตะ (ถูกปัจจัยปรุงแต่ง); ธรรมที่เป็นอสังขตะ (ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) เป็นต้น.

๔. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มอาสวะ (อาสวโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมที่เป็นอาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน), ธรรมที่มีใช้อสวะ ; ๒. ธรรมที่มีอาสวะ, ธรรมที่ไม่มีอาสวะ เป็นต้น.

๕. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มสัญญาชน (สัญญาชนโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมที่เป็นสัญญาชน (กิเลสเครื่องผูกมัด), ธรรมที่ไม่เป็นสัญญาชน ; ๒. ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาชน, ธรรมที่ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาชน เป็นต้น.

๖. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มคันถะ (คันถโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นคันถะ (กิเลสเครื่องร้อยรัด), ธรรมที่ไม่เป็นคันถะ ; ๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งคันถะ, ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งคันถะ เป็นต้น.

๗. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มโอฆะ (โอฆโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นโอฆะ (กิเลสเครื่องทำสัตว์ให้จมลงในวัฏฏะ คือความเวียนว่ายตายเกิด), ธรรมอันไม่เป็นโอฆะ ; ๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโอฆะ, ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งโอฆะ เป็นต้น.

๘. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มโยคะ (โยคโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นโยคะ (กิเลสเครื่องประกอบหรือผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ), ธรรมที่ไม่เป็นโยคะ ; ๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโยคะ, ธรรมที่ไม่เป็นที่ตั้งแห่งโยคะ เป็นต้น.

๙. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มนิรวณ (นิรวณโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นนิรวณ (กิเลสเครื่องกั้นจิตรั้งจิต), ธรรมอันไม่เป็นนิรวณ ; ๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งนิรวณ, ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งนิรวณ เป็นต้น.

๑๐. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกลุ่มปรามาส (ปรามาสโคจณกะ)

มี ๕ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นปรามาส (กิเลสเครื่องจับต้องในทางที่ผิดความจริง), ธรรมอันไม่เป็นปรามาส เป็นต้น.

๑๑. แม่บทหรือบทตั้งหมวดสองข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน คูใหญ่ (มหันตรุกะ)^๑

มี ๑๔ คู่ คือ ๑. ธรรมที่มีอารมณ์, ธรรมที่ไม่มีอารมณ์ ; ๒. ธรรมที่เป็นจิต, ธรรมที่ไม่มีจิต เป็นต้น. (ได้แปลคำอธิบายธรรมเหล่านี้ไว้เพียง ๙ คู่ ในหน้า ๘๐ ถึง ๘๒ หมายเลข ๘๖ ถึง ๙๔ เป็นการแปลตามคำอธิบายแบบสัน จากอรรถุทธสารกัณฑ์ เล่มที่ ๓๔ นี้เอง).

๑๒. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยอุปาทาน (อุปาทานโคจณกะ)

มี ๖ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นอุปาทาน (เป็นเหตุยึดถือ), ธรรมอันไม่เป็นอุปาทาน ; ๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน เป็นต้น.

๑๓. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยกิเลส (กิเลสโคจณกะ)

มี ๘ คู่ คือ ๑. ธรรมอันเป็นกิเลส (เครื่องทำให้เศร้าหมอง), ธรรมอันไม่เป็นกิเลส ; ๒. ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส, ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลส.

๑๔. แม่บทหรือบทตั้ง ว่าด้วยหมวด ๒ อันรังท้าย (ปิฎฐิฑกะ)

มี ๑๘ คู่ คือ ๑. ธรรมที่พึงละด้วยทัสสนะ (ละด้วยการเห็น คือละด้วยโสดาปัตติมรรคอันเห็นนิพพาน), ธรรมที่ไม่พึงละด้วยทัสสนะ ; ๒. ธรรมที่พึงละด้วยการเจริญ (ละด้วยการเจริญ คืออริยมรรคทั้งสามเบื้องต้น), ธรรมที่ไม่พึงละด้วยการเจริญ เป็นต้น.

จบแม่บทฝ่ายอภิธรรม

บ. แม่บทหรือบทตั้งฝ่ายพระสูตร**(สูตรตันตมาติกา)**

ได้กล่าวไว้แล้วว่า ในแม่บทของเล่มที่ ๓๔ นี้ แบ่งหัวข้อหรือแม่บทใหญ่ออกเป็นฝ่ายอภิธรรมกับฝ่ายพระสูตร เพื่อให้เทียบเคียงกันดู. แม่บทฝ่ายอภิธรรมมี ๑๒๒ หัวข้อ (หัวข้อละ ๓ ประเด็น มี ๒๒, หัวข้อละ ๒ ประเด็น มี ๑๐๐) ส่วนแม่บทฝ่ายพระสูตร มี ๔๒ หัวข้อ (หัวข้อละ ๒ ประเด็น) แต่ไม่มีคำอธิบายแม่บทฝ่ายพระสูตร คงนำมาตั้งไว้ให้ทราบเท่านั้น ดังจะนำมากล่าวสัก ๑๐ ข้อ คือ :-

๑. ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งวิชา, ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอวิชา ;
๒. ธรรมอันอุปมาด้วยสายฟ้า, ธรรมอันอุปมาด้วยเพชร ;
๓. ธรรมอันเป็นของคนพาล, ธรรมอันเป็นของบัณฑิต ;
๔. ธรรมดำ, ธรรมขาว ;

๑. คำว่า ไม่สัมพันธ์กัน คือในหมวดนี้ ไม่ใช่เรื่องเดียวกัน แต่เลือกธรรมะมากล่าวเป็นคู่ ๆ ไม่เหมือนหมวดที่มีคำว่า โคจณกะ ซึ่งเป็นเรื่องประเภทเดียวกันตลอด

๕. ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน, ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน ;
๖. ธรรมคือคำร้องเรียก, ธรรมคือทางแห่งคำร้องเรียก ;
๗. ธรรมคือภาษาพูด, ธรรมคือทางแห่งภาษาพูด ;
๘. ธรรมคือบัญญัติ, ธรรมคือทางแห่งบัญญัติ ;
๙. นาม, รูป ;
๑๐. อวิชา, ภาตถนา (ความทะยานอยากมี อยากเป็น) เป็นต้น ฯลฯ.

(หมายเหตุ : ในบทตั้งหรือแม่บท ๑๖๔ หัวข้ออันแจกรายละเอียดออกไปเป็นฝ่ายพระอภิธรรม ๒๖๖ ประเด็น, เป็นฝ่ายพระสูตร ๘๔ ประเด็น, รวมทั้งสิ้น ๓๕๐ ประเด็น แต่นำมาตั้งให้เห็นเพียง ๔๕ หัวข้อ หรือ ๑๓๘ ประเด็น ที่เหลือได้ละไว้ด้วยคำว่า เป็นต้น นั้น ด้วยเจตนาจะแสดงรายการหรือประเด็นที่สำคัญ ส่วนปลีกย่อยก็ผ่านไป. ความจริงเท่าที่พระท่านสวด ท่านสวดบทตั้งของคัมภีร์ “ธัมมสังคณี” คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๔ นี้ โดยทั่วไปนั้น คงสวดเพียง ๒๒ หัวข้อแรก ที่แบ่งออกเป็นหัวข้อละ ๓ ประเด็น รวมทั้งสิ้น ๖๖ ประเด็นเท่านั้น ในที่นี้แสดงไว้ถึง ๔๕ หัวข้ออันแบ่งออกเป็น ๑๓๘ ประเด็น เพื่อให้เห็นหน้าตาชัดเจนยิ่งขึ้น แท้จริงในการอธิบายรายละเอียดเป็นร้อย ๆ หน้าในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ เอง ก็อธิบายหนักไปในหัวข้อแรก ๓ ประเด็น คือ กุสลา ธมฺมา (ธรรมอันเป็นกุศล), อกุสลา ธมฺมา (ธรรมอันเป็นอกุศล) อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมอันเป็นอพฺยากต คือเป็นกลาง ๆ) เท่านั้น นอกจากนั้นก็เป็นการอธิบายเรื่อง “รูป” กับอธิบายบทตั้งอื่น ๆ อย่างสั้น ๆ ท่านผู้อ่านจึงเชื่อว่ามีได้ผ่านสาระสำคัญไปในการย่อครั้งนี้).

๒. คำอธิบายเรื่องจิตเกิด (จิตอุปาทกถ์)

ข้อความในกัณฑ์นี้ มี ๑๗๕ หน้า อธิบายเพียงหัวข้อแรก อันแบ่งเป็น ๓ ประเด็น คือธรรมอันเป็นกุศล, อกุศล, และอพฺยากตหรือกลาง ๆ เท่านั้น. พึงทราบว่ ความมุ่งหมายยังแคบเข้ามาอีก คือธรรมทั้งสามนั้น ท่านชี้ไปที่ จิต และสิ่งที่เนื่องด้วยจิต ที่เรียกว่า เจตสิก ดังหัวข้อย่อย ๆ ที่จะกล่าวต่อไปนี้ :-

จิตทั่วไป

๑. จิต แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ กุศลฝ่ายดี, อกุศลฝ่ายชั่ว, อพฺยากต คือกลาง ๆ.

จิตฝ่ายกุศล

๒. จิตที่เป็นกุศลหรือกุศลจิต แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ตามภูมิขั้นที่ต่ำและสูง คือ :-

- (๑) กามาวจร คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม ที่เป็นฝ่ายกุศล^๑ มี ๘

- (๒) รูปาวจร คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปที่เป็นฝ่ายกุศล (หมายถึงจิตที่ได้รูปฌาน คือฌานที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์) มี ๕

๑. ที่ใช้คำว่า เป็นฝ่ายกุศลกำกับเพื่อไม่ให้หลงหัวข้อ เพราะในที่นี้กล่าวเฉพาะกุศลหรือฝ่ายดีเท่านั้น ยังมีฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ หรืออพฺยากตที่แบ่งออกเป็นกามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร และโลกุตตระเช่นกัน

(๓) อรูปาวจร คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปที่เป็นฝ่ายกุศล (หมายถึงจิตที่ได้รูปฌาน คือฌานที่เพ่งนาม หรือสิ่งที่ไม่มียุเป็นอารมณ์) มี ๔.

(๔) โลกุตตระ คือจิตที่พ้นจากโลก (ได้แก่จิตที่เป็นมรรค ๔) มี ๔.

รวมจิตที่เป็นฝ่ายกุศล หรือฝ่ายดี ๔ ประเภทใหญ่ แบ่งเป็น ๒๑ ชนิด.

จิตฝ่ายอกุศล

๓. จิตที่เป็นอกุศลหรืออกุศลจิต มีประเภทเดียว คือกามาวจร คือจิตที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม สูงขึ้นไปกว่านั้นไม่มีอกุศล. จิตที่เป็นอกุศลนี้ เป็นจิตประกอบด้วยความโลภ ๘, ความคิดประทุษร้าย หรือโทสะ ๒, ความหลงหรือโมหะ ๒ จึงรวมเป็น ๑๒ ชนิด.

จิตที่เป็นกลาง ๆ

๔. จิตที่เป็นอัพยาถุต คือที่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสพยากรณ์ หรือชี้ลงไปว่าเป็นกุศล หรืออกุศล จึงหมายถึงจิตที่เป็นกลาง ๆ หรือเรียกว่า อัพยาถุตจิต แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทใหญ่เหมือนกุศล คือ จิตที่เป็นกลาง ๆ นี้ มีได้ทั้ง ๔ ภูมิ เช่นเดียวกับกุศลจิต คือ :-

(๑) กามาวจร คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม ที่เป็นอัพยาถุตหรือเป็นกลาง ๆ มี ๓๔ ชนิด แบ่งเป็นวิบากจิต (จิตที่เป็นผล) ๒๓, กิริยาจิต (จิตที่เป็นเพียงกิริยา) ๑๑.

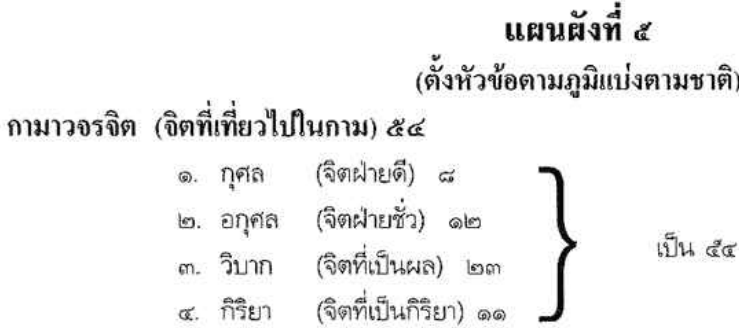
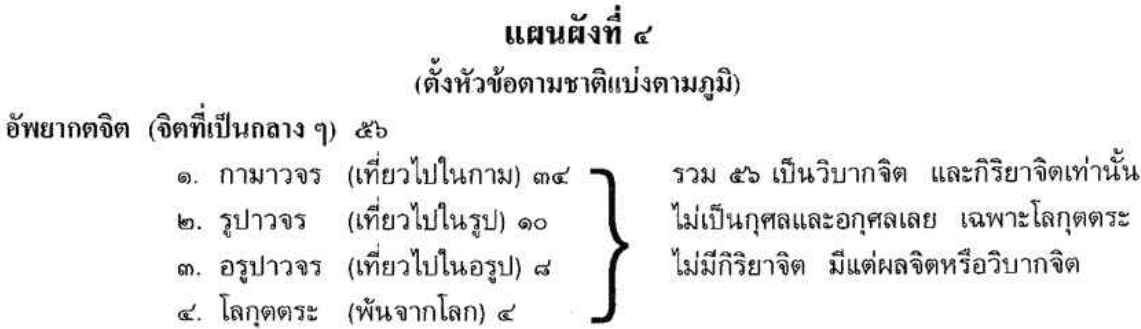
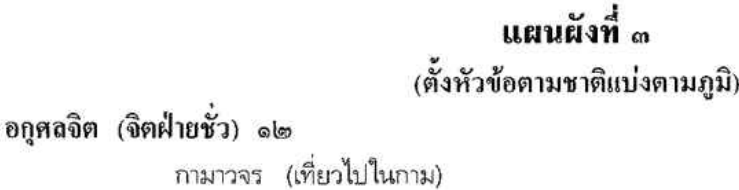
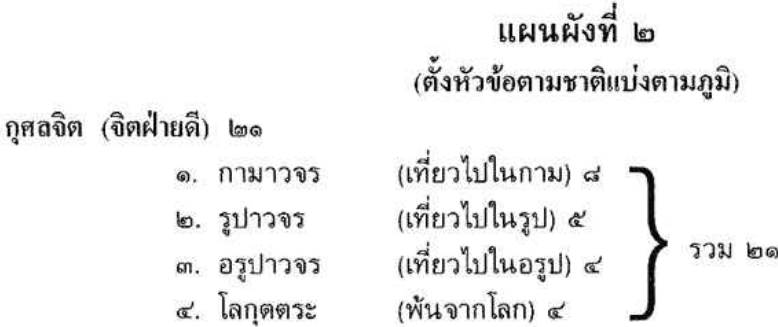
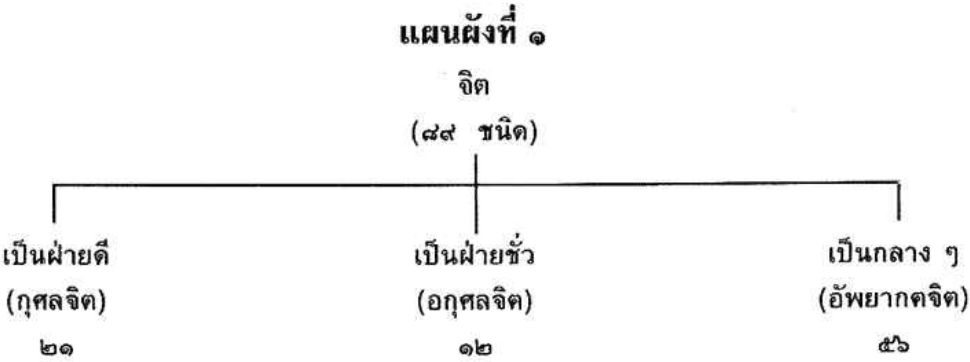
(๒) รูปาวจร คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูป ที่เป็นอัพยาถุตหรือเป็นกลาง ๆ มี ๑๐ ชนิด คือเป็นวิบากจิต (จิตที่เป็นผล) ๕, กิริยาจิต (จิตที่เป็นกิริยา) ๕.

(๓) อรูปาวจร คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูป ที่เป็นอัพยาถุตหรือเป็นกลาง ๆ มี ๘ ชนิด คือเป็นวิบากจิต ๔, กิริยาจิต ๔.

(๔) โลกุตตระ คือจิตที่พ้นจากโลก ที่เป็นอัพยาถุตหรือเป็นกลาง ๆ มี ๔ ชนิด คือเป็นวิบากจิต ๔.

รวมทั้ง ๔ ประเภท คือกามาวจร ๓๔, รูปาวจร ๑๐, อรูปาวจร ๘ และโลกุตตระ ๔ จึงมีอัพยาถุตจิตหรือจิตที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหมด ๕๖ ชนิด และเมื่อรวมกุศลจิต ๒๑, อกุศลจิต ๑๒, อัพยาถุตจิต ๕๖ จึงเป็นจิต ๘๕ ชนิด, อนึ่ง เพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ขอแสดงโดยแผนผัง ดังต่อไปนี้ :-

๑. มีข้อที่ควรกล่าวไว้ด้วย คือคำว่า อัพยาถุตะ เขียนตามบาลี, อัพยาถุต เขียนตามสันสกฤต มีความหมายอย่างเดียวกัน และจิต ๘๕ ชนิด ถ้าแจกโดยพิสดาร ก็จะเป็น ๑๒๑ ชนิด คือจิตที่เป็นโลกุตตระ (เป็นกุศล ๔ เป็นกลาง ๆ ๔) ๘ ชนิดนั้น คูณด้วยรูปฌาน ๔ จะได้ ๔๐. แม้จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ก็ยังนับว่าย่อ เพราะอ่านต่อไปจะเห็นพิสดารกว่านี้



แผนผังที่ ๖

(ตั้งหัวข้อตามภูมิแบ่งตามชาติ)

รูปาวจรจิต (จิตที่เกี่ยวไปในรูป) ๑๕

- | | | |
|-------------------------------|---|---------|
| ๑. กุศล (จิตฝ่ายดี) ๕ | } | เป็น ๑๕ |
| ๒. วิบาก (จิตที่เป็นผล) ๕ | | |
| ๓. กิริยา (จิตที่เป็นอาหาร) ๕ | | |

แผนผังที่ ๗

(ตั้งหัวข้อตามภูมิแบ่งตามชาติ)

อรูปาวจรจิต (จิตที่เกี่ยวไปในอรูปรูป) ๑๒

- | | | |
|--------------------------------|---|---------|
| ๑. กุศล (จิตฝ่ายดี) ๔ | } | เป็น ๑๒ |
| ๒. วิบาก (จิตที่เป็นผล) ๔ | | |
| ๓. กิริยา (จิตที่เป็นกิริยา) ๔ | | |

แผนผังที่ ๘

(ตั้งหัวข้อตามภูมิแบ่งตามชาติ)

โลกุตตรจิต (จิตที่พ้นจากโลก) ๘

- | | | |
|---------------------------|---|--------|
| ๑. กุศล (จิตฝ่ายดี) ๔ | } | เป็น ๘ |
| ๒. วิบาก (จิตที่เป็นผล) ๔ | | |

(หมายเหตุ : ตั้งแต่แผนผังที่ ๕ ถึงที่ ๘ พึงทราบว่า วิบากจิต และกิริยาจิต เป็นจิตกลาง ๆ คืออัปปยากตจิตทั้งสิ้น).

แผนผังที่ ๙

(วิบากจิตแบ่งตามภูมิ)

วิบากจิต (จิตที่เป็นผล) ๓๖

- | | | |
|---------------------------------------|---|---------|
| ๑. กามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) ๒๓ | } | เป็น ๓๖ |
| ๒. รูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในรูป) ๕ | | |
| ๓. อรูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในอรูปรูป) ๔ | | |
| ๔. โลกุตตระ (พ้นจากโลก) ๔ | | |

แผนผังที่ ๑๐

(กิริยาจิตแบ่งตามภูมิ)

กิริยาจิต (จิตที่เป็นกิริยา) ๒๐

- | | | |
|---------------------------------------|---|---------|
| ๑. กามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) ๑๑ | } | เป็น ๒๐ |
| ๒. รูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในรูป) ๕ | | |
| ๓. อรูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในอรูปรูป) ๔ | | |

(หมายเหตุ : พึงสังเกตว่า กิริยาจิต ที่เป็นโลกุตตระไม่มี)

การนับจำนวนจิต

(ถ้าจะพูดอย่างรวบรัด จิตก็มีเพียงดวงเดียว เพราะไม่สามารถเกิดได้ขณะและหลายดวง แต่เพราะเหตุที่เกิดหลายขณะ และมีส่วนประกอบ คือความดีความชั่ว เป็นต้น ต่าง ๆ กัน จึงนับจำนวนได้มาก. ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ แสดงการนับจำนวนไว้บางตอน เช่น จิตที่เป็นมหากุศลฝ่ายกามาวจร ๘, ส่วนรูปาวจร, อรูปาวจร และโลกุตตระไม่ได้นับให้, ครั้นถึงอกุศลจิต ได้นับจำนวนให้อีกว่า มี ๑๒, ถึงอัปยาคตจิต นับจิตที่เป็นมหาวีรยา ๘ นอกนั้นเป็นแต่บอกชื่อไว้ข้างท้าย การนับจำนวนที่แสดงในที่นี้ จึงเป็นการนับย่อเพื่อให้เข้าใจง่าย แต่ตามที่มีในพระไตรปิฎกมีจำนวนพิสดารมากกว่านี้. ได้เคยทำมาแล้วในพระสูตร คือพระไตรปิฎกไม่ได้นับเป็นตัวเลขให้ แต่ผู้เขียนใส่ตัวเลขนับลงไปเพื่อให้เข้าใจง่าย กำหนดง่าย).

คำอธิบายในจิตตูปาทกัณฑ์

ได้กล่าวแล้วโดยใจความว่า จิตตูปาทกัณฑ์ เป็นภาคอธิบายภาคแรกของพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ นี้ ซึ่งมีภาคบทตั้ง ๑ ภาค ภาคอธิบาย ๔ ภาค. การตั้งเค้าโครงอธิบายของภาคแรก เจาะจงอธิบายเพียงคำ ๓ คำ คือ กุสลา ธรรมา (กุศลธรรม) อกุสลา ธรรมา (อกุศลธรรม) และ อพฺยาคตา ธรรมา (อัปยาคตธรรม คือ ธรรมที่เป็นกลาง ๆ) แล้วอธิบายเป็นเรื่องของจิต ส่วนการแบ่งเป็นกามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร, โลกุตตระ ได้นำมาแบ่งภายใต้หัวข้อของกุศลธรรม, ภายใต้หัวข้อของอกุศลธรรมมีกามาวจรอยู่อย่างเดียว, ภายใต้หัวข้อของอัปยาคตธรรมหรือธรรมที่เป็นกลาง ๆ คงมีทั้งกามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร, และโลกุตตระ. ธรรมที่เป็นกลาง ๆ นั้น ได้แก่จิตที่เป็นวิบากและเป็นกิริยา.^๑ เป็นอันว่า จิตตูปาทกัณฑ์ อันเป็นคำอธิบายภาคแรก เจาะจงอธิบายเรื่องจิตที่ดี ที่ไม่ดี และที่เป็นกลาง ๆ แต่ในขณะเดียวกันก็ได้อธิบายเจตสิก คือธรรมที่เนื่องด้วยจิตพร้อมกันไปในตัวด้วย. ต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นลีลาในการอธิบาย คำว่า ธรรมอันเป็นกุศล ในตอนแรกของจิตตูปาทกัณฑ์ :-

“ธรรมอันเป็นกุศล เป็นไฉน ?

“ธรรมอันเป็นกุศล คือในสมัยใด จิตอันเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร^๒ (ท่องเที่ยวไปในกาม) ประกอบด้วยโสมนัส (ความดีใจ) ประกอบด้วยญาณ เกิดขึ้น ปราปรภาอารมณ์ คือ รูป หรือเสียง หรือกลิ่น หรือรส หรือโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้) หรือธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ), ในสมัยนั้นย่อมมี (ธรรมะ ๕๖ อย่าง) คือ :-

“๑. ผัสสะ (ความถูกต้อง)

๒. เวทนา (ความรู้สึกอารมณ์ว่า เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข)

๓. สัญญา (ความจำได้หมายรู้)

๔. เจตนา (ความตั้งใจ)

๕. จิตตะ (จิต)

๖. วิตก (ความตรึก)

๗. วิจาร (ความตรอง)

๘. ปีติ (ความอิ่มใจ)

๙. สุข (ความสบายใจ, ในที่นี้ไม่หมายเอาสุขกาย)

๑. และหมายถึงรูปด้วย

๒. แสดงจิตฝ่ายกุศล เพียงดวงแรกหรือชนิดแรกข้อเดียว ก็พ่วงเอาธรรมะอื่น ๆ มาถึง ๕๖ ข้อ

๑๐. จิตตัสส เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)
 ๑๑. สัทธินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือความเชื่อ)
 ๑๒. วิริยินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือความเพียร) ๑๓. สตินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือสติ)
 ๑๔. สมามินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือสมาธิ) ๑๕. ปัญฺณินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือปัญญา)
 ๑๖. มนินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือใจ)
 ๑๗. โสมนัสสินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือความสุขใจ)
 ๑๘. ชีวิตินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือชีวิตความเป็นอยู่)
 ๑๙. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ คือเห็นอริยสัจจ์ ๔)
 ๒๐. สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ๒๑. สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ)
 ๒๒. สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) ๒๓. สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ)
 ๒๔. สัทธาพละ (กำลังคือความเชื่อ) ๒๕. วิริยพละ (กำลังคือความเพียร)
 ๒๖. สติพละ (กำลังคือสติ) ๒๗. สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ)
 ๒๘. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา) ๒๙. หิริพละ (กำลังคือความละอายต่อบาป)
 ๓๐. โอตตปฺปพละ (กำลังคือความเกรงกลัวต่อบาป) ๓๑. อโลกะ (ความไม่โลภ)
 ๓๒. อโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ๓๓. อโมหะ (ความไม่หลง)
 ๓๔. อนภิชฌา (ความไม่โลภ ชนิดนี้กินน้อมมาเป็นของตน)
 ๓๕. อัปยาบาท (ความไม่คิดปองร้าย ชนิดนี้ให้ผู้อื่นพินาศ)
 ๓๖. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบแบบทั่ว ๆ ไป เช่น เห็นว่าทำดีได้ดี)
 ๓๗. หิริ (ความละอายต่อบาป) ๓๘. โอตตปฺปะ (ความเกรงกลัวต่อบาป)
 ๓๙. กายปัสสัทธิ (ความสงบระงับแห่งกองเวทนา, สัญญา, สังขาร)^๑
 ๔๐. จิตตปัสสัทธิ (ความสงบระงับแห่งจิต)
 ๔๑. กายลหุตา (ความเบาแห่งกองเวทนา, สัญญา, สังขาร)
 ๔๒. จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต)
 ๔๓. กายมฺหุตา (ความอ่อนสลายแห่งกองเวทนา, สัญญา, สังขาร)
 ๔๔. จิตตมฺหุตา (ความอ่อนสลายแห่งจิต)
 ๔๕. กายกัมมัญญตา (ความควรแก่การงานแห่งกองเวทนา, สัญญา, สังขาร)
 ๔๖. จิตตกัมมัญญตา (ความควรแก่การงานแห่งจิต)
 ๔๗. กายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเวทนา, สัญญา, สังขาร)
 ๔๘. จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต)
 ๔๙. กายชุกตา (ความตรง ไม่คดโกงแห่งกองเวทนา, สัญญา, สังขาร)
 ๕๐. จิตตชุกตา (ความตรง ไม่คดโกงแห่งจิต) ๕๑. สติ (ความระลึกได้)
 ๕๒. สัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) ๕๓. สมณะ (ความสงบแห่งจิต)

๑. คำว่า กาย ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่าร่างกาย หากหมายถึงกองหรือหมวดแห่งนามธรรม ๓ อย่าง คือ เวทนา, สัญญา, สังขาร หรือจะพูดแบบรวบก็คือ เจตสิก

๕๔. วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง)

๕๕. ปักคาหะ (ความเพียรทางจิต)

๕๖. อวิกเขปะ (ความไม่ขัดส่าย คือความตั้งมั่นแห่งจิต).

“อนึ่ง ในสมัยนั้น ธรรมเหล่าใด แม้อื่น ที่ไม่มีรูปอิงอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่. ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.”

(ต่อจากนั้นเป็นคำอธิบายศัพท์แต่ละข้อ นี่เป็นเพียงคำอธิบายจิตดวงแรกใน ๔๔ ดวง ซึ่งมีธรรมประกอบ ๕๖ อย่าง กับได้ขมวดเงื่อนไขไว้ว่า แม้ธรรมเหล่าอื่นที่ไม่กล่าวไว้ แต่มีใช้รูปธรรม อิงอาศัยจิตดังกล่าวเกิดขึ้น ก็จัดเป็นกุศลจิตได้. ธรรมประกอบ ๕๖ อย่างนั้น ในภาคอธิบายต่อไป ได้ชี้ให้เห็นว่า จะย่อได้ อย่างไร หรือกำหนดหัวข้ออย่างไรบ้าง ดังต่อไปนี้

“ก็ในสมัยนั้นแล ย่อมมีขันธ ๔, อายุตนะ ๒, ธาตุ ๒, อาหาร ๓, อินทรีย์ ๘, ฌานมีองค์ ๕, มรรคมองค์ ๕, ธรรมอันเป็นกำลัง ๗, เหตุ ๓, ผัสสะ ๑, เวทนา ๑, สัญญา ๑, เจตนา ๑, จิต ๑, เวทนา-ขันธ ๑, สัญญาขันธ ๑, สังขารขันธ ๑, วิญญาณขันธ ๑, มนายตนะ (อายุตนะคือใจ) ๑, มนินทรีย์ (อินทรีย์คือใจ) ๑, มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้คือใจ) ๑, ัมมายตนะ (อายุตนะคือธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ) ๑, ัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ) ๑, หรือแม้ธรรมเหล่าใด แม้อื่น ที่ไม่มีรูปอิงอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่. ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นกุศล.”

(คำอธิบายตอนนี้เป็น การมองธรรม ๕๖ อย่าง ซึ่งประกอบกับจิตดวงแรกอันเป็นกุศล ฝ่ายกามาวจร นั้นว่าจะเรียกเป็นอย่างไรได้บ้าง มองในทสสนะไหนได้บ้าง. ขอยกตัวอย่างพอให้เข้าใจ คือในธรรมประกอบ ๕๖ ข้อนั้น จัดเป็นขันธ ๔ ได้ดังนี้. ข้อ ๒ คือเวทนา, ข้อ ๘ คือสุข, ข้อ ๑๗ คือโสมนัสสินทรีย์ ธรรมอันเป็นใหญ่ คือความสบายใจหรือความดีใจ จัดเป็นเวทนาขันธ (กองเวทนา); ข้อ ๓ คือสัญญา ความจำได้หมายรู้ จัดเป็นสัญญาขันธ (กองสัญญา); ๕๐ ข้อ เว้นข้อที่ ๒, ๓, ๕, ๘, ๑๖, ๑๗ จัดเป็นสังขารขันธ (กองสังขาร); ข้อ ๕ คือจิต, ข้อ ๑๖ คือมนินทรีย์ ธรรมอันเป็นใหญ่คือใจ จัดเป็นวิญญาณขันธ (กองวิญญาณ). ในที่นี้ ไม่จัดเป็นขันธ ๕ เพราะขาดรูปไป ๑ เนื่องจากเป็นเรื่องของจิต แต่ก็สามารถจัดธรรมะถึง ๕๖ ข้อมารวมได้ใน ๔ ข้อเท่านั้น. ตอนต่อไปแสดงอายุตนะ (บ่อเกิดหรือที่ต่อ) ๒ คือ ๑. มนายตนะ (อายุตนะคือใจ) ๒. ัมมายตนะ (อายุตนะคือธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ). ในธรรม ๕๖ ข้อนั้น ข้อที่ ๕ คือจิต ข้อที่ ๑๖ คือมนินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่คือใจ) จัดเข้าในมนายตนะ นอกนั้นคืออีก ๕๔ ข้อ จัดเข้าในัมมายตนะ. ตอนนี้อยู่รวบรัดกว่าตอนต้นอีก เพราะจัดธรรม ๕๖ อย่างมาลงใน ๒ อย่างได้. ข้อต่อไปจัดธรรม ๕๖ อย่างมาลงในธาตุ ๒ คือ ข้อที่ ๕ คือจิต ข้อที่ ๑๖ คือมนินทรีย์ จัดเข้าในมโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ), อีก ๕๔ ข้อที่เหลือ จัดเข้าในัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ) หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งตามสำนวนอธิบายที่ปรากฏในนั้นอีก ๕๔ ข้อที่เหลือ อันเคยจัดมาแล้ว ได้แก่เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธนั้น จัดเป็นัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมะที่รู้ได้ด้วยใจ) ดังนี้เป็นตัวอย่าง ต่อจากนั้น ได้แสดงเรื่องอาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ เป็นต้น เป็นการชี้ไปว่า อาหาร ๓ มีอยู่ในธรรม ๕๖ ข้อนั้น อินทรีย์ ๘ มีอยู่ในธรรม ๕๖ ข้อนั้นอย่างไรบ้าง คล้ายกับการสำรวจเครื่องจักรเครื่องยนต์ว่า อันไหนเป็นประเภทไหน เกี่ยวโยงกันอย่างไร เป็นการบริหารความคิดและความจำ, นี่เป็นคำอธิบายตอนที่ ๒ คือคำอธิบายตอนที่ ๑ เริ่มด้วยแสดงจิตดวงแรกที่เป็นกุศลแล้วแสดงธรรม ๕๖ อย่าง ที่เนื่องด้วยจิตดวงนั้น, ตอนที่ ๒ อธิบายว่า ธรรม ๕๖ อย่างนั้น จะเรียกชื่อย่อ ๆ หรือกำหนดหัวข้อเป็นจำนวนอย่างไรบ้าง, คำอธิบายตอนที่ ๓ ตัดจำนวนเลขออก เรียกแต่ชื่อดังต่อไปนี้)

“ก็ในสมัยนั้น ย่อมมีธรรม,^๑ มีขันธ, มีอายตนะ, มีธาตุ, มีอาหาร, มีอินทรีย์, มีมาน, มีมรรค, มีผละ (ธรรมอันเป็นกำลัง), มีเหตุ, มีผัสสะ, มีเวทนา, มีสัญญา, มีเจตนา, มีจิต, มีเวทนาขันธ, มีสัญญาขันธ, มีสังขารขันธ, มีวิญญาณขันธ, มีมนายตนะ, มีมนินทรีย์, มีมโนวิญญาณธาตุ, มีัมมายตนะ, มีัมมธาตุ. อนึ่ง ในสมัยนั้น มีธรรมะเหล่านี้ แม้อื่น ที่ไม่มีรูป อิงอาศัยกันเกิดขึ้น. ธรรมเหล่านี้ ก็ชื่อว่าเป็นกุศลธรรม.”

(คำอธิบายตอน ๓ นี้ ตัดตัวเลขออกให้เข้าใจแต่ชื่อธรรมะ แล้วอธิบายว่า ธรรมะชื่อนั้นได้แก่อะไร).

ธรรมะประกอบกับจิต

(ท่านผู้อ่านได้ทราบแล้วว่า ในจิตตูปาทกัณฑ์ อันเป็นคำอธิบายภาคแรกของบทตั้งนั้น อธิบายเพียงคำว่า กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาตธรรม (ธรรมที่เป็นกลาง ๆ) โดยอธิบายจิตตาม ๓ หัวข้อนั้น และในขณะเดียวกันก็อธิบายธรรมะประกอบกับจิตที่ละข้อด้วยว่า จิตชนิดไหนมีธรรมะประกอบอะไรบ้าง. เฉพาะจิตดวงแรกได้แสดงให้เห็นแล้วว่า มีธรรมะประกอบ ๕๖ ข้อ และจิตดวงต่อ ๆ ไปก็มีเท่ากันบ้าง มากกว่าบ้าง น้อยลงบ้าง จะนำมากล่าวจนหมดทุกอย่าง ก็ไม่มีหน้ากระดาษพอ. แต่มีข้อสังเกตที่ใคร่ฝากไว้แต่ท่านผู้รักการค้นคว้า คือในปัจจุบันนี้เรามักไม่เรียนอภิธรรมจากอภิธัมมปิฎก แต่เรียนตำราย่อเนื้อความแห่งอภิธรรมที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านผู้อ่านภาษาบาลีได้ควรจะได้ติดตามสอบสวนดูด้วย โดยตั้งใจเป็นกลาง ๆ อย่าปลงใจว่า ตัมกัโร อภิธัมมัตถสังคหะของพระอนุรุธาจารย์นั้นถูกต้องดีแล้วหรือยังบกพร่องอะไรอยู่ โดยเฉพาะเรื่องเจตสิก ๕๒ นั้น ก็คือธรรมะประกอบกับจิต ๕๒ ประการนั่นเอง ในพระอภิธัมมปิฎก เล่มที่ ๓๔ นี้ จิตบางดวงมีธรรมประกอบถึง ๖๐ บางดวงก็ไม่ถึง ควรจะได้สอบสวนเทียบเคียงดูว่า ที่ว่าเจตสิก ๕๒ นั้นสมบูรณ์ถูกต้องดีหรืออย่างไร หรือท่านรวมอะไรเข้ากับอะไร ตัดอะไรออก การด่วนลงความเห็นว่ามีอภิธัมมัตถสังคหะของพระอนุรุธาจารย์มีบกพร่อง ยังไม่เป็นการชอบ ควรจะได้ตรวจสอบค้นคว้าให้ละเอียดลออถี่ถ้วน ที่เสนอไว้นี้เพื่อให้ท่านผู้รักการค้นคว้าได้พยายามขบคิดและสอบสวนเรื่องนี้ทำเป็นตำราขึ้น เพื่อเป็นทางเรื่องปัญญาของผู้ใคร่การศึกษาต่อไป. ข้าพเจ้าผู้ทำหนังสือนี้ ยังไม่พร้อมที่จะทำการวิจัยในเรื่องนี้ โดยเฉพาะในเล่มนี้ ขอเสนอชักชวนผู้ชอบงานค้นคว้าให้ช่วยกันทำอีกส่วนหนึ่ง. ต่อไปนี้จะแสดงจิตดวงอื่น ๆ จนจบชนิดของจิต และจะละเรื่องธรรมะที่ประกอบกับจิตแต่ละดวงไว้ไม่กล่าวถึง เพราะจะทำให้พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชนจบลงไม่ได้ใน ๑ เล่มตามที่ตั้งใจไว้).

แสดงจิตจากลำดับที่ ๑ ถึง ๘๔

(ต่อไปนี้จะแสดงจิต ๘๔ ชนิดโดยลำดับ จากที่ ๑ ถึง ๘๔ ความจริงโดยพิสดารมีหลายร้อยหลายพัน และพึงทราบว่า จากลำดับที่ ๑ ถึง ๒๑ เป็นกุศลจิต ; จากลำดับที่ ๒๒ ถึง ๓๓ รวมเป็น ๑๒ เป็นอกุศลจิต ; จากลำดับที่ ๓๔ ถึง ๘๔ รวม ๕๑ เป็นอัพยาตจิต คือจิตที่เป็นกลาง ๆ อนึ่ง ในจิตที่เป็นกลาง ๕๑ นี้ เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นผล ๓๖ เป็นกิริยาจิต คือจิตที่เป็นกิริยา ๒๐) ดังต่อไปนี้ :-

กุศลจิต ๒๐

๑. กามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) ๘

๑. จิตอันเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร ประกอบด้วยโสมนัส (ความดีใจ) ประกอบด้วยญาณ (ความรู้) เป็นอสังขาริก (คือไม่ต้องมีสิ่งชักจูง จิตก็เกิดขึ้น).

๑. เพิ่มขึ้นมากกว่าคำอธิบายตอนที่ ๒ เฉพาะคำว่า ธรรม แต่ก็อธิบายหมายความว่า อย่างเดียวกันว่า ได้แก่ ขันธ์ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๒. จิตเหมือนข้อที่ ๑ แต่เป็นสังขาริก (คือต้องมีสังขาร จิตจึงเกิดขึ้น).
๓. จิตอันเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร ประกอบด้วยโสณนัส แต่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก.
๔. จิตเหมือนข้อที่ ๓ แต่เป็นสังขาริก.
๕. จิตอันเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร ประกอบด้วยอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ คือไม่ตั้งใจไม่เสียใจ) ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก.
๖. จิตเหมือนข้อที่ ๕ แต่เป็นสังขาริก.
๗. จิตอันเป็นกุศลฝ่ายกามาวจร ประกอบด้วยอุเบกขา แต่ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก.
๘. จิตเหมือนข้อที่ ๗ แต่เป็นสังขาริก.

๒. รูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในรูป) ๕

๙. จิตอันเป็นกุศล เนื่องด้วยฌานที่ ๑ ประกอบด้วยวิตก (ความตรึก), วิचार (ความตรอง), ปีติ (ความอิ่มใจ), สุข, เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง).
๑๐. จิตอันเป็นกุศล เนื่องด้วยฌานที่ ๒ ประกอบด้วยวิचार, ปีติ, สุข, เอกัคคตา.
๑๑. จิตอันเป็นกุศล เนื่องด้วยฌานที่ ๓ ประกอบด้วยปีติ, สุข, เอกัคคตา.
๑๒. จิตอันเป็นกุศล เนื่องด้วยฌานที่ ๔ ประกอบด้วยสุข, เอกัคคตา.
๑๓. จิตอันเป็นกุศล เนื่องด้วยฌานที่ ๕ ประกอบด้วยอุเบกขา (ความวางเฉย) กับเอกัคคตา.^๑

(หมายเหตุ : มีเรื่องแทรกที่ใครอธิบายไว้ในเรื่องจิตอันเป็นกุศลฝ่ายรูปาวจรไว้ประกอบการพิจารณาของผู้เฝ้าการศึกษา คือการนับจำนวนจิตในรูปาวจรกุศล ที่นับไว้เพียง ๕ ในที่นี้ เป็นการนับอย่างรวบรัดตามแบบอภิธรรมมัตถสังคหะ แต่ถ้าจะแจกตามบาลีอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๓๔ นี้จริง ๆ ก็หลายร้อยหลายพัน ผู้ศึกษาอภิธรรมที่ไม่เคยนับตามอภิธรรมปิฎกเลย ก็อาจเข้าใจว่า รูปาวจรกุศลจิตมี ๕ เท่านั้น แท้จริงที่นับว่ามี ๕ นับตามฌาน ๕ และย่อย่อ ถ้านับอย่างพิสดารจะเป็นดังนี้ :-

๑. ท่านแสดงฌาน ๔ เรียกจตุกกนัย (นัยที่มี ๔)
๒. แล้วแสดงฌาน ๕ เรียกปัญจกนัย (นัยที่มี ๕)
๓. แล้วแสดงปฏิปทา ๔ (ดูปฏิปทา ๔ นัยแรกในหน้า ๕๓๒)
๔. แล้วแสดงอารมณ์ ๔ (ฌานเล็กน้อยมีอารมณ์น้อย, ฌานเล็กน้อยมีอารมณ์ไม่มีประมาณ, ฌานไม่มีประมาณมีอารมณ์เล็กน้อย, ฌานไม่มีประมาณมีอารมณ์ไม่มีประมาณ)^๒
๕. แล้วแสดงปฏิปทา ๔ กับอารมณ์ ๔ ผสมกัน เรียกว่าหมวด ๑๖ ($4 \times 4 = 16 =$ โสฬสกะ)
๖. แล้วแสดงกสิณ ๘ (ความจริงกสิณมี ๑๐ แต่ที่จะใช้เป็นอารมณ์ของรูปฌานได้ มีเพียง ๘ เว้นวิญญานกสิณและอากาศกสิณ)

อรรถกถานับฌาน ๔ ฌาน ๕ เป็นหมวด ๔ ตั้งเกณฑ์เป็น ๑ ; คิดตามปฏิปทา ๔ ตั้งเลข ๔ ; คิดตามอารมณ์ ๔ ตั้งเลข ๔ ; คิดตามแบบผสมคือปฏิปทา ๔ กับอารมณ์ ๔ ตั้งเลข ๑๖ เมื่อนำเลขที่ตั้งเป็นเกณฑ์

๑. โดยปกติรูปฌานมี ๔ แต่ถ้าจัดอย่างพิสดารมี ๕ มีหลักฐาน มีทางพระสูตรต้นตปิฎก โปรดดูหน้า ๔๗๔ หมายเหตุ ๕ และเชิงอรรถ หน้า ๕๗๖ ด้วย
๒. ฌานเล็กน้อย คือไม่สามารถเป็นปัจจัยแห่งฌานสูงขึ้นได้ มีอารมณ์น้อย คือมีอารมณ์ที่เพ่งในขนาดจำกัด พึงทราบคำอธิบายนี้อีก ๓ ข้อโดยอนุโลม

ไว้มารวมกันจะได้ ๒๕, เลข ๒๕ นี้ เมื่อนับตามฐาน ๔ จะได้ ๑๐๐ ($๒๕ \times ๔ = ๑๐๐$), เมื่อนับตามฐาน ๕ จะได้ ๑๒๕ ($๒๕ \times ๕ = ๑๒๕$) เพราะฉะนั้น เพียงนับธรรมดาทั้งฐาน ๔ และฐาน ๕ รวมกัน จะได้ ฐานจิตถึง ๒๒๕ แต่ถือว่าฐาน ๔ รวมได้ในฐาน ๕ จึงนับเพียง ๑๒๕ ก็ได้. คราวนี้เมื่อเอาอารมณ์ของฐาน มาคูณ เช่น กลิณ ๘ ก็จะได้จิต ($๑๒๕ \times ๘ = ๑,๐๐๐$) ดวง !

แต่การแสดงอารมณ์ของฐานมิได้มีเพียงเท่านี้ ท่านยังแสดงอภิกายตนะ,^๑ วิโมกข์^๒ ๓, พรหมวิหาร ๔, อสุภะ ๑๐. เมื่อเอาตัวเลขต่าง ๆ มาคูณเกณฑ์ ๑๒๕ ทุกประเภท แล้วนำมารวมกันจะได้ตัวเลขเป็นพัน ๆ ที่เดียว ทั้งตัวเลขเหล่านี้ อรรถกถาอรรถสาธิตี ซึ่งแก้พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ ก็นับให้ดูเป็นตัวอย่างด้วย. จึงบันทึกไว้ในที่นี้ เพื่อให้เทียบเคียงคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะกับอภิธรรมปิฎกแท้ ๆ ว่า มีต่างกันในระยะเยียดอยู่บ้างเหมือนกัน).

๓. อรูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในอรูป) ๔

๑๔. จิตอันเป็นกุศล ประกอบด้วยอากาสาณัญจายตนสัญญา (จิตในรูปฐานที่ ๑)
๑๕. จิตอันเป็นกุศล ประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนสัญญา (จิตในรูปฐานที่ ๒)
๑๖. จิตอันเป็นกุศล ประกอบด้วยอาภิกญัญจายตนสัญญา (จิตในรูปฐานที่ ๓)
๑๗. จิตอันเป็นกุศล ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา (จิตในรูปฐานที่ ๔).^๓

๔. โลกุตตระ (จิตพ้นจากโลก) ๔

๑๘. จิตอันเป็นกุศลที่เนื่องด้วยโสดาปัตติมรรค ๑๙. จิตอันเป็นกุศลที่เนื่องด้วยสกทาคามีมรรค
๒๐. จิตอันเป็นกุศลที่เนื่องด้วยอนาคามีมรรค ๒๑. จิตอันเป็นกุศลที่เนื่องด้วยอรหัตตมรรค.

(หมายเหตุ: มีข้อที่น่าจะอธิบายแทรกไว้อีก คือเมื่อจบการแสดงอรูปาวจรกุศลจิตแล้ว ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ ได้ตั้งอธิบายกามาวจร, รูปาวจร และอรูปาวจรซ้ำอีก โดยตั้งเกณฑ์อิทธิบาท คือธรรมอันให้บรรลุความสำเร็จ ๔ ประการ คือฉันทะ ความพอใจ, วิริยะ ความเพียร, จิตตะ ความฝักใฝ่, วิมังสา การพิจารณาสอบสวน แล้วแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คืออย่างเลว, อย่างกลาง, และอย่างประณีต ($๔ \times ๓ = ๑๒$) นำมาประกอบกับกุศลจิตที่เป็นกามาวจร, รูปาวจร และอรูปาวจร จนจบ. ครั้นถึงคราวแสดงกุศลจิตที่เป็นโลกุตตรธรรม ก็ตั้งเกณฑ์ฐาน ๔ และฐาน ๕ อันเป็นโลกุตตระ (พ้นจากโลก), แล้วแสดงปฏิบัติ ๔ (ปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้ได้ช้า, ปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้ได้เร็ว, ปฏิบัติสะดวก ตรัสรู้ได้ช้า, ปฏิบัติสะดวก ตรัสรู้ได้เร็ว), แล้วแสดงสัญญา ๔ (ความว่างเปล่า), แล้วแสดงปฏิบัติ ๔ ผสมกับสัญญา ๔, แล้วแสดงอัปปนิหิตะ (ความไม่มีที่ตั้ง), แล้วแสดงปฏิบัติ ๔ ผสมกับอัปปนิหิตะ, ครั้นแล้วตั้งเกณฑ์การเจริญธรรมที่เป็นโลกุตตระอีก ๑๙ ข้อ^๔ รวมเป็น ๒๐ ข้อทั้งโลกุตตรฐาน. เมื่อตั้งเกณฑ์ ๒๐ ข้อ ตั้งเกณฑ์แจกรายละเอียดข้อละ ๑๐ จึงเป็นโลกุตตรจิตที่เป็นกุศล ๒๐๐ ดวง หรือ ๒๐๐ นัย (ดูอรรถกถา หน้า ๓๖๗)^๕ อนึ่ง การตั้งเกณฑ์ ๑๐ เพื่อนำมาคูณธรรมะ ๒๐

๑. อภิกายตนะมี ๘ ดูหน้า ๕๗๖ ในที่นี้อภิกายตนะ มิได้แสดงตัวเลขไว้ เพราะท่านนำมาแสดงเพียงบางข้อ

๒. วิโมกข์มี ๘ แต่นำมากล่าวเพียง ๓ ข้อแรก ดูหน้า ๓๒๓

๓. ดูคำอธิบายศัพท์ ในรูปฐาน ๔ นี้ ในหน้า ๑๑๘ หมายเลข ๒๐๐ ด้วย

๔. คือมรรค, สติปัฏฐาน, สัมมปธาน, อิทธิบาท, อินทรีย์, พละ, โพชฌงค์, สัจจะ, สมณะ, ธรรมะ, ขันธ, आयตนะ, ธาตุ, อาหาร, ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิต อันเป็นโลกุตตระ

๕. การนับจิตเฉพาะโลกุตตรกุศลถึง ๒๐๐ ดวงนี้ ย่อเหลือเพียง ๔ เท่านั้น

ข้อ คือ ๑. ปฏิปทา ๔ ล้วน ๆ ๒. สุนฺณุตตะลวัน ๆ ๓. สุนฺณุตตะกัปปปฏิปทาสมกัน ๔. อัปปณฺหิตะลวัน ๆ ๕. ปฏิปทา ๔ กัปปอัปปณฺหิตะสมกัน รวม ๕ อย่าง คูณด้วยนัย ๒ คือฉาน ๔ นัยหนึ่ง ฉาน ๕ นัยหนึ่ง $๕ \times ๒ = ๑๐$ ดูรรถกถา หน้า ๓๕๒ ต่อจากนั้นจึงแสดงมรรค ๔).

อกุศลจิต ๑๒

เกิดจากความโลภเป็นมูล ๘

๒๒. จิตอันเป็นอกุศล ประกอบด้วยโสมนัส, ประกอบด้วยทิฏฐิ (ความเห็นผิด), เป็นอสังขาริก (ไม่มีสิ่งชักจูงก็เกิดขึ้น)

๒๓. จิตเหมือนข้อ ๒๒ แต่เป็นสสังขาริก (มีสิ่งชักจูงจึงเกิดขึ้น)

๒๔. จิตอันเป็นอกุศล ประกอบด้วยโสมนัส, ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ, เป็นอสังขาริก

๒๕. จิตเหมือนข้อ ๒๔ แต่เป็นสสังขาริก

๒๖. จิตอันเป็นอกุศล ประกอบด้วยอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ), ประกอบด้วยทิฏฐิ, เป็นอสังขาริก

๒๗. จิตเหมือนข้อ ๒๖ แต่เป็นสสังขาริก

๒๘. จิตอันเป็นอกุศล ประกอบด้วยอุเบกขา, ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ, เป็นอสังขาริก

๒๙. จิตเหมือนข้อ ๒๘ แต่เป็นสสังขาริก.

เกิดจากโทสะเป็นมูล ๒

๓๐. จิตประกอบด้วยโทมนัส (ความไม่สบายใจ) ประกอบด้วยปฏิมะ (ความขัดใจ), เป็นอสังขาริก (ไม่มีสิ่งชักจูงก็เกิดขึ้น)

๓๑. จิตเหมือนข้อ ๓๐ แต่เป็นสสังขาริก (มีสิ่งชักจูงจึงเกิดขึ้น).

เกิดจากโมหะเป็นมูล ๒

๓๒. จิตประกอบด้วยอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ), ประกอบด้วยความสงสัย

๓๓. จิตประกอบด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยอุททิจจะ (ความฟุ้งสวุ่น).

อหยาจกจิต ๕

(วิบากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐)

วิบากจิต ๓๖

๑. จิตที่เป็นวิบาก คือเป็นผลของกุศลฝ่ายกามาวจร ๑๖

๓๔. จักขุวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา) ประกอบด้วยอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ) มีรูปเป็นอารมณ์

๓๕. โสทวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู) ประกอบด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์

๓๖. ฆานวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก) ประกอบด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์

๓๗. ชิวหาวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น) ประกอบด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์

๓๘. กายวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางกาย) ประกอบด้วยสุข มีโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย) เป็นอารมณ์

(หมายเหตุ: จากข้อ ๓๔ ถึงข้อ ๓๘ รวม ๕ ข้อนี้ เรียกว่าวิญญาณ ๕ อันเป็นวิบาก คือเป็นผลของกุศล).

๓๙. มโนธาตุ (ธาตุคือใจ) ประกอบด้วยอุเบกขา มีรูป, เสียง, กลิ่น, รส, และโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์^๑

๔๐. มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) ประกอบด้วยโสมนัส (ความดีใจหรือสบายใจ) มีรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, และธรรม (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) เป็นอารมณ์^๒

๔๑. มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) อันประกอบด้วยอุเบกขา มีรูป จนถึงมีธรรมเป็นอารมณ์ (มีอารมณ์ครบ ๖)

(หมายเหตุ: ตั้งแต่ข้อ ๓๔ ถึง ๔๑ รวม ๘ ข้อนี้ เป็นวิบากจิตธรรมดา ส่วนอีก ๘ ข้อต่อไปนี้ เรียกว่ามหาวิบาก).

๔๒. มโนวิญญาณธาตุ ประกอบด้วยโสมนัส, ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก (ไม่มีสิ่งชักจูงก็เกิดขึ้น)

๔๓. เหมือนข้อ ๔๒ ต่างแต่เป็นสสังขาริก (มีสิ่งชักจูงจึงเกิดขึ้น)

๔๔. มโนวิญญาณธาตุ ประกอบด้วยโสมนัส, ไม่ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๔๕. เหมือนข้อ ๔๔ ต่างแต่เป็นสสังขาริก

๔๖. มโนวิญญาณธาตุ ประกอบด้วยอุเบกขา, ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๔๗. เหมือนข้อ ๔๖ ต่างแต่เป็นสสังขาริก

๔๘. มโนวิญญาณธาตุ ประกอบด้วยอุเบกขา, ไม่ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๔๙. เหมือนข้อ ๔๘ ต่างแต่เป็นสสังขาริก

๒. จิตที่เป็นวิบาก คือเป็นผลของกุศล^๓ ฝ่ายรูปาวจร ๕

๕๐. วิบากจิตในฌานที่ ๑

๕๑. วิบากจิตในฌานที่ ๒

๕๒. วิบากจิตในฌานที่ ๓

๕๓. วิบากจิตในฌานที่ ๔

๕๔. วิบากจิตในฌานที่ ๕

(หมายเหตุ: ตั้งแต่ข้อ ๕๐ ถึง ๕๔ รวม ๕ ข้อนี้ เป็นการย่ออย่างรวบรัด ถ้าจะแจกอย่างพิสดาร ก็จะต้องแยกเป็นฌาน ๔ นัยหนึ่ง ฌาน ๕ อีกนัยหนึ่ง แล้วแจกไปตามภสสณ ตามอย่างที่เหมาะสมไว้ท้ายจิตข้อ ๑๓).

๓. จิตที่เป็นวิบาก คือเป็นผลของกุศลฝ่ายอรูปาวจร ๔

๕๕. วิบากจิตที่ประกอบด้วยอากาสนัญญาตนสัญญา

๕๖. วิบากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนสัญญา

๕๗. วิบากจิตที่ประกอบด้วยอาภิญญัญญาตนสัญญา

๑. มโนธาตุ มีอารมณ์เพียง ๕ คืออารมณ์ในใจ

๒. มโนวิญญาณธาตุ มีอารมณ์ครบ ๖ พึงสังเกตทั้งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุไว้ในเรื่องจำนวนอารมณ์ด้วย

๓. พึงสังเกตว่า วิบากจิตที่เป็นผลของอกุศลฝ่ายกามาวจร ยังไม่กล่าวถึงในที่นี้ ด้วยต้องการแสดงฝ่ายกุศลให้หมดก่อน แล้วจึงแสดงวิบากจิตที่เป็นผลของอกุศลภายหลัง

๕๘. วิบากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา^๑

๔. จิตที่เป็นวิบาก คือเป็นผลของกุศลฝ่ายโลกุตตระ ๔

๕๙. โสตาปัตติผลจิต

๖๐. สกทาคามีผลจิต

๖๑. อนาคามีผลจิต

๖๒. อรหัตตผลจิต

(หมายเหตุ: วิบากจิตที่เป็นโลกุตตระนี้ก็เช่นกัน ย่อแบบสั้นที่สุดจะได้เพียง ๔ แต่ถ้ากล่าวอย่างพิสดารตามตัวหนังสือจะได้ประมาณ ๒๐๐ ตามแบบที่หมายเหตุไว้ในข้อ ๒๑).

วิบากจิตฝ่ายอกุศล

๑. จิตที่เป็นวิบาก คือเป็นผลของอกุศล ๗

๖๓. จักขุวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางตา) ประกอบด้วยอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ) มีรูปเป็นอารมณ์

๖๔. โสทวิญญาน (ความรู้ารมณ์ทางหู) ประกอบด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์

๖๕. ชานวิญญาน (ความรู้ารมณ์ทางจมูก) ประกอบด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์

๖๖. ชิวหาวิญญาน (ความรู้ารมณ์ทางลิ้น) ประกอบด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์

๖๗. กายวิญญาน (ความรู้ารมณ์ทางกาย) ประกอบด้วยทุกข มีโงฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย) เป็นอารมณ์

๖๘. มโนธาตุ (ธาตุคือใจ) ประกอบด้วยอุเบกขา มีรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โงฐัพพะเป็นอารมณ์

๖๙. มโนวิญญานธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) ประกอบด้วยอุเบกขา มีรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โงฐัพพะ, และธรรม (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) เป็นอารมณ์ (คือมีอารมณ์ครบ ๖)

(หมายเหตุ: วิบากจิตฝ่ายอกุศล ๗ ข้อ ตั้งแต่ข้อ ๖๓ ถึง ๖๙ นี้ พึงเทียบกับวิบากจิตฝ่ายกุศล ตั้งแต่ข้อ ๓๔ ถึงข้อ ๔๑ ดูด้วยว่า ในที่นี้ขาดไป ๑ ข้อ คือมโนวิญญานธาตุ อันประกอบด้วยโสมนัส. นอกจากนั้นหนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ เรียกชื่อจิตดวงที่ ๖๘ ว่า สัมปฏิจฉันนะ อันประกอบด้วยอุเบกขา จิตดวงที่ ๖๙ ว่า สันติริณะ อันประกอบด้วยอุเบกขา).

กิริยาจิต ๒๐

๑. จิตที่เป็นกิริยาฝ่ายกามาวจร ๑๑

๗๐. มโนธาตุที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยอุเบกขา (ความรู้สึกเฉย ๆ) มีรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โงฐัพพะเป็นอารมณ์

๗๑. มโนวิญญานธาตุ ที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยโสมนัส มีอารมณ์ครบ ๖

๗๒. มโนวิญญานธาตุ ที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยอุเบกขา มีอารมณ์ครบ ๖

(หมายเหตุ: ตั้งแต่ข้อ ๗๐ ถึง ๗๒ รวม ๓ ข้อนี้ อภิธรรมมัตถสังคหะเรียกชื่อจิตกิริยาจิต แต่เรียกชื่อต่างไปตามลำดับดังนี้ ปัญจทวาราวชชนะ อันประกอบด้วยอุเบกขา มโนทวาราวชชนะ อันประกอบด้วยอุเบกขา และหสิตุปบาทจิต คือจิตคิดยิ้มแย้ม อันประกอบด้วยโสมนัส).

๗๓. มโนวิญญานธาตุ ที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยโสมนัส, ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๑. ความหมายของศัพท์ทั้งสี่ในอรุปาวจรนี้ มีกล่าวไว้แล้วในหน้า ๑๑๘ หมายเลข ๒๐๐

๗๔. เหมือนข้อ ๗๓ ต่างแต่เป็นสังขาริก

๗๕. มโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยโสมนัส, ไม่ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๗๖. เหมือนข้อ ๗๕ ต่างแต่เป็นสังขาริก

๗๗. มโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยอุเบกขา, ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๗๘. เหมือนข้อ ๗๗ ต่างแต่เป็นสังขาริก

๗๙. มโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นกิริยา, ประกอบด้วยอุเบกขา, ไม่ประกอบด้วยญาณ, เป็นอสังขาริก

๘๐. เหมือนข้อ ๗๙ ต่างแต่เป็นสังขาริก

๒. จิตที่เป็นกิริยาฝ่ายรูปาวจร ๕

๘๑. จิตที่เป็นกิริยาในแดนที่ ๑

๘๒. จิตที่เป็นกิริยาในแดนที่ ๒

๘๓. จิตที่เป็นกิริยาในแดนที่ ๓

๘๔. จิตที่เป็นกิริยาในแดนที่ ๔

๘๕. จิตที่เป็นกิริยาในแดนที่ ๕.

๓. จิตที่เป็นกิริยาฝ่ายอรุปาวจร ๔

๘๖. จิตที่เป็นกิริยา ประกอบด้วยอากาศาณัญญาตนสัญญา

๘๗. จิตที่เป็นกิริยา ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนสัญญา

๘๘. จิตที่เป็นกิริยา ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนสัญญา

๘๙. จิตที่เป็นกิริยา ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนสัญญา.

(หมายเหตุ: เป็นอันสรุปว่า ลำดับจิตตามที่แสดงในอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๓๔ นี้ จัดลำดับโดยชาติ คืออุทล อุกถ และอัพยาถุต (เฉพาะอัพยาถุต แยกเป็นวิปากจิต และกิริยาจิต) จึงมีลำดับไม่เหมือนกับหนังสืออภิธรรมมัตตสังคหะ นอกจากนั้นในจิตที่เป็นรูปาวจร และโลกุตตระ ยังแสดงจิตพิสดารมากมาย จึงควรกำหนดง่าย ๆ ดังนี้ อย่างย่อธรรมดา จิตมี ๘๙ ชนิด อย่างพิสดารธรรมดา มี ๑๒๑ ชนิด อย่างพิสดารเต็มรูป มีนับจำนวนพัน).

๓. คำอธิบายเรื่องรูป (รูปกัณฑ์)

คำอธิบายเรื่องรูป หรือรูปกัณฑ์นี้ เป็นส่วนที่ ๓ คือส่วนที่ ๑ เป็นมาติกา หรือบทตั้ง ส่วนที่ ๒ เป็นคำอธิบายเรื่องจิตเกิด (จิตตูปาทกัณฑ์) ส่วนที่ ๓ จึงถึงลำดับที่จะอธิบายเรื่องรูป.

ในการอธิบายคำว่า รูป นี้ ท่านตั้งคำถามขึ้นก่อนว่า ธรรมที่เป็นกลาง ๆ (อัพยาถุต) เป็นไฉน แล้วแก้ว่า ธรรมที่เป็นกลาง ๆ (โดยใจความ) ได้แก่ธรรม ๔ อย่าง คือ วิปาก, กิริยา, รูป, และอสังขตธาตุ (นิพพาน).^๑

(หมายเหตุ: คำว่า วิปาก, กิริยา โดยตรง ได้แก่จิตหรือวิญญาณขั้นที่เป็นผล และเป็นกิริยา โดยอ้อมย่อมหมายถึงเจตสิกหรือเวทนาขั้น, สัญญาขั้น และสังขารขั้น ซึ่งเกิดขึ้นผสมกับจิตที่เป็นวิปากหรือกิริยานั้นด้วย).

๑. คำว่า วิปาก และกิริยา ได้แสดงมาแล้วในจิตตูปาทกัณฑ์ ทั้งสองนี้ เป็นอัพยาถุตจิต จึงยังคงเหลืออีก ๒ อย่างที่ยังมิได้อธิบาย คือรูป กับนิพพาน ในที่นี้จะอธิบายเรื่องรูป เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่ารูป และนิพพาน ก็เป็นอัพยาถุตด้วย

ครั้นแล้วได้ตั้งปัญหาเฉพาะคำว่า รูป ว่าได้แก่อะไร แล้วแก้ว่า ได้แก่มหาภูตรูป (รูปใหญ่ คือธาตุทั้งสี่) และอุปาทายรูป (รูปอาศัย คือจะปรากฏได้ก็ต้องอาศัยธาตุทั้งสี่)

ครั้นแล้วได้แสดงบทตั้ง (มาติกา) เกี่ยวกับรูป ตั้งแต่หมวดที่ ๑ ถึงหมวดที่ ๑๑ ต่อจากนั้น จึงอธิบายบทตั้งนั้นทุกหมวด. ต่อไปจะแสดงตัวอย่างรูปในหมวดที่ ๑ ถึงหมวดที่ ๑๑.

หมวดที่ ๑ (เอกกะ)

รูปทุกชนิด มีโชเหตุ (มีโชเหตุฝ่ายดี เพราะมีโชโอโลหะ อโลหะ อโมหะ มีโชเหตุฝ่ายชั่ว เพราะมีโชโอโลหะ โทสะ โมหะ) ไม่มีเหตุ (ไม่มีโลหะ โทสะ โมหะ หรือ อโลหะ อโลหะ อโมหะ เป็นมูลเหมือนอกุศล หรือกุศล เพราะเป็นกลาง ๆ) นอกจากนี้ยังแสดงคำอธิบายรูป ๔๒ บท รวมเป็น ๔๔ บท.

หมวดที่ ๒ (ทุกะ)

รูปที่อาศัยมีอยู่ รูปที่มีได้อาศัยมีอยู่ (รูปที่อาศัย คืออุปาทารูป รูปที่มีได้อาศัย คือมหาภูตรูป^๑) นอกจากนี้อธิบายถึงรูปที่แบ่งออกเป็น ๒ อย่างต่าง ๆ กันอีก ๑๐๓ คู่ รวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๑๐๔ คู่.

หมวดที่ ๓ (ติกะ)

รูปใดเป็นไปในภายใน รูปนั้นเป็นอุปาทารูป, รูปใดเป็นไปในภายนอก รูปนั้นเป็นอุปาทารูป (รูปอาศัย) ก็มี เป็นโนอุปาทารูป (มิใช่รูปอาศัย) ก็มี. นอกจากนี้อธิบายถึงรูปที่แบ่งออกเป็น ๓ อย่างต่าง ๆ กันอีก ๓๐๒ หมวด ๓ รวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๓๐๓ หมวด ๓ (คำว่า อุปาทารูป และอุปาทายรูป ใช้ได้ทั้งสองอย่าง ความหมายอย่างเดียวกัน).

หมวดที่ ๔ (จตุกกะ)

รูปใดเป็นรูปอาศัย รูปนั้นถูกยึดถือก็มี ไม่ถูกยึดถือก็มี, รูปใดไม่เป็นรูปอาศัย รูปนั้นถูกยึดถือก็มี ไม่ถูกยึดถือก็มี. นอกจากนี้อธิบายถึงรูปที่แบ่งออกเป็น ๔ อย่างต่าง ๆ กันอีก ๒๒ หมวด ๔ รวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๒๒ หมวด ๔.

หมวดที่ ๕ (ปัญจกะ)

ธาตุดิน, ธาตุน้ำ, ธาตุไฟ, ธาตุลม, และรูปอาศัย (รวมเป็น ๕).

หมวดที่ ๖ (ฉกกะ)

รูปที่พึงรู้ด้วยตา, ด้วยหู, ด้วยจมูก, ด้วยลิ้น, ด้วยกาย, และด้วยใจ (รวมเป็น ๖).

หมวดที่ ๗ (สัตตกะ)

รูปที่พึงรู้ด้วยตา, ด้วยหู, ด้วยจมูก, ด้วยลิ้น, ด้วยกาย, ด้วยมนธาตุ (ธาตุคือใจ), และด้วยมโนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ) (รวมเป็น ๗).

๑. อุปาทายรูป คือรูปที่จะปรากฏได้ ต้องอาศัยธาตุทั้งสี่ เช่น ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ถ้าไม่มีธาตุทั้งสี่ ก็ไม่ปรากฏ ส่วนมหาภูตรูปไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่น เป็นของปรากฏได้ในตัวเอง

หมวดที่ ๘ (อัญญกะ)

รูปที่พึงรู้ด้วยตา, ด้วยหู, ด้วยจมูก, ด้วยลิ้น, ด้วยกาย มีสัมผัสเป็นสุขก็มี มีสัมผัสเป็นทุกข์ก็มี, ด้วยมโนธาตุ, และด้วยมโนวิญญาณธาตุ (รวมเป็น ๘ โดยแยกรูปที่พึงรู้ด้วยกายออกเป็น ๒).

หมวดที่ ๙ (นวกะ)

อินทรีย์ (ธรรมชาติอันเป็นใหญ่) คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, หมาย (อิตถินทรีย์), ชาย (ปรัสินทรีย์), ชีวิต (ชีวัตินทรีย์), และธรรมชาติ ซึ่งมีชีอินทรีย์. (รวมเป็น ๙ เฉพาะข้อหลังที่ปฏิเสธว่า ธรรมชาติซึ่งมีชีอินทรีย์นั้น หมายถึงรูปอื่น ๆ ที่นอกจากอินทรีย์).

หมวดที่ ๑๐ (ทศกะ)

อินทรีย์ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, หมาย, ชาย, ชีวิต, และธรรมชาติ ซึ่งมีชีอินทรีย์ อันถูกต้องได้ (สัปปฏิมะ) ก็มี, อันถูกต้องไม่ได้ (อัปปฏิมะ) ก็มี (รวมเป็น ๑๐ โดยแยกข้อสุดท้ายออกเป็น ๒).

หมวดที่ ๑๑ (เอกาทศกะ)

อายตนะ (ที่ต่อหรือบ่อเกิด) คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณรูปะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย) และรูปที่เห็นไม่ได้ (อนัทสสนะ) และถูกต้องไม่ได้ (อัปปฏิมะ) เป็นของเนื่องด้วย รัมมายตนะ (รู้ได้ด้วยใจ) (รวมเป็น ๑๑).

๔. นิกเขปภัณฑ์ (คำอธิบายบทตั้งทุกข้อ)

๕. อัตถุทธารักณ์

(คำอธิบายบทตั้งอย่างย่อ)

หมวดใหญ่ทั้งสองได้นำมาตั้งไว้รวมกัน เพราะถือว่าเป็นคำอธิบายบทตั้งหรือมาติกา เป็นแต่แบบแรก ยาวกว่า แบบหลังสั้นกว่า ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างคำอธิบาย กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปยาคธรรม ทั้งสองแบบพอให้เห็นตัวอย่าง.

คำอธิบายกุศลธรรมในนิกเขปภัณฑ์

รากเหง้าแห่งกุศล ๓ คือความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง, เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ, วิญญาณขันธ อันประกอบด้วยความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลงนั้น, กายกรรม, วจีกรรม, มโนกรรม (การกระทำทางกาย, วาจา, ใจ) อันมีความไม่โลภไม่โกรธไม่หลงนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากุศล (พึงสังเกตว่า ในจิตตูปาทกัณฑ์แสดงกุศลธรรมเพียงแค่อธิบายเจตสิก แต่ในที่นี้ อธิบายกว้างออกมาถึงการกระทำทางกาย วาจา ใจ ด้วย).

คำอธิบายกุศลธรรมในอัตถุทธารักณ์

กุศลในภูมิ ๔ (กามาวจรภูมิ, รูปาวจรภูมิ, อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ) ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากุศล

คำอธิบายอภิสกขธรรมในนิกเขปกัณท์

รากเหง้าแห่งอภิสกข ๓ คือความโลภ ความโกรธ ความหลง, กิเลสที่มีเนื้อความอันเดียวกับความโลภ ความโกรธ ความหลงนั้น, เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ, วิญญาณขันธ อันประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลงนั้น, กายกรรม, วจีกรรม, มโนกรรม อันมีความโลภ ความโกรธ ความหลงนั้นเป็น สมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าอภิสกข.

คำอธิบายอภิสกขธรรมในอตัฏฐารกัณท์

ความเกิดขึ้นแห่งจิตอันเป็นอภิสกข ๑๒ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าอภิสกข.

คำอธิบายอัปยาคธรรมในนิกเขปกัณท์

วิบาก (ผล) ของธรรมที่เป็นกุศลและอภิสกขที่เป็นกามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร, โลกุตตระ (อปริยาบันนะ), ที่เป็นเวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ, วิญญาณขันธ, ธรรมที่เป็นกิริยา มิใช่กุศล มิใช่ผลของกรรม, รูปทั้งปวง, อสังขตธาตุ (นิพพาน). ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าอัปยาคุต (เป็นกลาง ๆ).

คำอธิบายอัปยาคธรรมในอตัฏฐารกัณท์

วิบากในภุมิทั้งสี่, กิริยาในภุมิทั้งสาม (โลกุตตรภุมิไม่มีกิริยา), รูป, นิพพาน ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อัปยาคุต.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ ธรรมสังคณี

(หมายเหตุ: ผู้เขียนมีความเสียดยอย่างยิ่งที่ไม่สามารถแสดงคำอธิบายในบทตั้งในเล่มที่ ๓๔ ได้หมดทุกข้อ แต่ก็ขอให้ท่านผู้อ่าน ซึ่งเคยผ่านหนังสือเรื่อง GUIDE THROUGH ABHIDHAMMAPITAKA (นันทาภิธัมมปิฎก) ของพระนายนติโลกเถระ ชาวเยอรมันมาแล้ว โปรดเทียบเคียงดู จะเห็นได้ว่า ที่ผู้เขียนย่อในที่นี้ พิจารณามากกว่า ส่วนที่พระเถระเยอรมันย่อนั้น บางตอนหนักไปในทางถอดข้อความในหนังสืออภิธัมมัตถสังคหะ ซึ่งมีใช้พระอภิธัมมปิฎกมากกว่า ส่วนเล่มนี้ถือแนวตามอภิธัมมปิฎก แต่เทียบให้เห็น บางส่วนของอภิธัมมัตถสังคหะ ความจำเป็นในการย่อแต่พอได้สาระสำคัญ และหน้ากระดาษจำกัด ทำให้ต้องจบข้อความในเล่มที่ ๓๔ ทั้งที่ยังมีข้อความบางตอนที่น่าสนใจอีกมาก แต่อย่างไรก็ตาม ท่านผู้อ่านก็ได้ผ่านสาระสำคัญเกือบจะเรียกว่าสมบูรณ์).

เล่มที่ ๓๕ ปือวิภังค์ (เป็นอภิธัมมปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ ว่าด้วยการแจก (วิภังค์) คือแยกกลุ่มธรรมะต่าง ๆ ให้เห็นรายละเอียด เช่น คำว่า ชันธ ๕ आयตนะ ๑๒ จำแนกรายละเอียดออกไปอย่างไรบ้าง.

การแยกกลุ่มหรืออธิบายแจกรายละเอียดของธรรมะต่าง ๆ ออกไปในเล่มที่ ๓๕ นี้ มี ๑๘ หมวด คือ

๑. ชันธวิภังค์ แจกชันธ ๕
๒. आयตนวิภังค์ แจกอายตนะ ๑๒
๓. ธาตुวิภังค์ แจกธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘
๔. สัจจวิภังค์ แจกอริยสัจ ๔
๕. อินทริยวิภังค์ แจกอินทริย ๒๒
๖. ปัจจยาการวิภังค์ แจกปัจจัยการ ๑๒ ที่เรียกว่าปัจจุสมุปบาท
๗. สติปัฏฐานวิภังค์ แจกสติปัฏฐาน ๔
๘. สัมมปปธานวิภังค์ แจกสัมมปปธาน (เพียรชอบ) ๔
๙. อิทธิปาทวิภังค์ แจกอิทธิบาท ๔
๑๐. โพชฌังควิภังค์ แจกโพชฌงค์ ๗
๑๑. มัคควิภังค์ แจกมรรคมีองค์ ๘
๑๒. ฌานวิภังค์ แจกฌาน (การเพ่งอารมณ์) ทั้งรูปฌานและอรุพฌาน
๑๓. อัปปมัญญวิภังค์ แจกอัปปมัญญา ๔ (พรหมวิหาร ๔ ที่แผ่ไปโดยไม่มีการกำหนดประมาณ)
๑๔. ลิกขาปทวิภังค์ แจกลิกขาบท ๕ คือศีล ๕
๑๕. ปฏิสัมภีทวิภังค์ แจกปฏิสัมภีทา (ความแตกฉาน) ๔
๑๖. ญาณวิภังค์ แจกญาณ (ความรู้) ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐
๑๗. ขุททกวัตถวิภังค์ แจกเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ตั้งแต่หมวดที่ ๑ ถึงหมวดที่ ๑๘ และทีฎฐิ ๖๒
๑๘. ฐัมมมหยวิภังค์ แจกหัวใจหรือหัวข้อธรรม

ในการแจกธรรมะทั้งสิบแปดหัวข้อเหล่านี้ โดยมากได้ตั้งเป็น ๓ ภาค คือเป็นหัวข้อฝ่ายพระสูตร (สุดต้นตอภาษาเนยะ), หัวข้อฝ่ายพระอภิธรรม (อภิธัมมภาษาเนยะ) และหมวดถามตอบปัญหา (ปัญหาปุจฉะ) เป็นการแยกอธิบายให้เห็นว่า ศัพท์ธรรมะนั้น ๆ อธิบายตามแนวพระสูตรอย่างไร ตามแนวพระอภิธรรมอย่างไร มีพิเศษออกไป คือข้อ ๕ และข้อ ๑๔ ไม่มีหัวข้อฝ่ายพระสูตร และข้อ ๑๖, ๑๗ และ ๑๘ ไม่ตั้งเป็นหัวข้อฝ่ายพระสูตร ฝ่ายพระอภิธรรม หากตั้งตามหมวดที่ ๑ ที่ ๒ เป็นต้น.

ขยายความ

๑. ขันธวิภังค์ แจกขันธ์ ๕

ก. สุตตันตภาชนียะ แจกตามแนวพระสูตร

ขันธหรือกอง ๕ คือ กองรูป, กองเวทนา, กองสัญญา, กองสังขาร, กองวิญญาณ.

ใน ๕ กองนั้น กองรูปเป็นไฉน? รูปใด ๆ ที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน, ภายในหรือภายนอก, หยาบหรือละเอียด, เลวหรือประณีต, อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ รวบรวมขันธ์รูปนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน นี้เรียกว่ารูป.

(ต่อจากนั้นเป็นการอธิบายรูปที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันว่า หมายความว่าอย่างไร อธิบายหมดจนกระทั่งว่ารูปที่อยู่ไกลหรือใกล้ หมายความว่าอย่างไร แล้วอธิบายเวทนา, สัญญา, สังขาร และวิญญาณในทำนองเดียวกับรูป จนจบหมดทุกข้อ จัดว่าจบสุตตันตภาชนียะ).

ข. อภิธัมมภาชนียะ แจกตามแนวอภิธรรม

ขันธหรือกอง ๕ คือ กองรูป, กองเวทนา, กองสัญญา, กองสังขาร, กองวิญญาณ.

ใน ๕ กองนั้น กองรูปเป็นไฉน? รูปที่มีอย่างเดียว ได้แก่รูปทั้งปวง มิใช่เหตุ, ไม่มีเหตุ เป็นต้น (ทำนองเดียวกับที่กล่าวไว้ในรูปกัณฑ์ในธัมมสังคณี เล่มที่ ๓๔ ที่ย่อมาแล้ว) จนถึงหมวด ๑๑ คือรูปแจกออกเป็น ๑๑ อย่าง มีอะไรบ้าง.

ต่อจากนั้นอธิบายกองเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์) ดังแต่อย่างเดียวไปจนถึง ๑๐ อย่าง แล้วอธิบายยักย้ายไปยังจนถึงเวทนา ๒๔ เวทนา ๓๐ และเวชนามากอย่าง.

ต่อจากนั้นอธิบายกองสัญญา (ความจำได้หมายรู้), กองสังขาร (เจตนาหรือความคิด) และกองวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์) ในทำนองเดียวกับเวทนา.

ค. ปัญหาปุจฉะ หมวดถามตอบปัญหา

การถามตอบปัญหาในเรื่องขันธ ๕ นี้ ดังตามแนวบทตั้งของธัมมสังคณี เล่มที่ ๓๔ กล่าวคือ ตั้งคำถามว่า ขันธ ๕ นั้น เป็นกุศลเท่าไร, เป็นอกุศลเท่าไร, เป็นอัพยากฤตเท่าไร (ลงท้ายจนจบอภิธัมมมัตติกา) คือท้ายของปิฎกทุกะ (หมวด ๒ รังท้าย) ว่าเป็นธรรมมีข้าศึกเท่าไร ไม่มีข้าศึกเท่าไร (กติ สรรณา, กติ อสรรณา).

ครั้นแล้วได้ตอบเป็นลำดับไปว่า “กองรูปเป็นอัพยากฤต, ส่วนกองทั้งสี่ (นอกจากนั้น) เป็นกุศลบ้าง, อกุศลบ้าง, อัพยากฤตบ้าง” นอกจากนั้นกล่าวถึงขันธหรือกอง ๒ ว่า ไม่ควรกล่าวว่าประกอบด้วยเวทนาที่เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง แต่ขันธหรือกอง ๓ ประกอบด้วยเวทนาที่เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง.

ตอนจบได้กล่าวไว้ว่า รูปขันธ (กองรูป) ไม่มีข้าศึก ส่วนขันธ ๔ (ที่เหลือ) มีข้าศึกบ้าง ไม่มีข้าศึกบ้าง.

๒. आयตनวิภังค์ แจกอายตนะ

ก. สุตตันตภาชนียะ แจกตามแนวพระสูตร

อายตนะ (ที่ต่อหรือบ่อเกิด) ๑๒ อย่าง คือ อายตนะคือตา, รูป, หู, เสียง, จมูก, กลิ่น, ลิ้น, รส, กาย, โสภณูปะ, ใจ, ธรรมะ.

แล้วยกชื่ออายตนะทั้งสิบสองข้อขึ้นกล่าวทีละข้อว่า ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, ไม่ใช่ตัวตน, มีความแปรปรวน เป็นธรรมดา.

ข. อภิธรรมภาษนียะ แจกตามแนวพระอภิธรรม

อายตนะ ๑๒ อย่าง คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธรรมะ (หึงสังเกตวิวิธีเรียงลำดับเทียบเคียงกับข้างบนคู่ด้วย).

ครั้นแล้วอธิบายตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย แต่ละข้อว่า เป็นประสาทอาศัยธาตุ ๔, ส่วนใจ อธิบายตามแบบวิญญาณชั้นทิวินันท์ ๕ ที่กล่าวมาแล้ว และได้อธิบายรูปว่า ได้แก่สิ่งที่อาศัยธาตุทั้งสี่, เสียง, กลิ่น, รส, ว่า อาศัยธาตุทั้งสี่. โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย) ว่า ได้แก่ธาตุ ๓ คือ ธาตุดิน, ธาตุไฟ, ธาตุลม.^๑ ส่วนธรรมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) ได้แก่เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์, รูปที่เห็นไม่ได้ ถูกต้องไม่ได้ อันนับเนื่องในธัมมายตนะ และอสังขตธาตุ (ธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่นิพพาน).

ค. ปัญหาปุจฉะ หมวดถามตอบปัญหา

เป็นการถามแบบเดียวกับชั้นทิวินันท์ คืออายตนะ ๑๒ มีกุศลก็อย่าง อกุศลก็อย่าง อัพยากฤตก็อย่าง ฯลฯ มีชาติก็อย่าง ไม่มีชาติก็อย่าง.

ตอบว่า อายตนะ ๑๐ เป็นอัพยากฤต คือเป็นกลาง ๆ, ส่วนอายตนะ ๒ (อายตนะคือใจกับธรรมะ) เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้าง ฯลฯ อายตนะ ๑๐ ไม่มีชาติ, ส่วนอายตนะ ๒ (อายตนะคือใจกับธรรมะ) เป็นกุศลบ้าง อายตนะ ๒ (อายตนะคือใจกับธรรมะ คือสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) มีชาติ.

(หมายเหตุ : แสดงว่า ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ รวม ๑๐ อย่างนี้เป็นกลาง ๆ และไม่มีชาติเพราะเป็นรูป ส่วนใจกับธรรมะเป็นกุศลบ้าง, อกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้าง และมีชาติคืออภิสส).

๓. ธาตุวิภังค์ แจกธาตุ

ก. สุตตันตภาษนียะ แจกตามแนวพระสูตร

ธาตุ ๖ คือธาตุดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, อากาศ (ช่องว่าง) และวิญญาณ (ธาตุรู้) แล้วอธิบายว่า ธาตุเหล่านี้หมายความว่าอะไร โดยเฉพาะธาตุรู้หรือวิญญาณธาตุ อธิบายว่า ได้แก่ธาตุรู้ทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ.

แล้วได้กล่าวถึงธาตุ ๖ อื่นอีก คือ สุข, ทุกข์, โสมนัส, โทมนัส,^๒ อุเบกขา, อวิชชา, และธาตุ ๖ อื่นอีก ได้แก่กาม, พยาบาท (คิดปองร้าย), วิหิงสา (เบียดเบียน), เนกขัมมะ (ออกจากกาม), อัพยาบาท (ไม่คิดปองร้าย), อวิหิงสา (ไม่เบียดเบียน) ในภาคอธิบายได้กล่าวถึงพยาบาทว่า ได้แก่ความคิดปองร้าย, ความโกรธ, ความยินร้ายแห่งจิต เป็นต้น วิหิงสา ได้แก่การเบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือ, ท่อนไม้, ศัสตรา, เชือก, หรือสิ่งอื่น ๆ ส่วนอัพยาบาท ได้แก่การแผ่เมตตา, อวิหิงสา ได้แก่การแผ่กรุณา.

๑. อภิธรรมถือว่าน้ำแท้เป็นของถูกต้องไม่ได้ ในอภิธรรมปิฎกจึงไม่จัดโผฏฐัพพะเข้าในอุปาทายรูป เพราะแม้จะ ได้แก่ธาตุ ๓ ก็เป็นมหาภูตรูปอยู่แล้ว แต่อภิธรรมัดลสังคหะจัดเป็นอุปาทายรูปด้วย

๒. ในกรณีเช่นนี้ สุข หมายถึงสุขกาย, ทุกข์ หมายถึงทุกข์กาย, โสมนัส หมายถึงสุขใจ, โทมนัส หมายถึงทุกข์ใจ

ข. อภิธานมภาษนียะ แจกตามแนวอภิธรรม

ธาตุ ๑๘ คือ ตา, รูป, ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา, หู, เสียง, ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู, จมูก, กลิ่น, ความรู้แจ้งในอารมณ์ทางจมูก, ลิ้น, รส, ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น, กาย, สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย, ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย, ใจ, สิ่งที่อยู่ได้ด้วยใจ, ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ ต่อจากนั้นเป็นคำอธิบาย.

ค. ปัญหาปุจฉะ หมวดถามตอบปัญหา

ตั้งปัญหาแบบเดียวกับที่แล้ว ๆ มา ตอบว่า ธาตุ ๑๖ เป็นอภยาคฤต คือเป็นกลาง ๆ, ธาตุ ๒ เป็นกุศลบ้าง, อกุศลบ้าง, อภยาคฤตบ้าง ฯลฯ ธาตุ ๑๖ ไม่มีขันธ์, ธาตุ ๒ มีขันธ์.

(หมายเหตุ: ธาตุ ๒ ได้แก่ขันธ์ธาตุ กับมโนวิญญาณธาตุ นอกนั้นเป็นธาตุ ๑๖).

๔. สัจจวิภังค์ แจกสัจจะ

ก. สุตตันตภาษนียะ แจกตามแนวพระสูตร

อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์, เหตุให้ทุกข์เกิด, ความดับทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, แล้วอธิบายอริยสัจแต่ละข้อ.

ข. อภิธานมภาษนียะ แจกตามแนวพระอภิธรรม

แจกอริยสัจ ๔ แบบเดียวกัน แต่คำอธิบายต่างกันดังต่อไปนี้ :- ดัถหาเรียกว่าทุกข์สมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด, ทุกข์ คือกิเลสที่เหลือ (นอกจากดัถหา), อกุศลธรรมที่เหลือ (นอกจากดัถหา), กุศลมูล ๓ ที่ยังมีอาสวะ, กุศลธรรมที่เหลือที่ยังมีอาสวะ, วิวา, กิริยา, รูปทั้งปวง นี้เรียกว่าทุกข์, การละดัถหาได้เรียกว่าทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์, มรรคมงคล ๘ ซึ่งมีในสมัยที่เจริญโลกุตตรธรรม เรียกว่าทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นอกจากนี้ยังอธิบายยักย้ายนัยอื่นอีก.

ค. ปัญหาปุจฉะ หมวดถามตอบปัญหา

คำถามทำนองเดียวกับที่แล้วมา ตอบว่า สมุทยสัจ (ความจริงคือเหตุให้ทุกข์เกิด) เป็นอกุศล, มัคคสัจ (ความจริงคือหนทางหรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) เป็นกุศล, นิโรธสัจ (ความจริงคือความดับทุกข์) เป็นอภยาคฤต (เป็นกลาง ๆ), ทุกขสัจ (ความจริงคือทุกข์) เป็นกุศลบ้าง, อกุศลบ้าง, อภยาคฤตบ้าง ฯลฯ สมุทยสัจ มีขันธ์, สัจจะ ๒ (นิโรธกับมรรค) ไม่มีขันธ์, ทุกขสัจ มีขันธ์บ้าง ไม่มีขันธ์บ้าง (ส่วนที่เป็นรูปไม่มีขันธ์ ส่วนที่เป็นนามมีขันธ์).

๕. อินทริยวิภังค์ แจกอินทริย์

ก. อภิธานมภาษนียะ แจกตามแนวพระอภิธรรม๑

อินทริย์ ๒๒ ได้แก่อินทริย์คือตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ, อินทริย์คือผิวกาย, ขา, ขีริต, อินทริย์คือสุข, ทุกข์, โสมนัส, โทมนัส, อุเบกขา, อินทริย์คือความเชื่อ, ความเพียร, สติ, สมภา, ปัญญา, อินทริย์คืออภยาตย์ที่มุ่งบรรลุมรรคผลของผู้ปฏิบัติ, อินทริย์คือการตรัสรู้สัจธรรมด้วยมรรค, อินทริย์ของพระอรหันต์ผู้ตรัสรู้สัจธรรมแล้ว.

(หมายเหตุ: ในปฏิสัมภิทามรรค เล่มที่ ๓๑ หน้า ๓๔๕ กล่าวว่า อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์ คืออรรถาक्षย์ที่มุ่งบรรลุผลของผูปฏิบัติ) ได้แก่โสดาปัตติมรรค. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือการตรัสรู้สัจธรรม ด้วยมรรค) ได้แก่โสดาปัตติผล, สกทาคามิมรรค, สกทาคามิผล, อนาคามิมรรค, อรหัตตมรรค รวม ๖ ฐานะ, อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้ตรัสรู้สัจธรรมแล้ว) ได้แก่อรหัตตผล.

ข. ปัญหาปุจฉะ หมวดถามตอบปัญหา

คำถามคงเป็นแบบเดิม คำตอบว่า อินทรีย์ ๑๐ เป็นอภัยกถา (กลาง ๆ) อินทรีย์คือโหมนัส (ความทุกข์ใจ) เป็นอกุศล, อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์^๑ เป็นกุศล, อินทรีย์ ๔ เป็นกุศลบ้าง อภัยกถาบ้าง, อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลบ้าง, อกุศลบ้าง, อภัยกถาบ้าง ฯลฯ อินทรีย์ ๑๕ ไม่มีข้าศึก, อินทรีย์คือโหมนัส (ความทุกข์ใจ) มีข้าศึก, อินทรีย์ ๖ มีข้าศึกบ้าง ไม่มีข้าศึกบ้าง.

๖. ปัจจายการวิภังค์ แจกปัจจายการ

ก. สุตตันตภาษณียะ แจกตามแนวพระสูตร

เพราะอวิชา (ความไม่รู้) เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร (เจตนา), เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีอายตนะ ๖, เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา, เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ, เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา, มรณะ, โสกะ, ปริเทวะ, ทุกข์, โทมนัส, อุปายาส^๒ นี่เป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น. ต่อจากนั้นเป็นคำอธิบาย.

ข. อภิธัมมภาษณียะ แจกตามแนวอภิธรรม

ในบทตั้งตามแนวอภิธรรมนี้ แบ่งออกเป็น ๕ ตอน คือตอนแรกเรียก ปัจจยจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งปัจจัย), ตอนที่ ๒ เรียกเหตุจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งเหตุ), ตอนที่ ๓ เรียกสัมปยุตตจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งธรรมที่ประกอบกัน) ตอนที่ ๔ เรียกอัญญมัญญจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งธรรมที่อิงอาศัยกันและกัน) ตอนที่ ๕ เป็นบทตั้งเฉย ๆ เรียกว่ามาติกา.

หมวด ๔ แห่งปัจจัย

๑. เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร (ใช้เอกพจน์ในที่อื่น ๆ ทั่วไปใช้พหูพจน์ แสดงว่าสังขารในปฏิจสุมุปาบาทตามแนวอภิธรรมเป็นเอกพจน์ตลอด), เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีนาม, เพราะนามเป็นปัจจัยจึงมีอายตนะที่ ๖ (อายตนะคือใจ), เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา, เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ, เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ นี่เป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง.

๒. ในข้อนี้ตัดอายตนะที่ ๖ ออก นอกจากนั้นเหมือนข้อ ๑ จึงเป็น เพราะนามเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ.

๓. ในข้อนี้เปลี่ยนแปลงเพียงตอนที่ว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีอายตนะที่ ๖, เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ.

๑. ในหมายเหตุข้างบนและในหน้า ๑๑๓ ถึง ๑๑๘ หมายเลข ๑๘๖ ถึง ๑๘๘ ได้แปลศัพท์เหล่านี้ไว้ชัดเจนแล้ว พร้อมทั้งยกศัพท์ประกอบด้วย

๒. คำแปลเหล่านี้มีแล้วในหน้า ๓๒๐ ภายใต้หัวข้ออะไรเป็นปัจจัยแห่งอะไร

๔. ในข้อนี้เปลี่ยนแปลงเพียงตอนที่ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีอายตนะ ๖ (พึงสังเกตว่าอายตนะที่ ๖ หมายถึงใจ ส่วนอายตนะ ๖ หมายถึงตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ) เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ.

หมวด ๔ แห่งเหตุ

เรียงลำดับเหมือนหมวด ๔ แห่งปัจจัย เป็นแต่ว่าเมื่อกล่าวถึงว่า เพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็กล่าวซ้ำลงไปอีกว่า มีสิ่งนั้นเป็นเหตุ.

หมวด ๓ แห่งสัมปยุตตธรรม (ธรรมที่ประกอบกัน)

เรียงลำดับเหมือนข้างต้น เป็นแต่ว่าเมื่อกล่าวถึงว่าเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็กล่าวซ้ำลงไปอีกว่า สัมปยุต หรือประกอบด้วยธรรมข้อนั้น.

หมวด ๔ แห่งธรรมที่อิงอาศัยกัน

เรียงลำดับเหมือนข้างต้น แต่นำธรรมที่เป็นเหตุผลของกันและกันมาเรียงอยู่ให้เห็นว่า เป็นเหตุให้เกิดกันและกันได้ ดังนี้

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร, เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา, เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ฯลฯ

(ในข้อนี้ขอเสนอให้ท่านผู้อ่านโปรดสังเกตไว้ด้วยว่า มักจะมีปัญหาเกิดขึ้นว่า เมื่ออวิชชาเป็นต้นเหตุของสิ่งทั้งหลายแล้ว อะไรเป็นต้นเหตุของอวิชชาอีกต่อหนึ่ง คำตอบมีอยู่ในที่นี้ ที่ว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาก็ได้ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารก็ได้ อนึ่ง ในสัมมาทิฏฐิสูตร พระไตรปิฎกฉบับบาลี เล่มที่ ๑๒ พระสาริบุตรแสดงว่า อาสวะ (กิเลสที่ตองสันดาน) เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา).

มัตติกา

แสดงว่าธรรมะหลายข้อในปัจจัยการ หรือในปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นปัจจัยแห่งอวิชชาได้ทั้งสิ้น ดังนี้ :-

เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะนามเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะอายตนะที่ ๖ (ใจ) เป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะตณฺหาเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีอวิชชา ฯลฯ

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร, เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีอายตนะ ๖ ฯลฯ

(ต่อจากนั้นเป็นการอธิบายปัจจัยการผสมกับจิตในภูมิต่าง ๆ จนจบ ความจริงเรื่องนี้ค่อนข้างจะยุ่งยาก แต่มีประโยชน์สำหรับผู้รักการค้นคว้าจึงนำมากล่าวไว้พอให้เห็น).

๗. สติปัฏฐานวิงค์ แจกสติปัฏฐาน

ความต่างกันของสติปัฏฐานตามแนวพระสูตรและแนวพระอภิธรรม มีข้ออยู่ที่จำนวน ๔ ครั้ง ๔ อย่างเหมือนกัน เป็นแต่สติปัฏฐานตามแนวพระสูตร หมายถึงการปฏิบัติข้างต้น เพื่อคุณธรรมสูงขึ้น มีวิธีพิจารณา

อารมณ์ทั้งสี่ภายใน, ภายนอก, ทั้งภายในทั้งภายนอก ส่วนสติปัฏฐานตามแนวพระอภิธรรม หมายถึงการเจริญโลกุตตรฌาน ประกอบด้วยสติปัฏฐานแต่ละข้อเป็นแนวปฏิบัติ.^๑

๔. สัมมปธานวิภังค์ แจกความเพียรชอบ

ทั้งบทตั้งฝ่ายพระสูตรและฝ่ายพระอภิธรรมตั้งเกณฑ์ความเพียรชอบ ๔ ด้วยกัน คือ ๑. เพียรระวังมิให้บาปเกิดขึ้น ๒. เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. เพียรทำกุศลให้เกิดขึ้น ๔. เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ต่างแต่บทตั้งฝ่ายพระสูตรแสดงอย่างธรรมดา บทตั้งฝ่ายพระอภิธรรมแสดงการเจริญโลกุตตรฌาน ประกอบด้วยสัมมปธาน คือความเพียรชอบ.

๕. อิทธิปาทวิภังค์ แจกอิทธิบาท

ทั้งบทตั้งฝ่ายพระสูตรและฝ่ายพระอภิธรรมตั้งเกณฑ์อิทธิบาท คือคุณให้บรรลุความสำเร็จ ๔ อย่างด้วยกัน ได้แก่ ๑. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น ๒. วิริยะ ความเพียร ๓. จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ ๔. วิมังสา ใช้ปัญญาพิจารณาสอบสวน แล้วแสดงความต่างกันเพียงฝ่ายพระอภิธรรมเจริญโลกุตตรฌาน ประกอบด้วยอิทธิบาท.

๑๐. โภชณังควิภังค์ แจกโภชนังค์

โภชนังค์องค์แห่งการตรัสรู้ ๗ คือ ๑. สติ ความระลึกได้ ๒. สัมมวิจยะ การเลือกเฟ้นธรรม ๓. วิริยะ ความเพียร ๔. ปีติ ความอิ่มใจ ๕. ปัสสัทธิ ความสงบใจ ๖. สมาธิ ความตั้งใจมั่น ๗. อุเบกขา ความวางเฉย ความต่างกันระหว่างบทตั้งฝ่ายพระสูตรกับพระอภิธรรมก็แบบเดียวกับข้ออื่น ๆ คือบทตั้งฝ่ายพระอภิธรรมแสดงการเจริญโลกุตตรฌาน ประกอบด้วยโภชนังค์ คือโภชนังค์เกิดขึ้นในขณะเจริญโลกุตตรฌานนั้น.

๑๑. มัคควิภังค์ แจกมรรค

มรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์มีองค์ ๘ มีความเห็นชอบ เป็นต้น มีความตั้งใจมั่นชอบเป็นที่สุด ความต่างกันระหว่างบทตั้งฝ่ายพระสูตรกับพระอภิธรรม คือบทตั้งฝ่ายพระอภิธรรมแสดงมรรค ๘ นี้เกิดขึ้นในขณะเจริญโลกุตตรฌาน และบางตอนก็แสดงมรรคมีองค์ ๕ คือความเห็นชอบ, ความดำริชอบ, ความเพียรชอบ, ความระลึกชอบ, ความตั้งใจมั่นชอบ (ซึ่งเป็นส่วนประกอบของจิตบางชนิด) แล้วแสดงว่ามรรคมีองค์ ๕ เกิดขึ้นในขณะเจริญโลกุตตรฌาน.

๑๒. ฌานวิภังค์ แจกฌาน (การเพ่งอารมณ์)

บทตั้งฝ่ายพระสูตรแสดงว่าภิกษุตั้งอยู่ในศีล เจริญโพธิปักขิยธรรม มีสติสัมปชัญญะ เสพเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) อันสัถ นังคัลลลังก์ (ขัดสมาธิ) ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ชำระจิตจากนิวรณ์ (กิเลสอันกั้นจิตมิให้บรรลุความดี) ๕ ประการ เจริญรูปฌาน ๔ และอรุพฌาน ๔ แล้วอธิบายรายละเอียด.

บทตั้งฝ่ายพระอภิธรรมแสดงฌาน ๔ แต่เมื่อถึงฌานที่ ๔ ได้แสดงฌานที่ ๕ และอรุพฌานอยู่ในกรอบของฌานที่ ๔ ด้วย.

๑. สติปัฏฐาน ๔ คือสติกำหนดพิจารณา กาย, เวทนา, จิต, ธรรม. (ดูหน้า ๓๓๖ ถึงอานิสงส์สติปัฏฐาน)

๑๓. อัปมัญญาวิภังค์ แจกอัปมัญญา

บทตั้งฝ่ายพระสูตรแสดงการเจริญพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา แผ่ไปในสัตว์หาประมาณมิได้ (อัปมัญญา=ไม่มีประมาณ).

บทตั้งฝ่ายพระอภิธรรมแสดงการเจริญฌานมีพรหมวิหาร ๔ เป็นอารมณ์.

๑๔. ลิกขาปทวิภังค์ แจกลิกขาบท

ในข้อนี้ไม่มีบทตั้งฝ่ายพระสูตร มีแต่บทตั้งฝ่ายพระอภิธรรม แจกลิกขาบท ๕ คือ เจตนาเว้นจากฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติผิดในกาม, พุดปด, ดื่มสุราเมรัย พร้อมทั้งแสดงกุศลจิตที่เนื่องด้วยเจตนางดความชั่วแต่ละข้อนั้น ๆ.

๑๕. ปฏิสัมภิทาวิภังค์ แจกปฏิสัมภิทา

บทตั้งฝ่ายพระสูตรและพระอภิธรรม แจกปฏิสัมภิทา (ความแตกฉาน) ออกเป็น ๔ ประการ คือ ความแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานในธรรม, ความแตกฉานในนิรุตติ, ความแตกฉานในปฏิภาณ^๑ คำอธิบายฝ่ายพระธรรม มีกล่าวถึงกุศลจิต ประกอบด้วยปฏิสัมภิทาเหล่านี้ ตั้งแต่อย่างต่ำจนถึงสูง.

๑๖. ญาณวิภังค์ แจกญาณ (ความรู้)

ในข้อนี้ไม่มีบทตั้งฝ่ายพระสูตรและฝ่ายพระอภิธรรมอย่างที่แล้วมา ตั้งแต่เป็น มาติกา แล้วมีคำอธิบายเรียก นิททส โดยแสดงว่า เมื่อจัดเป็นประเภทตามหมวด คือหมวด ๑ หมวด ๒ ถึงหมวด ๑๐ แล้วญาณที่มี ๑ อย่าง ๒ อย่าง จนถึง ๑๐ อย่างตามจำนวนหมวดนั้นว่า มีอะไรบ้าง.

ขอยกตัวอย่างหมวด ๒ เช่น ญาณหรือปัญญา ๒ ได้แก่โลกียปัญญา (ความรู้แบบโลก), โลกุตตรปัญญา (ความรู้ข้ามพ้นโลก), หมวด ๓ เช่น ปัญญาเกิดจากความคิด (จินตามยาปัญญา), ปัญญาเกิดจากการฟัง (สุตมยาปัญญา), ปัญญาเกิดจากการอบรม (ภาวนามยาปัญญา).

๑๗. บุทธกัตถวิภังค์ แจกเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ

มีวิธีการแบบข้อ ๑๖ คือ ตั้งแม่บทหรือมาติกา ถึงธรรมข้อเดียว ๒ ข้อ ๓ ข้อ เป็นต้น แล้วอธิบายแม่บทเหล่านั้นทีละข้อไป.

ขอยกตัวอย่าง เช่น หมวด ๑ ความเมา เช่น เมาชาตติ เมาโคตร เมายศ เป็นต้น หมวด ๒ เช่น ความโกรธคู่กับความผูกโกรธ, ความวิบัติแห่งศีลคู่กับความวิบัติแห่งทิวฐิ เป็นต้น หมวด ๓ เช่น อุกุศลมูล ๓ คือ ความโลภ, ความโกรธ, ความหลง เป็นต้น ลงสุดท้ายด้วยทิวฐิ ๖๒ (ดังที่กล่าวไว้แล้วในหน้า ๒๙๑ ถึง ๒๙๓ พรหมชาลสูตร).

๑๘. ัมมพหวิภังค์ แจกหัวข้อธรรม

ลีลาในหมวดนี้เป็นแบบหมวดถามตอบปัญหา คือตั้งคำถามขึ้นก่อนว่า ขันธิมีเท่าไร อายุคนจะมีเท่าไร ธาตุมีเท่าไร จนถึงจิตมีเท่าไร แล้วก็ตอบว่า ขันธิมี ๕ เป็นต้น แล้วจึงแจกรายละเอียดออกไป (ซึ่งได้นำไปแปลไว้อย่างละเอียดแล้วเฉพาะตอนต้นนี้ในหน้า ๑๑๓ ถึง ๑๑๘ หมายเลข ๑๘๖ ถึง ๑๙๘) ครั้นแล้วได้นำธรรมที่เป็นบทตั้งนั้นมาแจกตามแนวอื่นอีก เช่น แนวแห่งัมมสังคคนี้ว่า ขันธิ ๕ เป็นต้นนั้น อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรเป็นอัพยาทุกต.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๕ วิภังค์

เล่มที่ ๓๖ ปุทธสาธุกถาและปุคคัลปิณณัตติ (เป็นอภิธัมมปิฎก)

พระไตรปิฎกเล่มนี้ แบ่งหัวข้อใหญ่ออกเป็น ๒ ส่วน คือธาคูกถาและปุคคัลปิณณัตติ ดังจะกล่าวต่อไป.

ธาคูกถา ถ้อยคำว่าด้วยธาคู เนื้อหาสำคัญของเรื่องนี้เป็นคำที่เป็นบทในวิภังค์ ๑๓ หัวข้อ ตั้งแต่ชั้นจันจนถึงอัปปมัญญาตามลำดับ กับหัวข้อธรรมในธัมมสังคณี จะนำมาสังเคราะห์เข้ากันได้หรือไม่กับธรรม ๓ ประการ คือ จันฐ์, อายตนะ, ธาคู, ด้วยเหตุนี้พระนยานติโลกะพระเถระชาวเยอรมันผู้เรียบเรียงเรื่องนำทางอภิธัมมปิฎก (Guide Through the Abhidhamma-Pitaka) จึงสันนิษฐานว่าชื่อเดิมของเรื่องนี้น่าจะเป็น จันฐ-อายตนะ-ธาคูกถา เพราะนำเอาธรรมต่าง ๆ มาสังเคราะห์หรือไม่สังเคราะห์กับธรรม ๓ อย่างนี้เท่านั้น แต่เรียกย่อเป็นธาคูกถา แต่ข้าพเจ้าผู้จัดทำหนังสือนี้มีความเห็นไปอีกอย่างหนึ่ง คือที่เรียกว่าธาคูกถานั้น พิจารณาดูเนื้อหาแล้ว ถ้าจะเทียบกับความรู้สมัยเก่า ก็คือการเล่นแร่แปรธาคูฉลาดรู้ว่านำสิ่งนี้ไปผสมกับสิ่งนั้นจะเป็นอะไร อะไรผสมกับอะไรไม่ได้ ถ้าจะเทียบกับความรู้สมัยใหม่ ก็คือความรู้ทั้งทางฟิสิกส์และเคมี คือรู้คุณสมบัติของสารว่าอะไรเป็นอะไร เข้ากันไม่ได้ ในทางฟิสิกส์ และเคมีอย่างไร เป็นเรื่องน่าเบื่อหน่ายยุ่งยากสำหรับผู้ไม่สนใจ แต่วิชาก็ต้องเป็นวิชา เพราะฉะนั้น จึงมีผู้เรียนรู้และหาประโยชน์ได้ เมื่อวิธีการเป็นเช่นนี้ จึงตั้งชื่อรวมว่า ธาคูกถา ถ้อยคำว่าด้วยธาคู (รู้จักแยกธาคู ผสมธาคู).

ปุคคัลปิณณัตติ ปิณณัตติบุคคลเป็นการกล่าวถึงการบัญญัติ (ทำให้รู้ทั่ว ๆ กัน) ว่า บุคคลประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างไร มีชื่อเรียกว่าอย่างไร.

ในการย่อความขยายความต่อไปนี้ จะนำมากล่าวพอให้เห็นเค้าโครงหน้าตาของแต่ละเรื่อง ส่วนรายละเอียดปลีกย่อยจะผ่านไป.

ขยายความ

ธาคูกถา

ธาคูกถาแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือเป็นมัตติกาหรือบทตั้ง ส่วนหนึ่ง, เป็นนิเทศหรือคำอธิบายบทตั้งอีกส่วนหนึ่ง เนื่องจากบทตั้งพูดไว้รวม ๆ ในบทอธิบาย จึงพยายามจัดหัวข้อของบทตั้ง เพื่อสะดวกในการอธิบายไว้ ๑๔ บทดังต่อไปนี้

๑. บทว่าด้วยการสังเคราะห์เข้ากันได้ กับสังเคราะห์เข้ากันไม่ได้ (สังคหสังคหบท)
๒. บทว่าด้วยธรรมที่เข้ากับอย่างหนึ่งได้แล้ว แต่เข้ากับอย่างอื่นไม่ได้ (สังคหิตน อสังคหิตบท)
๓. บทว่าด้วยธรรมที่เข้ากับอย่างหนึ่งไม่ได้ แต่เข้ากับอย่างอื่นได้ (อสังคหิตน สังคหิตบท)
๔. บทว่าด้วยธรรมที่เข้ากับอย่างหนึ่งได้แล้ว ยังเข้ากับอย่างอื่นได้ด้วย (สังคหิตน สังคหิตบท)
๕. บทว่าด้วยธรรมที่เข้ากับอย่างหนึ่งไม่ได้ ทั้งยังเข้ากับอย่างอื่นไม่ได้ด้วย (อสังคหิตน อสังคหิตบท)

๖. บทว่าด้วยการประกอบกันได้ กับประกอบกันไม่ได้ (สัมปโยควิปโยคบท)^๑
๗. บทว่าด้วยธรรมที่ประกอบกับอย่างหนึ่งได้แล้ว แต่ประกอบกับอย่างอื่นไม่ได้ (สัมปยุตเตน อสัมปยุตตบท)
๘. บทว่าด้วยธรรมที่ประกอบกับอย่างหนึ่งไม่ได้ แต่ประกอบกับอย่างอื่นได้ (อสัมปยุตเตน อสัมปยุตตบท)
๙. บทว่าด้วยธรรมที่ประกอบกับอย่างหนึ่งได้แล้ว ยังประกอบกับอย่างอื่นได้ด้วย (สัมปยุตเตน อสัมปยุตตบท)
๑๐. บทว่าด้วยธรรมที่ประกอบกับอย่างหนึ่งไม่ได้ ทั้งยังประกอบกับอย่างอื่นไม่ได้ด้วย (อสัมปยุตเตน อสัมปยุตตบท)
๑๑. บทว่าด้วยธรรมที่ เข้ากันได้ กับอย่างหนึ่งแล้ว ประกอบกันได้หรือประกอบกันไม่ได้ กับอะไร (สังคหิติน สัมปยุตตวิปยุตตบท)
๑๒. บทว่าด้วยธรรมที่ ประกอบกันได้ กับอย่างหนึ่งแล้ว เข้ากันได้หรือเข้ากันไม่ได้ กับอะไร (สัมปยุตเตน สังคหิตาสังคหิตบท)
๑๓. บทว่าด้วยธรรมที่ เข้ากันไม่ได้ กับอย่างหนึ่งแล้ว ประกอบกันได้หรือประกอบกันไม่ได้ กับอะไร (อสังคหิติน สัมปยุตตวิปยุตตบท)
๑๔. บทว่าด้วยธรรมที่ ประกอบกันไม่ได้ กับอย่างหนึ่งแล้ว เข้ากันได้หรือเข้ากันไม่ได้ กับอะไร (อสัมปยุตเตน สังคหิตาสังคหิตบท)

จากบทตั้ง ๑๔ ข้อเหล่านี้ ถ้าท่านผู้อ่านพยายามเข้าใจความหมายของคำว่า เข้ากันได้ (คือเป็นประเภทเดียวกัน) ประกอบกันได้ (คือเกิดดับพร้อมกัน) ให้ดีแล้ว ก็จะทำให้เห็นว่าเป็นการวิเคราะห์อย่างละเอียดลออเพียงไร ต่อไปนี้จะแสดงตัวอย่างประกอบเพียง ๖ ข้อเป็นลำดับไป.

ตัวอย่างข้อที่ ๑

(การเข้ากันได้กับการเข้ากันไม่ได้)

กองรูป (รูปขันธ) เข้ากันได้ กับขันธหนึ่ง (คือรูปขันธ), เข้ากันได้ กับอายตนะ ๑๑ (เว้นอายตนะคือใจ)^๒, เข้ากันได้กับธาตุ ๑๑ (เว้นมโนธาตุ กับวิญญานธาตุทั้งหก) ; เข้ากันไม่ได้ กับขันธ ๔ (เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาน, ซึ่งเป็นนาม) เข้ากันไม่ได้ กับอายตนะ ๑ (อายตนะคือใจ) เข้ากันไม่ได้กับธาตุ ๗ (มโนธาตุกับวิญญานธาตุทั้งหก).

๑. มีข้อนำสังเกตเกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำ คือ ข้อ ๑ ถึง ๕ ว่าด้วย “สงเคราะห์” คือเข้ากันได้หรือไม่ได้ ข้อ ๖ ถึง ๑๐ ว่าด้วย “สัมปโยค” คือประกอบกันได้หรือประกอบกันไม่ได้ ความต่างกันของคำว่า สงเคราะห์ และสัมปโยค คือสงเคราะห์ หมายถึงธรรมะที่เป็นประเภทเดียวกัน ส่วนสัมปโยค หมายถึงเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน มีที่ตั้งเป็นอันเดียวกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน
๒. คือเข้ากันได้กับอายตนะ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณรูปะ, ธรรมะ ปัญญาว่า เหตุใดรูปขันธจึงเข้ากับธรรมะ ซึ่งเป็นอารมณ์ของใจได้ ตอบว่า เพราะรูปที่เห็นไม่ได้ถูกต้องไม่ได้ เป็นอารมณ์ของใจมีอยู่ ดูวิภังค์ ๓๕/๘๖

ตัวอย่างข้อที่ ๒

(เข้ากับอย่างหนึ่งได้ แต่เข้ากับอย่างอื่นไม่ได้)

ธรรมที่เข้ากันได้กับอายตนะ คือ ตา, รูป; หู, เสียง; จมูก, กลิ่น; ลิ้น, รส; กาย, สิ่งที่ต้องได้ด้วยกาย (โผฏฐัพพะ). ธรรมที่เข้ากันได้กับธาตุ คือ ตา, รูป; หู, เสียง; จมูก, กลิ่น; ลิ้น, รส; กาย, โผฏฐัพพะ โดยการสงเคราะห์เข้ากันได้โดยขันธ์ สงเคราะห์เข้ากันไม่ได้ โดยอายตนะและโดยธาตุ ธรรมเหล่านั้นสงเคราะห์เข้ากันไม่ได้กับขันธ์ ๔ (เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ), เข้ากันไม่ได้กับอายตนะ ๒ (อายตนะคือใจ, อายตนะคือธรรม) เข้ากันไม่ได้กับธาตุ ๘ (วิญญาณธาตุ ๖, มโนธาตุ, รัम्मธาตุ).^๑

ตัวอย่างข้อที่ ๓

เข้ากันไม่ได้กับสิ่งหนึ่ง แต่เข้ากันได้กับสิ่งอื่น ๆ

ธรรมที่เข้ากันไม่ได้กับเวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์; ธรรมที่เข้ากันไม่ได้กับสมุทยสังข์, มัคคสังข์ โดยขันธสงเคราะห์ (โดยการจัดประเภทเข้ากันทางขันธ์) แต่เข้ากันได้ โดยอายตนะสงเคราะห์ และโดยธาตุสงเคราะห์ (โดยการจัดประเภทเข้ากันทางอายตนะและทางธาตุ). ธรรมเหล่านั้นเว้นอสังขตะ (พระนิพพาน) ซึ่งเข้ากันไม่ได้โดยขันธ์ ย่อมเข้ากันได้กับขันธ์ ๓^๒ เข้ากันได้กับอายตนะ ๑ (รัम्मายตนะ), เข้ากันได้กับธาตุ ๑ (รัम्मธาตุ).

ตัวอย่างข้อที่ ๔

(เข้ากันได้กับสิ่งหนึ่ง ทั้งเข้ากันได้กับสิ่งอื่นด้วย)

ก. ธรรมเหล่าใด เข้ากันได้กับสมุทยสังข์ เข้ากันได้กับมัคคสังข์ โดยขันธสงเคราะห์ โดยอายตนะสงเคราะห์ โดยธาตุสงเคราะห์ (โดยการจัดประเภทเข้ากันทางขันธ์, อายตนะ, ธาตุ).

ข. ธรรมเหล่าใด เข้ากันได้กับธรรมเหล่านั้น (ที่กล่าวในข้อ ก.) โดยการจัดประเภทเข้ากับทางขันธ์, อายตนะ, ธาตุ.

ค. ธรรมเหล่านั้น (ทั้งข้อ ก. ข้อ ข.) เข้ากันได้กับขันธ์ ๑, อายตนะ ๑, ธาตุ ๑.

(หมายเหตุ: อรรถกถาอธิบายว่า เป็นการยกเอาส่วนใดส่วนหนึ่ง ที่เข้ากันได้ทั้งในฐานะเป็นขันธ์ เป็นอายตนะ เป็นธาตุ เพราะฉะนั้น จึงพึงเข้าใจว่าในข้อ ก. ธรรมที่เข้ากันได้กับสมุทยสังข์ กับธรรมที่เข้ากันได้กับมัคคสังข์ เป็นต่างฝ่ายกัน).

๑. ธรรมที่กล่าวมานี้ เป็นพวกรูปธรรม จึงเข้ากันได้กับอายตนะและธาตุที่เป็นรูป แต่เข้ากันไม่ได้กับอายตนะและธาตุที่เป็นนาม

๒. ที่มีได้วงเล็บไว้ให้ เพราะต้องแล้วแต่คำว่า เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์ คือถ้าเข้ากันไม่ได้กับเวทนาขันธ์ ก็เข้ากันได้กับขันธ์ ๓ คือ รูป, สัญญา, สังขาร; ถ้าเข้ากันไม่ได้กับสัญญาขันธ์ ก็เข้ากันได้กับขันธ์ ๓ คือ รูป, เวทนา, สังขาร; ถ้าเข้ากันไม่ได้กับสังขารขันธ์ ก็เข้ากันได้กับขันธ์ ๓ คือ รูป, เวทนา, สัญญา; พระนิพพานเข้ากับขันธ์ไม่ได้, แต่เป็นรัम्मายตนะ, รัम्मธาตุ

ตัวอย่างข้อที่ ๕

(เข้ากันไม่ได้กับสิ่งหนึ่ง เข้ากันไม่ได้กับสิ่งอื่นด้วย)

ก. ธรรมเหล่าใด เข้ากันไม่ได้กับรูปชั้น ๕ โดยการจัดประเภทเข้ากันทางชั้น, ทางอายตนะ, ทางธาตุ.

ข. ธรรมเหล่าใด เข้ากันไม่ได้กับธรรมเหล่านั้น (ในข้อ ก.) โดยการจัดประเภทเข้ากันทางชั้น, ทางอายตนะ, ทางธาตุ.

ค. ธรรมเหล่านั้น เข้ากันไม่ได้กับชั้น ๑ เข้ากันไม่ได้กับอายตนะ ๑ เข้ากันไม่ได้กับธาตุ ๗.

(หมายเหตุ : อรรถกถาอธิบายข้อความข้างบนนี้เป็น ๒ นัย ได้ผลคือคำตอบตรงกัน กล่าวคือ นัยที่ ๑ ชั้น ๕ (เวณรูปชั้น) และนิพพาน เข้ากันไม่ได้กับรูปชั้น โดยการจัดประเภทเข้ากันทางชั้น แต่ ธรรมเหล่านั้น เวณวิญญาณ เข้ากันได้ (กับรูป) โดยการจัดประเภทเข้ากันทางอายตนะและธาตุ เพราะฉะนั้น วิญญาณจึงเข้ากันไม่ได้ (กับรูป) โดยการจัดประเภททั้งทางชั้นอายตนะและธาตุ. ชั้น ๕ (เวณวิญญาณ) และนิพพาน เข้าไม่ได้กับวิญญาณ โดยการจัดประเภททางชั้น เป็นต้น อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด เข้ากัน ไม่ได้กับวิญญาณอย่างเดียว โดยการจัดประเภททางชั้น เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเข้ากันไม่ได้กับชั้น ๑ (คือวิญญาณชั้น), เข้ากันไม่ได้กับอายตนะ ๑ (คือมโนอายตนะ) เข้ากันไม่ได้กับธาตุ ๗ (คือวิญญาณธาตุ ๖ มโนธาตุ ๑). นัยที่ ๒ วิญญาณเข้ากันไม่ได้กับรูปชั้น โดยการสงเคราะห์ทั้งสามประเภท, รูปธรรมจึง เข้ากันไม่ได้กับวิญญาณธรรม โดยการสงเคราะห์ทั้งสามประเภท. วิญญาณเป็นชั้นเดียว คือวิญญาณชั้นเป็น อายตนะเดียว คือมโนอายตนะ กล่าวโดยธาตุ เป็นวิญญาณธาตุ^๑ ๗).

ตัวอย่างข้อที่ ๖

(การประกอบกัน และการไม่ประกอบกัน)

รูปชั้น ที่ประกอบกับชั้น, อายตนะ, ธาตุใด ๆ ไม่มี (ไม่เกิดกันกับพร้อมกันอะไร), ไม่ประกอบ กับชั้น ๕ (เวณรูปชั้น), ไม่ประกอบกับอายตนะ ๑ (คือมโนอายตนะ), ไม่ประกอบกับธาตุ ๗ (วิญญาณธาตุ ๖ มโนธาตุ ๑ หรือจะเรียกว่าวิญญาณธาตุทั้งเจ็ดก็ได้), ไม่ประกอบกับธรรมใด ๆ ที่เนื่องด้วยอายตนะ ๑ เนื่องด้วยธาตุ ๑ (คือไม่ประกอบด้วยเวทนา, สัญญา, สังขาร, ที่เนื่องด้วยธัมมอายตนะและธัมมธาตุ),

ได้แสดงให้เห็นตัวอย่างในธาตุกถามาพอสมควรแล้ว อีก ๘ ข้อที่เหลือพึงทราบโดยพิจารณาจาก ตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว.

บุคคลบัญญัติ

การบัญญัติบุคคลอันเป็นหัวข้อใหญ่ที่ ๒ ในเล่มที่ ๓๖ นี้ เริ่มบทต้นแสดง การบัญญัติ ๖ ประเภท คือ :-

๑. บัญญัติชั้น คือชั้น ๕ มีรูป เป็นต้น

๒. บัญญัติอายตนะ คืออายตนะ ๑๒ มีอายตนะคือตา เป็นต้น

๑. มโนธาตุ นับว่าเป็นวิญญาณธาตุด้วย

๓. บัญญัติธาดู คือธาดู ๑๘ มีธาดูคือตา เป็นต้น
 ๔. บัญญัติสัจจะ คืออริยสัจ ๔ มีสัจจะคือทุกข์ เป็นต้น
 ๕. บัญญัติอิณทริย คืออินทริย ๒๒ มีอินทริยคือตา เป็นต้น
 ๖. บัญญัติบุคคล แจกเป็นประเภทที่มีจำนวน ๑ ประเภทที่มีจำนวน ๒ จนถึงประเภทที่มีจำนวน ๑๐
- ความสำคัญของเรื่องอยู่ที่คำอธิบายบุคคลทุกประเภทโดยคุณธรรม ต่อไปนี้จะแสดงพอเป็นตัวอย่าง ประเภทที่มีจำนวน ๑ ถึงจำนวน ๑๐ พอให้เป็นทั้งบทตั้งและคำอธิบาย.

บุคคลที่มีจำนวน ๑

เช่น สมยวิมุตโต ผู้พ้นโดยสมัย คือพ้นจากกิเลสได้เป็นครั้งคราว คำอธิบายกล่าวว่า ได้แก่ผู้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย เห็นธรรมด้วยปัญญา อาสวะ (กิเลสที่ต้องสันดาน) บางส่วนสิ้นไปเป็นครั้งคราว.

อสมยวิมุตโต ผู้พ้นไม่มีสมัย คือพ้นจากกิเลสมิใช่เป็นคราว ๆ คำอธิบายกล่าวว่า ได้แก่ผู้ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย เห็นธรรมด้วยปัญญา อาสวะสิ้นไป มิใช่เป็นครั้งคราว. พระอริยบุคคลทุกประเภทชื่อว่าผู้พ้นโดยไม่มีสมัยในวิโมกข์อันเป็นอริยะ (วิโมกข์ ๘ มีอะไรบ้าง โปรดดูหน้า ๓๒๒).

ปุณฺณชน ผู้ที่ยังหนาไปด้วยกิเลส คำอธิบายกล่าวว่า ยังละสัญญา ๓ ไม่ได้ ทั้งไม่ปฏิบัติเพื่อละกรรมเหล่านั้น (สัญญา ๓) ด้วย.

โคตรภู ผู้ที่อยู่กึ่งกลางระหว่างพระอริยะกับบุพฺพชน คำอธิบายกล่าวว่า ความก้าวลงแห่งอริยธรรมย่อมมีในลำดับแห่ง (คือถดถอย) ธรรมเหล่าใด ประกอบด้วยธรรมเหล่านั้น (ประกอบด้วยธรรมที่พองดไปก็เป็นอริยธรรม).

ภยปรโต ผู้ดเว้นความชั่วเพราะกลัว ได้แก่พระเสขะ ๗ ประเภท (ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึงอรหัตตมรรค) กับบุพฺพชนผู้มีศีล.

อภยปรโต ผู้ดเว้นความชั่วมิใช่เพราะกลัว ได้แก่พระอรหันต์.

สมสึติ ผู้มีศีรัชะ คือสุดยอดเสมอกัน คือความสิ้นอาสวะ และความสิ้นชีวิตมีพร้อมกัน (สิ้นชีวิตพร้อมทั้งสิ้นกิเลส) ฯลฯ.

บุคคลที่มีจำนวน ๒

เช่น ๑. โภทโณ ผู้โภทร, ๒. อุปนาทิจิ ผู้ผูกโภทร; ๑. ทุพฺพโจ ผู้ว่ายา, ๒. ปาปมิตโต ผู้คบคนชั่วเป็นมิตร; ๑. ทิตโต ผู้มีเอง, ๒. ตปเปตา ผู้ทำผู้อื่นให้อิ่ม ฯลฯ.

บุคคลที่มีจำนวน ๓

เช่น ๑. นิราโส ผู้ไม่มีความหวัง, ๒. อาสังโส ผู้หวัง ๓. วิคทาโส ผู้ปราศจากความหวัง (อยู่เหนือความหวัง เอาชนะความหวังได้); ๑. ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล, ๒. ผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ, ๓. ผู้ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา ฯลฯ.

บุคคลที่มีจำนวน ๔

เช่น ๑. สววัชโณ ผู้มีโทษ, ๒. วัชพหุโณ ผู้มากไปด้วยโทษ, ๓. อัปสววัชโณ ผู้มีโทษน้อย, ๔. อนวัชโณ ผู้ไม่มีโทษ ฯลฯ.

บุคคลที่มีจำนวน ๕

เช่น ๑. ผู้ให้แล้วดูหมิ่น, ๒. ผู้ดูหมิ่นเพราะอยู่ร่วมกัน, ๓. ผู้มีหน้าถือเอา (หุเบา เชื่อง่าย), ๔. ผู้โลเล, ๕. ผู้โง่เขลา ฯลฯ.

บุคคลที่มีจำนวน ๖

๑. มีบุคคลบางคนตรัสรู้สัจจะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน, บรรลุความเป็นสัมพัญญ (ผู้รู้สิ่งทั้งปวง) ในธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้น และบรรลุความเป็นผู้เชี่ยวชาญในธรรมอันเป็นกำลัง (ได้แก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า).

๒. มีบุคคลบางคนตรัสรู้สัจจะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน, ไม่บรรลุความเป็นสัมพัญญ ในธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้น และไม่บรรลุความเป็นผู้เชี่ยวชาญในธรรมอันเป็นกำลัง (ได้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า).

๓. มีบุคคลบางคนไม่ตรัสรู้สัจจะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน, เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน และบรรลุบารมีที่ให้เป็นพระสาวก (ได้แก่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะผู้เป็นอัครสาวก).

๔. มีบุคคลบางคนไม่ตรัสรู้สัจจะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน, เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน และไม่บรรลุบารมีที่ให้เป็นพระสาวก (ได้แก่พระอรหันต์ทั่ว ๆ ไป).

๕. มีบุคคลบางคนไม่ตรัสรู้สัจจะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน, ไม่ทำที่สุดแห่งทุกข์ในปัจจุบัน, เป็นพระอนาคามี ไม่มาสู่ความเป็นเช่นนี้.

๖. มีบุคคลบางคนไม่ตรัสรู้สัจจะด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน, ไม่ทำที่สุดแห่งทุกข์ในปัจจุบัน, เป็นพระโสดาบัน หรือพระสกทาคามี มาสู่ความเป็นอย่างนี้.

บุคคลที่มีจำนวน ๗

ได้แก่บุคคลเปรียบด้วยน้ำ ๗ ประเภท เช่น จมลงไปคราวเดียวก็จมหายไปเลย เป็นต้น ซึ่งได้ย่อไว้แล้วในหน้า ๕๖๓-๕๖๔.

บุคคลที่มีจำนวน ๘

บุคคล ๘ ได้แก่บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยมรรค ๔ ประเภท บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยผล ๔ ประเภท.

บุคคลที่มีจำนวน ๙

๑. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ผู้ตรัสรู้ได้เองและตั้งศาสนา)
๒. พระปัจเจกพุทธเจ้า (ผู้ตรัสรู้ได้เอง แต่มิได้ตั้งศาสนา)
๓. อุภโตภาควิมุต (ผู้พ้นโดยส่วนทั้งสอง คือทั้งด้วยสมาธิและด้วยปัญญา)
๔. ปัญญาวิมุต (ผู้พ้นด้วยปัญญา)
๕. กายสักขี (ผู้เห็นธรรมด้วยนามกาย สิ้นอาสวะบางส่วน)
๖. ทิฏฐิปัตตะ (ผู้เห็นสัจจธรรมด้วยปัญญา สิ้นอาสวะบางส่วน)
๗. สัทธาวิมุต (ผู้พ้นด้วยศรัทธา สิ้นอาสวะบางส่วน)

๘. รัชมานุสารี (ผู้เล่นไปตามธรรม คือปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล มีปัญญาก่อนหน้า)

๙. สัทธานุสารี (ผู้เล่นไปตามศรัทธา คือปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล มีศรัทธาก่อนหน้า)

(หมายเหตุ: ในคำอธิบายซึ่งเรียกว่านิเทศ เมื่ออธิบายบุคคลทั้งเก้าประเภทนี้จบแล้ว ได้อธิบายเพิ่มเติมอีกว่า บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล ชื่อว่า สัทธานุสารี ผู้ตั้งอยู่ในผลชื่อว่า สัทธาวิมุต อนึ่ง คำอธิบายเกี่ยวกับพระอริยบุคคลตั้งแต่ข้อ ๓ ถึงข้อ ๙ ได้กล่าวไว้ชัดเจนกว่านี้ในที่อื่น คือในหน้า ๔๓๒-๔๓๓).

บุคคลที่มีจำนวน ๑๐

ได้แก่พระอริยบุคคล ๕ ประเภทผู้ถึงความตกลงใจ (หมดความสงสัย) ในพระพุทธเจ้า ในชาตินี้ และพระอริยบุคคลอีก ๕ ประเภทผู้ละโลกนี้ไปแล้วจึงถึงความตกลงใจ (๕ ประเภทแรก ได้แก่พระโสดาบัน ๓ ประเภท กับพระสกทาคามี และพระอรหันต์. ๕ ประเภทหลัง ได้แก่พระอนาคามี ๕ ประเภท ผู้ปรินิพพาน ในชั้นสุทธาวาส).

(หมายเหตุ: พระอริยบุคคลทั้งสิบประเภทนี้ มีกล่าวไว้แล้ว พร้อมด้วยคำอธิบายในหน้า ๔๑๓ และ ๔๘๘).

หมวดธรรมะว่าด้วยบุคคลตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ นี้ โดยเฉพาะตั้งแต่จำนวน ๒ ถึงจำนวน ๑๐ มีกล่าวไว้แล้วแทบทั้งสิ้นในตอนที่ย่อความในทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ถึงทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย คือประมวลธรรมหมวด ๒ ถึงหมวด ๑๐ ดูหน้า ๔๔๑ ถึง ๔๘๗ จึงแสดงไว้ในที่นี้ไม่พิสดาร.

จบปุคคลบัญญัติ

เล่มที่ ๓๗ ปุ่อกถาวัตถุ (เป็นอภิธัมมปิฎก)

(พระไตรปิฎกเล่มนี้ อรรถกถาเล่าว่า พระผู้มีพระภาคทรงกล่าวถึงบทตั้ง หรือคำเริ่มต้นไว้เพียงเล็กน้อย ต่อจากนั้น พระโมคคลีบุตร ดิสสเถระ ได้เรียบเรียงขึ้นจนจบในสังคายนาครั้งที่ ๓ มีข้อความอันเป็นคำตอบคำถามตั้งแต่ต้นจนจบ).

คำถามคำตอบนั้น มีลักษณะไปในทางไล่เลียงลัทธิต่าง ๆ นอกพระพุทธศาสนา และแม้ในพระพุทธศาสนาเอง แต่ที่แตกแยกออกไปจากเถรวาท หัวข้อสำคัญที่เป็นหลักในการถามตอบมีอยู่ด้วยกัน ๒๑๔ เรื่อง ในแต่ละเรื่องมีคำถามคำตอบมากมาย และอรรถกถาได้อธิบายไว้ด้วยว่า หัวข้อเรื่องไหน เพื่อจะแก้ความถ้อยผิดของลัทธิอะไร เพื่อความเข้าใจในหัวข้อเรื่องให้เกี่ยวข้องกับลัทธินิกายต่าง ๆ ที่กถาวัตถุคัดค้าน จึงควรทราบประวัติแห่งเถรวาท (พระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมตามที่พระเถระผู้ใหญ่ได้รวบรวมทำสังคายนาแต่ครั้งที่ ๑) กับนิกายอื่น ๆ ที่แตกแยกออกไปอีก ๑๗ นิกาย รวมเป็น ๑๘ ทั้งเถรวาท ภายใน ๒๐๐ ปี หลังจากพุทธปรินิพพาน ดังต่อไปนี้ :-

๑. ในร้อยปีแรกภายหลังพุทธปรินิพพาน พระพุทธศาสนามีแบบเดียว คือตามที่พระเถระมีพระมหากัสสป เป็นต้น ได้ประชุมกันทำสังคายนา คือร้อยกรองรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหมวดเป็นหมู่ โดยมีพระอานนท์ซึ่งเป็นผู้ทรงจำพุทธวจนะอย่างดียิ่งเป็นผู้ทบทวนพระธรรม พระอุบาลีซึ่งได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศในทางทรงจำพระวินัย เป็นผู้ทบทวนพระวินัย แล้วสวดท่องจำกันสืบต่อมา โดยแบ่งสำนักท่องจำเป็นสำนัก ๆ ไป ช่วยกันท่องจำต่างภาคต่างตอนสั่งสอนศิษย์สืบมา คำว่า เถรวาท ซึ่งแปลว่า วาทะของพระเถระ อันเป็นชื่อของนิกายดั้งเดิม มาปรากฏเรียกขานกันเมื่อมีนิกายอื่น ๆ แยกแยกออกไปแล้ว เพื่อจะได้รู้ว่าอย่างไรเป็นพระพุทธศาสนาแบบไหน

๒. เมื่อพ้น ๑๐๐ ปีภายหลังพุทธปรินิพพานมาแล้ว พวกภิกษุวัชชีบุตร (ลูกหลานชาวแคว้นวัชชี) ประมาณ ๑๐,๐๐๐ รูป ถือวินัยย่อหย่อนจากที่บัญญัติไว้ รวม ๑๐ ประการ พระเถระที่เห็นแก่พระธรรมวินัย จึงประชุมกันทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ชำระเรื่องที่ถกเถียง ประกาศมิให้ประพฤติต่อไป ภิกษุพวกวัชชีบุตรจึงแยกไปตั้งนิกายใหม่ ชื่อมหาสังฆิกะ แปลว่า “พวกมาก”

๓. ต่อมามีนิกายแยกออกมาจากมหาสังฆิกะอีก ๒ คือ ๑. โคกุลิกะ ๒. เอกพโยหาริกะ

๔. ต่อมามีนิกายแยกออกมาจากนิกายโคกุลิกะอีก ๒ คือ ๑. ปัณณัตติวาทะ ๒. พหุลียะ (หรือพหุสสุติกะ)

๕. ต่อมามีอีกนิกายหนึ่งชื่อเจติยวาทะ แยกออกมาจากนิกายพหุลียะ (หรือพหุสสุติกะ) นั้น ภายในพุทธศักราช ๒๐๐ ปี นิกายมหาสังฆิกะแยกออกไปเป็น ๕ นิกาย รวมเป็น ๖ ทั้งมหาสังฆิกะเอง

๖. เฉพาะเถรวาทก็มีนิกายแตกแยกออกไป คือในชั้นแรกแยกออกไป ๒ นิกาย คือ ๑. มหิสาสกะ ๒. วัชชีบุตร

๗. ต่อมามีนิกายแตกแยกออกไปจากนิกายวัชชีบุตรอีก ๔ คือ ๑. รัมมุตตริยะ ๒. ภัทธานิกะ ๓. จันนาคาริกะ ๔. สมิตียะ

๘. มีนิกายแตกแยกออกไปจากนิกายมหิสาสกะอีก ๒ คือ ๑. สัพพัตติกวาทะ ๒. รัมมุตตติยะ

๙. มีนิกายแตกแยกออกไปจากนิกายสัพพัตติกวาทะ คือนิกายกัสสปิกะ

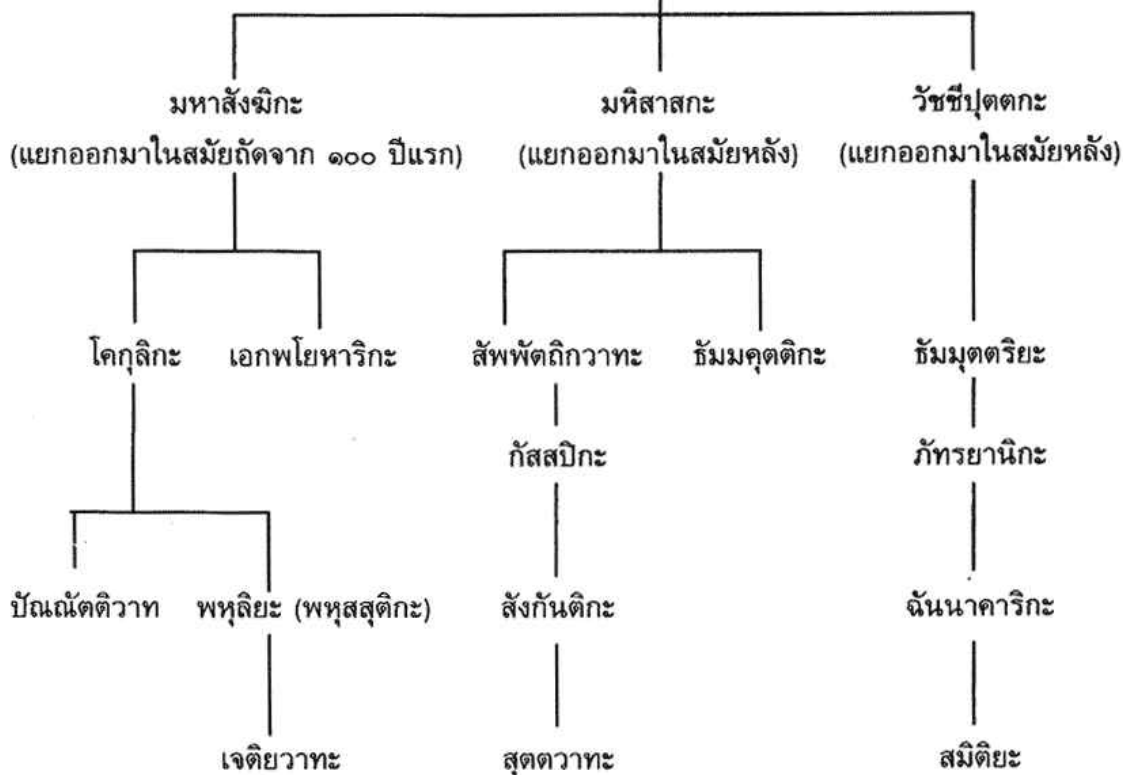
๑๐. ต่อมานิกายกัสสปิกะมีนิกายแยกออกไป ชื่อสังกันติกะ

๑๑. ต่อมานิกายสังกันติกะมีนิกายแยกออกไป ชื่อสุดตวาทะ

เป็นอันว่าเถรวาทมีนิกายย่อยแยกออกไป ๑๑ นิกาย รวม ๑๒ ทั้งเถรวาทเอง มหาสังฆิกะ ซึ่งแตกไปจากเถรวาทเป็นครั้งแรก มีนิกายย่อยแยกออกไป ๕ นิกาย รวมเป็น ๖ ทั้งมหาสังฆิกะเอง รวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๑๘ นิกาย คือเถรวาท ฝ่ายหนึ่ง กับนิกายอื่น ๆ อีก ๑๗ นิกาย ซึ่งเรียกว่า อัจฉริยวาท อีกฝ่ายหนึ่ง

โปรดดูแผนผังดังต่อไปนี้ :-

(แผนผัง)

เถรวาท

หมายเหตุ: (มีข้อพึงสังเกตว่า นิกายต่าง ๆ รวมทั้งสิบแปดนิกายที่กล่าวมานี้ ตกมาถึงสมัยปัจจุบัน คงมีเหลือแต่เพียงนิกายเดียวคือเถรวาท ส่วนนิกายอื่น ๆ เสื่อมไปทั้งหมด แม้นิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นนิกายใหญ่ก็ไม่มีเหลืออยู่แล้ว แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า นิกายมหาสังฆิกะ ได้แปรรูปเป็นมหายานไปในที่สุด แต่ก็ไม่มีชื่อเดิมเหลืออยู่).

หัวข้อเรื่อง ๒๑๙ เป็นของนิกายไหน

ก่อนที่จะระบุว่า ในหัวข้อเรื่องที่กล่าวไว้รวม ๒๑๙ หัวข้อนั้น ข้อไหนเนื่องมาจากความเห็นผิดของนิกายไหน จะรวบรวมกล่าวสรุปอีกครั้งหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงรายละเอียดของแต่ละหัวข้อจบแล้ว ในขั้นนี้จึงเพียงขอชี้แจงให้ทราบว่า คัมภีร์กถาวัตถุ แต่งขึ้นเพื่อแก้ความเข้าใจผิด หรือความคิดเห็นที่แตกแยกออกไปจากเถรวาท คือพระพุทธศาสนาแบบที่ไทยนับถือกันอยู่ในปัจจุบัน อันแสดงว่าผู้เรียบเรียงคือพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ จะต้องศึกษาหลักอื่นจนเข้าใจอย่างถ่องแท้แล้วเป็นหลักของฝ่ายเถรวาทไว้ โดยชี้แจงได้แยบยลอย่างดีที่สุด.

รายละเอียดกถาวัตถุ ๒๑๙ บัณฑิต

๑. เรื่องบุคคล

(บุคคลกถา)

ถาม : เราขอยืมได้ “บุคคล” โดยอรรถอันประจักษ์ (สังคิยัตตะ) และอรรถอย่างยิ่ง (ปรมัตตะ) หรือ ?

ตอบ : ใช่ (โปรดทราบว่า เป็นคำตอบของผู้เห็นผิด)

ถาม : เราขอยืมได้อรรถอันประจักษ์ และอรรถอย่างยิ่งจากหลักการที่ว่า “เราขอยืมได้บุคคลโดยอรรถอันประจักษ์ และอรรถอย่างยิ่ง” หรือ ?

ตอบ : อย่าพูดอย่างนั้น

ถาม : ท่านจงรู้ความผิดเถิด ถ้าเราขอยืมได้บุคคลโดยอรรถอันประจักษ์ และอรรถอย่างยิ่ง ก็ควรกล่าวได้ว่า เราขอยืมได้อรรถอันประจักษ์ และอรรถอย่างยิ่งจากหลักการนั้นได้ เนื่องจากท่านรับหลักการเฉพาะข้อแรก ปฏิเสธหลักการข้อหลังคำกล่าวของท่านจึงผิด ถ้าไม่รับหลักการข้อแรกก็ต้องไม่รับหลักการข้อหลังด้วย ถ้ารับหลักการข้อแรกก็ต้องรับหลักการข้อหลังด้วย เมื่อรับหลักการข้อแรก แต่ไม่รับหลักการข้อหลัง คำกล่าวของท่านจึงผิด

(หมายเหตุ : หัวข้อเรื่องบุคคลนี้ ยังแจกเป็นคำถามคำตอบยกย่อนต่าง ๆ อีกนับจำนวนร้อย แต่ที่ตั้งไว้ข้างต้นนี้เป็นเพียงตัวอย่างที่เป็นหลัก เรียกว่า “อนุโลมบัญญัติ” คือคำถามคำตอบตามลำดับรวม ๕ ข้อ คำถามคำตอบนี้ใช้สำหรับไล่เลียงเอากับพวกที่ยึดถือในเรื่อง “บุคคล” ได้แก่ นิกายวัชรปุตตะ, นิกายสมัตติยะ และเถรวาทอื่น ๆ นอกศาสนา หลักการสำคัญมีอยู่ว่า พระพุทธเจ้าทรงเทศนาสอน ๒ อย่าง คือสอนตามสมมติ คือตามที่โลกนัดหมายกันเรียกร่อง กับสอนตามปรมาตม คือสอนตามความจริงอย่างยิ่ง เพื่อให้เห็นแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายว่า มีจริงแค่ไหน ขอยกตัวอย่างในเรื่องบุคคล ถ้ากล่าวตามความจริงโดยสมมติก็มีอยู่ เวลาสอนเพื่อให้คนทั่วไปรู้และเข้าใจ ก็ต้องใช้สำนวนสมมติในทางโลก เรียกว่าสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา แต่เมื่อสอนให้รู้ซึ่งถึงสภาพความจริง เพื่อจะได้ไม่ติดไม่ยึดถือในเรื่องสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ก็สอนความจริงโดยปรมาตม คือสอนให้เห็นว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นเพียงสิ่งสมมติตามโวหารโลก ประกอบขึ้นจากส่วนย่อยต่าง ๆ ไม่ควรยึดถือเป็นจริงเป็นจัง การสอนความจริงโดยสมมติและโดยปรมาตมไม่ขัดกัน เหมือนหนึ่งการชี้ให้ดูภาพถ่ายว่า ผู้นั้นผู้นี้เป็นความจริงขึ้นสมมติ และการชี้ให้รู้ความจริงอีกชั้นหนึ่งว่า เป็นเพียงกระดาษ และกระดาษก็เป็นส่วนผสมของสิ่งต่าง ๆ

แต่มีเจ้าลัทธิบางพวกตามที่กล่าวไว้ ถือว่าบุคคลมีอยู่จริง โดยความจริงขั้นปรมาตม ซึ่งผิดไปจากหลักทางพระพุทธศาสนา จึงต้องย้อนถามว่า ถ้าอย่างนั้นความจริงขั้นปรมาตม ก็อาจหาได้จาก “บุคคล” ใช่หรือไม่ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดต้องยอมรับว่าไม่ใช่)

๒. เรื่องความเสื่อม

(ปริหานิกาย)

ถาม : พระอรหันต์ย่อมเสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ได้ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (โปรดทราบว่าเป็นคำตอบของผู้เห็นผิด)

ถาม : พระอรหันต์ย่อมเสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ในที่ทั้งปวงใช่ไหม ?

ตอบ : อย่างพูดอย่างนั้น

(ต่อจากนั้นได้มีคำถามคำตอบปลีกย่อยจากหลักใหญ่ที่นับจำนวนร้อย และในที่สุดเป็นการอ้างหลักถามให้จำนนต่อหลักการที่ว่า พระอรหันต์ไม่เสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ ความเห็นผิดข้อนี้เป็นของ นิกายสมัตติยะ, วัชชีปุคคกะ สัพพัตถิกวาทะ และมหาสังฆิกะบางพวก)

๓. เรื่องพรหมจรรย์

(พรหมจริยกถา)

ถาม : การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในเทพทั้งหลายไม่มีใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (โปรดทราบ คำว่า พรหมจรรย์ มีอยู่ ๒ อย่าง คืออย่างหนึ่ง ได้แก่การปฏิบัติตามมรรคาหรือข้อปฏิบัติที่เรียกว่ามคคภาวนา อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่การบวช การบวชของเทพไม่มี แต่การเจริญมรรคมีอยู่ การตอบว่า ใช่ จึงนับว่าผิดครึ่งถูกครึ่ง)

(ต่อจากนั้นเป็นการถามให้จำนนต่อหลักการที่ว่า เทพที่ประพฤติในทางดีงามมีอยู่ อันข้อได้ว่าเป็นเพี้ยมคคภาวนา จึงไม่ควรปฏิเสธว่า ไม่มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในรูปของมคคภาวนาในหมู่เทพ ความเห็นผิดนี้เป็นของนิกายสมัตติยะ)

๔. เรื่องบางส่วน

(โอธิโสภกถา)

ถาม : พระอริยบุคคลย่อมละกิเลสได้บางส่วนใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (ผู้ตอบหมายความว่า กิเลสแต่ละชนิดที่ละได้ ไม่ใช่ละได้ทั้งหมด หากละได้เพียงบางส่วน เหลืออยู่บางส่วน)

(ต่อจากนั้นเป็นการถามให้จำนนต่อหลักฐานที่ว่า ถ้าละอันไหนได้ก็ละได้เด็ดขาดในเรื่องนั้น โดยยกพระพุทธภาษิตมาอ้าง ให้ผู้ตอบยอมจำนนว่า พระอริยสาวกที่เห็นธรรมย่อมละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^๑ได้ ไม่ใช่ละสักกายทิฏฐิได้เพียงนิดหน่อย และวิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสอีกอย่างละนิดหน่อย มติที่เห็นผิดเรื่องละได้เพียงบางส่วนนี้เป็นของนิกาย สมัตติยะ)

๕. เรื่องละกิเลส

(ขหติกา)^๑

ถาม : บุณชนย่อมละกามราคะ (ความกำหนัดในกาม) และพยาบาท (ความปองร้าย) ได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่ (เป็นการตอบด้วยความเห็นผิด เพราะบุณชนที่ได้มาน แม้จะไม่มีกามราคะและพยาบาท แต่ก็จะกลับมีได้อีกเมื่อเสื่อมจากมาน)

(ต่อจากนั้นได้มีการถามตอบอีกมากมาย โดยยกพระพุทธภาษิตมาตั้ง ให้ฝ่ายตอบซึ่งสมมติว่าเป็นผู้เห็นผิดต้องยอมจำนนต่อเหตุผลว่า บุณชนละกามราคะและพยาบาทไม่ได้)

๖. เรื่องทุกอย่างมี

(สัพพมัตติกา)

ถาม : ทุกอย่างมีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นคำตอบของฝ่ายเห็นผิด)

ถาม : ทุกอย่างมีในที่ทั้งปวงใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ทุกอย่างมีในกาลทั้งปวงใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ทุกอย่างมีโดยประการทั้งปวงใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ทุกอย่างมีในสิ่งทั้งปวงใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ความเห็นที่ว่า ความเห็นว่าสิ่งทั้งปวงมี เป็นความเห็นผิดดังนี้ จัดว่าเป็นความเห็นชอบ ก็มีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : อดีตมีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อดีต ดับแล้ว พ้นไปแล้ว แปรไปแล้ว มิได้ตั้งอยู่แล้ว ตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว มิใช่หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า อดีตมีอยู่

(หมายเหตุ : ความเห็นผิดว่า ทุกสิ่งมีอยู่นี้เป็นของ นิกลยัตติกาณะ โดยตรง ในที่นี้ได้แสดงให้เห็นการถามตอบ เพื่อให้จนแก่เหตุผลเพียงเล็กน้อย แต่ก็ชัดเจนพอจะแสดงว่า ได้มีการใช้เหตุผลหักล้างกันอย่างไรบ้าง การโต้ตอบยังมีอีกมากนับด้วยจำนวนร้อย ๆ ได้แสดงไว้ในที่นี้เพียงสังเขป)

๗. เรื่องบัณฑิตที่เป็นอดีต เป็นต้น

(อติตฺตชฺชาตติกา)^๒

ถาม : ชนทั้งหลายเป็นอดีตได้ไหม ?

ตอบ : ได้

๑. อรรถกถาเรียกว่า ขหติกา

๒. อรรถกถาเรียกชื่อว่า อติตฺตชฺชาตติกา

ถาม : อายตนะ, ธาตุ เป็นอดีตได้ไหม ?

ตอบ : ได้

ถาม : อดีตมีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(ต่อจากนั้นเป็นการถามตอบต่อไปอีกมากมายจนกว่าจะจบภายในหัวข้อนี้ มีข้อที่ฟังสังเกตเป็นพิเศษก็คือที่แล้ว ๆ มา ฝ่ายเห็นถูกเป็นฝ่ายตั้งคำถามรุกฝ่ายเห็นผิด แต่คราวนี้เมื่อถึงข้อที่ ๗ อันมีประเด็นต่อเนื่องมาจากข้อที่ ๖ ฝ่ายเห็นผิดกลับเป็นฝ่ายถามรุกฝ่ายเห็นถูก คือฝ่ายเห็นถูกถือว่า ชันฐ์ อายตนะ ธาตุ เป็นได้ทั้งอดีตอนาคต ปัจจุบัน แต่จะใช้คำว่า “อตุล” ที่แปลว่า “มีอยู่” ได้ เฉพาะปัจจุบันเท่านั้น ข้อนี้ก็ความจริงเพราะที่เป็นอดีตก็ “มีแล้ว” หรือที่เป็นอนาคตก็ “จักมี” แต่ฝ่ายเห็นผิดซึ่งเป็นผู้ชักพยายามดื้อนให้อดีตกับอนาคต “มีอยู่” ให้ได้ ด้วยอ้างพระพุทธรูปต่าง ๆ แต่พระพุทธรูปนั้น ๆ ที่นำมาอ้าง ก็เพียงแสดงว่า ชันฐ์ เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเท่านั้น มิได้มีตอนไหนที่แสดงว่า ชันฐ์เป็นอดีต อนาคต “มีอยู่” เลย)

๘. เรื่องบางอย่างมี

(เอกัจฉมัตถิติกถา)

ถาม : อดีตมีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : บางอย่างมี บางอย่างไม่มี

ถาม : หมายความว่า บางอย่างดับ บางอย่างไม่ดับ, บางอย่างพ้นไป บางอย่างไม่พ้นไป, บางอย่างแปรไป บางอย่างไม่แปรไป, บางอย่างมิได้ตั้งอยู่ บางอย่างตั้งอยู่, บางอย่างตั้งอยู่ไม่ได้ บางอย่างตั้งอยู่ได้ ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นอกจากนั้นยังมีคำถามคำตอบอีกมากหลาย แต่คราวนี้กลับรูปเก่า คือฝ่ายถามเป็นฝ่ายเห็นถูก ฝ่ายตอบเป็นฝ่ายเห็นผิด ฝ่ายถามเป็นฝ่ายรุกให้ฝ่ายตอบจน ในข้อที่ถือผิดว่า อดีตบางอย่างมี บางอย่างไม่มี ซึ่งเป็นมติของ นิทายกสสปิเก คำถามคำตอบได้กล่าวถึงเรื่องอนาคตกับปัจจุบันด้วย)

๙. เรื่องการตั้งสติ

(สติปิฎกานกถา)

ถาม : ธรรมทั้งปวงเป็นสติปิฎกาน (การตั้งสติ) ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (ฟังทราบว่าเป็นคำตอบของฝ่ายเห็นผิด)

ถาม : หมายความว่า ธรรมทั้งปวงเป็นสติ, เป็นอินทรีย์คือสติ, เป็นกำลังคือสติ, เป็นความระลึกชอบ, เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสติ, เป็นเอกายนมรรค (ทางเป็นที่ไปอันเอก), เป็นธรรมให้ถึงความสิ้นไปแห่งกิเลส, เป็นธรรมให้ถึงความตรัสรู้, เป็นธรรมให้ถึงความไม่สังสมกิเลส, เป็นธรรมไม่มีอาสวะ, ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญา ๗๗ ธรรมทั้งปวงเป็นพุทธานุสสติ จนถึงอุปสมานุสสติใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(ฝ่ายถามเป็นฝ่ายไล่เสียงเอาแก่ฝ่ายตอบซึ่งเป็นพวกเห็นผิด จับประเด็นผิดในธรรมบางข้อ เลยเข้าใจผิดว่า ธรรมทั้งปวงเป็นสติปัญญา ความเห็นผิดนี้เป็นของ นิกายอันธกะ ซึ่งภายหลังแตกออกเป็น ๔ นิกาย คือ ปุพฺพเสถียะ, อปรเสถียะ, ราชคิริยะ, สิทธัตถะ, คำว่า ธรรมทั้งปวงเป็นสติปัญญานั้น ว่าโดยเหตุผลทั่วไปก็ใช้ไม่ได้แล้ว เพราะคำว่า ธรรมทั้งปวง ย่อมหมายถึงทั้งกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรม แต่สติปัญญาเป็นกุศลธรรม จึงไม่ควรกล่าวว่า ธรรมทั้งปวงเป็นสติปัญญา)

๑๐. เรื่อง “มือนำนี้” เป็นต้น

(เวทติกา)

ถาม : อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน มีอยู่ใช่ไหม?

ตอบ : มือนำนี้ ไม่มีมือนำนี้

ถาม : อันนั้นแหละมี อันนั้นแหละไม่มีใช่ไหม? (ทั้งสิ่งที่มีและไม่มี เป็นอันเดียวกันใช่หรือไม่)

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ เป็นฝ่ายมีความเห็นผิดข้อนี้ คือเห็นว่าธรรมทั้งปวงชื่อว่ามือนำ โดยฐานะเป็นรูป เป็นต้น; ชื่อว่าไม่มี คือเมื่อกล่าวถึงอดีต ก็ไม่มีอนาคตและปัจจุบัน เมื่อกล่าวถึงปัจจุบันและอนาคต ก็ไม่มีอดีต ฝ่ายถามเป็นฝ่ายชักให้จำนนต่อเหตุผล โดยชักตล่อมว่า ทั้งมีและไม่มี เป็นสิ่งเดียวกัน มีหรืออันเดียวกันหรือ เมื่อฝ่ายตอบ (คือฝ่ายเห็นผิด) ปฏิเสธว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น จึงส้าบต่อไปว่า ถ้ามีและไม่มี มิได้หมายความว่าอย่างเดียวกัน ท่านก็ไม่ควรที่จะแสดงทิวฏฐิอย่างนี้)

๑๑. เรื่องผู้นำเข้าไปให้

(ปรุพฺพการกา)

ถาม : พระอรหันต์มีการปล่อยน้ำอสุจิหรือ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นคำตอบของฝ่ายเห็นผิด)

ถาม : พระอรหันต์มีกามราคะ มีกามฉันทนวิภวหรือ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : พระอรหันต์ไม่มีกามราคะ ไม่มีกามฉันทนวิภวใช่ไหม?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าพระอรหันต์ไม่มีกามราคะ ไม่มีกามฉันทนวิภว ท่านก็ไม่พึงกล่าวว่า พระอรหันต์มีการปล่อยน้ำอสุจิ

(นิกายปุพฺพเสถียะ กับ อปรเสถียะ มีความเห็นผิดว่า พระอรหันต์มีการปล่อยน้ำอสุจิให้เคลื่อน ฝ่ายชักจึงชักถึงกามราคะของพระอรหันต์ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดยอมรับว่าไม่มี แต่ได้บ่ายเบี่ยงว่าท่านไม่ได้ทำเอง แต่เทวดาที่เป็นพวกมารนำเข้าไปให้ทางขุมขน เพื่อจะดูพระอรหันต์สงสัยเล่น ฝ่ายชักจึงชักอีกมากมาย เพื่อให้ฝ่ายตอบยอมจำนน เช่น ถามว่า จะมีใครนำโสดาปัตติผล, สกทาคามิผล, อนาคามิผล และอรหัตตผล เข้าไปให้พระอรหันต์ได้หรือไม่)

๑. ความจริงถามทีละข้อ แต่ในที่นี้เพื่อให้ได้ความ จึงรวมทั้งอดีต, อนาคต, และปัจจุบันมาไว้ในคำถามเดียวกัน

๑๒. เรื่องความไม่รู้

(อัญญาณกถา)

ถาม : พระอรหันต์มีความไม่รู้ (อัญญาณ) ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นคำตอบของฝ่ายเห็นผิด)

ถาม : พระอรหันต์มีวิชาใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : พระอรหันต์ไม่มีวิชาใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์ไม่มีวิชา ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า พระอรหันต์มีอัญญาณ (ความไม่รู้)

(นิกายปุพพเสลียะ มีความเห็นผิดว่า พระอรหันต์มีอัญญาณคือความไม่รู้ เพราะการที่ไม่รู้ชื่อของคนทั้งหลายก็นับเป็นอัญญาณอย่างหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนาไม่ถือว่า การไม่รู้จักชื่อของคน จะทำให้ดีขึ้นหรือเลวลงอย่างไร เพราะมีไชกิลส จึงไม่จัดเป็นอัญญาณ หรือวิชา. อัญญาณ หรือวิชา ตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึงไม่รู้จักทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ถ้าไม่รู้ความจริงทั้งสี่ประการนี้ ก็ไม่สามารถพ้นไปจากทุกข์ได้ แต่ นิกายปุพพเสลียะ ไม่เข้าใจอย่างนั้น ฝ่ายชกจึงไล่เลียงดังกล่าวแล้ว)

๑๓. เรื่องความสงสัย

(กิงขาณกถา)

๑๔. เรื่องการบอกของผู้อื่น

(ปรวิตรณกถา)

อีก ๒ เรื่องนี้ ก็มีเค้าความทำนองเดียวกับข้อที่ ๑๒ คือ นิกายปุพพเสลียะ เข้าใจว่าพระอรหันต์ยังมีความไม่รู้ ยังมีความสงสัย ยังต้องอาศัยผู้อื่นบอกเล่า จึงมีการชักใช้ให้เห็นจริงว่า พระอรหันต์ไม่มีวิชา, ไม่มีความสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ฯลฯ ไม่ต้องมีผู้อื่นบอกกล่าวในธรรมที่ท่านรู้แจ้งเห็นจริง ทั้งสามเรื่อง คือข้อที่ ๑๒ ถึง ๑๔ นี้ อรรถกถารวมเป็นเรื่องเดียวกัน

๑๕. เรื่องการเปล่งวาจา

(วจีเภทกถา)

ถาม : ผู้เข้าฌานที่ ๑ ในขณะแห่งโสตาปัตติมรรค มีการเปล่งวาจาใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นคำตอบของผู้มีความเห็นผิด)

ถาม : ผู้เข้าโลกียสมาบัติในที่ทั้งปวง, ในกาลทั้งปวง, ทุกประเภท มีการเปล่งวาจาใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพพเสลียะ เป็นต้น เข้าใจว่า ท่านผู้เข้าฌานที่ ๑ ในขณะแห่งโสตาปัตติมรรค มีการเปล่งวาจาว่า “ทุกข์” คือเห็นจริงในเรื่องทุกข์ ถึงกับเปล่งวาจาออกมา แต่ตามความเป็นจริง ไม่มีการเปล่งวาจาเช่นนั้น)

๑๖. เรื่องการนำมาซึ่งความรู้ในทุกข์

(ทุกขาทรรถา)

ถาม : การนำมาซึ่งความรู้ในทุกข์ เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคไข่มใหม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้ใดผู้หนึ่งกล่าววาทว่า “ทุกข์” ผู้นั้นทุกผู้ชื่อว่าเจริญมรรคไข่มใหม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น (ถ้าตอบว่า ใช่ ก็จะต้องไปอีกว่า)

ถาม : บุพฺพชน (คนที่ยังหนาไปด้วยกิเลส) ซึ่งเป็นคนเขลาที่ดี, ผู้มามารดาบิดาที่ดี, ผู้มาพระอรหันต์ที่ดี, มีทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงยังพระโลหิตให้ห้อก็ดี, ผู้ทำสงฆ์ให้แตกกันก็ดี กล่าววาทว่า “ทุกข์” ดังนี้ จะชื่อว่าเจริญมรรคหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพฺพเสถียะ มีความเห็นผิดว่า ผู้เปล่งวาทว่า “ทุกข์ ทุกข์” ย่อมนำมาซึ่งความรู้ในทุกข์ และการนำมาซึ่งความรู้ในทุกข์นั้น เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค จึงมีการซักให้เห็นว่า คนเลว ๆ ก็เปล่งวาทว่า ทุกข์ ทุกข์ ได้)

๑๗. เรื่องความตั้งอยู่แห่งจิต

(จิตตฐิติถา)

ถาม : จิตดวงหนึ่งย่อมตั้งอยู่ตลอดวันใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นการตอบด้วยความเห็นผิด)

ถาม : ครั้งวันเป็นขณะเกิด อีกครั้งวันเป็นขณะดับใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอัครกะ มีความเห็นผิด เพราะเห็นจิตในสมภาติ กับภวังคจิต เป็นไปต่อเนื่องกัน จึงเข้าใจว่า จิตดวงเดียวกันนั้น ตั้งอยู่ยั่งยืน วันหนึ่ง สองวัน หรือตลอดเดือนปี ตลอดกัปป์ ถึง แปรหมื่นสี่พันกัปป์ ฝ่ายซักได้ซักให้คำนึงถึงระดับระยะเกิด และพระพุทธภาษิตที่ว่า ในคืนหนึ่งวันหนึ่ง จิตเป็นอันมากเกิดขึ้นและดับไป)

๑๘. เรื่องถ่านไฟร้อน

(ถุกกูปกถา)

ถาม : สังขารทั้งปวง ไม่มียกเว้น เป็นเหมือนถ่านไฟร้อนใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นการตอบด้วยความเห็นผิด)

ถาม : สุขเวทนา, สุขทางกาย, สุขทางจิต, สุขอันเป็นทิพย์, สุขอันเป็นของมนุษย์, ฯลฯ สุขอันประกอบด้วยอาสวะ, สุขอันไม่ประกอบด้วยอาสวะ ฯลฯ สุขอันเกิดจากความสงบ, สุขอันเกิดจากการตรัสรู้ มีอยู่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : มีอยู่

ถาม : ถ้าสุขเช่นนั้น มีอยู่ ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า สังขารทั้งปวง ไม่มียกเว้น เป็นเหมือนถ่านไฟร้อน

(นิกายโคถุลิกะ เป็นเจ้าของความเห็นผิดข้อนี้ มีผู้สันนิษฐานว่า ชื่อของนิกายนี้มาจากคำว่า ถุกฤพะ คือถือว่าสังขารมีลักษณะเหมือนถ่านไฟร้อน ฝ่ายค่านิจจึงชักให้ยอมรับว่า ความสุขต่าง ๆ ชนิด ยังมีอยู่ เหตุไฉน จึงกล่าวยืนยันแต่แง่เดียวโดยไม่มีข้อยกเว้น)

๑๙. เรื่องการตรัสรู้โดยลำดับ

(อนุப்புพาทิสสมยกลา)

ถาม : การตรัสรู้โดยลำดับ (ตรัสรู้ไปที่ละเล็กทีละน้อย) มีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลย่อมเจริญโสดาปัตติผลที่ละเล็กทีละน้อยใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : บุคคลย่อมทำให้แจ้งโสดาปัตติผลที่ละเล็กทีละน้อยใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(มีการถามตอบไล่เลียงไปจนถึงมรรคผลขั้นสูง ความเห็นผิดข้อนี้ เป็นของ นิกายอรรถะ, สัพพัตติกวาทะ, สมิติยะ, ภทธานิกะ เพราะเข้าใจผิดในพระพุทธานุชาตที่ว่า “ผู้มีปัญญาพึงชำระมลทินของตนไปที่ละน้อย ทีละขณะโดยลำดับ เหมือนช่างทองชำระมลทินของเงินฉะนั้น” โดยเข้าใจว่า ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล เมื่อเห็นอริยสัจข้อที่ ๑ ก็ละกิเลสได้บางส่วน เมื่อเห็นข้อที่ ๒ จนถึงข้อที่ ๔ ก็ละได้อีกบางส่วน เมื่อบรรลุมรรคผลครบ ๔ ขั้น จึงละกิเลสได้ ๑๖ ส่วน (คือใช้หลักอริยสัจ ๔ เป็นตัวคูณมรรคผล ๔ ขั้น) ซึ่งขัดกับพระพุทธานุชาตที่ว่า เมื่อตรัสรู้หรืออริยสัจนั้น มิใช่เห็นทีละข้อ แต่เห็นพร้อมกันหมดทุกข้อ และพระพุทธานุชาตที่ว่า ในสมัยใดอริยสาวกเกิดดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา ในสมัยนั้นอริยสาวกนั้นย่อมละได้ซึ่งสัญญา ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีลัพพตปรามาส^๒ อันแสดงว่าละได้พร้อมกันหมดทั้งสามอย่าง)

๒๐. เรื่องโวหาร

(โวหารกลา)

ถาม : โวหาร (คือถ้อยคำที่กล่าวเรียกขานสิ่งต่าง ๆ) ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระ (คือพ้นจากโลก) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่า เป็นการตอบด้วยความเห็นผิด)

ถาม : โวหารนั้น ย่อมกระทบในเหตุที่เป็นโลกุตตระ ไม่กระทบในเหตุที่เป็นโลกิยะ; บุคคลย่อมรู้โวหารนั้นด้วยวิญญานอันเป็นโลกุตตระ มิใช่ด้วยวิญญานอันเป็นโลกิยะ; สาวกเท่านั้นย่อมรู้ บุคคลไม่รู้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ความเห็นผิดเรื่องที่ว่า โวหารของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระนี้ เป็นของ นิกายอรรถะ ฝ่ายชกจึงต้องชักต้อนให้จำนนว่า ถ้าโวหารหรือถ้อยคำเป็นโลกุตตระแล้ว มิต้องใช้หูโลกุตตระฟังจึงรู้เรื่องหรือ นอกจากนั้น วิญญานคือความรู้แจ้งอารมณ์ทางหุมีต้องเป็นโลกุตตระด้วยหรือ? เมื่อฝ่ายเห็นผิดตอบปฏิเสธ จึงล้าทับว่า เพราะเหตุนี้ จึงไม่ควรกล่าวว่า โวหารของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระ)

๑. สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ๑๙/๔๑๖

๒. ดูคำอธิบายศัพท์ในหน้า ๕๑๓

๒๑. เรื่องนิโรธความดับทุกข์ (นิโรธกถา)

ถาม : นิโรธ (ความดับ) มีสองใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) มีสองใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสะกะ กับ นิกายอังคะ มีความเห็นผิดว่า นิโรธสองอย่าง คือ อปัฏฐังขานิโรธ (ความดับมิใช่ด้วยโลกุตตรญาณ) กับ ปฏิสังขานิโรธ (ความดับด้วยโลกุตตรญาณ) รวมเป็นนิโรธสังข์ด้วยกัน ฝ่ายคามจึงชักให้จนด้วยถามว่า ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ทุกขนิโรธสังข์ (ความจริงคือความดับทุกข์) ทุกขสังข์ (ความจริงคือทุกข์) สมุทยสังข์ (ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์) และมัคคสังข์ (ความจริงคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) เป็นต้น มีพลอยมืออย่างละสองไปด้วยหรือ ? คือตามความจริงการดับที่เป็นโลกียะจะจัดเข้าในนิโรธสังข์จะไม่ได้ เพราะยังเกิดขึ้นได้อีก นิโรธที่แท้จริงจึงมีอย่างเดียวเท่านั้น คือที่เป็นโลกุตระ)

๒๒. เรื่องกำลัง (พลกถา)

ถาม : กำลังแห่งพระตถาคต เป็นของทั่วไปแก่พระสาวกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : กำลังแห่งพระตถาคต ก็คือกำลังแห่งพระสาวก; กำลังแห่งพระสาวก ก็คือกำลังแห่งพระตถาคต อย่างนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอังคะ มีความเห็นผิด เพราะจับความในพระสูตร ในอนรุทธสังยุตที่ว่า เพราะเจริญทำให้มากซึ่งสติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมรู้ฐานะ อฐานะ ตามความจริง. เป็นเหตุให้เข้าใจผิดว่า กำลังแห่งพระตถาคต เป็นของสาธารณะแก่พระสาวก ฝ่ายคามจึงชักต้อนให้เห็นว่า ไม่เสมอกัน)

๒๓. เรื่องญาณเป็นอริยะ (อริยัตถกถา)

ถาม : ความรู้ตามความเป็นจริงในฐานะและอฐานะ เป็นกำลังแห่งพระตถาคต เป็นอริยะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ญาณนั้น เป็นมรรค, ผล, นิพพาน, โสดาปัตติมรรค, โสดาปัตติผล เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอังคะ มีความเห็นผิดว่า ญาณ ๑๐ นั้น เป็นอริยะทั้งหมด คือมิใช่อาสวกชยญาณ (ญาณอันเป็นเหตุสิ้นอาสวะ) เท่านั้น ที่เป็นอริยะ แม้ญาณ ๙ ข้อข้างต้นก็เป็นอริยะด้วย ฝ่ายคามจึงชักว่า ญาณข้อใดข้อหนึ่งใน ๙ ข้อนั้น เป็นมรรค เป็นผล หรือว่าเป็นนิพพาน ท่านจึงกล่าวว่า เป็นอริยะ ถ้ามิใช่มรรคผล หรือนิพพาน ก็ไม่ควรกล่าวว่า เป็นอริยะ)

๒๔. เรื่องจิตหลุดพ้น

(วิมจจติกถา)

ถาม : จิตที่มีราคะ ย่อมหลุดพ้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : จิตที่ประกอบด้วยราคะ, เกิดพร้อมกับราคะ, ระคนด้วยราคะ ฯลฯ เป็นจิตเศร้าหมอง ย่อมหลุดพ้นใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า จิตหลุดพ้น ไม่จำเป็นต้องเป็นจิตของผู้ปราศจากราคะ แม้จิตที่ประกอบด้วยราคะก็หลุดพ้นได้ เปรียบเหมือนผ้าที่จะพ้นจากมลทิน ไม่จำเป็นต้องเป็นผ้าที่สะอาดแล้วเท่านั้น แม้ผ้าสกปรกเมื่อซักเช็ดก็พ้นจากมลทินได้ ปัญหาเรื่องนี้เป็นเพียงโวหาร ประเด็นสำคัญอยู่ที่ขณะหลุดพ้นเดิมจิตจะเป็นอย่างไรมาก็ตามที แต่ขณะหลุดพ้นจะต้องปราศจากราคะ เพราะฉะนั้น ฝ่ายชักจูงชักว่า จิตที่หลุดพ้นเป็นจิตที่มีราคะ มีความเศร้าหมองเช่นนั้นหรือ)

๒๕. เรื่องจิตกำลังหลุดพ้น

(วิมจจมานกถา)

ถาม : จิตหลุดพ้นแล้ว กำลังหลุดพ้นใช่หรือไม่ ? (ทั้งหลุดพ้นแล้ว ทั้งกำลังหลุดพ้น)

ตอบ : ใช่

ถาม : จิตหลุดพ้นแล้วบางส่วน ยังไม่หลุดพ้นบางส่วนใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ความเห็นผิดข้อนี้เนื่องกันกับข้อ ๒๔ คือมีความเห็นว่า จิตที่หลุดพ้นด้วยฉานอันเป็นวิภังคญาณวิมุตติ คือหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ ชื่อว่ากำลังหลุดพ้นด้วยสมุจเฉทวิมุตติ คือหลุดพ้นด้วยการตัดขาด ในขณะที่แห่งมรรค ฝ่ายชักจูงไล่เลียงว่า บางส่วนหลุดพ้น บางส่วนยังไม่หลุดพ้นใช่หรือไม่)

๒๖. เรื่องบุคคลที่ ๘

(อัญญมกถา)

ถาม : บุคคลที่ ๘ (ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค) ละเครื่องรังรัดคือทิฏฐิ (ความเห็น) ได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลที่ ๘ เป็นพระโสดาบัน หรือท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ฯลฯ ใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ความเห็นผิดข้อนี้ เป็นของ นิกายอันธกะ และ สมิตยะ ซึ่งเห็นว่า บุคคลที่ ๘ คือผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ละกิเลสที่รังรัดจิตได้ ๒ อย่าง^๑ เพราะไม่มีกิเลสพุ้งขึ้นในขณะที่แห่งอนุโลมโคตรภูและมรรค ฝ่ายฉานจึงชักว่า บุคคลที่ ๘ เป็นพระโสดาบันหรือ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดต้องยอมรับว่าไม่ใช่ เพราะผู้จะละได้ต้องเป็นพระโสดาบัน หรือผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลแล้วเท่านั้น)

๒๗. เรื่องอินทรีย์ของบุคคลที่ ๘

(อฏฐมกัสนิ อธิบาย)

ถาม : บุคคลที่ ๘ (ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค) ไม่มีอินทรีย์^๑ คือศรัทธาใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลที่ ๘ ไม่มีศรัทธาหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า บุคคลที่ ๘ คือท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังได้อินทรีย์ ในขณะที่แห่งมรรค ไม่ใช่ได้เสร็จแล้ว ผู้ชักจูงชักให้จำนด้วยเหตุผลหลายข้อ พร้อมทั้งพระพุทธานุญาตในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค หน้า ๒๑๒ ที่ว่าพระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งในโสดาปัตติผล (คือท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค) ก็มีอินทรีย์ ๕ มีศรัทธา เป็นต้น มีปัญญาเป็นที่สุด)

๒๘. เรื่องดาตัพย์

(ทิพพจักขุกถา)

ถาม : ดาเนื้อ (มังสจักขุ) อันธรรมะอุปถัมภ์แล้ว ย่อมเป็นดาตัพย์ (ทิพพจักขุ) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ดาเนื้อก็คือดาตัพย์ ดาตัพย์ก็คือดาเนื้อหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ สมัตติยะ มีความเห็นผิดว่า ดาเนื้อ ซึ่งได้ธรรมะคือฌานที่ ๔ สนับสนุนแล้ว ย่อมชื่อว่าเป็นดาตัพย์ ฝ่ายถามจึงชักให้จำนด้วยคำถามมากมาย รวมทั้งการอ้างพระพุทธานุญาตในอิติวุตตะกะ ซึ่งว่าด้วยจักขุ ๓ ประเภท คือ มังสจักขุ (ดาเนื้อ) ทิพพจักขุ (ดาตัพย์) ปัญญาจักขุ (ดาปัญญา) มิได้รวมดาเนื้อกับดาตัพย์เข้าด้วยกัน)

๒๙. เรื่องหุทิพย์

(ทิพพโสตกถา)

ข้อนี้มีคติอันเดียวกับเรื่องดาตัพย์ เป็นแต่เปลี่ยนเรื่องมาเป็นหุทิพย์เท่านั้น เป็นแต่พระพุทธานุญาตที่อ้างแสดงว่า หุมี ๒ อย่าง คือมังสโสธ (หุเนื้อ) และทิพพโสธ (หุทิพย์)

๓๐. เรื่องญาณรู้ถึงสัตว์ผู้เกิดตามกรรม

(ยถากัมมูปคตญาณกถา)

ถาม : ญาณรู้ถึงสัตว์ที่เกิดตามกรรม คือดาตัพย์ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : คือทำในใจถึงสัตว์ผู้เกิดตามกรรมด้วย เห็นรูปด้วย ดาตัพย์ด้วย อย่างนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

๑. อินทรีย์ คือธรรมอันเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน

(ข้อนี้ก็เกี่ยวโยงมาจากข้อ ๒๘ คือเกิดความเห็นผิดขึ้นว่า ญาณที่รู้ถึงสัตว์ผู้เกิดตามกรรม คือทิพยจักขุ หรือตาทิพย์ ฝ่ายชักร้านได้ชักให้ยอมรับว่า บุคคลบางคนไม่มีทิพยจักขุ แต่ก็มีญาณชนิดนี้ได้ จึงไม่ควรกล่าวว่า ญาณชนิดนี้กับทิพยจักขุเป็นอันเดียวกัน)

๓๑. เรื่องความสำรวม

(สังวรกถา)

ถาม : ความสำรวมมีในเทพทั้งหลายใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความไม่สำรวมมีในเทพทั้งหลายใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(อรรถกถาไม่ได้บอกว่าเป็นของนิกายใด แต่ก็พอสันนิษฐานได้ว่า สืบเนื่องมาจากข้อ ๒๘ ซึ่งเป็นมติของ นิกายอันธกะ และ สมัตถิยะ ความเห็นผิดนั้นเกิดขึ้น เพราะเห็นว่าเทพชั้นดาวดึงส์ขึ้นไปย่อมไม่ก่อเวร (ไม่ละเมิดศีล ๕) เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามีความสำรวม ตามความจริงปัญหาเรื่องการละเมิดศีล ๕ ไม่มี จึงไม่ควรกล่าวว่ามีหรือไม่มีความสำรวม เพราะเทพเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ละเมิดศีล ๕ โดยปกติธรรมดาอยู่แล้ว)

๓๒. เรื่องไม่มีสัญญา คือความจำได้หมายรู้

(อสังขญกถา)

ถาม : สัญญามีอยู่ในพวกอสังขญสัตว์ (สัตว์พวกไม่มีสัญญา หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขญสัตว์) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่ (พึงทราบว่าเป็นความเห็นผิดแท้)

ถาม : สัตว์เหล่านั้นมีภพของผู้มีสัญญา (สังขญภพ) เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นว่า เพราะมีพระพุทธานุญาตว่า “วิญญานย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย” และเพราะมีพระพุทธานุญาตว่า “ชื่อว่าปฏิสนธิ (การถือกำเนิด) เว้นจากวิญญานย่อมมีไม่ได้” ก็แลเทพเหล่านั้นย่อมเคลื่อนจากภพนั้น เพราะสัญญาเกิดขึ้น” ฉะนั้น อสังขญสัตว์จึงมีสัญญาทั้งในขณะจุติและปฏิสนธิ ฝ่ายชักร้านจึงชักค้านว่า ถ้าอย่างนั้น อสังขญสัตว์ ก็เป็นอสังขญสัตว์เฉพาะตอนตั้งอยู่ แต่ตอนเคลื่อนตอนเกิดเป็นสังขญสัตว์; มีอสังขญภพเฉพาะตอนตั้งอยู่ แต่ตอนเคลื่อนตอนเกิดมีสังขญภพ; มีชั้นที่ ๑ เฉพาะตอนตั้งอยู่ แต่ตอนเคลื่อนตอนเกิด มีชั้นที่ ๖ อย่างนั้นหรือ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดจำต้องปฏิเสธ)

๓๓. เรื่องเนวสัญญานาสัญญายตนะ

(เนวสัญญานาสัญญายตนกถา)

ถาม : ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ (อายตนะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) ไม่ควรกล่าวว่ามีความสัญญา ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เทพพวกเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีอสังขญภพ (ภพของผู้ไม่มีสัญญา) เป็นต้น เช่นนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า คำว่า อายตนะที่มีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ทำให้ไม่ควรกล่าวว่าสัญญาในภพนั้น ฝ่ายค่านิจชกัว่า ถ้าอย่างนั้น ก็มีสัญญาภาพ คือมีความเป็นอยู่แบบอัญญัตตวิไชใหม่ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดจำต้องปฏิเสธ)

๓๔. เรื่องพระอรหันต์พึงเป็นคฤหัสถ์ได้

(คิหิสส อรหตักถา)

ถาม : พระอรหันต์พึงเป็นคฤหัสถ์ได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์ยังมีเครื่องร้อยรัดของคฤหัสถ์หรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ความจริงเรื่องนี้เป็นเพียงโวหาร คือ นิกายอุตตราปละกะ มีความเห็นว่า มีคฤหัสถ์หลายคนที่เป็นพระอรหันต์ เช่น ยศกุลบุตร, สันตคิมหาอำมาตย์ จึงกล่าวอย่างนั้น แต่ฝ่ายค่านิจชกัว่า ถ้าอย่างนั้น พระอรหันต์ก็มีกิเลสของคฤหัสถ์ใช่หรือไม่ ตามข้อเท็จจริง มีคฤหัสถ์หลายคนได้บรรลอรหัตตผล แต่เมื่อบรรลเป็นพระอรหันต์ ความเป็นอยู่ทุกอย่างก็ต่างไปจากคฤหัสถ์ คือ ไม่ครองเรือน ไม่เสพงาม ไม่ดำรงชีวิตแบบชาวโลก เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า พระอรหันต์เป็นคฤหัสถ์)

๓๕. เรื่องความเกิด

(อุปปัตติกถา^๑)

ถาม : บุคคลย่อมเป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิดได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ได้ (พึงทราบว่าเป็นผิดแท้)

ถาม : บุคคลย่อมเป็นพระโสดาบันพร้อมกับการเกิดได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตราปละกะ มีความเห็นผิดว่า พระบาลีว่า “ย่อมเป็นอุปปาติกะ ปรินิพพานในภพนั้น” จึงหมายความว่า บุคคลที่เกิดในชั้นสุทธาวาส ย่อมเป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิด ซึ่งตามความจริงมิใช่เช่นนั้น หากหมายความว่า ต้องเกิดเสียก่อน แล้วจึงเป็นพระอรหันต์ในภายหลัง)

๓๖. เรื่องไม่มีอาสวะ

(อนาสวกถา)

ถาม : ธรรมทั้งปวงของพระอรหันต์ไม่มีอาสวะ คือกิเลสที่ต้องสันดานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ธรรมทั้งปวงเป็นมรรคผลหรือนิพพาน เป็นต้น ใช่ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

๑. คำนี้อ่านว่า อุปะปัตติ แปลตามศัพท์ว่า การเข้าถึง คือเกิด เป็นคำใกล้เคียงกับคำว่า อุปปัตติ ซึ่งแปลว่า เกิดขึ้น จึงหมายเหตุไว้เป็นที่สังเกต

(นิกายอุตตรাপถะ มีความเห็นว่า ผิด ทรมทั้งปวงของพระอรหันต์ย่อมไม่มีอาสวะทั้งสิ้น คำว่า ทรมทั้งปวง ทำให้เกิดความหมายยุ่งยาก เพราะถ้าพระอรหันต์มีจิวร จีวรก็เป็นของไม่มีอาสวะ เมื่อให้จิวรนั้นไป จะว่าจิวรนั้นไม่มีอาสวะหรือ ? ความจริงจึงไม่ควรกล่าวว่า ทรมทั้งปวงของพระอรหันต์ไม่มีอาสวะ เพราะจะมีความหมายคลุมไปถึงร่างกาย เครื่องใช้)

๓๗. เรื่องพระอรหันต์

ประกอบด้วยอะไรบ้าง

(สมันนาคคกถา)

ถาม : พระอรหันต์ประกอบด้วยผล ๔ หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์ประกอบด้วยศีล ๔, เวทนา ๔, สัญญา ๔, เจตนา ๔, จิต ๔, ตรีทฐา ๔ จนถึง ปัญญา ๔ อย่างนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপถะ มีความเห็นว่า พระอรหันต์ประกอบด้วยผล ๔ คล้ายกับที่คนปัจจุบันพูดว่า ผู้สำเร็จมัธยม ๘ เป็นผู้ประกอบด้วยมัธยม ๑, ๒, ๓ ถึง ๘ ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องกล่าวอย่างนั้น เวลาแสดงความรู้ ก็แสดงแต่ชั้นสูงสุด เพราะในชั้นต่ำกว่านั้นตนผ่านพ้นมาแล้ว ถ้าจะนำมากล่าวด้วยก็จะเหมือนพูดเล่น เช่น ถามว่า มีความรู้สำเร็จชั้นไหน ? ก็จะต้องตอบว่า สำเร็จชั้นประถม ๑, ๒, ๓, ๔ มัธยม ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ ซึ่งไม่จำเป็น)

๓๘. เรื่องพระอรหันต์ประกอบด้วยอุเบกขา

(อุเปกขาสมันนาคคกถา)

ถาม : พระอรหันต์ประกอบด้วยอุเบกขา (ความวางเฉย) ๖ อย่างใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์ประกอบด้วยศีล ๖ เวทนา ๖ เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(เรื่องนี้ก็เป็นเรื่องโวหารเช่นเดียวกัน พระอรหันต์เป็นผู้มีความวางเฉยในทวารทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ แต่จะใช้ความวางเฉยนั้นทางไหน ก็ทำทีละทาง ไม่ใช่ทำพร้อมกันทั้งหกทาง ในขณะเดียวกัน)

๓๙. เรื่องเป็นพระพุทธานุเจ้าเพราะโพธิ

(โพธิยา พุทธโรติกถา)

ถาม : บุคคลย่อมเป็นพระพุทธานุเจ้าเพราะโพธิ (ความตรัสรู้ หรือคุณเครื่องให้ตรัสรู้) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เมื่อโพธิดับแล้ว ก็ไม่เป็นพระพุทธานุเจ้าอย่างนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(เรื่องนี้ก็เป็นเรื่องของโวหารเช่นกัน คือ นิกายอุตตราปถกะ มีความเห็นอย่างนั้น คำว่า โพรธิ หมายถึงมัคคญาณ ๔ และสัพพัญญุตญาณ การกล่าวอย่างนั้นก็เป็นการถูกต้องในสำนวนธรรมดา แต่ถ้าวิเคราะห์อย่างลึกซึ้ง ก็ไม่ควรกล่าว เพราะโพรธิเป็นได้ทั้งอดีต, อนาคต, และปัจจุบัน ในขณะที่โพรธิเป็นอดีต ความเป็นพระพุทธรเจ้าจะมีพลอยหมดไปด้วยหรือ ถ้าตั้งเงื่อนไขให้ขึ้นอยู่กับโพรธิเท่านั้น)

๔๐. เรื่องลักษณะ

(ลักษณะกถา)

ถาม : ผู้ประกอบด้วยลักษณะ เป็นพระโพรธิสัตว์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะบางส่วน ก็เป็นพระโพรธิสัตว์บางส่วนหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตราปถกะ มีความเห็นอย่างนี้ แต่ก็มีปัญหาว่า พระเจ้าจักรพรรดิก็จประกอบด้วยลักษณะเหมือนกัน พระเจ้าจักรพรรดิมิเป็นพระโพรธิสัตว์ไปด้วยหรือ ? การกล่าวอย่างนี้จึงชื่อว่าผิดหลักตรรกศาสตร์ เช่น กล่าวว่ คนพูดภาษาไทยเป็นคนไทย คนชาติอื่นพูดภาษาไทยมิเป็นคนไทยไปด้วยหรือ ?)

๔๑. เรื่องกำหนดลงมาเกิด

(นิยาโมกกันตีกถา)

ถาม : พระโพรธิสัตว์มีกำหนดลงมาเกิดประพตติพรหมจรรย์ในพระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่า กัสสปะ ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระโพรธิสัตว์เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคพระนามว่า กัสสปะ หรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอังคะ มีความเห็นผิดว่า พระโพรธิสัตว์จะต้องมีกำหนด หรือมีธรรมดาที่จะต้องลงมาเกิด ประพตติพรหมจรรย์ในพระพุทธรเจ้าบางพระองค์ เช่น พระกัสสปะ เพราะจับความในขมฏิกการสูตรมิต^๑ ฝ่ายชักจูงชักว่า พระโพรธิสัตว์มาเป็นสาวก และพระสาวกกลายเป็นพระพุทธรเจ้าหรือ ? ตามความจริงพระโพรธิสัตว์ในระหว่างที่บำเพ็ญบารมี อาจะเกิดในสมัยของพระพุทธรเจ้าพระองค์ใดก็ได้ จะออกบวชหรือไม่ก็ได้ ข้อสำคัญคือไม่ได้ตรัสรู้บรรลุมรรคผลในสมัยที่กำลังบำเพ็ญบารมีนั้น ต่อในชาติสุดท้ายจึงได้ตรัสรู้ด้วยความสามารถในการค้นคว้าและประพฤติปฏิบัติของพระองค์เอง)

๔๒. เรื่อง “ประกอบด้วยคุณธรรม”

อีกข้อหนึ่ง

(อปรานิสมันนาคคกถา)

ถาม : บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล (ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค) ประกอบด้วยผลทั้งสาม (โสดาปัตติผล, สกทาคามิผล, อนาคามิผล) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งอหัตตผล ประกอบด้วยผัสสะ ๔ เวทนา ๔ เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดทำนองเดียวกับข้อที่ ๓๗ ซึ่งกล่าวมาแล้ว เหตุผลในการชักให้จำนนก็อย่างเดียวกัน ต่างแต่ในข้อนี้กล่าวถึงพระอรหันต์ ในข้อนี้กล่าวถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตตมรรค)

๔๓. เรื่องการละสัญญาโยชนทั้งหมด

(สัพพัญญูชนปทานกถา)

ถาม : การละสัญญาโยชน (กิเลสเครื่องร้อยรัดหรือผูกมัด) ทั้งปวง เป็นความเป็นพระอรหันต์หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สัญญาโยชนทั้งปวง อันอหัตตมรรคย่อมละใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า การละสัญญาโยชนทั้งปวงได้เป็นความเป็นพระอรหันต์ ความจริงพูดอีกอย่างหนึ่งก็ไม่ผิด แต่ที่ถูกคัดค้านก็เพราะในสัญญาโยชนทั้งสิบนั้น โสดาปัตติมรรคละมาแล้ว ๓ อนาคามีมรรคละมาแล้วอีก ๒ รวมเป็น ๕ อหัตตมรรคละอีก ๕ จึงไม่ควรกล่าวว่า อหัตตมรรคและสัญญาโยชนหมดทุกข้อ เพราะความจริงข้อต้น ๆ มรรคอื่นละมาเสร็จแล้ว เรื่องนี้ดูเป็นปัญหาทางสำนวนโวหารมากกว่า)

๔๔. เรื่องหลุดพ้น

(วิมุตตกถา^๑)

ถาม : วิมุตติญาณเป็นตัวหลุดพ้นหรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : วิมุตติญาณทุกอย่างเป็นตัวหลุดพ้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(คำว่า วิมุตติญาณ หมายความว่าถึงญาณ ๔ ประการ คือ วิปัสสนาญาณ, มัคคญาณ, ผลญาณ, และปัจจุเวกขณะญาณ เพราะเป็นตทั้งควิมุตติ, สมุจเฉทวิมุตติ, และปฏิบัติสัทธีวิมุตติโดยลำดับ ส่วนปัจจุเวกขณะญาณชื่อว่าวิมุตติญาณด้วย เพราะรู้จักวิมุตติ กล่าวตามหลักวิชา ผลญาณเหล่านั้น ควรกล่าวได้ว่าเป็นตัวหลุดพ้นโดยตรง แต่เมื่อกล่าวคลุม ๆ ว่า วิมุตติญาณเป็นตัวหลุดพ้น จึงทำให้เกิดการชักใช้ไล่เลียงขึ้น นิกายอันธกะเป็นเจ้าของความคิดนี้)

๔๕. เรื่องพระอเสกขะ คือผู้ไม่ต้องศึกษา

(อเสกขกถา)

ถาม : พระเสกขะ (ผู้ยังศึกษา) มีอเสกขญาณ (ญาณที่เป็นของพระอเสกขะ) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระเสกขะย่อมรู้เห็นธรรมที่เป็นของพระอเสกขะ, เข้าถึงอยู่, ถูกต้องด้วยนามกายอยู่ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตรราปถะ มีความเห็นผิดว่า พระเสขะ คือพระอริยบุคคลที่ต่ำกว่าพระอรหันต์บางท่าน เช่น พระอานนท์ที่ย่อมรู้ถึงพระอเสขะ คือพระอรหันต์ จึงชื่อว่ามือเสขญาณ ฝ่ายค่านจึงต้องชักให้ยอมจำนน คำว่า เสขะ, เสกขะ, และอเสขะ, อเสกขะ ใช้ได้ทั้งสองแบบ มีความหมายอย่างเดียวกัน)

๔๖. เรื่องวิปริต

(วิปริตกถา)

ถาม : ท่านผู้เข้าสมาบัติมีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ (กลืนกำหนดหัวข้อเพ่งที่ดิน) ชื่อว่ามีญาณในสิ่งที่ผิด ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : มีความเห็นผิดในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง, ในทุกข์ ว่าเป็นสุข, ในสิ่งมิใช่ตน ว่าตน, ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างามเช่นนั้นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ผู้เข้าสมาบัติมีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ชื่อว่ามีความรู้ผิด เพราะเท่ากับหลงยึดถือดิน แต่ตามความจริงเป็นการกำหนด สิ่งที่เป็นสมมติบัญญัติเพื่อให้ใจสงบเท่านั้น มิได้ติดหรือเห็นว่า ว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นสิ่งที่งาม ฝ่ายค่านจึงชักค้ำดั่งกล่าวข้างต้น)

๔๗. เรื่องทำนองธรรม

(นิยามกถา)

ถาม : บุคคลผู้เป็นอนิยต (คือยังเป็นบุญชน ยังไม่แน่นอน) มีญาณเพื่อไปสู่ทำนองธรรม (มีญาณเพื่อบรรลุมรรค) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลผู้เป็นนิยต (พระอริยบุคคล) มีญาณเพื่อไปสู่สิ่งที่มีใช้ทำนองธรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตรราปถะ มีความเห็นผิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงรู้ว่า “บุคคลที่จักก้าวลงสู่ทำนองธรรม ที่ถูกต้อง จึงเป็นผู้ควรตรัสรู้ธรรมนั้นได้” คือถือเอาประเด็นที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้ว่า คนคนนี้จะบรรลุธรรมที่ถูกต้องได้ คือบรรลุมรรค จึงชื่อว่าบุญชนก็มีญาณที่จะบรรลุมรรค แต่ตามความจริงในขณะที่เป็นบุญชนยังไม่มีญาณเช่นนั้น เวลาชักค้ำดั่งค้ำในทางตรงกันข้ามว่า พระอริยบุคคลมีญาณย้อนกลับไปเป็นบุญชนได้ ทำนองเดียวกับที่บุญชนมีญาณตรงกันข้ามกับสภาพของตนได้เช่นนั้นหรือไม่ ?)

๔๘. เรื่องความแตกฉาน

(ปฏิสัมภิทาภค)

ถาม : ญาณทุกอย่างเป็นปฏิสัมภิทาใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความรู้สมมติ (รู้สิ่งที่คนนัดหมายเรียกร่องกัน เช่น รู้จักชื่อ) เป็นปฏิสัมภิทาใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ญาณทุกชนิดเป็นปฏิสัมภิทา (ความแตกฉาน) เป็นโลกุตระทั้งสิ้น ฝ่ายชักจึงนำเอาความรู้สมมติ (สมมติญาณ) มาถามว่า เป็นโลกุตระด้วยหรือไม่ ?)

๔๙. เรื่องความรู้สมมติ (สัมมติญาณกถา)

ถาม : ไม่ควรกล่าวว่า สมมติญาณ (ความรู้สมมติ) มีสัจจะเป็นอารมณ์อย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่นเป็นอารมณ์เลย ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้ที่เข้าสมาบัติมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ย่อมมีญาณ และปฐวีกสิณ ย่อมจัดเข้าในสมมติสัจจะ (ความจริงโดยสมมติ) มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : หากเป็นเช่นนั้น ท่านก็ควรกล่าวว่า สมมติญาณมีสัจจะเป็นอารมณ์อย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่นเป็นอารมณ์เลย

(นิกายอันธกะ ไม่รู้จักแยกสัจจะว่า ความจริงมีอยู่ ๒ ประการ คือ ๑. จริงตามที่นัดหมายรู้กัน เรียกสมมติสัจจะ ๒. จริงอย่างเนื้อหาแท้ ๆ เรียกปรมัตถสัจจะ เมื่อไม่รู้จักแยกความจริงอย่างนี้จึงกล่าวว่า ไม่ควรกล่าวว่า ญาณที่รู้สมมติมีสัจจะเป็นอารมณ์ ไม่มีอย่างอื่นเป็นอารมณ์ ความจริงกล่าวได้ เพราะสัจจะที่เป็นอารมณ์ของสมมติญาณ เป็นสมมติสัจจะ ฝ่ายค่านิจตั้งตอนให้เห็นจริงในข้อนี้)

๕๐. เรื่องญาณมีจิตเป็นอารมณ์ (จิตตารัมมณกถา)

ถาม : ญาณที่รู้จิตใจของผู้อื่น (เจโตปริยญาณ) มีจิตเป็นอารมณ์อย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่นเป็นอารมณ์เลย ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : มีบุคคลบางคนทราบว่า จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ เป็นต้น มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ญาณที่รู้จิตใจของผู้อื่น มีจิตเป็นอารมณ์อย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่นเป็นอารมณ์เลย

(นิกายอันธกะ มีความเห็นไม่รอบคอบในข้อนี้ จึงถูกชักให้เห็นว่า ญาณชนิดนี้มีใช้รู้แต่จิตอย่างเดียว แต่รู้ถึงราคะ โทสะ โมหะ ที่ประกอบกับจิตด้วย)

๕๑. เรื่องญาณรู้อนาคต (อนาคตญาณกถา)

ถาม : ญาณรู้อนาคตมีอยู่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลย่อมรู้อนาคตโดยมูล โดยเหตุ โดยต้นเหตุ โดยกำเนิด โดยต้นกำเนิด เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดในข้อนี้ ปัญหาที่ได้แย้งมีเพียงว่า อนาคตญาณมีอยู่ แต่มีได้มีในทุกกรณี ฝ่ายค้านจึงชักค้านต่าง ๆ ดังข้อความข้างต้น รวมทั้งชักว่า บุคคลที่อยู่ในมรรคผลต่ำกว่า ย่อมมีญาณในมรรคผลที่สูงกว่าด้วยอย่างนั้นหรือ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดจำเป็นต้องปฏิเสธ)

๕๒. เรื่องญาณรู้ปัจจุบัน (ปัจจุปปันนญาณกถา)

ถาม : ญาณรู้ปัจจุบันมีอยู่ใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลย่อมรู้ญาณนั้น ด้วยญาณนั้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ญาณรู้สิ่งที่เป็นปัจจุบันทุกชนิดมีอยู่ ฝ่ายค่านิจชักค่านว่า บุคคลย่อมใช้ญาณนั้นรู้ตัวญาณเองด้วยหรือ)

๕๓. เรื่องญาณรู้ผล (ผลญาณกถา)

ถาม : พระสาวกมีญาณรู้ผลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระสาวกย่อมบัญญัติความที่บุคคลมีผลเป็นของตนใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า พระสาวกมีญาณรู้ผลเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า จึงถูกฝ่ายค่านชักว่า ร้อย่างบัญญัติได้ว่า ในผลชั้นเดียวกันนี้ เป็นประเภทนั้นประเภทนี้ เช่น เอกพีธี โกลังโกละ สัตตักขัตตูประมะนั้นหรือ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดจำต้องปฏิเสธ)

๕๔. เรื่องทำนองธรรม (นियามกถา)^๑

ถาม : นิยามะ (ทำนองธรรม) เป็นอสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ทำนองธรรมนั้นเป็นนิพพาน ฯลฯ เป็นอมตะหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า นิยามะ (ทำนองธรรมหรือทำนองคลองธรรม) เป็นอสังขตะ ความจริงนิยามะเป็นเพียงอริยมรรค จึงไม่จัดเป็นอสังขตะ)

๕๕. เรื่องปฏิจสุมุปปาท (ปฏิจสุมุปปาทกถา)

ถาม : ปฏิจสุมุปปาท (การเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยเกี่ยวโยงกัน) เป็นอสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) หรือ ?

ตอบ : ใช่

๑. ดังชื่อพ้องกับข้อ ๔๗

ถาม : ปฏิจสุมุบาทเป็นนิพพาน ฯลฯ เป็นอมตะหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปูพพเสลียะ และ มหิสาสกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้จำนนด้วยคำถามที่ว่า ปฏิจสุมุบาทเป็นนิพพานหรือ จึงเป็นอสังขตะ)

๕๖. เรื่องความจริง

(สังกถา)

ถาม : อริยสัจจ์ ๔ เป็นอสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อริยสัจจ์ ๔ เป็นเครื่องต้านทาน ฯลฯ เป็นอมตะ, เป็นนิพพานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปูพพเสลียะ มีความเห็นผิดว่า อริยสัจจ์ ๔ เป็นอสังขตะ จึงถูกชักว่า อริยสัจจ์ ๔ เป็นนิพพานหรือ)

๕๗. เรื่องอรุ (สิ่งที่ไม่มีรูป)

(อรุปกถา)

ถาม : อากาสนัญจายตนะ (อายตนะที่มีอากาศไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์) เป็นอสังขตะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อากาสนัญจายตนะเป็นนิพพาน ฯลฯ เป็นอมตะหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปูพพเสลียะ มีความเห็นผิดต่อไปว่า อรุทั้งสี่มีอากาสนัญจายตนะ เป็นต้น เป็นอสังขตะ เพราะบางแห่งมีคำว่า อนัญญา คือไม่หวนไหว ฝ่ายชักจึงชักค้ำให้ยอมจำนนว่า อากาสนัญจายตนะ เป็นต้น มิใช่นิพพาน)

๕๘. เรื่องนิโรธสมบัติ

(นิโรธสมบัติคถา)

ถาม : นิโรธสมบัติเป็นอสังขตะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : นิโรธสมบัติเป็นนิพพาน ฯลฯ เป็นอมตะหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิโรธสมบัติเป็นสมบัติขั้นสูงสุดที่ดับสัญญาและเวทณาก็จริง แต่ก็ไม่ควรกล่าวว่า เป็นสังขตะ หรืออสังขตะทั้งสองอย่าง เพราะไม่มีลักษณะของสังขตะหรืออสังขตะ นี่เป็นคำอธิบายตามอรรถกถา แต่ นิกายอันธกะ และ อุตตรปถกะ มีความเห็นว่า นิโรธสมบัติเป็นอสังขตะ ฝ่ายค้ำจึงชักว่า เป็นนิพพานหรือ ? ในที่นี้ดูเหมือนทั้งฝ่ายค้ำและฝ่ายเห็นผิดต่างก็เห็นร่วมกันว่า นิโรธสมบัติมิใช่นิพพาน แต่ผู้จัดทำหนังสือนี้ เห็นว่า เป็นปัญหาที่น่าพิจารณา เพราะมีพระบาลีระบุไว้ชัดเจนว่า การที่ภิกษุเข้าสู่สัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นนิพพาน โดยนัยปริยาย คือโดยตรง ขอได้โปรดดูหน้า ๕๘๓)

๕๙. เรื่องอากาศ

(อากาศถา)

ถาม : อากาศเป็นอสัตตชยหรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อากาศเป็นนิพพาน ฯลฯ เป็นอมตะหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรปถะ และ มหาสัทตะ มีความเห็นผิดดังกล่าว จึงถูกชักให้ยอมรับว่า อากาศมิใช่ นิพพาน)

๖๐. เรื่องอากาศเป็นของเห็นได้

(อากาศ สนิทสนันติกถา)

ถาม : อากาศเป็นของเห็นได้หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อากาศเป็นรูปที่มาสู่คลองแห่งจักขุหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า อากาศเป็นของเห็นได้ โดยยกตัวอย่างว่า เวลาอยู่ในห้องมืด มองออกมาทางช่องคาลประตุ จะแลเห็นอากาศ ฝ่ายคานจึงชักให้ยอมรับว่า อากาศมิใช่รูป ถ้าพูดแบบ วิทยาศาสตร์ ก็อาจกล่าวได้ว่า ที่อ้างว่าเห็นอากาศนั้น ที่จริงเห็นแสงหรือคลื่นแสงที่สะท้อนมาจากฝุ่นละอองใน อากาศต่างหาก ถ้าอยู่ในที่ซึ่งไม่มีฝุ่นละอองเลย เช่น ในอวกาศชั้นสูง จะมองเห็นมืดไปหมด)

๖๑. เรื่องธาตุดินเห็นได้ เป็นต้น

(ปฐวีธาตุ สนิทสนันติกถา)

ถาม : ธาตุดินเป็นของเห็นได้หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ธาตุดินเป็นรูปที่มาสู่คลองจักขุหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะตามหลักวิชาถือว่า ธาตุดินนั้นเรามองไม่เห็น แต่สิ่งที่เรามองเห็นคือสี (วัณณะ) เพราะลักษณะที่แท้ของธาตุดินคือความแข็งแข็ง อีกอย่างหนึ่ง การพูดว่า ธาตุดินเป็นของมองเห็นได้นั้น ถ้าจะนับว่าถูกก็ถูกในสำนวนโลก แต่ในสำนวนธรรมะ สิ่งที่จะเห็นได้มีอย่างเดียวยคือรูป และรูปที่จะเห็นได้ก็คือสี การคานในที่นี้ ไม่ใช่คานในทางโลก แต่เป็นการคานในสำนวนธรรมะ)^๑

๖๒. เรื่องอินทรีย์ คือตาเห็นได้

(จักขุนทรียัง สนิทสนันติกถา)

๑. คำอธิบายข้อนี้ อรรถกถาไม่ได้กล่าวไว้ ผู้เขียนอธิบายเอง

๖๓. เรื่องการกระทำทางกายเห็นได้

(กายกัมมัง สนิทฺสสนันตักถา)

(ทั้งสองข้อนี้ เป็นความเห็นต่อเนื่องมาจากข้อที่ ๖๑ อรรถกถาจึงมิได้อธิบายอะไรไว้เลย แต่เหตุผลที่ใช้ได้ตอบก็คงแบบเดียวกัน)

๖๔. เรื่องธรรมที่สงเคราะห์เข้ากันได้

(สังคหิตถกถา)

ถาม : ธรรมบางอย่างที่สงเคราะห์เข้ากันได้กับธรรมบางอย่างไม่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ธรรมบางอย่างย่อมนับเนื่องเข้ากับธรรมบางอย่างใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ธรรมบางอย่างที่สงเคราะห์เข้ากันได้กับธรรมบางอย่างไม่มี (นิกายราชคิริกะ และ สิทธัตถิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ฝ่ายค่านิจังค่านให้ยอมรับว่า ธรรมที่เข้ากันได้มีอยู่ เช่น อายตนะคือตา นับเนื่องเข้าในรูปขันธ์ เป็นต้น)

๖๕. เรื่องธรรมที่ประกอบกัน

(สัมปยุตตถกถา)

ถาม : ธรรมบางอย่างที่สัมปยุต^๑ กับธรรมบางอย่างไม่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ธรรมบางอย่างที่ไปด้วยกัน เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกันกับธรรมบางอย่างมีอยู่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านไม่ควรกล่าวว่า ธรรมบางอย่างที่สัมปยุตกับธรรมบางอย่างไม่มี (นิกายราชคิริกะ และ สิทธัตถิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ข้อโต้แย้งชัดเจนอยู่แล้ว)

๖๖. เรื่องเจตสิก คือธรรมที่เป็นไปทางจิต

(เจตสิกถกถา)

ถาม : ธรรมที่เป็นเจตสิก (เป็นไปทางจิต) ไม่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ธรรมบางอย่างที่ไปด้วยกัน เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกันกับจิตมีอยู่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ธรรมที่เป็นเจตสิกไม่มี (นิกายราชคิริกะ และ สิทธัตถิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ และข้อโต้แย้งก็ชัดเจนอยู่แล้วเช่นกัน)

๑. คำว่า สัมปยุต ที่แปลว่า ประกอบกัน นั้น หมายความว่า เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน

๖๗. เรื่องทาน

(ทานกถา)

ถาม : เจตสิกธรรม (ธรรมที่เป็นไปทางจิต) เป็นทานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เจตสิกธรรมอาจที่จะให้แก่คนอื่นได้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชสิริกะ กับ สิทธิตถิกะ มีความเห็นผิดว่า เจตสิกธรรม คือธรรมที่เป็นไปทางจิตเท่านั้น จัดเป็นทาน แต่ตามหลักวิชา ทานมี ๓ อย่าง คือ ๑. เจตนาบริจาค ๒. เจตนางดเว้นจากความชั่ว (อกัฏฺทาน) และ ๓. วัตถุสำหรับให้ ที่เรียกว่า เทยธัมมะ หรือไทยธรรม โดยนัยนี้เมื่อวิเคราะห์แล้ว ทาน จึงได้แก่เจตนา บริจาค และเจตนางดเว้นความชั่ว ซึ่งเป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง ได้แก่วัตถุสำหรับให้ ซึ่งเป็นวัตถุไม่เกี่ยวกับ จิตอีกอย่างหนึ่ง เมื่อมีความเห็นว่าเจตสิกธรรมเท่านั้นเป็นทาน จึงถูกเพียงครั้งเดียว เวลาชักค้ำจึงเอาวัตถุมา ค้ำว่า เจตสิกธรรมใช้สำหรับให้แก่คนอื่นได้อย่างวัตถุหรือไม่)

๖๘. เรื่องบุญสำเร็จด้วยการใช้สอย

(ปริโภคมยบุญญกถา)

ถาม : บุญที่สำเร็จด้วยการใช้สอย ย่อมเจริญใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิต เป็นต้น ที่สำเร็จด้วยการใช้สอย ย่อมเจริญใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชสิริกะ, สิทธิตถิกะ, สมัตถิกะ จับประเด็นผิดจากข้อความในพระสูตรบางแห่ง มีใจความว่า ภิกษุ (ที่ประพฤติดีงาม) ใช้สอยจีวรของผู้ใด บุญย่อมเจริญแก่ผู้นั้นทั้งกลางวันกลางคืน ในกาลทุกเมื่อ แล้วลงความเห็นว่า บุญเกิดจากการใช้สอย แต่ตามความจริงบุญย่อมเจริญเนื่องมาจากเหตุอื่นก็มี เช่น เจตนาดีของผู้ทำบุญ ในการชักค้ำจึงชักหลายอย่าง รวมทั้งตอนท้ายได้ชักว่า ถ้าผู้รับแล้วมิได้ใช้สอยก็มี มิใครชิงไป หรือวัตถุนั้นพินาศไปด้วยน้ำ ด้วยไฟก็ดี จะชื่อว่าได้บุญ หรือบุญยังเจริญหรือไม่ ถ้าตอบว่า ได้บุญ ก็ไม่ควรกล่าวว่า บุญเกิดจากการใช้สอยของผู้รับเท่านั้น)

๖๙. เรื่องสิ่งที่ให้ไปจากโลกนี้

(อิโต ทินนกถา)

ถาม : ผู้สว่สลับไปแล้ว ย่อมยังชีวิตด้วยสิ่งที่ให้ไปจากโลกนี้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้สว่สลับไปแล้ว ใช้สอยบริโภคเครื่องนุ่งห่ม, อาหาร, ที่อยู่อาศัย, ยารักษาโรค, ของเคี้ยว, ของ บริโภค, น้ำดื่มที่ให้ไปจากโลกนี้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชคิริกะ และ ศัทธตถิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะจับความในพระสูตรบางแห่งผิด ฝ่ายค่านจึงชักค่านหลายอย่าง เช่น ชักว่า ผู้ล่วงลับไปแล้วก็ใช้สิ่งต่าง ๆ ที่ให้หรืออุทิศไปให้จากโลกนี้จริง ๆ หรือความสุข ความทุกข์ คนอื่นทำให้กันได้หรือ คนอื่นทำ แต่อีกคนหนึ่งได้เสวยหรือ ซึ่งผู้เห็นผิดจำต้องปฏิเสธ ทั้งนี้เพราะตามหลักวิชา แม้จะมีผู้อุทิศอะไรไปให้ ผู้ล่วงลับไปจะต้องอนุโมทนาก่อน การอนุโมทนาหรือพลอยยินดีนั้น ถือว่าเป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง คือทำให้ใจสูง ยินดีในคุณความดีที่ผู้อื่นทำแล้ว ผลจึงจะปรากฏ คือเกิดเป็นสิ่งที่ต่าง ๆ ที่ผู้รับต้องการ ไม่ใช่วัตถุตั้งเดิมไปถึงผู้รับ)

๗๐. เรื่องแผ่นดินเป็นผลของกรรม

(ปฐวี กัมมวิปาโกติกถา)

ถาม : แผ่นดินเป็นผลแห่งกรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : แผ่นดินเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกเป็นสุข, เป็นทุกข์, ไม่ทุกข์ไม่สุข; ประกอบด้วยความรู้สึกเป็นสุข, เป็นทุกข์, ไม่ทุกข์ไม่สุข; ประกอบด้วยผัสสะ; ประกอบด้วยเวทนา; ประกอบด้วยสัญญา; ประกอบด้วยเจตนา; ประกอบด้วยจิต; มีอารมณ์ เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอัมภกะ มีความเห็นผิดว่า แผ่นดินเป็นผลของกรรม คือเห็นว่า มีกรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นใหญ่ในแผ่นดิน ฝ่ายค่านจึงชักว่า แผ่นดินเป็นสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนา เป็นต้น และชักตอนในเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิเป็นใหญ่ในแผ่นดิน สัตว์อื่น ๆ ที่อาศัยแผ่นดินจะมีชื่อว่าบริโภคผลแห่งกรรมของพระเจ้าจักรพรรดิ หรือ)

๗๑. เรื่องความแก่ความตายเป็นผล

(ชรามรณัง กัมมวิปาโกติกถา)

ถาม : ความแก่ความตายเป็นผลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความแก่ความตายเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกเป็นสุข, เป็นทุกข์, ไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอัมภกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ฝ่ายค่านจึงชักค่านหลายข้อดังตัวอย่างข้างต้น รวมทั้งชักว่า ความแก่และความตายเป็นผลของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมกันแน่ ฝ่ายเห็นผิดเห็นว่า ความแก่และความตาย เป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา จึงเป็นผลของอกุศลกรรม แต่ตามหลักวิชาไม่จัดว่าความแก่ความตายเป็นผลของกรรมดีกรรมชั่ว และตามหลักวิชาคำว่า วิบากหรือผลของกรรม จะต้องเกี่ยวข้องกับเวทนา, ผัสสะ, สัญญา, เจตนา, จิต แต่เมื่อฝ่ายเห็นผิดยอมรับว่า ความแก่ความตายไม่เกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ จึงชื้อว่ายอมรับว่า มิได้เป็นวิบาก)

๗๒. เรื่องผลของอริยธรรม

(อริยธัมมวิปากถา)

ถาม : ผลของอริยธรรมไม่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความเป็นสมณะ ความเป็นพรหม (พรหมจรรย์) มีผลมากมิใช่หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าเป็นเช่นนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ผลของอริยธรรมไม่มี

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ผลของความเป็นสมณะ ก็คือการละกิเลสเท่านั้น มิใช่ธรรมที่เป็นจิตหรือเจตสิก ฝ่ายค่านิจชัฏค่านหลายข้อตั้งตัวอย่างข้างต้น)

๗๓. เรื่องผลมีธรรมซึ่งเป็นผลเป็นธรรมตา

(วิปาโก วิปากรรมมัมโมติกา)

ถาม : ผลมีธรรมซึ่งเป็นผลเป็นธรรมตา (ผลเป็นปัจจัยให้เกิดผล) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผลของผลนั้น ก็มีธรรมซึ่งเป็นผลเป็นธรรมตา (ผลของผลนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดผลอีก) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ผลเป็นปัจจัยให้เกิดผล จึงถูกชักคั่งตัวอย่างข้างต้น)

๗๔. เรื่องคติ ๖

(ฉคตติกา)

ถาม : คติมี ๖ ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระผู้มีพระภาคตรัสคติไว้ ๕ อย่าง คือ นรก, กำเนิดดิรัจฉาน, เปตวิสัย, มนุษย์และเทพ มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า คติมี ๖

(นิกายอันธกะ และ อุตตราปถกะ มีความเห็นว่า คติมี ๖ คือเพิ่มอสุรกายเข้าด้วย แต่เมื่อถูกย้อนถามถึงคติ ๕ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในโลมหังสสูตร ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า มหาสีหนาทสูตร^๑ ก็จำเป็นต้องยอมรับเพื่อมิให้เป็นการปฏิเสธพระพุทธภาษิต แต่ก็ยังยืนยันในเรื่องคติ ๖ เพราะถือว่าพระพุทธภาษิตแห่งอื่นมีตรัสไว้ถึงอสุรกาย ฝ่ายค่านิจชัฏค่านต่อไปว่า อสุรกายสงเคราะห์เข้าในพวกเปตมิมิใช่หรือไม่ ฝ่ายเห็นผิดยอมรับแต่ก็แย้งต่อไปอีกว่า บริษัทของท้าวเวปจิตติ ที่เรียกว่ายักษ์ จะว่าอย่างไร ฝ่ายค่านชัฏค่านให้ยอมรับอีกว่า บริษัทของท้าวเวปจิตติสงเคราะห์เข้าในเทพ)

๗๕. เรื่องภพที่คั่นในระหว่าง

(อันตรากวกา)

ถาม : ภพที่คั่นในระหว่างมีอยู่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เป็นกามภพ, หรือเป็นรูปภพ, หรือเป็นอรุภพ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพพเสลียะ และ สมิตียะ เข้าใจผิดว่า มีอันตรากภพ คือภพที่คั่นในระหว่าง เพราะตีความคำว่า อันตรاپรินิพพายี ที่แปลว่า ปรินิพพานในระหว่าง ความจริงในที่นั้น หมายความว่า อายุยังไม่เต็มตามกำหนดอายุขัยก็ปรินิพพานก่อน นอกจากนั้นผู้เข้าใจผิดเชื่อว่า ระหว่างเวลาที่รอตีอปฏิสนธิ ๗ วัน หรือเกินกว่า ๗ วันนั้น ชื่อว่ามีอันตรากภพ ฝ่ายค้ำจิงชักค้ำจิงให้ตอบว่า อันตรากภพเป็นภพอะไรในภพทั้งสาม ซึ่งก็ตอบปฏิเสธ)

๗๖. เรื่องกามคุณ

(กามคุณกถา)

ถาม : กามคุณ ๕ เท่านั้น เป็นกามธาตุใช่หรือไม่ !

ตอบ : ใช่

ถาม : จันทะ (ความพอใจ) ที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕ นั้น มีอยู่มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็สมควรกล่าวว่า กามคุณ ๕ เท่านั้นเป็นกามธาตุ

(กามคุณ ๕ คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะที่น่าปรารถนารักใคร่ชอบใจ นิกายปุพพเสลียะ มีความเห็นยืนยันว่า กามธาตุนั้น คือกามคุณ ๕ เท่านั้น แต่ตามคติทางพระพุทธศาสนา กามธาตุ ย่อมหมายถึงรวมทั้ง วัตถุกาม คือกามคุณ ๕ และ กิเลสกาม คือกิเลสเป็นเหตุใคร่ เช่น จันทะ ความพอใจ ราคะ ความกำหนัดยินดี และ กามภพ คือความมีความเป็นที่เนื่องด้วยกาม ฝ่ายค้ำจิงเอาจิเลสกามาถามว่า มิได้เกี่ยวข้องกันดอกหรือ ?)

๗๗. เรื่องกาม

(กามกถา)

ถาม : อายตนะ ๕ เท่านั้นเป็นกามมิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : จันทะ (ความพอใจ) ที่ประกอบด้วยอายตนะ ๕ นั้น มีอยู่มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าเป็นเช่นนั้น ท่านก็สมควรกล่าวว่า อายตนะ ๕ เท่านั้นเป็นกาม

(อายตนะ ๕ คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ นิกายปุพพเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ประเด็นสำคัญที่ถูกโต้แย้งเหมือนข้อ ๗๖)

๗๘. เรื่องธาตุที่เป็นรูป

(รูปธาตุกถา)

ถาม : ธรรมที่มีรูปเป็นรูปธาตุใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปเป็นภพ เป็นคติ เป็นที่อยู่แห่งสัตว์ เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า รูปธรรมเท่านั้นเป็นรูปธาตุ แต่ความจริง รูปภพก็เป็นรูปธาตุด้วย ฝ่ายค่านจึงซักว่า รูปนั้น หมายความว่าไปถึงภพด้วยหรือไม่ เป็นการเตือนให้เห็นว่า คำว่า รูป มีความหมายไม่คลุมไปถึงคำว่า รูปภพ เพราะฉะนั้น ฝ่ายเห็นผิดจึงยอมรับว่า รูปมิใช่เป็นภพ อันเป็นการยอมรับว่า คำจำกัดความของตนยังไม่รัดกุมพอ)

๗๙. เรื่องธาตุที่เป็นรูป

(อรุฬธาตุกถา)

ถาม : ธรรมที่ไม่มีรูปเป็นรูปธาตุใช่ไหม ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เวทนาเป็นภพ เป็นคติ เป็นที่อยู่แห่งสัตว์ เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(ข้อนี้ก็เช่นเดียวกับข้อ ๗๘ อรูปธาตุ มิได้หมายถึงธรรมที่ไม่มีรูป แต่หมายถึงอรูปภพด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อ นิกายอันธกะ เห็นผิด จึงถูกซักว่า เวทนาซึ่งเป็นอรูปมีความหมายคลุมไปถึงอรูปภพหรือไม่ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดจำต้องปฏิเสธ)

๘๐. เรื่องอายตนะของรูปธาตุ

(รูปธาตุยา อายตนกถา)

ถาม : อัตตภาพของรูปธาตุที่มีอายตนะ ๖ มีอยู่ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ในรูปธาตุนั้น มีอายตนะคือจมูกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ในรูปธาตุนั้น มีอายตนะคือกลิ่นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ สมิตยะ มีความเห็นว่า พวกพรหมมีอัตตภาพ มีอายตนะครบ ๖ ฝ่ายค่านจึงซักค้านดังตัวอย่างข้างต้น)

๘๑. เรื่องรูปในอรุฬ

(อรุฬ รูปกถา)

ถาม : ในอรุฬมีรูปใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ในอรุฬมีรูปภพ เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ในอรุฬมีอรูปภพ เป็นต้น มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าเป็นอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ในอรุฬมีรูป.

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกซักค้านดังตัวอย่างข้างต้น)

๘๒. เรื่องรูปเป็นการกระทำ

(รูปัง กัมมันตักถา)

ถาม : การกระทำทางกายที่เกิดขึ้นจากกุศลจิต จัดเป็นรูปอันเป็นกุศลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : การกระทำทางกายนั้น มีอารมณ์ มีการระลึก มีการคำนึง เป็นต้นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

ถาม : การงานนั้น ไม่มีอารมณ์ ไม่มีการระลึก ไม่มีการคำนึง เป็นต้น มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าเป็นเช่นนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า การกระทำทางกายที่เกิดขึ้นจากกุศลจิต จัดเป็นรูปอันเป็นกุศล (นิกายมหิสาสะกะ และ สมัตติยะ มีความเห็นว่า รูป กล่าวคือการไหวทางกายและวาจา (กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ) ชื่อว่ากายกรรมและวจีกรรม; กายกรรมและวจีกรรมนั้น ที่มีกุศลเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นกุศล ที่มีอกุศลเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นอกุศล ฝ่ายค่านจึงซักว่า มีอารมณ์หรือไม่ เมื่อไม่มีอารมณ์ ก็ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น)

๘๓. เรื่องชีวิตินทรีย์

(ชีวิตินทรียกถา)

ถาม : ชีวิตินทรีย์คือรูป ไม่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อายุ ความตั้งอยู่ ความเป็นไป เป็นต้น ของธรรมที่มีรูป ไม่มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : อายุ เป็นต้น ของธรรมที่มีรูปมีอยู่ ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ชีวิตินทรีย์คือรูปไม่มี

(นิกายปุพพสลียะ และ สมัตติยะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเข้าใจว่า ชื่อว่าชีวิตินทรีย์เป็นของไม่ประกอบกับจิต เป็นธรรมไม่มีรูป เพราะฉะนั้น ชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูปจึงไม่มี ฝ่ายค่านจึงค่านถึงอายุ ความเป็นไป เครื่องสืบต่อ เป็นต้น)

๘๔. เรื่องกรรมเป็นเหตุ

(กัมมเหตุกถา)

ถาม : พระอรหันต์ย่อมเสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์เพราะกรรมเป็นเหตุใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระโสดาบันก็เสื่อมจากโสดาปัตติผลเพราะกรรมเป็นเหตุใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพพสลียะ และ สมัตติยะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกซักถึงผลอื่น ๆ ซึ่งต่ำกว่าลงมาแล้วก็ตอบปฏิเสธ)

๔๕. เรื่องอานิสงส์

ถาม : ผู้เห็นอานิสงส์ (คือเห็นพระนิพพานโดยความเป็นอานิสงส์) ย่อมละสัญญาโคธ (กิเลสเครื่องผูกมัด) ได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้พิจารณาสังขารโดยความเป็นของไม่เที่ยง ก็ละสัญญาโคธได้มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ผู้เห็นอานิสงส์ (เท่านั้น) ละสัญญาโคธได้

(นิกายอันธกะ มีความเห็นเพียงแง่เดียวในเรื่องละสัญญาโคธ. ตามหลักวิชา ผู้ละสัญญาโคธได้ มี ๒ ประเภท คือ ๑. เห็นสังขาร คือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งโดยความเป็นโทษ ๒. เห็นพระนิพพานโดยความเป็นอานิสงส์ เมื่อเห็นเพียงแง่ใดแง่หนึ่งว่าเป็นหลักการสำคัญในเรื่องนี้ จึงถูกชักค้ำให้เห็นความสำคัญของหลักการอีกอันหนึ่งที่ยังขาดอยู่ด้วย)

๔๖. เรื่องสัญญาโคธบมมิมตะเป็นอารมณ์

(อมตารัมมณกถา)

ถาม : สัญญาโคธคือกิเลสเครื่องผูกมัด มิมมตะคือพระนิพพานเป็นอารมณ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : มิมมตะเป็นที่ตั้งแห่งเครื่องผูกมัด ฯลฯ เป็นเครื่องเศร้าหมองหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ถ้าอมตะไม่เป็นที่ตั้งแห่งเครื่องผูกมัด ฯลฯ ไม่เป็นเครื่องเศร้าหมอง ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า สัญญาโคธ มิมมตะเป็นอารมณ์

(นิกายปุพพลีเย มีความเห็นผิดในข้อนี้ เพราะเห็นว่า รากะ โทสะ โมหะ อาจเกิดขึ้นได้เพราะปรารภพระนิพพาน จึงถูกชักว่า พระนิพพานเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสหรือไม่ ? ตามข้อเท็จจริง พระนิพพานตามความนึกคิด มิใช่ข้อที่จะพึงอ้างเอาว่าเป็นอารมณ์ของกิเลสได้)

๔๗. เรื่องรูปมิมมิมมิม

(รูปัง สารัมมณณตักกธา)

ถาม : รูปมิมมิมมิมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปมีการคิดคำนึง เป็นต้น ได้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตราปถะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักว่า รูปคิดนึกได้หรือไม่ จึงกล่าวว่า รูปมิมมิมมิม)

๔๘. เรื่องอนุสยไม่มีอารมณ์

(อนุสยา อนารัมมณตักกธา)

ถาม : อนุสย (กิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน คือกิเลสที่แฝงตัว) ไม่มีอารมณ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อนุสัยเป็นรูป, เป็นนิพพาน, เป็นอายตนะคือตา จนถึงเป็นอายตนะคือสิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกายหรือ ?

ตอบ : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ อุตตราปถะบางส่วน มีความเห็นผิดว่า กิเลสประเภทแผงตัว เป็นจิตต-วิปปยุต คือไม่ประกอบกับจิต เป็นอเหตุกะ และเป็นอัพยาทุกต ฉะนั้น จึงถือว่าไม่มีอารมณ์ ในการชักให้รู้สึกว่าเป็นผิด ได้มีการชักให้เห็นว่า อนุสัยเนื่องด้วยสังขาร คือความคิดหรือเจตนา^๑ เหตุไฉนจึงจะว่าไม่มีอารมณ์ ในเมื่อเป็นกิเลสประเภทกามราคะ ฝ่ายเห็นผิดยอมรับว่า มีอารมณ์)

๘๙. เรื่องญาณไม่มีอารมณ์

(ญาณัง อนารัมมณันติกถา)

ถาม : ญาณ (ความรู้) ไม่มีอารมณ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ญาณเป็นรูป เป็นนิพพาน เป็นอายตนะคือตา เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ญาณคือความรู้ไม่มีอารมณ์ จึงถูกชักตามหลักวิชาที่จัดประเภทธรรมะไม่มีอารมณ์ว่า ญาณเป็นรูป, เป็นนิพพาน เป็นต้นหรือ)

๙๐. เรื่องจิตที่มีอดีตเป็นอารมณ์

(อตีตารัมมณกถา)

ถาม : จิตที่มีอดีตเป็นอารมณ์ ชื่อว่าไม่มีอารมณ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อดีตก็เป็นอารมณ์ได้มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอดีตเป็นอารมณ์ได้ ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า จิตที่มีอดีตเป็นอารมณ์ ชื่อว่าไม่มีอารมณ์

(นิกายอุตตราปถะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักค้านให้จำนน)

๙๑. เรื่องจิตมีอนาคตเป็นอารมณ์

(อนาคตารัมมณกถา)

ข้อนี้ก็เหมือนข้อที่ ๙๐ ต่างแต่ใช้คำว่า อนาคต แทนอดีตเท่านั้น

๙๒. เรื่องจิตมีความตรึงติดตาม

(วิตักกานุปตติกถา)

ถาม : จิตทุกอย่างถูกความตรึงติดตามใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

๑. คำว่า สังขาร หมายถึงสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งทุกชนิด คือโดยทั่วไป สัตว์ บุคคล ต้นไม้ ภูเขา จัดเป็นสังขารทั้งสิ้น แต่ในที่นี้ สังขารในชั้นที่ ๕ หมายถึงเจตนาต่าง ๆ ที่เป็นบุญ บาป เป็นต้น

ถาม : วิจาร, ปิติ, สุข, ทุกข, โสมนัส, โทมนัส เป็นต้น ถูกความตรึกติดตามด้วยหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপถะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักถึงกรรมประเภทเดียวกับวิตกอื่น ๆ ด้วย)

๙๓. เรื่องการแผ่อกแห่งความตรึกเป็นเสียง

(วิตักกวิปการถา)

ถาม : การแผ่อกแห่งความตรึกของผู้ตรึก ผู้ตรองด้วยประการทั้งปวง จัดว่าเป็นเสียงใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : การแผ่อกแห่งสัมผัสของผู้ถูกต้องด้วยประการทั้งปวง จัดเป็นเสียง การแผ่อกแห่งเวทนา, สัญญา, เจตนา เป็นต้น ของผู้รู้สึกอารมณ์, ผู้รู้ตัว, ผู้เจตนา เป็นต้น ด้วยประการทั้งปวง จัดเป็นเสียงด้วยหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพเพสสิยะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะถือหลักว่า วิตก ความตรึก วิจาร ความตรอง เป็นวจีสังขาร คือเครื่องปรุงวาทา ฉะนั้น เสียงจึงเป็นการแผ่อกมาแห่งความตรึก ฝ่ายค่านจึงหาคำถามต่าง ๆ มาชักค่านมากมายดังตัวอย่างข้างต้น)

๙๔. เรื่องวาทาไม่เกินไปตามจิต

(น ยถาจิตตัสส วาทาติถา)

ถาม : วาทาไม่เกินไปตามจิตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : วาทาเป็นของผู้ไม่มีผัสสะ, ไม่มีเวทนา, ไม่มีสัญญา, ไม่มีเจตนา, ไม่มีความตรึกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพเพสสิยะ มีความเห็นว่า คนบางคนคิดจะพูดอย่างหนึ่ง แต่พูดไปอย่างอื่น จึงแสดงว่า วาทามีได้เป็นไปตามจิต หรือตามที่คิด ฝ่ายค่านจึงค่านในหลักใหญ่ๆ อย่างนั้น วาทาก็เป็นของผู้ที่ไม่รู้สึกตัวใช่หรือไม่ ?)

๙๕. เรื่องการกระทำทางกายไม่เกินไปตามจิต

(น ยถาจิตตัสส กายกัมมันตติถา)

(ข้อนี้ก็เหมือนข้อ ๙๔ เปลี่ยนเพียงการกระทำทางกาย แทนวาทา)

๙๖. เรื่องอดีต อนาคต ปัจจุบัน

(อดีตานาคตปัจจุปปันนถา)

ถาม : บุคคลประกอบด้วยอดีต อนาคตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อดีตก็ดับไปแล้ว อนาคตก็ยังไม่เกิดขึ้นมิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า บุคคลประกอบด้วยอดีต อนาคต

(นิกายอันธกะ มีความเห็นว่า บุคคลผู้ได้สมบัติ ๘ ย่อมมีสมบัติ ๘ อันมิได้เป็นไปในขณะเดียวกัน เช่น เข้าสมบัติที่ ๒ สมบัตินั้นย่อมเป็นปัจจุบัน สมบัติที่ ๑ ย่อมเป็นอดีต และที่เหลือย่อมเป็นอนาคต กล่าวตามหลักวิชา อาการเช่นนี้ ควรใช้คำว่า ได้สมบัติ ๘ ไม่ใช่ประกอบด้วยสมบัติ ๘ จึงเห็นได้ว่าเป็นเรื่องของสำนวนโวหารมากกว่าอย่างอื่น)

๙๗. เรื่องความดับ

(นิโรธกถา)

ถาม : เมื่อขั้นที่ ๕ อันแสวงหาความเกิด ยังไม่ดับ ขั้นที่ ๕ ที่เป็นกิจรยาวย่อมเกิดขึ้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ขั้นที่ ๑๐ ชื่อว่ารวมกัน คือขั้นที่ ๑๐ มาพบกันใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า ในขณะที่ขั้นที่ ๕ ที่แสวงหา “อุปบัติ” หรือความเกิด ยังไม่ดับ ขั้นที่ ๕ ที่เป็นกิจรยาเกิดขึ้น ฝ่ายค่านจึงชักว่า กลายเป็นขั้นที่ ๑๐ มาพบกันใช่หรือไม่)

๙๘. เรื่องรูปเป็นมรรค

(รูปัง มัคโคตติกา)

ถาม : รูปของผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรค จัดเป็นมรรคใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปมีอารมณ์ มีการคิดคำนึง เป็นต้นได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ, สมัตติยะ, และ มหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดว่า สัมมาวาจา เจริจาชอบ, สัมมากรรมันตะ กระทำชอบ, และสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ เป็นรูป จึงกล่าวว่า รูปเป็นมรรค ฝ่ายค่านจึงชักค่านตั้งตัวอย่างข้างต้น)

๙๙. เรื่องผู้ประกอบพร้อมด้วยวิญญูณ ๕ มีการเจริญมรรค

(ปัญจวิญญูณสมัคคิสส มัคคภาวนากถา)

ถาม : ผู้ประกอบด้วยวิญญูณ ๕ มีการเจริญมรรคใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : วิญญูณ ๕ มีวัตถุอันเกิดขึ้นแล้ว มีอารมณ์อันเกิดขึ้นแล้วมิใช่หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าเป็นเช่นนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ผู้ประกอบด้วยวิญญูณ ๕ มีการเจริญมรรค

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดว่า ผู้ประกอบด้วยวิญญูณ ๕ มีจักขุวิญญูณ เป็นต้น จนถึง กายวิญญูณ ชื่อว่ามีการเจริญมรรค ฝ่ายค่านจึงชักค่านตั้งตัวอย่างข้างต้น กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือมรรคประกอบด้วยมโนวิญญูณ ฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า เกี่ยวกับวิญญูณ ๕)

๑๐๐. เรื่องวิญญาณ ๕ เป็นกุศลก็มี

(ปัญจวิญญาณา กุสลาปีติกถา)

ถาม : วิญญาณ ๕ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดขึ้นแล้ว มีอารมณ์เกิดขึ้นแล้วมีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า วิญญาณ ๕ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ตามหลักวิชาไม่ควรจัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เพราะเป็นเพียงความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายเท่านั้น)

๑๐๑. เรื่องวิญญาณ ๕ คิดคำนึงได้

(ปัญจวิญญาณา สาโภคาติกถา)

ถาม : วิญญาณ ๕ มีการคิดคำนึงได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดขึ้นแล้ว มีอารมณ์เกิดขึ้นแล้วมีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า วิญญาณ ๕ มีการคิดคำนึงได้

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะจับประเด็นผิดในพระพุทธานุญาตที่ว่า “เห็นรูปด้วยตาแล้วถือเอาโดยนิमित -- ไม่ถือเอาโดยนิमित” เหตุผลที่นำมาชักคองเป็นเช่นเดียวกับข้อก่อน ๆ)

๑๐๒. เรื่องบุคคลประกอบด้วยศีล ๒ อย่าง

(ทวิหิ สีเลหิ สมันนาคโคตติกถา)

ถาม : ผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าประกอบด้วยศีล ๒ อย่างใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าประกอบด้วยศีล ๒ อย่าง สัณญา ๒ อย่าง เป็นต้น จนถึงปัญญา ๒ อย่างใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดว่า ผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าประกอบด้วยโลกียศีล ซึ่งมีอยู่เดิม กับโลกุตตรศีลในขณะแห่งมรรค จึงถูกชักคองอย่างข้างต้น)

๑๐๓. เรื่องศีลไม่เป็นเจตสิก

(สีลัง อเจตสิกกันตีกถา)

ถาม : ศีลไม่เป็นเจตสิกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ศีลเป็นรูป เป็นนิพพาน เป็นอายตนะคือตา เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ เห็นว่า คีลมีการสมาทาน คือการรับศีลเป็นเหตุ ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องเป็น เจตสิก หรือธรรมะที่เป็นไปทางจิต ซึ่งได้ถูกชักให้บอกมาว่า ถ้าศีลมิใช่เจตสิกแล้ว เป็นรูป เป็นนิพพาน หรืออายตนะต่าง ๆ หรือเปล่า)

๑๐๔. เรื่องศีลไม่เป็นไปตามจิต

(สีลัง น จิตตานุปริวัตตติกา)

ถาม : ศีลไม่เป็นไปตามจิตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ศีลเป็นรูป เป็นนิพพาน เป็นอายตนะคือตา เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เหตุผลนี้ชักอย่างเดียวกับข้อ ๑๐๓)

๑๐๕. เรื่องศีลมีการสมาทานเป็นเหตุ

(สมาทานเหตุกกถา)

ถาม : ศีลที่มีการสมาทาน (การรับศีล) เป็นเหตุ ย่อมเจริญใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิต จนถึงปัญญาที่มีการสมาทานเป็นเหตุ ย่อมเจริญใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นว่า ศีลไม่เกี่ยวกับจิตใจ เกี่ยวเพียงกิริยาที่สมาทานก็เจริญได้ จึงถูกชักถึงเรื่องที่เกิดขึ้นกับจิตใจ)

๑๐๖. เรื่องวิญญูติเป็นศีล

(วิญญูตติ สีลันติกถา)

ถาม : วิญญูติ (การทำให้ผู้อื่นรู้ความหมายด้วยกายหรือวาจา) จัดเป็นศีลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : วิญญูติเป็นเจตนา เว้นจากฆาตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ และ สมัตติยะ เห็นผิดว่า กิริยาที่ไหวกาย ไหววาจา ทำให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ ที่เรียกว่าวิญญูติ จัดเป็นศีล ข้อสำคัญที่จะทำให้ตีความผิด คือเข้าใจว่า กายวิญญูติเป็นกายกรรม คือการกระทำทางกาย, วจีวิญญูติเป็นวจีกรรม คือการกระทำทางวาจา, เมื่อผสมกับความคิดว่า ศีล คือการไม่ทำชั่วทางกาย วาจา จึงเข้าใจว่า วิญญูติเป็นศีล แต่ตามหลักวิชา วิญญูติเป็นรูปอาสัย คืออุปาทายรูป จะเป็นศีลไม่ได้ เพราะศีลเป็นเรื่องของเจตนาอันเป็นไปทางจิต ฝ่ายค่านิจชักตั้งตัวอย่างข้างต้น)

๑๐๗. เรื่องอวิญญูติเป็นทุศีล

(อวิญญูตติ ทุสสีลันติกถา)

ถาม : อวิญญูติ (การไม่ทำให้ผู้อื่นรู้ความหมายด้วยกายหรือวาจา) จัดเป็นการทุศีลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อวิญญูติเป็นการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ขนานกับข้อ ๑๐๖ คือเมื่อถือว่า วิญญูติเป็นศีล อวิญญูติซึ่งตรงกันข้าม ก็ควรจะเป็นทุศีล)

๑๐๘. เรื่องอัมมธรรม ๓ อย่างก็เป็นอนุสัย

(ติสโสปี อนุสยกถา)

ถาม : อนุสัยเป็นอัปยาการุต (เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว) เป็นอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) เป็นจิตตวิปปยุต (ไม่เกิดดับพร้อม ไม่เกี่ยวข้องกับจิต) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อนุสัยเป็นอัปยาการุตฝ่ายวิบาก, เป็นอัปยาการุตฝ่ายกิริยา, เป็นรูป, เป็นนิพพาน จนถึงเป็นอายตนะคือโฆฏฐัพพะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ความจริงคำถามนั้นแยกถามทีละข้อ แต่ในที่นี้ได้นำมารวมไว้เป็นคำถามเดียว เพราะข้อซักในประเด็นทั้งสามเป็นอย่างเดียวกัน นิกายมหาสังฆิกะ และ สมัตติยะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๐๙. เรื่องญาณความรู้

(ญาณกถา)

ถาม : เมื่ออัญญาณ (ความรู้) หมดไป จิตที่เป็นญาณวิปปยุต (ปราศจากญาณ) กำลังเป็นไปอยู่ ไม่ควรกล่าวว่า บุคคลมีญาณใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เมื่อราคะหมดไป ก็ไม่ควรกล่าวว่า บุคคลปราศจากราคะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะตีความคำว่า จิตที่เป็นญาณวิปปยุตผิดไป คือในขณะเช่นนั้น จิตที่เป็นญาณวิปปยุต ในฐานะเป็นจักขุวิญญาณ เป็นต้น หาได้หมายความว่าถูกความโง่ครอบงำไม่)

๑๑๐. เรื่องญาณเป็นจิตตวิปปยุต

(ญาณัง จิตตวิปปยุตตันตีกถา)

ถาม : ญาณ (ความรู้) ไม่ประกอบกับจิต (ไม่เกิดดับพร้อมกับจิต) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : จิตเป็นรูป, เป็นนิพพาน, เป็นอายตนะคือตา จนถึงเป็นอายตนะคือโฆฏฐัพพะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายบุพพเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกซักว่า ถ้าญาณเป็นจิตตวิปปยุต ญาณก็ควรเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง คือเป็นรูปหรือนิพพาน เป็นต้น ใช่หรือไม่)

๑๑๑. เรื่องการเปล่งวาจาว่า นี่ทุกข์

(อิทัง ทุกขันตักขา)

ถาม : เมื่อบุคคลกล่าวว่า นี่คือทุกข์ ดังนี้ ญาณ (ความรู้) ว่า นี่คือทุกข์ ย่อมเป็นไปใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เมื่อบุคคลกล่าวว่า นี่คือเหตุให้ทุกข์เกิด, นี่คือความดับทุกข์, นี่คือหนทาง (มรรค) ดังนี้ ญาณ (ความรู้ว่า) นี่คือเหตุให้ทุกข์เกิด, นี่คือความดับทุกข์, นี่คือหนทาง (มรรค) ย่อมเป็นไปใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดว่า เฉพาะข้อที่กล่าววาจาว่า นี่คือทุกข์ เป็นเหตุให้เกิดญาณความรู้จักตัวทุกข์ จึงถูกชักถึงข้ออื่น ๆ ด้วย ซึ่งก็ตอบปฏิเสธ)

๑๑๒. เรื่องกำลังฤทธิ์

(อิทธิพลกตา)

ถาม : บุคคลผู้ประกอบด้วยกำลังฤทธิ์ พึงดำรงอยู่ได้ตลอดกับปีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : आयุนั้น คตินั้น การได้อัตตภาพนั้น แต่ละอย่างเป็นของสำเร็จด้วยฤทธิ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ ตีความหมายของเรื่องอิทธิบาทภาวนา (การเจริญคุณธรรมที่ให้บรรลุความสำเร็จ) ผิดว่า กำลังฤทธิ์ทำให้บุคคลมีอายุยืน จึงถูกชักว่า आयุนั้นสำเร็จด้วยฤทธิ์หรือ ?)

๑๑๓. เรื่องสมาธิ

(สมาธิกตา)

ถาม : ความสืบทอดแห่งจิตเป็นสมาธิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความสืบทอดแห่งจิตอันเป็นอดีต เป็นสมาธิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายสัพพัตถิกวาทะ และ อุตตรปถกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักค้านหลายข้อ รวมทั้งข้อที่ว่า ถ้าเป็นความสืบทอดแห่งจิตอันเป็นอกุศลเล่า จะเป็นสมาธิด้วยหรือเปล่า)

๑๑๔. เรื่องความตั้งอยู่แห่งธรรม

(ธัมมัญญูตตากตา)

ถาม : ธัมมัญญูตตา (ความตั้งอยู่แห่งธรรม) เป็นของสำเร็จรูปแล้วใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความตั้งอยู่ (อย่างอื่น) ก็เป็นของสำเร็จรูปแล้ว เพราะธัมมัญญูตตานั่นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักดั่งตัวอย่างข้างต้น)

๑๑๕. เรื่องความเป็นของไม่เที่ยง

(อนิจจตากถา)

ถาม : อนิจจตา (ความเป็นของไม่เที่ยง) เป็นของสำเร็จรูปแล้วใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความเป็นของไม่เที่ยง (อย่างอื่น) ก็สำเร็จรูปแล้ว เพราะความไม่เที่ยงนั้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดต่อเนื่องมาจากข้อ ๑๑๔)

๑๑๖. เรื่องความส่ำรวมเป็นการกระทำ

(สังวร กัมมันตีกถา)

ถาม : ความส่ำรวมเป็นการกระทำใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความส่ำรวมเป็นการกระทำทางตาใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ คำชักชัดเจนอยู่แล้ว)

๑๑๗. เรื่องการกระทำ

(กัมมกถา)

ถาม : กรรมทุกอย่าง ต้องมีผลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เจตนาทุกอย่าง ต้องมีผลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(กรรมตามหลักแห่งพระพุทธศาสนา หมายถึงเจตนา เมื่อนิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดว่า กรรมทุกอย่าง ต้องมีผล จึงเท่ากับเห็นว่า เจตนาที่เป็นอภัยกถุคฝ่ายวิบาก คือที่ไม่ดีไม่ชั่ว ก็ต้องมีผลด้วย)

๑๑๘. เรื่องเสียงเป็นผล

(สัทโท วิปาโกติกถา)

ถาม : เสียงเป็นผล (วิบาก) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เสียงเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา, ทุกขเวทนา; หรือทุกขมสุขเวทนา; สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้รู้จักคำว่า วิบาก ชัดเจนขึ้น)

๑๑๙. เรื่องอายตนะ ๖

(สพายตนกถา)

ถาม : อายตนะ ๖ มีอายตนะคือตา เป็นต้น เป็นผล (วิบาก) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อายุคนะ ๖ เป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นี่เป็นความเห็นผิดสืบเนื่องมาจากข้อ ๑๑๘ คำชักเป็นไปในทำนองเดียวกัน)

๑๒๐. เรื่องบุคคลผู้เกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง

(สัตตักขัตตูปรมกถา)

ถาม : บุคคล (พระโสดาบัน) ผู้เกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่าเป็นผู้เที่ยงแท้ เพราะความเป็นผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่งใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้นั้นฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, ทำพระโลหิตของพระตถาคตให้ห่อด้วยจิตคิดประทุษร้าย, ทำสงฆ์ให้แตกกันใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(คำว่า เที่ยงแท้ มี ๒ นัย คือเที่ยงแท้ในทางที่ถูก กับเที่ยงแท้ในทางที่ผิด นิยายอุตตรปถะ มีความเห็นเพียงแง่เดียวว่า เที่ยงแท้ เพราะจะเกิดอีกไม่เกิน ๗ ชาติ ซึ่งกินความหมายคลุมไปไม่ถึงผู้เที่ยงแท้ในทางที่ผิด จึงมีการชักให้นึกถึงแง่ที่ผิดด้วย)

๑๒๑. เรื่องผู้จะไปเกิดอีก ๒-๓ ครั้ง กับผู้เกิดอีกเพียงครั้งเดียว

(โกลังโกลเอกพีชีกถา)

ถาม : ไม่ควรกล่าวว่า บุคคลผู้จะเกิดอีก ๒-๓ ครั้ง กับผู้จะเกิดอีกเพียงครั้งเดียว เป็นผู้เที่ยงแท้ด้วยความเป็นผู้เช่นนั้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้นั้นเป็นผู้จะเกิดอีก ๒-๓ ครั้ง กับผู้จะเกิดอีกเพียงครั้งเดียวมิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวดังข้างต้น

(เป็นเรื่องของ นิยายอุตตรปถะ เช่นเดียวกัน)

๑๒๒. เรื่องการปลงชีวิต

(ชีวิตา โวโรปนกถา)

ถาม : บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิฐิ (ทวิฐิสัมบันนะ โดยตรง หมายถึงพระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบัน) พึงปลงชีวิตสัตว์ได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ทำอนันตริยกรรมได้ใช่หรือไม่ ? (คือฆ่ามารดา บิดา เป็นต้น)

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิยายบุพพเสถียระ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้เกิดความรู้สึกว่า ความเห็นของตนยังบกพร่องอย่างไรบ้าง)

๑๒๓. เรื่องทุกคติ

(ทุกคติถกเถา)

ถาม : บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูฏี (พระโสดาบัน) ละคติที่ชั่วได้แล้วใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูฏี พึงกำหนดในรูปที่เป็นไปในอบายใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูฏีละคติที่ชั่วได้แล้ว

(นิกายอุตตราปละ มีความเห็นผิดข้อนี้ ความจริงก็น่าจะไม่เรียกว่าเห็นผิด แต่คำว่า ทุกคติ มิใช่หมายถึงคติที่ชั่วของผู้ตกต่ำลงในทุกคติเท่านั้น แต่หมายคลุมถึงตัณหาซึ่งมีรูป เป็นต้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะพระโสดาบันยังละราคะ โทสะ โมหะ ไม่ได้เด็ดขาด อาจพอใจในรูปชั้นต่ำได้)

๑๒๔. เรื่องบุคคลผู้เกิดในภพที่ ๗

(สัตตมภวิกกเถา)

(เรื่องนี้ก็เหมือนข้อที่ ๑๒๓ เป็นแต่กล่าวถึงบุคคลผู้เกิดในภพที่ ๗ แทนผู้สมบูรณ์ด้วยทวิภูฏี ข้อโต้แย้งเรื่องละทุกคติได้ก็อย่างเดียวกัน บุคคลผู้เกิดในภพที่ ๗ หมายถึงพระโสดาบันบุคคล ซึ่งจะไม่เกิดอีกเป็นครั้งที่ ๘

๑๒๕. เรื่องผู้ตั้งอยู่ตลอดกัปป์

(กัปป์ภูฏเถา)

ถาม : “ผู้ตั้งอยู่ตลอดกัปป์ (เป็นชื่อของผู้ทำชั่วอย่างรุนแรง เช่น ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน)” ย่อมตั้งอยู่ตลอดกัปป์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : กัปป์ก็ยังคงดำรงอยู่ พระพุทธเจ้าก็เกิดขึ้นในโลกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชคิริกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ความจริงเป็นเรื่องของโวหาร คือกัปป์จริง ๆ นั้นยาวนานมาก กัปป์ในคำว่า ตั้งอยู่ตลอดกัปป์ นั้น เป็นชื่อของอายุขัย ของผู้ทำชั่วอย่างรุนแรง จะตถนรกตลอดกาลนาน แต่ก็นานไม่เต็มกัปป์จริง ๆ เพียงประมาณ ๑ ใน ๘๐ ก็หมดอายุแล้ว เพราะฉะนั้น คำว่า กัปป์ ถ้าใช้กับบุคคล ก็หมายความว่า อายุของคน เช่น ๑๐๐ ปี แต่กัปป์ของกาลเวลายาวนานมาก)

๑๒๖. เรื่องการได้กุศลจิต

(กุศลจิตตปฐิลาภเถา)

ถาม : “ผู้ตั้งอยู่ตลอดกัปป์” ไม่พึงได้กุศลจิตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : “ผู้ตั้งอยู่ตลอดกัปป์” พึงให้ท่านได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่พึงกล่าวว่า “ผู้ตั้งอยู่ตลอดกัปป์” ไม่พึงได้กุศลจิต

(ตามหลักพระพุทธศาสนา ผู้เข่นนั้นยังอาจจะมิถูกสัจจัตถ์ที่เรียกว่า กามาวจร แต่ไม่ได้ถูกสัจจัตถ์ชั้นสูงที่เป็น โสจัตถ์ เมื่อ นิภายุตตราบลกะ มีความเห็นคลุมไปหมด จึงมีการชักค้ำในข้อนี้)

๑๒๗. เรื่องผู้ประกอบด้วยกรรมอันให้ผลไม่มีระหว่างค้ำ

(อนันตราบยุตตกลา)

ถาม : บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรมอันให้ผลไม่มีระหว่างค้ำ (ผู้ทำอนันตริยกรรม มีการฆ่ามารดา, บิดา เป็นต้น) ฟังก้าวลงสู่ทำนองที่ถูกต้อง (บรรลุนิระหะได้) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้นั้นฟังก้าวลงสู่ทำนองธรรมทั้งสองอย่าง คือทั้งที่ถูกต้องทั้งที่ผิดใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(อรรถกถาอธิบายเป็นพิเศษสำหรับข้อนี้ว่า กล่าวตามสกสมัย คือคติแห่งพระพุทธศาสนา บุคคลถูกบังคับให้ประกอบอนันตริยกรรม โดยเจาจงทำไปโดยมีเจตนาสมบุรณ จึงเป็นผู้ไม่ควรบรรลุนิระหะที่ถูกต้องได้ แต่ นิภายุตตราบลกะ มีความเห็นผิดว่า เจตนาจะสมบุรณหรือไม่สมบุรณก็ไม่ควรบรรลุนิระหะที่ถูกต้องทั้งสัน อรรถกถาให้ข้อสังเกตว่า เจาจะข้อนี้ผิดกว่าที่เคยตามตอบมาแล้ว คือในที่นี้ฝ่ายถามเป็นฝ่ายเห็นผิด ฝ่ายตอบเป็นฝ่ายเห็นถูก)

๑๒๘. เรื่องทำนองธรรมของผู้แน่นอน

(นิยัตต นิยามกลา)

ถาม : บุคคลผู้แน่นอน (ผู้ทำอนันตริยกรรม ชื่อว่าเป็นผู้แน่นอนฝ่ายชั่ว บุคคลผู้บรรลุนิระหะ ชื่อว่าเป็นผู้แน่นอนฝ่ายดี) ย่อมก้าวลงสู่ทำนองธรรม (บรรลุนิระหะได้) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่ (ฝ่ายตอบเข้าใจเพียงแ่งเดียวว่า ฝ่ายดีบรรลุนิระหะได้ มิได้เฉลียวใจว่า คำว่า ผู้แน่นอน กินความถึงฝ่ายชั่วด้วย จึงตอบอย่างนั้น)

ถาม : ผู้แน่นอนในทางที่ผิด ย่อมก้าวลงสู่ทำนองธรรมที่ถูก; ผู้แน่นอนในทางที่ถูก ย่อมก้าวลงสู่ทำนองธรรมในทางที่ผิดใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิภายุพเพสสิยะ และ อปรสสิยะ มีความเห็นผิดในถ้อยคำว่า คำว่า นิยโต ผู้แน่นอน หมายถึงเฉพาะในทางดี จึงถูกชักให้เข้าใจว่า หมายถึงในทางชั่วด้วย ฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวคลุม ๆ ว่า ผู้แน่นอนบรรลุนิระหะได้)

๑๒๙. เรื่องผู้มีนิเวรณ

(นิเวตกลา)

ถาม : ผู้ถูกนิเวรณห้อม ย่อมละนิเวรณได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้กำหนดย่อมละความกำหนดได้ ผู้คิดประทุษร้ายย่อมละโทสะได้ ผู้หลงย่อมละโมหะได้ ผู้เศร้าหมองย่อมละกิเลสได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপกัระ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะมีเหตุผลว่า ถ้าผู้ละกิเลสได้ หมายถึงผู้บริสุทธิแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องละกิเลส เพราะบริสุทธิอยู่แล้ว แต่ตามข้อเท็จจริง ผู้บริสุทธิที่จะละนิวรณ์คือกิเลสชั้นกลางนั้น หมายความว่า บริสุทธิด้วยอำนาจฌาน อันอาจกลับมีกิเลสได้อีก ไม่ใช่บริสุทธิชนิดไม่กลับกำเริบอีก)

๑๓๐. เรื่องผู้พร้อมหน้ากิเลส

(สัมมุขีฎตกถา)

ถาม : ผู้พร้อมหน้า (ผู้มีกิเลส) ย่อมละกิเลสที่ผูกมัดได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้กำหนดย่อมละความกำหนดได้ ฯลฯ มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ข้อนี้ก็เหมือนกับข้อว่าด้วยนิวรณ์ข้างต้น เป็นแต่เปลี่ยนสำนวนว่า ผู้พร้อมหน้ากิเลส คือมีกิเลสอยู่บริบูรณ์)

๑๓๑. เรื่องผู้เข้าฌานย่อมพอใจ

(สมาปັນโน อัสสาเทติกถา)

ถาม : ผู้เข้าฌานย่อมพอใจ มีความใคร่ในฌาน มีฌานเป็นอารมณ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ฌานนั้นเป็นอารมณ์ของฌานนั้นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักตามตัวอย่างข้างต้น)

๑๓๒. เรื่องความกำหนดในสิ่งที่ไม่น่าพอใจ

(อสาตราคกถา)

ถาม : ความกำหนดในสิ่งที่ไม่น่าพอใจมีอยู่ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สัตว์ทั้งหลายที่ยินดีทุกข์ ปรารถนาทุกข์ กระหม่อมยินดีแสวงหาทุกข์ ดำรงอยู่เพื่อบรรลुความทุกข์ มีหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপกัระ ตีความหมายแห่งพระพุทธานุญาตบางข้อผิด จึงเข้าใจว่า มีความกำหนดในสิ่งที่ไม่น่าพอใจของผู้กำหนดนั่นเอง)

๑๓๓. เรื่องความทะยานอยากในธรรมเป็นอภัยกฤต

(ธัมมัตถมหา อภัยกตาติกถา)

ถาม : ความทะยานอยากในธรรมเป็นอภัยกฤต คือไม่ดีไม่ชั่วใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความทะยานอยากในธรรมเป็นอัพยากฤตฝ่ายวิบาก หรือฝ่ายกิริยา หรือว่าเป็นรูป เป็นนิพพาน หรือเป็นอายตนะคือตา เป็นต้น จนถึงอายตนะคือโงฐรูปพะ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพฺพเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักถึงสภาพของอัพยากฤต ซึ่งเห็นได้ชัดว่า ความทะยานอยากในธรรมไม่อยู่ในสภาพของอัพยากฤตเลย)

๑๓๔. เรื่องธัมมัตถหามีไชเหตุให้เกิดทุกข์

(ธัมมัตถหา น ทุกขสมุทโยติกถา)

ถาม : ความทะยานอยากในธรรมมิไชเหตุให้ทุกข์เกิดไชหรือไม่ ?

ตอบ : ไช

ถาม : ความทะยานอยากในรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โงฐรูปพะ มิไชเหตุให้ทุกข์เกิดไชหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(คำว่า ธรรมะ ใน ธัมมัตถหา หมายถึงอารมณ์ที่รู้ได้ด้วยใจ อันมาเป็นหมวดเดียวกับรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โงฐรูปพะ ถ้าว่าธัมมัตถหามีไชเหตุให้เกิดทุกข์ ก็จะต้องกล่าวว่า ความทะยานอยากในรูป เสียง เป็นต้น มิไชเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ด้วย นิกายปุพฺพเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๓๕. เรื่องความต่อเนื่องแห่งกุศลและอกุศล

(กุสลากุศลปฏิสันทนกถา)

ถาม : อกุศลย่อมต่อเนื่องกับกุศลไชหรือไม่ ?

ตอบ : ไช

ถาม : ความคิดเพื่อให้อกุศลเกิดขึ้น ย่อมเป็นความคิดเพื่อให้อกุศลเกิดขึ้นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดว่า กุศล กับ อกุศล เกิดต่อเนื่องกัน จึงถูกชักตั้งตัวอย่างข้างต้น)

๑๓๖. เรื่องความเกิดขึ้นแห่งอายตนะ ๖

ถาม : อายตนะ ๖ (ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ) ย่อมตั้งอยู่ในครรรค์มารดา ไม่ก่อนไม่หลัง (พร้อมกับ ปฏิสนธิจิต) ไชหรือไม่ ?

ตอบ : ไช

ถาม : สัตว์มีอวัยวะพร้อม ไม่มีอินทรีย์บกพร่อง ก้าวลงสู่ครรรค์มารดาไชหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพฺพเสลียะ และ อปรเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้ อรรถกถาอธิบายว่า ในขณะที่เกิดมีอายตนะคือใจ กับกายเท่านั้น อีก ๔ อย่าง เกิดต่อเมื่อล่วง ๗ ราตรีแล้ว)

๑๓๗. เรื่องปัจจัยที่ไม่มีระหว่างกัน

(อนันตรปัจจัยกถา)

ถาม : โสตวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ย่อมเกิดขึ้นในลำดับติดต่อกันแห่งจักขุวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความคิดเพื่อให้จักขุวิญญูณเกิดขึ้น ย่อมเป็นอันเดียวกับโสตวิญญูณมิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรูปถกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๓๘. เรื่องรูปของพระอริยะ

(อริยรูปกถา)

ถาม : รูปของพระอริยะอาศัยมหาภูตรูป (ธาตุทั้งสี่) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปของพระอริยะเป็นกุศลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : มหาภูตรูป (ธาตุทั้งสี่) เป็นกุศลหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรูปถกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้เข้าใจว่า ถ้ารูปของพระอริยะเป็นกุศล มหาภูตรูปก็เป็นกุศลด้วย ความจริงเป็นกลาง ๆ)

๑๓๙. เรื่องอนุสัยเป็นอย่างอื่น

(อัญญ โอนุสยติกกถา)

ถาม : อนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน) คือกามราคะเป็นอย่างหนึ่ง กิเลสเครื่องรัดรั้ง คือกามราคะ เป็นอีกอย่างหนึ่ง (กิเลสอย่างละเอียด กับอย่างกลาง แม้ประเภทเดียวกัน ก็เป็นคนละอย่าง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : กามราคะเป็นอย่างหนึ่ง กิเลสเครื่องรัดรั้งคือกามราคะเป็นอีกอย่างหนึ่ง (กิเลสอย่างหยาบ กับกิเลสอย่างกลาง แม้ประเภทเดียวกัน ก็เป็นคนละอย่าง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ คำชักชัดเจนอยู่แล้ว)

๑๔๐ เรื่องกิเลสเครื่องรัดรั้งไม่ประกอบด้วยจิต

(ปริยฎฐานัง จิตตวิปปยุตตันติกกถา)

ถาม : กิเลสเครื่องรัดรั้ง (ปริยฎฐานะ) ไม่ประกอบด้วยจิตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : กิเลสนั้นเป็นรูป, เป็นนิพพาน, เป็นอายตนะคือตา จนถึงอายตนะคือโณรู้พระใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๔๑. เรื่องสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกัน

(ปริยาป็นนกะ)

ถาม : ความกำหนดในรูป (รูปราคะ) ย่อมแผ่ทั่วตามธาตุคือรูป (รูปธาตุ) จึงจัดว่าเกี่ยวเนื่องด้วยธาตุคือรูปใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

(นิกายอันธกะ และ สมัตติยะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ความจริงความกำหนดในรูป ย่อมแผ่ทั่วตามทั้งรูปธาตุและอรุธาตุ)

๑๔๒. เรื่องอัพยาภกุต

(อัพยาภกตถา)

ถาม : ความเห็น (ทิวฐิตะ) เป็นอัพยาภกุต (กลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความเห็นเป็นรูป, เป็นนิพพาน เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ อุตตราปถกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๔๓. เรื่องโลกุตตระ

(อปริยาป็นนกะ)

ถาม : ความเห็นเป็นโลกุตตระใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความเห็นเป็นมรรค หรือผล หรือนิพพาน ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(คำว่า อปริยาป็นนกะ หมายถึงโลกุตตระ นิกายบุพพสเถยะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๔๔. เรื่องความเป็นปัจจัย

(ปัจจัยตถา)

ถาม : ความเป็นปัจจัยเป็นของกำหนดไว้ (ตายตัว) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : การพิจารณา (วิมังสา) เป็นเหตุด้วย เป็นใหญ่ (อิธิปัตติ) ด้วย มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ควรกล่าวว่า สิ่งที่เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัย ย่อมเป็นปัจจัยโดยความเป็นอิธิปัตติปัจจัยด้วย

(นิกายมหาสังฆิกะ เห็นผิดว่า ธรรมะที่เป็นปัจจัยข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ย่อมไม่เป็นปัจจัยข้ออื่น จึงถูกชักให้เห็นว่า ในขณะที่เดียวกันเป็นได้ ๒ ข้อก็มี)

๑๔๕. เรื่องปัจจัยของกันและกัน

(อัญญมัญญปัจจัยกถา)

ถาม : สังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัยเท่านั้น ไม่ควรกล่าวว่า อวิชชามีสังขารเป็นปัจจัยใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อวิชชาเกิดพร้อมกับสังขารมิใช่หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอวิชชาเกิดพร้อมกับสังขาร ท่านก็ควรกล่าวว่า สังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัยด้วย อวิชชาก็มีสังขารเป็นปัจจัยด้วย

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้ยอมรับเรื่องความเป็นปัจจัยของกันและกันระหว่างอวิชชากับสังขาร)

๑๔๖. เรื่องกาลยัตถิยาว

(อัทธกถา)

ถาม : กาลยัตถิยาวเป็นของสำเร็จรูปใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : กาลยัตถิยาวเป็นรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ข้อนี้อรธกถาไม่ได้บอกว่าเป็นของนิกายไหน แต่ก็สันนิษฐานได้ว่า สืบมาจากข้อ ๑๔๕. ตามหลักวิชา สิ่งที่นับว่าสำเร็จรูปก็เฉพาะชั้นที่ ๕ กาลยัตถิยาวเป็นแต่สักว่าบัญญัติว่า กาล จึงไม่จัดเข้าในคำว่า สำเร็จรูป หรือ ปริณิพัตตะ)

๑๔๗. เรื่องขณะ, ประเดี้ยว, กฐิ

(ขณลยมุตตกถา)

(ข้อนี้เหมือนข้อ ๑๔๖ คือถือผิดว่า ขณะ เป็นต้น สำเร็จรูป จึงถูกถามว่า เป็นชั้นที่ ๕ หรือ)

๑๔๘. เรื่องกิเลสที่คงสันดาน

(อาสวกถา)

(นิกายเถรวาทะ เห็นว่า อาสวะ ๔ คือ กาม, ภพ, ทิฏฐิ, อวิชชา มิใช่อาสวะ จึงถูกชักว่าเป็น มรรค, ผล, นิพพาน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งหรือ)

๑๔๙. เรื่องความแก่และความตาย

(ชรามรณกถา)

ถาม : ความแก่ความตายของธรรมะที่เป็นโลกุตตระ จัดว่าเป็นโลกุตตระใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ความแก่ความตายเป็นมรรค, ผล, นิพพาน เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ เป็นความเห็นผิดข้อนี้ คำชักชัดเจนอยู่แล้ว)

๑๕๐. เรื่องสัญญาและเวทนา

(สัญญาเวทยิตกถา)

ถาม : สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา) เป็นโลกุตระใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สมาบัตินั้นเป็นมรรค, ผล, นิพพาน เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเหตุนวาทะ มีความเห็นข้อนี้ คำชักค้านเอาหลักโลกุตตรธรรมมาชัก แต่เนื่องจากมีหลักฐานบางแห่งกล่าวว่า สมาบัตินั้นเป็นนิพพาน จึงน่าสังเกตในการตีความธรรมะข้อนี้เหมือนกัน ได้เคยบันทึกไว้ในข้อที่ ๕๘ เรื่องนิโรธสมาบัติครั้งหนึ่งแล้ว)

๑๕๑. เรื่องสัญญาและเวทนาเรื่องที่ ๒

(ทุตติยสัญญาเวทยิตกถา)

ถาม : สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติเป็นโลกิยะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สมาบัตินั้นเป็นรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ, กามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร (อย่างใดอย่างหนึ่ง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเหตุนวาทะ เห็นว่า เมื่อสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ มิใช่โลกุตระ ก็ควรเป็นโลกิยะ จึงถูกชักอีกว่า เป็นชั้น ๕ หรือเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร เป็นอันสรุปมติของผู้แต่งกัมภีร์กถาว่าตถุนีว่า สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ มิใช่ทั้งโลกิยะทั้งโลกุตระ)

๑๕๒. เรื่องสัญญาและเวทนาเรื่องที่ ๓

(ตติยสัญญาเวทยิตกถา)

ถาม : ผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ พึงทำกาละได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ มีผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิต อันมีความตายเป็นที่สุด ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชสิริกะ มีความเห็นว่า เมื่อไม่มีข้อกำหนดว่า ผู้นั้นต้องตาย ผู้นั้นจึงไม่ตาย เพราะฉะนั้น ผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ ก็ควรตายได้ เช่น บุคคลธรรมดา แต่ตามหลักวิชา ไม่มีการตายในระหว่างที่เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ)

๑๕๓. เรื่องสมบัติที่ทำให้เข้าถึงอสังขยัตถ์

(อสังขยัตถ์ปิฎกเถา)

ถาม : การเข้าสังขยัตถ์นิโรธ ทำให้เข้าถึงอสังขยัตถ์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้เข้าสังขยัตถ์นิโรธ มีโอละกะ อโทะสะ อโมหะ อันเป็นกุศลมูลหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ถาม : ถ้าเป็นอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า การเข้าสังขยัตถ์นิโรธ ทำให้เข้าถึงอสังขยัตถ์

(นิกายเหตุนวาทะ มีความเห็นเป็นเหตุถูกค้านในข้อนี้ อรรถกถาอธิบายว่า ภาวนาที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความคลายความกำหนัดในสังขยา จัดเป็น อสังขยสมบัติ บ้าง นิโรธสมบัติ บ้าง ชื่อว่าสังขยัตถ์นิโรธ ๆ จึงมี ๒ อย่าง คือเป็น โลภียะ และ โลกุตตระ ที่เป็นโลภียะเป็นของบุพฺพชน ทำให้เข้าถึงอสังขยัตถ์ ที่เป็นโลกุตตระเป็นของพระอรหันต์ ไม่ทำให้เข้าถึงอสังขยัตถ์ เมื่อนิกายเหตุนวาทะ เห็นแง่เดียว จึงถูกชักค้านให้เห็นแง่อื่นอีก. คำอธิบายของอรรถกถาข้อนี้ จึงเป็นคำตอบในข้อ ๕๘, ๑๕๐ และ ๑๕๑ ด้วย)

๑๕๔. เรื่องการสะสมกรรม

(กัมมุปจยเถา)

ถาม : กรรมเป็นอย่างหนึ่ง การสะสมกรรมเป็นอีกอย่างหนึ่งใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผัสสะ, เวทนา เป็นต้น เป็นอย่างหนึ่ง การสะสมผัสสะ, การสะสมเวทนา เป็นต้น เป็นอีกอย่างหนึ่งใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ สมัตถียะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเข้าใจว่า กัมมุปจยะ หรือการสะสมกรรม ไม่สัมปยุตกับจิต)

๑๕๕. เรื่องการบ่ม

(นิคคหเถา)

ถาม : ผู้อื่นย่อมข่มจิตของผู้อื่นได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้อื่นย่อมข่มหรือบังคับได้ว่า จิตของผู้อื่นอย่ากำหนด, อย่าคิดประทุษร้าย, อย่าหลง, อย่าเศร้าหมองใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๕๖. เรื่องการประคอง

(ปคคหเถา)

(ข้อนี้ก็เหมือนข้อ ๑๕๕ ต่างแต่เป็นเรื่องของการประคองจิตแทนข่มจิต ข้อโต้แย้งก็อย่างเดียวกัน)

๑๕๗. เรื่องการเพิ่มให้ความสุข

(สุขานุปปทานกถา)

ถาม : ผู้อื่นย่อมเพิ่มให้ความสุขแก่ผู้อื่นได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้อื่นย่อมเพิ่มให้ทุกข์แก่ผู้อื่นได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเหตุนิพพานะ มีความเห็นผิดว่า ความรู้สึกเป็นสุขนั้น เป็นของที่เพิ่มให้แก่กันได้ จึงถูกย้อนถามถึงความรู้สึกทุกข์ด้วย)

๑๕๘. เรื่องการรวบรวมพิจารณา

(อริคคัยหมนสิการกถา)

ถาม : บุคคลย่อมรวบรวมพิจารณาได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลย่อมรู้จักนั้น ด้วยจิตนั้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายบุพเพสเสธิยะ มีความเห็นผิดว่า บุคคลอาจรวบรวมสังขารทั้งหมดมาพิจารณารวมกันได้ จึงถูกซักว่า ใช้จิตขณะนั้น รู้จิตขณะนั้นได้หรือ)

๑๕๙. เรื่องรูปเป็นเหตุ

(รูปัง เหตุตติกถา)

ถาม : รูปเป็นเหตุใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปเป็นเหตุ คือความไม่โลภ เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรูปถกะ มีความเห็นผิดดังนี้)

๑๖๐. เรื่องรูปมีเหตุ

(รูปัง สเหตุกันตติกถา)

ถาม : รูปมีเหตุใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปประกอบด้วยเหตุ คือความไม่โลภ เป็นต้น ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรูปถกะ มีความเห็นผิดดังนี้)

๑. อริคคยห อรรถกถาแก้ว่า สงคณหิตฺวา อนึ่ง คำว่า มนสิการ เคยแปลว่า ใส่ใจ หรือทำไว้ในใจ แต่ในที่นี้ใช้ว่า พิจารณาเพื่อให้ความชัดขึ้น

๑๖๑. เรื่องรูปเป็นกุศลและอกุศล

(รูปัง กุสลากุสสันตักถา)

ถาม : รูปเป็นกุศลและอกุศลได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : รูปมีอารมณ์ มีการคิดคำนึงได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหายาน และ สมัตถะ มีความเห็นผิดว่า กายวิญญูติ การไหวกาย วจวิญญูติ การไหววาจา ซึ่งเป็นอุปาทายรูปนั้น ก็ได้แก่กายกรรมและวจีกรรม เพราะฉะนั้น จึงเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล แต่ตามหลักวิชาต้องถือว่า กุศลอกุศลมีความสำคัญอยู่ที่จิต จึงถูกถามว่า รูปนั้นมีอารมณ์และคิดนึกได้หรือไม่ ?)

๑๖๒. เรื่องรูปเป็นผล

(รูปัง วิปาโกติถา)

(ข้อว่า รูปเป็นผล หรือวิบากนี้ เป็นความเห็นของนิกายอันธกะ และ สมัตถะ ข้อแย้งก็อย่างเดียวกับข้อ ๑๑๘ เรื่องเสียงเป็นผล)

๑๖๓. เรื่องรูปเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร

(รูปัง รูปาวจารูปาวจรรันตักถา)

ถาม : รูปเป็นรูปาวจรและอรูปาวจรได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเข้าใจว่า รูปชื่อว่าเป็นกามาวจร, รูปาวจร หรืออรูปาวจร ก็เพราะทำกรรมอันเป็นกามาวจร, รูปาวจร, หรืออรูปาวจรไว้ จึงถูกชักว่า รูปเป็นการแสวงหาสมบัติ การแสวงหาการเกิดและเป็นการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นสัมปยุตตธรรม คือเกิดพร้อม ดับพร้อม และมีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิตที่แสวงหาสมบัติ แสวงหาการเกิดใช่หรือไม่ ?)

๑๖๔. เรื่องรูปราคะเนื่องด้วยรูปธาตุ

(รูปราโค รูปธาตุปริยาป็นนตักถา)

ถาม : ความกำหนดในรูป (รูปาราคะ) เนื่องด้วยธาตุคือรูปใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ข้อชักถามพ้องกับข้อ ๑๖๓)

๑๖๕. เรื่องพระอรหันต์มีการสังสมบุญ

(อตถิ อรหโต ปุณฺณบุญโยติถา)

ถาม : พระอรหันต์มีการสังสมบุญใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์มีการสังสมสิ่งที่มีบุญ (คือบาป) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้หนักถึงคำว่า พระอรหันต์ละบุญละบาปได้แล้ว ถ้าสิ่งสมบุญได้ก็สิ่งสมบาปได้ด้วย ข้อควรทราบก็คือ การทำความดีของพระอรหันต์เป็นกิริยาเท่านั้น มิใช่เพื่อเป็นบุญ คือเพื่อล้างหรือชำระความชั่ว)

๑๖๖. เรื่องพระอรหันต์ไม่มีการตายเมื่อยังไม่ถึงคราว

(นคฺติ อรหโต อกาลมัจจุตฺติกา)

ถาม : พระอรหันต์ไม่มีการตายเมื่อยังไม่ถึงคราวใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้ฆ่าพระอรหันต์ไม่มีโทษหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชสิริกะ และ สิทธัตถิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้หนักถึงเรื่องที่ว่าจะมีผู้ฆ่าพระอรหันต์ได้ ในกรณีเช่นนั้น ก็ชื่อว่าตายในเมื่อยังไม่ถึงคราว)

๑๖๗. เรื่องทุกอย่างมาจากกรรม

(สัพพมิตฺถํ กัมมโตตฺติกา)

ถาม : ทุกอย่างนี้มาจากกรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : กรรมก็มาจากกรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายราชสิริกะ และ สมณิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะตีความในพระพุทธานุญาตบางข้อผิด จึงถูกชักตั้งตัวอย่างข้างต้น)

๑๖๘. เรื่องสิ่งที่เนื่องด้วยอินทรีย์

(อินทริยพัทฺธกกา)

ถาม : สิ่งที่เนื่องด้วยอินทรีย์เท่านั้น เป็นทุกขใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สิ่งที่เนื่องด้วยอินทรีย์เท่านั้น ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเหตฺวาทะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ความจริงทั้งสิ่งที่เนื่องด้วยอินทรีย์และไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ก็เป็นทุกขทั้งสิ้น)

๑๖๙. เรื่องเว้นแต่อริยมรรค

(ฐเปตฺวา อริยมคฺคณฺตฺติกา)

ถาม : สังขารที่เหลือ เว้นแต่อริยมรรค เป็นทุกขใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : แม้เหตุให้เกิดทุกข์ ก็เป็นทุกข์ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเหตุนิยาม มีความเห็นว่า อริยมรรคเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ จึงยกเว้นให้ นอกนั้น เห็นว่าเป็นทุกข์หมด ฝ่ายค้านจึงชักค้านถึงข้ออื่น ๆ คือทุกข์สมุทัย)

๑๗๐. เรื่องไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์รับทักษิณา

(น วัตตัพพัง สังโฆ ทักขิณัง ปฏิกคัณหาติติกถา)

ถาม : ไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์รับทักษิณา (ของทานุญ) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สงฆ์เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา เป็นต้น มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่น่าจะกล่าวว่า ไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์รับทักษิณา

(นิกายเวตุลลกะ พวคมหาสุญญตาวัฑฒะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเข้าใจว่ามรรคและผลเป็นพระสงฆ์)

๑๗๑. เรื่องไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์ทำทักษิณาให้บริสุทธิ์

(น วัตตัพพัง สังโฆ ทักขิณัง วิโสเธติติกถา)

๑๗๒. เรื่องไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์ฉัน (อาหาร)

(น วัตตัพพัง สังโฆ ภุญชติติกถา)

๑๗๓. เรื่องไม่ควรกล่าวว่า ทานที่ถวายแด่สงฆ์มีผลมาก

(น วัตตัพพัง สังฆัสส ทินนัง มหัปผลันติกถา)

(รวม ๔ ข้อนี้ เป็นหัวข้อที่ทำให้มีความเห็นผิดแบบเดียวกับข้อ ๑๗๐ จึงรวมไว้แต่หัวข้อ ไม่ต้องอธิบาย)

๑๗๔. เรื่องไม่ควรกล่าวว่า ทานที่ถวายแด่พระพุทธรูปเจ้ามีผลมาก

(น วัตตัพพัง พุทธัสส ทินนัง มหัปผลันติกถา)

(นิกายเวตุลลกะ พวคมหาสุญญตาวัฑฒะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเห็นว่าพระผู้มีพระภาคไม่ฉันสิ่งใด ๆ คือมีความเห็นว่า พระสงฆ์ที่แท้จริงก็คือมรรคผล พระพุทธรูปที่แท้จริงก็คือปัญญาที่ตรัสรู้ เป็นการเห็นแบบปรมาตม์แล้วเอามาค้านสมมติบัญญัติ)

๑๗๕. เรื่องความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา

(ทักษิณาวิสูทติกถา)

ถาม : ทานย่อมบริสุทธิ์ทางฝ่ายผู้ให้เท่านั้น มิใช่ฝ่ายผู้รับใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้รับบางคนที่เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา (ของทำบุญ) มีอยู่มิใช่หรือ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ทานยอมบริสุทธิต่างฝ่ายผู้ให้เท่านั้น มิใช่ฝ่ายผู้รับ (นิกายอุตตรাপถะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๗๖. เรื่องมนุษยโลก

(มนุสสโลกกถา)

ถาม : ไม่ควรกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ในมนุษยโลกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เจตีย์, อาราม, วิหาร, คาม, นิคม, นคร, แว่นแคว้น, ชนบทที่พระพุทธเจ้าเคยอยู่มาแล้วมีอยู่มิใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่น่าจะกล่าวว่า ไม่ควรกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ในมนุษยโลก (นิกายเวตุลลกะ มีความเห็นผิดว่า รูปร่างของพระพุทธรูปที่ปรากฏในโลกนี้เป็นเพียงรูปนิรมิต ไม่ใช่พระองค์จริง พระองค์จริงประทับอยู่ในดุสิตภพ จึงถูกชักตั้งตัวอย่างข้างต้น)

๑๗๗. เรื่องพระธรรมเทศนา

(ธัมมเทศนาถา)

ถาม : ไม่ควรกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ใครเล่าแสดงธรรม ?

ตอบ : รูปที่นิรมิตขึ้นแสดงธรรม

ถาม : พระชินสาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ที่ถูกนิรมิตขึ้นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเวตุลลกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ พึงสังเกตว่า นิกายนี้ มีความเห็นในรูปปรมาตม์เสมอ)

๑๗๘. เรื่องกรุณา

(กรุณาถา)

ถาม : พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าไม่มีพระกรุณาใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าไม่มีพระเมตตาใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপถะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเข้าใจว่า กรุณามีลักษณะใกล้เคียงกับ ราคะ ความกำหนัดยินดี ซึ่งเป็นความเข้าใจผิด)

๑๗๙. เรื่องของหอม

(คันธชาติกถา)

ถาม : อุจจาระ ปัสสาวะของพระพุทธเจ้า ย่อมเหนือคันธชาติอื่น ๆ อย่างยิ่งใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระผู้มีพระภาคเสวยของหอมหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ อุตตรปถกะ มีความเห็นว่า อุจจาระ ปัสสาวะของพระผู้มีพระภาคหอมยิ่งกว่าของหอมอื่น ๆ ความจริงเป็นอย่างปกติของมนุษย์ธรรมดา)

๑๘๐. เรื่องมรรคอันเดียว

(เอกมกคกถา)

ถาม : พระอริยบุคคลย่อมทำให้แจ้งผลทั้งสี่ด้วยมรรคอันเดียวใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ศัสสะ ๔ จนถึงปัญญา ๔ ย่อมรวมกันใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ อุตตรปถกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๘๑. เรื่องการก้าวข้ามฉาน

(ฉานสังกันตีกถา)

ถาม : บุคคลย่อมก้าวข้ามจากฉานไปสู่ฉานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ก้าวข้ามจากฉานที่ ๑ ไปสู่ฉานที่ ๓ อย่างนั้นหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหิสาสกะ และ อันธกะบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๘๒. เรื่องช่องว่างของฉาน

(ฉานันตริกากถา)

ถาม : ช่องว่างของฉานมีอยู่ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ช่องว่างของศัสสะ จนถึงช่องว่างของปัญญาก็มีใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายสมัตติยะ และ อันธกะบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๘๓. เรื่องผู้เข้าฉานย่อมได้ยินเสียง

(สมาป็นโน สัททัง สุณาสีตีกถา)

ถาม : ผู้เข้าฉานย่อมได้ยินเสียงใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้เข้ามานย่อมเห็นรูปด้วยตา ฟังเสียงด้วยหู ตมกลิ่นด้วยจมูก เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพพเสลยะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๔๔. เรื่องเห็นรูปด้วยตา

(จักขุณา รูปร่าง ปัสสตีติกถา)

ถาม : บุคคลย่อมเห็นรูปด้วยตาใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลย่อมเห็นรูปด้วยรูป (คือตาก็คือรูปอย่างหนึ่ง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ เพราะเข้าใจในถ้อยคำผิด ความจริงคำว่า เห็นรูปด้วยตานั้น หมายถึงเห็นด้วยจักขุวิญญาณ คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)

๑๔๕. เรื่องการละกิเลส

(กิเลสขหนกถา)

ถาม : บุคคลย่อมละกิเลสที่เป็นอดีตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลย่อมดับสิ่งที่ดับแล้ว ปราศจากสิ่งที่หมดไปแล้ว ทำให้สิ่งที่สิ้นไปแล้ว สิ้นไปอย่างนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตราปถะบางส่วน เห็นว่ากิเลสมีทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน บุคคลย่อมละกิเลสทั้งสามประเภทนั้น ความจริงไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะเมื่ออริยมรรคมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นไปแล้ว กิเลสที่ไม่เกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้น จึงชื่อว่าละกิเลสได้)

๑๔๖. เรื่องความสูญ

(สูญญตากถา)

ถาม : ความสูญ เนื่องด้วยสังขารและขันธใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สิ่งที่ไม่มียึดถือ ก็เนื่องด้วยสังขารและขันธใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ ความจริงความสูญมี ๒ อย่าง คือที่เป็นลักษณะซึ่งไม่ใช่ตนแห่งขันธ และที่เป็นนิพพาน เมื่อเห็นแจ้งเดียว จึงถูกชักให้รู้ถึงข้ออื่น ๆ ด้วย)

๑๔๗. เรื่องผลแห่งความเป็นสมณะ

(สามัญญผลกถา)

ถาม : ผลแห่งความเป็นสมณะเป็นอสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผลแห่งความเป็นสมณะเป็นนิพพานหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพพเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๘๘. เรื่องการบรรลु

(ปัตติกถา)

๑๘๙. เรื่องความจริง

(คถา)

(ทั้งสองข้อนี้ก็เหมือนข้อ ๑๘๗ คือ นิกายปุพพเสลียะ มีความเห็นว่า ข้อ ๑๘๗-๑๘๘ และ นิกายอัมภกะ บางส่วน มีความเห็นว่า ข้อ ๑๘๙ เป็นอสังขตะ จึงถูกชักให้เข้าใจว่า เมื่อมิใช่นิพพานจึงมิใช่ อสังขตะ)

๑๙๐. เรื่องกุศล

(กุสลกถา)

ถาม : นิพพานธาตุเป็นกุศลใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : นิพพานธาตุมีอารมณ์ มีการคิดนึกได้เช่นนั้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอัมภกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๙๑. เรื่องข้อกำหนดเด็ดขาด

(อัจฉนตนิยามกถา)

ถาม : บุคคลมีข้อกำหนดเด็ดขาดใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา เป็นต้น ก็เชื่อว่ามีข้อกำหนดเด็ดขาดใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপถะบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้ โดยเข้าใจว่า บุคคลที่เป็นบุุคคลบางคน อาจได้ บรรลุธรรมผลอย่างแน่นอน โดยมีได้เฉลี่ยว่า คำว่า ข้อกำหนดเด็ดขาด หมายถึงทางที่ชั่วด้วย)

๑๙๒. ธรรมะที่เป็นใหญ่

(อินทริยกถา)

ถาม : ไม่มีธรรมะที่เป็นใหญ่ คือความเชื่อ (สัทธินทรีย์) ที่เป็นโลกียะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ไม่มีความเชื่อที่เป็นโลกียะใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเถรวาทะ และ มหิสาสกะ เห็นผิดว่า ความเชื่อที่เป็นโลกิยะเป็นความเชื่อธรรมดา ไม่เป็น สัทธินทรีย์ แต่ความจริงเป็นสัทธินทรีย์ด้วย ในฐานะที่เป็นใหญ่ แม้ความเพียร, สติ, สมาธิ และปัญญา ก็เป็นเช่นเดียวกัน)

๑๙๓. เรื่องไม่จงใจ

(อสังฺกัจจกถา)

ถาม : บุคคลไม่จงใจ ทำมารดาของตนให้สิ้นชีวิต ชื่อว่าทำอนันตริยกรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลไม่จงใจฆ่าสัตว์ ก็ชื่อว่าทำปาณาติบาตใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ตามความจริงถ้าไม่จงใจหรือไม่มีเจตนา เช่น ทำของตกถูกถึงแก่ความตายก็ไม่มีอนันตริยกรรม แต่ นิกายอุคตรูปถะบางส่วน มีความเห็นผิดว่า เป็นอนันตริยกรรม จึงถูกชักถึงการฆ่าสัตว์โดยไม่มีเจตนา)

๑๙๔. เรื่องญาณ

(ญาณกถา)

ถาม : บุคคลไม่มีญาณ (ความรู้) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลไม่มีปัญญา ไม่มีการพิจารณาหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายเถรวาทะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้เห็นว่า บุคคลก็มีญาณ)

๑๙๕. เรื่องนายนิรยบาล

(นิรยบาลกถา)

ถาม : ไม่มีนายนิรยบาล (ผู้ปกครองนรก) ในนรกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ไม่มีการลงโทษในนรกใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นว่า ไม่มีนายนิรยบาลในนรก ฝ่ายค่านิจชักค่านินทาให้เห็นว่า มี)

๑๙๖. เรื่องสัตว์ดิรัจฉาน

(ดิรัจฉานกถา)

ถาม : มีสัตว์ดิรัจฉานในหมู่เทพใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : มีเทพในหมู่สัตว์ดิรัจฉานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นว่า มีสัตว์ในหมู่เทพ เช่น ช้างเอราวัณ ฝ่ายค่านินทาเห็นว่า มิใช่ช้างจริง แต่เป็นเทพจำแลง จึงชักค่านินทา)

๑๙๗. เรื่องมรรค

(มคคกถา)

ถาม : มรรคมืองค์ ๕ ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไช้

ถาม : พระผู้มีพระภาคตรัสถึงมรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไช้

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า มรรคมืองค์ ๕

(นิกายมหาสาสกะ มีความเห็นผิดว่า โดยตรงมรรคมีเพียงองศ์ ๕ ส่วนอีก ๓ คือ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ ไม่ประกอบกับจิต จึงไม่ต้องนับเป็นองค์ก็ได้ ฝ่ายค้านจึงชักค้านถึงหลักฐานที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้)

๑๙๘. เรื่องญาณ

(ญาณกถา)

ถาม : ญาณที่มีวัตถุ ๑๒ (ญาณมีอาการ ๑๒ ตามนัยแห่งธัมมจักกัปปวัตตนสูตร) เป็นโลกุตระไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไช้

ถาม : โลกุตระญาณมี ๑๒ ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุทตราปถะบางส่วน และ อปรเสลียะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๑๙๙. เรื่องคำสอน

(สาสนกถา)

ถาม : คำสอนเป็นของทำขึ้นใหม่ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไช้

ถาม : สติปัฏฐานเป็นของทำขึ้นใหม่ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุทตราปถะบางส่วน เห็นว่า เมื่อทำสังคายนา ๓ คราว ก็เป็นการแต่งคำสอนขึ้นใหม่ จึงถูกชักให้ตอบว่า เป็นการแต่งหลักธรรม เช่น สติปัฏฐานขึ้นใหม่ด้วยหรือ ซึ่งฝ่ายเห็นผิดปฏิเสธ)

๒๐๐. เรื่องผู้ไม่สัจ

(อวิวิตกถา)

ถาม : บุคคลไม่สัจจากธรรมที่มีธาตุ ๓ ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไช้

ถาม : บุคคลไม่สัจจากผัสสะ, เวทนา, สัญญา เป็นต้น อันมีธาตุ ๓ ไช้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นว่า มีพระพุทธเจ้าในโลกธาตุต่าง ๆ ทุกทิศ ฝ่ายค่านจึงชักตามทิศ และชักถึงพระนาม รวมทั้งรายละเอียดอื่น ๆ เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในทิศนั้น ๆ)

๒๐๕. เรื่องธรรม

(รัมมกถา)

ถาม : ธรรมทั้งปวงเป็นของเที่ยงแท้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เที่ยงแท้ในทางที่ผิดหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ อุตตราลพณะบางส่วน เห็นว่า รูปธรรมก็เที่ยงแท้โดยความเป็นรูปธรรม ฝ่ายค่านจึงชักค่านทั้งเที่ยงแท้ในทางที่ผิดและที่ถูกต้อง ว่าเป็นในทางไหนกันแน่)

๒๐๖. เรื่องกรรม

(กัมมกถา)

ถาม : กรรมทั้งปวงเป็นของเที่ยงแท้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : เที่ยงแท้ในทางที่ผิดหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(เรื่องนี้ต่อเนื่องมาจากข้อ ๒๐๕ ช้อชักก็อย่างเดียวกัน)

๒๐๗. เรื่องปรีนิพพาน

ถาม : มีปรีนิพพานโดยไม่ต้องละกิเลสเครื่องผูกมัดบางอย่างใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ไม่ต้องละสักกายทิฏฐิ เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ คำเรื่องพ้องกับข้อ ๒๐๑)

๒๐๘. เรื่องกุศลจิต

(กุศลจิตตกถา)

ถาม : พระอรหันต์มีจิตเป็นกุศล ย่อมปรีนิพพานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์ปรุ้งแต่งปัญญากิเลสขาร (เจตนาที่เป็นบุญ) ปรุ้งแต่งอเนญชากิเลสขาร (เจตนาในอรุพมาน) ทำกรรมอันเป็นไปเพื่อคติ เพื่อมี เพื่อเป็นใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(ข้อนี้เป็นปัญหาเรื่องหลักวิชา นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดในเรื่องนี้ จึงถูกชักให้เข้าใจหลักวิชา)

๒๐๙. เรื่องอาเนญยะ

(อาเนญชกถา)

ถาม : พระอรหันต์ตั้งอยู่ในอาเนญยะ (จิตอันประกอบด้วยรูปรูปมาน) ย่อมปรินิพพานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระอรหันต์ตั้งอยู่ในปกติจิต ปรินิพพานใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า พระอรหันต์ตั้งอยู่ในอาเนญยะ ปรินิพพาน
(นิกายอุตตรูปถกบางพวก มีความเห็นผิดข้อนี้)

๒๑๐. เรื่องการตรัสรู้ธรรม

(ธัมมาภิสมยกถา)

ถาม : สัตว์ผู้นอนในครุฑ มีการตรัสรู้ธรรมใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : สัตว์นอนในครุฑ มีการแสดงธรรม, ฟังธรรม, สนทนาธรรม เป็นต้นหรือ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรูปถกบางส่วน มีความเห็นว่า ผู้ที่เป็นพระโสดาบันในอดีตภพ พอเกิดใหม่ก็ได้ตรัสรู้
ธรรมตั้งแต่อยู่ในครุฑ ฝ่ายค่านิจชัคค่านให้รู้ว่าเห็นผิด)

๒๑๑. เรื่อง ๓ ประเภท

(ติสโสปิภกถา)

ถาม : สัตว์ผู้นอนในครุฑ, ผู้ที่กำลังฝันตรัสรู้ธรรมได้ ผู้ที่กำลังฝันบรรลอรหัตตผลได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ผู้นอนหลับ ประมาท หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะตรัสรู้ธรรมได้, บรรลอรหัตตผลได้ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรูปถกบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้เห็นว่า บุคคลทั้งสามประเภทนั้นตรัสรู้
ไม่ได้ บรรลอรหัตตผลไม่ได้)

๒๑๒. เรื่องอัพยากฤต

(อัพยากตกถา)

ถาม : จิตของผู้ฝันเป็นอัพยากฤต (ไม่ดีไม่ชั่ว เป็นกลาง ๆ) ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : บุคคลฝันว่า มาสัตว์ได้หรือไม่ ?

ตอบ : ได้

ถาม : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า จิตของผู้ฝันเป็นอัพยากฤต

(นิกายอุตตรูปถกบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้ คำชักชัวยุแล้ว)

๒๑๓. เรื่องความเป็นปัจจัยเพราะส้องเสพ

(อาเสวนปัจจัยคากถา)

ถาม : ไม่มีความเป็นปัจจัยเพราะการส้องเสพใด ๆ ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ปาณาติบาต (การทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง) อันบุคคลส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรัก กำเนิดดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต เป็นต้น มีใช่หรือไม่ ?

ถาม : ใช่

ตอบ : ถ้าอย่างนั้น ท่านก็ไม่ควรกล่าวว่า ไม่มีความเป็นปัจจัยเพราะการส้องเสพใด ๆ
(นิกายอุตตรাপกเถบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้ คำชักชดอยู่แล้ว)

๒๑๔. เรื่องบ่วงบาศ

(ขณิกกถา)

ถาม : ธรรมทั้งปวงเป็นไปชั่วขณะจิตเดียวใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : แผ่นดิน มหาสมุทร ภูเขาสิเนรุ เป็นต้น ตั้งอยู่ในจิตหรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายปุพพเสลียะ และ อปรเสลียะ มีความเห็นข้อนี้ เพราะใช้ถ้อยคำคลุมมากไป จึงถูกชักถึง
ธรรมอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับจิต)

๒๑๕. เรื่องความประสงค์อันเดียวกัน

(เอการิปายกถา)

ถาม : ควรเสพเมถุนธรรม (ธรรมของคนคู่) ด้วยความประสงค์อันเดียวกันใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : ควรเป็นผู้มีใจสมณะ มีใจภิกษุ เป็นต้น ด้วยความประสงค์อันเดียวกันใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ และ เวตุลลกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๒๑๖. เรื่องเพศของพระอรหันต์

(อรหันตวัณณกถา)

ถาม : อมนุษย์ปลอมเพศเป็นพระอรหันต์ เสพเมถุนธรรมก็มี ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ใช่

ถาม : อมนุษย์ปลอมเพศเป็นพระอรหันต์ ฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์ เป็นต้น ก็มี ใช่หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตรাপกเถบางส่วน มีความเห็นผิดข้อนี้)

๒๑๗. เรื่องการบันดาลตามความใคร่ของผู้เป็นใหญ่

(อิสริยกามการิกาถา)

ถาม : พระโพธิสัตว์ถึงวินิบาต (สภาพที่ตกต่ำ) เพราะเหตุคือการบันดาลตามความใคร่ของผู้เป็นใหญ่ ไซ้หรือไม่ ?

ตอบ : ไซ้

ถาม : พระโพธิสัตว์ยอมตกนรกต่าง ๆ เพราะเหตุคือการบันดาลตามความใคร่ของผู้เป็นใหญ่ ไซ้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

๒๑๘. เรื่องสิ่งที่เป็นราคะเทียม เป็นต้น

(ราคะปฏิรูปกาทิกถา)

ถาม : มีสิ่งที่มีไซ้ ราคะ แต่เป็น ราคะ เทียมหรือปลอม ไซ้หรือไม่ ?

ตอบ : ไซ้

ถาม : มีสิ่งที่มีไซ้ ผัสสะ เวทนา เป็นต้น แต่เป็น ผัสสะ เทียม เวทนา เทียม ไซ้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอันธกะ มีความเห็นว่า เมตตา กรุณา มุทิตา เป็นต้น ไม่ใช่ราคะ แต่เป็นราคะเทียม จึงถูกชักถึงเรื่องอื่น ๆ ด้วย)

๒๑๙. เรื่องสิ่งที่ไม่สำเร็จรูป

(อปรีนิปันนกถา)

ถาม : รูปเป็น อปรีนิปันนนะ (สิ่งที่ไม่สำเร็จรูป) ไซ้หรือไม่ ?

ตอบ : ไซ้

ถาม : รูปมิใช่ของไม่เที่ยง, มิใช่สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง, มิใช่สิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น เป็นต้น ไซ้หรือไม่ ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตราปถะบางส่วน และ เหตุวาทะ มีความเห็นผิดข้อนี้)

(หมายเหตุ : คำถามคำตอบที่นำมาแสดงไว้ทั้ง ๒๑๙ ข้อนี้เป็นเพียงตัวอย่างย่อ ๆ ของคำถามคำตอบมากมาย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า นำมาแสดงเพียง ๑ ใน ๑๐๐ แม้เช่นนั้นก็ยังนับว่าพิสดาร นอกจากนั้นบางข้อพอเห็นเค้าอยู่บ้าง จึงมิได้อธิบายความประกอบ เรื่องนี้มีประโยชน์อยู่บ้างที่ได้พิจารณาข้อคิดเห็นของนิกายต่าง ๆ ซึ่งมีความเห็นผิดไปจากมติของเถรวาท และนิกายเหล่านั้นในปัจจุบันก็ไม่มีเหลืออยู่แล้ว จะนับว่าเหลืออยู่โดยอ้อมก็คือมหายาน ซึ่งจะถือว่ามัตถกถาไปจากนิกายมหาสังฆิกะก็ได้ ความเห็นผิดทั้ง ๒๑๙ ข้อนั้น บางครั้งก็เป็นเรื่องของการขัดแย้งกันทางสำนวนโวหาร บางครั้งก็ทางหลักอภิธรรม บางครั้งก็ทางหลักพระสูตร บางเรื่องก็เป็นเรื่องเล็กน้อยเกินไป จนไม่น่าจะมีปัญหา อนึ่ง ในหน้า ๗๓๗ ข้อ ๑๗๐-๑๗๔ ในเล่มนี้คำว่า นิกายเวตุลลกะ มหาสุญญตวาทะ นั้น ในอรรถกถาฉบับไทยเป็น เวตุลลกะ มหาปุญญวาทะ ซึ่งทำให้ น่าจะเห็นว่า นิกายที่มีความเห็นดังกล่าวนี้

จะควรเรียก มหาปัญญาวาทะ ได้อย่างไร แต่เมื่อสอบดูต้นฉบับต่างประเทศแล้วเห็นว่า คำว่า มหาปัญญาวาทะ ถูกต้องกว่า จึงใช้ตามที่เห็นว่าถูกต้อง ต่อไปนี้จะแสดงว่านิกายไหน มีความเห็นผิดในข้อไหน เป็นการสรุปอีกครั้งหนึ่ง

๑. มหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๙๘ ถึง ๑๐๙, ๑๑๒, ๑๑๖ ถึง ๑๑๙, ๑๓๕, ๑๔๔ ถึง ๑๔๗, ๑๔๙, ๑๕๕, ๑๕๖, ๑๘๔, ๒๐๑, ๒๐๔.

๒. วัชชีปุตตกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑, ๒.

๓. มหิสาสกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๒๑, ๕๕, ๕๙, ๘๒, ๙๘, ๑๖๑, ๑๘๑, ๑๙๒, ๑๙๗.

๔. โคกุลิกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๘.

๕. สัพพัตติกวาทะ มีความเห็นผิดในข้อ ๒, ๖, ๗, ๑๙, ๑๑๓.

๖. สมมิตยะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑ ถึง ๕, ๑๙, ๒๖, ๒๘, ๒๙, ๖๘, ๗๕, ๘๐, ๘๒ ถึง ๘๔, ๙๘, ๑๐๖, ๑๔๑, ๑๕๔, ๑๖๑, ๑๖๗, ๑๘๒.

๗. ภัทธานิกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๙.

๘. กัสสปิกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๘.

๙. เหตุวาทะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๔๘, ๑๕๐, ๑๕๑, ๑๕๓, ๑๕๗, ๑๖๘, ๑๖๙, ๑๙๒, ๑๙๔, ๒๑๙.

๑๐. อุตตราปถกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๓๔ ถึง ๔๐, ๔๕, ๔๗, ๕๘, ๕๙, ๗๔, ๘๗, ๘๘, ๙๐ ถึง ๙๒, ๑๑๓, ๑๒๐, ๑๒๑, ๑๒๓, ๑๒๔, ๑๒๖, ๑๒๗, ๑๒๙, ๑๓๐, ๑๓๒, ๑๓๗, ๑๓๘, ๑๔๒, ๑๕๙, ๑๖๐, ๑๗๕, ๑๗๘ ถึง ๑๘๐, ๑๘๕, ๑๙๑, ๑๙๓, ๑๙๙, ๒๐๐, ๒๐๕, ๒๐๖, ๒๐๙ ถึง ๒๑๓, ๒๑๖, ๒๑๙.

๑๑. อันธกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๙, ๑๐, ๑๗, ๑๙ ถึง ๓๓, ๔๑ ถึง ๔๔, ๔๖, ๔๘ ถึง ๕๔, ๕๘, ๖๓, ๗๐ ถึง ๗๔, ๗๘ ถึง ๘๑, ๘๕, ๘๘, ๘๙, ๙๖, ๙๗, ๑๑๑, ๑๑๔, ๑๑๕, ๑๓๑, ๑๓๙ ถึง ๑๔๒, ๑๕๔, ๑๖๓ ถึง ๑๖๕, ๑๗๙, ๑๘๑, ๑๘๒, ๑๘๖, ๑๙๐, ๑๙๕, ๑๙๖, ๒๐๒, ๒๐๓, ๒๐๕ ถึง ๒๐๘, ๒๑๕, ๒๑๗, ๒๑๘.

๑๒. ปุพฺพเสถียะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๑ ถึง ๑๖, ๕๕ ถึง ๕๗, ๗๕ ถึง ๗๗, ๘๓, ๘๔, ๘๖, ๙๓ ถึง ๙๕, ๑๑๐, ๑๒๒, ๑๒๘, ๑๓๓, ๑๓๔, ๑๓๖, ๑๔๓, ๑๔๔, ๑๕๘, ๑๘๓, ๑๘๗, ๑๘๘, ๑๙๘, ๒๑๔.

๑๓. อปรเสถียะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๑, ๑๒๘, ๑๓๖, ๑๙๘, ๒๑๔.

๑๔. ราชสิริกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๖๔ ถึง ๖๙, ๑๒๕, ๑๕๒, ๑๖๖, ๑๖๗.

๑๕. สิทธิธตติกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๖๔ ถึง ๖๙, ๑๖๖.

๑๖. เวตุลลกะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๗๖, ๑๗๗.

๑๗. เวตุลลกะ มหาปัญญาวาทะ มีความเห็นผิดในข้อ ๑๗๐ ถึง ๑๗๔^๑).

จบเล่มที่ ๓๗ กถาวัตถุ

๑. การนับข้อของหนังสือ Guide Through The Abhidhamma-Pitaka ไม่ตรงกับหนังสือนี้ สงสัยว่าจะนับตามอรรถกถาซึ่งขาดหายไปบางข้อ หนังสือนี้นับตามอภิธัมมปิฎก ครบทุกข้อ

เล่มที่ ๓๘ บิ๊ยมก ภาคที่ ๑

(เป็นอภิภมปิฎก)

(คัมภีร์บิ๊ยมก เป็นคัมภีร์ที่ ๖ แห่งอภิภมปิฎก แบ่งออกเป็น ๒ เล่ม หรือ ๒ ภาค คือ ภาคแรก เล่มที่ ๓๘ ว่าด้วย ธรรมที่เป็นคู่ ๗ หัวข้อ คือ ๑. มุลยมก ธรรมเป็นคู่อันเป็นมุล ๒. ขันธยมก ธรรมเป็นคู่ คือขันธ ๓. อายตนยมก ธรรมเป็นคู่คืออายตนะ ๔. ธาตุนยมก ธรรมเป็นคู่คือธาตุ ๕. สัจจยมก ธรรมเป็นคู่ คือสัจจะ ๖. สังขารยมก ธรรมเป็นคู่คือสังขาร และ ๗. อนุสสขยมก ธรรมเป็นคู่คืออนุสสัย (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน); ภาคที่ ๒ เล่มที่ ๓๙ ว่าด้วย ธรรมที่เป็นคู่ ๓ หัวข้อ คือ ๑. จิตตยมก ธรรมเป็นคู่คือจิต ๒. รัมมยมก ธรรมเป็นคู่คือธรรม และ ๓. อินทริยมก ธรรมเป็นคู่คืออินทริย (สภาพที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน).

(ต่อไปนี้จะขยายความอย่างย่อ ๆ พอให้เห็นว่า หัวข้อธรรมที่เป็นคู่ทั้งเจ็ด ในคัมภีร์บิ๊ยมกภาคที่ ๑ หรือในเล่มที่ ๓๘ นั้น มีข้อความอย่างไรต่อไป).

๑. มุลยมก

(ธรรมเป็นคู่อันเป็นมุล)

ในหมวดนี้มี ๒ ส่วน คือเป็นบทตั้ง เรียก อุทเทส อย่างหนึ่ง เป็นบทอธิบาย เรียก นิทเทส อีกอย่างหนึ่ง.

บทตั้ง กล่าวถึง กุศลธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายดี), อกุศลธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายชั่ว), อัพยาทธรรม (ธรรมที่ไม่ดีไม่ชั่ว) และ นามธรรม (ธรรมที่เกี่ยวกับจิตใจ) แล้วแจกไปตามหลัก ๑๐ ประการ คือ ๑. มุล (รากเหง้า) ๒. เหตุ ๓. นิทาน (ต้นเหตุ) ๔. สมภาพ (การเกิด) ๕. ปภพ (แดนเกิด) ๖. สมมูฐาน (ที่ตั้ง) ๗. อาหาร ๘. อารมณ ๙. ปัจจัย (เครื่องสนับสนุน) ๑๐. สมุทัย (เหตุให้เกิด).

บทอธิบาย ขอยกตัวอย่างคำอธิบายเรื่องกุศลธรรมดังต่อไปนี้ ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งปวง ชื่อว่ากุศลมุลใช่หรือไม่? กุศลมุลมี ๓ ธรรมที่เหลื่อมมิใช่กุศลมุล. ธรรมเหล่าใดมีกุศล เป็นมุล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ชื่อว่ากุศลใช่หรือไม่? ใช่ ธรรมเหล่าใดที่เป็นกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ชื่อว่ามีมุลอันเดียวกับกุศลมุลใช่หรือไม่? ใช่ ธรรมเหล่าใดมีมุลอันเดียวกับกุศลมุล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ชื่อว่ากุศลใช่หรือไม่? รูปที่มีกุศลเป็นสมมูฐาน ชื่อว่ามีมุลอันเดียวกับกุศลมุล แต่ไม่ชื่อว่ากุศล กุศลชื่อว่า มีมุลอันเดียวกับกุศลมุลด้วย เป็นกุศลด้วย ฯลฯ

(หมายเหตุ: เมื่อพิจารณาตามคำอธิบายแล้ว จะเห็นได้ว่า เป็นเรื่องต้องใช้ตรรกวิทยาในการเข้าใจความหมาย เช่น คำว่า รูป เรากล่าวว่า รูปเป็นกุศลไม่ได้ แต่กล่าวว่า รูปมีมุลอันเดียวกับกุศลมุลได้ ถ้ารูปนั้นมีกุศลเป็นสมมูฐาน แต่คำว่า กุศลเป็นได้ทั้งสองอย่าง คือเป็นกุศลด้วย เป็นธรรมที่มีมุลอันเดียวกับกุศลมุลด้วย.

มีข้อที่ควรทราบ คือ กุศลมุล ๓ ได้แก่ อโลกะ, อโทสะ, อโมหะ อกุศลมุล ๓ ได้แก่ โลกะ, โทสะ, โมหะ อัพยาทมุล (มุลหรือรากของธรรมที่ไม่ดีไม่ชั่ว) ๓ ได้แก่ อโลกะ, อโทสะ, อโมหะ นามมุล (มุลหรือรากของนาม) มี ๔ อย่าง ได้แก่ กุศลมุล ๓, อกุศลมุล ๓ และ อัพยาทมุล ๓ รวมกัน.

ข้อสังเกตเรื่องธรรมอันเป็นคู่ หัวเรื่องของพระไตรปิฎกเล่มนี้ คือ ยมก ได้แก่ธรรมที่เป็นคู่ ทำให้
นำค้นหาว่า เป็นคู่อย่างไร อยู่ที่ไหน ก็จะเห็นได้ว่า ในบทตั้งก็ตาม ในบทอธิบายก็ตาม จะกล่าวว่า
ธรรมที่เป็นอย่างนี้ จะเป็นอย่างนั้นด้วย หรือธรรมที่เป็นอย่างนั้น ชื่อว่าเป็นอย่างนี้ด้วย มีลักษณะเข้าคู่เสมอ).

๒. บัณชยมก (ธรรมเป็นคู่คือขันธ)

ในหมวดนี้เปลี่ยนวิธีกำหนดหัวข้อใหม่ ๓ วาร คือ ๑. ปันณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ ๒. ปวัตติวาร
วาระว่าด้วยความเป็นไป ๓. ปริญญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ :

๑. ปันณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ คือข้อนัดหมายกันรู้ คือขันธ (ส่วนหรือกอง) มี ๕ ได้แก่
ขันธ คือรูป (ธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย รวมทั้งอาการที่เนื่องด้วยธาตุทั้งสี่), เวทนา (ความรู้สึก สุข ทุกข์
ไม่ทุกข์ไม่สุข), สัญญา (ความจำได้หมายรู้), สังขาร (ความคิดหรือเจตนา), วิญญาณ (ความรู้แจ้ง
อารมณ์ทางตา หู เป็นต้น) ในปันณัตติวารนี้ แบ่งเป็นวาระย่อยอีก ๒ คือ อุททสวาร วาระว่าด้วยบทตั้ง
โดยกล่าวถึงขันธ ๕ ไปทีละข้อ เช่น กล่าวว่า รูป เป็นรูปขันธ รูปขันธ เป็นรูป นิททสวาร วาระว่าด้วย
บทอธิบาย เช่น อธิบายว่า คำว่า รูป เป็นรูปขันธ อธิบายว่า ปิยรูป (รูปอันเป็นที่รัก) สาทรูป (รูปอันเป็นที่
พอใจ) จัดว่าเป็นรูป แต่ไม่ใช่เป็นรูปขันธ แต่รูปขันธเป็นรูปด้วย เป็นรูปขันธด้วย (คำว่า รูป มีความหมายกว้าง
รูปบางอย่างเป็นรูปขันธ บางอย่างมิใช่รูปขันธ แต่คำว่า รูปขันธ มีความหมายแคบ คือรูปขันธจัดเข้าในประเภท
ของรูปด้วย เป็นรูปขันธด้วย-ผู้เขียน).

๒. ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป แบ่งออกเป็น ๓ ส่วนย่อย คือ ๑. อุปปาทวาร วาระ
ว่าด้วยความเกิดขึ้น ๒. นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ ๓. อุปปาทนิโรธวาร วาระว่าด้วยความเกิดความดับ.

ก. อุปปาทวาร รูปขันธเกิดขึ้นแก่ผู้ใด เวทนาขันธย่อมเกิดแก่ผู้นั้นด้วยใช่หรือไม่ ? ผู้เกิดเป็น
อสังขยัตถ์ เกิดเฉพาะรูปขันธ เวทนาขันธไม่เกิด (เพราะอสังขยัตถ์มีขันธเดียว) ส่วนผู้ที่เกิดมีขันธ ๕
ย่อมมีทั้งรูปขันธ ทั้งเวทนาขันธเกิดขึ้น (เช่น มนุษย์). อนึ่ง เวทนาขันธเกิดแก่ผู้ใด รูปขันธย่อมเกิดแก่ผู้นั้นด้วย
ใช่หรือไม่ ? ผู้เกิดใน อรูปภพ ย่อมมีเวทนาขันธเกิดขึ้น แต่ไม่มีรูปขันธเกิดขึ้น (เช่น อรูปพรหม) ส่วนผู้ที่
เกิดมีขันธ ๕ ย่อมมีทั้งเวทนาขันธทั้งรูปขันธเกิดขึ้น ฯลฯ

ข. นิโรธวาร รูปขันธของผู้ใดดับ เวทนาขันธของผู้นั้นย่อมดับด้วยใช่หรือไม่ ? ผู้กำลังเคลื่อนจาก
อสังขยัตถ์ รูปขันธย่อมดับ แต่เวทนาขันธไม่ดับ ส่วนผู้กำลังเคลื่อนจากขันธ ๕ รูปขันธก็ดับ เวทนาขันธก็ดับ.
อนึ่ง เวทนาขันธของผู้ใดดับ รูปขันธของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ผู้กำลังเคลื่อนจาก อรูป เวทนาขันธย่อมดับ
แต่รูปขันธไม่ดับ ส่วนผู้กำลังเคลื่อนจากขันธ ๕ เวทนาขันธย่อมดับ รูปขันธย่อมดับ ฯลฯ

ค. อุปปาทนิโรธวาร รูปขันธของผู้ใดเกิดขึ้น เวทนาขันธของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่.
อนึ่ง เวทนาขันธของผู้ใดดับ รูปขันธของผู้นั้นย่อมเกิด ใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่ ฯลฯ

๓. ปริณญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ ผู้ใดกำหนดรูปรูปขันธ์ ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้เวทนาขันธ์ ไซ้หรือไม่ ? ไซ้. อนึ่ง ผู้ใดกำหนดรู้เวทนาขันธ์ ผู้นั้นย่อมกำหนดรูปรูปขันธ์ ไซ้หรือไม่ ? ไซ้. ผู้ใดไม่กำหนดรูปรูปขันธ์ ผู้นั้นย่อมไม่กำหนดรู้เวทนาขันธ์ ไซ้หรือไม่ ? ไซ้. อนึ่ง ผู้ใดไม่กำหนดรู้เวทนาขันธ์ ผู้นั้นย่อมไม่กำหนดรูปรูปขันธ์ ไซ้หรือไม่ ? ไซ้.

๓. आयตนयमก

(ธรรมเป็นผู้ถืออายตนะ)

ในหมวดนี้ มีหัวข้อเช่นเดียวกับชั้นมัธยมศึกษา คือ ๑. ปณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ ๒. ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป ๓. ปริณญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ :

๑. ปณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ คือข้อนัดหมายกันรู้ คือ อายตนะ (ที่ต่อ) มี ๑๒ ได้แก่ อายตนะ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ใจ, ธรรม. ในปณัตติวารนี้ แบ่งเป็น วารย่อยอีก ๒ คือ อุทเทสวาร วาระว่าด้วยบทตั้ง โดยกล่าวถึงอายตนะ ๑๒ ไปทีละข้อ เช่น ตาเป็นอายตนะคือตา, อายตนะคือตา เป็นตา ฯลฯ นิทเทสวาร วาระว่าด้วยบทอธิบาย เช่น อธิบายว่า ตาเป็นอายตนะคือตา ไซ้หรือไม่ ? ตาที่เป็น ตาทิพย์, ตาปัญญา ไม่ใช่อายตนะคือตา ส่วนอายตนะคือตาเป็นตาด้วย เป็นอายตนะคือตาด้วย, อายตนะคือตาเป็นตา ไซ้หรือไม่ ? ไซ้ ฯลฯ

๒. ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป แบ่งออกเป็น ๓ ส่วนย่อย เช่นเดียวกับในชั้นมัธยมศึกษาดังต่อไปนี้ :-

ก. อุปปาทวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น คำว่า อายตนะคือตาเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อายตนะคือหูย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ไซ้หรือไม่ ? ผู้เกิดเป็นสัตว์ที่มีตา แต่ไม่มีหู มีอายตนะคือตาเกิดขึ้น แต่ไม่มีอายตนะคือหูเกิดขึ้น ผู้เกิดเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู อายตนะคือตา และอายตนะคือหู ย่อมเกิดขึ้น. อนึ่ง อายตนะคือหูเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อายตนะคือตาย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ไซ้หรือไม่ ? ผู้เกิดเป็นสัตว์ที่มีหู แต่ไม่มีตา มีอายตนะคือหูเกิดขึ้น แต่ไม่มีอายตนะคือตาเกิดขึ้น ผู้ใดเกิดเป็นสัตว์ที่มีอายตนะคือหู และอายตนะคือตาย่อมมีทั้งอายตนะคือหูทั้งอายตนะคือตาเกิดขึ้น ฯลฯ

ข. นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ คำว่า อายตนะคือตาของผู้ใดดับ อายตนะคือหูของผู้นั้นย่อมดับด้วย ไซ้หรือไม่ ? ผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีตา แต่ไม่มีหู อายตนะคือตาย่อมดับ แต่อายตนะคือหูย่อมไม่ดับ ส่วนผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู อายตนะคือตาและอายตนะคือหูย่อมดับ. อนึ่ง อายตนะคือหูของผู้ใดย่อมดับ อายตนะคือตาของผู้นั้นย่อมดับ ไซ้หรือไม่ ? ผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีหู แต่ไม่มีตา อายตนะคือหูย่อมดับ แต่อายตนะคือตาย่อมไม่ดับ ส่วนผู้ที่กำลังเคลื่อนจากความเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู อายตนะคือหูและอายตนะคือตาย่อมดับ ฯลฯ

ค. อุปปาทนิโรธวาร วาระว่าด้วยความเกิดดับ อายตนะคือตาเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อายตนะคือหูของผู้นั้นย่อมดับ ไซ้หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง อายตนะคือหูของผู้ใดดับ อายตนะคือตาของผู้นั้นย่อมเกิดขึ้น ไซ้หรือไม่ ? ไม่ใช่ ฯลฯ

๓. ปริณญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ ผู้ใดกำหนดรู้อายตนะคือตา ผู้นั้นชื่อว่ากำหนดรู้
อายตนะคือหูหรือไม่ ? ใช่. อนึ่ง ผู้ใดกำหนดรู้อายตนะคือหู ผู้นั้นชื่อว่ากำหนดรู้อายตนะคือตาใช่หรือไม่ ?
ใช่ ฯลฯ

๔. ธาตุยมก

(ธรรมเป็นคู่คือธาตุ)

ธาตุยมกนี้ ก็อย่างเดียวกับอายตนะยมก มีวิธีแบ่งเป็น ๓ หมวด หรือ ๓ วารใหญ่ และมีวิธีการอธิบาย
เป็นอย่างเดียวกัน ความต่างกันอยู่ที่จำนวน คืออายตนะมี ๑๒ เป็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖
ส่วนธาตุมี ๑๘ ได้แก่ธาตุ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย ; รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ; ธาตุ คือ
จักรวาลิณญาณ, โสถวิณญาณ, ฆานวิณญาณ, ชิวหาวิณญาณ, กายวิณญาณ (ธาตุรู้ทางตา, หู, จมูก, ลิ้น,
กาย) ; มโนธาตุ (ธาตุคือใจ), มโนวิณญาณธาตุ (ธาตุรู้ทางใจ), รัสมธาตุ (ธาตุคือสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ).

๕. สังขยมก

(ธรรมเป็นคู่คือความจริง)

๑. ปณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ. อริยสังข์มี ๔ คือ ทุกขสังข์ ความจริงคือทุกข์, สมุทยสังข์
ความจริงคือเหตุให้ทุกข์เกิด, นิโรธสังข์ ความจริงคือความดับทุกข์, มัคคสังข์ ความจริงคือหนทาง
ให้ถึงความดับทุกข์ ก. อุททสวาร วาระว่าด้วยบทตั้ง ทุกข์ เป็นทุกขสังข์, ทุกขสังข์ เป็นทุกข์ ฯลฯ
ข. นิททสวาร วาระว่าด้วยคำอธิบาย ทุกข์ เป็นทุกขสังข์ใช่หรือไม่ ? ใช่ ทุกขสังข์ เป็นทุกข์ใช่หรือไม่ ?
ทุกขสังข์ที่เหลือ เว้นแต่ทุกข์ที่เป็นไปทางกาย ทุกข์ที่เป็นไปทางจิต เป็นทุกขสังข์ มิใช่ทุกข์ ; ทุกข์ที่เป็นไปทาง
กาย ทุกข์ที่เป็นไปทางจิต เป็นทุกข์ด้วย เป็นทุกขสังข์ด้วย ฯลฯ

๒. ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป. อุปปาทวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น ทุกขสังข์เกิดขึ้น
แก่ผู้ใด สมุทยสังข์ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? เมื่อเกิดเป็นสัตว์ทุกชนิด ทุกขสังข์ย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่
แห่งความเกิดขึ้นของจิตที่มีได้ประกอบด้วยตัณหา แต่สมุทยสังข์ไม่เกิดขึ้น แต่ในขณะที่ตัณหาเกิดขึ้น ทุกขสังข์
ย่อมเกิดขึ้นด้วย ทุกขสมุทยสังข์ย่อมเกิดขึ้นด้วย อนึ่ง สมุทยสังข์เกิดขึ้นแก่ผู้ใด ทุกขสังข์ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น
ใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ ทุกขสังข์ของผู้ใดดับ สมุทยสังข์ของผู้นั้นย่อมดับ
ใช่หรือไม่ ? เมื่อเคลื่อน (จติ) จากความเป็นสัตว์ทุกชนิด ในขณะที่แห่งความดับของจิตที่ไม่ประกอบด้วยตัณหา
ทุกขสังข์ย่อมดับ แต่สมุทยสังข์ไม่ดับ แต่ในขณะที่ตัณหาดับ ทุกขสังข์ย่อมดับด้วย สมุทยสังข์ย่อมดับด้วย
อนึ่ง สมุทยสังข์ของผู้ใดดับ ทุกขสังข์ของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ อุปปาทนิโรธวาร วาระ
ว่าด้วยความเกิดและความดับ ทุกขสังข์ของผู้ใดเกิดขึ้น สมุทยสังข์ของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่
อนึ่ง สมุทยสังข์ของผู้ใดดับ ทุกขสังข์ของผู้นั้นย่อมเกิดขึ้นใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่ ฯลฯ

๓. ปริณญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ ผู้ใดกำหนดรู้ทุกขสังข์ ผู้นั้นย่อมละสมุทยสังข์ ใช่หรือไม่ ?
ใช่. อนึ่ง ผู้ใดละสมุทยสังข์ได้ ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้ทุกขสังข์ใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๖. สังขารมก

(ธรรมเป็นคู่คือสังขาร หรือเครื่องปรุง)

๑. ปณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ. สังขารมี ๓ คือ กายสังขาร เครื่องปรุงกาย, วิสังขาร เครื่องปรุงวาจา, จิตตสังขาร เครื่องปรุงจิต: สมหาใจเข้าออก ชื่อว่าเครื่องปรุงกาย, วิตก ความตรึกพิจารณา ความตรอง ชื่อว่าเครื่องปรุงวาจา, สัญญา ความจำได้หมายรู้ และเวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ชื่อว่าเครื่องปรุงจิต. ธรรมทั้งปวงที่สัมปยุตกับจิต เว้นวิตกพิจารณา ชื่อว่าเครื่องปรุงจิต^๑

นอกจากนี้ ลีลาในการอธิบายก็ทำนองเดียวกับที่เคยกล่าวมาแล้ว.

๗. อนุสยมก

(ธรรมเป็นคู่คืออนุสย)

(ในหมวดนี้ ลีลาในการอธิบายเปลี่ยนไป โดยได้แบ่งหัวข้อเป็น ๗ วาระ คือ ๑. อนุสยวาร วาระว่าด้วยกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน ๒. สาธุสยวาร วาระว่าด้วยบุคคลผู้มีอนุสย ๓. ปชหนวาร วาระว่าด้วยการละ ๔. ปริญญวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ ๕. ปทีนวาร วาระว่าด้วยอนุสยที่บุคคลละได้แล้ว ๖. อุปปชชนวาร วาระว่าด้วยการเกิดขึ้น และ ๗. ธาตุวาร วาระว่าด้วยธาตุ คือผู้เกิดในธาตุไหน คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ จะมีอนุสยอะไรบ้าง ต่อไปนี้จะยกวาระทั้งเจ็ดขึ้นมากล่าวเป็นลำดับ แต่ก่อนจะถึงวาระทั้งเจ็ดนั้น มีบทตั้งที่อธิบายเรื่องอนุสยไว้ อันนับเป็นหลักวิชาที่น่าสนใจ).

อนุสย (กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานหรือที่แฝงตัว) ๗

ได้แก่อนุสย คือ กามราคะ (ความกำหนัดในกาม), ปฏิฆะ (ความขัดใจ), มานะ (ความถือตัว), ทิฏฐิ (ความเห็น), วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย), ภวราคะ (ความยินดีในภพ คือความมีความเป็น), อวิชชา (ความหลงไม่รู้จริง).

อนุสยคือกามราคะย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในเวทนาทั้งสอง (คือสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา) ในกามธาตุ. อนุสยคือปฏิฆะย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในทุกขเวทนา. อนุสยคือมานะย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในเวทนา ๒ (คือสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา) ในกามธาตุ,^๒ ในรูปธาตุ, ในอรูปธาตุ. อนุสยคือทิฏฐิย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในธรรมที่เนื่องด้วยสักกายะ (กายของตน) ทั้งปวง. อนุสยคือวิจิกิจฉา ย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในธรรมที่เนื่องด้วยสักกายะ (กายของตน) ทั้งปวง. อนุสยคือภวราคะย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในรูปธาตุและในอรูปธาตุ. อนุสยคืออวิชชาย่อมแฝงตัวตามในที่ไหน ? ในธรรมที่เนื่องด้วยสักกายะ (กายของตน) ทั้งปวง.

๑. อนุสยวาร วาระว่าด้วยกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน หรือที่แฝงตัวตาม อนุสยคือกามราคะของผู้ใดย่อมแฝงตัวตาม อนุสยคือปฏิฆะของผู้ใดย่อมแฝงตัวตามใช่หรือไม่ ? ใช่. อนึ่ง อนุสยคือปฏิฆะของผู้ใดย่อมแฝงตัวตาม อนุสยคือกามราคะของผู้ใดย่อมแฝงตัวตามใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

-
๑. ตรงที่เรียงตัวพิเศษไว้นี้ เป็นหลักวิชาพิเศษ ที่อธิบายถึงจิตตสังขารอย่างน่าสนใจ จึงได้ทำเครื่องหมายให้สังเกตโดยง่าย คำว่า สัมปยุต คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์ มีวัตถุเป็นอันเดียวกัน
 ๒. คำว่า กามธาตุ มีความหมายประกอบในเวทนา ๒, ส่วนคำว่า รูปธาตุ และอรูปธาตุ ไม่เกี่ยวกับเวทนาทั้งสองนั้นเลย

๒. ฐานุสวาร วาระว่าด้วยบุคคลผู้มีอนุสย ผู้ใดมีอนุสยเป็นกามราคานุสย ผู้นั้นย่อมมีอนุสยเป็นปฏิฆานุสยใช่หรือไม่ ? ใช่. อนึ่ง ผู้ใดมีอนุสยเป็นปฏิฆานุสย ผู้นั้นย่อมมีอนุสยเป็นกามราคานุสยใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๓. ปหนวาร วาระว่าด้วยการละ ผู้ใดละกามราคานุสยได้ ผู้นั้นย่อมละปฏิฆานุสยได้ใช่หรือไม่ ? ใช่. อนึ่ง ผู้ใดละปฏิฆานุสยได้ ผู้นั้นย่อมละกามราคานุสยได้ใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๔. ปหินวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้ ผู้ใดกำหนดรู้กามราคานุสย ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้ปฏิฆานุสยใช่หรือไม่ ? ใช่. ผู้ใดกำหนดรู้ปฏิฆานุสย ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้กามราคานุสยใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๕. ปหินวาร วาระว่าด้วยอนุสยที่ละได้แล้ว กามราคานุสยอันผู้ใดละได้แล้ว ปฏิฆานุสยอันผู้นั้นละได้แล้วใช่หรือไม่ ? ใช่. ปฏิฆานุสยอันผู้ใดละได้แล้ว กามราคานุสยอันผู้นั้นละได้แล้วใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๖. อุปปิชนวาร วาระว่าด้วยการเกิดขึ้น กามราคานุสยเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ปฏิฆานุสยย่อมเกิดแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ใช่. ปฏิฆานุสยเกิดแก่ผู้ใด กามราคานุสยย่อมเกิดแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๗. ธาตุวาร วาระว่าด้วยธาตุ บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงกามธาตุ มีอนุสยก็อย่างแผ่ทั่วตาม มีอนุสยก็อย่างดับไป ? บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงรูปธาตุ มีอนุสยก็อย่างแผ่ทั่วตาม มีอนุสยก็อย่างดับไป ? บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงอรูปธาตุ มีอนุสยก็อย่างแผ่ทั่วตาม มีอนุสยก็อย่างดับไป ? ฯลฯ (เป็นคำถามนับจำนวนร้อยข้อ ต่อไปนี้เป็นคำตอบพอเป็นตัวอย่าง) บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงกามธาตุ บางคนก็มีอนุสย ๗ อย่าง บางคนก็มีอนุสย ๕ อย่างแผ่ทั่วตาม อนุสยที่ดับไม่มี. บุคคลเคลื่อนแล้วจากกามธาตุ กำลังเข้าถึงรูปธาตุ บางคนมีอนุสย ๗ อย่าง บางคนมีอนุสย ๕ อย่าง บางคนมีอนุสย ๗ อย่าง บางคนมีอนุสย ๕ อย่าง บางคนมีอนุสย ๓ อย่างแผ่ทั่วตาม อนุสยที่ดับไม่มี ฯลฯ

(หมายเหตุ : เมื่อกล่าวถึง บุณฺชน คือผู้ยังหนาไปด้วยกิเลส ก็กล่าวถึงว่า อนุสย ๗ แผ่ทั่วตาม ส่วนบุคคลผู้มีอนุสยเพียง ๕ ได้แก่พระโสดาบันและพระสกทาคามี เพราะท่านเหล่านั้นละอนุสยได้ ๒ คือ ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ยังเหลืออีก ๕ คือ กามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ปภีระ (ความขี้ดใจ), มานะ (ความถือตัว), ภวราคะ (ความยินดีในความมีความเป็น คือในรูปฌาน อรูปฌาน), อวิชชา (ความไม่รู้) คำว่า ความไม่รู้สำหรับพระอริยบุคคล หมายถึงความไม่รู้ชั้นสูงที่ทำให้ยังมีได้เป็นพระอรหันต์. ผู้มีอนุสย ๓ ได้แก่พระอนาคามี คือท่านละกามราคะ, ปภีระ, ทิฏฐิ, วิจิกิจฉาได้ แต่ยังละมานะ, ภวราคะ และอวิชชาไม่ได้).

เล่มที่ ๓๙ ข้อยมก ภาคที่ ๒ (เป็นอภิธัมมปิฎก)

(ได้กล่าวแล้วว่า ในเล่มที่ ๓๙ นี้ มีหัวข้อข้อยมกเพียง ๓ คือ ๑. จิตตยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือจิต) ๒. รัมมยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือธรรม) ๓. อินทริยมก (ธรรมที่เป็นคู่คืออินทริย์ คือธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) วิธีอธิบายทั้งสามหัวข้อไม่เหมือนกัน ดังจะกล่าวต่อไปเมื่อถึงหัวข้อนั้น ๆ).

๑. จิตตยมก

(ธรรมเป็นคู่คือจิต)

หัวข้อใหญ่ของจิตตยมก คือ อุทเทส หรือบทตั้ง กับ นิทเทส หรือบทอธิบาย แล้วมีหัวข้อย่อยที่บทตั้ง และคำอธิบายเกี่ยวกับด้วย ๔ วาระ คือ ๑. ปุคคลวาร์ วาระว่าด้วยบุคคล ๒. รัมมวาร์ วาระว่าด้วยธรรม ๓. ปุคคลรัมมวาร์ วาระว่าด้วยบุคคลและธรรม ๔. มิสสกวาร์ วาระว่าด้วยจิตที่ผสมด้วยกิเลส.

ก. อุทเทสหรือบทตั้ง

๑. ปุคคลวาร์ วาระว่าด้วยบุคคล จิตของบุคคลใดย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ จิตของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตของบุคคลใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ ฯลฯ

๒. รัมมวาร์ วาระว่าด้วยธรรม จิตใดย่อมเกิดขึ้นยังไม่ดับ จิตนั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตนั้นย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ^๑ ฯลฯ

๓. ปุคคลรัมมวาร์ วาระว่าด้วยบุคคลและธรรม จิตใดของบุคคลใดย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ จิตนั้นของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตใดของบุคคลใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตนั้นของบุคคลนั้นย่อมเกิด ยังไม่ดับ. ฯลฯ

๔. มิสสกวาร์ วาระว่าด้วยจิตที่ผสมด้วยกิเลส จิตอันมีราคะของผู้ใดย่อมเกิดขึ้น; จิตปราศจากราคะของผู้ใดย่อมเกิดขึ้น ; ฯลฯ จิตนั้น ๆ ของผู้ใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น อนึ่ง จิตนั้น ๆ ของผู้ใดจักดับ จักไม่เกิดขึ้น จิตนั้น ๆ ของผู้ใดนั้นย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ ฯลฯ

ข. นิทเทสหรือบทอธิบาย

๑. นำบทตั้งในปุคคลวาร์มาตั้งเป็นคำถามว่า เป็นเช่นนั้นใช่หรือไม่ แล้วตอบว่า ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตสุดท้าย จิตของผู้นั้นย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ (แต่) จักดับ จักไม่เกิดขึ้น. ในขณะเกิดขึ้นแห่งจิตของบุคคลนอกนี้ จิตของเขาย่อมเกิดขึ้น ยังไม่ดับ (แต่) จักดับด้วย จักเกิดขึ้นด้วย ฯลฯ

๒. นำบทตั้งในรัมมวาร์มาตั้งเป็นคำถามว่า เป็นเช่นนั้นใช่หรือไม่ แล้วตอบว่า ใช่ แต่ในกรณีที่ว่า จิตใดย่อมไม่เกิดขึ้น ย่อมดับ จิตนั้นจักไม่ดับ จักเกิดขึ้น ดังนี้ ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น และในกรณีที่จิตใดจักไม่ดับ จักเกิดขึ้น จิตนั้นย่อมไม่เกิด (แต่) ย่อมดับ ดังนี้ ตอบว่า ไม่มี.

๓. นำบทตั้งในปุคคลรัมมวาร์มาตั้งเป็นคำถามแล้วตอบเช่นเดียวกับในรัมมวาร์.

๑. พึงสังเกตว่า คำว่า บุคคล กับคำว่า ธรรม ในวาระทั้งสองนี้ต่างกันอย่างไร

๔. บทอธิบายในมัสสกาโร มีได้ตั้งเป็นคำถามคำตอบ แต่กล่าวว่า เมื่ออธิบายถึงจิตของบุคคลใด โดยภาวะของตน เมื่ออธิบายถึงจิตใดและจิตของบุคคลใด โดยอรรถอันเดียวกัน (กล่าวย่อไปถึงวารทั้งสามข้างต้น) บุคคลใดมีจิตประกอบด้วยราคะ ฯลฯ มีธรรมอันมีข้าศึก มีธรรมอันไม่มีข้าศึก ธรรมที่เป็นคู่ (ยมก) ๓ ประการ คือ มุขยมก (ธรรมที่เป็นคู่อันเป็นมูล) จิตตยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือจิต) ธัมมยมก (ธรรมที่เป็นคู่คือธรรม) ย่อมเป็นไป จนถึงธรรมที่มีข้าศึกและไม่มีข้าศึก (คือเมื่อกล่าวถึงจิตของบุคคลมีราคะ จนถึงไม่มีข้าศึก ย่อมเข้าในลักษณะยมก ๓ ประการ)

๒. ธัมมยมก

(ธรรมที่เป็นคู่คือธรรม)

๑. ปณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ

ก. อุทเทสหรือบทตั้ง

กุศล เป็นกุศลธรรม กุศลธรรม เป็นกุศล. อกุศล เป็นอกุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นอกุศล. อัพยาทุกต เป็นอัพยาตธรรม อัพยาตธรรม เป็นอัพยาทุกต ฯลฯ

ข. นิเทศ หรือบทอธิบาย

กุศล เป็นกุศลธรรมใช่หรือไม่ ? ใช่. กุศลธรรม เป็นกุศลใช่หรือไม่ ? ใช่. อกุศล เป็นอกุศลธรรมใช่หรือไม่ ? ใช่. อกุศลธรรม เป็นอกุศลใช่หรือไม่ ? ใช่. อัพยาทุกต เป็นอัพยาตธรรมใช่หรือไม่ ? ใช่. อัพยาตธรรม เป็นอัพยาทุกตใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๒. ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป

ก. อุปปาตวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้น

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง อกุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่.

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อัพยาตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายในรูป (ซึ่งมีชั้น ๔) กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น อัพยาตธรรมย่อมไม่เกิดขึ้น. ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งกุศลธรรมและอัพยาตธรรมย่อมเกิดแก่ผู้นั้น. อนึ่ง อัพยาตธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด กุศลธรรมย่อมเกิดแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยกุศลอันเป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังเกิด อัพยาตธรรมย่อมเกิดแก่สัตว์เหล่านั้น กุศลธรรมย่อมไม่เกิด แต่ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งอัพยาตธรรมและกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น.

อกุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อัพยาตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายในรูป (ซึ่งมีชั้น ๔) อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น อัพยาตธรรมย่อมไม่เกิดขึ้น. ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งกุศลธรรมและอัพยาตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น. อนึ่ง อัพยาตธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยอกุศลอันเป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังเกิด อัพยาตธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น อกุศลธรรมย่อมไม่เกิดขึ้น. แต่ในขณะที่เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายในชั้น ๕ ทั้งอัพยาตธรรมทั้งอกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ฯลฯ

ข. นิโรธวาร วาระว่าด้วยความดับ

กุศลธรรมของผู้ใดดับ อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง อกุศลธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่.

กุศลธรรมของผู้ใดดับ อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ในขณะดับแห่งกุศลทั้งหลาย ในอรูป กุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับ อภัยกตธรรมย่อมไม่ดับ. ในขณะดับแห่งกุศลทั้งหลายในขั้นที่ ๕ ทั้งกุศลธรรมทั้งอภัยกตธรรมย่อมดับ. อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ในขณะดับแห่งจิตอันไม่ประกอบด้วยกุศลที่เป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังเคลื่อน (จติ) อภัยกตธรรมของสัตว์เหล่านั้นย่อมดับ กุศลธรรมย่อมไม่ดับ. แต่ในขณะดับแห่งกุศลทั้งหลายในขั้นที่ ๕ ทั้งอภัยกตธรรมทั้งกุศลธรรมของสัตว์เหล่านั้นย่อมดับ.

อกุศลธรรมของผู้ใดดับ อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ในขณะดับแห่งอกุศลทั้งหลาย ในอรูป อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับ อภัยกตธรรมย่อมไม่ดับ. ในขณะดับแห่งอกุศลทั้งหลายในขั้นที่ ๕ ทั้งอกุศลธรรมทั้งอภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับ. อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ในขณะดับแห่งจิตอันไม่ประกอบด้วยอกุศลที่เป็นไปแก่สัตว์ทั้งปวง ผู้กำลังเคลื่อน (จติ) อภัยกตธรรมของสัตว์เหล่านั้นย่อมดับ อกุศลธรรมย่อมไม่ดับ. แต่ในขณะดับแห่งอกุศลทั้งหลายในขั้นที่ ๕ ทั้งอภัยกตธรรมทั้งอกุศลธรรมของสัตว์เหล่านั้นย่อมดับ ฯลฯ

ค. อุปาทานิโรธวาร วาระว่าด้วยความเกิดขึ้นและความดับ

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อกุศลธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง กุศลธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่.

กุศลธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดดับ กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่.

อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด อภัยกตธรรมของผู้นั้นย่อมดับใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง อภัยกตธรรมของผู้ใดย่อมดับ อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่ ฯลฯ

๓. ภาวนาวาร วาระว่าด้วยการทำให้เกิด

ผู้ใดทำกุศลธรรมให้เกิด ผู้นั้นย่อมละอกุศลธรรมได้ใช่หรือไม่ ? ใช่. อนึ่ง ผู้ใดละอกุศลธรรมได้ ผู้นั้นย่อมทำกุศลธรรมให้เกิดใช่หรือไม่ ? ใช่. ผู้ใดไม่ทำกุศลธรรมให้เกิด ผู้นั้นย่อมละอกุศลธรรมไม่ได้ใช่หรือไม่ ? ใช่. อนึ่ง ผู้ใดละอกุศลธรรมไม่ได้ ผู้นั้นย่อมทำกุศลธรรมให้เกิดไม่ได้ใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๓. อินทริยymm

(ธรรมเป็นคู่คืออินทริย์ ได้แก่ธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน)

๑. ปณณัตติวาร วาระว่าด้วยบัญญัติ

อินทริย์มี ๒๒ มีอินทริย์คือตา เป็นต้น มีอินทริย์ของพระอรหันต์ผู้ตรัสรู้สัจธรรมเป็นที่สุด (ดูรายละเอียดในหน้า ๖๗๓)

ก. อุทเทส หรือบทตั้ง

ตา เป็นอินทรีย์คือตา อินทรีย์คือตา เป็นตา ; หู เป็นอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือหู เป็นหู ; จมูก เป็นอินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือจมูก เป็นจมูก ฯลฯ

ข. นิทเทส หรือบทอธิบาย

ตา เป็นอินทรีย์คือตาใช่หรือไม่ ? ตา คือตาทิพย์ ตาปัญญา มิใช่อินทรีย์คือตา ส่วนอินทรีย์คือตา เป็นตาด้วย เป็นอินทรีย์คือตาดด้วย. อินทรีย์คือตา เป็นตาใช่หรือไม่ ? ใช่. หู เป็นอินทรีย์คือหูใช่หรือไม่ ? หูที่เป็นหูทิพย์ ที่เป็น ตัณหาโสตะ (กระแสดังคณหา^๑) มิใช่อินทรีย์คือหู ส่วนอินทรีย์คือหู เป็นหูด้วย เป็นอินทรีย์คือหูด้วย. อินทรีย์คือหู เป็นหูใช่หรือไม่ ? ใช่. จมูก เป็นอินทรีย์คือจมูกใช่หรือไม่ ? ใช่. อินทรีย์คือจมูก เป็นจมูกใช่หรือไม่ ? ใช่ ฯลฯ

๒. ปวัตติวาร วาระว่าด้วยความเป็นไป

อินทรีย์คือ ตา เกิดขึ้นแก่ผู้ใด อินทรีย์คือ หู ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ผู้กำลังเกิดเป็น สัตว์ที่มีตา แต่ไม่มีหู อินทรีย์คือตาย่อมเกิดขึ้น แต่อินทรีย์คือหูย่อมไม่เกิดขึ้น. ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีทั้งตาทั้งหู ทั้งอินทรีย์คือตาทั้งอินทรีย์คือหูย่อมเกิดขึ้น. อนึ่ง อินทรีย์คือ หู เกิดขึ้นแก่ผู้ใด อินทรีย์คือ ตา ย่อมเกิดขึ้น แก่ผู้นั้นใช่หรือไม่ ? ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีหู แต่ไม่มีตา อินทรีย์คือหูย่อมเกิดขึ้น แต่อินทรีย์คือตา ย่อมไม่เกิดขึ้น. ผู้กำลังเกิดเป็นสัตว์ที่มีทั้งหูทั้งตา ทั้งอินทรีย์คือหูทั้งอินทรีย์คือตาย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ

๓. ปริณญาวาร วาระว่าด้วยการกำหนดรู้

ผู้ใดกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้อินทรีย์คือ หู ใช่หรือไม่ ? ใช่ อนึ่ง ผู้ใดกำหนด รู้อินทรีย์คือ หู ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ใช่หรือไม่ ? ใช่.

ผู้ใดกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ผู้นั้นย่อมจะได้ซึ่งอินทรีย์คือ โทมนัส (ความเสียใจ) ใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่. อนึ่ง ผู้ใดจะได้ซึ่งอินทรีย์คือ โทมนัส ผู้นั้นย่อมกำหนดรู้อินทรีย์คือ ตา ใช่หรือไม่ ? ไม่ใช่ ฯลฯ

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๙

เล่มที่ ๔๐ ชื่อปฏิฐาน ภาคที่ ๑

(เป็นอภิธัมมปิฎก)

(คำว่า ปฏิฐาน เป็นชื่อของคัมภีร์ที่ ๗ แห่งอภิธัมมปิฎก โปรดย้อนไปดูคำอธิบายหน้า ๖๔๘ อีกครั้งหนึ่ง.

๑. ตรงนี้เป็นการเล่นคำ เพราะโสตะ แปลว่า หู ก็ได้ แปลว่า กระแส ก็ได้

คัมภีร์ปฏิฐานที่พิมพ์ในฉบับไทยมี ๖ เล่มใหญ่ ตั้งแต่เล่มที่ ๔๐ ถึงเล่มที่ ๔๕ คือ เล่มที่ ๔๐ ว่าด้วยอนุโลมติกปฏิฐาน ได้แก่งัจจัยอันเกี่ยวกับธรรม ๓ อย่าง คือ กุศลธรรม ๓ อย่าง, เวทนา ๓ อย่าง, วิบาก ๓ อย่าง, อุปาทินนะ ๓ อย่าง, สังกิลิฏฐะ ๓ อย่าง (คือพูดถึงปัจจัยแห่งธรรมใน คัมภีร์ธัมมสังคณี ดูข้อความใน หน้า ๖๔๔-๖๕๐ ข้อ ๑ ถึงข้อ ๕).

เล่มที่ ๔๑ เป็นตอนที่ ๒ ว่าด้วยอนุโลมติกปฏิฐาน ต่อมาจากเล่มที่ ๔๐ คืออธิบายถึงปัจจัยแห่งหัวข้อ ธรรม ๓ อย่างในคัมภีร์ธัมมสังคณี ตั้งแต่ข้อ ๖ ถึงข้อ ๒๒. (ดูข้อความในหน้า ๖๕๐ ข้อ ๖ ถึงหน้า ๖๕๑ ข้อ ๒๒).

เล่มที่ ๔๒ เป็นตอนที่ ๓ ว่าด้วยอนุโลมทุกปฏิฐานตอนต้น อธิบายถึงปัจจัยแห่งหัวข้อธรรม ๒ อย่างในคัมภีร์ธัมมสังคณี ตั้งแต่แม่บทที่ ๒ เหตุโคจรละ ถึงแม่บทที่ ๑๐ ปริมาสโคจรละ (ดูข้อความในหน้า ๖๕๑ ถึงหน้า ๖๕๒).

เล่มที่ ๔๓ เป็นตอนที่ ๔ ว่าด้วยอนุโลมทุกปฏิฐานตอนปลาย อธิบายถึงหัวข้อธรรม ๒ อย่างใน คัมภีร์ธัมมสังคณี ตั้งแต่แม่บทที่ ๑๑ มหันตฤกะ ถึงแม่บทที่ ๑๔ ปิฎฐิฏกะ (ดูข้อความในหน้า ๖๕๒).

เล่มที่ ๔๔ เป็นตอนที่ ๕ ว่าด้วยธรรมหมวด ๒ หมวด ๓ ผสมกัน, ธรรมหมวด ๓ หมวด ๒ ผสมกัน, ธรรมหมวด ๓ หมวด ๓ ผสมกัน, ธรรมหมวด ๒ หมวด ๒ ผสมกัน แต่ก็คงใช้ข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี เป็นบทตั้งเช่นเดิม.

เล่มที่ ๔๕ เป็นตอนที่ ๖ ว่าด้วยหัวข้อสำคัญ ๓ ประการ คือ ๑. ปัจจนียปฏิฐาน ว่าด้วยธรรมที่เป็นปัจจัย โดยปฏิเสธข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี คือนำข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณีมาตั้งแล้วปฏิเสธว่า อาศัยธรรมที่มีใช้อนั้น ๆ ธรรมที่มีใช้อนั้น ๆ ก็เกิดขึ้น ๒. อนุโลมปัจจนียปฏิฐาน ว่าด้วยธรรมที่เป็นปัจจัย โดยอาศัย ข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี แต่ธรรมที่เกิดขึ้นเป็นธรรมมีใช้ข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี เช่น อาศัยกุศลธรรม เกิดธรรมที่มีใช้กุศล ๓. ปัจจนียอนุโลมปฏิฐาน ว่าด้วยธรรมที่เป็นปัจจัย โดยอาศัยธรรมที่มีใช้ข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี แต่เกิดธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณี เช่น อาศัยธรรมอันมิใช่กุศล เกิดอกุศลธรรม, อาศัยธรรมอัน มิใช่กุศล เกิดอัปผยากตธรรม. ข้อสังเกตง่าย ๆ คือ ปัจจนียปฏิฐาน ปฏิเสธทั้งฝ่ายที่ถูกอาศัย ทั้งฝ่ายที่เกิดขึ้น, อนุโลมปัจจนียปฏิฐาน ปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เกิด, ปัจจนียอนุโลมปฏิฐาน ปฏิเสธเฉพาะธรรมที่ถูกอาศัย.

เมื่อพิจารณาโดยสังเขปเช่นนี้แล้ว ก็พอเข้าใจได้ว่า คัมภีร์ปฏิฐานแสดงถึงปัจจัย ๒๔ ชนิด ตามเนื้อหาว่าเป็นปัจจัยในลักษณะไหน ครั้นแล้วจึงนำข้อธรรมหมวด ๓ หมวด ๒ ในคัมภีร์ธัมมสังคณีมาเป็น บทตั้ง เอาปัจจัย ๒๔ มากล่าวถึงว่าเกี่ยวข้องกันอย่างไร หลายแง่หลายนมุม ถ้าจะเทียบด้วยการทอดผ้า ข้อธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณีเท่ากับเป็นเส้นด้ายยืน ส่วนปัจจัย ๒๔ เหมือนด้ายในกระสวย ที่พุ่งไปมาระหว่าง ด้ายยืน ให้สำเร็จเป็นลวดลายต่าง ๆ).

บัดนี้จะเริ่มต้นด้วยข้อธรรมในเล่ม ๔๐ ต่อไป

มาติกานิกเขปวาร

(วาระแห่งการตั้งแม่บท)

๑. เหตุปัจจัย (ปัจจัย หรือเครื่องสนับสนุน ที่เป็นเหตุ)

๒. อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์)

๓. อธิปัตติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นใหญ่)
๔. อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่มีอะไรคั่นในระหว่าง)
๕. สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของกระชั้นชิด)
๖. สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของเกิดพร้อมกัน)
๗. อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของอิงอาศัยกันและกัน)
๘. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นที่อาศัยโดยตรง)
๙. รูปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นที่อาศัยโดยสืบต่อกันมา)
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของเกิดก่อน)
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของเกิดทีหลัง)
๑๒. อาสวณปัจจัย (ปัจจัยโดยการส้องเสพ)
๑๓. กัมมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม คือการกระทำ)
๑๔. วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นผลของกรรม)
๑๕. อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)
๑๖. อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทริย์)
๑๗. ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน คือสมาธิที่แน่วแน่)
๑๘. มัคคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับกิเลสและดับทุกข์)
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของประกอบกัน คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน)
๒๐. วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่ประกอบกัน)
๒๑. อัคติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของมีอยู่)
๒๒. นัตติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่มี)
๒๓. วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไปปราศ คือพ้นไป หหมดไป)
๒๔. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่ปราศ คือไม่พ้นไป ไม่หมดไป).

ปัจจัยวิง্‌การ

(วาระว่าด้วยการแจก คืออธิบายปัจจัยทีละข้อ)

๑. เหตุปัจจัย คือเหตุที่เป็นปัจจัยแห่งธรรมที่ประกอบกับเหตุ และแห่งรูปที่มีธรรมอันประกอบกับเหตุ นั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ (เหตุเทียบด้วยรากไม้ ต้นไม้จะมีผลเจริญงอกงามก็เพราะได้อาศัยรากดูดน้ำและโอชะอื่น ๆ มาหล่อเลี้ยง).

๒. อารัมมณปัจจัย อายตนะหรืออารมณ์ คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องได้ด้วยกาย), รัสมะ (สิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ) เป็นปัจจัยแห่งวิญญานธาตุ คือความรู้แจ้งอารมณ์ทาง ตา หู เป็นต้น และแห่งธรรมที่ประกอบกับวิญญานธาตุนั้น ๆ โดยฐานะเป็นอารัมมณปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นอารมณ์ (อารมณ์คือสิ่งที่จิตเจตสิกยึดถือเหมือนยึดเกาะท่อนไม้).

๙. อัญญมัญญปัจจัย ชั้นที่ ๔ ที่ไม่มีรูป (ได้แก่ เวทนา, สัญญา, สังขาร, และ วิญญาณ) เป็นปัจจัย โดยฐานะเป็นอัญญมัญญปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่อิงอาศัยกันและกัน. มหาภูตรูป ๔ (ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม) เป็นปัจจัย โดยฐานะเป็นอัญญมัญญปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่อิงอาศัยกันและกัน ในขณะก้าวลง (ขณะปฏิสนธิ) นามและรูปเป็นปัจจัย โดยฐานะเป็นอัญญมัญญปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่อิงอาศัยกันและกัน.

๑๐. นิสสยปัจจัย ชั้นที่ ๔ ที่ไม่มีรูป (ได้แก่ เวทนา, สัญญา, สังขาร, และ วิญญาณ) เป็นปัจจัย ของกันและกัน โดยฐานะเป็นนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนเป็นที่อาศัย. มหาภูตรูป ๔ (ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม) เป็นปัจจัยของกันและกัน โดยฐานะเป็นนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัย. ในขณะก้าวลง (ขณะปฏิสนธิ) นามและรูปเป็นปัจจัยของกันและกัน โดยฐานะเป็นนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัย. ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยของรูปที่มีจิตเป็น สมุฏฐาน โดยฐานะเป็นนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัย อย่างตะ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย เป็นปัจจัยแห่ง ชาติ คือความรู้แจ้ง (วิญญาณธาตุ) ทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย และธรรมที่ประกอบกับวิญญาณธาตุชนิดนั้น ๆ. มโนธาตุ (ธาตุคือใจ) มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุคือความรู้แจ้งทางใจ) อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยแห่งมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุและแห่งธรรมที่ประกอบกับมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุนั้น โดยฐานะเป็นนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัย.

๑๑. อุปนิสสยปัจจัย ธรรมที่เป็นกุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นกุศลหลัง ๆ โดยฐานะเป็นอุปนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัยโดยสืบต่อกันมา. ต่อจากนี้มีข้อความคล้ายกับข้อ ๔ ต่างแต่เป็นปัจจัย โดยฐานะเป็นอุปนิสสยปัจจัย. แม้บุคคลก็เป็นปัจจัย โดยฐานะเป็นอุปนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัยสืบต่อกันมา. แม้เสนาสนะก็เป็นปัจจัย โดยฐานะเป็นอุปนิสสยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นที่อาศัยสืบต่อกันมา. (คำว่า นิสสยปัจจัย กับ อุปนิสสยปัจจัย มีคำใกล้เคียงกัน นิสสยะ แปลว่า เป็นที่อาศัย อุปนิสสยะ แปลว่า ใกล้จะเป็นที่อาศัย แต่แปลหักตามเนื้อหาวา เป็นที่อาศัยสืบต่อกันมา คืออาศัยพอเป็นเค้า เป็นเชื้อ มีความหนักแน่นน้อยกว่า นิสสยะ).

๑๒. ปุเรชาตปัจจัย อย่างตะคือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย ตามประเภทของตน และแห่งธรรมที่ประกอบด้วยวิญญาณธาตุนั้น ๆ โดยฐานะเป็นปุเรชาตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดก่อน. อย่างตะคือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุนั้น โดยฐานะเป็นปุเรชาตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดก่อน. อย่างตะคือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ เป็นปัจจัยแห่งมโนธาตุ และธรรมที่ประกอบด้วยมโนธาตุ โดยฐานะเป็นปุเรชาตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดก่อน. มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยแห่งมโนธาตุ และแห่งธรรมที่ประกอบด้วยมโนธาตุ โดยฐานะเป็นปุเรชาตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดก่อน. รูปนั้นเป็นปัจจัยแห่งมโนวิญญาณธาตุในกาลบางครั้ง โดยฐานะเป็นปุเรชาตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดก่อน ในกาลบางครั้งก็เป็นปัจจัย โดยมีฐานะเป็นปุเรชาตปัจจัย คือมีใช่เป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดก่อน.

๑๓. ปัจฉาชาตปัจจัย ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก ย่อมเป็นปัจจัยแห่งภวนี้ซึ่งเกิดก่อน โดยฐานะเป็นปัจฉาชาตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เกิดภายหลัง.

๑๒. อาสวณปัจจัย ธรรมที่เป็นกุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นกุศลหลัง ๆ โดยฐานะเป็นอาสวณปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนโดยการส่องเสฟ. ธรรมที่เป็นอกุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นอกุศลหลัง ๆ โดยฐานะเป็นอาสวณปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนโดยการส่องเสฟ. ธรรมที่เป็นอัพยากถุคฝ่ายกิริยาก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นอัพยากถุคฝ่ายกิริยาหลัง ๆ โดยฐานะเป็นอาสวณปัจจัย เป็นเครื่องสนับสนุนโดยการส่องเสฟ. (ธรรมประเภทเดียวกันเมื่อส่องเสฟหรือประพุดิบ่อย ๆ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดธรรมประเภทเดียวกันนั้นต่อไปอีก).

๑๓. กัมมปัจจัย กรรมที่เป็นกุศลและอกุศलय่อมเป็นปัจจัยแห่งขันธที่เป็นวิบาก และแห่ง กฏัตตารูป (รูปที่เกิดเพราะทำการกรรมไว้ เรียกว่า กัมมรูป ก็ได้) โดยฐานะเป็นกัมมปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นกรรมคือการกระทำ. กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่ประกอบด้วยเจตนา และแห่งรูปที่มีธรรมอันประกอบด้วยเจตนาอันเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นกัมมปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นกรรมคือการกระทำ.

๑๔. วิปากปัจจัย ขันธ ๔ ที่ไม่มีรูปซึ่งเป็นผลของกรรมย่อมเป็นปัจจัยของกันและกัน โดยฐานะเป็นวิปากปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นผลของกรรม.

๑๕. อาหารปัจจัย อาหารเป็นคำ ๆ (อาหารที่กลืนกิน) เป็นปัจจัยของกายนี้ โดยฐานะเป็นอาหารปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นอาหาร. อาหารที่ไม่มีรูป เป็นปัจจัยแห่งธรรมที่ประกอบกัน (สัมปยุตตธรรม^๑) และแห่งรูปที่มีสัมปยุตตธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นอาหารปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นอาหาร.

๑๖. อินทริยปัจจัย อินทริยคือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย เป็นปัจจัยแห่ง วิญญาณธาตุ ทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย และธรรมที่สัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุชนิดนั้น ๆ โดยฐานะเป็นอินทริยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นอินทริย (คือธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน). อินทริยคือรูปชีวิต เป็นปัจจัยแห่ง กฏัตตารูป รูปซึ่งเกิดแต่กรรม) โดยฐานะเป็นอินทริยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นอินทริย. อินทริยที่ไม่มีรูป เป็นปัจจัยแห่งสัมปยุตตธรรม และรูปที่มีสัมปยุตตธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นอินทริยปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นอินทริย.

๑๗. ฌานปัจจัย องค์แห่งฌานย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่สัมปยุต (ประกอบ) ด้วยฌาน และแห่งรูปที่มีธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นฌานปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นฌาน.

๑๘. มัคคปัจจัย องค์แห่งมรรคย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรค และแห่งรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยมรรคนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นมัคคปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นมรรค.

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย ขันธ ๔ ที่ไม่มีรูป ได้แก่ เวทนา, สัญญา, สังขาร, และ วิญญาณ) เป็นปัจจัยของกันและกัน โดยฐานะเป็นสัมปยุตตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นของประกอบกัน (คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน).

๒๐. วิปยุตตปัจจัย ธรรมที่เป็นรูปย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่ไม่มีรูป. ธรรมที่ไม่มีรูปย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่มีรูป โดยฐานะเป็นวิปยุตตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่ไม่ประกอบกัน (ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่ดับพร้อมกัน).

๑. สัมปยุตตธรรม คือธรรมที่เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์ และมีวัตถุอันเดียวกัน

๒๑. อัคคิปัจจัย ชั้นที่ ๔ ที่ไม่มีรูป เป็นปัจจัยของกันและกัน. มหาภูตรูป ๔ (ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม) เป็นปัจจัยของกันและกัน, ธรรมที่เป็น จิต และ เจตสิก เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, อายตนะคือตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย เป็นปัจจัยแห่ง จักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น และแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วย จักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้นนั้น ๆ, อายตนะคือรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณรูปะ เป็นปัจจัยแห่ง จักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น และแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วย จักขุวิญญาณธาตุ นั้น ๆ, โดยความเป็นอัคคิปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่มีอยู่. มโนธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นย่อมเป็นปัจจัยแห่ง มโนธาตุ, แห่ง มโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วย มโนธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ นั้น โดยฐานะเป็น อัคคิปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่มีอยู่.

๒๒. นัตถิปัจจัย ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปในขณะกระชั้นชิด ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า โดยฐานะเป็น นัตถิปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่ไม่มี.

๒๓. วิคตปัจจัย ธรรมที่เป็น จิต และ เจตสิก ที่ไปปราศ คือพ้นไป หดไป ในขณะกระชั้นชิด ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า โดยฐานะเป็น วิคตปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นไปปราศ คือพ้นไป หดไป.

๒๔. อวิคตปัจจัย มีคำอธิบายเหมือน อัคคิปัจจัย.

(หมายเหตุ: ปัจจัยข้อที่ ๒-๓-๔-๕ มีข้อความตอนท้ายป้องกันมิได้กล่าวไว้ ขอถือโอกาสนำมากล่าวรวมไว้ในหมายเหตุนี้ คือกล่าวถึงธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น เพราะปรารภธรรมใด ๆ หรือเกี่ยวเนื่องกับธรรมใด ๆ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมนั้น ๆ โดยฐานะเป็น อารัมมณปัจจัยบ้าง, อธิปัตปัจจัยบ้าง, อนันตรปัจจัยบ้าง, สมันตรปัจจัยบ้าง).

อนุโลมติกปฏิฐาน

(ปัจจัยแห่งธรรมะหมวด^๑ ๓ กล่าวไปตามลำดับ)

กุสลติกะ หมวด ๓ แห่งกุศล

๑. ปฏิกิจวาร วาระว่าด้วยการอาศัย

ก. อุทเทส บทตั้ง เพราะอาศัยกุศลธรรม กุศลธรรมพึงเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุก็มี.

เพราะอาศัยกุศลธรรม อกุศลธรรมพึงเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุก็มี เพราะอาศัยกุศลธรรม อัพยาทธรรมพึงเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุก็มี เพราะอาศัยกุศลธรรม ทั้งกุศลธรรมและอัพยาทธรรมพึงเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุก็มี ฯลฯ

ข. นิทเทส บทอธิบาย เพราะอาศัยกุศลธรรม กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ คือเพราะอาศัยชั้นที่ ๑ ที่เป็นกุศล ชั้นที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น (คือในชั้นหรือส่วนที่เป็นนาม อันได้แก่ เวทนา, สัญญา, สังขาร, และ วิญญาณ ถ้าอาศัยชั้นใดชั้นหนึ่งใน ๔ ชั้นนี้ อีก ๓ ข้อที่เหลือก็เกิดขึ้น).

๑. คำว่า หมวด ๓ หมายถึงธรรมะ ๒๒ หมวด หมวดละ ๓ รวม ๖๖ โปรดดูในหน้า ๖๔๙-๖๕๑ และต่อไปนี้จะกล่าวเฉพาะหมวด ๓ แรก ที่เรียกว่า กุสลติกะ ก่อน

เพราะอาศัยชั้น ๓ ชั้น ๑ ย่อมเกิดขึ้น (โดยทำนองเดียวกัน ถ้าอาศัยชั้น ๓ ข้อใด ๆ ก็ตาม ชั้นอื่นอีกข้อหนึ่งใน ๔ ข้อที่ไม่พ้องกับชั้น ๓ ย่อมเกิดขึ้น). เพราะอาศัยชั้น ๒ ชั้น ๒ ย่อมเกิดขึ้น (อาศัยชั้น ๒ ข้อใน ๔ ข้อ อีก ๒ ข้อที่ไม่พ้องกันย่อมเกิดขึ้น).

เพราะอาศัยกุศลธรรม อัปายกธรรมย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ คือเพราะอาศัยชั้นทั้งหลายที่เป็นกุศล รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานย่อมเกิดขึ้น.

เพราะอาศัยกุศลธรรม ทั้งกุศลธรรมและอัปายกธรรมย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ คือเพราะอาศัยชั้น ๑ ที่เป็นกุศล ชั้น ๓ และรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานย่อมเกิดขึ้น. เพราะอาศัยชั้น ๓ ชั้น ๑ และรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานย่อมเกิดขึ้น. เพราะอาศัยชั้น ๒ ชั้น ๒ และรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานย่อมเกิดขึ้น.

(หมายเหตุ: ทั้งบทตั้งและบทอธิบายได้นำมาแสดงพอเป็นตัวอย่าง. ในอุทเทสหรือบทตั้งนั้น ถอดไว้อย่างข้างบนนี้ก็ได้อีก. อย่างเป็นคำถามก็ได้ เช่น ถามว่า เพราะอาศัย...ก็มี ไช้หรือไม่? ครั้นถึงบทหรือบทอธิบาย ก็เท่ากับเป็นคำตอบไปในตัว แต่จะสังเกตว่า ได้มีการไม่ตอบอยู่ข้อหนึ่ง คือข้อที่ว่า อาศัยกุศลธรรม เกิดอกุศลธรรมก็มีนั้น คือเกิดอย่างไร? เมื่อไม่มีคำตอบ จึงทำให้บางท่านสันนิษฐานว่า สภาพเช่นนั้นไม่มี. แต่ก็อาจจะไม่มี โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย คงมีอยู่ในฐานะเป็นปัจจัยอย่างอื่น เช่น อุปนิสสยปัจจัย เพราะในอุปนิสสยปัจจัยนั้น มีคำอธิบายไว้บางตอนว่า “กุศลธรรมก่อน ๆ เป็นปัจจัยแห่งอกุศลธรรมหลัง ๆ บางชนิด โดยฐานะเป็นอุปนิสสยปัจจัย” ซึ่งอรรถกถายกตัวอย่างว่า อาศัยความดี เช่น ทาน, ศีล, สุตะ, ปัญญา แล้วเกิด มานะ ความถือตัว และ ทิฏฐิ ความเห็นผิด หรือเกิด รากะ, โทสะ, โมหะ เป็นต้นได้. บางตอนมีคำอธิบายอุปนิสสยปัจจัยไว้ว่า “อกุศลธรรมก่อน ๆ เป็นปัจจัยแห่งอกุศลธรรมหลัง ๆ บางชนิด โดยฐานะเป็นอุปนิสสยปัจจัย” ซึ่งอรรถกถายกตัวอย่างว่า อาศัย รากะ ก็มีการ ให้ทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ ทำทาน ทำวิปัสสนา ทำมรรค ทำอภิญญา ทำสมาบัติ ให้เกิดขึ้น. ตกลงว่า รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และ ปัตตนา (ความปรารถนา) เป็นปัจจัย โดยฐานะอุปนิสสยปัจจัยแห่งศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญาก็มี หรือบางคนฆ่าสัตว์แล้วพยายามให้ทานแก้ตัวก็มี. แต่คำอธิบายและตัวอย่างดังกล่าวมานี้ พบเฉพาะในอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น).

๒. สหชาตวาระว่าด้วยธรรมที่เกิดร่วมกัน

เพราะอาศัยกุศลธรรม กุศลธรรมที่เกิดร่วมกันย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ. (คำอธิบายเรื่องอาศัยชั้น ๑ เกิดชั้น ๓ เป็นต้น เหมือนปฏิจจวารข้างต้น).

๓. ปัจจยวาระว่าด้วยปัจจัย คือเครื่องสนับสนุน

เพราะกุศลธรรมเป็นปัจจัย กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ. (คำอธิบายเรื่องอาศัยชั้น ๑ เกิดชั้น ๓ เป็นต้น เหมือนปฏิจจวารข้างต้น).

๔. นิสสยวาระว่าด้วยธรรมเป็นท้ออาศัย

เพราะอาศัยกุศลธรรม กุศลธรรมย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ. (คำอธิบายเหมือนข้างต้น).

๕. สังสัทฐวาระ ว่าด้วยธรรมที่ระคนกัน

เพราะอาศัยกุศลธรรม กุศลธรรมที่ระคนกันย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ (คำอธิบายเหมือนข้างต้น).

๖. สัมปยุตตวาระ ว่าด้วยธรรมที่ประกอบกัน

เพราะอาศัยกุศลธรรม กุศลธรรมที่ประกอบกัน (เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์และวัตถุอันเดียวกัน) ย่อมเกิดขึ้น เพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ. (คำอธิบายเหมือนข้างต้น).

๗. ปัญหาวาระ ว่าด้วยคำถาม

(หัวข้อวาระนี้น่าจะใช้คำว่า วาระว่าด้วยการตอบปัญหา กล่าวคือไม่มีคำถามปรากฏ มีแต่คำตอบ อรรถกถาอธิบายว่า คำตอบไปถึงคำถามอยู่แล้ว).

กุศลธรรมเป็นปัจจัยแห่งกุศลธรรม โดยฐานะเหตุปัจจัย คือเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ คือเหตุที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแห่งขั้นที่ประกอบกัน (สัมปยุตตขั้นที่ ขั้นที่เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน) โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย.

กุศลธรรมเป็นปัจจัยแห่งอัปายาทธรรม โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย คือเหตุที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย.

กุศลธรรมเป็นปัจจัยทั้งของกุศลธรรมและอัปายาทธรรม โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย คือเหตุที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแห่งสัมปยุตตขั้น และแห่งรูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐานในฐานะเป็นเหตุปัจจัย ฯลฯ

เวหนาทิกะ หมวด ๓ แห่งเวหนาค

๑. ปฏิกิจวาระ ว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เกิดธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เพราะเหตุปัจจัย คือเพราะเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ. อาศัยขั้นที่ ๑ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เกิดขั้นที่ ๒, อาศัยขั้นที่ ๒, เกิดขั้นที่ ๑, ในขณะที่แห่งปฏิสนธิอาศัยขั้นที่ ๑ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เกิดขั้นที่ ๒, อาศัยขั้นที่ ๒ เกิดขั้นที่ ๑.

(ข้อนี้ อรรถกถาไม่ได้อธิบายไว้ ผู้เขียนขออธิบายตามความเห็นส่วนตัว คือในเรื่องนี้ เมื่อกันเวทนาออกมา ในฐานะที่ถูกสัมปยุต จึงเหลือขั้นที่^๒ อยู่เพียง ๓ คือ สัญญา, สังขาร, และ วิญญาณ. คำว่า อาศัยขั้นที่ ๑ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เช่น อาศัยวิญญาณขั้นที่ เกิดขั้นที่ ๒ คือเกิดสัญญาขั้นและสังขารขั้น. คำว่า อาศัยขั้นที่ ๒ เกิดขั้นที่ ๑ เช่น อาศัยสัญญาขั้นและสังขารขั้น เกิดวิญญาณขั้น).

๒. สัมปยุตตวาระ ว่าด้วยธรรมที่ประกอบกัน

(ความจริงแบ่งวาระได้เช่นเดียวกับ กุสลดิกะ คือ ๗ วาระ แต่ลีลาในการอธิบายคล้าย ๆ กัน ท่านจึงรวบรัดด้วยเครื่องหมายเปยยา หรือ ฯ เป ฯ อันเท่ากับ ฯลฯ แล้วกล่าวถึงสัมปยุตตวาระอย่างย่อ ๆ).

อาศัยธรรมที่สัมปยุต (เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน) ด้วยสุขเวทนา เกิดสัมปยุตตธรรม คือสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เพราะเหตุปัจจัย คือเพราะอาศัยขั้นที่ ๑ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เกิดขั้นที่ ๒ ที่สัมปยุต, อาศัยขั้นที่ ๒ เกิดขั้นที่ ๑ ที่สัมปยุต.

๑. หมายถึงธรรมะหมวด ๓ ลำดับที่ ๒ โปรดดูในเล่มนี้ หน้า ๖๕๐

๒. รูปขั้นที่ไม่เกี่ยว เพราะมิใช่นาม

๓. ปัญหาวาร วาระว่าด้วยคำถาม

ธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย คือเป็นเครื่องสนับสนุนที่เป็นเหตุ คือเหตุที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นนี้ โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย. ในขณะที่แห่งปฏิสนธิ เหตุที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสัมปยุตชั้นนี้ โดยฐานะเป็นเหตุปัจจัย ฯลฯ

๓. วิปากติกะ หมวด ๓ แห่งวิปาก^๑

๑. ปฏิจจวาร วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่เป็นวิปาก ธรรมที่เป็นวิปากย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัย คือเพราะเครื่องสนับสนุนเป็นเหตุ (ต่อจากนั้นพูดถึงเรื่องชั้น ๑ ชั้น ๓ ทำนองเดียวกับ กุสลติกะ).

(วาระอื่น ๆ เช่น สหชาตวาร, ปัจจวาร, นิสสวาร เป็นต้น ก็แบบเดียวกับ กุสลติกะ ที่กล่าวมาแล้ว).

๔. อุปาหินนติกะ หมวด ๓ แห่งธรรมที่ถูกยึดถือ^๒

๑. ปฏิจจวาร วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่ถูกยึดถือ และเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ เกิดธรรมที่ถูกยึดถือ และธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ เพราะเหตุปัจจัย คือเพราะเครื่องสนับสนุนเป็นเหตุ. (ต่อจากนั้นพูดถึงเรื่องชั้น ๑ ชั้น ๓ ทำนองเดียวกับ กุสลติกะ).

(วาระอื่น ๆ ก็ทำนองเดียวกับที่กล่าวแล้ว).

๕. สังกิลิฐฐติกะ หมวด ๓ แห่งธรรมที่เศร้าหมอง^๓

๑. ปฏิจจวาร วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่เศร้าหมอง และเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง เกิดธรรมที่เศร้าหมอง และธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง เพราะเหตุปัจจัย คือเพราะเครื่องสนับสนุนเป็นเหตุ (ต่อจากนั้นพูดถึงเรื่องชั้น ๑ ชั้น ๓ ทำนองเดียวกับ กุสลติกะ).

(วาระอื่น ๆ ก็ทำนองเดียวกับที่กล่าวแล้ว).

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๐

๑. หมายถึงธรรมะหมวด ๓ ลำดับที่ ๓ โปรดดูในหน้า ๖๕๐

๒. หมายถึงธรรมะหมวด ๓ ลำดับที่ ๔ โปรดดูในหน้า ๖๕๐

๓. ดูหน้า ๖๕๐ เช่นเดียวกัน

เล่มที่ ๔๑ ชื่อปฏิฐาน ภาคที่ ๒

(เป็นอภิธัมมปิฎก)

(ข้อความในเล่มที่ ๔๑ นี้ ก็ทำนองเดียวกับเล่มที่ ๔๐ คืออธิบายธรรมะหมวด ๓ ซึ่งค้างมาจากเล่มที่ ๔๐ จนจบ. ในเล่มที่ ๔๐ อธิบายไว้เพียง ๕ หมวด ในเล่มที่ ๔๑ อธิบายต่ออีก ๑๗ หมวด เมื่อรวมทั้งหมดจึงเป็น ๒๒ หมวด เป็นอันจบธรรมะหมวดที่ ๓. รวม ๒ เล่มนี้ เรียกว่า อนุโลมติกปฏิฐาน คือแสดงถึงปัจจัย ๒๔ แห่งธรรมหมวด ๓ รวม ๒๒ หมวด อันกล่าวไปโดยลำดับ. ผู้ใคร่ทราบเนื้อความว่า ธรรมหมวด ๓ ที่เหลืออีก ๑๗ หมวดที่กล่าวถึงในเล่มที่ ๔๑ นี้ มีอะไรบ้าง โปรดดูข้อความในหน้า ๖๔๙ ถึงหน้า ๖๕๑).

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๑

เล่มที่ ๔๒ ชื่อปฏิฐาน ภาคที่ ๓

(เป็นอภิธัมมปิฎก)

อนุโลมทุกปฏิฐาน ปัจจัยแห่งธรรมะหมวด ๒ ตามลำดับ

ตอนต้น

(พระไตรปิฎกเล่มนี้ คู่กับเล่มที่ ๔๓ กล่าวคือเล่มที่ ๔๐ กับเล่มที่ ๔๑ คู่กันในการอธิบายธรรมะหมวด ๓ จบ ๒๒ หมวด แต่เล่มที่ ๔๒ กับเล่มที่ ๔๓ คู่กันในการอธิบายธรรมะ หมวด ๒ รวม ๑๔ หมวด โดยเล่มที่ ๔๒ อธิบายได้ ๑๐ หมวด เล่มที่ ๔๓ อธิบายต่ออีก ๔ หมวด อันเป็นตอนจบของธรรมะหมวด ๒. การตั้งวาระในแต่ละหัวข้อ คงตั้งได้ ๗ วาระ เช่น ที่ผ่านมาแล้วในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๐).

๑. เหตุทุกะ หมวด ๒ แห่งเหตุ*

๑. ปฏิจจวาร์ วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่เป็นเหตุ ธรรมที่เป็นเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นปัจจัย คือ อาศัยความไม่โลภ เกิดความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่หลง, อาศัยความไม่คิดประทุษร้าย เกิดความไม่โลภ ความไม่หลง, อาศัยความไม่หลง เกิดความไม่โลภ ไม่คิดประทุษร้าย, อาศัยความโลภ เกิดความหลง, อาศัยความหลง เกิดความโลภ, อาศัยความคิดประทุษร้าย เกิดความหลง, อาศัยความหลง เกิดความคิดประทุษร้าย ฯลฯ

วาระในระหว่างนี้ ตั้งแต่ ๒ ถึง ๖ เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว.

๗. ปัญหาว่า วาระว่าด้วยคำถาม

ธรรมที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยของธรรมที่เป็นเหตุ โดยฐานะเป็นปัจจัยคือเหตุ ได้แก่ความไม่โลภ เป็นปัจจัยของความไม่คิดประทุษร้าย ของความไม่หลง โดยฐานะเป็นปัจจัยคือเหตุ ฯลฯ

๒. สเหตุทุกะ หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีเหตุ

๑. ปฏิจจวาร์ วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่มีเหตุ ธรรมที่มีเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นปัจจัย. คืออาศัยชั้น ๑ ที่มีเหตุ เกิดขึ้น ๓, อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น ๒ ฯลฯ

วาระอื่น ๆ อนุโลมตามที่กล่าวแล้ว.

๓. เหตุสัมปยุตตทุกะ หมวด ๒ แห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ

๑. ปฏิจจวาร์ วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ (เกิดดับพร้อมกับเหตุ) ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นปัจจัย ฯลฯ

วาระอื่น ๆ อนุโลมตามที่กล่าวมาแล้ว.

๔. เหตุสเหตุทุกะ หมวด ๒ แห่งเหตุและธรรมที่มีเหตุ

๑. ปฏิจจวาร์ วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยเหตุและธรรมที่มีเหตุ เหตุและธรรมที่มีเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นปัจจัย คืออาศัยความไม่โลภ เกิดความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่หลง ฯลฯ

วาระอื่น ๆ อนุโลมตามที่กล่าวมาแล้ว.

๕. เหตุเหตุสัมปยุตตทุกะ

หมวด ๒ แห่งเหตุและธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ

๑. ปฏิจจวาร์ วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยเหตุและธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ เหตุและธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นปัจจัย คืออาศัยความไม่โลภ เกิดความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่หลง ฯลฯ

วาระอื่น ๆ อนุโลมตามที่กล่าวมาแล้ว.

๖. น เหตุสเหตุทุกะ หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีไปเหตุ แต่มีเหตุ

๑. ปฏิจจวาร์ วาระว่าด้วยการอาศัย

อาศัยธรรมที่มีไปเหตุ แต่มีเหตุ ธรรมที่มีไปเหตุ แต่มีเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุเป็นปัจจัย ฯลฯ

วาระอื่น ๆ อนุโลมตามที่กล่าวมาแล้ว.

(หมายเหตุ: ถ้าท่านผู้อ่านย้อนไปอ่านข้อความในหน้า ๖๕๑ ข้อ ๒ แม่บทหรือบทตั้งว่าด้วยกลุ่มเหตุ หรือ เหตุโคจรแล้ว จะรู้สึกว่าการไตรปิฎก เล่มที่ ๔๒ นี้ นำกลุ่มเหตุ ซึ่งแยกออกเป็น ๖ หัวข้อนั้น

มาตั้งเป็นบทขึ้น แล้วนำข้อความเรื่องปัจจัยมาเป็นบทสอดผสมให้กลมกลืนกัน. ต่อจากนั้นก็ได้นำกลุ่มธรรมะอื่น ๆ ที่ติดกันไป มาเป็นบทขึ้นอีกจนจบชุด ต่อไปจะแสดงเฉพาะหัวข้อให้เห็น จะไม่ตั้งวาระอีก เพียงทราบว่ามีวิธีจัดวาระเช่นเดียวกันกับที่แล้ว ๆ มา).

รายการบทตั้ง จัดเป็นหมวด

(โปรดดูข้อความ ตั้งแต่หน้า ๖๕๑ ข้อ ๒ ถึงหน้า ๖๕๒ ข้อ ๑๐ ประกอบด้วย และเพื่อให้เห็นง่าย จะเริ่มย้อนกล่าวกลุ่มเหตุที่กล่าวมาแล้วด้วย จะถือว่าข้อความต่อไปนี้เป็นการช่วยขยายรายละเอียดในหน้า ๖๕๑ ถึง ๖๕๒ ก็ได้).

ธรรมหมวด ๒

๑. กลุ่มเหตุ หรือเหตุโคจณกะ ๖ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งเหตุ คือธรรมที่เป็นเหตุ คู่กับธรรมที่มีไชเหตุ (น เหตุ).
๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีเหตุ คือธรรมที่มีเหตุ (สเหตุกะ) คู่กับธรรมที่ไม่มีเหตุ (อเหตุกะ).
๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ คือธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ (เหตุสัมปยุต) คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยเหตุ (เหตุวิปยุต).
๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นเหตุและมีเหตุ คือธรรมที่เป็นเหตุและมีเหตุ คู่กับธรรมที่มีเหตุแต่มีไชเหตุ.
๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ คือธรรมที่เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ คู่กับธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ แต่มีไชเหตุ.
๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีไชเหตุ แต่มีเหตุ คือธรรมที่มีไชเหตุ แต่มีเหตุ คู่กับธรรมที่มีไชเหตุและไม่มีเหตุ.

๒. กลุ่มธรรม ๒ ข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน คู่กัน หรืออุพันตรทุกะ ๗ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีปัจจัย คือธรรมที่มีปัจจัย (สปัจจัยะ) คู่กับธรรมที่ไม่มีปัจจัย (อปัจจัยะ).
๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง คือธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) คู่กับธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (อสังขตะ).
๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เห็นได้ คือธรรมที่เห็นได้ (สนทิสสนะ) คู่กับธรรมที่เห็นไม่ได้ (อนทิสสนะ).
๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ถูกต้องได้ คือธรรมที่ถูกต้องได้ (สปปฎิยะ) คู่กับธรรมที่ถูกต้องไม่ได้ (อปปฎิยะ).
๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีรูป คือธรรมที่มีรูป (รูปี) คู่กับธรรมที่ไม่มีรูป (อรูปี).
๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นโลกียะ คือธรรมที่เป็นโลกียะ คู่กับธรรมที่เป็นโลกุตระ.
๗. หมวด ๒ แห่งธรรมที่บางคนพึงรู้ได้ คือธรรมที่บางคนพึงรู้ได้ (เกนจิ วิญญูญะ) คู่กับธรรมที่บางคนไม่พึงรู้ได้ (เกนจิ น วิญญูญะ).

๑. ความจริงในที่นี้ก็มีข้อความพิสดารอยู่เหมือนกัน แต่ได้ย่อกล่าวไว้เพียงบางบท และถือโอกาสนำหัวข้อที่มีได้กล่าวไว้ในที่นี้มากล่าวให้เต็มอีกครั้งหนึ่งในที่นี้

๓. กลุ่มอาสวะ คือกิเลสที่ครองสันดาน หรืออาสวโคจรกะ ๖ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งอาสวะ คือธรรมที่เป็นอาสวะ คู่กับธรรมที่มีใช่อาสวะ.
๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีอาสวะ คือธรรมที่มีอาสวะ (สาสวะ) คู่กับธรรมที่ไม่มีอาสวะ (อนาสวะ).
๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ คือธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ (อาสวสัมปยุต) คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะ (อาสววิปยุต).
๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นอาสวะ แต่ไม่มีอาสวะ คือธรรมที่เป็นอาสวะ แต่ไม่มีอาสวะ คู่กับธรรมที่มีอาสวะ แต่ไม่มีอาสวะ.
๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ คือธรรมที่เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ คู่กับธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ แต่มีใช่อาสวะ.
๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะ แต่มีอาสวะ คือธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะ แต่มีอาสวะ คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยอาสวะ และไม่มีอาสวะ.

๔. กลุ่มสัญญาโญชน คือกิเลสที่ผูกมัด หรือสัญญาโญชนโคจรกะ มี ๖ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งสัญญาโญชน คือธรรมที่เป็นสัญญาโญชน คู่กับธรรมที่มีใช้สัญญาโญชน.
๒. หมวด ๒ แห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน (สัญญาโญชนียะ) คู่กับธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน (อสัญญาโญชนียะ).
๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน คือธรรมที่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน (สัญญาโญชนสัมปยุต) คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน (สัญญาโญชนวิปยุต).
๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นสัญญาโญชน และเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน คือธรรมที่เป็นสัญญาโญชนและเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน คู่กับธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน แต่มีใช้สัญญาโญชน.
๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นสัญญาโญชน และสัมปยุตด้วยสัญญาโญชน คือธรรมที่เป็นสัญญาโญชน และสัมปยุตด้วยสัญญาโญชน คู่กับธรรมที่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน แต่มีใช้สัญญาโญชน.
๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน แต่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน คือธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน แต่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยสัญญาโญชน และไม่เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาโญชน.

๕. กลุ่มคันถะ คือกิเลสที่รื้อยรัด หรือคันถโคจรกะ มี ๖ คู่

มีวิธีจัดประเภทอย่างเดียวกันกับข้อ ๔ กลุ่มสัญญาโญชน ต่างแต่เปลี่ยนคำว่า สัญญาโญชน เป็นคันถะ เท่านั้น.

๖. กลุ่มโอมะ คือกิเลสที่ทำให้จมลงในวิญญะ คือความเวียนว่ายตายเกิด หรือโอมโคจรกะ มี ๖ คู่

มีวิธีจัดประเภทอย่างเดียวกับกลุ่มสัญญาโญชน.

๗. กลุ่มโยคะ คือกิเลสเครื่องประกอบหรือผูกสัตว์ไว้ในวิญญะ หรือโยคโคจรกะ มี ๖ คู่

มีวิธีจัดประเภทอย่างเดียวกับกลุ่มสัญญาโญชน.

๘. กลุ่มนิวรณ คือกิเลสอันกั้นจิต หรือนิวรณโคจรกะ มี ๖ คู่

มีวิธีจัดประเภทอย่างเดียวกับกลุ่มสัญญาโญชน.

๕. กลุ่มปรามาส คือกิเลสเครื่องจับต้องในทางที่ผิดความจริง มี ๕ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งปรามาส คือธรรมที่เป็นปรามาส คู่กับธรรมที่มีไม่ใช่ปรามาส.
๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ถูกจับต้อง คือธรรมที่ถูกจับต้อง (ปรามัญญะ) คู่กับธรรมที่ไม่ถูกจับต้อง (อปรามัญญะ).
๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาส คือธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาส (ปรามาสสัมปยุต) คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาส (ปรามาสวิปยุต).
๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นปรามาสและถูกจับต้อง คือธรรมที่เป็นปรามาสและถูกจับต้อง คู่กับธรรมที่ถูกจับต้อง แต่ไม่เป็นปรามาส.
๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาส แต่ถูกจับต้อง คือธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาส แต่ถูกจับต้อง คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยปรามาส และไม่ถูกจับต้อง.

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๒

เล่มที่ ๔๓ ชื่อปฏิฐาน ภาคที่ ๔ (เป็นอภิธัมมปิฎก)

เล่มนี้ยังว่าด้วยปัจจัยแห่งธรรมะหมวด ๒ ตามลำดับ (อนุโลมทุกปฏิฐาน) ต่อมาจากเล่มที่ ๔๒ เป็นแต่ได้นำข้อธรรมในหมวด ๒ ตอนต่อไปมาตั้งเป็นบทขึ้น อธิบายให้ผสมกลมกลืนกับเรื่องปัจจัย ฉะนั้น ในที่นี้จะแสดงหัวข้อต่อมาจากเล่มที่ ๔๒.

๑๐ กลุ่มธรรม ๒ ข้อที่ไม่สัมพันธ์กัน ๓๖ หรือหัตถรทุกะ ๑๔ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีอารมณ์ คือธรรมที่มีอารมณ์ (สาร์มมณะ) คู่กับธรรมที่ไม่มีอารมณ์ (อนารัมมณะ).
๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นจิต คือธรรมที่เป็นจิต คู่กับธรรมที่มีไม่ใช่จิต (โน จิตตะ).
๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นเจตสิก คือธรรมที่เป็นเจตสิก คู่กับธรรมที่มีไม่ใช่เจตสิก.
๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต คือธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต (จิตตสัมปยุต) คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยจิต (จิตตวิปยุต).
๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ระคนด้วยจิต คือธรรมที่ระคนด้วยจิต (จิตตสังสัฏฐะ) คู่กับธรรมที่ไม่ระคนด้วยจิต (จิตตวิสังสัฏฐะ).
๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน คือธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน คู่กับธรรมที่ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (โน จิตตสมุฏฐาน).

๗. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต คือธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต (จิตตสหา) คู่กับธรรมที่ไม่เกิดพร้อมกับจิต.

๘. หมวด ๒ แห่งธรรมที่หมุนไปตามจิต คือธรรมที่หมุนไปตามจิต (จิตตานุปริวตตี) คู่กับธรรมที่ไม่หมุนไปตามจิต.

๙. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีธรรมอันระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน คือธรรมที่มีธรรมอันระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน (จิตตสังสัฏฐสมภูฐานะ) คู่กับธรรมที่ไม่มีธรรมอันระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน.

๑๐. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เกิดพร้อมกัน มีธรรมที่ระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน คือธรรมที่เกิดพร้อมกัน มีธรรมที่ระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน (จิตตสังสัฏฐสมภูฐานสหา) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นเช่นนั้น.

๑๑. หมวด ๒ แห่งธรรมที่หมุนไปตาม มีธรรมที่ระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน คือธรรมที่หมุนไปตาม มีธรรมที่ระคนด้วยจิตเป็นสมภูฐาน (จิตตสังสัฏฐสมภูฐานานุปริวตตี) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นเช่นนั้น.

๑๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นภายใน คือธรรมที่เป็นภายใน (อชฌัตติกะ) คู่กับธรรมที่เป็นภายนอก (พาหิระ).

๑๓. หมวด ๒ แห่งธรรมคือความยึดถือ คือธรรมคือความยึดถือ (อุปาหา) คู่กับธรรมคือความไม่ยึดถือ (อนุปาหา).

๑๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ถูกยึดถือ คือธรรมที่ถูกยึดถือ (อุปาทินนะ) คู่กับธรรมที่ไม่ถูกยึดถือ (อนุปาทินนะ).

๑๑. กลุ่มอุปาทาน หรืออุปาทานโคจณกะ มี ๖ คู่

กลุ่มนี้ว่าด้วยอุปาทาน คือกิเลสเป็นเหตุยึดถือ แบ่งออกเป็น ๖ คู่ มีวิธีจัดประเภทเหมือนกลุ่มสัญญาณชน.

๑๒. กลุ่มกิเลส หรือกิเลสโคจณกะ มี ๘ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นกิเลส คือธรรมที่เป็นกิเลส คู่กับธรรมที่ไม่เป็นกิเลส.

๒. หมวด ๒ แห่งธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง (สังกิเลสิกะ) คู่กับธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง (อสังกิเลสิกะ).

๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เศร้าหมอง คือธรรมที่เศร้าหมอง (สังกิลิฏฐะ) คู่กับธรรมที่ไม่เศร้าหมอง (อสังกิลิฏฐะ).

๔. หมวด ๒ แห่งธรรมอันสัมปยุตด้วยกิเลส คือธรรมที่สัมปยุตด้วยกิเลส (กิเลสสัมปยุต) คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลส (กิเลสวิปยุต).

๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นกิเลสและเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง คือธรรมที่เป็นกิเลสและเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง คู่กับธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง แต่ไม่ใช่กิเลส.

๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นกิเลสและที่เศร้าหมอง คือธรรมที่เป็นกิเลสและที่เศร้าหมอง คู่กับธรรมที่เศร้าหมอง แต่ไม่ใช่กิเลส.

๗. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส คือธรรมที่เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลส คู่กับธรรมที่สัมปยุตด้วยกิเลส แต่ไม่ใช่กิเลส.

๘. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลส แต่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง คือธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลส แต่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง คู่กับธรรมที่ไม่สัมปยุตด้วยกิเลส และไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง.

๑๓. กลุ่มธรรม ๒ ข้อยังท้าย หรือปฏิฐิทุกะ มี ๑๘ คู่

๑. หมวด ๒ แห่งทสสนะ คือธรรมที่พึงละด้วยทสสนะ (ความเห็น) คู่กับธรรมที่ไม่พึงละด้วยทสสนะ.

๒. หมวด ๒ แห่งภาวนา คือธรรมที่พึงละด้วยภาวนา (การเจริญ) คู่กับธรรมที่ไม่พึงละด้วยภาวนา.

๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีเหตุอันพึงละด้วยทสสนะ คือธรรมที่มีเหตุอันพึงละด้วยทสสนะ (ความเห็น) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นเช่นนั้น.

๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีเหตุอันพึงละด้วยภาวนา คือธรรมที่มีเหตุอันพึงละด้วยภาวนา (การเจริญ) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นเช่นนั้น.

๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีวิตก คือธรรมที่มีวิตก (ความตรึก) คู่กับธรรมที่ไม่มีวิตก.

๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีวิจารณ์ คือธรรมที่มีวิจารณ์ (ความตรอง) คู่กับธรรมที่ไม่มีวิจารณ์.

๗. หมวด ๒ แห่งธรรมที่มีปีติ คือธรรมที่มีปีติ (ความอิ่มใจ) คู่กับธรรมที่ไม่มีปีติ (อัปปีติกะ).

๘. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไปกับปีติ คือธรรมที่ไปกับปีติ (ปีติสหคตะ) คู่กับธรรมที่ไม่ไปกับปีติ (น ปีติสหคตะ).

๙. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไปกับความสุข คือธรรมที่ไปกับความสุข (สุขสหคตะ) คู่กับธรรมที่ไม่ไปกับความสุข (น สุขสหคตะ).

๑๐. หมวด ๒ แห่งธรรมที่ไปกับอุเบกขา คือธรรมที่ไปกับอุเบกขา (ความวางเฉย) คู่กับธรรมที่ไม่ไปกับอุเบกขา (น อุเบกขาสหคตะ).

๑๑. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นกามาวจร คือธรรมที่เป็นกามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นกามาวจร.

๑๒. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นรูปาวจร คือธรรมที่เป็นรูปาวจร (ท่องเที่ยวไปในรูป) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจร.

๑๓. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นอรุปาวจร คือธรรมที่เป็นอรุปาวจร (ท่องเที่ยวไปในอรูป) คู่กับธรรมที่ไม่เป็นอรุปาวจร.

๑๔. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นปริยาปนนะ^๑ คือธรรมที่เป็นปริยาปนนะ (โลกียะ) คู่กับธรรมที่เป็นอปริยาปนนะ (โลกุตระ).

๑๕. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นนียยานิกะ คือธรรมที่เป็นนียยานิกะ (นำออกจากทุกข์) คู่กับธรรมที่เป็นอนียยานิกะ (ไม่นำออกจากทุกข์).

๑. มีคำอธิบายว่า กุศลในภุมิ ๓, อกุศล, วิชาในภุมิ ๓, อัพยากฤตฝ่ายกิริยาในภุมิ ๓ และรูปทั้งปวง เป็นธรรมฝ่ายโลกียะ; มรรค ๔, ผล ๔, นิพพาน เป็นธรรมฝ่ายโลกุตระ. คำว่า ภุมิ ๓ หมายถึง กามาวจร, รูปาวจร และอรุปาวจร

๑๖. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นนียตะ คือธรรมที่เป็นนียตะ (แน่นอน) คู่กับธรรมที่เป็นอนียตะ (ไม่แน่นอน).

๑๗. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นสุดตระ คือธรรมที่เป็นสุดตระ (มีธรรมอื่นยิ่งกว่า) คู่กับธรรมที่เป็นอนุดตระ (ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า).

๑๘. หมวด ๒ แห่งธรรมที่เป็นสระณะ คือธรรมที่เป็นสระณะ (มีข้าศึก) คู่กับธรรมที่เป็นอรณะ (ไม่มีข้าศึก).

(เพื่อความเข้าใจยิ่งขึ้น เฉพาะบางคำโปรดย้อนไปดูข้อความในหน้า ๘๐ ถึง ๘๒ หมายเลข ๘๖ ถึง ๘๘ ประกอบด้วย).

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๓

เล่มที่ ๔๔ ปิฎกฐาน ภาคที่ ๕

(เป็นอภิธัมมปิฎก)

(ได้กล่าวไว้แล้วในหน้า ๗๖๐ ว่า พระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๔ ว่าด้วยธรรมหมวด ๒ กับหมวด ๓ ผสมกัน; ธรรมหมวด ๓ กับหมวด ๒ ผสมกัน; ธรรมหมวด ๓ กับหมวด ๓ ผสมกัน; ธรรมหมวด ๒ กับหมวด ๒ ผสมกัน โดยใช้ธรรมะในคัมภีร์ธรรมสังคณีเป็นบทตั้งเช่นเดิม ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างให้เห็นหมวด ๒ ข้อ ดังต่อไปนี้).

๑. ธรรมหมวด ๒ กับหมวด ๓ ผสมกัน (อนุโลมทุกติกปิฎกฐาน)

เพราะอาศัยธรรมอันเป็นเหตุ อันเป็นกุศล จึงเกิดธรรมอันเป็นเหตุ อันเป็นกุศล เพราะเหตุ เป็นปัจจัย ฯลฯ

(พึงสังเกตว่า ธรรมอันเป็นเหตุ เป็นธรรมในหมวด ๒, ธรรมอันเป็นกุศล เป็นธรรมในหมวด ๓, ในที่นี้กล่าวถึงธรรมที่เป็นทั้งเหตุ เป็นทั้งกุศลผสมกัน เช่น อาศัย อโลกะ ซึ่งเป็นทั้งเหตุเป็นทั้งกุศล เกิด อโทสะ หรือ อโมหะ ซึ่งเป็นทั้งเหตุทั้งกุศล).

๒. ธรรมหมวด ๓ กับหมวด ๒ ผสมกัน (อนุโลมติกทุกปิฎกฐาน)

เพราะอาศัยธรรมอันเป็นกุศล อันเป็นเหตุ จึงเกิดธรรมอันเป็นกุศล อันเป็นเหตุ เพราะเหตุ เป็นปัจจัย ฯลฯ

(พึงสังเกตว่า ธรรมอันเป็นกุศล เป็นธรรมในหมวด ๓, ธรรมอันเป็นเหตุ เป็นธรรมในหมวด ๒, เป็นแต่ในที่นี้นำธรรมในหมวด ๓ มาเรียงไว้ก่อน เนื้อหาก็คงเป็นเช่นเดียวกับข้อ ๑).

๓. ธรรมหมวด ๓ กับหมวด ๓ ผสมกัน (อนุโลมตักคิกปิฎกฐาน)

เพราะอาศัยธรรมอันเป็นกุศล อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา จึงเกิดธรรมอันเป็นกุศล อันสัมปยุตด้วย
สุขเวทนา เพราะเหตุเป็นปัจจัย ฯลฯ

(พึงสังเกตว่า ธรรมอันเป็นกุศล เป็นธรรมในหมวด ๓, ธรรมอันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา ก็เป็น
ธรรมในหมวด ๓).

๔. ธรรมหมวด ๒ กับหมวด ๒ ผสมกัน (อนุโลมทุกทุกปิฎกฐาน)

(เพราะอาศัยธรรมอันเป็นเหตุ อันมีเหตุ จึงเกิดธรรมอันเป็นเหตุ อันมีเหตุ เพราะเหตุเป็นปัจจัย ฯลฯ
(พึงสังเกตว่า ธรรมอันเป็นเหตุ เป็นธรรมในหมวด ๒, ธรรมอันมีเหตุ ก็เป็นธรรมในหมวด ๒).

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๔

เล่มที่ ๔๕ ชื่อปิฎกฐาน ภาคที่ ๖**(เป็นอภิธัมมปิฎก)**

(ได้กล่าวแล้วในเล่มนี้ หน้า ๗๖๐ เช่นกันว่า ในเล่มที่ ๔๕ นี้ แบ่งออกเป็น ๓ หัวข้อ คือ
๑. ปัจจนียปิฎกฐาน ปฏิเสททั้งฝ่ายที่ถูกอาศัยและฝ่ายที่เกิดขึ้น ๒. อนุโลมปัจจนียปิฎกฐาน ปฏิเสทเฉพาะธรรมที่เกิด
๓. ปัจจนียานุโลมปิฎกฐาน ปฏิเสทเฉพาะธรรมที่ถูกอาศัย ดังจะแสดงตัวอย่างให้เห็นดังต่อไปนี้).

๑. ปัจจนียปิฎกฐาน (ปฏิเสททั้งฝ่ายที่ถูกอาศัยทั้งฝ่ายที่เกิดขึ้น)

เพราะอาศัยธรรมที่ มีโชกุล (น กุสล ธมฺม) จึงเกิดธรรมที่ มีโชกุล เพราะเหตุเป็นปัจจัย
ฯลฯ

๒. อนุโลมปัจจนียปิฎกฐาน (ปฏิเสทเฉพาะธรรมที่เกิด)

เพราะอาศัยธรรมที่เป็นกุศล จึงเกิดธรรมที่ มีโชกุล (น กุสโล ธมฺโม) เพราะเหตุ เป็นปัจจัย.
(พึงสังเกตว่า คำว่า ธรรมที่มีโชกุล มิใช่หมายความว่า ธรรมที่เป็นอกุศล เท่านั้น เพราะธรรม
ที่มีโชกุล อาจหมายถึงธรรมอื่น ๆ อะไรก็ได้ที่มีโชกุลก็แล้วกัน เช่น อภัยกตธรรม ขอยกตัวอย่างประกอบ
เช่น มีชีสขาว ไม่จำเป็นต้องหมายความว่า สีดำ เท่านั้น จะเป็น สีแดง, สีเหลือง ก็อยู่ในประเภท
มีชีสขาว ด้วย).

๓. ปัจจนียานุโลมปิฎกฐาน (ปฏิเสทเฉพาะธรรมที่ถูกอาศัย)

เพราะอาศัยธรรม ที่มีโชกุล จึงเกิดธรรมที่เป็นกุศล เพราะเหตุเป็นปัจจัย ฯลฯ

จบพระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๕

จบอภิธัมมปิฎก

และ

จบ พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน

ขอผู้มีทุกข์

จงพ้นทุกข์

ขอผู้มีภัย

จงพ้นภัย

ขอผู้เศร้าโศก

จงหายเศร้าโศก

ขอจงมีความสงบสุข

โดยทั่วกันเทอญ.

ภาค ๕

ว่าด้วยบันทึกทางวิชาการ

โดยเหตุที่หนังสือพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชนนี้ เดิมได้ทำเป็น ๕ เล่มจบ ในการจัดทำแต่ละเล่มมีปัญหาอะไรที่ควรบันทึกเป็นข้อสังเกตทางวิชาการบ้าง ก็ได้กล่าวไว้ในคำนำบ้าง ในบันทึกบ้าง ประจำเล่มนั้น ๆ บ้าง บัดนี้เมื่อนำมาพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวจบ จึงจำเป็นต้องนำคำนำบ้าง บันทึกทางวิชาการบ้าง ประจำแต่ละเล่ม มาดัดแปลงรวมเป็นบันทึกทางวิชาการแล้วชี้แจงว่า ข้อความที่บันทึกไว้นั้นอยู่ในหน้าที่เท่าไร บางเรื่องก็เพิ่มเติมขึ้นในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เพื่อเป็นหลักฐานทางกาลเวลา ได้สัปดาห์เดือนปีของบันทึกกำกับไว้ด้วย ข้อความที่บันทึก มิได้เรียงตามลำดับวันเดือนปีที่บันทึก แต่เรียงตามลำดับที่เคยบันทึกในแต่ละเล่มซึ่งเคยแยกไว้เดิม หรือเริ่มจากเล่ม ๒ ของเดิมเป็นต้นไป ส่วนคำนำและคำชี้แจงประจำเล่ม ๑ เดิมจะนำลงเป็นคำนำและคำชี้แจงเดิม

ความจริงมีเรื่องที่น่าบันทึกไว้มากมายนับเป็นร้อย แต่ความต้องการที่แท้จริงของการจัดทำหนังสือเรื่องนี้ มิใช่มุ่งไปที่บันทึก หากมุ่งหนักไปในการให้ท่านผู้อ่านได้รู้เรื่องย่อแห่งพระไตรปิฎก ในสาระสำคัญเป็นประมาณ จึงจัดภาค ๕ ไว้เพียงเล็กน้อย ถ้ามีโอกาสจะทำบันทึกให้มาก อาจจะจัดพิมพ์เป็นอีกเล่มหนึ่งต่างหากในกาลต่อไป.

๑

๑.๑ ลักษณะแห่งหนังสือพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชนนี้ เท่ากับเป็นพระไตรปิฎกฉบับสาระสำคัญหรือย่อความจากฉบับพิสดารในภาษาบาลีให้เหลือเพียง ๑ ใน ๑๐ โดยตัดสำนวนที่ซ้ำและไม่จำเป็นออกคงไว้แต่หลักธรรมหรือข้อความที่ประชาชนทั่วไปพอจดจำไว้สอนใจ หรือทำความเข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ในสาระสำคัญ.

๑.๒ การอ่านพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน เปรียบเหมือนการสำรวจภูมิประเทศ โดยดูจากแผนที่ และดูจากการขึ้นสู่ที่สูง เช่น ยอดดึก ยอดเขา หรือยอดไม้ หรือขึ้นเครื่องบินสำรวจ แม้รายละเอียดจะได้น้อยกว่า แต่สาระสำคัญจะได้มาก เพราะมีผู้ทำแผนที่ หรือย่อสาระสำคัญไว้ให้เสร็จแล้ว ไม่ต้องเสียเวลาเก็บสาระสำคัญเอง เว้นแต่ผู้ใดประสงค์จะค้นคว้าในรายละเอียดด้วยตนเอง ก็อาจจะหาฉบับแปลพิสดารหรือฉบับภาษาบาลีมาอ่าน ซึ่งย่อมดีกว่าการอ่านฉบับย่อโดยแท้ แต่ประชาชนส่วนมากย่อมไม่มีเวลาพอที่จะค้นคว้าในรายละเอียดด้วยตนเอง การมีฉบับย่อไว้อ่านเมื่อต้องการ จึงนับว่าจะอำนวยความสะดวก.

๒

๒.๑ การที่ต้องมีการเทียบเคียงภาษาอังกฤษไว้ข้างนั้น เพื่อเปรียบเทียบว่าฝรั่งที่แปลพระไตรปิฎกนั้น เขามีความคิดเห็นอย่างไร ในข้อความตอนนั้นตอนนี่ ซึ่งมีปัญหาในการแปล และจับใจความ. บางเรื่องเขาก็ค้นไว้ดีมาก เป็นการทวนแรงทวนเวลาที่ไม่ต้องค้นใหม่. บางเรื่องเขาก็เคลิดจนไม่สามารถตามไปด้วยได้. บางเรื่องก็มาพาให้เราเห็นผิดตามไปด้วย ถึงต้องบันทึกแก้คำผิด แต่บางเรื่องเขาก็ผิดจริง ๆ และผิดอย่างสำคัญด้วย ในกรณีเช่นนี้ ก็จะได้ติดต่อกับสมาคมของเขา เพื่อให้แก้ไขในการพิมพ์ครั้งต่อไป. แต่อย่างไรก็ตาม ความยุ่งยากในการแปลเรื่องที่ล่วงเลยมาถึง ๒๕๐๐ ปีเศษ ย่อมมีอยู่เสมอ. บางศัพท์มองไม่เห็นภาพและเข้าใจไม่ได้เลยว่าเป็นอะไรกันแน่ ก็ต้องสอบสวนค้นคว้า แม้ในภาษาใกล้เคียง เช่น สันสกฤต ศัพท์เกี่ยวกับเครื่องใช้ เครื่องมือ และขนบประเพณีนั้น บางครั้งต้องสอบหลายทาง การปรึกษาค้นคว้าจากตำราจึงเป็นสิ่งเลี่ยงไม่ได้ เพราะฉะนั้น บางครั้งจึงต้องบันทึกความคิดเห็นของชาวต่างประเทศลงไปด้วย.

๒.๒ ในภาค ๒ ที่เลือกแปลข้อความบางตอนจากพระไตรปิฎกนั้น ได้พยายามนำมากล่าวไว้สลับกัน คือง่าย ขนาดกลาง และยาก เรื่องง่ายคือที่พูดถึงเกี่ยวกับเรื่องธรรมดา ให้แง่คิดที่ดีแก่ผู้อ่าน เรื่องขนาดกลาง คือที่อธิบายธรรมะอันช่วยให้เกิดความเข้าใจดีขึ้น เช่น คำอธิบายอริยสัจจ์ โดยเปรียบเทียบในหน้า ๑๑๑ ส่วนเรื่องยาก คือที่เป็นหลักวิชาจำเป็นต้องรู้ศัพท์ และความหมายของศัพท์ เช่น เวทนา ๑๐๘ ในหน้า ๑๒๔ และลำดับองค์ฌานในหน้า ๑๒๕ ถึง ๑๒๘ เป็นต้น. ถ้าจะแปลแต่เรื่องยากก็จะไม่มีความหมายสำหรับประชาชนทั่วไป ถ้าจะเลือกแปลแต่เรื่องง่ายทั้งหมด โดยไม่กล้านำเรื่องยากหรือหลักวิชามากกล่าวไว้เลย ก็จะไม่เป็นการจูงประชาชนให้มาสู่พระพุทธศาสนา หรือไม่เป็นการเลื่อนลำดับความรู้ความเข้าใจขึ้นบ้างเลย เพราะฉะนั้น จึงจัดเรื่องยากง่ายให้สลับกันไป. ขอให้เทียบความยากของแต่ละวิชา เช่น เรขาคณิต และพีชคณิต ซึ่งผู้เล่าเรียนเท่านั้นย่อมเข้าใจ ถ้าไม่ได้เรียนก็ฟังไม่รู้เรื่อง แต่คนก็ไม่บ่นกันว่าเหลือวิสัย เพราะมีความจำเป็นต้องเรียน เนื่องจากมีหลักสูตรบังคับ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเสียอีกในชั้นเริ่มแรกหรือสามัญ คนทั่วไปก็เข้าใจได้ดี แต่ในขั้นสูงขึ้นไปก็มีศัพท์ที่เข้าใจยาก หรือจำยากบ้าง ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดา ถ้านึกว่าวิชาความรู้ทุกเรื่องก็ต้องมีงายยากขึ้นไปตามลำดับแล้ว ก็จะไม่มองดูความรู้ทางศาสนาเป็นเรื่องน่าตกใจ หรือน่ากลัวในเรื่องความยากจนเกินไป.

๒.๓ ผู้สนใจในวิชาสังคมวิทยา มนุษยวิทยา โบราณคดี และประวัติศาสตร์ และได้รับประโยชน์จากพระไตรปิฎกสำหรับประชาชน ว่าด้วยพระวินัย จากหน้า ๑๓๘ ถึงหน้า ๒๘๘ มาก เช่น ความรู้เรื่องเครื่องใช้ ความเป็นอยู่ การแต่งกาย การใช้เรือนไฟอบกาย และเรื่องราวอื่น ๆ ของประชาชน และพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเมื่อ ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว.

๒.๔ พระไตรปิฎกเล่ม ๔ ซึ่งย่อความไว้หน้า ๒๘๘ ถึง ๓๑๕ เป็นการเริ่มพระสูตรตันตปิฎก ท่านผู้อ่านจะได้เห็นพระปริชาสามารถของสมเด็จพระบรมศาสดาที่ทรงได้ตอบ และด้อนด้วยวาจาให้เจ้าลัทธิบ้าง พราหมณ์บ้าง เด็กหนุ่มผู้หนึ่งตนที่มีความรู้สึกซึ่งบ้าง ต้องยอมจำนนด้วยเหตุผล และเป็นการแสดงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปในตัวว่า ถิ่นที่รู้ที่เห็น หรือที่ปฏิบัติได้ผลเป็นเรื่องสำคัญ และแนใจจริง ๆ ไม่ใช่สอนอย่างเดา ๆ หรือคิดอะไรได้ก็สอนไป.

๒.๕ การอธิบาย หรือขยายความได้ทำไว้ในวงเล็บบ้าง ในเชิงอรธเบื่องล่างบ้าง เพื่อช่วยความเข้าใจให้ชัดเจนขึ้น ถ้าอธิบายผิด หรือหมายเหตุผิด ก็ไม่ใช่ความผิดของพระไตรปิฎก แต่เป็นความผิดของผู้เขียนเอง.

๒.๖ ในที่ใดบอกไว้ว่า ฝรั่งเศสเห็นอย่างนั้นอย่างนี้ ฟิงทราบว่า หมายถึงมติของฝรั่งเศสเจ้าหน้าที่สมาคมบาลีปกรณ์ประเทศอังกฤษ. ผู้แปลวินัยปิฎกทั้งชุดจบ คือ มิส ไอ. บี. ฮอร์เนอร์ ผู้แปลพระสูตรตันตปิฎกที่มณิกาย คือ ศาสตราจารย์ ที. ดับลิว. ริส เดวิดส์. ส่วนมติในหนังสือพจนานุกรมบาลีอังกฤษ ของสมาคมบาลีปกรณ์นั้น เป็นของศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ กับ วิลเลียม สเตเด แต่ที่ฟิงสึงเกตว่า ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ร่วมมือทำได้ถึงอักษร “จ” ก็ถึงแก่กรรม วิลเลียม สเตเด ทำต่อคนเดียวจนสำเร็จ.

๒.๗ เครื่องใช้สำหรับนั่ง คืออาสน์ทิ และบัลลังก์ มีปัญหาในการแปลมาก ในเล่มนี้ มีในหน้า ๒๐๐, ๒๖๘ และ ๒๗๑ ซึ่งผู้เขียนแปล โดยอาศัยคำอธิบายในอรรถกถาบ้าง อาศัยข้อวินิจฉัยของฝรั่งเศสบ้าง ถึงกับบางครั้งขัดกัน จึงขอชี้แจงไว้ในที่นี้ คือ :-

อาสน์ทิ แปลว่า ม้ายาว และบัลลังก์ แปลว่า เก้าอี้นุ่ม เป็นการอาศัยข้อวินิจฉัยของฝรั่งเศส โดยเฉพาะที่แปลว่า ม้ายาว เขาค้นได้ว่า นักดูดาวโบราณนอนหงายดูดาวบนอาสน์ทิ.

ส่วนที่แปล อาสน์ทิ ว่า ตั้งสี่เหลี่ยม เป็นการแปลตามอรรถกถา (ฟิงสึงเกตว่า ในที่นั้นใช้ว่า อาสน์ทิเก) นอกจากนั้น คำว่า บัลลังก์ อรรถกถาอธิบายว่า เป็นเก้าอี้มีเท้าเป็นรูปสัตว์ร้าย (เมื่อตัดเท้าชนิดนั้นออกก็ใช้ได้).

การแปลบัลลังก์ว่า เก้าอี้นุ่ม ยัดด้วยขนสัตว์ รื้อขนสัตว์ออกใช้ได้ อาศัยแนวของฝรั่งเศส แต่เมื่อของฝรั่งเศสไม่มีหลักฐานอื่นดีไปกว่าของอรรถกถา จึงน่าจะถือตามอรรถกถา ซึ่งผู้เขียนขอบอกแก้ไว้ในที่นี้.

๒.๘ ในหน้า ๓๐๐ มีอยู่ตอนหนึ่งที่ฝรั่งเศสแปลว่า โบกมือ แต่ผู้เขียนแปลว่า เบี่ยงรุ่ม และบันทึกไว้ในเชิงอรรถนั้น ได้สอบดูพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับอักษรโรมันของฝรั่งเศสแล้ว ของเขาเป็น หตุต์ อปนาเมยฺย เขาจึงแปลว่า โบกมือ แต่พระไตรปิฎกฉบับอักษรไทยเป็น ฉตุต์ อปนาเมยฺย อันหมายถึง เบี่ยงรุ่ม หรือ ลคร่มลง จึงเป็นเรื่องต้นฉบับไม่ตรงกัน. แต่ที่ฝรั่งเศสทำไว้ผิดแท้ ๆ ก็มี เช่น ในกฎทนต์สูตร หน้า ๓๐๑ ต้นฉบับอักษรโรมันกล่าวถึงสัตว์หลายชนิด ชนิดละ ๗๐๐ ตัว ตรงกันกับฉบับไทย แต่ฝรั่งเศสแปลเป็นชนิดละ ๑๐๐ ตัวหมด เรื่องนี้ก็ทำได้ทำเชิงอรรถไว้แล้ว.

๘ มกราคม ๒๕๐๒

๓

๓.๑ สารบัญยอมช่วยให้เห็นตำแหน่งและลำดับแห่งพระสูตรที่ท่านอ่าน ว่าอยู่ในส่วนไหนของพระไตรปิฎกเล่มไหน ทั้งยังได้กล่าวถึงเรื่องที่น่าสนใจไว้ในสารบัญด้วย เพื่อประโยชน์ในการเลือกอ่านตามชอบใจ. เรื่องใดมีข้อความพ้องกันกับเรื่องอื่น ได้อ้างอิงไว้ในเรื่องหลัง เพื่อทบทวนความจำและเพื่อไม่ต้องกล่าวซ้ำมากเกินไป.

๓.๒ ในคำชี้แจงตอนที่แล้ว ได้กล่าวถึงฝรั่งเศสแปลพระไตรปิฎกผิดไว้หลายแห่ง ความจริง ความผิดพลาดเป็นเรื่องธรรมดา เพราะในชุดหนังสือที่ผู้เขียนทำนี้เอง ก็อาจมีผิดพลาดไม่น้อย ข้อสำคัญในการทำตำราแบบนี้ ควรช่วยกันค้นที่ผิดหรือแก้ที่ผิดที่ได้ค้นพบนั้นเสีย ไม่ควรถือทิฐิมานะ ผู้เขียนเคยได้รับจดหมายจากสมาคมบาลีปกรณ์ประเทศอังกฤษรับว่า บางชุด เช่น มัชฌิมนิกาย (ซึ่งย่อไว้ในหน้า ๓๖๘ ถึง ๔๘๔) เขาทำไว้ผิดพลาดมากถึงขนาดต้องทำใหม่หมด เมื่อมีโอกาสพบกับเจ้าหน้าที่ของเขาเมื่อไปเยี่ยมสมาคมนั้น เขาได้นำฉบับแปลใหม่ที่กำลังเรียงพิมพ์มาให้ดูด้วย อันแสดงว่า การช่วยกันสอบสวนให้มีผิดน้อยที่สุดนั้นเป็นของดี.

๓.๓ ในการใช้ถ้อยคำถอดจากพระไตรปิฎก บางครั้งและบางคำ เพื่อประหยัดหน้ากระดาษก็ทับศัพท์ลงไป เช่น สติ สมาธิ ปัญญา ไม่อธิบายความหมาย หรือถ้าได้อธิบายไว้แล้วในตอนต้น ๆ ก็ไม่อธิบายซ้ำอีก. ท่านผู้จับอ่านเป็นตอน ๆ อาจเกิดความสงสัยในศัพท์ ในความหมายก็ได้ ซึ่งขอเรียนชี้แจงว่า โดยปกติ ได้พยายามที่จะไม่ละเลยในการวางเล็บความหมายของศัพท์แต่ละศัพท์ไว้ แต่ก็ได้ทำเข้าไปหมดทุกแห่ง บางครั้งก็แนะนำให้อ่านหนังสืออื่นประกอบ ซึ่งหวังว่าท่านผู้อ่านคงให้อภัยในความจำเป็นที่ต้องย่อพระไตรปิฎกถึง ๔๕ เล่ม ให้เหลือเพียง ๕ เล่ม ในเบื้องต้น แล้วยพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวจบในภายหลัง.

ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงขอเสนอให้ท่านผู้รักการศึกษาค้นคว้าโปรดซื้อหนังสือจำเป็นในการช่วยปูพื้นความรู้ทางพระพุทธศาสนา ๒ เล่ม ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจศัพท์ต่าง ๆ อย่างดียิ่ง คือ ๑. นวโกวาท เป็นหนังสือคู่มือการศึกษาวินัยและธรรมะขั้นต้น ๒. ธรรมะปริจเฉทที่ ๒ อธิบายธรรมะเป็นหมวด ๆ ตั้งแต่หมวด ๒ ถึงหมวด ๑๕ เป็นคู่มือการศึกษานักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท หนังสือทั้งสองเล่มนี้ เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีจำหน่ายที่มหาวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร.

๓.๔ อนึ่ง ขอเสนอตามที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ ให้ท่านผู้อ่านอย่าติดตำรา อย่าเชื่อเพียงเพราะอ้างตำรา บางอย่างหรือบางตอนอาจมีข้อขัดแย้งอยู่มาก แต่ผู้อ่านทำแบบผู้ขบมั่งคุดทั้งเปลือก ก็ไม่ควรโทษมั่งคุดว่าผาด เพราะฉะนั้น เพื่อประโยชน์ในการนับถือพระพุทธศาสนา ขอเสนอให้อ่านข้อความในหน้า ๔๐๙ และ ๔๓๓ อันจะช่วยให้เข้าใจพระพุทธศาสนาดีขึ้น.

๓.๕ การใช้คำว่า “ทูล” และ “กราบทูล” พระผู้มีพระภาคได้เลือกใช้ให้เหมาะสมแก่ลักษณะของบุคคลผู้กล่าว คือถ้าเป็นคนภายนอกพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่เมื่อมาติดต่อกับพระพุทธเจ้ามักจะเพียงกล่าววาจาปราศรัย แต่ไม่แสดงความเคารพ ต่อเมื่อฟังธรรมเลื่อมใสแล้วจึงแสดงความเคารพ เพราะฉะนั้น จึงถือเป็นหลักทั่วไปว่า ถ้าผู้พูดเป็นนักบวชหรือคฤหัสถ์นอกพระพุทธศาสนาก็ใช้ว่า ทูล ถ้าผู้พูดเป็นผู้เลื่อมใสแสดงความเคารพอยู่แล้วใช้ว่า กราบทูล ถ้ามีที่ใช้เหลือไปบ้างบางแห่ง ก็พึงทราบตามที่ชี้แจงนี้ และเป็นอันบอกแก้ไว้ในที่นี้ด้วย.

๓.๖ คำว่า “อุเบกขา” ที่แปลว่า “ความวางเฉย” หรือ “ความรู้สึกเฉย ๆ” คือไม่ทุกข์ไม่สุขนั้น มีบางท่านตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธภาษิตไม่มีที่ใช้คำนี้ ที่หมายถึงเวทนาเลย แต่ใช้คำว่า อทุกขมสุข ทุกแห่ง ขอเรียนชี้แจงว่า มีพระพุทธภาษิตใช้คำว่า อุเบกขา ที่เป็นเวทนาหลายแห่ง เช่น ในลักกัณญสูตร หน้า ๓๓๕ และ ธาตุวิภังคสูตร หน้า ๔๗๘.

๓.๗ คำว่า “บัญญัติสัญญาสังขา” หรือ “บัญญัติสัญญาสังขานิทาน” ในหน้า ๓๓๕ และหน้า ๓๘๑ ถ้าจะถอดความให้สั้นที่สุด ก็ใช้คำว่า “กิเลส” แต่ถ้าจะแปลให้เห็นมูลรากของศัพท์ ก็แปลตามที่ได้แปลไว้แล้วในที่นั้น ๆ.

๓.๘ คำว่า “มีส่วนเปรียบ” ในหน้า ๓๓๑ หมายเลข ๓ และหน้า ๓๓๒ หมายเลข ๓ แปลมาจากคำว่า “สัปปฎิกาค” หมายความว่า จะเป็นธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ถ้ายัง “มีส่วนเปรียบ” ก็ยังถือว่ายังไม่ใช่ขั้นสูง เพราะคำว่า คำ, ขาว; ดี, ชั่ว; สูง, ต่ำ ในทางปรัชญาถือว่ามีส่วนเปรียบหรือ relative พระอรหันตศาสดาจารย์จึงอธิบายว่า พระนิพพานอย่างเดียว ที่ไม่มีส่วนเปรียบ คือพ้นจากการที่จะนำไปเข้าคู่กับอะไร.

๓.๙ ปาสถวนที่มีคนเฝ้า มีมาแล้วแต่ครั้งพุทธกาล โปรดดูในหน้า ๓๔๐ และหน้า ๔๙๓.

๓.๑๐ เมื่อกล่าวถึงผู้ทำความชั่วตายไป ก็มีผู้พูดถึงว่า เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก และถ้าพูดถึงคนดีตายไป ก็ใช้คำว่า เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ได้ทับศัพท์ไว้ทุกแห่ง เป็นอันขอถือโอกาสรวมอธิบายไว้แห่ง

เดียวในที่นี้คือ อบาย หมายถึงความเป็นอยู่ที่ปราศจากความเจริญ แบ่งออกเป็น ๔ คือ นรก กำเนิดดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต และอสุรกาย (ผีที่เที่ยวหลอกคน) ทุกคติ แปลว่า คติคือที่ไปที่ชั่ว วินิบาต หมายถึงพวกที่ตกต่ำ ได้แก่เปรตชั้นสูง คือได้รับความสุขสลับกับความทุกข์ ที่เรียกว่า เวมานิกเปรต (เปรตที่อยู่วิมาน) มีระยะกาลที่ได้มีความสุขกับความทุกข์ คือไปถูกทรมานสลับกันไป นรก มีกล่าวถึงรวมไว้ในอบายแล้ว เหตุใดจึงแยกมากล่าวอีกต่างหาก อาจจะเพื่อให้เด่นชัด หรือเป็นสำนวนพูดติดปากแบบคำว่า เสือสาด, พุดจา, กินแหนง แคลงใจ ในภาษาไทยก็ได้ คำว่า นรกกะ นี้ แปลมาจากคำว่า นิรยะ ซึ่งอาจแปลว่า ไม่มีความเจริญได้เช่นเดียวกับ คำว่า อบาย, อรรถกถาแก้ว่า ไม่มีความพอใจ. ส่วนคำว่า สุกติ แปลว่า คติคือที่ไปที่ดี. คำว่า โลกสวรรค์ แปลจากคำว่า สกุต โลกที่เป็นสวรรค์นั้น เมื่อแปลคำว่า สวรรค์ ซึ่งตรงกับสัคคะในภาษาบาลี แปลว่า มีอารมณ์อันเลิศ ก็จะทำให้เข้าใจชัดขึ้น.

๓.๑๑ อาหารชั้นดี ในสมัยนั้น มักจะกล่าวถึงเนื้อสัตว์และข้าวสุกแห่งข้าวสาลี และมีคำอธิบายให้เห็นความน่ากินอีกคำหนึ่ง คือ วิจิตทาภัก แปลว่า มีผงสีดำนเลือกทิ้งแล้ว คือข้าวสุกแห่งข้าวสาลีที่ไม่มีเมล็ดพืชสีดำนอื่น ๆ เช่น ลูกเซ่งเจี๊ยน แต่ในการย่อความมิได้ใส่คำนี้ลงไปด้วย เพราะถือว่าเป็นรายละเอียดทางพยัญชนะ.

๓.๑๒ ในเล่มนี้หน้า ๓๕๔, และ ๓๕๕ ซึ่งได้ทำเชิงอรรถ (ฟุตโน้ต) บ้าง อธิบายไว้ในวงเล็บข้าง แสดงให้เห็นว่าพระไตรปิฎกฉบับไทยและฉบับอักษรโรมันของยุโรป มีต้นฉบับตกหล่นหรือขาดหายไป ซึ่งเป็นข้อความในอัครคัมภีร์สูตรทั้งสิ้น ขอบันทึกเพิ่มเติมดังต่อไปนี้ :-

ก. ในหน้า ๓๕๔ ที่สงสัยว่าฉบับไทยจะตกคำว่า มิใช่ นั้น เดิมทีเดียวได้สอบเฉพาะฉบับที่ฝรั่งแปลแต่บัดนี้ได้สอบกับพระไตรปิฎกฉบับบาลีของยุโรปแล้ว ปรากฏว่าของไทยตกคำว่า มิใช่ ทุกแห่ง ประมาณ ๕ แห่ง คือในพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับอักษรไทยเล่ม ๑๑ หน้า ๑๐๒, ๑๐๓, ๑๐๔ บรรทัด ๑๐, ๑๙, ๗ และ ๑๕ นับลงตามลำดับ ของไทยเป็น อณฺเฐสฺ ของยุโรปเป็น อนณฺเฐสฺ ฉบับยุโรป คือ ที่มณิกาย เล่ม ๓ หน้า ๙๓ บรรทัด ๑๘ นับลง.

ข. ในหน้า ๓๕๔ บรรทัด ๑๑ นับลง ได้วงเล็บอธิบายไว้ว่า ฉบับไทยตกหายเรื่องสูตร ไปทั้งวรรค นั้น ผู้ประสงค์จะทราบโปรดดูพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับอักษรไทยเล่ม ๑๑ หน้า ๑๐๔ บรรทัด ๑๐ เทียบกับ ฉบับยุโรปที่มณิกาย เล่ม ๓ (ฉบับยุโรปไม่เรียงเลขเล่มเหมือนไทย) หน้า ๙๕ บรรทัด ๘ จนถึงบรรทัด ๑๖ นับลง.

ค. ในหน้า ๓๕๔ ซึ่งได้ทำเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับที่ฝรั่งแปลไม่มีคำว่า สมณะ ถ้าเป็นเช่นนั้น พระไตรปิฎกฉบับยุโรปก็ตกที่สำคัญหลายวรรคนั้น ได้สอบดูแล้วพระไตรปิฎกฉบับยุโรปถูกต้อง แต่ฝรั่งผู้แปล (ริส เดวิดส์) แปลตกหล่นไปเองถึง ๔ แห่ง ฉบับแปลของฝรั่งที่ผิด (เพราะตก) นั้น คือ Dialogues of the Buddha หน้า ๙๒ และ ๙๓.

๔

๔.๑ บรรดาหัวข้อธรรมตามลำดับจำนวนตั้งแต่ ๑, ๒, ๓ เป็นต้นไป ซึ่งปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกายในหน้า ๔๔๐ นั้น ถ้าได้ทบทวนทำความเข้าใจให้ดีแล้ว ก็มีประโยชน์มากในการช่วยให้รู้ และเข้าใจในพระพุทธศาสนาดียิ่งขึ้น การแบ่งแยกออกเป็นข้อ ๆ จำนวนเท่านั้นเท่านั้น ช่วยให้จำง่ายและเป็น หลักในการกำหนดจดจำได้ดี ในสังยุตตนิกาย หน้า ๔๘๕ ถึงขุททกนิกาย หน้า ๖๒๐ นี้ มีเรื่องน่าสนใจเกี่ยวกับ คำสอนเป็นจำนวนหรือเป็นตัวเลขมากเป็นพิเศษ.

๔.๒ ผู้จัดทำขอเสนอให้อ่านในหน้า ๕๓๕ ว่าที่ “๔. ผู้ชื่อว่า เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก คือผู้ไม่คิด เบียดเบียนตน ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น คิดแต่ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ แก่โลกทั้งปวง” ข้อความที่อ้างมานี้ แสดงหลักการทางพระพุทธศาสนาโดยแจ้งชัดว่าไม่มองข้ามประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ของโลกโดยส่วนรวมไปสักประโยชน์เดียว จึงนับว่าเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหรือมุ่ง อำนวยประโยชน์แก่บุคคลหรือสัตว์โลกทุกผู้โดยแท้.

๒๗ กันยายน ๒๕๑๕

๕

๕.๑ ตั้งแต่หน้า ๖๔๖ ไป เป็นการย่อความแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งผู้ศึกษาพระอภิธรรม จะได้ ประโยชน์ในการเปรียบเทียบว่า หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ ซึ่งแต่งขึ้นภายหลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๑,๔๐๐ ถึง ๑,๘๐๐ ปีนั้น มีความแตกต่างจากบาลีพระอภิธรรมปิฎกอย่างไรบ้าง เช่น การใช้ศัพท์ไม่ตรงกัน ในหน้า ๖๖๕ ปัญหาเรื่องจำนวนของจิตและเจตสิก ในหนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ มีส่วนแตกต่างจากบาลีพระอภิธรรมปิฎก บ้างหรือไม่ หน้า ๖๕๗ ถึง ๖๖๖ ผู้จัดทำได้นำมาเทียบเคียงให้ทราบไว้ด้วยแล้ว.

คำอธิบายพระอภิธรรมปิฎก ของภิกษุชาวเยอรมัน โดยเฉพาะคัมภีร์กถาวัตถุครบถ้วนตามบาลี พระอภิธรรมปิฎกหรือไม่ หน้า ๗๔๙.

๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

๕.๒ แม้ว่าหนังสือชุดนี้ จะย่อข้อความจากหนังสือถึง ๔๕ เล่มลงเหลือเพียง ๑ เล่ม แต่ก็ได้เก็บสาระสำคัญที่เป็นประโยชน์แก่ประชาชนผู้ประสงค์จะศึกษาพระพุทธศาสนาแล้วไว้อย่างเพียงพอ อันจะเป็น ทางให้บางท่านผู้ต้องการค้นคว้าโดยละเอียด เลือกหัวข้อสำหรับค้นคว้าได้ในโอกาสต่อไป.

มีปัญหายุ่งยาก ในเรื่องความเข้าใจยากของข้อความบางตอน แต่ก็ได้เคยกล่าวไว้แล้วในหน้า ๗๘๐ หมายเลข ๒.๒ ว่า อายว้แต่คัมภีร์ทางศาสนาซึ่งมีความสับสนลุ่มลึกเลย แม้วิชาทางโลกธรรมดา ถ้าใครไม่ได้สนใจมาก่อน ก็สับสนยุ่งยากเหมือนกัน แต่อาศัยที่มีความสนใจ ก็สามารถหาประโยชน์ได้จากวิชานั้น ๆ. พระไตรปิฎกก็มีใช่ว่าจะมีข้อความเข้าใจยากไปหมดทุกเล่ม บางเล่มข้อความก็ชัดเจนน่าอ่านน่าสนใจ บางเล่มก็อาจจะเข้าใจยากไปบ้าง เพราะเป็นหลักวิชาชั้นสูง แต่เมื่อรวมความแล้ว ก็พอจะทำความเข้าใจ กันได้. ผู้เขียนได้พยายามที่จะวงเล็บความหมายประจำศัพท์ที่ยากไว้เสมอ นอกจากนั้นถ้าประสงค์จะค้นคำแปล หรือความหมายของศัพท์ใด ก็พอจะอาศัยสารบัญค้นคำในท้ายเล่มนี้ บอกที่มาว่า คำไหนมีอธิบายไว้แล้ว ในหน้าไหน.

๔ เมษายน ๒๕๐๓

๖

บันทึกในหัวข้อนี้ ว่าด้วยข้อความที่ควรทราบในวินัยปิฎก รวม ๑ เรื่อง พระสูตร ๒ เรื่อง เป็นบันทึกในการพิมพ์รวมเล่ม พ.ศ. ๒๕๒๒ คือ

๖.๑ เรื่องการสร้างกุฏิหรือวิหาร ในหน้า ๑๔๙ และ ๑๕๐ ได้ย่อความแห่งพระวินัยปิฎก ตอนที่ว่าด้วยอาบัติสังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๖ ห้ามสร้างกุฏิด้วยการขอ และสิกขาบทที่ ๗ ห้ามสร้างวิหารใหญ่โดยสงฆ์มิได้กำหนดที่ ความจริงทั้งสองเรื่องนี้ได้ทำเชิงอรรถอธิบายไว้บ้างแล้วในหน้าที่อ้างถึง แต่ยังคงใจที่จะกล่าวถึงรายละเอียดบางเรื่อง จึงขอบันทึกไว้ในที่นี้เพิ่มเติม คือ :-

สิกขาบทที่ ๖ ห้ามสร้างกุฏิที่ไม่มีเจ้าของ คือไม่มีผู้เป็นเจ้าของสร้างเป็นที่อยู่เฉพาะตน ด้วยการขอสิ่งต่าง ๆ ในการก่อสร้างจากคนอื่น ยาวเกิน ๑๒ คืบ กว้างเกิน ๗ คืบ ก่อนสร้าง ต้องให้สงฆ์แสดงที่ให้ก่อน ถ้าสร้างใหญ่เกินประมาณหรือไม่ให้สงฆ์แสดงที่ให้ ต้องอาบัติ

ส่วนสิกขาบทที่ ๗ ห้ามสร้างวิหารใหญ่ แม้จะมีเจ้าภาพก่อสร้างให้ แต่สงฆ์ก็ต้องกำหนดที่ให้

ทั้งสองสิกขาบทนี้ทำให้นักถึงสำนักผังเมืองของประเทศไทยว่าเพ็งจะตั้งขึ้นเมื่อไม่กี่ปีมานี้เอง แต่พระพุทธเจ้าทรงมอบให้สงฆ์ทำหน้าที่สำนักผังเมืองมาก่อน ๒๕๐๐ ปีแล้ว เพื่อมิให้ภิกษุที่เกี่ยวข้องสร้างที่อยู่ขนาดเล็ก หรือใหญ่ตามชอบใจ จนไม่มีระเบียบ ข้อความในสองสิกขาบทนี้อยู่ในวินัยปิฎกเล่ม ๑ หน้า ๓๒๔ ถึง ๓๖๖

สงฆ์ซึ่งกำหนดสถานที่ให้ก่อสร้างได้นั้น ไม่ใช่ทำได้ตามชอบใจ ต้องกำหนดเขต ซึ่งไม่มีใครยึดครองและมีขานหรือบริเวณเพื่อไม่ให้แออัด และคำว่า ไม่มีใครยึดครองนั้น รวมทั้งไม่ให้ก่อสร้างในที่อยู่อาศัยของสัตว์ เช่น มดปลวกด้วย รวมความว่าจะต้องไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สัตว์ดิรัจฉาน นอกจากนั้นยังต้องสวดประกาศเป็นทางการของสงฆ์ด้วย ไม่ใช่สักแต่ว่าเกี่ยวข้องเอาตามชอบใจ อีกประการหนึ่งห้ามชี้ที่ซึ่งอยู่ใกล้โรงสุรา, ทางเดิน, เรือนจำ, หอประชุม เป็นต้น. อนึ่ง ขอเสนอให้อ่านข้อความเรื่องการควบคุมการก่อสร้างในเล่มนี้ หน้า ๒๗๒ ด้วย.

๖.๒ เรื่องการปกครองประเทศให้ได้ผลดี ต้องจับปัญหาทางเศรษฐกิจด้วย. ข้อความในกฎทนต์สูตรในเล่มนี้หน้า ๓๐๑ วรรคสุดท้าย สอนเรื่องการปกครองประเทศให้ได้ผลดี สามารถลดจำนวนโจรผู้ร้ายลงเป็นคำสอนที่นักรัฐศาสตร์สมัยปัจจุบันน่าจะสนใจก็คือ ทรงสอนให้จับปัญหาเศรษฐกิจขึ้นมาเป็นเรื่องสำคัญ คือ ๑. แจกพืชแก่ภิกษุในชนบทที่อดสาหะประกอบอาชีพ ๒. ให้ทุนแก่พ่อค้าที่อดสาหะในการค้า ๓. ให้อาหารและค่าจ้างแก่ข้าราชการ (ให้เพียงพอ)

การแจกพืชแก่ชาวนาหรือภิกษุนั้น ย่อมรวมถึงการช่วยสงเคราะห์เกษตรกรด้วยวิธีอื่น ๆ ด้วย.

การให้ทุนแก่พ่อค้าที่อดสาหะในการค้า หมายถึงการส่งเสริมการลงทุน ที่ประเทศไทยเพ็งตั้งขึ้นเมื่อไม่กี่ปีมานี้เอง ในสมัยก่อนพ่อค้ากับนักอุตสาหกรรมเป็นประเภทเดียวกัน ถ้าจะให้การค้าเจริญ การอุตสาหกรรมรุ่งเรือง ก็ต้องให้ยืมทุนหรือสงเคราะห์ในเรื่องทุนจึงจะขยายงานได้

ส่วนการให้อาหารและค่าจ้างแก่ข้าราชการนั้น ในสมัยก่อน มิได้ให้เงินเดือนหรือค่าจ้างเพียงอย่างเดียว แต่แจกอาหาร เช่น ข้าวเปลือกหรือข้าวสารด้วย

ในสมัยนั้น บุคคล ๓ ประเภทนี้นับว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคม ถ้าจัดการเศรษฐกิจให้ดีดี ในบุคคล ๓ ประเภทนี้ ก็จะได้ผลทางการปกครองประเทศ ลดจำนวนโจรผู้ร้ายไปได้ในตัว.

๖.๓ เรื่องพระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ ท่าน (พระอสีติมหาสาวก) เรื่องนี้ รู้สึกว่าจะมีความเข้าใจผิด หรือ เข้าใจไขว้เขวกันมานานเป็นร้อย ๆ หรือพันปี คือถ้าอ่านข้อความในอรรถกถา คือคำอธิบายพระไตรปิฎก ภาษาบาลีแล้ว จะรู้สึกว่า คำว่า พระอสีติมหาสาวกนั้น หมายถึงพระภิกษุที่เป็นพระอรหันตสาวกชั้นผู้ใหญ่ รวม ๘๐ รูป ถึงกับพยายามประมวลจำนวนให้ครบ ๘๐ กันให้ได้ และผลก็ปรากฏว่า จัดได้ไม่ตรงกัน แต่ถ้าอ่านพระสูตรตันตปิฎกเล่ม ๒๐ ตอนเอตทัคคปาลิ คือบาลีว่าด้วยพระสาวกผู้ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้เลิศในทาง ต่างกัน ซึ่งถอดความไว้ในหน้า ๔๔๔-๔๔๗ ของเล่มนี้ และลองนับจำนวนดู จะพบว่า จำนวนพระสาวก ผู้ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้เลิศในทางต่าง ๆ นั้นมีครบ ๘๐ ตำแหน่ง คือฝ่ายภิกษุ ๔๗ ฝ่ายภิกษุณี ๑๓ ฝ่ายอุบาสิก ๑๐ ฝ่ายอุบาสิกา ๑๐ รวมกันครบ ๘๐ ตำแหน่งพอดี ใน ๘๐ ตำแหน่งนั้น บางท่าน เช่น พระอานนท์ ได้แต่งตั้ง เป็นเลิศถึง ๕ ตำแหน่ง พระจุลลบันถกะ ๒ ตำแหน่ง พระสุภูติ ๒ ตำแหน่ง. ส่วนในฝ่ายอุบาสิก พ่อค้าชื่อ ตปุสสะและภัลลิกะ รวม ๒ ท่าน ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้เลิศในทางถึงสรณะ (พระพุทฺธ พระธรรม) รายแรก. ฉะนั้น จึงโปรดทราบว่ พระอสีติมหาสาวก หรือพระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ ท่านนั้น มิใช่เป็นพระภิกษุแต่ฝ่ายเดียว เป็นภิกษุณีก็มี อุบาสิกก็มี อุบาสิกาก็มี และมีได้เป็นพระอรหันต์ล้วน ๆ ต่ำกว่าพระอรหันต์ก็มี คือในฝ่าย อุบาสิกอุบาสิกาเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันก็มี. และในตำแหน่งทั้งแปดสิบนั้น มีตัวบุคคลผู้ได้รับแต่งตั้ง จริงเพียง ๗๕ ท่าน คือบุคคลเดียว ๕ ตำแหน่ง ๑ ท่าน ๒ ตำแหน่ง ๒ ท่าน และตำแหน่งเดียว ๒ ท่าน ๑ ตำแหน่ง. ฉะนั้น ในฝ่ายภิกษุจึงมีบุคคลเพียง ๔๑ ท่าน ในฝ่ายอุบาสิกมีบุคคล ๑๑ ท่าน.

ปัญหามีต่อไปอีกว่า ตปุสสะ และภัลลิกะ สองพ่อค้าที่ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้เลิศในทางถึงสรณะรายแรก ไม่มีหลักฐานหรือประวัติที่ไหนเลยว่าเป็นพระอริยบุคคล ผู้เขียนได้ติดตามเรื่องนี้ และได้พบพระพุทฺธภาษิต ในพระสูตรตันตปิฎกเล่ม ๒๒ หน้า ๕๐๐-๕๐๑) ซึ่งได้ย่อความไว้ในเล่มนี้ หน้า ๔๖๒ กล่าวถึงตปุสสะ และภัลลิกะ รวมทั้งคฤหบดีอื่น ๆ ว่าประกอบด้วยคุณธรรมของพระอริยบุคคล ๖ อย่าง คือมีความเลื่อมใสอัน ไม่ไหวหวั่นในพระพุทฺธ, พระธรรม, พระสงฆ์, มีศีล, มีญาณ, มีวิมุตติ อันเป็นอริยะ (พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า เป็นพระอริยบุคคลชั้นพระเสขะ ซึ่งต่ำกว่าพระอรหันต์).

เรื่องนี้เป็นการศึกษาปฏิบัติ ความเชื่อ ความเข้าใจผิด ในวงการศึกษาของประเทศไทย เกี่ยวกับ พระอสีติมหาสาวกว่ามีครบบริพัทธ์ ๔ มิใช่เพียงภิกษุบริพัทธ์อย่างเดียวตามที่เคยเข้าใจกันมา ทั้งนี้จากหลักฐานใน พระสูตรตันตปิฎกเอง.

สุชีพ ปุญญานุภาพ

๒๕ ตุลาคม ๒๕๒๒

สารบัญคำ

ศัพท์ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน
ที่มีคำอธิบายกำกับไว้ บางครั้งก็มีคำอธิบายกำกับไว้ทุกแห่ง
ถ้าเคยอธิบายไว้แล้ว คำที่ซ้ำกันตอนหลัง ๆ ก็ทับศัพท์ภาษา
บาลีไว้ การมีสารบัญคำไว้ด้วยจึงเพื่อประโยชน์ในการ
ค้นศัพท์ทั้งไทยและบาลีที่บางครั้งไม่ได้ให้คำแปลกำกับไว้
จะได้ทราบว่ามีการแปลหรือคำอธิบายไว้แล้วในที่ไหน โปรดดู
ตามหมายเลขบอกหน้า.

สารบัญค้นคำ

คำ	หน้า	คำ	หน้า
ก			
		กองรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ	๖๗๑
		ก่อนตายควรปฏิบัติอย่างไร	๔๘๐
กกจูปมสูตร	๓๘๔	กะพี, กิ่ง, ใบไม้	๔๘
กกฐิน	๒๔๓	กัณหาวิตรณวิสุทธิ	๓๖๗
กคัณญ	๕๐๓	กัณณกัถถลสูตร	๔๔๔
กคัณญกตเวที	๕๐๐, ๕๐๓	กัณทรกสูตร	๔๑๓
กถา	๕๐๘	กัปปิ	๓๒๕, ๕๓๒
กถาวัตถุ ๔, ๒๓, ๕๐, ๕๑๑, ๕๔๔, ๖๔๘, ๖๘๔, ๗๔๔		กัปปิการก	๒๓๔
กนิษกะ	๑๕	กัมมะ	๖๒๑, ๖๒๓
กรรม ๒๐๒, ๔๒๑, ๔๕๔, ๔๗๕, ๕๑๒, ๕๑๔, ๕๓๘, ๕๑๖, ๗๑๔		กัมมขันธ์กะ	๒๔๔
		กัมมชรูป	๗๖๔
กรรมเก่า	๔๕๔	กัมมปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๔
กรรมกิเลส ๔	๓๖๒	กัมมวาจา	๒๘๖
กรรมวิบาก	๒๐๒	กัลยาณเมตตตา	๑๒๓
กรรมสมปัติ	๒๐๒	กัลยาณธรรม	๕๑
กระจกเงา	๑๒๘, ๒๖๐	กัลยาณปัญญา	๕๑
กราลกกฐิน	๒๓๔, ๒๔๓	กัลยาณศีล	๕๑
กรณียเมตตสูตร	๕๔๗	กา	๕๔๐
กรุณา	๓๓๐, ๕๑๐	กาม ๕๑, ๑๔๓, ๓๗๘, ๕๐๒, ๕๒๑, ๕๕๘, ๖๐๔, ๗๑๒	
กรุณาภาวนา	๔๒๕	กามคุณ ๕ ๑๒๕, ๑๓๒, ๓๑๓, ๓๑๘, ๓๗๔, ๔๘๓, ๖๐๕, ๗๑๒	
กลด	๒๓๒	กามฉันทะ	๔๒๖, ๔๔๒
กลหวิเวกสูตร	๖๐๔	กามธาตุ	๑๒๒
กล่าวสู่	๕๔	กามโยคะ	๕๑
กวฬิงการาหาร	๘๑, ๑๑๖, ๓๔๘	กามราคะ ๓๖๐, ๕๐๑, ๕๕๘, ๗๕๔, ๗๕๕	
กวี ๔ ประเภท	๕๓๘	กามวิตก	๔๒
กษัตริย์	๑๓๓, ๓๕๓	กามสัญญา ๑๒๒, ๓๐๗, ๔๖๓, ๔๗๑	
กสาวาสัส	๒๓๗	กามสุข	๑๒๕
กสาวะ	๘๕	กามสุขัลลิกานุโยค	๒๑๓
กสิณ	๔๔๐	กามสูตร	๖๐๔
กสิณายตนะ	๔๔๐, ๕๘๖	กามาวจร	๗๗๕
กสิการทวาทสูตร	๖๐๔	กามาวจรจิต ๖๕๔, ๖๖๐, ๖๕๓	
กหาปณะ	๑๕๔	กามาวจรจิต ๕๔	๖๕๕
กองกระตุก	๕๒		

สารบัญค้นคำ

๗๘๘

กามาวจรภูมิ ๑๑	๘๐	การนอน ๔ อย่าง	๕๓๘
กามาสวะ	๘๙	การนับจำนวนจิต	๖๕๗
กามะสนา	๖๐๒	การปกครองประเทศให้ได้ผลดี	๗๘๕
กายกัมมัญญา	๖๕๘	การประพฤติพรหมจรรย์	๓๗๗
กายคตาสติ	๔๗,๕๘,๕๖๙	การเผชิญความกลัว	๓๗๐
กายคตาสติสูตร	๔๖๙	การพยากรณ์หรือหัตตผล	๕๔๖
กายในกาย	๓๓๖	การพึงธรรม	๖๘
กายเดือดร้อน อย่าให้จิตเดือดร้อน	๑๒๘	การระลึก ๖ อย่าง	๕๕๓,๕๕๔
กายหุจจวิต	๕๙๔	การรักษา	๓๖๔
กายบัสสัทธิ	๖๕๘	การสร้างกุฎีหรือวิหาร	๑๔๗,๑๕๐,๓๒๙,๓๖๖,๗๘๕
กายปาคุญญา	๖๕๘	การเสพเมณู	๓๕๓,๑๔๑
กายมุตตา	๖๕๘	การแสดงธรรม	๑๘๓
กายลหุตา	๖๕๘	การแสวงหา	๙๕
กายวิญญาณ	๘๐,๖๖๓,๖๖๕	การอ่านพระไตรปิฎก	๗๙๙
กายวิญญูติ	๘๑	การอยู่ป่า	๓๘๑
กายสิกขี	๔๓๓,๕๐๕,๖๘๓	กาล ๔	๕๓๑
กายสังขาร	๔๐๖,๕๐๖,๕๓๓,๕๘๕	กาลจิว	๑๖๑
กายสัมผัส	๑๑๖	กาลามสูตร	๕๑๐
กายสุจวิต	๕๙๔	กาลี	๒๔๒
กายายตนะ	๘๒	ก้าวล่วง	๗๙
กายินทรีย์	๑๑๕	กาสาวพัสดร์	๘๕
กายุชุกตา	๖๕๘	กำลัง ๗ ประการ	๘๓-๘๔
การโกณศีระะ	๒๙๕,๒๙๖	กำลังของเด็ก,สตรี,โจร,พระราชา,คนพาล,	
การค้ำกำไร, เท้าทุน, ขาดทุน	๕๒๖	บัณฑิต	๕๗๓
การค้าขาย (ที่ไม่ควรทำ)	๖๖,๕๔๐	กำลัง ๑๐	๓๗๖,๖๙๕
การจัดมรดก	๓๓๙	กำลังพระขีณาสพ	๕๙๑
การแจกแจง	๔๗๕	กำเนิด ๔	๓๗๖
การใช้จ่ายทรัพย์	๕๒๕,๕๔๓	กำเนิดโลก	๓๕๓
การฉันทอาหาร	๑๘๒	กำเนิดวรรณะ ๔	๓๕๔
การแทรกแซงความเชื่อของพราหมณ์	๓๐๑	กนิตสูตร	๕๖๑
การเดาะกฐิน	๒๓๘,๒๔๓	กิริยาที่	๕๐๐
การตีเมืองข้าศึก	๕๔๕	กิริยาจิต	๖๕๔
การถอนสิกขาบทเล็กน้อย	๒๘๓	กิริยาจิต ๒๐	๖๕๗,๖๖๕,๖๖๖
การถ่ายยา	๕๙๓	กิลีส	๕๗,๑๐๘,๖๘๘,๖๘๙
การทลายใจได้	๓๕๖	กิลีสโคจณกะ	๖๕๒
การทรมานพระองค์ต่าง ๆ	๓๗๗	กัฏฐาภิวิสูตร	๔๓๒
การท่องจำพระสูตรในครั้งพุทธกาล	๖๐๘	กัฏฐสูตร	๖๐๗

กุกกุโรวาสสูตร	๔๒๐	ของเขี้ยว	๑๖๖
กุกกิตินเภา	๑๔๒	ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า	๔๓๑
กุมภกันท์	๓๖๓, ๓๖๔	ขัศควิสาณสูตร	๖๐๔
กุลบุตรออกบวชควรประพฤติ	๒๙๔	ขันติ	๒๔๘
กุเวร	๓๖๓, ๓๖๔	ขันธ ๓	๔๐๕
กุศล	๕๖, ๘๒, ๑๑๕, ๖๖๘	ขันธ ๕	๑๑๓, ๒๑๔, ๓๓๗, ๓๖๕, ๓๙๓, ๔๖๕, ๔๘๐,
กุศล ๓	๓๖๕		๔๘๗, ๗๑๘, ๗๕๑
กุศลจิต ๒๑	๖๕๕, ๖๖๐	ขันธกะ	๒๑
กุศลธรรม	๕๒, ๓๕๖, ๗๕๐	ขันธวิมังค์	๖๗๑
กฎทนต์สูตร	๓๐๑	ข้าวยาตุ	๖๘, ๒๔๐
กฎการศาลา	๗๘	ขีณาสพ	๑๑๒, ๑๑๘, ๓๖๘, ๔๐๓
กัณฑ์	๙๓	ขึ้นสวรรค์	๖๔
เกวลี	๔๕๐	ขุททกกันท์ (ปาจิตติยกันท์)	๑๖๒, ๑๙๑
เกวัญสูตร	๓๑๑	ขุททกนิกาย	๘, ๒๒, ๕๙๖-๖๕๖
เกณจิวิญญูยยะ	๗๗๑	ขุททกปาฐะ	๒๒
เกาะ	๘๖	ขุททกวัตถุวิมังค์	๖๗๐, ๖๗๗
เกิด ๒ ครั้ง	๖๐๕	ขุนพลแก้ว	๓๓๐
กำลัง	๑๒๑, ๓๗๖, ๕๖๓, ๕๘๕	เขมะ	๕๘๓
กำลัง ๗ ประการ	๘๓, ๘๔	เข้าถึงตัว	๔๘
กำลัง ๑๐ ประการ	๓๗๖	เข้ากันได้	๑๐๙
กำลังพระเสขะ ๕ อย่าง	๕๔๐	เข้าพรรษา	๒๓๑
กำลังพระตาคต	๕๔๐, ๕๕๘	เข้าหานิครนถ์เหมือนซื้อลูกม้ามาเลี้ยง	๕๓๗
แก่นสารในพระพุทธศาสนา	๔๘, ๓๙๐	เขี้ยวไขว้	๓๙๒
แก่นไม้	๓๘๙	เขี้ยวเท้า	๑๘๓
โกกาลิกสูตร	๖๐๘		
โกธะ	๗๖		
โกสัมพียสูตร	๔๑๐		
		ก	
		คณกโมคคัลลานสูตร	๔๖๔
		คติ และ ขุติ	๔๑๒
		คติ	๖๒๑, ๖๒๒
ขวานเกิดมาในปาก	๗๗	คติ ๕	๓๗๖, ๕๘๓
ขนเจียม	๑๕๘	คนกระจอก	๒๒๕
ขนตก	๓๗๐	คนไข	๖๒, ๕๐๕, ๕๔๘
ขอรุณฐานสมมติ	๒๐๔	คนตาบอด	๕๓๕
ขอลิขาสสมมติ	๒๐๔	คนตาบอดจูงคนตาบอด	๓๑๓
ของสิ่งที่ไม่พึงได้	๗๑, ๕๔๓, ๕๘๙	คนที่จิม	๓๗๓
ของเคี้ยว	๕๙	คนธรรพ์	๓๖๓, ๓๖๔, ๔๘๘, ๕๗๒
ของบริโภค	๕๙	คนพาล	๕๗๓

สารบัญค้นคำ

๗๙๑

คนพูดมากมีโทษ ๕	๖๗	ความรัก	๕๓๗
คนเลี้ยงโค	๓๙๑	ความรังเกียจ	๖๑
คมิกภัต	๒๔๕	ความวิปlass ๕	๕๒๔
คมิกวัตร	๑๐๖	ความเศร้าหมองแห่งจิต	๕๔๐
ครุธรรม ๘	๗๘	ความเสื่อม	๕๕
ครุปรกษา	๑๔๕, ๒๔๕	ความสุขในพระพุทธศาสนา	๑๒๕
ครุทั้งหก	๒๙๓, ๓๙๖	ความสุขฝ่ายดี	๑๓๒
คฤหบดี	๑๘๖, ๓๗๖	ความสุขที่ประณีตกว่า	๑๒๕
คฤหบดีเป็นอนาคามี	๒๕๑, ๓๔๕	ความหวังชั้นสูงสุด	๓๗๒
คฤหบดีเมื่อเลื่อมใสออกบวชควรประพฤติ	๒๙๔	ความเหมาะสมแก่สมณเพศ	๑๘๑
คฤหัสถ์	๕๓	ความอดทน ๕ ประการ	๖๗
คฤหัสถ์เป็นพระอรหันต์	๖๙๙	คว่ำบาตร	๒๖๔
ควบคุมการก่อสร้าง	๒๖๙, ๒๗๒	คหณะ	๓๘๕
ความกำหนดดินดีในรูป	๓๗๙	คหปตคคิ	๕๖๖
ความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๔	๖๐๓	คั่นถะ	๖๕๑
ความแก่ความตายเป็นผลใช่หรือไม่ ?	๗๑๐	คั่นธายถนะ	๘๒
ความกลัว	๕๗๘	การวะ	๕๖๕
ความคิด	๓๗๐	ค้าขาย	๖๖, ๕๕๐
ความคิดประทุษร้าย	๕๓๗	คิลานภัต	๒๔๕
ความจนเป็นทุกข์ในโลก	๙๓, ๕๕๕	คิหิณี	๒๐๙
ความเจริญ	๕๕	คุนธา	๔๔๔
ความดับแห่งเครื่องปรุงแต่งตามลำดับขั้น	๑๑๘	คุณธรรม	๕๐๑
ความตริภ	๓๓๕, ๓๘๒-๓๘๓	คุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา	๕๕๓
ความถือตัว	๑๓๕	คุณสมบัติ ๕ ประการ	๔๔๖
ความทะยานอยากเป็นมุล	๑๐๘	คุณ	๒๓๘
ความบริสุทธิ์เพราะเหตุต่าง ๆ	๓๗๗	คุหฺฏฐกสูตร	๖๐๙
ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยอาหาร	๓๗๗	เคหสิตตะ	๓๘๔
ความมุ่งหมายของบุคคล ๖ ประเภท	๕๕๖	เครื่องใช้ที่เป็นผ้า	๒๖๒, ๒๖๖
ความเป็นมาของโลก	๓๕๒	เครื่องใช้เบ็ดเตล็ด	๒๖๕
ความปั่นใหญ่	๓๗๖, ๕๒๑	เครื่องนั่งเครื่องนอน	๒๖๘, ๒๗๑
ความปรารถนาของมารดาบิดา	๕๔๓	เครื่องประดับ	๒๖๐
ความผิด ๘	๓๖๕	เครื่องผูกมัดจิต ๕	๓๘๐
ความพอง	๒๑๒	เครื่องร้อยรัดสัตว์คือตัณหา	๖๐๒
ความไม่ประมาท	๘๖	เครื่องเรือน	๒๐๐, ๒๖๘
ความเสื่อม ๕ ประการ	๕๔๘	เครื่องสีกาย	๒๖๐
ความไม่ยินดี	๖๑	โคจร	๕๑, ๓๖๗, ๓๘๒, ๕๒๑
ความไม่ยึดมั่นตัวเราตัวเขา	๕๑๗	โคตรภู	๖๘๒

โคตรภูญาณ	๖๒๑	จักขุสัมผัส	๑๑๖
โคตรภูสงฆ์	๔๗๙	จักร ๔	๕๒๒
โคถิก ๔ ประเภท	๕๒๘	จังกีสุต	๔๕๔
โคปกโมคคัลลานสูตร	๔๖๔	จัดสรรที่อยู่อาศัย	๒๗๐, ๒๗๑
โคपालอุโบสถ	๕๑๑	จัมเปยขันธ์กะ	๒๔๖
โคตัวเมย	๒๓๖	จัมมขันธ์กะ	๒๓๔
โคผู้	๓๗๖	จาณะ	๗๓, ๑๐๔, ๓๖๕, ๔๕๗, ๔๗๐, ๔๗๘
โครักขกรรม	๔๕๕	จากสัมปทา	๗๐
โคสิสสานิสุต	๔๓๑	จาตุมสูตร	๔๒๙
ใครทำร้ายก็ไม่เท่าจิตของตน	๕๙	จำพรรษา	๒๓๑, ๒๓๒
ม		จิต ๗๔, ๗๕, ๘๐, ๙๓, ๑๐๘, ๑๑๓, ๑๑๘, ๔๗๗, ๖๕๓, ๖๕๗	
		จิต ๘๙-๑๒๑ ขนิต	๖๕๔-๖๕๕
มฏิกการสูตร	๔๔๒	จิต ๔ ขนิต	๘๐
มานวิญญาน	๘๐, ๖๖๓, ๖๖๕	จิตเกิด-ดับ	๖๙๓
มานายตนะ	๘๒	จิตขณะหลุดพ้นจะต้องปราศจากราคะ	๖๙๖
มานันทริย	๑๑๕	จิตดกัมมัญญตา	๖๕๘
โมกฺขมุขสูตร	๔๕๓	จิตเปรียบด้วยเพชร	๕๐๖
ง		จิตเสมอด้วยแผ่นดิน	๓๘๔
		จิตในจิต	๓๓๖
จวันดิน	๓๕๓	จิตตปัสสัทธิ	๖๕๘
เงื่อนต้น	๓๒๓	จิตตปาคุญญตา	๖๕๘
งูพิษ ๔ อย่าง	๕๒๘	จิตตมฤตา	๖๕๘
งูเงี้ยว	๕๔๙	จิตตลหุตา	๖๕๘
จ		จิตตวิปปยุต	๘๑, ๗๗๓
		จิตตวิสุทธิ	๓๖๗
จกรรม	๑๐๗, ๑๙๘, ๒๓๕, ๒๖๒, ๕๔๑, ๖๓๔	จิตตยมก	๗๕๗
จตุตถฌาน	๕๐, ๑๑๘	จิตตสทฏ	๘๒, ๗๗๔
จระณะ ๑๕	๓๕๕, ๔๑๕, ๔๑๖, ๕๓๔	จิตตานุปริวัตตี	๗๗๔
จริยา	๖๒๑, ๖๒๕	จิตตสังสังฺขะ	๘๑, ๗๗๓
จริยาปิฎก	๒๒, ๖๓๑-๖๔๖	จิตตสังสังฺขสมฺภูฐาน	๗๗๔
จองเวร	๘๓	จิตตสังสังฺขสมฺภูฐานสทฏ	๗๗๔
จอมปลวก	๓๘๖	จิตตสังขาร	๔๐๖, ๕๓๓
จักกวาฬโลก	๕๒๓	จิตตสังสังฺขสมฺภูฐานานุปริวัตตี	๗๗๔
จักกวัตติสูตร	๓๔๘	จิตตสัมปยุต	๘๑, ๗๗๓
จักขายตนะ	๘๒	จิตตัสส เอกัคคตา	๖๕๘
จักขุนทริย	๑๑๕	จิตตาคาร	๑๙๙
จักขุวิญญาน	๘๐, ๓๙๘, ๔๘๑, ๔๘๒, ๖๖๓, ๖๖๕	จิตตานุปริวัตตี	๘๒

จิตตชุกดา	๖๕๘	เจตนา	๑๑๓, ๑๑๗, ๖๕๗
จิตตูปาทกัณฑ์	๖๕๗	เจตสิก คือธรรมะที่ประกอบกับจิต ๕๒	๖๖๐
จิตนี้ผ่องใส	๕๕	เจตสิก	๘๑, ๖๖๐
จิตแบ่งตามภูมิ	๖๕๕	เจตสิกธรรม	๗๐๙
จิตแบ่งตามชาติ	๖๕๖	เจตโสวิกเขปะ	๑๒๓
จิตฝ่ายกุศล	๖๕๓, ๖๖๐	เจตโสวินิพันธะ	๓๘๐
จิตฝ่ายอกุศล	๖๕๔, ๖๖๓, ๖๕๓	เจโตขีลละ	๓๘๐
จิตทั่วไป	๖๕๓	เจโตขีลสูตร	๓๘๐
จิตที่เป็นอภัยากฤต	๖๕๔, ๖๖๓	เจโตปริยญาณ	๒๙๔, ๓๗๕, ๔๓๖, ๔๗๐, ๗๐๔
จินตามยาบัญญัติ	๖๗๗	เจโตวิมุตติ	๕๑, ๓๐๓, ๓๐๕, ๓๕๒, ๔๐๑, ๔๐๔, ๔๑๖, ๔๙๘, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๐๒, ๕๓๔, ๕๔๕
จิวร ๓ ผืน	๑๕๕, ๑๕๖	เจโตสมณะ	๗๕, ๓๗๒, ๓๙๑, ๕๒๗
จิวรชั้นธกะ	๒๔๔	เจริญเมตตาคิจิต ๗ ปี	๕๖๘, ๕๖๙
จुติ	๑๐๕, ๓๒๐	เจริญ (อานาปานสติ) ชื่อว่าเจริญธรรม	
จุตูปปาตญาณ	๒๙๔, ๓๗๖, ๓๘๘, ๓๙๙, ๔๑๕, ๔๑๖, ๔๓๔, ๔๓๖, ๕๐๙, ๕๓๖	อย่างอื่นอีกมาก	๑๑๓
จุนทสูตร	๖๐๔	เจริญสมณะ, วิปัสสนา	๕๓๓
จุลลวรรค (จุลลวัคค์)	๒๑, ๑๓๘, ๒๔๘-๒๘๔	โจร ประกอบด้วยองค์ ๘	๕๗๗
จุฬามมวิภังคสูตร	๔๗๕	ใจว่างจากความเกาะเกี่ยว	๔๗๐
จุฬโคสิงคสาลสูตร	๓๙๐		
จุฬโคपालสูตร	๓๙๒	ฉ	
จุฬัตถมหาสังขยสูตร	๓๙๗	ฉคิตติ	๗๑๑
จุฬทุกขกัณฑ์สูตร	๓๗๙	ฉฉักกสูตร	๔๘๒
จุฬธัมมสมาทานสูตร	๔๐๗	ฉลาดในเรื่องจิตของตน	๗๔
จุฬปุณณเมสูตร	๔๖๖	ฉวิโสธนสูตร	๔๖๖
จุฬมาลากโยวาทสูตร	๔๒๖	ฉพภิกขุญ	๕๑๕
จุฬราหูโลวาทสูตร	๔๒๔, ๔๘๒	ฉกนกนิบาต, อังคุตตรนิกาย	๙๔, ๑๒๓, ๑๒๒, ๕๕๒
จุฬวรรค	๖๐๐	ฉันทะ	๗๖, ๑๗๗, ๓๘๓, ๖๖๗
จุฬวัจนโคตตสูตร	๔๓๔	ฉันทะ ๕	๓๓๔
จุฬวิยสูตร	๖๐๙	ฉันทราคะ	๖๔
จุฬเวทลลสูตร	๔๐๕	ฉันโนวาทสูตร	๔๘๑
จุฬสกุฬายิสูตร	๔๔๒	ฉัพพัคคีย์ (นับเนื่องในพวก ๖)	๑๔๓, ๑๔๔
จุฬสัจจกสูตร	๓๙๓	ฉาตกภัย	๖๓๘
จุฬสาโรบมสูตร	๕๐, ๓๙๐		
จุฬสีหนาทสูตร	๓๗๔	ป	
จุฬสุญญตสูตร	๔๗๐	ขฏิล	๑๐๑, ๓๔๐
จุฬหัตถิปโทปมสูตร	๓๘๘	ขตุมาลัษ	๒๓๘
จุฬอัสนสปสูตร	๔๐๐	ขนวสภสูตร	๓๓๑

ชรา	๓๗๔	ญาณ กับ สัญญา	๓๐๘
ชรามรณะ	๓๒๐, ๓๗๔	ญาณทัสสนะ	๔๙, ๒๙๔, ๓๖๐, ๓๘๖, ๕๒๓, ๕๕๖
ชราสูตร	๖๐๙	ญาณทัสสนวิสุทธิ	๓๖๗
ชลัพพะ	๓๗๖	ญาณวิงค์	๖๗๗
ชวนปัญญา	๖๒๔	ญาณพิลล	๕๒๕
ชักสะพาน	๕๓๒	ญาณธรรม	๔๕๗, ๕๙๑
ชักจันทรวรรค	๖๐๐		
ช่างทำรถ	๕๐๔	ฐ	
ช่างกับคน	๔๑๔	ฐานะ ๕ ที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ	๖๓, ๕๔๔
ช่างประกอบด้วยองค์ ๔	๕๒๙	ฐานะ	๔๙๗, ๕๕๘
ชาดก	๒๒, ๖๑๔-๖๑๙	ฐานะ ๙	๙๗
ชาติ	๓๒๐, ๓๗๔	ฐานะ ๔	๕๒๙
ชาลียสูตร	๓๐๔	ฐานฐานญาณ	๓๗๖
ชาวนา	๕๑๓	ฐิติภาคิยะ	๕๓๔
ชินกาลมาลีปกรณ	๑๗		
ชีวหายตนะ	๘๒	ก	
ชีวหาวิญญาน	๘๐, ๖๖๓, ๖๖๕	ดอกบัว ๔ เหล่า	๒๑๓
ชีวหาสัมผัส	๑๑๖	ดอกเบญ	๙๓
ชีวหินทรีย์	๑๑๕	ดับภพ	๕๐๑
ชีวะ	๓๐๔	ดับเย็น	๓๙๗
ชีวิตินทรีย์	๑๑๕, ๖๕๘, ๗๑๔	ดาราศาสตร์	๕๑๒
ชีวลोक	๑๐๔	ดวงอาทิตย์ ๗ ดวง	๕๖๙
ชีวกสูตร	๔๑๗	เดินจงกรม	๑๐๗, ๑๙๘, ๒๓๕, ๕๔๑
โชคลาง	๒๖๗	เตียรถีย์	๒๒๐
		โดยสูตร	๖๒
		ได้ดวงตาเห็นธรรม	๒๑๖, ๒๔๑, ๒๖๙, ๒๗๕, ๒๙๕, ๓๐๓
ฌาน ๑, ๒, ๓, ๔	๕๐, ๑๑๘, ๑๒๕, ๑๒๖, ๒๙๔, ๓๐๗, ๓๒๙, ๓๕๒, ๔๔๐, ๔๗๔, ๕๗๖	ก	
ฌาน ๒	๑๑๙	ก	
ฌานปัจจุย	๗๖๑, ๗๖๔	ตกนรก	๖๔
ฌานาที่สังกิเลสาภิญาณ	๓๗๖	ตติยฌาน	๕๐, ๑๑๘
ฌานวิงค์	๖๗๖	ตถาคต	๕๓, ๕๒๒
ฌานวิโมกข์	๖๒๖	ตถาคตวิหาร	๑๑๒
		ตทังคะ	๖๒๕
		ตทังคณิพพาน	๕๘๒
ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา	๒๑๘	ต้นไม้ ๕ อย่าง	๑๖๔
ญาณ	๓๐๘, ๖๒๑, ๗๑๖	ต้นไม้ ๔ อย่าง	๕๒๘

สารบัญค้นคำ

๗๙๕

ตระหนัสนกุล	๒๐๒	ถอนสิกขาบทเล็กน้อย	๒๘๓
ตระกุลตั้งอยู่ไม่ได้นาน	๕๓๙	ถ้อยคำ ๕ ประเภท	๓๙๔
ตรัสรู้หรือรียสัจจ์พร้อมกันทุกข้อ	๖๙๔	ถาดสำริด	๓๗๒
ตรัสแนะให้สังคายนา	๑๓๑, ๓๕๙	ถามธาตุ	๕๕๕
ตรัสแนะข้อโต้ตอบกับเจ้าลัทธิอื่น	๓๖๐	ถัญญ์	๔๗๘
ตอของจิต ๕	๓๘๐	ถัมปะ	๕๕๙
ตาทิพย์	๖๙๗	ถีนะ	๑๐๘
ตาเนื้อ	๖๙๗	ถีนมิทระ	๓๔๗, ๔๙๒
ตาปัญญา	๖๙๗	ถือตัว	๑๓๔
ตายแล้วเกิด	๓๓๗-๓๔๑, ๓๖๑	เถระ	๕๒๑
ตั้งครุภ	๓๙๘	เถรคาถา (ภาษิตของพระเถระ)	๒๒, ๖๑๑
ตั้งขณียกรรม	๒๔๙, ๒๕๐, ๒๕๖	เถรคาถา (ภาษิตของพระเถรี)	๒๒, ๖๑๓
ตั้งหา	๓๒๐, ๓๗๔, ๓๙๘, ๖๐๒	ไถนา	๖๐๔
ตั้งหา (ความเกิดขึ้นแห่ง)	๖๐๓		
ตั้งหาภาย	๔๘๒	ท	
ตั้งหาวิจิตร	๕๓๗		
ตั้งหาโสตะ	๗๕๙	ทมะ	๘๕, ๓๓๐
ตั้งหักขยะ	๕๕๗	ทรงแนะฉินอาหารมือเดียว	๓๙๔
ตัดขาดโหวหาร	๔๑๖	ทรงปลงอายุสังขาร	๓๒๕
ตัดสินพระธรรมวินัย ๔ ประการ	๕๓๔	ทรัพย์จัดสรรเป็น ๔ ส่วน	๕๒๕
ตัวอย่างการสังคายนาธรรม	๓๖๕	ทวยตานุปัสสนาสสูตร	๖๐๘
ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย	๙๕	ทสกนิบาต, อังคุตตรนิกาย	๗๒, ๗๗
ติดกายตนะ	๕๑๐	ทสุตตรสูตร	๓๖๕
ติเตียนผู้อื่น	๕๓๕	ทักษิณาวีรวงศ์สูตร	๔๗๘
ติรัจฉานกถา	๒๙๐	ทักษิณา	๕๒๖
ติรัจฉานวิชชา	๒๐๑, ๒๖๗, ๒๙๑	ทักษิณียัคคิ	๕๖๖
ติสสเมตเตยยสูตร	๖๐๙	ทักษิโณยบุคคล	๕๐๐
เดวิชสูตร	๓๑๓	ทักษิณา	๔๗๘, ๔๗๙, ๕๕๕, ๖๑๒, ๗๓๗, ๗๓๘
ตุวฏฐสูตร	๖๑๐	ทันทภูมิสูตร	๔๗๑
เตียง และตั้ง	๙๘, ๑๐๖, ๒๖๘	ทัพพีไม่รู้รสแกง	๑๐๐
ไตรปิฎก	๑, ๒๔	ทัสสนะ	๘๙
ไตรลักษณ์มีอยู่แล้วโดยปกติ	๙๔	ทัสสนานุตรริยะ	๓๙๔
ไตรเวท	๓๑๓	ทัสสนสมาบัติ	๓๕๖
ไตรสิกขา	๓๐๖, ๓๑๐	ทางสายกลาง	๒๑๓, ๓๗๐
		ทางแห่งความเสื่อมทรัพย์	๒๑๒
		ทางช้างเผือก	๕๖๙
		ทาน	๖๕, ๗๐๗
ถอนความกลัวต่อภูตผีปีศาจ (สวดปริตร)	๓๖๔	ทาน ๘ อย่าง	๕๗๔

ถ

ทานที่ให้ตามกาล	๕๔๒	ที่สุดแห่งโลก	๕๒๓
ทานบารมี (จริยาปิฎก)	๖๓๘	ที่อยู่ ๕ ชนิด	๒๖๘
ทายะ	๓๙๐	ทุกกฏ	๘๘
ทายก	๕๖	ทุกข์	๑๑๐, ๓๗๘-๓๗๙, ๖๙๓
ทายาท	๖๕	ทุกข์ในการประกอบอาชีพ	๓๗๙
ทาหนาท้าว	๒๖๐	ทุกข์นิโรธ	๖๙๕
ท้าวฤเวร	๓๖๓	ทุกข์นิโรธสังข์	๖๙๕
ท้าวมหาราชทั้งสี่	๓๖๓, ๓๖๔	ทุกข์สังข์	๑๑๔
ท้าวตรรู	๓๖๓	ทุกข์สัญญา	๕๕๔
ทำความชั่วโดยฐานะ ๔	๓๖๒	ทุกข์านุสัสสนา	๖๒๔
ทำสงฆ์ให้แตกกัน	๑๕๑	ทุกข์ อนัตตสัญญา	๕๖๖
ทิวฐัมมนิพพาน	๕๘๒	ทุกข์นทรีย์	๑๑๕, ๑๒๔
ทิวฐิ ๑๐๘, ๒๙๑, ๓๖๑, ๓๘๖, ๔๒๖, ๕๒๑, ๕๖๑, ๕๖๓, ๖๒๑, ๖๒๒, ๗๕๔, ๗๕๕		ทุกข์นิบาต, อังคุตตรนิกาย	๕๔, ๙๕
ทิวฐิ ๖๒ ประการ	๒๙๑-๒๙๓	ทุกข์คติ	๓๑๙, ๗๘๓
ทิวฐิกันตาระ	๙๐	ทุกข์นิมาน	๕๐, ๑๑๘
ทิวฐิคตะ	๙๐, ๗๓๐	ทิวฐิฏฐกสูตร	๖๐๙
ทิวฐิคหณะ	๙๐	ทิวฐิกขภัย	๑๔๕
ทิวฐิปัตตะ	๔๓๓, ๕๐๕, ๖๘๓	ทิวฐิ	๑๔๕
ทิวฐิราคะ	๕๐๑	เทพพวกอาภะ	๔๐๑, ๔๐๒
ทิวฐิวิบัติ	๗๙, ๘๐, ๒๕๘, ๕๑๖	เทวดาคณแรก	๕๓
ทิวฐิวิเนเวนกกถา	๒๔	เทวดายังต่ำกว่าพระพุทธเจ้า	๓๓๖
ทิวฐิวิปันทิตะ	๙๐	เทวดา	๕๙๓
ทิวฐิวิสุกะ	๙๐	เทวทหสูตร	๔๕๙
ทิวฐิวิสุทธิ	๓๖๗	เทวทัต	๒๗๓
ทิวฐิสังโยชนะ	๙๐	เทวทัตเสนอ ๕ ข้อ	๑๕๒, ๒๗๔
ทิวฐิสัมปทา	๘๐	เทวทูตสูตร	๔๗๔
ทิวฐิสัมปันนะ	๗๐๔	เทวธาวัดักกสูตร	๓๘๒
ทิพยจักขุ	๔๓๖, ๖๐๓	เทวโลก	๙๖
ทิพยจักขุญาณ	๓๗๖	โหมนัส	๑๒๔, ๔๗๖, ๔๗๘, ๖๖๓
ทิพยโสธ	๒๙๔, ๓๗๕	โหมนัสสินทรีย์	๑๑๕, ๑๒๔
ทิศ ๖	๓๖๒-๓๖๓	โหวจัสสตา	๑๒๓
ทิมณฑสูตร	๔๓๖	โทษของกาม	๓๗๙
ทิมณฑิกาย	๒๑, ๒๘๘-๓๖๗	โทษะ ๕๒, ๗๖, ๘๒, ๑๐๘, ๑๑๘, ๑๑๙, ๑๒๒, ๓๖๕, ๔๘๓	
ที่ถ่ายปัสสาวะอุจจาระ	๒๖๗	โทษะเป็นมูล ๒	๖๖๓
ที่นั่งที่นอน	๒๓๖, ๒๖๓	โทษธรรม	๑๙๖
ที่สุดแห่งทุกข์	๔๘, ๑๐๕, ๕๒๓-๕๓๔		

ก

กณฺฐชาโนสูตร	๔๕๕	กัมมวิจยะ	๙๒, ๓๖๖, ๖๒๓
กณฺธิยสูตร	๖๐๔	กัมมสังคณี	๖๔๘, ๖๔๖-๖๖๙
กรรมชาติที่ไม่เกิด, ไม่เป็น, ไม่มีใครทำ, ไม่มีอะไรปรุงแต่ง	๕๔	กัมมยมก	๗๕๖, ๗๕๗
กรรมะ ๗๖, ๘๐, ๘๑, ๘๒, ๘๓, ๘๘, ๙๙, ๒๐๔, ๓๖๕, ๓๖๖, ๖๗๒		กัมมทวิวิงศ์	๑๓๓, ๖๗๗
กรรมะ ๕๖ อย่าง	๖๕๗, ๖๕๙	กัมมฏฐิตตา	๗๒๒
กรรมกถิก	๗๐, ๑๐๙, ๕๕๕	กัมมิกสูตร	๖๐๗
กรรมของนักรบ	๕๓๔, ๕๑๘, ๕๔๕	กัมมานุสारी	๓๖๐, ๓๙๒, ๔๓๓, ๖๘๔
กรรมจักร	๑๓๐	กัมมายนะ	๘๒, ๖๕๙
กรรมดาของพระโพธิสัตว์	๓๑๘	กัมมุตเทส	๔๔๔
กรรมทั้งหลายที่มีใจเป็นหัวหน้า	๘๓	กาตุ	๑๑๓, ๑๑๔, ๓๓๗, ๔๘๐, ๕๖๘-๖๗๒
กรรมที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ	๕๔๔	กาตุ ๔ ดับไม่เหลือในที่ไหน	๓๑๑
กรรมที่มีความทะยานอยากเป็นมูล	๑๐๘	กาตุกถา	๒๓, ๖๔๘, ๖๗๘-๖๘๑
กรรมที่ไม่ใช่จิต	๘๐	กาตุดิน	๗๐๗
กรรมในกรรม	๓๓๖	กาตุวิงศ์	๖๗๒
กรรมบท ๒๒, ๘๓-๘๘, ๙๓, ๙๕, ๙๖, ๑๐๑, ๕๙๗		กาตุวิงคสูตร	๔๗๗
กรรมประกอบกับจิต	๖๖๐	กุตติ ๑๓	๖๕๐
กรรมประกอบ ๕๖ ข้อ จัดเป็นชั้นที่ ๔	๖๕๙	กิตติกาตุ	๕๕๕
กรรมผู้ครองเรือน ๔	๖๐๖		
กรรมมีอุปการะมาก	๓๖๖, ๓๖๗	น	
กรรมวาที	๔๕๑	นครวินทยยสูตร	๔๘๓
กรรมสำหรับผู้ครองเรือน	๓๖๒, ๓๖๓	นรกที่ตา หู เป็นต้น	๙๙
กรรมอันเป็นกุศล, อกุศล, อภัยกถุ	๖๕๓, ๖๕๗	นาวสัฎฐิกายบรรพ	๓๓๗
กรรมาธิปไตย	๕๐๘	นวังคัสตฤศาสน์	๕๓๕
กัมมกาย	๓๕๒	นหุต	๒๑๖
กัมมจริยา	๑๒๓	นอแรด	๖๐๔
กัมมจริยสูตร	๖๐๖	น้องหญิง	๑๓๐
กัมมจักกะ	๖๒๑, ๖๒๔	นอนหลับ ๔ อย่าง	๕๓๘
กัมมจักกัปปวัตตนสูตร	๒๑๓	นพกปานสูตร	๔๓๐
กัมมเจติยสูตร	๔๔๘	นอนหลับน้อย	๖๔
กัมมทายาท	๓๕๒, ๓๖๙	นักตริก	๖๑๕
กัมมทายาทสูตร	๓๖๙	นักรบ	๕๑๘, ๕๓๔, ๕๔๕
กัมมเทศนาปฏิสังยุต	๑๘๓	นังคัลลลังก์	๓๙๑, ๓๙๙, ๔๒๕, ๖๗๖
กัมมธาคู	๖๕๙, ๗๕๓	นัตถิกทิกฏฐิ	๔๒๓
		นัตถิปัจจย	๗๖๑, ๗๖๕
		นันทโกวาทสูตร	๔๘๑
		นันทวรรค	๕๙๙
		นาคะ	๑๗๒, ๓๖๓, ๓๖๔, ๕๕๕

นางสิกขมานา	๗๘	นิริยบาล	๔๗๔, ๗๔๒
นาถกรณธรรม ๑๐	๓๖๖, ๓๖๗, ๕๘๕	นิริตดา	๖๐๙
นानาธาตุญาณ	๓๗๖	นิโรธ	๕๘๓, ๖๙๕
นานาธาตุปฏิเวธ	๕๘	นิโรธธาตุ	๖๐๒
นานาธาตุปฏิสัมภทา	๕๘	นิโรธสมบัติ	๗๐๖
นानาสังวาส	๕๙, ๒๖๙	นิโรธสัจ	๑๑๕, ๖๗๓
นาม	๓๖๕	นิโรธสัญญา	๕๕๕
นามธรรม	๗๕๐	นิวรณ์ ๕, ๖๙, ๓๑๔, ๓๓๗, ๓๔๗, ๓๕๖, ๔๐๓, ๔๘๓, ๕๑๖,	
นามรูป	๓๒๐, ๓๗๔		๓๙๙, ๕๒๕, ๖๐๑, ๖๑๒, ๖๕๑, ๖๗๖
นามรูปปริจเฉทกถา	๒๔	นิวรณ์คืออวิชชา	๖๐๑
นาลกสูตร	๖๐๘	นิวาปสูตร	๓๘๗
นาวาสุต	๖๐๗	นิสสยปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๓
นาสนะ	๒๒๔	นิสสรณะ	๓๗๘, ๕๑๕, ๖๒๖, ๖๒๕
น้ำเทียบธรรมะ	๕๖๔	นิสสารณาธาตุ	๕๕๑
น้ำปานะ ๘ อย่าง	๒๔๒	นิสสารณียธาตุ	๕๕๓, ๖๐๓
น้ำหอมและน้ำมีสี	๒๐๙	นิสสัย	๒๑๘, ๒๑๙, ๒๒๖
นิกกมธาตุ	๔๙๒, ๕๕๕	เนกขัมมะ ๔๗๒, ๔๗๖, ๕๔๑, ๕๕๗, ๕๘๒, ๖๐๓, ๖๒๕,	
นิกคณณานุปตร	๕, ๔๘, ๒๔๐, ๓๕๗		๖๒๖, ๖๗๒
นิงแบบอริยะ	๕๗๘	เนกขัมมบารมี (จริยาปิฎก)	๖๔๓
นิจจกิกขา	๔๕๓	เนกขัมมวิตก	๑๒๒
นิชชรวัตถุ	๕๙๒	เนกขัมมสิตะ	๑๒๔
นิชชรวาสูทธิ	๕๑๒	เนวสัญญานาสัญญายตนะ	๕๐, ๑๐๕, ๑๑๙, ๑๒๗,
นิตถรณะ	๓๘๕		๓๒๒, ๓๘๘, ๔๖๔, ๖๙๘
นิตเทสวัตถุ	๕๖๔, ๕๖๕	เนื้อที่บริสุทธิ์ ๓	๒๔๑
นิตเทส	๒๒	เนื้อที่ห้ามฉิน	๒๔๐
นิปปริยาย	๕๘๒	เนื้อสัตว์	๗๘๓
นิพพาน ๓๗๗, ๓๘๗-๓๘๘, ๕๘๑, ๕๘๒, ๕๘๔, ๖๖๖		โน จิตตะ	๗๗๓
นิพพิทา ๕๔๐, ๕๕๖, ๕๖๙, ๕๘๔		โน จิตตสมุฏฐาน	๘๑, ๗๗๓
นิพเพธิกะ	๕๕๘		
นิพเพธิกปัญญา	๖๒๔		
นิพพานธาตุ	๕๔	บรรพชา	๒๒๕
นิमित ๒๒๘, ๒๘๓, ๕๐๒, ๕๕๘		บรรลือสีหนาท	๓๗๖, ๓๗๘
นิमितโอสถ	๓๗๖	บริขาร	๑๗๓, ๒๔๕, ๒๖๑, ๒๖๒
นียตะ	๗๗๖	บริภาษ	๒๐๑, ๒๐๒
นียสกรรม ๒๔๙, ๒๕๐, ๒๕๖		บริโศกคามคุณอันโอฬาร	๕๔๙
นียยานิกะ	๗๗๕	บริวาร	๒๘๕-๒๘๘
นียามะ	๗๐๕	บริหัท	๓๗๖

บ่วงดักสัตว์	๓๘๗	ปฏิจจสมุปบาท	๓๑๙, ๓๒๐, ๓๗๔, ๓๙๘, ๕๙๒, ๗๐๕
บวชเมื่อแก่	๗๐	ปฏิบัติ	๒๔, ๕๘
บัณฑิต	๑๐๐, ๔๗๔, ๕๐๒, ๕๗๓	ปฏิบัติธรรม	๑๑๘
บัณฑิต	๕๙, ๒๒๔	ปฏิบัติ	๕๓๒
บัณฑิต	๓๕๐	ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	๓๖๗
บัลลังก์	๒๐๐	ปฏิบัติทนต์ตริยะ	๓๙๔
บาตร	๒๖๑	ปฏิบัติสัทธา	๖๒๕
บาทหนึ่ง	๑๔๓	ปฏิภาณ	๗๓, ๕๓๐
บารมี ๑๐	๖๓๗, ๖๔๖	ปฏิภาณปฏิบัติสมาธิ	๕๓๐, ๕๓๓
บิณฑบาต	๙๑, ๒๗๗	ปฏิโลม	๓๒๓
บุคคล	๖๘๑, ๖๘๔, ๖๘๗	ปฏิเวธ	๒๔, ๕๘
บุคคล ๓ ประเภท	๕๐๕-๕๐๗	ปฏิสนธิวิญญาน	๓๒๐
บุคคล ๔ ประเภท	๓๗๑, ๕๒๖, ๕๒๗, ๕๒๙-๕๓๑	ปฏิสังขานพละ	๔๙๙
บุคคล ๖ ประเภท	๓๖๓	ปฏิสังขานโรธ	๖๙๕
บุคคลเสมอด้วยฝน	๖๐๓	ปฏิสัมภักที่ปัตโต	๕๓๓
บุญชน	๑๑๙, ๑๓๒, ๓๖๘, ๓๖๙, ๔๗๙, ๕๑๐	ปฏิสัมภักที่	๖๒๑, ๖๒๔, ๗๐๓
บุญญกิริยาวัตถุ	๕๗๔	ปฏิสัมภักที่ ๔	๕๓๓
บุพพการี	๕๐๓	ปฏิสัมภักที่มคค์	๒๒, ๖๒๐, ๖๒๖
บุพพกรรม	๖๒๙	ปฏิสัมภักที่วิภังค์	๖๗๗
บุรุษกับสตรี	๑๒๐	ปฏิสารณียกรรม	๒๔๙, ๒๕๑, ๒๕๖, ๒๘๔
บุรพาจารย์	๕๔, ๕๐๗	ปฏิเสวนะ	๘๘, ๙๑
บุรพเทวดา	๕๔	ปฐมเทศนา	๒๑๓
เบญจศีล (ศีล ๕)	๓๐๓	ปฐมฌาน	๕๐, ๑๑๘
เบญจวัคคีย์	๒๑๓	ปธาน	๕๒๑
ใบตาล	๑๑๑	ปธานสูตร	๖๐๗
ใบทองกวาว	๑๑๑	ปธานียังคะ	๕๔๔
ใบประดู่ลาย	๑๑๐	บัญญัติ	๕๖๗
ใบมะขามป้อม	๑๑๑	บัญญัติสัญญาสังขา	๗๘๒
ป		ปมาทะ	๑๒๓
		ปรมัญญกสูตร	๖๐๙
ปฏิภูมมนสิการบรรพ	๓๓๖	ปรมัตถเทศนา	๒๔
ปฏิคาหก	๕๖	ปรมัตถสังจา	๔๕๔
ปฏิฆะ	๓๖๐, ๔๐๖, ๔๒๕, ๕๖๓, ๖๖๓, ๗๔๔, ๗๔๕	ประณาม	๒๑๘, ๒๑๙
ปฏิฆะนิมิต	๔๙๒, ๕๐๓	ประทักษิณ	๗๗
ปฏิฆานุสัย	๔๐๖	ประทุษร้าย	๒๗๓, ๒๗๔
ปฏิฆสัญญา	๑๒๖	ประพฤติพรหมจรรย์	๕๒๒
ปฏิฆสัมพัส	๓๒๐	ประพฤติพรหมจรรย์ในเทพ	๖๘๘

ประพจน์มานัตต์	๒๕๓	ปสุรสสูตร	๖๐๙
ประพจน์อนาจาร	๒๖๘	ปหานะ, ปหานะ ๓, ปหาน ๕	๒๕
ประมาท	๘๖, ๙๒, ๙๓	ปหานสัญญา	๕๕๔, ๕๘๘
ประวัติความเป็นมาของภิกษุณี	๗๗	ปักษ์	๒๒๗, ๒๕๕
ประวัติพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์	๓๑๖	ปักคาหะ	๖๕๘
ปรามาสสูตร	๖๐๕	ปักคาหนิมิต	๕๑๕
ปรามังกุระ	๗๗๓	ปัจจุยาการวิภังค์	๖๗๔
ปรามาส	๖๒๖, ๖๕๒	ปัจจัย ๔	๑๕๙
ปรามาสวิปยุต	๗๗๓	ปัจจัยัน	๓๖๐
ปรามาสสัมปยุต	๗๗๓	ปัจจัยปบันนญาณ	๗๐๕
ปรารณาลามก	๕๕๐	ปัจเจกโพธิ	๖๒๘
ปรารณานฐานะ	๖๓๒	ปัจโจโรหณี	๕๙๓
ปราสาท	๒๒๘	ปัจฉาชาตปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๓
ปรักกมธาตุ	๔๙๒, ๕๕๕	ปัจฉาสมณะ	๕๔๘
ปรปปวาท	๓๕๘	ปัจฉิมโอวาท	๓๒๘
ปริตตะ	๖๕๐	ปัญจโครส	๒๔๑
ปริตร	๓๖๔	ปัญจนินาต, อังคุตตรนิกาย	๖๒-๗๒, ๑๒๓
ปรินิพพาน	๕๖๗	ปัญจัตถยสูตร	๔๖๐
ปริพุจฉา	๑๐๗	ปัญญา	๗๓, ๑๒๒, ๓๖๕, ๔๐๒, ๕๐๗, ๕๑๓, ๕๓๖, ๕๗๐, ๕๘๕
ปริพพาชก	๒๘๙, ๓๒๘, ๓๔๖, ๖๐๗		
ปริพพาชิกา	๑๒๙	ปัญญาชั้น	๔๐๕
ปริยาปันนะ	๗๗๕	ปัญญาจักขุ	๔๐๓, ๖๐๓
ปริยาย	๕๒, ๗๔, ๕๘๒	ปัญญาพละ	๖๕๘
ปริยัติ	๒๔, ๕๘	ปัญญาวิมุตติ	๕๑, ๑๓๐, ๓๐๓, ๓๐๕, ๓๒๒, ๓๒๓, ๓๕๒, ๔๐๑, ๔๑๖, ๔๓๒, ๕๐๐, ๕๔๕, ๖๘๓
ปริยฐานะ	๗๒๙		
ปริยฐานปหาน	๒๕	ปัญญาวิสุทธิ	๓๖๗
ปริวัชชนะ	๘๙, ๙๑	ปัญญาวิสุทธิ	๕๕
ปริวาร	๒๑	ปัญญาสัมปทา	๗๐
ปริวาส	๖๐, ๒๒๐, ๒๕๓	ปัญญินทรีย์	๑๑๑, ๑๑๕, ๖๕๘
ปลงอายุสังขาร	๓๒๕	ปัญหาปัจจนกะ	๖๗๐
ปลาสะ	๗๖, ๕๘๓	ปฏฐาน	๒๓, ๖๔๘, ๗๕๔-๗๖๘
ปลีโพธิ	๒๔๔	ปณณเภสัช	๒๓๗
ปวัตตินี	๑๙๕, ๒๐๕	ปัตถนา	๗๖๖
ปวารณาสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	๑๓๑	ปัพพาทนัยกรรม	๒๔๙, ๒๕๑, ๒๕๖
ปวารณา	๑๓๐, ๒๓๓	ปัพพชชาสูตร	๖๐๗
ปวิเวกะ	๕๕๗, ๖๒๖	ปัสสาสะ	๓๙๖
ปสาธา	๒๐๓	ปัสสัทธิ	๙๒, ๓๖๖, ๕๘๓, ๖๒๓, ๖๒๖

ปาจิตติยะ	๒๐,๑๕๕		
ปาฏิโกสูตร	๑๓๒,๓๔๓		
ปาฏิเทศนียกัณฑ์	๒๑๐	ผลญาณ	๗๐๕
ปาฏิโมกข์ ๖,๒๐,๕๑,๕๖๔,๕๒๑,๖๐๗,๒๒๗-๒๓๑,		ผลแห่งความเป็นสมณะ	๒๙๓
	๒๗๙-๒๘๑	ผ้าเช็ดเท้า	๙๗
ปาฏิหาริย์	๓๑๑,๕๐๙,๖๒๑,๖๒๕	ผ้าที่ย้อมสี	๓๗๒
ปาฏลคามีวรรค	๖๐๐	ผ้าบังสุกุล	๒๔๓,๓๙๑,๔๖๗,๕๕๐
ปาณาติบาต	๗๔๗	ผ้าเปลือกไม้	๕๑๔
ปาปณิกธรรม ๓	๕๐๕	ผ้าเปื้อนฝุ่น	๖๐๓
ปาปมิตตดา	๑๒๓	ผ้าเปลาะ	๒๔๕
ปายาสีราชัญญสูตร	๓๓๗	ผ้าสังกัจฉิกะ	๒๑๐
ปาราชิก	๑๔๐-๑๔๕	ผ้าสังฆาณี	๒๐๘
ปาสาทิกสูตร	๙๗,๑๓๒,๓๕๗	ผ้าสังฆาฏิ	๔๐๐
ปาสราสีสูตร	๓๘๗	ผังเมือง	๗๘๕
ปาหุณะ	๒๔๖	ผัสสะ ๗๖,๑๑๓,๑๑๖,๒๑๖,๓๒๐,๓๗๔,๓๘๑,๔๘๒,	
ปิณฑปาตปาริสฺสูทสูตร	๔๘๓		๕๔๑,๖๕๗
ปิณฑิกสูตร	๔๔๗	ผัสสอาหาร	๑๑๖,๓๘๘
ปิยรูป	๗๕๑	ผีเข้า	๑๔๑
ปิตี ๙๒,๑๑๘,๑๒๕,๓๐๗,๓๖๖,๔๗๔,๕๘๒,๕๘๙,		ผู้แก่งวล้า	๕๒๐
	๖๒๓,๖๕๐,๗๗๕	ผู้ข้ามฝั่งได้	๕๒๐
บุคคลบัญญัติ	๒๓,๖๔๘,๖๘๑-๖๘๔	ผู้ขึ้นสวรรค์	๖๕
ปัญญากิสังขาร	๗๔๕	ผู้เข้ากันได้	๑๐๙
ปุณณเวทสูตร	๔๘๑	ผู้คุม	๑๐๕
บุณฑโน	๖๘๒	ผู้จัดเสนาสนะ	๑๕๐
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๒๙๔,๓๗๖,๓๘๘,๓๙๖,		ผู้แจกภัตต์	๑๕๐
	๓๙๙,๔๑๕,๔๓๔,๔๓๖,๕๐๙,๕๓๖	ผู้ชนะ	๑๔๐
บุราณสูตร	๖๐๙	ผู้ได้มานไปเกิดในพรหมโลก	๕๓๐
บุริสินทรีย	๑๑๕,๖๖๘	ผู้ตั้งอยู่ในมรรค	๓๙๒
บุเรชาตปัจจัย	๗๖๑,๗๖๓	ผู้ตื่น	๘๔,๓๙๙
เบตวัตถุ (เปรต)	๒๒,๖๑๑	ผู้ตกรรณ	๖๔
เบรียง	๒๔๑	ผู้เฒ่าสูงอายุ	๕๒๑
เปรียบเทียบการไถนา	๖๐๔	ผู้บริโภคมกาม ๑๐ (กามโกตีย์ ๑๐)	๕๙๑
เปลือก	๔๘	ผู้ทวนกระแส	๕๒๐
โปตลียสูตร	๔๑๖	ผู้ที่มีจรรยาของไม่เห็น	๙๖
โปฏฐปาฬสูตร	๓๐๖	ผู้มีตนตั้งอยู่ได้	๕๒๐
		ผู้มีสัญญาญาณภายใน	๕๐๐
		ผู้มีสัญญาญาณภายนอก	๕๐๑

ผู้รับทาน	๖๒๓	พระมหาสุบิน ๕ ประการ	๔๕๑
ผู้หากินทางฆ่าสัตว์ไม่เจริญทางทรัพย์	๕๓๓	พระเมตไตรยพุทธเจ้า	๓๕๑
แผนผังจิต	๖๕๕-๖๕๖	พระสังฆกรรม	๖๖
แผนผังนิกาย	๖๘๖-๖๘๗	พระสังฆกรรมเลอะเลือนอันตรธาน	๕๓๒
โกฎีพระ	๘๑, ๘๘, ๙๙, ๑๒๕, ๔๓๗, ๔๘๐, ๔๘๓, ๖๖๓, ๖๗๒	พระสัมมาสัมพุทธเจ้า	๖๘๓
โกฎีพพายตนะ	๘๒	พระสงฆ์, พระเสนา	๔๘๔, ๗๐๒
		พระอภิลมัล	๔๔๗

ผ

ผน	๖๐๓	พระอุณทิส	๓๖๒
ผน ๔ อย่าง	๕๒๘	พระอุททัย	๑๔๖
ผีมีปากแผล ๘	๕๗๙	พราหมณ์	๑๓๓, ๒๙๕, ๓๑๔, ๓๕๔, ๕๓๕

พ

พยากรณ์	๓๖๐-๓๖๑	พละ ๕	๓๒๖, ๔๔๐, ๕๕๓
พยาบาท	๗๔, ๓๔๗, ๔๒๕, ๔๒๖, ๔๙๒, ๖๗๒	พละ	๖๒๑, ๖๒๔, ๖๖๐
พยาบาทวิตก, สัญญา, ธาตุ	๔๒, ๑๒๒	พละ ๗	๘๓
พยาบาลคนไข้	๖๒, ๘๗, ๕๐๕, ๕๔๘	พละ ๕, พละ	๕๒๕
พยานันะ	๕๑๖	พหูเวทนิยสูตร	๔๒๒
พรหมกาย	๓๕๒	พหุสสุตตะ, พหุสสุต	๗๐
พรหมจรรย์	๖๒, ๘๘, ๓๗๗, ๕๘๘, ๖๒๓, ๖๘๘	พหูธาดกสูตร	๔๖๘
พรหมจักร	๓๗๖, ๕๕๘	พ่อค้ามีโภคทรัพย์มาก	๕๐๕
พรหมจารี	๔๗๘	พักกุตตเถรวัจจวิชัยพมุตตัมมสูตร	๔๗๑
พรหมจริเยสนา	๖๐๒	พาล	๑๐๐, ๔๗๔, ๕๐๒
พรหมชาลสูตร	๑๓๕, ๑๓๖, ๒๘๙	พาลบัณฑิตสูตร	๔๗๔
พรหมทัณฑ์	๑๕๓, ๒๘๓	พาหิตยสูตร	๔๔๘
พรหมายสูตร	๔๕๐	พาหุสัจจะ	๔๑๕
พรหมโลก	๔๐๑, ๓๑๕	พินิจาลิปากะ	๒๙๖
พรหมวิหาร	๑๑๒, ๓๓๐, ๓๕๒, ๓๗๓, ๕๑๐, ๔๔๔	พินิจัญญ์	๒๙๖
พระดำรัสตรัสสั่ง	๓๒๘	พินิจารท	๒๙๖, ๔๕๒
พระทัฬหีผลบุตร	๑๕๐, ๒๕๖	พุทธประวัติตอนตรัสรู้	๒๑๒
พระนิพพานเป็นสุข	๕๘๑	พุทธประวัติตอนปรินิพพาน	๓๒๓
พระปัจเจกพุทธเจ้า	๖๘๓	พุทธวัชระ	๒๒, ๖๓๑, ๖๓๔-๖๓๖
พระพุทธเจ้าในอดีต ๖ พระองค์	๓๑๖	พุทธวจนะ	๒๖๗
พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำให้สังคายนา		พุทธอุปัฏฐากกับเงื่อนไข ๘ ประการ	๒
พระธรรมวินัย	๑๓๑, ๑๕๙	พุดมาก	๖๗, ๘๖, ๕๓๑
พระโพธิสัตว์	๓๑๘, ๗๐๑	พุดส่อเสียด	๖๗, ๑๓๓, ๔๓๕, ๔๗๗

สารบัญคั่นคำ

๘๐๓

พุดเหม็น, หอม, หวาน	๕๐๖	ภาวนา	๘๙, ๙๒, ๖๕๐
เพ่งโทษผู้อื่น	๕๗๓	ภาวนาวิภูฐานชีวิต	๖๒๖
เพ่งเล็ง	๕๕๓	ภาวนาพละ	๔๙๙
เพียงแต่คิดในกุศลธรรม	๓๗๓	ภาวนามยาบัญญัติ	๖๗๗
แพทย์	๑๓๓, ๒๙๕, ๓๕๕	ภาวนาวาทะ	๕๘๖
โพฆงศ์ ๗	๕๑, ๑๑๓, ๓๒๖, ๓๓๗, ๓๕๖, ๓๖๖, ๔๔๐, ๔๖๙, ๔๙๙, ๖๒๑, ๖๒๓, ๖๒๔	ภิกขาจาร	๕๕๕
โพธิปักขิยธรรม ๓๗	๕๑, ๑๑๑, ๓๒๖, ๓๕๖, ๕๔๔, ๖๔๗	ภิกขุวิภังค์	๑๘๓
โพธิราชกุมารสูตร	๔๔๕	ภิกขุวิภังค์	๒๐, ๑๓๘, ๑๘๕-๒๑๑
โพธิวรรค	๕๙๙	ภิกษุณีพหุคิย	๑๔๓, ๑๕๕, ๑๗๔
พิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศไทย	๑๗	ภิกษุณี	๗๗, ๒๘๑
ฟ		ภิกษุประทุษร้ายสกุล	๑๕๓
		ภิกษุผู้เข้าสู่สกุล	๕๔๘
		ภิกษุผู้อยู่ป่า	๒๗๗
		ภิกษุไม่รู้	๑๔๔
		ภุมมเทวดา	๔๒๑
ฟังธรรม	๖๘	ภูต	๓๙๘
ฟูก	๑๐๖, ๑๐๗	ภูตคาม	๑๖๔
ฟุ้งสรวง	๑๔๑, ๑๔๔	ภูมิ ๔	๘๐, ๖๕๓, ๖๕๕
ไฟ	๔๓๕, ๕๖๖	ภูมิขสูตร	๔๗๒
ภ		เกสัช ๕	๑๖๐, ๒๓๗, ๒๓๙
		ม	
ภพ	๕๗, ๓๒๐, ๓๗๔, ๕๒๑, ๗๑๑		
ภพ ๓	๗๑๒	มมเทวสูตร	๔๔๔
ภยเภรวสูตร	๓๗๐	มงคล	๕๙๗
ภยุปรโต	๖๘๒	มงคลสูตร	๕๙๗, ๖๐๖
ภริยา ๗ ประเภท	๕๖๘	มรุตินทิกสูตร (ปฏิจสุมุปาบท)	๓๘๑-๓๘๒
ภริยากับสามี	๕๒๔	มรุตสูตร	๔๔๔
ภาตติหา	๓๖๕, ๕๘๘, ๖๑๓, ๖๕๓	มนสิการ	๕๐๒
ภาติฏฐิ	๓๗๔, ๓๖๕, ๓๗๕, ๕๐๒	มนายตนะ	๖๕๙
ภวโยคะ	๕๑	มนินทริย	๑๑๕, ๖๕๘, ๖๕๙
ภวาราคะ	๕๖๓, ๗๕๔, ๗๕๕	มนุสสสัญญา	๔๗๐
ภवासวะ	๘๙	มมังการ	๖๖๖, ๖๖๗
ภเวสนา	๖๐๒	มรรคมืดองค์ ๘	๒๑๔, ๔๖๑, ๖๐๔, ๖๒๔
ภณทุกัมม	๒๒๒	มโน	๑๐๘
ภททาสสูตร	๔๒๗	มโนทัศน์	๔๑๘
ภทเทกรัตตสูตร	๔๗๕	มโนธาตุ	๖๖๔, ๖๖๕, ๗๕๓
ภย ๔	๕๒๙	มโนปโทสิกะ	๓๔๕
ภยในน้ำ	๕๒๙		

มโนปิวิจารณ์	๔๗๖	มหาราหุโลวาทสูตร	๔๒๕
มโนมยิทธิ	๒๙๔, ๔๔๑	มหาสิสุตร	๓๐๓
มโนวิญญูณ	๘๐, ๓๙๘	มหาวรรค (มหาวัคค์)	๒๑, ๑๓๘, ๒๑๑-๒๔๘
มโนวิญญูณชาด	๖๖๔, ๖๖๕, ๗๕๓	มหาวิจฺจนโคตตสูตร	๔๓๕
มโนวิญญูณชาดสัมผัส	๑๑๖	มหาวิภังค์	๒๐, ๑๓๘-๑๘๔
มโนวิญญูณอันบริสุทธิ	๔๐๓	มหาวิญฺสุตร	๖๐๙
มโนสังขาร	๕๐๖, ๕๓๓	มหาเวทลลสูตร	๔๐๒
มโนสัณฺเจตนาหาร	๑๑๖, ๓๙๘	มหาสกุทฺทายสูตร	๔๓๙
มโนสัมผัส	๑๖๖	มหาสติปัฏฐานสูตร	๓๓๖
มรณสัญญา	๕๖๖	มหาสมยสูตร	๓๓๓
มรรค	๖๗๖	มหาสมุท	๕๗๒
มรรคมืองค์ ๘	๔๐๕	มหาสังคายนา	๑๔
มลทิน	๔๐๐	มหาสังคีติ	๑๕
มหัคคตะ	๔๖๓, ๖๕๐	มหาสังฆิกะ	๑๔, ๖๘๕, ๖๘๖, ๗๔๙
มหัคคตาเจโตวิมุตติ	๔๗๒	มหาสังจิกสูตร	๓๙๔
มหากุณฺเฒสาปติญฺณ	๖๒๒	มหาสาโรปมสูตร	๓๘๙
มหากัจจายนภัทเทภวัตตสูตร	๔๗๕	มหาสิหนาทสูตร	๓๐๔, ๓๗๕
มหากัมมวิภังคสูตร	๔๗๖	มหาสุบิน	๕๕๑
มหาขันธกะ	๒๑๒	มหาสุทฺถสสนสูตร	๓๒๓
มหาโควินทสูตร	๓๓๒	มหาสหายตนิกะ	๔๘๒
มหาโคสิงคสาลสูตร	๓๙๑	มหาสุญฺญตสูตร	๔๗๐
มหาโคपालสูตร	๓๙๑	มหาหัตถิปโทปมสูตร	๓๘๙
มหาจัตตาฬีกสูตร	๔๖๘	มหาอัสสปรสูตร	๓๓๙
มหาโจร ๕ ประเภท	๑๔๕	มหิจฺจดา	๑๒๓
มหาตณฺหาสังขยสูตร	๓๙๗	มหิสาสกะ	๖๘๕, ๖๘๖
มหาทุกขิกัณฺฐสูตร	๓๗๘	มะม่วง ๔ อย่าง	๕๘๒
มหาธัมมสมาทานสูตร	๔๐๘	มิกขะ	๗๖, ๕๘๓, ๖๐๑
มหานิทานสูตร	๓๑๙	มัลลกะ	๖๒๑, ๖๒๓
มหาปทานสูตร	๓๑๖	มัลลเจตนา	๔๒๑
มหาปัญญา	๖๒๔	มัลลชินะ	๖๐๔
มหาปริณิพพานสูตร	๓๒๓	มัลลเทศกะ	๖๐๔
มหาปริสัลลิกขณะ ๓๒ ประการ	๓๖๑	มัลลชีวี	๖๙๔
มหาปุณณมยสูตร	๔๖๕	มัลลทูลี	๖๐๔
มหาปริสวิตก	๕๗๓	มัลลปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๔
มหาภูตรูป	๓๔๒, ๖๖๗	มัลลคามัลลคณฺเฑนทสสนวิสุทฺธิ	๓๖๗
มหามาลฺงกโยวาทสูตร	๔๒๖	มัลลควิภังค์	๖๗๖
มหายาน	๗, ๑๓, ๖๘๖	มัลลสัจจ	๑๑๖, ๖๗๓, ๖๙๕

สารบัญค้นคำ

๘๐๕

มังสัจจุ	๖๐๓	มิตรเทียม ๔	๓๖๓
มังสวณิชา	๖๗	มิตรแท้ ๔	๓๖๓
มังฉริยะ	๗๖,๕๘๓	มิตรสหาย	๓๖๓
มัชชวณิชา	๖๗	มีดและเข็ม	๒๖๒,๒๖๕
มัชฌิมนิกาย	๒๑,๓๖๘-๔๘๔	มีอยู่โดยปริยาย	๕๒
มัททเพยยะ	๖๒๑,๖๒๓	มุขปาฐะ	๓
มัชฌิมนิกาย	๓๖๘-๔๘๔	มุจลินทวารค	๕๙๙
มัชฌิมาปฏิบัติ	๒๑๔	มุทิตา	๑๒๓,๓๓๐,๔๒๕,๕๑๐,๕๕๓
มัญญุตะ	๕๖๗	มุณิสฺส	๖๐๖
มนายตนะ	๘๒	มุณี ๓ อย่าง	๕๑๗
มาคัณเฑียสูตร	๔๓๗,๖๐๙	มุตร	๒๓๘
ม้ออาชาไนย ๘	๕๗๑	มูรธาภิเษก	๔๑๔
ม้ออาชาไนย ๔ ประเภท	๕๒๙	มูลปริยายสูตร	๓๖๘
ม้อด้อย, ม้อดี	๕๑๘	มูลยมกะ	๗๕๗
มาฆสูตร	๖๐๘	มูลายปฏิกัสนา	๖๐
มารดา, บิดา	๕๓,๕๒๕	มูลเภสัช	๒๓๗
มาติกา	๓๙๒,๖๒๑,๖๒๖,๖๔๙,๖๖๗	มูลรากแห่งอกุศล ๓ อย่าง	๕๒
มาตุคาม	๕๙,๑๒๐,๑๖๓,๕๓๗	มูลเหตุแห่งการวิวาท	๕๕๔
มานัตต์	๖๐	เมฆิยวรรค	๕๙๙
มานะ	๗๖,๑๐๘,๑๓๕,๓๖๐,๔๖๗,๕๕๙,๕๖๓,๖๐๑,๗๕๕	เมณฑกคฤหบดี	๒๔๑
มานถัทธะ	๑๓๕	เมณฑกสัญญา	๕๖๖
มานถัทธสูตร	๑๓๕	เมตตา ๕๖,๑๒๒,๓๓๐,๔๙๒,๕๑๐,๕๙๕,๖๒๑,๖๒๔	
มารดาบิดาคือพรหม	๕๒๕	เมตตาคิดชั่วเวลาสั้นนี้มีเดียว	๕๖
มาร	๓๒๕,๔๑๒	เมตตาคือไตรมูติ	๕๙๓
มารตัทธนียสูตร	๔๑๒	เมตไตรย	๓๕๑
มิชฌาติ	๑๕๖	เมตตสูตร	๖๐๕
มิคสัญญี	๓๕๐	เมรีย	๑๗๒
มิจจัตตะ ๑๐	๔๖๙,๕๙๒	โมเนยปฏิบัติ	๖๐๘
มิจจกัมมันตะ	๓๖๕	โมหะ ๕๒,๗๖,๑๐๘,๑๑๘,๑๑๙,๑๒๒,๓๖๕,๔๘๓	
มิจจาทิฏฐิ	๕๖,๑๒๓,๓๖๕	โมหะเป็นมูล ๒	๖๖๓
มิจจาวาจา	๓๖๕	ไม้ม	๑๔๒
มิจจาวายามะ	๓๖๕	ไม้สัพัน	๖๘,๒๖๖
มิจจาสติ	๓๖๕	ไม้มีประมาณ	๕๔๑
มิจจาสมาธิ	๓๖๕	ไม้โคก	๑๐๒
มิจจาสังกัปปะ	๓๖๕	ไม้ทรงสรรเสริญความหฤคอยู่ในกุศลธรรม	๗๓
มิจจอาชีวะ	๓๖๕	ไม้โคกในท่ามกลางแห่งความโคก	๑๐๒
		ไม้เฟื่องเลี้ยงคนอื่น	๕๔๗

ไม่สำรวมอินทรี

๖๐๒

รัฐपालสูตร

๔๔๓

จ

รัตนะ

๑๗๘, ๓๔๘, ๕๔๙

รัตนตรัย

๒๑๔

ยถาปราชสาสนะ, ยถาธุโลมสาสนะ,

รากขวัณ

๑๘๕

ยถาธัมมสาสนะ

๒๔

รากะ

๕๔, ๗๖, ๘๕, ๑๑๘, ๑๑๙, ๑๒๒, ๔๘๓, ๕๐๓

ยถาภูตญาณทัสสนะ

๕๔๐, ๕๖๙, ๕๘๔, ๕๘๕

ราคานุสัย

๔๐๖

ยมก

๒๓, ๖๔๘

ร่างกายนี้คือโลก

๕๒๓

ยมกปาฏิหาริญาณ

๖๒๒

ราชธานี

๓๓๓

ยมโลก

๙๖

ราชายตนะ

๒๑๓

ยศ

๘๖

ราหุลสูตร

๖๐๗

ยักษ์

๓๓๑, ๓๖๓, ๓๖๔, ๖๔๒

รูป

๒๑๔, ๓๖๕, ๓๗๘, ๖๖๖-๖๖๘, ๗๕๑

ยัญที่มีผลมาก

๓๐๒, ๓๐๓

รูปขันธ์

๑๑๓, ๓๖๕

ยาดองด้วยน้ำมูตร

๖๐๓

รูปฉาน

๓๒๙, ๓๗๓, ๖๕๓

ยางไม้

๑๙๒

รูปนิมิต

๔๗๓

ยาจก

๖๐๓

รูปธาตุ

๖๐๒, ๗๑๓, ๗๓๐

ยาน

๒๓๖

รูปนาม

๓๒๐

ยุคนัทธะ

๖๒๑, ๖๒๓

รูปพรหม ๑๖

๔๐๒

ยัตถิอรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ

๑๒๘

รูปราคะ

๓๖๐, ๕๕๘, ๗๓๐

ยัตถิอ

๑๓๑

รูปายตนะ

๘๒

แยบคาย

๒๑๕, ๔๙๒

รูปสัญญา

๓๐๗, ๔๖๓

โยคะ

๘๖, ๑๑๒, ๖๐๒, ๖๕๑

รูปาวจร

๖๕๓, ๖๕๔, ๗๗๕

โยนิโสมนสิการ

๘๘, ๒๑๕, ๖๐๒

รูปาวจรจิต

๖๕๓, ๖๕๔, ๖๖๑

รูปาวจรภูมิ

๘๐

รูปียะ

๑๕๙

รถ ๗ ผลัด

๓๘๖

เรื่องที่ตรัสบอก

๑๑๐

รถกับพระอรหันต์

๑๐๕

เรื่องที่ไม่ทรงพยากรณ์

๓๖๑

รถวินาศสูตร

๓๘๖

เรือนไฟ

๒๖๒, ๒๗๘

รตนสูตร

๕๙๗, ๖๐๖

เรือนโถ

๒๒๘

รสายตนะ

๘๒

เรียไรรบกวนชาวบ้าน

๑๔๙

รองเท้า

๒๓๕, ๒๓๖

โรค ๕ ชนิด

๒๒๐

ร้อนเพราะไฟ

๒๑๖

โรคทางจิต

๕๓๒

ร้อนเพราะความเกิด

๒๑๖

โรคบรรพชิต ๔ อย่าง

๕๓๒

รอยเท้าช้าง

๓๘๘

โรคบักขันทิกะ

๖๓๐

รอยขีดบนดิน, หิน, น้ำ

๕๑๘

รักษาที่อยู่อาศัย

๒๗๒

รัตตัญญู

๔๙๔

ฤกษ์งามยามดี

๙๕

รัตติเจต

๒๕๕

ฤทธิ

๓๑๑, ๓๕๗, ๖๒๕

ก

ฤทธิ์เดชมิใช่จุดประสงค์ทางพระพุทธศาสนา	๓๐๓
ฤทธิ์ไม่ทำให้สิ้นทุกข์ได้	๓๔๓

ก

ลกทุกโกปมสูตร	๔๒๘
ลดจำนวนโจรผู้ร้าย	๓๐๑
ลมหายใจเข้าออก	๑๑๑,๑๑๓
ละธรรม ๑๐ อย่างจึงควรเป็นพระอรหันต์	๗๗
ลักของ	๑๔๓
ลักขณสูตร	๓๖๑
ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการ	๒๘๑
ลัทธินอกพระพุทธศาสนา ๓	๕๑๐
ลาเดินตามหลังโค	๕๑๓
ลีลาในการปรีนิพพาน	๓๒๙
เลื่อมใสจะจงตัวบุคคล	๕๕๒
โลก	๕๒๓
โลกเกิดขึ้นในสิ่ง ๖ สิ่ง	๖๐๕
โลกพันโลก	๕๘๖
โลกธรรม ๘	๕๗๑
โลกนี้-โลกหน้า	๔๘๐,๕๑๐
โลกวาทะ	๓๗๓
โลกสวรรค์	๗๘๓
โลกายตะ	๒๖๗
โลกามิส	๓๘๗,๔๖๒
โลกอื่น	๓๓๘,๕๘๖
โลกิยปัญญา	๖๗๗
โลกุตตระ	๖๒๔,๖๕๔
โลกุตตรจิต ๘	๖๖๒,๖๕๔
โลกุตตรธรรม	๖๒๑,๖๒๔
โลกุตตรปัญญา	๖๗๗
โลกุตตรภูมิ	๘๐
โลกนภัส	๒๓๘
โลกะ	๕๒,๑๐๘,๓๖๕
โลกะเป็นมูล ๘	๖๖๓
โลมสกังคิยสูตร	๔๗๕
โลหิจจุสูตร	๓๑๑

ว

วจนปถา	๓๘๔
วชิทุจจวิต ๔	๕๓๑
วชิสังขาร	๔๐๖,๕๐๖,๕๓๓
วนปตถสูตร	๓๘๑
วณิษฐา ๕	๖๖
วนะ	๓๙๐
วณิพพก	๖๐๓
วรรณะ ๔	๑๓๓,๒๙๕,๓๕๔
วรรณะโอฬาร	๔๕๕
วสลสูตร	๖๐๕
วังคีสูตร	๖๐๗
วัจจกฏี	๑๐๗,๒๗๘
วัชชีปุตตะกะ	๖๘๕,๖๘๖
วัตร	๒๕๙
วัตรูปมสูตร	๓๗๒
วัตรของพระเจ้าจักรพรรดิ	๓๔๙
วัตรในโรงฉัน	๒๗๗
วันอุโบสถ	๑๓๐,๑๓๑
วัมมิกสูตร	๓๘๖
วาจาสุภาสิต	๖๖
วาเสฏฐสูตร	๔๕๖,๖๐๘
วาทะ	๔๔๓
วิกขัมภณะ	๖๒๕
วิกเขปะ	๑๒๓
วิคตปัจจัย	๗๖๑,๗๖๕
วิกัป	๑๗๓,๒๔๓,๒๕๔,๒๖๓
วิกุพพนา	๖๒๕
วิจารณ์	๕๘,๑๑๘,๑๒๕,๓๓๕,๔๐๓,๔๗๔,๖๕๐,๖๕๗,๗๗๕
วิกิจจนา	๙๐,๑๐๘,๓๔๗,๓๖๐,๔๒๖,๔๙๒,๕๖๓
วิชา	๕๗,๓๕๕,๔๘๒,๔๘๔,๔๓๔,๒๙๕
วิชาดูที่,ดูดาวฤกษ์,ชักสือ,ดูลักษณะ	๑๒๙
วิชา ๓	๕๒,๔๓๔,๔๘๑,๕๐๙
วิชา ๘	๒๙๔
วิชาภาคียะ	๕๔,๕๕๔

วิชัยสูตร	๖๐๖	วิปากปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๔
วิญญูติจัดเป็นศีล ?	๗๒๐	วิภวาทะ	๔๕๗
วิญญูญาณ ๑๐๘, ๑๑๓, ๒๑๔, ๒๑๖, ๓๒๐, ๓๗๔, ๔๐๒, ๔๗๗, ๔๘๐, ๔๘๑, ๕๐๒, ๕๑๒, ๕๘๗, ๗๕๑		วิภาติฏฐิ	๓๗๕, ๕๐๒
วิญญูญาณฐิติ ๗ อย่าง	๕๖๕, ๓๒๑	วิภังค์ (วินัย)	๒๓
วิญญูญาณเกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัย	๓๙๘	วิภังค์ (อภิธรรมปิฎก)	๑๑๓-๖๔๘, ๖๗๐-๖๗๗
วิญญูญาณชั้น	๓๖๕, ๖๕๔	วิมานวัตถุ (เรื่องของการได้วิมาน)	๒๒, ๖๑๑
วิญญูญาณเทียบ	๓๙๗	วิมุตตานุตตริยะะ	๓๙๔
วิญญูญาณธาตุ	๖๕๔	วิมุตตายนณะ	๕๔๑
วิญญูญาณัญญาตนะ ๕๐, ๑๐๕, ๑๑๔, ๑๒๗, ๓๐๗, ๓๒๒		วิมุตติ	๕๗, ๖๐, ๗๖, ๔๘๒, ๔๘๔, ๖๒๔, ๖๒๖
วิญญูญาณอาหาร	๑๑๖, ๓๙๘	วิมุตติญาณ	๗๐๒
วิตก ๕๘, ๑๑๘, ๑๒๕, ๓๓๕, ๓๘๒-๓๘๓, ๔๐๓, ๔๗๗-๔๗๘, ๖๕๐, ๖๕๗, ๗๗๕		วิมุตติญาณทัสสนะ	๖๐, ๕๔๐, ๕๕๖, ๕๖๙, ๕๘๔
วิตกกสังขารสังฐาน	๓๘๓	วิมุตติวิสุทธิ	๓๖๗
วิตกกสังฐานสูตร	๓๘๓	วิโมกข์ ๘	๓๒๓, ๔๔๐
วินัยปิฎก ๑, ๒๐, ๒๔, ๖๒, ๗๔, ๘๘, ๙๗, ๙๘, ๑๐๖, ๑๐๗, ๑๓๘-๒๘๘		วิโมกข์	๖๒๑, ๖๒๒
วินัยปิฎก ปรีวาร	๖๐	วิราคะ	๕๔๐, ๕๖๔, ๖๒๑, ๖๒๔
วินัยธร	๕๗๐	วิราคธรรม	๕๒๒
วินิบาต ๖๗, ๓๑๔, ๓๒๔, ๕๐๖, ๗๔๘, ๗๘๓		วิราคสังญา	๕๕๓, ๕๘๘
วินิปาติกะ	๔๒๑	วิจิกิจฉา	๗๕๔, ๗๕๕
วินิตวัตถุ	๑๔๔, ๑๔๑	วิริยะ	๙๒, ๓๖๖, ๖๒๓
วิโนทนะ	๘๘, ๙๒	วิริยพละ	๘๓, ๖๕๘
วิปาก	๕๗, ๘๐, ๖๕๐	วิริยินทรีย์	๑๑๑, ๑๑๕, ๖๕๘
วิปากจิต	๖๕๔	วิรูปักข	๓๖๓
วิปากจิต ๓๖	๖๖๓	วิรูปหก	๓๖๓, ๓๖๔
วิปปฏิสาร	๕๖๗	วิเวกะ	๔๐๓, ๖๒๕, ๖๒๑, ๖๒๕
วิปยุตตปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๔	วิสวเนชชา	๖๗
วิปาส	๕๒๔	วิสัยของฌาน	๕๒๖
วิปริต	๗๐๓	วิสุทธิ	๓๖๗, ๓๘๖-๓๘๗
วิปลาสะ	๖๒๓	วิสุทธิอุโบสถ	๑๓๑
วิปัสสนา ๕๔, ๔๐๓, ๔๓๖, ๔๘๒, ๔๘๔, ๕๔๑, ๖๒๑, ๖๒๖, ๖๕๘		วิหิงสา, วิหิงสาวิตก, สัมมูฏาธาตุ	๔๒, ๑๒๒, ๑๒๓, ๔๒๕, ๖๗๒
วิปัสสนาญาณ	๒๙๔, ๖๒๑	วิหาร	๒๒๘
วิปัสสนูปกิเลส ๑๐,	๕๓๓	วิหารธรรม	๕๙๔
วิปลาสะ	๖๒๑	วิติกมปหาน	๒๕
วิปากญาณ	๓๗๖	วิม้งสา	๗๓๐
		วิม้งสกุสูตร	๔๐๔
		เวชนสสุต	๔๔๒
		เวลาวิกาล	๑๖๔, ๑๗๘

สารบัญค้นคำ

๘๐๙

เวทนา	๗๖,๘๐,๑๑๓,๑๑๖,๑๑๘,๑๑๙,๑๒๔,๒๑๔, ๒๑๖,๓๒๐,๓๒๑,๓๗๔,๓๗๘,๔๗๑,๔๘๐, ๔๘๒,๖๕๐,๖๕๗-๗๕๑	ศีลของภิกษุ ศีลของภิกษุณี ศีล ๕	๑๘๔ ๑๘๔,๒๑๑ ๖๕
เวทนามถลัก	๑๔๔	ศีล ๑๐	๒๒๓
เวทนา ๓	๔๐๖	ศีล ๕ มีผลมากกว่ามหายัญญที่ใหญโต	๓๐๓
เวทนาขั้น	๘๐,๓๖๕,๖๕๙	ศีลพรต	๓๗๕
เวทนามถลัก	๓๒๑	ศีลที่มีการสมาทาน	๗๒๐
เวทนาในเวทนา	๓๓๖	ศีลวิบัติ	๗๙,๒๔๐,๓๒๔
เวทเนยธรรม	๔๐๓	ศีล,สมาธิ,ปัญญา	๓๐๖,๓๑๐,๔๑๒-๕๑๓
เวทยากรณ	๕๘๖	ศีลสัมปทา	๘๐,๒๔๐
เวรัญชกัณ	๑๓๘	ศีลไม่เป็นเจตสิก ?	๗๑๙
เวรัญชกสูตร	๔๐๒	ศีลไม่เป็นไปตามจิต ?	๗๒๐
เวรยอมนะรับด้วยการไม่จองเวร	๘๓	เศรษฐกิจดี	๓๐๑
เวสสวัณ	๓๖๓,๓๖๔	ศูทร	๑๓๓,๒๔๕,๓๕๔
เวสัชชชะ ๔	๓๗๖		
เวหูปผลา	๔๐๒	ส	
เวียนวายตายเกิด	๑๐๐	สททาคามีมรรค	๓๗๒
โอสลัคคะ ๕	๖๒๖	สททาคามี	๑๓๒,๓๐๓,๓๖๘,๓๖๙,๕๑๓
โอาหาร	๕๓๘,๖๙๔	สกลที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำอยู่	๕๓
โอาหารธรรม	๑๑๒	สการวสูตร	๔๕๘
โอาหารเทศนา	๒๔	สงบระจับ ๖ ประการ	๑๑๘
โอาหารวิจกร	๑๕๗	สงครามระหว่างเทวดากับอสูร	๓๙๗,๕๘๒
		สงสาร	๑๐๐,๓๑๙
		สติ	๙๒,๑๑๑,๓๖๖,๓๙๙,๖๒๒,๖๕๘
		สติพละ	๖๕๘
เศรษฐกิจดี	๓๐๑	สตินทรีย์	๑๑๑,๑๑๕,๖๕๘
เศร้ามอง	๕๕	สติปัญญา	๑๑๓,๓๒๖,๓๓๑,๓๒๔,๓๓๖,๓๔๘,๓๕๑, ๓๕๖,๓๗๔,๓๖๑,๓๖๕,๔๐๕,๔๔๐,๔๖๙, ๖๒๖,๖๒๑,๖๗๖,๖๙๐,๗๔๔
ศัตรูภายใน	๕๑	สติปัญญาฐาน	๓๗๔
ศรัทธา	๖๑,๗๓,๑๐๔,๓๖๕	สติปัญญาฐานวิภังค์	๖๗๕
ศาสนา	๓๖๘,๓๖๙	สติสัมปชัญญะ	๖๙
ศาสนา ๓ ประเภท	๓๑๒,๕๑๗	สนิทัสนะ	๗๗๑
ศีระ	๖๒๖	สตรีกับบุรุษ	๑๒๐
ศีล	๖๕,๗๓,๑๐๔,๒๘๘,๒๙๐,๓๐๓,๓๕๒,๓๖๕, ๔๗๐,๕๘๔	สตูป	๕๐๒
ศีลกับปัญญา	๓๐๐	สถานที่แม่พระอรหันต์ไปเที่ยวภักฏรังเกียจ	๕๔๗
ศีลบารมี (จริยาปิฎก)	๖๔๐	สนทนาสากัจฉา	๓๗๖
ศีลเล็กน้อย, ศีลอย่างกลาง, ศีลอย่างใหญ่	๒๘๙-๒๙๑		
ศีลขั้น	๔๐๕		

สบง	๑๕๖	สวดปริตร	๓๖๔
สภยสูตร	๖๐๘	สหขีวินี	๑๙๘, ๒๐๕
สมณะ	๕๒๗	สังฆวาริก	๖๖๑, ๖๖๓, ๖๖๔
สมณะที่ ๑-๔-, สมณะ ๔	๓๗๔, ๖๐๔	สหชาตปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๒
สมณมณฑล	๓๕๔	สหยาตณวิภังคสูตร	๔๗๖, ๔๘๒
สมณมณฑกสูตร	๔๔๑	สะเก็ด	๔๘
สมณะ ๔๐๓, ๔๓๖, ๔๘๒, ๔๘๔, ๕๔๑, ๖๕๘		สเหตุกะ	๗๗๑
สมณภาวนา	๕๔	สามคามสูตร	๔๖๒
สมบุรณด้วยศีล	๒๙๔	สาราณียธรรม	๔๑๐
สมมติญาณ	๗๐๔	สาเลยยกสูตร	๔๐๑
สมยวิมุตโต	๖๘๒	สายพินที่ซึ่งพอดี	๕๕๗
สมันตรปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๒	สายวินัยปิฎก, สายสุตตันตปิฎก, สายอภิธรรมปิฎก	๑๖
สมศีสะ	๖๒๕, ๖๒๑	ลักกปัญหสูตร	๓๓๔
สมศีสี	๖๘๒	ลักกายะ	๗๕๔
สมันตปาสาทิกา	๙, ๑๖, ๒๔	ลักกยทฎฐิ	๙๐, ๓๖๐, ๔๐๕, ๔๒๖, ๔๖๖, ๕๗๐
สมัยที่ไม่ควรเพื่ออยู่ประพฤติพรหมจรรย์	๕๗๓	ลักกายนโรธ	๕๓๔
สมัยที่ไม่ตั้งความเพียร	๕๔๔	สังกิลิฏฐะ	๗๗๔
สมาทาน	๑๐๔	สังกิลิสะกะ	๗๗๔
สมาทานธรรมะ	๔๐๗, ๔๐๘	สังกัจฉิกะ	๑๙๖
สมาธิ	๔๙, ๙๒, ๓๖๖, ๖๒๓	สังฆตะ	๖๕๑, ๗๗๑
สมาธิจริยา	๖๒๕	สังฆตลักษณะ	๕๐๘
สมาธิพละ	๖๕๘	สังฆาร	๙๔, ๑๑๓, ๒๑๔, ๓๗๔, ๔๐๖, ๔๗๐-๖๑๒, ๖๙๓, ๗๑๖, ๗๕๑
สมาธิปริกขาร	๔๐๕	สังฆารขันธ	๘๐, ๑๑๓, ๓๖๕, ๖๕๙
สมาธิภาวนา	๔๐๕, ๕๒๓	สังฆาร ๓	๔๐๖
สมาธิขันธ	๔๐๕	สังฆารูปัตติสูตร	๔๗๐
สมาธินทรีย์	๑๑๑, ๑๑๕, ๖๕๘	สังฆารโลก	๕๒๒
สมาธินิมิต	๔๐๕, ๕๐๕, ๕๑๕, ๕๒๑	สังฆารุเปกขาญาณ	๖๒๑
สมาธิสัมปทา	๔๙	สังคณ	๒๓
สมาบัติ	๗๐๓	สังคหวัตถุ	๕๒๒, ๕๗๓, ๕๓๙
สอุปาทิเสสา	๕๗๙	สังคายนา	๔-๑๕, ๑๓๑, ๒๘๒, ๒๘๔, ๓๕๙
สมุทัยสังัจ, สมุทัย	๑๑๔, ๖๗๓, ๖๙๕	สังคีตियวงศ์	๑๒
สมุจเฉท	๖๒๕	สังคีตสูตร	๓๖๔
สรีระ	๓๐๔	สังฆกรรม	๒๐๒
สวดสรวกัญญะ	๒๖๐	สังฆเภท	๒๕๙, ๒๗๓, ๒๗๕
สวดปาฏิโมกข์	๑๔๐, ๒๗๙, ๒๘๑	สังฆาภิเสส	๖๐
สฤตตระ	๗๗๖	สังฆาฏิ	๑๕๖, ๑๙๖, ๒๔๔
สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ	๕๔		

สารบัญต้นคำ

๘๑๑

สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	๑๓๐, ๑๓๑	สัตตกนิบาต	อังคุตตรนิกาย	๘๓, ๘๔
สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	๑๑๐-๑๑๓	สัตตบพ		๔๗๖
สังยุตตนิกาย	สฬายตนวรรค	๙๘, ๙๙, ๑๑๘-๑๒๐, ๑๒๑, ๑๒๔	สัตตบุรุษ		๗๑, ๖๐๕
			สัตตวณิชา		๖๗
สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	๑๐๑, ๑๐๙, ๑๑๐	สัตตาวาส		๕๘๐
สังยุตตนิกาย		๒๑, ๔๘๕-๔๙๐	สัตตกันตรกัปปิ		๓๕๑
สังโยชน์		๙๐	สัตตวโลก		๓๕๓
สังวราสังวรกถา		๒๔	สัตทหายตนะ		๘๒
สังวร		๘๘, ๙๑, ๑๒๓	สัตทบาทาน		๕๙๕
สังวร ๔		๓๔๗	สัตทบาทะ		๖๕๘
สังวัฏฏกัปปิ		๕๓๒	สัตทฐาธิมุต		๔๙๔
สังเขตนียสถาน ๔ แห่ง		๓๒๗, ๕๒๙	สัตทธานุสารี		๓๙๒, ๔๓๓, ๖๘๔
สังสารสุทธิ		๔๓๙	สัตทฐาสัมปทา		๗๐
สังเสทชะ		๓๗๖	สัตทฐาวิมุต		๔๓๓, ๕๐๕, ๖๘๓
สังจจะ		๑๑๓, ๑๑๔, ๖๒๑, ๖๒๓	สัตทฐิวิหาริก		๖๑, ๘๘, ๒๐๕, ๒๐๖, ๒๑๗, ๒๗๙
สังจจะของพราหมณ์		๕๓๕	สัตทฐิวิหาริกวัตร		๒๑๑, ๒๑๗, ๒๗๙
สังจจิวิกังค		๖๗๓	สัตทฐินทรีย		๑๑๑, ๑๑๕, ๖๕๘, ๗๔๑
สังจจิวิกังคสูตร		๔๗๘	สันถะ		๖๐๕
สังญมะ		๓๓๐	สันถาคาร		๔๑๕
สังญญา ๑๑๓, ๑๑๗, ๑๑๘, ๑๑๙, ๒๑๔, ๓๐๗, ๓๘๑, ๔๗๐, ๔๗๑, ๕๐๒, ๕๒๒, ๕๖๑, ๕๖๒, ๕๖๖, ๕๘๗, ๖๕๗, ๖๘๙, ๗๕๑			สันโตษ		๓๖๖, ๔๙๓, ๕๔๘, ๕๕๙
			สันทกสูตร		๔๓๘
สังญญากับญาน		๓๐๘	สันทกฐิกะ		๕๐๘, ๕๘๒
สังญญาขันธ		๘๐, ๓๖๕, ๖๕๙	สันทกวิเสส		๒๓
สังญญาสมบัติ		๕๘๑	สันโทสะ		๕๕๖
สังญญาเวทียตนิโรธ ๕๐, ๑๑๘, ๑๑๙, ๑๒๗, ๓๒๙, ๓๘๗, ๓๙๐, ๔๐๓, ๔๐๖, ๔๒๒, ๕๘๑			สันติวรบท		๓๙๕, ๔๔๕
			สันตญฐิตา		๑๒๓
สังญญาเวทียตนิโรธสมบัติ		๗๓๒	สันถิต		๑๕๘
สังญญะวิสังญญะ		๕๖๖	สัปปฎิฆะ		๖๖๘, ๗๗๑
สังญญะขัน ๕๘, ๖๔, ๑๓๒, ๓๐๓, ๓๖๐, ๔๐๓, ๔๒๙, ๕๑๓, ๕๓๓, ๕๖๑, ๕๖๓, ๕๘๕, ๖๕๑, ๗๐๒, ๗๑๕, ๗๔๔			สัปปฎิภาค		๗๘๒
			สัปปัจจยะ		๗๗๑
สังญญะขันวิปยุต		๗๗๒	สัปปริสสะ		๕๓๘
สังญญะขันสัมปยุต		๗๗๒	สัปปริสทาน ๕		๖๕, ๕๔๙
สังญญะขันนิยะ		๗๗๒	สัปปริสสัมมสูตร		๔๖๗
สังญญะขันเบื่องต่ำ ๑๓๒, ๓๐๓, ๓๖๐, ๕๑๓, ๕๘๓			สัพพโลเก อนภิรตสังญญา		๕๖๖, ๕๘๘
สังญญะขันเบื่องสูง ๑๓๒, ๓๖๐, ๕๘๓			สัพพัญญุ		๔๔๒
สังฐาคาร		๓๖๔	สัพพัญญุตญาณ		๖๒๒, ๖๓๘
			สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ		๓๗๖

ลัทธิสังขารเสฏฐิ อนิจจสัญญา	๕๘๘	สามัญญผลสูตร	๒๙๔
ลัทธิพาสวสังวรสูตร	๘๘-๙๒, ๓๖๙	สารัมมณะ	๗๗๓
สัมปชัญญะ	๑๒๓, ๓๙๙, ๖๕๘	สามิจิกรรม	๑๓๔, ๔๔๙, ๔๗๙
สัมปชัญญะบรรพ	๓๓๖	สามิจิกับภริยา	๕๒๔
สัมปทา	๔๙, ๗๐, ๘๐, ๕๑๖, ๕๑๘	สารณีกัมมั	๕๒๙
สัมปรายภพ	๔๗๘, ๕๓๗	สาราณียธรรม ๖	๔๑๐
สัมปสาทนียสูตร	๓๕๕	สาราณียธรรม	๕๘๗
สัมปโยค	๖๗๙	สารินุตตร โมคคัลลนจะออกบวช	๒๑๗
สัมปยุตตธรรม	๖๗๕	สาริปุตตสูตร	๖๑๐
สัมปยุตตปัจจัย	๗๖๑-๗๖๔	สารูป	๑๘๑
สัมผัส ๖	๔๘๐, ๔๘๒	สาเลยยกสูตร	๔๐๑
สัมโพชฌงค์	๙๒	สาวใหญ่	๕๕๗
สัมมัตตะ	๕๙๒	สำรวจ	๖๙๘
สัมมัตตปธาน ๔	๓๒๖, ๓๖๕, ๔๐๕, ๔๔๐, ๖๒๔, ๗๔๔	สำรวจปาฏิโมกข์	๓๓๕, ๓๖๖, ๓๖๗
สัมมัตตปธานวิภังค์	๖๗๖	สำรวจอินทรี	๒๙๔, ๓๓๕, ๕๐๔
สัมมาญาณ	๔๔๑, ๕๑๙	สำรวจระวังอาสวะ	๓๖๙
สัมมาภิวัฏฐิสูตร	๓๗๔	สิกขา	๓๘๐
สัมมาภิวัฏฐิ ๑๒๓, ๓๗๔, ๔๖๙, ๕๑๙, ๕๕๘, ๖๒๓, ๖๕๘		สิกขาบท	๕๙๖
สัมมานิพพาน	๔๖๒	สิกขาบทวิภังค์	๖๗๗
สัมมาปริพพาชนียสูตร	๖๐๗	สิงคาลกสูตร	๓๖๒
สัมมาวายามะ	๖๕๘	สังคัตติสทธิ	๕๓
สัมมาวิมุตติ	๔๔๑, ๕๑๙	สิ่งที่น่ากลัว	๓๗๐
สัมมาสติ	๖๕๘	สิ่งที่สละให้ใครไม่ได้	๒๗๑
สัมมาสมาธิ	๔๖๘, ๕๔๑, ๕๕๖, ๕๕๘, ๕๖๙, ๖๕๘	สิ่งที่สูงกว่าหุทธิพิยดาทิพย์	๓๐๓
สัมมาสังกัปปะ	๖๕๘	สิ่งที่หาได้ยาก	๕๔๓, ๕๘๙
สัมมุขาวินัย	๒๕๘	สีมา	๒๒๘
สัลเลขสูตร	๓๗๓	สีลวิบัติ	๒๕๘
สัลลสูตร	๖๐๘	สีลวิสุทธิ	๓๖๗
สัลลสัททา	๓๕๗, ๒๙๑	สีลสัมปทา	๔๙, ๗๐
สัลลสัททวิวัฏฐิ	๒๙๑	สีลพิพตปราชาส	๙๐, ๓๖๐, ๔๒๖, ๕๑๓
สหายตนะ	๓๗๔	สีหนาท	๓๗๔, ๓๗๕, ๓๗๖, ๔๙๔
สาตรูป	๗๕๑	สีหไสยา	๓๖๔
สาธยาย	๑๐๗	สุข	๖๕๗
สาธุนธรรม	๖๑๙	สุขของคฤหัสถ์ ๔	๕๒๕
สามคามสูตร	๔๖๒	สุขัลลิกานุโยค	๑๓๒
สามัคคี	๒๓๙	สุขินทรี	๑๑๕, ๑๒๔
สามเณร	๒๒๒, ๒๒๓	สุขุมาล	๒๓๕

สารบัญคั่นคำ

๘๑๓

สุคติ	๗๘๓	เสพเมณุน	๑๔๑
สญญะ	๖๒๔, ๖๒๑	เสพเมณุนธรรม	๗๔๗
สญญตผัสสะ	๔๐๖	เสนาสนะสังัด	๓๗๑, ๓๗๒
สญญตวิโมกข์	๖๒๒	เสลสูตร	๔๕๑, ๖๐๘
สญญตภายใน	๔๗๐	แสงสว่าง ๔ อย่าง	๕๓๑
สญญตวิหาร	๔๗๐, ๔๘๓	เสี้ยนหนาม	๕๘๙
สญญตสมาธิ	๕๑๙	แสดงปาฏิโมกข์กันเอง	๕๗๒
สุตะ	๑๐๔, ๓๖๕, ๔๓๑, ๔๗๐	โสณทัณฑาสสูตร	๒๙๕
สุตตนิบาต	๒๒, ๖๐๔	โสณัตถกวรรค	๖๐๐
สุตตวิภังค์	๒๑, ๑๓๘	โสคาบัน	๑๓๒, ๒๑๔, ๓๐๓, ๓๖๘, ๓๖๙, ๕๑๓
สุตตันตปิฎก	๑, ๒๑, ๒๔, ๔๘๕-๖๔๖	โสคาปัตติผลญาณทั้งเจ็ด	๔๑๐-๔๑๑
สุตตันตภาขณียะ	๖๗๐	โสคาปัตติมรรค	๓๗๒
สุตมยابัญญา	๖๗๗	โสตายตนะ	๘๒
สุตสัมปทา	๗๐	โสติดิยะ	๔๐๐
สุทราวาส ๕	๓๗๗, ๔๑๕	โสทวิญญาน	๘๐, ๖๖๓, ๖๖๔, ๗๒๙
สุทัญญฐสูตร	๖๐๙	โสตสัมผัส	๑๑๖
สุนักขัตตสูตร	๔๖๒	โสตินทรีย	๑๑๕
สุนทริกสูตร	๖๐๘	โสมนัส	๔๗๘, ๖๖๔
สุปพุทธะ	๑๐๒, ๑๐๓, ๑๐๔	โสมนัสสุปฏิจาร	๑๒๔
สุภิกณเฑรพรม	๓๒๒, ๕๘๐	โสมนัสสินทรีย	๑๑๕, ๑๒๔, ๖๕๘
สุภานิมิต	๕๐๓	โสรัจจะ	๒๔๘, ๕๕๖
สุภาวิโมกข์	๓๔๕	โสวัสสตา	๑๒๓
สุภสูตร	๔๕๗, ๓๑๐	สำรวจ	๕๐
สุภาสิตสูตร	๖๐๘		
สุรา	๑๗๒		
สุราเป็นเหตุให้ละเมิดศีลข้ออื่น ๆ	๑๒๓	หญิงสาวไปสู่สกุลแห่งสามี	๕๔๒
สุกรมัททวะ	๓๒๖	หม้อ ๔ อย่าง	๕๒๘
สุจิโถมสูตร	๖๐๖	หลักการปฏิบัติธรรม	๑๑๘
เสขะ	๖๐, ๑๑๒, ๓๒๗, ๓๓๒, ๓๖๘, ๓๖๙, ๔๑๓, ๕๒๗, ๕๔๖, ๗๐๒	หลุดพ้น	๖๙๖, ๗๐๒, ๒๑๕
เสขปฏิบัติาสสูตร	๔๑๕	ห้ามบวชให้คนเป็นโรค ๕ ชนิด	๒๒๐
เสขิยธรรม	๒๑๑	หวัช้อธรรม	๑๑๓-๑๑๘
เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร	๔๖๗	เหตุ	๑๑๓, ๑๑๕, ๖๖๗
เสนาสนะ	๙๑, ๙๗, ๑๐๕, ๑๖๔, ๒๕๙, ๒๖๒, ๒๖๘, ๒๗๘, ๔๘๕, ๖๗๖	ห้วงน้ำ ๔ อย่าง	๕๒๘, ๖๐๕
เสนาสนวัตร	๑๐๕	หัวใจแตก	๓๙๔
เสพธรรม	๔๐๘	หลับโดยมีสติสัมปชัญญะ	๖๙
		เหตุวาทะ	๗๔๙
		เหตุที่ทำให้สงฆ์แตกกัน	๒๗๕

ห

เหตุการณ์ในกรุงโกสัมพี	๒๔๘	อติเรก	๑๖๐
เหตุการณ์ตอนตรัสรู้	๒๑๒	อติเรกจีวร	๑๕๕
เหตุที่พระสังฆกรรมตั้งอยู่ไม่นาน	๕๕๑	อฐานะ	๕๖๘
เหตุที่ไม่นิพพานในปัจจุบัน	๕๓๔	อติต	๓๖๐
เหตุแห่งแผ่นดินไหว	๓๒๕	อติภิกขุ	๖๑
เหตุปัจจัย	๗๖๐, ๗๖๑	อติมานะ	๕๕๙, ๕๖๑
เหตุวิปยุต	๗๗๑	อตินิปาตะ	๕๕๙
เหตุสัมปยุต	๗๗๑	อโหสะ	๑๑๖, ๖๕๘
เหมาตสูตร	๖๐๕	อัมมจริยา	๑๒๓, ๕๖๑
เห็นผิดจากคลองธรรม	๕๑๖	อิทธิกรรม	๒๕๖, ๒๕๘
หิริ	๖๑, ๓๖๕, ๕๐๒, ๖๕๘	อิทธิการ	๖๒๗
หิริพละ	๖๕๘	อิทธิเทพ	๔๔๙
หิริสูตร	๖๐๖	อิทธิเวทญาณทัสสนะ	๕๗๖
เหยื่อ	๓๘๗	อิธิบายหัวข้อธรรม	๑๑๓-๑๑๘
หนู ๔ อย่าง	๕๒๘	อิธิปฏิบัติปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๒
หุทิพย์	๖๙๗	อิธิปัญญา	๗๕
		อิธิปัญญาธัมมวิปัสสนา	๕๒๗
		อิทธิพรหม	๔๔๙
อกรณียกิจ	๒๒๖	อิธิมานะ	๕๕๙
อสรณะ	๗๗๖	อิธิวจนสัมผัส	๓๒๐
อกาลจีวร	๑๕๖	อิธิวาสนะ	๘๘, ๙๑
อภิกขิยภิกขุ	๔๒๓	อิธิศีล	๖๑
อภิกขิยวาที	๕๐๐	อิธิศีล, อิธิจิต, อิธิปัญญา	๒๕
อกุศล	๕๖, ๑๑๕, ๖๔๙	อิธิฐานก่อนพินให้เป็นดิน, น้ำ, ลม, ไฟ	๕๕๕
อกุศลกรรมบถ ๑๐	๕๘๖	อัญชลีกรรม	๔๗๙
อกุศลจิต ๑๒	๖๖๓	อัญญาตาวินทริย์	๑๑๕, ๖๗๔
อกุศลมูล ๓	๕๒, ๓๖๕	อัญญินทริย์	๑๑๕, ๖๗๔
อกุศลธรรม	๕๓, ๓๕๔, ๗๕๐	อัมปมาณาเจโตวิมุตติ	๔๗๒
อกุศลธรรมสมัยกำเนิดโลก	๓๕๓	อนภิขณา	๖๕๘
อกุศลราศี	๖๙, ๕๔๔	อนันตคณสูตร	๓๗๑
อกุศลวิตก ๓	๕๑๗	อนันตญัตตัญญูสามิตินทริย์	๑๑๕, ๖๗๔
อคติ ๔	๓๖๒, ๕๗๘	อนัตตะ	๔๙๒, ๕๙๓
อคติคมนะ	๕๒๑	อนัตตา	๙๐
องค์ ๔ ของวาจา	๖๐๘	อนัตตลักขณสูตร	๒๑๔
อจินไตย	๕๒๖	อนัตตสัจฉญาณ	๑๒๓, ๕๕๔, ๕๘๘
อชปาลนิโครธ	๒๑๒	อนัตตานุปัสสนา	๖๒๔
อดทน	๖๗	อนันตรปัจจัย	๗๖๑, ๗๖๒

อ

สารบัญคั่นคำ

๘๑๕

อนันตริยกรรม ๕	๕๖๐, ๗๒๔, ๗๒๖	อนุปาทา	๗๗๔
อन्नการะ	๕๔๗	อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ	๕๔
อนาคต	๓๖๐	อนุปพพิกขา ๕	๑๐๓, ๒๑๔, ๒๑๖, ๒๓๕, ๒๔๘, ๓๐๓, ๔๑๙, ๔๕๐
อนาคตญาณ	๗๐๔		
อนาคตภัย	๕๔๖	อนุพยัญชนะ	๖๒
อนาคามี	๕๑, ๑๓๒, ๓๐๓, ๓๖๘, ๕๑๓	อนุมาน	๓๘๐
อนาคามี ๕ ประเภท	๕๑๓	อนุมานสูตร	๓๘๐
อนาคามีมรรค	๓๗๒	อนุปพพิสังขา	๑๑๘
อนาคาริยะ	๗๗	อนุรุทรสูตร	๔๗๒
อนาถปิณฑโกวาทสูตร	๔๘๐	อนุโลม	๓๒๓
อนาปัตติ	๖๒, ๑๔๔	อนุสยปทาน	๒๕
อนาวารณญาณ	๖๒๒	อนุสัย ๕๘, ๔๐๖, ๔๒๗, ๕๖๓, ๗๑๕, ๗๒๙, ๗๕๔, ๗๕๕	
อบาย	๗๘๓	อนุสาสนีปาฏิหาริย์	๓๑๑, ๕๐๙, ๕๑๙
อนิจจตา	๗๗๓	อนกธตูปฎิเวร	๕๘
อนิจจานุปัสสนา	๖๒๔	อนกังสิกะ	๓๐๙
อนิจจสัญญา	๔๒๕, ๕๕๔, ๕๖๖, ๕๘๘	อนัตตตปปะ	๑๐๘
อนิจเจ ทุกขสัญญา	๕๖๖	อบรมกาย	๓๙๕
อนิทัสสนะ	๖๖๘, ๗๗๑	อบายมุข ๖	๓๖๒
อนิมิตตผัสสะ	๔๐๖	อปทาน	๒๒, ๖๒๗-๖๓๐
อนิมิตตเจโตสมาธิ	๕๖๗	อปริยาบันนะ	๗๓๐
อนิมิตตวิโมกข์	๖๒๒	อปริหานิยธรรม	๕๖๔
อนิมิตตสมาธิ	๕๑๙	อปปณณกรรม	๔๒๓
อนิยตกัณฑ์	๑๕๔	อปปณณสูตร	๔๒๓
อวิชา	๗๕๔	อภยราชกุมารสูตร	๔๒๑
อวิคตปัจจัย	๗๖๕	อภยปรโต	๖๘๒
อนุกุลยัญญ	๕๒๓	อภัพพฐาน	๕๖๐
อนุตตระ	๗๗๖	อสังญโฆชนียะ	๗๗๒
อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ	๒๑๔, ๓๕๖	อภัพโพ	๙๖
อนุตตริยะ	๓๙๔, ๕๕๓	อภิชาติ ๖ ประการ	๕๕๗
อนุบุพพนิโรธ	๕๘๐	อภิขณา	๗๔, ๓๔๗, ๔๒๐
อนุนยะ	๕๖๓	อภิญา ๕	๖๒๘
อนุบุพพนิโรธสมาบัติ	๕๘๒	อภิญา ๖	๕๔๕, ๕๕๘, ๕๑๕
อนุบุพพวิหาร	๕๘๑	อภิญาเทสิตธรรม	๓๒๖
อนุปาทาน	๑๒๘	อภิธรรม	๒๖, ๔๖๑, ๖๔๗
อนุปาทาปรินิพพาน	๕๘, ๕๖๗	อภิธรรม ๗ คัมภีร์	๖๔๘
อนุปทสูตร	๕๖๖	อิทธิมมปิฎก	๑, ๒๓, ๒๔, ๑๐๘, ๖๔๖
อนุปสัมบัน	๕๙, ๑๖๓, ๑๖๔	อิทธิมมปิฎก สังคณี	๘๐-๘๓, ๖๔๙

อภิธัมมภาขณียะ	๖๗๐	อรุป	๗๑๓
อภิธัมมัตถสังคหะ	๖๖๐, ๖๖๖, ๖๖๙	อรุปฌาน	๑๑๙, ๑๒๕, ๓๐๗, ๓๒๙, ๓๗๓, ๔๘๐,
อภิกายคณะ	๓๒๕, ๔๔๐, ๕๗๖		๕๓๖, ๖๕๔
อภิสมัย	๖๒๑	อรุปธาตุ	๖๐๒
อภิสมยะ	๖๒๕	อรุปราคะ	๓๖๐, ๕๕๘
อภิสมาจาริกาสิกขา	๖๑	อรุปพรหม	๔๐๒
อภิสมาจาริกธรรม	๕๕๘	อรุปาวจร	๖๖๒, ๗๗๕
อภิสัญญาโนโรธ	๓๐๖	อรุปาวจรจิต	๖๕๔, ๖๖๒
อมุทหวินัย	๒๕๘	อรุปาวจรภูมิ	๘๐
อโมหะ	๑๑๖, ๖๕๘	อลคัททุปมสูตร	๓๘๕
อยู่ประจำที่นานเกินไป	๕๕๑	อลัชชี	๒๒๖
อยู่ในอำนาจคนอื่นเป็นทุกข์	๑๐๑	อโลภะ	๑๑๕, ๑๑๖, ๖๕๘
อยู่ร่วมกันในอนาคค	๕๒๔	อวิกเขปะ	๖๕๘
อโยนิโสมนสิการ	๘๘, ๕๘๗	อวิชชา	๕๒, ๕๔, ๓๒๐, ๓๖๐, ๓๗๔, ๓๖๕, ๔๘๒,
อโยฆร	๖๔๓		๕๒๑, ๕๖๓
อรณวิภังคสูตร	๔๗๗	อวิชชาอนุสัย	๔๐๖, ๔๐๗, ๕๒๑
อรติ	๑๒๓, ๕๖๑	อวิชชาสวะ	๘๙
อรรถะ	๔๗๒	อวิหิงสา	๑๒๓, ๖๗๒
อรรถกถา	๑๒, ๒๓, ๒๔	อวิหิงสาวิตก, สัญญา, ธาตุ	๑๒๒
อรรถนพ	๖๐๕	อสมยวิมุตโต	๖๘๒
อรหันต์	๕๑, ๑๓๒, ๓๐๓, ๔๖, ๓๖๘, ๓๖๙, ๕๑๓,	อสังขตะ	๖๕๑
	๕๑๘, ๕๑๙, ๖๘๘, ๖๘๒, ๖๘๓, ๖๙๑, ๖๙๒,	อสังขตธรรม	๔๐๕
	๖๙๙, ๗๐๐, ๗๑๔	อสังขตธาตุ	๔๖๘, ๖๗๒
อรหัตตผล	๗๐๑	อสังขตลักษณะ	๕๐๘
อรัญญสัญญา	๔๐๗	อสังขาริก	๖๖๔
อริยทรัพย์	๓๖๕	อสังกิละสิกะ	๗๗๔
อริยปัญญา	๕๓	อสังกิลิฏฐะ	๗๗๔
อริยมรรค	๔๔๐	อสังกิลิฏฐะ	๗๗๔
อริยวาสะ ๑๐	๕๘๕	อสังกิลิฏฐะ	๗๗๔
อริยวินัย	๔๘๔	อสังกิลิฏฐะ	๗๗๔
อริยวิหาร	๑๑๒	อสังกิลิฏฐะ	๗๗๔
อริยโฆหาร	๕๗๖	อสังกิลิฏฐะ	๗๗๔
อริยสังจี ๔	๔๐, ๒๑๔, ๒๓๕, ๓๓๗, ๑๑๑, ๓๖๑,	อสุภะ	๑๒๒, ๔๒๕, ๕๗๘
	๓๗๓, ๓๗๔, ๕๑๐, ๗๐๖	อสุภกถา	๑๔๓
อริยสาวก	๗๑, ๑๑๙	อสุภกถา	๑๔๔
อริยสาวิกา	๕๔๔	อสุภกถา	๑๔๓
อรติ	๕๒๕	อสุภกถา	๑๔๒

สารบัญคัมภีร์

๘๑๗

อสุภสัญญา	๕๖๖,๕๘๘	อติปิปัจจย	๗๖๑,๗๖๕
อสุร ๔ ประเภท	๕๒๗	อันทรวาสก	๑๐๔,๑๒๙,๑๕๖,๑๙๖
อเนญชะ	๗๔๖	อันทราปรินิพพายี	๕๖๗
อเนญชาภิสังขาร	๗๔๕	อันทรายิกธรรม	๒๒๖
อเสชะ	๖๐,๔๑๑,๕๐๐,๕๑๒,๕๑๙,๗๐๒	อันทเวาสิก	๖๑,๒๑๙,๘๗
อเสขียธรรม	๕๙๓	อันทเวาสิกวัตร	๒๑๑
อหังการ	๔๖๖,๔๖๗	อันทโชน	๕๐๗,๕๔๓
อหิริกะ	๑๐๘	อันทปัทกะ	๒๓๙
อเหตุกะ	๗๒๑,๗๗๑	อันทวุตตะ	๒๓๙
อเหตุกทวิฏฐิ	๔๒๔	อันทปฏิฆะ	๖๖๘,๗๗๑
อ้อนวอนแล้วไม่ได้อะไรเลย	๕๔๓	อันทณณกสูตร	๔๒๓
อะไรเป็นแก่นสารในพระพุทธศาสนา	๔๘	อันทปฏิสังขานีโร	๖๙๕
อัครัญญสูตร	๑๓๔,๓๕๒	อันทปณิหิตผัสสะ	๔๐๖
อัคริวัจนโคตตสูตร	๔๓๔	อันทปณิหิตวิโมกข์	๖๒๒
อังกาส	๒๑๖	อันทปณิหิตสมาธิ	๕๑๙
อังกณะ	๓๗๑	อันทปมัญญา	๖๗๗
อังกุตรนิกาย	๒๑,๔๙๐,๕๙๕	อันทปมัญญาวิภังค์	๖๗๗
อังกุลิมาลสูตร	๔๔๖	อันทปัจจยะ	๗๗๑
อจณริยัพภูตรัมมสูตร	๔๗๑	อันทปิจจตา	๑๒๓
อชฌาจาร	๖๑	อันทปไมย	๔๗๙
อชฌายกะ	๓๕๔	อันทโพหาริก	๑๔๗
อชฌณะ	๔๕๗	อันทพาน	๖๐,๒๕๓,๒๕๕
อชฌัตตติกะ	๗๗๔	อันทพยากตจิต	๖๖๓,๖๕๔,๖๖๖
อัญญมัญญปัจจย	๗๖๑-๗๖๓	อันทพยากฤต	๘๐,๘๓,๑๑๕,๖๕๗,๖๖๖,๖๖๙,๗๒๑,
อัญญาณ	๖๙๒,๗๒๑		๗๓๐,๗๔๖
อัญญกนาครสูตร	๔๑๔	อันทยาบาท	๖๕๘,๖๗๒
อัญญบาน	๒๔๒	อันทยาปัทมะ	๕๕๗
อณเฑชะ	๓๗๖	อันทยาปาหวิตก,สัญญา,ธาตุ	๑๒๒
อติตถิลมถาญโยค	๒๑๓	อันทพัฏฐสูตร	๒๙๕
อติตถันชาสูตร	๖๑๐	อันทพยากตธรรม	๗๕๐
อติตภาพ	๖๐๖	อันทพยากตมูล	๗๕๐
อติตวาหะ	๓๗๓	อันทพาด	๒๒๕
อติตตา	๙๐,๓๐๘,๓๐๙,๓๒๑	อันทสทาปะ	๓๗๙,๔๖๖,๕๑๕
อติตตา ๓ ประเภท	๓๐๙	อันทสทาทวิฏฐิ	๖๒๒
อติตตาริปปิทย	๕๐๘	อันทสสาสปีสสาสะ	๑๑๙
อติตตานทวิฏฐิ	๑๒๓	อันทสสลายนสูตร	๔๕๑
อติตตะ	๔๙๒	อันทสมิमानะ	๕๘,๔๒๕,๕๕๓,๕๙๙,๕๒๓

อาจารย์	๖๑,๓๖๗	อานิสงส์การพึงธรรม	๖๘,๕๓๖
อาจารย์และโคจร	๕๑	อานิสงส์ของกายคตาสติ	๕๘
อากังเขยยสูตร	๓๗๒	อานิสงส์ของทาน	๖๕,๕๔๒
อาการ ๓๒	๕๙๖	อานิสงส์ถวายอาหาร	๕๒๔
อากาศ	๕๘๖,๗๐๗	อานิสงส์ถวายปัจจัย ๔	๕๒๔
อากาสาณูจายตนะ	๕๐,๑๐๕,๑๑๙,๑๒๖,๓๐๗, ๓๒๒,๗๐๖	อานิสงส์ของกาลทาน	๕๔๒
อากิญจัญญายตนะ	๕๐,๑๐๕,๑๑๙,๑๒๗,๓๐๗, ๓๒๒-๔๐๔,๓๘๘,๔๖๓	อานิสงส์ของความเป็นผู้มีศรัทธา	๕๔๒
อาคามี	๕๑	อานิสงส์ของเมตตา	๕๗๐,๕๖๘,๕๙๕
อาคันตุกวัตร	๒๗๖	อานิสงส์ของศีล	๕๙๔
อาฆาต	๗๒,๓๖๕	อานิสงส์ของสติปัฏฐาน	๓๓๗
อั้งเลสโจทอาบัติ	๑๕๑	อาบนํ้าด้วยแบ่งงาอบ	๒๐๙
อาจารย์คนแรก	๕๔	อาบัติปาจิตติย	๑๘๔
อาจารย์วัตร	๒๑๑	อาปจนา	๑๐๗,๒๐๙
อาจารย์วัติ	๒๕๘	อาภัสสรพรหม	๓๒๒,๓๕๓,๕๘๐
อาชีวะ	๓๙๙	อามคันธสูตร	๖๐๖
อาชีวีวัติ	๒๕๘	อามิส	๕๐๑
อาณานาฎยสูตร	๓๖๓	อามิสทายาท	๓๖๙
อาณาเทศนา	๒๔	อายุตนะ	๘๑,๑๑๓,๓๕๖,๖๗๕,๗๒๘,๗๕๒
อาทิกัมม	๒๐	อายุตนะ ๒	๓๒๒
อาทิตตปริยายสูตร	๒๑๕	อายุตนะภายนอก	๘๒,๒๑๖
อาทีนวะ	๓๗๙,๕๑๕	อายุตนะภายใน	๘๒,๒๑๖,๓๓๗,๓๖๕
อาทีนเว ญาณ	๖๒๑	อายุตนวิงค์	๖๗๑
อาทีนวลัญญา	๕๘๘	อายุเทพ	๕๑๖
อาเทศนาปาฏิหาริย์	๓๑๑,๕๐๙,๕๑๙	อายุลดอธรรมเพิ่ม	๓๕๐
อาริปปไถย	๕๐๘	อายุสังขาร	๔๐๓
อาเนญชะ	๔๖๒,๔๖๓,๕๓๖	อารมณ์	๑๒๔,๖๖๕
อานาปานะ	๖๒๐,๖๒๒	อาราม	๒๑๖
อาเนญขัลปายสูตร	๔๖๓	อารัมภธาตุ	๕๕๕,๕๙๒
อานันทภักทเทกธตสูตร	๔๗๕	อารัญญกวัตร	๒๗๗
อานาปานบรรพ	๓๓๖	อารูปปะ	๖๐๓
อานาปานสติ	๑๑๑,๑๑๒,๑๒๓,๔๖๙	อาโลกกสิณ	๕๕๔
อานาปานสติสูตร	๔๖๙	อวาสิกวัตร	๒๗๖
อานาปานสติสมาธิ	๑๑๓,๑๔๔	อาสภณฐานะ	๕๕๘
อานิสงส์	๓๖๐,๕๔๔-๕๔๕,๗๑๕	อาสนะ	๑๙๔
อานิสงส์การเดินจงกรม	๕๔๑	อาสยานุสยญาณ	๖๒๒
		อาสวะ	๘๘,๙๑,๑๑๒,๑๓๔,๑๔๐,๓๐๓,๓๗๔,๓๖๙, ๓๙๖,๕๐๒,๕๔๕,๖๑๓,๖๗๕,๗๓๑

สารบัญค้นคำ

๘๑๙

อาสวสัมปยุต	๗๗๒		๒๕๖,๒๘๔
อาสวักขยญาณ	๒๙๔,๓๓๖,๓๘๙,๓๙๖,๓๙๙,๔๑๖, ๔๒๘,๔๓๔,๔๓๖,๔๔๒,๔๖๐,๕๐๙,๕๓๖	อุจเจททิฏฐิ	๒๙๓
อาสันทิ	๒๐๐	อุฏฐานสูตร	๖๐๗
อาหาร	๘๑,๓๒๗,๓๓๔,๑๑๓,๑๑๖,๓๙๘,๕๕๖, ๖๐๓,๒๓๙,๒๔๑,๒๗๒,๗๘๓	อุตตราสงค์	๑๙๖
อาหารชั้นแรก	๓๕๓	อุตตริมุสสธรรม	๓๗๕,๔๓๑
อาหารประณีต	๑๖๙,๒๑๐	อุทกสาฎิก	๑๙๖
อาหารปัจจัย	๗๖๑,๗๖๔	อุทกเขปสีมา	๒๒๘
อาหาเรปฏิกูลสัญญา	๕๖๖	อุทเทส	๑๐๗,๕๘๖
อาหารสัตว์	๓๘๗	อุทเทสวิภังคสูตร	๔๗๗
อาหุเนยโย	๕๔	อุทธีจจะ	๑๐๘,๑๒๓,๓๖๐
อาหุไนยัคคิ	๕๖๖	อุทธีจกุกกจะ	๓๔๗,๔๙๒
อาพวกสูตร	๖๐๕	อุทธีพพยานุสสนาญาณ	๖๒๑
อาเสวนปัจจัย	๗๖๑,๗๖๔	อุทาน	๒๒,๑๐๑-๑๐๔,๑๐๕,๕๙๘
อิตถินทรีย	๑๑๕,๖๖๘	อุทุมพริกสูตร	๓๔๕
อิตวุตตะกะ	๒๒,๕๑-๕๕	อุบาสิก	๓๕๘,๑๐๖,๔๙๖
อิทธิภิกขาร	๔๕๐	อุบาสิกา	๓๕๘,๓๒๗,๔๙๖
อิทธิ	๖๒๕,๖๒๑	อุเบกขา ๙๒,๑๒๔,๓๐๗,๓๓๐,๓๖๖,๔๒๕,๔๗๔,๔๗๘	๕๑๐,๖๒๓,๖๖๓,๖๖๑,๖๕๐,๖๖๕,๗๗๕-๗๘๒
อิทธิบาท ๔	๕๑,๓๒๕,๓๒๖,๓๕๒,๔๔๐,๔๙๘, ๖๒๔,๖๗๖	อุเบกขานิमित	๕๑๕
อิทธิบาทวิภังค์	๖๗๖	อุเบกขินทรีย	๑๑๕-๑๒๔
อิทธิปาฏิหาริย์	๓๑๑,๕๐๙,๕๑๙	อุเบกขุปวิจารณ์	๑๒๔
อิทธิวิธี	๒๙๔,๔๖๙	อุโบสถ ๓	๕๑๑,๕๗๔
อินทโคปะกะ	๑๔๒	อุโบสถศีล	๕๗๔
อินทริยปัจจัย	๗๖๑,๗๖๔	อุปกิเลส	๕๕,๓๗๐,๓๗๒,๓๗๓,๔๙๓
อินทรีย	๒๑,๑๑๓,๑๑๕,๓๒๕,๔๔๐,๔๘๔,๔๙๘, ๕๓๑,๖๒๑,๖๒๒,๖๗๓,๖๖๘,๗๕๐	อุปปติ	๔๑๑
อินทรียปรากฏ	๕๐	อุปปิ	๔๒๙
อินทริยปโรปริยัตติญาณ	๓๗๖,๖๒๒	อุปนาหะ	๗๖,๕๘๓
อินทริยภาวนาสุต	๔๘๔	อุปนีสสยปัจจัย	๗๖๑,๗๖๓
อินทริยยมกะ	๗๕๖	อุปมาพราหมณ์ ๕ ข้อ	๓๑๔
อินทริยวิภังค์	๖๗๓	อุปมาด้วยแพ	๓๘๕
อิริยาบถบรรพ	๓๓๖	อุปสมบท	๖๐,๒๒๔,๒๒๖
อิสสา	๗๖,๕๘๓	อุปสมะ	๔๗๘
อิสสิคิลิสูตร	๔๖๘	อุปัชฌายะ	๕๕๕
อุกเขปนียกรรม	๕๙,๑๘๕,๒๐๒,๒๔๙,๒๕๒,	อุปัชฌายะวัตร	๒๑๑,๒๑๗,๒๗๔,๒๗๙
		อุปัททา	๕๐๔

อุปฏฐาก	๑๕๐	เอกบุคคลปาติ	๔๙๓
อุปาติกะ	๑๓๒,๓๓๘,๓๓๙,๔๑๕	เอตทัคคะ	๖๓๒
อุปาทาน	๑๒๘,๓๒๐,๓๗๔,๓๗๕	เอตทัคคปาติ (ฝ่ายภิกษุ ฝ่ายภิกษุณี)	๔๙๔-๔๙๕
อุปาทานชั้นที่ ๕	๓๘๙,๕๘๓,๕๘๖	เอกธัมมาทิปาติ	๔๙๒
อุปาหารูป	๓๘๙,๓๙๒	เอสการิสุตระ	๔๕๕
อุปาหารูป	๔๖๓,๖๖๗	เอหิภิกขุอุปสัมปทา	๒๑๕
อุปาทินนะ	๗๗๔	โอฆะ	๖๐๕,๖๕๑
อุปาติบัญญัติ	๓	โธตตูปปะ	๖๑,๓๖๕,๕๐๒,๖๕๘
อุปาติวาสุตระ	๔๑๗-๔๒๐	โธตตูปพะละ	๖๕๘
อุภาโตภาควิมุต	๑๓๐,๓๒๓,๔๓๒-๔๓๓,๕๖๓,๖๘๓	โอปปาติกะ	๘๐,๑๓๒,๓๓๘,๓๓๙,๓๗๖
อุรคสูตร	๖๐๔	โอมานะ	๕๕๙,๕๖๑
เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย	๕๕,๕๖,๕๗	โอบาสันนิมิต	๔๗๓
เอกัคคตา	๔๐๓	ไอยู่นัตถ	๔๐๔
เอกัสมวาทะ	๔๕๗		

